

51,593

51,593

1-6.

589

1990

124. ÉVFOLYAM

1. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

A...

Györffy György: A magyar—szláv érintkezések kezdetei

Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése

Bertényi Iván: István király alakja a heraldikában

Buza János—Alžbeta Hološova: Egy kecskeméti civis nagyszombati évei
(1639—1660)

Kosáry Domokos: Magyarország a 17—18. század fordulóján — a régi és új határán

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...”

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...Az **alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyónáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhez, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk: BBRT 208-26411**

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

*Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége*

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

124. évf.

1990. 1-6. szám

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Bárany György*: A liberalizmus perspektívái és korlátai az 1843/44-es országgyűlés vallásügyi vitáinak tükrében II/183
- Engel Pál*: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése I/25
- Gergely Jenő*: A politikai katolicizmus átrendeződése a bethleni konszolidáció első felében (1923–1926) V-VI/670
- Gyáni Gábor*: Lakáshelyzet és otthonkultúra a munkásság körében a századfordulón III-VI/355
- Györffy György*: A magyar-szláv érintkezések kezdetei I/3
- Heiszler Vilmos*: Hadsereg, társadalom, külpolitika Közép-Európában a 19. század második felében. Külpolitika és társadalmi berendezkedés II/219
- Izsák Lajos*: A polgári ellenzéki pártok Magyarország nemzetközi helyzetéről, külpolitikai lehetőségéről (1944–1947) . . V-VI/753
- Majoros István*: Franciaország szibériai politikája (1918–1920) . . III-IV/383
- Pintér István*: A két munkáspárt külpolitikai koncepciói a Horthy-korszakban V-VI/708
- Pritz Pál*: A fajvédők külpolitikai nézetei (1918–1936) V-VI/617
- Romsics Ignác*: Bethlen István külpolitikája 1921–1931 . . . . . V-VI/577

KÖZLEMÉNYEK

- Bertényi Iván*: István király alakja a heraldikában... . . . . . I/94
- Boros Zsuzsanna*: A III. Köztársaság összeomlásának előzményei. Az 1940-es francia–német fegyverszüneti egyezmény . . III-IV/462
- Buza János – Alžbeta Hološova*: Egy kecskeméti cívis nagyszombati éve (1639–1660) I/109
- Gunst Péter*: Egy történeti monográfia születése. (Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában) II/275
- Lukács Lajos*: Anglia és a magyar kérdés 1860–61-ben. Mr. Graham Dunlop magyarországi küldetése II/242
- Szinai Miklós*: az első Teleki-kormány megalakulása. 1920. június 26 – 1920. szeptember 15. . . . . III-IV/423

FIGYELŐ

- Gunst Péter*: Töprengések egy magyar Sztálin-életrajz ürügyén . . III-IV/487
- Hahner Péter*: Új művek a nagy francia forradalomról II/297

Kosáry Domokos: Magyarország a 17–18. század fordulóján – a régi és új határán I/126

BESZÁMOLÓ

Két konferencia a II. Internacionáléről (*Jemnitz János*) V–VI/847

DOKUMENTUMOK

Vida István: Nagy Ferenc „meghallgatása” az amerikai külügy-minisztériumban 1947 júniusában V–VI/787

TÖRTÉNETI IRODALOM

Bouvier, Jean–Girault, René–Thobie, Jacques: L'impérialisme à la française 1914–1960 (Ism.: *Majoros István*) I/161

Croucher, Richard: Engineers at war 1939–1945. (Ism.: *Jemnitz János*) V–VI/877

Deak, Ladislav: Zapas o srednu Europu 1933–1938. (Ism.: *Ádám Magda*) II/324

Die Habsburgermonarchie 1848–1918. (Ism.: *Palotás Emil*) II/307

Die Protokolle des österreichischen Ministerrats 1848–1867. III. Abteilung. Das Ministerium Boul–Schauenstein. Band 4. (Ism.: *Kozári Mónika*) II/305

Gergely András: Egy nemzetet az emberiségnek (Ism.: *Takács Péter*) I/151

Gessellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918 (Ism.: *Erdődy Gábor*) III–IV/530

Ginyev, V. N.: Borda za kresztyansztvo i krizisz russzkovo neonarodnyicsesztva, 1902–1914 gg. (Ism.: *Menyhárt Lajos*) II/320

Harsányi Iván: A Franco-diktatúra születése (Ism.: *Jemnitz János*) III–IV/540

Hass, Ludwik: Ambicje, radhuby, rzeczwistosc wolnomurarska w Europie Srodkowo–Wschodniej. 1925–1928. *Hass, Ludwik*: Zasady w godzinie próby. Wolnomurarstwo w Europie Srodkowo–Wschodniej. 1929–1941. (Ism.: *Tagányi Zoltán*) V–VI/857

Hatschikjan, Margaditsch A.: Tradition und Neuorientierung in der bulgarischen Aussenpolitik 1944–1949. Die „nationale Aussenpolitik” der bulgarischen Arbeiterpartei (Kommunisten) (Ism.: *Niederhauser Emil*) III–IV/548

Herwart, Hans von: Zwischen Hitler und Stalin. Erlebte Zeitgeschichte 1931–1945. (Ism.: *Tihanyi János*) V–VI/866

<i>Hunfalvy Pál</i> : Napló 1848–1849 (Ism.: <i>Hermann Róbert</i>)	I/153
<i>Jacquart, Jean</i> : Bayard (Ism.: <i>Tóth István György</i>)	I/139
<i>Jakab Sándor</i> : A magyar szakszervezeti mozgalom 1944–1950. (Ism.: <i>Földesi Margit</i>)	II/333
<i>Juhász Gyula</i> : Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet 1938–1944. (Ism.: <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	II/328
<i>Juhász Gyula</i> : Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet 1938–1944-ben (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	V–VI/874
<i>Kun Miklós</i> : Buharin (Ism.: <i>V. Molnár László</i>)	V–VI/864
<i>Kun Miklós</i> : 1917. Egy év krónikája. (ism.: <i>Erényi Tibor</i>)	V–VI/862
<i>Kiss Lajos</i> : Földrajzi nevek etimológiai szótára (Ism.: <i>Solymosi László</i>)	III–IV/552
<i>Kroupa, Jiří</i> : Alchymie štěstí. Podni osvícenství a moravská spo- lečnost (Ism.: <i>Richard Prazák</i>)	I/145
<i>Láng Imre</i> : Az Egyesült Államok gazdaságpolitikája és külpoli- tikája (1933–1939) (Ism.: <i>Incze Miklós</i>)	II/325
<i>Löw, Raimund</i> : Der Zerfall der „Kleinen Internationale“ (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	II/315
<i>Lunacsarszkij, Anatolij</i> : Emlékképek (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	III–IV/545
<i>Magocsi, Paul Robert</i> : Carpatho-Rusyn Studies An annotated Bibliography (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	III–IV/538
<i>Magocsi, Paul Robert</i> : Ukraine: A Historical Atlas (Ism.: <i>Nieder- hauser Emil</i>)	III–IV/528
<i>Marienburg, Lucas Joseph</i> : Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen (Ism.: <i>Miskolczy Ambrus</i>)	I/142
<i>Mavius, Götz</i> : Dénes von Pázmándy der Jüngere 1816–1856. Ein Beitrag zur Geschichte des Parlamentarismus' in Un- garn (Ism.: <i>Erdődy Gábor</i>)	I/147
<i>Molnár Miklós</i> : De Béla Kun à János Kádár. Soixante-dix ans de communisme hongrois (Ism.: <i>Lackó Miklós</i>)	III–IV 542
<i>Mónus Illés</i> válogatott írásai (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	V–VI/860
<i>Nagy Károly</i> : Somsálybánya története 1900–1980 (Ism.: <i>Bellér Béla</i>)	II/317
<i>Österreicher</i> und der zweite Weltkrieg (Ism.: <i>Tihanyi János</i>)	V–VI/879
Problemü vnutrii vnesnepoliticseszkoi isztorii Rumünii novogo i novejszego vremena (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	III–IV/534
Produktivkäfte in Deutschland 1917–1945. (Ism.: <i>Fehér György</i>)	II/322
<i>Rózsa György</i> : Tudományok és művészségek szeretete (Ism.: <i>Czi- rok Mária</i>)	I/149
<i>Szakály Ferenc</i> : Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Ma- gyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718. (Ism.: <i>Hóvári János</i>)	I/140
<i>Szkrinnyikov, R. G.</i> : Szamozvanci v rosszii v nacsale 17. veka. Grigorij Otrepjev (Ism.: <i>Szili Sándor</i>)	I/144

Tevel, Zweieinhalb Jahrhunderte schwäbische Ortsgeschichte in Ungarn 1701–1948. (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	III–IV/525
<i>Tilkovszky Loránt</i> : Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla (Ism.: <i>Dombrády Loránd</i>)	II/139
<i>Tolocsko, P. P.</i> : Drevnyaja Rusz. Ocserki Szocial’no-politicseszkoi isztorii (Ism.: <i>Kurunczi Jenő</i>)	II/303
<i>Tosstorf, Reiner</i> : Die POUM im spanischen Bürgerkrieg (Ism.: <i>Harsányi Iván</i>)	V–VI/896
Wirtschaftliche und politische Integration Europa in 19. und 20. Jahrhundert (Ism.: <i>Mérei Gyula</i>)	II/308

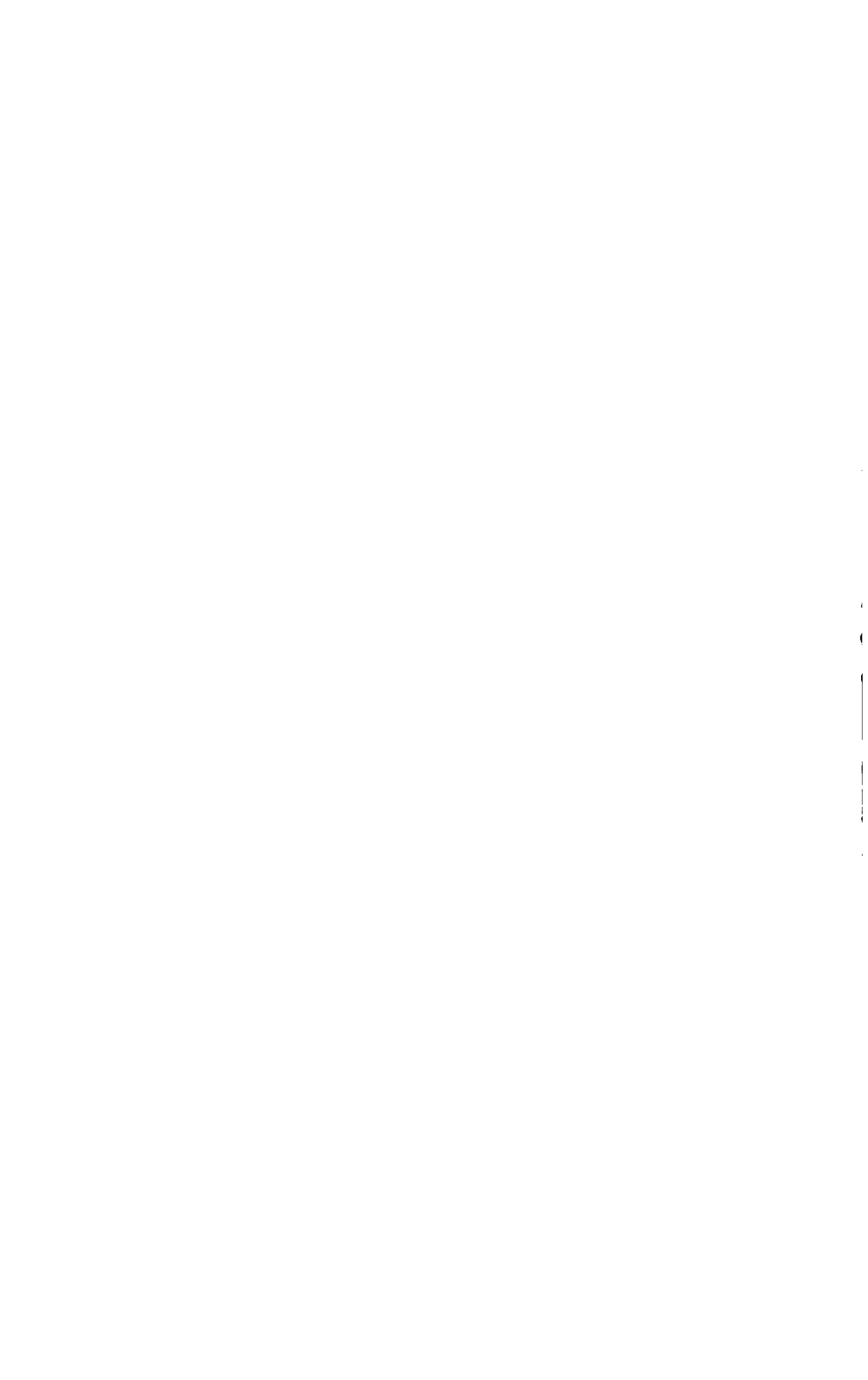
FOLYÓIRATSZEMLE

<i>Arms, R. de</i> : A kubai parasztság a gyarmati és a neokolonialista periódusban	I/170
Az „ie társadalom”	II/335
<i>Baker, Keith Michael</i> : Politika és közvélemény az Ancien régime alatt	I/166
<i>Boyle, P. G.</i> : Nagy-Britannia és az Egyesült Államok; áttérés a gazdasági segélyről a katonaira 1948–51	III–IV/568
<i>Burgwin, H. James</i> : Grandi és a teuton világ: 1929–1932	II/342
<i>Carmadine, David</i> : Brit történelem. Múlt, jelen - jövő?	I/176
<i>Cate, J. Houwink de</i> : Hjalmar Schacht, mint jóvátételi politikus (1926–1930)	III–IV/563
<i>Chagny, Robert</i> : A szociális lakásépítés Grenoble-ban a két világháború között	II/341
<i>Fletcher, Katy</i> : A modern amerikai kémregény születése	I/174
<i>Garon, Sheldon M.</i> : Állam és vallás Japánban 1912–1945	II/345
<i>Gordon, Leonard H. D.</i> : Az Egyesült Államok a fegyverhasználat ellen a tajvani szorosban 1954–1962	III–IV/571
<i>Gridnyev, V.M.</i> : A fasiszta propaganda kudarca a Szovjetunió ideiglenesen megszállt területein	V–VI/884
<i>Hachtmann, Rüdiger</i> : Létfenntartási költségek és reálbérek a Harmadik Birodalomban	III–IV/564
<i>Hardacre, Helen</i> : Az államvallás kialakítása	II/338
<i>Ilardi, Vincent</i> : Keresztek és zárójelek: reneszánsz pártfogók és kódolt ajánlólevelek	I/164
<i>Jansen, Marc</i> : Nemzetközi osztályszolidaritás vagy külső intervenció. Az internacionalisták és a litván lövészek az orosz forradalomban és polgárháborúban	III–IV/560
<i>Karnes, Stefan – Kubin, Ingrid – Steiner, Michael</i> : Mennyire volt reális „Mitteleuropa”?	I/173
<i>Kater, Michael H.</i> : Tiltott gyümölcs? Jazz a Harmadik Birodalomban	V–VI/885

<i>Koch, H.W.</i> : A Barbarossa-hadművelet: a vita jelenlegi állása	II/348
<i>Kuniko, Inoguchi</i> : Virágzás jólét nélkül	II/344
<i>Laslett, Peter</i> : Számszerű rokonság	I/171
<i>Mierzejewski, A. C.</i> : Albert Speer mikor adta fel?	II/349
<i>Milnyikov, A. Sz. – Frejdzon, V. I.</i> : A nemzetté válás Közép- és Délkelet-Európában a 18–19. században	V–VI/881
<i>Molenda, Jan</i> : A lengyel parasztság társadalmi szerkezetének, öntudatának és igényeinek átalakulása a századfordulón . .	V–VI/883
<i>Nottingham, Christopher J.</i> : A polgári Nagy-Britannia bukása .	III–IV/561
<i>Olszewski, Henryk</i> : A mágnásoligarchia lényege és jogi alapjai Lengyelországban	V–VI/880
<i>Palla, Marco</i> : Az olasz fasiszta rendszerről. Technológiai és in- terpretációs pontosítások.	II/339
<i>P. Birt Michael</i> : A szamurájréteg átalakulása	II/337
<i>Pollard, Sidney</i> : Megfigyelések a brit ipari régiók dinamikájáról . . .	I/168
<i>Ponomarjova, I. B. – Szmirnova, N. A.</i> : Angol-amerikai ellenté- tek Indiában, 1942–43	V–VI/894
<i>Szedov, M. G.</i> : N. A. Dobroljubov örökségének tanulmányozása a múltban és napjainkban	V–VI/882
Sztálin és kora	V–VI/887
<i>Takeshi, Igarashi</i> : Békekötés és pártpolitika	II/347
<i>Tyhvinszkij, Sz. L.</i> : Napjaink külföldi történetírása Szun Jat- szenről	I/178
<i>Vainu, Kh. M.</i> : Finnország kilépése a II. világháborúból	III–IV/566
<i>Wekszelmann, M. I.</i> : A nemzeti burzsoázia kialakulása	III–IV/559
<i>Verbickaja, O. M.</i> : A tervszerű mezőgazdasági áttelepítés az Orosz Föderációban 1946–1958 között	III–IV/569
<i>Wilson, Adrian – Ashplant, T. G.</i> : Whig történelem – jelenköz- pontú történelem	I/176

KRÓNIKA

Veress Éva 1923. február 2. - 1989. aug. 25. (<i>Tóth Zoltán</i>)	V–VI/896
---	----------

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.

124. évfolyam 1990. 1. szám

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYÓZÓ, H. BALÁZS ÉVA, INCZE MIKLÓS, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MENYHÁRT LAJOS, MOLNÁR JÁNOS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), PACH ZSIGMOND PÁL, PÖLÖSKEI FERENC, PRITZ PÁL, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, VASS HENRIK

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Györfly György*: A magyar—szláv érintkezések kezdetei 3
Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése 25

KÖZLEMÉNYEK

- Bertényi Iván*: István király alakja a heraldikában 94
Buza János—Alžbeta Hološova: Egy kecskeméti civis nagyszombati évei (1639—1660) 109

FIGYELŐ

- Kosáry Domokos*: Magyarország a 17—18. század fordulóján — a régi és új határán 126

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Jean Jacquart*: Bayard (Ism.: *Tóth István György*) 139
Szakály Ferenc: Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683—1718. (Ism.: *Hövári János*) 140
Lucas Joseph Marienburg: Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen (Ism.: *Miskolczy Ambrus*) 142
R. G. Szkrimnyikov: Szamozvanci v rosszii v nacsale 17. veka. Grigorij Otrepjev (Ism.: *Szili Sándor*) 144

<i>Jiří Kroupa</i> : Alchymie štěstí. Podní osvícenství a moravská společnost. (Ism.: <i>Richard Pražák</i>)	145
<i>Götz Mavius</i> : Dénes von Pázmány der Jüngere 1816—1856. Ein Beitrag zur Geschichte des Parlamentarismus' in Ungarn (Ism.: <i>Erdődy Gábor</i>)	147
<i>Rózsa György</i> : Tudományok és művészségek szeretete (Ism.: <i>Czirok Mária</i>)	149
<i>Gergely András</i> : Egy nemzetet az emberiségnek (Ism.: <i>Takács Péter</i>)	151
<i>Hunfalvy Pál</i> : Napló 1848—1849. (Ism.: <i>Hermann Róbert</i>)	153
<i>Jean Bouvier—René Girault—Jacques Thobie</i> : L'impérialisme à la française 1914—1960 (Ism.: <i>Majoros István</i>)	161

FOLYÓIRATSZEMLE

Vicent Iardi: Keresztek és zárójelek: reneszánsz pártfogók és kódolt ajánlólevelek 164 — *Keith Michael Baker*: Politika és közvélemény az Ancien régime alatt 166 — *Sidney Pollard*: Megfigyelések a brit ipari régiók dinamikájáról 168 — *R. de Armas*: A kubai parasztság a gyarmati és a neokolonialista periódusban 170 — *Peter Laslett*: Számszerű rokonság 171 — *Stefan Karner—Ingrid Kubin—Michael Steiner*: Mennyire volt reális „Mitteleurópa”? 173 — *Katy Fletcher*: A modern amerikai kémregény születése 174 — *David Cannadine*: Brit történelem. Múlt, jelen — jövő? 176 — *Adrian Wilson—T.G. Ashplant*: Whig történelem — jelenközpontú történelem 176 — *Sz. L. Tyihvinszkij*: Napjaink külföldi történetírása Szun Jat-szenről 178

Györffy György

A MAGYAR—SZLÁV ÉRINTKEZÉSEK KEZDETEI ÉS „ETELKÖZ” MÚLTJA

Az a kérdés, hogy a magyarok és szlávok mikor kerültek közvetlen kapcsolatba egymással, olyan kevéssé tisztázott, mint általában Kelet-Európa etnikai története az 5. és 9. század között. Elterjedt nézet, hogy a szlávság őshazája Kelet-Lengyelország és Fehér-Oroszország érintkező vidékén, a Pripjet-mocsaraktól délre volt, míg az ugoroké az Urál vidéken, s így közvetlen érintkezés a korai időkben nem állott fenn.

Első közvetlen érintkezéstről attól kezdve lehet beszélni, hogy az ant néven ismert keleti szlávok keletebbre húzódtak, a magyarok pedig a Don folyón átkeltek Nyugatra, ennek időpontja azonban ismeretlen. A közvetlen érintkezést mindenképpen megelőzte az, hogy a szlávok valamilyen más nép közvetítésével megismerték a magyarokat, a magyarok pedig a szlávokat, de hogy milyen néven, az vitatható, mert a szlávok magukra használt *slavjan* (*sloven*) neve ugyanolyan későn hatolt a magyarba, mint a szláv nyelvekbe a *magyar* (*mad'ar*) népnév.

A magyarok saját *magyar* nevükön 870 előtt, amikor tájt a mohamedán geográfusok a Don és Al-Duna közti hazájukat *Madžyarija* néven nevezik, nem szerepelnek, és más népnevek alatt kell keresni őket. E térség I. évezredbeli népneveinek azonosítását több tényező nehezíti meg: 1. A népeket szomszédaik a múltban ritkán nevezték saját nevükön, hanem mások által használt, és eredetileg más népeket is jelölő neveken. 2. E népnevek változást szenvedtek azért, hogy más nyelvek közvetítésével terjedtek, és a közvetítő nyelvek ritkán ismertek. 3. A nevek többnyire nem egykorú kéziratokban maradtak fenn, hanem késői, romlott másolatokban vagy fordításokban.

Azt pl. nagy valószínűséggel tudjuk, hogy a magyarok a németek megnevezésére használt *német* nevet szláv *němьcbъ* szó átvételével ismerték meg (*Kniezsa*, SzLJSz. 355), de hogy pl. Hérodotosz i. e. 450 körül az Urál vidéken lakó *jürkai* (*Ἰούρκαῖ*) nép nevét (IV. 22) szkíta nyelven kívül milyen közvetítéssel ismerte meg, megállapíthatatlan. Hérodotosz elbeszéli, hogy azok a szkíták, akik e távoli népekhez járnak „hét tolmáccsal és hét nyelven” intézik ügyeiket (IV. 24.). E tolmácsolások révén pedig a népnevek átvett alakja is változást szenvedett.

Hogy a történeti-földrajzi tájékozódást az ókori Szkítia és Szarmatia térségében, amelyben a tárgyalandó népek mozogtak, megkönnyítsem, a következő beosztást ajánlom:

A mellékelt 1. sz. térképen A jelöli az Aral-tótól É-ra elterülő sávot az Urál és az Irtiș mellékvíze, az Išim között; B a Káspi-tóba ömlő Urál folyó torkolatától, Balykšytól a Baskiriáig terjedő sávot, az Urál hegység és a Volga között; C a Kaukázustól É-ra a Volga és a Don között a Kazánig terjedő sávot; DO a Dontól a Donyec mellékén át a Dnyeperig terjedő sávot; DN a Dnyepertől a Dnyeszter mellékén át az Al-Dunáig terjedő sávot.

Ezek voltak azok a 15-20 napi járóföldnyi, közel 500 km-es területszakaszok, amelyeket az ó- és a középkorban gyakran egy-egy nomád nép vagy törzsszövetség lakhelyeként említenek, s melyekben ezek A → B → C → DO → DN irányban mozogtak. Kivétel a C sáv déli térsége, amely a Don—Volga-könyöknél összeszűkül és a Kaukázusnál kitágul. A sávok középső részét, amelyben a vándorlások, népeltolódások zajlottak, □ jellel különböztethetjük meg az északi Δ és a déli ∇ részekről, ahol az ott lakó népek tovább helyben maradhattak.

A keleti szlávok a 9. században a DN—DOΔ sávban lakva a Don felső szakaszánál a finnugor mordvinokhoz sorolható burdászok hazájával (CΔ) voltak szomszédosak. Tekintve, hogy a magyar nyelvben nincsenek mordvin jövevényszavak, és a mordvinban magyar jövevényszavak, nem tehető fel, hogy a magyarok a burdászok mellett közvetlenül délre éltek volna, avagy hogy a magyarok a Magna Hungaria, azaz Ó-Baskiria nevű őshazából (BΔ) az erdős steppe vonalán (CΔ) több évszázados szivárgással jutottak volna el a Dontól nyugatra fekvő hazába (DO□).

Ha a magyarok ezt megelőzően a C□ térségben laktak, akkor a burdászok és a magyarok között más népet kell keresnünk. A mohamedán geográfusok a 9—10. században ide helyezik a volgai bolgárok közé sorolt *eskil* (eszkil) és *suvar* (szuvar) népet; e két nép neve, némileg változott alakban a magyar hagyományban is felismerhető, a magyar nyelv kapcsolatai a bolgár-törökökkel pedig közismertek.

Hogy mikor érkeztek a magyarok keletről a Donhoz, a C□ térségbe, vagy mint egyesek felteszik, a C∇ térségbe, a Kubán vidékre, az vitatott.

A szlávok zöme a magyarokat *ogre néven nevezte, amit a kutatók általában a bolgár-török *onogur* 'tíz törzs' népnévből vezetnek le (vö. *Király*: MNy. LXXXIII. 162—180, 314—331.). Ezt a Melich János, Gombocz Zoltán, Németh Gyula és Moravcsik Gyula által képviselt nézetet legújabbban Ligeti Lajos kétségbe vonta annyiban, hogy tagadta, hogy egy csuvasos jellegű *ogur* 'törzs' szó és az ebből képzett *-gur* végű népnevek általában bolgár-török népeket jelöltek (A magyar nyelv török kapcsolatai... Budapest 1986. 9 kk., 341 kk. és passim). Ligeti tagadó véleményének háttérében az áll, hogy ő a kazárokat csuvasos nyelven beszélő népnek tartotta, elsősorban a Don-torkolatnál 933-ban épített kazár erőd, *Šarkel* nevének szókezdő *š* hangja miatt, mely csuvasos sajátosság (uo. 475 kk.). A kazár birodalom alapítói azonban bizonyíthatóan Belső-Ázsiából jött türkök voltak (*Czeglédy*: MNy. XLIX. 319—323; *Györffy*: Századok XLII. 1958. 566 kk.; *Golden*; *Khazar Studies* I. 187—90., 218—9.); az ő nyelvükből ered a Volga-parti kazár főváros, Sārigšīn neve, s ez szókezdő *s* (sz) hangjával köztörök nyelvre mutat, viszont a sok népet és nyelvet felölelő Kazárországnak éppen a Maeotis—Don vidéki részén laktak bolgár-törökök, akik

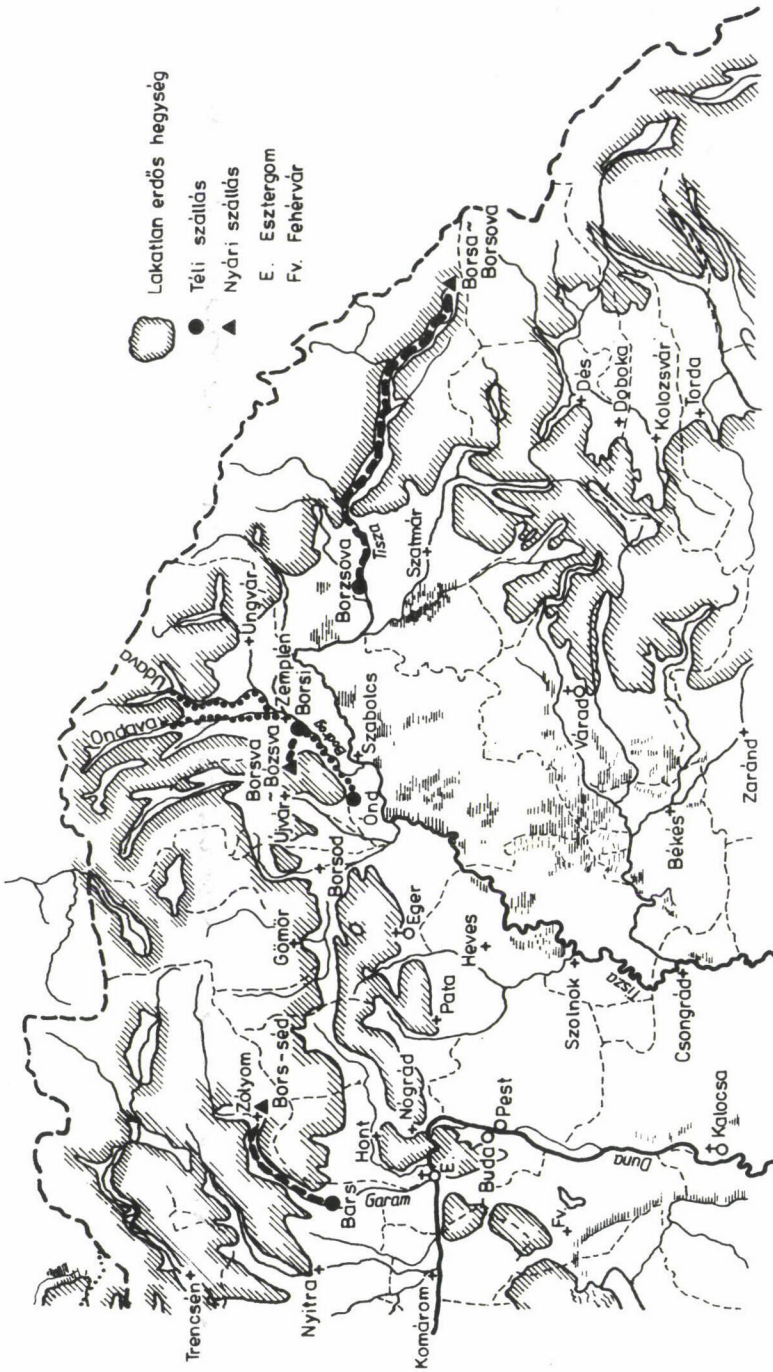
névadói lehettek Šarkelnek. Más kérdés, hogy honnan ered a *kazár* népnév, és eredetileg kiket jelölt.

A magyarok régi szláv nevét illetően némi kétely a tekintetben merülhet fel, hogy az óorosz Угри 'magyar' népnév, mely a 12. század utáni szövegekben mindig nazális nélküli alakban szerepel (vö. *Király*, MNyTK. 141: 59—61.), tényleg az *qgre* denazalizációja során jött-e létre, s nem arról van-e szó, hogy az onogurok előnyomulásakor a szlávban elterjedt az *qgre* és a görögben az Ογγροι népnév, de az onogurokat követő *ugur* ~ *ugor* népet a keleti szlávok kezdetben megkülönböztették *ugri* néven az *qgri* onoguroktól, később azonban a két hasonló népnév a magyarok megnevezésében csak Угри formában jelentkezett. Ez esetben ugyanis számolni lehetne azzal, hogy az onogurokkal együtt megjelenő ugurokon magyarokat értsünk, mint régebben vélték. Ennek bizonyítását azonban a név korai orosz feljegyzésének hiánya teszi lehetetlenné.

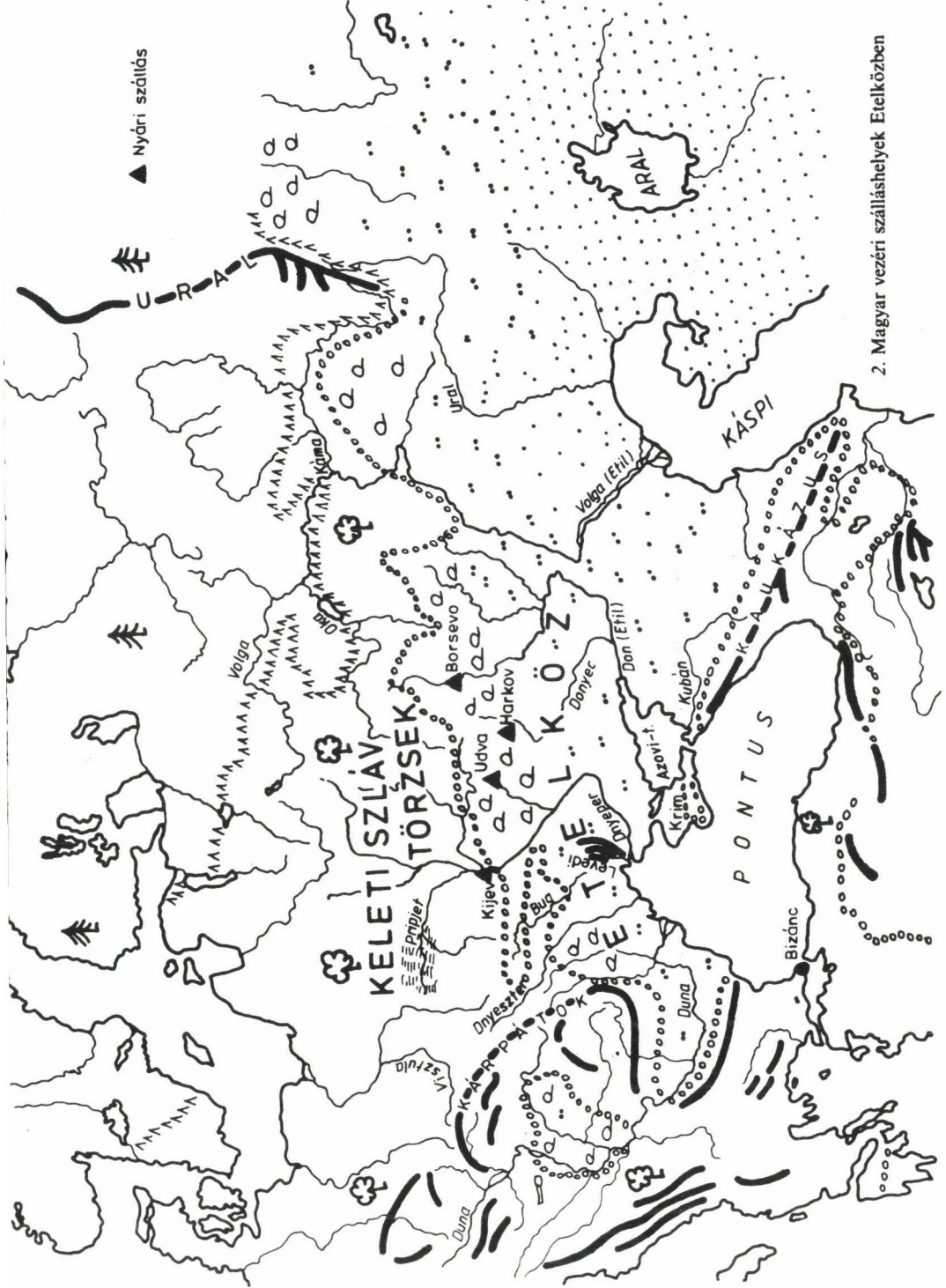
Priscos rhetor tudósítása szerint 463 körül a *sabir* népet (Szibéria névadóit), akiknek lakhelye az Aral-tó feletti A sávban kereshető, az avarok elűzték. A szabirok a Baskíria alatti B sávból elűzték a *saragur*, *urog* [*ɔ:ugor?*] és *onogur* népet, s ezek átmenekültek a Volgán át a C térségbe, és esetleg a Donon át a DO□ területre, ahonnan követeket küldtek a görögökhöz. A saragurok kezdetben biztosan a C térségben laktak, mert 466-ban lekalandoztak Transzkaukáziába is, az *ugur* népet pedig még 569-ben is itt, a C□ térségben találta Zemarchos bizánci követ; az itt lakó ugurok tájékoztatták, hogy Alánia táján, a Kubán folyónál esetleg perzsák leselkednek, de végül is nem ezektől, hanem az ismeretlen *oromuskhos* néptől kellett a követségnek tartania. (Vö. *Moravcsik*: *Studia Byzantina* 86—93., és *ByzTurc.* a népnevek alatt.)

Ez a körülmény azért nagyon lényeges, mert a kortárs szemtanú ellentmond annak a Theophanes és Nikephoros pátriárka által feljegyzett 7. század végi bolgár hagyománynak, hogy az onogur-bolgárok közös hazája, „Nagy Bulgária” a Kubán vidékén volt (*Moravcsik*, *Studia Byzantina* 100). Egykorú források a Maeotis mellett jelölik meg hazájukat, de mivel a Maeotis egy áthatolhatatlan északi és déli félre oszlik, melyen csak mondabeli hősök tudtak átkelni, a maetisi őshaza kétféle módon értelmezhető. A 6. századi Jordanes azon közlése, hogy a *Hunuguri*-k főként prémekkel kereskednek (uo. 92) határozottan a Maeotis északi oldalára, a DO□ térségbe helyezi őket; prémvadászokkal ugyanis csak itt érintkezhetek.

Ami az onogurok történeti földrajzát illeti, őket a velük valószínűleg azonos nyelvet beszélő szabirok az A sávból jöve 463 táján űzték ki a B hazából, ahonnan az onogurok a *saragur* 'fehér ogur' és az *urog* [*<jurog?*], későbbi nevén *ugur* néppel együtt menekültek zömmel a C□ térségbe és részben talán a Dontól nyugatra, a DO□ térségbe. Ezt követte a szabiroknak a B sávból a C sávba való átköltözése (575 előtt). Az avarok 558. évi előnyomulása eredményezte a C□ térségben lakók szétválását; elsősorban azt, hogy a szabirok zöme a Kaukázus feletti C▽ térség keleti oldalán telepedett meg, ott ahol utóbb a kazárok zöme lakott, más részük talán már ekkor északra, a Volga-parti részek felé szakadt. Ekkor juthatott az ogur-bolgár törzsek egy része a Kaukázus fölé, s a szabirok kis része Transzkaukáziába, de az onogurok

1. Bors és Ónd vezér téli és nyári szállásai

2. Magyar vezéri szálláshelyek Etelközben

zömét az avarok a Dnyeperen túl, a DN□ sávba is átnyomták; csakis így kerülhettek egy ideig avar uralom alá.

Az onogur bolgárok 499-ben már betörték Thráciába, 630—635 pedig lerázták az avar uralmat, és a Pontus feletti térségben (DN—DO□) Kovrat vezetésével önálló birodalmat hoztak létre, amely 670 tájáig állott fenn, amikor a türkök támadására részekre szakadtak és többségük szétköltözött.

Az elmondottakból úgy tűnik, hogy a három, 463 körül előtört nép közül az onogurok jártak az élen, mind földrajzi szempontból, mind politikai súly tekintetében, tehát indokolt a nézet, hogy a DO□ sávban először őket ismerhették meg a keleti szlávok *qgre* néven.

Ami az obi ugorok *jugra* nevét illeti, földrajzi megfontolások alapján sem tartom meggyőzőnek Zsirai Miklós etimológiáját, mely szerint ez végső fokon szintén az *onogur* > *qgre* népnév keleti-szláv (orosz) közvetítéssel alakult formája lenne (Jugria. Budapest 1930). A hvárezmi Bírūnī (973—1048) elsősorban a Hvárezm-mel kereskedő bolgároktól hallhatta, hogy északabbra *jūra* nép lakik. A mohamedán geográfusok bizonyosan nem a távolabb nyugatra lakó szlávok révén ismerték meg a *jugra* népvét; a keleti szlávok is finn-ugor, volgai bolgár, vagy normann rüsz közvetítéssel szerezhettek e népről tudomást. Nézetem szerint a *jugra* népnév végső fokon összefügg a *jürka* nép nevével; e nép lakhelyét Hérodotosz i. e. 450 körül, ugyanezen a tájon jelölte meg (így már *Marquart*, *Streifzüge* 10, 55).

A szlavisták zöme a magyarok megjelenését a térségben, tehát a B sávból a Volgán a C sávba való átköltözésüket, viszonylag késői időre teszi. Ennek a késői datálásnak a szavárd-magyarok (Σάβαρτοι ἄσφαλοι, *sevortik*) Transzkaukáziaiba való költözése mond ellent, amit ugyan Konstantinos császár a kangar-besenyők támadásának tulajdonít, de amit a szavárdok transzkaukáziai feltűnése arab forrásban a 750 körüli évekre valószínűsít (uo. 36—37), amikor besenyők egy tibeti forrás szerint még az A sávtól keletre laktak. A besenyők ekkor az ujgúrokkal harcoltak (*Bacot*: *Journal Asiatique* CCXLIV. 1956. 147), s az ujgúrok győzelme nyomhatta őket nyugatra, a „tarka lovú” népek (kangarok?) földjére, akik 750 táján megtámadták a C térségben lakó magyarokat, és kis részüket délre, zömüket nyugatra üzték. A kangaroknak nem sikerült Kazár-országban hont foglalni, így egyesülve a besenyőkkel, törzseiket lőszínek szerint szervezték meg (*Győrffy*: *A magyarság keleti elemei*. Bp. 1989. 98—102.). Ha ez a feltevéssor helyes, a magyarok zöme 750 táján lépett át a Donon, és került a szlávokkal közvetlen kapcsolatba. Mindenesetre a magyarok hosszú időn át tartó szoros türk-kazár kapcsolata, mely a korai időben több lehetett, mint adófizetésre kötelezett függés (amilyen a volgai bolgárok viszonya volt), s inkább a kazár uralmi rendbe való betagolás formáját vehette fel, jobban képzelhető el a Maeotis körül vagy a C□ térségben, semmint attól keletre.

A magyarok még nyugatabbra költözését közvetve az avar birodalom bukása tette lehetővé. Az avar birodalom megdöntésében szerepe volt az avar uralomtól függetlenné vált dunai bolgár fejedelem, Krum 803-i támadásának is (*Váczy*: *Századok* CVIII. 1974. 1043—1061). Krum kán az avar katonaságot maga mellé

állítva igyekezett az egykori avar birodalom Dunától északra levő részén is érvényesíteni hatalmát, és a 8. század elején Drinápoly vidékéről 10 000 görög családot telepített az Al-Dunától északra, a görögök azonban itt is Bizánc oltalma alá helyezkedtek, és hajón történő hazatelepítésüket megkezdték. Ezt megakadályozandó a bolgár kán 837 körül a magyarok segítségét kérte, akik az Al-Dunánál megjelenve harcoltak a görögök ellen (*Moravcsik: Fontes Byzantini historiae Hungaricae*. Bp. 1984. 54—57). A magyarok ekkor kelhettek át a Dnyeperen, és foglalták el a Kárpátok és az Al-Duna irányában fekvő földet (DN). Ennek biztos jele, hogy a Dnyeper víziútján Konstantinápolyba menő normann rúszok 838-ban „barbár népek” előnyomulása miatt nem tudtak hazájukba visszatérni, és ezért Regensburgon át mentek haza (*Annales Bertiniani*. Ed.: *G. Waitz, Hannoverae* 1893. 19—20).

Ettől az időtől számítható az egész Don és Duna között elterülő terület (DN—DO□) magyarok általi megszállása, amiről arab és görög források egyértelműen tudatnak.

Annak a körülménynek, hogy a szlávok a magyarokat *qgri* néven, tehát egy finn-ugor nyelvű népet a bolgár-török nyelvű *onogur* nép nevének neveztek, több magyarázata lehetséges: 1. Az Urál vidékén lakó onogurok jelentős része magyar nyelvű volt, vagy azzá lett. 2. A magyarok az onogurokkal együtt, őket több-kevésbé követve jelentek meg a Don vidékén, s így az *urog* ~ *ugur* vagy a *saragur* 'fehér ogur' nép egyikében keresendők. 3. A magyarok még a Dontól keletre, a C sávban élve beletartoztak az onogurok 630—680 között fennálló birodalmába. 4. A magyarok az onogur birodalomnak a türkök általi szétrobbantása (679) után az onogurok helyére költöztek, s az onogurok neve átment a magyarokra. 5. A magyarság egy „onogur” és egy „magyar” néprész összeolvadása révén jött létre.

Az első nézet cáfolatára elég felhozni, hogy a történeti adatok sora bizonyítja az onogurok és bolgárok nyelvi és etnikai azonosságát (*Moravcsik: Studia Byzantina*. Bp. 1967. 84—118), a dunai és volgai bolgárok nyelve pedig csuvasos török volt.

A sorrendben utolsó, 5. nézet elméleti alapja felfedezhető már Németh Gyula 1930-ban kiadott művében, mely a magyar törzsnévek eredetét vizsgálva jutott arra az eredményre, hogy a hét magyar törzsből csak az első kettő, a *Nyék* és *Megyer* magyar eredetű, a többi (*Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér* és *Keszi*) hozzá csatlakozott, de elmagyarosodott török törzs (Honf. kial. 274). Ezt a nézetet, mely újabb változatban is követőkre talált, a magyar tudományosság általában nem fogadta el. Egyrészt abból a körülményből, hogy ha egy törzs neve török eredetű, legfeljebb arra lehet következtetni, hogy a vezérnemzetiség volt török, vagy viselt török nevet, mint ahogy pl. a *Tarján* (<török *tarxan*) és *Jenő* (<török *inaḡ*) törzs neve egy-egy török méltóságnév. Másrészt a magyarság eredetibb, magára használt neve *hétmagyar* (1200 k.: *Hetumoger*) volt, ami határozottan hét finn-ugor nyelvű magyar törzs együttesére mutat. Noha elképzelhető, hogy már a három fellázadt kazár-kabar törzs csatlakozása előtt is csatlakoztak más nyelvű néprészek a magyarokhoz, ez nem lehetett olyan jelentős, hogy az egész nép megnevezésére kihatott volna.

Noha a magyaroknak a C sávból a DO térségbe való költözéséről valószínűsíthető, hogy ez 750 táján zajlott le, előfeltétele 679 után teremtődött meg, miután a türk kazárok támadása az onogur birodalmat úgy szétrobbantotta, hogy bolgár néprészek több irányba költöztek szét, ami által ebben a térségben politikai vákuum keletkezett.

A magyarok mint a türk-kazár kagán alattvalói jelentek meg itt; ezért van, hogy a magyarok legerjedtebb bizánci neve *türk* (Τουρκοι) volt, sőt a bizánciak a kazárookra a „keleti türk” és a magyarokra a „nyugati türk” nevet is használták (*Moravcsik*: Byz. Turc. II. 250). De ebből magyarázható az is, hogy a 9. században, amikor már magyarok laktak e térségben, a szláv irodalomban is megjelenik a magyarokra a türk, ill. a kazár név. Egyrészt a görög származású Cirill velencei disputája leírásában az avarok és kazárok között említett τῆριμ népen mást, mint magyart nehezen lehet érteni (vö. *Király*, MNyTK. 141: 42—43), másrészt a *Povest* az időben, amikor a DN—DO□ térséget magyarok lakták és adóztatták, a délkeleti szlávoknak a Козарь-ok általi adóztatásról beszél. Ez magyarázható a magyaroknak a kazár kagán alá vetettségéből, ezt az alattvalói viszonyt azonban a 9. században már az ellenségeskedés hosszabb-rövidebb időszakai váltották fel. Ezt tanúsítják Konstantinos Porphyrogenetos szavai a kazárok ellen fellázadt kabaroknak a magyarokhoz való csatlakozásáról, de ezt igazolják a mohamedán geográfusok is, amikor közlik, hogy a kazárok várakkal védekeznek a magyarok ellen.

Mindent összevéve a szlávoknak a magyarokra használt *qgre*, valamint kivételesen használt *turcb* és *kozarb* népnévei nem etnikumot jelölő megnevezések, hanem azokat a nomád birodalmakat jelölik, amelyekbe a magyarok a 6. és 9. század között beletartoztak.

Sokkal nagyobb kérdés, hogy milyen névvel nevezték a magyarok a keleti szlávokat. Az orosz név csak a 10. században, a kijevei Rus alapítása után ment át keleti szláv törzsekre; ezt megelőzően latin, görög, arab és perzsa források szerint *rus* a varégek, ill. normannok neve volt. A *tót* népnév, mely a középkori magyarban *szlavont*, az újkoriban szlovákot jelentett, eredetileg csak a Kárpát-medencében lakott szlávokat jelölte, s mivel ez a germánok *teut* nevéből ered, csaknem bizonyos, hogy eredetileg a szlávok előtt a Kárpát-medencében lakott gepidákat jelölte, és a gepidák elszlávosodása révén ment át a dunai szlovének nevére.

Felmerül a kérdés, hogy volt-e finn-ugoroknak közös neve a szlávokra. Noha a keleti szlávok és a finn-ugorok nem voltak szomszédosak egymással, mert a Balti-tenger partján balti népek, a steppe felé eső részeken pedig irániak választották el egymástól őket, a környező népek ismerete általában túlterjedt a közvetlen szomszédokon, és egyik-másik finn-ugor nép megőrizhette az ősi nevet. Mivel nem ismerünk feldolgozást arra nézve, hogy a különféle finn-ugor népek miként nevezték a keleti szlávokat; e kérdés megválaszolására Kálmán Bélát kértem fel, aki 1988. június 9-én írott levelében a következő összképet vázolta fel:

„Típus szerint két részben csoportosítom az elnevezéseket: 1. A *rus*-ból közvetlenül vagy közvetve átvett szavakat, 2. egyéb elnevezéseket.

1. Az oroszban is óskandináv jövevényszó. A *rus*, *ruszkij* eredeti alakja **rōþ(r)s* és jelentése 'vezős viking'. Skandinávokat, vikingeket, normannokat neveztek meg vele, később egy elslávósodott skandináv csoportot is (*M. Vasmer: REtWb.*). A többi keleti szláv törzs is átvette az elnevezést, és lassan a keleti szlávok nevévé vált. Az *ukrán* és *belorusz* viszonylag kései (16. sz.) elnevezés. A finn *ruotsi*, észt *rootš* a lulei lapp *ruošš* szónak ma is 'svéd-norvég' a jelentése.

a) a *ruś* vepsze vagy karjalai közvetítéssel átment a zürjénbe *roiš* ~ *ruś*, a votjákba pedig *džuś* alakban. A zürjénből való a vogul *ruś* és osztják *rutl* népnévi közvetlen oroszról való átvétel a mordvin *ruz* és a cseremis *ruś*, balti finn közvetítéssel került a lappba *ruošša* alakban.*

b) A török nyelvekben előhangzót kapott a szó, így került át hozzánk, talán már a 9. században, *urusz* alakban, ebből való a mai m. *orosz*.

2. Egyéb elnevezések:

a) a finnségi nyelvek többségében egy germán eredetű *vened* átvétele szolgál az oroszok elnevezésére: finn *venä(lainen)*, inkeri *vennä*, lüd *veña*, karjalai-aunuszi *veneäh*, vót *venäi*, észt *vene*. A latin *veneti* eredetileg valószínűleg egy kelta törzs neve volt, hiszen így nevezték a mai Bretagne lakóinak egy részét is. Innen való *Velence* olasz *Venezia* neve is. A germán törzsek a kelta venétek helyére beáramló szlávokat nevezték *venet*-nek, ezt vették át a finnségi nyelvek.

b) A lívek lett jövevényszóval *kriev*-nek nevezik az oroszokat a keleti szláv *krivics* törzsről.

c) A kamasz-szamojédban *kazak* (<or. *kozak*) v. *čisak* a nevük.

d) Az obi-ugoroknak számos fogalomra vannak ún. tabu-neveik. Bizonyos alkalmakkor (medvetor, vadászat) a rendes megnevezésből eltérő alakú vagy jelentésű szavakat is használnak. Ilyenek:

vogul:	osztják:
(Tavda) <i>kāpār</i>	(déli) <i>kāpār</i>

< tat. 'vitéz, katona'

(Tavda) *kārmin äitām* (vasas? ember)

(középlezvai) *nakəŋ* 'büntetést okozó' (déli) *sāməp* (félénk, vad)

(Tavda) *sopər* (északi) *špər* (Vačh) *tawər*

A *sopər* ~ *šopər* ~ *tawər* alakokat a Szibériának nevet adó *szabir* népnévből származtatják.

Mivel összefoglaló tanulmányt nem ismerek, így szótárakból írtam ki az elnevezéseket (pl. Suomen kielen etymologinen sanakirja *venä*- és *ryssa* c. alatt). Néhány adatot Keresztes Lászlónak köszönhetek.”

A fentiek szerint, azt megelőzően, hogy a normannok *rus* neve 'keleti szláv' jelentésben elterjedt, a balti finnek a *venet* népnévből rövidült *vene* névvel, az obi ugorok a *sabir* népnév *saper*-féle alakjával nevezték a szlávokat.

* A finnek később a svédből átvették rosszálló értelemben a szót *ryssä* alakban.

Arra nézve, hogy a magyarok eredetileg hogy nevezték a keleti szlávokat, mutatkozik még egy megközelítési mód; a mohamedán geográfusoknak az a leírása a magyarok szomszédjairól, amely magyar forrásból ered. Ezt általában Džajhānīra vezetik vissza, aki 922-ben idős tudósként élt Bokharában. A Gardīzī művében fenntartott teljesebb, perzsa szövegű leírás azonban mindenképpen egy, a 9. század vége előtt a magyarok között járt utazótól ered. Hazájuk szerinte a Don és a Duna között terül el, és azt is közli, hogy „amikor a magyarok a Duna partján állanak, szemközt látják a *n.n.d.r*-okat”. Ennek a szemtanúra valló információnak a háttérében az áll, hogy a magyarok a kora középkorban a bolgárokat *nándor* néven nevezték; ez a megnevezés élt *Nándorfejérvár (Alba Bulgarica)*, azaz Belgrád (Beograd) város nevében a 16. századig. A *nándor* népnév végső fokon a dunai bolgárok régi *onogundur* nevéből ered (vö. Kiss: FNESz. I⁴. 190).

Gardīzī a *nándorok* szomszédai közt említi a *m.r.d.t* (مردات) népet; e névben a *d* hibás másolat a hasonlóan írt *vav* (*v, u*) betű helyett, s így a név *m.r.vt*-nak olvasandó, mely a morvák régi magyar neve. A magyar krónikák által fenntartott néphagyományban a morvákat *Morout* vezér személyesíti meg, és nevüket számos Árpád-kori *Morout* (ma Marót) falu tartotta fenn (uo. 60—61; Györffy, Acta Arch. Hung. XVII. 1965. 41—45). Szvatopluk fővárosának neve Ibn Rustánál *Dž.rvab* (جرواب), Gardīzīnél *Dž.rav.t* (جراوت); Marquart az első betű javításával a két névből *H.rvat* (حروات) alakot rekonstruált, és ezt azonosította a fehér horvátok fővárosával, Krakkóval (Streifzüge 471). Nézetem szerint Szvatopluk fővárosának a nevében az első betű *m*-re javítandó, és *M.rwat* (مروات) alakban rekonstruálandó, annál is inkább, mert Morvaország fővárosának a neve egyezett a népnévvel; a rafelstetteni vámszabályzatban (902) *Mercatum Moravorum* (MGH. Capit. II. 26), Ibn Hayyān 941-ből eredő információja szerint *Morawa* (Chalmeta: Rivista degli Studi Orientali, L. 1976, 343).

Kelet-Európában általános volt, hogy egy nép fő helyét, országos vásárral is rendelkező székvárosát a népről nevezték el. Ilyen volt Volgai Bolgárország (*Bolar* ~ *Bular*), melynek fővárosa *Bolgari* volt; ilyen a mordvin *Burtas* nép fővárosa, *Burdaz* (Györffy: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 71—73; Napkelet felfedezése. Uo. 1965. 224), és Magyarországon a székelyek fő helye, a 14. században *Forum Siculorum* vagy *Scekulwasarhel* (Marosvásárhely, ma Tirgu Mureş), valamint Moldvában az alán jászok egykori székhelye, *Jászvásár*, ma *Iaşi* (Kiss: FNESz. I⁴. 619, II⁴. 103). Még a kazár birodalom fővárosát, *Etil*-t vagy *Sārigšin*-t is nevezték népnévvel *Khazarān*-nak (Németh: Honf. kial. 79).

Az utóbbi példa engedi meg a feltevést, hogy Kijev egyik nevében a keleti szlávok népnévét keressük. Gardīzī 9. századi eredetű leírása szerint: „A magyaroktól a szlávokig tíznapj járőföld van; a szlávok országának határvidékeihez közel egy város van, melyet *Vantit*-nak [vagy *Ventit*-nek] neveznek.” Ugyanez Ibn Rustánál a 10. századra megváltozott viszonyokhoz mérten így hangzik: „A besenyők és a szlávok országa között tíznapj járőföld van; a szlávok országának a szélén egy város van, melyet *Ventit*-nek neveznek.” (MHK. 168).

A névalak Gardīzīnál *Vantit* vagy *Ventit* (وانتيت), Ibn Rustánál pontok nélkül *Va(n)i(t)*, s ugyanezen romlott formában a 10. századi Hudūd al-Ālamban وانتيت (*Marquart*, Streifzüge 466—467). *Marquart* e népnév megoldására művében több kísérletet tett. Javítja *Danast*-ra, a Dnyeszter melletti Kijevet értve rajta (uo. 189, 200, 471), majd másodszer a városnak Konstantinos Porphyrogenetos által adott *Sambatas* (Σαμβατάς) nevét kereste benne *Zanbat* alakban (زانبت) (uo. 508—509), ami a betűformákat tekintve már közelebb áll, de az arabok a *Sambat* név kezdetét nem *Zan* alakban írták volna.

Ha az arab betűk fonetikailag pontos feljegyzést adnának vissza, a teljesebb *vantit* nevet a keleti szlávok *ant* nevének bolgár-török *v*-protézissal és magyar *-d ~ -t* képzővel ellátott alakjából (pl. *szavárd ~ savart*, *cseht < cseh* (*Györffy*: Századok XCI. 1958. 73.) lehetne magyarázni. A keleti szlávok 1000 előtti magyar nevének azonban a magyar névanyagban is jelentkeznie kell, de ebben *Vant(it)* nem található, csak egy-két *Ant-*, *Ont-*, *Vand-*, *Vonta*-féle névalak. (*Fehértói*: Árp. Sznt. 34, 259, 351, 364). Annál elterjedtebb a *Vendég* (*Vendeg*, *Vendek*, *Vendug*, *Vendec*, *Vendegu*, *Wendech* uo. 354—6) név, mint a *vendég* 'idegen, telepes' közsavunk személynévi jelentkezése, mely előjön idegen települőkre mutató helységnevekben is (*Lipszky*: Rep.).

Feltevésém szerint a *Vantit* vagy *Ventit* (وانتيت) név tövében a keleti szlávok *venet ~ vened*, a szlovének magyar *vend* nevének változata lappang, s ha a magyarban egy idegen nép megnevezésére alkalmas hasonló szót keresünk, a *vendég* szóra kell gondolnunk. Megjegyzendő, hogy az arab szóvég *t*-je a hasonló *q*-val is felcserélhető; *ventik* (وانتيق) lehet annak a népvándorláskori *venet* népnévnek képzővel ellátott alakja, amellyel a magyarokon kívül a balti finnek is jelölték a szlávokat.

A *vendég* szónak a TESz. és Hadrovics László gondolatébresztő cikke (Idegen-vendég-vidék. Nyelvtudományi Értekezések. Bp. 1975. 45) szerint régi jelentése 'idegen', de elfogadható magyarázata nincs. Újabban jelent meg Balázs János magyarázata, ki a magyar *vendég* szót Velence város olasz nyelvjárási *Venedego* vagy délszláv *Venetik* nevéből eredeztette (Magyar deákság. Bp. 1980. 278 kk.). Velence neve ugyanabból a *Venet* népnévből ered, mint a szlávok *vened ~ vinid* neve. Balázs János a „velencei jövevény” jelentést véve alapul a Szent István idejétől Magyarországra jövő velenceiekkel hozza kapcsolatba. Noha a két név alakja annyira egyezik, hogy nyelvészeti magyarázatot nem is igényel, a nézetet kérdésessé teszi, hogy Velencéből olyan tömeges bevándorlás Magyarországra, amely a „hospes” fogalmat velenceivel azonosíthatóvá tette volna, a középkorban nem volt; a hospesek tömegét szlávok és németek tették ki, s ami az olaszok magyar megnevezését illeti, noha az *olasz* szóval (< szl. *vlasi* < a *vlah* többese) a magyarok általában a neolatin népeket jelölték, az e névvel nevezett latin hospesek többsége az Árpád-korban jobbra Vallon-földről jött Magyarországra. A Velencének is nevet adó *vened* népnév más úton kerülhetett a magyarokhoz. Feltevésém szerint a 9. századi magyarok a keleti szlávokat a *vend* népnévből képzett *vendég* szóval nevezték, majd a 10. századtól ez a szó a betelepült szlávok megnevezésén keresztül a 'hospes' jelentést vette fel.

Hogy a magyarok a *vened* népnevet melyik más kelet-európai nyelv közvetítésével és milyen alakban ismerhették meg, arra választ nem tudunk adni, de történeti szempontból nincs is fontossága.

A magyarok és szlávok a mai Ukrajna erdős steppe zónájában érintkeztek egymással. A szlávokat életmódjuk főként az erdőhöz, a magyarokat a steppéhez és erdős steppéhez kötötte. Egymás életterének áthágására a föléjük rétegződött uralmi apparátusok készítették őket: a magyarok fölé talán már a 6. század óta türkkazár uralkodó réteg, a szlávokéra a 8. századtól a rúsz-varég vezető réteg.

A keleti szlávok déli törzseit a 9. században az előbbieket, az északiakat az utóbbiak adóztatták. A „kazár” adóztatást a magyaroknak a Dontól nyugatra való előnyomulása tette lehetővé. Valószínű, hogy a kazár és avar nagyhatalom közötti érdekerület határa 800 tájáig a Dnyeper volt, a magyarok Don—Dnyeper közti áttelepülésére pedig legkésőbb a 8. században, alighanem 750 körül, a kangar támadás nyomán, s ha nem előbb, ekkor költözhetek barszil és szuvar bolgárok a magyarok által elhagyott területekre.

A történeti irodalomban és a történeti térképeken nagyon ellentmondó ábrázolásokat találunk a pontusi steppének nem csupán a korai, 6—8. századi viszonyairól, amikor az eltérő neveken szőreplő nomád népek és törzsek azonosítása nagymértékben vitatható, hanem a 9. századra nézve is, amikor már bizánci és arab források tanúskodnak a magyarok ottlakásáról. A kelet-európai népek szakemberei általában saját népük vagy nyelvrokonaik javára terjesztik ki a lakterületek határát. Van emellett két 9. századi magyar vonatkozású földrajzi fogalom, amelyre nézve a magyar tudományosságban is eltérő felfogások terjedtek el: *Levedia* és *Etelköz*.

E két nevet VII. Konstantinos Porphyrogenetos bizánci császár „De Administrando Imperio” (röviden DAI.) címen ismert, 948 és 952 között írt műve 38. és 40. fejezetében tartotta fenn. A császár a 37. fejezetben azt is elmondja, hogy műve írása előtt 55 évvel, tehát a 893 és 897 évközben a nyolc besenyő törzs oda költözött, ahol megelőzően a magyarok laktak, akiknek tíz törzse volt: a hét türk (Τούρκοι) és a hozzájuk csatlakozott három kabar (Κάβαροι) törzs. A besenyők lakterületét pedig az Al-Duna és a Don között, tehát a DN—DO térségben jelöli meg. Amíg ő a magyarokat kiűző nyolc besenyő törzs lakhelyét egy 900 körül készült jelentés alapján írta le, *Lebedia* (Λεβεδία) és *Atelkuzu* (Ἀτελκουζου) neve, mely ugyanerre a területre vonatkozik, 950 körül elbeszélte magyar hagyomány tolmácsolása révén került művébe. Mivel pedig a császár e hagyományt eltérő formában másodszor is elbeszéli, és a közlés valóban félreérthető, *Levedia* és *Etelköz* fekvéséről a kutatók két évszázada vitakoznak. A kérdés a Magyar Tudományos Akadémia által 1983. április 28-án rendezett konferencia előadásai nyomán kezdett tisztázódni. Ez alkalommal a vitaindító előadó (e sorok írója) és a kérdést taglalók (Benkő Loránd, Harmatta János, Király Péter és Ligeti Lajos) nem elégedtek meg Konstantinos szavainak magyarozatával és a régi vélemények ismertetésével, hanem a) a feljegyzéshez vezető információ-közvetítés módjára, b) a Konstantinos által megnevezett helyek azonosítására és c) a magyar forrásból eredő magyar helynevek tipológiájára

fektették a fő hangsúlyt. (Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. Bp. 1985. MNyTK. 172. sz.)

A császár műve 38. fejezetében Levedia és Etelköz fekvését nem bizánci földrajzi ismeretek alapján határozta meg, hanem elsősorban a 948-ban Bizáncban járt magyar követség előadása nyomán, melynek vezetője a magyarok rangban harmadik méltóságviselője, a $\kappa\alpha\rho\chi\acute{\alpha}\varsigma$ tisztet viselő Bulcsú (Βουλτζοῦς) és a honfoglaló magyarok egyik fejedelmének, Árpádnak a dédunokája, Tormás (Ταρματζοῦς) volt. Levediát és Etelközt már egyikük sem ismerte, mert Bulcsú, aki 954-ben Franciaországig, 955-ben pedig Augsburgig lovagolt, 50 évnél nem lehetett idősebb, Tormás pedig még 20 éves sem volt, tehát a honfoglalás utáni Magyarországon születtek. Hallomásból ismerték a két földrajzi fogalmat, viszont bizonyára ismertek olyan 70—75 év körüli embereket, akik a magyarokat régi hazájukból elűző besenyő támadások (893—895) előtt jártak a magyarok egyik fejedelme, Levedi udvarában, és volt fogalmuk arról, hogy akkor mit neveztek Etelköznek. Ha tehát maguk nem is lehettek szemtanúk, de ismerhettek szemtanú informátorokat. Az információ közvetítését az nehezítette, hogy a magyar főemberek nem tudtak görögül, és tolmácsot kellett igénybe venniük. Tekintve, hogy a tolmács a magyar vezérek és törzsfők méltóságát a szláv βεῖβοδος szóval adta vissza, nagyon valószínű, hogy a tolmács egy bolgár-török nyelven is beszélő bolgár-szláv ember — talán pap — volt. Mivel a magyar udvarban beszéltek bolgár-török nyelven, meglehet, hogy a nyelvi közvetítés útja ez volt: magyar → bolgár-török → bolgár-szláv → görög. A görögre tolmácsolt szöveget jegyezte fel a császár. A legalább két nyelven át közvetített tolmácsolás már a nevek alakjában is okozhatott módosulást, még inkább kell félreértés lehetőségével számolni az előadás tartalmában.

Így értékelendő a DAI. 38. fejezetének kezdete (Moravcsik fordításában): „A türkők népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéből Levedianak, méltóságánál fogva pedig ... vajdának hívtak.” (p. 171). Itt a császár által irt földrajzi közelségnek azért nincs jelentősége, mert a következőkben a császár Levedi és a kazárok szoros politikai kapcsolatáról beszél, mely a turkok (= magyarok) régi hazájában állt fenn. A régi kapcsolat ismerete logikusan elvezet a régi szomszédság gondolatához, ez azonban nem magyar hagyomány feljegyzése, hanem a császár logikus következtetése is lehet.

Ugyancsak nem származhat magyar információból a Λεβεδία országnév. A magyar nyelvben országnévet nem képeznek *-ia* képzővel; az *-a* végződés a szláv tolmács hozzátételéből, vagy a császár görög nyelvű országnév képzéséből eredhet.

Λεβεδία földrajzi név magyar alakja *Levedi* kellett legyen. A magyar nyelvben azonban ismeretlen az uralkodó vagy vezér nevéből képzett területnév; ilyen csak másodlagosan keletkezett a vármegyék esetében a 11. századtól kezdve, amikor a király által kinevezett első *comes* neve rögződött a gondjaira bízott vár nevében, utóbb pedig a várról nevezték a *comitatust*. A névadás folyamata ezek szerint: *comes* → *castrum* (*castellum*) *comitis* → *comitatus*.

Közvetlen területelnevezés vezér nevéből a 14. századtól szláv és román lakterületen figyelhető meg, pl. *Basaraba* román vajda nevéből 1349-ben *Basarabina*

zemlja > *Besarabia*; a 14. századi *Dobrotica* fejedelem nevéből *Dobrudža* és *Bogdan* román vajda nevéből Moldva régi szláv és török *Bogdan* neve (Kiss: FNESz. I⁴. 207, 379, II⁴ 154).

Ez a névadás azonban a magyar és török népeknél nem volt meg; itt viszont a legelterjedtebb névadás a nagycsaládfő vagy főember neve képzetlen alakjának átruházása a településre, téli vagy nyári szállásra. A komán-kunok (polovec-ek) lakta Ukrajna területén a 12. század elején több vezérnévből képzett „város” (городъ) nevét említik az orosz évkönyvek: 1111-ben *Šarukan* és *Sugrov* (Шарукань, Сугровь), 1116-ban e kettőn kívül *Balin* (Балинь) (vö. Letopis po Ipatskomu Spisku. Pbg. 1871. 192, 204). Az Árpád-kori Magyarországon több százra, összesen talán ezerre is tehető az olyan településnév, amely félnomád főember, később birtokos úr nevének továbbképzeten alakjából ered. Mint Ligeti Lajos a *Levedi* névvel kapcsolatban kifejtette: „A puszta személynév helynévként való használata az új hazában a szomszédos népeknél ismeretlen, a honfoglalás előtti időből származik, megvolt tehát nemcsak a 9. század végén, de korábban is.” (MNYTK. 172: 16.)

A kérdés legújabb vizsgálói — Benkő Loránd, Czeglédy Károly, Harmatta János, Ligeti Lajos és e sorok írója — megegyeznek abban, hogy *Levedi(a)* eredetileg a fejedelem egyik szállásának, közelebbről a téli szálláshelyének neve.

Levedi(a) helyét a császár közelebből így határozza meg: „Ezen a helyen, az imént említett *Levediában* folyik a *Chidmasz* folyó, melyet *Chingilúsznak* is neveznek.” (Ἰέων Χιδμάς, ὁ καὶ Χιγγιλοῦς ἐπονομαζόμενος DAI. I. 170—171). Ez a meghatározás bizonyosan a magyar követség tagjaitól ered; Bulcsú maga már nem fordulhatott meg *Levediben*, de ismerhetett olyan 70—75 éves embert, aki járt *Levedi* szálláshelyén. A *Chidmas* = *Chingilus* azonosítás azonban pontatlannak bizonyul; a félreértés eredhet: 1. a szemtanú informátor közlésének félreértéséből; 2. a tolmácsolás hibájából; 3. a nomád szálláshely két folyóval való megjelöléséből. Az utóbbira példát szolgáltat *Rubruk*, aki ezt írja: „Azt a földet, ahol [a mongolok] kezdetben laktak volt, s ahol még ma is áll *Dzsingisz kán* udvara, *Onan-Kerülenen* hívják” (Napkelet 145, vö. uo. 163; cap. 17.: „*Terra illa in qua primo fuerunt [Tartari] et ubi est adhuc curia Chingischan, vocatur Onankerule.*” A. *Wyngaert: Sinica Franciscana I. Ad Claras Aquas 1929. 208, vö. uo. 243, 268*). *Onan* és *Kerülen* az Amur két jelentős forrásvizének, az *Onon* [régén *Onan*] és *Kerülen* folyónak a neve (Napkelet 243). A „*Mongolok Titkos Története*” szerint mindkettőnek van szerepe a mongol őstörténetben, de párosan nem szerepelnek benne. Az *Onon* mellől ered *Dzsingisz kán* őse, és a *Kerülen* mellett éltek később. *Rubruk* esetében tehát vagy a hagyomány módosulásáról, vagy *Rubruk* félreértéséről van szó. Az is feltehető, hogy a mongol őshazát utóbb az *Onan* és *Kerülen* közének mondták.

A *Chidmas* folyónevet az újabb irodalom szinte egyértelműleg a *Bug* folyó alsó szakaszának jobb oldali, *Kodyma* nevű mellékvizével azonosítja, míg a *Chingilus*-t a *Bug* két párhuzamos *Ingul* nevű bal oldali mellékvizével vagy a velük párhuzamos, hosszabb *Ingulec* folyóval, mely *Kherson* alatt torkollik a *Dnyeperbe* (MNYTK. 172: 14—19, 38—42, 62—64). Ez a megoldás cáfolja *Konstantinosnak* azon

közlését, hogy Levedia Kazárországhoz közel lett volna, de ellentmond annak is, hogy egyazon folyó két nevéről lenne szó. Biztosan nem tudjuk rekonstruálni, hogy mit mondhatott a két folyóval kapcsolatban az eredeti informátor, aki még járt Levedi szállásán, az azonban biztosnak látszik, hogy az etelközi magyarokat ért utolsó besenyő támadás előtt, amikor még Levedi volt uralmon, a Bug folyó mellett tartotta szállását. De az is valószínű, hogy az első besenyő támadás előtt, amikor a magyarok lakterülete a Dunától a Donig terjedt, Levedi szállásai keletebbre feküdtek. Számos kutató kapcsolatba hozta Levedi nevét az orosz *Lybedb* és *Lebed(in)* helynevek egyikével-másikával (uo. 49—53). Nem lehetetlen, hogy az oroszok helynévben népetimológiával a *lebedb* (hattyú) szóval azonosítva őrizték meg a magyar fejedelem nevét, de éppen az a körülmény, hogy a *Lebed(in)* helynevek az orosz „hattyú” jelentésű szóból is levezethetők, teszik bizonytalaná *Levedi* nevének helynévben való keresését.

A magyarok honfoglalás előtti hazájának, a szintén Konstantinos által feljegyzett *Etelköz*-nek a neve és helyének meghatározása más problémákat vet fel. A DAI. 38. fejezetében, ahol a császár Levedi „vajdá”-ról és egy régebbi besenyő támadásról ír, mely állítólag a magyarokat úgy szakította ketté, hogy egy részük Transzkaukáziába, más részük Etelközbe költözött, így ír: „... a másik rész pedig vajdájukkal és vezérékkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelközü (*Ἐτελκούζου*) nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.” (I. h. 172—173). E szövegrész a 948-ban Bizáncban járt magyar követség közlésén alapul, melyet a bolgár-szláv tolmács fordított, mint a *voevodos* szó használatából kiderül.

Nem ilyen egyértelmű az információ útja Konstantinos DAI. 40. fejezetében, ahol Etelköz neve torzult formában jelentkezik egy olyan mondatban, amelyet megelőzően a császár ismertette egy kabar beállítottságú informátor nyomán a kabar-magyar törzsek régi állapotát és a honfoglalást megelőző 894. évi magyar betörést az Al-Dunán át Bulgáriába, Árpád fia, Levente vezetésével, utána pedig görög földrajzi ismereteket sorolt fel az Al-Duna mellékéről: „... Azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztül folyó nevéről Etelnek és Küzünek nevezik (*Ἐτελ καὶ Κουζοῦ*), s mostanában a besenyők lakják.” (Uo. 176—177.) Ez az információ biztosan nem Bulcsú és Tormás közléséből ered, akik felsorolták Árpád fiait, de köztük Leventét nem említették, hanem a bizánci Gábiel diakonus követjelentéséből, aki Bölcs Leó alatt, 895 és 900 között az Al-Duna felől kereste a magyarokat, és rá akarta venni őket, hogy foglalják vissza a besenyőktől régi országukat. A magyar Etelközü helynév kettébontása két folyónévre a többszörösen közvetett információ hibájából ered. A magyar nevet egy kabar (kazár, bolgár-török, alán vagy hvárezmi) informátor közvetítette egy görög papnak, akinek beszámolóját feljegyezték, és e feljegyzést használva forrásul a császár.

Etelköz földrajzi meghatározása mindkét szövegben egyértelmű: azonos azzal a területtel, ahol 950 körül a besenyők éltek. Konstantinos a DAI. 37. fejezetében pontosan leírja Besenyőország területét, meghatározza nyolc törzsük szálláshelyét is: ez a Duna és a Don között terült el. Mint említettem, az *Etelközü*-nek nevezett

területen élt a hét magyar és három kabar törzs, mielőtt a besenyők kiűzték őket onnan, 55 évvel a feljegyzés ideje (984—952) előtt, tehát a 893—897 éveket megelőzően. (Györffy, *Acta Orient. Hung.* XXV. 1972. 281—292.)

A magyar *Etelköz* országnev nyelvészeti megalapozottsággal kizárólag egy módon magyarázható. A név második eleme, a régi magyar *-köz*, mai *-köz*, az egyik legelterjedtebb magyar földrajzi közszó, mely mint területelnevezés második tagja, háromféle összetételben szerepel: 1. Folyónév + *köz*, mint pl. *Vágköz* (1239: *Wagkuz*: Mon Strig. I. 332) vagy *Csallóköz* (1250: *Chollokuz*: HazOkl. 18), mely általában egy teljesebb *Duna-Vágköz* és *Duna-Csallóköz* alakból való elvonás révén jött létre úgy, mint *Bodrogköz* eredetibb *Tisza-Bodrogköz* (1432: *Thyzabodrogkezy*) alakjából (Csánki I. 359), ahol is a területet közrefogó két folyó közül a második helyen említett, kisebbik folyó neve rögződött a helynévben, és az első helyen említett, nagyobb folyó neve maradt el. 2. Két azonos nevű, de jelzővel megkülönböztetett folyó köze, pl. *Körösköz* (+1285/572: *Kereskvz* etc. Györffy I. 569) és *Temesköz* (1327/328: *Temeskuz*: D1. 2477, 1333: *de medio Temisy*: Mon Vat. I/1. 149; 1335: *in medio duorum fluviorum Temes*: uo. 160). 3. Földrajzi közszó, pl. *tó, víz, hegy* + *köz* összetétele pl. *Tóköz* (1325/1338: *Thokuz*: Györffy II. 563), *Vízköz* (1245/14. sz.: *Wiscuz* Smičiklas, CD. IV. 275), *Hegyköz* (Kiss: FNESz. I⁴. 580).

Etelköz elvben mindhárom típusba sorolható: 1. *Etil a Don* magyar neve volt (SRH. I. 146, 252, 269); igaz, hogy a hozzá képest nagyobb víz, a Dnyeper távol esik tőle, de elképzelhető az Azovi-tenger nevével képzett *Tenger-Etelköz* elnevezés is; ebben az esetben *Etelköz* a Dontól nyugatra lévő magyar hazát (DO□) jelentette. 2. A magyarok a Donon kívül a Volgát is Etilnek nevezték (uo. 41), így eredetileg jelenthette az azonos névvel nevezett Don és Volga közét (C□). 3. A török nyelvekben az *etil* szó 'folyó' jelentést is vett fel (vö. EtSz. II. 94—95), tehát feltételezhető a 'folyóköz' értelmezés is; ez a jelentésalakulás azonban csak a besenyők után érkezett török népek nyelvéből adatolt, és a magyarban nem mutatható ki.

Hogy *Etelköz* eredetileg melyik, hajdan magyarok lakta területre vonatkozott, egyértelműen nem állapítható meg, de valószínű, hogy időnként más területet értettek rajta. Noha a Džajhānīnak tulajdonított, 870 körüli viszonyokat ábrázoló földrajzi leírás a magyarok hazáját két folyó, a *Duna* és az *Etil* között írja le, és a magyarok 839 után kb. 893-ig tényleg birtokolták a DN—DO□ területet, a Duna túl messze folyik a Dontól ahhoz, hogy az *Etelköz* összetétel előtagjának tekintsük. Tekintettel azonban arra, hogy a magyarok és a bizánciak a „régii hazá”-t értették rajta, mely a 895—1050 közötti Besenyőországgal azonos, történelmi térképen jogosultnak tartom a Dunától a Donig terjedő terület ETELKÖZ (EDELKÜZÜ) elnevezését. Ugyanakkor a LEVEDIA megnevezés térképes ábrázoláson csak a Bug alsó vízvidékén jogosult.

A magyarság és a szlávok lakterülete az erős steppe zónáján érintkezett. A magyarok kazár művelődésű és időnként kazár függésben lévő vezetőrétege katonai kíséretével a keleti szlávok déli törzseire is kiterjesztette uralmát. Több jele van annak, hogy a magyar és kazár-kabar vezérek nyári szállásaikat a szlávok között, olykor egy-egy vár mellett tartották, ugyanakkor téli szállásaik a Fekete-tenger közelében

helyezkedtek el. A vezérek nyári és téli szálláshelyeiken, valamint tavaszi és őszi szállásváltó útjaikon adóztatták a magyar és szláv köznépet. A nyári és téli szállások váltásának, ill. a tavaszi és őszi ingajaratoknak a rendszerét legvilágosabban Plano Carpini és Rubruk írta le, beszámolva a Qypčak-Kumániát (Kunországot) elfoglaló mongoloknál való tartózkodásukról. Ezek szerint minden nagy folyó partja egy-egy káni családtagnak vagy egy-egy ezredesnek volt kiosztva; az alsó téli és felső nyári végponton egy-egy udvarhely létesült, ahol orosz révészek szállították át a kereskedőket, s ezeket mohamedán vámosok vámolták; a fő emberek tavasszal és ősszel e két végpont között vándoroltak.

Plano Carpini 1246 évi kipcsaki tartózkodása nyomán a következőket írta *Cumania földrajzi felosztásáról*: „... *habet quatuor flumina magna. Primum Neper [Dnieper] appellatur, iuxta quod ex parte Ruscie ambulabat Corenza, et ex parte altera per illa campestria Mauci, qui est maior quam Corenza; secundum Don, super quod ambulabat quidam princeps, qui habet sororem Bati in uxorem, qui Carbon appellatur; tertium Volga, istud flumen est valde magnum, super quod vadit Bati; quartum laec [Ural] appellatur, super quod millenarii duo, unus ex una parte fluminis et alter ex altera parte vadunt. Omnes isti in hyeme ad mare descendunt, et in estate super ripam eorumdem ascendunt ad montes.*” (Wyngaert I, 107—108.)

1253-ban hasonlókat tapasztalt Rubruk, aki szerint a Káspi-tenger északnyugati partján Batu öccse, Berke, a Don partján pedig Batu fia, Sartach vándorolt; ő ismertette a végpontokon lévő településeiket: „*In illo loco . . . fecerunt Baatu et Sartach fieri quoddam casale de Rutenis in ripa orientali, qui transferunt nuncios et mercatores cum naviculis . . . Ultra locum illum non ascendunt Tartari versus aquilonem, quia tunc temporis circa introitum augusti incipiunt redire versus meridiem, unde aliud est casale inferius ubi transeunt nuncii tempore hyemali.*” (Uo. 196—198.)

Ugyanakkor Batu megtartotta, sőt továbbfejlesztette a Volga két partját elfoglaló szállásváltó útját, amennyiben a felső végparton egy új falut létesített orosz révészekből és mohamedánokból. Ez a település feltehetően azonos a Szaratov melletti Ükek faluval, amely az Aranyhorda kánjai idejében a nomadizálás felső végpontja volt. Az *ükek* szó a 10. századi törökben kötornyot jelent, ami az átkelőhely erősítéséről tanúskodik. Az alsó végpontnál volt Batu udvarhelye; a *saraj* (szeráj) közelében terült el *Sumerkent* város (a mai Asztrahany városnál); kereskedő és iparos népessége az uralkodót szolgálta. (Györffy: *Archaeologiai Értesítő* 1970. 192.)

Ez a rendszer nem mongol sajátosság volt. A nomád vezérek vízparti vándorlásáról a kazár és bolgár fejedelmekre nézve is találunk utalást. Jehudah ha-Levi arabul írt művében (1140) említi, hogy a kazár kagán és nagyvezér a Káspi-tenger mellett vándorolt a Varšan hegyekig, a Kaukázus keleti lejtőjéig. A kazárok „honfoglaló” türk elődeinek egyik fővezére, *Tamgha-tarkhan* a Kubán folyó torkolatánál lévő *Tamantarkan* városnak adott nevet; nyilván itt volt téli szállása, míg a nyári a Kubán forrásvidékén lehetett. A volgai bolgár fejedelemről a nála tartózkodó Ibn Fadhlān említi (923), hogy a fejedelem levonult a Volgába ömlő Džaušir folyóhoz, majd továbbindult a szuvar-bolgárokhoz. (Uo. 193—194.)

Azt, hogy a magyar vezérek a honfoglalás után, a Kárpát-medencében a folyók mentén váltották szállásaikat, e sorok írója fejtette ki bővebb tanulmányban (uo. 196—237). A 10. században élt vezérek neveit részben egykorú források, részben a 11. és 12. század végén feljegyzett magyar hagyomány tartotta fenn. Ezekből pl. megállapítható, hogy a honfoglaló magyarok két fejedelme a Duna mentén váltotta szállásait; Árpád és fiai Budapesttől délre, Kurszán (Κουσόων, *Kusal*) pedig ettől északra és nyugatra (uo. 200—209). Anonymus, aki a 12. század végén Kalán kancellár alatt volt királyi nótárius, feljegyezte Kalán őseinek családi hagyományait. Szerinte a Kalán őse, Ónd (*Ound ~ Oundu*) vezér a Tisza mentén szerzett ősi birtokot, és utódai építették Csongrád (< *Černograd*) várát. (SRH. I. 41, 83). Ónd első megszállású birtoka a Felső-Tiszába ömlő Bodrog folyó mentén hosszán elnyúló Zemplén megye területén lehetett, mert a Bodrognak a Tiszába torkollása alatt Ónd falu (1247: *Ound* ÁUO. VII. 223) található, a Bodrog folyónak egyik felső hegyvidéki szakasza pedig *Ondava* nevet visel, ami a vezér egyik nyári szállásának szláv birtokosképzővel ellátott, majd a magyarba átvett nevét őrzi. A Bodrogba folyó Laborc mellékvize, és mellette egy falu: *Udva* (1451: *Wdwa* Csánki I. 364) neve az *Ondava* névnek a nazális nélküli szláv alakja (*Melich*: HonfMg. 128—129).

Anonymus szerint a Kijev táján a magyarokhoz csatlakozott kunok, valószínűleg kazár-kabarok egyik vezérének neve *Bunger* fia *Borsu* (SRH. I, 46.). Ennek a neve az Északi-Kárpátok völgyeiben három helyen található. A Bodrog folyó partján, ott, ahol a Ronyva-patak beleömlik, található *Borsi* falu (1221/550: *Borsy* Kiss-FNESz I⁴. 242), a Ronyva-patak fejeánél *Bózsua* (1264/1324: *Borsoa ~ Borsua* Györffy I. 71), melyet a környező szláv lakosság nevezett *Borsová*-nak. Nagyobb mértékben mutatkozik meg ez a kettősség a Garam mellett, ahol Anonymus is foglalóként és a két helynek nevet adóként szerepelteti Bors vezért (SRH. I. 75—76). A megyének is nevet adó vár neve a Garam mellett *Bors* (1075/1217: *Borsu* Györffy I. 429—430); a Garam folyó hegyi szakaszán, a Zólyomi-medencében említi Anonymus a *Borssed Zouolyn* várnevet (SRH. I. 76). E név a *Bors* szn. és magyar *séd* 'patak' szó összetétele, és Zólyom vára mellett napjainkig megtalálható a *Borsuva* pataknév (Györffy: Anonymus Gesta Hungarorum. Bp. 1975. 142). Bors nevének harmadik kettős előfordulása a Tisza felső szakasza mellett található. Bereg megyében *Bors* nevéből alakult az Árpád-kori *Bors-ova* (1200 körül: *castrum Borsoa* SRH. I. 53, ma USSR: *Боржова* várnev, míg a Tisza eredeténél, a Visó nevű mellékág fejeánél *Borsa* (1365: *Bors*, 1450: *Borsa*, 1475: *Borswafalua* ld. *Bélay*, Máramaros megye társadalma . . . Bp. 1943. 130) falu található, mely szintén a *Borsova* név változata.

A számos példa közül ezeket azért emeltem ki, mert ezek alkalmasak annak a feltevésnek a szemléltetésére, hogy a honfoglalás előtt a kazár művelődésű magyar vezérek hasonló módon váltották szállásaikat a mai Ukrajna folyóinak partjain egy magasabban fekvő nyári és egy tengerközeli téli szálláshely között, mint az előttük és utánuk itt lakott nomád népek vezéreiről kimutatható.

Írott forrás erre nézve nem maradt fenn, de arra, hogy magyarok a 9. században huzamosabban tartózkodtak Észak-Ukrajna egyes fontos pontjain, felhozható a

Povest vremennich letben a 982. évnél feljegyzett hagyomány Kijev kezdeteiről. Eszerint Oleg a Kijevben uralkodó Askold és Dir-t eltemették a hegyen, melyet „ma” [1100 körül] ugornak neveznek: на горѣ... Угорское (*Hodinka*, Az orosz évkönyvek... Вр. 1916. 38—39.)

Ami a kijevi Ugor-hegyet illeti, alig kétséges, hogy e névben a magyarok megnevezése rejlik, s a Dnyeper vidék fő pontjáról lévén szó, e név valószínűleg annak emléke, hogy magyar főemberek, akik kazár megbízásból vagy önállóan adóztatták a környező poljánokat, itt székelték. Elsősorban Levedi (Lebedi) vagy Álmos (Almus) itteni tartózkodása jöhet szóba a 893. évi besenyő támadás előtt, és nevükkel kapcsolatba is hoztak a Povest'-ben Kijev kezdeteinél említett neveket (*Lybed'* és *Ol'myn dvor*), de mivel e nevek etimológiája vitatott, e helyütt nem foglalkozunk velük.

Feltevésem szerint az Ukrajna északi, erdős részén lakó szlávok más honfoglaló magyar vezérek nevét is megőrizték. Legkézenfekvőbb a Don jobb partján, Voronyesztől délre fekvő, régészetileg is igazolt *Боршево* földvárban (П. П. Ёфименко—П. Н. Третьяков: Древнерусские поселения на Дону. Материалы и исследования по археологии СССР. № 8. 1948. 6—91; С. А. Плетнева: От кочевий к городам. МИА, № 142. 1967. 191) ugyanazon kazár-kabar vezér nevét keresni, aki 900 után Magyarországon három kettős szállásnak is nevet adott. A Kijev és Borševo között erdős területen egyelőre két helynév mutatkozik ide sorolhatóknak.

A magyar honfoglaláskor Ukrajna területéről bejött *Ónd* vezér egyik nyári szállása nevét az említett *Ondava* folyónév, a másikat a denazalizált *Udva* ~ szlk. *Udava* folyó és falunév tartotta fenn. Mint Kiss Lajos rámutatott, ugyanaz a víznév fennmaradt a Dnyeper bal oldali mellékvizében, a Psol-ba folyó *Udava* patak nevében (Stud. Slav. XXX. 1984. 108), amely *Боршево* magasságában fekszik.*

Tekintettel arra, hogy a szlávban a méltóságnév is helységnévadás forrása lehetett (ld. pl. *Kraljevec* Györffy: Arch. Ért. 1970. 206 és *Craiova* Kiss: FNESz. I⁴. 295) számításba vehető, hogy a Donyec vízvidékének energikus pontján, a 16. századtól kifejlődött Harkov (ukr. *Харків*) nevében, melyet egy orosz *Харькó* < gör. *Χαρίτων* szn.-ből vezettek le (irodalmát ld. uo. 570), a magyarok harmadik méltóságviselőjének *harka* címét keressük, melyet Konstantinos Porphyrogenetos *καρχᾶς* (*Moravcsik*, ByzTurc. II. 139), Anonymus Gesta Hungarorum *Horca* (SRH. I. 41), Abu Hayyān pedig magyar *-di* képzővel *Harhadi* alakban jegyezte le (Györffy: MNy. LXXVII. 1981. 511—512).

A 9. század végi magyar és kabar vezérek egykorú névsora, mely alapot nyújthatna ezek helynévben való keresésére, nem maradt fenn, de talán némely később feljegyzett vezérnév (*Kuszán* ~ *Κουσανης*, *Levente Λιούντινα*, *Ügek*, *Tühütüm*, *Bünger* stb.) további kutatásra ösztönözhet.

* Kiss Lajos közléséből tudom, hogy több térkép és névtár a nevet *Боршево* alakban közli, a helyszínen ásató régészek azonban csak *Борзешо* néven nevezik!

Дёрдь Дьерффи:

ИСТОКИ ВЕНГЕРО-СЛАВЯНСКИХ КОНТАКТОВ

Автор вначале анализирует, как называли в старину славяне венгров, а венгры славян. (Места обитания кочевых племен, двигавшихся по степи на запад, упрощенно обозначаются буквами: **A** = степь над Аральским морем, **B** = степь под Башкирией до Каспия, **C** = от Кавказа на север в междуречье Волги и Дона, **DO** = в междуречье Дона и Днепра, **DN** = в междуречье Днепр, Днестр и Дунай.) Автор принимает гипотезу о том, что название венгров *онгр*, *венгры*, *Унг(а)ры*, *Онгроа* происходят названия народности болгаро-турецкой языковой группы *оногуры*, но считает возможным и то, что форма *угры* происходит от названия народности *угур*, перекочевавшей в Европу вместе с оногурами. Автор в географическом плане исключает возможность этимологии, согласно которой название *Югрия* происходит от наименования народности *оногуры*; дело в том, что Бируни примерно в 1000 году узнал эту форму — по всей вероятности из приволжских болгарских источников — в виде *юра*. Более реальным автор считает предположение о том, что название народности *оногуры* было адаптировано как название народа *венгры*, но сомневается, что Кубань была в свое время древней родиной венгров и оногуров (Великая Болгария); местом дальной родины оногуров автор считает район между междуречьем Дона и Днепра и треугольником Днепр—Днестр—Дунай.

Славяне как правило называли венгров именами тех народов, которые над ними господствовали; как правило это были *оногуры*, в отдельных случаях *тюрки* и *казары*.

Многие народы угро-финской языковой группы именовали славян одной из форм названия народности *венед*. Автор предполагает, что венгры называли восточных славян однокоренным указанному выше, венгерским словом *вендег* — «чужой»; столицей этих народов, по найденным в венгерских источниках персидским заметкам IX в., была *v.n.t.t.* (исправлено: *v.n.t.k.*), а в Восточной Европе считалось общепринятым называть столицу народа наименованием самого народа.

Автор знакомит с новыми исследовательскими данными по причерноземноморской родине венгров (**DN—DO**) примерно в 950 г. *Ател-кузу* и *Леведия* (Бенко, Дьерффи, Харматта, Кирай, Лигети). *Ател-Кузу* происходит от сочетания слов *Этил* (название Дона и Волги) + венгерское слово *кёз* — между; географическое название происходит таким образом от наименования большой воды + название междуречья реки *Этил*. Под этим названием венгерские летописцы X века имели в виду причерноземноморскую родину, но ранее — этого также нельзя исключить — так могли называть родину венгров восточнее — **DN** или **C**. Название страны *Леведия*, носящей имя венгерского правителя *Леведи*, Константин Порфиrogenет определяет названиями двух рек: *Хидмас* и *Хингилус*; это притоки Буга, ныне *Кодима* и *Ингул*, или *Ингулец*. Учитывая, что венгры никогда не называли страну производным от имени вождя, но всеобщее распространение получил обычай, когда стан вождя называли его именем, что географическое название — знак стана Леведи. Все имена венгерских вождей X в. могут быть обнаружены в названиях пар их зимних и летних стоянок; в населенных славянами горных районах летние стоянки всегда заканчивались на *-ова* или *ава*. Таковы названия рек *Однова* или *Удова* над зимней стоянкой венгерского вождя по имени *Онд*, или название населенного пункта *Боршова* над стоянкой вождя по имени *Борш*. Так как в Киеве *горы Угорские* могли быть стоянкой венгерского вождя IX в., названия реки *Удова* и крепости *Воршего* на северо-восток, в лесистой долине по всей вероятности носят имена указанных выше венгерских вождей. В географических названиях Северной Украины по всей вероятности сохранились имена и других венгерских или кабарских (казарских) вождей.

György Györffy:

LES DÉBÜTS DES RELATIONS SLAVO-HONGROISES

(Résumé)

Dans la première partie de son article, György Györffy étudie les noms qu'avaient jadis donnés les Slaves aux Hongrois et les Hongrois aux slaves. (Pour plus de clarté, il désigne par des lettres les territoires de résidence des peuples avançant vers l'Ouest sur la steppe. Ainsi, A signifie la steppe au nord du lac d'Aral ; B, la steppe s'étendant du Sud de la Bachkirie au lac Caspien ; C, la région bornée par la Volga et le Don au Nord de Caucase ; DO, la région située entre le Don et le Dniepr ; DN, la région entre le Dniepr, le Dniestr et le Danube. L'auteur admet que les mots *ongr*, *vengri*, *Ung(a)ri*, *Hongrois* désignant les Magyars viennent du nom du peuple *onogur* (qui parlaient une langue bulgare-turque), sans exclure cependant l'hypothèse selon laquelle la forme *ugri* proviendrait du nom du peuple *Ugur* migré en Europe ensemble avec les *Onogurs*. Selon Györffy, l'étymologie faisant dériver le nom *Jugria* du mot *onogur* est géographiquement tout à fait insoutenable, puisque Biruni avait connu ce mot vers 1000 sous la forme de *jûra* probablement par l'intermédiaire des Bulgares de la Volga. Le fait que le mot *onogur* fut adopté pour désigner les Magyars peut être expliqué de diverses manières ; Györffy doute cependant que la région du Kouban (nommée par certains chroniqueurs la Grande-Bulgarie) ait été un des premiers habitats des Magyars et des *Onogurs*, et voit plutôt dans les régions DN—DO le territoire de l'Empire des *Onogurs*.

Les Slaves appelaient généralement les Magyars par le nom des peuples qui les dominaient ; ainsi, ils employaient dans ce sens le mot *onogur*, ou, exceptionnellement, les mots *türk* et *khazar*.

Plusieurs peuples finno-ougriens désignaient les Slaves par des variantes de l'éthnique *vened*. L'auteur avance que les Hongrois avaient donné le nom *vendég* (« étranger ») formé de la même racine aux Slaves de l'Est, puisque, d'après une description perse du IXe siècle basée sur une source hongroise, la capitale de ceux-là s'appelait *V.n.t.t.* (*V.n.t.k.*, après correction), alors qu'il était coutumier en Europe de l'Est de donner à la capitale d'un peuple le nom de l'éthnie même.

L'auteur expose aussi les conclusions des recherches récentes des spécialistes Benkő, Györffy, Harmatta, Király et Ligeti portant sur les noms *Atelkuzu* et *Levedia*, notés vers 950 et désignant les régions habitées par les Hongrois près de la mer Noire (DN—DO). *Atel-Kuzu* vient de la juxtaposition du mot *Etil* (nom du Don et de la Volga) et du vocable hongrois *köz* (« entre ») ; ce toponyme lui-même est une dérivation du nom d'un territoire borné par un cours d'eau plus long et le fleuve *Etil*. La mémoire collective des Hongrois du Xe siècle entendait par là le pays près de la mer Noire, cependant qu'on ne saurait exclure que ce même vocable ait désigné aux siècles précédents leur lieu de résidence situé plus à l'Est (DN ou C). Le nom de *Levedia* (nommé d'après le prince magyar Levedi) est défini par Constantin Porphyrogénète par les noms de deux rivières, *Chidmas*, c'est-à-dire *Chingilus* ; ce sont en effet des affluents du Boug, aujourd'hui appelés Kodima et Ingoul, ou Ingouletz. Certes, les Hongrois n'avaient jamais fait des noms de leurs chefs des noms de pays, mais le nom du chef avait fini par se perpétuer dans le nom de sa résidence, comme ce fut le cas de Levedi. Les noms des chefs hongrois du Xe siècle se retrouvent ainsi tous dans des toponymes, les suffixes *-ova* et *-ava* s'ajoutaient aux noms des résidences d'été. Ainsi par exemple, les rivières au nord de la résidence d'hiver *Ond* furent nommées *Ondava* et *Oudva*. Les vocables *Borš* et *Boršova* témoignent du hongrois du IXe siècle, la rivière *Oudva* (Удва) au nord-est de Kiev, et le fortin de terre de *Borševo* (Боршерово) au sud de Voronež portent sans doute les noms des chefs hongrois en question. Il est à présumer que la toponymie de l'Ukraine du Nord préserve aussi les noms d'autres chefs *magyars* et *kabars* (ou *khazars*).

A 14. SZÁZADI MAGYAR PÉNZTÖRTÉNET NÉHÁNY KÉRDÉSE

Érdeklődésemet a pénztörténet iránt annak idején Mályusz Elemér Zsigmond-kori Oklevéltárának mutatója keltette fel, ahol az olvasó a pénznemek és számítási pénzek áttekinthetetlennek látszó tömegével találkozhatott. A feladványok mindig vonzottak, s ezen a ponton akkoriban kihívást véltem felfedezni, egyfajta rejtvényt, amelynek megfejtése, gondoltam, megér néhány napi fejtörést. Utólag be kell látnom, hogy alábecsültem a probléma súlyát, mert a fejtörés ennél tovább, megszakításokkal mintegy tizenöt évig tartott. Ezalatt a „rejtvényt” újból és újból elővettem, majd egy-két heti lázas töprengés és számolás után, mint mindig, megoldatlanul visszasüllyeszttem a helyére. Voltak pillanatok, amikor úgy látszott, a megoldás egy karnyújtásra van, aztán, mint a délibáb, egy csapásra szertefoszlott és maradt minden a régi ben. Újabban a probléma behatóbb tanulmányozására az adott közvetlen indítékot, hogy a tízkötetes magyar történet írása közben az Anjouk gazdaságpolitikájának ismertetésére is sort kellett kerítenem. Azt, amit a sok, gyakran feleslegesnek bizonyult fejtörés eredményéből végül is valamelyest időtállóan ítélttem, a jelen tanulmányban foglalom össze.

A korai magyar pénztörténetnek és I. Károly reformjainak számos kérdését már régesrég tisztázta Hóman Bálint ama két művében, amelyekkel megalapozta tudományos hírnevét.¹ Olyan hatalmas forrásanyagot gyűjtött össze, hogy a legtöbb kérdésben általában elég az ő jegyzeteire hivatkoznunk akkor is, ha adataiból más következtetésre jutunk.² Anyagát emellett imponáló szakértelemmel és igen szuggesztív módon tudta tálni, azt a meggyőződést ébresztve olvasójában, hogy minden fő kérdésre sikerült végleges választ kapnia. Mindennek ellenére, ha elég mélyen belemerülünk a 14. század pénzügyeinek világába, számos olyan nehézségbe ütközünk, amelyet Hóman munkáira támaszkodva nem tudunk leküzdeni. Ha elővesszük például az 1335—1345 közötti kamaraszereződéseket, amelyek a pénzverés szabályozásáról szólnak, nyomban tapasztaljuk, hogy Hóman magyarázatai számos

¹ Hóman B.: Magyar pénztörténet 1000—1325. Bp. 1916 (alább: PT.); *ugyanő*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921 (alább: KR.).

² Hóman anyaggyűjtése nem terjedt ki Nagy Lajos korára. E kor feldolgozásához hatalmas segítséget jelentett Hermann István doktori értekezésének adattára (Finanzadministration in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts in Ungarn. Bp. 1987. 89—165) azzal, hogy 1340—1395 között 10 éves évkörökben pénznemenként és országrészenként közli a vonatkozó forráshelyek jegyzékét.

helyen nem elegendők a szövegek megértéséhez, sőt nem kevés ponton kifejezetten félrevezetők. Ennek részben kétségkívül az az oka, hogy Hóman gondolkodását még fogva tartotta kortársainak a pénztörténetre is kiterjedő historizmusa. Mindkét, de különösen második műve terhes jellegzetesen olyan fogalmakkal és fejtegetésekkel, amelyek a középkori pénzviszonyok megértését mai fogalmaink szerint inkább megnehezítik, semmint megkönnyítik. Hóman azt, amit a forrásaiban talált, mintegy „lefordította” a 19—20. század szaknyelvére: úgy írt Károly Róbert pénzügyeiről, mintha egy modern állam pénzpolitikáját taglalná. Akkoriban ez volt a korszerű, ma az ellenkezője. Ma úgy látjuk, hogy a történészek az adott kor fogalmait és gondolkodásmódját kell megpróbálnia rekonstruálni, mert a forrásait különben nem fogja tudni helyesen értelmezni. Vonatkozik ez mindenk előtt magára a „pénzügy” fogalmára.

Újkori elképzelés szerint a pénzügy az állam tevékenységének egyik meghatározó fontosságú területe, ezért nem árt nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a középkorban ez nem így volt. Mivel nem létezett „állam” a szó modern értelmében, nem volt „állami” szféra sem. Volt az ügyeknek egy olyan köre, amely emlékeztetett a modern államügyekre, annyiban, hogy ezekben az uralkodónak nem volt joga egyedül dönteni, hanem a döntés jogát — legalábbis formálisan — meg kellett osztania; elvben az alattvalókkal, a gyakorlatban azokkal, akik az „ország egyetemét” képviselik: a királyi tanácsot alkotó főpapokkal és bárókkal, illetve — ha volt — az országgyűléssel. Ezekben az ügyekben, amelyeket „közügyeknek” nevezhetünk, a király és „ország” által hozott közös döntések tekinthetők az ország törvényeinek vagy királyi dekrétumoknak.

Az említett kamaraszerződések és pénzverési utasítások, amelyek a kor pénztörténetének talán legfontosabb forrásai, indokolatlanul kerültek be a királyi dekrétumok legújabb gyűjteményébe.³ Nem csupán azért, mert formailag sem rendeletek; elsősorban azért, mert a pénzügy ekkoriban még Európa-szerte nem „közügy”, hanem a királyi magánszférához tartozik. Maga a kamara (*camera/camara regia*) szó önmagában is utal erre, mert eredetileg a király magánlakrészét, „hálószobáját” jelentette. Ekkoriban elvontan a király magánjövedelmeinek — urbura, kamarahaszna, só, harmincad — gyűjtőfogalmául szolgál, konkrétan a királyi kincstárt jelenti, ahova ezek a jövedelmek befolytak, illetve azokat az épületeket, amelyek a kincstárt az ország különböző pontjain megjelenítik. Mivel a kamara királyi „magánügy”, a kincstár bevételeivel rendelkezni egyedül az uralkodónak van joga, felhasználásukba még tanácsának sincsen beleszólása. Ebből következően viszont a királyi kamarák élén álló ispánok sem tagjai a királyi tanácsnak, hanem az uralkodó magánalkalmazottai, mindenféle politikai hatáskör nélkül.⁴

³ *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457.* Edd. Franciscus Döry et al. Bp. 1976. 76–77, 85–123 (alább: DRH).

⁴ Különösen világosan tűnik ki a pénzügyeknek ez a felfogása az 1323. évi királyi utasításból. Ebben azt olvassuk, hogy az új pénz kibocsátását a király „az ország főpapjai, bárói és nemesei” kérésére (*petitionibus eorundem ... inclinati*) határozta el (DRH 77), azaz nem a tanácsukra, mint „közügyek” esetében szokott történni.

Az alábbi dolgozat két felismerésből született. Egyrészt abból, hogy Hóman kutatásainak a 14. századot illető eredményei jelentős részben revízióra szorulnak. Másrészt abból, hogy ez a század a magyar pénztörténet sajátosan bonyolult fejezete, amely egységes tárgyalást igényel. A dolgozatban azonban nem a 14. század átfogó pénztörténetét találja az olvasó, hanem a problematikusnak vélt kérdések többé-kevésbé szisztematikus áttekintését. Vannak köztük olyanok, mint a számítási pénzeké, amelyekkel Hóman nem foglalkozott, és vannak olyanok, amelyekre nézve az eredményei nem meggyőzőek. Ez utóbbiak között az egyik legfontosabb a pénzüjtés mechanizmusa. Emellett tárgyalni fogom a magyarországi vonatkozású márkasúlyok rendszerét, a magyar aranyforint árfolyamát, valamint a 14. századi báni és királyi dénárokat. Nem szólok olyan témákról, amelyeket a kutatás véleményem szerint megnyugtatóan tisztázott, és nem bocsátkozom olyanokba, amelyek vizsgálatát a numizmatika feladatának tekintem.

1. A márkasúly

A középkori pénztörténet tanulmányozását igen nagy mértékben megnehezíti a miénktől merőben különböző és nemegyszer homoním fogalmak használata. Vonatkozik ez olyan, látszólag egyszerű és mindennapos fogalmakra is, aminő a márka.

Azt, hogy a középkori ember mit értett márkán, a legegyszerűbben úgy érthetjük meg, ha a rokon eredetű mai angol fontra gondolunk. A font, ami a fogalom értelmét illeti, ugyanaz volt Nyugat-Európa számára, mint a márka Közép- és Kelet-Európában: nemesfémsúly és számítási pénz egyszerre. Egyfelől tehát meghatározott súlyú ezüstöt vagy aranyat jelentett, másfelől meghatározott számú (240) dénárt, azaz ezüstpénzt. (Ismeretes, hogy az angol font [lat. *libra*, £] a közelmúltig 240 pennyre oszlott, a penny rövidítése [d] pedig a középkori *denarius* név maradványa.) Genetikailag a kétféle jelentés oly módon függött össze, hogy egy font súlyú ezüsből eredetileg, a frank korban 240 dénárt vertek. Ez a kapcsolat azonban idővel elhomályosult. Szokássá vált, hogy fizeteskör más súlyú — és így más értékű — dénárokból is 240-et tekintsenek egy „fontnak”, és ezzel a szónak új jelentése született: a font mint pénzegység.

Európa más tájain a márka ment keresztül hasonló jelentésváltozáson. Feltűnésekor, a 11. században még ezüstsúlyt jelentett, és fél fonttal vették egyenlőnek. Később a *súlymárka* (*marca ponderis*) mellett megjelent a *számítási márka* (*marca computi*), mint bizonyos számú dénár gyűjtőneve, tehát mint pénzegység. Ez a szám azonban a 240 dénáros fonttól eltérően igen különböző volt, így pl. Magyarország legnagyobb részén a 13. századtól a 400 dénáros márka vált általánossá.

A *marca* szó igen gyakran magában, mindenféle jelző vagy értelmező nélkül fordul elő forrásainkban, és nem mindig könnyű eldönteni, hogy egy adott forráshelyen melyik értelmében használatos. Az említett két jelentése azonban

olyannyira különböző, hogy a tárgyalás során mégis szét kell választanunk. Az alábbiakban egyelőre a márkasúlyokról esik szó, míg a számítási márkák — és általában a számítási pénzek — bonyolultabb kérdésére az utolsó fejezetben térünk vissza.

A forrásokból kikövetkeztethető, hogy Magyarországon a 14. századig a fizetések nagyobb része veretlen ezüstben (alább röviden: ezüstben) történt, amikor is az ezüstöt mérlegelték, az összeg értékét pedig természetesen súlymárkában, ill. annak részeiben adták meg. A márkát eleinte magyar szokás szerint *fertóra* (= 1/4 márka) és *pondusra* (= 1/12 fertó = 1/48 márka) osztották. A pondust mint ezüstmértéket a 14. század folyamán a német eredetű *lat* (= 1/16 márka = 1/4 fertó) szorította ki. A latin országokban szokásos unciaszámítás (1 uncia = 1/8 márka) Magyarországon nem terjedt el.⁵ A vert pénz — a dénár — használata a 13. század folyamán kezdett nagyobb mértékben elterjedni, és általánossá csak Nagy Lajos korában vált. Az ezüst mint fizetőeszköz fokozatosan szorult vissza az ország elmaradottabb vidékeire. A legtovább, mintegy a 14. század derekáig Erdélyben tartotta magát,⁶ de az 1330-as években az Alföldön is nemegyszer megesett, hogy a pápai tized behajtói adó fejében a plébánostól kupát vagy más ezüstitárgyat vettek át súly szerint.⁷

Feltéve, hogy a fizetés súlymárkában történt, további tisztázásra vár, hogy milyen márkáról van szó. A márka mint súlyegység sem volt ugyanis egyértelmű. A középkorban szinte minden város és vidéke saját súlyokban számolt, s bár e helyi márkasúlyok nagyrésze 200—250 g körül mozgott, a kis, 1-2 g-nyit különbségeket is fontos volt számon tartani, mivel nagy fajlagos értékről volt szó. A legtöbb helyi márka néhány Európa-szerte használt régi márkasúlyból származott, és többfelé el volt terjedve. Ugyanazt az ezüstsúlyt használták például Kölnben és Londonban, illetve Párizsban, Antwerpenben és Regensburgban. Más márkák, noha súlyban különböztek tőlük, „rokonságban” álltak velük, ami abban nyilvánult meg, hogy az arányukat egyszerű tört fejezte ki. Így a kölni márkasúly pontosan 5/6-a, a müncheni pedig 4/5-e volt a bécsinek. Magyarországon a 12—13. században a 233,8 g-os magyar, az Anjouk óta a 245,5 g-os budai márka volt a legelterjedtebb és mintegy „hivatalos” súly. A magyar márka a kölni, a budai pedig a regensburgi súllyal volt azonos. Mellettük azonban több helyi márkasúlyt is használtak; különösen szívósan tartotta magát a — hihetőleg flandriai eredetű — 206,7 g-os erdélyi (más néven szebeni vagy gyulafehérvári) és a lengyel származású 200,4 g-os szepesi márka. Nyugat-Magyarország egy részén a 280,6 g-os „nehéz” bécsi márkával volt szokás mérni. A fizetéseket általában helyi súlyban (*pondus terrestre*) rótták le, és külön jelezték, ha ettől eltértek.

A Magyarországon és a környező országokban használatos márkasúlyokat Hóman Bálint annak idején behatóan tárgyalta, és a legtöbbjüket pontosan

⁵ Hóman: PT. 108–109.

⁶ Szűcs Jenő: Szlavóniai báni dénárok Erdélyben. Kereskedelem-történet a pénztörténet tükrében (1318–1336). Századok 120 (1986) 614–615.

⁷ Pl. Vat. I/1. 415: duos ciphos argenti, quemlibet pro 56 grossis Hungaricalibus.

meghatározta, a súlyokat grammba számítva át. Eredményei azonban néhány ponton igazításra szorulnak, mert a módszer, amelyet alkalmazott, nem volt teljesen következetes.

Hóman eljárásának lényege az alábbiakban összegezhető. Kiindulópontul a párizsi márka súlyát választotta, amelyet a nyugati szakirodalom az 1350 körül készült, ma is meglévő súlyegyüttes, az ún. *Pile de Charlemagne* alapján egyöntetűen 244,7529 g-ban határozott meg. A további számításokat Francesco Pegolotti firenzei kereskedőnek 1340 körül írt kézikönyve, a *La pratica della mercatura* adatai alapján végezte. Pegolotti többnyire igen pontosan közli a Nyugat-Európában használatos arany- és ezüstsúlyoknak egymáshoz viszonyított értékét, legtöbbször firenzei dénárban vagy nápolyi tariban kifejezve.⁸ Hóman a párizsi márkára megadott egyenletekből kiszámította a velencei ezüstmárka középértékét, és ezt egykorú források alapján azonosnak vette a nürnbergi márka súlyával. Mármost tekintettel arra, hogy 15—18. századi források pontosan megadják a nürnbergi márka arányát a Közép-Európában használatos márkasúlyokhoz, Hómannak sikerült belőle megkapnia a bécsi (280,6146 g), az ennek 7/8-át kitevő budai (245,53778 g) és az összes többi, magyar vonatkozásban fontos márka súlyát.⁹

Hóman módszerének volt azonban egy gyenge pontja: általában nem vette figyelembe, hogy a középkori súlyok arányát a kortársak számára *törtszámok* fejezték ki. Ő a számításai során mai súlyban vett abszolút értékek megállapítására törekedett, és a középkori márkasúlyok közötti súlyviszonyokat többnyire nem vizsgálta. Így például, miután azt az eredményt kapta, hogy a budai márka a párizsi márkánál közel 1 g-mal nehezebb volt (245,5, ill. 244,7 g), nem figyelt fel arra, hogy a 14. században a kettőt azonos súlyúnak vették. Ez a következőkből tűnik ki. Pegolotti szerint a kölni márka unciája 660, a párizsi márkáé pedig 693 nápolyi gran volt,¹⁰ vagyis a két márka közötti arány *pontosan* 20 : 21. A kölni márka viszont az újkorban a bécsinek pontosan 5/6 része volt.¹¹ Mármost, amennyiben

1 kölni márka = 5/6 bécsi márka és

1 budai márka = 7/8 bécsi márka, akkor

1 kölni márka = 20/21 budai márka ($5/6 \times 8/7$).

Más szóval azt az eredményt kaptuk, hogy a kölni márka *mind a párizsinak, mind a budainak éppen 20/21 része volt*. Ez egybevág azokkal a tudósításokkal, amelyek

⁸ 1 tari=20 gran=kb. 0,88 g. Mivel 1 gran=0,044 g (*Hóman*: PT. 549) és Pegolotti olykor 1/3 gran pontosságig is elmegy, a nápolyi súlyban megadott egyenértékek egyszázad g-ig pontosnak vehetők, ezért az alábbiakban velük számolok. Sokkal kevésbé pontosak a firenzei dénárban megadott értékek, mivel egy dénár 26 2/3 grannal volt egyenlő (1 firenzei dénár=4/3 tari=1,18g), de a legtöbb esetben vagy pontosan egyeznek a nápolyi súlyban megadott értékkel, vagy annak a legjobb közelítései. A más – párizsi, anconai stb. – dénárokból megadott egyenértékek gyakran nem elég pontosak, ezért célszerű az egyenleteket mindig nápolyi súlyra átszámítani és közülük a legmegbízhatóbbakat használni. Mivel ezt a módszert követtem, eredményeim nem teljesen azonosak Hómanéival.

⁹ *Hóman*: PT. 547 skk., 62 skk.

¹⁰ Vö. *Hóman*: PT. 553 (tari 33 fa once 1 in Cologne; 1 gran=1/20 tari=0,044 g) és 549 (tari 34 e grani 13 once 1 in Parigi).

¹¹ *Hóman*: PT. 554, és vö. 71.

szerint a budai márka még a 18. században is gyakorlatilag azonos súlyú volt a troyesi és a párizsi márkával.¹²

Forrásaink tehát azt mutatják, hogy a márkasúlyok egymáshoz viszonyított aránya állandó volt, és ezt az arányt a kortársak természetesen *törtszámokkal* fejezték ki, hiszen másként nem is tudták volna. Amennyiben tehát e súlyokkal pontos számításokat akarunk végezni, célszerű legelőször is rekonstruálni azokat a viszonyszámokat, amelyeket a kor embere a maga számításaiban feltehetően alapul vett.

Ennek a felismerésnek alapján táblázatba foglaltam mindazokat a márkasúlyokat, amelyeknek a 14. századi magyar pénzviszonyok szempontjából jelentőségük volt.

Ennek alapján az egyes márkák abszolút súlya a budai márka 245,53778 g-os súlyából számítva (zárójelben a Hóman által eltérőnek számított értékek):

1 Bécsi	280,6146 g
2 Salzburgi	256,5619 g (256,58695 g ¹³)
3 Cseh (prágai)	253,3326 g (253,14 g ¹⁴)
4 Budai	245,5378 g
5 Régi bécsi	240,5268 g (241,5 g ¹⁵)
6 Velencei	238,5224 g (237,872 g ¹⁶)
7 Nürnbergi	237,5573 g (237,872 g)
8 Kölni (magyar)	233,8455 g (233,3533 g)
9 Friesachi (bécsi súly)	224,4917 g
10 Friesachi (velencei s.)	214,6702 g
11 Régi cseh (kassai)	210,4610 g ¹⁷
12 Erdélyi	206,7687 g
13 Régi lengyel (szepesi)	200,4390 g
14 Lengyel (krakkói)	195,6629 g (195,7 g)

A táblázat adatai alá néhány megjegyzés kívánkozik.

Bécsi márka. A 280 g-os márkáról már Hóman megállapította, hogy csak a 13. század második felétől mutatható ki. Előtte egy másik, 240 g körüli márkasúly volt

¹² *Hóman:* PT. 583–584. Sőt, az ekkori adatokból az tűnik ki, hogy a párizsi márka valamivel még nehezebb is volt a budainál, nem pedig – mint Hóman számította – könnyebb.

¹³ *Hóman:* PT. 78.

¹⁴ *Hóman:* PT. 75.

¹⁵ *Hóman:* PT. 65.

¹⁶ *Hóman:* PT. 550–551.

¹⁷ Ezt *Hóman:* PT. 107 a szepesi márka súlyának veszi, mivel az esztergomi márkát a budaival azonosítja, a szepesi pedig 6/7-e volt az esztergominak. Ez utóbbiról azonban csak egy 13. századi egyenletünk van: 42 esztergomi M=53 poseni M (PT. 106), a poseni márka akkori súlyát pedig nem ismerjük. (A 18. században azonosnak mondják a lengyel márkával.) Valójában 14. századi adatok határozottan arra mutatnak, hogy 1. a budai márka 6/7 részét kassai márkának nevezték, 2. a szepesi márka nem volt azonos a kassaival, 3. a súlya valószínűleg ugyanaz volt, mint az alább tárgyalandó 200 g-os lengyel márkáé, 4. az esztergomi márka tehát a 233 g-os magyar (kölni) márkával volt azonos (7/6×200).

1. tábla. A közép-európai márkasúlyok a 14. században

Márka	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1 Bécsi	1													
2 Salzburgi	32/35	1												
3 Cseh (prágai)	65/72	—	1											
Budai	7/8	245/256	63/65	1										
5 Régi bécsi	6/7	15/16	432/455	48/49	1									
6 Velencei	17/20	119/128	306/325	34/35	119/120	1								
7 Nürnbergi	160/189	25/27	256/273	—	80/81	—	1							
8 Kölni (magyar)	5/6	175/192	12/13	20/21	35/36	50/51	63/64	1						
9 Friesachi (bécsi súly)	4/5	7/8	288/325	32/35	14/15	16/17	189/200	24/25	1					
10 Friesachi (velencei s.)	153/200	—	—	153/175	357/400	9/10	—	459/500	765/800	1				
11 Régi cseh (kassai)	3/4	105/128	54/65	6/7	7/8	15/17	567/640	9/10	15/16	150/153	1			
12 Erdélyi	14/19	245/304	—	16/19	49/57	280/323	—	84/95	35/38	—	56/57	1		
13 Régi lengyel (szepesi)	5/7	25/32	72/91	40/49	5/6	100/119	27/32	6/7	25/28	—	20/21	95/98	1	
14 Lengyel (krakkói)	357/512	—	—	51/64	—	105/128	—	—	—	175/192	119/128	—	—	1

Megjegyzés: A legegyszerűbb törteteket kiemeléssel jeleztem. A négyjegyű törteteket az áttekinthetőség kedvéért elhagytam, helyüket (—) vonás jelzi. (Az 1. oszlop számaiból könnyen kiszámíthatók.

Pl.: 1 cseh márka = $65/72 \times 35/32 = 2275/2304$ salzburgi márka.)

használatban, amely még Pegolottinál is előfordul.¹⁸ Ez a régi bécsi súly pontosabban úgy határozható meg, mint az újabb bécsi márka 6/7 része. Adatokat hozott továbbá Hóman arra nézve, hogy az 1300 körüli osztrák forrásokban még egy harmadik bécsi márka is szerepel, a „finom ezüst (*lötiges silber*)” márka, amelyen újkori források szerint 14,5 latos márkát értettek.¹⁹ Egyéb megfontolások azt mutatják, hogy ez valójában az újabb, 16 latos bécsi márka „tizedik égetésű” változatát jelentette (egy márka 0,900 finomságú ezüstöt), azaz 14,4 latos ($9/10 \times 16$) volt.

Cseh márka. Az újabb irodalomból kitűnik, hogy Csehországban is kétféle súly létezett. A 11. századtól használt eredeti *cseh* márka 210 g volt.²⁰ Mint majd látni fogjuk, ehhez igazodott az 1300 óta vert cseh garasok pénzlába is.

Velencei és nürnbergi márka. A velencei márka súlyára nézve Pegolotti adataiból megállapítható, hogy a párizsi (budai) márkához való aránya 673,33 : 693 volt, ami 34 : 35 aránynak felel meg.²¹ A nürnbergi márkát ugyan időnként azonosnak mondták a velenceivel, azonban ténylegesen kb. egy g-mal könnyebbnek számolták. Súlya a párizsival azonos antwerpeni márkának 387/400 része (237,5578 g) és a kölninek 64/63 része (237,5573 g) volt.²²

Magyar márka. A budai márkánál egy lattal könnyebb 12—13. századi magyar márkát, „Béla király márkáját” Hóman a 233 g-os kölni márkával azonosította.²³ Nézetével szemben újabban kétségek merültek fel: Györfly György arra az eredményre jutott, hogy a régi magyar márka a budainál egy *budai* lattal — és nem, mint Hóman vélte, egy *erdélyi* lattal — volt könnyebb, azaz a súlya csak 230 g volt.²⁴ Eleinte én is elfogadtam Györfly meggyőzőnek látszó érvelését, és ezen az alapon számoltam tovább; utóbb azonban egyre több számítás eredménye bizonyította, hogy Magyarországon a kölni márkasúly volt használatban, míg egy 230 g-os magyar márkának semmilyen nyomát nem lehetett találni. Ennek alapján végül is kénytelen voltam nézetemet megváltoztatni és Hóman eredeti megállapítását elfogadni.²⁵ A *szebeni*

¹⁸ Hóman: PT. 64–65.

¹⁹ Hóman: PT. 364.

²⁰ J. Pošvďar: Die Währung in den Ländern der böhmischen Krone. Graz, 1970. 20.

²¹ Tari 33 e grani 13 e un terzo fa un' oncia in Vinegia, ... tari 34 e grani 13 once 1 in Parigi (Hóman: PT. 549, 550). Az eltérés a 34/35 aránytól mindössze egytized gran ($673,33 \times 35/34 = 693,14$), ami Pegolottinál 1/3 gran-nyi pontosságú rendszerében már nem volt kifejezhető.

²² Vö. Hóman: PT. 580–581.

²³ Hóman: PT. 102–103.

²⁴ Györfly György: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva et al. Bp. 1984. 143. Érvként tekintetbe veszi a múlt században a régi nagyszebeni pénzverde ásatásakor előkerült 229,2 g-os bronzsúlyt, amely az általa meghatározott magyar márka súlyától csak 1 g-mal tér el. Szerintem ez a súly az erdélyi márkasúly egyik változata volt, és a 0,9 finomságú ezüst mérésére szolgált. Erre mutat, hogy pontosan egykilenceddel nehezebb annál a másik ott talált, 206,4 g-os súlynál, amelyet Györfly kétségtelenül helyesen az erdélyi márkasúlyval azonosított (i. m. 144). Amennyiben a kérdéses 229,2 g-os súly egy 230,19 g-os márkának felelne meg, úgy a súlyának 229,78 g-nak kellene lennie. (Ama eltérésnek megfelelően, amely az erdélyi márka 206,77 g-os súlya és a talált súly között mutatkozik.)

²⁵ Kölni súly használatára mutat az Andreamum meghatározása: Béla király márkája=4,5 szebeni fertő+1 kölni dénár. A szebeni márkát az erdélyivel azonosnak véve: 9/8 erdélyi márka=1 kölni dénár=1

márkát az ő nyomán az erdélyivel azonosnak tekintem, a 13. században emlegetett *esztergomi* márkát viszont a magyar márkával azonosítom.²⁶

Lengyel márka. Forrásaink szerint Krakkóban a 14. század elején még két különböző márkasúly volt használatban. Hóman az egyiket helyesen 195,7 g-ban határozta meg,²⁷ azonban a továbbiakban nem szentelt figyelmet annak a két adatnak, amelyek a másik márka egyidejű használatát bizonyítják. Gentilis bíboros 1308—1311. évi számadásaiban ez a két egyenlet található:²⁸

$$3987,5 \text{ krakkói márka} = 3255 \text{ budai márka}$$

$$333,5 \text{ krakkói márka} = 272,25 \text{ budai márka}$$

Az egyenleteket megoldva azt kapjuk, hogy 1 krakkói márka = 0,81630, illetve 0,81634 budai márka, és azt is látnunk kell, hogy az átszámítás igen pontos. Némi keresés után megtaláljuk azt a törtszámot, amely ennek a tizedestörtnek megfelel:

$$40/49 = 0,816326,$$

ahol a kapott érték szinte pontosan a két tizedestört középértéke. Ha mármost a lengyel márkát eme értékkel — azaz 40/49 budai márkának véve — beillesztjük a márkasúlyok fenti rendszerébe, nem kis meglepetésre kitűnik, hogy a bécsi márkának 5/7-e, a kölninek 6/7-e és a régi bécsinek 5/6 része volt. Ez a lengyel márka, amelyet Gentilis iratai krakkóinak neveznek, 200,44 g súlyú volt, láthatóan nem azonos tehát a 195,7 g-os krakkói márkával. Ez lehetett az a súly, amely az újkorban varsói márka néven élt tovább,²⁹ Magyarországon pedig, mint később látni fogjuk, a jelek szerint *szepesi* márkaként terjedt el.

A kétféle *friesachi* márkával az 5. fejezetben, a báni dénárok tárgyalásakor lesz alkalmunk megismerkedni.

Mindezek a súlyok, amelyekről eddig szó esett, színezüstben értendőek, amit Gentilis bíboros a 14. század elején „velencei égetésű ezüstnek” nevezett.³⁰ Ez azonban inkább csak elméletben létezett; a valóságban mind a veretlen ezüst, mind az ezüstpéNZ ötvözetből állt, amely az ezüst mellett bizonyos mennyiségű rezet is tartalmazott. Hogy mennyit, azt olykor pontosan is jelezték az „égetés”, azaz a finomítás (*combustio seu finatio*)³¹ fokával. Minél magasabb fokúnak mondták az „égetést”, annál tisztább ezüstöt jelentett. A legkevésbé finom ezüstötvözet „harmadik égetésű” (*tertia combustionis*) volt, amely — legalábbis elméletileg — harmadrész rezet tartalmazott, tehát a finomsága mai fogalmaink szerint 666/1000 volt. Ebből verték például a 12. század vége óta a Nyugat-Magyarországon is elterjedt bécsi dénárokat, és 1330 tájtól

kölni márka. Az egyenlet meglehetősen pontos, ha a kölni dénárt a márka 1/192 részének vesszük: $232,6148 + 1,2179 = 233,8327$. A 15. században Béla király márkáját úgy határozták meg, hogy a budai márkánál egy lattal kevesebb. Ez csak annyiban különbözik az előbbi meghatározástól, hogy az egy kölni dénárt az egyszerűség kedvéért nem veszi tekintetbe.

²⁶ Ld. fent a 17. jegyzetet.

²⁷ *Hóman*: PT. 81.

²⁸ *Vat.* I/2. 449, 457, vö. *Hóman*: PT. 95.

²⁹ Vö. *Hóman*: PT. 82, 2. jegyzet.

³⁰ *fine ariente di Vinezia*, *Vat.* I/2. 424 skk.

³¹ 1342: DRH 112.

olykor a magyar dénárokat is. A két legfinomabb ezüstötvözetet, amelyet Közép-Európában használtak, „tizedik” (900/1000 finomságú), ill. „tizenhatodik égetésűnek” (937,5/1000) nevezték. A köznyelvben a 13. század eleje óta ezeket emlegették „finom”, „finomított” vagy „tisztá” ezüstként (*argentum finum/finitum/purum*), míg a kevésbé tiszta — „negyedik” (750/1000), „ötödik” (800/1000), „nyolcadik” (875/1000) égetésű — ötvözeteket olykor „közönséges” ezüstnek (*argentum commune*) hívták. A „közönséges” ezüst a forrásokban többnyire egyszerűen „ezüstként” szerepel. A szélteben használt „közönséges” márkát (*marca communis/vulgaris*) nevezték „fizetőmárkának” (*marca pagamenti*) vagy „kereskedelmi márkának” (*marca mercimonialis*) is.³²

Ebből következően egy márkányi ezüst eleinte nem egy teljes súlyú márkát, hanem annál kevesebbet jelentett. Hogy pontosan mennyit, az márkasúlyonként eltérő volt. A 233,8 g-os magyar márkának a 13. század elejétől két változata volt használatos. A „tizedik égetésű” magyar finom ezüstmárka ezüstértéke a teljes súly 9/10 része volt, azaz 210,4609 g, azonos volt tehát a régi cseh márka teljes súlyával. Egy pondus (1/48 márka) belőle ennél fogva 4,3846 g ezüstsúlyú volt. Ami a magyar fizető vagy kereskedelmi márkát illeti, minden számítás arra mutat, hogy a teljes súly 3/4 részét jelentette (azaz „negyedik” égetésű ezüstöt), ezüstértéke tehát 175,3841 g volt, egy pondusé pedig 3,6538 g.

A budai finom és közönséges ezüstmárka értékét Rufinus pápai tizedszedő (1317—20) számadásai 64, illetve 56 cseh garasban állapították meg. Egy arany értéke ekkoriban stabilan 16 cseh garas volt,³³ 64 garas tehát mindig 4 aranyforintot, 56 garas pedig ennek megfelelően 3,5 ft-ot ért.³⁴ Eszerint a kétféle budai ezüstmárka között szigorúan 7/8 arány állt fenn. A budai súlymárkához viszonyított értéküket Gentilis számadásainak (1311) egy adata világítja meg, amelyből kiszámítható egy márka „velencei égetésű”, azaz színezüst értéke aranyforintban:³⁵

$$7665 \text{ budai márka} + 1 \text{ fertó} + 8332,5 \text{ aranyft} = 41826 \text{ aranyft.}$$

Ebből

$$7665,25 \text{ budai márka} = 33493,5 \text{ aranyft}$$

azaz

$$1 \text{ budai márka színezüst} = 4,3695 \text{ aranyft.}$$

Mivel pedig eszerint

$$4,3695 \text{ aranyft} = 7/8 \text{ bécsi márka,}$$

következően

$$1 \text{ bécsi márka} = 5 \text{ aranyft}^{36}$$

$$4 \text{ aranyft} = 4/5 \text{ bécsi márka} = 1 \text{ budai finom ezüstmárka}$$

$$3,5 \text{ aranyft} = 7/10 \text{ bécsi márka} = 1 \text{ budai közönséges ezüstmárka.}$$

³² *Hóman*: PT. 285–286.

³³ Ld. a 3. fejezetben.

³⁴ *Vat.* I/1. 27, 35 stb.

³⁵ *Vat.* I/2. 450, vö. *Hóman*: KR. 123.

³⁶ $8/7 \times 4,3695 = 4,9937$.

A számításból kitűnik, hogy az 56 cseh garast érő budai kereskedelmi vagy fizetőmárka a budai márkának pontosan $4/5$ része volt ($7/10$ bécsi márka = $4/5$ budai márka), tehát „ötödik égetésű” ezüstnek felelt meg, és 196,4302 g ezüstértéket képviselt. A 64 cseh garassal egyenértékű budai finom ezüstmárka pedig ugyanezen források szerint egyhettessel ért többet, a budai márkának tehát $32/35$ részét tette ki ($8/7 \times 4/5$), ezüstértékben 224,4917 g-ot. Ez láthatóan nem felelt meg semmiféle finomsági foknak, és feltehetően kényelmi okokból számoltak így. Egy budai márka finom, „tizedik égetésű” ezüst súlya valójában 220,98 g volt, ami 63 cseh garas értékével volt azonos. 64 garassal azonban könnyebb volt számolni, mint 63-mal.

A pápai tizedszedők egy adatából kitűnik, hogy az erdélyi finom ezüstmárkát is a budaival azonos módon számították, vagyis a 206,7 g-os erdélyi márka $32/35$ részének vették.³⁷ Ezzel a súllyal azonban máskor nem találkozunk. Az erdélyi fizetőmárka — a budaitól eltérően, de egyezően a magyar márkával — a márkasúly $3/4$ részével volt azonos, ami ezüstsúlyban 155,0765 g-ot jelentett. Egy közösleges erdélyi pondus súlya ilyképpen 3,2308 g-nak adódik ($155,0765/48$).

A finom és közösleges ezüstmárkákban való számolás a 14. század folyamán az egész országban megszűnt, helyettük szélteben elterjedt a *márkasúlyban történő számolás*. Ezzel az ezüstérték számítása elvontabbá, de egyszersmind egyszerűbbé is vált. Egy márka ezüstről (*marca argenti*) ezentúl nem bizonyos finomságú ötvözetet kellett érteni, mint korábban, hanem egy márkányi színezüstöt. A budai márka például a 14. század elején különböző értékeket képviselhetett attól függően, hogy milyen finomságú ezüstről volt szó. Az új számolási metódus szerint egy budai márka mindig egy elméleti ezüstmennyiséget jelentett: annyi színezüstöt, amennyi megfelel egy márkányi súlynak, tehát 245,5 g-ot. Erre már Gentilis számadásaiban láttunk példát, ahol egy ízben „velencei égetésű”, azaz színezüstben számolt budai márka fordult elő. A királyi kamara legkésőbb a 14. század elején ezt a színezüst budai márkát tette meg saját alapsúlyává. Legkorábbi adatunk erre az 1323. évi pénzverési utasítás, ennek *marca*-ja — mint a következő fejezetben látni fogjuk — már nem a közösleges és nem a finom ezüst, hanem a 245 g-os teljes súlyú budai márkát jelentette. A későbbi (1330-as, 1335—45 közötti) utasításokban és kamaraszerződésekben ugyanezzel a márkával találkozunk. A 224 g-os budai finom ezüstmárka igen hamar kiveszett, és a 196 g-os közösleges budai márkával sem találkozunk többé a század közepe után. Minden jel szerint hasonló folyamat játszódott le a többi — a magyar és az erdélyi — márkasúly esetében is, bár erre csak közvetett bizonyítékunk van. Látni fogjuk, hogy Erdélyben az 1330-as években *ad rationem argenti* számoltak a kis dénárokkal, ami azt jelentette, hogy egy színezüst márkányi (206,7 g) értékű dénárt tekintettek egy márkának. (Ugyanekkor a bani dénárokat még a 155 g-os fizetőmárkában számították.) A folyamat részletei nem ismeretesek, de tény, hogy — miként a

³⁷ 1317–20: 29 marca fini argenti ad pondus Transilvanum értéke 97 aranyft és 11 cseh garas (97,6875 ft), volt (Vat. I/1. 35–36). Ebből 1 erdélyi finom ezüst $M=97,6875/29=3,3685$ aranyft= $64/95$ bécsi márka (1 bécsi $M=5$ aranyft) a $16/19$ budai finom ezüstmárka.

számítási forintok tárgyalásakor tapasztalhatjuk — a 14. század utolsó negyedében országszerte teljes márkasúlyokban volt szokás számolni, ekkorra tehát a finom és közönséges ezüstmárkáknek már a nyoma is eltűnt.

2. A pénzűjtés rendszere és reformja

A pénz eleinte voltaképpen az ezüstsúlynak egy fajtája volt. Ebben a korai időkre jellemző monetáris rendszerben egy márka ezüsből bizonyos számú kis ezüstérmét, dénárt (*denarius*) vertek, amely a továbbiakban egyformán szolgált fizetőeszközként és a márka súlyrészeként, más szóval — feltéve, hogy a kincstár nem folyamodott „pénzrontáshoz”, azaz nem hamisította — *annyi ezüstértéket képviselt, amennyit tartalmazott.* (Ha pl. 144 dénárt vertek egy márkából, akkor egy dénár értéke és súlya egyformán 1/144 márka volt.)

Ezzel a pénzzel elvben egyforma eredménnyel lehetett fizetni akár számlálva (*numerando*), akár mérlegesen mérve (*ponderando*). Azért csak elvben, mert a korabeli technikai lehetőségek mellett az elvet nem lehetett tökéletesen megvalósítani. A dénárokat nem sikerült egyforma súlyúakra verni, és az ezüst sem oszlott el mindig egyenletesen az ötvözetben. A fennmaradt pénzérmék súlya, különösen a kisebbeké, az átlagtól mai fogalmak szerint elképesztően nagy mértékben, nem ritkán 30%-kal vagy még többel tér el. Ilyen körülmények között továbbra is szívesebben mérték a pénzt, mint számlálták, és sokan foglalkoztak azzal, hogy a jelenségből anyagi hasznot húzzanak. A leggyakrabban akként, hogy fizetéshez a könnyebb érméket válogatták ki, a nehezebbeket pedig „körülnyírták”, azaz a felesleget eltávolították róluk, és összegyűjtve ezüstté olvasztották. A törvény mind az ilyen, mind az egyéb hasonló visszaéléseket könyörtelenül üldözte — kevés sikerrel.

Súlyos hátránya volt ennek az egyébként egyszerű rendszernek a velejáró évenkénti „pénzűjtés” (*renovatio monete*). Könnyű belátni, hogy ha egy márka ezüsfém pénzzé verve is egy márka értékben forgott, akkor a pénzverés nem hozott nyereséget, a pénzkibocsátónak tehát valamely egyéb módon kellett fedeznie az ezüstfinomítás és a pénzverés tetemes üzemi költségét, valamint a fáradságáért járó hasznot. Erre szolgált a pénzűjtésnek Európa-szerte elterjedt, a 14. század első feléig nálunk is követett gyakorlata. A királyi „kamara” (*camera regia*) azaz a kincstár évente — vagy legalábbis igen sűrűn — új pénzt bocsátott ki, a régit pedig egyidejűleg érvénytelenítette.³⁸ A „cserét” (*cambium*) az ország minden pontján azonos időben felállított kamarai pénzváltóhelyeken hajtották végre, mindig ugyanazon a módon: a kincstár alkalmazottja mérlegelve begyűjtötte a lejárt érméket, velük együtt az esetleg beszivárgott külföldi pénzt is, és „kicserélte” (*cambire*) őket új pénzre. A „csere” azonban úgy történt, hogy beváltáskor a kincstár levonta a maga tetemes nyereségét. Magyarországon a levont illeték, amit a „kamara hasznának” (*lucrum camere*)

³⁸ Vö. *Hóman*: PT. 412 skk, aki azonban a rendszer lényegét nem látta át elég világosan.

neveztek, pontosan egyharmad volt: három pondus beszolgáltatott ezüst helyett csak két pondus járt vissza.³⁹

A pénzüjtás még működő rendszerét szemléletesen írja le az 1330. évi királyi utasítás, amelynek Ung megyéhez intézett példánya maradt ránk.⁴⁰ Nehogy — úgymond — az országlakosok zaklatásnak legyenek kitéve, az uralkodó általánosan elrendelte, hogy évente a szokott módon csak egy alkalommal legyen beváltás. Megparancsolja tehát, hogy nyomban levele vétele után tartsanak a megyében közgyűlést mindenki számára, és ezen a négy szolgabíró mellé válasszanak négy szavahihető nemest, továbbá vegyenek melléjük a közeli káptalantól vagy konventtől további egy vagy két személyt. A kilenc vagy tíz tagú bizottság tegyen esküt a kamaraispánnak vagy emberének arról, hogy a kivetés alapját „minden részrehajlás vagy csalás nélkül” fogja tisztázni. A feladatuk abban fog állni, hogy megállapítsák a megye teherbíró képességét, és ennek alapján határozzák meg a beváltási teher mértékét. Evégett először is meg kell tudakolniuk (*resciant et recipiant*) a földesuraktól, bíraktól, illetve falunagyoktól, hány olyan jobbágy van a megyében, aki a földesúrának egymaga képes egy márkánál kevesebb, illetve annál több adót fizetni (*numerum mansionum hominum iobagionum cuiuslibet, dominis terre in ipso comitatu collectam per se solventium ad unam marcam infra et ultra ad quantumcunque facultatem habentium*).⁴¹ Ezt megállapítván (*rescito et recepto*) egy kitűzendő helyen és időpontban megtörténhet az új pénz általános beváltása (*generale cambium*). Itt az esküdtek jelenlétében fél fertót fizessenek minden egyes olyan jobbágy után, akinek a földesúri adója meghaladja az egy márkát (*de singulis mansionibus sive hominibus predictae facultatis unius marce et non inferioris, sed ulterioris quantecunque*). Aki az ilyen vagyoni jobbágyságai közül (*de suis iobagionibus aliquos dicte facultatis*) bárkit elrejt vagy letagad, az büntetést fizet, nevezetesen ő maga (*de singulis negantibus*) egy márkát, letagadott jobbágysága után pedig (*a negatis autem*) egy fertót. A fél fertónyi (= 6 pondus) adóösszeget vagy „ezüstben” kell behajtani, vagy régi pénzben (*medios fertones argenti vel denariorum antiquorum*). Ha régi pénzben, akkor oly módon, hogy

³⁹ Hóman a *lucrum camere* fogalmát nem tisztázta kellően. Először még világosan megírta, mi volt a lényege: „több forrásban név szerint is a pénzváltási jövedelemmel azonosnak mondott királyi jövedelem” (PT. 449). Később sajnos eltért ettől, saját magának is sok zavart okozva: „Itt ismételtlen ki kell emelnem, hogy forrásaink *lucrum camerae*-nek mind az Árpád-, mind az Anjou-korban mindig csak a pénzváltás elmulasztása esetén fizetett rendkívüli büntetésdíj jellegű 1/2 fertós illetéket, majd a pénzváltási nyereség helyébe lépő egyenesadót, a kapuadót nevezik” (KR. 99, 1. jegyz.). A *cambium* sajátos értelmét, ti. a törvényes levonással történő beváltást, Hóman egyáltalán nem vette észre. Szerinte (PT. 418) a beváltási haszon még 1323-ban is 100% volt, csak később lett 50%, azonban látni fogjuk, hogy az idézett forráshelyeket félreértette.

⁴⁰ DI. 31 216. Kiadta Hóman: KR. 258–259, ahol a 259. o. 15. sorában *personaliter* helyett *persolvant* olvasandó.

⁴¹ Arra nézve, hogy a telkenként egy márkányi, rendkívül magas adó ekkortájt nem volt elképzelhetetlen, bizonyosságul idézhető I. Károlynak az 1332. évi hadiadóról szóló pátense a margitszigeti apácák javára: *per totum ambitum regni nostri huiusmodi collectam ... imposuerimus, ut una integra curia sive mansio, que integrum terragium vel debitum domino terreolvere consuevit, ... unam marcamolvere debeat, ut exinde hominibus exercituantibus stipendia commode elargiri possint* (A. II. 593).

egy pondus ezüst — azaz színezüst — helyett mérlegben mérve *másfél* pondus régi dénár, két pondus helyett *három* pondus, *fél fertó* (6 pondus) helyett *kilenc* pondus fizetendő; a kamaraispán pedig a helyszínen minden fél fertó ezüstért mérlegben mérve fél fertó új dénárt tartozik adni.

A leírás minden tekintetben világos. A kamara az új pénzt kényszerarúsítás formájában hozta forgalomba olyképpen, hogy minden beszolgáltatott érték fejében *egyharmaddal kisebb értékű* új pénzt adott. Ez kétféleképpen történhetett: 1. ha a fizetés *ezüstben* történt, akkor egységnyi súlyú színezüst fejében ugyanennyi súlyú új dénár járt, azaz értékben egyharmaddal kevesebb, mivel az új dénár ezüsttartalma $\frac{2}{3}$ volt; 2. ha az adót az újjal azonos finomságú *régi pénzben* rótták le, akkor egységnyi súlyú új pénzért 50%-kal többet kellett fizetni, hogy a kamara haszna meglegyen.

Sok tekintetben hasonlóan intézkedett az 1335. évi kamarabérleti szerződés 6. pontja.⁴² Ezúttal is a megyéknek küldött parancsok tisztázták, mekkora összeget kell fizetniük (*certam sumpmam pecunie, prout in litteris nostris ad singulos comitatus vel civitates dirigendis videbunt contineri*). A kamaraispán — szólt tovább a szerződés — az összegnek megfelelő új pénzt el fogja juttatni a megyékbe, és közli a szolgabírákkal, mikor érkezik embereivel. Akkorra közgyűlést kell összehívni, amelyen „mindenki” (*singuli*) — mint nyomban látni fogjuk, a nemesek, azaz a birtokosok értendők — köteles lesz három márka bírság terhe mellett megjelenni a pénz átvételére (*ad acceptandum monetam nostram*). A gyűlésen a kamaraispán a kirótt összeget — az esztergomi érsek és a tárnokmester megbízottjának tanúsága mellett — beváltásra fogja bocsátani „ezen nemeseknek” (*exhibebunt ipsis nobilibus . . . ad cambiendum*). A kivetésről ismét a megyének kell gondoskodnia. A szolgabírának és a megye közönsége által melléjük rendelt nemeseknek — vagyis azoknak, akiket az 1330. évi parancs esküdteknek nevez — fel kell osztaniuk az összeget falvakra, beleértve a király és a királyné falvait is, úgy, ahogyan jónak látják (*prout viderint expedire*), figyelembe véve, hogy az adót az egész teljes jobbágyoknak kell fizetniük, az olyanoknak tudniillik, akik teljes terragiumot szoktak fizetni földesuruknak (*homines singularum portarum integrarum domino terre plenum et integrum terragium persolventium*). Azok, akiket a bizottság ide sorolt, kötelesek a kamaraispánnak az adókivetéstől (*dicatio*) számított egy hónapon belül az erre kijelölt helyen három pondust fizetni ezüstben vagy régi pénzben,⁴³ és ezért ugyancsak három pondust vagyis 25 kis dénárt fognak kapni tőle új dénárban.⁴⁴ Aki az új pénzt vonakodik kiváltani, portánként fél budai fertót fog fizetni. Hasonló volt az adókivetési eljárás a városokban is, amennyiben itt is közgyűlést kellett hirdetni, és szintén jelen volt az érsek és a tárnokmester képviselője. Itt azonban a kirótt összeget (*sumpmam pecunie super ipsos impositam*) egy hónap helyett három héten belül kellett kiváltani, és ha ezt

⁴² DRH 87.

⁴³ Régi pénzből persze értelemszerűen 50%-kal többet, azaz 4,5 pondust kellett adni, amint az 1330. évi rendelkezés részletesen elmagyarázta.

⁴⁴ A dénár ezüstértékéből (ld. a 6. fejezetet) megállapítható, hogy ponduson itt a magyar fizetőmárka (=3/4 márka) 1/48 része értendő.

elmulasztották, minden 10 márka elmaradás után három márka büntetést számoltak fel.⁴⁵

A — pénzügyileg nem kiváltságolt — királyi városok adóztatását (*taxatio*) részletesebben az 1342-i szerződésből ismerjük meg; az elve ugyanaz volt, mint a falvaké. Az ekkori előírás szerint, amely bizonyára régebbi mintához igazodott, választhattak, hogy vagy ezüstért kiváltnak egy meghatározott összegű dénárt, vagy megfizetik ugyanennek az összegnek a kamarai „finomítását” (*finationem*). Az első esetben a városokként kirótt dénármenység — például Szalánkemén esetében 240 márka — minden egyes márkányi dénárjáért egy márka színezüstöt (*finum argentum*) kellett beváltaniuk, azaz az érték egyharmadát vonták le tőlük, mivel a kapott ezüst csak 2/3 finomságú volt. A második esetben nem kaptak semennyit az új pénzből és „csupán” a márkánkénti égetést vagyis finomítást (*combustionem seu finationem*) kellett megfizetniük, vagyis az összeg minden márkája fejében négy penza új dénárt kellett fizetniük.⁴⁶ Mivel egy márka színezüst az ekkori dénárokból számítva 12 penzát ért, az adó ugyanannyi volt, mint az előző esetben, vagyis egyharmad; a különbség abban állt, hogy a város nem volt kitéve a beváltással járó zaklatásnak. A szövegből, mint láttuk, kitűnik, hogy az egyharmados levonás az ezüstdolgozás költségét volt hivatott fedezni és azt állították, hogy ennek fejében szedik.

Az idézett források egybevetéséből teljesen világos a pénzüjtés rendszerének működése, valamint a kamara haszna adójellege és behajtásának hagyományos módja. A király és tanácsa évről évre adót (*taxa, dica*) vetett ki mindegyik megyére és külön a városokra (*civitates*), pontosabban ezek szabad állapotú jobbágynépességére. Az állapot ismerve a szabad telek földesúri pénzadójának, a „földbérnek” (*zerragium*) a fizetése volt. Akik, mint a nemesek és a szolgarendűek, ezzel nem tartoztak, azok a kamara haszna fizetése alól is mentesek voltak.⁴⁷ A megyére eső adó összege attól függött, hány háztartást nyilvánítottak benne adófizetőnek, a szempontok azonban nem voltak egyformák, mert 1330-ban az egy márka cenzust fizető jobbágyokat sorolták közéjük, míg 1335-ben az egész telekkel rendelkezőket. Hasonlóképpen különbözött a két évben az egy jobbágyra eső adóteher is. 1330-ban a jobbágyak fél fertó, azaz 6 pondus súlyú új dénárért, amiben négy pondus ezüst volt, 6 pondus ezüstöt kellett fizetnie. (Ez új dénárban 9 pondust tett ki.) A különbséget 2 pondus színezüst, ennyire rúgott tehát az egy portára eső kamara haszna. 1335-ben minden jobbágy csak 3 pondus ezüstöt (ti. színezüstértéket) fizetett, és helyette ugyanennyi pondust kapott új dénárban. Mivel 3 pondus új dénár ezüsttartalma 2 pondus volt, a kamara haszna ezúttal mindössze egy pondust tett ki. A városok „taksáját” a falvakétól eltérően nem a háztartások száma alapján, hanem egy összegben állapították meg.

⁴⁵ DRH 88.

⁴⁶ DRH 112.

⁴⁷ 1330: *preterquam nobilibus et eorum servis, Hóman: KR. 259.*

A pénzüjtás érthető módon folytonos zavart okozott a pénzforgalomban. Mivel nem volt titok, hogy az új pénz egy év múlva a kétharmadát fogja érni, a dénár a pénzügyi évnek már eléggé a kezdetén „süllyedni (*descendere*) kezdett”, és egyre vesztett az értékéből, míg csak el nem érte az egyharmaddal alacsonyabb beváltási árfolyamot.⁴⁸ Emellett a kamara haszna kirovásának leírt módja körülményes volt, és minden bizonnyal sok vitára adott alkalmat. Ezért a pénzüjtás rendszere az Anjoukor folyamán fokozatosan megszűnt. Helyette az uralkodók olyan új pénzeket hoztak forgalomba, amelyeket „örökkön tartó” (*perpetuo duraturus*) használatra szántak, tehát nem kívántak évente megújítani. A kiesett beváltási hasznót úgy pótolták, hogy az elmaradt „kamara hasznát” évenkénti telekadó formájában vetették ki a lakosságra.

A pénzüjtást a falvakban I. Károly 1336-ban szüntette meg. A pénzárusítás elmaradt, ehelyett kapunként három garas volt behajtandó a kamaraispán részére a megyében mindenkitől, kivéve azokat, akik elődeitől avagy tőle magától mentességet kaptak, továbbá mindazokat, akik az ország régi szokása szerint mentesek a kamara haszna fizetése alól (*a solutione lucri camere nostre*), nevezetesen a szolgákat, a királyi és királynéi kondicionáriusokat, az egyházak kondicionáriusait és nemes jobbágyait, valamint az ország nemeseit. A pénz kényszerbeváltása ezzel nem szűnt meg teljesen, de a falvak helyett a gazdaságilag jelentékeny helyekre korlátozódott. A rendelet hangsúlyozta, hogy azokat, akik a három garast megfizetik, tilos ugyan pénzváltásra kötelezni (*ad cambium nullatenus teneantur*), a királyi és királynéi városok ellenben továbbra is a szokott módon fognak adózni (*taxabuntur*).⁴⁹ Újtás volt az is, hogy az adó behajtását ezúttal nem a megyére, hanem magára a kamaraispánra és tisztartóira bízták, akiket az érsek és a tárnokmester embereinek kellett ellenőrizniük egy hiteleshely tanúskodása mellett. A megyei hatóságnak csak az adómehtagadókkal szembeni eljárásban jutott most szerep.

Mint már Hóman megállapította, az 1336. évi rendelettel új korszak kezdődött a magyarországi adózás történetében.⁵⁰ Az újítás a kapuk szerinti adózás bevezetése volt, ennek azonban nem abban a formában kell jelentőséget tulajdonítanunk, amelyben Hóman tette; ő ugyanis a változtatásban I. Károly négy nagy pénzügyi reformjának egyikét vélte felfedezni. A pénzüjtás rendszere ekkor még csak a falvakban szűnt meg. Láthattuk, hogy a kereskedelem szempontjából legfontosabb beváltóhelyek, a városok ugyanúgy fizettek, mint korábban, sőt ugyanúgy fognak fizetni 1342-ben és 1345-ben is. Ami történt, szigorúan véve nem reform volt, hanem egy technikai változtatás volt az adóztatás mechanizmusán. A modern kori fogalmakban gondolkodó ember azért hajlamos ennek jelentőségét túlbecsülni, mert az ő szemében a korábbi kamara haszna „forgalmi illetéknek” számít, a Károly által bevezetett kapuadó pedig „egyenesadó”. 1336-ban látszólag az történt, hogy egy

⁴⁸ Hóman: PT. 417–418. Meg kell jegyezni, hogy a 14. századból nincs adatunk a pénz eme értékvesztésére, az éremleletek pedig azt mutatják, hogy a régi pénzek a beváltási kényszer ellenére is forgalomban maradtak az újjakkal együtt.

⁴⁹ DRH 94.

⁵⁰ Hóman: KR. 85.

illetékfajtaból egy korábban nem létező adónem született. Alig valószínű azonban, hogy ezt Károly Róbert korában is így látták volna. Számukra a kamara haszna ugyanaz maradt, ami volt: a királynak a szabadoktól járó adó (*dica, taxa*), amit telkenként, házanként vagy portánként szedtek, és ezen belül, mondhatni, részletkérdés volt, hogy ezt az adót milyen formában hajtják be, kényszerbevéltás keretében vagy anélkül. A kortársaknak alighanem eszükbe sem jutott, hogy a pénzügyi mechanizmuson eszközölt eme változtatást lényegesnek tekintsék; ha valami, úgy inkább az tűnhetett fel nekik, hogy az adó behajtásával nem a megye, hanem a kamaraispán van megbízva. Más kérdés, hogy ez a bizonyos változtatás maradandó volt, és a kamara haszna idővel olyan adóvá vált, amelyet már csak a neve kötött össze a pénzüjtés hajdani rendszerével. Igazi reformnak ettől még nem tekinthető, mert hiányzott belőle a nagyszabású átalakítás szándéka.

Más a helyzet az 1338. évi reformkísérlettel,⁵¹ amely sokkal átfogóbb volt. Úgy is lehetne fogalmazni: mindenestül szakítást jelentett az addig megszokott pénzügyi alapelvekkel. Értelmi szerzője talán az a Fricskó mester volt, aki ebben az évben bérelte a körmöci és szomolnoki kamarát. Az egyik nagy újítás a pénzrendszert érintette. Felhagytak a finom ezüstgarasok verésével, sőt be is tiltották őket, de a lényeg nem ebben állt. Helyettük a kamara olyan „harmadik égetésű” (kétharmad finomságú) közepes és kis dénárokat bocsátott ki, amelyeket nem kívánt többé bevonni, hanem a garasok mintájára „örökkön tartónak” (*perpetuo duraturus*) nyilvánított. Ez úgyszólván forradalmi újítás volt, teljes szakítás a királyi kamara évszázados gyakorlatával, mert az ilyen gyenge minőségű pénzt addig évente kicserélték. Hasonlóan merész lépés volt a kamara haszna egész rendszerének megszüntetése. Érdemes hangsúlyozni, hogy ez a lépés nem a fenti módon „megreformált” dénárok (*denarii renovati*) bevezetéséből következett. A kamara hasznát továbbra is fenn lehetett volna tartani akár a kényszerárusítás, akár a portális adó formájában, hiszen új pénz kibocsátására azontúl is minden évben szükség volt. A kamara most mégis merőben új elgondolással állt elő: a pénzbevéltáskor járó egyharmadról nem mondott le, de a beváltást magát elvben *önkéntessé* tette. Egészen modernnek ható elképzelés volt ez, és nyilván abból a megfontolásból született, hogy a lakosságnak akkor is szüksége van a királyi pénzre, ha nem erővel sózzák rá. Csupán arra kellett ügyelni, hogy az új pénztől eltérő fizetési módra ne legyen lehetőség. Erről mellékrendelkezések hosszú sora gondoskodott. Mindenekelőtt megszigorították a korábban már életbe léptetett királyi nemesfémmonopóliumot, és tiltották az arany és ezüst vásárlását és kivitelét. Előírták továbbá, hogy az ország területén mindenfajta fizetés csakis az új dénárokból történjék, és szigorú szankciókkal kötelezték mind az egyházakat, mind a világi birtokosokat és királyi tisztségviselőket, hogy minden jövedelmüket — tizedet, vámokat, cenzust stb. — kizárólag az új pénzben hajtják be. Súlyos pénzbüntetést, sőt jószágvesztést helyeztek kilátásba annak, aki bárhol vonakodnék az új dénárokat elfogadni vagy más pénzzel, köztük az érvénytelenített garasokkal kereskednék.

⁵¹ DRH. 96–102.

Egészen véve lehetetlenné próbálták tenni, hogy az ország lakosai kezén az új pénzen kívül más fizetőeszköz megfordulhasson.

A tervezett reform hamarosan megbukott, alighanem azon, hogy az ellenőrzés eszközei tökéletlenek voltak. 1342-ben már úgyszólván a nyomaival sem találkozunk,⁵² a pénzügyek terén legkésőbb ekkor visszaállt a hat évvel korábbi állapot. A falvakban a kamara hasznát ettől fogva mindvégig portális adó formájában hajtották be az 1336. évi változtatás szellemében, a városokban pedig — nem tudjuk, meddig — a hagyományos módon. Nem volt szó egyelőre „örök dénárokról” sem, és az 1338-i reformintézkedések közül igazából csak a nemesércmonopóliumot illetők maradtak érvényben.

Mint láttuk, a kamara hasznának kezdettől fogva mindaddig, amíg létezett kamarai pénzbeváltás, az volt a lényege, hogy az új pénz értékének *egyharmada* a kamara jogos nyeresége a pénzverésből. Ez a nyereség nemcsak akkor állt elő, ha az új pénzt a megyékben vagy a városokban bocsátották áruba, hanem minden esetben, ha a kamaránál valaki nemesfémeket vagy más — régi vagy idegen — pénzt váltott be új pénzre. Az 1338—45. évi szerződések meghatározták azt az árfolyamot, amelyen a bányavárosokban (*in montanis*) váltotta be a kamara a finomított ezüstöt a termelőktől. A beváltási haszon ott is pontosan egyharmad volt.⁵³

3. Forintok és garasok

A 14. század első felének két értékmérő pénze az aranyforint és a forinthez hasonló nagy ezüsterme, a garas volt. A pápai tizedszedők ebbe a két pénzembe számolták át az ezüstben, ill. aranyban és különböző súlyú és finomságú kis ezüstdénárokból behajtott összegeket mind az 1310-es években, mind 1332—42 között. Bármely összeg reálértékét úgy lehetett a legjobban meghatározni, ha közölték, hány aranyforint és garas értékének felel meg. A 14. század vége felé, amikor belföldi garasok már nem voltak forgalomban Magyarországon, a cseh garasok pedig kiszorultak, ezt az értékmérő szerepet egyedül a magyar aranyforint vette át. Ekkoriban már mind természetesebb, hogy szerződésalkötéskor a jövőben teljesítendő fizetések reálértékét aranyforintban határozzák meg, azaz a pénz fizethető ugyan dénárban is, de annak mindenkori aranyárfolyama szerint.⁵⁴

A magyar forint (*florenus*) ötlete Itáliából származott. Az aranypénz több évszázados szünet után a 13. század közepétől vált újra Európában fizetőeszközzé. Prototípusa a kb. 3,5 g súlyú liliosos firenzei arany, a *fiorino d'oro* lett, amelyet 1252-ben kezdtek verni. Erre a mintára rövidesen másutt is bocsátották ki aranyérméket,

⁵² DRH. 107–115.

⁵³ 1338: a 2/3 finomságú nagyobb dénárokból octo pense ... marcam ponderabunt et current pro marca fini argenti in montanis (DRH 96); vö. 1342: DRH 107; 1345: uo. 119.

⁵⁴ Pl. 1391: 1500 florenos auri vel moneta regni, prout tunc floreni communiter cambirentur (*Békefi*: Pásztó I. 275).

amelyek többnyire a firenzei aranyat igyekeztek másolni, és ezért az értékük is azonos vagy igen hasonló volt. Ilyen volt többek között az 1284 óta vert velencei dukát. Az új itáliai aranyak 1300 körül már sokfelé forogtak Európában, és mi sem volt természetesebb a pápai követek és tizedszedők számára, mint hogy elszámolásaikat már ekkor forintban vezessék. Magyarországon az aranypénzverést I. Károly honosította meg, oly mértékben követve a firenzei mintát, hogy új pénze ezekről kapta a *florenus* nevet is. A magyar verésű aranypénz első említése 1326-ból morvaországi forrásban maradt fenn, de hamarosan itthon is megszokott fizetőeszközzé vált. A 16. században és később egy budai márkából 69 darabot vertek $23\frac{3}{4}$ karát (0,98958) finomságban, és ezt szokás alapul venni a 14. századi aranypénz súlyának meghatározásában is. Ezért a mindenkori aranyforint teljes súlyát Hóman óta általában 3,5585 g-ra (1/69 budai márkára) teszik, a színsúlyát pedig 3,5214 g-ra.⁵⁵

1350 tájáig a forinthez hasonlóan értékmérő funkciót is betöltött a csehországi nagy ezüstpénz, a „vastag dénár” (*denarius grossus*), röviden *grossus*, azaz garas. Ezt az újfajta nehéz, a forinttal nagyjából azonos súlyú ezüstermét II. Vencel 1300-ban kezdte veretni Firenzéből hozott pénzverőikkel.⁵⁶ Magyarországra a garas a Szepesség felől nyomult be 1310 után és az 1320-as évekre elterjedt az északkeleti megyékben, majd hamarosan szinte az egész országban.⁵⁷

A garas súlya azonos nagyságrendű volt a forintéval, pontos meghatározása azonban nem problémamentes. Hómannak nem sikerült helyesen megállapítania, ami a módszerét tekintve nem is csoda. A fennmaradt több ezer példány átlagsúlyához (3,68 g) önkényesen hozzáadott 5%-ot,⁵⁸ és az így kapott, szükségképpen egészen hozzávetőleges számmal a továbbiakban mint pontos értékkel (3,8354 g) számolt. A pénzláb ekképp történt megállapítása során azt az eredményt kapta, hogy egy prágai márka 15 latos ezüsből 66 garast vertek, de hogy miért éppen annyit, arra nem próbált feleletet adni.⁵⁹ Nem megnyugtatók azok az — egyébként egymásnak ellentmondó — eredmények sem, amelyekre az újabb cseh történetírás jutott.⁶⁰

Valószínűleg közelebb jutunk az igazsághoz, ha a garas ezüstértékét a korabeli adatokból közelítjük meg. Emlékezzünk rá, hogy a 14. század első felében négy

⁵⁵ *Hóman*: PT. 98–99, 407–408; *Hóman*: KR. 85–87; *Kováts Ferenc*: Pénzérték és kamatszámítások. In: MZSO. IV. 440; *Huszár Lajos*: A budai pénzverés története a középkorban. Bp. 1958. 32–33, 52–57, 72–75. Különvéleményt képvisel *Pohl Artúr* (Zsigmond király pénzverése [1387–1437]. Numizmatikai Közlöny 66–67 [1967–68] 68), aki szerint az Anjou- és Zsigmond-kori aranyak színsúlya 3,51575 g volt, a Zsigmond-koriak teljes súlya pedig 3,5723 g.

⁵⁶ *Pořváf* i.m. 41–45; *Hóman*: 388.

⁵⁷ *Kováts Ferenc*: Magyar pénzforgalom az Anjouk korában. I. Numizmatikai Közlöny 25 (1926) 94.

⁵⁸ Egy a numizmatikában elterjedt becslés alapján, amely szerint a fennmaradt példányok átlagsúlya kb. ennyivel szokott könnyebb lenni a ténylegesnél.

⁵⁹ *Hóman*: PT. 388 skk.

⁶⁰ *Pořváf* (i. m. 43) a garas eredeti súlyát kb. 3,9 g-nak állítja, míg *F. Graus* (*Die erste Krise des Feudalismus. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 3 [1955] 561) szerint 3,62 g nyerssúlyú és 3,237 g színsúlyú volt. Egyik érték sem felel meg kellő pontossággal a fennmaradt korai garasok 3,68 g-os átlagsúlyának.

aranyforintot 64 garassal vettek egyenlőnek, erről az összegről pedig megállapítottuk, hogy pontosan 4/5 bécsi márka ezüstöt tett ki. Ezen az úton továbbhaladva arra az eredményre jutunk, hogy

1 bécsi márka = 80 garas

1 finom ezüst (900/1000) bécsi márka = 72 garas

1 budai márka = 7/8 bécsi márka = 70 garas

Eredményünk teljes összhangban van a forrásokkal. Bécsben csakugyan 72 cseh garast tekintettek azonos értékűnek egy márka „lötiges Silber”-rel, amin — mint láttuk — a márka 9/10-ét értették.⁶¹ Ha pedig kiszámítjuk, hogy az egy budai márkának megfelelő 4,3695 aranyft⁶² hány garast ért, várakozásunknak megfelelően

$$x = (64 \times 4,3695) : 4 = 69,91$$

azaz kereken 70 garast kapunk.

Ezek alapján pontosan meghatározhatjuk a cseh garas színsúlyát, vagy legalábbis azt az ezüstmennyiséget, amelyet a külföldi — mind az ausztriai, mind a magyarországi — forgalomban a garas színsúlyának tekintettek:

$$1 \text{ cseh garas} = 1/80 \text{ bécsi márka} = 280,6146/80 = 3,5077 \text{ g.}$$

Ebből a garas nyerssúlyára — mivel 15/16 finomságú ezüsből verték — 3,7415 g-ot kapunk,⁶³ ami jól megfelel a fennmaradt példányok 3,68 g-os átlagsúlyának.⁶⁴

A kapott érték helyessége azáltal is megerősítést nyer, hogy a régi cseh márka súlyából származtatható. Ez az újabb kutatások szerint 210 g volt, és így bizonyára pontosan 3/4-e volt a 280 g-os bécsi márkának. Ezért, mivel a bécsi márkát 80 cseh garas értékűnek találtuk, a régi cseh márkára 60 garast kapunk. Ez pedig nevezetes érték: Csehországban a garasokat kezdettől fogva az egész késő középkoron át 60-as egységekben, *sexagená*-kban (Schock) számolták. A számítás eredete, amelyre eddig nem volt ésszerű magyarázat, a mondottak szerint abban rejlik, hogy egy *sexagena* éppen egy régi cseh márka értékű garast jelentett.⁶⁵

Magyarországon az 1330-as évektől 1360 tájáig *hazai verésű garasok* is versenyeztek a cseh ezüstpénzzel. I. Károly 1329 körül cseh minta szerint maga is

⁶¹ *Hóman*: PT. 396.

⁶² Ld. az 1. fejezetet.

⁶³ $16/15 \times 3,5077 = 3,7415$.

⁶⁴ *Findly Henrik* (Középkori magyar metrologiája. Bp. 1908. 15. Kny. Numizmatikai Közlöny 7 [1908]) egy késői, de igen pontosnak látszó csehországi adatot idéz, amely szerint a garasokat 14 7/8 latos ezüsből verték, és 80 16/51 garas ért egy bécsi márkát. Ebből azt kapjuk, hogy egy garas nyerssúlya 3,7582 g, színsúlya pedig 3,4940 g volt. Ez alig több, mint egy századgrammal tér el az általam kiszámított eredménytől. Hitelessége mellett szól, hogy pénzlába megfelel a cseh márka súlyának (Ha 72 garast veszünk egy 16 latos márkának, akkor 15 latnak — ilyen finomságú volt a pénz — 67,5 db garas felel meg. Ennek nyerssúlya 253,68 g, azaz kb. egy prágai márka, vö. *Hóman*: PT. 75.) Nem árt azonban leszögezni, hogy bennünket ezúttal voltaképpen nem a garas tényleges színsúlya érdekel, hanem az az ezüsterké, amellyel a kortársak Magyarországon számoltak. Ez pedig kétségtelenül 3,5077 g volt. Egyébként valószínűnek tartom, hogy ez volt a cseh garas eredeti súlya. Későbbi, 3,494 g-os súlya a prágai márka pénzlábihoz történt hozzáigazítás eredménye lehet, innen származhat a különös — 14,875 latos — finomsága is.

⁶⁵ $60 \times 3,5077 \text{ g} = 3/4 \text{ bécsi M.}$

garasokat kezdett veretni és ezt 1337-ig folytatta.⁶⁶ 1338-ban érvénytelenítette és bevonta őket, úgyhogy a pápai tizedszedők 1340 táján már mint „rég Magyar garasokról” beszélnek róluk.⁶⁷ Nagy Lajos azonban nyomban vagy kevéssel trónra lépte után — mindenesetre 1345 előtt — újból kísérletezett velük egy ideig. Az ezóta vert s a Károlyéval szemben eleinte „újnak” nevezett magyar garasok a numizmatikusok véleménye szerint mintegy 1370 tájáig voltak forgalomban,⁶⁸ bár írott forrásokban 1355 után nem találkozunk velük.

A Károly-féle magyar garasok pontos értékének meghatározása korántsem egyszerű, noha a forrásaink látszólag egyértelműek. Garasok veréséről először az 1330-ban Ung megyéhez intézett királyi mandátum tett említést, majd újból és ugyanúgy szabályozták az 1335. és 1336. évi kamaraszerződések. Mindezekben egybehangzóan az olvasható, hogy egy márkából 72 db garast kellett verni 15/16 finomságban.⁶⁹ Ezért logikusnak látszott az a következtetés, hogy alapsúlyul a teljes súlyú budai márka szolgált, azaz 1 garas nyerssúlya 1/72 budai márka = 3,410 g volt, színsúlya pedig $15/16 \times 3,410 = 3,197$ g.⁷⁰

Az eredmény azonban nem hozható tökéletes összhangba más adatokkal. Először is magával az 1336. évi kamaraszerződéssel, amely úgy intézkedett, hogy a forgalomban egy garas hét kis dénárral legyen egyenértékű. Mármost tudni lehet, hogy egy budai márkából ebben az évben 14 penza (560 db) dénárt vertek, egy budai márka ezüst tehát 80 magyar garast ért (560/7), holott 3,197 g-mal számolva 76,8-at várnánk.⁷¹ Másodszor, az 1332–42 között Magyarországon működő pápai tizedszedők, akik még hajtottak be adót „rég Magyar garasban”, ennek értékét a cseh garas 15,5/18 részének, azaz kereken 86%-ának vették,⁷² holott 3,197 g-mal számolva 91%-ot kapnánk.⁷³ Végül ellentmondanak számításunknak a numizmatikai adatok is, mert ezek szerint Károly 76 db fennmaradt garasának átlagsúlya csupán 3,225 g volt, vagyis a várt 3,41 g-nál 5,5%-kal kisebb.⁷⁴

⁶⁶ A magyar garasok első említése Károly 1330. évi pénzváltási rendeletében található (*Hóman: KR. 88*).

⁶⁷ Károly garasairól *Hóman: PT. 408–409; Hóman: KR. 88–92*, megszüntetése 101–103; típusairól *Schulek Alfréd: Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük. I. Károly Róbert. Numizmatikai Közlemény 25 (1926) 160–165; Huszár i. m. 34–36.*

⁶⁸ *Schulek Alfréd: Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük. II. A budai pénzverésről Károly Róbertől Zsigmondig. Numizmatikai Közlemény 30–31 (1931–32) 48–70; Huszár i. m. 57–59.*

⁶⁹ 1330: grossos enim sedecime combustionis [faciat de] una marca argenti incidendo sept[uagin]ta du[os] grossos (*Hóman: KR. 258; ugyanúgy 1335–36: DRH. 86, 91*).

⁷⁰ *Hóman: KR. 91, 1. jegyzet.* A későbbi kutatók is ezt az eredményt fogadták el (pl. *Huszár i. m. 34*).

⁷¹ 1336: in cambio ... dabuntur ... pro quolibet grosso septem parvi denarii (*DRH 91*). A számításához 245,5378/3,197=76,8.

⁷² 1342-ben ugyanabban a végelszámolásban 1 aranyforintra 15,5 [cseh] garast (florenum auri quemlibet pro 15 grossis et dimidio, Vat. I/1. 431, computatis ... 3 florenis pro 46 1/2 grossis, uo. 432, stb.), illetve 18 „rég Magyar garast számoltak (marcha antiquorum grossorum Ungaricorum ... pro quolibet floreno 18 grossos, Vat. I/1. 431).

⁷³ 3,197/3,5077=0,911.

⁷⁴ *Schulek I. 148*, kissé helyesbítve *Hóman* számítását (*KR. 271*).

Mindezek az eltérések túlságosan is egybehangzók, semhogy figyelmen kívül lehetne hagyni őket. Az 1330—36 között vert magyar garas színsúlya, ha kevéssel is, de határozottan kisebbnek bizonyult a feltett 3,197 g-nál. A különbség mindegyik adat szerint 4-5%. Érdeemes ezek után megvizsgáljunk, valójában mennyivel is volt könnyebb a magyar garas a már ismert súlyú cseh garasnál.

1. az 1336. évi kamaraszerződés szerint vert dénárból pontosan nyolc jutott egy cseh garasra,⁷⁵ és — mint láttuk — hét ért egy magyar garast. A két garasfajta aránya pontosan 8 : 7.

2. A fennmaradt cseh garasok átlagsúlya 3,68 g, a magyaroké 3,224 g. Az arány ismét csaknem pontosan 8 : 7.

3. A pápai tizedszedők szerint 1342-ben egy aranyforint 15,5 cseh és 18 régi magyar garast ért. Az arány *közelítőleg* 8 : 7 (pontosan 8 : 6,9).

Ennyi adat egybehangzása nem lehet véletlen, és csakis úgy magyarázható, hogy Károly garasa csakugyan 7/8 részét érte a cseh garasnak, azaz a színsúlya 3,06922 g lehetett. Milyen márkából verték tehát? Lássuk: $72 \times 3,06922 = 220,984$ g, ez egészen pontosan a budai márka kilenczized része.

Ezen a ponton válik világossá, milyen megfontolás hívta életre az új magyar garast. Emlékezzünk vissza, hogyan illeszkedett a cseh garas a bécsi márkához:

1 bécsi márka = 80 cseh garas

9/10 bécsi márka = 72 cseh garas

Ha tekintetbe vesszük, hogy a budai márka a bécsinek 7/8 része volt, a magyar garasban megkapjuk a cseh garasnak *budai léptékre kicsinyített mását*:

1 budai márka = 80 magyar garas

9/10 budai márka = 72 magyar garas

Vagyis I. Károly garasát a budai márkából verték, de olyan pénzlábbal, amely megfelelt a bécsi márkának, azaz a márkasúly 9/10 részéből. Ezek után biztonsággal megállapíthatjuk, hogy a magyar garas (1330—36) színsúlya = 3,0692 g, teljes súlya pedig 3,2738 g volt.

Schulek Alfréd annak idején kimutatta, hogy volt I. Károlynak egy másik, nehezebb garasa is, amelyből csupán egy-két példány maradt ránk, tehát nyilván rövid ideig volt forgalomban.⁷⁶ Súlya és finomsága a jelek szerint megegyezett a cseh garasokéval. Schulek numizmatikai ismérvek alapján azt állapította meg, hogy ez volt Károly legkorábbi garasa, amelyet feltehetően 1329-ben veretett.⁷⁷ Érvei kétségtelenül nyomósak, de meg kell jegyezni, hogy a datálása mégsem problémamentes. Károlynak az írott források is kétféle garasáról tudnak: „régiről” és „újról”. A régiek kétségtelenül azok, amelyekről fentebb már szó volt. Új garast azonban nem náluk korábban, hanem utánuk említene. 1337-ben az 50 garasos márkát „cseh és új”

⁷⁵ Mivel 70 cseh garas ill. 560 dénár (14 penza) tett ki egy budai márkát: $560/70=8$.

⁷⁶ Schulek I. 161. aki mindössze két példányról tudott (C. N. H. II. 3. sz.). Átlagsúlyuk 3,745 g, tehát megegyezik a legjobb cseh garasokéval.

⁷⁷ Elfogadja Huszár i. m. 34 is.

garasokban számolják,⁷⁸ ez pedig egyértelműen arra mutat, hogy az új garas azonos értékű volt a csehországgal. Ebből kénytelen vagyok arra következtetni, hogy a C. N. H. II. 3. sz. pénz Károlynak nem legkorábbi, hanem legutolsó ezüstgarasa volt és 1337-ben volt rövid ideig forgalomban.⁷⁹

Kevésbé problematikus a Nagy Lajos-kori garas pénzlábjának megállapítása. 1345-ben egy „új” garast (*novus grossus*) 6 ekkor vert dénárral vettek egyenlőnek. E dénárokból 504 ért egy budai márkát, ami 84 új garasnak felel meg.⁸⁰ Az új garas tehát valamivel könnyebb volt a Károly-korinál, a budai márkának nem 80-ad, hanem 84-ed részét tette ki. Színsúlya

$$245,5378/84 = 2,9231 \text{ g}$$

volt, a teljes súlya pedig — amennyiben szintén 15/16 finomságú ezüsből készült — 3,1179 g. Pénzlába ugyanaz a súly volt, amelyből a cseh garasokat is verték: a régi cseh márkával azonos, 210 g-os magyar finom ezüstmárka, amely 72 új garast ért:

$$72 \times 2,9231 = 210,463 \text{ g}$$

4. Az aranyforint árfolyamváltozásai

A kortársak elsősorban a stabil aranypénzeket tekintették értékmérőnek, és a mai kutatóknak is célszerű ezt tennie, ha különböző pénznemeket kíván közös nevezőre hozni, azaz meg akarja állapítani az ezüstpénzek egymáshoz viszonyított értékét. A magyar forintot különösen kézenfekvő értékmérőül választani, mert a legstabilabbnak elismert valuták egyike volt Európában.

Bennünket ezúttal a magyarországi forgalomban használt pénzek — elsősorban a különböző dénárkibocsátások — ezüstértéke érdekel. A kutatás módszere nyilván abban áll, hogy összegyűjtjük és évrendbe rakjuk azokat az x aranyforint = y ezüstpénz egyenleteket, amelyek — sajnos, eléggé elvétve — a forrásokban előbukkanak. A kutatásnak van azonban egy rejtett csapdája, amelybe mind pénz-, mind gazdaságtörténészek gyakran beleesnek. Amennyiben csupán egy pénznem — mondjuk a magyar dénár — értékváltozását figyeljük, *nem tudjuk megállapítani, mi okozta a változást*. Tekintsük például a következő adatsort:

$$1367—71: 1 \text{ aranyforint} = 132 \text{ magyar dénár}$$

$$1373—79: 1 \text{ aranyforint} = 150 \text{ magyar dénár}$$

$$1380—82: 1 \text{ aranyforint} = 160 \text{ magyar dénár}$$

Annyi első pillantásra is nyilvánvaló, hogy a dénár rohamos gyengülésének vagyunk a tanúi. Sokan nem haboznának levonni ebből azt a következtetést, hogy Nagy Lajos

⁷⁸ *marcam cum 50 grossis, Boemicalibus grossis et novis* (NK. 1926. 104).

⁷⁹ Úgy látszik, hogy 1338-ban a pápai tizedszedők is számoltak olykor olyan magyar garassal, amely a cseh garassal azonos értéket képviselt; így például, amikor 56 magyar garast (*grossi Hungaricales*) 64 [régi magyar] garassal (384 királyi báni dénárral) vettek egyenlőnek (Vat. I/1. 415–416; 384×0,51154=56×3,5077).

⁸⁰ DRH 119. A dénár súlyát ld. a 6. fejezetben.

uralkodása alatt folyamatosan romlott az ezüstpénz minősége, vagyis a királyság a gyakran — alkalmasint túl gyakran — emlegetett „pénzrontás” műveletéhez folyamodott, hogy a kincstárt feltöltse: egyre kisebb ezüsttartalmú dénárokat bocsátott ki.

Valójában a kérdés nem ilyen egyszerű. Vessünk egy pillantást a *cseh garas* értékváltozására ugyanebben az időszakban:

1367—70: 1 aranyforint = 14,5—15 garas

1373: 1 aranyforint = 15—16 garas

1378—79: 1 aranyforint = 17 garas

1380—82: 1 aranyforint = 18 garas

F. Graus, aki az adatsort közölte, csakugyan arra következtetett belőle, hogy a cseh garasok minősége fokozatosan romlott IV. Károly (1346—78) uralkodása idején, a garas tehát nem volt értékálló pénz. A pénz állandó „rontásának” jelenségét úgy értelmezte, mint a „feudalizmus” 14. századi általános válságának egyik tünetét.⁸¹ Azonban ugyanez az állítólagos „pénzrontás” felismerhető Ausztriában is. Íme a bécsi dénár értékvesztése a vizsgált időszakban:

1368—72: 1 aranyforint = 96—100 bécsi dénár

1376: 1 aranyforint = 108—110 bécsi dénár

1377—78: 1 aranyforint = 114—115 bécsi dénár

1380—89: 1 aranyforint = 120 bécsi dénár

Próbáljuk meg ezek után összegezni megfigyeléseinket. 1367—82 között az egyes valuták hozzávetőleges értékcsökkenése az aranyforinthez képest így alakult:

magyar dénár (132: 160) 82,5%

cseh garas ([14,5—15]: 18) 80,5—83,3%

bécsi dénár ([96—100]: 120) 80,0—83,3%

A csökkenés rátája — de még az üteme is, ha az adatokat közelebről megvizsgáljuk — mindhárom ezüstpénz esetében *azonos*. Másszóval nem elszigetelten magyarországi, csehországi vagy ausztriai jelenséggel állunk szemben, hanem olyannal, amely egész Közép-Európára jellemző volt. Az ezüstpénzek mindvégig megőrizték *egymáshoz viszonyított* értéküket, csupán az *aranypénzhez képest* veszítettek belőle, mégpedig azonos ütemben. Fel lehetne tételteni, hogy a kincstár mindhárom országban összehangoltan, egyforma intenzitással „rontotta” a valutát, ez azonban kevésbé valószínű. Sokkal hihetőbb, hogy az árfolyamváltozásban az aranypénz—ezüstpénz viszonyának, más szóval az arany ezüstárfolyamának változása fejeződött ki. Nem a pénz romlott, hanem az *arany drágult folyamatosan*, ami természetesen az ezüstpénz csökkenő értékében nyilvánult meg.

Ebből viszont az is következik, hogy a vizsgált időszakban mindhárom valuta azonos ezüsttartalmú — és egymáshoz képest „stabil” — maradt. A cseh garassal ezek szerint értékálló pénzként számoltak a 14. század végéig. Tekintet nélkül arra, hogy

⁸¹ F. Graus i. m. 561: „Der böhmische Groschen ... ist im Laufe des 14. Jahrhunderts wiederholt: »verschlechtert« worden, d. h. der Silbergehalt sank ständig.” A táblázat uo. 589—591.

jobb vagy rosszabb minőségű vereteket bocsátottak ki, az aranyárfolyamokat mindvégig az eredeti, „jó súlyú” garasok ezüstértékében (3,5077 g) fejezték ki.

Ugyanez vonatkozott a 14. század folyamán a „szélesnek” (*latus*) nevezett bécsi dénároakra. Az 1380-as évek végéig ezeknek is létezett egy „törvényes” súlyuk, amellyel — az olykor változó veretektől függetlenül — a piacon szokás szerint számoltak. Az árfolyamok egybevetéséből (ld. alább) úgy látszik, hogy ekkoriban stabilan 62/3 dénár tett ki egy cseh garast, a „széles bécsi” ezüstsúlya tehát 0,52615 g volt (3,5077/6,666).⁸² Az alábbiakban szükségünk lesz még erre az adatra.

Számunkra a garas értékálló volta azért fontos, mert egyszerűbbé teszi a mindenkori aranyárfolyam megállapítását. Elegendő meghatározni azt, hogy egy aranyforintnak mindenkor hány garas felelt meg, s ebből ezüstsúlyban (g-ban) is kifejezhetjük az *aranyforint változó ezüstértékét*. Vizsgáljuk meg ezek után az aranyforint 14. századi árfolyamalakulását a cseh garashoz képest.

Biztos támpontunk van az 1310-es évekre a pápai küldöttek elszámolásaiból. Ekkor 1 aranyft = 16 cseh garas (1311—20),⁸³ azaz a forint ezüstértéke 56,12288 g. Mint külföldi adatok bizonyítják, ugyanez az értékviszony állt fenn 1327—30 között,⁸⁴ s úgy látszik, hogy még ez az árfolyam volt érvényben 1336-ban is, amikor egy márka szinarany 16 márka ezüsttel volt egyenlő.⁸⁵ A forint és a garas színsúlya ugyanis, mint láttuk, hozzátétőleg azonos volt.

1339-re a királyság hivatalos forintárfolyama 15 garasra (52,6155 g) süllyedt, és a pápai adó behajtói 1340-ben is következetesen ennyit számítottak egy aranyforint-ra.⁸⁶ 1341-re az ár 15,5 garasra (54,3690 g) emelkedett, és a tizedszedők, akik ekkor fejezték be tíz éves magyarországi munkájukat, 1342-ben ezen az árfolyamon készítették el a végelszámolásukat.⁸⁷ Megjegyzendő, hogy a 15—15,5 garasos forintár ezekben az években is csak Közép-Európára volt érvényes, mert itt több volt az arany. Amikor a tizedszedők ezekben az években Velencében adtak el ezüstöt, forintonként 16,7 garas körüli árat fizettek.⁸⁸

⁸² Ebből egy bécsi dénárfont (240 d) ezüstértéke 126,276 g, ami pontosan a fele 1 márka „lötiges Silber” súlyának (252,552 g). Forrásaink valóban úgy tudják, hogy 1 bécsi márka=2 font.

⁸³ 1311: fiorini ... d'oro al XVI grossi Pragensis (Vat. I/2. 462, vö. *Hóman*: KR. 123). Az 1317—20 közötti forintárra ld. a budai márkáról mondottakat az 1. fejezetben.

⁸⁴ *Graus* i. m. 589 (1328—30); *Požváf* i. m. 50 (1327). *Graus* szerint 1316—26 között 12—13 garas volt az árfolyam, ezt azonban a magyarországi adatok világosan cáfolják. 1317—21 között más források is inkább magasabb, 17 garasos árfolyamról tudnak (*K. H. Schäfer* [ed.]: Die Ausgaben der apostolischen Kammer unter Johann XXII. nebst Jahresbilanzen von 1316—1375. (Vatikanische Quellen zur Geschichte der päpstlichen Hof- und Finanzverwaltung 1316—1378. 2. Bd.) Paderborn 1911. 78*).

⁸⁵ Z. I. 492, idézi *Hóman*: KR. 123, aki az arányt helytelenül 1 : 14,4-re teszi.

⁸⁶ 1339: királyi oklevélben octavum dimidium grossum seu dimidium florenum (*Kováts* i. m. 105); 1340: summa 2613 florenorum auri, in quibus [episcopus Quinqueecclesiensis] tenebatur pro 700 marchis grossorum ad numerum Budensem [700 M=700×56=39 200 cseh gs.] (Vat. I/1. 422: 39 200/2613=15).

⁸⁷ 1342: florenum auri quemlibet pro 15 grossis et dimidio (Vat. I/1. 431); computatis ... 3 flor pro 46 1/2 grossis (uo. 432). *Graus* i. m. 589 szerint már 1341-ben is ugyanez volt az árfolyam.

⁸⁸ 1340-ben 22 márka zágrábi dénárt, aminek ezüstértéke 2700,896 g volt (ld. alább, a Báni dénár c. fejezetben), 46 aranyforintért adtak el, ami 16,74 garas/ft árfolyamnak felel meg (Vat. I/1. 421); nyilván ugyanekkor történt, hogy 15 budai márka cseh garas (56×15=840 gs.) szintén Velencében 50 aranyért és 6 garasért kelt el (1342: Vat. I/1. 431). Ebből 834 gs.=50 arany, tehát 1 ft=16,68 gs.

Közvetlenül Károly halála előtt, 1342-ben új, meglepő jelenséggel találkozunk: az addig egységes forintárfolyam hosszú időre kettéválik. A piaci árfolyam mellett megjelenik egy nála jóval magasabb *kincstári árfolyam*.

Feltehető, hogy a jelenség összefüggött az 1330-as évek átmeneti aranyválságával. Mint Hóman kimutatta, 1337–39 táján külföldön helyenként hirtelen 1:20-ra, sőt efölé ugrott fel az aranyérték az ezüsthöz képest.⁸⁹ Magyarországon a krízis csak átfutott, talán a viszonylagos aranybőség miatt, de a forint ára, mint a tizedszedők elszámolásuk igazolására előadják, „valamikor” (valószínűleg 1337-ben) rövid időre itt is 20, 21, sőt állítólag 24 garasra szökött.⁹⁰ Talán ez indította arra a kincstárt, hogy a forintot a piaci kurzushoz képest erőteljesen felértékelje. Az intézkedésről az 1342. évi kamaraszerződésből szerzünk tudomást. Ebben az aranyforint kamarai átváltási árát — amely az akkori 15,5 garasos forintárfolyammal számolva kb. 71 dénár lett volna⁹¹ — hallatlanul magasán, 90 dénárban szabta meg, ami 135 dénáros, azaz közel 20 cseh garasos piaci árfolyamnak felelt meg,⁹² tehát nagyjából azonos volt az 1337 körüli aranyválság idején kialakult aranyárral. A reform célját és gazdasági hatását egyelőre csak találgatni tudjuk. Elsősorban feltehetően arra irányult, hogy növelje a kincstár aranykészleteit. A rendkívül kedvező árfolyammal bizonyára arra próbálták csábítani a nagy összegű kamarahaszna-fizetőket, leginkább a városokat és a nagybirtokosokat, hogy az adójukat inkább aranyban, mint ezüstben róják le. Mivel a hivatalos ár (19,68 garas) 27%-kal magasabb volt a piaci árnál (15,5 garas), aki hajlandó volt az adóját aranyban fizetni, ennyit nyert rajta. Nem ok nélkül írta tehát elő a szerződés a kamaraispánnak, hogy emberei a forintot „árnövelés és vonakodás nélkül” mindenütt kötelesek a megszabott új áron „elfogadni és átváltani”.⁹³

A következményekből ítélve az aranyfelértékelő politika bevált. 1343-ra már olyan mennyiségű aranyat sikerült felhalmozni, hogy Erzsébet anyakirályné 27 000 márka (6630 kg) színezüstön kívül 17 000 márka (4174 kg) színaranyat (*purissimi auri*) és egy fél társzekér (*garleta*) forintot vihett magával nápolyi útjára, fia pedig még utánaküldött további 4000 aranymárkát (982 kg).⁹⁴ Az a tény, hogy ez az irdatlan kincs végül is kárba veszett, nem Károly pénzpolitikája fölött mond ítéletet.

⁸⁹ Hóman: KR. 131.

⁹⁰ [1339 k.]: sciendum, quod aliquando 20, aliquando 21 et 22 et 24 grossi currebant pro uno florenno, prout toti regno constat, et sic computati sunt florenni predicti pro 20 grossis (Vat. I/1. 405). A szöveg egyértelmű és Hómannak hozzá fűzött magyarázata (KR. 131, I. jegyzet) nyilvánvalóan téves. A forint ideiglenes garasárai nem hozhatók összefüggésbe a huzamosan használt különböző garasmárkakkal; *Szlucs* i. m. 592 skk. is különválasztja a két problémát.

⁹¹ 1342-ben 480 dénár ért egy budai márkát, azaz 70 cseh garast (ld. alább, a Királyi dénárok c. fejezetben), ebből 15,5 garas=106,29 dénár, s ennek kétharmada – az átváltási ár – 70,86 dénár.

⁹² $3/2 \times 90 = 135$. Ha 480 dénár=70 cseh garas, akkor 135 dénár= $135 \times 70 / 480 = 19,6875$ garas.

⁹³ Florenus seu aureus denarius camere pro 90 denariis integris camere nostre absque augmentatione et refutatione ubique acceptetur et cambiatur (DRH. 108). A cambiatur szóból kitévnik, hogy a kamara átváltási árfolyamát szabályozták így. Hóman feltevése, hogy 90 dénár lett volna a forint forgalmi értéke, abszurd. Pontosán tudjuk, hogy a forint piaci ára ebben az évben 15,5 garas volt, ami kb. 106 dénárnak felel meg.

⁹⁴ *Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum. I. Textus, ed. E. Galántai et J. Kristó. Bp. 1985. 162–163. Vö. *E. Mályusz*: Der ungarische Goldgulden in Mitteleuropa zu Beginn des 15. Jahrhunderts. Études historiques hongroises 1985. Bp. 1985. 22–23.

Az arany ára 1344 után Európa-szerte drasztikusan lezuhant. Hóman, aki a jelenségre felfigyelt, valószínűleg joggal tulajdonította ezt annak a magyar „aranydömpingnek”, amit Erzsébet királyné itáliai útja eredményezett.⁹⁵ Az aranyár esése a „hivatalos” forintkurzusra is kihatott. 1345-ben a kamara 84 dénárban állapította meg a forint átváltási árát,⁹⁶ ami az 1342. évi közel 20 cseh garasos forintárral szemben már „csak” 17,5 garasos árfolyamnak felelt meg.⁹⁷ 1348-ban a budai márka ennek megfelelően négy aranyforintot ért ($4 \times 17,5 = 70$),⁹⁸ és 1355-ben országsszerte ugyanezen az áron, 21 új magyar garasért adták-vették a forintot.⁹⁹

Ami a piaci aranyárat illeti, ugyanebben az időben Graus adatai szerint a cseh garas forintárfolyama így alakult:¹⁰⁰

1345: 1 aranyft = 16,256 gs.(?)

1347: 1 aranyft = 12 gs.

1352: 1 aranyft = 12,5—13 gs.

[1350 k.]: 1 aranyft = 12,8 gs.

Ezt kiegészíti az a vatikáni adat, amely szerint 1351-ben az aranyforint Nyugat-Magyarországon 90 magyar dénárért ért.¹⁰¹ Ha ez a dénár azonos volt Lajos 1344-től vert dénárjával, akkor a következő eredményt kapjuk:

1 budai márka = 70 cseh garas = 504 magyar dénár (1344—51)

1 garas = $504/70 = 7,2$ dénár (1344—51)

1 aranyft = 90 dénár = $90/7,2 = 12,5$ garas (1351)

ami jól egyezik a Graus által közölt 1352. évi, illetve a 14. század közepéről való garasárfolyam-adatokkal. Mint látható, a 17,5 garasos kincstári kurzus a piacinál jelentősen, mintegy 35—40%-kal magasabb volt, a kamara tehát továbbra is az aranyár manipulálásával igyekezett növelni aranykészleteit.

A piaci forintárfolyam 1353—1366 közötti alakulása egyelőre homályban van. Van néhány adat, amelyből — legalábbis Ausztriában — ezekben az években stabil 14,4 cseh garasos árfolyamra lehet következtetni. 1360-ban 3 schillinget¹⁰² és 6 dénár, azaz összesen 96 bécsi dénár számítottak a forintra, és látszólag ugyanez volt a kurzus 1353-ban, 1357-ben és 1359-ben, sőt 1368-ban is.¹⁰³ Mivel 6,66 bécsi dénár ért egy garast, ebből azt kapjuk, hogy 96 dénárnak 14,4 cseh garas felelt meg.

1367-től kezdve az árfolyam többé-kevésbé folyamatos adatsorral illusztrálható. Az alábbiakban ugyanazokat az adatokat vesszük szemügyre, de ezúttal részletesebben, amelyekkel e fejezet bevezetőjében már találkoztunk, vagyis a forintnak cseh garasban, bécsi dénárban és magyar dénárban kifejezett egyenértékeit:

⁹⁵ Hóman Bálint: A XIV. századi aranyválság. Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik évfordulója ünnepére. Bp. 1917. 232 skk.

⁹⁶ 84 pro uno floreno ex eisdem cambientur (DRH. 119).

⁹⁷ Az átváltási ár, mint tudjuk, egyharmadnyi értéklevonást fejezett ki. Ha a forint átváltási ára 84 dénár volt, akkor ez azt jelenti, hogy a kamara a forintot valójában 126 dénár (3/2×84) értékelte. Mármost 504 ekkori dénár ért egy budai márkát, azaz 70 cseh garast (ld. alább, a Királyi dénárak c. fejezetben), egy garas tehát 7,2 (504 : 70) dénárral volt egyenértékű. 126 dénár ezek szerint 17,5 garast ért (126 : 7,2).

2. tábla. 1 aranyforint egyenértéke

Év	Cseh garasban ²	Bécsi dénárban ³	Magyar dénárban ⁴	Magyar dénár/gs. ¹
1367	14,50	[96,66]	132	9,10
1368	[14,4]—15	96	132	8,80—9,16
1369			132	
1370	14,53	[96,87]	132	9,08
1371			132	
1372	[15,00]	100	132	8,80
1373	15—16	[100—106,6]	150	9,37—10
1374			150	
1375			150	
1376	[16,2—16,5]	108—110	150	9,09—9,26
1377	[16,5—17,25]	110—115	150	8,70—9,09
1378	[17,10]	114	150	8,77
1379	17,00	[113,33]	150—152	8,82
1380	18,00	120	160	8,88
1381	[18,00]	120	160	8,88
1382	18,00	120	160—180	8,88—10
1383	18,50	120	180	9,73
1384	18,00	120	180	10
1385	18,75	120	192	10,24
1386	18,33	120	240	13,09
1387	18,66	120	240	12,86
1388	18,75	120	240	12,80
1389	[18,00]	120	300	16,66
1390	22,00	[146,65]	100	4,55
1391			100	
1392	20,00		100	5,00
1393		150	100	
1394		150	100	
1395	20,00	150	100	5,00
1396	20,00	150	100	5,00
1397	20,00	150	100	5,00
1398	22,00	150	100	4,55
1399		150	100	
1400	20,00	150	100	5,00
1401	20—21,30	150	100	4,69—5,00
1402	20,00	150	100	5,00

¹ A viszonyszám azt mutatja, hogy egy cseh garas hány magyar dénárt ért.² Graus i. m. 590; Pošvář i. m. 50; Kováts F., MZS. IV. 452; 1402; Zs. II. 1796. 1942.³ Kováts F., MZS IV. 452; Schäfer i. m. 130; K. Schalk: Der Münzfuss der Wiener Pfennige... vor 1399. Numismatische Zeitschrift 11 (1879) 108—116.⁴ Ld. alább a Királyi dénárok c. fejezetet.

Ha figyelmesen tanulmányozzuk a fenti táblázatot, láthatjuk, hogy az árfolyamok — a várható, kis mértékű piaci ingadozásokat leszámítva — mindvégig megfelelnek az 1 cseh garas = 6,66 bécsi dénár kurzusnak:

14,5 garas = 96,66 bécsi dénár

15 garas = 100 bécsi dénár

17 garas = 113,33 bécsi dénár

18 garas = 120 bécsi dénár

Ennek alapján a fenti árfolyamtáblázatban ki lehetett egészíteni a hiányos adatsorokat, olyképpen, hogy ahol csak az egyik érték — a garas vagy a bécsi dénár — volt ismert, ott ebből kiszámítottam a neki megfelelő hiányzó értéket. Ezeket a számított — azaz nem forrásadatból vett — értékeket szögletes zárójelbe tettem.

Táblázatunk szerint a 14. század utolsó évtizedében megváltozott a garas és a bécsi dénár értékviszonya: a korábbinál valamivel kisebb értékű dénár került forgalomba, amelyből 6,66 helyett immár 7—7,5-öt számítottak a garasra.

Ami a magyar ezüstpénzt illeti, szemmel látható, hogy az 1367—82 között vert dénároknak a bécsi és prágai pénzhez viszonyított értéke — tehát nyilván az ezüsttartalma is — *változatlan maradt*. A kurzus kétszer változott meg:

1373-ban 150 dénárra,

1380-ban 160 dénárra

ugrott az aranyforint értéke, sőt 1382-ben már kezdtek 180 dénáros aranyforintban számolni. Ezek a változások azonban nem a „pénzrontásból” fakadtak, hanem a garas és a bécsi dénár értékvesztését követték, némi késéssel ugyan, de elég pontosan. Ebből megállapítható, hogy 1367 és 1382 között Magyarországon valójában ugyanolyan minőségű dénár maradt forgalomban. Eredményünk összhangban van a numizmatikusokéval. Lajosnak eme állandó ezüsttartalmú pénze nyilván nem más, mint az a jó ezüstpénz, amelyet 1372-től „szerecsenpénzként” emlegettek, és amely előtt egy ideig a hasonló minőségű, szintén szerecsenjeles „szentlászlós” dénár forgott.¹⁰⁴

A magyar és a külföldi árfolyam között azonban találunk egy lényeges különbséget. Mind a bécsi, mind a garasárfolyamok hiven tükrözik a forintpiac lassú, többé-kevésbé folyamatos változását. A magyarországi forint/dénár kurzus ettől eltérő volt. Itt a dénár nem „lebegett” a mindenkori aranyár függvényében, hanem *az árat a kincstár irányította*. Láthatóan az történt, hogy a kamara időről időre

⁹⁸ 1348, budai káptalan: pro 100 marcis scilicet 400 florenis aureis (Z. II. 317).

⁹⁹ 1355: florenum pro 21 grossis dando et recipiendo (Bánffy I. 205). 1 budai márka=4 arany=84 új magyar garas.

¹⁰⁰ *Graus* i. m. 589–590. Az 1345. évi adat hitelessége kérdéses; az árfolyam túl magasnak látszik.

¹⁰¹ computando florenum per 90 den. (Vat. I/1. 446).

¹⁰² A schilling (vagy solidus) számítási pénz volt, és Ausztriában 30 dénárt jelentett.

¹⁰³ *J. v. Belházy*: Die Wiener Mark vor 1694 und die Wiener Pfennige im XIV. Jahrhundert. Numismatische Zeitschrift 28 (1896) 201. 1357-ben 105 Mark Silber 440 Gulden-nel egyenlő, uo. 202. Itt csakis a 210 g-os márkára gondolhatunk.

¹⁰⁴ Ld. a Királyi dénárok c. fejezetben.

megszabta a forint „hivatalos” dénárkulcsát, és mindaddig érvényben hagyta, amíg a piaci érték változása újból és újból ki nem kényszerítette az árfolyam módosítását.

Sajnos, numizmatikai mérések híján nem tudni, hogy a szerezsedénárnak mi volt az ezüsttartalma, ezért egyelőre nem lehet biztosat mondani az ekkori magyar pénzpolitikáról sem. Nem tudjuk ugyanis, hogy az árfolyamot milyen szempont alapján állapították meg; magyarul: létezett-e — mint 1342—55 között — a piactól eltérő kincstári árfolyam. A kurzusváltozások önmagukban világosan észlelhetők. Az árfolyamot láthatóan a kincstár határozta meg időről időre a piaci ármozgások figyelembe vételével. Azt tapasztaljuk, hogy 1373-ban és 1380-ban mindkétszer úgy értékelték le a dénárt, hogy *10 dénár érjen egy garast*. Amikor tehát az aranyár emelkedésével az árfolyam fokozatosan felborult, és egy garas már 9 dénárnál is kevesebbet ért, mindig újabb leértékelésre került sor.

Nem világos azonban, hogyan kell megfigyeléseinket értelmeznünk. Ha a dénárárfolyam az ezüstértéket fejezte ki, akkor egy „szerezsedénár” ezüsttartalma kb. 0,35—0,40 g volt (azaz 1/10, ill. 1/8,8 cseh garas). Ez azonban egyáltalán nem biztos. Láthattuk, hogy a hivatalos dénárkurzus 1342-től egészen az 1350-es évekig jóval magasabb volt a piaci értéknél, vagyis a kincstár az aranyárfolyamot mesterségesen magasán tartotta. Számolnunk kell azzal, hogy ez a politika folytatódott Lajos egész uralkodása alatt. Ez esetben a 132, 150, ill. 160 dénáros „hivatalos” árfolyamok nem feleltek meg a dénár ezüstértékének. Láttuk, hogy 1345—1351 táján a kincstár 126 dénárra értékelte a forintot, míg valójában csak 90 dénárt ért. Ha így volt az 1370-es években is, akkor a „szerezsenpénz” a forinthez képest érteken alul került forgalomba, és az ezüsttartalma *nagyobb volt 0,40 g-nál is*. Biztosat akkor mondhatunk, ha a Lajos-kori ezüstpénzek éremtani vizsgálata megtörtént.

Egy adat mindenesetre arra mutat, hogy létezett a piactól eltérő kincstári árfolyam és a forint felértékelése az 1370-es években sem szünetelt. Erről Lajos királynak egy „kiváltságleveléből” értesülünk, amelyben Kassa számára új forintárfolyamot rögzített. 1377. április 12-én a polgárok kérésére „megengedte”, hogy ezentúl egy kassai dénármárka „örök időkre” két aranyforinttal legyen egyenlő.¹⁰⁵ A kassai márka a budainak 6/7-e volt, a dénármárka ezüstértéke pedig a márkasúly kétharmadát (140,3073 g) jelentette.¹⁰⁶ Így az aranyforint új ezüstértéke 1/2 kassai dénármárka, azaz 70,1537 g lett. Ez a forintár pontosan 20 cseh garas ezüstértékének felelt meg ($20 \times 3,5077 = 70,154$), tehát kb. 18%-kal volt magasabb az ekkori piaci (kerekén 17 garasos) árfolyamnál. A piac, mint fentebb láthattuk, ezt a 20 garasos árfolyamot csak az 1390-es évekre érte el.

¹⁰⁵ Ut amodo et deinceps in iamdicta civitate nostra duo floreni auri vel denarii pro tempore currentes duos florenos auri valentes currant et habeantur pro una marca denariorum in emptionibus et venditionibus ac aliis negotiationibus in temporibus perpetuis (DF 269 111, Kassa város titkos lt. B-9).

¹⁰⁶ Ld. a 7. fejezetben.

Foglaljuk össze a 14. századi forintárfolyamokról mondottakat. Feltéve, hogy a kettős árfolyam az 1380-as évekig érvényben volt, a kisebb ingadozásokat elhanyagolva, a következőképpen alakult a piaci és a „kincstári” forintár:

	Piaci árfolyam	Hivatalos magyar árfolyam (cseh garasban)	Felár %-ban piaci ár = 100)
1311—36	16	—	
1338—40	15	—	
1341—42	15,5	19,69	27
1345—52	12—13	17,5	35—46
1353—70	14,4	17,5	21
1372—73	15—16	17,5	9—17
1376—79	16,5—17	20	17—21
1380—89	18—18,75	20	7—11
1390—1402	20—22	20	—

Az arany ára tehát Közép-Európában 1338 körül esni kezdett, 1344 után a régebbi ár 75%-ára zuhant, majd 1350 után lassan újból emelkedni kezdett, de az 1336 előtti szintet csak az 1370-es évek elejére érte el. Ekkor azonban tovább szállt felfelé, és 1390 után 20—22 garas/ft szinten tetőzött. A magyar kincstár Károly uralkodásának legvégén, legkésőbb 1342-ben drasztikusan felértékelte az aranyforintot, és ezt a politikáját hihetőleg az Anjou-dinasztia végéig folytatta. 1382 után több felértékelésről nincs tudomásunk, és Zsigmond uralma első évtizedében, midőn a piaci áremelkedés utolérte a kincstári kényszerárfolyamot, végleg egységes forintár alakult ki.

Az Anjou-kori pénzpolitika eme sajátos vonásának gazdaságtörténeti értékelése mindenesetre még a jövő kutatások feladata.

5. Báni dénárok

Magyarországon a 14. század első felében legsűrűbben emlegetett pénznem a báni dénár (*banalis denarius* vagy inkább röviden *banalis*). Történetét azért nehéz megírni, mivel maga a fogalom nem volt annyira konzisztens, mint a garasé. A garas, amíg nem vált számítási pénzzé (erről az utolsó fejezetben olvashatunk), mindenkor azonos súlyú és finomságú pénzdarabot jelentett, legfeljebb az volt olykor tisztázandó, hogy magyar vagy cseh garas értendő-e. Más volt a helyzet a dénárokkal, ezeknek mind a súlyuk, mind a finomságuk gyakran változott. A kis — 1 g-nál könnyebb — ezüstpénzek közül egy fajtát elég következetesen báninak, egy másikat meg bécsi dénárnak neveztek, de mindegyik csoport egyidejűleg több különböző értékű pénzermét foglalt magába, vagyis ugyanaz a jelző egyazon időben különböző pénzekre vonatkozhatott.

Emiatt a probléma kezelése nem éppen könnyű. Kiváltképpen zavarosak Erdély pénzviszonyai, ahol helyi márkasúlyok voltak használatban, és a pápai tizedszedők az 1330-as években igen sokféle számítási móddal és pénznemmel — köztük „régii” és „új” báni dénárokkal — találkoztak. A labirintuson nemrég Györffy György próbált áthatolni egy demográfiai jellegű problémán dolgozva,¹⁰⁷ majd Szűcs Jenő behatóan foglalkozott az egész kérdéskörrel.¹⁰⁸ Szűcsnek éles elméjű nyomozással sikerült a leglényegesebb kérdésekre választ találnia, annak ellenére, hogy Hóman több téves számadatával kellett küszködnie. Minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy Erdélyben még az 1330-as években is bőséggel forogtak jó minőségű báni dénárok, amelyek magas ezüstartalmuknál fogva alkalmasak voltak finom ezüstben történő fizetések lebonyolítására.¹⁰⁹ Ami talán még ennél is fontosabb, tisztázta, hogy a báni dénároknak sajátos erdélyi számítása — „latonként 11 dénár”, illetve „12 dénár” — nem különböző veret típusokra, hanem ugyanarra a „jó” báni dénárra vonatkozott, és annak különböző számítási módjait tükrözte, amiket az erdélyi márkasúly helyi használata tett szükségessé.¹¹⁰ A még hátralévő kérdések megoldása azonban már csak Hóman hibás számadatainak revíziója után lehetséges. Ezek közül a cseh garasok értékét már meghatároztuk. Nem kevésbé fontos revideálni Hómannak a báni dénárok pénzlábara vonatkozó megállapításait, mert enélkül a kor pénzviszonyai végül is érthetetlenek maradnak.

Hóman az első hibát a báni dénárok előképéül szolgáló II. András-kori *friesachi* dénárok súlymeghatározásában követte el. Nem vette figyelembe, hogy a forrásaiban világosan *kétféle, egyaránt márkának nevezett friesachi* ezüstsúly szerepel. Az egyikre (1207—1245) pontosan öt fertót, azaz 200 friesachi dénárt számítottak annak megfelelően, hogy korábban, a 12. században 4 fertó, azaz 160 dénár tett ki egy márkát.¹¹¹ A másik friesachi márka ugyanekkor 245 dénárt (1242—44), illetve 272 dénárt (1257) ért.¹¹² Hóman helyesen határozta meg az *első márka* súlyát 224,49 g-ban (azaz a bécsi márka 4/5-ében), de összekeverte a másodikkal. Tévesen úgy vélte, hogy

¹⁰⁷ Györffy i. m. 145 skk.

¹⁰⁸ Szűcs Jenő: Szlavóniai báni dénárok Erdélyben. Kereskedelem-történet a pénztörténet tükrében (1318–1336). Századok 120 (1986) 591–638.

¹⁰⁹ Szűcs i. m. 598 skk. Ezek azonban, mint látni fogjuk, az 1323-tól vert, 0,875 finomságú királyi báni dénárok voltak, nem pedig, mint Szűcs gondolta, a IV. Béla-kori súlyú és finomságú eredeti báni dénárok.

¹¹⁰ „A 11 és 12 pro lottone értékjelölés tehát nem kétféle pénzt takar, hanem ugyanazon pénz elhelyezkedését háromféle számításban.” (Szűcs i. m. 611.)

¹¹¹ 1207: *marca Frisacensis monete ... V fertones valeant unam marcam puri argenti*; 1245: *pro XX marcis Frisacensium monete, quorum fertones quinque marcam faciunt in argento ponderis Frisacensis* (Hóman: PT. 79, 2. jegyzet).

¹¹² 1242: *marcas 14 Frisacensis monete in tali valore, quod quinque denarii uni libre [=240 d.] superadditi numerate marcam puri argenti valeant ponderis Frisacensis*; 1244: *marca denariorum Frisacensium, quorum unum talentum [=240 d.] et quinque denarii marcam faciunt puri argenti* (Hóman: PT. 293, 2. jegyzet); 1257: *pro viginti marcis argenti ad pondus Frisacense seu 34 marcis denariorum tantumdem valentibus* (Hóman: PT. 79, 4. jegyzet). 20 M=5440 d, azaz 1 M=272 d.

245 dénárt vertek belőle, s ennek megfelelően egy dénár nyerssúlyát 0,977 g-ban, a színsúlyát pedig 0,916 g-ban állapította meg.¹¹³

Ez a feltevés biztosan hibás, hiszen 245 dénáros pénzláb — mivel nem lehetett vele számolni — a középkorban ismeretlen volt.¹¹⁴ Világossá válik ellenben mind a friesachi, mind a mintájukra vert báni dénárok problémája, ha abból a hipotézisből indulunk ki, hogy a 224 g-os márkából — a régi bécsi márka 4/5 részéből, tehát bécsi súlyból — a 13. század elejéig 200, később 240 db 15/16 finomságú dénárt vertek. Ez esetben egy újabb friesachi színsúlya 0,87692 g-nak, nyerssúlya pedig $16/15 \times 0,87692 = 0,93538$ g-nak adódik. Az eredmény, valóban egyezik 1730 db fennmaradt dénár átlagsúlyával (0,94 g).¹¹⁵

Friesachban ezek szerint a 13. században két márkasúly volt egyidejűleg használatban. Az egyik a *bécsi* márka származéka volt, ebből verték a dénárokat oly módon, hogy 160 dénár (egy eredeti friesachi márka) színsúlya éppen megegyezett fél bécsi márka súlyával.¹¹⁶ A másik friesachi ezüstsúly nyilván egy másik számítási rendszerbe tartozott, mert az egy ezüstmárkányinak mondott 245 dénár színsúlya 214,85 g, 272 dénáré pedig 238,52 g volt. Vegyük észre, hogy 245 és 272 között pontosan 9 : 10 arány áll fenn, azaz egy számítási rendszer részei. Mivel pedig a 272 dénár színsúlya azonos a velencei ezüstmárka súlyával,¹¹⁷ feltehető, hogy ez a másik friesachi márkasúly *velencei* eredetű volt, vagyis Friesachban a pénzverés alapjául szolgáló bécsi (osztrák) súly mellett egyidejűleg egy velencei súly — és ennek 9/10 része — is használatban volt.

Az igen finom ezüsből készült friesachiak a 13. század közepén Magyarországon is meghonosodtak. Gütkeled István szlavón bán kb. 1255-től kezdve IV. Béla nevében új dénárokat bocsátott ki, amelyek neve hamarosan *báni dénár* (*denarius banalis*, majd röviden *banalis*) lett.¹¹⁸ A bániak a friesachiakkal mind súlyban, mind finomságban megegyeztek. Annak megfelelően tehát, amit a friesachiakról megállapítottunk, helyesbítendő a báni dénárok súlya és pénzlába is: egy eredeti báni dénár nyerssúlya 0,93538 g, színsúlya 0,87692 g volt.

Mind a friesachiak, mind a báni dénárok ezüstértéküknek megfelelően forogtak a magyar piacon. Öt friesachi II. András korában egy pondust ért, s ugyanennyi bánt számítottak 1269-ben egy pondusra.¹¹⁹ Ez igazolja Hóman megállapítását a régi

¹¹³ Hóman: PT. 80, 293.

¹¹⁴ Minden pénzláb, amelyet a 14. század végéig ismerünk vagy kikövetkeztethetünk, legalább négyvel osztható volt (de természetesen inkább 40-nel vagy 48-cal), megfelelően a márka felosztásának (16 lat, 48 pondus, 40 pensa stb.).

¹¹⁵ Tagadhatatlan persze, hogy a források nem 240, hanem 200 dénár ezüstsúlyát mondják friesachi márkának. Valószínűleg azokról a nehezebb dénárokról van szó, amelyeket a 12. században vertek, és amelyek súlya eszerint $224,4917/200=1,1225$ g volt (Hóman: PT. 79, 657 szerint 1,127 g).

¹¹⁶ $160 \times 0,87692 = 140,3073$ g.

¹¹⁷ Pegolotti nyomán a párizsi (budai) márka súlyából számítva. Ld. az 1. fejezetben.

¹¹⁸ Hóman: PT. 334–340; Székely Gy. V.: Slawonische Banalmünzprägung. Bp. 1980.

¹¹⁹ 1210 k.: viginti frisatici dantur sive quatuor pondera; 1269: pro tribus ponderibus, que prius cum statera persolvebant, 15 denarios banales solvere teneantur (Hóman: PT. 298, 340). A helyesbített

magyar márka súlyáról. Egy márka, vagyis 48 pondus finom ezüst — ami a 13. században „tizedik égetésű”, azaz 0,9 finomságú ezüstöt jelentett — 240 (5 × 48) friesachi, illetve báni dénárral volt egyenértékű, amiből a magyar márka súlyára éppen a kölni márkasúly, 233,8455 g adódik.¹²⁰

Az eredeti báni dénárokat V. István koráig verték. Az 1272 után, IV. László és III. András alatt vert dénárok súlya és finomsága a fennmaradt veretek bizonyosága szerint csökkent. Ezüstjük 7/8 finomságú lehetett, a súlyuk 0,8 g körül volt, de a pénzlabukat csak találgatni lehet.¹²¹ Az a legvalószínűbb, hogy ugyanolyan dénárook voltak, mint amelyekkel az 1310-es években találkozunk a délvídeken.

Ezek először Rufinus pápai tizedszedő 1317/20. évi számadásaiban merülnek fel „báni“ (*banalis*) néven. Egyik bejegyzése szerint Pécsen olyan dénárokból fizettek neki, amelyekből egy ezüstmárkára 240-et számítottak és egy márka 3 aranyft-ot ért.¹²² Végelszámolásában e márkát „pécsi báni ezüstmárkának” nevezte.¹²³ Mivel 3 aranyft = 48 cseh gs, ezért egy ilyen „pécsi” báni dénár színsúlyául 0,70154 g-ot kapunk. Ez azonban közelítő érték lehetett. A dénár tényleges súlyát az 1330-as években ismerjük meg, amikor a boszniai egyházmegyében még ilyen dénárral fizettek. Az itteni márka is hat penzából (240 dénárból) állt, de egyúttal 50 garast ért.¹²⁴ 50 cseh garas ezüstsúlya 175,384 g lévén, egy dénár 0,73077 g-ot kapunk, a nyerssúlya pedig 7/8 finomság esetén 0,83517 g volt.¹²⁵ Ez megfelel a késő Árpád-korból és a 14. század elejéről fennmaradt szlavóniai veretek mérési adatainak.¹²⁶ Talán ilyenek voltak azok a pénzek is, amelyeket a Szlavóniában 1309-ig uralkodó Kőszegi Henrik bánról „Henrik-dénároknak” (*denarii Henriciani*), a verde helyéről pedig „verőcei dénároknak” (*denarii Verocenses*) neveztek.¹²⁷

1323-ban a király új, az addiginál jobb minőségű pénz verését rendelte el. Az erdélyi káptalanhoz küldött utasításából, mellyel a beváltás módjáról intézkedett,

---

dénársúlyokkal azonban, mint nyomban látni fogjuk, nincs már szükség Hóman kiegészítő feltevéseire, hogy „a friesachiak árfolyamértéke alacsonyabb volt fémértékükénél”, vagy hogy „15 banálisnak a súlya 3 pondus volt, de – 15 latos ezüstről készülvén – értéke több volt 3 pondus finom ezüstről”.

¹²⁰ $10/9 \times (0,87692 \times 240) = 233,8455$.

¹²¹ Hóman a fennmaradt példányok átlagsúlyához (0,70–0,82 g között, 0,785 g átlaggal) 5%-ot számítva 0,824 g-os kiverési súlyt feltételez (PT. 340). A szakirodalomban ezt szokás elfogadni, noha a számítás önkényes és nem igazodik semmilyen egykorú pénzlabához.

¹²² *marcha argenti banalium, computatis 240 banalibus pro qualibet marcha ... quarum quelibet valet 3 florenos auri* (Vat. I/1. 20, 21). Ennek az árfolyamnak az alapján végezte a számításait: 17 M=51 ft, illetve 10 M=8,5 [budai] M közönséges ezüst+4 gs.=8,5×56+4=480 gs.=30 ft (1 ft=16 cseh gs.).

¹²³ (*marcha*) *argenti banalium de Quinqueecclesiis* (Vat. I/1. 38).

¹²⁴ 1332–1333: *marca per 6 pensas, ... semper 50 grossos pro marca* (Vat. I/1. 172–173).

¹²⁵ A pápai tizedszedők garason hol cseh, hol magyar, hol pedig érő számítási garast értenek (ez utóbbira ld. a 199. jegyzetet). Ebben az esetben egyedül a cseh garassal történő számítás vezet értelmezhető eredményre.

¹²⁶ Hóman: PT. 340.

¹²⁷ Szűcs i. m. 621–623, aki a régi báni dénárokkal azonosítja őket. Valójában azonban nincs nyoma, hogy a 14. században még vertek volna olyan dénárokat, amelyek ezüstértékben felérték a IV. Béla-korabeli bániakkal.

megtudhatjuk, hogy az új „jó” dénárt „nyolcadik évetésüre” kívánta készíttetni „ama régi báni dénárok súlyában, amelyeket néhai István bán verettetett jó emlékezetű igen kedves őszünk, Béla király úr idejében”. Beváltásukat illetően úgy rendelkezett, hogy a kamaraispánok három bécsiért egy új dénárt, két „régibániért” szintén egy újat, egy cseh garasért három új dénárt, egy budai márka ezüstért pedig öt penza (200 db) új pénzt adjanak.¹²⁸

Az utóbbi mondat sok félreértésre adott alkalmat. A rendelkezést Hóman — és az ő nyomán mindenki más is — úgy értette, hogy a közölt egyenértékek a verendő új pénz „árfolyamát” szabályozták mind a régi és külföldi pénzekhez, mind a budai márkához képest. Ez a tévedés sok zavar forrása lett. Hóman a szöveg kifejezett állítása ellenére kénytelen volt feltételezni, hogy alaptalanul került bele István bán említése, és hogy az új pénz minősége valójában az 1272 után vert rosszabb báni dénárokéval volt azonos. Alig hihető azonban, hogy a király pénzemberei ne lettek volna tisztában a régi és az újabb báni dénárok pénzlábjával, és szándékosan hibásan fogalmaztak. Hómannak emellett azt is fel kellett tételeznie, hogy az új dénárt „magas névértékkel” bocsátották ki, amely azonban, mint maga is elismerte, „csak papiroson volt meg; a forgalomban senki sem fogadta el valódi ezüsttartalmánál magasabb értékben”.¹²⁹

Mindezek a látszólagos nehézségek elhárulnak, ha megfejtjük a szöveg valódi értelmét. A káptalanhoz intézett királyi utasítás — rendeltetésének megfelelően — az új dénárnak nem az árfolyamát, hanem a *beváltási árat* határozta meg, ez pedig a törvényes árfolyamnál, mint láttuk, mindig pontosan egyharmaddal volt magasabb. Ha tehát beváltáskor a kamaraispánok egy budai márkáért az egyharmadnyi kamara haszna levonásával 200 dénárt kellett fizetnie,¹³⁰ akkor ez valójában azt jelentette, hogy az új pénzből 300 dénár ért egy márkát. Ez az eredmény teljes összhangban áll azzal, amit a rendelet az új dénár pénzlábjáról állított:

1 régi és új báni dénár súlya = 0,93538 g

1 új dénár színsúlya = $7/8 \times 0,93538 = 0,81846$ g

300 új dénár színsúlya = $300 \times 0,81846 = 245,537$ g = 1 budai márka

Eredményünk összeegyeztethető azzal is, amit az új pénz néhány fennmaradt darabjának súlyáról tudunk.¹³¹

Miután a rendeletet másképp kell olvasnunk, nincs benne szó természetesen arról sem, hogy „a régi és külföldi pénzek beváltási árfolyamát igen alacsonyan állapították” volna meg az új dénárhoz képest. Egyharmaddal megemelve a rendeletben közölt beváltási árfolyamokat azt kapjuk, hogy egy új dénárt két béccsivel,

¹²⁸ DRH. 77.

¹²⁹ Hóman: KR. 75–77, 84.

¹³⁰ pro argento vero cum pondere Budensi ad unam marcam quinque pense novorum denariorum ab ipsis [comitibus] camere nostre cambiantur (DRH. 77).

¹³¹ Az új pénzt és folytatásait Schulek Alfréd a C. N. H. II. 54B, 54A és 51. sz. fajokkal azonosította, de az 54B-ről, amelyet nyilván helyesen az első, 1323. évi kibocsátásnak tartott, Hóman számítását követve megjegyezte, hogy „átlagos még a törvényesnél is súlyosabb (alig fordul ez elő a középkorban!)” (Schulek I. 154).

illetve $1\frac{1}{3}$ „régibánival”, egy cseh garast pedig 4,5 új dénárral tekintettek egyenlőnek. Ez utóbbi árfolyam nagyjából megfelelt a garas ezüstértékének:

$$4,5 \times 0,81846 = 3,6831 \text{ g}$$

ami a cseh garas 3,5077 g-os színsúlyánál mindössze 5%-kal több.¹³²

Az 1323-ban kibocsátott pénz a 14. század legjobb minőségű királyi dénára volt. Jóllehet kevés példány maradt belőle, a pápai tizedszedők adataiból tudjuk, hogy az 1330-as években még „régibanalís” néven nagy mennyiségben forgott Erdélyben és az ország délkeleti vidékén. Pontos elterjedését Szűcs Jenő kutatásai tisztázták.¹³³

1323-ban, mint láttuk, említett a király egy „régibáninak” (*antiquus banalis*) nevezett pénzt is, amelyet az új pénzzel (*novus denarius*) szemben 25%-kal kisebb értékűnek deklarált (1 új = 1,333 régi). Ezzel a dénárral, amelynek a meghatározás szerint kb. 0,61 g színsúlyúnak kellett lennie, alább hamarosan találkozunk.

Az 1330-as években a pápai tizedszedők számadásaiban sűrűn fordulnak elő a viszonylag értékes „régibániakon” — tehát az 1323-tól vert királyi pénzen — kívül olyan *banalisok*, amelyek értéke a régiekétől többé-kevésbé elmaradt. Ez onnan tudható, hogy míg a régiekből kb. négy ért egy garast, az egyéb *banalisokból* hol ötöt, hol hatot, hol meg éppenséggel hetet számítottak egy garasra. Mellettük előfordulnak még az „esztergomi báni dénárok” (*banales Strigonienses*), amelyekkel nem garasértékben számoltak, s amelyeket ezért utolsóként fogunk tárgyalni.

A viszonylag legértékesebbet közülük, amelyből öt tett ki egy garast, az 1330-as években Ákos Mikcs szlavón bán (1325—1343) verette Zágrábban. Egy márkára a 13. századból megmaradt szokás szerint öt penzát, azaz 200-at számoltak belőle, és márkáját 1332-ben 40 garassal ($5 \times 40 = 200$) számították át budai pénzre (*ad numerum Budensem*).¹³⁴ Ezekben az években az átszámítás valószínűleg az 1336-ig forgalomban lévő *regi magyar garasokban* történt.¹³⁵ I zágrábi dénár ezüstértéke eszerint 0,61384 g ($3,0692/5$) volt, ami pontosan egyezik az 1323-ban „réginek” nevezett báni dénár értékével. Mint láttuk, egy akkori új dénárt 1,333 „régivel” vettek egyenlőnek, azaz a színsúlya annak is ugyanannyi volt, mint Mikcs bán dénárjainak ($0,81846/1,333 = 0,61384$) és feltehető, hogy már akkor is Szlavóniában volt forgalomban. Érdekes módon ennek a kifejezetten szlavóniai pénznek a pénzlába a budai márkához igazodott: éppen tíz penza (400 db) ért belőle egy márkát ($400 \times 0,61384 = 245,5378$).

¹³² Az eltérés alighanem kerekítés eredménye. 1 cseh garasnak ezüstérték szerint csak $4\frac{2}{7}$ új dénár felelt meg ($3,5077/0,81846=4,2857$), de ezzel nehéz lett volna számolni.

¹³³ Szűcs i. m. passim. Ő azonban, ismétlem, az Erdélyben emlegetett régi dénárokat — a sajátos helyi garaszámítástól megtévesztve — a hajdani teljes súlyú báni dénárokkal azonosította.

¹³⁴ 1332: *marca cum 5 pensis computando vel per 40 grossos* (Vat. I. 163, vö. az ennek megfelelő átszámításokat *ad numerum Budensem*, uo. 164–167): 1339 k.: *moneta Zagradiensis Mykzbani, ... marcum computando pro 200 denariis dicte monete* (Vat. I/1. 403).

¹³⁵ 1338–42 között garason általában cseh garast értettek, amelyből 1338–40-ben 15, majd 1342-ben 15,5 ért egy aranyforintot (ld. a 4. fejezetben), de még 1340-ben is előfordult, hogy a *marca grossorum ad numerum Budensem* a megszűnt magyar garasokat jelentette (*marca grossorum Ungarie*; vö. Vat. I/1. 422, 423).

Azt, hogy jól számoltunk, a tizedszedők maguk igazolják azzal, hogy 1340-ben Mikcs bán dénáraiból 618 márkát és 70 dénárt (= 123 670 d) 1457 aranyforintra váltottak át.¹³⁶ Egy forint ekkor 15 cseh garast ért, az összeg tehát 21 855 garassal volt egyenlő. Ebből egy Mikcs-féle dénár ezüstértékére 0,6199 g-ot kapunk ($21\,855 \times 3,5077/123\,670$), ami csupán egy ezreléssel több annál, amit előzőleg kiszámítottunk.

Az 1330-as években találkozunk a Mikcs-féle dénárak „duplikált”, azaz megfeleztett változatával is, amelyet „kis bécsinek” is neveztek. Ebből nem öt, hanem tíz tett ki egy magyar garast.¹³⁷ Ebből kiszámítható, hogy 0,30692 g színsúlyú volt és — mint „bécsi” jelzője utal rá — nyilván 2/3 finomságú ezüsből verték, így a nyerssúlyát 0,46038 g-ra kell tennünk.

Létezett ekkoriban egy még kisebb váltópénz is, amely a jelek szerint Mikcs pénzének nagyjából a negyedét, a „kis bécsinek” pedig a felét érte, és húsz tett ki belőle egy magyar garast.¹³⁸ Az 1330-as évek végén a pápai tizedszedők „fehérvári aprópénz” néven emlegették, amiből úgy látszik, hogy ott verték és főleg a Dunántúlon forgott. Ezüstértéke 0,15346 g lehetett.

Megkísérhetjük felbecsülni a többi korabeli *banalis* ezüstértékét is. Az ország nyugati felének számos vidékén *hat* bánival számították a garast: 1338—42 között ez volt a budai márka hivatalos számítás módja,¹³⁹ és ezt követték az esztergomi egyházmegyében.¹⁴⁰ Szintén ez volt érvényes a szegedi főesperességben.¹⁴¹ Magyar garasban számítva ez a szintén *banalis*nak nevezett pénz 0,51154 g ($3,06922/6$) ezüstsúlyú volt. Ugyanebben a báni dénárban fizettek Baranyában is, ahol a helyi számítás szerint hat penzát tett ki a márka.¹⁴²

¹³⁶ 1340: 618 marcas cum 70 denariis monete Misbani, computatis 200 denariis pro una marca, et fuit vendita dicta pecunia seu commutata pro 1457 florenis auri (Vat. I/1. 420). Ugyanebben az évben 22 márkát ugyanebből a pénzből *Velencében* 46 aranyért adtak el (uo. 421), mert az aranyforintnak ott kb. 12%-kal magasabb volt az árfolyama. (Ld. a 4. fejezetben. Egy ft-ra az első esetben 84,88, a másodikban 95,62 dénár jut.). 1339 körül egy pápai adószedő 460 db-ot számított belőle egy márkára, bizonyára „nehéz” bécsi márkára (7 marcas cum banalibus, pro qualibet marca cum 11 pensis computando et media; Vat. I/1. 402). Ld. a következő jegyzetet is.

¹³⁷ parvi denarii ... parvi Viennenses vocati et duplicati banales dicti, 10 pro grosso (Vat. I/1. 3027, vö. *Hóman*: PT. 382). 1339 körül 23 penzát (920 db-ot) számoltak belőlük egy márkára (parvi Wiennenses, Vat. I/1. 402), amin csakis a Dunántúlon is elterjedt „nehéz”, azaz bécsi márkát érthetjük.

¹³⁸ 1342: 5 pense cum dimidia parvulorum denariorum de Alba Regali (Vat. I/1. 428), ugyanerről a tételtől alább: vendite fuerunt pro 11 grossis Ungaricis (Vat. I/1. 431). 1340-ben s 1341-ben valamivel jobb az árfolyama. 1340: 13 márka és 3 pensa parvulorum Viennensium ára 17 arany volt. (Vat. I/1. 420); 1341: 36 pensas parvulorum denariorum de Alba Regali, que vendite fuerunt pro 4 florenis auri et 6 grossis Ungaricis (Vat. I/1. 428). Az első esetben 17,38 (5320/306), a másodikban 18,46 (1440/78) kisdénár jut egy magyar garasra (1 ft=18 garas).

¹³⁹ 1338: marce Budenses ... 6 banales pro grosso et 56 grossos pro marca (Vat. I/1. 417).

¹⁴⁰ 1338: 56 grossos pro marca ... sex banales pro grosso (Vat. I/1. 411).

¹⁴¹ 1338: 6 banales pro grosso et 60 grossos pro marca computato (Vat. I/1.415—416).

¹⁴² 1340: solvit pro ... episcopo Quinqueecclesiensi 100 marchas ad numerum civitatis et diocesis eiusdem, videlicet 48 grossos pro marca computando in banalibus, que faciunt marcas Budenses 71 marcas et 24 grossos (Vat. I/1. 417). A hat penzát 48 garasnak véve egy garasra ugyan öt dénárt számítottak ($5 \times 48 = 240$), mint Szlavóniában, de az átszámításból kiderül, hogy a dénár valójában egyhatod bu-

Ezek után érthető, hogy a pápai tizedszedők 1338—42 közötti elszámolásaikban sehol sem említik az ekkor forgalomban lévő királyi pénzt. Ezt 1338-ban kezdték verni, és pénzlábát először az ez évi kamaraszerződés határozta meg olyképpen, hogy 12 penzának (480 db) kellett belőle egy budai márka ezüstöt érnie.¹⁴³ 1342-ben, amikor egy újabb szerződés ezt megismételte, megtudjuk, hogy 1338 óta minden évben ezt a pénzt verték.¹⁴⁴ Mivel $245,53778/480 = 0,51154$, nyilvánvaló, hogy ez volt az a „báni” pénz, amelyből a tizedszedők pontosan ugyanezekben az években hatot számítottak egy magyar garasra, és amellyel a budai márkát számolták.

Kizárólag a Szerémségben létezett 1332—42 között egy olyan *banalis* is, amelyből *hetet* vettek egyenértékűnek egy garassal,¹⁴⁵ vagy ahogyan egy-két esetben írták: pondussal.¹⁴⁶ Bizonyára ez volt az a dénár fajta, amelyet ugyanebben az időben „szerémi pénzként” (*moneta Sirmiensis*) is emlegetnek.¹⁴⁷ A cseh garasra nyolc jutott belőle.¹⁴⁸ A magyar garasból számítva azt kapjuk, hogy a szerémi báni színsúlya 0,43846 g (3,06922/7) volt, ami történetesen ugyanannyi, mint az ekkortájt (1335—36) vert „bécsi” (2/3) finomságú királyi dénárké, és *pontosan fele a régi báni dénárénak* (0,87692/2).¹⁴⁹ Ebből azt gyaníthatjuk, hogy a „szerémi pénz” voltaképp nem volt egyéb, mint a „jó” bániak megkettőzése, vagyis ugyanabban a minőségben, de fele súllyal készült. Valóban, forrásaink az 1340-es években a szerémi számítású márkát „jó és duplikált dénárokból” számolják, és a szomszédos Valkó megyében is ugyanez a *computus* dívott.¹⁵⁰ Ha így van, még az is feltehető, hogy a szerémi bániakat nem az újabb 7/8, hanem a hagyományos 15/16 finomságban verték, azaz kicsinységük ellenére igen jó pénznek számítottak. Nyersúlyuknak ez esetben 0,46769 g-nak kellett lennie, és csakugyan ismeretes egy ritka kisdénár ebből az időből (C. N. H. II. 42), amelynek súlyátlaga mindössze 0,43 g, finomsága azonban kb. 0,85, tehát nem nagyon marad el a régi bániak 0,9375-ös finomságától.¹⁵¹

dai garas értékű volt. 100 itteni márka, azaz 24 000 dénár budai pénzben 4000 garas lévén (71×56+24), ebből 1 gs.=6 d. Magyar garasban számolva 1 d.=0,51154 g.

¹⁴³ octo pense ex eisdem marcam ponderabunt, ami az előírt bécsi (2/3) finomság mellett márkánként 12 penza ezüstsúlyt jelent (DRH. 96).

¹⁴⁴ de una marca fini argenti 12 pense incidentur et octo pense ex eisdem et non plures unam marcam ponderis Budensis in statera ponderabunt; ... ex eisdem tam denariis novis, quam annorum preteriti, tertii et quarti camere monetis, quia ipsos ... in suo esse cursu et cambio remanere volumus ... (DRH. 107, 108).

¹⁴⁵ 1332–1337: Vat. I. 175–177; 1338–1342: uo. 411–414.

¹⁴⁶ 1332: 7 banales pro pondere (Vat. I/1. 176); 1338–42: 8 pondera ... que faciunt 8 grossos, 7 banales pro pondere computando (Vat. I/1. 412).

¹⁴⁷ usualis moneta Syrimiensis (Vat. I/1. 174).

¹⁴⁸ 1340, bácsi egyházmegye: 2 florenos pro 6 pensis (Vat. I/1. 417). Mivel a forint ekkor 15 cseh garast ért, így 2 ft=30 gs.=240 d. azaz 1 cseh gs.=8 d.

¹⁴⁹ Értékben ezért a „régii” bécsiekkel vették egyenlőnek. 1351-ben Szerémben *ratione lucris camere* ... 40 denarios banales vel Viennenses kellett fizetni telkenként (A. V. 517).

¹⁵⁰ 1346.: *marca bonorum et duplicatorum denariorum computi Sirmiensis* (A. IV. 650); 1351 előttré: *marca denariorum promptorum et duplicatorum conpoti provincie de Wilkow* (Smič. XII. 18).

¹⁵¹ *Schulek I.* 179–180.

A 14. század első felében *banalisnak* nevezett pénzek közül utolsóként az „esztergomi bániakról” kell még szólnunk. Egyedül ezek nem illettek bele az egyébként jól bevált *garas-computusba*. Nyilván sem a cseh, sem a magyar, sem a „báni” *garas* nem volt osztható velük, ezért a tizedszedők azt a keveset, amit beszedtek belőlük, a végelszámoláskor (1342) számítási márkákba foglalva külön „árucikként” vették számba. Egy ilyen „márkát” (*marcha banalium Strigoniensium*), mint az elszámolás többi tételénél is, a budai számításnak megfelelően 56 „garasnak” fogtak fel, a „garas” pedig nyilván hat dénárt jelentett, ahogy Budán szokás volt, azaz egy-egy ilyen márka 336 esztergomi dénárt tett ki. Azt, hogy sajátos pénzlábú érmékről volt szó, onnan lehet tudni, hogy az esztergomi „dénárgarasnak” más volt az ára, mint akár a cseh, akár a magyar garasoknak. Míg azokból 15,5, ezekből meg 18 garas ért 1342-ben egy aranyat, addig az esztergomi „garasokból” 17-et adtak el egy forintért.¹⁵² Ebből arra következtethetünk, hogy egy esztergomi „garas” nagyjából a cseh garas 15,5/17 részét (3,19820 g) érte, egy esztergomi dénár színsúlya tehát 0,53 g körül lehetett (3,1982/6).

Megpróbálhatjuk megkeresni ennek a rejtélyes, a bániak rendszeréből súlya szerint „kilógó” dénárnak a pénzlábát. A lehetséges változatokat sorra véve úgy tűnik, hogy leginkább egy 204,6 g körüli márkasúly jöhet szóba, amely 384 esztergomi dénár (és 64 „dénárgaras”) ezüstértékének felel meg. A magyar márka 7/8 része ugyanis 204,6148 g, 384 dénár pedig az előbbi 0,533 g — nyilván hozzávetőleges — súllyal számolva csaknem pontosan ennyit, 204,67 g-ot ad. Mármost amennyiben az esztergomi pénzt 7/8 finomságú ezüsből verték, úgy 384 db nyerssúlya éppen egy magyar márkára rúgott.

Mindezek alapján végül is több-kevesebb bizonyossággal kimondhatjuk, hogy az esztergominak nevezett báni dénár színsúlya pontosan 0,53285 g (204,6148/384), nyerssúlya pedig valószínűleg 0,60897 g volt.

6. Királyi dénárok

A királyi pénzverés alakulását csak 1323-tól, az országegyesítés művének befejezésétől kezdve van módunk fő vonalaiban nyomon kísérni. Azt, hogy I. Károly uralkodásának első két évtizedében a báni dénárokon kívül volt-e más hazai pénz forgalomban, nem tudjuk megállapítani.

1323-ban a király, mint láttuk, 0,818 g színsúlyú báni dénárok verését rendelte el. 1330 előtt azonban a kamara áttért a bécsi típusú dénárok verésére. Ez mindenekelőtt a dénárezüst finomságában jelentett változást. Míg a báni típusú pénzeket általában 7/8 (0,875), esetleg 15/16 (0,9375) finomságú ezüsből verték, a bécsi pénzek a 12. század óta „harmadik égetésűek”, azaz 0,666 finomságúak voltak.

¹⁵² 1342: a végelszámoláskor a 12 marche banalium Strigoniensium 39 aranyért és 9 magyar garasért kelt el, dando pro quolibet floreno 17 grossos et marcam pro 56 grossis computato (Vat. I/1. 431).

Bécsi finomságú dénárokról először I. Károly 1330. évi pénzverési utasításából értesülünk, amelynek kivonatát Ung megyéhez intézett parancsa tartotta fenn. Ebből megtudjuk, hogy az új pénz — amelyhez hasonló lehetett persze az előző években is — „harmadik égetésű” volt, és tíz penzát vertek egy márkából. Ugyanennyi volt egy finom ezüst márka átváltási ára is, amiből kitűnik, hogy a pénzből valójában egyharmaddal több, azaz 15 penza ért egy finom ezüst márkát.¹⁵³ Mivel megállapítható, hogy a kamaraszerződések (a dénárok vonatkozásában) mindig a teljes súlyú budai márkát értették *marca fini argenti* alatt, ismerjük az 1330. évi penzlábat: 400-at vertek egy budai márkából, tehát egy dénár színsúlya 0,40923 g (245,5378/600), nyerssúlya pedig 0,61384 g volt. Ez nem volt véletlen, mert az új dénár a báni dénárok súlyához igazodva készült. Értéke pontosan a fele volt az 1323-ban vert királyi *banalis*nak, a súlya pedig a Mikcs bán-féle szlavóniai dénárok színsúlyával volt azonos. Erdélyben az 1330-as évek elején „új báninak”. (*novus banalis*) nevezték, megkülönböztetésül kétszeresétől, az 1323. évi „régii” bánitól.

Legközelebb 1335—36-ból van ismét biztos adatunk a királyi pénzre. Egy márkából mindkét évben egyformán 14 penzát (560 db) kellett verni, egy dénár színsúlya tehát 0,43846 g volt (245,53778/560), a nyerssúlya pedig 0,65769 g ($3/2 \times 0,43846$). Az ezüstértéknek megfelelően hét dénár ért egy magyar garast ($7 \times 0,43846 = 3,06922$), a beváltási árat és ezzel a fizetőmárka árfolyamát azonban az addigi gyakorlattal szakítva 7%-kal magasabban állapították meg: 9,333 ($14 \times 2/3$) helyett 10 penzában.¹⁵⁴ Másszóval a dénárt a forgalomban 7%-kal magasabb névértékkel ruházták fel. Ezért 1335-ben a rendelethez egy szokatlan záradékot is hozzáfűztek: „Amiképp pedig kis dénáraink a budai márka számítása szerint megnöveltetnek, olyképpen az egész országban megnövelhetők, azonban e kis dénárok száma nem haladhatja meg a 13 penzát [520 db], ezt szigorúan megtiltjuk.”¹⁵⁵ Ezt valószínűleg úgy kell értenünk, hogy a fizetőmárkára a helyi márkasúlyok arányában mindenütt szabad volt 7%-kal többet számítani, de oly módon, hogy a márka értéke sehol se haladja meg az 520 dénárt.

Az 1338—1342. évi királyi dénárokról már szoltunk a báni dénárok tárgyalása során, és láttuk, hogy azonosak voltak az egyik banalisnak nevezett, 0,51154 g

¹⁵³ *Parvos autem denarios fabricari faciet [t. i. comes camere] tertie combustionis, incidendo de una marca decem pensas et dando ex eisdem similiter decem pensas pro marca fini argenti* (DI. 31216. Kiadta *Hóman*: KR. 258–259). A kamarai egyharmadról ld. a 2. fejezetet.

¹⁵⁴ 1335: *Parvos quidem denarios faciet tertie combustionis, incidendo de una marca 14 pensas, in cambio vero ex eisdem pro una marca dabuntur decem pense* (DRH. 86): 1336-ban a különben szó szerint egyező szöveg második fele két lényeges kiegészítést tartalmaz: ... *in cambio vero ex ipsis pro una marca communi dabuntur 10 pense et pro quolibet grosso septem parvi denarii* (DRH. 91, ahol azonban a *communi* szó betoldása nincs feltüntetve).

¹⁵⁵ *Qui quidem denarii nostri parvi quemadmodum ad computum marcarum Budensium augmentantur, ita per totum regnum nostrum possint augmentari, sed numerum 13 pensarum marca ipsorum parvorum denariorum transcendere non possit, quod firmiter inhibemus* (DRH. 86).

szinsúlyú pénzzel. Az 1338. évi szerződés egynek tekintette őket a „széles” bécsiekkel.¹⁵⁶

Nagy Lajos első ismert pénzét az 1345. évi — sajnos, egyben az utolsó fennmaradt — kamaraszerződés írja le, amelyből megtudjuk, hogy már 1344-ben is ugyanezt a pénzt verték. Lehet, hogy azonos volt azzal az új pénzzel, amelyet a király 1343-ban bocsátott ki.¹⁵⁷ 8,5 penza (340 db) nyomott belőle egy budai márkát, nyerssúlya tehát 0,72217 g, színsúlya pedig 0,48145 g volt. Árfolyamát azonban hozzáigazították az új garasokéhoz oly módon, hogy 340 helyett 336 érjen belőlük egy fizetőmárkát¹⁵⁸ és hat dénár érjen egy garast. ténylegesen tehát az új pénz 0,48718 g ezüstértékben forgott, azaz az ezüstértékénél mintegy 1%-kal magasabb névértékben. 504 ért belőle egy budai márkát és a hivatalos kurzus szerint 126 (504/4) egy aranyat. Lajos 1351. évi törvényekor még ugyanez a pénz volt érvényben.¹⁵⁹ Ugyancsak 1351-ben egy pápai követ Nyitrán és Veszprémben találkozott vele, ekkor 90 ért belőle egy forintot, mivel az aranyforint ára időközben 12,5 garasra zuhant le.¹⁶⁰

Ettől fogva az 1360-as évekig távolról sincsenek ilyen pontos ismereteink a királyi dénárok súlyáról és piaci értékéről. Az ekkori pénzvizonyok alakulásának feltérképezése még jórészt a jövő kutatás feladata. 1359 körül egy másik pápai küldötti elszámolás szerint olyan dénár forgott Magyarországon, amelyből valamivel kevesebb, mint 8 ért egy cseh garast,¹⁶¹ az ezüst árfolyama tehát valahol 0,45—0,5 g körül lehetett, és így könnyen lehet, hogy azonos volt az 1345—51 között vert pénzzel. 1362—66-ban kitűnő minőségű dénárok bukkannak fel, amelyekből 100-at számítottak egy aranyforintra.¹⁶²

¹⁵⁶ in maiori denario tantum erit de argento, quantum in lato Viennense bene ponderato (DRH. 96); az előírás szerint a minőségüket is in combustione 40 Viennensium et totidem novorum denariorum kellett ellenőrizni (uo. 99).

¹⁵⁷ 1343: denarios seu monetas nostras de novo fabricatas (A. IV. 349).

¹⁵⁸ octo pense cum dimidia unam marcam ponderabunt is statera, et octo pense ac 16 denarii ... current pro marca mercimoniali (DRH. 119).

¹⁵⁹ 1351: cum tribus grossis in nostra camera cudendis, quorum grossorum unus sex denarios camere nostre in valore et quantitate sex latorum Wyennensium valeat et ipsorum grossorum quatuordecim unum fertonem faciant (DRH. 131).

¹⁶⁰ 1351: computando florenum per 90 den (Vat. I/1. 446); 11 M (4400 d.)=49 flor. minus 10 den és 2,5 M (1000 d.)=11 flor.+10 den, amiből 1 fl.=90 d. A márkát mindkét esetben 400 dénárral számolta (Vat. I/1. 450). Az aranyra ld. a 4. fejezetet.

¹⁶¹ 8 den de Ungarie qui valent 1 grossum Boemiale et modicum plus, forte 1 den (Vat. I/1. 452).

¹⁶² 1362, Zágráb: marca bonorum denariorum regalium nunc currentium (Smič. XIII. 208); 1363, Valkó: pro quolibet florenno singulos 100 denarios nunc presentes computatos (D1. 5213); 1364, Somogy: unum florenum auri seu 100 denarios monete pro tempore currentis (P. II. 500); 1364, Selmecbánya: flor per viginti quinque [sc. grossos] pro uno quolibet (Fejérpataky 3); 1365. végén Szlavóniában még ebben a jó dénárban számítják a márkát (marca bonorum denariorum regalium nunc currentium, Smič. XIII. 473), sőt előfordul 1366. VIII. 20. is (flor. aureis ... pro quolibet florenno 100 denarios (Veszpr. Reg. 602. sz.). Valószínűleg ugyanezre vonatkozik 1362, Valkó: pro 4 marcis et uno fertone ac 3 ponderibus alborum denariorum (D1. 5124). Ez lehetett az a pénz, amelyet Szent László képe díszített, és igen finom (15/16 finomságú) ezüsből készült (Huszár i. m. 61–63). A numizmatikusok véleménye szerint 1358–70 között volt forgalomban, de ezt az időt a pénztörténeti adatok alapján le kell szűkítenünk kb. az 1360–65 közötti évekre.

Lajos uralkodásának következő, legtartósabb, szintén jó minőségű ezüsből vert pénze a „szerecsendénár” volt, amely a nevét a páduai Saraceno (Szerecsen) Jakab kamaraispánról kapta, illetve arról a szerecsenfejről, amelyet jelvényeként a pénzre veretett.¹⁶³ Első változatával 1366-ban találkozunk. Az ekkori pénzből már nem 100, hanem 132 dénár ért egy aranyat, és ugyanez volt az árfolyam 1371-ben is.¹⁶⁴ Az új dénár 1366-ban történt bevezetésével hozható összefüggésbe a sárospataki népeknek 1367-ben a királyhoz intézett panaszja, hogy Zámbó Miklós kassai kamaraispán a kamarahasznát aranyértékben (*florenos ad numerum aureorum*) követeli tőlük, holott ők „régí szokásuk és szabadságuk szerint” évente csak 100 dénárt fizettek. A király arra intette Zámbót, hogy csak annyit szedjen tőlük, amennyi eddig járt a várostól.¹⁶⁵ 1373-ban (vagy talán már 1372-ben) a kamara új veretet bocsátott ki, azzal összefüggésben, hogy az aranyforintot, mint láttuk,¹⁶⁶ 14%-kal felértékelte. Ennek a veretnek a hátlapján egy szerecsenfej volt látható.¹⁶⁷ 1373 decemberében új pénznek mondták, és 150 tett ki belőle egy forintot.¹⁶⁸ Az új árfolyam azonban az addigival egyező értékű dénárt takart: a felértékelés előtt 132 dénár ért belőle egy aranyat, azt követően már 150. Ugyanezt a dénárt 1378-ban forintonként 37,5 számítási garassal, azaz továbbra is 150 dénárral számolták. Lajos utolsó éveiben (1380—82) az aranyár emelkedése 38, 40,¹⁶⁹ majd 45 garasos,¹⁷⁰ azaz 152, 160, ill. 180 dénáros kurzusokat eredményezett.

1385-től még ugyanez a pénz forgott 48 garas, azaz 192 dénár értékben,¹⁷¹ de a zavaros időkben a kincstár rákényszerült a dénár rontására. 1386 és 1390 között a

¹⁶³ 1372. II. 2: cum antiquis denariis per magistrum Saracenum cunis (Z. III. 446); 1372. XI. 9: Gönyöfi János a király részéről leánynegyedét fizet de moneta Saracheni (D1. 6073); 1380: denari Saracenaes (D1. 6708). Vö. *Huszár* i. m. 63–64.

¹⁶⁴ 1366, Borsod m.: 40 florenos aureos vel pro quolibet floreno 33 grossos (D1.5485); 1371: florenus auri cum denariis, videlicet pro quolibet flor 33 grossos (*Kállay* 1681a, 1681b, idézi *Kováts*, MZSO. IV. 448). Ez az első „szerecsenpénz” lehetett a „szerecsenfej jegyű szentlászlós dénár” (*Huszár* i. m. 64). Kissé eltérő számítása ugyanennek a pénznek. 1371, Borsod flor. pro (!) 32 grossos (D1. 89415=F. IX/6. 165, reg.)

¹⁶⁵ secundum antiquam eorum consuetudinem atque libertatem florenos in solutione lucre camere nostre annis singulis cum 100 denarios persolvissent, nunc autem tu florenos ad numerum aureorum extorquere conaretis super ipsos (Z. III. 340).

¹⁶⁶ Erre és a következőkre ld. a 4. fejezetet.

¹⁶⁷ 1375-ből oklevéllel is adatolt az az új pénz, amelynek hátlapját szerecsenfej díszítette (*Huszár* i. m. 63).

¹⁶⁸ computando florenum pro 150 denariis; ennek megfelelően 200 M új dénár (1 M-t 10 pénz-
val)=533 1/3 ft. (Vat. I/1. 454).

¹⁶⁹ 1380. Fejér m.: flor. auri ... cum 40 grossis (Veszp. Reg. 738. sz.); 1380: flor. auri per 40 grossos, grossum autem per 4 den. (Velits lt., idézi *Kováts*, MZSO. IV. 448); 1381, Sáros: flor. per 40 grossos (F. IX/5. 469); 1382, Erdély: flor. 40 grossis (ZW. II. 557); 1385: egy budai házért Nagy Lajos király annak idején 300 ft-ot fizetett, quemlibet eorum 40 grossis computando (H. III. 221).

¹⁷⁰ 1382: birtokeladás Zalában pro ... 4000 florenis auri, pro singulis eorundem 45 grossis ... et grossum quemlibet 4 denariis numerando (F. IX/7. 468); 1382: flor. aureorum ... 45 grossos (F. X/1. 53). Besztercebányán ennek felelhet meg 1381-ben a 46 garasos forint (*Fejérpataky* 90), de ismeretlen időpontban (1388 körül?) 45 garasosat is említenek (uo. 101).

¹⁷¹ 1385, Szepes: zálogösszeg, garasonként négy dénárral számítva. (D1. 83405).

dénár jóval gyorsabban devalválódott a forinthez képest, mint amit az aranyárváltozás indokolt volna, tehát ezúttal maga a pénz minősége is romlott. 1386-ban Sopronban az itt honos bécsi számítás szerint egy font, azaz 240 dénár volt egy forint¹⁷² és 1388-ban 60 számítási garas, azaz ugyancsak 240 dénár.¹⁷³ 1390-re a jelek szerint már olyan kis pénz forgott, amelyből 300 ért egy aranyat.¹⁷⁴ Az ekkoriban, 1386–90 között vert dénárokat, amelyek az 1378 előttinek már csak 5/8-át, illetve felét érték, „kis királyi pénznek” nevezték,¹⁷⁵ s bár ez volt a „szokásos” fizetőeszköz,¹⁷⁶ úgy látszik, nem sokra becsülték, mert a fizetéseket olykor nem ebben, hanem „igazi királyi pénzben”, „jó” vagy „fehér” dénárokból kötötték ki,¹⁷⁷ vagyis az 1382 előtt vert királyi pénzben, amelyet Zsigmond idején bardusnak, később „régibardusnak” (*antiquus bardus*), magyarul „óbardusnak” (*obardus*) neveztek.¹⁷⁸ Ugyanebben a pénzben gyakran számoltak az 1390-es években is, és a bányavárosokban a század végéig 40 garassal számították, mint Lajos utolsó éveiben.¹⁷⁹

A pénz további romlását Zsigmond 1390-ben életbe léptetett pénzreformja állította meg. A király ebben az évben új, szokatlanul nagy értékű dénárt bocsátott ki,¹⁸⁰ amelyhez fogható minőségű pénz I. Károly garasai és báni dénárjai óta nem került forgalomba. Az ezentúl állandóan „újként” emlegetett dénárból (*novus denarius*) száz ért egy aranyforintot,¹⁸¹ öt jutott tehát egy cseh garasra, és ezüstértéke

¹⁷² 1386. XII. 17: Sopron Zsigmond őrgróf kőszegi kapitányának hundert phunt phennig für hundert rot guldein fizetett (Házi I/1. 214). Csakis magyar dénárt érthetünk, mivel a bécsi dénár jóval értékesebb volt.

¹⁷³ Zs. I. 417, 505, 521. Az oklevelek – egyébként királyiak – csak 60 garassal számított forintról szólnak, de nyilvánvaló, hogy aranyforintról és négy dénáros számítási garasról van szó. Szintén 1388-ban előfordul a 60 garasos forint Besztercebánya csonka számadáskönyvében is (Fejérpatak 79).

¹⁷⁴ Az 1392–1402 között adatolt kis pénzt a bardushoz hasonlóan „réginek”, de egyúttal simplex-nek nevezik, szemben az új triplex dénárral (1392: *antiqua et simplex moneta Hungaricalis*, Zs. I. 2733), sőt egy ízben kifejezetten bardusnak (ld. alább). „Régi” jelzője arra mutat, hogy az új pénz kibocsátásakor, 1390-ben már forgalomban volt.

¹⁷⁵ 1387–88: *parva moneta regalis* (Zs. I. 131, 398).

¹⁷⁶ 1388: *monete usualis* (Zs. I. 421); 1390: *pensa monete usualis ac pro tempore currentis* (Zs. I. 1205).

¹⁷⁷ 1391, Kőrös m.: *bonorum denariorum bardorum* (Zs. I. 2292); 1388, Bihar: *in pura et prompta pecunia ac vera moneta regali* (Zs. I. 393); 1389: *marca denariorum alborum* (Zs. I. 990).

¹⁷⁸ 1390: 400 bardo-t számítanak egy márkára (Zs. I. 1644). Ld. a következő jegyzeteket is.

¹⁷⁹ 1386–1398 között állandóan említik 40 garasos forinként Besztercebánya számadáskönyvében (Fejérpatak 75–100, *passim*).

¹⁸⁰ Először 1390. XI. 20: *presens moneta utilis nostra nova* (?) (F. X/1. 613, vö. Zs. I. 1756). Úgy látszik erre utal 1390. IX. 14-én a *marca denariorum alborum nunc pro tempore currentium* kifejezés (Zs. I. 1658). Biztosan megvolt már 1391. aug.-ban, mert egy peres fél ekkor a kirótt bírságot még a régi pénzben, *cum antiqua moneta videlicet bardus óhajtja megfizetni*, ami világosan jelzi, hogy a folyó pénz jobb volt a bardusnál (Zs. I. 2182). 1392-ben egy perben az egyik fél egy hatalmaskodásért kirótt fejeváltás kifizetését *non cum priori antiqua sed nova moneta aut eadem antiqua moneta ipsi nove monete equivalenti* követelte. a másik fél viszont azzal érvelt, hogy a hatalmaskodás elkövetésekor (1390. júl. 9. előtt, vö. Zs. I. 1585) az új pénzt még nem verték (Zs. I. 2431). Ugyanez a kérdés, hogy ti. a fizetés bardusban vagy a jobb új pénzben történjék-e, máskor is felmerült (1392: *Iványi: Eperjes* 44).

¹⁸¹ 1392: Zs. I. 2702; 1394: Zs. I. 3461; 1396: új, Zs. I. 4375, 4448, 4491; 1397: Zs. I. 4802, 4807; 1398: Zs. I. 5163, 5239, 5245, 5487, 5512, 5627; 1399: Zs. I. 5753; 1400: Zs. II. 12, ZW. III. 260.

másfélszerese volt a bardusnak. A napi forgalom céljára továbbra is verték a kisdénárokat, amelyekből három ért egy újat¹⁸² és kettő egy „régii” bardust.¹⁸³ Ennek megfelelően a kispénzből 300-at számítottak egy aranyforintra.¹⁸⁴ A bardus mint „régii pénz” egy darabig még forgott az új dénárokkal együtt.¹⁸⁵ és pénzüsszegeket még gyakran bardusban számítottak.¹⁸⁶ Megjegyzendő azonban, hogy olykor a kispénzt is nevezték bardusnak.¹⁸⁷

Zsigmond új ezüstpénze viszonylag stabilnak bizonyult és az 1403. évi felkelés küszöbéig megőrizte értékét.¹⁸⁸ A kis dénárokkal és a bardussal szemben „fehérnek”,¹⁸⁹ egyik veretét később „hosszú keresztnek”¹⁹⁰ nevezték, és egyenlő értékűnek tekintették Nagy Lajos „szerecsen” dénárával.¹⁹¹

¹⁸² Pl. 1395: *pensa denariorum novorum pro tribus denariis currentium* (Zs. I. 3981); 1396: *unumquemque denarium pro tribus denariis computando* (Zs. I. 4399).

¹⁸³ A három pénz értékviszonyát több forrásunk világosan közli. 1393: *unam novam monetam pro tribus numpmis parvis, antiquam vero monetam vulgo Bardus dictam pro duobus duntaxat numpmis parvis dando et recipiendo* (Zs. I. 2980); 1394: *ad numerum simplicium denariorum, scilicet unum bardus pro duobus, unum novum denarium pro tribus simplicibus* (P. VIII. 419).

¹⁸⁴ 1392: *100 florenos auri vel 300 florenos per 100 denarios florenum computando aut monetam regni pro tempore currentem ipsos aureos florenos equivalentem* (Zs. I. 2702); 1393: *flor. auri bonorum ponderum ... per 300 denarios computando cum pecuniis pro nunc currentibus* (Zs. I. 2946); 1395, Nagyszombat: *rot guldein per 10 solidos* (1 sol.=30 d.; *Fejérpatak* 107); 1396. uo.: *17 guldein=21 libr. 60 den, azaz 5100/17=300* (*Fejérpatak* 109). Ennek felel meg a Besztercebányán 1398-ban említett 75 garasos ft ($4 \times 75 = 300$, *Fejérpatak* 84). Megjegyzendő, hogy Nagyszombatban 1395-ben a belső forgalomban 320 dénárt is számítanak egy aranyra (91 libra minus 80 den=68 guldein per 20 gr., illetve 19 tal. minus 80 den.=14 rot guldein; *Fejérpatak* 103, 108), ugyanígy Besztercebányán 1397-ben 80 garast (=320 d) egy forintra (*Fejérpatak* 86). Ez a számítás láthatóan a bardus forint itteni 40 garasos számításából következett (1 bardus=2 kis d.).

¹⁸⁵ 1392: *antiqua moneta* (Zs. I. 2382); tizedbérlet in 160 *marcis denariorum pristinae seu antiquae regalis monete* (Zs. I. 2620); 1393, király: *antique nostre monete vulgo bardus vocata* (Zs. I. 2827); 1393, Vas m.: kölcsönként átvesznek 30 florenos auri ac 50 denarios Bardones, továbbá 16 florenos per 100 denarios computando (Zs. I. 3156); 1394, király: *20 libras denariorum antique monete vel novos denarios ad rationem eiusdem antique monete* (Zs. I. 3346); 1398: hagyatéki leltárban 24 florenorum centenariorum ad rationem antique monete regalis cum 25 grossis [=bardus] ac aliorum 48 florenorum ad rationem monete predictae cum 37 et dimidio grossis computatorum [=új dénár] (Zs. I. 5347).

¹⁸⁶ 1393, Pozsony: birtokeladás pro 140 *marcis denariorum ad valorem dupplorum antiquorum pro tempore currentium* (Zs. I. 2968); 1393, váradi kápt.: *per 100 denarios ad numerum antiquorum denariorum vulgo Bardus dictorum florenum ... computando* (Zs. I. 2990); 1394, Pozsega: *marca denariorum Bardus dictorum* (Zs. I. 3541).

¹⁸⁷ 1398: *pro 66 florenis auri et 50 grossis, pro quolibet uno florenō 100 novos denarios computando, in toto 200 florenos per centum denarios numerum ad antiquorum denariorum bardus dictorum facientes* (Zs. I. 5240). Az egyenlet szerint 1 aranyft=300 bardus és 1 garas=4 bardus.

¹⁸⁸ Az aranyforint új árfolyama 1403 elejétől mutatható ki. Értéke 1403: 133 új dénár (H. V. 197), 1404: 132 új dénár (Zs. II. 3058), 1405: 133 dénár (Zs. II. 4235), 1407: 133 új dénár, korábbi tartozásért számítva (Zs. II. 5563) és ennek megfelelően harmadennyi kisdénár: 1403: 395 régi dénár (Zs. II. 2533), 1405: 400 folyó kis d. (Zs. II. 3792); 1406: 1 márka (=400 db) kis d. (Zs. II. 4506).

¹⁸⁹ 1393: *denarium alborum pro tempore currentium* (Zs. I. 2808, 2843).

¹⁹⁰ 1399: *marca alborum denariorum longe crucis* (Zs. I. 6132); 1402: *in novis albis denariis longe crucis* (Zs. II. 1388).

¹⁹¹ Zs. I. 5773.

7. Számítási pénzek

A pénzforgalommal együtt járt a helyi pénzszámítási rendszerek (*computus*) kialakulása. Addig sem volt egyszerű különböző súlyú és finomságú márkákban számolni, amíg csak az ezüst mérlegelése folyt, a vert pénz elterjedésével pedig még nehezebb lett. Még a legegyszerűbb pénzverési elvek mellett sem volt könnyű egyik fajta pénz értékét a másikba átszámítani. Nem volt elég tudni, hogyan viszonyul egyik márkasúly a másikhoz; ismerni kellett azt is, amit az újkortól pénzlábnak neveztek, vagyis azt, hogy egy márkasúlyból hány darab és milyen finomságú (mekkora ezüstartalmú) érmét állítanak elő.

Igen korán szokássá vált, hogy a pénzze vert márkát vagy fontot nem ugyanúgy osztják részekre, mint a márká- vagy fontszúlyt. Az utóbbi általában unciákra, a márká latokra oszlott, de a dénárokat ritkán számolták unciában és még ritkábban latban. Ehelyett kisebb számítási egységeket vezettek be, például a *solidust*, amely eredetileg bizánci aranypénz volt, de később Európa legtöbb helyén bizonyos számú (helyenként 12, máshol 30) dénárt jelentett. Magyarországon a 12. század óta a 40 dénár jelentésű *penza* (*pensa*) felelt meg neki.

A solidus és a penza önmagában még nem alkotott számítási rendszert. Ilyenről akkortól fogva lehetett beszélni, amikor a font és a márká is új értelmet kapott: azonkívül, hogy megmaradt súlynak, azt a dénármennyiséget is jelenteni kezdte, amelyet szokás volt verni belőle. Megszületett a *dénárfont* (*libra denariorum*, röviden *libra* vagy *talentum*, ugyanúgy, mint a súly), amely hovatovább egész Európában 240 db dénárt jelentett bármiféle pénzből, függetlenül attól, hogy mekkora ezüstsúlyt képviselt. Kialakult tehát a font számítási rendszere, amely Angliában a legutóbbi időkig így festett:

$$\begin{aligned} 1 \text{ font (libra, } \pounds) &= 20 \text{ shilling (solidus, s)} = 240 \text{ penny (denarius, d)} \\ &1 \text{ shilling} &= 12 \text{ penny} \end{aligned}$$

A 240 dénáros fontszámítás korántsem volt általános. Itáliában például a római font ókori beosztása élt tovább a középkorban is, ezért itt a helyi fontok 288 dénárból álltak. Ezt a számítást eleinte Németországban is több helyen követték.

Másutt a *dénármárka* (*marca denariorum*, röviden *marca*) jelent meg hasonló értelemben, azaz mint meghatározott dénármennyiség. Az egy márkára számított dénárok száma helytől és kortól függően igen különbözött, aszerint, hogy a márká súlyát a fontéhoz hogyan viszonyították. Az Itáliában és Nyugat-Európában elterjedt számítás szerint a márká a font kétharmad része volt, tehát a dénármárka 160 vagy 192 dénárt jelenthetett attól függően, hogy a fontra 240 vagy 288 dénárt számítottak. A másik számításmód különösen német területen divott, itt a márkát fél fontnak tekintették, tehát eleinte 120 vagy 144 dénárt számítottak rá, később pedig — kisebb dénárokból — kétszer ennyit: 240 vagy 288 dénárt.

Az olyan pénzt, amely a vert pénztől eltérően nem öltött érmeformát, és csak a számításban létezett, később összefoglaló néven *számítási pénznek* volt szokás nevezni. Ilyen értelemben a számítási font vagy márká mellett használatos volt a 14.

században a számítási forint és a számítási garas is. Emiatt a forrásokban előforduló fizetőeszközök meghatározása, valódi és számítási pénzek megkülönböztetése nem mindig könnyű, sőt olykor szinte lehetetlen.

7a. A magyarországi számítási pénzek áttekintése

„Magyarországon a márkák különféle számításúak és súlyúak” — jegyezte meg Jacobus Berengarii pápai tizedszedő az 1330-as években,¹⁹² ily módon készítve fel számadásainak leendő revizorát szokatlanul nehéz feladatára. A számítási pénzek sokfélesége egyrészt a különböző súlyrendszerek párhuzamos használatából eredt, másrészt a belső piac fejletlenségéből: abból, hogy a 13—14. század fordulóján egységes országos piac helyett — amely egységes pénzhasználatot alakíthatott volna ki — inkább csak helyi piackörzetek léteztek. Ez a pénzügyi változatosság tehát a középkor korábbi századaiból eredt, és fokozatosan csökkent abban a mértékben, ahogyan a pénzforgalom terjedése egységes piaccá formálta az országot. A 14. században tanúi lehetünk a gazdasági és politikai centrum, Buda gyors térhódításának és a helyi márkasúlyok fokozatos eltűnésének. A folyamatot Zsigmond 1405. évi rendelkezése zárja le, amely az Anjou-korban kialakult és a királyi kamara által is átvett budai pénzszámítási rendszert — a százdénáros forintot és a négyforintos márkát — országosan kötelezővé tette, és a számítási pénzek anarchiájának egyszersmindenkorra véget vetett.

A kezdeti sokféleségnek felelt meg a magyarországi pénzforgalom területi tagozódása, amit nagynevű gazdaságtörténészünk, Kováts Ferenc figyelt meg sok évtizeddel ezelőtt. Megállapította, hogy a pénzforgalomban a 14. század elejére négy zóna különült el, amelyek mindegyikére meghatározott fizetőeszköz használata volt a jellemző. Az ország középső megyéiben (Pest, Pilis, Fejér, Esztergom, Hont, részben Nógrád) a *kereskedelmi марка* volt elterjedve; a nyugati országrészben (Moson, Sopron, Vas, Zala, Győr, Komárom, részben Veszprém, illetve a Felvidéken Pozsony, Nyitra, Bars megyékben) a *bécsi dénárok*; délen (Szlavóniában, a Dráván túl, Somogy, Tolna, Baranya megyékben és az Alföld déli részén) a *báni dénárok*, a fennmaradó keleti területeken pedig a *finom ezüstmárka*. Kimutatta azt is, hogyan terjedt el a 14. század első felében, az 1310-es évektől kezdve a garasok használata mind a kereskedelmi, mind a finom ezüstmárka zónájában, tehát az ország középső és kelet-északkeleti megyéiben.¹⁹³ Kutatásait szándéka ellenére nem folytatta, de megállapításai így is alapvetőek a 14. századi magyar számítási pénzek kialakulásának megértéséhez.

A budai марка nagyarányú térhódítása és végső diadala az Anjou-kor fejleménye. A későbbi számítási pénzek vizsgálatából kikövetkeztethető, hogy a

¹⁹² Vat. I/1. 401.

¹⁹³ Kováts: Pénzforgalom. 93–94.

3. tábla. (1)

A számítási pénzek áttekintő táblázata 1350-ig (ezüstérték g-ban)

A budai (királyi) fizetőmárka értékei

- 56 cseh garas (1310–20)=7/10 bécsi M=4/5 budai M=196,43 g.
 56 régi magyar garas (1330–36)=7/10 budai M=171,88 g.
 56 új garas (1345)=2/3 budai M=163,69 g.
 400 királyi d. (1350)=7/10 magyar M=2/3 budai M=163,69 g.
 400 királyi d. (1355–36)=3/4 magyar M=175,38 g.
 320 királyi d. (1338)=7/10 magyar M=2/3 budai M=163,69 g.
 336 királyi d. (1342)=7/10 budai M=171,88 g.
 336 királyi d. (1345–51)=2/3 budai M=163,69 g.

Dénármárkák

- 5 penzás (szlavóniai, báni, zágrábi, somogyi, zalai) M
 200 régi „jó” báni d. (1255–72)=3/4 magyar M=175,384 g.
 200 újabb báni d. (1272–1340)=5/8 magyar M=146,152 g.
 200 báni (Mikcs-)d. (1300 k.–1343)=1/2 budai M=122,768 g.
- 6 penzás (baranyai, pécsi) M
 240 újabb báni d. (1272–1340)=3/4 magyar M=175,384 g.
 240 báni (Mikcs-)d. (1300–1343)=3/5 budai M=147,322 g.
- 7 penzás (szerémi, valkói) M
 280 báni d. (1255–72)=1 budai M=245,5378 g.
 280 duplikált báni d.=1/2 budai M=122,768 g.
- 10 penzás M
 400 régi bécsi d. (1270 k.)=kb. 3/4 magyar M=178,17 g.
 400 széles bécsi d. (1280 k.–1380)=3/4 bécsi M=210,46 g.
 400 királyi d. (1330)=2/3 budai M=163,69 g.
 400 királyi d. (1335–36)=3/4 magyar M=175,38 g.
 400 királyi d. (1338–42)=5/6 budai M=204,62 g.
 400 királyi d. (1345–51)=5/6 magyar M=194,87 g.
 400 „kis bécsi” d. (1332–43)=1/2 budai M=122,77 g.
 400 fehérvári d. (1332–42)=1/4 budai M=61,38 g.

Garasmárkák

- 72 garasos M
 72 cseh garas=9/10 bécsi M=252,55 g.
 72 erdélyi pondus=kb. 1 magyar M=232,61 g.
 72 magyar garas=9/10 budai M=220,98 g.
- 64 garasos M
 64 cseh garas (1310–30)=4/5 bécsi M=224,49 g.
 64 erdélyi pondus=1 erdélyi M=206,77 g.
 64 régi magyar garas (1329–36)=4/5 budai M=196,43 g.
- 60 garasos M
 60 cseh garas (1327–42)=9/10 magyar M=210,46 g.
 60 régi magyar garas (1329–36)=3/4 budai M=184,15 g.
- 56 garasos M
 56 cseh garas (1310–42)=4/5 budai M=196,43 g.
 56 régi magyar garas (1329–42)=7/10 budai M=171,88 g.
 56 új garas (1344–)=2/3 budai M=163,69 g.
 56 számítási gs. (1335–36)=336 d.=3/5 budai M=147,32 g.
 6x56 széles bécsi d.=kb. 3/4 magyar M=176,79 g.

50 garasos M

- 50 cseh garas (1329–42)= $3/4$ magyar M=175,385 g.
 4×50 királyi báni (1323–)=8×50 kis d. (1330)= $2/3$ budai M=163,69 g.
 50 magyar garas (1329–36)= $5/8$ budai M=kb. $3/4$ erdélyi M=153,461 g.
 50 új garas (1344–)= $5/8$ magyar M=146,15 g.

48 garasos M

- 48 cseh garas (1320–42)= $4/5$ kassai M=168,369 g.
 48 régi magyar garas (1329–36)= $7/10$ kassai M=147,32 g.
 48 új garas (1344–)= $7/10$ szepesi M= $2/3$ kassai M=140,308 g.

40 garasos M

- 40 cseh garas= $3/5$ magyar M=140,308 g.
 40 régi magyar garas(1329–36)= $1/2$ budai M=122,77 g.
 6×40 széles bécsi d.(1332–37)=1 bécsi dénárfont=126,28 g.

Bécsi dénárft

240 régi bécsi d.(1280 előtt)=106,90 g.

240 széles bécsi d.(1280 k.–1380)= $9/20$ bécsi M=126,28 g.

Kováts által megfigyelt négy piackörzet helyén a pénzforgalom kialakulása előtt még nem a budai márka divott, hanem a 233,8 g-os *magyar márka kereskedelmi*, ill. *finom ezüst* változata. A kereskedelmi márkát Budán a márkasúly $4/5$ -ének számolták, de Szűcs Jenő kimutatta, hogy ez a számítás nem volt általános. Erdélyben például 6 finom ezüst lat 8 közönséges ezüst lattal volt egyenértékű, azaz a közönséges (kereskedelmi) márka az ezüst márka $3/4$ részét érte.¹⁹⁴ A számítási pénzek vizsgálatából kitűnik, hogy hasonló volt a helyzet a magyar márkával is. A *magyar kereskedelmi (közönséges, fizető) márka* is $3/4$ részét jelentette a 233,8 g-os márkának, azaz pontosan 175,3841 g ezüstöt képviselt. Mivel a márka 48 pondusból állt, egy *közönséges magyar pondus* ezüstsúlya 3,6538 g volt.¹⁹⁵ Ez a márka főként az ország *nyugati* felében volt használatos. *Keleten* inkább a finom magyar ezüstmárkával volt szokás fizetni, amely $9/10$ -e volt a 233,8 g-os márkának, tehát eredetileg egy márka „tizedik égetésű” ezüstöt jelentett és az ezüstsúlya 210,4609 g volt. Ez egyúttal $6/7$ részét tette ki a budai márkának, és a 14. század folyamán *kassai márka* néven emlegették. Ennek egy pondusa 4,3846 g ezüstnek felelt meg.

A pénzforgalom tekintetében is különleges helyzetű országrész volt Erdély. Az itteni viszonyokat az a körülmény tette bonyolulttá, hogy a magyar és a terjedőben

¹⁹⁴ Szűcs i. m. 603–604. Ő egyébként Hóman nyomán úgy véli, hogy a finom ezüst márka Erdélyben a márka $9/10$ -ét, a közönséges márka pedig *ennek $3/4$ -ét* (azaz a teljes márkasúly 0,675 részét, ke-reken $2/3$ -át) jelentette. Az általa idézett forrás szerint azonban láthatóan 16 és 12 latos márkáról, azaz teljes súlyú márkáról és annak $3/4$ részéről volt szó. Mindamellet Szűcsnek igaza lehet abban, hogy az erdélyi márkának volt egy „még teljesebb”, $1/9$ -del nagyobb súlyú változata, amely tehát nem 206,77, hanem 229,74 g-os volt. Erre egy Nagyszébenben talált bronzsúly is utal (vö. fent a 24. jegyzetet). Ezt a márkát azonban tudunkkal nem használták az ezüstofforgalomban, adat legalább is nincs rá.

¹⁹⁵ Ez volt a sajátképpen *pondus*, a magyarországi „fizetőpondus”, s mintegy magától értetődően számol vele a kamara 1335-ben is, 25 akkori dénárt véve 3 pondusnak (DRH. 87: *tria pondera eorundem novorum parvorum denariorum nostrorum, videlicet 25 denarios parvos, 3×3,6538=25×0,43846=10,96 g*).

lévő budai márka mellett helyi márkák is használatosak voltak: mindenekelőtt az erdélyi súly, amely 16/19 része volt a budainak (206,768 g), és ezért — a 19 primszám lévén — igen nehéz volt átszámítani más súlyokra; továbbá a beszercei és a kolozsvári, amelyek súlyát nem ismerjük.¹⁹⁶ A 14. század folyamán többféle próbálkozásnak lehetünk tanúi, amelyek az erdélyi és az anyaországi márkákat próbálták egységes számítási rendszerbe foglalni. A Nagy Lajos és Zsigmond korában használatos számítási pénzek főleg ennek az igyekezetnek köszönhetőek létüket.

Azon a területen, amelyen a 13. században a magyar kereskedelmi márkát használták, tehát az ország nyugati felében, a pénzforgalom elterjedése többféle számítási pénz kialakulását hozta magával. Errefelé igen korán a *penzszámítás* (ld. bővebben a 7b fejezetet) vált általánossá, azaz a márkát 40 dénáros penzákban számolták, a penzát pedig az országrész két szokásos pénznemében: a báni, ill. bécsi dénárokból. Emlékezzünk rá, hogy az 1280-as évek előtt vert „régii” bécsi dénárokból (1 d = 0,44542 g) kerekén kettőt számítottak egy eredeti báni (friesachi) dénárra (1 d = 0,87692 g). Ezen az alapon keletkeztek 1272 előtt az 5 báni penz és a 10 bécsi penz márkák, majd 1272 után a 6 penz, „baranyai” márka, amely 240 újabb báni dénárt (1 d = 0,73077 g) foglalt magába; mindhárom egyenértékűnek tekintették egy magyar kereskedelmi márkával:

5 báni penza = 200 régi báni d = 175,384 g

10 bécsi penza = 400 régi bécsi d = 178,168 g

6 baranyai penza = 240 újabb báni d = 175,384 g

A fenti számítás csupán a penzszámítás eredetét volt hivatott megvilágítani. Igen fontos hangsúlyozni, hogy mindezek a dénármárkák a 14. század folyamán számítási pénzként fungáltak, és *eredeti ezüstértéküket elvesztették*. Ez azt jelentette, hogy a helyi gyakorlatban 5, 6 vagy 10 penza hovatovább ugyanennyi (azaz rendre 200, 240, ill. 400) dénárt jelentett tetszés szerinti, általában „folyó” (*pro tempore currens*) — azaz éppen forgalomban levő — pénzben.

Ebből alakult ki a 14. századra a báni dénárok *garasszámítása*. A friesachi és az eredeti, 1255—1272 között vert báni dénárokból öt volt egyenlő egy finom ezüst magyar pondussal.¹⁹⁷ Az 1272 utáni újabb bániakból szintén öt ért egy közönséges magyar pondust.¹⁹⁸ Miután a pondus helyébe országszerte a garas lépett, természetes volt, hogy a báni dénárok hazájában továbbra is *öt dénárt számítsanak egy garasra*. Ennek folytán az öt penz szlávóniai márkát 40 számítási garassal ($5 \times 40 = 200$), a hat penz baranyait viszont 48 számítási garassal (5×48) vették egyenlőnek, immár függetlenül a báni dénár súlyától.¹⁹⁹

¹⁹⁶ A beszercei márka esetleges súlyára nézve ld. alább a 264. jegyzetet.

¹⁹⁷ $5 \times 0,87692 = 4,3846$.

¹⁹⁸ $5 \times 0,73077 = 3,6538$.

¹⁹⁹ Mint láttuk, az 1330-as évek végén Mikcs bán 0,61384 g-os dénáraiból ugyanúgy öt ért egy garast (ez esetben egy magyar garast), mint a Baranyában forgó 0,5115 g-os királyi dénárokból. Ez utóbbi, kifejezetten számítási garast (ezüstérték: 2,56 g) a pápai tizedszedők „bániakban számított garasnak” (*grossus ... computando in banalibus*) nevezik megkülönböztetésül a cseh és magyar garasoktól (Vat. I/1. 417).

Kelet-Magyarországon, a magyar ezüstmárka forgalmi övezetében a penza-számítás nem honosodott meg. Itt a pénzforgalom később terjedt el, és a 14. század első felében a cseh garason alapuló számítási pénzek, a *garasmárkák* alakultak ki (ld. bővebben a 7c fejezetben). Az ezüstmárka ezzel párhuzamosan szorult ki a forgalomból a fizetőmárkák rovására. A budai ezüstmárka 64 cseh garast, a magyar ezüstmárka 60 garast ért, de a gyakorlatban egyik sem volt használatos. Helyettük a kisebb értékű kereskedelmi garasmárkák terjedtek el: az 56 garasos budai, az 50 garasos magyar és a 48 garasos kassai. Mivel egy garas ezüstértéke 3,5077 g volt, keletkezésük így rekonstruálható:

$$64 \text{ garas} = 1 \text{ budai ezüstmárka} = 224,4928 \text{ g}$$

$$60 \text{ garas} = 1 \text{ magyar ezüstmárka (6/7 budai M)} = 210,4608 \text{ g}$$

$$56 \text{ garas} = 1 \text{ budai fizetőmárka (4/5 M)} = 196,43 \text{ g}$$

$$50 \text{ garas} = 1 \text{ magyar fizetőmárka (3/4 M)} = 175,384 \text{ g}$$

$$48 \text{ garas} = 1 \text{ kassai márka (6/7 budai fizetőM)} = 168,3696 \text{ g}$$

A garasmárkák a dénárpenzákhoz hasonlóan számítási pénzzé alakultak át, és az 1370-es évekig voltak használatban. Kétféle, a szlavóniaiától eltérő garaszámítás kapcsolódott hozzájuk. Ott, mint láttuk, a 13. századra visszamenő gyakorlat alapján öt dénárt volt szokás egy garasra számítani. A *budai és a kassai* márka garasát ezzel szemben 6 *dénárral* számították, valószínűleg azért, mert az 1272 után vert báni dénárokból hat tett ki egy magyar ezüstpondust.²⁰⁰ Az 50 garasos magyar márka számításában pedig kezdettől fogva 4 *báni*, ill. 8 *kis dénár* ért egy garast. Ebben láthatóan az az 1 : 4 értékviszony fejeződött ki, amely a cseh garas és a régi báni, ill. bécsi dénár között fennállt.²⁰¹ A garasmárka tehát mint számítási pénz meghatározott számú dénárt jelentett megjelölt vagy folyó pénzben:

$$\text{az 56 garasos (budai számítású) márka 336 dénárt (6} \times \text{56),}$$

$$\text{az 50 garasos márka 200 nagyobb (4} \times \text{50) vagy 400 kis dénárt (8} \times \text{50),}$$

$$\text{a 48 garasos (kassai számítású) márka 288 dénárt (6} \times \text{48).}$$

Mivel az erdélyi márka — sajátos súlyánál fogva — nem illett bele a garasmárkák rendszerébe, itt a 14. század első felében külön számításmódokkal kísérleteztek (ld. bővebben a 7d fejezetben). Ezek alapja a 3,23075 g ezüstsúlyú erdélyi pondus volt, amely számítási garasként szolgált és — akárcsak az 50 garasos márka esetében — 4 „báni”, ill. 8 kis dénárral vették egyenlőnek. Az erdélyi pondusból 76 ért egy budai márkát,²⁰² és a későbbiekben ezen az összefüggésen alapult a 14. század végi dénárforint-számítás is.

Jelentős lépés volt a pénzrendszer egységesülése felé a *budai computus* megszületése a 14. század közepén (ld. bővebben a 7e fejezetet). Az új számítás két elemből állt össze. Egyfelől az 1340-es évek elején végrehajtott aranyfelértékelés után egy budai márka négy aranyforinttal lett egyenlővé. Másfelől az 1360-as évek elején a

²⁰⁰ $0,73077 \times 6 = 4,38462$.

²⁰¹ $1 \text{ cseh garas} = 4 \times 0,87692 = 8 \times 0,43846 = 3,5077 \text{ g}$.

²⁰² $76 \times 3,23075 = 245,5378$.

kamara olyan dénárt bocsátott ki, amelyből 100 tett ki egy aranyat és 400 egy márkát. Az 1360-as évek végére kialakult computus szerint tehát

1 márka = 4 forint = 400 dénár (10 penza)

1 forint = 100 dénár

A számítási pénzek utolsó korszaka 1378—1405 közé esik. A számítási márkák közül ekkoriban már csak a különböző penzaszámításokkal találkozunk az ország nyugati és déli vidékein. Keleten a számítási márkák szerepét e rövid időre a garasokban számolt *dénárforintok* veszik át (ld. a 7f fejezetben). Ezeknek az volt a rendeltetésük, hogy megkönnyítsék a számolást a magyar és különösen az erdélyi márkával. Ezért a rendszer alapjává az erdélyi pondust tették, amelyből 64 esett az erdélyi, kereken 72 a magyar és pontosan 76 a budai márkára. A pondussal együtt átvették az Erdélyben dívó *négydénáros garasszámítást* is. 1360 után a garas a Szepességet leszámítva mindenütt 4 folyó dénárt jelentett mindaddig, amíg a számítási garas egyáltalán létezett. A helyi márkák egymáshoz viszonyított értékét most számítási forintok fejezték ki, amelyek arányosan az alábbi márkasúlyoknak feleltek meg:

38 garasos (152 dénáros) forint	budai márka
36 garasos (144 dénáros) forint	magyar márka
32 garasos (128 dénáros) forint	erdélyi márka
25 garasos (100 dénáros) „kis” forint	budai dénármárka

A számítási forintok tehát a budai és a helyi márkák értékviszonyát fejezték ki. A 38 garasos forint eredetileg, 1380 körül az aranyforintot jelentette, de az 1390-es években már csak ennek a felét, és a többi forint is arányosan kevesebbet ért.

7b. A penzaszámítás

Azon a hatalmas, Szegedtől Pozsonyig és e vonaltól délnyugatra elterülő vidéken, amelyet Kováts Ferenc a báni és bécsi dénárok forgalmi övezeteként határozott meg, a 13. század közepe óta a vert pénz használata volt az uralkodó. A pénzt magyar módra penzában — azaz 40 dénáros számítási egységekben — számolták, de vidékenként eltérő módon. A penzán alapuló dél- és nyugat-magyarországi dénármákkák a 13. században alakultak ki a friesachi és a bécsi dénárok terjedése során, és használatuk a Zsigmond-korig szakadatlanul kimutatható.

A *szlavóniai (zágrábi, „geréci”, báni) dénármárka*²⁰³ a magyar kereskedelmi márkából származott, és eredetileg öt penza, azaz 200 báni dénárt foglalt magába.²⁰⁴ A 14. század folyamán számítási pénzként élt tovább. Ez azt jelentette, hogy mindenkor öt penzát számítottak rá, immár nemcsak „teljes súlyú jó báni

²⁰³ Zágráb királyi városnak latin *Civitas Montis Grecensis* nevéből 1357: *marca denariorum Grecensium* (*Smic.* XII. 428); 1371: *marca denariorum Grecensium seu Vyenensium* (*Smic.* XIV. 348).

²⁰⁴ 1 magyar kereskedelmi márka=200 báni d=175,384 g.

dénárookban”, azaz a hajdani báni dénárok ezüstértékében,²⁰⁵ hanem bármiféle pénzben, így akár folyó báni vagy királyi, akár bécsi dénárookban.²⁰⁶ Öt penzás volt a *pozsegai* számítás is, de itt 200 „veronai” dénárt vettek egy márkának.²⁰⁷ Ennek a számítás módnak nem ismerjük az eredetét.

A Dél-Dunántúlon az öt báni penzás és az eredetileg ezzel egyenértékű 10 bécsi penzás márka egymás mellett létezett. A *somogyi számítású márka*²⁰⁸ általában öt penzából állt,²⁰⁹ de számolják tíz bécsiben is,²¹⁰ míg a *zalai számításban* a 14. század végén már a 10 penzás márka az általános,²¹¹ de korábban 200 dénárt is számítottak rá.²¹² A *baranyai dénármárka* számítása a szlavóniaihoz hasonlóan a báni dénárokon alapult, de kezdettől fogva egy penzával nehezebb volt, azaz hat penza (240 dénár) tett ki egy márkát. Ez a számítás az 1280-as évek óta ismert,²¹³ és valószínűleg onnan eredt, hogy az 1272 után vert bániakból hat penza ért ugyanannyit, mint öt a régiekből.²¹⁴

²⁰⁵ 1352, Kőrös: *marca bonorum denariorum integri ponderis* (*Smic.* XII. 124); vö. 1349, Kőrös: *marca bonorum den banalium* (A. V. 347); 1354: *marca bonorum den ducalium* (*smic.* XII. 231); 1355: *marca den bonorum banalium* (uo. 312); 1360, Kőrös [I. Károly korára]: *denarii boni banales quorum singuli valent 12 parvulos bagatinos* (*Smic.* XIII. 75); 1366, Kőrös: *marca bonorum denariorum* (DI. 5457; ugyanígy 1387, Kőrös: Zs. I. 330); 1368, Kőrös: *M den. bonorum ... cum 5 pensis* (*Smic.* XIV. 157; ugyanígy 1369: *Smic.* XIV. 183).

²⁰⁶ Mikcs-féle dénárookban Vat. I/1. 163; bécsi dénárookban 1351: *marca denariorum latorum Viennensium ... cum 5 pensis* (A. V. 529), 1361: *marca promptorum den. Vyennensium ... cum 5 pensis* (*Smic.* XIII. 112); kurrens pénzben 1352, Zágráb: *marca denariorum monete nunc currentis, singulis marcis cum 5 pensis computatis* (*Smic.* XII. 127); 1353, Dubica: *marca denariorum nunc currentium* (*Smic.* XII. 153, 158); 1358, Zágráb: *marca den monete pro tempore currentis compoti Zagradiensis* (uo. 475); 1362: *marca bonorum den regalium nunc currentium* (*Smic.* XIII. 208; ugyanígy uo. 473); 1368, Zágráb: *marca denariorum bonorum regalium* (*Smic.* XIV. 112; ugyanígy 1369: uo. 174; 1372: uo. 438 stb.); 1373, Pozsega: *marca den regalium pro tempore currentium ... cum 5 pensis* (*Smic.* XIV. 535); 1389, Kőrös: *marcam bonorum denariorum bardorum* (Zs. I. 2292).

²⁰⁷ 1350: *marca promptorum den Veronensium* (A. V. 375); 1351: *marca denariorum Veronensium compoti de ... Posega* (*Smic.* XII. 4); 1366: *marca den Veronensium* (*Smic.* XIII. 532); 1369: *marca promptorum den. Veronensium ... cum 5 pensis* (*Smic.* XIV. 186); 1363: *marca den compoti de Posaga* (*Smic.* XIII. 310; ugyanígy 1371: *Smic.* XIV. 325); 1394: *computus de Posega* (Zs. I. 3541).

²⁰⁸ 1349: *marca compoti Simigiensis* (A. V. 313); 1353: *marca compoti provincie Symigiensis* (P. II. 408); 1357: *marca compoti Simigiensis* (A. VI. 585).

²⁰⁹ 1348: *marca cum 5 pensis latorum Viennensium* (A. V. 224); 1354: *marca ... cum 5 pensis latorum Viennensium promptorum computando* (A. VI. 199); 1356: *marca ... cum 5 pensis* (Veszp. Reg. 473. sz.); 1358: *marca compoti Symigiensis, marcam videlicet quamlibet cum 5 pensis computando* (Z. III. 137); 1368: *pro marca qualibet 5 pensis computatis* (Veszp. Reg. 627. sz.). A számítás előfordul még 1392-ben is: Zs. I. 2480.

²¹⁰ 1337: *marca denariorum Wyennensium in Simigio currentium, quamlibet marcam cum 10 pensis computando* (Veszp. Reg. 294. sz.).

²¹¹ 1343: *marca latorum Viennensium compoti Zaladiensis* (Veszp. Reg. 370. sz.); 1351: *marca denariorum Viennensium compoti Zaladiensis* (Zala I. 506). A 14. század végén Zalában mindig 10 penzában számolnak.

²¹² 1361: 14 M kétharmada 9 M 3 pensa 14 dénár azaz 1 márkáé 132 d (DI. 5042), ami 200 dénáros márka használatát mutatja.

²¹³ *Hóman*: PT. 384; vö. 1372: *marca denariorum compoti de Baranya* (Z. III. 444).

²¹⁴ $200 \times 0,87692 = 240 \times 0,73077$.

Mivel eredetileg báni dénárokból számolták,²¹⁵ az itthoni „kis bécsi” dénárokból eleinte kétszer annyit, 12 penzát számítottak rá,²¹⁶ később azonban a 6 penza folyó hazai vagy „széles” bécsi dénárban volt értendő.²¹⁷

A báni dénárok *szerémi vagy valkói* számításával, amely a 14. század végén is létezett,²¹⁸ már találkoztunk a báni dénárok tárgyalása során. Ebben a sajátos computusban hét penza (280 db) tett ki egy márkát, ami azzal magyarázható, hogy a Szerémségben nem a magyar, hanem a budai márka dívott és pontosan 280 „régibáni” volt egy budai márka értéke ($280 \times 0,87692 = 245,5378$). I. Károly idején azonban, mint láttuk, már nem ezt a régi pénzt, hanem ennek „duplikáltját”, azaz a felét verték, s ebből vettek hét penzát egy szerémi számítású márkának.²¹⁹ Ezt a márkát a tizedszedők 40 magyar garással számolták ($7 \times 40 = 280$) és a budai fizetőmárka $5/7$ részének — azaz fél budai márkának — vették ($56 \times 5/7 = 40$ gs; 1 budai M = 80 gs.).²²⁰

Keveset tudunk arról a *60 garasos* márkáról, amely az 1330-as években Szeged vidékén volt használatos. Ezt 1338-ban 9 penza „báni”, azaz folyó királyi dénárral számolták, eszerint 184,15897 g ezüstértéket képviselt.²²¹ Mivel ez pontosan $3/4$ budai márkát jelentett, úgy látszik, hogy a keleti országrészben a budai márkára is alkalmazták a fizetőmárkának azt a számítását (1 fizetőmárka = $3/4$ ezüstmárka), amely az erdélyi és a magyar márka computusában volt szokásos. Nem lehetetlen, hogy ez volt ama *lippai* számítás, amelyről a nevéen kívül többet nem tudunk.²²²

Az ország nyugati megyéiben igen korán a bécsi dénáron alapuló *tíz penzás számítású márka* honosodott meg. IV. Béla idején vált szokássá, hogy a bécsi dénárokat is penzában számolják. A 13. században vert „régibáni” bécsiek kb. kétféle báni dénárt,²²³ ebből következően kétszer öt, azaz tíz penzát tekintettek belőlük egyenértékűnek egy márkával, mégpedig eredetileg egy márka „közönséges ezüstrrel” (*marca vel argentum commune*). Ebből következően ez a vidék is a magyar

²¹⁵ 1346: *marca den. banalium, 6 pennis pro qualibet computatis* (A. IV. 649; 1347: A. V. 117; 1349: uo. 260; 1351: uo. 360 stb.).

²¹⁶ 1332–37: *Vat. I/1. 292*, vö. *Hóman*: PT. 384.

²¹⁷ Vö. 1344: *marca den. latorum Viennensium ... cum 6 pennis* (A. IV. 435, 481; 1351: A. V. 509); 1387: *Zs. I. 152*; 1398: uo. 5395.

²¹⁸ 1393: *computus de Valko* (*Zs. I. 2852*).

²¹⁹ 7 *banales pro grosso, marcham pro 40 grossis* (*Vat. I/1. 411–412*); 1346: *marca bonorum et duplicatorum denariorum compoti Sirmiensis* (A. IV. 650); 1351: *marca denariorum promptorum et duplicatorum compoti provincie de Wolkow* (*Smic. XII. 18*); 1361: *marca duplicatorum denariorum pecunie de Wolkow* (Dl. 5038). Ld. bővebben a báni dénárknál.

²²⁰ 108 *marcas* et 16 *grossos, que faciunt marcas Budenses 77 marcas et 24 grossos* ($108 \times 40 + 16 = 77 \times 56 + 24$; *Vat. I/1. 416*).

²²¹ 1338: 56 *grossis Hungariæalibus qui faciunt unam marcam cum dimidia et 4 grossos, 6 banales pro grosso et 60 grossos pro marca computato* (*Vat. I/1. 415*).

²²² 1344, *Arad*: *marca denariorum compoti Lyppuensis* (A. IV. 412).

²²³ *Hóman*: PT. 365 szerint ennek ezüstsúlya 0,4488 g volt. Pénzlába hihetőleg a 240,5 g-os „óbécsi” márkán alapult (1 M=360 d, vö. PT. 364 s ld. fent az 1. fejezet), így a nyersúlya pontosabban 0,66813 g-ra, a színsúlya 0,44542 g-ra tehető. (1/2 báni d=0,43846, mindössze 0,07 g-mal kevesebb.)

kereskedelmi márka elterjedési zónájához tartozott.²²⁴ Ettől fogva a 10 penzás dénármarka mint számítási pénz lassanként általánossá vált az ország nyugati felében, és a 14. században már 400 db bármiféle dénárra vonatkozhatott.²²⁵ Még az 1390-es években is következetesen 10 penzával számították a márkát Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Trencsén, Esztergom, valamint Moson, Sopron, Vas, Győr, Komárom megyékben; kevésbé következetesen Veszprémben és Zalában. Vas megyében a széles bécsi dénár volt elterjedve, és ezt számolták magyar módra tíz penzával.²²⁶ Ezen a vidéken a 10 penzás márkát gyakran „nehéz” márkának (*marca gravis ponderis*) nevezték, ami azt jelentette, hogy nem kis pénzben számolták, hanem bécsi dénárban és hasonló súlyú vagy nehezebb királyi dénárookban. Megjegyzendő, hogy az 1390-ben bevezetett „új dénárból” 10 penza éppen egy bécsi márkával volt egyenlő.²²⁷

Az ország egyes nyugati határvidékein a pénzt bécsi hatásra gyakran *dénárfontban* (*libra denariorum, talentum*) számolták.²²⁸ A font ez esetben éppúgy nem súly volt, mint a márka, hanem számítási egység, amely 240 dénárt — azaz a magyarországi számítás szerint 6 penzát — foglalt magába. Rendszerint a nálunk is forgó bécsi dénárt számolták fontban, de előfordult, hogy a hazai pénzt is.

7c. A garasmárkák

Az országnak ama nagyobbik felén, ahova a penzszámítás nem jutott el, a 14. század első felében többféle *garaszámítás* váltotta fel az addig használatos kereskedelmi, ill. finom ezüstmárkákat. Ezóta az 1370-es évekig a márkát a legtöbb helyen garasokban volt szokás számolni, így próbálták a korábbinál egyszerűbben és pontosabban kifejezni azt az ezüstértéket, amelyet a helyileg használatos márka képviselt.

A két legkorábbi garaszámítás az 1310-es évektől kezdve elterjedő *cseh garasok* ezüstértékén alapult. A cseh garas alkalmas volt rá, hogy kifejezze mindama márkák ezüstértékét, amelyek a bécsi súlyrendszerbe tartoztak, és az 1320-as évek végén már

²²⁴ *Hóman*: PT. 369–371. 200 régi báni, mint láttuk, éppen egy közönséges magyar márkát (3/4 M=175,385 g) ért.

²²⁵ Például 1339 körül: *marca ... parvorum Viennensium ... per 10 pensas* (Vat. I/1. 403); 1395: *marcam ... 400 denariis antiquis, non novis* (Zs. I. 4163); 1399: *marca cum 10 pensis novorum denariorum* (Zs. I. 5889); 1402: *marca denariorum in novis albis denariis longe crucis 10 pensis computando* (Zs. II. 1388).

²²⁶ Vö. *Kováts Ferenc* összeállítását a 14. sz. első felére nézve (NK. 1926. 99 skk.) és a ZsO. indexét.

²²⁷ A nehéz márka területe az 1390-es években nagyjából ugyanaz, mint a 10 penzás márkáé: Veszprém (Zs. I. 53, 1005), Vas (Zs. I. 199, 295, 1027 stb.), Győr (Zs. I. 990), Bars (Zs. I. 234), Hont (Zs. I. 514), Nyitra (Zs. I. 735, 1004, 1160 stb.), Pilis (Zs. I. 1769).

²²⁸ 1353, Pozsony: *libra latorum denariorum Viennensium, libram quamlibet seu talentum cum 6 pensis computando* (A. VI. 45); ezzel számolnak pl. Vas m.-ben (1388: Zs. I. 106 stb.), Pozsonyban (1388: Zs. I. 408; 1389: uo. 992 stb.).

megjelentek az ebben számolt magyarországi márkák: az 56 cseh garasos *budai*²²⁹ (0,8 budai márka) és az 50 cseh garasos *magyar* kereskedelmi márka.²³⁰ Az északkeleti országrészben ekkoriban tűnt fel a 48 garasos *kassai* márka, az 56 garasos budai fizetőmárka 6/7 része.²³¹

A garasszámítás és általában a pénzforgalom térhódításával párhuzamosan szorult vissza a finom ezüstmárka a kereskedelmi márkával szemben. Ahová a garas benyomult, ott a finom ezüstről rendszerint áttértek a Nyugat-Magyarországon szokásos fizetőmárkákra, és ezeknek a súlyát fejezték ki garasban. Az ezüstmárka fokozatosan szorult vissza keletre, legtovább — az 1370-es évekig — Erdélyben maradt használatos.²³² A *magyar* finom ezüstmárka a 13. századból is ismert 210,5 g súlyú 60 garasos márka volt, a magyar márka 9/10-e. A pápai tizedszedők még ebben számoltak az esztergomi egyházmegyében.²³³ Valószínű, hogy északkeleten ennek a 60 garasos magyar márkának a helyét foglalta el még előbb a 48 garasos kassai fizetőmárka. Mindkettő 6/7 része volt a megfelelő (70, ill. 56 cseh garasos) budai márkának.

Mind az 56 garasos budai, mind az 50 garasos magyar márka egy-egy számítási rendszer alapjává vált. Az ország középső részén elterjedt, de másutt is használt budai rendszer fő jellemzője a *hat dénáros számítási garas lett*. Az 1330-as években hat garassal számolták mind a 60 garas esztergomi, mind az 56 garas budai, mind a 48 garas kassai márkákat, amelyek így rendre 360, 336, ill. 288 dénárt tettek ki, immár függetlenül a dénár ezüsttartalmától. Noha ez a számítási garas elsősorban Budához kötődött, eredete nem magyarázható megnyugtató módon a budai márkából. Tekintetbe véve az öt dénáros szlavóniai és baranyai számítás eredetét, keletkezésére egyelőre az látszik a legvalószínűbb magyarázatnak, hogy az 1272 után vert újabb báni dénárokból hat ért egy finom ezüst magyar pondust.²³⁴

A másik garasszámítás az 50 garasos márkán alapult, amely az ország keleti-északkeleti megyéiben és Erdélyben lett uralkodó. Szemben a szlavóniai öt dénáros és a budai hat dénáros garassal, erre a *négy báni, illetve nyolc kis dénáros* garasszámítás volt a jellemző. A dénár, amelyet alapul vettek, bizonyára a IV. Béla-kori eredeti báni dénár volt, amelyből négy ért egy cseh garast.²³⁵ Ezt a pénzt ugyan feltehetőleg nem verték már ekkor, de az értéke nem merült feledésbe. Látjuk majd, hogy ebben számolták az erdélyi márkát az 1310-es években. Az 1320-as évektől a computus az új királyi báni dénárookra épült: az 1323-ban vert nagyobbra és az 1330-tól kibocsátott

²²⁹ 1329: NK. 1926. 104.

²³⁰ 1329, Nagyvárad: *Hóman*: PT. 401. 1337-ben is cseh garasban írtették (*marcam cum 50 grossis, Boemicalibus grossis et novis*, NK. 1926. 104).

²³¹ 1332–37: Vat. I/1. 203 skk. *Hóman*: PT. 401 tévesen állítja, hogy azonos volt a szepesi márkával.

²³² Pl. 1348: *marca fini argenti ponderis Byztriciensis* (Teleki I. 84); 1353: *marca fini argenti* (A. VI. 38); 1353: *marca fini argenti rationis Scybiniensis* (ZW. II. 95); 1362: *marca fini argenti ponderis civitatis de Clusuar* (ZW. II. 195).

²³³ Ld. a fizetett tized összegét Bars és Hont megyékben: Gy. I. 424, III. 171.

²³⁴ $6 \times 0,73076 = 210,461/48 = 4,3846$ g.

²³⁵ $4 \times 0,87692 = 3,5077$.

fele értékű kisebbre. Négy nagyobb és nyolc kisebb tett ki egy *számítási garast*, amelynek az ezüstértéke így 3,27384 g lett, a cseh garasnál 6,66%-kal kevesebb.²³⁶ 75 jutott belőle egy budai márkára és 50 egy budai dénármárkára.

A cseh garasokon alapuló két computus tehát így festett:

Márka:	Budai	Magyar	Kassai	Erdélyi
Teljes súly	70	(66,66)	60	(58,94)
	1 garas = 6 (báni) dénár			
Finom (32/35)	64	—	—	(53,89)
Finom (9/10)	(63)	60	—	—
Közönséges (4/5)	56	—	48	—
	1 garas = 4 báni = 8 dénár			
Közönséges (3/4)	—	50	—	(44,21)

Végső soron ez a computus volt az alapja valamennyi garasmárka-számításnak, amelyet ettől kezdve az 1370-es évekig szelvében használtak az ország keleti felében. A két „szabálytalan” súlyú márka, az erdélyi és a szepesi azonban nem illett bele, ezért velük kapcsolatban, mint majd látni fogjuk, egyéb számításmódokkal kísérleteztek mindaddig, amíg az 1370-es években sikerült őket a dénárforintok keretében egy átfogó computusba illeszteni.

A garasmárkák igen hamar függetlenedtek a cseh garasok, ill. báni dénárok ezüstértékétől, és a báni dénármárkákhoz hasonlóan számítási pénzzé alakultak át. 1329-ben megjelent a színen az egynyolcaddal kisebb súlyú magyar garas, amelyből 80 tett ki egy budai márkát. Az új budai computust először ennek az ezüstsúlyához próbálták idomítani. Ebben láthatóan az volt az elgondolás, hogy amiként a magyar garas arányosan kisebbített mása a csehnek, ugyanúgy a számítási rendszernek is ehhez kell igazodnia: 64 magyar garas (196,43 g) legyen tehát a finom ezüst és 56 magyar garas (171,88 g) a közönséges ezüst márka.²³⁷ Az új finom ezüstmárkának azonban eképpen ugyanazt az értéket kellett volna képviselnie, mint a korábbi budai fizetőmárkának (mivel 64 magyar garas = 56 cseh garas), ezért zavart okozott és tartósan nem terjedt el, csak elvétve találkozunk vele.²³⁸ A fizetőmárkák ellenben jól beváltak, és számítási pénzként rögzültek.

Az 56 garasos budai számítású garasmárka (*marca grossorum computi/numeriationis Budensis*) „garasa” 1340 körül már egyszerűen hat dénárt jelentett. 1342-ben a tizedszedők minden pénznemet erre a számítási pénzre kalkuláltak át olyképpen, hogy

²³⁶ $4 \times 0,81846 = 8 \times 0,40923 = 3,27384$.

²³⁷ 1330: ex quibus [scil. grossis] 64 pro marca fini argenti, 56 vero pro marca communi dari [teneantur] (*Hóman*: KR. 258); ugyanígy 1335: DRH. 86; 1336: DRH. 91.

²³⁸ Ebben számoltak a tizedszedők a váradi egyházmegyében: M fini argenti, pro qualibet M 56 grossos (Vat. I/1. 41).

különféle pénzből — bécsi, báni, esztergomi dénárokból — hatot vettek egy „garasnak”.²³⁹

A *kassai számítású garasmárka* (*marca grossorum computi Cassensis*) északkeleten volt elterjedve. 6/7 része volt a budainak, azaz mindenkor 48 garast és ugyancsak hat dénárt számítottak rá folyó dénárokból (1 M = 288 d). Az 1370-es évekig élt, ezután csak kivételesen említik.²⁴⁰

A *szepesti számítású márka* (*marca computi Scepusiensis*)²⁴¹ ugyancsak 48 garasból állt, de itt egy garasra öt dénárt volt szokás számolni (1 M = 240 d). Míg a kassai márka a budainak volt 6/7-e, a szepestit, úgy látszik, a magyar márka 6/7-ének tekintették.²⁴²

A keleti országrész általánosan használt fizetőmárkája 1330 tájától szintén az 1370-es évekig az *50 garasos magyar garasmárka* volt. Az egri, váradi, erdélyi és csanádi egyházmegyékben, a Szepességtől Temesig sűrűn találkozunk vele.²⁴³ Temesben még a 15. század elején is egy olyan 200 új dénáros „közönséges” márkát használtak, amely az 50 garasos márka leszármazottja lehetett ($4 \times 50 = 200$).²⁴⁴ A kisebb dénárokból garasonként 8-at, azaz összesen 10 penzát ($8 \times 50 = 400$) foglalt magába.²⁴⁵

Erdélyben és néha a Tiszántúlon is az 50 garasos fizetőmárkának a *72 garasos finom ezüstmárka* felelt meg.²⁴⁶ Az utolsó finom ezüstmárka már csak Erdélyben fordul elő az 1350-es években, ez *80 garasos* volt.²⁴⁷ Ugyanitt a dénárforintok korában, 1376—1408 között egy *100 garasos dénármárka* helyettesítette a korábbia-

²³⁹ Vat. I/1. 431.

²⁴⁰ *Höman*: PT. 400–401. Ebben számoltak a pápai tizedszedők Abaújban (Vat. I/1. 203, 205 stb.), de előfordul Szabolcsban is (1340: NK. 1926. 105). Késői említések 1389, Gömör: Zs. I. 879; 1406, Szatmár: Zs. II. 4769.

²⁴¹ Elvéve az 1370-es évek után is előfordul (1397: *marca monete usualis numeri et computi Scepusiensis*, Zs. I. 4940).

²⁴² Ld. alább a dénárforintoknál.

²⁴³ A tizedszedők ebben számoltak az egri püspökség nagy részén (Vat. I/1. 204, 205 stb.), és ebben fizetett az erdélyi egyházmegye szatmári főesperese 1332-ben (Vat. I/1. 105, vö. uo. 124). Rövidesen az egész keleti országrészben általános: Erdélyben (1337: NK. 1926. 104; 1340: Bánffy I. 110; 1353: F. IX/2. 178; 1356: A. VI. 503; 1368: F. IX/4. 156), Szatmárban (1332: A. IV. 104; 1337: NK. 1926. 104), Szabolcsban (1330: F. IX/1. 251, hibásan 1330-i kelettel; 1342: A. IV. 162; A. IV. 162; 1350 körül: *Kállay* 1026. sz.), Temesben (1341: Temes 67), Egerben (1340: Vat. I/1. 424; 1355: A. VI. 275), Biharban (1351: A. V. 515) és Közép-Szolnokban (1374: TT. 1889. 554).

²⁴⁴ 1407: *marcas vulgares ... id est cum 200 den. nove monete computatas* (Zs. II. 5768; ugyanígy 1408: Zs. II. 6103).

²⁴⁵ 1332, Erdély: *den parvos, de quibus 8valuerunt l grossum* (Vat. I/1. 91); 1334: *marcam cum 10 pensis computando, pro 3 M-is solvit 150 grossos* (Vat. I/1. 124); 1353: *M-m in 50 grossis, 10 pensis den. computando* (Erdély: F. IX/2. 178).

²⁴⁶ 1338, Erdély: NK. 1926. 104. 1345-ben Szatmárban 200 márka zálogösszeget 139 márkának vesznek (TT. 1889, 538), ami azt jelentette, hogy az 50 garasos közönséges márkát 72 garasos finom ezüst márkára számították át ($50 \times 200 = 10\ 000$; $139 \times 72 = 10\ 008$).

²⁴⁷ *M argenti ... 80 grossis computando* (1352: A. V. 539; ugyanígy 1355: ZW. II. 112; 1358: ZW. II. 156Ö).

kat.²⁴⁸ Mindezek a márkák már a sajátos erdélyi garasszámításon alapultak, amelyről alább külön lesz szó.

A Nyugat-Dunántúlon a pápai tizedszedők a győri püspök és egyházmegyéje által fizetett összegeket 40 garasos márkával számolták el. Ez később nem fordul elő és valószínűleg az errefelé használatos hat penzás ($6 \times 40 = 240$ dénáros) bécsi dénárfontot jelentette, a tizedszedők legalábbis ennek megfelelően számolták át budai pénzre.²⁴⁹ A 40 garasos — valójában hét penzás — szerémi márkáról a báni dénárok kapcsán ejtettünk szót.

Az egyes garasmárkákat rendszerint egyszerűen garasértékben számították át egymásba, azaz a 48 garasos kassai márkát a budai márka (56 garas) $6/7$ részének,²⁵⁰ az 50 garasos magyart pedig $50/56$ részének vették.²⁵¹ Olykor azonban, főleg perekben, gondosabb átszámítás is előfordult, így figyelemmel voltak a cseh és magyar garas különböző értékére,²⁵² vagy a garasnak hat, ill. négy dénáros számítására.²⁵³

7d. Az erdélyi computus

Az erdélyi pénzszerelési rendszer bonyolultságánál fogva különleges helyet foglalt el a 14. század első felének computusai között. A bonyolultságot több tényező okozta. Mindenekelőtt az, hogy az ott használt helyi súly, az erdélyi vagy más néven gyulafehérvári márka semmilyen magyarországi súllyal nem állt rokonságban. Mint emlékszünk, $16/19$ része volt a budai és $84/95$ része a magyar márkának, átszámítása

²⁴⁸ 1404: Zs. II. 3207; 1408: uo. 6084. Felbukkan Turócban is (1410: marcam ... per 100 grossos, grossum vero per 4 den. parvos antique monete computando, Zs. II. 7910). Ez a 25 garasos forint (ld. alább) használatából eredhetett. $1M=4ft=4 \times 25=100$ gs.

²⁴⁹ marca computata ad 40 grossos; 90 M=64 M=16 gs. ad numerum Budensem; 56 M=37 budai M+8 gs. (Vat. I/1. 182). Mivel a budai márka $6 \times 56 + 336$ bécsi dénárt ért, a 40 garasos márka $6 \times 40 = 240$ bécsi dénárt jelent.

²⁵⁰ 1332: 12 kassai M=10 budai M+16 gs. (Vat. I/1. 204); 15 kassai M=12 budai M+48 gs. (uo. 214).

²⁵¹ 1340: az egri püspök fizet 50 grossos pro marcha; 46 M=41 budai M= 4 gs ($46 \times 41 \times 56 + 4 = 2300$ gs; Vat. I/1. 424).

²⁵² 1344-ben a nádor Szabolcsban 5 márka fejében 6 garas híján 5 márkát (azaz 6 garassal kevesebbet) ítélt fizendőnek (Kállay 772. sz.), másszóval az 56 magyar garasos márkát (egy garas eltéréssel) a helyi 50 cseh garasos márkára számolta át ($5 \times 56 = 280$ magyar gs. = $5 \times 50 - 5 = 245$ cseh garas). Egy ízben, úgy látszik, tizedszedők is az 56 magyar garasos márkát 40 cseh garasos márkára számították át, 1500 magyar garast (27 M Budenses minus 12 gr.) 1307 cseh garassal (32 M cum dimidia et 7 gr.) véve egyenlőnek (Vat. I/1. 417; a pontos eredmény 1312,5 garas lett volna).

²⁵³ Egy Bereg megyei birtok ára 1348-ban 44 budai márka volt, marcam cum 56 grossis computando. Ezt az összeget 1378-ban 73,5 márkára és 1 ft-ra számították át (Z. IV. 72). Ez azzal magyarázható, hogy a 44 márka hat dénáros garassal számolva 14 784 dénárt ért, a második összeg pedig 50 garasos márkában s 21 garasos forintban ugyanennyit ($44 \times 56 \times 6 = 50 \times 73,5 + 21 \times 4$). A birtok vételekor 1348-ban 21 magyar garas ért egy forintot. — 1398-ban Pest megyében 210 ft-ot in parva et antiqua moneta, ami ezüstértékben 21 magyar márkát ért (1000 kis d=10 kis ft=1 magyar M), 24,5 márkára számították át (Zs. I. 5430), ami azt jelenti, hogy az 56 garasos királyi márkát 48 garasos márkában fejezték ki.

ezért nem volt könnyű, és már Gentilisnek is sok gondot okozott. Emellett az országban itt élt a legtovább az „ezüstrúdvaluta”, azaz a mérlegelt ezüstben történő fizetésmód,²⁵⁴ a finom ezüsten kívül pedig, amellyel itt is, mint általában Kelet-Magyarországon, előszeretettel számoltak, mindig forogtak olyan pénzek, amelyek minősége gyengébb volt. Azt is tekintetbe kellett venni, hogy Erdélyben a gyulafehérvárin kívül más súlyok is használatban voltak: a besztercei, a kolozsvári, valamint a 14. század elejétől mind jobban terjedő budai márka. A fizetések tehát különböző súlyú márkákban és különböző minőségű ezüstpénzben történhettek. Hogy mikor melyikben, azt a helyi computus volt hivatva jelezni, egyszerű tehát eleve nem lehetett.²⁵⁵

Az erdélyi számítási rendszerek rejtélyét a közelmúltban Szűcs Jenő tisztázta. A báni dénárok súlyát és árfolyamát illetően Hóman hibás adataival kellett dolgoznia, ennek ellenére oly mértékben sikerült a rendkívül bonyolult problémát kibogoznia, hogy eredményei a helyesbített dénársúlyokkal még meggyőzőbbé válnak. Minthogy tanulmánya a teljes forrásanyagot is tartalmazza, az alábbiakban csupán röviden összegezem kutatásainak végeredményét, azokkal az igazításokkal, amelyeket az alapadatok megváltozása tett indokolttá. Ezek érdemben egy kérdést érintenek csupán: azt, hogy az egyes computusokat mely márkákra kell vonatkoztatnunk.

Mivel az erdélyi márka, mint láttuk, nem illeszkedett a garas-computusba, a márkát itt „régí” báni dénárokból, a dénárokat pedig az 1330-as években sajátos módon latban számolták.²⁵⁶ A leggyakrabban 11 régi báni dénárt vettek egy latra (*marca antiquorum banalium, 11 pro lotone*), ami azt jelentette, hogy egy márka $11 \times 16 = 176$ báni dénár értékű volt. Ez a számításmód felmerül már 1320 körül mint erdélyi sajátosság, az 1330-as években pedig még jó néhányszor előfordul. Emellett felfelbukkan ugyanott egy másik számítás, amelyben egy latra 12 dénárt (*12 pro lotone*) — mégpedig ugyancsak „régí báni” dénárt — számoltak. Végül egy ízben, 1335-ben és szintén Erdélyben, 10 dénáros lattel (*10 pro lotone*) is találkozunk, és Szűcs Jenő kimutatta, hogy hallgatólagosan ugyanezt a számítást alkalmazták egy 1331. évi erdélyi fizetésben is.

A báni dénárokhoz hasonlóan latban számolták a 2/3 ezüstartalmú kis dénárokat is, mégpedig a színezüst márka értékében (*ad rationem argenti*) számítva őket. Négyféle számításuk fordul elő: latonként 32, 33, 34, ill. 36 dénár; ötödikként találkozunk még — a latszámítás mellőzésével — egy 60 garasos márkával is.²⁵⁷

Szűcs Jenő legfontosabb megállapításai ezzel kapcsolatban a következők:

1. A többféle computussal többféle — a budai, a magyar, az erdélyi — márka ezüstértékét óhajtották kifejezni.

²⁵⁴ Szűcs i. m. 595. Még 1347-ben is budai finom ezüst márkával fizetnek Erdélyben (A. V. 142), 1350-ben kolozsvári ezüstmárával (*M argenti cum pondere de Clusuar, A. V. 413*).

²⁵⁵ Szűcs i. m. 601–602.

²⁵⁶ Kivételesen még 1384-ben is előfordul Erdélyben a *marca antiquorum banalium, quemlibet banalem 3 denariis computando* (ZW. II. 586; korábban ld. pl. 1345: A. IV. 487).

²⁵⁷ Szűcs i. m. 604–616.

2. A számításmódokban a *banalis* kétféle pénzre vagyis két különböző súlyú báni dénárra vonatkozott.

3. A kis dénárak számával a színezüst márkát jelezték, míg a báni dénárokéval annak 2/3-át, illetve 3/4-ét, vagyis a fizetőmárkát.

4. A computusokban a garas számítási garasként szerepel mint 3, ill. 2,666 „régii” *banalis*, valamint 8 kis dénár egyenértéke.

Szücs Hóman nyomán 0,91, ill. 0,73 g ezüstértékű pénzekkel számolt. Valójában a computusok egy esetben az eredeti báni dénáron (0,87692 g), a többi esetben a 0,81846 g színsúlyú, 1323-tól vert királyi báni dénáron alapultak. A kétféle dénár közt a viszony tehát nem 3 : 2,666 volt, mint Szücs vélte, hanem 3 : 2,8. Ez a tény azonban a végeredmény szempontjából mellékesnek bizonyul.

Az eredeti „régii” bániak Erdélyben csupán egyszer, az új királyi dénárak megjelenése előtt fordulnak elő, feltehetően csak számítási pénzként. Rufinus pápai adószedő 1317—20 között az erdélyi egyház adóját olyan márkában hajtotta be, amely 176 báni dénárt tett ki, és számítása szerint 3 aranyforintot ért, ugyanannyit, mint a Pécssett ugyanekkor 240 újabb bánival számított márka. Mindkét márka nyilvánvalóan fizető- és nem ezüstmárkát jelentett. (Az utóbbiak aranyára ugyanis 3,5 ft körül kezdődött.) 3 arany 48 cseh garasnak felelt meg, és Rufinus valószínűleg azért számolt kényelmi okokból ennyivel, mert a fizetőmárka mindenütt 48 pondusból állt, a pondus súlya pedig közel állt a garaséhoz. A számítás valójában nem volt pontos, mert a Baranyában használatos magyar fizetőmárka 50 cseh garast ért, az erdélyi közönséges márka pedig kb. 44 garast.²⁵⁸ Ez utóbbi értéket azonban elég pontosan kifejezte a 176 báni dénár, minthogy egy cseh garas pontosan négy báni értékével volt egyenlő ($4 \times 44 = 176$).

A továbbiakban ez a 3,23076 g-os erdélyi pondus²⁵⁹ lett a helyi számítási rendszer gerince. Ebben számolták az 1323-ban, illetve 1330-ban megjelenő királyi báni dénárokat, melyek közül az „új” (0,40923 g), mint emlékszünk, „duplikált” azaz fele értékű változata volt a „réginek” is nevezett elsőnek (0,81846 g). A nagyobból kb. négy, a kisebből nyolc jutott egy erdélyi pondusra,²⁶⁰ amelyet ettől fogva garasnak volt szokás nevezni. Ez volt az a számítási garas, amelyen a Szücs Jenő által rekonstruált computusok is felépültek.

Az 1330-as években előforduló erdélyi computusok közül az volt a legelterjedtebb, amelyben 12 *bánit*, ill. 32 *kis dénárt* számítottak egy latra. Egy fizetőmárka tehát kerekén 192 (12×16) bánit,²⁶¹ ill. egy színezüst márka (*ad rationem argenti*) 512 (32×16) kis dénárt, azaz 64 számítási garast foglalt magába. Ezt Szücs a magyar márkának vélte, de biztos, hogy valójában az erdélyi márkát jelentette, mert 64 erdélyi pondus éppen egyenlő volt egy teljes erdélyi márka súlyával.

²⁵⁸ 1 erdélyi fizetőmárka=3/4 márka=155,0765 g; 44 cseh garas=154,338 g.

²⁵⁹ $155,0765/48=3,23076$.

²⁶⁰ Az eltérés mindössze 0,04 g ($4 \times 0,81846=8 \times 0,40923=3,274$).

²⁶¹ $192 \times 0,81846=157,144$.

Egy másik computus, a *36 pro lottone* a magyar márkát fejezte ki, ez márkánként 576 (36×16) kis dénárnak, azaz 72 számítási garasnak felelt meg, ez az érték pedig elég jó közelítéssel (232,61 g) egyezett a 233 g-os magyar márkával.

A *60 garasos*, azaz 480 kis dénáros márka, amely az esztergomi érsekséghez tartozó szebeni dékánátus területén volt használatban, feltehetően a budai márkával volt azonos. Az 1330-as években a budai finom ezüstmárka, mint láttuk, rövid ideig 196 g-os volt, mert ennyi volt 64 magyar garas értéke. Pontosán ennyi volt azonban 480 kis dénár ezüstértéke is. Bániakban 160 dénárral (*10 pro lottone*) fejezték ki, azaz a márkasúly $2/3$ részével, alkalmasint azért, mert a budai dénármárka is $2/3$ -a volt a márkának.

Lehetségesnek tartom, hogy egy további, ritkán felbukkanó computus a *besztercei* márkát jelezte.²⁶² Ennek súlyára Szűcsnek egy adatából próbálhatunk következtetni, amely szerint 5 besztercei márka, úgy látszik, 5,5 erdélyi márka közönséges ezüsttel volt egyenlő.²⁶³ Ha csakugyan így van, akkor a besztercei márka súlyára 170,5836 g-ot kapunk,²⁶⁴ ami 52,8 erdélyi pondussal volt egyenlő. Mármost a kérdéses computusban 33 *kis dénárt* számoltak egy latra, azaz 528 kis dénárt, ill. *66 garast* egy márkára. 52,8 pondus éppen tízszerese a dénárok számának és $4/5$ része a garasokénak. Az értékek nyilvánvalóan kapcsolatban vannak egymással. Azt azonban, hogy milyen megfontolások rejlettek a computus illetően elrendezése mögött, nem sikerült felderítenem.

Még egy ritka computus fordul elő az erdélyi adatokban: a *34 pro lottone*, azaz a *68 garasos* és 544 kis dénáros márka. Szűcs Jenő alighanem joggal tartja ezt a 220,9 g-os budai finom ezüstmárka megfelelőjének.²⁶⁵

Megjegyzendő, hogy Szűcs megfigyelése szerint az 1330-as években egy másik aprópénz is forgott Erdélyben, amely nem fele, hanem $3/8$ -a volt a királyi banalisnak. Elég valószínű, hogy ez ugyanaz a pénz volt, amely a Dunántúlon „kis bécsi” vagy „duplikált báni” néven volt ismert, és pontosan a felét érte a Mikcs-féle zágrábi dénároknak. Ezüstsúlya (0,30692 g) valóban úgy aránylott az 1323. évi „régii” bániakhoz, mint 3 : 8. Szokás lett, hogy ebből a kisebb dénárból is *per analogiam* nyolcat foglalnak össze egy garassá, ami azért is előnyös volt, mert ez a számítási garas éppen századrészét tette ki a budai márkának.²⁶⁶

A Szűcs által rekonstruált erdélyi computusok csak az 1330-as években fordulnak elő forrásainkban. A következő évtizedekben a számolást nem ezekben, hanem más számítású garasmárkákban végezték. Az 1370-es évekig a már tárgyalt *50 garasos* vagy másként 10 penzás fizetőmárka volt a legelterjedtebb, ezüstmárkában pedig eleinte a *72 garasos*, majd az 1350-es években a *80 garasos* márka felelt meg neki. Ez utóbbival Erdélyen kívül nem találkozunk.

²⁶² Előfordul még 1348-ban is: *marca fini argenti ponderis Byztriciensis (Teleki I. 84)*.

²⁶³ Szűcs i. m. 602, 39. jegyzet.

²⁶⁴ $5 \text{ besztercei ezüstmárka} = 5,5 \text{ erdélyi fizetőmárka} = 5,5 \times 155,0765 = 852,92075 \text{ g}$. Ebből 1 besztercei $M = 170,5841 \text{ g}$.

²⁶⁵ $68 \times 3,23076 = 219,69$; $544 \times 0,40923 = 222,62$.

²⁶⁶ $8 \times 0,30692 = 2,45536$.

Ezek a márkaszámítások többféle eredetűek lehetnek. Az alábbi összeállítás több lehetséges magyarázatot is kínál:

50 magyar garas = 1 erdélyi fizetőmárka²⁶⁷

50 erdélyi pondus = 400 kis dénár = 1 budai dénármárka²⁶⁸

72 magyar garas = 9/10 budai márka²⁶⁹

72 erdélyi pondus = 1 magyar márka²⁷⁰

80 magyar garas = 1 budai márka²⁷¹

80 kis számítási garas = 1 finom ezüst budai márka²⁷²

7e. A budai forintszámítás

A budai garasmárka mint fizetőmárka az 1350-es évek végéig használatban maradt,²⁷³ de a budai computusban a számítási garast az 1340-es évek elején a forint (*dénárforint, florenus denariorum*) és a színezüst márka váltotta fel.²⁷⁴ Nyilvánvaló, hogy az új számításmód összefüggött a valutareformmal, azaz az aranyforintnak 1342–45 között történt felértékelésével. Mivel egy színezüst budai márka a reform után négy forinttal lett egyenlő, ezóta a *márkára Budán mindig négy forintot számítottak*.²⁷⁵ Ez persze azt is magával vonta, hogy a számítás alapja a fizetőmárka helyett az ezüstmárka lett. A forint újabb, 1372 körüli felértékelésével ez a computus elvesztette ugyan a létalapját, hiszen ezután a budai márka kevesebbet ért négy forintnál. Ekkorra azonban a computus két újabb elemmel gazdagodott, és így túlélte nemcsak a devalvációt, hanem a következő századot is. (Helyenként továbbra is megmaradt a márka = 4 aranyforint számítás, ami azt jelentette, hogy a márkát itt ezentúl a bécsi márka értékében számolták. Ezt *liptói számításnak* is nevezték.²⁷⁶)

²⁶⁷ $50 \times 3,06922 = 153,46$ g; fizetőmárka = 155,08 g.

²⁶⁸ $50 \times 3,23076 = 161,54$; $400 \times 0,40923 = 163,69$ g = 1 budai dénármárka = 2/3 budai márka.

²⁶⁹ $72 \times 3,06922 = 220,98$ g.

²⁷⁰ $72 \times 3,23076 = 232,61$.

²⁷¹ $80 \times 3,06922 = 245,54$.

²⁷² $80 \times 2,45536 = 196,43$.

²⁷³ 1347, Heves és 1349, Sáros: NK. 1926. 108; 1350, Szatmár: uo. 109; 1351, Gömör: A. V. 524; 1359, Bács: *marca compoti Budensis ... cum 56 grossis* (D1. 4920). Lajos 1351. évi törvénye szerint 14 magyar garas tett ki egy fertót (DRH. 131), a márkát tehát 56 magyar garassal (=2/3 budai márka) számították. Ezóta a fizetőmárka általában 2/3 márkával volt egyenlő.

²⁷⁴ 1349. Gömör: *birtokzálogosítás pro 100 marcis grossorum compoti Cassensis, sed in florenis, prout tempore redemtionis eiusdem in hoc regno Hungarie pro grossis cambire inciperent* (A. V. 272). Vö. 1346: *marcas compoti Budensis cum latis Viennensibus aut cum florenis* (A. IV. 646); 1348: *marca florenorum et grossorum compoti Cassensis* (A. V. 252); 1353, Gömör: *marca promtorum florenorum compoti Cassensis* (A. VI. 44).

²⁷⁵ 1348, Buda: *marcam cum 4 florenis computando* (A. V. 246; ugyanígy 1351, Buda: A. V. 463); 1351: *marca compoti Budensis, scilicet cum 4 florenis* (A. V. 524); 1355: *marca Budensis, marcam cum 4 florenis* (A. VI. 276); 1362: D1 5262 stb.

²⁷⁶ *florenus compoti Liptouiensis*, 1391: Zs. I. 2211, 2278. Ezt használták Selmecbányán is (1387–1403: *Fejérpataky* 34, 38). 1400-ban az egrí vikárius is ebben számol (*marcam ... 4 florenis aureis*, Zs. II. 12).

Az egyik, a maradandóbb új elem a *százaz számítású forint* megjelenése volt. Ez voltaképpen a régi tíz penzáz, azaz 400 dénáros márkaszámítás szellemes egyesítését jelentette az új négyforintos márkával, azaz egy forintra immár 100 dénár esett. Számítási forint ezt megelőzően nem létezett, a forint mindig az aranyforintot jelentette. Az új számítás azzal született meg, hogy a kamara 1362-ben — vagy kevéssel előbb — olyan új dénárt bocsátott ki, amelyből 100 ért egy aranyat. Az új pénz alig egy-két évig, 1365-ig forgott, de a vele való számítás annyira kényelmesnek bizonyult, hogy továbbra is megmaradt és hamarosan állandósult. A 100 dénárral számított forint az 1360-as évek végétől általánosan elterjedt az ország nagy részén, Vastól Zemplénig és Honntól Temesig.²⁷⁷ Később „százaz” (*centenarius*) forintnak nevezték²⁷⁸ és folyó dénárban számolták.²⁷⁹ Ha az 1390 utáni kis dénárokból állt, akkor „kis” vagy „rövid” forintként (*florenus parvus sive brevis*) emlegették.²⁸⁰

A másik új elem a budai computusban a *négydénáros számítási garas* átvétele volt. Korábban, mint láttuk, Budán hat dénárral számolták a garast, ez volt érvényes Nagy Lajos uralma kezdetén, sőt bizonyára az 1350-es években is. Az új százaz forint bevezetésével egy időben a kamara „hivatalosan” áttért a négy dénáros garasra.²⁸¹ Ezentúl mindaddig, amíg a garasszámítás egyáltalán létezett, azaz a 15. század elejéig ez maradt az országosan érvényes számításmód.²⁸² E számítási garasnak már természetesen régen semmi köze nem volt sem a cseh, sem az egykori magyar garasok ezüstértékéhez, hanem négy folyó dénárt jelentett.

Az 1360-as évek végére kialakult új budai számítási rendszer tehát a következő volt:

1 márka = 10 penza = 400 dénár

1 márka = 4 forint = 400 dénár

1 forint = 100 dénár

A számítási garas nem épült be ebbe a rendszerbe, éppen ellenkezőleg, az volt a rendeltetése, hogy a rendszertől függetlenül a dénár értékét az aranyforinthez képest kifejezze. 1366-tól, a szerezendénárok kibocsátásától kezdve a budai computusban kétféle forint létezett: a számítási forint, amely mindig 100 dénárt jelentett mindenféle pénzben, valamint a valódi aranyforint, amelynek mindenkori dénárárfolyamát számítási garasban fejezték ki. 1364-ben 25 garasosnak, 1366—1371 között 33 garasosnak (= 132 dénár), a forint felértékelése után 37,5, majd 40 garasosnak (= 150, ill. 160 dénár) mondták.²⁸³

²⁷⁷ 1367, Vas: pro quolibet floreno 100 denarios (I. 91 732); 1368, Pilis: flor. cum 100 den. (D1. 5664); 1369, Szatmár: marcam ... cum 4 florenis, florenum ... cum 100 den. (D1. 5741); 1370, Szatmár: flor. 100 den. computato (D1. 38 184) stb.

²⁷⁸ 1391: Zs. I. 2195; 1394: uo. 3310; 1398: uo. 5347, stb.

²⁷⁹ 1394: florenus 100 den. computando cum moneta pro tempore currenti (Zs. I. 3494).

²⁸⁰ Zs. II. 916.

²⁸¹ 25 garasos forintot, amely 100 ekkori dénárt jelentett, először 1364-ben Selmecbányán említenek (*Fejérpataky* 3).

²⁸² Kivéve a különleges szepesi számítást, ahol 1 gs.=5 den.

²⁸³ Ld. a Királyi dénárok c. fejezetben.

Az új budai computusban végleg megváltozott a *fizetőmárka értéke*. Ez, mint láttuk, eredetileg a márka 4/5 részének, azaz 56 cseh garasnak felelt meg. Amióta 2/3 finomságú „bécsi” dénárokat vertek, ezekből a márka 2/3 részét tekintették fizetőmárkának, míg magyar garasokból továbbra is 56-ot, azaz 7/10 márkát ($1 M = 80$ garas). A Lajos-kori új garasokban számolva, amelyekből 84 tett ki egy budai márkát, a dénármárka és az 56 garasos márka értéke immár egybeesett: mindegyik a budai márka 2/3-ával volt egyenlő. Ezóta fizetőmárkának mind általánosabban 2/3 márkát volt szokás tekinteni.

7f. A dénárforintok kora

A budai dénárforint megszületése után nem sokkal a keleti országrész helyi számításaiban is helyi dénárforintok szorították ki a garasmárkákat. Ez utóbbiakkal 1375 után alig találkozunk, helyettük viszont mindenfelé megjelenik a budaitól különböző garasértékkel számított forint.

A számítás elve eredetileg ugyanaz volt, mint a garasmárkák idején. Akkor garasban fejezték ki a helyi fizetőmárka értékét a budaihoz képest, most ugyancsak garasban a helyi forintét a budai forint viszonylatában. Az első helyi dénárforint a budai számítási forinttal egy időben jelent meg. Borsod megyében 1367 elején 112 dénárral számolták a forintot.²⁸⁴ Nem nehéz rájöttünk, hogy kassai számításról volt szó, mert a 112 kereken 6/7 része az ekkori új „szerecsendénárok” 132 dénáros budai árfolyamának.²⁸⁵ Számítási garasban 112 dénár 28 garasnak felelt meg, és a kassai márka forintjának (1/4 márka) ez volt a legjobb közelítése. Szatmárban 1370-ben ugyanebben a 28 garasos forintban számoltak.²⁸⁶

Ilyen előzmények után 1378-tól vált általánossá a helyi dénárforintok használata. Forrásaink az alábbiakat említik:

38 garasos forint (1378—1407). Ezt kassai számítású forintnak nevezték, és az északkeleti megyékben (Abaúj, Zemplén) volt elterjedve. Eleinte (1378) aranyforintnak számolták,²⁸⁷ az 1390-es években garasonként két, azaz összesen 76 „régí bardussal”, másszóval 152 kis dénárral.²⁸⁸ Később 50 új dénár és egy óbardus ($50 \times 3/2 + 1 = 76$ bardus),²⁸⁹ vagy kereken 50 új dénár²⁹⁰ volt az értéke. A kassai

²⁸⁴ 1367. I. 20: florenus per 112 denarios (D1. 5520).

²⁸⁵ $132 \times 6/7 = 113,14$.

²⁸⁶ flor ... 28 grossis (D1. 5876).

²⁸⁷ 1380, Nógrád: 1 flor.=38 gs., 1 gs.=4 den. Saracinales (D1. 6708).

²⁸⁸ 1398, Zemplén: florenus numeri et compoti Cassensis, quemlibet ... per 38 grossos et grossum per duos antiquos bardos computando (Zs. I. 5403); ugyanígy 1399: Zs. I. 5666; 1402: Zs. II. 1784, 2123; 38 garas kis pénznem: 1388, Sáros: Zs. I. 398; 1389, Zemplén: Zs. I. 986; Abaúj, Zs. I. 1020; 1401: Zs. II. 1253; 1402: Zs. II. 1735; 1406: Zs. II. 4949.

²⁸⁹ 1404: Zs. II. 3575; 1406: uo. 4828.

²⁹⁰ 1409: Zs. II. 7168. Ezért a kassai forint a fele volt az „új” (azaz 100 új dénáros) forintnak (1410: Zs. II. 7492).

forint 1391-ben aranyforinttal együtt előfordul hagyatékban is, ahol kétségtelenül a régi „jó” bardust jelentette.²⁹¹

37,5 garasos forint (1398).²⁹² 1402-ben szatmári számításúnak nevezik, és 50 új dénárral számítják (50 új d. = 75 óbardus = 37,5 gs.).²⁹³

36 garasos forint (1379—1406, Borsod, Zemplén, Abaúj; 1387 után ritka).²⁹⁴ Ennek felel meg az Ung megyében 1405-ben említett 48 új dénáros forint (48 új d. = 72 óbardus = 36 gs.).²⁹⁵

32 garasos forint (1382—1410). Csaknem kizárólag Erdélyben fordul elő, ott azonban rendszeresen.²⁹⁶ 1399-ben „régí pénzben” (azaz bardusban) számolták.²⁹⁷

31 garasos forint (1390—1398). Szepesi számítású forintnak nevezték, és nem négy, hanem öt kis dénárt számítottak a garasra, bizonyára azért, mert így számolták a szepesi márkát is.²⁹⁸

28 garasos forint (1379—1409). Egy ízben „beregi számítású forintnak” nevezik, de Beregen kívül Szatmárban és Szabolcsban is találkozunk vele. A garast az 1390-es években ugyancsak — mint Kassán — két óbardussal, a forintot tehát 56 óbardussal, azaz 112 kis dénárral számították.²⁹⁹

25 garasos forint (1394—1406).³⁰⁰ Egy garasra két óbardust számítottak, tehát 50 óbardusból és így 100 kis dénárból állt.³⁰¹ Ennek az ún. „kis vagy rövid” forintnak felelt meg a 33,33 vagy kereken 33 új dénáros forint (33,33 új d. = 50 óbardus).³⁰²

Áttekintve a századvég dénárforintjait, könnyen beláthatjuk, hogy a helyi márkáknak megfelelő, azokat mintegy felváltó helyi forintokról van szó. Szembetűnő mindenekelőtt, hogy a 38 garasos aranyforint és az Erdélyben használt 32 garasos forint viszonya ugyanaz, mint a budai és az erdélyi márkáé (19 : 16). Ez azt a feltevést vonja maga után, hogy a 38 garasos forint, annak ellenére, hogy „kassai

²⁹¹ Zs. I. 1901.

²⁹² 1398: Zs. I. 5347.

²⁹³ 1402: flor. compti Zathmariensis ... cum 50 denariis presentis nove monete regalis computando (Zs. II. 1744). Szatmári forintot máskor is emlegetnek (1396: Zs. I. 4507; 1398: uo. 5481), de nem tudjuk, ezt vagy esetleg a 28 garasosat értették-e rajta.

²⁹⁴ 1379, Heves: Zs. I. 2330; 1406, Abaúj: Zs. II. 4838.

²⁹⁵ Zs. II. 4038.

²⁹⁶ 1391: Zs. I. 2303; 1392: uo. 2445; 1393: uo. 2966, 3123 stb. Egy ízben a király is ebben számolt (1388: Zs. I. 642).

²⁹⁷ Zs. I. 5929.

²⁹⁸ florenus numeri et computi Scepusiensis, ... florenum per 31 grossum et grossum per 5 denarios parvos computando (Zs. I. 5314). 1390-ben Erdélyben fordul elő 31 garasos forint (Zs. I. 1666).

²⁹⁹ 1401, Bereg: flor. ad rationem antique monete obardos dicte cum 28 grossis et grossum singulum cum duobus numpmis eiusdem monete computando (Zs. II. 1277); beregi forint néven 1409: Zs. II. 6620. Ld. még 1402, Szabolcs (Zs. II. 1963); 1408, Szatmár (Zs. II. 6450).

³⁰⁰ Zs. I. 3495, 4992, 5347; Zs. II. 541, 4866.

³⁰¹ 1401: Zs. II. 1362.

³⁰² 1408: flor. ... 33 novis et uno simplice denariis (Zs. II. 6055); egyszerűbben csak 33 dénáros: 1401: florenos parvos sive breves, utputa florenum quemlibet per 33 denarios novos computando (Zs. II. 916); 1403: florenum antique monete ... cum 33 novis denariis (Zs. II. 2815); ld. még 1405: Zs. II. 4112; 1406: uo. 5159.

számításúnak” nevezték, voltaképp a budai márka forintjának felelt meg a computusban, a 32 garasos forint pedig az erdélyi márka forintjának. Ezen a nyomon tovább haladva megállapíthatjuk, hogy a 36 garasos forint viszont a kiszorulóban lévő régi magyar márka számításmódját őrizte, míg a Szepességben említett 31 garasos forint kétségkívül annak a 200 g-os régi lengyel márkának felelt meg, amellyel a dolgozat elején találkozunk, s amely a Szepességben, úgy látszik, helyi súlyként fennmaradt. Nem állapítható meg biztosan a 28 garasos szatmár-beregi forint eredete. Esetleg arra gondolhatunk, hogy az 1370 körül, mint láttuk, 28 garas értékben számított kassai forint élt tovább az 1370-es évek után is. Táblázatba foglalva a dénárforintok és a nekik megfelelő márkasúlyok arányát, a budai márkát 38-nak véve:

38 garas	budai márka	245,538 g (38,00)
36 garas	magyar márka	233,845 g (36,19)
32 garas	erdélyi márka	206,769 g (32,00)
31 garas	krakkói márka	200,439 g (31,02)

Alig kétséges, hogy a dénárforint-számítás valóban a helyi márkasúlyokhoz igazodott. Különleges helyet foglal el benne a csakis az 1390-es években előforduló 37,5, illetve 25 garasos dénárforint. Ezek nem az előbbi rendszerbe illeszkednek, hanem annak a budai számítású változatát tükrözik, és egyben felfedik a számítás eredetét. Az 1370-es években, amikor a computust kialakították, a budai márka aranyforintja 150 akkori dénárt, azaz 37,5 garast számlált. A 25 garasos forint éppen a budai dénármárkának (2/3 budai M = 163,69 g) felelt meg. Értékét tekintve a 37,5 és a 38 garasos forint azonos volt, ugyanannak a forintnak kétféle: budai, ill. kassai számítását jelentette. Az, hogy a budai forintot Kelet-Magyarországon 37,5 helyett 38 garassal számították, nyilván azzal a szándékkal magyarázható, hogy a keleti országrész márkasúlyait s köztük a nehezen kezelhető erdélyi márkát beleillesszék a budai rendszerbe. Evégett született meg tehát a budai computus módosított, 38 garasos változata, s immár az is érthető, miért nevezték ezt a külön számítást budai helyett kassainak.

Visszaemlékezve az erdélyi computusról mondottakra, könnyű belátni, hogy az imént vázolt forintszámítás végeredményben az erdélyi pondus-, azaz garasszámításon alapult. Mivel az erdélyi fizetőmárka 48 garast, az ezüstmárka pedig 64 garast tett ki, a budai márkára éppen 76 (64 × 19/16) garas esett. Ez az erdélyi számításmód nem merült feledésbe az 1330-as évekkel. Amikor 1342 után Budán bevezették az 1 márka = 4 forint számítást, Kelet-Magyarországon hamarosan megjelent a 19 garassal számított forint, amely nyilvánvalóan a 76 garasos budai márka negyedrészt jelölte.³⁰³ Az 1360-as évektől szokás lett, hogy a fizetőmárkára csupán két forintot számítanak és Nagy Lajos 1377-ben, mint láttuk, kifejezetten felhatalmazta Kassát, hogy ezt a számítást

³⁰³ 1351, Abaúj: pro 7 marcis numeri Budensis et 24 florenis, quemlibet florenum pro 19 grossis computando (F. IX/6. 283).

kövesse.³⁰⁴ Ebből az következett, hogy a 76 garasos (erdélyi pondusos) márkát két forintnak véve, egy forint 38 garast ért. Mivel pedig, mint láttuk, a kis dénárral számított százaz forint 25 garasos volt, 4×25 , azaz 100 garast lehetett számítani egy fizetőmárkára. Ez magyarázza a már említett 100 garasos dénármarka erdélyi előfordulásait a 14–15. század fordulóján.

A dénárforintok korával lezárul a korai magyar pénztörténet utolsó fejezete. A 14. század ezen a téren bővelkedett változásokban és újdonságokban. Szinte a szemünk előtt fejeződik be az a nagy jelentőségű folyamat, amely az archaikus fizetési formák, az „ezüstrúdvaluták” eltűnésével a vert pénz egyeduralmához vezetett. Ugyancsak figyelemmel kísérhettük, mint szorul háttérbe 1350 után a marka mint számítási egység az egész ország területén az aranyforinttal és a számítási forinttal szemben. Ennek megnyilvánulása az a jelenség, hogy az 1370-es évek végétől a helyi forgalomban is dénárforintok tűnnek fel a hajdani garasmárkák helyén. De 1370 után már az is egyre általánosabb, hogy a márkát egyszerűen a forint négy-szeresének tekintik, tekintet nélkül a helyi márkák között fennálló különbségekre. Ennyi előzmény után a 15. század új korszakot indít el a pénzzárási folyamatban: *a forintok és a budai számítás kizárólagos uralmát.* (Ezt érdemben nem módosítja az a tény, hogy a nyugati határszélen továbbra is bécsi dénárforintban volt szokás számolni.) A fordulatot az 1405. évi II. dekrétum 7. cikkelye hozta meg. Megszüntette „az ország némely részén csalárdul kitalált kisebb forintok számítását”, elrendelte, hogy ezentúl a forintot csak aranyforintban vagy 100 új dénáros forintban szabad számolni.³⁰⁵ A rendelkezés, eltérően a városi dekrétumnak a mértékekre vonatkozó határozatáról, nem maradt papíron. Zsigmond uralkodásának végén már egész Magyarországon kizárólag forintban és királyi dénárookban – nyugaton olykor bécsi dénárookban – számolnak, a garaszámítások és a helyi dénárforintok kora véget ért.

Rövidítések

A forráshelyek idézésében Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* (Bp. 1963–) c. művének közismert rövidítéseit követtem, amennyiben ott megtalálhatók voltak. Egyéb rövidítések:

Békefi: Pásztó=Békefi Remig: *A pásztói apátság története.* Bp. 1898.

C. N. H.=Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae. II. Vegyesházi királyok kora.* Bp. 1907.

DF=Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai fényképgyűjtemény.

DRH.=Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Edd. Franciscus Döry et al. Bp. 1976.

Fejérpatak=Fejérpatak László: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei.* Bp. 1885.

MZSO.=Magyar-zsidó oklevéltár. Szerk. Friss Ármin et al. Bp. 1903–1938.

³⁰⁴ duo floreni auri ... currant et habeantur pro una marca denariorum (DF 269 111). Zemplénben már 1361-ben előfordul ez a számítás (marcam duobus florenis computando, D1. 5060).

³⁰⁵ Computationem autem seu numerationem florenorum in regno nostro currentium hoc modo duximus limitandum, quod omnibus numeris dictorum florenorum minoribus in nonnullis regni nostri partibus, uti agnovimus, abusive adinventis, prorsus abolitis in quarumlibet rerum et bonorum emtionibus et venditionibus alter numerus florenorum non dicatur, nec computetur, nisi florenus aureus veri, boni et iusti ponderis, vel alter florenus per centum novos denarios computatus (DRH 221).

Пал Энгел:

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ДЕНЕГ В XIV В.

(Резюме)

Настоящей статьей автор преследовал две цели: довести до конца XIV века исследования по истории денег, проведенные некогда Балинтом Хоманом по эпохе правления династии Арпада (История венгерских денег, 1916 г.), и где необходимости, внести поправки в научные результаты Хомана по эпохе династии Анжу. Выводы статьи исходят прежде всего из венгерских источников – папских денежных списков, указов о чеканке монет, грамот, однако местами автор прибегает и к иностранным (чешским, австрийским) проработкам.

В качестве исходной точки своих рассуждений автор рассматривает применявшиеся в Венгрии весомарками. Соотношение их друг к другу согласно средневековой практике автор пытается определить в дробях. (Определение нескольких весов в сопоставлении с весом относительно новой – 280-граммовой – венской марки (ВМ): будайская марка = парижская марка $M = 7/8$ ВМ; старая венгерская марка = кельнская марка = $5/6$ ВМ; кошицкая марка = старая чешская марка = $3/4$ ВМ; трансильванская марка = $14/19$ ВМ; спишская марка = старая польская марка = $5/7$ ВМ).

Система обновления денег в Венгрии просуществовала до первой половине XIV в. В статье есть новый вывод о том, что королевская казна реализовала новые деньги ежегодно с прибылью 33%. С 1336 года прибыль собиралась в селах в виде дымовой подати, в городах старая система сохранилась и лишь позже была включена в годовой налог.

Стабильной валютой Венгрии примерно с 1325 г. был чеканий золотой форинт (флоренус). Из серебрянных денег распространенным средством платежей в областях страны был венский денарий, в других районах до середины XIV в. – чешский гараш. В Славонии и южных районах страны использовались разного веса „банские денарии”, эти деньги с 1320-х годов королевская казна заменила чеканными королевскими денариями. Автор предпринимает попытку определить на основе обменных курсов серебряную стоимость всех бывших в обиходе денег. (Например, 1 чешский гараш = $1/80$ ВМ = 3,5 г; 1 венский денарий (примерно до 1390 г.) = $1/533$ ВМ = 0,526 гр)

Золотая стоимость может быть реконструирована по соотношению стоимости форинта и чешского гараша. Рыночная стоимость форинта по мнению автора в Центральной Европе складывалась в целом следующим образом (в расчете в чешских гарашах (грошах) и существовавших примерно до 1390 г. венских денариях):

1310–1336:	16 грошей	106 д
1338–1342:	15–15,5 грошей	90–103 д
1345–1352:	12–13 грошей	80–83 д
1353–1372:	14–15 грошей	93–100 д
1376–1379:	16–17 грошей	106–113 д
1380–1389:	18–19 грошей	120–126 д
1390–1402:	20–22 грошей	–

Рост золотой стоимости в Венгрии, Чехи и Австрии сопровождался обесцениванием серебра. (В этот период падение курса гроша и денария свидетельствует не об ухудшении качества денег.)

По мнению автора официальную цену золотого форинта венгерская казна за весь период правления Людовика Великого определяла на 10–20% выше рыночного курса. О причине и целях этой меры пока известно немного; шаг по всей вероятности был направлен на увеличение золотых запасов казны.

В дальнейших главах автор детально рассматривает серебряную чеканку в Венгрии и развитие т.н. расчетных денег.)

Pál Engel:

QUELQUES PROBLÈMES DE L'HISTOIRE MONÉTAIRE HONGROISE DU XIVe SIÈCLE

(Résumé)

L'ambition de l'auteur était double: il s'est proposé d'une part de prolonger jusqu'à la fin du XIVe siècle les études d'histoire monétaire entreprises auparavant par Bálint Hóman au sujet de l'époque des Árpádiens dans son *Histoire monétaire hongroise* (1916), et de rectifier, le cas échéant, les conclusions de Hóman relatives aussi à l'époque des Anjou, de l'autre. L'article de Pál Engel se base essentiellement sur des sources hongroises (registres de dîmes ecclésiastiques, édits réglementant la frappe des monnaies, données sporadiques retrouvées dans des chartes, etc.), mais aussi, éventuellement, sur des études et des documents tchécoslovaques et autrichiens.

L'auteur examine au début les marcs utilisés alors en Hongrie, et tente de déterminer leur valeur proportionnelle en nombres fractionnaires, conformément à la pratique médiévale. Voici, à titre d'exemple, quelques poids ainsi définis par rapport au nouveau marc de 280 grammes de Vienne: marc de Buda – marc de Paris – 7/8 du marc de Vienne; ancien marc hongrois – marc de Cologne – 5/6 du marc de Vienne; marc de Kassa – ancien marc tchèque – 3/4 du marc de Vienne; marc de Transylvanie – 14/19 du marc de Vienne; marc de Szepes – ancien marc polonais – 5/7 marc de Vienne.

Le système de la refonte des monnaies a subsisté en Hongrie jusqu'à la première moitié du XIVe siècle. Une des découvertes apportées par Engel est de signaler que le trésor royal avait réalisé un bénéfice annuel de 33 pour 100 avec l'introduction de la monnaie nouvelle. Après 1336, ce gain (*lucrum camerae*) fut obtenu par la perception de fouages dans les villages, tandis que la pratique antérieure resta en vigueur dans les villes jusqu'à ce que le *lucrum camerae* ne s'intégrât finalement dans l'impôt annuel.

Le forint d'or (*florenus*) devint la monnaie stable de la Hongrie vers 1325. Pour ce qui est des pièces d'argent, on avait utilisé jusque-là le denier viennois dans les comitats de l'Ouest, le denier dit *du ban* (*banalis*) en Slavonie et dans les régions méridionales, et le „sol” tchèque dans le reste du pays. Ces pièces furent partout remplacées dès les années 1320 par le denier royal à titre variable frappé par le trésor du roi. Engel cherche à déterminer la teneur en argent des pièces à partir du cours de change. (Par ex.: 1 sol tchèque – 1/80 du marc de Vienne – 3,5 grammes; 1 denier viennois (avant 1390) – 1/533 du marc de Vienne – 0,526 grammes.)

L'évolution du prix de l'or peut être reconstruite sur la base du rapport de valeur du forint et du sol tchèque. Selon l'auteur, la valeur marchande du forint par rapport au sol tchèque et au denier viennois en cours jusqu'en 1390 environ a varié de la manière suivante:

1310–1336	16 sols	106 d. v.
1338–1342	15–15,5 sols	90–103 d. v.
1345–1352	12–13 sols	80–85 d. v.
1353–1372	14–15 sols	93–100 d. v.
1376–1379	16–17 sols	106–113 d. v.
1380–1389	18–19 sols	120–126 d. v.
1390–1402	20–22 sols	–

La montée du prix de l'or s'accompagnait en Hongrie comme en Bohême ou en Autriche de la dévalorisation simultanée et proportionnelle des pièces d'argent. (La baisse du cours du sol et du denier ne signifie pas par conséquent la détérioration de la qualité des pièces à cette époque.)

L'auteur estime que durant tout le règne de Louis le Grand le trésor royal établissait le prix officiel du forint d'or à une valeur supérieure de 10 à 20 pour 100 au prix marchand. Les motifs de cette pratique restent encore à élucider; de toute façon, elle a permis le gonflement du stock d'or du trésor.

Dans le reste de son article, Pál Engel étudie minutieusement l'évolution de la frappe des monnaies d'argent et du cours des monnaies de compte.

Bertényi Iván

ISTVÁN KIRÁLY ALAKJA A HERALDIKÁBAN

István király személyisége a középkortól napjainkig élénken élt – és él ma is – a magyar történeti köztudatban, közgondolkodásban. A magyar állam központi és területi intézményeinek a kialakítása, egyházszerző tevékenysége egész sor olyan „újítást” hozott népünk életébe, amelyek a későbbi évszázadok hosszú fejlődése során továbbfejlődtek ugyan, többször átalakultak, de lényegükben ma is élnek: a magyar történelem Szent István óta eltelt csaknem ezredévének a számára keretként szolgáltak – és bizonyos mértékben szolgálnak ma is.

Nem ezen heraldikai áttekintés feladata, hogy első királyunk történeti-politikai nagyságát, kvalitásait mérlegre tegye, azt számosan elvégezték már. Itt pusztán sommásan szeretnék utalni arra, hogy olyan uralkodónk emléke előtt tisztelgünk az idén, halálának 950. évfordulóján, aki a magyar társadalom legkülönbözőbb osztályainak és rétegeinek a tudatában, az egész magyar történelem folyamán halála óta napjainkig mindig ott élt, hatott, s ennek a bizonyítékai nem csupán a róla írt legendákban, történetírói elbeszélésekben lelhetők fel, hanem az irodalom, az egyházi és a világi költészet, a képzőművészet legkülönbözőbb alkotásaiban, a tiszteletére alapított egyházakban, világi intézményekben, stb. is megjelentek, s jelentkeznek ma is.

A Szent István Emlékkönyv vaskos (692 oldalas) III. kötete már fél évszázaddal ezelőtt feltérképezte nagy uralkodónk utóéletének fontosabb vonulatát, alakjának a heraldikában való jelentkezését azonban külön témaként nem dolgozta fel.¹ Lepold Antal Szent István király ikonográfiájáról értekezve,² Karsai Géza István király tiszteletéről írva³ István király alakjának a megjelenítését egyebek közt címeres ábrázolásokon is megfigyelték, ők azonban – témájuk más lévén – természetesen nem a heraldikus szemével közelítettek a Szent Istvánt ábrázoló címerekhez, heraldikus pecsétekhez. Így e rövid áttekintés írója tűzheti ki céljául, hogy ezúttal a címertan művelőinek a tiszteletét is lerója államalapító királyunk emléke előtt.

¹ Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. A Magyar Tudományos Akadémia felkérésére szerkesztette Serédi Jusztinián. Harmadik kötet. Budapest, 1938. (A továbbiakban: SZIE. III.)

² *Lepold Antal*: Szent István király ikonográfiája. – SZIE. III. 113–154.

³ *Karsai Géza*: Szent István király tisztelete. – SZIE. III. 155–256.

1. ábra. Szent István a Képes Krónika S initialéjában.

Szent István alakjának a heraldikus ábrázolása már a Képes Krónikában megjelenik. A Koppány elleni hadba vonulást elbeszélő fejezet kezdő S initialéjában a krónikafestő feje körül dicsfényvel megörökíti első királyunk vörössel és ezüsttel sávozott ruhába öltöztetett alakját. István baljában hármashalom középsőjén álló arany kettőskeresztes pajzsot, jobbában banniére típusú zászlót tart.⁴ A kettőskeresztet már a mellén viseli István a következő oldal, Gyula vezér legyőzését megörökítő – miniatúráján,⁵ az azt követő oldal Keán vezér legyőzését bemutató képén

⁴ Képes Krónika. Hasonmás kiadás. Magyar Helikon Könyvkiadó. Budapest, 1964. (A továbbiakban: Képes Krónika) – 20 a folio, 39.

⁵ Képes Krónika 20 b folio, 40. Lepold Antal szerint – SZIE. III. 125. – István bal kezében címeres pajzsot tart. A Képes Krónika miniatúráján nem látható ilyen.

2. ábra. Első királyunk a Képes Krónika Gyula vezér legyőzését megörökítő miniatúráján.

és az ez alatt látható P initialében.⁶ A Keán elleni csata képe a király mellett álló, lova kantárszárát tartó csatlós kezébe ugyancsak vörös mezőben kettőskeresztet mutató pajzsot adott a miniatör, miként a háttérben megörökített csatajelenet zászlaja is hasonló ábrázolású. A Képes Krónika megfestése az élő heraldika virágkorára esett, olyan időszakra, amikor a magyarországi címerhasználat már csaknem két évszázados múltra tekinthetett vissza. Aligha kell hát csodálnunk, ha a kortársak a legtermészetesebbnek tartották, hogy már Szent István is használt címet. Ez a – téves – felfogás aztán elterjedt, s szinte napjainkig megfigyelhető.

Érdekes címerváltozatot mutat be Thuróczy János Krónikája, amely a sávozott-kettőskeresztes magyar címet nem hasított, hanem négyelt pajzsban ábrázolja Szent István képe mellett 1–4. mezejében a vörös-ezüst sávozattal.⁷

Egy 1633-ban megjelent, Magyarország dicsőségének emléket állító könyv ábrája Szent Istvánt diadalkocsin mutatja be. Legyőzött, végtagjaitól megfosztott elensége a földön fekszik, ő maga jobbujában villámokat, baljában magyar kiscíme-

⁶ Képes Krónika 21 a folio, 41. *Lepold Antal*: i. m. 125.

⁷ *Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum*. Augsburg, 1488., 1985². C.

3. ábra. Szent István a Keán vezér legyőzését megörökítő képen a Képes Krónikában.

res pajzsot tart, fölötté egy angyal zárt koronát készül a fejére helyezni, az angyal felett a felhőben a kettőskereszt lebeg.⁸

Címereslevél ünnepélyességének az emelésére is megjelenítik Szent István alakját Pekh Lipót 1598-ban kelt ármálisában, ahol a négyelt címerpajzs külső, építészeti jellegű díszítésében az egyik oldalon az ő, a másikon a lovagszent László király látható.⁹ (Mivel nem közvetlenül a pajzs mellett állnak, a közeli címerpajzs ellenére aligha lehet a két királyalakat pajzstartónak felfognunk.) Hasonló szerepben fordul elő Szent István Elsenlander Jakab fél évszázaddal későbbi címereslevelében is 1649-ben – ugyancsak a korban szokásos, már nem a címerhez tartozó, külső díszítésként.¹⁰

⁸ Erdődy, Georgius Aloysius: Gloria virtutis Hungariae. Douay, 1633., a címoldal hátlapján. – SZIE. III. 31.

⁹ A négyelt pajzs 1–4. mezejében várat, 2–3. mezejében a pajzs osztóvonalából előtűnő fél sást, harántosztott szív-pajzsában lépő oroszlánt ábrázol, pántos sisakján koronás oroszlán sisakdísz. – Magyar Országos Levéltár, R 64. Hazai címereslevelek és nemesi iratok. Fényképe: SZIE. III. 205.

¹⁰ Az ezüst sávval vágott pajzs felső mezejében lépő oroszlánt, alsó mezejében fát ábrázol, a koronás tornasisak sisakdísze szárnyak közt holló. – Magyar Országos Levéltár, R 64. Hazai címereslevelek és nemesi iratok. Fényképe: SZIE. III. 245.

4. ábra. Szent István Pekh Lipót 1598-ban kelt armálisában.

Ha hihetünk Szendrei János feltételezésének, a Szent István-ábrázolások tárgykörében különös heraldikai csemegének tekinthetjük Miskolc címerében való előfordulását. A településnek, ill. az Avas hegyi templomnak a 14. században Szent István király volt a védőszentje. Egy 1389. július 7-én kibocsátott oklevél rányomott pecsétjén Szendrei a múlt században lilimos koronájú királyfejet figyelt meg, s ezt – logikusan – Szent István személyével azonosította. Egy 1433-ban kelt másik oklevél pecsétjén a +SIGILLUM CIVITATIS MISKOLZ körülírással övezve szakállas uralkodói mellkép tűnt fel, amelyet (heraldikailag) jobbról hatágú csillag, balról félhold kísért. Szendrei János szerint Zsigmond király saját arcképét adományozta a városnak, amely ekkor már „civitas” volt. A város történetének és címerének neves kutatója egyébként hasonlóan látta a pecsét királyképét ahhoz a képhez, amelyet Albrecht Dürer festett róla a nürnbergi városházára, s a pecséten még bizonyos portrészzerűséget is megfigyelt. Minthogy azonban más kutatói vélemény vitatta megállapításait, bizonyosnak csak azt tarthatjuk, hogy a város pecsétje a Zsigmond-kor-

5. ábra. Első királyunk Eisenlander Jakab 1649-i címerében.

6. ábra. István király címerképként Miskolc 1909-i címeres pecsétjén.

7. ábra. Újbánya 14. századi pecsétje.

ban királyfejet ábrázolt. Hasonló, de más nyomóval készült, s a holdsarlót és a csillagot eltérő sorrendben feltüntető királyképet használt Miskolc 1624-ben is a pecsétjén. A 17. század vége felé aztán különböző új pecsétek tűntek fel. Tán egy kopott pecsétnyomó ábráját félreértve, s a király kétfelé fésült szakállát lábaknak, a hosszúkás arcot deréknak nézve, szétvetett lábú szerezcent, majd – nem tudván mire vélni a szerezcent – belőle István királyt csináltak úgy, hogy a félhold és a csillag helyett jogart és országalmát adtak a király kezébe. Ezt követően hajdú lett a város címerképe, kezében búzakalászokkal, ill. szőlőfürttel. Az 1700-as évek elején a hajdús címerpajzs fölé ótágú, nyílt koronát helyeztek, s ez maradt a város címere a 20. század elejéig.¹¹ Az 1909-ben kelt új királyi címeradomány nyomán a hajdú az ágaskodó oroszlán és griff pajzstartók által emelt, pántos sisakkal, sisaktakarókkal és koronával megrajzolt pajzs sisakdíszébe került, magát a címerpajzsot pedig Szent Istvánnak jobbájában jogart, baljában országalmát, dicsfényvel övezett fején szentkoronát viselő alakja foglalta el.¹²

¹¹ *Dr. Szendrei János*: Miskolcz címere. – Turul, III. (1885). 5–11. p. Leszih Andor és Simon János véleménye utáni álláspontja: *Dr. Szendrei János*: Miskolcz város története. 1800–1910. Miskolcz, 1911. (Miskolcz története, IV.) 215–217. (Irodalommal)

¹² Mi, Első Ferencz József ... megengedjük, hogy Miskolcz törvényhatósági joggal felruházott város régi és újabb czímerét egyesíthesse, illetőleg a természetben Nekem bemutatott egyesített czímer tzentül jövőendő örök időkg a következő alakban használhassa: Álló csücsköstalpú pajzs, melynek vörös mezejében Miskolcz város ősi czímere, Szent István király mellképe látható arannyal szótt bíborruhában, s ennek fölébe tett arany képekkel hímzett lilaszínű koronázó palástban, fejét a szentkorona födi, s arany fénykoszorú övezi, jobbájában a koronázó, oroszlános királyi arany buzogányt, baljában pedig az ezüst kereszttel ellátott arany birodalmi almát tartja. A pajzsra helyezett, jobbrafordult, koronás, nyílt

Miskolc két évtizeddel ezelőtt felvett, s jelenleg is használatos címere fekete hullámos sávban három kék hullámos pólyával vágott pajzsának alsó, történelmi hagyományokat őrző mezejében a Zsigmond vagy István királyt megörökítő, kétfelé fésült szakállas királyfejhez tért vissza, miközben a félhold helyett szőlőfürtöt helyezett a királyfej bal oldalára, a hajdú alakját pedig martinásszal helyettesítette.¹³

De nem csupán arra van példa kommunális heraldikánkban, hogy egy város címerének királyalakjában hol Szent Istvánt, hol Zsigmond királyt látták. Első királyunk alakja Nagy Lajos királyéval is „cserélődött”. Újbánya (ma Nova Baňa, Szlovákiában) városa a 14. században kezdett el pecsétet használni. Ennek mezejében Szűz Máriát ábrázolta, karján a kis Jézussal. E régi pecsét szfragsztikai szempontból is tanulságos, mert a városainknál viszonylag ritkább hatszögletű formát mutatja. Témánkat tekintve az az érdekes, hogy Mária előtt koronáját felajánló, térdelő királyalak figyelhető meg. Ezen uralkodóban eredetileg bizonyára Nagy Lajos személyét kell látnunk, hiszen a +SIGILLUM CIVITATIS N[OV]E MONT[ANI]E REGIS köriratoknak¹⁴ mintegy a folytatásaként a mezőben a király háta mögött lebegő szalagon – a köriratot kiegészítve – LUDOWIC olvasható.¹⁵ Ezt – a körirat értelméhez kötve – genitivusnak, s így LUDOWICI-nek értelmezhetjük; de ha füg-

lovagsisak díszre Miskolcz város újabb czímere, tudniillik növekvő magyar hajdú arany sújtásos kék dombányban, oldalára kötött, aranymarkolatú karddal, jobbán öt arany búzakalászt, baljában zöld leveles arany szőlőfürtöt tartva. A sisak takarója jobbról kék-arany, balról vörös-ezüst. Az arany arabeszkre helyezett pajzsot jobbfelé fordult, vörös nyelvét kiöltő arany oroslán, balról szintén befelé fordult, vörös nyelvét kiöltő arany griff tartja. – A czímer keresztbefektetett arany vonalakkal, s ezek között arany liliumokkal damaszkolt zöld színű, kerek pecsétlapra van fektetve, melynek szélein két arany kör között ezüst mezőn fekete nagy betűkkel MISKOLCZ VÁROS TÖRVÉNYHATÓSÁGA 1907 körirat olvasható. Miként mindez a festő jártas keze és művészi ecsete által saját színekkel is kiténtetve világosabban szemlélhető. Kegyelmesen megengedjük továbbá, hogy nevezett Miskolcz törvényhatósági joggal felruházott város a most leírt s hivatalos használatra új adományképpen engedélyezett czímeres pecséttel – az eddigi pecsétjével megerősített iratok érvényességének a fenntartása mellett – saját neve alatt kiállítandó közigazgatási, törvénykezési és bármilyen egyéb nemű minden irományok és levelek megerősítésénél Magyarországunk többi városai és közhatalóságaiéknál jövendő örök időkig élhessen és bírhatson. Kelt... Budapest székesfővárosunkban... Pünkösöd hava tizenegyedik napján az Úr ezerkilencszázkilencedik, Uralkodásunk hatvanegyedik évében. Ferencz József sk. – Magyar Országos Levéltár, K 19. A Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára, Királyi Könyvek (Libri Regii) LXXII. kötet, 70–71. p. A címer ábrája a 70. p.-on. Filmtár, 7046. doboz. A címer ábráját közli: SZIE. III. 209. p. és színesen: Miskolcz története IV. címlap hátoldala.

¹³ A hivatalos leírás szerint „Az aranszegélyű címerpajzsot három hullámos kék vonal választja ketté. A felső részében piros (!) alapon arany színű azbeszt ruhába öltözött munkás, az alsó részben pedig fehér alapon arany színű, koronás fej, két oldalán hatágú csillag és szőlőfürt látható.” – A Minisztertanács Tanácsszervek Osztálya vezetőjének 40–1/1970. sz. utasítása, valamint Miskolc megyei jogú város tanácsának 1–5/1970. tsz. határozatával kiegészített IV–39/1965. tsz. határozat Miskolc város címere használatáról. – Új Magyar Központi Levéltár. Címerek és címerhasználat a 40–1/1970. sz. min. Tan. rendeletrre, 2. sz. – A városcímer több durva heraldikai hibát tartalmaz, emellett a rendeletben leírt változata eltér A magyar városok címerei (Összeáll.: Castiglione Endre. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975) kötetben (55.) közzétett ábrától.

¹⁴ A korábbi időkben a helység nevét többszámiban használták: (1387) Nove Montanie. – Késsöbbi neve: Regiomontum. – Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1987³. 482.

¹⁵ Darvasy Mihály: Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Budapest, 1942. 10–11. és 1. ábra., Jozef Novák: Slovenské mestské a obecne erby. Bratislava, 1967. 201. (irodalommal).

getlenül a körirattól nominativusnak, s így LUDOWICUS-nak vesszük is, az eredmény mindenképpen ugyanaz: a várostulajdonos király, vagy egyszerűen Lajos király koronát ajánl fel a gyermekét tartó Szűz Máriának. Azt igen merész lenne feltételezni, hogy a szalagon olvasható LUDOWIC ellenére mégsem Nagy Lajos lenne a térdelő királyalak. Ugyanakkor a pecsétábrázolás így is a leggyakoribb, Szent Istvánhoz kapcsolt jelenetre emlékeztet, s aligha lehet véletlen, hogy a 18. században, miután a pecsét tipáriuma elkopott, már egyértelműen Szent Istvánt vélték fedezni a koronát felajánló, térdelő alakban.¹⁶ Minthogy pedig az egyházat és orszagát az ég királynőjének felajánló Szent István király személye a Hartvik-legenda révén¹⁷ már a 12. századtól általánosan ismert volt Magyarországon, aligha kell a Szentkorona tan, vagy a Regnum Marianum eszme tárgykörébe részletesebben belebocsátkoznunk ahhoz, hogy feltételezhessük: már a koronáját felajánló Nagy Lajos is mint a Szent István utódaiként uralkodó magyar király kerülhetett Nagybánya pecsétjére, s nem is volt szükség nagyobb logikai csúszásra ahhoz, hogy később a pecsét, majd az annak az ábráját kissé megváltoztató, bővítő újbányai címer¹⁸ királyalakjában már nem Nagy Lajost, hanem Szent Istvánt lássák.

Az orszagát Szűz Máriának felajánló Szent István alakja természetesen a nagy uralkodó temetkezési, s egyben középkori utódai koronázási helyén és annak környékén élt leginkább a köztudatban. Amikor I. Lipót király 1694-ben a török uralom alól felszabadított Fejér megyének pecsétet adományoz, annak ábrája is István királyt s a gyermek Jézust a karján tartó Máriát mutatja. Az eredeti, 1695-ben kihirdetett címer-adománylevelet a Bach-korszakban elégették. Ennek okát – miként már a problémát 3/4 évszázaddal ezelőtt vizsgáló Rexa Dezső sem tudta kideríteni – ma sem tudjuk.¹⁹ A megsemmisített címereslevél ábrázolása minden bizonnyal azonos volt annak a pecsétadománynak az ábrájával, amelyet 1837-ben kapott Fejér megye, hiszen az utóbbi kiállítására csupán a régi SIGILLUM COMITATUS ALBENSIS latin nyelvű körirat magyarításának, FEJÉR MEGYE PETSÉTJE alakban való szerepeltetésének az engedélyezése céljából kérték és kapták.²⁰ Annak ellenére, hogy itt nem címer-, hanem pecsétadományra került sor, funkcióját tekintve mégis címeres pecsétnek kell tekintenünk Fejér megye 17. század végi és 19. század közepi pecsétjét egyaránt, hiszen a jelentősebb, közhitelű pecséttel rendelkező vá-

¹⁶ *Darvasy*: i. m. 11.

¹⁷ István „...manus ad oculos levans ad sidera sic exclamavit... Regina celi reparatrix inclita mundi, tuo patrocinio sanctam ecclesiam cum episcopis et clero, regnum cum primatibus et populo subpremis precibus committo, quibus ultimum vale dicens manibus tuis animam meam commendo...” – *Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta*, c. 22. – *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. Budapestini, MCMXXXVIII. 431.

¹⁸ *A Magyar Királyság és társországainak városi címerei*. Schroll Antal és társa Műkiadó. Bécs, 1887. Magyar-Ország – Königreich Ungarn, V. tábla.

¹⁹ *Rexa Dezső*: Fejérvármegye címerkérdése. – *Közlemények Dunántúl történetéhez*. Szerkeszti: Rexa Dezső – I.(1911). 1. szm, 118–118.

²⁰ *Rexa Dezső*: i. m. 120. – *Magyar Országos Levéltár, A 57. Magyar Királyi Kancellária Levéltára, Libri Regii LXVI. 524. p.* – *Filmtár*, 37 249. doboz.

8. ábra. Szent István felajánlja országát Szűz Máriának. – Maulbertsch freskóterve.

rosok, hiteles helyek esetében a címer- és a pecséthasználat összefolyt.²¹ Kétségtelen, a Fejér megyei címeres pecsét ábrázolása, az országát Szűz Máriának felajánló Szent István király alakja jelentős népszerűségnek örvendett a barokk kori Székesfehérvárott.

A székesfehérvári káptalan 1777-i pecsétje mindenesetre ugyanezt a gondolatot fejezi ki; ábrájában a felajánlott Magyarországot annak kiscímere és (a pecsétmező sarkában elhelyezett asztalkán látható) koronája, országalmája és – a pecsétábrán világosan ki nem vehető, de a királyi pecsétadomány szövegében leírt – kard-

²¹ Már Pozsony 1436. évi címere is pecsétadomány volt. *Jozef Novák*: i. m. 105. és Tb. X. Vö. korban közelebbi párhuzamként a kalocsai káptalan 1739-i pecsétadományában „*Arma vero seu Insignia ipsi sigillo talia venient insculpanda: Scutum videlicet ovalis figurae caelestini coloris...*” stb. – Magyar Országos Levéltár, A 57. Magyar Királyi Kancellária Levéltára, Libri Regii XXXVIII. 199. p. Hasonló, városnak szóló adományban előforduló egyszerre címer- és pecsétadomány Pécsnek 1780-ban: „...eidem Civitati nova etiam *Armorum insignia*, in hunc qui sequitur modum expressa imposterum... concessimus: *Scutum videlicet Sigillare...*” stb. – *Sándor László–Timár György*: Pécs város 1780. évi szabad királyi oklevele. In: *Baranyai Helytörténetírás* 1980. Szerk.: Szita László. Pécs, 1981. 50. p.

9. ábra. A székesfehérvári káptalan 1777-i pecsétje.

ja és jogara jelképezik.²² A székesfehérvári káptalan tagjainak a jelvényén a Szentkoronát ajánlja fel a király, a jelvény keresztje a koronával fedett kiscímeren függ.²³

A székesfehérvári jezsuita templom Franz Caspar Sambach (1715–1795) által 1748-ban festett Szent István-freskóján a Szűz Máriának felajánlott Magyarországot a magyar királyi korona szimbolizálja, az ország címere csak másodlagos sze-

²² „Maria Theresia... modofato Capitulo... publicum et Authenticum sigillum, Effigiem Sancti Stephani Primi regis Hungariae Apostolici complectens... et rubra cera signandis usum... indulgendum et concedendum esse duximus ac consequenter arma seu insignia in hunc, ut sequitur modum post haec insculpenda, habenda et deferenda benigne indulsimus: SCUTUM videlicet ad morem veterem rotundum coelestini coloris exhibens dictum Stephanum Hungarorum Regem Apostolicum, primum capituli Alba Regalensis fundatorem, a praedicta neo-erecta nominis ejusdem dioecesi futuris quibusvis temporibus co-

10. ábra. A szatmári káptalan 1838-i pecsétje.

repet kap: a kazettás látszatkupola felett megnyíló égbolton, a képtér középpontjában Mária angyalok társaságában felhőkön trónol. Jobbra, kissé lejjebb Szent István térdel Mária felé fordulva, s az egy angyaltól párnán tartott Szentkorónára mu-

lendum pallio amictu et fibulato vestitum, cingulo rubeo et ocreis flavis, Padulamento item aureo, argento suffulto conspicuum, caput circulo concinno (Sanctitatis Tessera) ambiente, in scuti basi sinistra super tapetem rubeum Cyano reductum variegatumque ad Genua prostratum, Manu sinistra Cordi admoda, Dextrum versus Insignia antelati Regni nostri Hungariae similiter in basi per Genium austentata praetendentem, et tam eadem haec Insignia, quam et caetera Regni ejusdem Clenodia, Diadema quippe et Pomum imperiale, ac infra haec in formam Crucis Andreanae, seu decussim locatum Sceptrum et Ensem, omnia aurea et in scuti parte dextra, supra Mensam et Pulvillum coccineum Auro fimbriatum exposita offerentem virgini Dei parenti, nudum JESUM qui stans a Dextris elevata manu dextra Divo Regi benedicere, sinistra vero minutum Imperiale Pomum cum Beatissima Genetrice simultanee tenere visitur servanti, Corona aurea Caput redimitae, coccinea tunica indutae, ac coelestini coloris Velamine, seu Syrmate circumfluitante in Nubibus per totum, quaqua patet. – Scutum diffusis subsidenti circumferentio demum scuti anterior hac Epygraphie seu superinscriptione: SIGILL. CAPITULI CATHEDR. ECCL. ALBA-REGALEN., circumducta conspicitur... Quemadmodum haec omnia in principio seu Capite praesentium literarum Nostrarum Pictoris edocta manu et artificie ... depicta conspiciuntur... Datum... in archiducali civitate nostra Vienna, Austriae, Die secunda mensis Januarii, anno Domini Millesimo Septingentesimo septuagesimo septimo...” – Magyar Országos Levéltár, A 57. Magyar Királyi Kancellária Levéltára, Libri Regii L. 557. – Filmtár, 37 240. doboz. Ábrája kiadva: SZIE. III. 237.

²³ SZIE. III. 239.

tat. A kép bal szélén Szent Imre herceg látható zászlóval és az ország címerével, míg lent, középtű hatalmas angyal lebeg.²⁴

Ennél fontosabb szerepet kap, s Magyarországot reprezentálja az országcímer Franz Anton Maulbertschnek (1724–1796) egy, a Ernst-gyűjteménybe került freskótervezetén. Itt – a székesfehérvári káptalan pecsétjéhez hasonló kompozícióban – ugyancsak a két angyal által tartott koronátlan kiscímerre mutat István király, s a koronázási jelvények a freskóterv bal sarkában láthatók.²⁵ A freskóterv és a káptalani pecsét ábrái annyira hasonlóak, hogy szinte egymás utánérzésének tekinthetők. (A leglényegesebb különbség: a pecséttel szemben a freskóterven Mária és István fejét nem övezi dicsfény...)

Csak a koronázási jelvényeket (Szentkoronát, jogart, keresztet) ajánlja fel a felhőben lebegő, kezében gyermeket tartó, koronás Szűz Máriának a féltérdre ereszkedő Szent István a szatmári káptalan 1838. évi címeres pecsétjén.²⁶ A budai koronázó templomban Lotz Károly (1833–1904) is felhasználta a heraldikai ábrázolásmódban rejlő művészi lehetőségeket, amikor a főhajó bal oldalán úgy örökítette meg Szent Istvánt, amint a Konrád császár ellen való hadbavonulása előtt magát Szűz Mária oltalmába ajánlja. A kompozíció közepén látható Mária-oltár lépcsőjén térdel István, kezében a magyar címerpajzsral. Balról a magyar, jobbról a német sereg látható.²⁷

Valamennyi, nagy királyunk alakját címerrel megörökítő, s így köztük az ország Szent István által való felajánlását bemutató címeres ábrázolásnak, freskónak van egy komoly heraldikai hibája: a régebbi művészek, pecséttervezők és festők nem gondoltak rá (de mi már tudjuk): nemcsak hogy a hasított mezejű, ill. a zöld hármashalom középsőjén álló kettőskeresztet ábrázoló, két pajzsfélből összetett magyar kiscímer nem létezett még Szent István korában, hanem a címerek is ismeretlenek voltak még a 11. század első felében Európa-szerte.²⁸ Ugyanakkor az is tény, hogy a pecsétnyomók megtervezői, ill. a freskófestők mégis – tán ösztönösen – bizonyos fokig heraldikus gondolkodásmóddal is nyúltak tárgyukhoz, amikor mindig csak a sávozatot és a kettőskeresztet, azaz hazánk kiscímerét, s nem a különböző társországok és melléktartományok címereire is utaló címereggyütteseket (az ún. közcímert) hozták összefüggésbe államalapító királyunkkal.

Míg a nagyobb városoknak, egyházi testületeknek, hiteles helyeknek adományozott pecséteket többnyire nyugodtan címereknek tekinthetjük akkor is, ha a vonatkozó királyi adománylevelé esetleg expressis verbis nem beszél külön az illető pecsét címerként való felhasználhatóságáról, a kisebb falvak pecsétjeinek az esetében már óvatosabban kell eljárunk, ha nem szfragisztikai, hanem heraldikai emlékek után kutatunk. Ezeket ugyanis csak ritkábban foglalták uralkodói adományle-

²⁴ Garas Klára: Magyarországi festészet a XVIII. században. Budapest, 1955. 23–24. és XXII. ábra.

²⁵ SZIE. III. 137.

²⁶ Magyar Országos Levéltár, A 57. Magyar Királyi Kancellária Levéltára, Libri Regii LXVI. 675. – Filmtár, 37 250. doboz. Karsai Géza: i. m. 234., Ábrája kiadva: SZIE. III. 233.

²⁷ Lepold Antal: i. m. 148. Címeres Patrona Hungariae ábrázolás magyar szentekkel: SZIE. III. 15.

²⁸ Bertényi Iván: Kis magyar címertan. Budapest, 1983. 11.

vélbe, s ha nem ismerünk olyan ábrázolást, amely az illető helység pecsétképét címerpajzsban mutatja be, nem tudhatjuk bizonyosan, hogy valóban heraldikus ábrázolással állunk-e szemben. Így ezért e helyen inkább csak megemlíjtük, hogy jó néhány kisebb helység pecsétjének a mezejében szerepel államalapító királyunk. Matejóc (Hernádmáté, ma Matejovce) már a 14. század óta Szent Istvánt tekinti szimbólumának,²⁹ Oszlány (ma Oslany) Istvánra utaló pecsétje lehet, hogy még a Mohács előtti időszakból datálható.³⁰ Cseklész (Bernolákovo) István királyt ábrázoló pecsétje a 16. századból,³¹ Osztró (Ostrov),³² Henck (Henckovce)³³ és Cserenye (Čereňany)³⁴ ugyancsak ide vonható pecsétjei a 17. századból származnak. Csabb (Čab) pecsétmezeje azt, a már több címeres pecsétábra kapcsán tárgyalt jelenetet ábrázolja, amikor Szent István felajánlja koronáját Szűz Máriának.³⁵ Bozók (Bzovik) pecsétjének az ábráját címerként is használták: régebbi változatában a trónusán jogarral, országalmával ülő koronás Szent Istvánt ábrázolta, újabb változatában a féltérdre ereszkedő, dicsfényes királyalakot, amint a kezében tartott párnára helyezett Szentkoronát felajánlja a címerpajzs jobb felső sarkában ülő, gyermekét tartó Szűz Máriának.³⁶ (A Szent Istvánt ábrázoló régi címerek számát még szaporíthatnánk.)

Ha a régebbi művészeknek felróttuk, napjaink Szent István-ábrázolásai láttán is össze kell vonnunk a szemöldökünket amiért nemegyszer ma is címerekkel kísérve jelentik meg államalapító királyunkat, jóllehet napjainkban a legelemibb heraldikai ismeretek birtokában is köztudomású, hogy a címerek jóval későbbiek hazánkban, mint Szent István uralkodásának az ideje. A Magyar Posta másfél évtizeddel ezelőtt kibocsátott SZÉKESFEHÉRVÁR 1972 bélyegsorában különböző címletek (így 60 f., 80 f., 1,20 Ft, 4 Ft) alatt nyomtatott ki bélyegeket Szent István alakjával, ill. az ő korából, amelyeken nem csupán Székesfehérvár jóval későbbi (a 13. századnál semmiképpen nem régebbi), háromtornyos várkapujú címerét jelentették meg, hanem az Árpádok 13. századi különböző (vörössel és ezüsttel sávozott, ill. a vörös sávokban arany pajzsocskákkal és oroszlánokkal ábrázolt) címereit anakronisztikus módon vetítették vissza a 10–11. század fordulójára, sőt az azt megelőző időre.³⁷

Ami a heraldikus Szent István ikonográfiáját illeti, az nem tér el az egyéb forrásokban megszokottól. Így az egyéni vonások elhanyagolásával a vallási hagyományoknak megfelelően egy szent király alakja jelenik meg előttünk. Feltűnő, hogy – főleg a barokk kortól – mennyire sablonos az a címereken látható, ill. heraldikus

²⁹ Jozef Novák: i. m. 197.

³⁰ A 17. századi pecsétnyomó felirata: „Sanctus Step. oppidum Oslan”. – Jozef Novák: 203.

³¹ 1571. – Jozef Novák: i. m. 163.

³² 1678-i iraton „Sigillum oppido (!) pagi Ostrovi S.R.H. (=Stephani Regis Hungariae) – Jozef Novák: i. m. 203.

³³ 1683. Jozef Novák: i. m. 175.

³⁴ 1696. Jozef Novák: i. m. 168.

³⁵ Jozef Novák: i. m. 167.

³⁶ Magyarország Czimertára. Kiadja Altenburger C. és Rumbold B. A szöveget írja Tagányi Károly. Budapest, 1880. II/4. t. Vö. Jozef Novák: 166.

³⁷ Bertényi Iván: i. m. 124.

környezetben szereplő királyalak: végső soron a templomok királyszobrai, falfreskóit, a felségi pecsétek uralkodói jelvényekkel megjelenített királyábrázolásainak a mellképeit mintázza, ill. – többszereplős jelenetként – Magyarország Szűz Máriának való felajánlását mutatja be. A szentet a fej körüli nimbusz, a királyi méltóságot általában a korona, a jogar és az országalma fejezi ki, azaz olyan uralkodói jelvényekkel jelenítik meg a királyt, amelyeket a középkori, a kora újkori művészek elképzelték. Ugyanakkor a királylándzsa, amelyről pedig tudjuk, hogy Szent István jelvénye volt, nem szerepel a heraldikus Szent István-képek, pecsétek insigniológiájában. A címeres ábrázolásokon is – mint általában – a komolyság, az öreges arc, a hosszú haj és szakáll jellemzik államalapító uralkodónkat.³⁸ Ezen nincs is mit csodálkoznunk, hiszen a magyar címerfejlődésre általában jellemző természetes ábrázolásmódra törekvés magától értetődően közel hozta egymáshoz a heraldikában és az azon kívül szereplő Szent István alakját. A címerek, egyes későbbi korból származó koronázási jelvények anakronisztikus visszavetítését a 11. századra jórészt menti a már korán kialakuló hagyomány, s az István személye iránt folyamatosan megmutató tisztelet: címeres, jogaros, országalmás királyábrázolási mód már a középkorban kialakult, a középkori István-ábrázolásokon szereplő bronzskoronát pedig méltán helyettesíthette a későbbi művészet (az általa elképzelt) Szentkoronával, hiszen a legújabb korig az volt az egyértelmű vélemény, hogy a Szentkorona azonos azzal, amellyel államalapító királyunkat megkoronázták.³⁹ Végső konklúzióként megállapíthatjuk tehát, hogy Szent István alakja a magyar heraldikában annak az immár évezredes, folyamatos tiszteletnek megfelelően formálódott, amely személyét – a kereszténység elterjedését követően – történelmünk folyamán mindvégig övezte.

³⁸ *Lepold Antal*: i. m. 121.

³⁹ *Bertényi Iván*: *A magyar korona története*. Budapest, 1986³ 18.

EGY KECSKEMÉTI CÍVIS NAGYSZOMBATI ÉVEI (1639–1660)

A 17. század első harmadán még sem Kecskemét, sem Nagyszombat előljárósága nem gondolhatta azt, hogy meggyűlik a baja Latos Istvánnal. Kecskemét tisztviselői szerint nevezett egyike volt a cívis város „böcsületes, értékes” személyeinek, aki hasonlóan minősített földijeivel együtt éppen azon fáradozott 1632 februárjában, hogy elsimítsa a kecskeméti győriekkel támadt viszályát.¹ Lehetséges, hogy Latos István tanácsbéli ember volt Kecskeméten, ami persze túl nagy rangnak nem számított, mert a „hírös város” tanácsa több tucat esküdet számlált a 17. század első felében.²

A korábban városi megbízatást élvező Latos 1639-ben úgy hagyta el Kecskemétet, hogy csak a kapufélfától vett búcsút, s legfeljebb rövid pihenőket tartva igyekezett Nagyszombat felé. A sietségre aligha a kecskeméti adtak okot, hiszen ott nem volt „senkitül bántása”, mint szökött jobbagynak azonban joggal kellett tartania a török haragjától.³

Nagyszombatba települve, Latos István nemcsak a lakhelyét, hanem társadalmi helyzetét is megváltoztatta, török uralom alatti mezőváros hódolt lakosából szabad királyi város polgára lett. Polgári státusát a megszerzett tulajdon bizonyítja, ugyanis már menekülésének évében saját háza után adózott Nagyszombatban.⁴ Minden bizonnyal áttelepülését követően vásárolhatta az ingatlant, mert a rendelkezésünkre álló forrásokban semmi nyoma nincs annak, hogy örökölte volna a polgárjogot biztosító lakóházat.

Latos István nyilván jól előkészítette szökését, háza népe pedig ugyancsak tudott hallgatni, mert nemcsak a család távozott észrevétlenül, hanem még a szolgáljakat is magukkal vitték. Szerencséjükre a szűkebb pátria nem sietett fellármázni a

¹ A Győrbe küldött kecskeméti levélben „Látos István” neve olvasható, ez esetben tollhibára gondolunk. *Lengyel Alfréd*: XVII. századbeli magyarnyelvű levelek Győr szab. kir. város levéltárában. Győr 1940. 25–26.

² Kecskemét 1662. évi számadáskönyve szerint a mezővárosnak 60 esküdtje volt. *Bálintné Mikes Katalin*: Kecskemét város Tanácsa a XV–XIX. században. Bács-Kiskun megye múltjából II. A késői feudalizmus kora. Szerkesztette: *Iványosi-Szabó Tibor*. Kecskemét 1979. 21.

³ A jegyzetekkel külön nem jelölt adatokra és utalásokra a függelékben közölt levelek adnak magyarázatot.

⁴ Nagyszombat adókönyve, eredetije a nagyszombati Állami Járási Levéltárban található. MG. Trnava. Daňové knihy 1639. IIIb 72. p. 111/b. Štátny okresny archív v Trnave. (Továbbiakban: ŠOKA v Trnave.)

törököt, éppen ebből a megértő hallgatásból, sőt tudatos késlekedésből származott azután baja az „idegen nemzetség uralma” alatt élő Kecskemétnek.

Jó két hét múlva csak-csak megneszelte Latos István szökését a „Nazur bégnek” titulált pesti defterdár,⁵ s e feldühödött főtisztviselő vasra verve vitette fel a kecskeméti főbíró. A kölcsönpénzre kényszerült Kecskemétnek a kamattal együtt⁶ több mint 450 tallérjába került a város első emberének kiváltása, ezt az összeget követelte azután az előljáróság Latos Istvánon Nagyszombat tanácsához frott levelében. Nevezett nyilván vonakodott megtéríteni az okozott kárt, mert Kecskemét 1639 novemberében Esterházy Miklós nádorhoz⁷ fordult kérelemmel, remélve, hogy az ország első főura nyomást gyakorol Nagyszombatra, annak tanácsa pedig fizetésre szorítja végre Latos Istvánt. Semptérfől két hét múlva útban volt a nádori levél, amelynek nyilván foganatja is lett Nagyszombatban, mert Kecskemét nem sürgette többé jó ötödfélszáz tallérját, Latos rendezte tartozását, megegyezésüket írásba is foglalták.⁸

Kecskemét Nagyszombat tanácsához, valamint a nádorhoz küldött leveléből némi fény derül Latos István vagyoni helyzetére. A kecskemétiak ugyan azt állították, hogy „minden marhája”, pontosabban „minden jószágá” a mezővárosban maradt, és csak később hajtották utána, valószínű azonban, hogy Latos ingóságainak egy részét, készpénzét pedig minden bizonnyal magával vitte, a felhajtott jószág értékesítését követően pedig leendő lakhelyén bevételre is számíthatott. Veszni hagyta viszont házáat, a civis gazdasági lét alapegységét jelentő mezei kertet,⁹ továbbá kölcsönadott aranyainak és tallérjainak ismeretlen hányadát. Ezeket a javakat Kecskemét a füleki kapitány és a várba húzódtott megyei hatóságok tudtával lefoglaltatta, de nagy a valószínűsége annak, hogy azok együttesen sem fedezték a fentebb említett bíróválság összegét. Latos István vagyonának értéke mindenképpen többre rúgott 450 tallérnál, javait csak a török taksálta 400 tallérra, a kecskemétiak jobban ismerhették vagyoni állapotát, mert mint írták, hallgatásukkal „őkegyelmét na-

⁵ A török tisztviselő funkciójára ld. *Salamon Ferenc* szómagyarázatát. *Szilády Áron–Szilágyi Sándor*: Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Pest 1863. II. 476., illetve *Hegyi Klára*: Egy világbirodalom végvidékén. Budapest 1976. 108.

⁶ A tekintélyes kamatból arra következtethetünk, hogy a kecskemétiak a pesti, vagy a budai zsidóktól vették fel a kölcsönt. Ugyanezen esztendőben a szomszédos Nagykőrösnek gyakran hitelezett „Oroszlán Sidó”. Pest megyei Levéltár nagykőrösi osztálya. Nagykőrös számadáskönyvei 1639. 85. et passim. Kecskemét napjainkban rendelkezésünkre álló legkorábbi adókönyvben szintén található olyan bejegyzések, amelyek a mezőváros, illetve a budai, vagy a pesti zsidókkal kapcsolatos kölcsönügylekre vonatkoznak: „Isak Sidonak tall. 32 1/2., Saul Deáknak tall. 55., Oroszlán Sidonak tall. 33.,” illetve „Jakab Sidonak Szabó István idejében való adósságért tall. 25.” Bács-Kiskun megyei Levéltár. Kecskemét város levéltára. Adókönyv 1662. 136., 235. (Továbbiakban: Kecskemét adókönyve, 1662.) Az uzsorát a budai zsidókkal kapcsolta össze a fentebb említett forráskiadvány is. *Szilády–Szilágyi*: I. 456. et passim. Az uzsora szónak ebben az időben nem volt pejoratív jelentése, a kortársak kamat értelemben használták. Vö. még: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő *Benkő Loránd*. Budapest 1976. III. 1044–1045.

⁷ *Péter Katalin*: Esterházy Miklós. Budapest 1985. 73–154.

⁸ Erre Wesselényi Ferenc függelékben közölt 1660. évi leveléből következtethetünk.

⁹ A mezei kertekre ld. *Majlát Jolán*: Egy alföldi civis-város kialakulása. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 15. szerk.: *Domanovszky Sándor*. Budapest 1943. 51–73. et passim. *Makkai László*: Pest megye története. Pest megye műemlékei I. Szerk.: *Dercsényi Dezső*. Budapest 1958. 87–88.

gyobb kárvallástul" oltalmazták meg. Latos egyike lehetett Kecskemét tőzsérkedő középpaszádáinak, állattenyésztésen alapuló gazdaságának mérete meghaladta azt a szintet, amelyre a család munkaereje rábírt, ezért tartott éves szolgát, ami nem ment ritkaságszámba az alföldi civis városokban.¹⁰ Mezei kert örökségén kívül érdekelt lehetett pusztabérletben, s mivel az ingatlanok ára meglehetősen alacsony volt abban az időben az Alföldön, vásárlás útján szintén gyarapíthatta vagyonát, ezt erősíti meg Szecsey Pál levelének részlete, amelyből kitűnik, hogy Latos 20 forintért vett meg tőle egy kertet.

Nem kizárt, hogy Latos István Kecskeméten is növelhette volna vagyonát, de valamilyen – számunkra ismeretlen – okból nem kívánt élni ezzel a lehetőséggel. Szökése sikerült, ami azonban a vagyonosodást illeti, túl nagy távlatok nem nyíltak meg előtte a delelőjén akkor már túljutott Nagyszombatban.¹¹ Szert tett ugyan egy polgárjogot biztosító házra, de az nem lehetett éppen előkelő, mert a szerény életvitelű kézművesek lakta negyed¹² egyik épülete volt. Idővel szántót szerzett még hozzá, amelyen gabonát termesztett, így 1656-ban 12 1/2, 1660-ban pedig 13 1/2 kepe rozs után fizetett adót.¹³ Termése valószínűleg kielégítette a család gabonaszükségletét,¹⁴ piacra azonban nem sok juthatott belőle.

Életkörülményei minden bizonnyal kedvezőbbekké váltak a koronázó város árnyékában sem jelentéktelen Nagyszombatban, a személyi és a vagyonbiztonság pedig a királyi Magyarországon összehasonlíthatatlanul jobb volt azoknál a viszonyoknál, amelyek között a török uralom alatti országrész lakosai éltek. Nem lehetett Latos István számára közömbös az sem, hogy Nagyszombatban megszabadult a hódoltságra jellemző nyomasztó adóterhektől, hiszen a szabad királyi városban többnyire 2, illetve 4 forinttal tett eleget éves köztartozásának. Kecskeméten ennél feltehetően többet kellett volna fizetnie.¹⁵

Latos István az 1640-es években a társadalmi ranglétrán emelkedett feljebb, 1646-ban ugyanis már nemesnek mondotta magát. Viselt dolgainak ismeretében né-

¹⁰ *Majlát*: i. m. 159–164.

¹¹ Az 1640-es évektől csökkenőben volt a város lakossága, a század derekától pedig a kereskedelem pangására következtetett *Štefan Kazimír*: Nagyszombat szociális-gazdasági struktúrája a késői feudalizmus korában. *Világtörténet* 26. sz. (1976). 81., 99., illetve *Štefan Kazimír*: Vývoj ekonomicko-sociálnej štruktúry mesta Trnavy v poslednej tretine 16. storočia a v. 17. storočí. *Historický časopis* XVIII. I (1970). 47–90.

¹² Az adókönyvekből arra következtethetünk, hogy Latos István háza a 16. századi „Béka, Füz, Füzes” utcában, azaz a 19. századi „Pálosok utcájá”-ban, illetve a mai „ul. Obrancov mieru”-ban állt. Vö.: *Mária Bot'ánková*: Adalékok a 16. századi Nagyszombat helyrajzához. *Történelmi Szemle* 1981. 262–267. Latos házának korabeli ára nem állapítható meg, mert Nagyszombat ingatlanforgalmának ez időből származó forrásai nem maradtak fenn. Némi viszonyítási lehetőséget nyújthat az egyik Nagy utcabeli ingatlan – Bornemissza Pál házának és tartozékának – becsértéke, amely 1639-ben 700 forint volt. Latos István háza ennél jóval kevesebbet érhetett. Nagyszombat város levéltára, tanácsi iratok: *Relationes* 1601–1800. I. katon, 1639. ŠOKA v Trnave.

¹³ Nagyszombat adókönyvei, vö.: 4. jegyzet. 1656. III/b. 78. 164/v., illetve 1660. III/b. 80. 169/b.

¹⁴ *Kazimír*: i. m.: *Világtörténet* 26. sz. (1976) 102–105.

¹⁵ Négy-négy forintot fizetett 1647-ben, 1648-ban és 1659-ben, más esztendőben pedig 2 forintot. A már említett fentebbi éveken kívül az alábbi esztendőkre vannak adataink: 1641, III/b. 73. 126/b. – 127. 1647. III/b. 74. 129/b. 130. 1648. III/b. 75. 125/b. 1655. III/b. 77. 100/b, 1659. III/b. 153/b. – 154. Nagyszombat adókönyvei, vö. a 4. jegyzettel.

mi szkepszissel szemlélhetnők kijelentését, de mivel neve szerepel a Pozsony megyei taksás nemesek 1650. évi összeírásában,¹⁶ bizonyítottnak kell tekintenünk, hogy valamikor ezt megelőzően, de legkésőbb 1646-ban nemességre tett szert.¹⁷

Évek múltán megszépülhettek előtte kecskeméti napjai, az azonban több mint valószínű, hogy Nagyszombatban esetenként a valósnál hízelgőbb képet rajzolt a hódoltsági létről, egyes ott lakók gazdagodásáról. Nehezen szabadulhatunk meg a gyanútól, hogy Latos István biztatta fel Szecsey János árváit, követeljék jogos, illetve vélt örökrészüket a Bankházán¹⁸ birtokos nagybátyjuktól. S mivel az őt árva az ősi jussért a nádorig is kész lett volna elmenni, Nagyszombat tanácsa 1643 nyarán levéllel fordult Ráckeve előljáróihoz, és arra kérte a címzetteket, hogy Szecsey Pált bírják rá bátyja árváinak kielégítésére. Kérésük nyomatékosságaként kilátásba helyezték, hogy – a korabeli eljárásnak megfelelően – „megtartóztatnak”, azaz fogva tartanak majd mindaddig egy ráckevei lakost, amíg Szecsey Pál fel nem küldi az örökrész címén követelt kétszáz forintot.

Szecsey Pál nem a szabad királyi város előljáróságának válaszolt, hanem Eszterházy Pál érsekújvári alkapitánynak írt levelet, s ezzel a lépésével több szempontból is sikeres védelmi állásba helyezkedett. Esterházy Pál birtokot szerzett Ráckevén,¹⁹ a tekintélyes Miklós nádor²⁰ öccse volt, időnként ő szedte be a jászoktól és a kunoktól várható jövedelmet,²¹ egyes városok neki küldték meg a puszták bérét,²² s ezen túlmenően – figyelembe véve az Érsekújvár térségén keresztül nyugatra irányuló hagyományos kereskedelmi forgalmat²³ – hivatali tiszte révén ugyancsak jó ismerője volt a török uralom alatti viszonyoknak. Részben Szecsey Pál megegye-

¹⁶ Az 1650. évi összeírás szerint a nagyszombati nemesekre kivetett taxa meglehetősen tág határok között mozgott, összege 25 dénártól 16 forintig terjedt. Latos István azonban azon kevesek közé tartozott, akikre nem hárult fizetési kötelezettség. Pozsony megye Levéltára. Taksás nemesek összeírásai 1647–1775. Štátny oblastný archív v Bratislave. ŽB. I. A. XIII Taxationes 79.

¹⁷ Erre a szenci harmincadosok leveléből következtethetünk, vö.: a függelékben közölt 7. levéllel.

¹⁸ A török adóösszeírások szerint Bankházán még 13 dzsizje-fizetőt lajstromoztak a törökök 1590-ben. *Káldy-Nagy Gyula*: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Pest megye múltjából. 6. Szerkesztette: *Egei Tibor*. Budapest 1985. 99–100. Az aprócska települést a tizenöt éves háború viharai söpörték el. *Makkai*: i. m. 97., 108. old. Az egykori Bankháza határa ma nem Ráckevéhez, hanem Kiskunlacházához tartozik. *Káldy-Nagy Gyula*: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Pest megye múltjából. 3. Szerk.: *Lakatos Ernő*. Budapest 1977. 109.

¹⁹ *Eszterházy János*: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Budapest 1901. 244–246. Egyes kézikönyvek szerint Esterházy Pál 1640-ben hunyt el, e téves adattal szemben *Eszterházy János*: Az Eszterházy család és oldalágainak leírásához tartozó oklevéltár. Budapest 1901. 211., 213. a mérvadó, halálának napja: 1645. január 17. vö. *Merényi Lajos*: Eszterházy Pál újvári kapitány levelei a nádorhoz 1641–1644. Történelmi Tár 1907. 568. Ráckeve lakóiról más alkalommal is kapott hódoltsági híreket, s maga szintén írt érdekükben, miként ez az említett forrásközlésből kitűnik, 578., 585.

²⁰ L. erre a 7. jegyzetet.

²¹ *Merényi Lajos*: 1637. esztendőbeli jövedelme palatinus urunk ő nagyságának a jászok, kiskunok és bujáci jószágbeliektől. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1905. 293.

²² „Karátul, Lajostul Érsekújvárbán Esztörházy Pálnak fizetünk 34 aranyat facit 102 ft.” Nagykőrös 1642/1643. évi számadáskönyvéből. *Szilády-Szilágyi*: i. m. I. 100.

²³ *Kocsis Gyula*: Szolnok megyei települések állatkereskedelme és „szekerezése” a XVI. század második felében. Zounuk I. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. Szerk.: *Botka János*. Szolnok 1986. 25–52.

zésre kész álláspontja, részben az a tény, hogy írása Esterházy Pál kísérő soraival jutott el Nagyszombatba, nyilván mérsékletre intette a szabad királyi várost. Az ár-
vák számíthattak némi pénzre a bankházai örökrészből, az azonban csak töredéke lehetett annak a summának, amelyet Latos István valóságát felnagyító meséje nyomán remélhettek.

Inkorrekt volt Latos az általa Kecskeméten megvett kert árát illetően is, mert Szecsey Pál leveléből kitűnik, hogy az ingatlan nem 20 tallérért, hanem csak húsz forintért, cserélt gazdát, Latos István tehát a ténylegesnél mintegy 50%-kal magasabbnak tüntette fel a vételárát.²⁴ A Szecsey család egyezkedéséről nem szólnak a későbbi források, nem is lenne célunk annak további követése,²⁵ az azonban egyértelmű, hogy Latos István szavahihetőségén csorba esett, a szabad királyi város pedig részleges presztizsveszteséggel került ki ebből az ügyből.

Latos István nagyszombati évei alatt részt vett a kor sokak számára jövedelmező üzleti vállalkozásában, a marhakereskedelemben. Kecskeméten maga is rendelkezett jószággal, s az 1632. évi Győrbe küldött kecskeméti levél kapcsán minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy kezdeti tapasztalatait még hódoltsági lakosként szerezte meg. A nagyszombati adókönyvek mit sem árulnak el ez irányú ténykedéséről, valószínűleg azért nem, mert ottani tőzsérkedése a szokott mederben folyt. Legkésőbb az 1640-es évek közepére alapos helyismeretre tehetett szert nemcsak Nagyszombatban, hanem a szabad királyi város tágabban vett környékén is. A török uralom alatti területekről ritkán, vagy – az időnként emelkedő hús- és marhaárak hírére²⁶ – csak szerencsét próbálni feljövőkkel szemben kétségtelen helyzeti előnnyel rendelkezett. Korábbi személyes kapcsolataiból eredően lehetősége nyílt arra, hogy közvetítsen az inkább tenyésztéssel foglalkozók és a tőkekeres tőzsérek között, illetve mint viszonteladó maga szintén forgassa pénzét, vagy éppen hitelre való vásárlással – némi kockázattól sem visszariadva – tegyen szert tőkére. Ily módon tisztességes üzleti tevékenységgel is gyarapodhatott volna, de Latos István egy alkalommal bizonyíthatóan letért az igazak ösvényéről.

Az eset 1646-ban Galgócon a pütkösi vásár alkalmával²⁷ vette kezdetét, és Szencen ért véget botránysos körülmények között. A galgóczi sokadalmon Latos Ist-

²⁴ Az adásvételi aktus idejét nem ismerjük pontosan, ezért csak becslésre szorítkozhatunk. A pénzügyi értékváltozásokra bővebben: *Horváth Tibor Antal*: A tallér értékváltozásai 1542–1700 között. Numizmatikai Közlemények 1963–1964. 32–36., *Štefan Kazimír*: Vývoj reálnej hodnoty drobných strieborných mincí na Slovensku v rokoch 1526–1711. Numismatický zborník (Praha). VIII. 1964. 190. *Buza János*: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarországon török uralom alatti területén a XVII. században (Nagykőrös 1622–1682). Történelmi Szemle 1977. 77. et passim.

²⁵ Szecsey Pál leszármazottai valószínűleg megtartották a bankházai udvarhelyeket. Az egyik utód, Szecsey Ferenc, Buda várának 1686. évi visszavívásakor vitézségéért megerősítő nemeslevelet kapott 1686-ban. A későbbiekben Bars megyében élt a *Bankházi Szecsey* család. Bars vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerkesztette: *Borovszky Samu*. Budapest 1903. 549.

²⁶ *Štefan Kazimír*: Adalék a XVI. és XVII. századbeli árak és bérek fejlődéséhez. Történelmi Szemle 1976. 180., illetve: *Buza János*: Török-kori állattartásunk a „vadszám” és adózás tükrében. Századok 1984. 27–28.

²⁷ Galgóc térségében kedvező átkelési lehetőség volt a Vág folyón, részben ezzel magyarázható, hogy a mezőváros az említett „pütkösi sokadalmon” kívül Szent Mihály napjától kéthetes országos vásárt tarthatott, az erről szóló kiváltságlevelet 1362-ben nyerte el. *Darina Lehotská*: Hlohovec a jeho oko-

ván hódoltsági – közelebről lévai és nagykőrösi – emberektől „bizonyos számú barmot” vett át 100 tallér előleggel, amelyet Szencen helyezett letétbe, s egyben ígéretet tett arra, hogy Nagyszombatban hamarosan kifizeti a teljes összeget. Hiába vártak azonban az esedékes összegre a hódoltsági marhahajtók, sőt a letétbe helyezett száz tallért is bánhatták, mert Latos István egy fogadott lakatossal felnyitotta a pénzes ládát, s magához vette az említett készpénzt. A póruł járt eladók elvesztették türelmüket, és az időnként jelentős bevételt²⁸ elkönyvelő szenci harmincadosokhoz fordultak panasszal.

Szentbenedeky Márkus harmincados és Jászky Pál harmincadellenőr szakszerűen²⁹ és hatékonyan járt el az ügyben. Mint a falusi kereskedők és a tózsérek bírái megidéztek Latost, majd lefoglalták a pozsonyi tózsérek nála lévő adóslevelét, s a magát immár nemesnek valló nagyszombati lakosra rábizonyították nemtelen cselekedetét, azaz a 100 tallér eltulajdonítását. A későbbiekben pedig Nagyszombat megkeresésére részletesen tájékoztatták a történetekről a szabad királyi város tanácsát, s egyben kérték is a magisztrátust, hogy Latossal fizettesse meg az ügyből kifolyólag még mindíg fennálló néhány talléros tartozását.

A harmincadosok leveléből nemcsak Latos fondorlatos csalássorozatára derült fény, hanem arra is, hogy városa előljáróságát ugyancsak igyekezett félrevezetni. Azzal vádolta a harmincadosokat, hogy azok becsületsértő módon bántak vele, nemesi mivolta ellenére őrizet alatt tartották, megfosztották a pozsonyi tózsérektől kapott kötelezvénytől, sőt a szabad királyi város kiváltsága ellen vétettek akkor, amikor vámot fizettettek vele. Latos vádaskodása részleteiben és egészében egyaránt megalapozatlannak, sőt mi több, rágalomnak bizonyult. A szenci harmincadosok levelét olvasva, Nagyszombat tanácsa arról győződhetett meg, hogy Kecskemétről jött polgártársuk ez alkalommal a maga ásta verembe esett.

A galgóci vásárt követően Szencen elszenvedett fiaskó után Latos István vagy csendben húzta meg magát Nagyszombatban, vagy csak források hiányában vélhetjük úgy, hogy jó útra tért, illetve egy ideig nem adott okot panaszra. Nagyszombat kivételesen gazdag levélgyűjteményében hosszú éveken át nem található olyan irat, amely ellene szólna. Az adókönyvek szűkszavú bejegyzései szerint jámbor adózó polgára volt a városnak, de egyéb források nélkül az 1639 és 1646 közötti években is makulátlan múltú embernek tűnt volna. A szabad királyi város falain belül Latos

lic. Bratislava 1968. 60., illetve *Fügedi Erik*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, év nélkül (1981). 80–81., 247., 359–360.

Az általunk vizsgált korszakban Galgócznál híd könnyítette meg az átkelést, amelyet csak ritkán vitt el a Vág vize, például az 1650. évi januári jeges ár alkalmával. Lippay György esztergomi érsek levele Batthyány Ádámmhoz, Érsekújvár 1650. jan. 30. Magyar Országos Levéltár, P 1314. Batthyány család levéltára, 29 315. sz. levél.

²⁸ A szenci harmincad bevételeire ld. *Zimányi Vera–Harald Prickler*: Konjunktúra és depresszió a XVI–XVIII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján; kitekintés a XVIII. századra. Agrártörténeti Szemle 1974. 112–123.

²⁹ A harmincadosokra, mint szakképzett kamarai tisztviselőkre ld. *Fallenbüchl Zoltán*: A királyi hivatalnokok létszám- és szolgálati viszonyai a XVII. századi Magyarországon. Történeti statisztikai tanulmányok I. Budapest 1975. 56., 67–69. Jászky Péter és Szentbenedeky Márkus szenci megbízatása előtt a Magyar Kamara tisztviselője volt. *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. Levéltári Közlemények 1968. 260–262.

csupán egyszer idézett elő dokumentálható perpatvart. Egy közösen elzálogosított kard értékében nem tudott megegyezni 1654-ben Pápai Istvánnal, aki 28 forintot követelt Latos Istvánon.³⁰ E kisebb horderejű civakodás lecsendesítése azonban nem okozhatott gondot a városi előljárósnak.

Nagyszombat tanácsa 1660-ban Wesselényi Ferenctől kapta az utolsó levelet Latos István megintésére. A második nádori levél az 1639. évihez hasonlóan szintén a kecskeméti panaszára íródott. Az élete delén ekkor már valószínűleg jócskán túljáró Latos atyai öröksége kapcsán zsarolta egykori lakhelye civiseit. Közülük a kereskedelmi tevékenységet folytatóknak lehetett okuk leginkább az aggodalomra, hiszen őket fenyegette elsősorban a megtartóztatás veszélye.³¹ Kecskemét azonban bizonyítani tudta, hogy korábban – vélhetően 1639-ben, vagy 1640-ben – kiegyezett Latos Istvánnal. Wesselényit, az egykori füleki kapitányt, annak idején tájékoztatták a kecskeméti Latos István javainak lefoglalásáról. Az országos ügyekkel elfoglalt főúr,³² bár részbirtokos volt Kecskeméten,³³ aligha emlékezett a két évtizeddel korábban történetekre. Kecskeméten 1639-ben rettenetet váltott ki és sokáig intő például szolgálhatott a főbíró vasra veretése,³⁴ Füleken azonban a drámai eseményről szóló tudósítás csak egy csepp lehetett a hódoltságról hömpölygő panaszáradatban.³⁵

Nagyszombatban viszont minden bizonnyal megszívlelték Wesselényi nádor levelét. Vagy a város vonta kérdőre, vagy feddés nélkül maga Latos is felmérte azt, hogy számára befellegzett a szabad királyi városban. Termését még betakarította, de éves köztartozásának már nem tett eleget, feltehetően illő áron értékesítette házát és szántóját, majd nyomtalanul eltűnt a városból.

Csaknem egy évszázad múltán, 1754-ben népes család tagjaként élt egy Latos István nevű nemes Kecskeméten. Egyik felmenőjének, „Latos András de Köves”-

³⁰ Nagyszombat város levéltára, tanácsi iratok: Protestationes 1547–1739. 1. karton, 1654. július 24. ŠOKA v Trnave.

³¹ Miként az ismeretes, Kecskemét lakosai közül többen megfordultak Nagyszombatban, s nemcsak marhákat hajtottak fel oda. *Szana Mihály* 1648-ban a nagyszombati *Csapó Dánielnek* 1900 juh gyapját adta el hitelben. 1651-ben viszont *Szana Mihály* maradt adós Nagyszombatban. Nagyszombat város levéltára, tanácsi iratok: Obligationes 1529–1799. 1. karton, 1648. szeptember 15., illetve 1651. június 24. ŠOKA v Trnave.

A kecskeméti tanács 1660. évi levelét Wesselényi Ferenchez Pozsonyba felvivő három kecskeméti lakos közül kettő – *Bíró György* és *Hagyó János* – kifejezetten tehető gazda volt, csupán *Varga András* tartozott a szegényebb adófizetők közé. *Bíró György* 1662 előtt valamelyik bírói tiszte is betölthette Kecskeméten, 1662-ben részben előre fizette ki adóját, illetve több gazda köztartozásának egy részét ő egyenlítettte ki „szekérbér” címén. *Bíró György* más alkalommal is megfordult Pozsonyban a nádornál. Kecskemét adókönyve, 1662. 22., 38–39., 48–49., 97., 103., 105., 108., 161., 209.

³² *R. Várkonyi Ágnes*: A rejtőzködő Murányi Vénus. Hely és év nélkül (Budapest 1987). 72., 108–109., 161–168.

³³ *Bálintné Mikes Katalin*: i. m. 15–16.

³⁴ A bírói tiszt adómentességgel járt ugyan, de életbiztosítást nem jelentett a török kori Magyarországon. *Hegy*: i. m. 169–181.

³⁵ Természetesen akkortájt csak a törököt lehetett a magyar hatóságoknál bepanaszolni. Wesselényit már csak azért sem rázhatta meg az ilyen esemény, mert időnként maga is tett hasonlót, pl. 1648-ban maga vitette Fülekre a többszörösen bíróviselt Boldizsár Mártont, illetve a másodbíróságig jutott Fekete Mártont Nagykőrösről. *Szilády-Szilágyi*: I. 148. et passim, illetve: *Buza*: Török kori állattartásunk... 36–37.

nek, 1713-ban Veszprém megye adta ki a nemesi bizonyítványt.³⁶ Nem állíthatjuk biztonsággal, de teljesen lehetetlennek sem tarthatjuk azt, hogy névrokonok³⁷ voltak csupán. Egyenesági leszármazást feltételezve Latos István útja Nagyszombatból a Dunántúlra vezethető. A késő unokák között talán élt valami hagyomány arról, hogy ősük egykor Kecskemétről származott el. Dicstelen múltjának felhánytorgatásától az utódoknak azonban már nem kellett tartaniuk. Latos István dolgai mind Kecskeméten, mind Nagyszombatban a feledés homályába merültek.

Latos István kétes értékű karrierjének részleges bemutatását a viszonylag bőven rendelkezésre álló források tették lehetővé. Nem ő volt az egyetlen, aki hasonlóan cselekedett. Az ugyancsak Kecskemétről elszármazott Kis Nagy János³⁸ Óvár-ról zsarolta volt hódoltsági ismerőseit, talán egykori kereskedőtársait. Mindketten érdekelték voltak a marhakereskedelemben. A nagy üzletet nemcsak a két császár vámjá – a „török” és a magyar harmincad³⁹ – terhelte, hanem akadtak annak egyéb vámszedői is, akik a zavarosban halászva kívántak sápot húzni. Ezek egyike volt a Nagyszombatból is továbbálló Latos István, aki a hasonszorúeknél több nyomot hagyott maga után.

Történeti irodalmunkban a kecskeméti tőzsérek kiválóságukról ismertek,⁴⁰ jó híriüket nyilván nem a Latos-félék megvetendő cselekedetei, hanem a többség megbízhatósága, tisztességes élet- és üzletvitele alapozta meg.

* * *

A függelékül közölt levelek természetesen nemcsak Latos István viselt dolgai-ról tanúskodnak. Szecsey Pál leveléből olyan családi tragédia körvonalai tűnnek elő, amely nem tekinthető egyedinek a török kori Magyarországon. Szecsey Pál, illetve Latos István valamelyest jobban követhető életútja részben példa a korszak ellentétes irányú lakóhelyváltoztatására. Az utóbbi menekült a török uralom alá került országrészből, az előbbi pedig a biztosabbnak tűnő királyi Magyarországot hagyta oda, hogy a hódoltságban keresse boldogulását. Nem is eredménytelenül, mert a megnevezett ráckevei polgárokhoz – pontosabban hódoltságba húzódtott kismeme-

³⁶ *Köszeghi Sándor*: Nemes családok Pestvármegyében. Budapest 1899. 209.

³⁷ *Latos* nevű dunántúliakról egyéb adatok is ismertek a történeti irodalomban. *Latos Mihály* győri lakost a fehérvári törökök fogatták el 1621-ben. *Jenei Ferenc*: Győri élet a török hódoltság korában. Arrabona I. (1959) 129. A bölcsei *Latos János* és *Latos György* 1648-ban és 1649-ben többször hajtott fel marhákat Batthyány Ádám megbízásából. *Zimányi Vera*: Adalékok a Batthyányak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez. Agrártörténeti Szemle 1961. 62., 68–84.

³⁸ Az 1656-ban elhunyt nagykőrösi Szarka János özvegyét, Fruttus Ilonát még 1662-ben is fenyegette, noha a korábbi vizsgálat éppen Kis Nagy Jánost marasztalta el. Pest megyei Levéltár. Acta Iudicialia IV. 1/j. Fasc. I. 1656. N. 4.

³⁹ A váci török vámtisztviselő az általuk szedett vámot szintén harmincadnak, magukat – mint pl. „Ozman aga” – főharmincadosnak, vagy éppen „...az hatalmas török császár harmincadjának hű gondviselőjének...” nevezték, az utóbbit „Zulimán hocza” írta. A budai basák magyar nyelvű levelezése. Szerk.: *Eckhardt Ferenc* – *Szekfü Gyula* – *Takáts Sándor*. Budapest 1915. 227. et passim., illetve Nagyszombat város levéltára, tanácsíratok: Missiles 1592. november 1. ŠOKA v Trnave.

⁴⁰ *Hornyik János*: Kecskemét város története, oklevéltárral. Kecskemét 1861. II. 170., 540–505.

sekhez⁴¹ – hasonlóan vásárolt mezei kerteket, amelyeken mód nyílt a gazdaság bővítésére, többek között a jövedelmező szarvasmarhatenyésztésre. Ráckeve forrásaival annyira mostohán bánt a történelem, hogy egy-egy levélnek is örülnünk kell. A helytörténeti szemponton kívül e levél becses adatokat tartalmaz a hódoltsági ingatlanforgalomról. Kecskemét Esterházy Miklós nádorhoz írott panaszából a kétségtelen túlzások – „...annyira jutottunk, hogy még lovat sem tarthatunk...” – ellenére is izelítőt kapunk a nyomorúságos közállapotokból. A két Esterházy és Wesselényi nádor tömör levelei adalékul szolgálnak a török kori közigazgatás – a nagy távolság és az „...idegen nemzetség uralma...” közepette is hatékony működésének történetéhez, megerősítik egyúttal azt is, hogy a királyi Magyarországon élő birtokos nemcsak adóztatta,⁴² hanem jogsegélyben, védelemben is részesítette hódoltsági jobbágyait.

A leveleket technikai okból nem betűhíven közöljük. Közelítettünk a mai helyesíráshoz, de a szöveg archaikus voltának és vélt hangzásának megőrzésére törekedtünk.

Függelék

1.

*Ágoston Pál főbíró és a kecskeméti tanács levele Nagyszombat tanácsához.
Kecskemét, 1639. június 22.*

Ajánljuk minden dolgokban való hűséges szolgálatunkat Uraságotoknak, Isten minden kívánatos lelki, testi jókkal, jó egészséges, hosszú élettel áldja és látogassa fejenként Uraságotokat.

Tiszteletes Nemes Tanács Uraink! Uraságotokat mostani levelünk által ilyen dologról kellett requirálnunk, ez elmúlt felső napokban Latos István urunk (ki ennek előtte városunkban egyik polgártársunk volt) éjjeli időn felrakodva hír nélkül elment, itt nem lévén senkitől bántása, azmint halljuk, mostan Uraságotok városában vagyunk; mi (azmint Uraságotoknál is nyilván vagyunk) idegen nemzetség birtoka alatt vagyunk, és mikoron egy jobbágy elmegy az ő hírek nélkül, meg szoktuk izenni, az őkegyelme elmenetele is nekünk mindjárt másnap hírünkkel volt, de minthogy minden marhája hátra maradott volt, és annak utána hajtották el, az kereszténységtől viseltetvén meg nem izentük, mert ha mi megizentük volna, őkegyelme minden jószágával az idegeneknek markába esett volna, de Isten ne adja, hogy mi egy keresztyén atyánkfiát is pogány kézre ejtsük; annak utána két hét, avagy még több napok elmúlva is lett hírével az pesti Nazur béknek (kinél summában vagyunk) az őkegyelme elmenetele, és mindjárt bocsátotta alá városunkra népeit, és városunknak főbíráját vasra vervén felvitette, honnét sok fáradságink és könnyörgésink által nagy summa pénzen, úgymint 400 talléron, váltottuk ki bíránkat, mi pe-

⁴¹ Az 5. levélben említett ráckevei lakosok jogállását illetően *Szakály Ferenc* nyújtott szíves felvilágosítást. Lektorai észrevételeit sem feledve mondunk érte köszönetet.

⁴² *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest 1981., számos példával.

nig ezt mind őkegyelme miatt szenvedtük, mert az idegen úr is ezzel kárhoztatott bennünket, hogy ha hírré adtuk volna, minékünk semmi nyavalyánk nem esett volna, de azmint felül is megírtuk, nem akartuk ő kegyelmét rontani. Minekokáért kérjük becsülettel Uraságotokat, mint Tiszteletes Nemes Tanács Urainkat, hogy Uraságotok Latos István urunkat személye elejben hivatván, az ő kegyelme miatt lett kárvallásunkról elégttesen minket, ha mi őkegyelmét nagyobb kárvallástól mególtalmaztuk. Uraságotok ezt cselekedvén mi is Uraságotoknak igyekeznünk mindenkoron szolgálni. Ez dolog felől városunkbeli Petes Gáspár és Barkó András polgártársaink compareálnak Uraságotok előtt, Uraságotok beszédekét mindenekben meghiggye.

Isten éltesse Uraságotokat kedves jó egészségben sok esztendőig.

Datum Aegopoli, die 22. Junii Anno D(omini) 1639.

Kecskeméti Főbíró Ágoston Pál esküdt tanácsaival együtt örömet szolgálnak Uraságotoknak.

Kívül:

Az Tiszteletes, Nemes és Nemzetes nagyszombati tanácsuraknak ő uraságoknak, nekünk mindenekben jóakaró urainknak adassék ez levelünk kezekben tisztességgel. (Papírfelzetes pecsét, körirata csak részben olvasható: „KECZKEMÉTI VAROS PO CZET...” Ø22 mm.)

2.

Ágoston Pál főbíró és a kecskeméti tanács levele Esterházy Miklós nádorhoz, Kecskemét, 1639. november 20.

Alázatos, hű és engedelmes szolgálatunk ajánlásának utána Istentől szerelmes fiáért minden kívánatos lelki, testi jókat, jó egészséges, hosszú életet Nagyságodnak mint kegyelmes Urunknak kívánunk szívből.

Minémű nagy ínség s nyomorúság alatt legyünk kegyelmes Urunk az sok körülöttünk nyúzó, fosztók s kóborlók miatt, illik, hogy Nagyságodnak is értésére adjuk, mivel már annyira jutottunk, hogy nemhogy mezeinken levő jószágink maradhatnának békességben, de még házunkban is félelemmel és rettegéssel lakunk, azmint ím nem régen is egy szegény atyánkfiaát éjeli időn házábul kivonván, kegyetlenül eltaglották, másik polgár társunkat ismét az kerteink közül egy tolvaj megfogván kivitte az szentlőrinci kertek közül, és ott rút kegyetlenül elvagdalta s fejét vette, és pedig ki ezt cselekedte, azelőtt szolgálja volt, illetén latrok pedig ugyan eláradtak földeinkön, mert ím nem régen is nyavalyás szentkirályi urainkat két ízben sarcolták meg. És nemcsak (ez megnevezett atyánkfiait az kiken ezek történtek) sanyargatták s háborgatták, de annyira jutottunk miattok, hogy mezei örökségünkre nem is merünk kimenni, magunkat ha hol kaphatnak, személyünkben háborgatnak, nyúznak, fosztanak s tagolnak. Lovainkat szemlátomást, avagy ha úgy nem is, lopva elhordják, már annyira jutottunk, hogy még lovat sem tarthatunk miattok. Illetén kimondhatatlan ínségek között lévén könyörgünk alázatosan Nagyságodnak mint kegyelmes Urunknak, Nagyságod legyen kegyes oltalmunk s gyámolunk igyefogyott voltunkban, hogy mi is békességben maradván az Nagyságod szárnyai alatt, Nagyságodért Istenünkhöz mondassuk buzgó imádságunkat.

Kegyelmes Urunk, Nagyságodat illetén dolog felől is kellett requirálnunk. Ez elmúlt tavaszon nálunk lakozó Latos István ment el innét lakójul szökve éjeli időn Nagyszombat városában, elmeneteli mindjárt másnap jó reggel hírünnkel esett, de minthogy minden jószága hátra maradtott volt, elmenetelit az idegen uraknak hírré nem tettük, mivel ha megizentük volna, maga, felesége, gyermekei jószágával együtt az idegenek kezében esett volna, de az kereszténységre nézve nem cselekedtük s ennek utána is ne adjon nekünk Isten oly napot érnünk, amelyen oly dolgot cselekednénk. Annak utána két hét múlva lett hírével az pesti Nazur béknek, kinél summában vagyunk, mindjárt bocsátotta alá népét tizenkét kocikkal, és városunknak főbíróját vasra verve felvitette, ott sok nyomorúságot szenvedvén, nehezen sok könyörgés által négy száz tallérban váltottuk ki, pénzünk pedig nem lévén, ozsorára kértünk fel, és sokkal többre ment ötödfél száz tallérnál, kívántatnék azért, hogy míg többre nem menne, lefizetnénk. Ez nagy summa fizetést s nyomorúságot, költséget mi őkegyelme miatt szenvedtük, még az idegen úr is azzal kárhoztatott bennünket, hogy ha megizentük volna elmenetelit, mi maradtunk volna békességben, az mely bizonyára úgy is lett volna (de azmint felül is megírtuk), az kereszténységért nem cselekedtük. Ez nagy kárunkat őkegyelméért nem szenvedhetvén hírré tettük Filekben kegyelmes urunk Veselényi Ferenc ő nagyságának, ő nagyságok s uraságok commissiojok által Latos Istvánnak itt maradtott házát, mezei kert örökségét, és az kihez gyanakodtunk, megesküdtetvén pénzét is törvényig arestaltuk őkegyelme miatt vallott kárunkra. Nagyságodat, mint kegyelmes Urunkat, alázatosan kérjük, Nagyságod tekintve ennyi kárunkat s nyomorúságainkat miatta, igaz törvény szerint elégíttessen meg minket Latos Istvánnal. Kiért az szent Isten is éltesse Nagyságodat kedves jó egészségben sok esztendőig.

Datum Aegopoli, die 20. Novembris Anno 1639.

Kecskeméti Főbíró Ágoston Pál esküdt tanácsival együtt örömet szolgálnak Nagyságodnak.

Kívül:

Admodem spectabili ac Magnifico Domino Domino Nicolao Eszterhasi De Galanta, Regni Hungariae Palatino, Cumanorum Judici, Aurei velleris Equiti ac Comitatum Soproniensis, Zoliomiensis et de Beregh supremo Comiti necnon Sacratissimae Caeserae Regieque Maiestatis intimo Consiliario, Camerario, et per Hungariam locum tenenti Domino nobis Semper Clementissimo, benigne et humillime traduntur.

3.

*Esterházy Miklós nádor levele Nagyszombat tanácsához.
Sempte, 1639. december 3.*

Prudentes et circumspecti Domini amici et vicini nobis observandissimi.

Az kecskeméti városi bírák egyébrendbeli panaszok között minémü instantiat tegyenek valami Latos István dolgában, aki az elmúlt tavaszon onnan titkon eljött cselédestől, és itt Szombatban az kegyelmetek városában telepedett meg, fm in specie includaltuk kegyelmeteknek. Ez oly dolog, hogy méltó consideratióban és kér-

désben venni, ha ez az kegyelmetek közt való kecskeméti ember tartozik-é az várost contentalni arról az mi kárt vallottak az törökért ista occasione. Kegyelmetek azért hagyjon egy terminust mindkét félnek, az melyre az kecskemétiék felérkezessenek, s ő is hozzá készülhessen, és lássa meg ott elsőben az város törvényén, vagy székin az dolgot. Mit fog benne találni, mi sem messze leszünk, s informálhat kegyelmetek. Mi előnkben jüvén azután az dolog, decisiot teszünk benne.

Isten kegyelmeikkel. Syntaviae, 3. decemb(ris) 1639

Amicus et vicinus benevolus

Comes N(icolaus) Esterhazy.

Ps. Earum Dominorum. Ne késlelje meg kegyelmetek neki, ha lehet az innep kedvéért, mert más dolgok is vagon.

Kívül:

Prudentibus et circumspectis Dominis N. Judici et caeteris Senatoribus liberae regiae civitatis Tyrnaviensis etc., Amicis et vicinis nobis observandissimis.

(Esterházy Miklós ismert papírfelzetes pecsétje.)

4.

Nagyszombat főbírájának és tanácsának levele Ráckeve főbírájához és tanácsához. Nagyszombat, 1643. június 18.

Áldja meg Isten kegyelmeiket mind fejenként sok üdvösséges lelki, testi jókkal és kedves jó egészséggel. Ennek előtte is találtuk vala meg kegyelmeiket, az néhai Szecsey János itt való jámbor szomszédunk kérésére, hogy az minémő jószága maradt azon Szecsey Jánosnak, úgymint őstül maradt jószág Bánkházán, azt a jószágot vagy két felé osztatta volna kegyelmeik Szecsey Pál, az kegyelmeik ott lakos szomszédja és atyafia között, vagy pedig Szecsey Pál valami jó módjával fizette volna ki Szecsey Jánost a jószágból, úgymint vér szerént való atyjafiát. Mely osztályban és kifizetésben mind ez ideig is semmi vég nem szakadott, hanem azt az jószágot huszonöt esztendőtil fogva egyedül Szecsey Pál hatalmasul bírja, és csak ő veszi mindennemő hasznát, mintha mindenestül fogva egyedül csak őtet illetné. Noha penig immár Szecsey János ez árnyékvilágbul az halál által kiköltöztetett, mindazonáltal maradtak őt árvái, tudni illik Kata, Zsuzsanna, Erzsébet, Panna és Palkó. Mely árvák találának meg bennünket, kérvén azon, hogy kegyelmeiknek írának mellett, hogy kegyelmeik tekintvén elsőben az Istent, emellett az közönséges igazságot, és az megnevezett szegény árváknak is mostani fogyatkozott állapotjokat, hivatná eleiben kegyelmeik Szecsey Pált, és parancsolná meg neki, hogy az megmondott jószágot az kegyelmeik ott való szokása és rendtartása szerént osztassa két felé, és az szegény árváknak adja ki az ő részeket, vagy egyébképpen vegessen vélek, és elégítse meg őket, és ne tulajdonítsa mindenestül magának az őstül maradt osztatlan jószágot, tudván azt, hogy vér szerént mások is tartják ahhoz igazságokat. Mert egyáltalán véggel azon vannak az árvák, hogy palatinus urunk ő nagyságától egy erős parancsolatot vegyenek ki, kinek erejével, kegyelmeik városabeli embereket tartóztassanak meg ide fel, kétszáz forintig, mert annyit követel-

nek, Szecsey Pálon, noha sokkal többet érne, az mint mondják, az az 6 jószágbeli részek, mely jószágnak ennyi sok esztendőtlől fogva mind csak Szecsey Pál vette hasznát az szegény árváknak és atyjoknak nem kicsin kárával és iniuriájával. Annak felette azon Szecsey Pál valami kertre is vett pénzt fel Latos Istvántul, úgymint húsz ezüst tallért, annak is tíz talléra Szecsey János árváit illetné, mert az is az kert, az több jószággal együtt, osztatlan volt; azt is azért az tíz tallért kívánják az árvák, hogy megadassék nekik. Szeretettel kérjük azért kegyelmeitek, mint böcsületes atyánkfiait, kegyelmeitek úgy adja eleiben Szecsey Pálnak az dolgot, hogy arestumra, avagy ember tartóztatásra ne kellessék lépni az árváknak, kit egyébaránt mi is örömet eltávoztatnánk, de ha egyéb nem lehet benne, látván az szegény árváknak nyilvánvaló károkat, abból is kényszerítettünk segítséggel lenni nekik, és azmint lehet pártjokat fogni. Mindazonáltal reméljük, hogy ez mi törekedésünkre az kegyelmeitek embersége és jó intése által oly módot talál ez dologban Szecsey Pál, hogy az szegény árvákat, Istenre tekintve is és az közönséges igazságra, nem hagyja megkárosodni, kinek Istentől is érdemét veszi kegyelmeitek, és mi is hasonló dologban ezbeli kegyelmeitek jóakaróját meghálálni egyekezzük.

Ez levelünkre választ várván kegyelmeitektől, és ezeknek utána Istennek kegyes oltalmába ajánlván kegyelmeitek. Iratott ez levél Nagyszombat városában, Szent Iván havának tizennyolcadik napján. Anno 1643.

Kegyelmeiteknek jóakaró atyafiai és baráti,
királyi szabad Nagyszombat városának főbírája
és az egész tanács.

P. s. Mégis kérjük kegyelmeitek, mint jó atyánkfiait, kegyelmeitek intse Szecsey Pált, hogy ez jövő nagy Boldogasszony-napra minden bizonyosan és minden okvetetlen megküldje az kétszáz forintot, vagy maga jöjjön ide fel Nagyszombatba, vagy bizonyos (=megbízott) emberét küldje, ki által minden jót végezzen az árvákkal, mert egyáltaljában elvégezett szándékok az, hogy oly embert tartóztassanak meg, hogy kegyelmeiteknek talán nagyobb busodalma leszen miatta.

Kívül: Adassék ez levél az tisztelendő Ráckevei városa főbírájának és az hozzá tartozó esküdteknek; etc., nekünk böcsületes jóakaró atyánkfiainak.

(Nagyszombat papírfelzetes pecsétje.)

5.

*Szecsey Pál ráckevei lakos levele Esterházy Pál érsekújvári alkapitányhoz,
Ráckeve, 1643. augusztus 4.*

Minden időbeli alázatos szolgálatomat ajánlom Nagyságodnak mint kegyelmes urunknak, az mennyei úrtól lelki és testi áldást kívánok Nagyságodnak minden hozzátartozókkal egyetemben nagy boldogul.

Nagyságos kegyelmes uram, ilyen dologért kölléték levelem által megtalálnom Nagyságodat. Jól tudja Nagyságod eleitül fogván mennyi bűvát és mennyi kárát szenvedtem én az Day János rokonomnak, mert Nagyságod előtt forogtunk érötte, s miképpen alkudtatott meg Nagyságod engömet vele. Ennekem volt Nagyszombatban egy atyámfia, az kinek neve Szecsey János volt, evvel az emberrel én egy atyá-

túl es anyától származtam, kényszörítettem reá sokszor, hogy abban az én sok kár-vallásomban megtérítene, mivelhogy őket is úgy illetné annak megfizetése, mint engemet, mert az mely jószágért énnekem köllött fizetnem, az anyánkkal együtt veszőtt, az én kezemben semmi nem maradott, ha maradott volna is, ő kezében maradott volna, mivelhogy ő bátyám volt énnekem, de sem őneki, sem énnekem nem maradott semmi is, hanem azt mondotta szegény bátyám, hogy az bankházi pusztán atyánktúl maradott egy nemős udvarhely marhajáró és szántóföldével együtt vagygon, éljed jó öcsém mint sajátodat, mert én szegény ember vagyok, s nem fizethetek, az mely udvarhely 40 forintot ér, mert városunkbeli Ágoston János uram is 40 forinton vett egy udvarhelyet ez megnevezett bankházi pusztán komáromi Pálffy Istvántul, Balassa Mihály uram is vött egy udvarhelyet ugyanottan Bankházán az ottvaló Deák Istvántul 40 forinton, az város is vött ugyanottan Buday Páltul, Ráday Andrástul és Földváry György uraméktul az Tukos Balázs részét 40 forintért, én magam is vöttem az érsökújvári Czuba Istvántul olyan 3 udvarhelyet száz forinton, az kihez az én Istenemben elnyugodott bátyám árváinak semmi részök nincsen. Ezt így megértvén Nagyságod, vannak az én bátyámnak öt árvái, az kik netalántán azt tudják, hogy az egész bankházi pusztát én bírom, s felét övéknek tartják. mert az nagyszombati királyi szabad városnak főbírájátul és tanácsitul vött levelet, s azt küldötték alá, hogy kielégíteném őket belőle, hatalmasul ne bírnám az ő részöket, ha penig ki nem elégtöm, tehát városunkbeli emberön kétszáz forintot vesznek érötte, én magam föl mentem volna Nagyságodhoz, ha egészségöm volna, de régtül fogván az Istennek súlyos kezeit viselem, az betegségöt, ennek előtte az én bátyám énrajtam sömmit nem keresött, sem penig városunk bírójának soha ez dolog fölöl nem küldött, mert eddig is elvetöttem volna én annak az gondját, mert ha szintén az az egy udvarhelytül meg köllenék válnom is, mégis szintén úgy bírhatnám én az bankházi pusztát, mert énnéköm 5 udvarhelyem vagygon ott, melyet saját pénzüömön szerzőttem. Én erőttem senkit meg ne tartsanak, sem penig én bizony ki nem elégtöm őket, hanem jöjjenek alá, avagy embörüket küldjék alá, városunkból vármegye esküdtjeit kiviszöm szépön, igazán kimutatom, tegyék árossá, adják el, én nem tartok ellent benne, az ő jó szerencsájök az száz forinton eladhatják is, hiszöm annak is fele enyim leszön. Erre penig bizonyságom az egész város, hogy számban egyebet nem találnek az egy igaznál. Emléköznek írásokban, hogy kertnek az árát is vöttem föl Latos István uramtul Kecskemétön, tudni illik 20 ezüst tallért, azt nem tagadom, mert vöttem nem 20 tallért, hanem 20 forintot, az mikor az szegény Istenben elnyugodott anyámat megölték, ugyanakkor ölték meg Sárközy Bálintot, az kinek az szekér előtt két ökre volt, mikor megölték őket, annak utána, hogy én is alá jöttem Nagyszombatból lakni, annak az embörnek két fia törvényre idézőtt, az miatt kényszörítettem eladni azt az szálláshelyet, hogy azoknak köllött fizetnem, mivelhogy szekere volt az anyámnak az atyjok, mikor megölték őket, ezt így megértvén Nagyságod is, fölküldöm az fiamat Nagyságodhoz, hivassa alá Nagyságod őket, adja eleiben Nagyságod, hogy én bizony nem ellenzöm, hanem adják el, s vögyék fel az ő részöket, mint saját örökségöknek árát.

Ezöknek utána Istennek gondja viselése alá ajánlom Nagyságodat mind hozzátartozókkal egyetemben, actum Rats Kevin, anno dom(ini) 1643, die augusti 4.

Én Szetsey Pál, Nagyságodnak alázatos jobbágya,
szolgálok örömezt Nagyságodnak.

Kívül: Spectabili ac Magnifico Domino Domino Paulo Ezerhazi de Galanta equiti
aurato, Sacrae Caesare Regieque Maiestatis Consiliario intimo et Presidii Uyvari-
ensis vice generali et Domino nobis clementissimo.

(Erősen sérült, fekete viaszra nyomott pecsét maradványai láthatók a levélen.)

6.

*Esterházy Pál érsekújvári alkapitány levele Nagyszombat főbírájához
és tanácsához. Érsekújvár, 1643. augusztus 12.*

Prudentes ac circumspecti Domini et vicini mihi observandissimi Servitiorum
meorum paratissimam commendationem.

Ez elmúlt napokban kegyelmetek az néhai Szechei János árvái instantiájára írt
volt az ráckeveieknek, mely kegyelmetek levelét in specie felküldötte hozzám Sze-
chei Pál, mivel mentse azért azon kegyelmetek írására magát én előttem, mi az ma-
ga levelét is in specie odaküldtem kegyelmeteknek. Nem tudom vagy-e oly az
Szechei János maradékiban, az ki ezeket érthesse, ha vagy valaki, kegyelmetek
jelentse meg néki, hogy accomodálja ehhez magát, és idejövén hozzám, ha végez-
ni akar ezen dologról. Szechei Pál fiát is felhivattatom, itt én előttem végezzenek,
de onnét nem hiszem, hogy ennél többet várhassanak, az kire magát ajánlja, nem
szükség kegyelmeteknek ezért egy jobbágyomat is arestálni sem személyében, sem
marhájában.

Csak ezt akarám kegyelmeteknek értésére adnom. Tartsa Isten jó egészségben
kegyelmeteket. Datum in praesidio Vyvariense 12 augusti 1643.

Earundem

Servus, amicus et vicinus paratissimus
Paulus Esterhási
manu propria

Kívül: Prudentibus ac Circumspectis Dominis N. N. Judici Primario juratisque civi-
bus Liberae Regiae Tyrnaviensis etc. Dominis Amicis et vicinis mihi observandis-
simis.

Más kézzel: Az Szechei János árvái dolgában való levél.

7.

*Szentbenedeky Márkus szenci harmincados és Jászky Péter
harmincadellenőr levele Nagyszombat tanácsához. Szenc, 1646. június 9.*

Generosi prudentes ac circumspecti Domini amici et vicini nobis observandis-
simi. Salutem et servitiorum nostrorum commendatione praemissa.

Az kegyelmetek Latos István uram instantiájára nekünk sub dato 4 Junii írt
levelit becsölettel vettük, az kiből kegyelmetek előtt ellenünk tett panaszolkodását

megértettük, tudnya illik, hogy mód nélkül való becsületlen szókkal és szitkokkal illettük volna őtet, és sub custodia tartottuk volna in praedudicium et praerogativa nobilitaris jelentvén azt is, hogy néminemő obligatóriáját, melyet az pozsonyi tőzsérek adtak volna neki, elvettük volna. Annak felette vámot is vettünk volna rajta, és ennek utána is exigálni akarnánk in praedudicium privilegii liberae et regie civitatis, kívánván kegyelmetek mindezekről informáltatni.

Nyilván lehet kegyelmetek előtt, hogy eleitül fogvást, ob respectum promovendorum commodorum suae Maiestatis, az ő felsége szenci (Zempci) harmincadosa contrájával együtt nemes és nemtelen városi és falusi kereskedők és főkippen tőzsér urainak competens bírások volt, és köztük való controversiájokat dirimalt és dirimalják usque ad praesens sine omni contradictione, amint száma nélkül történt, hogy kegyelmetek szomszéd atyafiai is pozsonyiak és mások ellen előttünk panaszt tévén, igazság szolgáltatott itt nekik.

Történt, hogy Latos István ez elmúlt pünkösdi galgóci sokadalomkor bizonyos számú barmot hódultságbeli kőrösi (küressj) és lévai szegény emberektől vivén, assecuralván őket, hogy mindjárt következő hétfőn Nagyszombatban az árárul contentalni fogja őket, az kiben semmi sem kelt (küt), az szegény emberek megúnván fáradságokat s külségeket, folyamodtak hozzánk, szolgáltatnánk igazságot nekik, citaltatván azért Latos Istvánt, comparealt, és nem tudván egyebet felelni, hanem hogy az őtelek vett barmot hitelbe adta legyen pozsonyiaknak, kit az adóslevéllel bizonyította, mihez képest, hogy az szegény emberek marhájoknak az árát Latos István tovább ne harcoljon és szegényeket mód nélkül ne fárasztassa, az adóslevelet ad sequestres manus kezünkezt vettük, hogy az pénz itt letétessek pro creditorem contentatione, és levél elvételének az oka nem egyéb.

Az szegény emberek marhájok eladásakor fölvevén Latos István(tól) száz tallért, itt Szencen Szabó János nevű ember házánál maga gazda ládájában letivén pro majori creditonem assecuratione monda szegény emberekhez, ez a ti pénzetek. Másfeli, gazda otthon nem litében, lakatossal az ládát fölnyittatván, azon száz tallért fölvette, eszékbe vivén az szegény creditorok hozzánk folyamodtak, ne hagyánánk az ő sajátjokat elvinni, újonnan előszólítván esküdt mint az pogány lölkire s testire nagy tökéletlenül, hogy az pénz nem volna nála, az mely hamis, hiábavaló eskövisiért igazán megdorgáltuk és az ő tekéletlenségét és hamisságát exprobatuk, melyet ő szidalmazás gyanánt vette, de meg is érdemlette, mert az sok eskövés után az száz tallért in specie megadta szegényeknek.

Ex praemissis kegyelmetek maga is megítélheti, mely igazán informálta legyen kegyelmeteket arról is, hogy mi az vámot megvettük rajta és jövendőben is meg akarjuk venni, holott minékünk harmincados(nak) és contrának semmi közünk az vámhoz, csak eszünkben sem volt az vám.

Marad még egynehány tallérral adós Latos István creditorinak az barmok áraban, kegyelmeteket mint jóakaró urainkot kérjük, minthogy az adósleveleinek contententiaja szerint innét nem contentaltathatnak, az szegényeknek legyen kegyelmetek minden jó akarattal és segítséggel. De cetero Generosis Dominos vestras domini felicissime valet cupimus. Zempczy die 8 Junii 1646. Generosis prudentibus ac circumspectis dominibus vestris. Ad serviendum paratissimis.

Marcus Szentbenedeky
tricesimator zempciensis
Petrus Jászkay
contrascriba

Kívül:

Generosis prudentibus et circumspectis dominis N. N. liberae ac regie civitatis Tynnaviensis iudici ceterisque juratis senatoribus dominis fautoribus amicis et vicinis nobis observandissimis.

Más kézzel:

Exhibita 13 junii 1646.

(A levelet lezáró két kis piros viaszpecsétnek ma már csak a nyomai láthatóak.)

8.

*Wesselényi Ferenc nádor levele Nagyszombat tanácsához.
Pozsony 1660. február 28.*

Generosi prudentes ac circumspecti Domini amici nobis observandissimi.

Kecskeméten lakó Biró György, Hagjo János és Varga András jobbágyink feljövén hozzánk szokott adajokkal panaszképpen jelenték, hogy ott, Szombatban lakó, Latos István valami atyjáról maradt jószág kereseti praetextusa alatt ezen jobbágyinkat háborgatná és feljövételre sinistre informálva bennünket parancsolatunkkal kényszerítené, holott régen ennek előtte kielégítettett, s nincsen semmi közü hozzájuk, amint arról való leveleket is láttuk. Így lévén azért a dolog kegyelmeteket akaránk requirálnunk, s tisztünk szerint serio parancsolnunk is, vévén kegyelmetek ez levelünket, hivassa eliben azon Latos Istvánt, és ez dolgot igazétsa el köztök igazságosan, s ha comperialtatik méltatlan kereseti, hagyja meg neki, jobbágyinknak tovább hagyjon békét, és ne kényszerítse semmi úttal feljünni többé, secus non facturi. Datum Posony die 28. februarii 1660.

Earundem dominationum vestrarum. Amicus benevolus ad officia paratus.

Comes F(ranciscus) Wesse(lényi)

Kívül:

Generosis prudentibus et circumspectis Dominis N. N. Iudici primario, ductori caeterisque Juratis civibus liberae regieque Civitatis Tynnaviensis. Amicis nobis observandissimis.

Más kézzel:

Exhibita die 29. Febr. 1660.

(Wesselényi Ferenc ismert papírfelzetes pecsétje.)

FIGYELŐ

Kosáry Domokos:

MAGYARORSZÁG A 17–18. SZÁZAD FORDULÓJÁN – A RÉGI ÉS ÚJ HATÁRÁN

A konferencián* sokféle témáról hangzottak el különböző – s olykor egymástól eltérő – vélemények. Abban azonban, azt hiszem, minden résztvevő egyetértett, hogy Buda visszavételének 300. évfordulóján nem pusztán és nem is elsősorban egy város vagy vár történetének egy fontos eseményéről emlékeztünk meg itt – bár a helytörténet szintjén ez is érdekes lehet, főleg az ország egykori s utóbb ismét eljövendő fővárosának esetében. Buda visszafoglalása ugyanis, ezen túlmenően, fordulatot jelző, fő eseménye volt a visszafoglaló háborúk egész folyamatának, amelynek eredményeként a régi Magyarország 1699-ig legnagyobb részét, majd 1716–1718 között teljesen felszabadult a török uralom alól. Az, hogy Kara Musztafa nagyvezírnek 1683-ban – Szulejmán szultán 16. század eleji próbálkozásaihoz hasonlóan – megint nem sikerült Bécszet elfoglalnia, sőt súlyos vereséget szenvedett, kedvező alapfeltételt teremtett ugyan az ellentámadáshoz, de magában véve még nem bontotta meg az oszmán birodalom kereteit. Buda viszont a török uralmának a Duna középső medencéjében fő tartópillére volt. Az első olyan központi bázis, amelyet Szulejmán megszerzett volt magának, amikor úgy látta, hogy a közvetlen foglalás ideje végre elérkezett, és amelyre támaszkodva tovább szélesítette magyarországi uralmi rendszerét. Utóbb, a tizenöt éves háború során, a keresztény seregek háromszor (1598, 1602, 1603) is hiába próbálták visszavenni, és minden erőfeszítésük végül is szinte reménytelen, felőrülő küzdelembe torkollott. Sőt az első új kísérlet még 1684-ben sem járt sikerrel. Annál meszebbmenő következménye lett viszont annak, hogy ezt a tartópillért most, 1686-ban, végre sikerült kidönteni.

Az a folyamat, amelynek során a török uralom egykor Budára támaszkodva kiépült, most, Buda felszabadítása után, visszafelé zajlott le, gyorsított ütemben. Sőt egyidőre úgy tűnt, hogy délen a balkáni népek emancipálódására is mindjárt sor kerülhet. Ez ugyan akkoriban nem járt tartós sikerrel, de lehetősége ezután mindenképpen jobban adva volt. Buda visszavétele tehát jelentős mértékben kihatott nemcsak közvetlenül a régi, soknemzetiségű Magyarország, hanem a Habsburg Monarchia s az egész dunai táj sorsának alakulására. Sőt Voltaire, majd utóbb, jó néhány külföldi, – így francia – történész külön hangsúlyozta e fordulat fontosságát általános európai szempontból is. Nemcsak abban, hogy a sikert végül is nemzetközi összefogás, egy sokban – ha nem is teljesen – közös európai akció tette lehetővé, és hogy igen nagy, lelkes külföldi visszahangja lett, hanem abban is, hogy Magyarország

*Elhangzott 1986. szeptember 4-én, a „Buda, 1686” nemzetközi konferencia zárószavaként.

visszaszerzésével az európai civilizáció területe, maga Európa lett ismét nagyobb. Éppen ezért nyilvánvalóan helyes volt az az elképzelés, hogy Buda visszavételének kihatásait ez a konferencia immár ne pusztán szűkebb magyar szempontból, egy nemzet oldaláról, hanem szélesebb, egyetemes történeti megközelítésből mérlegelje, és hogy a két első előadás (Pach Zsigmond Pál, Köpeczi Béla) a szélesebb nemzetközi gazdasági és politikai összefüggéseket mutassa be.

Annyit tehát minden bizonnyal megállapíthatunk, hogy Buda felszabadítása olyan fontos fordulót jelez Magyarország történetében, amelynél ekkor és itt kell, és nem utóbb, 1711 körül, megvonnunk egy periódus határvonalát. Olyan forduló ez, amellyel egy előző, hosszabb korszak lezárult és amellyel egy új, másik vette kezdetét. Olyan, amelynek elemzése során megpróbálhatjuk – és meg is kell próbálnunk – elkészíteni a 16–17. századi „magyar romlás” időszakának mérlegét, hogy egykorú kifejezéssel éljünk, felmérni az ország egykorú állapotát, és felvázolni az új kiindulás feltételeit, lehetőségeit és mozgásterét. Vajon mi maradt meg a középkori Magyarországból, amely azóta, hogy a 16. század elején a vihar maga alá temette, most úgy bukkant fel újra, megviselten, részekre törve, hogy szinte újból fel kellett fedezni. Legalábbis egykorú tudós szerzők, katolikusok és protestánsok egyaránt, ezt a felmérést, megismertetést érezték sürgős feladataik egyikének, amint arról rövidesen egy egész földrajzi-történeti irodalom tanúskodott. Mi folytatódott, mi fejlődhetett, továbbá mi újulhatott meg? Mi módosult vagy éppen torzult el a megpróbáltatások súlya alatt? S mi veszett el, szakadt meg, tűnt el végleg úgy, hogy emlékét is csak a történettudomány tudja, – ha tudja – felidézni? Egy kissé az is jelkép, ahogy az olasz Marsigli gróf, a császári sereg tudós hajlamú hadmérnök-tábornoka, Buda visszavételekor a 15. századi, híres Corvina Könyvtár maradványait próbálta keresni Mátyás egykori palotájának romjai között.

Történettudományunk az utóbbi évtizedekben jelentős eredményeket ért el, amelyek ezt a mérlegkésztést is elősegítik. Ezek sokban beépültek az új szintézis megfelelő kötetébe, meg az új hadtörténeti összefoglalóba, amely szintén a kutatások mai állását tükrözi. Teendők azonban továbbra is sok maradt. Egyrészt a *belső* viszonyokat illetően, főleg olyan források feltárása és feldolgozása terén, amelyek a népesség, a települési rend alakulását, az egykorú társadalom struktúráját, erőviszonyait világítják meg közelebbről, azzal együtt, hogy ez a társadalom hogyan funkcionált gazdasági, igazgatási, szokásrendi, művelődési stb. szempontból, méghozzá némileg eltérő regionális változatokban az ország különböző részein. A politikai reagálások belső feltételeit is csak ilyen ismeretek birtokában tudjuk meghatározni. Ma már e téren is jóval több információval rendelkezünk, mint száz évvel ezelőtt Acsády Ignác, a 200. évforduló alkalmából megjelent könyvében (Magyarország Budavár visszafoglalása korában, 1886). De még alaposabb, további kutatásokra lenne szükség. Pár évtizeddel ezelőtt Pest megye levéltárának anyagát alaposan átvizsgálva alkalmam volt látni, hogy mennyi olyan helyi részletadatot lehet még napvilágra hozni, amely nagyobb összefüggések felismerését is elősegítheti (Pest megye a kuruckorban, 1965). Mivel pedig a régi, soknemzetiségű Magyarországon nemcsak magyarok éltek, e múlt felmérésében segítségünkre lehetnek a szomszéd nemzetek történészei is, akikkel szakmailag együttműködni – ezt külön hangsúlyozni szeretném – természetesen örömmel készek vagyunk. S itt nemcsak szlo-

vák specialisták kutatásaira gondolunk, hanem például arra is, amit jugoszláv részről Dr. Olga Zirojevic a török közlekedési útvonalokról mondott itt el nekünk.

De bőven van teendők, másrészt, a *külső*, nemzetközi viszonyokat illetően is. A magyar történetírás egyik hibája, korábban, éppen az volt, hogy figyelmét túlságosan a magyar politika és „Bécs”, a Habsburg-hatalom dialógusára, vitáira korlátozta. Nem vette eléggé tekintetbe sem a Habsburg Monarchia komplex, bonyolult mechanizmusát, amelyben az egykorú Magyarországnak is meg kellett a helyét találnia, sem pedig az európai államrendszer működését, a nemzetközi politika ugyancsak igen bonyolult mechanizmusát, mintha Magyarország, a Monarchia egyik országaként, végső fokon nem annak egyik elemeként működött volna. Világosabban, pontosabban kell körvonaloznunk Magyarország helyét és funkcióját a Habsburg Monarchián belül és ezen át Európa rendszerében. Ehhez pedig különösen nagy szükségünk van a külföldi kutatások, munkák figyelembevételére, a hazai és más országbeli szakemberek közti véleménycserére, a kölcsönös tájékozódásra, az újabb eredmények bemutatására, együttes mérlegelésére, a további feladatok kijelölésére. Az ilyen nemzetközi konferenciák, a pusztá megemlékezésen túlmenően, e szempontból különösen hasznosak. S ha a jelen találkozót is joggal tekinthetjük hasznosnak és eredményesnek, abban nem kis része volt külföldi vendégeinknek, akik főleg éppen a nemzetközi politika vonatkozásában számoltak be kutatási eredményeikről. Sok újat hallottunk a német-római birodalom, a Habsburg Monarchia, XIV. Lajos Franciaországa, vagy Lengyelország és Oroszország politikájáról, meg az egykorú magyarországi események külföldi visszhangjáról. A külföldi résztvevők közül itt említhetjük Jean Bérenger (Franciaország), Maria Helena Sanchez Ortega (Spanyolország), von Aretin (NSZK), Peter Broucek (Ausztria), Herbert Langer és Helmut Schnitter (NDK), Zygmunt Abrahamowicz és Mihal Klimecki (Lengyelország), Cvetana Pavlovska (Bulgária), Svetlana Oreshkova (SZU), Matti Lappalainen (Finnország) nevét. Sajnáljuk, hogy Romániát azúttal senki sem képviselte itt. Mindenki hozzájárulását köszönjük és reméljük, hogy ez a szakmai együttműködés a továbbiak során is folytatódni fog.

Természetesen szó esett a tulajdonképpeni, központi témáról, Buda visszavételéről is. Erről Wellmann Imre beszélt, aki ötven évvel ezelőtt, 1936-ban dolgozta át Károlyi Árpádnak e tárgyról 1886-ban közzétett munkáját, és akit most is örömmel üdvözölhettünk az alkotó történészek között. Részvételét az is jelezte, hogy a magyar történetírásnak, alapvető megújulása közben, van egy egészséges folytonossága is. E budavári témához néhány, a hadjáratokkal és azokban a magyar katonák részvételével foglalkozó más előadás is kapcsolódott.

A többi előadáshoz a fent említett, két nagyobb témakör egymásutánjában szeretnék néhány reflexiót fűzni. Tehát előbb a belső viszonyok, a népesség, a gazdasági-társadalmi struktúra, majd pedig a nemzetközi, politikai tendenciák problémáihoz. Megfigyelhettük, hogy e konferencián ez utóbbiakkal több, az előbbiekkal kevesebb előadás foglalkozott. Azt is megfigyelhettük továbbá, hogy mindkét nagyobb témakörben több volt a visszatekintés, nemegyszer egészen a 16. századig – ami persze szintén a mérleg elkészítéséhez tartozik – és kevesebb a tulajdonképpen itt tárgyalt időszak: a 17–18. század fordulója viszonyainak elemzése. E téren nyilvánvalóan még sok tennivalónk maradt.

A népesség számának alakulását illetően az újabb kutatások ellenére sem kevés még a bizonytalanság. Ez – a protostatistika problematikus voltát ismerve – nem is egészen meglepő. A források hiányosak, töredékesek, és egyébként is – mint a különböző, eltérő szinten mozgó összeírások – rendszerint más, így főleg adózási célból készültek. Részben ez magyarázza, hogy némileg az itt elhangzott előadások eredményei is eltértek egymástól. Dávid Géza igen alapos, értékes elemzést nyújtott az idevágó 16. századi török forrásokból. A 16. század eleji népességet Szabó István kutatásai nyomán mintegy 3,5 millióra becsüli – vagyis kevesebbre, mint egykor a Magyar Művelődéstörténetben (II. 1939.) Mályusz Elemér, aki szerint Magyarországon a 15. század végén 4 millió ember élt. Dávid arra jut, hogy 1580 körül is mintegy 3,5 millióval számolhatunk – vagyis a szaporulat hiányzik, pedig a délvidéken máris mutatkozott bizonyos etnikai eltolódás. Ekkor azonban még mindig a nagy pusztulások periódusai: a 16–17. század fordulója (a Tizenötéves háború) és a 17. század második fele előtt vagyunk. Ezt az 1580 utáni, hosszú időszakot Dávid nem elemzi közelebbről, viszont átveszi néhány újabb történeti statisztikai tanulmánytól azt a feltevést, hogy a 18. század elején a népesség 4 millió körül mozoghatott. Lehet, hogy a népesség a nagy pusztulások ellenére abszolút számban növekedett? Annak idején Acsády Ignác az 1715–1720-i országos összeírás hiányos anyaga alapján a népességet mindössze 2,5 millióra becsülte. Azóta már többen rámutattak, hogy ez a szám túl alacsony, mert Acsády bizonyos tényezőket nem vett figyelembe. Újabban viszont egyes szerzők abból indulnak ki, hogy a II. József által elrendelt népszámlálás (1784–1787) adatai szerint a „magyar korona országainak” területén (Horvátországgal, Erdéllyel együtt) összesen mintegy 9,2–9,5 millió ember élt. Arra hivatkozva tehát, hogy a természetes szaporodás az akkori egészségügyi viszonyok között 1720–1787 közt nem sokkal haladta túl a 2 milliót, és hogy a 18. századi külső – főleg német – betelepülők száma sem a 0,9 milliót (miért nem?) – deduktív visszakövetkeztetéssel legalább 4 millióra próbálták a 18. század eleji népesség számát felfelé kerekíteni. Be kell vallanom, egy kissé idegenkedem az ilyen deduktív következtetésektől a történelemben. Ennél mégis jobb, amennyire egyáltalán lehetséges, a forrásokra támaszkodnunk. A konferencia egy másik előadója, Szakály Ferenc alighanem reálisabban feltételezte, hogy az országnak 1500 körüli 3,5–4 milliós népessége a 18. század elején úgy csökkent 3–3,5 millióra, hogy közben máris jelentős etnikai változások mentek végbe, főleg a délszláv beköltözés következtében, tehát az eredeti, középkori magyar etnikum vesztesége még jóval nagyobb volt.

Az új Magyarország története nemrég megjelent III. kötetében (1985) Makkai László másként közelítette meg ezt a kérdést. Elsősorban ugyanis Szekfű Gyulát igyekezett cáfolni, aki, a két háború között írt összefoglaló műve megfelelő fejezetében – még Acsády alapján – drámai képet festett az igen nagy pusztulásról, a rabszolgaszedés és rabszolgakereskedelem következményeiről, sőt – részben – a kultúrtáj, így főleg az Alföld visszavadulásáról is. Az Alföld pusztá-jellegének, növényzetének, vizeinek alakulását ma már nyilvánvalóan másként látjuk. A lényeg azonban nem is ebben van, hanem az elvadulásban, amelyről például a Dunántúlon Makkai is beszél. Elég Franciscus Wagner egykorú leírását olvasnunk arról, hogy a visszafoglaló seregek mint vonultak olykor mellig érő bozótban, miközben itt meg

ott egykori helyeségek üszkös romjaira letek. A rabszolgaszedés pedig valóban, nagy mértékben megvolt. Újabban magyar fordításban is közzétették Hans Dernschwam egykorú, 16. századi beszámolóját arról, hogy a török csapatok mint hurcolták magukkal dél felé, az országból kifelé, nemcsak a férfiakat, hanem a nőket és gyermekeket is – az utóbbiakat a lovak hátán átvetett kosarakba kötve. Makkai persze joggal hivatkozik arra, amit Pest megyei levéltári adatok alapján mi is megerősíthetünk, hogy a falvak eltűnése, hosszabb-rövidebb időre, nem feltétlenül a lakosság pusztulását jelezte, hanem gyakran csak elmenekülését, erdők, vizek, mocsarak oltalmába, a fenyegető hadak elől. De azt már némi túlzással állítja, hogy a pusztulás, bár nagy volt, „aligha szorította” a lélekszámot a Mátyás-kori mintegy 4 millió alá, s így hát a népesség a török időkben csak természetes szaporulatát veszítette el. Saját állításával ellentétben egyébként utóbb Makkai is a magyar népesség nagy megfogyatkozásáról beszél Erdélyben, és azt is leszögezi, hogy a Dunántúl népessége a 15. század végi 900 ezerrel nem 300 ezerre csökkent, mint Szekfű feltételezte, hanem „csak” 700–800 ezerre. Tehát mégis csökkent. Most, e konferencián, Káldy-Nagy Gyula előadásában egyebek közt megállapította, hogy csak az 1683-i török hadjáratral járó pusztulás mintegy 100 ezer emberébe került Ausztriának. S akkor hány emberébe kerültek Magyarországnak a 16–17. század ismétlődő hadjáratai és szinte szüntelen harcai? A forrásadatok azt látszanak jelezni, hogy Magyarország középkor végi népességének, főleg a déli és középső sík tájak és a belőlük szétágazó folyóvölgyek magyar etnikumának meglehetősen nagy százaléka elpusztult. Ez mindenestre olyan kérdés, amelyet ideje volna komplex módszerekkel újra, alaposan megvizsgálnunk.

Ami a gazdasági-társadalmi viszonyokat illeti, azok a történészek, akik Magyarország nyilvánvaló – és a korábnál is egyre nagyobb – lemaradását egyszerűen a török hódítás következményének tekintették, nyilvánvalóan tévedtek. Elég itt arra utalnunk, amit a gazdaságtörténészek e keleti peremzóna késő feudalizmusáról, az előnytelen nyugat-keleti munkamegosztásról megállapítottak Európa gazdasági rendszerén belül, és egyben az ipari, városi, polgári fejlődés megtorpanásáról. A mezőgazdaság – s ezen belül főleg az állattenyésztés – domináns szerepét az egykorú Magyarországon nem a török hódítás idézte elő, legfeljebb módosította, vagy éppen végletessé tette. Inkább a mennyiségi változás, a veszteség volt jelentős.

A második világháború után akadt szerző, Majláth Jolán, aki egy sajátos, éppen ellenkező felfogást próbált képviselni. (A török hódoltság. In: Demokrácia és köznevelés. Bp. 1945). Elismerte ugyan, hogy a török hódítás nagy pusztulást hozott, de ezzel szembeállította, nagy pozitívumként, azt, hogy a török uralom alá került, központi, sík vidékekről a feudális urak, a rendi hatóságok kiszorultak, menekülni kényszerültek, ami elősegítette az olyan nagy agrártörmörülések, mezővárosok, mint Nagykőrös, Cegléd, Kecskemét paraszt lakosainak „cívvis” polgári fejlődését. A török birodalom ugyanis szerinte fejlettebb „gazdasági organizmust” képviselt és ültetett át, mint a magyarországi feudális rendszer volt. Ez a magasabb szintű török feudalizmus, igaz, „felületesebb” volt, de éppen ezért „hamarabb kapitalizálódott”, mint ahogy ez a jelenség „az európai társadalmakban” jelentkezett. A valóságban persze ez egyáltalán nem így történt. Az európai feudalizmus rendszere – még kelet-közép-európai, szerényebb kiadásában is – már a 16. században fejlettebb volt

a török szervezetnél. Magyarország a török támadásnak az utóbbi túlereje miatt nem tudott sikerrel ellenállni, már csak azért sem, mert a rendi politikai struktúra akadályozta az erők kellő összpontosítását. A 17. század végére pedig a török rendszer még jobban lemaradt Európa fejlődésétől. A visszafoglaló háborúk során ez egyebek közt abból is kitűnt, hogy a török seregek műszaki teendőit nem török, hanem francia tisztek irányították. A magyar feudalizmus hatalmi szervezete – mint egyebek közt a parasztok kétfelé adózása is mutatta –, nem vonult ki teljesen a török által elfoglalt területről. A mezővárosok pedig már korábban fejlődőben voltak, s állataiknak külföldi piacot találtak. A török hódítás alatt persze újabb nagy pusztákat szereztek az elpusztult, környező falvak területén, de ez a parasztság szempontjából sem tekinthető pozitív jelenségnek. Az értékelés arányai is sajátosak: az említett 3 mezőváros 1700 körül együttvéve mindössze 1100 családfőt képviselt. S a 17. század második felében egyébként is a hanyatlás jeleit mutatta. Szakály Ferenc előadása helyesen mutatott rá a török uralom alatti mezővárosok gazdasági szervező tevékenységének csökkenésére. Nem szólva arról, hogy az iszlám világban a keresztény parasztok e viszonylag jobb helyzetű „khas” mezővárosokban is alárendelt elemek, „hitetlen ebek” voltak, ahogy 1686-ban a budai basa nevezte őket. S ezen az alapvető tényen azok a paraszti műveltségre gyakorolt, egyébként sem jelentős török hatások sem változtattak, amelyekről Hofer Tamás gondos tanulmánya számol be.

A hódoltság falvai a 17. század második felében, tehát már a visszafoglaló háborúk előtt kezdtek mindinkább felmorzsolódní. A konkrét helyi részletvizsgálatok nem igazolják azt, amit Magyarország történetének 1952-ben közzétett, „rövid összefoglalása” fejtett ki arról, hogy 1686, vagyis Buda visszavétele után a Habsburg rezsim kizsákmányoló tevékenysége és a császári hadak garázdálkodása egyre fokozódott, lehetetlenné téve a termelő munkát, a nép mindinkább tönkrement, míg végül a telkükre elűzött, bujdosó parasztok fegyvert ragadtak a nemzeti függetlenségért. Ez a feltevés azt a sajátos történetiszemléletet tükrözi, amelyben – az ötvenes évekre jellemző módon – a dogmatizmus vegyült régi, romantikus nemzeti motívumokkal. A parasztnépre persze valóban igen súlyos terhek nehezettek, hiszen hosszú háború folyt, nagy seregekkel, amelyeknek egy elmaradt, elpusztult országban kellett bázist, ellátást lelőniök, a nép kemény követelésekkel találta szemben magát és nem kevés bántalmazást kellett elszenvednie. 1686-ban az alföldi mezővárosok egyszerre mindkét féltől: a budai basától és a Szolnokig előnyomult császári hadaktól kapták az akasztófa rajzával díszített fenyegető, követelő leveleket. Ehhez járult az a politikai motívum is, amelyről alább még szó esik: hogy Magyarországot a császáriak szinte meghódított területként kezelték, lakosait pedig nemegyszer ellenséges, lenéző bánásmódban részesítették. De fokozódó felmorzsolódásról mégsem beszélhetünk. Az adatok, éppen ellenkezőleg, a nehéz viszonyok közt is bizonyos erősödést jeleznek. A katonai nyomás igen súlyos volt 1696-ig, korlátozottabb 1701-ig, majd egyre csökkent. Az adóterhek nem növekedtek nagyobb mértékben. Új jelenség e téren inkább az volt, hogy I. Lipót 1698. december 24-i pátense szerint a hadiadó egy részét ezentúl a birtokos nemeseknek kellett földesúri jövedelmeik arányában fizetniük, míg az „egyszerű, armális nemeseknek”, legnagyobb elkéseregésükre, a jobbágyokkal együtt kellett adózniök. Pest megyében, amelyről eléggé használható számszerű adatok maradtak, a lakott, illetve újjáépült helységek

száma 1695 és 1699 közt 110-ről 118-ra, 1703-ban már 140-re nőtt. Az adózó családfelek (paraszti háztartások) száma 1699–1703 közt 7209-ről 8139-re, a jobbágyok igás marháinak száma pedig 12,5 ezerről 17,5 ezerre emelkedett. Tönkremenés helyett inkább lassú regenerálódásról beszélhetünk tehát, amelynek során már az északi, sűrűbben lakott vidékekről való leköltözés és a külső betelepítés folyamata is megindult.

Az is figyelmet érdemel, amiről itt nem sok szó esett, hogy a 16–17. század hosszú, háborús periódusa a társadalomban elkerülhetetlenül előidézett bizonyos módosulásokat, esetleg torzulásokat. Ilyen volt például a népsűrűség egyenetlen megoszlása. Az épebben maradt északnyugati peremzóna és a sokhelyt szinte néptelenné vált délkeleti területek különbségei csak fokozatosan kezdtek a 18. század folyamán kiegyenlítődni. Ilyen jelenség volt továbbá az is, hogy a hosszú háborúk, amelyek annyi embert tettek földönfutóvá, a nemzedékek során elősegítették olyan társadalmi elemek létrejöttét, amilyenek „normális” viszonyok közt nem igen találhatóak, fegyverforgatásból élve a békés termelő munkából többé-kevésbé kiszakadtak, és az új viszonyok közé nem nagyon tudtak, nem is nagyon igyekeztek beilleszkedni. Nem kis részben az ilyen elemek: a volt végvári katonák, hajdúk, nincstelenné vált parasztek, kisenemesek soraiból kerültek ki előbb Thököly, majd a császári sereg magyar katonái.

Áttérve a politika problémáira, először is azt kell jelezni, hogy ezek eltérő megítélésében nagy mértékben kifejeződtek a társadalom ellentmondásai. S itt nemcsak a jobbágytömegek és kiváltságosok alapvető ellentéteire gondolunk a késő feudális társadalomban, amelyekhez hozzájárult a kiváltságosok sorain belül a közneemesek és nagybirtokos főnemeselek közti járulékos ellentét, vagy éppen a „vitélő” katonaelemek igyekezete arra, hogy a kiváltságosok alsó rétegeiben megkapaszkodjanak. Ezek mellett ugyanis figyelembe kell vennünk a katolikusok és protestánsok konfliktusát. Azután az európai fejlődés szempontjából korszerűbb, de itt kívülről és nemezszer torzult formában jelentkező abszolutizmus, illetve az elavultabb, anarchikusabb, de itt a „nemzeti” önállóságot is védelmező rendiség küzdelmeit. S mindennel együtt a Hasburg hatalom híveinek és ellenfeleinek ellentétét. Ez részben – nem teljesen – megfelelt annak az ellentétnek, amely a török orientáció híveit és ellenfeleit állította szembe egymással, bár itt meg kell jegyeznünk, hogy itt az elválasztó vonal inkább az erőviszonyok szerint módosult. A magyar politika képviselői ugyanis főleg a török elleni védelem biztosítása érdekében lettek a Habsburg birodalom hívei, illetve próbálkoztak, féltükben, török orientációval olyankor, ha ezt a védelmet a Habsburg birodalom nem tudta vagy nem akarta nekik megfelelő mértékben megadni. Ez magyarázza, hogy egyes csoportok vagy éppen személyek hol az egyik, hol a másik tendenciához kapcsolódtak, hiszen mindkettő egyazon probléma megoldásának alternatívája volt. Mindez az egykorúknál sokban érthető. Ha azonban valaki utólag próbálja magát az egykori ellentétek bármelyik oldalával egyszerűen azonosítani – amire szintén idézhetnénk példákat –, akkor fogalmazhat apológiát, sérelmi listát, vádiratot, lehetőleg emóciókkal színezetten, de aligha lesz képes a történeti múlt teljes képét a maga komplexitásában megragadni. Főleg, ha Magyarországot nem a Habsburg Monarchia és az európai állam-

rendszer mechanizmusának feltételei között, a maga valódi helyén veszi szemügyre, hanem úgy tekinti, mintha sziget lett volna valamelyik óceánon.

A múlt reális megismerését nem kis mértékben akadályozták későbbi korok olyan tendenciái, amelyek saját, eltérő politikai problémáikat visszavetítve próbálták megítélni és persze módosítani e korábbi időszak történetét. Olykor önkéntelenül, de nemegyszer saját politikai céljaik szolgálatában. A 19. század második felében, az 1848/49-i szabadságharc leverése után, a magyar nemesi-polgári rétegek – érthető módon – Ausztriát tartották fő ellenségüknek, meg a cári Oroszországot. Az utóbbival szemben álló, amúgy is egyre gyengébb török birodalmat pedig – a régi hagyományoktól eltérően – olyan ártalmatlan, sőt barátságos államalakulatlak látták, amely befogadta Kossuthot és menekülő társait. Így azután nem egy történész e szempontból ítélte meg visszamenőleg – tévesen – a 16–17. századot is. Utóbb, az első világháború és Ausztria–Magyarország felbomlása után, Szekfű Gyula, már idézett Magyar történetében visszatért a török hódítás hangsúlyozottan negatív értékeléséhez. Bár akkoriban is akadt, aki, mint Takáts Sándor, a maga színes adalékaiban valamiféle idillikus lovagi tornává színezte át az egykori elkeseredett és nemegyszer könyörtelen török–magyar harcokat. Annak elég naiv példajaként pedig, hogy a politika mint szeretné a múltat a jelen szempontjából módosítani, hadd idézzem itt 1943-ból Ullein-Reviczky Antal esetét, aki hivatalból, bizalmasan felszólított bennünket, történészeket, hogy hagyjunk fel a törökök 16–17. századi magyarországi szerepének negatív bemutatásával, mert Törökországgal az adott helyzetben, a második világháború idején, jó kapcsolatokat kell kiépítenünk. Állásfoglalásomat, amelyen változtatni ma sincs okom, akkoriban nyomtatásban is rögzítettem: „A mai magyar és török nép kapcsolatát nem érintheti az, hogy egykor két világ tragikus összecsapásának voltunk harcos szereplői. Nem emlékezünk arra, hogy az amerikai tankönyvekből kitörölték volna, vagy másként színezték volna a függetlenségi harcot és Washington emlékét az angol jóviszony kedvéért” – pedig ott jóval egyszerűbb esetről lett volna szó.

Szeretném hangsúlyozni, hogy a történetírásnak a múltat azért kell a maga valóságában feltárnia, hogy arról pontos, megbízható információt tudjon nyújtani, és nem pedig azért, hogy ezt az eszközt emóciók, gyűlölködés szíttására használja fel. Sőt, az egykori tragikus összecsapások történelmi okait feltárva a megbékélést is elősegítheti. Nagyon is sokra értékelhetjük azt a modernizációs törekvést, amely a jelenkori Törökországot oly mássá tette, mint amilyen Szulejmán szultán birodalma volt. Sőt a múltat illetően is elismerhetjük nemcsak a Budát védő Abdurrahman bátorságát, hanem, mint történelmi teljesítményt, annak a félelmetes hatalomnak a kiépítését is, amelyet akkoriban Oszmán Birodalomnak neveztek. De emiatt még nem fogjuk az egykor ránszakadt katasztrófát, a török agressziót és hódítást utólag kedvező színekkel átfesteni. Mint ahogy mi is hiába próbálnánk a bolgár történészeket rávenni arra, hogy pozitívumnak tekintsék a magyar Thököly Imre ottani működését 1688–1694 között, magyarországi fejedelemségének bukása után, amikor a szultán szolgálatában vérbefojtotta a bolgárok szabadságmozgalmát. Minden olyan kísérlet, amely valaminő politikai taktika kedvéért a múltat utólag módosítani próbálja, nemcsak a történelmet torzítja el, hanem végső fokon károsan hat vissza az adott ország politikai kultúrájára is. Az a koncepció, hogy Magyarország történetének fő

vonulata, legnagyobb problémája a 16. század óta négyszáz éven át a Habsburgok ellen vívott szüntelen harc volt a nemzeti függetlenségért, először 1943-ban, Mód Aladár tollából, egy olyan könyvben nyert határozott kifejtést, amely jó szándékból, ha nem is reálistan, a hitlerizmus ellen akarta e példával a nemzeti függetlenség védelmét elősegíteni. Utóbb, az ötvenes évek elején, a könyv újabb változataiban, ez már olyan elnyomó politika propagandájának lett eszköze, amely saját dogmatizmusát az egykori nemzeti romantika színeivel dekorálta a közvélemény könnyebb manipulálása érdekében. Itt az egykori Habsburg-birodalom a nyugati imperializmus jelképe lett.

A megszokott – és néha egy kissé már megkopott – ilyen vagy olyan érvek boncolgatása helyett hadd próbáljam meg ezt a kérdéskomplexumot azon eredmények felől meközelíteni, amelyet az 1985-i stuttgarti Nemzetközi Történettudományi Kongresszus alkalmából az európai kis államok fejlődési típusainak vizsgálata során próbáltunk megfogalmazni. A kis állam persze nem abszolút mértékben, hanem szomszédaihoz képest gyengébb, vagy kicsiny. S míg egy nagyhatalom biztonságát elsősorban saját súlya, belső ereje garantálja, addig a kis állam biztonsága elsősorban külső, nemzetközi tényezőktől függ. Mivel pedig ez utóbbiak hatása Európa államrendszerében az adott viszonyoktól (időtől, tértől) függően többféleképpen érvényesülhetett, a kis államoknak is több típusa keletkezett. Az első típusba azok sorolhatók, amelyeket a nagyhatalmak bizonyos feladatokra, ütközőnek, gátnak használtak, s amelyek ennek következtében pozitív külső tényezőkkel rendelkeztek. Ez például Svájc esete, amely jóval azelőtt kapott nemzetközi garanciákat, hogy mint Bundesstaat 1848-ban létrejött. A második típust változó jellegű külső tényezők jellemezték: ez például a német és az olasz kis államoké, amelyeknek a nemzetközi politika hosszú időn át külön létezését, majd a 19. században egyesítését tette lehetővé. Végül a harmadik típus sorsát nagy mértékben olyan integráló külső tényezők befolyásolták, amelyek – éppen a 16. század óta és éppen Európa közép-keleti zónájában – nagyobb, összetett, soknemzetiségű politikai keretek kialakulását segítették elő. Ez a tendencia arra irányult, hogy e zóna kisebb-nagyobb országait, népeit, vagy legalább egy részüket, összetett monarchiák, dinasztikus birodalmak keretében fogja össze. Ezt a tendenciát főleg szomszédos hatalmak képviselték, de olykor, többféle változatban, reagálásként, védelmi vagy más megfontolásból, maguk a közvetlenül érdekeltek is.

Magyarország eredetileg, a középkor végéig, nem a „kis”, hanem inkább a viszonylag erősebb államok, ha nem is a nagyhatalmak közé tartozott. Hiszen a Hunyadi-ház a 15. század végén még a Jagellókkal és a végül felülkerekedő Habsburgokkal próbált riválizálni abban, hogy melyikük vezetése alatt alakul ki majd a török nyomás alatt Kelet-Közép-Európában integrálódni kezdő új, nagyobb, összetett monarchia, amelynek előzményeit a Magyarország, Csehország, Lengyelország és Ausztria közt különböző változatokban már korábban létrejött dinasztikus uniók képezték. Tegyük hozzá, hogy a sikerre inkább a töröktől távolabb eső és gazdaságilag fejlettebb területeket kézben tartó Habsburgok számíthattak. Magyarország a 16. század elején, másfél évszázados küzdelem után, egyedül már saját védelmének költségeit sem bírta el, 1526-ban pedig döntő vereséget szenvedett, s darabokra törve a „kis államok” pályájára sodródott. Semmi jele annak, hogy a magyarok – vagy e

zóna más népei – függetlenségüket, állami önrendelkezésüket kevésbé szerették volna, mint mondjuk a svájciak. Lehetőségeik választéka volt inkább különböző. Tekintve, hogy a lehetséges főbb változatokat egyrészt az Oszmán birodalom, másrészt a Habsburg Monarchia képviselte, máris felmerül az alternatívák jellegének, minőségének kérdése is.

A Habsburg-hatalom akkor, a 16. század elején, a dinasztikus uniónak, a kialakuló összetett monarchiának, vagyis a török hódítással szemben egyetlen létező védelmi formának volt várományosa, tetszett vagy nem tetszett ez bárkinek. Magyarországnak, ha a török fenyegetéssel szemben egymagában gyenge volt, ezzel is komolyan számot kellett vetnie. S ezt végig gondolva azt is felismerhetjük, hogy a Habsburg-változatnak is több alternatívája volt. Az egyik, hogy Magyarország, az új unióba egységes, integer országként kerül, amely, jelentőségénél fogva, szavát a nagyobb kereten belül is megfelelően érvényesítheti. A másik: hogy az új unióba az országnak csak egy része, töredéke kerül, amely éppen ezért jóval függőbb helyzetbe jut. A Habsburg-változat veszélye ugyanis nem az volt, hogy agresszív, nagy erővel próbálja Magyarországot megszerezni, hanem, éppen ellenkezőleg, az, hogy a kiéleződő francia rivalitás – és részben a helyi ellenkezés – miatt *nem* lesz elég erős és hatékony ahhoz, hogy az egész országot megszerezze, s így csak annyit tud magának belőle biztosítani, amennyire, előtérként, saját közvetlen védelmére szükség van. A végeredményt persze ismerjük. Magyarország, ha széttörve is, mint királyság, önálló államként megmaradt. S így lényegesen többet képviselt, mint egykor Belgrád, a török által elnyelt szerb állam utolsó maradványaként, 1521-ig a magyarok kezén. Mert Magyarország számára végül még ez az alternatíva is elképzelhető volt.

De nézzük, a másik oldalon, az Oszmán birodalmat. A török alávetési politika, amely korábban, a Balkánon, másutt is szakaszosan, fokonként érvényesült, Magyarország esetében ekkor ért el ahhoz a fázishoz, amelyben a szomszédos, déli országokban már alkalmazott függőségi formák közt választhatott. Ilyen volt egyrészt a közvetlen megszállás, a hódítás, amelyet a török általában a támadás fő irányába eső, a hadszíntérhez közelebb fekvő vidékeken alkalmazott, így legutóbb Szerbiában, amelynek esetét most Hegyi Klára mutatta be. Ilyen volt másrészt, valamivel kedvezőbb változatban, a vazallus állapot, vagyis a szultán kegyétől függő, viszonylagos önállóság, amilyen a valamivel kevésbé exponált fekvésű vidékeken alakulhatott ki, így a román fejedelemségekben. Mivel azonban Magyarországnak a fronttól távolabb csak a keleti része: Erdély esett, ettől nyugatra pedig már az exponált, frontközeli rész terült el, eleve valószínűtlen volt, hogy Magyarország a török oldalán, vazallusként, területi egységét megőrizheti. Már csak azért is, mivel a Habsburg hatalom nyilván nem nézheti mindezt tétlenül, hanem mindenképpen azon lesz, hogy saját védelmét legalább egy jókora előtérrel biztosítsa. Minden olyan elképzelés tehát, mintha Magyarország a szultán mosolygó kegyéből, több-kevesebb önállósággal, az Oszmán birodalom szárnyai alatt, épségben, egységes államként fennmaradhatott volna, nyilvánvalóan az irreális ábrándok közé sorolható. Nem is szólva arról a megalapozatlan feltevésről, mintha Szulejmán szultán bármi ilyen érdemleges ajánlatot tett volna Magyarországnak. Mindezt közelebbről, forrás szerűen elemeztük e problémák vizsgálatá során. (Magyar külpolitika Mohács előtt. 1978).

Itt kell köszönetünket kifejeznünk Veinstein úrnak. Előadásában ugyanis ő két érdekes dokumentumot ismertetett, amelyben Szulejmán szultán, illetve Ibrahim nagyvezér utólag az Oszmán birodalom Magyarországgal szembeni politikájáról nyilatkozik. Ezek hasznosan kiegészítik Ibrahim más nyilatkozatait (1529, 1533), amelyeket irodalmunk már korábban feldolgozott. Mindezek a nyilatkozatok valóban igen jellemzően mutatják, hogy a Porta a maga hódító politikáját miféle érvekkel próbálta szfnezni, indokolni. Ezzel természetesen egyetértünk. De ezek a nyilatkozatok mind megegyeznek abban is, hogy a tényeket elcsavarják, összekeverik, vagyis forrásként teljesen használhatatlanok arra, hogy belőlük a szultán tényleges hódító politikáját, annak valódi indokait, a török–magyar viszony realitásait megismerjük. Ez világosan kiderül az újabb kritikai irodalomból, amely a megalapozatlan, hiszékeny feltevésekkel már leszámolt.

Érdeemes viszont a Habsburg Monarchiához tartozó magyar királyság helyzetét a kis államok problematikájának szemszögéből szemügyre vennünk. Így az olyan eltérő magatartási formákat és mozgási pályákat, amelyek az egyik oldalon a saját politikai intézményeihez, hagyományaihoz, önállóságához ragaszkodó Magyarországot jellemezték, a kisebb kört a nagyobb körön belül, a másik oldalon pedig a Habsburg-birodalom központi vezetését. S persze a kettő viszonyát. Aligha meglepő, hogy e bonyolult mechanizmus működése – enyhén szólva – nem mindig volt zavartalan. S itt ne pusztán a külön, speciális, járulékos okokat vegyük figyelembe. Ilyen volt például a „kívülről” behatoló abszolutizmus és a rendiség ellentmondásos jellege, hiszen a rendiség elavult volt és nemegyszer anarchikus, de az állami önállóságot is védte a birodalmon belül. A szinte állandósult háborús állapot is nehezítette a dolgokat. Az alaphelyzet ellentmondása azonban az volt, hogy ha a kis állam meg akarta őrizni önállóságát és politikai identitását, akkor mind a veszélyesnek ígérkező konfliktust, mind pedig az önfeladást, a teljes behódolást el kellett kerülnie. A megoldást – főleg a feudális rendszer nehezen szervezhető viszonyai között – az is nehezítette, hogy mindkét kör elkerülhetetlenül másként, eltérő szintről ítélte meg a nemzetközi és hazai politika dolgait. Magyarország számára – hogy csak egy példát idézzünk – a török elleni közvetlen védelem volt a legfontosabb. A birodalom vezetése számára viszont legalább ilyen fontos, sőt időnként még fontosabb volt a francia–Habsburg hatalmi rivalitás és háborúk roppant tétje is.

A surlódások olykor ellenséges magatartást is kiválthattak mindegyik oldalon. Így történt ez például a 17. század második felében, utolsó évtizedeiben. A kor legjelentősebb katonai–politikai vezető egyénisége, Zrínyi Miklós, már a század derekán felismerte, hogy a török Magyarországról kiűzhető. S arra számított, hogy a várható nemzetközi akcióban a magyar haderő és politika önálló, sőt kezdeményező szerepet vihet. Vagyis pozíciója ismét megjavul. Utóbb azonban, Thököly Imre magyar csapatai 1683-ban, éppen ellenkezőleg, a Bécs alatti katasztrófa felé vonuló oszmán sereg segéderőit alkották. Igaz: a magyar csapatok, egyének, sokan, hamar átállottak és nem kis erőfeszítés és áldozat árán mégis részt vettek a visszafoglaló háborúban. De nem egy olyan önálló magyar politikai és katonai akció képviselőiként, amilyenre Zrínyi gondolt. A győztes Habsburg hatalom pedig hajlamos volt a magyarokat levert, megbízhatatlan, „rebellis” ellenfélként, országunkat pedig szinte meghódított tartományként kezelni. Magyar kutatók persze joggal mutat-

tak rá például az egykorú propaganda farizetzmusára: hiszen nemcsak Magyarország, de még Thököly sem volt a „kereszténység ellensége”. Benczédi László, e korszak kitűnő ismerője, aki a legalaposabban vizsgálta át az egykorú levéltári forrásokat, különböző újabb írásaiban és jelen előadásában már úgy foglalt állást, hogy 1681-ig Thököly Habsburgok elleni mozgalmának voltak pozitív vonásai, eredményei, de 1682-ben már végzetes, tragikus hibát követett el, amikor a szultántól elfogadta a külön északi fejedelemséget, aminek következtében Magyarország immár nem három, hanem négy részre szakadt. Ezzel az állásponttal lényegében véve egyetérthetünk, ha nem is hisszük azt, hogy Thököly vette rá a törököt a Bécs elleni támadásra, s így, akaratlanul, jóvá tette hibáját. Mindenesetre tény, hogy Thököly fejedelemsége teljesen az oszmán hatalomtól függött, annak uralmát támogatta, s ez utóbbival együtt el is kellett buknia.

Persze akkor s azóta a történetírásban is nemegyszer felmerült a kérdés: nem volt-e jogos, érthető és indokolt, hogy Thököly a bujdosók élén fegyvert fogott, miután Bécs az 1670-es évek elején Magyarországon elnyomó módszereket, politikai és ideológiai, vallási erőszakot alkalmazott? S nem volt-e már előzőleg is jogos és érthető, ha magyar főnemesi és nemesi vezetők Habsburg-ellenes összeesküvéssel próbálkoztak, miután Bécs nem igyekezett Magyarországot és Erdélyt az újabb török bosszúhadjáratok ellen megvédeni, sőt 1664-i győzelme után is olyan szégyenteljes békét kötött, hogy a kis Magyarország még védtelenebbé vált, mint korábban? A válasz e kérdésekre tulajdonképpen mind igenlő lehetne, ha a politikában s utóbb a történetírásban a felháborodás, az elkeseredés jogosságát egyszerűen a realitások felismerésével lehetne azonosítani. Magában véve e reagálások egyenként mind indokolhatók, csak a folyamat egésze nem. A hosszú megpróbáltatások és az újabb sokkhatások következtében a magyar politikai vezetőrétegek realitásérzéke kezdett felőrlődni. Elkeseredett félelem és bizonytalanság vett rajtuk erőt, hogy a Habsburgok ellenük vannak és nem tudják őket megvédeni. És ezért részint sértettségből, főleg pedig félelemből, a török felé próbáltak hajolni. Így aztán újabb retorziókat kellett elszenvedniök, az akciók és ellenakciók e reménytelen dialektikája közben.

E feszültségek ellenére Buda és Magyarország felszabadítását örömmel fogadta a magyar közvélemény. Ez Várkonyi Ágnes előadásából is kitűnt. A nagyon kedvezőtlen politikai pozíciót, amely Magyarországnak a Habsburg Monarchia struktúráján belül, a 18. sz. küszöbén jutott, mégis egy újabb Habsburg-ellenes erőfeszítés: II. Rákóczi Ferenc szabadságharca javította meg, amely azonban a korábitól, Thökölyétől, éppen lényeges vonásaiban különbözött. Ugyanis nem a szultán kegyétől függött, nem a török uralmat akarta visszaállítani, hanem a Habsburg Monarchia belső szerkezeti hibáit kérdőjelezte meg. Magyarország teljes függetlenségét, amelynek kimondására egyébként is csak az indulás (1703) után négy évvel szánta rá magát, az adott nemzetközi helyzetben, kellő hazai és külföldi erőforrások híján, nem vívhatta ki. De mégsem volt hiábavaló kísérlet, mert – ha nagy áldozattal is – Magyarországnak a Habsburg Monarchián belül a korábitól valóban jobb beilleszkedést, kedvezőbb pozíciót, több önállóságot biztosított.

Mindent összevéve, a nehézségeket is mérlegelve, azt kell mondanunk, hogy Buda visszavétele és az ország felszabadítása olyan történelmi jelentőségű, pozitív

fordulat volt, amely Magyarország gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, nemzeti fejlődése számára, mind a korábinál, mind a tovább is török uralom alatt maradó, balkáni népekénél jóval kedvezőbb feltételeket biztosított, s ezzel lehetővé tette az új szakaszban, a fokozatos újjáépülést és felemelkedést.

Végezetül pedig, térjünk még egy pillanatra vissza Budához, és a visszafoglaló hadjáratokhoz. Álljunk meg és tisztelgünk azok emléke előtt, akik a felszabadító seregeket vezették, és akiknek nevét illő e városban megörökítenünk, és azoké előtt, akik sokan, németek, más külföldiek, magyarok, mintegy ötvenezren, életüket áldozták egy európai jó ügy érdekében. De még, búcsúzóul, az elesett ellenfelek emléke előtt is, az emberi megbékélés és kiengesztelés jegyében.

JEAN JACQUART

BAYARD

Fayard, Paris 1987. 396 l.

Jean Jacquart a Sorbonne professzora, a 16. századi francia történelem egyik legjobb ismerője. Disszertációja, az azóta joggal alapműnek számító *La crise rurale en Ile-de-France* 1975-ben jelent meg, és a fővárosban, a párizsi felvevőpiachoz közel eső területek 1550 és 1660 közötti mezőgazdasági termelését, parasztságát, nemességét elemezte igen nagy forrásbázissal, rendkívül részletesen. Közreműködött szerzőtársként a francia mezőgazdaság történetének szintézisében (*Histoire de la France rurale*, Paris, Seuil, 1975.), és Bartolome Bennassare-ral közösen kitűnő egyetemi tankönyvet írt a 16. századról. A Fayard-kiadónál 1981-ben már egy másik életrajza is megjelent, mely nem sokkal később olcsóbb kiadásban is sikert aratott: I. Ferenc életét Jacquart úgy írta meg, hogy az egész korról adott jó áttekintést.

Pierre Terrail, Bayard hűbérura egyike a francia történelem legendás hőseinek, szerepe a nemzeti tudatban kortársához, Kinizsi Páléhoz hasonlítható. Jacquart életrajza sikeres kísérletet tesz arra, hogy a rárakódott legendák alól napvilágra hozza a tényeket, feltárja Bayard életét, majd nyomon kövesse a hős nem kevésbé fontos utóéletét.

Bayard születésének ötszázadik évfordulóját a róla elnevezett francia katonai egységek nagy pompával ünnepelték meg 1976-ban, Jacquart azonban a források egybevetésével valószínűsíti, hogy hőse, Dauphiné tartomány egyik kastélyában nem 1476-ban, hanem két vagy három évvel korábban látta meg a napvilágot. Tizenhárom éves korában udvari apródként lépett a szavojai herceg, I. Károly szolgálatába. Elkísérte urát a francia királyságba tett útján is, és szolgálata során értékes pártfogókra tett szert.

Az 1490-es évek elején Bayard elhagyta az apródi szolgálatot, és immár lovagként Ligny gróf seregébe állt. Katonai tudását előbb lovagi tornákon bizonyította, majd hamarosan igazi harcokban vett részt: amikor VIII. Károly francia király elindult itáliai hadjáratára, mintegy 20 000 katonája között találjuk Bayard-t is. Jacquart leegyszerűsítésektől mentesen, de mégis érthetően, biztos kézzel vázolja fel a kavargó háború eseményeit, jó portrékat rajzol a harcok főszereplőiről. VIII. Károly halála, majd XII. Lajos trónralépése nagyot lendít Bayard pályáján, mert hűbérura, Ligny gróf, főkamrás és az új király egyik legfontosabb tanácsosa lesz. Az itáliai háború folytatódik, Bayard Luxemburgi Lajos seregében harcolva többször is tanújelét adja bátorságának. Hőstettei közül a leghíresebb a közép-itáliai Garigliano hídjához fűződik. 1504-ben Gaeta mellett nézett farkasszemet a spanyol és a francia had, amikor Bayard néhány társával felderítésre indult. A visszatérő kis csapatot üldözőbe vették a spanyol lovasok, és ekkor Bayard, társait hátraküldve, egyedül tartóztatta fel a hajóhídon a túlerőben lévő ellenséget, fedezve ezzel a többiek visszavonulását. Ezt a hőstettet azután számtalan krónika, rölpap, festmény, metset örökítette meg, és ahogy távolodunk az időben, úgy színezte ki mindjobban a haditettet az utókor.

Bayard nagy szerepet játszik a következő harcokban is, 1507-ben ő vezeti a franciák merész rohamát a Genováit a hegytetőről védő kulcsfontosságú erő ellen.

A francia lovag kapitányi rangot kap, már ötszáz gyalogos parancsnokaként vesz részt Padova, majd Bologna ostromában. Brescia elfoglalásakor súlyosan megsebesül, felépülése után harcol a ravennai csatában, ahol a francia seregek győzelmükért hatalmas árat fizetnek: 3000 gyalogosuk és több főúr marad a csatamezőn, és elesik alig huszonnégy éves, tehetséges hadvezérük Gaston de Foix is. A Szent Liga csapatai visszaszorítják a franciákat, a következő évben Bayard is fogságba kerül, és csak 1514-ben, a békekötéskor szabadul ki. Részt vesz a francia udvar nagy eseményein, őrt áll Bretagne-i Anna, a kétszeres francia királyné ravatalánál, ott van a dauphin, François d'Angoulême, a későbbi I. Ferenc esküvőjén éppúgy, mint a megözvegyült XII. Lajos és Tudor Mária menyegzőjén.

Bayard pályafutása csúcsára érkeznek: XII. Lajos halála után az új király, I. Ferenc Dauphiné tartomány kormányzójának nevezi ki, utolsó éveiben ennek kormányzása és védelme foglalja el.

Bayard egy újabb itáliai hadjárat során 1524. április 30-án esett el. A franciák visszavonultak a császári sereg elől, és ő a hátvéd parancsnokként szervezte a védelmet, amikor halálos lövés érte. Egy puskagolyó találta el a páncélos lovagot, akinek utolsó óráiról annyi beszámoló szól, hogy szinte lehetetlen megállapítani, mit is mondott valójában a spanyol fogságba esett haldokló. Jacquart nem helyezkedik a hiperkritika álláspontjára, valószínűsíti, hogy a halálosan sebesült lovagot valóban felkereste az ellenséghez pártolt francia hadvezér, Bourbon herceg, bár a haldokló Bayard-nak a hősi halált magasztaló és a francia hazára támadó árulókat korholó, később minden iskolai történelemkönyvben előforduló beszéde már nyilvánvalóan az életrajzírók agyában született. Fontosabb az, hogy a „félelem és gáncs nélküli lovagot”, ahogy Bayard-t a kortársak nevezték, nem egy nemes lovag kardcsapása, hanem egy közönséges zsoldoskatoná golyója találta el – távolból, hátulról, átütve a páncélzatot – a lovagkor lezárult, a haditechnika fejlődésével korszerűtlenné vált az a lovagi ideál, amit Bayard egész életében képviselt. Bayard, Luther, Kolumbusz és Leonardo kortársa, még a középkort képviselte a születő új korokban.

Ez Jacquart könyvének valódi mondanivalója: életrajza nem hadtörténeti munka, őt jobban érdekli a lovag haditetteinél azok korabeli és későbbi megítélése. A szerző Bayard alakján keresztül – mint korábban I. Ferenc-monográfiájában is – érezhető közelségbe tudja hozni az újkor születését, a középkori értékek térvészését, a reneszánsz ellentmondásait.

A könyv utolsó fejezete azt vizsgálja, hogy a francia *gloire* egyik markáns figurájának emléke hogyan alakult át a századok során. A halálát követő száz évben számos művet írtak róla, ezek elsősorban lovagi erényeit domborítják ki, míg az abszolút monarchia térhódítása idején a korona hí, mindig engedelmes szolgája lép elé. Bayard a népszerűművek és metszetek kedvelt hőse, csillaga csak rövid időre homályosul el a forradalom alatt – ahogy a háború és a honvédelem kérdése kerül előtérbe, úgy lesz a feudális úrból a francia nép fia, aki bátorsága révén alacsony sorból küzdötte fel magát az országnagyok közé – akárcsak a kor ünnepelelt marsalljai vagy éppen az első konzul... A Becsületrend alapításakor Napóleon, immár császár, Dagobert karosszéke mellett Bayard sisakját is díszletként használta fel – bár az egyik hitelessége éppoly kérdéses, mint a másiké, jól jelképezték azt az igényt, hogy a Merovingektől kezdődő francia vitézy hagyományoknak az újdonsült uralkodó a méltó folytatója.

Jacquart könyve kitűnő életrajz, jó volna, ha egyszer hasonló születne magyar kortársairól, például Kinizsi Pátról is.

Tóth István György

SZAKÁLY FERENC

HUNGARIA ELIBERATA. BUDAVÁR VISSZAVÉTELE ÉS MAGYARORSZÁG FELSZABADÍTÁSA A TÖRÖK URALOM ALÓL 1683–1718.

Budapest, Corvina Kiadó, 1986.

A 17. század végi, a török alóli felszabadulást hozó hosszú harcok nemcsak a magyar történeti tudatba nem kerültek be – illetve, ha igen, akkor is nagyon sajátos értelmezésben –, hanem a magyar történetírásnak is amolyan felfedezetlen területei közé tartoznak. Már azzal is bajban vagyunk, hogy miként is nevezzük ezt a hosszú 1683-tól 1699-ig tartó háborús időszakot. A „felszabadító háború” elnevezés korántsem vált olyan fogalomná, mint a tizenöt éves háború, holott jelentősége messze túlmutat azon. Sohasem folytak még erre az időszakra vonatkozóan összehangolt kutatások. Ismereteink leginkább már a kortársak előtt is ismeretes memoárokból származnak. A mulasztások azonban nemcsak a magyar történetírást terhelik. Az osztrákok – a Savoyai Jenőről készült monográfiát leszámítva – igencsak adósak a Habsburg-ház egyik legnagyobb háborúja történetének megírásával. A nemzetközi diplomácia-történetnek is van még jócskán teendője a korszak egész Európát behálózó diplomáciai viszonyainak feltérképezésében. Az oszmán birodalom válságos – ám időnként győzelmeket is felmutatni tudó – időszakának részletes megismeréséhez még az alapos forrásfeltárás is hiányzik. Mindezek azért is elgondol-

koztatóak, mert a 17–18. század időszakának Duna menti háborúiból levont konzekvenciák a 19. századba vezető szálak kiindulópontjait jelentik, mind a Habsburg-monarchia – s benne természetesen Magyarország –, mint az oszmán birodalom számára. A Habsburgok előtt beigazolódott, hogy a Balkán felé tudják elsősorban kiaknázni a 17. századi – a birodalom egész gazdaságát átható – változások katonai előnyeit, s azt politikai- gazdasági befolyássá konszolidálni. Az oszmánok pedig igencsak beláthatták, hogy európai nagyhatalmi szerepük végleg leáldozott, s a birodalmat a „régí és új ellenségek” tanácsai alapján kell modernizálni.

Magyarországon Budavár töröktől való visszavívásának 300. évfordulója alkalmából került az érdeklődés előterébe a felszabadító háborúk története, ahogy az ünnepek alatt hangsúlyozást nyert: Budavár 1686. évi visszafoglalása csupán egy hosszú háborús folyamat egyik fontos állomása. Épp ezért a Corvina kiadónak rendkívül helyes döntése volt az, hogy 1986-ban – amikor az emlékévkövetkeztében különösen megnőtt a fentiek iránti érdeklődés – egy olyan munkát jelentet meg, amely a felszabadító háborúk egészével számot vet. Szakály Ferenc 1986-ban közreadott könyve már címében is jelzi ezt a kettősséget: *Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralomtól 1683–1718*. A kötet nem vaskos monográfia, amely a hadjáratok minden részletét és kihatását aprólékosan akarja bemutatni, hanem egy olyan útbaigazító kézikönyv, amelyet egyaránt hasznosan forgathat történész s a történelem iránt érdeklődő olvasó. Szakály egy olyan – a történeti tudatból és a szakmai érdeklődésből kikopott – időszak fogódzóit tárja fel, amelyeknek igencsak be kellene kerülniük az őket megillető helyre. Ismeretfűtő könyve egyszerűsített hadakozás a megelőző korok elhamarkodott ítéleteivel.

A felszabadító háborúk története azért vált a magyar történetírás és közgondolkodás mostohagyermekévé, mert a magyar nemzeti tudat sem akkor, sem a későbbiekben nem tudott mit kezdeni vele. Főként azért nem, mert a magyarság amolyan passzív szemlélként élte át saját maga felszabadulását. Ez persze nem jelentette azt, hogy ne vett volna benne részt. Szakály irányítja rá a figyelmünket arra, hogy a háborúk költségeinek kb. negyven százalékát Magyarország viselte. Sőt az is már bizonyított tény, hogy kb. húszezer magyar állott fegyverben s vett részt a hadjáratokban. Csakhogy a véres ütközeteket nem a magyar ezredek döntötték el, s a győzelmek sem magyar tábornokok nevéhez fűződnek. Európa minden részéről idesereglett arisztokraták vívták itt, Európa legjobb gyalogosaival és vérteseivel egy új hadakozási forma, egy új típusú háború csatáit, amihez hazánk csak asszisztálni tudott.

A tucatnyi siker nem vált szerves elemévé a későbbi korok magyar történeti tudatának. Ennek okai a hadak mögötti „új világ” formálódásával állnak kapcsolatban. Az osztrák abszolutizmus a viszályodó területeken szabályos háborút vívott a magyar rendiséggel. Nagyon jól mutatja be Szakály Ferenc, hogy egy olyan összecsapás körvonalai rajzolódnak ki a felszabadító háborúk árnyékában az új hatalmi apparátus és a magyar rendiség között, amely végleg elsöpörhette volna az utóbbit. Csakhogy az önmagára eszmélő magyar nemesség – segítségül nyerve a fokozódó adóterhek miatt lázongó jobbágyságot – a Rákóczi felkelésnek köszönhetően vissza tudta szerezni a 16. század hagyományvilágában gyökeredző kiváltságait. A magára eszmélő magyar nemesség jól tudta, hogy a felszabadító háborúk állították helyre – a határőrvidéket leszámítva – a szentistváni Magyarországot, ám a közben elszenvedett sérelmek miatt szinte hallgatott a történelekről. Sőt a gyakorlati politikában még a 19. században is az „insurrectio”-val operáló nemesség jobb volt, ha nem ejt szót arról, miként állt hely két-három emberöltővel korábban. Bármi, ami a felszabadító háborúra vonatkozott, az a Habsburg-ház fényét emelte volna, s felébreszthette volna – az egyenlőségre oly büszke magyarságban – a hála és köszönet érzését. Az erősen politizáló magyar történetírásban így nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a felszabadító háborúk históriája amolyan neuralgikus pont lett. Sőt időnként olyan fordulatnak is tanúi lehettünk, hogy egyes historikusok a török uralom s a Habsburg-felszabadítás közé egyenlőséget tesznek. Argumentációjuk főként azokból az atrocitásokból táplálkozik, amiket a szövetségesek Magyarországon elkövettek. Különösen borzalmas volt az, ahogyan Caraffa 1687-ben megsarcolta Debrecent, vagy ahogy tucatnyi embert kivégeztetett Eperjesen. Ezek azonban olyan kirívó esetek, amelyek nem jellemezték a felszabadító háborúk egészét. A legtöbb tábornok vigyázott arra, hogy a háború megerősítő terhein túl ne rójon nagyobb kötelezettséget a lakosságra. Jogosan hívja fel a figyelmet Szakály Ferenc arra, hogy a török táborban lévő Thökölyvel kapcsolatot tartó hegyaljai felkelés résztvevőit leveretésük után börtönbe vették s nem kivégezték.

Az ötvenes-hatvanas évek „kuruc” történetírása elsődlegesen a szövetséges haderő s a mögötte fellépő Habsburg adminisztráció közötti feszültségeket vizsgálta. Nagyon sok súlyos problémára hívta

fel a figyelmet, ugyanakkor a felszabadító háborúk jelentőségét – s mindazt, amit ez hosszabb távon a magyarságnak jelentett – öntudatlanul is elhomályosította. Mindezt leginkább a magyar köztudat sínylette meg. Tankönyveink s a népszerűsítő irodalom olyan megkövesedett nézeteket helyeztek el a magyar történelmi tudatban az országot gyarmatosítani akaró Habsburgokról, akik tűzzel-vassal pusztították a magyarságot, amelyek még évtizedekig hatni fognak. Ezen idejét múlt felfogás felszámolásában tölt be úttörő szerepet a „Hungaria eliberata”.

A kötet nemcsak mondandójában tartalmas, hanem a különösen szép kiállítású alkotások közé is tartozik. A szöveget rengeteg korabeli ábrázolás egészíti ki, amelyek között jól megférnek a stilizált illusztrációk is. A „Hungaria eliberata” remélhetőleg például fog szolgálni az elkövetkező évek történeti kiadványaihoz.

Hóvári János

LUCAS JOSEPH MARIENBURG

GEOGRAPHIE DES GROßFÜRSTENTHUMS SIEBENBÜRGEN
NACHDRUCK MIT EINER EINFÜHRUNG (HERAUSGEGEBEN VON ERNST WAGNER)

Böhlau Verlag, Köln Wien 1987. I–II., 248, 453 l.

AZ ERDÉLYI NAGYFEJEDelemség GEOGRÁFIÁJA

Az erdélyi országismereti irodalom egyik legfontosabb terméke Marienburg 1813-ban megjelent, kétkötetes műve. Utánnyomásával Ernst Wagner, aki rövid bevezetést írt, kordokumentumot ad az olvasó kezébe. Szerzője tankönyvnek és a hazájába látogatók számára útikönyvnek szánta művét. Célját – úgy tűnik a mából visszatekintve – elérte. Ilyen könyvet olvasni olyan, mintha alaposan megszervezett körutazáson vennénk részt, ahol a cicerone monoton, de elmaradhatatlan magyarázatát megszakítja egy-egy érdekes látvány a tájból, felvillan a társadalmi és gazdasági élet egy-egy izgalmas mozzanata, egy-egy pillanatra hús-vér emberek lépnek elénk.

Mint minden könyvritkaság közrebocsátásával, úgy ezzel is csak nyer a tudomány, bár a jövő a jól kiválasztott lényeges mozzanatok megvilágítására vállalkozó helytörténeti és regionális vizsgálódásoké, amennyiben lehetőség nyílik ezekre. Addig is a Marienburgéhoz hasonló országismereti statisztikai munkákat még sokáig forgatják a történészek – jól vagy rosszul. Az egyik legnagyobb erdélyi historikus, Friedrich Teutsch, máig a legjobb szász történelem szerzője, bizony elnézte a Marienburg által közölt 1798-i brassói iparosösszeírást, amikor a céhes iparosok létszámához hozzáadta a bolgárszegi román zsinórkészítő családok létszámát, és a végösszeget az 1840-es évek egyik iparosösszeírásával vetette össze, és miután ez alacsonyabb volt, mint a korábbi, így illusztrálni tudta a hanyatlást, holott az ipari termelés és a külkereskedelmi forgalom adatai növekedés és fejlődés mellett szólnak. (Teutschot mentse az, hogy jobban szerette a középkort, mint ami utána következett, hiszen ez a szász gótika árnyékában már hanyatlásnak tűnt. Persze azok számára is lehet mentséget találni, akik félévszázad múlva kritikátlanul átvették ezt az adatot...) De mindez nem Marienburg hibája; műve súlyát jelzi. A továbbiakban éppen ennek érzékeltetésére szeretnénk néhány eddig ismeretlen mozzanatot felvillantani az erdélyi tudós életéből és annak történetéből, ahogy műve napvilágot láthatott.

Tragikus sors, értelmiségi sors jutott Marienburgnak osztályrészül. A mából visszatekintve, lát szöveg mellett szólnak az életrajzi adatok. Jénában vezetett egyetemi tanulmányait, tagjává választotta a Goethe elnöksége alatt működő jénai ásványtani társaság, miközben a brassói lutheránus gimnázium rektora lett. Több-kevesebb sikerrel még az oktatást is némileg megreformálhatta. Az anyagi gondoktól azonban ő sem tudott megszabadulni, pedig 1810-ben Bánffy György gubernátor is sürgette a brassói főbíróhoz intézett leiratában, hogy a „közjó” érdekében a közösség emelje a tanárok fizetését. Marienburg kérte erre, miután, úgy látszik, egy évvel korábban a honvédelemről szóló történeti eszmefuttatásával megnyerte a gubernátor jóindulatát. És a fényűző háztartást vezető főúrra hathatott az is, ahogy a nélkülözö tanár keserűen panaszkolta, csak éjféljárt jut ideje a tudományos munkára, és ahogy büszkén hangoztatta: sikerült kétkötetes munkáját úgy megírnia, „hogy bármikor és bármilyen körülmé-

nyek között hiányt pótoljon". De közben Marienburg feladta tanári állását, falusi papságot vállalt, mint annyi társa a tisztas megélhetés reményében. Csak hogy őt „mostoha sorsa” – mint keserűen tette szóvá – a Barcaság legrosszabb falujába, Vörösmartra vezette. Itt még aztán az a csapás is érte, hogy a lutheránus főkonzisztórium a nagyszebeni rendszabást akarta bevezetni, ami a barcasági papságnak a guberniumhoz intézett beadvány szerint, komoly egzisztenciális fenyegetést jelentett. A fizikailag kimerült tanár egészségi állapota megrendült, 1821-ben, életének 51-ik évében öngyilkosságot követett el.

Tanulóságos a most utánnyomásban újra napvilágot látott munka első kiadásának története is. Még akkor is, ha mindenkit meg lehet dicsérni azért, hogy csak kötelességét teljesítette. Marienburg annak rendje és módja szerint kilincselte a kiadóknál, de nem sok sikerrel. Pontosabban azt sikerült elérnie, hogy a Helytartótanács komolyan foglalkozzon vele: felküldte a Magyar Udvari Kancelláriának, és az átadta véleményezésre az erdélyinek. A kiadás azonban túl sok anyagi kockázatot rejtett magában, és ezt senki sem akarta vállalni. Szerencsére azonban Bánffyknak megtetszett a munka. B. Ph. Bauer bécsi könyvkereskedőtől kéretett árajánlatot. Ez elismerte, hogy Az erdélyi nagyfejedelemség geográfiája halhatatlanságot szer szerzőjének, de sokallta az idézett okleveleket, és miután úgy látta, hogy a drágaság miatt a hazai és külföldi „művelt osztály” képtelen könyvet vásárolni, valamint a Monarchia kis távoli tartománya csekély érdeklődést kelt, és ezért csak Erdélyben lehet piacot találni, ezer példányt kellene kiadni, ebből felére még a kiadás előtt biztosítani a vevőket. Marienburg már tervezgette is, hogy előfizetés útján miként szerez piacot, amikor Bánffy György 1811. december 27-én a svájci származású nagyszebeni könyvkereskedőhöz, Martin Hochmeisterhez fordult, annak hazafias érzelmeire apellálva kérdezte, vállalná-e „a minden támogatást megérdemlő és a maga nemében egyedülálló mű” kiadását. Négy nap múlva Hochmeister már válaszolt a „felszólításra”, jelezve, hogy külföldi kollegáihoz hasonló mértékben és módon ad tiszteletdíjat a szerzőnek. Lelkesedése azonban idő múltán lehiggadt. Másfél év múlva közölte, az újabb gubernátori sürgetés nyomán, hogy amilyen gyorsan lehetett, kiadta a művet, de az sokba került és kevés példányszámban kelt el. A nyereség reményében viszont magyarul is meg szeretné jelentetni, és újabb átdolgozott német kiadással is számol. A mű színvonalát nem kifogásolta, a jobbitást lehetségesnek és célszerűnek tartotta. Ezért azt kérte, hogy előzőleg adják ki véleményezésre a legkiválóbb iskoláknak és földrajztanároknak. A gubernium el is küldte az egyházi főhatóságoknak. A kért vélemények el is készültek, de úgy látszik, a szerzőnek már nem volt elég lelki ereje a feladat végrehajtására. Aligha túlzunk, ha Marienburg vállalja munkája átírását, a kor egyik nagyszabású szellemi együttműködésére kerülhetett volna sor...

Sajnálatos módon csak erdélyi kancelláriai vélemények kerültek elő. De ezek is érzékeltethetik, hogy mit jelenthet egy ilyen nagyszabású munka összeállításánál a már említett szellemi együttműködés. Először Szegedi kancelláriai tanácsos állított össze alapos bfrálatot, majd ennek alapján Engel fogalmazta újra a magyar kancelláriának szánt átiratot, amelyben kijelölte azt, amit át kell írni és amit módosítani, javítani lehet a szerző belátása szerint. Az átirat fogalmazványát Szegedi stilizálta, módosította. Marienburg – a mű és a javaslatok stílárís és tartalmi egyezéseiből következtethetően – valamennyi véleményt megkapta, és valóban belátása szerint használta. Azt beírta, mert be kellett írnia, hogy Erdélyben az 1791: 26. törvénycikk szerint már nincs Leibeigenschaft, a kolonusok szabadon költözhetnek. A megszívlelendő észrevételek közül átvezette a sótermelésre vonatkozót: Erdély 500 000 mázsányi sótermeléséből évente 300 000-t szállítanak Magyarországra, az utóbbi években, miután a magyarországi tartalékok elfogytak, egy évben 800 000 mázsa ment Magyarországra, míg Erdély belső fogyasztása elérte a 240 000-et. A gyümölcsstermesztésre vonatkozó javaslatot vagy nem tartotta hitelt érdemlőnek, vagy száz lokálpatriotizmusa győzött. Szegedi szerint ugyanis a Szilágyságban több körte terem, mint az összes szász helységben. Ezt nem vette át Marienburg, bár azt igen, hogy naponta 20–25 szekér körtét szállítanak a kolozsvári piacra. A következőket pedig részlegesen sem szívelte meg: Hunyad megyében kiváló minőségű és az átlagosnál jóval nagyobb ószibarack terem. Alsó Fehér ranett almájáról, az ún. gyógyi almáról híres, amelyből a Maroson szállítanak a Bánságba. A marosszéki és udvarhelyszéki párizs alma jobb, mint a tiroli rozmarin. Nagyobb baj, hogy Marienburg nem fogadta meg az adótabellákra vonatkozó észrevételeket. Szegedi egyértelműen javasolta, hogy ne csak az 1772-i adótabellákat használja, hiszen az állatállomány nagysága és a megművelés alatti adóköteles földek kiterjedése azóta jelentős mértékben változott, és éppen ezt a változást kellene megmagyarázni szoros összefüggésben a lakosság létszámának az alakulásával. Vajon Marienburg miért nem fogadta meg a tanácsot? Nem jutott hozzá az 1800-as évekbeli adótabellákhoz? A guberniumi számvevőség nem bocsátotta rendelkezésre, mert bizal-

mas anyagként kezelte, és nem akarta, hogy óhatatlanul napirendre kerüljön az adócsalások kérdése? Még folytathatnánk a sort hasonló feltételezésekkel. Súlyosabb kérdés a népesség lélekszámának alakulását. Érdekes, hogy a kancelláriai tanácsosok nem tették szóvá Marienburg adatkezelésének fogyatékoságait. Az 1791-i adózó családfők lélekszámából próbálja becsülni a népesség lélekszámát egyrészt 5, másrészt 3,5 szorzószámmal számolva. Azon már nem tündök, hogy a százság lélekszámának becslésére melyik lenne az alkalmasabb, holott ekkor tájt erősen foglalkoztatta a kormányzati köröket a százság számbeli erejének csökkenése. Ugyanakkor idézi a szerző az 1787-i népszámlálás községsoros adatait, anélkül hogy a két forrást egymás ellenőrzésére használta volna. Politikailag lettek volna ezek kínos kérdések, vagy mechanikus szemléletűk tartotta volna vissza a kortársakat a népességi adatok forráskritikájától? És mi tagadás, ma is van még jócskán tennivaló ezen a téren.

Marienburg munkája adósságainkra figyelmeztet. Kiadása ezért is hasznos vállalkozás. A vele kapcsolatban felvetődő kérdések arra intenek, hogy végre állítsuk össze Erdély történeti statisztikai kézikönyvét.

Miskolczy Ambrus

R. G. SZKRINNYIKOV

SZAMOZVNCI V ROSSZII V NACSALE 17. VEKA. GRIGORIJ OTREPJEV

ÁLCÁROK A 17. SZÁZAD ELEJI OROSZORSZÁGBAN. GRIGORIJ OTREPJEV.

Novoszlirszk, Nauka, 1987. 220 l.

A leningrádi egyetem professzora az ún. „Zavaros időszak” kezdeti periódusának politikatörténetét és társadalmi hátterét világítja meg legújabb könyvében. A korabeli orosz állam teljes vertikumát átfogó szociális feszültségek bemutatása mellett kísérletet tesz a parasztság, kozákság és városi plebejus rétegek utópizmusában gyökerező „álcár eszme” születési körülményeinek tisztázására.

A korszak értékelése szakítást jelent a szovjet történettudományt e tárgykörben parázshabként tartja számon, és első (1603-tól 1605-ig terjedő) szakaszához a Hlopkó-lázadást, valamint a Godunov uralma ellen kirobbant antifeudális felkelést sorolja. Szkrinnyikov a történeteket polgárháborúnak, illetve palotaforradalomnak látja. Indoklása szerint a központi hatalommal szemben küzdők társadalmi bázisát a létfeltételeiben fenyegetett, elszegényedő alsó nemesi rétegek (gyetyi bojarszkie) mellett a szolgáló állapotú, de privilégizált ún. „katona holopok” alkották. Az „álcár eszme” jegyében hozzájuk csatlakozó kozákok, városiakok, földművesek mozgalma nem a feudális rend megdöntésére irányult, s osztályharcos jellegét is csak később, a Bolotnyikov-felkelés tetőpontján (1607) kapott. A trón sorsát utóbb a befolyásos arisztokrata körök torzsalkodása döntötte el.

Az orosz államot a 17. sz. elején megrendítő általános gazdasági-társadalmi válság elemzésekor a szerző a már jól ismert okok (természeti csapások, éhínség, járvány, a parasztok, holopok röghözkötésére, illetve a szabad kozákság nyilvántartásba vételére tett központi kísérletek) mellé újabb tényeket sorakoztat föl. A cári tekintély Godunov minden igyekezete ellenére semmivé foszlott. A bojárságot hatalmi aspirációk osztották érdekcsoportokra. A birtokaprózódás miatt elszegényedő közép- és kisnemesség tömegei súlyedtek odáig, hogy a lovasság helyett gyalogosan kényszerültek hadba szállni. A deklasszá-lódás folyamata legerőteljesebben a pomesztyén gazdálkodó alsó rétegeket (gyetyi bojarszkie) érintette, akik közül sokan maguk művelték földjüket. Míg Oroszország középső területeit a hatalmas bojár votcsinák uralták, addig a déli, délnyugati peremvidéken a birtokaprózódásnak leginkább kitett pomesztyék domináltak.

Szemben a történészek többségével, Szkrinnyikov ártatlannak tartja Godunovot Dmitrij cárevis uglicsi halálában, s ezt a nyomozati jegyzőkönyvek anyagával támasztja alá. A nép nem őrzött rossz emlékeket a bojárról IV. Ivanról, különösen nem a „tiltott évek” bevezetése után. Dmitrij azonban mégsem a „jó cár” hitben, hanem a trónért folyó intrikákban elevenedett meg. A Romanovok és Cserkasszkijok terjesztette álhír letartóztatásuk után veszélyes fordulatot kapott. Egykori szolgáljuk, aki lecsúszott kis-

nemesi családból származott, Lengyelországba szökött, ahol a rettegett cár megmenekült fiának adta ki magát. Sikerült a határ menti litván urak és III. Zsigmond támogatását elnyernie, amiért cserébe Svédország elleni szövetséget, Oroszország katolizálását és jelentős birtokadományokat ígért. Szkrinnyikov tehát a Dmitrij kilétéről folytatott vitában egyértelműen úgy foglalt állást, hogy a kalandort Grigorij Otrepjevvel azonosítja.

Godunov erőltet diplomáciai kísérletei a csaló leleplezésére kudarcot vallottak. A szejm tiltása ellenére az álcár számára toborzott zsoldosereg Csernyigov és Szeverszk felől vonult Moszkva ellen. A délvidék központi kormányzattal elégedetlen kisbirtokosai, a helyőrségek, kozákok, holopok, városlakók és parasztok azonnal fölesküdték Dmitrijre. A trónkövetelő fegyveresei között így a „gyetyi bojarszkie”, a „katoná holopok”, és a kozákok kerültek túlsúlyba. Velük szemben a bojárokból álló elit csapatok küzdöttek. 1605 áprilisában Godunov váratlanul meghalt. Az arisztokrácia titkos tárgyaláson megegyezett az álcárral és lengyel kíséretével. Moszkva megnyitotta kapuit.

A nép eufórikus hangulatban ünnepelte „törvényes uralkodóját”. A bojárok viszont csak a kedvező alkalmat lesték a leszámolásra. Szemükben Otrepjev közönséges csaló volt, aki az ősi szokásokat semmibe vevő botrányos viselkedésével azt a tekintélyt is eljátszotta, amit fegyverrel vívott ki. A trónbitorló intézkedéseivel mindenkinek a kedvében akart járni, de ezzel csak a gyengeségét bizonyította be. Végül teljesen elszigetelődött. Kihasználva a moszkvaiak fölháborodását, amit a lengyelek kihívó magatartása ébresztett, a bojárok összetűzést provokáltak. Amíg a tömeg állítólag a cár életére törő idegenek lakóépületeit vette ostrom alá, az összeesküvők a Kremlben meggyilkolták a trónbitorlót. Az új uralkodó a дума legtekintélyesebb alakja, Vaszilij Sujszkij lett.

A könyvet Szkrinnyikov újszerű látásmódja és biztonságos forráskezelése a szovjet történetírás átlagos szintje fölé emeli. Sajnos a Godunov-érában kiéleződő társadalmi feszültségek okait kutatva a szerző nem említi IV. Ivan országlásának tragikus következményeit. Pedig éppen az opricsnyina terror és az országot a végletekig megnyomorító vesztes livóniai háború után előállt katasztrofális állapotok hozták Godunovot abba a helyzetbe, hogy népszerűtlen kényszerintézkedésekhez nyúljon. Ellentmondásos a trónon ülő álcár portréja. Otrepjev hol művelt, jó képességekkel rendelkező, koncepciózus uralkodónak tűnik, akit a tervezett reformok megvalósításában politikai elszigeteltsége gátol csupán, hol pedig lusta, tanulatlan világfinak, akit államférfiúi kvalitások híján kizárólag a korona megtartásának célja vezérel.

Ennek ellenére Szkrinnyikov munkája, amely a kiadóval közösen a „Zavaros időszakról” tervezett sorozat első kötete, joggal keltett figyelmet a külföldi szakemberek körében. Bővített változatát 1988-ban kiadták az USA-ban.

Szili Sándor

JIŘÍ KROUPA

ALCHYMIE STESTÍ. A BOLDOGSÁG ALKÍMIÁJA

POZDNÍ OSVÍČENSTVÍ A MORAVSKÁ SPOLEČNOST. A KÉSŐFELVILÁGOSODÁS ÉS A MORVAORSZÁGI TÁRSADALOM

Brno, 1987. Múzeumi és Honismereti Társaság, 317 o.

Jiří Kroupa monográfiája az első tudományos összefoglalás a morvaországi későfelvilágosodás fejlődéséről, mely a 18. sz. közepétől az 1810-ig terjedő időszakot fogja át.

Kroupa a későfelvilágosodást kultúr- és eszmetörténeti kategóriaként fogja fel és a 18. sz. végi 19. sz. eleji tágabban értelmezett társadalmi fejlődés keretében vizsgálja. Jelentősége nemcsak abban áll, hogy szinte valamennyi progresszív társadalmi és kulturális tendencia érvényre jutott benne, hanem abban is, hogy Morvaország éppen a 18. sz. 80-as, 90-es éveiben közép-európai jelentőségű kultúrközponttá vált, ahol a felvilágosodás és jozefinizmus valamennyi áramlata találkozott.

Kroupa monográfiája rendkívül jól felépített, átgondolt szerkezetű. Először a morvaországi társadalmi fejlődést tekinti át a 18. sz. közepétől, vizsgálja ennek társadalmi bázisát, valamint azt a fejlődést,

mely a 16. sz. rendi-tartományi nemességétől a 18. sz. udvari arisztokráciájáig vezetett. Behatóan foglalkozik a polgársághoz és nemességhez kapcsolódó középrétegek problematikájával és a morvaországi felvilágosodás ideológiájával. Külön figyelmet fordít az ún. honoratiorokra, a feudális városi polgárság és a kapitalizálódó ipari burzsoázia közötti sajátos átmeneti rétegre. Elemzi, hogyan alakult ki a társadalmi csoport az egykori városi patriciátusból, az új kereskedőkből, manufaktúratulajdonosokból, valamint az udvari hivatalnokokból, a felvilágosult értelmiségből és a reformbarát gazdasági tisztviselők rétegéből.

A továbbiakban a szerző a bécsi udvar és a morvaországi tartományi arisztokrácia kapcsolatát és a felvilágosult abszolutizmus reformideológiájának morvaországi elterjedését vizsgálja. Megkülönböztetetten foglalkozik a későfelvilágosodás kori szabadkőművességgel, a morvaországi titkos társaságokkal, s ennek során külön elemzi a jakobinusok és feuillant-ok forradalmi mozgalmát. Részletesen bemutatja az arisztokrata felvilágosodást és annak fő képviselőit, Maximilian Lamberget és Josef Mitrovskýt (1757–1799), aki Kant tisztelője és a modern tudományos gondolkodás morvaországi megalapítója volt. Vele együtt kell említenünk Leopold Berchtoldot, a francia ideológia képviselőjét, neves utazót és humanistát, akit Kazinczy baráti köre is nagyra becsült.

A szerző behatóan elemzi a felvilágosult korszak végét II. Ferenc uralkodása alatt, amikor 1810-zel végleg lezárult a jozefinista reformok útja. Ebben az időszakban különösen két tendencia érvényesült a Monarchiában. Az első az abszolutizmushoz és centralizációhoz való visszatérést jelentette; a korábbi idősokkal ellentétben a jozefinizmus felvilágosult vonásai helyett annak bürokratikus oldala került előtérbe. A második a Monarchiát egyenrangú országokból álló rendi állammá kívánta átalakítani, ahogyan az Hormayr felfogásából ismeretes, ahol nagy hangsúlyt kap a cseh–magyar–német politikai és kulturális együttműködés.

Morvaországban az első tendenciát Antonín Bedrich Mitrovský, morva-sziléziai gubernátor képviseli, aki ugyan elhagyta felvilágosult elődeinek gondolati örökségét, de gazdasági reformokat sürgetett, és támogatta a morvaországi Gazdasági Társaságot. A második tendencia a Morvaországi Múzeum megalapításához, Széchényi Ferenc levelező partneréhez és barátjához, Hugo František Salmhoz kapcsolódik. Családja Belgiumból származott, és ezért Salm megértéssel volt a cseh–morva nemesség rendi törekvései iránt, mely sok tekintetben a belga jozefinizmus-ellenes oppozíció, az 1789–90-es ún. brabant forradalom rendi programjára emlékeztetett. A Salmok működéséhez kapcsolódik a morvaországi vas- és gépipar fellendülése a Brünn környéki Adamovban és Blanskoban.

Kroupa monográfiájában végig jól kiegészítik egymást a gazdasági, társadalmi és eszmetörténeti szempontok. Nagy figyelmet szentel a szerző a morvaországi kulturális fejlődésnek, főleg az építészetnek és a képzőművészetnek. A későfelvilágosodást könyvében nemcsak ideológiai, hanem esztétikai problémaként is vizsgálja. Napjaink szovjet és francia történetírásának irányzataival összhangban elsősorban a kultúra azon elemeinek bemutatására törekszik, melyek inkább a mentalitás szférájába és nem a világ racionális értelmezésébe tartoznak. Filozófiai-esztétikai szempontból mutatja be a fejlődést a késő barokktól a felvilágosodáson keresztül a 19. sz. elejének új kulturális és politikai jelenségeiig, vagyis a romantikáig és korai liberalizmusig. A kutatás tárgya, melyre a cím „A boldogság alkímiája” utal, lényegében a késő 18. sz. társadalmi etikája, mely a szabadkőművességben és a filantrópiában jutott érvényre a morvaországi felvilágosodás képviselőinél. Felfogásukból különösen két témakör az, mely napjainkat is foglalkoztatja: a tudományos modell és az egyén emberi jogainak gondolata.

Kroupa monográfiája jelentős módon járul hozzá a morvaországi felvilágosodás fejlődésének jobb megismeréséhez a 18. sz. közepétől az 1810-ig terjedő időszakban. Érdemei közé tartozik a gazdag gondolati tartalom éppúgy, mint a széles filozófiai, esztétikai és történelmi áttekintés és az irodalmi színvonalú előadásmód. A szerző viszonylag kevesebbet foglalkozik az ún. népi felvilágosodással, melynek Cseh- és Morvaországban jelentős szerepe volt, mint arra „A református magyar értelmiség a cseh újjászületésben” c. munkámban utaltam. Korrigálni kell továbbá a szerző téves állítását, miszerint a magyar jakobinus Szén Antal kivégezték volna.

Kroupa munkájában számos utalást találunk a morvaországi felvilágosodás képviselőinek Magyarországhoz fűződő kapcsolataira. Említést érdemel pl. Josef Mitrovský érdeklődése Fessler Ignaz Auréli műve iránt vagy Festetics Imrének a brünni szabadkőműves páholyokkal való kapcsolata.

Kroupa monográfiájának értékét növeli a korabeli képanyag gazdag bemutatása, a szakirodalom terjedelmes áttekintése, s végül a részletes francia és német nyelvű rezümé.

Richard Prazák

GÖTZ MAVIUS

DÉNES VON PÁZMÁNDI DER JÜNGERE 1816–1856.
EIN BEITRAG ZUR GESCHICHTE DES PARLAMENTARISMUS IN UNGARN.

Az ifjabb Pázmándy Dénes 1816–1856. Adalék a magyarországi parlamentarizmus történetéhez

Studia Hungarica, München 1986. 159 p.

Mindig nagy jelentőségű, ha külföldi szerzőtől jelenik meg könyv a magyar történelemről, hiszen ez újabb s újabb lehetőséget kínál arra, hogy nemzetünk múltját (jelenét) határainkon túl is jobban megismerjék. Különösen igaz ez, ha az illető munka az európai és a magyar história olyan központban álló éveit dolgozza fel, mint az 1848-as forradalom és annak közvetlen előzményei. Ugyanakkor sajátosan bonyolult feladatra vállalkozik az a történész, akinek az idegen nyelvű szakirodalom és források elolvasásának nehézségeit leküzdve, kettős elvárásnak kell megfelelnie: tájékoztatni „hazai” olvasóit a feldolgozott téma szélesebb, általánosabb hátteréről, összefüggéseiről; egyben pedig újat mondani az „anyorszag” szakmai közönsége számára is.

Az 1956. március 16-án született és tragikusan korán elhunyt Götz Mavius, hamburgi történész munkájának ismertetése előtt néhány szóban összefoglaljuk munkásságát. Egyetemi tanulmányait Regensburgban és Hamburgban végezte, majd magyarországi ösztöndíjként doktori disszertációja témájául választotta a következőkben bemutatásra kerülő könyv főhősét és életpályáját. Disszertációja megvédését követően Grothusen professzor asszisztenseként dolgozott a hamburgi Historisches Seminarban. Tervei között szerepelt egy Klauzál Gáborról szóló monográfia elkészítése, amelynek érdekében az NSZK budapesti Kultúrintézetében igyekeztek számára megfelelő munkahelyi feltételeket teremteni. Ezt az ígért életpályát szakította félbe az 1988. december 29-én bekövetkezett halál.

A szerző Pázmándy politikusi pályájának megrajzolására nem az életrajzírás szabályos kereteit választotta. Rövid bevezetőjét először az életmű vázlatos ismertetése követi, amelyben bemutatja főhősének tipikusan nemesi középbirtokos, evangélikus családi környezetét; neveltetésének, pályakezdő próbálkozásainak lépcsőfokait; majd a megyei és az országos politikai életbe történő bekapcsolódásának átlomásait. Ezt követően tematikus bontásban tárgyalja Pázmándynak a kor legfontosabb vitakérdéseivel kapcsolatos magatartását, állásfoglalásait, s feltérképezve kortársaival kialakított kapcsolatrendszerét, kísérletet tesz a magyar politikai kultúrában elfoglalt helyzetének meghatározására.

A tanulmány Pázmándyt pragmatikus, mérsékelt liberális politikusnak láttatja, aki az 1840-es, majd 1846-os külföldi útja során (felkereste Angliát, Németországot, Franciaországot, Hollandiát; majd Belgiumot, Svájcot, Svédországot és Dániát) szerzett élmények; a felvilágosodás és a korabeli liberalizmus irodalmának hatása; valamint a feudális-abszolutisztikus rendszerrel szemben vívott küzdelem személyes tapasztalatai alapján már a reformkor éveiben megfogalmazta politikai eszmerendszerét, melyhez azután a forradalom éveiben gyakorló politikusként is következetesen ragaszkodott.

A modern Magyarország megeremtéséhez – emeli ki Mavius – Pázmándy mindenekelőtt két alapprobléma megoldását: a birodalmon belüli alkotmányos önrendelkezés biztosítását, valamint a belső társadalmi, politikai viszonyok polgári-alkotmányos megreformálását tartotta legsürgősebbnek. A birodalmi kapcsolat kérdésében (Mavius itt a Pragmatica Sanctioig visszanyúlva vezeti le Magyarország közjogi helyzetének alakulását) arra törekedett, hogy a „kapcsok” megtartása mellett Magyarország a lehető legnagyobb önállósághoz jusson. Igaz, a külpolitika vonatkozásában Pázmándy álláspontja többször is módosult: 1847 novemberében azt még a központi hatalom privilégiumának ismeri el; 1848. április 10-én már közös külpolitikáról beszél; hogy azután 1848. május 18-tól már az önálló magyar külpolitika egyik legfontosabb képviselőjeként Frankfurtból sürgesse a magyar kormányt a mielőbbi párizsi követküldésre. Azaz, kezdeményezően azonosult a teljesen független külképviselő gondolatával, ameddig az európai fejlemények annak könnyed megvalósulásával kecsegtettek, hogy azután ósztól 1847-es álláspontjára visszatérjen.

Az új belső rend megeremtésében a hatalmak szétválasztásának klasszikus elvét állította középpontba. Az 1848-es törvényekben megvalósulni látta ideálját: az uralkodó és a népképviselő elvére alapozott parlament törvényes együttműködésében megtestesülő alkotmányos monarchiát. Igaz, az átalaku-

lás „viharos napjaiban” rosszul érzi magát. Zavarja az általa – és a szerző által – túlságosan radikálisnak tudott forradalmi hangulat. Közérzetét a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos kétélyei is rontják, mivel elképzelését: a „mindkét fél érdekeit szem előtt tartó, rendezett, jogszerű s nem forradalmi” megoldást érezte megghiúsulva – állapítja meg Mavius teljes egyetértéssel. A szerző érvelése e ponton kissé elvontnak, konzervatívnak tűnik. Mert ha nem is szól arról, hogy a feudalizmus felszámolásának magyarországi változata közép- és kelet-európai összehasonlításban messze a legprogresszívabb, a parasztság számára legelőnyösebb megoldást kísérelte meg; s azt sem tudatja, hogy azonnali bevezetése a polgári átalakulás legfőbb biztosítékát jelentő érdekegyesítés sarkkővét képezte, legalább jelzesszerűen kitérhetett volna arra, hogy az elutasított rendezéssel szemben az urbéri rendszer felszámolásának mely formáját tekinti érdeminek, megvalósíthatónak 1848 tavaszának Magyarországon.

Joggal kifogásolta ugyanakkor Pázmándy a 48-as törvénykönyvben a megyék következetes megreformálásának elnapolását. A külföldi olvasókhoz fordulva, a szerző részletesen mutatja be a magyar megyerendszer sajátosságait: jelentős befolyását a törvények helyi végrehajtásában, közvetve a törvényhozásban is. A polgári, alkotmányos rendszerbe nem illeszkedő jelenség ellentmondásait megyei politikusként maga is tapasztalva, Pázmándy a centralistákhoz csatlakozott. Mavius helyesen hangsúlyozza, hogy a nemesi alkotmány bástyájaként működő megyék korszerű átalakítása nélkül elképzelhetetlen volt a modern Magyarország felépítése. Ugyanakkor történelmi visszatekintésében nem emeli ki a Habsburg-abszolútizmussal szemben játszott pozitív szerepét, mint ahogy arra sem tér ki, hogy a municipalisták sem a megye változatlan fenntartása mellett érveltek, s hogy az annak népképviselői alapokra helyezését kezdeményező Kossuthot az országgyűlésen éppen a mérsékeltek szavazták le.

Pázmándy pesszimizmusa a későbbiekben többször visszatért még. Az ausztriai kapcsolatok romlását tapasztalva, júliustól állandó feszültségben él; a konfliktus nyílt kirobbanását követően pedig az alsótábla elnökeként „politikusi felelősségtől vezérelve” harcol az alkotmányos rend megőrzéséért. (A felelőtlenekkel szemben?! – E.G.)

Mavius interpretációja szerint ugyanis Jellasics támadása idején (akinek az udvarral fenntartott kapcsolataira vonatkozó egykorú feltételezéseket és állításokat csupán „a magyarok rossz lelkiismeretére” vezet vissza), Magyarországon mindenképp hatalmi harc dúlt: az alkotmányos orgánumok viszszaeszközítésére törekvő radikálisok és a rosszul szervezett, vezér nélküli, törvénytisztelő lojalisták között. A kritikus hetek válságának legfőbb okát abban jelöli meg, hogy az öncélú hatalmi ambícióktól túlfűtött Kossuth mindenáron vezérszerepre tört, s a képviselőházat akaratonkénti gépezetté változtatva, átvette a végrehajtó hatalom gyakorlását, amely pedig az áprilisi alkotmány szerint is a király és a kormány kezébe tartozott. Meggyőződéssel vallja, hogy az alkotmányos monarchiát nem kívülről, hanem belülről fenyegették: „A külső fenyegetés leple alatt a radikális erők az alkotmány aláadására törekedtek... Mivel az uralkodó és környezete szorongatott és tanácstalan helyzetben volt, nem tudta az alkotmányhoz és a királyhoz hű erőket támogatni” – írja a 88. oldalon. A királyi udvar tehát egyenesen az alkotmányos rendszer és erők legfőbb védnökének minősül, amely az országgyűlést feloszlató október 3-i rendeletével próbált a „jő ügy” segítségére sietni – folytatja Mavius, aki szerint a manifesztum elfogadása jelenthette volna az alkotmányos viszonyok megmentésének utolsó lehetőségét, s melynek elutasítását követően Magyarország 10 évig tartó katonai uralom alá került. (Egyenlőséget tesz tehát az 1848 őszen a népszuverenitást megtestesítő országgyűlés megbízásából a külső katonai támadással szemben foganatosított védelmi intézkedések és a polgári társadalom önállóságát felszámoló idegen abszolútisztikus diktatúra törvénytelensége között!)

Nem kívánom a korabeli szélsőségesen konzervatív, ellenforradalmi erőknek a könyvben visszaköszönő érvrendszerét részletesen elemezni, hiszen azt az elmúlt évtizedek szakirodalma többszörösen elvégezte, cáfolta már. Mindössze arra hívnám fel a figyelmet, hogy a szerző a magyarországi fejleményeket az európai, a birodalmi összefüggésektől elszakítva, kizárólag autonóm folyamatként szemléli. Érveléséből teljesen hiányzik az áprilisi törvények felszámolására nyíltan fellépő Habsburg-ellenforradalom szerepének bemutatása, melynek következtében teljesen elszikkad az a körülmény is, hogy az alkotmányos mechanizmus Bécsből történt megkérdésére következtében kényszerhelyzet állt elő, amelyben magyar részről a törvények betű szerinti megtartását javasolni egyet jelentett volna az abszolútizmussal szembeni önvédelem megszervezésének akadályozásával, s mely helyzetben a szerző szerint is őszintén törvénytisztelő Batthyány Lajos szeptember 15-i parlamenti beszédében így fogalmazott: „ha már életét, egzisztenciáját kénytelen egy nemzet védeni, s azon utolsó végletre jutott, hogy már nincs többé remény-

sugár; akkor én is meg vagyok győződve arról, hogy a lojalitás némi tekintetben akadályá is válhatik". S arra szólította fel a házat: „vegye komolyan fontolóra, ha vajon nem érkezett-e már meg azon végpercz, melyben a nemzet azon legutolsó s legelszántabb önvédelemre szorult, melynél a törvényességet nem képes, de nem is köteles tartani.”

A továbbiakban Mavius Pázmány gazdasági nézeteit ismerteti, utalva az önkéntes adózást kezdeményező, s a Védegylet Komárom megyei fiókjának megszervezésében játszott meghatározó reformkori szerepére. A nemzetiségi kérdésben befelé mérsékelt patriotának, kifelé nem sovíniszta, csak nacionalista politikusnak minősíti. A legeredetibb megállapításokra Pázmány művelődéspolitikai nézeteinek elemzése során, azok filozófiai forrásainak (mindenekelőtt Hegel, Welcker és a történetíró Weitzel hatását hangsúlyozza) feltárásával jut el. Külön alfejezetben foglalkozik Pázmány 1848. január 29-én, Windischgrätz felszólítására készített memorandumával, melyben a „kiegyezés-gondolat” keletkezésének fontos korai dokumentumát ismeri fel. Pontról pontra haladva veti össze az 1867. XII. tc.-kel, és megállapítja: annak ellenére, hogy az együttműködés lehetősége Deákkal teljesen kizárható, a két szöveg alapvető egybeeséseket tartalmaz. Mindkettő az összm monarchia fontosságát állítja a tervezet középpontjába; elveti az összbirodalmi gyűlést és minisztériumokat; ugyanakkor a közös ügyek gyakorlására közös miniszterek kinevezését és a két országgyűlés által kiküldött bizottságok felállítását javasolja. Bizonyos vonatkozásokban Pázmány tovább is lép a megvalósuló kiegyezésnél – emeli ki a szerző –, amikor a nemzetiségi ellentétek feloldása érdekében kész elfogadni Horvátország, Szlavónia és Erdély különállását.

Kutatásának eredményeit mintegy összegezve Mavius a magyar politikai élet „bal és jobb terrénuma” között jelöli ki Pázmány helyét. A forradalmi radikalizmustól magát következetesen elhatároló, a törvény és az alkotmány talaján álló ún. „harmadik erő” kulcsfiguráját tiszteli benne, akinek jelszavával: „mérsékletben rejlik az erő” (ezt az 1848-as események sajnos semmilyen nem bizonyították!), és mottójával: „a teoretikus tanok alkalmazhatóságát a praktikus élet alapján kell megmérni”, feltétel nélkül azonosul.

Az igen alapos forrásfeltáró munkát végző szerző azonban arra nem keres választ: mi a teendő abban az esetben, ha az alkotmányos rendszer létrehozását, ill. törvényes működtetését az idegen elnyomó abszolútizmus lehetetlenné teszi?

Erdődy Gábor

RÓZSA GYÖRGY

„TUDOMÁNYOK ÉS MŰVÉSZSÉGEK SZERETETE”

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 165 l.

Rózsa György, az akadémiai könyvtár igazgatója, tizenkilenc, korábban már megjelent tanulmányát gyűjtötte egybe ebben a kötetben. Az első három az MTA Könyvtára történetét rajzolja meg, felvillantva a 160 éves múltat és a jövő perspektíváit. Történelmi visszatekintésében az Akadémia 1949-ben történt átszervezéséig kíséri nyomon a könyvtár kialakulását és fejlődését. 1826-ban, néhány hónappal a Magyar Tudós Társaság megalakulása után Teleki József, a Társaság akkori elnöke apai örökségét, a 30 000 kötetes családi könyvtárat ajánlotta fel „a nemzeti nyelv előmozdítására és a tudományok művelésére”. Ezt az aktust tekinthetjük az Akadémiai Könyvtár megalapításának. A fővárosban ekkor két könyvtár működött, az 1635 óta fennálló Egyetemi Könyvtár és az 1802-ben, Széchenyi Ferenc által alapított Nemzeti Múzeum Könyvtára, de más volt a feladatuk. A Teleki felajánlásából megszületett könyvtár elhelyezésére még nem volt lehetőség, így a gyűjtemény a család Szervita téri házában maradt, de az állomány gyarapítása ettől függetlenül megkezdődött.

Kódexek, kéziratok, értékes különgyűjtemények kerültek ekkor a könyvtár birtokába. 1832-ben megindult a cserekapcsolat a külföldi akadémiaikkal. A kötet címéül választott sor is a Magyar Tudós Társaság 1833-as kiadványcserét ajánló levelében szerepel. Az Akadémiai Könyvtár 1844. december 23-i megnyitására írta Vörösmarty Mihály „Gondolatok a könyvtárban” c. versét. A könyvtár szakmai fejlődése a kiegyezés után lelassult, és elmaradt a nemzetközi színvonaltól. Az első világháború és az utána következő évek során pedig mélypontra jutott. Fűtési gondok miatt az olvasótermek a téli időszakban zárva maradtak, az Akadémia általános elszegényedése pedig maga után vonta a személyzet létszámának

csökkenését is. Az állomány nagy része katalogizálás nélkül került a polcokra, a cserekapcsolatok elapadtak.

A 30-as években elkezdődött lassú felemelkedést a II. világháború kitorése szakította félbe. A háború alatt a székházzal együtt a könyvtár anyaga is súlyosan megsérült, egyes anyagok, mint pl. Arany János levelezése, pótolhatatlanul megsemmisültek. Az „MTA Könyvtár szerepe a társadalomtudományi információ fejlesztésében Magyarországon”, „A társadalomtudományi információ és dokumentáció hálózati munkájának problémái és perspektívái Magyarországon”, „A szocialista országok akadémiai könyvtárai a kutatás információellátásáért”, „A társadalomtudományi információ anyagi és szellemi környezete” c. cikkekben a szerző a társadalomtudományi információ problémáival foglalkozik, tájékoztat arról a fejlődésről, amelynek nyomán a könyvtár néhány év alatt korszerű tudományos nagykönyvtárrá alakult. Az Akadémiai Könyvtár ma az MTA tudománypolitikai és kutatásszervezési tájékoztatói központjaként is működik. Bekapcsolódott a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe. Először a MISZON – (Mezsdunardnaja Informacionnaja Szisztema po Obscsesztvennum Naukam, Nemzetközi Társadalomtudományi Információs Rendszer) – tagja lett 1976-ban, amely a szocialista tudományos akadémiaik működését koordinálja. Az MTA, mint a természet- és társadalomtudományok kutatásáért felelős szerv az Országos Műszaki és Fejlesztési Bizottsággal együttműködve megszervezte a kutatók igénye szerinti kutatási információellátást. Ezzel párhuzamosan bevezették a korszerű számítógépes feldolgozást. E változás alapfeltétele volt az adatbázisok létrehozása, beszerzése és alkalmazása. A számítógépes információszolgáltatás olyan mennyiségű szakirodalom áttekintését teszi lehetővé, amely elsősorban a természettudományok területén vált szükségessé. A szerző részletesen bemutatja az MTA Könyvtára Informatikai és Tudományelemzési Kutatási Főosztályának munkáját, feladatát, szakirodalmi információs szolgálatát. Az Informatikai Főosztály létrehozásakor a philadelphiai (USA) Science Citation Index gépi adatbázis beszerzése mellett döntött, amely 1961-től adja közre az SCI kiadványát. A gépi szakirodalom-figyelő szolgáltatásai a folyóirat-, téma- és idézettségfigyelés; kiválogatja és megnevezi a kért szerzőket vagy dolgozatokat idéző cikkeket.

Az MTA Könyvtára együttműködik a CNRS francia országos dokumentációs központtal is. E vállalkozás keretében az MTAK a tudománypolitika nemzetközi szakirodalmából szelektált bibliográfiát küld a francia intézetnek, amely miután azt „gépre vitte”, már ebben a formában bocsátja a magyar fél rendelkezésére. A könyvtár a többszörösen kibővített hazai és nemzetközi szolgáltatási rendszerével világgönyvtárrá nőtte ki magát. A tevékenységi körök bővülése, az állomány növekedése sürgetően szükségessé tette, kifejezetten ilyen célra tervezett épület felépítését. „Az Akadémiai Könyvtár új székházáról” az „Akadémiai Könyvtár új épülete” és az „Utóhang az Akadémiai Könyvtár épületerről” c. írásokból arról kapunk képet, hogy milyen okok miatt kellett elhalasztani ezt a tervet. 1966-ban egy új épület megépítéséről született döntés, de ezt 1969-ben anyagi nehézségek miatt elnapolták. Később a könyvtár rekonstrukcióját módosították úgy, hogy az Arany János utcai épületszárnyat átépítették és korszerűsítették. A munkát 1984-ben kezdték, és 1988 novemberében fejezték be. A könyvtár alapterülete és az olvasótermi férőhelyek száma a kétszeresére nőtt. Az új légkondicionálás nagyon praktikusnak tűnhet első látásra, de nem helyettesítheti a természetes levegőztetést, ill. szellőztetést. A könyvtárépület bővítése egy időre megoldotta az állomány elhelyezését; a külső raktárak jó részét felszámolták. Külön tanulmányok foglalkoznak az MTAK gyűjtőkörébe tartozó nyelvészet, irodalomtudomány, ókortudomány, orientalisztika, tudománypolitika és kutatásszervezés anyagával. Beszerzi továbbá a társadalomtudományok általános irodalmát, az interdiszciplináris kutatások szakirodalmát és az alapvető természettudományi műveket. A muzeális gyűjtés is ebbe a csoportba tartozik. Különgyűjteményei a MTAK Kézirattára, Levéltára és a Keleti Gyűjtemény, amely az egész magyar tudományos élet büszkesége, a magyar orientalisztika alapkönyvtára. Az MTAK Kézirattára gyűjti és megőrzi a régi és ritka könyveket, kultúrtörténeti és irodalomtörténeti hagyatékokat.

„Az Akadémiai Könyvtár tudományos munkája és kiadványai” c. rész az önálló könyvtári kiadványok elkészülésének szerteágazó munkáját tárgyalja. A „Tájékoztató a tudományos kutatás tervezésének, igazgatásának és szervezésének nemzetközi irodalmáról” c. folyóirat Erdei Ferenc ösztönzésére 1961-ben jelent meg először, majd 1965-től Tudományszervezési Tájékoztató, végül 1983 óta Kutatásfejlesztés címmel évente hat alkalommal jelenik meg.

Az ismertetett kötet régi hiányt pótol, mert részletes betekintést enged az egyes osztályok munkájába, a könyvtár belső – az olvasó előtt gyakran elfedett – életébe.

Czirok Mária

GERGELY ANDRÁS

EGY NEMZETET AZ EMBERISÉGNEK

TANULMÁNYOK A MAGYAR REFORMKORRÓL ÉS 1848-RÓL

Budapest, Magvető Kiadó 1987. 500 l.

„Pedig vannak dolgok, melyeknek emlékezete nélkül nincs jövőd.” – Kossuthról rajzolt portróját zárja Gergely András az idézett bibliai hangzású igazsággal, melyről oly gyakorta megfélemedezik a mindenkori hatalom, hogy aztán ha válságba kerül egy-egy közösség élete, az elmaradt emlékezők okozta károk miatti szégyenkezést és erkölcsi felelősséget visszahárítsa a történészekre, ideig-óráig megengedve nekik, hogy közelebb férkőzzenek a múlt igazságaihoz; bízván „szebb napok” eljövételében, amikor ismét fölöslegessé válik a múlttól való töprengés. A magyarság jelen helyzetét, helyét és szerepét látván, a „szebb napok” beláthatatlan távolságban „ragyognak”, lesz hát ideje historikusainknak múlt idők igazságait vallatni. Bízván remélem, hogy az igazságkeresések során kitüntetett figyelem illeti majd a reformkort. A Kárpát-medence múltjának polémiákban, gondolatokban, történelmi léptékű vágyakban, tervekben, eseményekben, csalódásokban, nagy dilemmákban és halhatatlan történelmi személyiségekben leggazdagabb korszaka ugyanis a magyarországi reformkor volt. Első olyan periódusa volt ez a néhány évtized etnikai létünknek, amelyik megoldás-keresései, jövőépítő szándékai közepette megteremtette saját nagy formátumú historikusát, történelmi szintézisalkotóját is Horváth Mihály személyében, hogy aztán időről időre történészek hada tanulmányozza azt a „nemzedéknyi ragyogást”, mely alkotó energiáinak legjavát összpontosította az 1848/49-es forradalom és szabadságharc múlhatatlan érdemű történelmi alkotásába.

A történészek e hadának jelen korunkban az „élén lovagol” Gergely András, aki immár két évtizede birkózik a reformkor, a forradalom és szabadságharc felvetette eszmei, politikai, társadalmi és jogalkotási gondokkal. Ezúttal szellemi „csatavívásainak” győzelmi jelvényeit, az eddig folyóiratokban, periodikákban olvasható tanulmányait gyűjtötte kötetbe. Új könyvének találó címe – *Egy nemzetet az emberiségnek* – Széchenyi politikai törekvéseinek és eszmei töprengéseinek summázatát visszaidézve, a történelmi korszak cselekvő lényegét sűrűen egyetlen mondatba. Ez a lényegre koncentráló tömörség jellemzi leginkább Gergely András tanulmányait.

Könyvének erényei közül – stílusának közérthetősége és tömörsége mellett – elsőként a kötet szerkesztését, kompozícióját emelném ki. Az *Eszmék, programok* című fejezet négy tanulmánya a magyar liberalizmus genezisést, tartalmi lényegét, politikai, nemzeti és társadalmi programját boncolgatja, külön is hangsúlyozva ennek a programnak a belső korlátait, az etnikai kevertségből fakadó ellentmondásait. A *Portrék* című fejezet Széchenyi, Kossuth, Batthyány és Eötvös eszmerendszerének, liberalizmusának sajátosságait elemzi, majd *A nagy sorsforduló* című harmadik szerkezeti egység 1848/49 történelmi célkitűzéseit és kudarcait villantja fel, néhány kulcsfontosságú szereplő értékelésével együtt.

A kötetbe rendezett tanulmányok, esszék, politikusi portrék és kritikák ilyen jellegű tudatos komponáltsága kimondatlanul és megfogalmazatlanul is árulkodik arról, hogy Gergely András a korszak egészét átfogó és értékelő szintézis alapjait szándékozta az olvasó elé rajzolni. Hogy mikorra és milyen formában óhajtja Gergely ezt a szintézist megalkotni, az az ő belső titka és magánügye. Amit azonban e szintézis előkészületeiből most kötetbe gyűjtött, annak megítélése már szellemi életünk feladata.

Olvasgatván Gergely könyvét, tanulmányozván megállapításait, bizton állíthatom, hogy komoly szakmai vita kerekedik majd a könyv körül, Gergely ideológiai, eszmei, politikai konklúzióiról, még inkább az általa méltatott történelmi személyiségek megítéléséről.

A vitát már csak azért sem kerülheti majd el Gergely András, mert a korszakot megközelítő és értékelő eszmei, politikai és társadalmi alapállása új minőségű. Bátran szakított történetírásunknak – szinte a polgári korszak kezdetétől beidegződött és megrögződött – sarkító hagyományaival, melyek lényegük szerint mindig valamilyen modellértékű eszmei vagy politikai célkitűzés oldaláról közelítettek el-múlt korok történelmi törekvéseihez, és ezt a modellértékű eszmét (csorbítatlan nemzeti szuverenitás, tiszta és következetes, semmiben és soha nem alkuvó forradalmiság stb.) vagy politikai törekvést választották mértékül a kor szereplőinek, eszmei, politikai, társadalmi folyamatainak megítéléskor. Velük szem-

ben Gergely András – ismervé és fel is villantva a tiszta ideákat – a korabeli forrásokat értékeli, azok sokoldalú elemzéséből vonja le következtetéseit, megállapításait, és a vizsgált jelenséget mindig a múlttal, a korban jellemzővel, a korabeli társadalmi szükségletekkel és lehetőségekkel méri. Tudatosan kerül a historizálás oly sok történezt tévútra vezető csábításait. Így sikerül kibontania a konkrétumok világából, az autentikus forrásokból azokat a sajátosan magyarországi történelmi, társadalmi, eszmei és politikai jellemzőket, melyek ténylegesen meghatározták a Kárpát-medence lakóinak sorsát és történelmét.

Mindezek következtében nemcsak a reformkor eszmei, politikai törekvéseit sikerült az eddigieknél árnyaltabban bemutatni, hanem néhány olyan fontos mozzanatra is sikerült hangsúlyosan felhívni az e korszakkal foglalkozók figyelmét, mint a reformkor nemzedékének alternatíva nélküli Habsburg-birodalomra utaltsága. Nem előzmények nélkül ugyan, de sokat tett e könyvével Gergely annak tudatosításáért is, hogy a liberalizmus hazai elterjedése és meghonosodása leginkább az 1825/27-es országgyűlés életre hívta reformbizottságok jelentéseinek megyei vitatásával függ össze. Minden eddiginél árnyaltabban ítéli meg a 19. század első felének magyar nyelvű közigazgatásért folytatott küzdelmét, elhárítva az eddig oly gyakran igaztalanul hangoztatott erőszakos magyarosítás vádjait.

A körületekintő ítéletalkotás eredményeként az eddigieknél árnyaltabban mutatja be Gergely a nemesség szerepét; utalva egyben arra is, hogy a magyarországi mezővárosi fejlődés a 19. század harmincas éveire a múlt birodalmába száműzte az eddig hagyományosnak deklarált nemes–jobbágy rendi struktúrát. Mindezek együttesen – számos adalékkal bővülve – új színben állítják elénk a kor legjelentősebb szereplőit: Kölcseyt, Wesselényit, Eötvöst és Baththyánt.

Másik nagy erénye Gergely András történelemszemléletének és alkotói módszerének, hogy óvakodik az előtte járók és saját generációjának történezműveit kategórikusan minősíteni. Mindenkitől tanul, és ha vitatkozik is egy-egy nézettel, szemlélettel, nem vonja kétségbe megalkotójának jó szándékát, nem óhajtja kiebrudalni választott tudományterületének birodalmából.

Mindeneknél fontosabb, hogy végleg szakít – még a legádázabb viták elemzésénél és értékelésénél is – azzal a módszerrel és szemlélettel, hogy „múltunk cselekvő alkotói” táborokra bontva, reakciók és haladás címkékkel megbélyegezze őket. Állításom igazolására ezúttal csak két példát említek:

Gergely érezhetően rokonszenvezik Kossuth politikai törekvéseivel. Az általa vizsgált korszak kulcsfigurájának tartja. Mégis Széchenyivel birkózik a legtöbbet és a legkövetkezetesebben. Korábbi szintézise – *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása* – mellett mostani kötete is *három Széchenyi-tanulmányt* tartalmaz.

1848/49-cel kapcsolatban nem volt még történész, aki megkerülhette volna István nádor alakját, mellőzhette volna politikai tevékenységének értékelését. A rajongó dicsérettől a kategorikus árulót kiáltó minőségig minden jelzőt megkapott már történetíráunktól ez a reálisabb értékelésre érdemes Habsburg. Gergely András először kísérte meg alakjáról, személyiségéről és emlékééről – nem eredménytelenül – lehámozni a vádaskodásokat, dicséreteket és sztereotípiákat.

Sorolhatnám tovább Gergely András könyvének erényeit, említhetném politikatörténeti elemzéseinek korszerűségét, új eredményeit; dicsérhetném meditatív, töprengő, a kategorikus deklarációktól, me-revségektől óvakodó történetírói módszerét. Megérdemli könyve a dicséretet. De éppen mert szintézis-alkotói szándék vezérli, néhány gondot is meg kell említenem.

Megfontolandó lenne talán az a kitétel, hogy a „politikai tájékozódást immár vidéken, megyei szinten is követelménnyé, végeredményben a nemesség tömegeinek mindennapos szükségletévé tették” a kor kihívásai (9. old.). Hol máshol politizálhatott volna a nemes, mint „vidéken”. És hol volt még a reformkorban főváros, és hol voltak a városokban olyan társadalmi erők, amelyek egyáltalán hatékonyan politizálhattak volna?! Korunk rossz beidegződése és politikai, társadalmi, kulturális gyakorlata, mely szerint van főváros és vidék, nincs azonban Magyarország, nincs országos érdek, nemzeti kultúra. Talán a reformkor nem vetette még fel olyan élesen vidék és város, centrum és periféria ellentétét, mint ahogyan azt az említett Gergely-állítás sugallja.

Ebből az át nem gondolt beidegződésből táplálkozhat Gergely András eszmeifuttatásának egyik hiányossága, pontosabban egy eléggé nem motivált állítása. Könyvének 120. oldalán jegyzi meg, hogy 1867 után „paradox módon a nemzet a haladás gátjaként jelenik meg”. Majd néhány sorral alább folytatja: „A polgár a nem létező kozmopólia, a munkás az ugyancsak nem létező internáció tagjának hihette magát – s ezzel a vitathatatlanul haladás hordozó öntudatos egyének kivonultak a már létező nemzetből –, s így közvetve igazolták annak retrográd jellegét.” Anélkül, hogy most hosszas fejtegetésekbe

bocsátkoznék, csupán utalni szeretnék rá, hogy a polgárság és a munkásság „nem vonulhatott ki a nemzetből”, mert még tulajdonképpen tagja sem volt. A társadalomtörténeti kutatások jelenlegi szintjén is megállapítható már, hogy sem a rendi, sem a polgári korszak nem dicsekedhet Magyarországon a magyar etnikumból szervesen építkező polgársággal. A részben német, részben zsidó eredetű polgárságnak a reformkorban megindult, majd az 1850-es évektől felgyorsult asszimilációja erőteljes vallási gátakba ütközött, melyeket egy generációnyi idő alatt aligha tudtak ezek a rétegek maradéktalanul leküzdeni, és a nemzet fenntartás nélküli alkotóelemévé válni. A 18. század evangélikus német városiakói, a 19. század első harmadától gyors ütemben szaporodó zsidó vallású lakosság nyelvében ugyan megmagyarosodott, de a vallási és etnikai gyökerek erősebbek voltak annál, semhogy 1–2 nemzedéknyi idő leforgása alatt a magyar nemzeti érdekekkel mindenben azonosuló nemzeti burzsoáziává szerveződjenek. Alighanem még az első világháború alatt is kínozza ezt a polgárságot az identitástudat zavara, a többszörös kötődésből fakadó eszmei, értékrendbeli ziláltság. Még élesebben jelentkezett ez a probléma a modern proletariátus esetében, melynek legöntudatosabb, érdekeit, vágyait és törekvéseit tehát a legkarakterisztikusabban artikuláló rétegének első generációja 1867 után költözött az országba. Az említett polgárság és munkásság tehát aligha vonulhatott ki „a már létező nemzetből”.

Elhamarkodottnak és történelmileg, társadalmilag nem eléggé motiváltnak érzem Gergely András azon állítását is, miszerint a „virilizmust” azért kellett bevezetni, „hogy még alkalmanként se állhasson elő nemzetiségi többség... a megyei és városi képviselőtestületekben” (117. old.). A viriliztácó etnikai és vallási rétegződését még ezt követően kell feltárniuk történészeinknek. Az eddig napvilágra került adatok azt bizonyítják, hogy a virilizmus intézményének Magyarországon erőteljes polgárosító hatása volt, és nemcsak a városi, még inkább a megyei „képviselettestületekben” szorították háttérbe a hagyományosan politizáló, genezisében magyar köz- és középnemesi rétegeket a viriliztácó.

A Gergely András által majdan megirandó szintézisben bizonyára árnyalásra, finomításra szorul majd számos állítás és következtetés *A polgári alkotmányos államrendszer 1848-ban* című tanulmányban is, ha a jogi kodifikációt az eszme és a tiszta logika régióiból áttemeli az 1848 és 1867 között lezajló európai és magyarországi politikai és társadalmi tendenciák valós mozgástörvényeinek a szférájába.

Megjegyzéseimet, vitára serkentő gondolataimat nem gáncsoskodó szándékkal, még kevésbé azért mondtam el, mintha el akarnám vitatni Gergely András tanulmánygyűjteményének érdemeit. Inkább azért, mert ösztönözni, biztatni szeretném annak az új szintézisnek a közeli megalkotására, melynek alapjait és fontosabb körvonalait az *Egy nemzetet az emberiségnek* című kötetében felvázolta. A negyvenedik életévüket meghaladó történészek közül jelenleg vitathatatlanul Gergely András áll legközelebb ahhoz, hogy generációs társainak történelmi élményeit és ismereteit összegezve, megalkossa a magyarországi polgárosodás új szintézisét, még akkor is, ha ezen összegzés megalkotásához a magyarországi társadalom 19. századi mozgástörvényei közül még sok-sok mindent ki kell bányásznia a letűnt idők homályából.

Takács Péter

HUNFALVY PÁL

NAPLÓ 1848–1849.

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE, A BEVEZETŐ TANULMÁNYT ÉS A JEGYZETEKET ÍRTA
URBÁN ALADÁR.

„Magyar Ritkaságok” – sorozat. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986. 452 l.

Bármilyen gazdag 1848–1849 irodalma emlékiratokban és feldolgozásokban, sőt, minden foghíjasságuk ellenére, okmánykiadásokban is, a dokumentumoknak a magánleveleken kívül e legszemélyesebb fajtájából sajnálatosan kevés maradt reánk e korszakból, s ezek jó része még mindig nem jelent meg nyomtatásban. A megjelentek közé tartozik pld. Széchenyi csaknem minden vonatkozásában hasznosított naplója, Bártfay Szabó László, Leiningen-Westerburg Károly, Podmaniczky Frigyes, Búsbach Péter naplója. De jócskán akadnak még mindig kiadatlan, vagy csak részben kiadott naplók. Ilyen a többé-kevésbé ismert polgári személyek és politikusok munkái közül Mátray Gábor, Pauler Tivadar, Jakab

István, id. Szász Károly, Pompéry János naplója, a katonákéi közül pedig Vidos Elek vagy Pongrácz István napi feljegyzéseinek gyűjteménye. S egy mondatnyi említést megérdemelnek az olyan elveszett vagy lappangó naplók is, mint Vasvári Pálé, Csányi Lászlóé.

E naplók főirónak többsége nem a nyilvánosságának, csupán önmagának vagy szűkebb családjának szánja feljegyzéseit. Kevés az olyan csak történetírói szándékkal papírra vetett feljegyzés, mint pl. Petőfi Historiái jegyzetek c. munkája. S éppen ez a személyes jelleg az, ami izgalmassá, de gyakran unalmasá teszi e naplókat. Izgalmassá, mert a napló írója gyakran még közvetlen családtagjaihoz frott leveleiben sem olyan őszinte, mint akkor, amikor papírra veti e feljegyzéseket. De unalmasak is lehetnek, ha a naplóíró képtelen észrevenni a kor eseményeiben a lényeges, a feljegyzésre érdemes dolgokat, s csak saját örömeiről és bánatairól tud szólni. (Ez utóbbi a jellemző pl. id. Szász Károly 1849-es debreceni naplófeljegyzéseire. Szász ugyanis e hónapokban szerelmes volt, s így naplójában oldalakon keresztül nincs egyetlen olyan adat sem, ami a történeti kutatás számára hasznosítható lenne.) A magasabb látkörrel való szemlélődést gyakran magának a naplóírónak a helyzete is akadályozta; egy minisztériumi fogalmazótól vagy egy kereskedőtől ritkán lehet elvárni, hogy a körülötte vagy fölötte zajló események lényegébe bepillantást nyújtson.

Hunfalvy Pál most megjelent naplója, a Széchenyié mellett, e korszak politikai történetének kétségkívül legfontosabb napló formájú forrása. E napló korántsem áru el olyan szélsőséges hangulatváltozásokat, nem érinti annyira frójának magánéletét, mint Széchenyié; s egyes személyeket kivéve, a szélsőséges ítéletektől is tartózkodik. Emellett mind az első népképviselési országgyűlés, mind a képviselők egyik csoportja, az ún. Békepárt történetének szempontjából a szó szoros értelmében véve, nélkülözhetetlen forrás. Az országgyűlés története szempontjából azért, mert egyedül e naplóból tudjuk pontosan megállapítani, hogy a zárt üléseken mikor mi hangzott el. A Békepárt története szempontjából azért, mert e naplónban napról napra követhető nyomon a békepárti magatartásforma kialakulása.

Az 1848–1849-es népképviselési országgyűlési képviselői közül többen is hagytak hátra emlékiratokat. Így Kemény Zsigmond, Kazinczy Gábor, Kovács Lajos, Irányi Dániel; jórészt ezek adatainak, a már megjelent emlékiratok egyes részleteinek és a Közlöny cikkeinek színvonalatlan kompilálásával Madarász József; a miniszterként és képviselőként egyaránt szereplő személyek közül Vukovics Sebő, Szemere Bertalan, Horváth Mihály, Mészáros Lázár. Egyes zárt ülések történetéről tudósítanak Szemere Bertalan, Stuller Ferenc, Hankovics György levelei, vagy Jókai egy nemrég felfedezett munkája is. Kétségkívül sajnálnunk kell e szempontból is a kistermetű, népszerűtlen „rendőrminiszter”, Madarász László elveszett emlékiratait. Ezeknek az emlékiratoknak azonban volt egy közös hibájuk, amelybe többé-kevésbé minden memoár írója beleesett: a szabadságharc leverése után az igazolás vagy az önigazolás szándékával íródtak, s szerzőik vagy nem egészen, vagy torzítván írták le mindazt, amit tudtak. Kemény emlékirata haditörvényszéki védőiratnak készült, csakúgy, mint Kazinczy Gáboré. A „Forradalom után” politikai célzatú és irányú röpirat, amely fennem hangoztatott tárgyilagossága ellenére egyike e korszak legelfogultabb forrásainak. Kovács Lajos két emlékezése és Madarász József memoárja az 1880-as évek egyik nagy történeti-politikai vitájának részeként született, s ily módon rengeteg bennük az egymásra utaló, ma már csak nehezen érthető momentum. A miniszterek emlékirataira ugyanez a politikai töltés a jellemző, kivéve talán Vukovics memoárját, de emellett többségük csak az 1849 áprilisa utáni országgyűlési eseményekre használható forrásként.

Hunfalvy Pál naplója mentes mindezen hibáktól. Kortársi dokumentum, nincsenek benne a kortársiság álcájába bújtatott utólagos okoskodások; s bár a napló a békepárti magatartásforma kialakulásának hű tükré, a szerző kellően kívülről, legfeljebb a baloldaliaknál több megértéssel figyeli a Békepárt személyiségeit és törekvéseit.

Hunfalvy naplójából korábban 1888-ban a Budapesti Szemlében jelentek meg részletek. Görgey István akkor publikált munkájának (1848 és 1849-ből. I–III.) ürügyén. Ezek a több helyütt átirrt vagy kiegészített passzusok azonban még csak keresztmetszetét sem adták az eredeti naplónak, hiszen teljes egészében hiányoztak közülük az 1848 júliusától 1849 februárjáig terjedő időszakra vonatkozó bejegyzések. A későbbi időszakra vonatkozóak közül is inkább a Kossuthra nézve kedvezőtlen kicsengésűek kerültek bele ebbe a válogatásba. Ez leginkább azzal magyarázható, hogy a közlemény a már említett történeti-politikai vita utóhangjaként jelent meg az ilyen nézeteknek szívesen helyet adó Gyulai Pál szerkesztette Budapesti Szemlében.

A most megjelent kötet bevezető tanulmányában Urbán Aladár áttekinti Hunfalvy pályájának egészét, különös tekintettel 1848–1849-es tevékenységére. E tanulmány talán legfontosabb megállapítása az,

hogy Hunfalvy „az utókor jóvoltából került fel a békepártiak listájára”. Igen érdekes és figyelemre méltó, s a napló adatait sok tekintetben kiegészítő a Hunfalvy 1848–1849-es publicisztikai tevékenységéről szóló rész. Urbán Aladár megállapítása szerint Hunfalvy számára „a politika is tudomány, amelynek tárgyi és filozófiai alapjai vannak. Ezt nem látja maga körül, s ezért magányos jelenség ő képviselőitársai között”.

Kétségtelen tény az is, hogy a napló írója „konzervatív szellemi alkat”, s hangvételét alapvetően meghatározza pesszimista látásmódja. A tavaszi győzelmek időszakát kivéve szinte alig találunk némi derülletésre valló bejegyzéseket e naplóban. E konzervatív szellemiség és pesszimizisztikus látásmód pedig a kor politikusaihoz való viszonyát is megszabja.

Kossuthra kezdettől fogva idegenkedve tekint. Már augusztus 28-án így ír róla: „Kossuth hiúsága, változatossága és népszerűség-hajhászata rossz hanggal emlegettetik.” De érzékeli a Kossuth mellett kialakuló közvélemény erejét is. „Javaslatokkal nem mernek fellépni – írja ugyanezen a napon –, nehogy reakcióról vádoltassanak.” A szeptemberi válságos napokban bizalmatlansága egyhül. „Kossuth diktátorsága mind szükségesebbé válik” – írja 14-én, de másnap már e diktátorságtól sem vár sokat: „Kossuth diktátorrá lesz, nagyokat határoz, a hazát erőlteti, s utoljára mindhiába lesz, mert sem a városokra, sem a falvakra építeni nem lehet.” Decemberig még némi megértéssel figyeli az elnök működését, de január 8-án Kossuth poltronságát és pillanaton függő intézkedését emlegeti; „ő mindent elront; ő a magyar ügynek mind keskenyebb alapot kerít”. Ellenszenvé ettől kezdve egyre erősebb. Hitelt ad a legálaptalanabb híreknek is. Pl. február 2-án Kubinyi Ferenctől azt hallja, „hogy az amerikai és francia konzul (nem mondta meg, hol székelő konzul) közbejárásukat érettünk ajánlották, de mi nem fogadtuk el”. Bezerédj Istvántól egy hét múlva az ellenkezőt hallja, ekkor némileg lecsillapodik, de 1849. február–márciusi bejegyzései még így is tele vannak Kossuth elleni gyanakvással és bizalmatlansággal. Amikor Kossuth április 13-án a zárt ülésben megteszi javaslatát a detronizációról és a függetlenség kimondásáról, Hunfalvy ellenjavaslatot szándékozik benyújtani a másnap nyílt ülésben. Ám amikor másnap Kossuth a debreceni nagytemplomban ismét előadja indítványát, Hunfalvy is a beszéd hatása alá kerül: „Nagy, magasztos jelenet: egy nemzet, egy ország kijelenti, hogy többé nem akar mások céljáért élni, hogy az önálló országok közé helyt akar foglalni. Történelmi nagy jelenet!” – lelkesedik, de aztán mindjárt el is fogja az aggodalom: „Valjon az európai önálló országok elfogadnak-e magok között, s bennük lesz-e annyi önmegtartózkodás, hogy országosan jól vigyák dolgainkat?”

A beszéd hatása azonban csak pillanatokig tart, s az orosz intervenció híre és megvalósulása végleg eltávolítja Kossuthtól. „Ő, a 14-ki április tökéletesen vezette áprilisba a mi országunkat.” Augusztus elején, a katasztrófa árnyékában már a „csizmadiapolitikusok” közé sorolja a „szájhős” Kossuthot. A fegyverletétel után s a megtorlás bekövetkeztével azonban megszűnik Kossuthot hibáztatni.

Általában a többi politikusról is ritkán szól a dicséret hangján. Inkább csak szóbeszédet jegyez fel Batthyányról, Széchenyiről, Eötvöséről. Igen rossz véleményrel van Nyáry Pálról, az OHB második emberéről, 1849 januárjától Kossuth csendes ellenzékéről. Elvbarátai, a békepártiak közül Bezerédj-vel és Kubinyival tartja a kapcsolatot, időnként Kazinczy Gáborral társalog, s nézeteik sokban találkoznak. A többi, a Békepárt reprezentánsaiként és szócsöveiként számon tartott képviselővel, Kovács Lajossal, Bartal Györggyel és Kemény Zsigmonddal nincs komolyabb kapcsolata egészen ápriliséig. Április 13-án este már ott van a Kazinczy Gábor lakásán tartott megbeszélésen, s később e kör rendszeres látogatójává válik. De még május elején is így véli: „a titkos viszonyokat nem ismerem jól”. Ott van május 22-én, amikor Szemere tanácskozik a Békepárt tagjaival, s június 1-én, amikor Görgei és e csoport tagjai találkoztak egymással.

Kemény Zsigmond emlékiratában 1849 júliusával, Pest második kiürítésével fejezi be az események leírását: „Így végződött pártunk és az országgyűlés ügye.” Hunfalvy naplója nagyjából alátámasztja e megállapítás első felét; a Békepárt 1849 júliusában megszűnt pártként működni. Hacsak azt az utolsó, Görgei megnyerését célzó „akciót” nem számoljuk, amikor augusztus első napjaiban „Kovács Lajos, Kemény Zsigmond, Csengery, Mikes, Gyulai, Kubinyi, Kalauz s én kimentünk Aradból Nváradot meg nézni, Görgeyvel találkozni, s általában az ügyek állásáról biztos híreket szerezni”.

Hunfalvy igen rossz véleményrel volt a radikálisokról, mind a kisnemesi, Madarász-féle, mind a polgáriasantabb, a Marcius Tizenötödike köré tömörült csoportról. Különösen Madarász László ellen tör ki. „Madarász László, mint momus vagy udvari bolond, ott is eszelősködött” – írja róla március 9-én, a II. osztályú katonai érdemrendek kiosztásakor. De a naplóban csak fel-felvilanó Irányi Dániel, Pálfi Al-

bert, Csernátoni Lajos is megkapja a magáét. Táncsicsról azt írja az augusztus 21-i ülés után, hogy „képe úgy nézett ki, mint gondolkodó számáré”. Nem érti Petőfi francia ihletettségű forradalmi radikalizmusát, s a költő minden egyes említéséből süt az ellenszenv. Így a Mészáros és Petőfi közötti nyakravágó-affér, vagy a Vécsey–Bem konfliktus idején is Petőfi ellen foglal állást.

Érdekes a hadvezérek jellemzése. Többségükkel Hunfalvy személyesen nem találkozott. Bemet sokszor említi, anélkül hogy véleményt nyilvánítana róla. Mészárosról hosszú ideig rokonszenvvel nyilatkozik, de 1849 július elején véleménye hirtelen megváltozik. „Mészáros vesztett előttem, hogy magát eszközül használtatta Görgey ellen” – írja.

Perczeltől kezdettől fogva idegenkedett, mind annak radikális politikai nézetei, mind a képviselő-tábornok egyénisége miatt. Szeptember elején attól tart, hogy ha Madarászék és Perczel kezébe kerül a hatalom, „abban köszönet nincs, mert ők nem politikáról, hanem a francia forradalom 1792–93-diki iszonyatosságairól álmodoznak”. Még hadvezéri tevékenységéről is némi iróniával szól. „Perczel Mór Szolnoknál győzött egy keveset” – írja a tábornok január 22-i diadaláról. Amikor 1849 január végén a Schulzig hadosztály egyesül Schlik hadtestével, nem mulasztja el feljegyezni, hogy „Perczel haszontalanul kóborol Pest felé – míg onnan visszajő, legalkalmasabb idő már elmúlt”. A képviselőház január 29-i zárt ülésében Kossuth bejelenti Perczel lemondását, mire Hunfalvy megjegyzi: „Már előbb gyanítottam, hogy amilyen eszélytelenül ellenezte a volt országlárokat, olyan eszélytelenül hadakozik is.” A tábornok áprilisi délvidéki sikerei után dicsőreón említi, hogy „Perczel és Batthyány Kázmér az Alföldön jól intézkednek”. Az 1849. július 2-i zárt ülésen Perczel felszólalását úgy értékeli, hogy a tábornok „sokat beszél, értelem nélkül”. Ezután ismét egyre nő ellenszenv a tábornok iránt. Július 25-én Görgei népszerűségének növekedéséről szólva megjegyzi, hogy ebben „veszt természetesen Perczel, ki egyedül a hőbortosságnak hőse. S ezért gyűltek hozzá Balogh János, Török János, Kállay Ödön, Hatvani, mind a négy, több tekintetből megvetendő egyén”. Őszinte elégedettséggel nyugtázza, amikor a július 29-i minisztertanácson páratlanul fízléstelen jelenetet rendező Perczelt leváltják a parancsnokságról, bár hozzáteszi: „Én nem tehetek róla, de azt vagyok kénytelen hinni, hogy a két hőbortos, Kossuth és Perczel együtt értenek, s egyútt vesztendik el a hazát.”

Érdekesen változik Hunfalvy megítélése Dembińskiről. Már január 20-án tud az agg hős Debrecenbe érkezéséről, s még aznap fel is jegyzi, fontos tudni, hogy „mi feltételek alatt szegődik, nehogy a megváltást még az idegen vezérek, Dembiński és Bem is nehezítsék”. Február 24-én a vezérekről elmélkedve olyan öregnek tartja Dembińskit, „kit szemletartásra is kellett emlékeztetni”. A kápolnai csata és a tiszafüredi események ismertetésénél is rokonszenvezni látszik az altábornaggyal, március 11-én pedig már feljegyzi a szöbeszédet, „hogy Dembiński méltatlanul sértetett meg”. Április közepén a cs. kir. csapatok szepességi betörését hallván pedig 30 képviselőtársával együtt előbb Kossuthot, majd Dembińskit keresi fel, hogy az altábornagy vállalja el a felvidéki csapatok vezérletét. „Az öreg egészen ősz, de erős, izmos. – Szinte ugroskált az utána való napokban az utcán.” – írja róla. Május elején aggódva jegyzi fel, hogy nem tudni, mint intézkedik Dembiński a Szepességben, de „ellene elégedetlenség van már odafenn”. Július közepén pedig már kőficnak nevezi, Mészárossal együtt, mondván, hogy „haszontalansága mindjobban kirí”; s igyekszik Csengery Antalt, Szemere egyik bizalmasát „telebeszélni” Dembiński ellen.

Ugyanezen, ám ellenkező irányú változás jellemzi Hunfalvy Görgeiről alkotott véleményét is. Először Roth és Philippovich hadtestének üldözése és elfogatása kapcsán említi nevét. Október 12-én már hall a Görgei és Perczel közötti ellentétről. Az ifjú tábornok fővezéri kinevezése után, jórészt Mészáros hírei hatására, nincs róla a legjobb véleménnyel. A cs. kir. főszereg december közepén meginduló támadása után Hunfalvy jórészt a Közlöny hírei alapján ír Görgei hadtestének tevékenységéről, egyedül a tábornok december 18-i, mosoni utóvédharcát kommentálja így: „Görgey győzelmet jelentett nagy szókkal, melyekből én a győzelmet nem bírtam kiolvasni.” December 29-én este pedig már a Görgei elleni gyanúról is ír: „adná Isten, ne legyen ő áruló”. Az országgyűlés december 31-i, Windischgrätzhez küldött békekövetségéről szólva pedig beszámol arról a más forrásból is ismert álhírről, hogy Görgei a küldöttséget „nem akarta átbocsátani, sőt elfogatással fenyegette volna”. Nincs elragadtatva, amikor megérkezik a váci nyilatkozat híre Debrecenbe, és felesleges időhúzásnak ítéli a felvidéki hadjáratot. Dicsőri viszont Görgeinek Eperjesen az ottani papsághoz intézett beszédét, amelyben a tábornok nyugalomra és a vallási uszítás mellőzésére szólította fel a papokat. Nem sokkal ezután viszont már feljegyzi a hírt, mely szerint „Görgey a legnagyobb önféjd volna”. A kápolnai csata és Tiszafüred után Dembińskivel

rokonszenvez. Március 29-én megemlíti, hogy Görgei ellen sok a gyanú. A tavaszi hadjárat alatt jórészt csak híreket közöl, de április 14. és nem utolsósorban Szemere május 2-i republikánus kormányprogramja után ő is egyre inkább Görgeiben fedezi fel azt a személyiséget, aki képes Kossuth – Hunfalvy által végzetesnek ítélt – politikájának útját állni. Részt vesz a Békepárt és Klapka találkozájának létrehozásában, és ott van június 1-én, amikor Görgei és a Békepárt először és utoljára „tárgyal”. Aggasztja Buda ostroma, de a vár bevétele után dicséri Görgei „kitűnő intézkedéseit”. Július elején, a tábornok leváltása idején pedig nagy ellenszenvvel figyelni a Görgei elleni intrikákat. Am ekkor sem hazudtolja meg önmagát. Amikor a radikális Marczius Tizenötödike Görgei letétele miatt Szemerét támadja, Hunfalvy feltételezi, hogy e támadás Kossuth tudtával történik, nehogy Szemere és Görgei összefoghassanak ellene. Július közepén már úgy véli, hogy „egyedül Görgei képes még annyit a hazából megmenteni, mennyi még menthető”. A szegedi ülések idején Görgei fővezéri kineveztetését pártolja, bár világosan látja: „Ha Görgei megragadhatja a hatalmat, ő bizonyosan az 1848-ki törvényekre fogja visszaállítani követeléseinket, de arra is győzelem szükséges.” Görgei iránti rokonszenve ezután egészen a végnapokig tart. Nyugodtan s a szemben álló erőkkel számot vetve veszi tudomásul a világsíki fegyverletétel hírért. Feljegyzi a szóbeszédet a tábornok árulásáról és a lengyel tisztekkel szembeni állítólagos rideg magatartásáról. „Mi igaz Görgei dolgaiban, nem tudom. De alkalmam volt tapasztalni, hogy a magyar nem számít, nem méri soha a lehetőséget a valóság mértékén, hanem nagyszavú mondások által elámitatja magát, s bízik végtelenségbe. Ha azután a szigorú valósággal és nem engedő kényszerűséggel találkozik – mintegy saját számítani nem tudását kimentendő –, árulásról beszél. És eképp soha nem lép ki ámtátságából. De a haza elvesztett!!!”

A Görgei-kérdéssel kapcsolatban érdemes itt bővebben szólni egy sokat emlegetett, sokat vitatott problémáról, Görgei és a Békepárt kapcsolatáról. Hunfalvy naplója ugyanis e szempontból is új ismeretekkel szolgál. Ebből pontosan kiderül, hogyan indult meg a Görgei megnyerését célzó kísérlet. Amikor Klapka május 5-én Debrecenbe érkezett, május 6-án felkereste Kossuthot, majd Asbóth Sándornak elmondta, hogy Kossuth „a külföldi politikától legkisebb biztosítást sem bír függetlenségünkre nézve”. Klapka nyomban foglalkozni kezdett a Nyilatkozat visszavonásának gondolatával, s Asbóth Sándor bátyja, Asbóth János útján üzen Hunfalvynak, hogy szeretne „ápr. 14. ellenzékével” találkozni. S nem sokára készen is volt a terv: „...szükséges, hogy Szemere és Görgey egyetértssenek: Szemere az országgyűlést, Görgey a hadsereget tartsák kezükben”. Így május 7-én Kemény Zsigmond és Kovács Lajos felkeresték Klapkát; az ott elhangzottokról mind Kemény, mind Kovács beszámol emlékirataiban. A találkozón Klapka a parlamenti visszavonásának gondolatát pendítette meg. Kemény és Kovács pedig a katonaság fellépését kívánták. Klapka nem sokkal ezután Budapestre utazott, ahol Görgeinek beszámolt a hallottakról. Buda bevétele után pedig az országgyűlés küldöttsége, élén a Békepárt egyik tagjával, Kazinczy Gáborral, kereste fel Görgeit, és értekezett vele. Így jött létre (Hunfalvy naplójából végre pontosan tudjuk) június 1-én Görgei és a Békepárt első és egyetlen találkozója. A találkozóról Görgei és Kemény emlékiratai nagyjából egybevágóan számolnak be, csupán egy lényeges kérdésben mond ellent egymásnak a két memoár: Ki javasolta és ki utasította vissza a katonai hatalomátvétel gondolatát? E kérdést Hunfalvy naplója sem tisztázza, de más forrásokból úgy tűnik, hogy Görgei is a detronizáció országgyűlési visszavonásának híve volt, mert a katonai megoldást már Buda ostroma alatt, az orosz intervenció hírének hatására túl későnek tartotta. (Így pl. amikor Máriássy János ezredes, az I. hadtest egyik hadosztályparancsnoka felajánlotta neki, hogy hadosztályával Debrecenbe megy, és szétkergeti a szájhősöket, Görgei azt válaszolta neki, hogy „Ez nem olyan könnyű, mint amilyennek képzeled, ez mindkettőnk fejébe kerülhet, és most már túl késő lenne.”)

Hunfalvy csak annyit ír a nevezetes találkozóról, hogy Görgei „szabadon, tartózkodás nélkül kárhoyztatta a 14. áprilist és a Debrecenből elvonulást”. Érdekes viszont a már idézett, Szemerére vonatkozó utalás. Kemény Zsigmond emlékirataiból már eddig is tudunk a Békepárt Szemeréhez fűződő reményeiről. Kemény szerint azért bíztak Szemerében, mert a kápolnai csata után Tiszafüreden Görgeit nevezte ki ideiglenesen fővezérré, ill. mert hír szerint rosszalta a detronizációt. (Erről a hírről Hunfalvy is említést tesz.) „Mihelyt Szemere Debrecenbe érkezett – folytatja Kemény –, minket keresett fel, s lenézéssel nyilatkozott a flamingókról. A Kossuth jogainak szorítása körül a maga nézeteit a miénknek föláldozván, tőlünk ment a miniszteri konferenciákra, s elbeszélvén az ottan folyt dolgokat, megegyezésünket kérte ki teendői iránt.”

Hunfalvy idézett naplóbegyjegyzése azonban még ennél is határozottabb tervekre mutat. Egyéb forrásokból pedig úgy tűnik, hogy Szemere e terveket nemcsak ismerte, de talán egyet is értett velük. Így

pl. június 2-án, a találkozót követően Kazinczy Gábor levelet írt Szemerének, amelyben a következőket olvashatjuk: „Szép volt volna, ha tegnap estve szerencsétlenül. Néhány óráig volt nálam Görgei, s nagyban politizáltunk.” S Szemere is megtette a magáét. Ismeretesen elfogult (s éppen ezért kevesek által felhasznált) Görgei-jellemrajzában írja, hogy amikor Görgei Buda bevétele után Debrecenbe érkezett, ő, Szemere, „elkerülhetetlenül szükségesnek látván a követendő politikára nézve tisztába jönni, a legszívesebb s legőszintébb modorban tartam fel neki keblemet, hogy őt is hasonló őszinte nyilatkozásra bírjam”, de eredménytelenül. Ezt megerősíti Csengery Antal egy 1851-es levele is, amely szerint „azt hittük, hogy Szemere által más befolyás alá vehetjük Kossuthot, vagy megbuktatjuk. Ez meg is történik, ha Görgei nem volt volna jobb embere Kossuthnak, mint most a viddini irat hazudja, s ha még tovább fejlődhetek volna a dolgok”. E források alapján talán kijelenthetjük, hogy a katonai államcsíny elmaradása elsősorban Görgein múlott.

Érdekes egy pillantást vetni Hunfalvy Szemeréről alkotott véleményének változásaira is. Hoszszú ideig csak tényeket közöl a belügyminiszterről, majd főkormánybiztosról. 1849 áprilisában hallomásból tud Szemere április 20-i leveléről, amelyben az kijelenti, „nem vállal tárcát, mert napja meghalt, felesége beteg...” Feltűnik Hunfalvynak Szemere május 2-án előadott kormányprogramja: „Tehát ápr. 14-étől annyira haladtak a körülmények, hogy melynek nyilatkozása akkor még idejekorán volt, az már most szükségessé vált?” – teszi fel a kérdést. A Békepárt és Klapka találkozása előtt azonban úgy véli, Szemere talán azért nyilatkozott így, „hogy a flamingók kezéből az ürügyet kivegye, s annál határozottabban működhessek”. (Szemere egyébként ilyen értelemben nyilatkozott Kemény Zsigmondnak). Elégedetten nyugtázza, amikor az újdonsült belügyminiszter feloszlatja Madarász rendőri hivatalát. 1849 júliusában, Görgei leváltása után, amikor a Marcius Tizenötödike emiatt megtámadja Szemerét, úgy véli, hogy „ő aligha több, mint Kossuth búnbakja”. Véleménye a július végi szegedi ülésen változik meg gyökeresen. Amikor Szemere július 20-i beszédében előbb javasolja az úrbéris maradványok eltörléséről szóló törvényjavaslat tárgyalását, majd hosszan indokolni kezdi, miért nem tanácsos mégsem ennek megvitatása, Hunfalvy a következőket írja róla: „Én Szemerét több embernek tartottam: ő nem politikus, hanem csak író. A május 2-dikái fontolatlan program, azután az ünnepélyes ígélet Debrecenben az utolsó ülésben, hogy a törvényhozás első teendője lesz a többször említett törvényeket tárgyalni, elárulta valótlanosságát. Avagy 4 héttel előbb nem voltak még meg azon nehézségek, melyeket most a tárgyalás ellen felhozott?” Fel is szólal az ülésen, és Kubinyi Ferencsel együtt sürgeti, „adjanak a miniszterek teljes és hiteles tudósítást név szerint a fővezérletre nézve is, és honnan származott az egyenletlenség Görgey és a kormány között?” Szemere július 21-i beszédét, amely e kérdésekre lett volna hivatva felelni, úgy értékeli, hogy „fele nagy hazugság, másik fele merő ábrándozás vala, melyet a ház természetesen nagyon megtapsolt”. Augusztus 10-én pedig már úgy véli, Görgei fővezéri kinevezésének elmaradásáért „Szemerét annyi gáncs éri, mint Kossuth-ot”, s még hozzáteszi: „A nyomorult emberek hatalmukat féltik...”

A napló kapcsán bővebb említést érdemel még Hunfalvynak a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban elfoglalt álláspontja is. Hunfalvy, mint asszimilálódott szepesi szász és mint egy háromnyelvű táj szülöttje, jóval nagyobb megértéssel viseltetett a nemzetiségek iránt, mint képviselőtársai többsége. 1848 szeptemberében, amikor Batthyány előterjesztette Horvátország elszakadásának tervét, még úgy vélte, hogy a nemzetiségi kérdés elmérgedésében az osztrák kormány manővereinek volt döntő szerepük. Jellačić betörése után és Pákozd előtt egyre veszélyesebben ítéli a helyzetet. Szeptember 27-én éjjel a következőket írja naplójába: „Nem tudok alunni. Hazámat fel fogják-e darabolni? Éjszakkból tót hercegséget csinálnak, keletből oláh vajdaságot, délből rác vajdaságot, s azon felől Horvátországot! Mi roppantul változott el a legszebb remény!” November közepén már megemlíti: „Az oláhok ellenében tán némelyeket elmulasztottunk, félrevezetttven az erdélyiek által.” A románok iránti rokonszenvének később is többször hangot ad. December 13-án a román–magyar összefogás szükségességéről ír, „mert kettejüknek nincs nemzeti rokonuk Európában”. Január közepén a kormány által korábban elkövetett hibák közé sorolja a délvidéki székely telepítések tervét, mert „ez a rácok dühét öregbítette”. Március elején a román képviselők békekötvetítésének elutasítása után aggódva említi: „A nemzetiségeket meg kellene nyugtatnunk, s mi ahhoz nem tudunk, s fogni nem akarunk.” Fel van háborodva Pálffy János és Jósika Miklós szűklátókörűségén, s március 13-án, egy újabb közvetítési kísérlet kudarca után rezignáltan jegyzi meg, hogy „az erdélyiekkel boldogulni nem lehet”. Többször is ír Dragoş küldetéséről és Hatvani abrudbányai támadásáról, s az utóbbit a legélesebben elítéli. Örömmel vegyes felháborodással számol be a július végi szegedi tanácskozásokról, s amikor úgy tűnik, Szemere javaslata a nemzetiségeknek adan-

dó jogokról megbukik, így összegzi véleményét: „A ház pedig újabb példáját adta éretlenségének és politikai ingatagságnak.” A határozat elfogadása feletti örömét azonban már beárnyékolja a Szegedről való menekülés.

Itt érdemes megemlíteni, hogy Szegeden egy képviselő elbeszélése alapján feljegyzi Hatvaniról: „Hatvani már Pesten nagy democraticus barátja volt Madarásznak, még inkább Debrecenben. Midőn itt a nagy hazafiak a képviselőház elosztatását pengetnék, Hatvani felszólítja Madarászt, hatalmazná fel szabadcsapat alakítására, mellyel ő közel Debrecenhez maradhasson, hogy amidőn kellend, a házat széjjelkergethették, ha mindjárt a képviselők életébe kerülne is. – Denique a zsák megleli a maga foltját.” Ez a történet átszívárgott Jókai hirhedt „Gyémántos miniszter”-ébe, de nyomát találjuk egy efféle tervnek Mészáros Károly nemrég megjelent emlékiratában is. Általában véve, megállapíthatjuk, hogy a Békepárt egyetlen puccs-tervével ellentétben, a Madarász-féle baloldali hatalomátvételi terveiről mindmáig elég keveset tudunk, pedig 1848 szeptemberében, 1849 márciusában és júliusában egyaránt foglalkoztak ilyenekkel, Perczel Mór tábornok nagyhangú fogadkozásairól nem is beszélve.

A naplóban találkozunk egy-két, más forrásból is ismert epizóddal. Ilyen pl. a II. osztályú katonai érdemrendek március 9-i kiosztási ünnepségének leírása. Vukovics Sebő emlékiratai szerint Kossuth, Görgei mellére tűzve a kitüntetést, azt mondta, hogy „a história a választás urnájából szerencsés vonásának fogja jellemezni azon kinevezését, mellyel Görgeit Schwechatnál a magyar sereg élére állította, keblének, mint mondá, barátját, szeretete tárgyát”. Kemény Zsigmond emlékirata szerint az elnök „félíg suttogó hangon” így szólt: „Az Istenért! Ne nehezeltjen Ön reám!” Ezt látszik megerősíteni Jókai is, aki kétszer is leírta a nevezetes jelenetet. Szerinte Kossuth „alig hallhatólag, megtört, elfojtott hangon” mondta: „Engesztelődést – a haza nevében...” Hunfalvy, bár pártállásában Keményhez és Jókaihoz állt közelebb, Vukovics verzióját erősíti meg. Szerinte Kossuth kijelentette, „bizton reményli, a történelem azt fogja egyszer mondani, hogy mikor Kossuth Görgeyt kiemelte, szerencsés húzást tett”.

Ugyanilyen epizód az, amit március 17-én jegyez fel Benedikty György, Asbóth Lajos unokaöccse elbeszélése nyomán. Eszerint Görgei „Tokajban vállakon hordoztatta magát zeneszóval”. Az epizódot Vukovics is megerősítette – Asbóth Lajos elbeszélése alapján, és maga Asbóth is leírja emlékirataiban.

Nyáry Pál elbeszélése alapján Hunfalvy is megerősíti azt, hogy a Szemere május 2-i bemutatkozó beszédében kifejtett elvekről a kormány tagjai előzőleg nem értesültek, amint ezt már Vukovics Sebő és Batthyány Kázmér emlékirataiból is tudhattuk.

Érdekesen egészíti ki eddigi ismereteinket az az 1849. augusztus 2-i bejegyzés, amely Hunfalvy és Damjanich találkozóját örökölte meg. Eddig úgy tudtuk, hogy Görgei és Damjanich viszonya 1849 májusa után megromlott, s az 1849 júliusi fővezéri válság után, Görgei emlékiratai szerint Damjanich „határozottan elleneim közé tartozott”. Hunfalvy feljegyzése szerint viszont Damjanich ekkor úgy nyilatkozott Görgeiről, hogy „igen kemény lutheránus feje van, de azért a legbecsületesebb hazafi, s az egyedüli ember, ki a hazát megmenteni tudja”. S aligha lehet mosolygás nélkül megállni a Kiss Ernővel, Vetterrel, Vécseyvel, Perczel Miklóssal összekapó, rabiátus modorú Damjanich következő szavait: „Egyébiránt Görgeinek egy hibája van, hogy nem tudja a sértéseket olyan könnyű lélekkel elviselni, mint ő, Damjanich, ki annál jobb kedvű, minél erősebben bántják.”

A kötet külön érdekességei közé tartozik még az a 7 levél, amelyek közül Hunfalvy hatot feleségéhez, egyet pedig öccséhez írt. Január 9-én feleségéhez írott levelében a Pesttől Debrecenig tartó útról számol be, s leírásának szuggesztivitása Jókai „Két menyasszony” c. elbeszéléésének kezdő képeivel vetekszik. Érdekes az az epizód, amelyet Kossuthal kapcsolatban jegyez le: „Ágotán egy visszatérő kocsis beszélte más kocsisoknak, hogy ő vitte Kossuthot, Náduvarról lovasok jöttek eleibe, s látván a kocsit, kérdezték a mellette lovagló huszárokat, kit visznek. Az elnököt! felelték. De ezt el nem értették az emberek. Megálltak, s visszaugrattak a kocsihoz, kérdezők, hogy kit visznek hát. Kossuthot visszük, kiáltottam én, úgymond az elbeszélő kocsis, mert hát úgy neveztem, amint híjják. Ejnye beh szép beszédű ember az!”

Következő, január 13-án írott levele a képviselőház január 12-i zárt és január 13-i nyílt üléséről ad képet. Szinte szikrázik az indulattól: „Valamint határozottan elszakadást az ausztriai háztól nem tűztem ki még gondolatban sem, az európai viszonyokban rejlő hatalmat s hazai viszonyainkban levő gyengeségünket jól ismervén: úgy az erőszakolt politikának sem vagyok barátja, mely inkább halált, mint megadást kiabál. Igenis inkább halál, mint gyávaság, de az egyed magáról beszélhet így, nem a képviselő másokról. De hogy éppen a leglármázóbbak félnek leginkább a haláltól, azt máris mutatják, külön-

ben nem jöttek volna Debrecenbe lármázni, hanem vagy a seregben volnának, csatatéren keresvén a halált, vagy az ellenség kezébe adnák magokat, hogy megváltó halált halnának a népért. Azonban ily halálkészséget nem látok benne, kik azt mondják, hogy ha Debrecenben sem lehetünk bátorsággal, továbbmegyünk, mert ahol mink vagyunk, ott van Magyarország.”

Január 24-én öccséhez írott levelében az egész 1848. évi politikáról kifejti véleményét. A klasszikus békepárti álláspontot látjuk itt megfogalmazódni. „Tudod, hogy sokban nem helyesletem az utolsó évi politikát, s most már szinte bizonyossággal, fájdalom, mondom, hogy teljesen elveszünk. Elveszünk az udvari ármányok és a túlzás között. Ez utolsó csak ingerelte az elsőket, s oda vitte a dolgot, hogy ezek eljárását mintegy kénytelené tette.” Véleménye szerint az összecsapást a nemzetiségek felháztartásával az udvar kezdeményezte. „Ilyen körülmények között soha nem kellett volna így cselekedni, amint mi tettünk vagy jobban mondva, amint Kossuth tett, ki után a világtalan világra csapongó eszmehősök lármáztak”. Különösen élesen bírálja Kossuthnak az államadósság kérdésében elfoglalt álláspontját. Véleménye szerint az államadósság növekedéséről részben a magyar nemesség is tehet, mert „az adómentességet őrzötte”, s közben a király szabadon rendelkezhetett az ország jövedelmeivel. „A százados visszaélés állapotot hozott elő, mely akár volt jogos, akár nem, mindenesetre megvolt, s ez sokat nyom a politikában.” Jóllehet, Hunfalvy is feltételezi, hogy Ausztria nemcsak „szégyellte” Magyarországot nyilvánosan sürgetni az adósság egy részének átvállalására, hanem talán „azért nem sürgette nyilvánosan, hogy egyebet s többet követelhesen”. De aztán ismét Kossuthon üt egyet, mondván, hogy nem politikus, „mert különben belátta volna, hogy az 1848 törvények bizony megérnek 200 milliót, belátta volna, hogy most az országot háborúba dönteni bűn, s végre látta volna, hogy Ausztriától függetlenekké nem tehetjük magunkat, miután a százasok, oláhok, horvátok eszközül használnak ellenünk, s függetlenségünket Európa sem nézendi el”. Kossuthot hibáztatja a volt cs. kir. tisztek egy részének kilépése miatt is. Végül röviden beszámol a december 30. – január 5. között történekről. Zúrzavart és rendetlenséget lát mindenben, s nem igazán bízik a jövőben sem: „Azt mondták, azért adjuk fel Pestet, hogy a sereg a Tisza vidékén összpontosíttassék. S mégis Görgei a bányavárosok felé ment, Perczel pedig Debrecen felé szorítottatott. – Nincs terv, nagy beszéd, mely az egész világot sérti, de okosság nincs, egy csepp sincs.”

Január 25-én feleségéhez írott levelében kevesebb a politikai hír, inkább saját debreceni hétköznapijairól ír bővebben. Legszemélyesebb jellegű levele pedig az, amelyet február 5-én ír „édes, kedves Linikéjének”. Nem az országgyűlési képviselő, hanem a magányos férj áll itt előttünk.

A levelezésben ezután hosszú szünet következik, s csak 1849 júliusában folytatódik a sorozat egy francia nyelvű levéllel. Ebben Szegedre utazása közben hasonló felfordulásról ad számot, mint amilyet januárban Debrecenbe menvén tapasztalt. Augusztus 10–11-én hosszú levélben számol be Pesttől Szegeden át Békéscsabáig tartó útról. Útközben találkozott Nyáry Pállal, akivel sohasem rokonszenvezett, s most sincs elragadtatva pálfordulásától: „Hogy az emberek olyannyira hiúk vagy rövidlátók, vagy rosszak! Mennyi bajt okozott Nyáry tavaly a minisztériumnak! mennyire volt Táncsics, Madarászok és Perczellel szövetkezve! hányszor mondta ki, hogy csak Kossuth az az ember, ki biztos révbe vezetheti hazánkat! ellenben most mennyi adatot nem tud felhozni annak bizonyítására, hogy Kossuth nem kormányra való, hogy végzetlen hiú és gyenge, sőt hogy gazember is; mennyire nem látja be, hogy Perczel őrrült, Táncsics bolond, a két Madarász pedig kötőznivaló!” Hunfalvy rosszállóan számol be Kossuth vásárhelyi és szegedi beszédeiről. Főleg ez előbbin háborodik fel: „Határozott azután egy 30 000-ból tartalék sereg felállítását, mely tiszta magyarokból lesz szerkesztve, melyet maga Kossuth Lajos fog vezérelni, s melynek feladata lesz nemcsak a hadsereget támogatni, hanem olyan emberek ellen is harcolni, kik holmi egyezkedést akarandanak megkísérteni, mint történtek a régi időben a nép érdeke nélkül”. Érdekes az a reakció is, amit ezzel kapcsolatban lejegyez: „...a távozó nép közül többen ezen észrevételt tették, hogy majd bizony ide adom fiamat, hogy a másik fiammal, ki már szolgál, verkedjék!”, ami jól jelzi az általános kiábrándulási folyamatot. A Szegeden történekről és Aradra vezető útról írtak nagyrészt megegyeznek a naplóban leírtakkal. Augusztus 11-én már nem bízik a küzdelem további folytathatásában: „Egy körülmény jöhet közbe, az, hogy a sereg tán Erdélyországba veszi magát, s onnan folytatandja a háborút. Sokan hiszik azt, én nem merem képzelni sem. Nem tudom, hogyan akarják ott magokat élelmezni? hogyan a hadi szereket kiteremteni? Erdélynek kifogyhatatlanságáról szinte csak olyan emberek beszéltek és írtak, kik egyebet nem tudnak, mint csak fogyasztani.”

Augusztus 18-i levelében megírja a fegyverletétel hírért. Ismét összefoglalja politikai nézeteit: „Én soha nem fogom magamat arról meggyőztetni, hogy aprilisba nem tudtunk volna egyezkedni, s hogy az

egyezkedés hírére az orosz be nem jött volna, vagy ha mind megtörtént volna is, mit máig ellenünk tetten, legalább hazánk szegény népe előtt volnánk igazolva: legalább bennünket nem okozhata a magyarság, hogy könnyelműen megöltük, hanem elesett volna, mint áldozatja a megkérdelhetlen sorsnak.” (...) „Bírám előtt annyiban nyugodt lélekkel fogok megállani, mennyiben teljesen meg vagyok győződve, hogy ha mindenik, ki most felettünk ítélni fog, annyit tett volna, mint én, másként állnánk most az osztrák uralkodóházzal, mert vagy ki sem tört volna a háború, vagy ha kitörik is vala, bizony egyezségre értünk volna”. Szinte gyászbeszédként hatnak az utolsó sorok: „Országos szerencsétlenségünk iszonyú nagy – országunk egy nagy tatóngó sír. A csaták, a betegség, az ínség szörnyen pusztítottak. Isteni gondviselés hagyta ránk jóni e halált – mert nemzetünk haldoklik –, az egyes ember csak ezzel biztathatja magát.”

Végezetül néhány nyomdahibára és elírásra hívjuk fel a figyelmet. Az előszóban a 27. oldalon Szilágyi Ferenc szerepel Szilágyi Sándor helyett (a jegyzetanyagban már helyesen szerepel a név). A 211. oldalon Hunfalvy egy Zsiedeczy nevű kormánybiztost említ, s a jegyzet szerint „neve ismeretlen a képviselők közt”. Ez esetben valószínűleg Frideczky Lajosról, Nógrád megye képviselőjéről van szó, aki 1849. január 5-én Vácott Görgei felhívására tábori biztosságot vállalt a feldunai hadtest mellett, s egészen a felvidéki hadjárat végéig a hadtestnél maradt. Április 5-én nyújtotta be igazoló jelentését a képviselőházhöz. Később sikkasztással vádolták, és az ügygel még a szegedi ülésszak is foglalkozott. A 261. oldalon azt olvashatjuk, hogy Klapka Laskó Istvánnal és Asbóth Sándorral érkezett Debrecenbe. A jegyzet szerint Laskó István személye ismeretlen, valószínűleg azonban ezúttal a két oldallal odébb is említett Zákó Istvánról van szó, aki valóban Klapkával érkezett Debrecenbe, s aki egészen addig az I. hadtest dandárnoka volt alezredesi rangban.

Meg kell még említenünk a kötet illusztrációs anyagát. Ezek a korabeli metszetek alapján készült finom rajzok még életközeli békévé teszik a Hunfalvy által megjelenített személyeket.

Összegzésként elmondhatjuk: Hunfalvy Pál naplójának gondos, színvonalas közreadásával Urbán Aladár a korszak egyik legfontosabb és legérdekesebb forrását juttatta el az olvasókhöz és a korszak kutatóihoz. Véleményünk szerint e napló megjelenése sok tekintetben közelebb visz a Békepárt történetének megértéséhez, és sok részletkérdésben kiegészíti, ill. módosítja ismereteinket 1848–1849 történetéről.

Hermann Róbert

JEAN BOUVIER–RENÉ GIRAULT–JACQUES THOBIE

L'IMPÉRIALISME À LA FRANÇAISE 1914–1960

Paris 1986. Editions la découverte (textes à l'appui)

IMPERIALIZMUS FRANCIA MÓDRA 1914–1960, 294 p.

Ismét egy könyv a francia imperializmusról. A szerzők, a francia történetírás jeles képviselői, már 1976-ban megjelentettek egy közös munkát (igaz, Jacques Thobie akkor még nem szerepelt a címlapon), melyben az első világháború előtti francia fejlődést mutatták be (*L'impérialisme français d'avant 1914*). Az újabb könyv az előzőnek a folytatása egyrészt kronológiailag, hiszen az első világháborútól az 1960-ig terjedő időszakot tekintik át; másrészt tartalmilag annyiban, hogy ezúttal is a francia fejlődésen, az általános modelltől való eltéréseken van a hangsúly.

Mielőtt a könyv részletesebb ismertetésébe fognánk, érdemes néhány szót szólni a szerzőkről. Jean Bouvier a 19. századi francia banktörténet specialistája, René Girault a francia–orosz, Jacques Thobie pedig Franciaország és az Oszmán Birodalom közti pénzügyi, gazdasági kapcsolatok kutatója az első világháború előtti évtizedekben. Bár a kutatási témák különböznek egymástól, mégis mindhármuknál közös az, hogy figyelmük a bankokra, a külföldi beruházásokra irányul, s arra, hogy a pénzügyi tényező milyen szerepet játszik a francia imperializmus kialakulásában, fejlődésében. Közös tényező az is, hogy mindhárman a Pierre Renouvin által alapított nemzetközi kapcsolatok iskolához tartoznak; abban

az értelemben, hogy a gazdasági, a pénzügyi tényező szerepét vizsgálják Franciaország külpolitikai kapcsolatainak alakulásában.

A könyv első fele az imperializmus jellemzőit, a róla szóló elméleteket foglalja össze, valamint kitér arra, hogy mit jelent, milyen jelentésváltozásokon ment át az „imperializmus” szó. A 19. századi Angliában például imperialista az volt, aki a legnagyobb, tehát az angol nemzet hívének vallotta magát, s arra törekedett, hogy Anglia gazdasági, katonai, politikai ellenőrzését a megszerzett területekre kiterjessze. Franciaországban a bonapartizmus hívei kapták ezt a nevet a második császárság idején. A szó tehát minden országban mást jelentett, s koncepció még nem kapcsolódott hozzá. Koncepcióval az imperializmus szó az 1900 és 1916, azaz Hobson és Lenin munkájának megjelenése közötti években telődik, hogy az 1945 utáni nemzetközi kapcsolatokban, a két világháború harcában az egyik meghatározó ideológia szerepében lépjen fel.

Ha a mából visszatekintünk a 20. század eleji marxistákra – írják a szerzők –, hajlamosak vagyunk arra, hogy túlhaladottnak tekintsük őket. Kétségtelen, a jelenlegi kapitalizmus több ponton különbözik az 1900-as évek valóságától, s az is igaz, hogy az imperializmus öt lenini ismérve közül nem mindegyik állta ki az idők próbáját. A gyarmatosítás, a gyarmati felosztás már lekerült a 20. század napirendjéről. A tőkeexport visszaszorult, legalábbis a 20-as évektől az 50-es évekig, napjaink beruházásainak mechanizmusa pedig különbözik az 1914 előtítől. A többi ismérv azonban nem kérdőjeleződött meg, s ehhez még azt a megjegyzést is hozzáteszik: Lenin elemzése ma is pontos annyiban, hogy a kapitalizmus fejlődésének új minőségét ragadta meg. A történésznek pedig az a feladata, hogy megmutassa a lenini modell nemzeti eseteit, s a könyv második fele éppen erre, az imperializmus francia változatának bemutatására, elemzésére vállalkozik.

A szerzők először az első világháború éveit veszik nagyító alá, mivel ezekben az években a nemzeti védelmi háború imperialista hódító vállalkozássá alakult át. Franciaország nem csupán az elvesztett tartományokat, Elzászt és Lotharingiát akarta visszaszerezni, hanem három irányban igyekezett befolyását erősíteni, kiterjeszteni. Elsőként a Rajna-balpartja került fel a francia háborús célok közé, s ez több okkal is magyarázható. A francia vezetés olyan határt szeretett volna, ahonnan Franciország jól védhető egy újabb germán támadással szemben, ugyanakkor a rajnaiaknak ezzel jó alkalom kínálkozhat partikularizmusuk kifejezésére a poroszokkal szemben. A Rajna balpart azonban nem csupán stratégiai tényezők miatt volt fontos, hanem azért is, mert itt volt az európai ipari növekedés egyik pólusa, s a franciákat, különösen François és Hubert Wendelt, a francia nehézipar egyik vezető családját, ez a régió Luxemburggal együtt igencsak érdekelte. Második célként az Oszmán birodalom feldarabolásában való részesedés fogalmazódott meg, jóllehet Franciaország hosszú ideig a török birodalom integritásának volt a híve. A felosztás mellett akkor kötelezte el magát, amikor a törökök a háborúban a németek szövetségeseivé lettek. A harmadik célkitűzés, mondhatjuk a legambiciózusabb, mivel a francia vezetés egy olyan nemzetközi gazdasági szervezet létrehozását tervezi, amely biztosítja a francia érdekeket a német konkurenciával szemben. A katonai győzelem mellé tehát Párizs a gazdasági szupremáciát is akarja, igaz, ezt az angolszászokkal megosztva gondolja.

A francia étvágyból azonban sem az angolok, sem az amerikaiak nem kértek. A kérdés ezért az, hogy Franciaországnak megvoltak-e a gazdasági, katonai, politikai eszközei ambíciói megvalósításához. Ha válaszként azt feleljük a kérdésre, hogy az első világháború utáni ambíciók nagyobbak voltak, mint az ezekhez szükséges eszközök, nem mondunk valótlan, bizonyítja ezt az 1940-es összeomlás. Ezt már egy 1938-ból származó vélemény is alátámasztja: „Rangunk elvesztése, megaláztatásunk hatalmi értelemben régi keletű; attól a háború előtti időszaktól datálódik, amikor a német és az amerikai ipar tönkretette iparunkat... ami az anyagi erőket illeti, azok leszünk, amik vagyunk, egy másodosztályú hatalom.” Ezt a pesszimizmust azonban akkor még nem sokan osztották. Elsősorban azért, mert úgy gondolták, hogy ha Franciaország csökkenti kontinentális ambícióit Európában, jobban támaszkodik gyarmataira, Tardieu szavaival élve, a birodalom veszély esetén az „üdvözülést” hozhatja. Kiutat láttak abban is, ha Franciaország az atlanti, az angolszász imperializmushoz közeledik, hátat fordítva a Németország által képviselt irányított gazdaságnak.

A két világháború közötti időszak tehát ellentmondásos a francia imperializmus szempontjából. Az ellentmondás abban rejlik, hogy miközben az összeomlás felé halad, a francia imperializmus mégis ekkor ér a csúcusra. A szerzők ennek alátámasztására az Izvesztyija 1931 október elsejei számából idéznek: „Ma a francia imperializmus nem csupán Európa diktátorának érezheti magát, hanem a politika vi-

láhatalmának is, melytől a hatalmas Amerika helyzete is függ.” A bukás azonban annál keményebb volt – jegyzi meg mindjárt, s hogy ez miért következhetett be, a választ a francia imperializmus milyenségében, sajátosságában keresik.

Ami az imperializmust illeti, nincs külön francia út – hangsúlyozzák, mivel nagy vonalakban megfelel annak a modellnek, melyet Hilferding és Lenin állított fel. A sajátosság az időbeni eltolódásban van, azaz nem a 19. század végén, hanem a 20. század 20-as, 30-as éveiben alakul ki a finánc-tőke. S ami a francia modellből az összeomlás felé mutat, az az, hogy a banktőke volt a meghatározó, a szilárd elem, míg az ipari tőke nemzetközi téren törékeny maradt. Gyengítő tényező volt az is, hogy a tőkefelvevő régiók s a kereskedelmi partnerek nem estek egybe, valamint az, hogy Franciaország a válság teremtette helyzetre nem tudott megfelelően válaszolni. A keynes-i javaslatokat elutasították, többféle megoldást fontolgattak, de egyet sem valósítottak meg. A választást, a válaszadást csak az 1940-es vereség kényszerítette ki, de a második világháború után Franciaország eszközei már nem elegendők az imperialista hatalom szerepének eljátszására.

Az imperializmusról vagy annak francia változatáról nálunk meglehetősen leegyszerűsített képek vannak forgalomban a történeti köztudatban. Éppen ezért a Bouvier–Girault–Thobie-féle könyv, sokéves kutatómunka eredményeit összegezve, hasznos, mert az olvasó árnyalt, sokoldalú elemzést kap az előbbi kérdésekről.

Majoros István

VINCENT ILARDI

KERESZTEK ÉS ZÁRÓJELEK: RENESZÁNSZ PÁRTFOGÓK ÉS KÓDOLT AJÁNLÓLEVELEK

Fejedelmi mecenatúra és pártfogás volt a reneszánsz éltetőereje. A patronátusról szóló terjedelmes irodalom, nyilvánvaló okokból, mindeddig nem foglalkozott egy érdekes jelenséggel, a pro forma-ajánlással, vagyis azokkal a látszólag hiteles ajánlólevelekkel, amelyek őszintén lelkes támogatása ellenére a jelölt sohasem érte el célját. Ezek a levelek autentikusak, olyannyira, hogy legtöbbször az ajánló saját kezűleg írta alá őket; ám titkos jelek, kódok – vagy éppen ezek hiánya – adták a címzett tudára, milyen buzgósággal kell eljárnia a szuperlatívuszokban magasított jelölt ügyében. A formális ajánlólevelek elkülönítése azért nehéz a 15. századi fejedelmi levelezés – különösen Itáliában – óriási tömegében, mert a fejedelmi pártfogó követeivel vagy képviselőivel jó előre, s többnyire szóban állapodott meg a jelek értelmezéséről. Kulcs hiányában pedig csak hipotézisekre hagyatkozhatunk. Ez az úttörő tanulmány a milánói Állami Levéltárban őrzött Sforza-levelezés (Archivio Sforzesco Ducale, Registri delle Missive) vizsgálatából von le olyan megalapozott feltételezéseket, amelyek nemcsak a reneszánsz pártfogás, hanem a fejedelmi politika további kutatása szempontjából is jelentősek.

Alig három hónappal hatalomra kerülése után, 1450 júniusában Francesco Sforza megírta V. Miklós pápának, hogy a hercegsége területén fekvő egyházi javadalmak betöltéséért számtalan ajánlólevelet kérnek tőle, melyeket nem tud vagy nem akar megtagadni, és felhívta a pápa figyelmét, hogy ezek közül csak azokat az ajánlóleveleket méltassa jóindulatú megfontolásra, amelyeken aláírását kereszt előzi meg. A jel titkos: csak Sforza és a pápa tud róla; a kellemetlenségeket így mindkét részről elkerülhetik.

A formális ajánlóleveleket nem Sforza vagy a reneszánsz fejedelmek találták fel. Bizonyára minden időkben létezett, amikor az ajánlást kérők özönével szemben a hatalmasoknak nem állt rendelkezésükre olyan gyors és megbízható távközlési eszköz, mind például a telefon. Valódi szándékaikat titkosan, de bonyolult kódrendszer kitalálása nélkül kellett továbbítaniuk, amelyhez inkább a diplomáciai levelezésben folyamodtak. A kereszttek vagy betűszimbólumok ezt szolgálták. A patrónus önvédelemből cselekedett: nem akarta kiábrándítani és maga ellen fordítani a támogatását kérő, benne bízó reménykedőket, hanem ennek terhét a címzetre hárította, kinek együttműködésére barátság, vagy még inkább kölcsönösség alapján számíthatott. Az ajánlólevelek túlnyomó része egyházi javadalomért folyamodik a pártfogolt számára, azaz a pápához, a kinevezések és kegyek legfőbb osztogatójához szól. Nemcsak Milánóban, hanem egész Európában a római levelezés átlagosan több mint felét teszik ki az egyházi javadalmakra pályázó ajánlólevelek.

Sforzának 1447–1458 között a várkapitányokhoz intézett titkos utasításaiból kiderül, milyen bonyolult rendszer alapján tájékoztatta hivatalnokait. A jelszó mellett a várkapitányoknak a pecsét formájának, méretének, színének (zöld, vörös, fehér), mintájának (fa, kígyó, asszony, öregember) és a herceg saját kezű aláírása körüli jelek jelentésével is tisztában kellett lenniök, hiszen még a bíborszöveget kiutalása, ez a fejedelmi ajándék is államtitok volt, lévén hogy túlságosan sokan folyamodtak érte. Csak azok kaphattak belőle néhány véget, akiknek ajánlólevelén az aláírás alatt kétszer szerepelt a „subscriptis”-formula. A herceg semmiképp sem akarta megtagadni kegyeit – vagy legalább annak látszatát – a kérelmezőtől, mert természetesen arra törekedett, hogy megkedveltesse magát, másfelől pedig az új uralkodó presztízsét növelte, ha befolyásos és készséges pártfogó színében tűnt fel. Ezzel azonban a folyamodványok valóságos áradatát zúdította magára, míg a döntés felelősségét mindegyre másokra ruházta.

1455-ben Giacomo Calcaterra, a herceg követe a pápai udvarnál, a milánói ajánlólevéllel felszerelt – és tartalmával tökéletesen tisztában lévő – kérelmezők nagy számáról panaszkodott Sforzának és

kérte, adná meg pontos instrukcióit, milyen mértékben támogassa ezeket a pápa és a bíborosok előtt, mert ezzel sok felesleges fáradozástól kímélné meg úgy őt magát, mint a kollégiumot. Sforza kevéssel korábbi levelében írta követének, hogy a pápával való jó viszonya arra bátorítja alattvalóit, hogy még több ajánlólevelet kérjenek tőle. Calcatera tanácstalan sürgetésére úgy válaszolt, hogy államügyekben külön jelzés nélkül, a parancs szellemében azonnal cselekedjék; az ajánlóleveleket viszont ossza három csoportra: azok, amelyeken a herceg aláírását „SSS” követi, erős támogatást érdemelnek, az „SS” közepeket, a jeltelenek semmilyen. A „subscripti” rövidítésjelének ügyes használata kevésbé volt feltűnő, mint az aláírás előtti kereszt. De Calcaterától is emberfeletti ügyességet követelt az „S”-ek nélküli pártfogoltak türelmetlenségének csillapítása. Az „SSS”, illetve a jeltelen levelek vizsgálata fényt derít Sforza valódi vagy színlelt patrónusi szándékaira a pápai udvarnál, de arra is, hogy a diplomáciai szokásokkal ellentétben római követének elsőrendű feladata a kinevezések kieszközlése volt.

Titkosan jelzett leveleket írt Guillaume d'Estouteville bíboros, roueni érsek is Sforzának egy pápai frók lombard egyházi tisztségbe emelésének ügyében. Azt is megemlítette, hogy számos kliense folyamodik a milánói udvarhoz, de a kinevezésre ajánlottak levelei közül a herceg csak azokkal foglalkozzék, amelyeken a bíboros aláírását csúcsos zárójelbe foglalták. D'Estouteville VII. Károly rokona és a francia–milánói szövetség ösztönzője volt, az egyik legbefolyásosabb személy a bíborosi kollégiumban, aki fejedelmeket túlszárnyaló pompában élt kedvenc tartózkodási helyén, Rómában. Nem tudni, a kódrendszer a saját ötlete volt-e vagy Rómában sajátította el, de tény, hogy kancelláriájában itáliai humanistákkal dolgoztatott, akik úgy vélték, „gazdájuk inkább olasz, mint francia”.

III. Callixtus pápasága alatt két „SSS”-levél is ajánlotta, hogy Milánó jelöltjei nyerjék el a bíbort. A vörös kalapért folytatott küzdelem mindig igen heves volt a fejedelmek körében, akik ezáltal képviseletet nyertek a kollégiumban, és befolyásolhatták a pápaválasztást. Törekvéseiknek maguk a bíborosok és a pápai nepotizmus vetett gátat. 1456-ban Sforza jelöltjei közül csak a paviai püspök lett bíboros, de 1460-ban sikerült egy másikat is bejuttatni a kollégiumba. De a fejedelmek számára ugyanilyen fontos volt az is, hogy valós vagy vélt ellenségeik ne kerülhessenek ide, nehogy később egy barátságatlan pápával találják szemközt magukat. Guglielmo de Montferrat testvérét szette volna bíborossá kreáltatni, s ez súlyos gondot okozott Sforzának. Guglielmo az egyik legjobb condottiereje volt, az öcs, Teodoro közismert franciabarátsága azonban ekkor már ellentétben állt Milánó politikájával; Teodoro esetleges pápasága pedig komoly nehézségeket okozott volna a hercegségnek. Sforza a szokásos módon intézkedett: Teodorót a legmelegebben ajánlotta II. Pius figyelmébe és hón kérte, helyezze a bíborosi kalpagot fejére; rezidensének azonban megírta, hogy értesítse a pápát a jelölt személyéről és saját meggyőződéséről, miszerint Teodoro franciább a franciáknál. Pius pápa osztotta Sforza franciaillesen érzelmeit, és a Rómába bolondított Teodoronak kegyesen megígérte, hogy kérelmét, alkalmas időben feltétlen megfontolja, de „a kardinálisokat könnyebb megnyerni nem nemesi származású jelöltek támogatására”. A reneszánsz-pártfogás kutatói számára mintáértékű ez az eset: ha Sforza titkos utasítása nem maradt volna fenn, a diplomáciai levelezés alapján azt gondolhatnánk, mind a herceg, mind a pápa Teodoro de Montferrat kinevezéséért küzdött.

Sforza 1456-ban, II. Pius megválasztásakor hasonló módszert alkalmazott. Amikor saját jelöltjei kiestek a versenyből, célja az volt, hogy az új pápa előtt nyilvánvaló legyen Milánó támogatása. Követének „SSS” jelű levelet küldött, amelyben a leendő pápa nevét üresen hagyta. Az olasz bíborosok akkor álltak hirtelen Enea Silvio Piccolomini pártjára, amikor már d'Estouteville győzelme fenyegetett; a rezidens ekkor szúrta be nagy sietve a hercegi iratba a korábbi Sforza-levelezésben fel sem merült sienai Piccolomini nevét.

A fejedelemnek legfőbb lelkiatyjuk megválasztása mellett testük orvosaira is gondjuk volt. Ebben a korban, amikor minden hivatás területén a legtehetségesebbekért versengtek, a hatalmasok mindent elkövettek azért, hogy a legtudósabb orvosokat nyerjék meg maguknak. A norciai Benedetto Reguardati 1438 óta szolgálta Sforzát. Híre oly nagy volt, hogy a legnagyobb családok könyörögtek érte: Cosimo de Medici, aki szerint ő volt kora legjobb orvosa, nem engedte, hogy helyi orvosok kezeljék, inkább várt, míg Reguardati meg nem érkezett. Reguardati Sforza jószágos követe lett, akit gyakorta küldött orvosi misszióba barátai udvarokhoz. A döbbenet moraja söpört végig Milánón 1451-ben, amikor Reguardati kijelentette, Firenzében szeretne tanítani s folytatni orvosi gyakorlatát – itt dolgozott, mielőtt Sforzához szegődött –, és ajánlólevelet kért. Sforza ezt nem tagadhatta meg attól az embertől, aki kezében tartotta az ő és családja egészségét, így hát mindjárt két levelet is írt. Az egyikben Cosimo tudomására

hozta, hogy a doktor – aki fizetésével, sajnos, jogosan elégedetlen, de a hatalmas hadsereg állandó fegyverben tartása oly sok pénzt emészt fel, hogy ezen a hercegi kincstár alig tud segíteni! – szolgálatára szüksége van, ezért Reguardatinak semmiként sem szabad professzori állást kapnia Firenzében. A levél szigorúan titkos volt. A Signoriának 24 nappal később küldött ajánlás ezzel szemben „kéri és sürgeti” az orvos mielőbbi kinevezését. A korábbi levél nélkül nem tudnánk, hogy Reguardati elutasítása mögött Sforza állt. Az orvos a milánói udvarnál maradt, és Sforza utasítására fizetésemelésben, sőt, ezen felül bőkezű kárpótlásban részesült. Lehet, hogy a komédia áldozata ez alkalommal agyafúrta volt a győztesnél?

E formális ajánlólevelek vizsgálatából az a következtetést is leszűrhetnénk, hogy Francesco Sforza, ez a machiavellianus alak, különösen ravasz és kétkulacos politikát folytatott. Kortársak és kései történészek azonban egyaránt józan, bölcs, emberséges uralkodónak, felülmúlhatatlan hadvezérnek és ragyogó diplomatának ábrázolják. Kódolt ajánlólevelek minden bizonnyal más fejedelmi levelezésben is fennmaradtak. A vizsgált anyag materiális (bíborszövet) dolgoktól a magas politikáig (pápapaszítás) terjed; művészek és humanisták „hamis” ajánlása nem szerepel köztük (igaz ugyan, hogy Sforza nem tartozott a kiemelkedő művészetpártolók közé). Az ajánlólevelek e csoportjának elemzése közelebb visz a reneszánsz pártfogás dinamikájának megértéséhez és alapul szolgál a hasonló patrónus – kliens viszony összevetéséhez különböző korszakokban.

S. M.

(The American Historical Review, vol. 92, nr. 5, 1987 december, pp. 1107–1149.

KEITH MICHAEL BAKER

POLITIKA ÉS KÖZVÉLEMÉNY AZ ANCIEN RÉGIME ALATT

A francia forradalom természetéről és gyökereiről folytatott viták során derült ki, mily kevésbé ismerjük a végét járó ancien régime francia politikai kultúrájának dinamikáját és azokat az – abszolút monarchia keretei között végbement – folyamatokat, amelyekből a forradalmi gyakorlat kinőtt. A forradalom genezisének megértésében a pre-revolucionális politikai közvélemény elemzése kiemelkedően jelentős helyet foglal el.

Az ellenzék az 1760-as évektől – jellemző módon egy vallási konfliktus (a szentségek kiszolgáltatásának kérdése a janzenisták számára) kapcsán – lép fel mind erőteljesebben a francia közélet porondján. A vallásháborúk óta, ahogy azt Bossuet is, Hobbes is kimutatta, az abszolút hatalom legfőbb felelőssége és elsődleges igazolása a politikai rendet fenyegető vallási viszály elsimitása volt. A francia monarchia azonban a század közepén a feladattal már nem tudott megbirkózni; sem az egyházi hierarchiát, sem a parlamenteket nem sikerült lecsillapítania, s a krízis végső fokon autoritását támadta meg. Hatalmát a parlamentek tiltakozó feliratai, a hihetetlen mennyiségben szaporodó röpiratok, pamflettek és a szabadszájú párizsi pletyka, azaz a királyi egyeduralmi politikával összeegyeztethetetlen erők ostromolták. Az abszolutista elmélet értelmében rendek és tartományok partikularista társadalmi fölött a monarcha személyében testesül meg a közhatalom és az állam egysége: politika és kormányzás egyedül a királyra tartozik – bár köteles tanácsadóit és bizonyos képviselői testületeket meghallgatni, sőt szükség esetén újabb reprezentatív intézményeket is létrehozhat –, ez „secret du roi”, a király „magánügye”. Minden, a kormánypolitikát vagy a közrendet illető nyilvánosság illegitím.

A szentségek kiszolgáltatása körüli viták az ötvenes, és a gabonakereskedelem liberalizálásának kérdése a hatvanas években, majd pedig a Maupeou-reformot megelőző időszak kampányai az adminisztráció pénzügyi manőverei és önkényes intézkedései ellen, az abszolutizmus lényegét kezdték ki. Az ellenzék hevesen apellált a „közvéleményre”: de a hivatalos politika is ezzel a stratégiával élt. Királyi ediktumok hosszas bevezetői fejtegették, magyarázták, igazolták ettől kezdve a kormány politikáját; királyi miniszterek művészen használták fel a pamfletirodalom adta lehetőségeket saját céljaira.

De mi volt ez a „közvélemény”, amelyre monarchikus kormányzat és ellenzék egyaránt hivatkozott?

Nyilvánvaló, hogy felbukkanása bonyolult szociológiai tényezőkhez – az alfabetizáció terjedéséhez, a sajtó szerepének növekedéséhez, a partikuláris rendi állam szorosabban integrált nemzeti közösséggé formálódásához – kötött. Ám a „közvéleményt” pusztán szociológiai eszközökkel távolról sem írhatjuk le. A „közvélemény” politikai, ideológiai konstrukció volt. A „köz” a 18. század politikai nyelvezetében mint fogalmi egység, mint „legfelsőbb ítélőszék”, mint az autoritás absztrakt formája jelent meg, amelyhez egy új típusú politika képviselői az abszolutizmus kereteit immár túllépő követelések legitímálása érdekében fellebbeztek. Mind a kormány, mind kritikusi a közvéleményre hivatkoztak, és mindketten annak támogatásával kérkedtek.

A „közvélemény” politikai ítélőszék voltát Habermas is kiemelte. Szerinte ez a közvélemény az állam és a polgári társadalom közötti feszültségek levezetését szolgálta; a burzsoázia az abszolút hatalom korlátozásának és átalakításának eszközeül használta fel. Ezzel szemben feltétlenül hangsúlyozandó, hogy a „közvélemény” fogalma az abszolút hatalom válsága idején nyert értelmet és jelentőséget Franciaországban (Habermas, aki az ancien régime politikai ellenzékének súlyát lebecsüli, a válságról sem vesz tudomást); a korona és ellenfelei hagyományos politikai keretek között egy külső legitimálóról erőnöz folyamodtak, hogy eltérő követeléseiknek érvényt szerezzenek. A bevett tekintélyek megingását revelatív módon tanúsítja a 18. századi Európa nemzetközi diplomáciájának szóhasználata is. Az európai közvélemény eszméje a hadszíntéren tűnt fel akkor, amikor a nemzetközi hierarchia elvesztette régi befolyását és kényszerítő erejét a hadviselő felek fölött. Ekkor váltotta fel a kereszténység egyetemes rendjét az új koncepció, „Európa”, a rivális hatalmak dinamikus világi rendszere. XV. Lajos új belpolitikai helyzet elé állított kormányának éppannyi energiát kellett a honi közvélemény megnyerésére áldoznia, amennyit a nemzetközi diplomácia porondján is kifejtett. A kihívás elfogadásának logikája azonban szinte megkövetelte, hogy viszonylag független újságok – mint a „La Gazette de Leyde” – is beáramolhassanak az országba; a kormány megtúrta, és – mindenekelőtt – a maga céljaira akarta felhasználni ezeket a fórumokat is. Ám a királyi miniszterek akkor ily módon az ellenzéki politika körvonalazódását lehetővé tették, akaratukon kívül saját ellenzékükkel esküdtek össze; a közvéleményre való apellálás ugyanis már azt feltételezte, hogy a legfelsőbb hatalom az uralkodóról a szuverén közösségre száll.

A francia politikai szinkép egyre jobban közelített az angol „példához”. Angliában már létezett ellenzéki politika, és a franciák gyakran hivatkoztak is rá. De korántsem a lelkesedés hangján, Montesquieu a hatalmak szétválasztásáról és a politikai egyensúly megteremtéséről ugyan pozitív értelemben, de határozott megjelölés nélkül és szinte mindig feltételes módban szól; a grammatikai fordulat pedig őszinte bizonytalanságot, komoly kételkedést fejez ki! A kormányzati formák eredeti hármas felosztása a „Törvények Szellemében” fokozatosan módosul; a „köztársaság – monarchia – despotizmus” hármas sémájának helyébe a „köztársaság – monarchia – Anglia képlet kerül, Anglia a modern liberális, individualista állam mintája, amely semmiféle kategóriába nem sorolható (Franciaország köztes helyet foglal el, mert a „becsület” (honneur) fogalma az antik köztársasági erény és a modern állam önző individualizmusa között helyezkedik el.) Montesquieu „csodálja” Angliát, de – a kifejezés eredeti értelméhez híven – ez a csodálat inkább bámulatot és megdöbbenést, semmint határozott igenlést jelent. Az angol kísérleti egyfajta „politikai csoda”, bizarr, nyugtalanító, sőt veszélyes jelenség, amelyből nem feltétlenül szükséges ihletet meríteni. Véron de Forbonnais, az abszolutizmus elszánt híve és Montesquieu első kritikusja örömmel vetette rá magát az angol politikai berendezkedést taglaló passzusokra, hogy azokat frójk ellen fordítsa. Az angolok „viharos” kormányzatának vezérlő elve a terror, amely lényegénél fogva a nyugalomnak még a lehetőségét is kizárja. „Szabadság-e az, ami az egyént tönkreteszi?” Dubois de Launay is az angloánok ellenfeleinek táborába tartozott; felsorolta az angol kormányzat bűneit, melyek közül a legsúlyosabbnak az állandó bizonytalanságot tartotta; ennek fő okául pedig azt jelölte meg, hogy a nép túlzott mértékben szólhat bele a kormány ügyeibe. Linquet 1788-ban azzal érvelt a parlamenti ellenállással szemben, hogy a májusi ediktumok szabadossága, erőszakossága és nyilvánossága még az angol fejtelenségnél is súlyosabb katasztrófa szélére sodorja az országot, XVI. Lajosnak pedig azt bizonygatta, hogy a valódi közvélemény a király mellett áll.

A franciák közül nemcsak az abszolutizmus apologetái viseltettek fenntartással az angol politikai rendszerrel szemben. A politikai ellenzék térnyerésével párhuzamosan nőtt a nyugaltság az ellenzéki politikát megvalósító Anglia konfliktusokkal terhes példáját illetően; Franciaországban a nyilvánosság és a közvélemény újdonsült hatalmát és befolyását elismerő, ugyanakkor azonban az ellenzéki politikával járó zűrzavar és bizonytalanságot kizáró új politikai gyakorlat kialakítása volt a legfőbb gond.

Ebből a szempontból érdekes megvizsgálni, mit értettek „közvéleményen” a 18. században. A fogalom jelentésváltozásának története – Rousseau első értekezésétől a forradalomig – teljességgel feldolgozatlan. A közvélemény Rousseau-nál a nép erkölcsi és társadalmi értékeinek, a nemzet úzusokban és szokásokban megnyilvánult érzéseinek és meggyőződéseinek kollektív kifejeződése, amelyek az egyéni cselekvést megítélő véleményben (tisztelet, bíráló, erkölcsi szankciók) jutnak érvényre. Makacs konzervativizmus jellemzi: „Sem a józan ész, sem az erény, sem a törvények nem győzhetik meg a közvéleményt, hacsak valaki meg nem találja a módját, hogy megváltoztassa.” Mivel a köz ebben a felfogásban inkább szociológiai, mint politikai kategória – kihívás a törvényhozó számára és nem a politikai akarat kifejezése –, Rousseau dicsérheti a római cenzorok működését, akikben az ősi, romlatlan erkölcs őreit látja.

A fogalom az 1770-es évektől töltődik meg politikai értelemmel; Mercier írja le elsőként, hogy a felvilágosodott közvélemény önálló politikai erő. Amikor Malessherbes azt követeli, hogy a hatalom gyakorlóit „a törvények, a legfelsőbb hatalom és a közvélemény” ellenőrzése alá vonják, közvéleményen mindenfajta kérdés nyílt és cselekvő megvitatását érti: ezt tartja az egyetlen intézményes eszköznek a zsarnoki uralommal fenyegető titkos adminisztráció ellen. Turgot szeme előtt a népével közvetlen kapcsolatban álló király ideálja lebeg, amikor a helyi közigazgatás reformját szorgalmazza.

Szabadság vagy despotizmus között őrlődve a közvélemény mibenlétéről és szerepéről kialakult gondolatokat a forradalmat közvetlenül megelőző időkben Necker és a jelentőségéhez képest méltatlanul elfeledett Jacques Peuchet, az „Encyclopédie methodique” (1789) szerzője kovácsolta szuverén politikaelméleti rendszerré. A közvélemény a modern társadalom szelleme. Sem intézményi hatalommal, sem pénzügyi vagy katonai eszközökkel nem rendelkezik, és mégis nagyobb erőt képvisel, mint a politikai kényszer bármely más hivatalos állami formája. Ez a társadalom valamennyi tagja fölött álló ítélőszék, melynek hatalma ugyanakkor békés és tartós, mert ezen alapul a társadalmi rend. A közvélemény egyetemessége és objektivitása a józan ész műve. Ezért „nem lehet mindaddig biztos garancia a tévelygések és hamis rendszerek ellen, míg a közvélemény ítélőképessége gyenge, tudása bizonytalan, figyelme szétszórt” – írja Necker. Peuchet pedig még ennél is radikálisabb következtetésre jut: szerinte a valódi törvényhozó hatalom már a felvilágosult elit – és nem az uralkodó – birtokában van, „amelynek társadalmi feladata a népet az ész mind nagyobb világosságára vezetni, hogy így a felvilágosult filozófusok véleménye közakarattá váljék”. A politikai nyilvánosság Angliában már megvalósult – mind Necker, mind Peuchet „csodálta” az angol példát. Elméleti téren azonban éppen a közvélemény kérdésében kristályosodott ki a francia elképzelés egységése. Ebben olyan politikai rendszer körvonala bontakozott ki, amely mind az abszolútizmustól, mind az angol ellenzéki politikától különbözött. „Franciaországban minden más megfontolásnál előbb a közvélemény parancsol megálljt a hatalom túlkapásainak. A nemzetnek egyedül a közvélemény biztosít egyfajta befolyást azzal, hogy dicséretével jutalmat, megvetésével büntetést oszthat.” A „közvélemény” az arany középút zsarnokság és zabolátlan szabadság között. Megfékezi az önkényuralmat, de nem engedi a politikai viszályok, válságok és frakciók, vagyis mindazon jelenségek elszabadulását, amelyek a szabad angol kormány gyakorlatát oly ijesztővé tették, a franciák előtt. A közvélemény uralma őszinte és nyilvános, de szenvedély- és konfliktusmentes – mondhatni politikamentes – politikát jelent.

A francia politikai elmélet a közvéleményben találta meg az ésszerű megállapodáson, felvilágosult közmegegyezésen alapult ideális megoldást abszolútizmus és ellenzéki politika között.

S. M.

(*Annales*, 1987. január-február, 88. 41–71)

SIDNEY POLLARD

MEGFIGYELÉSEK A BRIT IPARI RÉGIÓK DINAMIKÁJÁRÓL

Közismert, hogy a brit iparosodás folyamata viszonylag kevés kifejezetten ipari területen koncentráldva zajlott le. A klasszikus ipari forradalom magyarázatához ezért Nagy-Britanniában hozzátartozik regionális karakterének megértése is.

A régiók sajátos dinamikával rendelkeztek, s relatív jelentőségük is folyamatosan változott. Amelyek bázisát csak egyetlen iparág jelentette, azok nem tudtak alkalmazkodni a körülményekhez, s így de-

indusztrializálódtak. A vesztesek közé tartozott az ipari forradalom korai szakaszának három igen jelentős területe: Shropshire, Észak-Wales és Cornwall. Mindhárom fénykora a 18. század második felében kezdődött, és hozzávetőlegesen egy évszázadig tartott, majd hanyatlásnak indultak. Shropshire-ben a vasipar, Észak-Walesben a pamutipar, Cornwallban a gépipar korai központjai alakultak ki. Míg az elsőként említett régió az utóbbi években újra iparosodik, a másik két terület ma elsősorban üdülőterületként jelentős.

Glasgow és a Clyde-völgy, Newcastle és környéke (Északkelet-Anglia valamint Manchester Lancashire-rel azonban olyan, már az ipari forradalom idején is számottevő szerepet játszott régiók, amelyek ma is vezető iparvidékeknek számítanak Nagy-Britanniában.

A 18. század közepén még szegény terület volt Glasgow és a Clyde-völgy. Sehol sem láthatóak annyira a gazdasági fejlődés egymás után következő szakaszai, mint ebben a régióban, amely az észak-amerikai gyarmatokról importált dohány közvetítőkereskedelme révén emelkedett ki először. Az 1770-es évek közepén Skócia a brit dohánykereskedelem felét bonyolította le, s ennek szinte egésze Glasgow-ba összpontosult. Az amerikai függetlenségi háború e kereskedelem katasztrófális összeomlását hozta. A kereskedők azonban időközben nyereségükből széles ipari bázist építettek ki, amelyen a második expanziós szakasz nyugodott. A feltörő régió rendelkezett a szükséges természeti adottságokkal (érc, szén, víziergia stb.). A fellendülés két fő pillérét a szénbányászat és a pamutipar jelentette. Utóbbi termelése ugyan nem érte el Lancashire szintjét, de a 19. század végéig technikailag azonos szinten állt vele. A harmadik szakaszban a vasipar vált vezető szektorrá. A múlt század közepén Nagy-Britannia első számú vasipari régiójává fejlődött ez a terület. 1847 és 1865 között az ország vastermelésének közel negyedét adta, ezután azonban részaránya erősen csökkent, s szinte kihalt a pamutipar is. Ennek ellenére az első világháborút megelőző negyven évet tekintjük a régió gazdasági csúcsidejének, amit a hajógyártás és a gépipar gyors fejlődésének köszönhetünk. Itt építették a világháború kezdetén a világ hajókapa-citásának 18%-át (ezek között a legnagyobb személyszállító gőzösöket és csatahajókat). A termelés bővítésének elmulasztása volt az, ami a következő évtizedekben súlyos következményekkel járt a skót iparvidék szempontjából, s csak az utóbbi években figyelhető meg az újabb – immár az ötödik – ipari fellendülés.

Newcastle és Északkelet-Anglia más vidékei évszázadokig kulcsszerepet töltek be London és az ország partvidékeinek szénellátásában. A 18. század elején olyan gyorsan fejlődött itt a bányászati technika, hogy a bányák és berendezéseik (szállítóeszközök, gőzgépek) a brit ipar akkori legnagyobb törekonzentrációját képviselték. Az olcsó szénre települve alakult ki a Tyne partján több nagy jelentőségű iparág. Vegyüzemek, üvegyárak, acélművek létesültek. A bányászat egy sor jelentős technikai innováció bázisa volt. Alagutakat, hidakat igényelt, s az első itt felépült sínhengermű piacát is jelentette. Itt indult be a világ első gőzüzemű vasútja (1825). Az iparvidék kiterjedése egyre nőtt, s a szénbányászat termelése a 19. század közepén már 10,5 millió tonna volt (a száz évvel korábbinak tízszerese). Ekkor azonban bizonyos fokú stagnálás következett be. Összefüggött ez a szénkereslet csökkenésével: vasúton máshonnan is olcsón Londonba szállították a tüzelőanyagot. A régió második felfutásában szintén szerepe volt a szénnek: Durhamben új, olcsó szenet kínáló mezőt tártak fel. Az értékes vasérc felfedezése egy újabb súlypont, a vas- és acélgyártás, valamint az ehhez társuló hajóépítés és gépipar kialakulását is elősegítette. Itt létesültek az ország legfejlettebb technikát alkalmazó kohói. A régió sajátos jegye volt legjelentősebb iparágainak szoros összekapcsolódása. A legtöbb gyáros tudatosan növelte termelését.

Lancashire déli részét – a határos területekkel (Cheshire) – rendszerint a brit Ipari Forradalom bölcsőjének tartják. Az átalakulás vezető szektora a pamutipar volt, aminek kialakulásához a földrajzi és klimatikus tényezők kedvező feltételeket teremtettek. A pamutfonál előállítására számára előnyös nedves levegő, a gazdag vízhálózat, a szénkészletek, a privilegizált városok és céhek hiánya egyaránt elősegítette az iparosodást. A lakosság a mezőgazdasági termelés mostoha körülményei miatt – a kedvező adottságokat kihasználva – korán elkezdett háziiparral foglalkozni, ami terjesztette a piaci gondolkodásmódot. A vezető pamutipar mellett más iparágak széles palettája keletkezett – részben a textilipari igények kielégítésére (vegyipar, gépipar). 1801-ben már a lakosság 36%-át foglalkoztatta a pamutipar, melynek klasszikus találmányai jórészt erről a vidékről származnak. Ennek a régióknak – eltérően az előbbiektől részletesen ismertett másik kettőtől – a fejlődés későbbi szakaszában már nem voltak jelentősebb természeti előnyei vezető iparágában, hiszen a nyersanyagokat jórészt ide is importálták. A tömörülés azonban az úgynevezett lavinaeffektus előnyét biztosította számára más, egyedi alapításokkal szemben. A di-

vatot, a technikai fejlődést itt lehetett a leggyorsabban követni, s a nyersanyag is Liverpoolban volt a legolcsóbb. A pamutipar fejlődése – s ezzel Lancashire ipara általában – lelassult az 1873–1896 közötti nagy depresszióban, de az ezt követő két évtized újra nagy konjunktúrát hozott, s a termelés elérte legmagasabb szintjét. A világháború után a külföldi piacok felvevőképességének csökkenése jelentette a termelés hanyatlásának fő okát. 1938-ra a pamutáru-előállítás a felére esett. A két világháború között 360 000 szövőszék állt le a térségben, s nyolcszáz gyár csukta be kapuit. 1945 után a műszai előretérése mellett a gép- és közlekedésszükséglet-gyártás felfutása eredményezett strukturális változásokat. A régió széles ipari bázisának köszönhetően nem szenvedett a koncentrált munkanélküliségtől.

Egy olyan gazdasági hatalom, mint Nagy-Britannia ipari fejlődése csak pontatlanul írható le átfogó statisztikai adatokkal. Az iparágaknak sajátos dinamikájuk van az egyes régiókban. A legnagyobb megrázkódtatás is más eredménnyel jár a különböző területeken. Például a nagy világgazdasági válság az esettanulmányunkban szereplő három vidéken hasonló visszaesést hozott, míg másutt – így Birminghamban vagy Londonban – a modernizáció időszaka volt.

(Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1987. Heft 3. 305–322.)

T. B.

R. DE ARMAS

A KUBAI PARASZTSÁG A GYARMATI ÉS A NEOKOLONIALISTA PERIÓDUSBAN

A csekély mennyiségű arany kitermelése után Kuba egészen a 18. század közepéig egy majdhogynem lakatlan sziget, az egyetlen érdemi gazdasági tevékenység a bőrexportot szolgáló külterjes marhatenyésztés. Az adót alig fizető, tehát a spanyol államkincstár számára érdektelen gyarmat területét ugyan papíron már 1574-re teljesen felosztották a birtokosok, a földműves lakosság csak a 17. század közepén jelenik meg, a döntően szintén kivitellel termelő, államilag támogatott dohánytermesztés bevezetésével.

A haiti forradalom következtében Kuba válik a világ első számú cukorexportőrévé, a cukornádtermelés és feldolgozás 1792–1802 között robbanásszerűen bővül, e folyamatnak az éppen függetlenné vált Egyesült Államok tőkései már kezdettől fogva közvetlen részesei. A Havannától a sziget közepe felé terjedő, 1827-re már az ezret elérő cukornádültetvények kiszorítják a dohánytermesztőt, független kispasztokat, akik száma a néhány évtizeddel korábbi tízezerrel ugyanezen évre a felére csökken.

A nagybirtokok hamarosan olyan monopolhelyzetbe kerültek Kuba gazdasági életében, hogy nem tudott kialakulni egy egészséges, nagyjából belső szükségletre termelő ipari struktúra és erre épülő fejlettebb városhálózat. A cukortermelés megindította a népesség nagyarányú növekedését, míg 1775-ben csak 171 ezer, 1827-ben már 704 ezer fő a lakosság száma, 1868-ban pedig megközelítette az 1,5 milliót.

A cukormonokultúra következtében az 1820-as években már külföldről kellett behozni az élelmi-szer- és iparicikkszükséglet nagy részét.

A 20. században felgyorsult a városba áramlás folyamata; 1919-ben 44,7% volt városi lakos, 1959-ben már 57%. A gyengén fejlettség egyik tipikus jeleként a főváros lakossága aránytalanul nagy, 1899-ben 253 ezer, 1953-ban már 1,2 millió, azaz a népesség egyötöde koncentráldott Havannában.

Érdekes képet adnak a társadalom és a gazdaság szerkezetéről az 1943. évi népszámlálás adatai a városinak minősített lakosság településnagyság szerinti megoszlása alapján. A kubaiak 1,4%-a élt 250 főnél kisebb településeken („caseríos”), 5,3%-a 250–750 fő közöttin („poblados”), 9,9%-a 750–1500 közöttin („pueblos”), 11,3%-a 2500–5000-es lakosságú településen („villas”), 25 ezer főnél nagyobb városban 18,5%, ennél nagyobb városban 53,6%. A 4,8 milliányi összlakosság közel fele a mintegy 160 ezer tanyán élt.

A harmincas években a foglalkoztatottaknak több mint a fele dolgozott a mezőgazdaságban, és csak 16,4%-a az iparban, szinte kizárólag kisüzemekben. A kubai parasztnak nagyobb része csak bérelte a földet, amelyen dolgozott, legtöbbször tíz éven belül új helyre kényszerült költözni. A nagybirtok, rendszerint pazarló voltát bizonyítja, hogy 1945-ben a megművelhető területnek csak 22%-a állt tényleges

művelés alatt. A nagy gazdasági válság után az Egyesült Államokban 1934-ben bevezetett cukorkvótarendszer igen hátrányosan érintette Kubát, noha 5–6 millió tonna volt az évi termelési kapacitása, csak 3 milliót exportálhatott az USA-ba. Emiatt a cukornád aratásához csak 230 ezer, a kapcsolódó munkák elvégzéséhez további 50 ezer emberre volt szükség, vagyis a korábbinak kb. felére. A krízis legsúlyosabban a független kistermelőket érintette, akik tömegesen áramlottak a városokba.

Mindez az egyébként is felettebb nyomorúságos körülmények közepette élő parasztság további elszegényedéséhez vezetett. A tanyán élő lakosság elszigeteltségét mutatja, hogy majdnem felük írástudatlan volt, a tanyáknak csak 9%-a volt villamosítva.

Az 1959-ben hozott agrártörvény százezer parasztnak juttatott földet, a nagybirtokokat állami gazdasággá alakították át. Az agrárreform második szakaszát 1963-ban hajtották végre; a termőterület 70%-a állami kezelésbe került.

Az ingyenes oktatás és egészségügyi ellátás megszervezése alapvetően megváltoztatta a falusi lakosság helyzetét. A megemelt felvásárlási árak és a kedvező hitelfeltételek következtében a mezőgazdasági termelés gyors ütemben növekedett. Olyannyira, hogy a mezőgazdaságban munkaerőhiány keletkezett, amire Kuba történetében addig nem volt példa. A város és a falu közötti hatalmas különbség megszűnéséhez ugyanakkor még hosszú fejlődésre van szükség.

(*Casa de las Americas, 1987 május–június, 47–64. l.*)

M. T.

PETER LASLETT

SZÁMSZERŰ ROKONSÁG

Nem érthetünk meg egy adott társadalmat anélkül, hogy a társadalmat alkotó rokonsági rendszerek szövevényét ismernénk. A rokonságkutatás ezért vált a történeti szociológia – vagy ahogy a franciák mondják, a „történeti antropológia” – kitüntetett vizsgálódási területévé. A rokoni kötelékek lazulása vagy az atyafiak számának csökkenése meghatározza a társadalmi összetartás erejét, sőt, megváltoztatjuk egész jellegét. Ennek mértéke talán kevésbé szembeszökő az európai társadalmak esetében, ám Kína példáján igen jól érzékeltethető: ha a „családonként egy gyermek” jelszavát komolyan vennék, száz éven belül megszűnne a „horizontális rokonság”, azaz nem lennének többé fivérek és nővérek, nagynénik, nagybácsik, unokatestvérek. Egy ilyen helyzet bekövetkezése valószínűtlen, akár Kínában, akár másutt. A népszaporulat ekkor olyan alacsony lenne, hogy már a kihalás veszélye fenyegetne. Az azonban szinte bizonyosra vehető, hogy Kína abba az irányba fog haladni az elkövetkező húsz évben; a fejlett ipari országok – Anglia és Franciaország – pedig már nagyon közel jár az egyke térhódításához.

A Cambridge Group for the History of Population and Social Structure és az 1985-ben a mai társadalmak elöregedésének tanulmányozására alapított Rank Xerox Unit számítógépes vizsgálati módszereket dolgoz ki a rokonság és a rokonsági szervezet változásainak mennyiségi kutatására. A CAMSIM program egy személy – az „ego” – egész rokonságának feldolgozását teszi kicsiben lehetővé. A CAMSIM a Hervé Le Bras és Alain Blum által a hetvenes években megkezdett berkeleyi SOCSIM mikroszimulációs program továbbfejlesztése. Ezen kívül léteznek a rokonság makroszimulálására alkalmas, pontosabb, de statisztikai felosztásra kevésbé használható kísérletek is. Ám ne feledjük, hogy a demográfiai statisztikák – bármilyen eszközökkel használjuk is fel őket – csak egyszerűsített modellt adnak, nem pedig a valóság hű képét.

A család és rokonság történetével foglalkozó kutató számára az egyik legnagyobb nehézséget a források jelentik. Bár a modern genealógusok anyakönyvek, házassági és halálozási regiszterek garmadájával rendelkeznek, a legkimerítőbb elemzés – melynek mintapéldája az a felmérés, melyet Andrejs Plakans készített a 19. század eleji balti államokról – sem remélheti, hogy valamennyi rokonsági szálat fel tudja göngyölníteni egy adott közösségen belül. Richard Gough egyedülálló vállalkozása is – 1700 körül megpróbálta összeírni a cheshire-i Myddle község lakóinak rokonságát – törvényszerűen kudarcba fulladt. Ebből következik, hogy minden összehasonlítás és általánosítás bizonytalan marad. Annyi min-

denesetre nyilvánvaló, hogy a rokoni kapcsolatok mindig fontosabbak voltak a parasztság, mint a város-lakók számára, ezen belül Dél- és Kelet-Európában jóval inkább, mint Észak- és Nyugat-Európában, és hogy jelentőségük korunkban fokozatosan csökken. A szakembereket éppen ezért lepte meg, amikor az 1950-es években erős és kiterjedt rokonsági rendszerre bukkantak London egyik munkásnegyedében. Az angol szociológusok és történészek máig nem tudtak megegyezni, hogy a rokoni kötelékek a múltban gyengék, vagy éppen ellenkezőleg, szorosak és szerteágazóak voltak-e.

A másik probléma a belső vándorlás. Az európai falusi közösségekről kialakított hagyományos felfogás, mely szerint a parasztok egy helyen élték le életüket, a falu nagyrészt atyafiakból állt, s a rokoni érintkezés gyakori és állandó volt, megdőlt. Ha a városok vonzerejét nem is vesszük figyelembe, kisebb távolságokon belül oly nagy volt a mozgás, hogy a fentebbi hipotézis nem tartható. A 17. századi Angliában és a 18. századi Franciaországban a falusi lakosság fele-kétharmada cserélődött ki kb. minden tizenkét évben! Ha a születéseket és halálozásokat is beleszámítjuk, az arány 25–40%-ra csökken, de még így is meglehetősen magas ahhoz, hogy lássuk, korántsem (egyedül) a rokonság uralta a személyes kapcsolatok körét. A népeségmozgással magyarázható, hogy az angol plébániai feljegyzésekben a lakosok neve kb. százévente teljes egészében megváltozik. A mobilitás különösen a 19. századra jellemző: a már említett londoni külvárosban, Bethnal Greenben olyan fokot ért el 1850 és 1890 között, hogy a száz évvel később megfigyelt erős rokoni kapcsolat akkor egyszerűen nem létezhetett. Ez arra – a több helyütt kimutatott – jelenségre világít rá, hogy a rokonság a 20. századi proletariátus életében igen fontos szerepet játszik. Okát a hagyományos paraszti múlt továbbélésében és a munkásság viszonylagos immobilitásában vélük felfedezni.

A vándorlás nem szünteti meg, de módosítja a rokonok közti viszonyt. Minél könnyebb a helyváltoztatás, jobb a közlekedés, magasabb az alfabetizáció foka, elterjedtebb a telefon, a távolság annál kevésbé érinti hátrányosan a rokonokat. Kapcsolatuk ezért ma elméletileg sűrűbb lehet, mint a múltban.

A rokonság kutatási területe tehát nem korlátozható egy-egy falusi vagy városi közösségre. Hagyományos módszerekkel azonban alig tárható fel az egyént körülvevő rokoni kapcsolatok hálózata. A történészek mindig is tisztában voltak azzal, hogy a rokonok mekkora súlyt nyomtak a hatalmasok és a gazdagok életében, amikor a hatalom és vagyon megszerzéséről és megtartásáról volt szó; s hogy a szegényeket és elnyomottakat is a rokonság nehézségi creje tartotta meg alacsony és alávetett helyzetükben. Az egyén vagy egy kisebb csoport egész atyafiságát próbálta feltérképezni Le Roy Ladurie montailou-i családok, Alan MacFarlane pedig egy 17. századi essexi lelkész, Ralph Josselin esetében. A 60-as években angol szociológusok megvalósították azt, amiről a történész csak álmodik: különböző személyeket – de leginkább nőket, mert ők jobban megtartják a rokonságot – kértek fel, sorolják el valamennyi rokonukat. E kutatás során derült fény arra az érdekes jelenségre, hogy az emberek – akik természetesen sok rokonukról, nemegyszer szándékosan, megfedkeznek – képzelt atyafiakat találnak ki maguknak, főleg idősebb korukban, amikor nagyon érzik bizonyos rokonok, többnyire leányok és menyek hiányát. Ám ha ez így van, ha a rokonság valóban csak képzelőerő kérdése, mennyire bízhatunk a kérdőívek számadataiban?

A számok a valóság „égi” – a szociológus nyelvéen szólva „átlag” – másai. Ez vonatkozik a szerző saját kutatására is, amelyben négy különböző demográfiai rendszert vizsgált: 1. a római birodalmat, 2. a hagyományos Angliát „kedvezőtlen rendszerben” (1660–1710 között, amikor a népességszaporulat a legalacsonyabb, a házassági kor a legmagasabb, a nem házások száma és a halálozási arány a legnagyobb volt), illetve „kedvező rendszerben” (1780–1810 között, vagyis az ipari forradalom és a népesség nagyarányú növekedésének kezdetén, amikor a tendencia épp fordított volt: magas népszaporulat, alacsony halálozás, korai és sok házasságkötés), 3. a mai Angliát és 4. az „egyke” Kínáját (ez tehát nem teljesen szűz demográfiai kimutatásokon, hanem a jelenlegi népességszabályozás feltételein alapszik). Az eredményeket táblázatok szemléltetik.

A rokonok száma a demográfiai változásoktól függ, időben és térben változik. Az időbeli változásokat pontosan nem lehet meghatározni. A népszaporulat, termékenység szempontjából a házassalandók – különösen a nők – átlagéletkora és a nem házások aránya jelentős. Világtendencia a rokonság, főként az oldalági rokonok számbeli csökkenése. Ezt ellensúlyozza az átlagéletkor határának kitolódása, amivel összefüggésben két jelenség figyelhető meg: növekszik a távolság a generációk között, ugyanakkor több generáció (nagy- és dédszülők, unokák, dédunokák) él egymás mellett.

Ami a felmenőket illeti, az ókori Rómában egy személy csak igen ritka esetben ismerhette nagy-szüleit. Csak 2% volt a valószínűsége annak, hogy 11 éves korában apai nagyapja még életben legyen.

Az apai nagyapák száma a „kedvezőtlen” korszakban megduplázódott Angliában, „kedvező” időben pedig az újszülöttek 1 : 2 arányú esélye volt arra, hogy ismerje apai nagyapját, bár 11 éves korára ennek valószínűsége 23%-ra esett, éles ellentétben a mai ipari társadalmakkal, ahol születéskor 90%, 22 éves korban 50%. A nagybácsik és nagynénik száma magasabb volt a múltban. De több volt az árva is: az ókorban az emberek 1/3-a vesztette el apját 11, 2/3-a 22 éves korára, míg ma kevesebb, mint 10%. Ezek az adatok az öröklés, az öröklés formái, a földbirtok és a családi függés rendszerének tanulmányozását egészíthetik ki. John Habakkuk „strict settlement”-elmélete, miszerint apa és fiú kölcsönösen szerződést írtak alá a fiú lakodalmán, meginog, amikor látjuk, hogy az apák nagy része nem érte meg elsőszülöttjének menyegzőjét.

Az oldalági rokonok között minden korban az unokatestvérek emelkednek ki nagy számukkal. 1800-ban – amikor a regényíró nő Jane Austen 25 éves volt – egy fiatal nőre kétszer annyi unokatestvér jutott, mint pár évtizeddel ezelőtt: átlag 30; Madame de Sévigné idejében, 1650 körül egy francia hölgyre csak 14. Az unokatestvérek szerepe nemcsak házassági, hanem üzleti és politikai megfontolásokból is igen fontos, melyet szintén rokonok, méghozzá nagybácsik, de többnyire unokatestvérek tartottak a kezükben. Ma ugyanez a helyzet a politikai pártokban, titkos társaságokban és a pénzvilágban. Hajlott korban nagy szükség van segítőképz oldalági rokonokra. Minket, akiknek kevesebb testvérünk és unokatestvérünk van, a várható hosszabb életkor „kárpótol” ezért. Ezzel szemben a kínai „egyke” következményei katasztrófálisak lennének.

A 20–21. századot a szülők számának csökkenése jellemzi. Kisebb a lemenő rokonság száma: kevesebb a gyermek, unokaöcs, unokahúg és unoka. Mégis, az egyenesági együttélés valószínűsége nő az oldalági rokonság kárára: a hosszabb átlagéletkor miatt több generáció ismeri meg egymást. Ez minden bizonnyal kihathat a társadalmi összetartásra is.

Pusztán számokkal nem lehet érzékeltetni az atyafiságot. De ez a kutatás – melynek még csak az elején tartunk – nemcsak új eszköze, új forrása is a változó társadalmi struktúrák vizsgálatának.

(*Annales*, 1988. január-február, pp. 5–24)

S. M.

STEFAN KARNER-INGRID KUBIN-MICHAEL STEINER

MENNYIRE VOLT REÁLIS „MITTELEUROPA”?

Miként a világereskedelem, s az egyes európai országok adatai is mutatják, az első világháború utáni években a külkereskedelmi kapcsolatok a mélypontra süllyedtek. Az európai államok 1922-ben még 15–20%-kal kisebb külkereskedelmi forgalmat bonyolítottak le, mint az utolsó békeévben. Csak az Egyesült Államok tudta – gazdasági fejlődését a világpiacon realizálva – forgalmát mintegy egyharmaddal növelni e két időpont között. A külkereskedelmi kapcsolatok a nemzetközi pénzügyi rendszer lassú stabilizálódásával párhuzamosan fejlődtek, s 1929-ben elérték csúcspontjukat, majd a világgazdasági válság következtében újra drasztikusan visszaestek.

A Monarchia utódállamai is hasonló fejlődésen mentek keresztül. Amikor a következőkben azt vizsgáljuk, hogy a gazdasági összefonódás miként alakult Európán belül a nagy politikai változások után, akkor a Habsburg-birodalom egykori területe különös figyelmet érdemel. Fontos kérdés, hogy a birodalom egységének megszűnte a gazdaság folyamataiban hogyan tükröződött vissza.

A térségben rendkívül erősen jelentkezett a politikai szétforgácsolódás, amely többek között a hátrétegekben, a magyar–csehszlovák, illetve a magyar–román fegyveres konfliktusokban, a Kisantant létrejöttében manifesztálódott. Az utódállamok a külkereskedelempolitikát fontos gazdaságpolitikai eszközként tekintették. Védővámokat, támogatásokat alkalmaztak, s a háborút követően az egykori antant országok is megpróbálták gátolni az utódállamok gazdasági közeledését.

A kedvezőtlen politikai feltételek a dunai országok egymás közötti kereskedelmének erős visszaeséséhez vezettek. A közép- és délkelet-európai országok 1929-ben árucseréjüknek lényegesen kisebb hányadát bonyolították le egymás között, mint a világháború előtt – akkor még jórészt a közös birodalom belül.

A vizsgálatban huszonhat ország szerepel: a legfontosabb európai államok, s fő tengerentúli kereskedelmi partnereik. (Románia, Bulgária és Portugália esetében hiányoznak az adatok.) A legjobb összehasonlítási időpontnak 1928 kínálkozik, mert a háború hatásai már kevésbé, a világgazdasági válság következményei pedig még nem érződtek.

A külkereskedelmi összefonódottságot a forgalom különböző nagyságának figyelmen kívül hagyásával analizáljuk, hiszen máskülönb a nagy gazdasági hatalmak külkereskedelmük volumene miatt automatikusan erősen integrálnak tünnének. (Ez az absztrakció azt is jelenti, hogy a forgalom volume által meghatározott függőséget elhanyagoljuk.) Ezt úgy érzük el, hogy A ország B országba irányuló exportjának arányát osztjuk az összes többi ország B országba irányuló exportarányainak átlagával. Ha egynél nagyobb kereskedelmi intenzitást kapunk, az átlagon felüli exportarányt jelöl. Összefonódottságot tehát olyan kapcsolatot értünk, amely az abszolút külkereskedelmi forgalmon túlmutató, sajátos preferenciát jelent.

Az ilyen módon kialakított mutatók világos struktúrát jeleznek. A tengerentúli térség elválnak a többi országtól, s az északi (Dánia, Norvégia, Svédország), de különösképpen a dunai államok erősen összefonódott csoportot képeznek. A Kína és Japán közötti kapcsolattól eltekintve, az egymással legszorosabban összefonódott országok: Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Jugoszlávia. Az előzőek szerint képzett mutatójuk (5,37) messze meghaladja a következő négyes csoportét (Kína, Japán, Kanada, USA – 2,76). Erősen összefonódott régiót alkot még Skandinávia három említett országa (4,0). Végül egy nyugat-európai csoport is kijelölhető (Belgium, Hollandia, Franciaország, Spanyolország – 2,58).

A közép- és délkelet-európai integrációs térségben kulcsszerepe volt Ausztriának, Csehszlovákiának és Magyarországnak. Területük egészében az egykori Monarchiában feküdt, ami már önmagában is fontos alapja volt az együttműködésüknek. Másrészt Magyarország számára a mezőgazdasági termékek értékesítése, míg a másik két állam szempontjából az ipari árucseré miatt volt fontos az együttműködés. Természetesen az egyéb, például kulturális aspektusok is figyelmet érdemelnek. A technikában, tudományban is összetartó erejük voltak a közös tradíciók.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a dunai térség – hasonlóan Skandináviához és a csendes-óceáni régióhoz – elsőrangúan integrált gazdasági terület volt. Mitteleuropa tehát – ilyen értelemben – realitás volt a két világháború között. A dunai monarchia egykori területén kialakult államok sem Németországhoz, sem Franciaországhoz nem kapcsolódtak a szokásosnál nagyobb preferenciával, bár Németország volumenszerűen a legnagyobb kereskedelmi partnerük volt. A történelmileg kialakult (gazdasági) struktúrák túlélnek a politikai töresek. A kereskedelem megakadályozására törekvő kísérletek ellenére már rövid idő után ismét kialakulnak a régi gazdasági kapcsolatok.

(Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1987. Heft 2. 153–185.)

T. B.

KATY FLETCHER

A MODERN AMERIKAI KÉMREGÉNY SZÜLETÉSE

Katy Fletcher, aki egyetemi disszertációját az angol és amerikai kémregényről írta, jelen cikkében vázlatos áttekintést ad az amerikai kémregény 1945 utáni pályafutásáról, különös tekintettel a legutóbbi évtizedben bekövetkezett – elsősorban tartalmi – változásokra. Ezek fő okait a szerző a következő tényezőkben látja: 1) a Szovjetunió és az Egyesült Államok kapcsolatában bekövetkezett enyhülés éreztette hatását a kémregényekben is. Egyrészt eltűntek a sematikus szereplők, ahol az ellenség mindig gonosz, kegyetlen, sőtét jellemű gazemberekből állt, míg a „mieink” modern Grál-lovagokként tűntek fel, rendfihetetlenül harcolva a „szabadságért”; újabban a műfaj magasszintű művelői arra töreksznek, hogy alakjaik és cselekmény olyannyira valóságghú legyen, amennyire csak lehet. Ezzel kapcsolatban 2) megváltoztak a helyszínek és a történetek is. Egyre több regény viszi el olvasóit az ún. harmadik világba, Afrika és Ázsia különböző országaiba, és a témák egyre inkább „maiak” lesznek: repülőgépellérfítés, terrorizmus vezet a listát abból a szempontból. Végül 3) valódi eseményeket, valódi szereplőkkel dolgoznak fel előszeretettel a szerzők, s mindezt annál inkább megtehetik, mert a műfaj bestsellerírói

között számosan vannak olyanok, akiknek elsőkézből származó információik vannak bizonyos eseményekről, emberekről, módszerekről – mivel a CIA munkatársai voltak. A tanulmányíró kiemeli közülük William F. Buckleyt és Charles McCarryt, de idézi David Atlee Phillipset, aki maga is kémregényíró, és aki egy 1984-es tanulmányában (*Amerikai kémregényírók*) további szerzőket említ meg – John Stockwellt, Frank Szeppet, és Victor Marchettit – akik ugyancsak dolgoztak az amerikai hírszerzésnek életük egy szakaszában.

A modern amerikai kémregény kezdetei a 60-as évekig nyúlnak vissza, a hidegháborús korszak második feléig. E. Howard Hunt – talán mondani sem kellene, hogy ugyancsak ex-CIA tag – több regényében szerepelteti Peter Wardot, a rettenthetetlen titkosszolgálati ügynököt, aki több vonásában is erősen hasonlít a műfaj egyik klasszikus alakjához, az Ian Fleming teremtette James Bondhoz. A cselekmények alaptónusa is hasonló: a „jó” (nyugati polgári demokráciák) és a „rossz” (szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió) közötti küzdelem, az előbbi győzelmével. (Zárójelben meg lehet jegyezni, hogy a James Bond-regények annyira túlélték magukat, hogy manapság már inkább a róluk készült paródiák miatt emlegetik őket.) Az időszak regényeiben – általában – a *status quo*-t védik a forradalmi változások ellen, azaz nyilvánvalóan konzervatív nézeteket sugalmaznak. A konzervatív világkép mellett még egy fontos jellemzőjük van, amely veszélyessé is válhat potenciálisan: egy olyan hamis világképet közvetítenek (emlékezzünk csak a jelenlegi amerikai elnök egy pár évvel ezelőtt tett nyilatkozatára, melyben Ronald Reagan a Szovjetuniót a „gonosz birodalmának” nevezte), amely hamis reakciókat válthat ki emberekből, csoportokból, sőt talán népekből is a *valódi* világ által felvetett *valódi* kérdésekre. Tükröznek és ugyanakkor megerősítenek általánosan – főleg a tudatlanságból és a tájékozatlanságból táplálkozó – elfogadott tévhiteket és előítéleteket: mint George Kennan írta a *New Yorker*-ben: a műfaj feltehetően hozzájárult az amerikaiak a Szovjetunióval szemben érzett paranoiájához.

A helyzet az 1970-es évek második felétől lassan megváltozott. A változás lényege abban látható, hogy az egyoldalú megközelítés egy árnyaltabbnak adta át a helyét és ugyanakkor jótolú frók – a már említett Buckley, McCarry kivül a W. T. Tyler néven író S. J. Hamrick – a műfaj presztízsét is magasabbra emelték. Az egyre több és több információhoz hozzájutó olvasók egyre kevésbé voltak „vevők” a primitív történetekre és szereplőkre: az igényeiket magasabb színvonalon lehetett már csak kielégíteni. W. F. Buckley *Who's On First* c. regényében megjelenik a volt CIA-főnök Allen Dulles és Dean Acheson volt külügyminiszter is; *Marco Polo, If You Can* c. művében Gary Powers kémrepüléséről kaphatunk részletes leírást, és mások is, pl. Howard Hunt, ugyancsak megtörtént esetet vesz története alapjául (*The Gaza Intercept*). Ez utóbbi regény a terrorizmussal foglalkozik, és bár sem Hunt, sem mások, akik ebben a műfajban erről a témáról írnak Amerikában (McCarry, Paul Henissart stb.) nem a terroristák oldalán állnak, de azok nézeteinek ismertetésével – közvetetten – hozzájárulnak ahhoz, hogy az olvasó megismerje a „másik oldalt” is, azokat a kérdéseket és nehézségeket, amelyekkel ellenfeleinek szembe kell néznie. Így sokszor elmosódik a korábban egyértelműen meghúzott vonal a „jó” és a „rossz” között, a CIA-ügynökök már nem makulátlan jellemű lovagok, és – még továbbmenve a logikai úton – alapvető politikai dogmákat is megkérdőjeleznek így az frók, vagy legalábbis kételyeket támasztanak az olvasóban az addig vakon elfogadott és tabuként tisztelt elvekben.

Természetesen azért a modern amerikai kémregény is alapvetően azt a funkciót tölti be, amelyet elődje az 1950-es, 1960-as években, azaz a nyugati életforma felsőbbrendűségét hirdeti, csak teszi mindent kifinomultabb formában. Az „üzenet” sokszor így is elég közvetlen, azonnali „fogyasztásra” szánt: a már többször említett Buckley, aki regényeinek hősét, Blackford Oakes-t, időnként önéletrajzi vonásokkal is felruhazza, a *détente*-ot aberrációnak tartja a szovjet–amerikai kapcsolatok történetében, és ezért cselekményeinek időpontját inkább az 1950-es, 1960-as évekből választja. Másrésztől viszont újabb változások várhatók a műfaj közeli jövőjében: a technológiai/műszaki kémkedés és az ezzel kapcsolatos történetek egyre nagyobb szerepet kapnak, amint a politikai–katonai konfrontációt is – remélhetőleg – békésebb verseny váltja fel a világ két legerősebb hatalma között.

(*Journal of Contemporary History*, Vol. 22, No. 2 (April 1987), pp. 319–331)

M. T.

DAVID CANNADINE

BRIT TÖRTÉNELEM. MÚLT, JELEN – JÖVŐ?

A brit történetírás „whig aranykorának” leáldoztával az intellektuális féltékenység és antikvárius pedantéria kora köszöntött be. A professzionalista, politikus-gentleman történészeket még az a vágy fűtötte, hogy a történetírást a természettudományok egzaktságának szintjére emeljék, s ekképpen lombikjában ne csak a múlt haladó, előremutató áramlatai csapódjanak ki ragyogó színpárlatban, hanem a jövő képe is előre meghatározhatóan ott buzogjon.

A ma történésze szkeptikus a nagy ívet átfogó történelmi szintézisekkel szemben, az általánosítások csapdájától retteg; alkotó eredetiséggel pedig a legkevésbé sem válóható. Visszautasítja, hogy következtetéseket vonjon le, vagy hogy kérdéseket kíváltó, provokatív gondolatokat juttasson kifejezésre. Hugh Trevor-Roper szerint „az a haszontalan történelem, amely nem hívja ki a jelent, nem több pusztá régiségbúvárlásnál”.

1945–1980 között új virágkorát élte a világszerte keresett cikkeket előállító és a piacon kétségkívül első helyen lévő brit történetírás; önfenntartó, ám ugyanakkor önromboló nagyipar volt. A siker létejtűtében és az expanzív termelésben nagy szerepe volt a jóléti állam és a dúskáló társadalom meghirdetésének és létrejöttének a hatvanas években. A gombamód szaporodó vöröstéglás egyetemeken számtalan történelmi tanszéken oktatott és nevelődött az új módszerekre, új témákra, új megközelítésekre fogékony történészgeneráció.

Ma már egyre kevesebb tudós kapható arra, hogy bátran beszéljen arról, mi a történelem, mi a történetírás – vagy legalábbis milyennek kellene lennie; és még ritkább az olyan, akit meg is hallgatnának. Fejlődésükben megakasztott tudományágak nem termelnek ki nagy tudósokat; nagy történészek nem teremnek az egyetemek kapuzására idején; nagy művek nem születnek munkanélküli segélyből. A kor-szellem sem kedvez a történelemnek, amikor a véletlenszerűt és az előreláthatatlant tartják az események legfőbb okának. Dicstelen időköt élünk – dicstelen történelmet írunk. A „nagy öregek”, mint R. G. Elton, viszolyogva szemlélik a társadalom- és gazdaságtörténet vad burjánzását és bizalmatlanok a harmadik világ történelme iránt tanúsított, nem túlságosan meggyőző lelkesedéssel szemben: „több királyt és királynőt, és kevesebbet az etnikai entitások és a nők nemlétező történetéből”!

Korunk historikusai éppoly jelenközpontú történelmet írnak, mint a régi jó idők krónikásai, akiket nap mint nap oly hevesen támadnak ezért a bűnükért. A különbség csupán annyi, hogy a mai történész a keserű kiábrándultság, nem pedig az aktív részvétel kapcsolatában kötődik korához. Nem kötelezi el magát a jelennek, hacsak annyiban nem, amennyiben menekül tőle. Ám Orwell megállapítása minden történész számára fenyegetően figyelmeztető: „aki ura a múltnak, ura a jelennek: aki ura a jelennek, ura a múltnak”.

(Past & Present, 1987 augusztus)

S. M.

ADRIAN WILSON–T. G. ASPHLANT

WHIG TÖRTÉNELEM – JELENKÖZPONTÚ TÖRTÉNELEM

A „whig történelem” kifejezéssel Herbert Butterfield 1931-ben megjelent könyve óta él a történetkritika, Elítélő értelme nyilvánvaló: ugyan melyik historikus vállalná magára, hogy a jelen katedrájáról utólag szolgáltatasson igazságot a győztes elit nevében vagy ahelyett? Az Annales-iskola neveltjei, vagy a „was ist eigentlich gewesen” történészei számára „whignak” lenni egyértelmű visszaesés az egyéni szimpátiáktól fűtött erkölcsi felháborodás és pártos értékítélet történetírásának szintjére.

A szerzők nem pusztán a tory metodista Butterfieldnek a történelem whig interpretációjáról frott bírálatát próbálták meg árnyaltabbá tenni, vagy ízekre szedni, hanem az általa felvetett jóval általánosabb történetfilozófiai problémát, a mindenkori történetírás jelenközpontúságát – vagyis anakronizmusát

– tették vizsgálódásuk tárgyává. Célkitűzésük annál indokoltabb, hiszen, mint megállapítják, a történészek nemigen hajlanak arra, hogy tudományuk természetén töprengjenek, holott elméleti arzenálra szükségük van.

A 19. század közepi whig történetírás a jelenhez elítélhetetlen szálakkal kötődő historiográfia egyik specifikus változata. A szabadság fokozatos és egyre szélesebb körű elterjedését, a parlamentáris kormányzást, a vallási türelmet emeli ki és rajtuk keresztül vizsgálja és érti meg a reformációt követő európai történelem fejlődését. Butterfield szerint „ez a történeti interferencia non plus ultrája és egyben definíciója: a történetírás legnagyobb bűneit mindig a félszemmel a jelenre figyelők követték el”. Ám mindannyiszor „whig megtévesztés” vezet az orrunknál fogva, amikor a győztes fél írja vagy íratja át a történelmet. Az effajta történetbúvárlás a múltról kizárólag mint a jelen előfutáráról hajlandó tudomást venni, hogy pályája azután dicsőségesen íveljen a jelen ünneplésébe és azt ekképpen „tudományosan” is legitimizálja. A múlt századi angol történész protestáns haladó eszméket valló, felsőosztálybeli whig gentleman volt. A hasonló környezetből induló Butterfield pálfordulását a cambridge-i folklór egyszerűen mint a trevelyánus történetírás elleni támadást intézi el, holott a brit liberalizmus háború utáni váltsága, Butterfield hite az isteni gondviselésben és a marxizmussal való kapcsolata jóval bonyolultabbá teszi a képletet. A történetet olyan részletesen kell elmesélni, ahogyan csak lehet, tartotta Butterfield; a tényeket legapróbb részletekig fel kell tárni, s így azok – teoretikusan – önmaguktól állnak össze tökéletes egészzé: önmagukat magyarázzák. Bizonyos kapcsolódásokat persze a történésznek kell észrevennie, de ez mindig veszélyes. A rossz (whig) és a jó történetírás között az a legnagyobb különbség, hogy a whig történetíró illegitim vezérelveket használva épít hidat a factumok közé. A tényfeltárás „tágas induktívizmusa” nemcsak az efféle áthidalást, de mindennemű szelekciót is kizár. A történésznek „meg kell merülnie a múltban”, szoros kapcsolatba kell kerülnie a tényleges nyilvánvalóval, és így reprodukálnia azt. Az elmélet szerint a múlt érett gyümölcsként ring a tények fáján arra várva, hogy történészek ölébe hulljon és ha a valamelyes történeti érzékkel is bíró történész leás a gyökerekig, a dolgok valódi természetükben tárulnak fel előtte. A történeti érzék vagy belátás „múltbeli divináció”.

A whig történetírás kritikája negatív tanulmány: megmondja, hogy a történetírásnak milyennek nem szabad lennie, de a történelem ideális megírása – megírhatósága felé vezető utat nem cövekeki ki. Leginkább újfajta érzékenységet követel a múlt iránt: a múltat a múlt kedvéért kell tanulmányozni, és azt kell feltárni, amiben más, ami megkülönbözteti a jelentől.

Butterfield alig ismeri el a történész aktív szerepét a történetírás folyamatában és nem vet számot azzal, hogy a tények összegyűjtése nem azonos jelentésük megértésével. A történetírónak szelektálnia kell a történelmi tények teljességéből; a mű sikere a helyes választástól függ. A választás azonban mindig jelenidejű. A történész a jelenben él és a múltat tanulmányozza. A történelmet írni annyit tesz, mint a történetet értelmezni: feltevésekkel, különböző szempontokból felmerülő kérdésekkel közelít anyagához a szakember, és a múlt formálódó „válaszát” a jelen kifejezéseivel adja vissza. A történelem – akarva-akaratlan – a jelenben gyökerezik; jogos tehát a pejoratív értelmű „whig történetírás” helyett „jelenközpontú” történetírásról beszélni.

A „whig” történetírás azt példázta, hogy a történész számára tökéletesen lehetséges inadekvát kategóriákkal, anakronisztikus kérdésfelvetésekkel és várakozásokkal vizsgálni a múltat, és tovatűnt korokról minden ízében hamis képet festenie. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy ugyanúgy lehetséges lenne egy hipotézisektől és kérdésektől mentes „tisztá múlt” forrásvidékeire menekülnie. A történész látványosan problémátlan munkája – olvasás, jegyzetelés, értelmezés – valójában alapvető ismeretelméleti nehézségeket vet fel a kései értelmező és a letűnt társadalom közötti kapcsolatot illetően, amelyből forrásai származnak. A múlt öröksége önmagában még nem „forrás” és a legkevésbé sem „evidencia”. A hagyaték korról korra változva válik forrássá egyes generációk számára, evidenciává pedig a történész érvrendszerébe illesztve érik. A forrás és a nyilvánvaló tény a történész alkotása; de a kategóriarendszerek, amelyekben létrejöttek és amelyek alakították őket, nem azonosak a történész kategóriáival. A kérdés és a forrás között szakadék tátong. Út köztük gyakran a félreértés és félremagyarázás hajlékony palólóján vezet. Ráadásul a történész csak ritkán használja a forrást eredeti rendeltetésének megfelelően: úgy bánik velük, hogy arról készítői nem is álmodhattak: rendőrségi jelentéseket vizsgál a forradalmi tömegek indítékainak és társadalmi helyzetének meghatározására, plébániai anyakönyveket annak megállapítására, átlagosan hány éves korukban kötöttek házasságot a fiatalok stb. A történész tevékenysége tehát nemcsak teljesen független, hanem szisztematikusan ellentétes viszonyban is áll a múltban zajlott – „for-

rásképző" – tevékenységekkel. A historikust helyzete Prokrusztész szerepébe kényszeríti és vezeti óhatatlanul félreértésekhez. Ám történeti kutatás pontosan és csakis ezekből a félreértésekből fakadhat.

A kutatás kezdeti kategóriáit emellett az egyén személyes kategóriái is befolyásolják. Ahogy két szemlélő számára egyazon tárgy más és más színben tűnik fel, éppúgy két történész sem látja soha teljesen egyformán ugyanazt a forrást. Tudásuk szerzett és konstruált.

A „jelenközpontú történelem” fogalma, bár ismeretelméletileg nem hoz többet a „whig történetírásnál”, a kifejezésről lehántva annak parochializmusát, a tudományág leglényegére, finom szerkezetére tapint rá, ezért a szerző szerint indokolt bevezetése a történetfilozófia kategóriái közé.

(The Historical Journal, vol. 31. 1. 1988. március, 6–26. old.)

S. M.

SZ. L. TYIHVINSZKIJ

NAPJAINK KÜLFÖLDI TÖRTÉNETÍRÁSA SZUN JAT-SZENRŐL

A kiemelkedő kínai forradalmár munkásságának vizsgálata nemzetközileg is komoly hagyományokkal rendelkezik. A szerző az elmúlt évtizedben megjelent néhány – de az alapvető tendenciákat tükröző – munka alapján foglalta össze mondanivalóját. Kiemelten azzal a problémával foglalkozik cikkében, hogyan ábrázolja a mai polgári történetírás Szun Jat-szen és a kínai kommunisták, illetve a Szovjetunió kapcsolatát. Elsőként C. Wilbur (N. Y., 1976.) monográfiáját elemzi, amely kiábrándult, csalódott (frustrated) hazafiként értelmezi a kínai forradalmi mozgalom atyját. Anomáliának tekinti Szun együttműködését a kommunistákkal és a szovjetekkel, ugyanakkor reálisan látatja, hogy ezt a kínai forradalmár kezdeményezte. Wilbur gazdag eredeti forrásanyag feldolgozásával (taivani, amerikai, angol, francia levéltárak fondjai) és a kérdés nemzetközi szakirodalmának alapos ismeretében készítette el művét. A gazdag argumentációs bázis eredményezte Tyihvinszkij szerint a monográfia tárgyszerűségét, ez adja komoly értékét, ugyanakkor a szerző politikai szándékai egyes kérdések torz értelmezéséhez vezetnek. Olyan adalékokat ragad ki a szovjet szerző Wilbur művéből, amelyek Szun és a szovjet vezetés kapcsolatának árnyoldalait látatják.

Szovjet és komintern aktivisták véleményét idézi, akik közönséges militaristának tekintették Szun Jat-szent. Kiemeli, hogy a kínai vezető 1920-ban kitért Lenin meghívása elől. Hivatkozik Wilbur Csen Tu-hszinnak, a Kínai Kommunista Párt első főtitkárának – akit a szovjet szerző renegátként interpretál! – 1927-ből származó kijelentésére, miszerint a szovjetek pénzzel vásárolták meg Szun együttműködését, aki a támogatást aztán a Kuomintang megerősítésére – s nem az eredeti célokra – fordította. Wilbur könyvének, de általában a polgári munkáknak visszatérő motívuma, hogy kontinuosnak értékelik a cári Oroszország és a Szovjetunió Kína-politikáját, illetve a szovjetek világforradalmi és hatalmi törekvéseinek taktikai eszközeként értelmezik a szovjet–kínai kapcsolatokat.

Összetettebb, árnyaltabb képet mutat az a tanulmánykötet, amelyet NSZK történészek (G. K. Kinderman müncheni professzor) kezdeményeztek, de amelyben német kutatók mellett a már említett amerikai Wilbur, továbbá taivani, osztrák és izraeli szakemberek is publikálták kutatási eredményeiket. (Sun Yatsen: München–Wien, 1982.) Kinderman tanulmányából azt emeli ki a szovjet szerző, hogy Szun elvi és politikai megfontolások, a kínai forradalom érdekei alapján törekedett őszinte együttműködésre a Szovjetunióval, a kommunistákkal. A kolonializmus elleni nemzetközi összefogás, az el nem kötelezettségi politika előfutáraként értékelte a kötet szerkesztője a kínai forradalmárt. Vannak természetesen a gyűjteményben olyan tanulmányok, amelyek a szovjet befolyás aspektusát emelik ki, továbbá bírálják Szun Jat-szent, mert saját alapelve (a három népi elv alkotórészét képező progresszív nacionalizmus) ellenére a külső befolyást erősítette, amikor elfogadta a Szovjetunió segítségét, megtúrta a Komintern tanácsadók működését.

Általánosan jellemző vonásnak tartja Tyihvinszkij a polgári szerzőknél az aktualizálást. (Nyugati munkák a szovjet kutatók Szun iránti élénk érdeklődését hasonlóan interpretálják) H. Z. Schiffrin izraeli történész pl. azt bizonygatja, hogy Szun eredendően a japán és amerikai orientáció híve volt, de egyrészt ezen országok vezetőinek szűklátókörű, imperialisztikus politikája miatt, másrészt taktikai meg-

fontolásokból kereste a kapcsolatokat a Szovjetunióval, minden eszmei, politikai hasonulás nélkül. Sőt, Schiffrin szerint az önerőre támaszkodó, ugrásszerű kínai modernizáció atyja is Szun Jat-szen volt. A konzervensen antiimperialista, lenini hatásokat tükröző frazeológiát csak taktikai megfontolásokból alkalmazta, s a kommunistákkal is a szovjet nyomás miatt működött együtt, kényszerűségből.

A francia kutatók Szun Jat-szennel foglalkozó munkáit szerzőnk szerint nagyobb objektivitás jellemzi, már csak azért is, mert gazdaságpolitikai, gazdaságtörténeti aspektusból foglalkoznak a kérdéssel. (L. Bianco, M.-C. Bergere, stb.) Bianco Szun pragmatizmusát hangsúlyozza. Kína naggyá tétele volt a fő célja, s politikai lépéseit ennek rendelte alá. Utópisztikusan túlbecsülte pl. a vasútépítés jelentőségét a modernizációban. Ugyanakkor reális volt az a felismerése, hogy a cél eléréséhez elengedhetetlen Kína egysége. 1923-tól a szovjet-kínai kapcsolatok megélénkülése, a kommunistákkal létrehozott egységfront ilyen irányú lépés volt, a Kuomintangot ez nagy politikai erővé tette. A francia kutató szerint a bolsevikok tapasztalatai iránt is praktikus és nem elvi okok miatt érdeklődött.

A cikk befejező része a mai kínai értékelések összefoglalását nyújtja. Feltehetően nyelvi okok miatt nem műveket értékel, hanem világnyelveken is megjelenő elméleti, politikai orgánumok (Hunci, Zsenmin Zsipao) alapján ismerteti a kínai kutatók eredményeit, álláspontját. A kínai párt III. kongresszusának (1923), a Kuomintang I. összkínai, az egységfrontot elfogadó kongresszusának (1924) és Szun halála (1923. márc. 12.) 60. évfordulójának az alkalmából rendeztek tudományos tanácskozásokat. 1984-ben Szun Jat-szen életét és munkásságát kutató társaság alakult, amely minden kínai kutatót (tj. v. a diaszpórában élőket is) tömörít. Az 1985-ös konferencián kínai szakemberek mellett japán, NSZK- és NDK-beli kutatók is részt vettek. A hivatalos Kína Szun örökösének tekinti magát.

A III. pártkongresszus jelentőségét a Kuomintanggal való együttműködés szükségességének felismerésében jelölik meg. Szun Jat-szent Kína ma is aktuális egységének kovácsolójaként értékelik. Az 1924-es Kuomintang kongresszuson – az egységfront jegyében – új értelmezést kapott Szun három népi elve, s megfogalmazódott a három politikai elv együttműködés a Szovjetunióval, a kommunistákkal, illetve a munkás-paraszt szövetség. Úgy értékelnek, hogy a Kuomintang az egységfront, a kommunistákkal való együttműködés révén lett komoly politikai erő. Az első (1924) egységfront hozta létre a forradalom győzelmének zálogát, a hadsereget (Északi hadjárat), szorította háttérbe a reakciós, militarista elemeket, a második egységfront (1937) segítségével űzték ki a japánokat, s időszerte a harmadik egységfront, Kína teljes egyesítése, aminek Szun a történelmi szimbóluma. Az 1924 alkalmából rendezett szimpóziumon előadások hangzottak el Szun Jat-szen munkásságáról, Li Ta-csaoról, a kínai marxizmus atyjáról, Szun Cin-lin tevékenységéről, Mao Ce-tung nézeteinek fejlődéséről, a szovjet segítséggel alapított vampusi katonai akadémiáról. A szerző nehézményezi, hogy szinte említés sem történt a Szovjetunió, a Komintern segítségével. Igaz, az 1984 novemberében rendezett tanácskozáson (Zsenmin Zsipao, 1985. febr. 1.) már beszéltek arról, hogy Lenin nagy gondot fordított a kínai forradalom fejlődésére. Az is kitűnik a cikk befejező részéből, hogy a kínai kutatók is sokrétűen, teljességre törekedve vizsgálják az előfutárnak tekintett forradalmár életét és munkásságát.

(Voproszi isztorii, 1985. 11. szán 36–49. l.)

M.

A folyóiratszemlét összeállították: Magyarics Tamás (Ma. T.), Menyhárt Lajos (M.), Molnár Tamás (M. T.), Sággy Marianne (S. M.) és Tomka Béla (T. B.)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Дьердь Дьерффи*: Истоки венгеро-славянских контактов — *Пал Энгел*: Проблемы истории денег в XIV в. — СООБЩЕНИЯ — *Иван Бертеньи*: Фигура короля Иштвана в геральдике — *Янош Буза*—*Альбета Холошова*: Трнавские годы кечкеметского горожанина (1639—1660) — ОБЗОР — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ПЕРИОДИКИ

INHALT

STUDIEN — *György Györffy*: Die ersten Kontakte zwischen Ungaren und Slaven — *Pál Engel*: Geldgeschichtliche Probleme im 14. Jahrhundert — MITTEILUNGEN — *István Bertényi*: Die Figur des Königs Stephan in der Heraldik — *János Buza*—*Alžbeta Hološova*: Die Jahre eines Bürgers von Kecskemét in Nagyszombat (1639—1660) — BEOBACHTER — HISTORISCHE LITERATUR —

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *György Györffy*: The First Contacts between Slavs and Hungarians — *Pál Engel*: Some Problems of the History of Currencies in the 14th Century — COMMUNICATIONS — The Figure of King Stephen in Heraldry — *János Buza*—*Alžbeta Hološova*: The Years of a Burgher from Kecskemét in Nagyszombat (1639—1660) — OBSERVER — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS

SOMMAIRE

ÉTUDES — Les débuts des relations slavo-hongroises, par *György Györffy* — Quelques problèmes de l'histoire monétaire hongroise du XIVe siècle, par *Pál Engel* — COMMUNICATIONS — La personnalité du roi Saint Étienne à travers l'héraldique, par *Iván Bertényi* — Les années de Nagyszombat d'un bourgeois de Kecskemét (1639—1660), par *János Buza* et *Alžbeta Hološova* — OBSERVATEUR — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUES

Következő számunk tartalmából

Bárány György: A liberalizmus perspektívái és korlátai az 1843/44-es országgyűlés vallásügyi vitáinak tükrében

Heisler Vilmos: Hadsereg, társadalom, külpolitika Közép-Európában a 19. század második felében. Külpolitika és társadalmi berendezkedés

Lukács Lajos: Anglia és a magyar kérdés 1860–61-ben. Mr Graham Dunlop magyarországi küldetése

Gunst Péter: Egy történelmi monográfia születése. (*Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában)

E számunk munkatársai

Bertényi Iván a történelemtudomány doktora, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Buza János* kandidátus, egyetemi docens (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest) — *Czirok Mária* az MTA Történettudományi Intézetének könyvtárosa — *Engel Pál* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Erdődy Gábor* kandidátus, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Györffy György* a történelemtudomány doktora (Budapest) — *Hermann Róbert* a Hadtörténelmi Intézet munkatársa — *Alžbeta Hološova* főlevéltáros, igazgatóhelyettes (Csehszlovákia, Nagyszombat) — *Hóvári János* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Kosáry Domokos* akadémikus, MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Magyarics Tamás* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Majoros István* kandidátus, egyetemi adjunktus (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) — *Miskolczi Ambrus* kandidátus, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Molnár Tamás* a Társadalomtudományi Intézet segédmunkatársa — *Richard Pražak* egyetemi tanár (Csehszlovákia, Brno) — *Sághy Marianne* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Szili Sándor* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Takács Péter* kandidátus (Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza) — *Tomka Béla* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest) — *Tóth István György* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa.

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, személyi számát, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekintti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirtári és bibliográfiai adatokat.

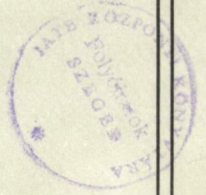
7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kéziratához, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrekció javításával egyidejűleg kérik — különnyomatot készítettünk.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Bárány György: A liberalizmus perspektívái és korlátai az 1843/44-es országgyűlés vallásügyi vitáinak tükrében

Heiszler Vilmos: Hadsereg, társadalom, külpolitika Közép-Európában a 19. század második felében

Lukács Lajos: Anglia és a magyar kérdés 1860–61-ben. Mr. Graham Dunlop magyarországi küldetése

Gunst Péter: Egy történelmi monográfia születése (Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában)

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...**Az alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk:**

BBRT 208-26411

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

*Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége*

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51-53.

123. ÉVFOLYAM 1990. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYÓZÓ, H. BALÁZS ÉVA, INCZE MIKLÓS, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MENYHÁRT LAJOS, MOLNÁR JÁNOS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), PACH ZSIGMOND PÁL, PÖLÖSKEI FERENC, PRITZ PÁL, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, VASS HENRIK

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LÓRÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Bárány György: A liberalizmus perspektívái és korlátai az 1843/44-es országgyűlés vallásügyi vitáinak tükrében</i>	183
<i>Heiszler Vilmos: Hadsereg, társadalom, külpolitika Közép-Európában a 19. század második felében, Külpolitika és társadalmi berendezkedés</i>	219

KÖZLEMÉNYEK

<i>Lukács Lajos: Anglia és a magyar kérdés 1860–61-ben. Mr. Graham Dunlop magyarországi küldetése</i>	242
<i>Gunst Péter: Egy történelmi monográfia születése. (Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában)</i>	275

FIGYELŐ

<i>Hahner Péter: Új művek a nagy francia forradalomról</i>	297
--	-----

TÖRTÉNELMI IRODALOM

<i>P. P. Tolocsko: Drevnyaja Rusz . Ocserki szocial'no- politiceszkoi isztorii (Ism.: Kuruczi Jenő)</i>	303
---	-----

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. III. Abteilung. Das Ministerium Boul-Schauenstein. Band. 4. (Ism.: <i>Kozári Mónika</i>).....	305
Die Habsburgermonarchie 1848–1918. (Ism.: <i>Palotás Emil</i>)	307
Wirtschaftliche und politische Integration Europa in 19. und 20. Jahrhundert (Ism.: <i>Mérey Gyula</i>).....	308
<i>Raimund Löw</i> : Der Zerfall der „Kleinen Internationale“ (Ism.: <i>Jemnitz János</i>).....	315
<i>Nagy Károly</i> : Somsálybánya története 1900–1980 (Ism.: <i>Bellér Béla</i>)	317
<i>V. N. Ginyev</i> : Borda za kresztyansztvo i krizisz russzkovo neonarodnyicesztva, 1902–1914 gg. (Ism.: <i>Menyhárt Lajos</i>).....	320
Produktivkräfte in Deutschland 1917–18–1945. (Ism.: <i>Fehér György</i>)	322
<i>Ladislav Deak</i> : Zapas o srednu Europu 1933–1938. (Ism.: <i>Ádám Magda</i>).....	324
<i>Láng Imre</i> : Az Egyesült Államok gazdaságpolitikája és külpolitikája (1933–1939) (Ism.: <i>Incze Miklós</i>).....	325
<i>Juhász Gyula</i> : Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet 1938–1944. (Ism.: <i>L. Nagy Zsuzsa</i>).....	328
<i>Tilkovszky Lóránt</i> : Bajesy-Zsilinszky, Írások tőle és róla (Ism.: <i>Domborády Loránd</i>).....	329
<i>Jakab Sándor</i> : A magyar szakszervezeti mozgalom 1944–1950 (Ism.: <i>Földesi Margit</i>).....	333

FOLYÓIRATSZEMLE

Az „ie társadalom” 335 — *Michael P. Birt*: A szamurájrégég átalakulása 337 — *Helen Hardacre*: Az államvallás kialakítása 338 — *Marco Palla*: Az olasz fasiszta rendszerről. Technológiai és interpretációs pontosítások 339 — *Robert Chagny*: A szociális lakáséptés Grenoble-ban a két világháború között 341 — *H. James Burgwin*: Grandi és a teuton világ: 1929–1932 342 — *Inoguchi Kuniko*: Virágzás jólét nélkül 344 — *Sheldon M. Garon*: Állam és vallás Japánban 1912–1945 345 — *Igarashi Takeshi*: Békekötés és pártpolitika 347 — *H. W. Koch*: A Barbarossa-hadművelet: a vita jelenlegi állása 348 — *A. C. Mierzejewski*: Albert Speer mikor adta fel? 349

Bárány György

A LIBERALIZMUS PERSPEKTÍVÁI ÉS KORLÁTAI AZ 1843/44-ES ORSZÁGGYŰLÉS VALLÁSÜGYI VITÁINAK TÜKRÉBEN*

„A demokrácia kifejlése honunkban” című, az Athenaeum 1841-es évfolyamában írt cikkében Horváth Mihály Alexis de Tocqueville „Democracy in America” c. művéből idézte az alábbiakat: „...kettős forradalmat veszünk észre a társadalmi állapotban. A nemes ember mélyebbre süllyedt a társasági rendfokozaton, míg a polgár emelkedett. Minden félszázad közelebb viszi őket egymáshoz, s nemso-kára érintkezni fognak egymással. Ez nem egyedül Franciaországban sajátságos, hanem az egész kereszténységben közösleges tünemény.

Mindenütt láthatni, hogy a népi életnek különféle eseményei kedveznek a polgári egyenlőségnek ...

Tehát a rendi egyenlőség fokozatos kifejlése a gondviselés határozata.”

*E tanulmány kiindulópontja az az előadás volt, amelyet Ránki György, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója és az Indianai Állami Egyetem bloomingtoni (USA) magyar tanszékének vezetője felkérésére tartottam a „Magyarország és az európai civilizáció” c. 1985 áprilisi háromnapos nemzetközi konferencián. Ennek az előadásnak további források és új szempontok alapján lényegesen bővített, ugyancsak angol nyelvű szövegét Ránki még olvasta, de publikálását az *Indiana University Studies on Hungary* az ő emlékének dedikált legújabb kötetében (1988), fájdalom, már nem érte meg.

Magyarul a tanulmány summáját Ormos Mária egyetemi rektor meghívására Pécsen 1986 szeptemberében ismertettem először. 1988 végén bécsi és londoni levéltári kutatásaim alapján a már sajtó alatt lévő angol verzió dokumentációs anyagát újból kiegészítettem a *Századokban* közlendő magyar szöveg teljesebbé tétele céljából. Tanulmányom tehát ebben az általam véglegesnek tekintett formában először magyar nyelven jelenik meg, bár eredetileg angolul íródott. (E körülmény magyarázza, hogy helyenként, különösen a másodlagos irodalomra történő utalásoknál, jegyzetapparátusom a nem magyar nyelvű művekre támaszkodik elsősorban.)

A tanulmányhoz szükséges kutatást különben az amerikai International Research and Exchanges Board és az U.S. Department of Education Fulbright-Hays Faculty Abroad Program-ja támogatta anyagilag 1981, 1984 és 1988-ban adott ösztöndíjaival. Magyarországi tanulmányutamat 1986 nyarán a Council for International Exchange of Scholars Fulbright ösztöndíjja, valamint az Egyesült Államok és a Magyar Népköztársaság közötti kulturális csereegyezmény tette lehetővé. Köszönettel tartozom a Történettudományi Intézetnek, melynek munkatársai szíves házigazdái voltak minden magyarországi látogatásom alkalmával, s baráti segítségükkel elősegítették, hogy valóban otthon érezzem magam. Különösen hálás vagyok feleségemnek, Ernestine-nek, a primér angol verzióval kapcsolatos kritikai megjegyzéseiért. Az angol szöveg egyébként gondosan átnéztem, ahol szükségesnek láttam, módosítottam, s érte természetesen magam vagyok a felelős.

Bár töprengett azon, hogy Tocqueville megjegyzései érvényesek-e arra a Magyarországra, ahol még mindig az arisztokrácia hatalma a döntő a törvényhozásban, amely a törvényes változások egyetlen forrása, és ahol a papság, az arisztokrácia szövetségese, még mindig teljes birtokában van előjogainak, Horváth mégis arra a következtetésre jutott, hogy „az egyenlőségi elv a nemesi hatalomtól korlátolt, alkotmányos monarchiánk keblében is fejlődésnek indult. Úgy gondolom, hogy a demokrácia foglalásai a civilizációval és felvilágosulással egy arányban terjednek és gyarapodnak”.

Mivel Horváth Mihály maga is katolikus pap volt, felfigyelt az egyházat érő egyre fokozódó támadásokra, de nem a felvilágosodás szellemének vagy a vallásos érzület hanyatlásának, hanem inkább az egyenlőség felé való haladás jelének tekintette azokat. A vallást a világi hatalommal való szoros összefonódásában vizsgálta, a papságot pedig az arisztokrácia szerves részeként, mely jelentős politikai befolyással bír a társadalomra, és támogatja a királyi hatalmat, amely viszont segíti az egyházat. Azok tehát, akik gyengíteni akarják a monarchikus elvet és erősíteni az alkotmányt s „az egyenlőség magvát”, mely benne rejlik, természetesen nehezményezik az egyház hatalmát. „Vajon nem éppen a legszabadabb elvűek egyszersem a legindulatosabb megtámadói-e az egyháznak? ... S hogy ezen hatás kiváltképpen az alnemesség kebeléből jő ki, legvilágosabb tanúsága annak, hogy a demokrácia innen szíja tenyésztének legerősebb nedveit.”¹

Horváth Mihály példája is azt mutatja, hogy a nagy magyar „reformnemzedék” olyan katolikus vezéralakjain kívül, mint Széchenyi, Deák és Eötvös, papokat is magával ragadott az átfogó európai liberális áramlat, mely magán az egyházon belül is megfigyelhető volt az 1830-as években. Az 1843/44-es diétán a liberális katolicizmus és a XVI. Gergely pápa által képviselt ultramontán irányzat régóta folyó harca a vallásügyi vitákban tört a felszínre, mikor az alkotmányos világi állam liberális szószólói összezsaptak az autoritáriánus, klerikális kormányzati elv támogatóival.

Az 1830-as és 1840-es évek reformországgyűlésein a hosszúra nyúló és gyakran heves vita a „vallás dolgában” lényegében a liberálisok által kézben tartott alsó táblának ama követelése körül forgott, hogy biztosítsanak a lutheránus és kálvinista protestánsoknak egyenlő jogokat és viszonzóságot (reciprocitást) a római katolikusokkal. Időnként megtárgyalták más felekezetek kéréseit és panaszait is, de ezek kevesebb figyelmet keltettek. Az 1839/40-es országgyűlésen az alsó tábla által a szerb ortodox egyház panaszainak orvoslására tett javaslatot nem támogatta a főrendi tábla. Ugyanezen az országgyűlésen terjesztettek elő a követek egy másik javaslatot, hogy ti. az unitárius vallás kapja meg a bevett vallás rangját Magyarországon is (Erdélyben ugyanis már a 16. század vége óta az volt). Ezt elvben elfogadták a főrendek, de megtárgyalását elhalasztották addig, amíg nem születik döntés az erdélyi részek Magyarországgal történő újraegyesítésével kapcsolatban.

Sikeresebb volt az alsó tábla kezdeményezése az ország zsidó lakossága sorsának javítása érdekében. A felső tábla – legalábbis részben – elfogadta, s a

¹ Horváth Mihály kisebb történelmi munkái, 1–4 köt. Pest, 1869. 3. köt. 435–41.

törvényjavaslat 1840-ben megkapta a királyi szentesítést. Az új törvény megengedte a zsidóknak, hogy a bányavárosok kivételével bármely városban letelepedjenek, s ez jelentős lépés volt a teljes emancipáció felé.²

Személyi, politikai és történeti okok folytán a protestáns kérdés alapvető szerepet játszott a magyar liberális nacionalizmus fejlődésében E szerep jelentősége talán hasonlítható ahhoz, amelyet a magyar nyelvnek a királyság hivatalos nyelveként való elfogadtatása jelentett.

A magyar liberalizmus legnagyobb tiszteletnek örvendő, lánglelkű bajnokai közül jó néhány volt protestáns, például Kölcsey Ferenc, ifj. Wesselényi Miklós és Kossuth Lajos is. A kálvinizmust gyakran mondták magyar vallásnak és némi okkal. A királyság csaknem 6 millió római katolikusának kevesebb mint a fele (2,5 millió) volt etnikailag magyar, az 1,6 millió kálvinista viszont 10 000 híján mind az volt. A 6,8 millió katolikus és unitus (görög katolikus) abszolút többséget alkotott a magyar–horvát egyesült királyságban, de a 2,4 millió kálvinista és lutheránus alkotta a katolikus Habsburg–dinasztia magyar ellenzékének gerincét.³ A katolikus konzervatívok egyre gyakrabban felváltva használták a „reform párt” és a „protestáns párt” elnevezést, mikor a liberális ellenzékre hivatkoztak a parlamenti vitákban. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a rendőrségi besúgók jelentéseiben is.

Bár az alsó táblának liberális többsége volt az 1832/36-os országgyűlés óta s ez kedvezett a protestantizmus ügyének, a felső táblát továbbra is szilárdan kezükben tartották a konzervatív arisztokraták, akiknek soraiban az 1843/44-es diétán például helyet foglalt a hivatalos római katolikus és a hozzá kapcsolódó unitus egyház huszonöt főpapja is. Az 1,8 millió lelket számláló szerb ortodox közösséget, melynek privilégiumait többször is megerősítették a Habsburgok a 18. század folyamán, a karlócai metropolita és négy püspök képviselte a felső táblán, de protestáns egyházi vezető nem ült ott egy sem.

A Corpus Juris-ba becikkelyezett 1606-os bécsi és 1645-ös linzi béke kikötötte, hogy a protestánsok szabadon gyakorolhatják vallásukat (*liberum exercitium religionis* vagy *confessionis*) a Magyar Királyság területén. Bár a bécsi egyezmény megemlíti a mezővárosokat és a falvakat is a nemesek, a szabad királyi városok lakói és a katonák mellett, a linzi határozottabban szögezi le a parasztok vallásszabadságát.⁵ Ám miközben biztosította a protestánsoknak a vallásgyakorlás szabadságát, a bécsi békekötés azt is rögzítette, hogy a vallásszabadságot „a római katolikus vallás sérelme nélkül” kell gyakorolni.⁶ Ez lényeges és kétértelmű kitétel, mivel minden 1848 előtt becikkelyezett magyar törvény kiindulási pontja a bécsi és a linzi békemegállapodás volt mint a lelkiismereti szabadság elvének elsődleges garanciája. De még a protestánsok azt követelték, hogy egyenlők legyenek a katolikusokkal minden tekin-

² Kónyi Manó szerk.: Deák Ferenc beszédei, 1–6 köt. Bp. 1903. 1. köt. 529–30. old., 538–39.

³ *Fényes Elek*: Magyarország statistikája, 1–3 köt. Pest, 1842–43. 1. köt. 90–91.

⁴ Kovács Ferenc szerk.: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. 1–6 köt. Bp. 1894. 1. köt. 81–83.

⁵ A II. Mátyás megkoronáztatása előtt alkotott törvénycikkek. 1608: 1. tc. 1. cikkely; III. Ferdinánd II. decretuma, 5–19. cikkely (1647)

⁶ *Pacificatio Viennensis anni 1606*: „absque tamen praejudicio catholicae romanae religionis”.

tenben, például a vegyesházasságok és gyermekeik vallásos neveltetése dolgában, a katolikus klérus ragaszkodott hozzá, hogy a katolikus házastársat ne lehessen arra kényszeríteni, hogy megszegje a katolikus egyház dogmáját az „eretnekekkel” szembeni helyes magatartás terén.

Bár a 17. század első felében a protestantizmus olyan bajnokai, mint Bocskai István és I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek engedelményeket vívtak ki, a győztes ellenreformáció figyelmen kívül hagyta, illetve gyakran megsértette a protestánsok jogait a Habsburgok minden országában, Magyarországot és Erdélyt is beleértve. Változást csak II. József türelmi rendelete hozott (1781), megerősítve mind a protestánsok, mind a görögkeleti hívők jogait a szabad vallásgyakorlásra és egyúttal megőrizve a bevett államvallás, a római katolicizmus elsőbbségét.⁷ A protestánsok ugyan nem nyertek teljes egyenlőséget a katolikusokkal vallási téren, minden keresztény vallás követője egyenlő lett a törvény előtt, valamint politikai szempontból, s nem lehetett többé háttérbe szorítani közhivatalok betöltésénél, a letelepedés vagy a tulajdonjogok tekintetében.

A „nem-katolikusok” II. József által adományozott jogait az 1790/91-es országgyűlésen iktatták törvénybe. A katolikus klérus erős tiltakozása mellett, de a felvilágosult katolikus főrendek támogatásával az 1790-es 26. törvénycikkely a magyar protestantizmus Magna Chartája lett, a 27. tc. pedig megerősítette a görög nem egyesült egyház korábbi előjogait, amennyiben azok nem ütköztek az ország alaptörvényeibe. A lutheránus és kálvinista egyház teljes autonómiát kapott vallási és oktatási ügyekben, melyet csak a királyi „felügyeleti jog” szorított keretek közé. Ezt a korlátozást viszont hatékonyan használta fel politikai céljai elérésére gr. Apponyi György konzervatív kormányzata az 1840-es évek elején. Az 1790-es 26. cikkely azonban mégis követte a türelmi rendelet azon rendelkezéseit, amelyek fenntartották a katolikus hatóságok bfráskodási jogát a vegyesházasságok körüli pereskedésben, és megtartotta Horvátország diszkriminációs, protestánsellenes törvényeit is. Ezen túlmenően a katolikus dogma megtiltotta katolikusok áttérését protestáns hitre, a vegyesházasságokban pedig a protestáns fél hátrányt szenvedett a gyermekek vallásának eldöntésében. A reformországgyűlések idején a vallásügyi viták az 1790-es 26. cikkely kétes helyeire összpontosultak.⁸

Bár az 1825/27-es országgyűlés külön bizottmányt rendelt ki a vegyesházasságok felbontása új törvényi szabályozásának kidolgozására⁹ a vegyesházasságok, az áttérés és a gyermekek katolikus neveléséhez való „önkéntes” hozzájárulás (a reverzális) kérdéskörének átfogó vitájára az 1832/36-os országgyűlésig kellett várni. A protestáns panaszok, miszerint sok katolikus pap megszegi ha nem is az 1790-es 26. cikkely betűjét, de a szellemét, és a viták feletti döntéseiben a korona a katolikus egyháznak látszik kedvezni, erős támogatót találtak Deák Ferencben és a követek több-

⁷ Csáky Moritz: *Der Kulturkampf in Ungarn*. Graz, 1967. 12–13.

⁸ Friedrich Gottas: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus*. München, 1965. 10–12.

⁹ 1827: 30. cikkely

ségében, akik úgy érveltek, hogy a törvények megalkotásának, visszavonásának és értelmezésének joga a diéta által képviselt nemzet alapvető jogainak egyike. Volt igazság Kölcsey azon költői kitételében is, hogy „Luther és Kálvin fiai hallgatva nézik, míg a Pázmány hitének sorsosi, érettek egymással vetekedve szólnak”. Még a felső táblán is Széchenyi vetekedett Wesselényivel a követi tábla határozatának támogatásában, amelyet végül is hétszer utasítottak el a túlnyomórészt konzervatív főrendek.¹⁰

Az ún. második vétő meg gondolatlan alkalmazása a vallás dolgában (az első vétő joga a koronát illette) növelte az ellenérzést a felső táblával szemben. A közvéleményt tovább tüzelték az 1839/40-es országgyűlés előestéjén a nagyváradi és a rozsnyói püspökök pásztorlevelei, melyekben megtiltották a fennhatóságuk alá tartozó papoknak, hogy áldásukat adják a vegyesházasságokra kellő biztosíték nélkül arra, hogy a leendő gyermekeket a katolikus hitben fogják nevelni. Ez kísérlet volt a két évvel korábbi „kölni affér” napirendre tűzésére Magyarországon. De míg ott Droste-Vischering érsek rá tudta kényszeríteni a porosz kormányt, hogy beadja a derekát a pápai kúriának a vegyesházasságok fölötti vitában, Magyarországon a két püspök akciója ellentétben állt a katolikus papság majd félévszázados korábbi gyakorlattával. Egyaránt kiváltotta a protestánsok és a liberális katolikusok méltatlankodását, s több megye perbefogással fenyegette meg azokat a papokat, akik nem engedelmessékednek annak az állami döntésnek, miszerint a házassági szertartást reverzális követelése nélkül kell lefolytatni. Hosszas parlamenti viták után a felső tábla új liberális vezérének, gróf Batthyány Lajosnak Széchenyivel, Eötvössel és a fiatal újkonzervatívok tehetséges szervezőjével, gr. Dessewffy Auréllal együtt sikerült meggyőznie a főrendek többségét, hogy fogadják el a követek törvényjavaslatának legtöbb pontját, melyek a teljes protestáns jogegyenlőség mellett érveltek a nemzeti egység jegyében. A törvényjavaslatot azonban a papság és a kormányzat halogató taktikája következtében csak a diéta végén terjesztették fel Bécsnek, és így nem nyert királyi szentesítést. Az udvar a válaszadást elhalasztotta a következő országgyűlésig, s ez csak 1843 május közepén kezdődött.¹¹

A megbékélésnek az a szelleme, amely az 1839/40-es országgyűlés utolsó napjaiban uralkodott, és több okra volt visszavezethető (pl. arra, hogy Metternichet elsősorban a keleti kérdés foglalkoztatta, Deák pedig óvatos önmérsékletet tanúsított), hozzájárult az első törvény létrejöttéhez a zsidók egyenjogúsítása terén, valamint a két tábla megegyezéséhez a protestánsok ügyében. Politikai amnesztiát is eredményezett, s ennek Kossuth, Wesselényi és még néhány fiatal hazafi látta hasznát, akiket az 1830-as évek végén börtönöztek be. 1843-ra azonban ismét romlott a politikai közhangulat. Deák elutasította a diétán való részvételt az azt megelőző választási hadjárat során történt erőszak és vérontás miatt.^{11a} Széchenyi elidegenítette magától a li-

¹⁰ *George Barany: Stephan Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism, 1791–1841.* Előszó: Boyd C. Shafer. Princeton, N. J. 1968. 293–94; Kónyi szerk.: *Deák beszédei*, 1. köt. 272–73.

¹¹ Uo. 527–29. *Barany: Stephen Széchenyi*, 348., 360–62.

^{11a} L. ehhez bővebben *Molnár András*, „Deák Ferenc és a zalai liberális ellenzék megbuktatása az 1843-as követválasztáson,” *Levéltári Szemle*, 1987/2, 47–59.; *Varga János*, „A kormánysszervek előkészületei az 1843. diétára,” *Századok*, CXIV (1980), 741–43., valamint *Polner Ödön*, *Deák Ferenc egyházpolitikája és a vegyes házasságok*, Kecskemét, é. n., 5–7, 18–19.

berálisok többségét Kossuth elleni támadásaival és saját bevallása szerint „a kormány embere” volt, bár ezt nyilvánosan tagadta. Még mindig támogatva a katolikusok és a protestánsok egyenlőségének és viszonzosságának elvét, az országgyűlésen az alsó tábla határozata mellett szóló beszéde elején. Majd figyelmeztetett arra, hogy fontos lenne megegyezésre jutni az udvarral, s azzal végezte, hogy gr. Apponyi Györgynek, a fiatal neokonzervatívok új vezetőjének kompromisszumos javaslatára szavazott. Meg kell azonban jegyezni, hogy Apponyi, aki Dessewffy Aurél helyét vette át annak 1842 elején bekövetkezett halála után és más újkonzervatívok, akik meg kívánták törni a liberálisok erejét a diétán, sőt még a megyékben is, s a Béccsel való együttműködés pártján álltak, nem hajtottak teljesen fejet a püspöki kar előtt, Rómáról nem is beszélve. A bécsi pápai nuncius, akit mélyen felháborított a liberálisok javaslata az unitáriusok és zsidók teljes jogú állampolgárságáról, és aki a liberális elveket katolikusellenesnek és demokratikusnak minősítette, úgy nyilatkozott, hogy míg a protestánsok időnként mérsékeltek mutatkoznak, a fiatal katolikus főrendek úgy beszélnek, mint az eretnekek.¹²

A katolikus klérus megalkuvást nem ismerő álláspontját tükrözték a primás és a püspök 1840-es pásztorlevelei a vegyesházasságok ügyében. Ezt még megerősítette XVI. Gergely pápa *brevéje*, amit a következő tavaszon adott ki azután, hogy Lonovics József püspök látogatást tett nála a magyar püspöki kar nevében. A *breve* ténylegesen felfüggesztette ugyan a tridenti zsinat néhány rendelkezését Magyarországot illetően, és engedélyezte a katolikus papok passzív asszisztenciáját a vegyesházasságok megkötésénél anélkül, hogy kötelező ígéretre kerülne sor a gyermekek katolikus neveltetését illetően, hogy ezáltal elkerülje, hogy a jegyepár esküjét „egy eretnek vallás szolgája” előtt tegye le, s hogy a katolikus fél elhagyja egyházát. Lambruschini bíboros pápai államtitkárnak a *brevéhez* fűzött utasításai azonban hangsúlyozták, hogy Magyarország speciális egyházpolitikai viszonyai mellett a reverzális nélkül vagy protestáns lelkész előtt kötött vegyesházasság egyházi szempontból „bár tilos, de érvényes” (*illicitum sed validum*). Ezt a döntő fontosságú pontot, ti. hogy ha minden tilalom hiábavaló, az egyház érvényesnek fogadja el az Isten nem katolikus szolgája előtt kötött házasságot, kihagyta a primás pásztorlevele, amely közvetítette a *breve* tartalmát a klérus felé, és figyelmen kívül hagyta a *placetum regium* is, amely hozzájárult a *breve* közzétételéhez.

Az ezt követő felzúdulás a megyegyűléseken nem sok jóval kecsegtetett az 1843–44-es országgyűlés szempontjából. A liberális ellenzékkel eddig szemben álló egy vagy két püspök helyett most az egész katolikus klérus látszott késznek a harcra. Kopácsi József hercegprímás és a püspöki kar más tagjai valóban komoly fenntartásaiknak adtak hangot a viták során Apponyi indítványával szemben, és benyújtották a magukét.¹³

A diéta kezdeti reakciója a királyi indítványokra mégsem volt kedvezőtlen. Az ellenzéknek is el kellett ismernie, hogy a kormányzat első ízben tűzött a törvényho-

¹² *Barany*: Stephen Széchenyi, 363.

¹³ *Johann Graf Mailáth*: Die Religionswirren in Ungarn, 1–2 kötet. Regensburg, 1845. 1. kötet. 53–81.; *Gabriel Adriányi*: Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945, Mainz, 1974. 15–16.

zás napirendjére fontos reformokat, mint például az új büntető törvénykönyvet, a Duna szabályozását, a városok országgyűlési képviselőit, a közlekedés javítását, egy hitelbank létrehozását stb.¹⁴ A rendek felirata a királyhoz békülékeny hangnemben sorolta fel a nemzet sérelmeit, beleértve a korábban benyújtott törvényjavaslatokra, pl. a vallásügyi törvényjavaslatra adandó válasz késlekedését, de egyben kifejezte a rendek készségét is a királyi javaslatok megfontolására. A felirat fogalmazásával egy időben az alsó tábla két olyan ügyet kezdett tárgyalni, amely előkelő helyen szerepelt a sérelmek sorában. Az első a magyar nyelv hivatalos nyelvként való elismerését célozta a törvényhozásban, a közigazgatásban és közoktatásban a tényleges Magyarországi területén, valamint kötelező tárgyként a horvát iskolában. Kitért azonban a vihar, mikor a horvátországi küldöttek ragaszkodtak a hagyományos latinhoz felszólalásaikban és ahhoz a jogukhoz, hogy elutasítsanak minden új törvényt, amelyet a magyar többség az ő részvételük nélkül alkot.

A „horvát kérdés” benyomult a vallásügyi vitába is, mert a liberálisok el kívánták törölni azt a horvát municipális (helyhatósági) rendeletet, mely kitiltotta a protestánsokat Horvátországból és Szlavóniából. A további rendelkezések, melyeket a döntő többség négy egész napig tartó vita után elfogadott a kerületi ülésen, a következők voltak: a reverzálisok visszamenőleg való megszüntetése, szabad áttérés bármelyik keresztény felekezetről egy másikra és a sok visszaéléssel járó hathetes kötelező vallásoktatás eltörlése, engedély a protestáns félnek egy vegyesházasságban az újrահázasodásra a válás véglegessé válása után, valamint a teljes reciprocitás kijelentése.

Épp a küldöttek üzenetének (nuntium)elfogadása előtt kezdte helyteleníteni a diéta vallásügyi vitáját a győri káptalan képviselője, Wurda Károly kanonok, és a mindenkire érvényes vallásszabadság, valamint az egyház és az állam különválasztása mellett szállt síkra. Wurda kifejezte azt a véleményét is, hogy helyesebbnek látna egy általános magyar nemzeti iskolarendszert a fennálló felekezettel szemben. Bár a klérus többi tagja elutasította javaslatait, őt magát pedig hamarosan engedelmesebb pappal váltották fel, az epizód mégis rávilágít a liberális nacionalizmusnak a katolikus gondolkodásra tett hatására.¹⁵

Az alsó tábla ezután külön határozatban foglalkozott a pápai *breve*-vel és a *placetum regium* használatával a hasonló pápai dokumentumok közzététele során, továbbá ragaszkodott ahhoz, hogy a királyi kancellária juttassa vissza a megyéknek azokat az okiratokat, melyeket a vegyesházasságokat megáldani nem kívánó papok ellen tett jogi intézkedésekről bekért. De a rég várt királyi leirat, mely válaszul érkezett az előző diéta által benyújtott törvényjavaslatra a vegyesházasságok dolgában július elején új irányt szabott a vitának.

Az udvar elvileg nem utasította el a törvényjavaslat azon pontját, hogy a reverzálisok miatti vitáknak elejét veendő, a gyermekek mindig az apa vallását kö-

¹⁴ Vörös Károly: A magyar reformellenzék harca a polgári átalakulásért (1840–1847) In: Mérei Gyula szerk.: Magyarország története 1790–1848 (Magyarország története 5/1–2. Bp. 1980. 2. rész, 898–99.

¹⁵ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823–1848. 3. kiad. 1–3 köt. Pest, 1886. 2. köt. 393–403.

vessék. A leirat azt javasolta azonban, hogy a lelkiismereti szabadság és a szülők választási jogának megőrzése érdekében a törvényt csak akkor alkalmazzák, ha a szülők közt nincs önkéntes megegyezés; ez utóbbit egyébként az egyház illetékességétől független magánmegállapodásnak kell tekinteni. Bár a leirat kifejezetten elfogadta a lelkiismereti szabadság, és a reciprocitás elveit a keresztény felekezetek között, mégsem elégtette ki sem a katolikus klérust – mely egyházi dogmáiba való beavatkozás-ként értékelte –, sem pedig a protestánsokat, akik attól tartottak, hogy célja a gyűlölt reverzálisok legalizálása, s ennek a magyar jogban nem volt alapja. Néhány radikálisabb képviselő, mint például Perczel Mór, Vukovics Sebő és mások méltatlankodásuknak adtak hangot azzal a javaslatukkal, hogy az alsó tábla függessze fel a magyar nyelvről szóló majd csak elkészült törvénytervezet vitáját, és összpontosítsa figyelmét a mindennél fontosabb vallásügyi kérdésre. Más liberális vezetők, mint Klauzál Gábor, Beöthy Ödön és Szentkirályi Móric az indokolatlan kapkodástól óvtak.¹⁶

A felső táblán, ahol a királyi leirat vitája öt napig tartott szeptemberben, Széchenyi a leirat pozitív elemeit hangsúlyozta mint olyan bázist, amelyre építve kompromisszum lenne elérhető. Batthyány Lajos egyetértett vele. Eötvös ékesszóló beszédben támogatta egy olyan átfogó törvény megalkotását, mely kinyilvánítaná minden vallás teljes egyenlőségét, szabadságát és a teljes reciprocitást minden vallási ügyben. Rámutatott, hogy az udvar válasza a diéta törvényjavaslatának csak egy részével foglalkozott, mégis úgy vélte, hogy a kormányzat nem tudja már visszavonni a vallásegyenlőség és reciprocitás leiratba foglalt elveit. Liberális elvbarátainak okulására idézte még Karl Rotteck autoritatív véleményét, akinek a röpirata – mely a kölni ügy idején keletkezett – helyeselte a vegyesházasságokból származó gyermekek oktatása céljából a törvényhozás által adandó útmutatást mindaddig, míg a szülők szabadon választhatnak alternatív megoldások közt, s ezt már a házassági szerződés kimondja. Ebben a tekintetben Eötvös a királyi leiratot jobbnak találta a diéta korábbi javaslatánál.¹⁷ Egy másik felszólalásában Eötvös pompás elemzését adta annak, milyen veszélyeket rejt, ha nincs határozottan elválasztva a lelki, vallási szféra és a világi államhatalom. Miközben elítélte, hogy a katolikus klérus nem tartja be az 1838 óta érvényben levő törvényeket, azt is rosszallotta, hogy a képviselők erőszakhoz kívánnak folyamodni a papsággal szemben. Mégis egyetértett az alsó tábla üzenetével, hogy ti. a vallásfelekezetek autonómiája egy modern államban lehetetlen a kormány felügyeleti joga nélkül és anélkül, hogy az államnak joga ne legyen büntetni a törvényellenes cselekedeteket.¹⁸

Nyilvánvaló, hogy az időnként önmagukat ismétlő, hosszú lére eresztett, szórászhasonlatos vitáknak nem minden résztvevője tanúsított olyan önmérsékletet, udvarias modort és kifinomult előadásmódot, mint Eötvös. Történt azért néhány jelentékeny kísérlet az állam és egyház érzékeny és konfliktusokkal terhes viszonyában fennálló szakadék áthidalására. Még ha az indulatok néha el is szabadultak, az indítékok

¹⁶ *Mailáth*: Religionswirren, 1. köt. 182–97.

¹⁷ Uo. 1. köt. 202–211., 230–232., 263.

¹⁸ Uo. 2. köt. 196–207.

tiszteletreméltók maradtak. Az indulatkitöréseket gyakran humanitáriánus, bár néha rossz vágányra futott törekvések kudarca fölötti elkeseredés váltotta ki.

A lutheránus egyház szuperintendense, gróf Zay Károly – aki szerint „...honpolgár előbb valék, mintsem protestánsná kereszteltetem” – nem látott okot arra, hogy a felvilágosult 19. század magyar törvényhozása ne hatálytalaníthatná azt a helyhatósági rendeletet, mely megtiltja protestánsoknak a Horvátországban való letelepedést. Gróf Pálffy József hozzátette, hogy magyarok között nem szabad vallási megkülönböztetésnek lennie, mert „a protestáns oly magyar mint a zsidó, oly magyar mint a catholicus”, és ha a horvátok szabadon telepedhetnek le Magyarországon, magyarok mért ne élhetnének Horvátországban. Zichy Ottó gróf elítélte a „rút” türelmetlenséget és vallási fanatizmust, utalt a keresztény emberszeretetre, Hollandia, Nagy-Britannia és különösen Észak-Amerika példájára s kijelentette, hogy „itt a kor, melynek szelíd szelleme elűz minden homályt, megsemmisíti a rossz törvényeket – meg a hasztalan municipalis jogokat”. Engedtessek meg tehát a protestánsoknak a letelepedés és a szabad vallásgyakorlás Horvátországban. Majláth János gróf, a katolikus Nemzeti Újság nagy műveltségű szerkesztője viszont irónikusan a visszájára fordította a 19. század szellemével kapcsolatos érvelést, miszerint az a józan ész és az emberiesség kora lenne és figyelmeztetett arra, hogy a helyhatósági rendeletek fenn tartásával Horvátország csak az egyes protestáns országokban, például Svédországban, Norvégiában és Dániában fennálló katolikusellenes intézkedéseket utánozza. A türelem nem „a vallásbeli szeretet és a szelídségnek, hanem tisztán a szükségnek a szüleménye” – mondotta. Sőt, mivel a magyarság és a protestantizmus állítólag egymást erősítve, kéz a kézben halad, a helyhatósági rendeletek és a katolikus hit egységének egy új vallás elleni védelmével a horvátok nemzeti létüket is védik. Majláth megjegyzéseire reflektálva Lonovics püspök kifejtette, hogy ő a 19. századot a türelem korszakának tekinti, és reméli, hogy Horvátország, mihelyt lehet, feladja megkülönböztető helyhatósági rendelkezéseit, és nem követi tovább a katolikusokat kizáró protestáns országok példáját.¹⁹

Hely hiányában nem idézhetünk több példát. Elég legyen egy annak bemutatására, hogy milyen hófokra hágott a vegezházasságok körüli vita. Feldühödve a pápai *brevén* és a primás körlevelén, Zay gróf azt javasolta, hogy mindkettőt nyilvánítsák semmisnek, és vonassák vissza a *placetum regiumot*, ha a kormányzat vonakodna cselekedni. Zay, mint szószólója a kálvinista és lutheránus egyházak uniójának (amelyet úgy képzelt el, hogy az utóbbi szlovák hívei elmagyarosodnának), a magyarságot azonosította a szabadsággal és a protestantizmussal, s pajzsnak tekintette az „északi kolosszus” által támogatott pánszlávizmussal szemben. Idézte a körlevél azon részét, mely szerint „azon protestáns férfival házasságra lépő cath. némben, ki magzatit férje hitében neveltetni engedi, természet és Isten ellen bűnt követ el”, s heves támadást intézett a klérussal szemben. Kirohanása végén utalt egy meg nem nevezett „jeles ember” szavaira, ki állítólag azt mondta, hogy „ha üdvözlőnk az egekből még egyszer szállana a földre, őt többé nem a zsidók feszítenék meg, hanem a hierar-

¹⁹ Uo. 2. köt. 18. 15–19., 24–26., 62.

chák". Szavait az elnöklő nádor visszautasította, a megdöbben nuncius pedig jelentette Rómának, mint a magyar diétán uralkodó légkörre jellemző incidenst.²⁰

Említésre méltó, hogy a vegyesházasságok, a reverzális és az áttérés dolgában a karlócai érsek-metropolita és a szerb ortodox egyház másik négy püspöke következetesen a liberális indítványok mellett szavazott.²¹ Azokat azonban, akik Teleki Lászlóhoz hasonlóan figyelmeztették a felső tábla „főrendi elemeit”, hogy ne éljenek korlátlan vétőjoggal a nemzet kívánságaival szemben a vallás dolgában, vagy akik, mint Batthyány Lajos, úgy gondolták, hogy a felső tábla nem fogja elfogadni a reciprocitás elvét, ha csak rá nem kényszerítik, Lonovics óvatosságra intette. A katolikus álláspont eme tehetséges apológétája, aki elutasította mind az alsó tábla határozatát, mind Apponyi közvetítő indítványát a reverzálisokkal kapcsolatban, azt hangoztatta, hogy a vallás és a lelkiismeret dolgában se az egyes polgár, se az egyház ne legyen alávetve az államhatalomnak, nehogy mindenfajta szabadság elveszen, mint ahogy „amaz ismeretes északi honban (történt, mely) a catholicusokat s protestansokat egyaránt zaklatja”.²² Világos utalás volt ez a cári Oroszországra.

Lonovics, Széchenyi későbbi bizalmasa döblingi éveiben, volt az, aki – Horváth Mihály szerint – segítette megfogalmazni a végül mindkét tábla által elfogadott s a diéta végeztével a király által szentesített vallásügyi törvényt.²³ Az 1844: 3. tc., melyet jelentőségét tekintve csupán a magyar hivatalos nyelvről szóló törvény múlt felül, egyike volt annak a néhány törvénynek, amely tizennyolc hónap gyakran kemény szőcsatái és sziszifuszi munkája után született meg. Nem szólt a vegyesházasságokból születő gyermekekre vonatkozó reverzális szerződésekről és a protestánsok beengedéséről Horvátországba, de törvényesítette többek között a protestáns pap által a törvény kihirdetése után, visszamenőleg pedig az 1839 márciusa és 1844 novembere között megáldott vegyesházasságokat. Nagymértékben egyszerűsítette a katolikusok áttérését (*transitus*) bármelyik bevett protestáns vallásra azzal, hogy elegendővé tett hozzá két tanúsítványt mindössze négy hét eltéréssel. Az áttérés szándékát az illető leendő lelképásztora és két tanú jelenlétében kellett kijelenteni, akik maguk is kiadhatták a tanúsítványokat, ha azt a katolikus pap megtagadná. Azzal, hogy az áttérő ezeket átadja a választott vallás papjának, meg is történt az áttérés. A püspöki hivataloknak félévente jelentést kellett küldeniök az áttérésekről a helytartótanácsnak az uralkodó tájékoztatása végett.

Kétségtelen, hogy az 1790: 26. cikkely első jelentős módosítása, amely legalább részben orvosolta a protestáns sérelmeket, nagyban tulajdonítható a világi magyar nacionalizmus térnyerésének az egyházi és a királyi hatalom kiváltságai rovására. Amint

²⁰ Uo. 2. köt. 174–177.; *Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet.* 7. kiad. 1–5 köt. Bp. 1941–43. 5. köt. 370–71.; Altieri Lambruschinihez, 1843. október 6.: „Matrimonio misti in Ungheria”, Segreteria di Stato Esteri (a továbbiakban SSE), Anni 1843–45, Rubrica 247, Busta 411. Archivio Segreto Vaticano, Vatikánváros (a továbbiakban ASV)

²¹ *Mailáth: Religionswirren*, 1. köt. 412–13., 535–37., 540.; 2. köt. 376–77., 442–43., 450., 528., 535., 598.

²² Uo. 2. köt. 94–95., 444–49.; 1. köt. 345–52.

²³ *Horváth: Huszonöt év*, 2. köt. 405–406. old. L. alább az 58. sz. jegyzet Lonovicsra vonatkozó utalását: a püspök idézett 1845 jan. 3-i levele megerősíti Horváth Mihály feltevését.

azt az országgyűlési viták mutatják, a magyar hazafiság önmagában felsőbbrendű kritériummá vált, s hozzá bizonyos erkölcsi érték kezdett tapadni. A pannonhalmi apát-ság levéltárában őriznek egy egyoldalas dokumentumot azok aláírásával, akik „a jó hazafit üdvözölni itt voltak August 13-án 1843’’. A címzett Rimely Mihály apát, aki maga is részt vett a felső tábla vitáiban, az aláírók pedig Széchenyi, Wenckheim Béla és Károlyi György grófok, az utóbbi felesége, Karolina és nővére, Antónia, Batthyány Lajos felesége – mind a liberalizmus harcosai. Egy hónappal később a konzervatív Majláth György országbíró és neje is elhelyezte aláírását a dokumentumon.²⁴

A világi magyar nacionalizmus volt a hatóereje annak is, hogy a diéta újra fontolóra vette Magyarország negyedmillió zsidó lakosa polgárjogainak további kiterjesztését. A kiinduló pont az előző diéta által elfogadott törvény volt, a vita pedig a városi törvényjavaslat tárgyalása során bontakozott ki, mely a városlakó zsidók szervezeti jogának elismerését ajánlotta. A vita messze túlment a vallás kérdésein és itt nem is elemezhető a maga teljességében. A küldöttek véleménye megoszlott. Néhányan még a korábbi engedményeket is vissza akarták vonni, míg mások javasolták, hogy a zsidók kapjanak egyenlő jogokat a nem nemes keresztényekkel. Többszöri üzenetváltás után a két tábla végül megegyezett egy olyan törvényjavaslatban, mely eltörölte a zsidók által fizetett különleges „türelmi adót’’, megengedte letelepedésüket korlátozás nélkül bárhol az ország területén, megnyitotta számukra a szabad pályákat, engedélyezte, hogy nemesi tulajdont béreljenek, és különféle ipari és kereskedelmi vállalkozásokba fogjanak. A törvényjavaslat, illetve pártolói nem rejtették véka alá azt a meggyőződésüket, hogy a zsidók asszimilálódása a magyar nemzet érdeke. Bár a javaslatból nem lett törvény, az a tény, hogy mindkét tábla elfogadta, újabb lépést jelentett a teljes emancipáció felé.²⁵

A zsidóemancipáció vitája az országgyűlésen – a katolikus–protestáns viszony vallásügyi vitájához hasonlóan – ismét megerősítette, hogy a soknemzetiségű királyságban a vallás dolga elválaszthatatlan lett a nemzeti, illetve etnikai hovatartozás kérdésétől. Az emancipáció ellenzői gyakran azzal érveltek, hogy a zsidók – különösen a városokban – a német elemet erősítik, amit eltorzított német beszédük, a jiddis is mutat és hogy teljes emancipációjuk tömeges zsidó bevándorláshoz fog vezetni Lengyelországból és Oroszországból, ahol a zsidókat kegyetlenül üldözik. A következmény a magyar nemzetiség gyengülése lenne.²⁶ Széchenyi lényegében hasonló állás-

²⁴ „A jó hazafit üdvözölni, itt voltak, August 13-án 1843’’. Főpápai Könyvtár, Pannonhalmi

²⁵ A zsidókérdés 1843/44-es parlamenti vitáiról, valamint a korabeli magyar és német sajtóvisszhangról ld. *Csetei Imre*: Adalékok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetében. Klny. Magyar Zsidó Szemle (a továbbiakban MZsSz) 1928, 25–40. Ld. még *ugyanő*: A reformkor első felének konzervatív sajtója és a zsidókérdés. MZsSz, XLII, 1925. 141–57. és A negyvenes évek liberális sajtója és a zsidókérdés, MZsSz, LIII, 1936. 172–85. Az első tábla vitáinak részleteiről ld. Kovács szerk.: Az 1843/44-ik évi... 4. köt. 184–209., 304–305., 594.; 6. köt. 6–23., 120–27., 196–99., 204–205., 214–17., 272–73., 326–31., 366–67., 376–77., 386–87., 396–401. A két tábla által elfogadott törvényjavaslatra ld. *Vörös*: A magyar reformellenzék harca, 905–906.

²⁶ Felséges Első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehország e’ néven ötödik, koronás királyától szabad királyi Pozsony városában 1843-dik esztendei pünkösd hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének Naplója a tekintetes Karoknál és Rendeknél. 1–5 köt. Pest, 1844. 2. köt. 308–309. (Komárom megye követe, Pázmándy Dénes) (a továbbiakban Rendí Napló)

pontot foglalt el 1844. október 1-én kétértelmű és helyenként képmutató beszédével, amelyet aztán antiszemita generációi idéztek kivonatossan. Egyfelől azt állította, hogy szimpátiával viseltet „ezen szerencsétlen népfaj” iránt, mely „egy idő óta mennyi ipart fejt ki”, és elismeri annak az „osztálynak” az érdemeit, „mely annyi birtokkal s oly tiszteletreméltó férfiakkal dicsekszik”, másfelől ragaszkodott ahhoz a nézetéhez, hogy a teljes egyenlőség biztosítása megfertőzné a magyar nemzetet. Tagadva, hogy a legkisebb ellenséges érzülettel is viseltetne a zsidók iránt, kigúnyolta Zay gróf félelmét a pánszlávizmustól és közömbösségét a zsidó elem okozta vesztéssel szemben, „melynek több intelligentiája, több szorgalma van”, és ezért nem kellene további kedvezményekben részesíteni „a nemzetiség rovására”. Két nappal később Széchenyi újra összeütközött Zay-jal a városi közigazgatás demokratizálásának vitájában. A küldöttek javaslatát a zömmel főnemesekből álló felső tábla ellenezte. Széchenyi kifejtette, hogy a magyarság fennmaradása szorosan összefügg a nemesség és az arisztokrácia folyamatos vezető szerepével, s annak a nézetének adott hangot, miszerint a demokrácia bármiféle kiterjesztése „egyenesen csorbát üt a nemzetiségén”.²⁷

Az etnikum kérdése, a német és szláv „fenyegetéstől” való félelem, a magyar alkotmány és társadalomszerkezet demokratizálására tett javaslatok mind összefonódtak az 1843/44-es országgyűlésen a vallás dolgával, bár e címen csak a protestáns-katolikus viszony volt napirenden. De nyilvánvaló, hogy a vallás kérdését is áthatotta a hungarocentrikus szemlélet, ha végignézzük a horvátok helyhatósági és nyelvhasználati joga körüli heves vitát. A vitának, mely az 1830-as évek diétáira nyúlik vissza, különös hangsúlyt adott Ljudevit Gaj „illir” mozgalmanak terjedése, mely minden délszláv egyesítését célozta, valamint az Illir Matica irodalmi társaság megalapítása 1842-ben. A diéta liberális tagjai ismételten azzal vádolták a zágrábi Haulik György püspököt és a fiatal horvát papnövendékeket, hogy segítő kezet nyújtanak a cári pánszlávizmus eszközének tartott Illir Párt magyarellenes szélsőséges elemeinek.²⁸

Két évvel korábban, a Széchenyinek A kelet népében Kossuth ellen intézett támadásai nyomán keletkezett vita során Dessewffy Aurél emlékeztette honfitársait a szlávok különböző népcsoportjai között évszázadokon át dúló testvérháborúra, vallási és történeti múltjuk különbözőségére. Most a felső tábla elnöke, József nádor óvott mindenkit „a haza közjáva” érdekében a nemzetiségi elkülönülési törekvésektől: „ha azonban az történendik, hogy az ország nemzetének illy különféle töredékei külön

²⁷ Zichy Antal szerk.: Gróf Széchenyi István beszédei. Bp. 1887. 352–62.

²⁸ *Szabad György: Hungary's Recognition of Croatia's Self-Determination in 1848 and Its Immediate Antecedents.* In: Balogh Sándor szerk.: Gedenkschrift Endre Arató, Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae, vol. XXI. Bp. 1981. 24–29.; *Niederhauser Emil: The Rise of Nationality in Eastern Europe.* Bp. 1981. 213–16. Példaként ld. Haulik püspök, Erdődy János gróf és báró Levin Rauch beszédeit; Felsőcséregy Első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehország e' néven ötödik koronás királyától szabad királyi Pozsony városában 1843-ik évi május 14-én rendeltetett magyar-országgyűlésen a' méltóságos fő-rendeknél tartott országos ülésnek Naplója. 1–8 köt. Pest, 1843–44. I. köt. 29–34. (a továbbiakban Főrendi Napló). Az "illir nemzet" változó fogalmáról ld. *Emanuel Turczynski: Konfession und Nation.* Dusseldorf, 1976. 198–201., 273–74.

nemzetiséget követelnek, az eddig élvezett közboldogsága e hazának veszélyeztetni és megzavartatni fog ...

az, ki magyar honban lakik, akármely ajkú legyen is az, miután azon jogokkal, kiváltságokkal, s jótékonyságokkal él, mellyeket az ország nyújt, az magyar; itt nincs ilyr, nincs más nemzet – mint magyar; ismétlem, hogy honunk eddigi boldogsága Magyarország különféle nemzeteinek egységében s öszvegében állott; ezen elvtől én jövőendőben sem kívánok elállani...’’²⁹

Miközben magyar nacionalisták az „illirizmus’’ és russzofilizmus vádjával illették a horvát római katolikus egyház egyik főpapját, éppen a Habsburg-ház egyik főhercege, a magyar helytartótanács elnöke adott hangot annak a Kossuth által aztán 1847 decemberében a diéta egy másik horvát vitáján hangoztatott elvnek, mely tagadta a horvátok jogát arra, hogy külön nemzetnek tekintsék magukat. Hiszen, úgy mond, „egy nemzetnél több itten nincsen’’ s „én soha de soha a magyar szent korona alatt más nemzetet és nemzetiséget, mint a magyart, elismerni nem fogok’’.³⁰ Ez a formula, miszerint kizárólag a magyar nemzetnek van joga a teljes nemzeti létre a történeti Magyarországon, a magyar politikusok hivatalos hitvallása lett a következő évszázadra.

Azon a nyelvi türelmetlenségen túl, melynek folytán a horvát küldötteket a megszokott latin helyett a magyar nyelv használatára akarták kényszeríteni a diétán, a horvát kérdés vitája arra is fényt vetett, hogy a nemzeti-etnikai rivalizálás feszültségeket teremtett még az elvileg nemzetek feletti katolikus egyházon belül is. Ez a tendencia az évszázad második felében vált egyre nyilvánvalóbbá.³¹

Az állítólag oroszok által inspirált pánszlávizmusra való utalások következtében a diéta vallásügyi vitája egy nemzetközi dimenzióval bővült, melynek egyházi és politikai jelentősége messze túlmutatott a diétán, amely alig érintette a keleti kereszténység problémáját. Pedig a Magyar Királyság nem egészen 9,7 milliós népességéből több mint 1,1 millió volt a keleti ortodox egyház híve, a Délvidék 1,9 milliós lakosságának pedig a fele volt ortodox. Erdély 1,5 millió lakójának egyharmada volt görögkeleti. Az unitusok, azaz a görög katolikusok 850 ezren voltak a tényleges Magyarországon és több mint 400 ezren Erdélyben. Magyarország 1840 körüli csaknem 12,9 milliós összlakosságából majdnem 2,3 volt a görögkeleti vallású és 1,3 millió a görög katolikus. Ez a két keleti rítusú keresztény csoport az ország lakosságának jóval több mint negyedét alkotta. Míg a magyarországi rutének mindannyian görög katolikusok voltak, a szerbek kétharmada és a románok több mint a fele a görögkeleti ortodoxiához tartozott.³²

²⁹ Főrendi Napló, 1. köt. 33. old. A kelet népe megjelenését követő vitákról ld. *Barany*: Stephen Széchenyi, 389–99.

³⁰ Kossuth beszéde az országgyűlésen, 1847. dec. 11. in: Barta István szerk.: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. Bp. 1951. 382. old. Vö. *G. Barany*: The Awakening of Magyar Nationalism before 1848. *Austrian History Yearbook*, 2. évf. 1966. 41–42.

³¹ *Friedrich Engel-János*: The Church and the Nationalities in the Habsburg Monarchy; *Michael B. Petrovich*: Comments, in: The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: A critical Appraisal, 3. rész. *Austrian History Yearbook*, 3. évf. 3. rész, 1967. 67–82. ill. 150–133.

³² *Fényes*: Magyarország statisztikája, 1. köt. 52b, 90–91.

Számadataiból még nem derül ki minden, viszont nélkülük nem érthetjük meg teljesen az 1843/44-es országgyűlés vallásügyi vitáinak jelentőségét. Amint már említettük, és a pápai nuncius is hangsúlyozta Rómának írt jelentéseiben, a szerb ortodox főpapok meglehetősen következetességgel a liberális ellenzék javaslatai mellett szavaztak, míg a munkácsi rutén és a nagyváradi román görög katolikus püspök a katolikus ügyet védte a vallásügyi vitában.³³ Bár Bécs hagyományosan támogatta a görög katolikus egyházat és annak térítő tevékenységét a görögkeletiek körében, megtiltva az utóbbi papságának, hogy ellenezze a görög katolikusok egyesülését a római katolikus egyházzal,³⁴ az unitus köznép mégis gyakran visszatért az ortodox hitre az 1830-as években, főleg a Délvidéken.³⁵ Ennek a Róma és az osztrák, valamint a magyar katolikus klérus által elítélt gyakorlatnak a terjedése nemcsak annak volt a következménye, hogy hivatalosan ismételtlen leszögezték az ortodox hívők jogát a szabad vallásgyakorlásra. Az áttért unitusokat esetenként kegyetlenül üldözték korábbi ortodox hívőtársaik s az előbbieket a magyar és a katolikus hatóságokhoz könyörögtek védelemért.³⁶ A II. József ideje óta a szerb klérus által irányított magyarországi ortodox egyház szintén többszörös kihívással nézett szembe a saját nemzeti egyházukat kiépíteni akaró, egyre öntudatosabb románok részéről.³⁷ Az a lehetőség, hogy egy etnikailag megosztott, több központú és több helyről igazgatott ortodox világ különböző részeinek önálló nyomatóka és független egyházi szervezete lehessen, elképzelhetetlen volt a pápai és a Habsburg-tisztségviselők, valamint azok liberális ellenzéke számára, mert figyelmüket az ortodox orosz cár kezében ténylegesen összpontosuló hatalom kötötte le.

Az orosz szándékok miatti aggodalom természetesen érthető volt. A liberálisok Európa-szerte borzadtak a cári abszolutizmustól, s a magyarok előljártak a tiltakozásban I. Miklós cár kegyetlen lengyelelles intézkedései miatt, melyek az 1830/31-es oroszellenes felkelés leverését követték.³⁸ De még XVI. Gergely pápa és Metternich, a „restauráció korának” e két oszlopa is egyre jobban aggódott, mikor a cár, partnerük az európai konzervatív szövetségben, egy sor intézkedéssel korlátozta a katolikus egyház tevékenységét birodalmában, s végül mindez abban érte el csúcspontját, hogy 1839-ben I. Miklós visszakényszerítette az unitusokat az orosz ortodox egyház kebe-

³³ SSE, 1814–1850. Archivio della Nunziatura di Vienna (a továbbiakban ANV), vol. 280 F. No. 1787, 1843. okt. 22. (Dieta d’Ungheria) fol. 156–57.; SSE, 1814–1850. Nunziatura di Vienna (a továbbiakban NV), Anni 1844–45, Rubrica 247, Busta 412. Altieri Lambruschinihez, no. 1844. okt. 31. (Affari Ecclesiastici di Ungheria) ASV

³⁴ *Keith Hitchins: The Rumanian National Movement in Transylvania, 1790–1849.* Cambridge, Mass. 1969. 139–45.

³⁵ *Fényes: Magyarország statistikája, 2. köt. 51.*

³⁶ Ld. A Krassó megyei (Temesi bánóság) Illadia görög katolikus közösségének petíciójához csatolt latin, magyar és német nyelvű dokumentumokat, SSE, 1814–1850. NV, Anni 1842–43, Rubrica 247, Busta 410. Altieri Lambruschinihez, 1842. okt. 21. (Cattolici del Comma d’Illadia)

³⁷ *Emanuel Turczynski: The National Movement in the Greek Orthodox Church in the Habsburg Monarchy.* In: *The Nationality Problems in the Habsburg Monarchy, 3. rész.* Austrian History Yearbook, 3. évf. 3. rész, 1967. 83–128. és *Petrovich: Comments, uo. 133–35.* Ld. még *Turczynski: Konfession und Nation, 244–47.*

³⁸ *Kovács Endre: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon.* Bp. 1959. 7–243.

lébe. Elrendelte a katolikus egyház birtokainak szekularizálását is és beleszólta a katolikus liturgiába, valamint az imakönyvek kiadásába.³⁹ Bár egy kis viszály a cár és a pápaság között csak növelte az osztrák kancellár közvetítői szerepének jelentőségét, és így nem volt ellenére Bécsnek, az unitus egyház felszámolása Oroszországban potenciális kihívást jelentett a Habsburg-politika szempontjából, mely hagyományosan erősítette a görög katolikus egyházakat soknyelvű birodalmában, hogy gyengítse a katolikusellenes erőket, és hogy ellenőrzést gyakoroljon az egyház által serkentett, bimbózó etnikus-nacionalista mozgalmak felett. A cári expanziós politika a kulturális és vallási élet eloroszosításával egyetemben szintén fenyegetést jelentett a pápaság azon halvány reménye számára, miszerint egyesíteni lehetne a keleti és a nyugati egyházakat a katolicizmus talaján. De sem az orosz kormány, sem a Szentszék nem akart helyrehozhatatlan törést okozni a másikhoz fűződő viszonyában. Ami pedig Ausztriát illeti, annak gyenge kormánya nem engedhette meg magának, hogy megsértse a „császár és király” hatalmas szentpétervári patrónusát, viszont az öregedő Metternich sem tett le arról a meggyőződéséről, hogy fenn kell tartani a pápaság erkölcsi és politikai tekintélyét a Napóleon bukása után létrehozott ellenforradalmi rendszer védelme érdekében.⁴⁰

Ez a törékeny egyensúly a világi és az egyházi hatalom között Közép-Kelet-Európában az 1840-es évek első felében, valamint az egyházpolitikai és vallási kérdések elválaszthatatlan mivolta az a keret, amelyben az 1843/44-es országgyűlés vitáit vizsgálunk kell.

Wesselényi Miklós könyve, a „Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében”, mely talán a legátfogóbb magyar kísérlet volt a nemzeti kérdés liberális megoldására a Vormärz idején, a kelet-európai társadalmi, nemzeti, vallási és nemzetközi erőtényezők áttekintésével kezdődött. Hogy megkerülje a cenzúrát, a mű Lipcsében jelent meg az 1843-ban összehívott országgyűlés előestéjén, de csak kevésbé vonta magára a figyelmet.⁴¹ Részben válasz volt Széchenyi előző évi akadémiai beszédére,

³⁹ *Eduard Winter: Russland und das Papsttum.* 1–2 köt. Berlin, 1960–61. 2. köt. 237–47.; *Meszlényi Antal: A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben* Bp. 1928. 17–19. Metternich aggodalmaira az orosz ortodox egyháznak az osztrák monarchia nem egyesült görög vallású, főleg délvidéki szerb lakosaira gyakorolt növekvő befolyása miatt, Pest és Bécs nem egyesült görög hívóinek a cárhoz mint az ortodox egyház fejéhez intézett imái, valamint az orosz intrikák miatt Szerbia egyházi és politikai életében ld. *Gustav Roloff: Fürst Metternich über die slavische und magyarische Gefahr im Jahre 1839.* Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, LII, 1938. 69–70. Bizalmas baráti körben az osztrák kancellár nagyon kritikus hangon nyilatkozott a lengyel római katolikus egyházra gyakorolt orosz nyomásról ugyanannak a porosz jelentésnek a tanúsága szerint. A Szentszék reagálását a „keleti katolikus egyház Fehér Ruténiában és Ukrajnában” (sic), valamint a Lengyel Királyságban az 1830-as években történt üldöztetésére ld. *Wasył Lenczyk: The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I.* Róma – New York, 1966. 132–38.

⁴⁰ *Alan J. Reinerman: Austria and the Papacy in the Age of Metternich.* Washington, D. C. 1979. 22.; *Friedrich Engel-János: Österreich und der Vatikan.* 1–2 köt. Graz, 1958–60. 1. köt. 7–8.; *Heinrich Ritter von Srbik: Metternich.* 1–3 köt. Wien – Köln, 1925–54. 2. köt. 40–42.

⁴¹ *Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós.* Bp. 1965. 468–69.

amely a túlbuzgó magyar hazafiság túlhajtásaitól óvott.⁴² Wesselényi elutasította azt a vádat, miszerint az erőszakos magyarosítás váltotta ki a szláv, román és más nemzetiségek nemzeti mozgalmait Magyarországon. Ehelyett az orosz szupremácián alapuló cári terjeszkedő politikát állította be a legfőbb veszélynek Európában a Napóleon utáni időszakban nemcsak a Habsburg-birodalom és népeinek alkotmányos törekvései, hanem Anglia, Poroszország, Franciaország, a török birodalom s valójában egész Európa békéje szempontjából.⁴³ A magyar liberalizmus atyja erdélyi földbirtokosként érzékenyen felfigyelt arra az egybefonódó társadalmi és nemzeti elnyomásra, amely gyűlöletet váltott ki az uralkodó magyar nemességgel szemben. Az általa javasolt megoldás azonban – a nem magyarok asszimilációja iskoláztatás és polgárjogaik kiterjesztése útján, de anélkül, hogy Horvátország kivételével elismernék önálló nemzet voltukat – nem vette figyelembe a monarchia különböző nemzetiségei ébredező nemzeti öntudatának dinamizmusát, és jócskán eltúlozta a cári propaganda szerepét a szláv és nem-szláv görögkeleti vallású népek forradalmi tevékenységének összehangolásában. Szinte a negyedszázaddal később fellépő Nyikolaj Danyilevszkij, az oroszok vezető pánszlávizmus apostola stílusában jósolta meg Wesselényi a majdcsak elkerülhetetlen konfliktust Európa és Oroszország között, de szerinte Oroszország és nem a Nyugat volt minden rossz forrása. Ellensúlyként a Habsburg-monarchia föderalista átszervezése és egy angol–francia–német liberális szövetség létrehozása mellett szállt síkra mind a cári önkényuralommal, mind a forradalmi szlávizmussal szemben.⁴⁴

A fennálló osztrák–porosz–orosz szövetség ismeretében az ilyen tervek nem voltak reálisak. A bécsi abszolutizmusnak ez a korábban hajthatatlan ellensége, akit a börtönévek és betegség megtört, felvetette, hogy a magyar konzervatívok és liberálisok kössenek kompromisszumot, és egyesítsék erőiket a pánszláv veszéllyel szemben. Elgondolása azonban időszerűtlen volt. Más belpolitikai és gazdasági reformjavaslatai mellett Wesselényi harcolt azért is, hogy a görögkeleti egyház kapjon egyenlő jogokat Erdély löbbi „bevett” egyházával, azaz a katolikusokkal, lutheránusokkal, kálvinistákkal és unitáriusokkal. Célja az volt, hogy megnyerje a magyar ügynek a románokat, és kivonja őket a pánszláv befolyás alól. Azzal érvelt, hogy az oroszok emisszáriusai mindenütt támaszkodhatnak a szláv, román és görög köznép között tevékenykedő görögkeleti papságra. Szerinte még az erdélyi unitusok is a cárt tekintették egyházuk fejének annak a türelmetlen politikának a következményeként, amely rájuk kényszerítette az egyesülést a katolikusokkal. Az ortodox vallás teljes legalizálása és hívei egyenlő jogainak biztosítása szükségtelenné tenné számukra, hogy a cártól várjanak védelmet és sérelmeik orvoslását.⁴⁵ Ismerve a katolikusok oroszországi

⁴² Francis S. Wagner: Széchenyi and the Nationality Problem. *Journal of Central European Affairs*, XX. 1960. 302–307.; G. Barany: Széchenyi, America and Assimilation. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, XXXVI, 1983. 191–92.

⁴³ Részleteiben ld. *Trócsányi*: Wesselényi, 452–68.

⁴⁴ Uo. 457–58.; *Mérei Gyula*: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg Monarchia 1840–1918. Bp. 1965. 16–21.

⁴⁵ 18. old.; *Trócsányi*: Wesselényi, 455–56., 460.

üldöztetése miatti felzúdulást, a protestáns Wesselényi sürgette a régóta esedékes jóvátételt az ortodoxok vallási jogai elismerése terén abban a kényes szférában, amelyről az országgyűlés által elfogadott törvény hallgatott; a vegyesházasságok és az átterés terén tett engedmények ugyanis csak a lutheránusokra és a kálvinistákra vonatkoztak, a görögkeletiekre nem terjedtek ki.

Az események ilyen alakulása nem volt véletlen. Megértésükhöz meg kell vizsgálnunk Bécs magatartását az „ortodox kérdésben”. Ha ez nem is volt elég világos, a háttérben mégis nagy súllyal esett latba, amint azt Ausztria és a pápaság diplomáciai levélváltása is jelzi. Hiába lett volna ugyanis hajlandó a magyar diéta többsége kiállni a teljes vallási jogegyenlőség és a reciprocitás ortodoxokra történő kiterjesztése mellett, ahogyan azt tette a protestánsok esetében, a végső szót az udvar mondta ki és Metternich fogalmazta meg. A kancellár pedig nem kívánta tovább gyengíteni a katolikus egyház tekintélyét, mert annak főpapjai a konzervatív ügy megbízható támaszai voltak, még ha engedményeket is kellett tennie a protestánsoknak, hogy megőrizze azoknak az ingatag lojalitását, akik hajlandók voltak az udvar direktíváit elfogadni.⁴⁶

Jól dokumentálható, hogy Metternichnek döntő szerepe volt Bécs Magyarország iránti politikájának kialakításában, különösen az I. Ferenc 1835-ös halálát követő években.⁴⁷ A kancellár aktívan részt vett az 1843-as országgyűlés előkészítésében, s annak megnyitásán személyesen is jelen volt.⁴⁸ Naprakész, részletes tájékoztatást kapott a vitákról s még akkor is folyamatosan foglalkozott a diéta ügyeivel, mikor Bécs-től távol szabadságát töltötte.⁴⁹ Az osztrák kancellár különös figyelemmel kísérte a lelkiismereti szabadságot és a vegyesházasságokat érintő vitákat.⁵⁰ Bár lényegében a katolikus álláspontot támogatta, élénken tudatában volt a vita nemzetközi vonatkozásainak s az egyrészt a katolikusok és protestánsok, másrészt a katolikusok és görögkeletiek közötti feszültségnek. Miközben maga pragmatikus módon gondolkozott, jól tudta, hogy időnként az egyházfőket – köztük a pápát is – kötik a bevett dogmák, és így nem hajlanak a kompromisszumra. Erre utalnak megjegyzései Esterházy József gróf és Elena Bezobrazova grófnő, Alexander Aprakszin gróf özvegye tervezett házasságával kapcsolatban.⁵¹ Azt, hogy a kancellár nagymester volt az ilyen helyzeteknek a maga javára való fordításában, hamarosan a cár is tapasztalhatta.

⁴⁶ *Ludwig von Wirkner*: Meine Erlebnisse. Pressburg, 1879. 180–81.

⁴⁷ *Andics Erzsébet*: Metternich und die Frage Ungarns. Bp. 1973. 7–8. és köv.

⁴⁸ *Hanns Schlitter*: Aus Österreichs Vormärz. III. Ungarn. Zürich–Leipzig–Vienna, 1920. 5–8. és köv.

⁴⁹ *Friedrich Walter*: Metternich und Gervay. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, IX, 1956. 209–11. és köv.; *Andics*: Metternich, 218., 405–408.; *Mémoires, Documents et Ecrits Divers, Laisés par le Prince de Metternich, Chancelier de Cours et d'État*. Publ. par son fils, le Prince Richard de Metternich. Classés et réunis par M. A. de Klinkowstroem. 1–8. köt. Paris, 1880–84. 6. köt. 647. Melánia hercegné naplója, 1844. okt. 16. és nov. 10–20. (a továbbiakban *Metternich: Mémoires*)

⁵⁰ *Schlitter*: Aus Österreichs Vormärz, III. Ungarn, 7–9., 81–84., 17–23. jegyzet; *Walter*: Metternich und Gervay, 216–17., 219., 221., 225–26., 230., 252., 257–58.

⁵¹ Uo. 209. (Metternich Gervaynak 1842. szept. 23.); SSE, 1814–1850. ANV, 280. G. folios 248–50. (Altieri Lambruschininek, no. 2123. 1845. június 27.)

Közismert, hogy Metternich nézetei szerint József főherceget, a nádort súlyos felelősség terhelte az általa csaknem anarchikusnak ítélt magyarországi állapotok miatt. „A nádort a vallás kérdésében is az orránál fogva vezette a protestáns párt” – mondotta egyszer.⁵² Ilyen megjegyzései ellenére mégis Metternich volt az, aki államérdekre hivatkozva keresztülvitte az új törvényt a vegyesházasságokról és a katolikusokra a lutheránus, valamint a kálvinista hitre való áttéréséről, s ugyanígy az államérdektől vezéreltetve fogadta el a magyar nyelvnek a Magyar Királyság államnyelvévé való deklarálását.⁵³ A lelke mélyén azonban Metternich nem vette jónéven a diéta beleavatkozását olyan dolgokba, melyek szerinte a királyi előjogok dominanciába tartoztak, mint az oktatásügy, a kereskedelem és természetesen a vallásügy⁵⁴. Felháborodott azon, hogy a városok, más testületek és autonóm körzetek, sőt „...a nem egyesült görög hitűek, akik sokan élnek ebben az országban, és akik mindig is kizárólag Ófelsége kegyeitől függtek, hirtelen irányt változtatva mindenki legnagyobb meglepetésére a diétához fordultak ... Protestáns gyülekezetek, az izraeliták, ...egyszóval a lakosság minden osztálya ... ennek a diétának igyekezett a kegyébe férközni és ügyet sem vetett a kormányra, ahogy az sem vetett ügyet az országra.”⁵⁵

A kancellár igazi gondolatait az állam és az egyház viszonyáról Ausztriában az a memoranduma tükrözi leginkább, amelyet az uralkodónak alig két héttel az 1844. március 25-i vegyesházasságokról szóló magyar törvény alapjául szolgáló királyi határozat megszületése után írt. Kiindulva „a Magyarországon felmerült vallásügyi kérdésből, melyet végleg megoldott az én Magyarországra vonatkozó tanácsommal összhangban tett intézkedés”, Metternich javasolta, hogy a birodalom osztrák felében hagyjanak fel az Ausztria és a Szentszék közötti jó viszonyt szerinte veszélyeztető gyakorlattal. Specifikusan utalt olyan osztrák törvényekre, mint a kiskorúak és a katonák házassága, amely ellentétben állt a katolikus dogmával; az állam beleavatkozása a szerzetesrendek és római feletteseik, valamint a püspökök és a pápa levelezésébe; a katolikusok teológiai tanulmányainak tilalma Rómában, miközben a protestánsok megkaphatták a hozzájárulást ahhoz, hogy beiratkozhasanak külföldi egyetemekre a magyar országgyűlés ajánlása alapján. A jozefinista örökség ilyen idejétmúlt elemeinek eltörlése – hangsúlyozta Metternich – biztosíthatná a baráti viszonyt Rómával, míg fennmaradásuk egy franciabarát pápa esetében olyan európai jelentőségű eseményt eredményezhetne, amely felülmúlná a „kölni affért”, továbbá olyan kellemetlen helyzetet szülne, melyben választani kellene megkésett és szégyenteljes, a körülmények kényszerítő hatása alatt tett engedmények, vagy oly egyházzsakadás között,

⁵² *Walter*: Metternich und Gerway, 258. (Metternich Gervayhoz, 1843. aug. 26.) Az osztrák kancellár legbensőbb gondolatait a főherceg nádorról annak 1837-ben halálosnak vélt betegsége idején ld. Andics: Metternich... 387–88. (Metternich Firquelmonthoz, 1837. ápr. 11.) Véleménye később sem változott meg. ld. *Walter*: Metternich und Gervay, 217–18. (Metternich Gervaynak, 1843. júli. 11.)

⁵³ *Schlitter*: Aus Österreichs Vormärz, III. Ungarn, 9–19. és 24–63. jegyzet; uo. 84–100.; *Walter*: Metternich und Gerway, 219. old. (Metternich Gervayhoz, 1843. júli. 13.); Andics: Metternich, 218.

⁵⁴ Uo. 219–20.

⁵⁵ Uo. 422. (Metternich memoranduma 1844-ből a magyarországi állapotokról)

amely az oroszországihoz lenne fogható, s ez mind politikailag, mind erkölcsileg helytelen volna.⁵⁶

Különös figyelmet érdemel, hogy Metternich egy nemcsak a magyar, hanem a birodalmi és egyházi viszonyokkal foglalkozó memoranduma keretében ismételtlen hangsúlyozza Oroszországot és az egyházzszakadást. Amint ő maga is mondja, a memorandum Ferdinándnak a magyar országgyűléshez intézett leirata kapcsán keletkezett, amely leirat válasz volt a diéta törvényjavaslatára a római katolikusoknak más bevett keresztyény felekezetre, valamint a nem katolikusoknak a római katolicizmusra való áttérése dolgában. De míg az előző szeptemberi diétai törvényjavaslat előszava általánosságban utalt a „törvényesen bevett vallásokra” (s ebbe beletartozott az ortodox nem egyesült, görög rítusú egyház is, melyet az 1791 : 27. tc. ismert el „bevettnek”), az 1844. március 25-i királyi leirat kiindulópontjával az előző, 1843. július 5-i leiratot tekintette, amely csak az 1791 : 26. tc.-re utalt és a protestánsokra korlátozódott. Így az ortodox hívők *de facto* kimaradtak a március 25-i leiratról. A királyi leirat ugyancsak figyelmen kívül hagyta a vegyesházasságok kérdését és a gyermekek neveltetését, ha az egyik házasság ortodox volt, s ezzel fennmaradt a katolikus egyháznak kedvező *status quo*.⁵⁷ Az országgyűlés éles viták után meghátrált, hogy megkaphassa a királyi szentesítést. A kompromisszum azonban, mely jelentős lépés volt afelé, hogy létrejöjjön a teljes reciprocitás a protestánsok és a katolikusok között, kihagyta az ortodoxokat, mégpedig elsősorban Metternich ügyes színfalak mögötti manőverezése eredményeképpen, valamint a pápai nunciushoz, Lodovico Altierinek rá és az udvar más tagjaira gyakorolt nyomása folytán.

Az osztrák kancellár úgy döntött, hogy ha nem akarja felosztatni a rakoncátlan diétát, engedményeket kell tennie a protestánsoknak. Engedett azonban a nuncius ellenvetéseinek a „szakadár” ortodoxokat illetően annál is inkább, mert ő maga is kártekonynak ítélte a „szakadár” magatartást a konzervativizmus ügye szempontjából, sőt politikai és dinasztikus okokból is szüksége volt erre a lépésre. A nuncius Rómába küldött jelentéseiből nyilvánvaló, hogy miután a magyar katolikus klérus és a pápa beleegyeztek abba, hogy megadják a reciprocitást a lutheránusoknak és a kálvinistáknak a vegyesházasságok és az áttérés dolgában, el voltak tökévelve az elszenvedett kár korlátozására azért, hogy nem fogadták el az eredeti törvényjavaslat *ad aliam religionem lege receptam* szöveg megfogalmazását az áttérésről, s nem adták áldásukat egy ortodox pápa előtt kötött házasságra. Az is világos, hogy mind Metternich, mind

⁵⁶ Metternich: Mémoires, 7. köt. 32–37. és jegyzetek uo. 37–39. (Ferdinánd császárhoz, 1844. ápr. 6., valamint Metternich Pilgramnak, 1837. május 12.)

⁵⁷ Az 1843. július 5-i és az 1844. március 25-i királyi leiratok latin szövegét ld. Felsőcséregy Első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehország e' néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1843/4 esztendei pünkösdi hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek írásai. 1–5 köt. Pozsony, 1844. 2. köt. 4–5., 226–227. old. Az alsó tábla 1843. szeptember 21-i törvényjavaslatának, az 1844. március 25-i királyi leiratnak és a végleges törvénynek a német szövegét ld. Mailáth: Religionswirth, 2. köt. 550–56. Az 1844. július 5-i királyi határozat uo. 1. köt. 82–83. Az ide vonatkozó magyar dokumentumokat ld. a 145a, 145b, 147, 148, 149, 162 és 163 számon, 428–29., 436–45. és 519–23. írásai, 2. köt. A végleges törvénytörvényt ld. uo. 5. köt. 102–103.

a nuncius és Lonovics püspök, a diéta által elfogadott törvény végleges szövegének szerkesztője tudta, hogy az megsérti az 1791 : 27. tc. szellemét és I. Ferenc ama útmutatását, mely elrendelte, hogy az ortodoxok helyzete egyenlő kell, hogy legyen a protestánsokéval. Lonovics és Metternich azonban egyetértett abban, hogy még nagyobb baj elkerülése végett szükség van erre a „bizonytal nem dicséretes aktusra” – ahogy azt a nuncius nevezte s amelyben a magyar püspöki kar egyes tagjai nem kívántak közvetlenül részt venni –, akár a karlócai érsek-metropolita kétfélmillió hűve érdekében emelt éles tiltakozása ellenére is. Mivel a diéta jelentős része nem bízott az ortodox papságban, az alsó tábla oroszellenes többsége olyan határozatot hozott, hogy a nem egyesült görög egyháznak minden idegen befolyástól függetlennek kell maradnia. Bár a felső tábla ösztökélésére végül is elvetették ezt a burkolt célzást, az ortodox főpapok méltatlankodó ellenvetései az új vallásügyi törvénnyel kapcsolatban süket fülekre találtak.⁵⁸

Lehetséges, hogy az ortodox egyháznak adandó bármiféle kedvezménnyel szemben elfoglalt hajthatatlan álláspontjában Metternichet elsősorban az motiválta, hogy csfrájában elfojtson mindenféle esetleges együttműködést a magyar protestánsok és

⁵⁸ Az ortodox főpapok tiltakozásáról ld. Főrendi Napló 8. köt. 208, 214–16., 330. Különösen Rajachichra ld. *Arató Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon.* 1–2 köt. Bp. 1960. 2. köt. 195–97., 291–92. 7. jegyzet. Figyelemre méltó József főherceg magatartásának kétértelmű volta és valószínűleg az alábbi eseményekkel van összefüggésben. Rajachich József metropolita utolsó hozzászólása után lezárva a tábla vallásügyi vitáját a nádor kijelentette, hogy a megelőző viták során mindvégig az 1791: 26. tc. értelmezéséről volt szó, s így az új törvény „természetesen csak a protestánsok és a katolikusok viszonyával foglalkozhat”. Máskülönben a főherceg Rajachich megjegyzéseit méltánylandónak és jogosnak tartotta, kifejezte azon reményét, hogy a keleti egyház kéréseit öfelsege támogatni fogja a maga idején, és megígérte, hogy a maga részről megtesz mindent ennek érdekében. (ld. az 1844. nov. 2-i ülést) Ugyanakkor nagyon is jól tudta, hogy a vita hosszan foglalkozott az ortodox egyház problémáival, a lelkiismereti szabadság elvének alkalmazásával és az összes keresztény felekezet közötti reciprocitás kérdésével, bár a vita fő vonulata valóban a katolikus és protestáns viszony volt. A két tábla külön üzeneteket váltott a nem egyesült görögök kapcsán, ld. Írásai, 2. köt. 443–45., és 523–24. (149. és 164. dokumentum) Vö. még Rendi Napló, 1. köt. 255–60.; Főrendi Napló, 5. köt. 89–109. A dokumentumokból világosan kiderül, hogy 1844 júliusában mindkét ház többsége és maga a nádor is hajlott arra, hogy kiterjesszék a protestánsoknak adandó jogokat a görögkeletiekre és az unitáriusokra is. Ld. a 72. jegyzetet és az idevágó szöveget. Hogy tovább bonyolítsuk a dolgot, hozzátehetjük, hogy a nádor azt is tudta, hogy két nappal az 1844: 3. tc. alapjául szolgáló királyi határozat előtt, március 23-án született egy másik királyi döntés is 5267 sz. alatt, az ortodox közösségek előző évben benyújtott petíciójára válaszul, mely engedélyezte egy „illir” nemzeti kongresszus megtartását a magyar országgyűlés végeztével. A szerb egyház által szorgalmazott kongresszus az ortodox papság képzésével, anyagi helyzetével, ortodox vallási alapítványokkal és az ortodox iskolák oktatási kérdéseivel volt hivatva foglalkozni. Pontos napirendjét egy „szűkebb bizottság” (*enges Comité*) határozta volna meg, melyben a Hofkriegsrat és a magyar kancellária képviselői is helyet foglaltak volna, mivel a Délvidék katonai szempontból a Hofkriegsrat fennhatósága alá tartozott. A bizottság kikérte volna a karlócai metropolita, azaz Rajachich és József főherceg véleményét is. A különböző hatóságok évekig elnyúló (bár sokszor „nagyon sürgősnek” minősített) hatalmas levelezése után azonban mégsem jött össze a nemzeti kongresszus 1848 tavaszáig, amikor is a forradalmi események váratlan és a magyarok számára kedvezőtlen irányt szabtak neki. Ld. MOL, M. Kir. Kancellária, A 45, Acta Praesidialia, 1847. 280 cs. no. 583/Pp. Az 1848: 20. tc. „A vallásról”, mely biztosította a bevett vallás rangját az unitáriánus hitnek (de

más nem katolikusok között. A nunciust inkább a magyarországi rutének és románok unitus egyházainak védelme foglalkoztatta, mert minden lépés, amely javított volna a Habsburg-birodalom nem egyesült görögjeinek helyzetén, új lendületet adhatott volna a szomszédos Oroszországban már kialakulóban lévő rettegett folyamatnak, melynek során az unitusokat teljesen különválasztották a katolikusoktól, és újra beolvasztották az ortodoxia kebelébe.

E közös aggodalmakon túl a kancellárnak és a nunciusnak más oka is volt, hogy megalkuvás nélkül lépjen fel az ortodox hit ellen, méghozzá Miklós cár felújított terve, hogy feleségül adja kedvenc második lányát, Olga nagyhercegnőt József nádor fiához, István főherceghez.

A Romanov–Habsburg házassági szövetség felújításának gondolata először 1840-ben Bécsben merült fel, nem is Szentpéterváron, és nem István főherceg személyével kapcsolatban. Miklós cár két évvel később tette magáévá az ötletet, és választása a magyar nádor fiára esett, akinek első, elhunyt felesége, Alexandra Pavlovna a cár húga volt.⁵⁹ Magának a nádornak a házasságát I. Pál lányával – melynek következtében a későbbi I. Sándor és I. Miklós cár sógora lett – 1799-ben először

a zsidónak nem), és elismerte minden jogilag bevett vallási felekezetet „teljes egyenlőségét és reciprocitását” (tehát a keresztény egyházakét) Magyarországon. Eredetileg öt törvénycikkelyből állt és az 1844: 3. tc.-n alapult. Kossuth 1848. április 1-i kezdeményezésére és az 5 megfogalmazásában került még három cikkely az eredeti szöveghez a nem egyesült görög hívőkkel kapcsolatban, s így teljesült az, amit négy évvel korábban még nem lehetett elérni. Azon túl, hogy kiterjesztette az 1844: 3. tc. érvényét az ortodox hívőkre, az 1848: 20. tc. kijelentette azt is, hogy „a lehető legrövidebb időn belül” össze kell hívni az ortodox nemzeti kongresszust az 1843-as petícióban javasolt képviseleti elvek alapján. Ld. Barta István szerk.: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. Kossuth Lajos összes munkái XI. köt. in: *Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentionis*. Bp. 1951. 118. és a jegyzetek, 4., 151., 154–55., 705–706., 713., 726., 730. Mivel azonban a Kossuth s a magyarországi szerbek képviselői között folyt tárgyalások megtörték a szerbek külön nemzetként való elismerésének kérdésén, az 1848 májusában Karlócán megtartott nemzeti kongresszus Rajachichot választotta meg pátriárkának, összeköve a szerb nemzeti követeléseket az ortodox vallás ügyével s jelölül annak is, hogy a magyar liberális engedmények a vallás és a kultúra terén, amelyek nem biztosították a nemzeti adminisztratív és politikai autonómiát, nem elégtették ki a szerbeket. Vö. *Spira György*: A nemzeti kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Bp. 1980. 26–29., 167–69.; *Thim József*: A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története, In: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, *Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentionis*, 1–3 köt. Bp. 1930–1940. 1. köt. 34–41., 84–94.; 2. köt. 198–201., 206–213.; A szélesebb összefüggésekre ld. *Gunther E. Rothenberg*: *The Military Border in Croatia 1740–1881*. Chicago, 1966) 143–47. és *Michael Boro Petrovich*: *A History of Modern Serbia, 1804–1918*. 1–2 köt. New York–London, 1976. 1. köt. 242–44. A Bécs és Róma közti kapcsolatok jelentőségére a magyar religionaria ügyében és a Romanov–Habsburg házassági tervekről vö. SSE, 1814–1850. ANV, 280. G, fol. 159–61, 163–69 (Altieri Lambruschinihez, no. 1030, 1844. nov. 15. és no. 2034, 1844. nov. 29.) Altieri szerepéről és a magyar religionaria körüli sajtóvitáról ld. *Leipziger Allgemeine Zeitung* (no. 313, 1844. nov. 8.) és *Augsburger Allgemeine Zeitung* (no. 352, 1844. dec. 17.), ld. még SSE, 1814–1850. NV, Rubrica 247, Anni 1844–45, Busta 412 (Altieri Lambruschinihez, no. 2048, 1844. dec. 22.: „Affari Ecclesiastici di Ungheria”) AVS; Lonovics püspök nézeteit az ortodox kérdés Magyarországot és a monarchia egészét érintő vallási és politikai vonatkozásairól ld. az 1845. január 3-i elemzésében: *Österreichisches Staatsarchiv*, Bécs (a továbbiakban ÖSTA), Kab. Archiv, Konferenzakten s, Karton 2, Conf. Z. 17s/1845.

⁵⁹ *Egon Cäsar Conte Corti*: *Metternich und die Frauen*. 1–2 köt. Zürich, 1948–49. 2. köt. 413–14.

Gacsinában áldották meg az ortodox rítus szerint és csak azután Lembergben katolikus szertartás keretében.⁶⁰ Ilyen előzmények után Miklós nem számított problémákra, és készpénznek vette azt az írásos megállapodást is, melyet I. Pál és I. Ferenc kötött a két uralkodóház tagjainak teljes hitbéli reciprocitásáról, azaz arról, hogy házassodhatnak egymás közt anélkül, hogy bármelyik félnek át kellene térnie a másik vallására.⁶¹ A cár azonban nem számolt Metternich befolyásával a dinasztia tagjaira és a kancellár ama elhatározásával, hogy megakadályozza a tervezett házasságot, melynek politikai kihatásai beláthatatlanok lettek volna. 1843 nyarán ugyanis István főherceg nemcsak apjának, Magyarország nádorának kijelölt utóda volt, hanem Csehország helytartója is.⁶²

Az osztrák kancellár nem kívánta sem az általa gyűlölt nádor nimbuszát növelni, sem fiát segíteni abban, hogy megalapítsa a Habsburg-ház fiatalabb ágát akár Budán, akár Prágában, akár mindkét helyen leendő apósa, „minden oroszok cárja” révén. El akart ugyanakkor kerülni minden további összeütközést az oroszellenes magyarokkal is, akik egy orosz házasság esetén elleneztek volna, hogy István főherceg kövesse apját a nádori székhelyre, bár neki magának sem tetszett egyértelműen ez az utódlás. Ebben a bonyolult helyzetben Metternich nem fogadta el Miklós cár meghívását egy varsói találkozóra 1843 szeptemberében azzal a kifogással, hogy a közeli Pozsonyban ülésező viharos magyar országgyűlés miatt jelenléte feltétlen szükséges Bécsben. Maga helyett az oroszországi osztrák nagykövetet, Ficquelmont gróftól küldte, hogy találkozzék a cárral és figyelmeztesse, hogy a főherceggel kötendő házasságához Olga nagyhercegnőnek át kell térnie a római katolikus hitre.⁶³ Szorosan együttműködve a bécsi pápai nunciussal, valamint a hithű katolikus anyacsászárné, továbbá Mária Anna uralkodó császárné és Zsófia főhercegnő segítségével Metternichnek sikerült a dinasztikus házasság ügyét az orosz ortodox egyház világi feje és a katolikus világ vallási vezetője közötti akaratosszecsapássá változtatnia.

Ismeretes az a nézet, hogy mivel a papság teljesen Ausztria segítségére szorult a Vormärz idején, a cár házassági tervének meghiúsítása kizárólag Metternich műve

⁶⁰ Horváth Mihály: Nádor-émlék. József nádor élete. Pest, 1865. 21–22.

⁶¹ SEE, 1814–1850. ANV, 280G, folio 39 (Altieri Lambruschinihez, no. 1884. 1844. febr. 23.: „Progetto de Matrimonio fra Arcida. Stefano, a la Granduchessa Olga”, és uo. NV, Rubrica 16. fasc. 6. Anno 1846 (Altieri Lambruschinihez, no. 123, 1843. nov. 29.: „Statuto della famiglia imperiale d’Austria interno matrimonimisti”) ASV; Az orosz–osztrák–pápai tárgyalásokra a tervezett házasságról ld. még az osztrák dokumentumokat, ÖSTA, Russland, III. Karton 129. Varia-Orloff (1944). Ez a terjedelmes dokumentáció a cár és Metternich levelein, valamint a szentpétervári és római osztrák követek utasításain és jelentéseiben kívül tartalmaz anyagokat Orlov grófnak, a cár bizalmasának titkos bécsi küldetéséről is 1844 elején, és tartalmazza az 1799. április 19-i szerződés szövegét, melyet József főherceg és Alexandra nagyhercegnő házassága alkalmából kötöttek. Ld. még *Constantin de Grunwald: La vie de Nicholas Ier*. Paris, 1946. 226–31.

⁶² Walter: Metternich und Gervay, 226–37. Lásd újabban *Gergely András*, „István nádor és a magyarok”, *Jelenkor* (1985), 1072–1086 old. és a szerző *Áruló vagy áldozat* című sajtó alatt lévő kötetét.

⁶³ SSE, 1814–1850. NV, Rubrica 247, Anni 1843–45, Busta 411. (Altieri Lambruschinihez, 1843. szept. 15.: „Invito fatto dall’Imp. di Russia al Principe di Metternich in Varsavia”); ASV; SSE, 1814–1850, ANV, 280.F. folio 164 (Altieri Lambruschinihez, uo. 1794. 1843. okt. 6.): „Matrimo della figlia dell’ Imp.^c di Russia, coll’ Arcid.^a Stefano” ASV; Corti: Metternich und die Frauen. 2, köt. 415–16.

volt. Eszerint a Habsburgok és a Romanovok régi vetélkedésének egyik epizódjával van dolgunk a Közép- és Kelet-Európa szláv népei feletti uralomért.⁶⁴ Ez az interpretáció azonban alábecsüli a katolikus egyház érdekelttségét abban, hogy megakadályozza az ortodox cár máris fenyegető pozícióinak további erősödését Közép-Kelet-Európában, s ugyanakkor alábecsüli a pápai diplomácia kiváló képességeit is. A bécsi pápai nuncius útján tettek Rómának jelentést az I. Miklós által fenyegetett oroszországi katolikus és unitus egyházak fejei, s Altieri nuncius nem kímélte a szót, mikor lefestette, milyen veszélyt jelentett „a katolikusokat Kelet-Európában üldöző” cár lányának tervezett házassága annak a nádornak a fiával, aki már háromszor nősült a katolikus egyház keretén kívülről.

Mikor a cár ismét javasolta Olga nagyhercegnő és István főherceg házasságát 1843 őszén, a magyar országgyűlésen tetőfokához ért az egyházi vita. A következő év februárjában Miklós titkos megbízatással küldte bizalmasát, Alekszej Orlov gróftot Bécsbe, hogy emlékeztesse az osztrák udvart az I. Pál és I. Ferenc által kötött titkos megállapodásra, amely elismerte a Habsburg- és a Romanov-dinasztia közötti vallási reciprocitást házasság esetén.⁶⁵ Metternich nem tudott a megállapodásról, vagy legalábbis ezt mondta a nunciusnak. Az emlékeztető egybeesett a heves vitát kiváltó királyi leirat megfogalmazásával, amely elutasította a reciprocitást a „szakadár” ortodox féllal kötött vegyesházasságok esetében. Orlov látogatásának és a magyar ortodox egyház reciprocitás iránti kérelmének egybeesése megerősítette Metternichet és Altierit abban a meggyőződésében, hogy mindkét törekvést meg kell hiúsítani mind a Habsburg-dinasztia, mind a katolikus egyház érdekében. Ha volt bármilyen kétség az összefogás szükségessége felől, akkor azt a nuncius táplálta, aki egyértelműbb biztosítékokat szeretett volna kapni a kancellártól a felől, hogy valóban meg kívánja hiúsítani a Habsburg–Romanov házassági szövetséget. Altieri még amiatt is aggódott, hogy Metternich esetleg beadja a derekát Miklós cár kedveskedésének, mivel az Melánia hercegnőt, a kancellár feleségét Szent Katalin-renddel tüntette ki.⁶⁶

Amint azt a bécsi nuncius néha túlfűtött, általában „szigorúan bizalmas” jelentései tanúsítják, a házassági terv körüli diplomáciai kötélfűzés – s Altieri szerint mind a németek, mind a magyarok ellenszenvvel fogadták a tervet, amely elidegenítené a katolikus dinasztiait népeitől és a csehországi szláv „faj” „cserbenhagyásához” vezetne – évekig folyt még az 1843/44-es országgyűlés befejezése után is, annyira nem akarta a cár feladni kedvenc tervét. Még Rómába is elment, hogy személyesen találkozzék XVI. Gergellyel, és megpróbálja előkészíteni egy konkordátumot (amelyet

⁶⁴ Winter: *Russland und das Papsttum*. 2. köt. 257–58.; Alan Palmer: *Metternich*. London. 1972. 290–91.

⁶⁵ *Ld. Lencyk: The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I.* 124, 131, 133–35, 137–38, 141–42.

⁶⁶ SSE, 1814–1850, ANV, 280. G, fol. 38–44, 122. 1844. febr. 23., márc. 6. és július 26. Altieri Lambruschinihez, nos. 1884, 1887 és 1979.: „Progetto de Matrimonio fra l’Arcida Stefano, a la Granduchessa Olga”, ASV. Vö. *Grunwald: La Vie de Nicholas I.* 227–28.

végül 1847-ben aláírtak), s megpróbálja áthidalni a katolikus ellenvetéseket a nagyhercegnő házassága dolgában, lánya mégsem lett István főherceg felesége.⁶⁷

A dokumentumok nem hagynak kétséget afelől, hogy az osztrák kancellárnak oroszlánrészre volt az események illetén alakulásában. A szentpétervári és római osztrák nagykövetnek adott utasításából, valamint a bécsi nunciussal, sőt a cár sógornőjével, Ilona nagyhercegnővel folytatott beszélgetéseiből is kitűnik, hogy taktikai okokból éles határvonalat húzott Miklós cárnak birodalma nem ortodox keresztény egyházaival szembeni illúzió alapuló autokrata kormányzati rendszere és lányának egy osztrák főherceggel kötendő házassága közé. Az előbbit a cár teljes tudatlanságának tulajdonította a katolicizmust illetően, de ennek ellenére történelmi realitásnak nevezte, amelyet a cárnak és a pápának egymással kell tisztázni a megfelelő egyezség elérése céljából. Végül is nem lehet, úgymond, 7 millió katolikust sem elüldözni Oroszországból, sem megölni, sem áttéríteni az ortodox hitre. Olga nagyhercegnő tervezett házassága István főherceggel azonban az idill világába tartozott és illúzió volt, bár a cár – Metternich szerint – „politikailag célszerű kérdésként” (une question de convenance politique) fogta fel. De mivel Miklós mindenáron keresztül akarta vinni a dolgot, Metternich azt tanácsolta a nunciussal, hogy használja ki az ügyet mint „kiválóan érvényes ösztönzést” arra, hogy engedményeket érjenek el a katolikus egyház számára. Azt is gyanította a kancellár, hogy a cár találkozásokkor kezét fog csókolni a pápának, mint Metternich maga ajánlotta követe útján, s ezért javasolta, hogy a Szentatya viszont keltsen a cárban jó benyomást barátságos fogadtatásával és ölelje meg mint uralkodótársát. Ezt a tanácsot híven követték egy hónappal később Rómában.⁶⁸

Ugyanakkor Metternich biztosította István főherceget, hogy tervezett házasságát támogatja, figyelmeztette azonban, hogy a császári család tagjai, ideértve a két császárnét és Zsófia főhercegnőt, ellenzik, s a magyarok nemkülönben. Széchenyi, aki minket erről tudósít, Melanie Metternichet is a házasságot ellenző birodalmi

⁶⁷ Uo. 228–44.; Corti: Metternich und die Frauen. 2. köt. 419–20.; Winter: Russland und das Papsttum. 2. köt. 248–56.

⁶⁸ SSE, 1814–1850, NV, Rubrica 247, Anni 1844–45, Busta 412. Viale-Prela Lambruschinihez, no. 103, 1845. nov. 11.: Sull' Imperatore de Russia'' Csatolva Metternich nov. 2-i levelének két példánya Lüt-zow grófhhoz, valamint Ilona nagyhercegnővel folytatott beszélgetése. ASV. Vö. Grunwald: La Vie de Nicolas I, 237–38.; A jól értesült bécsi brit nagykövet, Sir Robert Gordon is jelentette a császári udvar ellenséges magatartását Miklós házassági ajánlatával kapcsolatban. Megjegyezte azonban, hogy Bécs végül is talán beadja a derekát az orosz nyomásnak. Public Office (a továbbiakban: PRO) London. Gordon Aberdeennek, no. 20. 1844. március 15. Austria, F. O. 7, vol. 316. A müncheni brit képviselő, Lord Milbanke szerint (1944. ápr. 4.) Miklósnak van egy „vad elképzelése” ezzel a házassággal, az ugyanis, hogy István főherceget Moldva, Havasalföld és Szerbia fejedelmévé teszi, hogy ellensúlyozza az angol és francia befolyást Görögországban, és hogy államot hozzon létre „Európa északi hatalmainak” fennhatósága alatt, amin elsősorban Ausztria és Oroszország értendő. Mindkét jelentést elküldték Lord Bloomfieldnek, a szentpétervári brit követnek (Aberdeen Bloomfieldnek, no. 21. 1844. ápr. 23. F. O. 65, Russia, vol. 297.). Bár az orosz külügyminiszter, Nesselrode ostobaságnak mondta (*Quelle bêtise*) a bajorországi jelentést, az Orlov-misszióhoz fűződő spekulációk utalnak annak jelentőségére. Bloomfield Aberdeennek, no. 35. 1844. május 11. Russia, F. O. 65. vol. 300. Vö. Lord Stuart de Rothesay Aberdeennek, no. 48. 1844. március 14. F. O. 65. Russia, vol. 298. Orlov gróf utazásának a legnagyobb titokként való kezeléséről.

úrhölgyek közé sorolja megjegyezve, hogy ő maga pártolja a főherceg orosz házasságát. Széchenyi naplója azonban arra is rávilágít, hogy a magyar ellenzék egyes vezetői készek voltak István főherceg nádorrá választása ellen szavazni abban az esetben, ha feleségül veszi a cár lányát.⁶⁹

Széchenyi feljegyzései ekképpen egybecsengenek a muncius jelentéseivel több fontos ponton. Bár az 1843/44-es országgyűlésnek sikerült megbirkóznia a protestánsok sérelmeinek jelentős részével, az „ortodox kérdés” megoldatlan maradt. Ugyanolyan mértékben vált politikai kérdéssé, mint régebben a protestánsok ügye, sőt még komoly nemzetközi vonatkozásai is voltak. Míg a liberálisok a pánszlávizmus megnyilvánulását látták benne, az udvar legbefolyásosabb hölgyei súlyos fenyegetésként értékelték a katolikus hittelt szemben. Végső soron ennek is voltak politikai vonatkozásai, s ez István főherceg és Miklós cár lánya eljegyzésének meghiúsításában nyilvánult meg. Itáliából hazatérőben a cárt Bécsben az anyacsászárné haragosan fogadta s szemére hányta, hogy szétzúzza a katolicizmust Oroszországban, továbbá kérdőre vonta, hogy vajon ő vallása feladására kényszerítene-e egy osztrák főhercegnőt, ha egy orosz nagyherceghez készülne férjhez menni.⁷⁰ Öt hónappal később, 1846 májusában az osztrák császárné és az orosz cár neje között volt szóváltás az ügyben az utóbbi linzi látogatása alkalmával. Egy tiszteletére rendezett bankett után Miklós cár felesége szóba hozta lánya tervezett házasságát István főherceggel. Mária Anna császárné azt válaszolta, hogy Olga nagyhercegnőt szívesen látnák az osztrák dinasztia tagjainak sorában, ha ezt nem tenné lehetetlenné a cár magatartása, amely azt tanúsítja, hogy nem hajlandó felhagyni a katolikus egyház üldözésével.⁷¹

A pörlekedés, intrika és kölcsönös bizalmatlanság a vallás kérdésének mind hazai, mind külpolitikai vonatkozásai körül, különösen ami az ortodox egyházat illeti,

⁶⁹ Viszota Gyula szerk.: Gróf Széchenyi István naplói. 1–6 köt. Bp. 1925–39. 6. köt. 291, 294, 303 és 331.; az 1845. nov. 29-i, dec. 3-i és 21-i bejegyzések, valamint 1846. febr. 21. Azokról a talán irreális várakozásokról, melyeket Széchenyi István főherceg és Olga nagyhercegnő házasságához és az annak nyomán Pesten kialakuló pompás nádori udvarhoz és kulturális központhoz fűzött ld. Kovács Lajos: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848. 1–2 köt. Bp. 1889. 1. köt. 137–143.; Idegösszeroppanása és az 1848/49-es Habsburg-ellenes felkelés veresége után a döblingi örültek házában Széchenyi gondolatai időnként még visszatértek a házasság délibábos témájára. Egy önmarcangoló levelében, melyben hazája sorsán kesereg, és magát teszi felelőssé érte, így ír: „Mi marad most tenni való hátra? Imádkozni vagy a pisztoly! Ó fertelmes – most István ülne mint nádor Budán, alkalmasint Olga hercegnével feleségül, és a magyar faj adná a tönust és tactust Ausztriában! sőt Európában!” Majláth Béla szerk.: Gróf Széchenyi István levelei. 1–3 köt. Bp. 1889–1891. 3. köt. 631 és 33. Örültek háza, Döbling, 1850. szeptember 7. Széchenyi Tasner Antalhoz. Egy brit jelentés szerint Elizabet Mihajlovna és Alexandra Nyikolajevna nagyhercegnők, I. Miklós unokahuga és legidősebb lánya, akik német protestáns hercegekhez mentek feleségül 1844 januárjában, megkapták a szokásos egymillió ezüst rubelt és félmillió rubel értékű ajándékot hozományként. A József főherceghez hasonló házassági szerződés kikötötték, hogy a leendő gyermekek protestáns nevelést kapnak majd, de a főhercegnőnek biztosítani kell saját vallásuk gyakorlását és azt, hogy legyen saját, orosz ortodox kápolnájuk. (Rothesay Aberdeennek, no. 11, 1844. jan 20. Russia, F. O. 65, vol. 298. PRO. Széchenyi bizonyára tudott ezeknek a megállapodásoknak a pénzügyi es vallási vonatkozásairól, és Metternich úgyszintén.

⁷⁰ Grunwald: La Vie de Nicolas I. 241–42.

⁷¹ SSE, 1814–1850 NV, Rubrica 16, Busta 413, Anno 1846, fasc. 6. fol. 143–44. Viale Prelà Lamburschinihez, no. 254. 1846. május 19.: „L' Imperatrice di Russia a Linz”.

nagyon tanulságos jelenség. Azt bizonyítja, hogy még ha a diéta két táblája – az egyik a liberálisok, a másik a konzervatívok befolyása alatt – meg is tudott egyezni a protestánsok és a görögkeleti egyház sérelmeinek dolgában, sőt az unitárius hit bevett vallással nyilvánítása dolgában is,⁷² ez a régóta esedékes törvényjavaslat vakvágányra futhatott, és jelentős átalakuláson mehetett át, mielőtt törvénnyé vált. Alapvetően helytálló volt a katolikus Széchenyi megfigyelése, hogy az országgyűlésnek azért kellett várnia a királyi leiratra, mert még nem jött meg Róma jóváhagyása, bár emiatt denunciálták Metternichnél.⁷³ Széchenyi tudta, hogy Metternich nemcsak manipulálja a pápaságot, de konzultálja is a hit lényeges dolgaiban.

Széchenyi régi barátja, Sir Robert Gordon angol nagykövet mégis joggal nevezte a vallásügyi törvényt még módosított formájában is a „valóban lényeges” három törvény egyikének. (A másik kettő: a magyar nyelv bevezetése a latin helyett hivatalos nyelvként a királyság közigazgatásában, és a nem nemesek jogának elfogadása, hogy földet vásároljanak, s közhivatalokat töltsenek be.) Sir Robert azonban elégedetlen volt – és némi joggal – a királyi szentesítést nyert másik tizenhárom törvénycikkkel, melyek 18 hónap diétai vita után születtek meg. A sovány eredményt a feudális országgyűlés nehézkes gépezetének tulajdonította,⁷⁴ bár Metternich és a bécsi kormány sem volt ártatlan a magyar reformkezdeményezések megbuktatásában.⁷⁵ Érdemes azt is megjegyezni, hogy az 1843/44-es országgyűlés élénk vitái jelentős mérföldkőnek bizonyultak a reform felé vezető úton még akkor is, ha a „reform párt” egyelőre nem tudta érvényre juttatni progresszív határozatait. A diéta előkészítő jellegű munkájának fontossága akkor vált nyilvánvalóvá, amikor 1848 forradalmi tavaszán viszonylag simán és törvényes keretek között tudott átalakulni a feudális rendszer.

Egyelőre azonban 1844 novemberében a diéta befejezése Metternich győzelmét hozta. Még a tapasztalt és jól informált bécsi angol nagykövet is hajlamos volt esetenként lebecsülni az osztrák kancellár diplomáciai képességeit. Orlov gróf éveleji küldetésével kapcsolatban Gordon idézte Metternichet, aki biztosította őt – akárcsak a nunciust –, hogy a cár küldötte „úgy ment haza, ahogyan jött, azaz ... anélkül, hogy nyélbe ütötte volna az eljegyzést”. Jelezve az erős ellenérzést „a házassággal szemben a bécsi társadalom minden osztályának soraiban”, beleértve a császári családot, a brit nagykövet azért hozzátette, hogy bár az osztrákok megpróbálták „pusztán a val-

⁷² F. O. 7/316, Gordon Aberdeennek, no. 29. 1844. május 13. PRO. A felső tábla ellenzéki főrendjei, Batthyány Lajos, Teleki László, sőt még a „szlávellenes” Zay Károly is következetesen a görögkeleti egyház más keresztény felekezetekkel való reciprocitása mellett szavazott. A korábbi hivatkozások mellett ld. még Főrendi Napló, 4. köt. 387. old. Zay beszéde. A főrendekhez intézett negyedik üzenetében, 1844. szeptember 21-én, alig két hónappal a diéta vége előtt, az alsó tábla „minden bevett vallásról” beszélt az átmenettel kapcsolatban és nemcsak a protestánsokról. Ld. Kovács szerk.: Az 1843/44-ik évi... 6. köt. 82–84.

⁷³ Viszota szerk.: Széchenyi naplói, 6. köt. 18. 1844. jan. 30.

⁷⁴ F. O. 7/317. Gordon Aberdeennek, no. 75. 1844. nov. 19. PRO, London.

⁷⁵ *Andics*: Metternich ... 220–21. és köv.

lásra hivatkozva” elutasítani a házassági ajánlatot, „sokan úgy vélik, hogy a császári udvar végül is beadja a derekát az autokrata sürgető akaratának”,⁷⁶

Az országgyűlésről adott összefoglaló jelentésében Sir Rober Gordon már nem adott ilyen fenntartásainak hangot. Kifejezve azt a „meggyőződését” – amelyet valószínűleg Metternich sugallott –, hogy „a diéta jelenlegi összetételében nem alkalmas bármiféle, az ország javát szolgáló intézkedés meghozatalára”, a nagykövet rámutatott, hogy a konzervatív párt és a kormány újabb diéta összehívását tervezi „talán ... már a következő évben”, mely „a küldöttek más osztályán” alapul majd, „hogy véget vessen a Magyarországon uralkodó anarchiának”.⁷⁷ A kéz, amely a jelentést papírra vetette, kétségtelenül Sir Robert keze volt, de a hang Metterniché. És valóban; az országgyűlés végére a kancellár úgy látta, hogy „Magyarország már a forradalom előtornácán áll”,⁷⁸ s még mielőtt az országgyűlés véget ért volna, királyi leirat ment a megyékhez, mely bevezette az ún. adminisztrátori rendszert.⁷⁹ Ezt követően Apponyi György vette át a bécsi magyar kancellária irányítását. A liberális reform ügye gyakorlatilag 1848-ig halasztást szenvedett.

A magyar Vormärznek ebben a szakaszában, 1846 februárjában történt, hogy az udvar utóiratot próbált szerkeszteni az 1843/44-es országgyűlés vallásügyi törvényeihez. A bécsi magyar királyi kancelláriától a budai helytartótanácsához 3962/182 iktatószám alatt március 25-én érkezett átírat szerint a király jóváhagyta a nem egyesült görögkeletiek kérését, miszerint az 1844-es 3. tc. minden rendelkezése, mely a katolikusoknak a protestáns hitre való áttérésétől szól (5–11. cikkely) vonatkozzék az ortodox hívőkre is. A február 21-i királyi rendelet kifejezte azt a reményét is – „mely egyben közzendő a karlócai érsekkel” –, hogy papsága tartózkodni fog a csábítás minden tiltott módjától, s figyelmeztette a kormányserveket, hogy a legnagyobb figyelmet fordítsák erre az ügyre, és akadályozzák meg a túlkapásokat.⁸⁰

Kissé kétértelmű kifejezések mögé bújva, a királyi rendelet megkerülte a vegyesházasságok kényes kérdését.⁸¹ De még így is az ellenkezőjére fordította az ud-

⁷⁶ F. O. 7/316. Gordon Aberdeennek, no. 20. 1844. március 15. PRO, London

⁷⁷ F. O. 7/317. Gordon Aberdeennek, no. 75. 1844. nov. 19. PRO, London

⁷⁸ Metternich: Mémoires. 7. köt. 52. old. „Aforisztikus megjegyzések a magyarországi helyzetről” 1844 végén.

⁷⁹ *Andics*: Metternich ... 225.

⁸⁰ MOL, Budapest, M. Kir, Kancellária, C 13, Benigna mandata, A királyi helytartótanácsától a megyékhez 1846. március 31. „helytartósági intézvény” no. 12.955 A Rajachich körlevelére és a királyi rendeletre vonatkozó korai averziókra ld. a nagyváradi unitus püspök, Erdélyi Balázs által 1846. május 3-án benyújtott latin nyelvű panaszt, melyhez csatolta Abrahám Rezső plébános 1846. április 13-án kelt petícióját „az ortodoxok fenyegető magatartásáról” Bokszezen, Arad megye. ÖSTA, Kab. Arch. Konferenz Akten s, Karton 4, 1846:346s. Az unitus egyháznak az ortodox rovására történő hivatalos erősítését célzó intézkedésekre a katonailag fontos Délvidéken ld. uo. Karton 2, 1845: Conf. Z.17s, amely „csaknem egy egész falusi közösség” unitussá válásáról szól a havasalföldi-bánáti határvidéken 1845 januárjában. A Staatskonferenz részvevői, Metternich, Kolowrat és Lajos főherceg Hardegg Hofkriegsratspräsident jóindulatú beavatkozása mellett foglaltak állást.

⁸¹ Ahogy az 1843/44-es országgyűlésen ismételt elhangzott, a görögkeleti dogma a protestánsnal ellentétben ragaszkodott a házasság szentség voltához, tehát felbonthatatlanságához is, és ellenezte a vegyesházasságokat. Ebben a tekintetben álláspontja hasonlított a római katolikusokéra. Vallásilag kevert területeken azonban az ortodox egyháznak is el kellett fogadnia az adott helyzetet s ez egyet jelentett azzal,

var korábbi álláspontját, és komoly engedményt jelentett az ortodox papságnak, melynek így alkalma nyílt országos méretekben tovább folytatni a parlamenti vitát Bécs és a magyar újkonzervatív adminisztráció segítségével.

Eltekintve a királyi rendelet és a krakkói felkelés érdekes egybeesésétől, Metternichnek és Apponyinak jó oka lehetett mind bel-, mind külpolitikai szempontból arra, hogy helyreállítsa a jó viszonyt a magyarországi szerb vezetés alatt álló ortodox egyházzal. A megfontolások között szerepet játszott egy kibontakozóban lévő enyhülés Szentpétervár és Róma között, az orosz együttműködés szüksége a Balkánon, főleg a Szerbia körüli zűrzavarban, valamint az, hogy csökkent a veszélye az „autokrata” beleszólásának a Habsburg-korona országainak dolgaiba a nemkívánatos házassági kapcsolat elvetésével.

Mindez további magyarázatot és kutatást igényel, amely messze túlnőne a jelen tanulmány keretein. A királyi rendelet Magyarországot érintő vonatkozásai talán nyilvánvalóbbak, így ezeket tekintjük át röviden.

Azt is mondhatnánk, hogy a rendelet részét képezte a kormányzat készülődésének a következő diétára: lépés volt afelé, hogy megakadályozzák a potenciálisan ellenzéki erők egyesülését a vallás kényes kérdésében, s kísérlet volt arra is, hogy az udvar megnyerje az ország ortodox lakosságának támogatását.

A megyék reagálását a helytartótanács által hozzájuk továbbított királyi rendeletre a királyi adminisztrátor hatékony tevékenysége, az illető megye lakosságának etnikai és vallási összetétele, a liberális ellenzék ereje és sok más helyi tényező határozta meg. Torontál vármegye megyegyűlése – mely megye kevert népsége nagyszámú képzett és jómódú szerbet is magába foglalt – tudomásul vette az ortodoxok helyzetét rendezni kívánó királyi rendeletet, és törvénybe kívánta iktattatni a következő diétán.⁸² Komárom megye gyűlése a rendeletben sérelmet látott, mert az olyan témával foglalkozott, amely a törvényhozás hatáskörébe tartozik, és most a törvényes eljárás mellőzésével nyúltak hozzá. Mégis törvénybe kívánta iktatni, s mivel ésszerűnek ítélte, ideiglenesen elfogadta és elrendelte közzétételét.⁸³ Pest vármegye hasonlóképpen szorgalmazta a rendelet kodifikálását a következő diétán, hangsúlyozva, hogy a haza minden polgára a törvény védelmét kell, hogy élvezze a vallás- és lelkiismereti szabadság dolgában. A rendeletet a megyei szolgabíráknak is figyelmébe ajánlották.⁸⁴ A zalai megyegyűlés is elismerte a királyi rendelet pozitívumát, de a De-

---

hogy elvesztette hatáskörét a katolikus-ortodox vegyes házasságok terén a katolicizmus szupremáciája következtében, amelyet az 1791: 27. tc. hivatalosan fenntartott. Metternich megkísérelte megmagyarázni az ortodox egyházzal szembeni politikáját Szentpéterváron, ld. levelét Ausztria oroszországi nagykövetéhez, Colloredo grófhhoz 1846. március 7-én. Hangoztatva, hogy a magyar országgyűlésnek nincs joga dönteni az ortodox vallási ügyekben, s ezért az 1844: 3. tc. csak a katolikusokra és a „szakadár” protestánsokra vonatkozik, a kancellár mégis meg kívánta nyugtatni a cárt, hogy a karlócai metropolita híveihez intézett pástortlevele által(!) kifejezésre jut az a királyi akarat, mely a nem egyesült görög egyház helyzetét a római katolikus egyház szintjére emeli (*entièrement assimilée*). Vö. Andics Erzsébet szerk.: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. 1-3 köt. Bp. 1952–81. 1. köt. 194–95.

⁸² MOL. József nádor lt. N 22. Praesidialia, 1846. 100 cs. No. LXXXII/3 (1846. május 26.)

⁸³ Uo. No. LXXXIV (május 25.)

⁸⁴ Uo. No. LXXXVIII (június 9–10.)

ák Ferenc által vezetett liberális ellenzék a „királyi határozat” formáját sérelmesnek találta, bár szándékával egyetértett. Azzal érvelve, hogy a görögkeleti nem pusztán egy megtúrt, hanem egy jogilag bevett vallás, Deák úgy vélte, hogy az azt érintő változások – bármennyire jótékonyak is legyenek – nem jöhetnek végrehajtási utasítás formájában, hanem csakis törvényhozási úton.⁸⁵ A július eleji veszprémi megyegyűlés élénk vitájáról készült latin (!) nyelvű jelentés szintén arra utal, hogy bár a liberálisok elvben nem tagadták az ortodox egyház vallási egyenlőségét, hevesen vitatták annak adminisztratív úton való érvényesítését. Ugyanakkor olyan ultrakonzervatívok, mint Cziráky János gróf arra figyelmeztettek, hogy az egyik vallásról a másikra való áttérést megkönnyítő – bármily nagylelkű – engedmények a vallástalan propaganda malmára hajtják a vizet. A rendek éppen azon voltak, hogy fogalmazzanak egy petíciót a királynak, melyben előadnák sérelmeiket, mikor a viták kellős közepén újabb rendelet érkezett a helytartótanácsból, amely módosította az előzőt, mire elálltak terüktől. Utasították azonban a következő diétára delegált küldötteiket, hogy új törvényhozás útján zárják le az ügyet.⁸⁶

A nyáron és ősszel tartott megyegyűlések „örömmel és hálával” fogadták a helytartótanács második, június 23-án kiadott rendeletét, amely óva intett az unitusok tömeges áttérésétől a nem egyesült görög felekezetre, s amely arra kérte a megyéket, hogy vizsgálják ki az ilyen eseteket, és fegyelmezzék meg a „csábító” ortodox papokat. Sáros vármegye a rendelet egyes homályos pontjait megfelelő törvényhozás útján tisztázni a következő diétán kívánta. Máramaros vármegye, ahol a román és rutén lakosok túlnyomó többsége unitus volt, utasította a szolgabírákat, hogy figyeljék az ortodox papok tevékenységét.⁸⁷ A két, részben önmagában is ellentmondó királyi rendelet által okozott nehezitelés, zavar és aggodalom jól lemérhető Bihar vármegye vaskezű adminisztrátorának, Tisza Lajosnak a jelentésén. A jelentés nagy részletességgel taglalja a szeptember végi viharos négynapos megyegyűlést és csatolva tartalmazza a júniusi helytartótanácsi rendelet egy nem teljes példányát, valamint a megyének arra válaszként adott határozatát.⁸⁸ Tiszának, aki minden lehetséges eszközzel meg akarta törni a liberális ellenzékét, el kellett ismernie, hogy minden igyekezete ellenére képtelen volt elérni a rendelet elfogadását.

A helytartótanácsnak június 12-én megküldött, a magyar kancellár, Apponyi által aláírt második királyi rendelet (melyből egy-egy példányt kapott a prímás, minden római katolikus püspök, a görög katolikus és az ortodox egyház, valamint valamennyi helyhatóság)⁸⁹ megdöbbenésének adott hangot amiatt, hogy az ortodox met-

⁸⁵ Uo. No. XCIII (június 15–20.). Deák két hozzászólását ld. Kónyi Manó szerk.: Deák Ferenc beszédei. 1–6 köt. Bp. 1882–98. 1. köt. 587–89. Ld. még *Csizmadia Andor*: Deák Ferenc egyházpolitikája. In: Tanulmányok Deák Ferencről. Zalai gyűjtemény no. 5. Zalaegerszeg, 1976. 31.

⁸⁶ MOL, József nádor lt., N 22, Praesidialia, 1846, 100 cs. No. C (július 6–9.); a magyar jelentést ld. no. CI.

⁸⁷ Uo. no. CXXIII (aug. 24–25.) és No. CXXXVII (szept. 1–12.)

⁸⁸ Uo. No. CXLV és CXLV/3 csatolva (szept. 23–26.)

⁸⁹ MOL. M. Kir. Kancellária. C 13, Benigna mandata, P. 9727/447. A helytartótanács június 20-án érkezett rendeletet 24.190-es szám alatt továbbította a megyéknek. A Tisza jelentéséhez csatolt másolati példányból hiányzanak az utalások a szétküldésre, a különbizottságok felállítására 16 megyében és unitus pa-

ropolita „felhatalmazás nélkül, időnek előtte és kétes, szabad értelmezések alapján” úgy döntött, hogy közzéteszi az előző rendeletet papsága körében. Bár a júniusi határozat nem helyezte érvényen kívül a február 21-ikit, hangsúlyozta a római és görög katolikus egyházak uniójának kívánatos voltát, fenntartva a lelkiismereti szabadság elvét minden alattvaló számára. A kritikus pont az volt, hogy ha az unitus falvakban tömeges áttérés történne az ortodoxiára, ott a rendelet külső ösztönzést tételezett fel, amelyre fel kell hívni mind a helytartótanács, mind az udvar figyelmét s a választ „óvatosan meg kell várni”, hogy megelőzhető legyen a templomok, iskolák és más egyházi épületek erőszakos elfoglalása vagy más helyi rendzavarás. Az 1791 : 26. tc. 13. pontjára hivatkozva a második királyi rendelet utasította a hatóságokat, hogy szigorúan büntessék meg azokat az ortodox papokat, akik unitus egyéneket vagy csoportokat áttérésre bírnak rá.

A bihari rendek emlékeztették a helytartótanácsot, hogy sok éven át, több diétán támogatták minden törvényesen bevett vallás szabadságát, s a zalai és más megyei rendekhez hasonlóan elítélték s sérelmesnek tartották azt a módot, amelyet a kormányzat a máskülönbén dicséretes cél elérésére választott, mert e célt az országgyűlésen törvényes úton kell megvalósítani. Vitatták az 1791 : 26. tc. érvényét is erre az ügyre nézve, mivel az a protestánsokkal foglalkozott. E törvény 13. cikkelyének felhasználása a görögkeletiek megregulázására ellentmond a bécsi és a linzi béke elveinek, melyeken a törvény alapul. Ezek a békemegállapodások kifejezetten megengedték egész közösségek áttérését a protestantizmusra. Az, hogy királyi hatóságok regisztrálják a más vallásra áttérő közösségeket, a szabad vallásgyakorlatot sérti, és azokra a protestánsellenes intézkedésekre emlékeztet, melyek az 1791 : 26. tc. törvénybe iktatása után ötven évvel is fennmaradtak.

A bihari megyegyűlés bírálta a karlócai metropolitát is amiatt, hogy papsága útján közzétette a királyi rendeletet, mielőtt az a megyékhez eljutott volna. A bihari határozat utalt rá, hogy a megye számos román közösségében sokan kívánnak áttérni a nem egyesült görög hitre.

Míg a megye hajlandó volt elfogadni azoknak az áttérését, akik követték az 1844 : 3. tc. előírásait, régi vallásukhoz tartozónak tekintette mindazokat, akik ezt nem tették meg, és vegyesbizottságot küldött ki az unitusok és ortodoxok között a jövőben esetleg felmerülő nézeteltérések tanulmányozására. A románok közötti nyugtalanságtól és a protestánsok jogainak újbóli megsértésétől való félelem, valamint a római és a görög katolikusok vonakodása az áttérés megkönnyítésére mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a bihari megyegyűlés résztvevőinek többsége alkotmányos alapon elutasította mind a februári, mind a júniusi királyi rendeletet.⁹⁰

rókiák és iskolák létrehozására három faluban. A kérdéses megyék a következők voltak: Bihar, Szabolcs, Bács, Arad, Temes, Krassó, Torontál, Békés, Csanád, Csongor, Máramaros, Körös, Varasd, Verőcze, Pozsega és Szerém.

⁹⁰ A márciusi és júniusi királyi rendeletek ellentétes megítélésére ld. az eperjesi görög katolikus püspök 1846. június 25-i panaszát, mely szerint veszély fenyegeti nyáját az 1844: 3. tc. ortodoxokra történő kiterjesztésével, valamint a Temes vármegyéből 1846. október 27-i dátummal írt jelentést, mely szerint a két rendelet semmi gondot nem okozott. MOI., Consilium Locumtenentiale, C 77. Departementum religio-

Az „ortodox kérdésnek” ez az ügyetlen kezelése, mely az 1843/44-es országgyűléssel kezdődött, illetéknéppen teljes kört futott be. Ahelyett, hogy megerősítette volna a protestánsok keservesen kiharcolt és 1844-ben elismert jogait, az 1844 : 3. tc. tétova részleges kiterjesztése az ortodox hívőkre még ezeket is kérdéssé tette. Bár mindenki a vallás- és lelkiismereti szabadságot hangoztatta szóban, a kormányzás alkotmányos és abszolutista formája körüli összeütközések során alkalmazott gyakorlati lépések komoly korlátokat szabtak a liberális tendenciák és demokrácia terjedésének a politikai közösség életében. Az 1840-es évek vallásügyi küzdelmei az 1847-ben kezdődő utolsó magyar rendi országgyűlés összecsapásainak előjátékaként foghatók fel. Kitapintható összefonódásuk az etnikum, nemzetiség és külpolitika kérdéseivel nagy szerepet játszott a hamarosan bekövetkező forradalmi megrázkódtatás során felépő konfliktusok elmélyítésében.

---

nare Graeci ritus non unitorum, 1846. Fons. 43, 5–5a és 6a. 1847 júliusában, tíz hónappal Bihar megye előző őszi tiltakozása után a királyi rendeletek miatt és szó szerint az országgyűlési választások előestéjén, Arad megye adminisztrátora megerősítette a bihari aggodalmakat. Lefírta, hogy a megyei közgyűlésen Galsa község 251 lakosa benyújtott egy megfelelő aláírásokkal ellátott petíciót, amelyben az aláírók kifejezték ama elhatározásukat, hogy áttérnek a görög nem egyesült hitre, hivatkozva a helytartótanács 1846. márciusi, 12.955. számú rendeletére. Az adminisztrátor javasolta a márciusi rendelet érvénytelenítését vagy azonnali felfüggesztését. Rámutatott, hogy a kérvényezők azt állítják magukról, hogy a falu keleti rítusú hívének többségét alkotják, és követelik az unitusoknak 13 évvel korábban ugyanilyen alapon átadott templomépület visszaszátását. Az ilyen követelések teljesítése az adminisztrátor szerint növelné a feszültséget a lakosság körében, és különös veszélyt jelentene a kismemesség körében található nagyszámú ortodox hívőre való tekintettel. Ugyanez a forrás másutt is hivatkozik „a nagyszámú görög nem egyesültek(re) a nemesség közt”. MOL, M. Kir. Kancellária, A 45. Acta Praesidialia, 1847, 280 cs. Nos. 608 és 645/Pp., (az 1847. július 1–9-én tartott megyegyűlés anyaga). A konfliktus egyaránt érintett vallási, etnikai és társadalmi tényezőket és a fennálló rend összeomlása esetén valóban robbanásveszélyt rejtett magában az ország egyes területein. A magyar kancellária, amelynek Faschko adminisztrátor a jelentését benyújtotta, azt tanácsolta az aradi adminisztrátornak 1847. szept. 12-én, hogy forduljon a helytartótanácshoz útmutatásért a galsai ügyben, és tartsa magát ahhoz. Uo. A 45. Acta Praesidialia, 1847, 282 cs., no. 759/Pp. Figyelemre méltó, hogy a Kossuth által fogalmazott 1848: 20. tc. 7. cikkely (ld. 58. sz. jegyz. fent) az 1848. január 1-i állapotokhoz ragaszkodott a templomépületek dolgában, és megtiltotta az ilyen épületek visszavételét még akkor is, ha egy közösség görög rítusú híveinek többsége úgy dönt, hogy változtat vallási hovatartozásán. (Ld. még Kossuth beszédét ápr. 4-én és 5-én, az utóbbi esetben válaszol Bihar megye küldöttének, Beöthy Ödönnek. Berta szerk.: Kossuth az utolsó rendi országgyűlésen, 726. old. és 730. old.) Nyilvánvaló az összefüggés a Vormärz idején az ortodox kérdéstről folyó, eddig figyelembe nem vett „láthatatlan vita” és 1848 tavaszának eseményei között. Ennek értelmében újra kellene értékelni az erre vonatkozó, nem teljes információkat, pl. *Károlyi Árpád*: Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt. In: *Fontes*. Bp. 1936. 141–42. old.; *Meszlényi Antal*: A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben. Bp. 1928. 78–79, 85.; *Tillmann Béla*: 1848: XX. t.- cz. Esztergom, 1904. 9, 28.

Дьердь Барань:

ПЕРСПЕКТИВЫ И ГРАНИЦЫ ЛИБЕРАЛИЗМА И СВЕТЕ РЕЛИГИОЗНЫХ ДИСКУССИЙ
ГОСУДАРСТВЕННОГО СОБРАНИЯ 1843/44 ГГ.

(РЕЗЮМЕ)

В период вспышки религиозного фанатизма от Ирландии до Ирана, от Соединенных Штатов до Советского Союза в конце XX в. особый интерес вызывает исследование роли религии в период распространения в Венгрии идей либерализма и демократии в начале прошлого века.

В начале своего труда, написанного на основе материалов венгерских, ватиканских, австрийских и английских архивов, исследователь жизни и деятельности Иштвана Сеченьи, профессор Денверского университета (США) Джордж Барань дает краткий обзор конституционных гарантий свободы вероисповедания протестантской, особенно люцеранской и кальвинистской церквей в Венгрии первой половины XVII в. (Ратификация венского 1606 г. и линцкого 1645 г. мира.) Хотя победившая контрреформация Габсбургов сильно ограничила права протестантов. Иосиф II и венгерские государственные собрания 1790 г. после его правления укрепили свободу вероисповедания для верующих протестантской и православной церкви. Но полного равноправия с римской католической (государственной) религией не принесли ни для протестантской, ни для православной церкви и законы 26 и 27 1790 г. РРелигиозные ограничения, обиды с особой силой давали о себе знать в случае смешанных браков и их расторжения, при переходе от католической в другую христианскую веру, при воспитании детей от смешанных браков. Для рассмотрения этих жалоб государственное собрание 1825—27 гг. образовало комиссию, рассмотрение жалоб началось на реформистском государственном собрании 1830 г. этом государственном собрании на повестку дня был выдвинут и вопрос равноправия евреев и представителей унитарской церкви, более того, государственное собрание 1839—1840 гг. приняло узаконенный королевом-императором первый закон об эманципации евреев.

В средней части работы рассматривается дискуссия по религиозным вопросам на государственном собрании 1843—44 гг. Так как в нижнем регионе доминировали либеральные послы, в верхнем — консервативные аристократы, консенсуса добиться было непросто. Тем более что на диете такие выдающиеся представители венгерского католицизма, как Сеченьи, Деак, Этвеш часто сталкивались с глашатаями ультрамонтанского направления папы римского Григория XVI. Кроме того, рассмотрение вопросов вероисповедания часто неразрывно переплеталось с конфликтами венгерского и невенгерского восточноевропейского национализмов, как об этом свидетельствовало рассмотрение поднятых венгерской стороной вопросов последних протестантов в Хорватии или якобы прославянских настроений среди православного духовенства.

Если затянувшаяся на долгие месяцы дискуссия по „делу религии“ или „вопросу вероисповедания“ концентрировалась на полном равноправии двух крупнейших протестантских церквей, хотя до последней стадии диеты язык предложений указывал на все утвердившиеся христианские вероисповедания, в том числе и на православную церковь, на другом уровне, то есть в дискуссии по градоустройству, в которой обсуждалось распространение права голосования городских жителей на новые прослойки, вновь высказывались подробные доводы за и против полной эманципации евреев. И хотя в этом вопросе не было сделано ни шага ни назад, ни вперед, многогранный, отчасти гуманный, отчасти предвзятый анализ еврейского вопроса предопределил как тон, так и основную аргументацию подобных дискуссий следующего столетия.

Результатом дискуссии по религиозным вопросам, одновременно важнейшим результатом всего государственного собрания явилось принятие закона 1844:3, который по крайней мере отчасти удовлетворил пожелания протестантов по смешанным бракам и облегчил переход католиков в две

распространенные крупнейшие протестантские веры, хотя о т. н. реверзалах, то есть о письменном обещании католического воспитания детей от смешанных браков в законе ничего сказано не было.

Ничего не говорились в законе, свидетельствовавшем об усилении светлого венгерского национализма в ущерб католической церкви и абсолютной королевской власти, об удовлетворении потребностей возглавляемой высшим сербским духовенством православной церкви, хотя представленный в верхней палате православный клир последовательно голосовал за либеральный законопроект нижней палаты, то есть против консервативного большинства верхних сословий и венского двора в затянувшейся дискуссии по религиозным вопросам.

В статье доказано, что новый закон не случайно прошел мимо, „православного вопроса“, это результат совместных усилий Меттерниха и папской дипломатии. Указывается на связь между подавлением католической церкви в России и особенно в Польше и положением православной церкви в монархии Габсбургов, в частности православной церкви в Венгрии, при этом особое внимание уделяется плану династического брака Романов—Габсбург, на котором настаивал русский царь Николай I. В случае осуществления этого плана сын палатина Йожефа эрцгерцог Иштван взял бы в жены Ольгу, великую княжну, дочь русского царя. Этот нажим со стороны царя с особой силой давил над Меттернихом во время окончательного утверждения в Вене текста венгерского религиозного закона. Меттерних не был в восторге от идеи царя-зятя, ведь эрцгерцог Иштван был наместником Чехии и потенциальным преемником на посту венгерского палатина: принимая во внимание состояние здоровья императора и короля Фердинанда, орлеанское крыло варианта Габсбургов при русской поддержке нельзя было считать утопией. Очевидно, что и католическое духовенство не поддерживало идею женитьбы Иштвана на княгине не в период кризисного состояния отношений с Россией: как Вене, так и Риму пришлось весьма кстати проблема предзадуманной католизации княгини, где царь не мог пойти на уступки, однако тайное обсуждение этой проблемы исключало в этот исторический момент уступки православной церкви на территории Венгрии.

Кстати, в Венгрии план женитьбы эрцгерцога Иштвана на княгине Романовой вызвал недоумение. Исключение составлял лишь граф Иштван Сеченьи, который на этом этапе жизни был „доверенным лицом правительства“, и связывал иллюзорные надежды с помпезным двором молодого короля в Буде.

Статья заканчивается „невидимым“ продолжением обсуждения религиозных вопросов по завершении государственного собрания 1843—1844 гг., что можно рассматривать и прологом последнего сословного государственного собрания. В начале 1846 г. через возглавляемую Дьердьем Аппоньи венскую венгерскую канцелярию и наместнический совет в Буде двор и указном порядке распространил уступки закона 3 от 1844 г. на неприсоединившуюся православную церковь. К тому времени естественно миновала „опасность“ династического брака Габсбург—Романов. Николай I пришел к согласию с папой. Вена и венгерская неоконсервативная администрация готовились к выборам, нужна была поддержка православного высшего духовенства. Прием нового королевского указа в комитатах с либеральным большинством был неоднозначным. Либеральные комитаты — например, Зала, под руководством Деака согласились с религиозным равноправием неприсоединившихся православных, но протестовали против формы королевского указа и намеревались выступить законодательным путем. Консервативные силы опасались, что уступки в переходе от одной религии к другой будут способствовать распространению отхода от религии вообще. Комитаты с этнически неоднородным населением — Бихар, Арад — из-за сильного желания оторваться от церкви со стороны православного населения опасались, что духовенство неприсоединившихся церквей попытается насильственными методами вернуть себе церкви и школы, ранее отобранные и переданные униатам, которым покровительствовали католическая церковь и венский двор. При виде неразберихи и противостояния канцелярия издала другой королевский указ для выяснения первого и подчеркнула желательность союза католической и униатской церквей. Все это не сократило неразберихи и замешательства, и протестанты опасались ослабления своих прав,

признанных законом 3 от 1844 г. при виде послаблений для православной церкви. Дискуссионные комитатские сборы затянулись до 1847 г., поэтому религиозные напряженности можно считать прологом государственного собрания 1847—1848 гг. Их тесная связь с вопросами этноса, национальности и внешней политики позволяла прогнозировать близкие конфликты революционных потрясений.

György Bárány

PERSPECTIVES ET LIMITES DU LIBÉRALISME HONGROIS
À TRAVERS LES DÉBATS SUR LES AFFAIRES RELIGIEUSES DE LA DIÈTE DE 1843–1844

(Résumé)

A cette fin du XXe siècle, lorsque de l'Irlande à l'Iran et des États-Unis d'Amérique à l'Union soviétique, le fanatisme religieux surgit ou plutôt resurgit dans le monde entier, l'étude du rôle de la religion à l'époque de l'introduction des idéaux du libéralisme et de la démocratie dans la Hongrie de la première moitié du XIXe siècle nous paraît d'un intérêt particulier.

L'article de George Barany, professeur à l'Université de Denver (USA), spécialiste de l'œuvre d'István Széchenyi (écrivain et homme politique hongrois du premier XIXe siècle) est basé sur des recherches effectuées dans des archives hongroises, autrichiennes, britanniques et du Vatican. Au début, l'auteur étudie brièvement les garanties constitutionnelles datant de la première moitié du XVIIe siècle de la liberté du culte protestant, en ce qui concerne notamment les Églises luthérienne et calviniste (l'enregistrement dans le recueil des lois des dispositions du traité de Vienne de 1606 et de celui de Linz de 1645). Alors que le gouvernement des Habsbourg, attaché à la cause de la Contre-Réforme victorieuse, avait strictement limité des droits des protestants, Joseph II et après son règne les diètes hongroises des années 1790 confirmèrent la liberté des cultes protestants et orthodoxe. Cependant l'égalité des droits et la réciprocité des conversions avec la religion d'État catholique romaine ne furent pas accordées aux protestants et aux orthodoxes par les articles 26 et 27 de la loi 1790. Ainsi, les problèmes de la célébration et de la dissolution des mariages mixtes, de la conversion des catholiques à d'autres religions chrétiennes et l'éducation des enfants nés de mariages mixtes constituaient leurs principaux griefs religieux. La diète de 1825–1827 mit sur pied une commission chargée d'étudier ces questions, qui furent par la suite débattues aux diètes de la décennie 1830, où l'on mit aussi à l'ordre du jour l'octroi de l'égalité des droits aux Juifs et aux unitariens. La diète de 1839–1840 adopta finalement une première loi sur l'émancipation des Juifs, revêtu de la sanction de l'empereur.

La plus grande partie de l'article est consacrée aux problèmes religieux étudiés par la diète de 1843–1844. Comme la Chambre basse était dominée par des députés libéraux tandis qu'à la Chambre haute les aristocrates conservateurs étaient largement majoritaires, il était fort difficile d'aboutir à un accord, d'autant plus que Széchenyi, Deák et Eötvös, représentants laïcs les plus éclairés du catholicisme hongrois se heurtaient sans cesse à la résistance des porte-parole de l'ultramontanisme de Grégoire XVI. En outre, les débats sur les questions religieuses étaient souvent indissolublement liés aux conflits entre le nationalisme hongrois d'une part et les nationalismes non hongrois de l'autre, ce dont témoigne entre autres la mise en cause par quelques députés hongrois de l'établissement de protestants en Croatie ou le prétendu panslavisme du clergé orthodoxe.

Alors que les délibérations très passionnées se prolongeant pendant plusieurs mois sur la « matière » ou « question » religieuse portaient en réalité sur l'octroi de l'égalité complète aux adeptes des deux grandes religions protestantes – bien que jusqu'à la phase finale de la session les propositions formulées eussent concerné en principe tous ceux qui appartenaient à des confessions chrétiennes reçues (y compris donc aussi les orthodoxes), à un autre niveau, lors du débat sur la « réglementation urbaine », c'est-à-dire à propos de l'extension du droit de vote à de nouvelles couches de la population des villes, bien des députés prenaient la parole pour arguer de nouveau longuement pour ou contre l'émancipation complète des Juifs. Quoique

ni marche en avant ni marche arrière ne fussent alors faites, l'attitude généreuse des uns et le parti pris dicté par des préjugés des autres annonçaient déjà, tant par la tonalité que par l'argumentation, les débats du siècle suivant.

L'un des principaux résultats du débat sur les questions religieuses – et de toute la diète de 1843–1844 en général – aura été l'adoption de la loi 3 de 1844, qui donnait – au moins en partie – satisfaction aux revendications des protestants au sujet des mariages mixtes, et facilitait la conversion des catholiques aux deux grandes religions protestantes reçues, tout en passant sous silence, il est vrai, le problème des réversales, c'est-à-dire le consentement écrit du conjoint non catholique à élever les enfants à naître du mariage mixte dans la religion catholique.

La loi, qui fut d'ailleurs l'expression sur le plan constitutionnel de la montée du nationalisme hongrois laïc aux dépens de l'autorité de l'Église catholique et de l'absolutisme monarchique, ne répondait pas non plus aux vœux de l'Église orthodoxe conduite par le haut clergé serbe ; durant les longs débats de la diète, les représentants de ceux-ci à la Chambre haute ne cessèrent de voter – mais en vain – pour les propositions libérales de la Chambre basse contre la majorité aristocratique conservatrice et la cour de Vienne.

Barany montre que ce mutisme au sujet de la «question orthodoxe», au lieu d'être l'œuvre du hasard, doit être attribué aux efforts conjugués de Metternich et de la diplomatie papale. Il met en vedette à ce propos les rapports entre l'oppression des catholiques de Russie (en particulier celle de l'Église catholique de Pologne) d'une part et la situation de la religion orthodoxe dans l'Empire des Habsbourg (donc aussi en Hongrie) de l'autre, et examine ensuite le projet de mariage dynastique Romanov-Habsbourg conçu par le tsar Nicolas Ier entre l'archiduc Étienne, fils du palatin Joseph, et l'archiduchesse Olga, fille du tsar. Ce fut juste au moment de la mise au point définitive du texte de la loi religieuse hongroise que la pression russe sur Metternich était la plus forte ; d'ailleurs celui-ci ne se passionnait point pour l'idée du mariage russe, car l'archiduc Étienne était lieutenant général de Bohême et héritier présomptif du titre palatin de Hongrie : vu l'état de santé de l'empereur et roi Ferdinand, la variante au trichienne d'une succession à l'orléanaise, avec l'appui éventuel de la Russie, ne relevait point de l'empire des chimères. Évidemment, le clergé catholique ne soutenait pas non plus au moment du conflit avec la Russie le projet du mariage d'Étienne avec l'archiduchesse «hérétique» : Vienne et Rome avaient su exploiter le problème de la conversion pré-nuptiale de l'archiduchesse Olga, qui était inadmissible pour le tsar, mais dont la discussion secrète excluait au moment donné de concessions à l'Église orthodoxe de Hongrie.

Or l'ébruitement du projet de mariage russe de l'archiduc d'ailleurs très populaire provoque une consternation générale en Hongrie. Le seul à s'en féliciter fut le comte István Széchenyi, qui était encore «homme du gouvernement», et qui chérissait alors – comme après – la vaine fiction de l'établissement à Buda de la brillante cour d'un possible roi.

L'article de Barany traite finalement de la reprise «invisible» du débat religieux de 1843–1844 après la clôture de la diète, où l'on peut voir pour ainsi dire un prélude à la dernière diète de l'histoire de Hongrie. C'est qu'au début de 1846, par la truchement de la chancellerie hongroise de Vienne dirigée par György Apponyi et du Conseil de lieutenant de Buda, la cour de Vienne étendait par voie d'ordonnance les concessions relatives à la conversion de la loi 3 de 1844 aux orthodoxes non uniates. Bien entendu, le «péril» du mariage russe était déjà passé, et Nicolas Ier avait déjà trouvé un *modus vivendi* avec la papauté. Vienne et l'administration néo-conservatrice hongroise se préparaient à de nouvelles élections; aussi avaient-elles besoin entre autres de l'appui du haut clergé orthodoxe. Cependant l'ordonnance royale en question ne fut pas accueillie avec enthousiasme aux assemblées de comitats. Regroupés autour de Deák, les comitats à majorité libérale (comme par exemple celui de Zala) approuvaient l'égalité religieuse des orthodoxes, mais protestaient contre le gouvernement par ordonnances et entendaient procéder par voie législative. Les conservateurs craignaient que la facilité de la conversion d'une religion à l'autre ne favorisât les progrès de l'irréligion. En raison du «schisme» au sein de leur population orthodoxe numériquement très importante, les comitats multiethniques (dont par exemple celui de Bihar ou d'Arad) redoutaient que le clergé orthodoxe non uniate n'allât recourir à la violence pour reprendre les temples et écoles cédés à l'Église uniate protégée par l'Église catholique de Hongrie et le gouvernement de Vienne. Les troubles et les objections amenèrent finalement la chancellerie à promulguer une deuxième ordonnance royale pour clarifier les dispositions de la précédente et pour insister sur l'union souhaitable des Églises catholique et orthodoxe. Bien sûr, les discordes ne s'apaisèrent pas pas pour autant; en plus, les protestants voyaient dans les

concessions accordées aux orthodoxes le premier pas vers l'abrogation de leurs droits garantis par la loi 3 de 1844. Les débats aux assemblées de comitats se poursuivaient encore en 1844, ce qui fait que cette querelle religieuse annonçait déjà un des thèmes majeurs des délibérations de la diète de 1847–1848. L'étroite interdépendance entre les questions religieuses et les problèmes des ethnies, des nationalités et de la politique étrangère préluadaient aux antagonismes qui devaient éclater lors des bouleversements révolutionnaires de 1848–1849.

Heiszler Vilmos

HADSEREG, TÁRSADALOM, KÜLPOLITIKA KÖZÉP-EURÓPÁBAN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Külpolitika és társadalmi berendezkedés

Dolgozatomban a diplomácia és hadvezetés kapcsolatát elemzem egy meglehetősen rövid, de diplomáciai akciókban, kombinációkban annál gazdagabb időszakban. Már maga a témaválasztás sugallja a hipotézist: a külpolitikát formáló tényezők nemcsak a külügyminisztériumban és a külképviselleteken keresendők, hanem a szorosán vett diplomáciától távolabb álló szférákban is. Hiszen a külpolitikai aktivitás nem légüres térben folyik: belpolitikai, társadalompolitikai, sőt ideológiai tényezők is hatnak egy politikai irányvonal, koncepció kidolgozásakor. S hogy csak a leggyakrabban használt dichotómiát – érdekek vagy érték alakítja-e a politikát említsük: érdekek és értékek konfliktusában sohasem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az érdekek felismerése a politikusok tudatában mindenféleképpen meghatározott (és meghatározó!) értékek által kicövekelt úton megy végbe. Vagyis vitathatónak tartom azt a felfogást, mely szerint a politikában, s főleg a külpolitikában nincs helyük az elvont érdekeken kívüli értékeknek. Hiszen a fő kérdés éppen az: hogyan fogalmazta meg valaki valamely állam érdekeit, mit tartott a legfontosabbnak, mit elhanyagolhatónak. S mivel az érdekek felismerésében és megfogalmazásában is meglehetősen kiterjedt pluralizmussal állunk szemben, valószínűsíthető, hogy a különböző felfogásokat nem csupán informáltságbeli, vagy éppenséggel képességbeli különbségek okozták. Más volt az államérdekek a kancellár, más a pénzügyminiszter, más a generális, más a gyáros, más a püspök számára. Arról nem is beszélve, hogy azonos szociológiai jellemzőkkel leírható személyek is gyökeresen eltérő felfogást képviselhetek egy-egy konkrét kérdés, vagy kérdéskör kapcsán.

Külpolitika és belpolitika, diplomácia és társadalom kapcsolatának vizsgálata természetesen egyáltalán nem új találmány. Ranke híres „Primat der Aussenpolitik”-felfogása, melyben ő is felismeri a szférák egymásrahatását, csak éppen a diplomácia meghatározó mivoltát kiemelve, máig is hat. Mindez természetes: az eredeti okmányokra összpontosító történetírás keresve sem találhatott volna magának jobb forrásbázist, mint a többnyire jól megőrzött, rendezett, áttekinthető külügyi levéltárakat. S a feldolgozott dokumentumok tömkelege, dacára minden forráskritikának, ugyancsak befolyásolja a történetírást: a történetírásban is érvényesül a diplomata nézőpontja. (Megjegyzendő, hogy a rankei szemlélet szoros összefüggésben van az általa öncélúnak tekintett német nemzetállam létrejöttének feltételeivel, ahol is Bismarck diplomáciai mestermunkája látványosan fedte el a kevésbé szembeszökő összetevőket. Bár

éppen ő mondta a Reichstagban: „Unsere ganze politische Kraft aber wäre... vollständig gescheitert ohne Hinblick auf die deutsche Militärperfection.“¹

A 60-as évektől induló történettudományi megújulás, melynek során a társadalomtudományi szemlélet egyre inkább tért nyert a történészek között, az új áramlatokra jellemző lendülettel az ellenkező végletekre vitte az új utakat kereső történészeket: a belpolitika primátusa lett a jelszó. A német császárság külpolitikáját vizsgáló munkák (Helmut Böhme: *Deutschlands Weg zur Grossmacht*, Köln, 1966., Hans-Ulrich Wohler: *Bismarck und der Imperialismus*, Köln–Berlin, 1969.) belpolitikai-társadalmi, sőt gazdasági okokból magyarázták a külpolitikai lépéseket.² Nem véletlen, hogy egy poszthumusz tanulmánykötetnek az összeállító a Rankéval vitázó „Primat der Innenpolitik” címet adta.³

A német külpolitikát „hosszú időtartamában” vizsgáló történész pedig már azt állítja, hogy a németországi vezető rétegek túlhaladott értékelései és a megoldandó problémák természete közötti diszkrpanciák miatt Németország nem üzhetett ideológiamentes, csakis józan-rationális nagyhatalmi érdekek által diktált külpolitikát.⁴ A diplomáciatörténetet struktúraelemző módszerrel vizsgáló munka bel- és gazdaságpolitikai tényezőkből vezeti le az 1879 hatalmi csoportosulásokat, s eszmetörténeti kategóriákat is alkalmazva „új konzervatív frontról” beszél, a három császárpolitikát tárgyalva.⁵ Hasonló módszereket alkalmazva az agrárius érdekek érvényesülésében látta a monarchikus szolidaritás szétesésének okát az iparosítás és külpolitika kapcsolatát elemző mű.⁶

A társadalmi, s főleg a gazdasági tényezők meghatározó szerepét valló felfogás nem áll távol a marxizmus ortodox felfogását valló iskolától sem, s gazdaság és külpolitika összefüggéseinek kiemelt hangsúlyozása sokáig dominált pl. a keletnémet történetírásban.⁷

A Pokrovszkiji vonal legyűrése után a szovjet történetírásban érvényesülő nagyhatalmi szempontok nemcsak az ábrázolás irányultságát, hanem kiinduló bázisát is befolyásolták: a sok kitűnő munkát produkáló szovjet diplomáciatörténeti iskola a klasszikus diplomáciatörténet konzervatív módszereit alkalmazva a szűken vett külpolitikátörténet talaján maradt.⁸

¹ *Otto, H.*: Militärische Aspekte der Aussenpolitik Bismarcks. *Zeitschrift für Militärgeschichte* 1967 : 152.

² *Schnepfleitner, J.*: *Das Bild Bismarcks in der neuen Historiographie*. Innsbruck 1980 (disszertáció) : 178.

³ *Kehr, Eckart*: *Primat der Innenpolitik*. Berlin–Wien 1965.

⁴ *Hillgruber, A.*: *Grossmachtpolitik und Militarismus im 20. Jahrhundert*. Düsseldorf 1974 : 15.

⁵ *Rosenberg, A.*: *Grosse Depression und Bismarckzeit*. Köln 1977 : 271.

⁶ *Müller-Linke, H.*: *Industrialisierung und Aussenpolitik*. Göttingen 1971.

⁷ *Schreiner, A.*: *Zur Geschichte der deutschen Aussenpolitik*. Bd. 1. 1871–1918. Berlin, 1952., *Engelberg, E.*: *Deutsche Geschichte*. Bd. 2., Berlin 1956.

⁸ *Szkazkin, S. A.*: *Konyec avsztro-russzko-germanszkogo sojuza*. Moszkva, 1974., *Jerussalimski, A. S.*: *Die Aussenpolitik und die Diplomatie des deutschen Imperialismus*. Berlin, 1954., *Jerussalimski, A. S.*: *Bismarck. Diplomatie und Militarismus*. Berlin, 1970.

A magyar történetírásban a diplomáciatörténet érthető okokból nem játszhat domináns szerepet (nem voltunk s még kevésbé vagyunk nagyhatalom, s hosszú ideig nem volt önálló magyar külpolitika sem). A leíró ábrázolásmódon túllépő újabb munkák az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikáját elemezve elsősorban a nemzeti mozgalmak befolyására hívják fel a figyelmet,⁹ s érvényesül a gazdasági kapcsolatokra is jobban odafigyelő felfogás.¹⁰ (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a társadalom-, a művelődés- és a külpolitikátörténetet egyaránt magas szinten művelő Hajnal István hagyománya itt komoly ösztönző erőt jelenthet.)

Az osztrák történetírásban érdekes módon nem érvényesült a rankei gondolat: Charmatz munkájában a német modellt nem tartotta érvényesnek a soknemzetiségű birodalom körülményei között.¹¹ Novotny szerint a primátus – amennyiben egyáltalán beszélhetünk ilyenről – a belpolitikát illette.¹² Hasonlóképpen látta az összefüggést bel- és külpolitika között a kitűnő lengyel történész, Wereszycski is.¹³

Az amerikai történészek között inkább kiegyensúlyozott véleményekkel találkozunk: a közép-európai térség politikai és katonai problémáival sokat foglalkozó Craig pl. az olasz Chabod véleményét idézve tagadja bármely összetevő primátusát.¹⁴ Kohn viszont egyértelműen ideologikus és belpolitikailag konzerváló törekvéseket lát a Hármaszövetség létrejötté mögött.¹⁵ Az angol Taylor komoly német belpolitikai mozgatókat is lát a diplomáciai-katonai motívumok mellett a Kettősszövetség létrejöttében,¹⁶ s Bridge is kimutat ideológiai elemeket Kálnoky külpolitikájában.¹⁷ Az angol visszafogottság itt is megóvjá a szerzőket a motívumok németes pedantériával való sarkításától és főleg hierarchizálásától.

A teljesnek távolról sem nevezhető historiográfiai szemle után joggal várhatja az olvasó a szerző véleményét a kérdésről. A külpolitikát egy talán nem túl merész hipotézissel szellemi tevékenységnek nyilváníthatjuk, szellemi tevékenység esetében pedig a különböző hatások a gondolkodási mechanizmuson keresztül érvényesülnek. A 19. század középső harmadának eseményei, új jelenségei az állami erőszakszervezet szerepének erősödésére utaltak. Különösen érvényes volt ez Európa középső régiójában, ahol az új nemzetállamok nemzetközi konfliktusok és háborúk eredményeképpen jöttek létre. Így a politikai gondolkodásban felértékelődött az aktivitás, az erő, a dinamizmus – az öröknek tételezett harc alanyait azután ki-ki szélése és hajlandósága szerint vagy Marx, vagy a természettudós tanait társadalmi térre csúsztató szociáldar-

⁹ *Diószegi István*: Nemzet, dinasztia, külpolitika. Bp. 1979.

¹⁰ *Palotás Emil*: Osztrák–magyar külpolitika egy nyugtalan évtizedben 1879–1888. Bp. 1985 (disszertáció).

¹¹ *Charmatz, R.*: Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert. Berlin 1918., 1.

¹² *Novotny, A.*: Über den Primat der äusseren Politik. Österreich und Europa. Graz–Wien–Köln 1965 : 418–319.

¹³ *Wereszycski, H.*: Walka o pokój europejski. Kraków, 1971 : 451–452.

¹⁴ *Craig, G. A.*: Political history. Daedalus 1971 : 331.

¹⁵ *Kohn, H.*: Germany and Russia. Current History 1960 : 2.

¹⁶ *Taylor, A. S.*: The struggle for mastery in Europe. Oxford 1967 : 259.

¹⁷ *Bridge, F. R.*: From Sadowa to Sarajevo. London 1972 : 128.

winisták tanaiból válogatta ki.¹⁸ Ha pedig a gondolkodási mechanizmusokban tért nyer az aktivitás, sőt az erőszak pozitív értékelése, az előbb-utóbb az államférfiak, diplomaták eszmevilágában, s ezen keresztül állásfoglalásaikban, majd lépéseikben is jelentkezik. Ahogy a Monarchia hadseregének főfelügyelője, Albrecht főherceg írta: „Der Starke findet willige Alliierte; wird man zu schwach, so kümmert sich – heute mehr wie je – die Welt nicht mehr um den Besigeten.”¹⁹

Kérdés, hogy ilyen általános megállapításokon kívül konkrétabb ideologikus, vagy a társadalmi rend megőrzésére, vagy éppen megváltoztatására irányuló politikai töltésű kategóriák érvényesülhettek-e a külpolitikai gyakorlatban. Találhatunk összefüggést a szövetségi szerződések *formája* és a szerződő felek társadalmi berendezkedése között – így a kelet-európai monarchiák (a porosz vezetésű Németországot is ideértve) szövetségi szerződésai az uralkodók nevében készültek (előfordult az is, hogy még a kormányok sem tudtak róla, mint pl. ez Románia és Szerbia esetében megtörtént a Monarchiával kötött szerződésük alkalmával). A parlamenti ellenőrzéstől mentes külpolitikuskok meghatározott időre szóló s meglehetősen pontosan körülírt kötelezettségeket tartalmazó szövetségi szerződéseket (alliance) kötöttek egymással, a parlamentáris berendezkedésű államok egymásközi szerződéseikben előnyben részesítették a rugalmasabb antant (entente)-formulát.²⁰

De határozottan társadalmi-politikai töltésű kategóriák is bekerültek a szövetségi szerződések szövegébe. Az természetesen vita tárgya lehet, hogy mennyiben voltak propagandisztikusok ezek a kitételek (bár titkolt szerződések esetében ez a propagandisztikus vonás erősen gyengül), s mennyiben van valós szerepük a szerződés létrejöttében és funkciójában, de meglétük tagadhatatlan. A korszak leghosszabb életű szövetségi szerződése, a Kettősszövetség létrejötte és működése során kevésbé érvényesültek a szorosán vett külpolitikán kívüli tényezők, bár a szerződéseket a német és az osztrák belpolitikában is felhasználták, főként a hatalmon kívül álló erők megnyugtatására (németországi Centrum, osztrák–német liberálisok). A szerződéssel még bővebben foglalkozom, ezért lássuk inkább a rövidebb életű három császár-szerződést. Itt már a kortársak is felismerték a határozottan konzervatív töltést. A vonatkozó osztrák–magyar külügyminisztert, Haymerlét győzködő német kancellár ismét elővette az 1870-ben már alkalmazott érvet, a keleti monarchiák összefogásának szükségességét a Nyugatról fenyegető köztársasági veszéllyel szemben.²¹ A fenyegető veszélyek sorában most Angliát is említette, mely szerinte a köztársaság felé fejlődik.

Az angol fenyegetéssel való érvelés új elem Bismarcknál – valószínűleg a Gladstone-i liberális politikával, s főként Gladstone kinyilvánított osztrákellenes érzelmei-

¹⁸ Hinsley, H.: National progress and world-wide problems 1870–1918. The New Cambridge Modern History, vol. XI, Cambridge 1962 : 104–105.

¹⁹ Studie über die Wehrkraft der Monarchie vom Erzherzog Feldmarschall Albrecht. Wien, Kriegsarchiv, Militärkanzlei (továbbiakban: KA MK) Sep. fasz. 70, Nr. 38.

²⁰ Granfelt, H.: Das Dreibundsystem. Berlin, 1925 : 19.

²¹ Heiszler V.: Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája. Bp. 1984 : 128–129.

vel kívánta húzódozó szövetségéstársát a kívánt irányba terelni a német kancellár.²² A konzervatív szolidaritásra való hivatkozás állandó kísérőelem a német–osztrák–magyar–orosz szövetségi kombinációkban, a fennálló rend védelmének igénye többször is felmerül, így pl. a Reuss bécsi német nagykövetnek küldött instrukciókban.²³ A konzervatív értelmezést megkönnyítették a három birodalom társadalmi szerkezetében mutatkozó hasonlatosságok, s főként az államot irányító erők mindhárom helyen erősen mutatkozó politikai és kulturális rokonsága, mely nemcsak a kommunikációt könnyítette meg, hanem közösen elfogadott értékek közös védelmének is nagy esélyt biztosított.²⁴

Az ideologikus és a belső társadalmi rend megszilárdítását célzó motívumok a Hármasszövetség létrejöttében is jelentkeztek. Erről legkézzelérhetőbban a szerződésnek a bevezetője szól, ahol is a monarchikus elvek erősítéséről és a társadalmi rend fenntartásáról beszélnek a szerződő felek.²⁵ Valószínűleg a köztársasági mozgalmaktól fenyegetett Monarchia számára sem pusztán hatalmi szempontokból volt fontos a jó viszony Olaszországgal: a belpolitikailag radikális olasz irányzatok egyúttal az irredentizmus híveiként a gyűlölt északi szomszéd területi integritását veszélyeztették, sőt szélsőséges nacionalizmusukkal veszélyes példát adhattak a Monarchia többi, helyzetével elégedetlen nemzetiségének is. Ez magyarázza a Monarchiának Olaszország, illetve a balkáni szomszédok iránt folytatott politikájának hasonlatosságait: a potenciális (és később valóságos) ellenfeleket szövetségi viszonytal igyekeztek ártalmatlanná tenni. A Monarchiával fenntartott jó kapcsolatok pedig erősítették a Savoyaiak, Obrenovićok, Hohenzollernek pozícióit országaikban – a szövetségi kapcsolatok belpolitikai biztosíték-szerepe tehát a másik irányban is érvényesült.

A külkapcsolatok történetének tanulmányozása, a régebbi szemlélet meghaladási lehetőségeinek keresése során megkerülhetetlen a kérdés: mit kell figyelembe venni a történésznek, ha másra is kíváncsi, mint a jegyzékváltások, jelentések és utasítások? Langer alapvető munkájában így fogalmaz: „a diplomácia tanulmányozásának túl kell lépnie a dokumentumok és tárgyalások feldolgozásán vagy elemzésén. Azokat az alapvető erőket és szélesebb összetevőket kell tanulmányoznia, melyek az államok egymás közti kapcsolatait befolyásolták.”²⁶ Még a szűk értelemben vett külpolitikai tevékenység – olyan tevékenység, melyet az államot képviselő személyek és/vagy intézmények fejtenek ki mások ellen²⁷ – során sem szabad szem elől téveszteni egyéb összetevőket, hiszen pl. egy tárgyalás módja, de még tartalma

²² Haymerle an Franz Joseph, Stift Neuburg, 3. IX. 1880. Magyar Országos Levéltár, Filmtár (továbbiakban OL F), W 1133.

²³ *Schünemann, K.*: Die Stellung Österreich-Ungarns in Bismarcks Bündnispolitik. Archiv für Politik und Geschichte 7, 1926 : 574.

²⁴ Vö. *Canis, K.*: Bismarck und Waldersee. Berlin 1980 : 26–27. A közös kultúra fontosságáról ld. *Toynbee, A.*: Válogatott tanulmányok. Bp. 1981 : 166.

²⁵ *Pribram, A. F.*: Die politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns. Wien 1920 : 24, *Kjellén, R.*: Dreibund und Dreiverband. München, 1921 : 21–23, *Giese, A.*: Die österreichische Sozialdemokratie und der Der Dreibund. Wien, 1968 (disszertáció): 1.

²⁶ *Langer, W. L.*: European alliances and alignments. New York 1950 : VIII.

²⁷ *Ropponen, A.*: Krieg und Diplomatie. Köln 1976 : 10.

sem vonatkoztatható el a tárgyaló felek belső politikai koordinátáitól.²⁸ Ilyenek lehetnek pl. a belpolitikai helyzet, a kormányra gyakorolt belső nyomás, vagy egyszerűen csak a berendezkedés kérdése (miniszteri felelősség, parlamenti ellenőrzés). Fontos a politikai döntések társadalmi feltételeinek felmutatása,²⁹ de ugyanilyen fontos a szűkebb értelemben vett külpolitika vizsgálata is, az akciók leíró regisztrálása helyett. A politika- és társadalomtudomány módszerei és eredményei adhatnak itt segítséget. Így pl. a külpolitikai akciók és elemzések egyik leggyakrabban használt – s ritkán pontosan meghatározott – kategóriájának, a hatalomnak a meghatározásánál. Eszerint egy adott állam hatalmát katonai potenciálja, gazdasági (elsősorban ipari) fejlettsége és a társadalmi erőforrások mozgósítási képessége határozza meg,³⁰ bár nem feledkezhetünk meg a nem mérhető tényezők (a tömegek hazafias érzelmei, a vezető rétegek színvonalá, az adminisztráció hatékonysága) szerepéről sem.³¹ A mérhető (anyagi) tényezők (a katonai személyzet létszáma, nemzeti jövedelem, katonai kiadások, népességszám, vasutak hosszúsága, széntermelés, acéltermelés) és a nem mérhető (szellemi) összetevők alapján teljesen érthető lesz Porosz–Németország hatalmi felemelkedése, de egyúttal a korábbi viszonyokat felborító szerepe is.³²

A külpolitikát befolyásoló belső tényezők mellett fontos a külpolitikai feltételek rendszer külső elemeinek, a partnerhatalmaknak s magának az egész hatalmi rendszernek is a vizsgálata. Elsősorban az angol nyelvterületen terjedtek el a szociológiai ihletettségű vizsgálatok, melyek a mennyiségi elemzés módszereit kívánják meggyökereztetni a diplomáciatörténet e célra meglehetősen nehéznek tűnő terepén. A különbözőképpen minősíthető diplomáciai interakciók csoportosításával s a csoportok statisztikai elemzésével próbálnak „kemény” alapot adni a tudományos következtetések számára. A törekvések érdekesek, de meggondolkoztató ellenérv, hogy miképpen lehet egy olyan bonyolult dokumentumot, mint pl. egy körmönfontan megfogalmazott s hátsó szándékkal ugyancsak bőven rendelkező diplomáciai jegyzéket egyértelműen besorolni pl. a „barátságos” vagy „ellenséges” kategóriába?

A modern, szociológiai ihlettségű megközelítés számos csemegét kínál még a gyanútlan érdeklődőnek (percepció- és attitűdkutatás, kétlépcsős inger-válasz-modell, játékelmélet, államközi interakciók szisztematizálása szimmetrikus és aszimmetrikus modellekbe),³³ de úgy vélem, hogy a diplomáciatörténet számára az eddig elért kutatási eredmények „kemény” tényanyaggal való alátámasztásán kívül gyökeresen újat nem hoztak ezek az újítások.

Összegzőképpen megállapítható, hogy a merev, hierarchikus, s primitíven kauzális összefüggéseket s egyoldalú determinizmusokat kereső s felfedező szemléletből fakadó primátuskérdésnek már a felvetése is hibás. Külpolitikát nem lehet társadalmi

²⁸ Mayer, A. J.: *Dinamics of counterrevolution in Europe, 1870–1956*. New York 1970 : 302.

²⁹ Hillgruber, A.: *Grossmachtpolitik und Militarismus im 20. Jahrhundert*. Düsseldorf, 1974 : 12–14.

³⁰ Lamborn, A. C.: *Power and the politics of extraction*. *International Studies Quarterly* 1983 : 126.

³¹ Alexandroff, A.: *The logic of diplomacy*. Beverly Hill–London, 1981 : 78–80.

³² Taylor i. m. XXIX–XXX, Wayman, F.–Singer, D.–Goltz, C.: *Capabilities, allocations and success in militarized disputes and wars 1816–1876*. *International Studies Quarterly* 1983 : 502.

³³ A legújabb módszertani eredményeket összefoglalja Alexandroff i. m. 21–64.

rendszerből, s társadalmi rendszert nem lehet külpolitikából eredeztetni. A külpolitika egy adott állam védelmi rendszerének részeként külső tényezőkre figyel (de azok a külső tényezők nagyon gyakran a partnerállam belső életével kapcsolatosak), a saját külpolitika megvalósítási lehetőségei pedig ugyancsak belső tényezőktől függenek. A külpolitikai elmélet és gyakorlat azonban ezen túlmenően kifejezetten belső faktorokat is interiorizál (társadalmi és nemzeti problémák, gazdasági kérdések, pl. vámpolitika), amelyek hatnak a külpolitikai vonalvezetésre. S itt van végül a külügyi apparátus, a tágabb értelemben a külpolitikával hivatásszerűen, vagy gyakran foglalkozók értékvilága, vagy akár világnézete is (gondoljunk csak arra, hogy a diplomata Gobineau hogy értékelte a szolgálati helyein látottakat, milyen következtetéseket vont le ezekből, s hogy hatottak ezek a gondolatok azután a 20. századi fejlődésre!). Az elvont összefüggésekre, struktúrákra, trendekre ügyelő történetíró sem feledkezhet meg arról, hogy olyan történelmet ír, amelyet emberek csináltak.

Kis példaként álljon itt az 1880-as évek külpolitikai és főként szövetségi kombinációit döntően befolyásoló, bár önmagában véve egyáltalán nem jelentős mozzanat, az ún. Szkobelev-affér. Szkobelev a cári hadsereg tábornokaként részt vett az 1878-as balkáni félsiker után Közép-Ázsiában fokozott orosz hódításokban, s 1881-ben elfoglalta a türkmének által két éve védelmezett Geok-Tepe erődöt.³⁴ A teljes sikerekre vágyó orosz közvélemény zajos ünneplésben részesítette a „geok-tepei hőst”, az élen jártak ebben a berlini kongresszus óta vadul német- és osztrákellenes hangokat hallató szlavofil körök. A győztes hadvezér triumphusa 1882-ben már nemzetközivé vált: 1882-ben Franciaországba utazott, ahol akkor a rendíthetetlen republikanizmusáról és németellenességéről ismert Gambetta volt a miniszterelnök. Szkobelev már Oroszországban sem rejtette véka alá szinpátiáit a többi szláv nép, főleg az elnyomottak iránt, élesen támadta Ausztriát az akkor folyó hercegovinai felkelés elnyomása miatt. (A felkelés a hadkötelezettség bevezetése miatt tört ki a megszállt tartományban, leveréséhez négy hónap és 60 ezer ember kellett.)³⁵ Párizsban szerb diákok előtt elmondott beszédében megismételte Ausztria elleni kirohanásait, sőt kozmikus harccá emelve a szlávok és teutonok elkerülhetetlen összecsapását jósolta.³⁶ A beszédre érthető módon Bécsben és Berlinben is érzékenyen reagáltak. Bár Szkobelev magánemberként járt és nyilatkozott Párizsban, katonai rangja és népszerűsége fontos embernek mutatta: az orosz „akciópárt” egy esetleges vezetőjét sejtették benne. Beck osztrák vezérkari főnök így reagált: „Oroszországgal szemben mindenre fell kell készülnünk.”³⁷ Steininger alezredes, a Monarchia (pontosabban: Ferenc József) berlini katonai meghatalmazottja a beszéd által keltett élénk hatásról számolt be. Berlini katonai körökben az a vélemény terjedt el, hogy Oroszország felbomlása már a hadseregben is megmutatkozik. A felső vezetés még lojális, de nem képes fellépni a pánszláv-nihilista agitáció ellen. Attól tartanak, hogy Oroszország esetleg már a jövő évben háborút kezd. Növekszik a szimpátia Ausztria iránt, s elképzelhetetlenek tart-

³⁴ Langer i. m. 140.

³⁵ Haselmayr, F.: *Diplomatische Geschichte des Zweiten Reiches*. München 1957: II. 82–84.

³⁶ Haselmayr i. m. 84, Langer i. m. 240–241.

³⁷ Palotás i. m. 205.

ják, hogy Ausztria egyedül kerüljön szembe Oroszországgal. Úgy tudja, hogy Vilmos császár is a legélesebben elftélte a beszédet.³⁸ Jöttek információk Pétervárról is: Klepsch ottani katonai meghatalmazott is tudósít Szkobelev népszerűségéről, bár az szerinte csak a fiatalabb tisztek között erős, s az általános hangulat nem harcias.³⁹ Márciusi jelentésében Klepsch már közvetlen információt küldhet: Szkobelevvel beszélgetett az ottani angol klubban, s a tábormok azt bizonygatta neki, hogy Oroszország nem Ausztria, hanem Németország ellen érez gyűlöletet, bár a boszniai pravoszlávok elnyomását most is felhozta.⁴⁰

A beszéd tehát a legkonzervatívabb bécsi és berlini hatalmi centrumokban: az udvarban és a katonai vezetésben keltett komoly hatást. Azok az erők, melyek korábban Oroszországban a konzervatív szolidaritás legbiztosabb bástyáját látták, s most aggódva figyelték a narodnyik merényletsorozatot a cár ellen, a beszéd hatására Oroszországot is a veszélygócok közé kezdték sorolni: a felforgatás külpolitikai programját vélték felfedezni az orosz tábormok szavaiban. Nem véletlen, hogy ezután indulnak meg a közvetlen vezérkari tárgyalások Berlin és Bécs között. Beck osztrák–magyar vezérkari főnök pedig elkészítette a Szerbia elleni mozgósítás tervét.⁴¹ Bismarck és Kálnoky óvott ugyan a helyzet túldramatizálásától, s Giers áprilisi kinevezése az orosz külügyminiszeri posztra a konzervatív erők győzelmét jelentette a szlavofilekkel szemben – a Szkobelev-beszéd, s II. Sándor 1881 márciusi erőszakos halála végleg szétoszlatta a konzervatív, a belső és az európai rendet garantáló Oroszország image-át. Ennek helyébe egyre több helyen a nyugtalan, forradalmi mozgalmaktól aláaknázott, belső és külső robbanások veszélyét magában hordozó, de még mindig hatalmas birodalom képe lépett. Nem végleges még ez a változás, de egyre inkább az lesz a meghatározó Oroszország megítélésében, s ez nagyon fontos mondanivalónk szempontjából.⁴² Azt mutatja ugyanis ez a talán túl részletesen bemutatott eseménysor, hogy volt összefüggés egy hatalom belpolitikai helyzetének megítélése s külföldi partnereinek reakciói között. Figyelemre méltó, hogy a katonai–külpolitikai kombinációkban milyen fontos helyet foglalnak el a társadalmi rendet fenyegető veszélyekkel foglalkozó eszmefuttatások – az esetleges ellenség képének megrajzolásához elengedhetetlen vonások vázolódnak így fel.

A két nagy közép-európai birodalom, Porosz–Németország és Ausztria–Magyarország esetében a politikai struktúra is erősítette kül- és belpolitika kapcsolódását: az erősen centralizált államvezetés, mely Németországban Bismarck, a dualista Monarchiában Ferenc József pozíciójában egy személy döntő befolyását biztosította mindkét szférában. Így lehetőség nyílt belpolitikai szempontok diplomáciai, vagy külső szempontok belpolitikai akcióknál való érvényesítésére (pl. Bismarck ügyes válság-élező taktikája a véderőtörvény megszavaztatásánál 1887 tavaszán).

³⁸ Steininger an den Reichskriegsminister, Berlin, 11. II. 1882. Wien, Kriegsarchiv, Reichskriegsministerium (KA RKM) Präs 1882 : 47–4/14.

³⁹ Klepsch an den Reichskriegsminister, Sankt Petersburg, 5. II. 1882. KA RKM Präs 1882 : 47–2/17

⁴⁰ Klepsch an Popp, Sankt Petersburg, 19. III. 1882. KA MK 1882 : 45–1/1–2.

⁴¹ *Palotás* i. m. 207.

⁴² *Bridge* i. m. 129–130., *Langer* i. m. 241–242., *Müller, H.*: Zu den Anfängen der militärischen Abmachungen zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn. Zeitschrift für Militärgeschichte 1968 : 212–213.

Hadsereg és politika

Témánk felvezetése szempontjából fontos a fegyveres erők és a politika kapcsolatának szemrevétele is. Hadtörténet és a történettudomány egyéb ágainak együttes alkalmazása szükséges itt, bár a modern hadtörténet már túllépett azon a korszakán, amikor témáját csak híres hadvezérek, esetleg azok lovai, csaták, hadmozdulatok, csákók, kardok, ágyúk, dobok, zászlók alkották. A modern hadtörténeti kutatás egy adott kor társadalom- és művelődéstörténetének alkotóelemeként kezeli a hadtörténetet (nem véletlen, hogy német nyelvterületen a *Kriegsgeschichte* kifejezést a *Militär-geschichte* váltotta fel.) Ezáltal a komplexitás szempontjai érvényesülhetnek e sokak által konzervatívnak tekintett diszciplinában is.

A fegyveres erő, mint a politika egyik leghatásosabb eszköze, jogosan vonta magára a politikaelmélet művelőinek figyelmét. A téma klasszikusa, Clausewitz alapvető megállapításait elterjedtségük, alakját, tevékenységét a róla szóló hatalmas irodalom miatt nem kívánom vizsgálatunk tárgyává tenni. Alapvető megállapítása („A háború nem más, mint az állami politika folytatása más eszközökkel.”)⁴³ elsősorban azért fontos most számunkra, mert azon folyamat kiindulópontját jelzi, melynek végén a katonák megfordítva a logikát (Ludendorff: „A politika szolgálja a háborút”)⁴⁴ a háborút megteszik céljá, s a politika lesz az eszköz – Clausewitznél ez még fordítva volt. E folyamat vizsgálata elsősorban a katonai vezetők külpolitikai megnyilvánulásainak elemzésével lehetséges – ez képezi jelen dolgozat gerincét. Fontos azonban a katonák és a politika kapcsolatának általános vizsgálata is, mielőtt speciális problémánkhoz fordulnánk.

Elsősorban a hadtörténeti és eszmetörténeti szempontok együttes figyelembevétele szükséges, mely azonban eddig meglehetősen elhanyagolt terület volt, holott a történelem olyan alakjai képezhetik itt – tevékenységük és megnyilatkozásaik okán – a kutatás és elemzés tárgyát, mint pl. Machiavelli, II. Frigyes, Napóleon, Engels.⁴⁵ Ahogyan a neves osztrák hadtörténész megfogalmazza: a „háború eszmetörténetét”, egy adott korszaknak a háborúról alkotott képét, s annak tárgyasulását kell vizsgálni egy adott állam hadszervezetében, de egész alkotmányos felépítésében is. Vizsgálандók ezen belül a különböző hadi doktrínák, háborús elméletek és háborús ideológiák.⁴⁶ Láthatjuk tehát, hogy hadsereg és társadalom kapcsolata az, ami a legfontosabb, a történelemtudományt leginkább izgató kérdés ebben a témakörben. Vagyis megkerülhetetlen kérdés a militarizmus kérdése, ami felfogásunk szerint nem egy adott állam abszolút hadi erejének függvénye csupán, hanem sokkal inkább a katonai intézmények és a civil társadalom egymásrahatásának eredője.

⁴³ Idézi Wehler, H-U.: „Absoluter” und „totaler” Krieg. *Geschichte und Militärgeschichte*. Frankfurt/M. 1974 : 280.

⁴⁴ Wehler i. m. 298.

⁴⁵ Allmayer-Beck, J. C.: *Militärgeschichte in ihrem Verhältnis zur historischen Gesamtwissenschaft. Geschichte und Militärischen Gesamtwissenschaft. Geschichte und Militärgeschichte*. Frankfurt/M. 1974 : 178.

Hadsereg és társadalom viszonyának egyes oldalait már régóta elemezték politikusok és a haditudományok művelői. Az első általános elmélet az angol Herbert Spencer nevéhez fűződik, aki felállította a militarizált és az ipusztuális társadalmak dichotómiáját. Spencer az ipusztuális társadalmakban kora angol és amerikai fejlődési típusát idealizálja, míg a militarista társadalmakban – melyek jellemzői: erős elnyomó hatalom, centralizáló despotizmus, a gazdasági élet állami szabályozása, az egyéni szabadság és jólét háttérbe szorítása – a kontinentális társadalomfejlődés jellegzetességeit sűrti össze egy típusba, mely típus meglehetősen ellenszenves vonásai egyenes arányban erősödnek az Atlanti-óceán partjaitól Kelet felé való távolodás mértékével. A militarizált társadalom jelenségét azonban elsősorban társadalomfejlődési okokkal magyarázta, ezt a preindusztuális fejlődési szakasz tünetének tartotta.⁴⁷

A századforduló korszakának jeles német alkotmány- és társadalomtudósa, Otto Hintze kétségbevonta a spenceri ideáltípusok reális voltát, s a militáris vonások gyengeségét a brit szigetek előnyös földrajzi helyzetével magyarázta, míg a kontinensen szerinte szükségszerű volt az erős hadseregek létrehozása.⁴⁸ Az alkotmánytörténezm nézőpontjából vizsgálódva mondta ki híres tézisét: „Alle Staatsverfassung ist ursprünglich Heeresverfassung” – vagyis az államszervezetet a fegyveres erőszakszervezetből származtatja.⁴⁹ Állam, társadalom és hadügy szerves együttfejlődéséhez ragaszkodva a militarizmus jelentkezését a merkantilizmus és a koraújkori hatalmi politika időszakára teszi, az általános hadkötelezettség bevezetését pedig a népképvisellett és az önkormányzati igényekkel hozza összefüggésbe. Az általános hadkötelezettség elvén alapuló, de szilárdan monarchikus vezetésű porosz–német hadsereg pontosan megfelelt a kevert, monarchikus-alkotmányos német államfelépítésnek. Általános hadkötelezettség és monarchikus vezetés következményeképpen a hadsereg komoly hatást gyakorolt a civil életre, még a munkásmozgalomra is – innen magyarázta Hintze a német szociáldemokrácia híres fegyelmélettségét. Ausztia–Magyarország esetében viszont ellentmondást lát a kettős állam és az egységes hadsereg között.⁵⁰

Hintze tehát felveti már a militarizmus lényegi jellemzőjét: a hadsereg hatását a nem-fegyveres életre. Ezt viszi tovább a már említett, fiatalon elhunyt német történezm, Eckart Kehr,⁵¹ aki 1928-ban társadalomtörténeti alapon közelítette meg a kérdést, a tartalékos tiszti mentalitást vizsgálva (Zur Genesis des königlich preussischen Reserveoffiziers). Szerinte a militarista gondolkodás a tisztikartól ered, mely feladatát nem professzionalista-technokrata módon fogja fel, hanem magát „harcos rendként” tekintve a polgári élet fölött állónak érzi. Az igazán jellemző dolog azonban ott következik, hogy ezt a német polgárság jelentős része is elfogadta, s önkéntesen alárendelődött a porosz tiszti kasztnak.⁵² (Ezért fontos a tartalékos tiszti mentalitás vizsgálata – mely pl. az 1918 utáni magyar fejlődés szempontjából is igen fontos kérdés!)

⁴⁷ Berghahn, V. R.: Militarismus. Köln 1975 : 12–13.

⁴⁸ Hintze, O.: Staatsverfassung und Heeresverfassung. Dresden 1906. Idézi Berghahn i. m. 11.

⁴⁹ Uo., idézi Berghahn i. m. 62.

⁵⁰ Berghahn i. m. 78–80.

⁵¹ Ld. a 3. sz. jegyzetet.

⁵² Berghahn i. m. 15.

Hasonló gondolatmenetet fogalmazott meg a társadalomtudós Carl Endres is, s így összegezte álláspontját: a militarizmus a nem-katonák szellemi alkata (Geistesverfassung des Nichtmilitärs). Szerinte a társadalom militarizálódásának a foka nem függ automatikusan a hadsereg nagyságától. Sokkal jellemzőbb az az állapot, melyben a döntő társadalmi kérdéseket nem a nép jóléte, hanem a hadsereg és a katonai erőki-fejtés szempontjai szerint ítélik meg. Az ebből a felfogásból fakadó katonaimádat a polgárság legjobb tulajdonságait semmisíti meg, de károsan hat vissza a tisztikar szakmai teljesítőképességére is.⁵³

A német származású amerikai történész, Alfred Vagts grandiózus művet szentelt a militarizmus kérdésének.⁵⁴ Ő is különbséget tesz a katonai eljárás (military way) és a militarizmus között. Előbbi szerinte lehet egy funkcionális és tudományos eljárás is (egy adott cél érdekében emberi és anyagi erőforrások felhasználása a lehető legnagyobb eredményre és legkisebb áldozatra törekedve), míg a militarizmus szerinte szokások, érdekek, cselekmények és ideák halmaza, összefüggésben a hadsereggel és a háborúval, de túlmenve a tulajdonképpeni katonai célokon. Ez a militarizmus áthatja az egész társadalom gazdasági és kulturális életét, tudományos jelleg helyett az autoritás kultuszának jegyét ölti. Nem militarizmus Vagts szerint, ha egy a polgári vezetés által eldöntendő háborúra készülnek, ha katonákat képeznek ki, vagy ha a katonák tekintélyt élveznek. De militarizmus, ha a katonák dominálnak a civil életben, ha katonai megfontolások és ideálok kapnak hangsúlyt az államéletben. A militarizmus Vagts szerint inkább békeidőben virágzik – háborúban a katonai racionalitás teret követel magának, legfeljebb a hadvezér dicsőségvágya hathat ellene, s vezethet militarista akcióhoz. A militarizmus tehát több mint harci kedv: minden olyan gondolkodást és értékrendet magában foglal, melyek a katonai intézményeket és formákat a civil életformák fölé helyezik, s katonai mentalitást plántálnak át a civil szférába. Ez a mentalitásbeli militarizmus történelmileg Japán mellett Németországban leghető fel legtisztábban, mivel ott már békeidőben is csodálták a katonákat, míg másutt legfeljebb csak háború idején.⁵⁵

Nagyjából hasonló következtetésre jutott a marxista szellemben vizsgálódó Karl Liebknecht is, aki az osztályszempontok kötelező hangsúlyozása után leszögezi, hogy „...a militarizmus előbb magában a hadseregben érvényesül, majd az egész társadalmat behálózó katonai és félkatonai intézményrendszeren keresztül a hadseregen kívül is... továbbá az egész nép nyilvános és magánéletének katonai szellemmel való telítésének rendszerében.”⁵⁶

Később a Gerhard Ritterrel vitázó NDK-beli történész, E. Engelberg fejtette ki marxista alapon nyugvó militarizmus-felfogását. Míg Ritter főleg külső okokkal ma-

⁵³ Endres, Carl: Soziologische Struktur und ihr entsprechende Ideologie des deutschen Offizierkorps vor dem Weltkriege. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 1927. Idézi Berghahn i. m. 16., 99–100.

⁵⁴ Vagts, A.: A history of militarism. New York 1937, idézi Berghahn i. m. 100–120.

⁵⁵ Charisius, A.–Foerster, G.–Otto, H.–Schmieder, G.: Zur Genesis und Entwicklung des deutschen Militarismus. Militärgeschichte 1974 : 308.

⁵⁶ Liebknecht, K.: Militarismus und Antimilitarismus unter besonderer Berücksichtigung der internationalen Jugendbewegung. Idézi Charisius i. m. 310.

gyarázta a militarista szellem térnyerését – szerinte a szűkös kereteből kitörni kívánó, nagyhatalmi ambícióktól fűtött középállamok (Svédország, Oroszország, Poroszország) külpolitikai tettvágya teremtett kedvező körülményeket a militarista szellem kialakulása számára –,⁵⁷ Engelberg a militarizmus gyökerei között a tisztikar kaszt-szerű elzárkózását, a hadsereg belső elnyomó funkciójának erősödését, a katonai alávetés egész társadalmat átható szellemét, a gazdaság hadiigények miatti torzulását s a háborús ideológiát jelöli meg.⁵⁸ (Láthatjuk, hogy itt is felbukkan a külpolitika primátusának vitatott kérdése.)

A modernebb nyugatnémet történetírás is kritikával illette Ritter külpolitika-központú ábrázolását, így Hans-Ulrich Wehler is arra hívta fel a figyelmet, hogy a militarista szellemet nemcsak és nem elsősorban a külpolitikai döntések befolyásolásánál érhetjük tetten, hanem az államtársadalom mértékadó intézményeinek és szervezeteinek saját szempontjai szerinti átforgatásánál.⁵⁹

Hadsereg és politika kapcsolatainak, viszonyának kérdése azonban szélesebb körű, mint a most vázlatosan bemutatott militarizmus problematikája (bár témánk szempontjából a militarizmus mint a katonai szempontok érvényesítésének a szűken vett katonai kérdéseken túlmutató igénye továbbra is elsőrendű marad.) Az semmiképpen sem véletlen, hogy főként közép-európai, s elsősorban német körből származnak a példák, problémák, s többnyire a szerzők is. A hadsereg itt vált és maradt a 19. századi fejlődés során mindvégig eldöntő és meghatározó erejű faktora a társadalmi mozgásoknak. A porosz állam és hadseregének kapcsolata a 18. század óta közhelyszerűen ismertté vált a Mirabeau-nak tulajdonított mondat után (Poroszország nem egy hadsereggel rendelkező állam, hanem egy állammal rendelkező hadsereg). Állam és hadsereg persze nemcsak Poroszországban volt szoros kapcsolatban egymással, hanem másutt is (gondoljunk csak a Wallenstein-problémára, vagy Cromwell Angliájára). A vizsgálódásunk szempontjából döntő kérdés az: melyik tényező rendeli alá magának a másikat? A 19. században új jelenség színezte állam és hadsereg, társadalom és fegyveres erő kapcsolatrendszerét: az általános hadkötelezettség intézménye. A francia forradalom e találmánya, párosulva Napóleon hadvezéri és államvezetési zsenialitásával, természetesen komoly érdeklődést váltott ki nagyhatalmi ellenfelei között, s előbb-utóbb európai intézménnyé vált. Míg Franciaországban a népszuverenitás eszméjével szerves kapcsolatban fogalmazódott meg és realizálódott az általános hadkötelezettség intézménye, addig Európa többi részén a vontatottan, sok belső elmentmondás között végbemenő, inkább felülről vezérelt átalakulási folyamat alkotórészeként terjedt el a század közepső harmadában a mindenkire kiterjedő védkötelezettség. Gyakorta olyan társadalmakban is bevezették, melyek messze voltak még a nyugat-európai szervezetheztől, s így sok helyütt a hadsereg elsőrendű szocializációs szerepet kapott, az államhoz való kötődés kialakításának egyik fő színtere lett – a kikép-

⁵⁷ Ritter, G.: Das Problem des Militarismus in Deutschland. Historische Zeitschrift 1956 : 21–48.

⁵⁸ Engelberg, E.: Über das Problem des deutschen Militarismus. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1956.

⁵⁹ Wehler, H-U.: Das deutsche Kaiserreich. Göttingen 1973.

ző őrmester kulcsfigurává vált az egész politikai szocializációs folyamatban!⁶⁰ Annak pedig igencsak messzevívő politikai-tudati következményei lettek, hogy a Rajná-tól keletre a legszélesebb tömegek tudatában az állam és nemzet fogalmaihoz egyenruhás figurák képzete rögzült. Így talán érthetőbb a Hitler–Mussolini–Sztálin jelenség is, az egyenruhában parádézó nem-katona diktátor elfogadása, sőt istenítése: a legtöbb ember számára az állami autoritást az egyenruha jelentette.

A militarizált civilt azonban megelőzi a politizáló katona alakja: Németországban a munkánk lapjain majd sokszor előforduló Waldersee, Oroszországban Szkobelew képviselte ezt a típust.⁶¹ A 19. század légköre még nem kedvezett a közgondolkodás nyílt militarizálása számára, ezért akkor még a politikába bekapcsolódó katona a jellegzetes, nem pedig a katonákat majmoló civil – a soreli erőkkultusz még éppen csak megszületőben volt.⁶² Katonáság és hatalom kapcsolata a 19. század utolsó harmadában rejtett maradt: formálisan még a leginkább katonai jellegűnek tudott Porosz–Németországban sem a hadsereg uralta az államéletet, bár informális befolyása egyre nőtt.⁶³

A témánk szempontjából legfontosabb térségben, a sokak által vitatott közép-európai régióban (mely alatt a német kisállamok, Poroszország és a Habsburg-birodalom területét értem) – állam és társadalom kapcsolatában az állam szerepe mindig markánsabban rajzolódott ki, mint a nyugatabbra fekvő vidékeken. A meglehetősen szövevényes államokon belüli és államközi kapcsolatrendszer miatt a hadseregek szerepe az egész térségben kitüntetett maradt: a napóleoni háborúk, 1848/49, s a német és az olasz egységállam megalakulását kísérő háborúk tapasztalatai és eredményei a hadseregek pozícióit csak erősítették. A viszonylagos elmaradottság körülményei között kibontakozó fejlődés teret adott a gazdaság és technika területén a legmodernebb újításoknak is, míg politikai-ideológiai téren a múlt erői maradtak hangadók, itt a preidusztriális korszak jellegzetességei éltek tovább.⁶⁴ Modern technika és konzervatív ideológia párosítása pedig egy különösen veszélyes elegy kialakulásához vezethetett, s vezetett is a 20. század elejére.

A hadseregek kitüntetett szerepe a térségben távolról sem valamiféle vagy néplélekbeli végzetnek tudható be: a vontatottan és korlátozottan végbemenő polgári átalakulás kísérőjelenségével van dolgunk. A politikai fejlődés felszínén észlelhető események világosan utaltak a társadalmi konfliktusokat eldöntő hadseregek jelentőségére, s így érthetően alakult ki a képzet az 1870-es évekre: a német egységet a porosz hadsereg hozta létre, a Habsburg-birodalom egységét a császári hadsereg mentette meg.⁶⁵ Így nem csoda, ha a legélesebb belpolitikai konfliktusok is a hadsereg irányításának kérdése körül robbantak ki, így a porosz alkotmánykonfliktus 1860–1866 kö-

⁶⁰ *Oncken, H.*: Politik und Kriegsführung. Bremen 1929 : 3–10, *Obermann, E.*: Soldaten, Bürger, Militaristen. Stuttgart 1958 : 122–124.

⁶¹ *Hinsky* i. m. 222.

⁶² *Vagts* i. m. 167., *Schieder, T.*: Staatensystem als Vermacht der Welt. Berlin 1977 : 225.

⁶³ Hadsereg és politika általános kapcsolatára ld. *Huntington, M.*: The soldier and the state. Cambridge Mass. 1957 : 86.

⁶⁴ *Berghahn* i. m. 24.

⁶⁵ *Craig, G. A.*: The politics of the prussian army. London–New York 1956 : 11.

zött, s az egész Monarchiát megrázó magyarországi kormányválság 1905–1906-ban; tudták a porosz haladópartiak és a magyar ellenzéki koalíció vezetői is, hogy „szuverén az, aki a rendkívüli állapotról rendelkezik”.⁶⁶ A hadsereg irányítása körül kirobant harc elsődrendű politikai jelentőségű harc volt, kimenetele – főleg Poroszországban – az eljövendő fejlődési út szempontjából meghatározónak bizonyult.

Engels 1872-ben joggal állapíthatta meg, hogy a porosz–német birodalom a privilegizált tiszti- és hivatalnoki kaszt kezeibe került.⁶⁷ Az alkotmánykonfliktus lezárulta után három sikeres háborút megvívó porosz hadsereg a nemzeti gondolat elsőszámú letételményeseként teljesen kizárta maga fölül az alkotmányos ellenőrzés és irányítás bármilyen formáját.⁶⁸ Sajátos dualizmus, egyfajta egymásmelletiség jött létre civil és katonai kormányzat között, ami a 70-es, 80-as években egyfajta egyensúlyt is jelentett (az egyensúly eltolódása, majd felborulása, katonai szempontok döntő érvényesülése a bel- és főleg a külpolitikában az I. világháborúban, illetve az azt közvetlenül megelőző időkben következett be).⁶⁹

Ez az egyensúlyi állapot feltételezte, hogy a katonai elit is elfogadja az elkerülhetetlen gazdasági és politikai változásokat, kiegyeztek a tőkés osztály gazdasági és korlátozott térnyerésével, ha az nem érintette a hadsereg privilégiumait.⁷⁰ „Cserébe” a hadsereg eladdig példátlan dicsőítése kezdődött polgári körökben is. Példaként álljon itt egy idézet Treitschkétől: „A német hadsereg lett kétségtelenül a német egység legelső és leghatékonyabb köteléke, nem pedig – mint ahogy korábban reméltük – a német birodalmi gyűlés.”⁷¹

Legkönnyebben a hadügyi irányítási mechanizmus bemutatásával szemléltethetjük a hadsereg különleges helyzetét Poroszországban, illetve a császári Németországban. A napóleoni háborúkat követő reformok során létrehozott hadügyminisztérium élén mindig katonák álltak, sohasem polgári politikus. Így a közvetlen civil befolyást eleve kizárták. Az 1848-as forradalom bukását követő években, amikor a királyi alkotmány megadásával próbálta csendesíteni a polgári rétegeket, a kormány – és vele együtt a hadügyminiszter is – rendszeres kapcsolatba került a parlamenttel, bár a kormány parlamenti felelősségét nem iktatták törvénybe. Mindenfajta bonyodalmat kizáró, kivették a hadügyminiszter hatásköréből a személyi ügyeket (a hadsereg vezérletét az alkotmány eleve az uralkodónak biztosította), melyeket a király katonai kabinetjén keresztül intéztetett. Így sikerült a hadsereg irányításával kapcsolatos érdembeli ügyeket kivonni mindenféle társadalmi kontroll alól, a hadügyminisztérium fokozatosan a hadsereg fenntartásával kapcsolatos pénzügyi-gazdasági ügyek intézőjévé, s a parlamenti vitákban a támadásokat magára vonó villámhárítóvá vált. A politikai és katonai jelentőségű ügyek az alkotmányos ellenőrzésen kívüli szférában maradtak.⁷²

⁶⁶ Idézi *Hesus, H.*: *Der Kanzler und das Heer*. Berlin 1964 : 26.

⁶⁷ Idézi *Canis* i. m. 20.

⁶⁸ *Kehr* i. m. 111.

⁶⁹ *Huntington* i. m. 99., *Obermann* i. m. 102–106.

⁷⁰ *Noack, K.-H.*: *Zum Militarismusbegriff in der Geschichtsschreibung der BRD. Militärgeschichte 1977 : 725–731.*, *Förster, G.–Helmert, M.*: *Der preussisch-deutsche Generalstab*. Berlin 1966 : 32.

⁷¹ *Förster–Helmert* i. m. 70.

A sikeresen megvívott háborúk idején emelkedett a figyelem középpontjába a hadügyminisztérium egyik osztályának számító szerv, a porosz királyi vezérkar. A hadjáratok előkészítését és sikeres végrehajtását kitűnően ellátó vezérkar, és annak főnöke, Moltke hatalmas befolyásra és tekintélyre tett szert. Már 1861-ben gyakorlatilag közvetlen kapcsolatot tarthatott az uralkodóval, s ez a helyzet nem változott 1871 után sem. Az északnémet szövetségi, majd német birodalmi csapatok főparancsnokságát továbbra is a porosz király és német császár töltötte be (békében a bajor király különleges jogai ugyan fennmaradtak), s a sajátos német alkotmányos viszonyok között nem szerveztek sem birodalmi hadügyminisztériumot, sem közös vezérkart, a jól bevált porosz intézmények látták el e feladatokat – így a parlamenti ellenőrzés a birodalmi gyűlés részéről eleve lehetetlenné vált. (Érdekes, hogy a hasonló tendenciákat felmutató Osztrák–Magyar Monarchiában éppen reciprok módon oldották meg a parlamenti ellenőrzés lehetetlenítését: ott volt közös hadügyminisztérium, de nem volt közös parlament.) A parlament maradék eszközét a hadügy befolyásolására 1874-től Bismarck a hadügyi költségvetés hét évre előre történő jóváhagyásával, a szeptenátus rendszerével érte el. A megnövekedett tekintélyű porosz vezérkar gyakorlatilag a minisztérium kikapcsolásával működött, bár ennek formális rögzítésére csak 1883-ban, a birodalmi gyűlést a kellenél komolyabban védő, s így Bismarck és Albedyll katonai kabinetfőnök haragját magára vonó Kameke hadügyminiszter megbuktatása után került sor.⁷³ Így teljessé vált a hadseregirányítás hármastagozódása, a hadügyminisztérium, a vezérkar és a katonai kabinet egymás mellé rendelése. A viszonyok bonyolítása a színpalak mögötti irányítást preferáló erők sikere volt az egyértelmű, világos viszonyokat és hatásköröket szorgalmazó csoportokkal szemben. Az pedig régi politikai tapasztalat, hogy a bonyolult, áttekinthetetlen viszonylatok létezése az önkényuralmi tendenciák számára kedvezőbb. Némi leegyszerűsítéssel az egyes irányító szervek mögött jellemző társadalmipolitikai háttérrel is felfedezhetünk: a királyi katonai kabinetben a porosz tradicionalizmus, az uralkodói abszolútizmus hívei domináltak, a hadügyminisztérium a polgári politikai normákat toleráló katonai reformerek, míg a vezérkar a formálódó imperializmus igényeinek megfelelő szentelen katonatechnokrata elit fellegvárának számított, ahol a konzervatív politikai nézetek jól megfértek a technikai haladás követelményeivel, mintegy sűrítve visszaadva a német fejlődés legjellemzőbb képletét.⁷⁴

A Habsburg-birodalomban 1848/49 eseményei tudatosították a hadsereg elsőrendű jelentőségét: cári segítséggel ugyan, de a császári hadsereg bizonyult a legfőbb összetartó kapocsnak az ébredező nacionalizmusokkal szemben. Nem véletlen, hogy a neoabszolútizmus rendszerében a belső elnyomás funkcióit is a hadsereg, vagy a katonai szervezetben felállított csendőrség vette át. A legexponáltabb helyeken (Magyarország, Lombardia–Velence, Bécs, Prága) pedig nyílt katonai diktatúrát vezettek be. Külsőség csupán, de fontos jellemző: Ferenc József nyilvános szereplései alkal-

⁷² Ritter, G.: Staatskunst und Kriegshandwerk. München 1954: I. 224–235., *Canis* i. m. 64–65.

⁷³ Förster–Helmert i. m. 53., *Canis* i. m. 65–74.

⁷⁴ Vö. Obermann i. m. 65.

mával szinte mindig egyenruhát viselt, így is kifejezve a hadsereg fontosságáról alkotott véleményét.

A forradalmakat elfojtó uralkodó és rendszere nem maradt a gesztusoknál és szimbólumoknál. A hadsereg belső elnyomó funkcióját addig fokozták, míg az a külső védelmi funkciók rovására ment (állandó problémája ez mindmáig a belső legitimitációt nélkülöző rezsimeknek). A soknemzetiségű birodalom körülményei között ugyanis nem manipulálhattak úgy a nemzeti érzéssel, mint tette azt Bismarck a német nacionalizmus és a porosz szoldateszka törekvéseinek bravúros elegyítésekor. Alkalmazni tudták viszont a porosz mintát a hadsereg újjászervezése, az általános védkötelezettség bevezetése idején, amikor teljesen a porosz példát követve szervezték meg a hadsereg első vonalát alkotó sorkatonaságot, a második vonalat képező honvédséget, illetve Landwehrt. S akárcsak Porosz–Németországban, itt is sikerült a legfontosabb: a parlamenti kontroll lehetőségének a kizárása, a hadsereg szilárdan az uralkodó irányítása alatt maradt. Az 1867-es kiegyezést megelőző tárgyalásokon Ferenc József megmutatta, hogy a hadsereg irányításában, „vezérletébe és vezényletébe” senkinek nem enged beleszólást.

Itt is létrejött a hadseregirányítás hármastagolódása: a hadügyminisztérium, a császár katonai kancelláriája és a hadsereg-főparancsnokság. A hadügyminisztérium itt is elsősorban a gazdasági-dologi ügyek intézőjévé vált, a személyi ügyek itt is a katonai kancelláriában intéződtek el, míg a szakmai irányítás az Albrecht főherceg által irányított hadsereg-főparancsnoksághoz tartozott. Nem lévén közös parlament, a hadügyminisztérium csak az uralkodónak tartozott felelősséggel, a delegációk csak pénzügyileg befolyásolhatták. A másik két szerv még ennyire sem függött az alkotmányos intézményektől: az abszolutizmus intő üzeneteként funkcionáltak tovább a kettős Monarchia félalkotmányos rendszerében.

A „poroszos” felállás nem pusztán utánzás eredménye: az egymástól egyáltalán nem távol eső osztrák és porosz fejlődés számos párhuzamosságának egyikével van dolgunk. Igaz, hogy bár Ausztria nem az Elbától, hanem az Innától fekszik keletre, a késleltetett és akadályozott polgári fejlődés rögzös útjai itt is hasonlóak voltak a második jobbagyság klasszikus területén futókhöz. Nem a Majna a német fejlődési régiók igazi elválasztó vonala, hanem az Elba, a Cseh-erdő és az Alpok. Mindez teljesen egyértelmű, ha meggondoljuk: az újkorban már nem a Mediterráneum, hanem az atlanti térség a fejlődés góca, s az atlanti térségtől való távolság mutatja a fejlettség-beli skálán elfoglalt helyet.

Ha Németországban megpróbálkozhattunk a vezető katonai szervek politikai-társadalmi arculatának megrajzolásával, megtehetjük ezt az Osztrák–Magyar Monarchiában is. A legmaradibb elemek Albrecht főherceg körül csoportosulva a hadsereg-főparancsnokságon, majd annak főlészámolása után a vezérkarban gyülekeztek. Hasonló jellegű volt a császár katonai kancelláriája is, itt a személyes kontinuitás (Beck előbb a kancellária, majd a vezérkar élén állt) is a hasonló beállítottságot erősítette. A gyakran liberálisnak minősített tábornokok (Kuhn, John) a hadügyminisztérium befolyásának erősítésén fáradoztak, míg Bécsben is le nem játszódtott – már 1874-ben – a hadügyminiszter, Kuhn megbuktatása, s ezentúl engedelmesebb tábornokok kiválasztása e fontos pozícióba. A miniszter ellenlábasai itt Albrecht, 1869-től a hadsereg

főfelügyelője (tulajdonképpen háború esetére kijelölt főparancsnok) és Beck, a katonai kancellária főnöke volt. Kuhn liberalizmusa inkább ellenfelei részéről elhangzott vád volt, mint valóság: a vitatott személyiségű tábornok voltaképpen a jozefinizmus szigorú centralizmusához állt közel, s ő is túl komolyan vette miniszterségét: valódi katonai hatáskörre törekedett a segédhivatali és gondnoksági funkciók helyett – ez lett bukásának okozója.⁷⁵

Az 1874-ben a hadügyminisztérium kereteiben újjászerveződő vezérkar Ausztriában nem tett szert olyan tekintélyre, mint porosz megfelelője. Ez érthető: Moltke katonai zsenialitását három győztes háború bizonyította, míg Ausztriában korábban csak alkalmanként működött vezérkar, az sem valami sikeresen. De már beszéltünk arról, hogy Ausztriában a hadsereg főleg a határokon belül jeleskedett. Ezért nem is irányult a vezérkarra akkora figyelem s érdeklődés. Jelentőségét mutatja, hogy 1881-től vezetését a komoly hadvezetési tapasztalatokkal nem rendelkező Beckre, a katonai kancellária addigi főnökére bízta Ferenc József.⁷⁶ Beck elsősorban Ferenc Józsefhez fűződő jó kapcsolata miatt került e fontos pozícióba – szerencséjére nem kellett háborúban bizonyítania képességeit. Békeidőbeli szervező munkája megfelelt az osztrák viszonyoknak, cinikus, nyugodt személyisége ideálisan illeszkedett a Viktor Adler szavaival kitűnően jellemzett „slampossággal enyhített abszolútizmus” osztrák rendszerébe.

Beck után a katonai kancelláriát kevésbé befolyásos tisztek irányították, így Ausztriában a vezérkar – főfelügyelő – hadügyminisztérium hármasa került a hadsereg élére. A főfelügyelő csak a legfelsőbb hadúrnak, az uralkodónak volt alárendelve, míg a vezérkar formailag a hadügyminisztérium keretei között maradt, bár az óvatos Beck már kinevezésekor kikötötte a közvetlen érintkezés jogát az uralkodóval.⁷⁷ Viszonya a nehéz természetű Albrechtel is jó maradt, így politikaiszemléletbeli különbségeket nemigen találhatunk. Mindazonáltal a vezérkari főnök már funkciója miatt is nyitottabb volt a technikai és szervezeti újítások iránt, mutatja ezt az 1883-as hadseregátszervezés ügye is, amikor az osztrák hadkiegészítés és csapatelhelyezés rendszerét koordinálták.⁷⁸ A vitában Beck a technikai-szervezési, Albrecht pedig a politikai összetevőkre figyelt, s azt hangsúlyozta: a kiegészítő körzetükben állomásozó csapatokat befolyásolja az otthoni környezet, márpedig kétőtnapi felvonulási előnynél többet ér a hadsereg romlatlan dinasztikus szelleme.⁷⁹

Láthatjuk tehát, hogy a hadsereg mind Porosz–Németországban, mind a dualista Monarchiában az alkotmányos szférán kívül maradt, a dinasztikus irányítás lényegé-

⁷⁵ *Srbik, H.* Aus Österreichs Vergangenheit. Salzburg 1949: 216–218., *Wagner, W.*: Geschichte des k. k. Kriegsministeriums. II. Graz–Wien–Köln 1971: 118–127.

⁷⁶ *Wagner* i. m. 266.

⁷⁷ *Wagner* i. m. 204–206. A vezérkar hatásköréről: Franz Joseph an Bylandt, Schönbrunn, 11. VI. 1881. KA RKM Präs 1881: 45–8/2

⁷⁸ Beck személyiségére ld. *Glaise-Horstenau, E.*: Franz Josephs Weggefährte. Leipzig–Wien 1930, az 1883-as reformra *Havas, F.*: Die Armee-Organisation des Jahres 1881–1883. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 1976.

⁷⁹ *Wagner* i. m. 211., *Hlavec* i. m. 292., *Holzer, J.*: Erzherzog Albrecht. Wien 1974 (disszertáció): 185–186.

ben csorbítatlanul tovább érvényesült. A különbség hadsereg és társadalom viszonyában annyi, hogy míg Németországban a porosz tradíciókra alapozó hadsereg az egységes német nemzetállam létrehozója és védelmezője szerepében fellépve érintkezési pontokat találhatott a német nacionalizmussal (s végzetesen befolyásolhatta azt – bár a német nacionalizmus konzervatív és militáris vonatkozásai már a franciaellenes felszabadító háborúkban jelentkeztek) – addig Ausztria–Magyarországon a haderő a soknemzetiségű Monarchia fennmaradásának egyik fő támasza lévén, nem léphetett fel semmiféle nacionalizmus hordozójaként. Éppen ezért a hadsereg körüli viták Németországban élesebben osztályjellegűek (egy nemzetállam keretei között ez a természetes), míg a Monarchiában kirobbanó konfliktusok erősen nemzeti színezetűek (gondoljunk csak 1848 augusztus végére, amikor a konfliktus a hadügyminisztérium körül sűrűsödik, a dualista korszak parlamenti vitáira, s leginkább az 1905-ös válságra).⁸⁰ Vagyis újból bebizonyosodik: az ún. „nemzetközponitú gondolkodás” meghaladásának alapvető feltétele a nemzeti kérdés megoldása.

Hadsereg és külpolitika

Elmélet és gyakorlat dialektikus kölcsönhatása – ahol ugyancsak nehéz megállapítani, hogy melyiké az elsőbbség – hadsereg és külpolitika összefüggése esetében is kirajzolódik. Az állandó hadseregek és az állandó diplomáciai képviseltek nagyjából egyidőben, a 15. században jöttek létre. A feudális-rendi államfelfogás a külügyet és a hadügyet kifejezetten uralkodói területnek tekintette, s szoros összefüggésüket illusztrálja az a tény is, hogy pl. az ausztriai Habsburgok államában a Törökországgal és szomszédaival kapcsolatos ügyeket az udvari haditanács, a Hofkriegsrat intézte.⁸¹ Locke hatalommegosztási elméletében külön szférának, az ún. föderális hatalom szférájának nevezi a közösség külső biztonságáról és érdekének védelméről gondoskodó hatalmat. Ez összefonódik ugyan a végrehajtó hatalommal (mely a közösség belső ügyeit intézi), de lényegesen különbözik amattól abban, hogy nem lehet előzetesen megalkotott pozitív törvényekkel gyakorolni, mivel az idegenekkel szembeni cselekvés erősen függ az ő cselekedeteiktől, s ezért a hatalom gyakorlását rá kell bízni Locke szerint azok okosságára, akiknek a hatalmat átengedték. E hatalom a háború és béke hatalmát, továbbá az államon kívüli személyekkel és közösségekkel való szövetségkötések és egyéb egyezségek hatalmát jelenti.⁸² Az angol gondolkodó gyakorlatias empirizmusa hiányzott Montesquieu-ból, akinek radikális racionalizmussal felépített hatalommegosztási elméletében már nem jutott hely a külső funkciókat gyakorló hatalmi szférának. A hatalmukhoz szívósan ragaszkodó abszolutisztikus

⁸⁰ A hadsereg szerepre ld. *Rothenberg, G.*: The army of Francis Joseph, Cambridge 1976., *Allaayer-Beck, J. C.*: Der Ausgleich von 1867 und die k. k. bewaffnete Macht. Der österreichisch-ungarische Ausgleich. Wien–München 1967.

⁸¹ *Regele, O.*: Die Entstehung der habsburg-lothringischen Militärdiplomatie. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 1961 : 303.

⁸² *Locke, J.*: Értekezés a polgári kormányzatról. Bp. 1986 : 143–144.

rendszerek s a bonapartista diktatúrák is kivonták a had- és külügyeket a törvényhozás ellenőrzése alól – vagy úgy, hogy az egész végrehajtó apparátust függetlenítették a parlamenttől (pl. Porosz-Németországban), vagy pedig a Locke által körülírt szférát (ahogy az a dualista Monarchiában végbement, bár igen csekély a valószínűsége annak, hogy Ferenc József Locke hatására védte meg abszolutisztikus jogainak e fontos maradványait). Mutatja Locke generalizálásának jogosságát az a tény, hogy később is előfordul az általa föderális hatalomként leírt kül- és hadügy hatalmi különválasztása (így De Gaulle Ötödik Köztársaságában), s napjaink magyarországi alkotmányvitáiban is felmerült e hatalmi szférák ilyen típusú leválasztásának gondolata.⁸³

A külügyek és hadügyek funkcionális és irányításbeli kapcsolataik miatt erősebben és közvetlenebbül hatottak egymásra, mint a hatalom más ágazatai. A külső védelem eszközeként a kül- és hadügyek koordinálása elsődrendű feladatnak tűnt. Ugyanakkor a hadügy a külpolitikai, diplomáciai aktivitás egyik fontos feltételének is számított: „A diplomáciai tevékenység – legalábbis máig – nem független, mindig kapcsolatban áll a háború feltételeivel.”⁸⁴ Különösen így volt az 1849 után, amikor szinte az egész kontinentális Európában a katonai-bürokratikus apparátus túlsúlya érvényesül.⁸⁵

A katonai szervezet és a haditechnika fejlődésével a hadsereg egyre komolyabb politikai tényezővé vált, s sajátos szempontjait egyre erősebben igyekezett érvényesíteni – a katonaság eszökből cél kívánt lenni, s ehhez a technokrata jellegű érvelés kedvező bázist adott.⁸⁶ A háborút ugyan mindig a diplomácia utolsó eszközének tekintették,⁸⁷ a 19. század utolsó harmadában kirajzolódó s egyre inkább stabil tömbök képét öltő európai szövetségi rendszerekben a hadseregeknek elsődrendű szerep jutott: a metternichi–talleyrand-i idők diplomáciai virtuozitása helyett a hadseregek mozgósítási ideje lett az elsőszámú nemzetközi ütőkártya. A „fegyveres béke” éveiben sok katona fejében megfordult: Ők tudják igazán, mi a nemzeti érdek, nem a politikusok és diplomaták – feltűnt az előzőekben már felvázolt politizáló katona.⁸⁸ Megkezdődött a napjainkig tartó eszeveszett versenyfutás a fegyveres fölény megszerzéséért s megtartásáért, melyre már Engels is felfigyelt.⁸⁹

Volt a katonai gondolkodásnak egy másik jellemzője is: fegyveres béke kora volt ugyan az 1871–1914 közé eső időszak, de mégiscsak béke volt. Ez azt is jelenti, hogy a felhalmozódott katonai potenciál pusztító erejét nem ismerték, nem ismerhették igazán sem politikusok, sem katonák. Így a háború – legalábbis 1914 előtt – a nemzetközi politika megengedhető eszközének számított. Kevesen fogták még fel, hogy egy új háború az állig felfegyverzett, s magas szinten iparosított államok között beláthatatlan következményekkel járhat. S ha hozzávesszük mindenhez a század utol-

⁸³ 1988/89 fordulójának idejéről van szó.

⁸⁴ *Regle* i. m. 301.

⁸⁵ *Lutz, H. Von Königgrätz zum Zweibund. Historische Zeitschrift* 1973 : 352–353.

⁸⁶ *Craig* i. m. 14–15.

⁸⁷ *Ropponen* i. m. 11.

⁸⁸ *Craig* i. m. 281.

⁸⁹ Idézi *Schieder* i. m. 320.

só harmadában terjedő szociáldarwinista felfogást, mely a harcban a fejlődés és szelekció természetes eszközét látta,⁹⁰ kevésbé csodálkozhatunk a mai szemmel nézve végzetesen felelőtlen háborús terveken (bár ki tudja, milyen tervek készülnek manapság?). A korszak legtapasztaltabb katonái, maga Moltke is, a német egyesítő háborúk tapasztalataiból kiindulva rövid háborúra számítottak. A szállítási kapacitások és a katonai szervezet korszerűsödését vették itt figyelembe, valamint egy racionális, de a későbbiekben egyáltalán nem érvényesített szempontot: a modern gazdaságnak egy elhúzódó háború óriási károkat okozna.⁹¹

A katonai elképzelések érvényesítése a politika, a speciálisan a külpolitika területén az adott állam belső felépítésétől függött. Alkotmányos, parlamentáris berendezkedés esetén a katonai igények, elképzelések számos szűrőn keresztül jutottak el a külpolitika végrehajtóihoz. Az alkotmányosság sajátos, közép-európai formájában – ahogy az Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában realizálódott – e szűrők nem léteznek, vagy igen átperesztőek voltak. Az abszolutisztikus jogai maradványaira vigyázó uralkodók Berlinben és Bécsben is ellenőrzésük alatt tartották a hadsereget, s a külügyeket intéző politikusok is csak tőlük függtek. Bismarck kivételes hatalma sokkal inkább saját kvalitásain, mint a rendszerbe beépített biztosítékain nyugodott – mutatják ezt bukásának körülményei, amikor az uralkodó megszabadult egyre terhesebbé váló kancellárjáról. Az uralkodó személyén keresztül tehát közvetlen kapcsolat jöhetett létre a hadügy és külügy között, s a fő kérdés az lett, hogy ki gyakorolja a döntő befolyást a végső döntést kimondó személyre: a katonák vagy a diplomaták? Intézményes garanciák helyett a személyes kvalitásoktól függött hatalmas erőt képviselő államok külpolitikájának a megszabása – ez a semmiképpen nem megnyugtató rendszer alakult ki a század utolsó harmadára. Különösen veszélyessé tette ezt a helyzetet az a tény, hogy mindkét közép-európai császárság trónján a hadsereghez különlegesen vonzó uralkodók ültek, s így a katonai elképzelések könnyű érvényesülésének a lehetősége mindvégig fennállt.

1871 után Németország stratégiaiul kényes közép-helyzete miatt a hadsereg elsőrendű külpolitikai tényező maradt. Eddig az egység létrehozása, most a keleti és nyugati szomszédoktól fenyegetett új nemzetállam védelme miatt maradt továbbra is alapvető faktor (e helyzet létrehozásában, a Franciaországot megalázó frankfurti béke megalkotásában nem elhanyagolható Bismarck szerepe). E helyzetből logikusan következett, hogy stratégiai elgondolások különös súllyal neheztedek a diplomáciai kombinációkra, s így Bismarck tulajdonképpen a maga által kreált helyzet foglyaként küzdött a katonai befolyás ellen a külpolitika mezején.⁹² Kereshetünk mélyebb összefüggéseket is: az egész német társadalom, főképpen pedig a burzsoázia és a katonai vezetés sajátos kapcsolatát, mely az alapvető érdekegybeesés mellett az érdekek

⁹⁰ *Panthenius, H.*: Der Angriffsgedanke gegen Italien. Wien–Köln 1984: I. 35–36.

⁹¹ *Kehr i. m.* 90–92.

⁹² *Hillgruber, A.*: Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte des I. Weltkrieges. Göttingen 1967: 1017. *Canis i. m.* 101–102.

különbözőségének s az abból fakadó lokális és partikuláris konfliktusok sorozatát produkálta.⁹³

A szomszéd, mely vetélytársból szövetségessé lépett elő, sajátos árnyalatokkal gazdagította az alapvetően azonos képet. A stratégiai fenyegetettség érzete Ausztria–Magyarországon is létezett s egyre erősödött. Itt azonban Oroszország volt a „stabil” ellenség, mely ellen 1871 óta készültek a haditervek.⁹⁴ A másik potenciális ellenfél szerepét Olaszország játszotta, mely azonban csak egy orosz támadás esetén léphetett akcióba. A kétfrontos háború fenyegetése tehát itt is fennállt, de a lehetséges ellenfelek súlya nem volt azonos a nézetekre nehezedő nyomás veszélyével: Oroszország túlsúlya nyomasztó volt, míg az olasz királyság önmagában véve veszélytelennek tűnt. Éppen ezért a bécsi katonai vezetők jóval kisebb intenzitással sürgették a háborút: Oroszország ellen támadni örültség lett volna, az olasz fenyegetést pedig nem lehetett igazán komolyan venni, bár próbálkoztak az innen jövő veszélyek riasztó kiszínezésével.⁹⁵ A helyzet 1867 dacára sem változott: a soknemzetiségű Monarchiát a nemzeti kérdés megoldatlansága miatt továbbra is elsősorban belső problémái fenyegették.

A katonai kombinációk elősegítették a politikai szövetségek létrejöttét is: így pl. a porosz tisztikarban régóta létező erős franciaellenesség gyengítette az ugyancsak meglévő osztrákellenes reminiscenciákat, s így a porosz, majd német hadsereg vezetése, s maga Moltke is az osztrák szövetség egyik fő szószólója lett.⁹⁶ A jelenség a másik félnél is jelentkezett: a porosz hadsereg teljesítőképessége iránti elismerés nagyban hozzájárult előbb a bécsi revanstervek félretételéhez, majd a szövetségesi viszony elismeréséhez, sőt igénléséhez. Azt mondhatjuk tehát, hogy a Kettősszövetség létrejöttében a katonai számításoknak pozitív, ösztönző szerep jutott. Más a helyzet a Hármasszövetségnél: itt az osztrák katonai vezetés régről eredeztethető olaszellenessége sem tudta megakadályozni a politikai szövetséget. Hiába készítették szorgalmasan a haditerveket a vezérkarban, s hiába nyilvánította maga Albrecht főherceg, a közös hadsereg főfelügyelője az elképzelhető legkedvezőbb variációnak az olasz háborút,⁹⁷ a diplomaták szövetségesi viszony kreálásával tették ártalmatlanná a délnyugati szomszédot a katonák által ajánlott megelőző csapás helyett (az már más kérdés, hogy 1915-ben végül is a katonák bizalmatlansága igazolódott). Ugyanaz ismétlődött a 80-as években még alig-alig számításba vett kis szomszédok, Szerbia és Románia esetében is.

A bizalmatlanság légköre olasz–osztrák–magyar viszonylatban a szövetségesi viszony dacára is fennmaradt: a két hadsereg kapcsolatai mindvégig hűvösek maradtak, meg sem közelítették a német–osztrák–magyar katonai kapcsolatok intenzitását.

⁹³ Messerschmidt, M.: *Militär und Politik in der Bismarckzeit*. Darmstadt 1973 : 57–58.

⁹⁴ Holzer i. m. 236.

⁹⁵ A Haymerle osztrák katonai attasé (Róma) által frott *Italicae res* (1879) c. brosurája is e célt szolgálta.

⁹⁶ Craig i. m. 210.

⁹⁷ Heiszler V.: *A bécsi katonai vezetők olaszellenes háborús tervei*. *Folia Historica* 1976.

A porosz, majd német katonai vezetés konstans franciaellenessége s az osztrák katonai vezetők ugyancsak állandónak mondható olaszellenessége mögött nemcsak katonai számítás húzódott meg. Az egyes terveket kísérő megjegyzésekből kiviláglik, hogy a katonai szempontokon túlmenően politikai, sőt ideológiai motívumok is bőségesen színezték a katonák képzeletét. Franciaországban és Olaszországban nemcsak a forradalmak tűzfészekét, jakobinusok, karbonárik és vörösök búvóhelyeit, hanem a nyugtalan latin szellem szülőhelyét is látták.⁹⁸ Ebből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a katonák külpolitikai elképzeléseiben is fontos motiváló szerep jutott az ideológikus tényezőknek: az ellenségkép kialakításában és a potenciális ellenfél kiválasztásában őket sem csupán katonai vagy politikai szempontok befolyásolták.

Вильмош Гейслер:

АРМИЯ, ДИПЛОМАТИЯ, ОБЩЕСТВО ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЫ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.

(РЕЗЮМЕ)

В первой части большой работы из трех частей анализируется связь между внешней политикой и общественным строем. Внешнюю политику нельзя рассматривать в отрыве от внутренней политики отдельных стран, более того, во внешней политике могут проявляться и идеологические эффекты, например при выявлении и определении внешнеполитических интересов. Обзор опубликованных в литературе мнений предшествует исследованию исторических документов, первоисточников; опираясь на анализ этих документов, автор демонстрирует действующие в союзнических контактах Австро-Венгерской Монархии политические и идеологические аспекты.

Во второй части рассматривается связь между армией и обществом в центральноевропейском регионе (Германия и Австро-Венгерская Монархия), подчеркивается важная роль вооруженных сил в ограниченном буржуазном развитии региона, консервации позиций старых господствующих классов. Сильно давящий над регионом милитаризм проявляется не внутри армии, а вне ее, оказывая воздействие на все общество.

В заключение рассматривается связь между армией и внешней политикой. Из анализа выясняется, что управление армией и внешней политики в регионе оказалось вне конституционной сферы, и здесь с особой силой проявлялись пережитки абсолютизма. Монархическое управление армией и внешней политикой облегчило усиленную реализацию во внешней политике военных аспектов.

⁹⁸ Moltke beállítottságára ld. Ritter i. m., Albrecht hasonló megjegyzései Holzer i. m. 68–72.

Vilmos Heiszler

ARMÉES, DIPLOMATIES ET SOCIÉTÉS EN EUROPE CENTRALE DANS LA DEUXIÈME
MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE

(Résumé)

Dans la première partie de son article, V. Heiszler analyse les rapports entre politique étrangère d'une part et système social, de l'autre. Il montre que la politique étrangère des pays particuliers ne saurait être dissociée de leur politique intérieure, d'autant plus que celle-là est susceptible d'obéir à des facteurs d'ordre idéologique, en particulier lors de la reconnaissance et de la définition des intérêts et des visées de politique étrangère. Après avoir passé en revue les diverses opinions formulées par les spécialistes, l'auteur s'appuie sur une ample documentation historique pour présenter les considérations idéologiques et de politique intérieure qui infléchissaient la politique étrangère de la Monarchie austro-hongroise sur le plan du choix de ses alliés.

Heiszler étudie ensuite les rapports entre l'armée et la société en Europe centrale (notamment en Allemagne et dans la Monarchie austro-hongroise), en mettant en lumière le rôle essentiel que les forces armées ont joué sur le plan du développement – limité – de la société bourgeoise et de la conservation de la situation dominante des classes dirigeantes traditionnelles. Très puissant dans toute la région, l'esprit militariste y devenait particulièrement dangereux en se propageant non seulement dans l'armée, mais aussi, et surtout, dans l'ensemble de la société.

Dans la troisième partie de son article, Heiszler analyse les rapports entre l'armée et la politique extérieure. Il montre que la direction des affaires militaires et des affaires étrangères restait dans cette région en dehors de la sphère constitutionnelle, ce qui revient à dire que l'absolutisme continuait à y prédominer. La concentration sous la seule autorité des monarques des affaires militaires et de la diplomatie leur permettait de donner aux considérations militaires une prééminence toujours croissante dans le domaine de la politique extérieure.

KÖZLEMÉNYEK

Lukács Lajos

ANGLIA ÉS A MAGYAR KÉRDÉS 1860–61-BEN

Mr. Graham Dunlop magyarországi küldetése

Az 1861-es magyar országgyűlés egyre viharosabb ülésezései közepette a londoni Daily News az osztrák kormány magyarországi politikájának jellemző adalékeként tárta a közvélemény elé Mr. Dunlop esetét. A nevezett személy már hónapok óta Pesten tartózkodott, mint Anglia bécsi követségének megbízottja – a lap állítása szerint „...a legcsendesebben élve s az állásából származó befolyást arra használta fel, hogy a magyarokat kiengesztelődésre bírja az ausztriai kormánnyal”. Működése mindemellett szemet szűrt az osztrák kormánynak, melynek elnöke és külügyminisztere Rechberg gróf az angol kormánytól kérte Dunlop azonnali visszahívását. A Daily News cikkírója felettebb indokolatlannak, meglepőnek és illogikusnak is ítéli az osztrák kormány kívánságát, mert megítélése szerint a távozásra felszólított egyén magaviselete abszolút kifogástalan volt, ellene semmilyen komolyabb kifogást tenni nem lehetett. Mégis visszahívásának követelése annak látszatát keltheti, mintha Dunlop – aki konzervatív politikai elveket képviselt, ha nem is volt forradalmi ember, de legalábbis összeesküvéseket mozdított volna elő, aki sokkal veszélyesebb volt annál, semhogy bízni lehetne benne. Az osztrák kormány mindenesetre olyan személynek ítélte, akinek pesti jelenléte, működése felesleges veszélyeket hordoz, akadályokat gördít a bécsi szándékok megvalósítása elé. Rechberg gróf túlzó félelmeit bírálva az angol újság azon véleményének ad hangot, hogy csak egyre lehet gondolni, miszerint „Dunlop úr Anglia szeme volt Pesten, a magyar ügyek és érdekek focusában, a szem pedig nemcsak lát, hanem beszél is. Egy angolnak csupán tekintetében, akármely politika néven nevezzék is hazájában, van valami, ami lelkesíti a szabad férfiakat és ijeszti az elnyomókat”.¹

Az események az angol parlament alsóházában interpelláció tárgyát képezték, miután 1861. június 7-én a pesti küldött rokona, Mr. Dunlop parlamenti képviselő,

¹ A Daily News már 1848/49-ben közismert volt magyarbarátságáról, és az 1850-es években is felkarolta a magyar emigráció ügyét. Pulszky Ferenc szoros kapcsolatot tartott a lappal, melynek az 1860-as években levelezője volt. A lap politikai irányát tekintve Cobden-pártinak volt tekinthető, támogatta a wighhek politikáját – közel állott Russell lordhoz is. (Vö. *Pulszky Ferenc: Életem és korom.* I–II. Budapest, 1884. I. 490. és köv., II. 151. és köv.; *Jánossy Dénes: A Kossuth- emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852.* I–II/1–2. Budapest, 1940–1948. I. 41, 51, 71. és köv.); A Daily News jelzett cikkét közölte a Pesti Napló. 1861. jún. 14.

kérdést intézett az ügyben Lord John Russell külügyi államtitkárhoz. Az utóbbi válaszában közölte, miszerint Graham Dunlopot az ő tudtával és a bécsi angol követ hozzájárulásával küldték Pestre. Viszont az osztrák kormány megítélése szerint a nevezett angol megbízott az elégedetlen magyar párt bátorítására adott okot, és ezért kérték visszahívását –, mely kívánság tekintetbe vétele elől az angol kormány nem zárkózott el. Ezt követően – miután Mr. T. Duncombe képviselő arra nézve kért felvilágosítást, hogy vajon Rechberg gróf jegyzékben kérte-e Dunlop visszahívását; – Russell olyképpen válaszolt, hogy formális jegyzékre e tárgyban nem került sor, csupán az osztrák kormány óhaját juttatták megfelelő formában kifejezésre.²

Mielőtt az osztrák kormány kívánságának indokoltsága, avagy indokolatlansága felől nyilatkozhatnánk, úgy véljük, magának Dunlopnak személyével, küldetésének mibenlétével szükséges közelebbről megismerkednünk, tisztázva egyidejűleg működésének hátterét, beilleszkedését az angol külpolitika általános osztrák-politikájának egészébe. Alexander Graham Dunlop szinte egyidejűleg került Bécsbe Lord Augustus Loftus angol követtel, mint az utóbbi személyi titkára 1858. április 20-tól, majd május 3-tól a bécsi angol követség ideiglenes követségi titkára 1860. november 22-ig. Ugyanezen idő alatt több, rendkívül felelős megbízatásban részesült. A brit érdekek képviseletében járt Corfu szigetén 1858 decemberében, foglalkozott az Adriai-tenger és Trieszt kereskedelmi problémáival – sikerrel látva el megbízói igényeit.³ 1860/61. évi küldetését megelőzően, már 1859 februárjában rövidebb időt töltött Magyarországon, így újabb megbízatása kezdeti tapasztalatainak és kapcsolatainak elismerését is jelentette.⁴ Ezen újabb magyarországi útja, mely 1860. november 28-án vette kezdetét, voltaképpen egybeesett a bécsi angol követ cseréjével. Miután Lord Loftus végképp búcsút vett hivatalától, helyébe Lord Bloomfield lépett, aki e tisztét tartósan betöltötte.⁵ Alig néhány nappal állomáshelyére történt megérkezése után Dunlop már is eltávozott Pestre, hogy jelentéseit immár a továbbiakban új főnökének küldje. A rendelkezésre álló bizalmas diplomáciai iratok semmiféle kétséget nem hagynak aziránt, hogy Dunlop újtitika megfontolt lépéseibe. Miután 1859 nyarán Palmerston elfoglalta helyét az angol kormány élén, és a külügyi államtitkárságot Lord Russell vette kezébe, London különös hangsúllyal és nyomatékkal fordult az osztrák ügyek felé, semmiféle közömbösséget nem tanúsítva az egyre válságosabb állapotba jutó Ausztria iránt. A veszített észak-olaszországi háborút követő kormányzati válság, a Bach-rendszer bukása, a társadalmi-politikai elégedetlenség feltörése az osztrák birodalomban, joggal keltett érdeklődést és félelmet Londonban, választ keresve arra az alapvető kérdésre, hogy vajon miképpen lehetne a szétzilálódott, eladósodott, tekintélyét veszített osztrák birodalom nemzetközi, hatalmi egyensúlyi helyzetét biztosítani, belső válságát feloldani, rendezni, a robbanásig feszülő belső elégedetlenséget leve-

² Parliamentary Debates. 3rd Series. CLXIII. 1861. jún. 7. (London, 1861.).

³ Vö. Foreign Office List 1870. January. London, 1870. 86–87.

⁴ Dunlop Loftusnak, Vienna, 1859. febr. 23. (Public Record Office, London. Foreign Office. General Correspondence, Austria. F. O. 7. (Továbbiakban: PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7.). 566.

⁵ Foreign Office List 1870. I. m. 41. és köv.; The diplomatic reminiscences of Lord Augustus Loftus 1837–1862. I–II. Leipzig, 1892. II. 128. és köv.

zetni. Mindezen kérdések szükségképpen irányították London fokozott figyelmét 1859 őszétől az 1849 óta eltiport, jogaitól megfosztott Magyarországra. Anglia érdeklődése a magyar kérdés iránt napról napra fokozódott –, ebben ismerve fel a válságos Ausztria legkényesebb pontját, jövőjének legérzékenyebb láncszemét.⁶

A vezető angol politikai körök figyelme a magyar kérdés iránt koránt sem mutatkozott meg előzmények nélkül. Gyökerei visszanyúlnak a 19. század első felébe, egy jóval békésebb, sok tekintetben eltérő időszakba, az 1840-es évek elejére, amikortól Joseph Blackwell magyarországi tevékenysége lépett az előtérbe. Jelentései, melyek alapos megfigyelő készségről, tájékozottságról, beható ismeretekről tanúskodnak, tükröképei a pozsonyi reformországgyűlések időnként heves – ámbár mindig is lefojtódott – alakulásainak, amikor a gazdasági és politikai reformgondolatok keretében merész angol–magyar kereskedelmi kapcsolatok tervei, egy pesti angol konzulátus megalapításának gondolatai is helyet kaphattak. Blackwell informatív jellegű működése ugyan még az 1848–49-es forradalmi időszakba is átnyúlik, ámbár megfigyeléseiről készült összefoglalásai mindig is megmaradtak a szűkebb diplomáciai körökben.⁷ Ha Szalay László angliai kísérleteinek nem is lett különösebb folytatása, Pulszky Ferenc londoni megjelenése már szélesebb közegben keltette fel az érdeklődést a magyar nemzeti kérdés iránt, melyet Kossuth 1851. évi megjelenése csak fokozott, és az 1850-es években tartott előadásai és a sajtóban kifejtett működése csak tovább szélesített. Amikor 1859 májusában azzal vett búcsút III. Napóleontól, hogy visszatérve Londonba mindent el fog követni annak érdekében, hogy Angliát az érlelődő francia, olasz, osztrák háborúban semlegességre bírja – akkor agitációs fellépésével nemcsak a Palmerston vezette politikai erőik győzelmét segítette elő, de szükségképpen Magyarország helyzetének súlyos voltát is előtérbe állította.⁸ Ugyanakkor az osztrák birodalomban az 1850-es évek utolsó harmadában jelentkező problémák magyar vonatkozású gyökereire Lord Loftus is erőteljesen ráirányította a figyelmet. Ez a konzervatív gondolkodású, de Magyarország elnyomott helyzetének súlyosságát mindig is átérző diplomata, első kézből informálódhatott a magyar ókonzervatív párt vezetőitől, akik bizalommal fordultak hozzá. Nem alaptalanul vélekedtek úgy, hogy Anglia bécsi képviselője a maga tekintélyével, befolyásával kedvező irányban befolyásolhatja esetleg a császári udvart és tanácsosait – teret engedve azoknak a föderalista jellegű kívánságoknak, melyeket az ókonzervatívok Ferenc József 1857. évi magyarországi látogatása idején terjesztettek elő Scitovszky prímás közvetítésével. Lord Loftusnak tetemes része volt abban, hogy a londoni osztrák követek nézetei koránt sem győzték meg az angol kormányokat az osztrák birodalom centralisztikus és ger-

⁶ Vö. A. W. Ward–G. P. Gooch: *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783–1919*. 1–III. Cambridge, 1922–23. II. 430. és köv.; H. Temperley–L. M. Penson: *Foundation of British Foreign Policy. from Pitt – 1792 – to Salisbury – 1902*. Cambridge, 1938.; Kenneth Bourne: *The Foreign Policy of Victorian England 1830–1902*. 1–II. Oxford, 1970. I. 119. és köv.

⁷ Vö. P(éterfy) J(enő): *Egy angol Magyarországról 1843–1851*. Budapesti Szemle. 1895.; Horváth Jenő: *Blackwell János angol–magyar kereskedelmi akciója és előzményei, 1840–1842*. Közgazdasági Szemle. 1925.; Kabdebo Tamás: *Joseph Blackwell és a pesti angol konzulátus terve az 1840-es években*. Századok. 1984. 6.

⁸ Vö. Lukács Lajos: *Magyar politikai emigráció 1849–1867*. Budapest, 1984. 24. és köv.

manizációs politikai irányának egyedüli célra vezető voltáról és tartósságáról. A bécsi angol követ a visszaszorított, de létező magyarországi ellenzéki politikai irányzatok jelentkezéséről és szándékairól küldött információkat Londonba, utalva elsősorban az ókonzervatívok csoportosulására: nyomatékkal hangsúlyozva, hogy Anglia valahol itt lelheti fel azokat a békésebb, kibontakozáshoz vezető politikai erőket, melyek az osztrák birodalom létének veszélyeztetése nélkül képesek az érdekek egyeztetésére, a közép-kelet-európai térség stabilitásának biztosítására.⁹ Utalhatunk továbbá Lord Loftus élénk kapcsolataira a Döblingben visszavonultan élő gróf Széchenyi Istvánhoz, aki messzemenően elismerte az angol követ működésének jótékony hatását és sok tekintetben támaszra is lelt benne. Széchenyi angliai kapcsolatai, Béla fiának utazásai, Bach működését kegyetlenül leleplező szatfrájának – az *Ein Blick auf den anonymen Rückblick* – angliai titkos kinyomtatásának és a hazába történt visszacsempészésének eseményei, szerves láncszemeit képezik annak a folyamatnak, mely elvezetett az 1861-es év eseményeihez.¹⁰

De mindezeken túlmenően akadt még egy nevezetes esemény az osztrák birodalomban, mely jelentős mértékben felkeltette az angol hivatalos körök és a szélesebb közvélemény figyelmét egyaránt a magyarországi helyzetre. Az 1859 szeptember 1-én kibocsátott protestáns pátensre gondolunk, mely oly erőteljes ellenhatást váltott ki az érdekelt magyarországi körökben, és egyik fő emeltyűjévé vált a kibontakozó ellenzéki mozgalmaknak. A magyarországi protestánsok helyzete iránt mindig is figyelmet mutató Anglia, ez alkalommal különösen érzékeny és érdeklődővé vált, fogékonyra a távoli Magyarország iránt, melynek helyzetét egyébként – a két ország között meglévő gazdasági-társadalmi különbségek következtében, a történelmi helyzetből adódó fejlődésbeli eltérésekből fakadóan – nehezen érthették meg. Valahogy ösztönyszerűen, önmagukból kiindulva könnyen vontak analógiát az angol-skót, az angol-ír kapcsolatokra asszociálva, amikor Ausztria és Magyarország problémái kerültek előtérbe. Nem is szólva arról, hogy a brit birodalmi érdekek egyébként is az effajta meglátás irányának helyességébe vetett hitet és meggyőződést táplálták. Így következhetett be az a helyzet, amikor az osztrák birodalom egységének fenntartásához fűződő érdekek védelme egyidejűleg jelentkezett a magyar ellenzéki mozgalmak iránti szimpátiával, együttérzéssel, az önkényuralom ellen tiltakozó fellépésekkel, szolidaritással az autonómiájukhoz ragaszkodó magyarországi protestánsokkal, akik vallásszabadságukat, működési autonómiájukat védve egyben Magyarország alkotmányos igazgatása érdekében is küzdöttek egyidejűleg. Lord Loftus működésének végső szakaszára esett a magyarországi protestánsok 1859/60-as küzdelme, mely végül is közös táborba terelte a protestánsokat, katolikusokat egyaránt, és fellépéseiknek

⁹ Loftus E. of Malmesburynek, Vienna, 1859. máj. 5. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 569/382); máj. 19. (Uo. 570/443.); Loftus Russellnek, Vienna, 1859. júl. 18. (Uo. 573/641.).

¹⁰ Reminiscences of Loftus. I. m. II. 136. és köv.; Vö. *Károlyi Árpád*: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I–II. Budapest, 1921–22. I. 204. és köv.; *Angyal Dávid*: Gróf Széchenyi István döblingi évei. (Századok. 1922. 6–8. sz.); *Ua.*: Lord Loftus és Széchenyi. (Századok. 1922. 6–8. sz.); *Ua.*: Lord Loftus és Széchenyi. (Budapesti Szemle. 1927/206.); *Kosáry Domokos*: Széchenyi Döblingben. Budapest, 1981. 160. és köv.

egyre határozottabb kormányellenes élt adott, mindig is bátorítva Angliától és annak bécsi képviselőjétől – ámbár az utóbbi józanságra, mérsékletre és türelemre intő tanácsaitól sohasem mentesen.¹¹ Annak viszont számos bizonyítéka áll rendelkezésre, hogy a magyarországi problémák bemutatása, feltárása koránt sem szorítkozott ezen időkben Lord Loftus diplomáciai jelentéseire. Széchenyitől Podmaniczky Frigyesig akadtak tolmácsolói a magyarországi problémáknak, akik rendszerint nem fedték fel kilétüket, és eljuttatták véleményeiket, nézeteiket az angol sajtóba – ahol a magyar kérdéssel foglalkozó cikkek száma ezen időszakban tetemesen megszorodott, beleértve a konzervatív *Times*-t is. A külföldre utazó magyar arisztokraták, bizalmas barátai, éppen annyira hozzájárultak e folyamat erősítéséhez, mint a bécsi angol követség egyes tagjainak jóakarató segítőkézsége.¹²

Mindezt annál is inkább előre kellett bocsátanunk a kérdés elemzéséhez, hogy rávilágítsunk egyrészt Dunlop magyarországi küldetésének történelmi előzményeire, folytonosságára és nem kevésbé arra, hogy mint Lord Loftus titkára, bizalmasa, olyan politikai iskolába járt, ahol a magyar kérdés iránti érzékenység, fogékonyság együttjárója lett a diplomáciai tapasztalatszerzésnek. A Palmerston–Russell kormányzat Dunlop magyarországi küldetésére nagy súlyt helyezett – ámbár annak végrehajtására csak az új angol követ kinevezése utáni időszakban került sor. A bécsi angol misszió tevékeny szereplőinek sorából aligha feledkezhetünk meg a követség egy másik érdekes és igen tevékeny alakjáról Julian Fane-ről, aki voltaképpen a folytonosságot, az átmenetet képezte Lord Loftus és Lord Bloomfield között, mindig is szoros kapcsolatot tartva Dunloppal. Határozottsága különösen kitűnt azokban a kritikus napokban, amikor 1860 decemberében Drezdában gróf Teleki Lászlót – a Magyar Nemzeti Igazgatóság oszlopos tagját – elfogták, és rövidesen kiszolgáltatták Ausztriának. Fane határozott és diplomatikus fellépése egyik hozzájárulását képezte annak a nemzetközi diplomáciai nyomásnak, mely végül is érezte hatását Teleki László 1860 januári szabadonbocsátásában,¹³ A bécsi megbízatását csak fokozatosan átvevő Lord Bloomfield helyett – 1860/61 fordulóján – Fane lett a közvetítő Dunlop és Lord Russell között, kezdetben szervezője és támogatója annak a magyarországi küldetésnek, melynek nyomán érkezett információknak az angol kormány jelentőséget tulajdonított. Dunlop feladatvállalásának határozott nyomatékot azonban még Lord Loftus adott, aki bécsi állomáshelyéről visszatérve Londonba, magával hozta pesti megbí-

¹¹ A protestáns pápens magyarországi hatásáról Lord Loftus számos jelentésében számolt be Lord Russell külügyi államtitkárnak, erőteljesen jelezve a magyarországi ellenállás politikai összetételét és fontosságát: Vienna, 1859. szept. 22. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 575/679.); szept. 29. (Uo. 697.); okt. 13. (Uo. 576/720.); nov. 24. (Uo. 577/785.); dec. 22. (Uo. 578/845.); Vö. *Révész Imre*: Fejezetek a Bach- korszak egyházpolitikájából. Budapest, 1957. 29. és köv.; *Lukács Lajos*: A Vatikán és Magyarország 1846–1878. A bécsi apostoli nunciusok jelentései és levelezése Magyarországról. Budapest, 1981. 127. és köv.

¹² vö. *Falk Miksa*: Kor- és jellemrajzok. Budapest, 1903. 80. és köv.; *Károlyi Á.*: Gr. Széchenyi István. I. m. I. 201. és köv.; *Podmaniczky Frigyes*: Naplótöredék 1824–1887. I–III. Budapest, 1888. III. 81.

¹³ Fane Russellnak, Vienna, 1861. jan. 3. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 606/3.); jan. 9. (Uo.); Vö. *Angyal Dávid*: Lord Loftus és Széchenyi. I. m.; *Horváth Zoltán*: Teleki László 1810–1861. I–II. Budapest, 1964. II. 353. és köv.; *Lukács Lajos*: Teleki László elfogatásától öngyilkosságáig és a nemzetközi diplomácia. (Teleki és kora. Szirák, 1985. november 12–13. Salgótarján, 1987. 112. és köv.).

zottjának első és egyidejűleg nagyon is részletes és alapos beszámolóját a politikai ügyek állásáról.¹⁴ Lord Loftus a Pesten 1860. november 30-án kelt jelentést megfelelő tálalásban terjesztette elő Lord Russell külügyi államtitkárnak, hangsúlyozva, hogy a bizalmas küldetés feladata annak felderítése, hogy miképpen vélekednek az ügyekről a magyarországi ellenzéki pártok vezetői, melyek legvégső szándékai. Utal egyben arra is, hogy írásos utasítással nem kívánta megkötni a pesti küldött kezét, de ugyanakkor szóban részletes és körültekintő útmutatást adott mindazon problémaköröket illetően, melyekről kívánatosnak tűnik, hogy az angol kormány kellőképpen informálva legyen. Dunlop első jelentését gondosnak és megbízhatónak ítéli és egybevetésnek más forrásokból nyert értesüléseivel.¹⁵

Dunlop jó politikai érzékkel tapintott rá az 1860. október 20-i diploma kibocsátása utáni magyarországi helyzetre, melyről Londonba felettébb ellentmondásos értesülések érkeztek. A bécsi kormányzat érthető okoknál fogva igyekezett annak látszatát kelteni a nemzetközi közvélemény előtt, hogy a császári diploma jelentős fordulatot idézett elő a birodalom kormányzatában, és eredményesen vetett véget annak a mélyreható kormányzati válságnak, mely a veszített észak-olaszországi háború után oly erőteljesen kibontakozott, széles körű ellenzéki hullámmal karöltve.¹⁶ Ugyanakkor a Magyarországról érkezett tárgyilagosabb beszámolók, a legkülönbözőbb forrásokból táplálkozó sajtóközlemények mindezzel ellentétes tendenciák jelentkezéséről adtak hírt. Arról, hogy az Októberi diploma korántsem csendesítette le a magyarországi kedélyeket, sőt ellenkezőleg megnyitotta a zsilipeket az elégedetlen erők előtt. Nyíltan kormányellenes mozgalmak törtek felszínre, elutasítva az 1848 előtti állapotokra emlékeztető felújított kormányrendszert, melyben az ókonzervatívok oly komoly vezetőszerphez jutottak. Magyarország városaiban, falvaiban egyaránt szóhoz jutó ellenzékiesség az 1848-as alkotmány helyreállításának szükségességét állította előtérbe, szakítást mindenfajta önkényuralommal, diktátumokkal, a pátensekkel történő kormányzási kísérletekkel. Teljes erővel fellángoltak az újjászerveződő megyei mozgalmak, bázist nyújtva az ókonzervatív programokon messze túlmutató kívánságoknak.¹⁷ Dunlop világosan áttekintette a helyzetet és kibontakozást elősegítő erőként utalt a liberális-alkotmányos ellenzéki csoportok tömörüléseire. Alkalma nyílt az angol küldöttnék arra, hogy találkozzon a liberális ellenzék ismertebb vezetőivel. Az utóbbiak között említi Deák Ferenc, báró Eötvös József, Almássy Pál, Lónyai Menyhért és mások neveit. Nem becsüli le a nehézségeket, melyek az Októberi diploma nyomában felgyülemlettek. A tartós önkényuralomról az átállást a bécsi udvar által felkínált alkotmányosabb időszak valamilyen formájára igen nehezen megvalósíthatónak ítélte. Nemcsak az ellenzéki követelések mindezeket túlmutató tartalma miatt, de az osztrák kormányzat félnék, tartózkodó, felemás, bizalmatlanságot árasztó magatar-

¹⁴ Dunlop Loftusnak, Pest, 1860. nov. 30.) (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 600. Conf.).

¹⁵ Loftus Russelnak, London, 1860. dec. 9. (Uo.).

¹⁶ Vö. *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865. I–IV. Budapest, 1922–1937. III. 127. és köv.

¹⁷ Vö. *Lukács Lajos*: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Budapest, 1955. 247. és köv.

tása miatt is. Várakozással tekintenek Bécsben és Pesten egyaránt a készülő esztergomi országbírói értekezlet elé, melynek kellő megfontoltsággal és körültekintéssel szükséges iránymutatást adni az alkotmányossághoz vezető átmenet szükséges lépéseiről, a kétségtelenül felgyülemlett bonyodalmak, jogi ellentmondások feloldását illetően. Az égető problémák közé tartozott a magyarországi nemzetiségek jogos kívánásainak, törekvéseinek figyelembe vétele is. A magyar nemzeti és alkotmányos érdekek előtérbe kerülése új helyzetet idézett elő, melynek értelmezése, magyarázata korántsem volt egyöntetű a liberális magyar vezető politikusok és a nemzetiségi mozgalmak irányítói körében és a jövőt illető változtatások, területi kormányzási formák eltérő magyarázatokat kaptak. Dunlop jelentésében utal a Dunai konföderáció tervének felmerülésére is, értve ezen Magyarország, Erdély, a Vajdaság, Bánát, Dalmácia, Szerbia, Moldva, Havasalföld esetleges tömörülését. Szerinte a terv indítékai francia forrásra vezethetők vissza és foglalkoztatja a magyarországi ellenzéki köröket. Kétségtelen, hogy ezen időben a terv ismételten előtérbe került a magyar emigrációban, főképpen a Cuza román fejedelemmel és Obrenovics Mihály szerb herceggel folytatott tárgyalásokon.¹⁸

Kellő teret szentel a jelentés Magyarország sajátos helyzetének, az 1849 után kialakult állapotok és azok következményei magyarázatának, és az erre alapozott történelmi háttérre utalva ismerteti a magyarországi politikai csoportosulások szándékait, azok mozgatórugóit. A politikai körkép foglalkozik a magyar arisztokrácia helyzetével, az ókonzervatív politikusok korlátozott befolyásával. Dunlop a mérsékelt liberális vezetők, mint Deák és Eötvös nézeteinek annál is inkább jelentőséget tulajdonít, mert a kibontakozást az 1848-as alkotmány helyreállításának irányában, annak többkevesebb figyelembevételével látja megoldhatónak. Dunlop idézi Eötvös báró lesújtó véleményét az Októberi diplomáról, miszerint az a múlthoz képest nem nyújt érdemleges javítást és az igazságtalanságok folytatásának tekinthető. Eötvös és Deák egyaránt távol tartják magukat a szélsőségektől, egy forradalomtól nem sok jót várnak, különösen a bonyolult nemzetiségi kérdés miatt, és éppen ezért igyekeznek mérsékelt törekvéseiket szűkebb magyar nemzeti keretben tartani. Dunlop szerint Kossuthnak nagy a népszerűsége, jelentős elvárások tapasztalhatók Garibaldival történő esetleges közös fellépésétől. Dunlop úgy látja, hogy a mérsékelt ellenzék háttérbe szorulásával és külföldi segítséggel forradalom robbanhatna ki, ami viszont Kossuth diktátorságához is elvezethetne. Figyelemre méltóknak tekinthetők Dunlop meglátásai Anglia magyarországi befolyását illetően. Nézete szerint Franciaország befolyása erősebb. Sokan keserűen gondolnak vissza Anglia 1848-as szerepére, mert ha akkor Magyarország segítségére siet, akkor a brit befolyás igen jelentős lenne ebben a térségben. Mindennek ellenére Anglia iránt a szimpátia széles körben megnövekedett, és sokan remélik, hogy Magyarország anyagi segítséget kaphat Angliától, továbbá az angol hadiflotta megjelenése az Adria-tengeren igen kedvező benyomást kelthetne. Magyar-

¹⁸ Dunlop Loftusnak, Pest, 1860. nov. 30. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 600. Conf.); Vö. *Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból*. I–III. Budapest, 1880–82. Folytatása: *Kossuth Lajos iratai*. (Szerk. *Helpy Ignác, Kossuth Ferenc*). IV–XIII. Budapest, 1894–1911. I. 369. és köv.

országon elvetik az egyes kormányok által hangoztatott benemavatkozás elvét – még Deák is állítólag azon nézetének adott hangot, hogy egy olyan nagyhatalomnak, amely ilyen elvet képvisel, nincs valódi politikája és igazi ereje. Oroszországtól nagyon tartanak, az 1849-es intervencióra emlékezve, és bizalmatlanok minden kezdeményezéssel szemben. Vannak, akik úgy vélekednek, hogy leghelyesebb lenne, ha a magyar koronát egy angol herceg nyerné el, és ily módon a kellő nemzetközi védelem is biztosítható lenne. Magyarország belpolitikai mozgalmairól, a különböző politikai csoportosulások törekvéseiről, hazai és nemzetközi kérdésekben is jelentkező nézeteikről adott Dunlop-információk nem múltak el hatás nélkül a Palmerston–Russell-kormányzatra és hozzájárultak ahhoz, hogy mérsékelt magatartásra intsek Londonból az osztrák kormányt, mindig is súlyt helyezve az osztrák birodalom stabilitásának fontosságára.¹⁹

Az első nevezetes Dunlop-jelentés után az angol különmegbízott rövidesen vizsztatért Bécsbe, ámbar csak átmenetileg, hogy rövid időre rá ismét folytassa megkezdett magyarországi működését. Így Dunlopot 1860 karácsonyát követően ismét Pesten találjuk, hogy még nagyobb aktivitással, körültekintéssel vesse bele magát az egyre összetettebbé, bonyolultabbá váló viszonyokba. Russell lord teljes mértékben helyeselte Dunlop küldetését, ami világosan kitűnik 1860. december 18-án kelt utasításából is: kifejezésre juttatva azon óhaját, hogy erőteljesen folytassa megkezdett tevékenységét, gyűjtsön információkat a Magyarországon zajló politikai mozgalmakról, azok szereplőinek minél árnyaltabb bemutatására törekedve. Az angol külügyminiszter óhajának eleget téve, a bécsi angol követség agilis titkára, Julius Fane, aki időnként helyettesítette Bloomfield követet, igyekezett alátámasztani Dunlop működését. Az utóbbi jelentéseit nemcsak továbbította Londonba, de értékelte, kiegészítette és magyarázta is azokat – sőt maga is igyekezett minél több önálló információt is küldeni megbízóinak a magyar kérdés alakulásáról. Russell utasítását értelmezve, kibővítve, Fane igen részletekbe menő cselekvési programmal látta el Dunlopot, konkretizálva feladatait, hangsúlyozva teendői között: alaposan derítse fel a magyarországi ellenzéki mozgalmak valóságos erejét, társadalmi befolyásukat, adjon választ továbbá arra is, hogy Magyarországon az Októberi diplomával hatalomra került ókonzeratív erők mennyiben képesek a dinasztiahűségükkel összhangban álló céljaikat valóra váltani, elszigetelni és meggyengíteni az úgynevezett „szeparatista” erőket. Londonban ugyanis tisztán kívántak látni abban a tekintetben, hogy kik is gyakorolnak döntő befolyást a magyarországi ellenzéki csoportokra, kik képesek kellő mederben tartani a feltörő népmozgalmakat, kik alkothatnak kormányzóképes erőt, kik adhatnak a körülményekkel számoló programot és milyen erőket – hazai és nemzetközi tényezőkre egyaránt gondolva – állíthatnak maguk mellé.

Mindezek tekintetében igen különböző vélemények kaptak lábra. Akadtak ugyanis olyan nézetek is, melyek szerint a „Kossuth–Mazzini párt” – melyet a francia ügynökök is támogatnak – befolyása alatt tartja az ellenzéki mozgalmat, és az első kedvező alkalommal demokratikus forradalmat robbanthatna ki. Más vélemény

¹⁹ Dunlop Loftusnak, Pest, 1860. nov. 30. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 600. Conf.).

szerint mindez meglehetősen túlzás, mert az ellenzéki mozgalmat a mérsékelt liberális ellenzéki politikusok tartják kézben, az 1848-as alkotmány helyreállításának programját képviselve és büszkeséggel határolják el magukat minden olyan feltevéstől, mintha álláspontjukat „idegen ügynökök” befolyásának hatása alatt formálták volna ki, és a „forradalmi hangulat” ezen hatások nyomán alakult volna ki. Dunlop feladattá vált, hogy tájékozódjon a különböző politikai nézetek és elgondolások között, és a feltevéseket, alaptalan kombinációkat leválassza a valóságos társadalmi erőktől és mozgalmaktól. Tevékenységének, magatartásának, eljárásának természetéről Fane olyképpen instruálta, hogy kellő óvatossággal járjon el, ne hívja fel működésével a magyarországi hatóságok figyelmét. Fane még arra is intette, hogy abban az esetben, ha különösen fontos közlendője akad, akkor azt ne bízsa a hatóságok által könnyen ellenőrizhető postára – hanem inkább jöjjön személyesen Bécsbe. Továbbá oly értelmű tanáccsal is ellátta, hogy politikai jellegű eljárását gazdasági jellegű problémák iránti érdeklődésével is igyekezzen elfeledni. Ámbár ezen utóbbi javaslatnak nem mondott ellent azon körülmény, hogy Anglia valóban érdeklődést mutatott Magyarország gazdasági ügyei, kereskedelmének tárgyai iránt, és Dunlopnak ebben a vonatkozásban is voltak feladatai. Fane felhívta Dunlop figyelmét arra, hogy az angol kormány megfontolás tárgyává kívánja tenni egy kereskedelmi szerződés megkötését Ausztriával és ezen okból nem közömbösek az olyan természetű információk, melyek tárgyát képezhetik a Magyarországból Angliába irányulható exporthoz. Az érintettek érdeklődését fokozhatja a borkereskedelmet könnyítő újabb vámtarifák Angliában, továbbá az angol importőrök érdeklődése a kukorica, a gyapjú, a kender iránt és a legkedvezőbb szállítási módokat tekintetében. Mindezen tárgykörökben is Dunlopnak lehetősége nyílt a magyarországi helyzet felmérésére. Viszont 1861 januárjában Dunlop elsősorban a felgyorsult magyarországi politikai-társadalmi mozgalmakra hívta fel a figyelmet. Ami szembetűnő volt számára különösen, az a szabaddá vált mozgás, a sajtó merész kritikai hangvétele, a nemzeti érzület kinyilvánításának bátorsága, a nemzeti viselet elterjedése, a háromszínű nemzeti zászlók megjelenése, a megyei és városi közelet felélénkülése, az abszolutizmus elleni nyílt fellépések az önkormányzati testületek ülésén, a császári címerek eltávolításának akciói és sok minden egyéb jelenség, melyek Dunlopot arra a következtetésre vezették, hogy „egyfajta csendes forradalom zajlik itt, úgy tűnik, Magyarország egy bizonyos fajta önkormányzat felé sodródik”. Meglátása szerint a politikai vezetés a mérsékelt kezében van, ők kerültek előtérbe a hivatalokban is. Javukra volt az esztergomi értekezlet, mely az 1848-as választási törvény alkalmazása mellett állt ki. A mérsékelt politikai irányzat befolyását növelte a császár döntése Teleki László gróf szabadonbocsátása ügyében, továbbá az a tény is, hogy a császár fogadta Deákot és Eötvöst – a mérsékelt legbefolyásosabb képviselőit. Ugyanakkor Dunlop arra is felhívja a figyelmet, hogy a forradalmi elemek befolyása igen széles körű, Kossuth népszerűsége nagy, nevét a tüntetések során Garibaldival együtt emlegetik. A szélsőséges párt céljairól és szándékairól Dunlop nem tud bővebben nyilatkozni, úgy véli, hogy erre az események további alakulása vethet majd fényt. A közelgő országgyűlési választások lefolyásától várja, hogy felfedje az „ultra-szeparatista” párt erős és gyenge oldalait. Annyit azonban jelez, hogy mennyire általános az elégedetlenség az adók miatt, mely együtt jár

az adómehtagadással, gyakoriak az úgynevezett „dohány-lázadások” a falvakban, melyek viszont a mérsékelt elemeket riasztják meg, attól tartva, hogy a kantárt kivesszik a kezükből. Nem mulasztja el megbízóit arról sem értesíteni, hogy Magyarország gazdasági életét, kereskedelmi forgalmát is alaposan szemügyre veszi és tárgyalásokat folytat a Magyar Kereskedelmi Kamarával.²⁰

A tevékeny Fane, párhuzamosan Dunlop további pesti megbízatásával, maga is erőteljes figyelemben részesítette a magyarországi eseményeket. Így Russellhoz küldött 1861. január 24-i jelentésében hosszasan taglalja a császári kormánynak első határozott lépését az Októberi diploma kibocsátását követő magyarországi eseményekre. Gondolunk ez esetben az 1861. január 16-án kibocsátott rescriptumra, melyet Bécsben csattanós válasznak szántak a megyei mozgalmakra. Ellenlépésnek tekintették az 1848-as alkotmány melletti kiállításokra, a megyegyűlések merész kormányellenes bírálataira, a Bach-korszak alatt hozott törvények hatályon kívül helyezésének követelésére, továbbá mert törvénytelennek jelentették ki a kancelláriát, a helytartótanácsot, a konkordátumot, a telekkönyvi törvényt, az adóbehajtás rendszerét, a katonailátás módját és sok minden más rendelkezést, mely a bécsi kormányzat szemében alapvetőnek tűnt. Az adófizetés mehtagadására szóló felhívások és annak tettekben is megnyilvánuló jelenségei, a megyei bizottmányok tagjai közé neves emigráns vezetők választása, sőt az olasz függetlenségi mozgalom vezető alakjainak is megyebizottsági tagsággal történő megtisztelése – különösen irritálóan hatottak a bécsi kormánykörökre. A januári rescriptum a katonai erőszakot helyezte kilátásba, a teljes határozottságot a kormányellenes fellépésekkel szemben. A kialakuló magyarországi helyzetet Fane számos példával, híradással, eseménnyel illusztrálja. Rámutat arra, hogy az ország legkülönbözőbb részeiből érkező hírek szerint a megyei bizottságok, városi testületek hatályon kívül kívánnak helyezni minden olyan törvényt, rendeletet, melyet a magyar alkotmány nem erősített meg, mert azokat eleve törvénytelennek tekintik és felfüggesztésüket követelik. A kormány viszont tiltakozik ezen döntések ellen, kétségbe vonja a megyék és városok ilyen értelmű jogait, arra utalva, hogy csak átmeneti jellegű intézkedésekről van szó, és a majdani országgyűlés feladata lesz a szükséges változtatások eszközlése. De ennek bekövetkeztéig a régi törvények fenntartásának szükségessége indokolt és a teljes anarchia megakadályozása érdekében szükséges. Az utóbbi vélemény indokoltságának alátámasztása mellett Fane utal Deák álláspontjára, melynek Pest városa közgyűlése alkalmával adott hangot, bizonyítva a józanságát és mértékletességét. Részletesebben kitér Deák beszéde lényegének ismertetésére, kiemelve, hogy az utóbbi az ideiglenes osztrák törvények és a törvény nélküliség közötti választásban előnyben részesíti az átmeneti törvényességet az anarchikus állapotokkal szemben. A januári rescriptum hatásának tárgyilagos felméréséhez az időt Fane még rövidnek ítéli ezen jelentésében, annyit azonban jelez, hogy például Pest megye „megvetése jeleként” annak megtárgyalását hosszabb időre elnapolta. Ha a bécsi kormány derűlátóan néz is az események elé, a magyarországi liberális ellenzékiek úgy vélekednek, hogy a kormány katonai erővel történő fenyegetődé-

²⁰ Fane Russellnak, Vienna, 1861. jan. 3. (Uo. 606.); jan. 10. (Uo.); Dunlop Fanenak, Pest, 1861. jan. 8. (Uo. 617.).

sei csak ingerlőleg hatnak a nép körében, növelik az amúgy is erőteljes bizalmatlanságot és gátat emelnek a kormány kiegyezési reményei elé.²¹

A magyarországi események megítélésének mérlegeléséről a továbbiakban módunkban áll két egyidejű, de különböző irányokból érkező álláspontot, információs anyagot tekintetbe vennünk. 1861. január 29-én Bécsben Fane öntötte frásba véleményét Russell számára a magyar vonatkozású ügyekről, ugyanakkor Pesten pedig Dunlop készített jelentést tapasztalatairól. A két diplomáciai jelentés tartalmi egybevetése, értékeléseik összehasonlítása több szempontból figyelmet érdemel. Míg Fane a magyar ellenzéki mozgalom történelmi hátterére helyezi a fősúlyt, ez mondanivalójának kiindulópontja, addig Dunlop közvetlen helyi tapasztalataiból igyekszik általános következtetéseket levonni és hangot adni Fane-tól nem egy kérdésben eltérő véleményének. Témájuk, problémafelvetésük szinte azonos: az osztrák birodalom válságos helyzetének elemzése, a jövő kibontakozási lehetőségeinek mérlegelése az 1861. január 16-i leiratot követő időszakban. Mindkét jelentésből a jövőt illető aggodalom csendül ki – attól tartva, hogy a békés kibontakozás, egyezkedés lehetősége megszakad, a magyar országgyűlés összeülésére esetleg nem is kerül sor, helyette a katonai erőszak lép előtérbe, az abszolutizmus visszaállítása. Mindennek bekövetkezésétől való aggodalom mellett, azonban már eltérően ítélik meg az általuk bekövetkező „legrosszabb” kiváltó, előidéző okait. Fane eléggé egyértelműen a jelölt veszély fő forrásaként a magyar ellenzéki mozgalom túlzó, radikális csoportjainak agitációját, éles kormányellenes fellépését jelöli meg, mely mögött az emigráció mozgását, befolyásának érvényre jutását véli fellelni. A kormány erélyesebb fellépésének, a katonai erő alkalmazása kilátásba helyezésének mozgató rugójaként tehát a magyar ellenzéki mozgalom forradalom felé hajtó jelentkezését emlegeti. Fane szerint a szélsőséges ellenzékiek nem is óhajtják a magyar országgyűlés összehívását, mert attól tartanak, hogy még megegyezés jöhet létre az udvar és Magyarország között, ez esetben pedig az emigráció befolyása, szerepe végképpen elenyészne.²² Dunlop viszont sok tekintetben másképpen ítéli meg a békésebb kibontakozás lehetőségei kialakulásának gátjait, akadályait. Úgy véli, hogy Bécsben túlságosan merevek, bizalmatlanok és minél többet kívánnak átmenteni a megelőző korszak gyűlölt maradványaiból. Szerinte az 1861 januári leirat kifejezetten provokációként hatott a magyarországi ellenzékre, és éppen azokat sújtotta leginkább, akik képesek lennének az ellenzéki mozgalmat békés mederbe tartani. A kialakult helyzetet olyképpen jellemzi, hogy a kezdeti bizalom visszahúzódtott, az országban bénultság következett be, az országgyűlés összehívásával kapcsolatos remények helyébe a feszült várakozás lépett – pesszimizmus tört előre, aggodalom az esetleges ostromállapot bekövetkezése miatt. Dunlop véleménye szerint Bécsben messzemenően eltúlozzák a magyarországi ellenzéki mozgalom megnyilvánulásait, anarchiába fordulását. Kétségtelenül előfordulnak parasztmozgalmak, az erőszakos adóbehajtások elleni fellépések, de voltaképpen elszigetelt jelenségekről van szó.²³

²¹ Fane Russellnak, Vienna, 1861. jan. 24. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 606.).

²² Fane Russellnak, Vienna, 1861. jan. 29. (Uo.).

²³ Dunlop Fanenak, Pest, 1861. jan. 29. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 606/4.).

1861 január végétől kezdve a magyarországi helyzetről Londonba érkezett jelentések összegezőjeként már Dunlop személye lép az előtérbe, akinek valóban módjában állott, hogy Pesten érintkezésbe lépje a politikai mozgalmak legkiemelkedőbb személyiségeivel és egyébként is kellő módon összegyűjtse a legfrissebb és legmozgalmasabb események híreit. Rendkívül összetetten, plasztikusan festi le az 1848-as alkotmány visszaállításának programját zászlójára tűző mérsékelt liberális ellenzék helyzetét és felépítését. Együttérzően szól Deák és Eötvös józan, mindig is mérsékletet mutató fellépéseiről, melyek ugyanakkor a magyar alkotmány visszaállítására irányuló következetességgel és határozottsággal párosulnak. De mindemellett nem hallgatja el gyengeségeiket, társadalmi szerepük korlátait. Úgy vélte – és ezt bizonyítani is törekszik –, hogy a liberális ellenzék a szélesebb néptömegektől, elsősorban a parasztságtól, a nemzetiségektől meglehetősen elszigetelődött. Különösen Magyarország déli részén tapasztalható, hogy a parasztok, falusiak bizalmatlanok a nemesek, földesurak elképzeléseivel, terveivel szemben, melyet azok a közeljövőben összeülő országgyűléssel kapcsolatban hangoztatnak.

Egy nagybirtokostól olyan híreket kapott, hogy klerikális elemek izgatnak a falusi lakosság körében, azt híresztelik, hogy a politikai ellenzék vezetői nem 1848-at, hanem az 1848-at megelőző állapotokat akarják visszaállítani, és a földbirtokos nemesség elleni hangulat egyre növekszik, fokozódik irántuk a gyanakvás. Dunlop arra a következtetésre jut, hogy a liberális mérsékelt pártot, mely „az 1848-as alkotmányért” küzd a nép túlnyomó többsége „túl konzervatívnak” és „túl reakciónak” tartja.²⁴ Ami pedig a bécsi vezető körökben jelentkező erőviszonyokat illeti, Dunlop szerint a döntő erőt nem a császár és Rechberg gróf jelenti, hanem Rauscher bíboros és Zsófia főhercegnő. Vagyis az a bizonyos titkos udvari kamarilla, mely annyi bajt és nehézséget okozott a múltban, ismét erőre kapott és éreztette hatását. Mégis abban reménykedik, hogy a magyar liberális vezetőknek sikerülni fog az országgyűlés összehívásának feltételeit biztosítani, a határozottsággal párosuló mérsékletükkel és a szélsőséges irányzatok elszigetelésével.²⁵ Minden kétségen felülállóan kitűnik, hogy Dunlop a magyar mérsékelt liberális erők sikerének drukkol, velük együtt óhajtja és felettebb kívánja, hogy semmiféle erőszak, statárium, katonai fellépés, avagy nagyobb méretű népmozgalom ne zavarja meg a készülő országgyűlés összeülését. Vagyis türelemmel, kitartással, ügyes manőverezéssel biztosítani a politikai-társadalmi mozgalmak alakulását a veszélyes szirtek között: nem provokálva ki Bécs agresszivitását és nem idézve elő nagyobb szabású radikális jellegű mozgalmat.

Ezeknek a feszültséggel terhes napoknak hangulatát tükrözik Dunlop 1861 februári jelentései, melyekből hol az osztrák kormány erélyesebb intézkedéseitől való aggodalom ütözködik ki, hol a magyarországi ellenzéki mozgalom veszélyesnek ítélt túlzásai nyomában esetleg kialakuló nehéz helyzet elkerülését óhajtja. Hol azokat a ten-

²⁴ „The liberal Moderate party who now are struggling for the Constitution of 1848 are already taunted by what appears to be an enormous majority of the Nation, with being now too Conservative and too reactionary.”. Dunlop – Bloomfieldnek, Pest, 1861. febr. 5. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 607/6.).

²⁵ Uo.

denciákat veszi sorra, melyek Bécs felől fenyegetnek, hol azokat az eseményeket kíséri beható figyelemmel, melyek éppen ellenkezőleg, balról jelentkeznek. Ebből a nézőpontból elemzi Dunlop mindazon eseményeknek sorát is, melyek végül is elvezettek az 1861. február 26-án kibocsátott, úgynevezett Februári pátenshez. A politikai élet vezetőihez fűződő jó kapcsolatai, személyes érintkezései tették lehetővé, hogy első kézből értesüljön az eseményekről. Így többek között közvetlenül báró Vay Miklós magyar kancellártól tudta meg, hogy voltaképpen mi is történt az 1861. február 15-én lezajlott pesti főispáni értekezleten, mely Bécs felé annak bizonyítékául szolgált, hogy a magyar kancellár az 1861. január 16-i leirat gyakorlati érvényesítése érdekében jár el. Viszont az események arra mutattak, hogy Vaynak semmi kedve nem volt ahhoz, hogy határozottabban szembeszálljon az országos hangulattal, melyhez viszont a főispánok is messzemenően alkalmazkodni kívántak – nem óhajtva megyei helyzetük megingását, befolyásuk megtörését. Mindebből következett, hogy a főispáni értekezlet aligha úgy folyt le, ahogy Rechberg kormányelnök óhajtotta: a határozottság, a kemény politika jegyében. Vay báró végül is igen barátságos modorban beszélgetett el a főispánokkal a felmerült problémákról, a megyei határozatokról, az adómehtagadási mozgalomról – mindarról, ami oly nagyon irritálta Bécset. Sőt – miután egyre jobban kiszivárogtak a hírek a készülő Februári pátensről – a főispánok többsége már hangot adott rosszallásának, egyetnemértésének a kibővített Birodalmi Tanács összetételével, funkciójával, az abban való magyar részvétellel szemben. Annak is kifejezést adtak, hogy a készülő országgyűlés ne Budán, hanem Pesten legyen, és oda Erdély, Szlavónia, Horvátország, Dalmácia és Fiume is küldje el képviselőit. Mindebből egész világosan kitűnt, hogy a főispánok – ha nem is kívántak erőteljesebben ellenzékinékné tűnni –, de mégis alkalmazkodtak a megyék merészebb követeléseikhez, az általánosabb közhangulathoz.

Vay báró azt is közölte Dunloppal, hogy a főispánok kívánságaik tolmácsolása céljából felkérték Scitovszky primást, hogy ez ügyben járjon el személyesen Bécsben.²⁶ A szűkebb udvari párt keserősége a pesti hírek hallatán teljesen érthető volt és annak is meg volt a nyomós oka, hogy az osztrák centralista nagyburzsoázia képviselőjeként fellépő Schmerling hamarosan kulcsemberré vált Bécsben – előkészítőjévé, kidolgozójává a hamarosan kibocsátott Februári pátensnek, mely a hivatalos indoklás szerint egyenesen következett az Októberi diplomából, viszont az illetékesek nagyon is jól tudták, hogy éppen az utóbbi föderalista jellegű tendenciáinak háttérbe szorulásáról volt szó. A centralista politika ismét előtérbe került, szabad kezét adva Schmerlingnek, aki tervei, szándékai keresztvezését látta abban, ha Rechberg gróf továbbra is betölti a kormányelnöki posztot. Az utóbbi kapcsolatai a magyar ókonzeratív arisztokráciával, viszonylagos engedékenysége, határozatlansága a magyarországi ellenzéki mozgalmakkal kapcsolatban – a centralisták szemében aligha tűnhettek dicsérendő magatartásnak és érthetően szorgalmazták az uralkodónál Rechberg gróf háttérbeszorítását. A Rainer főherceg elnöklete alatt újjáalakult kormányban ugyan Rechberg gróf továbbra is megtartotta a fontos külügyminiszteri tárcát, azonban igazi kulcsemberré 1861 február elejétől fogva, a Rechberg-kormányban már 1860 de-

²⁶ Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. febr. 20. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 607/8.).

cemberétől államminiszterséghez jutott Schmerling vált. A határozottabb bécsi politika alkalmazásával a magyar ókonzervatív arisztokrácia ha egyet is értett, a bekövetkezett politikai irányváltás következményeitől mégis sok tekintetben aggódtak. Maga Vay báró kancellár ürügyet is talált arra, hogy megtagadja aláírását attól Februári pántestől, melynek kialakulási folyamatában elvbarátaival együtt részt vett.²⁷

Dunlop aggodalma is teljesen érthető, különösen, ha arra gondolunk, hogy a bécsi rendszabályok egész sora adhatott okot fenntartásokra és tehetett sokak előtt kétségessé a magyar országgyűlés összeülését. Dunlop valósággal csokorba gyűjtötte a magyarországi békés kibontakozást zavaró kedvezőtlen híreket, mint olyan előnytelen mozzanatokot, melyek nem kívánatos fordulatot idézhetnek elő. Így keserűséggel szólt a Fiumében bevezetett ostromállapotról, aminek háttérében az Adriai-tenger felől feltételezett külső akcióktól való túlzott aggodalom is állt, párosulva az e körzetben keletkezett politikai mozgalmak lehetséges veszélyeivel. A mérsékelt liberális ellenzéki csoportok hangot adnak az országos hangulatnak, a felháborodásnak és tiltakozásnak, nem alaptalanul tartva attól, hogy osztrák részről Fiume után országos méretekben szélső eszközökhöz fognak nyúlni. Az Erdélyből érkező hírek sem voltak megnyugtatók Dunlop számára, ahol az unió-ellenes párt Bécs támogatását élvezte. Olyan ellenőrizhetetlen hírek is lábra kaptak, miszerint a románokat felfegyverezni kívánják. Ugyanakkor Dunlop rámutat az ellentétes oldalon jelentkező szélsőségesnek ítélt jelenségekre is. Nézete szerint a pesti kávéházakban demagóg jelleű agitáció folyik, egyes szónokok nemcsak a 48-as alkotmány jogosságát emlegetik, de már a 48-as forradalmi események megismétlődésére is utalnak – amennyiben Bécs továbbra is provokál és erőszakos eszközökkel lép fel. Felhívja Dunlop a figyelmet a pénzügyi életben jelentkező zavarokra is, melynek nyomában nagyfokú bizonytalanság és bizalmatlanság kapott lábra az egész birodalomban. Utal arra, hogy sokan tartanak a bankjegyek devalválásától – miként az 1810–11-ben is bekövetkezett. A kis- és nagykereskedők egyaránt papírpénzben fizetnek, elrejtik az arany dukátokat, az ezüst érmeiket is, de még az ötvözött fémpénzek is kivonódnak a forgalomból.

Ebben az átmeneti, sok kilátástalanságot jelző helyzetben sokan Magyarországon úgy vélekednek, hogy Ausztria csak erőltesse a maga politikáját; a túlzott fegyverkezés, az államkölcsönök, a fokozott eladósodás úgyszólván gazdasági csődöt fog előidézni a birodalomban, és akkor a jogos magyar követelések érvényesítése előtt majd megnyílik a lehetőség. Ezzel a sok tekintetben kockázatosnak ítélt perspektívával szemben, mely az osztrák kormány újabb abszolutisztikus kísérletével, a katonai erőszak fokozott alkalmazásával járna – Dunlop azt óhajtja és annak érdekében is működik, hogy a meghirdetett magyar országgyűlés összeüljön, merítse ki mindazokat a békés eszközöket, melyek rendelkezésére állnak. Álláspontja igazolására olyan logikus érveket sorakoztat fel, melyek Londonban is meghallgatásra találhattak. Így hivatkozik arra, hogy nemcsak Ausztriának, de a konszolidációban érdekelt európai ha-

²⁷ Vö. *Berzeviczy: Az abszolutizmus kora*. I. m. II. 189. és köv. 1.; Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai. I–III. Budapest, 1903–1918. III. 72. és köv. 1.; *Erich Zöllner: Geschichte Österreichs*. Wien, 1979. 404. és köv.; *Somogyi Éva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*. (Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez.) Budapest, 1976. 23. és köv.

talmaknak egyaránt érdekük fűződik ahhoz, hogy Magyarországon a vihar lecsendesedjen – márpedig ennek legjobb eszközeként mutatkozik az összeülő országgyűlés. Úgy vélekedik, hogy majd annak ülésein a nagyfokú elégedetlenség, a felgyülemlett belső feszültség hangot fog kapni, ily módon lehetőség nyílik arra, hogy a magyar gőz elpárologjon. Mert ostromállapot esetén a belső feszültség nem nyerhetne levezetést parlamenti beszédekben, újságcikkekben, s így az a „biztonsági szelep”, melyet éppen a parlament jelenthet – nem funkcionálhatna. Meggyőződése szerint a császár akkor cselekedne helyesen, ha hagyná az ügyeket folyni az országgyűlés összeüléséig, ugyanis remélhető, hogy majd ott kialakul egy liberális-konzervatív antiszeparatista párt – a békés kibontakozás feltételeinek megteremtése jegyében.²⁸

Mindezek a fontolgatások, mérlegelések egyértelműen arra utalnak, hogy Dunlop egyre szorosabb kapcsolatokat épített ki a mérsékelt liberális körökkel, információi zömét tőlük kapja és nézeteik, programjuk még leginkább elfogadható számára. Számos adalék utal az angol megbízott és a hangadó ellenzéki érintkezéseinek gyakoriságára és információcseréjére. Báró Eötvös József baráti gesztusként nyújtja át Dunlopnak az időben megjelent legújabb munkáját: „Magyarország különállása Németország egységének szempontjából”. A publikációról részletesen beszámol Dunlop Bloomfield követnek, kiemelve annak széles horizonton mozgó koncepcióját, az európai problémák egységbe foglalására irányuló törekvését. Rámutat Eötvös báró ajánlására, miszerint a leghelyesebb lenne, ha Ausztria csatlakozna a német föderációhoz, és ezzel párhuzamosan lemondana a Magyarország feletti korlátlan uralomról, biztosítva önkormányzati igényeit. Egy ilyen lépés Angliának is érdekében állna, szövetségre léphetne az egységes Németországgal, ellensúlyozva az agresszív Franciaországot. Ugyanakkor egy független Magyarország útját állhatná a keleti nagyhatalmi terjeszkedésnek. Az egységes Itália létrejötte pedig erősítené a konzervatív, de nem agresszív európai erők helyzetét. Magyarország belpolitikai problémáiról Dunlop tanácskozott 1861. február 25-én Deák Ferencsel, akit pesti képviselővé választottak. Az utóbbi véleménye szerint mindent elkövetnek annak érdekében, hogy az országgyűlés összeülése lehetővé váljék. Nem fognak ujjat húzni Béccsel amiatt, hogy az országgyűlés megnyitására Budán kerüljön sor, amennyiben a továbbiakban az üléseket majd Pesten tartják. Szóba került közöttük a nádori hivatal betöltésének lehetősége is – elképzelhetőnek tartva esetleg a poszt betöltésére gróf Károlyi Györgyöt, vagy Vay bárót. Dunlop megítélése szerint a mérsékelt liberális ellenzékiek most minden erejüket a békés körülmények biztosítására fordítják, hogy az országgyűlés összeülését sem fent Bécsben, sem lent a „forradalmi szekciók” ne tegyék kétségessé.²⁹

Dunlop magyarországi kapcsolatainak körében fontosságot kell tulajdonítanunk baráti érintkezéseire báró Podmaniczky Friggyessel, akinek neve, működése a prototáns párt elleni mozgalmakban már kitűnt, véleményére Angliában is adtak, a magyarországi mozgalmakról szóló cikkei angol újságokban helyet kaptak.³⁰ Podma-

²⁸ Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. febr. 20. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 607/8.).

²⁹ Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. febr. 20. (Uo. 607/9.); Vö. Magyarország különállása Németország egységének szempontjából. Egy magyar államférfiútól. (Fordította *Toldy István*). Pest, 1861.

³⁰ *Podmaniczky Frigyes*: Naplótöredék. I. m. III. 80. és köv.

niczky báró roppant agilitással és határozottsággal vetette bele magát az 1859-ben fel-
 élénkülő politikai mozgalmakba, és a liberális ellenzéki tábor azon személyeihez tar-
 tozott, akik külföldi utazásaik során az emigrációval is kapcsolatba léptek. Így történt
 1860 őszen is, amikor tárgyalásokat folytatott gróf Teleki Lászlóval, tájékoztatva a
 hazai mozgalmak alakulásáról és kilátásairól, de meghallgatva az utóbbi tanácsait, út-
 mutatásait is.³¹ Az 1861-es magyar országgyűlés követválasztásával együtt járó agi-
 tációs küzdelemből Podmaniczky báró élénken kivette részét, felfigyelve ugyanakkor
 minden olyan jelenségre, mely a liberális ellenzék politikájának lejárására, gyengí-
 tésére irányult. Az egykorú eseményeket is felelevenítő naplójából kitűnik, hogy Dun-
 lop működésének nagy jelentőséget tulajdonított, és azon véleményének adott hangot,
 hogy az angol küldött „nekünk rendkívüli jóakarónk, Magyarországnak nagy barátja
 volt”.³² A kettőjük közötti kapcsolatnak egyébként dokumentáris nyomaira is buk-
 kanhatunk az angol külügyi hivatal irattárában. Ugyanis 1861. március 6-án Podma-
 niczky Frigyes báró Aszódról levélben fordult Dunlophoz, melyben felhívta figyel-
 mért az angol sajtóban is helyet kapott néhány – osztrák forrásokból származó – hír-
 re, melyek a magyarországi állapotokat elferdítik, egyes kedvezőtlen jelenségeket ál-
 talánosítanak, a magyar liberális ellenzék politikáját kompromittálni óhajtják. Kéri
 Dunlop közbelépését annak érdekében, hogy a hozzá intézett levélben foglalt helyre-
 igazító, igazságot tükröző véleményének adjon hangot, segítse elő, hogy az angliai
 közvéleményt az adott szellemben informálják. Podmaniczky báró konkrétan a londoni
Telegraph bécsi tudósításokra támaszkodó cikkét bírálja, amely kompromittálni
 igyekezett az újjászerveződő magyar közigazgatást – a felmerülő egyes hibák eltül-
 zásával és országos általánosításával. Podmaniczky közli, hogy Vas megyében vizs-
 gáló bizottság derítette ki, hogy ugyan igaz, miszerint egy kegyetlenséggel vádolt bír-
 ó és pandúrjai megkötöztek egy elfogottat, de ezen túlmenően nem tettek ellene sem-
 mit. Ami pedig az Orczy-ház szolgátlóját illeti, azt lopásért többször feljelentették az
 osztrák hatóságoknál, de sohasem jártak el ez ügyben, viszont a vádat most a magyar
 hatóságoknál megismételték, ahol a bűnös vallott – és ezért ítelték el. Valótlanságnak
 tekinti azt a Vas megyei esetet is, ahol két munkást – akik állítólag nem értettek ma-
 gyarul – a hatóságok csak magyar nyelven voltak hajlandók kihallgatni. Eltúlzottnak
 tekinti továbbá a Borsod megyei zsidók elleni akciókról terjesztett híreket is. Ami pe-
 dig egy jómódú hidasnémeti embert illet, akit felmentettek hitelezőjének vádja alól –
 Podmaniczky úgy véli, hogy ezen döntés helyes volt. A bíróválasztásokkal kapcsola-
 tos visszaélésekről elterjedt híreket cáfolja, hangsúlyozván, hogy a bírót a falu összl-
 akossága választja, és aligha lenne lehetséges, hogy egy „tolvaj” kerüljön e székbe.
 A magyar közigazgatás ellen felmerülő panaszokkal szemben arra hívja fel Dunlop
 figyelmét, hogy éppen az 1849 után bevezetett osztrák abszolútista közigazgatás volt
 az, amely ellentmondásosan érvényesült, növelte a korrupciót, a megvesztegethetősé-
 get és nagymértékben járult hozzá a törvénytelenések sorához, a hivatalok elide-

³¹ Vö. *Kossuth*: Irataim. III. 663. és köv.; A Kossuth- emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula nap-
 lója (1849–1866). Szerk. *Koltay-Kastner Jenő*. Budapest, 1961. 195. és köv.; *Lukács L.*: Magyar politikai
 emigráció. I. m. 200–201.

³² *Podmaniczky Frigyes*: Naplótöredék. I. m. III. 115.

genedéséhez, a lakosság közömbösségéhez.³³ Tisztességtelen eljárásnak minősíti Podmaniczky azt, hogy most Bécsben Magyarországról eltorzított, tendenciózusan hamis híreket keltenek, éppen akkor, amikor a törvényesség helyreállítására történnek előrelépések, most, amikor szakítanak a bukott abszolutista rendszer gyakorlatával –, ilyen körülmények között beszélnek arról, hogy a magyarok „a középkor szellemét hozzák vissza” – elhallgatva azokat a sérelmeket, visszásságokat, melyek az osztrák hatóságok eljárásaiból származnak. Így utal arra, hogy a testi fenyítés alkalmazását, a botbüntetést 1843-ban a magyar országgyűlés az új büntetőtörvénykönyv kidolgozásával megszüntette, de sajnos ezt a törvényt a bécsi hatóságok sohasem szentesítették – talán most az összeülő országgyűlés törvényerőre emelheti. Dunlop messzemenő jóakarattal fogadta a levélíró érvelését, ha talán annak részleteivel nem is mindenben értett egyet.³⁴

A továbbiakban megértően fogadta Dunlop a magyar liberális ellenzék álláspontját az 1861. február 26-án kibocsátott Februári pátens vonatkozásában is. Erről olyképpen informálta az angol kormányt, hogy az az Októberi diplomához képest visszalépést jelent, mert Magyarország kezelését Bécs szorosabb birodalmi kötelékbe kívánja fogni, egy erőteljesebb centralista politikát szándékszik érvényesíteni. Dunlop megítélése szerint a Schmerling államminiszter nevéhez fűződő centralista irányzat csak megnehezíti a kibékülés útjának egyengetését Magyarországon. Szinte általánosnak tekinthető a Februári pátens elutasítása az országban, az új császári pátens egy táborba tereli a különböző árnyalatú magyarországi ellenzéki csoportokat – mélyszégyen kiábrándulást keltve azokban, akik remélték a megegyezést. Dunlop felfigyelt arra is, hogy a Februári pátent még az osztrák tartományokban sem fogadták egyértelmű lelkesedéssel és örömmel. Az osztrák tőkésék rossz hangulatát jelezte a sajtó, de a tőzsdei árfolyamok alakulása is. Figyelemre méltó észrevétele, hogy a magyarországi sajtó a bécsi centralista fordulatról igen szűkszavúan közöl híreket, amiben kifejezésre jutott a tartózkodás, a megdöbbenés és némileg a várakozás is, figyelve a társadalmi-politikai erők újabb elrendeződését, magatartásának alakulását. Amit Dunlop az elterjedő véleményekről megtudott, azt abban foglalta össze, hogy az Októberi diplomát még mindig jobbnak tartották, mint az új pátent, mert az előbbi legalább némi reményt nyújtott a sajátos belső magyar adminisztráció kiépítésére, valami ígéretet sejtetett a nemzeti élet élénkítése számára, a követelt jogok szélesebb elismerésére a Pragmatica Sanctio általános szellemében. A Februári pátens Magyarország kormányzatát messzemenően szűkítette, a létesítendő Birodalmi gyűlésben 80 magyar szavazat lenne, vagyis ott felfalnák őket. Dunlop úgy látja, hogy „Schmerling úr kegyetlenebb, mint legmagyarellenesebb elődei voltak”. Most már csak abban reménykednek, hogy az országos felháborodás és az ellenzéki hangulat erősödése ellenére az országgyűlés mégis össze fog ülni, és a jelenlegi magyar adminisztráció vezetői helyükön maradnak. Dunlop úgy informálódott, hogy az új helyzet ellenére az Eötvös-

³³ Bárány Podmaniczky Frigyes Dunlopnak, Aszód, 1861. márc. 6. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 608. Másolat. Melléklete Dunlop Bloomfieldnak, Pest, 1861. márc. 12.-i levelének. Uo.).

³⁴ Uo.

Deák-párt kitart a magyar alkotmányosság teljességének igénye mellett, és az országgyűlést csak az esetben fogják törvényesnek tekinteni, ha azon jelen lesznek Erdély és Horvátország képviselői. Enélkül hallani sem akarnak koronázásról. Az a vélemény kerekedett felül, hogy a Februári pátenst és a bécsi Reichsratba képviselők küldését vissza kell utasítani. Amennyiben Bécs nem hajlandó engedményekre, akkor még mindig jobb, ha az országgyűlést felosztatják, mint hozzájárulni a törvénytelen állapot legalizálásához.

Mindebből Dunlop a magyarországi helyzet bizonytalanságáról, sok tekintetben kiltástalanságáról szól, és úgy látja, hogy voltaképpen két megoldás látszik bekövetkezhetőnek. Az egyik a katonai erőszak alkalmazása, az országgyűlés felosztatása, az adó kényszerű eszközökkel történő behajtása – a lakosság passzivitása mellett, várva a jobb napokat. A másikat külső események idézhetik elő, amennyiben sikerülne 10–15 ezer fegyveres forradalmárnak betörni az országba az országgyűlés felosztatása után. Ez esetben Dunlop véleménye szerint a mérsékelt liberális ellenzék működése végképpen megbénulna, elszigetelődnének, „befolyás nélkül maradnának, nem tudnák az országos általános felkelést megakadályozni a császári kormány ellen”. Megítélése szerint az utóbbi meggátlását számos belső és nemzetközi lépés szolgálja. Bizonyos közeledésről szólnak Ausztria és Oroszország között. Bécsben ismét felülkerekedett az a tendencia, hogy Horvátországban és másutt is támogatják mindazokat a nemzeti mozgalomokat, melyek szembekerülhetnek a magyar nemzeti mozgalommal. Állítólag erősödik Bécsben a Piemont elleni katonai revans hangulata, különösen azután, hogy a Nápolyi királyság végleg összeomlott Gaeta elestével. Dunlop úgy véli, hogy ha Ausztria Itáliában háborúba keveredne, az esetben Magyarországon ostromállapotot hirdetnének ki, és orosz csapatok vonulnának fel a birodalom észak-keleti határa mentén.³⁵

A jelzett feltevések, kombinációk és találgatások azért érdemelnek figyelmet, mert a kaotikus, számos bizonytalanságot keltő állapotban tükrözték a magyarországi közvélemény hangulatát, a politikai mozgalmak vezetői körében felmerülő gondolatokat, kombinációkat. Ausztria itáliai revans-háborújának tervei viszont a birodalom belső politikai-gazdasági válságának közepette egyre inkább háttérbe szorultak, de nem kevésbé ellene szóltak a nemzetközi erőviszonyok is. Nemcsak Franciaország, de Anglia is ellenezte az olasz nemzeti egység létrejöttét megzavaró esetleges osztrák intervenciót. Ausztria olasz lakta tartományainak megtartása és az esetleges beavatkozás az itáliai ügyekbe Bécs részéről, nem járhatott a Palmerston-kormány támogatásával, de még a cári kormány helyeslésével sem. Ausztria csak annyiban számíthatott a konzervatív kormányok és diplomáciáik támogatására, amennyiben valamiféle békés megoldást talál a birodalom belső ügyeinek rendezésére, az elégedetlenség fokozatos lecsillapítására. Viszont Dunlop jóslatai a magyarországi ügyek kilátá-

³⁵ Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. márc. 3. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 608/10.).

sait illetően, ha nem is 1861 tavaszát, de őszét illetően, mégis bekövetkeztek – a jelzett variánsok egyikének valóra válásával.³⁶

A Palmerston-kormányhoz eljutott magyar vonatkozású Dunlop-információknak még nagyobb súlyt adott Bloomfield követ is, aki viszont minden lehetőt igyekezett elkövetni annak érdekében Rechberg külügyminiszternél, hogy a tervezett magyar országgyűlés összeülése valóra is váljék. Az osztrák külügyminiszterrel folytatott megbeszélésein Bloomfield kellő nyomatékkal tanácsolta az angol kormány azon határozott szándékát, hogy kísérletnek meg mindent a békés kibontakozás biztosítása érdekében, ámbar nem hallgatja el megbízói előtt azokat a bizonytalan és veszélyes mozzanatokot, melyek az 1848-as magyar alkotmány minél teljesebb érvényesítése előidézhethet az osztrák birodalom egységének, erejének fenntartása szempontjából. Rechberg érveléséből is sok mindent közvetített Russell külügyminiszter felé – feltárva a helyzet roppant bonyolultságát és az angol diplomácia nagy felelősséget hordozó működése esetleges következményeit. Annyi bizonyos, hogy az Októberi diplomában foglaltaktól visszalépő császári kormányzat újabb kísérletezése útjába Anglia nem állított különösebb akadályokat – Londonban feszült várakozással tekintettek a magyarországi események felé: remélve és óhajtva, hogy Bécs lépései – a súlyos kockázat ellenére – sikerrel, a birodalom belső válságának levezetésével, a magyar kérdés mielőbbi rendezésével járjanak. Miként Fane jelentéseiből, hasonlóképpen Bloomfield követ jelentéseiből is kitűnik a hangsúlybeli és árnyalati különbség Dunlop beszámolóihoz képest. Az utóbbi Pesten fogalmazott meglátásain kétségtelenül érződik a magyar liberális ellenzék politikai befolyásának, érvelésének hatása, az az együttérzés és szimpátia, amivel Dunlop az 1848-as alkotmány érvényre juttatását programjára tűző politikai erők iránt érzett.³⁷

Ha számos vonatkozásban nyomon is lehet követni Dunlop értesüléseinek körét, fel lehet fedni azoknak a személyeknek kilétét, akikkel gyakrabban érintkezett, akiktől információit szerezte – ugyanakkor más vonatkozásban legfeljebb csak következtetni lehet az értesülések tartalmából, jellegéből, hogy egy-egy informátora milyen körhöz tartozott, melyik politikai pártcsoporthoz elképzeléseit tolmácsolta. Annyi azonban kétségtelen, hogy zömében a mérsékelt nemesi-földbirtokos liberális ellenzéki egyénnel érintkezett, és főképpen azok reményeit, terveit, illúzióit és félelmeit közvetítette jelentéseiben – tagadhatatlanul együttérzéssel, hol pártolólággal, hol kritikussal. Ebben az összefüggésben figyelemre méltóak információi a nemesi-földbirtokos rétegek hangulatáról, a Londonban nyomtatott Kossuth-bankók kapcsán. Miután az angol kormány lecsapott a bankógyártó nyomdára, lefoglalva annak termékeit – az ügy kipattant, és hullámai Magyarországra is eljutottak.³⁸ Jellemzőnek te-

³⁶ Vö. *Charles W. Hallberg: Franz Joseph and Napoleon III, 1852–1864.* New York, 1955. 230. és köv. l.; *Denis Mack Smith: L'Inghilterra di fronte agli eventi italiani del 1860.* (Atti del XXXIX Congresso di Storia del Risorgimento Italiano. Palermo–Napoli, 17–23 ottobre 1960. Roma, 1961. 411. és köv.).

³⁷ Bloomfield Russellnak, Vienna, 1861. febr. 14. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 607/34.); márc. 7. (Uo. 608/85.).

³⁸ Kossuth az olasz kormány pénzügyi támogatásának felhasználásával a William Day és fiai londoni nyomdájában magyar pénzjegyeket nyomtatott, aláírásával ellátva. Az 1861 februárjában megindult bankóper végül is Kossuth elítélésével végződött. Lásd Kossuth Lajos bankjegypörének iratai. (OL. Kossuth gyűjtemény. II. S. 5.); Vö. *Lukács L.: Magyar politikai emigráció.* I. m. 185. és köv.

kinthető az 1861-es országgyűlés összeülését megelőző hónapok túlfeszített légkörére, a bizonytalan kilátásokra, a vezető társadalmi osztályok aggodalmaira, hogy önmagában a Kossuth-bankók ügye milyen keserű érzéseket, félelmeket, túlzott aggodalmakat, már-már hisztériás rémlátásokat idézett elő. Ezekből Dunlop valóságos kiscsokrot kötött, mely ha nem is a magyar emigráció vezetőjétől kiinduló újabb kezdeményezés valóságos lehetőségeire volt jellemző, de nagyon is rávilágított a hazai ellenzéki mozgalmakat irányító körök szándékaira, eszközeire, erejük korlátozottságára. A politikai élet élvonalában állók főleg arra utaltak, hogy mennyire kompromittáló, miszerint „Kossuth úr a magyar ügynek ily módon adott a külföldön nyilvánosságot”. Másrészt kifejezésre juttatták azon nézetüket, hogy a jelzett bankók netaláni beérkezése az országba, forrásává válhatna nemkívánatos népmozgalmaknak, és ha esetleg Kossuth is bejönne, akkor az 1848-as forradalmi idők megismétlődésétől kellene tartani, és a mérsékelt liberálisok kezéből kicsúszna a vezetés. Mindehhez hozzáfűzték, hogy ezen számukra nem kívánatos fordulat bekövetkezése aligha rendelkezhetne stabilitással, mert meggyőződésük szerint „még a forradalmi párt sem bízna rá magát Kossuthra, miután az előkészítette a talajt számukra”. Habár e feltételezés alátámasztására előadott indokok korántsem voltak mentesek elfogultságtól és túlzásoktól – a nevezett arroganciájára, adminisztratív és katonai tehetsége hiányára utalva –, annyit mégis tükröztek e vélemények, hogy a magyarországi ellenzéki mérsékelt körök legalább annyira tartanak Bécs újabb önkényuralmától, mint egy számukra kiszámíthatatlan radikális politikai-társadalmi fordulattól. Mindezen tendenciák figyelembevételén túl arra is utalhatunk, hogy ugyanezen politikai csoportok egyáltalában nem nézték volna jó szemmel, ha az angliai bankók ügye következtében nyilvánosan meghurcolják Kossuthot és „bűnösnek” kiáltják ki – ahogy ezt Bécs a Palmerston-kormánytól igényelte.³⁹ Az utóbbi, ha nem is kívánt hivatalos megtorló akciót indítani Kossuth ellen az illegális bankjegynyomtatás miatt, de az ellen nem emelt gátat, hogy az osztrák császár nevében polgári kereset induljon Kossuth ellen – végül is elítélve, jogtalan lépésnek minősítve eljárását, a bankjegyek teljes megsemmisítését elrendelve és súlyos perköltséget kiróva az alperesre. Az ilyen természetű következmények nemcsak Kossuth Lajost készítették arra, hogy véglegesen eltávozzon Angliából, de a hazai mérsékelt ellenzéki csoportok sem fogadták örömmel az angliai bankóperről érkezett híreket. Nem alaptalanul tartottak a magyar ügy nemzetközi népszerűsége csökkenésétől a lezajlott események nyomán.⁴⁰

Időközben pedig Magyarországon 1861 márciusában kezdetét vették az országgyűlési követek választásával kapcsolatos küzdelmek, melyek mindig is lehetőséget nyújtottak az ellenzéki hangulat fokozására, az osztrák kormány eljárásainak bírálataira. Különálló pártokról voltaképpen aligha lehetett szólni, miután a közhangulat szinte egységesen azok mellett foglalt állást, akik az 1848-as alkotmányt írták zászlajukra. Ennek ellenére megállapítható volt, hogy a radikálisabb hangvételű jelöltek, különösen azokat, akiket a politikai tevékenység területére ismét visszatért gróf

³⁹ Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. márc. 12. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 608/11.).

⁴⁰ Vö. *Kossuth: Irataim*. III. 366. és köv. 1.; *Az angol külpolitika kossuthi interpretálásához lásd Gy. Szabad: Kossuth and the British „Balance of Power” Policy (1859–1861). Studia Historica. 1960/34.*

Teleki László táborához tartozandónak vélték, nagy örömmel támogatták és válaszították meg képviselőnek – indító lökést adva a radikálisabb célkitűzéseket hangoztató, úgynevezett határozati párt kialakulásához. Mindezen eseményekkel párhuzamosan a szabadabb kritikai stílust érvényesítő sajtótermékek is hozzájárultak a közhangulat felforrósodásához.⁴¹ Közben az óvatos, de körültekintőbb politikai vezetők Bécsben a nyugodt magatartást, a meggondoltságot tanácsolták – mondván: mindaddig, amíg az ellenzéki Magyarország csak szavakban, fokozott agitációban, erőlyesebb sodrású újságcikkekben jut kifejezésre, addig nem kell túlságosan aggódni – mert mindez a felgyülemlett elégedetlenség, a feszültség levezetését, feloldását is szolgálja.⁴² Dunlop, aki a magyarországi helyzet ilyképpen történő felfogásában nem látott különösebb kivétlnivalót, nem hallgatja el jelentéseiben, hogy amennyiben az események akár fent Bécsben, akár lent Magyarországon túllépnék az óhajtott kereteket, akkor a békés kibontakozásba vetett remények nem válhatnak valóra.

Éppen ezen meggondolásból továbbra is nagy figyelmet szentel minden olyan jelenségnek, mely akár osztrák részről várható erőszakos fellépésre mutat, akár az ellenzéki mozgalom radikalizálódásának túlhajtásaiból bekövetkezhet. Ebből a szempontból tekintett az 1848-as márciusi forradalom évfordulójára, március 15-ére is –, erőteljesebb szenvedélyek kirobbanásától tartva. Utal az egyidejű lengyelországi, varsói mozgalmakra, melyek az egész osztrák birodalomban nyugtalanságot váltottak ki, és nehezen kiszámítható következményekre vezethetnek. Ámbár az osztrák kormánykörökben arra is számítottak, hogy éppen a várható szenvedélyek elleni közös fellépés közelebb hozhatja Poroszországot Ausztriához – ami közös akciókban is megnyilvánulhat. Dunlop értesülései szerint a helyőrségek Magyarországon bőségesen el vannak látva fegyverekkel és élelmiszerekkel, különösen az erőd jellegű centrumok, mint Buda, Temesvár, Orsova és más helyek, ahol nagy katonai erők vannak koncentrálva, ellenőrizve a fő közlekedési útvonalakat és készen állva a határozott fellépésre.⁴³ A katonai vezetőket is kellő utasítással látták el: könyörtelenül lépjenek fel a tüntetésekkel, zendülési kísérletekkel szemben. Ámbár egyes tisztek nem voltak teljesen meggyőződve arról, hogy a különböző ezredek egyforma határozottságot tanúsítanak, és feltételezték, hogy bizonyos alakulatoknál a katonaság megtagadná a tüzelést a lakosságra. A március 15-ével kapcsolatos előzetes aggodalmak azonban túlzottaknak bizonyultak, mert végül is az évforduló különösebb zavarok nélkül telt el. Dunlop véleménye szerint ehhez a magyar politikai ellenzék vezetői is hozzájárultak, miután sikeres erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy megelőzzék a diákok és a tanoncok tüntető felvonulását. A közhangulatot azonban nagyon is jelezte, hogy a legtöbb üzlet március 15-én zárva maradt, és szép számmal látogatták meg az 1848-as idők mártírjainak és az 1860-as összecsapásokban meghaltak sírjait.⁴⁴

⁴¹ Vö. *Ferenczi Zoltán*: Deák élete. I–III. Budapest, 1904. II. 274. és köv.; *Berzeviczy*: Az abszolutismus kora. I. m. 229. és köv.

⁴² Vö. Szögyény-Marich László emlékiratai. I. m. III. 93. és köv.

⁴³ Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. márc. 12. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 608/11.).

⁴⁴ Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. márc. 17. (Uo. 608/12.).

Az erejében bízó bécsi kormányzat Schmerling előtérbe kerülése után fokozatosan a határozottabb, a keményebb politika útjára váltott át Magyarország irányában. A Februári pátensben kifejezésre jutó centralisztikus elvek érvényesítése jegyében tekintettek az 1861. április 6-án Budán megnyílt magyar országgyűlésre is. Az utóbbi összeülését a nemzetközi közvélemény előtt olyképpen igyekeztek tálalni, mint engedékenységük, hajlékonyságuk, megegyezési készségük jelét, hangsúlyozva: ha mind ezek ellenére mégsem jön majd létre megegyezés Magyarországgal, akkor ezért azoknak kell a felelősséget viselni, akik túlzott igényeikkel, a birodalom egységét veszélyeztető fellépéseikkel azt meggátolták. A Februári pátensben kifejezésre jutó célokat európai érdekűnek mondták Bécsben, melynek érvényre juttatása összhangban áll az európai hatalmak alapvető igényeivel. Rechberg külügyminiszter ilyen értelemben kérte a Palmerston-kormány megértését és támogatását is.⁴⁵ A jelek arra mutattak, hogy Londonban várakozással, növekvő érdeklődéssel tekintettek a magyar országgyűlés felé, és annak mikénti magatartásáról várták a megbízható híreket Bécsből és Pestről egyaránt. Dunlop a maga részéről teljes mértékben igyekezett eleget is tenni az iránta megnyilvánuló várakozásoknak. A képviselőválasztásokról, a képviselők többségének radikalizálódásáról érkező információk eléggé összefonódtak gróf Teleki László politikai működésének megindulásával, országos népszerűsége fokozódásával. Dunlop szerint a képviselők többsége a félmegoldásokat, a kiegyezés gondolatát nem pártolja – reménykedve tekintenek a nemzetközi élet eseményei felé, így a Boszniában és Hercegovinában támadt mozgalmak kihatásait latolgatják, de várakozással figyelik az Olaszországból és a különböző német államokból érkező híreket is. Vannak, akik arra számítanak, hogy kirobbanhat egy általános európai krízis, mint ez 1848-ban már megtörtént, és akkor nem lehet akadálya annak, hogy visszaállítsák az 1848-as alkotmányt. Dunlop úgy véli, hogy abban az esetben, ha az utóbbi általános alapelveit Bécsben respektálnák, vagyis hozzájárulnának a felelős magyar minisztérium kinevezéséhez, abban az esetben a kiegyezés a magyarokkal lehetővé válna és megoldást találnának a birodalmi katonaság kényes problémáinak rendezésére is. Ám bár mindennek bekövetkezését a mérsékelt liberális körökben megkérdőjelezzik, és kevés valószínűségét látják egy esetleges felkelésnek is. E körökben úgy vélekednek, hogy ha Bécs az országgyűlést feloszlatná, katonai erő demonstrálásával lépne fel, az esetben a képviselők csendesen szétoszlanának, ki-ki hazamenne, miután egy formális tiltakozást elfogadnának. Ismerve a későbbi események kimenetelét – Dunlop információi első kézből származtak, azoktól a politikusoktól, akik döntő többségre tettek szert az országgyűlésen. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a várható események tekintetében a Palmerston-kormány messzire tekintő és megbízható információkat kapott Pestről már 1861. áprilisában – jóval az események kibontakozása előtt.⁴⁶ Dunlop kellő figyelmet szentelt a magyar országgyűlés felsőházának is, jelezve a ve-

⁴⁵ Az angol kormánynak a magyar kérdés iránt tanúsított érdeklődéséről gróf Apponyi Rudolf londoni osztrák követ rendszeresen beszámolt Rechberg gróf külügyminiszternek küldött jelentéseiben. Az 1861. március-április hónapokban írt beszámolóiról *Josef Redlich*: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. 1848–1918. I–II. Leipzig, 1920–1926. II. 739. és köv.

⁴⁶ Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. ápr. 3. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 609/16.).

zető arisztokrácia, a konzervatív politikusok nézeteit és taktikáját. Szólt többek között gróf Esterházy Mihályról, a felsőház elnökéről és annak megnyitó beszédéről, valamint hatásáról. Az elnök, figyelemmel a közhangulatra, az alsóház soraiban uralkodó nézetekre, jónak látta a megemlékezést az 1849-ben mártírhálált halt gróf Battyány Lajosra, az első felelős magyar miniszterelnökre. A felsőház leglojálisabb, legudvarhűbb tagjai emiatt nehezteltek is rá, és az idős grófot „vén agyalágyultnak” titulálták. Nem így az országos közhangulatot jobban követő főurak, akik örültek a bátor megnyilatkozásnak, és hasonlóképpen vélekedtek a lakosság szélesebb köreiből is.⁴⁷

Ami pedig az alsóházi képviselők megválasztását illeti – arról Dunlopnak akadtak a mérsékelt liberális ellenzék számára nem éppen kedvező információi. Ezek szerint a választók köre szűk volt és még a szavazati joggal rendelkezők közül is nagy számban tartózkodtak a szavazástól. Értesülései szerint a népesség szegényebb rétegei körében „csalásnak” „gyerekjátéknak” tekintik a választásokat – olyan valaminek, amire a dolgozó embereknek nincs is idejük, és egyébként is az ő érdekeikkel nem is törődnek. Állítólag Pesten olyan kijelentés is elhangzott, hogy majd akkor szavaznak, ha Garibaldi a Száván innen lesz, Kossuth pedig Szegednél átkel a Tiszán. A fővárosban uralkodó hangulathoz sok tekintetben hasonló értesülések érkeztek Dunlophoz Erdélyből is – „miszerint a parasztság és az alacsonyabb néprétegek között az egész országban erősödnek a hasonló elképzelések és várakozások”. A mérsékelt liberális ellenzék politikai működésére a feszült és kritikus közhangulat rányomta bélyegét. Mint Dunlop megjegyezte, e jelzett körökben nagyon tartanak a lakosság türelmetlenségétől, nyomásától, és éppen ezzel hozható összefüggésbe a képviselők radikálisabb magatartása és azon véleménye, hogy „haladásukat meg kell gyorsítani”.⁴⁸

Ami a magyar országgyűlés vezető két pártcsoporthoz tartozásának jövőbeli helyzetét, egymáshoz való viszonyát illeti, erről Bloomfield követ figyelemre méltó értesüléseket küldött Londonba. Hivatkozik az országgyűlés egyik Bécsbe érkezett és Deákhoz közel álló – ámbar meg nem nevezett – tagjára, akitől azt az információt kapta, hogy a Deák vezette képviselők száma 80 főre tehető, ugyanennyire tehető a Teleki gróf mögött álló képviselők száma is. Tekintve, hogy az alsóház nagyjából 300 képviselőt számlál, a megmaradó 140 tagot olyan ingadozónak lehet tekinteni, akik még nem kötelezték el magukat egyik pártirányzat mellett sem. Ily módon a későbbi parlamenti küzdelem fogja eldönteni, hogy majd melyik pártnak sikerül az ingadozók többségét maga mellé állítani. Bloomfield úgy látja, hogy ha Deáknak sikerülne befolyását kiterjesztenie, az esetben a mérsékelt irányzat kerülhetne többségbe, hatalmuk megnövekedne, és nagy hatással lehetnének az egész országra. Mindennek jelentőségét azonban nagymértékben lecsökkentheti Bécs magatartása, amennyiben az osztrák kormány kevés megértést mutatna Deák programja iránt. Ha a bécsi vezetők elmulasztanák az alkalmat, nem élnének a keletkező lehetőséggel, akkor nehezen képzelhető el a kibontakozás Magyarországon. Bloomfield véleménye szerint az osztrák

⁴⁷ Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. ápr. 9. (Uo. 609/17.).

⁴⁸ Uo.

kormánynak tudomásul kell vennie, hogy Deák pártjánál megértőbb, engedékenyebb, békésebb és mérsékeltőbb magyar pártot nem találhatnak, mert Magyarországon Deák „pártjánál mérsékeltőbb politikát képviselő párt elképzelhetetlen (tehát olyan, mely »Ausztriához« közelebb állna)”. Mindebből következik, hogy addig, amíg a kormány nem lép szövetségre Deákkal, addig az a parlamenti többség, mely Deák körül kialakulhat, „számukra haszontalan lesz, sőt heves ellenállást is eredményezhet”. Ennek megértetésére történtek ugyan erőfeszítések, de a bécsi kormány egyes tagjainak merev magatartása a deáki programmal szemben, nagyon megnehezíti a konfliktusok elsimítását – vélekedett az angol követ.⁴⁹

A Bloomfield által felvázolt és Bécs számára legkedvezőbbnek tűnhető pártalakulás kikristályosodása 1861 április második felében még jócskán váratott magára. A Pestről származó konkrét értesülések szerint Teleki gróf tekintélye és befolyása a képviselők között fokozódott. A Deák–Eötvös-féle csoportosulás egyik tagja arról informálta Dunlopot, hogy befolyásuk nemcsak nem növekszik, de azt tapasztalják, hogy egyre csökken a képviselők körében. Már attól kezdenek aggódni, hogy nagy kisebbségben maradnak – esetleg csak tízen. Ennek elkerülése érdekében agitációt folytatnak a „szélsőségesek” felénkebb, ingadozóbb tagjai között, és határozott felszólítással kívánják őket a kiegyezés, Deák tábora felé irányítani. A küzdelem egyre fokozódott a pártcsoportok között, amit Teleki fellépései, megnyilatkozásai még élesebbé is tettek. Az utóbbinak többek között Nagyabonyban 1861. március 30-án elmondott programbeszéde váltott ki országos hatást, és forrósította fel a képviselők hangulatát. Miután Pesten április 8-án nagy közönség részvétele mellett gyászistentiszteleten emlékeztek meg gróf Széchenyi István halálának egyéves évfordulójáról – ezt követően az utcákat előzőnlő néptömeg a hazatérő gróf Teleki László kísérvőjéül szegődött, és hatalmas ovációval ünnepelte. Dunlop értesülései szerint 1861. április 23-án este egy nyilvános összejövetelen Teleki gróf poharát a magyar emigrációra és Kossuthra emelte, amit a megjelentek nagy tapsal fogadtak. A mérsékeltébbek körében Teleki magatartását elítélték, mondván hogy feleslegesen ingerli Bécset olyan körülmények között, amikor megnövekedtek reményeik egy kiegyezés felé mutató tárgyalásokra.⁵⁰

A Deák körül tömörülő képviselők korántsem nézték tehetetlenül a konkurrens párt erejének kibontakozását, népszerűségének növekedését, hanem minden lehető módon arra törekedtek, hogy soraikat megbontsák, hogy többeket visszahódítsanak a maguk táborába. 1861 április végén az úgynevezett határozati párt a maga sajátos radikálisabb programjával zászlót bontott, miután a Teleki László vezetésével, Nyáry Pál, Tisza Kálmán, báró Podmaniczky Frigyes és Madarász László részvételével összeült külön bizottság elfogadta a pártcsoport programját, és elhatározta, hogy a császári leiratra adandó válaszként céljaikat és politikai irányukat csakis határozat formájában hozzák nyilvánosságra, és kéri ehhez az országgyűlés tagjai többségének

⁴⁹ Bloomfield Russellnak, Vienna, 1861. ápr. 11. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 609/163.).

⁵⁰ Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. ápr. 9. (Uo. 609/20.).

támogatását. Ugyanakkor bizonyos közeledés is megindult a Deák–Eötvös-féle mérsékelt csoport és a Teleki köré tömörült képviselők között, miután sokan arra a belátásra jutottak, hogy a Deák Ferenc által előterjesztendő felirat szövege, tartalma és a Teleki-féle határozati előterjesztés között lényeges elvi ellentét nem mutatkozik. Mindannyian egyetértenek az 1848-as alkotmány helyreállításának követelése és a Februári pátensben foglaltak elutasítása mellett. A Teleki-párt nem látott elvetni valót abban, ha a császári feliratra szánt válaszként Deák előterjesztését fogadja el az országgyűlés – csupán ahhoz kívántak ragaszkodni, hogy ezt ne felirat formájában terjesszék az uralkodóhoz, hanem határozat formájában hozzák nyilvánosságra. Ily módon május elejére a két pártcsoport között voltaképpen már megindult a közeledés, habár a szélesebb közvélemény ebből egyelőre keveset sejtett.⁵¹

A fordulat egy tragikus esemény utóhatásaként vált teljessé, – miután 1861. május 8-án gróf Teleki László önkézével vetett véget életének. Egy nappal annak előtte még a beavatott Dunlop sem láthatta, hogy az események illetén fordulatának hatására mennyire felgyorsulnak majd az események, és mennyire hozzájárul majd a határozati párt vezérének váratlan halála az országgyűlés alsóháza szinte egységes állásfoglalásának kialakulásához. Május 7-én Dunlop még a határozati pártiak döntő befolyásának bekövetkezéséről szól, arról, hogy a mérsékelt politikai erő szinte megbénult, megszűnt létezni. Úgy látja, hogy a radikális politika, a kemény vonal vált teljesen uralkodóvá és lassanként még a tiszta perszónalunió is háttérbe szorult, hogy majd végül is helyet adjon az Ausztriához kapcsolódó bármilyen fajta „unió” elvetésének. Éppen ezért Dunlop véleménye szerint az országgyűlés gyors feloszlására lehet számítani, a katonai kormányzat bevezetésére, az adók erőszakos behajtásának elrendelésére. Ennek kapcsán kitért a parasztság nagyfokú elégedetlenségére a már folyamatban lévő erőszakos adóbehajtások, a katonai beszállásolások miatt – miután ennek következtében a falusi népesség nyomorúságos helyzetbe megnövekedett, és mindezért hajlamosak a földesurakat okolni. Az utóbbiak körében növekszik az aggodalom a békés lehetőségek netaláni elmulasztása miatt – gondolva az emigráció esetleges aktívabb beavatkozásának lehetséges következményeire, a felbátorodó elégedetlen, felizgatott néptömegek kiábrándultságának hatásaira.⁵²

Azok a mérsékelt politikai felfogású politikusok, akik később Teleki László öngyilkosságát olyképpen magyarázták, hogy nem tudta, nem akarta vállalni tulajdon fellépésének egyre súlyosabb kilátásokkal terhes következményeit, az országgyűlés várható feloszlását, az ostromállapotot, az újabb abszolutizmus bevezetését – ha némiképpen saját szempontjaik szerint is ítélték meg az eseményeket, de mégis közel jártak az igazsághoz. Az a radikális program, mely Teleki László utolsó hátrahagyott beszédtervezetéből is világosan kitűnik, bármennyire is tükrözte szövegezőjének elvhűségét és ragaszkodását az emigrációban képviselt nézeteihez – a hazai körülmények között tényleges és tartós társadalmi támaszra azok körében, akik mellette felsorakozni látszóttak – nem lehetett. A népmozgalmaktól, a parasztság tömegeitől, a nemze-

⁵¹ Vö. *Könyi Manó*: Deák Ferenc beszédei. I–VI. Budapest, 1903. III. 26. és köv. 1.: *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61). Budapest, 1967. 445. és köv. 1.

⁵² Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. máj. 7. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 610/21.).

tiségi igények jelentkezésétől rettegő, az abszolutizmus ismételt feléledésétől is tartó nemesi liberális földbirtokos rétegek képviselői – a többségi párt vezérének halálát követő hetekben lehiggadtak, és a Deák Ferenc által képviselt felirat mellett sorakoztak fel.⁵³

Más kérdés az, hogy Bécs számára még az is túl soknak látszott, amit Deák felirati beszédében előterjesztett. Az angol diplomáciai testületet a Teleki halálával bekövetkezett váratlan fordulat meglepte. Bloomfield követ már május 9-én – tehát az öngyilkosságot követő napon – felkereste Rechberg grófot, hogy tájékozzék Teleki gróf halálával kapcsolatosan –, de semmiféle megnyugtató választ erre nem kapott. Rechberg olyanféle magyarázattal szolgált csupán, hogy véleménye szerint Telekit nagyon elkedvetlenítették azok a hírek, melyek Kossuthtól, Klapkától és más emigránsoktól származtak, a külföldről várható segítség kilátástalanságairól. Ezen remények kútbaesése, a kedvezőtlen nemzetközi hírek járultak hozzá Rechberg szerint elsősorban ahhoz, hogy Teleki véget vetett életének. Az osztrák külgyminiszter továbbá oly módon tájékoztatta az angol követet, hogy Teleki halála nem fogja maga után vonni a magyarok igényeinek csökkenését, sőt attól tart, hogy Deáknak a császári feliratra adandó előterjesztése „teljesen elfogadhatatlan lesz, mert jelezni fogja, hogy a jelenlegi országgyűlés csakis az Ausztriával létrehozandó perszonáluniót fogadhatja el”. Ezen információ világosan jelezte az osztrák kormány változatlan kitartását a Februári pátenzben foglalt rendelkezések mellett, és hogy nem is kíván egyelőre élni az azal a mérsékeltbb és békésebb fordulattal, mely Teleki halála után voltaképpen bekövetkezett. A magyarországi politikai viszonyoknak ezen egybemosása az angol diplomácia képviselője előtt, arra mutatott, hogy Bécs elhatározott szándékává vált a birodalmi centralisztikus politika határozott képviselése és alkalmazása. Ehhez viszont szerette volna megnyerni Anglia jóakarátát is. Rechberg gróf azon szavai, hogy „türelemre van szükségünk” – csak olyképpen volt értelmezhető, hogy merev álláspontjukból egyelőre egy jöttányit sem hajlandók engedni és mint mondta, ha az adott évben a békét nem zavarják meg, akkor reménykedik a jobb idők eljövetelében – azaz abban, hogy végül is az idő megtöri a magyarok ellenállását, ragaszkodását saját alkotmányukhoz. Amit mindebből Londonnak meg kellett értenie – az a béke biztosításának Ausztria részéről emlegetett igénye – vagyis az, hogy az osztrák belpolitikai rendezés Bécs által elképzelt és igényelt formájának biztosítását semmiféle nemzetközi krízis, konfliktus ne zavarja meg – ebben jelölték meg elsősorban Anglia áldásos szerepét, mellyel előmozdíthatja a közép-kelet-európai térség konszolidációját.⁵⁴

Azon Rechberg által Russell felé sugalmazott vélemény, hogy Bécs számára voltaképpen teljesen közömbös, hogy a magyar országgyűlésben a határozatiak, avagy a feliratiak kerülnek-e többségbe, az emigrációból hazatért Teleki pártja, avagy a mérsékeltbb Deák–Eötvös-párt, mert mindkettő követelésesei veszélyeztetik a birodalom egységét, biztonságát – korántsem tekinthető őszinte megnyilatkozásnak. Sokkal in-

⁵³ Vö. *Berzeviczy: Az abszolutizmus kora*. I. m. III. 241. és köv. l.; *Kónyi: Deák*. I. m. III. 102. és köv. l.; *Angyal Dávid: Teleki László öngyilkossága*. (Tanulmányok. Budapest, 1923. 177. és köv.).

⁵⁴ Bloomfield Russellnak, Vienna, 1861. máj. 9. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 610/239.).

kább kísérletnek, hogy a magyarországi viszonyokat illetően dezinformálják az angol kormányt. A bonyolultabb magyarországi politikai helyzet differenciáltságát Dunlop jelentéseiből és számos más forrásból az angol vezető politikusoknak módjukban állott kellőképpen megismerni. A Teleki halála előtti és utáni helyzetről Dunlop megbízhatóbb, a valósághoz közelebb álló helyzetképet festett, mint ahogy minderről Bécsben kívánták a nemzetközi diplomáciát informálni. Dunlop 1861. május 14-én, vagyis néhány nappal Teleki öngyilkossága után, már sokkal kiegyensúlyozottabb, egyöntetűbb hangulatról ad számot, melyet Deák Ferenc nagy sikerű és általa is ragyogó érvelésűnek ítélt, hatásos felirati beszédével hoz összefüggésbe. Nézete szerint ez a beszéd nemcsak kiváló szónoki sikert szerzett Deák számára, de nagy nemzetközi hatást is kiváltott, és növelte Magyarországon a Deák ítélőképességébe vetett hitet. A magabiztos kiállás az 1848-as alkotmány érvényesítése mellett, a felelős magyar minisztérium mielőbbi helyreállítása érdekében, egyidejűleg párosult egy mérsékelt hangvétellel és méltóságteljességgel. További magyarországi hatása, megítélése szerint összefügg az osztrák kormány, az uralkodó, a Birodalmi Tanács reagálásával. Amennyiben mérséklettel, megértéssel és jóakarattal kezelik, az esetben a magyarországi közvélemény is mérsékletre készülő és megnyugtató lesz. Ellenben, ha Bécsben élesen visszautasítják, leszólják Deák beszédét, az esetben a magyar országgyűlés és a közvélemény e beszédet valóságos hivatalos állásfoglalássá emeli, minden jövőbeli lépésük alapvető kiindulópontjává teszi, olyan programmá, melynek realizálására kivárlják a megfelelő időpontot.⁵⁵

További információiban Dunlop tájékoztatja Londont a magyar országgyűlés legkiemelkedőbb képviselői felszólalásairól és arról, hogy lényegében a deáki program mellett sorakoztak fel. Kiemelte Lónyay Menyhért beszédét, akit kiváló pénzügyi szakemberként jellemez, aki beszédében megnyugtatóan szólt Ausztria irányában, hogy részükről meg van a készség abban a tekintetben, hogy az államadóssági terhekből megfelelő részt átvállaljanak. Gróf Andrássy Gyuláról olyképpen szól, mint aki erőteljesen támogatta Deákot. Véleménye szerint Andrássy gróf a jövőben „valószínűleg fontos szerepet fog játszani Magyarország politikájában; sokat tartózkodott Angliában és Franciaországban, mint emigráns”. Gróf Széchenyi István idősebb fiának, Bélának beszédéből azt emelte ki, hogy a feliratot támogatta, és a zsidók emancipációja mellett emelt szót. Amennyiben aggodalmakat keltő értesüléseket továbbít Dunlop, azok részben a nemzetiségi, horvátországi mozgalmakkal kapcsolatosak, és Bécs várható állásfoglalásával összefüggő hírekre utalnak. Az uniót támogató és azt ellenző illír pártiak összecsapásairól érkező hírek Pesten bizonytalanságot és sajnálkozást váltottak ki. Általában felettébb áttekinthetetlennek jelzi a szlovén, horvát, dalmát területről érkező mozgalmak híreit. Meglátása szerint ezeken a területeken az emberek többsége szegény és tanulatlan, és sohasem lehet tudni előre, hogy milyen irányban befolyásolhatják őket. Május végén Dunlop úgy vélekedik, hogy a magyar országgyűlés tagjainak döntő többsége már felsorakozott Deák mellett, a felirati indítvány elfogadása végett. Az esedékes szavazásnál legfeljebb 40 tartózkodóra számíta-

⁵⁵ Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. máj. 14. (Uo. 610/22.); máj. 22. (Uo. 23.).

nak. Az osztrák kormány várható elutasító magatartásáról érkező kedvezőtlen híreket hozott Bécsből Vay báró, ami csalódást keltett. Szükségesnek ítélte az angol kormány tudtára adni azt a kiszivárgó, ámbar nehezen ellenőrizhető információt, miszerint több kiemelkedő magyar képviselő Párizsba készült a francia kormány közbelépésének ki-
eszközlése érdekében, hogy Ferenc József lépjen egyezsére a magyarokkal. Mindebben az angol irányban jelentkező szorgalmazást is felismerhetünk, hogy Bécsset meg-
értőbb magatartásra készítse.⁵⁶

Dunlop pesti működésének kétségtelenül jelentősebb részét felölelő politikai természetű ügyei mellett, nem tekinthetünk el a gazdasági kérdésekkel összefüggő tevékenységétől sem. Kétségtelen, hogy néhanapján, időnként jelentéseibe foglalt gazdasági tárgyú információi netán a politikai tevékenységének leplezésére is alkalmul szolgáltak – azonban korántsem szorítkoztak csak ilyen értelmű funkciókra. Dunlop érdeklődésénél, tapasztalatánál fogva is komolyabban vette az ilyen értelmű tevékenységét – erőteljesen munkálkodva annak érdekében, hogy Anglia és Magyarország között a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok a jövőben élénkebb ütemet nyerjenek. Számon tartotta a magyarországi sajtó gazdasági vonatkozású híreit, a piaci helyzetéről, a kereskedelemről, a mezőgazdasági termelés eredményeiről közzétett adatokat. Rendszeres olvasója volt a Pester Lloydnak, és ha az angol kereskedelem számára különösen érdekes információkra lelt, azokat örömmel továbbította megbízóihoz. Figyelmét különösen a magyarországi gyapjúkereskedelem alakulása kötötte le. Megítélése szerint Pesten a bradfordi gyapjúkereskedelemtől szóló híradások, a gyapjú iránt megnyilvánuló kereslet nagy érdeklődést keltett. Véleménye szerint a legutóbbi 5–6 évben a gyapjú kereskedelmi forgalma Magyarországon megnövekedett, és Pesten 1860-ban az évi forgalom 140 ezer mázsa körül mozgott. Ami viszont a magyarországi gyapjúexportot illeti, az stagnálást mutatott, nem haladta meg az elmúlt évek szintjét. Mindezt azzal magyarázza, hogy az ausztriai textilgyárak, elsősorban a morvaországiak, valamint a Magyarországhoz közel eső területeken alapított újabb textilgyárak – ahol rendelkezésre áll a szükséges munkaerő és vízi energia –, vevőként jelentettek a pesti piacon. Mindehhez hozzáfűzi, hogy túlságosan nem kell tartani a morvaországi textilgyárak jelentős növekedésétől, és saját szűkebb területükön kívül nem jelentenek nagyobb versenyt Anglia és Franciaország gyapjútermékeinek. Ami pedig a magyarországi gyapjútermelőket illeti, úgy látja, hogy azok alapvető érdeke a rendszeres és biztos piac teremtése és az, hogy ne függjenek túlságosan az osztrák – ámbar nagy felvevőképességű – piactól.⁵⁷

⁵⁶ Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. máj. 23. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 610/24.); máj. 27. (Uo. 25.).

⁵⁷ Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. febr. 13. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 607/7.); A magyarországi juhtenyésztés nagymérvű visszaesését jelzi *Ditz Henrik*: A magyar mezőgazdaság. Pest, 1869. 270. és köv.; *Nagy István*: A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában. 1849–1867. Budapest, 1944. 138. és köv.; Dunlop jelentései viszont kedvezőbb képet festenek. A gyapjúkereskedelmet jelző export–import adatok szerint a stagnálás az 1850-es évek elejét jellemezte. Vö. *Mattekovits Sándor*: Az Osztrák–Magyar Monarchia vámpolitikája 1850-től kezdve napjainkig. Budapest, 1877. C. melléklet.; Az osztrák birodalom gyapjútermelését 1855-ben 713 ezer mázsára becsülték. (Lásd *Fényes Elek*: Az Auszt-

Mindezek után erőteljesen felhívja az érdekelt angol körök figyelmét a Magyarországról előnyösen vásárolható gyapjúra. Értesülései szerint 1861-ben a Pesten vásárolható gyapjúforgalom el fogja érni a 180 ezer mázsát, és általában országosan 200–250 ezer mázsa gyapjú fog vevőre találni. Oly értelmű javaslattal állt elő, hogy Angliából felvásárlókat küldjenek Magyarországra készpénzzel, és lehetőség szerint kerüljék meg a helyi közvetítőket. Ily módon legkevesebb 15–25%-kal olcsóbban juthatnának a kívánt gyapjúhoz. Ugyanakkor elismeri, hogy az angol textilgyáraknak lehetnek jogos fenntartásaik is a magyar gyapjúval kapcsolatban. Utal többek között arra, hogy például 1858/59-ben a morvaországi gyapjuszövők Angliában olcsóbban vásárolták a gyapjút, mint Magyarországon, és főleg az argentin gyapjút keresték, de a perui gyapjút is szívesen vásárolták. Dunlop megjegyzi, hogy Magyarországon újabban jelentős erőfeszítéseket tesznek a tenyésztett birka minőségének a javítására, hogy fokozatosan finomabb és kiválóbb minőségű gyapjút termeljenek. Végezetül, hogy kellő nyomtatékot adjon információinak, mellékeli jelentéséhez a Pester Lloyd terjedelmes cikkét az 1860-as év magyarországi gyapjúkereskedelméről – angol fordításban.⁵⁸

Mint érdeklődésre számot tartó híre hívja fel az érintett angol körök figyelmét, hogy Magyarország a kereskedelmi forgalom terén is előre fog lépni. Utal gróf Desseffy Emil folyamatban lévő vállalkozására, egy nagyobb magyar gőzhajózási társaság alapításának terveire, azzal a céllal, hogy a Fekete-tenger irányába és a Duna mellékfolyóin is hajózhassanak. Egy pesti szabadkikötő várható előnyeiről is szól, mint a kereskedelmi forgalmat élénkítő eszközről. Ámbár úgy vélekedik, hogy Bécsben az ilyen irányú kísérleteket nem túlságosan támogatják, és nem tartja valószínűnek, hogy a magyar gőzhajózási társaság ügyét felkarolják és azt sem, hogy tőkét lehetne biztosítani a vállalkozás számára. A bécsi bankörök előnytelen hitelfeltételeiről is szól: hogy az ezüstért 48%-os felárat kell fizetni, amennyiben az elszámolás osztrák bankjegyekkel történik.⁵⁹ Felhívja az angol érdekeltek figyelmét a magyarországi kereskedelmi forgalom további nagy érdeklődési körére: Fiuméra. Dunlop annak érdekében, hogy honfitársai megértsék a magyarországi törekvéseket, terjedelmes történelmi visszapillantással él – ami azt is jelzi, hogy az ellenzéki politikai körök-

---

riai birodalom statistikája és földrajzi leírása. Pest, 1857. 131.; *Hunfalvy János* szerint az 1860-as évek közepén a birodalom gyapjútermelése az évi 600 ezer mázsa fölött volt, és ebből Magyarország 220 ezer mázsát szolgáltatott, melyből 119 ezer mázsa a finom gyapjúhoz tartozott. (Az osztrák birodalom rövid statisztikája különös tekintettel a magyar államra. Pest, 1867. 44.); A gyapjúexport az osztrák birodalomban az 1851. évi 76 ezer mázsáról 1865-re az évi 374 ezer mázsára emelkedett. (*Matlekovits* I. m.); A pesti gyapjúkereskedelem birodalmi fontosságáról, az 1853 és 1862 közötti fellendüléséről szól *Rodeczky Jenő*: Gyapjúnk értékesítése. Gyapjúárverések. Budapest, 1895.

⁵⁸ „Wool trade in Hungary 1860” címmel terjedelmes beszámolót továbbított Dunlop, a Pester Lloyd 1861. február 11. számában a magyarországi gyapjúkereskedelemtől közöltek alapján. Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. febr. 13. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 607/7. és melléklet.).

⁵⁹ Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. ápr. 9. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 609/17.); A pesti szabad kikötő felállításának tervét az 1850-es évek második felében a Pesti Kereskedelmi Kamara szorgalmazta, és állítólag a gondolatnak támogatója akadt Loftus Lord angol követben is. (Vö. *Angyal David*: Lord Loftus és Széchenyi. I. m.).

ből származó barátai és informátorai e téren is kellő módon tájékoztatták. Rámutat arra, hogy Magyarország számára Fiume életbevágóan fontos kérdés. Annak ellenére, hogy horvát város, de véleménye szerint a magyarok jogosan tartanak rá igényt a Mária Terézia uralkodónőtől származó ajándék jogán. Utal a velencei köztársaság hosszan tartó befolyására, időnkénti uralmára, de arról is szól, hogy a Frangepán család Fiumét magántulajdonként bírta, és a terület teljes jogú birtokosa volt. Habár a nagyhatalmú Frangepánok valóságos kiskirályokként uralkodtak ezen a területen, de Magyarországon is hatalmas birtokaik voltak, és egyre inkább magyarokká váltak, és ily módon Fiumét sokáig mint Magyarország részét uralták. Hasonlóképpen mint a Mura szigetét a Dráva és a Mura folyók közötti részt birtokló Zrínyi család. Miután az utolsó Frangepánt és az utolsó Zrínyit kivégezték, az osztrákok rátették a kezüket a két család birtokainak nagy részére. Viszont Mária Terézia volt az, aki 1760 körül Pozsonyban tartott országgyűlés idején visszaadta Fiumét és körzetét Magyarországnak, és ezen jogállása 1848-ig meg is maradt. Dunlop ezen történelmi visszapillantásból vezeti le a Fiumére vonatkozó újabb igényeket, melyek természetesen egy pesti központtal alakuló magyar királyság esetén nagy fontossággal rendelkeznének, hogy Magyarország tengerparttal bírjon. Ugyanakkor Ausztria az ilyen természetű magyar igényeknek ellentmond, semmiképpen sem kívánja az egyébként is szűkülő adriai tengerparti területeit csökkenteni. Bécs határozott törekvése, hogy Fiumével szemben a magyar kereskedelmi forgalmat Trieszt felé terelje, hogy akadályokat gördítsen egy önállóbb jellegű magyarországi kereskedelmi és közlekedési politika kialakulása elé, melynek egyik lényeges alkotóeleme lenne a Pest és Fiume közötti kapcsolat megerősítése. Dunlop utal a gróf Széchenyi Istvántól származó vasútépítési tervekre is, melyeket Bécs ellenzett, és a Fiumével megteremtendő közvetlen és rövidebb vasúti kapcsolat megteremtése helyett, egy kerülővel a forgalmat Trieszt felé terelték. Dunlop hangsúlyozza, hogy a magyar politikai és gazdasági körökben igen erős a törekvés egy Béctől függetlenebb kereskedelmi politika megvalósítása érdekében, és éppen ezért „a fiumei kérdés nagyon komoly lesz, ha az országgyűlés foglalkozik majd vele”.⁶⁰

Dunlop jelentéseiből világosan kitűnik, hogy mennyire körültekintő és alapos munkát végzett annak érdekében, hogy az angol kormány kellő módon informálva legyen a magyarországi helyzetről, a sajátos magyar érdekekről és azokról az akadályokról is, melyek mindezzel szemben állanak. Aligha lehet azon csodálkozni, hogy a bécsi vezető köröknek előbb-utóbb szemet szűrt a bécsi angol követség pesti delegáltjának működése. Pontos értesüléseink ugyan nincsenek Dunlop rendőri megfigyeléséről, működésének ellenőrzéséről, de annyi bizonyos, hogy az udvarhű ókonzervatív politikai vezetők rosszallását váltotta ki az angol megbízott feltűnése Pesten, szoros kapcsolatainak kiépülése a liberális ellenzéki politikusokkal, akár a szélsőbb, avagy a mérsékelt szárnyhoz tartozzanak is azok. Úgy vélekedtek, hogy Dunlop jelenléte felettébb káros, mert bátorítja az ellenzéki mozgalmakat, akarva-akaratlanul is annak a feltevésnek ad tápot, hogy a hatalmas Anglia rokonszenvezik a magyar al-

⁶⁰ Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. márc. 12. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 608/11.).

kormányos törekvésekkel, és védelmet, támogatást is nyújthat képviselőik számára. Az egyébként is bizonytalankodó, a magyar mozgalom erejét időnként túl is becsülő, attól felettébb rettegő osztrák körök ilyen körülmények között mindent elkövettek annak érdekében, hogy Dunlopot visszahívják Pestről. Ezzel összhangban interveniált Londonban az osztrák külügyi képviselő is. Rechberg gróf Bécsben közvetlenül fordult Bloomfield angol követhoz Dunlop visszahívása ügyében. Indoklasképpen arra hivatkozott, hogy az uralkodó kívánságáról van szó, akinél személyesen járt Vay báró magyar kancellár, és Pestről oly értelemben is írt hozzá, hogy a külügyminiszter közbelépésével ériék el Dunlop azonnali eltávolítását, mert jelenléte „az országgyűlés nagy részének szeparatista nézeteit erősíti, akik a nevezett személynek pesti jelenlétét annak bizonyítékaként értelmezik, hogy az angol kormány támogatja reményeiket”. Bloomfield sajnálattal vette tudomásul a bécsi kormány kérését, nem titkolva Rechberg gróf előtt, hogy Dunlop pesti működésével nagyon meg voltak elégedve, a nevezett kiváló jelentéseket küldött „a körülötte zajló eseményekről”, és ha eltávozik, akkor az angol kormány a Magyarországról érkező értesülések tekintetében teljesen az újságokra lesz hagyatkozva.⁶¹

A Palmerston-kormány, ha nem is vette jó néven Bécs különös kívánságát, de vitába még sem kívánt szállni ez ügyben. Russell külügyminiszter hozzájárult Dunlop visszahívásához, és ilyen értelemben utasította Bloomfieldet is. Az utóbbi a döntésről tájékoztatta Rechberg grófot, közölve, hogy Dunlop a legrövidebb időn belül családjával együtt el fogja hagyni Pestet. Minderről Bloomfield 1861 május végén személyesen tájékoztatta Dunlopot, aki akkor éppen Bécsben tartózkodott. Az utóbbi tudomására hozták azt is, hogy felettesei teljes mértékben elégedettek működésével, és továbbra is a követség attaséjának tekintik. Dunlop azon kérése, hogy a jövőben Triesztben láthasson el hasonló megbízatást, Bloomfield egyetértésével találkozott, és ilyen értelemben tett előterjesztést Russellnél. Dunlop végül is 1861 június elején hagyta el pesti állomáshelyét.⁶²

A rendelkezésre álló források arra utalnak, hogy Rechberg gróf előtt szinte első pillanattól kezdve nem volt titok Dunlop pesti küldetésének valóságos háttere. Ha az utóbbit közvetlen felettesei nagyfokú diszkrécióra utasították is, ezzel mégsem állt elentétben, hogy Russell Ausztria londoni követének, gróf Apponyi Rudolfnak, már 1860. december 8-án ne hozza tudomására, hogy Pestre küldték egyik megbízottjukat, hogy kellő értesüléseket szerezzenek az ottani állapotokról.⁶³ Ez ellen Bécsnek kezdetben nem volt kifogása, és ezzel ellentétes álláspont felülkerekedéséhez jelentős mértékben hozzájárult a magyar ókonzervatív arisztokraták köréből kiinduló fokozott aggodalmaskodás, melynek végül is Vay báró kancellár adott határozott hangot. Feltehetően Dunlop, ha kezdetben tartózkodóbban is látta el feladatát, az idők előrehaladásával, pesti társasági körökkel történő fokozottabb érintkezései nyomán egyre kevésbé érezte annak szükségét, hogy működésének indító rugóit és szándékait, vé-

⁶¹ Bloomfield Russellnak, Vienna, 1861. máj. 29. (Uo. 610/276).

⁶² Uo.; Dunlop visszahívásáról: Pesti Napló. 1861. jún. 8.

⁶³ Gr. Apponyi Rudolf Rechberg grófhhoz intézett, 1860. december 8-i jelentésére utal Horváth Jenő: Magyar diplomácia 1815–1918. Budapest, 1928. 81.

leményét túlságosan leplezze. Több sem kellett az ellenzéki liberális csoportok működését szigorú mértékkel és ellenőrző szándékkal követő konzervatív köröknek, hogy kiiktassák politikai ellenfeleik nyomós külföldi támaszát. Végül is Dunlop kénytelenségből akkor vett búcsút állomáshelyétől, amikor az események végkifejlése még nem mutatkozott meg a maga teljes valóságában – legfeljebb csak sejteni lehetett mindazt, ami végül is bekövetkezett. Az országgyűlés későbbi feloszlata, az önkényuralom újabb változatának, a Schmerling-provizóriumnak statáriummal karöltve járó bevezetése már olyan mozzanatok, melyek ugyan Dunlop távozása után realizálódtak, de az események bekövetkezésének lehetőségeiről Dunlop jó előre informálta az angol kormányt. Ennyiben és sok egyéb vonatkozásban is Dunlop magyarországi küldetése angol szempontból hasznosnak bizonyult. Miként az 1840-es években Blackwell, hasonlóképpen az 1860-as években Dunlop működése hozzájárult ahhoz, hogy illetékes angol körök tárgyilagosabb információkhoz jussanak Magyarország politikai és gazdasági állapotáról egyaránt, és az osztrák kormányhoz fűződő kapcsolataikban ennek figyelembevételével járjanak el.

A Palmerston-kormány, ha az osztrák birodalom egységének fenntartását, erejének visszanyerését, a konszolidációt európai érdekűnek tartotta is, attól azonban óvakodni látszott, hogy azonosítsa magát az osztrák kormány Magyarország irányában tanúsított lépéseivel, politikájával. Amikor Deák Ferenc nevezetes felirati beszéde után, Rechberg gróf diplomáciai körlevelében igyekezett meggyőzni a külföldi kormányokat a beszédben kifejezésre jutó szándékok alaptalanságáról – Russell külügyminiszter gróf Apponyi Rudolf osztrák követ tudomására adta, hogy Magyarország irányában sokkal nagyobb türelmet, megértést és hajlékonyságot kellene tanúsítaniuk. Óvakodni kellene a kemény politikától, a magyar autonóm kormányzatot sértő központi kormányzat túlzott előtérbe állításától, békülékeny módon válaszolva a felíratra – volt a Palmerston-kormány véleménye, és a polgári kormányzat fenntartását tanácsolta Bécs számára.⁶⁴ Gróf Apponyi Rudolf beszámolójából is ismeretes, hogy Angliában mennyire rokonszenvvel fogadták Deák ugyan határozott, de békülékeny hangú és mérsékletre mutató beszédét, alapot látva ebben az ellentétes álláspontok közeledésére, kiegyenlítésére. Akár Dunlop 1861 júniusáig tartó pesti működésére gondolunk, akár az angol sajtónak Magyarországra is eljutó, békülékenységet sugalmazó cikkeire – mindezek a mérsékelt liberális ellenzék magatartására bátorítólag hatottak, megerősítették hitüket eljárásuk jogosságának tudatában és európai fontosságában. Ha mindez az adott időszakban kevésnek is bizonyult ahhoz, hogy Bécsset jobb belátásra ösztökélje, de ahhoz mégis hozzájárult, hogy az ismét passzivitásba szoruló magyar ellenzéki tábor erejét, jövőbe vetett bizalmát fokozza. Ebben az összefüggésben Dunlop magyarországi küldetése nemzetközi jelentőséget nyert, bizonyosságot nyújtva Anglia közép-kelet-európai érdeklődésének, és nem kevésbé annak is,

⁶⁴ Rechberg gróf külügyminiszternek az osztrák külképviseletekhez intézett jegyzékéről, Deák Ferenc, 1861. május 13-án előterjesztett felirati javaslatával kapcsolatban *Könyi*: Deák. I. m. III. 67. és köv.; *Vö. Szögyény-Marich László emlékiratai*. I. m. III. 102.; Russell Lord gróf Apponyi Rudolffhoz intézett 1861. június 1-i levele kiadva *Redlich*: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I. m. II. 740.

hogy az osztrák birodalom fenntartásának, európai szükségességének védelmét a magyar nemzeti kérdés megnyugtató rendezésével kívánták egybekapcsolni. Viszont az utóbbi tartalmát, mértékét, lehetőségeit, a belső erőviszonyok és a közelebb eső európai térség hatalmi elrendeződései határozták meg végső soron.⁶⁵

⁶⁵ Apponyi Rudolf gróf londoni osztrák követ jelentéseiről, Deák felirati beszédének angliai visszhangjáról *Berzeviczy*: Az absolutizmus kora. I. m. III. 256. l.; *Horváth J.*: Magyar diplomácia. I. m. 82–83.; Az angol közvélemény, a sajtó állásfoglalásáról *Rónay Jácint*: Napló-töredék. Hetven év reményei és csalódásai. I–VIII. Pozsony, 1884–1888. III. 133. és köv.

EGY TÖRTÉNETI MONOGRÁFIA SZÜLETÉSE

(Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában)

Kétéves európai tanulmányútja során¹ árpádkori forrástanulmányjaival egyidejűleg Marczali Berlinben, Drezdában s másutt levéltári kutatásokat, forrásfeltáró munkát is végzett. Célja az volt, hogy megállapítsa: az egyes külföldi levéltárakban a magyar történelemnek milyen forrásai rejtőznek. Ez a forrásfeltárás ugyan elsősorban a középkor századaira irányult, de alkalmanként, felkérésre foglalkoznia kellett a maga korához közelebb eső időszakok forrásaival is. Így pl. Fraknói Vilmos megkérte, hogy Londonban, a British Museum Könyvtárában dolgozza fel számára azokat a 18. századi forrásokat (elsősorban a francia felvilágosodás és a forradalom szellemi áramlataira jellemző röpiratokat tanulmányozta), amelyeket a Martinovics-féle mozgalomról készülő monográfiájában felhasználhat.² De valószínűleg ezt megelőzően is felhívhták figyelmét az újabb időkre, mert Marczali a magyar nemesség porosz kapcsolataira, egyáltalában az 1789–90. évi porosz–magyar kapcsolatokra már tanulmányútja idején összegyűjtötte a németországi levéltári anyagot. A tanulmány közzélése³ (azt megelőzően előadása a témáról a Magyar Történelmi Társulatban) azonban szorosan kapcsolódik ahhoz a vállalkozáshoz, amelynek első felét a tanulmányútját követő első évtizedben, második részét pedig részben majd a századforduló utáni években valósította meg: II. József és II. Lipót korának feldolgozásához.

Ahhoz, hogy felmérhessük a vállalkozás horderejét, hogy ezt a kutatómunkát, de elsősorban Marczali monográfiáját a maga helyére tehessük a magyar történetírás történetében is, egy pillantást kell vetnünk a magyar történettudomány korabeli helyzetére. Azt már említettük, hogy a korabeli egyetemi történelemtanítás korántsem állt a kor európai színvonalán.⁴ A budapesti egyetemről kikerülő történelemtanárok, mint történetírók, kivétel nélkül autodidaktáknak tekinthetők. A történelem oktatásának egyébként is messzemenően elhanyagolt állapotára éles fényt vet, hogy a budapesti egyetemen 1866-ig csupán egyetlen professzor oktatta a történelmet, s csak ekkor ke-

¹ Az előzményekre, így tanulmányútjára is ld. *Gunst Péter: Marczali Henrik pályakezdése. Századok*, 1987.

² Erre ld. *Marczali Henrik: Emlékeim*. Nyugat, 1929. II. k. 108.

³ *Marczali Henrik: Porosz–magyar viszonyok 1789–90-ben*. Kiadatlan levelezésekből. Századok, 1878. 305–327.

⁴ Erre ld. *Gunst: i. m. Századok*, 1987.

rült sor az egyetemes és a magyar történelem szétválasztására.⁵ Már Eötvös gondoskodott arról, hogy az egyetemi történeti oktatás színvonala emelkedjék. Ezt a célt szolgálta a Kerékgyártó-féle tanszék mellett egy új katedra létrehozása, amelyre 1870-ben Salamon Ferencet nevezte ki.⁶ Ez lett az ún. II. magyar történelmi tanszék. 1879-ig így e három történelmi tanszék létezett, s csak ekkor, Trefort tervei nyomán osztották meg az egyetemes történelem tanítását három katedra között.⁷

Csupán mindezek figyelembevételével érthető meg az a körülmény, hogy az 1870 előtti végzett történetírók túlnyomó része nem a bölcsészettudományi karról, hanem az egyetem jogi karáról került ki, vagyis: jogot végzett, vagy – s ez volt a másik lehetőség – teológiát tanult egyházi személy volt. Nyilvánvaló, hogy ezek a történészek kimondottan történeti szakmai képzést (oklevéltan, diplomatika, forráskritika, heraldika stb.) sohasem kaptak, s amit e téren elsajátítottak, arra többnyire nem az egyetemen, hanem annak elvégzése után, saját tudományos tevékenységük során, öntevékenyen tettek szert. Igazságtalan tehát, s nem is volt minden célzatosság nélkül való az „autodidakta” jelzőt e korszak történetíróinak egyikére vagy másikára ragasztani.⁸ Pauler Gyula, Kerékgyártó Árpád, Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor, Grünwald Béla, Fraknói Vilmos, Szabó Károly vagy Ipolyi Arnold *ebben* a tekintetben éppen olyan mértékben voltak autodidakták, mint Horváth Mihály, Salamon Ferenc, vagy Szalay László; egyszóval az 1850-es évek elején születetteknél idősebb történetírók mindannyian. Ezen az állapoton ki-ki a maga módján változtatott, s vált esetleg a szakma mestérévé, egy dolog azonban vitathatatlan: a szakmai fogások ismeretének kisebb vagy nagyobb hiánya mindegyik történetíró munkásságán így vagy úgy nyomot hagyott.

Néhányan az 1850-es évek első felében születettek közül (maga Marczali 1856-ban, Fejérfataky 1857-ben, Thallóczy 1857-ben, Tagányi 1857-ben, Károlyi Árpád 1853-ban született) ugyan már abba a helyzetbe kerültek, hogy – hála Eötvös és Trefort ösztöndíj-politikájának – külföldön elsajátíthatták mindazt, amit Magyarországon még nem tanulhattak volna meg, de igazából csak ennek a generációnak a *tanítványai*, vagyis az 1860-as évek közepe után születettek nőttek már bele egy olyan magyarországi oktatási rendszerbe, amely a szakmai fogások terén a korabeli magas nyugat-európai színvonalat nyújthatta. Ez természetesen nem zárta ki azt, hogy a megelőző időszak történetírói ne hozhattak volna létre kimagasló történelmi munkákat. Ezt azonban csak óriási munkabefektetés árán, s ilyen vagy olyan módon a külföldi módszerek több-kevesebb alkalmazásával voltak képesek megtenni. S az esetlegesen kimagasló egyéni teljesítmények sem fedhetik el előttünk a mindennapi magyarországi valóságot, azt az átlagos képzettségi színvonalat, amely mélyen a korabeli német

⁵ *Szentpétery Imre*: A bölcsészettudományi kar története. 1635–1935. Budapest, 1935. 525.

⁶ Uo. 487.

⁷ Uo. 529.

⁸ Ezt tették a két világháború között Acsády Ignáccal, aminek célja az volt, hogy az akkori ellenforradalmi légkörben forradalminak érzett történelemfelfogását diszkreditálják. Szekfű is, Hóman is ezért hangsúlyozták különös élességgel Acsády „autodidakta” voltát. L. erre: *Gunst Péter*: Acsády Ignác történetírása, Bp. 1962.

vagy francia történetírás átlagos színvonala alatt stagnált. Ilyen körülmények között éppen fordítva látjuk, mint a két világháború közötti történészek: nincs értelme azt kiemelni, hogy egyik vagy másik történetíró „autodidakta” volt, hanem ellenkezőleg, azoknak az egyéni teljesítményét kell hangsúlyozni, akik ezeken az alapokon is a korabeli nyugat-európai tudományos színvonalnak megfelelő alkotásokat voltak képesek létrehozni. Egy Horváth Mihály, Szalay László, Pauler Gyula, Fraknoi Vilmos vagy Salamon Ferenc tudományos teljesítménye annál inkább megbecsülendő, mert e tudósok többnyire csupán a korabeli külföldi publikációkból sajátították el azt a mesterségbeli tudást, amely lehetővé tette számukra hazai kortársaik munkásságának alkalmankénti megalapozott szakmai bírálatát.

Nagyjából hasonló volt a helyzet a forrásfeltárás terén is. Igaz ugyan, hogy különféle könyvtárakban, magán- és nyilvános gyűjteményekben jelentős mennyiségű történelmi forrás halmozódott fel, így elsősorban az Egyetemi Könyvtárban és a Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben, s az is igaz, hogy komoly eredményeket értek már el a különféle történelmi források regisztrálása, kiadása során, esetenként olykor már egyes családi levéltárak is megnyitották kapuikat a történetírók előtt, mégis mindez édeskevés volt. A magyar történelem alapvető forrásai, az állami hivatalok levéltárai, a megyei levéltárak, az egyházak, a városok, a nevesebb történelmi szerepet játszó családok levéltárai mindeddig gyakorlatilag érintetlenek voltak. Ha belőlük egyik vagy másik történetíró olykor jutott is anyaghoz, ez többnyire csak véletlen, de mindenképpen csupán esetleges lehetett, s a legtöbbször azzal volt összefüggésben, hogy maga az illető történész a megyei levéltár vagy az egyházi gyűjtemény alkalmazásában állott.

Még az 1526 előtti évszázadok forrásai terén is ez volt a helyzet, holott arra gondolhatnánk, hogy a középkori oklevelek már többé-kevésbé a kutatás rendelkezésére állhattak volna. De ez nem így volt, s ez is a magyarázata annak a hallatlan *forráséhségnek*, ami a magyar történettudományt az 1867 utáni évtizedekben jellemezte. A kiegészítés ledöntött bizonyos politikai akadályokat a kutatás előtt, néhány év után megnyitották a nyilvános kutatás számára is az Országos Levéltárat,⁹ s kisebb mértékben, de ez történt a megyei levéltárakkal is, amelyeknek anyagát az egyik esetben korábban, a másikban később (többnyire attól függően, hogy mikor került oda megfelelő képzettségű levéltáros, aki a levéltárat rendbe hozhatta), a kutatás rendelkezésére bocsátották.¹⁰ A hirtelen támadt lehetőségekkel kívánt élni a Magyar Történelmi Társulat, amikor – amennyire lehet, viszonylag rövid idő alatt pótlendő az el-

⁹ Az Országos Levéltárat 1875-ben nyitották meg a tudományos kutatás előtt. Első vezetője, főlevéltárosa Pauler Gyula lett. – A helyzet jellemzésére említjük meg, hogy ezekben az évtizedekben a Századok rendszeresen közölték, kik s milyen témákra vonatkozóan kutatnak az Országos Levéltárban. Ugyancsak rendszeresen közölték egyéb híreket is az Országos Levéltár kiépüléséről, mind a kutatható anyagokban, mind egyéb téren történő gyarapodását. Erre ld. *Miskolczy Gyula: Az Országos Levéltár felállításáról*. Levéltári Közlemények, 1923.

¹⁰ A Heves megyei levéltár elhanyagolt állapotát az 1880-as évek első felében pl. leírja *Marczali: Emlékeim*. Nyugat, 1929. II. 298. Itt a levéltári helyiségeket dohánycsúszónak használta az akkori megyei levéltáros.

mulasztott évtizedeket – vándorgyűléseket szervezett egy-egy megyei, vagy nagyobb családi levéltár anyagának egyszerre több kutató által történő gyors feltárására. Az ilyesféle „lefölözések” eredményeit az első évtizedekben rendszeresen közölte a Századok és a Történelmi Tár, ezek azok az évtizedek, amelyek során oly hatalmas terjedelmű adatpublikációk láttak napvilágot, s amikor a történetírók kisebb és nagyobb terjedelmű írásai egyaránt tele vannak oklevelek és más források szó szerinti közlésével.

Ez a magyar történetírás ún. „pozitivisták” korszaka. Ez azonban megítélésünk szerint ugyanúgy téves minősítés, amiként téves volt az „autodidakta” jelző egyoldalú használata is. Az első világháború utáni évtizedekben, amikor a szellemtörténeti iskola megalapozta a maga felfogását és módszereit a magyar történettudományban, a „pozitivisták” jelzőt a filozófiai pozitívizmus értelmezéseként ragasztották erre az egész 1867–1914 közötti korszakra.¹¹ Ebben szerepet játszott természetesen az, hogy a jelzett időszakban valóban akadt néhány olyan történetíró, akiket valamilyen mértékig megérintett a pozitívizmus történetfelfogásának szele, akikre valamilyen mértékben hatott a pozitívizmus történetfelfogása, de főleg, akik a nagy francia és angol pozitivisták történetírók, Comte, Buckle, Draper és Lecky munkáit tartották követendő példának. Pauler Gyula, Acsády Ignác, Tagányi Károly, alkalmilag Marczali Henrik is közéjük tartozott. Ez a hatás azonban csupán felszíni volt, s főleg átmeneti: a magyar történetírás 1867–1914 közötti évtizedeit igazán nem lehet pozitivistának tekinteni, ha abból indulunk ki, hogy mennyire határozta meg a filozófiai pozitívizmus történet szemlélete a korabeli magyar történetírást. A magyar történettudománynak ezeket az évtizedeit a *korlátlan anyaggyűjtés*, a forráséhség jellemezte, de mindennek a pozitívizmus történetfelfogásához semmi köze sem volt. Köze volt azonban ahhoz, hogy megnyíltak a levéltárak kapui, s olyan okmányokba lehetett bepillantani, amelyek egészen új fényben világították meg a magyar történelem szinte minden ismert eseményét, egyúttal pedig számos olyan összefüggésre hívták fel a figyelmet, amelyekről a magyar történetíróknak korábban nem lehetett fogalmuk.

Ez a magyarázata annak a hatalmas okmánytömegnek, a forráskiadványsorozatoknak, amelyek mind ezekben az évtizedekben láttak napvilágot. Nem azért publikálták tehát a történeti forrásokat, mintha a korabeli magyar történetírók a pozitívizmus történet szemléletétől vezérelve cselekedtek volna így, hanem azért, mert hirtelen lehetőség nyílt az addig ismeretlen források feldolgozására és közzétételére. S ha való igaz is az, hogy a források közzétételének heveny lázrohamában a tudományos feldolgozás szempontjai többnyire háttérbe szorultak, ez sem azért történt, mert a korabeli magyar történetírók többségét a pozitivisták történetfelfogás erre indította. Hiszen az angol, francia vagy német *valódi pozitivisták* kivétel nélkül valamilyen szempontú szintézis elkészítésére törekedtek (más kérdés, hogy ezek többnyire elkerülhetle-

¹¹ Elsősorban Szekfü Gyula és Hóman Bálint historiográfiai tevékenységére jellemző ez, majd az ő nyomdokaikon a későbbi írók is. A legpregnansabban ld. A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1930. A pozitívizmusra a történetírásban: R. Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történet szemlélet. Bp. 1970. 217. A pozitívizmus hatására a magyar történetírásban: Uő.: A pozitivisták történet szemlélet a magyar történetírásban. I–II. Bp. 1973. 521.

nül torzóban maradtak), pozitivista történetszemléletük éppen ebben jutott kifejezésre. A korabeli hazai történétírók többségének egyszerűen nem volt elegendő ereje ahhoz, hogy a napfényre hozott anyagot azonnal megfelelő szinten feldolgozzák – amiként ez máshol sem történhetett volna meg „menetből”. Éppen ez a körülmény adott azután alkalmat a millenniumi ünnepeket felhasználva arra, hogy a már napfényre hozott adatok, az elmúlt évtizedek során feltárt források segítségével a magyar történelem új szintézisét alkossák meg a Szilágyi Sándor szerkesztette 10 kötetes Magyarország története sorozat egyes köteteiben. Az addig eltelt évtizedek alapjában formálták át a magyar történelemről a megelőző nemzedék (elsősorban Horváth Mihály és Szalay László) által rajzolt képet, s alapvető adatokat tettek közkinccsé a kronológia egyes, eddig vitás, vagy tévesen megoldott kérdéseitől egészen az egyes intézmények történetéig.

Természetes, hogy ennek a lázas forrásfeltáró tevékenységnek a nyomán kitágultak a magyar történelem időbeli határai is. Ha igaz is az, hogy az 1867 után új lendületet kapott forrásfeltárás elsősorban a 16–17. századra nézve hozott napfényre rengeteg új anyagot, az is igaz, hogy megteremtette a lehetőséget a 18–19. század történetének kutatásához is. Mindaddig erről a korszakról tulajdonképpen csak a korabeli nyomtatványok, könyvek, röpiratok, hírlapok stb. alapján rajzoltak képet, már amennyire egyáltalán foglalkoztak a korszakkal. A legmesszebbre e téren talán Horváth Mihály jutott, aki még a reformkor és a szabadságharc történetét is megírta, s ide számíthatjuk Kemény Zsigmondnak elsősorban Erdély 18–19. századi történetével foglalkozó tanulmányait is. Kemény azonban már meghalt, Horváth Mihály inkább csak magányos óriás a kiegészítés táján, semmint egy kutatói gárda vezére, amikor a kiegészítés megteremtette a *lehetőségét* annak, hogy a 18–19. század történetét is forrástanulmányok alapján térképezhessék fel a kutatók.

Az Akadémia e téren kezdeményezője volt az előrelépésnek. A Történettudományi Bizottság, mely sok tekintetben máig sem eléggé méltányolt úttörő szerepet játszott pályadíjai révén, megbízásaival az egész magyar történettudomány modern szervezetének kiépítésében és tematikájának formálásában, 1878 elején pályázatot hirdetett, illetve megbízást adott a 18. század magyarországi történetének megírására.¹² A megbízásokkal azt a célt szolgálta a bizottság, hogy viszonylag rövid idő alatt rendelkezésre álljon néhány monográfia, melyek segítségével tudományos módszerekkel készülne el a 18. század történetének feltárása. Így kapott megbízást Molnár Aladár a 18. századi közoktatás történetének, Ballagi Aladár pedig III. Károly kora (1711–1740) műveltségi viszonyainak feldolgozására, ill. megírására. Marczali Henrik – Pulszky Ferenc és mások biztatására – II. József és II. Lipót korának megírására vállalkozott.¹³

Ha az előbbieken vázoltuk a 18. század történetének feltáratlanságát, most nyomatékkal kell hangsúlyozni Marczali vállalkozásának bátorságát. Nemcsak, sőt nem

¹² Ld. erre: Akadémiai Értesítő, 1878. 41. 1. és Századok, 1878. 202.

¹³ Marczali javaslatát ld. MTA kéziratára. A Történeti Bizottság iratai 5/1878. Kelt 1878. jan. 28-án. Ballagi Aladár javaslata uo. 7/1878. Molnár Akadáré uo. 6/1878.

is elsősorban azért, mert gyakorlatilag töretlen úton kellett járnia. Egyéb természetű nehézségekre gondolunk. A 18. század utolsó harmadának eseményei politikai, de társadalmi szempontból is még annyira közel álltak az alig száz évvel későbbi utódokhoz, hogy az a feladat megoldását nem tette reményteljessé. Számunkra, a 20. század utolsó harmadában mindez szinte teljes egészében a múlt kódéba vész, s a mai nemzedék nagyon nehezen értheti meg, miben is álltak ezek a nehézségek. S ha csak azokra a változásokra gondolunk, amelyeket 1848–1849 jelentett a magyar történelemben s a magyar társadalomban, könnyen abba a tévhitbe eshetünk, hogy a szituáció ahhoz hasonló, ami 1945 után történt, amikor a gyors társadalmi változások következtében lehetővé vált a nagybirtokos arisztokrata családok, vagy az államosítások után a különféle nagyvállalatok levéltárainak tanulmányozása, sőt az 1945 előtti kormányzati iratok feltárása is. 1848/49, vagy 1867 után azonban ilyesmi nem történt. A társadalmi átalakulás nem volt ilyen radikális. A korabeli magyar arisztokrácia túlnyomó része a 17. század végén, meg a 18. században nyerte el társadalmi rangját, tett szert birtokaira, s mindezt gyakorlatilag átmentette 1848 utánra is. A Marczali korában élő előkelő köznemesi és arisztokrata politikus családok zöme szerepet játszott a magyar történelemben a 18. század második évtizedétől, s egyáltalában nem volt mindegy, milyen színben tünteti fel többé-kevésbé neves őseiket a történetíró.

Ez azonban csupán egyike azon problémáknak, amelyekbe a bármilyen felszínesen is vizsgáló tekintet ütközhet. Ha mélyebbre ásunk a problémákban, sokkal jelentősebb nehézségekkel találkozhatjuk szembe magunkat. Gondoljunk például a két vezető egyház, a katolikus és a református egyházak politikájára, azok ütközésére a 18. század folyamán, a kérdés összefonódására számos más politikai érdekellettel stb. Mindez magyarázza, miért állt olyan magányosan Horváth Mihály a maga „kortörténeti” munkásságával, s egyúttal ennek fényében értékelhetjük igazán Marczali *történetírói* bátorságát is, amit a munka vállalásával, de főleg annak elvégzésével tanúsított. Ha bátorságról beszélünk, feltételeznünk kell a leselkedő veszély ismeretét. Marczali vállalkozásával kapcsolatban kezdettől fogva bátorságról kell beszélni, noha ő maga kezdetben valószínűleg még nem volt teljesen tisztában a vállalkozás minden nehézségével és összes veszélyével. Az nyilvánvaló volt, hogy ha érdemi munkát akar végezni, óriási, még feltáratlan levéltári anyagon kell átrágnia magát. De nem az ilyesféle gondokra utalunk. Talán jól szemlélteti a nehézségeket, ha megemlítjük, hogy a „Magyarország története II. József korában” első kötetének megjelenése után, tehát már akkor, amikor a monográfia jellege és vonalvezetése is kitapintható volt, Trefort ajánló levele ellenére sem kapott engedélyt a bécsi kabinetirodától arra, hogy az államtanácsnak az udvari titkos levéltárban őrzött iratait tanulmányozhassa. A helyzet egészen reménytelennek látszott, míg végül az akkor már közös pénzügyminiszterré kinevezett Kállay Béni feleségének közbenjárására személyesen az uralkodó nem engedélyezte azt, hogy Marczali kutathasson a bécsi titkos levéltári anyagban.¹⁴

¹⁴ *Marczali*: Emlékeim. Nyugat, 1929. II. k. 299. Az engedélyért Marczali az év végén Pesten tartózkodó királynak személyesen mondott köszönetet.

Hasonló módon ugyancsak egy hajszálon függött a kutatási engedély nem egy magyar levéltár esetében is. Különösen az egyházi gyűjtemények és a családi levéltárak kutatását nehezítették előre nem látott, aktuális politikai és egyéb szempontok. Így pl. a munka második kötetének megjelenése után Fraknói jelezte Marczalinak, hogy Haynald kalocsai érsek, aki egyébként – mint korábban láttuk – Marczali egyik támogatója volt,¹⁵ rossznéven vette azt az álláspontot, amelyet a kötet az egyházi kérdések, különösen a tanulmányi alap problematikájának tárgyalásával képviselt. Haynald szerint – mint Fraknói nyilván némi túlzással mondotta – „Marczali az egyház legnagyobb ellensége” Magyarországon. Tekintettel arra, hogy az érsek döntött a levéltári kutatási engedély megadásáról vagy elutasításáról, ez az állásfoglalás korántsem volt érdektelen. Végül is elsimult az ügy, s Marczali engedélyt kapott a kutatásra,¹⁶ de ez s a hozzá hasonló esetek¹⁷ mutatták, hogy a 18. század magyarországi társadalmi és gazdasági problematikájának számos olyan összefüggése van a 19. század végének társadalmi életével, amelyek elkerülhetetlenül aktuális politikai kérdésekké válhatnak, s sokszor válnak is (pl. az egyházpolitikai reformok kérdése) a 19. század végének Magyarországn, s rendre veszélyeztethetik, olykor egyenesen veszélyeztetik is a kutatás lehetőségét.

A veszélyek szemléltetésére is találunk néhány példát. Amikor Marczali engedélyt kapott arra, hogy kutasson az államtanács irataiban, Arneth, az udvari levéltár igazgatója figyelmeztette arra, hogy a Burgban II. Józsefről nem szeretnek beszélni.¹⁸ Maga a kutatási lehetőség is óriási potenciális veszéllyel járt. Igen jellemző egy mozzanat, amelyet azért mutatunk be a maga teljességében, hogy megvilágítsuk a helyzetet. A bécsi titkos levéltár anyagának átnézése során valószínűleg Marczali kezébe is került, vagy Arneth, a levéltár igazgatója hívhatta fel a figyelmét arra a feljegyzésre, amelyet II. József még trónörökös korában készített, s melyet korunk szakirodalma „Reveries” (Álmodozások) néven ismer. Ebben a trónörökös összefoglalja nézeteit a birodalom helyzetéről, s benne Magyarország sajátos jogállásáról, s vázolja elképzeléseit arról, hogyan lehet a nemességet bevonni az adózásba. Arneth jól ismerte ezt a feljegyzést, le is másolta, de a szöveget sohasem tette közzé,¹⁹ csupán a kivonatát. Munkája során Marczali is használta vagy az eredeti feljegyzést, vagy Arneth másolatát, hiszen a monográfia első kötetében utal rá, s kivonatossan ismerteti is annak mondanivalóját.²⁰ 1881-ben azonban még azt írta róla, hogy Arneth, a bécsi levéltár igazgatója nem tartja azt közölhetőnek. A szakirodalom akkoriban ezt a feljegyzést csak Arneth Mária Teréziáról írt munkájából ismerte, ahol a kivonatot Arneth közölte.²¹ Marczali 1881 előtt talán nem is látta az eredetit, munkája első kötetében még

¹⁵ Ld. erre *Gunst*: i. m. Századok, 1987.

¹⁶ *Marczali*: Emlékeim. Nyugat, 1929. II. k. 301.

¹⁷ A második kötetben a tanulmányi alapról kifejtett felfogását kifogásolta Samassa József egri érsek is, s általában a katolikus egyház majd minden magasabb tisztségviselője.

¹⁸ *Marczali*: Emlékeim. Nyugat, 1929. II. 300.

¹⁹ Marczali utal arra, hogy Arneth szerint az irat nem közölhető. *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. I. k. Bp. 1881. 57., illetve, hogy „teljesen” nem adható közre (Uo. 392.)

²⁰ *Marczali H.*: Magyarország története... I. k. 392–393.

²¹ *A. Arneth*: Geschichte Maria Theresia's. Wien, 1876. VII. k. 65–68.

Arneht kivonatolásából ismertette,²² sőt, a második kötetben is Arneht alapján ismereti egy részét.²³ Néhány évvel később, az első kötet újabb kiadásában azonban – kisebb kihagyásokkal – közölhette a szöveget²⁴ – nyilvánvalóan megfelelő engedélyekkel. Hogyan kapott erre lehetőséget, arról nem ír, csupán arra utal, hogy közlése nem teljes. Mint írja, a közlés ugyan teljesen szöveghű, „csak egy pár szót hagytam el, hol nagyon is élesen mutatja körmét az oroszlan”.²⁵ A szövegközlés – ma már tudjuk – valójában teljesen mondható, s a kihagyott részek, amelyekre Marczali utalt, csupán néhány olyan kifejezést tartalmaztak, amelyek – talán úgy érezhették – még a 19. század 80-as éveiben is sérthették volna a magyar nemességet.²⁶ Lehetséges azonban az is, hogy Arneht kérte meg a jelzett szövegrészek kihagyására. Akármint is van, maga az eset bepillantást enged a korabeli viszonyokba, s jól érzékelteti azokat a körülményeket, amelyek között Marczali dolgozott.²⁷

S hasonlóak voltak a viszonyok minden téren. Jellemző az egész szituációra, hogy amikor Jókai, akinek igen tetszett Marczali monográfija, s több munkájában is felhasználta azt, saját kezdeményezésére közbenjárt Rudolf trónörökösnel, s megkérte, engedélyezze, hogy Marczali a munka harmadik kötetét a trónörökösnek ajánlhasssa, Rudolf azt kereken visszautasította, azzal a megokolással, hogy ha más munkáról lenne szó, örömmel engedélyezné az ajánlást, II. József és politikája azonban még akkoriban is ütközőpont volt a konzervatívok és a szabadelvűek, az osztrákok és a magyarok között, s ő, mint trónörökös, nem akart állást foglalni egy ilyen ügyben, még abban a formában sem, hogy engedélyezné az ajánlást.²⁸ Csak a helyzet érzékeltetése céljából említettük mindezt, azért, hogy megértsük: II. József és korának kérdései 1880–1890 táján Magyarországon még aktuális kicsengést kaptak.²⁹ S vegyük figyelembe azt is, sok minden múlt azon, hogyan oldotta meg a feladatát a történetíró, hiszen pl. az egyetemi tanári kinevezés – a kormány felterjesztése után – végső soron az uralkodó kezében volt. Marczali maga mondja el, hogy tekintettel zsidó vallására, a király csak akkor írta alá a kinevezési okmányt, amikor két osztrák törté-

²² Marczali H.: Magyarország története... I. k. 392–393.

²³ Marczali H.: Magyarország története... II. k. Bp. 1885. 2. „Az egész okirat még kiadatlan, nem is adható ki.”

²⁴ Marczali H.: Magyarország története... I. k. Második kiadás. Bp. 1885.

²⁵ Uo. IV.

²⁶ Kihagyta pl. a „d'abaisseret apourir les grands” kifejezést, vagy a „j'attaque” kifejezést. Ld. erre Derek Beales: Joseph II's „Reveries”. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchives, 1980. 142–162. A jelzett kihagyásokra a 147. s. kk. lapokon utal. – Beales javítja a szöveg Marczali-féle olvasatát az eredeti alapján, s megjegyzi, hogy ezeket a kisebb szövegeltéréseket vagy az okozhatta, hogy Marczali egy másik másolatot használt, esetleg azonban az is, hogy nem az eredetit, hanem Arneht másolatát használta, s abból kerültek át szövegébe az eltérések. Mi abból, hogy Marczali Arnehtnek mond köszönetet a közlés lehetőségéért, ez utóbbit tartjuk valószínűnek.

²⁷ Beales figyelmét arra, hogy a „Reveries”-t Marczali közölte, H. Balázs Éva hívta fel. Neki tartozom köszönettel én is azért, hogy Beales közlésével megismertetett.

²⁸ Marczali: Emlékeim. Nyugat, 1929. II. 301.

²⁹ Nem politikai, hanem gazdasági kérdések elemzése kapcsán Marczali maga is utal arra, hogy a száz évvel azelőtti körülmények még az ő korában is éreztetik hatásukat. Marczali Henrik: Magyarország története... I. k. 69.

netíró, Arneth és a *magyarul is jól tudó* Kronos szakvéleménye alapján a kabinetiroda is kénytelen volt elfogadni azt.³⁰ Pedig a király már 13 évvel korábban engedélyezte számára a kutatást az udvari titkos levéltárban, s – mint egy budapesti kihallgatás alkalmával Marczalinak mondta – maga is figyelemmel kísérte munkásságát, ha persze az ilyen kihallgatások alkalmával mondottakat nem is szabad teljes egészében szó szerint venni.

A „Magyarország története II. József korában” mintegy 10 éves kutatómunka eredményeképpen készült el. A gyorsabb megjelenést számos tényező akadályozta, így mindenekelőtt az, hogy a korszak levéltári anyaga teljesen feltáratlan volt, az államtanács, a kancellária, a helytartótanács, a kamara, a megyék és városok, az egyházi és családi levéltárak kincsei még gyakorlatilag érintetlenek voltak. Marczali maga azt írta az első kötet befejezésekor, hogy addig mintegy 70 ezer aktát nézett át csupán az Országos Levéltárban,³¹ majd az egész munka lezárultakor mintegy 120 ezerre tette az átnézett akták számát a különféle levéltárakban. Több kortársa ezt kérdésnek vette. Persze igaz az, hogy Marczali büszke volt teljesítményére, s ennek a büszkeségnek általában, s más esetekben, talán a szokásosnál is nyomatékosabban adott hangot, a kéziratárakban megbúvó anyaggyűjtésének ismeretében mégis úgy véljük, hogy semmiképpen sem túlzott.

Ennek az óriási levéltári anyagnak a rendszeres átnézése könnyen felemészthetne volna a kutató teljes energiáját. A teljesítmény mérlegelésekor vegyük számításba azt is, hogy Marczali (olykor heti 25 órában) tanított a gyakorlóiskolában, órái voltak az egyetemen, kezdetben heti 2 óra, de később egyetemes történelemből és magyar történelemből is, s közben a tanárképzőben szemináriumot is vezetett. Később helyettesítette Salamon Ferencet, bár ez inkább csak a 80-as évek második felében fordult elő. Így csupán a délutánjait, valamint az iskolai szünetek alatti teljes szabad idejét szentelhette a kutatómunkának. S voltak természetesen a tanításon túlmenő pedagógiai feladatai is. Kármán Mór inspirációjára³² részt vett az új gimnáziumi tanterv kidolgozásában, az új földrajzi, de különösen az új történelmi tanterv megalkotása lényegében az ő munkája volt.³³ Egész akkori tevékenységét fémjelzi, hogy a magyar Történelmi Társulat 1885. évi kongresszusán ő terjesztette elő a felsőoktatásról szóló referátumot,³⁴ ami komoly megtiszteltetésnek számított egy, abban az évben még mindig csupán 29 éves fiatalember számára, aki egyébként mindössze egyetemi segédtanári címmel rendelkezett. Salamon mellett azonban akkor már Marczali volt a tanszék motorja. Mindezeket a körülményeket figyelembevéve hatalmas munkateljesítmény rejlik a háromkötetes mű lapjai mögött, amit csak az tud igazán értékelni, aki már maga is kutatott a központi hivatalok 18. századi iratanyagában.

³⁰ *Marczali*: Emlékeim. Nyugat, 1929. II. 368.

³¹ *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. Első kötet. Bp. 1881. Előszó. III–IV.

³² Kármán Mór szerepére Marczali pályájának alakulásában: *Gunst*: i. m. Századok, 1987.

³³ Ezt a tevékenységét tükrözik a Magyar Tanügyben az új földrajzi tantervről (1875. 245–249. és 373–377.) és az új történelmi tantervről (1876. 345–349. és 1877. 20–25.) közölt cikkei.

³⁴ Ld. Századok, 1885. évi VIII. füzet (A Magyar Történelmi Társulat 1885. júl. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai.), 154–180. Marczali válasza a vitára: Uo. 198–199. – Megjegyzendő, hogy az új szemináriumi rendszer kidolgozásában is részt vett. Magyar Tanügy, 1877. 255–260.

Ha kezdetben Marczali talán nem is látta, de viszonylag hamar tisztába jött a feladat nehézségeivel,³⁵ s kitűnő érzékkel olyan kutatói és anyaggyűjtői módszereket választott, amelyek jelentősen megkönnyítették vállalkozásának sikerét. Igaz ugyan, hogy ezzel kapcsolatos döntései más tekintetben olykor hátrányokkal is jártak, s ennek következményei helyenként érződnek is munkáján, de mégis ezeknek a módszereknek köszönheti, hogy egyáltalában létrejöhett ez a monográfia. Különösen akkor figyelünk fel a kutatási módszer jelentőségére, ha tekintetbe vesszük, hogy abban az időben az Akadémia Történeti Bizottsága sok tervet fogadott el, számos megbízást adott olyan témák feldolgozására, amelyek máig is hiányoznak a magyar történetírás teljesítményéből.³⁶ Annak, hogy az így tervezett kötetek jó része nem készült el, alapvetően az a hatalmas forrásanyag az oka, amelyet a szerzőknek fel kellett (vagy fel kellett volna) dolgozniuk, de amiről több-kevesebb nekibuzdulás után valami okból lemondtak. Marczali nyilván mindent mérlegelve, racionálisan döntött úgy, hogy II. József korát három kötetbe csoportosítja, s a köteteket nem egyszerre, hanem egymás után jelenteti meg. Ez abban az időben nem volt olyan elképzelhetetlen, mint amilyen adott esetben sajnos ma lenne, sőt igen gyakori megoldás volt, éppen a forrásanyag nyújtotta munkanehezőségeket figyelembe véve. S ez a megoldás biztosította Marczali számára a siker érzését, amire mindenkinek feltétlenül szüksége vagy egy ilyen horderejű, sok éven át tartó vállalkozás megvalósításához.

A másik alapvetően helyes módszertani döntés az volt, hogy Marczali ennél a munkánál – felmérve a forrásanyag óriási mennyiségét – szakított a történeti munkák előkészítésénél, az anyaggyűjtésnél szokásos cédulázással. A cédulázás, amely egyébként általában ideális módszernek tekinthető, s a történettudományi kutatásokban máig nélkülözhetetlen, az adott esetben olyan óriási mennyiségű adatlapot, cédulát eredményezett volna, amelynek áttekintése csak rendkívüli nehézségek árán lett volna biztosítható, ha ugyan egyáltalában megoldható lett volna. Igaz persze, hogy a cédula, amely egyszerre több témánál is használható, azaz ugyanannak az adatnak többoldalú felhasználását biztosítja, nyilván itt is szélesebb és helyenként talán mélyebb feldolgozást tett volna lehetővé, de ezzel a módszerrel aligha lehetett volna viszonylag rövid idő alatt jelentős eredményt elérni. Marczali helyesen ismerte fel ezt a körülményt, s ezért más módszert választott: az anyag tárgykörök szerinti csoportosítását.

Hagyatékában anyaggyűjtésének egy jelentős része megmaradt, így ennek segítségével bepillanthatunk munkamódszerébe.³⁷ Nem cédulákkal dolgozott, hanem pa-

³⁵ Javaslatában, melynek alapján megbízatást kapott a munkára, még 1880 közepére vállalta a kézirat elkészítését. Ld. MTA Kézirattár. A Történeti Bizottság iratai. 5/1878. 1879 novemberében már jelezte, hogy nem tudja a munkát a vállalt határidőre elkészíteni, s 1881 elejére ígérte a kéziratot. Uo. 7/1879. 1880 decemberében azt közli, hogy a munkát két kötetre tervezi, s az első kötet kéziratát 1881-re ígérte. Uo. 8/1880. Végül 1881 nyarán már három kötetről beszél. Uo. 1/1881.

³⁶ Ballagi Aladár pl. sohasem készítette el azt a munkát, amellyel Marczalival egyidőben bízták meg, s Thallóczy és társai sem készítették el a 16–17. századi gazdaságtörténet szempontjából alapvető javaslatukat. (Ez utóbbira ld. *Gunst*: Acsády Ignác történetírása. Bp. 1962. 90–91.)

³⁷ A II. József-kori kutatás kéziratosa anyagát ld. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK) Kézirattára. Fol. Hung. 1894.

pírfvekre jegyezte fel az egyes akták tartalmát s az egyes ügyekre vonatkozó aktákat, illetve azok fontosnak tartott adatait a levéltári jelzetek gondos rögzítésével vezette rá az ívekre. Egy-egy ügyről így végül is összefüggő feljegyzéstömböket nyert, melyek olykor – az esetek nagyobbik részében – több ívet is tartalmaztak (ezeket borítóval vagy gemkapoccsal fogta össze). Ez a módszer segítette hozzá ahhoz, hogy a levéltári anyag feldolgozása terén viszonylag gyorsan haladhasson. Hiszen így lényegében sorrendben haladva nézhette át az egyes aktákat, s dönthette el, hogy mit hová jegyezzen fel. Segítségére volt ebben természetesen az is, hogy a különféle ügyekről utóbb keletkezett iratok rendszerint tartalmazzák a korábbi akták számait is, ami megkönnyítette számára azt, hogy néha évekkal az első akták adatainak kijegyzése után megtalálja, hová, milyen ügyre is vonatkozik az újabban előbukkant érdekes adat. Ha más módszert használna, akkor sem tehetett volna mást, mint hogy előzetes terv alapján a mutatókönyvekből keresi ki a vonatkozó aktákat, ami rendkívül fárasztó, időrabló módszer lett volna, s nem tette volna lehetővé számára a megfelelő és szükséges tájékozódást a teljes anyagban, azaz a levéltári anyag egészének kielégítő ismeretét. Így viszont egyszerre ismerte meg a teljes levéltári anyagot, és azonnal amolyan fél-feldolgozást is végzett. Ez a módszer magyarázza, hogy rövid idő alatt képes volt ilyen óriási anyagot feldolgozni. Kortársai számára, különösen azok körében, akik közletről nem ismerték, szinte hihetetlennek tűnt az előszóban büszkén jelzett munkateljesítmény, míg viszont Pauler Gyula azon a nézeten volt, hogy 70 ezer akta nem is olyan sok, ha még legalább ugyanannyi van hátra az anyag teljes feldolgozásához.³⁸

Mindenesetre ez a módszer hátrányaival egyetemben is (egyebek között ennek számlájára írható egyes ügyek okmánykivonatnak tűnő bemutatása) aránylag gyors sikert biztosított. A viszonylagos gyorsasághoz hozzájárult azonban a munka tervezett felépítése is, hiszen az első kötet jelentős része az 1780 előtti korszakot, valamint II. József trónörökösi tevékenységét tárgyalja. Ezzel a megoldással Marczali biztosította, hogy már az 1785-ig terjedő iratanyag átnézése után publikálhassa az első kötetet. Ehhez a kötethez elégségesnek bizonyult a Nemzeti Múzeum, az Akadémia és az Egyetemi Könyvtár kéziratárának átböngészése, s az Országos Levéltárban az országos hatóságok 1785-ig terjedő iratanyagának feldolgozása. Az említett gyűjtemények forrásanyagainak feldolgozása így is óriási feladat volt. Marczali ezen kívül a berlini levéltárban és a bécsi állam levéltárban is dolgozott. Ugyancsak használta a Pest megyei levéltárat, s a Pozsony megyei levéltárat, és Pozsonyban a Pálffy-család levéltárát. Elsősorban a Nemzeti Múzeum kéziratosa teljesebbnek tűnő feltárása és az Országos Levéltárban fellelhető anyag feldolgozása volt komoly erőfeszítést igénylő munka. Az első kötet 1881-ben jelent meg, a kézirat 1881 közepére készült el.³⁹ Így tehát mintegy három évi megfeszített munka eredménye volt ez a kötet. 1785 utáni levéltári jelzetet az első kötetben csupán néhány ízben találtunk (egy esetben 1786.

³⁸ Pauler Gyula ismertetése: Budapesti Szemle, 1882. 30. k. 150–160.

³⁹ A mintát a kéziratból (mintegy az első kötet felét) 1881. ápr. 23-án nyújtotta be a Történelmi Bizottsághoz. Ld. MTA Kézirattár. A Történelmi Bizottság iratai, 1/1881.

évi, több esetben 1787. évi jelzetről van szó),⁴⁰ s a levéltári anyag feldolgozása 1785-ig tulajdonképpen a második kötet összeállítását is lehetővé tette, de a magyar és az erdélyi kancellária, helyenként a helytartótanács, a kamara levéltári anyagának időben korlátozott feldolgozása is hatalmas teljesítmény. S emellett Marczali a korszakból származó nyomtatott anyagot, valamint természetesen a vizsgált évtizedre vonatkozó történeti irodalmat is feldolgozta munkájához. Így tehát óriási szorgalom és akarat megnyilvánulásáról is beszélhetünk a munka értékelésekor.

A második kötetben tárgyalt témákhoz nem kellett még további levéltári anyagot is feldolgozni. A kötetben a levéltári jelzetek túlnyomó része 1783-ig megy, csak a jelzetek egy töredéke tartalmaz 1784–85-ös aktákra való hivatkozást, mégis jelentősen kiterjedt a feldolgozott levéltári anyag. Mindenekelőtt a bécsi titkos levéltárból az államtanács anyagával,⁴¹ de különösen két nagy egyházi gyűjtemény, az esztergomi és az egri érseki levéltárak és könyvtárak forrásaival. Marczali az egyházi viszonyok ábrázolásához használta fel ezeket a gyűjteményeket, s e téren nem egy esetben olyan adatokat is közöl, amelyek II. József korának egyházi tisztségviselőit egyáltalában nem tüntették fel kedvező színben (az egyházi vezetők korábban említett nehezteléseit alighanem ezek is kiváltották, nem csupán a tanulmányi alappal kapcsolatos kérdések taglalása). Látogatását Egerben arra is felhasználta, hogy a Heves megyei levéltárban kutasson. Számos értékes adatot közölt azután Pálffy herceg malackai levéltárból, s alkalmanként más kisebb gyűjteményekből is. Már az első kötet megismertette őt az Apponyi-családdal, gróf Apponyi Sándor levéllel kereste meg, s felajánlotta az Apponyi-levéltár feldolgozását, amivel Marczali megfelelően élt is (főleg a harmadik kötetben). Gróf Andrássy Gyuláné és gróf Szécsen Antal is levéllel fordult hozzá s személyes megismerkedésük során ugyancsak lehetővé tették számára családi levéltáraik iratainak feldolgozását.

Az anyaggyűjtés igazán teljes körűvé a harmadik kötet összeállítása során vált. Marczali ehhez a már említett levéltárakon kívül felhasználhatta a kalocsai érseki levéltár, az erdélyi kancellária, az Apponyi-család levéltára, a fővárosi levéltár, és néhány megyei levéltár (Vas megye) és helyi gyűjtemény (pl. a Szepes megyei múzeum) anyagát. S ehhez a kötethez már természetesen be kellett fejeznie a magyar és az erdélyi kancellária, általában az Országos Levéltár gyűjteményeinek feldolgozását egészen 1790-ig. Valóban csak ebben a kötetben találkozunk – a már említett elszórt adatokon kívül – hivatkozást 1785 után kelt aktákra. Tulajdonképpen a levéltári források ilyen szakaszos feldolgozásának, azaz annak a következménye, hogy az első két kötet megírásakor nyilvánvalóan még csak 1785-ig dolgozta fel a teljes anyagot az Országos Levéltárban – ennek a következménye, hogy a harmadik kötetben alkalman-

⁴⁰ Az első kötetben közvetett módon Marczali is utal arra, hogy csak 1785-ig nézte át a levéltári forrásokat. *Marczali: Magyarország története... I. k. 119.* A szöveg összefüggéseiből kivehetően az 1785 utáni jelzetekre utalások valószínűleg korrektúrában történt utólagos betoldások révén keletkeztek; időközben ugyanis Marczali kutatásai időben is előbbre haladtak a forrásanyagban.

⁴¹ Marczali 1883. máj. 31-én jelzi a Történeti Bizottságnak, hogy az uralkodó engedélyezte számára a titkos levéltár használatát, ezért a második kötet kéziratának benyújtása némi halasztást fog szenvedni. MTA Kézirattár. A Történeti Bizottság iratai, 22/1883.

ként vissza kellett térnie már korábban tárgyalt kérdésekre, hogy azokat az új adatok fényében esetleg másképpen mutassa be, mint korábban tette. Helyenként ugyan a második kötetben is kitért az első kötetben már tárgyalt kérdésekre, ilyen esetekben ritkán fordultak elő, s inkább csak kiegészítéseket tartalmaztak. Az 1888-ban megjelent harmadik kötetnél ennél jóval többről van szó. A visszatérések a korábbi témákra rendszeresebben fordulnak elő, s funkciójuk is jelentősebb lett az egész munka felépítésében.

Ennek azon kívül, hogy az Országos Levéltár kutatott gyűjteményeinek teljes, 1790-ig terjedő anyagát csak ezekben az években dolgozta fel, más oka is volt. Marczali anyaggyűjtési és feldolgozási módszeréről már szoltunk. Az anyaggyűjtésnek általa választott tematikus módszere számos, említett előnye mellett egy lényeges hátránnyal járt: csak vertikális áttekintést tett lehetővé, horizontálist azonban nem. Vagyis: lehetővé tette ugyan egy-egy ügy alakulásának teljes ismeretét 1780–1790 között, de nem biztosította az ügyek egymásra gyakorolt hatásának nyomonkövetését, azaz a szintetikus áttekintést egy-egy kisebb periódusban. Marczali ezt a nehézséget úgy akarta áthidalni, hogy egy-egy, több szempontból is fontos kérdés levéltári anyagának feldolgozásához az aktagyűjteményre átutaló jelzéseket tett. Mégsem sikerült teljesen megvalósítania elképzeléseit. S érdekes, hogy az anyaggyűjtésnek ez a hibája, a horizontális áttekintés alkalmankénti hiánya nem az első kötetnél jelentkezett, amelyik pedig elsősorban ilyen horizontális áttekintésekkel dolgozik, hanem a harmadik kötetnél. Ennek oka az, hogy az első kötetben az 1711 utáni időszak áttekintését nem elsősorban levéltári anyagokra építve oldotta meg, s a vonatkozó kéziratfári és irodalmi anyag felett a kézirat elkészítésekor már teljesen rendelkezett. A harmadik kötet kéziratának megírása során jelentkezett elsősorban az anyaggyűjtés és a feldolgozás, megírás módszere közötti ellentmondás: azt a feladatot, amelyet Marczali maga elé tűzött, az általa választott anyaggyűjtési módszerrel nem, vagy csak az eredeti szerkezet némi fellazítása, megtörése árán lehetett megvalósítani. Marczali javára írandó, hogy az igényesebb s ennek megfelelően nehezebb megoldást választotta; vagyis inkább megtörte a munka szerkezetét, mintsem hogy megrekedjen az alacsonyabb szinten, adott esetben egyes kérdéseknek lényegében regesztagyűjtemény-szerű tárgyalásánál. Ez sikerült is neki, ha a szöveg itt-ott sokszor nem is tűnik többnek a források egyszerű kivonatolásánál.

A történetíró feladatáról vallott nézetei már kialakultak, s ebből következő módszereit is éretten tudta alkalmazni, amikor nekilátott a II. József-kori Magyarország viszonyainak bemutatásához. Munkájára rányomta bélyegét Macaulay módszere, s ez a továbbiakban egész későbbi történetírói tevékenységének is az alapja lett. Macaulay-ról, történetírói munkásságáról ebben az összefüggésben elsősorban két dolgot kell elmondani.⁴² Az első, hogy nem portréi, esszéi hatottak Marczalira, hanem az 1849–1861 között napvilágot látott „Anglia történelme II. Jakab trónralépte óta” c. hatalmas munkája. Marczali ezt a művet minden valószínűség szerint még angolul olvasta, a magyar kiadás részben akkor látott napvilágot, amikor ő éppen kétéves kül-

⁴² Tevékenységére ld.: *Gunst*: Acsády Ignác történetírása. 65. és kk.

földi tanulmányútján tartózkodott. A munka hatása monográfiájára mindenképpen letagadhatatlan. Rányomta bélyegét nem csupán a „Magyarország története II. József korában” felépítésére, a vizsgálat, az elemzés szempontjaira, hanem a szerző történet szemléletére és politikai nézeteire is. Marczali valószínűleg még az anyaggyűjtés során is szem előtt tartotta Macaulay módszerét, noha a 18. század magyar történeti forrásai között sok minden nem állt rendelkezésére, amit Macaulay felhasználhatott Anglia viszonyainak bemutatásakor. A 18. századi Magyarország rajzában (s ez szinte az egész első kötet) azonban letagadhatatlanul jelen van Macaulay történetíró módszere. Elég, ha összevetjük Macaulay munkájának harmadik fejezetét („Anglia 1685-ben”) Marczali munkája első kötetének „Magyarország 1780-ban” c. fejezetével, annak felépítésével.

A másik, amit említeni érdemes az, hogy még Macaulay Anglia történetéből is elsősorban azok a részek ragadták meg Marczali fantáziáját, amelyek nem a politikai eseményeket írják le, hanem a korabeli társadalmat, Anglia mindennapi életét. Itt is elsősorban Macaulay könyvének már említett harmadik fejezetére célzunk (Anglia 1685-ben), bár e tekintetben a munka egésze is hatással lehetett rá. Taine szerepét kevésbé nyomatékosan hangsúlyozzuk, noha az ő hatása is felfedezhető a munkán. Marczali Taine-t személyesen is ismerte, rendszeresen olvasta munkáit, azok azonban nem voltak rá olyan elemi erejű hatással, mint Macaulay-é.⁴³ E téren igen jellemzőnek tekinthetjük, hogy Rankeről tartott akadémiai emlékbeszédében az érett Ranke történetírói gyakorlatával, melyet minden vonzalom és helyenkénti hatás ellenére sem érzett a magáénak, nem Taine-t, hanem kizárólagosan Macaulay munkásságát állítja szembe, mint ideális történetírói gyakorlatot.⁴⁴ Holott az idősebb generáció tagjai Macaulay-t a múlt század 70–80-as éveiben még inkább mint a történeti esszé, elsősorban az életrajz mesterét ismerték Magyarországon is. Az 1850-es években születetteket azonban, vagy azokat, akik a 80-as években ismerkedtek meg Európa nagy történetíróival, Macaulay tevékenységéből már inkább a korfestés, a gazdasági-társadalmi viszonyok, a mindennapi élet ábrázolása ragadta meg. Itt említhetjük meg, hogy viszont Buckle szinte semmiféle formában sem érintette meg Marczalit, holott a logika törvényei szerint hatnia kellett volna rá, hiszen doktori disszertációjánál, melyben a földrajzi viszonyok Magyarország történetére gyakorolt hatását elemzi,⁴⁵ aligha kerülhet-e el Buckle-t. Ezen a munkáján mégsem hagyott érdemleges nyomot, s későbbi írásai közül is inkább csak az elméleti művekben rögzíthetjük Buckle nézeteinek egyik vagy másik elemét. S utalnunk kell természetesen Armeth hatására, elsősorban a birodalom egészét érintő politikai kérdések tárgyalása terén.

Meglepő viszont a fiatal történetíró (Marczali 1881-ben, az első kötet megjelenésekor 25 éves volt) viszonylagos érettsége, önálló döntése az anyaggyűjtés módszerét illetően, de még inkább az az önállóság, amellyel a 18. századi Magyarország

⁴³ Taine történetírói főműve, „A jelenkori Franciaország eredete” első két kötete már 1875-ben megjelent. Aki egy pillantást vet rá, azonnal látja, hogy Marczali munkája mennyire más alapokon nyugszik.

⁴⁴ *Marczali Henrik*: Ranke Leopold. Budapesti Szemle, 1896. 85. k. 44–68.

⁴⁵ *Morgenstern Henrik*: A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére. Földrajzi Közlemények, 1874. 319–367.

viszonyait ábrázolja. Marczali a 18. század II. Józsefet megelőző időszakát is elsősorban a korabeli források alapján mutatja be, s rajza e téren is számos tekintetben úttörő. A mából visszatekintve könnyen azt mondhatjuk, hogy nem volt nehéz a 18. századról újat nyújtani, hiszen a forrásanyag feltáratlan volt, a korabeli történetírás nem tudott sokat mondani a század körülményeiről. A forrásanyag pusztá kivonatolása, mintegy regesztaszerű közlése is elegendő lehetett volna a sikerhez, hiszen a korszakot forrászerűen szinte nem is ismerték. Így tett a legtöbb történetíró ezekben az évtizedekben, sokan a 18. század történetével kapcsolatos új eredményeket a források egyszerű közlésének formájában tették elérhetővé a nyilvánosság számára. Annál inkább figyelemre méltó, hogy Marczali képes volt az önállóságra, az önálló vonalvezetésre, és egyéni nézeteinek magas szintű kifejtésére. Már az első kötet mutatja a szerző oroszlánkörmeit. Igaz ugyan, hogy sok tekintetben, elsősorban a feudális uralkodó osztály, a nemesség, az arisztokrácia és a főpapság értékelésében még a hagyományos úton jár, mikor hangsúlyozza azok szerepét a magyar nemzet „fenntartásában”, de korántsem ezek a vonások jellemzik a kötetet. Sokkal inkább azok az új szempontok, amelyeket az egész 18. századi magyar történet értékeléséhez nyújt. Marczali alapjában módosította a 18. század egész megítélését a magyar történetírásban, már a munka első kötetével is. Addig történetíróink, különösen a protestánsok, de mindenki, aki a nemzeti függetlenség kérdéseit szem előtt tartva közelítette meg az ország történelmét, kivétel nélkül a hanyatlás korszakaként fogták fel a 18. századot. Marczali monográfiája korszakos jelentőségű abból a szempontból, hogy szakított az egyoldalúsággal és kimutatta: az ország népesedési viszonyait, egész gazdaságát tekintve a 18. század lényegében az erőgyűjtés, a gyarapodás, másszóval a felemelkedés, a gyors fejlődés időszaka volt. Ő volt az első történetíróink közül, aki részletesen bemutatta pl. azt az óriási átalakulást, ami a népességben a 18. század folyamán végbement, s külön is kiemelendő: az első volt, aki rámutatott a telepítések korszakos jelentőségére. Nyomatékosan hangsúlyozta mind a betelepítések (elsősorban a németek betelepítésének) nagy jelentőségét, de felfigyelt rá, és lényegében a valóságnak megfelelően mutatta be az országon belül lezajlott áttelepülési folyamatot is. Az a kép, amelyet a gazdasági életről, az adórendszeréről, a vámokról, a mezőgazdaság és az ipar helyzetéről és fejlődéséről rajzolt, a részletek terén kimutatható minden természetes hiányossága ellenére is máig alapvető. De ugyanezt mondhatjuk Marczali társadalomábrázolásáról is. Számos jellemző apró adat segítségével, élénk ecsetvonásokkal mutatta be a 18. század nemesi társadalmát, parasztságának helyzetét, a városokat és a polgárságot, az udvar, az arisztokrácia és a főpapság viszonyait, az egyházak helyzetét és politikáját. Egyszóval: az első rendszeres áttekintést nyújtotta az egész 18. század magyar történetéről. Új megközelítésben tárgyalta az udvar és a rendek viszonyát, a császári ház magyarországi politikáját is. Az abszolutizmus és a rendiség, az udvar és a rendek között az adózás kérdésében jelentkezett ellentétek megfogalmazása is újszerűen hatott a korszak magyarországi történetírásában.

A korabeli magyar történetírók körében szokatlanul erőteljesen hangsúlyozza Marczali a gazdasági élet jelentőségét. Fiatalsága és annak ellenére, hogy a gazdasági életben nem tehetett szert komolyabb jártasságra, meglepően jó érzékkel emeli ki a lényegét a rendelkezésére álló adatok tengeréből. Így pl. jellegzetes e téren, amint

kimutatja az Alföld súlyának, jelentőségének megnövekedését a 18. században (egy adalék a hatásokhoz: Macaulay hasonlóképpen mutatja ki Anglia egyes területei gazdasági jelentőségének átformálódását),⁴⁶ s azt, hogy míg a 18. század előtt a hegyvidéken, a Kárpátok előhegyein és halmain találjuk a gazdasági élet súlypontját, a 18. századra ez áttolódik az ország középső, alföldi területeire. Ugyanezt a jelenséget, a török hódoltság alatti részeknek a felszabadító háborúk utáni gyors gazdasági fejlődését állapította meg az ipar és a városfejlődés terén is. De ennél is lényegesebb, hogy már ebben a munkában, annak első kötetében is megfigyelhető, Marczali komolyan gondolja a nemzeti sajátosságok, mint ő mondja, a nemzeti „tulajdonságok” tudományos vizsgálatát. S a tudományos elemzés fényében bizony hamar kiderül, hogy sok minden, ami korábban a magyar nemzeti jelleg alkotórészének tűnt, nem az, hanem egyetemes jelenség. Nagyon jó példa erre az adóeltagadás, az adóhátralék, amely azonos gazdasági színvonalon azonos módon jelentkezik különböző országokban, s még sok minden más is. A nemzeti sajátosságok e vizsgálatával függ össze, hogy Marczali a munka első kötetében is több helyen végez nemzetközi összehasonlítást egy-egy jelenség értékelésénél, s mindig törekszik arra, hogy a korabeli magyarországi viszonyokat, egy-egy jelenséget, adatot elhelyezzen az európai fejlődés táblóján. Ez a törekvése később tovább erősödött, s Marczali egyike lett a legtöbb s a legszínvonalasabb analógiákkal dolgozó magyar történészeknek.

Éppen a nemzeti fejlődés jelenségeinek az általánossal való egybevetéséből következik a munkának az a másik sajátossága, amely ugyancsak megalapozta a következő korszakok történetírásának fejlődését: az ország elmaradott gazdasági viszonyait, elsősorban a polgárság hiányát Marczali az osztrák udvar vámpolitikája következményének tulajdonítja. Ez már az első kötetben is megfigyelhető, ennél azonban jóval erőteljesebben jelentkezik a harmadik kötetben. Ennek a nézetnek vannak ugyan előzményei a magyar történetírásban, szélesebb forrásbázisra helyezve azonban, első ízben Marczalinál jelentkezik. Bármilyen furcsa is az első pillanatra, de mégis úgy véljük, hogy Marczali munkája a továbbiakban a magyar történetírás két fő ágának is a közös forrásává vált: Szekfű koncepciója a 18. századi magyar fejlődésről éppen úgy belőle eredeztethető,⁴⁷ mint az a másik irányzat, amelyik szerint Magyarország a 18. században Ausztria gyarmata volt. (Marczali magát a „gyarmat” kifejezést is sűrűn használta ebben az összefüggésben!)⁴⁸ Olyan erőteljes szavakkal, amelyekkel Marczali II. József gazdaságpolitikáját ebből a szempontból bírálja, sok esetben jelezve, hogy az amerikai angol gyarmatok gazdasági fejlődését jobban elősegítette az angol politika, mint Magyarországot II. József, csak kevesen használták a magyar történetírásban, kortársai közül pedig *senki sem*.⁴⁹ E két nézet nála még nem ütközött össze, s nem jelentett antagonisztikus ellentétet, s a magyar történetírásban is csak jóval később került *ellentmondásba* egymással. Marczalinál békésen megfér egymással

⁴⁶ *Thomas Babington Macaulay: Anglia története II. Jakab trónralépésétől.* I. k. Bp. 1875.

⁴⁷ Erre utal *Lederer Emma: Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban.* Századok, 1962. 451–452.

⁴⁸ *Marczali Henrik: Magyarország története...* I. k. 107–114., 141–143.

⁴⁹ Uo. I. k. 107–114., 124–125., 141–143. stb.

ez a két álláspont, aminek magyarázatát abban látjuk, hogy megítélésünk szerint – elentétben a historiográfiai közfelfogással – a kiegyezés elfogadása és igenlése a történetírók kezét nem kötötte meg *visszamenőlegesen*, a magyar történelem korábbi szakaszait illetően. A furcsa csak az, hogy az első világháború utáni évtizedekben, majd azt követően, milyen végérvényesen kiesett a magyar történettudomány tudatából Marczali ilyen kettős állásfoglalása, ami részben magyarázza azt a sokban téves, egyoldalú képet, amit az utóbbi évtizedekben Marczali tevékenységéről a magyar történettudomány története kialakított.⁵⁰

Nem vitás, a korszak eme *kettős* értékelésében szerepet játszott az a körülmény, hogy a munka elkészítésének kerekén tíz esztendeje alatt Marczali nézetei sokban módosultak. Amikor az Akadémiától megkapta a megbízást, Marczali csupán 22 esztendő volt, a harmadik kötet megjelenésekor 32 éves. A „Magyarország története II. József korában” tehát éppen azokban az években keletkezett, amikor az ember általában is a legfogékonyabb a külső hatásokra. Marczali esetében pedig feltétlenül szerepet kapott mindebben az a körülmény is, hogy ifjúkorának, érlelődésének vitathatatlanul túlzó társadalmi optimizmusát ezekre az évekre már a realitások figyelembevétele, józan mérlegelése váltotta fel. A korabeli magyarországi viszonyokat a gimnáziumi tanuló, az egyetemi hallgató aligha ismerhette meg a maguk teljes valóságában,⁵¹ a kétéves külföldi tanulmányút pedig részben el is szakította tőle. 1877-től azonban lassanként túlsúlyba kerültek azok a nézetei, amelyek már a korabeli viszonyok reális felméréséből következtek. Marczali elfogadta a kiegyezést abban a formában, amint az 1867-ben megkötött. Ugyanakkor úgy vélte, hogy Magyarország belső viszonyainak, elsősorban gazdasági életének terén ezzel nem lezárult, hanem éppen ellenkezőleg, megkezdődött valami új: a polgárság szerepének növekedése, általában az ország gazdasági-társadalmi életének gyorsabb átalakulása, a lehetőség ahhoz, hogy Magyarország Ausztriával szembeni elmaradásából ledolgozhasson valamit.⁵² Mindegy, mennyire volt ez illúzió, akár kettős értelemben is, az 1870–80-as évek gyors gazdasági fejlődése általánosságban igazolni látszott ezt a nézetet. A gazdasági viszonyok és a magyar társadalom reális képének jobb megismerése pedig nyomot hagyott Marczali történetírói tevékenységében is. Igaz ugyan, hogy a gazdasági élet jelentőségét már az első kötetben is felismerte és nyomatékosan hangsúlyozta,⁵³ összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőséget tulajdonít azonban neki a harmadik kötetben.⁵⁴ Igaz az is, hogy már az első kötetben is számos bíráló megjegyzéssel illeti a 18. század magyarországi nemességét.⁵⁵ Kétségtelen azonban, hogy ezen a téren is lényeges változások történtek Marczali felfogásában, történet szemléletében 1888-ig.

⁵⁰ Ld. Lederer: i. m. 451–452. és 457. Lederer csupán ismétli a magyar történettudomány 1945 után általában egyoldalú beállítását.

⁵¹ Jellemző, amit önéletrésében említ, pl. a kiegyezés megkötésének hatásáról a pápai református kollégiumban: *Marczali: Emlékeim*. Nyugat, 1929. I. k. 720.

⁵² Nézeteit e tekintetben tükrözi önéletrésze. *Marczali: Emlékeim*. Nyugat, 1929. II. k. 362–363.

⁵³ *Marczali Henrik: Magyarország története...* I. k. 69. s. kk.

⁵⁴ Ld. különösen a harmadik kötet megfelelő fejezetét. Uo. III. k. 215–223., 228–244., 245–293.

⁵⁵ Uo. I. k. 28. s. kk.

A harmadik kötetben már eltűnt a nemesség részben még idealizált ábrázolása, mely a magyar nemzet fenntartójának, megmentőjének szerepében tüntette fel az első kötetben, s felváltja azt egy reálisabb szemlélet. Marczali itt fejti ki igazán azt, amit a korszak alapvető ellentétének tekint: az abszolutizmus és a rendi kiváltságokkal élő nemesség közötti alapvető ellentmondást egyfelől, másrészt pedig azt, hogy maga az abszolutizmus viszont nem kívánt tőle független szabad parasztságot, s különösen nem önálló polgárságot, hanem éppen ellenkezőleg, ezeket a társadalmi osztályokat is igyekezett maga alá gyűrni.⁵⁶ A változások lényegét abban lehet összefoglalni, hogy míg az első kötetben Marczali a nemességet még mint a nemzet fenntartóját mutatja be,⁵⁷ a harmadik kötetben már kifejti, hogy a nemesség nem a nemzet, hanem saját *rendi* érdekei fennmaradásának érdekében szállt szembe az udvarral,⁵⁸ s elsősorban a rendek önzése az, ami motiválta az ellenállást, nem a nemzet és a magyar nemzetiség érdeke.⁵⁹ A harmadik kötetben a jobbágyság elnyomását már nem mentegeti, mint tette azt az első kötetben azzal, hogy ilyen áldozatok nélkül nincs nemzeti kultúra.⁶⁰ Részben éppen megváltozott, a korábnál reálisabb, a nemességgel, az arisztokráciával és a főpapsággal szemben sokkal kritikusabbá vált nézőpontja az oka annak, hogy a harmadik kötetben sok mindent másképpen mutat be, mint a megelőző két kötetben, s ezért egyet-mást újból kénytelen megvilágítani. Következett ez azonban a munka egészének felépítéséből, valamint abból is, hogy 1888-ra már a teljes levéltári anyag birtokában volt, s az egyes ügyek közötti összefüggéseket, az uralkodó politikájának teljes összefüggésrendszerét csak ekkor ismerhette meg igazán.⁶¹ Nagyon találó az a megjegyzés, amelyet Grünwald Béla tett egy, Marczali Henrikhez a harmadik kötet megjelenése után írott levelében,⁶² amely szerint tulajdonképpen most, a harmadik kötet megjelenése után kellene megfírná a témát, megalkotnia II. József egyéniségének és korának művészi rajzát. Jellemzi Marczali egész habitusát, de Gyulai Pál elfogulatlan szerkesztési elveit is, hogy ilyen kritikai megjegyzések el- lenére sem ellenezte, hogy éppen Grünwald Béla írjon ismertetést a munkáról a Budapesti Szemlében.⁶³

Van a munkának még egy vonása, amely jelentős átalakuláson ment keresztül a megírás, illetve a három kötet megjelenésének tíz éve alatt. Ez az összehasonlítás. Az analógiák feltárása Marczali egész történetírói munkásságán végigvonul, a mód-

⁵⁶ Uo. III. k. 245–249.

⁵⁷ Uo. I. k. 148.

⁵⁸ Uo. III. k. 376.

⁵⁹ Uo. III. k. 296–301.

⁶⁰ Uo. I. k. 211.

⁶¹ Maga Marczali is érezte, hogy a harmadik kötet sokkal magasabb színvonalon áll, mint az előző kettő, ezért kérte a Történeti Bizottságot, hogy a korábbi két kötet csökkentett honoráriumával szemben a harmadik kötetért monográfiának megfelelő honoráriumot utaljon ki számára. MTA Kézirattár. A Történeti Bizottság iratai. 15/1885.

⁶² A levél keltezetlen, de Marczali munkája harmadik kötetének megjelenése után íródott. Grünwald Béla – Marczali Henrikhez. OSZK Levelestár.

⁶³ Grünwald Béla ismertetését Marczali munkájának harmadik kötetéről ld. Budapesti Szemle, 1888. 53. k. 472–480.

szer, a tulajdonképpeni összehasonlítás első jelentősebb megnyilatkozására azonban éppen ebben a monográfiában kerül sor. Igaz ugyan, hogy már az első kötetben is találunk olyan részleteket, amelyekben Marczali a 18. századi Magyarország viszonyait a korabeli Nyugat-Európáéval hasonlítja össze, ezt azonban nem lehet azonosítani azzal a már érett módszerrel, amellyel ezeket az összehasonlításokat a harmadik kötet megfelelő részeinél alkalmazza, kezeli. Az első kötetnél még csupán Macaulay hatását látjuk akkor, amikor feltárta Magyarország északnyugati és északkeleti peremvidékei és az Alföld viszonyának eltolódását az ország gazdasági életében. Figyelemre méltó jelenség, bár olykor felszínes eredményeket hoz, hogy Marczali az első kötetben az Alföld fejlődését többször is Észak-Amerika 19. századi gyors fejlődéséhez hasonlítja.⁶⁴ Az ország gazdasági helyzetének ábrázolásánál előszeretettel utal az angol gyarmatok helyzetére, Indiára, vagy az észak-amerikai gyarmatokra.⁶⁵ Számos esetben utal saját korának egyes jelenségeire, amelyek megvilágíthatják a 18. századi összefüggéseket.⁶⁶ Az analógiák között megtalálhatjuk az orosz mir-re való utalást, a földközösség 18. századi felélénkülésével összefüggésben, jóval Tagányi híres tanulmányának megjelenése előtt,⁶⁷ ami egyebek mellett Marczali széles körű olvasottságát is tanúsítja egy, az övétől látszólag egészen távol eső területen. Ennél azonban jóval többről, lényegében az összehasonlító elemzés megjelenéséről van szó a harmadik kötetnél. Marczali itt már tekintettel van a korabeli európai viszonyokra is, de különösen az örökös tartományok, Ausztria, Csehország és Galícia helyzetét, fejlettségi színvonalát ábrázolja, összefüggésben a megfelelő magyarországi jelenségek bemutatásával. Ez éppen a gazdasági, társadalmi viszonyok és a politikai struktúra területén nem kis előrelépés kora magyarországi történetírásában, ha pedig figyelembe vesszük azt, hogy módszertanilag ennél tovább a magyar történettudomány Marczali óta sem jutott, még jelentősebbnek tűnik ez a teljesítmény. Mindez érdemi kárptólás a munkának azokért a hiányosságaiért, amelyeket részben az anyaggyűjtés választott módszere, részben pedig Marczali tíz év alatt (1878–1888 között) bekövetkezett szemléletváltozása okozott. E szemléletváltozás persze egyértelműen a munka javára vált.⁶⁸

Marczali tulajdonképpen azt kívánta feltárni, hogyan hatottak a nyugat-európai eszmék Magyarországon, hogyan alakították át az országot, miképpen alakultak át a korábbi intézmények, s miképpen módosultak itt azok az eszmék, amelyek kiváltották az ország átalakulását. Már ebben a munkában megmutatkozott az a törekvése,

⁶⁴ *Marczali Henrik: Magyarország története...* I. k. 94–95.

⁶⁵ Uo. A „Gazdasági állapotok” c. fejezetben (69–143.), de különösen 141–143.

⁶⁶ A 18. századi sertéskivitel a korabeli balkáni behozatalhoz hasonlítja (I. k. 96.), az amerikai dohány 18. századi konkurenciáját pedig a magyar mezőgazdasági kivitelnek az 1880-as években az amerikai konkurencia hatására bekövetkezett visszaszorulásához a nyugat-európai piacokról (I. k. 121–122.).

⁶⁷ Uo. I. k. 102.

⁶⁸ Az előnyös változások közé kell sorolni azt is, hogy Marczali a harmadik kötetben helyenként foglalkozik az erdélyi viszonyokkal is. Korábban ezt – megbízása értelmében nem lévén feladata – nem tette, amit egyik ismertetője szövé is tett (Ellenőr, 1882. 55. és 57. sz.). Aligha ez az ismertetés készítette az erdélyi viszonyok helyenkénti ismertetésére, sokkal inkább az, hogy a teljes anyag birtokában felismerte az esetenkénti összefüggéseket egyes erdélyi és magyarországi események között.

hogy bemutassa az eszmét, amely elindul a viszonyok átalakítására, azokat az intézményeket, amelyek azt elősegítették, majd azt, hogy mindez hogyan, miképpen valósult meg a gyakorlatban. Úgy is megfogalmazhatjuk, hogy történetiszemlélete, legalábbis az alapkérdéseket tekintve, már e monográfia megalkotásakor kristálytisztán megfogalmazódott. Törekvése az volt, hogy bizonyos értelemben genetikus történetet írjon, s elemzések során vizsgálja meg, milyen volt az ország, mi lett belőle, s milyen folyamat révén. Ez különösen a munka harmadik kötetében sikerült, a célkitűzést – ha maga korábban is erre törekedett – itt közelítette meg leginkább.

A „Magyarország története II. József korában” a kortársak körében általános sikert aratott. Szinte minden számottevő korabeli újság már az első kötetről közölt ismertetést, s ezek többnyire elismerőek voltak. Igen nagy sikernek tekinthető, hogy a monográfia első és második kötete igen hamar elfogyott. Így került sor arra, az ebben a korszakban szinte példátlan megoldásra, hogy magán könyvkiadó vállalkozott egy, az Akadémia könyvkiadója által megjelentetett tudományos monográfia első két kötetének újbóli kiadására (az Akadémia kiadó vállalata akkor még sem szokott újabb kiadást megjelentetni). Az első kötet második kiadása a második kötet megjelenésével egyidőben történt, a második kötet pedig 1887-ben, némileg megelőzve az 1888-ban megjelenő harmadik kötetet.⁶⁹ A harmadik kötetből az Akadémia könyvkiadó vállalata már megfelelő mennyiségű példányt nyomtatott, ebből tehát nem volt szükség újabb kiadásra, míg a monográfia első két kötetéből két kiadás áll rendelkezésünkre. Az első kötet újabb kiadásában Marczali néhány kisebb korrekciót tett (a sajtóhibák szokásos javítása mellett), a második kötet második kiadása pedig közölte a korábban megjelentetésre alkalmatlannak tartott „Reveries”-t, II. József „álmodzásait”.

De számos más jele is volt a sikernek. Ilyennek könyvelhetjük el azt is, hogy Marczali, mint említettük, az első kötet megjelenése után több olyan arisztokrata családdal is megismerkedhetett, amelyek jelentősebb levéltárakkal rendelkeztek. A munkával, s a belőle alkalmanként elsősorban a Budapesti Szemlében, a Századokban, vagy olykor jelentősebb hírlapokban közölt részletekkel Marczali kora vezető történetírói sorába emelkedett. Nem tudta ezt megakadályozni az az ellenállás sem, amely elsősorban szakmai körökben jelentkezett, s részben azzal a szándékkal, hogy a munka újszerű nézeteit ellensúlyozza. Az első kötetet a Századokban Pulszky Ferenc ismertette,⁷⁰ s nem is kis terjedelemben. Nem az ő ismertetésére célunk tehát, amikor ellenállásról szövelünk, hanem arra a kettőre, amelyek Pauler Gyula tollából a Budapesti Szemle hasábjain láttak napvilágot.⁷¹ Pauler és Marczali viszonya a kezdetektől

⁶⁹ Marczali 1882. márc. 31-én jelezte a Történeti Bizottságnak, hogy az első kötet elfogyott, s kérte, hogy az Akadémia adja ki azt újból, ha pedig ez nem lehetséges, engedélyezze, hogy Ráth Mór jelenthesse meg. Kérése: MTA. Kéziratár. A Történeti Bizottság iratai. 3/1882. A két kötet újabb kiadása azután 1885-ben és 1887-ben látott napvilágot, végül is nem Ráth Mór, hanem Pfeifer Ferdinánd kiadásában. Pfeifer Ferdinánd levele a kiadásról az MTA főtítkárához. Uo. 5/1884.

⁷⁰ Századok, 1882. 123–132.

⁷¹ Budapesti Szemle, 1882. 30. k. 150–160., Uo. 1885. 41. k. 138–145.

fogva ellentmondásos. Pauler elismerte ugyan Marczali tehetségét, olvasottságát, széles látókörét, ugyanakkor azonban talán befolyásolhatta az Árpád-kor egyes problémáival kapcsolatos ellentétes álláspontjuk, különösen az Anonymus-kérdésben, melyről Marczali egészen más nézeteket vallott, de más forráskritikai területeken is.⁷² Ezek az ellentétek egészen addig mélyültek, hogy Pauler „A magyar honfoglalás kút-fői” c. kiadvány szerkesztőjeként, a megfelelő fejezetben Marczali forráskritikai eredményeit egyenesen annak a Mátyás Flóriánnak tulajdonította, akivel pedig Marczali az Anonymus-kérdésben igen sokat vitatkozott.⁷³ De a számos ironikus megjegyzés ellenére sem ez a vita váltotta ki Pauler lényegében negatív véleményét Marczali munkájáról, s nem is azok a kritikai szempontok, amelyeket rendre felsorolt (Marczali nem tud egyéneket jellemezni, nem tud elbeszélni, viszonyokat „festeni”, nem használta fel az összes forrásokat, így pl. az úrbérrendezés iratait sem, nem is szólva a családi levéltárakról, és a helytartótanács, a kamara iratanyagáról stb.). A pauleri bírálatot a valóságban Marczali könyvének társadalomkritikája váltotta ki. Ebből a szempontból jellemzőnek tartjuk, hogy már az első kötet meglehetősen elmosódott társadalomszemlélete, a nemesség nagyon is kevésbé kritikus ábrázolása is olyan hatalmas ellenállást váltott ki, mint amilyen Pauler ismertetésében tükröződik. Pauler egyértelműen jelzi, ő a maga személyében büszke arra, hogy „apáink”, az ő és hasonló származású társainak ősei táblabíró nemesek voltak, míg viszont Marczali munkáján érződik, hogy nem rendelkezett ilyen ősökkel. A sűrű oldalvágások Marczali stílusának magyartalanságára, „idegenszerűségére”, arra, hogy a szerző „kívülről” szemléli a nemesi társadalmat és intézményeit – minden egyetlen célt szolgál: annak bizonyítását, hogy Marczali zsidó származása idézte elő, váltotta ki azt a kritikát, amelyet a nemesi származású történetíró viszont elutasít.⁷⁴ Paulernek ez az álláspontja, amely egészen annak hangoztatásáig megy, hogy itt tulajdonképpen „apáink küzdenek az ellenséggel”.⁷⁵ egyúttal mutatja azt a személeletváltozást, amely az 1848-as nemesi nemzedék legjobbjait saját, következő generációjától elválasztotta. Pauler Tivadar – Eötvös József, Csengery Antal és társaik elvbarátja és küzdőtársa – nyilvánvalóan másképpen látta ezt, mint a fia Pauler Gyula, aki a 18. századi nemesség

⁷² Pauler pl. Marczali könyvének (A magyar történet kútfeje az Árpádok korában. Budapest, 1880.) egyik bírálójaként javasolta a munka dicséretében részesítését, de elutasította akadémiai díjjal történő ki-tüntetését, ami csak Ipolyi Arnold állásfoglalása nyomán következett be. Ld. erre *Marczali: Emlékeim. Nyugat*, 1929. II. 227.

⁷³ Marczali vitájára Mátyás Flóriánnal az Anonymus-kérdésben ld. *Századok*, 1879. 170–176. Pauler magatartására: *Marczali: Emlékeim. Nyugat*, 1929. II. 368. Ezt „A magyar honfoglalás kútfeje” egyik ismertetése is kiemeli.

⁷⁴ *Budapesti Szemle*, 1880. 30. k. 157.

⁷⁵ *Uo.* 1885. 41. k. 139.

bírálatától a maga korának hanyatló dzsentrijét féltette.⁷⁶ Ha már az első két kötet is annyira éles támadásokat váltott ki, elképzelhető, mennyire sértette ezeket a köröket a munka harmadik kötete, amelyben ezen a társadalomkritikai hangok sokkal erőteljesebbek voltak, kidolgozottabb formát öltöttek.

⁷⁶ Paulernek ez a nézete szemben áll saját korábbi felfogásával, mely pl. a 17 század második felének küzdelmeiben az abszolútizmus és a rendiség harcát ismerte fel. Ld. *Pauler Gyula: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. 1664–1671.* Budapest, 1876. I. k. 1. A megváltozott felfogásban talán Pauler antiszemita nézetei is szerepet játszanak. Ennek számos jellegzetes megnyilvánulását találjuk ránk maradt leveleiben, így különösen a Szilágyi Sándorhoz (OSZK Levelestár. Fond IX/473/ és Thallóczy Lajoshoz (Uo. Fond XI/755/) frottakban. Ezekben szabadabban nyilatkozik.

HAHNER PÉTER

ÚJ MŰVEK A NAGY FRANCIA FORRADALOMRÓL

A nagy francia forradalom napjainkra szinte áttekinthetetlenül növekedett szakirodalmi anyaga 1988–89 folyamán tovább gyarapodott. A Bastille bevételének kétszázadik évfordulója alkalmából új könyvek és folyóiratcikkek áradata zúdult a forradalom szakirodalmának „óceánjába”. Egyelőre lehetetlen vállalkozásnak tűnik, hogy a gyarapodás mértékét s az új művek sajátosságait a teljesség igényével mérjük fel. A francia könyvkiadók azonban mindent elkövettek annak érdekében, hogy az évforduló kiadványainak döntő többsége már 1988 őszén a könyvesboltok polcaira kerüljön, s ezzel lehetővé tették számunkra, hogy a legjelentősebbnek ígérkező műveket kézbevéve, kísérletet tegyünk a francia nyelvű szakirodalom új tendenciáinak az áttekintésére.

A francia sajtó az évforduló legfontosabb kiadványai között tartja számon a François Furet és Mona Ozouf által szerkesztett *Dictionnaire critique de la Révolution française*-t („A francia forradalom kritikai lexikona”, Paris, 1988, Flammarion, 1122 l.). Ez a vaskos kötet – címevel ellentétben – tulajdonképpen egy enciklopédikus igényű tanulmánygyűjtemény. Szerkesztői az előszóban „kulcsszavak repertóriumá”-nak nevezik, „amely a kutatás állását s főleg az új kérdésfeltevéseket hivatott tükrözni. Célja: történelmünk alapeseeménye különösségének és gyökeres újító jellegének a feltárása. Egységét a politikai eseményre s az alkotó jellegre helyezett hangsúly adja. A lexikonok formai szabályaival ellentétben a szócikkeket – amelyek inkább rövid esszék – az áttekinthetőség kedvéért öt nagy csoportba soroltuk: események, személyiségek, intézmények, eszmék, történetek.” (8. l.) Az átlagosan tíz oldalas, összesen 99 esszét rendkívül neves nemzetközi szerzőgárda, 18 francia, 4 amerikai, 1–1 svájci és angol történész készítette el (köztük Pierre Nora, Denis Richet, Patrice Higonnet, Keith M. Baker, Louis Bergeron stb.). Önálló esszét szenteltek a forradalom legismertebb eseményeinek (forradalmi „napok”, a király pere, terror, államcsínyek, itáliai hadjárat stb.), a tizenöt leghíresebb személyiségnek, a politikai csoportosulásoknak (emigránsok, veszettek, feuillantok, girondisták stb.) egyes intézményeknek (nemzetgyűlések, Közjóléti Bizottság stb.), vívmányoknak (forradalmi naptár, alkotmányok, választójog stb.), a központi jelentőségű eszméknek (arisztokrácia, demokrácia, szabadság, egyenlőség stb.) valamint a forradalom legnagyobb történetíróinak. A szócikkek felét a szerkesztők írták meg, akik az előszóban a következő szavakkal magyarázzák meg a címben szereplő jelző jelentését:

„E jelző tagadja a dogmatizmus zárt rendszerét, beismeri, hogy a kutatás lezárhatatlan, s nem annyira az adatok leltárának az elkészítésére, mint inkább bizonytalanságaik és ellentmondásaik felmérésére törekszik. Nem lép fel a totális látásmód igényével... Az a szemlélet, amely egységes »blokk«-nak tekinti a forradalmat, megbénítja a történészeket, bárkik is legyenek ezek, mert elrejtí elölük az események és a körülmények ambivalens játékát, hihetetlen komplexitását, ráadásul csak az elvontság igen magas szintjén válik elfogadhatóvá... — lexikonból az olvasó megtudhatja majd, mennyire ellentmond az esemény diverzitása az elmélet egységességének. Mielőtt a forradalmat egységben szemlélnénk, fel kell mérnünk egyenlőtlenségeit, diszkordanciáit, sőt, ellentmondásait is, s nem szabad csökkentenünk esetlegességét. Erre való egy kritikai adattár.” (11–12. l.) A lexikon abból a szempontból is kritikai jellegű, hogy rendkívül nagy teret enged a forradalomról kialakított nézetek feltárására: utolsó részében nemcsak Michelet-nek, Taine-nek, Tocqueville-nek, Jaurès-nek és „a forradalom egyetemi történeté”-nek nevezett hagyományos marxista társadalomtörténeti interpretációnak szentelnek egy-egy tanulmányt, hanem Kantnak, Fichtének, Hegelnek és Marxnak is.

„Bár egy munkacsoport vagy egy irányzat közös alkotásának nem tekinthetjük a lexikont – nyilatkozta François Furet a *Magazine littéraire* 1988. októberi számában –, azért ki kell mondanunk, hogy munkatársaink között egy sincs, aki a marxista vulgátában hinne (Furet a hagyományos társadalomtörténeti interpretációt nevezi így – H. P.), ahogy azt ifjúságom idején tanították, bármennyire is szilárd interpretációja legyen ez a forradalmi eseményeknek, s olyan sincs, aki az ellenforradalmi nézeteket osztaná... A XX. században hajlottak arra, hogy egyetlen osztály feltörekvésére, érdekeire és stratégiájára szűkítsék le a forradalmat. Természetesen ez is fontos dolog, de távolról sem lehet megmagyarázni vele a forradalmi események kimeríthetetlen, kaotikus fejlődését.” (18. l.)

Azokról az eseményekről, személyiségekről és fogalmakról, amelyek önálló szócikkkel nem rendelkeznek, a kötet mutató-rendszere segítségével tájékozódhat az érdeklődő. Igen érdekesek az egyes szócikkeket követő rövid bibliográfiák: nem a közismert monográfiákat sorolják fel, hanem azokat a kevésbé ismert műveket, amelyek a szerzők szerint a „kritikai”, nem-dogmatikus szemléletet képviselik. Négy ív színes illusztráció díszíti a kötetet, amely minden bizonnyal bekerül majd a forradalom történetírásának „alappművei” közé.

E lexikon megjelenésével egyidőben került a könyvesboltok polcaira François Furet másik nagyszabású vállalkozása, az Hachette kiadó *Franciaország története* című, ötkötetes, reprezentatív sorozatának negyedik kötete is, *La Révolution – De Turgot à Jules Ferry, 1770–1880* („A forradalom – T.-tól J. F.-ig”, Paris, 1988, Hachette. 517 l.) címmel. Ez a mű sajátos nézőpontból, a francia forradalom kibontakozásának és lezárásának a folyamatoként mutatja be az ország történelmének százéves szakaszát.

„A francia forradalom 1789-ben tört ki – fejtí ki Furet elgondolkodtató elméletét az előszóban –, befejezésének dátuma azonban bizonytalan. Nincs kanonikus lezárása, amerikai módra, ahogy ez ott a nemzet szent frigyládájává váló 1787-es alkotmánnyal történt, s azt sem állítja magáról szovjet módra, hogy meghatározatlan ideig túlélté önmagát. Valahol a kettő között helyezkedik el: szabad és egyenlő egyének politikai testületét kívánta törvényesen megalapozni, akárcsak ugyanabban az időszakban az amerikai forradalom, de állandóan kitolta a vállalkozás határidejét... Meg lehet írni a forradalom rövid történetét is, Robespierre halálával vagy Napóleon hatalomátvételével lezárva. Ezúttal azonban arra vállalkoztam, hogy egy hosszú, több mint száz évre kiterjedő verzióját írjam meg, Turgot korától Gambettáéig. Központi eszméje szerint csak a republikánusoknak a monarchisták felett aratott 1876–1877-es győzelme hozta létre Franciaországban azt a rendszert, amely tartósan meghonosította 1789 valamennyi elvét: a polgári egyenlőség mellett a politikai szabadságot is. A francia demokráciának ezt az első századát próbáltam meg felvázolni és értelmezni. Két nagy ciklusból áll... Az első jelenti a szűk értelemben vett francia forradalmat a régi rendtől a napóleoni császársáig... 1814-ben azonban a szövetségesek Európája által legyőzött császárságot egy második eseménysorozat követi, amely újrakezdi az első ciklust. Természetesen új körülmények közepette, de a már lezajlott események gyötrelmes emlékei által meghatározott rendben. Nemcsak a régi rend és a forradalom kerül egymással ismét szembe, hanem azok az ellentétes tradíciók is, amelyek a forradalom során születtek meg: 1789 és 1793, az Emberi Jogok Nyilatkozata és a jakobinizmus, a szabadság és az egyenlőség, a képviselői kormányzat és a bonapartizmus...” (8–9. l.)

A szerző ezúttal is a rá jellemző élvezetes, olvasmányos és szellemes stílusban tárja eléink gondolatébresztő eszme-futtatásait. Kötetét sok színes ábra, térképvázlat és kronológiai táblázat teszi áttekinthetőbbé. Különösen jól sikerültek az egy-egy nagyobb, történelmi festményt (David: A labdaházi eskü, Napóleon megkoronázása stb.) elemző, a szokásosnál terjedelmesebb, de igen informatív „képaláírások”. A bibliográfia minden bizonnyal a szakirodalom rendkívül nagy mennyisége miatt maradt ki a kötetből. Kár, hogy az első oldalakon felvázolt családfák még az újkor történetében járatosabb szakemberek számára is áttekinthetetlenül bonyolultnak tűnnek.

Ennél komolyabb kifogás is felhozható a kötet ellen: Furet a francia forradalom ideológiai-politikai örökségének a szemszögéből dolgozta fel Franciaország XIX. századi történetét, s ezért már a könyv megjelenése előtti interjúkban is azzal vádolták, hogy elhanyagolta a gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokat.

„Ebben bűnös vagyok – nyilatkozta a *Magazine littéraire*-ben. – A francia politikai reprezentációknak és a politikai rendszer labilitásának a történetét akartam megírni... bemutatva, hogyan hatja át a társadalmat a forradalmi eszme... nem, pedig Franciaország történetét. Ezért szándékosan eltekintettem a gazdaság-, társadalom- vagy technika-történettől.” Egyoldalú szemléletének azonban mentsége is van: „Fran-

ciaország utóbbi kétszáz évének egyik fő jellegzetessége valamennyi politikai és társadalmi kérdés intellektuális túltelítettsége. A munkásosztály eszméje megelőzte a munkásosztályt, a szocializmusé már jóval anyagi előfeltételeinek megvalósíthatósága előtt felbukkant, a burzsoázia eszméje pedig azelőtt, mielőtt a polgárok felismerhették osztályérdekeiket. Franciaországban rendkívül nagy hajlam van a politikai élet konceptualizálására, ami Angliában ismeretlen. Engem pedig ez érdekelt.” (*Magazine littéraire*, 1988. okt. 20. l.)

François Furet egyik könyvét sem azoknak írta, akik csak most ismerkednek a forradalom történetével. Az olvasóközönségnek az a része, amely nem a legmodernebb tudományos koncepciókra kíváncsi, hanem gyors, rövid és közérthető információk megszerzésére törekszik, minden bizonnyal inkább a Bouquins-sorozat új kötetét fogja megvásárolni. A Jean Tulard, Jean-François Fayard és Alfred Fierro által összeállított, *Histoire et dictionnaire de la Révolution française* („A francia forradalom története s lexikona”, Paris, 1987, Robert Laffont. 1210 l.) című kötetnek ott lesz a helye valamennyi nagyobb könyvtár olvasótermében. Öt különálló részre tagolódik, s valamennyi más és más (narratív, kronológiai, világtörténelmi, lexikográfiai és bibliográfiai) szemszögből közelíti meg a francia forradalmat. Az első, 300 oldalas egység, amely a forradalom történetét dolgozza fel, Jean Tulard műve. A második, mintegy százoldalas részt, a forradalom igen részletes kronológiáját Alfred Fierro állította össze. A Tulard által elkészített harmadik, viszonylag kiterjedelmű rész *A világ a francia forradalom korában* címet viseli. A kötet nagy részét azonban a Jean-François Fayard irányításával összeállított, mintegy 650 oldalas lexikon tölti ki.

A forradalomnak mindeztidáig nem volt modern, terjedelmesebb lexikon-jellegű feldolgozása francia nyelven. Boursin és Challamel 1893-ban megjelent *Dictionnaire de la Révolution française, institutions, hommes et faits* („A francia forradalom lexikona, intézmények, emberek és tények” című, s azóta meglehetősen elavult köteté óta csak három igen rövid, ismeretterjesztő jellegű kislexikon látott napvilágot Franciaországban (*M. Peronnet: Cinquante mots clefs de la Révolution française*, 1956; *B. Melchior-Bonnet: Dictionnaire de la Révolution et de l'Empire*, 1965; *Encyclopoche Larousse: la révolution française*, 1976.), s a mindmáig legalaposabbnak tekinthető forradalomtörténelmi lexikont az Egyesült Államokban adták ki (*S. F. Scott – B. Torhaus: Historical Dictionary of the French Revolution*. Westport, 1985, Greenwood Press. 1143 l.). A Robert Laffont kiadó tehát ezzel a kötettel a francia könyvkiadás egyik legrégebbi adósságát is törlesztette. Aligha lehetne olyan „címszó-képes” nevet vagy fogalmat kitalálni a forradalommal kapcsolatban, amelyet ne találhatnánk meg a kötetben, sőt, a szerkesztők inkább minket lepnek meg olyan címszavak felvételével, mint „sakk”, „ló”, „örökbefogadás”, „vízellátás”, „asztronómia”, „mészárszékek”, „fodrászat”, „vas”, „őrültek” stb. Önálló szócikket kapott minden személyiség, aki akár a legtávolabbi kapcsolatban is állt a forradalommal (pl. Cherubini, Laplace, Sade stb.), valamennyi csata, fontosabb törvény, épület, hadsereg és hírlap. Nagymértékben fokozza a kötet értékét, hogy a lexikon valamennyi születés, halálozás, törvénykihirdetés vagy hivatalba lépés pontos és teljes dátumát közli.

Azon viszont joggal csodálkozhatunk, hogy néhány szócikk (pl. *girondins, prisons, Carmagnole, décorations* stb.) szövege meglepő hasonlóságot mutat Melchior-Bonnet fentebb említett kislexikonjának megfelelő szócikkeivel. Talán Melchior-Bonnet is a munkatársak között volt? A kötetben semmi sem utal erre, pedig nem ártana némi magyarázat...

A kötet azonban e szépséghibák ellenére is rendkívül hasznosnak bizonyul majd. Egy kisebb szöveggyűjtemény funkcióját is betöltheti, hiszen teljes terjedelemben közli a lexikoncikkek között a forradalom legfontosabb dokumentumainak, az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának és a forradalom idején megfogalmazott négy alkotmányának a teljes szövegét. Megtalálhatjuk benne a minisztériumok irányítóinak pontos névsorát, kinevezésük és elbocsátásuk időpontjával. A kötet utolsó, historiográfiai része pedig röviden áttekinti a forradalom történetírásának fejlődését, korszakok és témák szerint csoportosítja a szakirodalmat, tájékoztat az egyes könyvek és tanulmányok értékéről, segítséget nyújt a forráskutathoz, s Jean Tulard még a forradalomról készített filmművészeti alkotásokat is időrendbe gyűjtötte. Ez utóbbi listából megtudhatjuk, hogy viszonylag kevés, mindössze 66 olyan filmet készítettek, amelyet bármily módon is kapcsolatba jozhatunk a francia forradalommal, s ezek közül is csak igen keveset tekinthetünk „történelmi” filmnek, hiszen olyan alkotások is szerepelnek a listán, mint *A fekete tulipán*...

Az érdeklődő nagyközönség számára minden bizonnyal ez a kötet nyújtja majd a legtöbb információt. Aki viszont arra kíváncsi, hogy az elmúlt húsz év során milyen új válaszok születtek meg a forradalom történetírásának alapkérdéseire, s mennyiben módosították ezek a hagyományos elképzeléseket, az Jacques Solé kötetéből tájékozódhat a legmodernebb kutatások eredményeiről. *A La Révolution en questions*

(„A forradalom kérdésekből”. Paris, 1988, Seuil. 399 l.) című kötet három részre tagolódik: az első a forradalom eredetének, a második dinamikájának, a harmadik következményeinek a problémakörével foglalkozik. Minden részben négy fejezet van, melyek címükben egy-egy kérdést tesznek fel. Az első részben például a következőket: „A felvilágosodás győzelme? A zsarnokság bukása? A polgárság diadala? Népi forradalom?” Valamennyi fejezetben belül három alfejezet bontja tovább a fejezetcímben megfogalmazott kérdést. Az első fejezet alfejezetei például a következő címeket kapták: „Átthátolta-e a felvilágosodás a franciák mentalitását a forradalom előestéjén? Volt-e forradalmi tartalma a felvilágosodott gondolkodásmódnak? Létezett-e forradalmi mentalitás 1789 előestéjén?” A válaszokat az elmúlt húsz év során megjelent kötetek és folyóiratcikkek alapján állította össze a szerző, olykor hosszabb-rövidebb idézetek közbeiktatásával.

A harminchat alfejezet címeiben feltett kérdések a francia forradalom valamennyi vitatott problémájára kiterjednek. Idézzünk fel néhányat! „Osztályharc állította szembe egymással a nemességet és a burzsoáziát 1789 előtt?... Életképes volt 1790-ben az alkotmányos monarchia?... A forradalmi Franciaországot terheli a felelősség a háború kirobbanásáért? Miért bürokratizálódott a terror?... Szükségszerű volt a brumaire-i államcsíny?... Tönkretette a forradalom a francia gazdaságot?” A szerény külsejű kötet rengeteg új információt rejt magába, s igen hasznos lehet mindazok számára, akik meg akarnak ismerkedni a francia forradalomról kialakított új elméletekkel, de nem áll módjukban végigolvasni az elmúlt húsz év során megjelent angol, francia és olasz nyelvű szakirodalmat. Jacques Solé képes volt erre, tömören, lényegretörően és olvasmányosan foglalta össze a forradalom historiográfiája legkérdéseire adott legújabb – s nem egyszer meglepő – válaszokat. Iránta táplált tiszteletünket az a tény is növelheti, hogy e rendkívüli tájékozottságra a világ egyik legszegényebb országának, Burkina Fasonak egyetemén tett szert, Ouagadougouban, ahol 1975 és 1985 között a történelmi és régészeti osztály vezetője volt. Kötete meggyőző erővel bizonyítja, hogy a forradalom hagyományos társadalomtörténelmi interpretációja, amely kizárólag a nemesi-polgári osztályellentéttel próbálja megmagyarázni a forradalom kirobbanását, továbbfejlődését és következményeit, napjainkra ugyanolyan elavulttá vált, mint azok az elméletek, amelyek a szabadkőművesek összeesküvésének tulajdonították a régi rend összeomlását.

René Sédillot is a történelmi kutatások eredményeinek összegzésére vállalkozott *Le coût de la Révolution française* („A francia forradalom ára”, Paris, 1987, Perrin. 282 l.) című kötetében. A címben kiemeltlenül is benne rejlik kérdésre adott válasza sajnos – arra a kérdésre, hogy vajon „megérte-e az árát” a forradalom – korántsem kielégítő. Nem is annyira a „tudományos jegyzetapparátust” hiányoljuk kötetéből (bár meg kell jegyezni, hogy Jacques Soléval ellentétben, aki közel negyven oldalon át tárta elénk jegyzeteit kötetének végén, René Sédillot egyetlen jegyzetet sem csatolt művéhez), mint inkább a kisebb-nagyobb pontatlanságok és felületességek ébresztenek kétségeket bennünk következtetéseinek érvényessége iránt. A 29. oldalon például Ausztria és a Német-Római Császárság demográfiai adatait közli, ügyet sem vetve arra a tényre, hogy a Habsburg-Birodalom egy része a Császársághoz tartozott. Sédillot meglepő könnyedséggel tér napirendre az adatok bizonytalansága és ellentmondásai felett, s felületes megfogalmazásai nem egyszer jobban illenek egy újságíróhoz, mint egy történészhez. „A terror idején – írja – ...Robespierre megfedkezett arról, hogy az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben a halálbüntetés eltörlését indítványozta.” (22. l.) Valóban ilyen feledékeny lett volna? Nem inkább arról van szó, hogy 1793-ra alaposan megváltoztak a politikai körülmények Franciaországban, s ezért a politikusok is változtattak céljaikon és eszközeiken?

A kötet fő problémája azonban nem a szerző kisebb-nagyobb pontatlanságaiban és felületességében rejlik, hanem abban a tényben, hogy a címben benne rejlik kérdés („megérte az árát a forradalom?”) merőben történelmietlen. Megérte vajon az árát a népvándorlás vagy a második világháború? Mindenki előtt nyilvánvalóvá válik a kérdés abszurditása, ha ilyen történelmi eseményekkel kapcsolatban tesszük fel, mégis újra meg újra felteszik a nagy forradalmakkal kapcsolatban. Mégpedig minden bizonnyal azért, mert ezeket a történelmi folyamatokat egyesek szeretnék egyetemes érvényű modellé nyilvánítani, másik pedig meg nem történtté tenni. Hiszen ha a forradalom „megéri”, akkor követni kell a forradalmárok példáját, ha pedig nem, akkor nem szabad „forradalmakat csinálni”. Mindkét álláspont mögött az a meggyőződés húzódik meg, hogy a történelem céltudatos emberi szándék következménye. A forradalmakat azonban nem „csinálják”, a forradalmak „létrejönnek”, számtalan komplex, egymást felerősítő ok következtében, amelyek között igen csekély szerepet játszik az emberi szándék. A „megérte-e...?” kérdésre a történész csak akkor válaszolhatna, ha feltehetné a „mihez képest érte meg...?” kérdését, amely nem sokban különbözik a „mi lett volna, ha...?” típusú kérdésektől. Így aztán nem sokat tudunk kezdeni Sédillot végkövetkeztetésével, mely

szerint Franciaország rettenetes árat fizetett a forradalomért. Mihez képest? A többi európai államhoz képest, amelyek más történelmi úton jártak, s így aligha lehet fejlődésüket a francia fejlődéshez hasonlítani? Vagy egy olyan Franciaországhoz képest, amelynek sikerült elkerülnie a forradalmat? Ennek az országnak azonban megvan az a nagy hibája, hogy nem létezik...

Sédillot könyve persze minden történetfilozófiai kifogás ellenére is igen információ-gazdag, érdekes olvasmány, s ha nem tudományos monográfiának, hanem a nagyközönség számára írt „ellenszérum”-nak tekintjük a forradalmat piederesztálra emelő, egyetemes érvényű modellként feltüntető szemlélet ellen, el kell ismernünk, hogy a szerző sikerrel teljesítette vállalt feladatát.

A történészek számára azonban sokkal fontosabb olvasmánynak bizonyul majd Florin Aftalion *L'économie de la Révolution française* („A francia forradalom gazdasága”, Paris, 1987, Hachette. 390. l.) című könyve. A szerző arra vállalkozott, hogy elvetve a hagyományos marxista gazdaságtörténeti interpretáció kiüresedett formuláit („...a régi tulajdonviszonyok akadályává váltak a termelés fejlődésének...”, „...a forradalom magyarázata a termelési erők és a termelési viszonyok konfliktusában rejlik...” stb., stb.) intézmény-gazdaságtani és ekonometriai szemlélettel összesítse és interpretálja mindazt, amit a forradalom gazdasági problémáiról az újabb gazdaságtörténeti kutatások feltártak. Bemutatja a régi rend gazdasági és pénzügyi válságát, analizálja az 1789-es év gazdasági-pénzügyi helyzetét, majd megvizsgálja a gazdaság és a politika kölcsönös meghatározottságát, az assignaták inflációjának sajátosságait, a forradalmi nemzetgyűlések pénzügyi intézkedéseit, s a forradalmi kormányzat híres „gazdasági diktatúráját”. Következtetéseit kötet végén 120 oldalas forrás ismeretekkel támasztja alá.

Aftalion szerint a forradalom politikusai, elsősorban politikai szempontokat véve figyelembe, sorozatosan olyan intézkedésekkel próbálták felülkerekedni a pénzügyi válságon, amelyek csak rövid távon hozhattak enyhülést. Hosszú távon viszont tovább növelték a válságot, s újabb rövid távú intézkedéseket tettek szükségessé. Nem merték erőszakkal behajtani az adókat, ezért létrehozták a papírpénzt, amelyből olyan nagy mennyiséget adtak ki, hogy az ezzel járó infláció következtében azt a tőkét is megsemmisítették, amelyhez az egyházi javak kisajátításával jutottak. Kialakult a válságból következő inflációval, az ebből következő kontroll-intézkedésekkel, kisajátításokkal, s az ezeket lehetővé tevő terrorral jellemezhető folyamat, amely több későbbi forradalomban is hasonlóképpen játszódott le. Aftalion szerint mindezt nem lehet egy adott osztály érdekeivel, s az ezt képviselő politikával megmagyarázni, „Szakadjunk el attól a nézettől végre, amelyet François Furet a »szereplők szándékai szerinti magyarázat«-nak nevez. Hiszen ha a politikai döntések közvetlen és szemmel látható következményei gyakran összhangban is vannak a deklarált szándékokkal, a távolabbi, összetett és rejtett következmények egyáltalán nincsenek. És a jó történész feladata, akárcsak a jó közgazdászé vagy a jó szociológusé, nem éppen abban áll, hogy megítélje az emberi tettek előre nem várható következményeit?” (254–55. l.) A szerzőnek a forradalom gazdasági következményeit illetően sincsenek illúziói: „Ha egészében vesszük szemügyre a forradalom és a császárság korát – írja – felfedezhetjük a gazdasági fejlődés jeleit, ezek azonban, arányaikat tekintve jóval csekélyebbek az 1780-as évek gazdasági fejlődésének mutatóinál, s tovább fokozták a lemaradást az akadályok nélkül kibontakozó angliai fejlődéshez képest.” (252. l.)

A monográfiák mellett rengeteg új segédkönyv is napvilágot látott Franciaországban. Jacques Godechot *La Révolution française – Chronologie commentée* („A francia forradalom – Kommentált kronológia”, Paris, 1988, Perrin. 389 l.) című kötet a legsikeresebbek közé tartozik. A rendkívül tagolt, áttekinthető szerkezetű kronológiai szócikkeket a szerző olyannyira „feldúsította” kiegészítő megjegyzésekkel, idézetekkel, ábrákkal és térképekkel, hogy akár folyamatosan is olvasható. A „laikus olvasó” sem érzi úgy, hogy száraz adattengeren rágja át magát, s a kötet végén található százoldalas kislexikon segítségével külön-külön is megismerkedhet a forradalom szereplőivel. Godechot műve, mélységét tekintve természetesen nem hasonlítható össze a forradalom legrészletesebb és legmegbízhatóbb kronológiájával, Jean Massin *Almanach de la Révolution française és Almanach du Premier Empire* („A francia forradalom almanachja”, „Az első császárság almanachja”, Paris, 1963–65, Club de livre) című kötetivel, amelyek különben az évforduló alkalmából új kiadásban is megjelennek.

Különösen, hogy új, összefoglaló, narratív jellegű feldolgozás viszonylag kevés jelent meg. A könyvesboltok kirakataiban két rendkívül reprezentatív kiállítás, a nagyközönségnek szánt, színes ábrákban bővelkedő kötet hívja fel magára a figyelmet (*André Castelot: La Révolution française*, Paris, 1988, Perrin; *Georges Soria: La Révolution française*, I–III., Paris, 1988–89, Bordas.), s a valamivel szerényebb kiállítás-

sú, s kevésbé népszerűtől *La Grande Révolution*, Pierre Miquel-től (Paris, 1988, Plon.). A forradalom egyes eseményeiről, fordulatairól már több feldolgozás jelent meg, ezek közül azonban elenyészően kevés foglalkozik az 1793–94-es időszak eseményeivel, s annál több a forradalom jogi, művészeti és egyéb kulturális aspektusaival. Ezt a sajátos „eltolódást” a kiadott új életrajzok áttekintése során is felfedezhetjük: a forradalom valaha reprezentatív egyéniségeinek tekintett személyiségeket, Robespierre-t, Marat-t, Saint-Just-öt és Dantont rendkívül elhanyagolták az utóbbi időkben. Condorcet-ről, Paine-ről, Grégoire-ról és Sieyès-ről találhatunk új életrajzokat, Condorcet-t például a *Magazine littéraire* egyenesen „az évforduló emberé”-vé nyilvánította, új életrajzok jelentek meg a királyi párról is, aki azonban Dantonról szeretne valamit olvasni, annak meg kell elégednie Wendel 1932-es életrajza új kiadásával. Franciaország nem a terror és a diktatúra, hanem az alkotmányos berendezkedés és a demokrácia képviselőit ünnepli forradalma kétszázadik évfordulóján.

Elkészült a forradalom ikonográfiájának legnagyobb szabású összefoglaló műve, Michel Vovelle *La Révolution française, omages et récits* („A francia forradalom, képek és tudósítások”, Paris, 1986–88, Éditions Sociales) címmel, ötkötetes, reprezentatív kiállítású ábra-gyűjteménye. Megindult a forradalmi historiográfia másik nagy adósságának, a történelmi atlasznak az elkészítése is, bár a sorozat első két füzetéig alig-ha kelt majd nagyobb érdeklődést: az úthálózat és az oktatás fejlődésének a bemutatására vállalkozott (*Atlas de la Révolution française. 1. Guy Arbellot – Bernard Lepetit: Routes et communications, 2. Dominique Julia: L’enseignement, 1760–1815.* Paris, 1987–88, Éditions EHESS). A Privat kiadó önálló sorozatot indított *Histoire Provinciale de la Révolution française* („A francia forradalom vidéki története”) címmel, amelyben 1989 tavaszáig Toulouse környékének, Languedocnak, Poitou-Charentes-nek, Korzikának és Franche-Comtének a történetét feldolgozó művek láttak napvilágot.

A Bastille bevételének kétszázadik évfordulóját még tíz éven keresztül követik majd a forradalom különböző eseményeinek évfordulói, s a francia könyvkiadás minden bizonnyal ezekről is bőségesen meg fog emlékezni. Az évforduló-sorozat könyvkiadásának mérlegét tehát csak tíz-egynéhány év múlva lehet majd a pontosság és a teljesség igényével elkészíteni, bizonyos óvatosságot követelhet azonban máris levonhatunk. Úgy tűnik, a huszadik század közepén uralkodó-gazdaság- és társadalomtörténeti szemlélet helyett napjainkban az ideológiai, politikai és kulturális megközelítés került az előtérbe. Tovább folytatódik a historiográfiai szemlélet előrenyomulása: számtalan régi kötet látott új kiadásban napvilágot, sok tanulmányt szenteltek a forradalom történetírásának, s a historiográfiai fejezetek egyre több oldalt foglalnak el az új összefoglaló kötetekben is. Egyre kevesebben tekintik a francia forradalmat a feudális uralkodó osztály ellen harcoló kapitalista burzsoázia osztályharcának, s ennek megfelelően az Albert Soboul nevével fémjelzett historiográfiai irányzat képviselői kissé a háttérbe szorultak. A francia sajtóban megjelent cikkek alapján úgy tűnik, hogy François Furet vált a forradalom történetírása legtekintélyesebb reprezentánsává, s alkotói teljesítményét tekintve is el kell ismernünk elsőségét. Egyre nagyobb az egyetértés a francia történetíráson belül abban a kérdésben is, hogy mit kell ünnepelni 1989. július 14-én: nem a háborús szükségintézkedésként bevezetett terror és diktatúra emlékét, hanem az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát megfogalmazó forradalmat, az állampolgári jogegyenlőség és a politikai demokrácia kibontakozásának évfordulóját.

TÖRTÉNETI IRODALOM

P. P. TOLOCSKO

DREVNYAJA RUSZ'OCSEKERKI SZOCIAL'NO-POLITICESZKOJ ISZTORII

Kiev, Naukova dumka. 1987. 246 l.

A RÉGI OROSZORSZÁG. TÁRSADALOM- ÉS POLITIKATÖRTÉNETI VÁZLATOK

Tolocsko művében régészeti és írott források alapján tárgyalja a kezdetektől az 1240-es évekig a régi Rusz történetét. A szerző elsősorban két történeti tendencia bemutatására koncentrál; az összetartó és a centrifugális erőknek a kijevi Oroszország és a széttagoztság korában végigvonuló harcára. A könyv első hét fejezete a társadalmi és politikai eseményeket elemzi időrendben, a 8–12. fejezet pedig egy-egy témát taglal.

Különösen sok vitatott kérdésben foglal állást a mű a kijevi Oroszország kialakulásával foglalkozó első fejezetében. Az archeológiai anyagok mellett az orosz évkönyveknek és a bizánci forrásoknak a hfradásait felhasználva Tolocsko a későbbi állam magvát jelentő polján törzsszövetség kialakulását a 6–7. századra a Közép-Dnyeper vidékére teszi. A Nesztor által leírt „Orosz föld” keretében a szerző szerint a 8–9. században végbement a társadalom részleges feudalizációja. A vázolt változásokkal összefüggésben Tolocsko szól a varégeknek a történészek által vitatott szerepéről. Úgy véljük az antinormanizmus szerinti érvelés és a varégek teljes kiiktatása az alapvető társadalmi-politikai folyamatokból az újabb kutatások fényében egyre kevésbé állja meg a helyét (lásd pl. D. A. Avduszim cikkét a Voproszi isztorii 1988/7. számában, vagy a 12. számban Müller 18. századi történésznek a fenti tematikával kapcsolatos ténykedésének árnyaltabb historiográfiai megközelítését), így Tolocsko magyarázata leegyszerűsíti a kétségtelenül bonyolult és tovább kutatandó kérdéskört. Úgy gondoljuk a szerző az orosz állam létrejöttével összefüggésben helyesen mutat rá a gyorsító és hátráltató tényezők szövevényére, a konszolidáció túlhangsúlyozásának tartjuk azonban azt, hogy Oleg korát már egységes társadalmi-politikai szervezet jellemezte. Tolocsko a Rusz kifejezés eredetéről és értelmezéséről folyó (régí) vitában a terminus déli származása mellett foglal állást és kiemeli, hogy szők (a Dnyeper középső folyása menti területet jelentő) és tág értelemben (a keleti szlávok által lakott vidékre) egyaránt használták. A fogalom jelentésváltozásának magyarázatában Lowmianski lengyel történésszel ért egyet. Az erős kora feudális állam létrejöttét a szerző a 9–10. sz. elejére teszi.

A műben plasztikus képet kapunk arról hogyan fejlődtek a társadalmi és politikai viszonyok a 10. században és a 11. sz. elején. A kijevi uralkodókról szólva Tolocsko nagyra értékeli Vlagyimir stabilizációt elősegítő (adminisztratív, katonai és vallási) reformjait. A kereszténység felvételének külön fejezetet szentel. Figyelmet érdemelnek a szerzőnek az orosz pogányság változásáról, főbb elemei és az új tanítás közti kapcsolatról és a kereszténység felvétele külső-belső körülményeiről, folyamatáról írt sorai. Joggal hangsúlyozza, hogy hosszú és bonyolult eseménysorozatról van szó. Körültekintő elemzést ad a Vlagyimirt megelőző fejedelmeknek a kereszténységhez fűződő viszonyáról, amiből megtudhatjuk, hogy az új vallás jelentős múltra tekintett vissza. A kereszténység felvétele megfelelt a korabeli Oroszország fejlődésének, ezzel bekerült az európai államok közösségébe, és új távlatok nyíltak meg előtte. Hozzátennénk, hogy a millennium alkalmával megjelent szovjet könyvek és tanulmányok (az utóbbira lásd pl. A. P. Novoszsel'cev cikkét az Isztorija SZSZSZR 1988/4. számában), amelyek Tolocsko műve után íródtak, még árnyaltabban félik meg ezt a kérdést.

A szerző egyik legfőbb érdemének tartjuk, hogy az orosz történelem kiemelkedő szakaszai közti időszakot nem egységes hanyatlási tendenciaként kezeli, hanem azokon belül az egységítőrekvéseket is bemutatja. Tolocsko vitatja, hogy Bölcs Jaroszláv végrendeletekor jöttek létre a széttagozódás alapjai; szerinte a centrifugális erők a Jaroszlávicsok uralkodása elején még nem voltak erősek, a kijevi nagyfejedelem

főhatalmát társai még nem vonták kétségbe, ugyanakkor a fejedelmek triumvirátusa vagy duumvirátusa alakult ki. Vlagyimir Monomah és fia uralkodása után Jaropolk kormányzását a történész szerint még csak az újabb hanyatláshoz vezető átmenetként kell kezelnünk. A kijevi nagyfejedelmi trónért vívott harc állandó és éles formát a 12. sz. 40-es éveitől öltött. A nagyfejedelmi címét megszerezve egyes fejedelmeknek időlegesen és részben sikerült az orosz területek egyesítése. Ezen tevékenységükben korábbi birtokaikra támaszkodhattak. A centrifugális és országegyesítő erők küzdelmére hatottak a fejedelemségek gazdasági-politikai érdekei, belső helyzetük (pl. Tolocsko szerint a bojár ellenzék a rosztov-szuzdali földön még gyengébb volt, a novgorodi fejedelemnek pedig – és itt V. A. Janyin kutatásaira utal – az eddig feltételezettnél több hatalma volt) és a polovecek elleni harc szükségletei. Miután a kijevi trón megszerzésével induló egyesítés mellett Jurij Dolgorukijtól kezdve létezett az Északkelet-Oroszország szerepét növelni kívánó is, úgy véljük, a szerző túlértékeli Kijev korabeli lehetőségeit.

Az első tematikus rész (a 8. fejezet) a régi Oroszország és a nomád népek kapcsolatáról szól. Tolocsko rámutat, hogy ma már pontosabban meghatározható az oroszokat fenyegető polovec hordák helye. Az orosz-polovec kapcsolatról (legtöbbször harcokról) a két nép belső viszonyai és az óorosz történeti események fentebb jelzett tendenciái alapján megbízható szakaszolást ad. Az oroszországi tatár hódítás következményeit a történész szerint egyes szovjet szerzők (pl. L. N. Gumilev és M. K. Karger) megpróbálják kicsinyíteni. A könyv írója kiemeli, hogy – az évkönyvek eltérései ellenére – Kijev ostroma hosszan tartott és nagy pusztítással járt, amit a régészeti leletek is alátámasztanak. A széttagolódás korabeli óorosz etnikai fejlődést a szovjet kutatók különbözően ítélik meg (9. fejj.). Tolocsko szerint noha valóban létrejöttek új nyelvjárárok, művészeti stílusirányzatok, mindezt azonban nem szabad abszolutizálni és a későbbi jelenségeket előrehozni. A helyi stílusok mellett létezett az anyagi és szellemi kultúrában bizonyos fokú egység is (a szerző itt D. Sz. Lihacsova utal). A pravoszláv egyház valóban fontos szerepet játszott az óorosz államban a földek kezdeti egyesítésekor, a széttagolódás idején pedig a területek közti kapcsolattartásban és az egységudat megőrzésében (10. fejj.). Mindezt nem vonja kétségbe az sem, hogy gazdasági-politikai érdeke alapján működött együtt a fejedelmi hatalommal. Tolocska jól érzékelteti, milyen szerepe volt ebben az orosz egyházszervezet struktúrájának, az egyház részvételének a jogalkotásban és nemzetközi kapcsolatainak. A 12–13. században (követként, közvetítőként stb.) a főpapok többsége az összefogás haladó ügyét szolgálta.

Az óorosz állam politikai rendszeréről szólva (11. fejj.) a mű írója körültekintően mutatja be a hatalmi szervezet sajátosságait és változását. Joggal hangsúlyozza, hogy a 11. sz. végétől a politikai élet fontos tényezői voltak a fejedelmi kongresszusok és a fejedelmek közti hierarchikus viszonyok. Az államhatalom alapintézményei – igaz, helyi keretekben – továbbra is fennmaradtak. Könyve utolsó fejezetében Tolocsko a 10–13. századi társadalmi-politikai viszonyokat tárgyalja. Az óorosz vecsével („népgyűlés”) összefüggésben elutasítja igazi népi szervként való értelmezését, kompetenciáját pedig kapcsolatba hozza a fejedelmi hatalom szilárdságával és az uralkodók és a bojár csoportok küzdelmével. A szerző igen pontos elemzést nyújt a 945 és 1228 közti népmozgalmakról. Megállapítja, hogy a kizsákmányolás és a fejedelmi adminisztráció elleni harc a korszakban mindvégig jelen volt, és bizonyos engedményekre készítette az uralkodó osztályt. Ugyanakkor ezek a küzdelmek szervezetlenek voltak, nem volt világos programjuk, és nem magának a rendszernek a megváltoztatására, hanem „számukra kedvezőbbé tételére” irányultak. A mű írója számos példát hoz a népmozgalmaknak a feudális orosz jog kodifikációs folyamatára gyakorolt hatásáról; így az 1060–70-es évek megmozdulásainak és a Jaroslávicsok Pravdájának, vagy az 1113. évi kijevi felkelés és Vlagyimir Monomah törvényei kapcsolatáról. A befejező oldalakon Tolocsko hangsúlyozza Kijev és a többi óorosz város kölcsönhatásának összetartó erejét. Szerinte a fő, a széttagoltság korát jellemző centrifugális erők a polocki, a vlagyimir-szuzdali és a halicsi fejedelemségekben alakultak ki. Végezetül megemlítenénk, hogy a könyv illusztrációi és mellékletei (a tatárok elleni harcokról készült térkép és a fejedelmi dinasztiákat bemutató genealógiai táblázatok) jól illeszkednek a vázolt témához.

Kurunczi Jenő

**DIE PROTOKOLLE DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERRATES 1848–1867.
III. ABTEILUNG. DAS MINISTERIUM BUOL-SCHAUENSTEIN. BAND. 4. 23. DEZEMBER
1854 – 12. APRIL 1856**

Wien, Österreichischer Bundesverlag, 1987. 346 l.

AZ OSZTRÁK MINISZTERTANÁCS JEGYZŐKÖNYVEI 1848–1867. III. RÉSZ.
A BUOL-SCHAUENSTEIN – KORMÁNY. 4. KÖTET. 1854. DEC. 23.–1856. ÁPR. 12.

Az előtünk fekvő kötet része annak a sorozatnak, amely a minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiadására alakult Osztrák Bizottság és a bécsi Kelet- és Délkelet-Európa Intézet kiadásában jelenik meg 1970 óta folyamatosan, és amely célja szerint felöleli majd az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek teljes kiadását 1848 és 1867 között. A sorozat eddig megjelent darabjai a bevezető kötet mellett (Minisztertanács és Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek 1848–1867, 1970) a Buol-Schauenstein (1852. ápr. 11.–1859. máj. 17.) III. Abteilung; a Rainer Erzhergog (1861. febr. 4.–1865. június 26.), valamint a Mensdorff (1865. június 26.–1865. júli. 27.) V. Abteilung; és a Belcredi (1865. júli. 27.–1867. febr. 7.) VI. Abteilung kormány időszakát érintik.

A Buol-Schauenstein-kormányról szóló köteteket Waltraud Heindl szerkesztette és a sorozatnak ehhez a III./4-es kötetéhez Helmut Rumpler írt előszót. Az 1854 decembere és 1856 áprilisa közötti időszak első pillantásra a nyugalom és a konzolidáció szakaszának tűnik – írja. 1848 következményeit már nem lehet érezni (bizonyára úgy érti, hogy Ausztriában) és még időbe telik, amíg az olaszok, lengyelek és magyarok politikai és szociális önállósodásuknak ismét felmenő ágába kerülnek. A másik oldalon pedig a Buol-minisztérium, amely mind kül-, mind belpolitikájában a Schwarzenberg érárt kívánta követni, Ausztria átalakításában nem volt olyan lendületes, mint elődje. A neoabszolutizmus rendszere a közigazgatási reformmal, a szabad földforgalom megteremtésével és az egyetemi reformmal elérte belső tökéletesítésének határát. Ennek a fejlődésnek a gyakorlati és szimbolikus csúcspontja a „trón és az oltár” szövetségének demonstrálásaként kötött 1855. aug. 18-i konkordátum.

A nyugalom azonban csalóka, látszólagos volt. Kezdetben úgy tűnt, hogy az osztrák semlegességi politika Ausztriára nézve csökkentette a krími háborúnak és az azt kísérő világgazdasági válságnak a kedvezőtlen hatásait, a valóságban azonban éppen külpolitikai és pénzügyi zsákutcába manőverezte Ausztriát. A semlegességi politika többre került, mint amennyit az államháztartás elő tudott teremteni. Igaz, hogy az 1855-ben kirobbant állami deficitnek nemcsak a katonai kiadások voltak az okozói, a rossz termés, a textil- és vasválság, a közigazgatásra fordított egyre nagyobb kiadások és a gazdasági struktúra megjavítására fordított összegek sokkal jobban megterhelték az államháztartást. Helmut Rumpler szerint teljesen helytálló Waltraud Heindlnek az az értékelése, hogy „az államháztartás krízise nem(csak) a krími háborúban folytatott osztrák politika következménye volt, hanem hogy fordítva, az államháztartás krízise a krími háborúban folytatott osztrák semlegességi politika jelentős meghatározó tényezője volt”. (Bevezető tanulmány, XVII. p.) Bruckot mint mentőangyalt nevezték ki pénzügyminiszternek – írja Rumpler. A Bruck által kezdeményezett aktív és sikeres politika oda vezetett, hogy az 1851 óta háttérbe szorított miniszteri konferencia szerepe jelentősen megnövekedett. 1856-ban vita kerekedett arról, hogy a miniszteri konferenciát a birodalmi tanács elé sorolják-e. Ferenc József – addig folytatott politikájával szemben – a minisztertanács javára döntött. „A neoabszolutizmus elkezdte óvatosan megváltoztatni arculatát” – állapítja meg Helmut Rumpler.

Waltraud Heindl bevezető tanulmányában mindenekelőtt Bruck hivatalba lépéséről és személyiségéről szól, egy dinamikus, energikus emberről, akinek minden kérdésről volt véleménye. Biztosan uralta a „gazdasági-, pénzügyi- és kereskedelempolitikai” területet és ezekben az érdekek a többi tárcánál is érvényesítette. A legnagyobb erőssége azonban „az ifjú császár befolyásolásának virtuóz technikája” volt. (X. p.)

Bruck hivatalba lépése után a jegyzőkönyvek tanúsága szerint a tárgyalt témák között megszaporodtak a gazdasági és pénzügyi vonatkozásúak. Emellett a konkordátum megkötéséig a másik fő téma a vallás, mindenekelőtt a katolikus vallás volt. Ez a két kérdéskör szignifikánsan megmutatja ennek a rövid történelmi időszaknak az alaprendezőit: egyfelől gazdasági modernizálás, másfelől a katolikus egyháznak tett koncessziók révén az abszolutista rendszer megszilárdítása, „bebetonozása”.

A két fő témakör mellett a minisztertanácsi üléseken a legnagyobb teret a közigazgatás és a hivatalok kérdései foglalták el. A nagy közigazgatási reform már lezárult, így a legfontosabb ilyen jellegű kérdések a Lombard-Venecei Királyság kapcsán merültek föl. A napirendi pontok között azonban a közigazgatást és a hivatali apparátust érintően gyakran találkozhatunk nyugdíjazásról, fizetésről, fizetési kiegészítésről, bérpótlékról, tandíjról, uniformisról és a hivatalnokok kitüntetéséről hozott határozatokkal, vagyis privilégiumokkal, amelyeket ez a neoabszolutista kormányzat számára nagyon fontos réteg élvezett. Ezek rutin-kérdések voltak, amelyek nem váltottak ki a minisztertanács tagjai körében nagyobb vitákat.

1848 problémája már egyre kevésbé foglalkoztatja a minisztertanácsot. Még feltűnik ugyan néhány-szor mint napirendi pont: javak konfiskálása Magyarországon és az olasz tartományokban, kegyelmi kérvények elfogadása vagy elutasítása.

Külpolitikai kérdések alig kerültek a minisztertanács elé, lévén, hogy a császár az ezekben való döntést más grémiumoknak tartotta fenn. A krími háborút illetően csak az ultimátum formájában megfogalmazott osztrák békefeltételekre válaszul adott orosz békefeltételeket hozták a minisztertanács tudomására. A háború kísérőjelenségei és következményei azonban világosan tükröződnek a jegyzőkönyvekben. (Pl. olyan formában, hogy kiviteli tilalmat vezettek be fegyverre, ólomra, salétromra, kénre, kovácsoltvasra, acélra, kaszára, lóra.)

A mozgósított hadsereg anyagi terheit az államháztartás 1855-ben már nem bírta elviselni. Brucknak tulajdonítják azt a mondatot, hogy „Isten tartsa fenn az osztrák hadsereget, én, a pénzügyminiszter már nem tudom”. (XV. p.) Heindl foglalkozik ennek a kilátástalan gazdasági helyzetnek az okaival és Brucknak a válságból való kilábalás érdekében tett intézkedéseivel, a valutaszanalízis programmal és a Credit-Anstalt megalapításával.

Amennyire kevésbé jelenik meg a külpolitika, annyira fontos helyet foglal el a közlekedés, vasútépítés. Heindl hangsúlyozza, hogy Bruck a vasútépítést nemcsak a birodalom infrastruktúrájának javítása érdekében szorgalmazta, hanem ezzel politikai – külpolitikai céljai is voltak. Ezt azonban bővebben nem tárgyalja, pusztán arra szorítkozik, hogy a Bruck minisztersége idején épült fontosabb vasútvonalakat felsorolja.

Waltraud Heindl a bevezetőben egy egész fejezetet szentel az állam és egyház viszonyának, a konkordátum megkötésének és következményeinek. „Ha a konkordátumot nagy politikai államprogramnak tekintjük, amelyben az egyház és az állam az addigi értékrend fenntartására szövetkezett, akkor ennek a házassági törvénynek a megkötése, amelyben az állam ilyen nagy engedményeket tett az egyháznak, természetes következmény és koncesszió” – írja. (XXXII. p.) A vallási kérdések súlyát jelzi, hogy bár a kötetben mindössze 8 irat foglalkozik a konkordátum előkészítésével, ezek a kötet terjedelmének körülbelül negyedét teszik ki.

A kötet 79 minisztertanácsi jegyzőkönyv iratait tartalmazza, átlagosan 4–5 napirendi pontot. Ezekből elenyészően kevés a magyar vonatkozású. A témák: 1. 1848: a politikai „bűnösök” javainak konfiskálása és a Kossuth-bankó birtoklásának megtiltása és büntetése; 2. közigazgatás, hivatal, bíróság: urbánális bíróságok felállítása, a kerületi bíróságok pecsétjéről Bach rendelete, a kereskedelmi minisztériumhoz tartozó hivatalnokok egyenruhája, hat erdélyi igazságügyi alkalmazott és egy Árva megyei bíró nyugdíjemelése; 3. egyházak: tárgyalások a magyarországi evangélikus egyházi ügyekről, az ungvári katolikus gimnázium ügyeinek szabályozása, néhány közösség visszaadása a görögkatolikus egyháznak; 4. infrastruktúra: a Szeged-Temesvár vasútvonal kiépítése.

Az iratok jegyzetelése nagyon alapos, visszautaló és korrekt. A kötet használatát elősegíti egy elavult kifejezéseket tartalmazó, a minisztertanácsok résztvevőinek jegyzéke, a jegyzőkönyvek és mellékletek kronologikus jegyzéke, és névmutató.

Mint a sorozat eddig megjelent kötetei mindegyikénél, ennél is közreműködött magyar lektor. A kiadó köszönetet mond Sashegyi Oszkárnak ezért a munkájáért.

DIE HABSBURGERMONARCHIE 1848–1918.

Herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, Band V. Die bewaffnete Macht
Wien, 1987, 864 oldal

A HABSBURG-MONARCHIA 1848–1918.

Szerkesztette A. Wandruszka és P. Urbanitsch. V. kötet. A fegyveres erők.

A hadügyek és a hadtörténet rendkívül szerteágazó, hatalmas problémakörét mindössze négy szerző dolgozza fel az Osztrák Tudományos Akadémia nevével fémjelezett, a Habsburg-monarchia történetét tematikus rend szerint megvilágító, ismert és egyre inkább elismert sorozat legújabb kötetében, mégis a részletekben szinte kimerítő, eddig konkrét vizsgálat tárgyát nem képező problémák hosszú sorának gyakran önálló levéltári kutatásra támaszkodó ábrázolását veheti kézbe az olvasó. A nagyszabású vállalkozás meg-alapozottságát, tartalmilag és formailag egyaránt gondosan megtervezett voltát mindenképpen kellően méltányolnunk kell.

Összességében a kötet lényeges előrelépést jelent a témakör eddigi, kiterjedt irodalmához képest, az utolsó évtized jelentős teljesítményeit is beleértve (Schmidt-Brentano: *Die Armee in Österreich*, Allmayer-Beck-Lessing: *Die k. (u.) k. Armee 1848–1918*, Rothenberg: *The Army of Francis Joseph* stb.). Éppen ezen utóbbi körülményt figyelembe véve volt talán a legnehezebb dolga Johann Chr. *Allmayer-Beck*nek, hiszen témájáról (*A fegyveres erők az államban és a társadalomban*) szinte mindent és mindenféleképpen megírtak már. Ezekre az előzményekre támaszkodva és szerencsés módszert választva: főként katonák sokszor kiadatlan naplójából és visszaemlékezéseiből, valamint a gazdag választékú egykorú és későbbi katonatémájú szépirodalomból bőséggel merítve volt képes sokoldalú tablót rajzolni. Már a fejezetcím megfogalmazása mutatja, hogy a szerző meg akarja haladni a szűken értelmezett hadtörténetet. Az újabb kutatások mindenütt ebbe az irányba haladnak, gondoljunk csak az itthon is jól ismert Brooklyn College sorozatra: „*War and Society in East Central Europe*”. Allmayer-Beck nyilvánvaló szándéka, hogy a társadalom- és politikatörténet részeként, azzal szoros kölcsönhatásban tárgyalja a tulajdonképpeni hadtörténetet.

Figyelmét joggal koncentráltta arra a sajátos szerepre, amelyet a hadsereg ebben a birodalomban betöltött: tudatosan és meghirdetetten az *összmonarchia* eszméjének hordozója volt, egy soknemzetiségű államban, amelyben a nemzeti gondolat birodalomromboló, a hadsereg viszont a nemzetek felettség szimbóluma, a nemzetfelettség megtestesítője. Szorosan összefüggött ezzel a másik, nem kevésbé jellemző sajátosság, a hadsereg túltengő belső funkciója, monarchia-összetartó, dinasztiavédelmező, rendfenntartó hivatása, amely éppen 1848 és 1918 között olyannyira meghatározó. Elsődlegesen nem azért, mert nincs háború (hiszen 1859-ben és 1866-ban volt), hanem mert erre szánták, itt volt nélkülözhetetlen és ezt a funkciót tudta sikerrel betölteni. A szerző negatívum értékeli ebben a vonatkozásban a dualizmus kialakulását, dezintegrációs jelenségként írja le a honvédség intézményének létrejöttét – a közjogi hátteret a hagyományos osztrák felfogásban prezentálva – és tisztán „szakmai” alapon bizonyára nem egészen jogtalanul.

A belső funkció ábrázolásakor a kezdet és a vég leírása kívánna harsányabb színeket. A kezdet: a hadsereg és a társadalom mély szakadása, amit a forradalmak kegyetlen elfojtása okozott, éppígy az a sokkhatás, óriási presztizsvesztés, amit a szerencsétlen háborúk, főként az 1866-os idézett elő. Mert hiába állították Benedeket és társait hadbírósság elé és varrták a nyakukba az egész felelősséget, az osztrák-német-ség végleges megosztása osztrák patriótákra és német nacionalistákra Königrátnél keletkezett; a német birodalom iránti tisztelet együtt járt a *liberalizáló* Habsburg-monarchia iránti megvetéssel. E legutóbbi körülmény szervelesen illeszkedett a polgári elemek hadseregen belüli megjelenéséhez és erősödéséhez, amiről viszont Allmayer-Beck kellőképpen tájékoztat. Úgyszintén kevésbé van kidolgozva az, hogy halványul el már a századfordulótól kezdve a hadseregnek, mint az összmonarchiai patriotizmus iskolájának szerepe. Elég talán utalni arra, hogy némely katonai vezetők is, akik éppen a háborúra akarták készíteni a hadsereget, felismerték a nemzeti követelések bizonyos létjogosultságát (gondoljunk Pitreich hadügyminiszterre).

A k. und k. hadsereg monografikus részletezésű, hadügyi szempontú leírására Walter *Wagner* vállalkozott a kötet nagyobbik felét kitevő tanulmányában. Anyagát az 1848–66 és 1866–1914 közötti időszakot különválasztva tagolta két azonos szerkezetű részre, mindkettőnél csaknem két tucatnyi alfejezetet elkülönböztetve és azokon belül a kronologikus kifejtést alkalmazva. Bár sokat méríthetett a korábbi szakiro-

dalomból (így pl. a legfelső szintű irányítás és adminisztráció különféle szerveinek az átlagolvasó számára követhetetlen bonyolultságú és az egész korszakon át szakadatlanul folyó átszervezéseit a bécsi hadügyminisztérium történetéről publikált saját korábbi műveire támaszkodva rekapitulálhatta), a hadügy szinte minden részletére egyformán kiterjedő ismertetés számos alkotóelemét csakis speciális levéltári célkutatásra alapozva vizsgálhatta meg.

Az így összeállt anyag imponálóan gazdag volta feltétlen elismerést érdemel. Sokáig megkerülhetetlen kézikönyvként szolgál majd minden érdeklődő részére. Ám éppen az enciklopédikus (vagy másként fogalmazva: extenzív) teljességre törekvésből fakad Walter ábrázolásának szembetűnő gyengéje is: amíg kimerítően informatív számos – nem-specialista számára esetleg akár kurióznak ható – részben, addig aránytalanul tömörebbre sikerültek az igazán széles történeti érdeklődésre számot tartó fejezetek. Így van ez a tulajdonképpeni hadtörténettel (a hadjáratok és háborúk, valamint tágabb összefüggéseik leírása), a hadügyi és külpolitikai stratégiai tervezés viszonyával, vagy akár a hadügy anyagi alapjainak, a költségvetésnek érdemi, nem pedig a kimerítően tárgyalt adminisztrációs vonatkozásaival kapcsolatban. Sajnálatos tény, hogy teljesen kimaradt a hadsereg felkészültségének, esetleg fegyverzete színvonalának európai összehasonlításban való bemutatása, a tárgyalt időszakban meginduló, majd gyorsan eszkalálódó általános fegyverkezési versenynek és a Monarchia abban elfoglalt helyének megvilágítása. Több segítséget várna az olvasó a leíró jelleggel közölt adathalmazok értékeléséhez is.

Külön fejezetet és méltányos terjedelmet kapott a kötetben a magyar honvédség dualizmus kori története, amelynek megírására Papp Tibor, a témakör korábbi feldolgozója vállalkozott. Szövegének szerkezete alapján azonos a főrész, Walter szövegének beosztásával. Az önálló magyar hadsereg létrejöttének konkrét körülményeit, a honvédség korabeli jellegzetességeit megvilágító bevezető részt követően ugyanis arányos jellemzést nyernek az országos és regionális irányítószervek, a hadkiegészítési szervezet, a kiképzési rend, felszerelés, fegyverzet stb. problémái. Papp Wagnernél több figyelmet fordít a társadalomtörténeti vonatkozások számbavételére (pl. a tisztikar összetételével kapcsolatosan), akárcsak az általános politikai háttér ismertetésére, ezért e kötet olvasója számára a honvédség története szervezettebben illeszkedik a kor magyar történetébe, mintsem a közös hadseregé a dualizmus kori birodalom köztörténetébe.

Ugyanígy modernebb szemléletével tűnik ki a haditengerészetről készült önálló fejezet, az ifjabb osztrák történetírói nemzedékhez tartozó Lothar Höbelt sikerült munkája. Nála adottság témájának széles nemzetközi háttérbe helyezése, az összehasonlító szempont következetes alkalmazása, akárcsak a természetesen nagy gonddal összegyűjtött szakirodalmi adatok meg az általa újonnan feltárt források tényeinek távlatos értékelése.

A kötet kiállítása a sorozattól már megszokott magas színvonalú; a sok színes térképmelléklet, számos mutató nagyban megkönnyíti az érdeklődők eligazodását.

Palotás Emil

WIRTSCHAFTLICHE UND POLITISCHE INTEGRATION IN EUROPA IM 19. UND 20. JAHRHUNDERT

In.: Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft, Sonderheft, 10.

Vandenhoeck und Rupprecht in Göttingen, 1984. 308 l.

GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI INTEGRÁCIÓ

Helmut Berding a kötet szerkesztői előszavában jelzi, hogy a Deutscher Zollverein megalapítása 150. éves évfordulójának évében különösen időszerű az integráció kérdéskörének történeti távlatú áttekintése, minthogy „az Európai Gazdasági Közösség (EGK) válsága újabb tetőpontjához érkezett el” és „az európai integráció folyamata végérvényesen megrekedt” (7. o.). A szakirodalomban élénk vita folyik arról, milyen feltételek kedveznek az európai integráció folyamatának, melyek gátolják a továbblépést. Abban is eltérnek egymástól a nézetek: gazdasági kényszer vagy politikai döntések határozzák-e meg a folyamat menetét, ám úgy tűnik, senki sem tud kivezető útra találni (uo.). Az EGK megalakulása idején még az a nézet uralko-

dott, hogy a gazdasági egyesülésnek kikerülhetetlen vele járója lesz Európa politikai integrálódása. Az 1983. decemberi athéni, majd az 1984. márciusi brüsszeli csúcstalálkozók után még inkább csökkent a remény, hogy a kormányok képesek és óhajtják is az európai integrációs folyamat előbbrejutását – véli Berding. Éppen emiatt célszerűnek látja a megvalósult vagy csupán tervezett integrációs folyamatok összehasonlító vizsgálatát, mert így talán új távlatok nyílnak meg. Ez indította a tanulmánykötet összeállítására, amelyben az Európai Integráció Munkaközössége 1983. július 3–6. között a Giessen melletti Rausch-Holzhausen városban rendezett vitailésen megbeszélte 14 tanulmány lényegére tömörített változatát bocsátja közre.

Sidney Pollard: Az európai integráció problémái a 19. és a 20. században c. – magyar szerzők műveit is hasznosító – írásában megállapítja, hogy a gazdasági integráció fogalmán a kortársak és a történészek mindig a közlekedési és hírközlési eszközök, valamint az áruk tömegtermelése által a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok javítását értették. Ugyanakkor azonban a vámkorlátozásoktól és a külkereskedelmi tilalmaktól való szabadulás terén az egyes államok csupán vonakodva jártak el. Meglehetősen elterjedt nézet szerint a fejlettebb országokkal való szorosabb gazdasági kapcsolatok és a tőkeexport kedvezően hatottak a nyersanyagokban és mezőgazdasági termékekben gazdag, szegényebb országokra, és gyorsították iparosodási folyamatukat. Pollard kételkedik abban, hogy ezek a hatások hasonlóképpen előmozdították-e a gazdagabbak előrelépését is, legalábbis Európa keleti és délkeleti részeinek államaiban a 20. sz. közepéig. Szerinte még felderítésre vár, volt-e és mekkora szerepe a fellendülésben a Zollverein vagy EGK típusú vámuniónak, mert nem fogadja el fenntartás nélkül azt a nézetet, amely szerint a vámunió elősegíti a gazdasági növekedést. A gazdasági integrálódás más formáit (tőkekivitel, szabad munkaerővándorlás, valuták egységesítése stb.) a vitailésen csak röviden érintették, holott a valuták egységesítése terén a modern állam nagyobb szuverénitást igényel, mint régebben. (Csak közvetve jegyezzük meg, hogy Pollard nézetei a nagybritanniai tőkés álláspontot tükrözik).

Roger Dufraisse: Európa „hegemóniális” integrációja I. Napóleon alatt c. írása azt – a szakirodalom által már megcáfolt nézetet – vallja, hogy Napóleon mindkét gazdasági koncepciójának (az ún. kontinentális rendszer, majd a kontinentális zárlat koncepciója) forrása a francia forradalom volt, nem pedig a francia császárság gazdasági érdekeinek minden más államé fölé helyezése. Abban viszont a szakirodalommal egybehangzóan egyetérthetünk Dufraisse-szel, hogy Napóleon Anglia ellen kívánta egyesíteni Európa erőt, és távol állt tőle valamiféle európai szabadkereskedelmi övezet létrehozásának a szándéka. Ehelyett Európa szervezett gazdasági leigázására törekedett Franciaország égisze alatt, gazdasága monopóliumhelyzetének biztosítása végett. Ugyanakkor – Dufraisse vitatható felfogása szerint – a napóleoni dinasztikus hatalmi törekvéseknek – főleg a kontinentális zárlatnak köszönhetően – életrekelte az európai államok gazdasági szolidaritása lehetőségének eszméje. Ez a nézete – az akkori államok társadalmi-gazdasági-politikai viszonyainak ismeretében – a mai integrációs nézetek visszavetítésének tekinthető. Ezzel szemben csak egyet lehet érteni azzal, hogy Napóleon hatalmi expanziója – legalábbis egy ideig – valóban hozzájárult – a hadsereg és a belső piac igényeinek növekedése révén – a gazdasági infrastruktúra javításához. Ugyanakkor a protekcionista vámtarifa óvta a francia termékeket a külföld áruival szemben. Ez a kettős szempont határozta meg egyébként a 19. sz. első felének gazdasági gondolkodását – bizonyos megszorítással – még az angolt is. A napóleoni uralom alatt szerzett tapasztalatok ösztönözték – legalábbis a szerző szintén vitatható nézete szerint – a német államokat a Deutscher Zollverein alapítására.

Hans Werner Hohn: Hegemonia és integráció. A Váme gyületben betöltött porosz vezető szerep feltételei és következményei c. írásában valamennyi történelmi hatóerő együttes és kölcsönhatásos figyelembevételével ismételtelen hangsúlyosan emeli ki, hogy a Zollverein szigorúan föderaliztikus szerkezete és az egyes államok vétőjoga ellenére – a német államok gazdasági helyzetéből és gazdaságpolitikájából, pontosabban azok különbözőségeiből folyóan – a gazdasági egységesítés folyamata kezdettől fogva egyértelműen porosz túlsúllyal formálódott. 1848–1849-ig ez a hegemonia legtöbbször konfliktus-szabályozóként hatott, mert nem lépte túl a szerződésben rögzített határokat. 1850 óta új helyzet alakult ki. Poroszország immár legtöbb partnerével szemben ultimátumszerű fellépése partikuláris ellenérőket mozgósított és ebből következően az 1850-es évek a Zollverein stagnálásának évtizedeként jellemezhető. Poroszország gyors gazdasági fejlődése és hegemoniájának kiépítésére tett döntő lépései a Zollvereinben is éreztették hatásukat, mert a sokkal gyengébb fejlődésű Habsburg-monarchia nem tudott ellensúlyként fellépni. A német polgárság nagy része a partnerállamokban is fontosabbnak tartotta Poroszországot gazdasági szempontból, mint a politikai hegemonia tekintetében. Poroszország liberális gazdasági elveken nyugvó gazdaságpolitikája po-

litikai hatalmi törekvéseit segítette. A többi német állam polgársága pedig gazdasági érdekei miatt törekedett a német egységre. Ezen a tendencián a Habsburgok és a német középállamok ellenállása a 60-as években nem tudott változtatni. Poroszország még a korábnál is erőteljesebben érvényesítette gazdasági fölényigényét az ellenállókkal szemben. Erőteljes gazdaságnövekedésből következően növekvő exportorientáltsága a nagy európai piacra utalta. A német államok polgársága emiatt is a porosz állami vezetés mögé állt. A kisméret egységkoncepció fontos tényezője volt a gazdasági hegemonia és kizsugárzó hatása Közép-Európa államainak társadalmi, gazdasági struktúrájára. A gazdasági vezetős szerep segítette a kisméret „Ob-rigkeitsstaat”-ban a militarista hagyományok még erőteljesebb érvényesülését, holott az adott történelmi időpontban – véli Hahn –, elképzelhetők voltak a vezetős szerep más megoldásai is. Ezek felsorolása után bírálja a szakirodalom ama termékeit, amelyek még napjainkban is az eredményes integrációs folyamat példjaként aktualizálják a Zollvereint a hegemoniális integrációs struktúrák ambivalens következményeinek figyelembevétele nélkül.

Rolf H. Dumke: A német Zollverein, mint a gazdasági integráció modellje c. tanulmányában bizonyos mértékig folytatja Hahn gondolatmenetét és hangsúlyozza: fontos történelmi tények szólnak az ellen, hogy közvetlen következtetéseket vonjunk le a történelemből. Elhamarkodott állítás a Zollvereint a gazdasági integráció prototípusának tekinteni. Az 1860-as közép-amerikai integrációs törekvéseinek elemzése arra int, hogy másképpen értékeljük a vámunió szerepét a fejlett és másképp az ún. fejlődő államok esetében. Ha eme feltevés történetileg igazolást nyer, akkor a Zollverein és az EGK a vámuniómodell két történetileg eltérő megnyilvánulásaként hasonlítható össze. A vámunió-modell és a modernizáció kezdete részben összhangban van, részben kiegészíti egymást. Angol és amerikai szakirodalom beható elemzése után Dumke megállapítja, hogy a Zollverein folyamatában politikai-gazdasági és fiskális szempontok egymással összefonódva érvényesültek. A modernizáció kezdetén a hangsúly a változás összetettségén van, nem csupán a gazdasági tényezőn. A Zollverein történelmi mozzanatai közvetlenül, mechanikusan nem vihetők át az EGK-re. A két történelmi képződmény között nagy az eltérés. A Zollverein elsősorban politikai döntés volt, míg a gazdasági integráció csupán a vele járó szerepét töltötte be. Már pusztán emiatt sem válhat közvetlen hivatkozási alappá az Európai Unió felépítésével és további fejlődésének esélyeivel kapcsolatban.

Klaus Megerle: Német közép- és kisállamok gazdasági integrációja és politikai orientálódása a birodalomalapítás előterében c. írásában szembeszáll ama nézetekkel, amelyek szerint Bismarck kisméret egység-konceptiója az európai integráció történelmi mintája lehetne. Bizonyítani kívánja: lehetséges eredményes együttműködés szuverén közép- és kisállamok, valamint a nagyobbak között bizonyos határok közé szorított gazdaságpolitika terén. Ma eme két tényező interdependenciája különösen időszerű, minthogy az 1950-es évek „Európa-eufóriája” letűnt, az EGK egyik válságból a másikba tántorog, és nehézségek új dimenziói tárulnak fel anélkül, hogy bárki is túl sok bizalmat előlegezzon az európai integráció előrelépésének” (102. o.)-véli Megerle –. Emiatt látja indokoltnak ama kérdés többoldalú megvilágítását, vajon a gazdasági, ill. a politikai eszközökkel létrehozandó integráció közül melyik az elsődleges? (Csak közvetlenül jegyezzük meg, hogy ilyen merev szétválasztást nem tartunk a történelmi valóságot helyesen tükrözőnek és így indokoltnak sem). Megerle – Wolfram Fischer nyomán – úgy látja, hogy a középállamokat nagyon is jól felismert önérdükük hajtotta a német egység felé, jóval korábban, mintsem az orosz törekvések formájában jelentkezett volna. A orosz érdekek elhatalmasodásával szembeni ellenállásban is ez az önérdék fejeződött ki. Egyes délnémet államok még 1875-ben is magasabb arányban részesedtek Németország ipari termeléséből, mint Poroszország, vagy akár a Rajna-vidék. Ugyanakkor az infrastruktúra 1848 előtti fejletlensége miatt nagy mennyiségű agrárterméket importáltak Poroszországból, mert hasonlóra, az említett objektív nehézség miatt a Habsburg-monarchiából és Oroszországból még nem volt akkora lehetőségük, mint később, amikor már fejlettebb infrastruktúra állt rendelkezésre. 1871-ig az egymással is viaskodó német kis- és középállamok Poroszország és a Habsburg-monarchia között lavrozó, a feltörő burzsoázia érdekeit és liberális pártjaik egyes csoportjainak egymáséitól eltérő koncepciójú politikáját a gazdasági szempontok mellett a szuverénitás biztosításának a célja is vezette. 1868 és 1870 között a déli német államokban a orosz hatalomkifejtés akkora szorongást váltott ki, hogy a kisméret egység a orosz-francia háború eredménye nélkül aligha jöhetett volna létre.

Peter Theiner: Közép-Európa-tervek a wilhelminus Németországban c. írásában Guillaume de Molinari – Bismarck által elvetett – vámuniós tervének ismertetése után sorra veszi az 1879 és 1915 között felmerült „Közép-Európa”-terveket, köztük – tudjuk – a Magyarországi Antiszemita párt, majd később az All-

deutscher Verband, utána pedig az NSDAP eszmei megalapozásához fontos elemekkel hozzájáruló fajelméleti megalapozású Paul de Lagarde-féle nézeteket is. Kiemelten és részletesen szól arról, hogy Caprivi menyire komolyan vette a „Mitteleuropa”-terveket, sőt az „Európai Egyesült Államok” eszméjével is barátkozott. A számtásba vett nyugat-európai országok – elsősorban Hollandia és Belgium – azonban határozottan elvetettek minden ilyen elképzelést. A Mitteleuropa koncepció azonban ismételtel felbukkant, hol a flotta-propagandában, hol Gustav Schmollernél, hol a Julius Wolf 1904-ben alapította „Mitteleuropäischer Wirtschaftsverein”-ben, 1911 után Walther Rathenaunál. Legnagyobb visszhangra azonban a Friedrich Naumann-féle Mitteleurópával együtt – a magyar szakirodalom Theiner nézeteivel fő vonásaiban egyezően már régebben elemzéseket közölt. Nem mulasztja el Theiner Bethmann-Hollweg September-programjának (1914. szept. 9.), Falkenhayn 1915 augusztusi, Bethmann-Hollweghez küldött emlékiratának ismertetését sem. Naumanntól Falkenhaynéig terjedően az imperialista-militarista „Mitteleurópa”-tervek közös vonása, hogy enyhébbek voltak a pángermánokénál. Theiner sajnálja Naumann tervének bukását, mert véleménye szerint több részlete előképe lehetett volna a nemzetek fölötti integrációnak nem csupán gazdasági, hatalmi-politikai, kulturális vonatkozásban, hanem a nemzetiségi kérdés megoldása terén is. Emlékeztet arra, hogy a Páneurópa-koncepció ellensúlyozására a weimari köztársaságban ismét felmerült Naumann terve a német gazdasági expanziós tervek és békerevíziós törekvések támogatása érdekében. Maga a német történetírás és publicisztika is gondoskodott eme gondolat ébrentartásáról egészen Hitler hatalomra jutásáig.

Peter Krüger: Egy európai gazdasági közösség kezdeményei Németországban, az első világháború után c. írása szerint 1924–1925-ben teremtődtek meg először – meglehetősen bizonytalan alapon – az európai vámunió vagy gazdasági közösség feltételei, bár már akkor is tisztában voltak az integrációt ma is nehezítő körülményekkel (agrárpiac, valutáris viszonyok, nehézipar, közbülső vámok, védelmi igények stb.) 1928-ig voltak esélyei a kezdeteknek. A szervezett kapitalizmus nem csupán Franz Eulenburg Hilferding tervei között szerepelt, hanem a konjunktúrára érzékeny és kevésbé, lassabban alkalmazkodni képes nehézipar egyes köreiből is visszhangra lelt. Ezek a körök európai kartellek életrehívásában látták ez egyesítés és a hosszú távú termékelhelyezés biztosítékát, mivel tökekonzentrációjuk mértéke ekkor már túllépett az államhatárokon, és szerveztségük is egyre nőtt. Legkésőbb az SPD és a szakszervezetek csatlakoztak az integrációs elképzelésekhez, szociálpolitikájuk továbbfejlesztése érdekében. Nemzetekfölötti koncepciójuktól eltérően Hilferding amellett szállt síkra, hogy Európa vessen el minden, bármely más nemzet, vagy gyarmati nép kultúrájának, emberi jogainak elnyomására irányuló törekvést. Már az 1920-as évek közepén kiderült azonban, hogy az egyes országok fejlődési különbségeiből akadó érdekeltérések miatt egységes vámterület Európában nem hozható létre. Ekkor egyes német közgazdászok az integrálást az ipari nyersanyag-termeléssel óhajtották elkezdni, majd főként a vasiparban a félgyártmányokéval folytatni, késztermékekkel befejezni, míg a mezőgazdaság terén sokkal óvatosabban kívántak eljárni. Fenn akarták tartani a vámkorlátokat az Európán kívüli államokkal szemben – a Zollverein mintájára –. Tudták, hogy elképzeléseik angol, amerikai ellenállásba ütköznek, de az európai vámközösséget és gazdasági együttműködést a kontinens gazdasági gyógyulásának orvosszereként kezelték. Krüger szerint 1925–1928 között – legalábbis Németországban – megvoltak az integrációs kísérletek feltételei, de 1928 (a Beneš–Schubert közötti tárgyalások meghíúsulása), még inkább a Brüning-éra óta lanyhult, majd elhalt az európai vámunió és gazdasági integráció eszméje.

Hans-Jürgen Schröder: Az Amerikai Egyesült Államok ellenállása az európai integrációs törekvésekkel szemben az 1929–1933 évi világgazdasági válság idején c. tanulmányának már a címe pontosan megjelöli tartalmát. Az USA expanzív gazdasági befolyását Európában az I. világháború után – Németországra építve – a szabad verseny alapján kívánta érvényesíteni, egyes közép-európai protekcionista törekvésekkel szemben is. Az 1929. évi válság eme gazdaságpolitikai alapelveit pilléreit megrendítette ugyan, de az USA politikai súlya Európában akkora volt, hogy közvetlen ellenrendszabályt még nem tartott indokoltnak. A németek ugyanis Hitler előtt változatlanul kitarítottak az USA-ra támaszkodó gazdasági stratégia mellett, és nem voltak hajlandók segíteni a francia biztonsági rendszer megszilárdítását (pl. a Páneurópa-terv révén). Az USA nem tartott kívánatosnak valamiféle német–francia összefogásra épülő – állami szinten jelentős – kontinentális Európa-kartell képződményt. A Hoover adminisztráció, főként a State Department azonban az 1931. évi – Romániával és Magyarországgal kötött – német egyezményekben veszélyeztetve látta a legnagyobb kedvezmény elvét, és mihelyt maga mögött tudta Argentína tiltakozását eme szerződések ellen, diplomatikusan kifejezte aggályait (1932. május 28-i jegyzék), ami Brüning külpolitikai vereségét jelentette. A

náci Németország közvetlenül folytatta és tovább bővítette Brüning délkelet-európai gazdaságpolitikáját (1934 februárjában szerződés Magyarországgal, májusban Jugoszláviával), noha más konjunkturális és belpolitikai feltételek között. Felmondta az USA-val 1923-ban kötött szerződését is. Az USA így ekkor már nem tudta közvetlen meggátolni a német nagyterpoltika kialakulását. Amikor pedig Németország Latin-Amerikában megtörte az USA „informal empire”-jét, Washington megszüntette a nyitott kapu politikáját Délkelet-Európában is, és hozzáfogott a náci nagytergazdaság kifejlesztését gátló stratégia kidolgozásához, ámde az európai nagyhatalmak ellenállása miatt csak 1946–1947-ben, a kialakulóban levő hidegháború légkörében kapcsolhatta össze az USA gazdasági és politikai újjáépítési programját Nyugat-Európa integrációjával úgy, hogy eme folyamat ne befolyásolhassa negatívan az amerikai politikát, elsősorban gazdasági érdekeit.

Alfred Kube: *Külpolitika és „nagytergazdaság”*. A Délkelet-Európa gazdasági integrációjára irányuló német politika 1933-tól 1939-ig c. tanulmányban – a szakirodalomban eddig felmerült különféle nézetektől eltérően – úgy látja, hogy a Délkelet-Európa integrációjára irányuló német politikának nem elsősorban ideológiai, hanem inkább politikai döntési folyamata feltételeinek motívumait kell vizsgálni. Ennek megfelelően elsősorban a „Harmadik Birodalom” első éveiben Délkelet-Európával összefüggésben kialakult elképzeléseket veszi sorra, elemző kritikával. Megvilágítja Göring és Schacht közös külgazdasági programja, a „Vierjahresplan” kidolgozásának indítékait, céljait, majd 1935 eleje óta már a belső gazdasági mellett a fegyverkezés céljait szolgáló funkcióját is. Hitler 1936. április 4-i titkos rendeletével adta áldását Göring hadicélokot szolgáló gazdasági terjeszkedési tervére. A kezdeti sikerek után azonban 1937 végére kiábrándulás vett erőt Göring törzskarján, mivel a balkáni erőforrások nem tudták kielégíteni a németek megnőtt igényeit. Így azután Spanyolországban és Kínában – Vierjahresplan-szervezetek létesítése révén – kerestek lehetőséget a nyersanyagigények megfelelő mértékű kielégítésére. Göring 1938. április 5-i előterjesztéséig a „Harmadik Birodalom” politikai vezetése nem értett egyet az autark „nagytergazdaság” – elgondolással, amely, mint Göring július 16-án nyilatkozott, a háborús előkészületek eszközeként szolgált. Ezt követően Kube a német gazdaságpolitikai módszerek radikalizálódásának tüneteiként taglalja az új politikai irányvonal hatását Jugoszláviára és Bulgáriára, majd gazdagon dokumentálva igazolja, hogy a nagytergazdasági koncepció 1939 közepére csődbe jutott. Addig azonban Hitler „életter”-elméletének támaszául szolgált.

Werner Abelschauser: *A Kis-Marshall-terv*. Kereskedelmi integráció belső európai gazdasági segély révén 1948–1950. c. írása a kötet minden frását messze felülmúlóan gazdag statisztikai dokumentációval bizonyítja a két Marshall-terv lényegéről, céljaikról szóló megállapításait. Az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet (OEEC 1948. ápr. 16.) clearing-unios törekvéseinek Nagybritannia vonakodása miatt bekövetkezett meghiúsulása, továbbá az az 1948-ig szerzett tapasztalat, amely szerint a dollársegély egymagában nem képes visszaállítani az európai kereskedelemben az USA óhajtotta multilateralitást, arra készítette az USA vezetését, hogy túllépjen a nyugat-európai bilateralizmuson. A két Marshall-terv az USA által a háború alatt folyósított segélyszállítást folytatása volt a háború után is. A nagy Marshall-terv mechanizmusa annyiban járult hozzá az Európán belüli kereskedelmi összefonódáshoz, hogy nem csupán amerikai eredetű árukat szállított a segélyre szorulóknak, hanem az USA által európai államokban vásároltakat is, bár ez nem volt nagy mennyiségű. A nagy Marshall-terv bilaterális megegyezés volt az USA és a mindenkori európai résztvevők között. Ebből következett, hogy az európai „nettohitelző” államok (Nagybritannia, Belgium, Luxemburg, Olaszország, Svédország, Törökország és Bizónia) az adós európai államokkal szemben azonos hitelező-adós viszonyban voltak, mint az USA és egész Európa. Az első években nem sikerült a kereskedelmi forgalom reális versenyfeltételeinek a helyreállítása. Emiatt került sor 1949 júniusában Párizsban a Kis-Marshall-terv felülvizsgálatára. Ezt követően a segélyben részesülő államok ott vásárolhattak, ahol a legolcsóbban és a legkedvezőbb fizetési feltételek mellett tehettek. Az USA nemcsak Európában törekedett teljesen szabad külkereskedelmi versenyre, hanem Európa és Észak-Amerika között is, és ennek elfogadása volt a további segélynyújtás feltétele. Különösen Nagybritannia tiltakozott a terv ellen, hiszen a leggyengébben rendelkezett fölösleggel, és így a segélyalapból a jövőben kevesebbet remélhetett. 1949. szept. 7-én Párizsban kompromisszum jött létre, amely a rendszer multilaterálissá tételét 25 %-ra korlátozta. Nagybritannia azonban magas exportárai miatt nem tudta hasznosítani segélyrészesedését. Ellenben Nyugatnémetország „terven felül” folyósított segélyt olcsó exportárai révén (a márka mesterségesen alacsony árfolyamon tartása révén) más európai országoknak. Nyugatnémetország ilyen irányú előretörése miatt csökkenett részesedése a második, a nagy Marshall-terv dollársegély keretéből. Emiatt elmaradt a várakozásoktól a más országoknak nyújtott nyugatnémet segélyösszeg kerete is (Franciaország, Ausztria esetében).

Wilfried Loth: Az európai integráció a második világháború után c. írása szerint a franciák az európai integráció keretében az improduktív szektorokat felszámoló intézmények megteremtését óhajtották a modernizált francia nagyipar expanziós érdekeit tartva szem előtt, nemkülönbön a munkások prosperitásának biztosítását elsősorban a modern ágazatokban. De Gaulle ugyanezt, már az ellenállási és emigrációs mozgalomban felvetődött kérdéskört állította 1944–1945-ben a francia integrációs politika gyűjtőpontjába, de ekkor már az amerikai szándékokhoz igazított formában, vagyis nem csupán francia hegemonia alatt. 1947 óta folytak tárgyalások, de 1949-re Nagybritannia ellenállása miatt csödbe jutottak, és nem sikerült nyélbe ütni a francia–angol gazdasági egységet az európai közösség magvaként. A hat nyugat-európai állam integrálásának terve „harmadik erő” létrehozására irányult, különös tekintettel az USA és a SZU közötti hidegháborúra. 1951-re már egyértelművé lett, hogy az NSZK-t még az európai társadalmi struktúrák útján sem lehet tartósan francia gyámság alatt tartani. Az Európai Védelmi Közösség – amerikai támogatással – mindinkább a német újrafellendülés eszközévé lett. Az 50-es évek közepére maguk a francia irányító körök sem álltak egyértelműen és egyoldalúan a francia hegemonia alatti integráció gondolata mögé. Csak sajnálható, hogy Loth nem tért ki ennek a jelenségnek indítékaira, amelyek pedig fényt vethettek volna arra, hogy egyes francia körök ekkor már az egész Európát átfogó piacot, a biztonság és az identitás problémáját – korábbi felfogásuktól eltérően – miért nem tekintették társadalmi szükségszerűségnek. Ekkorra már felerősödött a modernizálásra kész francia mezőgazdasági termelők egységes európai piacot követelő hangja is. Ilyen körülmények között jött létre az EGK, és immár csupán homályos utalás történt a távoli jövőben létrehozandó politikai közösségre. Állandósult a közös gyakorlat és a nemzeti döntési jog fenntartásának ellentéte.

Wölkner R. Berghahn: Montánunio és gazdasági verseny c. tanulmánya igen sokat mond el a címben megjelölt kérdéskörrel, ami a kötet előző írásából már ismert. Újak azok a tények, amelyekkel rávilágít az USA szovjetellenes hatalmi-politikai célkitűzései és a Montánunio létrejötte közötti összefüggésekre. Azzal is érzékelteti a két kérdés összefonódottságát, hogy amerikai nyomásra nyerte el az NSZK egyenjogúságát a nyugati közösségben úgy, hogy az USA eközben ügyelt a német kérdésnek a franciákat is kielégítő rendezésére. Az amerikaiak bizalmát már a háború idején is élvező Schuman terve és a hozzákapcsolódó megállapodások révén 1951 tavaszáig az USA elérte, hogy a nyugat-európai közös piac felépítéséi elvei megszemlén egybeessenek az amerikai gyakorlati szakembereknek az oligopolisztikus egységekbe tömörülő piaci szervezetről és a versenyt serkentő, liberálkapitalista gazdaságról vallott felfogásával a „New Economic Order” keretében. Az USA a háború utáni – mindvégig változatlan – európai és nyugat-németországi gazdaságpolitikájának alapelve volt: Nyugat-Európa versenyképessége – Nyugat-németország útján történő – helyreállításának koncepciója és az ettől várt eredmények, amelyek a Marshall-tervek funkciói közé tartoztak. Amerikai forrásokból arra is fény derül, hogy az európai ipari szerkezet amerikai mintára történő felépítése – a tanulmányban részletesen felsorakoztatott tényekre alapozott indítékokból folyóan – heves francia és nyugatnémet vállalkozói ellenállásra lelt.

Berghahn tényei mind a Montánunio, mind Nyugat-Európa II. világháború utáni gazdasági integrációjának kérdéseit új megvilágításba helyezik. Beigazolta, hogy a 20. sz. második felének elején az USA illetékesei a nyugat-európai ipari kapitalizmus szervezeti felépítését olyan irányban kívánták szorítani, hogy azok összeegyeztethetők legyenek a „Pax Americana” keretfeltételeivel, szolgálván is azokat.

Gerold Ambrosius: Európai integráció és az NSZK gazdasági fejlődése az ötvenes években c. tanulmánya a gazdasági integráció fogalmának körültekintő meghatározása után jelzi, hogy különböző formákban megnyilvánuló folyamatról van szó, nem pedig valamiféle végleges állapotról. Majd egy évszázadra visszatekintve sorolja fel azokat a tényeket, amelyeket az integrálódás, ill. a dezintegrálódás kezdeti tüneteinek véli, hangsúlyozván, hogy a tényleges integráció csupán az 50-es évektől kezdődött el. (Itt – részben a nemzetközi, részben a magyar szakirodalom megállapításai alapján ellent kell mondanunk Ambrosiusnak, mert szerintünk az integrálódás előbb európai, majd világméretben a kereskedelmi forgalom terén már a 16. század óta elkezdődött, párhuzamosan a feudális akadályok országonként változó mértékű lebontásával, amely mérték egyúttal az egyes országok kapitalista fejlődésének tényezője is volt). Visszatérve Ambrosius írására: az 1950-es évektől kezdődően ismerteti az integrálódás folyamatát belső gazdasági és nemzetállami összefüggérendszerben, az export és a konjunktúrák általi meghatározottságát és hatását az egyes nyugat-európai államok gazdaság- és szociálpolitikájára. Különösen gazdag nyugatnémet tényanyaga, amelyre építve hangsúlyozza, hogy az 50-es években, amikor a leggyorsabban nőtt az export, hozzájárult a teljes foglalkoztatottság és a szociális piacgazdaság eléréséhez. A nagy termelőképességű ágazatok támogatása, a

külkereskedelem liberalizálása hosszabb időn át gazdasági szerkezeti válsággal is járt együtt. A gazdasági rend és a gazdaságpolitika szempontjából jelentős integrálódás irányítója a neoliberalizmus és a külgazdaság egymást kölcsönösen feltételező összefonódása a termelőeszközök magántulajdona alapján mind nemzeti, mind nemzetközi viszonylatban.

A tanulmány tetemes része foglalkozik a nyugatnémet mezőgazdasági politikával, de nem mulasztja el annak említését sem, hogy a nyugatnémet vámtarifa 1959 óta a szén, 1960 óta a kőolaj támogatására is kiterjedt. Mindez – állapítja meg – csak fenntartással egyeztethető össze a neoliberalizmus elveivel. Azt sem leplezi a szerző, hogy a szabad forgalom, az európai integráció melletti hitvallás mögött állandóan és minden egyes árutétel helyzete körül az érdekeltek késhegyig menő harca érhető tetten. Csak a külgazdaságban érvényesült a növekedést szolgáló, integrációs liberális gazdaságpolitika, más támogató eszközökről sem feledkezvén meg. Mindeme tényezők eredményeként az NSZK kedvező áron kínálhatta áruát a világpiacra. A tőkekivitel csak 1958–59-ben kezdett szerephez jutni, ám 1959 közepétől az ismét meginduló növekedési ciklus miatt nem sokáig volt szükség rá, és a hosszú lejáratú tőkeexport ismét gyengült. Az NSZK-ban a tőkefelhalmozás egyik sajátos forrása a jövedelem és a vagyon közötti éles eltérés. Az agrárvédelmi politika negatívan befolyásolta a tömegek belső fogyasztásának, ill. reáljövedelmének alakulását. Ezzel a szakszervezetek az 50-es évek második felében szembeszálltak ugyan, de követeléseikben mindig jelen voltak a növekedés stratégiai elemei is, minthogy a szakszervezetek érdekeltek voltak az általános integrációban. Az NSZK illetékesei az exportvolumen növelését és az import csökkenését értették a szabad forgalom címszaván, nem pedig a szociális piacgazdálkodást, hatékonyabb hitelpolitika esetén az európai és a világ-gazdaságba történő integrálódás az NSZK összgazdasági egyensúlyának jegyében mehetett volna végbe.

Hans Jürgen Küsters: Vámunió vagy szabadkereskedelmi övezet. Az ötvenes évek nyugat-európai kereskedelempolitikájáról folyó vitához c. tanulmánya hangsúlyozza, hogy a hidegháború légkörében – az Európa gondolat híveinek megfűtlése szerint – a szupranacionális európai szövetségi állam egyhamar nem valósítható meg. Nemzetállami keretben hatékony külgazdasági és társadalompolitikát az egyes nyugat-európai államok nem tudnak folytatni. Emiatt nemzeti parlamentek által jóváhagyott nyugat-európai integrációt kell létrehozni szabadkereskedelmi alapon. Küsters államonként, részletekbe menően mutatja be, milyen nemzetállami és az eltérő érdekeket is figyelembe vevő alapon jött létre az EGK 1955-ben a messinai értekezleten, ahol még az 1956. évi Spaak-jelentést megelőzően – hosszú viták után – közvetett junktimot hoztak létre. Ez a megállapodás a francia érdekeket kifejező elgondolás szerinti piacgazdasági elvet érvényesítette. London – a szövegben részletesen kifejtett indokai miatt – 1955 novemberében kivonult a brüsszeli tárgyalásokról, és létrehozta az EFTA-t attól félve, hogy az EGK-típusú vámunió sérti Nagybritannia szuverénitását, és külgazdasági elszigetelődéséhez vezet. Ugyanakkor nem kívánt szakítani az EGK-val, noha jobban függött gazdaságilag a Commonwealth államaitól, mint a nyugat-európai államoktól.

Küsters szerint illúzió annak feltételezése, hogy az egyes nemzeti államok önként visszatérnek a globális szabadkereskedelmi alapra. Az EGK-ban életre hívott vámunió ellenben a gazdasági integráció folyamatához vezető utat mutatott, és lényegesen segítette Nyugat-Európa államait kapcsolataik megszilárdításában, konfliktusaik békés rendezésében, korábban nem ismert mértékű gazdasági fellendülés kísérőjeként. Emellett az EGK révén francia, belga, holland gyarmati – tegyük hozzá részben volt, azóta felszabadult – területek bevonásával olyan együttműködési rendszer fejlődött ki, amely – véli Küsters – követendő példája lehet az ipari és a fejlődő országok közötti gazdasági kapcsolatoknak. Nagybritannia EFTA-szisztémája főként politikai motivációjú, kilátástalan próbálkozás volt annak bizonyosságaként, hogy egy régi európai nagyhatalom nem tarthatja fenn évszázados különállását a kontinensről. Emiatt az EFTA csak átmenetileg tudta megosztani Nyugat-Európát kereskedelempolitikai téren. Az EGK–EFTA konfliktus végül is 1972-ben zárult le, amikor Nagybritannia belépett a Közös Piacba.

A kötet egyik nagy érdeme, hogy csaknem a teljes szakirodalmat hasznosítja, amivel a további kutatásoknak felbecsülhetetlen segítséget nyújt. Nem kisebb érdnye a profitra orientált nyugat-európai társadalmakban – a termelési, technikai, tudományos előrelépés óriási eredményei mellett vagy éppen ezek következtében is – más-más módon, formában újraéledő válságok, az erősebbek, a nagyobbak érdekeinek a kisebbek, a gyengébbek nemzeti szuverénitását, azonosságtudatát sértő nyomásának hiteles bemutatása, miként az ezek elhárítására irányuló erőfeszítések is, amelyek azonban a meg-megújuló gazdasági, hatalmi-politikai válságok tanúsága szerint csak ideig-óráig járhatnak sikerrel, mert nélkülözik az emberközponitúságot, a nemzeti szuverénitások, azonosságtudatok és a közös, összefogó érdekek maradéktalan összhangját.

nak biztosítását, vagyis a történelmileg szükségszerű integráció valódi értelmében történő realizálását, ami ezek szerint az egész világon, nem csupán Európában, a távoli jövőben megvalósuló – jelenleg még csak tendenciájában létező – emberi cél marad.

Mérei Gyula

RAIMUND LÖW

DER ZERFALL DER „KLEINEN INTERNATIONALE“. NATIONALITÄTENKONFLIKTE
IN DER ARBEITERBEWEGUNG DES ALTEN ÖSTERREICH (1889–1914)

Wien, 1984. Europaverlag. 326 l.

A „KIS-INTERNACIONÁLÉ” SZÉTESÉSE. NEMZETISÉGI KONFLIKTUSOK
A RÉGI AUSZTRIA MUNKÁSMOZGALMÁBAN. 1889–1914.

Izgalmas témájú könyv, izgalmasan megírva. A téma röviden: fenntarthatóak-e a Monarchia, közelebbről Ausztria keretei egy demokratikus, a nemzetiségeknek biztosított autonómia révén, avagy szét feszítik azokat a nemzetiségi ellentétek? Mindennek története ismeretes módon többször felszínre került a magyar munkásmozgalom és a magyar progresszió publicisztikájában, jelenkortörténetírásában magyar-osztrák relációban is, de úgy is, hogy magyar szociáldemokraták is megszólaltak az osztrák–cseh viták kapcsán. Löw ezekről „természetesen” egyáltalán nem emlékezik meg. Arról ír, ami a témája; ebben a vonatkozásban azonban nagyon jó érzékekkel, élesen exponálva veti egybe a különféle álláspontokat.

Mielőtt azonban még magát a történeti problémát a kötet alapján ismertetnénk, előzetes észrevételként ide kívánczik annak jelzése, mennyire tanulságos, hogy ez a tragikus vita, sőt viszály, amely már száz esztendővel ezelőtt feloldhatatlannak bizonyult most – száz esztendő múltán – milyen érdekes fordulatot vett. A fiatal osztrák történéssz a linzi egyetem kiadványsorozatában – vagyis nem egyszerű „magánvéleményként” – bizonyos perújrafelvételt kezd, de a nacionalizmus pellengérré állításakor nem a cseh, hanem éppen az osztrák nacionalizmust ostromozza. Elgondolkodtató megoldás, nem biztos, hogy nálunk tömegesen akadnának követői.

A kötet előszavában Löw már Otto Bauernek egy nagyon kései Arbeiter-Zeitung-cikkét (1927-ből!) idézve jelzi, hogy a munkásmozgalom kezdetén miként jelentkezik egyfajta „naiv kozmopolitizmus”, ami azután a történeti fejlődés valós problémáival szembekerülve – természetesen elbukott. Ugyanitt egyáltalán nem riadva vissza az „ahisztórizmus” vádjától, jelezte, hogy végeredményben a cseh munkásoknak (tekintélyes részben szakmunkásoknak) az osztrák területeken való megjelenése – napjaink arab-török stb. „vendégmunkásai” európai bevándorlásával vethető össze. De miközben Löw szinte minden alkalommal az osztrák nacionalizmust támadja (még hozzá nemcsak az osztrák kormánypolitika vonatkozásában, hanem az osztrák munkásmozgalom tekintetében is) azt is megjegyzi, hogy amikor az osztrák párt Antonin Nemecet 1897-ben egy bécsi választóközterben jelölte (s itt választották meg Nemecet képviselőnek), ez bizonyítja e „nacionalizmus” határait, hogy ti. ebben a korszakban „az internacionalizmus” sőt Löw–Bauer tételét visszajára fordítva „naiv kozmopolitizmus” mennyivel elfogadottabb, erősebb volt, mint később. Mert – s erre maga Löw utal és joggal – napjainkban teljességgel elképzelhetetlen egy arab-török vendégmunkás parlamenti képviselővé választása Bécsben, Dortmundban, vagy Párizsban. (Persze az igazsághoz tartozik, hogy Nemecc mégis a Monarchia állampolgára, sőt szülőtte volt – a kontraszt azonban mégis szembetűnő.)

Löw az események fonalát a „kezdetknél”, az osztrák szociáldemokrata párt születésénél, Hainfeldnél veszi fel – s azonnal kritikusan. Idézi az elfogadott, s első pillanatra tetszetős határozatát, amelyben lesgözezték, hogy a párt mindenféle nacionalizmust elítél. Löw azonban e határozatot túl általánosnak minősíti, s arra hivatkozik, hogy az 1870-es években a korábbi osztrák munkáskongresszusok már jobb, konkrétabb határozatokat hoztak a nemzeti önrendelkezés szavatolására.

A könyvnek ezen nyitó oldalain már megmutatkoznak a szerző olyan erényei, hogy nem csupán kritikus (s mint aláhúztuk, elsősorban az osztrák szociáldemokratákkal szemben az), hanem számol olyan té-

nyezőkkel, hogy az ifjúsékeknek befolyásuk volt a cseh munkásság bizonyos köreire, és ezt az ifjúsékek az önrendelkezés érdekében folytatott küzdelemben szerezték. S mindezt kapcsolatba hozza azzal, hogy az ipari fejlődés mennyiben mozdult el a cseh ipari és egyúttal a cseh munkásság arányos részesedése javára. Lelkiismeretesen idézi az ismert cseh szociáldemokrata teoretikus-publicista F. Modraček felméréseit arról, hogy milyen volt az osztrák területek nemzetiségi összetétele – s ezzel szemben milyen volt a nemzetiségek aránya az iparban – s azután „felül” az államapparátusban, a hadseregben. Az „eredmények” persze nem meglepők – s ezek már egykor is publikusak voltak. Annak idején Modraček, most Löw ennek alapján hangsúlyozza: e kedvezőtlen tendenciát nem lehetett szép szavakkal, ráolvasással orvosolni.

Az ilyen megoldások azután természetesen szembekerültek a csehek, s nemcsak „ifjúsékek”, hanem a cseh szociáldemokraták tiltakozásával, munkáival, parlamenti, vagy az osztrák szociáldemokrata kongresszusokon megnyilvánuló oppozíciójával – ami azután elvezetett először az elkülönülő szervezkedéshez, később a hangsúlyozott autonóm pártszervezkedéshez, még később a sürülődő és részben szembenálló teljesen önállósult pártszervezkedéshez, amit végül a szakszervezeti mozgalom „nemzeti hovartartozás” szerinti szétválás a követett. Mindez ismert folyamat, az új az, hogy Löw ezt a folyamatot 1889-től 1912–1914-ig szisztematikus rendben követi nyomon. Ezt nemcsak egyszerűen időrendben, kongresszusról kongresszusra haladva teszi, hanem „kiugratva” a fontos történeti fordulókat. Megvizsgálja, mi volt a helyzet az 1889-es pártalakulás, majd alig pár évvel később, a nevezetes 1893–94-es nagy politikai reformválság idején, amikor először merült fel az általános választójog megadásának kérdése és ennek társadalmi és nemzetiségi következményei (A reform egyébként sok vonatkozásban ugyanúgy vetődött fel – és bukkott el – mint tíz évvel később a Lajtán innen).

Az alapkérdés alig öt évvel később a nevezetes brünni program időszakában újra előkerült. Löw minden esetben megvizsgálja, hogy mennyiben esnek egybe, illetőleg különülnek el a cseh, a monarchiabeli délszláv, illetőleg lengyel vélemények. Hogyan kerül szembe a kulturális autonómia „délszláv” és a területi autonómia „cseh” szociáldemokrata álláspontja, amelynek egyaránt vannak befolyásos osztrák szociáldemokrata szövetségesei. S minden esetben mindkét tábornak az a szándéka, hogy végül is leküzdjék a kölcsönösen kárhóztatott és kiküszöbölni remélt nacionalizmust, hiszen ekkor még a „csehek” sem gondoltak a Monarchiából való kiválásra.

Jellegzetes, ahogyan a szerző Victor Adler szerepét látja. Ez a szerep Löw szerint végeredményben negatív; Adler az, aki „lekerekít”, „egyensúlyoz”, a pártegységet kívánja fenntartani, azért nem veti fel élesen a kérdéseket, mert vagy a radikálisok és mérsékeltek, vagy az osztrákok és a csehek közötti súrlódásoktól, a szakadástól tart. E kritikai véleménnyel szemben persze felvethető, hogy ezek az aggályok nem voltak-e valóban indokoltak, s vajon nem éppen e valóban jó taktikai érzékkel sikerült az osztrák mozgalom „nagy öregjének” „uralkodása” első húsz esztendejében az állandóan erősödő, sőt dinamikusan előretörő nagy mozgalmat kialakítani az említett belső problémák ellenére.

Később, a századforduló után elkövetkeznek a még élesebb viták, viharok, háborús válságok, és a teljessé váló szakadás. Löw megint nagy gondot fordít a történeti folytonosság bemutatására, a vélemények jól válogatott megszólatására – egészen az 1910. évi koppenhágai kongresszusig, amikor a csehek teljesen elszigetelődnek, a vádlottak padjára kerülnek, s nemcsak az osztrák pártvezetőség lép fel vádolóként, hanem Plehanov is az orosz delegáció, tehát nem a német „szövetségi”, hanem a „testvéri” szláv szocialisták részéről. De elmarasztalták a csehek a „kis” nemzetek olyan nagyjai is, mint a „mérsékelt” holland Troelstra és a radikális marxista belga De Brouckere. Még hozzá mind egyöntetűen az Internacionálé és az internacionálisizmus nevében. Végeredményben a koppenhágai fórumon 222 szavazattal egyedül az 5 cseh ellenszavazattal szemben fogadták el az egységes szakszervezet – és nem nemzeti elvek alapján felépítendő szakszervezet – megtartása mellett elkötelező határozatot. (Összesen 7-en tartózkodtak a szavazástól, s közülük 5 finn volt – ami megint más avagy hasonló problémára utal.) Löw hangsúlyozza, hogy az Internacionálé döntésének a cseh gyakorlatban nem volt semmiféle következménye: – a tendenciák változatlanul továbbéltek.

Mindehhez néhány gondolatot persze hozzá lehet fűzni. Nemcsak azt, hogy mégiscsak érdekes a csehek elszigetelődése. Nemcsak Európa más országai delegációival szemben, hanem a Monarchia keretei között a lengyelektől, délszlávoktól is – ha nem említjük a megint csak más helyzetben lévő magyarokat, akik e vitában ugyancsak energikusan szólaltak meg, amiről Löw nem emlékezik meg. Mindehhez azonban még feltétlenül hozzáfűzendő, hogy ekkorra már alaposan elmérgesedett vitákkal állunk szemben – és éppen a

magyar kortárs szociáldemokrata orgánumból ismerjük, hogy a cseh szociáldemokrata szeparatista véleményeket valóban megterhelték nacionalista szenvedélyek. Továbbá, ha Löwnek bizonyára igaza is van abban, hogy a „centralisták” sokkal gyengébbek voltak, mint a szeparatisták, de súlyuk jelenleg egészen érdektelennek tűnik, ami már aligha igaz. Végül a cseh szeparatisták tábora sem egységes. Šmeral nem azonos Soukouppal, hanem még Nemece sem. S persze éppen ilyen vonatkozásban vetődik fel az a kérdés, hogy miért nem tudta a Löw szerint ügyesen taktikázó V. Adler ebben a szakaszban már összetartani a féltett birodalmilag egységes pártot. Vagyis itt nem a folyamatosság, hanem éppen a korszakváltás válik jellemzővé.

Löw munkája a fentiek alapján nagyon is elgondolkodtató és sikeres alkotás. A szerző kétségtelen érdeme, hogy egyáltalán nem törekszik a „mindennek így kellett történnie” felfogás érvényesítésére; problémalátó ellenvetéseit nem didaktikus mondatok beillesztésével teszi meg. A kötet másik értéke, hogy bő válogatást ad a korabeli cseh szociáldemokrata folyóiratok, határozatok anyagából, amelyek mind az osztályok, mind a magyar olvasók számára igen nehezen hozzáférhetőek és érthetőek. A munka ilyen formában egyszerre hézagpótló és újragondolkodtató „perújrafelvétel” egy olyan témakörben, amelyben „rólunk” is szó van.

Jemnitz János

NAGY KÁROLY

**SOMSÁLYBÁNYA TÖRTÉNETE 1900–1980
BORSODI KISMONOGRÁFIÁK 20. HERMAN OTTÓ MÚZEUM**

Miskolc, 1985. 144 l.

KOVÁCS TIBORNÉ

**ÓZDI VÁROS ÓVODÁINAK TÖRTÉNETE
ÓZDI HONISMERETI KÖZLEMÉNYEK 6. KUN BÉLA MŰVELŐDÉSI KÖZPONT**

Ózd, 1985. 137 l.

Amikor megjelenik egy-egy település vagy üzem monográfiája, ez gyakran nemcsak a helytörténetírás tetőpontját, hanem kezdődő hanyatlását is jelenti. A nagy teljesítmény után a kutatókedv ellankad, a feldolgozások ellaposodnak, az új eredményeket a régiek monoton ismétlése helyettesíti.

Ózd nem tartozik ezen települések, ill. üzemek közé. A Berend T. Iván szerkesztésében a gyár megalapításának 135. évfordulójára 1980-ban megjelent Az Ózdi Kohászati Művek története c. nagyszabású, 545 oldalas üzemtörténeti nagymonográfia nem magányos csúcs, hanem inkább hegyvonulat, amelyet kisebb-nagyobb magaslatok, helytörténeti periodikák, kis- és nagymonográfiák öveznek. Nagy Károlynak a miskolci Herman Ottó Múzeum Borsodi Kismonográfiák c. sorozatának 20. köteteként megjelent Somsálybánya története 1900–1980 c. munkája újabb bizonyítéka az „ózdí műhely” változatlan életterejének.

Az első, ami a könyv olvasójának mindjárt szemébe ötlök, a széles forrásbázis. Ez nem csupán a nyomtatott forrásokat, tanulmányokat, önálló munkákat, még nem is csak a levéltári forrásokat öleli föl, hanem a még élő, de egyre fogyó kortársak azt lehet mondani utolsó pillanatban megmentett visszaemlékezéseit is.

A munka másik fő értéke komplex szemlélete és feldolgozásmódja. A szerző nem szűkíti le érdeklődését valamilyen részletkérdésre, hanem a téma teljességének megragadására törekszik. Somsálybánya, a kis bányásztelepülés sorsát, fejlődését a magyarországi, ezen belül az ózdi szénbányászat keretében illeszti, és nem csupán a bánya működését, technikájának, technológiájának fejlődését tárgyalja tökéletes szakértelemmel (a szerző ifjúként maga is a bányában dolgozott), hanem színes körképet fest a bányászok szociális helyzetéről, beleértve nemzetiségi megoszlásukat is. Majd a bányamunkásság gazdasági és politikai har-

cát, kulturális, szociális, sportintézményeit ismerteti. Végezetül a somsályi bányászat megszűnését, új üzemekkel való behelyettesítését, a bányatelepen bekövetkezett életmódváltozást tárgyalja, mindenütt gazdag dokumentációval, világos értékeléssel, a témához illő árnyalt stílusban.

Milyen kép kerekedik ki tolla nyomán Somsálybánya nyolcvévtizedes történetéről? Az első tárnákat ezen a területen az 1854/55. évben nyitották meg, de üzemserű szénkitermelésre csak a 20. század elején került sor. Nagyarányú mechanizálást az 1905–1913 közti években hajtottak végre. A fejlődést jellemzi, hogy míg 1905-ben csak 330, 1907-ben ennek kétszerese, 622 bányász dolgozott itt. A szénkitermelés 1906-ban 99 400 tonna, 1909-ben viszont már 111 120 tonna. Az első világháború idején a termelés visszaesett. 1919-ben az összes ózdi szénbányák mindössze 110 tonna szenet hoztak a felszínre. A nagy gazdasági válság ugyancsak visszavetette a bányászat fejlődését. A termelés mélypontját 1944 utolsó napjai jelentették, amikor a németek a vasutakat felrobbantották, a bányagépeket leszerelték, de elszállítani már nem volt idejük. A felszabadulás után szovjet segítséggel indult meg a termelés. A kis bányatelep új munkásokkal gyarapodott. 1965-ben 1250 bányász és 5–10 tanuló dolgozott a bányában. 1972-ben lezárult a somsályi szénbányászat két évtizedes története. A bányászok vagy más bányákban, vagy az ide telepített üzemekben találtak munkát.

Mint hogy a bányász szakmunkások távoli vidékekről jöttek ide, sőt mintegy 20 %-uk nem is volt magyar, hanem főként szlovák, osztrák, német és cseh, a munkáslakásépítés kezdettől fogva nagy szerepet játszott. A munkáskolóniák építése már 1903-ban megkezdődött. 1913-ban 28 ház állt a bányászok rendelkezésére 186 lakással. Az első munkásszállás 66 férőhellyel 1934-ben épült. 1964-ben két munkásszállást vehettek igénybe a bányászok, 2–4 ágyas szobákkal. 1979-ben az egész település 1300 lelket számlált.

Somsálybányán kezdettől fogva működött egy közös kassza, amely aztán segély- és betegsegélykasszára vált szét. Nem véletlen, hogy Borsod megyében az első bányászszakszervezet éppen Somsálybányán alakult meg 1918. március 17-én. Ez megnövelte a bányászok ellenállását a katonai üzemirányítással szemben. 1918. április 9-én súlyos összeütközésre került sor a katonasággal: 2 munkás meghalt, többen megsebesültek. A múltnak szenvedéseierért a Tanácsköztársaság ígért kárpótlást. A munkáshatalom 1919. március 22-étől augusztus 8-ig állt fenn. A világgazdasági válságra, majd a második világháborúra bérmozgalmakkal és munkabeszüntetésekkel válaszoltak a bányászok. Somsálybánya 1944. december 20-án szabadult fel. 1945 januárjában megindult a pártok szervezkedése, március elejétől pedig már a szakszervezet is működött.

A bányai üzem tulajdonosa, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság jól felfogott érdekből nagy gondot fordított a gyermekek iskolázására. 1904-ben kéttantermes iskolát építettek, amelyben egy tanfő 38 gyermeket oktatott. A tanulólétszám növekedésével párhuzamosan az iskolát bővítették, és több lakást építettek a tanfők számára is. 1964-ben a tanulók létszáma elérte a 300-at. A közművelődés célját szolgálta a széles körű működési kifejtő Olvasóegylet, amely 1928-ban új épületet kapott. Itt filmet vetítettek, rádiót hallgattak, napilapokat – köztük szlovák nyelvűeket –, folyóiratokat, könyveket olvastak. A Részvénytársaság kezdettől fogva szorgalmazta egy fűvőszenekear megszervezését. Ez 1906-ban 12 taggal megalakult, és a különböző rendezvények közkedvelt szereplője lett. A kulturális egyesületek mellett szociális és sportegyesületek is alakultak. Már az 1920-as évektől működött Somsálybányatelepen egy futballcsapat. 1940-től pedig a Somsályi Sportegylet keretében különböző szakosztályokban folyt a sportolás.

A könyv végén azokról a változásokról ad hírt, amelyek a bányai üzem bezárása és új ipari üzemek odatelepítése révén a társadalmi struktúrában bekövetkeztek.

A Somsálybánya története igen gondos, szakszerű munka. Adatai megbízhatók, értékelései kijegecsedtek. Így csupán néhány apróságot lehet szóvá tenni. István király dinárja (9.) – dénárja helyett – nyilván nyomdahiba. A „Habsburg elnyomást”, még inkább annak kulturális vetületét (10–11.) ma már kissé árnyaltabban ítélnék meg. A zenekar felállítását sem annyira a tőkésék figyelemelterelő manővereként kell értékelnünk (95, 97.), mint inkább a kulturált munkához fűződő józan tőkés érdekként. A Rima urait – ezt többek közt ez a könyv is igazolja – nem szabad a kulturális, szociális kérdések iránti érzéketlenséggel vádolni. És ha már a társadalmi és politikai ünnepek, koszorúzások megtartásáról, névójuk emeléséről esik szó (126.), szívesen olvastunk volna hasznos tanácsokat ezek tartalmi elmélyítéséről. A somsálybányai szakmunkások nemzetiségi összetétele és a különböző nemzetiségek sűrűlődségmentes együttműködése az internacionalizmus eleven erejét példázza.

Mindent egybevetve, Nagy Károly műve igen alapos, szakszerű, kiérlelt alkotás, helytörténetfrásunk maradandó értéke. Egyben fontos láncszem a szerző tudományos tevékenységében.

Kovács Tiborné Ózd város óvodáinak története c. műve a gyermeknevelés igen fontos területének történetét idézi fel. Széles körű irodalom és szűkös levéltári anyag felhasználásával nemzetközi és nemzeti perspektívába állítja témáját. Kimutatja, hogy a manufaktúrából a gépkorszakra való áttérés, a nők és a gyermekek munkába állása és a kisgyermek felügyelet nélkül maradása hozta létre az óvodát. Az óvodai mozgalom 1816-ban az utópista szocialista Robert Owen által alapított New Lanark-i óvoda példáján bontakozott ki. Magyarországon a reformnemesség támogatta, mégpedig igen hatékonyan. Az első hazai óvodát édesanyjának Krisztina-városi házában „angyalkert” néven gróf Brunsvik Teréz nyitotta meg 1828. június 1-én. Ez a budai óvoda nemcsak Magyarországon volt az első, hanem a Habsburg-birodalom területén is. Az első óvodát Budán, Pesten és a Felvidéken újabbak követték. A pesti óvodáról megjegyezzük, hogy a fele részben még német város óvodája már magyar anyanyelvű volt.

Az óvodai mozgalom Brunsvik Teréz fáradhatatlan szervező tevékenysége révén kibontakozott, és az 1891. XV. tc.-ben – sok országot megelőzve – törvényes szabályozást nyert. A törvény értelmében óvodát bárki felállíthatott. Országosan mégis kevés volt az óvoda. Legkevesébe az arra leginkább rászoruló szegény gyermekek nem jutottak be falai közé. A 3–5 esztendő, óvodáskorú gyermekeknek mindössze 15 %-a járt óvodába. 1891-ben összesen 759 kisdnevelő jellegű intézmény működött az országban. Borsod megyében összesen 4 526 kisgyermekkel és 5 okleveles óvónővel folyt a nevelés.

A könyv ezután tisztázza az 1979-es faluátcsatolásokkal megnagyobbodott Ózd óvodáinak alapítási évét. Jelenleg 51 óvoda működik a város területén. Ezek közül az első világháború előtt alakult 2, a két világháború közt 4; a többi a második világháború után. Az óvodák megszületésüket általában a társadalmi-állami összefogásnak köszönhetik. Példaképpen az első ózdi óvoda megszületését hozhatjuk fel 1900-ból. Ezt az óvodát az 1885-ben megalakult Ózdi Gyermeksegélyző Nőegylet hozta létre és tartotta fenn, államsegélyes óvodai minőségben. A társadalmi-állami együttműködés a felszabadulás után is folytatódott azzal a különbséggel, hogy a Gyermeksegélyző Nőegylet szerepét a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, a szülői munkaközösség és más demokratikus szervezetek vették át. Az 1948-as államosítás után többször is változott az óvodák gazdája, de ez nem akadályozta az egyre intenzívebbé váló nevelőmunkát. Az ózdi óvodák színvonalas nevelőmunkájának elismerését jelenti, hogy résztvettek az új óvodai Nevelési Program és Rendtartás kipróbálásában. 1984-ben az ózdi óvodáskorú népesség 85 %-a járt óvodába. Ismereteik, szokásrendszerük, neveltségük szintje is tovább fejlődött.

A mű ezután közli az 1960-tól kitüntetést kapott óvodai nevelők névsorát és beosztását, aminek csupán lokális jelentősége van. Ez viszont annál nagyobb! Majd az óvodák 1945–1984 közti fejlődését illusztráló statisztikai adatok következnek. Emeljünk ki ezek közül egy jellemző adatot. Az egy óvónőre eső gyermeklétszám a jelzett időben a következőképpen alakult: 1945: 90, 1950: 58, 1960: 36, 1970: 22, 1984: 14.

Ezután a könyv egyenként ismerteti a 21 ózdi óvoda történetét. Ezek a dolog természeténél fogva elsősorban szervezeti adatokat tartalmaznak, és ugyancsak helyi érdekességűek. Olykor azonban országos összehasonlításra alkalmas adatokat is tartalmaznak. Feltűnő például a fluktuáció mérsékelt volta. Volt olyan óvoda, mégpedig Szentsimonban, ahol 1954-től egészen 1981-ben bekövetkezett haláláig egy óvónő, Varga Lászlóné Tóth Edit látta el a vezetői tiszteket. A képesítés nélküli óvónők sem jelentettek súlyos problémát.

Külön értéket kölcsönöznek a könyvnek a fényképek és rajzok, amelyek egy óvodamúzeum kialakulását sejtetik. A fényképek – Ivák László és Juhász László felvételei – az óvodaépületeket mutatják be, a rajzok pedig – Kis Sunyi István alkotásai – a ma már alig használt, holott nagyon érdekes, a gyermekek kezűességét, fantáziáját egyaránt fejlesztő népi játékokat ábrázolják. Ezeknek páratlan néprajzi értékét főlegesen hangsúlyozni.

A könyvecskével kapcsolatban nem hallgathatjuk el némi hiányérzetünket sem. Az adatok – elsősorban a szervezeti adatok – halmozása főként az egyes óvodák történeténél gátolja az áttekintést és az elemzést, és monotoníát szül. Amikor azt mondja a könyv, hogy a vallás és az irredenta nagy szerepet játszott a nevelésben (24, 36.), ez kétségtelenül igaz; de ez az igazság nélkülözi a konkrétságot és főként a helyi színeket. Ugyanígy vagyunk a nevelési munkát megnehezítő formalizmussal is. (41.) Az óvodai szerepjátékok (42–43.) és más valóban korszerű módszertani eljárások is megérdemelték volna egy kis méltatást. Az is megáraztatot igényelne, hogy miért folyamatos és megszakítás-, kitérők nélküli az óvodai nevelés fejlőd-

dése, és miért nem viselte ezt meg annyira a sok egymás sarkába lépő reform, mint az általános vagy a középiskolákat. Pedagógiai, különösen nevelésméleti és didaktikai téren a könyv olykor csak a jelszavak szintjén mozog, és nem ad elmélyült elemzést. Végül szóvá kell tennünk a stílus egyenetlenségét, döccenőit, amelyek nem teszik könnyűvé az olvasást.

A két ózdi szerző különböző témájú, eltérő módszerű és értékű munkái egyértelműen bizonyítják, hogy milyen nagy tartalékokat rejt még magában egész történetírásunk számára a helytörténetírás.

Bellér Béla

V. N. GINJEV

**BORBA ZA KRESZTYANSZTVO I KRIZISZ RUSSZKOVO NEONARODNYICESZTVA.
1902–1914 GG.**

Leningrád, 1983. 335 l.

HARC A PARASZTSÁGÉRT ÉS AZ OROSZ NEONARODNYIKIZMUS VÁLSÁGA. 1902–1914.

A közelmúlt szovjet történetírásának egyik új vonulatába illeszkedik Ginyev monográfiája. Nevezetesen abba, amelyik nem csupán érintőlegesen taglalja a századelő oroszországi politikai, ideológiai folyamatait – mint 1917 előzményét, hanem önálló témaként, s az egyes társadalmi, politikai irányzatok, pártok önálló, monográfikus feldolgozására is vállalkozik. Problémák nyálábját öleli fel a leningrádi tudós munkája. Vizsgálja a neonarodnyikizmus – mint a századelő sajátos, eklektikus oroszországi politikai mozgalmának ideológiai, társadalmi előzményeit, politikai fejlődését, azaz a klasszikus narodnyikizmus kiütkeresését a századvégi válságból, illeszkedési törekvését a századelő társadalmi, politikai folyamataihoz. Középpontba állítva az agrárkérdéssel kapcsolatos állásfoglalásokat, az erőfeszítéseket a parasztság megnyeréséért. A konkrét történetiség mellett forradalomelméleti kérdésekben is új összefüggéseket tár fel, mindenekelőtt a szociáldemokrácia szövetségi politikájára vonatkozóan. Ha a neonarodnyik irányzatokat az ún. periféria régiók sajátos kispolgári tömegei ideológiai, politikai artikulációjaként értelmezzük, akkor Ginyev művének egyetemes történeti jelentőségét is konstatálhatjuk.

A könyv újszerűségét adja az is, hogy nem külön-külön vizsgálja az eszereket, az eneszeket, a maximalistákat, hanem komparatív módszerrel, viszonyítva egymáshoz és a lenini bolsevikok álláspontjához, illetve taktikai irányvonalához, valamint az oroszországi agrárkérdés reális megoldási alternatíváihoz. Nagy értéke, hogy a szerző sok új forrásanyagot dolgozott fel. Ismeretes, hogy Nagy Péter városában őrzik a legtöbb dokumentumot a századelő orosz politikai mozgalmaira, különösen a neonarodnyikizmusra vonatkozóan. Ginyev ebből a kincseshányából merített. Az egyes irányzatok, pártok különböző tanácskozásainak jegyzőkönyveit, sajtóanyagukat, röpirataikat, a parasztság megnyerését célzó brosúráikat, a cári ohrana jelentéseit, s más dokumentumokat használt fel munkájához.

A mű bevezetője a szerző célkitűzése és a historiográfiai áttekintés mellett kiemeli az agrárkérdés mint az egyik legsúlyosabb oroszországi társadalmi, politikai probléma jelentőségét, ami hozzájárult ahhoz, hogy a századelőn formálódó politikai irányzatok és pártok mindegyike szükségesnek tartotta álláspontja kifejtését – a paraszti tömegek megnyerése érdekében. Egyidejűleg ez a törekvés együttjár a parasztság politikai öntudatosodásával, szerveződésével, amihez igen jelentősen járult hozzá a neonarodnyik irányzatok, különösen az eszerek. A könyv első fejezete – a neonarodnyikizmus és a parasztság a századelőn – a folyamat kezdeti szakaszát elemzi. A szovjet történeti irodalomban először dolgozza fel az eszerek előfutárainak tevékenységét, pl. a belső orosz kormányzóságokban (Szaratov, Tambov stb.) az 1890-es évek második felében létrehozott eszer paraszti szervezetek (bratszovók) működését és ideológiai, politikai hatását. A neonarodnyikok agrárkérdéssel kapcsolatos felfogása túlértékelte a paraszti gazdaságok életképességét. Részben az obscsinára hivatkozva, amelyet a szocialista jellegű paraszti kooperáció előfeltételének tekintettek. Ebben a kérdésben az eszer klasszikus Csemov és a liberális narodnyik, későbbi enesz vezető Peseho-

nov azonos állásponton volt. Lényegében véve a politikai jogok és az agrárkérdés megoldásának összefüggését is hasonlóan ítélték meg. Az alkalmazandó politikai módszereket illetően azonban eltért a felfogásuk.

Ez a különbség és más polarizációk a könyv 2. fejezetének témáját képezik, amely az első orosz forradalom időszakában elemzi a problémát. 1905-ben radikalizmus, a bolsevikokkal együtt szervezett fegyveres felkelés jellemezte az eszer taktikát a parasztság körében, ami 1906-ban folytatódott, s az Állami Duma doktriner bojkottjában is megnyilvánult. Egyidejűleg azonban a polarizációk is felerősödtek. Az eszerek első kongresszusa után nem csatlakoztak a párthoz a liberális narodnyikok, a felkelés kérdésében ellentét volt a központ (Csernov) és a helyi szervezetek (pl. Moszkva) között, önállósulni kezdtek a maximalisták, másrészt az eszereknek csak közvetett befolyásuk volt a Parasztszövetségre és a Duma paraszti frakciójára, a trudovikokra. Az 1906-ban kiterjedt polarizációs folyamat az eneszek és a maximalisták szervezeti elkülönülésében tetőzött, de a dumák fórumán előterjesztett agrár tervezetek is tükrözték a folyamatot, amelyet Ginyev plasztikusan mutat be, meggyőzően argumentál. A forradalom záró szakaszában – a vereségek következtében is – jobbra tolódott az eszer párt, aminek frappáns bizonyítékát látja Ginyev a párt II. kongresszusának (1907) állásfoglalásában, különösen pedig Gersuni fellépésében – aki korábban a terrorrakciókat irányította, s ezúttal a harc „parlamentáris” formái mellett érvelt.

A legtöbb új, eredeti kérdésfelvetés és válasz – nézetünk szerint – a könyv harmadik fejezetében olvasható. Az egyes – immár elkülönült – neonarodnyik irányzatok programját, taktikai irányvonalát elemzi itt a szerző. Érinti a neonarodnyikizmus sajátos osztályfelfogását, amely a munkásosztály fogalmába ösztemosta az ipari proletariátust, a falvak – kétségtelenül proletár helyzetű – dolgozó parasztjait és az alkalmazotti, értelmiségi rétegeket, mindenkít, aki saját munkájából tengette életét. A maximalistákkal kapcsolatos fejtegetésekből azt emeljük ki, hogy nem csupán kalandor, anarchista terroristákat látta az irányzatban Ginyev. Kimutatja elégedetlenségüket az eszer vezetés határozatlanságával, majd opportunizmusával, doktriner permanens forradalom felfogásukat, a végcélt abszolutizáló nézeteiket. Éretnek tartották a századeleji Oroszországot a szocialista forradalomra, minden termelőeszköz társadalmastítását hirdették – a munkásosztály és a parasztság egyidejű fellépésével. A népi szocialistákkal (eneszek) foglalkozó fejezetrészből az kívánczik kiemelésre, hogy liberális, demokratikus elveik alapján bojkottálták az első Állami Dumát, ugyanakkor mindent megtettek a paraszti képviselők megnyerésére. Nem eredménytelenül, mert bár önálló politikai erőt, a paraszti demokrácia megtestesülését jelentette a trudovik frakció, de agrártervezete (104-ek javaslata) az eneszek hatását tükrözte.

A záró fejezet – az eszer párt eszmei és szervezeti hanyatlása az 1905–1907-es forradalom veresége után – címetől eltérően mindegyik narodnyik irányzat 1908–1914 közötti helyzetét vizsgálja. Igaz, középpontjában – ugyancsak új szovjet kutatási eredményként – az eszerek elemzése áll. Közvetlenül a forradalom bukását követően úgy tűnt – teljesen elvesztették politikai realitásérzésüket. Az 1907. június 3-i monarchista fordulatra ún. „labdaházi esküvel” akartak reagálni – miközben csak 37 mandátumuk volt a második dumában. Felkelésre mozgósító felhívásokat adtak közre, bojkottot hirdettek a harmadik дума választásaira – immár érdemi visszhang nélkül. A cári önkényuralom terrorja, az Azev-ügy és a pártra konstansan jellemző amorfitásból fakadó megosztottság teljessé tette a szervezeti szétesést. Végezetül a sztolipini agrárreform és a neonarodnyikizmus összefüggéseit boncolgatja a szerző, s a neonarodnyik irányzatok 1917–1918-as politikai orientációjának gyökereit mutatja ki.

Menyhárt Lajos

PRODUKTIVKRÄFTE IN DEUTSCHLAND 1817/18–1945.

Szerkesztő: Rudolf Berthold

Akademie Verlag, Berlin, 1988. 566 o. 141 táblázat, 46 ábra, 26 térkép, 166 fénykép

TERMELŐERŐK NÉMETORSZÁGBAN 1917/18–1945.

A „Termelőerők Németországban” címet viselő sorozat első, 1985-ben megjelent kötetének elolvasása után reméltük, hogy az abban fellelhető értékek, a téma földolgozásának módszere nem marad elszigetelt jelenség, hanem az NDK történetírásában egy új korszak kezdetét jelenti. Különösen öröndetesnek tartottuk azt az objektivitásra és széles körű adatbázisra épülő, ugyanakkor ideológiai sémák alkalmazását elkerülő szemléletmódot, amelyet Németország 1870 és 1918 között gazdaságtörténetének feldolgozásánál tapasztaltunk. Kíváncsian vártuk ugyanakkor az 1918 és 1945 közötti korszak gazdaságtörténetének feldolgozását: ismerve az NDK történetírás hivatalos irányzatát, amelynek képviselői a legfelsőbb politikai vezetés aktualizáló elvárásait érvényesítve készítették tanulmányaikat. Úgy véltük, minden bizonnyal megnehezítheti a korábbi kötetben feladatukat sikerrel megoldó szerzők helyzetét, mivel ezúttal nemcsak szakmai, de bizonyos politikai elvárásoknak is meg kell felelnünk. Helyzetük így egyáltalán nem nevezhető könnyűnek. Olyan időszak gazdaságtörténeti eredményeinek feltárására vállalkoztak, amelyet az NDK történetírása, a párt ideológiájával teljes egyetértésben nem vall sajátjának. Annál inkább magáénak érzi a parasztság és munkásság osztályharcos forradalmi hagyományait. A két alapvető társadalmi osztály progresszív szerepének erőteljes hangsúlyozása minden történeti tárgyú munkában szinte kötelező, még akkor is, ha egyes esetekben azt a szakmai összefüggések nem feltétlenül kívánják meg. Hogy a jelzett történetírói felfogástól való eltérés esetén is születhetnek színvonalas munkák, erre jó példa az 1985-ben megjelent kötet. Ezért tekintettünk nagy várakozással a német történelem kényes korszakát feldolgozó munka elé, s vártuk: hogyan sikerül a szerzőknek a szakmai igényesség és az ideológiai elvárások teremtette gordiuszi csomót elvágni.

A terjedelmes mű a legfontosabb gazdasági ágazatok fejlődését három korszakra – 1) weimari köztársaság, 2) a fasizmus időszaka, 3) a háborús évek (1939–1945) – bontva tárgyalja. A munka felépítése az előző kötettel teljesen megegyező. A szerzők a bevezető fejezetben a korszak általános politikai és gazdasági fejlődésének tendenciáit vizsgálják fel. A bonyolult és ellentmondásokkal terhes időszak jobb megértéséhez ideológiai keretet adnak. „Sorvezetőül”, főként a marxizmus–leninizmus klasszikusainak művei szolgálnak, de többször találkozunk Varga Jenő frásaira történő utalásokkal is.

Rátérve a német gazdaság helyzetének elemzésére, a kötet szerzői abból a helyes felismerésből indultak ki, hogy az ország az I. világháború elvesztése, a versailles-i béke okozta súlyos veszteségek, a kedvezőtlen külső körülmények ellenére építhetett a wilhelminus Németországtól örökölt anyagi és szellemi kultúrára. Az ennek talaján fejlődő gazdaság teljesítményének minősítésére a szerzők helyénvalóbbnak érzik a „technische Revolution” (műszaki forradalom), mint a „technische Umwälzung” (műszaki átalakulás) kifejezés alkalmazását. Ezzel a megállapítással egyetértve és kiegészítve – aminek tényét a munka nem hangsúlyozza eléggé –, hogy a termelőerők fejlődésének felgyorsulása Hitler uralomra jutása után egyre szembetűnőbbé válik. Az a helyzet paradox voltát mutatja, hogy a hatalom a rendelkezésre álló erőforrások hatékony koncentrálását az egész emberiségre veszélyt jelentő célok érdekében végezte. A jelzett időszakban állandó nyersanyaghiánnyal küzdő Németország, a rendelkezésre álló saját forrásokból (ez elsősorban barnaszén) technikailag új eljárásokkal nagyipari módszer alkalmazásával, mesterséges úton állított elő alapanyagokat (műselyem, cellulózgyapot, kátrány, kaucsuk, szintetikus szálak stb.), s ennek köszönhetően az autarkia törekvő gazdaság mozgástere, még a háborús hódítások előtt, megnövekedett. A gazdaság teljesítményének értékét növelte az a tény, hogy német földön a kort meghaladó jelentőségű felfedezések születtek, de a sajátos helyzetből adódóan ezek hasznosítására nem egy esetben először a hadiiparban került sor (atomenergia, rakétatechnika stb.). A szerzők gazdag forrásbázisra támaszkodva grafikonok és táblázatok segítségével illusztrálják az ipar egyes ágazataiban végbement változásokat. Bemutatják, hogy a nagy hagyományokkal rendelkező vegy- és villamosipar mellé új iparágak zárkoznak fel, így a repülőgépgyártás és a hűradástechnika.

Hogy a német ipar a két világháború közötti időszakban is megtartotta előkelő helyét, nem kis mértékben annak is köszönhető, hogy a tudomány és termelés széles körű, intenzív kapcsolatára építhetett. A magas színvonalú szakmai és tudományos alapokon nyugvó termelés hatékonyságát nagymértékben növelte az Egyesült Államokban elterjedt fejlett munkaszervezési kultúrák hazai viszonyokra történő adaptálása.

A mezőgazdaságról frott fejezet szerzői, a kötet szerkesztője Rudolf Berthold és Volker Klemm, felhívják figyelmet a növénytermesztés és állattenyésztés eredményeinek egyértelmű növekedésére. Figyelemre méltó megállapításuk szerint a sikerek a természettudomány eredményeinek alkalmazására vezethetők vissza, és e tekintetben messze megelőzték az összes fejlett mezőgazdasággal rendelkező országot. Nem ilyen kedvező a kép a gépesítés vonatkozásában, az ezen a területen élenjáró USA már a 20. század első évtizedében megelőzte Németországot, és előnyét tovább fokozta. Különösen a traktorok elterjedésében volt számottevő az USA fölénye. Németországban a viszonylag alacsonyabb fokú gépesítés következtében a kézi munka szerepe jelentős maradt. A munkák torlódása időszakában munkaerőhiány lépett fel, ezt a háború előtti vendégmunkások és iskolás korú gyermekek alkalmazásával enyhítették, míg a háború alatt a hadifoglyok tömege szolgáltatta az ingyen munkaerőt.

A közlekedés területén a hagyományos ágazatok (vasút, hajózás) modernizálása mellett látványos eredmények születtek a légiközlekedés és a közúti szállítás fejlesztésében. Ez utóbbi területen végbemenő változások a tömegközlekedést – beleértve a városit is – és az áru fuvarozást érintették, a személygépkocsik számának gyarapodási üteme azonban messze elmaradt az Egyesült Államokétól.

A különböző természettudományi diszciplínák történetét feldolgozó szerzők részletekbe menő alaposítással elemezték a korszak történelmi jelentőségű felfedezéseit. A tudománytörténészek kiváló munkáját dicsérik, hogy az értékek objektív bemutatására való törekvésük eredményeként, ez a kötet legszínvonalasabb fejezete. Ismerve azt aényt, hogy a német tudomány kiemelkedő képviselői az ország határain belül, később pedig azon kívül – a fasiszta fajelmélet áldozataiként emigrációba kényszerítve – az egész emberiség javát szolgáló tudományos tevékenységet folytattak. Az olvasóban azonban hiányérzet támad, mert az értékek megteremtéséhez, az ilyen kapacitású szellemi potenciál kialakításához hozzájáruló emigrációs rendszerről csak vázlatos áttekintést kap, helyette a polgári és fasiszta eszmerendszer éles kritikáját találja. Arról sem esik szó, hogy az ideológiai hatásoktól bizonyos határokon belül „védelemben” szakoktatási intézetekben milyen minőségű munka folyt. A szerzők nem mernek szembenézni azzal akétségtelentény-nyel, hogy a polgári és fasiszta eszmerendszer keretében, ezek ideológiáját többé-kevésbé átvevő iskola-rendszer is nevelhetett, társadalmi méretekben nézve, nagy teljesítményre képes állampolgárokat.

A munka legfőbb hiányosságának azt tartjuk, hogy a szerzők képtelenek voltak feloldani a két világháború közötti német gazdaság kiugró teljesítménye és az ezt létrehozó társadalom politikai berendezkedése között feszülő ellentmondást. Ennek elsősorban két oka lehetett: 1) ennek megválaszolására a mai NDK történetírói nemzedék még nem érett meg; 2) politikai megfontolások miatt – a recenzens ez utóbbit tartja valószínűbbnek – ilyen munka megjelenésére még mindig várnunk kell, reméljük csak néhány évet.

A címben jelölt téma vizsgálatánál, a termelés tárgyi feltételei (termelési eszközök) fejlődésében bekövetkezett változások figyelemmel kísérése mellett indokolatlanul nagy teret kapott a termelés emberi tényezőinek – és ezen belül is a termelési folyamatok irányításában vezető szerepet nem játszó munkásosztály, agrárproletariátus stb. gazdasági és szociális helyzetének – vizsgálata. A mérleg megvonásakor, a korszak valós képének megrajzolásánál egyértelműen ez utóbbi tényező szerepének felértékelése figyelhető meg. A termelőerők fejlődésében bekövetkezett változások bemutatására az ún. elnyomott társadalmi osztályok, rétegek sokszor dogmatikus torzulásoktól sem mentes történeti látószögéből került sor, ez pedig nemegyszer a valóságos teljesítmények leértékeléséhez vezetett. A recenzens másik észrevétele sokkal inkább a szakmai hiányosságok kategóriájához kapcsolódik. Már az előző kötet elolvasása után is hiányoltuk, hogy a szerzők Németország fejlődését a szűkebb és tágabb értelemben vett politikai, gazdasági és földrajzi környezetből kiragadva tárgyalták. Így az olvasóban olyan érzés alakulhat ki, mintha az ország gazdasági fejlődése külső hatásoktól mentesen ment volna végbe, amit ugyan külső körülmények (I. világháború, Párizs környéki békék) esetenként „megzavartak”.

A műről összességében elmondható, hogy a hatalmas ismeretanyagot feldolgozó kötet a tudományos kiadványokban megkívánt formai kritériumoknak bibliográfia, név- és tárgymutató, képjegyzék stb.) megfelel. A munka a felsorolt hiányosságok ellenére minden bizonnyal a német történelemmel, tudománytörténettel foglalkozó szakemberek fontos kézikönyve lesz.

Fehér György

LADISLAV DEAK:

ZAPAS O ŠTREDNU EUROPU 1933–1938.

Bratislava, 1986.

KÜZDELEM KÖZÉP-EURÓPÁÉRT 1933–1938.

Ladislav Deak ismert csehszlovák történész újabb jelentős művel gazdagította a nemzetközi diplomáciatörténeti irodalmat. A szerző kutatási területe a versailles-i Közép-Európa. Figyelmét mindenekelőtt a harmincas évekre koncentráta. E témakörből több monográfiát és számos tanulmányt publikált. A térség, a források alapos ismerete jellemzi Deak eme munkáját is. A korábbi frásaitól eltérően a szerző sikeres kísérletet tett egy szintézis elkészítésére. A könyv komplex képet nyújt Közép-Európa politikai és diplomáciai fejlődéséről. Hatalmas forrásanyag alapján figyelemmel kíséri hat állam: Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország, Lengyelország és Románia külpolitikáját, egymáshoz és a nagyhatalmakhoz való viszonyát; felvázolja e politika negatív következményeit. Hagyományos diplomáciatörténeti könyvről van szó. Belpolitikai kérdésekre a szerző csak akkor utal, ha a külpolitikai problémák megértése ezt szükségessé tette.

A könyv öt fejezetből áll. Az első fejezet a harmincas évek elején lezajló eseményekről, a nemzetközi erőviszonyokból, a közép-európai kis államok külpolitikájában végbement változásokról szól.

A második, harmadik és negyedik fejezét ismerteti a bonyolult nemzetközi eseményeket 1933-tól 1938-ig. Ezek a fejezetek a könyv legsikerültebb részei. A szerző elemzi a négyhatalmi paktumot, a keleti Locarnót, a Hodza tervet, a Rajna-vidék megszállását, valamint a közép-európai államok viszonyát a fenti eseményeket illetően. Sokoldalú képet ad ama folyamatokról, amelyek a versailles-i Közép-Európa válságához, majd likvidálásához vezetett.

Az utolsó fejezetet a szerző az Anschlussnak és a müncheni egyezménynek szentelte. E fejezetben a szintetizáló és leíró módszer váltakozása – amely a korábbi fejezetekben is megtalálható – erőteljesebben érvényesül. Ez a rész már inkább leíró, mint szintetizáló. A szerző sokoldalúan ábrázolja a közép-európai államok magatartását e két eseménnyel kapcsolatban. Kritikusan vizsgálja Jugoszlávia és Románia – vagyis Csehszlovákia kisantantbéli szövetségesei – politikáját, amely Németországgal való szorosabb gazdasági és politikai együttműködéséhez vezetett.

Deak elismerésre méltó munkát végzett. Sok újat tudott adni olyan témáról, amelynek ma már gazdag irodalma van. Stílusa világos, hangvétele higgadt.

Fontosabb kritikái észrevételeim:

Kutatásaim nem támasztják alá ama nézetet, miszerint Magyarország csak területi revízió ellenében volt hajlandó tárgyalni a kisantant-államokkal. A kormány szintű tárgyalásokon Magyarország először és utoljára a brucki megbeszéléseken (1921. április) vetette fel a területi revízió kérdését. De miután Beneš ezt leghatározottabban visszautasította – s ebben a nyugati hatalmak támogatták – a magyar kormányok az ezt követő kormány szintű tárgyalásokon: 1923-ban, 1924-ben, 1937-ben s 1938-ban a területi revíziót meg sem említették. Gratz, volt külügyminiszter 1938 márciusában a Benešsel, Hodžával és Kroftával Prágában folytatott *nem hivatalos* megbeszéléseken felvetette a területi revízió kérdését, azt, hogy a németellenes összefogás érdekében Csehszlovákia tegyen bizonyos területi engedményeket – amit mindhárom politikus visszautasított.

A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy a közép-európai államok is felelősek a bekövetkezett tragédiáért. Ez a helyes megállapítás talán a legkevésbé a harmincas évekre vonatkozik. (Bár kétségtelen: ha kevésbé is, de érvényes a könnyben tárgyalt periódusra is.). Úgy gondolom azonban, hogy a közép-európai államokat nagyobb felelősség terheli az első világháború után, a párizsi békekonferencián és a húszas években követett politikájukért. Egyrészt, mert eltekintettek az etnográfiai elvektől – s ez a soknemzetiségű államok létrehozásához vezetett. (Hitler maximálisan kiaknázta az abból adódó bel- és külpolitikai feszültséget). Másrészt az adott status quon belül sem voltak képesek egy reális kompromisszumra törekedni. Pedig a húszas évek erre reális lehetőséget kínáltak. A térségben hatalmi vákuum keletkezett. A nyugati hatalmak támogatták az újonnan létrejött államok együttműködését. Tehát kizárólag a kis államoknál, normalizálják-e viszonyukat, vagy sem.

Nem így a harmincas években, amikor Németország erős közép-európai gazdasági és politikai pozíciói miatt valamennyi kis állam kényszerpályán mozgott.

Nem tartom pontosnak azt a sommás megállapítást, hogy a magyar kormányok a történelmi határok visszaállításáért harcoltak. Ezt a kérdést időben és térben elhelyezve lehet csak vizsgálni. A magyar kormányok többsége az optimális revízióért küzdött. Ami nem zárja ki azt, hogy egyesek a történelmi határok visszaállításának a gondolatával is foglalkoztak.

Könyvét nagyra értékelem, annak ellenére, hogy sok mindenben nem értek egyet a szerzővel.

Ádám Magda

LÁNG IMRE

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK GAZDASÁGPOLITIKÁJA ÉS KÜLPOLITIKÁJA 1933–1939 A NEW DEAL ÉS AZ „ÚJ SEMLEGESSÉG” ÉVEI

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1988. 296 l.

Láng Imre monográfiájának irodalomjegyzéke arról tanúskodik, hogy a Roosevelt-éra tematikája fél évszázada foglalkoztatja a kutatást, s még évtizedünk elején is napvilágot látott olyan munka, amelynek témakörét korábbi publikációk alapján feltárták, részkérdéseivel egyetemben ismertnek vélhettük. Több magyarázat adható erre. Mindenekelőtt: tényként fogadhatjuk el, hogy a vizsgált időszak még mindig tartogat feltáratlan területeket a kutatás számára. Nem kevésbé nyilvánvaló, hogy már feldolgozott kérdéskörök új megközelítéseivel van dolgunk, ismereteink tehát bővülnek, illetve módosulnak. A magyarázatokat folytathatnánk.

Az irodalomjegyzék arról győz meg, hogy a szerzőnek alapos forrásfeltáró és szelekciós munkát – és persze megfelelő forráskritikát – kellett elvégeznie, amíg eljutott a 30-as évek viharos iramú fejleményei közepette keletkezett kortársi irodalomtól a kritikai felülvizsgálat alapján forrásértékűnek bizonyuló szakmunkákig, s a kutatás forrásbázisát képező iratanyag, dokumentumgyűjtemények és egyéb (hivatalos) publikációk szelekciójáig. Nem könnyíthette a kutatást, hogy nagyrészt olyan munkák forrásértékéről kellett a szerzőnek meggyőződnie, amelyek a hidegháborús szemléletmód uralmának idején keletkeztek, amikor „politikai divat”-tá vált a Roosevelt-életmű elutasítása, sőt megrágalmazása, s az észak-amerikai értelmezésű liberalizmus megtagadása.

A könyv előszava az alábbiakban határozza meg az 1933 márciusában hivatalba lépő demokratapárti kormányzat örökségét: „A Roosevelt-kormányzatra kettős feladat hárult a tárgyalt időszakban: a példátlanul súlyos gazdasági válságból való kijutást, az amerikai kapitalizmus megszilárdítását célzó New Deal megvalósítása, s ezzel egyidejűleg (az én kiemelésem - I. M.) az Egyesült Államok nemzetközi politikai és világgazdasági szerepének újraértelmezése és érvényre juttatása.” (7. old.)

A Roosevelt-kormányzat hivatalviselése első szakaszának történelmi jelentősége abban áll, hogy az elnök és munkatársai vállalták az amerikai gazdaság csődtömegként jellemezhető állapota által sürgetett feladatokat, s ezt teoretikus megalapozottságot szinte teljesen nélkülöző, egymással vitázó nézetek halmaza birtokában – lényegében tehát nem kellő felkészültséggel – tették. De a feladatok vállalásának történelmi jelentősége nem pusztán a hazai gazdaság talpraállítását, sőt reformját is célzó elszántságból fakadt. Roosevelt hivatalba lépésekor Hitler már a hatalom birtokosa volt. Az elnök a rá jellemző intuícióval fontolgatta az új berlini vezetés aspirációit fékezni, lehetőleg könnyebbnek ígérkező lépéseket, s bár az első hetekben még nem lehetett kialakult programja, a potenciális agresszor elleni akció szükségességéről meg volt győződve. Egyidejűleg vizsgálta a tokiói agresszív törekvések feltartóztatásának lehetőségeit is, de lényegében már lemondott a korábban tervezett „kemény” japán-politikáról. Döntése a világbékét fenyegető erők rangsorolásának konzekvenciája volt: a figyelmét Európára összpontosító elnök a Hitler-rezsim megfékezését tekintette elsődlegesnek.

A washingtoni kormányzat feladatvállalásának történelmi jelentőségéhez szervesen kapcsolódott a tőkés világgazdaság bajainak nemzetközi összefogással történő orvoslásában való közreműködés deklarálása is. Láng Imre a következőképpen jellemzi az 1933 márciusában megindított folyamatot: „A hivatalba lé-

pő Roosevelt gondolkodásában a világpolitikai és a világgazdasági stabilitás céljai egységet alkottak. A Fehér Ház új lakója abban a meggyőződésben látott munkához, hogy e célok a nemzetek egymásrataltságát feltételezik, az Egyesült Államok feladata ennek az interdependenciának a tudatosítása, közreműködés a lehetséges megoldások kialakításában. Hivatalviselése kezdetén a nemzetgazdaság halaszthatatlan problémáira összpontosította a figyelmét, ez azonban nem jelentette a külkapcsolatok elhanyagolását." (200. old.) E megállapítás hangsúlyozása azért szükséges, mert az igen terjedelmes, szintézisjellegű szakirodalom zöm-mel a New Deal taglalását tekinti fő feladatának, az amerikai társadalmi-gazdasági mozgások vizsgálatának eredményeit prezentálja – a világpolitikai összefüggéseknek lényegesen kisebb figyelmet szentelt, a világgazdasági kapcsolatrendszerben betöltött amerikai szereppel pedig csak kis mértékben, vagy egyáltalán nem foglalkozik. Ez azt bizonyítja, hogy a Roosevelt-éra első szakaszának problematikája szétfeszíti az ilyen jellegű irodalom kereteit.

Az angolszász, elsősorban az amerikai szakirodalomra indokolt a 30-as évek amerikai problematikájának különböző témájú monográfiákra forgácsolási tendenciája, ám a szerteágazó problematika magyar nyelvű bemutatása sem hagyatkozhat az angol nyelven íródott munkák gyakorlatára. Láng Imre nyilván felismerte ezt és arra törekedett, hogy megfelelő arányban szerepeltesse az eseményekkel zsúfolt 1933–1939 közötti időszakban végbement valamennyi meghatározó fontosságú folyamatot. Ezen a módon nemzetközi horizontúvá szélesedik a tárgyalt időszak elemzése, vagyis – a terjedelmi kereteken belül – a lehető teljességgel adekvát a történelmi valósággal. Más szóval: a munka szem előtt tartja az amerikai gazdasági-társadalmi fejlődés motorjának szerepét betöltő New Deal fejleményeinek elsődleges voltát, és e fejleményekkel összefüggésben foglalkozik a belgazdaság-politikát kiegészítő külgazdaság-politikai eseményekkel, valamint a washingtoni külpolitika ellentmondásos történéseivel. Következésképpen az amerikai helyzet ábrázolása kiegészül az Egyesült Államokból kiáramló hatások külföldi konzekvenciáit bemutató elemzésekkel. Az 1933–1939 közötti USA-történet a nemzetközi kapcsolatrendszer legújabbkori története meghatározó jelentőségű fejezetévé bővül.

Fel szeretném hívni a figyelmet néhány kérdéskomplexumra. Mindenekelőtt arra, hogy Roosevelt és munkatársai társadalmi tervezésnek nevezett kormányzati beavatkozásra alapozták a gazdaság helyreállítását és reformját célzó elgondolásait, melyek egyszersmind a társadalmi struktúra reformját is előirányozták. Ez a nézetrendszer – amelynek gazdaságpolitikai eszközei a New Deal megvalósítása során menetközben formálódtak – radikális elkanyarodás volt az elődök által vallott, kikezdetetlennek vélt államfelfogáshoz képest, bár Hoovert a válság szorítása már rákényszerítette egy-két megkésétt, sikertelen beavatkozási kísérletre. A roosevelti beavatkozási teória egyfajta nemzeti konszenzust feltételezett, amely a társadalmon belül kialakuló kölcsönös engedmények révén jön létre, és a kormányzat ellenőrzi az alapvető nemzeti célok elérésére irányuló országos együttműködést.

A Fehér Háznak segédcapatra volt szüksége az irányító-ellenőrző szövetségi feladatok ellátásához. Az elnök tanácsadói és maga Roosevelt is a monopóliumok gazdasági potenciáljában vélte megtalálni a válságból való kijutást segítő emelőt. E felismerésből született a New Deal első szakaszában érvényesülő koncepció: a kormányzat „társas viszony”-ba lép a nagy korporációk uraival, lehetővé teszi cselekvési szabadságukat, ellenszolgáltatásként meghatározott nemzeti feladatok ellátását követeli (foglalkoztatás, munkaalkalom-teremtés). E koncepció értelmében a monopóliumok potenciálja – a „nagyság” – a 20. század visszafordíthatatlan folyamatainak terméke, ezért nem gátolni kell, hanem a nemzet szolgálatába kell állítani. A big business cselekvési szabadsága az 1890-ben és 1914-ben alkotott trösztellenes törvények hatályának felfüggesztését feltételezte, s mint ilyen, szöges ellentétben volt a New Deal formálásában alkalmazott másik irányzattal, a szabad verseny idejéiműlt állapotait eszményítő monopóliumellenességgel.

1935 derekán, amikor a big business-nek sikerült megbuktatnia a gyűlölt kormányzati beavatkozást megtestesítő ipari törvényt: az elnök – megtorlásként – elhatározta magát korábbi nézeteitől. Ez a pálfordulás rávilágít a roosevelti vezetési stílus egyik sajátosságára: a próba és tévedés módszerére, amely kísérletként fogta fel nemcsak a hazai, hanem olykor a nemzetközi kihatású intézkedéseket is. Ilyen volt az 1933 áprilisában indított valutáris kísérlet, amely a dollárárfolyam csökkenésének előidézését, s ennek révén az exportált termékek dollárárának emelkedését célozta. A kísérlet – részleteivel itt nem foglalkozhatunk – 1933 őszén a pénzvilág felháborodása közepette zajlott le, s a dollár csaknem 41%-os leértékelésével zárult. Roosevelt tévesnek bizonyult teóriát próbált ki: a New Deal sodrában úgy vélte, figyelmen kívül hagy-

hatja a külföld reagálásait. Ám a leginkább érintett nyugat-európai kormányok jó ideig fenntartásokkal fogadták a washingtoni kezdeményezéseket, melyektől eredetileg sokat vártak.

Továbbá: hasonlóan vélekedtek Washington nagy horderejű nemzetközi politikai kezdeményezéséről, az agresszorelles semlegességfogalom genfi bejelentéséről. A washingtoni kormánydelegátus bejelentése a leszerelési konferencián: az Egyesült Államok kész részt venni egy agresszorelles kollektív gazdasági-pénzügyi embargópolitikában, gyökeres változást jelentett a megelőző republikánus-éra pártatlanságon alapuló hagyományos semlegességi politikájához képest. A bejelentés – a szenátus illetékes bizottságának állásfoglalása következtében – lekerült a napirendről. A beláthatatlan konzekvenciákkal járó epizód előjele volt az agresszorelles elve mellett kitartó kormány és az „új semlegesség” izolacionista koncepcióját magáévá tevő kongresszusi többség közötti, éveken át húzódó szembenállásnak. A kormányzás nem folytatott következetes felvilágosító tevékenységet az agresszióellenes semlegességfogalom elfogadtatása érdekében, a közgondolkodás pedig provokálónak ítélte a részrehajló szankciópolitikát. Az „új semlegesség” viszont általánosan elfogadható panaceának tűnt. Nem kellett magyarázni, hogy az Egyesült Államok úgy védi leghatékonyabban biztonságát, ha valamennyi hadviselő elől elzárja az amerikai hadi potenciált és a vásárláshoz szükséges dollármilliókat.

A semlegességi politikát a könyv az 1935–1939 közötti amerikai külpolitika sajátos paradoxonjaként jellemzi. Roosevelt és munkatársai meg voltak győződve arról, hogy a fasiszta agresszió előbb-utóbb az Egyesült Államokat is fenyegeti, de képtelenek voltak megérteni a közvéleménnyel, hogy egy kilátásba helyezett embargópolitika elretentő hatása révén az Egyesült Államok önmagát is védi. Kitartottak az agresszorelles elve mellett, ám az elnök aláírta az agresszió erőinek elnyös semlegességi törvényeket.

Láng Imre könyve történelmi tisztánlátást segítő tényekkel szolgál. Ezek lényege: a washingtoni kormányzat a New Deal primátusa és a hazai s a nemzetközi erőviszonyok következtében nem tudott érvényt szerezni agresszorelles törekvéseinek – néhány elismerésre méltó, de hatástanul próbálkozása mellett súlyosan hibás intézkedéseit is feljegyezte a történelem (Spanyolország, Japán). Az agressziótól tartó Európa több mint hat éven át hasztalan várta az 1933-ban kilátásba helyezett agresszorelles semlegességi politika valóra váltását.

Az agresszorelles tervek megvalósításának egyik akadályaként a New Deal primátusát jelölte meg a szerző. Ám a Roosevelt-kormány a gazdaság- és társadalompolitika terén sem mutatott fel az eredeti elgondolásokhoz, tervekhez fogható teljesítményeket. Vajon azoknak a szakmunkáknak adjunk hitelt, amelyek a New Deal kudarcáról írnak? A könyv vitába száll ezekkel a nézetekkel. Megállapítja: Roosevelt és munkatársai 1933 óta tartó folyamatnak tekintették azt a gazdaság- és társadalompolitikát, amelyet a háború csak félbeszakított, de meg nem szüntetett, s amelyet át akartak menteni a rendkívüli állapotot követő időkre, hogy kiindulópontul szolgáljon az észak-amerikai tőkésrendszer továbbfejlesztését célzó intézkedések számára.

Külön kell továbbá szólni a New Deal külgazdaságpolitikája napjainkban is érvényes doktrínájáról, az „új szabadkereskedelem”-ről. Washington 1934-ben meghirdette az elődök ultraprotekcionista vámpolitikájának fordulatát: a vámok fokozatos, kölcsönösségen alapuló mérséklését, egyszersmind a nemzetközi kereskedelmet gátló adminisztratív korlárendszer lebontását. A Hull külügyminiszter nevével ismertté vált program elsősorban az Egyesült Államok nemzetközi kereskedelmi behatolását volt hivatott előmozdítani, de a kereskedelmi kapcsolatok kölcsönös előnyökön alapuló liberalizálása valamennyi ország érdekében állt. Korunkban is folyik a liberalizálási és a protekcionista aspirációk harca, megváltozott a világpiac szereplőinek pozíciója, módosult a piacokért vívott küzdelem eszköztársa, az alapvető cél azonban – a nemzetközi munkamegosztás elnyeinek minél teljesebb kihasználása – változatlanul érvényes.

A Roosevelt-kormányzat hivatalviselése első szakaszának teljesítményeit nem (csupán) a megtett út és az eredetileg felvázolt feladatok egybevetése alapján kell mérlegelni. A valóság – természetesen – mindig elmarad a törekvések és a tervek mögött –, sok minden egyáltalán nem, vagy nem a korábbi elgondolásokkal egyezően történt. A teljesítményeket azonban azzal a közeggel összefüggésben kell megítélni, amelyben azok létrejöttek. A New Deal 1939 őszén addig jutott el, ameddig az objektív feltételek és az állami beavatkozás sokarcú ellenfeleivel vívott szakadatlan harcok és kompromisszumok lehetővé tették. Alig egy évvel a súlyos 1937–1938. évi recesszió után ismét javulásról tájékoztattak a mutatók, ha nem is jeleztek – miként 1937 derekán – az 1929. évi szintet meghaladó nemzeti terméket. A Roosevelt-rezsim a példátlan lendületű rövid néhány év alatt megteremtette a 20. századi modern Amerika intézményeinek az alap-

jait. S többéves késelem után ugyan, de a megváltozott erőviszonyok eredményeként valóra vált az agresszorelles semlegesség koncepciója, amely 1941 márciusában az agresszió elleni küzelem nyílt támogatásává fejlődött.

Incze Miklós

MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI HELYZETE ÉS A MAGYAR SZELLEMI ÉLET 1938–1944.

Akadémiai Kiadó, Budapest. Értekezések, emlékezések. Szerk. Tolnai Márton. 67 old.

Juhász Gyula 1985. november 29-én tartott akadémiai székfoglaló előadása – amelyet az Akadémiai Kiadó új sorozatának füze tartalmaz – sajátosan és újabb tanulságokat kínálva összegezte egy több évtizedes sikeres kutatómunka eredményeit. Úgy tartotta és tartja öt számon a hazai és a nemzetközi historiográfia, mint a két háború közötti Magyarország nemzetközi helyzetének és külpolitikájának kiemelkedő ismerőjét. Forrásfeltáró és publikáló munkássága, amely nemegyszer a szakmán túl is feltűnést keltett, mint az 1943. évi brit–magyar titkos tárgyalások bemutatásakor történt, összegező, áttekintő munkák megírásával párosult. Néhány esztendővel ezelőtt (1983-ban) viszont azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy a második világháború éveiben uralkodott eszméket tárta a szakma és az érdeklődő olvasók elé. Méltóan azokhoz a hagyományokhoz és elvárásokhoz, amelyek az akadémiai székfoglalókhoz fűződnek, e két egymásól első tekintetre nagyon is távol álló területet kapcsolta össze. Ilyen módon mindaz, amit az ország nemzetközi helyzetéről, a rendszer külpolitikájáról és a szellemi-értelmisségi elitet foglalkoztató kérdésekről korábban publikált munkáiban elmondott, a korszakot és történetünket új megvilágításba helyezte. Szembesítette ui. a valóságos helyzetet, az országról a nagyhatalmak által kialakított képet, a háborús-katonai érdekek által meghatározott és irányunkban folytatott politikát azzal, ahogyan ez az elit látta problémáinkat, gondjainkat, tennivalóinkat.

Az újabb tanulságok, amelyeket az előbbieken említettem, olyan módon is megfogalmazhatóak, hogy e viszonylag rövid írás a legkeményebb módon tanít mindannyiunkat reális történelemszemléletre. Reális történelemszemléletre, ami helyünket és szerepünket illeti az antifasiszta szövetségesek harcában a náci Németország ellen, reális történelemszemléletre a tekintetben is, hogy szellemi-politikai elitünk mennyiben volt képes felismerni, átlátni nemcsak ezt a valóságot, hanem azt is, ami a háború utáni Magyarország megteremtőinek feladatait kijelöli vagy/és meghatározza.

Azok, akik reálisan látták Magyarországot és a Horthy-rendszer helyét és lehetőségeit, úgy tűnik, sokkal inkább a brit diplomácia köreiben voltak találhatóak, mint Magyarországon. 1938-ban, még jóval a második világháború kitérőse előtt a brit külpolitika egyik vezető személyisége nemcsak azt foglalta frásba, hogy „nagyon sok szerencsétlen magyar van, aki azt szeretné, ha Nagy-Britannia védené meg attól, hogy Németország »elnyelje« őket.” Azt is leszögezte, hogy „Magyarország nem tud Németországtól függetlenné válni... Éppen ezért ne hagyjuk magunkat rábeszéltni, hogy pénzünket és energiánkat arra fecséréljük, hogy megpróbáljunk megmenteni olyan országokat, mint Magyarország, ahol a játzsma már eldőlt.”

Rendkívül érdekesek azok az angol megnyilatkozások, viták, amelyek a bécsi döntések idején, még a másodikikat követően is, a trianoni békeszerződés létrejöttével, jellegével és következményeivel kapcsolatban születtek meg, illetve bontakoztak ki. Reális történelemszemléletre kényszerít az is, ahogyan bemutatja, a brit álláspont változása hogyan függött össze – szükségszerűen – a magyar politika alakulásával, azaz a ténnyel, hogy Magyarország Németország szövetségeseként hadba lépett a Szovjetunió, és ez nem más jelentett, mint a szövetséges hatalmak ellen.

Ami a szövetséges hatalmakat illeti, a várható brit álláspontnál is fontosabb az, amit Moszkva, Sztálin véleményéről és ítéletéről diplomáciai forrásokból idéz. Itt is felmerül az a kardinális kérdés, hogy ti. a magyar katonai és politikai vezetés enyhítő körülménynek tekintette, a német hadvezetessel szembeni vívmánynak a tényt, hogy – főleg Voronyezs után – a magyar honvédség főleg megszálló és nem harci feladatokat látott el, míg Moszkva és Sztálin ezt a tevékenységet súlyosabban ítélte meg, mint a több hadseregnyi román hadsereg harci tevékenységét.

Juhász nemcsak azt mutatja ki, hogy „a kvalifikált magyar értelmiségben nem talált visszhangra az

a fajta csatlós gondolkodás, amelyet Milotay István fogalmazott meg ... Egyidejűleg – s ez az értelmiség nagyobb részét jellemzi – a baloldaliságnak külpolitikai vonatkozásban egyre kevésbé lesz eleme a Szovjetunióhoz való viszonya”.

Nagyon kézenfekvő az a magyarázat, amely a külpolitikával kapcsolatos gondolkodásból és annak irreális elemeiből ered. Ezeket ui. összefüggésbe hozza „az önálló külpolitika lehetőségének évszázados hiányá”-val.

Mindezek mellett Juhász mondanivalójának leginkább figyelemre méltó részében azt tárja fel, hogy a szövetségesek körében a magyar függetlenségi mozgalom nem keltett visszhangot, hogy a magyar emigráció demokratikus szárnya sem kapott semmiféle támogatást. Magyarország helyét, szerepét és jövőjét a hadi, katonai érdekek szempontjából ítélték meg.

Amikor a Kállay-kormány a kiugrás lehetőségét kereste, amikor Szent-Györgyi Albert az ellenzék nevében lépett fel, 1943. augusztus 22-én a brit vezérkari főnökség így foglalt állást: „A mi szempontunkból egy német invázió Magyarország ellen, nagyon jól szolgálná érdekeinket.”

Az is feltárult az előadásból, hogyan formálódtak azok az elvek, amelyek a háború utáni Magyarország kezelését meghatározták a kollektív felelősség elvétől a kiteleptésig, ill. lakosságseréig.

Juhász külpolitikai vonatkozásokról szól. Amit mond, az viszont új megvilágításba helyezi a belső magyar erők lehetőségét, mozgásterét és felelősségét.

L. Nagy Zsuzsa

TILKOVSKY IORÁNT

BAJCSY-ZSILINSZKY. ÍRÁSOK TÓLE ÉS RÓLA

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 253 l.

A dokumentumokban gazdag Bajcsy-Zsilinszky Endre-életmű feltárása és értékelése még napjaink feladata. A sokrétű iratanyag összegyűjtése, rendszerezése, a kutatók, valamint az olvasók számára történő teljes közzététele alapvető követelménye annak, hogy a magyar progresszió ezen ellentmondásoktól sem mentes kimagasló alakjának életútja, céljai és törekvései, elfogultságoktól mentes tudományos megfogalmazást nyerhessenek. Tilkovszky Loránt jelentős munkát vállalt, amikor immár többéves gondos munkával feltárja e gazdag hagyatékot, s hozzáértő, az eredeti mondanót és szándékot tiszteletben tartó, de ugyanakkor kritikus értékeléssel és jegyzetapparátussal folyamatosan közreadja annak legjelentősebb dokumentumait. A Békési Életben megjelent Bajcsy-Zsilinszky írások, valamint a Békés megyei Tanács Kiadásában olvasók elé került levélválogatást követően kiemelkedő jelentőséggel bír a Kossuth Könyvkiadó által megjelentetett kötet. Az ebben található, Tilkovszky Loránt tanulmányaival és jegyzeteivel kiegészített írások – memorandumok, naplórészletek és levelek – áttekintést adnak Bajcsy-Zsilinszky második világháború alatti politikai szerepéről és törekvéseiről a német megszállás bekövetkeztéig.

Igen plasztikusan rajzolódik ki a kötetben a tévedésektől és illúzióktól, sőt politikai és katonai naivításoktól sem mentes, de a nemzet fennmaradásáért és igazáért mindig bátran kiállni és tenni kész politikai és gondolkodó egyénisége. A háborúból való kibontakozás általa is képviselt megoldása és az ahhoz vezető út nem bizonyult járhatónak. A szovjetellenességet sohasem tagadó, s a magyar úri középosztálybeli gyökereitől elszakadni nem tudó és nem is akaró Bajcsy-Zsilinszky által elképzelt jövőkép ennél fogva nem alapulhatott mindenben a történelmi helyzet megkívánta realitások pontos felismerésén. Azonban megérlelődő antifaszizmusa és németellenessége, törekvéseinek fő célja a nemzeti függetlenség megőrzése, illetve visszaszerzése, egy progresszívabb polgári fejlődés lehetőségeinek kimunkálása, s az e célok érdekében történő szüntelen mozgósítás – korlátai ellenére is – elévülhetetlen érdeme. Tilkovszky Loránt a nemzet e nagy személyisége iránti tisztelettel, de ugyanakkor a vele szemben tapasztalható elfogultságoktól mentesen, kellő kritikával tárja fel és elemzi Bajcsy-Zsilinszky életművét. A kötet egyes dokumentumait bevezető tanulmányai, melyek remélhetőleg egy Bajcsy-Zsilinszky monográfia előmunkálatait is képezik, nemcsak az olvasó számára egésszítik ki és értelmezik az olvasottakat, hanem egyben az 1941–44 közötti időszak tör-

ténetének igen találó és problémaérzékeny leírását is adják. Az ellenzéki kisgazda politikus Bajcsy-Zsilinszky szemével nézve és vele szembeállítva világítják meg a kor történetének néhány kulcskérdését.

A recenziens nem tarthatja feladatának, hogy részletesen áttekintse a válogatás igen gazdag anyagát, mindössze arra vállalkozik, hogy ennek révén a Bajcsy-Zsilinszky életút néhány általa fontosnak és meghatározónak tartott háború alatti mozzanatra irányítsa rá az olvasói figyelmet. Teszi ezt annál is inkább megnyugvással, mert Tilkovszky fentiekben említett elemző gondolatai különben is felmentik a részletesebb taglalás alól.

A kötet dokumentumait az a szándék fogja egybe, hogy bemutassa Bajcsy-Zsilinszky törekvését a német befolyástól való megszabadulás, a háborús politikával való szakítás és az erők megőrzése révén egy, az eddigi hibákat jóvátevő, a jelen helyzetből kivezető utat mutató független magyar bel- és külpolitika kialakítása érdekében. Csak ezen célkitűzések érvényre jutása tenné képessé a nemzetet, hogy a veszített háborút követően hatásosan léphessen fel a nemzetet fenyegető veszedelmekkel szemben.

A magyar-német viszony felfogása körüli zavarok tisztázásának szándéka adta 1941 őszén Bajcsy-Zsilinszky kezébe a tollat, hogy fellépjen Szekfű Gyula Magyar történetének káros labanc szellemisége és rontó hatása ellen. Ez a politikatörténetet háttérbe szorító, német sugallatú szellemtörténeti munka ideológiai támaszt adott az elmúlt évtized német szellemi behatolásához, ami kiterjedt a magyar politikára és közéletre egyaránt. Segítségére volt a magyarországi svábokra alapított germán térnyerésnek, amely végeredményében a sajátos magyar nemzeti törekvéseket háttérbe szorítva, a nemkívánatos szélsőjobboldali előretöréshez és parancsuralmi próbálkozásokhoz, valamint ennek révén a háborúba sodró német elkötelezettségű külpolitikához vezetett. Bajcsy-Zsilinszky inkább érzelmi, mint tudományos érvekkel szállt szembe és vitakozott Szekfűvel. Ő, aki ifjabb korában – bár fenntartásokkal –, de még maga is híve volt a német szellem és szervezőkészség eredményeinek, és egyetértett a Három nemzedék magyar kurukodó illúziókat romboló gondolataival, azóta a történetektől meggyőzve immár Kossuth híveként távolodott el Szekfűtől. Számon kéri rajta az elmúlt évszázadok németellenes függetlenségi harcainak háttérbe szorítását, s a magyar fejlődésnek a magyar-német sors- és kultúrközösségből való kizárólagos eredeztetését. Ez a beállítottság romboló hatású, és most, amikor a legnagyobb szükség lenne rá, elaltatja az önálló magyar öntudatot és erőt, melynek a németiséggel ellentétes szerepe van a Kárpát-medencében. Bajcsy-Zsilinszky célja, ráébreszteni Szekfűt tudományos és taktikai tévedésére, melyet a nagy tekintélyű tudós a gazdag tudományos eredményeket is felvonultató mű kiadásával elkövetett, s ugyanakkor megnyerni őt a nemzet megmentésén fáradozók számára. A feladat: fenntartani a független magyar alkotmányos királyságot, megóvni azt a német befolyástól s a háború után jelentkező veszélyektől. Épp ezért a háborút minden bizonnyal elvesztő Németországgal szakítani nemzeti érdekünk. Vissza kell szorítanunk a német befolyást és szellemiséget. Ehhez meg kell nyerni a sváboktól és a németimádó-magyaroktól megtisztított magyar szellemi elitet.

Bajcsy-Zsilinszky és Szekfű vitája, amennyiben publicitást nyer, tévedéseivel együtt valóban felvilágosító és mozgósító erővel bírhatott volna a németek iránti fokozódó elkötelezettség és a háborús részvétel elleni eszmei harcban. Azonban ugyanakkor a kérdés leszűkítését is jelentette. Hamis helyzetmegítéléshez vezető visszatérő tétele ugyanis Bajcsy-Zsilinszkynek, hogy a jelen minden rossz megnyilvánulásának eredője a magyar társadalom különböző szféráiba beburakodott svábokban és az ő bomlasztó magyarellenes tevékenységükben keresendő. Úgy vélte, az állam különböző szintű vezető testületei, a szellemi élet és hadsereg sváb származásúaktól való megtisztítása, rövidesen teljes politikai szemléletváltást és fordulatot eredményezhet. Hajlamos volt eltekinteni és lekicsinyelni azon nagy számú „fajtisztá” magyar szerepét, akik nagy buzgósággal és sikeresen vetették bele magukat a háborús politikát eredményező német szövetség kialakításába, politikai és hatalmi törekvéseik érvényre juttatása érdekében. A náciak által valóban felhasznált és nem lebecsülendő hatású sváb befolyás ilyen kizárólagossággal történő felvetése ezért a kibontakozást kereső erők számára figyelemelterelő és félrevezető volt, s csalódások forrásává vált.

A recenziens aligha áll egyedül azon véleményével, hogy Bajcsy-Zsilinszky gyakran hajlamos volt eltekinteni a valóság azon kényelmetlen mozzanataitól, melyek nem igazolták, sőt hátráltatták tévesnek bizonyuló elképzelései érvényre juttatását. Nyilván nem rontó szándékú sváb származásúak voltak saját pártjának azon képviselői sem, akik 1941 őszén hosszas huzavona után végül elvetették az általa kezdeményezett határozott kiállást Eckhardt mellett, amikor amerikai nyilatkozata miatt megvonták tőle magyar állampolgárságát.

Mélyen megrázta és alig jóvátehető, háború utáni elképzeléseit is befolyásoló tragédiának tekintette

Bajcsy-Zsilinszky a szablyai és újvidéki véres atrocitásokat. Távlati, a csehszlovák és román törekvéseket ellensúlyozni kívánó terveit ugyanis a lengyelekkel és a jugoszláv népekkel kialakítandó Varsó–Budapest–Belgrád tengelyre alapozta. Az örökbarátsági szerződés német ajánlatra történt megszegésének kártételét a jugoszlávokkal szembeni rokonszenv kinyilvánításával, a viszony lehetőség szerinti javításával gondolta jóvátenni.

Az 1942. január 19-én elküldött levelében a szablyai események kivizsgálását kérte Bárdossy miniszterelnöktől. Levelében és a két nappal később, Bárdossynál tett látogatásáról készített naplójegyzetében még Teleki méltó utódjának nevezte őt, akiben fenntartás nélkül megbízhat az ország sorsának alakítását illetően. „Teleki Pál szelleme és szemlélete folytatódik a Te kormányzatod alatt” – írta neki. Ahogy Teleki sorsdöntő módon állt ki a lengyelek és a jugoszláv kapcsolatok mellett, most az utódon a sor, hogy az ő szellemében eljárjon, és igazságot szolgáltasson a szablyai ügyben.

A Bárdossyval történt találkozás során Bajcsy-Zsilinszky kitért Keitel tábornok látogatására is. Pontosan nem tudta, miért jött a tábornok, de a lényegyet tekintve nem lehettek kétségei. Mindenki mást megelőzve kimondta és tudatta Bárdossyval, hogy az adott helyzetben már „nem adhatunk egyetlen új katonát sem, egyetlen magyar közlegényt sem olyan háborúba, mely lényegében ellentétes a magyarság történelmi céljaival”. Csak az önvédelem lehet a magyar politika egyetlen célja, erre kell tartalékolni erőnket. Aki ennek ellenére katonát ad idegen célra, az vele és a hozzá hasonlóan gondolkodókkal kerül szembe.

Bajcsy-Zsilinszky bízott abban, hogy Bárdossy megfelelő intézkedéseket tesz a délvideki atrocitások megszüntetésére. A miniszterelnök meg is ígérte, hogy nyomban telefonálni fog, a következőkben semmi kegyetlenség ne forduljon elő, ezt azonban nem váltotta be. Ezzel pedig még elejét vehette volna az újabb, újvidéki gyilkosságsorozatnak. Bajcsy-Zsilinszkyt ez végtelenül felháborította. Véleménye azonnal megváltozott az eddig – korábbi, negatívmoktól terhes szerepe ellenére – Teleki méltó örökösének tartott Bárdossyról.

A parlament külügyi bizottságának január 29-i ülésén Bárdossy a frontra önként felajánlott 2. magyar hadseregről adott tájékoztatást a képviselőknek. Bajcsy-Zsilinszky szenvedélyes hangú felszólalásában kifogásolta a háborús részvételünk fokozását, sőt a miniszterelnököt téve felelőssé, a Szovjetunió és az USA elleni hadbalépés törvényességét is vita tárgyává tette. A jelenlévő képviselők tiltakozása közepette szenvedélyes szavakkal kérte számon a miniszterelnökön a szablyai és újvidéki vérengzéseket, s felvetette a politikai és büntetőjogi felelősség kérdését.

A kudarccok nem vették el Bajcsy-Zsilinszky kedvét. Nem szűnt meg harcolni szóban és írásban, ha kellett magányosan is. Nem készítette megtorpanásra, ha tapasztalnia kellett, hogy pártjának képviselőitől, valamint az uralmon lévők közül azoktól, akiket a kibontakozásért folyó harcban társának hitt, legfeljebb csak biztatást kap, azonban amikor cselekedni kell, elbizonytalanodva vagy félelemből magára hagyják. Ilyen érzések kerfihették hatalmukba akkor is, amikor 1942 novemberében a honvédelmi költségvetés vitája során a honvédség erői megőrzésének és felfegyverzésének követelése mellett a jobboldal tiltakozása közepette ismételten felemelte szavát az újvidéki tettesek felelősségére vonásáért.

Bajcsy-Zsilinszky már 1942–1943-ban megfogalmazta elképzelését a háborúból való kiválás lehetőségéről és az azt követő kibontakozásról. A Kállay miniszterelnöknek és Horthynak megküldött memorandumában (így a Kisgazdapárt nevében készítettben is), valamint egyéb megnyilatkozásaiban kifejtett elképzelések magukon viselték mindazon, a bel- és külpolitikai realitásokkal nem számoló ellentmondásokat, melyek a megoldást kizárólag a nyugati szövetségeseknél kereső és csak részleges társadalmi átalakulást programjukba iktató liberális polgári és értelmiségi körök nézeteit is jellemezték. Távol kell maradni a további háborús elkötelezettségtől, ki kell vonni és hazahozni a keleti fronton harcoló csapatokat. A Bajcsy-Zsilinszky véleménye szerint ezzel 500 000 főre növelhető magyar fegyveres erő az ipar maximális kihatásával meg kell erősíteni. Ez a jól felszerelt és a sváboktól megtisztított megbízható tisztikar által vezetett honvédség alkalmas lesz, hogy a meggyengült német hadsereggel szemben is fellépjen a magyar célok védelmében. Hogy a hadsereg, mely felszerelésének jelentős részét a Donnál elvesztette, szerinte milyen módon és mikorra vált volna jól felszereltté és vezetetté, ennek részletesebb kifejtését nem találjuk az 1942–1943-ban készített Bajcsy-Zsilinszky dokumentumok között. A hadsereggel kapcsolatos elképzelés mindezenre az angolszászok balkáni partraszállására épült. A hozzájuk csatlakozó magyar csapatok velük együtt visszavonulásra fogják bírni a Wehrmacht csapatait. Az elképzelések 1943 nyarán még egyáltalában nem

számoltak a szovjet csapatok várható magyarországi jelenlétével, s azzal, hogy a magyar kormánynak majd a Szovjetuniótól kell fegyverszünetet kérnie.

A háború utánra vonatkozó külpolitikai elképzeléseiben Bajcsy-Zsilinszky egy új kisantant elleni védekezést és a szövetségesek által elismert, újszerű magyar nemzetiségi politikán alapuló Duna-völgyi magyar vezető szerep érvényre juttatásának lehetőségét vette alapul. A kiugrási politikán munkálkodókkal egyetemben, az utókor számára meglepő naivitással, hajlamos volt elfeledkezni az eddigi magyar háborús szerep miatt várható súlyos következményekről, holott a szövetségesek megnyilatkozásai 1943 nyarán-őszén már vajmi kevés kétséget hagytak ezirányban. A felelősségrevonást egy megfelelő – más csatlósországokat megelőző – időpontban, s a térségben érvényesülő angolszász érdekekkel összhangban végrehajtandó fordulattal remélte elkerülni vagy legalábbis minimálisra csökkenteni.

Bajcsy-Zsilinszky Endre illúziói közé sorolhatjuk azon hitét, hogy céljai megvalósításában számíthat az általa változatlanul tisztelt kormányzóra is. Horthy 1943. augusztus 25-én magánkihallgatáson fogadta. Amint az erről készült naplójegyzetekből kitűnik, a kormányzó nem ellenzéki politikusként, hanem elsősorban szegedi harcosként, az annak kijáró figyelemmel fogadta. Horthy szót a német–magyar viszony megromlásáról, Hitlernél tett látogatásáról és a tőle elszenvedett megaláztatásról, amit sohasem bocsát meg neki. Bajcsy-Zsilinszky megnyugvással hallgatta, amikor a kormányzó a folyamatban lévő béketalogatózásokról beszélt. Azonban már kevésbé értett vele egyet, amikor a véleményét – így a kiszagda memorandumot is – ismerő kormányzó aggályait kifejtve óvatosságra intette: egy elhamarkodott lépés a német megszállást vonná maga után. A honvédség ereje nem elégséges annak megakadályozására. Ezért a kormányzó kizárólag a meggyőzés erejével kívánt hatni a németekre. Engedjék haza csapatainkat, lássák be eltérő érdekeinket, tekintsenek el szövetségi kötelezettségeinktől, aminek erőnk szerint már eleget tettünk.

A beszélgetés további részében Bajcsy-Zsilinszky igyekezett meggyőzni Horthyt, hogy nem kell félni a németektől. Ha koncentráljuk erőnket, képtelenek lesznek a megszállásra. Az angolszászok elől a Balkánról visszavonuló német csapatok, amennyiben helyesen cselekszünk, csak az ország nyugati csücskét érintik majd. Horthynak is felvetette az újvidéki tettesek felelősségre vonását, amire ő már mint folyamatban lévő ügyre tett ígéretet. A közeledő szovjet front és a Szovjetunióhoz való viszony fel sem merült a beszélgetés folyamán.

A kormányzóval folytatott beszélgetés nyomán kétségkívül fellelkesült Bajcsy-Zsilinszky könnyen túltette magát azon, hogy Horthy megfontoltságra intette, és csak a konkrétumok mellőzésével általánosságban beszélt a nemzet jövője szempontjából sorsdöntő kérdésekről.

Kevesbé barátságos eszmecserét folytatott ezt követően Bajcsy-Zsilinszky Szombathelyi Ferenc vezérezredes, vezérkari főnökkel. Szombathelyi is ismerte a memorandumot, illetve annak katonai vonatkozású kiegészítését, és az abban foglaltakat kivihetetlennek tartotta. Eleve visszaautásította a hadsereg vezetését, elsősorban a vezérkart érintő vádakait, s csak a jó szándékot feltételezve nem minősítette Bajcsy-Zsilinszky fellépését ellenségesnek, sőt üldözendőnek. A kiugrást és a németekkel való szembefordulást, mint ezt az olasz példa is bizonyítja, veszélyesnek, sőt lehetetlennek minősítette. Nem látott lehetőséget a tisztikarnak a német elkötelezettségüektől történő megtisztítására, s a honvédség erejét elégtelennek tartotta ahhoz, hogy a német hadsereggel szembeforduljon. Az 500 000 fős jól felszerelt hadsereggel kapcsolatos elképzeléseket alaptalannak, jámbor óhajnak minősítette. Azzal egyetértett, hogy a honvédség meglévő erői megőrzendők és erősítendők a háborút követő időszakra, amikor majd a belső rend fenntartása és a határok megőrzése hárul rá. Ennek kivihetőségét azonban kizárólag a még mindig jelentős erőkkel rendelkező németek melletti megmaradásban látta. Szerinte ez a módja a kétségtelen és egyre növekvő szovjet veszély elhárításának is. Szombathelyi ugyanis már egyre kevésbé bízott az angolszászok balkáni partraszállásában, annál inkább számolt a magyar határhoz közeledő szovjet csapatokkal.

Bajcsy-Zsilinszky az ingerült és meddő vita után családóttan távozott Szombathelyitől, holott az csak egyértelműben fejezte ki azt, amit már Horthy is előadott. Úgy télté meg, hogy a vezérkar főnöke a kormány törekvéseivel sincs tisztában, nem látja a helyzetet. Rádásul másokat szóhoz sem hagy jutni, senkitől sem hajlandó elfogadni jó tanácsot, a bonyolult helyzetben aligha alkalmas a honvédség vezetésére. Megingott a hite a hadseregben, amit ez idáig a magyar célok képviselésére alkalmasnak tartott.

Az egyre magányosabb harcossá váló Bajcsy-Zsilinszkynek 1943 és 1944 fordulóján tapasztalnia kellett, hogy az angolszász orientációs kiugrási politika nyilvánvalóvá vált csődjét követően az ellenzék erői is a kormányra jellemző tehetetlenség és csodavárás állapotába kerültek. Eluralkodott rajtuk a szovjettől és

a német megszállástól való együttes bénító félelem. A tudomásukra jutott egyértelmű helyzet ellenére változatlanul valamilyen angolszász megoldásban bíznak, amely távol tartja az országtól a szovjet csapatokat, és valamilyen polgári demokratikus megoldás segítségével átmenti a rendszert a háború utánra. Bajcsy-Zsilinszky, bár látta az elbizonytalanodást és cselekvésképtelenséget maga körül, nem szűnt meg harcolni a német megszállás egyre fenyegetőbbé váló veszélye ellen. Megpróbálta felrázni környezetét és az illetékes kormánytényezőket a felkészülés és ellenállás érdekében, sikertelenül. A megszállást követően pedig, amikor is szinte egyedül állt ellen fegyveresen az öt letartóztató Gestapo-ügynököknek, a fogságban, majd illegálisban, elsőik között jutott el annak felismeréséig, hogy a kiút kizárólagosan a Szovjetunióval való együttműködésben és ennek érdekében megszervezendő fegyveres ellenállásban keresendő.

A kötet olvasása közben keletkezett és a fentiekben kifejtett néhány gondolat természetesen csak arra szolgálhat, hogy a magyar progresszió e tragikus sorsú harcosának tevékenységére ráirányítsa a figyelmet, és kedvet csináljon a kötet áttanulmányozása révén a minél teljesebb Bajcsy-Zsilinszky Endre portré és életút megismeréséhez.

Dombrády Loránd

JAKAB SÁNDOR

A MAGYAR SZAKSZERVEZETI MOZGALOM 1944–1950.

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 203 l.

Az évfordulóban gazdag 1985-ös esztendő reflektorfénybe helyezte – az utóbbi időben amúgy is élénk érdeklődést kiváltó – jelenkortörténeti kérdéseket. A Kossuth Könyvkiadó szép ünnepi ajándéka volt a Balogh Sándor, Gergely Jenő, Réti R. László, Stemler Gyula szerkesztésében megjelenő „Négy Évtized” sorozat, amelynek egyik érdekes kötete Jakab Sándor munkája.

A kismonográfia fontos – ugyanakkor ilyen részletességgel és forrásismerettel még nem publikált – témát választott feldolgozásul. Nevezetesen a magyar szakszervezeti mozgalom felszabadulást közvetlen megelőző és követő kezdeti lépéseinek, taktikájának és feladatainak bemutatását. Jakab Sándor vizsgálódásainak középpontjában a szakszervezeti mozgalomban – a politikai intézményrendszer változásait követve – bekövetkezett nagy átalakulás áll; a szakmai szervezkedésről az iparági-ágazati szervezkedésre való áttérés.

A könyv a nagyobb szerkezeti egységeket követve oszlik hat fejezetre. Az első két fejezetben a szerző a pusztító világháború, a német megszállás és a fasiszta puccs következtében szinte teljesen megbénult magyar szakszervezeti mozgalom újjászületését, illetőleg az újjáépítésben, valamint a koalíciós küzdelmekben vállalt szerepét mutatja be. Az újra alakuló szakszervezetnek nem csak gazdasági, érdekvédelmi funkciót szántak, hanem politikait is. Ezt bizonyítja – a szerző által is hangsúlyozott tény –, hogy a Szegeden 1944. december 2-án megalakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Front küldöttei között az öt demokratikus párt delegáltjai mellett, megtaláljuk a szakszervezetek képviselőit is. A szakszervezetek politikai ambícióját támasztja alá az is, hogy az 1944. december 22-én megválasztott Ideiglenes Nemzetgyűlésben 19-en képviselték a szakszervezeteket. A nyugat felé haladó vörös hadsereg egységei nyomában a szakszervezetek különösen fontos szerephez jutottak a felszabadított területeken, elsősorban az iparvidékeken, a nagyvárosokban. Már 1945 januárjában felmerült a kérdés, hogy szakmai, vagy számos környező országbeli példa nyomán iparági-ágazati alapon működjenek tovább a magyar szakszervezetek. A Szakszervezeti Tanács ekkor úgy döntött, hogy néhány kivételtől eltekintve szakmai alapon szerveződjön újjá a mozgalom. A koalíciós küzdelmekben a szakszervezetek – mivel tagságuk zöme a két munkáspártból került ki – a baloldali erőket támogatták. Jakab Sándor azonban kerüli a leegyszerűsítéseket, árnyaltan elemzi a helyzetet, bemutatja a kommunista és a szociáldemokrata párt eltérő álláspontját a szakszervezeti mozgalom megítélésében.

A könyv harmadik fejezete a szakszervezeti mozgalom és az üzemi bizottságok viszonyát, kölcsönös kapcsolatát tárgyalja.

A negyedik, ötödik és hatodik fejezet részletesen elemzi a szakszervezetek átállását az iparági-ágazati szervezkedésre, bemutatja az ebből származó nehézségeket, a szakszervezeti mozgalomban bekövetkező torzulásokat. Jakab Sándor az országos politikai élet vérkeringésébe kapcsolva mutatja be a szakszervezetek működésében bekövetkezett változásokat; a politikai intézményrendszer átalakulásának hatását a mozgalomra. Ahogy az egész ország, úgy a szakszervezetek életében is döntő változást hozott az 1948-as esztendő. Addigra ugyanis megvalósult a nagy- és középtöke kisajátítása, megalakult az MDP, az egységes munkáspárt, 1949 tavaszára pedig befejeződött a polgári ellenzék teljes kiszorítása a politikai életből. A szakszervezetek szempontjából ez a szakmai szervezkedésről az iparági-ágazati szervezkedésre való áttérést jelentette. A döntés a szakszervezetek 1948. október 17–20-án megtartott XVII. kongresszusán született meg. Ez a szervezeti forma az új igényekhez, a megváltozott feltételekhez jobban illeszkedett, azonban számos negatív következménnyel is járt. A legfontosabb változást az jelentette, hogy az eddig jogilag még mindig ellenőrző funkciót betöltő üzemi bizottságokat beolvasztották a szakszervezetekbe – formailag biztosítva a munkásellenőrzés folyamatosságát – valójában azonban e testületet, túlhangsúlyozva a munkásigazgatók egyszemélyi felelősségét, megfosztották minden korábbi jogkörétől. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy a munkáshatalom létrejöttével Magyarországon gyakorlatilag megszűnt a munkások korábbi (1945-ben két rendeletben is szabályozott) joga a gyárak, üzemek vezetésének ellenőrzésére, a szakszervezeti mozgalom pedig valójában elvesztette érdekvédelmi funkcióit.

Az ekkor életbelépő szakszervezeti alapszabályok a szakszervezetek tevékenységének középpontjába a munkaverseny, a Sztahanov-mozgalom és az újtómozgalom szervezését, fejlesztését állították. Szavakban ugyan megmaradt a szakszervezetek érdekvédelmi funkciója is, de ennek érvényt szerezni a megváltozott körülmények miatt már nem lehetett. Jól példázza ezt az 1949. január 15-én megkötött Kollektív Szerződés sorsa, „amelynek 354 pontjából mindössze 169 maradt érvényben, és azt már mintegy 200 rendelet módosította”. Ugyancsak a szakszervezetek érdekvédelmi funkciójának sorvadását mutatták az önkényes normarendezések gyakorlata, valamint a sok évtizedes harc árán kivívott munkaközvetítési jog elvesztése is. Ezt a folyamatot tetőzte be az 1951-ben kiadott Munka Törvénykönyve, mely így határozta meg a szakszervezetek szerepét: „Főszabály: a SZOT és a szakszervezetek közreműködnek a munkafeltételek szabályozásában, ez általában a meghallgatás formájában történik.”

Az előbbiek alapján egyetértünk a szerzővel abban, hogy a tárgyalt időszak valóban korszakhatár a magyar szakszervezeti mozgalom történetében.

Földesi Margit

AZ „IE TÁRSADALOM”

A második világháború utáni Japánban az egyik legvitatottabb téma a japán premodern társadalom jellegének kérdése, s az, hogy a hagyományos viselkedési minták mennyiben határozzák meg a modern társadalom működését. A kérdés a történelmi örökség értelmezése, s ebben központi helyet foglal el a premodern kori (Edo-kor, 1603–1868) társadalom két alapegységének, a szamuráj-típusú hierarchikus-korporatív család, az *ie*-nek, és a közmegegyezésen alapuló paraszti faluközösség, a *mura*-nak a megtétele. Mindkét közösségi formára jellemző volt, hogy az egyén érdekeit alárendelték a csoport – vagy nemzeti szinten való szerveződés esetén: az állam – érdekeinek. A háború utáni évek hangulatában mindkét típust, mint a háborús ultranacionalista szervezés alapegységeit, éles támadások érték mind a japán értelmiség, mind a társadalmi reformokat sürgető, a megszálló amerikai csapatokkal érkezett tanácsadók részéről.

Mintegy harminc év elteltével a japán csoportszerveződés és testületi irányítás elve új, kedvezőbb megvilágításba került, mely szerint az *ie* vagy *mura* típusú önszerveződési alapelv eredményesen funkcionált Japán gyors modernizációja során, s a mai társadalom működésének is bázisát szolgáltatja.

Ezen új értelmezés kialakításához nagyban hozzájárult három szerző – Murakami Yasusuke, Kumon Shumpei és Sato Seizaburo – műve (Bunmei to Shite no ie shakai, Tokyo 1979.), melynek angol nyelvű rövidített változatát Murakami ismertette. A teljesen új megközelítés mind módszertanát, mind eredményeit tekintve vitát kavart a japán társadalomtudománnyal foglalkozók körében. Az „*ie* társadalom” kérdéseiről, Murakamiék nézeteit kiegészítve vagy azzal vitázva, több történész, szociológus és antropológus mondott véleményt.

Murakamiék módszertani megközelítése is eltért a társadalom- politikai elemzések Japánban addig követett fő irányától, a marxista történelemszemlélettől. Elméletük háttéréül történész-szociológusok és kultúrantropológusok munkái szolgáltak (Gordon Childe, Marc Block, Nakane Chile stb.). Az emberi társadalom fejlődésében két technológiai forradalom – a mezőgazdasági és az ipari – jelenti a fordulópontot, mely az ember történelmének három fázisát: a vadászó-gyűjtögető, a mezőgazdasági és az ipari szintet egymástól elválasztja. Valamennyi szinten a társadalom fejlettségi foka – bizonyos keretek között – nyitott, nincs előre meghatározott forma, melyet szükségszerűen venne fel.

Murakamiék általános, elméleti munkájukban a társadalom történetének leírását a mezőgazdasági társadalom kialakulásával kezdik, amely Japánban a rizstermelés elterjedésével (kb. i. e. 3. sz.) hozható összefüggésbe. A mezőgazdasági társadalom – mely lényegében az Edo-kor végéig (19. sz. közepéig) fennállt – történetének első felében az *uji*-rendszer (eredetileg vérségi alapon szerveződött, arisztokrata nemzetiségek uralma) alapján épült fel, míg történetének második felében az *ie* szisztéma dominált. Az *ie* a 11. század folyamán jelent meg a *bushi* (szamurájok) körében, hogy aztán a társadalom szerveződésének alapegysége legyen. Az *ie* nem egyszerűen „nagycsalád” vagy „háztartás” – hiszen a vérségi kapcsolatot gyakran szerződés helyettesítette –, hanem egy olyan önigazgató gazdasági egység, független jogi testület, mely közös tulajdonnal rendelkezik, vezetője, a „családfő” egyben a csoport felelős képviselője is, a tagok pedig funkcionális hierarchiában helyezkednek el. Az *ie*-k autonóm csoportok, s egységük alkotja az államot.

Murakamiék úgy vélik, a mai japán társadalom *ie*-típusú csoportokból szerveződik, legyen bár szó a családról, vagy a család-mintára kiépülő vállalatokról. A szerzők egyik leglényegesebb megállapítása a japán történelem kontinuitásának, a saját erőforrásokból megvalósított öntörvényű fejlődésnek a meglétét kívánja bizonyítani.

A tokiói egyetem antropológus professzora, Obayashi Taryo, aki a korai japán társadalom történetét tanulmányozza, alapelveiben elfogadja a társadalmi fejlődés elemzésének Murakami által adott értelmezését. Véleménye szerint azonban az *uji* társadalom eredetének, kialakulásának vizsgálata nem kielégítő a szerzői hármaskönyvében, Tanulmányában ezen a ponton kívánja kiegészíteni Murakamiék munkáját.

Robert J. Smith, a Cornell-egyetem antropológusa elsősorban az *ie* modern társadalomban betöltött szerepét teszi vizsgálat tárgyává. Murakamiék megállapításaival alapvetően nem ért egyet. Úgy véli, ez a mű csak a japánok hagyományos kollektivitásáról kialakult képet erősítette, de történelmi áttekintése nem segítette a mai társadalmi intézmények működésének megértését. A mai vállalatok és a hagyományos *ie* fogalmának összekapcsolását Smith szimbolikusnak véli, s a családrendszer kultúrtörténeti jelentőségével magyarázza a jelenséget, ám nem tudja döntőnek a cégek gyakorlati tevékenységében. Hangsúlyozza, hogy az egyént nem nyomja el a közösség, de helyzetét meghatározza a csoportban, s a csoportnak a társadalomban elfoglalt helye. Smith Murakamiék módszertani megközelítésével sem ért egyet, mert szerinte nem az intézmények szerkezete a fontos, hanem az elv, amely alapján a társadalom felépül, hiszen az intézmény maga is az alapelv terméke.

John Whitney Hall, a Yale-egyetem történész professzora a könyv ellentmondásait emeli ki. Úgy találja, a munka elsődleges célja annak bizonyítása volt, hogy Japán fejlődésében nem egyszerűen az európai modell követte, hanem történelmi tradíciói segítségével önerőből tudott továbblépni. Murakamiék a japán történelem újraírását tűzték ki célul, Hall szerint azonban ehelyett csak új terminológiát vezettek be.

Takie Sugiyama Lebra antropológus meglehetősen kritikával fogadja az *uji* és *ie* rendszerre vonatkozó értelmezéseket. Számára az *ie* fogalma nem egyértelmű, s hiányolja az *uji* és *ie* jellemzőinek összehasonlító elemzését. Megkérdőjelezi azt a feltételezést is, mely szerint a mai japán társadalom *ie* rendszerűnek tartható.

Thomas P. Rohlen antropológus Murakamiék elemzését – melynek alapkonceptiója Rohlen szerint a multilineáris fejlődés és a strukturális funkcionalizmus teóriáján alapul – elméleti, módszertani okok miatt nem fogadja el. A kultúrantropológia már a strukturális funkcionalizmus gyengéit is feltárta, s Murakamiéknak mindezt – Rohlen bírálata értelmében – illetet volna figyelembe venniük.

(*Journal of Japanese Studies* 1985. 11. vol. 1. no.)

* * *

Murakami Yasusuke – szerzőtársai nevében is – megpróbált választ adni néhány, a bírálók által felvetett kérdésre. A japán társadalom történet sajátosságainak az *uji* és *ie* fogalmával való magyarázata nem újkéltű kísérlet, hiszen Murakamiék tulajdonképpen a klasszikus történelemszemléletet elevenítették fel, amely 13. századi történelmi munkából eredeztethető. Egészen az 1920-as évekig a történetírás alappillérei közé tartozott az a felfogás, mely Japán történelmét két részre, a *kuge* (az udvari nemesség) – azaz Murakamiék terminológiája szerint az *uji*-rendszer – és a *buke* (szamurájok) – azaz az *ie* társadalom – korszakára osztotta. Az 1920-as évektől mindinkább tért hódító marxizmus és szocio-etnológiai elemzés a figyelmet a gazdasági-társadalmi vizsgálatra irányította, s elvetette a tradicionális politikai megközelítést. A japán történészek körében jórészt máig ez a gazdasági-társadalmi folyamatokra figyelő nézet dominált. A marxista szemléletet tükröző történelmi munkák a japán történeti kissé erőszakolt módon a meglévő marxista kategóriák alapján interpretálták, ami azonban jóval több problematikussá kérdést vetett fel, mint amennyire megoldást tudott kínálni. Az etnológiai irányzat a marxista diszkontinuitás-elmélettel szemben a kontinuitást hangsúlyozta, viszont nem vette figyelembe a strukturális változások fontosságát; mégis, Murakamiék ehhez, a nemzeti tradíciókat preferáló történetírói hagyományhoz kapcsolódnak.

Rohlen ellenében – aki a túl általános megközelítést rótta fel hibául – Murakami úgy véli, Japánnak ma, gazdasági növekedése és gyors társadalmi átalakulása, tudati zavarai idején éppen az új perspektívát nyitó, átfogó társadalomtudományi művekre van szüksége az új gondolkodás kialakításához.

(*Journal of Japanese Studies* 1985. 11. vol. 2. no.)

F. I.

MICHAEL P. BIRT

A SZAMURÁJRÉTEG ÁTALAKULÁSA

A 17. századi Kanto vidék átalakulása

A 16. században a Japán-szigeteken nem volt egységes állam. Önálló tartományok egy-egy hatalmas földesúr (*daimyo*) irányításával háborúskodtak egymással újabb és újabb területekért vagy a többiek feletti hatalom megszerzéséért. A 16. század végén sikerült három nagy hadvezérnek legyőzni az önálló tartományokat és egyesíteni a szétszabdalt országot. A munkát hódításaival Oda Nobunaga kezdte, Toyotomi Hideyoshi intézkedéseivel tovább fejlesztette, míg Tokugawa Iejasu az utolsó ellenálló fejedelmek legyőzésével (1603) és edoi székhelyének létrehozásával befejezte az ország egyesítését. A Tokugawa-kor – Japán történetének „korai modern” korszaka – 1868-ig tartott. A Sengoku-kor („Hadakozó fejedelmek kora”) tulajdonképpen a középkori és a korai modern állam közötti átmenetet képviselte. A későbbi változások alapjai ekkor jelentek meg. Az országegyesítő hadvezérek már egy mozgásban lévő társadalmat alakítottak át, s újnak tetsző intézkedéseik tulajdonképpen a Sengoku-kor változásaiban gyökereztek.

A Sengoku-kori társadalom mozgását legfőképpen a szamurájrég átalakulása jelentette. A középkori állam katonáskodó földbirtokos rétege a korai modern államban már mint fizetett hivatalnok jelent meg, azaz a hatalmi rendszer javadalmazott, anyagi biztonságban élő alkalmazottja, aki a társadalom életét irányította, ám elvesztette eredeti hatalmának alapját, közvetlen uralmát földje felett.

A tanulmány szerzője következtetéseit egy konkrét tartomány, Kanto 16. századi viszonyainak elemzéséből vonja le, esetek s példák sokaságát idézve. A tartomány a Hojo család uralma alatt állt, akik a terület megvédése érdekében különböző intézkedéseket hoztak, ezzel növelve katonai erejüket s politikai hatalmukat, miközben lassan átalakították a társadalom struktúráját, s a középkori államszervezet átfómálásának kezdő lépéseit tették meg.

A 16. században többféle státuszú és vagyonú ember számított szamurájnak. A közös vonás, amely összekötötte őket, a katonai szolgálat volt. Az uruktól – általában a tartományúrtól – kapott földjük éves terményhozama alapján előírt számú harcost kellett kiállítanunk és csatába vinniük. (Ez tette szükségessé a rendszeres földfelméréseket.) Így a tartomány földje részben a szamurájok különböző nagyságú magánbirtokaira, részben a *daimyo* közvetlen irányítása alatt álló területekre oszlott. A szamurájok jövedelmét a magánbirtokaikról beszedett földadó jelentette. A tartományúr földjén élő parasztok az adót a *daimyo* hivatalnokainak fizették be. Ez a birtokrendszer a szamurájok számára bizonyos fokú anyagi függetlenséget jelentett a tartomány urától. Ez azonban a 16. század folyamán lassan megszűnt, mivel a Hojok maguk határozták meg a szamurájok által beszedhető adó összegét, majd intézkedéseikkel tovább gyengítették a szamurájok falvak feletti irányítását, s mindezt saját fennhatóságuk alá vonták. Ezzel megkezdődött a szamurájok elválasztása a függetlenségüket jelentő földtől. A Hojok ellenőrzésüket közvetlenül is kiterjesztették a szamurájokra. Az újonnan meghódított területekre saját megbízható embereiket – szamurájaikat – küldték, hogy az ottani szamurájokat s legyőzött földesurakat ellenőrizzék, illetve a terület életét irányítsák. Ezért a részben katonai, részben hivatalnoki tevékenységért járadékot kaptak, azaz közvetlenül a *daimyo*-tól kezdtek függeni. A Hojok a falvakban élő kisszamurájokat is saját politikai rendszerükbe építették be, mivel azok is részben irányították – a falvak vezetői –, részben hivatalnokok – pl. az adószedés, az öntözés ellenőrzői – lettek, a Hojoktól kapott meghatározott jövedelemmel.

A 16. század állandó háborúi közepette a falvak számára a nagyobb hatalmú *daimyo* fennhatósága nagyobb védelmet jelentett a szamurájokéhoz képest, emellett a távoli tartományúr nem veszélyeztette annyira a faluközösség önállóságát, mint a helybéli szamuráj. Így a falvak gyakran fordultak a *daimyo*-hoz segítségért a szamurájokkal folytatott vitáikban, s ezekben az ügyekben a *daimyo* inkább a falvakat támogatta, hiszen ezzel is a szamurájok és a föld – mint azok önállóságának alapja – egymástól való elválasztását segíthette elő.

A Sengoku-kori tartományokban a politikai rendszer új formája jelent meg. Megnövekedett bürokrácia, saját katonai és gazdasági szervezet, saját törvények alkotása jellemezte életüket, ahol a szamurájokra egyre inkább mint az államapparátus fenntartóira lett szükség. A 16. század végén az ország egyesítésekor tulajdonképpen ezek a tartományi módszerek szolgáltatták az alapot az új típusú államszervezet kiépí-

téséhez. (Az ország vezetője, a Shogun ugyanolyan módon szervezte meg az ország életét, vagy a volt tartományurak beépítését saját hatalmi rendszerébe, mint ahogy a volt *daimyo*-k irányították tartományaik életét, vagy ahogy ők integrálták szamurájukat saját struktúrájukba.) Az egységes állam megteremtésével, a háborús korszak befejeződésével a részben már eddig is hivatalnoki teendőket ellátó szamurájok immár véglegesen városlakó államhivatalnokok lettek.

(*Journal of Japanese Studies* 1985. 11. vol. 2. no.)

F. I.

HELEN HARDACRE

AZ ÁLLAMVALLÁS KIALAKÍTÁSA

A „Nagy Kampány” és az „Új Vallások”

Japánban a Meiji-kor (1868–1912) a 6. század folyamán Kínából átvett buddhizmus számított hivatalos vallásnak, míg a shinto – a japánok ősi vallása – háttérbe szorult, illetve csak a népi vallásosság szintjén, a helyi védőistenek tiszteletében nyilvánult meg. Ez a shinto lett azután – önállósága és saját intézményrendszerének megalkotása után – a Meiji-korban Japán államvallása.

A kormány törekvése eredetileg egy egységes nemzeti vallás kialakítása volt, amelyet kezdetben még nem azonosítottak a meglehetősen hagyományos fogalmat takaró shinto-val. A „Nagy Kampány” idején (1870–1884) kristályosodott ki az a nézet, mely az ország hivatalos vallásává az eredeti japánnak tartott shinto-t kívánta emelni. Mikor a 6. században a buddhizmust tették meg Japán államvallásának, a shinto hozzá való viszonyát akként határozták meg, hogy a shinto vallás istenségei tulajdonképpen Buddha reinkarnációi; azaz ebben az értelemben a shinto alárendelt helyzetbe került, s mivel nem számított önálló vallásnak, nem épülhetett ki intézményrendszere sem. Viszont – elsősorban a nép körében – továbbélt a helyi védőistenek tiszteletében, a szentélyek látogatásában és a zarándoklás hagyományában. A legjelentősebbnek az Ise szentélyhez való zarándoklatot tartották, amelyet életében egyszer majdnem mindenki megtett. A 19. század folyamán a kokugaku („Hazai tudományok”) művelői – akik a „tisztá” japán tradíciókat akarták megvédeni a külföldi behatásoktól – ezeket a meglévő népi kultuszokat kívánták feleleveníteni, s ezzel az „ősi japán szellemet” feltámasztani, amelyet ők a shinto-ban véltek megtalálni.

A shinto-nak államvallássá emelése érdekében a kormány több intézkedést tett. Először is hivatalosan elkülönítették a buddhizmust és a shinto-t. (1868) A buddhista egyházat erőteljesen visszaszorították, elsősorban anyagi bázisának megszüntetésével, földjeinek elkobzásával. Megteremtették az így önállóvá vált shinto intézményrendszerét, mégpedig a már meglévő szentélyek megszervezésével és rangsorolásával. E szintén 1868-as rendelet értelmében a shinto szentélyek hierarchiájának a csúcsán Ise állt, ami azt jelentette, hogy a többi szentély számára is az ise-i rituálé lett kötelező. 1871-ben bevezették a népesség szentélyek szerinti nyilvántartását: minden ember automatikusan a lakóhelye szerinti szentélynek lett a tagja.

1870-től 1884-ig tartott a „Nagy Kampány”, mely a nemzeti egység megteremtését tűzte ki célul. A kampány sikerrel zárult abból a szempontból, hogy a buddhizmus visszaszorítása után a hivatalos vallás a shinto lett, ám papsága még nem tudott a „Három nagy tanítás” (1. az istenek tisztelete és az ország szeretete, 2. az emberi életút alapelveinek tisztázása, 3. a császár iránti hódolat és az udvar iránti engedelmesség) alapján hatásos propagandát kifejteni. A tanítások lényegében azt a célt szolgálták, hogy a népességet az állam rendeleteinek végrehajtására neveljék. A népi vallásosságnak azon elemei, melyek ezzel az alapelvvel – a meglévő társadalmi rend feltétlen tiszteletével – nem egyeztek, lassan eltűntek a „Nagy Tanítás”-ból, melyet időközben a shinto szóval kezdtek jelölni.

A shinto elterjedésében nagy szerepet játszottak a 19. század folyamán alakult új vallási irányzatok, melyek különbségeik ellenére több közös vonással rendelkeztek. A fizikai és szellemi jólét alapjának a harmóniát tekintették – test és lélek, egyén és közösség harmóniáját –; minden baj eredetének a harmónia megbotlását tartották, s gyógymódként, mellyel a harmóniát vissza lehet állítani, az alapvető értékek ápolását hirdették. Mivel törvény tiltotta a különböző szekták működését, ezen irányzatok a „Nagy Kampány”-ban való részvétellel elkerülhették az üldöztetést, és megnyílt előttük a törvényessé válás lehetősége is. Tanítá-

suk – mely kizárta, hogy az egyén a világi felsőbbbségeket kritizálhassa – jól illeszkedett a kampány programjába. Ezen irányzatok az együttműködés érdekében jelentős kompromisszumokra voltak hajlandók: magukat shinto irányzatoknak kezdték hirdetni, a hivatalos véleményt hangoztatták, s szervezeteiket a kormány rendelkezésére bocsátották. Ezen „új vallások” papjai közvetettek az államhatalom és a falusi népesség között. A Meiji-kor előtt ezek az „új vallások” nem tartoztak az elfogadott intézmények közé, a „Nagy Kampány” azonban helyet biztosított számukra a shinto-nak nevezett új ideológiai rendszerben, melyet ezek az irányzatok elfogadtak. Az állam elismerte az „új vallások” meglétét, azok pedig a shinto-nak – mint az üdvözülés egyedüli módjának – képviselői s terjesztői lettek a nép körében, jelentős mértékben hozzájárulva így ahhoz a folyamathoz, melynek során a jelentéktelen shinto nemcsak vallási, hanem társadalmi értelemben is meghatározó tényező lett.

(*Journal of Japanese Studies* 1986. 12. vol. 1. no.)

F. I.

MARCO PALLA

AZ OLASZ FASISZTA RENDSZERRŐL. TERMINOLÓGIAI ÉS INTERPRETÁCIÓS PONTOSÍTÁSOK

A szerző tanulmánya a Lisszabonban rendezett „Nemzetközi kollokvium az Új Államról” (1986. november) összehasonlító szekciójában tartott angol nyelvű előadásának módosított változata, amelyben a fasizmus értelmezésével, a különböző kutatók terminológiájával és az olasz fasizmus néhány jellemzőjével foglalkozott.

A problémáknak, elemeknek, funkcióknak és hatalmaknak azt a komplexumát, amelyet a „fasiszta rendszer” kifejezés jelöl, a kutatók gyakran más, ettől eltérő jelentésű szavakkal jelölik. Elég itt a „totalitarizmus”, „totalis állam”, „diktatúra”, „fasiszta Olaszország” szavakra, illetve kifejezésekre utalni. Ez utóbbival kapcsolatban emlékeztetni kell arra, hogy a fasizmus nem egyedüli oka volt mindannak, ami 1922 és 1943 között Olaszországban történt a gazdaságban, a társadalomban és a kultúrában. A „fasiszta állam” meghatározás már jobb az előbbinél, de még mindig túlságosan korlátozó. A „fasizmus” szó 1928-ban került be az állam formális nomenklatúrájába, amikor „alkotmányosították” a Fasizmus Nagytanácsát. És ebben az évben hangzott el Mussolininak az a nyilatkozata, amelyben a fasizmust rendszernek („regime”) nevezte; habár nem ő volt a kitalálója (vö. „ancien régime”).

Az olasz fasiszta rendszer nem okoz különösebb periodizációs nehézségeket, minthogy pontosan meg lehet állapítani a végét: az 1943-as bukás, és megközelítő pontossággal a kezdetét: az 1922–26-os évek. A fasiszta *mozgalom* és fasiszta *rendszer* közti különbségtétel alaplatannak tetszik, ha eltekint egy alapvető kronológiai elemtől: Mussolini 1922-ben történt hatalomátvételétől. Mindazonáltal a hatalom átvétele vagy meghódítása abban a pillanatban befejezetlen és részleges volt, csupán az első szakaszát képviselte egy folyamatnak, amely 1929-ben fejeződött be.

A szerencsés marcia su Roma tehát egy történetileg *korai* esemény volt? A hipotézist ugyanolyan értelemben és ugyanazokkal a fenntartásokkal lehetne vitatni, ahogyan a történészek beszéltek olyan kategóriákról, mint a *korai kapitalizmus*, a *korai polgári forradalom* a 17. századi Németalföldön, az 1917-es bolsevik forradalom, amelyet Roj Medvegyev *nem elkerülhetetlenek és korainak* tart. Az 1919 és 1945 közötti egész időszakot tartva szem előtt, Hitler pártja Németországban tovább volt ellenzékben, mint hatalmon, és a hosszú előkészületi szakasz megkönnyítette az 1933 utáni totalitárius átalakítások rendkívüli gyorsaságát; Mussolini alig három és fél évvel a harci fasciók megalakulása után már kormányfő volt. A fasizmus, amely idő előtt, törekenyen született, hasznot húzott – amennyire lehetett – az éretlenségből, de egész későbbi története során magával vonzolta a befejezetlenség jelét. A fasiszták 1919-ben és 1920-ban egyáltalán nem alkottak tömegmozgalmat – szigorú értelemben még mozgalmat sem –, és 1924-ig a képviselők 6 százalékaival kormányoztak. Hitlernek nem volt királya és pápája, akivel egyezkedjék, hatalomra jutása előtt szavazatok millióival tette magát erőssé, és kompromisszumoknak és késedelmeknek tartotta mindazt, ami 1922 után Mussolini számára létfontosságú volt. Olaszországban a stabilitásnak volt elsősege, ami el-

árulta, hogy egy kicsit lihegve folytatja az útját a hatalomba kapaszkodva. Mottója volt a „kitartani”. „Az idő nekünk dolgozik”, „az idő ellenünk van” – ezek a szokásos refrének a fasiszta vezetők frásaiban, naplóiban, levelezésében.

Egyedülálló, hogy mennyire kevésbé alaposan tanulmányozta a tömegek viselkedését a fasizmust „tömegrendszer”-ként interpretáló néhány kutató. Az antifasiszta kritikusok mélyebbre ható elemzést végeztek e tekintetben, amikor differenciáltan analizálták a reakciós tömegrendszer rétegződését és szociális összetételét, mérlegelve a párt, a milícia, a szabadidő-szervezet, a szakszervezetek taglétszámát, megpróbálva kiszámítani vagy felbecsülni a fasizmus „aktív rétegének konzisztenciáját. A tömeg és karizmatikus-cezarisztikus vezetője közötti hierarchikus viszony, amely természetesen nem irányozta elő a szerepek semmiféle megfordítását sem, az olasz esetben megkívánta Mussolininak a pótolhatatlanságát, nem annyira a jelképes figuráét, mint inkább a prózai közvetítődét, a hatalmi felállás konszolidált döntőbíróét és ugyanakkor garantálójáét.

Tipikus vonása a rendszernek, hogy az elégedetlenség és a csalódottság kitörésének levezetésére a termelési viszonyokon teljesen kívül álló síkon tett kísérletet, megszerelve az „ellenőrzött rekreáció”-t éppen a *szabad időben*. miközben a *munkaidő* a munkaadók kizárólagos kompetenciájába tartozott. A munkapiacot, az ipari viszonyokat, a gyári fegyelmet továbbra is a magánvállalkozók döntései határozták meg, miközben a fasiszta *dopolavoro* (munkaidő utáni szórakozás) sokkal szélesebb körű részvételt mutatott, éppen e szervezet kevésbé émyelytően politikai vagy éppenséggel agnosztikus jellege miatt. Charles S. Maier jegyezte meg, hogy a fasizmus és a jobboldal mindig inkább a munkahelyen kívül gyakorolt vonzerőt. Amíg a baloldal azt ünnepelte, hogy az ember felszabadul, és megteremtődik egy új racionalitás a munka világában, a jobboldal a tömegemberhez fordult.

A rendszer nagyobb sikereket ért el, a párthoz kötve – a közalkalmazottak szeparált szervezetein keresztül – az államhivatalnoki kar összességét. Az, hogy a belépés (a pártra) jogilag előírt volt mind a karrierhez, mind a nyilvános állás pályázathoz, nem teljesen érvényteleníti a tisztviselőréteg fasizmussal való átítatódása és benső csatlakozása folyamatát, hanem kulcsot ad a „konszenzus” történéskének éleseszsűségéhez, hogy ne hagyja magát becsapni a harmincas évekbeli fasiszta szervezetek óriási számszerű konzisztenciájától. A rendszer nem engedhette meg magának az önkéntesség luxusát a fiatalok millióinak esetében sem, akiket korosztályok szerint, az iskola, a családok és a katolikus egyház bátorításának lényegbevágó támogatásával toboroztak.

A rendszer ereje nem annyira egy központi, különben nem nagyon tartós oszlopon alapult, amilyen az egyetlen párt volt, mint inkább Mussolini szimpatizánsain, a fasisztabarátokon, a támogatókon, akiket lassanként kooptáltak és beépítettek a pártra, de akiknek a támogatása jóval túlment a belépés formális aktusán.

Az, hogy a fasiszták 1920-tól 1924-ig a választásokon mindig „blokkok”-ban vettek részt, megköny nyftette Mussolini sikerét, amit az olaszországi parlamentáris demokrácia fejlődésének általános megkésettisége is determinált, de nem kevésbé befolyásolta a PNF arculatát. Ez egyfelől hasznot húzott egy modern konzervatív párt hiányából, amely akadályozója lehetett volna, másfelől fizetett azokért az egyezményekért és megállapodásokért, amelyeket vezetője kötött a párt bármilyen ellenőrzése és ratifikálása nélkül. A PNF taglétszáma tekintélyes, ámbár szabálytalan növekedést mutatott; 1922-ben 200 000, egy évvel később 800 000, majd 1924–25-ben 200 000-rel kevesebb, 1927–30-ban pedig egymillió, majd 1931-ben megint elveszítette tagsága negyedrésztét (250 000), ezután – Starace idején – a félig kötelező belépés volt jellemző, amit a *leva fascista* (fasiszta sorozás) kifejezés is jelzett.

Italia contemporanea, 166. sz., 1987. december, 17–35. o.

T. F.

ROBERT CHAGNY

A SZOCIÁLIS LAKÁSEPÍTÉS GRENOBLE-BAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Grenoble régi „forraalmi tűzfészek”, az volt a nagy forradalom napjaiban (Rousseau otthona) – s később a szocialista párt egyik erőssége lett, ahol hosszú időn át szocialista napilapot (!) tudtak megjeleníteni. Még Jaurès napjaiban az 1914-es háborút megelőzően fogadtatták el a szocialista párt, a szakszervezetek, illetőleg bizonyos polgári filantróp egyesületek nyomására azokat a törvényeket, amelyek utat nyitottak az ún. HBM (habitations à bon marché – olcsó, állami, illetőleg municipális, közpénzen emelt) házak építésére. Grenoble-ban ezt az ügyet a szocialisták városi „gazdájának”, Paul Mistralnak vezetésével nagyon is felkarolták. Minthogy a grenoble-i pártszervezet Mistral irányításával 1914 őszétől a háborúellenes „kisebbség” egyik fő erősségévé vált, ez a kisebbség ismeretes módon, a megváltozott politikai atmoszférában nagy erkölcsi tőkére tett szert – s mivel 1921-től egészen 1935-ig a városi tanácsot Grenoble-ban a szocialisták uralták, s a város polgármestere már 1920-tól éppen Mistral lett, a városi tanács egyik leglényegesebb vállalkozása (ugyanúgy, mint „a Vörös Bécsben”) – a lakásépítés lett.

Robert Chagny, a grenoble-i egyetem előadója, háttérként aláhúzza, hogy a hivatalos megyei adatok szerint a létfenntartási költségek az 1914-es szintet 100-nak véve 1922-re 175%-ra emelkedtek, közben a háború idején nem folytak házépítések, míg a városi lakosság felszaporodott. Ugyanakkor, mint rámutat, belső szociális elmozdulás is bekövetkezett. Ugyanis egyfelől igaz az, hogy a lakással rendelkezők száma a statisztikai adatok szerint 1911 és 1921 között csak 8%-kal nőtt meg – másfelől viszont éppen annak következtében, hogy a háború idején vasipari és élelmezésiipari központtá vált –, a lakosság létszáma ennél nagyobb mértékben nőtt meg, csakhogy jórészt éppen a külföldről érkező „vendégmunkások” köréből, akik Grenoble-ban tartósan letelepedtek, de lakással nem rendelkeztek.

Mindéből következett – mint azt Chagny aláhúzza –, hogy „a háború után rendkívül heves szociális és politikai küzdelmek kezdődtek, és a népi osztályok a legnagyobb érzékenységet tanúsították a lakásépítés iránt”. Külön bérlőmozgalom indult, a szocialista párt kialakította a maga programját és saját szervezeteit. Ez a küzdelem kiéleződött az 1919 decemberi helyhatósági választásokon, amikor a városi tanács többségét még Clemenceau radikálisai szerezték meg. A küzdelem azonban ezután még kiélezettebben folyt tovább, a szocialisták külön lakásépítő szervezeteket is alakítottak. Chagny szerint a helyi szocialista lap, a *Le Droit du Peuple* mégsem tulajdonított e kérdésnek mindig kellő fontosságot.

Mindemellett a *Droit du Peuple*-ben jelent meg még a decemberi választás előtt az a szocialista program, amely a régi katonai erődítmények lebontását követelte, s annak helyébe az új városi HBM házak felhúzását, aminél kikötötték, hogy ezeknek „világosoknak és levegősnek, összkomfortosoknak kell lenniük”. 1920 tavaszán, az akkor még polgármester Mistral a radikális többségű tanáccsal is elfogadta egy új külön városi lakásépítő hivatal létesítését (OPHBM) amely 10 000 fr. megszavazott alaptőkével kezdte el működését. A gyakorlati munkák már 1922-ben (ekkor már szocialista többségű városi tanács hátszelével) kezdődtek meg. Az új házak környékén hatalmas nyilvános zöld parkot létesítettek (amelyet később Paul Mistralról neveztek el). A városi házakban 48–56 m²-es szobákat építettek, s e kis lakások négy helyiségből álltak. Minden lakáshoz kisebb 250–300 m²-es kert is tartozott. 1922 és 1924 között 209 ilyen lakást adtak át e negyedben, 124-et nagycsaládosoknak. Az országos törvényeken „túlélve” itt a gyakorlatban minden ilyen lakás folyóvíz-, gáz- és villanyhálózatba lett bekapcsolva. Ugyanebben a körzetben gondoskodtak az üzelhálózat kiépítéséről is.

Ez volt az első ilyen negyed, de az 1920-as és 30-as években még négy hasonló negyed kiépítésére került sor. Chagny alapos táblázatokat is közöl a költségekről, az állami és municipális hozzájárulásról, a kivetett kötelező adókról és ezek megoszlásáról, majd ugyancsak táblázatot közöl az új lakók szociális megoszlásáról. Az adatok szerint az új lakáshoz jutottak 45%-a volt ipari munkás, illetve alkalmazott. (Megjegyzendő, jelentős a 45%-on belül a nemek szerinti eltérés: a férfiak 41%-a, míg a nők 59%-a), a következő nagyobb csoport a közlekedési munkásoké és alkalmazottaké: 17% (itt a nemek belső csoportosítása még eltérőbb, csak fordítva: 21% és 1%!). Az állami, illetve municipális tulajdonban lévő vállalatok munkásai és alkalmazottak csak 12%-kal szerepelnek. Ami pedig az ipari munkásokat illeti, ezek belső megoszlása a következő volt: vasasok 39%, textil és ruházati ipar: 15%, bőrszövedők 12%, építőmunkások 11%, élelmezésiek 9%.

Chagny tanulmányában érdekes táblázatokra bukkanhatunk, amelyek a külföldi és hazai munkások, illetve munkanélküliek arányát mutatják ki, avagy ugyanazon lakótelepen szólnak arról, hogy például a nagycsaládosok, illetve a külföldiek aránya mennyiben változott 1926 és 1936 között, vagyis a szociális változások dinamikáját is nyomon követhetjük.

Le Mouvement Social. 1986. október–december. 77–108. old.

J.

H. JAMES BURGWIN

GRANDI ÉS A TEUTON VILÁG: 1929–1932

Dino Grandi hosszú hallgatás után két önéletrajzi kötetet publikált a fasiszmus alatt kifejtett közéleti tevékenységétől. Ezekben – anélkül, hogy mentegetőzne Mussolini kiszolgálása miatt – megpróbál távolságot tartani Mussolini politikájának irracionális jellege és németbarát pozíciója és a sajátja között. (Grandi 1988 májusában meghalt. – T. F.)

A történeti dokumentáció kétségkívül jelzi, hogy Grandi 1929 és 1932 között, külügyminiszterként, ideológiai előfeltételek nélkül próbálta növelni Olaszország presztízsét az európai hatalmak egyensúlyának kontextusában. Kétségtelen, hogy még Grandi ócsárlói sem vitatják a Mussolini és külügyminisztere közötti stíluskülönbséget. Ám mindketten ugyanazt a célt követték: „országunk és népünk jogát az élethez és a nagysághoz”. Ahogyan az olasz nacionalisták számára, az ő számukra is az adriai és kelet-mediterrán hegemoniát és egy afrikai birodalom alapítását jelentette a „nagyság”.

Mussolini már Grandi kinevezése előtt kidolgozta a versailles-i szerződés revíziójára vonatkozó követeléseket. A szavakban igazságosabb békét célzó revíziós törekvés mögött az a szándék állt, hogy a változtatások révén csökkentsék Franciaország hatalmát. Ugyanakkor azon mesterkedett, hogy szétszakítsa a kisantantot, és elvágja annak Franciaországhoz fűződő kötelekeit. E törekvései kudarcából Mussolini azt a következtetést vonta le, hogy Franciaország a versailles-i békeszerződést nem annyira Németország sakkbantartására, mint inkább Olaszországnak a félszigetre való bezárására használja fel. A francia „hegemonia” vereségének előmozdítására Mussolini a frankofób revizionizmust ötvözte a sértett büszkeség, a „megcsonkított győzelem” nacionalista jelszavával, amiből kibontakozott az olasz külpolitika félreérthetetlen német orientációja.

Előfeltételektől mentes és számtól politikát követve, fasiszta mentalitásból adódó akadályoktól mentesen, Grandi azt remélte, hogy a legmagasabb rangra emelheti a diplomáciát. Ideológiai szövetségek és szövetségesek nélkül Olaszország képes lett volna döntő súllyra szert tenni a háború és a diplomácia végső európai döntőbírájaként. Grandi békekampánya – Mussolini németbarát revizionizmusához kapcsolva – halvány és árnyalt volt, és nem kevésbé hatotta át a neheztelés Franciaország kontinentális hegemoniája és katonai fölénye miatt. Grandi azonban túlságosan meg volt győződve Franciaország harcias szándékairól, és ez visszafogta gallelles érzelmét.

Grandi annyira rettegett a fasiszta Olaszország elleni német katolikus konspirációtól, hogy az Anschluss kísértetét ez alkalommal semmisnek nyilvánította. „Én sokkal kevésbé félek a Klagenfurtig terjedő Németországtól, mint egy olyan Németországtól, ahol a bajorországi és ausztriai katolikus pártok fölébe kerekednek a protestáns Poroszországnak. Egy protestáns Poroszország az olasz állam természetes szövetségese. Egy katolikus Németország az egyház eszköze lesz az olasz állam ellen. Ez az igazi autentikus veszedelem” – írta a naplójába 1929. december 25-én.

Mindazonáltal Grandi egész pályafutása alatt nem csupán ellenállt minden, az Anschlussnak kedvező lépésnek, hanem ennek bármiféle hipotézisét is elvetette, még akkor is, ha ez a Brenner-hágóval kapcsolatos német garancián alapult volna. Az olaszok, hogy beékelődjenek Bécsbe, a magyarok cinkosságával már 1928-tól kezdve hatalomra akarták juttatni a Heimwehrt. Grandi – Mussolinaitól eltérően – kevésbé bízott a Heimwehr ama képességében, hogy irányítani tudna egy államcsínyt Ausztriában, ésszinte megkönynyebbült, amikor a Heimwehr elvesztette a fejét a leszámolás napján, 1929. szeptember 29-én.

Az osztrák kérdésben Grandi meglehetősen pragmatikus volt egy bizonyos pontig. Hogy alátámassza az ország fenyegetett függetlenségét, még egy Habsburg-restaurációt is számtásba vett. „Hiszem,

hogy csakis egy ausztriai és magyarországi monarchikus restauráció menthet meg bennünket egy Klagenfurtig terjedő Németország szerencsétlenségétől, egy többé már nem lutheránus, porosz Németországtól, amely a Baltikum felé igyekszik terjeszkedni, hanem egy katolikus, az örök idegen és az örök ellenség parancsnokainak – tehát a pápának – engedelmessé; többé nem porosz, hanem déli, vagyis bajor és osztrák. Egy Ausztria–Magyarország féken tartja a németeket északon és a szlávokat délen és keleten. Ez a mi természetes szövetségünk.” (1930. augusztus 26-i naplóbejegyzés.)

Grandit aggasztotta a pángermanizmus és az osztrák állam törékenysége, ezért nem utasította el rögtön és határozottan a csehek javaslatát, hogy Ausztria legyen semleges, és ezt nemzetközi szerződéssel garantálják. Hasonlóan a világháború utáni olasz kormányokhoz, Grandi is úgy fogta föl a „dunai konföderáció” gondolatát, mint egy francia összeesküvést, amely a kisantant hatalmának növelésére irányul, a balkáni régiókn kívülre taszítva Olaszországot.

Grandi jobbnak látta Olaszország keringési pályára vonzani Ausztriát és Magyarországot egy háromoldalú gazdasági tömb megteremtése révén. Ennek a tervnek további érdeme lett volna, hogy Franciaország és Németország igényei ellenében a Dunát mint kizárólagos olasz érdekszférát rögzíti. Ez azonban nem volt könnyű. A Bécsben és Budapesten tapasztalt ellenálláson kívül teljesen váratlan irányból jött Grandi nehézségeinek nagyobb része: a saját, képzelődő nélküli technokratáitól, mi több: magától Mussolinitól. Az az aggodalom, hogy az olasz „antifasiszta” ipari körök gazdasági hasznot húzhatnak a háromoldalú tömbre vonatkozó Grandi-tervből, elhomályosította azt, aminek Mussolini tudatában volt, hogy ti. védenca, a revizionista Magyarország megszökött volna a fasiszta gyámság elől, Párizsban keresve kielégítést, hacsak nem ad neki gazdasági segílyt Olaszország. Mindenesetre Mussolini, hogy az eddigi vonalban tartsa a magyarokat, inkább fegyvereket adott, semmint gazdasági segílyt.

Mindenesetre Grandi mindig is óvatos volt Mussolininak Magyarország fölötti gyámkodásával kapcsolatban. Az ő szempontjából a magyarok megbízhatatlan szövetségeseek voltak. Egyfelől a Szent István-i területek határainak visszaállítására irányuló fanatikus törekvésük miatt hajlamosak voltak arra, hogy inkább Németországot, mintsem Olaszországot tekintsek a leghatalmasabb szövetségeseznek a nagy horderejű területi változások elérésében. Másfelől a depresszió legsötétebb napjaiban nem törődtek azzal, hogy otthagyják a bajban fasiszta mentoraikat, Párizsban tárgyalva a számukra rendkívül fontos hitelekről, amelyeket Olaszország egyszerűen nem tudott megadni. Grandinak azok a kísérletei, hogy Jugoszlávia (Olaszország mellé történő) felsorakoztatásával törje szét a kisantantot, még inkább megnehezítette a magyar elutasítás: nem voltak hajlandók elismerni a Jugoszláviával régen támadt ellentéteiket. Ráadásul Grandi, valahányszor megpróbálta rávenni Romániát, hogy szabaduljon meg a francia gyámkodástól, a magyarok hajthatatlanságába ütközött, akik nem voltak hajlandók megoldani Bukaresttel a nemzetiségi opció problémáját, ami pedig előfeltétele lett volna a Mussolini kelet-európai blokkja és Románia közötti uniónak. (Grandi 1929. december 25-i, 1931. március 28-i és április 3-i naplóbejegyzése alapján.)

Grandi mindennél jobban félt egy francia–német közeledéstől, amit „paránálkodás”-ként szokott leírni, mivel Olaszország kárára jött volna létre. Már Hitlernek mint nagy erőnek a megjelenése előtt úgy tekintette Németországot, mint Olaszország természetes ellenségét, minthogy a *Drang nach Osten* megvalósíthatatlan törvényei elkerülhetetlenül elindítottak volna egy teuton hullámot a Brenneren keresztül Triszting és azon is túl.

A külügyminiszter mindenekelőtt úgy fogta fel a fasizmust, mint Olaszország egyesítésének és megerősítésének eszközt, és határozottan kizárta, hogy egy kizárólagosan olasz jelenség exportcikk lehet. Ezt tette Mussolini is a húszas években. Csakhogy – Grandi sajnálatára – Mussolini 1930-ban fordulatot hajtott végre, kifejlesztve a fasizmus egyetemességének eszméjét. Olaszország nemzeti *grandeurjének* határozott keresése közben Grandi azt gyanította, hogy Mussolini óvatlan szónoklása a fasiszta egyetemességről a Hitler iránti veszedelmes szimpátiához vezet. Mussolini kétségkívül észrevette a német és az olasz mozgalom közös értékeit: a liberalizmus, a demokrácia és a szocializmus iránti közös gyűlöletet. Kétségtelen, hogy a Hitler által 1930 szeptemberében elmerített konszenzus arra ösztökölte Mussolinin, hogy a következő hónapban a fasizmusról mint „egyetemes eszmé”-ről beszéljen. Az új koncepció mögött rejlő törekvés azonban az volt, hogy Olaszország ernyője alá vonzzon egy fasizált Európát mint védekezést Hitler akkor felfedett törekvése – Európa széttördelése mint a német hegemonia előfeltétele – ellen. Habár Grandi eltúlozta a fasizmus egyetemességének Mussolini külpolitikájában játszott szerepét, kétségkívül igazra volt, amikor úgy vélte, hogy provokatív beszédeivel és Nyugat-ellenes viselkedésével Mussolini a diplomáciai kudarc felé halad.

Míthogy Grandi mind Franciaországot, mind Németországot halálos ellenségnek tekintette, nem meglepő, hogy megpróbálta elterelni a figyelmüket Olaszországról, feszültséget szítva közöttük. Mindazonáltal, a Mussolininénál jóval nagyobb realizmusról téve tanúságot, Grandi kitartóan kereste a Franciaországgal való *impassé* túlhaladását, mert véleménye szerint mindennél nagyobb veszedelem volt a *Drang nach Osten*. „Amit nem sikerült nyolc év alatt megtennünk, meggyengíteni a francia presztízt és hatalmat Kelet-Európában, azt sikerült Németországnak egy nap alatt megtennie. Csehszlovákia a rettegés prédája, Magyarország nem áll ellent a kísértésnek, Románia kijelenti, hogy tárgyalni akar Berlinnel, Jugoszlávia kijelenti, hogy végső soron jobb az Anschluss, mint a Habsburgok visszatérése Ausztriába” – írta 1931. április 3-án.

Miután elhárult a német-osztrák vámunió veszélye, Mussolini már egyetértett külügyminiszterével, aki két újságcikkben hozta nyilvánosságra a Habsburg-restaurációra irányuló tervét. Úgy vélte, hogy megvalósulása esetén ez lehetne talán az Anschluss egyetlen akadálya. Nem sokkal később – 1931. június 24-én – már Mussolini is azt mondta Grandinak: „...az Anschluss elkerüléséért mindent meg kell tenni, hogy egy Habsburg-restaurációval elérjük az osztrák–magyar uniót. A magyaroknak meg kell győződniük arról, hogy nincs más választásuk, ha nem akarják, hogy elsodorja őket a nagy német blokk.”

1944-ben Mussolini azt írta, hogy 1932. július 20-án azért váltotta le Grandit a külügyminiszteri tisztségből, mert ez hirtelen a Nemzetek Szövetségének rabszolgájává és demokratikus tendenciájú emberé vált. Grandi ezt nem cáfolja önéletrajzában, mert továbbra is azt hiszi – vagy azt akarja hinni –, hogy pragmatikus külpolitikája mindenekelett Olaszország történelmi követeléseinek megoldására irányult az európai együttműködés szellemében, és hogy kísérletét a nemzeti szocializmus hatása nyomán keletkezett ideológiai imperatívuszok áldozatául esett Mussolini hiúsította meg. 1932-ben azonban nem így állt a dolog. És Etiópia esetében, ahogyan naplója tanúsítja, éppen Grandi volt az, aki egy agresszív és kockázatos imperializmusra buzdította a habozó Mussolinin. Ami a külpolitika síkján elválasztotta őket egymástól, az csupán stílusbeli, árnyalatnyi, időkalkulációs különbség volt – ugyanazokat a célokat osztották.

Storia contemporanea, 1988. április, 1977–223. l.

T. F.

INOGUCHI KUNIKO

VIRÁGZÁS JÓLÉT NÉLKÜL

A Japán gazdasági sikereivel foglalkozó írások ritkán említik az életszínvonal problémáját. Az ország fejlettségi szintjéhez és gazdaságához viszonyítva a japán átlagember életszínvonala, lakás- és munkakörülményei elmaradnak a cikkben összehasonlított alapul szolgáló amerikai szinttől. Már a szemléletben alapvető különbségeket találunk. Míg az Egyesült Államokban a gazdasági tevékenység az élet minőségének javítását célozza, Japánban a jobb gazdasági helyzet magát a gazdaságot erősíti tovább, s nem túlközdik megfelelő mértékben az emberek életkörülményeiben. Jól mutatja ezt például a nagy közberuházások prioritása. Japán gazdagsága nem az otthonokban vagy az emberek mindennapi életében jelenik meg, hanem a közberuházásokban: luxus irodaházak, népes üzletek, vállalati központok, elegáns hotelek, modern pályaudvarok és repülőterek hirdetik a jólétet, miközben a magánlakásokban gyakran az alapvető kényelem feltételei hiányoznak. A japán külvárosok szegényes alvó városok; parkok, kövezett utak, csatornahálózat nélkül, A lakóhelyül szolgáló külvárosokat nem érinti a virágzás. Az élet – a munka, a szórakozás – a városközpontokban zajlik, az otthon szinte csak alvásra szolgál. A lakóhelyről a munkahelyre naponta több órát utazó dolgozóknak hosszú munkaidejük letöltése után már sem idejük, sem energiájuk nem marad otthoni környezetük csinosítására vagy szabadidős tevékenységre.

A felnőttek naponta ingáznak a külvárosokból a városközpontban lévő munkahelyükre, a gyerekek azonban iskoláikat a külvárosokban végzik, s ez a kultúrszegény környezet gyakran egész életükre kihatással van. A külvárosok szinte teljesen a gyermekek birodalmává váltak, ahol a felnőttek ritkán vannak jelen, s így szavuknak már alig van súlya. A felnőtt tekintélyek nélkül felnövő gyerekek előtt nincs követendő példa, s talán ez okozza, hogy az ifjabb generációk komoly problémákat okoznak a felnőtt társadalomnak.

Mivel Japánban a belső fogyasztás ennyire korlátozott, az ország gazdasága a külföldi igényektől függ. Ez eredményezte azt a kereskedelmi aránytalanságot, mely az USA és Japán kapcsolatát beárnyékolja. A szerző a helyzet megoldásának a belső piac növelését véli, ez amellett, hogy az USA-val való viszonyt kiegyensúlyozottabbá tenné, a japánok életfeltételeit is lényegesen javítaná. A belső piac növelésének azonban előfeltétele az, hogy a társadalom igény szintje emelkedjen. Ehhez adminisztratív intézkedések is szükségesek lennének – korlátozások megszüntetése, adócsökkentés, munkaidő rövidítése, a személyi fogyasztást korlátozó szabályozók feloldása stb. –, ugyanakkor elengedhetetlen az emberek lakóterületén a fejlettebb infrastruktúra kialakítása.

A belső piac növekedését nemcsak a kormány politikája tartja vissza, hanem az emberek gondolkodásmódja is. A japán társadalom túlnyomó többségét alkotó középosztály nagyjából egységes világgéppel, azonos nézetekkel rendelkezik. Elégedett saját uniformizált ízlésével, kényelmével, s nincs arra igénye, hogy ezt túllépje. A differenciált piac a fiataloké: ma Japánban a fiatalok kultúrája a domináns, amely azonban nem gyökerezik a fentírt társadalom kultúrájában, hanem egy meglehetősen szervetlen, gyakran változó alakulás.

A fogyasztás differenciálódásának elősegítésében a vállalatoknak lehetne nagy szerepük, hiszen Japánban a munkahely teljes egészében meghatározza az egyén életét. Ám a cégeknél is érvényesül az uniformitás elve, a karrier lehetőségei majdhogynem mindenütt egyformák. Egy új változatos típusú foglalkoztatási rendszer elősegíthetné az individualizálódást, és így az egyéni fogyasztás növekedését.

Képes lesz-e a japán kormány szakítani az eddigi, az egyéni jólétet figyelmen kívül hagyó gazdaságpolitikai irányzattal? S képes lesz-e maga a japán társadalom is szemléletmódjában megújulni? Ez az egyik legfontosabb kérdés, melyre a 21. század küszöbén Japánnak választ kell találnia.

Journal Of Japanese Studies 1987. 13. vol. 1. no.

F. I.

SHELDON M. GARON

ÁLLAM ÉS VALLÁS JAPÁNBAN 1912–1945

A két világháború közötti japán tömegmozgalmak történetében a történészek éppen a legnagyobb mozgalomról, az új vallási szekták és irányzatok terjedéséről és sorsáról írták szinte a legkevésbé, noha az ún. „új vallások” követőinek száma a harmincas években több millióra tehető. A szerző arra keresi a választ, vajon mi volt az oka annak, hogy az állam – mely hivatalos vallásának deklarálta a sintót – 1935-től kezdve ezeket a főleg sintoista szektákat mint „sátánkultuszokat” üldözte. A történészek álláspontja szerint a Meiji-korban (1868–1912) létrehozott új típusú hivatalos ideológia szerint – melynek lényege a császár istenként való tisztelete volt – Japánban minden érték forrásának a császári rendszer számított, és így minden igazi vallás e rendszerrel ellentétbe került, hiszen nem a hivatalosan előírt istenségeket tisztelte. A szerző véleménye szerint azonban a „császári rendszer”-re való hivatkozás ebben a kérdésben nem helytálló, hiszen a korszakban ezt a terminológiát még nem használták. 1932-ben a Komintern alkalmazta először ezt a kifejezést, s csak 1945 után vette át a terminust a japán értelmiség az 1890-es évek és 1945 közötti időszak jelölésére. A szerző nem tagadja e „császári rendszer” meglétét, de az állam és a vallás kapcsolatának elemzésében nem ezt tartja meghatározó faktornak. A szektákat a harmincas években „eretnekség” miatt üldözték, az okok feltárásakor tehát elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy az adott korban milyen nézeteket tekintettek elfogadottnak, s milyeneket „eretneknek”.

Az állam és a vallás kapcsolatának 1868 és az 1920-as évek közötti időszakának három szintjét lehet megkülönböztetni: az egységes nemzeti hitvallás megteremtése, a már létező vallások passzív megtűrése és a meglévő vallásoknak az uralmi struktúrába való bevonása. 1884-ben a sikertelen „Nagy Kampány” után – melynek célja a sintónak mint államvallásnak az abszolutizálása lett volna –, a buddhizmust a sintóval egyenrangúnak ismerték el. A helyi sintó szentélyek azonban államilag finanszírozott politikai platformokká váltak, ahol a császárközpontú patriotizmust – a hivatalos nézetet – hirdették. A sintó az állam legfőbb ideológiai támasza volt, ha nem is mint egyedüli, de legfőbb vallás. Az államhatalom kész volt

együttműködni a különböző sintoista szektákkal, a buddhista és a keresztény egyházzal, melyek ekkor még belefértek a szélesebben értelmezett „ortodox” gondolkodásba. Az állam és a hatalmi rendszerbe beintegrált egyházak együtt léptek fel a radikális gondolatok terjedése ellen és a társadalmi rend védelme érdekében. A népi eredetű helyi kultuszokat is megtűrték, hiszen azok nem fenyegették a fennálló rendet.

Az első világháború után azonban – s különösen a nagy válságot követően – új sintoista szekták sora keletkezett. (A különböző csoportok száma 1924-ben 98, 1930-ban 414 és 1935-ben 1029 volt, több millió követővel.) Ez a mozgalom a társadalom elfeledett tömegeit vonta magához. Míg a városi értelmiség és a szakképzett munkásság a liberális vagy a szocialista mozgalmakhoz kapcsolódtak, a szekták tanításai elsősorban a kisparasztok, kiskereskedők, napszámosok és munkásnők körében terjedtek. Az új vallási irányzatok tömegbázisa a városokból vagy azokról a területekről került ki, ahol az iparosodás és az urbanizáció leginkább éreztette hatását. A tanítások az emberek evilági szükségleteivel foglalkoztak, gazdasági vagy magánéleti problémáik megoldásához nyújtottak lelki segítséget. Nagy jelentősége volt az alapítók karizmatikus személyiségének, akiket néha istenként tiszteltek.

A szekták üldözése – tömeges letartóztatások, szentélyek lerombolása – 1935-ben kezdődött. Vajon miért tartotta az állam magára nézve olyan veszélyesnek e szekták működését, hogy ilyen durva intézkedéseket fogantatosított ellenük? A magyarázatot a történészek a belpolitikai helyzet alakulásában vélik megtalálni, miszerint a harmincas években egymást követték az ultranacionalista csoportok puccskísérletei, s az új vallási irányzatokat ezekkel hozzák összefüggésbe. A szerző azonban úgy véli, e szekták nem képviseltek semmilyen politikai nézetet, tevékenységük kizárólag vallási jellegű volt. Az ellenük indított hadjárat oka elsősorban az egységes nemzeti ideológia vonalától való eltérésben, az „eretnységben” keresendő. Az „ortodox” ideológiát a korabeli vélemény szerint több ponton is súlyosan megsértették. A hatóságok egyik vádként a felségsértést emlegették, ez azonban csak ürügy maradt a szekták felszámolásához, hiszen ezek a jótészt sintoista irányzatok mindig tisztelőben tartották az alattvalói hűséget és a társadalmi rend védelmét. A szekták irracionális tanításait, babonáit is a vádpontok között találjuk. Egy magát felvilágosultnak tartó, a fejlett nyugati államok mintájára modernizálódó nemzet úgy érezte, nem engedheti meg, hogy állampolgárai szinte középkori jellegű vallási szekták befolyása alá kerüljenek. A kuruzslást a modern orvostudomány képviselői dühödten támadták. A közérkölcms megsértése mint vádpont abból a tényből eredeztethető, hogy a szekták követői között igen sok nő volt, akiknek családon kívüli társadalmi fellépését erősen elfélték. Ami azonban végleg megpecsételte ezen irányzatok sorsát, az nem tanításuk volt, hanem az, hogy az államilag jóváhagyott vallások hierarchiáján kívül létrehozták saját országos szervezeteiket és milliós táborukat. Míg csak egyszerű helyi kultuszokon nyilvánult meg az „új vallások” működése, az állam nem foglalkozott velük; de amint önálló, nagy tömegű mozgalmakká váltak, amelyek, mivel nem az állam azervezte őket, annak hatáskörén kívül maradtak, a totális államhatalom számára veszélyt jelenthettek.

1937-től kezdve Japán 1945-ig folyamatosan háborúban állt. A háborúra való felkészülés jegyében az államhatalom minden szervezetet – pártokat, szakszervezeteket, vallási csoportokat – egyetlen testület irányítása alá vont, s minden mozgalmat alárendelt a nemzeti egység megeremtésének. A háborús korszakban ez az „egység” lett a meghatározó ideológia; bármilyen eltérést a hivatalos állásponttól az egység megbontására irányuló törekvésnek tekintettek, s ez főbenjáró bűnnek számított. A különböző vallási irányzatokat, melyeket a mérsékelten liberális 20-as évek végéig a politikai szervezetekkel együtt megtűrték, a harmincas évek közepétől a kiépülő totális államhatalom mint az egyetlen hivatalos ideológiától eltérő irányzatokat kezdte felszámolni, míg a sintót – sőt a buddhista egyházat is, mely elfogadta az állam felsőbbbségét – felhasználta saját céljai érdekében.

IGARASHI TAKESHI

BÉKEKÖTÉS ÉS PÁRTPOLITIKA

A második világháború utáni japán külpolitika kialakulása körüli viták

A háborút követő külpolitikai irány meghatározása körüli vitákban két tábor áll egymással szemben. A hatalmon lévő konzervatívok az Egyesült Államokkal kívántak szoros szövetségre lépni, s ezzel párhuzamosan fokozatos fegyverkezést terveztek. Az ellenzék éles kritikával illette az erős amerikai nyomással fenyegető szövetség tervét és a fegyverkezési programot. Az ellentét az 1945 és 1952 közötti időszakban keletkezett, mikor a győztes szövetséges hatalmak képviselőjeként az Egyesült Államok megszállva tartotta az országot. Japán „béke alkotmányának” megalkotása – melynek nevezetes cikkelye értelmében is a megszállás idején történt, s ez a két, egymásnak ellentmondó tendencia érvényesült a következőkben is, s alkotta együttesen azt a belső rendszert, mely Japán háború utáni külpolitikáját irányította.

A konzervatívok, élükön Yoshida miniszterelnökkel, a „béke alkotmányt” nem annyira pacifista meggyőződésből, mint inkább stratégiai megfontolásokból támogatták: egy megszállt ország próbált minél előbb ismét független lenni. A progresszív csoportosulások viszont hittek egy valóban semleges állam megteremtésének a lehetőségében, s üdvözölték MacArthur tábornok (a Japánt megszálló amerikai haderő parancsnoka) elképzelését egy demokratikus berendezésű, külpolitikailag „Kelet Svájc”-ként viselkedő Japán megalakításáról. A progresszívok – a szocialista és a kommunista párt tagjai, a liberálisok és a marxista értelmiség – „általános” békét követeltek, amely tulajdonképpen azt jelentette, hogy Japánnak a Szovjetunióval, Kínával és a kelet-európai országokkal is meg kell kötnie a békét, míg Yoshida miniszterelnök és hívei – elsősorban Dulles sugalmazására – az Egyesült Államokkal készültek különbékét kötni. Hosszan tartó, heves összeütközésekkel tarkított konfliktus vette ezzel kezdetét a belpolitikában.

1949 szeptemberében az USA megkezdte a béketárgyalásokat a japán kormánnyal. Feltételei között szerepelt a békekötés utáni amerikai katonai jelenlét elismertetése és a japán fegyverkezés megindítása, melybe a japán kormány a koreai háború kitérésének hatására eddigi semlegességi törekvéseit feladva beleegyezett. A békeszerződést 1951 szeptemberében írták alá, s ezzel párhuzamosan megszületett a japán-amerikai kölcsönös biztonsági szerződés.

A japán parlamentben a béketárgyalások idején heves vita folyt a békeszerződés formájáról és az amerikai katonai jelenlétről. Yoshida bázisa a liberális és a demokrata párt liberális szárnyát egyesítő Liberális Párt lett, mely így a többséget alkotta a képviselőházban, s ennek köszönhetően a San Francisco-i békét 1951 decemberében a parlament ratifikálta.

Az ellenzék egyik erős parlamenti csoportja, a Kommunista Párt a Szovjetunióval való megegyezés szükségességét hirdette. Elméletüket, a „békés forradalom” elvét azonban mind a Szovjetunió, mind Kína élesen támadta. A Kominform utasítása értelmében Japánban forradalmat kellett kirobbantani, melynek megfelelően aztán a JKP az általános felkelés előkészítéseként tüntetéseket, erőszakos akciókat szervezett, ennek következményeként azonban a JKP-t törvényen kívül helyezték, s tagjait lassan minden fontosabb munkahelyről elbocsátották.

A kormányzó liberálisok amerikai orientációja és a kommunisták Szovjetunió felé forduló irányzata között létrejött egy, a feltétlen és az ENSZ által garantált semlegességet követelő értelmiségi csoportosulás is. A Szocialista Párt, az ellenzék egyik bázisa – a második legnagyobb párt a liberálisok után –, három alapvető fogalmazott meg: az általános béke, a semlegesség és az amerikai csapatok teljes kivonása képezte alapját követeléseiknek. A koreai háború kitérése után azonban a párt kettészakadt. A jobboldal nézetét megváltoztatva, a fegyverkezési programot támogatta, míg a baloldal a három alapelvhez hű maradt, sőt negyedikként beiktatta a béke nem avatkozás elvét is. A kettészakadt párt ezután már nem tudott egységesen fellépni a kormányzó liberálisok ellen.

Az Egyesült Államok Japán iránti magatartását sajátos ellentmondás jellemezte. A progresszív irányzat, melyet az amerikai kormány Japán demokratizálódása érdekében politikailag támogatott, ellenezte az USA-tól való függéssel egyértékűnek tartott szövetséget, ugyanakkor a konzervatív csoport volt az az erő, mely stabilizálni tudta az ország helyzetét, s diplomáciailag együttműködött az Egyesült Államokkal. Az amerikai kormány mindkét irányzattal kapcsolatban állt, mígnem a biztonsági szerződés elleni küzdelem te-

tőpontját jelentő 1960-as esztendő ezen kettős kapcsolat felülvizsgálatára készítette Washington. 1972-ben Okinawa szigetét elhagyták az amerikai csapatok, s az USA katonai bázisból ismét a Japán-szigetek része lett. Ez az esemény az amerikai–japán viszony – és így a japán külpolitika történetének – új fejezetét nyitja meg.

Journal of Japanese Studies 1985. 11. vol. 2. no.

F. I.

H. W. KOCH

A BARBAROSSA-HADMŰVELET: A VITA JELENLEGI ÁLLÁSA

A Szovjetunió elleni támadás tervéről kontántssem sine ira et studio folyik a vita. Különösen nem Nyugat-Németországban, ahol a jelenlegi keleti külpolitikai irányvonalat az a kép határozza meg, amelyet a Barbarossa-hadműveletről konstruáltak. Az angol történetírást számára szokatlan módon ezért fogadja oly nagy felháborodás az újabban megjelenő kutatási eredményeket. A hitleri Németország története még mindig nem pusztán történelem: politikum is, melynek „érdekében” bizonyos tényeket „okosabb sötétben tartani a nép előtt”.

Amikor Fritz Tobias 1962-ben közzétette a Reichstag égésével kapcsolatos kutatásait, vajdúni kezdtek a hegyek, de a néhány lemondással és politikai kellemetlenségekkel fűszerezett polémia, a cikkek és az azóta vaskos kötetekben publikált tanulmányok egeret szültek. A kritika álláspontját Golo Mann egy korábbi olvasói levele (*Der Spiegel*, 1960/23)érzékelteti leginkább: ha Hitlerék *nem* gyújtották fel a Reichstagot, vajon nincs-e más is, amit hasonlóképpen *nem* tettek meg? Ennek keresése pedig sem a „népnevelésnek” (Volspädagogie), sem az NSZK-nak nem érdeke.

A Barbarossa-terv is tabu. Ezért öröndetes, hogy a bonni Honvédelmi Minisztérium alá tartozó, tehát a német adófizető pénzéből fenntartott közintézmény, a Militärgeschichtliches Forschungsamt (MGFA) 1985-ben „A Német Birodalom és a második világháború” negyedik köteteként megjelentetett munkájában helyt ad az 1941 nyaráról kialakított, egymásnak ellentmondó véleményeknek. Bár az MGFA nem „hivatalos” történelmet szállít, szerzőit megrendszabályozhatja, amennyiben a sorozat irányával ellentétes nézeteket juttatnak kifejezésre. Úgy látszik, a titok megtört. A Szovjetunió német megtámadásának kérdése ismét a kutatás középpontjába került.

Annál is inkább, mert ugyancsak 1985-ben látott Angliában napvilágot egy, a Brezsnjev-éra tábornoki karához tartozó, Victor Suvorov néven fró disszidens doktori értekezésének fejezete: „Ki akart megtámadni kit 1941 júniusában, Hitler vagy Sztálin?” Suvorov tekintélyes forrásbázisra támaszkodva körültekintően elemzi a szovjet – és csak a szovjet – csapatmozdulatokat. 1941 júniusában Sztálin 183 hadosztályt dobott át a nyugati határra: a műveletnek július 10-ére kellett befejeződnie. Az akció csak egy célt szolgálhatott: a támadást. A megfélemlítést azért nem, mert mindez a legteljesebb titokban zajlott le, alaposan megcáfolva Hitler kevésbé hízelgő véleményét a vörös hadseregről. Védelmi célokat pedig azért nem, mert a hadosztályok a legkisebb védelmi előkészületeket sem tették. Sztálin június 13-i TASSZ-nyilatkozata, melyben a fenyegető német támadásról szóló híreket „pletykának és ellenséges propagandának” nevezte, stratégiai húzás volt. Suvorov ennyit állít és nem többet. Nem foglalkozik a német katonai készülődéssel és az az általán felvetett – 1940-re vonatkozóan bizonyítottan vehető – kérdéssel, vajon nem az 1940–41-es szovjet hadmozgás alakította-e ki a Barbarossa-tervet?

Az MGFA-kiadványban Joachim Hoffmann ugyancsak a szovjet katonai helyzetet vizsgálja, talán még Suvorovnál is alaposabban. Bialystok és Lvov térségébe Hoffmann szerint is támadó céllal irányították a hadosztályokat: ezt sem védelmi szempontokkal nem lehet magyarázni, sem a védelem hibáinak számlájára nem lehet írni. Fogságba esett szovjet tisztok és a Vlaszov-hadsereg tagjainak vallomása alapján Hoffmann azt a változatot fogadja el, hogy Sztálin 1942-re készült. Suvorov a támadás időpontját 1941-re teszi. A Suvorov-tézis tehát azt állítja, hogy 1941 nyarán a két agresszor fejjel rohant egymásba.

A vita kiobbant és hamarosan politikai térre helyeződött. Az egyik oldal szerint a hitleri támadás adott alkalmat Sztálinnak arra, hogy a birodalmak konfliktusát „nagy honvédő háborúnak” állítsa be. Mások – köztük Rolf-Dieter Müller, Hoffmann kollégája az MGFA-nál – ezt azzal utastják vissza, hogy a

szovjet „támadó mozdulatok” ténye, amely a náci „honvédő háború” propagandaszólamával csengne egybe, csak a militáris antikommunizmus felélesztésére és a Szövetségi Köztársaság, különösen Genscher külügyminiszter keleti politikájának megzavarására szolgál. Holott Suvorov és Hoffmann távolról sem a „német védelem” mellett érvelt, pusztán a szovjet csapatmozdulatokat írták le. Az erősen politikus kritika a húszmillió szovjet embervesztés tragédiáját is beemelte a vitába, ami a háború kirobbanásának elemzésétől teljesen különálló és ugyancsak „kritikus” pont. 1946-tól 1951-ig hivatalos szovjet adatok az összes veszteséget megközelítőleg 7 millió főben adták meg; a hatvanas évek elején jelent meg hirtelen a máig elfogadott 20 millió szám, egyes történészek szerint annak eredményeképp, hogy ebbe már a sztálini terror áldozatait is beleszámolták.

A Barbarossa-terv kialakítását a történészek egy része igen korainak és a náci ideológia részének tartja. Dokumentumok alapján kimutattam, hogy a hadművelet terve 1940 decemberéig nem létezett; Hitler Anglia leigázását tartotta a legfőbb feladatnak. A romániai olajmezők felé irányuló szovjet manőver és a balti államok gyors szovjetesítése adta meg a lökést a terv kidolgozásához, amihez az OKW (Oberkommando der Wehrmacht) és az OKH (Oberkommando des Heeres) a saját szakállára – Hitleről függetlenül – hozzá is látott. 1940 nyarán azonban még minden „cseppfolyós állapotban volt”. Ahogy a Barbarossa tettet öltött, Hitler 1933 óta némileg háttérbe szorult saját ideológiája is mind harsányabban előtérbe került. A náci ideológia és gyakorlat mindjobban egymásra talált. A stratégiai mérlegelés és a barna ideológia között azonban 1941 márciusig nem állapítható meg szoros összefüggés. Hitler 1941 január 9-én is még az Anglia elleni döntő győzelemről beszélt. A Barbarossa-terv geneziséknél tehát a szovjet hadmozdulatok mindenképp figyelmet érdemelnek.

The Historical Journal, vol. 31, 1988 június, pp. 377–390.

S. M.

A. C. MIERZEJEWSKI

ALBERT SPEER MIKOR ADTA FEL?

A nürnbergi ítélesek és a háború utáni nyugati közvélemény szemében egyaránt a lefegyverződés óta szinte Albert Speer, a haditermelés minisztere volt a Harmadik Birodalom legmegnyerőbb egyénisége. E jól fésült képet csak erősítette emlékiratainak és börtönnaplójának világsikere és az amerikai televízió két részes riportfilmje. Speer hovatovább a tragikus hős vértjét öltötte magára, elsősorban könyveiben (A Harmadik Birodalmon belül, New York, 1970; Spandau, New York, 1976; Technika és hatalom, Esslingen, 1979; Beszivárgás, New York, 1981), de a történészek és a közönség is a tiszta technokrata tipikus példájának tartották, akit egy vérengző diktátor gonosz célok érdekében manipulált. Ezt a mítoszt mindeddig egyetlen ember, Matthias Schmidt tépázta csak meg, aki a közelmúltban kimutatta, hogy Speer volt az, aki Hitler mellett a legtovább – egészen 1945 áprilisáig! – bízott „a végső győzelemben”.

Mikor adta fel valójában Speer a reményt?

Vallomásai szerint a Hitler-rezsimben soha nem is hitt – a náci ideológiáról már nem is beszélve. A Birodalom vezető elitjének legjózanabban gondolkodó tagjaként elsőnek ismerte fel: a győzelem kilátástalan, és a közeli bukás veszélye fenyeget; mindvégig azon munkálkodott, hogy Hitler parancsainak kijátszásával biztosítsa a német nép átmentését a háború utáni időkre, olyannyira, hogy már a Führer meggyilkolását forgatta fejében.

Speer tevékenysége a háború utolsó hónapjaiban egészen másról árulkodik. Annak ellenére, hogy emlékei szerint 1944 májusában – miután az amerikaiak lebombázták a német szintetikus üzemanyag-telepeket – győzdött meg végleg a harc reménytelenségéről, a Zentralen Planung ülésén, két héttel az első légitámadások után „totális erőfeszítést” követelt a háború megnyerésére és a német néptől „egy utolsó áldozatot” kért „a ragyogó jövő” érdekében. Egy hónappal később drasztikus lépéseket tett az ipari nyersanyagoknak egyedül a hadiiparban történő felhasználása végett; a Stauffenberg-puccs kudarcát úgy értékelte kollégái előtt, mint a győzelem kivívása felé mutató fordulatot, mely egyedül a Führer vezetésével valósulhat meg. Néhány napra rá azt szorgalmazta, hogy a Luftwaffe öngyilkos-egységeket állítson fel az urali

villamoserőművek megtámadására. 1944 augusztusa és decembere között nem „távolodott el Hitlertől”, éppen ellenkezőleg, szilárdan kitartott meggyőződése mellett: a háborút meg kell nyerni. Bormannal és Göbbelsszel is összeszólalkozva követelte, hogy a munkaerőt az ipari körzetekben koncentrálják a fegyverkezés fokozása végett, de ezzel egyidejűleg szükséges mennyiségű embert küldjenek a frontokra. Szeptember 9-én elrendelte a fegyver- és hadianyaggyártás rohamos növelését és felgyorsítását. A termelést a végsőkhig folytatni kellett. Parancsát utólag azzal magyarázta, hogy ezzel Hitler „felégetett föld”-taktikájának akarta elejét venni, holott a cél nyilvánvalóan az ellenállás volt.

Hitében csak november táján kezdett megintogni. Ekkor járta be a szövetségesektől bombázott Ruhr-vidéket. A lerombolt gyárak, üzemanyag-bázisok, vasutak, csatornák láttán Hitlernek írott levelében kénytelen volt elismerni, hogy a Ruhr nem képes többé a birodalmi munkamegosztásban és a háborús termelésben rá háruló szerepet betölteni. De még ekkor sem hitte, hogy szükség lenne az országos szénfogyasztás radikális csökkentésére; a kapituláció gondolata pedig végképp nem merült fel benne. Ehelyett a védelem megszervezésére fordította minden erejét. A gyáriparosokat azzal nyugtatta, hogy „a jelenlegi termelés szintje fenntartható”. Munkásokat küldött a Ruhr-vidéket ért csapás helyrehozatalára. Megkezdte az Ardennek-beli offenzíva anyagi-technikai támogatásának megszervezését. A támadás kudarca győzte meg, hogy a háborúnak vége – mondotta Nürnbergben. De még 1945 januárjában is szervezte az ellenállást, és utasításainak megpróbált érvényt szerezni széthulló apparátusában. Sürgette Felső-Szilézia védelmét. Január 23-án adta ki végsőkhig elkeseredett termelési parancsát, a „vészhelyzet-programot” (Notprogramm des Führers). Ekkor már nem ringatta magát az „Endsieg”, a végső győzelem ábrándjában, mint Hitler közvetlen környezete, Bormann és Göbbels, de még mindig reménykedett abban, hogy néhány jól irányzott lövéssel Németországnak sikerül egyezsége jutni ellenségeivel. Minden jel szerint bízott a fegyverszünet lehetőségében. Emlékirataiban egy 1945 februári Hitler elleni merénylet tervéről ír; de bevallja, mennyire megkönnyebbült, mikor az összeesküvés csüdtörtököt mondott. Arra hivatkozik, hogy legfőbb gondja a német nép élelmiszerellátásának biztosítása volt; ám ennek 1945 február 19-i rendelete mond ellent, amely a vasúti és közúti szállításban a Wehrmacht egységeinek juttatott elsőbbséget; a vasútnak még márciusban is a hadsereget kellett szolgálnia, csak utána jöhetett számításban az élelmiszer- és más cikkek (elsősorban pályajavításra használt anyagok) továbbítása.

Speer soha nem szakított igazán vezérével. Egy 1945. március 15-én kelt memorandumában ugyan – a Führer felelősségérzetében bízva – leírta: az ipar összeomlott, és az ellenségeskedéseket be kell szüntetni. Hitler e helyzetjelentésről tudomást sem véve új hűségnyilatkozatot kért tőle: Speer azonban csak azt tudta elismételni, hogy a háború elveszett. Ekkor huszonegy órai gondolkodási időt kapott. Március 29-én újabb levelet írt, melyben megerősítette korábbi véleményét: ellenállása azonban Hitler jelenlétében megdőlt, és személyét fenntartás nélkül a Führer rendelkezésére bocsátotta. Csak április 16-án jelentette ki egy hamburgi beszédében, hogy elvesztette bizalmát a náci rendszer iránt, nem lát lehetőséget a fegyverszünetre, az ellenállás reménytelen, és minden erőt a közeli újjáépítésre kell fordítani. Úgy gondolta, ebben neki is oroszlárésze lesz: tehetségére és tudására nemcsak Németország, de egész Európa gazdasági újjáalakításához szükség van. A letartóztatás ezért volt oly kemény csalódás számára; ez is mutatja, milyen távol állt a realitásoktól.

Romantikus hőskultusza és idealisztikus nacionalizmusa vakította el őt is, mint kortársai közül oly sokakat. Szorosan kötődött Hitlerhez, szerette a hatalmat, dicsőségre vágyott. Kiábrándulásának állomásait meglehetősen pontosággal követhetjük nyomon. 1944 nyarán és őszén, a szövetséges bombázások alatt, fokozatosan veszítette el a „végső győzelembe” vetett hitét, de 1945 januárjáig szilárdan bízott a fegyverszünet vagy valamilyen kompromisszumos megoldás lehetőségében. A német ipari és katonai veszteségek láttán azután nem hitt már csodákban sem a csatamezőn, sem a tárgyalóasztalnál; Hitler „felégetett föld”-parancsa pedig a vezér csődjéről győzte meg. Minthogy azonban arra számított, hogy a következő rendszerben fontos szerepet játszhat, olyan várakozásokkal gondolhatott a jövőre, mint a náci rezsim egy tagja sem. Végül pedig valóban felülkerekedett benne a Németország sorsáért érzett felelősség is. Mindez együtt vezetett 1945 január végén odáig, hogy leszámolt addigi illúzióival és már a háború utáni időszakra készült.

Ez a kép eltér attól amelyet Albert Speer maga kerekített ki az utókor számára. 1944-ben még nem „szakított Hitlerrel”, de Schmidt is túloz azt állítva, hogy Speer a háború utolsó percéig kitartott. Bonyolult egyéniségét nem lehet a racionális technokrata vagy a tömeggyilkos szörnyeteg végletes kategóriába zární. A náci rendszer védelmének megszervezésére tett erőfeszítései meghosszabbították a háborút, és to-

vábbi milliók halálát okozták. Erős érzelmi szálakkal kötődött Hitlerhez és romantikus nemzetideáljához. A Führer közvetlen környezetéhez tartozók közül ő nem lett öngyilkos. Ám korántsem azért, mintha „a német ellenállás hőse” lett volna...

The Historical Journal, vol. 31, 1988. június, pp. 391–397.

S. M.

A folyóiratszemlét összeállították: Farkas Ildikó (F. I.), Jemnitz János (J.), Sággy Marianne (S. M.) és Toderó Frigyes (T. F.).

SOMMAIRE

ETUDES – *György Bárány*: Perspectives et limites du libéralisme hongrois à travers les débats sur les affaires religieuses de la diète de 1843–1844 – *Vilmos Heiszler*: Liens militaires entre partenaires inégaux (l'Autriche-Hongrie et l'Allemagne), 1879–1890 – COMMUNICATIONS – *Lajos Lukács*: L'Angleterre et la question hongroise en 1860–1861. La mission en Hongrie de Mr. Graham Dunlop – *Péter Gunst*: L'historiographie de la monographie sur Joseph II de Henrik Marczali – OBSERVATEUR – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUES

INHALT

STUDIEN: *György Bárány*: Die Perspektiven und die Grenzen des Liberalismus im Spiegel der Diskussionen über das Religionswesen auf dem Landtag von 1843–44 – *Vilmos Heiszler*: Militärische Verbindungen ungleicher Partner (Österreich–Ungarn und Deutschland) 1879–1880 – MITTEILUNGEN: *Lajos Lukács*: England und die ungarische Frage 1860–61. Die Botschaft von Mr Graham Dunlop nach Ungarn – *Péter Gunst*: Die Historiographie des Monographs von Henrik Marczali über Joseph II – BEOBACHTER – HISTORISCHE LITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU

CONTENTS

STUDIES: *György Bárány*: The Perspectives and Limits of Liberalism as Reflected in the Debates on Religious Issues at the 1843–44 Diet – *Vilmos Heiszler*: Military Connections of Unequal Partners (Austria–Hungary and Germany) 1879–1890 – COMMUNICATIONS: – *Lajos Lukács*: England and the Hungarian Question in 1860–61. Mr. Graham Dunlop's Trip to Hungary. – *Péter Gunst*: The Historiography of Henrik Marczali's Book on Joseph II – HISTORICAL LITERATURE – OBSERVER – REVIEW OF REVIEWS

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Дьердь Барань*: Перспективы и границы либерализма в свете религиозных дискуссий государственного собрания 1843/44 г. – *Вильмош Гейслер*: Неравные партнеры (Австро-Венгрия и Германия) и их военные контакты в 1879–1890 гг. – СООБЩЕНИЯ – *Лайош Лукач*: Англия и венгерский вопрос в 1860–61 гг. Венгерская миссия мистера Грэхема Данлопа – *Петер Гунст*: Историография монографии Хенрика Марцали об Иосифе II – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ПЕРИОДИКИ

Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti társaság
1025 Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

Következő számunk tartalmából

Szinai Miklós: Az első Teleki-kormány megalakulása – 1920. június 26. – 1920. szeptember 15.

Gyáni Gábor: Lakáshelyzet és otthon-kultúra a munkásság körében a századfordulón

Boros Zsuzsanna: A III. Köztársaság összeomlásának előzményei. Az 1940-es francia–német fegyverszüneti egyezmény

E számunk munkatársai

Ádám Magda a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Bárány György* egyetemi tanár, University of Denver (Colorado, USA) – *Beller Béla* kandidátus (Budapest) – *Dombrády Loránd* a történelemtudomány doktora, a Hadtörténeti Intézet és Levéltár tudományos főmunkatársa – *Farkas Ildikó* az MTA Központi Számítástechnikai Intézetének munkatársa – *Fehér György* muzeológus (Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest) – *Földesi Margit* tudományos segédmunkatárs (Budapesti Műszaki Egyetem) – *Gunst Péter* a történelemtudomány doktora, az MTA Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ vezetőhelyettese – *Heiszler Vilmos* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Incze Miklós* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Kozári Mónika* az MTA Tudományos Minősítő Bizottság előadója – *Kurunczi Jenő* főiskolai adjunktus (Békéscsaba) – *Lukács Lajos* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár, az MTA tudományos főmunkatársa (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Mérei Gyula* akadémikus (Szeged) – *L. Nagy Zsuzsa* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Palotás Emil* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Sághy Marianne* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Todero Frigyes* újságíró (Budapest)

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, személyi számát, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2.5—3.5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

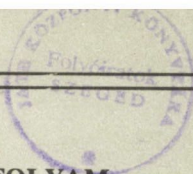
8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kéziratához, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kéri — különnyomatot készítettünk.

51593

1992 JUN 15 589

1990

124. ÉVFOLYAM

3-4. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Gyáni Gábor: Lakáshelyzet és otthonkultúra a munkásság körében a századfordulón

Majoros István: Franciaország szibériai politikája (1918–1920)

Szinai Miklós: Az első Teleki-kormány megalakulása 1920. június 26. – 1920. szeptember 15.

Boros Zsuzanna: A III. Köztársaság összeomlásának előzményei. Az 1940-es francia–német fegyverszüneti egyezmény

Gunst Péter: Töprengések egy magyar Sztálin-életrajz ürügyén

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelenetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...”

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...**Az alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk: BBR 208-26411**

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51-53.
124. ÉVFOLYAM 1990. 3-4 SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYÓZÓ, H. BALÁZS ÉVA, INCZE MIKLÓS, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MENYHÁRT LAJOS, MOLNÁR JÁNOS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), PACH ZSIGMOND PÁL, PÖLÖSKEI FERENC, PRITZ PÁL, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, VASS HENRIK

Szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LÓRÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Gyáni Gábor*: Lakáshelyzet és otthonkultúra a munkásság körében a századfordulón 355
Majoros István: Franciaország szibériai politikája (1918–1920) 383

KÖZLEMÉNYEK

- Szinai Miklós*: Az első Teleki-kormány megalakulása 1920. június 26. — 1920. szeptember 15. 423
Boros Zsuzsanna: A III. Köztársaság összeomlásának előzményei. Az 1940-es francia–német fegyverszüneti egyezmény 462

FIGYELŐ

- Gunst Péter*: Gondolatok egy magyar Sztálin-életrajz ürügyén 487

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Tevel. Zweieinhalb Jahrhunderte schwäbische Ortsgeschichte in Ungarn 1701–1948 (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 525
Paul Robert Magocsi: *Ukraine: A Historical Atlas* (Ism.: *Niederhauser Emil*) 528

Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918 (ism.: <i>Erdődy Gábor</i>)	530
Problemü vntri- i vnesnepoliticseszkoy isztorii Rumünii novogo i novejsego vremeni (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	534
Paul Robert Magocsi: Carpatho–Rusyn Studies. An Annotated Bibliography (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	538
<i>Harsányi Iván</i> : A Franco-diktatúra születése (Ism.: <i>Jemnitz János</i>) . .	540
<i>Miklós Molnár</i> : De Béla Kun à János Kádár. Soixante-dix ans de communisme hongrois (Ism.: <i>Lackó Miklós</i>)	542
<i>Anatolij Lunacsarszkij</i> : Emlékképek (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	545
<i>Magaritsch A. Hatschikjan</i> : Tradition und Neuorientierung in der bulgarischen Aussenpolitik 1944–1948. Die „nationale Aussenpolitik“ der bulgarischen Arbeiterpartei (Kommunisten) (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	548
<i>Kiss Lajos</i> : Földrajzi nevek etimológiai szótára (Ism.: <i>Solymosi László</i>)	552

FOLYÓIRATSZEMLE

<i>M. I. Vekszelman</i> : A nemzeti burzsoázia kialakulása 559 <i>Marc Jansen</i> : Nemzetközi osztályszolidaritás vagy külső intervenció. Az internacionalisták és a litván lövészek az orosz forradalomban és polgárháborúban 560 <i>Christopher J. Nottingham</i> : A polgári Nagy-Britannia bukása 0561 <i>J. Houwink ten Cate</i> : Hjalmar Schacht, mint jóvátételi politikus (1926–1930) 563 <i>Rüdiger Hachtmann</i> : Létfenntartási költségek és reálberek a Harmadik Birodalomban 564 <i>Kh. M. Vainu</i> : Finnország kilépése a II. világháborúból 566 <i>P. G. Boyle</i> : Nagy-Britannia és az Egyesült Államok; áttérés a gazdasági segélyről a katonaira 1948–51 568 <i>O. M. Verbickaja</i> : A tervszerű mezőgazdasági áttelepítés az Orosz Föderációban 1946–1958 között 569 <i>Leonard H. D. Gordon</i> : Az Egyesült Államok a fegyverhasználat ellen a tajvani szorosban, 1954–1962 571
--

TANULMÁNYOK

Gyáni Gábor

LAKÁSHELYZET ÉS OTTHONKULTÚRA A MUNKÁSSÁG KÖRÉBEN A SZÁZADFORDULÓN

A munkásság lakáshelyzetének múltbeli alakulásáról a szakirodalom rendszerint sötét, egyúttal túl sommás képet festett. A téma (sajnos) még ma sem egészen túlhaladott, történelmi megközelítését leginkább *nyomortörténelmi* beállítottság hatja át. Ez a fajta történelmi ábrázolás hangsúlyozottan tendenciózus a szélsőséges nyomor előtérbe helyezése tekintetében, abban, ahogy a kirívó anyagi elesettség (a két háború között valóban sűrű) előfordulását általánosnak tételezi. Aligha véletlen, hogy ez a hagyományos látószög különösen kedveli a válságidőszakokat (mint a húszas évek végétől számított éveket), amikor a szociális nyomor tömegesebb méreteket öltött, és helyenként drámaivá fokozódott.

A szóban forgó szemlélet az 1950-es években honosodott meg, ám még a közelmúltban is őrizte megingathatatlanak tűnő pozícióját. A nyomortörténet egyik, nem túlzás: modell-értékű historiográfiai alapvetését (témánk keretei között) a Kádár Iván szerkesztésében több mint három évtizede közreadott kötet végezte el. Igaz, hogy ez a munka időhatárait tekintve csak a Horthy-korszakot fogja át, de az általa sugallt történelmi látásmód a korábbi évtizedek kutatása számára is iránymutató volt. Lapozzunk tehát bele a műbe, hogy közelebbről vehessük szemügyre e szemléletmód főbb tételeit és érvelési módját.

Már a húszas évek elejéről a következő jellemző megállapítás olvasható a könyvben: „A munkások jelentős része kidobott vasúti kocsikban, összetákolts deszkakunyhókban volt kénytelen élni... Az ellentforradalmi rendszer természetesen semmit sem tett, hogy e szörnyű helyzeten változtasson.”¹ Általában két argumentum sűrű hangoztatásában merül ki a kötet lakáshellyel összefüggő mondanivalója. Az egyik szerint a munkásság úgymond „jelentős”, vagy „tekintélyes” része, egyszerűen bár meghatározatlan, ám mindenestre zöme nem is rendes lakásokban, hanem nyomortanyákon, (barakkokban, bódékban, vasúti kocsikban, pincékben, barlangokban) élt. Ennek jegyében jelenti ki a szerző a húszas évek vége vonatkozásában: „Budapestet széles övezetben fogták körül a nyomortanyák. A munkásosztály tekintélyes része olyan barakkokban lakott, melyeket a tisztiorvosi hivatal már az első világháború idején egészségre ártalmas, lakhatatlan helyiségeknek nyilvánított.”² Aminek a kapcsán azután hosszan idéz egy korabeli újságcikket a buda-

¹ Kádár Iván: A munkásosztály helyzete a Horthy-rendszer idején. Bp., 1956. 52.

² Uo. 100. Megjegyzem: elkerüli a szerző figyelmét, hogy a barakkok zöme a két háború között létesült és a régebbiek múltja sem mindig nyúlik vissza az első világháború éveinél korábbra. Ráadásul az utóbbiak lakás céljára történő felhasználása is a két forradalmat követően kezdődik, eredetileg ti. jár-

foki barlanglakásokról, amelyek száma egyébként (1930-ban) 500 körül volt.³ A munkások további hányadának, voltaképpen abszolút többségének a lakáshelyzetéről ugyanakkor egy sorban sem tájékoztat.

„Az ellenforradalmi rendszer természetesen semmit sem tett” nyelvi formulával érkezünk el a másik argumentumhoz, amely azt állítja, hogy a korban nem létezett semminémű szociálpolitikai céloktól vezérelt állami-hatósági lakáspolitikai, s ami volt, az is kifejezetten diszkriminatív, magyarul munkásellenesnek bizonyult. A bethleni időszakról szólva pl. kijelenti: „Amennyiben voltak lakásépítkezések, úgy ezek elsősorban a burzsoázia lakásigényeit voltak hivatva kielégíteni..., a munkások (az állami 'munkáslakásépítő' akciók keretében épült — Gy.G.) lakásokhoz sem juthattak hozzá, mivel jórészt ezeket is az uralkodó osztály talpnyalói, rendőrök, csendőrök, a munkásarisztokrácia felső rétege stb. kapták meg.”⁴ Majd adatokat sorakoztat föl a fővárosi pince- és alagsori lakások számának másfél évtized során bekövetkezett megduplázódásáról, ill. a szükséglakásba kényszerültek tömegeinek a harmincas évek második felében megfigyelhető kibővüléséről.⁵

A témában azóta született önálló, és a kérdéssel mellékesen, egy-egy fejezet erejéig foglalkozó történeti tanulmányok szemléletmódja lényegében nem tér el a fenti kötetétől. A teljesség igénye nélkül és pusztán illusztráció gyanánt hadd utaljunk néhány példára. A peremrétegek valóban döbbenetesen alacsony civilizációs életviszonyait, köztük a nyomorúságos lakáshelyzetét, így főként a „személtápanyaszok” néhány száz fős csoportjának a nyomorát rekonstruálja Ambrus József úgy, mint a budapesti szegénység egészére érvényes képletet.⁶ Vagy említhető a Kőbánya történetéről 1970-ben megjelent monográfia, melynek szerzője kizárólag a kerületben ténylegesen nagyszámú szükséglakóteleppel és a bódélakásokkal foglalkozik, ám a zömmel munkások lakta városrész 1930-as évtizedbeli népességéből a további kilencztizednek (!) a lakviszonyairól nincs érdemi mondanivalója.⁷ Igényesebben közelít a témához a húszas évekre vonatkozóan Tausz Anikó, de ő sem képes megszabadulni a szélsőségek túlhangsúlyozásának korábbi rossz beidegződésétől.

vány- vagy katonai kórháznak készültek. Vö. *Borsos Endre*: A magyar lakásügy a háború kezdetétől. Bp., é.n. I. köt. 152.sk; *Ambrus József*: A pesti szegényember élete az 1920–1930-as években. A Legújabbkori Történeti Múzeum Évkönyve V-VI. Bp., 1966. 254.

³ Vö. Barlanglakás-kiállítás. Kiállítási vezető.

⁴ *Kádár Iván*: i. m. 97. A megállapításhoz kommentárum szeretném hozzáfűzni, hogy a főváros közigazgatási bizottsága 1926 nyarán beadvánnyal fordult a belügyminiszterhez a budapesti rendőrség dolgozóinak lakásügyében. Ebben kérelmezik a testület tagjait sújtó rossz lakásvizonyok javítását. Mint a beadványhoz mellékelt statisztikai összeállításból kiviláglik, 793 (88%-ban az őrszemélyzethez tartozó) rendőrségi alkalmazott lakásgondjáról volt szó, közülük 43%-nak egyáltalán nem volt lakása, és albérlőként húzta meg magát, további egyharmaduk pedig szükséglakásban élt. Nem tudjuk, hogy az ügy miként oldódott meg, az viszont biztos, hogy e körben éppúgy, mint pl. a köztisztviselők és az értelmiségi középosztály szintjén, szintúgy sokan éltek ekkor elégtelen lakásvizonyok között. Budapest Főváros Levéltára (BLF) IV. 1416. b. 1189/1926.

⁵ *Kádár Iván*: i. m. 227. és 229.

⁶ *Ambrus József*: i. m.

⁷ *Szalai György*: Kőbánya története. B., 1970. Az idézett számadat a szerzőtől származik könyve 243. oldaláról.

Mind a statisztikai adatok elemzésekor, mind a verbális források használata során a szerző csak és kizárólag a szembeszökően túlzásfolt lakásokra kíváncsi, jöllehet azok aránya mégiscsak jóval kisebb volt, mint a nem feltűnően túlzásfoltaké.⁸ Hasonlóan elrajzolt az a kép, melyet egy másik szerző az észak- dunántúli ipar- és bányavidék munkásságának az életkörülményeiről ad. A telepi kolóniákat jellemezve például egyetértőleg idézi a kortárs parlamenti képviselőt, aki „sertésólakhoz, kerecekhez hasonló düledező viskók”-ról tesz említést. Pedig a szerző által 1936-ból megidézett adatok tanulsága szerint e bányászlakások az átlagos munkáslakásoknál valamivel jobb minőségűek lehettek. A statisztikailag dokumentált bányászok közel *egynegyede* ti. kétszobás lakásban élt, ami kedvezőbb az ipari munkásságban szokásos aránynál.⁹ De a példákat tovább is szaporíthatnánk az üzemtörténeti, ill. a hely- és várostörténeti munkák hosszú sorával.

A nyomornaturalizmus kliséinek az időnkénti túlhangsúlyozása jellemzi a történeti muzeológiát is. Egy szóval sem szeretném kárhoytatni a szociális szélsőségek tárgyi dokumentálásának a dicséretes szándékát, hiszen pl. a budafoki barlanglakás-kiállítás alkalmas arra, hogy mementót állítson e különös, századunkban fölöttébb anakronisztikus, egyúttal mélységes szociális nyomorról valló lakásformának. A probléma akkor jelentkezik, amikor a munkáslakás szinte maradéktalanul azonosul a nyomortelep fogalmával, amelyre a Munkásmozgalmi Múzeum állandó kiállítása is kínál példát.¹⁰

A leegyszerűsítő, sőt olykor kifejezetten torzító történeti beállítással szemben csak újabban érlelődik a realisabb megközelítés igénye. Példaként Sipos Péter vázolata említhető, melyben röviden szó esik az ipari munkásság lakásviszonyairól is.¹¹ Mindamelltt még Sipos sem tér ki a Budapest és szűkebb vonzáskörzete határain túli fejleményekre, jöllehet az ipari segédszemélyzet nagyobb hányada, 1930-ban egyenesen a *háromnegyede* az ún. vidéken élt. Igaz, ha pusztán a nagyüzemi munkásságot és a fővárost agglomerációjával együtt tekintjük, az így kirekesztett népességhányad *egyharmadra* mérséklődik.¹² Ami azonban nem lehet jogcím a kisebb részben nagyüzemi, nagyobb részben kisipari vidéki munkásság vizsgálatának az elhagyására. Különösen azért nem, mert Budapest, az egyetlen magyar nagyváros sajátosságai nem általánosíthatók az ország egészére: a fővárosi munkásság lakáviszonyai jellegükben alapvetően különböztek a vidékétől. Gondoljunk csak a bérház, a sokemeletes és soklakásos *bérkaszárnya*, mint épületforma és lakásjogcím budapesti dominanciájára, amely még a nagyobb vidéki városokban sem igen volt elterjedt.

⁸ *Tausz Anikó*: Adalékok a magyar ipari munkásság helyzetéhez 1919 és 1929 között. Történelmi Szemle (T. Sz.), 1976/4. 651. skk.

⁹ *Szántó Ferenc*: Lakások, bérek, árák. História, 1983/1. 24.

¹⁰ A budafoki kiállítást a Budapesti Történeti Múzeum rendezte; „A magyarországi munkásmozgalmak története” című állandó kiállítás rendezőkönyvét közli: Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei 1977. Számunkra fontos az 55. oldal.

¹¹ *Sipos Péter*: Az ipari munkásság összetétele, helyzetének, életmódjának egyes vonásai és szerepvettése Magyarországon (1919–1938). In: Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Győr, 1985. 49-51.

¹² *Gyáni Gábor*: Migráció és mobilitás: a városi munkásság szerkezete a két világháború között. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Salgótarján, 1987. 498. sk.

Az eddigiekben hiányként megfogalmazott kérdések megközelítésére vállalkozom e tanulmányban úgy, hogy a témának azért átfogó jellegű feldolgozását is nyújtsam. Azaz: az ipari munkásság, de nemcsak a gyári munkások lakáskörülményeivel szeretném az olvasót megismertetni, és a lehetőségekhez mérten igyekszem túltekinteni Budapest határán is. Hozzá kell azonban tenni, hogy szándékaim ellenére sem küszöbölhetem ki maradéktalanul azokat az aránytalanságokat, amelyek a múltban is jóval gazdagabban dokumentált főváros és a gyári munkásság indokolt előtérbe állításából származnak; sok helyi kutatásra lenne ahhoz szükség, hogy a kisipari munkásság és legalább a vidéki városok munkásságának az életmódjáról, benne a lakásviszonyairól is a mainál több és mélyebb ismeret alapján adjunk számot.

A tárgy szerteágazó volta indokolja, hogy frásunk rövidebb periódus átfogására törekedjék. Így az „előzményként” tekintett századvég és a századelő viszonyainak és fejleményeinek vázolását tűztük célul magunk elé, hogy egy majdani következő lépésben a húszas és harmincas évek bemutatásával egészíthessük ki a történetet.

A munkáslakás, mint szociális probléma

A munkásság lakásviszonyait súlyos szociális problémaként a múlt század végén kezdik tudatosítani, hogy a századelőn helyenként már gyakorlati akciókká érve foglalja el helyét a kérdés a megoldásra váró társadalmi korproblémák sorában. Annak arányában nőtte ki magát „problémává”, ahogy a gyors városnövekedés és az iparosodás negatív társadalmi velejárói egyre inkább szembeötlővé, mind zavaróbbá váltak. Korántsem véletlen, hogy éppen a budapesti állapotok születték a legkorábbi és leghevesebb reakciókat: hiszen ez a város, rálépven a nagyvárosi fejlődés és az erőteljes ipari centrummá alakulás útjára, látványosan élte át a demográfiai növekedés (a bevándorlás) és az infrastrukturális fejlődés, ezen belül a lakáskínálat mennyiségi és minőségi tényezők közti harmónia felbomlását. S azért csak a '80-as és a '90-es évtizedben vetődött fel elsőként oly leplezetlen nyíltsággal a város túlzúsúfoltságának, lényegében a lakáshiánynak a gondja, mert a helyzet e téren ekkoriban fordult válságosra. Mint Wildner Ödön visszapillantva megjegyzi: „Már a 70-es évi népszámlálási adatok súlyos bajokat konstataáltak, de egyrészt ebben az időben a hatóságok még általában kevésbé ismerték el azt a kötelezettségüket, hogy a lakásbajokon nemcsak negatív és tiltó rendelkezésekkel, hanem lakások teremtése útján is segítsenek, másrészt a 73. évi nagy kolerajárvány és a bekövetkezett gazdasági válság után a népszaporodásban, az elvándorlás növekedésével és a bevándorlás csökkenésével visszaesés jelentkezett, úgyhogy a lakosság valószínűleg kevésbé gyakorolta nyomását a hatóságra.”¹³

Nem célunk a történet aprólékos nyomon követése, s csak utalunk a főváros törvényhatósági bizottságának 1885. évi és 1893. évi határozataira, amelyek elvi ajánlásokat fogalmaztak meg a lakásgond enyhítésére, ám kevés, vagy érdemben

¹³ W.Ö.: A fővárosi lakásviszonyok javítása. Városi Szemle (V. sz.), 1909. 447.

semmilyen gyakorlati lépést nem irányoztak elő hatósági részről. Nem teljesen véletlen, hogy a lakásnyomor ebben a két időpontban kapott némileg kitüntetett figyelmet: 1873-at követően sem szüneteltek a várost sújtó tömeges járványok, sőt „az 1892. évi kolerajárvány már-már azzal fenyegette a fővárost, hogy nemcsak a túlszűfolt lakásokban élő munkásnépesség esik a ragálynak áldozatul, hanem a ragály innen a jómódú lakosságra is rohamosan átragadhat.”¹⁴ A spontán mechanizmusok, tehát a piac által szabályozott lakástermelés és a nem tervezett városnövekedés folyamataiba történő közvetlen állami beavatkozás (a várostervezés) a 19. században Európa-szerte majd mindenkor szorosan összefüggött a járványok elleni védekezéssel, a tőlük való páni félelemmel.¹⁵ Budapesten azonban még ez sem indított komolyabb állami vagy községi elhatározásokra, és legfőljebb annyi történt, hogy a hatóságok kiterjesztették befolyásukat a lakások ellenőrzésére, a privát életér úgymond egészségügyi felügyeletére;¹⁶ aminek a részeként ez időtől rendszeres statisztikai felmérések révén tájékozódtak a lakásviszonyok pillanatnyi állapotáról.¹⁷

A '90-es évek derekától az első világháború kitöréséig különösen sok esett a főváros időközben tovább romló lakáshelyzetéről, főként a munkások lakásnyomoráról. Nemcsak a szociális kérdések iránt mindig is fogékony baloldal, a polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia, hanem a Bárczy István polgármesterré történt megválasztásával (1906) liberális korszakába lépő városvezetés is szüntelenül napirenden tartotta a kérdést. Se szeri, se száma a valóságfeltáró statisztikai, szociográfiai, szociológiai buzgólkodásoknak, sőt idővel a városvezetés úgyszintén rászánta magát egy municipális lakáspolitikai kezdeményezésére. Az utóbbiból a vele párhuzamosan futó állami akció (a Wekerle-telep) mellett nagyszabású községi kislakásépítő tevékenység kezdett körvonalazódni, a lakáskérdés tudományos és publicisztikai vitatása nyomán pedig gazdag leíró anyag maradt ránk a tényleges állapotokról. A többnyire statisztikai módszerrel dolgozó mikrofelméréseket és a már '90-es években rendszeresített budapesti lakásstatisztikákat együtt hasznosítva igazán alapos betekintés nyerhető a fővárosi lakásviszonyokba. Az átfogó statisztikák legértékesebbjei egyébként 1906-ból és 1911-ből állnak rendelkezésünkre, amelyek külön elemzésére itt nincs hely, de szükség sincs rá, hiszen e munkát többen is elvégezték már.

A figyelem azonban nem szorítkozott egyedül a fővárosra, hanem áterjedt a vidékre is. A Kőrösi József, Thirring Gusztáv, Ferenczy Imre, Bródy Ernő, Bród

¹⁴ *Ferenczi Imre*: A munkáslakás-kérdés különös tekintettel Budapestre. Bp., 1906. 15.

¹⁵ Ld. *Gyáni Gábor*: Nyilvánosság a nagyvárosban. Bp. Akadémia, megjelenés előtt. Különösen a Várostervezés – fertőtlenítés – szegregálás alfejezet.

¹⁶ 1896-ban pl. 3200 lakásban közel 341 ezer tárgyat fertőtlenítettek. *Vörös Károly*: Budapest története IV. k. Bp., 1978. 411.

¹⁷ „A kolerajárvány elvonulása folytán azonban e figyelemnek egyetlen maradványa csak az a speciális lakásstatisztika maradt, amelynek készíttését *Hieronymi Károly* akkori belügyminiszter rendelte el.” *Ferenczi Imre*: i. m. 15.

Miksa vagy Pikler J. Gyula frásaival fémjelezhető budapesti kutatások¹⁸ lassan ki-egészültek Ágoston Péter nagyvárad, Braun Róbert marosvásárhelyi és mások adatközléseivel.¹⁹

Foglaljuk most röviden össze mindazt, ami a munkásság század eleji lakás-körülményeiről és otthonkultúrájáról ma elmondható. E vállalkozásunk során nem-egyszer támaszkodunk majd Gergely András úttörő tanulmányának a szűkebb témánkat érintő eredményeire.²⁰

Vállalati munkáslakás

Gergely megállapítja, hogy az ország ipari munkásságának a zöme *saját tulajdonában* lévő, vagy *bérelt* lakásban élt. Becslése szerint ugyanakkor 67-76 ezer munkás, tehát a *gyáripari* dolgozók mintegy 15-17%-a a gyárakhoz tartozó szolgálati jellegű lakásokat használta. Az utóbbiak kétharmadát a bányá- és kohóipari üzemek munkásai foglalták el olyan ipartelepek alkalmazottai lévén, amelyek a városoktól, de gyakran egyéb településektől is távol estek. A gyári kolóniák munkáslakásainak alapjában két típusa különíthető el: a nagyobb, a túlnyomó hányaduk olyan szoba-konyhás vagy ennél is kisebb lakásokból állt, melyek évi bére 150 korona alatt maradt. S persze léteztek munkás tömegszállások is, az ún. munkáskaszárnyák a nem házas alkalmazottak részére. A gyári munkáslakások másik típusát a rendszerint kétszobás és jobb minőségű lakások képezték, melyek évi bére relatíve alacsonyabb, sőt használóik gyakorta gyári juttatásként ingyenesen lakhatták. Ők többnyire külföldről származó és jobban fizetett szakmunkások, akik megtartása létkérdés az üzem tulajdonosának.

Gergely adatai szerint 1910-ben a *gyáripari* vállalatok több mint kétötöde, 42,6%-a, szám szerint 2060 üzem nyújtott egyes munkásainak szolgálati lakást. Egészen kevés viszont az olyan üzem, amely nagyszámú munkáslakás építésére és fenntartására határozta volna el magát. A helyzetet jobban tükrözi Ferenczi megállapítása, miszerint: „a vállalat igazgatósága a saját munkáslakóházak létesítését nem tartja még a vidéki gyárakra nézve sem ajánlatosnak . . .”²¹ A paternalista, gyámkodó vállalati szociálpolitika csak igen szűkkörű érvényesülése közvetlenül adódott az egyoldalúan a termelő beruházást forszírozó és a növekedés lázától fűtött korszaklemből. Miként a GYOSZ a tizedik évi jelentésében követelményül meg is fogalmazta: „Maga a gyáriparosság tett ugyan áldozatokba kerülő derék kísérleteket (a

¹⁸ *Kőrösi József*: A budapesti zsúfolt lakások állapota. Bp., 1893.; *Thirring Gusztáv*: A fővárosi szegény néposztályok lakásai. Adalékok a nagyvárosi háztartások összetételének ismeretéhez. Bp., 1894.; *Ferenczi Imre*: i. m.; *Bród Miksa*: Adatok a budapesti lakásnyomorhoz. Huszadik Század (H. Sz.), 1908. I.k. 273-282. és 378-386.; *Bródy Ernő*: A budapesti lakáskérdés. IV. Sz. I. 1909.; *Pikler J. Gyula*: Az 1911. évi budapesti lakásszámlálás főbb eredményei. V. Sz. 1911.

¹⁹ *Ágoston Péter – Mártonfy Marcel*: Jelentés a nagyvárad alsó-néposztályok lakásviszonyairól. Nagyvárad, 1909.; *Braun Róbert*: Adatok a vidéki munkásság életéhez. H. Sz. 1909. I.k. Újraközölve: A szociológia első magyar műhelye. Szerk. Litván György – Szűcs László.; Bp., 1973. II. k. 107-129.

²⁰ *Gergely András*: Települések, lakások és lakók a századforduló Magyarországon. T. Sz. 1971/3-4. 430-434.

²¹ *Ferenczi Imre*: i. m. 99.

munkásság lakásínségének enyhítésére — Gy.G.), de természetesen ipari fejlődésünk mai kezdetlegesebb stádiumában a meglevő tőkéket elsősorban magának a gyártelepnek a létesítésére s a munkaalkalmak szaporítására kell fordítaniok.”²²

A munkásság másik részének, a kisipari segédszemélyzetnek ennél is kevesebb esetben nyílt alkalma vállalati lakás használatára. Rétegspecifikus adataink ugyan nincsenek, viszont következtetésekre adnak lehetőséget az iparfelügyelői jelentések, amelyek a gyáripari üzemeken túl nagyszámú, 20 alkalmazottnál kevesebbet foglalkoztató ipari üzem vagy műhely viszonyairól is tájékoztatnak (ld. az 1893: XXVIII. tc. 15., 17. és 18. §-ait). Tudjuk, hogy 1902-ben pl. csak 2295 ipartelep, 1906-ban már 3062 telep és 1911-ben immár 4149 telep biztosított munkásainak szolgálati lakást. A lakáshasználatban részesülő családok száma is közel a duplájára emelkedett ebben az egy évtizedben, az 1902. évi 16 903-ról az 1911. évi 30 237-re. Emellett mintegy megháromszorozódott a munkáskaszárnyák befogadóképessége: az 1902. évi 8201 nőtlen munkás elhelyezésére szolgáló hálólhely 1911-ig 25 747-re emelkedett.²³ Az adatokból nemcsak az tűnik ki, hogy a százedlőn jelentős a számbeli gyarapodás a vállalati munkáslakások terén, hanem az is világossá válik, hogy e juttatásban mindenképp a nagyüzemi munkások részesülhettek.

Vegyünk ezután szemügyre néhányat a nagyobb számú gyári munkáslakást fenntartó vállalatok közül. Elsőként a MÁV létesítményeiről kell szólni. 1906-os adatok szerint az államvasutak 750 „munkáslakóházat” mondhatott a magáénak, melyekben döntően egyszoba/konyhás, 60 korona évi bérű (a kétszobásak évi bére 84 korona) lakás volt.²⁴ A MÁV egyes üzemei külön is létesítettek kolóniákat: így a MÁV budapesti gépgyára, a magánkézből 1870-ben állami kezelésbe kerülő MÁVAG, amely már az első évtizedben külföldről származó szakmunkásainak kisebb lakótelepet épített. A városszerte „Csehfalú”-nak nevezett telepet²⁵ idővel lebontották, majd a gyár 1909-ben 648 lakásos kolóniát épített a X. kerületben: ebből 320 lakást az agglomeráció községeiből bejáró dolgozók foglalhattak el. A lakások egyébként 20 kivételével egyszoba-konyhásak, ám igen fölszereltek: a szobák átlag 24 m²-esek, a helyiségeket gázlámpákkal, a konyhákat takaréktűzhelyekkel és gázforralóval, a lakásokat külön WC-vel látták el! A magasabb komfortszint a bérekben is tükröződik, hiszen az egyszobás lakásokért 250-280 koronát is elkértek.²⁶ A telep lakóinak száma 1911-ig a 3 ezret is elérte.²⁷

De említhető az államvasutak diósgyőri vas- és acélüzeme, vagy a resicai vasgyára, ill. az aninai szénbányája. Az 1880-tól a MÁV tulajdonában álló diósgyőri üzemhez már a századforduló előtt 350-400 egyszoba-konyhás munkáslakás

²² A magyar gyáripar szociálpolitikája. Szociálpolitikai Szemle, 1912/7. 99. sk.

²³ *Schulpe György*: Munkásügyi reformok. Pozsony, 1908. 39; Munkásjóléti intézmények. Magyarország. Társadalmi Múzeum Szemléje (T. M. Sz.), 1913. 641.

²⁴ *Ferenczi Imre*: i. m. 100. sk.

²⁵ *Győri György – Szabó László*: A budapesti MÁVAG története. Bp., 1953. 177.

²⁶ *Sidó Zoltán*: Az államvasúti gépgyár munkáslakásai. V. Sz. 1909. 893. sk.

²⁷ *Szalai György*: i. m. 113. sk.

tartozott, bennük a dolgozók több mint a *harmada* kapott elhelyezést (igaz, kisebb részük egyéb kincstári épületekben lakott).²⁸ A háborút közvetlenül megelőzően viszont már 938 a kerttel is ellátott gyári lakások száma, melyekért (egyszobások esetén) 120-180 korona, kétszobások esetében 168-240 korona évi bért fizettek használóik.²⁹ Resicán, szintén a '80-as évtized végén 594 a munkáslakások száma, ám közülük a csekélyebb hányad csak kaszárnyaszerű elhelyezésül szolgált (afféle munkásszállás volt). Jellemző, hogy a lakásokat — a bérfizetés formájában — lakóik idővel a tulajdonukba is vehették. Aninában a bányauzem 5 ezer munkására 471 gyári lakás és 279 barakklakás jutott ugyanekkor. Itt azonban nem volt mód a lakások részletfizetéses megvásárlására.³⁰ Persze, további vasgyárak is alapítottak kolóniákat, és nem is csak a MÁV tulajdonában állók (Vajdahunyad, Zólyombreznó).³¹

A magánkézben lévő iparvállalatok közül főleg a bányák kényszerültek — munkaerő-gazdálkodási okokból — munkáslakások építésére, fenntartására. De az állami kézben lévő bányák sem képeztek ez alól kivételt (Petrozsény, Vrdniken, Komló).³² Kézenfekvő kiemelni a Rimamurány–Salgótarján Vasmű Rt. létesítményeit. A 19. század negyvenes éveitől folyamatosan épültek itt gyári munkáslakások a bányamű állandó alkalmazottainak a helyhezkötetése végett. Jellemző, hogy a '80-as években a salgótarjáni bánya 2 ezer munkása közül 1800, a századelőn a Rimamurány összes bányájában foglalkoztatottak *egynegyede* szolgálati lakásban élt, ahol a lakbér a munkabér legföljebb 2-4%-ának megfelelő összegben nyert megállapítást. Jóllehet, ezek az egyszoba-konyhás lakások, melyekhez 160-800 négyszögöl föld (kert) is járult, alapjában jó minőségűek. De a gyár (bánya) kölcsönök folyósításával és a telekhez jutás megkönnyítésével, s egyéb módon is segítette munkásai saját építkezéseit.³³

A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. tatai telepén az első világháborút közvetlenül megelőzően 3650 egyszoba-konyhás és 350 kétszobás *ingyenes* juttatású szolgálati lakás, az Urikány–Zsilvölgy Rt. lupényi telepén pedig a 6 ezer alkalmazott részére 1824 munkáslakás állt rendelkezésre.³⁴

A teljesség kedvéért szóljunk végül néhány sem nem állami, sem nem bányauzemi munkáskolóniáról: a Ganz-gyár, az Első Budapesti Gőzmalom Rt. és a Wolfner-gyár létesítményeiről. A Ganz 1884-től fogott munkásházak építésébe, melyekből a századelőn már 17-tel (bennük 300 lakással) rendelkezett. Ezek a házak, mint szinte minden gyári munkásház, többnyire *egyemeletesek*, ám a szokásosnál

²⁶ Meissner Alajos: Néplakások a 19. század végével. Tanulmány társadalom-gazdasági szempontból. Bp., 1888. Könyvnyomat. 14-16.

²⁹ Ferenczi Imre: A lakásügy állása és haladása Magyarországon az utolsó három évben. T. M. Sz. 1913. 848.

³⁰ Meissner Alajos: i. m. 24. sk.

³¹ Ferenczi Imre: A lakásügy állása... 848.

³² Uo.

³³ Meissner Alajos: i. m. 18. sk.; Ferenczi Imre: A munkáslakás-kérdés... 101. skk.; Réti R. László: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története 1881-1919. Bp., 1977. 133. sk.

³⁴ Ferenczi Imre: A lakásügy állása... 848.; Ld. még, Zsigmondy Árpád: Bányamunkás-jóléti intézmények és védelmi eszközök. Társadalmi Múzeum Értesítője, (TMÉ), 1909. 124.

több bennük a kétszobás (kerttel kiegészített) és a 200 korona évi bérű igényesebb — szakmunkás — szolgálati lakás.³⁵ A Gózmalmi Rt. 1886-tól kezdett saját munkástelep kialakításába (8 épületben 64 lakás), amely azonban csak részben adott ott-hont a saját dolgozóinak, akik egyébként a századelőn kisebb, ám nem csekély bért fizettek (190-240 koronát), mindenesetre kevesebbet, mint az idegen bérlők.³⁶

Szintén a '80-as években építtetett az újpesti Wolfner bőrgyár 60 egyszobakonyhás munkáslakást, amelyért mindössze évi 50 korona bért kért a benne lakó szakmunkásaitól.³⁷ De a felsorolást még hosszan folytathatnánk a kevésbé jelentős telepek számbavételével.³⁸

Lezárásul megállapítható: a gyári munkáslakások, amelyek igen nagy számban épültek épp a századelő első másfél évtizedében, gyakorta jelentettek kiváltságot meghatározott munkásrétegek számára. Igen jelentős hányaduk készült már eleve jobban fizetett szakmunkások részére, de általában is igaz, hogy többnyire egyszobakonyhás, ám infrastrukturálisan helyenként jól ellátott szolgálati lakások a bérjövedelem természetes részét képezték. Így volt ez akkor is, ha a munkáltató bért kért a lakások használatától, hiszen ez a bér rendszerint alacsonyabb volt, mint a tisztán bérlakások bérleti díja.

Bérlakás — bércaszárnya

A munkásság további, pontosan alig számszerűsíthető része és mindenképp a kisebbsége lakott saját tulajdonát képező lakásokban. 1910-es adatok szerint az ipari munkásság keresőinek 8,6%-a rendelkezett házzal vagy házrészszel, ami a kereskedelmi segédszemélyzetet leszámítva rendszerint egyharmada a háztulajdonosok egyéb városi munkásrétegeken belüli arányának.³⁹ Az inkább városokban (a nagyvárosba) gravitáló nagyüzemi munkások között a háztulajdonosok részese-dése a jelzettnél is alacsonyabb. A többség, a meghatározó hányad tehát bérlakásban élt! Természetes, hogy e bérlakások nagy része, mint Gergely is említi, különösen a vidéken nem bérházakban, soklakásos bércaszárnyákban, hanem földszintes, legfőljebb egyemeletes épületekben lett kialakítva. Ilyenekből — a közhittől eltérően — a fővárosban is túllontúl sok akadt, egész városnegyedek kiteltek belőlük. Egyébként a legteljesebb egyetértéssel idézhetem Gergely összegzését, miszerint: „A munkásság zöme szoba-konyhás, kamra nélküli, egy-két ablakos, alacsony, vaskályhafűtésű udvari bérlakásban élt — ötödmagával — a századfordulón.”⁴⁰ (Kiemelés az eredetiben)

Az átlagos munkáslakást mindenekelőtt a *kicsinysége és zsúfoltsága* jellemezték. Igaz, a kislakás fogalma már ekkor sem kötődött kizárólagosan a munkásokhoz, hiszen „a 72 057 fővárosi adózó közül 61 092 adózó, tehát 84,7% 2000 ko-

³⁵ *Ferenczi Imre: A munkáslakás-kérdés... 104.*

³⁶ Uo. 104. sk.; *Meissner Alajos: i. m. 9. sk.*

³⁷ *Bencze Géza: A bñripari munkásság 100 évének története. Bp., 1984. Klny. 6.*

³⁸ A kolóniákat fenntartó vállalatokról igen bő felsorolás olvasható Schulppe György már idézett könyvében a 34- 37. lapokon.

³⁹ *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 56. k. 789. skk. és 790. skk.*

⁴⁰ *Gergely András: i. m. 432.*

ronánál kisebb jövedelemmel bír, mely a drága fővárosi viszonyok között csak a jobb munkáslakást engedi meg az ún. középosztály (hivatalnok, kereskedő, iparos stb.) jelentős részének is.”⁴¹ Tudni kell, hogy a fővárosban már az 1890-es évek első felében az egyszobás lakások évi bére (konyha nélkül) 168 koronára, konyhával 246 koronára is fölment.⁴² A századelőn a lakbérek kivált a legkisebb lakásokban emelkedtek rohamosan, így 1906-ban 255 koronára, 1913-ig 330-350 koronára rúgtak az egyszobás és konyhás lakásokban.⁴³ Hogyan tudták a bérlők e magas díjakat megfizetni? A kiterjedt al- és ágybérleti rendszer volt a biztosíték egyfelől arra, hogy a főbérlők bérleményüket fenntarthatassák, másfelől arra, hogy a nem házas bevándorolt munkavállalók (saját főbérletre nem is gondolván) egyáltalán otthonra lelhessenek. A főbérlők szempontjából ez a státusz még így is túl súlyos anyagi teherrel járt, hiszen „Budapest munkásnépének, ha a társadalmi közérdektől legminimálisabban megkövetelt (sic!) egyszobás lakásban akar családjával élni, részben jövedelmének negyedét, részben harmadát, de szinte kivétel nélkül, több mint ötödét kell e célra fordítania.”⁴⁴ Ám a város munkásnépségének nem lebecsülendő része, a bentlakó nőcseleedségtől eleve eltekintve is még ennek a legminimálisabb társadalmi elvárásnak sem felelt meg, nem rendelkezvén egyszoba-konyhás főbérlettel: bár ő maga szintén e lakások lakója volt al- és ágybérleti minőségben. Tételszerűen megfogalmazható tehát, hogy az al- és ágybérlet tartása szinte mindenkor feltétele volt a főbérlői pozíció megőrzésének: a '90-es évek közepi adatok tükrében az albérlők fizette díjból a főbérlet díjának legkevesebb a fele fedezhető volt.⁴⁵ Nem csoda, hogy „mihelyt kimaradnak a szintén sokat és könnyen hurczolkodó ágyrajárói vagy albérlői; a munkás nem tudja többé rendesen heti házbérét megfizetni és kénytelen kiköltözködni.”⁴⁶ A VI. kerület, a Terézváros külső, munkások lakta negyedében kérdezőbiztosként házról-házra járó szociográfus hajlamú kortárs is azt állapította meg: „Ágyrajáró nélkül levő lakás alig van ezen a tájon.” Amit a lakók egyike a következőkkel indokolt meg: „Ágyrajárókat kell tartanunk..., különben nem bírnánk el a nagy házbért.”⁴⁷

Az al- és ágybérlet száma módfelett dinamikusan emelkedett a századforduló éveiben, s a legkevesebb, ami elmondható róla, hogy szinkronban állt a város népesség számának ekkori növekedésével.

⁴¹ *Ferenczi Imre*: A munkáslakás-kérdés... 23.

⁴² Uo. 19.

⁴³ *Bors Endre*: i. m. 26.; Vö. „Azt lehet mondani, hogy a legtöbb egyszobás lakás évi 300 koronára bért fizet, de van még igen sok, mely felemelkedik 400 koronára...” *Bródy Ernő*: i. m. 152. Ráadásul a lakbérek 1906-ot követően legalább 35%-kal, helyenként 50%-kal is megdrágultak. Vö. *Schuler Dezső*: A hajléktalanság kérdése a székesfővárosban. Statisztikai Közlemények (St. K.), 76. k. l. sz. 54. E drágulás nyomán robbantak ki azután 1909 elején azok a heves lakbérstrájkok, melyekről Kassák az Egy ember élete lapjain hiteles leírással szolgál, lévén maga is a Hétház lakója, amely e strájkokban különösen sokat jeleskedett.

⁴⁴ *Ferenczi Imre*: A munkáslakás-kérdés... 19.

⁴⁵ *Pásztor Mihály*: Az eladósodott Budapest. Bp., (1907) 42. sk.

⁴⁶ *Ferenczi Imre*: A munkáslakás-kérdés... 26.

⁴⁷ *Alpári Gyula*: Egy számlálóbiztos följegyzéseiből. H. Sz. 1911. Újraközölve: *Litván György* – *Szűcs László*: i. m. 185. sk.

*Al- és ágybérlők száma Budapesten*⁴⁸

Év	absz.szám	arány az össznépeségben
1880	50940	13,7%
1890	69384	13,7%
1900	85846	11,7
1906	110260	13,9%

Nem könnyen deríthető fel, hogy mennyi közülük az ipari munkás, vagy hogy magának a munkásságnak közelebből milyen hányada élt al- és ágybérlésben. Másként fogalmazva: ki kellene szűrünk ebből a tömegből a kosztos és albérletben lakó diákok népes seregét, amire viszont kevés a támpontunk, Közvetett úton azonban megbecsülhetjük nagyságrendjüket, nevezetesen a bárhol foglalkoztatott segédszemély al- és ágybérlők valószínű létszámát. Tétélezzük föl, hogy zömmel a munkássághoz tartoztak mindazon albérllők, akik többedmagukkal osztoztak egyetlen szobán, tehát szobaurak nem lehettek, valamint az ágyrajárók majd mindegyike. Ezen az alapon, Pikler J. Gyula becslését elfogadva 1911-ben 85 550 fős népességgel számolhatunk.⁴⁹ E maximális becstérték mellé állítsuk oda a minimális becstült nagyságrendet, amelyet az egyszobás lakásokban élő al- és ágybérlők számából következtettünk ki, és amely 72-73 fős népességet fed. Fogadjuk el akár a felső, akár az alsó becstértéket, mindenképp az állapítható meg, hogy a város (nemcsak ipari) munkásságának legkevesebb a *negyede*, és legfőljebb a *harmada* tartozhatott az al- és az ágybérlők táborához. Olyan népességről van itt szó, amely szinte kizárólag bevándoroltakból állt, és nem volt saját családja (nőtlen és hajadon). 1911-es adatok szerint a 124 831 al- és ágybérlőből csupán 6,4% élt együtt feleségével vagy élettársával; a gyermekek száma is mindössze 10 439, akik mögött pedig 5900 szülői család állott, tehát a gyermekes szülők aránya is pusztán 4,7%.⁵⁰

A munkások egyszobás lakásainak szinte mindegyikében, de a kétszobás lakásaikban is rendszeresen laktak tehát al- és ágybérlők, ami az utóbbiak lakásonkénti számától függetlenül önmagában nagy zsúfoltságot idézett elő a többnyire kéthelyiséges otthonokban. (Az 1906-os statisztika adatai szerint a teljes segédszemélyzet *négyötöde* lakott egyszobás lakásban).⁵¹ Mondani sem igen kell, hogy a térbeli szűkösség miatt a konyha maga is e lakások többfunkciós helyiségévé vált. Nappal ugyan valóban itt zajlik a főzés és az étkezés, ám napközben afféle nappali szobai szerepkört is betölt, sőt (fürdőszoba hiányában – ami általános) a napi mosdás, ill. az időközönkénti fürdés szintűgy a konyhában történik. Ráadásul éj-

⁴⁸ *Laky Dezső*: Az albérllők és ágybérlők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. St. K. 58. k. 4. sz. (1929) 33.

⁴⁹ *Pikler J. Gyula*: Az 1911-i fővárosi lakásszámlálás főbb eredményei és szociálpolitikai tanulmányai. H. Sz. 1912. Újraközölve: *Litván György – Szűcs László*: i. m. 242.

⁵⁰ Uo. 241.

⁵¹ *Gergely András*: i. m. 428.

szaka még hálóként is szolgál.⁵² Sommás tehát Gergely ama kijelentése, hogy ti.: „A konyha-szoba funkciói sem mosódnak össze.”⁵³ Az előbbieket bizonyságául idézzük Kassákot, aki így írt a Hétház harmadik emeletén lévő egyszoba-konyhás lakásukról: „külön van a konyha és külön a szoba, két ablakkal... Az öreg nagy dívány ott hevert a konyhában, a belső sarokban, a sötétben... A szobában két ágy, s az egyik végében még egy facipiccs. Az ablakon függönyök... A vízvezeték bent van a konyhában, ez is a fölfelé haladás jele... A vízvezeték fölött kicsiny, bádogkeretes tükör függött...”. Majd szólt az albérlőről: „nemsokára hazajött a két kvártélyos is. Bent a priccsen egy fiatalember lakott, kifutó volt valamelyik drogériában... Kint a konyhában a díványon egy faluról jött rokonom...”⁵⁴

A zsúfoltságot jól mutatja, hogy a többnyire egyszobás lakásokban, a konyha ilyen célú kihasználása ellenére sem lehetett megfelelő számú fekhelyet elhelyezni. Általánosan visszatérő és szokványos dolog, hogy egy ágyban többen alsznak egyidejűleg, és a felnőttek nemcsak a gyermekeikkel osztják meg fekhelyeiket, de — igaz, napszakonként felváltva — egymással is. Egy század eleji budapesti felmérés adatai szerint egy ágyra durván két személy jutott, és minden harmadik személy valakivel közösködött az ágyán.⁵⁵ Megjegyzem: maga Kassák is megosztotta e lakásban az ágyat az egyik albérlővel úgy, hogy ő nappal, éjszaka pedig az albérlő feküdt benne.

Az otthon térbeli szűkreszabottsága és emberekkel való telítettsége olyanmire megszokott létmódja a korabeli munkásembereknek, hogy már szinte igényre is vált az ezzel járó szociabilitás. Beszédesen vall erről a mentalitásról — egy másik otthona kapcsán — a kérdésben szavahihető Kassák. „Csak ide-oda tengünk a kétszobás lakásban. Szokatlanul nagy ez a tér nekünk, s a csöndesség ürességet jelent... S eddig (többen lakván — G. Gy.) nem is vettük észre, hogy milyen túrhetetlen, kényelmetlen (!) az a lakás, amiben lakunk. Két szoba. Minek nekünk két szoba?”⁵⁶ Majd hamarosan ki is adták albérletbe a „lakatlanul maradt szobát”.

A Hétház és a mellette álló Tizenháromház azonban csak az egyik, mondhatni újabb típusa a budapesti bércaszárnyáknak, melyekről alább bővebben is szólnunk még. Lássuk most inkább a hagyományos, mindenképp a múltat idéző, ám a századelőn a Tabánon vagy Óbudán kívül is szép számmal előforduló bérlakásos munkásházakat. Az imént már fölelevenített terézvárosi munkásnegyedről írta Alpári: „A legtöbb ház földszintes bércaszárnya, azonban még elég gyakori itt a fabódé is, mely lakásul szolgál. Az ilyenek többnyire csupán egy 'szobából' állanak. A bércaszárnyákban a lakások oly sűrűn sorakoznak egymás mellé, mint a fegyházban a cellák. Az udvarokban általában nagy a piszok, a sár... Ebben az egymeletes házban 343 egyén lakik. A többi lakóházakban ugyanilyenek az állapotok. Egy

⁵² Vö. „A konyha viszont többfajta funkciót látott el: a teljes család mindennapi tevékenységének színtere, az idősebbeknek még a hálóhelye is ez volt.” *Gergely Katalin: A Százados úti városi kis-lakásos telep és lakói (1910–1985)*. Honismeret, 1987/6. 33.

⁵³ *Gergely András*: i. m. 434.

⁵⁴ *Kassák Lajos*: Egy ember élete. Bp., 1974. 512. sk. és 516.

⁵⁵ *Bród Miksa*: i. m. 384.

⁵⁶ *Kassák Lajos*: i. m. 857. és 860.

földszintes bérkaszárnnyában... 97 egyén lakik. A házban mindössze csupán három klozett van, vízöblítés nélkül. Egyet a klozetek közül a háziúr bír egyedül. A lakások e vidéken egyablakos szobából és ablak nélküli konyhából állanak...”⁵⁷ S még ezeknek a lakásoknak az évi bére is ritkán maradt 200 korona alatt. Bizonyosságul vessünk futó pillantást egy ferencvárosi, a Ferenc körúton álló földszintes épület lakóira és lakásaira, valamint a bérekre az 1890–92-es házbérbérendezés-bevallás alapján.⁵⁸ A ház 11 lakott lakása közül csupán a tulajdonos használatában lévő lakás volt kétszobás, amely ugyanakkor egy bolthelyiséggel alkotott egységet (lakója egy lisztkereskedő); volt a házban továbbá egy mézszárszék is. Az egyszobás (konyhás) lakások egy kivételével mind udvari fekvésűek (!), sőt közülük négy pincelakás. Az utóbbiakat egytől-egyig napszámosok bérelték, a többi lakó között viszont egyaránt találni raktárnokot, cipészt vagy divatárusnőt. Ami a bérosszegeket illeti, a pincelakásokért 100 frt-ot (200 koronát), az udvari bérleményekért 140 frt-ot (280 koronát) kért tulajdonosuk. Igaz, az épület a Körúton állt, ám egyébként semmiben sem ütött el bármely külvárosi munkásnegyed földszintes munkásházától.

De vajon hol, milyen térbeli eloszlásban laktak a munkások Budapesten? Részletes és rétegspecifikus szegregációs adatokkal nem rendelkezünk a századelő éveiből, viszont az 1911. évi lakásstatistika nyomán bizonyítható, hogy Kőbánya és Óbuda a város két legkoncentráltabban munkáslakta közigazgatási kerülete: az egyszobás lakások itteni részaránya egyöntetűen 76-78%, s az évi 200 korona alatti bérű bérlemények is abszolút túlsúlyt itt képeztek. Emellett az V. és VI. kerület külterületein, tehát a Külső-Lipótvárosban, az Angyalföldön és a volt Podmaniczky (ma Rudas László) utca, ill. a volt István (ma Landler Jenő) utcák közötti részen, továbbá a Józsefváros és a Ferencváros külső részein találunk még masszív munkásnegyedeket. Az utóbbiaknak már zömmel a nagyvárosi bérkaszárnnyal a jellegzetes épületformája, tehát a drága közművesített telkekre épült sokemeletes (legalább 4-5 szintes), kisudvaros és függőfolyosós háztípus. Ezekben a házakban, melyek egyike-másika valóságos monstrum, a lakások túlnyomórészt udvari tájolásúak, és mivel így hátukkal a tűzfalakra támaszkodtak, gyakorlatilag átszellőztethetetlenek.⁵⁹

A munkásság lakóhelyi elkülönülésének a mértéke Budapesten azonban nem olyan nagy, mint a korabeli Londonban, Párizsban vagy Bécsben. Fővárosunk sokkal több hasonlóságot mutat Berlinhez abban a tekintetben, hogy a különböző osztályok e két nagyvárosban térbelileg bizonyos fokig keveredtek egymással. Ennek a keveredésnek a megvalósulása a heterogén lakótársadalmú bérház sűrű előfordulása a munkásnegyedeken *kívül*. E bérházak két típusa különíthető el. Az első és gyakoribb típusba azok tartoztak, melyek bérlőtársadalma és lakásállománya a proletár és a kispolgári jelleget egyszerre hordozták. Hadd idézzük fel e típus illusztrálására az Erzsébetváros-i Kis-Diófa u. 7. számú ház példáját az 1902-04 évi ház-

⁵⁷ *Alpári Gyula*: i. m. 183.

⁵⁸ BFL IV. 1411. Mayer Lajos gyámsági ügye, 1890.

⁵⁹ *Vörös Károly*: i. m. 645. és 647. sk.

bérlőjövedelem-bevallás alapján.⁶⁰ A kétemeletes épület a földszintjén lévő hat bolt-helyiség mellett 27 lakást foglalt magába. A lakások 2/3-a volt szoba-konyhás és szinte mindenkor udvari tájolású; további öt lakás volt kétszobás, négy pedig háromszobás. Az egyszobásak bére 220-400 korona között váltakozott, és átlag 343 (!) koronának felelt meg. A kétszobásak évi bérének az átlaga ugyanakkor 530 korona, a háromszobásaké viszont már 1000 korona. Amiből az a tanulság, hogy e ház egyszobás lakásai drágábbak, mint a kifejezetten proletár bércaszárnyák hasonló méretű (szobaszámú) lakásai. Jóllehet ezeket az udvari bérleményeket is a proletár bércaszárnyák lakóival nagyjából azonos társadalmi állású bérlők használták, többek között 5 napszámos, 2 sütősegéd, 2 szabó, 2 cipész, valamint 1-1 szobafestő, mosónő, takarítónő, pincér és kereskedő. A nagyobb lakások bérlői ugyanakkor jellegzetes kispolgári egzisztenciáknak tűnnek: 3 kereskedő, 1-1 fodrásznő, hímzőnő, sapkás, szabómester és utazó.

E ház magasabb lakbérei maguk is jelzik, hogy félrevezető valaminő átlagos budapesti lakbérszintet alapul venni. Tudjuk, hogy a különböző kerületekben az azonos szobaszámú lakások igen eltérő értéket képviseltek: az egyszobás bérleményeket tekintve a X. kerületben szokásos 170 koronától a IV. és a VIII. kerületben élő 300 koronás átlagbérig terjedt a skála.⁶¹

A szociális összetételében kevert jellegű budapesti bérház másik típusa a *bérlapóta*, amely bár alapjában középpolgári (középosztályi) igényeknek felelt meg, ám nem rekesztette ki magából maradéktalanul az alsóbb társadalmi állású bérlőket sem. Az emeletekkel fölfelé növekvő számú — a körfolyosók végén lévő — szoba-konyhás udvari lakásokat ti. alsókispolgári, sőt kifejezetten munkás elemek foglalták el. S ez a jelenség nem korlátozódott a mellékutcákra, de a főútvonalak bérházaiiban, így a Nagykörúton is gyakran megfigyelhető.⁶²

És mi a helyzet a vidéken? A mostoha forrásfeltételek folytán meg kell elégednünk néhány kiragadott városi példa bemutatásával. A talán legalaposabb felmérést Ágoston Péter és munkatársa végezte (a tanács megbízásából) Nagyváradon 1909-ben.⁶³ Ezer munkáslakásról gyűjtöttek adatokat úgy, hogy harmadukat személyes bejárás, kétharmadukat kérdőíves kikérdezés révén vizsgálták. Számszerűen értékelhető adatokat azonban csak mintegy 600 lakásról szereztek be, amelyek *háromötöde* volt szoba-konyhás, további 18%-a az egyszoba-félkonyhás és valamivel több mint az ötöde pedig egyhelyiséges (konyhátlan). Nyomban feltűnik a fővárosinál sokkalta alacsonyabb lakbérszint, hiszen a szoba-konyhás bérlemények több mint a felében az évi bér kevesebb mint 150 korona, s zömmel 90-130 korona közötti; további egyharmaduk bére alakult 150-200 korona között, az ennél is drágább bérlemények aránya viszont csupán 7,5%. A konyhátlan lakások abszolút többségének, 57,5%-ának az évi bére ugyanakkor 90–110 korona körüli, a többi ez alatt maradt. A bérek e városban tehát durván a felét érték el a fővárosi béreknek. Összehasonlításra alig adódik lehetőség, hiszen pl. Braun Róbert sem részletezi,

⁶⁰ BFL IV. 1411. Blasovits gyámsági ügye, 1885.

⁶¹ *Bród Miksa*: i. m. 378.

⁶² Vö. *Hanák Péter*: Bérház a körúton. Kézirat

⁶³ *Ágoston Péter – Mártonfy Marczel*: i. m.

hogy az általa ugyanekkor kutatott marosvásárhelyi munkáslakások bérleti díjai hogyan alakultak a bérlemények nagysága szerint. Viszont az általa közölt globális átlag — 100 korona — azt sejteti, hogy ebben az erdélyi városban is a váradihoz foghatóan alacsonyok a lakbérek. Hozzá kell azonban fűzni, hogy a marosvásárhelyi lakások „túlnyomó részében külön konyha sincs”, ami egyúttal magyarázat is a szerény bérekre.⁶⁴

Az olcsóbb, ám infrastrukturálisan igénytelenebb, még nyomorúságosabb vidéki városi munkás-bérlemények kisebb mértékben terhelték meg a családi költségvetést, mint a fővárosban: a nagyváradi és az egy korabeli pozsonyi adatközlés értelmében a lakbér a munkáscsaládok jövedelmének többnyire a 15-25%-át emésztette föl, míg a fővárosban többnyire a negyedét-harmadát.⁶⁵ Ráadásul vidéken gyakrabban fordult elő, hogy a munkás a saját házában élt.

Bár nincs makroadat az utóbbiak százalékos részesedéséről, de sokat mond, hogy pl. a marosvásárhelyi 260 család több mint az *ötöde* (21%-a) volt háztulajdonos, miközben országosan az ipari munkásoknak a tizede sem rendelkezett háztulajdonnal. Ezekhez a házakhoz nemegyszer járult kert, sőt mezőgazdasági ingatlan (Marosvásárhelyen a vizsgált lakások 30%-ához), ami jól mutatja a bennük lakó munkások foglalkozási kétlakóságát és agrár eredetét. A zsúfoltság azonban itt kevésbé a nagyszámú al- és ágybérlő jelenlétének, mint a budapestinél több gyerekek a számlájára frandó. Bár vidéken sem ismeretlen az al- és ágybérlés, de miután a munkások között kevesebb a bevándorolt, ezért azok száma is alacsonyabb, akik ilyen módon kénytelenek meghúzni magukat idegen háztartásokban. Ferenczi adatai szerint egyébként 1910-ben 34 ezer ágyrajárót és 171 800 albérlőt számláltak össze a fővároson kívül.⁶⁶ Azaz: ez a 200 ezres vidéki al- és ágybérlő tömeg kevesebb, mint a duplája a fővárosi tömegnek, ami azért sokatmondó tény.

Állami és községi munkáslakás

A századelőn vita dúlt a lakáshiány, a lakásnyomor enyhítésének lehetséges vagy kívánatos módjáról és az eszközeiről. Egyetértés jött létre abban, hogy a spontán piaci erőktől nem várható a helyzet lényeges javítása, ám igencsak különböző nézetek fogalmazódtak meg az állam és a község, valamint a társadalom lehetséges szerepvállalását illetően. Egy 1906. során a Társadalomtudományi Társaság szervezésében lezajlott vita jól visszatükrözi a kérdésről vallott felfogások irányultságát.⁶⁷ A vitán Zigány Zoltán főreferátumában az a markáns vélemény nyert kifejezést, hogy a megoldás a társadalom önérején, öntevékenységén múlik. Az előadó szerint új és nagyszámú munkáslakás építése csakis *szövetkezeti* formában valósulhat meg; e szövetkezeteknek támogatást kell kapniuk az államtól építési telkek jutányos biztosítása, kölcsönök folyósítása és adókedvezmények útján. A munkáslakásépítés szövetkezeti alapra helyezése a kilencvenes évektől propagált eszme,

⁶⁴ Braun Róbert: i. m. 121.

⁶⁵ Ágoston Péter – Mártonfy Marczel: i. m. 19. sk.; Gergely András: i. m. 431.

⁶⁶ Ferenczi Imre: A lakásügy állása... 846.

⁶⁷ A munkáslakások gyakorlati megoldásához. H. Sz. 1907. I. k. 107-109. és 495-496.

melynek gyakorlati vetületéről alább lesz még módunk szólni. A 90-es években javasolt megoldás egyik fő szószólója, Halász Manó már fel is vázolta az ilyen szövetkezetek pénzügyi működésének a kívánatos mechanizmusát.⁶⁸

Ferenczi Imre, a századelő legtekintélyesebb lakásügyi szakértője és a Bárczy-féle budapesti városvezetés egyik szociálpolitikai kulcsembere viszont azon a véleményen volt ekkor, hogy a helyzeten kizárólag a magántőke beruházásaival lehetne segíteni, és hozzá képest mind a társadalmi (szövetkezeti), mind a közvetlen állami-községi lakásépítő tevékenység csak alárendelt, vagy inkább kiegészítő szerepet tölthet be. A magántőke beruházási kedvének fokozása viszont azt kívánja, hogy előbb átfogó adó-, hitel- és telekpolitika, ill. szociális célzatú városfejlesztés kialakítására kerüljön sor. Ami a községi lakásépítést illeti, ott elegendő a mintaadás szintjén megmaradni, amelyre már eddig is volt példa (ld. később).⁶⁹

Akadott olyan vélemény is, amely a munkások *saját tulajdonú* lakásszerzésének az elősegítésében gondolta megtalálni a megoldást. Az ilyen *cottage-telepek* létesítéséhez azonban — vélte a hozzászóló — arra lenne szükség, hogy megnyerjék az ipari és főként a banki részvénytársaságokat kölcsönök folyósítására.⁷⁰

Nincs elegendő terünk a lakáspolitikára tényleges és gondolati mozgásterének az alaposabb bemutatására. A felidézett vita során megfogalmazott alternatív elgondolások, melyek egyúttal a legfontosabb megközelítései is ekkor a munkáslakáskérdésnek, feltétlenül jelzik, hogy a vállalati, a saját tulajdonú és a bérlakásformához hamarosan csatlakozó állami (ill. községi-tanácsi) lakástulajdon milyen egyéb megoldások mellett vagy azok ellenében, s mely célok jegyében vált honossá.

Az első, sokáig az egyetlen és a legnagyobb ilyen *állami* munkáslakásépítető akciót az 1908:XXIX. tc. indította útjára, amelynek nyomán (1927-ig) Budapest és Kispest határára felépült a Wekerle-telep. 1908-1914 között ezen az első „nagyvárosi lakótelepen” (Gergely András) zömmel kétszoba-konyhás lakásokból 3657 épült meg;⁷¹ a háború éveitől az építkezés üteme nagyon lelassult, s így 1915-1918 között csupán 303 további lakással bővült a telep, azaz:⁷² a forradalmakig bezárólag alig kevesebb mint 4 ezer kislakást magában foglaló lakótelep felépítésére került sor. A zömmel (71,3%-ban) földszintes vagy egyemeletes házakból (28%) álló telepen a bérek jóval olcsóbbak, mint a magánbérlakásokban: az 1924-ig érvényben volt bérek az egyszobás lakások esetében csak 160 koronának (!), a kétszobásokban 220-260 koronának feleltek meg.⁷³ A törvény betűjéhez hí-

⁶⁸ *Aequus*: A munkás-lakóházak kérdésében. Bp., 1897.

⁶⁹ A vitán elhangzott felszólalásán (H. Sz. 1907. I. k. 495.) kívül ld. még A munkáslakás-kérdés című könyve III. részét. Ferenczi ekkor nem megy túl a '90-es évek Gerlóczy-féle bizottságának az álláspontján. Néhány év múlva viszont, mint Wildner Ödön jobbkeze, maga is a községi lakásépítési program szószólói közé tartozik.

⁷⁰ E nézetet dr. Juha Adolf, az Országos Közoktatási Tanács orvos tagja hangoztatta. H. Sz. 1907. I. k. 495.

⁷¹ *Gergely András*: i. m. 433.

⁷² *Körmöczy Katalin*: A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkáslakótelep (1908-1945). I. Folia Historica (F. H.) 8. Bp., 1980. 150.

⁷³ *Uo.* II. F. H. 9. Bp., 1981. 197.

ven a telep lakásai, csekély kivétellel, állami vállalatok (elsősorban a MÁV) munkásainak jutottak: 1914-ben pl. belőlük verbuválódott a 20 ezer fős telepi népesség *háromnegyede*, és a magánüzemi munkások képezték annak további *egyötödét*.⁷⁴ Egészében pedig elmondható, hogy a Wekerle-telep népességének — legalábbis eleinte — az állami vállalatok szakmunkássága, tehát egy olyan — zömmel szervezett — réteg adta jellegadó törzset, amelynek a bérezése és az életmódja elmaradt a magánüzemi szakmunkásokétól.⁷⁵

Az állami munkáslakásépítést időben megelőzte a hasonló célzatú fővárosi-községi ténykedés. A város már a kilencvenes évek derekán elhatározta néhány minta-munkásbérház felépítését, melynek eredményeként a századfordulóra el is készült a IX. kerületben Alsó-Bikarét dűlőben 4 egyemeletes, 96 lakásos munkásbérház.⁷⁶ Átfogóbb program azonban csak Bárczy hivatalba lépésével egyidőben, 1906-ban indult, még a Gerlóczy-féle lakásügyi bizottság javaslatainak végrehajtásaképpen. Aminek nyomán 1909-ben adták át a 176 lakásos (más adatközlés szerint 193 lakásos) gyáli úti kislakásos telepet.⁷⁷ Még ebben az évben közgyűlési határozat születik a községi lakásépítő-akció folytatásáról, sőt annak kiszélesítéséről, melynek pénzügyi feltételeihez adókedvezményekkel az állam is hozzájárult (1908:XLVIII.tc.). Az ekkor induló nagyszabású városi kislakás-építkezések nyomán az állami építkezéseknél is több munkáslakással gyarapodott a főváros. A lakások pontos számadatának a megállapítása nehézségekbe ütközik, hiszen már a kortársak körében is különböző lakásszámok voltak forgalomban. Az irodalomban leggyakrabban 6120 a háborúig felépült városi-községi kislakásról esik szó, de az erről szóló tanácsi XIV. ügyosztályi jelentést a Fővárosi Levéltárban nem sikerült felkutatni.⁷⁸ Vörös Károly viszont 7 ezer újonnan elkészült lakásról tud.⁷⁹ A homály eloszlátása végett érdemes bepillantani a részletekbe, megvizsgálván, hogy milyen tételekből állt össze ez a községi akció.

Épült a város külső kerületeiben szétszórva 25 többemeletes bérház 2010 lakással. Közülük azonban csak 21 épület 1697 lakását szánták munkásbérlőknek — s e házak közül legalább 19 épült 1909-et követően. A bennük lévő lakások 57,7%-a egyszoba-konyhás, melyek átlagos évi bére 321 korona. A lakások további egyharmada kétszobás 632 korona évi átlagbérrrel. A bérházak mellett felépült 17 kislakásos telep, melyek földszintes házaiban 2806 (Schuler szerint 2930) lakás várta a betelepülőket. A 96%-ban egyszoba-konyhás telepi lakásokban az évi átlagbér 209 korona. Ám nemcsak az új lakások építése, hanem új iskolák elkészülte nyomán is bővült a tanácsi lakásállomány: az így felszabadult iskolabérletek révén visszanyert lakások további ezerrel növelték a kínálatot, s épült még egy ún. műhelybérház 61 lakással.

⁷⁴ Uo. 195. és 197. sk.

⁷⁵ Uo. 220. és 223.

⁷⁶ W.Ö.: i. m. 448.; Schuler Dezső: i. m. 35. sk.

⁷⁷ Schuler Dezső: i. m. 45.; Ferenczi Imre: A lakásügy állása... 850.

⁷⁸ A kislakásépítési községi akció egyik műszaki irányítójától származó adat: Kabdebo Gyula: Budapest székesfőváros kislakás és iskola építkezései 1909-1913. Bp., 1913.

⁷⁹ Vörös Károly: i. m. 663.

Továbbá: az ágyrajárás nyomorúságán enyhítendő a főváros létesített a VI. kerületben egy ún. népszállót 439 hálófülkével és az V. kerületben egy ún. népházat 180 hálómelylyel. Végül, 103 lakásos szükség-lakótelepet alakított ki a Vágóhíd utcában.⁸⁰ Összességében tehát 6200-6300 kifejezetten munkásoknak szánt lakást és hálómelylyet (az utóbbiak száma öt- hatszáz) épített a főváros 1909-et követően (beleértve ebbe az iskolabérletek felmondásával visszanyert lakásokat is). Ez egyúttal azt jelenti, hogy az építkezések csúcsevében, 1910-ben a fővárosi lakásépítkezések több mint a *negyedét* (28,6%-át), de még a következő két évben is átlag a tizedét a községi hozzájárulás tette ki. A fővárosi közületi lakásépítés ráadásul túlnyomóan a kis, tehát munkások számára készülő lakások építésében jeleskedett; 1910-ben például az egyszobás lakások *kétharmadát*, a következő két évben is a *negyedét-ötödét* tanácsi beruházásokból építették.⁸¹

Foglaljuk ezek után össze a hatósági (állami + községi) lakásépítés század eleji mérlegét, túltekintve immár a szűken vett 1909-1913 közti kampányidőszak keretein, s a századfordulótól folyamatosan megvalósuló beruházások egészére kiterjesztve a figyelmünket. Becslésem szerint a fővárosban és a közvetlen környékén (Wekerle) az állami és a községi lakásépítés együttesen mintegy 10 100/10 200 lakást (benné néhány száz ágyat és hálófülkét), valójában közületi bérleményt eredményezett az első világháborúig terjedő időszakban.⁸² E lakásállomány mintegy a *kétharmada* készült tanácsi-községi beruházásban, és e lakások mindössze *egyötöde* lokalizálódott bércaszárnyákban, döntő többsége tehát telepi lakás volt. Ez az aránymegoszlás egyébként közvetlenül fejezi ki, hogy milyen mértékű bércaszárnya-ellenes hangulat uralkodott a századelőn a politika alakítói körében is. E korabeli közvéleményről tájékoztat pl. a Közgazdasági Társaságban 1910 folyamán rendezett vita, ahol a főelőadó Ferenczi Imre (a többség egyetértésétől övezve) többek között kijelenti: „A kisház a magyar nemzeti házforma; a bércaszárnya bécsi import, a melynek Budapest külső kerületeiben semmi létjogosultsága nincs.”⁸³ Vagy idézzünk egy vidéki, ám a korban jól ismert munkáslakás-szakértőt is. „Munkáslakások építésénél... a *pavilon-* vagy *cottage-rendszer* a legcélszerűbb. Oly — egyemeletes — házakat kell létesíteni, melyek legfőljebb 4, 8, legfőljebb 12 lakásra vannak tervezve.”⁸⁴

A *cottage* jellegű, vagy legalábbis kertés-földszintes, netán egyemeletes családház-típusú lakások éppúgy, mint az állami-községi bérházak lakásai egyaránt olcsóbbak, mint a ráadásul kevésbé komfortos magánbérházak bérleményei. Szerencsésnek és némileg kiváltságosnak érezhette magát az a munkás, aki ilyen hatósági bérlakáshoz juthatott. Pontos számukról csak becslésszerű adataink lehetnek.

⁸⁰ *Schuler Dezső*: i. m. 48-53.; *Kabdebo Gyula*: i. m. 7.; *Ferenczi Imre*: A lakásügy állása... 850 sk.; *Bolgar Elek*: Szociálpolitika. In: A 40 éves Budapest. Értekezések a városi közigazgatás köréből. Bp., 1913. 624. sk.

⁸¹ *Schuler Dezső*: i. m. 54. *

⁸² Vörös Károly viszont a teljes hatósági (állami + községi) lakásépítés volumenét 9 ezerben jelöli meg. *Vörös Károly* i. m. 646.

⁸³ Lakásügyi vita. Közgazdasági Szemle, 1910. 43. k. 136.

⁸⁴ *Schulpe György*: i. m. 54.

Tudjuk például, hogy a Wekerlén a háború első évében kb. 19 ezer bérlő lakott.⁸⁵ S miután ez a telep a hatósági bérlemények durván egyharmadát foglalta magába, így arra lehet következtetni, hogy 1914 táján mintegy 55 ezer körüli az állami-községi lakásokban élők száma. Ez a szám még nagyobb is, ha arra gondolunk hogy benne foglaltattnak a népszálló és a népház használói, akik viszont sűrűbben cserélődtek. Nem lehet azonban kiszűrni minden olyan elemet, aki nem tartozott a szűkebben vett munkássághoz, ám az is biztos, hogy ennek a félszáz ezer keresőnek és eltartottjának a döntő hányada valóban munkás volt. Tekintve, hogy az 1910-es census szerint a város munkásnépessége (az összes gazdasági ág segédszemélyzete a házcselédek nélkül) majdnem kereken 390 ezer (keresők + eltartottak),⁸⁶ szerény becsléssel is e tömeg legkevesebb a *tizede* (ha nem magasabb százaléka) lakott a tízes évek derekán állami (tanácsi) bérlakásban. Ami mai mércével alacsony arány, ám a lakáspiac hatósági intervenciójának e kezdeti körülményei közepette semmiképp nem lebecsülendő arány.

A hamarosan kirobbanó világháború hosszú távon legalább egy évtizedre szinte megbénította ezt a fajta hatósági lakáspolitikát. De terjesszük ki vizsgálatunkat térbelileg megvizsgálva, hogy vajon a fővároson kívül milyen mértékű állami-községi lakásépítésre került ekkor sor, egyáltalán: mennyiben általánosíthatók a Budapesten észlelt új tendenciák? Minden jel szerint a közületi lakásépítkezések század eleji hulláma egyedül a fővárosra korlátozódott, és a vidéki városokat messze elkerülte. Legalábbis nem szólnak adatok egyetlen nagyobb szabású községi lakásépítési akcióról sem vidéki városaink vonatkozásában, ilyen értelmű állami tevékenység pedig még szerényebb keretek között sem mutatott fel kézzelfogható eredményeket. Igaznak tűnik tehát hazánkat illetően is Hobsbawm megfigyelése, miszerint az állami és városi lakásépítkezések rendre a nagyvárosok, köztük is a fővárosok lakásgondjainak a megoldására vállalkozva indultak meg századunk elején, messze elkerülve a kisebb városokat. A szerző szerint ennek az a közelebbi magyarázata, hogy a nagyvárosban a szegények lakással való ellátása tekintetében a piaci mechanizmusoknak nem volt, nem is lehetett igazi alternatívája. Hiszen e városokban a munkások saját építkezései, a saját háztulajdon már eleve nem válhattak széles körűvé (gondoljunk az építési előírásokra, a zónarendszerekre); de a vidéki ipari és főként a bányaközpontokban oly gyakori vállalati kolóniák sem tartoztak hozzá szervesen a nagyvárosi üzemek munkaerő-gazdálkodási stratégiájához.⁸⁷ A kiutat egyedül a hatósági beavatkozás teremthette meg, amelyre a *laissez faire* szellemétől áthatott 19. századot követően csak századunk elejétől került majd mindenütt, szinte egyidőben sor. És akkor sem mindenütt, hanem a nagyvárosokban, nálunk kizárólag Budapesten. Ellenben a vidék sem maradt egészen érintetlen a szá-

⁸⁵ *Körmöczy Katalin*: i. m. (1981) 197.

⁸⁶ *Illyefalvi I. Lajos*: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Bp., 1930. 6. sk.

⁸⁷ *Eric Hobsbawm*: *Labour in the Great City*. *New Left Review*, no. 166. (1987) 46. sk.; a Budapestre jellemző „övezetes várostervezés” kis- és családház-ellenes irányultságáról ld. *Csanádi Gábor – Ladányi János*: *Budapest (A városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok város szerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata)*. MKKE Szociológiai Tanszék, 1987. 89-99.

zadelőn megújuló erőfeszítésektől, amelyek végcélja a munkásság lakásviszonyainak új lakások építésével megvalósuló javítása. Vidéki városainkban ebből a célból főként a munkásházépítő-szövetkezetek terjedő mozgalma érdemel nagyobb figyelmet.

Építő szövetkezet — szövetkezeti lakás

Ferenczi a *közhasznú lakásépítő egyesületek* fogalma alatt első helyen a munkáslakásépítő részvénytársasági formát említi, „E társaságok — írja —, amelyeknek alapításában első sorban a nagy iparvállalatok, de azután a községek, pénzintézetek és humánus privátemberek szoktak résztvenni, az osztalékot alapszabályszerűen a szokásosnál jóval alacsonyabb százalékra korlátozzák és a bérjövedelem felét a tartalékalap gyarapítására, illetve új házak építésére fordítják.”⁸⁸ A magántőke és a közpénzek ilyenén együttes mobilizálása és munkáslakás-építés céljára történő felhasználása nálunk sem maradt egészen ismeretlen. Győrben 1901-ben alakult a Munkás házépítő Rt. 200 ezer korona alaptőkével a helybeli nagyobb iparvállalatok, pénzintézetek, a város és a kereskedelemügyi minisztérium anyagi hozzájárulásával. A kizárólag cottage jellegű, egyszoba-konyhás és idővel öröklakásként megváltható munkáslakásokat építő részvénytársaság 1910-ig 80-90 kertes házat épített fel. A lakások bére egyébként igen magas (évi 265 korona), jelezvén, hogy mégiscsak jövedelmezőségre törekvő magánvállalkozás állt az építkezések mögött.⁸⁹

A részvénytársaságok mellett a *házépítő szövetkezetek* jelentették a másik lehetséges megoldást a munkáslakások kérdésében. E szervezeti forma három alakja alakult ki: a) az olyan önszerveződő nyugvó szövetkezeti forma, amely tagjainak kölcsönökét és hitelezőleget nyújtott saját ház építése céljából; b) az olyan házépítő szövetkezet, amely tagjainak maga épített házakat, melyeket a tagok tulajdonukul meg is szerezhettek; c) végül az olyan lakásépítő szövetkezetek, amelyek szövetkezeti tulajdonban maradó lakások építésére szerveződtek. Az utóbbi esetében a lakások nem mentek át használok, a szövetkezeti tagok magántulajdonába, hanem megmaradtak bérleménynek, ám e házakban csak szövetkezeti tagok lakhattak, akiket onnan csak kivételesen tettek ki.⁹⁰

Hazánkban a házépítő szövetkezeti mozgalom igen szűk keretek között maradt, a gyér számban létesült szövetkezetek sem bizonyultak hosszú életűnek. Jellemző, hogy az 1905. évi szövetkezeti címlista tanúsága szerint az országban ekkor csupán *három* működő szövetkezetet tartottak nyilván.⁹¹ De nézzük sorjában.

1897-ben Rákos-Ligeten Munkás-Otthon Szövetkezet alakult a b) pontban leírt intézmény jellegével. Az eredeti tervek szerint 1000 lakás, pontosabban családi ház felépítésére gondolt a szövetkezet, ám tíz év múltán is még csak 408 otthon

⁸⁸ Ferenczi Imre: A munkáslakás-kérdés... 113.

⁸⁹ Uo. 118. skk.; Kallós Bertalan; A győri munkásház-építő RT telepe. TMÉ, 1909. 55-58.; Geml József: Temesvár lakáspolitikája. Temesvár, 1906. 37. sk.

⁹⁰ Ferenczi Imre: A munkáslakás-kérdés... 121. skk.

⁹¹ Uo. 134.

állt készen, a telep népességszáma 2 ezer körül mozgott 1906-ban. nemcsak a tervezett lakásszám, hanem a szövetkezet alapszabályszerűen meghatározott tagsági összetétele is módosult az idők folyamán, s a századelőn a lakók csak alig 50 százaléka főleg a MÁV gépgyárában, a Ganz-gyárban, a Schlik gyárban dolgozó munkás, tehát duplája az alapszabályban előirányozottnak azon szövetkezeti tagok aránya, akik vagy magánhivatalnokok, vagy altisztek, netán önálló egzisztenciák. A tagok egyébként a 26 éven át fizetett 160 frt (320 korona) évi házbér fejében idővel e lakások tulajdonosaivá is váltak.⁹²

A vidéki városokban működő szövetkezetek jellege többnyire kideríthetetlen további helyi kutatások hiányában. Tudunk például egy „Societa Operaia Fiumana” néven működött fiumei szövetkezetről, amely 1906-ig 34 bérlakást épített — minden valószínűség szerint c) típusú szervezetről van tehát szó.⁹³ Nem világos viszont, hogy az említett szövetkezet azonos-e azzal a Ferenczi egy másik frásában szereplő fiumei „részvénytársasággal”, amely 1913-ig 260 munkáslakást készített. Minden bizonnyal két különböző szervezetről tesz a szerző említést.⁹⁴ Már pusztán azért is, mert nem valószínű hogy ilyen rövid időn belül egy éppen felszámolás alatt álló szövetkezet — még ha részvénytársasággá alakult volna is át — 200 további lakás felépítésére lett volna képes. De nem tudunk közelebbit a két kolozsvári szervezetről sem, az 1899-ben alapított Kolozsvári magyar és középtizedi Hitelszövetkezetről, amely az Országos Központi Hitelszövetkezethez tartozván, 70 munkásházat épített 1908-ig, ill. egy másik Hitelszövetkezetről, amely kölcsönök nyújtásával 82 munkásház építéséhez járult hozzá. Sőt, működött a városban egy harmadik hitelszövetkezet is, a Kolozsvári m.kir. dohánygyári munkás-hitelszövetkezet, amely 1898-1905 között 259 családnak nyújtott hitelt, és ennek nyomán 120 új lakás készült.⁹⁵ Minden jel szerint e kolozsvári szövetkezetek az a) típusba sorolt szervezeti formát képviselték.

S végül említést érdemel Pozsony városa, ahol Schulte György a '90-es évtized közepén indított társadalmi akciót, amelynek szerveződési módjáról azonban közelebbit nem tudunk, s amelynek eredményeképpen még az évtized közepén 24 munkáslakás épült.⁹⁶ 1902-től azután — kuriózumképpen — a város maga fogott munkáslakások építésébe, és négy év alatt 120-at, a tízes években további 60-at adott át a város munkáslakosságának.⁹⁷

S ezzel szinte maradéktalanul ki is merítettük a témát. Aligha szükséges hosszasan fejtegetni, hogy ezek a szórványos részvénytársasági és/vagy szövetkezeti lakásépítő akciók mennyire hatástalanok voltak a vidéken is rossz lakásvi-

⁹² Uo. 124-134.

⁹³ Uo. 134.

⁹⁴ *Ferenczi Imre*: A lakásügy állása... 852.

⁹⁵ *Schulte György*: i. m. 165. sk.; *Kosutány Ignác*: Munkáslakások Kolozsváron. H. Sz. 1910. I. k. 221. sk.; *Gidófalvy István*: A munkáslakások kérdése Magyarország erdélyi részében. Szociálpolitikai Szemle, 1912/2. 17.

⁹⁶ *Schulte György*: A munkáslakásokról. Pozsony, 1902.

⁹⁷ *Geml József*: i. m. 37. sk.

szonyok színvonalának a javítását illetően. Ráadásul a legtöbb városban nem is jött létre számottevő szövetkezeti mozgalom, és maga a községi lakásépítés pedig legfőljebb óhajként fogalmazódott meg, mint Temesvár kapcsán is.⁹⁸

Enteriőr és otthonkultúra

A kertváros típusú munkástelepek, mint a Wekerle, a MÁV kolónia, egyes községi kislakásos telepek munkáslakásai a szoba-konyhán kívül kamrával, padlással, tornáccal, udvarral és kerttel szintúgy kiegészültek. Csupán a fürdőszoba maradt továbbra is kuriózum e lakásokban. Fentebb szólunk már a tanácsi lakásépítésről, vegyük most szemügyre egy, a maga nemében átlagos községi kislakásos telep, az 1908–1910 között a Százados úton megépített 288 lakásos földszintes munkáskolónia lakásbelsőit. E bérlemények — 36 kivétellel — egyszoba-konyhások, s 46 m² alapterületűek. Egyúttal olcsóbbak, mint a bérkaszárnnyák lakásai, az átlagos évi bér 230 korona körüli. Jóllehet kamra, WC, sőt folyóvíz is van a lakásokban.⁹⁹

Egy ilyen telepi munkáslakással szemben a bérkaszárnnyai otthon a többnyire kéthelyiséges, 25-30 m²-es, sötét (mert udvari) lakás szűk terében zárta be a lakókat. De hogyan nézett ki belülről ez a lakás? A rendelkezésünkre álló csekély történeti dokumentáció és a még szegényesebb feldolgozásirodalom¹⁰⁰ nyomán a következőképpen rekonstruálható az átlagos lakásbelső. A szobában (15-20 m²) a bejárati ajtóval szemközti falsíkkal párhuzamosan helyezték el a szobaberendezés legfontosabb bútorarabját, a *két ágyat*, amely a szülők használatában állt. A szemközti fal mellett találjuk a *kétajtós akasztós szekrényt* és a *sublótot*; a helyiség közepét az *asztal* és körötte a *négy* (gyakorta Thonet-féle) *szék* foglalta el. Az iménti alapbútorzatot esetenként kiegészítette egy vagy több *vaságy* (a gyerekeknek és az ágybérletlőknek), valamint tetszőlegesen bármi más (pl. varrógép). Emelkedettebb szinten a szobaberendezés immár egységes (bár olcsóbb) *hálószobai garnitúrából* (két ágy, két szekrény), ill. ebédlői célt szolgáló kinyitható asztalból és székekből állt.

A konyha (többnyire 10 m² körüli) az egyszerű munkáslakásokban *konyhaasztalt*, *széket* és *lócát (zsámolyt)*, *edények tárolására való polcokat*, ún. *stelázsikat*, *mosdóállványt*, a vízcsap mellett *vizespadot* és *tűzhelyt* (szenes- és fásládát) foglalt magában. Persze, ha túl sokan lakták a lakást, ebbe a helyiségbe is jutott valamilyen *fekhely* (pl. összecsukható vaságy), viszont igényesebb munkáslakások

⁹⁸ Vö. „Építsen tehát a város és a bérbeadást is maga a város eszközölje.” Uo. 127.

⁹⁹ Gergely Katalin: i. m. 30-31.

¹⁰⁰ Gergely András szólott elsőként, bár igen szűkszavúan a munkáslakások berendezéséről már idézett tanulmánya 433-434. oldalain. Az eddig legalaposabb és e tanulmányunkban is alapul vett rekonstrukció muzeológiai esettanulmányként fródot: *Mialkovszky Mária: Egy budapesti szervezett szakmunkás lakása a századelőn. (Anyagismertetés és a kutatási problémák felvetése). A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve (M. M. M. É.) 1975-1976. Bp., 1977. főleg 67-91. Természetesen a szobán forgó munkáslakás múzeumi bemutatása is megtörtént a Munkásmozgalmi Múzeum kiállításán.*

konyháiban az edénypolcokat felváltotta a *konyhakredenc*. A rendszerint puhafából készült bútorok festése egyszínű sötétbarna, legfőljebb a betéteket flóderozták.

A munkáslakások berendezése — s ebben teljes az egyetértés az irodalomban — erősen kevert jellegű: magán viseli mind a paraszti, mind a polgári lakás- és otthonkultúra egyes jegyeit. Polgári jellegűvé avatja ezen otthonokat pl. a historizáló hálósobai garnitúrák megjelenése, és városi karaktert kölcsönöz az enteriőröknek a gyári készítésű bútorok kizárólagosága. De mi a paraszti ebben az otthonban? Az egyes szerzők maguk is bizonytalanok a paraszti jelleg meghatározásában, és kivált abban, hogy az mennyire volt meghatározója a munkás otthonkultúrának. Gergely András kifejezetten tagadja a paraszti karaktert, kijelentvén: „A berendezés tehát nem utal paraszti eredetre, hanem a középosztálybeli lakáskultúra leegyszerűsödött változatának tekinthető.”¹⁰¹ Merőben ellentétes nézetet képvisel a muzeológia, vagy annak némely művelője. A Budapesti Történeti Múzeum '70-es évtizedbeli életmódkiállításának a koncepciója szerint a munkásság berendezési „tárgyaira általában jellemző volt, hogy közel álltak a paraszti, tehát a néprajzi jellegű tárgyakhoz, s ezt vidéki származásának, szemléletének tovább élő és ható maradékeként foghatjuk fel.”¹⁰² Kivált a konyha berendezését és tárgyállományát minősítik a kiállítás rendezői paraszti jellegűnek, a szobai enteriőről viszont azt jegyzik meg: a „polgári fzlés utánczata.” E két megközelítéstől eltérően Mialkovszky Mária ugyanakkor azt hangsúlyozza, hogy a munkásság és a parasztság „otthonkultúrájának külső jegyeiben vannak ugyan közös vonások, a kettő mégis más-más alapról, más-más feltételek mellett fejlődött ki, és az egyezések a kultúra általános integrálódásából következtek.”¹⁰³ Ilyen formai egyezés a paraszti sublót jelenléte a munkáslakás szobájában, vagy hogy egyes nyugat-dunántúli területeken (Órség, Göcsej) a paraszti lakáskultúra polgáriasodásnak indult a századelőn, aminek nyomán szakítottak a sarkos elrendezéssel a párhuzamos elhelyezés kedvéért. Sőt, szórványosan felbukkant a hálósobai garnitúra-enteriőr is. E polgári-paraszti lakáskultúra és fzlésvilág irányába mutató átalakulás — legalábbis ezeken a vidékeken — gyors ütemben lezajlik, a húszas évekre be is fejeződik, ám ezen a szinten — újabb fél évszázadra — meg is állapodik.¹⁰⁴ Persze, a hálósoba-garnitúra más funkciót tölt be a paraszti és a munkáslakásokban — s ezért valóban inkább csak formai egyezésről lehet szó. Hiszen amíg a paraszti lakások szobája tisztán reprezentatív célokra szolgált (tisztaszoba), addig e bútorzat a munkáslakásokban tényleges lakófunkciókat elégtett ki.

Nehéz tehát a vitatott kérdésben állást foglalni. Annyi bizonyos, hogy ha van egyáltalán specifikuma a munkáslakás berendezésének, az a paraszti és a polgári otthonkultúrák ilyen módon sehol máshol nem jellemző szelektív elegyítésében rejlett. Az is nyilvánvaló, hogy a kettő keveredésének a mértéke az egyes munkásrétegek körében más és más volt. A másod- vagy sokadgenerációs városi munkásság,

¹⁰¹ Gergely András: i. m. 434.

¹⁰² Így élnek a budapestiek a 18. századtól napjainkig. II. Otthon. Életmódtörténeti kiállítás. Kiállítási vezető. Budapesti Történeti Múzeum, 1976. 18.

¹⁰³ Mialkovszky Mária: i. m. 87.

¹⁰⁴ Bíró Friderika: A paraszti lakáskultúra a századelőn. História, 1983/2. 34. sk.

a többnyire jobban fizetett, gyakorta külföldi származású szakmunkásság lakáskultúráját szinte egyedül csak az alászálló polgári-kispolgári minták szabták meg. Eklatáns példája ennek a hiánytalan múzeumi archiválásra került Allt Lajos-féle lakáshagyaték, amelynek magas szintű rekonstrukciója és elemzése Mialkovszky Mária és Peterdi Vera közleményeiben olvasható.¹⁰⁵ Ezzel szemben a frissen városba került elsőgenerációs tanulatlan munkások határozottabban megőrizték a maguk életében a paraszti otthonkultúra alapelemeit.

Roppant érdekes, ahogyan ezek a paraszti és polgári kulturális minták egymásra rétegződtek a nem bérkaszárnya-lakásokban, a telepi bérleményekben élő munkásoknál. A már említett Százados úti községi kislakásos telep példáján mutatható ki, hogy a beköltöző első generáció telepi életformája és privát életterének a *kulturális kódja* merőben ellentétes elvek szerint alakult. A közéletre, a telepi létre a faluközösségi normák voltak döntő befolyással, úgy éltek itt az emberek egymás mellett, ahogy a hagyományos falusi közösségekben megszokták. Ám az, hogy „a közösségi élet, a viselkedés- és magatartásminták, a cselekvési és döntési stratégiák még a falusi, paraszti hagyományok modelljét követve alakultak ki”, csak mérsékelten hatotta át a lakáskultúra szokásrendjét. Hiszen, „a lakás és tárgy-kultúra már a városi, kispolgári-polgári modellt követte, bár használatuk még egy ideig falusi minta szerint történt.”¹⁰⁶ Az alapvetően polgári jelleget bizonyítja, hogy a „berendezett szobában leggyakoribb a kisipari kombinált bútor vagy a komplett hálószobabútor: kettős ágygal, éjjeliszekrényvel, kettős ruhásszekrényvel, hármastükörrel és toalettsztallal, vagy a kettős ágyat kombinált szekrény egészíti ki. Ez az utóbbi bútordarab a legjellemzőbb az ilyen típusú lakásbelsőkre...”¹⁰⁷ A szobaberendezés ellenére a lakáshasználat a régi beidegződéseket követi. „Példás rend és tisztaság jellemezte az alig használt szobát, mely tulajdonképpen egy késői falusi tisztaszobának felelt meg. A konyha viszont többfajta funkciót látott el: a teljes család mindennapi tevékenységének színtere, az idősebbeknek még a hálólhelye is ez volt.”¹⁰⁸ Az eset tanulságai így összegezhetőek: a kolóniák több teret engedtek a hagyományos modellek továbbélésének, ráadásul benépesítők igen gyakran közvetlenül a vidéki paraszti társadalomból érkeztek; az otthonkultúra minősítéséhez nem elegendő a tárgyak számbavétele, a kép teljességéhez szorosan hozzátartozik a tárgyak használatában megfigyelhető szokások irányultsága is. Igaz, az utóbbiról mindig kevesebb adat szól, mint magukról a berendezési tárgyokról.

Az előbbi kitekintés felvillantotta a kint és a bent, a magán- és a közélet egymástól elváló, egymással akár szembes is kerülő jelentésvilágát. A telepi példa azt mutatta, hogy a szociális szomszédsági közélet és a polgárosodó lakáskultúra kettőssége fogja keretbe az e közösségekben élők mindennapjait. De mi a helyzet a bérkaszárnnyak világában élőkkel, ahol a telepéhez foghatóan zárt és hagyó-

¹⁰⁵ S. Mialkovszky Mária: Adalékok az otthonkultúra-kutatás kérdéséhez az Allt-féle hagyaték kapcsán. M. M. M. É. 1979–1980. Bp., 1981. 43–123.; Peterdi Vera: Az Allt család háztartási eszközei. Uo. 151–195.

¹⁰⁶ Gergely Katalin: i. m. 33.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Uo.

mányhú *kinti* közösségi lét nem alakulhatott ki, nem volt fenntartható. Vajon milyen hatása van ennek az életmódnak az otthonkultúrára, és maga a szűkös, túlsúfolt lakás miként hat vissza az együttélők kisközösségeire; ill. miféle viszonyt teremt (vagy irányoz elő) a magán- és közélet terei számára. E kérdéseket aligha válaszolhatjuk itt meg, ám bizonyos szempontok fölvetésére mód nyílik. Ilyen úton szeretnénk néhány megkövesedett tétel, vagy inkább csak előítélet lerombolásához hozzájárulni.

1. A munkásságot bizonyos távolságból, a középosztály, az értelmiség szintjéről figyelő, és annak látásmódjával megközelítő kortársak vélték gyakran úgy, hogy az anyagi szűkösség, a privát tér zsúfoltsága stb. mind-mind melegágya a devianciának; a kulturális igények, a mindennapi élet megformáltsága, ill. annak érzelmi gazdagsága pedig oly mértékben kivesznek az e körülmények közé kényszerült emberekből, hogy már a pusztá vizsgálatuknak sincs értelme. E szemlélet él ma is tovább az olyan típusú megfogalmazásokban, miszerint „illuzórikus lenne ezekben a túlsúfolt lakásokban valami fejlettebb lakáskultúrát feltételezni... A munkások ilyen körülmények között csak ágyrajárók voltak a saját lakásaikban, gyermekeik úgyszólván az utcán nőttek fel.”¹⁰⁹ A munkáslakások berendezéséről eladottak — remélhetően — cáfolják a „fejlettebb lakáskultúra” homályos kifejezéssel jelölt tárgykultúra ilyen fokú hiányát valló nézeteket. A szórványos források azonban kétségeket támasztanak aziránt is, hogy a munkások pusztán „ágyrajárók” lettek volna a saját lakásaikban. Nem egy visszaemlékezés (igen markánsan Kassáké) a tanú arra, hogy ezekből a túlsúfolt otthonokból sem hiányzott valamiféle bensőséges légkör. Persze az sem tagadható, hogy a lakás túlsúfolttsága sokukat (bár főként a férfiakat) egyúttal sűrűn űzte el hazulról arra készítve őket, hogy idejüket, szabadidejüket nagy részét köztereken (munkáshotthonban, kocsmában, futballmeccsen, vagy csak az utcán) töltsék el. S az is bizony feltételezhető, melyre a gyerekek kinti (utcai) szocializációjával szerzünk is utal, hogy a magánélet maga is tágabb terekben bonyolódott, nem rekedt meg a lakás falai között, de megnyilvánult rajtuk kívül is a köztereken, egybefolyva a nyilvános étellel.¹¹⁰

2. Egy további — a tudományban is mélyen behatolt — balhiedelem szerint a lakás túlsúfolttsága a munkásság körében szabályszerűen együtt járt a családi közösség funkciózavaraival, bomlási tüneteivel és általában az élet rendezetlenségével. Éppúgy nincsenek meg a kellő eszközeink e tétel korrekt cáfolatához, mint az iménti esetben is. Megemlíthetem viszont Jackson tanulmányát, melyben a szerző — a kivételesen szerencsés forrásfeltételeket kiaknázva — a század végi Duisburg munkáslakásai és munkáscsaládjai elemzésével jutott arra a végkövetkeztetésre, hogy „nincs érzékelhető kapcsolat a családi dezintegráció és a lakóhelyi zsúfoltság általános mértéke között.”¹¹¹ Értjük be egyelőre ennyivel.

¹⁰⁹ Szabó Béla: Egy munkáscsalád történetének néhány vonása Allt Lajos hagyatékának tükrében. M. M. M. É. 1979–1980. Bp., 1981. 27.

¹¹⁰ Vö. Gyáni Gábor: Nyilvánosság a nagyvárosban..., a Nyilvános tér és használói Budapesten (1873–1914) c. fejezetével.

¹¹¹ James H. Jackson: Overcrowding and Family Life: Working-Class Families and the Housing Crisis in Late Nineteenth-Century Duisburg. In: R. J. Evans – W. R. Lees (eds.): The German Family. London, Croom Helm, 1981. 216.: *Uő*: Die sozialen Konsequenzen der Wohnungskrise in Duisburg im späten 19. Jahrhundert. Duisburger Forschungen 33 (1985).

3. Közösséget alkot-e vajon egy-egy bérház, helyesebben bércaszárnya lakótársadalma? A szociálisan viszonylag vagy teljesen egyöntetű polgári bércaszárnyák esetében elvileg nincs akadálya a közösség-képződésnek. Tudjuk viszont, hogy pl. Budapesten igen gyakori a kevert összetételű lakóközösség egy-egy házon belül, ráadásul a munkásság nem elhanyagolható hányada épp a szociálisan többé-kevésbé heterogén bérházak lakója volt, ahol a lakók egészét átfogó közösségi életre aligha nyílhatott módja. És mi a helyzet a munkásnegyedek belsőleg egyívású bércaszárnyáival? A kérdésre kategorikus választ ma még nem adhatunk. Viszont egy kivételes, sőt szélsőséges, ám pozitív példán bizonyíthatjuk a közösség-képződés esélyeit.

A század eleji lakbérúzsora által kiváltott lakbérstrájkok (1908-1910) során főleg Angyalföld egyes pontjain (jóllehet, inkább átmeneti érvénnyel) rendkívüli belső kohézió kezdte egybeforrasztani a politikailag, de szigorúan területi keretek között aktivizálódó lakóközösségeket. Silberstein Dezső, ez a „kancsal szemű, nagy szájú emberke” (Kassák Lajos), a strájkmozgalom lelke és irányítója említi meg a tanácshoz frott egyik beadványában, hogy: a bérfizetés megtagadása miatt „egyre ismétlődő kilakoltatások folytán a Hétházban egy-egy lakásban húsz-huszonöt ember él most együtt, akik behurcolkodtak egymás lakásaiba.”¹¹² Kell-e ennél meggyőzőbb bizonyíték arra a feltétlen szolidaritás-érzésre, amely e forró hetekben-hónapokban a ház-együttes lakóit egymással összekapcsolta. Igaz: kivételes pillanatról van szó, és a szomszédsági kötelékeknek (Budapesten legalábbis) nem tulajdoníthatunk olyan fontosságot, mint akár a vidéki városainkban vagy egyes amerikai nagyvárosokban. Ennek egyik oka lehet az is, hogy a vizsgált években hallatlan mérvű lakásmobilitás jellemezte az alsóbb rétegeket. Ferenczi Imrének a rendőrségi bejelentő hivatal adataira alapozott század eleji becslése szerint 50 ezer főbérlet cserélt gazdát évente a fővárosban, miközben a budapesti *rendes* lakások száma 1906-ban kerekén 157 ezer!¹¹³ Nyilvánvaló, hogy a kifejezetten *individuális* lakómozgás eredményeképpen egy-egy ház viszonylag gyorsan cserélődő bérlői (albérlői) között nehezen jöhettek létre tartós kapcsolatok. A kérdés azonban továbbra is nyitott és feltáratlan.

A kisebb és nagyobb közösségek és a lakóhely kapcsolatának itt legfőljebb felvillantott problematikája túlmutat jelen tanulmány szorosán vett tárgyán. Az viszont tagadhatatlan, hogy a lakás, mint társadalomtörténet tárgya, a közösségi viszonylatok és a lakóhely, az otthon összefüggéseinek a tudatosításával gazdagíthatja a lakáskérdés gazdasági, építészeti vagy (város)politikai megközelítéséből kibontakozó képet.

¹¹² BFL IV. 1409. b. 6972/1910.

¹¹³ Ferenczi Imre: Községi lakáspolitikai és lakásügyi intézmények. Bp., 1910. 326.

Gábor Gyáni

L'HABITAT OUVRIER DANS LA HONGRIE DU TOURNANT DU SIECLE

(Résumé)

Jusqu'à présent, l'habitat ouvrier du tournant du siècle n'a guère été étudié par l'historiographie hongroise. Les quelques rares historiens qui ont abordé ce sujet n'ont fait en réalité que brosser des tableaux très sombres d'une indigence générale.

Ce fut vers le tournant du siècle que l'opinion hongroise fut sensibilisée à la crise du logement frappant le monde ouvrier, en particulier dans les grandes villes. Les mesures prises par les autorités et les initiatives généreuses des particuliers devaient permettre de remédier à cette situation intenable dès les premières années de notre siècle. Tout d'abord, de nombreuses entreprises industrielles (environ 40 pour 100 des usines) faisaient construire des „logements de service” pour leurs ouvriers. 15-17 pour 100 des effectifs ouvriers étaient ainsi logés par leurs employeurs, en particulier dans l'industrie minière, dans la sidérurgie ou dans les grands établissements industriels de la capitale. La plus grande partie de la population ouvrière habitait cependant des immeubles locatifs, surtout à Budapest. Le logement ouvrier typique donnait sur la cour; il comprenait une seule pièce et une cuisine, habitées par cinq personnes en moyenne. Les loyers de ces logements minuscules, qui variaient considérablement d'un quartier à l'autre, constituaient une partie très importante du budget ouvrier, notamment à la suite de la montée en flèche des loyers à partir de 1906. 13-14 pour 100 des Budapestois – probablement un tiers ou un quart des ouvriers industriels – sous-louaient des chambres ou louaient simplement des lits.

Les constructions de logements destinés aux classes défavorisées étaient financées pour la plupart par l'État et les villes. Deux tiers des plus de 10 mille logements ouvriers achevés avant 1914 furent construits grâce aux investissements accordés par les villes, tandis que le reste était le fruit de l'effort de l'État. Regroupés le plus souvent en colonies, ces logements ouvriers surgirent presque tous sans exception à Budapest ou dans ses banlieues, abritant environ un dixième de la population ouvrière de la capitale au seuil de la première guerre mondiale.

Les coopératives de construction de logement, créées assez sporadiquement dans les provinces, ne purent pas s'implanter durablement en Hongrie.

L'aménagement intérieur de ces logements ouvriers, les objets usuels et l'emploi de l'espace de leurs habitants témoignent de la manière de vivre d'une couche sociale en état de transition culturelle, en ce qui concerne notamment le mélange des pratiques paysannes et citadines. En effet, la vie quotidienne des colonies ouvrières du début du siècle atteste la persistance de codes culturels différents dans l'emploi des espaces publics et des espaces privés: la vie collective des colonies se réglait sur les normes des communautés villageoises, tandis qu'à l'intérieur des logements le mode de vie petit-bourgeois tendait à s'imposer.

Габор Дяни:

ЖИЛИЩНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И КУЛЬТУРА ВЫТА РАБОЧЕГО КЛАССА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

(Резюме)

Венгерская историография до сих пор вообще, или почти не занималась этим вопросом. В историческом подходе к проблематике преобладала односторонность с исключительным подчеркиванием нищеты и бедности.

Плохое, более того, социально опасное, гнетущее жилищное положение рабочего класса, всех городских трудящихся получает относительно широкое освещение среди общественности в начале XX века. Практические решения ведомств, властей и альтруистические меры по решению проблем начинают давать первые плоды в начале XX века. На первом месте следует упомянуть строительство жилья силами и средствами фирм. В начале XX века уже 15–17% фабрично-заводского рабочего класса живут в т.н. служебных квартирах. Около двух пятых заводов и фабрик предоставляют материальную помощь и выделили отдельным своим труженикам служебные квартиры. Большинство жильцов служебных квартир – труженики горнодобывающей промышленности, металлургии, отдельных столичных государственных промышленных зон. Однако большинство рабочего класса живет в частных домах, снимает здесь квартиры. Особенно характерно это для столицы. Средняя рабочая квартира этого периода состоит из кухни и одной комнаты, с окнами во двор. В такой квартире проживало в среднем пять человек. Квартплата была очень разной даже для квартир одного размера, в зависимости от того, в каком районе города находился дом. Платежеспособность рабочего класса всегда была невысокой, однако особым испытаниям была подвергнута эта платежеспособность в период инфляции квартплаты в период после 1906 года. Органической частью системы квартирного хозяйства была т.н. система снятия отдельных комнат или просто коек, в таких условиях жили 13–14% населения Будапешта. Сюда следует отнести – по нашим оценкам – четверть-треть будапештского фабрично-заводского рабочего класса.

Решающая доля социального жилищного строительства в начале XX века осуществлялась в рамках государственных и городских капиталовложений. К 1914 году было построено более 10 тыс. квартир для рабочих, две трети построил город и треть – государство. Размещенные главным образом сплошными жилыми зонами рабочие квартиры концентрировались в Будапеште и агломерации. По оценочным данным, в канун первой мировой войны десятая часть будапештского рабочего класса была обеспечена жильем.

В отдельных районах, главным образом в провинции создавались жилищные кооперативы, однако эта форма в Венгрии так и не смогла пустить корни. Обустройство, предметный мир, использование пространства квартир свидетельствует о прослойке, пребывавшей в т.н. переходном культурном состоянии. В культуре быта бросается в глаза смешивание, чередование крестьянских и буржуазных образцов. Рабочий уклад жизни этого периода свидетельствуем № от принадлежности к разным культурным кодам: жизнь жилого района регулировалась крестьянскими нормами, однако в самих квартирах наблюдаются проявления буржуазного уклада.

Majoros István:

FRANCIAORSZÁG SZIBÉRIA POLITIKÁJA PÁRIZSI LEVÉLTÁRI FORRÁSOK TÜKRÉBEN (1918–1920)

Az orosz polgárháború története során Szibéria a legfontosabb ellenforradalmi központtá vált Kolcsak diktatúrája idején. A nyugati hatalmak, s különösen Franciaország a diktatortól várta 1919-ben a szovjethatalom megdöntését. Az intervenció azonban nem csupán katonai, politikai téren jelentkezett, hanem gazdasági vonatkozásban is. Franciák, amerikaiak, angolok, japánok, olaszok, németek egyaránt érdeklődtek Szibéria gazdasági kiaknázása iránt. Az alábbiakban ezeket a gazdasági törekvéseket mutatjuk be, valamint azokat a diplomáciai, katonai erőfeszítéseket, amelyek Szibériáért folytak. Vizsgálódásunkban azonban első helyen Párizs erőfeszítései szerepelnek, melyeknek az volt a célja, hogy Szibéria legyen a szovjetellenes erők egyik központja, s innen kiindulva valósuljon meg egy egységes, de bolshevikok nélküli Oroszország, amelyik hajlandó a szövetségi kapcsolatok továbbvitelére Franciaországgal. A forrásanyagot két francia levéltár, a Quai d'Orsay és a Szárazföldi Hadsereg archívumának (Service Historique de l'Armée de Terre-château de Vincennes) dokumentumai szolgáltatják. Témánk kezdő dátumaként 1918-at adtuk meg, mert a diplomáciai aktivitás a régióért ebben az évben indult meg erőteljesen. Záródátumként 1920 szerepelt, mert Kolcsak bukása után a franciák tevékenysége megszűnt Szibériában – a Janin missziót kivonták –, s gyakorlatilag jelentős erőként csak a japánok maradtak.

Egy szibériai francia és antant politika körvonalai

A szibériai szövetséges intervenció s a francia beavatkozás eredete a keleti front problémájához és az oroszországi forradalmi változásokhoz kapcsolódik. Szibéria ezért az elképzelésekben már 1917 nyarán megjelent, amikor az orosz belső helyzet megszilárdítása érdekében s Oroszország háborúban való tartásáért orosz és antant körök egyaránt a külföldi katonai beavatkozás lehetőségét fontolgatták, s mindenekelőtt a japán csapatok segítségével akarták az orosz problémát megoldani. Japán neve azért vetődött fel, mert egyöntetű volt az a vélemény, hogy földrajzi helyzeténél fogva csak a távolkeleti szigetországnak van lehetősége beavatkozásra. Az októberi forradalom győzelme után a japán intervenció és Szibéria értéke tovább nőtt, s a japán beavatkozást Párizs szorgalmazta a legjobban. Niessel tábornok, az oroszországi francia katonai misszió vezetője már 1917. november 23-i jegyzékében rámutatott Japán szerepére, fontosságára, s elvetette Rampont tábornok (a francia katonai misszió egyik tagja) beavatkozási tervét, aki azt javasolta, hogy an-

francia katonai misszió egyik tagja) beavatkozási tervét, aki azt javasolta, hogy angol és francia csapatok állítsák helyre a rendet Oroszországban, azaz döntsék meg a bolsevikokat.¹ A Niessel-féle vonal erősödött fel azon a konferencián, amelyet 1917. december 3-án tartottak Párizsban angol, francia, olasz, amerikai és japán képviselők részvételével. A tanácskozáson Foch tábornok egy beavatkozási tervet ismertetett, melyben a Vlagyivosztokek és a Moszkva közötti kapcsolat megteremtése a transzszibériai vasút segítségével az első helyen szerepelt.² A kapcsolatot, s a vasút segítségével Oroszország ellátását japán vagy amerikai csapatok közreműködésével tervezte megvalósítani.

A japánok valóban tervezték, hogy csapatokat küldenek a Tengeremellékre és Észak-Mandzsúriába a főbb városok és vasutak elfoglalására, s ez a törekvés nem volt más, mint az 1904–1905-ös orosz–japán háború céljainak folytatása. A Foch-féle terv mégis váratlanul érte őket, mivel a japán vezérkar csak japán beavatkozással számolt. A párizsi konferencia viszont a japán intervenciót egy szövetséges intervenció részeként vetette fel.³

A szövetségesek és különösen Franciaország számára a transzszibériai vasút jelentősége 1917 végén azért növekedett meg, mivel Dél-Oroszországban kialakulóban volt egy szovjetellenes blokk, melytől Párizs azt várta, hogy egyúttal a keleti front magját is fogja alkotni. Ugyanakkor a Fekete-tengeren még nem, Murmanszkon és Arhangelszken át pedig már nem, vagy nehéz volt a kapcsolatteremtés a déli területekkel. A transzszibériai vasút feletti ellenőrzés és az intervenció megszervezése Szibériában nem volt könnyű feladat. A francia katonai misszióknak szinte semmi információja nem volt a földrésznyi régióról, ezért Niessel 1917 december végén Pichon őrnagyot és Billet őrnagyot küldte ide, hogy tájékozódjanak. Az első jelentések a katonai missziótól 1918 január közepén érkeztek meg Párizsba Szibériáról. A politikai vezetésnek azonban más csatornáik is voltak. Vlagyivosztookban francia konzulátus működött, s innen Pichon külügyminiszter 1917. december 5-én táviratban kért információkat.⁴ A Quai d'Orsay-t az érdekelte és nyugtalanította, hogy igazak-e azok a sajtóhírek, miszerint a „maximalisták” (így nevezték a bolsevikokat) kezükbe kerfették Vlagyivosztokot, s ennek milyen következményei vannak a transzszibériai vasút működésére. December 11-i válaszában René André konzul arról tudósította a külügyminisztériumot, hogy a vasút normálisan működik, naponta 70 vagon árut szállít Vlagyivosztokból. Azt azonban hozzátette, hogy Irkutszk környékén kb. 52 vonat áll, mivel a mozdonyvezetők megtagadták a továbbhaladást.⁵

¹ Archives du Ministère de la Guerre, Service Historique de L'armée de Terre, Paris château de Vincennes (a továbbiakban az AMG rövidítést használjuk) 4 N 40 Rapport d'ensemble n°5 du Général Niessel 10/23 novembre 1917 Front Russo-Roumain /A

² Anna Hogenhuis-Séliverstoff: Les relations franco-soviétiques 1917–1924 Paris, 1981. Publications de la Sorbonne 44.; Archives du Ministère des Affaires Étrangères (továbbiakban: MAE) Guerre 1914–18. 746 Russie–Sibérie M-P 1089. Paris, 3 décembre 1917.

³ Jean Delmas: L'État-major français et le front oriental novembre 1917 – 11 novembre 1918. Thèse du 3e cycle Paris–Vincennes 1965. 87.

⁴ MAE Guerre 1914-18 746 M-P 1089

⁵ MAE Guerre 1914-18 746 M-P 1089 Vladivostok, 11 décembre 1917.

A sajtóhírek nem voltak alaptalanok, a bolsevikok valóban sikereket értek el Szibériában. Kezükben volt Omszk, Krasznojarszk, Irkutszk, s a külügyminisztérium december 19-i jegyzéke⁶ már azt is számításba vette, hogy Vlagyivosztok is hozzájuk kerül, mivel a városi szovjetben a maximalisták többségbe kerültek. Ez a helyzet nyugtalanító volt Párizs számára, nemcsak a német veszély miatt,⁷ hanem azért is, mert ezzel az 1917. december 3-i terv megvalósítása is veszélybe került. Ez a körülmény ugyanakkor még sürgetőbbé tette a program végrehajtását, mindezekellett Vlagyivosztok, valamint a környező területek elfoglalását. A számba vett külső hatalom beavatkozása azonban nehézségekbe ütközött, mivel Washington nyugtalanították Japán távolkeleti céljai. Azt a tényt, hogy Japán az első világháború során jelentősen megerősödött, s azt, hogy a szibériai beavatkozással még tovább növelheti hatalmát, a külügyminisztérium jegyzéke is nyugtalanítónak tartotta. A németek oroszországi térnyerésének a lehetőségét azonban nagyobb veszélyként értékelte, ezért azt hangsúlyozta, hogy a december 3-i konferencia határozatát nem szabad elvetni még azon az áron sem, ha az intervenció Japánnak jelentős hasznot hoz. Arra kell csupán törekedni, hogy a japán aktivitást olyan térségre lokalizálják, ahol se Franciaországnak, se Angliának nincsenek jelentős érdekei, azaz Mandzsúriára és Kelet-Szibériára. A jegyzék következtetése ezért az, hogy a december 3-i határozatot módosított formában, de meg kell valósítani. Ennek érdekében az Egyesült Államok és Japán közösen egyezzen meg Vlagyivosztok és Kelet-Szibéria elfoglalásában.

Vlagyivosztok azonban nem csupán, mint a transzszibériai vasút indulóállomása volt fontos, hanem azért is, mert a városban jelentős hadianyagraktár volt. A szövetségesek által ideszállított készletek mennyiségét 648 ezer tonnára becsülték, mely 136 ezer tonna vasúti anyagot, 6 ezer tonna nitrátot, 15 ezer tonna robbanóanyagot, 43 ezer tonna foszfátot, ezen kívül élelmiszert és ipari nyersanyagot tartalmazott.⁸

1917 végén Vlagyivosztok és a transzszibériai vasút elfoglalásának terve a Dél-Oroszországot és Romániát magába foglaló ún. déli blokkhoz kapcsolódott szorosán, de egyelőre ennek alárendelten azzal a feladattal, hogy biztosítsa az utóbbi régió ellátását. A terv célja elsősorban a keleti front helyreállítása volt, s ezzel a német terjeszkedés megállítása, megakadályozása Oroszországban. S bár a szovjetellenesség e célkitűzésnek alárendelten jelentkezett, a bolsevik hatalom terjedése mégis egyre több gondot okozott a francia politikának, veszélyeztetve nem csupán a szibériai, de az egész Oroszországra vonatkozó terveket is. A vezérkar éppen ezért kidolgozott egy szövetséges akcióttervet Szibériára.⁹ Foch a kelet-szibériai anarchiára hivatkozva egy szövetséges misszió létrehozásának szükségességét hangsúlyozta, amelynek Harbinből kiindulva a transzszibériai vasút mentén kellene működnie.

⁶ MAE Guerre 1914-18 746 M-P 1089 Conséquences des succès maximalistes en Sibérie orientale et en Manchuria.

⁷ Német veszély alatt a francia vezetés azt értette, hogy Németország hozzájuthat az orosz nyersanyagforrásokhoz, melyek segítségével folytathatja a háborút.

⁸ MAE Guerre 1914-18 746 M-P 1089 Londres, 3 janvier 1918.

⁹ MAE Guerre 1914-18 746 M-P 1089 Paris, 4 janvier 1918. Projet d'organisation d'une action interalliée en Sibérie.; AMG 4 N 46 carton 50. doss. 1. n178/BS/3.

A misszió célját abban határozta meg, hogy tartsa fenn a rendet, és szigetelje el Vlagyivosztokot és a többi maximalista központot. Ennek érdekében azt javasolta, hogy a Bajkálon túli, az amúri és az uszuri menti kozákokból szervezzék meg a helyi ellenállást, s ennek segítségével ellenőrizhető a vasút, nehogy az ellenségnek fontos anyagokat szállítsanak rajta. Mivel a misszió francia kezdeményezésre jönne létre, Foch vezetőként egy francia őrnagyot, Lapomarde-ot, a pekingi francia katonai attasét javasolta, aki parancsot is kapott, hogy a lehető legerősebb kísérettel induljon Harbinba. A tervezet ezenkívül az indokínai francia erők egy részével is számolt, s a misszióban való francia részvétel ezzel ki is merült. A további szükséges létszámot a szövetségesek adták volna össze. Így Foch számított a tiben-csini és a pekingi szövetséges garnizonok erőire, a harbini kínai csapatokra, amerikai vasúti mérnökökre és munkásokra, a vologdai szerb brigádra, valamint japán, amerikai erőkre és szükség esetén kínai kiegészítő kontingensekre. A terv megvalósítása érdekében természetesen arra is szükség volt, hogy az érdekelt kormányokkal is egyezsége jussanak.

A francia vezérkarnak ez a terve azonban csak terv maradt. Megvalósítása ellen egyébként több tényező is szólt. Egyrészt Franciaország a vezető szerepet magának szánta, ugyanakkor nem rendelkezett túlsúllyal még a tervezett szervezetben sem, s ez a francia törekvés nyilvánvalóan ütközött más hatalmak, nevezetesen az angolok és az amerikaiak érdekeivel. Másrészt a figyelmet 1918 januárjában más dolgok kötötték le: a breszti béketárgyalások, s ezzel összefüggésben egy francia-bolsevik együttműködés lehetősége¹⁰ vagy a déli blokk valamelyik elemének hasznosítása, s ezek miatt Szibéria egyelőre háttérbe szorult. A francia politika szibériai vonala azonban nem szakadt meg, ezt bizonyítja Philippe Berthelot február elsejei jegyzéke.¹¹ A Quai d'Orsay Japánnal változtatlanul számolt az oroszországi politikában annak ellenére, hogy Tokió kereken kijelentette: az intervenciót egyedül akarja végrehajtani, s ellenzi a szövetségesek kollektív beavatkozási tervét Szibériában. A japánok ugyanakkor elismerték Franciaország és Anglia érdekeltségét Oroszország európai részén. Miért volt szükség a japánokra, amikor Párizs terveiben Dél-Oroszország is szerepelt, és a bolsevikokkal való valamilyen együttműködési lehetőség sem volt még teljesen kizárt? Berthelot az oroszországi helyzetet úgy ítélte meg, hogy sem Ukrajnában, sem Dél-Oroszország más részén, sem pedig Szibériában nincsen olyan erő, mely képes lenne az orosz egység megteremtésére, miközben a széthullás veszélye egyre növekszik. A szervező és helyreállító erőnek ezért szerinte kívülről kell jönnie. E feladat megvalósítására azonban sem a franciák, sem pedig az angolok nem képesek, mivel kellő számú katonaságot nem tudnak küldeni. Erre egyedül Németország képes. Az oroszországi belső erők arra sem elegendők, hogy Németországot ellensúlyozzák. Így fennáll az a veszély, hogy Oroszország hamarosan német befolyás alá kerül. A szövetségesek a németek ellen-

¹⁰ Majoros István: Franciaország és a bolsevikok (1917 október – 1918 március) Világtörténet 1987/4. 75-93.

¹¹ MAE Guerre 1914-18, 747 M-P 1089 Le problème russe et l'intervention japonaise. Philippe Berthelot a Clemenceau kormány idején a Quai d'Orsay-n az európai ügyek aligazgatója volt, s az orosz ügyek irányítása is hozzá tartozott.

súlyozására egyetlen eszközzel rendelkeznek: Japánnal. Berthelot úgy vélte, hogy Németország a japán–amerikai kettős szorításnak sokáig nem tud majd ellenállni, ezért a japán intervenciót döntő jelentőségűnek tartotta. Egy dolog azonban veszélyeztethette ezt a tervet: ha Japán egoista politikát követ Szibériában, s megelégszik a transzszibériai vasút ellenőrzésével, valamint azzal, hogy elfoglalja Ázsia bejáratát. A Berthelot-féle tervnek, s minden más beavatkozási törekvésnek az volt a kellemetlensége, hogy hogyan magyarázzák meg a japán, vagy más hatalmak intervencióját az orosz közvéleménynek. Berthelot-nak erre is volt ötlete: a szövetségeseknek közös nyilatkozatban kell az oroszok és a világ tudomására hozni, hogy ez a beavatkozás „egy nemes és önzetlen segítség, melyet egy szövetségesnek adnak integritása megvédése érdekében”. Berthelot azt is kifejtette, hogy Oroszországnak gazdasági és katonai téren van félnivalója Németországtól, míg Japán csak arra törekszik, hogy Észak-Ázsia kijáratát ellenőrizze, valamint megszerezze Mandzsúria kínai részét. Egyébként barát és szövetséges akar lenni – hangsúlyozta Berthelot.

Nem véletlenül került Berthelot jegyzékébe a szibériai intervenció megmagyarázása az orosz és a világ közvéleménye előtt. A japán beavatkozásnak ugyanis a legfőbb ellenzője az Egyesült Államok volt. Az antant, s mindenképp a francia diplomácia ezért 1917 végétől arra törekedett, hogy Washington beleegyezését megszerezze. Clemenceau többször sugallta House ezredesnek, Wilson megbízottjának, hogy nyerve meg az amerikai kormányt az ügynek. Lansing amerikai külügyminiszter azonban nyugtalanságát fejezte ki a japán intervenció miatt.¹² Lansing 1917. december 27-én a washingtoni japán nagykövettel tárgyalt ebben az ügyben, s kifejezte azt a véleményét, hogy ésszerűtlen lenne akár japán, akár amerikai csapatokat küldeni Vlagyivosztkba, mivel ez a beavatkozás a bolsevikok pozícióját erősítené meg. A nagykövet ezzel kapcsolatban azt mondta, hogy kormánya sem ítélte jónak a francia és angol sugalmakat egy vlagyivosztki partraszállásról. 1918 január elején azonban lord Robert Cecil angol külügyminiszter-helyettes a londoni japán követ útján intézkedést sürgetett Vlagyivosztk térségében. Jusserand washingtoni francia nagykövet január 8-án ugyancsak sürgetően lépett fel Lansingnál a beavatkozás ügyében. A külügyminiszter válasza azonban az volt, hogy ez sértene az orosz közvéleményt.¹³ Berthelot minden bizonnyal erre reagált, amikor magyarázatot adott a beavatkozásra. A japán intervencióhoz kapcsolódott az a jegyzék is, melyet a külügyminisztérium intézett a párizsi nagykövethoz, s amelyben azt kérte, hogy a japán kormány akadályozza meg a szibériai nyersanyagok szállítását az ellenségnek.¹⁴

A szibériai politikában a breszti béke hozott fordulatot. A béke értelmében a dél-orosz területek német befolyás alá kerültek, így az a minimális remény is, ami a déli blokkal kapcsolatban megmaradt 1917 végéről, szertefoszlott. Nyilvánvalóvá vált, hogy Szibéria az egyedüli régió, ahonnan a keleti front helyreállítása meg-

¹² Félix Debysér: La Genèse de l'expédition de Sibérie. D'après les documents diplomatiques américains. Revue d'histoire de la guerre mondiale 1934 n°1 42.

¹³ Uo. 42-43.

¹⁴ MAE Guerre 1914-18. 747 Paris, 6 février 1918.

valósulhat a japán csapatok segítségével.¹⁵ Ennek érdekében Franciaország és Anglia a beavatkozás felelősségét is hajlandó volt magára vállalni. A Washingtonnal való nézeteltérések azonban folytatódtak. Az ellentétek alapja az volt, hogy az amerikai kormány katonai szempontból abszurdnak tartotta a keleti front újjászervezését. Washington ezenkívül kijelentette azt is, hogy nem akar beavatkozni az orosz ügyekbe, mivel a bolsevikokkal nincs elvi ellentéte. Nem tartotta megalapozottnak a német veszélyt Szibériában, mert a német erőket ekkor éppen nyugat felé vitték, s nem hitt azon francia híreszteléseknek sem, miszerint Szibériában anarchia van, s ez beavatkozást követelne.¹⁶

A viták, a nézeteltérések ellenére a japán kormány megtette az első lépéseket az oroszországi beavatkozáshoz. 1918. január 12-én Vlagyivosztok kikötője előtt megjelent az Ivami és az Aszahi nevű cirkáló, két nappal később pedig a brit Suffolk horgonyzott le a távolkeleti kikötőben. Partraszállásra azonban még nem került sor.¹⁷ Ebben szerepet játszott az a tény, hogy az amerikai támogatást még nem sikerült megszerezni, s az is, hogy ebben az időben folytak a breszti tárgyalások. S bár a diplomáciai csatározás beindult, a francia vezetésnek nem sok információja volt Szibériáról.

Párizs számára 1918 januárjában érkeztek olyan jelentések, melyekből valamilyen képet már meg lehetett rajzolni. A francia katonai misszió az első összefoglaló jelentését január 26-án küldte Párizsba, amely nem volt más, mint a Szibériába küldött Pichon őrnagy beszámolója.¹⁸ Pichon szerint Szibéria szocialista jellegű, ezen kívül dolgozabb és rendszeretőbb régió, mint Oroszország többi része. Kiemelte, hogy a szövetkezetek nagy szerepet játszanak az ottani gazdasági életben. Megállapítja azt is, hogy a bolsevizmus terjed Szibériában, s ez személyes tapasztalata, mivel együtt utazott a bolsevikokkal. Elismeréssel szólt a bolsevik forradalom megvalósításának metódusáról, amely szerint először a hadsereget nyerték meg, s a fegyverekre tették rá a kezüket, majd a vasutakat és a távírókat szerezték meg, valamint a pénztárakat, a pénzkészleteket. Hogyan reagált Szibéria a bolsevizmus terjedésére, elöretörésére? Tomszkban egy szocialistákból álló fantomkormány jött létre, s Pichon szerint nem véletlen, hogy itt, mivel egyetemi városról van szó. A kormány hatalma azonban névleges, katonai erővel ugyanis nem rendelkezett. A tényleges katonai erő két csoportosulás kezében volt. Az egyik Omszkban jött létre, s ez a csoport Pichon szerint nem bolsevik. Ugyanez mondható el a lakosságra, s az itt élő szocialisták sem fogadják el a bolsevizmust. Ennek ellenére cselekedni senki sem mer, a megoldást máshonnan, a szibériai kormánytól (Tomszk), a szövetségesektől, a japánoktól, Dutov atamántól vagy a németektől várják – írja Pichon. „...semmi sincs megszervezve, de a szervezés gondolatának még a nyomát sem látom.” – teszi még hozzá. A bolsevikok viszont határozottan cselekedtek. A másik, az irkutszki csoportosulásról információ hiányában a francia

¹⁵ AMG 4 N 40 FRR. Lafont tábornok távirata Jasiból Párizsba.

¹⁶ Debyser: i.m. 43. 49.

¹⁷ Delmas: i.m. 87.; Debyser: i.m. 42.; A polgárháború a Szovjetunióban Bp. 1964. Kossuth. 39.

¹⁸ AMG 6 N 224 n8495. Petrograd, 13/26 janvier 1918. Rapport du commandant Pichon en mission en Sibérie. A jelentést Niessel küldte Párizsba.

őrnagy nem tudott jellemzést adni. Csak annyit tudott, hogy a vasutat elfoglalták, s feltehetően a bolsevikok vagy a szibériai kozákok. Pichon szerint a tomszki kormány jövője bizonytalan, és sorsa Omszktól, valamint Irkutszktól függ. Az őrnagy különösen Omszk jelentőségét emelte ki, mivel stratégiailag fontos vasúti csomópont. Ezért – állapítja meg –, ha Omszk tartja magát, az irkutszki bolsevikok alulmaradnak, ellenkező esetben Tomszk elveszett.

A francia külügyminisztérium információs bázisairól érkező hírek megerősítették a Pichon által felvázolt helyzetet. Február elején egy Sanghajból érkező távirat Putyilovnak, az Orosz-Ázsiai Bank igazgatójának helyzetértékelését tartalmazta,¹⁹ aki ugyancsak rámutatott a szibériai kormány gyengeségére, s arra, hogy minél előbb katonai erővel kell rendelkeznie a bolsevik veszély miatt. Putyilov szerint Vlagyivosztk, Habarovszk, Blagovescsenk, Szretenszk, Irkutszk és Krasznojarszk a bolsevikok kezén van. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a rendcsinálás már megkezdődött, s a rend az ő értelmezése szerint a bolsevikok elleni fellépést jelentette. Putyilov Szemjonov kozák kapitányra utalt, aki Harbinből kiindulva elfoglalta Csitát. Ereje azonban ahhoz nem volt elegendő – írja –, hogy Vlagyivosztkot is megszeresse, ehhez már a szövetségesek támogatása kell.

A Quai d'Orsay-hoz Irkutszkból is érkezett információ. Henry Bourgeois irkutszki főkonzul szerint²⁰ Krasznojarszk a legfontosabb bolsevik csomópont. Néhány nappal később az irkutszki konzulátus ügyvezetőjének, Gendrot-nak a távira-ta érkezett Párizsba,²¹ s e szerint a szibériai szovjet elnöke, Borisz Sumjatszki az-zal vádolja Franciaországot, hogy meg akarja dönteni a szovjetek hatalmát Szibériában, ezért a szovjet Japánban és Amerikában kisebb veszélyt lát, mint Franciaországban. A konzuli ügyvezető arra is felhívta a figyelmet, hogy Franciaországnak nem szabad elveszítene az érdeklődést a szibériai ügyek iránt, mivel az angolok és az amerikaiak nagy vállalkozási lehetőségeket látnak a régióban, s szerinte Japán is megtelepedést készlt Európának a Távolszeleten.

Panouse tábornok londoni katonai attasé távira-ta tokiói brit források alapján mintegy összegzője a szibériai helyzetnek.²² A francia tábornok ugyancsak a bolsevikokkal foglalkozik, s megállapítja, hogy harbin bukásuk óta befolyásuk helyreállítására, kiterjesztésére törekednek. A legfontosabb agitációs központjaik Krasznojarszkban és Kanszkban vannak, de Irkutszk, Omszk és Tomszk is az övék lehet. A Bajkálon túl Habarovszk, Blagovescsenk, Vlagyivosztk és Nyikolajevszk van a kezükben, jóllehet ez utóbbi két kikötőben a szövetséges hadihajók jelenléte korlátozza tevékenységüket.

Nem véletlen, hogy a dokumentumokban említett településeken a bolsevizmus viszonylag gyorsan tudott terjedni. A magyarázat abban keresendő, hogy az említett városok a transzszibériai vasút mentén helyezkednek el, s az itt élő lakosság többsége orosz nemzetiségű, akik a 19. század végén, a 20. század elején tele-

¹⁹ MAE Guerre 1914-18 747 25 janvier/7 février 1918.

²⁰ MAE Guerre 1914-18 747. Irkoutsk 1er février 1918. n 5

²¹ MAE Europe-Russie 813.5/18 février 1918. Intervention alliée en Sibérie.

²² MAE Guerre 1914-18 747 2 février 1918.

pültek ide Oroszország európai részeiről, s zömmel ipari tevékenységet folytattak. S bár azt mondtuk, hogy a szovjethatalom viszonylag gyorsan terjedt Szibériában, azt mégis hozzá kell tenni, hogy szórványosan jött létre az októberi forradalom utáni hónapokban, s azt is meg kell jegyezni, hogy a Moszkvával való kapcsolat sem volt rendszeres. A bolsevizmus terjedését az intervenciós törekvések, majd ennek megindulása egy időre jelentősen visszavetette.²³

Párizst nemcsak a szovjethatalom szibériai terjedése nyugtalanította, hanem az is, hogy Anglia egy-egy területen lépéselőnybe került. Langlois alezredesnek a vezérkar számára készült oroszországi helyzetelemzése²⁴ elismerte, hogy Szibéria fontos események színhelye, de ebből Párizs még semmit sem profitált. Az antant számára a legfontosabb feladat az informálódás, s e cél érdekében az angolok máris Szibériába küldték Knox brigádtábornokot, a volt oroszországi katonai attaséjüket. Langlois elismeréssel szól Knox-ról, aki fiatal, kitűnően ismeri Oroszországot, aktív, de – és francia szempontból ez a legfontosabb – Knox kizárólag Anglia számára fog dolgozni. A francia kormánynak ezért az angol példát kell követni, s egy missziót kel küldeni Szibériába Lutaud vezetésével. A misszió az orosz ügyeket jól ismerő fiatal tisztből állna.²⁵

Az angolok különösen gazdasági téren előzték meg a franciákat szibériai politikájukban. Nagy jelentőséget tulajdonítottak az ottani üzletemberekkel való kapcsolatoknak. Az angol kormány ezért fogadta Okulicsot, a Jenyiszey vidéke ipari és kereskedelmi bizottságának elnökét, aki a világ legnagyobb szövetkezetének volt az elnöke. Okulics szeretett volna Párizsba is elmenni, de próbálkozásai ellenére nem kapott meghívást. Az angolok szibériai politikájáról azt mondhatjuk, hogy az inkább gazdasági jellegű volt. Franciaország hozzájuk képest a második vagy a harmadik helyen állt, jóllehet múltja miatt privilegizált helyzetet szeretett volna. Gazdasági tevékenységéhez a feltételeket háborús erőfeszítése kétségkívül rontotta, de eszközei azért még maradtak. Ilyen volt például az indokínai francia gyarmat bank-szervezete. Javíthatta volna helyzetét azzal is, ha Szibériába egy jó pénzügyi szakembert küld, aki tisztában van az angol és amerikai módszerekkel, a Távol-Keletet is jól ismeri, és arra is képes, hogy ne csupán felismerje, de védje is a francia érdekeket.²⁶

A szibériai gazdasági lehetőségeket több jelentés is felvillantotta. 1918 áprilisában a külügyminisztérium számára készült egy tanulmány, mely a mezőgazdasági és bányászati erőforrásokat mutatta be.²⁷ A dokumentum a lakossággal foglalkozik először, s egy szibériai politika szempontjából ez sem elhanyagolható. A ré-

²³ *Edward Hallet Carr: La révolution bolchévique 1917–1923* 1. La formation de l'URSS. Paris 1969. Les Éditions de Minuit 356. *Pierre Léon: Histoire économique et sociale du monde* tome 4. 36. Paris 1978. Armand Colin. *Jerzy Ciepiewski: A Szovjetunió gazdaságtörténete* Bp. 1977. Kossuth 11–13.

²⁴ AMG 4 N 40 FRR/2. Paris, 30 mars 1918. La Russie au lendemain de la paix.

²⁵ Lutaud: Algéria volt főkormányzója. 1918. januárjában már megbízták egy misszióval Dél-Oroszországban azzal a céllal, hogy a régió gazdasági leltárát készítse el. A terv azonban nem valósult meg. Ld: *Séliverstoff: id.m.* 52. 76.

²⁶ AMG 4 N 41 doss. 3. 9 août 1918. l'action économique des diverses puissances en Russie.

²⁷ MAE Guerre 1914-18 748 15 avril 1918.

gióknak 1913-ban 9 788 400 lakosa volt az alábbi nemzetiségi megoszlásban: nagy-oroszok aránya: 81,4%, török–tatár: 8,3%, mongol: 5,0%, bennszülött fajok: 5,3%. A mezőgazdaság szempontjából különösen Dél-Szibéria rendelkezik termékeny földekkel, így jelentős a búzatermelése, melyet a tejtermékekkel együtt exportáltak. E célból helybeliek, majd külföldiek szövetkezeteket alapítottak. Az exporttermékek külföldre szállítása Rigán és Revalon, valamint Petrográdon keresztül történt, s például a szibériai vaj legnagyobb piaca Anglia volt.

Szibéria ásványkincsekben nagyon gazdag,²⁸ s a gazdasági lehetőség óriási volt. A franciák eddig csupán a vas- és a szénbányászatban vettek részt az Altaj vidékén, míg az angolok a mezőgazdaság mellett az arany- és a rézbányászatban is érdekeltek voltak. A szibériai gazdaságban, az ónbányászatban Németország is jelen volt a háború előtt.

A gazdasági lehetőségek kiaknázását segíthette az, hogy a háború miatt a vasútépítés nem szakadt meg. 1916-ra 1800 km hosszúságú vasútvonal készült el transzszibériai leágazásként,²⁹ és elkészült az amúri vasút is az Amur folyó feletti híddal együtt Habarovszkban. A vasúti szállítás lehetőségét növelte az a tény, hogy a transzszibériai vasút még a háború előtt kapott egy másik vágányt, mely Omszkból kiindulva találkozik az amúri vonallal. Ezenkívül Omszkot Tyumennel is összekötötték. Ez utóbbi azért fontos, mert így Petrográd a Perm–Vjatka–Vologda útvonalon is elérhető volt, azaz Moszkvát ki lehetett kerülni. A szállítási lehetőségekről a francia katonai misszió Szibériába küldött képviselője, Billet őrnagy is részletes tanulmányt készített.³¹ Kelet felé a vasúti szállítás szinte lehetetlennek tűnt a frontról hazatérő katonák miatt, Billet szerint az exportálás esélyei mégis jobbakként, mint Oroszország európai részén. Ez utóbbi területen ugyanis a mozdonyok 25%-a használhatatlan, míg Szibériában, közelebről az omszki körzetben csak 12%. Fontosnak tartja azt is, hogy a vasúti szállítás a nehézségek ellenére is néhány hónap alatt megszervezhető. Ebbe az irányba ösztönözhet az a tény, hogy

²⁸ A dokumentum szerint a legfontosabb bányatermékek: Arany: Nyugat-Szibériában a tomszki, krasnojarszki körzetben, a déli és az északi sztyeppéken s Minuszinszknál található. Kelet-Szibériában pedig a vityimi körzetben található. Itt működik a Lena Gold Company. Őn: Nersinszk körzetében még alig kiaknázott. A kibányászásra egy berlini és egy hamburgi konzorcium jött létre a petrográdi nemzetközi bank részvételével. Található még Kukundinszknél és Zavityinszknél. Vas, szén: az Altaj vidéke, Tengermellék, Szahalin. A kuznyecki medence különösen gazdag. Ennek kibányászási monopóliuma egy francia szindikátusnak volt átengedve, mivel érdekelt volt a dél-szibériai vasútépítésben is. Azbeszt: Szibéria ebben igen gazdag. Lelőhelyek: az irkutszki, a jenyiszeji, a tomszki és a Bajkál-on-túli kormányzóság. Réz: Akmolinszk körzetében egy angol társaság aknázza ki. Grafit: Kelet-Szibériában Aliber bánya. Ezen kívül a jenyiszeji kormányzóság, a kirgiz sztyeppék és a tengermelléken. Szóda: Nercsinszk körzetben. Drágakő: nemrég tárták fel az Altajban és Nercsinszk körzetében. Főleg kvarc, malachit, jáspis és beril.

²⁹ 1. az altaji vonal (823 km) Novo-Nyikolajevszktől Szemipalatyinszkgig. 2. A Kulugyin vonal (320 km) Tatarszkojét Szlavgoroddal kötötte össze. 3. Egy Kosuginoból kiinduló vonal a Kuznyecki szénmedence számára (198 km). 4. Az Acsinszk–Minuszinszk vonal a Jenyiszej felső folyásánál (441 km). Termékeny régió halad át, tele van szén- és vasbányával.

³⁰ A hidat 1916. november 18-án adták át. Hossza 2280 méter. Az amuri vonal Kuengánál válik el a transzszibériaitól, s Habarovszknál találkoznak (1950 km).

³¹ AMG 6 N 224 n 8495/3. Petrograd, 13/26 janvier 1918. Rapport du commandant Billet: Note sommaire sur les possibilités d'exportation des produits agricoles de Sibirie.

jelentős a szibériai gabonamennyiség (Billet 20 millió pudra becsülte). A parasztek azonban csak ipari termékekért hajlandók eladni terményeiket. Az adott pillanatban viszont az árucserét csak északi irányban tartotta lehetségesnek az órnagy, s elsősorban az Ob folyón, mivel az élelemhiány miatt Petrográd és Moszkva környékén úgylis megállítanák a vonatokat.

Diplomáciai erőfeszítések Washington megnyerésére

1918 elejére tehát az Oroszországból, Kínából vagy Japánból érkező információk alapján egy olyan Szibéria-kép körvonalai bontakoztak ki Párizs számára, mely egy intervenció megindításához szükséges politikai és gazdasági mozgatókat tartalmazott. A vezérkar véleménye változatlanul az volt, hogy a rendteremtő erő csak kívülről jöhet, s elsősorban Japánra gondoltak.³² Egy Moszkvából érkezett távirat szerint az eszerek amerikai, angol és főleg francia csapatokat is kértek japán intervenció esetén, s ezt a beavatkozás mellett szóló belső erőktől származó hívásként is értelmezheték.³³ A francia vezérkar 1918 májusában fogalmazta meg a szibériai intervenció mellett szóló érveit.³⁴ A beavatkozást azzal indokolta, hogy Németországot meg kell fosztani az oroszországi élelmiszerektől, és meg kell akadályozni azt, hogy a keleti frontról átdobják a csapatokat nyugatra. A régióban történő beavatkozás mellett szólt az, hogy az antant országokkal biztosítható a kapcsolatteremtés, a lakosság nagy része pedig, legalábbis a dokumentum szerint, elengedhetetlen a bolsevikokkal szemben. Az intervenció szempontjából a vezérkar fontosnak tartotta azt, hogy a főparancsnokság egy francia tábornok legyen, ugyanakkor valamennyi szövetséges vegyen részt a vállalkozásban. Ez a dokumentum is kitér arra, melyről már szóltunk Berthelot jegyzéke kapcsán, hogy a beavatkozásnak ne legyen politikai jellege, hanem baráti segítségként jelenjen meg. Az eszerektől kapott „meghívás”, valamint Niesselnek az az információja, miszerint Szibéria képviselői egész télen a szövetséges beavatkozást reklamálták az Alkotmányozó Gyűlésben,³⁵ a baráti segítség elvét voltak hivatva erősíteni.

A franciák tehát elkötelezték magukat a szibériai intervenció mellett, ezért tovább folyt a diplomáciai küzdelem Washington megnyerésére. Márciusban és áprilisban Jusserand washingtoni francia nagykövet többször fordult ezzel a kérdéssel Lansinghoz. Érvei között szerepelt a német–japán megegyezés veszélye, s az is, hogy Trockij, úgy tűnt, elfogadta a külföldi partraszállását Oroszországban (természetesen nem a szovjet hatalom ellen, hanem a keleti front újjászervezése érdekében,^{35/a} ha az Egyesült Államok is támogatja ezt. Lansing válasza változatlanul az volt, hogy nincs ok a kormány nézeteinek megváltoztatására. Közben London is ak-

³² AMG 7 N 812 C/2454 D/4. 1 mars 1918. Reconstitution de la Russie et les intérêts français.

³³ AMG 4 N 41 doss. 2. Moscou, 15 mars 1918.

³⁴ AMG 6 N 224 16 mai 1918.

³⁵ AMG 4 N 41 doss. 2. Note sur l'intervention des Alliés

^{35/a} Az információ Sadoul kapitánytól, az oroszországi francia katonai misszió tagjától származott, aki a vologdai francia képviselőt és Moszkva között közvetített.

cióba lépett, s szintén a Trockijjal való együttműködés lehetőségét hangsúlyozta. Az angolok erőfeszítésükkel annyit értek, hogy Lansing kedvezően nyilatkozott a szövetségesek murmanszki és arhangelszki beavatkozásával kapcsolatban,³⁶ s az amerikaiak megígérték, hogy ők is küldenek katonai erőt Észak-Oroszországba. A belegegyezéshez az kellett, hogy Wilson frásos biztosítékot kapjon Foch-tól, miszerint az amerikai csapatok hasznosabbak lesznek Észak-Oroszországban, mint a francia fronton. Az észak-oroszországi beavatkozás céljaként egyébként a Kola-félsziget raktárainak védelmét jelölték meg, s az amerikai részvétel három zászlóaljat jelentett.³⁷

A szibériai intervencióban éppúgy, mint az oroszországi beavatkozás egész menetében a döntő fordulatot a csehszlovák légió május végi lázadása jelentette. Ez az ügy az amerikaiak magatartásában is változást hozott. Július elején az amerikai kormány a csehszlovákok helyzetére való tekintettel egy programot fogadott el, melynek értelmében elhatározták, hogy könnyű fegyvereket, lőszeret és élelmet szállítanak a cseheknek, s ezen kívül egy 7 ezer főből álló amerikai erőt tesznek partra Vlagyivosztokban, s ugyanannyi katonát szállít majd oda Japán is. A partraszállás célja a program szerint kizárólag a csehek támogatása az osztrák–német hadifoglyokkal szemben, s az orosz belügyekbe az amerikaiaknak nincs szándékuk beavatkozni. Wilsonnak továbbra is az volt a meggyőződése, hogy a háború súlypontja a nyugati fronton van, ezért az erőfeszítéseket ide kell koncentrálni. Kifejezetten a csehek miatt egyezett bele egy mérsékelt létszámú csapat küldésébe Vlagyivosztokba.³⁸ E programmal az amerikai kormány gyakorlatilag belépett az oroszországi intervencióba. S bár a washingtoni tartózkodás ezzel megszűnt, bizonyos fékező tényezők még mindig maradtak amerikai részről. Az egyik a létszám korlátozása volt, melyet a japánok kifogásoltak, kevésnek tartva ezt, s kifejezték azon szándékukat, hogy nagyobb létszámot szándékoznak Szibériába küldeni.³⁹ A másik korlátozó tényező az volt, hogy az amerikai programban nem szerepelt a szövetségesek részvétele, s a keleti front létrehozásának kérdése. Így az amerikaiak az angol–francia törekvésektől elhatárolták magukat.⁴⁰ A legfontosabb azonban mégis az volt, hogy az Egyesült Államok részéről elhárult a beavatkozással szembeni akadály.

A Janin-misszió

Északon Murmanszk és Arhangelszk környékén már tavasszal kialakult az intervenciók politika egyik bázisa, a csehek jelenléte, Vlagyivosztok irányába tartó mozgása azzal a céllal, hogy majd a nyugati frontra szállítják őket, lehetőséget nyújtott arra, hogy Szibériában is kialakuljon egy központ. A csehek cseljabinszki

³⁶ *Debyser*: 50-52.

³⁷ *Philippe Masson*: *La marine française et la mer noire (1918–1919)*, Paris 1982. Publications de la Sorbonne. 19.

³⁸ AMG 4 N 47 C/53 D/2/II. 2 juillet 1918. Le gouvernement américain et l'intervention.

³⁹ *Debyser*: 54-56.

⁴⁰ *J. F. N. Bradley*: *L'intervention française en Sibirie*. *Revue historique* 1965. okt.-dec. 377.

bolsevikellenes lázadása pedig alkalmat kínált arra, hogy a szovjetellenes intervenció céljaira felhasználják, vagy legalábbis megpróbálják felhasználni őket. A francia kormány ennek érdekében 1918. augusztus 24-én Janin tábornokot kinevezte a cseh erők főparancsnokává, s Clemenceau a tábornok számára egy speciális pénzügyi alapot hozott létre korlátlan hitellel.⁴¹ Janin számára sem az orosz, sem pedig a cseh ügyek nem voltak ismeretlenek. A tábornok 1916–1917-ben az oroszországi francia katonai misszió vezetője volt, s ebben a minőségében támogatta az oroszországi cseh légió megszervezését. Amikor 1917 novemberében visszatért Franciaországba, részt vett a Cseh Nemzeti Tanács munkájában azzal a céllal, hogy segítse szervezni és irányítani a Franciaországban, Olaszországban és Oroszországban létrejött és még alakulóban lévő cseh erőket.⁴² Annak ellenére, hogy augusztus 24-én nevezték ki, az első utasításokat már augusztus 7-én megkapta Clemenceautól.⁴³ Janin helyettesévé Milan Štefanik tábornokot nevezték ki, akit Janin ugyancsak Oroszországból ismert, s aki a Cseh Nemzeti Tanácsot felváltó kormányban a hadügyi tárcát kapta.

Clemenceau instrukciója meghatározta a Janin-misszió helyét az oroszországi intervenció egészében, valamint a tábornok katonai és gazdasági feladatait Szibériában. A francia miniszterelnök a legsürgetőbbnek a transzszibériai vasút helyreállítását tartotta. Ezután az a célkitűzés következett, mellyel a későbbi Clemenceau-jegyzékben is találkozunk:⁴⁴ elérendő célként ugyanis azt tűzte ki, hogy a Jeges-tengertől a Fekete-tengerig az ellenálló központok szoros hálózatát hozzák létre, melyek képesek a keleti irányú német terjeszkedés megállítására. Ehhez először Irkuszik vidékének elfoglalását jelölte meg, s innen kell kiterjeszteni az akciót az Ural vidékére, valamint Oroszország belseje felé. S bár Clemenceau a német terjeszkedés megállítását említi, instrukciói gyakorlatilag a szovjetek elleni fellépést körvonalazták, mivel egyrészt az említett régióban németek nem voltak, másrészt későbbi jegyzékeiben a bolsevikellenesség nyíltan megfogalmazódik. Célkitűzése oly hatalmas területet fogott át, hogy még az össz-szövetségi erőfeszítést figyelembe véve is, az adott helyzetben irreálisnak tűnt.

Az instrukció szabályozta Janin közvetlen feladatait is. Katonai téren a tábornoknak kellett koordinálni a francia és a cseh erők, valamint a szövetséges csapatok együttműködését. Ezen kívül kapcsolatot kellett tartania a helyi erőkkel, akiknek anyagi és pénzügyi segítséget kellett nyújtania. Gazdasági téren együtt kellett működnie az ország újjászervezésében. Clemenceau a katonai alá- és fölérendeltségi viszonyokat is közölte Janinnel. Eszerint a csehszlovák légió autonóm hadsereg, amely közvetlenül Janin irányítása alatt dolgozik. A szibériai katonai műveletek általános irányát azonban a japán csapatok főparancsnoksága határozza meg, s Janin-nek is a direktívák értelmében kell cselekednie. A Szibériában működő francia kontingens is a japán főparancsnokság közvetlen irányítása alá tartozik, de az

⁴¹ *Séliverstoff*: 96.

⁴² *Général Janin*: Ma mission en Sibérie (1918–1920) Paris, 1933. 7.

⁴³ AMG 7 N 1555 Paris, 7 août 1918. Instruction pour M.le Général Janin.

⁴⁴ Az 1918. szeptember 25-i és 1918. október 23-i Clemenceau-jegyzékekről van szó, melyekben a francia miniszterelnök felvázolja az oroszországi politikát.

adminisztrációs és az általános fegyelemhez kapcsolódó kérdéseket Janinnek kell intéznie – fogalmazta meg Clemenceau.

A külügyminisztérium Janin és Štefanik kíséretének összeállításánál három szempontot vett figyelembe: olyan tiszteket választottak ki, akik alkalmasak kiképző, összekötő, orvosi és különböző missziós feladatok ellátására. Ezen kívül konzuli feladatokhoz, ipari és pénzügyi kérdésekhez értő szakembereket válogattak ki.⁴⁵

Janin tábornok 1918. augusztus 30-án hagyta el Franciaországot, és New Yorkon, San Franciscón át érkezett Japánba, innen pedig Vlagyivosztokba november 16-án. Hosszú utazása során a tábornok Amerikában találkozott Wilson elnökkel, tárgyalt Masarykkal, Tokióban pedig a mikádó fogadta őt és Štefanikot. A tárgyalások során szerzett tapasztalatok szerint a feltételek nem voltak kedvezőek az intervenció számára, s különösen az amerikaiak magatartását ítélte kedvezőtlennek.⁴⁶

Az intervenció szempontjából elsősorban a létszámhiány okozott aggodalmakat. A londoni francia katonai attasé, Panouse tábornok információi szerint⁴⁷ Mandzsúria határa és a Bajkál-tó között az ellenség 32 ezer emberrel és 50 ágyúval rendelkezik, az Usszuri vidékén pedig 15 ezer fővel és 38 ágyúval. Ezzel szemben Vlagyivosztokban 14 ezer cseh található, 900 angol, 12 ezer japán, s augusztus 11-én 900 fő francia katona érkezik. A 7 ezer amerikai csak néhány hét múlva várható. A szövetségesek összlétszáma tehát néhány napon belül csak 27 ezer fő és talán 48 ágyú. A csehek azonban a Bajkál vidékén kritikus helyzetben vannak, s bár Dietrichs tábornok a segítségükre indult, szükség van erősítésre: legalább 8 zászlóalj az Usszuri vidékére, s 3 hadosztály a Bajkál-tóhoz.

Clemenceau részletesebb adatokat adott a szibériai helyzetről, de következtetése megegyezik Panouse-éval.⁴⁸ A miniszterelnök információi szerint az ellenséges erők száma 45 ezer fő, s 100 ágyúval rendelkeznek. Ezzel szemben az alábbi erők használhatók fel: 13 580 fő a vlagyivosztoki csehszlovák erők száma, de ebből csak 8600 alkalmas katonai hadműveletekre. Ehhez csupán minimális helyi erőt lehet számítani, mivel Szemjonov különítménye 400 fő, Kalmikové pedig 350 fő. Japán a 12. hadosztályt küldte a térségbe, melynek létszáma 12 ezer fő. Figyelembe vett még két amerikai ezredet 4-5 ezer fővel, egy angol zászlóaljat ezer fővel, s egy franciát 900 fővel. Ez összesen 28 250 fő, s Clemenceau kénytelen megállapítani, hogy az erőviszonyok kedvezőtlenek számukra. A miniszterelnök kitért a

⁴⁵ AMG 7 N 1555 Paris, 3 août 1918. A külügy által előterjesztett lista: 1. *Taris kapitány*, jól tud oroszul, két évig a Kaukázusban egy olajkút feltárását irányította. 2. *Delavigne hadnagy*, Oroszországban született, egy bank igazgatója. 3. *Souberbielle hadnagy*, oroszul, angolul tud. 1917 óta a fegyverkezési minisztériumban dolgozik. 4. *Jud alhadnagy*, Oroszországban született, s a Donyec-medencében iparral foglalkozott. 5. *Faraut alhadnagy*, 6. *Daniel Lévi, kiképző tizedes*, licenciátusa van angolból, japánból és kínaiból pedig diplomája. 7. *Aulagnon mérnök*, az egyik legjobb könyv szerzője Szibériáról. 8. *Journolleau mérnök*. Konzuli posztokra: 1. Renom de la Baume, követségi titkár. 2. Albessard, őrmester (maréchal de Logis). 3. Deniker őrmester, kínaiból diploma. 4. Carreau tizedes, kínaiból diploma.

⁴⁶ *Janin*: 10-11.

⁴⁷ AMG 4 N 47 no 1145. Londres, 10 août 1918.

⁴⁸ AMG 4 N 47 Russie III. Paris, 13 août 1918.

csehek helyzetére is. Az Usszuri mentén vissza kellett vonulniuk a „germán–bolsevik” erők nyomására, melyeknek központja Habarovszkban van. A Bajkál-tónál Gajda kapitány (hamarosan tábornokká léptetik elő) vezeti a cseheket, s helyzetük kritikus, mert az ellenség ide összpontosítja erejét, s a csehek továbbhaladásának megakadályozására felrobbantják az alagutakat és a vasutat. A csehek támogatására Clemenceau szerint egy hadosztály kell a Bajkál-tóhoz, egy pedig a Habarovszk elleni hadműveletekhez. A tények alapján a miniszterelnök kénytelen levonni azt a következtetést, hogy az intervenció nagyobb erőket igényel, amint azt eddig gondolták. Megoldást szerinte a japán erők növelése hozhat, erről azonban meg kell győzni az amerikai kormányt, ez pedig nem könnyű feladat. Biztató viszont, hogy az amerikai kormány augusztus 4-i nyilatkozatában nem ellenezte azt, hogy a szövetséges kormányok önállóan cselekedjenek. Pichon ezért augusztus közepén utasította a washingtoni francia nagykövetet, hogy szerezze meg Wilson beleegyezését a létszám növeléséhez. A brit kormány is hasonló utasításokat küldött Washingtonba és Tokióba.⁴⁹ Jusserand augusztus végén válaszolt Pichon levelére.⁵⁰ Lansing válasza az volt, hogy a létszámnövelést nem ellenzi, de az Egyesült Államok sem a finanszírozásban, sem pedig a csapatok felszerelésében nem vállal részt. Ami pedig Tokiót illeti, a japán vezérkar elismerte az energikusabb beavatkozás és a létszám növelésének szükségességét, de azt is fontosnak tartotta, hogy a szövetségesek egyezzenek meg egymás között.⁵¹

A francia kormány szeptember közepén összegezte nézeteit Oroszországról.⁵² Megállapította, hogy az intervenció két térségben folyik. Fontos feladatnak tartotta, hogy Észak-Oroszországgal biztosítsák az összeköttetést, támogassák a németek ellen harcolni kész elemeket, és teremtsenek kapcsolatot a transzszibériai vasút mentén található csehekkel, valamint a kaukázusi és a Volga vidéki orosz tábornokokkal. Ázsiában a legsürgetőbb feladat a kettévágott csehszlovák légió megsegítése. A dokumentum szerint Arhangelszk is kritikus helyzetben van, ezért itt is erősítésre van szükség, különben az eddigi erőfeszítések semmissé válnak. A csapaterősítést azonban a francia kormány az amerikaiaktól várta. Ez a dokumentum sem tükrözi nyíltan a szovjetellenességet. A németek elleni harcról beszél, s arról, hogy támogatni kell „az orosz nép valamennyi próbálkozását a német iga ellen”. Amikor azonban németeket említ, a bolsevikokra is gondol, s ezt igazolja az, hogy különösen a breszti béke után a dokumentumokban gyakran találkozni a „germán–bolsevik” elnevezéssel.

Szibériába való érkezéséig Janin több instrukciót kapott Clemenceautól. Az utasítások egy része ismétlődő, mivel a Jeges-tengertől a Fekete-tengerig terjedő keleti front megteremtésének igénye változatlanul felbukkan.⁵³ Az is, hogy biztósítani kell a csehek és az arhangelszki szövetséges erők találkozását. Ennek érdekében egységes irányításra van szükség. A szövetségesek közti tárgyalások azon-

⁴⁹ AMG 4 N 47 Paris, 15 août 1918.

⁵⁰ AMG 4 N 47 Washington (csak érkezési dátum) 29 août 1918. No 1167. Bradly: 378.

⁵¹ AMG 4 N 47 16 août 1918. Tanaka londoni japán katonai attasé levele az angol hadügyhöz.

⁵² AMG 4 N 47 Point de vue du gouvernement français sur les opérations en Russie-Sibérie. Télégramme du 17 septembre des Affaires Étrangères françaises.

⁵³ AMG 4 N 47 Paris, 9 septembre 1918. No. 11. 933 BS/3.

ban nem vezettek eredményre, ezért Clemenceau felhatalmazta Janint, hogy gyakorolja ő ezt a legfelső irányító szerepet, mivel ő rendelkezik a legjelentősebb intervenciós erővel. Ez az instrukció azonban ellentmondott egy korábbiaknak, amely szerint az intervenció fő irányát a japán főparancsnokság határozza meg. Feltehető azonban, hogy a megegyezés hiánya, valamint amiatt, hogy a japánok nem növelték a kívánt mértékben létszámukat, javasolta Clemenceau Janinnek azt, hogy vegye kezébe a legfelső irányítást. További új elem: Clemenceau megjelölte a tábornok főhadiszállásának helyét, melyet az omszki régióban, illetve Cseljabinszkban kell kialakítani, ha lehetséges. Ez utóbbi helye egyre bizonytalanabb lett, mivel a csehek helyzetében lényeges változások következtek be: elvesztették Kazanyt, Szimbirszket, Szamarát, s Orenburg irányából is bolsevik támadás fenyegette őket.⁵⁴ A csehek visszavonulásával azok az antibolsevik kormányok is veszélybe kerültek, amelyek az ő támogatásukkal vagy sikereik hatására jöttek létre. Ennek következtében a szovjetellenes erők központja egyre inkább Omszk lett. A bolsevikokkal szemben álló csoportok megkísérelték az egyesülést, és 1918. szeptember 2-án Ufában egy öttagú direktóriumot hoztak létre Avkszentyev vezetésével. Ezt a pánorosz céllal létrehozott ideiglenes kormányt az omszki, a szamarai, a kazah, a török-tatár, a baskir nemzeti kormányok elismerték. Október elején azonban a bolsevik előrenyomulás miatt át kellett költözniük Omszkba, s politikailag, katonailag a későbbiekben ez a város játszotta a legfontosabb szerepet.^{54/a}

Kerenszkij londoni, párizsi utazásai során igyekezett nemzetközi elismerést szerezni ennek a kormánynak,⁵⁵ de nem sok sikerrel. Párizsnak fenntartásai voltak a szibériai kormánnyal kapcsolatban, mivel szerinte kettős játékot űzött, egyszer antantbarát volt, máskor a vörösgárdistákat támogatta.⁵⁶ A bolsevikokkal való kapcsolatot Párizs abban vélte felfedezni, hogy minden héten diplomata börtönd közlekedett Vlagyivosztk és Petrográd között. S abban is, hogy egy Szkidekszij nevű jelentős vlagyivosztki személyiség felesége, Zsivotszkij asszony, Trockij unokahúga volt, az apja, Zsivotszkij pedig kapcsolatban állt a Deutsche Bankkal, és támogatta az oroszországi német vállalkozásokat.

A szibériai kormány melletti másik erő, mely befolyással bírt a régióban, Horváth tábornok volt, aki 1901-től a Kelet Kínai Vasutat irányította, az októberi forradalom után pedig a Távols-Keleten vezető szerepre tett szert. A tábornok támogatói között voltak kadétok, Szemjonov, Gamov, Kalmikov csapatai, valamint burzsoá és bankörök. Alekszejev tábornokkal is kapcsolatban állt.

A Szibériában található erőket a francia kormány nem tartotta elegendőnek

⁵⁴ AMG 7 N 1555. Paris, 16 septembre 1918. Clemenceau Janinnek.

^{54/a} Szibériában több ellenforradalmi kormány alakult: az első 1918. január 27.(febr. 9)-én jött létre Tomszkban Ideiglenes Szibériai Kormány néven. A tagok egy része hamarosan Harbinba, majd Vlagyivosztkba ment, ahol megalakítják az „autonóm Szibéria” kormányát. A csehek lázadása után a tomszki kormány Omszkba költözik. 1918 nyarán Szamarában az Alkotmányozó Gyűlés volt tagjai alakítanak kormányt, Jekatyerinburgban pedig létrejön az Ural területi kormánya. Velük szemben működött a Centroszibir, a szibériai szovjet kormány, mely 1917 novemberében jött létre Irkutszkban. A csehek lázadása után Verhnyegyinszkba, majd Csitába költözik, s 1918. augusztus 28-án szűnt meg.

⁵⁵ A. Kerenski: *La Russie au tournant de l'histoire*, Paris, 1965. 659.

⁵⁶ AMG 17 N 619. septembre 1918. Mémorandum.

a bolsevikok elleni harcra. Pichon ezért október közepén az Angliában, Amerikában és Olaszországban működő francia nagykövetségeket arra kérte, hívják fel a kormányok figyelmét az oroszországi helyzetre. Információi szerint ugyanis a bolsevik hatalom veszélyesen erősödik, s ez a folyamat a németek oroszországi evakuálásával tovább fokozódik. Ezért különösen a szibériai kormánynak kért anyagi támogatást, mivel a Franciaország által adott előlegek nem elegendők.⁵⁷ A franciákat a létszámprobléma is változatlanul nyugtalanította. Clemenceau októberben arra kérte Janint, hogy sürgesse a japán vezérkart a létszám felemelésére Szibériában.⁵⁸ Pichon pedig diplomáciai úton ugyanezt kérte a tokiói francia nagykövetségen keresztül.⁵⁹

Janin tábornok 1918. november 16-án érkezett meg Vlagyivosztokba, s két nappal később Kolcsak admirális átvette a hatalmat Omszkban. Hatalomrajutásában az angoloknak is szerepük volt, s Churchill ezt 1919. június 6-án az alsóházban el is ismerte: „Mi csináltuk Kolcsakot.” – mondta.⁶⁰ Ezt erősíti meg az is, hogy Kolcsak 1918 augusztusában, amikor még Tokióban volt, találkozott Knox tábornokkal, s tanácsára visszatért Oroszországba. Vlagyivosztokban Gajda cseh tábornokkal tárgyalt, aki elmondta neki, hogy az Uralban cseh–oros front szerveződik. Kolcsak egyik kapitányának, Apuskinnak a levele szerint „Vlagyivosztokban Gajda azt ajánlotta Kolcsaknak, hogy dolgozzanak együtt a jekatyerinburgi fronton, amibe Kolcsak beleegyezett.”⁶¹

Amikor tehát Janin megérkezett Szibériába, az ottani helyzet lényegesen megváltozott az indulása előttihez képest, s nem volt könnyű kiigazodni. A tábornok ezt így fogalmazta meg: „Szibériában olyan káosz volt, amilyen a varégek bejövetele előtt lehetett Oroszországban.”⁶² Kolcsak diktatúrájának fogadtatása a lakosság körében, az admirális ellentétei más szibériai erőkkel Janinben egyelőre az anarchia érzését erősítette meg. Ezenkívül megoldatlan volt a csehek helyzete, az orosz erők szervezése lassan haladt, a japán csapatok létszáma változatlanul ellentét forrása volt Washingtonnal, s a főparancsnokság kérdése sem oldódott meg.

A francia tábornok december 13-án érkezett meg Omszkba, de az admirálisal, annak influenzája miatt csak 16-án sikerült találkoznia. A tárgyalás központi témája a főparancsnokság kérdése volt, s a találkozó hangulatát Janin viharosnak jellemezte Kolcsak részéről.⁶³ Az admirális szerint ugyanis a helyzetet a hatalom átvétele alapvetően megváltoztatta, s véleménye szerint a főparancsnokság a diktatori hatalomtól elválaszthatatlan. Heves módon azzal érvelt még, hogy a hadsereg bízik benne, s ez veszne el, ha a főparancsnokság a szövetségesek kezébe kerülne. „Nincs szükségünk másra, csak meleg ruhára és munícióna” – hangoztatta, s ha a szövetségesek ezt nem biztosítják, hagyják őket békén. A megbeszélést 17-én, 19-én és 20-án is folytatták eredmény nélkül, majd abban egyeztek meg, hogy Janin

⁵⁷ MAE Europe–Russie, 874. Paris, 15 octobre 1918.

⁵⁸ MAE Europe–Russie, 817. Paris, octobre 1918.

⁵⁹ MAE Europe–Russie, 817. Paris, 23 octobre 1918.

⁶⁰ Kerenski: 661.

⁶¹ G. Z. Joffe: Kolcsavkovszkaja avantyura i ijo krah, Moszkva, 1983. 99.

⁶² Janin: 23.

⁶³ Uo. 43-44.

szemléje után, az urali fronton visszatérnek a kérdésre. A látogatás tapasztalatai alapján Janin arra a következtetésre jutott, hogy külön frontparancsnokságra nincsen szükség, de egy omszki központi parancsnokság létrehozása nélkülözhetetlen, s az is, hogy a cseheket és az oroszokat kettéválasszák. A főparancsnokság kérdése végül 1919. január 14-én oldódott meg oly módon, hogy a Bajkáltól nyugatra található szövetséges erők főparancsnoka Janin tábornok lett, az orosz erők pedig Kolcsakhoz tartoztak.⁶⁴ Az angol katonai misszió vezetője, Knox tábornok pedig Janinnel működött együtt minden olyan kérdésben, mely a külföldről jövő ellátáshoz kapcsolódott.⁶⁵ A Bajkáltól keletre eső területek feletti fennhatóságot s a transzszibériai vasutat elvileg Otani tábornok, a japán erők főparancsnoka biztosította. Azért elvileg, mert ebben a régióban amerikai csapatok is voltak, akik azonban nem fogadták el, hogy alárendeljék magukat a japán parancsnokságnak. Ily módon katonai téren éppúgy nem oldódott meg az irányítás egysége, mint politikai téren.⁶⁶

Nézzük meg ezután, milyen és mekkora katonai erők voltak Szibériában. Egy 1919. áprilisi keltezésű dokumentum 300 ezer főre becsülte a szovjetellenes erők létszámát.⁶⁷ Janin nem volt jó véleménnyel az oroszokról, sem a vezetésről, sem pedig a csapatok szelleméről. A fegyellemmel kapcsolatban Pepeljajev tábornok esetét említi meg, aki egy hadseregtest parancsnoka volt, s egyik hadosztályparancsnokának előírta, hogy a hadügyminiszter parancsainak ne engedelmességen.⁶⁸

A nem orosz nemzetiségű és külföldi katonai erőkkel több dokumentum foglalkozik. A csehszlovákok létszámát az áprilisi jelentés 55 ezer főben jelölte meg, egy június 16-i távirat viszont 70 ezerre tette.⁶⁹ Janin véleménye a csehekről s a többi kelet-európai katonai erőről, csoportról – amelyek Oroszországban voltak – az volt, hogy mindegyik pénzügyi támogatást kér Franciaországtól a katonai felszereléshez és a hazamenetelhez, de ritka kivételtől eltekintve a fronton harcolni egyik csoport sem akart.⁷⁰ A csehek sem szándékoztak részt venni a polgárháborúban, s csak addig vettek részt a harcokban, ameddig az a hazamenetel biztosítása érdekében szükséges volt. Ezért lassan kivonták erőiket a volgai frontról, elhagy-

⁶⁴ Uo. 61-62.

⁶⁵ AMG 7 N 812. Gouvernement de Koltchak. Fin avril 1919.

⁶⁶ AMG 7 N 808. Tokyo, 2 mai 1919. No 169.

⁶⁷ AMG 7 N 812. Armée sibérienne. A 300 ezerből 200 ezer volt a harci zónában. Április elején a csatarend az alábbi: 1. Szibériai hadsereg – parancsnok: Gajda tábornok. Főhadiszállás: Perm. Létszám: 45 ezer–100 ágyú. 2. Nyugati hadsereg – Kandzsín tábornok – Ufa – 65 ezer fő–140 ágyú. 3. Orenburgi hadsereg – Dutov tábornok – Trojtok – 12 ezer fő–15 ágyú. 4. Sztjeppei hadsereg – Szemipalatyinszk – 11 500 fő

⁶⁸ AMG 7 N 1555. Omsk, 7 février 1919.

⁶⁹ MAE Europe–Russie 818 Tchèques en Sibérie. Arkhangel, 16 juin 1919. Jusserand washingtoni francia nagykövet 50 ezer csehszlovákról ír – MAE Eu.–R. 814 18 septembre 1919. (az érkezés dátuma Párizsba). *Maxime Mourin* pedig 45 ezer csehet említ a könyvében: *Les relations franco-soviétiques 1917–1967* Payot–Paris 1967. 94.

⁷⁰ AMG 7 N 1555. Omsk, 7 février 1919. *Janin*: i. m. 85–97. *Mourin*: i. m. 94.

ták Ufát, s 1919 elejétől már csak a transzszibériai vasútvonal ellenőrzésére szorítkoztak.⁷¹

A lettek létszáma mindössze 350 fő volt, s az omszki kormány iránt nem voltak nagy bizalommal.⁷² Ami a jugoszlávokat illeti, a dokumentumok különbséget tesznek szerbek és jugoszlávok között. A szerbek csoportját a régi Szerb Királyságból származók alkották. Közülük a katonailag értékesebb rész már keresztülvágta magát Szibérián, és eljutott Szalonikibe. Így Szibériában csak a katonailag gyengébb minőség maradt. Legfontosabb csoportjuk Cseljabinszkban működött. A másik, a jugoszlávok (horvátok és szlovének) csoportját a szerbekhez nem a legjobb viszony fűzte. Létszámuk mintegy ezer fő volt, s Tomszkban voltak találhatóak.⁷³ A románok, kb. 4-5 ezer fő, Irkutzkban működtek. Janin kifejezte reményét, hogy katonai kvalitásaik, amelyek megmutatására a háború során nem volt idő és lehetőség, ezúttal egyre inkább megnyilvánulnak. Azt azonban nehéz lenne megmondani, hogy erre hol nyílt volna mód, mivel a románok elsősorban hátországi szolgálatot láttak el a többi kelet-európai csoporthoz hasonlóan. Szibériában több lengyel bizottság működött, melyek között rivalizálás folyt. Így Novonyikolajevszkben egy katonai, Harbinban pedig egy civil bizottság működött.⁷⁴

Az antant és a szövetséges hatalmak erővel is több dokumentum foglalkozik. A diplomáciai csatározások tétje elsősorban a japán csapatok létszáma volt. Tokió, amint azt már jeleztük, az amerikaiak által megjelölt 7 ezer fős kontingenst kevésnek találta, ezért növelte a létszámot. Hogy pontosan mennyi japán volt a Távol-Keleten, pontosabban a Bajkál-tó és Vlagyivosztk közötti térségben, ezt éppúgy nehéz kideríteni, mint pontos számadatot adni a cseh, lengyel, jugoszláv. stb erőkről. A szakirodalom 75 ezer főre teszi a Kelet-Szibériában bevetett japán erők számát.⁷⁵ A rendelkezésünkre álló dokumentumok ennél kisebb számokról tudósítanak, s egyes esetekben igen nagyok az eltérések. Egy 1919. január eleji jelentés arról ad hírt,⁷⁶ hogy japán bejelentés szerint Tokió 30 ezer embert és 5 ezer lovat kivon Szibériából, így 25–30 ezer fő maradna a régióban. A kivonás hírére egy külföldi információ is megerősíti,⁷⁷ bár számadatai kissé eltérnek, mivel 31 ezer ember és 5 ezer ló visszahívásáról tud, s így 28 ezer japán maradna Szibériában. A jelentés az információhoz azt a megjegyzést fűzte, hogy a döntést az amerikai kormány kielégítésére hozták. Mindebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy a japán kormány, miután a 7 ezer fős limitet nem fogadta el, az általa meghatározott 12 ezer főt sem tartotta be, hanem 1919 elejére legalább 60 ezer főre emelte a létszámot. Ennek ellentmondani látszik a vezérkar már említett 1919. áprilisi doku-

⁷¹ *dr. Edvard Beneš: Nemzetek forradalma. Bratislava–Pozsony, 1936. Eugen Prager Könyvkiadó 60. III. kötet.*

⁷² Az áprilisi dokumentum 700 letről ír.

⁷³ Mourin 8500 szerbet említ a Janin által jelzett megkülönböztetés nélkül. i. m. 94.

⁷⁴ Mourin 10 ezerre teszi a lengyelek számát i. m. 94. Az áprilisi dokumentum (lásd a 67. sz. jegyzetet) 10-15 ezer, Janin pedig 8900 főről ír, i. m. 88. Parancsnokuk Czuma ezredes.

⁷⁵ *Mourin: i. m. 94.*

⁷⁶ AMG 4 N 41 doss. 3. Versailles, 8 janvier 1919.

⁷⁷ MAE 814 Eu.–R. Sibérie. Bulletin de renseignement n° 22 relatif à la Sibérie pour la période se terminant le 18 janvier. Paris, 25 janvier 1919.

mentuma, amely három japán hadosztályról tudósít⁷⁸ Otani parancsnoksága alatt, a létszámot pedig 27 ezer főben jelölte meg. S bár Lapomardé tokiói francia katonai attasé is 33–35 ezer japánról tesz említést májusi jelentésében,⁷⁹ mégis úgy véljük, arról lehet szó, hogy a vezérkar, s Lapomardé is a tokiói létszámcsoökkentésről szóló bejelentést vette alapul a szibériai japán létszám meghatározásánál, holott a valóság ennek duplája volt. Ezt igazolja Jusserand szeptemberi távirata Washingtonból,⁸⁰ aki amerikai források alapján a japánok számát 60 ezer főben határozta meg. Ez pedig azt igazolja, hogy a japán bejelentés csupán az amerikaiak megnyugtatására szolgált, de végrehajtására nem került sor. Ezt Wilson elnök is megerősítette a békekonferencián, amikor kijelentette, hogy a japánok 70 ezer főre emelték fel a létszámot.⁸¹ Jusserand táviratánál maradva, a dokumentum a többi szövetséges erő létszámát az alábbiakban jelölte meg: 8477 amerikai, 1429 angol, 1076 francia és 1400 olasz katona volt található Szibériában.⁸²

A katonai erők mellett a szövetségesek más szervezetekkel is jelen voltak Szibériában. Janin tábornok amellet, hogy a szövetséges erők főparancsnoka volt, a francia katonai missziót is vezette. Ennek létszámáról azonban pontos adataink nincsenek. A tábornok visszaemlékezéséből csak azt tudjuk meg, hogy a misszió helyzete panaszra ad okot amiatt, hogy a feladatokhoz nincsen elegendő ember. Azt is tudjuk, hogy kevés tiszt állt rendelkezésére a frontokon, ahová legfeljebb 2–2 főt tudott küldeni. A csehek kiképzésére és újjászervezésére három tisztje volt, a lengyel hadosztálynál egy fő, a jugoszlávoknál egy fő, a románoknál pedig két fő dolgozott, mfg a szerbeknél egy sem. Ezenkívül négy tisztje tízfuszos volt.⁸³ Nehezítette a munkát az is, hogy a tisztek közül csak két fő tudott oroszul, ezért az informálódás érdekében a tábornok kénytelen volt sajtószolgálatot szervezni. A helyi sajtóból készített kivonatokat a második ügyosztálynak (2ème bureau) is elküldte Párizsba.⁸⁴ A misszió központja Omszkban volt, s feladata abban állt, hogy segítő és tanácsadó szolgálatot adjon az oroszoknak és természetesen a cseheknek s más nem orosz nemzetiségű katonai szervezeteknek. A misszió egy katonai bázissal rendelkezett Vlagyivosztkban, melynek parancsnoka Teissier ezredes volt. Feladata abban állt, hogy a misszióknak, az oroszoknak, vagy más kontingenseknek érkező pénzügyi, anyagi támogatást fogadja és továbbítsa.⁸⁵

Omszkban 1918. augusztusától egy francia kormányhivatal (Haut-Commissariat) is működött, melynek létrehozása válasz volt a hasonló angol intézmények ki-

⁷⁸ AMG 7 N 812. A 3., a 14. és a 16. gyalogos hadosztályról van szó.

⁷⁹ AMG 7 N 808. Tokyo, 20 mai 1919 n° 169.

⁸⁰ MAE 814 Eu.-R. Suibérie – az érkezés ideje: 18 septembre 1919.

⁸¹ Les délibérations du Conseil des Quatre (24 mars – 28 juin 1919.) Notes de l'officier interprète *Paul Mantoux* tome II. Éditions du CNRS Paris 1955. 16.

⁸² A vezérkar áprilisi jelentésében kissé eltérnek a számok: 7500 amerikai; 4000 kanadai; 1150 angol; 500 francia és 500 olasz katona. Lapomardé már említett jelentése szerint pedig a helyzet: amerikaiak – 1 brigád (7000 fő), angolok – két zászlóalj, franciák – egy zászlóalj. Az angolok Omszkban, a franciák pedig Cseljabinszkban voltak (létszám nincs megadva).

⁸³ AMG 7 N 1555 28 mars 1919.

⁸⁴ AMG 17 N 615 doss. 1. Omsk, 1 mars 1919.

⁸⁵ A bázist még 1918 őszén, Janin érkezése előtt hozták létre. *Janin*: i. m. 98–103. AMG 17 N 615 doss. 2. Vladivosztk, 19 nov. 1918.

alakítására.⁸⁶ A kormányhivatal mellett a transzszibériai vasút mentén a nagyobb városokban – Omszk, Irkutszk, Harbin, Vlagyivosztok – a franciáknak, angoloknak, amerikaiaknak, japánoknak egyaránt konzuli, illetve főkonzuli képviselőjük volt. A japánoknak az előbbieken kívül még Habarovszkban, Blagovescsenben és Csitában is.⁸⁷

Lapomarde a szövetségesek szibériai politikájáról azt írta, hogy erőfeszítéseik nem voltak összehangolva, s „kapcsolatuk az orosz hatóságokkal politikájuk ellentmondásait, ingadozásait tükrözi.” Szerinte csak az angolok és a franciák politikája nevezhető határozottan antibolseviknek.

Az omszki kormány

„Kolcsak admirális kormánya az egyedüli szabályos orosz kormány, amelyik valóban stabil elemet képvisel a bolsevik káosszal szemben. Újabb győzelmei a szovjet hatalomnak olyan csapást jelentettek, amelyek végzetesek lehetnek. A jövő Oroszországa helyreállításának legfőbb elemeként jelenik meg.” – állapítja meg a francia vezérkar összegző jelentése az omszki kormányról.⁸⁸ Az 1919 márciusában megindított Kolcsak-offenzíva valóban sikeresen indult, elérték Ufát, Vjatkát, s a Volga vonaláig nyomultak előre. Kolcsak célja Moszkva elérése volt, s ebbe az irányba támadott Gyenyikin is. Nyugaton pedig Jugyenyics Petrográdot fenyegette. A fehérek, s különösen Kolcsak sikerei nagy reményt keltenek az antant kormányokban. A győzelmek támogatására elhatározták, hogy hivatalosan is elismerik Kolcsakot, s erre 1919. június 12-én valóban sor került. Az admirálist Oroszország ideiglenes kormánya vezetőjének ismerték el, s antant ösztönzésre hasonlóképpen cselekedett Gyenyikin és Jugyenyics is.

Kolcsakot Párizsban Lvov herceg és Csajkovszkij képviselte, s a békekonferencián a négyek tanácsa az orosz kérdés tárgyalásakor meghalgatta Csajkovszkijt.⁸⁹ Wilson kifejtette neki, hogy csak olyan kormányt támogatnak, amelyik valóban demokratikus rezsimet valósít meg, s a földet a parasztoknak adja. Válaszában Csajkovszkij megalapozatlannak tartotta azokat az állításokat, miszerint Kolcsak kormánya reakciós lenne. Ennek szerinte ellentmond az a tény, hogy a kormány a „szibériai népre támaszkodik, Szibéria pedig demokratikus ország”. Ezen kívül nincsen nagybirtok, s az igazi hatalom a parasztok kezében van. „Ezért Kolcsak admirális kormánya, még ha volnának is más tendenciái, arra lenne kényszerítve, hogy egy demokratikus utat kövessen.” Ezután Szibériát összevetette Dél-

⁸⁶ Az angolok Charles Elliot-t nevezték ki. A franciákat először Renault képviselte, 1919 tavaszán Martel váltotta fel, ősszel pedig Maugras került a helyére.

⁸⁷ AMG 7 N 808 Tokyo, 20 mai 1919. A már említett képviselők mellett a franciák rendelkeztek még egy gazdasági misszióval, mely a kormányhivatalhoz tartozott. Az angolok Knox katonai missziója mellett egy vasúti missziót is működtettek. Amerikaiak: Stevens vasúti missziója, a Young Men Christian Association és az amerikai Vörös Kereszt. Japánok: vasúti misszió, Vörös Kereszt, egy gazdasági és egy vezérkari misszió.

⁸⁸ AMG 7 N 812 15 mai 1919 Note sommaire sur la situation en Sibirie.

⁸⁹ Paul Mantoux: id. m. 27-29.

Oroszországgal, ahol Gyenyikin megakadályozta, hogy a nagybirtok eltűnjön, ráadásul Gyenyikin sokkal inkább, mint Kolcsak, a régi rezsim tisztjeitől van körülvéve. A vélemény Kolcsakról e védőbeszéd ellenére sem volt egyhangúan kedvező. Wilson azt hangsúlyozta, hogy nincs bizalma Kolcsakban, s azt, hogy a szövetségesek vonuljanak ki Oroszországból, s az oroszok rendezzék saját maguk az ügyeket. A támogatást elsősorban Anglia és Franciaország szorgalmazta.⁹⁰

Kolcsak megítélése ellentmondásos. Joffe a róla írt munkájában kiemeli, hogy az utóbbi időben megjelent nyugati szakirodalomban a fehér demokratizmus és liberalizmus tendenciája figyelhető meg. R. Pipes egyik megállapítását idézi ehhez, aki szerint Kolcsak „politikai és szociális orientációja mélyen liberális volt”.⁹¹ E hamis kép kialakulásában – folytatja Joffe – az is szerepet játszik, hogy az ellenforradalom és különösen Kolcsak személyével, működésével kapcsolatban a szovjet történetírásnak jelentős adósságai vannak.

A legnagyobb ellenforradalmi tömörülést Kolcsak diktatúrája jelentette a polgárháborús Oroszországban, s akik a bolsevizmus megdöntését akarták, elsősorban benne reménykedhettek. Környezete az admirálist orosz Washingtonnak nevezte, s azt hangsúlyozta, hogy a bolsevizmusmal való leszámoláshoz Washington amerikai demokráciájára van szükség, nem pedig egy napóleoni diktatúrára.⁹² A másik oldal, az eszer és mensevik sajtó viszont Kolcsak hatalomátvételét a népjog bitorlásának nevezte, s az első lépcsőfoknak a monarchia visszaállításához.⁹³

A négyek tanácsát, s különösen a francia politikai vezetést azonban véleményünk szerint nem az befolyásolta, hogy Kolcsak mennyire liberális vagy demokratikus, hanem az a tény, hogy sikereket ért el a bolsevikok ellen, s az, hogy Szibériában, úgy tűnt, megvalósítható az az erőkoncentráció, melynek segítségével a bolsevizmus megdönthető. Az omszki kormányról szóló összegző vezérkari jelentés ezzel kapcsolatban utal arra, hogy „a szibériai hadsereg megfosztja bolsevik Oroszországot a búza, a gyapot, a nyersanyagok és jelentős üzemek munkájától”, ezért remélhető, hogy a Volga-vidék megszerzése a meghatározó a bolsevizmus összeomlása szempontjából. Különösen akkor, ha nyugat felől a blokádnak megakadályozza a gazdasági erőforrások bejutását.⁹⁴

Nézzük meg ezek után, hogy a rendelkezésünkre álló francia dokumentumok milyen képet rajzoltak az admirálisról és környezetéről. Janin már a hatalomátvétel idején megjegyezte, hogy a kolcsaki fordulatot a lakosság ellenségesen fogadta, és sem a japánok, sem pedig Szemjonov nem nézte ezt jó szemmel. Janint ez főleg a japán intervenció miatt nyugtalanította.⁹⁵ A Kolcsak és Szemjonov közötti ellentétek korábbi időre nyúlnak vissza. A nézeteltérések mértékét jól mutatja az a tény, hogy amikor az admirális Japánból visszatért Szibériába 1918 őszén a Knox-szal és Gajdával folytatott tárgyalás után, Vlagyivosztozkából Omszkba úgy jutott el,

⁹⁰ Uo. 17.

⁹¹ Joffe: i. m. 7. Az idézett könyv: R. Pipes: *Struve–Liberal on the Right*, Cambridge 1980.

⁹² Joffe: i. m. 10-12.

⁹³ Uo. 10.

⁹⁴ AMG 7 812 15 mai 1919.

⁹⁵ Janin: i. m. 15.

hogy Gajda vonatán haladt át Szemjonov vonalain, így kerülve el az összetűzést. Amikor pedig az államcsíny lezajlott, Szemjonov azzal tiltakozott, hogy 1918 november végén a Bajkáltól keletre levő orosz erők parancsnokának kiáltotta ki magát. S bár Kolcsak árulónak nevezte őt ezért, s bejelentette, hogy Volkov ezredest küldi ellene, az összetűzést a japánok megakadályozták.⁹⁶ Kolcsak fennhatósága ezért – annak ellenére, hogy Oroszország legfőbb katonai parancsnokának nevezte magát – gyakorlatilag csak Szibéria nyugati részén érvényesült. A Bajkáltól keletre szeparatista tendenciák érvényesültek. 1919 februárjában egy habarovszki összejevetelen Kurbatov atamán egy autonóm Bajkálon túli terület létrehozását javasolta. Szemjonov a burjátok, kirgizok és a kalmükok segítségével egy önálló mongol állam megteremtésére törekedett, s a Csita környéki régiót gyakorlatilag ő ellenőrizte, akadályozva a transzszibériai vasút működését Vlagyivosztok és Omszk között. Egy mongol–burját zászlóaljjal Szemjonovot támogatta Ungern-Sternberg báró is. Szemjonov mellett francia képviselő is volt Pelliot kapitány személyében, ezenkívül Foch a tien-csini francia erőktől négy ágyút és két géppuskát küldetett át Szemjonovnak.⁹⁷ A kelet-szibériai képbe még Horváth tábornokot kell behelyeznünk, aki 1917-ben egy helyi autonóm kormányt hozott létre Vlagyivosztokban. Szemjonov mellett Horváth sem fogadta el Kolcsak fennhatóságát. A képet tovább bonyolította a kelet-szibériai japán-amerikai rivalizálás, és az, hogy az említett szeparatista tendenciákat a japánok támogatták. S bár Szemjonovot egy időben a franciák az intervenció előőrskének⁹⁸ tekintették, később a szeparatista törekvéseket kedvezőtlennek ítélték, mivel azok az intervenciót gyengítették.

Az 1919 májusi vezérkari elemzés, jóllehet megjegyezte, hogy az omszki kormánynak vannak reakciós tendenciái, a civil és katonai funkcionáriusok képtelenek a fejlődésre a lakossággal szembeni gyakorlatban, összességében mégis pozitív képet adott. Ezt arra alapozta, hogy a kormány működött, az adók befolytak, a hadsereg toborzása folytatódott, Kolcsak pedig ígért tett a bolsevizmus megdöntésére és az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívására. Márciusban Gyenyikinnel megegyeztek befolyási zónájuk kialakításában, melynek határa a Volga alsó folyása, Alexandrovszk, az Aral-tó és Buhara nyugati határa mentén húzódott. A szibériai politikai pártok, csoportosulások közül a mérsékelt szocialisták és liberálisok támogatták az admirálist, s tulajdonképpen a monarchisták is, bár az alkotmányozó gyűlés összehívására tett ígérete miatt elégedetlenek voltak. Az eszközök viszont, akik a hatalomátvétel előtt vezető szerepet játszottak, ellenzékbe kerültek.

A vezérkari jelentés a kormány anyagi helyzetét is kedvezőnek találta. Az omszki bankokban a bankjegykibocsátás fedezetére 880 ezer kg aranyrúd, 592 ezer kg ezüstrúd és 32 ezer kg platinarúd volt letétbe helyezve. Ezenkívül a bankokban levő folyószámlák összege elérte 1918 júniusában a 300 ezer rubelt, 1918 decemberére pedig 1 millióra emelkedett. Igaz, a Kerenszkij bankó néven ismert papírpénz értéke romlott, de a franciák a kormánynak a gazdaságból származó bevéte-

⁹⁶ AMG 7 N 1555 Vladivostok, 10 décembre 1918.

⁹⁷ *Delmas*: i. m. 136.

⁹⁸ Uo. 138.

leit is biztatónak tartották. A bevételek évi értékét 1834 millió rubelre becsülték,⁹⁹ s az adók is egyre több jövedelmet biztosítottak.¹⁰⁰ Mindezek a kormányba vetett bizalmat erősítették. Az angol kormánybiztos, Charles Elliot ugyancsak érdemesnek tartotta támogatásra az omszki kormányt.¹⁰¹

Amikor 1919. április végén megkezdődött a Vörös Hadsereg ellentámadása, a Szibériából érkező jelentésekben már egyre több a negatívum is. Párizs a szibériai hadsereg állandó visszavonulásáról kapott információkat, és Janin ezt még nagyrészt a főparancsnokságon belüli intrikáknak tulajdonította. Clemenceau ezen információkra reagálva fontosnak tartotta a szibériai hadsereg talpraállítását, az ellenség megállítását, sőt a mielőbbi offenzívát. A francia miniszterelnök a tél beállta előtt, tehát 1919 végére remélte a bolsevizmus megdöntését, ezért Kolcsak állandó visszavonulása bosszantó volt számára.¹⁰² Főleg azért, mert éppen június elején ismerték el Kolcsakot. Ekkor, legalábbis az antant vezető köreiből talán kevesen gondolták, hogy Kolcsak elindult a bukás felé vezető úton. A dokumentumokban jól kitapintható, hogy a visszavonulásnak, a bukás felé tartó folyamatnak az okai mélyebbek voltak, mint a főparancsnokságon belül megnyilvánuló intrikák.

A szibériai hadseregben a tisztek és a katonák közötti viszony rossz volt. A tisztek keményen bántak beosztottaikkal, ökölrel és rúgásokkal igyekeztek fegyelmezni a cári gyakorlatot folytatva. A tisztek értéke ugyanakkor nemcsak erkölcsileg, de katonailag is gyenge volt. Janin szerint a legjobbak a Don és a Kubán vidékére mentek.¹⁰³ Az említett bánásmód azonban már nem volt „divatban” Oroszországban, ezért a katonák késsel és puskával válaszoltak. A hadseregben található problémák közé sorolható még az is, hogy a parancsokat nem hajtották végre, a hadműveletek titkosságát nem tartották be, s a felderítés is rossz volt. A fegyelmezetlenségekre szankciókat nem alkalmaztak, csak akkor, ha közkatonáról volt szó. Janin ezzel szemben kiemeli, hogy a bolsevikoknál felelősségre vonás esetén nem tettek különbséget nagyok és kicsik között. Fontos szerepet játszott Kolcsak bukásában az is, hogy a nép elfordult tőle, mivel sokszor ki volt téve a rezsím rablásainak, s Kolcsak rendőrsége zsarnokibb és barbárabb volt, mint a cárizmus rendőrsége.¹⁰⁴ Ugyanakkor elterjedt a protekciózás, magas kapcsolatokkal mindent meg lehetett szerezni. Mindezek azt eredményezték, hogy a lakosság a bolsevikok felé

⁹⁹	Halászat	134 millió rubel
	Fa, fűrészáru, cellulóz	500 millió rubel
	Vasérc, szénbányászat	500 millió rubel
	Arany	200 millió rubel
	Mezőgazdasági termelés	500 millió rubel
	Összesen	1834 millió rubel

¹⁰⁰ 1918. júliusában a befolyt adó összege 1 millió rubel volt, míg 1918. novemberében 6 millióra emelkedett.

¹⁰¹ MAE 814 Eu.-R. Sibérie. Bulletin de renseignement n° 22 relatif à la Sibérie pour la période se terminant le 18 janvier. Paris, 25 janvier 1919.

¹⁰² AMG 7 N 1555 n 6391 BS/3 Paris, 28 juin 1919.

¹⁰³ AMG 7 N 808 C/2463 D/1 29 juin 1919 rapport n° 7 Janin: 164.

¹⁰⁴ AMG 7 N 815 C/2466 D/2. Paris 30 juin 1920. Impression d'un russe sur la fin du gouvernement Koltchak. 7 N 808 C/2463 D/1. Vladivostok, novembre 1919.

fordult, különösen azokon a területeken, ahol a civil népesség kozákokkal keveredett. Ez utóbbiak ugyanis a régi rendszerből örökölt kiváltságokkal rendelkeztek. Ilyen régió volt pl. az Ural déli része. A földnélküli parasztok – Ufa környékén ez a lakosság 60%-át jelentette – ugyancsak ellenségesek voltak az omszki kormányval szemben.¹⁰⁵

A francia vezetést azonban sokkal jobban nyugtalanította Kolcsak és környezete, s az, hogy külpolitikailag milyen orientáltságúak. Janin az admirálisról 1919 januárjában még azt jelentette, hogy tisztességes ember és patrióta, de fizikailag fáradt.¹⁰⁶ Év végén viszont már Philippe Berthelot szavaival jellemzi őt: „túlságosan ideges ember ahhoz, hogy államférfi lehessen”.¹⁰⁷ Ami pedig a környezetét illeti, több dokumentum is kiemeli, hogy egy olyan sötét társaság, sőt szindikátus veszi körül, akik spekulánsok, pénzügyi és ipari körök tagjai, s külpolitikai irányultságukat a németbarátság jellemzi. Ez a németorientáltság a tiszték körében és a hadsereg vezérkarában is megfigyelhető. E körből, sőt magától Kolcsaktól olyan célzások is elhangzottak, melyek egy jövőbeni német–japán–orosz megegyezés lehetőségeit fontolgatták.¹⁰⁸ Ez azért is nyugtalanító volt Párizs számára, mert 1919 nyarán egy szövetséges, sőt franciaellenes kampány kezdődött az ukrajnai szereplés miatt.¹⁰⁹

A szövetségesek jelentős segítséget, elsősorban pénzügyi támogatást adtak Kolcsaknak. Franciaország a külügyminisztérium szerint pl. évi 576 millió frankot költött Szibériára.¹¹⁰ Ezen kívül mindenféle hadianyagot szállítottak. Ennek ellenére egy 1919. októberi jelentés arról számol be, hogy Kolcsak környezete egyre ellenségesebb a nagyhatalmak intervenciójával szemben.¹¹¹ Azt sürgetik, hogy vonják ki a cseheket, a franciákat és az angolokat. Csak a japánok maradjanak, szabad utat engedve nekik a bolsevikok ellen, és az amerikaiak, hogy őrizzék a vasutat. Olyan hangok is hallatszottak, hogy győzelmet csak Németország szövetsége hozhat, mivel Franciaország legyengült. S bár az a tény, hogy Németország elfogadta a békefeltételeket, bizonyos orosz körökben nagy csalódást keltett, német ügynökök – hadifoglyok, skandinávnak mondott kereskedelmi ügynökök – mégis azt terjesztették, hogy Németországot nem verték meg.

Ami a csapatkivonásokat illeti, a kolcsakisták nyitott kapukat döngettek, mivel a francia politikai vezetés éppúgy, mint a többi szövetséges, foglalkozott ezzel a kérdéssel. Clemenceau 1919. július 18-i keltezéssel levelet intézett a pénzügyminiszterhez, s az oroszországi, szibériai intervenció magas költségeire hivatkozva

¹⁰⁵ AMG 7 N 808 29 juin 1919. C/2463 D/1 rapport n° 7.

¹⁰⁶ AMG 4 N 46 C/50 D/3. Omsk, 7 janvier 1919. No 353-363.

¹⁰⁷ AMG 7 N 808 C/2463 D/1 Irkutsk, 8 décembre 1919. rapport n° 10.

¹⁰⁸ MAE 814 Eu.–R. Sibérie. Omsk, 5 juillet 1919. MAE 814 Eu.–R. Sibérie Omsk, 11 juillet 1919. AMG 7 N 808 C/2463 D/1 Irkutsk, 8 décembre 1919. rapport n° 10. A felsorolt dokumentumok Janin tábornok jelentései a hadügynek.

¹⁰⁹ MAE 814 Eu.–R. Sibérie. Omsk, 11 juillet 1919. AMG 4 N 47 C/53 D/1/2 9 juillet n° 1727-1730.

¹¹⁰ MAE 814 Eu.–R. Sibérie. août 1919. Situation actuelle en Sibérie.

¹¹¹ MAE 814 Eu.–R. Sibérie. 22 octobre 1919. Rapport du capitaine Louradour sur son voyage en Sibérie.

azt javasolta, hogy vegyék fontolóra a francia csapatok kivonását még a tél beállta előtt, s Oroszországban csak a katonai missziók maradnának. A Franciaország által támogatott nem orosz nemzetiségű katonai erőket is javasolta minél előbb hazatelepíteni. A katonai misszióval kapcsolatban azt a megjegyzést tette, hogy erősítsék meg technikai személyzettel, s így az orosz talpraálláshoz, s természetesen Franciaország gazdasági törekvéseihez nagyobb segítséget tud majd adni. A támogatásért és Kolcsak elismeréséért a francia miniszterelnök nemesfémeket és koncessziókat kért a szibériai kormánytól.¹¹²

Az Oroszországgal kapcsolatos egyik legfontosabb bejelentés szeptemberben egy sajtótájékoztatón hangozott el. E szerint a Legfelső Tanács Lloyd George javaslatára véget vet az „oroszkalandnak”, ami azt jelentette, hogy minden támogatást – anyagit és erkölcsit egyaránt – beszüntetnek nemcsak Arhangelszkben, hanem a Jügyenyicsnak, Gyenyikinnek és Kolcsaknak nyújtott segítséget is. Az új jelszó Oroszországban: „Csinálják az oroszok maguk az ügyeiket.”¹¹³

Az amerikai csapatkivonási szándékról Jusserand szeptemberben tudósított.¹¹⁴ Morris, a tokiói amerikai nagykövet – Wilson megbízásából tájékozódni ment Omszkba – már augusztusban azt az utasítást kapta, hogy ne hosszabbítsa meg szibériai tartózkodását, s Graves tábornok, az amerikai erők parancsnoka ugyancsak azt a parancsot kapta, hogy hagyja el Omszket.¹¹⁵

Ezek az intézkedések egybeestek a Vörös Hadsereg sikereivel, melynek eredményeképpen Frunze erői a Volgánál szétzúzták Kolcsak csapatait, észre pedig visszaszerezték az Urált és Szibéria egy részét.

Kolcsaktól reakciós politikája miatt a csehek is elfordultak, s Lavergne tábornok „közvéleménykutatása” szerint azt akarták, hogy döntsék meg, vagy alakítsák át kormányát.¹¹⁶ A katonai helyzet romlása miatt szeptember végén Janin utasítást kapott a csehszlovák kormánytól az evakuálásra, s hamarosan a szövetségesek ilyen irányú határozata is megérkezett. Masaryknak az volt a véleménye, hogy a csehek épp eleget tettek Oroszországért, Kolcsak pedig kalandor, akivel nem lett volna szabad Oroszországnak kapcsolatba lépnie.¹¹⁷ Janin október elején közölte Kolcsakkal az evakuálás megindítását. Az admirális fölényesen azt válaszolta, hogy a csehek és mindazok gyors távozását akarja, akik fölérték Oroszországot, kimerítették erőforrásait. Janin megjegyzése erre az volt, hogy ha a csehek nem őrzik a transzszibériai vasutat és Közép-Szibériát, mindkettő már rég a felkelők kezébe került volna.¹¹⁸

A csehek hosszú utazás után érkeztek Vlagyivosztkba, s az evakuálás 1920 áprilisában fejeződött be. A kitelepítettek száma Janin adatai szerint: 67 700 cseh-

¹¹² MAE 814 Eu.–R. Sibérie. Paris, 18 juillet 1919.

¹¹³ MAE 814 Eu.–R. Sibérie. Paris, 17 septembre 1919. Note pour M. Legrand. Aláírás: Jesse Curely.

¹¹⁴ MAE 814 Eu.–R. Sibérie. A dátum hiányzik.

¹¹⁵ AMG 7 N 812 doss. 1. 28/8 Omsk 22 août.

¹¹⁶ AMG 7 N 808 C/2463 D/1. Vladivostok, novembre 1919. *Beneš*: i. m. 60.

¹¹⁷ *Janin*: 179-180.

¹¹⁸ Uo. 184-185.

szlovák, 2000 lett, 1500 szerb és jugoszláv, 2300 román s kb. 500 lengyel. Janin tábornok Harbinből Kínán át érkezett vissza Franciaországban 1920 júniusában.¹¹⁹

Kolcsak sorsa jól ismert, 1920. februárjában (7-én) Irkutszkban agyonlőtték. A városban ugyanis 1920 januárjában egy forradalmi katonai bizottság jött létre az eszerek felkelésének eredményeképpen. Az admirálist a csehek adták át a bizottságnak, s ennek fejében szabad elvonulást kaptak. Masaryk utasítása az volt, hogy a csehek a belső harcokban maradjanak semlegesek. A légió visszavonulása egyébként harc nélkül ment végbe. Az összeütközések elkerülése érdekében két bolsevik képviselő volt a csehek hátvédjében, két cseh tiszt pedig a bolsevikok elővédjében.¹²⁰ Janint emiatt, de különösen Kolcsak kiadásáért heves támadások érték Oroszországban és Párizsban egyaránt.¹²¹ A támadások, a sajtókampányok azonban az egész oroszországi francia politikát is hevesen bírálták. Egy örmény lap – a Nor Askhatavor – pl. azt írta Franciaországról, hogy a világháborúban a legjelentősebb szerepet játszotta, de elvesztette erejét, s a győzelmét nem tudja kihasználni.¹²² A külügyminisztérium jelentése pedig arról számolt be, hogy különösen Berlinben az orosz újságok heves kampányt folytatnak Franciaország ellen, s azt hangoztatják, hogy Párizs elfelejtette orosz szövetségését, elfelejtette a Marne-t, a Kárpátokat, s elárulta az önkénteseket Odesszában.¹²³

1920 tavaszán a csehek evakuálása, az amerikai, francia és brit csapatok, missziók távozása után egyedül a japánok maradtak a Távól-Keleten.

A szibériai francia politikához a hétköznapiak is hozzátartoztak, s ez azért is érdekes, mert jól mutatják, hogy Párizs mennyire hibásan mérte fel lehetőségeit, s mennyire nem ismerte a szibériai viszonyokat. Janin egy hosszabb jelentésben számolt be a szibériai életkörülményekről,¹²⁴ s ez inkább egy panaszlevélhez hasonlít. Párizs számára az áruk alakulása okozhatta a legnagyobb meglepetést, mert pl. Oroszország európai részére a napi költségvetést – szállás+élelem – még a háború előtt napi 15 rubelben, azaz 40 francia frankban állapították meg. Szibériában azonban az áruk alakulása minden képzeletet felülmúlt. Ebben szerepet játszott a rubel elértéktelenedése, a menekültek nagy száma, a munkaerőhiány, a rekvirálások. Többféle papírpénz volt forgalomban: az orenburgi rubel, a Kerenszkij, a szibériai, a Horváth és a Romanov rubel. Amikor Janin megérkezett Vlagyivosztkba, egy szállodai szoba 30 frankba került, ha egyáltalán volt. Tisztjei ugyanis a vezérkar

¹¹⁹Uo. 298. A csehekkel kapcsolatban említést érdemel még az, hogy Gajda tábornok a Kolcsakkal történt nézeteltérései miatt elhagyta Omszkot, s 1919 nyarán Vlagyivosztkba érkezett, ahol egy felkelés során novemberben hatalmában kerfette a pályaudvart. A megmozdulást a vlagyivosztki kormányzó, Rozanov leverte, a sebesült Gajdát pedig kiutasították.

¹²⁰*George Montandon: Deux ans chez Koltchak et chez les Bolchéviques (1919–1921) Paris Félix Alcan 1923. 69.*

¹²¹*Janin: i. m. 299-300. Montandon: 69.* Janin szibériai missziójáról Csehszlovákiában beszámolt Masaryknak. Prágában azonban nem ő, hanem Pellé tábornok maradt. Ez azt a benyomást keltette, hogy Janin elvesztette a bizalmat. A Masaryktól kapott levél azonban ezt cáfolta.

¹²²AMG 7 N 3117 doss. 1 Revue de la presse du 1er au 10 juillet 1920. n° 851. A július 6-i számról van szó.

¹²³MAE 316 Eu.–R. Russie–Allemagne. Prague, 17 janvier 1920. n° 451. La propagande allemande dans la presse russe; nécessité pour la France de contrebalancer cette propagande.

¹²⁴AMG 7 N 1555. L'existence en Sibirie (1918–1919).

irodáinak asztalain aludtak. Omszkban hat hét kellett ahhoz, hogy a misszió számára irodákat találjon. „Ezt olyan állapotban kaptam meg – írja –, amilyenben Augias istállója lehetett Hercules előtt.” Nézzük meg néhány berendezési tárgy árát. Egy szék s egy asztal fehér fából 500 rubelbe került, egy ágy 5000 rubelbe, egy szamovár pedig 3500 rubelbe. Villanyvilágítása csak a kiváltságosoknak volt – pl. a külügyminiszternek –, de azoknál is csak délután ötig, mert ezután a villanyt a mozi és a színház kapta meg. Petróleumot csak rekvirálással lehetett szerezni, a gyertya darabja pedig 100–150 rubel volt. A tisztek, katonák nagy része vagonokban élt, s ezek adása-vétele, bérlete jól menő üzletág volt, mert egy vagon bérleti díja 50-60 ezer rubel volt. A munkaerőt a hadifoglyok adták, s a hadifogoly Szibériában olyan volt, mint a régi rabszolga, akit ugyancsak rekvirálással lehetett megszerezni. Így szereztek ők is magyarokat, németeket. Jómódúnak az számított, akinek fűtése volt, s rendelkezett egy vagy két hadifogollyal. Az étkezés sem volt olcsó. A háború előtt egy vacsora 5-6 rubel volt. 1918 novemberében, megérkezve Vlagyivosztokba, egy kétfogásos étkezés kávéval 12 rubelbe került. Ugyanez Omszkban decemberben már 30 rubel volt, 1919. szeptemberében pedig 300 rubelt kértek érte. S ami a legszomorúbb volt egy francia számára: bort sohasem lehetett kapni az étkezésekhez. Este az árak háromszorosára növekedtek. S mit lehetett enni Szibériában? A vacsora általában tea, kenyér, vaj és felvágott volt. Regelire pedig teát, s az esti maradékot fogyasztották el. A hiányos táplálkozás miatt gyakori volt a skorbut. A katonai helyzet változásával a körülmények tovább romlottak. Az Altaj vidék elvesztése után pl. 1000 pud vaj 350 ezer rubelbe került Novonyikolajevszkben, s ugyanezt a mennyiséget Irkutszkban már 4-5 millió rubelért adták el.

A szovjet hatalom és a német veszély kérdései

„Szokatlanul kevés hír érkezik hozzánk külföldről. Teljes az imperialista fenyevadak blokádja, a világ leghatalmasabb államainak ellenséges ereje zúdul ránk, hogy visszaálítsák a kizsákmányolók hatalmát” – írta Lenin 1919 őszén.¹²⁵ A szovjet hatalom számára az 1919-es esztendő valóban az elszigetelődés éve volt. A szövetséges diplomaták 1918 második felében már elhagyták Oroszországot. A francia nagykövet, Noulens október 15-én távozott, s a katonai misszió vezetője, Lavergne tábornok is visszament Franciaországba, de 1919-ben Vlagyivosztokban ismét feltűnt. Visszahívták a szövetségesek azokat a személyeket is, akik a féhivatalos kapcsolatokat biztosították a szovjet hatalommal.¹²⁶ Így az amerikaiak Robbins-t, az angol Lockhart-ot a bolsevikok utasították ki letartóztatása után, mivel részt vett az eszerek 1918-as nyári lázadásában. Ami Sadoul kapitányt, a franciák félhivatalos kapcsolatát illeti, ő nem hagyta el Szovjet-Oroszországot, de nem is töltötte be

¹²⁵ V. I. Lenin összes művei 39. köt. Bp. 1980 Kossuth. Üdvözet az olasz, francia és német kommunistáknak. 203.

¹²⁶ Mivel a szövetségesek nem ismerték el a Népbiztosok Tanácsát, hivatalos diplomáciai érintkezés nem volt. A diplomáciai testületeket ugyanakkor nem hívták vissza. E sajátos helyzetben a kapcsolatot félhivatalos csatornáknak biztosították.

az összekötő szerepét a továbbiakban, mivel bolsevik lett. 1918 végére tehát a szövetséges hatalmaknak nem volt képviselőjük Szovjet-Oroszországban, sőt az első szovjet nagyköveteknek is el kellett hagyni az európai fővárosokat.¹²⁷ Kapcsolatteremtési kísérletek azonban ilyen körülmények között is voltak.

1918 novemberében a szovjetek VI. összoroszországi kongresszusa béketárgyalásokra tett javaslatot. A franciák válaszát ismerjük: ekkor már javában folyt a dél-oroszországi partraszállás előkészítése. A szovjet kísérlet azonban ennek ellenére kapott valamiféle választ. Igaz, nem a franciáktól, hanem Wilsontól. 1919 január első felében egy Buckler nevű amerikai diplomata három alkalommal is találkozott Litvinovval Koppenhágában. A szovjet diplomata késznek mutatkozott a külföldi adósságok elismerésére, ennek fejében viszont gyáripari termékeket kért. Megígérte azt is, hogy a béke megkötésekor a nyugati országok felé irányuló bolsevik propaganda is abbamarad. Így amikor a békekonferencia Párizsban 1919. január 18-án megnyílt, úgy tűnt, van lehetőség a megegyezésre. Wilson január 21-én felolvasta Buckler jelentését a Litvinovval folytatott tárgyalásokról, s az elhangzott javaslatokat elvben mindenki elfogadta. Ennek következtében a szövetségesek rádiófelhívást intéztek Oroszország valamennyi kormányához, hogy vegyenek részt egy konferencián a Herceg-szigeteken (a Márvány-tengeren található). A szovjet kormány február 4-én a meghívást elfogadta. A fehér kormányok azonban francia bátorításra elutasították a konferencián való részvételt, így ez a terv elbukott. A szovjet hatalom februárban megpróbált Párizsba is kapcsolatba lépni. Egy delegációt küldtek Franciaországba, hogy az ott lévő katonák hazatelepítéséről tárgyaljanak. A delegációt azonban – tagjai voltak: Manuilszkij, Davtyan és Inesza Armand – a franciák nem fogadták, egy szigeten, Saint-Malo közelében várakoztatták, majd kiutasították őket.

Március elején újabb kapcsolatteremtési kísérlet történt Moszkva és a szövetségesek között, amely William Bullitt nevéhez fűződik, aki a párizsi amerikai delegáció tagja volt. Bullitt márciusban Moszkvába érkezett, ahol Csicsserinnel találkozott, akinek egy tervezetet adott át. Ebben azt javasolta, hogy stabilizálják Oroszországban az elért pozíciókat, a cári adósságokat pedig valamennyi orosz kormány felosztaná egymás között. Az ellenségeskedés beszüntetésével a szovjet fél is egyetértett, de követelte még a szövetséges csapatok kivonását, valamint a támogatások megvonását a szovjetellenes erőktől. Bullitt-nak Párizsba visszatérve e javaslatok alapján kellett volna közvetítenie, s mindenekelőtt a franciák beleegyezését megszerezni. Párizs ezúttal is hajthatatlan maradt. Clemenceau sértette az, hogy Wilson nem értesítette őt a misszióról. Később ezért Lansing Jusserand-nak azt is tagadta, hogy Bullitt-nak hivatalos megbízatása lett volna.

A Bullitt misszió után mintegy fél évig nem volt közvetlen kapcsolatteremtési kísérlet Moszkva és a szövetségesek között. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott az, hogy 1919 tavaszán a szovjetellenes erők sikereket értek el, illetve az, hogy az 1919-es esztendő a forradalmak éve volt. Közép-Európa forradalmasodott,

¹²⁷ Így Litvinovot kiutasították Londonból, Berzin elhagyta Svájcot, Vorovszki Stockholmot, Szuric Koppenhágát, Rozin Hollandiát.

és hasonló reményeket fűztek Ázsiához, mindenekelőtt Indiához. A forradalom szele a franciákat is megcsapta, mivel márciusban André Marty vezetésével lázadás tört ki a francia matrózok között a Fekete-tengeren.¹²⁸

Párizs a kapcsolatok megszakadása ellenére rendelkezett információkkal a szovjet hatalomról. 1919 márciusában a vezérkar egy hosszú jelentést kapott Chapoulytól, a moszkvai francia katonai különítmény parancsnokától.¹²⁹ Természetesen 1919-ben már ez a különítmény sem működött. Az eszerek 1918-as jászolvali felkelése után a francia képviselőtagjai közül többeket börtönbe csuktak, így Chapouly zászlóaljparancsnok is odakerült. A bolsevik hatalomról szóló jelentése ezért nem a helyzet széles körű ismeretén alapult, hanem személyes benyomásain, melyeket a börtönben szerzett, valamint a szabadulását követő beszélgetéseken Moszkvában és Petrográdon, s mindezt az újságokból – bolsevik, mensevik, eszer – szerzett információkkal egészítette ki. Chapouly jelentése ezért szükségszerűen hiányos. A dokumentumot azonban mégis érdemes megismerni azért, hogy lássuk, milyennek találta egy francia 1919-ben a szovjet hatalmat.

Francia szempontból Chapouly azt emelte ki, hogy a bolsevikok ellenzik az antanttal való közeledést, s forradalmi programjuk gyors megvalósításáról álmodnak egész Európában. Azt is kihangsúlyozta, hogy Lenin és Trockij között nincsen ellentét vagy viszály. Egy oroszországi politikánál sem az eszerekre, sem a mensevikekre nem lehet számítani, mert ők is az intervenció ellenzői között vannak. Ami pedig az ellenforradalmi elemeket illeti, ezek gyakorlatilag eltűntek, mivel a régi rezsim tisztjei, nemessége vagy elmenekült, vagy pedig megsemmisítették őket; a bankárok és kereskedők lába alól a bankok nacionalizálása és a spekuláció elleni intézkedések húzták ki a talajt; a funkcionáriusokat pedig, akik kezdetben megpróbálták szabotálni a bolsevik adminisztrációt, elzavarták, letartóztatták, vagy agyonlőtték őket. A bolsevik bíróságok szigora ebben az időben – állapítja meg Chapouly – a hatalmukkal visszaélő funkcionáriusok ellen irányult. Ehhez még azt teszi hozzá, hogy az ellenforradalom elleni harc kivételes szigorral folyt, s a bolsevik rendőrség sokat fejlődött.

A társadalmi tagozódást vizsgálva Chapouly megállapítja, hogy az utóbbi hónapokban egy új osztály jött létre, a funkcionáriusok osztálya, amelyik arrogáns és elégedett a helyzetével. A munkás proletariátusról az a megállapítása, hogy haladoklik, s ezt az Izvesztyijából származó számadatokkal illusztrálja. E szerint Petrográd lakossága 2,5 millióról 800 ezerre csökkent, s míg a februári forradalom előtt 400 ezer munkás volt a városban (ebből 250 ezer a fémiparban dolgozott), 1918 júliusára ez a szám 70%-kal csökkent. 1918 áprilisára pedig a 250 ezer fémipari munkásból mindössze 6400 maradt. A munkásság számának csökkenése Moszkvában is jelentős.¹³⁰ A létszámcsökkenés magyarázata abban keresendő, hogy a mun-

¹²⁸ E. H. Carr: *La révolution bolchévique 3. La Russie soviétique et le monde* Paris 1974. Les Éditions de Minuit 120-125. P. Milioukov: *La politique extérieure des soviets* Paris 1936. 35-37. P. Renouvin: *Le traité de Versailles* Paris, Flammarion 1969. 104-114. P. Renouvin: *Historie des relations internationales to me 7. de 1914-1929. Les crises du XXe siècle* Paris 1957. Hachette 169. Seliverstoff: i. m. 129.

¹²⁹ AMG 4 N 41 doss. 3. Paris, 1 mars 1919.

¹³⁰ 1917. január 1. – 800 ezer munkás. 1919 elejére ennek a kétharmada marad meg.

▪ kások vagy beálltak a Vörös Hadseregbe, vagy vidékre mentek. A parasztokról a szerző azt állapítja meg, hogy antibolsevikokká válnak, amikor a Vörös Hadsereg számára elveszik a lisztjüket vagy a lovukat, de bolsevikokká lesznek ismét, mihelyt valaki meg akarja fosztani őket az utóbbi időben szerzett előnyöktől. Összességében Chapouilly-nek az a megállapítása, hogy a bolsevikok által ellenőrzött területen semmiféle ellenforradalmi reakció nem várható, mivel a politikailag közömbös tömeg egy burzsoá rezsim ellenfeleinek oldalára áll, s ez a bolsevikok hatalmát erősíti.

A gazdasági helyzetet – a bolsevik lapok megállapításait átvéve – katasztrofálisnak tartja, mivel nyersanyaghiány van, az ipar alig működik, az üzletek üresek, a szállítás, a közlekedés pedig ugyancsak súlyos válságban van.¹³¹ A megélhetés ezért rendkívüli módon megrágult,¹³² s az infláció tovább súlyosbítja a helyzetet.¹³³

A dokumentum katonai kérdésekkel is foglalkozik. A Vörös Hadsereg létszámát Chapouilly 700 ezer főre teszi, de a parancsnokságot, a vezérkarokat hiányosnak és középszerűnek tartja. A felszerelés sok kívánnivalót hagy maga után, s különösen puskából van hiány (a katonák vidéken gyakran eladják fegyvereiket). A hadsereg fegyelme változó, de vannak csapatok, ahol a fegyelem rendkívül szilárd. A szerző szerint ez a nemzetközietekre, főleg a kínaiakra és a németekre mondható el. Más egységekhez Trockij személyesen megy el, hogy gyűjtő beszédeivel lelkesítse őket. A jelentés a Vörös Hadsereget szeszélyesnek, ázsianak tartja, amely sikereit az ellenfél középszerűségének és a propagandának köszönheti. Ez utóbbival kapcsolatban kiemeli, hogy „ez veszélyesebb, mint maga a Vörös Hadsereg, aktívabb, koordináltabb, jobban irányított, s jelenleg ez a rezsim legfélelmetesebb fegyvere”. Egy szovjet képviselő szerint: „Nekünk van egy jó fegyverünk, az agitáció, a propaganda, a szó. A forradalmi szó messzebb hord, mint bármelyik ágyú. A hadseregen át behatol a hátszágba, és ott felgyújtja a forradalom tüzét, zűrzavart hint az imperialisták soraiban.” A bolsevikok mindenütt agitátoriskolákat hoztak létre, s amikor a front gyengült valahol, erősítésként nem csapatokat, hadianyagokat küldtek, hanem agitátorokat – jegyzi még meg Chapouilly. Végkövetkeztetésként azt vonja le, hogy a bolsevizmus nem helyi, hanem világviszonylatban jelentkező veszély, mert elmélete vonzó az elégedetlen tömegek körében. Franciaország számára külön veszélyt az jelent, hogy Németországból a Kreml egy szocialista államot szeretne létrehozni, s az ilyen irányú propaganda a jelentés szerzője szerint fáradhatatlan. „Moszkva Berlin és München támogatásával reméli Washington, Londont, és Párizst a bolsevizmusra rákényszeríteni” – állapítja meg Chapouilly. Ilyen körülmények között egyetlen eszközt lát a dolgok megváltoztatására: az intervenciót. A szerző a gazdasági blokád fokozására és a katonai erő alkalmazására egyaránt gondolt. Ez utóbbinál azonban az Oroszországgal határos államok, tehát Finn-

¹³¹ Az 54 ezer mozdony fele javításra szorul. 258 191 vagonból pedig 42 878 használhatatlan.

¹³² 1 livre (400 gr) vaj ára 85-100 rubel. 1 livre kenyér – 10-25 rubei. 1 livre cukor – 17 kopek – 120 rubel. 1 livre disznóhús – 75 rubel. 1 pud (16 kg) benzin – 600 rubel.

¹³³ 1919. január elsején 55 milliárd 263 millió papírrubel volt forgalomban Oroszországban. A februári forradalom előtt 18 milliárd 917 millió, azóta 36 milliárd 346 millió rubel került forgalomba.

ország, Románia és Lengyelország katonai erejét vette számításba. Ez az elképzelés egybeesett a hivatalos francia politika törekvéseivel, mivel 1919 tavaszától Párizs a határállamok felhasználására törekedett.¹³⁴

A dokumentumok alapján azt mondhatjuk, hogy a francia vezetést a bolsevizmus nem mint ideológiai vagy társadalmi rendszer érdekelte. Számára az volt a nyugtalanító, hogy a bolsevizmus hatalmi politikaként jelentkezett. A párizsi megítélés ugyanis az volt, hogy ez a politikai erő expanzív jellegű, s nemcsak az európai hatalmi viszonyokat veszélyezteti, hanem ezen túlmenően fenyegetéseket is hordoz magában. E megítélést illetően lényeges különbségek a szövetségesek között nem voltak. A különbség a bolsevizmus terjedésének megakadályozására használt vagy használandó eszközökben mutatkozott meg, s a franciák egyértelműen a szovjet hatalom megdöntésében látták hatalmi helyzetük biztonságát.¹³⁵ Ezt változatlanul a szovjet–német egymásratalálás, együttműködés lehetőségével indokolták, s a kapott jelentések valóban ezt a vonalat erősítették. Egy stockholmi távirat pl. arra figyelmeztette a külügyminisztériumot, hogy néhány nappal a Magyar Tanácsköztársaság után Joffe (szovjet diplomata, Szovjet–Oroszország első berlini követe), Lenin és Csicserin aláírásával egy titkos javaslatot nyújtott át a német kormánynak. Ebben a távirat szerint az állt, hogy Ausztria és Németország szövetséget köt Oroszországgal és Magyarországgal, s közösen lépnek fel Lengyelország és a szövetségesek ellen. Oroszország ezenkívül garantálná Németországnak az 1914-es határokat, Elzász–Lotharingia, a Poznan vidéke és Észak-Schleswig sorsát pedig népszavazással döntenék el. Együttműködnének abban is, hogy Lengyelországban egy kommunista kormány kerüljön hatalomra, Csehországban pedig pénzügyi támogatást adnának egy bolsevik forradalomhoz.¹³⁶ Egy bizonytalan forrásból származó koppenhágai információ szerint Lenin és Ludendorff között állítólag tárgyalások folytak egy antantellenes katonai akcióról.¹³⁷ A hatalmi kombinációk között felmerült egy német–japán együttműködés lehetősége, ami egy szovjet–német kombinációval kiegészítve még veszélyesebbnek tűnhetett.¹³⁸ A Berlin–Moszkva együttműködést erősítette az az információ is, amely arról szólt, hogy Kraszín szakembereket kért a Siemens–Schukert cégtől.¹³⁹

Szovjet–Oroszország számára Németország sajátos helyet jelentett, s nemcsak azért, mert az első világháború előtt az ipari termékek legfontosabb szállítója volt, hanem azért is, mert az 1918-as vereség a nyugati imperializmus áldozatainak

¹³⁴ *Séliverstoff*: 121-127.

¹³⁵ Anglia a peremterületek elszakadását támogatta, de a fehéreknek az a törekvése, hogy állítsák helyre a régi orosz birodalmat, ellenkezett a brit érdekekkel. London ehelyett szívesebben látott volna egy gyengébb bolsevik hatalmat. Az amerikaiak inkább gazdasági eszközökkel akartak gátat szabni a bolsevizmus terjedésének.

¹³⁶ MAE 314 Eu.–R. 1918–1929. 8. április 1919. Joffét bár 1918 novemberében kiutasították Berlinből, s később sem térhetett vissza, de ezután is diplomáciai vonalon dolgozott. A szóban forgó javaslatot Oscar Kran és Herman Golberg közvetítésével juttatta el a német kormányhoz.

¹³⁷ MAE Eu.–R. 131. No 239. Copenhague, 20. március 1919.

¹³⁸ MAE Eu.–R. 314 Omsk, 28. április 1919. No 72. Martel aláírással. MAE Eu.–R. 131. 24. március 1919.

¹³⁹ MAE Eu.–R. 314. 28. április. Stockholm. 15. mérnököt kértek és 25. vasúti szakembert.

sorába helyezte őt. Az együttműködés terve mindkét oldalon megtalálható, csak a hogyan kérdésében nem volt meg az egység. Szovjet–Oroszország elszigeteltsége idején, tehát kb.1920-ig a németekkel a kapcsolat inkább csak a tervek, a tapogatózások szintjén jelentkezett, s nem nagy arányú katonai, gazdasági együttműködésről volt szó.¹⁴⁰ A francia dokumentumok is inkább a kapcsolatteremtés lehetőségét, s ennek a veszélyét jelezték, mint a tényleges együttműködést. S az is igaz, hogy a kapott információk között voltak tévesek, félrevezetőek, de az adott helyzetben, hangulatban ezek is a szovjet–német-ellenes politikához szolgáltatott érveket, „bizonyítékokat”. Mindehhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy az orosz–német együttműködés bizonyos szempontból francia érdek is lehetett, természetesen oly módon, hogy Németország Franciaországgal és Angliával együtt vesz részt Oroszország kiaknázásában. Az orosz–német együttműködés érve az volt, hogy Oroszország csak német segítséggel tud talpraállni, s így Franciaország is hozzájuthat oroszországi befektetéseihez, s iparának újjászervezéséhez.¹⁴¹ Ez a kölcsönös függésre építő elképzelés is feltételezte a bolsevik rezsim megdöntését, vagy legalábbis jelentős átalakítását. A német gazdasági és hatalmi potenciál megerősítése azonban Párizsnak nem állt érdekében, s 1919-ben úgy tűnt, hogy német közreműködés nélkül is megvalósítható a szovjet hatalom megdöntése. Oroszország gazdasági kiaknázása viszont Párizs figyelmét sem kerülte el. Azt azonban tudomásul kellett vennie, hogy Oroszországban nincsen egyedül ilyen irányú törekvésekkel, s azt is, hogy egy hosszú és kimerítő háború éppenhogy befejeződött.

Gazdasági beavatkozási tervek

Szibériában bármilyen gazdasági terv megvalósítása attól függött, hogy a régiót hogyan lehet a világgazdaság vérkeringésébe bekapcsolni, azaz, hogy milyen a közlekedés, a szállítás helyzete. A közlekedés pedig itt azt jelentette elsősorban, hogy működik-e a transzszibériai vasút.¹⁴² Korábban utaltunk arra, hogy a közlekedési helyzet válságos. Ennek megjavítására már az Ideiglenes Kormány is kísérletet tett 1917 nyarán, amikor egyezményt írt alá az amerikaiakkal a közlekedés, az orosz vasutak újjászervezése érdekében. Az egyezmény értelmében 1917 decemberében az amerikai mérnökök megérkeztek Vlagyivosztokba, de a válságos politikai helyzet miatt visszamentek Japánba.¹⁴³ A vasút kérdése azonban napirenden maradt. Az 1918-as esztendőt ebben az ügyben a szövetségesek közti nézeteltérések jellemezték. Franciaország arra törekedett, hogy itt is jelentős pozíciót biztosítson magának. A transzszibériai vasút befolyási zónákra való felosztásában többféle elképzelés létezett, de nézeteltéréseket főleg a Kelet-Kínai Vasút okozott. A Martel-

¹⁴⁰ Carr: tome 3. 314-316.

¹⁴¹ MAE Eu.-R. 314 Berlin, 1 mai 1919. L'Allemagne et la Russie.

¹⁴² A vasút építését 1891-ben kezdték el, s 1900-ban fejezték be.

¹⁴³ MAE 547 Eu.-R. Harbin, 24 janvier 1920. Réorganisation du transsibérien. Rapport du lieutenant-colonel Filuzeau.

terv¹⁴⁴ értelmében Párizs az egész Kelet-Kínai Vasút ellenőrzését akarta magának, hivatkozva arra, hogy a vasút az Orosz-Ázsiai Bank ellenőrzése alatt működik, a bank tőkéjének háromnegyed része viszont a franciák kezében van.¹⁴⁵ Egy másik terv értelmében a transzszibériai és a Kelet-Kínai Vasút ellenőrzését egy szövetségközi bizottság kapta volna meg, a harmadik változat szerint pedig az említett vonalak az amerikaiak, nevezetesen a Stevens mérnök vezette misszió kezébe került volna.

1919 elején a nevezett vasutak állapota, működése olyan rossz volt, hogy az orosz illetékesek és a szövetségesek egyaránt szükségesnek ítélték a gyors beavatkozást. Az omszki kormány 1919. január 13-án az amerikai főkonzulhoz, Harrishez fordult azzal a kéréssel, hogy az amerikaiak vegyék át a vasút irányítását. Ebben az ügyben 1919 január végén született megegyezés azzal, hogy létrehoztak egy szövetséges ellenőrzést (comité interallié et comité technique), s az így megszületett bizottság március 5-én tartotta első ülését. A szövetséges bizottságban mindegyik hatalom, amelyik katonai erővel rendelkezett Szibériában, részt vett, s természetesen az oroszok is. Ezen kívül a két említett vasútvonalat négy nagy részre osztották fel, ahol más és más hatalom gyakorolta az ellenőrzést. A Kelet-Kínai Vasúton, pontosabban Vlagyivosztk és Mandzsúria (ebben az esetben ez egy városnak a neve), valamint Nyikolszk és Jerganyevka között amerikai ellenőrzés volt. A Bajkálon túli, az omszki és a tomszki körzetben ugyancsak az amerikaiaké volt az ellenőrzés. A Harbintól Csangcsunig terjedő vonalon, valamint az amuri körzetben s az usszuri vonalon Jerganyevkától Habarovszkig a japánok gyakoroltak ellenőrzést, de ők is a Stevens misszió irányítása alá voltak rendelve. Az Omszk és a front közötti részt az angolok kapták meg, amely ugyancsak egy amerikai, Emerson ezredes fennhatósága alatt állt. A felosztást illetően a szövetségesek közti vita tehát úgy oldódott meg, hogy egyetlen szakasz sem került francia ellenőrzés alá. Ennek oka abban keresendő, hogy Párizs nem küldött vasúti specialistákat a régióba, jóllehet, ilyen irányú kérések voltak.

A külügyminisztérium 1919. április 8-án a szállítási és közmunkák minisztériumához fordult azzal a kéréssel, hogy küldjön vasúti személyzetet Szibériába,¹⁴⁶ mivel jelentős francia érdekek forognak kockán. A közmunkák minisztériuma április 15-én válaszolt a külügy levelére, és sajnálkozva közölte, hogy a kért személyzetet nem áll módjában kiálltania és Szibériába küldenie.¹⁴⁷ Az ok elsősorban az volt, hogy technikai személyzetet igényeltek Franciaország felszabadult régiói és Elzász-Lotharingia is, így csupán két tisztet tudtak előkeríteni és Szibériába küldeni a bizottságba. Franciaország ezért rendkívüli módon lemaradt a többi szövetségeshez képest. „Az egész világ erőfeszítéseket tesz ebben a gazdag országban, hogy a háborús veszteségeket kereskedelmi és ipari munkával nyerje vissza. Sajnálatos lenne, ha Franciaországot, mint győztes nemzetet alárendelt vagy

¹⁴⁴ Martel ekkor pekingi francia követ.

¹⁴⁵ MAE 547 Eu.-R. Harbin, 24 janvier 1920. Filuzeau jelentése. AMG 7 N 1555 Paris, 8 avril 1919.

¹⁴⁶ AMG 7 N 1555 Paris, 8 avril 1919.

¹⁴⁷ AMG 547 Eu.-R. Paris, 15 avril 1919.

közönyösnek tekintenek” – figyelmeztet az egyik dokumentum,¹⁴⁸ kiemelve azt, hogy Janin tábornok vagy Teissier ezredes részéről az erőfeszítés, az energia, a politikai rátermettség nem hiányzik, de eszközeik lényegesen rosszabbak, mint a többi szövetségésé. A technikai személyzettel kapcsolatos helyzet így nézett ki: az amerikaiak kétszáz specialistát küldtek, az angolok harminc főt, s hasonló számban érkeztek japánok és olaszok is. Franciaországból két személy érkezett: Lerverve ezredes és Filuzeau alezredes. Lerverve sajnálattal állapította meg, hogy Franciaország a transzszibériai vasút ellenőrzésében nem tudta elfoglalni azt a helyet, melyre pályázott. Ebben a már említett ok mellett szerepet játszott még az is, hogy a politikai vezetés a kiadások lefaragására törekedett. Így azonban az is elveszik – állapította meg Lerverve –, amit Szibériában eddig csináltak.¹⁴⁹

S míg a francia kormány illetékesei arról vitáztak, hogy van-e lehetőségük személyzetet küldeni Szibériába, vagy nincs, az ottani változások feleslegessé tettek minden vitát. 1919 decemberében a külügyminisztérium arról kapott értesítést,¹⁵⁰ hogy már nincs is értelme részt vállalni a transzszibériai vasút ellenőrzésében, mivel a front állandóan hátrál a bolsevik előrenyomulás miatt. A jelentés szerzője kissé ironikusan állapítja meg, hogy az angolok hiába küldtek személyzetet, most munka nélkül vannak, s hamarosan hazaküldik őket. Hasonló gondokkal küszködtek az amerikaiak is. Franciaországnak ilyen problémái valóban nem voltak.

Eredményes volt-e a szövetségesek erőfeszítése a vasutak helyreállítását illetően? 1918 végén a vasút állapota rossz volt. Bár a vagonok száma – kb. 90 ezer db – elegendőnek tűnt, a mozdonyoké már nem. Súlyosbította a helyzetet az, hogy a javítások lassan haladtak anyag, munkaerő és pénzhány miatt. A szövetségesek bizottság, melynek feladata közé tartozott a pénzügyi támogatás megszerzése, a műhelyek, a javítás ellenőrzése, 20 millió dollárt kért a szövetségesektől a vasút működéséhez, de végül csak 10 millió 500 ezer dollárt kapott. Ebből az összegből a bizottság biztosítani tudta, hogy a vonatok közlekedjenek Vlagyivosztk és Omszk között. Ez a javulás 1919 május és augusztus között következett be.¹⁵¹ Ebben főleg az amerikaiaknak és az angoloknak volt nagy szerepük, mivel a már említett személyzet mellett vasúti anyagot, vagonokat, gépeket szállítottak a közlekedési helyzet javítása érdekében.¹⁵² Augusztus után a helyzet ismét rosszabbodott, melynek okát a katonai helyzetben kell keresni, s abban, hogy a szállítási kapacitást a Szibériában található európaiak (volt hadifoglyok) foglalták le, akik a távol-keleti kikötőkön át igyekeztek haza. Szibériában kb. 350-400 ezer ember várt a hazaszállításra.¹⁵³

A transzszibériai vasút hasznosításával párhuzamosan Szibéria kiaknázására is készültek tervek minden nagyhatalom részéről, s természetesen az oroszoknak is

¹⁴⁸ AMG 7 N 1555 Lasies őrnagy levele a miniszterelnökhöz.

¹⁴⁹ AMG 7 N 1555 No 5372 Paris, 25 octobre 1919.

¹⁵⁰ MAE 547 Eu.-R. No 682. Irkoutsk, 6 décembre 1919.

¹⁵¹ MAE 547 Eu.-R. Harbin, 24 janvier 1920.

¹⁵² AMG 17 N 619 25 mai 1919.

¹⁵³ AMG 17 N 619 Omsk, 9 mars 1919.

voltak elképzeléseik Szibéria jövőjét illetően. Az egyik ilyen terv Putyilovtól származott.¹⁵⁴

Az Orosz Ázsiai Bank elnöke (egyben a Kelet-Kínai Vasút pénzügyi képviselője is volt) szerint, mivel Oroszország képtelen a kormányzásra, ezért ezt az ügyet a szövetségeseknek kell kézbe venni. A gazdaság talpraállítása érdekében a legfontosabb feladatnak a monetáris egység megteremtését tartotta, s az ő értelmezésében ez azt jelentette, hogy a rubelt meg kell buktatni, mert az a bolsevik propaganda, a zűrzavar s a munkabeszüntetések eszköze. A rubel helyett a szibériai piacon a yent, a dollárt, az angol fontot vagy a francia frankot kellene bevezetni, s Putyilov szerint az utóbbi két valuta, s még inkább a frank bevezetése járna kisebb kellemetlenséggel, mert így a japán–amerikai rivalizálásból eredő problémák elkerülhetőek lennének. A normális gazdasági élet helyreállításához arra is szükség lenne, hogy a szövetségesek a szibériai szövetkezetek felhasználásával, illetve létrehozásával biztosítsák a régióban a gyáripari termékekkel való ellátást. A szövetkezeteknek pedig már az új valutáris renddel kellene működniük. Putyilov azt is fontosnak tartotta, hogy a németek által felvásárolt gazdasági társaságok visszakerüljenek Oroszországhoz.

Franciaország számára azonban nem csupán a monetáris egység megteremtésében kínálkozott lehetőség Szibériában, hanem a gazdasági élet más területein is. Így például a szibériai erdők kiaknázása különösen a Jenyiszej környékén jó befektetési lehetőségeket kínált, de ez is, a transzszibériai vasúthoz hasonlóan, specialistáknak a helyszínre küldését igényelte.¹⁵⁵ A szibériai francia képviselők éppúgy, mint Párizs, azzal tisztában voltak, hogy a régió lehetőségei gazdasági téren óriásiak. Abban is egyetértés volt, hogy mások, mindenekelőtt az angolok és az amerikaiak ne előzzék meg a franciákat ezen a téren. Az adott helyzetet viszont az jellemezte, hogy a francia ipar és kereskedelem erejét Szibériában nem nagyon ismerték, a francia gazdaság egésze előtt pedig Szibéria volt kevésbé ismert.¹⁵⁶ S ez nincs ellentétben előbbi megállapításunkkal, mivel a gazdasági lehetőségek a politikai vezetés, vagy legalábbis egy része előtt valóban nyilvánvalóak voltak. Az ipar és a kereskedelmi körök érdeklődése azonban az első világháború előtt sem Oroszország felé irányult elsősorban, a bankszféra pedig inkább az európai részekben volt érdekelt Oroszországban. A kapcsolatok fejlesztésére szibériai részről is voltak törekvések.

1919. április 3-án a szibériai szövetkezetek képviselői tanácskozást tartottak a Franciaország és az Oroszország közötti árucere-forgalom kérdéséről.¹⁵⁷ Megállapították, hogy Amerika és Anglia oldalán Franciaországnak is az első helyek egyikét kell elfoglalni az orosz külkereskedelemben, s ennek érdekében egy bizottságot hoznak létre az orosz–francia exporttermékek listájának összeállítására.

¹⁵⁴ AMG 17 N 619 New York, 22 septembre 1918. Comment Poutiloff envisage l'action des Alliés en Sibérie.

¹⁵⁵ AMG 7 N 812 doss. 1. Mise en valeur de la Sibérie. Haut-Commissaire 135. – 5 mars.

¹⁵⁶ AMG 17 N 615 d/1 Omsk, 27 mars 1919. Janin jelentése.

¹⁵⁷ AMG 17 N 619 Omsk, 10 avril 1919. Martel Janin-nek.

A gazdasági kapcsolatok nemcsak a tervezetés szintjén maradtak, hanem eredmények – igaz, nagyon szerények – is születtek. Ezek közé tartozik, hogy a franciák Vlagyivosztkban létrehoztak egy kereskedelmi kamarát¹⁵⁸ azzal a céllal, hogy árut szállítsanak Nyugat-Szibériába. E cél érdekében a kamara az orosz hatóságoktól havonként három vagonot kapott. Mivel a szállítási nehézségek igen nagyok voltak, különösen az amerikaiak és a japánok azt csinálták, hogy a kereskedelmi vagonokat a katonai szerelvényekhez csatolták, s ilyen törekvések francia részről is voltak. Ez a spekulációnak minősülő tevékenység igen kifizetődő volt, mert a Nyugat-Szibériába szállított árukat néha ezer százalékos haszonnal tudták eladni.¹⁵⁹

A kapcsolatok fejlesztésére pénzügyi téren is voltak törekvések. A francia kormány egy szövetséges bank létrehozását javasolta Oroszországban, melynek az lett volna a feladata, hogy a közvetítő szerepet játssza a jövőbeni orosz kormány és a szövetségesek között, valamint biztosítsa a szükséges hiteleket az oroszoknak.¹⁶⁰ A szibériai francia képviselők javasolták a Banque Industrielle de Chine-nek, hogy nyisson fióközletet Vlagyivosztkban. Martel omszki kormánybiztos közreműködésével pedig a Banque de L'Indochine fióközletet hozott létre Omszkban. A rubel elértéktelenedése miatt azonban a franciák az angol példát tartották követendőnek, akik az archangelszki régióban bankjegyet bocsátottak ki, s a franciák is hasonló műveletet terveztek Szibériában.¹⁶¹

Párizst a szibériai kormány aranykészlete is érdekelte, melyet még 1917 őszén a németektől félve Petrográdból Kazanyba vittek. A készlet értéke kb. 100 millió font volt. A cseh légió ezt a készletet 1918 augusztusában megszerezte, s Omszkba vitte. A készlet egy részét a kiadások fedezésére Kolcsak áruba bocsátotta. A franciák ajánlata azonban nem volt kedvező, ezért az arany nagy részét az angoloknak, amerikaiaknak adták el, s csak a maradékot kapták meg a franciák.¹⁶²

Az oroszországi és szibériai befolyás erősítéséhez azonban a pénzügyi kapcsolat önmagában nem volt elegendő. A francia jelenlétet láthatóbb eszközökkel kellett volna biztosítani, erősíteni, mert különben úgy tűnt, hogy Franciaország segítsége elmarad Anglia és Amerika mögött. Pichon egy körlevélben ezért kénytelen volt felsorolni az eddig nyújtott támogatásokat Szibériában.¹⁶³ Ennek ellenére az igaz befolyásolási és propagandaeszköz csak a francia áru lehetett.¹⁶⁴ Ilyen irányú törekvés nem csupán a szibériai francia képviselők részéről jelentkezett, hanem a politikai vezetés oldaláról is. Párizs terve az volt, hogy Franciaország veszi át Németország szerepét Oroszországban, azaz a franciák lesznek az oroszok leg-

¹⁵⁸ AMG 17 N 619 Omsk, 24 mai 1919. Martel jelentése.

¹⁵⁹ AMG 17 N 619 Omsk, 22 avril 1919. adjudant Berthelot beszámolója utazásáról Vlagyivosztk és Omszk között.

¹⁶⁰ MAE 814 Eu.-R. Sibérie Paris, octobre ? Pichon a tokiói francia nagykövetnek.

¹⁶¹ *Séliverstoff*: 104.

¹⁶² Uo. 135-136.

¹⁶³ MAE 814 Eu.-R. Sibérie. Paris, 16 juillet 1919. Pichon szerint az orosz, a csehszlovák, a lengyel és szerb erők fenntartására Franciaország 1 milliárd frankot költött.

¹⁶⁴ MAE 814 Eu.-R. Sibérie. 22 octobre 1919. Rapport du capitaine Louradour sur son voyage en Sibérie.

jobb kereskedelmi partnerei.¹⁶⁵ Ez a terv azonban csak terv maradt. Franciaország ugyanis a legfontosabb kereskedelmi partner szerepét a háború előtt sem volt képes betölteni a francia gazdaság egyoldalú fejlettsége miatt. Ez azt jelentette, hogy a francia imperializmusban a bankszektor volt a meghatározó, s az ipar másodlagos szerepet játszott a nemzetközi gazdasági életben. A háború következtében az ipar teljesítőképessége tovább csökkent, így a németeket helyettesítő oroszországi szerepre semmiképpen sem vállalkozhatott. S azért sem, mert a polgárháború éveiben, s még azután is az orosz – s a szovjet – gazdaság is első sorban gyáripari termékeket igényelt. Franciaország megtérlését jól tükrözi egy távirati jelentés: „Szi-bériában az a híresztelés terjed, hogy a francia ipar összeomlott, s hogy hiábavaló bármit is kérni tőle, semmit nem tud szállítani, s ilyen körülmények között mindent az amerikaiaktól, az angoloktól, sőt a németektől kell kérni.”¹⁶⁶

Az angol, amerikai, japán gazdasági érdeklődés és tevékenység Szibériában kétségtelenül nagyobb volt, mint a francia, s az is vitathatatlan, hogy gazdasági teljesítőképességük is felette állt a franciáknak. Az amerikaiak, pl. a Ford cég, traktorgyártó és mezőgazdasági gépgyártó üzemek létrehozásába fogott.¹⁶⁷ A szibériai kiadásokra az amerikai kormány 240 millió dollárt irányzott elő, melynek nagyobbik része gazdasági jellegű befektetés.¹⁶⁸ A francia dokumentumok azzal vádolják az amerikaiakat, hogy jóindulatúak a bolsevikokhoz, pénzügyileg támogatják őket, s azt is megemlíti, hogy a vasutak ellen ott van a legtöbb bolsevik támadás, ahol amerikaiak vannak.¹⁶⁹

A japánok vitathatatlanul földrajzi előnyt élveztek Szibéria gazdasági kiaknázását illetően. Különösen az Usszuri, az Amur vidék gazdasági kiaknázása, valamint a Szahalin sziget szénkészlete volt érdekes számukra.¹⁷⁰ Ami pedig az angolokat illeti, oroszországi érdeklődésük elsősorban gazdasági jellegű volt, s főleg az Ural-vidék és Észak-Szibéria érdekelte őket. Az angol-francia ellentétekről már szóltunk, kiegészítésként még hozzátehetjük, hogy pl. Knox tábornok ellenségesen viselkedett Janinnel szemben, akit ironikusan a „hadifoglyok parancsnokának” nevezett. Egy Word nevű úr, a Labour Party tagja pedig nyílt kampányt indított a francia misszió ellen, melyben segítséget kapott „a nehezen definiálható nemzetiségű Frank házaspár részéről.”¹⁷¹ A francia-angol ellentétekhez sorolható az is, hogy az angolok gazdasági tárgyalásokban bocsátkoztak a bolsevikokkal 1919 őszén. A francia kormány ezt nyugtalanítósnak tartotta, mert Kolcsak visszaszorítása már

¹⁶⁵ A témáról lásd: *Philippe Schillinger: Un projet d'intervention économique en Russie* (1918). *Relations Internationales* n° 1 mai 1974. 115-122.

¹⁶⁶ AMG 7 N 812 doss. 1. 28/3 n° 2746-2752. Propagande contre l'industrie française.

¹⁶⁷ AMG 7 N 812 doss. 1. 16/6 *Activité économique des Américains en Sibirie* n° 393 Omsk 11 juin. Haut-Commissaire.

¹⁶⁸ AMG 7 N 812 d/1. 18/8 *Opinion de M. Morris sur l'appui à donner au gouvernement Koltchak*. 11 août.

¹⁶⁹ MAE 814 Eu.-R. Sibérie 22 octobre 1919. Louradour jelentése. AMG 17 N 619 *Rapport du colonel Sommerville*.

¹⁷⁰ Lásd az előbbi dokumentumokat.

¹⁷¹ MAE 814 Eu.-R. Sibérie. Louradour jelentése.

megkezdődött, s Gyenyikin is vereséget szenvedett. Párizs emiatt tiltakozott az angol kormánynál,¹⁷² s kérte, hogy a tárgyalások során csak az angol hadifoglyok kiszabadítására szorítkozzanak.¹⁷³

A britek aktivitása, tevékenysége tehát bosszantó volt Párizs számára. Ennek magyarázata abban keresendő, hogy a franciák Szibériát saját befolyási zónájuknak tekintették. Mire alapozták ezt? Az 1917. december 23-i angol-francia egyezmény ugyanis csak a Dél-Oroszország feletti befolyásolási zónákat jelölte meg,¹⁷⁴ és sem Oroszország más része, sem pedig Kelet- vagy Délkelet-Európa nem szerepelt ebben az egyezményben. Az említett régiók 1918 nyarán kerülnek szóba a Párizs és London közötti diplomáciai levelezésben. Július 16-án George Grahame, a párizsi brit nagykövetség egyik tagja egyezménytervezetet adott át a franciáknak, mely szerint a Murmanszk és Arhangelszk közötti régióban Anglia irányítaná az intervenciót, Moszkva környékén viszont Franciaország támogatná anyagilag az antantbarát csoportokat, valamint az Oroszországban működő lengyel, szerb és cseh erőket. Ez utóbbiak támogatásában Anglia azzal vállalna részt, hogy ő biztosítaná a nyugatra való szállításukat. Augusztus 15-én a Quai d'Orsay elfogadta ezeket az elveket. Októberben azonban úgy tűnt, hogy Anglia megtagadta a július 16-i jegyzéket. Azért e bizonytalan megfogalmazás, mert az angolok sem igent, sem nemet nem mondtak arra, hogy a franciák elfogadták Grahame javaslatát. Párizs viszont ezt az angol megnyilatkozást is igennek tekintette, s a levélváltásra, mint augusztusi egyezményre hivatkozott. Ezt követően a franciák léptek, s 1919. február 14-én Clemenceau utasítására Pichon állt elő egy javaslattal. Ebben Szibéria francia befolyási zónaként szerepelt, s Lengyelország és Csehszlovákia is. Észtországot, Lettországot, Litvániát, valamint Finnországot viszont brit akciózónaként jelölték meg. S bár e javaslatra a londoni válasz közönyös volt, Párizs ezt is egyezménynek kezdte tekinteni.¹⁷⁵ Clemenceau-nak az oroszországi politikát felvázoló 1918 szeptember 25-i és október 23-i jegyzéke gyakorlatilag a fent vázolt

¹⁷² MAE 874 Eu.-R. Paris, 23 novembre 1919. n° 693-694. Berthelot aláírás.

¹⁷³ MAE 874 Eu.-R. Londres, 26 novembre 1919. P. Cambon aláírással. Az angolok szerint a tárgyalások csak a hadifogoly-kérdést érintették.

¹⁷⁴ Az 1917. december 23-i konvenció szövege: Convention entre la France et l'Angleterre au sujet de l'action dans la Russie méridionale

I. L'action dirigée par la France se développe au Nord de la Mer Noire contre l'ennemie. L'action dirigée par l'Angleterre se développe au sud-est de la Mer Noire contre les Turcs.

II. Le Général Alexeieff, à Novo-Tcherkask, ayant proposé l'exécution d'un programme visant l'organisation d'une armée destinée à tenir tête à l'ennemie, et ce programme ayant été adopté par la France qui a alloué à cet effet un crédit de cent millions et prescrit l'organisation d'un contrôle interallié, il y aurait lieu de continuer l'exécution du dit programme, jusqu'à ce que de nouvelles dispositions soient arrêtées de concert avec l'Angleterre.

III. Cette réserve admise, les zones d'influence affectées à chacun des gouvernements seront les suivantes: Zone anglaise: territoires cosaques, territoires du Caucase, Arménie, Géorgie, Kurdistan. Zone française: Bessarabie, Ukraine, Crimée.

IV. Les dépenses seront mises en commun et réglées par un organe centralisateur interallié.

MAE 129. Eu.-R. Paris, 23 décembre 1917.

¹⁷⁵ Michael Jabara Carley: The French Government and the Russian Civil War 1917-1919. McGill-Queen's University Press Kingston and Montreal 1983. 84-86.

akciózónákat vette figyelembe. Az október 17-i Clemenceau-jegyzék pedig kifejezetten az 1918 augusztusi francia–brit egyezményre hivatkozik, amikor az oroszországi intervenció költségeinek megosztásáról, valamint arról szól, hogy Szibériában az orosz erők parancsnoksága is Janin tábornok kezébe kerüljön.¹⁷⁶

Franciaország tehát az említett levélváltásokra, valamint a múltra, a francia–orosz szövetségre hivatkozva követelt magának vezető szerepet Szibériában. E cél megvalósításához azonban kellő erővel sem katonai, sem pedig gazdasági téren nem rendelkezett, s ez a szibériai vállalkozást politikailag is kudarcra ítélte.

István Majoros

LA POLITIQUE SIBÉRIENNE DE LA FRANCE D'APRÈS DES DOCUMENTS D'ARCHIVES PARISIENNES (1918–1920)

(Résumé)

L'auteur de l'article a fait des recherches dans les archives nationales françaises pour présenter la politique sibérienne de la France, qui était étroitement liée à la situation du front de l'Est et aux changements révolutionnaires de Russie. L'intérêt pour cette région se manifesta dès la fin de 1917, lorsqu'on vit se constituer dans le Sud de la Russie un immense bloc territorial comprenant les régions du Don et du Kouban, l'Ukraine et la Roumanie, noyau solide à partir duquel Paris espérait pouvoir réorganiser les forces armées du front de l'Est. Or les seules voies de communication avec ces territoires passaient par la Sibérie. En outre, l'importance de cette région s'était considérablement accrue en raison du fait qu'après la victoire de la Révolution d'Octobre la politique de paix des bolchéviks lésait profondément les intérêts de la France. Aussi Paris s'employait-il à renverser le régime des Soviétiques, et l'un des points d'appui de cette stratégie était nécessairement la Sibérie. Des considérations d'ordre économique entraient aussi en ligne de compte, encore que les décisions du gouvernement français fussent dictées en premier lieu par des motifs politiques. Dans son entreprise d'intervention, la France comptait sur l'aide de ses alliés, en particulier sur celle du Japon. En effet, le gouvernement japonais était décidé à intervenir en Sibérie pour élargir les conquêtes de la guerre russo-japonaise de 1904-1905, mais il voulait agir à son propre compte, cependant que Paris considérait l'expédition japonaise comme partie intégrante de l'intervention alliée. De plus, les États-Unis désapprouvaient les ambitions japonaises concernant la Sibérie, et étaient en général hostiles à toute intervention en Russie. La première partie de l'article de Majoros montre l'effort diplomatique de la France et de la Grande-Bretagne visant à infléchir l'attitude américaine.

La politique sibérienne connut un tournant décisif en mai 1918, lorsque la Légion tchèque entrée en rébellion venait d'acquiescer le contrôle du chemin de fer transsibérien. Pour soutenir les Tchèques, les Américains modifièrent eux aussi leur position, bien que la Maison Blanche eût toujours refusé de s'immiscer dans les affaires de Russie.

Le gouvernement français cherchait à utiliser la Légion tchèque en la plaçant sous le commandement du général Janin. Il cherchait à regrouper autour de celle-ci les forces antisoviétiques de Sibérie. L'article présente les instructions envoyées par Clemenceau à Janin, de même que les sources relatives aux effectifs tchèques, d'Europe orientale, japonais, américains, français, britanniques et italiens stationnés en Sibérie. Majoros montre aussi l'opinion des diplomates français sur Koltchak et son gouvernement, et esquisse en grandes lignes les visées économiques de la France, de la Grande-Bretagne, des États-Unis et du Japon concernant l'exploitation de la Sibérie.

¹⁷⁶ MAE 817 Eu.–R. 17 octobre 1918. Clemenceau Paris tábornoknak Vlagyivosztokba.

La France s'efforçait de se tailler une position dominante en Sibérie, mais les moyens dont elle disposait allaient se révéler insuffisants. Les Tchèques que Paris s'employait à son profit voulaient rentrer dans leur pays. Koltchak et Janin n'arrivaient pas à coopérer, tandis que l'entente manquait aussi entre Paris et ses alliés. Ces dissensions politiques, aussi bien que l'effondrement de l'armée de Koltchak, condamnaient à l'échec la politique sibérienne de la France, quit dut retirer ses troupes au début de 1920. Les Japonais restaient seuls en Sibérie.

Иштван Майорош:

СИБИРСКАЯ ПОЛИТИКА ФРАНЦИИ В СВЕТЕ
ПАРИЖСКИХ АРХИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ
(1918—1920)

(Резюме)

Статья на базе французских архивных источников знакомит с сибирской политикой Франции, истоки которой связаны с проблемой восточного фронта и революционными переменами в России. Регион приобрел значение с конца 1917 года, ибо в южной части России складывался блок — Украина, Дон, Кубань, Румыния — от которого Париж ожидал образования ядра для восстановления восточного фронта. Ф поддерживал контакты с этим блоком можно было только через Сибирь. Значение Сибири усиливалось еще и тем, что победила Октябрьская революция, и мирная политика большевиков отнюдь не благоприятствовала Франции. Париж был заинтересован в свержении Советской власти, и один из путей решения этой задачи также лежал через Сибирь. Наряду с указанными политическими мотивами, стимулирующими для французской политики были и экономические возможности, хотя на первом месте все же стояли политические возможности, хотя на первом месте все же стояли политические движущие силы. Интервенцию Париж могут осуществить только при содействии союзников, здесь французы рассчитывали прежде всего на участие Японии. У Токио были свои планы в Сибири, как-бы в качестве продолжения русско-японской войны 1904—1905 гг., но Япония хотела действовать самостоятельно. Париж же считал японское вмешательство частью интервенции союзников. Наряду с этими разногласиями, интервенция осложнялась и тем, что США были против японского вмешательства в Сибири, более того, Вашингтон вообще не желал вмешиваться в русские дела. Поэтому Париж вместе с Лондоном прилагал усилия к тому, чтобы заручиться поддержкой Вашингтона, и в первой части статьи представлены эти дипломатические усилия и борьба.

Решающий поворот в сибирской политике произошел в результате мятежа чешского легиона в мае 1918 г., ибо легион овладел и контролировал транссибирскую железнодорожную магистраль. В интересах поддержки чехов изменилось и поведение США, хотя Вашингтон по-прежнему не желал вмешиваться в ход событий в России.

Париж хотел воспользоваться чешским легионом и назначил его командующим генерала Жанина. Цель французского политического руководства состояла в том, чтобы сгруппировать вокруг легиона антисоветские силы в Сибири. Статья знакомит с инструкциями Клемансо Жанину и с теми источниками, в которых представлены численность и вооружение чешских, восточноевропейских, японских, американских, французских, английских, итальянских сил в Сибири. Кроме того, автор показывает, каким представляются французские источники Колчака и его правительство, знакомит с экономическими целями не только французов, но и англичан, американцев, японцев для использования богатств Сибири.

Франция помышляла о ведущей роли в Сибири, но для этого ей недоставало нужных для этого средств. Чехов не удалось использовать, ибо легион хотел вернуться на родину. Сотрудничество Колчака и Жанина было плохим, отсутствие сотрудничества было характерным и для связей Парижа с союзниками. Эти противоречия, ф также крах власти Колчака свели на нет усилия Парижа в Сибири. Интервенционные силы к началу 1920 года были выведены, и в Сибири практически остались одни лишь японцы.

KÖZLEMÉNYEK

Szinai Miklós

AZ ELSŐ TELEKI-KORMÁNY MEGALAKULÁSA 1920. JÚNIUS 26–1920. SZEPTEMBER 15.*

Az 1920 nyári válság történetét vizsgálva a legszembetűnőbb kérdés: hogyan volt lehetséges, hogy újabb nagy választási győzelem után nem a nemzetgyűlés legnagyobb pártja, a kisgazdapárt adta az új kormány miniszterelnökét? A következő hónapokban miért nem tudott — szinte nyomasztó parlamenti ereje birtokában — ez a parasztpárt egy demokratikusabb földreformot kivívni? A válság során miért csak olyan nevek merültek fel komolyan, mint gróf Bethlen István, gróf Teleki Pál? Milyen politikai szituációk lehettek az, amelyben a legnagyobb, a választásokon győztes parasztpárt vezetői helyett kizárólag grófok voltak Horthy jelöltjei, köztük olyan gróf, aki ezen a választáson elbukott,¹ akit nem fogadott el az alföldi magyar parasztság, a magyar nép, éppen az, amelyre oly előszeretettel szoktak a grófok hivatkozni?

Ha a parlamenti aritmetikát nézzük, teljes egyértelműséggel megállapítható, hogy a kisgazdapárt tudott volna olyan kormányt alakítani, amelyben ő dominál,

* A közlés a szerző „Az 1920. nyári politikai válság 1920. július 4. – 1920. szeptember 15.” c. tanulmányának második része. Az első rész 1920. június 4-től 1920. június 26-ig tárgyalja a Horthy-rendszer leghosszabb kormányválságának történetét. A kabinet megrendülése fontos belpolitikai előzményei közül elsősorban a Horthy–Friedrich ellentétre utalunk. (Lásd erre részletesen: Szinai Miklós: Ki lesz a kormányzó? c. munkáját, Kossuth K. 1988.) 1919 októbere és 1920 márciusa között kiélezett küzdelem alakult ki Horthy és Friedrich között a legfontosabb államhatalmi pozíciókért: a kormányzói székhelyért és a miniszterelnökségért. Friedrich 1920. március 1-ével elvesztette ezeket a csatákat, de nem adta fel a küzdelmet. Horthyék legfontosabb fegyvere a Friedrich ellen folytatott hadjáratban az a vád volt, hogy Friedrich István, mint felbújtó, részt vett a Tisza István ellen (1918. október 31-én) elkövetett gyilkosságban. A vád alaptalan volt, de Horthyék 1920 tavaszán és nyarán ebben a szellemben készítették elő a Tisza-pernek a katonai törvényszék előtt lefolytató tárgyalását. 1920 nyarán tehát tovább folyt a hatalmi harc Horthy és Friedrich között. A politikai krízis a trianoni békeszerződés aláírása napján, 1920. június 4-én Friedrich István sikertelen államcsúny-kísérletével kezdődött. A puccs Horthy, valamint a nemzetgyűlés ellen irányult, és a volt király, IV. Károly visszatérését akarta előkészíteni. 1920. június 13-án kezdődtek, és kb. 3 hétig tartottak a nemzetgyűlési pótválasztások a románok által tavasszal kiűrt tiszántúli területeken, amelyek a kisgazdapárt nagy, 1920 januári választási győzelme után a parasztpárt újabb vitathatatlan sikerét hozták. Friedrichék támadása után Horthyék és a mágánások újabb akciói a nemzetgyűlés első kormánya, a Simonyi-Semadam-kormány lemondásához vezettek. Nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy az 1920 januári és júniusi választások az első titkos választások voltak Magyarországon. Ezeket a választásokat a titkos szavazás és a terror együtt jellemezte.

¹ Gróf Ráday Gedeon, akinek neve felmerült a válság során, mint miniszterelnök-jelölt, és aki később Bethlen kormányában belügyminiszter lett (1921-ben), Tóth János volt belügyminiszter (1918-ban), akit Bethlen első kormánylistájában belügyminiszternek javasolt, és maga gróf Bethlen István is megbukott a tiszántúli választásokon. Új Barázda (a kisgazdapárt napilapja), 1920. július 1.

sőt a képviselők számát tekintve egyedül is vállalhatta volna a kormányzati felelősséget. 207 nemzetgyűlési mandátumból a kisgazdapárt ekkor — a tiszántúli választások után — 99-cel rendelkezett. Ha ehhez hozzávesszük a demokratákat, a 4 Nemzeti Demokrata Párthoz tartozó képviselőt és a pártonkívüliek közül még a két liberálist (Sándor Pált és Bárczy Isvánt) és a zavaros profilú és múltú Nemzeti Munkáspárt két tagját, akiket ebben az összefüggésben a nemzetgyűlés demokratikus szárnyához kell számítanunk — egy kisgazdapárti kormány a 207 szavazatból 107-re számíthatott volna.² Ehhez figyelembe kell vennünk, hogy a vele szemben álló tábor mesze nem volt egységes, ugyanakkor biztosan támaszkodhatott volna egy ilyen kormány a parlamenten kívül az ellenforradalom szakadatlan támadásai ellenére még mindig intakt szociáldemokrata pártra és a szakszervezetek szimpátiájára. Mindez ugyan aritmetika, de a számok mögött mégis a magyar népnek a terror ellenére kifejezett véleménye nyilvánult meg. Majd egy évvel az ellenforradalom győzelme után még mindig látszottak egy másik alternatíva körvonalai. Az előbbi kérdőjelekhez kapcsolódó kérdés: miért nem lett, lehetett ebből az alternatívából valóság?

1920 nyarán azonban a pusztá feltevés, hogy a kisgazdapárt a demokratákkal, vagy a szociáldemokratákkal együttműködhet, a teljes abszurditás birodalmába tartozott. Nagyatádiék még a Clerk-tárgyalásokon³ — a legkritikusabb körülmények között — szakítottak a demokratikus erőekkel, a liberálisokkal és a szociáldemokrata párttal. Azóta a helyzet csak romlott, a kisgazdapárt deklarált antiszemizmusa lehetetlenné tette a liberálisokkal való összefogást, és 1920 nyarán Andrássy Gyula gróf közelebb állt a szociáldemokratákhoz, mint a kisgazdapárt.⁴ A párt a nevéhez fűzött „keresztény” jelzővel is demonstrálta, hogy a keresztény kurzus alapjaira helyezkedett. Nagyatádi Szabóék 1920 nyarán — politikailag — a reakció fogságában voltak. És ez eleve meghatározta, korlátozta politikai mozgásterüket.

A politikai nyomást Horthyék a fizikai terrorral kombinálták. A Szózat, Gömbösék lapja nap mint nap megismétlődő fenyegetéseit a kortársak nem tekin-

² Számításainknál a Nemzetgyűlési Almanach (1920–1922. Szerk.: Vidor Gyula, a Nemzetgyűlési Almanach Szerkesztősége kiadása. Budapest 1921.) adataira támaszkodtunk. Az évkönyv adatai ugyan az 1921 nyári viszonyokat tükrözik, de igyekeztünk figyelembe venni az attól eltérő, egy évvel korábbi pártállásokat is. — Az 1920 januári választásokon 218 mandátumból 79-et a kisgazdapárt, 72-t a kereszténypárt szerzett meg. 1920. nyarára a kereszténypárt parlamenti frakciója — sorozatos kilépések után 59 képviselőre csökkent.

³ Sir George Clerk angol diplomata 1919. október 23-tól 1919. november 25-ig a párizsi békekonferencia Ötös Tanácsa megbízásából Budapesten folytatott tárgyalásain segített létrehozni egy magyar koalíciós kormányt, amelyet az antant az 1920 januárjában kezdődő békétárgyalásokon tárgyaló félnek elismert. *Ránki György*: A Clerk-misszió történetéhez, *Történelmi Szemle*, 1967. 2. sz. 156-187. old.

⁴ Mikor 1920. július 23-án a nemzetgyűlésben Andrássy Gyula azt merete mondani: „...nem lehet a szociáldemokráciát olyan bűncselekménynek nevezni, amely elég arra, hogy azzal szemben, aki szociáldemokrata, jogtalanságot, kegyetlenkedést kövessenek el,” felháborodás tört ki a kisgazdapárt és a Friedrich-párt soraiban, és Rubinek Gyula a kisgazdapárt padjaiból ezt kiabálta Andrássy felé: „Micsoda beszéd ez? Mégicsak abszurdum itt ilyen beszédet elmondani!” Az 1920. évi február hó 16-ra hirdetett nemzetgyűlés naplója. Hiteles kiadás. Budapest, 1920. (Továbbiakban: I. Nemzetgyűlés N.) IV. k. 35-36.

tették pusztán a lap stilisztikai fodolatainak. A katonai diktatúrával kapcsolatos aggodalmait a kormány ülésén így fejezte ki Simonyi-Semadam miniszterelnök: „...a jelenlegi helyzetben a legsúlyosabb dolog tényleg az, hogy ha nincs is tényleg katonai diktatúra, egy erős katonai túltengés állapítható meg. Ez a nézete nemcsak neki, hanem a kormánynak és a nemzetgyűlésnek is.” Rubinek Gyula ugyanezen a minisztertanácson még világosabban fogalmazott: „A Kormányzó Úr is olyan nyilatkozatot tett, mely szerint az ország 90%-a a katonai diktatúrát akarná.”⁵ Nem véletlen, hogy az ország legnagyobb pártja, a kisgazdapárt vezetője fogalmaz éle-
sebben. Ez a hol burkolt, hol teljesen nyílt fenyegetés nem általában irányult az ország lakossága ellen. A fehérterror nem csupán a liberális polgárságot, a zsidóságot tartotta félelemben, nemcsak a szociáldemokrata munkásságot, de a magyar parasztság nagy tömegeit is sújtotta.

Feltűnő, hogy a történeti irodalom a fehérterrornak ezt az utóbbi oldalát egyáltalán nem, vagy alig⁶ említi. Pedig 1920 tavaszán a magyar parasztság ellen megindult a hadsereg és a földbirtokosok együttes támadása. Horthy kormányzóvá választását követően a kisgazdapárt nagy januári–februári választási győzelme után az éppen a román megszállás alól felszabadult tiszántúli vidéken bontakozott ki az „offenzíva”. Az ország leggerincesebb parasztságától különösen tarthattak a dzsentrik és a mágnások. A hangot maga Horthy adta meg. A felszabadult ország-rész magyarjait így üdvözölte: „Ha valahol ennek az országnak a sarkában fellángol a vörös tűz, azt vérbe fojtom.”⁷ Ugyanazon a napon, amelyen Horthy beszéde megjelent az újságokban, április 14-én a kormány ülésén Rubinek sérelmezte, hogy a Tiszántúlon a katonaság a kisgazdák ellen lép fel, és szóvá tette Héjjas Iván ceglédi és kecskeméti beszédét, amelyekben bírálta a kormányt és a nemzetgyűlést. E szerint Héjjas „nagy nyomatékkal hozzáfűzte, hogy e tekintetben ő és a kormányzó egy véleményen vannak.”⁸ Hogy itt nem elszigetelt, egyszer előforduló jelenségről van szó, bizonyítja az április 30-i kormányülés, ahol Rubinek a hadseregnek

⁵ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: OL) Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. K. 27. (továbbiakban: OL. Minisztertanácsi jkv.) 1920. június 9. 1. napirendi pont (továbbiakban: n. p.) 10., 11. f.

⁶ *Pölöskei Ferenc: Horthy és hatalmi rendszere 1919–1922.* Kossuth K. Budapest 1977. 114. old., Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. VIII. k. Főszerkesztő: Ránki György, szerkesztők: Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Akadémiai K. Budapest 1976. (Továbbiakban: MT. VIII.) 395–402., 406–412., 427–432. Kivétel: Szakács Kálmán: Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak az ellenforradalmi rendszer első éveiben (1919–1925). In: Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848–1948. Szerkesztette: Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán, a Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete kiadása, Budapest 1962. 639–649. old. 1919 augusztusában az egész fehérterror is a parasztság elleni fellépéssel kezdődött. Prónay naplójában maga „büntető expedíciónak” nevezi a különftmények első, dunántúli hadjáratát. Azt írja: „Cél volt, hogy *először* (kiemelés — Sz. M.) az uradalmakban álljon helyre a régi jó viszony az uraság és a cselédség között.” Prónay Pál naplója: Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézetének Archívuma (Továbbiakban PIA) 685. f. I. kötet 181. old.

⁷ Horthy Kisújszálláson mondott beszédéből: Pesti Hírlap, 1920. április 14. — És nem maradtak el a Horthy-csoport szokásos pártellenes kirohanásai sem: „Azok a politikusok, vagy politikai pártok, akik ma a nemzetet széttépiék és ellenséges táborokra osztják, megbocsáthatatlan bünt követnek el.” Uo. a Szózat pártellenes cikkei: 1919. szept. 28., dec. 12., dec. 14.

⁸ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. április 14. Napirend előtti felszólalások.

a kiszagdák ellen alkalmazott „határtalan terrorjáról” beszélt. Előtte való nap, 1920. április 29-én a nemzetgyűlés ülésén egy kiszagdapárti képviselő elmondta, hogyan beszélnek ezekben a napokban a csendőrlaktanyákban: „Most a románok felhasználásával minden faluból egy-két embert meg kell botoztatni, ha szükséges, agyon is lövetni. Ha hozzánk jön panaszra, mi majd még többet adunk nekik. Meg kell mutatni, hogy mukkanni se merjen a paraszt, nehogy hatalmat vindikáljon magának.” „Tehát máris botoznak — mondta az interpelláló kiszagda képviselő —, nem kell azt külön behozni. Behozták már a karhatalmiak...”⁹ A botbüntetés követelésével is úgy vagyunk, mint a fehérterrorral. Az sem csupán „általában” irányult az árdrágítók, a feltételezett zsidó árdrágító kereskedők ellen, hanem konkrétan és kifejezetten a parasztságot fenyegette. A kiszagdapárti képviselő e felszólalásánál, mikor Rassay Károly (akkor kereszténypárti képviselő) közbeszólt: „Mi megszavazzuk!” — ti. a botbüntetésről szóló törvényjavaslatot, a kiszagda képviselők padsoraiból — a nemzetgyűlési napló tanúsága szerint — kórusban kiáltották: „Nem szavazzuk meg, mert akkor a parasztot botozzák!” Pásztor József kiszagdapárti képviselő kijelentette: „A bottal való fenyegetések miatt a nép bizony végtelenül el van keseredve”, és interpellációjában azt kérdezte a kormánytól: „Bír-e tudomásul a t. öszminisztérium arról, hogy ártatlan embereket kimondottan azért, mert kiszagdajelöltre adták le szavazatukat, összefogdosnak, bebörtönöznek, és a legtöbb esetben megveretnek?”¹⁰ Mikor a botbüntetés bevezetésére irányuló — a kiszagdapárti képviselők által meghíúsított — áprilisi kísérlet után, az árdrágítókról szóló törvényjavaslatot — ismét a botbüntetést tartalmazó szankciókkal együtt — júniusban újból kénytelen volt tárgyalni a nemzetgyűlés, a kiszagdapárti képviselők megint hangot adtak félelmüknek: „Botozni fogják a parasztot!”¹¹ 1920-ban a magyar vidéken uralkodó viszonyokra jellemző, hogy bár Rubinek földművelésügyi miniszter szerint több okból kisebb területen arattak, mint korábban¹², és ezért az

⁹ I. Nemzetgyűlés N. III. k. 387. A kiszagda képviselő a botozással az árdrágításról szóló törvényjavaslatra utalt, amely az árdrágítókra a középkori botbüntetés alkalmazását tartalmazta. A botbüntetés „eszmeje” mindjárt az ellenforradalom kezdetén, 1919 őszén, a román megszállása idején felmerült. Ereký Károly, Friedrich István barátja, a Friedrich-kormány élelmezésügyi minisztere 1919. augusztusában felkereste a Budapesten parancsnokoló Holbán román tábornokot, és kérte, hogy „a románoknál szokásos botbüntetést” vezessék be Budapesten is az árdrágítók ellen. Holbán kiadta románul — így mondta el maga Ereký a nemzetgyűlés 1920. június 16-i ülésén — „és én magyarul nyomattam ki a rendkívül szigorú rendeletet”. 1920 elején, rögtön a nemzetgyűlési választások után Ereký pártja, a kereszténypárt kezdeményezte, hogy iktassák törvénybe a botozást, mint büntetésnemet. A kiszagdapárt heves ellenállása után egy időre lekerült a kérdés a napirendről, de a reakció újabb támadása keretében — most *Horthy személyes iniciatívájára és követelésére* (OL. Minisztertanácsí jkv. 1920. június 9. 1. n. p., OL. Minisztertanácsí jkv. 1920. június 12. 1., 4. n. p. 6., 7. f., Az Est c. napilap 1920. június 15.) a nemzetgyűlésben is tárgyalták, majd két törvényben is szankcionálták a botbüntetés bevezetését. („Az árdrágító visszaélésekről” szóló 1920: XV. tc. Magyar Törvénytár — továbbiakban: MTT — 1920. 47–50. old. és: A vagyon, az erkölcsiség és a személyiség hatályosabb büntetőjogi védelméről” szóló 1920: XXVI. tc. MTT. 1920. 146–148. old.) Csak a magyar bírói karon múltott, hogy alkalmazására egyszer sem került sor.

¹⁰ I. Nemzetgyűlés N. III. k. 391.

¹¹ I. Nemzetgyűlés N. III. k. 481. A nemzetgyűlés 1920. június 21-i ülésén mondta Sziy Bálint.

¹² A békeszerződés következtében csökkent a vetésterület, több helyen kimaradt az őszi vetés stb. I. Nemzetgyűlés N. III. k. 270–271. old.

aratómunkásokban „felesleg” volt, a földbirtokosok távolabbi megyékből, sőt Szlovákiából akartak hozni aratókat — méghozzá magasabb bérért —, hogy saját megyéjük aratómunkásait ne kelljen alkalmazniuk. Rubinek szerint bosszúból tették ezt, hogy megbüntessék saját vidékük szegényparasztaikat a forradalmak idején tanúsított magatartásukért. Ez a jelenség olyan méreteket öltött — és annyira publikussá vált —, hogy még április 17-én körrendeletben kérte a földművelésügyi miniszter a megyék alispánjait és a kormánybiztosokat: „igyekezzenek hatni a birtokosokra, ne szerződtesse nek idegen munkásokat”. Úgy látszik azonban, hogy a nagy- és középbirtokosok semmibe vették a kisgazdapárti földművelésügyi miniszter „kérését”, mert egyedül Kaposvár környékén — ezt Rubinek mondta június 9-én — 1300 munkás maradt aratási szerződés nélkül.¹³ Közvetlenül a tisztántúli választások előtt fokozódott a parasztság ellen alkalmazott terror. A kormány június 1-i ülésén Rubinek mellett először lép fel Nagyatádi Szabó is a katonaság hadjárata ellen. A választási küzdelemben „a katonatisztek igen nagy erőszakoskodásokat követtek el — mondta —, amely ellen a legerélyesebben kell tiltakozni. A tisztek egyenesen beleavatkoznak a választási agitációba, s embereket letartóztatnak...” Rubinek szerint a kisgazdapárt ezeket az állapotokat „a választásokig kénytelen tűrni, azután azonban véget fog vetni ezen dolgoknak és felborítja a mai helyzetet.”¹⁴

Drózy és Cserti képviselőknek a nemzetgyűlés egymást követő június 5-i és 8-i ülésén elhangzott felszólalásaiból kitűnik, a szegényparasztság és a kisgazdák ellen irányuló represszáliák és a terror erre az időre elérte a kisgazda képviselőket is.¹⁵ Ez a legjelentősebb politikai szál — a parasztság ellen irányuló terror —, amely 1920 tavaszától átvezet 1920 nyarán a nyílt kormányválság időszakához.

A terror, amely június elején már a kisgazda képviselőket fenyegette, beavatkozott a választásokba, a nyílt válság időszakában (és azt követően) a kisgazdapárti minisztereket, a párt vezetését sújtotta. Csak így lehet értelmezni Horthy magatartását, aki — semmibevéve a parlamentarizmus legelemibb játékszabályát — nem a parlamenti választásokon kétszer győztes párt, nem a legnagyobb párt képviselőjét, Rubinek Gyulát akarta miniszterelnöknek jelölni.¹⁶ Annak ellenére hogy a lelépő miniszterelnök, Simonyi-Semadam és a kisgazdapárt is Rubinek Gyulát javasolta a kormány vezetőjének.¹⁷

Horthynak és környezetének nem tetszett, hogy Rubinek nemcsak a nemzetgyűlés június 5-i zárt ülésén bírálta a hadsereget,¹⁸ de a katonatiszti terrort a kor-

¹³ I. Nemzetgyűlési N. III. k. 270–271.

¹⁴ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. június 1. 23. n. p.

¹⁵ Népszava, 1920. június 6., Az Ember 1920. június 13. 9–11. I. Nemzetgyűlés N. III. k. 222–223., 248., 250.

¹⁶ Pesti Napló, 1920. június 23. Világ, 1920. július 1.

¹⁷ A kisgazdapárt vitathatatlan és egyetlen jelöltje a kormányfői posztra csak Rubinek volt, Nagyatádi Szabó az új kormányban csak a földművelésügyi tárcát akarta megszerezni. Pesti Napló, 1920. június 29., július 1. Pesti Hírlap, 1920. június 23., Virradat, 1920. június 23., 1920. július 1. De még a Szózat is azt írja 1920. június 29-én: „A kisgazdapárt Rubinek miniszterelnöksége mellett.”

¹⁸ Ember, 1920. június 13. 9–11. old.

mány ülésein a miniszterelnök mellett — mint láttuk — legtöbbször ő tette szóvá.¹⁹ Az a Rubinek, aki június 1-én azt ígérte, hogy a — győztes — választások után „fel fogja borítani a helyzetet”, nem jöhetett számításba Horthynál. Úgy látszik, hogy Rubinek nem mérte fel ezekben a napokban a helyzetét, mert még a Szózat provokációjába is beleesett. Június 22-én így nyilatkozott, és éppen a Szózatnak: „Én csak abban az esetben vállalom a kormányalakítás munkáját, ha garanciát kapok arra, hogy mindama hatalommal rendelkezhetem, amely a belső rend és az eredményes parlamenti munkálkodás föltételeként szükséges. Én nem akarok hatalom nélküli báb lenni, akit az események kényükre-kedvükre ráncigálnak.” Pontosan ezért, még szóba sem kerülhetett Horthyéknál, mint miniszterelnökjelölt.

A hagyományos parlamenti viszonyok között nem az államfő, de a legnagyobb parlamenti pártok döntik el — kormányválság esetén —, ki legyen az új kormányfő. Miniszterelnök csak az lehet, akinek reménye van rá, hogy parlamenti szavazásnál kormánya megkapja a szavazatok többségét. Magyarországon 1920 nyarán — az adott parlamenti erőviszonyok mellett — a nagy pártok természetesnek tartották, hogy döntő szavuk lesz az új kormányfő kijelölésében.²⁰ A Pesti Napló 1920. június 29-i száma szerint a két kormányzópárt intézőbizottsága megállapodott, hogy „csak olyan miniszterelnököt fogad el, aki e pártok valamelyikéhez tartozik, és semmi esetre sem támogat olyan politikust, aki kívül áll e pártokon.” A két párt, a nemzetgyűlés nyomasztó abszolút többségének véleményével szemben július 4-én a Szózat így foglal állást: „A kormányzónak szuverén joga az új miniszterelnök megválasztása.” A lap véleményének nyomatékot adott, hogy a konkrét állásfoglalás mögött a Horthy-csoportnak — újból leszögezett — elvi pártellenessége húzódott. „Minden diktatúrák között — írta a Szózat vezércikke 1920. június 20-án — ez a legszánalmasabb: a pártidiktatúra...”

Összeült a szuverén nemzetgyűlés. A hatalom teljessége azonban valójában csakúgy a pártok kezébe csúszott, mint Németországban... botor szűkmarkúsággal szabta meg a kormányzó államfői hatalmi jogkörét... Nehogy valahogy a kormányzó képes legyen erélyesen cselekedni... A kormányzónak nem adta meg a nemzetgyűlés a korlátlan házfelosztási jogát, és ezzel a kormányt úgyszólván teljesen a pártok exponensévé tette, a kormányzó kinevezőjogából pedig kivonta a tartalmat. A hadúri jogok iránt semmi érzékük e pártoknak, váltig igyekeznek a hadsereget mindenben a honvédelmi miniszter alkotmányos felelőssége alá vonni, a hadúri hatáskör közvetlen szervének, a vezérkarnak a rovására.”²¹

A hadseregtől „elvonták... az eddig kitűnően vitt vörösvédelmi hatáskört.

¹⁹ Míg a kormány ülésein Nagyatádi Szabó csak a végső esetben, egyszer mert a tisztikarra panaszkodni, Rubinek a tavasz óta — legalábbis a fennmaradt minisztertanácsai jegyzőkönyvek szerint — a kabinet tanácskozásain ötször lépett fel az atrocitások ellen. (Április 14., április 30. június 1., június 9., június 11. üléseken.)

²⁰ Új Barázda, a kisgazdapárt napilapja június 26., 27., 28., 29. sz. szerint.

²¹ A Szózat itt az egész Horthy-rendszer kardinális kérdését érinti: Horthy kivételes, a parlament által nem korlátozott hatalmát a hadsereg felett. Ezt biztosította számára az 1920. évi I. tc. 13. §-ának 6. bekezdése (MTT 1920. 12). Ennek szövege majdnem szóról szóra egyezik az osztrák (Reichsgesetzblatt 1867. Nr. 146.) és a magyar kiegyezési törvény (1867: XII. tc. MTT. 1867. 335.) vonatkozó paragrafusával, amelyek Ferenc Józsefnek korlátlan jogokat biztosítottak az összes fegyveres erők felett.

Semmi kétség, a pártérdekektől független hatalmi tényezők — államfő, vezérkar, hadsereg —, míg valóban hatalmi tényezők: útjában állanak a pártiktatúrának... Pártok, melyeknek kezében a rendesnél nagyobb hatalom adatott, öntudatlanul is bővíteni igyekeznek ezt a hatalmat. Meg vagyon azonban írva, hogy a fák nem nőnek az égig...

A pártiktatúra egyenlő az anarchiával... A pártok... cselekedni nem tudnak. Cselekedni mindig csak egyesek tudnak; kevesek: erős államfő, erős kormány, erős hadseregpáncsnokság..."

Ennek a fasiszta vízióknak határozott felvázolása 1920 nyarán nem jelenti azt, hogy a következő időszakban sikerült azt maradéktalanul megvalósítania Horthynak és környezetének, de politikájuknál — mint lényeges motívumot — ekkor és a következő időszakban feltétlenül figyelembe kell venni. Aktuális jelentőségét tekintve — 1920 június végén — különösen feltűnő, hogy — az ország rendkívül súlyos gazdasági helyzetében — a gazdasági, szociális problémák semmi helyet nem kaptak ebben a programban. Annál nagyobb nyomatékkal — a követelések első helyén — szerepel „a kormányzó hatalmának kitágítása, elsősorban a korlátlan házfelosztás jogán át”. A magyar politikai életben 1920. március 1-e, Horthy kormányzóvá választása óta²² most merült fel először — ilyen hangsúllyal ez a követelés. Semmiképpen sem véletlen, hogy ezután a nyílt kormányválság első napján, június 27-én a Szózat azt írja, hogy „a jövőndő miniszterelnöknek nemcsak a politikai pártok követeléseivel kell számolnia, hanem a kormányzó által szabott feltételekkel is. Ezek között első helyen áll a kormányzói jogkör, nevezetesen a korlátlan házfelosztási jog biztosítása”.

Ha „a kormányzó által szabott feltételek” között ez a követelés az első helyen szerepel, következésképpen Horthynak voltak további követelése is. A források alapján világosan meghatározható ezek tartalma:

1. a kisgazdapárt kívánságaival szemben Horthy feltétlenül és változatlanul ragaszkodott a hadsereg felett élvezett korlátlan rendelkezési jogához,²³

2. az ún. antibolsevista törvény bevezetéséhez,²⁴ (Horthynak ebből a követeléséből született meg később a kommunista párt betiltását biztosító hírhedt 1921; III. tc)²⁵

3. és az internálások további „legridegebb kezeléséhez”,²⁶ végül, de nem utolsósorban

4. a botbüntetés törvénybeiktatásához.²⁷

Horthy a tárgyalások során jó taktikusnak bizonyult. Az „első helyen” ki-

²² Horthy Miklós titkos iratai, az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós és Szűcs László, Kossuth K. Budapest 1965. III. kiadás 15-17. otc.

²³ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. ápr. 30. 25. f. OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. máj. 13. 14-15. f. és a Szózat idézett 1920. jún. 20-i vezércikke.

²⁴ OL. Minisztertanácsi jkv. jún. 5. 9. n. p., OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. jún. 9. 1. n. p., OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. jún. 11. 1. n. p.

²⁵ Az 1921. III. tc. „az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről”. MTF 1921. 8-11. old.

²⁶ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. jún. 12. 31. n. p.

²⁷ Lásd a 9. sz. jegyzetet

emelt követelése a kormánnyal folytatott eddigi tárgyalásain egyáltalán fel sem merült, júniusban a fehérterror újabb hulláma nyomán kibontakozó hazai és nemzetközi tiltakozás hatása alatt és a közeledő választások miatt tett engeményeiről²⁸ pedig június 26., tehát a kormány lemondása után egy szót sem ejtett. A kormányzó a pártok feltételeivel szemben kezdetben tanúsított kompromisszumos készsége után, a katonai és politikai terror eszközeinek párhuzamos alkalmazásával és az egymás után adagolt követeléseivel fokozatosan növelte a nyomást a kormányra és a nemzetgyűlésre. Csak ezek után jelölte meg az új miniszterelnök személyét.

„Tisza István egyik fanatikus híve: gróf Bethlen István szerda este óta (július 7. óta – Sz. M.) Magyarország dezinált miniszterelnöke” — írta a Pesti Napló július 8-án. Kilenc nappal azt követően, hogy Bethlen István a hajdúsági választások második fordulójában is megbukott, július 7-én Horthy megbízta a kormányalakítással.

A Horthy körül tömörülő fiatal dzsentri tiszteknek bármily hatalmi ambícióik is lehettek, a politikában újoncok voltak, és nem tudták elképzelni a régi rend felélesztését a régi rend politikusai nélkül. Az ellenforradalom első hónapjaiban Friedrichék még ki tudták használni azt a gyűlöletet, ami a régi rendszer vezető politikusait az első világháború után körülvette: a grófok nem kerülhettek kormányra.²⁹ 1920 nyarán — úgy látszik — az ellenforradalom elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy nyíltan vállaljon egy dualizmus-korabeli politikust.

A hagyományos magyar arisztokrata politikai elitből 1918 után az egykori Munkáspárt tagjai szinte eleve ki voltak zárva. Nemcsak azért, mert Tisza halála után a vezér nélkül maradt mamelukok seregében jelentősebb politikai egyéniség nem akadt, de főleg a politikai felelősség miatt, amit a dualizmus és a háború folyamán úgyszólván szakadatlanul kormányon lévő Tisza-párt tagjainak az összeomlásért az ország közvéleménye előtt vállalniuk kellett. A régi mágnás politikusok közül ezért 1919 őszétől kezdve a különböző politikai tanácskozásokon csak az egykori konzervatív *ellenzék* tagjai vettek részt: Andrassy, Apponyi, Bethlen. Ők képezték a mágnás csoport vezető magját. Több körülmény határozta meg, hogy ebből a körből 1920 nyarán Bethlen került előtérbe.

²⁸ 1920. június 11-én a fehérterror elleni tiltakozásként a Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége általános nemzetközi szállítási bojkottot kezdeményezett Horthy–Magyarország ellen. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az 1920. június 11-i minisztertanácson Horthy és honvédelmi minisztere megígérte

1. a Héjjas-különműny megszüntetését,

2. a többi különműny elhelyezését Budapestről,

3. a polgári személyek ellen folytatott katonai nyomozások megszüntetését, és ezzel kapcsolatban

4. a hadsereg ún. nemzetvédelmi (v. vörösvédelmi) osztályainak felszámolását. (OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. június 11. főleg a 25–26. f.) — A hadsereg nemzetvédelmi osztálya — később „T. osztály” — a polgári társadalmat behálózó kémszervezet volt, amelynek (hamis) adatai alapján a különműnyek tisztjei rendszeresen eljárak polgári személyek ellen. A nemzetvédelmi osztályok egyben együttműködtek Gömbös szervezetével, a MOVE-vel. (A MOVE-ra lásd a 81. sz. jegyzetet.) A nemzetvédelmi osztályok ily módon a Horthy-rendszer első éveiben az egész polgári társadalom ellen irányuló katonai terror egyik legfontosabb láncszemét képezték.

²⁹ Kivételt jelentett a külügyminiszteri poszt, hogy a pénzügyi tárca — kezdettől — a fináncdöke exponenseinek a kezében volt, úgy a külügyminisztérium élén is kezdettől grófok állottak.

A magyar arisztokrácián belül meg lehet különböztetni két hagyományos irányzatot. Az egyikhez tartoztak az aulikus, inkább katolikus mágnások, akik feltétlenül hű hívei voltak a Habsburgoknak, a másikhoz számítjuk a protestáns főurakat, akik közül inkább csatlakoztak politikusok a dzsentri függetlenségi ellenzékhez. Az előbbieket a főleg dunántúli, felvidéki latifundiumok (az Ausztriához, az ausztriai piacokhoz közelebb fekvő, törököktől egyáltalán nem, vagy rövidebb ideig megszállt területek nagybirtokainak) tulajdonosai, az utóbbiak nagyrészt erdélyi, sokszor igen kis földbirtokkal rendelkező mágnásfamíliák tagjai. Míg Andrássy és Apponyi ezt az aulikus arisztokráciát képviselte, Bethlen az utóbbihoz tartozott Teleki Pállal és Bánffy Miklóssal együtt. Az ellenforradalom első éveiben (1922-ig), mikor a királykérdésnek még jelentős szerepe volt a magyar politikai életben, és számított a vallási hovatartozás is, ez a megosztás is befolyásolta az események alakulását.

Horthyék választása nemcsak azért esett Bethlenre, mert azt remélték, hogy ő rugalmasabb álláspontot képvisel a Habsburg-restauráció kérdésében, mint az aulikus arisztokrácia tagjai, nem csupán azért, mert Bethlen is protestáns volt, mint Horthy és Gömbös, de azért is, mert a mágnások közül egyedül Bethlennek volt már korábról személyes kapcsolata Horthyval és környezetével. Ennek a kapcsolatnak a kialakulásában — túl a közös vallási kötelekeken, szerepet játszott, hogy Bethlent rokonai szálak fűzték a Horthy családhoz,³⁰ és már Bécsben, 1919 tavaszán, mint az ellenforradalmi komité vezetője, megismerkedett Gömbössel, és ő, Bethlen küldte le Gömböst gróf Teleki Pállal együtt Szegedre 1919 májusában.³¹ A Szózat megjelenése első pillanatától kiállt Bethlen, később Teleki Pál mellett. A lapból teljesen nyilvánvaló egyrészt Bethlen és Teleki, másrészt Horthy és Gömbös szoros politikai kapcsolata.

Az ország rendkívül súlyos helyzetében kapta Bethlen a kormányalakítási megbízatását. A négyéves háború, két forradalom és idegen invázió, majd a békeszerződés példátlan csonkításai, nehéz feltételei után a gazdasági és szociális bajok eddig ismeretlen mértékben jelentkeztek. Az összes adatok azt bizonyítják, hogy az első világháborút követő esztendőik között az 1920. év volt a legsúlyosabb. De ezen időszakon belül is 1920 nyara, az új termés betakarítása előtti hetek — a kormányválság hetei — jelzik a mélypontot.³²

³⁰ Horthy egyik fivérének Bethlen lány volt a felesége.

³¹ *Gömbös Gyula: Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és az ellenforradalomról.* Budapesti Hírlap kiadása, 1920. 31. old. — Valószínűleg Bethlen Gömbössel és Telekivel üzent Szegedre, hogy az addig a magyar politikai életben teljesen ismeretlen rokonát, Horthy Miklóst hívják meg az ellenforradalmi kormányba hadügyminiszternek. Talán ez volt az a titok — többek közt —, amely ezt a négy embert, Bethlent, Telekit, Horthyt és Gömböst összekötötte. Részünkről ez csak feltételezés, mert erről később egyikük sem beszélt — érthető okokból: ez a prózai tény megfosztotta volna a titokzatosság varázsától Horthy váratlan felbukkanását Szegeden, és maguk gyengítették volna a különben jelentéktelen Horthy nimbuszához szükséges legendákat.

³² Terjedelmi okokból el kellett hagynunk az eredeti kéziratnak a gazdasági helyzettel és a szociális viszonyokkal foglalkozó részeit.

A deznált miniszterelnököt azonban nem a magyar társadalom nagy, égető kérdései foglalkoztatták.³³ Az volt a feladata, hogy Horthy és Gömbös hatalmával a háta mögött a két nagy párt várható ellenállását leszerelje, és egyben egy eredményes földreform realizálását megakadályozza. Bethlen számára deználása napjára a talaj már elő volt készítve.

1920. június 29-én megjelent a Szózatban Gömbös vezércikke „A nagypárt” címmel. „A koalíciónak áldatlan és energiát őröló ideje lejárt — írta —, jöjjön a nagypárt.” És állást foglal a két nagy párt fúziója mellett. „Az új kormány és az új párt alakuljon együtt.” Ez az utolsó mondata a vezércikknek mintegy meghatározta az egész kormányválság megoldásának a keretét. Valóban 1920. július 5-én (!) Kozma Miklós, aki akkor Horthy közvetlen környezetében teljesített szolgálatot, Gödöllőn ezt jegyezte fel naplójában: „A kormányválság megoldása miatt a Kormányzó/ még bemegy Pestre pár napra. Gömbös egységes kormányzópárt megalakítását célzó terve a bázis, amelynek alapján valószínűleg Bethlen István lesz a min./iszter/ el./nök/.”³⁴ „Hogy az egységes kormányzópárt tervét a kormányzó is helyesli — írta a Világ c. napilap — ebben nagy része van Gömbös Gyulának.”³⁵ Lehet, hogy Gömbös már elfeledkezett arról júliusban, mit írt saját lapja márciusban: „A fúzió — írta akkor a Szózat — nyersen kimondjuk — ha létrejön, a kisgazdapártra öngyilkosságot, a nemzetre pedig újabb csapást jelent.”³⁶ De magában a kisgazdapártban is megfeledkeztek volna a Szózat márciusi figyelmeztetéséről? Annak ellenére, hogy ugyanez a lap júniusban sorozatos támadást folytatott „a párturalom” ellen?

A kormányválság politikai tárgyalásai idején az általános terror egy napra sem szünetelt. Gömbös július 1-én kijelentette, hogy ha „az új kormány egy erősen agrárjellegű abszolút többségű kormányzópárt kebeléből alakul meg”, akkor „szilárd meggyőződése, hogy az atrocitások meg fognak szünni.”³⁷ Következésképp, ha nem olyan kormány alakul, mely Gömbösnek tetszik, akkor „az atrocitások” folytatódni fognak. A nagyobb nyomtaték kedvéért Gömbös nyilatkozata után rögtön — másnap — Rupert Rezső kisgazdapárti képviselőt, akit a Szózat személy szerint már többször támadott, mert fellépett a tisztikar „kilengései” ellen — az utcán inzultálta egy katonatiszt.³⁸ Július 1-én megkezdődött Stromfeld Aurélnak, a magyar Vörös Hadsereg vezérkari főnökének a pere, és július 5-én a népbiztosper. Meggyorsultak az előkészületek a katonai bíróság előtt lefolytatandó Tisza-perre.

Július 11-én és 12-én tartották meg Budapesten a törvényhatósági választá-

³³ Bethlennek a tömegekhez és a korabeli politikai közülethez való viszonyára nemcsak az a jellemző, hogy megtagadta a sajtóval való együttműködést, és maga az a tény is, hogy egy nyílt választási küzdelemben megbukott. Azután, hogy ellenjelölt nélkül 1920. szeptemberében Hódmezővásárhelyen megszerezte képviselői mandátumát, egyetlenegyszer sem jelent meg a nemzetgyűlésben egészen 1921 áprilisáig, mikor mint miniszterelnök mutatkozott be a parlamentben. I. Nemzetgyűlés N. X. K. 288. old.

³⁴ OL. K. 429. Kozma Miklós iratai. 13. cs. 63. f.

³⁵ Világ, 1920. július 2.

³⁶ Szózat, 1920. március 6.

³⁷ Világ, 1920. július 2.

³⁸ Világ, 1920. július 4.

sokat. Ennek egész menete és eredményei pontosan tükrözik, hogy 1920 nyarán milyen terror uralta a fővárost. A szociáldemokrata párt e terror miatt nem vett részt a választásokon. A választástól tartózkodók és az érvénytelenül szavazók száma elérte a 159 000 főt, a választásra jogosultak 34%-át. Ilyen körülmények között kapta meg a „keresztény” irányzat a szavazatok 69,6%-át.³⁹ A fővárosi keresztény pártok politikai képviselője, a Keresztény Községi Párt Wolff Károly és Csilléry András vezetése alatt — ha lehet — még reakciósabb volt, mint a nemzetgyűlésben képviselt keresztény irányzat. A tiszántúli választások kisgazdapárti sikerei után a fővárosi szavazások lettek volna hivatva növelni a keresztény párt politikai súlyát, de mindenki tisztában volt a választási eredmények tényleges értékével.⁴⁰ Minden bizonnyal ezzel is magyarázható, hogy mikor Bethlen kormányának listáján Wolff Károlyt javasolta az igazságügyminiszternek, ezt a kisgazdapártnak sikerült megakadályoznia. Az 1920 nyári fővárosi választások nyomán kialakult légkörre jellemző, hogy a politikai „tisztoztatások” során a 2262 fővárosi alkalmazottból 306 ember ellen, az alkalmazottak több mint 15%-a ellen és 6498 fővárosi pedagógusból 703 ellen, 11%-uk ellen indítottak fegyelmi eljárást.⁴¹

A fővárosi terror újabb hullámai mellett nem feledkeztek meg a parasztságról sem. Július 2-án hírt ad Rubinek lapja, az Új Barázda arról, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tervei szerint a gimnáziumokban felvételi vizsgarendszert akarnak bevezetni. Ez a falusi gyerekekkel szemben volna hátrányos — írja a lap. Július 14-én már vezércikkben foglalkozik az újság a tervezettel. Haller minisztériumának a rendelete alkalmas arra — írták —, hogy „sokak által gyűlölt parasztyerekek ne mehessenek gimnáziumba”. Fordított numerus claususról beszél a vezércikk. A Stromfeld-per és a népbiztosok perének napjaiban a Szózat arról írt, hogy a falun és a városon egyaránt „csak a zsandártoll és a katonai egyenruha van igazán becsületben, mivel félelmet tud gerjeszteni. Ez a meglévő rend titka... Bele kell nyugodni, hogy a vitéz magyar csendőr és katona szuronyainak a megvillanása képviselje a jogrendet, mivel arra semmi más nem képes.” A Szózatnak ez a vezércikke sem nélkülözi a Horthyra hivatkozó — nem is nagyon burkolt — utalást: „...a legilletékesebb körök felfogását is fõdi, hogy az új kabinet miniszterelnöke csak egy erőskezű és határozott egyéniségű agrárpolitikus lehet.”⁴² (Kiemelés — az eredetiben)

³⁹ Források Budapest történetéhez III. k. 1919–1945. Sorozatszerkesztő: Ságvári Ágnes. A kötetet szerkesztette: Szekeres József. Budapest Főváros Levéltárának Kiadványa, Budapest 1972. 45. old. (A továbbiakban: Források III.) Ezeket a hivatalos adatokat figyelembevéve, igaza volt a Népszavának, amikor a fővárosi választások eredményeiről azt írta, hogy a budapestiek kétharmada az ellenforradalmi kurzus ellen szavazott. Népszava, 1920. július 15.

⁴⁰ Az 1922. évi II. nemzetgyűlési választásokon és az 1925-ben megtartott fővárosi törvényhatósági választásokon — bár közben Bethlen a nemzetgyűlésben keresztülerőszkolta a demokratikus szavazatok számát jelentősen csökkentő, retrográd fővárosi törvényt —, a szociáldemokrata párt és a demokratikus pártok együtt a szavazatok többségét kapták meg. Források III. k. 93., 149.

⁴¹ Interpelláció és válasz 1920. augusztus 26-án a törvényhatósági bizottsági közgyűlésen a fővárosi alkalmazottak ellen indított fegyelmi vizsgálatokról. Források III. k. 64–66.

⁴² Szózat, 1920. július 2. Vezércikk.

Gömbös fúziót követelő június 29-i cikkére rögtön reagáltak a nagy pártok vezetői. Július 1-én Haller, július 3-án Rubinek utasítja el a fúzió gondolatát.⁴³ Az Új Barázda július 2-i, 3-i és 4-i számában egymás után megismétli, hogy a kisgazdapárt, mint a nemzetgyűlés leghatalmasabb pártja feltétlenül kívánja, hogy az ő soraiból kerüljön ki az új kormányelnök. Ezután a két kormánypárt közös vezetőségi ülésén, július 6-án egyértelműen elvetik a fúziót, és a koalíciós kormányzás fenntartása mellett foglalnak állást.⁴⁴

A pártok és Horthyék birkózásában a pártok elutasító magatartására adott közvetlen válasznak kell tekinteni, hogy a kormányzó a következő nap, július 7-én mégis a fúzió programját képviselő Bethlent designálta miniszterelnöknek. Még július 8-án és 9-én is, Bethlen kormányzói megbízása után is az a véleménye Rubineknek, hogy a kisgazdapárt nem zárkózik el az egységes kormánypárt eszméje elől, *de csak úgy, ha a többi párt csatlakozik a kisgazdapárthoz*, amely sem jellegét, sem programját nem adja fel, *sőt, nem is módosítja*.⁴⁵ „Ezek után — írták az Új Barázdában — politikai körökben nincsenek sok bizalommal Bethlen vállalkozása iránt.”⁴⁶

És „ezek után” alig 24 órával a két párt egyesült. Július 10-én közölték a lapok, hogy a két nagy párt fúziója „Egyesült Nemzeti Keresztény Kisgazda- és Földművespárt” névvel létrejött.⁴⁷

A két kormányzópártra, és különösen a kisgazdapártra gyakorolt általános terror légkörében Bethlen, Horthy és Gömbös június végétől elkezdett játszani a két nagy párt és az egyes pártokon belül létrejött frakciók egymással szemben kialakult ellentétein. Ugyanakkor felvetődött, hogy a két párt egyesülése után az új kormányzópárthoz csatlakoznak majd a disszidens csoport képviselői. Az ún. disszidensek még 1920 májusában léptek ki a két nagy pártból. A 18 fős csoportot kezdettől fogva a mágnáspolitikai képviselőinek tekintették a nemzetgyűlésben. A kereszténypártban ekkor a Haller–Huszár frakcióval szemben különösen aktívnak bizonyult Vass József (Bethlen későbbi bizalmas híve) és a kereszténypárti belügyminiszter, Dömötör Mihály. A kisgazdapárton belül Bethlenék Rubinek Gyula és Nagyatádi Szabó ellentéteit használták ki.⁴⁸

A kisgazdapártnak a földreform sorsa szempontjából e döntő pillanatban, két választási győzelme után sem volt egységes földreform-programja. Rubinek és Nagyatádi Szabó külön-külön földreformtervezetet dolgozott (vagy dolgoztatott) ki, és ezek egész koncepciójukban éles ellentétben álltak egymással. Nagyatádi Szabó

⁴³ Pesti Napló, 1920. július 2. Új Barázda, 1920. július 3.

⁴⁴ Új Barázda, 1920. július 8., Pesti Napló, 1920. július 8.

⁴⁵ Új Barázda, 1920. július 8., 9.

⁴⁶ Új Barázda, 1920. július 8.

⁴⁷ Új Barázda, 1920. július 10., Szózat, 1920. július 10. Pesti Napló, 1920. július 10.

⁴⁸ A kereszténypárton belül megkülönböztethető a szélső keresztény-szocialista csoport (Grieger, Szabó József), a nemzetiségi keresztényszocialisták (Bleyer, Huber), az intranzigens legitimisták (Beniczky, Szmrecsányi, Rakovszky István, Lingauer), a szabad-királyválasztók (Rassay, Dömötör, Simonyi-Semadam) frakciói (*Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon*, Akadémiai K. Budapest, 1977. 155–156. old.), a kisgazdapárton belül Rubinek Gyulát támogatta Sokorópátkai Szabó István, Meskó Pál, Meskó Zoltán, Schandl Károly stb., Nagyatádi Szabóhoz állt közelebb Szijj Bálint, Patacsy Dénes stb.

ambíciói 1920 nyarán nem irányultak a miniszterelnökségre, a kormányválság során csak a földművelésügyi tárcát akarta Rubinektől megszerezni, hogy saját földbirtokreform-javaslatát vigye keresztül.

Hiába hozott a két párt közös vezetőségi ülése július 6-án a fúziót elvető határozatot, Horthy előző nap Nagyatádi Szabónak és Dömötörnek kifejezte kívánságát az egységes kormányzópárt létesítésére,⁴⁹ és a közös vezetőségi ülés után rögtön Nagyatádi Szabó és Dömötör rohantak Horthyhoz, hogy biztosítsák: ők a fúzió mellett vannak.⁵⁰ Dömötör közben Gömbössel konspirált⁵¹ annyira, hogy a belügyminiszter ellen saját pártjában ezekben a napokban „elmérgesedett hangulat alakult ki”⁵² pártbontó tevékenysége miatt. Rubineket és Hallert tehát az a veszély fenyegette, hogy ha nem mennek bele a fúzióba, Nagyatádi Szabó és Dömötör vezetésével a kisczardapárti és kereszténypárti képviselők jelentős része a disszidens csoporttal együtt — a hátuk mögött — megalakítja az új kormánypártot, és sem kormányzópártjuk, de még miniszteri tárcáik sem lesznek, és ráadásul Rubinek tervezete helyett Nagyatádi Szabó reformjavaslata valósulhat meg. Ha a két pártvezér befolyását, vagy legalább annak maradványait meg akarta tartani, a fúzió keretein belül kellett azt megkísérelniök.

Végül az utolsó napokban Horthyék a bonyolult, de a magyar ellenforradalom számára pilanatnyilag sokat ígérő külpolitikai viszonyokra való hivatkozással is nyomást gyakoroltak a pártok vezetőire.

A francia–magyar tárgyalások újabb fontos szakasza⁵³ egybeesett a kormányválság akut, júliusi szakaszával.

⁴⁹ Új Barázda, 1920. július 6.

⁵⁰ Új Barázda, 1920. július 7., Pesti Napló, 1920. július 8.

⁵¹ Szózat, 1920. július 8.

⁵² Új Barázda, 1920. július 8.

⁵³ Utalás a tanulmány első részére, a kormányválság kezdete és a francia–magyar tárgyalások első válságos időszaka összefüggéseinek elemzésére.

Az első világháborúban győztes Franciaország 1920 tavaszán, nyarán még nem alakította ki hosszabb időre szóló kelet-európai politikáját. A francia külpolitikában 1920-ban még két irányzat küszködött egymással: a royalista, a nagyipar jelentős részeivel és a konzervatív vezérkarral kapcsolatban álló Paléologue és a republikánus Berthelot irányzata. Az előbbi a katolikus lengyel–magyar–oszták–bajor vonalat favorizálta, Berthelot Csehszlovákiára s a későbbi kisantant államaira akarta építeni a térség francia szövetségi rendszerét. Az 1920 áprilisában kirobbant lengyel–szovjet háború inkább Paléologue törekvéseinek kedvezett. 1920 márciusában Berthelot helyett ő lett a francia külügyminisztérium főtitkára. Ő kezdeményezte 1920 áprilisában — tehát még a magyar békeszerződés aláírása előtt — a francia–magyar tárgyalásokat, amelyek tavasszal és a nyár folyamán erősen függtek a lengyel–szovjet front hadieseményeitől is. A franciák — a gazdasági tárgyalásukat vezető Saint-Sauveur gróf —, 99 évre bérbe akarták venni az egész magyar vasúti közlekedést és a dunai hajózást, kérték a magyar részvételt vagy támogatást a lengyelek részére a Szovjet–Oroszországgal folytatott háborúban. A magyar fél a békeszerződés feltételeinek enyhítését, jelentős területi korrekciókat remélt. A tárgyalásokra lásd: Ormos Mária: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban, Századok, 1975. 5-6. sz. 904–952. old., Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918–1920. Kossuth K. Budapest 1983., Ádám Magda: A kisantant, Kossuth K. Budapest 1980., Ádám Magda: A két királypuccs és a kisantant, Történelmi Szemle, 1982. 4. sz. 665–714., Somogyi Erika: Magyarország részvételi kísérlete az 1920-as lengyel–szovjet–orosz háborúban. Történelmi Szemle, 1986. 2. sz. 313–324., Hans Haas: Henry Allizé und die österreichische Unabhängigkeit, In: Austria-ca, Nov 1979. 241–288.

A francia–magyar tárgyalások június elejei kritikus periódusa azzal végződött, hogy a magyar kormány hozzájárult a szóban forgó szerződések aláírásához, de a francia kormány elkedvetlenedéséhez vezetett, mikor kiderült, hogy a magyar vezetés hosszú ideig tartó habozása után a szerződés végleges jóváhagyásához most még a nemzetgyűlés ratifikálása is szükséges.⁵⁴ A szovjet offenzíva a lengyel fronton júniusban tovább folytatódott, és döntő sikerek után a Vörös Hadsereg 1920. július első napjaiban Varsó alá érkezett.

„Az 1919-ben egyszer már megélt pánik — írja Ormos — újra kitört valamennyi vezérkarban és külügyminisztériumban. Annál nagyobb volt az ijedelem, mert a közép-európai térségben nagyon kevés készség mutatkozott arra, hogy a lengyelek segítségére siessenek.” „Mi sem természetesebb, mint hogy a magyar kormányférfiak azonnal felismerték a kivételes helyzetben rejlő lehetőségeket... Teleki először július 14-én utasította a párizsi (magyar) megbízottat, Praznovszkyt a francia külügyminisztérium tájékoztatására arról, hogy amennyiben a békeszerződés tiltó rendelkezéseit feloldják, a magyar kormány kész lenne Lengyelországba csapatokat küldeni. Hét gyalogos és egy lovas hadosztály felállításáról beszélt.”⁵⁵ Kétségtelen, hogy Horthyék erre a helyzetre való utalással, a lengyel–szovjet konfliktusba való beavatkozás reményével presszionálták a pártok vezetőit a fúzió érdekében. Rubinek és Nagyatádi Szabó egyaránt „a súlyos külső helyzetre” való hivatkozással kérték a kisgazdapárt pártértekezletét, hogy fogadja el a pártok egyesülését.⁵⁶ Rubineknel azonban nemcsak a reá gyakorolt nyomás játszott szerepet.

A kisgazdapárt vezetőjének kitűnő kapcsolatai voltak a franciákkal. Rubinek volt az, aki a magyar kormány ülésén először vetette fel a francia gazdasági és politikai kapcsolatok felvételének szükségességét.⁵⁷ Ő volt az, aki a magyar kormány-nak a francia–magyar tárgyalások szempontjából döntő jelentőségű, június 14-i ülésén a leghatározottabban a francia ajánlatok elfogadása mellett állt ki.⁵⁸ Saint-Sauver gróf egy későbbi jelentésében kiemelte, hogy „a francia terv magyarországi elfogadtatásában Rubinek Gyulának oroszlánrésze volt.”⁵⁹ Ezekben a hetekben Teleki Pál és Rubinek között egy sajátos versenyfutás alakult ki a franciák kegyeiért. És ha Teleki ekkor Bethlennel együtt Horthyra támaszkodott, Rubinek tétjét titokban József főhercegre tette. A franciák, akik 1919 őszén József főherceg aspirációit elutasították, majd 1920 kezdetén támogatni kezdték, hogy ismét elvessek,⁶⁰

⁵⁴ A minisztertanács 1920. június 14-i ülésén járult hozzá a szóban forgó megállapodás aláírásához. OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. június 14. 2. n. p. és Ormos: i. m. (Francia–magyar tárgy.) 933–934.

⁵⁵ Ormos: i. m. (Francia–magyar tárgy.) 935–936.

⁵⁶ Új Barázda, 1920. június 10. július 13.

⁵⁷ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. ápr. 6. 57–59. f.

⁵⁸ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. június 14. 2. n. p.

⁵⁹ Ormos: i. m. (Francia–magyar tárgy.) 924.

⁶⁰ Az 1920. február 5-i minisztertanácson, ahol az antantnak a Habsburg-restauráció kísérletei elleni tiltakozását tárgyalták, Sommsich gróf külügyminiszter megemlíti, hogy „a francia missziónál csak néhány napja tétetett említés József főhercegről, mint kívánatos jövőendő királyról”. OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. február 5. József főherceg francia támogatására 1920. nyarán, lásd: Ormos: i. m. (Francia–magyar tárgy.) 940., 941., 943.

most, 1920 nyarán — újból a főherceg trónigényeire akarták magyarországi politikájukat építeni. Említett jelentésében Saint-Sauveur, miután végül összefoglalta a magyar kormány legjelentősebb óhajait, megjegyezte, hogy Rubinek azt szeretné: ha a francia segítség gyakorlatilag majd csak azután jelentkeznek, ha ő megalakította kormányát. „Ezt a kívánságot a gróf azzal támasztotta alá, hogy Rubinek... volt az egyetlen, aki a francia orientáció mellett mindvégig és a legelszántabban kitartott.” A jelentés kelte: 1920. augusztus 4.⁶¹ Rubinek tehát azért is tért ki Hortyék nyomása elől 1920. július 10. körül, mert azt remélte, hogy Bethlen és — Teleki után — a franciák és József főherceg támogatásával a háta mögött, rövidesen ő kerül kormányra.

Bethlen kormánylistája a pártok vezetőinek szinte teljes semmibevételéről tanúskodik. Javaslatára szerint:

Külügyminiszter: Apponyi Albert gróf

Honvédelmi miniszter: Hegedüs Pál, vagy Sréter István

Belügyminiszter: Tóth János

Vallás- és közoktatásügyi miniszter: Teleki Pál gróf, vagy Klebelsberg Kunó gróf

Pénzügyminiszter: Korányi Frigyes báró, Popovics Sándor, vagy Kállay Tibor

Kereskedelemügyi miniszter: Emich Gusztáv, vagy Balogh Elemér, vagy Lers Vilmos báró

Népjóléti miniszter: Haller István

Igazságügyminiszter: Wolff Károly

Földművelődésügyi miniszter: Rubinek Gyula

Közélelmezésügyi miniszter: Nagyatádi Szabó István

Nemzetiségügyi miniszter: Bleyer Jakab

Az egyesített párt vezetése ebből a listából csak Apponyi Albertet akceptálta. Haller nem fogadta el a népjóléti tárcát, és ragaszkodott a vallás- és közoktatásügyi miniszterséghez. A Wolff Károllyal szemben tanúsított ellenállást már említettük. Tóth János belügyminisztersége ellen elsősorban Nagyatádi Szabó lépett fel.⁶²

⁶¹ *Ormos*: i. m. (Francia–magyar tárgy.) 943. old.

⁶² Új Barázda, 1920. július 15., 16. Pesti Napló, 1920. július 15., 16. Tóth János, aki, mint Bethlen, néhány nappal ezelőtt bukott meg a tiszántúli választásokon, s a háború alatt, 1918 januárjában lett a Wekerle-kormány belügyminisztere, szinte egyik jelképévé vált annak a reakciós fordulatnak, amit a választójog kérdésében ez a Wekerle-kormány jelentett.

Bethlen propozícióival csak a disszidensek értettek egyet. Bethlen kísérletei szinte összekovácsolták — ellene — az új pártot. Haller szerint tulajdonképpen ebben az ellenállásban született meg az új párt.⁶³ Tárgyi kérdésekben nem kevésbé éles ellentétek választották el Bethlent az eddigi kormányzópártok vezetőitől. Bethlen tárgyi feltételei a Pesti Napló szerint:

1. „Adjanak azonnal korlátlan házfelosztási jogot a kormányzónak.”
2. Kikötések a földreform ügyében.
3. A választójog szűkítése.⁶⁴

A földreform ügyében Bethlen kívánságait elsősorban megint Nagyatádi nem fogadta el.⁶⁵ Horthy „korlátlan” házfelosztási joga, a választójog módosításának a kívánságával együtt azt az aggodalmat ébresztette — elsősorban a kisgazdapárt köreiből —, hogy az új kormány Horthyval együtt fel akarja oszlatni a nemzetgyűlést, és egy új — egy reakciós — választói jog alapján kiírt választásokon meg akarják semmisíteni a kisgazdapártnak a két — titkos választásokon elért — választási győzelmét. Tóth János belügyminiszteri jelölése csak meg látszott erősíteni ezeket az aggodalmakat. Bethlen vállalkozásában ezért vált centrális kérdéssé Tóth János szerepe, és mert éppen Nagyatádi Szabó képviselte ezt az ellenállást, az a Nagyatádi, akire a mágnások elsősorban építették fúziós számításait — Bethlen kísérletének meg kellett buknia.

A kormányválság során Bethlen 1920. július 14-én visszaadta megbízását Horthynak, aki még aznap Telekit bízta meg a kormányalakítással. Bethlen István kísérlete — a fúziós tárgyalások meglepően rövid idő alatt elért sikerei után — szintén alig néhány nap alatt — tárgyi és személyi kérdésekben egyaránt — gyorsan megbukott. Nem lehet tudni, hogy Bethlen első kormányalakítási kísérlete kudarcánál tapasztalatlansága mellett, a kívülállók számára sokszor meghökkentő arisztokratikus gögje,⁶⁶ vagy a fúziós tárgyalások gyors sikere támasztotta elbizakodottsága játszott-e szerepet, vagy mindez együtt vezetett Bethlennél partnerei lebecsülésére.

Teleki Pál miniszterelnöki designálása napján belépett, illetve visszalépett a kormányzópártba. Kinevezése után Gömbös Gyula társaságában kereste fel a párt-helyiséget, hol először Nagyatádi Szabó Istvánnal tanácskozott. Teleki rögtön felajánlotta neki a földművelődésügyi tárcát.⁶⁷ Az a Teleki, akit június 11. körül a saját kormánya és a két párt ellen indított akciója miatt a kormányzópártok a nemzetgyűlés nyílt ülésén akartak megbuktatni, és akit ettől csak Horthyék hatalma mentett meg, új „entrée”-jánál most még egy ajándékkal sietett megnyerni a leg-

⁶³ Pesti Napló, 1920. július 15.

⁶⁴ U.o.

⁶⁵ U.o.

⁶⁶ Lásd erre a 33. sz. jegyzetet is. 1920 nyarán Bethlen egy nap felkereste a nemzetiségi minisztérium államtitkárát, aki akkor éppen diktált titkárnőjének. „Engedd meg, hogy bemutassam Neked titkárnőmet — mondta az államtitkár —, Andorffy táblai bírónő lányát.” Bethlen kényszeredetten kezetfogott, és mikor az államtitkár szobájában négy szemközt maradtak, rátámadt az államtitkár: „Kikérem magamnak — mondta —, hogy a személyzetnek bemutass!” Az Ember, 1920. szeptember 5. 23. old.

⁶⁷ Pesti Napló, 1920. július 16.

nagyobb párt kegyeit. Megbízata publikálása után azonnal kijelentette, hogy „a királykérdés most nem aktuális.”⁶⁸ A magyar politikai életre — ebben az időben — állandóan rányomta bélyegét a volt király váratlan visszatérésétől való félelem. A kisgazdapártban ezen a téren nem csupán Friedrich tevékenységétől félték. Emlékezhetek arra, hogy ez év februárjában, még Beniczky belügyminisztersége alatt, a belügyminisztériumban kiállítottak (Kovács Gáspár névre) egy hamis útlevelet IV. Károly részére, hogy ennek segítségével titokban és váratlanul léphesse át a magyar határt. Akkor erről a manipulációról bizalmasan Gömbös Gyula értesítette Rubinek Gyulát, aki a kormány ülésén leplezte le az akciót.⁶⁹ Valószínűleg ezzel a szolgálattal (is) férközött Gömbös a kisgazdapárt vezetőinek a bizalmába. A békeszerződés aláírását követő időszakban, azután, hogy Horthynak a korlátlan házfeloszlatásra vonatkozó követelése nyomán kialakult a nemzetgyűlés váratlan feloszlatásának lehetősége, és az így keletkezett vákuumban a volt király meglepetésszerű visszatérésének veszélye — Teleki fogadkozásaival meg akarta nyugtatni a kisgazdapártot.

De ha sikerült is Telekinek eloszlatni a kisgazdapárt félelmeit a restauráció kérdésében, tehát hogy egy házfeloszlatást nem használnak ki a Habsburgok érdekében, megszűnhet-e a kisgazdapárt aggodalma maga a házfeloszlatás tekintetében? A másik kérdés, amely az új kormány megalakulásának közeledtével mindjobban előtérbe került, a földreform ügye volt. A személyi kérdéseken túl és azokkal összekapcsolva a következő napokban a tárgyi differenciák jutottak döntő szerephez.

A földreform kérdését a kisgazdapárt két választási győzelme, a választásokon tett számtalan ígéret elodázhatatlanul tűzte napirendre.⁷⁰ Ezekben a napokban a parasztság részéről — lentről — rendkívül nagy volt a nyomás: még a következő vetés előtt szerették volna tudni, kinek vetik jövőre az őszi magokat.

A mágnások és Horthyék egyaránt tudatában lehettek annak, hogy a lengyel-szovjet konfliktusba, egy új háborúba csak úgy kapcsolódhatnak be, ha a négyéves háború és a Tanácsköztársaság honvédő háborúja után valami földet juttatnak a paraszt-katonáknak. Ugyanakkor a nagybirtokos arisztokráciának és a dzsentriknek egyaránt az volt az eminens érdeke, hogy minél kevesebbet kapjanak a parasztok. A dilemma Teleki miniszterelnöki megbízata idején abban csúcsozott ki, hogy a nagybirtok érdekeit kifejező földreform-javaslatot kidolgozó Rubinek szembekevert Horthyval, és a nagybirtok érdekeit súlyosan sértő földreformot képviselő Nagyatádi Szabó vált Horthyék támaszává — az új kormányhatalomért a kisgazdapárt ellen folytatott küzdelemben. Hogyan lehetett ezt a dilemmát feloldani?

⁶⁸ U.o.

⁶⁹ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. márc. 30. 25. n. p.

⁷⁰ Az egész 1920. évi földreform történetére nézve lásd: *Kerék Mihály: A magyar földreform*, MEFHOSZ Kiadó, Budapest 1939., *Mészáros Károly: A Nagyatádi-féle földreformtörvények megalkotása*. I-II. rész. Agrártörténeti Szemle, 1978. 3-4. sz. 483-525. old. és 1979. 1-2. sz. 40-94. Fontos aspektusokat nyújt az 1920-as földreform motívumaihoz és a korabeli magyar agráriátsadalomhoz: *Gunst Péter: A paraszti társadalom megkezdése a két világháború között*. In: *Parasztkérdés 1890-1930. A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottsága és a Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága által 1985. május 10-11-én Szegeden rendezett tudományos konferencia előadásai*, Szeged, 1985. 149-163.

Figyelemreméltó, hogy Bethlen július 7-én, azután kapta a kormányalakítási megbízását, amikor a két párt vezetősége július 6-án elvetette a fúziót, de utána rögtön Nagyatádi Szabó és Dömötör biztosították Horthyt, hogy ők és híveik az egyesülés mellett vannak. *Ekkor* kérte fel Horthy Nagyatádi Szabót, hogy mutassa be neki az ő földreformtervezetét. Ezután rögtön, július 9-i kihallgatásánál Nagyatádi Szabó ismertette a kormányzóval saját javaslatát.⁷¹ Nincs rá közvetlen bizonyítékunk, de az események menete és a feltárt összefüggések ismeretében talán nem túl merész a feltételezés, hogy ezen alkalommal Horthy megfigérhette, hogy a Nagyatádi Szabó által nekik nyújtott jelentős támogatás fejében ő, Horthy támogatni fogja Nagyatádi Szabó földreformtervezetét, és a parasztvezető földművelésügyi miniszterségét. E kihallgatást követő napon kénytelen volt Rubinek lapja, egyben a kisgazdapárt szócsöve részletesen ismertetni Nagyatádi Szabó javaslatát. (Nagyatádi Szabónak nem volt napilapja.) Hét nappal később, július 17-én közölte a nagyobb nyilvánossággal az Új Barázda Rubinek tervezetét. Szűkebb körben, a nagybirtokosság képviselőivel már május 12-én megtárgyalta Rubinek saját birtokreform-tervezetét.⁷² Július közepén rendkívül kiéleződött a küzdelem Rubinek és Nagyatádi Szabó között. Rubinekék megpróbálták minden eszközzel diszkreditálni Nagyatádi Szabót és javaslatát. „Új földosztástervezet” címmel tárgyalta az Új Barázda Nagyatádi Szabó koncepcióját. „Első pillanatra szembeötlik — írja Rubinek lapja —, hogy a javaslat értelmében a 10-15 holdason felüli gazdák nem szerezhetnek birtokot. A törpebirtokosok és munkások (agrárproletárok — Sz. M.) ezzel szemben holdszámban is kifejezett igényjogokat kapnak anélkül, hogy valamilyes statisztikai számítás megnyugtathatna afelől, hogy ezeket az igényeket csakugyan ki lehet elégíteni.” Rubinekék taktikája tehát elsősorban a jómódú parasztság, Nagyatádi Szabó politikai támasza körében és természetesen a nagybirtokosok előtt akarta kompromittálni Nagyatádi Szabó elképzeléseit. Az ellenforradalom légkörében az Új Barázda azzal is hangulatot akart kelteni Nagyatádi Szabó ellen, hogy igyekezett kimutatni a tervezete és a polgári forradalom földreformtervezete (a Buza Barna-féle javaslat) közötti hasonlóságot. Kiemelte az újság, hogy „egyeznek a két javaslat az 500 holdas birtokmaximum megállapításában is”. A Nagyatádi-Szabó-féle javaslatnak különösen azon részeivel szálltak szembe, amelyek a végrehajtásban a földművelésügyi minisztériumnak és a községeknek akartak jelentős szerepet juttatni. Ez szerintük „a pártpolitika forगतagába állítaná a reformot”, és a „községről-községre való összefrás... rengeteg elmunkálatot feltételezne, és végzetesen megzavarhatná a termelő munkát, mint ezt már Buza Barna idejében tapasztaltuk”.⁷³ Ezzel szemben Rubinek javaslata a földreform legfontosabb részét „egy pártatlan és független testületre”, az Országos Földbirtokrendező Bíróságra akarta bízni. Ez a testület és hatásköre Rubinek javaslatának és az ezen alapuló későbbi törvénynek talán legfontosabb részét jelentette. Az említett bizalmas május 12-i értekezleten tárták fel a Rubinek-féle javaslat és a nagybirtok tényleges szándékait

⁷¹ Szózat, 1920. július 10., Új Barázda, 1920. július 10.

⁷² OL. BM. Eln. 1920-19-3664.

⁷³ Új Barázda, 1920. július 10.

az egész tervezettel és ezen belül az Országos Földbirtokrendező Bírósággal kapcsolatban. Az értekezleten Nagyatádi Szabó hívei és a be nem avatott nagybirtokosok kérdéseire, hogy ti. „a törvényjavaslat nem mondja meg, hol, hogyan, mikor és mennyit fognak kapni az igénylők”, Sebess Dénes, a törvényjavaslatnak a kidolgozója (Bethlen István bizalmi embere) ezt válaszolta: „Hát kérem, ennek a törvényjavaslatnak egyik principális része éppen az, hogy ez ne legyen benne. Szándékosan, akarattal és helyes intencióktól vezéreltetve mellőztük ezt a tüzetes körülírást a javaslatban. Ennek következtében *ez a javaslatnak integráns része, amellyel összefüggésben áll a birtokrendező tanács széles hatásköre és az a további rendelkezés* (kiemelés — Sz. M.), hogy az elővásárlási és megváltási igények és lehetőségek is körül vannak bástyázva, de úgy, hogy azt lehet magyarázni tágabb és szűkebb értelemben is.”⁷⁴

Természetesen július közepén az Új Barázda ezeket az érveket — a nyilvánosság előtt — nem emlegette. Rubinek hívei ezzel szemben küldöttséget szerveztek, és Budapestre küldték július 15-én és 16-án, hogy követeljék Rubinek számára továbbra is a földművelésügyi tárca megtartását.⁷⁵ Nagyatádi Szabó kijelentette, hogy ha nem az ő földreformjavaslatát fogadják el, kilép a kormányból, és ellenzékbe vonul.⁷⁶

Két nappal Nagyatádi Szabó kijelentései után, 1920. július 19-én megalakult az új Teleki-kormány. A kormány földművelésügyi minisztere — ideiglenesen bár — továbbra is Rubinek Gyula maradt. Az új kormány összetétele és pártállása (zárójelben a Simonyi-Semadam-kormány reszort-beosztása és a pártállás):

Miniszterelnök: Teleki Pál gróf (Simonyi-Semadam Sándor, ker.)

Külügyminiszter: Teleki Pál gróf (Teleki Pál gróf)

Belügyminiszter: Ferdinándy Gyula, kisp. (Dömötör Mihály ker.)

Igazságügy miniszter: Tomcsányi Vilmos Pál kisp. (Ferdinándy Gy. kisp.)

Honvédelmi miniszter: Sréter István kisp. (Soós Károly pártonkfvüli)

Földművelésügyi miniszter: Rubinek Gyula kisp. (Rubinek Gyula kisp.)

Vallás- és közoktatásügyi miniszter: Haller István ker. (Haller István ker.)

Pénzügyminiszter: Korányi Frigyes báró kisp. (Korányi Frigyes kisp.)

Kereskedelemügyi miniszter: Rubinek Gyula kisp. (Emich Gusztáv kisp.)

⁷⁴ Lásd: a 72. sz.jegyzetet.

⁷⁵ Új Barázda, 1920. július 17., Szózat, 1920. július 17.

⁷⁶ Szózat, 1920. július 17.

Népjléti miniszter: Benárd Ágost ker. (Benárd Ágost ker.)

Közélelmezésügyi tárca nélk. miniszter: Nagyatádi Szabó István kisc. (Nagyatádi Szabó István kisc.)

Kisgazda miniszter tárca nélkül: Sokorópátkai Szabó István kisc. (Sokorópátkai Szabó István kisc.)

Nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere: Bleyer Jakab ker. (Bleyer Jakab ker.)⁷⁷

Hathetes kormányválság után Telekinek négy nap alatt sikerült kormányt alakítania. Nyilvánvaló, hogy a kulisszák mögött valamilyen megállapodás jött létre, de hogy milyen, az a kortársak előtt is rejtve maradt. Csak az volt nyilvánvaló, hogy hatalmas politikai küzdelmek után valami különösen gyenge eredmény született. Vajúdtak a hegyek, és egereket szültek. Ahogyan az ellenzék részéről Ugron Gábor pontosan jellemezte a válság megoldását: „A kormány négy tagja kivált (Simonyi–Semadan, Emich, Dömötör, Soós — Sz. M.), — mondta —, két új tagot üdvözölhetünk (Tomcsányi, Sréter — Sz. M.), három miniszter széket cserélt (Teleki, Ferdinándy, Rubinek), és két igen fontos minisztérium: a külügy és a földművelésügyi minisztérium csak ideiglenesen vannak betöltve. Egyszóval, T. Nemzetgyűlés, az új kormány összeállítása nagyon provizórikus jellegű, és ilyen hosszú válság után sovány eredmény...”⁷⁸ Az új Teleki-kormányban három kereszténypártival szemben nyolc tárca tartozott a kisgazdapárthoz. Látszat szerint tehát a kisgazdapárt majorizálta az új kabinetet. Valójában az új belügyminiszter és az új honvédelmi miniszter kisgazda párttagsága kétes értékekkel bírt: mindketten a titkos társaságok, Gömbös szervezetének tagjai voltak,⁷⁹ Sréter Horthy közvetlen környezetének, a kortársak által katonai kamarillának nevezett csoport legbelsőbb köreiből tartozott.⁸⁰

A kisgazdapárt két választási győzelme után sem tudta megszerezni a miniszterelnöki pozíciót. A kormányválság után a legtöbbet nyert a mágnások és Horthy szövetkezése. Az ő kezükbe került a kormány négy legfontosabb részortja: a miniszterelnökségen kívül a külügyek, a belügy és a honvédelem vezetése. Ezen túl sokat elárul a július közepén folytatott bizalmas tárgyalások mögött húzódó kompromisszum jellegéről a kormány megalakítását megelőző és követő időszak eseményeinek összevetése.

A június 4-e körüli nagy fiaskó után Friedrichék minden bizonnyal újból átrendezték soraikat, mert ahogy közeledett a Tisza-per tárgyalásának kezdete, és egyszersmind ahogy a hosszú kormányválság során mégis növekedett a helyzet va-

⁷⁷ *Bölcöny József*: Magyarország kormányai 1848–1975 Akadémiai K. Budapest, 1978. 63–64.

⁷⁸ I. Nemzetgyűlés. N. IV. k. 26.

⁷⁹ Hadtörténelmi Intézet Levéltára (HIL) Budapesti Városi Parancsnokság, T osztály. 1920. Szám nélkül. Közli: *Hetés Tibor–Morva Tamásné–Tóth Sándor*: Csak szolgálati használatra. Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez 1919–1938. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest 1968. 260., 261.

⁸⁰ U.o. és OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. június 5. 12. n. p.

lamilyen stabilizálódásának a „veszélye” (mert számukra a stabilizálódás volt az igazi veszély), úgy nőtt aktivizálódásuk. 1920. július 10-én a tisztek és az Ébredő Magyarok szervezetének tagjai megtámadták a Vígsház kávéház és a City kávéház békés polgárait, július 27-én a Club kávéházban már két embert, egy ügyvédet és egy bankigazgatót meg is öltek. Nem szabad elfeledkeznünk a terrorcselekmények újabb sorozatában a már említett július 2-i, Rupert Rezső ellen elkövetett merényletről sem. Hogy ezekben az atrocitásokban milyen mértékben vettek részt Horthy katonatisztjei és Friedrich „ébredő magyarjai”,⁸¹ e bűncselekmények első sorban melyikük intencióira vezethetők vissza, ma már nehéz megállapítani. Az egyik legfőbb összekötő kapocs a tisztikar és az „ébredők” között Héjjas Iván volt. A honvédelmi miniszter (mégpedig Soós és Sréter egyaránt) kompetens információja szerint Héjjast Horthyék küldték be az Ébredők vezetőségébe, hogy ott Friedrich szándékait kikémlelje,⁸² Horthyék Friedrichhel szemben konszolidációra törekedtek, de olyanra, ami az ő érdekeik érvényesülését biztosítja. Ennek érdekében újból és újból felhasználták a terrorcselekményeket, hogy ezzel zsarolják az alkotmányos erőket, nyomást gyakoroljanak rájuk.⁸³ De felhasználták Friedrichék akcióit is, hogy fokozzák ezt a nyomást a kormányra. A Teleki-kormány egyik első ülésén, július 21-én az új honvédelmi miniszter, Sréter beszámolt arról, hogy „egy bizalmi... embere” jelen volt a Friedrich-párt titkos ülésén a Wenckheim palotában, ahol IV. Károly visszahozataláról tanácskoztak.⁸⁴ A Friedrich párt újabb puccshfrei-

⁸¹ A Horthy-rendszer első éveiben a két legfontosabb szélsőjobboldali társadalmi szervezet a MOVE (Magyar Országos Véderőgyelet) Gömbös katonatiszteket tömörítő szervezete és az ÉME (Ébredő Magyarok Egyesülete) volt. A MOVE történetéről megjelent feldolgozás (*Dósa Rudolfné: A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944, Akadémiai K. Budapest 1972.*) az ÉME-ről nem. *Zinner Tibor* munkája: *Adatok az Ébredő Magyarok Egyesületének 1918. november–1920. márcus közötti történetéhez*, in: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei* 78, Budapest 1979. 251–284.) egy részt nem foglalkozik az egyesület történetének legfontosabb szakaszaival, másrészt a leglényegesebb összefüggéseket nem érinti. Ugyanúgy az egész irodalom nem említi (MT. VIII. K. 412–413., 424., 431., 444. old.), hogy míg a MOVE és a mögötte álló titkos társaság, az Etelközi Szövetség (EKSZ) Gömbös hatalmi törekvéseit szolgálta, az ÉME 1920 elejétől kizárólag Friedrich István eszköze volt. A politikai kulisszák mögött 1920-ban 1921-ben a MOVE és az ÉME a legélesebb harcot vívta egymással, és igyekeztek hatni a legális politikai erőviszonyokra. Versenyeztek, melyik szervezet tud több és hatásosabb atrocitást elkövetni a zsidók, a demokratikus intézmények, a parasztság és a munkásosztály szervezetei ellen. Friedrich sorozatos vereségei és a két királypuccs után 1922-től, 1923-tól Gömbösök megszerzik a befolyást az ÉME-ben is.

⁸² Soós az 1920. június 5-i minisztertanácson (9. n. p.), Sréter az 1920. július 21-i kormányülésen (4. n. p.).

⁸³ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. június 11. 14. f. Soós 1920. június 22-én a nemzetgyűlés ülésén azt mondta, hogy „ha mi még tovább is csak szónokolni fogunk (zaj középen és jobboldalon), és nem történik valami intézményes, törvényes rendelkezés a zsidókérdés megoldására, könnyen megeshetik, hogy kirobbanások lesznek a lakosság között...” I. Nemzetgyűlés N. III. k. 520.

⁸⁴ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. július 21. 4. n. p. Később, augusztusban Sréter a nemzetgyűlésben is beszélt az újabb Friedrich-puccs előkészületeiről. „...Sréter István honvédelemügyi miniszter: Kérem, itt van a zsebemben a jegyzőkönyv. (A Friedrich-párt titkos üléséről — Sz. M.)...” Sréter: mind ezt azért „hoztam fel, hogy méltóztassanak nagyon vigyázni arra, hogy az ország jelenlegi súlyos nehéz helyzetében semmi olyan ne történjék, ami a hadsereg egységének a rovására megy. Megemlítettem a múltkor a királykérdést és megemlítettem ma is, mert mondhatom és nyíltan megmondom, ez a kérdés, amely képes a hadseregbe belevinni a széthúzást.” I. Nemzetgyűlés N. V. k. 56–58.

nek hitelt adott, hogy közeledett augusztus 3-a, a Tisza-per kedzete, ahol is Friedrichet a Tisza-gyilkosság előkészítésével vádolták. Horthyék ezeket a puccshíreket és a vörös hadsereg lengyelországi előrenyomulását nemcsak arra használták fel, hogy véget vessenek a hosszúra nyúló kormányválságnak, sürgősen tető alá hozzák a Teleki-kormányt, de felhasználták arra is, hogy a június eleji kényszerű engedményeiket — most nyíltan visszavonják. Sréter ezen a minisztertanácson követelte,

„1. az 1920. június 11-én megtartott miniszteri értekezlet határozatainak azonnali hatálytalanítását;

2. a katonai védelmi szerveknek, katonai nyomozók és rendőrség azonnali életbeléptetését (sic), annak teljes mértékben való kiépítését;

3. az antibolsevista törvény mielőbbi elkészítését, törvénybe iktatását és annak erélyes végrehajtását;

4. a központi nemzetvédelmi osztály mielőbbi megszervezését.”⁸⁵

„A nehéz válságos körülmények között kéri javaslata azonnali elfogadását, és ennek a minisztertanács által határozatba való vételét.”⁸⁶ Rubinek, a korábbi kormánytag az a tagja, aki eddig viszonylag a legnagyobb következetességgel szállt szembe a katonai törekvésekkel a minisztertanács ülésén, most elsőnek siet Sréter támogatására. Eddig a legnagyobb ellensége volt minden katonai diktatúrának — mondta — „de a mai veszélyes helyzetben a katonai diktatúra hívének vallja magát... Mindezen kérdéseket parlamentáris úton elintézni nem lehet, miután az ügy érdeke megkívánja, hogy ezen ügyek ne nyíltan tárgyalassanak.”⁸⁷ Nem lehet tudni, hogy Rubinek álláspontja megváltozásában Horthynak az ő miniszterelnökségével szemben megnyilvánuló ellenállása játszott-e a döntő szerepet, vagy az a reménye, hogy ha a franciák segítségével ő kerül hatalomra, a szovjetellenes háborúba való bekapcsolódásnál neki is elsősorban a hadseregnek kell támaszkodnia. Akár Horthy, akár a franciák, vagy ezzel a magatartással mindkettő kezét kereste Rubinek, a következő hetekben ez az engedékenység mutatkozott meg egész politikájában.

A Minisztertanácsot követő napon, július 22-én mutatkozott be az új kormány a nemzetgyűlésben, ekkor mondta el beszédét Teleki Pál.

Belpolitikai tekintetben a miniszterelnök programja részben fenyegetéseket tartalmazott, részben jelentéktelen kérdésekkel foglalkozott, vagy olyan ígéreteket tett, amiből az egész korszakban nem lett semmi, mint például a munkásbiztosítás kiterjesztése a mezőgazdasági munkásokra. Telekinek a zsidók egyetemi felvétele korlátozására vonatkozó, ún. numerus clausus törvényjavaslat betervezésére tett ígéretét viszont a kormány rögtön teljesítette. Az új minisztérium első gesztusaként Haller vallás- és közoktatásügyi miniszter Teleki beszéde után azonnal benyújtotta a törvényjavaslatot „a tudományegyetemre, a műegyetemre, a budapesti egyete-

⁸⁵ Vesd össze a 28. sz. jegyzettel.

⁸⁶ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. július 21. 4. n. p.

⁸⁷ U.o. Mikor a nemzetgyűlésben az ellenzék (augusztus 31-én) élesen támadta Gömböst és szervezetét, a MOVE-t, Rubinek ott is egyértelműen Gömbös mellé állt. I. Nemzetgyűlés N. V. k. 98. old.

mi közgazdaságtudományi karára, a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról.”⁸⁸ A Teleki-kormány belpolitikai programjának fontos részét képezte a kormányzói jogkör kiterjesztésének sürgős előkészítése. Meglepető volt ezzel szemben, hogy az új miniszterelnök a választójog reformjáról azt mondta, hogy ennel előkészítése „meglehetősen hosszú időt fog igénybevenni, a tárgyalása szintén.”⁸⁹ A földreform kérdését az exposé — fontosságához képest — csak igen röviden tárgyalta.⁹⁰

A beszéd nagy része a külpolitikával foglalkozott. Miközben kompromittálni próbálta a demokratikus Ausztriát a Nyugat előtt, mint a bolsevizmus támogatóját, lelkesen dicsérte Lengyelország küzdelmét Szovjet–Oroszország, a Kelet ellen. „Ebben a küzdelemben — az új miniszterelnök leszögezte — a lengyelek hű társai leszünk, és *most is mindent elkövetünk arra, hogy ez a Nyugaton is elismertessék és mi minden tőlünk telhető segítséget nekik megadjunk.*” Mint ellentételt a Szovjet–Oroszország ellen felajánlott harchoz — rögtön felvetette a békeszerződések revízióját. „Azt hiszem — mondta —, a nagyhatalmakban most már lesz megértés aziránt, hogy változtatni kell a békeszerződéseken.

Változtatni kell e szerződéseken nemcsak azért, mert e békeszerződések rosszak és lehetetlenek, de már csak azért is, mert hiszen az idők nagyon gyorsan haladnak, és változott szituációk előtt is állhatunk. A helyzet sem ugyanaz minden tekintetben, mint közvetlenül a háború után és én *azt hiszem, hogy a nagyhatalmak mind a két szempontot belátták, aminek következtében maguk is keresni fogják azt az utat, amelyen a békeszerződések revíziója gyorsan bekövetkezhetik.*” (Kiemelés — Sz. M.)⁹¹

„Erélyes külpolitikának erélyes belpolitika lehet az alapja” — mondotta, s ebben a szellemben tárgyalta a terrorcselekmények ügyét. Kifejtette, hogy „...azokkal az agitációkkal szemben, amelyek a perifériákról kiindulva, országunk belseje felé most ismét erősödnek, és amelyek talán az orosz offenzívának pillanatnyi sikereiből nyerték tápjukat... mi is a magunk részéről a leghatározottabb rendszabályokat fogjuk életbeléptetni.” Ebben a beállításban próbálta Teleki a nemzetgyűléssel elfogadtatni a katonák követeléseit — amit Sréter előző napon terjesztett az új kormány elé. „Szükségesnek látjuk — mondta a miniszterelnök — egy olyan intézménynek a felállítását... amelyben a közigazgatás, a bíróság és a katonaság együttesen van képviselve. Annyi helyen fogunk ilyen szerveket felállítani, ahány helyen csak szükséges lesz... Ezek lesznek azok a fórumok, amelyek *ilyen ügyekben egyedül lesznek hivatottak intézkedni.* (Kiemelés — Sz. M.) (Zaj és felkiáltások a középén: Nem értjük ezt az egészet!), hogy úgy mondjam, a bolsevista agitációk ügyében. (Mozgás.)”⁹²

⁸⁸ I. Nemzetgyűlés N. IV. k. 20. old. Ebből lett az 1920. évi XXV. tc. A tudományegyetemekre, műegyetemre, a budapesti közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályzásáról. MTT. 1920. 145–146.

⁸⁹ I. Nemzetgyűlés N. IV. k. 16.

⁹⁰ I. Nemzetgyűlés N. IV. k. 14.

⁹¹ I. Nemzetgyűlés N. 7–9.

⁹² I. Nemzetgyűlés N. IV. k. 11.

Teleki beszéde nyomán kibontakozik előttünk úgyszólván teljes egészében a Horthy–Gömbös és Bethlen–Teleki összefogás koncepciója: nem alulról, puccsal kell megdönteni a kormányt, hanem felülről kell azt létrehozni Horthy segítségével a kormányzói székéből, és Gömbös segítségével a fúzióval és az alulról jövő nyomást (a terrort és a puccsfenyegetéseket) csak ennek érdekében (de annál kíméletlenebbül) kell felhasználni. Az új miniszterelnök bemutatkozó beszéde azt fejezte ki, hogy a tiszántúli választások után növekvő pártellentétek idején, a Tisza-per kezdete, tehát augusztus 2-a, azaz a fenyegető újabb Friedrich-puccs előtt, a lengyelországi szovjet offenzívával váratlanul kialakult kedvező külpolitikai konjunktúrát sürgősen kihasználni tudó, cselekvőképes kormányra van szükség, és azt feltétlenül támogatni „hazafias kötelesség”.

Rögtön beszéde után a miniszterelnök Párizsból olyan értesítéseket kapott, hogy a magyar nemzetgyűlésben elhangzott felajánkozását a nyugati hatalmak szívesen fogadták.⁹³ Teleki mindjárt kérte a magyar kormány párizsi megbízottjától, hogy a franciák segítsék a magyar hadsereg felszerelését, és ugyanakkor jegyzékben hasonló kéréssel fordult a budapesti angol és olasz főmegbízottakhoz.⁹⁴

Ebben a szituációban kellett megoldani a kormány belső konszolidációjának pillanatnyilag legfontosabb problémáját, a földreform kérdését. „Az új pártban — írta a Pesti Napló — a kormány megalakulása előtti napon — egész nyíltan beszéltek szombaton (július 17-én) este arról, hogy a helyzet tulajdonképpen csak nyolc napra oldódik meg. Nyolc napon belül dől el a földreform sorsa. Ha Nagyatádi Szabó javaslatát leszavaznák, ez esetben a kisczardapárt vezére kivonul a kormányból, és ellenzékbe megy.”⁹⁵ Lázás tanácskozás folyt ezekben a napokban a nemzetgyűlés elé terjesztendő földreformjavaslatokról. Először egy kilenctagú,⁹⁶ majd egy négytagú bizottság tárgyalta az ügyet. Végül ez utóbbi bizottság⁹⁷ július 30-i ülésén megállapodtak a földreformra vonatkozó törvényjavaslat végleges szövegében. Ha még nem is merték nyíltan megírni, nyilvánvaló a lapok fogalmazásaiból, hogy Rubinek tervezete győzött.⁹⁸ Ezután 1920. augusztus 15-én Horthy kinevezte Rubineket kereskedelemügyi, Nagyatádi Szabót földművelésügyi miniszternek. Három nap múlva Nagyatádi Szabó a nemzetgyűlésben beterjesztette a Rubinek által készített földreformjavaslatot, mint saját tervezetét.⁹⁹

⁹³ OL. Küm. res. pol. 1920–41–220.

⁹⁴ OL. Küm. res. pl. 1920–238.

⁹⁵ Pesti Napló, 1920. július 18.

⁹⁶ Tagjai: Rubinek, Nagyatádi Szabó, Sokorópátkai Szabó, Haller, Bethlen, Mayer János és Szomjas Lajos földművelésügyi államtitkárok, Mattyasovszky miniszteri tanácsos, földművelésügyi minisztériumbeli előadó, és az elnök, Teleki. Ebben a bizottságban Nagyatádi Szabó kisebbségben volt. Pesti Napló, 1920. július 18.

⁹⁷ Teleki, Nagyatádi Szabó, Rubinek és Haller.

⁹⁸ Pesti Napló, 1920. július 31-én így kezdi a bizottsági ülésről szóló tudósítást: „A Rubinek-féle eredeti tervezet annyiban módosul...”

⁹⁹ Másnap, 1920. augusztus 19-én azt írta az Új Barázda, hogy Rubinek „készen adta át a javaslatot (a földreformjavaslatot — Sz. M.) utódának, Nagyatádi Szabó Istvánnak.” Ez minden bizonnyal így történt, mert Nagyatádi Szabó kinevezése előtt és a törvényjavaslat nemzetgyűlési bemutatása előtt a kormány 1920. augusztus 12-i ülésén Rubinek terjesztette a minisztertanács elé a földbirtokreformra vonatkozó törvényjavaslat teljes szövegét. OL. Minisztertanács jkv. 1920. augusztus 12. Közigazgatási mt. 2.

Augusztus 19-én a földművelésügyi tárcától távozó Rubinek tiszteletére a „szövetkezetek” 200 személyes vacsorát rendeztek (amelyen ott voltak — többek közt — Sréter, Tomcsányi miniszterek, Mayer János, Kaán Károly földművelésügyi államtitkárok és Somssich László gróf, a nagybirtokosok érdekvédelmi szervezete, az Országos Magyar Gazdasági Egyület, az OMGE elnöke). Az első pohárköszöntőt Rubinek Horthyra mondta. Utána Somssich gróf méltatta Rubinek érdemeit, „akit ezelőtt egy esztendővel a magyar gazdatársadalom egyhangú megnyilatkozása emelt pajzsára”. De ha a személyben változás állott is be — mondotta a gróf —, Rubinek szelleme ott marad a földművelésügyi minisztériumban. (Élénk helyeslés és taps.)¹⁰⁰

Rubinek Gyulát bukásában — a nagybirtokosok szervezete kifejezett támogatásán kívül — kárpótolhatta még, hogy végül az ő javaslata, az ő javaslatuk győzött, és táplálhatta a reményt is, hogy majd győztesen tér vissza a hatalom csúcsára. De mi magyarázhatja Nagyatádi Szabó magatartását? Különösen, ha figyelembe vesszük fogadkozásait, hogy ellenzékbe vonul, amennyiben nem az ő tervezetét fogadják el?

Minden bizonnyal jelenthetett számára némi vigaszt a földművelésügyi tárca megszerzése, mert azt remélhette, hogy ennek birtokában, esetleg a törvényjavaslat bizottsági tárgyalása során még érvényesíteni tudja befolyását. (Ez a reménye — mint tudjuk — nem valósult meg.) Nagyatádi Szabó mögött nem állott József főherceg és a francia külpolitika segítségének reménye, mint ellenlábasa, Rubinek mögött. Maradtak számára — úgy vélhette — a magyar belpolitika reális tényezői — Horthy és Bethlen segítsége. De hát az is világossá válhatott Nagyatádi Szabó előtt augusztus közepére, mikor miniszter lett, és mikor Rubinek javaslatát kellett beterveznie a nemzetgyűlésben, hogy Horthyék becsapták, nem az ő javaslatát támogatták a döntő tárgyalásokon. És ráadásul neki kellett ellenfele tervezetét a kiscgazdapárt és a nemzetgyűlés előtt képviselni. Miért vállalta mégis ezt a nyilvánvalóan dicstelen szerepet?

n. p. Ezen a minisztertanácson mondta Nagyatádi Szabó: „szerinte is elég, ha a nincstelenek annyit kapnak (földet — Sz. M.), amennyit a kisbirtok nekik fel tud szántani...”

¹⁰⁰ Új Barázda, 1920. augusztus 20. A Nagyatádi Szabó által betervezett javaslatból csak majd nem négy hónap múlva lett törvény: a XXXVI. t. c. „a földbirtok helyesebb megosztását szabályozó rendelkezésekről” címen. (MTT. 1920. 230–272. old.) A bizottsági tárgyalások október 27-ig húzódtak. November 4. és 13. között tárgyalta a nemzetgyűlés, és 1920. december 7-én hirdették ki.

A földreform történetére és kritikájára lásd a 70. sz. jegyzetet. — A kiscgazdapártnak az antiszemitizmussal és a kereszténypárttal kötött szövetsége — immáron egy éve tartó fogsága — és a földreform-törvényjavaslat hónapokig elhúzódó vitái tapasztalataival mondta a földreform-törvényjavaslat nemzetgyűlési vitájának utolsó előtti napján a kiscgazdapárti Szabó József (a nagybajomi, mert volt egy kereszténypárti Szabó József is a parlamentben) — a kereszténypárti képviselők felé: „...Vallás kell, nem felekezeti izgatás. Én meg hiszem, hogy a szövetségek, amelyek alakultak, hívják MOVE-nak, hívják Ébredő Magyaroknak... először a zsidók ellen intézik a támadást, de aztán a parlamentnek üzennek hadat, amikor azt mondják, át vesszük a hatalmat. (Úgy van!) Aki nekem ezt mondta, azt mondtam neki, hát az urak vették a mandátumot, vagy mi? Azt felelte: Nem kellene a mandátumok, mandátum ide, mandátum oda, ők magukban elvállalják és átveszik a hatalmat.” A nemzetgyűlés 1920. november 10-i ülésén. I. Nemzetgyűlés N. VI. K. 433.

A nyár kezdete óta folyt a különböző politikai fórumokon a küzdelem az új termés árairól. A kormány gabonamonopóliuma mellett lényeges, kormány szinten eldöntendő kérdés volt a felvásárolandó gabona ára. A tavalyi 150-300 koronás ár helyett Nagyatádi Szabó 500 koronás mázsánkénti ár meghatározását követelte.¹⁰¹ Javaslata ellen fordult nem csupán a saját pártjából delegált pénzügyminiszter, Korányi Frigyes — pénzügypolitikai, antiinflációs megfontolásokból —, de a városi tisztviselő érdekeket képviselő kerszténypárt, és ezek mellett a Friedrich-párt is.¹⁰² A hetek óta folytatott tárgyalásokon azonban Nagyatádi elsősorban a jómódú, ártermelő parasztság érdekeitől vezetve, kitartott az 500 koronás felvásárlási ár mellett.¹⁰³ Még az új kormány első ülésén, július 21-én is vita tárgya volt a gabonaár, amelyben újból nem tudtak megegyezni. Csak a kormány július 27-i ülésén számoltak be arról, hogy egy-két nappal korábban tartott — az összes jelek szerint döntő — tanácskozáson végre megállapodtak a felvásárlási ár tekintetében, és azon elfogadták Nagyatádi Szabó 500 koronás gabonaárát.¹⁰⁴ A minisztertanácsi jegyzőkönyv feltűnő módon nem említi, de a tanácskozásról szóló újsághíradások beszámolnak arról, hogy ezen a megbeszélésen megvitatták a szőnyegen lévő földreform kérdését is, és e tekintetben megállapodásra jutottak.¹⁰⁵ A gabonaár kérdésében csak úgy következhetett be a megegyezés, ha Nagyatádi Szabó — Korányi és a kerszténypárt ellenében — támogatást kapott Telekitől (tehát Horthytól) is. Mindezek alapján tételezzük fel, hogy Nagyatádi Szabó végső soron azért vállalta Rubinek törvényjavaslatának a képviselőletét, mert a gabonaár kérdésében az ártermelő parasztság érdekeinek az adott pillanatban megfelelő árat kapott.

A július 25-i értekezlet döntő jelentőségét bizonyítja az is, hogy az újságok hírt adtak egy szélesebb körű, július 30-án tartott tanácskozásról, amelyen most már elfogadták a földreformjavaslat végleges szövegét.¹⁰⁶ Nem lehet véletlen, hogy ugyanezen a napon, július 30-án választották meg az egységes kormányzópárt új vezetését. A kerszténypárti Prohászka Ottokár lett a párt elnöke, ügyvezető elnökké (a Rubinek-csoporthoz tartozó) Meskó Zoltánt jelölték. Azután, hogy július 14-én, miniszterelnöki designálása napján Teleki Pál belépett a kormányzópártba,

¹⁰¹ Nagyatádi Szabó kijelentette a korábbi kormány ülésén, június 15-én, hogy „a nemzetgyűlés nem fogadna el 500,- K alatti árat.” OL. Mt. jkv. 1920. június 15. 1. n. p.

¹⁰² A nemzetgyűlés ülésén a kerszténypárti szónokok a legélesebben támadták Nagyatádi Szabót és a magas gabonaárát (Szabó József, Taszler Béla, Usetty Ferenc). (I. Nemzetgyűlés N. IV. k. 204–207., 209., 236–237., 256–263., 266–271.) Lásd még a Friedrich párti Ereky felszólalását és a körülötte kialakult vihart a nemzetgyűlésen (I. Nemzetgyűlés N. IV. k. 190–204).

¹⁰³ A Simonyi-Semadam-kormány legutolsó ülésén is éles vita folyt a gabona áráról. Nagyatádi Szabó azt mondta, hogy ha nem fogadnák el javaslatát, „ez megbontaná az oly nagy erőfeszéssel létrehozott pártegységet”. Azaz, ha nem akceptálják az általa követelt árakat, veszélyben van a kisgazdapárt hozzájárulása a Teleki-kormányhoz, és a Rubinek-féle földreformhoz. Nagyatádi Szabóval szemben Korányit a kormány ülésén Haller támogatta. A minisztertanács az éles vitában nem tudott megállapodásra jutni, és a kérdés eldöntését az új kormányra hagyta. OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. július 19. 6. n. p.

¹⁰⁴ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. július 27. 25. n. p. A tanácskozáson részt vettek: Teleki, Rubinek, Nagyatádi Szabó, Sokorópátkai Szabó, Korányi és Haller helyetteseül Vass.

¹⁰⁵ Szózat, 1920. július 27., Új Barázda, 1920. július 27.

¹⁰⁶ Új Barázda, 1920. július 31., Pesti Napló, 1920. július 31.

tóztatni a vörös hadsereget, és ehhez kérte a franciák támogatását és hozzájárulását. Ennek érdekében gróf Csáky Imrét és báró Láng Boldizsárt a kormányzó katonai irodájának a főnökét Párizsba küldte.”

És ekkor a kormány ülésén szinte drámai fordulatról számol be a miniszterelnök. A magyar küldöttek már útban voltak Párizs felé, mikor értesítette őt Paléologue, hogy „úgy Millerand miniszterelnök és külügyminiszter, valamint Foch marsall sajnálják, hogy a magyar urak már elindultak, mert a jelzett ügyben nem áll módjukban őket fogadni.”¹²²

Megint közbeszóltak — a nyár folyamán immár harmadszor — a lengyel-szovjet háború fejleményei. A lengyel hadsereg július közepén megállította a szovjet offenzívát, majd ők mentek át ellentámadásba, és vereséget mértek a Vörös Hadseregére. A lengyel vezetés is belátta azonban, hogy ez nem tekinthető tartós győzelemnek, és a két háborús fél között augusztus elején megkezdődtek a fegyverszüneti tárgyalások. Az antant számára ezzel a szovjet fegyverektől támogatott forradalom réme, a forradalom közép-európai továbbterjedésének akut veszélye egy csapásra megszűnt. A magyar minisztertanács ülésén el is hangzik, hogy Paléologue se fogadja a magyar delegációt „már azért sem, miután az orosz–lengyel békefeltételek már megvannak”. Paléologue jelezte azt is, hogy tekintettel kell lenni az angol parlamentre is, „amely minden esetre ellene volna ilyen mandátum megadásának.”¹²³ „Minden esetre” a franciák az elmúlt hónapokban — eddig — nem hivtakoztak a magyaroknál az angolok ellenállására. „A kereskedelemügyi miniszter úr (Rubinek — Sz. M.) szerint ez tehát a francia barátság?” Teleki kifejti, hogy a nyugati hatalmak az országaikban „mindig nagyobb tért nyerő munkásmozgalmak” hatására „gyáván visszaúzódnak az orosz bolsevik veszedelemmel szemben való energikus fellépéstől. Ilyen körülmények közt nekünk sem szabad kardot csörtetni. Mindezek alapján szükségesnek vél egy kommunikét a mai désinteressel-ünk kifejezésére, hogy a magyar kormány semmiféle kalandba nem bocsátkozik — és az európai rend támasza óhajt lenni.”¹²⁴ A francia–magyar tárgyalások folyama ugyan még hetekig tovább csörgedez, de a magyar kormány francia politikájának a kudarca már ekkor annyira nyilvánvalóvá vált, hogy Teleki azonnal benyújtotta lemondását, és két hétig egyáltalán nem vett részt a kormány ülésein. Horthyéknak valószínűleg csak nagy erőfeszítésekkel sikerült rábírnai az új miniszterelnököt szándéka megváltoztatására.¹²⁵

Amennyiben 1920 nyarán a magyar politikai vezetésen is múlt a francia orientáció sikere, ennek kudarcában, a magyar vezetőknek a döntő pillanatokban érvényesülő hezitálásában — véleményünk szerint — szerepet játszott egyrészt Horthynak és Gömbösnek a félelme a franciák Habsburg–szimpátiáitól, másrészt a már akkor kezdődő magyar kapcsolatok a német militarizmussal, a német szélsőjobboldal köreivel. A fent említett minisztertanácson — ahol először vált nyilván-

¹²² OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. augusztus 12. Pol. I. n. p.

¹²³ U.o.

¹²⁴ U.o.

¹²⁵ *Ormos*: i. m. Francia–magyar tárgyalások, 944. és OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. augusztus 31., szeptember 15., szeptember 22.

valóvá a francia külpolitikai orinetáció veresége — maga Teleki mondta el, „hogy ő (Teleki — Sz. M.) minden eshetőséget a külpolitikai orientáció tekintetében már régebben számításba vett, és a franciákkal folytatott közeledési tárgyalásokon kívül összeköttetést tartott fenn más irányban is, így Seeckt tábornok útján bizonyos német körökkel, azonkívül a bajorokkal, *akik a magyar kormány jelenlegi álláspontjához a legközelebb állanak.* (Kiemelés — Sz. M.) Megvan az összeköttetés az osztrákokkal is...¹²⁶

A következő napok eseményei betetőzték a magyar kormányok francia orientációjának csődjét. Augusztus 20-án megkötötték a csehszlovák–jugoszláv katonai és politikai szövetséget, és szeptemberben — valószínűleg összefüggésben az egész külpolitikai konstelláció megváltozásával — a megbukott (magyarbarát) Paléologue-ot Berthelot követte a francia külügyminisztérium legfontosabb pozíciójában. Az új francia külpolitikai orientáció a jugoszláv–csehszlovák egyezmény után egy új közép-európai tömörülésre, a kialakuló kisantra akart támaszkodni. Kezdetét vette Magyarország teljes külpolitikai elszigetelődése Európában, amelynek kétes végét majd csak az olasz–német hatalmak felé irányuló tájékozódás jelzi.

A még csak néhány napos kormány köreiben július végén új aggodalmakat keltett az ÉMÉ-nek augusztus 1-re, a Vérmezőn tervezett nagy tömegdemonstrációja. Pár nappal az utolsó Friedrich-féle puccshírek után és két nappal a Tisza-per kezdete előtt Telekiék attól féltek, hogy Friedrichék az ellenforradalom egy évvel ezelőtt történt győzelmét ünneplő felvonulást a kormány elleni tüntetéssé változtatják, valamilyen módon destabilizálják a fiatal minisztériumot. A minisztertanács július 28-i ülésén teljes bizonytalanság uralkodik. Mikor az új honvédelmi miniszter, Sréter és Rubinek — felhasználva a készülő Tisza-perben a Friedrich ellen felmerült vádakot — felvetik a tanácskozáson Friedrich letartóztatásának lehetőségét, az igazságügyminiszter nyomban kijelenti, hogy „igen óvatosnak kell lenni a minisztertanácsnak, ha ilyen törvényellenes dolgokat határozna el”. (Friedrichet védte a képviselői mentelmi jog. — Sz. M.) Utalt arra is, hogy a Friedrichet vádoló tanúvallomások „igen megbízhatatlanoknak mutatkoztak”. A belügyminiszter pedig azt kérdezte, hogy Friedrich letartóztatása esetén „mit csinálna a pártja (Friedrich pártja — Sz. M.), és mit csinálnának az Ébredő Magyarok. Mint belügyminiszter sajnálattal jelenti ki, hogy a nyomozásnál a rendőrségre alig lehet számítani”. A belügyminiszter és a honvédelmi miniszter egyaránt kijelentik, „hogy Friedrichnek nagy erőssége van Mattyasovszky jelenlegi budapesti főkapitányban”.¹²⁷ A belügyminiszter és az egész kormány tudta, hogy az előző Simonyi-Semadam kormány már több sikertelen kísérletet tett Mattyasovszky eltávolítására.¹²⁸ Ugyanakkor a kormány nem volt tisztában azzal, hogy a nagyhangú ÉME-fenyegetések mögött milyen valóságos tömegező rejlik. Az ellenforradalom kezdetétől, 1919 ősze óta kísérti Horthyékat és a különböző kormányokat a Friedrich mögött álló tömegek nagyságának kérdése.

¹²⁶ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. augusztus 12. pol. 1. n. p.

¹²⁷ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. július 28. Bizalmas 5. n. p.

¹²⁸ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. április 14. 2. n. p. és április 22. 22. n. p.

Az új kormány helyzetében ezen a téren is jelentős fordulatot hoznak a következő napok. Augusztus 1-én egy hónapok óta élő legenda omlott össze. Órák alatt kiderült, hogy az ÉME gyűlésén, a Vérmezőn a várt százezrek helyett alig kétezer ember gyűlt össze.¹²⁹ Teleki rögtön megállapította a kormány ülésén, hogy „nagy fiaskó volt az Ébredő Magyarok vérmezői ünnepe”¹³⁰ és azt, ami hónapok óta nem sikerült a kormánynak, most azonnal realizálják. Augusztus 2-án, egy nappal a vérmezői kudarc után és pár órával a Tisza-per kezdete előtt menesztették Mattyasovszkyt és Nádossy Imrét, az igazságügyminisztérium elnöki osztályának vezetőjét nevezik ki Budapest új rendőrfőkapitányának.¹³¹

Az Ébredők vérmezői gyűlésének kudarca, a Friedrich-párti budapesti rendőrfőkapitány leváltása és — nem utolsósorban — a Tisza-per kezdete véget vet az egy éve tartó Friedrich-szindrómának.¹³²

Friedrich 1920 augusztusa után is jelen van az ellenforradalom politikai életében, de többé nem jelentős politikai tényező. Ezzel tovább nőtt legnagyobb ellenfele, Horthy szerepe, de — ugyanakkor — különös módon Friedrich politikai súlyának csökkenése gyengítette Horthy pozícióit is a kisgazdapárttal szemben. Friedrich fenyegetéseinek kivédésére a kisgazdapártnak ezentúl nem volt olyan nagy szüksége Horthy hatalmára. 1920 augusztusától többé nem zsarolhatta a mágánás-dzsentrí csoport a kisgazdapártot sem a külpolitikai helyzet, sem valamilyen Friedrich-akció veszélyeivel.

¹²⁹ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. augusztus 3. Po. 1. n. p.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. augusztus 3. Közigazgatási 13. n. p. Nádossy, aki szintén titkos társasági tagsággal rendelkezik, később országos rendőrfőkapitány lesz, és ebben a minőségében kompromittálódik 1926-ban, mint a frankhamisítási ügy egyik főszereplője.

¹³² Körülbelül erre az időszakra, illetőleg 1920 őszére tehető József főhercegnek szintén sokszor a színpalak mögött húzódo, ismételt kísérleteinek végleges kudarca is. Friedrich József főherceg támogatásával kezdte az ellenforradalmat. Miután az antant követelésére a Habsburg főhercegnek, mint államfőnek még augusztusban vissza kellett lépnie, Friedrich 1919. decemberében és 1920 januárjában ismét őt akarta kijátszani Horthyval szemben. Mikor — szintén antant intervencióra ez a kísérlet sem sikerült, Friedrich cserbenhagyja patrónusát, és átnyergel IV. Károly támogatására. A főherceg pedig, akit valószínűleg januárban is már a franciák támogattak (lásd a 60. sz. jegyzetet), 1920 tavaszán és nyarán ismét a franciák támogatásával a francia–magyar tárgyalások kapcsán akar újból vezető szerepre jutni. Ekkor — Friedrich helyett — Rubinekre építi számításait. De Horthyval szemben Rubinek nem rendelkezik katonai erővel, és valószínűleg ezért Habsburg József július közepén — nagyon dilettáns módon megkörménykezi Héjjas Ivánt. A főhadnagy elutasítja az ajánlatot, és azonnal értesíti Horthyt. (Az Ember c. lap 1920. szeptember 26-i száma. 12–14.) Mint tudjuk a francia–magyar tárgyalások is kudarcra végződtek. Lehet, hogy a főherceg a francia politika oldalán elszenvedett összes kudarcainak okát — legalábbis részben — annak tulajdonította, hogy a franciák túlságosan reakciónak tekintették. Talán ezért kezdett 1920 őszén Vázsonyi Vilmos felé tájékozódni. A liberális politikusnak a főherceg kifejtette, hogy „rövid időn belül Horthyt le fogja leplezni, és be fogja róla bizonyítani, hogy ő (Horthy — Sz. M.) azért nem engedi az erélyes védekezést a katonai terrorral szemben, mert Szegeden és Siófokon ő (Horthy — Sz. M.) hasonló bűntényeket követett el és engedett elkövetni. Hozzátette (a főherceg — Sz. M.), hogy ezen leleplezés Horthyt lehetetlenné fogja tenni, és akkor majd ő, József jut a kormányzói székbe.” (Andrássyné naplója, 1920. november 10-i bejegyzés.) Vázsonyi ezeket az értesüléseit elmondta Andrássy Gyula grófnak, aki pedig sietett minderről Horthyt informálni. (U.o.)

A Friedrich-irányzat veresége más vonatkozásban is túlmutat a Friedrich-párt helyzetén. Már az 1920 januári választások is — különösen, ha figyelembe vesszük az egész kurzus ezzel kapcsolatos reményeit — a kereszténypárt vereségének tekinthető. Tulajdonképpen ennek a vereségnek a következménye — és a kereszténypárt bomlásának első jele — Friedrichék kiválása tavasszal a kereszténypártból. Ezt követte a tiszántúli választásokon — egy féléven belül — elszenvedett második vereség. Ezeket a kudarcokat nem tudta igazán ellensúlyozni az 1920 júliusi budapesti törvényhatósági választásokon elért siker, mert — amint erre utaltunk — már akkor mindenki tisztában volt ennek a győzelemnek a reális értékével. Ezek után a fúziós tárgyalások felszínre hozták, hogy nemcsak a kiscgazdapárton belül vannak ellentétek, de a kereszténypártot talán még súlyosabb konfliktusok osztják meg — (a régi néppárti politikusok és a keresztényszocialista vezetők, a különböző legitimista frakciók és a szabadkirály-választók közötti ellentétek stb.) — mint a másik pártot. Alig másfél év múlva majd ezek az ellentétek vezetnek a párt teljes felbomlásához. 1920 augusztusára az is nyilvánvalóvá vált, hogy a több mint egy évtizeden át űzött szociális demagógia után a keresztényszocialisták hatalomra jutva eddig egyetlen szociális törvényt sem hoztak, és eszük ágában sincs ilyet javasolni. Sőt, a korábbi ígéretekkel ellentétben Hallerék a legfontosabb kérdésekben cserbenhagyták Nagyatádi Szabó földreformtervezetének támogatását is.¹³³ Újabb súlyos csapást jelentett a kereszténypárt pozícióira, a tisztviselők, a városi lakosság soraiban élvezett befolyásukra a gabonaárak kérdésében elszenvedett vereségük. Ez egyben meggyengítette az ellenforradalom pártja, a kereszténypárt és Horthyék eddigi szövetekezését is. Az ellenforradalom egy éve után a kurzus tulajdonképpeni pártjának helyzete megrendült.

Végül a következő hetekben még egy fontos tényező hatott a politikai erőviszonyok alakulására:

Mint írtuk, 1920. július 30-án alakult meg a fuzionált pártok egységes, új vezetősége.¹³⁴ De már augusztus 3-án azt írta a Népszava, hogy „egyetlen párt szolgálja mostanában a kormány szándékait. Az egyetlen nagy párt azonban nem jelenti az egyetlen nagy akaratot”. Alig két héttel később, augusztus 16-án Balatonfüreden zászlót bontott Rubinek Gyula vezetése alatt a Falu Országos Szövetség. Pár nap múlva az új (?) alakulás Országos Földműves Szövetség név alatt folytatta szervező tevékenységét. Augusztus 31-én Rubinek napilapja hírül adta, hogy „a(z) egységes — Sz. M.) párt intézőbizottságának ülésével egyidejűleg a keresztényszocialista képviselők külön értekezletet tartottak a(z) egységes — Sz. M.) pártvezetőség tudta nélkül.”¹³⁵ *A júliusban „fent” megvalósult fúzió ellenére tehát a következő hetekben a kereszténypárt megtartotta képviselőcsoportjának különállását, a kiscgazdapárt pedig egész vidéki hálózatát. Szeptember 19-én az Új Barázda már leplezetlenül meg merte írni, hogy „a Földműves Szövetség ma volta képp nem más, mint a volt kiscgazdapárt szervezete, azzal a rendeltetéssel, hogy a*

¹³³ *Mészáros Károly: A Nagyatádi-féle földreformtörvények megalkotása I–II. r. Agrártörténeti Szemle 1978. 3–4. sz. 494. 1979. 1–2. sz. 77., 78. 92.*

¹³⁴ Új Barázda, 1920. július 31.

¹³⁵ Új Barázda, 1920. augusztus 31.

augusztus 3-án Bethlen István, augusztus 5-én Tóth János jelentette be az új egypártba való belépését.

A legfontosabb kérdésekben kialakult megállapodások után ezekben a napokban került napirendre Horthyék már említett követelése is a kormányzó házfelosztási jogának a kiterjesztésére. A kisgazdapárt egykori tagjaiban olyan nagy volt a tervezett törvényjavaslattal szemben tanúsított ellenállás, hogy „ezzel kapcsolatban már a párt felbomlásáról beszéltek.”¹⁰⁷ Egyrészt azonban Teleki már a bemutatkozó beszédében világosan célzott arra, hogy az új választójogi törvény kidolgozásával nem fognak sietni, másrészt magának a tervezett törvénynek a szövegében — akceptálva a kisgazdaképviselők aggodalmát — garanciát nyújtottak arra, hogy ha a nemzetgyűlés felosztása idején ez az új választójogi törvény még nem lenne kész, a meglévő, régi demokratikus választójog alapján kell az új választásokat megejteni.¹⁰⁸ Ezen engedmények birtokában az egykori kisgazdaképviselők előtt Nagyatádi Szabó is és Rubinek is támogatta a törvényjavaslatot, és azt ily módon rekord idő alatt hajszolták keresztül a nemzetgyűlésen. De ezzel megszűnt — hosszú idő után először — a nemzetgyűlés felosztásának a közvetlen veszélye is.¹⁰⁹

A hosszú kormányválságot tehát egy, elsősorban Horthyék (Horthy–Gömbös, Bethlen–Teleki) és az alkotmányos erők (főleg a kisgazdapárt vezetői) között létrejött — mondhatni — többlépcsős kompromisszum zárta le. Ennek a kompromisszumnak csak egy részét képezte a kormány összetételére vonatkozó egyezség. Másik részét az itt számba vett feltételezett megállapodások jelentik, harmadik része pedig — ezek eredményeképpen, egyben a megállapodások részeként — a nemzetgyűlés júliusi, augusztusi rendkívül aktívvá vált törvénykezési munkájának támogatására vonatkozhatott.

Ezen kívül a kialakult kompromisszumban szerepet játszhatott egy, részben Horthy, részben a mágnások, valamint a kereszténypárt között kialakult egyezség

¹⁰⁷ Új Barázda, 1920. július 4.

¹⁰⁸ „Az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1920. évi I. tc. 13. §-ának módosításáról” címet viselő 1920. évi XVII. tc. 13. §-ának első bekezdése szerint: „...a nemzetgyűlés felosztása esetében a kormányzó köteles a nemzetgyűlés összehívása iránt már a felosztató rendeletben akként rendelkezni, hogy a nemzetgyűlés összeüléseére alapul szolgáló választójog alapján, legkésőbb a felosztástól számított három hónapon belül összeülhessen. A kormányzó a nemzetgyűlést legfeljebb harminc napi időtartamra napolhatja el.” MTT. 1920. 61.

¹⁰⁹ „A párt egyes tagjai úgy szeretnék az egységet továbbra is fenntartani — írta a Népszava az egységes párttól —, hogy *junktimot* (kiemelés az eredetiben — Sz. M.) igyekeznek létesíteni a végleges választójog, valamint Horthy házfelosztási joga között, remélvén, hogy a két ügynek összekapcsolása esetén a korlátlan házfelosztási jog ellenzői is beleegyeznek a kormányzó jogkör ilyen kibővítésébe.” Népszava, 1920. augusztus 3. — Így is történt. Rubinek a házfelosztás jogának elfogadását ajánlotta a kisgazdapártnak, „azzal a módosítással, hogy amennyiben a nemzetgyűlés összehívásáig az új választójogi törvényt nem alkotnák meg, az új képviselőházat a jelenlegi törvény alapján hívják össze.” Népszava, 1920. augusztus 5. Lásd erre az előbbi, 108. sz. jegyzetet. A törvényjavaslatot az új igazságügyminiszter 1920. július 28-án nyújtotta be, a nemzetgyűlés 1920. augusztus 5-én egy nap alatt (!) letárgyalta, és már augusztus 19-én érvénybe is lépett (MT. 1920. 61. old., I. Nemzetgyűlés N. IV. k. 239–246., 276.)

is. Minden bizonnyal ennek eredményeképpen hiúsult meg Gömbös belügyminiszteri, illetőleg belügyi államtitkári kinevezése.¹¹⁰

A nemzetgyűlés tevékenységének csak egyik — bár legfontosabb — elemét jelentette a kormányzói jogkör kiterjesztéséről hozott törvény elfogadása. Említettük, hogy július 22-én a Teleki-kormány elsőként a numerus claususról szóló törvényjavaslatot terjesztette a nemzetgyűlés elé, szeptemberben tárgyalta azt a törvényhozó testület, és már szeptember 26-án törvény lett belőle.¹¹¹ A második, botbüntetésről szóló törvényjavaslatot, amely rendkívül kiterjeszti a botbüntetés alkalmazásának körét, az igazságügyi bizottság július 30-án nyújtotta be tárgyalásra a nemzetgyűlésnek, és szeptember 29-én hirdettetett ki, mint törvény.¹¹² A nemzetgyűlésnek rendkívül gyors és effektív munkája e törvények túlnyomó többsége tekintetében feltűnő ellentétben áll a földreformról szóló törvényjavaslat kezelésével, hisz az augusztus 18-án benyújtott javaslatból — mint szintén említettük — csak majd négy hónap múlva lett törvény.¹¹³

Ehhez a két hónaphoz — augusztus–szeptember hónapokhoz — fűződik az egész korszak legreakciósabb törvényhozása, és hozzá csak a rendszernek az Anschlusst követő, a II. világháborút megelőző törvénysorozata hasonlítható.¹¹⁴

A hat hétig tartó kormányválság nyomán a Horthy–mágnás összefogás a legreakciósabb törvényeket is rá tudta kényszeríteni a nemzetgyűlésre. Vajon megoldódott-e ezzel a válság, teljesnek tekinthető-e Horthyék győzelme?

*

¹¹⁰ A sajtó szinte egyöntetűen hírt adott Gömbös várható belügyi államtitkári kinevezéséről. Új Barázda, 1920. július 20. Szózat, 1920. július 18. A Pesti Napló említi a belügyminiszterséget is. Pesti Napló 1920. július 18. Gömbös neve később a következő, az 1921 áprilisi kormányválság idején is felbukkan, mint a belügyi államtitkárság várományosa, de akkor sem nevezik ki. Minden bizonnyal a legitimista mágnás és kereszténypárti körök ellenezték Gömbös kinevezését akkor is, most is, 1920 nyarán. De figyelemreméltó, hogyan ír Gömbösről Ulain a Szózat vezércikkében 1920. július 24-én a Teleki-kormány bemutatkozása után. „Nem titok — így a vezércikk —, hogy a krízisnek a tegnapi kormánybemutatkozással elkönyvelt megoldása túlnyomó mértékben Gömbös Gyula műve.” Ezután így ír Gömbösről, mint a jövőendő nagy államférfiáról: „Természetesen autokratikus és pedig nála nem eltanult, vagy affektált autokratizmus ez, hanem hamisítatlan őstermészet...: mert a társadalmi életben minden züllésnek az ősforrása az, ha a tömeg azt kezdi hinni magáról, hogy neki nem szolgálni, hanem uralkodni kell. Mert autokrata..., mert tele van duzzadó erővel, ezért roppant önbizalma van, amely miatt aztán szemében többé-kevésbé minden ember egyformán sokat, illetve keveset ér, és az emberekkel szemben érzett e csendes megvetés szintén egy államférfiúi vonás.” Szózat, 1920. július 24.

¹¹¹ Lásd a 88. sz. jegyzetet

¹¹² Lásd erre (a 2–4., a 10. és a tanulmány bevezető részét és a sajtószabadság maradványait felszámoló sajtótörvényt) és a 9. sz. jegyzetet.

¹¹³ Lásd erre a 99. és 100. sz. jegyzeteket. — Ehhez a törvénykezési munkához tartozik, hogy 1920. augusztus 25-én terjesztette be a nemzetgyűlésben az igazságügyminiszter „az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről” szóló törvényjavaslatot. Erre nézve lásd a 10. oldalt és a 24., 25. sz. jegyzeteket.

¹¹⁴ A még Gömbös által létrehozott parlament 1938 májusában egymás után elfogadta az I. zsidótörvényt — a szélsőjobboldal régi, 20 éven át hangoztatott követelését —, a felfegyverkezést szolgáló ún. győri programra vonatkozó törvényt stb. Lásd erre és a két törvénykezési periódus összehasonlítására először az irodalomban: *Karsai Elek: Vádirat a nácizmus ellen II. Bevezetőjét. Szerkesztette: Beneschofsky Ilona–Karsai Elek, A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete kiadása, Budapest, 1960. 19–22.*

A krízis végső mérlege kialakulását — mindjárt az új kormány megalakulását követően — augusztusban, szeptember elején több eseménysor befolyásolta.

A Teleki-kormány élénk belpolitikai aktivitása intenzív külpolitikai tevékenységgel párosult. Rögtön Teleki bemutatkozó beszéde és a Nyugatnak való felajánlkozása után a magyar kormány párizsi diplomáciai megbízottja, Praznovszky azt táviratozta — július 24-én —, hogy Paléologue-nál teendő látogatása előtt „Excellenciád nyilatkozata a bolsevikok elleni küzdelem és a belátható befolyás Magyarországra való predominálása tárgyában itt nagyon jó benyomást keltettek. Diplomáciai, politikai és újságírói körökben nagy a riadalom a bolseviki győzelem miatt”. Praznovszky a Liberté c. lap „közvetítő munkatársának” kérdésére, hogy mik a magyar kormány kívánságai „a bolsevikok elleni harcban való részvételük fejében”, hangsúlyozta a „trianoni béke teremtette helyzet tarthatatlanságát”, s azt, hogy „a hadsereg felállítását illetőleg az antantnak nemcsak engedélye, de támogatása is kell, hogy szükség esetén megvédhessük területünket és Nyugat-Európát a bolsevizmus ellen”.¹¹⁵ Július 31-én Teleki táviratban utasítja Praznovszkyt, hogy a „Saint-Sauveur és Paléologue-gal folytatandó beszélgetése folyamán szíveskedjék figyelmüket különösen felhívni arra a körülményre, hogy az oroszok már átlépték a Zbrucz folyót, és komolyan fenyegetik Lemberget, melynek elestével a Kárpátok ki lennének nekik szolgáltatva. Nincs kizárva — folytatódik Teleki távirata —, hogy ebben az esetben Csehszlovákia csatlakoznék az oroszokhoz, és Ausztria sem állna ellent a vörös csapatoknak, úgy hogy a bolseviki front egész Bécsig terjedne... Fegyver, felszerelés és ruházat híján jelenleg nem vagyunk képesek négy gyenge dandárnál nagyobb hadsereget felállítani, amely az itt leírt veszély elhárítására teljesen elégtelen.”¹¹⁶

Teleki táviratának itt különösen két motívumára kell felhívni a figyelmet: a magyar hadsereg gyengeségére és ugyanakkor annak hangsúlyozására, hogy a még Lemberget sem elért szovjet csapatok Bécsset fenyegetik. Andrassy grófnő naplójának 1920. augusztus 9-i bejegyzései szerint ezekben a napokban „Teleki összehívta Ducit (férjét — Duci — Andrassy beceneve. — Sz. M.), Apponyit és Bethlen Istvánt, és előadta nekik a külügyi helyzetet.”¹¹⁷ „Az a terv merült fel — írta Andrassy né —, amelyet Horthy propagál, hogy a bajorokkal együtt törjük le a szociálisták hatalmát, és állítsunk be Bécsben egy fehér kormányt. Nekünk az a fő bajunk, hogy nincs hadseregünk, összesen öt divíziónk van félig-meddig felszerelve.” De katonai akció esetén — Andrassy né információi szerint — csak két divízió használható, mert a másik hármat határvédelem és a belső ellenség, „a szocialisták ellen kellene fenntartani”. (Mármint a magyarországi szocialisták ellen. — Sz. M.) A Szovjet-Oroszország ellen irányuló háborús tervezés kellős közepén úgy tűnik, hogy a

¹¹⁵ OL. KÜM. res. pol. 1920-41-220.

¹¹⁶ OL. KÜM. res. pol. 1920-238.

¹¹⁷ Lásd a 29. sz. jegyzetet. Itt rá kell mutatni arra, hogy nemcsak a magyar béke delegáció összeállításánál domináltak a mágánások, de minden fontos külpolitikai döntést is a színpalak mögött a kormányok elsősorban a mágánásokkal tárgyalnak meg. Így volt ez a trianoni béke aláírása előtt, így történik majd a békeszerződés ratifikálása előtt, 1920 októberében (Az Újság c. napilap, 1920. október 26.), és így történik most, az új kormány első fontos külpolitikai döntései előtt.

magyar ellenforradalom vezetői nem is a vörös hadsereg ellen, hanem a „vörös Bécs” ellen készülnek hadjáratra, és — egyébként pedig — nincs is valamire való hadseregük. Ha nehezen is képzelhető el ez a politika, az összes források megerősítik ezeket az információkat. Még májusban „Horthy megsúgta Ducinak, hogy nincs két lova, amellyel ágyút tudna húzatni” — írta Andrássyné. „De embere talán csak van! Vagy ez is csak bluff!” — hökkent meg a grófnő.¹¹⁸ A békeszerződés aláírása vitájában a minisztertanács ülésén Teleki Pálnál a legdöntőbb érv, amely a békeszerződés aláírása mellett szól, hogy a honvédelmi miniszter szerint „katonailag nem tudnánk ellentállni ellenségünk (sic) koncentrált támadásának”.¹¹⁹ Teleki és Andrássyné nyilatkozatai is megerősítik, hogy azóta — 1920 májusa óta — a kormányválság hónapja alatt a hadsereg fejlesztése terén nem történt semmi. Ennek ellenére Horthyéknak Közép-Európa legerősebb munkásmozgalma, az osztrák szociáldemokrácia letörésére irányuló terveit komolynak kell tekintenünk. Július 23-án a Pesti Napló vezércikkben írta: „Nem tűrhetjük, hogy közvetlen szomszédunkban nemzeti létünk ellen törő erők működjenek. Az osztrák kormány nyílt beszédre és tette kényszerítendő, ha erre nem hajlandó, a magyar kormánynak tudnia kell kötelességét.” Úgy látszik tudta, mert a Teleki kormány egyik első ülésén a honvédelmi miniszter a legnagyobb veszedelmet „az idő szerint Bécsben látja”, Teleki pedig ezzel összefüggésben utalt arra, hogy Weisskirchen bécsi keresztényszocialista vezérnek budapesti tárgyalásai nyomán „kapcsolatot tart fenn osztrák körökkel Magyaróváron keresztül”, és „számít a steier parasztságra is”. A minisztertanács ezek után „felhatalmazást ad arra nézve, miszerint az osztrákoknak biztatás adassék atekintetben, hogy amennyiben fellépénének az ott fenyegető kommunista veszedelemmel szemben, úgy ránk is számíthatnak.”¹²⁰ A pártvezérektől Telekiék megkapták ezen a téren a teljes támogatást. Rubinek Gyula az augusztus 3-i kormányülésen kijelentette, hogy „érdekünkben áll mielőbb Bécsben felfordítani az ottani politikai helyzetet, *miután mindaddig nem léphetünk fel az orosz bolsevik hadsereggel szemben, amíg Ausztria kormánya bolsevisztikus tendenciát vall, és Ausztria menhelye a bolsevik agitátoroknak.*” (Kiemelés: Sz. M.) És ugyanezt vallja Haller is: „Érdekünkben áll — mondotta ugyanezen a minisztertanácson — az ausztriai ellenforradalmi szervezeteket akciókra biztatni.” Telekinek már elegendő ezen a kormányértekezleten csak arra a szerény megállapításra szorítkoznia: eddig „e tekintetben nem voltunk tétlenek”.¹²¹ Valószínűnek kell tartanunk, hogy a Bécs ellen irányuló tervek minden részletéről a magyar vezetők nem tájékoztatták a franciákat. Mindenesetre, mikor Teleki a kormány következő, augusztus 12-i ülésén „tájékoztatja a minisztertanácsot a külpolitikai helyzetről”, beszámolójában csak arra szorítkozik, hogy „a magyar kormány a Kárpátok vonalán akarja feltar-

¹¹⁸ Andrássyné naplója, 1920. május (?) bejegyzés. 25–26. f. — Andrássyné értesüléseinek hitelességét, az Andrassy és Horthy közötti bizalmas viszonyt az is bizonyítja, hogy 1920. májusában a mágns klubban, a Nemzeti Casinóban a Nemzeti Hadsereg részére kitett gyűjtőívén az első felajánlást Andrassy Gyula tette 100 000 Korona jegyzésével. (U.o. 24. f.)

¹¹⁹ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. május 17. 25. n. p. 69., 74. f.

¹²⁰ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. július 21. Biz. 4. és 5. n. p.

¹²¹ OL. Minisztertanácsi jkv. 1920. augusztus 2. politikai 1. n. p.

párt vidéki szervezeteit életben tartsa és kiépítse... A kisgazdapártnak eredetileg — írta Rubinek szócsöve — két szervezete volt, a Nagyatádi-féle és a Sokorópátkai-féle. Most ezt a két pártcsoportot egyesítjük a földműves szövetségben, amely *főképpen politikai alakulásnak tekinthető.*"¹³⁶ A fúzió után alig egy hónappal a kisgazdapárt vidéki szervezetei — tehát a legfontosabb szervezetei — teljes intenzitással működtek. *A fúzió meghiúsult.* Horthynak és Gömbösnek, Bethlennek és Telekinek nem sikerült a kisgazdapártot felszámolni.

Utolsó kérdésünk: Miért tolerálták mindezt végül is Horthyék? Azok után, hogy a részletekben adagolt terror mégsem bizonyult elég hatásosnak, miért nem alkalmaztak már korábban, vagy szeptemberben, mire ez a helyzet kialakult, radikális erőszakot? Miért nem kergették szét a nemzetgyűlést?

Ha visszatartotta ettől a katonai erőket a számítás, hogy a nyugati hatalmak ezt nem tűrnék, ellentmondana a Clerk-megállapodásoknak, miért nem használták ki az erőszakos fordulatra a békeszerződés aláírása után kialakult helyzetet, a szovjet–lengyel háború időszakát, esetleg annak legkritikusabb pillanatait, mikor feltételezhették, hogy a szovjet ellen harcoló Horthy-Magyarországnak elnézik belső frontja ilyen drasztikus megerősítését, különösen alig egy évvel a proletárdiktatúra után?

Nem lehetett titok Horthy és környezete előtt, hogy a velük tárgyaló konzervatív, erősen royalista francia politikai tényezők a Habsburgok visszahozásának tervével foglalkoznak, legyen az IV. Károly, vagy József főherceg. De a kormányválság kezdete, a Friedrich-puccs is bizonyította, hogy az országon belül is léteznek erők, amelyek a restauráción dolgoznak. Mindezekkel a törekvésekkel szemben Horthy legitimitását maga a nemzetgyűlés jelentette, amely őt megválasztotta, amellyel szemben minden restaurációs kísérlet illegitim lett volna. Képtelenség feltételezni róla, hogy maga fossza meg magát ettől a hátvédttől.

A történeti irodalomban — mindeddig — valószínűleg azért nem merült fel Horthy legitimitációjának ez az értelmezése, mert a kortársak előtt is rejtve maradtak ezek az összefüggések, és így a forrásokban sem található nyomai. Ezeket elfedte, hogy Horthy ebben az időben, de később is az első királypuccsig, s bizonyos fokig utána is a volt király hívének mutatkozott, állandó kapcsolatot tartott fenn a királlyal és környezetével, és ha voltak is a legitimisták között, akik nem hittek Horthynak, történelmi tény, hogy Horthy 1921 őszi intenzíven együttműködött IV. Károly magyarországi legfőbb híveivel, az Andrássy körül csoportosuló mágnásokkal. Horthy Miklóst, Ferenc József egykori szárnysegédjét, IV. Károly személyes lekötélezettjét, aki egész karrierjét a Habsburgoknak köszönhette, akinek kormányzóvá választását a mágnások éppen azért támogatták, mert tőle remélték, hogy „ezzel” a nemzetgyűléssel szemben ő fogja visszahozni a királyt, ezt a Horthyt az egész korabeli magyar közélet a Habsburgok feltétlen hívének tekintette. Horthy

¹³⁶ Új Barázda, 1920. szeptember 19. Valószínűleg a párt reorganizálását Rubinek arra akarta felhasználni — ezekben a hetekben, mikor még a nemzetgyűlés bizottságaiban folyt a küzdelem a föld-reformtörvény végleges arculatáért —, hogy a kisgazdapárton belül szervezettel is megerősítse helyzetét.

természetesen nem tárhatta fel valódi szándékait sem a királyhű mágnások, sem saját tisztikara előtt, amelynek jelentős része szintén a restauráció híve volt. Az pedig teljesen valószínűtlen, hogy közvetlen ellenfeleinek, a nemzetgyűlés tagjainak bevallja, hogy a király elleni játszmájában mennyire függ éppen tőlük. Az a félelem viszont, ami a nemzetgyűlés tagjaiban élt Horthyval, a restauráció előkészítőjével szemben, elfedte előlük a kormányzó pozíciójának ezt a másik oldalát. *Az egész nyári válság hátterében a helyzet egyik legfőbb paradoxonává vált, hogy Horthy legnagyobb ellenfele, a nemzetgyűlés képviselte Horthy legitimitásának legfőbb biztosítékát.*

Így alakulhatott ki szeptember közepére a következő „tájkép, csata után”:

Rubinek megbukott, mint kormányelnök és mint földművelésügyi miniszter, de az ő földreformjavaslata győzött. Nagyatádi Szabó végre megkapta a földművelésügyi tárcát, de elvesztette a demokratikus földreformért vívott küzdelmét. Bethlennek és Gömbösnek sikerült elérni, hogy ne kisgazdapárti legyen az új miniszterelnök, de Bethlen nem kapta meg a kormányhatalmat, és Gömbös nem lett államtitkár (sem a honvédelmi, sem a belügyminisztériumban). Teleki megszerezte ugyan a kormányfői pozíciót, de elvesztette a francia támogatást. Horthynak sikerült visszavonni a kényszerű júniusi engedményeit, meg tudta őrizni az intakt katonai (terrorista) hatalmat, sőt sikerült kiterjesztenie politikai pouvoire-ját, a katonai túlsúly szerepe mégis — a háborús veszély elmúlásával a francia (és német) támogatás elvesztésével, a Friedrich-fenyegetés paralizálása funkciójának megszűnésével — csökkent.

A kisgazdapárt két választási győzelme ellenére megbukott a földreform ügye, de megbukott a kisgazdapárt likvidálására irányuló Horthy-kísérlet is. Igaz, hogy a nemzetgyűlés 1920 júliusa és szeptembere között a magyar parlamentarizmus legreakciósabb törvényeit fogadta el, de bizonyossá vált, hogy megszűnt a nemzetgyűlés felszámolásának közvetlen veszélye is. Megmaradt a katonai hatalom, és megmaradt a kisgazdapárt is. Valamilyen patthelyzet alakult ki.

Azután, hogy 1920 nyarán a kormányválság során több puccskísérletet fojtottak el, a következő hónapokban három államcsíny-kísérlet követte egymást Magyarországon. Legújabbkori történetünk annalesei összesen öt államcsínyt jegyeztek fel.¹³⁷ De ebből három a Teleki-kormány megalakulását követő 19 hónapra esett. A hat hétig tartó kormányválság megoldásánál — a következő másfél évre — nem az új kormány, hanem a régi bizonytalanság stabilizálódott.

A Horthy-rendszerrel foglalkozó történeti irodalomban hosszú ideig szinte evidenciaként uralkodott a felfogás, hogy a világháború és a két forradalom után győztes ellenforradalommal rögtön és automatikusan visszakerültek a hatalomba a dualizmus-korabeli uralkodó osztályok. Az ideologikus jellegű megközelítések-

¹³⁷ Friedrich-puccs 1919. augusztus 6-án, IV. Károly két visszatérési kísérlete 1921-ben, Bethlen államcsínye 1922. februárjában–márciusában, a Szálasi-féle hatalomátvétel 1944. október 15-én. Ezen kívül regisztrálnunk kell Friedrich két államcsínykísérletét 1920. június 4-én és 1920 július végén. Tulajdonképpen 1920. június 4. és 1922. márciusa között öt (!) államcsínykísérlet zajlott le Budapesten.

kel¹³⁸ szemben a történeti valóság vizsgálata bizonyította, hogy a hagyományos magyar politikai elit tagjai 1919. augusztusában egyszerűen nem tartózkodtak az ország fővárosában, földrajzi és politikai értelemben az események perifériáiról, Szegedről, Bécstől és Svájcban figyelték a helyzet alakulását. Ebben a vákuumban szerezte meg államcsínnnyel a kormányhatalmat Friedrich István és csoportja. A mágnások kezdetben csak Horthy különítményeire és a gyorsan helyreállt régi dzsentri közigazgatásra tudtak támaszkodni. Biztosította kezdetből az ellenforradalom érvényesülését az 1919 októberében államosított rendőrség és a bírói szervezet. E struktúra felett 1919 őszén megindult a harc a kormányfői és az államfői hatalomért, a törvényhozó testület többségéért. A küzdelem jellegét — 1922 februárjáig — elsősorban két tényező határozta meg: a titkos szavazás rendszere és a terror. Ilyen körülmények közt a legfőbb államhatalmi pozíciókat a mágnások csak 1922 nyarára tudták visszaszerezni, csak erre az időre valósult meg az új rend konszolidációja: a régi rend restaurálása — a Habsburgok restaurációja nélkül, a mágnás uralom, a régi rend liberalizmusa nélkül.¹³⁹

A Horthy-rendszer első három évének története az erre irányuló ismétlődő kísérletek története. A küzdelemben több szakaszt különböztethetünk meg.

Az első szakaszban, 1919 novembere végére a mágnások és Horthyék együttes erőfeszítéssel kiszorítják a miniszterelnöki pozícióból Friedrichet, de még nem sikerül nekik a kormányfői hatalmat megszerezni. 1920 elején az arisztokrata politikai elit és a dzsentri különítmények együtt megszerzik Horthy számára az államfői tisztséget, de elvesztik a törvényhozó testület többségéért folyó küzdelmet.

Az 1920 januári választásokon győztes kiscgazdapárttal a hagyományos magyar politikai vezetőrétég valami egészen rendkívülivel találtak magát szemben. A dualizmus parlamentjeinek történetében négy évtized telt el, és egyáltalán nem ismerték a parasztság politikai képviselőit. Csak a Monarchia legutolsó időszakában

¹³⁸ *Nemes Dezső*: „A Horthy-fasizmus rendszere ezekben az 1919–1921-es, népünk számára oly szörnyű és tragikus években született meg, alakult ki, ennek története az egész magyar történelem legelső-
több lapjaihoz tartozik. Ezeknek az éveknek a története *kiindulópont* a későbbi magyarországi események pontosabb megértéséhez, az egész ellenforradalmi rendszer *lényegének* helyesebb megfélééséhez.” *Nemes Dezső*: *Az ellenforradalom története Magyarországon*, Akadémiai K. Budapest 1962. 452. old. (Kiemelés — Sz. M.) Vítázik azokkal, „akik azt gondolják, hogy Horthy kezdetben még nem képviselte a fináncnöke diktatúráját”, és akik „úgy gondolják, hogy a Friedrich-kormány és a Huszár-kormány révén a fináncnöke, még nem vette saját kezébe” a kormányhatalmat, s azt *nem az ő képviselői gyakorolják*. (Kiemelés az eredetiben — Sz. M.) Úgy gondolják, hogy a nagybirtokosok és nagytőkésék befolyása a kormányzatban ekkor még csak másodlagos, s az ő képviselőik csak később „vették ki” a politikai hatalmat „középrétegek képviselőinek” a kezéből, és szerelték le a középrétegek „önállósulási törekvéseit.” A Horthy–Friedrich–Huszár-féle ellenforradalmi diktatúra — folytatja Nemes Dezső — eszerint valamilyen „kispolgári diktatúra” vagy „középrétegek diktatúrája” volt a munkásosztály és a parasztság felett, s a horthysta diktatúra talán csak a Teleki-kormány idején vagy talán csak a Bethlen-kormány idején változott volna át a nagybirtokosok és a fináncnöke diktatúrájává.” Nemes Dezső itt a fiatal Ránki Györgyre és körére céloz. (Ránki Györgynek a szerző előtt 1987 szeptemberében tett közlése.)

¹³⁹ A dolgozat a nagyburzsoázia szerepére és tevékenységére nem tér ki, mert 1919–1921-ben a legfontosabb érdekeiket a hatalmon lévő csoportok képviselték, nagyobb politikai aktivitásuk pedig csak 1922 elején kezdődött. *Szinai Miklós*: Bethlen és az ellenforradalmi rendszer politikai konszolidációja, Valóság, 1972. 1. sz. 24., 27., 29., 30.

tűnt fel egy-két parasztképviselő a magyar parlamentben. És most a győztes ellenforradalom hathónapos uralma után nem néhány parasztképviselő került a nemzetgyűlésbe, de a kiskgazdapárt lett a törvényhozó testület legnagyobb pártja. Két forradalom után a magyar föld nagy részét ismét birtokoló régi uralkodó osztályok — Friedrich után megint — valami egész újjal kerültek szembe: *a magyar parasztság tömeges politikai képviselésével*. A nemzetgyűlési választásokkal és a kormányzóválasztással tulajdonképpen Magyarországon valamilyen kettőshatalom-féle jött létre. Egyrészt a katonai hatalom túlsúlya, másrészt a legális törvényhozó hatalom, kiskgazda túlsúlyával. És a politikai kulisszák mögött még ott hatottak a mágnások politikai ambíciói is.

A trianoni békeszerződés aláírása — és a tiszántúli választások után — a belső politikai erők (visszanyert, vagy legalábbis nagyobb) mozgásszabadsága birtokában új küzdelem¹⁴⁰ bontakozott ki az új rend konszolidációjáért. Az volt a kérdés, hogy sikerült-e a katonai hatalomnak megszerezni az egész államhatalmat, vagy a nemzetgyűlés szorítja vissza törvényes keretei közé a hadsereget. Vagy a mágnásoknak sikerül a két erő küzdelmét a maguk javára kihasználni. Szeptemberre bebizonyosodott, hogy a katonai hatalom a törvényhozó testülettel szemben alkalmatlan, a törvényhozó testület a katonai hatalom nélkül képtelen a politikai helyzet konszolidálására. Szeptemberre nyilvánvalóvá vált, hogy ha a mágnások Teleki személyében végre meg is szereztek a kormányfői pozíciót, a nemzetgyűlés többségének megszerzése nélkül, a fúzió meghíúsulásával tulajdonképpen kétes értékű pozíció maradt a miniszterelnökség akár Bethlen, akár Teleki kezében. Az 1920 nyári politikai válság jelentőségét az adja meg, hogy az 1920 elején kialakult helyzet felborítása — hathetes birkózás után — egyik félnek sem sikerült. A következő másfél évben ez a kettősség — a katonai hatalom és a törvényhozó hatalom kettőssége — határozta meg a magyar belpolitika arculatát. A rendszer stabilizációja még két évvel elhúzódott.

Az 1920 nyári válság is azt is bizonyítja, hogy a demokratikus intézményeknek még a fehérterror legnagyobb tombolása idején is volt jelentőségük. A nemzetgyűlés ellenállása, és a nemzetgyűlés háttérjével és kölcsönhatásban vele a demokratikus sajtó és a szakszervezetek képesek voltak dacolni az ellenforradalommal.

Ezen az ellenálláson belül tulajdonképpen meglepő arányokban manifesztálódik a magyar parasztság és pártja ereje. Dacára annak, hogy a fehérterror — a történeti irodalomban eddig figyelemre egyáltalán nem méltatott módon — közvetlenül irányult a magyar parasztság ellen, dacára a parasztság pártja manipulálására irányuló számtalan kísérletnek, 1920 nyarán (és a rákövetkező évben) az ellenfor-

¹⁴⁰ Sem a Magyarország története VIII. kötete, sem a később megjelent fontosabb munkák nem foglalkoznak érdemben az 1920. nyári politikai válsággal: MT. VIII. k. 426. *Romsics Ignác*: Ellenforradalom és konszolidáció, Gondolat, Budapest 1982. 103., 106–111. *Balogh Sándor–Gergely Jenő–Izsák Lajos–Jakab Sándor–Pritz Pál–Romsics Ignác*: Magyarország a 20. században, Kossuth K. Budapest 1985. A vonatkozó részt Romsics Ignác írta, 109–251., 120., 125., 126. old. Kivétel *Pölöskei Ferenc* idézett tanulmánya: lásd a 6. sz. jegyzetet. Főleg a 130–132., 139–143. Itt a téma kereteiből következik, hogy csak érintőlegesen tárgyalja a kormányválságot.

radalommal szemben egyértelműen a kisgazdapárt képviselte a legnagyobb politikai erőt.

De ha így van, ha 1920 és 1922 között a parasztság ilyen erővel szállt szembe az ellenforradalommal, más megvilágítást kap a demokratikus erők győzelme a budapesti nemzetgyűlési és törvényhatósági választásokon 1922-ben és 1925-ben, ahol is még megmaradt a titkos választás rendszere. Ezek az erők külön-külön és egymás után vereséget szenvedtek, de együtt szemlélve, még egymástól elválasztott sorrendiségükben is azt bizonyítják, hogy 1919 után a magyar nép hosszú években át jelentős ellenállást tanúsított az ellenforradalommal szemben.

Boros Zsuzsanna

A III. KÖZTÁRSASÁG ÖSSZEOMLÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI AZ 1940-ES FRANCIA–NÉMET FEGYVERSZÜNETI EGYEZMÉNY

Az alább közölt tanulmány kandidátusi disszertáció része, annak első, bevezető fejezete. Az értekezés a vichyi rendszer születését, fennállásának első időszakát vizsgálja, nem a németekhez fűződő viszonyában, hanem a belső aspirációk oldaláról. A közvélemény, de a történeti irodalom számára is a II. világháborús vereségből született Vichy–Franciaország egészen a legutóbbi évekig nem volt más, mint cselekvési szabadságától megfosztott bábállam, maroknyi kollaboráns a passzívan vagy aktívan ellenálló franciák millióival szemben, szervesen a francia történelemben, amely önmagában méltatlan is a mélyebb elemzésre. A disszertáció a fentiekkel ellentétes hipotézist kíván bizonyítani: a vichyi rendszert a francia történelmi fejlődés szerves képződményének tekinti, amelyet a polgári demokrácia III. Köztársaság-beli politikai rendszerének, tágabban a liberális kapitalizmusnak a válságából, a franciaországi modernizáció elodázásából eredeztet. A nagyszabású belső átalakítást meghirdető rendszer hatalomra jutását azonban csakis a háborús katasztrófa s fegyverszünet tette lehetővé.

Az alábbiak a rendszer születésének előtörténetét vizsgálják, röviden visszatekintve a két világháború közötti előzményeknek a megértéshez nélkülözhetetlen egyes aspektusaira is. A fegyverszünetet francia részről létrehozóknak már ekkor megnyilvánuló, a rendszert átalakítani kívánó politikai szándékainak bemutatásával bizonyítva, hogy a katonai vereségből nem következett szükségképpen a politikai rendszer bukása.

1. A francia kormányválság

*„A fegyverszünet az én szememben
az örök Franciaország fennmaradásának feltétele.”
(Philippe Pétain 1940. június 13. cangéi kastély)*

„A francia megújulást sokkal inkább az ország lelkétől kell várunk, amelyet akkor őrzünk meg, ha helyben maradunk, semmint területünknek a szövetségesek ágyúival történő visszahódításától.”

Pétain marsall — 1940. május 19-e óta miniszterelnökhelyettes — minisztertársaihoz intézte ezeket a szavakat egy sebtében összehívott minisztertanácsi ülésen, útban Bordeaux felé, a németektől fenyegetett Párizst elhagyva, Touraine megye cangéi kastélyában. Annak a Reynaud-kormánynak a tagjaként, amely Pétaint, mint verduni hőst, s egyben a legrepublikánusabbnak tartott marsallt hívta meg kor-

mányába. Az a Reynaud, aki Daladier helyét foglalta el Franciaország miniszterelnöki székében 1940 márciusában, hogy a határozottabb, keményebb hadviselést, a szélesebb nemzetközi összefogást valósítsa meg.¹ Egy olyan kormány tagjaként tette Pétain e kijelentést, amelynek feje ugyanazon a napon is megismételte: nem kér fegyverszünetet a németektől. Három nappal később Reynaud lemondott, s Pétain alakított kormányt. Azonnal bejelentette, hogy „be kell szüntetni a harcot”.

A június 13-i minisztertanácson felolvasott rövid jegyzék azonban nem csak Pétain marsall kapitulációs terveiről tudósít.² S nem is abban a kérdésben foglal állást csupán, amely a következő napokban majd megosztja a francia kormányt és a képviselőket: emigráns kormányt hozzanak-e létre, vagy maradjanak az anyaországban? (Illetve kompromisszumos javaslatként — két kormány megalakítása is felvetődik.) Pétain egyelőre szűk körben felolvasott „jegyzéke” több ennél: egy új rezsim első ideológiai meghirdetésének tekinthető. Ambíciózus terv egy nappal a német csapatok Párizsba való bevonulása előtt: „újjászületés”-ről, „megújulás”-ról beszél — mely a „szenvedés”-ből táplálkozik.³ A következő években számtalanszor elismételt gondolatok ezek, a vichyi rendszer ideológiájának lényegi elemei.

Előbb azonban meg kellett kötni a fegyverszünetet, amely a „szenvedést” s a „reneszánszt” egyaránt meghozza majd a francia népnek. S egyelőre azt sem lehetett tudni, hajlandó-e egyáltalán Hitler hihetetlenül gyors franciaországi sikerei után (alig 5 hete kezdődött a nyugati offenzíva) fegyverszünetet kötni? S hogyan lehet diadalmaskodni a belső ellenzéken? A kormányfő Reynaud-n és politikai elbarátain, azokon, akik a hadsereg kapitulációját, s nem a politikai lépést jelentő fegyverszünetet javasolják, és azokon, akik a harcot folytatni kívánják a gyarmatbirodalomban az érintetlen flotta, a gyarmati hadseregek felhasználásával, emigráns kormány alakításával? S mi lesz a szövetséges Anglia reagálása, amelyhez Franciaországot — többek között — az 1940. március 28-án aláírt szerződés is köti, amely szerint egyik fél sem köt különbékét. Churchill s munkatársai, Halifax külügyminiszter és Beaverbrook lord, az ipari termelés minisztere ugyanazon a napon (június 13-án) délután — a francia minisztertanács említett ülését megelőzően — Reynaud-val tárgyalnak.⁴ A franciaországi csata elveszett, ez Reynaud számára is nyilvánvaló, csak ő a hadsereget, illetve annak Pétainnal egyidőben kinevezett főparancsnokát, Weygand marsallt a kapitulációra igyekszik rábírni. A katonai vezetők jó része — s az őket támogató politikusok —, mint a kormányban helyet foglaló

¹ Május 10-én a német offenzíva megindulásakor Reynaud jobbfelé nyit, a nacionalista jobboldal két olyan tagjával bővíti kormányát, akik a németekkel szembeni határozott ellenállás hívei: Louis Marin, a Fédération Républicaine pártcsoporthoz tartozó elnöke és Ybarnegaray, a „Tűzkeresztesek” tagja. Május 18-án az első vereségek után Reynaud az előző háború hőseit hívja kormányába: Weygand-t és Pétaint.

² Május 21-én a szenátus óriási ovációval ünnepli a verduni hőst, s bár Reynaud is teljes egyetértésről beszél, az ellentétek hamar felszínre kerülnek. Pétain a madridi követség elhagyásakor már úgy indult haza, mint akinek nem a háború folytatásában, de a békekötésben lesz szerepe. Erről az egyik leginkább hiteles érdemlő forrásnak tartjuk Andorka Rudolf madridi magyar követ ezzel kapcsolatos jelentését. (OL. KÜM Politikai osztály bizalmas iratai K 63 11/7 1939. 98. cs.)

³ Durand, Yves: Vichy 1940-44 Paris, 1972. 5. old.

⁴ Ld. erre: Ránki György: A második világháború története 3. kiad. 1982. 34–35. old.

Pétain, azonban politikai tettet: új kormányt és fegyverszünetet szorgalmaznak. Reynaud felteszi tehát a kérdést Churchillnek: „mi lenne az angolok álláspontja”, ha Franciaország fegyverszünetet kérne? Churchill válasza: „nem vesztegetnénk tiltakozással az időnket”.⁵ Meg kell várni — mondja — Roosevelt válaszát, akihez június 10-én segítségért fordultak. Nem valószínű, hogy akár Churchill, akár Reynaud bízott volna a segítségkérés hatékonyságában. A francia miniszterelnök joggal hivatkozik országá eddig hozott nagy áldozataira, és segítséget kér az angoloktól: a légierő támogatását a Földközi-tenger térségében — sürgős akciót.

Churchill egyelőre csak általánosságokat mond. Megható szavak hangzanak el a francia szenátus és a képviselőház elnökeivel (Jeanneney és Herriot) folytatott beszélgetése során a demokratikus ideál védelméről (a következő napok franciaországi eseményei fényében ennek akkor különös és nem csupán külpolitikai jelentősége volt), a két nép szövetségéről Churchill biztosította francia partnereit, hogy a végső győzelemkor Anglia helyreállítja Franciaország jogait s nagyságát.

Az utolsó „csúcstalálkozón”⁶ történtek még ma is vitatott események. A tárgyaláson elhangzottakat a résztvevők memoárjai, illetve a jegyzőkönyvek alapján lehet rekonstruálni. A vitatott kérdés mindenekelőtt ez: felmentette-e Churchill a franciákat a március 28-i megállapodás betartásának kötelezettsége alól, vagyis hozzájárult-e ahhoz, hogy Franciaország fegyverszünetet kössön Németországgal?⁷ Nemcsak Churchill válasza, de Reynaud kérdése is különbözőképpen hangzik az egyes változatok szerint. Reynaud-t ugyanis a fegyverszünetet létrehozók a későbbiekben szerették olyan beállításba helyezni — igazolni akarván saját szerepüket —, hogy a fegyverszünet gondolatát többé-kevésbé ő is magáévá tette. Nem könnyű a szubjektív memoárhalmaz tömegéből egy objektív Reynaud-képet rekonstruálni. A tények s a többé vagy kevésbé szubjektív beszámolók alapján úgy tűnik azonban, hogy Reynaud mind tetteiben, mind kijelentéseiben ellenezte a fegyverszünetet, illetve ő maga semmiképpen sem akarta vállalni annak ódiumát. Kérdés azonban, hogy vajon katonapolitikai és belpolitikai okok miatt nem látta-e maga is úgy, hogy nincs más út, s ezért nem volt annyira határozott tetteiben, amint ezt kijelentéseiről sokszor joggal állíthatja emlékirataiban.⁸

⁵ Bonnefous, Edouard: Histoire politique de la 3ème République. La Course vers l'abîme. La fin de la 3ème République 1938–40 Paris, 1967. 211.

⁶ Ezt megelőzően Briare-ban folytattak tárgyalásokat június 11-én és 12-én Churchill, Reynaud, Weygand, Pétain és de Gaulle részvételével. Ekkor Churchill már tudott arról, hogy a fegyverszünetnek hívei vannak a francia kormány tagjai között. (Pontosabban értesült Pétain marsall tervezett nyilatkozatáról.) Spears tábornok emlékirata szerint erről Reynaud maga tájékoztatta az angol miniszterelnököt. (Bonnefous i. m. 208.)

⁷ A tárgyalásokról jegyzőkönyvet Paul Baudouin külügyminiszter, valamint Churchill készített, és mindketten emlékiratukban reprodukálják. A kérdésnek az ad különös jelentőséget, hogy a következő napokban a fegyverszünet hívei azzal is toboroznak egyetértőket tervük számára, hogy az Angliától kapott „engedéllyel” érvelnek. Ez az információ pedig Baudouintól eredhet, aki a fegyverszünetet helyeslők táborába tartozik majd. A háború után megjelent memoárkötetében közölt jegyzőkönyv is ezt a verziót igyekszik alátámasztani. (Baudouin, Paul: Neuf mois au gouvernement avril–dec. 1940. Paris, 1948. 156. old.)

⁸ Reynaud, Paul: Au coeur de la mellee 1939–45 Paris, 1951.

A kérdés — úgy tűnik — ma már nem az, hogy Reynaud mit gondolt és mit tett. Az előbbinek ugyanis a korszak története szempontjából kevés jelentősége van, az utóbbi kérdés pedig már kellőképpen tisztázott. A kérdés inkább úgy vetődik fel: megtett-e mindent Reynaud, amit tehetett koncepciója sikeréért, egyáltalán: helyesen értékelte-e a belső erőviszonyokat és az általános katonai helyzetet — nem csupán a franciaországi hadszíntérét, ahol kétségkívül eldőlt a csata sorsa?

Erről Clemenceau volt hívének és Reynaud barátjának — a pontosságához sokszor szórszálhasogatóan ragaszkodó jogásznak, a szenátus elnökének, Jules Jeanneneynek az eseményekkel egyidőben keletkezett naplója szolgáltatja a leghitelesebb képet. Eszerint Reynaud minden nyilvános és magánkijelentése, valamint egész lelkiállapota nyilvánvalóvá tette, hogy ő nem fog fegyverszünetet kötni Németországgal, de azt is, hogy a további ellenállás gondolatát is elvetette.⁹

Churchill részben már idézett válaszában az értelmezése körül folyik a vita. Úgy vélem, nem véletlen, hogy nem sikerült egyértelmű álláspontra jutni. Churchill nem válaszolt ugyanis határozottan, nyilvánvalóan azért nem, mert nem kapott határozott kérdést a francia fegyverszünet eshetőségére vonatkozóan. Mindenesetre Churchill válaszát lehet — ha nem is formális, de morális — felmentésként értelmezni. Egyébként Reynaud szándékaira a következő órák eseményei már jól rávilágítanak: a már említett cangéi minisztertanácson nem szól Churchill válaszáról, s nem is hívja meg Churchillt a minisztertanácsi ülésre — ahol pedig várják —, nyilvánvalóan azért nem, mert nem akarja, hogy találkozzék a kormány kapitulációs terveket kovácsoló tagjaival. Churchill későbbi magatartása is erősíteni látszik a fenti értelmezést: nem tiltakozik határozottan a francia fegyverszüneti szándék ellen, csak feltételeket szab majd, mindenekelőtt a francia flottára vonatkozóan.¹⁰

A tours-i „csúcs” után azonnal kezdődő minisztertanácson már éles formában jelentkeznek a kormányon belül régóta lappangó s az előző napi minisztertanácson már kirobbant ellentétek. Pétain alkalmasnak látja az időt, hogy idézett „nyilatkozatát” felolvassa. Ennek előzménye az előző — június 12-én, ugyancsak a cangéi kastélyban tartott — ülés, amelyen Weygand is részt vett, és felvetette a fegyverszünet-kérés szükségességét. Reynaud ekkor még nem annyira az észak-afrikai ellenállás, mint inkább a Bretagne-ba való visszavonulás és onnan történő védekezés, a „réduit breton” mellett érvelt. Az erőviszonyok ekkor — az összes becsámoló szerint — egyértelműen a fegyverszünet ellenzői javára alakultak. Reynaud szerint mindössze egy miniszter támogatta Pétainen kívül a fegyverszünet-kérésre vonatkozó javaslatot, és Weygand szerint is csak kettő!¹¹

⁹ Jeanneney, Jules: Journal politique. (Sept. 39-juillet 42) Paris, 1972.

¹⁰ Spears emlékiratai szerint is Churchill válasza: „Nagy-Britannia semmiképpen sem vesztegetné idejét szemrehányásokkal és tiltakozással. De ez nem jelenti azt, hogy beleegyeznek egy olyan békébe, amely megsértené a nemrégén kötött egyezményt.” (Idézi Bonnefous, i. m. 211.)

¹¹ Aron, Robert: Histoire de Vichy, Paris, 1954. I. kötet 23. és köv. oldalak. Az egymásnak részben ellentmondó források és irodalom alapján is bizonyosnak tekinthető, hogy Reynaud a közös ellenállás folytatásának szükségességét hangsúlyozta mindenekelőtt, és úgy nyilatkozott, hogy a francia kormány a június 12-i minisztertanácson elvetette a fegyverszünet gondolatát. Erre nagy vita tört ki, a fegyverszünet hívei nem fogadták el az előző napi tanácskozás ilyen értelmezését, ahol szavazásra valóban nem került sor. (Ld. i. m. 24. old., Bonnefous, i. m. 212.)

Ekkor merült fel a közvetítő szerepre vállalkozó Camille Chautemps radikális párti miniszterelnök-elyettes javaslata: hívják meg Churchillt a következő minisztertanácsi ülésre. Erre — mint már szó volt róla — nem került sor. Mégis, annak ellenére, hogy Reynaud elhallgatta az angol kormányfővel történt találkozáson elhangzottak egy részét, ez szokás szerint kitudódott, s Reynaud hátrányos helyzetbe került már azért is, hogy egyáltalán felvetette a fegyverszünet kérdését Churchill előtt, nem is szólva az angol miniszterelnök válaszána — már említett — vitatható interpretálásáról. Az előző napon csak látenszen jelentkező ellentétek most már viharos formában robbantak ki. Világossá vált: kormányválság van, a francia vezetés két pártra szakadt. A minisztertanácson elhangzottak — kivéve Pétain már említett nyilatkozatát — sok ponton felderíthetetlenek, az éles vita ténye, a kialakuló két párt szereplői viszont bizonyosak. S az elhangzott szavak szó szerinti rekonstruálásánál sokkalta lényegesebb, hogy kirajzolódik a minisztertanács hangulata, s ami azt elsősorban meghatározta: az ország katasztrofális helyzete. Érthető a kormány vitáinak fűtöttsége, a résztvevők izgatottsága, az emlékezők sokszor akaratlan tévedései az e napokról készült beszámolóokban. Nemcsak a kormány és hivatalai, valamint a parlament két háza, de szinte az egész ország úton van: vándorol, menekül a németek elől. Hitler csapatai Párizs elővárosában állnak, s ezen a napon Hening, a város parancsnoka a fővárost „nyílt várossá” nyilvánítja. Másnap, június 14-én már a horogkeresztos zászló leng a Diadalív „árnyékában”.

A németek a Loire-hoz közelednek, a kormány vándorol, s nem tudja, hol állapodjék meg, sőt az is vita tárgya, merre menjen. Brestbe vagy Bordeaux-ba? Az utóbbi mellett döntenek — s a későbbi, sokszor eltúlzott okoskodás ezt a választást is a fegyverszünet felé vezető úton megtett, elhibázott lépésként értékeli; Bordeaux polgármestere az az Adrien Marquet neoszocialista képviselő, Laval barátja, aki hathatós segítséget nyújt majd neki a miniszterek elhelyezésének tendenciózuságától a nyílt, erőszakos propagandáig, hogy leszerelje, távol tartsa, megfélemlítse a fegyverszünet ellenzőit. Sokan túlzott jelentőséget tulajdonítanak egy olyan epizódnak is, mely csak a szituáció jobb megértését szolgálhatja. Még a cangéi, június 13-i minisztertanácson Weygand egyik tisztje azt az információt súgja a főparancsnok fülébe, hogy a németektől körülvevett Párizsban kommunista kormány alakult Maurice Thorez vezetésével. Mandel belügyminiszter azonnal megkapja a cáfolatot a párizsi rendőrprefektustól, s Weygand is rögtön ellenőrzi a valóban tévesnek bizonyuló hírt. A minisztertanács elhatározza, Weygand ezentúl a kormány rendelkezésére áll a minisztertanács üléseinek színhelyén, de az üléstermen kívül; őt vádolják ugyanis a tudatos pánikkeltéssel. A valóságos külső veszélyhelyzet és a könnyen és sokszor tudatosan felfokozott belső veszélyérzet állapotában, a pánikhangulatban, olyan helyzetben, amikor sorsdöntő kérdésekről kellett gyorsan dönteni, de a telefonösszeköttetés hiánya, vagy az azzal való visszaélés téves információkhoz vagy információhiányhoz vezetett mind a német csapatok mozgásáról, mind a belpolitikai helyzet alakulásáról, képtelenség volt a békeidők szokásos, alkotmányos és türelmet igénylő formáinak betartásával dönteni — hiszen sokszor még a döntésre hivatott alig két tucat embert is nehéz volt egybegyűjteni. Reynaud és hívei előtt két út állt: a lemondás, vagy a kivételes hatalom kiaknázása, a kemény, határozott politika, az egyszemélyi döntés vállalása. Mivel erre ő nem, csak

ellenfelei voltak képesek, Reynaud, bár nem akarta az első megoldást — a lemondást — választani, mégis rákényszerült.

Bordeaux-ban ugyanis fordult a kocka: a fegyverszünet hívei támadásba lendültek, és két nap alatt elérték céljukat. Pétain egyértelműen a fegyverszünetet követelők klánjának a feje lett. Aktivizálódott: szállodájában külön megbeszélésre hívta össze híveit, akikhez többek között Darlan admirális is csatlakozott. A Bordeaux-ba érkezett képviselők és szenátorok pedig Laval és a város polgármestere, A. Marquet erőszakos propagandájának voltak kitéve. Reynaud utolsó — meglehetősen félnék — kísérletre szánta el magát. Felvetette a parlament két háza elnökeinek az országgyűlés összehívásának gondolatát. De ezzel a tervével is magára maradt. Jeanneney és Herriot elvetették a gondolatot. Jeanneney, Clemenceau egykori híve és közeli munkatársa — aki mindvégig kitartásra biztatta Reynaud-t, de sokszor elveszett a jogi okoskodásban, ha konkrét cselekedetről volt szó —, most jól ítélte meg a helyzetet: „Veszélyes dolog lenne kitenni magunkat az országgyűlés kudarcának, ahol a defetizmus az úr, a jobboldalon még inkább, mint a baloldalon.”¹²

Reynaud elvesztette szokásos hidegvérét, kétségbeesve igyekezett rábírní Weygand-t a hadsereg kapitulációjára. Június 15-i megbeszélésükön Belgium és Hollandia példájára hivatkozott — a holland királynő távozására —, szerinte ez lenne a francia kormány feladata is. Weygand a monarchikus és a köztársasági rend közötti különbséget bizonygatta: egy uralkodó az egész nemzetet testesíti meg, egy köztársasági kormány bármikor helyettesíthető. Weygand szavai a köztársasági államforma, konkrétan a III. Köztársaság mély megvetéséről tanúskodnak. Nem csupán a hadsereg becsületének óvásáról volt már szó, hanem a politikai vezetés és a hadsereg egységének teljes felbomlásáról, amely pedig jól funkcionált a Dreyfuser lezárása óta, s amelyet először a Népfront időszak kezdett ki. A hadsereg egyes vezetőinek politikai szerepvállalási igénye a III. Köztársasággal szembe forduló politikusokkal való szövetségkötés gondolatával párosult, és lehetővé tette a kínálkozó alkalom kihasználását: a katonai vereségnek az addigi politikai rendszer vereségévé történő átváltoztatását. Nem vállalták tehát a hadsereg kapitulációját: a katonai vereség ódiáját is a politikai vezetésre hártották, hogy annál teljesebb legyen bukása. Mind Pétain, mind Weygand, mind pedig Laval temperamentumuk, politikai nézeteik és kapcsolataik eltérése ellenére, nem csupán a fegyverszünet mellett, de a III. Köztársaság politikai berendezkedése ellen — legalább egyforma súllyal — érveltek ezekben a drámai napokban. Reynaud-nak nincs már kellő hatalom a kezében, hogy engedelmességre bírja főparancsnokát, sem arra, hogy leváltsa.

A Bordeaux-ban tartott első minisztertanácsi ülésen — július 15-én — nem lehetett már megkerülni, hogy a fegyverszünet-kérdés konkrét formában fel ne vetődjék. S bár végül a Camille Chautemps nevéhez fűződő, s azóta is róla elnevezett propozíció a kompromisszum látszatát keltette, valójában Reynaud bukását jelentette. Az észak-afrikai ellenállás gondolata mellett érvelő miniszterelnököket, aki úgy érezte, már erősen kisebbségbe került, annak elfogadására bírták rá, hogy kér-

¹² Jeanneney: i. m. 55. old.

dezze meg a németeket egy esetleges fegyverszünet feltételeiről, és informálja erről Angliát. Az indoklás pedig amiért kompromisszumként tartják számon a Chautemps javaslatot — így hangzott: Németország úgyis elfogadhatatlan feltételeket támaszt majd, s a francia kormány a közvélemény támogatásától kísérve hagyhatja el az anyaországot, s folytathatja a harcot.

Reynaud mindenesetre úgy vélte: az angolokat legalábbis informálnia kell a németek megkeresése előtt. (A fegyverszünet híveit sok szempontból éles angol-ellenességük is motiválta. Ez táplálkozott a háború addigi menetéből — amely során szerintük elmaradt a kellő segítségnyújtás — éppúgy, mint abból a félelmükből, hogy az angolok összeomlása esetén nekik esetleg előnyösebb feltételeket sikerül majd kisajtolniuk a németekből, nem is szólva arról, hogy mennyire tartottak a francia flotta angol kézre kerülésétől.)

Közben megérkezett Roosevelt válasza is Reynaud június 14-i levelére: amint az várható volt, azt tartalmazta, hogy az Egyesült Államok az adott időpontban nem léphet be a háborúba.

Ugyanezen a napon de Gaulle tábornok Brestben hajóra szállt Anglia felé. Franciaország további sorsáról ezekben a napokban két helyszínen is határoztak: Bordeaux-ban és Londonban. Az utóbbi helyszínen született döntés azonban egyelőre súlytalan volt.

Reynaud már csak arra számíthatott: az angolok fogják majd megerősíteni pozícióját a fegyverszünet elleni határozott tiltakozásukkal. Ezért azonnal táviratot küldött Churchillnek — beszámolva a minisztertanács üléséről — a Chautemps-féle javaslatról, valamint Roosevelt elnök kedvezőtlen válaszáról. Alig valószínű, hogy Reynaud ekkor akár az angolok támogatásának birtokában is bízott volna a fegyverszünet elkerülhetőségében. A minisztertanácsi ülésen maga Lebrun államelnök is a Chautemps-javaslat elfogadására biztatta a kormány elnökét. Az államfő visszaemlékezései szerint Reynaud úgy ítélte meg az erőviszonyokat, hogy 14 minisztere helyesli a Chautemps-féle proposíciót, s csak 6 van ellene.¹³ Ráadásul másnap — június 16-án — a minisztertanács délelőtti ülésén Reynaud informálta az immár kettészakadt minisztertanácsot az angoloknak küldött, a március 28-i egyezmény alól felmentést kérő táviratáról! Ezzel a kormány tagjai számára — az angolok válaszáról függetlenül — nyilvánvalóvá tette, hogy miniszterelnökük is kapitulációs hangulatban van, beletörődött a fegyverszünetkérés gondolatába, s nem gondol határozott ellenállásra ellenfeleivel szemben. Valószínű, hogy ezzel is rontotta kormányon belüli helyzetét, eltávolította az ingadozókat, gyengítette az ellenállás híveit. A június 16-i első, délelőtti minisztertanácsi ülés után mindezt betetőzte Churchill két választávirata. Az első távirat leszögezi, hogy a március 28-i egyezményt a Francia Köztársasággal, s nem annak egy kormányával vagy államférfijával kötötték, tehát Franciaország becsülete forog kockán. Mégis — folytatja az angol kabinet által is jóváhagyott távirat —, abban az esetben, de csakis akkor, ha a

¹³ Lebrun, Albert: Mémoires. Paris, 1967. 221.

francia flottát azonnal — a tárgyalások megkezdése előtt — angol kikötőkbe vezénylik, Anglia hozzájárul a tárgyalásokhoz.¹⁴

Az angol–francia, illetve német–francia viszony egyik kulcskérdése volt a háború során mind ez ideig érintetlenül maradt jelentős francia hadiflotta. Érthető a németektől fenyegetett Anglia páni féelme a flotta német kézre kerülésétől. Franciaország számára — legalábbis a fegyverszünetet ellenzők szemében — a harc Észak–Afrikában való folytatásának elengedhetetlen eszköze volt a flotta, de a tárgyalások megindítását szorgalmazók sem mondhattak le egykönnyen egy ilyen ütőkártyáról. Az angol feltétel elfogadhatatlan volt tehát. Francia részről visszautasításra azonban nem is kerülhetett sor, sőt, hivatalos formában a kormány tagjai tudomást sem szereztek az angol válaszról, mert az angolok — átadása után — azonnal visszavonták, s az angol–francia unió tervével helyettesítették.¹⁵

A két kormányfő rövid telefonbeszélgetésben találkoztól beszélt meg másnapra Concarneau-ba. Erre azonban sohasem került már sor. A Reynaud-kormány utolsó minisztertanácsi ülése aznap délután elvetette az unió tervét, és ragaszkodott az előző napon Chautemps által felvetett javaslatához. Az unió tervétől megdöbbsent miniszterek közül Chautemps azzal érvelt, hogy Franciaország Anglia domíniumává válna, ha a tervezetet elfogadná. Baudouin külügyminiszter a tours-i csúcstalálkozóra hivatkozott, úgy értelmezve Churchill szavait, mint a fegyverszünetkötésre való felhatalmazást. A francia miniszterek közül — Reynaud miniszterelnökön kívül — a két konzervatív, nacionalista politikus — a háború folytatásának talán két legelszántabb híve — Georges Mandel és Louis Marin támogatták az unió tervét. A váratlanul, minden előkészítés nélkül bemutatott unió-terv nem is számíthatott más fogadtatásra. De a lényeg az volt: a béke hívei, akik túlnyomóan angolellensek is voltak, határozták már meg Franciaország politikáját. Már csak az utolsó lépés volt hátra.

A viharos minisztertanácsi ülésen Reynaud megint érezte: kisebbségben van. Szavazást nem mert javasolni. (Ez egyébként nem is volt szokásos a minisztertanácsi ülésen, de az adott helyzetben, a kérdések súlyára való tekintettel erre sor kerülhetett volna.) Az utólagos becslések, számítások, a memoárok azonban nem szolgálnak egyértelmű bizonyítékkal. Többször elhangzott az az érv, hogy ha szavazásra kerül sor, Reynaud többséget kapott volna.¹⁶ A szavazással egyenértékűnek tekinthető Reynaud lemondása. Nyilvánvalóan nem csupán szubjektív érzése volt már

¹⁴ Az egy-két órával később érkezett második angol távirat felszólítja a francia kormányt, hogy a fegyverszüneti feltételek kézhezvételkor konzultáljon az angol kormánnyal, és újra figyelmeztet, hogy a flotta sorsa vitális kérdés mind Anglia, mind Franciaország számára, végül pedig a francia légierő Észak–Afrikába küldését javasolja.

¹⁵ A szenzációs terv kidolgozásában (amelyről Reynaud el sem akarta hinni, csak Churchillnek személyesen, hogy angol jóváhagyással készült), francia részről de Gaulle és Monnet vettek részt. Seb-
tében összeállított tervezet volt, amelynek értelmében „Franciaország és Nagy-Britannia nem képeznek
ezentúl két nemzetet, hanem „egy és oszthatatlan francia–brit nemzetet”. Az elkészítendő alkotmány az
Unió gazdasági és pénzügyi politikájának, valamint védelmének ellátására közös szervezetet hoz majd lé-
tre. A két ország lakói kettős állampolgárok lesznek, s az Unió minden erőforrását a háború folytatásá-
nak szolgálatába fogja állítani. (*Bonnefous*, i. m. 226.)

¹⁶ Például *Aron* i. m..

napok óta, hogy kormányában kisebbségbe került. Vázoltuk már azokat a körülményeket, amelyek — néhány kivételtől eltekintve — a harc folytatásának híveit is passzivitásra, némaságra kárhoztatták. Az erő, a kezdeményezés mindenképpen a másik tábor kezébe került — ha esetleg nem is rendelkeztek számszerű többséggel a kormányon belül. S hamarosan kiderült: nem csupán abban különbözött a vélemény: fegyverszünetet kell-e kötni Hitlerrel?

Egyelőre — a minisztertanácsi ülésen — Lebrun elnök nem fogadta el Reynaud lemondását. A miniszterelnök ismét tárgyalta a két ház elnökével, Herriot-val és Jeanneney-vel, akik kitarásra biztatják ugyan, de hathatós támogatást ők sem tudtak ígérni. A korábban felmerült tervet: hívják össze az országgyűlést, most sem támogatják. Lebrun elnökre bízzák a döntést, „ez az Ön dolga” — mondja Herriot¹⁷ —, a két ház elnöke nem lépi túl szigorúan vett alkotmányos jogait: őket csak meghallgatják a miniszterelnök személyét illetően.¹⁸ Herriot és Jeanneney magatartása is jól példázza, hogy a fegyverszünetet és Reynaud lemondását ellenzők, a nem túl erélyes verbális ellenvélemény-nyilvánításon túl beletörődtek az eseményekbe. Egyikük sem kezdeményez, se nem tiltakozik, de nem is szólítja fel senki őket határozottabb kiállásra. A képviselők meghallgatásának hiányában pedig nagyobb szerepet játszhattak volna a képviselőház és a szenátus elnökei. Ezek után az államfő, a június 16-i, délutáni minisztertanácsi ülést követően elfogadja Reynaud lemondását, és (a Reynaud által is javasolt) Pétain marsallt bízza meg kormányalakítással. A III. Köztársaság történetében páratlan dolog: Pétain kész kormánylistát húz elő a zsebéből!

Az aznap estére összehívott minisztertanácson — már az új kormányfő elnököl. Az angol kormány elnöke pedig az elindulása előtti utolsó percben kapja a hírt: ne induljon Concarneau-ba, mert nem lesz kivel tárgyalnia. Az új kormány 16 minisztere és két államtitkára közül 11 a réginek is tagja volt, s már ez a tény is bizonyító erejű a korábbi erőviszonyokat illetően. A hiányzók közül mindenképp a volt hadügyi államtitkárt, de Gaulle tábornokot kell megemlíteni. Az újak közül Weygand tábornok a nemzetvédelem élén, Darlan tengernagy a haditengerészet feje, s az egyelőre minisztertanácsi államtitkári posztot betöltő Alibert játszott az utóbbi napokban, s játszik még a továbbiak során is fontos szerepet.

Pierre Laval egyelőre nem kap helyet a kormányban. A külügyminiszterségből „kifúrták”; s egyelőre még vannak, akik tartanak fennen hangoztatott angolellenességétől. (A külügyminiszteri tárcát Paul Baudouin tartotta meg.) A felkínált igazságügyi tárcát pedig Laval nem volt hajlandó elfoglalni. Csak nyolc napot kell még várnia, s miniszterelnök-helyettes, és nemsokára Pétain utódja lesz. Leon Blum, a szocialista képviselőcsoport elnöke hozzájárult, hogy a kormányban két szocialista is helyet kapjon (Rivière és Février). Az első világháború ünnepelt had-

¹⁷ Herriot, Edouard: *Episodes 1940–44*. Paris, 1950. 74.

¹⁸ H. Michel azt írja ugyan, hogy a házelnökök hozzájárulásukat adták Pétain miniszterelnöki kinevezéséhez, de ezt a szerző valószínűleg elfogult memoárokból merítette (*La Deuxième guerre mondiale* 1968, 151.)

vezére vezetésével megalakult kormány éjfélkor, a franciaországi spanyol nagykövet közvetítésével a németekhez fordult: milyen feltételek mellett kötne fegyverszünetet Franciaországgal?¹⁹

2. Franciaország helye a hitleri élettér-koncepcióban

Hitler háború előtti és alatti külpolitikai elképzeléseiben a Franciaországgal kapcsolatos tervek csak másodrendű szerepet játszottak. Természetesen, mint a német jobboldal hagyományait is folytató politikusnak — közvetlenül a háború után — a versailles-i békerendszer szétzúzása, s ezzel kapcsolatban az „örökös ellenfél”, Franciaországgal való leszámolás, az általa 1918-ban visszaszerzett Elzász–Lotharingia megkaparintása is szerepelt céljai között — s ezeket a célokat a tőle szokásos erőszakkal követelte már akkor is. Azonban a hitleri élettér-koncepció „csak” kiiktatandó akadályt látott nyugati szomszédjában, amely meggátolhatja a Lebensgrossraum létrehozását. S bár az első világháború lövészárkaiban eltöltött idő mély nyomokat hagyott Hitlerben, 1924-re a Mein Kampf első kötetében a Franciaország elleni háború szükségessége háttérbe szorul az új koncepció, a keleti — a Szovjetunió felé történő — terjeszkedéssel szemben. A kívánt szövetségi rendszer az érdekek elhatárolására és a Franciaországgal való ellentétekre épült volna, s ehhez Olaszország és Anglia kínálkozott szövetségesül. Franciaország azonban „halálos és kíméletlen” ellenség, mert szintén európai szupremáciára, valamint Németország balkanizálására törekszik. Ez az ellentét Hitler szemében mégis háttérbe szorult, s csak annyiban volt fontos, amennyiben éppen a franciák európai uralmi törekvései teszik elérhetővé Németország számára majd Angliát és Itáliát, mint szövetségest. S ahogyan mind teljesebbé válik a hitleri külpolitikai koncepció a Mein Kampf 1927-ben megjelent második kötetében: a „terület és a lakosság számának összhangba hozatala”, úgy süllyed még inkább háttérbe a versailles-i békerendszer egyszerű revíziója, s ezzel összefüggésben a hitleri Európában betöltött későbbi francia szerep kulcsa ilyen összefüggésben rejlik: Franciaország nem jelentett önálló hadicélt, csak megszüntetendő, kiiktatandó akadályt az élettér megszerzésének útján. Az ellene való háború napirenden maradt, mert Franciaországnak a „hátvéd” szerepét kell betölteni a távolabbi célok felé vezető úton. Figyelmeztet is Hitler: „Franciaország megsemmisítése csak eszköz”²⁰, s ezáltal lehet véget vetni a két ország közötti vég nélküli és steril harcnak. A területi revízió, a versailles-i

¹⁹ Az eseményekkel már egyidőben is használt (pl. Jeanneney naplójában), s a későbbi visszaemlékezésekben váltakozva szereplő „béke”, „különbéke”, illetve fegyverszünet kifejezések ellenére egyértelmű, hogy *fegyverszüneti* feltételekről volt szó. Valószínűnek látszik, hogy a spanyol nagykövet, Leqerica — aki a közvetítő szerepét játszotta — félreértése okozhatta a későbbi vitákat. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy — legalábbis gondolatban — a Pétain-kormány gyors békekötésre számított. A későbbiek során a németek is számoltak egy ideig az esetleges békekötéssel. Miután azonban Anglia térdre kényszerítése elmaradt, és Hitlerék kidolgozták a keleti hadjárat tervét, a francia–német béketervezetek végleg a sülyesztöbe kerültek. (Ld. erről *Jäckel, Eberhard: Frankreich in Hitlers Europa, Stuttgart, 1966.*) Francia fordítása: Pais, 1968.

²⁰ Idézi a Mein Kampf II. kötetéből Jäckel, (1968) 35.

béke megszüntetése csak mintegy mellékesen, harmadsorban jön szóba, Franciaország európai hegemoniájának megszüntetése viszont a keleti terjeszkedés háttérének biztosítása miatt annak feltétele.²¹ Köztudott: Hitler kancellárrá választása után hallgatott nagyszabású tervének lényegi, keleti expanziós és háborút igénylő részéről, pacifizmussal tüntetett, s úgy tűnhetett fel, hogy külpolitikája egyszerűen a weimari köztársaságének a folytatása: fegyverkezési egyenjogúságban, szövetségesek keresésében, a versailles-i rendszer revíziójának követelésében, a német kisebbségek jogainak védelmében merül ki. Még közvetlen politikai munkatársai előtt is óvatosan, s csak részleteiben fedte fel elképzeléseit az élettér-politikáról,²² de már négy nappal kinevezése után — a szárazföldi és tengeri haderő vezetői előtt mondott beszédében — említette az exportlehetőségek kibővítésénél jobb megoldásként az új élettér meghódítását keleten, „és annak radikális germanizálását”. Úgy vélte akkor, hogy a terv végrehajtásának legveszélyesebb része a Wehrmacht újbóli felállítása lesz Franciaország miatt, s ekkor derül majd ki: vannak-e ennek a nemzetnek államférfiai — ha igen, nem hagyják majd ezt, s rátámadnak Németországra, mégpedig valószínűleg keleti szövetségeseikkel.²³

Hitlernek ez a félelme nem igazolódott be. Ismeretes, hogy Franciaország is hitt, illetve a végsőig hinni akart Hitler pacifista metamorfózisának, a hatalomra kerüléskor általában gyakori programmésékelést komolynak s véglegesnek tekintette a francia vezetés, s egyáltalán: úgy vélték — bizonyos különbségekkel — mind a jobb, mind a baloldali kormányok a két világháború közötti időszakban, hogy a védekező stratégiával, szövetségi rendszerrel és a kollektív biztonság intézményével, kompromisszumok keresésével, a Népszövetség és a leszerelés politikájával kell az újabb háborút elkerülni, amit Franciaország — érthetően — a legkevésbé kívánt. Másrészt a 30-as évektől Franciaországot belső válságai foglalták le, s a külpolitikai kérdések is belpolitikaivá transzponálódtak. 1936 februárjában — néhány nappal a Rajna-vidék remilitarizálása előtt — Bertrand de Jouvenel antiliberalis író, publicista feltette a kérdést Hitlernek: hogyan egyeztethetők össze a franciák által is megelégedéssel fogadott pacifista deklarációi a Mein Kampfban kifejtett gondolataival, amelyet bibliaként forgatnak Németországban? Az ügyesen hazug Führeri válasz azzal érvelt, hogy a legélesebb Ruhr vidéki konfliktus idején írta a könyvet (de nem a második kötetet, amely Locarno évében született!), s ő nem író, hanem politikus, aki cselekedeteivel korrigálja a könyvében leírtakat.²⁴

1939. október 9-én írt hosszú memorandumában Hitler — a tervezett nyugati offenzíva stratégiai irányelvein túlmenően — háborús céljairól is beszámolt, s ez lett a Franciaországgal szemben követendő politikai magatartás alapja, s rányomta bélyegét a fegyverszüneti szerződésre is. A történelmi hivatkozások után — az 1648-as westfáliai békére s Franciaországnak a Német Birodalom egységét megszüntetni akaró (a későbbiekben sem változó) céljaira — a legfontosabb egyidejű

²¹ U.o.

²² Jäckel, i. m. 43.

²³ Liebman tábornok beszámolója és Hitler von Reichenauhoz intézett levele alapján, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1954. ill. 1959. alapján ld. Jäckel, 43.

²⁴ Paris-Midi, 1936. febr. 28.

célt fogalmazta meg, ez pedig a nyugati hatalmak végleges katonai megsemmisítése, hogy Nyugat-Európa többé ne rendelkezzen a német birodalom „konszolidálását”, a német nép „európai fejlődését” megakadályozni képes erővel és lehetőséggel.²⁵ Világos: Nyugat-Európa, s ezen belül Franciaország, a kontinens vezető hatalma nem jelentett önálló hadicélt Hitlernek — csak kiiktatandó akadályt a végső terv megvalósításának útjából. Szó sincs területi hódításokról: Elzász-Lotaringiáról említést sem tesz a memorandum, s miután a háború hosszú távú folytatásáról van szó, nem elsősorban az ellenséges föld elfoglalása, hanem a haderő megsemmisítése Németország érdeke. S ha Anglia leküzdése nem járna egyelőre sikerrel, és „csak” Franciaországot sikerülne legyőzni, minden feltételt meg kell teremteni ahhoz, hogy az Anglia elleni háborút a legkedvezőbb helyzetből folytathassa Németország.²⁶ Az 1939 októberében megjósolt eset következett be 1940 nyarán, s Hitler valóban a fentiek figyelembe vételével szándékozott fegyverszünetet kötni.

Milyen távol esett ez az elképzelés a francia fél szándékától! A háború gyors befejezésével, a mielőbbi békekötés lehetőségével számoló franciák azt hitték, visszatérhetnek a „normális állapothoz”, ha fegyverszünetet kötnek. Soha „abnormálisabb” állapot nem volt a két ország között, mint annak a négy évnek a során, amit a fegyverszünet vezetett be. Igaz, kevés francia politikus volt képes ebben az időben „hitleri méretekben” gondolkodni. Nem véletlen, hogy olyan ember állt ezen kevesek élére, aki nem töltött be fontos politikai szerepet a III. Köztársaság történetében, elsősorban „katonai szakértőként”, s nem politikusként szerepelt addig, s került be a Reynaud-kabinet tagjai közé 1940 májusában. Ám de Gaulle tábornoknak nem csupán a „szakmai” kérdésekben lett igaza; a francia hadsereg felszerelését, harcmódorát illetően, de a pillanat egyetlen igazán fontos, a francia nemzet számára életbevágó politikai kérdését is világosan látta. Ez pedig annak felismerését jelentette — és Franciaország számára a megfelelő konzekvenciák levonását —, hogy csak egy csatának lett vége, de nem a háborúnak. A háború: világháború, s ha Franciaország méltó helyet akar még elfoglalni Európa térképén, nincs más választása, mint a harc folytatása Anglia oldalán, de önállóan. Első, s már ilyen szellemű rádiószózatát Londonból — június 18-án — csak igen kevesen hallgatták, jóval kevesebben, mint amennyien a későbbiekben erre emlékezni véltek. Nem csoda: Franciaország útjain 4-5 millió ember vándorolt, június 17-én reggel Pétain első rádióbeszédében pedig az hangzott el: „Fájdalomtól megtört szívvel jelentem be, hogy be kell szüntetni a harcot” — mondta ezt akkor, amikor Hitler egy Ardennes-beli belga kis faluban fölállított főhadiszállásán még éppen hogy kézhez kapta a fegyverszüneti kérelmet. A felhívást ezért azonnal helyesbítették: „meg kell kísérelni a harc beszüntetését” — de a már úgylis felmorzsolts francia csapatok jórésze beszüntette a harcot. De Gaulle katonaként viselkedett: a vereség katonai okaként a német földi és légi gépesített egységek fölényét, a francia hadvezetés hibáit sorolta fel, s katonai célt jelölt meg: új, korszerű egységek felállítását: mindenképpen Franciaország további jelenlétét a világméretűvé szélesedő konfliktusban. A ka-

²⁵ Idézi Jäckel, (1968. 48.)

²⁶ U.o.

tona ugyanakkor jó és előrelátó politikusnak is bizonyult — olyannak, aki képes a háborút nem csupán mint német–francia konfliktust szemlélni. Pedig a tábornokot Pétain „szellemi gyermekének” tekintették, s közismertek jobboldali, a maurasizmustól befolyásolt politikai nézetei. Pétain — szintén katona — két nappal később, június 20-án mondott rádióbeszédében első, a francia néphez szóló „üzenetében” — a vereség okainak elemzése gyanánt — a nemzet önostorozásába kezdett, a bűntudat élesztésébe, ami racionálisan, politikai programként a volt politikai rendszer bírálatainak, az új politika keresésének funkcióját volt hivatott betölteni: „a győzelem óta az élvezet szelleme kerekedett az áldozatvállalás fölébe. Több volt a követelés, mint a szolgálat. Az erőfeszítést akarván elkerülni, a szerencsétlenséget hoztuk magunkra.” A katonai — számszerű — hátrány, a „kevés fegyver” oka a „túl kevés gyermek”. Szinte teljes választékát nyújtja már a marsall rendszere legitimálását szolgáló későbbi propaganda szövegeinek. Háborúról nem esik szó — csak mint befejezett és végleges tényről —, ezért a „belső megújulásra” hívja fel a franciákat, igaz, egyelőre csupán „intellektuális és morális” téren.²⁷ Ez a beszéd is bizonyítéka annak, hogy nem elsősorban a katasztrofális vereségből leszűrt szükségesség felismerése, hanem határozott politikai program, a vereség kihasználása vezérelte Pétainékat. Politikailag érthető ez, és pszichológiailag is: nem akarták a háborút, tehát nem akarták a folytatását sem, és úgy gondolkodtak és cselekedtek, mintha már valóban véget ért volna, a kívánságot valóságnak tekintették akkor, amikor még Hitler fegyverszüneti feltételeit sem ismerte Franciaország, Anglia pedig újra a harc végsőkéig való folytatásának szándékáról tett tanúbizonyságot. Vélte és valóságos félelmek, az ellenfelek közti választás érzésének kényszere fokozatosan eltávolította a politikai realitásoktól a francia politikai elitnek a Népfronton — sőt, egy részének a polgári demokrácián — revansot venni akaró részét, s így éppen ők — akik a realitások szükségszerűségével érveltek — távolodtak el leginkább a hitleri Európa realitásától. Nem önmagában a fegyverszünetkérés jelenti a realitás-vesztést, hanem a vereségnek a hitleri háború és megszállás körülményei között történő azonnali politikai kihasználása.

3. A francia külpolitika és a belpolitikai megosztottság összefüggései

A francia politikai vezetés folytatta a III. Köztársaság utolsó évtizedének mentalitását és gyakorlatát: a külpolitika kérdései a belső harcok függvényében jelentkeznek, és háttérbe szorulnak. Az I. világháború előtt és után (leszámítva bizonyos fokig a háború időszakát) némi leegyszerűsítéssel ugyan, de elmondható, hogy a baloldal a pacifista, a németekkel egyezkedő álláspontokat, míg a jobboldal a germanofóbiát, a nacionalizmust, a háborús készséget részesíti előnyben külpolitikai koncepciójában. 1923-ig, a Ruhr-vidék megszállásáig a dinamikus külpolitika dominált. A jobboldal — a kormányzó jobboldali pártok voltaképpen — a múlt század végén — a köztársasági rendet végül elfogadó volt monarchisták és a radikáli-

²⁷ Pétain: Appels aux Français é. n. 14..

sok és szocialisták színrelépésével jobbra tolódott köztársaságiakból tevődtek össze — nevezzük őket, hagyományos, mérsékelt liberális vagy más csoportjaikat konzervatív jobbnak, a szélsőjobbtól és a royalistáktól megkülönböztetendő — Clemenceaut támogatta, a nacionalista, keménykéz-politikáját Németországgal szemben — a hagyományoknak megfelelően. 1923-tól azonban a dinamikus külpolitika lezárul, Franciaországot többnyire gyorsan változó középkormányok irányítják. A baloldali, illetve a jobboldali pártok egysége csak a választásokon szilárd — kormányzóképesnek a mérsékelt jobb és a radikálszocialisták együttese bizonyult. Ez belpolitikai küzdelmeket, de végül is egy eléggé egységes külpolitikát eredményezett. A francia biztonság védelmét a szövetségi rendszer, a Népszövetség, illetve a kollektív biztonság rendszerének megteremtésével. Különbségek azért vannak, a baloldal engedékenyebb Németországgal: még a weimari köztársaságról van szó! — hajlik Németország egyenjogúsításának elfogadására —, de Locarno például bizonyos egyetértéssel találkozik mindkét tábornál. S a briand-i külpolitikának főleg szélsőjobb ellenzéke van, nem konzervatív jobboldali. A jobboldali kormánypártok pedig általában a keményebb kéz politikáját — a keleti kis szövetségesek helyett a „nagyokét” — keresik, bizalmatlanabbak a genfi szisztémával, lényegi különbség mégsincs köztük, a francia külpolitika a két háború között sok szempontból folytonosnak tekinthető.

Az 1930-as évek nagy németországi változásában, a náci párt előretörésében a baloldal saját addigi koncepcióját látja igazolva; a sovinizmusnak talajt adó intézkedések csökkentésével elmúló jelenségnek tartja, a jobb pedig elsősorban franciaellenességet lát benne, s annak megfelelő keményebb politikát sürget. Mindkét tábor tehát csak az I. világháború következményeként értékeli a német változásokat, és ennek összefüggésében tartja megoldhatónak — ideiglenes és Németország nemzetközi helyzete által meghatározott jelenségnek látja.²⁸

Nem is annyira a náci hatalomátvétel, mint Franciaország 1934–36 közötti belső válsága és belpolitikai fordulatai hoznak jelentős változást a külpolitikai koncepciókban is, mégpedig oly módon, hogy amíg a hivatalos szinten továbbra is a korábbi külpolitikai irányzat dominál az egyes változó kormányoknál — kevés koncepcionális eltéréssel —, addig a belső változások a korábbi militarista, agresszív németellenes szélsőjobboldalon változást idéznek elő külpolitikai nézeteiben: a németekkel szemben pacifista, megbékélést, a háborút minden áron elkerülni kívánó vonal válik hangadóvá, amikor a szocialista baloldalon is a hagyományos békéltetési szellem, a Versailles miatti büntudat uralkodik, amely a nácizmusban jogos büntetést látott. Ez az irányzat maradt a domináns — a 30-as évek végére háborúpártivá válni kényszerült blumista szárny léte ellenére. S bár a konzervatív jobb és a szélsőjobb szövetkezése a háború kezdetének idejére — az 1934-es és 1936–37-es együttműködés után — jórészt felbomlik, és úgy tűnik, a daladier-i formula a „normálshoz” való visszatérést jelenti: a középkormányt és a Népfrontt immár végleges felszámolását, pontosabban a kommunisták teljes kiiktatását, de ugyanakkor a jobboldali szélsőségesektől való elhatárolódást is.

²⁸ Ld. részletesen *Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság.*

Az 1936-os példa azonban oly rémisztőnek bizonyult, hogy a kormányok nem hagyhatták figyelmen kívül a baloldalinál sokkalta nagyobb példányszámú szélsőjobboldali sajtó propagandáját, mindenekelőtt a nagy befolyású Action Française — és más folyóiratok — elsőrangú publicistái tollából, amely odáig ment egy „idegen”: zsidó és kommunista — vagyis szovjet, jobb esetben csak csehszlovák (25 évvel ezelőtt Szerbiáért kellett Franciaországnak háborúzni — s hol van most Szerbia —, most Csehszlovákiáért kellene harcolni; ki hallott 20 évvel ezelőtt Csehszlovákiáról — írták többször a maurrasisták) érdekeként folytatandó háború elftélésében, hogy a konzekvencia mindenki számára nyilvánvaló és egyértelmű lehetett: maga a francia rezsim — idegen. Mind belső, mind külső céljaiban a francia néptől idegen érdekek szolgálatát — megérett a pusztulásra. Ekkor még nemigen gondolnak a háború előidézete bukás lehetőségére, éppen ellenkezőleg: a fő érv az, hogy egy győztes háború a szovjet rendszer, a proletárforradalom győzelmét jelentené Franciaországban is, fő ellenfelének, Németországnak a megsemmisítésével — erről ír számtalanszor a tehetséges maurrasista író, publicista Thierry Maulnier.²⁹

Függetlenül a náci társadalomelvétésétől, vagy többé-kevésbé elfogadásától, a rendszer megoldást kínált a kommunizmus és szocializmus ellen. Összegezve: a nacionalista francia jobboldal nagy része számára a németellenesség vagy elvesztette *raison d'être*-jét, vagy a „kisebbik rossz”-nak bizonyult. A harmincas évek közepének mélyre nyúló strukturális — a felszínen gazdasági és politikai — válsága (inkább az utóbbi, mint az előbbi) folytán a centrista Franciaországban a szélsőségek jutnak jelentős szerephez, s ez egy pillanatra felborítani látszik a rendszert — ám 1938-ra már úgy tűnik, minden marad a régiben. 1934 és 1936 nyomait azonban lehetetlen kitörölni azért is, mert a válságot előidéző mélyebb okok nem szűntek meg, másrészt pedig a náci Németország egyre agresszívebbé válása felborítja a bal- illetve a jobboldal hagyományos külpolitikai preferenciáit, összezavarja a korábban egyértelmű frontokat. Etiópia, a spanyol polgárháború, az Anschluss és München úgy osztja meg a francia politikai társadalmat, hogy — bár a fent jelzett szélsőjobboldali pacifizmus a legdöntőbb változás a korábbi évek külpolitikai megoszlásához képest — a kép nem ilyen egysíkú, hanem szinte minden politikai csoportosuláson belül találhatók „munichois”-k és „antimunichois”-k egyaránt.

Általánosabb jelenség a jobboldalon (a szélsőjobb és a vele ebben több ponton érintkező konzervatív jobboldalon), hogy a külpolitikai védelmi érdekek a belső harcoknak rendelődnek alá — illetve a reális helyzetfelismerés csorbul az ideológiai látószög torzító tükrében. Ugyanakkor mások nem hagynak fel a hagyományos németellenességgel, és a nemzeti veszély elhárítását már nem a megbékéltetési politikában vélik megtalálni. A klasszikus, nacionalista jobboldal egyes képviselői azonban egyedül maradnak, ha a fennálló rendszerhez és a hagyományos nacionalizmushoz is hűek akarnak maradni. (A legjobb példa erre éppen a háborús miniszterelnök Reynaud.) A hagyományos jobboldali pártok más tagjai viszont — a szélsőjobboddallal egybecsengően — a belső „felemelkedés” primátusát, vagyis a rendszer megváltoztatását a külpolitikai lépések előfeltételének tartják. Ebből ered pacifizmusuk. (Pl. Flandin.) München is hozzájárul a hagyományos bal-jobb

²⁹ Rogger és Weber (ed): *The European Right*. Berkeley és Los Angeles, 1966. 111.

felállás felrúgásához, és már előlegezi a vichyi tábor heterogenitását. De: mint majd látni fogjuk, ezt a „keveredést”, ahol egy táborban találhatta magát — ideig-óráig a szocialista Paul Faure, a szindikalista Belin, a royalista–nacionalista Charles Maurras, a neoszocialista Déat, nem csupán a „pacifizmus” vagy a „bellicizmus” már önmagában is eltérő társadalmi–politikai gyökerű választása idézte elő, de a hagyományos „jobb” és „bal” megoszlás más területeken is mutatkozó felbomlási folyamata — új jelenségek, válságok, programok —, a 30-as évektől nyomon kísérhető tendenciák.

Kérdés: a gyakorlati külpolitika vajon a tehetetlenségi nyomaték, vagy a folytonosság kényelmes választása miatt, illetve a koncepciózus politika lehetetlenné válása okán (a gyakori kormányváltások miatt), vagy éppen a fent vázolt belső ellentétek okozta lavírozás, a bázishiány következtében folytatta változatlanul — a megváltozott nemzetközi körülményeket alig figyelembe véve — egyre eredménytelenebb politikáját? Persze kétségtelenül nagy szerepet játszott mindebben az a vitathatatlan tény is, hogy Franciaországnak semmiféle érdeke nem fűződött egy esetleges háborúhoz — az I. világháború sokkja is még igencsak jelen volt —, és ez struccpolitikához vezetett. S ha el is fogadjuk, hogy a háborút katonai okok miatt vesztette el Franciaország, amely katonai okok között a megfelelő stratégiának, a katonai teória hiányosságának, a vezérkar magatartásának is szerep jutott — mégis mind a háborús kormányok összetételében, mind a háború vitelében a (jobboldali, baloldali és pártokon kívül) „pacifizmus” majd akkora szerephez jutott, mint a militarizmus.

4. A fegyverszüneti egyezmény

Amikor Hitler 1940. június 17-én reggel a francia–belga határ közelében az Ardennes-ben elhelyezett főhadiszállásán megkapta a francia kormány fegyverszüneti kérelmét, olyan örömjongásban tört ki (a filmszalag megörökítette széles nevetését, combcsapkodását), amilyenre soha többé nem volt alkalma a háború során. Fantasztikus siker: Európa legerősebb hadserege tönkrevérve, s a német hadsereg könnyedén folytathatja a harcot. Hitler számára presztízs–szempontból is igen sokat jelentett, hogy az „ősi ellenség”, az az ország, amelytől alig több, mint 20 évvel ezelőtt a császári Németország oly súlyos vereséget szenvedett, lábai előtt hever. S bár Hitler nyilvánvalóan nem csupán stratégiai szempontból tett különbséget az ellenfeleivel való bánásmód tekintetében — a francia ellenfelet például jobban „becsülte” a többinél, a német katonák a korrekt magatartásra kaptak parancsot Franciaország megszállásakor —, a sok szempontból enyhének tekintett fegyverszüneti feltételek³⁰ nem elsősorban a Hitler megbecsülését is élvező Pétain marsallnak s a térdre kényszerített nagy ellenfélnek szóltak, hanem meghatározott hadi–stratégiai–politikai célokat szolgáltak.

³⁰ Ld. erről: *Boros Zsuzsa: A vichyi korszak újabb francia történeti irodalmáról. Történelmi Szemle, 1971/3–4. sz.*

Bármekkora is volt Hitler öröme a nagy ellenfél feletti győzelemkor, természetesen egy pillanatra sem hagyta figyelmen kívül, hogy Franciaország legyőzése csak egy megszüntetendő akadály volt nagyszabású terveiben — amit francia tárgyalópartnerei teljesen figyelmen kívül hagytak. Hitler koncepciója egyértelmű volt: miután sikerült a mértéktelen területi és egyéb igényeit bejelentő Ducét mérséklethez intenie —, olyan feltételeket kell diktálni Franciaországnak, amelyek lehetővé teszik a Pétain-kormány megmaradását³¹, ugyanakkor maximálisan szolgálják Németország érdekeit, és egyúttal számos tisztázatlan kérdést is nyitva hagynak, amelyeket a továbbiakban a háború menetének megfelelően lehet majd megoldani.

A németek elsősorban a külsőségekben éreztették a francia fegyverszüneti delegációval, hogy az 1918-as vereség revansára is sor került. A Huntziger tábornok vezette delegáció 1940. június 20-a késő estjén ugyanabban a vasúti kocsiban találta magát a compïègne-i erdő Rethondes nevű helységénél egy tisztáson, ahol 22 évvel azelőtt Foch marsall fogadta a németeket. A ceremóniát nagy gonddal tervezték meg a németek. A „megnyitóra” szinte az egész német politikai és katonai vezérkar: Hitler, Ribbentrop, Göring, Hess, Keitel jelenlétében kerül sor. Keitel, a német delegáció vezetője, azonnal ultimátumszerű hangot ütött meg, s végül a kétnapos tárgyalásra valóban a német fél ultimátuma tett pontot. Keitel azonnal leszögezte, hogy tárgyalásról tulajdonképpen nem is lehet szó, a francia delegáció kizárólag „felvilágosítást” kérhet a fegyverszüneti egyezmény szövegére vonatkozóan. A francia kormányhoz a tervezetet el nem juttathatja, kizárólag telefonon érintkezhetnek — amit természetesen a németek lehallgattak.

A Bordeaux-ban ülésező francia kormány nem volt egységes a feltételek elfogadását illetően — többek között Chautemps és Darlan sem tartotta az egyezményt aláírhatónak. A módosítások iránti kéréseknek azonban a Bordeaux körülvételezésével fenyegető német csapatok és Keitel ultimátuma — június 22. délutánján — véget vetettek. A francia kormány utasította Huntziger tábornokot a szerződés haladéktalan aláírására. A hangnem ezután megenyhült (a résztvevők tanúbizonyossága szerint győztes és legyőzött kölcsönösen tiszteletét, megbecsülését fejezte ki a másik fél iránt). A fegyverszüneti egyezmény³² „előhangjaként” Keitel a hely hangulatától áthatott szöveget olvasott fel, amely azonban nem képezte részét az egyezménynek. A szöveg arról szólt, hogy az 1918-ban megalázott német népről győztes fegyverei letörlik a szégyenfoltot, de Németország nem akarja megalázni hősiességét ellenállást tanúsító ellenfelét, a fegyverszünet feltételei a legyőzött becsületének megőrzéséről tanúskodnak a német tábornok szavai szerint. Bűnbakká Angliát tette meg.

Az egyezmény 2. pontja értelmében, a hozzá mellékelt térkép szerint Franciaország északi és nyugati területei német megszállás alá kerültek „a Német Biro-

³¹ Baudoin a fegyverszüneti kérelemben leszögezte: ha Franciaország méltóságán és becsületén csorba esik, kormánya emigrál. (Jäckel, i. m. 54.)

³² A szerződés eredeti példánya Hitler főhadiszállásáról eltűnt. Egy másolat in: ADAP (Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918–1945. Série D (1937–45) és francia fordítása in: Délégation française auprès de la commission allemande d’armistice. vol. Paris, 1947–59.

dalom érdekeinek védelme céljából”.³³ A „szabad zónának” nevezett területtől demarkációs vonal választotta el az északi megszállt országrészt. Ez az új belső országhatár a Genfi-tótól a spanyol határig terjedt — keleten, délen Dole-ig, Châlon sur-Sâne-ig, majd Moulins, Bourges, Tours, Poitiers, Angoulême és Bayonne mentén haladt. A tengerpart a Földközi-tenger vidéke kivételével német megszállás alá került. A harmadik pont szerint a megszállt területeken a német birodalom a megszálló hatalom összes jogát gyakorolhatja, de ezt a francia adminisztráció bevonásával teszi. A francia kormány fennhatósága a megszállt zónára is kiterjed, hogy „minden eszközzel megkönnyítse ezen jogok gyakorlását...” a francia közigazgatás segítségével. A német katonai hatóságokkal való „korrekt együttműködésre” kell a kormánynak a francia közigazgatást készíteni. A megszálló csapatok eltartási költségei a francia kormányt terhelik (18. pont). A szerződés egyik — ha nem a legfontosabb — pontja a francia flottára vonatkozott. A háború során érintetlenül maradt flottaegységek angliai (Portsmouth, Plymouth), franciaországi (Toulon) és észak-afrikai (Oran stb.) kikötőkben horgonyoztak.

Említettük már: az Angliával történt előzetes tapogatózások során Churchill a legfélelmetesebb eshetőségnek a francia flottának, vagy annak egy részének német kézre kerülését, és az ellenük folytatott tengeri harcban való felhasználását tartották. Németország számára pedig annak volt döntő jelentősége, hogy az angolok ne használhassák fel a francia flottát ellenük. Természetesen azzal is tisztában volt a német vezetés, hogy amikor a francia fegyverszüneti kérelem azt említette, hogy Franciaország becsületével ellentétes szerződést nem ír alá, mindenképp a flotta kiadását előíró okmányt tekintette volna ilyennek. S amint már említettük: a németek a háború folytatásával összefüggő érdekeiket akarták összekapcsolni viszonylag mérsékeltebb feltételekkel, amelyek még elfogadhatóak a francia kormány számára, és nem kényszerítik emigrációba. Igaz, Pétain ekkor már több ízben kijelentette: ő nem hagyja el soha a francia földet. Hitlernek azonban az volt az érdeke, hogy az ország által várhatóan általánosan elfogadott, nagy tiszteletnek örvendő marsall maradjon Franciaország kormányfője, s az adott szituációban az sem volt baj, hogy személye az I. világháborús győzelemre emlékeztette, sőt, emelhet-e Hitler dicsőségének fényét, hogy az egykori verduni győztes súlyos vesztesként kényszerül most fegyverszünetet kötni vele. A flottára vonatkozó 8. pont ezért azt mondta ki, hogy „a francia hadiflottát — kivéve azt a részét, amely a francia kormány fennhatósága alatt marad érdekei védelmére — a gyarmatbirodalomban kijelölt kikötőkben kell összegyűjteni, demobilizálni és leszerelni Németország, illetve Olaszország ellenőrzése alatt.” „...A német kormány ünnepélyesen kijelenti a francia kormánynak, hogy nincs szándékában a háború folyamán saját céljai érdekében felhasználni a német ellenőrzés alatt kikötőiben tartózkodó francia hadiflottát”, továbbá „...ünnepélyesen és határozottan kijelenti, hogy nincs szándékában követeléseket támasztani a francia hadiflottával kapcsolatban a békekötéskor”. A gyarmatbirodalomban a francia érdekek védelmét szolgáló flottaegységeken kívül a flotta többi részét, minden hadihajót, amely francia felségvizeken kívül tartózkodik, vissza kell hívni Franciaországba. Az angolok számára ez nem volt elfogadható,

³³ Jäckel i. m. 61.

nem bíztak a németek ígérétében, s a flotta kérdése a július elején bekövetkezett Mers el-Kebir-i tragédiához vezetett: angol támadáshoz a francia flotta afrikai egységei ellen. Ez végképp elmérgesítette a fegyverszünet következtében amúgy is a diplomáciai kapcsolatok megszakadásáig jutott angol–francia viszonyt.

A fegyverszüneti megállapodás 24 pontjának a fele katonai vonatkozású volt: a francia katonai potenciál semlegesítését célozta. A flottára vonatkozó ponton kívül a szárazföldi csapatok leszerelését írták elő. A tárgyalások, jobban mondván a francia delegáció kérése nyomán — hiszen voltaképpen tárgyalásról nem lehetett szó — a németek végül hozzájárultak a belső rend fenntartásához szükséges — a későbbiekben Németország és Olaszország által meghatározott számú — haderő fenntartásához (4. pont). A fegyverszüneti szerződés két pontjával kapcsolatosan a franciák szóbeli ígéretet kaptak a módosítás lehetőségére. Az egyik a légierőre vonatkozott, amelynek kiszolgáltatását a meg nem szállt területen maradt többi fegyverrel és hadianyaggal a szerződés 5. pontja írta elő. Ehelyett a németek megelégedtek a légierő leszerelésével. A másik szóbeli engedmény a már említett, a flottára vonatkozó ponthoz kapcsolódott, s lehetővé tette, hogy a szerződésben foglaltakkal ellentétben a hadihajók ne térjenek vissza eredeti támaszpontjukra Észak–Afrikából. (Itt érte őket a július 3-i angol támadás.) A szerződés legszégyentesebb pontja — amit a fegyverszünet hívei is annak tartottak, de hiába érveltek kihagyása mellett — az volt, amelyik a Németországból menekültek kiadását írta elő. „A francia kormány kérésre köteles a Birodalom kormánya által megjelölt minden német állampolgárt kiadni...” Nem lehet pontosan tudni, hogy számszerűen hány menekült került újra német kézre, de közöttük volt Hilferding, Thyssen és felesége, Rudolf Breitscheid német szocialista, Franz Dahlem, aki kommunista volt, és mások.

A háború folytatását célzó, illetve azt francia részről megakadályozandó katonai rendelkezések mellett természetesen igen fontosak voltak a németek további háborúját segíteni hivatott gazdasági vonatkozású pontok. Ennek persze konkrét szabályozását, illetve szabályozottságtól mentes gyakorlatát nem mondhatta ki a fegyverszünet. A gazdasági kapcsolatok kérdéseivel a későbbiekben jórészt a fegyverszünet által életrehívott német–francia, illetve olasz–francia fegyverszüneti bizottságok foglalkoztak. Már a demarkációs vonalat is úgy húzták meg, hogy a feltűnően kanyargó vonal fontos ipartelepeket a megszállt zónába juttasson, de már önmagában az észak–déli megosztottság egy iparosodottabb megszállt, és egy túlnyomóan mezőgazdasági jellegű zónára osztotta fel az országot. Azonnal felmerült a két zóna közötti gazdasági kapcsolatok kérdése, hiszen a demarkációs vonal mintegy országhatárként funkcionált, annak lezárása a gazdasági élet s az élelmezés megbénítását jelentette. A németek erre vonatkozóan csak arra vállaltak kötelezettséget, ami a meg nem szállt déli területek lakossága életének fenntartásához szükséges, de ugyanakkor a francia kormánynak tilos volt mindenfajta gazdasági értéknek és készletnek a meg nem szállt területre, illetve külföldre szállítása, ezzel a francia kormány csak a német kormánnyal összhangban rendelkezhetett (17. pont). A gazdasági élet ellenőrzésére megtiltották a francia kereskedelmi hajóknak, hogy elhagyják a francia kikötőket — a német, illetve az olasz kormány előzetes engedélyéhez kötve a tengeri kereskedelem megindulását (11. pont). A francia kormány

köteles volt a megszállt területen lévő ipari üzemek, hajógyárak, közlekedési utak épségét biztosítani, és meg nem szállt területén lebonyolítani a Németország és Olaszország közötti kereskedelmi forgalmat (13. ill. 15. pont).

A franciák számára égető kérdésben — a mintegy 3 és fél millió francia hadifogoly ügyében — csak annyi említést tesz az egyezmény, hogy a békekötésig német fogságban maradnak (20. pont). Ennek a kérdésnek a függőben maradása az adott pillanatban csak azért nem vált elfogadhatatlanná, mert — mint többször említettük már — a francia kormány a gyors békekötésben reménykedett, valamint azért, mert a fegyverszüneti egyezmény megkötésével egyidőben Németország mintegy 1 millió hadifoglyot önként hazaengedett. Így is 2 és fél millió, bármikor túszként felhasználható embert tartott a kezében, a franciák pedig szűkölködtek főleg mezőgazdasági munkaerőben, s nem utolsósorban férjben, apában, fiúban. S végül súlyos fenyegetés volt a szerződés utolsó (23.) pontja, amely kimondta, hogy az egyezmény a békekötésig érvényes de azt azonnal felmondhatja a német kormány, ha a francia fél nem teljesíti a benne foglaltakat.

Hogy Hitler mennyire más értelemben tekintette ideiglenesnek a szerződést, az rögtön kiderül. Franciaország voltaképpen nem két zónára bomlott, hanem a fegyverszüneti szerződésben foglaltakkal némiképp ellentétben az ország több, egymástól eltérő státusú területre szakadt: a megszállt északi és a szabad déli zóna mellett a németek északon és keleten kiszakítottak egy ún. „tiltott zónát”, s ennek egy részét (a Pas de Calais vidéke) a belgiumi német hadműveleti területhez csatolták — tehát a belgiumi német parancsnokság fennhatósága alá; Elzász–Lotaringia élére két gauleitert neveztek ki, s három további francia megyét közvetlenül a birodalmi közigazgatás alá rendelték — újabb nagyméretű exodust idézve elő ezekről a területekről. A helyzet bonyolultságát fokozta, hogy a gyarmatbirodalomra a fegyverszünet nem vonatkozott, hogy több millió francia Németországban raboskodott, s végül, hogy egyelőre maroknyi francia nem ismerte el a kormány legitimitását. Az eltérő státusú franciák egysége — Pétainék mindvégig talán legfontosabb propagandaszólama a „helyzetkülönbségekre” való utalás részbeni mellőzésével — meglehetősen illuzórikus vágy volt.

Az angolok reagálása még verbálisan sem volt annyira éles, amint az várható lett volna. Churchill ugyan nagyon szigorú szavakat is használt a fegyverszünet elfogadására reagáló június 22-i beszédében, és Bordeaux-ban tartózkodó követe — Campbell — azonnal távozott és hazatért. Mégis, már maga a beszéd is mentegeti a francia kormányt — nyilván azzal a szándékkal, hogy ne vágja el a további esetleges együttműködés útját —, amikor azt mondja: „nem hiheti (Őfelsége kormánya), hogy akármilyen francia kormány elfogadná ezeket vagy hasonló feltételeket, ha szabadsága, függetlensége és alkotmányos hatalma birtokában lenne.”³⁴ Pétain viszont június 25-i beszédében, miután leszögezte, hogy a fegyverszüneti feltételek szigorúak, mert az ország nagy részét ideiglenesen elfoglalták, s mert a hadi felszerelések a győzteséi lettek —, mégis a továbbiakban azzal érvelt, hogy a franciák becsületét mégis sikerült megóvnia, és: „a kormány szabad marad, Franciaor-

³⁴ Berl, Emmanuel: La fin de la 3ème République. Paris, 1968. 173.

szágot csakis franciák fogják kormányozni”.³⁵ Churchill már említett beszédében felszólította a franciákat, hogy a felszabadító erőket segítsék. De Gaulle korábbi — június 18-i és 19-i —, az angol rádióban elhangzott felhívásaira már a fegyverszüneti szerződés is válaszolt, amikor előírta a francia kormánynak, hogy akadályozza meg a francia fegyveres erők és felszerelések Angliába vagy külföldre kerülését, valamint, hogy tiltsa meg a francia állampolgároknak, hogy Németországgal ellenséges állam szolgálatában harcoljanak. Azokat a francia állampolgárokat, akik ezt teszik, a német csapatok partizánoknak fogják tekinteni.

A fegyverszüneti feltételek sok szempontból meglehetősen mérsékeltnek tűnhetnek. Franciaország már azáltal is kivételes helyet foglalt el a hitleri Európában, hogy az egyetlen ország volt, amelynek alkotmányos úton létrejött kormányával Németország fegyverszünetet kötött. Egyedülálló volt a hitleri Európában mind a Führer „engedékenysége”, mind a hivatalos francia kormány fegyverszünetkötési szándéka, illetve a szerződés elfogadásából következő kényszerű együttműködés vállalása Németországgal.

A fegyverszüneti szerződés a meg nem szállt déli területen berendezkedő francia államnak meghagyta az önállóság legfontosabb attribútumait: törvényhozó és végrehajtó hatalom gyakorlása, igazságszolgáltatás, diplomáciai kapcsolatok fenntartása bármely országgal; meghatározott számú rendfenntartó erőket hagytak a francia kormány kezén, és ugyanakkor a megszállt területre is kiterjedt autoritása, a francia közigazgatás a helyén maradt. Nem rendelkezett a szerződés arra vonatkozóan, hogy a déli zónában hozott törvények, rendeletek érvénye kiterjed-e a megszállt területekre. A legnagyobb eredménynek azt tartották általában a francia fél előnyére, hogy a francia kormány fennhatósága az anyaországnak csak kevesebb, mint a felére terjed ki ugyan, de a teljes gyarmatbirodalom az ellenőrzése alatt maradt. Ez fontos üdőkártya lehetett a franciák részére az érintetlen, leszerelt, de francia kézben hagyott tengeri és légiflottával együtt. A későbbiek során a közel-keleti és az afrikai háború idején Hitlernek szemére is vetették, hogy elhamarkodott engedmény volt Franciaország gyarmatbirodalmának meghagyása. Hitler tervei azonban — mint már említettük — különböztek a korábbi német császári külpolitika célkitűzéseitől, és a Führer valószínűleg számított a vichyi kormány legalább passzív támogatására. Végül mindennél fontosabb volt számára egy erős belső bázissal bíró francia kormány fenntartása. Rábízta Pétainra a gyarmatainak való rendcsinálást — s a későbbiekben kiderült: végül is politikája ezen a ponton saját szempontjából helyesnek bizonyult; a Pétainkormányzat nem a németek elleni adu-ként használta fel tengerentúli területeit, hanem velük együtt szállt szembe a gaulleista erőkkel. Nem Pétain, hanem de Gaulle és Anglia ellenállása miatt bizonyult helytelen lépésnek Hitler számára a francia gyarmatbirodalom megkímélése.

Ezeken a tényeken alapult a fegyverszüneti feltételek többnyire kedvező értékelése. De: az egyes pontok nem tárgyalások eredményeképpen születtek. Az enyhének tűnő feltételeket nem a francia fél „írta elő”, mint ezt akkor hitték, bár természetesen Hitler és a német vezérkar nagyjából tisztában volt azzal, hogy mi az, amit Pétain nem fogadhat el. Mégis: a szerződés diktátum volt. Két óriási előny-

³⁵ *Pétain, Philippe: Appels aux Français. Paris, 1940. 19.*

nyel bírt Hitler számára: egyrészt sok kérdést nyitva hagyott, melyek alakulását — ez egy pillanatig sem volt kétséges — Hitler a háborús konfliktus további sorsának megfelelően rendezheti. A megkülönböztetettnek tűnő bánásmód már említett másik okát Hitler így fogalmazta meg: „Ahelyett, hogy saját katonáinkkal kellene a rendet fenntartanunk, Pétain rendőrsége és csendőrsége elvégzi ezt helyettünk. Egész egyszerűen erőnkkel való takarékoságról van szó.” És természetesen presztízs-szempontról sem volt közömbös számára, hogy a katonai és szellemi nagyhatalom, Franciaország szilárd, a németekkel együttműködő kormánnyal rendelkezik. S ha most nem is szólnak a fegyverszüneti szerződés későbbi megsértéséről, annak betű szerinti vizsgálata is fényt deríthet arra, hogy a németek minden további kérdés számukra kedvező megoldását belefoglalták. A gazdasági kollaborációt nem csupán a fegyverszünet erre vonatkozó pontjai feltételezték (megszálló csapatok eltartása, a külkereskedelem blokádja, részesedés francia vállalatok részvényeiben), de magának a demarkációs vonalnak a meghúzója is. Az áruforgalom lezárása éhhalálra ítélte volna a déli területeket, csődbe juttathatta volna Észak vállalatait. A győztes a meg nem szállt területen is jelen volt: a fegyverszüneti bizottság tagjai a területen-kívülség jogát élvezték. S végül, de nem utolsósorban a két és fél millió francia hadifogoly már önmagában súlyos nyomást jelenthetett a francia kormányra. Végül is a fegyverszünet alapvetően kedvező megítélése csakis az azt megkötő francia politikusok akkori koncepciójának megfelelően lehetséges: a vereség végleges voltának elfogadásával³⁶, az abban rögzített álláspontok ideiglenes voltának feltételezésével a gyors békekötés reményében. S ha a német külügyi szervek készítették is különböző terveket a békekötésre, rövidesen kiderült, hogy a háború befejezéséig erre nem fog sor kerülni: marad a számukra előnyös ideiglenes állapot.

Az 1940. június 25-én életbe lépő fegyverszünetet a lakosság többsége megkönnyebbüléssel fogadta. Számukra a harci cselekmények megszűntét, a „normalitás”-hoz való visszatérést jelentette. A megszállt területeken élőknek mindenekezlőtt azt, hogy nem kell közvetlenül a német hadsereggel érintkezniük, hanem újra a francia közigazgatással, és ezt akkor is megkönnyebbüléssel fogadták, ha a megszállás nem ért véget. A meg nem szállt területekre menekült százezrek pedig — s az őket befogadók — fellélegezhetnek: mindenki hazatérhetett lakóhelyére. A „Meghalni Danzigért?”³⁷ nemcsak Déat kérdése volt, hanem a nagy tömegeké: a franciák általában nemigen látták a háború célját, és csak jóval később döböntek rá, hogy nem pusztán a danzigi korridorról van szó, bár — ellenkező megállapításokkal szemben — a francia hadsereg tisztességesen megállta a helyét a háborúban. Dezertálásra nemigen került sor, a hadsereg morálja, harckészsége egyáltalán nem volt rossznak mondható. De a kormány és a parlament, a politikai elit megosztottsága a lakosság hasonló megosztottságára rezonált, illetve idézte azt elő maga is — immár hosszú évtizedek óta — a politikai nyilvánosság eszközeivel.

³⁶ Igaz, ekkor még kivételes előrelátásra volt szükség a háború kiszélesedésének, a Szovjetunió és az Egyesült Államok bekapcsolódásának megjósolásához. Ld. többek között: Bertrand de Jouvenel visszaemlékezését, aki jól érezte: mennyire véglegesnek látták Franciaország vereségét a vichyi körökben. (Jouvenel, Bertrand de: *Un voyageur dans le siècle*. Paris, 1979.)

³⁷ Déat: *Mourir pour Danzig*, 1939. Paris.

Nehéz lenne persze pontosan visszaadni az ország közhangulatának, közvéleményének állapotát. Az elmondottak elsősorban közvetett vagy visszakövetkeztetett, és nem „reprezentatív” forrásokra támaszkodnak (emlékiratok, naplók, megyei prefektusok későbbi jelentései). S ha elfogadható és természetes is, hogy a hadszíntérré vált országban az exodusra kényszerített százezrek, a francia hivatalok távozásától rettegő emberek, akik előtt nem is titkolták a katonai vereséget — megkönnyebbüléssel fogadták a fegyverszünet hírért és a becsületükön, önérzetükön esett csorbát kisebbnek látták, mert a fegyverszünetet a verduni győző, Pétain marsall kötötte, akiben bíztak, s akinek személye biztosíték lehetett arra, hogy hamarosan elhalványodnak majd a vereség nyomai. Részben, de hangsúlyoznám, csak részben, ez volt a marsall kezdeti népszerűségének oka. De: nemcsak a pillanatnyi, a nyilvánvaló katonai vereség percének közhangulatára, hanem már a korábbi évekre is rásütik sokszor, hogy pacifista, „müncheni”, s ezt már bizonyítani kellene.

Vázoltuk a politikai elit megosztottságát a müncheni évek idején. Szó volt róla, hogyan „zavarták össze” a hagyományos jobb- illetve baloldali külpolitikai koncepciókat a 30-as évek nemzetközi és belső harcainak ideológiai-politikai vetületei. Ez kétségtelenül befolyásolta a közvélemény állapotát. Hogy a Népfront elleni küzdelem során a hagyományosan németellenes és nacionalista, militarista jobboldal — nemcsak az antiparlamentarista és a hatalom sáncain jórészt kívül tevékenykedő —, de a mérsékelt kormányzó jobboldali politikai erők egy része is a lehetséges háborúban idegen: szovjet, valamint zsidó érdekek védelmét látta és igyekezett láttatni a hagyományos jobboldali, vagy a válság miatt egzisztenciálisan, társadalmi-gazdasági pozícióiban fenyegetett helyzetben lévő — főleg közép- és kispolgári rétegekkel, értelmiségi csoportok tagjaival. Hasonló zavar volt a baloldali erők és az őket támogató lakosság körében — most csak a külpolitikai koncepciók felől közelítve a kérdéshez —, ahol a mindinkább teret vesztő, meghasonlott radikálisok megosztottak a jakobinus és a pacifista egyezkedő álláspont között, a szocialisták jó része nem követte a kor követelményei hatására álláspontján változtatni képes Blumot. Igen jellemző, hogy amikor az Anschluss után Blum nemzeti egységkormány megalakítását javasolja a veszélyhelyzetre való tekintettel, a parlamentben mindössze 50 jobboldali (!) képviselőt tud felvonultatni terve mellett.³⁸

A müncheni egyezmény szinte egyhangú helyeslést kapott a parlamentben (a kommunisták kivételével). S újra felmerült a kérdés: vajon ennek megfelel-e az ország közvéleménye? Nos, a szubjektív, de valóságghú ítéletek mellett — ezek között említeni lehet Sartre „anekdotáját” a Daladier vezette francia küldöttség Münchenből való hazatéréséről³⁹ — az ebben az évben létrehozott első közvélemény-

³⁸ 1936 tavaszától hangoztatja a szélsőjobb, hogy nem hajlandó a „szent unió” létrehozására. „Semmi körülmények között nem leszünk szolidárisak a mai Franciaországgal.” (Thierry Mauliner-t idézi *Sternhell, Zeev*: Ni droite, ni gauche. Paris, 1983, 286..)

³⁹ Eszerint, amikor a francia delegáció hazaérkezett Münchenből, Léger külügyminisztériumi államtitkár (St. John Perse, a költő) felkiáltott az üdvözlésükre egybegyűltek láttán: „Micsoda tömeg!” Daladier, aki első ízben szólalt meg, mióta Münchent elhagyták, így szólt: „Azért jöttek, hogy beverjék a pofámat” és hozzátette: „megértem őket”. Léger felsóhajtott: „Minden a rendfenntartó erőktől függ”. A miniszterelnök sápadtan szállt ki a gépből, a tömeg áttörte a kordont, óriási üdvözlésben tört ki, zász-

kutató intézet, az IFOP éppen azt a körkérdést tette fel: „Helyesli-e Ön a müncheni egyezményt?” Vajon igazolták-e a válaszok a politikai vezető réteg álláspontját, s igaza van-e például Henri Michelnek, aki 1936-ban a rajnai konfliktussal kapcsolatban azt írta: „a franciák nem akarnak harcolni”, ebben látja a francia kormány tehetetlenségének okát, amint sokan Munchent is a „tömegek békevágyának” nyakába varrják. Nos, az említett közvéleménykutatás eredménye azt mutatta, hogy erőteljes kisebbség: 37% válaszolt nem-mel, 57% igen és 6% tartózkodás mellett. Ez az arány pedig lényegesen magasabb a képviselőház 12%-os „nem” szavazatainál. 1939 júliusában arra a kérdésre, hogy „amennyiben Németország Danzig szabad várost igyekszik megkaparintani, szükség esetén erőszakkal is meg kell-e akadályoznunk?” — a megkérdezettek 76%-a válaszolt igennel.⁴⁰ A „meghalni Danzigért?”-ra tehát távolról sem volt egyértelmű a válasz.

Marc Bloch, a kiváló történész, s a háború, pontosabban a fegyverszünet utáni háború áldozata, közvetlenül a vereség után írt híres tanulmányában, mely a kifejező „Furcsa vereség” címet viseli, arról ír, hogy a vezetők nem csupán hagyták magukat megverni, de „túl korán természetesnek ítélték, hogy megverték őket”. És még azok is, akik nem államcsínyen törték a fejüket, túl korán elfogadták a vereséget, mert „kegyetlen vigaszt” találtak: „Franciaország romjain egy átkozott rendszer megdöntését”, a bűnösnek tartott nemzettel azonosítva ugyanakkor a politikai rendszert, amit létrehozott. A francia burzsoázia eltávolodott a néptől, mert vagy fél tőle, vagy nem veszi komolyan, s ezáltal egész Franciaországtól távolodott el. Az uralkodó, „egyelőre uralkodó” osztályok — mondja Bloch — az ipar és közigazgatás vezetői, a tartalékos tisztek nagy része ilyen érzelmekkel telve indult a háborúba. „Egy olyan politikai rendszertől kaptak parancsot, amelyet velejéig romlottnak tartottak, olyan országot védtek, amelyet eleve ellenállásra képtelennek ítélték, olyan katonáknak parancsoltak, akik a szerintük degenerált népből származnak.”⁴¹ S a személyes bátorság és patriotizmus mindezzel szemben kevésnek bizonyult. De Bloch — az éles meglátásokkal teli elemzés mellett — maga is hajlott arra a pszichológiai állapotra, amit a vereség, a fegyverszünet pillanatában, s majd később is bőségesen kiaknázott a pétaini propaganda, sőt annak egyik alappillére lett: az önvádra, a bűntudatra, vagy legalábbis az önkritikára. Bár Bloch-nál inkább csak az utóbbiról van szó, a határok ezen a téren nem túl élesek. André Gide arról írt naplójában 1940 júniusában, hogy a „baj mélyen gyökerezik”, a vereség okait a hibákban kell keresni, amelyeket Hitler jól kihasználta, a realitásérzék hiányában, a fegyelmetlenségben, a jogok követelésében — a túl nagy szabadságban —, és hogy „nem lett volna szabad megnyerni az I. világháborút.”⁴² Paul Valéry június végén ezt jegyezte be naplójába: „A túlságosan jó dolgokkal való visszaélés okozta Franciaország szerencsétlenségét. Ezek között is termékeny földje, a szellem sza-

lókkal, virágcsokrokkal rohant felé. Daladier döbbenten nézte a jelenetet, majd Léger-hez fordulva ezt mormolta: „A hülyék!” (*Sartre: Les chemins de la liberté. T. II. Le sursis. Oeuvres romanesques, La Pléiade 1132–33.*)

⁴⁰ *Winock, Michel: L'esprit de Munich. Histoire, 1983. júl.–aug.*

⁴¹ *Bloch, Marc: L'étrange défaite. Paris, 1957. 211–212.*

⁴² *Gide, André: Journal. 1954. 28.*

badsága, az egyének alávetettségének hiánya.”⁴³ A fegyverszünet megkötése előtt — június 20-i beszédében — a francia haderő számának és anyagi erejének nem túl meggyőző (1918-cal összehasonlított) említése után Pétain egy mondatban foglalja össze a vereség okait: „Túl kevés gyermek, túl kevés fegyver, túl kevés szövetség”,⁴⁴ s arról beszél, hogy egy nép gyengeségét vagy nagyságát nem annyira a győzelem vagy a vereség határozza meg, hanem az a mód, ahogyan reagál rá. „Nem hagyom el tehát a francia földet, és vállalom a szenvedést, ami a hazát és fiait sújtja...” „A francia újjászületés ennek a szenvedésnek lesz a gyümölcse.”⁴⁵

A háború — Pétainék szerint — befejeződött, s ez számukra azt jelentette, hogy azonnal a belső átalakításra kell a figyelmet fordítani. Hogy mennyire határozott, radikális és „sürgős” volt terveik végrehajtása, igen hamar bebizonyosodott. A fegyverszünet megkötése után két héttel (!) a sebtében összehívott és kellőképpen „megdolgozott” francia nemzetgyűlés felszámolta a III. Köztársaság alkotmányát, s tejhatalommal ruházta fel Pétaint, egy új alkotmány kidolgozásával is megbízva. Napokon belül megkezdődött a lázas törvényalkotó munka, amely az alapoktól a csúcsig át akarta formálni a francia államot és társadalmat.⁴⁶

⁴³ Valéry: *Cahiers*. Paris, 1957.

⁴⁴ Pétainé 1940. 14.

⁴⁵ Ld. erről részletesen tanulmányomat a Történelmi Szemle 1989/4. számában.

⁴⁶ U.o.

FIGYELŐ

Gunst Péter

TÖPRENGÉSEK EGY MAGYAR SZTÁLIN-ÉLETRAJZ ÜRÜGYÉN

(*Béládi László — Krausz Tamás: Sztálin. Történelmi vázlat. Láng Kiadó,
Budapest é. n. 292 1.*)

Az eddig legszínvonalasabb magyar Sztálin-életrajzot jelentették meg a szerzők. Ezzel persze semmit sem mondtunk, hiszen a majdnem négy évtizede elhunyt Sztálinnak nincs sem magyar, sem magyar nyelvű irodalma. Vagyis nemcsak magyar történetíró nem foglalkozott Sztálin alakjával, történelmi szerepének önálló életrajzi megelevenítésével, de fordításban sem jelentettek meg nálunk Sztálin-életrajzot — az egyetlen „hivatalos”, „rövid” életrajzon kívül. Pedig az elmúlt évtizedek során jó néhány Sztálin-biográfia látott napvilágot, igaz, nagyon vegyes minőségű irodalomról van szó. De azért nem lett volna lehetetlen néhány tudományos igényvel készült kötetet megjelentetni, legalább az egyetemi oktatás számára. Persze Magyarországon az utóbbi évtizedekben Hitler-életrajz sem készült, csupán egy szovjet Hitler-biográfia jelent meg, (Francoéről nem is beszélve), mintegy jelezve azokat a szélsőségeket, amelyek a hazai tudományos és ismeretterjesztő műfajok elfogadottnak tekintett határain már túl vannak. Talán majd a következő években sikerül szétörni ezeket a kereteket.

Sztálin és Hitler magyar nyelvű biográfiái nem azonos okból nem készülhettek el, Hitlerről több vastag monográfia látott napvilágot, s ha a kutatás sok tekintetben nem is jutott nyugvópontra (éppen az utóbbi években tárultak új dimenziók e téren), de legalább tudományos értelemben vett kutatásról lehet szó. A korszak levéltárai ugyanis hozzáférhetőek, a kutatás számos aspektust tekintve rendkívül bőséges, publikált, vagy levéltárakban a kutatók rendelkezésére álló forrásanyagokra támaszkodhat, a történetíró legfeljebb a történelem végső kérdéseinél, egy-egy kisebb vagy nagyobb kérdéskör végső okainak megfogalmazásakor kerül a jól ismert helyzetbe, hogy tudniillik a források minden bősége mellett is többszörösen egyenlet megoldására kell lehetetlennek tűnő kísérletet tennie.

Sztálin és persze a Szovjetunió, bizonyos értelemben a modernkori Oroszország egész történelme más okok miatt sem lehetett — és még ma sem lehet — tudományos kutatás tárgya. A szovjet levéltáraknak az 1917 utáni évtizedek lényeges kérdéseire vonatkozó anyagai mindmáig feltáratlanok, pontosabb kifejezéssel: nem kutathatók. Az elmúlt évtizedekben a szovjet korszak forrásait tároló szovjet levéltárak gyakorlatilag sem szovjet, sem külföldi kutatók számára nem voltak nyitva, s a helyzet a lényegre tekintve ma sem más, hiszen néhány kiválasztott kutató beengedése ezekben a levéltárakba, esetleg bizonyos iratanyagok kikülönített közrebozsátása, akár kiadása sem tekinthető még a tudományos kutatás engedélyezésének. Még ez is nélkülözi éppen a tudományos kutatás alapvető jellemzőjét, a más-más oldalú megközelítés lehetőségét. Az utóbbi évekig nem lehetett, s ma sem lehet sza-

badon, kötöttségektől mentesen kutatni az 1917–1953 közötti korszak levéltári anyagában, de még a cári hatalom utolsó évtizedeinek irattermelésében sem, különösen nem a külügyi és a belügyi iratokban.

A szovjet rendszer túlságosan zártnak bizonyult ahhoz, hogy a tudományos kutatás tárgya lehessen, még a „kortörténetnek” az igényességet eleve leszállító mércéjével mérve sem. Nem véletlen tehát, hogy a rendszer meghatározó történeti személyiségének tudományos igényű biográfiája sem készülhetett el, sem külföldön, sem nálunk.

Mert azok a munkák, amelyek Sztálin személyével foglalkoznak, a legjobb indulattal sem nevezhetők tudományos életrajzoknak. Abban az értelemben talán igen, hogy vannak munkák, amelyeknek szerzői tárgyilagosságra törekszenek, de minden más tekintetben ezek az életrajzok is nélkülözik a tudományosság *technikai* minimumát. A technikai hiányosságok pedig egy ponton túl már természetesen tartalmiakká válnak. Ez az a pont, ahol az eddigi Sztálin-életrajzok éppen úgy nélkülözik a tudományos kritériumokat, mint a Szovjetunió történetével foglalkozó minden más munka is, akár apologetikus tanulmányokról, akár kritikai igényű munkákról van szó. Az alapvető ismeretanyagok hiányoznak ahhoz, hogy az első megfelelő színvonalú Sztálin-biográfia elkészíthető legyen, kísérletezzenek vele akár keleten, akár nyugaton.

Béládi és Krausz kötete ebben a szituációban született, s a fentiek figyelembevételével már az is elismerést jelent, ha azt mondjuk, hogy — minden vázlatossága ellenére is — igyekszik áttekinthető képet rajzolni a szituációról, a körülményekről, a személyiség teljesítményének mérlegét a lehetőségek szerinti objektivitással igyekezve megvonni. Kortársak, vagy közvetlen utódok esetében elképzelhetetlen a történeti objektivitás, a zsigereinkben érezzük még az alig több mint 70 év történetét, amivel egy Sztálin-életrajzban meg kell birkózni, s a borzalmak tömege, a vérfolyam, ami ezt a korszakot ellepi, aligha tesz lehetővé túlságosan nagy objektivitást. A történelem számos kiemelkedően véreskezű világbirodaloma-lapítójáról a ma történésze évszázadok, esetleg egy-két évezred távlatából hideg tárgyilagossággal, sőt szenvtelenséggel képes írni, közvetlen elődökről azonban sohasem. Scipio, Attila, Nagy Károly, Dzsingisz kán, Tamerlan — hogy csak a nevesebbek közül említsünk néhányat — egész törzseket, népeket irtottak ki, telepítettek át, hatalmas területeket romboltak le, égettek föl, falvakat és városokat tettek a földdel egyenlővé, még a mi Gézánk és Szent Istvánunk is meglehetősen véres kézzel terjesztették a kereszténységet. Velük képesek vagyunk tiszta tudományos keretek között foglalkozni, hiszen tetteik *ma már* csupán nagyon messziről érintkeznek világgunkkal. Az említettek esetében is másképp volt ez akkor, amikor a történetíró még túlságosan közeli korban írt róluk, s másként volt és van megfelelő időtávolságban.

Sztálin személyét, történelmi szerepét tehát nem lehet teljes elfogulatlansággal elemezni ma még. Ebben a tekintetben elismerésre méltó a szerzők törekvése, mert nem hagyják eluralkodni magukon és munkájukon érzelmeiket, vagy korunk érzelemhullámzását, hanem a körülmények lehető figyelembevételével mérlegelnek. Az első magyar Sztálin-életrajz tehát e tekintetben is a jobbak közül való, aminek csak örülni lehet.

S itt tulajdonképpen letehetnénk a tollat. Ennél többet tudományos lelkiismerettel nemigen lehet mondani, hiszen a szerzőket mindazok a nehézségek megakadályozzák az érdemi kutatásban, amiről nagyon röviden már szóltunk. S ezek a gátak behatárolják a recenzens lehetőségeit is. Béládi és Krausz munkája azonban megérdemli, hogy fél lépéssel továbbmenjünk. De éppen azért, mert a recenzens is ugyanabban a cipőben jár, mint a szerzők, csak egyetlen dolgot tehet: megkísérli a lehetetlent, s — részben a tudományos kutatás előrehaladása érdekében — bizonyos mértékű kritikában részesíti a munkát. Ezt azonban nem tudja másképpen megtenni, mint néhány rendszertelen gondolat felvetésével. A kavargó gondolatok számára némi vázat nyújthat, ha a mondanivalót úgy csoportosítjuk, hogy először többnyire azokkal a körülményekkel foglalkozunk, amelyekről szó van a kötetben, majd olyanokkal folytatjuk, amelyek részben túlmutatnak Sztálin személyén, s így biográfiaján is.

I.

Olyan történeti személyiség életrajzáról van szó, akinek élete hétköznapijában, s történeti megnyilvánulásaiban is tele van rejtélyekkel, akinek életrajzában még az alaptények némelyike is bizonytalan. Megjelent ugyan egy életrajz Sztálinról, amelyet a háború után publikáltak, néhány tény szerepel ebben a munkában, s körülöttük nincs is vita. Ezeken túl azonban szinte minden személyes jellegű esemény az életében homályba burkolódik. Hogy mást ne mondjunk, bizonytalan első házasságának időpontja, vagy az, hogy az oroszokon kívül tudott-e, értett-e más idegen nyelvet. Vannak, akik szerint a század elején, egyik börtönbüntetése alkalmával tanult németül, s el is jutott a megértés egy bizonyos szintjére, mások ezt tagadják. A titokzatosság élete személyes vonatkozásai körül elkerülhetetlenül legendákat is szült, így példáuluk megjelentek munkák, amelyeknek szerzői tudni vélték, hogy volt egy harmadik felesége is, még a nevét is megadták (Roza Kaganovics). Kaganovics vélt hűgáról volt szó, aki egyébként — ma már tudjuk — a valóságban sohasem létezett.

Sok tekintetben még ennél is sűrűbb homály fedi Sztálinnak, mint történeti személyiségnek egyes tetteit, politikájának indítékait, de ami ennél is meglepőbb, sok politikai tette máig ismeretlen. S itt nem csupán az újabban napfényre került problémákra gondolunk, hanem azokra az eseményekre, amelyek valamilyen verzióban régóta ismertek (pl. a „párttörténetből”), de amelyeknek lefolyását sokan másképpen ábrázolják. Itt is legendákat táplál a homály, az a körülmény, hogy a Szovjetunió története a maga egészében gyakorlatilag még mindig ismeretlen, s amit ismerünk, vagy ismerni vélünk, sem normális történetírói munkálkodás eredménye, hanem szóbeszéd, szájhagyomány, emlékezés stb.

Az elmúlt évtizedek során azonban sok minden napfényre került ezekből az eseményekből, noha a rendszeres történeti kutatás még nem indult meg. S ennek nyomán változik az életrajz is. Vannak tények, amelyekről korábban nem tudtunk, amelyeket másképpen ismertünk, s persze olyanok is, amelyek nem változtak az utóbbi évek során sem. A szerzők nagyjából kerek életrajzra törekedtek, valószínűleg terjedelmileg korlátozott keretek között kellett maradniuk, így azután sok min-

denről nem szólnak, és sok mindent leegyszerűsítenek. Ez önmagában nem hiba, inkább abban látjuk a hibát, hogy túlságosan nagy terjedelmet fordítanak ismert kérdésekre (mert kerek képet kell adniok), miközben sok minden kimaradt, ami pedig megismertetendő lett volna az olvasóval.

Egyoldalúan és terjedelmileg is túlzott mértékben foglalkoznak például Sztálin „értelmiségi meghatározottságának”, illetve meg nem határozottságának kérdésével. Az elmélet iránti közömbösséget emelik ki (némileg követve a nagy ellenfél, Trockij vonalát), vagy stílusa nehézkességéről szólnak. Eltúlzottnak érzem ezeket a tulajdonképpen lényegtelen kérdéseket. Lehet, hogy Sztálin nem volt elméleti ember, de mint politikus, felismerte az elmélet szerepét, amikor képes volt megfogalmazni az új stratégiai jelszót: a szocializmus felépítése egy országban. S korábban is, még olykor Leninnel szemben is mutatkozik nála érdeklődés, sőt hozzáértés is az elméleti kérdések iránt. A földkérdésben elfoglalt álláspontjai Leninnel szemben, a nemzeti kérdéstről írt tanulmánya, a nyelvtudománnyal foglalkozó cikk, vagy az 1952-es írás a szocializmus közgazdasági problémáiról arra utalnak, hogy a fontos pontokon, kulcsfontosságú kérdések felmerülésekor jelentkezik az elmélet iránti érdeklődés, s ezeket a kérdéseket egyáltalában nem színvonalatlanul oldotta meg, még akkor sem, ha persze alapjában a politikának rendelte alá az elméletet. De így tett Lenin is 1917 után, aktív politikus esetében nincs is más megoldás. Ami sokban félrevezető; az részben az ellenfelek részéről igen sokat hangoztatott „vád” az érzék hiányáról, másrészt az újságcikkek, rölapok, politikai vitairatok és a „leninizmus” (mégpedig a saját szája ízére formált leninizmus) népszerűsítése céljából készült előadások stílusa (N. B. maga a leninizmus fogalma is elsősorban Sztálin írásaihoz fűződik). Ez a stílus ugyanis tökéletesen idomult az átlag orosz ember gondolkodásához, ismereteihez, az iskolázatlan néptömegek befogadóképességéhez. Ez komoly stiláris teljesítmény (különösen az egy idegen anyanyelvűtől!). Sokan elfelejtik, hogy Sztálin ifjúsága kezdetén verseket jelentetett meg, nyilvánvaló tehát, hogy megfelelő stiláris készségének kellett lennie. Ha nem élt vele, akkor elsősorban ilyen okokból tette. De stiláris képességeit azért olykor felcsillantotta, gondoljunk az ún. „lenini esküre”, az 1941. július 3-i beszédre, vagy akár a XIX. kongresszuson elmondott zárszóra.

Meglepő, hogy a szerzők nem szólnak a „forradalmi kisajátítás” eseményeiről az 1906–1907-es években, amelyeket pedig Sztálin szervezett meg a Kaukázus vidékén. Pedig ezek az események nem csupán érdekesek, hanem mélyen bevilágítanak — mégpedig a nagy forradalom előtt jó tíz évvel — Sztálinnak a mozgalomhoz fűződő viszonyába. A bolsevikok a forradalom érdekében különféle terrorcselekményeket hajtottak végre, bankok és postafiókok megtámadása során szerezték meg a számukra szükséges pénzt. Magyarul fegyveres útonállással jutottak pénzhez. Nem új dolog ez, előttük is, utánuk is csinálták, és ma is csinálnak ilyesmit máshol is (ld. a baszk szeparatistákat, az IRA fegyvereseit stb.). Ugyanebben az időben hasonló módon jutott a szükséges anyagi fedezethez a Pilsudski vezette lengyel nemzeti mozgalom is. Sztálin is részese volt egyebek között az egyik legnagyobb ilyenféle fegyveres rablásnak 1907 júniusában, ő volt a terrorsorozat szervezője. A „cél szentesíti az eszközt”, „a mozgalom érdeke mindent igazol” — ezek a megfontolások vezették nyilvánvalóan. A mensevikok annak idején elítélték ezt,

Így Sztálin csoportja Lenin javaslatára némileg mérsékelte működését, legalább egy időre. Kár, hogy a szerzők ezt az eseménysorozatot említés nélkül hagyták. Így azután kimaradt az is, hogy Litvinovot Svájcban egy lopott nagycímletű rubel-bankjegy beváltása során letartóztatták, s az is, hogy Csicserin volt az, aki a menseviek részéről a legerőteljesebben bírálta ezeket az akciókat.

Azért sajnálatos ez a hiány, mert itt nyíltan tettenérhető az, ami Sztálint — és nyilván több ezer társát is — alapjában mozgatta ezekben az évtizedekben, ami megérteti fanatizmusát, kíméletlen eszközeit: a mozgalom minden, a mozgalom érdeke a legelső. Ha ebből a szempontból nézzük a dolgot, az ő személyében alighanem a legkitűnőbb vezért találta magának a mozgalom Lenin halála után.

Sok tekintetben elmosódik Sztálin önálló gondolkodása 1917 előtt. A szerzők itt is némileg sablonos úton járnak, mondván, hogy Sztálin gyakorlati ember volt, pedig több tekintetben is tetten érhető nála a másként gondolkodás, még ha később el is kenték a különbségeket. Ami megmaradt, az a parasztkérdésben megmutatkozó különbség, ámbár ebben világos, hogy Sztálin az orosz valóságot reálisabban ítélte meg, mint Lenin, amikor a közvetlen földosztás álláspontjára helyezkedett. Általában az a jellemző azonban (ez egyesek számára még meglepő is lehet), hogy 1917 előtt Sztálin jóval mérsékeltebb politikai irányzatot képvisel Leninnél. Lehet, hogy a gyakorlati mozgalmi munka szempontjából mérlegelte a dolgot, amikor több esetben is a menseviekkel való megegyezés felé hajlott. Akár ezért, akár más megfontolásból is történt, de a mérsékeltebb vonal kitapintható, s nem csupán 1917-ben, amikor mint a Pravda szerkesztője, többször is tompította Lenin éles megfogalmazásait, hanem a forradalom előtt is több alkalommal. 1917 áprilisa előtt pl. a polgári demokratikus forradalom megvalósításáért harcolt, nem pedig a szocialista forradalomért, mint majd Lenin célul tűzte ki.

A szerzők ezekre nem fordítanak nagyobb figyelmet — de elhanyagolják annak a gyakorlati szervező munkának az ismertetését is, amelynek pedig nagyon nagy jelentősége volt, akár még a később megtett életút szempontjából is. Itt is teret engednek azoknak a bírálatoknak, amelyek e téren is kisebbiteni igyekeztek Sztálin tevékenységét. Holott Sztálinnak tagadhatatlanul komoly szerepe volt a káukázusi szociáldemokrata mozgalom kiszélesedésében 1901 után, ahol hatalmas szervező tevékenységet folytatott. Ne felejtjük: igaz, hogy származásánál s személyes körülményeinél fogva alulról kellett felküzdenie magát a társadalomban, de ugyanez érvényes a mozgalomra is! Nem véletlen, hogy Lenin és közvetlen környezete felfigyelt működésére, hiszen *akkor* gyakorlatilag az egyetlen jól működő szervezete volt ez a bolsevikoknak szerte Oroszországban. Sztálin 1914-re felküzdötte magát a mozgalom legfőbb irányító testületéig, ami önmagában is nagy teljesítmény, de különösen az, ha elfogadjuk bírálóinak álláspontját, hiszen egy elméletileg legalábbis iskolázatlan, külföldön nem járt, idegen nyelveket nem beszélő hivatásos forradalmárról van szó, aki — ezek szerint — csupán egy kisebb helyi párt-szervezetben való munkálkodásra lehetett volna képes vagy alkalmas.

Mennyiben van jelentősége itt a „hivatásos forradalmár” kifejezésnek, csupán az ő esetében? Sokan bírálták Sztálint, hiszen egy rövid időtől eltekintve, amelyet a csillagvizsgáló állomáson töltött, soha sem volt „civil” foglalkozása. Van, aki azt mondja, Lenin, Trockij, Buharin stb. szellemi munkából is megélhettek vol-

na, ha nem lettek volna forradalmárok, Sztálin azonban nem. Lehet, hogy ez így van, de azért valamit nem szabad elfelejteni: Lenin, Trockij, Buharin vagy Zinovjev is „hivatásos forradalmár” volt egész életében, minden konkrét polgári foglalkozás nélkül. Furcsa, hogy nem nagyon vetődik fel a kérdés, miből éltek és működtek? A bolsevik mozgalom ilyenféle szervezeti és „hadtáp”-problémái iránt érzéketlen a történetírás. Pedig ebben a kérdésben mutatkozna meg a közös gyökér mindannyiójuk esetében. Hiszen eltartásukról kivétel nélkül gondoskodni kellett. Sztálin a postarablásokkal egyebek között ezeket a gazdasági alapokat igyekezett megteremteni a mozgalom számára, az ezekben a műveletekben vele együtt dolgozó társaival együtt sokszoros kockázatot vállalva.

A „teoretikusok” és „szervezők” közötti ellentét, amivel az irodalomban sokan dolgoznak, amúgy is meglehetősen labilis érv. Mindazok a személyek, akik itt szóba jöhetnek, kivétel nélkül a gyakorlati munkában is részt vettek, lényegében mindannyian hivatásos forradalmárok voltak, közülük azok, akik az élvonalba tartoztak, az utódlási küzdelmek során egyik vagy másik időpontban kivétel nélkül szorítóba léptek a hatalomért vívott harcban. Aktívan részt vettek a polgárháborúban, a korántsem emelkedett stílusú politikai küzdelmekben, amelyek Lenin halála után bontakoztak ki, egyik szerepe sem kevésbé problematikus, mint a másiké, vagy mint akár Sztáliné. Nagyon tévednénk, ha Zinojevet, Trockijt, vagy Buharint pusztán gondolkodóként képzelnénk el, akik egy gyökeresen másfajta, kevesebb tragédiát, megrázkódtatást, emberi veszteséget hordozó fejlődés hívei lettek volna.

Sztálin esetében a megkülönböztető az, hogy ő egész idő alatt az ország határain belül működött, s ezért a gyakorlati munka ezen évei folyamán óriási mennyiségű tapasztalatot szerzett a nemzeti–nemzetiségi kérdések terén. Ha hinni lehet a történetnek, élt grúz, örmény, török és tatár, azerbajdzsáni környezetben egyaránt, és azok a tapasztalatok, amelyeket ez évek alatt felhalmozott, nem csupán s nem is elsősorban a nemzeti kérdéstről készített írásában jutnak kifejezésre, hanem jóval később, a nemzeti kérdés kezelésében tanúsított politikájában. 1921 nyarán a grúziai átalakulás kérdése kapcsán mondott beszéde, abban különösen a karabahi körzettel kapcsolatban mondottak az elmúlt év eseményeinek fényében egészen más megvilágítást kaphatnak, mint korábban: kétségtelen, Sztálin úgy látta (valószínűleg helyesen), hogy egy olyan kevert népességű régióban, mint a Kaukázus vidéke, képtelenség nemzeti államokat kialakítani, a nemzeti keretek között történő megoldásnál előnyösebb (lett volna) a föderatív megoldás az összes érintett nép, törzs stb. teljes egyenjogúságával. Végül is Lenin álláspontja győzött, így viszont a nemzeti ellentéteknek a megelőző évek során történt kielevezése után nem maradt más lehetőség hátra, mint nagyjából egyformán elnyomni minden köztársaságot, a térség összes érintett népét, törzsét. Ezért lett oly fontos a földő, amelyet a késői utódok — megfélekezve arról, hogy ilyen jellegű ellentétek nem szoktak nagyon rövid idő alatt feloldódni — levettek a lobogó vizet tartalmazó üstről.

Itt általában is megragadhatjuk az eloroszosodás fontos kérdését. Közhelynek számít, amivel Sztálin is tisztában volt, hogy ti. az orosz birodalomban a legnagyobb nemzet az orosz, s az is, hogy a nemzeti–nemzetiségi ellentétek végső soron az egész birodalom széteséséhez vezethetnek. A szervezők ezen a ponton eléggé elhanyagolnak egy fontos problémát: a nemzeti önrendelkezés körüli vitát. A párt

egyik szárnya helyeselte, a másik ellenezte az önrendelkezés megadását, s amikor az újonnan függetlenné vált államokban (Finnországban, amelynek számára egyébként éppen Sztálin hirdette ki a függetlenné válás lehetőségét, Észtországban, Lengyelországban stb.) a polgári irányzat került hatalomra, a függetlenség megadását ellenzőket ez jelentősen megerősítette. Sztálin ekkor is az önrendelkezés megadása mellett maradt, némileg módosított állásponttal. S végül is a gyakorlati politika számára egyedül elfogadható módon ő fogalmazta meg a követendő politikát, amikor meghirdette a mindkét irányban folytatandó harcot, a nagyorosz sovinizmus és a helyi nacionalizmusok ellen egyaránt. A központból nézve, a helyi viszonyok nem teljes ismeretében, ez az egész másfajta akusztikát kapott, olyat, amelyben előtérbe került a helyi nacionalizmus elleni küzdelem. Sztálin azonban nem volt álmodozó, pontosan tudta, hogy a hatalmas ország csaknem száz népet csak egyféle módon lehet együtt tartani: amint azt a cári hatalom tette, amely fellépett a helyi nacionalizmusok ellen (*minden* helyi nacionalizmus ellen, vagyis a kisebbségieké ellen is) a népek egymás elleni gyűlöletét kihasználva, egymással tartva sakkban őket, s az egészre felülről rátelepítette a birodalmi orosz nacionalizmus mindent egyformán elnyomó bürokráciáját. Sztálin is belátta, hogy az ilyen módszerekről — legalábbis egyelőre — nem lehet végérvényesen lemondani. Az általános antidemokratikus társadalmi szervezet azután biztosította ennek a politikának a tartós megvalósíthatóságát. Az egyforma elnyomás uralkodó és elnyomott nemzetek számára jó időre megoldottnak tüntette fel a nemzeti kérdést legalább a felszínen. Sztálin nyilvánvalóan tudta, hogy ez csak a látszat, egész politikája, különösen káderpolitikája arra utal, hogy maga is tudatában volt a veszélyeknek, ezért kellett azokhoz a hatalmi eszközökhöz nyúlnia, amelyeket korábban minden soknemzetiségű birodalom, különösen az ázsiai soknemzetiségű birodalmak (pl. a törökök, mongolok stb.) gyakoroltak. Annak, hogy a birodalom egész lakosságának majdnem fele nem orosz nemzetiségű volt, s hogy nem néhány, hanem sok tucat, mintegy száz különféle nemzet, nemzetiség, törzs stb. tette ki ezt a kisebb részét a lakosságnak, megvolt a maga szerepe a sztálini államvezetési gyakorlatban, de különösen a nemzetiségi politikában, amely favorizálta a legvisszamaradottabb körülmények között élő kisebb népeket, törzseket, miközben sokszor túlságosan is fékezte, visszaszorította a nagyobb, önálló államszervezetekkel már rendelkező népeket. Nemzetiségi politikájának ezt az aspektusát is szükséges lenne forrásokra támaszkodva érdemben kutatni.

A polgárháború és az intervenció időszakának bemutatása egyébként a kötet egyik jól sikerült része. Sztálin szervezőtevékenysége az, ami megkülönböztette őt a többiek közül, s az első számú vezetők közé emelte nagyon rövid idő alatt. Lenin a XI. kongresszuson (1922. március 28.) kénytelen volt megvédeni Sztálint, akit támadások értek azért, mert több fontos tisztséget is egy kézben összpontosított. Ekkor már a nemzetiségi népbiztosság irányítása mellett a Munkás–Paraszt Felügyelet vezetését is rábízta, amit többen is szóvá tettek. Lenin akkor úgy vélte, ő az egyetlen alkalmas, szervezési munkára képes személy a vezetőségben. A szerzők ugyan jól emelik ki, hogy a szervezés volt az, ami Sztálint a pártapparátus csúcsára emelte, csupán nem képesek érzékeltetni, mit is jelent a „szervezés”, miért volt kulcsfontosságú a szovjet hatalom első éveiben.

Jórészt a szervezés feladatainak megoldása magyarázza Sztálin katonai teljesítményeit is. Itt mindjárt foglalkozhatunk a polgárháború mellett a II. világháború kérdéskörével is. Mindkét vonatkozásban kétségbevonták és vonják katonai teljesítményeit, holott mindkét esetben arról van szó, hogy főleg bizonyos szervezési kérdések megoldásával, az utánpótlás biztosításával sikerült működőképessé tennie a hadsereget. A szervezés mellett a stratégia meghatározása volt a másik döntő mozzanat. De bizonyos méreteken felül ez sem igényel túlságosan nagy szakmai előképzettséget. Az a felismerés, hogy például olyan területen kell megszervezni az előnyomulást, amelynek lakossága rokonszenvezett a Vörös Hadsereggel, elsősorban nem katonai, hanem politikai jellegű, de meghatározza a stratégiát. Később is elsősorban a politikai feladatok stratégiai célokká formálása tette sikeressé beavatkozását, akár északon, a leningrádi fronton, akár keleten avatkozott is be, amiként természetesen a második világháború idején is politikai céloknak rendelte alá a stratégiát.

Bizonyos mértékig zavaró tényező lehet a szakmai hozzáértés. Az, hogy a II. világháború idején a vele tárgyaló külföldi politikusokat, katonákat, a szovjet tábornoki kar egyik-másik tagját is meglepte a hozzáértése, a konkrét ismeretek hatalmas tömege, amelyekkel a különféle fegyverfajtákról, a légierőről, az egyes géptípusokról, a tüzérségről, ágyúfajtákról, páncélosokról rendelkezett. Pedig ebben semmi meglepő sincs, s a jelentőségét sem érdemes eltúlozni. Olyan politikai rendszerben, amelyben egy bizonyos grémiumban (a politikai irodában) dől el minden fontos kérdés, e testület minden egyes tagja kénytelen az ellenőrzése alá tartozó területek fontosabb problémáival töviről-hegyire tisztában lenni. Sztálin vezetése alatt jött létre ez a fajta kormányzati rendszer, s ő volt ennek a testületnek minden valószínűség szerint a legtehetségesebb tagja. S mert a katonai kérdések mindig szem előtt voltak, nyilvánvalóan óriási mennyiségű ismeretre tett szert a fegyvernemek terén, s más, szigorúan katonainak vélt kérdésekben is. Még tisztázandó kérdés szerepe a szovjet katonai doktrína formálódásában. Az azonban nyilvánvaló, hogy első sikeres fegyvernemi beavatkozása, a lovasság nagyarányú bevetése a déli fronton alapot adott későbbi fellépéseihez a polgárháborúban. Hogy később ez mennyire hatott ki, mennyire módosult, vagy nem módosult, s ezzel akadályozta a szovjet hadsereg modernizálását, mindmáig tisztázatlan. Az közismert, hogy a légi-erő fejlesztésének igen nagy szerepet tulajdonított, s valószínűleg a páncélos és tüzérségi-reaktív technika kialakításában is meghatározó szerepe volt, noha a páncélosok hadrendbe állításánál (nem önálló oszlopban, hanem a gyalogsági egységekbe sorolásával) valószínűleg hátráltatta e téren a modern katonai doktrína alkalmazását a szovjet hadseregben. Vitathatatlan ugyanakkor, hogy tanulékony volt, s a háború eseményei hamar meggyőzték a változtatás szükségességéről.

A katonai hozzáértés kérdéseinél természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy háború idején a 20. században bizonyos mértékig minden vezető politikus kénytelen katonai dolgokkal, a stratégia alapkérdéseivel foglalkozni, hiszen azok végső soron a politika fő kérdései. Churchill is beavatkozott a katonai kérdésekbe, mint ahogyan ezt tette Roosevelt, vagy a másik oldalon Hitler. Különböző színvonalon értettek szakmai kérdésekhez, valószínűleg egyikük sem tudott volna támadási vagy védelmi tervet kidolgozni egy ezred, még kevésbé egy hadosztály számá-

ra, de a stratégia fő kérdéseit ők döntötték el. Hitlernél és Sztálinnál azonban — úgy tűnik — találni is bizonyos érzéket katonai kérdések iránt, különösen Sztálin esetében a politikusnak a stratégiát meghatározni kívánó alapvető igényén túlmenően is. Ebből semmit sem von le az, hogy kimutathatóan követett el hibákat, olykor súlyosakat is. A világtörténelem legjelentősebb hadvezérei, Napóleon, Caesar, Hannibal, vagy a II. világháború számos kiemelkedő hadvezére szintén hibát hibára halmozott mindkét oldalon. A politikusok esetében ezek a hibák szembetűnőbbek, a katonák utólag sokszor rá is játszanak azokra, amint ezt pl. Hitlernél, vagy Churchillnél is tették. Önmagában azonban nem ezek a hibák a döntőek, hanem a politika sikere vagy kudarca.

A közvetlenül a forradalom utáni időszak egyik érdekes epizódja a párt első nagy tisztogatási hullámához kötődik. Ez ugyanis Sztálin második feleségét is elsodorta. Igaz, azt sem tudjuk meg a könyvből, mikor nősült Sztálin másodszer, és mi az összefüggés apósa, annak családja és Lenin 1917-es tevékenysége, elsősorban bujkálásának eseményei között. Ennek persze nincs alapvető jelentősége. Nos, ez a tisztogatási hullám elérte Allilujevát, akit 1921 őszén kizártak a pártból. Sztálin közben végezte a dolgát, míg Lenin végül is elérte, hogy az asszonyt visszavegyék a pártba. Ez az epizód bepillantást enged a bolsevik politikusok lelki világába, gondolkodásába, s a segítségével talán jobban megértjük a későbbi időszakok szituációit, hogyan történhetett, hogy oly sok vezető személyiség rokonai, olykor a házastársuk ült börtönben, élt száműzetésben (Kalinyin felesége, később Molotov felesége), vagy végeztették ki (pl. Kaganovics testvérét), miközben ezek a vezető politikusok tették a dolgukat, mintha mi sem történt volna.

A Lenin halála körüli és utáni küzdelmek során — mint közismert — Sztálin felhasználta Zinovjev és Kamenyev ellentéteit Trockijjal. Így tárgyalják az eseményeket a szerzők is. A helyzet azonban nem ennyire egyszerű. Zinovjev és Kamenyev nem csupán egyszerű áldozatok Sztálin cselszövéseinek oltárán, amiként persze Trockij sem volt az. Úgy tűnik, Zinovjev és Kamenyev talán még elvitelelenebb kompromisszumot kötött Sztálinnal Trockij ellen, mint fordítva történt. Ők is fel akarták, s fel is használták Sztálint a Trockij elleni küzdelemben, csupán az történt, hogy az eszköz, amelyről azt hitték, hogy bármikor félretehető, önálló életre kelt, s fölējük kerekedett. Ebben volt szerepe annak, hogy — mint a szerzők írják — mindkettő félreismerte Sztálint, miként nagyon sokan mások, akik nem ismerték közvetlen közletről. Az a szerep, amelyet Sztálin a pártban akár még 1917-ben is játszott, messziről színtelen, jelentéktelen volt, csupán akik közletről látták, ismerhették fel igazi jelentőségét. A szerzők ennek a szerepnek a fontosságát látják, Zinovjev és Kamenyev azonban, úgy látszik, nem ismerték fel azt. Nem úgy Trockij, aki nyilvánvalóan érzékelte a veszélyt, de akit alapjában intellektuális alkata megakadályozott az időben történő elszánt cselekvésben. Sztálin személyiségének, súlyának alapvető félreismerése, valójában alábecsülése később is hozzájárult véletlenszerű, politikai ellenfelei fölötti sikereihez.

A párton belül kialakult küzdelemben Sztálin minden szempontból kedvező helyzetből indult, s ezt — a dolgok mélyére nézve — igazából az ún. lenini végrendelet sem veszélyeztette. Lenin bírálata *személyiségi* vonásokat tett szóvá az ő esetében, míg minden más személyt, akit a szöveg érint, *politikai*, vagy *elméleti* hi-

bákbán marasztal el. A párt vezető kádereinek szemében sokkal elfogadhatóbb lehetett a „durva” Sztálin, akivel szemben csak olyasvalaki jöhetett volna szóba, aki „udvariasabb” lett volna, mint ő, mint — mondjuk — Trockij, aki „sohasem lett bolsevik”, hogy a többi megnevezett személyiségre ne is utaljunk. Sztálin később, a viták során utalt is arra, hogy vele szemben „csak” ezt a bírálatot tartalmazta Lenin üzenete a kongresszushoz, amely nem vonta kétségbe sem alkalmasságát a vezetésre, sem politikáját, sem elvi szilárdságát.

Jól érzékeltetik a szerzők azt a folyamatot, amelynek során Sztálin a párt többségi szárnyának vezetőjeként megszerezte a hatalmat. Arra is utalnak, hogy az ideológiának milyen nagy szerepe volt ebben, csupán meglehetősen keveset írnak a leninizmus, mint fogalom megszületéséről, pedig az éppen ezekben a kritikus években, a párt irányítóinak küzdelmében jött létre, s máig magán viseli ennek a káros örökségnek minden vonását. Akár akarjuk, akár nem, Leninről a Sztálin által ebben a hatalmi küzdelemben formált kép az uralkodó, többnyire még a történészek körében is. Ugyanakkor viszonylag keveset írnak az alapjelszóról, ami ebben a küzdelemben fogalmazódott meg rendkívüli hirtelenséggel, s ennek a jelszónak a szerepéről az irányzatok küzdelmében. A „szocializmus egy országban” jelszóról van szó, amelyben megtestesül az új helyzet előidézte fordulat: a világforradalom elvetélt, ami megmaradt, az talán a lehetőség volt a cári birodalom keretei között a társadalom átalakítására. Másutt még foglalkozunk azokkal a kérdésekkel, amelyeket ez a fordulat felvet, s a következményeivel is, itt csupán azt hangsúlyozzuk, hogy egyensúlyt kellett volna teremteni a biográfiában a két egymásnak ellentmondó tétel között: hogy ti. Sztálin nem volt értelmiségi módon gondolkodó, ideologikus alkat (ez valóban így van), s hogy mégis ő volt az, aki ezt a nagyjelentőségű ideológiai fordulatot sikeresen végrehajtotta (ez is így van), miközben a pártvezetés ideológia iránt sokkal fogékonyabb tagjai ehhez pusztán asszisztáltak. A kettő természetesen nem zárja ki egymást, csupán azt jelezzük, hogy nem reális a szerzők által erről rajzolt kép.

Csupán mellékesen említjük ebben az összefüggésben, hogy a Lenin-kultusz, ami Lenin halála után kialakult, s ami sokszor a pravoszláv vallás nyújtotta formákat öltött, szintén fegyver volt a hatalmi harcban. Ennek a harcnak a jegyében épült fel a Lenin-Mauzóleum, jöttek létre a vörös sarkok — ebben a folyamatban Sztálinnak óriási segítséget nyújtott mindaz, amit a papi szemináriumban tanult. A beszédei is magán viselik mindazokat a jegyeket, amelyekkel az ortodox egyház papjai fordultak a hívőkhöz, s ezek a stílusjegyek nyilván megkönnyítették az eszmék befogadását szerte az országban.

Az 1920-as évek második felétől a második világháborúig terjedő időszak néhány kérdésével még részletesebben foglalkoznunk kell, ezért ezekre a dolgokra itt nem térünk ki. Nem kerülhetjük meg azonban a háború kérdéseit, s Sztálin felelősségének egész bonyolult problematikáját a németek „váratlan” támadásában. S ha ennek meglehetősen nagy teret szentelünk, annak egyebek között elsősorban az az oka, hogy maga a háborút megelőző időszak, általában a külpolitika kérdései meglehetősen bonyolultak. A szerzők pedig sok tekintetben leegyszerűsített képet adnak ezekről az eseményekről, s bennük Sztálin személyes szerepéről.

A 30-as évek második felében mindinkább kirajzolódott annak a hét hatalomnak a tevékenysége, amelyek meghatározták a világpolitikát. Európában Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Olaszország és a Szovjetunió, a tengeren túl pedig az Egyesült Államok és a távolkeleten Japán. A kínai forradalom évtizedei ugyan már jelezték, hogy perspektívikusan számolni kell a világ eme legnépesebb országával is, ez azonban — sokban a polgárháború miatt — még esetleg évtizedekig várathatott magára. Ebben az említett hetes játszmaiban kellett a Szovjetunióknak a másik hat tényezőt olyképpen kijátszania egymás ellen, hogy elkerülje az ellene irányuló egységfront létrejöttét, vagy hogy e hatalmak egy nagyobb csoportja oly módon szövetkezzen ellene, hogy kétfrontos harcot kelljen vívnia. Természetes, hogy minden ország a maga biztonságának megőrzésére, biztosítására törekszik. S az is természetes, hogy a technika minden változása ellenére is olyan mértékben uralták a gondolkodást ekkor még az I. világháború tapasztalatai, ami magyarázatként szolgálhat a területi gyarapodás taktikájára. Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy a Szovjetunió a 20-as években, a 30-as évek elején meglehetősen elszigetelt volt, a világpolitikában csak olyan esetben jutott szóhoz, amikor semmiképen sem lehetett kikerülni bevonását az eseményekbe, és sem gazdasági súlyának, sem potenciális nagyhatalmi létének megfelelő presztízszt nem élvezett. A világháborúban győztes hatalmak nem tárgyaltak vele, csupán Németországgal alakultak ki megfelelő kapcsolatai, amelyek azonban fokozatosan devalválódtak. A Szovjetunió hivatalosan nem ismerte el a versailles-i békerendszert, s ezzel szabad kezet biztosított magának a jövőre nézve.

Az önmagára támaszkodás természetesen kifejlesztette a szükséges védekezés gondolatát. A Szovjetunió feszített gazdasági növekedése csak olyan légkörben volt lehetséges, amelyben a népet állandóan a fenyegető külső veszélyekre figyelmeztették, hogy ezzel indokolják a katonai erő (illetve annak alapja: a gazdasági növekedés) fokozásának szükségességét. Az elzártság, a kizártság érzete a nemzetközi politikából amúgy is elkerülhetetlenül kifejlesztett valamiféle erős érzékenységet az országot fenyegető háborús veszélyek iránt, amit a nemzetközi viszonyok legkisebb változása esetén is felfokozottan lehetett észlelni. Ugyanakkor az ország gazdasági erősödése, s ennek nyomán a katonai potenciál növekedése a közvetlen szomszédokban sokszor idézett elő pánikhangulatot, ami hozzájárult a kölcsönös félelmekhez.

A külpolitikai manőverezés számára akkor nyílt lehetőség, amikor Hitler hatalomra jutott, s rövidesen több tanújelét is adta: Németország nem nyugszik bele az I. világháború okozta csonkultságba. Ez volt az a pillanat, amikor a Szovjetunió számára megtört a jég, s Nagy-Britannia és Franciaország ismét számításba vette potenciális ellensúlyként Németországgal szemben. A Szovjetunió belépett a Népszövetségbe, megkötötte a maga szövetségesi szerződéseit Franciaországgal és Csehszlovákiával. Látszólag visszanyerte elvesztett, vagy 1917 óta tőle megtagadott nemzetközi súlyát, tekintélyét. A valóságban azonban ezzel kezdetét vette a II. világháborúhoz vezető rendkívül bonyolult pókerjátzsma.

A Szovjetunió számára ez a játszma elsősorban azért folyt, hogy elkerülje a háborút a lehetséges ellenfelek bármelyikével, de kezdettől fogva szerepelt benne egy másik törekvés is: pozíciónak visszanyerése, vagy legalábbis megerősítése a

számára közvetlenül legfontosabb területen, a Baltikumban. Függetlenül attól, hogy a térség országai hosszabb időn át a cári birodalom részét alkották, egy nyugatról fenyegető támadás esetén ez volt a hagyományos út az előnyomulásra. Nem véletlen, hogy mind a francia–angol tárgyalásokon, majd később a németekkel történő tárgyalásokon is szóba kerültek a térség országai. A cél az volt, hogy a nagyhatalmak biztosítsák a Szovjetunió előjogait, legalább a hadikikötők és néhány szárazföldi támaszpont használatát a szovjet flotta és a szárazföldi és légiereő számára. Nyilvánvaló, hogy szerepet játszott az 1920-as lengyel háborúban elszenvedett vereség nyomán elveszett területek visszaszerzésének vágya is, de alighanem csupán perspektívikusan. A külpolitikai helyzet éleződése végül is meg kell, hogy hozza a Szovjetunió számára ezeket az előnyöket — valahogy így gondolkodhattak Moszkvában.

Az osztrák Anschluss még nem annyira, tulajdonképpen a müncheni szerződés volt ennek a politikának az első nagy megpróbáltatása. Az a körülmény, hogy a Szovjetuniót teljesen kihagyták a megállapodásból, jelezte, négy európai nagyhatalom közül egyik sem számított a Szovjetunióra, illetve, hogy elképzelhető egy olyan megállapodás, amelynek keretében a németeket a Szovjetunió rovására elégtenék ki. S mindeközben Franciaország és Csehszlovákia a Szovjetunió szövetségese volt. Egyidejűleg Ázsiában is kiéleződött a helyzet, Japán aktív ellenfélle lépett elő, s így Moszkvának a kétfrontos háború lehetőségét is számításba kellett vennie. Az adott helyzetben a Szovjetuniótól nem lehetett zokon venni azt a törekvést, hogy valamelyik irányban kitörjön a körből. A politika nem erkölcsi kérdés, ilyen kiélezett szituációban pedig nem lehetett erkölcsi motívumokat követni. A szovjet külpolitika pontosan ugyanolyan játékot játszott, mint bármelyik partnere, csupán a játéktere volt kisebb. A megegyezés lehetőségét tehát egyik irányban sem lehetett elszalasztani.

Ezt a politikát a Szovjetunióknak akkor is vállalnia kellett, ha az hatalmas, máig tartó erkölcsi válságba sodorta az egész baloldali, kommunista mozgalmat. A diplomácia — tágabban: a politika — itt ellentétbe került az ideológiával, mindazzal, amit utóbbi a megelőző két évtizedben hirdetett. Idő sem állt rendelkezésre ahhoz, hogy kellően, vagy akár nem kielégítő módon, de előkészítsék a fordulatot. Az adott helyzetben azonban nem lehetett mást tenni. Sovány vigasz, hogy ideológia és politika a szovjet, s persze a világ kommunista mozgalma számára nem először, nyilvánvalón még sokáig nem is utoljára került feloldhatatlan ellentétbe, s mint ilyen esetekben mindig, az ideológiának kellett engednie.

A sztálini külpolitika — véleményem szerint — kihasználta mindazokat a lehetőségeket, amelyeket az alkalom kínált. Müncheni kudarca után (mert hiszen kimaradása a megállapodásból lényegében diplomáciai vereség volt) megkezdte a tapogatózást a németek felé is. Az ideológiai gátak akadályozhatták, de nem tartóztathatták fel ezt a folyamatot, inkább az volt a kérdés, helyesen mérték-e fel a német külpolitika szándékait. Rengeteg az improvizáció szinte az egész időszakban, egészen a szovjet–német meg nem támadási szerződés megkötéséig. A szovjet diplomácia első tapogatózó lépéseit német részről figyelmen kívül hagyták, ha a külügyminisztériumban talán nem is, de a kancellári hivatalban mindenképpen. A XVIII. pártkongresszus beszámolójában azok a kétértelmű mondatok, amelyek-

ben 1939. március 10-én Sztálin finoman értésre adta, hogy készek a németekkel is tárgyalni, vagyis nincs szó egyoldalú nyugati elkötelezettségről, úgy látszik, nem kellett érdeklődést Berlinben, ott csupán akkor fordultak a Szovjetunió felé, amikor végérvényesen nyilvánvalóvá vált, hogy Lengyelország megtámadása háborút jelent Nagy-Britanniával és Franciaországgal. Ugyanakkor a Szovjetunió megfelelő rugalmasságot tanúsított, amennyiben szinte augusztusig kész volt bármilyen irányban történő megegyezésre. A katonai tárgyalások Nagy-Britanniával és Franciaországgal nemcsak azt jelzik, hogy nyitva hagyták az ajtót a nyugati hatalmak előtt, hanem azt is, hogy egyidejűleg a másik törekvésre is gondoltak: a pozíciók biztosítására a Baltikumban.

Elkerülhetetlen volt a külügyminisztercsere: Litvinov felváltása Molotovval, ami egyúttal kifejezte a szovjet külpolitika manővereinek hangsúlyváltását. Litvinov, zsidó lévén, nem lehetett volna kellemes tárgyaló fél a németek számára, s egész külpolitikai múltja ellentétben állt az egyetlen tárgyalásokkal Hitlerrel. Ugyanakkor az, hogy maga a népbiztosok tanácsának elnöke, Molotov vette át a külügyeket, tehát Sztálin legközvetlenebb munkatársa, akiben leginkább megbízhatott, s aki — mint ez később bebizonyosodott — mindig a legpontosabban hajtotta végre az elhatározott lépéseket — mindez nagyon lényeges jelzés volt a németek számára. Néhány hét alatt kiderült, hogy Sztálin jól számított: Hitlernek választania kellett, s az adott helyzetben nem tehetett mást, mint hogy a Szovjetunióval való tárgyalást válassza. Innen Ribbentrop moszkvai útjáig s a szovjet-német meg nem támadási szerződés aláírásáig már egyenes vonalú volt a fejlődés. S az is természetes, hogy ezeken a tárgyalásokon valamilyen módon érintették a balti régió kérdéseit. Hogy ennek a témának mekkora súlya volt, arra az is utal, hogy a végleges megállapodás csak akkor született meg, amikor Hitler Ribbentrop kérdéseire egyetlen „ja” szóval elfogadta a szovjet feltételeket.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a szerződéssel nem oldódott meg az alapkérdés: a Szovjetunió biztonsága. Amikor kitört a háború, az események megmutatták, hogy mind Hitler, mind Sztálin rosszul számított. Lengyelország rendkívül gyorsan összeomlott, olyan hamar, amire senki sem gondolt. Ez után a szovjet diplomáciának azt a feladatot kellett megoldania, hogy lehetőleg úgy szállja meg azt a területet, amelyet a németekkel történő megegyezés alapján meg akart szállni, hogy az ne ingerelje a nyugati hatalmakat. Ezt a célt szolgálták a németekkel való újabb tárgyalások a Szovjetunióhoz jutó területekről, s azok a területmódosítások, amelyek az eredeti megállapodásban szereplő San–Visztula vonal helyett az ún. Curzon-vonalon húzták meg a Szovjetunió nyugati határát. Az így a Szovjetunióhoz került területek lakossága nem elsősorban lengyel volt, s ezt a határt — történjék bármi — a nyugati hatalmak is elfogadhatták, s amiként azt a későbbi események mutatták, végül el is fogadták. Ezzel Sztálin kikerülte a Hitler állította csapdát, és tehermentesítette a szovjet külpolitikát nyugat felé.

A háború további kimenetele sem igazolta a várakozásokat. Hitler arra számított, hogy az angolok bekétkötnék, de ez nem következett be. Sztálin pedig úgy vélte, hogy a franciák keményebb diónak bizonyulnak. Mindketten tévedtek, s ez nagyon veszélyes helyzetet teremtett. Hitler tisztában volt azzal, hogy bármikor kemény ellenfél támadhatja hátról: a Szovjetunió. Ezért kellett — akár akarta, akár

nem, a Mein Kampf-ban rögzítettektől függetlenül is — megkezdenie az orosz hadjáratot. Sztálin időt szeretett volna nyerni, hogy megfelelően felkészítse a szovjet hadsereget a harcra. Arra törekedett, hogy majd akkor, amikor Németország kimerül, léphessen a csatamezőre, ha szükség lenne rá. Ez a magyarázata minden olyan gesztusának, amellyel jelezte, hogy nem kívánja a háborút. Nem akarta provokálni a németeket. Az 1940 novemberi berlini szovjet–német tárgyalások után, amelyen a Szovjetunió elutasította angol gyarmati területek (India) bekebelezését, s egyidejűleg kétségbe vonta a németek dél-kelet-európai katonai mozdulatainak jóhiszeműségét, valószínűleg világos volt számára, hogy az összeecsapás előbb vagy utóbb elkerülhetetlen. De mert Berlinben Hitler Molotovnak felvetette egy személyes találkozó lehetőségét Sztálinnal, Sztálin valószínűleg úgy vélte, e találkozó előtt nem kerül sor nyílt összeecsapásra.

Mindez együttesen magyarázza az ellentmondó adatokat egyrészt arról, hogy 1941 első felében már voltak a németekkel bekövetkező összeütközésre utaló jelek, másrészt Sztálin számos törekvését a tárgyalásokra Hitlerrel. Felújultak a Nagy-Britanniával abbamaradt tárgyalások is, ami a németek számára talán jelezte a veszélyt. Sztálin gesztusai (a japán külügyminiszter búcsúztatásakor a pályaudvaron a német katonai attasénak mondtak, a Pravda cikke az angol provokációról stb.) azt célozták, hogy elkerüljék az azonnali összeütközést, bár nyilvánvalóan tudatában volt annak, hogy a támadás bármelyik pillanatban kirobbanhat. A miniszterelnöki poszt átvétele Molotovtól 1941. május 6-án is e veszélyhelyzet jegyében történt, s talán azért is, hogy a Hitlerrel történő személyes találkozást előkészítse. Azért, mert mindkét lehetőségre felkészült, nyilván nem érheti bírálat ezt a politikát. De letagadhatatlanul óriási kockázatot vállalt. Sztálin a játéknak ebben a szakaszában kétségtelenül vesztett.

Ugyanakkor az, hogy a szovjet hadsereg olyan komoly vereségeket szenvedett el az első hónapokban, legalábbis részben objektív körülményeknek köszönhető. Igaz, hogy a szovjet hadsereg összlétszámát tekintve valamivel nagyobb volt, mint a német, de a Távol-Kelet jelentős erőket kötött le, másrészt fegyverzete korszerűtlenebb volt, mint a németeké, parancsnoki állománya pedig — s nyilván ez a leglényegesebb — zömmel tapasztalatlan újoncokból állt. Ennek okai persze ismertek, ebbe nem is megyünk bele részletesen. Akármi is volt, idő és tapasztalat kellett ahhoz, hogy az új parancsnoki állomány felnőjön feladataihoz.

A külpolitika kérdéseihez tartozik a németekkel való tárgyalások problematikája, amelyekről a szerzők nem tesznek említést. Itt most nem is arra célok, ami csak újabban került felszínre: az a lehetőség ugyanis, hogy Sztálin esetleg már 1941. október elején ajánlattal fordult volna a németekhez. De nincs szó az 1943–44. folyamán svéd csatornákon keresztül folyó tárgyalásokról sem. (Talán érdemes lenne a Wallenberg-kérdést is egyszer ebből a szempontból szemügyre venni.) A magunk részéről természetesnek tartjuk, hogy mindegyik hadviselő fél törekedett a megegyezésre az ellenféllel, hiszen egy esetleges megállapodással további óriási ember- és eszközvesztést lehetett volna elkerülni. Az 1941 októberi tárgyalási ajánlatot sem lehet egyszerűen eltélni. A német vezérkarban ekkorra már tudatosodott, hogy a villámháború Oroszországban csődöt mondott, tehát lett volna esetleg hajlandóság a békére a németek részéről is. Sztálin pedig abból indulhatott ki, hogy

területi engedmények fejében (elsősorban a nemrégiben megszállt Baltikumról és Besszarábiáról lehetett volna szó) időt nyerhet, majd később alkalmas pillanatban felléphet a németek ellen. Nyilvánvalóan éppen ezért nem fogadta el Hitler ezt az ajánlatot (ha ti. bebizonyosodik, hogy valóban létezett ilyen ajánlat). Ezzel ugyanis számára semmi sem oldódott volna meg. A későbbi tapogatózások is nagyon fontosak voltak, bár teljesen tisztázatlan, hogy ezeknek a tárgyalásoknak mi volt a valódi célja: valóban különbéke megkötése, vagy csupán a német politikai értékelések kitapogatása. Mindenesetre ezekről sok mindent tudunk, s ezért sajnálatos, hogy a kötetből említésük is kimaradt.

A háború körülményei közül csupán egyetlen, ismert körülményre térünk ki: az ipar keletre menekítésére. A kötet ezt nem említi, pedig a jelentősége közvetlen katonai szempontból, de a háború utáni gazdasági fejlődés szempontjából is rendkívül nagy, nem is beszélve arról, hogy milyen hatalmas szervezési munkát jelentett csupán az óriási mennyiségű szállítás megszervezése. A szovjet haditermelés következő évi felfutása jelzi ennek a szervezési munkának a pontos lebonyolítását. Ebben Sztálin szerepe igen nagy volt, mint általában a hadsereg ellátásának minden vonatkozásában.

Teljesen érthető, hogy a szerzők csupán elnagyolt képet tudnak rajzolni a háború utáni viszonyokról, s az eseményekben Sztálin személyes szerepéről. A háború idejéről, s persze az azt megelőző évtizedekről már sok minden megjelent, az 1945 utáni évekről azonban ma még nagyon keveset tudunk. Így csupán néhány eseménnyel kapcsolatban lehet megjegyzéseket tenni. Elsősorban a tények. Bár a hidegháborúhoz vezető úton csupán egy lépés a sok közül, mégis szükséges, hogy pontosítsunk: az ún. Truman-elv meghirdetése nem az 1947. tavaszi moszkvai négyhatalmi külügyminiszteri konferencia után, hanem még a konferencia alatt, nem sokkal annak megnyitása után történt. Így a Truman-elv meghirdetését a szovjet kormány joggal tekinthette barátságtalan gesztusnak, s amellet kimondottan udvariatlan lépésnek, eltekintve attól is, hogy Görögország esetében a Szovjetunió betartotta a megállapodásokat, s a görög kommunistákat nem támogatta fegyverekkel. A szovjet politikával ellentétben a már ekkor meglehetősen önálló jugoszláv politika volt az, amelyik a görög kommunisták támogatását szorgalmazta. Elképzelhető persze, hogy az amerikaiak nem tudták, hogy a jugoszlávok a szovjet álláspont ellenére nyújtanak támogatást a görögöknek. A Truman-elv meghirdetésének időzítése azonban mindenképpen szokatlan és barátságtalan gesztus volt, s még az amerikai külügyminisztert is kellemetlen helyzetbe hozta Moszkvában, hiszen előzetesen ő sem volt informálva a tervezett lépésekről.

Ebben az összefüggésben kell szólni néhány szót a szovjet–jugoszláv viszonyról, amelynek nem is annyira okaira, vagy lefolyására gondolunk, hiszen ez elég jól ismert, hanem arra a körülményre, hogy míg a Szovjetunió, a sztálini politika céljai nagyjából ismertek, fordítva már sokkal kevésbé vagyunk tájékozottak. Úgy látszik, hogy végeredményben a jugoszláv ügy volt az egyetlen, amelyben valóban szerepet játszhattak a szovjet politika érdekeivel ellentétes törekvések, akár Jugoszláviának Albánia bekebelezésére irányuló törekvéseire gondolunk (ld. a jugoszláv hadsereg egységeinek Albániába telepítését, vagy a Hodzsával szemben a jugoszláv vonalat képviselő Dodzse politikáját stb.), akár a jugoszláv–bolgár föde-

ráció kérdéseire, vagy éppen a jugoszláv belső fejlődésnek akkor a szovjet mintát nem hogy meghaladó, de éppenséggel azt másoló, átültető törekvéseire, a módszerektől az intézményekig stb. Később, a Kínai Kommunista Párt 1949-es győzelme után Sztálin már nyilván figyelembe vette a jugoszlávokkal kapcsolatos rossz tapasztalatait, s ez is szerepet játszhatott a szovjet–kínai viszony alakulásában 1949–1953 között abban, hogy a kínai pártnak viszonylag szabad keze volt politikája kialakításában.

Általában a hidegháború egyes diplomáciai és katonai lépéseinél nem ártna figyelembe venni a kronológiát. Az események egymásutánja arra utal, hogy szovjet részről többnyire válaszlépésekről volt szó. S ez tökéletesen egybevág a gazdasági és politikai körülményekkel. A Szovjetunió óriási vér- és anyagi veszteséget szenvedett, gazdasági téren nem lehetett versenyképes az Egyesült Államokkal, különösen nem közvetlenül a háború után. Az atombomba egyelőre még amerikai monopólium volt, ezért sem volt, lett volna reális szovjet katonai terjeszkedés Európában. A Szovjetunió tehát aligha fontolgathatott hódító terveket. Erre utal a kelet- és közép-európai országok politikai helyzete is. 1945 elején a Moszkvából hazatért kommunista vezetők Magyarországon leintették azokat a párttagokat, akik már akkor a proletárdiktatúra követelésével léptek fel, mert nyilván olyan eligazítást kaphattak Moszkvában, hogy Magyarországon (s persze az egész zónában Finnországtól Görögorszáig) polgári demokratikus politikai berendezkedésre kerül sor, amelyben a kommunista pártnak is megvan ugyan a maga szerepe, s amely jóindulatú külpolitikát folytat a Szovjetunió irányában. Évekig ez volt az alapkoncepció, amely tulajdonképpen csak 1947 végén változott meg meglehetősen hirtelenséggel. Ekkorra éleződött ki a szovjet–amerikai viszony, de a helyzet annyiban továbbra sem változott, hogy a szovjet lépések rendszerint válaszlépések voltak, legalábbis 1949-ig, az NDK megalakulásáig. Talán az egyetlen kivétel a berlini blokád volt, a leginkább elhibázott külpolitikai lépés a Szovjetunió részéről.

Egy, a Szovjetunió iránt jóindulatú külpolitikát folytató, polgári demokratikus politikai rendszer Közép- és Kelet-Európa kisebb országaiban, amelyek többnyire felvonulási terepül szolgáltak a Szovjetunió ellen, tökéletesen kielégítette (volna) Moszkva érdekeit. Erre 1946 végén Sztálin nem egy megnyilatkozásában utalt is.

Külön kell kezelni a koreai háború ügyét, amely eredetét tekintve még ma sem tisztázott. Ha hinni lehet Hruscsov emlékiratainak, a Szovjetunió nyilvánvalóan ellenezte a háborút, amelyet elsősorban Kína támogatott. (Hogy a kezdeményező szerep kié, abban milyen szerepet játszott Észak-Korea, ma még szintén bizonytalan.) A Szovjetunió egyértelműen igyekezett távortartani magát a katonai eseményektől, s az észak-koreai csapatok veresége után diplomáciai útra igyekezett terelni a dolgot. Végül is szovjet közvetítéssel történtek meg az eső tárgyalások. Mind ez azonban éppen úgy találgatás, mint amilyen az ellenkezője lenne. Egyetlen emlékirat sem hivatkozik konkrét tényekre, mindegyik csupán hallomások alapján írja le az eseményeket. Nagyon is bizonytalan tehát, hogy ez önálló szovjet kezdeményezés lett volna.

Tulajdonképpen a defenzív politika követelményeinek felel meg az a beszéd is, amelyet Sztálin a XIX. kongresszus zárszavaként mondott el, s amely jelez egy

bizonyos politikai módosulást. Mindenesetre megteremtette az ideológiai alapokat ahhoz, hogy a szocialista tábor szorosabb politikai kapcsolatokat építsen ki a harmadik világ országaival. Az új stratégia a nemzeti függetlenségi mozgalmakra és a gyarmati népek felszabadító harcaira épített, s tulajdonképpen még Sztálin életében megtörténtek a kezdő lépések ebben az irányban, bár az első igazán nagy sikereket ez a politikai kezdeményezés majd csak 1955 körül aratja le.

Valószínű, hogy Sztálin életének utolsó éveiben, 1951–52 táján új politikai kurzust kezdeményezett, amelynek azonban már nem volt ideje a kibontakozásra. Hogy mi lehet ennek a lényege, csak találgathatjuk. Nagyon ellentmondó jelenségek azok, amelyekből következtetni lehetne. Az utolsó elméleti munka, „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” című — ezt a szerzők nagyon helyesen jelzik könyvük utolsó lapjain — magában hordja egy, a korábbi évtizedek gyakorlatától több tekintetben eltérő gazdasági modell körvonalait, bár félreértés ezt „piac-szocializmusnak” nevezni, amint a szerzők teszik. Annyi mindenképpen látható, hogy az a gyors és nagyarányú gazdasági fejlődés, amely a Szovjetunióban az 1945 utáni 8–10 év folyamán végbement, gazdaságpolitikai váltásra készítette a szovjet vezetést, személy szerint Sztálint. Itt még arról a nagyon gyors fejlődési ütemről van szó, melynek lendülete Hruscsovot 1961-ben az USA 20 éven belüli utolérésének meghirdetésére sarkallta. Attól tartok azonban, hogy Sztálin ebből éppen az ellenkező következtetést vonta le, mint amit a szerzők a „piac-szocializmus”-sal jeleznek. Nevezetesen sokkal inkább az árucserre és a piac megszüntetése, a kolhozok „össznépi tulajdon” szintjére emelése, vagyis egy erőteljes lépés a kommunizmus felé lehetett az, ami foglalkoztatta. Erre utal a szövegösszefüggés is. Itt tulajdonképpen az ideológiai megalapozása történt azoknak a gazdaságpolitikai lépéseknek, amelyeket később sok helyütt a mezőgazdasági kombinátok létrehozásával kívántak bevezetni (Szovjetunió, Bulgária).

Egész életcélja teljesen nyilvánvalóan a kommunizmus megvalósítása volt, ha talán nem is az egész világon (ezt 1952-ben természetesen nem hihette olyan komolyan, mint még 1917-ben vagy azt megelőzően ő és társai hitték), de a Szovjetunióban mindenképpen. Tulajdonképpen ennek a célnak, az e célt szolgáló rendkívül gyors ütemű fejlődés kikényszerítésének rendelte alá (ha nem olyan szörnyű eszközökkel történt volna, úgy is kifejezhetnénk: szentelte) életét, minden cselekedetét. Amiként német fogságba esett fiát feláldozta az ügy oltárán egy politikai gesztus kedvéért (az ellenséggel nem szabad tárgyalni), akként generációk életét áldozta fel ezért az utópiáért: a kommunizmusért.

Más kérdés, hogy a fejlődés olyan ütemének fenntartása, amelyet a szovjet gazdaság 1945 után felmutatott, csak nagyon elmaradott, s azon túl háború által lerombolt nemzetgazdaságban volt elképzelhető (életében két ízben is megadatott számára ez a szituáció, s ez az oka annak, hogy a gyors fejlődés általánosíthatóvá vált egy egész történelmi szakaszra!), s persze csak olyan diktatórikus eszközökkel volt lehetséges, amelyeket a sztálini vezetés alkalmazott, s amikor Hruscsov meghirdette 1961-es programját, az új vezetésnek már nem lehetett esélye a célok ilyen gyorsított ütemű megvalósítására. A gond azóta is ugyanaz: a „létező szocializmus” Sztálin által kialakított modellje megfelelő eredményt nyilvánvalóan csak a Sztálin által alkalmazott vezetési módszerekkel képes elérni, ez a modell normális fejlődé-

si körülmények esetén s más módszer érvényesülése mellett fokozatosan alkalmatlanná válik a gazdasági fejlődés biztosítására. Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy a Szovjetunióban vissza kellene térni a sztálini évtizedek módszereihez, csupán azt, hogy az a gazdasági rendszer, amelyet csak napjainkban kezdenek lebontani, más, magyarán az erőszakot kevésbé alkalmazó eszközökkel egyáltalában nem működőképes.

Az új kurzus koncepcióját, jellegét csak elképzelhetjük. Biztosat nem tudni róla, a tények nagyon ellentmondásosak. Annyit azonban biztosra vehetünk, hogy a legközelebbi néhány év komoly megpróbáltatásokat jelentett volna a szocialista országok nagy részének lakossága számára. Sztálin a „húzd meg, ereszd meg” politikát következetesen alkalmazta, s amikor meghalt, éppen a „húzd meg” szakasz volt soron. Hogy mennyi ideig tartott volna még, nem lehet tudni. Külpolitikailag valószínűleg korábban, a bel- illetve gazdaságpolitikában azonban talán csak jóval később következhetett volna az „ereszd meg” szakasz. Mindez azonban ma még túlságosan homályos ahhoz, hogy többet mondhassunk róla.

II.

Megjegyzéseimnek ebben a csoportjában olyan problémák kerülnek sorra, amelyeket a szerzők könyvükben nem, vagy csupán részben érintenek, de amelyeket megítélésem szerint egyszer már valamilyen módon részletesen is kutatnia kellene a történetíróknak, hiszen nélkülük nincs válasz a kor tulajdonképpeni alapkérdéseire.

1. Az 1917-es forradalmak jellegének kérdése. Messziről nézve, megmaradhat a történetíró a hagyományos címkézésnél, s mondhatja, hogy egy radikális polgári forradalom, majd egy szocialista forradalom zajlott le a cári birodalomban. A valóság azonban ennél sokkal bonyolultabb, s mert az események további menete során meghatározó jelentőségű dologról van szó, nem fog ártani valamivel közelebről szemügyre venni a történetet. Oroszország európai területeit, különösen a legfejlettebb nyugati körzeteket a világháború majdnem három éve tragikusan érintette. Nem csupán a sokáig mozdulatlan lövészárkok-harc, majd a hirtelen meglóduló frontok előre-hátra mozgása tizedelte meg a lakosságot, pusztította el a falvakat és városokat, de a háború elhúzódása, a bevonultatás a hadseregbe, az igásállatok igénybevétele a hadsereg részére — mindez együttesen a háború harmadik évére teljesen szétzilálta a mezőgazdasági termelést, éhínséget idézett elő falun is, városokban is, s persze a katonák sem maradtak ki a megpróbáltatásokból. Olyan mezőgazdaságból vonták ki a meghatározó férfi munkaerőt s az igásállatokat, amelyek teljes termelése gyakorlatilag e két tényezőn nyugodott. A női és gyermekmunka nem pótolhatta a férfiakat és az igaerőt, s ez rövid idő alatt megmutatkozott a termelésben. Ilyesmi történt másutt is, pl. Magyarországon, de nálunk maga a front egészen 1918 végéig nem jelent meg. Oroszországban azonban a front hullámozása e majdnem három év folyamán többszáz kilométer széles sávon szüntette meg a mezőgazdasági termelést. S ez volt az ország tulajdonképpeni élesztára. A tengerentúlról érkező szállítmányok nem pótolhatták a kiesett termelést, s így 1916 őszétől megkezdődött az éhezés falun és városban egyaránt.

A cári rendszer elleni megmozdulások a felszínen a megelőző évtizedek különféle politikai irányzataitól irányítva törtek ki. A mélységben azonban súlyos és nagyarányú éhínség-lázadások és engedetlenségi mozgalmak kavarogtak. S csak természetes, hogy minél erősebb lett a forradalom, mennél inkább összeomlott a régi rend, annál súlyosabb lett a helyzet, hiszen most már a megelőző és továbbra is ható tényezők mellé újabb is járult: a forradalmi helyzet *anarchiája*.

1917-ben Oroszországban (s majd később Magyarországon és Németországban is) a modern háborúk történetében egyedülálló helyzet keletkezett: a katonák fegyvereik megtartásával tértek haza. Különösen Oroszországban volt ennek óriási jelentősége, hiszen a cári birodalomban, a vidéken a rendőri szervek aránylag gyengék voltak. A közrendet a jobbagyfelszabaitás után a faluközösség tartotta fenn, s az ország nagy része 1917-ben gyakorlatilag faluközösségek halmazára bomlott fel. Az anarchikus helyzetben megszűntek az önellátáson túlmenő gazdasági folyamatok. A cári kormányzat által bevezetett rekvirálás rendszerét rövidesen a különféle politikai irányzatok, helyi hatalmak rekvirálásai váltották fel. A legszélsőségesebb variáns utólag hadikommunizmussá nemesítették, de ez nem változtat a lényegen: Oroszországban teljes káosz uralkodott el, amelyet végül, több éves véres polgárháború árán a bolsevikok fékeztek meg.

A bolsevikokat az segítette hatalomra, hogy szétrobbantották a nagybirtokokat, s ezzel a társadalom abszolút túlsúlyban lévő legnagyobb osztályával csupán tulajdonképpen másodlagos kérdésekben kerültek szembe. Amikor a rekvirálás, a falu kirablása megszűnt, fokozatosan megszilárdulhatott a forradalom. A faluközösségekre hullott birodalom végül a bolsevikoké lehetett, éppen a faluközösségek nagyfokú politikai közömbössége következtében. De ez a helyzet nem tarthatott sokáig, csupán addig, amíg ismét helyre nem álltak a hagyományos gazdasági kapcsolatok falu és város, mezőgazdaság és ipar, más szóval a faluközösségek és a rajtuk kívüli világ között. Abban a pillanatban, amikor ez megtörtént, működésbe léphetek (volna) a hagyományos társadalmi és politikai erők, amelyek sok esetben egyenként is, de együttesen mindenképpen sokszorosan erősebbek voltak, mint a bolsevikok pártja.

A bolsevikok tehát az 1917-es forradalmakban csupán az egyik, s nem is a legerősebb irányzat volt. Szerencséjükre azonban a forradalmi mozgalmak olyan mértékben szétdarabolódtak, s olyan erősen jelentkeztek a cári rendszer felbomlása után az évszázadosan, olykor több évszázadon át elfojtott nemzeti törekvések, hogy ezek a különféle politikai irányzatok végül is paralizálták egymást. A bolsevikok egyike voltak azon kevés politikai áramlatnak, amely nemzetek fölötti volt, s ez sokban hozzájárult a végső győzelmükhöz. Nem is a győzelem volt igazán az érdekes, hanem az, ami utána következett.

2. Májig vitatkoznak a történetírók azon, mekkora lehetett a bolsevikok pártja 1917-ben. Többféle szám is kering a köztudatban. Ha a legnagyobbat vesszük, akkor is olyan elenyésző a párt aktív híveinek száma, hogy elképzelhetetlen lett volna a hagyományos módszerekkel kormányozni a több mint százmilliós országot. A polgárháborúban aratott győzelem még nem volt elég a fennmaradáshoz, ezt nyilván felismerte a párt vezető rétege. A radikális földreform a parasztok többségét jóindulatú semlegességre készítette a bolsevikokkal szemben (főltéve, hogy él-

ni hagyja őket az állam, vagyis, ha maga a párt rossz politikájával nem provokálja a parasztságot), s ez nagyon nagy dolog volt egy túlnyomóan paraszti népességű országban, de önmagában nem volt elégséges. A parasztság nagy tömegei bármiikor más álláspontra helyezkedhettek a párttal szemben, ha a gazdaságpolitikában vagy egyéb területen változás történik, amint az tulajdonképpen be is következett az 1920-as évek végén. A birtokos parasztság érdekeinek figyelembe vételével jött létre a történelmi kiegyezés a párt és a parasztság között: az új gazdasági politika (NEP). Ezért a modus vivendiért azonban a párt — törekvéseit tekintve — súlyos árat fizetett: gyakorlatilag befagyasztotta az új társadalom megvalósításával kapcsolatos (nyugodtan mondhatjuk, forrófejű) elképzeléseit.

Ma már nem tudjuk, hogyan is képzelte Lenin a továbbiakat. Az, hogy szóban és írásban a NEP tartós fennmaradásáról szólt, nem jelent sokat, abban a pár évben, ameddig még élt, ezt kellett mondania akkor is, ha mást gondolt. H. G. Wellsnek adott interjújával kapcsolatban Wells leírta, hogy amikor erről kérdezte, Lenin azt mondta, hiszen tudja, milyenek a parasztok. Területenként, elszigetelve úgy lehet végrehajtani az átalakulást, hogy nem támasztanak majd nagyobb ellenállást — s eközben Lenin előre hajolva kacsintott. Ez az adalék pl. arra utal, hogy néhány évnél többre Lenin se becsülte a NEP fennmaradását. De ha el is fogadjuk, amit egyébként írásai tartalmaznak (a kacsintást természetesen nem!), akkor is az a helyzet, hogy a NEP-pel rendkívül törekeny egyensúly jött létre, amelyet akár egy rossz termés is felboríthatott. S ez egyértelmű lett volna a harc kiújulásával a párt és a parasztság között.

Ilyen körülmények között csak egy rendkívül szervezett, központosított párt lehetett képes a hatalom megtartására, kezdetben kisebb körzetekben, majd fokozatosan kiterjesztve uralmát az egész országra. Vitázó párt, platformokat ütköztető és azokon folyamatosan vitatkozó párt bukásra lett volna ítélve. A felismerés kézenfekvő, ebből következett a platformszabadság eltörlése a párt X. kongresszusán, s ez a helyzet a magyarázata annak, a pártküzdelmek során miért mindig azok győztek, akik a platformszabadság eltörlésének fenntartásán fáradoztak. (Itt nem csupán Sztálinra és híveire gondolok. A platform-tilalomnak rendszerint azok soraiból támadtak ellenzői, akik korábban maguk is a platformszabadság eltörlése mellett voltak, s ez az ellenzés rendszerint akkor következett be, amikor meghíúsult az az elképzelésük, hogy a saját vonalukat elfogadtathatják a párttöbbséggel.)

A helyzetet bonyolította, hogy a pártnak saját tömegbázisáért is küzdenie kellett, bármilyen kicsiny volt is az. S ezt a küzdelmet a kronstadti matrózlázadás leverésével stratégiailag elvesztette, vagyis az a tömegbázis, amellyel kezdetben rendelkezett, szembefordult vele. A kronstadti matrózok felkelésének leverése lényegében lezárta azt a folyamatot, amelyet a párt és tömegbázisa közötti szakadás folyamataként jellemezhetünk. A felkelés és a párton belüli politikai áramlatok megszüntetése, vagyis a párt egységének állandó hangoztatása, a mindent ennek alárendelő politika között nagyon szoros az összefüggés.

Gyakorlatilag rendkívüli állapot az országban, hosszú évtizedeken át, nem fért össze a vitaszabadsággal az egypártrendszer lehetőségeit kihasználó és arra támaszkodó párton belül. A párton belüli vitaszabadság előbb vagy utóbb elkerülhetetlenül vagy ahhoz vezet, hogy kiéleződnek a párton belüli viták, s ezzel veszély-

be kerül a hatalom, hiszen azok a tömegek, amelyek nem kívánják a párt által szorgalmazott átalakulásokat, kihasználhatják a párton belüli ellentéteket — vagy a párt több részre szakasztásával a többpártrendszert hozta volna vissza — gyakorlatilag ugyanezzel a végeredménnyel. Mindmáig nem sikerült működő, valódi többpártrendszerrel megvalósítani azokat a társadalmi átalakulásokat, a gazdaságot olyan módon fejleszteni, amint ezt a bolsevikok tették, vagyis fenntartani a „működő”, vagy másképpen „létező” szocializmust. Napjaink kísérleteinek kimenetele erősen kétséges, s aligha lesz fenntartható az, amit „új társadalomnak” nevezhetünk. Az eredmény minden valószínűség szerint a magántulajdonhoz való törvényszerű visszatérés lesz.

Ez persze logikus, s az ilyen helyzetek mindig előfordulnak a történelemben, ha túlságosan radikális társadalmi változásokat valósítanak meg (vagyis azok nem maguktól, szerves fejlődés révén következnek be). Így volt ez pl. Magyarországon a kereszténység fevételével kapcsolatosan. Amíg a királyi hatalom egységes volt, lehetett terjeszteni a keresztet, abban a pillanatban, amikor a trónkérdés felvetődött, kitörték a pogánylázadások, amelyeknek megismételt előfordulását csak egységes központi hatalom volt képes megakadályozni. Ugyanez a központi hatalom évszázadokon át tüzzel-vassal irtotta a pogányhit minden maradvékát, amíg végül az ősi hit utolsó maradványai az új vallás sajátos magyar vonásaivá nem szublimálódtak. A hasonlat persze csak a dolgok végső lényegében találó, mégis megéri a folytatást: a magyarság a 15. századtól magát a kereszténység védpajzsának tartotta a törökkel szemben, ha — mondjuk 70–75 évvel István koronázása után — megkérdézték volna egyedeit, mi a véleményük István királyról, aligha képviselte volna egységesen azt az álláspontot, mint négy–öt száz évvel később.

A párt szoros egysége, mindaz, ami ebből a helyzetből következett, logikusan vezetett el a személyi diktatúrához, az abszolút hatalom kialakulásához. Ha a párt, vagyis egy kisebbség kényszeríti rá akarátát az óriási többségre, akkor az átalakulás ütemétől s lebonyolításának mikéntjétől függetlenül is törvényszerűen létrejön a párt diktatúrája az országban, s a logikus következmény: egy szűk vezető csoport diktatúrája a pártnban. Innen pedig csupán nagyon kis lépés kell az abszolút személyi hatalom kibontakozásához. Az ún. „kollektív” vezetés amúgy is csupán azt jelenti, hogy lehetőség van a felmerülő különféle megoldások figyelembevételére, maga a vezetés azonban bármilyen kormányzati rendszer keretében csupán egy személyhez kötött lehet.

Ez a helyzet a magyarázata annak, hogy Sztálin személyi diktatúráját a párt tömegei, sőt a vezető testületek tagjainak túlnyomó többsége sem személyi diktatúraként, hanem mint egy karizmatikus vezetőnek a többi érdekében folytatott küzdelmét élte meg. Enélkül nem kapunk magyarázatot arra, mi volt az oka annak, hogy számos kipróbált személyi hívének közvetlen hozzátartozóit, feleségét, testvérét stb. tartóztatták le, tartották évekig koncentrációs táborban, végezték ki, miközben az érintett személy, mint a párt felelős vezetőinek egyike dolgozott tovább Sztálin közvetlen környezetében. De végső soron ezek a viszonyok magyarázzák azt is, miért vállalták el a perbefogott kommunisták a rájuk kiosztott szerepeket.

3. Erre az útra, vagyis a párt diktatúra kormányzati rendszerére kényszerítette a bolsevikokat az a saját forradalmuk által életrehívott jelenség, amit államosítás-

nak nevezünk. Az ipar és a kereskedelem államosításával nemcsak a belső, hazai, hanem a külföldi eredetű tőkét is államosították, mégpedig kártalanítás nélkül. Ezzel azonban hosszú távra valószínűtlenné tették a külföldi tőke beruházó tevékenységét a Szovjetunióban. Az orosz ipar modern, a századforduló körüli évtizedekben létrejött része, amely az ipari forradalom újabb hullámával, a robbanómotorral, az elektromos energia alkalmazásával volt kapcsolatban, gyakorlatilag külföldi tőkével létesült. Más megközelítésben úgy fogalmazhatjuk ezt meg, hogy a modern gyáripar túlnyomó része idegen tőkével létesült, s zömmel külföldi tulajdonban volt. Az ipar államosítása, az angol, francia, illetve francia eredetű belga, német és amerikai tőke kisajátítása egy egész történeti szakaszra lehetetlenné tette a külföldi beruházásokat a szovjet–orosz iparosításban. Igaz, a NEP meghirdette a külföldi tőke számára is a visszatérés lehetőségét, de ezt a külföldi tőke természetesen nem vette komolyan. Néhány kaladortól, egy-két, a szovjet rendszerrel rokonszenvező, meg vele nagy üzleteket lebonyolító tőkéstől eltekintve (ez utóbbinak a mintája az az Armand Hammer, aki rövid idő alatt megtízszerezte vagyonát az 1920-as évek első felében, nyilván nem elsősorban a szovjetek számára előnyös üzletekkel) csupán néhány német vállalat jelentkezett, azonban ezek is azonnali készpénzfizetés ellenében szállítottak. A külföldi hitelek beáramlása az ország iparába 1917 után gyakorlatilag megszűnt.

A külföldi beruházásokat csak egy esetben lehetett volna visszacsalogatni az országba: az államosítások visszacsinálásával, vagy az azzal egyenértékű kártalanítással. De akkor tulajdonképpen mire volt jó az államosítás? Lehet, hogy a kártalanítás nélküli államosítás megvalósításában szerepet játszott a közelgő világforradalom győzelmébe vetett hit, de ez a forradalom nem valósult meg. Felmerült azonban a „hogyan tovább” kérdése. Az egyik megoldás, a forradalom feladása, a visszatérés a korábbi gazdasági rendszerhez a párton belül nem jött szóba. Maradt a másik lehetőség: valamit kezdeni kellett a forradalommal. A háború évei, a polgárháború pusztításai során tönkretett gazdaságok rekonstruálni kellett, s meg kellett kezdeni az ipar átépítését, az ország iparosítását. Nem lévén külföldi tőke, a belső felhalmozást kellett fokozni, a teljesen tönkrement ország eredetileg sem gazdag, s az elmúlt évek során toprongyossá szegényedett lakosságát kellett tehát további nélkülözésekre kényszeríteni.

Az önerőből történő iparosítás — akár tetszik, akár nem — egy paraszti többségű országban csak a parasztság rovására történhetett. Ez elkerülhetetlenül kiélezte a parasztok, elsősorban természetesen a birtokos parasztok és a bolsevikok viszonyát, s ezzel mozgásba hozta azt a mechanizmust, amely a párt önkényuralmához vezetett az országban, s Sztálin és a pártvezetés szűk csoportjának diktatúrájához vezetett a pártban (s ezzel természetesen az egész országban). S ez nem elsősorban ütem, vagy mérték kérdése, hanem magának az alapvető folyamatnak a problematikája. Vagyis egy lassúbb, kíméletesebb iparosodás esetén is ugyanarra a végeredményre vezetett volna, ha talán nem is élezte volna ki ennyire az ellentéteket. A bolsevikok győzelme a polgárháborúban elkerülhetetlenül szembeállította őket a birtokos parasztsággal, kettősen is. Egyszer, mint birtokos parasztokkal, akiket szövetkeztetésre kívántak, másodsorban mint azokkal, akiknek terhére kívánták elsősorban megoldani az iparosításhoz szükséges tőkefelhalmozást. Ez más szavak-

kal elkerülhetetlenné tette a párt diktatúrát, mégpedig történelmileg be nem látható időre, az osztályharc éleződésének jegyében. (Mindez ugyanis azt jelentette, hogy e területen valóban kiéleződött az osztályharc.)

4. Világforradalom, vagy forradalom egy országban? Szokták a sztálini rendszert úgy megítélni, hogy az letért az internacionalizmus álláspontjáról, visszatért a hagyományos nagyorosz nacionalizmus keretei közé. Ez azonban elfogadhatatlan leegyszerűsítés, amiként az is az, hogy ez a rendszer egyesíti magában a forradalom jakobinus és thermidori szakaszát egyaránt, Sztálin tehát tulajdonképpen Napóleon szerepét játszotta el. Ez az álláspont is leegyszerűsítés. Van ugyan számos formálisan hasonlító eleme a két korszaknak, de csupán nagyon messziről. Miről is van szó igazán?

A Lenin betegséggel, majd halálával kirobbanó utódlási harcokban, a frakcióküzdelmekben végül is Sztálin részéről született meg a korszak meghatározó jelszava, a cselekvést megalapozó ideológia megfogalmazása: a szocializmus építése egy országban. Ez kétségtelenül megragadta a párt túlnyomó többségét, cselekvésre mozgósított, meghatározta az elérendő célokat. Amikor ezt a jelszót Sztálin megfogalmazta, s azt a párt elfogadta, gyakorlatilag eldőlt a NEP sorsa is. Világossá vált, hogy az eredeti elképzelésekből csupán azt a részt adják fel, amelyik a világforradalom győzelmétől tette függővé az események további alakulását Oroszországban. A gazdaságot és a társadalmat át kellett formálni, ha a „szocializmust” akarták felépíteni Oroszországban, s ez nyilvánvalóan a parasztsággal kiéleződött küzdelmet, az iparosítás fokozott ütemét, az erőteljes felhalmozást, s mindennek következményeképpen a párt diktatúra, és végső soron a sztálini személyi diktatúra kibontakozását, rendszerének kiépítését és megszilárdítását, egyfajta olyan társadalmi helyzet kialakulását jelentette, amelyet az osztályharc kiéleződése, sőt egyes esetekben a párt részéről történt kiélezése jellemezett. Ezzel minden gondolkodó embernek tisztában kellett lennie az adott viszonyok között.

Ugyanakkor ez azt is magával hozta, hogy tulajdonképpen a szocializmusról vallott korabeli oroszországi képet kívánták átültetni a gyakorlatba. Nehéz megmondani, mi minden kavargott ebben a képben, felfogásban, a narodnyikok forradalmi radikalizmusának eszmefoszlányaitól, az orosz faluközösségi rendszer kommunisztikus, vagy annak vélt elemeitől a lenini eszméig, amelyek azonban legalább annyi rendszeridegen elemet tartalmaztak, mint bármely más korabeli ideológia Oroszországban. A lenini elképzelések eredetileg a kommunista társadalom azonnali megvalósítását tűzték ki célul. Ez a polgárháború befejezésével megbukott, s ekkor következett a bolsevik hatalom megőrzése szempontjából zseniális lenini visszavonulás, az új gazdasági politika. Most tehát — igaz, már Lenin nélkül — arról az alapról kellett elindulni, amelyik 1924–25 táján adott volt. S a cél: az osztály nélküli szocialista társadalom megvalósítása.

Az egész folyamatot időzavar jellemezte. Nem csupán az orosz fejlődés eleve elmaradásáról volt szó. Ha 1926-ra nagyjából helyreállították a háború előtti termelési színvonalat, az is több, mint tíz év újabb lemaradást jelentett az ország korábbi helyzetéhez képest. Ez magyarázza, hogy az egész átalakítást a hihetetlenül gyors tempó diktálása, s ennek következményei, a rosszul sikerült beruházások tömegei, az emberi munka felesleges pocskolása stb. kísérte. Ugyanakkor ez a po-

litika — s ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni — a párt tömegeinek nagy többsége számára rokonszenves volt, amiként az orosz műszaki értelmiség is lelkesedett érte. Számukra a szocializmus építése egy országban az iparosítás gyorsított ütemét jelentette. S persze a társadalom egészének egyfajta átalakítását, amiben ismét csak egyetértett a párttagság többsége, az értelmiség jelentős része és a régi ipari munkásság is.

5. A helyzet sajátosságai közé tartozott egyebek között az, hogy a továbbfejlődés irányáról mihamarabb dönteni kellett. Bizonyos mértékig valamiféle automatizmus működött: a gazdaság talpraállítása csak úgy történhetett meg, hogy viszonylag alacsony gabonaárakat állapítottak meg, s a felhalmozás nyújtotta ütemben rekonstruálták az ipart. Kezdetben természetesen növekedett a parasztság termelési kedve, úgy is mondhatjuk, egyáltalában visszatért a termelési kedve, hiszen az ún. hadikommunizmus rekvirálásaival összehasonlítva a terményadó rendszere és a piaci mechanizmus helyreállítása önmagában is jótékonyan hatott. Néhány év után azonban a piaci mechanizmus stimuláló hatása elmúlt, az emelkedő ipari árak mellett az árutermelés a falun csak akkor lett volna fenntartható, vagyis kifizetődő a közepes és annál nagyobb gazdaságok számára, ha emelik a gabona felvásárlási árát. A gabonaválság az 1920-as évek végén, 1927–28–29-ben az árutermelő parasztság logikus reakciója volt: az agrárróló kinyúlására a piacra termelő gazdaságok a termelés csökkentésével, a megtermelt gabona visszatartásával, tárolásával (azaz „spekulációval”) válaszoltak.

Ezzel új, kimondottan harci helyzet keletkezett éppen a döntés kényszere révén. Vagy emelik a mezőgazdasági termékek árát, ami egyértelmű az ipari fejlesztés csökkenő lehetőségével, vagy a parasztokat az alacsony árak elfogadására kényszerítik. Lehetett volna persze ideig-óráig lavírozni, a megoldásokat vegyíteni egymással, elodázni a döntést, de végül mindenképpen dönteni kellett. Ha külföldi tőkére nem lehet számítani (márpedig a kisajátítás következtében belátható évtizedekre ez semmiképpen sem jött szóba), csak a mezőgazdaságból lehet kivonni tőkét, hiszen a lakosság nem agrár része a népességnek olyan kis részét tette ki, hogy a belőlük kisajtolható tőke alig jelentett valamit.

A Sztálin vezette többség végül gyorsan döntött, mégpedig olyképpen, hogy felszámolja az egyéni árutermelő parasztgazdaságokat. Ezzel nagyon hosszú időre eldőlt a diktatúra vagy demokrácia kérdése. Még ha a szegényparasztságot, a kevés pénzzel rendelkező, vagy nincstelen paraszti népességet sikerül is szembefordítani a közép- és gazdagparasztokkal, akkor sem lehetséges a pártidiktatúra megszüntetése, hiszen az elhatározott intézkedésekkel akarva-akaratlanul polgárháborús helyzet állandósult. A szegényparasztságot a tehetősebb paraszti rétegek javaival, az áttelepített kulák- és középparaszti népesség házaival, ingóságainak, ruhaneműinek szétosztásával, temelődesszkezeinek és állatállományának kisajátításával és a közös gazdaságoknak adományozásával érdeketté tették ebben a küzdelemben, legalább egy időre. Az átalakulás első éveiben a szegényparaszti bizottságok a mezőgazdaság átszervezésének fontos segítői, sokszor a kitelepítések kezdeményezői voltak, hiszen anyagilag is érdekeltté tették őket a szövekezetesítésben, s mindabban, amit ez jelentett. Idővel persze lanyhult ez a segítség, s egy idő után már csak a reguláris hadseregre lehetett számítani, de addigra már nagyjából megtörtént, ami-

nek be kellett következnie: a kulákokat, vagy akiket annak minősítettek, jórészt átteleptették, kisebb részben fizikailag megsemmisítették.

Nem lehet csodálkozni azon, hogy bizonyos körzetekben, elsősorban ott, ahol a parasztság fejlődése a forradalmat megelőzően szabadabb körülmények között ment végbe, vagyis Dél-Oroszországban és Szibériában az árutermelő parasztság egy része fegyveresen fordult szembe az átalakulás drasztikus, ezeket a rétegeket megsemmisítéssel fenyegető folyamatával. Ezeken a vidékeken a parasztság kezében a háború előtt is volt fegyver, a háború után pedig elrejtették a hazavitt, vagy a polgárháború idején kezükbe került fegyvereket. Egyes vidékeken tehát hamar lángra kapott a fegyveres ellenállás parazsa, főleg akkor, ha még szítták is valamilyen módon, s az ilyesféle szításra sokfelé sor is került. A potenciálisan polgárháborús helyzet tovább erősítette a pártdiktatúrát, ami végső soron még jobban megnövelte Sztálin személyi hatalmát.

6. A mezőgazdaság ún. szocialista átalakítása, a kolhozrendszer megvalósítása csak akkor járhatott valamelyes eredménnyel, ha legalább a növénytermesztés alapvető munkafolyamatait gépesítik. Erre tehát elengedhetetlenül szükség volt. S az egész járulékos következménye a munkaerő tetemes mértékű felszabadítása volt a mezőgazdaságból. Az iparosításhoz amúgy is hatalmas tömegű munkáskézre volt szükség, legalábbis abban a formában, amint az iparosítás a Szovjetunióban a 30-as évek elejétől megvalósult. Az óriási tömegű képzetlen emberi munkaerő átáramoltatása a mezőgazdaságból az iparba csak akkor volt lehetséges, ha a tömeges fizikai munkát igénylő alapvető mezőgazdasági termelési folyamatokat (szántás, vetés, aratás, betakarítás, cséplés) gépesítik, és egyidejűleg a műtrágyázást és a növényvédelem alapvető eljárásait is bevezetik. Bár az utóbbi a 30-as években nem valósulhatott meg, a munkafolyamatok gépesítése igen erőteljes ütemben megkezdődött.

Már a folyamat első lépése is jelentős számú gépet, elsősorban traktort, s a gépekhez szükséges fűtőanyagot igényelt. Az eredetileg is tervbe vett iparosítás tehát elválaszthatatlan lett a mezőgazdaság átalakításától. Ezzel nem azt kívánjuk mondani, hogy csupán és kizárólagosan a mezőgazdaság átalakítása hívta életre az erőltetett ütemű iparosítást, még azt sem, hogy csupán ez gyorsította volna fel. Az iparosítással az ország elmaradottságát kívánták megszüntetni, az az orosz értelmiség régi álma volt, amely a bolsevik forradalom után új dimenziókat kapott.

Az iparosításnak erre a társadalom életében megváltozott szerepére utal a Sztahanov-mozgalom, egyáltalában a kitűzött tervek túlteljesítésének, a kitűzött határidőknél korábbi megvalósításának igénye. Aligha lehetett volna felülről elhatározni ilyen mozgalmat, vagy más hasonló megoldásokat, s főleg nem lehetett volna sikeres pl. a Sztahanov-mozgalom, ha csupán felülről formálják, miként az nálunk történt az 1940–50-es évek fordulóján, ahol nem is aratott sikert. A Szovjetunióban azonban ezek a törekvések a társadalom spontán jelenségeiként kezdődtek, s jó ideig előre lendítették az iparosítást. Ennek okát abban kereshetjük, hogy az orosz társadalomban a nyugati munkakultúrának még csupán a csírái voltak jelen a 20. század elején. A 30-as években pedig még kevésbé állt rendelkezésre valóban képzett munkaerő. Az újonnan munkássá váló rétegek számára még a munka paraszti hagyományai voltak mérvadóak. Ilyen környezetben egyáltalában nem rend-

küveli, hogy valóban tanult, s megfelelő gyakorlatot szerző ipari munkások a korabeli normákat jóval meghaladó eredményeket érnek el. Ez az egész jelenség-csoomag persze még tudományos feldolgozást igényel, ami eddig egyáltalán nem történt meg. Az azonban nagyon hihető, hogy éppen a paraszti sorból munkássá válók közül került ki a legtöbb sztahanovista, hiszen a mennyiség növelésére irányuló törekvések nagyon jól párosulhattak a paraszti munkafolyamatokban legények között gyakori virtuskodással. Ilyen virtus tárgya lehetett számukra — legalábbis részben — a termelés növelése.

7. Ez a jelenség is, s persze a sztálini évtizedek megértésének igénye is azt sugallja, nem lehet a társadalom átalakulásának vizsgálata nélkül megérteni e korszakot. Nem a nyilvánvaló dolgokra gondolunk, tehát arra az átrétegződésre, amelynek nyomán megnőtt az össz népességben a munkások, az iparban foglalkoztatottak száma és aránya, a városi népességé stb. Inkább a politika felől közelíthetünk ehhez a kérdéskörhöz.

Az 1930-as évekre felépült az új szovjet államapparátus, kicserélődtek az államapparátusban dolgozók, az új értelmiség, s az állami alkalmazottak körében nagyarányú személycserék következtek be. Megnőtt a pártapparátus létszáma is, ha az egész apparátust egységesnek fogjuk fel, tulajdonképpen alábecsültnek tűnik az a három milliós létszám, amiről a szakirodalomban többnyire szó esik. De ha csupán három milliós apparátust tételezünk fel, akkor is nyilvánvaló, hogy ez a hatalmas tömeg, amely lélekszámát tekintve mintegy 50%-kal nagyobb, mint a háború előtti egész munkásosztály, természetes módon felszívta a párt szempontjából legmegbízhatóbb kádereket, a régi szervezett ipari munkásságot. Nyilvánvalóan más társadalmi osztályokból is verbuválódott a párt- és állami apparátusba kerültek egy része, de a derékhadat ezek a megbízható elemek alkották. A szervezett, elsősorban szakmunkások tehát részesévé váltak az államapparátusnak, közülük került ki az új vezető réteg. S még nem is említettük a hadsereget, amelynek tisztikara nagyrészt szintén a megbízható munkásokból került ki.

A régi szakemberek, szervezett munkások helyét a parasztságból frissen verbuválódott új szakmunkások foglalták el. Majdnem teljes cseréről van szó, nem csupán arról tehát, hogy a munkásság számszerű növekedéséből a növekmény származott faluról. Éppen ez a jelenség, ti. a nagyarányú csere a magyarázata annak, miért lehettek elégedettek a munkások, noha a szakképzett munkások életszínvonala alacsonyabb volt, mint 1913-ban. Ez önmagában igaz, de figyelembe kell venni, hogy nem ugyanazokról a szakmunkásokról van szó. Az 1913-as szakmunkások az apparátusnak, a hadseregnek a tagjaiként részévé váltak a társadalom elit rétegeinek, a 30-as évek szakmunkásai pedig korábban parasztok voltak, számukra a munkássá válás, a városba költözés önmagában is az életszint emelkedését hozta akkor is, ha a reálbér nem érte el az első világháború előtti színvonalat.

Jelentős átrétegződés ment végbe falun is. Nem csupán az 1917. évi földreformra gondolok, hanem különösen az 1928–1933 közötti átrétegződésre. A szegényparasztságot anyagilag is érdekeltté tették az átalakulásban, a rekvirálások, nagy területeken a kulákok és tehetősebb középparasztok kitelepítése egyet jelentett kifosztásukkal, ingó és ingatlan javaik szétosztásával a szegényparasztok között. A tehetősebb paraszti rétegek kifosztása átmenetileg mindenképpen a szegény-

paraszti rétegek életszínvonalának némi emelkedésével járt, legalábbis addig, amíg az elrabolt termények, állatok, használati tárgyak, bútorok stb. kitarítottak.

Mint mindebből kitetszik, meglehetősen nagy átrétegződésre került sor, s a társadalom nem kis részének életszínvonala, körülményei javultak, míg másokat érdekeltté tettek a rendszer kiépítésében. Ezek a rétegek nyújtották a tömegbázist a sztálini politika számára. Kérdés az, hogy mekkora rétegekről volt szó, s meddig tartott helyzetük javulásának folyamata. Úgy tűnik, hogy az 1950-es évek végéig mindenképpen javultak ezeknek a rétegeknek a körülményei, ha pedig a háborút, annak az élet anyagi körülményeit befolyásoló hatásait is figyelembe vesszük, úgy tulajdonképpen ezek a rétegek húsz év alatt életszínvonaluk gyors ütemű javulását kétszer élték át, az iparosítás időszakában és a második világháború után. Sokban megérthetővé teszi ez számunkra azt, hogy a tömegek miért fogadták el a rendszert olyannak, amilyen volt, illetve, hogy miért hittek a szocializmus gazdasági eredményeinek gyors sikereiben, s éppen azokban a szakaszokban, amikor pedig a felhalmozás talán a legerőteljesebb ütemben folyt.

8. Hasonló átrétegződést figyelhetünk meg a párt vezető gárdájában, általában a felső- és középvezetés soraiban, ha nem is azonos mértékben, s nem is ugyanazon folyamat keretei között. Az nyilvánvaló, hogy a sztálini korszak három évtizede alatt természetes rotáció következtében is sor került bizonyos arányú kádercserére. A középvezetők szintjén azonban más is történt. A gazdasági és társadalmi átalakulások következtében robbanásszerűen megnőtt a középvezetők száma (a hadseregtől, a belső karhatalomtól kezdve egészen a gyárigazgatók és kolhozelnökök, a párttitkárok tömegéig), s ez a rendkívül gyors növekedés a társadalmi felemelkedés lehetőségét biztosította egy széles társadalmi réteg számára, gyakorlatilag a származástól függetlenül. Ebben a rétegben is történtek mozgások, változások, felemelkedések és bukások, tulajdonképpen nyitottnak tekinthető ez a réteg lefelé is, felfelé is, vagyis ide beemelkedni is lehetett, s innen bejutni a felső vezetők soraiba is. Maga az egész réteg annyiban rendkívül fontos, hogy igazából ez volt Sztálin személyi diktatúrájának tömegbázisa. Kiválasztásukban, ha nem is közvetlenül, de közvetett, áttételes módon jelen volt, ha nem is Sztálin személye, de apparátusa mindenképpen már egészen a korai időszaktól kezdve, s ez sem lebecsülendő szempont.

Részben más kérdést vet fel a legfelsőbb vezetés korántsem kis lélekszámú csoportja. Ide természetesen nem csupán a politikai iroda, a központi bizottság s a kormányzat néhány olyan személyiségét számítom, akik általában az érdeklődés előterében vannak az utolsó évtizedek kutatásaiban, hanem a teljes párt- és állami hierarchiát. Itt is lélekszámban folyamatosan növekvő rétegről kell beszélni. Ugyanakkor körükben figyelhető meg az a sajátos mozgás, ami arra utal, hogy egyfajta rendszeres cserefolyamat, helyváltoztatási mechanizmus érvényesült. Vagyis nem csupán a csoport számszerű növekedéséből, az apparátus átszervezéseiből adódó mozgásról van szó, hanem egy sajátos kormányzati mechanizmusról.

Ennek a kormányzati mechanizmusnak nyilvánvaló okát Sztálin helyzetismeretében és józan belátásában kell keresni. Teljesen egyértelműen a legfelsőbb vezetés elhatározásáról, döntéséről volt itt ugyanis szó, hiszen a Sztálin halála után bekövetkezett események, azok a negatív hatások, amelyek azóta e téren a szovjet

társadalmat, de bizonyos fokig más szocialista országokat is érintettek (a nagyarányú, tömeges korrupció, az összefonódások és következményeik, a Szovjetunió közép-ázsiai területén a nemzeti szervezete újjáéledése sajátos új formákban, a klánok, maffiaszervezetek kibontakozása ott is, ahol 1953-ban ilyen nem volt stb.) klasszikus ellenpéldát jelentenek. Éppen ezért mondhatjuk, hogy Sztálin tudatosan alkalmazott egyfajta mesterséges rotációt. Mind a legfelsőbb párt- és állami vezetésben, mind a közvetlenül ez alatti szinten rendszeres váltogazdálkodásra került sor. Egy-egy személy többnyire két- három évig töltött be egy-egy fontos pozíciót. Az órsékváltásra persze azért is szükség volt, mert ebből a rétegből nagyon sokan az önkény áldozataivá váltak. De azok, akik végig megmaradhattak a vezető garnitúrában, akik már Sztálin személyi híveiként kerültek be ide — ezekre is vonatkozott ez a fajta rotáció. Ha a politika nevesebb irányítóinak karrierjét nyomon követjük, vagy az egyes köztársasági vezető pozíciók betöltőinek listáit nézzük, folytonos mozgást látunk. S a személyek mozgása nemcsak pozícionális, hanem térbeli is, vagyis az ország egyik feléből a másikba helyezik át több-kevesebb rendszerességgel a kádereket.

Ez tudatos politika volt, s nyilvánvalóan az a megfontolás szülte, amelyik — mondjuk — annak idején a török nagyvezérek és más állami főtisztviselők rotációjának rendszerét kialakította. Sztálin jól ismerte a kaukázusi világot, nem csupán a keresztény részét, hanem a mohamedán törzsi és az egyéb nemzeti társadalmakat is. S jól ismerte persze az orosz társadalmat, amiként — ha máskor nem, 1918–1923 között — szerezhetett tapasztalatokat a közép-ázsiai nomád népek viszonyairól is. Ez a rotációs rendszer azt a célt szolgálta, hogy megelőzze a hatalmi koncentrációt, ami akkor jöhetett volna létre, ha valaki hosszú éveken át megül egy helyen egy bizonyos fontos pozícióban. S egyúttal arra is szolgál, hogy megfelelő erkölcsi viszonyok között tartsa az apparátust. Ebben a rendszerben, legalábbis a legfelső szinteken a korrupciónak nem volt valószínűsége, nem alakulhatott ki olyan összefonódás a területi szerveknél, amelyik az utóbbi évtizedekben szinte mindenütt felszínre bukkant, elsősorban a kaukázusi vidékeken és Közép-Ázsiában. Az 1960–70-es évek megszilárdult kiskirályságai ezekben a régiókban nem jöhettek létre a sztálini rotáció időszakában. (Más kérdés, hogy a korszak légköre is olyan volt, amelyben a korrupciónak, a megvesztegetésnek bizonyos szinten fölül semmi gyakorlati esélye sem volt, legalábbis társadalmi méretekben semmiképpen sem.)

Ugyanakkor az is bizonyos, hogy a rotáció kialakult rendszere felszínre hozta a tehetségeket. Nem hagyta eltunyulni a kádereket, a rendszeres új feladat önmagától mozgásban tartotta a felső vezetést. S ha figyelembe vesszük azt is, hogy a rendszeres rotáció egyik el nem hanyagolható tényezője volt a „tisztogatás”, nagyon sokszor a káderek fizikai megsemmisítése is, nyilvánvaló, hogy ez a rotációs rendszer nyitott volt a tehetségek alulról felfelé áramlása előtt, az új tehetségek számára.

Az állandó változás a vezető rétegek soraiban mindenki számára a bizonytalanság érzését idézte elő. Ez a stresszhelyzet nem volt alkalmas a személyi hatalom növelésére, a klánszerveződésre, a különféle függési hierarchiák kialakulására. Ugyanakkor a sokféle megforduló vezetők olyan széles tudású, nagy tapasztal-

talatokkal rendelkező gárdáját alakította ki, ami meglepte azokat a nyugati tárgyalófeleket, akik ezekkel az emberekkel valamikor, valamilyen módon hivatalos kapcsolatba kerültek. Ez az oka a számos megnyilatkozásnak, amelyek a felelős szovjet vezetők széleskörű tárgyi-technikai tudását, ismereteit méltatják.

Természetesen letagadhatatlan, hogy van ennek a kormányzási mechanizmusnak valamiféle ázsiai jellege. Nem csupán a külső jegyeit tekintve, tehát abban, hogy hasonlít a török, vagy az arab uralmi — hivatalnok — szervezethez, hanem abban is, amiért hasonlít ezekhez. A magántulajdon felszámolása, helyén az állami tulajdon létrejötte, az a körülmény, hogy az állami tulajdonnak nincs igazán tulajdonosa, túlságosan is nagy csábítást jelentett ahhoz, hogy e tulajdon kezelői tömegesen ellen tudjanak állni. Sztálint gyakorlati tapasztalatai, az orosz élet ismerete, a forradalom előtti tapasztalatok arra intették, hogy vigyáznia kell. Ebből következett azután a megoldás formája és módja, a bürokrácia felduzzasztásával párhuzamosan a káderanyag, a vezetők folyamatos cseréje, mozgatása.

Itt kell szóvátenni, mert hasonló, ha nem éppen azonos törvényszerűségek mozgatták, az intézményrendszer kérdését. Ma még megoldhatatlan annak a szerepnek a feltárása, amelyet a Szovjetunió történetében az intézmények játszottak. Ugyanakkor az világos, hogy nem lehet szó olyan intézményekről, mint az európai országokban, hiszen a párt, az állam fölé emelkedő párthatalom abszolút elsőbbséget élvezett. Mégsem lehet majd eltekinteni a párt intézményi szerepének elemzésétől. Ha igen sok esetben személyi kérdések alakították is az intézményeket, volt néhány olyan intézménye a szovjet államnak és társadalomnak, amelyek lényeges szerepet játszottak az eseményekben. Ez nem csupán akként merül fel, hogy a különféle intézmények, ill. vezetők mennyiben játszottak önálló szerepet — mondjuk — a represszáliákban stb., hanem ennél sokkal szélesebb értelemben. A hadsereg, az államvédelem, a minisztériális és tanácsi apparátus, a pártapparátus, a szervezetek stb., de különösen azok az új intézmények, amelyek a gazdaság és társadalom állami, vagy inkább pártirányítás alá vonása nyomán keletkeztek, játszottak sokszor meghatározó szerepet a Szovjetunióban. Tevékenységükről, működésük mechanizmusáról ma még szinte semmit sem tudunk.

9. A vezető garnitúra mozgásánál említés történt már a tisztogatásokról, a perekről, amelyek következtében mind a párthierarchia csúcsain, mind a csúcsok alatti szférában tömeges személycserékre került sor. A sztálini terror a felső vezetők első generációjának teljes garnitúrájára kiterjedt, s jórészt a közvetlenül alattuk álló személyeket is érintette — őket többszörösen is. Mégis kell szólnunk a leszámolásokról, a perekről, mindarról, ami ezzel járt, mert ezt a kérdést nem lehet, nem szabad csupán személyi kérdésként kezelni.

S nyilvánvalóan nem csupán a kádermozgás egyik variációjáról van szó. Azt az áthelyezések rendszeresítésével minden nehézség nélkül meg lehetett (vőna) oldani. Mégis alighanem itt kell keresni ezeknek a leszámolási akcióknak, párttisztogató kampányoknak a gyökereit. Az önerőre támaszkodás, „a szocializmus építése egy országban” jelszava iszonyú megterhelést jelentett a szovjet társadalom számára. Gyakorlatilag az egész népet a tartós alultápláltság szintjén tartották, vagy legalábbis alig valamivel afölött, a fogyasztási javak minimumát bocsátották forgalomba, hogy a gazdaság és társadalom minden anyagi erejét az iparosítás „szent” cél-

jaira lehessen fordítani. Ehhez volt szükség arra az ideológiára, amelyik az állandó megtámadottság érzetét és félelmét idézte fel a nép tudatában. Ezt a célt szolgálta az osztályharc éleződésének elmélete éppen úgy, mint a perek, tisztogatások, sokszor az öntisztulások. A lezárult forradalom, azaz a hatalom megragadásának befejezett folyamata után valahogyan el akarták kerülni a megállapodottság, a konzolidáció érzését, hiszen békés, vagyis „normális” állapotok között nem lehetett volna az emberektől, tulajdonképpen egy történeti korszak minden generációjától egyformán ilyen áldozatokat kívánni. Nem csupán a korrupció, az összefonódás lehetőségét akarták tehát korlátozni, hanem az egész társadalmat a forradalom lázas állapotában kívánták tartani.

Másodlagos kérdés, de azért nem elhanyagolandó, hogy mindemellett visszanyúltak az ortodox egyház számos eljárásához, fogásához (Sztálin ezt amúgy is mesterien elsajátította a tifliszi szemináriumban). Sokan írtak már arról, mennyi hasonlatosság van a korai kereszténység szokásai (nyilvános gyónás stb.) és a bolsevik párt tagjainak a taggyűlés előtti, tehát nyilvános önkritikái között. Ugyanígy nagyon nagy a formai hasonlóság a perek lebonyolítása és a nyilvános megbánás között, amit a középkori egyház alkalmazott szívesen ugyancsak a hit megerősítésének céljából.

Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy Sztálin a párt túlnyomó többsége és sok tekintetben a nép nagy része számára nem tömeggyilkos, még csak nem is egyszerű diktátor volt, hanem karizmatikus vezető, aki az egyszerű emberek többsége akarátának kifejezője volt. Még Magyarországon is látni lehetett ennek nyomait, pedig Magyarország igazán más kultúrkörbe tartozik, itt amellet a szovjetellenességnek az 50-es évek elején voltak hagyományai, s nem csupán nyomokban. Ha ez így volt Magyarországon, vagy akár Európa-szerte, mennyivel inkább így lehetett a Szovjetunióban. Mégis, Sztálin halálának hírére, meg temetése napján nagyon sok könnyező, sűrű embert lehetett látni a főváros utcáin, s ezeket az embereket a sírásra vagy a könnyezésre senki sem kényszerítette. A ma fiatalabb generációi már nem látták ezt, nem éltek benne, s így mind kevesebb a remény arra, hogy mindezt *belülről* értsük meg, és értelmezzük. Pedig erre lenne szükség ahhoz is, hogy a perek, az állandó megtorlások, az önkritikával, kritikával vegyes represszáliák légkörét, működési mechanizmusát, s mindezekkel együtt valódi értelmét megfejthessük.

Volt természetesen az igazi nagy pereknek egy másik értelme is, amivel alighanem többet kellene foglalkozni, mint eddig tették. Arra a sokkra utalok, amely az egész sztálini politikát érte Hitler hatalomra kerülésével, majd még inkább (s ez a fontosabb is) hatalmának megszilárdulásával, tartóssá válásával. Kétségtelenül megnőtt a külső veszély, labilissá vált az európai helyzet. A szovjet külpolitika erre elég gyorsan reagált a Népszövetséggel szembeni politika megváltozásával s a Franciaországhoz való közeledéssel. Hogy meddig lehet Franciaországra számítani, kezdettől fogva kétséges volt, s hamar bebizonyosodott, hogy nem is olyan sokáig.

A külső veszély megnövekedése pedig kiélezte a belső ellentéteket a szovjet párt vezetésében is, vagy legalábbis Sztálin és a köréje tömörült politikai mag táplálhatott ilyen félelmeket. S lehetett ilyen félelem a párttagságban is, amelyik vita nélkül elfogadta azokat a rendszabályokat, amelyeket ezekben az években

a párton belüli ellenzéki irányzatok helyzetének ellehetetlenítésére, ezen irányzatok megsemmisítésére (most már valóban fizikai megsemmisítésére) hoztak.

Itt, vagyis a nagy pereknél már valóban felmerül tehát két vizsgálandó kérdés is. Nem játszott-e ezekben a perekben szerepet az, hogy Sztálin és politikai irányzata kizárólagosságra törekedett, mert véglegesen ki akarta iktatni a szovjet párt életéből mindazokat a politikai ellenfeleket, akik valamilyen szempontból reális alternatívát képezhettek volna politikájával szemben? S a másik, ezzel egyenrangú probléma: vajon az ellenzék, vagy annak egyes kisebb csoportjai nem törekedtek-e valóban arra, hogy esetleg erőszak alkalmazásával számoljanak le Sztálinnal és csoportjával. Ezekben az években még komoly politikai küzdelem folyt a párton belül, ami nem volt teljesen egyoldalú folyamat. Nem kétséges, hogy Trockij a 30-as években fokozatosan növelte politikai aktivitását, ha nem is a Szovjetunió belülről, de a Szovjetunió irányában (erre utal pl. orosz nyelven megjelentetett folyóirata, amelyben olykor meglepő írásokra lehet bukkanni ezekben az években), s valószínűleg az ellenzék más irányzatai is aktívan politizáltak, csupán ennek formái részben — önhibájukon kívül — magatartásuk jellege, másrészt a szovjet levéltárak máig nem kutatható volta következtében számunkra ma még nem elég ismertek. A marsallok perénél számításba jöhet több variáció is (a német titkosszolgálat koholmánya, mint verzió újabban megkérdőjeleződött, de egyáltalában nem lehetetlen, hogy legalább egy részük megkísérelhetett valamiféle katonai, vagy együttes katonai és politikai akciót a sztálini vonalvezetéssel szemben). Vagyis a lényeg, amelyre itt a figyelmet felhívjuk, hogy mindmáig nem foglalkozott a történetírás a perek, represszáliák okaként azzal, hogy a sztálini politika a potenciális ellenzék, a párton belüli más vonal kialakulásának csíráit is ki akarta irtani a szovjet párt vezetéséből. Ezért lehetett szükség az ellenzéki irányzatokkal szembeni küzdelemben a módszerek megváltoztatására, a fizikai terrorra, a fizikai megsemmisítésre, Trockij megölése is erre a magyarázatra irányítja a figyelmet.

Bonyolult problémáról van tehát szó a „nagy perek” és a folyamatos megtorlások, párttisztítások esetében, s úgy tűnik, nem is csupán egy-, hanem többtényezős kérdéskör ez. Semmiképpen sem maradhat meg tehát a kutatás a mai szinten, úgy is mondhatnánk, a mai tematikában, hanem ki kell azt szélesíteni a politika- és részben a társadalomtörténet irányába. Hasonlóképpen sokkal több figyelmet érdemelnének a kutatás részéről a tömeges megtorlások, a munkatáborok mellett azok az újabban mind sűrűbben napfényre kerülő tömegsírok, amelyek megsemmisített áldozatok ezreinek, olykor tízezreinek tetemeit tartalmazzák. Mi lehetett az oka az ilyen méretű fizikai terrornak? Szükséges volt ez valamilyen okból? Ezekre a kérdésekre igazi válasz még nincs. Pedig a történelem itt is ad lehetőséget analógiákra, amelyek talán közelebb vinnének bennünket a megértéshez. A kambodzsai népirtás, Pol Pot rendszere nyilván nagyon sok szállal kötődik Sztálin tömegterrorjához. Sajnos, az elméleti összefüggés, a körülmények hasonlóságának és különbözőségének vizsgálata még várat magára. Ugyancsak hiányzik a kínai kulturális forradalom és a sztálini terrorhullám összevetése, a hasonlóságok és különbségek bemutatása. Mindezzel csupán jelezni szeretném, hogy a terror feltárása nem állhat meg a számszerűségek megragadásánál, hanem el kell jutni az okokig akkor is, ha a mi számunkra ezek az okok, esetleges indokok elfogadhatatlanok. Természetesen

hiányzik a terror mozgásmechanizmusának elemző bemutatása is. Hogyan, miért került sor a tömeges megtorlásokra? Erre még olykor kaphatunk választ (fegyveres ellenállás a gabonarekvirálás idején, a mezőgazdaság átszervezésének éveiben stb.), de ez a válasz sem igazán kielégítő. Kik döntöttek a megtorlásokról? Mi az, ami ezekből a felső szinteken dőlt el, s mi az, ami a helyi adminisztráció kezében volt? (Lenin az első párttisztítás tanulságait elemezve arra figyelmeztet, hogy a kizártak túlnyomó részét — meg nem engedhetően — egyéni okokból távolították el a pártból!) A kutatás, az érdeklődés eddig a neves emberek sorsára, a pártvezetők, az értelmiség kiemelkedő tagjainak, legfeljebb a kommunista párt tagjainak esetére szorítkozott. Holott ez csupán törpe kisebbség a megsemmisítettek egész hatalmas tömegéhez viszonyítva. Mi döntötte el ennek a tömegnek a sorsát? Hol, hogyan s mikor pecsételődött meg a sorsuk? Mekkora tere nyílt a helyi szervek túlkapásainak, az egyéni visszaéléseknek? Az ideológia mellett milyen más tényezők működtek mindebben közre? Ezekre és hasonló kérdésekre a további kutatásnak kell feleletet adnia.

10. Önálló tematikát képvisel az egész sztálini korszakban az 1945 utáni évtized. Mind a belpolitika, mind a külpolitika kérdései ma még valójában oly mértékben a homályban húzódnak meg, hogy a korszak eseményei és a sajtó mellett igazán csupán néhány visszaemlékezés az, amire valamennyire támaszkodni lehet. Levéltári anyagok kutatása nem csupán a Szovjetunióban, vagy a szocialista országokban elképzelhetetlen mind a mai napig, de a nyugati vagy a semleges országok levéltárait sem igazán tárták fel eddig. S az is kérdés, hogy a bizalmas anyagokat megtalálni-e a levéltárakban. Néhány kérdést mégis fel kell vetni ahhoz, hogy áttekintésünket valamennyire is megnyugtatóan fejezhessük be.

Mindenekelőtt a nagy kérdés: a háborúban aratott győzelem után Sztálin miért nem maradt meg a háború során kialakított belpolitikai irányvonalnál, amely a korábbi évtizeddel összehasonlítva nyugodtabb, kiegyensúlyozottabb, kiszámíthatóbb volt. A történeti irodalom úgy veti fel a kérdést, ha Sztálin megmaradt volna a mérsékelt belpolitikai vonal mellett, magyarán abbamaradtak volna a tisztogatási kampányok, nem hangsúlyozták volna az osztályharc éleződésének elméletét olyan erőteljesen, amint tették, Sztálinnak valószínűleg elfelejtették, vagy legalábbis megbocsátották volna korábbi bűneit, s a nép szeretett vezéréként emlegetnék talán még ma is. Hiszen még a háború előtt leszámolt potenciális ellenfeivel, s a háború megnyerése — minden veszteség ellenére — óriási tekintélyt biztosított számára. Mint a vonatkozó történeti munkák mondják, mindenki azt várta, hogy így fog történni. De pontosan az ellenkezője történt.

A kérdés az, egyáltalában mennyire volt reális az ilyenféle várakozás. S itt azonnal a külpolitika fogas kérdéseibe ütközünk, olyanokba, amelyeket ma még nem lehet megnyugtatóan tisztázni. A kérdés ugyanis az, hogy ki, vagy mi a felelős a nagyhatalmak közötti konfliktus kiéleződéséért a második világháború után. Érzelmi alapon nem szabad választ adni erre a kérdésre, ami viszont a konkrét tudásunkat illeti, az nemcsak hogy nem hézagmentes, inkább úgy mondhatnám, gyakorlatilag csupa lyukból áll.

S nem csupán az teszi nehezzé a választ, hogy a Rooseveltt halála utáni hónapok amerikai külpolitikai koncepciói ma még egyáltalában nem világosak (mel-

lékesen Rooseveltnek a háború utáni Európával kapcsolatos elképzelései sem azok), hanem igazából az, hogy nem ismerjük, valójában milyen változásokat is jelentett Truman elnöksége az amerikai külpolitikában, mekkora fordulatot idézett ez elő. Nem ismerjük a szovjet mérlegeléseket sem. A háború végére kialakult egy bizonyos elképzelés a nagyhatalmak háború utáni viszonyáról. Ennek keretében történtek bizonyos megállapodások is. Churchill moszkvai tárgyalásai Sztálinnal, a kelet-európai régió ún. felosztása, amelyet az amerikaiak is elfogadni látszottak, a másik oldalon az amerikai-szovjet viszonyrendszer körvonalazódása, akár Jaltában is jelez egy bizonyos egyensúlyi rendszert. Ez valószínűleg nagy mértékben felborult Roosevelt halálával, Truman elnökségével. Nem tudjuk, hogyan mérte fel az új helyzetet a szovjet külpolitika, személy szerint az azt irányító Sztálin, s így azt sem tudjuk, mennyire volt helyes ez a felmérés, s mennyire nem. Vannak jelek, amelyek arra utalnak, hogy a szovjet külpolitika egyes területeken nem tartotta magát a megállapodásokhoz, illetve a megegyezés előtt igyekezett magát kedvező helyzetbe hozni (Lengyelország), más vonatkozásban viszont valóban tartotta magát a megállapodáshoz (Görögország, Finnország), de hasonló folyamatok jellemzik az amerikai meg az angol külpolitikát is. Önmagában ezek a körülmények nem döntőek, tulajdonképpen a politikai készség kinyilvánítása a megegyezésre, vagy ki nem nyilvánítása az, ami a lényeges. Kétségtelen, hogy összességében nézve Sztálin külpolitikája annyiban mindenképpen felelős a hidegháború kirobbanásában, hogy nem tett komolyabb lépést a közeledésre, hanem inkább elsáncolta magát, s az ellenfél kísérleteinek visszaverésére játszott. Aktívabb békepolitikával, a nyugati kezdeményezések iránti nagyobb kompromisszum-készséggel talán eredményt lehetett volna elérni. Ehhez persze valóban szó szerint be kellett volna tartani a megállapodásokat.

A másik oldalon viszont nem vitás, hogy az amerikai külpolitika az atomfegyver birtokában erős nyomást gyakorolt a Szovjetunióra, ha talán nem is mindig ott, ahol ennek helye lehetett, s nem is mindig diplomatikus módon. Önmagában még az is zavarta az amerikai politikát, hogy a szovjet külpolitika nem parfrózott, az első időben nem vett tudomást az atomförlényről, s egyáltalában nem úgy viselkedett, mint aki tudatában van gyengébb voltának. Jellemző erre a potsdami értekezlet, ahol Truman bejelentette Sztálinnak az atomfegyver létrehozatalát, amihez Sztálin gratulált, majd témát váltott. Truman ebből arra következtetett, hogy az oroszok nem ismerték fel a dolog jelentőségét, ugyanakkor Zsukov emlékirataiból tudjuk, hogy Sztálin pontosan megértette, miről van szó, hiszen ez után, már külön szobában, azt mondta Molotovnak, szólni kell Kurcsatovnak, gyorsítsa meg a kutatásokat. Hasonló volt a helyzet a londoni külügyminiszeri értekezleten, ahol az amerikaiak nem értették, hogyan lehet az, hogy a Szovjetunió nem tesz engedményeket, amikor nekik atombombájuk van, az oroszok azonban tüntetően nem vettek erről tudomást. Úgy tűnik mindebből, hogy mindkét oldal rosszul reagált a kialakult helyzetre. Az amerikaiak elvárták a szovjet külpolitika nagyarányú engedményeit, a Szovjetunió viszont azért nem tett engedményeket, hogy a nyugati hatalmak ne érezhessék erőfölényben magukat. Ezzel hibás körfolyamat alakult ki, amelynél automatikus reakciók jelentkeztek, rossz akciókra még rosszabb reakciók. S innen már nagyon nehéz visszalépni, vagyis megszakítani magát a hibás kört.

Ha innen, ebből a szituációból indulunk ki, s figyelembe vesszük a hatalmas pusztulást, amit a háború okozott a Szovjetunióban, az erőviszonyokat, amelyek hosszú távra egyértelműen nyugati erőfölényt jeleztek, sok minden érthetővé válik. Az óriási méretű hadsereg fenntartása, a polgárháborús viszonyok a Szovjetunió nyugati területének nagy kiterjedésű részein, a fegyverkezés folytatásának szükségessége — mindez hatalmas gazdasági erőfeszítést igényelt, egyúttal olyan politikai atmoszférát, amelyben az újabb áldozatvállalás az egész nép számára természetesnek tűnhetett.

Ugyanakkor az 1945 utáni években a Szovjetunió egész gazdasági fejlődését kedvezően befolyásolták a jóvátételek. Nem elsősorban az áruszállításokra gondolok, hanem a technikára, ami például a német javak szovjet tulajdonba kerülésével, Németországban pedig egész üzemek leszerelésével emelte a szovjet technika színvonalát. A gazdaságtörténeti kutatások figyelmét mindez elkerülte, pedig aki a korabeli szovjet órákat vagy autókat szemügyre veszi, annak fel fog tűnni a formai és szerkezeti hasonlóság a német termékekkel. A háború végén a Szovjetunió kezébe került technológia jelentős szerepet játszott az újjáépítésben, az ország gazdasági fejlődésében. Hogy pontosan mekkora volt ez a hatás, ma még nincs tisztázva.

Akármi is volt, a gazdaság rekonstrukciója valószínűleg a tervezettnél hamarabb sikerült, a szovjet gazdaság rövidebb idő alatt volt képes a fogyasztási javak termelése terén is elérni, majd meghaladni az utolsó békeévek szintjét, mint gondolták. Ez a körülmény is szerepet játszott abban, hogy Sztálin és környezete „felvette a kesztyűt”, és hajlandó volt a hidegháborúban próbára tenni az ország (és persze a kisebb szocialista országok) erejét. A fegyverkezési verseny igen nagy tehertétel volt, az 1950-es évek végéig, az 1960-as évek elejéig azonban a Szovjetunió bírta a lépéstartást. Az atombomba után a hidrogénbomba előállítása, majd a rakétatechnika terén a lépéstartás a nyugati hatalmakkal (mert igazából csupán erről volt szó akkor is, ha olykor ez még a szovjet vezetők számára is fölénynek tűnhetett) jelzik azt a gazdasági fejlődést, amely ezeket a technikai eredményeket megalapozta.

Az alapkérdés azonban nem változott: mindeme fejlődés a nép életszínvonalának csupán nagyon lassú, bár közvetlenül a háború utáni években azért némileg érzékelhető emelkedését engedélyezte. Vagyis a fegyverkezés hatalmas terheket jelentett, ami miatt a szovjet lakosságnak továbbra is spártai életmódot kellett folytatnia.

Bonyolította a helyzetet, hogy a megszállt, majd szövetséges országok lakosságának életkörülményei a háború utolsó, számunkra a legnehezebb évében is kedvezőbbek voltak, mint a Szovjetunióban, s a szovjet katonák milliói, akik e frontokon, ezekben az országokban a háború alatt, majd a megszállás éveiben megfordultak, ezt hamar felismerték. A győzelem bizonyos előnyök mellett tehát egyszerre jelentette azt is, hogy a cseh, a német vagy a magyar munkás és paraszt életviszonyainak megismerése, különösen, miután ezek az országok a Szovjetunió szövetségesei, maguk is a szocializmust építő társadalmakká váltak, fellázíthatja a szovjet társadalmat. Ezért kellett kettős zárlatot létesíteni a Szovjetunió és szövet-

ségeseinek határain is egy külön vasfüggöny felépítésével, az érintkezés lehetetlenné tételével.

Mindezt azonban nem lehetett külön, önálló politika keretében megvalósítani. Nem volt más lehetőség tehát, mint visszatérni — ha némileg mérsékeltebb formában is — a hagyományos uralmi módszerekhez, ideológiai eszközökhöz. Élezni kellett az ideológiai harcot, ehhez alapot kellett teremteni az éleződő osztályharc ideológiájával, aminek alátámasztására esetenkénti tisztogatásokra volt szükség.

Összemosódik ez azzal az ideológiai harccal, amit a nemzetközi munkásmozgalomban, s részben a szövetségi rendszeren belül folytattak, s aminek csupán a legjelentősebb aktusa, legkiélezettebb formája volt a Tito, illetve a Jugoszlávia elleni kampány, de nem volt kizárólagos megnyilvánulása. A kettő ugyanis nem azonos, legfeljebb egymásra ható, egymást erősítő jelenség. Miközben a szövetségi rendszerben folytak a „jugoszláv kémek” elleni perek, a Szovjetunióban folyó ideológiai tisztogatások jórészt más célt szolgáltak, azokat a nehézségeket akarták velük áthidalni, amelyekről már szoltunk.

Tovább kuszálódtak a szájak a Kínai Kommunista Párt győzelmével. Erősen vitatott, hogy ez milyen mértékű szovjet segítséggel történt, hogy a Szovjetunió valóban kívánta-e a teljes sikert kínai szövetségésének, s az is homályos még, milyen volt a valódi viszony a két párt között. Nagyon nehéz ezeknek a kérdéseknek a megítélése, igen keveset tudunk minderről, a későbbi események alapján visszakövetkeztetni az 1940-es évek végére, vagy az 50-es évek elejére nem lenne célravezető. Az teljesen nyilvánvaló, hogy a tükörsima, napsugaras felszín alatt rendkívül nehéz kérdések kavargtak, de ma még nem lehet kitapintani a szovjet politika elképzeléseit, akcióit. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a koreai háború kitörése az összes szovjet szolidaritás-megnyilvánítás mellett is inkább a két párt közötti vitát, mintsem az egységet takarja. Erre utal a háború kitörését megelőző Mao-Ce Tung látogatás rendkívül hosszú időtartama Moszkvában, mintegy jelezve a vitákat. Nem kétséges, hogy ez csupán következtetés, nem nyugszik bizonyítékokon. Végül is a szovjet magatartás az ENSZ-ben, de más jelek is utalnak arra, hogy éles törésvonal képződött a két párt között még Sztálin életében.

Mindezt csupán azért említettem, hogy érzékeltessem a politikai viszonyoknak azt a bonyolultságát, amely Sztálin életének utolsó négy-öt évében meghatározó volt, s amelynek feldolgozására élete alkonyán — úgy tűnik — már nem volt igazán képes. Így nem maradt más megoldás, mint a bevált, az új viszonyokra persze aligha alkalmazható receptek felhasználása. Ez erősen hozzájárult a nemzetközi helyzet kiéleződéséhez, a hidegháborúhoz, a fegyverkezési verseny kibontakozásához 1945 után. De talán még ennél is nagyobb károkat okozott akkor, amikor a hidegháború következményeként a Szovjetuniótól Bulgáriáig és Albániáig húzódó félkörben „szocialista” rendszerű országok jöttek létre.

Ezekben az országokban a politikai rendszer és gazdaságpolitika kialakításánál ugyanis szovjet megoldásokat léptettek életbe. Ma még erősen vitatott, mennyi volt ebből a parancs, vagyis mennyire állt emögött a sztálini politika, s mennyiben volt szó az utánzás igényéről, de bármelyik tényező játszott a nagyobb, vagy a meghatározó szerepet abban, hogy alig vették figyelembe ennek a sávnak a sajátos történeti fejlődését, az egyes országok nemzeti sajátosságait, alig-

hanem a sztálini politika erőfölénye és ragaszkodás a szovjet modellhez, ha úgy tetszik, a szovjet fejlődés és a „szocializmus” azonosnak vétele tehető felelőssé. Ott ugyanis, ahol ennek külpolitikai hordereje volt, képesek voltak alkalmazkodni a más viszonyokhoz. Így történt az NDK-ban, ahol az államosítás megállt a 100 munkásnál többet foglalkoztató üzemeknél, s ha korlátozták is a magánvállalkozás lehetőségeit, ha nagyon szoros ellenőrzés alatt is tartották ezeket az üzemeket, de az ipari termelés, a szolgáltatások jelentős mértékben megmaradtak magántulajdonban, egészen az 1970-es évek elejéig. Kisebb mértékben túrték a sajátos agrárfejlődést Lengyelországban, s nagyon nagy horderejű kérdésekben persze minden országban toleráltak sajátos vonásokat. A gazdaságpolitika egészében azonban a szovjet fejlődést követte mindenütt, így például Csehszlovákiában is az iparosítás extenzív formáit erőltették, holott az ország (a cseh terület) akkor Európa iparilag legfejlettebb régióihoz tartozott.

Az uniformizáltságnak ez az erőltetése következett nyilván abból is, hogy Sztálin és a politika irányítói közeli háborúra számítottak, ezért erőltették az ipari, elsősorban a hadiipari potenciál extenzív növelését, s ezzel mind nagyobb terheket róttak a szovjet és a szövetséges népekre. Hogy mennyiben lehettek tisztában a valódi helyzettel, különösen az európai szocialista országok viszonyaival, a lengyel és a magyar társadalomban felhalmozódott feszültségekkel, ugyanolyan nehezen megválaszolható kérdés, mint szinte minden az 1945 utáni évtizedek történetéből. Az azért valószínű, hogy a Sztálin halála után bekövetkezett események, részben változások egy részének előkészítése még Sztálin életében megkezdődhetett. Aligha valószínű, hogy Berija s mások, akik pl. a magyarországi körülményekkel tisztában voltak, ne ismerték volna ezeket a viszonyokat már jóval 1953 júniusa előtt. Vannak, akik úgy vélik, Nagy Imre visszatérése az MDP politikai bizottságába, majd a miniszterelnök-helyettesi székbe még 1952-ben ezzel a változással lehet összefüggésben. Márpedig mindez még jóval Sztálin halála előtt történt.

Új korszak meghirdetését jelezheti a XIX. kongresszuson, 1952. október 14-én Sztálin által elmondott zárszó is. Lehetséges, hogy a „burzsoá demokratikus szabadságjogok zászlajának” és „a nemzeti függetlenség és a nemzeti szuverenitás zászlajának” — hogy Sztálin szavaival éljek — felemelése a kommunisták részéről, amit itt Sztálin parancsba adott (szavai ekként foghatók fel, s az európai és ázsiai kommunista pártok akkor szerte a világon így is reagáltak), egy olyan külpolitikai irányvonal meghirdetése, amely akár a nyugat-európai országokban is a nemzeti önállóságot kitűző politikai erővel, de legelsősorban a függetlenségre törekvő gyarmati népekkel kívánt összefogni, ebben az irányban képzelte el a szorongató helyzetből való kitörést. Ez utóbbit később Hruscsov meg is valósította, s ez lényegesen hozzájárult a Szovjetunió külpolitikai pozíciójának javulásához az 1950-es évek közepétől, majd az 1960-as években.

Belpolitikailag is fordulat, új szakasz érlelődött. A XIX. kongresszus szervezeti változásai, a politikai iroda megszüntetése, a vezetőgrémium, az elnökség létszámának erős megnövelése (25 főre), majd a kongresszus utáni szervezeti változások arra utalnak, hogy valami készülődött, ha nem is tudjuk, micsoda. Sztálin utolsó évei megnövekedett ideológiai tevékenységének is lehet ebben szerepe, elsősorban a szocializmus közigazdasági kérdéseiről frottaknak. Számomra úgy tűnik,

ebben Sztálin meghirdette az átmenetet a szocializmusról egy „fejlettebbnek” tartott formára. Ennek szerves része volt a kolhoztulajdon átalakítása „össznépi tulajdonná”. A kérdés ilyen erőteljes felvetése önmagában is jelzi, hogy volt valamiféle elképzelése arról, mi lesz a következő lépés, ha azt már nem is valósíthatta meg. Az, hogy olyan mereven elzárkózott a gépállomások felszerelésének akkor már felvetődő eladásától a kolhozoknak, az áru- és pénzforgalom minősítése a termelésben, ugyanakkor a másik oldalon az iparban az állami tulajdon azonosítása az össznépivel — mindez együtt arra utal, hogy a következő lépés a kolhoztulajdon felszámolása és „társadalmasítása” lett volna. Sztálin gyakran mondogatta élete utolsó éveiben, hogy nem tudja, mennyi ideje van még, pedig szeretné „művét” befejezni. Lehetséges, hogy úgy érezte, gyorsíthatja a tempót, s átvezetheti a társadalmat a „kommunizmusba”.

Mindezt azért emelem ki, mert a szerzők ebben az utolsó elméleti munkában éppen mindennek ellenkezőjét látják, egyfajta „piaci szocializmus” érvényesítésének elképzelését. Valószínűleg az értéktörvény érvényesüléséről frottak okozták, okozhatják a szerzőknél a félreértést.

A kommunizmus utópiája szabta meg Sztálin egész tevékenységét. Ennek rendelt alá mindent, egyéni életét éppúgy, mint az emberek százmillióinak életét a Szovjetunióban, mindenhol, ahol erre alkalom nyílt. Ez a rendkívül egyszerű, száraz, szikár meggondolás a magyarázata minden tettének, hidegen számító, minden lehetséges eszközt felhasználó politikájának. A maga puritánságában, beszűkült látásmódjával fanatikusa volt egy eszmének, s ez a fanatizmus nem kímélt sem családot (gondoljunk német fogságba került fia sorsára), sem barátokat, sem harcostársakat, s főleg nem az ártatlan, egyszerű emberek millióit. Ez a fanatizmus rendkívüli elhivatottság-tudattal, még inkább küldetésstudattal, s egyúttal óriási politikai érzékkel és szervezői tehetséggel párosult. Ez dobta felszínre, ez hajtotta az élre, s ez diktálta lépéseit, akár egyéni előrehaladásáról, akár a társadalom átalakításáról volt szó.

11. Ugyanakkor nem lehet elmenni egy másik kérdés mellett sem. Sztálin, mint történelmi jelenség egy sajátos szituáció terméke, s ennek a szituációnak valószínűleg mindmáig legtehetségesebb, legrátermettebb személyisége. De a szituáció legalább annyira hozzájárult alakjának formálódásához, lehetőségeket kínálva számára, mint egyénisége azok megragadásához. Ma már, az elmúlt évtizedek sok hasonló jelenségének ismeretében, úgy tetszik, hogy ott, ahol a társadalmi körülmények hasonlóak, sok tekintetben ugyanilyen fejlődésvonalat járnak be azok a népek, amelyek a forradalom „szocialista” útjára léptek, függetlenül vezetőik alkatától. A legszélsőségesebb példák erre Kína, Észak-Korea és Románia, részben Kuba és Nicaragua. Ezek tehát elsősorban a nem európai régió országai (ebben az értelemben Románia nem európai ország), úgy látszik, ez a fejlődési modell elsősorban a fejletlen, nem európai gazdasági-társadalmi-kulturális fejlődésmenetben fog meg. Mindegyik országot a parasztság abszolút társadalmi túlsúlya, azon belül a szegényparaszti rétegek erős többsége jellemzi. A kapitalizmusnak csak elemeit találjuk mindenütt, s ezek az elemek sem belső, szerves fejlődés eredményei, hanem vagy külföldi tényezők gyökerezették meg, vagy idegen etnikum tagjai képviselték az adott társadalom keretei között. S mindenhol rátértek a történelmi fejlődés

désnek azokra a szakaszaira, amelyeket Sztálin vezetésével, a szovjet kommunista párt által kényszerítve, a szovjet nép is megtett. Ebben önmagában is törvényszerűség működik, amelynek mozgásformáihoz, érvényesülésének módozataihoz a Sztálin-jelenség nem adhatja meg a teljes választ, csupán annak egy részletét. Nem a Sztálin-jelenség mozgatja ezt a törvényszerűséget, ez nyilvánvaló, de ebben a formációban a Sztálin-jelenségnek mindenütt megvan a maga szerepe a társadalom életében. Sztálin személyes életén, tragikus, elborzasztó tettein ezen a ponton mutat túl a történelem, s jelez számunkra valami általánost.

A két szerző nem érkezik el ideig. Ez nem is volt feladatuk. S mert olyan korban élnek, amikor bármelyik pillanatban előkerülhetnek dokumentumok, amelyek vitatott (vagy akár tisztázottnak tekintett) kérdésekben teljesen új helyzetet teremthetnek, lényegében Sztálin személyi teljesítményének, történelmi alakjának értékelése nélkül fejezik be munkájukat. Ez engem sem kötelez méltatásra. A kortársak közül a legnagyobb ellenfél, Winston Churchill amúgy is megtette ezt a maga tömör, lényegretörő módján. S ő, akivel Sztálin személyes találkozásai egy szakaszában rendkívül közvetlen, őszinte beszélgetéseket folytatott, s aki éppen ezért sokkal többet tudott ellenfeléről, sokkal többet érthetett meg belőle, mint mi.*

* Magától értetődik, hogy az 1945 utáni vitatott kérdések taglalásának még annál is vázlatosabbnak kell lennie, mint amilyen a világháború, vagy az azt megelőző évtizedeké. Számos részletkérdést nem is érinthetünk, hiszen megbízható ismeretünk ezek lefolyásáról ma még nem lehet.

TÖRTÉNETI IRODALOM

TEVEL

ZWEIEINHALB JAHRHUNDERTE SCHWÄBISCHE ORTSGESCHICHTE
IN UNGARN 1701–1948

HERAUSGEGEBEN VON DER HEIMATGEMEINSCHAFT DER TEVELER
E.V. EPPINGEN/BRD.

Budapest, 1988. 527 old.

KÉT ÉS FÉL ÉVSZÁZAD SVÁB HELYTÖRTÉNET MAGYARORSZÁGON
1701–1948

A történelem vihara szétszórta e Tolna megyei sváb község lakóit, hasonló sorsra juttatva őket, mint általában a magyarországi német helységeket a második világháború nyomán. Az egykori teveliek nagy része ma a Német Szövetségi Köztársaságban, vagy a Német Demokratikus Köztársaságban, valamint Ausztriában él; de sokan kerültek a tengeren túlra is, az Északamerikai Egyesült Államokba, Kanadába, sőt, van aki Ausztráliába. Azok közül is, akiket nem telepítettek ki az országból, igen sokan elhagyták szülőfalujukat, más vidéken keresve menedéket, megélhetést. Nemzetiségi közösségükből való kiszakadásuk, szétszóródásuk és elvegyülésük asszimilálódáshoz vezetett. A lakosságnak a faluban megmaradni tudó hányada kisebbségbe került a székely és magyar betelepítettekkel szemben, és hosszú éveken át nem volt abban a helyzetben, hogy nemzetisége megőrzése érdekében a legkevesebbet is tehetne volna. Sőt, a kialakult viszonyok közt és atmoszférában a túlélés lehetőségét a beolvadásban kellett látniuk az országban megmaradóknak, s ezzel egészen kritikus szakaszába érkezett a régóta tartó, egyre fokozódó asszimilációs folyamat. Mire enyhülni kezdett megfélemlíttetésük, mire egy másmilyen nemzetiségpolitika lett kialakulóban, a magyarországi német nemzetiség már rendkívül meggyengült — így Tevelen is — öntudatában és anyanyelvében.

Bár nem szabad feladni a reményt a nemzetiség megőrizhetése tekintetében, és felhagyni az erőfeszítésekkel megtartása és fejlődése érdekében, bizonyos, hogy a magyarországi német községek története, legalábbis abban a jellegzetességükben, ahogyan két és fél évszázadon át fennálltak, visszahozhatatlanul lezárult. Nostalgiaiával tölti el ez mindazokat, akik a szülőfalu, szülőföld szeretetében és nemzetiségi kultúrájában nőttek fel; meg akarják menteni a feledéstől, az enyészettől — talán az utolsó órában — annak emlékeit, értékeit, s tovább szeretnék örökíteni utódaiknak. Ez a törekvés teremtette meg a „Heimatbuch” sajátos műfaját, azt a német nemzetiségi helytörténetet, amely megható érzelmi telítettséggel, és többnyire bámulatra méltó kollektív erőfeszítéssel gyűjt és dolgoz fel — komplex módon és interdiszciplinárisan — a helységekre vonatkozó minden földrajzi, történelmi, néprajzi, nyelvészeti stb. ismeretet — többnyire igen figyelemre méltó dokumentációval: fakszimilében közölt forrásértékű iratoktól a falut és lakosságának életét megörökítő fényképekig; megőrzött régi népdaloktól, népszokások rigmusaitól azokig a mai versekig, amelyeket a szülőfalura emlékezés ihletett.

Ilyen „Heimatbuch” jelent meg Tevel (és az 1925-ben vele egyesített Kovácsi) községről is. Kezdeményezői az NSZK-ban élő teveliek voltak, akik Eppingenben létrehozott egyesületük révén sikerrel mozgósították a világban sokfelé szétszóródott földijeik anyagi erőit és

szellemi energiáit, és akik Eppel János személyében Magyarországon is optimálisan találták meg e német község történetének bár nem történész képzettségű, de teljesen szakavatott kutatóját. Történeti vonatkozásban Eppel János, néprajzi vonatkozásban Josef Bless fejezetei alkotják a gerincét az impozáns műnek, amelybe még mások adalékai is szervesen beépülnek. A kötet nemcsak tartalmi színvonalát, tudományos megbízhatóságát tekintve emelkedik ki a „Heimatbuch”-ok vegyes értékű sorából, hanem gondos és nagyon szép kiállításával is, amely a budapesti Interpress Kiadó és a dabasi nyomda érdeme.

Az Árpád fejedelem egyik unokájának nevét viselő, és először egy 1193-ból való oklevélben említett település régi történetének tömör összefoglalása után a 18. század eleji német betelepüléstől a második világháború utáni kitelepítésig terjedő időtávot fogja át a mű, bemutatva az 1701–1948 időhatárok közt szinte teljes egészében német lakosságú község életét. Az első bevándorlási hullámot (1701–1720) a tömeges bevándorlás évtizedei (1720–1767) követik, „egy komoly közjátékkal”: a telepesek 1730–1734 közti úrbéres perével. Az úrbérendezéstől a jobbágyfelszabadításig terjedő időszakot a konszolidálódás jellemzi, majd a polgári fejlődés útján (1849–1918) indul meg a község. Az 1919-től 1948-ig terjedő, tragikus végkicsengésű fejezet „Az előre nem látott vég” címet viseli. Az egy-egy nagyobb periódusnak megfelelő fejezetek nagyjából egységes szerkezetűek: kiindulnak a betelepülés okainak és körülményeinek, illetve a további népességmozgásoknak vizsgálatából, majd a megtelepült lakosság jogi helyzetére, gazdálkodására, vagyoni viszonyaira, szociális struktúrájára térnek át, s végül a végül igazgatásának, szellemi életének, nemzetiségi kulturális viszonyainak szentelnek figyelmet.

A rendelkezésre álló hazai és külföldi szakirodalom gondos felhasználása mellett döntő szerepe van levéltári források közvetlen feltárásának: a Tolna megyei Levéltár vonatkozó anyagai mellett a Magyar Országos Levéltárból a Tevelen birtokos Déry-család levéltárának dokumentumai segítségével lehetett ily gazdagon és hitelesen bemutatni a német telepesek sorsának alakulását. Fejezetről fejezetre haladva, koronkénti alakulásukban részletesen megismerkedhetünk a falubeli mezőgazdálkodással, földműveléssel, állattenyésztéssel, erdőgazdálkodással, kézműiparral, kereskedelemmel; a jobbágyfelszabadításig érvényes úrbéres terhekkel, a közterhekkel, a közegészségügyi viszonyokkal, a katolikus egyház és iskola szerepével stb. Egy 1924-ben nyugalomba vonult helybeli igazgató-tanító és kántor, Kircz István, aki évtizedeken át lelke volt a falu kulturális életének, a plébánián őrzött történeti feljegyzéseiben hűséges krónikásként örököltette meg azokat a helyi eseményeket, amelyeket az e kéziratot is méltán nagybecsűnek találó Eppel János a maga széles körű és elmélyült tudományos kutatásai alapján biztos kézzel helyez el az általános fejlődés összefüggéseiben, gazdagítva és finomítva ismereteinket. Az első világháború utáni fejezetben a mezőgazdálkodás bemutatásához Anton Pfaff, a faluban folytatott iparokéhoz az utolsó helybeli kékkfestő, Ernest Erenyi, egyesületi életéhez pedig Josef Bless járult hozzá.

Külön is méltatást érdemelnek a nemzetiségi kérdéssel fejezetenként foglalkozó alfejezetek, amelyek helyi konkrétságukban mutatják meg a magyarosító tendenciák ismeretes jelentkezését már a 19. század első felében, majd — különösen a század utolsó évtizedeitől — a magyarosodás erőltetésének megnyilvánulásait a helybeli iskolai oktatásban, egyházi vonalon és falusi közéletben. Eppel érdekes adatot talált másfelől arra is, hogy e Tolna megyei német faluhoz hogyan próbált kapcsolatot létesíteni az a bécsi egyesület, amely a magyarországi németeknek a magyarosító törekvésekkel szembeni megtartásának elősegítését tűzte ki céljául. A két világháború közti időszak vonatkozásában helyesen jellemzi a községben is helyi csoportot létesítő Magyarországi Német Népművelődési Egyesületet, majd a Volksbundot, illetve a Hűségmozgalmat.

A szerzőnek a magyar nacionalizmussal szembeni bírálatai, így az 1941. évi népszámlálás német nemzetiségi bevallásának súlyos következményű értelmezésével kapcsolatban tel-

jesen jogosak. A német lakosságnak az SS-toborzásokhoz való tényleges viszonya helyes megítéléséhez nagyon fontosak a konkrét adatok: Tevelről az első akció alkalmával 22, másodsor egyetlenny önkéntes vonult be, ezzel szemben a harmadik akciónál, amely kényszerorozás volt, 230 helybeli lakost kényszerítettek be. Ezek az arányok valóban meggyőzően mutatják, hogy a felelősség döntő mértékben azokat terheli, akik a magyarországi németek idegen hadsereg számára való kiszolgáltatására ilyen egyezményeket kötöttek. A második világháború falubeli áldozatai közül 58 magyar katonaként, 99 a német (SS) haderő tagjaként veszítette életét, 17-en pusztultak el a zsidó deportációban.

Abból az ukrainai munkatáborból, ahová a háború után 200 falubeli németet irányítottak, 33-an nem tértek többé vissza. Az 1945. decemberi kitelepítési rendelet nyomán, amelynek körülményeit a munka ugyancsak helyesen világítja meg, 1946-ban mintegy 950 személyt szállítottak Tevel lakosai közül Németország amerikai, majd 1948-ban további mintegy 700 személyt szovjet megszállási zónájába. A visszamaradt, hozzávetőlegesen 400–500 német mellé 1500 székelyt, majd később még 150–200 Csehszlovákiából áttelepített magyart helyeztek el a faluban, amelynek további történetével a kötet már nem foglalkozik. Egy helyütt azonban (315. l.) elismeréssel nyilatkozik a — valójában sajnós nagyon megkésett — mai magyar nemzetiségpolitikáról, indokoltan téve hozzá, hogy fontos a köztudatban általánosság tenni a mai helyes felfogást.

A történeti rész tanulmányozását nagymértékben megkönnyíti a régi pénz- és mértékegységekről készített kimutatás, a népességmozgást ábrázoló grafikonok, a termelési adatokat feltüntető táblázatok, egykori térképek vonatkozó részletei, a faluban élt családok utcánkénti elhelyezkedésének ábrázolása, a községi tisztségviselők listájának összeállítás. Hasonmásban láthat az olvasó a telepések toborzásával kapcsolatos felhívást, elbocsátó levelet, egészségügyi bizonyítványt, útiokmányt, földesurasággal kötött szerződést, helységpecsét rajzát, adózók lajstromát stb.

A kötet néprajzi része, amely a „Falusi élet” címet viseli, alig egynegyede a történelmi rész terjedelmének, de hasonló tartalmasság, világos és közvetlen stílus, szakszerűség és olvasmányosság szerencsés egysége jellemzi. Bemutatja a háztípusokat és a házak építésmódját, a hagyományos építőanyagokat, majd a lakáskultúráról, az egyes helyiségekről és berendezésükről szól. Sorra veszi az év ünnepeikhez kötődő népszokásokat, s azokat, amelyek az emberi élet főbb állomásaihoz — születéshez, házassághoz, halálhoz — kapcsolódnak. Megismerkedhetünk a teveliek nyelvjárásával, szólásmondásaival, játékaival, dalkincsével, táncaival, népi hiedelmeivel.

A kötet végén „A falu képekben” címmel közel félszáz fényképet találunk, főleg Josef Wirth érdeméből. Látképek, családi képek, csoportképek, életképek ezek. Első áldozások, bér-málások, esküvők emlékei, iskolai osztályközösséget, együtt sorozottak katonabajtárságát idéző felvételek. Megörökítik a 30-as évekbeli községi tanácsot, az iparegylet akkor még élő alapító tagjait, a falu énekkarát, fúvószenekarát, színjátszó csoportját. Aratás, cséplés, szüreti mulatság, vadászat jelenetei elevenednek meg általuk. Más kategóriája a képeknek: a háború után az ukrainai munkatáborban készült felvételek, illetve azok, amelyek a világban szét-szóródott teveliek eppingeni találkozóit mutatják.

Tevel sváb község történetéről magyar nyelven is találhatunk a kötetben rövid tartalmiösszefoglalást. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy értékei idehaza is széles körben válhassanak ismertté.

Tilkovszky Loránt

PAUL ROBERT MAGOCSI

**UKRAINE: A HISTORICAL ATLAS.
GEOFFREY J. MATTHEWS, CARTOGRAPHER.**

Toronto — Buffalo — London, 1987. University of Toronto Press, 25 térkép.

UKRAJNA: TÖRTÉNETI ATLASZ

A szokatlanul széles formátumban kitűnő atlasz már a 4. javított kiadásában jelent meg. Magocsi előszava szerint az ukrán stúdium iránt növekvő az érdeklődés, ezt kívánta ezzel az atlással kielégíteni, elsősorban egyetemi és középiskolai használatra. Minthogy Ukrajna területe a történelem folyamán sokat változott, és voltak időszakok, amelyekben nem is létezett (maga az elnevezés is csak a 16. század óta ismeretes), a történeti ábrázolás nem minden probléma nélküli. Magocsi úgy véli, a sok változás ellenére indokolt alapvetően a mai területből kiindulni. Ezt a térképeken úgy oldják meg, hogy minden időszakban az akkori határokat ábrázolják, de majdnem minden térképre rárajzolták a mai határt, más színű vonallal. Úgy tűnik, hogy ez inkább tájékoztató jellegű, és nem az a fajta ad-hoc territorialitás, amely más országokban divatos, és elsődlegesen a mai határokat vetíti vissza a múltba, holott azok akkor egészen mások voltak. A térképek elsőrendűen a politikai és közigazgatási határokat ábrázolják, ez az atlasz fő érdeklődése. Minden térképhez rövid magyarázó szöveg is járul, amely együttesen akár egy rövid ukrán politikai történetet is kiad. A mai ukrán helyneveket alkalmazza, angol átírásban, kivéve, ahol már az angolszász világban meghonosodott valamilyen más formája. Régebbi korok és nem ukrán lakta területek vonatkozásában az akkori helyneveket használja (pl. az ókori térrépeknél).

A térképek színesek, csak a legszükségesebb adatok találhatóak meg rajtuk, ennek megfelelően jól áttekinthetőek. A színek többnyire államterületeket jeleznek, de Magocsi a régebbi korok vonatkozásában a magyarázó szövegekben két ízben is felhívja a figyelmet arra, hogy a színek által szuggerált területek inkább csak hatalmi szférákat jelölnek, nem a szó modern értelmében vett territóriális államokat.

Az 1. térkép a természeti földrajzi környezetet mutatja be hegy- és vízrajzi térképen, a szöveg jelzi, hogy az ukránok lakta terület több mint egyhatodával nagyobb a mai államterületnél. A 2. térkép az egész etnikai területet jelzi színesen (a mai határokkal), de jelöli a történeti tájegységeket és az egyes dialektusokat. A szöveg a mai lakossági adatokat hozza országonként (a Szovjetunió kivül ma Lengyelországban, Csehszlovákiában és Romániában is élnek ukránok). Ez után kezdődik a történeti térképek sora. A 3. térkép a görög telepeket és a sztyeppei hátteret mutatja be, a római uralom előtti államokkal, hangsúlyozza, hogy a városok és a hátságok közti kereskedelmi kapcsolatok még hosszú évszázadok során meghatározóak maradnak. A 4. térkép (Kelet-Európa 200–850 közt) a szláv őshazát jelzi egyedül színesen, meg a szlávok széttelepülésének az irányát, továbbá a sztyeppei nomádok betöréseinek irányát. Az 5. térkép a keleti szláv törzsek elhelyezkedését mutatja be, csak a nevekkel jelölve az egyes törzsek területét. A 6. térkép a kereskedelmi útvonalakat jelöli be, más-más színnel jelezve ezeket 800, 1000 és 1200 táján, ami talán felesleges volt, bár a fő útvonalak így még egyértelműbben rajzolódnak ki.

A 7. térkép a kijevi Ruszt mutatja be a 11. században, a szöveg szerint Kárpátalja a 10–12. században olykor kijevi ellenőrzés alatt állt. A 8. térkép a déli Ruszt mutatja be 1250 körül, jelzi az egyes mongol hadjáratok útvonalát is. A 9. térkép 1400 táján ábrázolja az ukrán területeket, itt a korabeli államok különböző színekkel kerülnek jelzésre. A 10. térkép ugyanilyen jellegű, itt az 1569-es lengyel-litván unió utáni helyzet található. Jó a 11. sz. résztér-

kép, amely a zaporozsjei kozák telepeket ábrázolja, pontosan jelezve a Dnyeper kataraktait és a terület egymást váltó fővárosait. Talán az egyetlen kevéssé áttekinthető térkép a 12., ez az egyházi beosztást világítja meg a 16–17. században, de a színesen ábrázolt országokon belül csak feketén jelzi az érseki és püspöki székhelyeket, és nem különbözteti meg az ortodox és az unitus egyházat. A szöveg szerint az 1596-os unió után egy-egy székhely hol ortodox, hol unitus volt, de ezt talán érdemes lett volna mégis megkülönböztetni, és elhagyni az országok színezését. A 13. térkép a kozák állam területét mutatja meg 1659 után, a 14. az ukrán területeket 1667 után az akkori állami megosztás szerint, a 15. térkép pedig 1750 táján, amikor az ukrán területek még három, valamelyes autonómiával rendelkező tartományt jelentettek az orosz birodalom belül. Az orosz birodalom Európában a címe a 16. térképnek, amely szemléltetően mutatja be Oroszország területi nyereségeit a 18. század második felében és a 19. században. A 17. térkép az 1850 körüli közigazgatási beosztást ábrázolja, a nyelvi ukrán határ feltüntetésével. Nagyon jó a 18. térkép, amely a nemzetiségeket mutatja be, a fehér alapú térképeken csak ezeket jelzik színes foltok, s ezek nagysága az arányokat is érzékelteti. Egyúttal számokkal jelzik az ún. letelepedési övezeten belül az egyes kormányzóságokban a zsidók százalékos arányát. A szöveg az 1897-es oroszországi és az 1910-es Monarchia-beli népszámlálás pontos adatait közli.

A 19. térkép Ausztria–Magyarországot ábrázolja az 1860 előtti olasz területeket is feltüntetve. A szöveg rövid áttekintést ad a Monarchia történetéről, nemzetiségeiről, de számokat nem közöl. Nyilván sajtóhiba, hogy a dualista berendezés 1868-tól működött, a helyes 1867 helyett. 1868 a galíciai autonómia éve. Tulajdonképpen ennek a folytatása a 20. térkép, amely Galícia területének 1772–1914 közti módosulásait mutatja be. A 21. térkép az 1914–19 közötti területi változásokat ábrázolja, csak az ukrán területek vannak színnel jelezve, az is, hogy a rövid ideig fennálló ukrán kormányok milyen területeket igényeltek. A változásokról beszámoló szöveg világossá teszi, hogy ezek csak igények voltak, a jelzett területek felett ezeknek a kormányoknak sohasem volt teljes hatalmuk. Az ukránok, akik addig két birodalomhoz tartoztak, most négy állam közt oszlottak meg. A 22. térkép a két háború közötti időszakot ábrázolja, az Ukrán SzSzK akkori területét, amely mintegy negyedével kisebb a mainál. A szöveg Ukrajna és a másik három állam, Lengyelország, Csehszlovákia és Románia belső közigazgatási felosztását ismerteti. A 23. térkép a második világháborús változásokat ábrázolja, feketével jelezve az 1938-as határokat, és színes felületekkel a német megszállás alatti beosztást, de egyéb változásokat is a környező országokban (pl. Észak-Erdélyt meg a dél-csehszlovákiai területek akkori hovatartozását). A szöveg ezeket a változásokat mutatja be, az ukrán nyelvhatárokkal és a szomszédos országok közigazgatási beosztásával együtt. A szöveg beszámol arról, hogy Ukrajna lakosságának 80%-a ukrán, és az ukránok 87%-a a mai köztársaság, illetve a Szovjetunió határain belül él, 7% Lengyelországban és Csehszlovákiában. A nyugati országokban élő ukránok számáról nincs szó, ahogy az egész atlasz szövegében sem történik utalás rájuk. Végül a 25. térkép a mai ukrán államterületet jelzi alapszínnel, és az atlaszban előforduló minden földrajzi nevet tartalmaz, ezekre egy helymutató utal a térképeken szokásos módon. Természetesen itt sokkal több a helynév, mint általában az egyes térképeken, így jóval zsúfoltabb azoknál, de ez a dolog természetéből adódik. Végül következik a felhasznált források jegyzéke, atlaszok és nyilván a szöveges részhez alapul szolgáló összefoglaló legfontosabb munkák felsorolása, szovjet és külföldi, jórészt nyugati munkáké egyaránt.

Mint az előző is jelezte, az atlasz érdemben Ukrajna területi változásait, tehát a politikai történet kereteit mutatja be, csak egy-két térkép ad ezen túlmenő információt. A szövegek, összefoglalóan olvasva, angolszász rövidségű és világosságú képet adnak a politikai fejlődés legfőbb vonásairól. A többszínű térképek szellősek, nincsenek túlszűfölvé adatokkal, nevekkel, nagyon jól áttekinthetőek, az egy egyházi témájú kivételével. Nem győzzük eléggé hang-

súlyozni az atlasz történetiséget: mindig az ábrázolt kor politikai beosztását tartalmazza, mai beosztások visszavetítése nélkül. Egészében nagyon jó első tájékoztatást ad ez az atlasz, ezért is jó. Tanulságos az a módszer, ahogy elkerüli a térképek túlzásúfolását, mindig csak az éppen szükséges adatokat jelzi, a legfontosabb helységeket (olykor ütközetek helyét). Ettől válik nagyon áttekinthetővé, világossá. Ahogy a bevezetőben is már mondtuk: kitűnő munka.

Niederhauser Emil

**GESELLSCHAFT, POLITIK UND VERWALTUNG
IN DER HABSBURGERMONARCHIE 1830–1918**
(Szerk. Glatz Ferenc és Ralph Melville)

Akadémiai Kiadó, 1987. 387 old.

**TÁRSADALOM, POLITIKA ÉS KÖZIGAZGATÁS
A HABSBURG–MONARCHIÁBAN; 1830–1918**

A 16 tanulmányt tartalmazó kötet szerzőgárdája: amerikai, jugoszláv, magyar, olasz és osztrák történészek a Mainzban működő, 1950-ben alapított Európa Történeti Intézet egykori ösztöndíjasaiából verbuválódott. Írásaik terjedelme, jellege és színvonala eltér egymástól: önálló kutatásokra épülő esettanulmányok és átfogó elemzések, ill. a szakirodalom eredményeit összegző, vagy továbbgondoló értékelések váltogatják, egészítik ki egymást.

Glatz Ferenc: „Ungarische Historiker — Historiker der Habsburgermonarchie” c. nyitótanulmánya a Monarchia felbomlását előidéző tendenciák bemutatása mellett az összetartó erők, mozzanatok mindaddig elhanyagolt kutatásának szükségességét hangsúlyozza. Maga az 1918 előtt Bécsben dolgozó, a századforduló bécsi szellemi életében különös rangot elért, az osztrák történészkörökkel szoros szakmai kapcsolatban álló magyarok — Thallóczy Lajos, Tagányi Károly, Károlyi Árpád, Szeffü Gyula — tevékenységének elemzésével járul hozzá ehhez.

Az ún. „magyar kör” tagjainak politikai gondolkodását sajátos kettősség: a 67-es rendezés és a magyar nemzeti pozíciók közötti harmonizáló törekvések, az érdekek közösségének, az egymásrautaltságnak erősödő érzése, a magyar politikai célkitűzéseket a kiegyezési konstrukciónak alárendelni kész alapállás jellemezte. Az Institut für Österreichische Geschichtsforschung előadásából is merítve, a levéltári dokumentumok modern kritikai elemzésével bizonyították; hogy a magyar függetlenségi küzdelmek a Habsburg önkény elleni alkotmányvédő megmozdulások voltak: s egyszerre határozták el magukat a magyarellenes Habsburg-felfogástól és a magyar kuruc-szemlélettől.

Tilkovszky Loránt (Adelige Opposition und Bauernaufstand in Ungarn und der Wiener Hof 1831–32) a liberális reformellenzéki program formálódásának külső és belső motivációit villantja fel, s részletesen szól a bécsi reagálásokról. Kiemeli: az udvar reménykedett abban, hogy a magyar nemesség a koleralázadásban legyengült, és kellőképpen megrémült ahhoz, hogy honorálja a rendcsinálásban nyújtott segítséget. A nemesi reformereket az események azonban éppen a polgári reformok halaszthatatlanságáról győzték meg. Határozott fellépésüknek köszönhető, hogy a jobbágykérdést középpontjába állító 1832-es királyi leirat nem tudta elérni legfőbb célját: Bécsset a jobbágyérdekek őszinte pártfogójaként láttatni, illetve végletes meghasonlást idézni elő az ellenzék vezérkarában és soraiban.

Gergely András (Ungarns staatsrechtliche Stellung in der Habsburgermonarchie in den Aprilgesetzen von 1848) a 48-as közjogi rendezés legfőbbképpen meghatározó mozzanatát a kényszerű kompromisszumkötésben ragadja meg. Az áprilisi alkotmány fontos történelmi jelentőségének tekinti, hogy bár a tiszta perszónálnuítót több ponton nem sikerült érvényre juttatni, létrejött az alkotmányos monarchia olyan épülete, amelyben a három egymástól elválasztott jogkörű hatalmi pólus (uralkodó, parlament, kormány) egyenlő befolyással rendelkezett a törvényhozó, illetve végrehajtó munkálatokban. Olyan kényes, viszonylagos egyensúlyhelyzet jött létre, amelyet alkotmányos eszközökkel nem lehetett megbontani, ami működőképességének legfőbb biztosítékát jelentette.

Felhívja a figyelmet ugyanakkor arra is, hogy az államjogi kapcsolatok meghatározása során lényeges vonatkozásokban a perszónálnuínál lazább megoldás született. Az 1848: 3. tc. például az alkirályként funkcionáló nádort az uralkodó távollétében a végrehajtó hatalom gyakorlására hatalmazta fel; az uralkodó személye körüli miniszterek ellenjegyzési, azaz vétőjogot biztosított külpolitikai döntésekben; a sajtótörvény egyik bujtatott paragrafusa pedig lehetőséget kínált akár szekundogenitúra létesítésére is.

Végül is a 48-as polgári liberális államberendezkedés a reformkori ellenzék életképességét bizonyította. Olyan önkorrekcóra képes államrendet hozott létre, amely képes volt arra, hogy 1849-ben a teljes állami függetlenség, a nemzetiségek egyenjogúsítása, a polgári demokrácia felé továbbfejlődjön, s amelyet csak fegyveres önkény tudott felszámolni.

Ronald E. Coons „Kübeck and the Pre-Revolutionary Origins of Austrian Neoabsolutism” c. írása a fiatal Kübeck szellemi gyökereit, Adam Smith hatását vizsgálja; bemutatja kapcsolatát Metternichel és Kolowrattal; viszonyát az osztrák államtanácshoz és az udvari kamarához. Elemzi ellentmondásos hozzáállását a politikai reform kérdéséhez; rámutat liberális gazdasági elképzeléseinek és következetes politikai konzervatívizmusaának ellentmondásaira; sokban éppen ebből vezetve le a közeledő forradalommal szembeni tehetetlenségét.

Brigitte Mazohl-Walling (Überlegungen zu einer Verwaltungsgeschichte Lombardo-Venetiens im Neoabsolutismus) az 1850-től a bécsi egyetemen tanító Lorenz V. Stein nézőpontját elfogadva az állam és a közigazgatás társadalmi meghatározottságából indul ki. Vizsgálódásában a hangsúlyt a kontinuitásra helyezi, Felső-Itália kormányzati rendjének létrejöttében az olasz és az osztrák államképződési folyamatok egymásra és egymás ellen ható összegződését ismeri fel. Részletesen mutatja be a koraiújkori kormányzás során kialakult struktúrákat, annak Napóleon uralma alatti módosulásait, s 19. századi továbbélését. A helyi előzményeket és sajátosságokat a bürokrácia egyetemes törvényszerűségeinek összefüggésrendszerébe állítja, s e kettő szimbiózisával magyarázza hogy Bach központosítása a bürokratikus funkcionáriusok már létező hierarchiájára épülhetett, amely magától értetődően szolgálta nemcsak a császárt, hanem az elvont állami központi hatalmat is. Állami és társadalmi dualizmusa szinte magától értetődő természetességgel érvényesült. Az eszköz önállósult, mindent átható rendszerré vált, melyet permanens belső dinamika működtetett.

Mirjana Gross (Die Rolle der Eliten in der Modernisierung Nordkroatiens von den fünfziger bis zu den achtziger Jahren des 19. Jahrhunderts) abból indul ki, hogy a nagy belső eltérések következtében egységes horvát modernizációról nem lehet beszélni. Esettanulmánya ezért Észak-Horvátország és Szlovénia fejlődésének vizsgálatára szorítkozik. A térségben lejátszódó modernizációs folyamatot 4 szakaszra bontja: Mária Terézia és II. József, ill. a neoabszolutizmus korát a kívülről kezdeményezett változások jellemezték; Mazurianic bán 1873–90 között bevezetett reformjai a belső modernizáció hőskorát jelentették; a külső és belső modernizáció összekapcsolására képes századforduló pedig a horvát nemzeti integráció magasabb fokát alapozta meg.

Az 1848 utáni modernizációs kísérletek szempontjából meghatározónak tekinti, hogy a gazdasági növekedés legfőbb potenciális forrásai kiestek. Horvátország Bécstől függő közép-

birtokos nemessége éppen az elszegényedés, a lesüllyedés fenyegetésével volt kénytelen szembenézni; a szlavóniai arisztokraták eléggé gazdagok voltak ahhoz, hogy saját erőből, külön lépjenek a korszerűsítés útjára; a közvetítő gabonakereskedelem révén felemelkedő kereskedő polgárság pedig nem volt érdekelt Horvátország fellendülésében, és szívesebben fektetett be a birodalom más részeiben. A viszonylagos fejletlenségből fakadó kedvezőtlen körülmények ellenére a 80-as évekre mégis megtörtént a modernizációs folyamat áttörése, az ipari kapitalizmus megszületése.

Stier Milós (Die technische Intelligenz und die Fragen der bürgerlichen Umgestaltung zur Zeit des Ausgleichs in Ungarn 1865–67) a kiegyezésben tetet öltött kompromisszum egyik sajátos összetevőjét, a műszaki és természettudományos értelmiség gondolkodásmódját rekonstruálja. Vizsgálódása az említett rétegek véleményének országos megjelenítésére, befolyásának növelésére, érdekeinek érvényesítésére létrehozott Magyar Mérnök-Egylet 1866-os megalakulásához kapcsolódik. A fejlemények ellentmondásos hátterét képezte az ipari forradalom késése, melynek előfeltételeit a 48-as forradalom megeremtetten ugyan, a neoabszolutizmus azonban nem sietett a lehetőségek realizálásával. A szerző elemzései azt bizonyítják, hogy a 48–49-es eseményekben aktív szerepet vállaló magyar mérnökök, akiket Világos után a megtorlás nem került el, de az 50-es évek második felében fokozatosan visszatérhettek gazdasági vezető funkcióikba, tisztában voltak jelentőségükkel. Gazdasági aktivitásuk, a centralista hagyományokhoz kapcsolódó politikai mentalitásuk nem találkozhatott a passzív ellenállással. Véleményük szerint a polgári fejlődés békét igényel; a nemzeti felemelkedést nem harok segítségével, hanem az ipari fejlesztés, a társadalmi modernizáció útján keresték.

Somogyi Éva (Die Reichsauffassung der deutschösterreichischen Liberalen in den siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts) a kiegyezést létrehozó ortodox, konzerváló liberalizmussal szemben fellépő, a 48-as német örökséget mozgósító fiatal generáció zászlóbontását mutatja be. Hangsúlyozza, hogy tagjai világos elképzelésekkel, letisztult átfogó programmal, az aktuális társadalmi-politikai problémák megoldásához szükséges fogékonysággal nem rendelkeztek. Deutsche Zeitung c. lapjukban a nemzeti demokratikus elvek antiliberális, olykor antiszemita gondolatokkal keveredtek. Visszatérő követeléseik a delegációk, a gazdasági kiegyezések eltörlésére, a választójog kiterjesztésére, a nemzetiségi kérdésben állítólag megnyilvánuló engedékenység megszüntetésére irányultak, mert ezúton vélték orvosolhatónak a szerintük az osztrák–németeket ért sérelmeket. Konceptiójukat Friedjung 1877 nyarán megjelent esszéjében fejtette ki, miszerint Ausztria németországi vezető szerepét nem a prágai békével, hanem a kiegyezéssel veszítette el, adta fel; s mely a kivezető utat a magyar kapcsolat felszámolásában a Németországgal történő összefogásban jelölte meg.

A német nemzeti és az ausztriai birodalmi érdekek konfliktusait az előbbi előtérbe állításával próbálták feloldani. Ezért ellenezték Ferenc József balkáni politikáját, buktatták meg az azt vállaló liberális kormányt, s váltak fő előidézőjévé az 1897-es konzervatív fordulatnak.

Pók Attila (Neue Staatsstruktur des Habsburgreiches — neues Verwaltungssystem nach dem Ausgleich in Ungarn) Sarlós Béla kutatási eredményeire támaszkodva, az 1867–86 között született megyei, közigazgatási, községi törvényeket elemezve vizsgálja a központi hatalom és a hatáskörükből egyre többet veszítő önkormányzati testületek viszonyának alakulását. Összességében úgy ítéli meg, hogy a dualista közigazgatási rendszer egyrészt lehetővé tette a nagybirtokosok, középnemesség, a gentry érdekeinek artikulálását, másrészt teret nyitott a kereskedelmi, ipari és fináncióke működésének, a kapitalista fejlődésnek. A mechanizmus azonban felettébb labilis egyensúlyi helyzeten nyugodott, s a kialakuló válságok kezelésére alkalmatlanak bizonyult.

Hanák Péter (Vergleichung und Urbanisierung. Ein Vergleich der Stadtentwicklung Wiens und Budapests) az urbanizáció egyetemes modelljét felvázolva, a modernizációs kutatásokat térségünkre kiterjesztve mutatja be Bécs és Budapest városiasodásának középkorban

gyökeredző eltéréseit. Míg Bécs már a 17–18. század fordulóján gazdag polgári és „Residenzstadt” volt, a török uralom alatt fejlődésében megbénított Buda és Pest csak a 18. századi rekonstrukció során válhatott polgári kereskedő-várossá, részben kormányzati központtá, de provinciális jellegét még sokáig nem tudta levetkőzni. A pesti urbanizáció első szakasza a 18–19. század fordulóján a klasszicizmus jegyében indult, kiteljesedése pedig részét képezte az ellenzéki liberális nemesség nemzetteremtő törekvéseinek, tudatos fővárosalapításának.

Bécs urbanizációját 1857-ig a folyamat mesterséges fékezése, a belváros stagnálása, a város terjeszkedésének akadályozása a középkori városfalak fenntartásával, a centrum és külvárosok organikus szociális, közlekedési, urbanisztikai kapcsolatainak hiánya jellemezte. Fordulatot a városi fal lebontása, a tervszerű városfejlesztés megindítása, alapvető kommunális beruházások megkezdése, a Ringstrasse kiépítése jelentett. Budapest urbanizációja a 90-es években közelíti meg Bécsét: a Nagykerút és a Sugárút kiépítése egy fejlődési korszak lezárását is szimbolizálta.

Franz Rozman „Die Südslawische Sozialdemokratische Partei (JSDS) und die slowenische nationale Frage” c. tanulmánya a szlovén munkásmozgalmat ábrázolja a 60-as évektől az I. világháborúig. Bemutatja, hogy bár a mozgalom szlovén területek egyesítését és a függetlenség elérését egyik céljának tekintette, célkitűzései középpontjában nem a nemzeti kérdés, hanem a politikai és szociális jogokért folytatott harc állt, s az 1899-es brünni kongresszusig egyértelműen internacionalista vonásai domináltak. A későbbiekben — elsősorban Kautsky és Bauer hatására — programjában a nemzeti szempont egyre nagyobb hangsúlyt kapott, de felülkerekedni még az ellenzéki „Jugend” 1917. májusi fellépésével sem tudott.

Vasilje Krestic (Die subventionierte deutschsprachige Presse im Zeitalter des Dualismus) a magyar kormány által támogatott, a nagy-magyar állameszmét, a nem magyar népek asszimilációját szolgáló dél-magyarországi sajtó történetét tárgyalja aprólékosan. Értékes helytörténeti eredményei megerősítik a nagyobb összefüggésekben ismert összképet.

Marina Cattaruzza (Die Migration nach Triest von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg) bevezetőjében röviden nyomon követi Triest birodalmi jelentőségű várossá fejlődését, majd a bevándorlás összetett folyamatainak elemzésével kísérletet tesz a háttérország társadalomtörténete és a város politikatörténete közötti összefüggések feltárására. A migráció helyi okait, sajátosságait részletesen ismertetve rajzolja meg a Krajna, Görz, Isztria és Itália (Friaul) felől történő bevándorlás eltérő tendenciáit. Tanulmánya egy, a Triest társadalomtörténetét a 19. század közepétől az I. világháborúig feldolgozó nagyobb vállalkozás sokat ígérő első fejezete.

Janko Prunk (Die slowenisch-chroatischen Beziehungen vor und im ersten Weltkrieg) a horvát, ill. a szlovén pártok egymáshoz való viszonyát felvázolva érzékelteti a két nemzeti mozgalom eltérő történelmi fejlődéséből, birodalmi politikai állásából eredő különbségeket. A szlovénység sorsában annak klasszikus példáját fedezi fel, hogyan lehet képes egy nép kulturális-nyelvi individualitását történelmi és államjogi tradíciók nélkül is megőrizni, megvalósítani. Aláhúzza, hogy a szlovének számára a horvát szövetség létkérdés volt Béccsel szembeni pozícióik megerősítése szempontjából, a horvát politikai irányzatok közül azonban csak a Jogpárt tűzte zászlajára egyesülésüket. A szerb-horvát együttműködés árnyékában a szlovén törekvések nem kaptak megfelelő támogatást, s csak a londoni délszláv emigráns bizottság 1915-ös megalakulását követően sikerült egyenrangú státusukat elfogadtatni.

Szász Zoltán (Die Ziele und Möglichkeiten der ungarischen Regierungen in der Nationalitätenpolitik im 19. Jahrhundert) a Habsburg-birodalom felbomlásának legfőbb okát a nemzetiségi ellentétekben jelöli meg. Úgy véli, hogy a kiegyezés mesterséges egyensúlyhelyzetet teremtett, amelyben a magyar liberalizmus csak részben érvényesülhetett, mivel mindent kénytelen volt alárendelni a dualizmus fenntartásának. Az 1868-as horvát kiegyezési és a

nemzetiségi törvényt elemezve bizonyítja, hogy azok jelentős liberális jogokat foglaltak magukba, a nemzetiségek várákozásától azonban messze elmaradtak, s azok ellenállását nem sikerült leszerelni. Az egyes nemzetiségek eltérő társadalmi fejlettsége a magyar kormány differenciált magatartását vonta maga után, melyet, Eötvös és Deák halálát követően, összességében a nacionalizmus térnyerése, a 19–20. század fordulójához közeledve a sovinizmus fokozatos erősödése, az érdemi megoldásra való alkalmatlanság jellemezte.

Andrej Mitrovic (Die Balkanpläne der BallhausplatzB–bürokratie im Ersten Weltkrieg, 1914–16) a Monarchia erősen szerb-ellenes politikáját a birodalom belső gyengeségéből sarjadó agresszivitással, a fiatalabb osztrák-magyar diplomata generáció színrelépésével magyarázza. A vizsgált években született memorandumok elemzésével rekonstruálja az 1906 után markánsan elkülönülő két alapvető balkáni koncepciót: a Szerbia teljes megsemmisítését, a Monarchia és Bulgária közötti felosztását szorgalmazó maximalista programot, ill. a nagyobb annexiók helyett a stratégiai szempontokat érvényesítő határkiigazítással beérvő, s a megcsontított Szerbiát elsősorban gazdasági eszközökkel a Monarchiához csatolni, alárendelni óhajtó minimális programot. Hangsúlyozza, hogy valamennyi irányzatot egyesítette a Balkán feletti uralom megszerzésének vágya; nézetkülönbségek csak a végrehajtás eszközeinek és részleteinek megítélésében jelentkeztek.

A kötet, melyet Glatz Ferenc historiográfiai áttekintése zár, sajátos megközelítéseket, jelentős új ismeretanyagot, különböző értékrendeket közvetít az olvasó felé. Egyes tanulmányok eredetisége, friss szemlélete, szellemisége, a modern egyetemes történetíráshoz kapcsolódó sikeres törekvése szerencsésen ellensúlyozza az összeállítás írásait egyébként jellemző minőségi hullámzást.

Erdődy Gábor

PROBLEMŪ VNUTRI- I VNESNEPOLITICESZKOJ ISZTORII RUMŪNII NOVOGO I NOVEJSEGO VREMENI.

Kisinev, 1988, Stiinca, 228 p.

ROMÁNIA ÚJ- ÉS LEGÚJABBKORI BEL- ÉS KŪLPOLITIKAI TÖRTÉNETÉNEK PROBLÉMÁI

A nagyrészt helybeli, kisinyovi történészek által írt, Sz. A. Magyievszkij felelős szerkesztésében megjelent kötet elsőrendűen a „hosszú” 19. század egyes kérdéseit vizsgálja, a külpolitika vonatkozásában sokszor orosz külügyi levéltári anyagokat is felhasználva, általában pedig zömmel a kiadott források és a szakirodalom alapján.

A belpolitikai résznek mintegy irányadó tanulmányát V. N. Vinogradov, a jól ismert moszkvai román szakértő írta „A román burzsoázia történetéből: forradalmiság — reformizmus — liberalizmus — konzervativizmus”. A román uralkodó osztályok fejlődését olykor az oroszországi helyzettel egybevetve úgy látja, hogy a nagytőke és a nagybirtok szimbiózisa mintegy nemzeti sajátosságnak tekinthető. A kis- és középbajárság soraiból kikerült 48-as forradalmárok (hozzátehetnénk: nem egy nagybojárri származék is akadt köztük) hamarosan levetették forradalmiságukat, csupán reformokra törekedtek, de még ezek sem voltak radikálisak, legfeljebb a hazai mozgalmak nyomására. Az 1866-os fordulat, Hohenzollern Károly uralomra kerülése nem tekinthető Thermidornak, hanem tartósabb rendszert hozott létre. Magyi-

evszkij kétkötetes munkája nyomán (ismertetését ld. Századok 1987. 2-3. sz. 482-486. 1.) a formális alkotmány ellenére a rendszert nem tekinti polgári demokratikusnak. A liberális burzsoázia az 1880-as évekre társadalmi vonatkozásban már konzervatívva vált, még a további reformokat is ellenezte. Majd csak a kommunista párt tudja a reformokat a forradalmisággal egyeztetni.

Sz. A. Magyievszkij „A romániai uralkodó osztályok politikai csoportosulásainak jellegéről az 1860-as évektől 1918-ig. (A kérdés története és elmélete)” nagyszabású áttekintést ad arról, hogyan látták a kortársak és a történészek a két nagy párt osztályjellegének kérdését. Károly királytól kezdve sokan csak egyéni érdekek képviselőit látták a konzervatív és a liberális pártban, viszont szocialista oldalról a nagybirtokot és a nagytőkét látták bennük megtestesülve. Magyievszkij ragyogóan sorjázza a véleményeket a szakirodalomban is, amelyek inkább az első változathoz csatlakoznak. A megoldás kulcsát a romániai választási rendszerben látja, amely kevés állampolgárnak adott választójogot, azt is származás és vagyon szerinti kuriális megosztásban, az egyes választók pénzért vagy egyéb előnyökért áruba is bocsátották szavazataikat, pl. az értelmiségi túltermelés révén szegény sorban lévő nagyszámú értelmiségi. A nagyburzsoázia mindössze néhány tucat embert jelentett, ez is lehetővé tette azt a látszatot, hogy a párt csak egyéni érdekeket képvisel. A nagybirtokosok a nagyon lassú fejlődésben voltak érdekeltek, a velük szoros kapcsolatban lévő (nagybérő, gabonakereskedő) burzsoázia ugyancsak, viszont a burzsoázia másik része számára a minél gyorsabb gazdasági fejlődés volt a kívánatos. Innen az eszmék amorf volta, az érdekek összegabalyodása, ami persze pl. Görögországban hasonló helyzetet teremtett. Még a fejlett nyugati országokban sem volt teljesen egyértelmű az osztályok és pártok összefüggése. A román helyzetet a szerző végül úgy jellemzi, hogy alapvetően itt is osztálypártok voltak, de klikkek sajátosságaival.

A. K. Mosanu „A romániai munkásmozgalom a 19. század végén és a nemzetközi proletariátus harcának tapasztalata” ezt a tapasztalatot igen fontosnak, de a munkásmozgalom számára nem elégségesnek látja, a mozgalomnak a hazai helyzetből kell kiindulnia. Az 1880–90-es éveket vizsgálja, a szocialista párt létrejöttének előzményeit és fejlődését az önfelemlésig. Sorra veszi a nemzetközi tapasztalat átvételének módjait: Marx és Engels munkáinak lefordítását, Engels személyes kapcsolatait Dobrogeanu-Ghereával, az I. Internacionálé, a Párizsi Kommun, a II. Internacionálé harcait, amelyekről a szocialista sajtó már rendszeresen tudósított (majdnem 30 országból). Reformisták és anarchisták munkáit is lefordították. Fontos közvetítő volt a Romániában dolgozó külföldi munkásság, meg a külföldre került románok, a szervezkedés, a sztrájkok példája. A tapasztalatot persze a román mozgalom csoportjai különbözőképpen értették, a forradalmárok lelkesedtek, a reformisták szerint az eltérő körülményei miatt a nyugati tapasztalat nem hasznosítható, sőt egyenesen káros. Mosanu azt is hangoztatja, hogy az agrárkérdésre a román szocialistáknak kellett megtalálniuk saját válaszukat. Amikor 1899-ben feloszlatták a munkáspártot, a tapasztalat kérdése még élesebben vetődött fel.

G. N. Negru „C. Dobrogeanu-Gherea társadalmi-politikai és közgazdasági nézeteinek értékelése a szovjet történetírásban” felsorolja a munkákat, amelyekben eleinte egyértelműen csak bírálta reformizmusát. Csak az utóbbi években mutatkozik bizonyos megértés, bár nézeteinek téves voltát továbbra is hangsúlyozzák. Így az elmaradott országok fejlődési törvényében, amely szerint ezeknek a fejlődését a vezető országok szabják meg, és ez a hatás elsősorban a felépítményen keresztül valósul meg, Magyievszkij egyik munkájában a valóság egyes reális elemeinek a tükröződését látja. Egyértelmű az a bíráló, hogy az agrárkapitalizmus fejlődését lebecsülte, és a nyugati reformisták példáját propagálta. Helytelennek tartják azt a következtetést is, marxista alapon, hogy Románia fejlődését éppen ellentétesnek találta a nyugati országokéval. De a marxizmus terjesztésében szerzett érdemeit az újabb szakiro-

dalom már elismeri. Mai szemmel nézve persze a kritikát még árnyaltabban kellene megfogalmazni (az előbbi cikk éppen azt hangsúlyozta, hogy a munkásmozgalomnak minden országban meg kell találnia a sajátos megoldást, Dobrogeanu-Gherea meg éppen ezt tette). A tanulmány befejezése nagyon hasznos módon összegzi, mit kellene még tovább kutatni Dobrogeanuval kapcsolatban: oroszországi narodnyik periódusát, a II. Internacionáléban játszott szerepét, kapcsolatait Plehanovval, V. Zaszuliccsal és más orosz szocialistákkal. Reformista és polgári részről származó értékeléseket sem vetettek még kritikai vizsgálat alá.

V. Je. Varatyik „A romániai munkásosztály egységének problémája 1944–48-ban a szovjet történetírás megvilágításában” kimutatja, hogy a problémát 1947-től vizsgálták, sokáig sematikusan, ami azonban érthető. Idővel halmozódtak fel a tények, amelyekből megszülethetett az a koncepció, hogy a két munkáspárt egyesülése egybeesik a polgári demokratikus átalakulás teendőinek befejezésével, ez tette objektíve szükségessé az egyesülést. A szociáldemokrata párt fejlődésének egyes kérdései még további kutatásra szorulnak.

A külpolitikai tárgyú tanulmányok sorát I. Sz. Varta nyitja meg „Franciaország állásfoglalása a dunai fejedelemségek egyesítése ügyében az 1858-as párizsi konferencián”. Az eddigi nyugati felfogás szerint III. Napóleon támogatta az egyesülést, a szovjet szakirodalom szerint nem. Varta úgy látja, hogy korábban támogatta, 1857-ben azonban engedményeket tett Angliának, ezért járult hozzá a kérdés kompromisszumos megoldásához. Az orosz kormányzat ekkor a balkáni népek szabadságtörekvéseit támogatta, tehát nem ellenezte az egyesülést, bár nem látta szívesen. A kompromisszum elérésében, pl. a konzuli joghatóság kérdésében az orosz állásfoglalás volt a döntő, de az egyesülést valójában megtiltó döntés angol és kényszeredett francia nyomásra történt. III. Napóleon a gazdasági válságra és ebből eredő belpolitikai problémáira való tekintettel nem mert újat húzni az angol kormánnyal.

Je. Je. Csertan „Alexandru Cantacuzin athéni és konstantinápolyi missziója 1865 őszén” abból indul ki, hogy a nagyhatalmak az önállóságra törekvő Cuza fejedelem lemondatására törekedtek. Cuza azzal bízta meg a nagybojári családból származó Cantacuzint, hogy puhatolja ki egy oszmánellenes balkáni összefogás esélyeit. A görög kormány elutasító választ adott, Oroszország sem helyeselte a fellépést. Konstantinápolyban Cantacuzin a nagyhatalmak Cuzával kapcsolatos állásfoglalását igyekezett felderíteni, az orosz nagykövet szerint Cuza legyen lelkiismeretes a fennálló szerződések betartásában, vagyis: ne próbálja meg a függetlenség kikiáltását. A görög elutasítás miatt Cantacuzin már nem is ment el, hogy a nemzeti mozgalom vezetőivel tárgyaljon. Cuza 1865 decemberében be is jelentette lemondási szándékát a nagyhatalmak állásfoglalásának ismeretében, de a szemben álló konzervatív-liberális koalíció attól félt, hogy ezzel még nagyobb népszerűsége tesz szert, ezért 1866 januárjában erőszakkal megbuktatta.

A. Sz. Agaki „Románia csatlakozása a Hármasszövetséghez” az eddig ismert motívumokhoz néhány újat tesz hozzá. Románia a Monarchiával a dunai hajózás ügyében került ekkor ellentétbe, de Franciaországgal és Oroszországgal is. Nemzetközi elszigeteltségéből ki kellett törnie, hivatalos semlegességet a kormány nem akart. Oroszországtól nem tudott kölcsönt szerezni, egy francia-orosz összefogástól is félt. Ezért Károly király közvetítésével Németországhoz fordult, ezt a lépést a neokonzervatív „junimisták” is támogatták. A csatlakozást a német és az osztrák-magyar kormányzat is szeretete volna, de álnok módon. Bismarck még Romániának a Monarchia és Oroszország közti lehetséges felosztásával is presszionálta a románokat. A tárgyalások Kálnoky közös külügyminiszterrel folytak, aki pl. a Monarchia-ellenes irredenta propagandának a tilalmát végül elejtette, mert I. Bratianu miniszterelnök szerint ez nem tanúskodna a kölcsönös bizalomról. Bismarck csak kétoldalú szerződést kívánt a Monarchia és Románia közt, de végül ezek nyomására Németország is csatlakozott a szerződéshez. A csatlakozás az érdekek pillanatnyi és részleges egybeeséséből adódott, Oroszország ellenezte, Románia nem volt egyenrangú ebben a szerződésben, a fő célt, a közvetlen szerződést Né-

metországgal nem sikerült elérni, viszont a szerződés lehetővé tette a román belügyekbe való beavatkozást. Végül is a román parlament nem ratifikálta, így nem vált tartós tényezővé.

I. M. Lapina „Bukovina kérdése az orosz-román diplomáciai kapcsolatokban (1914–1916)” feltárja a Bukovina (és Erdély) megszerzése ügyében folytatott tárgyalásokat, kimutatja ezek nyilvánvaló összefüggését a mindenkori hadihellyel, Bukovina orosz birtoklásával vagy elvesztésével. Az orosz kormányzat már 1914 szeptemberében felajánlotta Romániának Dél-Bukovina és Erdély megszállását a román hadbalépés fejében, de a kormány ekkor elutasította, bár a tárgyalások folytatódtak. Október 1-jén szerződésben Bukovina kérdésében az etnikai határt fogadták el elvben. Oroszország az egész Bánátot sem volt hajlandó Romániának ígérni, tekintettel az ottani szerb lakosságra. Az orosz kormányzatban az a benyomás támadt, hogy Románia áldozatok nélkül kívánja a területek megszerzését. Amikor az orosz csapatok újra elfoglalták Bukovínát, a hadvezetőség stratégiai szempontból az egész terület bekebelezését kívánta, de ezt a külügyminisztérium elvetette. Az angolok és a franciák mielőbbi megegyezést sürgettek, újabb és újabb határmegvonási javaslatok vetődtek fel, az etnikai elv rovására. A romló hadihelyzetre való tekintettel az orosz kormány végül minden román követelést elfogadott, I. Brătianu miniszterelnök mégis habozott, és csak az 1916 augusztusi Bruszilov-féle támadás hatására írta alá augusztus 17-én a már májusban kész szerződést. Ez azonban Románia 1918 májusában megkötött különbékéje miatt elvesztette nemzetközi érvényét.

Ja. M. Kopanszkij és I. E. Levit „A szovjet békeajánlat és Románia (1919 vége, 1920 eleje)” az 1919-es decemberi, a szomszéd államokhoz intézett szovjet békeajánlat sorsát mutatja be román vonatkozásban. Besszarábiában a forradalmi hangulatú lakosság a szovjet államhoz való csatlakozást kívánta, csak a maroknyi uralkodó osztály természetesen nem. Ekkor már A. Vaida-Voevod a miniszterelnök, aki éppen Párizsban tárgyal, és eléri az Antant beleegyezését Besszarábia birtokbavételéhez, amikor 1920. február 24-én újabb szovjet békeajánlat érkezik. Az angol kormányzat javasolta a béketárgyalásokat, a francia ellenezte, ami csak egyik megnyilvánulása volt az ekkor már elmélyülő angol-francia ellentétnek. Vaida a nehéz helyzetben elfogadta a szovjet javaslatot, Csicserin külügyi népbiztos Harkovot javasolta a tárgyalások színhelyéül, Románia Varsót, ami a szovjet állam számára elfogadhatatlan volt. A román haladó közvélemény lelkesen támogatta a béketárgyalások gondolatát, felháborodott a besszarábiai román atrocitásokon. Vaida a tárgyalások felvételét az Antanttól tette függővé, kettős játékba kezdett, N. Iorga, ekkor a képviselőház elnöke az Antanttól függetlenül javasolta a tárgyalásokat. A dolog úgy oldódott meg, hogy Vaida március 13-án kénytelen volt lemondani, az új Averescu-kormány pedig Brătianu liberálisainak a nyomására végleg megszakította a tárgyalásokat.

A tartalmi ismertetéshez alig van mit hozzáfűzni. Hogy a külpolitikai vonatkozásokban, akár a címben is megemlítve, akár nem, érdemben az orosz–román és a szovjet–román viszonyról van szó, az természetes szovjet szerzők esetében, hiszen ilyen jellegű forrásanyaghoz juthatnak hozzá (kivéve az utolsó tanulmányt, amely nem hivatkozik levéltári anyagra). A témák hagyományosak, a megközelítés is, az első két tanulmány kivételével, hagyományos. Sok új részletet tudunk meg, a jegyzetapparátus kifogástalan. De egy 1988 májusában a nyomdába adott könyvtől már nemcsak hagyományos témákat és hagyományos megközelítést igényelnénk.

Niederhauser Emil

PAUL ROBERT MAGOCSI

**CARPATHO — RUSYN STUDIES.
AN ANNOTATED BIBLIOGRAPHY. VOLUME I.: 1975–1984.**

New York — London, 1988, Garland Publ., VIII, 143 p.

KÁRPÁT-RUSZIN TANULMÁNYOK. ANNOTÁLT BIBLIOGRÁFIA

Paul Robert Magocsi a torontói egyetem ukrán tanszékének vezetője, aki már több ruszin (kárpat-ukrán) tárgyú munkával hívta fel magára a magyar történészek figyelmét is. Ez a könyve, ezt előrebocsáthatjuk, hallatlanul fontos és érdekes könyv, szinte olvasmányként érdemes használni.

Magocsi az előszóban a ruszin tárgyú tanulmányok valóságos reneszánszával magyarázza meg ennek a bibliográfiának létrejöttét (előzménye az Austrian History Yearbook 1974-es kötetében általa adott historiográfiai áttekintés). A könyv 649 beszámozott címet tárgyal, de minthogy jó néhány utólag került felvételre, a szerző 710 címszót emleget. Valójában még ennél is sokkal több, mert egy-egy folyóirati évfolyamot egy címszóban tárgyal, holott jó néhány cikket ismertet. Így valójában ezernél többre is megy a feldolgozott címek száma.

A szerző, helyesen, szélesen értelmezi a ruszin tanulmányokat, mindazt bevonja, ami a ruszinok által lakott terület történetére, nyelvére, irodalmára, néprajzára stb. vonatkozik, tehát az összes humán tudomány szakot. A ruszinok által lakott területről tüstént a könyv elején két jó térkép tájékoztat: az egyik a mai Kárpát-Ukrajna, Kelet-Szlovákia és Lengyelország délkeleti határvidéke, a másik a vajdasági és szerémségi ukrán települések sora (ezeknek ma saját irodalmi nyelvük van, ezen jelennek meg folyóiratok és könyvek). A harmadik az amerikai (USA és Kanada) szórványok területe. A felmérés azokra az egyéb népekre is kiterjedt, amelyek ezen a területen laktak (értelemszerűen az első terület esetében), és olyan munkákra, amelyek ezt a területet is tárgyalják (pl. a csehszlovák községek retrospektív lexikonja az 1850–70-es évekre, persze ennek III., Kelet-Szlovákiát tárgyaló kötete). És természetesen bármilyen országban és bármilyen nyelven jelentek meg a művek. Újságcikkeket, népszerűsítő cikkeket és ismertetéseket persze nem tartalmaz a bibliográfia. A felvételek 95 %-a eredetiből készült, ahol nem autopszia az alapja, nem is közöl annotációt. Az anyagot, sorszámmal jelölve, évenként és azon belül a szerző betűrendjében közli.

Egy szót érdemes szólni a viszonylag terjedelmes, 10–20 soros annotációkról. Ezek elvben tartalmi ismertetést adnak, de nem ritkán ezen túlmenő magyarázatokat is, amelyek megkönnyítik a használatot. Értékelést elvben nem tartalmaznak, de azért a szerző nemegyszer kiemeli egy-egy tanulmány tudományos értékét, vagy angolszász finomsággal fejezi ki kétélyeit. Branislav Varsík szlovák történész-professzornak Kelet-Szlovákia betelepüléséről szóló nagy monográfiája kapcsán pl. megjegyzi: a szerző magabiztossága, hogy a területnek eredetileg csak szlovák lakossága volt, bizonyára tudományos vitákat vált ki. Az kétségtelen viszont, hogy előítéletektől mentesen ír minden kiadványról. Saját munkáit ugyanúgy ismerteti, mint a többiekét. Sőt, közöl egy tanulmányzámba menő kritikát, amely amerikai ukrán részről bírálja élesen a ruszin nemzeti identitásról szóló könyvét, és saját mérsékelt hangú válaszáért erre a támadásra. Stepan (Štefan) Papp az USA-ban és Szlovákiában megjelent munkáit ismerteti: Papp elmélete szerint a szélesen értelmezett Transcarpathia (Kelet-Szlovákiát és Erdélyt is beleértve) volt az a terület, ahol Cirill és Metód morvaországi útján megfordult, az itteni szlávokat megkeresztelték, egyházi szervezetet hoztak létre, úgyhogy ez a Transcar-

pathia volt az első keresztény szláv ország. Magocsi mindössze annyit jegyez meg, hogy a szerző zömmel másodrendű forrásokkal dokumentálja állításait.

A szerző Bevezetője a sorszámokra való utalással összefoglalja, milyen tudományzakokat érintenek a tárgyalt művek, ez szinte egyfajta tárgymutatónak is tekinthető, ha nem is tér ki minden címszóra. Megállapítja az eredményeket, s rögtön fel is sorolja a kevésbé, vagy teljesen elégtelenül tárgyalt témákat: kevés az iratkiadás, a nagy múlt századi nyelvjárási szótárak anyaga mindmáig kiadatlan (pedig van 1 millió tájszót tartalmazó!), kevés az irodalomtörténet és irodalmi kritika, művészettörténet, néprajz, gazdaság és társadalom, de különösen elhanyagolt az egyháztörténet (holott ez az unitus ruszinoknál nagyon is fontos), meg a politikai, kulturális vezéregyéniségek életrajza, ami van, azt inkább csupán hagiográfiának tekint. Maga is úgy véli, a hiányosságok fellajstromozásával segítheti a további kutatást.

A helynevek használata Kelet-Európában neuralgikus kérdés. Magocsi azt a megoldást választja, hogy annotációiban a mai elnevezést használja, ha esetleg utal is a korábbi (ruszin) elnevezésre. Ezt következetesen igyekszik megvalósítani, bár elírások akadnak (a 93. tételben a Szeged melletti Makov szerepel Makó helyett). A cirill betűs szövegeket a nemzetközi szabályok szerint írja át latin betűkre, rendszerint jelzi a kevésbé ismert nyelvek esetében, milyen nyelvű a cikk, és feltünteti azt is, ha valahol idegennyelvű rezümé található. Az egyes tételek címét természetesen angol fordításban is közli.

Az angolszász munkákban szokásos összevont személy-, helynév- és tárgymutató a tétel-számokra utal, így pontos és kimerítő tájékoztatást nyújt. Van azonban még néhány melléklet, amelyet érdemes megemlíteni a térképeken kívül. Az egyik a transliterációs tábla, amely a könyvben használt nemzetközi átírás mellett a kongresszusi könyvtár által használtat is közli a cirill ábécé minden betűjéhez. Ez nyilván elsősorban az amerikai olvasót érdekelheti. A következő melléklet számszerűen sorolja fel, milyen nyelvűek a kiadványok. Természetesen az ukrán (233) és vajdasági ruszin (91) a legtöbb, de ezt már az angol követi (84), azután a lengyel, orosz, szlovák, szerb-horvát és magyar (26), de megtudjuk azt is, hogy két svéd és egy-egy francia, héber, olasz, román és luzsicei szerb kiadvány is feldolgozásra került. Meglepően alacsony a német és a cseh kiadványok száma (12-12). A tematikai összegzés szerint 146 nyelvészeti, 114 néprajzi és 112 történeti tárgyú munka szerepel, bár ez utóbbiak számát növelheti netán a 101 életrajz és emlékirat, meg az óhazán kívül élő 90 ruszin életrajza. Magocsi végül is 31 kategóriát sorol fel, csak a leggyakoribbakat említettük. A 45 egyháztörténeti munka talán nem is indokolná Magocsi ítéletét a téma elhanyagolt voltáról, inkább arról van szó, hogy ezek nagyjából csekély tudományos hozammal rendelkeznek. Végül a IV. Melléklet azt közli számszerűen, mely országokban és azon belül mely városokban jelentek meg munkák. Csehszlovákia áll az első helyen 169 munkával (ez a kelet-szlovákiai ruszinok viszonylag gazdag irodalmával magyarázható), a Szovjetunió 144 tétellel a második helyen található. Magyarország 34 tétellel szerepel, ebből 19 Budapesten jelent meg, de Miskolc, Debrecen, Nyíregyháza és Szeged is kiadási hely. A számadatok azért kissé meglepőek, mert mint mondtuk, egy folyóirat egy-egy évfolyama egy tétellel szerepel. S minthogy az így ismertetett folyóiratok a Szovjetunió, Csehszlovákia, Jugoszlávia területén, meg Amerikában jelennek meg (Kanadát beleértve), valójában innen kerül elő a legtöbb termés.

Talán érthetetlen, hogy viszonylag ilyen bőven ismertetünk egy bibliográfiát. Magocsi munkája valójában ennél jóval több: tíz év tudományos tevékenységéről ad átfogó és megbízható képet, a további kutatás nem kerülheti meg ezt a könyvet, az adatok kincseshányját találhatja meg itt. Nagyon jó könyv!

Niederhauser Emil

HARSÁNYI IVÁN

A FRANCO-DIKTATÚRA SZÜLETÉSE.

Budapest, Kossuth Kiadó 1988, 313 old.

Ez a monográfia, amely most megjelent, tíz évvel korábban „piaci” siker is lehetett volna, ha a szerző az akkori igényeknek kívánt volna megfelelni. Harsányi Iván a témával közel három évtizede foglalkozik, s a kérdéskörből sok tanulmányt publikált. Ezekben az 1930-as évek spanyol politikatörténetének különféle problémáit dolgozza fel szinte „fejezetenként”. A monográfia tulajdonképpen a nemrégiben védett disszertációnak csak egy hányada; ugyanis a hosszú évtizedeken át kutatott 1936–1938-as korszakra csak „háttéranyagként” tér ki. A munka a Franco-diktatúra kialakulásának folyamatát állítja a középpontba, illetve a különféle baloldali erőknek az erre való reagálását tárgyalja.

A részkérdések vizsgálata előtt indokolt néhány általános megállapítást tenni az egész munkáról és Harsányi Iván munkamódszeréről. Kétségtelen, hogy a téma és a szerző szerencsés „találkozásáról” beszélhetünk ebben az esetben. E három évtizedes gyűjtőmunkával Harsányi Iván hihetetlen mennyiségű irodalmat dolgozott fel alapos szakmai kritikával. Néhány jelentős irodalomtörténeti és esszé-jellegű „nemzettudat”-szempontú vizsgálódástól eltekintve Harsányi Iván az elmúlt két évtizedben „magányos lovagként” gazdagította a magyar hiszpanisztikának az 1930-as évekre, időnként későbbi korszakra vonatkozó irodalmát. A tény rögzítése egyúttal ismét felhívhatja a figyelmet arra a kettős jelenségre, hogy egyrészt Magyarországon is lehet egyetemes történetet kutatni és írni, de ez az egyetemes történetírás elég sanyarú feltételek között „fejlődik”, vagy inkább azt lehetne mondani, „vegetál”.

S ugyancsak itt érintenék egy sok évtizedes problémát — ami ebben a műben is megjelenik. Ez az egyetemes történetírás és a „kapcsolattörténet” megkülönböztetése, amit sokan azonosítanak. Harsányi Iván tisztán egyetemes történeti írása egy fejezetben adózik ennek a „kapcsolattörténetnek”; a sajátos magyar összefüggéseknek. Nyilvánvalóan külön érdekes, sőt izgalmas az, hogy milyen volt a Budapest-Burgos kapcsolat, mi motiválta a Horthy–Magyarországot a Franco-kormány elsők közötti hivatalos elismerésében.

A kötet értékét növelő vonások közül kell kiemelni azt, hogy Harsányi Iván jól szerkesztő és eleven stílusú szerző, aki pontosan körvonalazza a vitapartnerek álláspontját, elemzéseit után saját véleményére is sort kerít. A másik mozzanat: noha Harsányi kényszerűen inkább könyvészeti anyagra, kiadott dokumentumkötetekre, önéletrajzi írásokra stb. támaszkodott; a korszak sajtóanyagának felhasználása mellett a madridi, moszkvai és budapesti levéltári állagokat is tanulmányozta.

A kötet két nagyobb részre oszlik, amit epilógusként egészít ki a harmadik, jóval rövidebb rész. Az első, ami a kötetnek majdnem a felét teszi ki, a mű címében megjelölt tematikát dolgozza fel: a Franco-diktatúra keletkezését és kiépülését. A szerző semmilyen vonatkozásban nem halad kitaposott ösvényeken. Gondos és minden esetben nagyon sokoldalú vizsgálódás alapján — előszeretettel szembesítve különféle forrásokat — elemzi a Franco-kormányokösszefüggését, szerepét, helyét a diktatúrában, kiemelve a kormányok és az új egypártrendszerösszefüggését. Harsányi Iván külön fejezetet szentelt az új egységpárt megszületésének. A pártalakulatot a tradicionalista monarchisták (a karlisták), a Falange különféle irányzatú fasisztái hozták létre. Erre hatott Franco egyszemélyi törekvése, ügyes egyensúlyozó játéka, amelynek révén megszületett a „caudillátus”, a vezérszerep. E korszakban Franco ténylegesen támaszkodhatott bizonyos nemzetközi „modellekre”, nem beszélve arról, hogy Spanyolországban is voltak e rendszernek előfutárai. A szerző külön fejezetet szentelt az olyannyira fontos

hadseregnek s az egyháznak, amely mind a politikai, de még inkább az ideológiai életben majdnem meghatározó volt. Majdnem — mert hiszen a falangista ideológia nem volt ezzel azonos, s ez önmagában sajátos kettős hivatalos ideológiát és legitimizálást alakított ki, ami így eltérő volt mind az olasz, mind a náci gyakorlattól, ellentmondásokat tartalmazott.

Harsányi kitűnően, tömören, nagy erővel tudta érzékeltetni a Franco-rendszer brutális elnyomó rendszerének „tökéletességét”. (Kár, hogy Koestlernek az az írása még nem jelent meg magyarul, amelyben Franco málagai börtönében szerzett „tapasztalatait” írja le.) Harsányi Iván nem éri be annyival, hogy az elpusztítottokról és az elpusztításról ír. Plasztikusan ábrázolja a Franco-rendszer „mindennapjait”, és azoknak a rettegetését, akik még szabadon maradtak. Ugyanakkor a Franco-rendszer a régi bismarcki példával élve a „korbács” mellett alkalmazta a „mézesmadzagot” is, és mindez nemcsak a modern szociális demagógiában mutatkozott meg. A valóság bonyolultabb volt az egyszerű képleteknél. Egy sor szociális intézkedés született — olykor a nagytőkések és nagybirtokosok rovására —, igaz viszont, hogy mindig a centrális államhatalom, a „caudillo” nagyobb dicsőségére. E kezdeti szociálpolitikai intézkedések sorába és irányába esik az el-, és sok esetben vérbefojtott szakszervezeti mozgalom helyébe kerülő új vertikális szakszervezetek megszületése. Ez ugyancsak eléggé sajátos spanyol jelenség volt, s a szerző a témának külön alfejezetet szentelt.

A szerző fontosságának megfelelően tárgyalja a nemzetiségi kérdést, hiszen e korszakban került sor a nemzetiségi autonómia látványos szűkítésére, a centralizmus maximális érvényesülésére. Egy alfejezetben a kiépülő diktatúra nemzetközi kapcsolatairól, sőt e kapcsolatok szakaszolásáról, a kettős útkeresésekről olvashatunk. Berlin és Róma mellett fontos továbbra is London, még inkább természetesen a Vatikán. Harsányi különleges figyelmet szentel a „hispanidad” problémakörnek, ami egyszerűen érinti a külpolitikai gyakorlatot és az ideológia-történetet. Spanyolország ugyanis sok szálon kötődött még ekkor (és később is) Latin-Amerika népeihez. A rendszer és kultúra olyan intézményeit is bőven tárgyalja, mint az oktatás, a sajtó, megjelenik a tudomány és a művészet a maga sajátos bonyolultságában, hogy csak az emigrációs lét sajátosságait emeljük ki. Harsányi a Franco-diktatúra gazdaságpolitikai koncepcióit s annak gyakorlatát fejezeteken keresztül tárgyalja, vagyis „totális” képet nyújt a magyar olvasónak az általa vizsgált világról.

A második rész a „vörös” Spanyolország utolsó napjait, úgyszólván agonizálását mutatja be. Külön-külön szól a Spanyol Kommunista Pártról, a Szocialista Munkáspártról, az anarchistákról, anarcho-szindikalistákról és a POUM-ról (a Marxista Egységpártról). A pártok mindegyike a válság idején frakciókra tagolódott a különféle megoldási módzatok szerint. A kommunista párt volt az egyetlen, amely egészében kitartott a végső ellenállás mellett.

Az epilógus a második világháborúig vezeti el az olvasót. A spanyol polgárháború 1936–39-ben is elválaszthatatlan volt a fasiszmus és az antifasiszmus nemzetközi küzdelmétől, a világháború kirobbanása minőségileg új helyzetet teremtett. Sok be nem vált remény fűződött hozzá, de voltak olyanok, amelyek a valóságban is eredményt hoztak. A szerző a folyamatot inkább csak felveti, de lényegileg már nem tudja — terjedelmi okok miatt — teljességében nyomon követni. Ez egy következő kötet témája lehetne, mely a Franco-rendszer belső alakváltozásait, fellazulását és végét tárgyalhatja.

A kötetet hasznos melléletek egészítik ki. A könyv minden erénye ellenére úgy tűnik, a magyar nyelvű irodalomban még Harsányi Iván írásai után sem megoldott a szakszervezetek megjelenítése a köztársasági Spanyolországban. A modern spanyol irodalomban sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a szakszervezeteknek, pontosan azt magyarázva, hogy a valós életben egy lépést sem lehetett nélkülük tenni, ők voltak az üzemek tényleges „gazdái”. De ha ez így van, ebből sok minden következett, s mindez néhány összefüggést később is jobban megértet (akár az üldözések, akár a vertikális szakszervezetek megszületése vonatkozásában). Problematikus az is, hogy Harsányi az általa — magyarul — először ismertett

Togliatti-jelentést kritikusan kezeli, de néhány vonatkozásban ez nem elég mély. Méltán bírálja a „trockizmus” megítélését, avagy a kommunista párt túlhangsúlyozott bírálatát — de az SZMI kritikájában is az „1939-es” pszichózis befolyásolta a Togliatti-jelentés hangnemét.

Anélkül, hogy az SZMI-t fel kívánnánk menteni tényleges mulasztásainak terhe alól, a valóság ebben az esetben is jóval összetettebb volt, mint ahogyan azt Togliatti ekkor „leírta”. Megemlíjtük még, hogy az igazán kitűnő irodalmi mellékletben éppen a magyar olvasónak H. Thomas, avagy P. Vilar munkáját nem spanyolból, hanem az angol, illetőleg francia eredetiből kellett volna megjelölni.

Jemnitz János

MIKLÓS MOLNÁR

**DE BÉLA KUN À JÁNOS KÁDÁR.
SOIXANTE-DIX ANS DE COMMUNISME HONGROIS.**

(1987, Presse de la Fondation nationale des Sciences Politiques)

**KUN BÉLÁTÓL KÁDÁR JÁNOSIG.
A MAGYAR KOMMUNIZMUS HATVAN ÉVE**

A hazai „baloldali” szociáldemokrata irányzat egyik volt vezető képviselője mondotta egy vitaülésen, mely a magyarországi szociáldemokrata párt történetével foglalkozott: való igaz, nagyon nehéz megírni a magyar szociáldemokrácia történetét, de van egy még sokkal nehezebb feladat, a magyar kommunista mozgalom történetének feltárása. Azóta folytonosan tapasztaljuk, hogy ez a megállapítás milyen találó volt. A kommunista párt történetéről szóló összefoglaló könyvekre eddig, szinte kivétel nélkül az apológia, a történelmi események egy részének elhallgatása, mások felnagyítása — a tudományos objektivitás hiánya volt a jellemző. Nem lehet tehát véletlennek tekinteni, hogy egy nem Magyarországon, hanem Svájcban élő történész vállalkozott egy tárgyilagosságra törekvő, tömör, közel 70 év történetét átfogó párttörténet megírására.

A szerző, ahogy bevezetőjében kifejti, minden vonatkozásban a tárgyilagosságot, a tények hamisítatlan feltárását tartotta feladatának. E tárgyilagossághoz tartozik, hogy nemcsak kritizál, hanem annak megértésére is törekszik, hogy mi volt a kommunista mozgalom korabeli vonzereje, hogyan vált e mozgalom pártja nemcsak a diktatórikus hatalom-koncentráció, de a „mártírok és üldözöttek” pártjává is. E kettősséget a párt kiemelkedő személyiségeinél is kimutatja: a nagy intellektuel, Lukács György, a nagy „vizionárius”, Nagy Imre, a „pragmatikus” Kádár János portréjában

A könyv jelentőségét abban jelölhetjük meg, hogy széles forrásanyagra épülő, minden lényeges ismeretet magában foglaló, kendőzetlen történetét nyújtja a magyar kommunista mozgalom történetének. Nemcsak a hazai és külföldi korszerű feldolgozásokra, hanem gazdag levéltári iratokra is támaszkodik, bőven merít a személyes visszaemlékezések, az „oral history” anyagaiból, s a magyar köztörténet feldolgozásaiból. A szerző persze jól és részletesen ismeri nemcsak a magyar, hanem az európai baloldali mozgalmak történetét, teljesen tudatában van a kommunista mozgalmak és a Komintern elválaszthatatlan kapcsolatának. A főbb történelmi kérdések tárgyalásánál (példa erre a szovjet-német szerződés és hatásának elemzése) a problémák szinte teljes historiográfiáját is bemutatja.

Az összefoglaló kép markáns vonásait erősíti, hogy a szerző kitűnő ismerője a modernkori Magyarország történetének. Az első fejezetben jó áttekintést kapunk a századelő Magyarországról, a háborúról, az 1918-as összeomlásról, s a háború végi magyar társadalomról. A szerző nagy szimpátiával írja le a Károlyi Mihály vezette demokratikus forradalmat, jelezve, hogy a nemzetközi elszigeteltségen túl a rezsim bukásához a jobboldali és szélsőjobboldali erők nyomása milyen nagy mértékben járult hozzá. A második fejezet: „A kommunista párt színre lép”, mindenekelőtt annak elemzésével tűnik ki, hogy melyek voltak a kommunista párt „gyökerei” — itt meggyőződhetünk arról, hogy a szerző milyen fölényesen ismeri a szovjet-oroszországi magyar mozgalom tényeit és személyeit; a szerzőnek ez a sokoldalú tudása később, amikor a kommunista emigráció belső viszonyait kell ábrázolni, még termékenyebbnek bizonyul. A Tanácsköztársaság bemutatása elsősorban a proletárdiktatúra nemzetközi körülményeiről tartalmaz új forrásokra támaszkodó megállapításokat. A könyvnek egyébként is érdeme, hogy viszonylag rövid terjedelmű, összefoglaló (s a külföldi olvasó számára nélkülözhetetlen ismeretterjesztő útmutatásokat is tartalmazó) jellege ellenére új forrásokat és szempontokat is tud nyújtani.

A könyv további fejezetei a párt belső életének részletes rajzával, szinte minden jelentős személy színre léptetésével tűnnek ki — nem hallgatva el azt a körülményt, hogy 1919 után a kommunista mozgalom idehaza a politikai élet marginális tényezője lett. Csupán néhány kérdésben készlet e korszak összefoglalása némi ellentmondásra vagy kiegészítésre. Így például vitatható, hogy a 20-as években a Komintern kevés jelentőséget tulajdonított a KMP-nek. Kun Béla és mások Komintern-beli szerepe, s a Komintern forrásai részben cáfolják ezt a sommás véleményt. A magyarországi kommunista emigrációnak, éppen mert az *egyetlen* olyan emigráció volt, amely egy már fennállott proletárdiktatúrára hivatkozhatott, hosszabb ideig eléggé magas volt a presztízse. A Tanácsköztársaság, melyet egy kicsiny, alig négy hónapos múltra visszatekintő kommunista párt „vívott ki”, pusztá történeti tényével ösztönzője maradt nemzetközi vonatkozásban is a gyors világorradalmi elgondolások fennmaradásának; a Tanácsköztársaság hibáinak tanulságait viszont mindvégig részlegesen és felszínesen vonták le (ennek jellemző példája, hogy szinte a Kádár-korszakig a fő hibát a szociáldemokráciával való egyesülésben látták). A szerző reálisan mutat rá arra, hogy 1919 után a legeléesebb frakció-harcok is voltaképpen csak részkérdések körül folytak, de az I. Kongresszus (1925) körüli viták egy kissé részletesebb elemzést igényelnének. Így pl. rá lehetne mutatni, hogy a pártemigráció mennyire félt a hazai konszolidációtól, főleg a konszolidáció liberális változtatától, s ezzel összefüggésben mily helytelenül ítélte meg pl. a legitimizmus irányvonalát; így jött létre az a paradoxon, hogy a legveszélyesebb konszolidációs irányzatnak tekintett, pedig akkor már a nagybirtokos-nagytőkés liberalizmus rejtett formáját képviselő legitimizmus elleni harcban merült fel a köztársaság viszonylag reális célkitűzése.

A könyv jó képet ad az 1928–1930-as nagy kommunista mozgalmi válságról, a sztálini szisztéma teljes győzelméről s ennek hatásáról a magyar pártemigrációra. Világosan látja, hogy a KMP akkori két frakciója (a Kun vezette bürokratikus-„realista”, s a Lukács-Révai vezette messianisztikus, de ugyancsak a szovjet realitásokat szem előtt tartó irányzat) között voltaképpen akörül folyt a harc, hogy a Sztálin által megindított — részben a szovjetellenes háború veszélyét felnagyító, részben a német helyzetet bűnösen rosszul megítélő — „jobboldali veszély” elleni küzdelemben melyik frakció bélyegezheti meg a másikat „jobbaldalissággal”. Mint tudjuk, ez végül is Kun Bélának sikerült — így került sor a kommunista mozgalom egy különösen szektás-álforradalmi időszakára, melynek pártmozgalmi, sőt kulturális vonatkozásait a szerző igen pregnánsan írja le.

Az 1945 előtti korszakból még egy időszak emelhető ki, amelyet a szerző különösen plasztikusan ábrázol: a szovjet-német szerződés, s ennek a kommunista mozgalomra gyakorolt hatása. A szerző reális szemlélete eleve cáfol minden olyan — sokáig védelmezett — beállítást,

amely tagadta, hogy ez a szerződés a népfrent-gondolat nagy megtorpanásához is vezetett. S bár a kommunista népfrent-eszme 1939 előtt is a hatalom megragadásának eszköze volt, visszaesése mégis súlyos zavarokat, sok helyütt törést okozott az egész antifasiszta mozgalomban. E „népfrent-korszak” jelentőségét — reálisan — a szerző elsősorban abban látja, hogy új értelmiségi erők csatlakoztak a kommunista mozgalomhoz; az 1918–19-es pártalakulással színre lépő értelmiségi nemzedék után ekkor erősödött meg újra a kommunista értelmiségiek tábora — hogy azután 1948–51 között elsősorban ezek többsége váljon a koncepciós perek áldozatává.

A könyv nagyobbik fele az 1945 utáni korszak történetéről szól, arról a korszakról, amikor maga a szerző is aktív részese, az 1953–1956-os korszakban kibontakozó nagy reformkísérlet egyik vezető egyéniségévé lépett elő. A korszak leírása azért izgalmas, mert a szerző képes a kommunista mozgalmi viszonyokat kettős látással, belülről és kívülről is érzékeltetni, bemutatva azt az utat, amelyet a harmincas évek végétől a párthoz csatlakozó értelmiségiek végigjártak a fenntartás nélküli lelkesedéstől a teljes kiábrándulásig. S mindezt a szerző párosítani tudja a történész objektív, a valóságos tényektől soha el nem szakadó szemléletével. Elemzéséből három szempontot emelek ki. Az egyik: a Rákosi-rendszer berendezkedése, s a totalitárius hatalom káros szerepe a gazdaság, a politika, a kultúra, a népesség civil életének alakulásában. A szerző itt nem elégszik meg néhány kirívó bűnös törvénytelenység jelzésével, hanem a nép széles rétegeinek életét is bemutatja, jelezve azt a tényt, hogy a beletörődés és a megfélemlítettség felszíne alatt hogyan gyűltek az ellenállás energiái is. A második: az 1953–1956-os reformkorszak plasztikus ábrázolása. E korszakra vonatkozóan — beleértve az 1956-os nagy népfelkelést és forradalmat is — a szerző támaszkodni tudott saját, korábban írt monográfiáira, s ez a széles körű tudás az itt olvasható tömör összefoglalást különösen pontossá és tartalmassá teszi. (Külön kiemelendő a reform-kommunista Nagy Imre meggyőző portréja.) A harmadik téma: a Kádár-rezsim igazi, „profán” születésének a tényeknek megfelelő bemutatása: a Kádár-rezsim, az 1956-ot követő első években nem a reform, a „megújulás”, hanem a kemény restauráció politikai rendszere volt; a „Kádár-korszak” viszonylag stabilabb és nem kizárólag negatív jelzőkkel jellemezhető időszaka csak később következett be — a reform- hajlandóság azonban a 60-as évek közepétől is csak a gazdaság szűken vett és részleges átalakítására szorítkozott. A szerző találóan jellemzi a viszonylag „stabil” Kádár-korszak válságait: Marosán György máig sem tisztázott, de minden jel szerint „balos” föllépését Kádár ellen (1961–1962); a Hruscsov bukását követő időszakban megerősödött Kádár-ellenes nemzetközi és hazai bírálatokat (1964), melyek persze döntően a magyarországi párt 1956 utáni hatalmi érdekeit jobban szem előtt tartó Kádárnak a nép depolitizálására irányuló törekvései ellen irányultak; az 1968-as „prágai tavasz” ellen kibontakozó nyersen sztálinista ellentámadást, mely a 70-es évek elején érte el csúcspontját.

Ami a 70-es, 80-as éveket illeti, a szerző, noha először tesz kísérletet a rendszer ellenzéke tevékenységének összefoglaló ismertetésére, az elmúlt esztendő tapasztalatainak birtokában bizonyára némileg más akcentussal írná meg történetét, nagyobb súlyt helyezve arra, hogy a viszonylag liberálisabb „kádárizmus” a valóságban a társadalmi-gazdasági és erkölcsi értékekben milyen pusztításokat végzett. De a szerző végszava teljesen pontos és helytálló: a párt történetét 1985–86-ig kísérő könyv reális képet ad a romló viszonyokról, s hangsúlyozza, hogy az egyetlen kiút a radikális, mindenre kiterjedő, a politikai pluralizmust is magában foglaló reform, s hogy a „magyar kísérlet” nem meggyőző mindaddig, amíg a politikai, a gazdasági és a széles értelemben vett társadalmi életben nem érvényesül a szabadság, a megszabadulás a poszt-sztálinista rendszer minden összetevőjétől.

Lackó Miklós

ANATOLIJ LUNACSARSKIJ

EMLÉKKÉPEK.

Kossuth. 1988. 303 o.

Ezt a kiterjedelmű munkát nagyon sokfelől lehet megközelíteni, s néhány oldalon nehéz úgy írni, hogy ne szegényítsük el a szerző mondanivalóját s néhány más tanulságot.

Magát a kötet szerzőjét tulajdonképpen talán nem kellene bemutatni, hiszen róla mindig is köztudott volt (minthogy „időben halt meg”, s így nem került le soha a történelemlapok lapjairól), hogy az első szovjetkorszak nagy kultúrpolitikus volt. Ebből a kötetből, nagyon őszinte önéletrajzi írásából megismerhetjük azt is, hogy miként vált szocialistává. Teljesen értelmetlennek vélném itt két-három mondatban megkísérelni ennek az összetett folyamatnak összezsugorítását, pusztán csak azt jelezni, Lunacsarszkijnál ebben a vonatkozásban is megjelenik a kor atmoszférája, amikor valójában tucatjával váltak értelmiségi (avagy kispolgári) szülőktől származó gimnazisták nemcsak szocialistává, hanem illegális szervezkedések részeseivé, vezetőivé, akik 15-17 éves koruk között már első börtöntapasztalataikat is megszerezték. Vagyis a szocialistává válás eszmileg és szervezetenként sokszor tényleges kölcsönhatásban történt, aminek fontos mozzanata volt a személyi, emberi közelség, hogy ti. e szervezkedés során az illető kikkel találkozott, kik voltak a tanítómesterei, és kik a küzdőtársai. Megjegyzendő, egyetemi, még svájci egyetemi tanulmányai mellett is a jellemző az „egyéni tanulás” volt.

S ez, a szerző személye után már messze elvezet a második kérdéshez, ahhoz, hogy mi is ennek a könyvnek a témája. Az „Emlékképek” cím sok mindent sejtet, de — nem véletlenül — nem pontos témameghatározás. Ugyanis a válogató két különféle, nagyobb kötetből gyűjtött egybe írásokat: egyfelől önéletrajzi vallomást, másfelől az orosz munkásmozgalomról, de elsősorban a bolsevikok 1914 előtti szervezkedéseiről, pártiskolájáról, lapjairól, szerkesztői-ről szóló meglevenítő oldalakat, majd történeti vázlatokat az 1917-es évekről. Ez a kronológiai végpont. A kötet második felében pedig olyan hosszabb-rövidebb életrajzokat találhatunk, melyekben Lunacsarszkij kifejezetten az olyan nagyok portréját festette meg, mint Plehanov, Trockij, Lenin és Martov, Zinovjev és Kamenyev. Megjegyzendő, csupa szocialistát mintázott meg, s hogy nincs kivétel, az sem véletlen.

Persze már ez a témameghatározás is figyelemfelhívó, hiszen napjainkig — Plehanovot és Lenint leszámítva — a felsoroltakról csak az utolsó másfél-két évtizedben jelenhettek meg objektív értékelések, az utolsó egy-két évben pedig hirtelen, gátszakadásszerűen, újabb reprintkiadások, dokumentumkötetek, életrajzok sorozata jelzi, mennyire megnőtt az érdeklődés pontosan e téma iránt.

Nos, ezt az érdeklődést Lunacsarszkij munkája részlegesen bizonyára kielégíti majd, mint-hogy a felsoroltakat nemcsak ismerte, dolgozott velük, hanem meg is figyelte, ezért tudja megjeleníteni őket. S alighanem ez a kötet egyik legfőbb értéke.

Persze a témameghatározás túl nem érdektelen, hogy ezek az írások mikor keletkeztek. Zömükben 1919-ben, néhány esetben az 1920-as évek első felében (és éppen néhány ilyen „kései” írásban feltűnnek olyan reflexiók is — de csak elvétve —, amelyek már néhány folyamat 1917 október utáni alakulását is érintik). Az írások keletkezésének időpontjából további problémák is adódnak, amelyekre még visszatérnék, de úgy vélem, ehelyütt ki kell térnem a magyar megjelenítésre, már csak azért is, mert a kötetet megjelenítő, az írásokat válogató, a kötet előszavát író és a jegyzeteket készítő Donáth Pétert sok mindenért elismerés illeti. Nemcsak azért, mert sokévi kutatómunkája révén az olvasót tájékoztathatta Lunacsarszkij

„munkastílusáról” — jelesen arról, hogy ezeknek az írásoknak legnagyobb része emlékezetből született, valósággal két beszéd között, sebtében diktálta le titkárainak, ami egyfelől ugyan magyarázza lendületüket, de azt is, hogy egyik sem forrásfeltáró, a teljességre igényt tartó írás. Donáth Péter az eredeti szovjet kiadványokon túl is sok saját jegyzetével segíti elő az olvasó tájékozódását eseményekre, pártokra, lapokra és személyiségekre vonatkozóan. S persze a jegyzeteket olvasva senki sem feledkezhet el arról, hogy napjaink gyorsan változó világában Donáth Péter az 1988-ban megjelent írásához nyilván nem véletlenül tette oda az előszó keltének dátumát: 1987. Az értő olvasónak ezt aligha kell tovább magyarázni.

Mindezek után néhány problémát kívánok jelezni, miután történetírásunk fejlődésében oly sokszor lehetett tapasztalni, hogy az éppen megjelenő új azonnal csak a legfelsőbbfokú jelzőket kapja. S itt az éppen a „legújabb szelek” elismerő értékeléseivel együtt a magam részéről persze örömmel olvastam azokat a sorokat, amelyekben Lunacsarszkij Trockij, illetve Kamenyev politikusi értékeit és személyes vonásait villantotta fel, de nem tekintem lényegtelenebbnek, ahogyan az „előző nagy nemzedék” tagjairól, ahogyan „első tanítómesteréről”, Akszelrodról ír, aki történetírásunkban a nagy elfelejtettek közé tartozik.

De ha sok minden így helyére is került, e korai Lunacsarszkij-értékelésekben nemcsak olyan kisebb jelentőségű pontatlanságok mutatkoznak, amelyeket Donáth Péter előszavában és jegyzeteiben jelzett (s amelyek a szerző már említett munkastílusából következtek). Muta-tóban néhány példa: amikor Lunacsarszkij a II. Internacionálé stuttgarti kongresszusáról ír, s a szakszervezeti kérdést említi, mint annak központi problémáját, azt nagyfokú szubjektívizmussal teszi. Ráadásul a kérdés végeredményben a nemzetközi összefüggések nélkül érthetetlen is marad (ezúttal a megértést Donáth sem segíti elő). Lunacsarszkij ezúttal teljességgel orosz területen marad — s az idevágó még inkább érdemi megjegyzésem: e kor orosz szakszervezeti mozgalmára a legellentmondásosabbak és legtöredékeesebbek az ismereteink. Ez a téma azonban túl fontos ahhoz, hogy ebbe bele lehetne törődni — e hiány pótlása azonban csak komoly erőfeszítések eredménye lehet.

De lényegi különbségeket és problémákat látok a személyi portrék területén is, amelyek a kötetnek alighanem legfőbb erősségét képezik. Mert míg a Trockij-kép kiegyensúlyozott, elismeréseivel és kritikai észrevételeivel együtt, a nálunk alig ismert Olmszinkijt szintén jól varázsolja elénk, érdekes, noha aránytalanul rövid a Kamenyev-portré, amelyben Lunacsarszkij egy szót sem szól Kamenyev írásairól. Külön megemlítenő az a mélyen átértézt portré, amit a hozzá emberileg is közelálló Bogdanovról festett — de érdekes és egyben jócskán elhibázott az, amit Martovról készített, s ez már nem véletlen.

A ténszerűségénél maradva, Donáth Péter többször is felhívja az olvasó figyelmét a ténybeli ellentmondásokra, amelyek óvatosságra intenek. Részemről értékelésbeli ellentmondásokat is látok aszerint, hogy mikor és kinél nyúlt éppen egy témához. Ez jelentkezhet már 1914 előtt, de még inkább 1914 után. Így az, hogy kik a következetes internacionalisták, kik a középutasok, ki mikor szakít, ez minden esetben tényleges pontosítást igényel. Mindenesetre pl. az Urickijről szóló írásban Lunacsarszkij egyaránt téved, amikor azt írja, hogy Csicserin „hamar megértette”, hogy szakítani kell a honvédő mensevikekkel, vagy hogy Trockij már 1915-ben szakított volna a Martov-iránnyal.

De másfajta problémákkal is találkozhatunk e kötet lapjain. Így megint csak az 1907. évi stuttgarti kongresszus kapcsán Lunacsarszkij megállapítja, hogy a baloldaliak „élén” De Brouckère... igen baloldali és nagyon szimpatikusan gondolkodó szocialista volt, később jócskán eltévelyedett”. A mondat jellegzetes — és a homály nem került tisztázásra. Minden bizonnyal a világháborús éveire történik utalás!

Egészen másképpen problematikus a Martovról szóló írás — ami kevéssé meglepő. Hiszen a kérdéses cikk megírásának időpontjában Martov — mai terminológiával élve — „szocialista alternatív párt” szellemi vezére, s Lunacsarszkijnak itt közölt írása már csak ezért is

figyelmet érdemel, de azért is, mert ez az írás sem az asztalfióknak íródott. S Lunacsarszkij valóban sok mindenért elismerően írt Martovról, még hozzá nemcsak arra a korszakra szűkítve az elismerést, amelybe a későbbi, általunk megszokottan ismert „hivatalos értékelések” beszorították. Lunacsarszkij valóban egész embert állít elénk, nagyon elismerően szól széles látóköréről, s ilyen vonatkozásban Martov fölötté áll az ehelyütt nagyon előkelő posztra állított Trockijnál is (a kötet egyik erénye különben éppen az, hogy a szereplőket egymáshoz is viszonyítja, és így a mozgalom is sokkal életszerűbb lesz). Ezután azonban olyan sorok következnek, hogy Martov „nem volt képes nagy gondolatokat szülni”, és hogy „Kautskyyal sem lehet egy sorba állítani” — s ez már nagyfokú leegyszerűsítés. Ide jegyzet kíváncsított volna — már csak azért is, mert köztudott, hogy O. Bauerre is éppen Martov hatott —, s ezek az értékelések szélesen terjedtek Oroszország határain túl is. (S hogy a Martov-problémától búcsúzzunk: Donáth nagyon alapos jegyzetben is könnyíti az olvasó dolgát, amikor egész kis életrajzot ír Martovról. Csakhogy ebből néhány nagyon lényeges forrás kimarad. Mindenekelőtt azokra az 1920-as években Berlinben megjelent levelezéskötetekre gondolok, amelyek pl. Martov és Akszelrod levelezését tartalmazták, másfelől Martov számos brosúrájára való hivatkozás, s végül a modern történetírásban az általa jelzett német forráskiadvány mellett, úgy tudom, ez ideig egyetlen komoly értékű életrajz jelent meg róla: az ausztrál Getzleré.) Annyi azonban bizonyos, hogy a Martov-örökséget sokan az egyik legelgondolkodtatóbb jelenségnek tekintik.

Ezt a kihívást egykor Lunacsarszkij is átérezte. S az 1919-es írásában ezért írt így: „S a jövő. Minek találgassunk. Ha a kommunista rendszer győz és megerősödik, lehet, hogy Martov a jobboldali lojális ellenzék szerepét vállalja, s ezáltal az új világ egyik alkotó elméjévé válik.” E sorokhoz nem kell — úgy vélem — semmit hozzáfűzni, kár, hogy a jóslatnak ez a variációja nem vált be. A másik variáció Lunacsarszkijnál is ugyanaz a híres Kunfi-féle 1918-as megjegyzés: ha az ellenforradalom győz, „valamennyien együtt lógunk”. Bár Lunacsarszkij megemlíti még egy narmadik lehetőséget is: „reménytelenül tévelyeg majd a forradalom hátsó udvarában”. Ezt a harmadik variánst érdemes lenne összevetni a valósággal, amely ezúttal is összetettebb volt a jóslatnál.

Az idézett sorok is bizonyítják, Lunacsarszkijra nem jellemző a leegyszerűsítés. Mégis „becsúznak” olyan sorok, amikor a mensevik mozgalmat eleve mintegy azonosítja az oportunizmussal, avagy „kispolgári” jelenségként jeleníti meg egy-két odavetett mondatban. A kitűnő Trockij-életrajzban tér ki a Nase Szlovo csoportra, és saját, akkor új baloldali egyseget követelő politikai platformjára. Itt, ebben az ugyancsak 1919-es írásban írja le, hogy „A bolsevikokkal nem volt semmilyen nézeteltérésünk. Legalábbis lényegében nem. A mensevikekkel már rosszabb volt a helyzet.” — Ez megint csak aligha véletlen elírás. Akár Lenin írásaiból, akár Trockij Nase Szlovoban megjelent egykori cikkeiből, könnyen bizonyítható az ellenkezője. (A figyelmeztető jegyzet azonban ehelyütt hiányzik.)

Hasonló tévedéseket, csúszásokat még nem egyet lehet találni a kötetben, s mindez természetesen indokoltá teszi, hogy az olvasó megfelelő kritikával kezelje még Lunacsarszkij sorait is. S pontosan ezen a nyomon haladva, még néhány megjegyzés Donáth Péter jegyzeteihez. Újra hangsúlyozom, hogy hasonló kötetekhez képest Donáth összehasonlíthatatlanul alaposabb, széleskörűen tájékoztató és nagy anyaggyűjtésre (részben feltáratlan, külföldi archívális forrásokra) építő jegyzeteket adott az érdeklődő kezébe. Mindennek ellenére ezekbe a jegyzetekbe is becsúztak pontatlanságok, s olykor ezeknél is érezhető a visszafogottság (még 1987-ben is!). Ez megmutatkozik például annál az Akszelroddal kapcsolatos jegyzetnél, akit Lunacsarszkij kiemel, s Donáth is bizonyára becsben tart, mégis a jegyzetben úgy szerepel, hogy „mensevik likvidátor”. Kimarad az 1914 utáni fontos szerep — és következik, hogy az októberi fordulat ellenfele. Ez így nagyon kevés ebben az esetben. Dan úgy kerül elő, mint honvédő, ami így pontatlan, s hiányzik, hogy számúzik 1915-ben, s ha már egyszer tovább

megy, az SZMI VB tagja, Bauer és Blum személyes és elvbarátja, akinek írásai a Szocializmus hasábjain magyarul is megjelentek. M. Pavlovics esetében a munkaterületét lett volna jó jelezni. A Kollontáj-jegyzet — a szovjet kiadvány alapján — az adott helyre és az 1914 előtti korra, teljes félreértés. Kimarad teljességgel belőle az, hogy Kollontáj milyen szerepet játszott a tényleges nemzetközi munkásmozgalomban, az Internacionálé kongresszusain, hogy a Die Gleichkeit és a Neue Zeit rendszeres szerzője. Vagyis már az 1914 előtti Kollontáj valóban több összefüggésben is, ahogy Lunacsarszkij írta, „új színeket tudott hozni”, többek között finn-szakértőként, akinek e témában könyve, s a Neue Zeit hasábjain cikkei jelentek meg. Souvarin esetében kimaradt, hogy 1917-ben egyike azoknak, akik legkorábban a legalaposabb cikkeket írták Franciaországban az orosz 1917-es forradalomról. Később nem egyszerűen „belépett” a Francia Kommunista Pártba”, hanem annak egyik vezetője lett.

Végül még két megjegyzés. Azon túl, hogy az elmondottakból egyértelműen következik: csak üdvözölhető a mű, s a magyar szaktörténész munkája is — szabadjon észrevételezni, hogy az ilyen típusú források azért elég vékonyan és szelektíve csordogálnak. Az itt szereplő Kollontájnak is vannak művei, többféle naplója is — amiből semmi sem jelent meg magyarul. S ami 1917-et közvetlenül érinti: magyarul még mindig megközelíthetetlen az egyik alapmű, A. Sljapnyikov híres, sokáig „zárt osztályra” utalt munkája. Vagyis gazdagodtunk, és ez nagyon öröndetes, de ne gondoljuk, hogy adósságainkat tényleg leróttuk.

Jemnitz János

MAGARDITSCH A. HATSCHIKJAN

**TRADITION UND NEUORIENTIERUNG IN DER BULGARISCHENA
USSENPOLITIK1944–1948. DIE „NATIONALE AUSSENPOLITIK”
DER BULGARISCHEN ARBEITERPARTEI (KOMMUNISTEN).**

München, 1988, R. Oldenbourg, 438 p. (Südosteuropäische Arbeiten 86.)

**HAGYOMÁNY ÉS ÚJ TÁJÉKOZÓDÁS A BOLGÁR KÜLPOLITIKÁBAN 1944–1948. A BOLGÁR
MUNKÁSPÁRT (KOMMUNISTÁK)
„NEMZETI KÜLPOLITIKÁJA”**

A macedón kérdés a bolgár–jugoszláv viszonyoknak mind a mai napig a fő kérdése. A kérdés lényege: Macedónia területe ma zömmel Jugoszláviához tartozik, de egy része, az ún. Pirini Macedónia Bulgáriához (a mai államterület délnyugati sarka), az ún. Égei-Macedónia pedig Görögországhoz (az Égei-tengertől északra, Szalonikitől keletre eső sáv). A bolgár felfogás sokáig az volt (és jórészt ma is az), hogy a macedónok bolgárok, a jugoszláv felfogás (és jórészt a macedón), hogy különálló nemzetet alkotnak. A területet az 1878-as San Stefano-i béke az újonnan létesített bolgár államhoz csatolta, de a berlini kongresszus visszaadta az oszmán birodalomnak. 1878 óta a bolgár nemzeti külpolitika fő célja ennek a területnek a megszerzése, vagy inkább visszaszerzése volt. Az első és a második világháború idején a területet valóban Bulgáriához csatolták (1915–18 és 1941–44). A kommunista Internacionálé a két világháború között a megoldást egy önálló macedón állam megteremtésében látta, amely egy balkáni konföderáció része lenne. A jelszó célja a meglévő balkáni határok megváltoztatása volt, a versailles-i rendszer felbomlasztása. Ezt az álláspontot a Bolgár Kommunista Párt is elfogadta. A könyvben tárgyalt időszakban Bolgár Munkáspárt (kommunisták) volt a neve,

de az egyszerűség kedvéért a továbbiakban is eredeti (1948 decemberében visszavett) névén nevezzük majd. A párt elítélte Macedónia bolgár megszállását a második viágháború alatt, az 1944 októberi bolgár fegyverszüneti egyezmény vissza is állította a két világháború közti határokat.

Ennyi nagy általánosítással az előzmény. Hatschikjan egy bevezető fejezetben, sok illusztratív térképel ezt vázolja fel, mielőtt az érdemi tárgyalásba kezd. Ez egyébként sok egyéb kérdést is felölel, a bulgáriai belső fejlődést, a Tájékoztató Iroda (Kominform) létrehozásának körülményeit, a bolgár–jugoszláv–szovjet viszony kérdéseit, a nyugati hatalmak állásfoglalását, olyan kérdéseket is, amelyek az utóbbi évek szakirodalmából már ismertek. A tárgyalás tengelyében azonban a macedón kérdés áll.

A szeptember 9-i fordulat után Bulgária nehéz helyzetben volt, elszigetelve mindenfelé. A kitérés legjobb módjának az látszott, ha az ország részt vesz a Hitler elleni háborúban, ezt a jugoszláv vezetés csak hosszabb tárgyalások után fogadta el, hiszen területét is érintette. A fegyverszünet létrehozta Szövetséges Ellenőrző Bizottságban a Szovjetunió hamarosan vezető szerephez jutott, ebbe a nyugati hatalmak hamar belenyugodtak, mintegy átengedték Bulgáriát, az Egyesült Államok érdektelennek mutatkozott, Anglia is csak a látszat kedvéért (és a görögországi helyzet miatt) mutatkozott érdekeltnek. Nem ismerték el viszont Bulgáriát hadviselő félnek, és a bolgár békekötés szüksége révén még voltak ütőkártyáik. Ezzel kezdődött Hatschikjan szerint a bolgár külpolitika első, 1947 februárjáig terjedő szakasza, amelyben Bulgária inkább passzív szerepet játszott, külpolitikai mozgásteret korlátozott volt.

Mindenesetre a háborús részvétel sok anyagi áldozatot követelt. Bulgária nemcsak katonai segítséget nyújtott Jugoszláviának, de élelmiszerekkel, egyéb cikkekkel is segítette, jugoszláv hadiárvékat fogadott be hosszabb időre. A szerző ezt a bolgár–jugoszláv viszony korai látszatvirágzásának nevezi. Látszat azért is, mert a Pirini Macedónia kérdése elég hamar előkerült. A külpolitikában vezető szerepet játszó bolgár párt természetesen elvetette az ún. „nagybolgár sovinizmust”, vagyis a macedónok és bolgárok azonosítását, de ezzel a pirini terület hovatarozása kétségessé vált. Bulgária kénytelen volt vállalni a macedón nemzet önrendelkezési jogát egészen az elszakadásig, és megadni az erre irányuló propaganda szabadságát a macedónoknak, bár ezt a Központi Bizottság helytelenítette. Az egész kérdésben a pártvezetésen belül is megosztottság volt.

Tito már ekkor felvetette a két állam közti föderáció kérdését (1944 novemberében), az ekkor még Moszkvában tartózkodó Dimitrov nem javasolta az elsietést. A jugoszláv tervezet szerint Bulgária a 7. tagköztársaság lett volna, ami elnyelésével volt egyenlő az adott helyzetben, hiszen Bulgária a tárgyalásokban mindvégig a gyengébb, ifjabb partner szerepét játszotta. Ezért bolgár részről a két állam szoros szövetségét vetették fel. A föderáció kérdésében a bolgár álláspont az volt, hogy először ez jöjjön létre, azután kerülhet sor Pirin átadására, a jugoszláv fél az ellenkező sorrendet kívánta, valahányszor a kérdés előkerült. Mint-hogy az angol kormány Görögországra való tekintettel ellenezte a konföderációt (a nyugati hatalmak csak balkáni konföderációra voltak hajlandók), erre való hivatkozással a tárgyalások abbamaradtak, holott a fő ok a szovjet ellenzés volt, Sztálin még szabad kezet akart hagyni magának. A jaltai konferencia döntése szerint a háború befejeztéig Bulgária ne kössön szövetségeket.

A fejlemények időben részben egybeestek a hazai változásokkal, az ellenzék visszaszorításának első lépéseivel, bár a kialakult rendszert még nem tekintették proletárdiktatúrának, a kormány a Hazafias Frontban tömörült pártok kormánya volt, de ezen belül a BKP vezető szerepe vitathatatlan. Az angol kormány ezt a helyzetet görög érdekeire való tekintettel inkább hajlandó volt eltérni, az USA kormány kevésbé, bár egy ideig maga is engedékeny, két ellenzéki politikusnak a kormányba való felvételét végül is egyik nyugati hatalom sem tudta kikényszeríteni, csak a választások elhalasztását 1945 őszére. A bolgár kormánynak a Bul-

gáriában élő macedón emigrációval támadtak nehézségei, amely hajlandó volt a jugoszláv álláspont elfogadására. A BKP viszont a párt iránti lojalitást követelt, s ezzel az állam irántit is. A sajtóban ezért a macedón kérdés háttérbe szorult, hajlandóság mutatkozott a macedón nemzeti különállás elismerésére. Az 1945 őszen hazatért Dimitrov egy cikkében Macedóniát összekötő kapocsnak nevezte a két ország között, de hangsúlyozottan a Jugoszlávián belüli Macedóniáról szólt.

A béke előkészítése kapcsán a BKP-nak lehetősége nyílt arra, hogy Görögország irányában vesse fel a „nemzeti” igényeket, amelyeket jugoszláv vonatkozásban kénytelen volt háttérbe szorítani. A görög kormányzat ugyanis elég terjedelmes határkiigazítást követelt Bulgária rovására. Ezzel szemben a bolgár kormány Nyugat-Tráciát követelte, amely az első világháború végéig bolgár birtok volt. Minthogy Görögországgal szemben Bulgária rászorult a jugoszláv segítségre, hajlandó volt engedelményekre. 1946 augusztusában a Központi Bizottság határozatot hozott Macedónia elismeréséről, beleértve Pirinben macedón oktatás bevezetését, kulturális autonómiát, a terület elcsatolásának nyilvánvaló perspektívájával. A határozatot nem tették közzé, még a KB tagjait is váratlanul érte, a Politikai Bizottság állította össze. Hatschikjan ezt „kétélű” határozatként értékeli éppen ezért.

Az 1947. februári párizsi béke meghagyta Bulgária 1941 előtti határait, kártérítési kötelezettségeit is enyhén szabta meg, így a szerző értékelése szerint végeredményben sikernek számítható. Ekkortól számítja Hatschikjan az offenzív bolgár politikát. A Marshall-segély kapcsán kiéleződő Kelet-Nyugat ellentétben Bulgária aktívan kivette a maga részét, a belpolitikában is előretérés ment végbe az ellenzék visszaszorítása terén. A szerző értékelése szerint ekkor a forradalmi mozzanat a háttérbe szorította a nemzetit. Úgy tűnt, az enyhe béke ára Pirin átadása, amire vonatkozólag a sajtópropaganda megindult, ugyanakkor Jugoszláviából jött macedón tanítók macedón nyelvre és történelemre oktatták a helybeli lakosságot, területi autonómiáról is szó esett első lépésként. Az új köztársasági alkotmányba ezt mégsem foglalták bele 1946 szeptemberében, csak általánosságokat a kisebbségekről, amiért a jugoszláv sajtó heves támadásokat is intézett Bulgária ellen. Bulgáriában viták folytak arról, mikortól lehet külön macedón nemzetről beszélni, 1831, a nemzeti harc megindulása, vagy a századforduló macedóniai forradalmi mozgalmaitól. Ez a vita is mutatja a szerző szerint a bolgár álláspont belső következetlenségét (a jugoszláv Macedóniában a korai középkortól kezdve önálló macedón fejlődést mutattak ki). A bolgár álláspontban az is benne volt, hogy Macedónia egy délszláv föderáció önálló része, ami lehetővé tett volna későbbi bolgár befolyást. Az engedményt mutatja, hogy az 1946 decemberében tartott népszámlálás során Pirinben átlagosan 70%-nyi macedón lakosságot mutattak ki, későbbi pártértékelés szerint ezt akkor rákényszerítették a lakosságra, amely egyszerre érezte magát macedónnak és bolgárnak. Ezt akkor csak a még mindig megszólaló ellenzék hangoztatta. Az engedmények mértékét mutatja, hogy ekkoriban jugoszláv megbízottak akadálytalanul hozzájutottak bolgár titkos párt- és egyéb iratokhoz. A hidegháború elején Görögországgal szemben bolgár-jugoszláv összefogás is bontakozott ki.

1947 augusztusa és 1948 januárja közé teszi Hatschikjan a bolgár-jugoszláv kapcsolatok felvirágzását két csúcstalálkozó nyomán, ennek eredményeként szoros barátsági szerződést kötöttek, ez még katonai együttműködésre is kiterjedt. Pirinben kisebbségi jogokat adtak, de a föderáció kérdését elhalasztották, Dimitrov szerint túl sok az ellensége. Szoros gazdasági együttműködést is előírányoztak külön egyezményekben, amelyek szinte valamiféle KGST-integrációt vetítettek volna előre, ha megvalósulnak. Dimitrov eufóriája, hogy a két csúcstalálkozóval és a szerződéssel minden kérdés megoldódott, Hatschikjan szerint indokolt is volt. Jugoszlávia elengedte a bolgár jóvátétel 25 millióját (Hatschikjan maliciózus megjegyzése szerint amúgy is majdnem ennyibe került az 1944–45-ben Jugoszláviának adott támogatás).

Bulgária külpolitikai mozgástere ekkor, 1947 második felében volt a legnagyobb, bár a barátsági szerződést szovjet intervencióra kellett örökre szóló helyett 20 évre megkötni.

Hatszchikjan itt közbeiktat egy rövid exkurzust a bolgár külgazdaságról, megállapítja, hogy ennek lényege Bulgária gazdasági elmaradottsága, az agrárjelleg. Az agrártermények kiviteléhez a fő partner, a Szovjetunió nem volt megfelelő, mert maga is nehéz helyzetében nem tudott iparcikkeket szállítani, felvevőként pedig viszonylag alacsonyabb árakat fizetett (pl. a fő exportcikkért, a dohányért). A helyzet csak akkor javult, amikor Bulgária Csehszlovákiával és Lengyelországgal is ki tudta építeni kapcsolatait. A Marshall-segély egyébként Bulgária számára csak agrárgazdaságának helyreállítását segítette volna elő, az iparosításhoz szükséges segítséget Bulgária csak a keleti tömb országaitól kaphatta.

A Tájékoztató Iroda létrejöttével Bulgáriában is felgyorsult a szocializmus felé való átmenet. 1947–48 fordulóján került elő újra a föderáció kérdése, Dimitrov egy sajtónyilatkozatban Lengyelországra, Csehszlovákiára és Görögországra is kiterjedő óriás-föderációról nyilatkozott, ezt persze a Szovjetunióval szoros kapcsolatban képzelte el. Sztálin azonban közbelépett, a Szovjetunió a nyilvánosság előtt is elítélte az elképzelést. Nyilvánvaló volt, hogy csak a keleti tömb államai közötti kétoldalú egyezményeket hajlandó megtűrni. A Jugoszláviával történt szakítás után Dimitrov egy ideig még bolgár-jugoszláv vonatkozásba valami külön vonalat próbált megvalósítani, a szakítás nyilvánosságra hozatala (1948 június) után azonban már erről le kellett térnie. A BKP V. kongresszusán, 1948 decemberében még mindig a délszláv föderációt emlegette, ez azonban már teljesen irreális volt. Közben eldőlt a kérdés, hogy a Dimitrov által emlegetett népi demokrácia a proletárdiktatúra egyik formája, a Politikai Bizottságban Cservenkov hívei kerültek többségbe, aki az 1944–47 közti korszak egész addigi értékelését (és ezzel Dimitrov politikáját) támadta, Dimitrov újból, mint már 1947 nyarán, önkritikára kényszerült. Bulgária ebben a Hatschikjan szerint 1948 februárjában kezdődő harmadik szakaszban ismét defenzívába került, a szovjet tömb tagja lett. A pozitívum, hogy ezzel a pirini kérdés megoldódott, területi autonómiáról nem esett több szó, a Macedóniából jött tanároknak haza kellett térniük, a macedón szervezeteket feloszlatták, bár a „nagybolgár sovinizmus” kritikája továbbra is napirenden maradt. Pirint tehát sikerült megtartani.

Mindez csak igen hézagos váza mindannak, amit Hatschikjan könyvében tárgyal. Angol, bolgár és jugoszláv levéltári anyagot is fel tudott használni, de a bolgár forrásanyag 1944 után majdnem kizárólag gazdasági kérdésekre vonatkozik. Így a sajtóra és nagyszámú feldolgozásra is kellett támaszkodnia, amelyek bolgár és jugoszláv részről az 1970-es évektől kezdve sok, addig titokban tartott adatot, dokumentumot nyilvánosságra hoztak. Persze nagyon lényeges kérdések vonatkozásában a szerző továbbra is találgatásokra volt utalva a források hozzáférhetetlensége miatt.

Hatszchikjan feldolgozása néhány évvel ezelőtt még szenzáció lehetett volna nálunk (ha szabadon lehetett volna ismertetni). Manapság már sok mindent világosabban látunk, s így számunkra is egészen természetes, ami a szerző számára nyilvánvalóan az, hogy pártpolitikáról beszél, de valójában csak a pártvezetőség politikájáról (esetleg belső harcairól) esik szó, mert hiszen ez volt a pártpolitika.

A hosszú kidolgozás során a fő kérdés, a bolgár–jugoszláv viszony és a macedón kérdés sokszor mintha háttérbe szorulna, majd búvópatakként megint előkerül megnyugtató lezárás nélkül. De ezt a szerző ki is mondja: a macedón kérdés mindig a bolgár–jugoszláv (és hozzátehetjük: a nemzetközi) helyzet függvénye volt. Hatschikjan szerint nehezen lett volna elképzelhető, hogy a bolgár párt valamiféle konzisztens politikára tudott volna jutni a marxizmus-leninizmus ideológiai koncepciói, a belső hatalmi kérdések és a bolgár államérdekek hármasságában. Egy szovjet típusú nemzetiségi megoldás nem jöhetett számításba, hiszen Macedónia kérdése három országot és három pártot érintett, ez utóbbiak közül kettő uralkodó

párt is volt egyúttal, és a polgárháború lezárása előtt a Görög KP is jelentős nemzetközi tényező volt. A jugoszláv párttal szemben pedig a bolgár párt (és állam) gyengébb helyzetben volt.

Egy kérdést azonban még fel kell vetni, a könyv címére visszatérve: hagyomány és új tájékozódás. Hatschikjan a bolgár–jugoszláv viszonyt állítja a központba. Ez kétségtelenül a bolgár külpolitika fő nemzeti problémája volt. A külpolitika másik alapvető mozzanata azonban a könyv által alig érintett, az ugyanis, hogy Bulgáriának, mint kishatalomnak mindig valamelyik nagyhatalom árnyékában kellett élnie, s ez, 1878-tól napjainkig egységben nézve a fejlődést, az osztrák–magyar és hitleri német epizódoktól eltekintve Oroszország, illetve a Szovjetunió volt. 1944–48 ebből a szempontból éppen a hagyomány felújítása volt, és nem új tájékozódás.

Persze a szerző szuverén joga, hogy milyen témát dolgoz fel. Hatschikjan egy kétségtelenül lényeges problémát állított előtérbe, s ezt a lehetőségeknek megfelelően jól oldotta meg. Óriási tényanyagot összegző könyve azért is hasznos, mert a bolgár és jugoszláv feldolgozókat egy világnyelven tette hozzáférhetővé. Ez már önmagában is nagy érdem volna, de Hatschikjan ennél jóval többet is tett, ezt az anyagot kritikailag átvilágította, és kiegészítette saját megjegyzéseivel. Szemléletével, felfogásával, még bizonytalanságaival is egyet lehet érteni. A „burzsoá történehamisítás” egykor oly közkedvelt sztereotípiája manapság már nagyon üresen hangzana.

Niederhauser Emil

KISS LAJOS

**FÖLDRAJZI NEVEK ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRA.
NEGYEDIK, BŐVÍTETT ÉS JAVÍTOTT KIADÁS. I-II.**

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 821–822 old.

Amikor 1970 elején mintegy másfél évtizedes etimológiai és lexikográfiai munkásság után Kiss Lajos a Földrajzi nevek etimológiai szótárának (a továbbiakban FNESz) elkészítésére vállalkozott, azt a feladatot tűzte maga elé, hogy olyan szótári munkát készítsen „a fontosabb magyar és nem magyar földrajzi nevek etimológiájáról, amely híven tükrözi a magyar és a külföldi helynévkutatás legújabb eredményeit is; amely tekintettel van a földrajzi nevek valamennyi fajtájára (településnevek, víznevek, domborzati nevek, tájnevek, kivételesen utca- nevek, hídnevek, épületnevek stb.); amelyek nagyobb felét a magyar földrajzi névanyag alkotja, de amely nem zárkózik el a jelentősebb külföldi nevek elől sem; amely munkaeszköz lehet a különféle tudományágak — elsősorban a nyelvtudomány — szakembereinek, de amelyet megért a nem szakember is, és így a honismeretnek, az iskolai oktatásnak, a tudományos ismeretterjesztésnek az ügyét is szolgálhatja”.

Kiss Lajos szokatlanul rövid idő alatt maradéktalanul teljesítette vállalását: a hazai és a külföldi helynévkutatás és helynévfeltárás mintegy másfél százados eredményeit összegyűjtve, szintetizálva, továbbfejlesztve és módosítva, valamint a történettudomány vonatkozó, főként 1970-től sokasodó és gyakorta eltérő megállapításait mérlegelve és hasznosítva, számos szómagyarázatot adva, szuverén alkotást hozott létre. Az 1978-ban megjelent FNESz kedvező fogadtatását, hiánypótló szerepét, széles körű népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1980-ban, majd 1983-ban változatlan tartalommal második, illetve harmadik kiadásban is az érdeklődők kezébe került. A kritika is elismerően szólt a munkáról, s egyben meg-

fogalmazta óhaját az FNEsz bővítésére, elsősorban a történeti Magyarország földrajzi neveit illetően. S minthogy a jogos kívánság egybeesett a szerző szándékaival, a mostani negyedik kiadás bővített és javított formában látott napvilágot.

A különbség az első három kiadás és a negyedik között óriási. Az új szótár anyaga egy kötet helyett két kötetet tölt meg, terjedelme az előző kiadások 726 oldalával szemben 1643 oldalt tesz ki, a szócikkek száma pedig csaknem megkétszereződött, a korábbi mintegy 6820 szócikkkel szemben több, mint 13 340 szócikk olvasható az új változatban. Közismert, hogy ugyanazt a földrajzi objektumot gyakorta többféle (magyar, latin, német, szlovák, román stb.) névvel illették (pl. *Asszonypataka, Rivulus Dominarum, Bánya, Nagybánya, Baia Mare*, illetve *Sopron, Scarbantia, Ödenburg*). Ezeket a jobbra ma is aktív használatban lévő névváltozatokat az FNEsz igen helyesen közös szócikkben tárgyalja, s bőséges utalásokkal segíti a tájékozódást. Ezért a feldolgozott földrajzi nevek száma lényegesen nagyobb a szócikkek számánál.

A tetemes bővülést alapvetően az újonnan felvett földrajzi nevek idézték elő. Ezek a helynevek legnagyobbrészt a Kárpát-medence azon területeiről származnak, amelyek egykor a történeti Magyarországhoz tartoztak. A szócikkgyarapodás mértéke jól érzékelteti, hogy az előző kiadásokban főként Erdély és Szlovákia helynévanyaga nem volt kellően képviselve. A bővítést az új szócikkek mellett az időközben megjelent forráskiadványok, nyelvészeti, helytörténeti munkák is indokolták tették. Közülük külön ki kell emelni Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának 1987-ben kiadott második és harmadik kötetét. Györffy György nélkülözhetetlen munkája mindhárom kötetének anyagával számtalanszor találkozhatunk az FNEsz új változatában. Ahol csak lehetséges volt, a névfejtés szempontjából oly fontos legkorábbi, megbízható helynévi és személynévi forrásadatok ezekből a kötetekből valók.

A bővülés a régi szócikkek esetében is megfigyelhető. Új adatok előkerülése, új szempontok felmerülése egyes névmagyarázatok módosítását, finomítását tette szükségessé. Ennek következtében néhány szócikk terjedelme (pl. *Aggtelek, Cserhát, Dusnok, Törökbálint*) az előző kiadásokhoz képest megkétszereződött, s tartalma megváltozott. E helyütt illő arra utalni, hogy Kiss Lajos a Századokban (116/1982, 600) megjelent bírálattal szemben újabb adatok bevonásával megerősítette korábbi nézetét, miszerint *Törökbálint* település nevét arról az egykori helybeli majorságról kapta, amelynek 16. századi birtokosa a tragikus sorsú enyingi Török Bálint volt.

Az FNEsz negyedik, bővített és javított kiadása, amely bevezetőjében a magyar helységnevek 18 legjellegzetesebb típusát különbözteti meg, a történeti Magyarország, a Kárpát-medence legteljesebb helynévmagyarázó gyűjteménye. Mellesleg a világ fontosabb, ismertebb földrajzi neveinek értelmezését is magában foglalja. Páratlan alkotás, alapvető tudományos kézikönyv, amely a szakember — a nyelvész, történész, régész, néprajzkutató — és a szűkebb vagy a tágabb környezet iránt érdeklődő számára egyaránt nélkülözhetetlen. Hatalmas anyaga, értékes szómagyarázatai — nem kétséges — serkentőleg hatnak a hasonló kutatásokra és az etimológiákra építő rokontudományokra.

A névfejtés köztudottan rendkívül összetett dolog. Nyelvtörténeti és névtani szaktudást, számos nyelv ismeretét, történeti, település- és egyháztörténeti, néprajzi, földrajzi stb. tájékozottságot kíván, s nem nélkülözheti a tényeket gondosan mérlegelő fantáziát sem. Sokszor mindezek birtokában sem lehet végleges eredményre jutni, számos esetben több magyarázat is lehetséges. Ilyen körülmények között nem mellékes, mi az etimológus műveltségének meghatározó eleme. Nyilvánvaló, hogy a turkológus több nevet magyaráz a törökből, mint a szlavista. Kiss Lajos szerteágazó ismeretei birtokában megbízhatóan értelmezi a földrajzi neveket, korrekt módon jelzi az eltérő magyarázatokot, s — miként az FNEsz régi és mostani változatának összehasonlítása tanúsítja — saját megoldásait sem tekinti véglegesnek. Munkája a jelenlegi állapot rögzítésével nem lezárja, hanem ellenkezőleg, ösztönzi a további kutatáso-

kat. Az alábbiakban ennek az elismerésre méltó nyitottságnak a szellemében teszek néhány észrevételt.

Az FNESz első változatának nagyarányú bővítése ellenére a történésznek maradt némi hiányérzete. A szerző a szócikkek kiválasztásakor érthető módon a mai állapotot, az élő földrajzi névanyagot vette alapul. Ez szerencsére nem akadályozta meg abban, hogy több elpusztult történeti helynevet (pl. *Almád, Igyfon*) is felvegyen munkájába, és számos olyan földrajzi névnek (pl. *Hóró, Makra, Menyeke, Szöszele*) is szócikket szenteljen, amelyeket manapság legfeljebb csak szűkebb környékük lakossága ismer. Ugyanakkor a középkorai Történelmi Atlaszban nem nehéz olyan történeti helyneveket találni (pl. *Bizere, Csezmece, Eng, Hajszentlőrinc, Makszond, Milkó*), amelyeknek nem jutott hely a szótárban. Nem találjuk benne a *Csonmező, Harangozó, Kortó, Magnum Foliatum, Váradhegyfok* szócikket sem. A bizonyos közigazgatási egységeket, illetve adózási területeket jelölő földrajzi nevek sorából (pl. *Alsójárás, Nagyjárás, Fokkés, Szepetnekkés*) egyetlenegy sincs a két kötetben.

Több szócikkből (pl. *Besztercebánya, Segesvár, Szászsebes, Szepesszombat, Szomolnok, Torda, Újbánya*) hiányzik a település német neve (*Neusohl, Schässburg, Mühlbach, Georgenberg, Schmöllnitz, Thorenburg, Königsberg*). Néhány esetben a szócikkekben szereplő földrajzi nevekről nem készült utalás. Aki például a *Dilin, Kremnitz, Rivulus Dominarum* elnevezésekre kíváncsi, csak akkor jár sikerrel, ha tudja, hogy *Bélabánya, Körmöcbánya, Nagybánya* címszónál kell keresni őket. Így nem tudjuk meg, hogy *Sóly* egykor *Betereg* névre is hallgatott, *Nyalka* (*Nylka?*) település pedig a 13. század elejéig *Himod* (*Hímed*) nevet viselt. Az utóbbi figyelembevételre *Nyalka* esetében talán más — a közölnél valószínűbb — magyarázatot eredményezett volna.

A továbbiakban betűrendben mindössze néhány szócikkhez fűzök megjegyzést. Észrevételeim többnyire csak közvetve érintik a szerzőt: általában olyan felfogást vitatnak, amelyet felhasznált munkájában.

A somogyi *Hetes* településnév és a zalai *Nemeshetes* elnevezés utótagja az FNESz előző kiadásai szerint pusztá személynévből keletkezett magyar névadással, az alapjául szolgáló személynév pedig a magyar *hét* számnév származéka. Az új kiadásban ebből a magyarázatból mindössze egy utalás maradt az Árpád-kori *Hetes* személynévre. Az új értelmezés a helynevet köznévi eredetűnek tartja, előzményének pedig azt a *hetes* szót tekinti, amely egykor olyan „egyénileg termelő félszabad”-ot jelentett, „aki a földesúrnak szokás szerint hetenként három napi robottal szolgált”. Nem nehéz belátni, hogy ez az értelmezés a névadás logikájának megkülönböztető funkciójának ellentmond. Eszerint ugyanis a heti egy, kettő stb. napot robotoló szolgálónépeket egyaránt *hetesnek* kellett volna nevezni. De ez a felfogás nemcsak a logikával, hanem a tényekkel sem egyeztethető össze.

A középkori forrásokban ez a szó hét napon át folyamatosan tevékenykedő személyt jelentett, akárcsak ma. A munkaszervezésnek ez a formája egyházi közvetítéssel honosodott meg Magyarországon. A szerzetesi, papi közösségek életmódját szabályozó regulák jól ismerik ezt a rendszert. A Bencés Regula (35. és 38. caput) előírta, hogy a szerzetesek egymást váltva hetes szolgálatban végezzék a konyhai munkát és a felszolgálást, továbbá az étkezésekkor a felolvasást. A hetes (*ebdomadarius, septimanarius*) vasárnap reggel kezdte feladata teljesítését, és szombat este fejezte be. A magyarországi egyház életében is ez a gyakorlat érvényesült. A nagyobb egyházi testületekben, mint például a székesegyházakban, a papság a templomi szertartások egy részét is hetes rendben végezte (Kollányi Ferenc: *Visitatio capituli e. m. Strigoniensis anno 1397*. Bp. 1901. 69). Ennek megfelelően 1110 táján az esztergomi székesegyház Albert, 1192-ben pedig a veszprémi székesegyház János nevű hetes papját említik (Marsina I, 62, Fejér: CD. II, 279).

A jól bevált hetes rendszer az egyház belső életének gyakorlatából a világi szférába is átkerült. Valószínű, hogy először az egyházi földesuraság alkalmazta saját szolgálonépei munkájának megszervezésében. Ez a munkavégzési forma a földesúr számára zökkenőmentesen biztosította az egész éven, illetve több hónapon át folyamatosan igényelt feladatok ellátását. Ugyanakkor egyformán — méltányosan — rótt terhet a szolgálonépekre. A bakonybéli apátság öt faluban élő lovasai (*equites*) egyéb kötelezettségük mellett hetes szolgálatban legetteték a monostor állatállományát, s ha eközben kár történt, a legettetést végző hetes (*septimanarius*) köteles volt azt megtéríteni. Az akoli népek (*populi*) viszont Szent István király napjától Keresztelő Szent János ünnepéig (aug. 20.–jún. 24.), vagyis évente 44 héten át hetenként (*per singulas hebdomadas*) kettesével ács munkát végeztek a bakonybéli monostornak (PRT. VIII, 269, 292, vö. Uo. X, 516). Bizonyos szolgálatokat másképpen nem is lehetett racionálisan teljesíteni. Így a tihanyi apátság szárszói harangozói egészen biztosan nem napon-ta keltek át a Balatonon, hogy a monostorban harangozzanak, hanem hetes rendszerben egymást váltva egyikük az apátságban tartózkodott, hogy eleget tehessen sajátos feladatának. Ezt a munkaszervezési formát a királyi birtokszervezet is alkalmazta. Könyves Kálmán király 1100 táján első törvénykönyvében (45. tc.) a királyi várszervezet hetes népeiről (*De civilibus ebdomadarius*) tett említést.

Az FNESz új magyarázata közvetve a csatári apátság alapítólevelének interpretációjára épül. Ebből a fentiekkel összhangban azonban az derül ki, hogy a „hármás” és a hetes nem volt azonos, a heti három napot robotoló különbözött az egész héten át szolgáló hetestől. A monostor 1140 táján világi alapítójától a Zala megyei Csatáron többek között öt, illetve kilenc háznép szolgálonépet kapott. A jogilag egyformán *libertus*nak, vagyis részlegesen felszabadított személyeknek minősített szolgálonépek helyzete korántsem volt azonos. A kisebb csoport egyebek mellett hetenkint (*in hebdomada*) ugyanúgy három napig szénát kaszált, továbbá aratáskor három napot aratott az egyháznak, mint korábban az alapító földesúrnak. Az Európában másutt is ismert heti három napi robot tulajdonképpen a heti munkaidő felét tette ki. Ezzel szemben a kilenc háznépet számláló nagyobbik csoportra ilyen kötelezettség nem hárult. Egy közülük mindig hetes volt, sorjában hetes szolgálatot teljesített: *Unus eorum semper est hebdomadarius, et sic per ordinem* (MKSz. 1/1893, 15-16). A heti három napi robotnak, amely olykor a halászokat is terhelte (Fejér: CD IX/7, 642), nem volt köze a hetes elnevezéshez. De ettől még továbbra is kérdés marad: a tényleges hetes szolgálatot végzők hetes elnevezése (jelzője, illetve minősítése) válhatott-e földrajzi névvé?

Az igenlő válasz a „félszabad állapotú szolganépek” köréből csak a *libertinus* réteg esetében tartja ezt lehetségesnek, éspedig azon az alapon, hogy a Zala megyei *Hetes* falu 1270-ben az ott lakó *libertinus*okkal együtt cserélt gazdát (ÁÚO. XII, 9). Rájuk azonban éppen nem volt jellemző, hogy kötelezettségüket hetes rendszerben teljesítették. Szolgáltatásaik rögzítése során — a velük azonos jogi helyzetben lévő csatári *libertus*ok nagyobbik csoportját kivéve — egyetlenegyszer sem szóltak hetes rendjükéről, s természetesen hetesnek sem minősítették őket (Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp., 1983. 137-172). Ez a társadalmi réteg a magánföldesúri, s nem az egyházi, vagy a királyi birtokot jellemezte, márpedig az adatok tanúsága szerint a hetes rendszer éppen e két utóbbi birtoktípuson érvényesült. De itt sem valószínű, hogy a szolgálataikat, vagy azok egy részét hetes rendben végzőknek hétről hétre változó, mindig más személyre vagy személyekre vonatkozó hetes megjelölése után lakóhelyüket *Hetes*nek nevezték volna el. A hetes rendszerhez hasonlóan az egyházi birtokon hónapos szolgálat is létezett (ÁÚO. I, 26, PRT. I, 779, VIII, 271), mégsem keletkeztek *Hónapos* földrajzi nevek. Az újnál tehát megbízhatóbb és jobb a régi értelmezés.

A Baranya megyei *Magyarsarlós* utótagja kétségkívül a *sarló* főnév -s képzős származékából való. Az FNESz igen helyesen — bár érezhetően nem azonosul vele — nem hallgatja

el, hogy létezik olyan felfogás, amely az előbbi magyarázatot megtoldja azzal, hogy eredetileg sarlókészítők és sarlókkal adózók lakták a települést. Ez utóbbi értelmezés azon az állításon alapul, hogy egy 1224. évi keltezésű oklevél szerint a veszprémvölgyi apácák a birtokukban levő falut bányáival együtt (*cum...montanis*) adták bérbe. Ha a település határában valóban léteztek bányák, akkor nem kerülhető meg a kérdés, hogyan egyeztethető össze a monostor ilyen korai bányabirtoklása a királyi bányamonopóliummal. A kérdésre azonban nem kell válaszolni, mert az említett forrás nem bányákról rendelkezett. A falu jövedelmeinek, haszonvételeinek szabatos felsorolásában ugyanis többek között *cum molendinis, montanis terragiis, censu* szerepel (DL 112, Hazai Okm. VII, 11). A sorrend maga is eldönti, hogy a kérdéses szót nem főnévként, hanem jelzőként használták, hiszen a malmok aligha előzték volna meg a sokkal jövedelmezőbb bányákat. A *montanum terragium* — miként másutt is (Zala Okl. I, 618) — szőlő után fizetett járadékot, vagyis hegyvámot jelent. Ami pedig a település Árpád-kori lakóit illeti, sem a Szent István-kori, sem a Kálmán-kori veszprémvölgyi oklevél nem említi sarlókészítőket, noha mindkét forrás részint egyes birtokoknál külön (Sarlósnál nem), részint összesítve minősítette a monostor különféle szolgálonépeit.

A *Solymos* helységnevek etimológiájához szükséges hozzátenni, hogy 1164-ben a Balatonfelvidéki Vászoly és Paloznak között aligha solymászokról (solymosokról), hanem sólymokról elnevezett erdőt említenek: *partem silve, que vocatur Soulumus* (LtKözl. 2/1924, 156).

A középkorban jól ismert *Szőlős* földrajzi nevet 31 helynév képviseli a szótárban. Többiségük már a középkorban is létezett. Az FNESz ezeket a korai földrajzi neveket egy Árpád-kori sajátos társadalmi réteg (*vinitor*) nevének a 14. század végétől adathozható magyar megfelelőjéből, a szőlős (*zelews*) foglalkozásnévből származtatja. Az újabb Szőlős helynevek esetében (pl. Szőlősgyőrök) viszont más magyarázatot ad. Ezeket a földrajzi neveket az ottani szőlőműveléssel, szőlőhegygel, szőlőskertekkel, vagyis a szőlővel hozza kapcsolatba. A Szőlős helynevek etimológiájának kronológiai szétválasztása nyilvánvalóan arra épül, hogy a *vinitor* társadalmi réteg meghatározott korban, döntően az Árpád-korban létezett. Ezt követően tehát más magyarázatra van szükség. Ha viszont a szőlő újabban motiválhatta a névadást, akkor az a korábbi századokban sem tagadható meg tőle, annál is inkább, mert a „*vinitor-szőlős*” elnevezés is a szőlőnek köszönhette létét, s nem fordítva. Mind ez ideig nem merült fel olyan kényszerítő körülmény, ami miatt korai Szőlős helyneveinket kizárólag a „*vinitor-szőlős*” foglalkozásnévből kellene eredeztetni, illetve a szőlős közszót kizárólag a latin *vinitor* magyar megfelelőjének kellene tartani, s másféle használatát el kellene vetni. Sőt, több adat ellene szól ennek a felfogásnak, s egyben a szőlő, mint növényföldrajzi jelenség, meghatározó szerepét igazolja a névadásban.

Mivel a vadon termő szőlő (*Vitis silvestris*, illetve *Vitis vinifera*) akár mint „jövővény”, akár mint őshonos növény a honfoglaláskor beletartozott a Kárpát-medence természetes növénytakarójába, Szőlős földrajzi neveink nemcsak művelt, hanem a *vadon termő* — vagyis *vinitort* nem igénylő — szőlőről is kaphatták nevüket (Égető Melinda: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. *Ethnographia* 91/1980, 59- 60). De a művelt szőlő sem kötődött feltétlenül a *vinitor* réteghöz. Az Árpád-korban nem neveztek minden szőlőművest, illetve szőlőbirtokost *vinitornak*, hiszen szőlőt rajtuk kívül mások is műveltek, illetve birtokoltak. Szőlő nélkül nem keletkezhetett Szőlős helynév, a *vinitor* réteg hiánya viszont nem akadályozta meg a névadást.

A Balatonfelvidéki Szőlős, a mai Balatonszőlős az 1121. évi almádi alapítólevélben fordul elő először: *in loco, qui dicitur Zeuleus, vineas II cum totidem cultoribus* (MNy. 23/1927, 364). Az idézetből világos, hogy az elnevezés a szőlővel, nem pedig művelőinek latin elnevezésével áll szoros kapcsolatban. Ugyanerre mutat az is, hogy Pozsony közelében 1214-ben udvarnokok földjét hívták Szőlősnek: *terram udwornicorum, Zeuleus nomine* (Marsina I, 143).

Az aradi prépostság 1177. évi összeírása Temes megyében a jobbágyok és udvarnokok lakta Bodol falu határleírásában Szőlős nevű hegyet említ: *ad montem, qui vocatur Zeleus* (LtKözl. 33/1962, 216). A hegyen biztosan nem laktak „névadó” vinitorok. Hasonlóképpen a Hont megyei Szőlőshegyen (*Sceleushyg*) sem, amely a várjobbágyok és nemesek lakta Kelenye 1260. évi határleírásában fordul elő (Györffy III, 205).

A Hatvan, Nagykálló, Sárvár, Veszprém településrészét jelölő *Tizenháromváros* elnevezés a FNESz szerint azzal kapcsolatos, hogy a névadáskor a városnak minősített település 13 házból állt. Megemlíthető az a nem idézett magyarázat is, amely úgy véli, hogy ezek a helynevek a Zsigmond király által elzálogosított 13 szepesi városra utalnak (Korompay György: Veszprém. Bp., 1957. 48), illetve a szepesi 13 város itteni közös kereskedőházának emlékét őrzik (Századok 116/1982, 598). Meglehet, hogy a névadás nem a házak számával, még kevésbé a 13 szepesi várossal, különösképpen nem a szepesiek közös kereskedőházával, hanem valamiféle szerencsétlenséggel (tűzvész, török pusztítás) függ össze.

A Zala megyei *Vindornyaszlős* nevének első előfordulását az FNESz Csánki nyomán 1274-ből idézi. A hivatkozott királyi oklevél azonban ezt az állítást nem erősíti meg. Abban ugyanis nem Vindornyaszlősről, hanem a vindornyai Szőlős nevű zalai várföldről esik szó: *terram castri nostri Zaladiensis de Vyndurna Sceuleus vocatam* (DL 71682, HazaiOkm. I, 61-62). A sajátos megkülönböztetést az indokolta, hogy a megyében több Szőlős földrajzi név létezett, alapot pedig az adott rá, hogy ez a Szőlős — miként 1274-ben készült határjárásában szerepel: *ad lacum Vyndurna* (DL 71682, HazaiOkm. I, 63) — a Vindornya nevű tó mellett terült el. Nem kétséges, hogy ez a tó összeköttetésben állt azzal a Vindornya nevű patak-
kal, amelyet ezen a tájon már 1227-ben említenek. Ez a kapcsolat a településnévben csak később jelent meg. A falut a 15. század végéig Szőlősnek hívták, s csak a középkor végétől fordul elő Vindornyaszlős néven.

Ennek az összetett helynévnek mindkét eleme az FNESz szerint egyaránt a latin *vinitor* szóból származik, és egyformán szőlőművesek által lakott helységet jelölt. A Szőlős utótagot az FNESz — mint láttuk — a latin szó magyar megfelelőjéből eredezteti, míg a Vindornya helynév keletkezését Melich János nyomán úgy magyarázza, hogy a latin szó feltett nyelvjárásbeli *vinidor* változatához szláv *-nja* helynévképző járult. Úgy véli, hogy Melich feltevését támogatni látszik a Vindornyaszlős helynév utótagja is. Melich még arra is kitért, hogy a *vinitor* északolaszos ejtésével magyarázza a *vinidor* alakot.

Ezzel a feltevéssel szemben két fő ellenvetés tehető. Az egyik az, hogy a forrásanyagban *vinidor* alak nincsen. Bizonyára ez a tény indította Makkai Lászlót arra, hogy módosítsa az etimológia kiindulási pontját, a kikövetkeztetett *vinidor* helyett a *vinidator* szóból származtassa a Vindornya helynevet (AgrSz. 16/1974, supplementum, 49). Ez a boradó jelentésű kifejezés a másikkal ellentétben valóban létezett: boradásra kötelezett társadalmi réteget jelölt. Mégsem lehetett ez a latin terminus a Vindornya elnevezés alapja. A *vinidator* réteg meghatározott társadalmi-gazdasági körülmények között a királyi és az egyházi birtokon a 13. század derekán jött létre, s szorította háttérbe, illetve váltotta fel a korábbi *vinjtor* réteget. A *vinidator* terminus jóval később jelent meg, mint a Vindornya helynév. Az előbbi első előfordulása 1269-ből (DF 230019 = Veszprémi kápt. hiteleshelyi lt. Metales 3), míg az utóbbi első hiteles említése (*iuxta Windurnam*) 1227-ből való (DF 200626 = Veszprémi kápt. mlt. Kál 4). Ez a „fordított” kronológia kizárja azt a feltevést, hogy a helynév a latin *vinidator* szóból származott.

A másik ellenvetés arra épül, hogy Vindornya nem egyetlen települést jelölt, hanem egy nagyobb földrajzi egységet, amelynek meghatározó eleme a Vindornya-tó, illetve a Vindornya-patak volt. A hiteles források a víznév elsőbbségét mutatják a helységnévvel szemben. A víznév, illetve a nagyobb földrajzi egység megkülönböztetésére pedig aligha használtak olyan

helynevet, amelynek tulajdonképpeni értelme ‚szőlőmunkásoktól, vincellérektől lakott helység’ lehetett. Mindezek alapján Vindornya esetében további kutatásokra, új etimológiára van szükség.

A fenti néhány észrevétel nem érinti a lényegét: a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* kitűnő kézikönyv. Alapvető és nélkülözhetetlen ismeretanyagot tartalmaz, s ösztönzőleg hat a további kutatásokra.

Solymosi László

VEKSZELMAN, M. I.

A NEMZETI BURZSOÁZIA KIALAKULÁSA KÖZÉP-ÁZSIÁBAN A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Egyetlenül, gyengén feldolgozott problémakör vizsgálatának szentelte cikkét a szerző. A kutatás helyzetét elsősorban a statisztikai adatok hiányos volta magyarázza. A Turkesztán kormányzóságra vonatkozó kimutatásokban főként kereskedők szerepelnek, ill. rendi hovatarozás és nem társadalmi helyzet szerint csoportosították az adatokat. Emellett szemléleti problémák is motiválták a kutatókat. A kézmű- és kusztáripár kategóriájába sorolták a térség iparát, nem tételezték a gyáripár, s ennek függvényében a helyi burzsoázia létét. A működő üzemek, vállalkozások adatainak hiányos volta is alátámasztotta ezt a szemléletet.

Vekszelman a korábbi publikációk, s heterogén, de használható forrásbázis vizsgálata alapján mutatja ki, hogy a helyi etnikumok körében tőkés vállalkozókról beszélhetünk a 20. sz. első évtizedeiben. Elsősorban az orosz hitelbankoknak a térségre vonatkozó iratanyagai használhatóak. A hitelügyleteket megelőzően ugyanis informálódtak, tájékozódtak a kölcsönigénylők vagyoni viszonyairól, s az ezzel kapcsolatos iratok jelentős része fennmaradt, tanulságos a helyi társadalmi viszonyok, azon belül a téma kutatása szempontjából. Hasonlóan a bankok elnökségi üléseinek jegyzőkönyveihez, valamint a bankfelügyelőségek jelentéseire. Szétszórt, de szisztematikus kutatómunkával eredményesen használható forrásbázist képeznek a téma vizsgálatához a központi orosz kormányzati iratanyagok egyes fondjai.

Mindezek alapján a kialakuló középp-ázsiai burzsoázia társadalmi származás szerint üzso-rás kereskedők, vállalkozó feudális előkelők, falusi hivatalnokok és sikeres kézművesek közül került ki. Etnikailag zömében üzbé, helyi eredetű zsidó és kirgiz volt. A Buharai Emfrségben a 20. sz. elején kb. 100 olyan nagykereskedőt és vállalkozót regisztráltak, akiknek 20–50 ezer rubel alapitőkéje volt. Hasonló eredményre vezettek a Chivával kapcsolatos vizsgálatok. Többségük nem csupán pénztőkével, hanem ingatlan vagyonnal is rendelkezett, s ezt kínálta biztosítékul a kölcsön igénylése alkalmával.

A legelterjedtebb a gyapottisztító, gyapotfeldolgozó üzemek (manufaktúrák) alapítása volt. Az 1880-as években indult a folyamat, s 1911-ben már csaknem 300 ilyen üzem működött, felerészben helyi vállalkozók tulajdonában. Közülük egycsek több üzemmel is rendelkeztek. Szerzőnk hangsúlyozza, hogy technikai felszereltség szempontjából többnyire a kor európai színvonalán álltak ezek a gyapotfeldolgozó üzemek, mivel új iparágról volt szó. Számtotvó olajsajtoló ipár működött. 1911-ben egyharmaduk (22–7) volt helyi vállalkozók tulajdonában. A 75 bőrkikészítő műhely, ill. manufaktúra kétharmad részben a kialakuló helyi burzsoázia tulajdonát képezte. Szórványosan, s főleg gazdag kereskedők bányavállalatokba is betársultak. Jelentős volt a vasútépítkezési vállalkozók száma, s az 1890-es évek derekától az orosz bankok — főként az Orosz-Kínai, a Moszkvai Kereskedelmi — helyi fiókjába is betársultak a helyi pénztőkés elemek. Maga a buharai emír is több érdekeltiséggel rendelkezett.

A fentiekben összefoglalt átfogó megállapítások Vekszelman cikkében név szerinti felsoroláson is alapulnak, argumentálva a középp-ázsiai tőkés vállalkozók helyi jellegét.

(Isztorija SzSzsZR, 1987. 3. szám 156–164. l.)

M.

MARC JANSEN

NEMZETKÖZI OSZTÁLYSZOLIDARITÁS VAGY KÜLSŐ INTERVENCIÓ. AZ INTERNACIONALISTÁK ÉS A LITVÁN LÖVÉSZEK AZ OROSZ FORRADALOMBAN ÉS A POLGÁRHÁBORÚBAN

Az orosz forradalomban és polgárháborúban ismeretes módon nagy volt a külföldi katonai beavatkozás aránya. Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, Japán, Franciaország és Németország küldött katonai egységeket, nem is beszélve az anyagi segélynyújtásról. Ezek mellett ott volt a Cseh légió, — míg a másik oldalon a hadifoglyok köréből sokan a Vörös Hadsereg oldalán küzdöttek. (Ehelyütt Jansen utal arra az érdekes összefüggésre, hogy a későbbi spanyolországi polgárháborúban a Nemzetközi Brigádok több tábornoka, vezető politikai komisszára ekkor lett Vörös Gárdista: így a magyar Lukács és Gáll tábornok, az osztrák Kléber, a lengyel Walter (Swyerczewski) a horvát Copic.

A nemzetköziek nagy jelenlétére való tekintettel már 1917-ben a szocialistaellenes, s kifejezetten ellenforradalmi sajtóban, propagandában sűrűn beszéltek arról, hogy a bolsevikok mögött „német pénz” áll, „külső erők” húzódnak meg, hogy a forradalmi táborban a nemzetiségek, a zsidók szerepe a meghatározó. A későbbiekben, a novemberi forradalom megvívása, majd a forradalmi kormány védelme során ugyanezek az érvelések jelentek meg újra, amennyiben a litvánok, magyarok és kínaiak szerepéről beszéltek. Ezt a véleményt azonban nemcsak egyszerűen a hajdani „fehérek” taglalták (vagy újabban, mint arra Jansen rámutat — Szolzsenyicin —, hanem még 1918–1919-ben az eszer körökben is hangsúlyozták. A litvánok és a magyarok szerepe valóban szemetszűrő lehetett, ami persze nem szakítható el attól a körülménytől, hogy ebben az időben mintegy kétmillióra becsülik a Monarchiából, illetőleg Németországból kikerült hadifoglyok, Szibériában pedig többszázezerre a kínai és koreai „olcsó munkások” számát.

Mindezen „háttér alapján érthető csak, hogy a polgárháborúban harcoló internacionalisták száma magas volt — de számuk pontosan egyszerűen meghatározhatatlan. Jansen ismerteti a becsléseket (1918-ban mintegy 5000, az egész polgárháború időszakában mintegy 250–300 000 ember), s ebben a vonatkozásban egyaránt megjelöli a szovjet és a nyugati forrásokat, történeti irodalmat.

E háttér felvázolása után tér át speciális tárgykörére, a litván lövészek történetére, szerepére. A litván lövészek harci szellemükkel még a háború első szakaszában kitűntek, így külön egységeket képeztek, és létszámuk jócskán felszaporodott 1917-re. Február után bolsevik hatás érvényesült körükben, s minthogy a stratégiailag fontos petrográdi körzetben éppen az volt a feladatuk, hogy a vasútvonalak biztonságán őrkdjenek, a 2500 litván lövésznek valóban nagy szerepe volt mind a Kornyilov lázadás, mind a novemberi forradalom másnapján a forradalmi főváros védelmezésében. Litván lövészek védelmezték a kormányépületet, a Szmolnijt, majd többek között őket vezényelték ki 1918 januárjában az Alkotmányozó Gyűlés feloszlására (erről Trockij külön megemlékezik történeti írásaiban). Később a litván lövészek kísérték, biztosították a kormányt 1918 márciusában, amikor Petrográdról Moszkvába költözött, s a litván lövészek ezután is ott voltak a Kreml védőrségében, miként a magyarok mellett megbízható egységeknek bizonyultak 1918 júliusában a baloldali eszerek lázadása idején is. 1919–1920-ban küzdöttek a lázadó lengyelek, Kaledin kozákjai ellen a Don-vidéken, és a Cseh légiók ellen a Volga medencében. Végeredményben a litvánok számát Jansen valahol 14 000 és 24 000 között jelöli meg, s mint megjegyzi, a litvánok nagy számban éppen Litvánia német lerohanása, megszállása előtt léptek a vörös gárdisták sorába. A német haderő összeomlása, a német forradalom után a helyzet lassan megváltozott, s a litvánok jó része hazatért. A történeti fejlődés azonban ekkor sem bizonyult egyszerűnek. A litván lövé-

szek Vatsietis parancsnoksága alatt 1919 januárjában megdöntötték az új „független Litvánia” polgári kormányát, de néhány hónap után a helyzet megváltozott, a litván vörös hadseregnek vissza kellett vonulnia, s ezután újra az oroszországi harcokban vettek részt.

(*International Review of Social History*. 1986. 1. sz. 68-79. l.)

J. J.

CRISTOPHER J. NOTTINGHAM

A POLGÁRI NAGY-BRITANNIA BUKÁSA. A BRIT ÁLLAM AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ ÉVEKBE

A glasgowi főiskolai tanár e tanulmányában mindjárt a legelején aláhúzza, hogy az 1919. évet mindmáig nagyon sokan, mint a brit állam legnagyobb elbizonytalanodását, megingását jelzik. Igaz, ez jóval kisebb volt a franciánál, de a világháborúban elszenvedett francia vereszeség is sokkal nagyobb volt az angolokénál, amit a háborús pusztítások egyéb terhei még csak növeltek.

C. Nottingham nagyon éles kontrasztvilágításba helyezi el az egykori — és kései — történetírói értékeléseket a kialakuló angol közállapotokról. Megállapítja, hogy sokan úgy vélekedtek, Nagy-Britanniában sikerült az uralkodó elitnek a leginkább elérnie, hogy a szociális konfrontációkat minimumra szorították. A másik oldalon viszont felidézi, hogy a nevezetes glasgowi 1919-es 40 órás munkahetét követelő sztrájk napjaiban „a skót miniszter” „bolsevik felkelésről” írt jelentésében, s ezt a vélekedést akkor a *The Times* is osztotta. Olyan elsővonalbeli politikusok és kabinet-miniszterek, mint Churchill és Edward Carson is ebben az időben úgy vélekedtek, hogy a munkásság ellenében katonai erők bevetésére lesz szükség, s a konzervatívok akkori feje, Bonar Law már amellett érvelt, hogy ki kell alakítani a fehér gárdákat. Northumberland hercege, aki egyúttal a bányákból is hatalmas járadékot húzott, most, amikor először komoly formában felvetődött a bányák államosításának javaslata (aminek alapos kivizsgálására kormánybizottságot is alakítottak), úgy nyilatkozott, hogy „most a brit munkássággal ugyanolyan formában kerülnek szembe, mint a háború előtt Németországgal”.

S persze ez az az időszak, amikor az angol politikai vezető elit is bekapcsolódik a szovjetellenes intervenciós háborúba, a „cordon sanitaire” kialakításába — s ugyanakkor félnek, hogy a Szovjet-Oroszországból kiinduló forradalmi hullám átcsap még a szigetorszagra is. Ennek bizonyítására a szerző idézi, hogy nemcsak a „rámenős” konzervatív politikusok és orgánumok, hanem „mérsékelt, centrista lapok”, mint a *Contemporary Review* is, az 1919. évi vasutasstrájkot „forradalmi jellegűnek” ítélte meg. Avagy olyan igazán nem forradalmi munkáspárti politikusok is, mint a Webbek, a helyzetet „veszélyesnek” tartották, illetőleg úgy látták, hogy Anglia „vagy rálép a szocialista átalakulás útjára, vagy belezuhan a káoszba”.

Nottingham megjegyzi, hogy mai szemmel ezek az értékelések meglepőeknek látszhatnak, de utal az ismert nagy francia történetíró, E. Halévy jóval később, 1938-ban kialakított véleményére, miszerint „Anglia a társadalmi forradalom küszöbén” állt. Másfelől az a két angol történetíró, akinek munkáit a két háború közötti Anglia történetére vonatkozóan ma is standard munkának tekintik: C. L. Mowat és A. J. P. Taylor, a nyugtalanságot egyaránt múltónak tekintették, vagyis a forradalmi válságnak még halvány árnyéka sem jelenik meg náluk.

Mindez azt bizonyítja, hogy ez a vita, az ellentétes rálátások, következtetések mind a mai napig továbbhúzódnak. Taylor könyve 1970-ben, Mowat munkájának második kiadása 1968-ban jelent meg. Egy másik standard-mű, W. Kendallnak a brit forradalmi mozgalmakkal foglalkozó írása azonban, noha ugyanakkor jelent meg, már a fiatalabb történész-nemzedék je-

lentkezését mutatta, s Kendall szintén úgy írt, hogy Anglia történetében 1919 kínálta fel a „legnagyobb forradalmi lehetőséget”. Kendall kihívó és jelentős visszhangot vert munkájára feleletként hamarosan megszületett Mc. Kibbin 1974-ben kiadott munkája, aki ismét szintén azt hangsúlyozta, hogy „nem történt semmi lényeges”, s a Munkáspárt 1918 után nem sokban tért el az 1914 előttitől, éppen ezért egy ilyen forradalmi átalakulás is teljességgel kizárt.

Nottingham azonban nemcsak összegez, hanem történetírói előzmények felrajzolását azért végzi el, hogy ezután saját álláspontját, kutatásai eredményeit is kifejtse. Ő a maga részéről mind Kendall, mind Mc. Kibbin eredményeit részlegesnek, végső következtetéseiket leegyszerűsítőnek látja. Így Nottingham egyfelől aláhúzza, hogy Kendall a forradalmi lehetőségek megítélésénél nagyon alábecsülte a modern állam nagy szerepét, ami nyilván nem a forradalmi erők lehetőségeit növelte. Mc. Kibbin viszont a másik oldalon nem számol azzal, hogy a háború valóban egy sor új szociális problémát élezett ki, amit jelzett a hatalmas kiszélesedő sztrájkmozgalom, a szakszervezeti taglétszám hallatlan megugrása, s a hivatalos szakszervezeti vezetőségek mellett a párhuzamos, radikálisabb új szakszervezetek kialakulása. Ez utóbbi mozgalom már messzemenően nem korlátozta követeléseit a munkaidő és bérkérdések területére. Vagyis valóban új elemek tűntek fel, amihez hozzátartozott, mint „ijesztő jelenség”, hogy ekkor következtek be először valóban rendőrsztrájkok, illetőleg katona-lázongások.

Mindemellett a valóság ebben az esetben is összetettebbnek, bonyolultabbnak bizonyult a feltételezésekénél a kormányzat említett modern lehetőségeit illetően, másfelől megkezdődött az a folyamat, amikor a Munkáspárt fokozatosan a tényleges második alternatív politikai párttá vált. A tisztán a politikai szférában bekövetkező változások mellett lényegesek azok az új törvények, amelyek a munka-tőke viszonyában üzemi szinten is új feltételek kialakulását mutatták. Ilyen például a munkanélküliek biztosítási törvénye, amire a tanulmány szerzője kitér. Avagy a különféle regionális rendezések, kiváltképp azok, amelyek Skóciát érintették, hiszen a szociális, s kifejezetten munkásellenzék itt volt a leginkább ütőerejű.

Nottingham általában hangsúlyozza, hogy az „idő előtti” előfeltételezésekkel szemben a valóság rendre sokkal problematikusabbnak bizonyult. Így a háború idején mindenféle nagy szociális reformokat ígértek meg, amelyeknek valóra váltásából nem lett semmi. Ebben a vonatkozásban Nottingham Lloyd George ígéreteit szembesíti későbbi magyarázataival. Külön kiemeli más vonatkozásban a hadsereg és a rendőrség felhasználását a háború utáni szociális konfrontációknál, s azt, hogy ezt mennyiben opponálták, még a hadsereg magasabb köreiből is. Részben olyan megfontolásból is, mert félték, hogy így eltűnnek a hadsereget a rendőrségtől megkülönböztető vonások.

A szerző rávilágít, hogy a Munkáspárttal kapcsolatban igen korán jelentkeznie kellett annak a megfontolásnak, hogy a Munkáspártot mennyiben kell egységesnek tekinteni, mennyiben jellemző rá a „szociális felforgatás”, a bolsevista vonás, vagyis a „vörös rém” esete. Nottingham szerint e kérdésben nem rajzolódtott ki a „másik táborban” egységes vélemény. Így Lord Salisbury e táborból nem riadt vissza a Munkáspárttól, de ugyanakkor a nagyon aktív Northumberlandi herceg erőteljesen képviselte azt az álláspontot, hogy a Munkáspárt és a szakszervezetek minden államosítási javaslata politikai és szociális létük alapjait veszélyezteti. Nottingham ebben a vonatkozásban idézi fel Baldwin postájából azokat a leveleket, amelyek tanúsítják, hogy a konzervatív párt jobbszárnyáról megszólaló képviselőket milyen nyomás alatt tartották, mennyire állandó forradalmi kihívást érzekeltek a Munkáspárt részéről.

(International Review of Social History. 1986. 2. sz. 227–247.)

J. HOUWINK TEN CATE

HJALMAR SCHACHT, MINT JÓVÁTÉTELI POLITIKUS (1926–1930)

A weimari köztársaság fénykorában Hjalmar Schacht neve azonos volt a pénzügyi stabilitással. A Harmadik Birodalom összeomlása után azonban a náci korszakban folytatott tevékenységéért sok kritika, sőt vád érte őt. Külpolitikai dilettánsként, opportunistaként, sőt olykor kvázi-patologikus esetként ábrázolták a weimari időkre visszamenőleg is.

Schacht 1924-ben lett a Reichsbank elnöke. Fő célja a — szerinte Németország gazdasági kibontakozását lehetetlenítő — jóvátételek eltörlésének, vagy legalábbis csökkentésének elérése volt. Azonosította magát az amerikai pénzügyi körök Közép-Európa újáépítésére vonatkozó terveivel, annál is inkább, mert 1925-ös tengerentúli útján elégedetten állapította meg, hogy ott mindenki magától értetődőnek tartotta a Dawes-terv teljesíthetetlenségét. Gazdasági indíttatású Amerika-barátsága egybeesett Stresemann elképzeléseivel, aki a „teljesítési politika” fő hívének számított. Szerinte az Egyesült Államokkal való együttműködés a német pozíciókat erősítette Európában a francia hegemonia ellenében. Figyelembe kívánta venni azonban az „ösellenség” biztonsági igényeit is. Bár Stresemann az adott politikai helyzetben szükségesnek tartotta a jóvátétel teljesítését, középtávú célja szintén a revízió volt.

A Reichsbank elnöke 1926 áprilisában tette első óvatos lépését a jóvátételek terén. Ekkor felkereste Normant, az angol jegybank elnökét, hogy a jóvátétel revíziójáról tárgyaljon vele. Normann azonban visszautasította ezt. Hasonlóan cselekedett Parker Gilbert, a jóvátételek ellenőrző megbízottja is. Schacht szövetségeseket keresett. A jegybank ellenőrző megbízottja, a holland származású Bruins támogatta őt. Szövetségeseket remélt attól, hogy kilépett a Német Demokrata Pártból, bár annak alapító tagja volt, s ez a tény nem kis szerepet játszott abban, hogy hozzájutott pozíciójához.

Schacht 1926 júliusától a jóvátételek kérdést megoldani kívánó jegybankelnökből jóvátételek politikussá vált. A revíziós tárgyalások ösztönzése volt a célja azzal, hogy kamatlábpolitikával és más intézkedésekkel a Reichsbank devizakészletének csökkentésére törekedett, ami nehezítette a transzfert. Kifejtette, hogy a tőkeimport a fizetőképességnek csupán látszatát kelti. Drasztikus diszkontpolitikája hamarosan meghozta eredményét: a jegybank devizakészletei jelentősen apadtak. Ez a politika természetesen összeütközéshez vezetett Parker Gilbert és között. Strong — a Federal Reserve Bank of New York kormányzója — e politikát az egész világgazdaság szempontjából is veszélyesnek tartotta, ezért Schachtot meghívta New Yorkba, s személyes ígéretet tett a revízióra. Parker Gilbert is hajlandónak tűnt az engedményre. Ekkor úgy tűnt, hogy Schacht politikája — bár az egységes német külpolitikai vonalvezetés veszélyeztette — sikerrel járt. Ő azonban kézzelfoghatóbb és gyorsabb eredményt kívánt elérni. A Dawes-terv normálannuitásának kétötödét, egymilliárd birodalmi márkát ajánlott tárgyalási alapnak, sőt, később ennél is kevesebbet, s hamarosan ezt is a német gyarmatok visszaadásához kötötte. A párizsi tárgyalásokon a nyugat-európai pénzügyi körök nagy nyomása ellenére Schacht vezethette a német delegációt, mivel az amerikai üzleti élet vezetői továbbra is őt tartották legmegfelelőbbnek a posztján.

Schacht nagy sikerekben bízott. A tárgyalásokon azonban a győztes hatalmak egységesen léptek fel, s a jóvátételek fizetéseknek csupán kis arányú mérséklésére voltak hajlandók. A vesztes szerepét Schacht nem tudta elviselni, ezért úgy döntött, hogy csak a kormány felszólítására írja alá az új szabályozást. A kabinet számára az új szabályozás létfontosságú volt, mivel egyébként a koalíció szétesése fenyegetett, s a „teljesítési politikát” is csak ebben az esetben lehetett fenntartani. Közben Schacht tovább folytatta a transzferválsággal fenyegető diszkontmanővereit. Így a kormány átvette a felelősséget. A jegybankelnök ellenfeleinek szá-

ma bel- és külföldön egyre nőtt, az amerikai pénzvilág vezetői (pl. J. P. Morgan) azonban még mindig pótolhatatlannak tartották. Ezért sikertelenek voltak eltávolításának kísérletei, s tovább folytathatta passzív ellenállását a jegyintézet élén. Bár viszonya már a jegybank tágabb vezetésével is kiéleződött, nem volt hajlandó lemondani. Amikor ezt mégis kilátásba helyezte, azért tette, hogy amerikai pártfogóit cselekvésre készítse. Mivel azonban ezek akkor már nem léptek fel mellette, s Hindenburg sem támogatta, nem volt más választása, mint valóban lemondani.

Schacht vitathatatlan sikerei és bukása egyaránt jóvátételi politikájának atlanti koncepcióján nyugodtak. Sokáig összeegyeztethető volt tevékenysége Stresemann törekvéseivel, s ezért időnként szoros együttműködés is kialakult közöttük. A külügyminiszter felhasználta Schacht presztizsét, hiszen a jegybankelnök, mint a Wall Street bizalmi embere közelebb jutott a revízió eléréséhez, mint bármelyik diplomata a Wilhelmstrassen.

(Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1987. Heft. 2. 186–228.)

T. B.

RÜDIGER HACHTMANN

LÉTFENNTARTÁSI KÖLTSÉGEK ÉS REÁLBEREK A HARMADIK BIRODALOMBAN

Az egykori Birodalmi Statisztikai Hivatal adatai szerint 1932 és 1939 között 25,5%-kal nőtt a heti bruttó reáljövedelem Németországban. E statisztika szerint az ipar heti reáljövedelmei 1937-ben meghaladták az 1929-es szintet, jóllehet a nominális bruttó keresetek csak lassan emelkedtek, s 1939-ben még óránként 16,1%-kal, hetenként 12,2%-kal az 1929-es szint alatt helyezkedtek el. A német ipari munkások háború előtti — állítólagos — magas reáljövedelme az alacsony hivatalos létfenntartási költségeknek volt köszönhető. Az egykori hivatalos statisztikai adatok alapján az átlagos munkáscsalád által élelmiszerre fordított költségeket a válság alacsony szintjén tartották: ezek 1933 és 1939 között csak 4,6%-kal emelkedtek. A cikk célja kimutatni, hogy durván ellenkezik a tényekkel a történeti kutatásokban eddig jórészt kritikátlanul átvett állítás, mely szerint a náci rezsim a létfenntartási költségeket alacsony szinten tudta stabilizálni, s a munkások magas reáljövedelemmel rendelkeztek. Ehhez át kell tekintenünk a különböző bérelvonások rendszerét, a létfenntartási költségek számításának problémáit, a bérindex és a nettó reálbér — az előbbiek alapján pontosított — alakulását.

A munkások keresetelvonásainak mértékét a különböző szerzők 13- 30% között adják meg. A számítások legfontosabb módszertani problémája, hogy a nyilvánvalóan kötelező bér- és egyéb állami adók és a társadalombiztosítás mellett milyen egyéb levonásokat tekinthetünk kötelező erejűnek, s így általánosan jellemzőnek. Hová sorolhatók a különböző tagsági díjak, adományok (pl. a Winterhilfswerk — téli segélyakció — adományai)? A béradók bevétele 1929–30 és 1937–38 között nőtt, mivel progresszivitása fokozódott, s különféle pótlékokat vezettek be. Utóbbiak főként a nőtlen és a hajadon munkavállalókat érintették hátrányosan, akiknek béradója többszörösére emelkedett. A gyermekes házások adóját ellenben — bár nem ilyen arányban — csökkentették. A többi adóval (pl. Bürgersteuer), a társadalombiztosítással és a munkanélküli-biztosítással együtt a „törvényes” bérelvonások 1936 közepén a bruttó keresetek 13,5%-át tették ki. Ezen felül szokásos levonásnak számított még az egyházi adó. Formailag önkéntes, de facto kötelező érvényű volt a Német Munkafront (DAF) tagsági díja. Egész kollektívákat köteleztek a belépésre, hiszen a vállalkozók és üzemvezetők joga volt eldönteni, hogy alkalmaznak-e a Munkafronton kívülieket. Egyes nagyüzemek (pl. Siemens,

Krupp AG) kezdetben elutasították a kényszertagságot — a kisüzemekben már ekkor is kedvezőbb eredményekkel járt a DAF nyomása —, később azonban a szervezethez gyakorlatilag teljessé vált. 1938-ban már elérte a 98,6%-ot (19,8 millió fő). Nagyban hozzájárult ehhez a Birodalmi Munkügyi Bíróság egy 1937-es ítélete, mely szerint a belépés megtagadása eleghető ok volt az azonnali elbocsátásra. A DAF-tagdíjakat az adókhöz hasonlóan az üzemi bérirodákban vonták le. A csupán elvileg önkéntes adományok közül összegét tekintve kiemelkedett a Winterhilfswerk (WHW), amelynek ugyancsak bírósági ítélet adott kvázi-kötelező jellegűt, s amit sok helyen szintén automatikusan vontak le a bérekből. A béradó összegének egytizede körül lehetnek a minimális WHW-adományok.

A más hasonló, bár kisebb jelentőségű gyűjtési akciókat, a folyóiratokra, egyéb tagsági díjakra többé-kevésbé kényszer hatására kiadott összegeket szintén figyelembe kell venni. Ilyen módon a „törvényes” és az azokon kívüli levonások együttes összege 1928 és 1940 között másfélszeresére nőtt. Ezáltal a nominális nettó keresetek egészen másként alakultak, mint a bruttó keresetek. A hivatalos adatok alapján az 1942–43-as bruttó fizetések majdnem elérték az 1929-es szintet. A nettó keresetek ellenben a háború alatt is jelentősen az 1928–29-es színvonal alatt maradtak.

Az ipari munkások elégedetlensége nem csupán a nagy levonások miatt jelentkezett, hanem a létfenntartás jelentős drágulása miatt is. A létfenntartási költségek hivatalos indexének számításakor nem vették figyelembe megfelelően a fogyasztási szerkezet változását, jóllehet a válság jelentős változásokat hozott ezen a téren: növekedett az élelmiszerek súlya a kiadásokban. Ráadásul nem egészen egy évvel a náci hatalomátvétel után növényi zsírokból, vajból különböző körzetekben hiányjelenségek alakultak ki. 1934 közepétől már húshiány is jelentkezett. A csökkenő kínálat elsősorban az élelmiszerimportot korlátozó gazdaságpolitika eredménye volt. Az 1935-ös rossz termés is rontotta az ellátást. A hiány áremelkedésekhez vezetett (hús, burgonya, zöldség, tejtermék stb.). A statisztikákban azonban ez a valóságosnál kevésbé jelentkezett, elsősorban azért, mert a feketepiaci árakat nem vették figyelembe. Hasonlóképpen nem számoltak az egyre jelentősebb mértékű minőségromlással sem, ami főként az importot csökkenteni hivatott pótnyersanyagok felhasználásából adódott.

1936 után is fennmaradtak a hivatalos árstatisztika fogyatékségei, bár ekkor már egy ideig sikeresebbek voltak az árnövekedés megakadályozására irányuló törekvések. A különböző szervezési intézkedések mellett elsősorban az agrárimportnak volt inflációfékező hatása. (Az élelmiszerimport 1935–1937 között 64%-kal nőtt.) A szűkös devizalehetőségek közepette azonban a mezőgazdasági import ellenkezett a hadiipar érdekeivel. Az újabb hiányjelenségek és áremelkedések már annyira sem tükröződtek a statisztikában, mint a korábbiak, mert a hivatalos, rögzített árakat vették alapul. A figyelmen kívül hagyott, életszínvonalat csökkentő tényezők között főként a minőségromlás szerepe nőtt. A kenyér egyre sötétebb lett, a vajat más zsiradékokkal keverték, a cipő egyre gyorsabban kopott. A háború kitörése után ezek a problémák még erősebben jelentkeztek. Groerdeler, a náci árellenőrzés fő felelőse 11,9%-ra becsülte a statisztikai hivatal által figyelmen kívül hagyott, 1939 szeptembere és 1941 közepe közötti többletkiadásokat. Ugyanő már 1935-ben konstataálta az árellenőrzés korlátait: „tisztán technikai jellegű eszközökkel csak átmeneti hatást érhetünk el, s ezek tartós és erősödő hiányhelyzettel szemben mindig hatástalanok. (...) Ha a hiányjelenségek tovább terjednek, akkor... az adminisztratív intézkedések nem használhatnak... Nem állíthatunk minden ember mögé egy rendőrt.” A lakberek alakulását különösen torzítva tartalmazzák a statisztikák. A fentiek miatt a legmagasabb rangú állami funkcionáriusok is elismerték, hogy „a hivatalos statisztika még nem ad kielégítő képet”. A manipulált árindexek olyan nyilvánvaló visszatetszést keltettek a társadalomban, hogy Goebbels 1941-ben elrendelte: „a hamis módon számított létfenntartási indexek a jövőben nyilvánosságra nem hozhatók.”

A létfenntartási költségek valódi alakulásának megállapítása csak becslésszerű lehet, s csupán megközelítő eredménnyel járhat, mivel a minőségromlás, vagy a fekete piac szerepének meghatározásához hiányoznak a megfelelő adatok. Teljes pontossággal tehát nem adhatók meg a bruttó és nettó reáljövedelmek. A kvantifikáció nehézségei — s a többféle becslés — ellenére nyilvánvaló, hogy a háború kezdetére a heti nettó reáljövedelmek a legkedvezőbb esetben csupán elérték az 1929-es szintet. Mivel 1938–39-ben az átlagos munkás lényegesen hosszabb ideig dolgozott, mint korábban, óránkénti nettó reáljövedelme alacsonyabb volt, mint egy évtizeddel azelőtt. A tények értékelésénél természetesen figyelembe kell venni, hogy a német munkásság az első világháború kezdete óta gyakran nélkülözte a legalapvetőbb élelmiszereket is. Az 1933–1936 közötti évek minden élelemszűkösség, áremelkedés és minőségromlás ellenére annál is inkább elviselhetőek voltak számukra, mert a munkahelyek biztonsága messze meghaladta a korábbi időszakét. Még az utolsó háborús évben kialakult életviszonyok is jobbak voltak, mint az első világháború alattiak. A legtöbb német ember emlékezetében csak az 1945–46-os és az 1946–47-es tél maradt meg a nagy ínség időszakaként.

(Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1988. Heft 1. 32–73.)

T. B.

KH. M. VAINU

FINNORSZÁG KILÉPÉSE A II. VILÁGHÁBORÚBÓL

A cikk bevezető része a finn kül- és belpolitika közötti összefüggéseket vázolja. Az 1917-től jellemző szovjetellenesség, amely 1933 után felerősödött, s német orientációval párosult, a belpolitikában a jobboldali, militarista erők hegemoniáját vonta maga után. 1939–40-ben ez a tendencia felgyorsult, s Finnország szovjetellenes előőrsként a nyugati hatalmak általános rokonszenvét élvezte. Szerzőnk azonban árnyalja, pontosítja ezt az általánosan hangoztatott értékelést. Rámutat, hogy a polgári demokráciák részéről inkább jelentette ez a segítőkészség, az együttérzés hangoztatását, semmint az effektív s hatékony segítséget. Legfeljebb a Szovjetunió további diplomáciai, politikai elszigetelését szolgálta. Nagyobb jelentősége volt Németország magatartásának. Hitler azonban Franciaország ellen készült, s emiatt is tartotta magát a finnekkel kötött 1939. augusztus 23-i megállapodásokhoz. A skandináv államok óvatosak voltak a finneknek szánt nyugati segítség továbbításában, mert sem Németországgal, sem a Szovjetunióval nem akarták feszíteni a húrt. A szovjet feltételek elfogadását tanácsolták Helsinkinek.

1940. március 12. ellenére a finnek az újabb kedvező alkalomra vártak, s ennek feltételei 1941. június 22-ét követően alakultak ki. Finnország a németek oldalán csatlakozott a szovjetellenes hadjáratához, de önálló céljai is voltak — revans az 1940. március 12-i kapitulációért —, amelyekkel az angolszász hatalmak rokonszenveztek. Elsősorban svéd közvetítéssel — különösen 1943. Sztálingrád, majd Kurszk után — főként az amerikaiakkal tartottak kapcsolatot, s a szovjet kitzkötőkbe tartó konvojok biztonságának fenyegetésével igyekeztek tárgyalási pozíciójukat javítani.

Mannerheim és környezete az 1943-as döntő szovjet győzelmek után kereste az alkalmas pillanatot a kilépésre, egyértelműen angolszász közreműködésre számítva. Amerikai partraszállást sürgettek északon, ennek fejében a hadműveletek befejezését helyezték kilátásba, de karéliei szerzeményüket meg akarták tartani. Az amerikaiak meghallgatták a finn ajánlatokat, az angolok viszont válaszra sem méltatták. A szovjetekhez utasították a finnek, s erről Moszkvát is tájékoztatták. Egyidejűleg Berlin is érzekelte Helsinkinek megindását. A finnek közvetítést kínáltak fel a németeknek Stockholmon keresztül a nyugatiak irányába, amit Berlin-

ben kategorikusan elutasítottak. Így nem maradt más hátra, mint a harci készség feltűnő — és emiatt gyanús — hangoztatása. 1943 augusztusában portugál közvetítéssel ismételték meg a finnek az amerikaiaknak tett korábbi felkínálkozást — eredménytelenül. A szovjetekkel folytatandó tárgyalásokról hallani sem akartak, sőt elkeseredett ellenállással fenyegetőztek. Mint ismeretes, a „három nagy” külügyminiszterei 1943 októberében Moszkvában állapodtak meg a feltétel nélküli kapitulációról, a különutas tárgyalások elutasításáról. Teheránban ezen az alapon méltányolták a szovjet álláspontot Finnország vonatkozásában. Ez az 1940. március 12-i status quo-t, területrendezést, a németek elleni hadbalépést és jóvátételt tartalmazott. Az angolok egyértelműen tartották magukat a megállapodásokhoz, Washington megértést tanúsított a finn tapogatózásokkal szemben, de konkrét lépések nélkül.

1944 elején a finnek belátták: a Szovjetunióval kell tárgyalniuk — közvetlenül. A felismerés előzményeként értékelhető, hogy 1943 novemberében Stockholmban svéd közvetítéssel Kollontaj ismertette a szovjet feltételeket, amelyek enyhébbek voltak, mint a feltétel nélküli kapituláció. A finn vezetőkörök azonban ekkor még lebecsülték a Vörös Hadsereg lehetőségeit, angolszász északi partraszállásban bíztak. Dédelgették az első világháborút követően kialakult helyzet ábrándját, amikor Német- és Oroszország kiesett a nagyhatalmak sorából, s antant befolyás érvényesült a Skandináv-térségben. A szovjet hadsereg 1944 tavaszán kibontakozó offenzívája azonban nem hagyott kétségeket lehetőségeiket illetően. Igaz, az első lépést nem Moszkvában tették meg, hanem Paasikivi a svéd fővárosban kereste fel Kollontajt. A nagykövet asszony feltételeit először elutasította a finn politikus, pedig a szovjetek nem igényeltek Németország elleni hadbalépést, csupán a németek kivonását az ország területéről. Végül is az álhatatos svéd közvetítés — a kategorikus finn elutasítást nem tolmácsolták a szovjeteknek — áprilusra meghozta az eredményt: a finn parlament — bár habozva — hozzájárult a szovjetekkel való közvetlen tárgyalásokhoz, a moszkvai utazáshoz. Szerepet játszott ebben az újabb, júniusi szovjet offenzíva, amely katonailag egyértelmű helyzetet teremtetett, s a finneket még Ribbentropp Helsinkibe tett látogatása sem térítette el a realitások felismerésétől.

1944. szeptember 14-én érkezett a finn delegáció Moszkvába Paasikivi vezetésével. Öt nap múlva aláírták a fegyverszünetet. Kimondták az 1940. március 12-i status quo elismerését, a német csapatok lefegyverzését (felszerelésüket a szovjetek kapták), az Egyesült Nemzetekkel rokonszenvező politikai foglyok szabadon bocsátását, a defaszálást és a demilitarizálást, továbbá az eredetileg követelt 600 millió dollár jóvátétel felét. A finnek együttműködést ígértek a szovjetekkel a háborús bűnösök felelősségre vonásában.

A finn politikai közvélemény többsége letargikus hangulatban élte meg a szovjetek előtti kapitulációt. Voltak, akik már ekkor revans-ábrándokat dédelgettek. De józanul reagálók is akadtak, s a bekövetkező belpolitikai fordulattal (Paasikivi-kormány) próbáltak lavírozni az angolszászok és a keleti szomszéd között, de Kekkonen egyértelművé tette a Szovjetunióval való jószomszédi viszony szükségességét s előnyeit is. 1945 elején még Mannerheim is bekapcsolódott az együttműködési megállapodás előkészítésébe, amely 1948-ban vált barátsági egyezményé.

(Voproszi isztorii, 1987. 6. szám 38–50. l.)

P. G. BOYLE

NAGY-BRITANNIA ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK; ÁTTÉRÉS A GAZDASÁGI SEGÉLYRŐL A KATONAIRA, 1948–51

Az amerikai külpolitika 1948–51 között az addig döntően gazdasági jellegű „feltartóztatási” stratégiáról, amelynek legfontosabb eleme a Marshall-terv volt, átállt a katonai „feltartóztatásra”, azaz a NATO megszervezésére, a katonai segélyprogramok beindítására és az újrafegyverkezésre. George F. Kennan, a „feltartóztatási” koncepció („containment”) szülőatyja ezt ellenezte, úgy vélve, hogy a nyugati külpolitika túmilitarizálása veszélyes, és visszajárásra fordulhat. E tanulmány célja annak bemutatása, hogyan reagált Nagy-Britannia az amerikai külpolitika fordulatára.

1945–46-ban a brit diplomáciai körökben megnyugvással vették tudomásul, hogy az Egyesült Államok külpolitikája egyre érettebben alkalmazkodik az ország új helyzetéhez, vagyis az első számú világhatalom némileg váratlanul jött pozíciójához. Az izolacionizmusba való visszahúzóddás a brit kormány nagy örömeire nem következett be. Eltűnőben volt az amerikai külpolitika korábbi naiv moralizmusa, a washingtoni brit nagykövetség jelentéseiből kitűnik, hogy az Egyesült Államok kormányának és közvéleményének a Szovjetunióról alkotott képe egyre közelebb kerül a brit felfogáshoz. Ebből következően a brit kormány meglepedéssel fogadta 1947 márciusában a Truman-doktrína meghirdetését, még inkább George Marshall külügyminiszternek a Harvard-egyetemen június 5-én elmondott beszédét. Ernest Bevin brit külügyminiszter különösen fontosnak tartotta, hogy a Marshall-terv, annak szovjet elutasítását követően már egy nyugati tömörülés létrehozását is lehetővé tette.

A brit politika a Marshall-terv végrehajtását 1948–50 között stratégiai fontosságúnak tekintette, egyrészt, mert ez Nagy-Britannia gazdasági talpraállásához nélkülözhetetlen volt, másrészt az Egyesült Államokat a háború által igencsak meggyengített Nyugat-Európához kötötte.

A hivatalos Európai Újjáépítési Programnak nevezett terv végrehajtásával megbízott hatalmas létszámú amerikai szervezet, a Gazdasági Együttműködési Hivatal (ECA) és az érintett brit kormányzervek között ugyanakkor állandóak voltak a konfliktusok, mivel az amerikaiak a legkisebb részletekbe is bele akartak szólni. Gaitskell brit pénzügyminiszter szerint a tervezéstől odahaza eltiltott amerikaiak külföldön abszolút tervezésre törekedtek.

Az eredetileg négy évre tervezett program Nagy-Britannia számára két év és kilenc hónap után, 1950. december 31-én véget ért, az összesen 12 milliárd dollár összegű Marshall-segélyből a britek kapták a legtöbbet, 2,7 milliárdot. Noha ez a brit gazdaság méretéhez képest nem volt túl sok, így pl. az 1948-ban kapott 1 milliárd a nemzeti össztermék 2,4%-a volt, mégis fontos szerepet játszott az ország pénzügyi stabilizációjában, az infláció megfékezésében és a dollárhiány enyhítésében. A tranzakciók valójában a brit és amerikai vállalatok között zajlottak, az ECA és a brit kormány csak közvetített, igaz, egy felettébb bonyolult bürokratikus mechanizmus segítségével.

A brit kormány a segély felhasználása során meg tudta oldani, hogy a közvetlen amerikai beleszólás az ország gazdasági ügyeibe jóval kisebb méretű legyen, mint Franciaországban vagy Olaszországban, ezen túl az erős szovjet ellenpropaganda miatt az Egyesült Államok lemondott a korábban megszabott egyik kikötéséről, a további államosítások tilalmáról.

A brit kormány nem támogatta a Marshall-tervvel összekapcsolódó két amerikai törekvést; az európai egység megteremtését és a szabad kereskedelem általánossá tételét. Noha e célokkal elvben a britek egyetértettek, úgy gondolták, hogy tényleges eredményt csak az amerikai elképzeléseknél jóval lassúbb ütemű, megfontolt haladás hozhat. A minden korlátozástól men-

tes világherkedelemlnél fontosabbnak tartották a hazai teljes foglalkoztatás biztosítását, a Nemzetközösség és a sterling-övezet érdekeinek védelmét.

Noha a Foreign Office a Marshall-terv politikai jelentőségét, azaz az Egyesült Államok tartós elkötelezettségét Nyugat-Európában még a gazdaságínál is fontosabbnak tartotta, az 1948-ban megjelenő amerikai újrafegyverkezési elképzelésektől a gazdasági újjáépítés sikerét féltette. A koreai háború 1950. június 25-i kitörése után a brit kormány megváltoztatta álláspontját, mivel nem hitte el Molotov közlését, amelyet a moszkvai brit nagykövettel tárgyalva fejtett ki, azaz, hogy nem a Szovjetunió adott utasítást az észak-koreaiaknak a támadásra. A britek tévedtek, amikor úgy gondolták, hogy az ENSZ égisze alatt az ellentámadást végrehajtó erők nyugodtan átléphetik a 38. szélességi fok mentén húzódó korábbi demarkációs vonalat, kínai beavatkozástól nem kell tartani, jóllehet, Nehru indiai miniszterelnök figyelmeztette őket: a pekingi ultimátumot komolyan kell venni.

A kínai beavatkozást követően a brit-amerikai kapcsolatok mélypontra zuhantak. Amíg Nagy-Britannia kész lett volna engedményekre Tajvan vagy Kína ENSZ-tagsága ügyében, addig az Egyesült Államok minden békekezdeményezést mereven elutasított. Azonban az általános amerikai külpolitikai stratégia elfogadása végül is az újrafegyverkezés elfogadását is jelentette, s 1950 októberében a brit kormány 4,7 milliárd font összegű, három évre szóló katonai programot fogadott el. Igaz ugyan, hogy ez nem tette semmivé a Marshall-terv korábbi kedvező hatását, de az erősen túlméretezett újrafegyverkezésnek döntő szerepe volt abban, hogy az 1949 táján Európában még legerősebbnek számító brit gazdaság az 1960-as évek elejére a második vonalba szorult.

Az 1945 utáni brit hivatalos okmányok hozzáférhetővé válása hozzájárult ahhoz, hogy a hidegháború okait illetően az 1960-as években domináló revizionista felfogással szemben az ortodox értelmezés kerüljön előtérbe. Úgy tűnik, hogy a brit diplomaták 1945–48 között helytállóan ítélték meg a világ sorsának alakulását. Kevésbé igaz ez az 1948–51 közötti időszakra, különösen a koreai háború gyors befejezése lehetőségének elszalasztására a 38. szélességi fok elérésekor. A szükségesnél jóval nagyobb méretű újrafelfegyverkezés a legrosszabb lehetőségből indult ki, eszkalálta a fegyverkezési versenyt és az erőforrások átterelése komoly károkat okozott a polgári szférának. Az 1948–51-es periódus megítélésében az olyan jelenkori kritikuskok álláspontja tűnik a legmeggyőzőbbnek, mint George F. Kennan.

(*Journal of Contemporary History*, 1987. évi 3. szám, 621-538. l.)

M. T.

O. M. VERBICKAJA

A TERVSZERŰ MEZŐGAZDASÁGI ÁTTELEPÜLÉS AZ OROSZ FÖDERÁCIÓBAN 1946–1958 KÖZÖTT

A szovjet szocializmus-építés során a nagyszabású tervek megvalósítása, a gazdasági szerkezet átalakítása szükségessé tette a munkaerő tömeges mobilizálását is. Már az első öt éves tervek idején, a komplex módon fejlesztendő területekre mezőgazdasági munkaerőt is irányítottak. A háború befejezését követően a békés életre való áttérés, a helyreállítás tette szükségessé a munkaerő tömeges áttelepítését. A korszak történetével foglalkozó kutatók általában érintették ezt a kérdést, de kevés speciális munka született e témáról. Feladatot jelent a periodizáció is, de az áttelepülők összetétele, mozgásuk iránya, a regionális sajátosságok feltárása a kutatók alapvető célja. Verbickaja szerint az áttelepülést a migrációs folyamat egyik variánsaként kell értelmezni.

Két fő szakasz elkülönítését tartja szükségesnek. Az 1946–1953 közötti időszak az első, amikor a helyreállítás keretében a német megszállás által súlyosan elpusztult területek (Velikije-Luki, Kalinyin, Novgorod térsége) benépesítése, a termelés megindítása volt a legfontosabb feladat. Emellett a Szovjetunió részévé vált területekre (Königsberg–Kalinyingrád körzete, Dél-Szahalin stb.) is szervezték a mezőgazdasági munkaerőt. 1946. július 9-én született szovjet kormányhatározat Kalinyingrád terület mezőgazdasági népességgel történő betelepítéséről. A dokumentum rögzítette, hogy milyen körzetekből toborozzák a kolhozparasztoikat. A belső orosz területeket, a Volga-vidéket jelölték meg. Megtervezték az ütemezést, a szakmai összetételt stb. A leszerelő katonákat előnyben részesítették. Az áttelepülők tartozásait elengedték, ingyen utazhattak, díjmentesen szállították ingóságait, s jelentős indulási segílyt kaptak. A családfeők 1–3 ezer rubelt, a családtagok 300–600 rubelt fejenként. A megérkezéskor természetbeni juttatásban (liszt, vetőmag, igásállat) részesültek, hielt kaptak az építkezéshez, s adómentességet is élvezhettek. (Ez az Uralban 2 évre, a Távol-Keleten 10 évre szólt.) 1948-ig 20 ezer, 1951-ig 41 ezer család települt át az egykori porosz területre. 1953-ban a 200 ezer itt élő családból több mint 70 ezer áttelepült volt. Általában a belső orosz területek gyenge kolhozaiból jöttek az áttelepülők.

Velikije-Luki, Kalinyin, Novgorod körzet betelepítésének volt a sajátossága, hogy magán a körzeten belül is szerveztek migrációt, s az így áttelepülők is megkapták a kedvezményeket, nem csupán a távolabbi vidékről érkezők. 1944-től folyt a Krím sztyepp-területeinek benépesítése. A Don és a Kubany vidékéről érkeztek elsősorban földművesek. Az 1946–47-es aszály következtében sokan visszatelepültek; a benépesítési folyamat az 1950-es években vált zökkenőmentessé. Az Uralon túli területekre irányuló áttelepülés körütekintőbben, szervezetten folyt. Arra is kiterjedt a szervezők figyelme, hogy hasonló jellegű vidékek között történjen az áttelepítés. Vlagyimir környékéről Habarovszk vidékére, a Permi területéről Burjátia-ába szervezték az áttelepülőket. 12–13 ezer család települt át a vizsgált időszakban az Uralon túli területek egy-egy körzetébe. (Tengermellék, Habarovszk, Szahalin, Amur vidék stb.) Verbickaja rámutat, hogy a „kibocsátó” körzetekben sem volt munkaerő-felesleg, de a „befogadó” területeken ehhez képest 3–6-szoros volt a munkaerő-szükséglet.

A nagy erőfeszítések ellenére maradtak aránytalanságok. Az Uralon túli vidékek az Orosz Föderáció területének felét jelentik, de 1950-ben a köztársaság népességének csak hatoda élt az említett vidéken. A vetésterület harmada, az igásállomány 40 százaléka, de a mezőgazdasági lakosságnak csak negyede élt az Uralon túl. Bár részgizagság, hogy a fenti helyzet amitt maradt fenn, mert ebben az időszakban az új területek, illetve az ideiglenesen megszállt körzetek álltak az áttelepítés homlokterében, mégis tanulságosak az összesítő adatok. 1946–53 között 186 ezer család települt át. 40 százaléku Kalinyingrád, Leningrád körzetébe, 30 százalék a Távol-Keletre, 10–10 százalék a Krím, illetve Szibéria részesedése. Az áttelepültek 77 százaléka volt mezőgazdasági munkás, ezen belül kétharmaduk kolhozparaszti. 11–13% szovhozokba, illetve erdészetekbe került, a fennmaradó rész halászattal és egyéb munkákkal foglalkozott. Az első szakasz tárgyalásának lezárásaként arról ír a szerző, milyen energiával foglalkoztak a pártszervek az áttelepülés szervezésével.

A második periódus nyitányát az 1954 februárjában hozott KB határozat jelentette a szűzföldek (Kazahsztán, Szibéria, az Ural, a Volgán túl és a Kaukázus Északi előtere) feltöréséről. Ezúttal már hasznosították a korábbi tapasztalatokat, jobb technikai feltételekkel rendelkeztek, a szakember-ellátottság is javult. A „szak”-hivatalok, bizottságok mellett a Komszomol szervezte nagy energiával a határozat végrehajtását. A mozgalmi jelleg ellenére a kedvezményeknek is fontos szerepük volt. A szűzföldek meghódítói emelt bért, lakást, segílyt kaptak. A szovjet állam nagy gondot fordított iskolák, egészségügyi és művelődési intézmények létesítésére. Mindezek ellenére az ellátási gondok miatt 1955-ben 25–30 százalékos volt a visszatelepülés. Végül is 1961-ig 42 millió hektár földet vontak művelés alá, s több száz-

ezer fiatal települt át „új hazába”. Módosultak a köztársaság egyes körzeteiben a demográfiai trendek is, tovább csökkent a falusi népesség aránya. Új vonása volt ennek a szakasznak, hogy zömében munkás- és alkalmazotti fiatalok vállalkoztak a szűzföldek feltérésére.

(*Voproszi isztorii, 1986. 12. szám 13–26. l.*)

M.

LEONARD H. D. GORDON

AZ EGYESÜLT ÁLLMOK A FEGYVERHASZNÁLAT ELLEN A TAJVANI SZOROSBAN, 1954–1962

A nemrégiben nyilvánosságra került dokumentumok — véli a szerző, Leonard H. D. Gordon, aki a Purdue Egyetemen tanít kínai történelmet — lehetővé teszik, hogy mélyebb vizsgálat alá vethessük, milyen volt az Egyesült Államok és Kína viszonya az 1950-es években.

Az Egyesült Államoknak az 1950-es években a Kínai Népköztársasággal nem volt diplomáciai kapcsolata, Tajvant viszont elismerte, sőt, 1954. december 2-án kölcsönös védelmi szerződést írt alá vele. Ugyanakkor az Egyesült Államok és személy szerint az akkori külügyminiszter, Dulles arra figyelmeztette Tajvant, nehogy fegyveres harcba bonyolódjon az anyaországgal. Eisenhower elnök is úgy vélte, hogy még a provokáció lehetőségét is el kell kerülni, de minden lehetséges módon, tanácsokkal, fegyverrel, szakértőkkel, kiképzéssel segíteni kell Tajvanon. S ha mégis fegyveres összeütközésre kerülne sor, csak hagyományos fegyvereket szabad bevetni, mint pl. napalmot, de atomfegyvert semmiképpen sem.

Az amerikaiak tudták, hogy Kína Tajvanhoz közel eső területein fokozottan építkeznek, de Csang Kaj-sek ígéreteivel szemben is szkeptikusak maradtak, hiszen arról legalább olyan jól tudtak, hogy 1955-ben már rendkívül sok katonát állomásoztattak a partmenti szigeteken. Ráadásul még ebben az évben a tajvani kormány egy sor erőfeszítést tett a szárazföld visszanyerésére: létrehozta egy bizottságot ennek a kérdésnek a tanulmányozására, és ellentámadási terveket dolgoztak ki. Ez mind aggasztotta az Egyesült Államokat, különösen azért, mert közben Genfben a fegyveres erő használatáról folytak tárgyalások a Kínai Népköztársasággal. 1956-ra azonban már az is világossá vált, hogy ezeken a tárgyalásokon nem érhetnek el sikereket.

1956 elején Csang Kaj-sek már agresszívan azt hangsúlyozta, hogy egy ellentámadással megsemmisítheti a kommunistákat, a tajvani politikusok egyre-másra beszéltek helyi háborúk lehetőségéről. Ők is abban reménykedtek, hogy a Kínai Népköztársaság nem akar az Egyesült Államokkal szembekerülni, a Szovjetunió pedig nem kíván beavatkozni. Csang Kaj-sek 1956-ban azzal indokolta Eisenhowernek, hogy ütött a cselekvés ideje, mivel Kína társadalmi és gazdasági kérdései, problémái miatt teljesen megosztott. Az amerikai elnök azonban mereven elzárkózott a háborús javaslatoktól. Az Egyesült Államok és Tajvan álláspontja igen erősen eltért egymástól, mert Amerika kizárólag Tajvan védelmét tartotta feladatának.

1957-ben Tajvan tovább fokozta a fegyverkezést, a felkészülést az esetleges háborúra. Egy évre rá, 1958-ban az Egyesült Államok véleménye is megváltozott, mert a Kínai Népköztársaságban beszélni kezdtek Tajvan felszabadításáról, lelöttek két tajvani F84-es repülőgépet, augusztus 7-én tajvani és kínai repülők csaptak össze, augusztus 23-án pedig már a Kínai Népköztársaság partjairól nyitottak tüzérségi tüzet Tajvanhoz tartozó szigetekre. Ez a második tajvani válság új kihívást jelentett az Egyesült Államok számára. Növelték a térségben a katonai erőket, de ahogy telt az idő, világossá vált, hogy Amerika érdeke még mindig a konfliktus elkerülése. Az elkeseredett Csang Kaj-sek közvetlenül fordult amerikai diplomatákhoz, pl. Wilbur M. Brucker hadügyi államtitkárhoz, segélykéréssel. Az amerikai diplomácia tiszt-

tában volt azzal, hogy nem sok reményt fűzhet a Kínai Népköztársasággal való tárgyalásokhoz (a genfi tárgyalások 1958 elején megszakadtak). Dulles és Eisenhower szeptember 4-én megtárgyalta a kínai kérdést, majd utána a külügyminiszter nyilatkozatában a fegyverek kölcsönös csökkentéséről esett szó. Szeptember folyamán tovább folytatódott a Tajvanhoz tartozó szigetek elleni tűzvérségi támadás, ezért Tajvanon már egy önálló akció lehetőségét fontolgatták. Az Egyesült Államokat egy egyre jobban kiszélesedő helyi háború lehetősége egyáltalán nem lelkesítette. Eisenhower elnök Dullest sürgette, hogy beszélje le Csang Kaj-seket a beavatkozásról. Mialatt Tajvanon a visszavágásra készültek, a Kínai Népköztársaság mármár hajlamosnak mutatkozott a tárgyalásra. Varsóban a két ország követi tárgyalásokat folytattak, ahol az Egyesült Államok a tűzszünet, a tárgyalások és a fegyverzetcsökkentés mellett foglalt állást. Noha szeptember végén újabb két Tajvanhoz tartozó szigetet lóttek a szárazföldről, az Egyesült Államok álláspontja világos volt: ellenezett mindenfajta ellentámadást, a tárgyalásokat, a partmenti szigetek lefegyverzését sürgette. Dulles október végén Tajvanon folytatott tárgyalásokat Csang Kaj-sekkel. Arra akarták rávenni, hogy várja ki azt a megfelelő történelmi pillanatot, amikor a Kínai Népköztársaság belső stabilitása megbomlik, és csak akkor avatkozzon be. Dulles tárgyalásainak eredményeképpen Csang Kaj-sek bejelentette, hogy lemond a fegyverhasználatról, hogy nem szándékozik világháborúba bonyolódni, és azt sem várja, hogy szövetségesei szárazföldi erőkkal támogassák. A tajvani vezető politikusok ugyanakkor ezt a nyilatkozatot nem úgy értelmezték, mint a fegyverhasználatról való lemondást, hanem csak mint lemondást az egyik alapvető eszköztől a szárazföld visszaszerzéséért folytatott harcban.

Az Egyesült Államoknak, amikor a Tajvannal kapcsolatos kérdéseket tárgyalták, két szempontot kellett figyelembe vennie: /1/ vajon egy tajvani támadás révén az USA háborúba kerülne-e a Szovjetunióval, /2/ hogy egy tajvani támadás kedvezően befolyásolhatná-e a szárazföld helyzetét.

A tajvani kormány 1960-ban már egy olyan négyponos tervet dolgozott ki, amelyben a gazdasági program megelőzte a katonai és védelmi kérdéseket. Még ez év júniusában látogatott el Eisenhower elnök Tajvanra. Az ezzel kapcsolatos dokumentumok még mindig titkosak, de a tárgyalások valószínűleg nem változtattak a két ország álláspontján, mint ahogy Kennedy elnökké választása sem befolyásolta az Egyesült Államok Kína-politikáját. 1961 nyarára Tajvant egyre jobban nyugtalanította, hogy az USA Mongólia elismerésére készül, és szóba került Kína esetleges ENSZ-tagsága is. 1962 elején ismét egyre több jel mutatott Tajvan háborús készülődésére. Averall Harriman, a távol-keleti ügyekkel megbízott külügyminiszter-helyettes 1962 márciusában Tajvanra utazott, és figyelmeztette Csang Kaj-seket arra, hogy mindenfajta, a szárazföld ellen irányuló katonai akció előtt ki kell kérniük az amerikai beleegyezést. A készülődés folyt tovább, annyira, hogy az amerikaiak a Kínai Népköztársaság varsói követével közölték, az USA nem támogat semmiféle tajvani kísérletet a szárazföldi megszállásra. Tajvanon ekkorra már világossá vált, hogy az USA-tól semmiféle támogatást sem várhatnak, és június után nem tettek semmiféle akciót a terv valóráváltásáért.

Az USA és Tajvan között a feszültséget alapvetően eltérő álláspontjuk okozta. Az Egyesült Államok Tajvan védelmét tartotta fontosnak, míg Csang Kaj-sek vissza akart térni a szárazföldre. A tajvani válságban az Eisenhower-kormány, különösen maga az elnök és Dulles külügyminiszter nagy körültekintésről és a fegyveres konfliktustól való tartózkodásról tett tanúságot, így sikerült elkerülni a fegyveres beavatkozást.

(The Journal of American History, Vol. 72., No.3. December 1985. pp. 637–660.)

B. B.

A folyóiratszémét írták: Barda Beáta (B. B.), Jemnitz János (J. J.), Menyhárt Lajos (M.), Molnár Tamás (M. T.) és Tomka Béla (T. B.)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Габор Дяни*: Жилищное положение и культура быта рабочего класса в начале XX века — *Иштван Майорос*: Сибирская политика Франции (1918-1920) — СООБЩЕНИЯ — *Миклош Синаи*: Образование первого правительства Телеки 26 июня 1920 г.—15 сентября 1920 г. — *Жужанна Борос*: Предыстория краха III республики. Франко-германский договор о перемирии 1940 г. — ОБЗОР — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ПЕРИОДИКА

INHALT

STUDIEN *Gábor Gyáni*: Wohnungslage und Heimkultur unter den Arbeitern um die Jahrhundertwende. — *István Majoros*: Die Siberienpolitik Frankreichs (1918–20) — MITTEILUNGEN — *Miklós Szinai*: Die Gründung der ersten Teleki-Regierung (26. June–15. September 1920) *Zsuzsanna Barcs*: Die Vorgeschichte des Zusammenbruches der Dritten Republik. Der deutsch-französische Waffenstillstandsvertrag in 1940. — BEOBACHTER — HISTORISCHE LITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU

CONTENTS

STUDIES — *G. Gyáni*: Housing Conditions and Domestic Culture of the Workers at the Turn of the Century — *I. Majoros*: The Siberian Policy of France (1918–1920) — COMMUNICATIONS — *M. Szinai*: The Formation of the First Teleki-government 26 June 1920–15 September 1920 — *Zs. Boros*: The French-German Armistice of 1940. Events leading to the Collapse of the Third French Republic — OBSERVER — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS

SOMMAIRE

ÉTUDES — *Gábor Gyáni*, L'habitat ouvrier dans la Hongrie du tournant du siècle — *István Majoros*, La politique sibérienne de la France d'après des documents d'archives parisiennes (1918–1920) — COMMUNICATION — *Miklós Szinai*, La formation du premier gouvernement Teleki (26 juin 1920–15 septembre 1920) — *Zsuzsanna Boros*, Vers l'effondrement de la IIIe République. Le traité d'armistice franco-allemand de 1940 — MONITEUR — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUES

Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti társaság
1025 Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

Következő számunk tartalmából

Romsics Ignác: Bethlen István külpolitikája 1921–1931

Pritz Pál: A Fajvédők külpolitikai koncepciója

Pintér István: A két munkáspárt külpolitikai koncepciói és elemzései a Horthy-korszakban

Gergely Jenő: A politikai katolicizmus átrendeződése a bethleni konszolidáció első felében

Izsák Lajos: A polgári ellenzéki pártok az ország nemzetközi külpolitikai helyzetéről 1944–1947

E számunk munkatársai

Barda Beáta könyvtáros (Budapest) — *Boros Zsuzsanna* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Erdődy Gábor* kandidátus, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Gunst Péter* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Gyáni Gábor* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Lackó Miklós* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Majoros István* egyetemi adjunktus (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Molnár Tamás* a Társadalomtudományi Intézet segédmunkatársa — *Niederhauser Emil* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese — *Solymosi László* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szinai Miklós* kandidátus (Budapest) — *Tilkovszky Lóránt* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Tomka Béla* tudományos ösztöndíjas (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest)

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, személyi számát, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2.5—3.5 íves kéziratokat tekintti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirtatári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük: a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrekúra javításával egyidejűleg kéri — különnyomatot készítettünk.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Romsics Ignác: Bethlen István külpolitikája 1921–1931

Pritz Pál: A fajvédők külpolitikai nézetei (1918–1936)

Gergely Jenő: A politikai katolicizmus átrendeződése a bethleni konszolidáció első felében (1923–1926)

Pintér István: A két munkáspárt külpolitikai koncepciói a Horthy-korszakban

Izsák Lajos: A polgári ellenzéki pártok Magyarország nemzetközi helyzetéről, külpolitikai lehetőségéről (1944–1947)

Vida István: Nagy Ferenc „meghallgatása” az amerikai külügyminisztériumban 1947 júniusában

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...Az alapítványi befizetők névsorát — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk:**

BBRT 208-26411

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

*Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége*

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51-53.
124. ÉVFOLYAM 1990. 5-6 SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYÓZÓ, H. BALÁZS ÉVA, INCZE MIKLÓS, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MENYHÁRT LAJOS, MOLNÁR JÁNOS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), PACH ZSIGMOND PÁL, PÖLÖSKEI FERENC, PRITZ PÁL, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, VASS HENRIK

Szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LÓRÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Romsics Ignác</i> : Bethlen István külpolitikája 1921–1931	577
<i>Pritz Pál</i> : A fajvédők külpolitikai nézetei (1918–1936)	617
<i>Gergely Jenő</i> : A politikai katolicizmus átrendeződése a bethleni konsolidáció első felében (1923–1926)	670
<i>Pintér István</i> : A két munkáspárt külpolitikai koncepciói a Horthy-korszakban	708
<i>Izsák Lajos</i> : A polgári ellenzéki pártok Magyarország nemzetközi helyzetéről, külpolitikai lehetőségéről (1944–1947)	753

DOKUMENTUMOK

<i>Vida István</i> : Nagy Ferenc „meghallgatása” az amerikai külügyminisztériumban 1947 júniusában	787
--	-----

BESZÁMOLÓ

Két konferencia a II. Internacionáléről (<i>Jemnitz János</i>)	847
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Ludwik Hass</i> : Ambicje, radhuby, rzeczwistosc wolnomurarska w Europie Srodkowo-Wschodniej. 1925–1928. <i>Ludwik Hass</i> : Zasadny w godzinie próby. Wolnomurarstwo w Europie Srodkowo-Wschodniej. 1929–1941. (Ism.: <i>Tagányi Zoltán</i>)	857
--	-----

Mónus Illés válogatott írásai (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	860
<i>Kun Miklós</i> : 1917. Egy év krónikája (Ism.: <i>Erényi Tibor</i>)	862
<i>Kun Miklós</i> : Buharin (Ism.: <i>V. Molnár László</i>)	864
<i>Hans von Herwarth</i> : Zwischen Hitler und Stalin. Erlebte Zeitgeschichte 1931–1945 (Ism.: <i>Tihanyi János</i>)	866
<i>Reiner Tosstorf</i> : Die POUM im spanischen Bürgerkrieg (Ism.: <i>Harasanyi Iván</i>)	869
<i>Juhász Gyula</i> : Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet 1938–1944 (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	874
<i>Richard Croucher</i> : Engineers at war. 1939–1945 (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	877
Österreicher und der zweite Weltkrieg (Ism.: <i>Tihanyi János</i>)	879

FOLYÓIRATSZEMLE

Henryk Olszewski: A mágnásoligarchia lényege és jogi alapjai Lengyelországban 880 — *A. Sz. Milnyikov-V. I Frejdzon*: A nemzeté válás Közép- és Délkelet-Európában a 18- 19. században 881 — *M. G. Szedov*: N. A. Dobroljubov örökségének tanulmányozása a múltban és napjainkban 882 — *Jan Molenda*: A lengyel parasztság társadalmi szerkezetének, öntudatának és igényeinek átalakulása a századfordulón 883 — *V. M. Gridnyev*: A fasiszta propaganda kudarca a Szovjetunió ideiglenesen megszállt területein 884 — *Michael H. Kater*: Tiltott gyümölcs? Jazz a Harmadik Birodalomban 885 — *Sztálin és kora* 887 — *I. B. Ponomarjova, N. A. Szmirnova*: Angol–amerikai ellentétek Indiában, 1942–43 894

KRÓNIKA

Veress Éva 1923. február 2.–1989. augusztus 25. (*Tóth Zoltán*) 896

E számunk megjelenését a Magyar Hitel Bank Rt. Táncsics Mihály Alapítványa támogatta.

TANULMÁNYOK

Romsics Ignác

BETHLEN ISTVÁN KÜLPOLITIKÁJA 1921–1931

A célkitűzéseinek megvalósításához szükséges önálló hatalmi eszközök hiányában az 1919–20-as magyar külpolitika alternatívákban gondolkodott. Azaz: az egyelőre még cseppfolyós nemzetközi helyzet jövőbeli alakulásának folyamatosan különböző lehetőségeivel számolt. Egyik lehetőségként a térség egy-egy államával (elsősorban Lengyelországgal, Romániával, s mellettük esetleg Ausztriával) való együttműködésre, a győztes nagyhatalmak egymás közötti ellentéteinek kihasználására és ezáltal az együttműködés nagyhatalmi háttérének megteremtésére, s mindezekre támaszkodva a trianoni határok megközelítően etnikai elvű módosítására törekedett. 1920 végére bebizonyosodott, hogy az Olaszországra vagy Franciaországra támaszkodó lengyel–román–magyar blokk terve és az ehhez kapcsolt határrevíziós elképzelés az áthidalhatatlan román–magyar ellentét miatt megvalósíthatatlan. Az osztrák–magyar együttműködés útjában alapvetően ugyancsak a két ország közötti határvonal rendezetlensége állt, amit a királykérdés eltérő megítélése csak tovább súlyosbított. 1921 tavaszára ezért a Teleki-kormány módosította addigi külpolitikai vonalvezetését, s az addig elsősorban ellenfélként kezelt Csehszlovákia felé kezdett közeledni. Ennek eredményeként 1921. március 14-én magyar–csehszlovák tárgyalások kezdődtek Bruckban.¹

A másik nagy lehetőség, amellyel a magyar külpolitika 1919 őszétől folyamatosan számolt, a vesztes államok német vezetési alatti összefogása, a status quo fegyveres felborítása, s lehetőség szerint a történelmi határok visszaállítása volt. A kialakult szerepmegosztás szerint az utóbbi vonalat magyar és német részről egyaránt kormányzati felelősség nélküli politikusok és katonák vitték, ám — legalábbis magyar részről — minden esetben a hivatalos külpolitika tudtával.²

A Bethlen-kormány diplomáciája ugyanennek a párhuzamosságnak a jegyében indult. Miniszterelnöksége előtti külpolitikai nyilatkozataihoz hasonlóan 1921. április 19-i bemutatkozó nemzetgyűlési beszédében Bethlen kijelentette: „Magyarországnak bele kell helyezkednie abba a helyzetbe, amelyet a reánk kényszerített trianoni béke alkotott.”³ Ennek szellemében a nemzetgyűlés 1921. július 26-án ratifikálta, azaz tör-

¹ Magyarország 1919 és 1921 közötti külpolitikájára általában Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. 3. kiad. Bp., 1988. 1–78. Vö. Ormos Mária: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban. Századok 1975/5–6. 904–909.; Ádám Magda: Dunakonföderáció vagy kisantant. Történelmi Szemle 1977/3–4. 440–448. és Romsics Ignác: Bethlen koncepciója a független vagy autonóm Erdélyről. Magyarországtudat Csoport Évkönyve, I. Főszerk. Juhász Gyula. Bp., 1987. 49–57.

² Karsai Elek: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek. Bp., 1969. 56–78.

³ Bethlen István gróf beszédei és írásai. Bp., 1933. I. köt. 63. (továbbiakban: BETHLEN)

vénybe iktatta a békeszerződést. Ezt megelőzően, 1921. május 23-án Bánffy Miklós külügyminiszter kérte Magyarország felvételét a Népszövetségbe. A kormány eme lépései a status quo tudomásulvételének szándékára utaltak. Eltökéltetését a kialakult helyzet tudomásulvételére a kormány a diplomáciai érintkezés síkján is állandóan hangsúlyozta. Röviddel a kabinet megalakulása után Bánffy felkereste a francia követet, és hosszú exposzéban tájékoztatta a kormány külpolitikai elképzeléseiről. Kijelentette, hogy a békeszerződést véglegesnek tekintik, és minden hátsó gondolat nélkül közeledni kívánnak a szomszédos államokhoz. Magyarország — mondotta — kész feladni Jugoszláviával és Romániával szembeni területi követeléseit, s csak annyit akar elérni, hogy a magyar kisebbségek jogait (különösen Erdélyben) a két állam külön egyezményekben is szavatolja. Területi engedményt — folytatta — Magyarország már csak Csehszlovákiától remél, de ezt is a márciusban megkezdett tárgyalások folytatásával, békés úton, kétoldalú megállapodás formájában. A Csallóköz és az ottani „mintegy 300 ezres magyarság visszacsatolása az anyaországhoz teljesen kielégítene bennünket” — mondotta. Mindehhez annyit fűzött még hozzá, hogy kormánya külpolitikai szempontból elsősorban Franciaországra kíván támaszkodni, és mindenben kész a Quai d’Orsay tanácsait követni.⁴ Bánffy közléseit néhány nap múlva a francia követ előtt Bethlen személyesen is megerősítette.⁵

A magyar–csehszlovák tárgyalások második szakaszára Budapesten és Marienbádban került sor 1921. júniusában és júliusában. Az időközben lezajlott első királypuccs a környező államok mindegyikében meglehetősen riadalmat keltett, és az utolsó lökést adta a kisantant kialakulásához. A kisantant létrejötte Magyarország tárgyalási pozícióját jelentősen rontotta, Csehszlovákiáét pedig javította. Részben ezzel is magyarázható, hogy a két fél egyetlen hosszú távú gazdasági vagy kereskedelmi egyezményben sem tudott megállapodni, hanem csak a cseh szén és a magyar liszt rövid időre szóló csereforgalmáról írt alá szerződést.⁶

Összegegyeztetetlennek bizonyultak az igazságosabb határról vallott felfogások is. Visszaemlékezése szerint Bánffy az 1938-as bécsi döntés során megállapított határnál valamivel délebbre fekvő, tehát kifejezetten etnikai határvonalat kért. Beneš, csehszlovák külügyminiszter viszont jóval kisebb terület, Komárom és Losonc vidékének átengedéséről volt hajlandó tárgyalni. Marienbádból hazatérve Bánffy tájékoztatta Bethlent, aki külügyminiszterével együtt úgy vélte, hogy ily minimális engedmény fejében nagy hiba lenne, ha egy kétoldalú egyezmény formájában önként és véglegesen lemondanának a csehszlovák fennhatóság alá került többi volt magyar területről.⁷ Nem jött volna azonban létre megegyezés akkor sem, ha a magyar fél elfogadja Beneš ajánlatát tárgyalási alapként. A csehszlovák külügyminiszter ugyanis azal a helyes feltételezéssel tette meg ellenjavaslatát, hogy a magyarok azt úgyis visszautasítják. Ha nem ezt tennék — tájékoztatta a prágai angol követet — „kénytelenek lennénk egyenes visszautasításban részesíteni őket”.⁸

⁴ Archives Diplomatiques (Paris) (továbbiakban: AD), Europe Z. Hongrie Vol. 49. 9–14.

⁵ Uo. Vol. 34. Fouchet 1921. ápr. 29-i jelentése.

⁶ Országos Levéltár (Budapest) (továbbiakban: OL), K 27. Minisztertanácsi jkv. 1921. júl. 15.

⁷ Ráday Gyűjtemény (Budapest) (továbbiakban: RGy), Bánffy Miklós hagyatéka. Huszonöt év. Gépírat. 26–33.

⁸ Public Record Office (London) (továbbiakban PRO), FO 371/6140. C13722/12641/21.

Az adott helyzetben tehát Beneš egyetlen négyzetméter átengedését sem tartotta megengedhetőnek. Ugyanakkor az sem állítható, hogy az igényelt etnikai határokat Bethlen bizonyosan elfogadta volna végleges rendezésként. Bizalmas körben, az egyik augusztusi minisztertanácson ugyanis kendőzetlenül feltárta, hogy perspektivikusan egy „nagy” — ha nem is integrális — revízióval számol. „Nekünk reményünk lehet az, hogy Tótföldet és Erdély nagy részét, a Bánátot kedvező külpolitikai konstellációk esetén visszaszerezhetjük” — mondotta ekkor. Hozzátette: „a kedvező európai konstellációt e területek visszaszerzése tekintetében csak Németország adhatja.”⁹

A status quo-ellenes német–magyar együttműködés Bethlen részéről először ekkor megfogalmazott lehetősége felveti azt a kérdést, hogy mennyire volt őszinte eddigi és ezutáni külpolitikai elemzéseinek egyik visszatérő motívuma, a német Drang nach Osten-től való félelem? Nem kétséges, hogy az erre való gyakori hivatkozásnak volt egy manipulatív funkciója is: Magyarország fontosságának felértékelése a nyugati hatalmak szemében. Ugyanakkor a legteljesebb mértékben őszinte is volt. Bethlen valóban féltette Magyarország szuverenitását egy esetleges későbbi német expanziótól. Úgy gondolta azonban, hogy megfelelő ellensúlyokat találva a német–magyar együttműködés majd olyan keretek között lesz tartható, amelyek a revízió ügyét ugyan még hathatósan elősegítik, ám az ország és a térség egyoldalú német befolyás alá kerülését ugyanakkor nem vonják maguk után. Bethlen ezzel kapcsolatos tévedése a mából visszatekintve nyilvánvaló. Azt azonban, hogy a Weimari Köztársaságot alig egy évtized múltán a Harmadik Birodalom fogja felváltani, s hogy a nemzetközi erőviszonyok úgy alakulnak, mint ahogy a 30-as évek második és a 40-es évek első felében alakultak, az 1920-as években senki sem láthatta előre.

A német kapcsolatot a kormány 1921 nyaráig továbbra is a szélsőjobboldali szervezeteken keresztül tartotta. Miután azonban 1921 nyarán a bajorországi Kahr-kormány megbukott, és a különböző paramilitarista szervezeteket feloszlatták, Bethlen közvetlenül a berlini szövetségi kormánnyal is felvette az érintkezést. Közvetítőnek báró Szerényi Józsefet kérte fel, aki szeptember közepén utazott Berlinbe. Szerényi feladata az volt, hogy vezető német személyiségekkel, elsősorban Wirth kancellárral és Rosen külügyminiszterrel „Magyarország jövő külpolitikájának alapvonalait” megbeszélje.¹⁰ Az érintkezésvétel és kölcsönös tájékoztatás után, 1921 novemberében Bethlen Szerényivel és Bánffyval együtt felkereste a budapesti német követet, és közölte vele, hogy minden külpolitikai kérdésben szoros együttműködésre törekszik a német kormánnyal. „Úgy Bethlen, mint Bánffy — jelentette a megbeszélésről Fürstenberg — kijelentették, hogy Magyarország számára az egyetlen megoldás az együtthaladás Németországgal. Az, amit a magyar külpolitikában eddig tettek, és amit kényszer hatása alatt még tenniük kell, az Antant nyomására történt, illetve fog történni.”¹¹

⁹ OL K 27. Minisztertanácsi jkv. 1921. aug. 1.

¹⁰ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Bonn) (továbbiakban: AA), Politische Abteilung II. Ungarn. Pol. 2. Band 1. Fürstenberg 1921. szept. 3-i és 15-i jelentése.

¹¹ Uo. Fürstenberg 1921. nov. 15-i jelentése.

Bethlen fenti kijelentésének természetesen ugyanúgy hiba lenne túlzott jelentőséget tulajdonítani, mint áprilisban a francia követ, más alkalmakkor pedig az angol vagy az olasz diplomaták előtt tett, szinte szóról-szóra egyező nyilatkozatainak. Mindezek nem egy szilárd és átgondolt külpolitikai doktrína megfogalmazásai, hanem egy független diplomácia folytatására képtelen kisállam pillanatnyilag szinte teljesen reménytelen támaszkeresésének következtelen megnyilvánulásai voltak. Andrassy és Apponyi, akik egy európai nagyhatalom jóval következetesebb diplomáciai stílusához szoktak, idegenkedve és némi malcfiával reagáltak ezekre a kétszínűségekre, ha értesültek róluk.¹² Bethlen, Bánffy és Teleki, a három erdélyi gróf viszont magától érteendő természetességgel alkalmazta, vagy próbálta alkalmazni az önálló erdélyi fejedelemség diplomáciájából jól ismert fortélyokat. „A kül- és belpolitikai szükségszerűségek függvénye, hogy mit mondok és csinálok. Az én politikámat a körülmények alakítják” — fogalmazta meg ezzel kapcsolatos ars poeticáját egy alkalommal Bethlen.¹³

A beilleszkedési politika őszintétlenségét és a status quo felborítására való készséget bizonyítja az is, hogy a különböző irredenta szervezetekkel Bethlen politizált. A beilleszkedési politika hitelét növelendő a különböző irredenta szervezeteket a kormány 1921 nyarán hivatalosan feloszlatta. Valójában azonban csak annyi történt, hogy a provokatív nevű szervezeteket átkeresztelték, vagy más, semlegesebb nevű egyesületekbe olvasztották. Az erdélyi propagandával foglalkozó Magyar–Székely Szövetség például ettől kezdve Népies Irodalmi Társaság névre hallgatott, a Területvédő Liga pedig a Magyar Nemzeti Szövetség egyik tagozatává vált. Mindeme szervezetek a Társadalmi Egyesületek Szövetségén (TESZ), mint csúcsszervezeten keresztül Bethlen közvetlen fennhatósága alá tartoztak. Az új hierarchia szerint az irányítás és a szükséges anyagi eszközök elosztása a TESZ két új vezetőjének, Teleki Pálnak és Pap Antalnak a jogköre lett. Ők viszont a pénzt is és az utasításokat is a miniszterelnökségtől, az esetek többségében közvetlenül Bethlentől kapták.¹⁴

A TESZ-től és az irányításával működő propagandaszervezetektől a nyilvánosság, s különösen a külföld előtt Bethlen a továbbiakban mindig élesen elhatárolta magát. Akcióikat a magyar társadalom véleményét és érzelmeit kifejező megnyilvánulásokként állította be, melyeket a kormány legfeljebb mérsékelni, de teljesen megakadályozni semmiképpen sem tud. A valóságban viszont mindenkor diplomáciai eszköztárhoz tartoztak ezek a szervezetek. Ők mondták el, vagy tették meg azt, amit a kormány nem akart, vagy nem tudott, de amelyekre a hivatalos diplomáciában mindenkor hivatkozni és támaszkodni lehetett.¹⁵ Ezt a szerepmegosztást modellértékűen példázta az osztrák–magyar határvíta, az ún. nyugat-magyarországi kérdés lezárulása.

¹² OL P 4. Andrassy Gyula Hagyatéka (továbbiakban AGYH). Andrassyné naplója. 330. tét. 1921. aug. 29.

¹³ AD Europe Z. Hongrie. Vol. 115. De Vienne 1930. nov. 16-i jelentése.

¹⁴ OL K 27. Minisztertanácsi jkv. 1921. aug. 12. és Iratok az ellenforradalom történetéhez (továbbiakban: IRATOK). II. köt. Szerk. és bev. Nemes Dezső. Bp., 1956. 177–181. Vö. B. Bernát István: A Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központja a revíziós propaganda egységéért 1920–1928. Kézirat. 73 p.

¹⁵ B. Bernát: i.m.

Mint ismeretes, 1919. július 20-án a békekonferencia úgy döntött, hogy a történelmi Magyarország 4312 négyzetkilométernyi nyugati peremvidékét 340 ezer — döntően német anyanyelvű — lakossal Ausztriának adja. Az új határt az osztrák és a magyar békeszerződésben is ennek megfelelően állapították meg. Mielőtt azonban a békeszerződéseket aláírták volna, a két állam tárgyalásokba bocsátkozott a kijelölt határvonal módosításáról. A tárgyalásokat a nagyhatalmak is jó szemmel nézték, és 1920 decemberében közölték: amennyiben Ausztria és Magyarország békésen meg egyezne, „a szövetséges kormányok üdvöznék ezt”. 1921 tavaszáig a két ország képviselői újra és újra tárgyalóasztalhoz ültek, ám megegyezniük egyszer sem sikerült.¹⁶

A továbbiakban követendő magyar politikát kormányalakítása után Bethlen dolgozta ki, s az április 28-i minisztertanácson ő is terjesztette elő. Elsőszámú lehetőségként a kétoldalú tárgyalások folytatását, a nagyhatalmak támogatásának megszerzését, s ennek révén egy kompromisszumos megoldás elérését javasolta. Arra az esetre, ha Ausztria fegyverrel akarná a területet birtokba venni, fegyveres ellenállást ajánlott. Harmadik lehetőségként azzal számolt, hogy a nagyhatalmak a csehszlovák és a jugoszláv hadsereget is bevetik. Ebben az esetben — fejtette ki — a fegyveres ellenállás reménytelen; az egyetlen lehetőség a terület autonómiájának „spontán” deklarálása, amely egy későbbi időpontban csatlakozik majd Magyarországhoz. Bár a hangsúlyt a tárgyalásokra, illetve a diplomáciai eszközökre helyezte, ezek kudarca esetére már ekkor utasításokat adott a csendőrség felkészítésére, szabadcsapatok toborzására, és a szükséges pénzeszközök biztosítására.¹⁷

A nyugati támogatás megszerzésére Teleki Pál kapott megbízást. Júniusi utazása során Teleki a francia és az angol kormánytól további időt kért a kétoldalú tárgyalásokra, és azt, hogy a megegyezés érdekében Párizs és London gyakoroljanak nyomást Bécsre. A nyilvánvaló zsarolás szándékával célzott arra is, hogy a kért támogatás elmaradása esetén Bethlen le fog mondani, és a „németbarát Andrássynak” adja át a hatalmat. Bár konkrét ígéretet egyik fővárosban sem kapott, a Németország és Ausztria egyesülésétől tartó, és ezért Ausztria gyengítésében érdekelt Quai d’Orsay jóindulatú szimpátiájáról biztosította a meditátort.¹⁸

Teleki párizsi és londoni útja alatt Bécsben tovább folytatódtak a kétoldalú tárgyalások. Schober, az új kancellár, akit Bethlen 1919-es rendőrfőnök korából személyesen is ismert, röviddel hivatalba lépése után elvi ígéretet tett arra, hogy a vitatott terület háromnegyedének átengedése fejében egynegyed részről kész lemondani. Ígérete azonban éppoly őszintétlen volt, mint Bethlen magatartása. Miközben ugyanis a magyar kormánynak ilyen ajánlatot tett, a szövetséges nagyhatalmaknál azért mozgott meg minden követ, hogy azok kényszerítsék Magyarországot az egész terület átadására. Ez volt a helyzet július 26-án, a békeszerződés ratifikációjának napján.¹⁹

¹⁶ G. Soós Katalin: Burgenland az európai politikában 1918–1921. Bp., 1971. 24–103.

¹⁷ Uo. 135–136. és OL K 27. Minisztertanácsi jkv. 1921. ápr. 28.

¹⁸ AD Europe Z. Hongrie. Vol. 49. 69–72., valamint PRO FO 371/6138. C 10297/10297/21 és 371/6139 C 11793/11793/21.

¹⁹ OL K 27. Minisztertanácsi jkv. 1921. aug. 1.

A békeszerződés érvénybelépését követően a Nagykövetek Konferenciája értesítette a magyar kormányt, hogy — miután nem sikerült kompromisszumos megállapodást kötnie — az egész területet adja át Ausztriának. A nagyhatalmak mindössze annyi engedményt tettek, hogy az átadás határidejét két nappal későbbi dátumra tették annál, amelyen Jugoszláviának kellett az 1918 végétől megszállva tartott baranyai háromszöget kiüríteni. Ez az engedmény, amely elsősorban Franciaországnak volt köszönhető, Bethlen manőverezési lehetőségeit jelentősen javította.²⁰

A nagyhatalmak döntésének ismeretében az osztrák parlament külügyi bizottsága augusztus 13-án végérvényesen elutasította a háromnegyed-egynegyed-es megosztási tervet. A nyugat- magyarországi fegyveres ellenállás előkészületei ezt követően felgyorsultak. Az akció irányítására ún. honvédelmi bizottmány alakult, amelynek elnöke báró Perényi Zsigmond, Bethlen volt teréziánumi iskolatársa és a Magyar Nemzeti Szövetség elnöke lett. A bizottmány tagjai, például Gömbös Gyula és az erdélyi propagandáért felelős Urmánczy Nándor ugyancsak a különböző irredenta szervezetek vezetői közül kerültek ki. Ettől kezdve az események Bethlen április 28-i előterjesztésének második számú variánsa szerint alakultak.²¹

Augusztus 27-én a magyar kormány átadta Ausztriának a kérdéses terület nagyobb részét. 28-án azonban — hivatkozva arra, hogy Jugoszlávia sem fejezte még be a kiürítést — felfüggesztette a csapatok kivonását. Ezzel egyidőben a kiürített zónában fegyveres összetűzések kezdődtek az osztrák rendőrség és az irreguláris magyar szabads csapatok között. Az angol és francia követ érdeklődésére Bethlen szenvtelen arccal közölte: őszintén sajnálja a történeteket, és mindent megtesz a szabads csapatok leszerelése érdekében.²²

A nagyhatalmak különbözőféleképpen reagáltak az eseményekre. Anglia továbbra is az egész terület átadását szorgalmazta. Franciaország „habozott”, és az angol javaslatot csak „félszívvel” támogatta. Olaszország kétszínű volt. Londonban a teljes kiürítés álláspontját képviselte, Bécsben és Budapesten viszont kompromisszumra bízott, és már szeptember elején felajánlotta a közvetítói szolgálatait. Az eltérő felfogások eredője végül az olasz békéltetési javaslat elfogadása lett.²³ Az október 11–13-i velencei konferenciára Bethlen azzal a megalapozott reménnyel utazott el, hogy a terület közel negyed részét, azaz Sopront és környékét sikerül megtartani. Az elutazása előtti minisztertanácson kijelentette, hogy megállapodás esetén a „bandákat” le kell szerelni, és el kell távolítani a térségből. Ha viszont nem sikerül meg egyezni, akkor az addigi területátadás is „formális” marad. Ebben az esetben — mondotta — „az önálló Burgerland kikiáltása az odavaló lakosság és a felkelők dolga”.²⁴ Álláspontjáról — indirekt módon — az érdekelt hatalmakat is tájékoztatta. Üzenete azt is tartalmazta, hogy a magyar kormány megegyezés esetén „minden elképzelhető

²⁰ PRO FO 371/5799. C 17624/477/3.

²¹ OL K 27. Minisztertanácsi jkv. 1921. aug. 28. és G. Soós: i.m. 140–141.

²² PRO FO 371/5799. C 17624/477/3. és Archives de la Guerre (Paris) (továbbiakban: AG). 6N173. Hongrie. Telegrammes: Hamelin 1921. szept. 6-i távirata.

²³ PRO FO 371/5760–5763. és uo. 371/5799.

²⁴ OL K 27. Minisztertanácsi jkv. 1921. okt. 7. és G. Soós: i.m. 146., 158–159.

eszközzel fellép a felkelők ellen'', kompromisszum hiányában azonban „képtelen lesz megbírkózni velük''.²⁵

A velencei konferencián Olaszország határozott nyomására Bethlen várakozásának megfelelő eredmény született. Ausztria hozzájárult, hogy Sopron és nyolc Sopron környéki falu hovatartozásáról népszavazás döntsön. Ennek fejében Magyarország kötelezte magát a szabadcsapatok leszerelésére és a terület nagyobb részének átadására. Ez utóbbival kapcsolatban azonban nem várt nehézségek merültek fel. A velencei tárgyalásokat megelőzően ugyanis a felkelők jelentős része kilépett eszközszerepéből; önállósította magát, és Prónay Pál vezetésével deklarálta az egész terület függetlenségét (Lajtabánság). Velencéből hazatérve Bethlen levélben közölte a különítményes vezérrel, hogy „Több gyümölcs, amit leszakíthatnának, nincs; aki azt hiszi, hogy további ellenállással még többet lehetne elérni, az merőben téved''. Bethlen érvelését Prónay nem fogadta el, s közel két hétig egyszerűen fittyet hányt a miniszterelnök utasításaira. Csak október 31-én, Horthy fenyegetésére hátrált meg, aki ultima ratioként a hadsereg bevetését is kilátásba helyezte ellene.²⁶

A velencei döntés — még ha ezt a különítményesek és a kormány jobboldali ellenzéke vereségként is próbálta beállítani — Bethlen első politikai sikere volt. Az eredmény elsősorban annak volt köszönhető, hogy a nagyhatalmak véleménye ebben a kérdésben megoszlott, s hogy — két vesztes államról lévén szó — hajlottak az engedékenységre. Fontos szerepet játszott azonban az is, hogy a magyar kormány és személy szerint Bethlen ezt a kedvező helyzetet felismerte, és ügyes taktikával kihasználta. Az együttműködés az irredenta szervezetekkel kétségkívül kockázatos ügy volt, ám enélkül, pusztán diplomáciai eszközökkel aligha lehetett volna eredményt elérni.

A velencei tárgyalásokat Bethlen felhasználta arra is, hogy az angol, francia és német külpolitikai elképzelések iránti tájékozódás után az olasz diplomácia vezetőivel is konzultációkat folytasson. Olaszország magyar szimpátiái az olasz–jugoszláv határviták 1920. októberi lezárulása (rapallói szerződés) után ugyan érezhetően mérséklődtek, ám teljesen továbbra sem szűntek meg. Nyitott kérdés volt, hogy Róma kizárólag a kisantant alapozza-e Duna medencei politikáját, vagy mellette Magyarországgal is számol, s ha igen, milyen mértékben? Toretta külügyminiszterrel folytatott megbeszélése alapján Bethlen optimistán ítélte meg Olaszország jövő külpolitikáját, és hazatérte után kijelentette: „idővel a most megkezdett tárgyalások fonalán eljuthatunk odáig, hogy Olaszország és Magyarország között egy szorosabb baráti viszonyt vethetjük meg az alapját''.²⁷

A nyugat-magyarországi ügy lezárulását IV. Károly második visszatérési kísérlete zavarta meg. Az antant diplomáciai és a kisantant diplomáciai és katonai lépéseinek ismeretében, amelyek a kormány Károly mellé állása esetén valóban fegyveres konfliktusra, és nagy valószínűséggel az ország egyes részeinek újabb megszállására vezethettek volna, Bethlen — Horthyval és a nyugat-európai követekkel az olda-

²⁵ PRO FO 371/5762. C 18862/477/3.

²⁶ IRATOK II., 206–208. és G. Soós: i.m. 164.

²⁷ OL K 27. Minisztertanácsi jkv. 1921. okt. 16.

lán — a király csapataival való szembeszállás (budaórsi csata), majd pedig a Habsburg-ház detronizációja mellett döntött.

A második királypuccs tovább fokozta Magyarország Duna medencei elszigetelődését. 1921. november 6-án Csehszlovákia és Lengyelország, december 16-án pedig Csehszlovákia és Ausztria kötött olyan kétoldalú politikai egyezményt, amelyben kölcsönösen elismerték a versailles-i status quot, és semlegességet vállaltak egyikük ellen irányuló támadás esetére. Bár Magyarország elleni fegyveres akcióra sem Ausztria, sem Lengyelország nem tett ígéretet, sőt a lengyel szejm ellenállása miatt a lengyel–csehszlovák egyezmény végül nem is lépett érvénybe, a szerződések így is a kisantant pozícióját erősítették, és Magyarországot gyöngítették.²⁸

Az ország és személy szerint Bethlen nyugat-európai megítélese ezzel szemben pozitív irányban változott. Róma, London és Párizs egyaránt úgy ítélte meg, hogy a magyar kormány bátran és korrekten viselkedett. „Magyarország ezzel — jelentette az osztrák követ — az antant szeretett gyermekévé vált, és átvette azt a szerepet, ami eddig a miénk volt.”²⁹ Cnobloch kétségkívül túlzott. Annyi azonban feltétlenül elfogadható megállapításából, hogy az a nagyfokú bizalom, amelyet a későbbiekben Nyugat-Európa, elsősorban Anglia részéről Bethlen folyamatosan élvezett, jelentős részben ekkori magatartásának és a királykérdés későbbi tartós „kikapcsolásának” volt köszönhető.

A Bethlennel szembeni nyugati bizalom kialakulásának egyértelmű jele volt, hogy a királykérdéssel kapcsolatban Magyarország és a kisantant között kialakult vitában a Nagykövetek Tanácsa Magyarország mellé állt. A kisantant, elsősorban Beneš azt állította, hogy a király visszatéréséhez Bethlennek is köze volt, s hogy csak a kisantant erélyes fellépése következtében fordult szembe a puccskísérlettel. Erre hivatkozva szigorú retorziókat kért Magyarországgal szemben. Követelte a jugoszláv és a csehszlovák hadsereg mozgósítási költségeinek kifizetetését Magyarországgal, a kisantant bevonását Magyarország lefegyverezésének ellenőrzésébe és a velencei egyezmény végrehajtásának elhalasztását.³⁰

Franciaország, amely 1920-ban komolyan fontolgatta egy magyarbarát politika lehetőségét, s Ausztriával szemben óvatos formában még 1921 nyarán is Magyarországot támogatta, egyértelműen a kisantant követelése mellett állt. Ez a Quai d’Orsay háború utáni kétértelműségeinek végét, s a kelet-európai francia politika kisantant-orientációjának egyértelművé válását jelezte. Anglia viszont, amely eddig inkább a kisantantot támogatta, határozottan megvédte a Bethlen-kormányt. A Foreign Office Beneš Bethlen „habozó” és „kétszínű” magatartásával kapcsolatos állításait alaptalannak nevezte, s követeléseit egyértelműen elutasította. A kialakult vitában Olaszország az angol álláspontot támogatta. A Nagykövetek Tanácsa így végül nemcsak a kisantant túlzó követeléseit utasította el, hanem a soproni népszavazás mielőbbi lebonyolításához is hozzájárult.³¹

²⁸ Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. 2. kiad. Bp., 1983. 184–188.

²⁹ Österreichisches Staatsarchiv. Neues Politisches Archiv, Wien (továbbiakban ÖSA NPA). Berichte aus Budapest. Kart. 17. Cnobloch 1921. dec. 1-i jelentése.

³⁰ AD Europe Z. Hongrie. Vol. 37. 115–118.

³¹ Uo. 49–178. Vö. Ozer Carmi: La Grande Bretagne et la Petite Entente. Genève, 1972. 50–55.

Az 1921. december 14-én megrendezett népszavazáson Sopron lakosságának 72,8, a Sopron vidéki lakosságának pedig 54,6%-a a Magyarországhoz tartozás mellett nyilatkozott. A magyar szervek különböző manipulációi miatt, amelyek azonban néhány százaléknyi szavazatnál többet aligha eredményeztek, az osztrák kormány tiltakozást jelentett be. A Nagykövetek Tanácsa azonban elutasította ezt, és érvényesnek ismerte el az eredményt.³²

A Magyarország és a kisantant közötti ellentéttel kapcsolatban ilyen egyértelműen először ekkor kialakult francia–angol, illetve francia–olasz szembenállást azzal magyarázhatjuk, hogy a kisantra támaszkodva hegemon kelet-európai pozícióra törekvő francia külpolitika Anglia és Olaszország érdekeit egyaránt sértette. Ez az érdekellentét az egész évtized Kelet-Európát érintő nagyhatalmi politikájára rányomta bélyegét, és ennyiben a támaszkereső Magyarország lehetséges külpolitikai orientációját is meghatározta.

A detronizációt és a soproni népszavazást követő másfél-két évben Bethlen folytatta „alternatív” diplomáciáját. Hivatalos nyilatkozataiban továbbra is azt hangoztatta, hogy Magyarország „harmóniában” kíván maradni „azokkal a törekvésekkel, melyek Európában a békét akarják megteremteni”, és hogy be kíván illeszkedni „az európai politika nagy irányelveibe”.³³ A megbékélési külpolitika jegyében Párizs és Róma után 1921 végén Londonnal is közölte, hogy „jövő irányvonalát úgy óhajtja kialakítani, hogy az találkozzék Őfelsége kormányának egyetértésével”.³⁴ Fenntartotta kérelmét Magyarország népszövetségi felvétele iránt is, amelyről az osztrák–magyar határvita miatt a szervezet mindaddig nem határozott. A nagyhatalmak támogatták a kérelmet. A kisantant viszont ezúttal is különböző akadályokat próbált támasztani. 1922. szeptember 18-án Magyarországot ennek ellenére közfelkiáltással, ellenszavazat nélkül vették fel a tagállamok sorába. A felvétellel Magyarország mintegy „szalonképes” európai állammá vált. Elvileg a győztesek egyenjogú és egyenrangú partnere lett. Gyakorlatilag pedig szélesebb lehetőségek nyíltak meg előtte a külkapcsolatok és az információszerzés terén.³⁵

Bár hinni már alig hihettek benne, a megbékélési külpolitika jegyében 1921 végén és 1922-ben Bethlen és Bánffy tovább próbálkoztak a döntően magyarok lakta határmenti területek vagy azok egy részének megegyezéses visszaszerzésével. A franciákhoz 1921 végén eljuttatott térképek és memorandumaik az 1920-as francia–magyar tárgyalások során már megfogalmazott minimális követeléseket tartalmazták. Az etnikailag igazságosabb és Magyarország számára elfogadható határvonal ezek szerint a Pozsony – Duna felső ága – Érsekújvár – Léva – Korpona – Dobsina – Kassa – Töketerebes – Záhony – Beregszász – Királyháza – Zilah – Kraszna – Nagyvárad – Nagyszalonta – Temeshidegkút – Temesvár – Nagybecskerek – Zombor – Bezdán – Eszék – Dráva vonalat követte volna. 1920-ban Magyarország hasonló

³² G. Soós: i.m. 173. és PRO FO 371/5769. C 24104/477/3.

³³ BETHLEN I., 235–237.

³⁴ PRO FO 371/6139. C 21966/11489/21.

³⁵ Sz. Ormos Mária: Magyarország belépése a Nemzetek Szövetségébe. In. Századok 1957/1–4. 227–

igényeit Franciaország elfogadta tárgyalási alapként. 1921–22-ben, az egyértelműen kisantant-orientációs külpolitika kialakulása után azonban csakis kategorikus elutasítás lehetett a válasz. A magyaroknak — tartalmazta az üggyel kapcsolatos külügyminisztériumi feljegyzés — értésükre kell adni, hogy a kísérőlevélre hivatkozva ne reménykedjenek határmódosításban; korrekciókra kizárólag Magyarország és szomszédai közötti békés megegyezés formájában kerülhet sor.³⁶

A másik próbálkozás egyedül Bánffyhoz köthető, aki 1922 őszén Genfben a marienbádi megbeszélésekhez hasonló, de előzetes felhatalmazás nélküli tárgyalásba bocsátkozott Nincic jugoszláv külügyminiszterrel a jugoszláv–magyar határ módosításáról. Megállapodtak, hogy a Jugoszláviához került, de vendék és magyarok lakta Muraköz és Dél-Vas-megye esetében népszavazással, a baranyai és bácskai határszakaszon pedig terület- és lakosságcserevel lehetne egy etnikailag igazságosabb határvonal elérésére törekedni. Bánffy — bár bizonyos nehézségekkel magyar részről is számolt — biztosra vette, hogy Bethlen „...a megegyezést nemcsak helyben hagyja, hanem kitűnőnek is fogja tartani”. Mielőtt azonban Bethlen állást foglalhatott volna, Pašić jugoszláv miniszterelnök kategorikusan abrogálta az előzetes szóbeli megállapodást, és külügyminiszterét minden további tárgyalástól eltiltotta.³⁷

Az 1919–20-as román–magyar és az 1921-es csehszlovák–magyar tárgyalások eredménytelenségéhez hasonlóan a fenti próbálkozás kudarcra is azt bizonyítja, hogy a magyar demokratikus ellenzék és emigráció képviselői által hangoztatott és kétségkívül kívánatos békés megegyezés elmaradása távolról sem csak a „reakciós” magyar vezetőkön, hanem legalább ilyen mértékben az utódállamok „demokratikus” politikusain is múltott.

A fenti két kísérlet az utolsó volt azoknak a háború utáni próbálkozásoknak a sorában, amelyek rendjén a győztes nagyhatalmakra támaszkodva, vagy a szomszédos államok egyikével megegyezve a magyar diplomácia kísérletet tett egy etnikai elvű teljes vagy részleges határmódosításra. 1922–23 folyamán a határmegállapító bizottságok méterről méterre pontosan kijelölték a békeszerződésben rögzített új országhatárokat. A nemzetközi erőviszonyok alapos megváltozása nélkül ezek módosításában a továbbiakban nem lehetett bízni. „Hivatalos” külpolitikájának célkitűzései között a határmódosítást ezért 1922-től Bethlen nem is szerepeltette. Helyette egyre inkább a kisebbségvédelemre, a jóvátételi kötelezettségek eltörlésére vagy enyhítésére, illetve az általános lefegyverzés támogatására helyezte a hangsúlyt.³⁸

A hivatalosnak számító megbékélési külpolitika alternatívájaként ugyanakkor továbbra is számolt a status quo ellenes fegyveres összefogás lehetőségével. 1921-hez és 1922 első feléhez képest 1922 és 1923 fordulójára ennek esélyei ismét megnövekedtek. 1922 novemberében Németországban megbukott a baloldali Wirth-kormány, s az örökébe lépő jobboldali Cuno-kabinet passzív ellenállást hirdetett a Ruhr vidéket megszálló franciákkal szemben. Kisázsiaiában Kemál Atatürk csapatai októberre döntő

³⁶ AD Europe Z. Hongrie. Vol. 49. 169–184.

³⁷ RG Bánffy Miklós Hagyatéka. Huszonöt év. Gépirat. 161–163. és BETHLEN I., 352.

³⁸ BETHLEN I., 236. és Ádám Magda: A kisantant. Bp., 1981. 92–93. és 118.

³⁹ Magyarág, 1923. jan. 10. A miniszterelnök a külpolitika helyzetéről.

győzelmet arattak a szövetséges és görög erők felett, s ezáltal fegyverrel érvénytelenítették a sèvres-i békében megállapított új török határokat. Olaszországban hatalomra jutott a fasizmus; 1922. október 31-én Mussolini alakított kormányt. Nem kizárt, hogy a nemzetközi élet legutóbbi eseményei — reagált az új helyzetre 1923 elején Bethlen — „egy új Európát érlelnek meg”.³⁹

A kialakult háborús válságban ismét megélenkültek az 1921-es érintkezésfelvételt óta stagnáló német–magyar kapcsolatok. A Cuno-kormány 1922 decemberében Budapestre küldte Hugo Stinnes gyárost, hogy a két ország „nacionalista irányú” együttműködéséről tárgyaljon. Horthy és Gömbös mellett Stinnes Bethlennel is találkozott. Tárgyalásairól készített jelentésében Stinnes kiemelte, hogy fegyveres francia–német, illetve cseh–német konfliktus esetén Magyarország kész lenne Csehszlovákiát hátbatámadni. A hadbalépés célja: egész Szlovákia visszaszerzése.⁴⁰

A német–magyar fegyveres együttműködés összehangolása céljából 1923 februárjában Bethlen közvetlenül Seeckt tábornokkal, a Reichswehr főparancsnokával is felvette az érintkezést, akit még az első világháborúból, az erdélyi hadszíntérről ismert. Levélváltásuk igazolja, hogy Stinnes helyesen interpretálta Budapest felfogását. A magyar vezetők, közöttük Bethlen, valóban készen lettek volna Csehszlovákia megtámadására.

Bethlennek küldött válaszában Seeckt üdvözölte a magyar ajánlatot. Jelezte azonban azt is, hogy Szlovákia kérdésében a német felfogás eltér a magyartól. Szlovákia visszacsatolását Magyarországhoz ugyanis a német politikusok távolról sem tartották annyira természetesnek, mint a magyarok. Ehelyett már ekkor autonóm, vagy független Szlovákiával számoltak.⁴¹ Ezzel szemben Bethlen — amint ezt Contarini olasz külügyi államtitkárral folytatott 1923. májusi megbeszélésén is jelezte — az „egész felvidéket” szeretne volna megszerezni.⁴² Ez a már ekkor markánsan kirajzolódó véleménykülönbség előrevetítette a csehszlovák–magyar határ módosításával, illetve általában a Duna medencei rendezéssel kapcsolatos későbbi német–magyar elhatározásokat.

A német–magyar együttműködés részleteinek kidolgozására, s ennek alapján egy esetleges Csehszlovákia elleni fegyveres akcióra 1923-ban végül nem került sor. A passzív ellenállást meghirdető Cuno helyére 1923 nyarán Gustav Stresemann került, s ez az aktív ellenállás tervének kudarcát és a teljesítési politika győzelmét jelentette. A Stresemann politikájával szembe forduló szélsőjobboldali erőket 1923 novemberében a kormánycsapatok szétverték. Ugyanakkor megegyezéssel, a sèvres-i béke módosításával végződött a török–görög határvitát lezáró lausanne-i konferencia is 1923. július 21-én. Végül a győztesekkel való frontális szembe fordulás kilátástalanságát húzta alá a szovjet rendszer lassan meginduló belső konszolidációja is Oroszországban, amelyre a fehér orosz emigránsok és szövetségeseik mindaddig, mint potenciális bázisukra tekintettek.

⁴⁰ AA Politische Abteilung II. Ungarn. Pol. I. Band I. 1923. jan. 25-i feljegyzés. Vö. Bruno Thoss: Der Ludendorff- Kreis 1919–1923. München, 1978. 468.

⁴¹ Militäarchiv, Freiburg. Nachlass von Seeckt. Bethlen 1923. 17-i és márc. 20-i levele, valamint Seeckt 1923. márciusi válasza.

⁴² OL K 64. Külügyminisztérium res. pol. ir. 1923–41–314. 1923. máj. 19-i feljegyzés.

Ezek a fejlemények a megbékélési politika alternatívájaként napirenden tartott status quo-ellenes magyar reményeket is szükségszerűen szertefoszlatták. Bethlen külpolitikájának kizárólagos irányvonala ezért ettől kezdve 1927-ig valóban az eddig is hangoztatott „megbékélés” és „beilleszkedés” lett. Távlati revíziós terveit persze Bethlen ezekben az években sem adta fel. Mindössze arról volt szó, hogy a nemzetközi viszonyok alakulásának kényszerítő logikájához alkalmazkodva, 1923 közepévéig belátta, hogy a revansista politika átmenetileg minden nemzetközi támaszát elvesztette. A revansista elképzelések elejtése mellett szólt ezen túlmenően az ország súlyos gazdasági helyzete, illetve ezzel összefüggésben a népszövetségi kölcsön 1924-es felvétele is, amelynek odaítélése és feltételrendszere kizárólag a győztes nagyhatalmaktól függött. „Nem mehetünk... olyan útra, mely járhatatlan, legalább még ma járhatatlan” — érvelt Bethlen 1924–26-ban mindazokkal a kormánypárti és szélsőjobboldali politikusokkal szemben, akik egy aktívabb és merészebb külpolitikát követeltek.⁴³ Az elmúlt három-négy év diplomáciai kudarcaira utalva, szinte már oktatta a kellő külpolitikai horizonttal nem rendelkező „nemzeti” kövéleményt és képviselőket: a magyar revíziót pillanatnyilag egyetlen győztes nagyhatalom sem támogatja; a legyőzött államok blokkja — elsősorban Németország teljesítési külpolitikája miatt — egyelőre illúzió; a kisantant-országok a legmérsékeltőbb határmódosítást sem fogadják el, és szövetségük az adott körülmények között megbonthatatlan. Várnunk kell tehát arra — tette hozzá más alkalommal —, hogy a revízió „előfeltételei az európai politikai helyzetben adva legyenek”.⁴⁴ Addig, amíg ez meg nem történik, s addig, amíg Magyarország belpolitikailag meg nem szilárdul, és gazdaságilag meg nem erősödik — hangoztatta —, „Magyarország számára az egyetlen lehetséges külpolitika a türelmes várakozás”.⁴⁵

Persze a magyar diplomácia a „türelmes várakozás” éveiben sem tétlenkedett. A revízióra való csendes felkészülés eszköztárához tartozott a nagyhatalmak „ráhangolása” a revízióra, a Magyarországot ért igazságtalanság állandó emlegetése, s a különböző országok szimpátiájának megszerzése vagy megőrzése. A Nyugat, elsősorban Franciaország és Anglia felé Bethlen változatlanul azt hangsúlyozta, hogy Németország és „Oroszország” előbb vagy utóbb visszanyerik régi erejüket, s miután ez megtörtént, arra fognak törekedni, hogy „Közép-Európát befolyási övezetekre osszák”. Ez — próbálta „orientálni” a francia követet — úgy lenne megakadályozható, ha az érdekelt kisállamok, elsősorban Lengyelország, Románia és Magyarország, de mellettük esetleg Csehszlovákia is, szoros szövetségre lépnének. Ennek egyetlen akadály a magyar területi követelések merev elutasítása, aminek — zárta gondolatmenetét — fatális következményei lesznek az egész térségre nézve.⁴⁶ Ez a beszélgetés 1925 novemberében zajlott le Bethlen és a francia követ között. Alig fél év múlva, 1926 áprilisában a nyilvánosság előtt megismételte eszmefuttatását. „Mi ma olyan világosan még nem láthatjuk azt, hogy a volt Monarchia területén alakult kis államok végeredményben részben orosz, részben német vazallusokká válhatnak, mert a nagy harcban

⁴³ Nemzeti Újság, 1924. febr. 1. Bethlen nagy beszéde a külpolitikáról.

⁴⁴ Uo. 1925. máj. 8. Bethlen beszéde a békerrevízióról.

⁴⁵ ÖSA NPA Berichte aus Budapest. Kart. 18. Calice 1925. okt 23-i jelentése.

⁴⁶ AD Europe Z. Hongrie. Vol. 51. 34.

nemcsak a Monarchia daraboltatott fel, de elbukott az orosz birodalom, mely egy évtized óta a forradalom perzselő lángtengerében ég.(...) De meddig fog ez az állapot tartani? Gondolkodó ember előtt nem kétséges, hogy a nagy orosz nemzet előbb vagy utóbb újból világpolitikai tényezővé válik, és a nagy német nemzet is kiheveri az őt ért veszteséget. Mi, magyarok nem akarunk orosz vazallusokká válni, és bármennyi történelmi és kultúrkapocs is fűz Németországhoz, függetlenségünket ebben az irányban is meg kell őriznünk, éppúgy, mint azt tettük ezer éven keresztül. Mi magyarok akarunk maradni, és független nemzeti életet élni” — mondotta a Tisza István 65. születésnapja alkalmából rendezett emlékünnepeken.⁴⁷

A térség jövőjével kapcsolatos pesszimista vízióját francia és angol „beszélgetőpartnerei” általában eltúlzottnak tartották. De ha gondolatmenetét általánosságban még el is fogadták, a revízióról akkor sem akartak hallani. A francia követ például 1925 novemberében a határok szerepének fokozatos csökkenésére való utalással hátrította el a konkrétumokba való bocsátkozást, a Quai d’Orsay pedig a burgenlandi kérdés lezárulása óta következetesen azt az álláspontot képviselte, hogy a „Magyarország és Franciaország közötti normális viszony alapvető feltétele a trianoni békszerződés előírásainak lojális végrehajtása és betartása”.⁴⁸

Franciaországtól eltérően Anglia 1921 végétől folyamatosan magyarbarát politikát folytatott. Ez azonban főleg gazdasági téren nyilvánult meg, s addig sohasem terjedt, hogy a revízió ügyét is felkarolta volna. A határok megbolygatását ugyanis London Párizshoz hasonlóan (talán kevesebb merevséggel) ellenezte. A legtöbb, amit e tekintetben az angol kormánytól Bethlen kapott, az Chamberlain külügyminiszter egy 1925 végi négyezemközt tett kijelentése volt. Az angol feljegyzés szerint ez így hangzott: „Magyarországnak minden joga megvan ahhoz, hogy fenntartsa reményét határainak majdani kiigazítására.” Az angol politikus ezt a „majdani” határkiigazítást a szomszéd államokkal történő megegyezés és megbékélés folyamatának részeként képzelte el.⁴⁹

A magyar külpolitika második számú támogatója a 20-as évek első felében Anglia után hagyományosan Olaszország volt. A burgenlandi kérdés lezárulása, a népszövetségi kölcsön megszerzése és az 1925–26-os frankhamisítási ügy során ez egyaránt megmutakozott. 1923 tavaszán Mussolini és Contarini közölték Bethlennel azt is, hogy Magyarország néhány év múlva a revízió kérdésében is számíthat Róma segítségére.⁵⁰ A biztató jelek ellenére az olasz–magyar viszonyban 1924–25-ben bizonyos mértékű elhidegülés következett be. Ennek okai az 1924. januári olasz–jugoszláv és az 1924. júliusi olasz–csehszlovák barátsági és együttműködési szerződések voltak. Olaszország ezeket azért kötötte, hogy a francia külpolitikát ellensúlyozandó, kiterjessze befolyását a kisantra. Az olasz külpolitika status quo ellenes magyar–bolgár–albán orientációja ennek megfelelően átmenetileg háttérbe szorult.

⁴⁷ BETHLEN II., 123.

⁴⁸ AD Europe Z. Hongrie. Vol. 61. 138–139.

⁴⁹ PRO FO 371/10775. C 15915/1925. – Megjegyezzük, hogy Chamberlain és Bethlen megbeszéléseinek magyar dokumentációjában, amely Bethlen közlései alapján készült, sem a revízióra, sem a királykérdésre nincs utalás. Az igazán kényes ügyekről tehát Bethlen saját munkatársait sem tájékoztatta. OL K 64. Külügyminisztérium res. pol. ir. 1926–2–28.)

⁵⁰ OL K 64. Külügyminisztérium res. pol. ir. 1923–41–314.

A Csehszlovákia-ellenes szorosabb együttműködés tervét ugyan feladva, de továbbra is jó kapcsolatokra törekedett Bethlen Németországgal. 1923 és 1924 fordulóján, a háború utáni német gazdasági válság mélypontján a Magyar Vöröskereszt útján élelmiszer- és ruhaszállítmányokat küldetett a német lakosságnak.⁵¹ Gesztusának értékét fokozta, hogy a magyar gazdaság ezekben a hónapokban legalább olyan mély válsággal küszködött, mint a német. A későbbiekben pedig — például 1925 folyamán — ismételten kölcsönös véleménycserét és a két ország külpolitikájának folyamatos egyeztetését ajánlotta a német vezetőknek. Szemben a nyugati országok és Olaszország felé folytatott propagandájával, melynek lényege a térséget fenyegető „kettős veszélyre” való hivatkozás volt, a német diplomaták előtt a két országot összekötő momentumokra, a „fegyverbarátságra” és a „sorsközösségre”, valamint a szláv veszélyre helyezte a hangsúlyt. „A mutatis mutandis egyforma békeszerződések és a nagy-, illetve a kisantanttal szembeni azonos beállítódás Németországot és Magyarországot megbonthatatlan sorsközösség formájában szövetségessé tették. Minden magyar meg van győződve arról, hogy Magyarország újbóli felemelkedése csakis Németország oldalán sikerülhet. Noha a két ország hivatalosan ma nem léphet szövetségre, a régi szövetségi érzés minden magyar hazafi szívében mély gyökeret vert” — jelentette például az 1925. március eleji beszélgetésünkön elhangzottakat a német követ.⁵² A szorosabb német–magyar együttműködés tervét azonban, amelyre Bethlen ismételten javaslatot tett, Stresemann és munkatársai időszerületlennek és német szempontból teljesen értéktelennek tartották, s ezért udvariasan elutasították. „Az, hogy a német érdek egybeesne egy magyar felszabadító háborúval, a dolgok jelenlegi állása szerint alig képzelhető” — válaszolt a fenti követi jelentésre Köpke külügyminisztériumi igazgató 1925 áprilisában.⁵³

Bethlen következetességgel alig vádolható külpolitikájának új fejleménye volt, hogy 1924–26-ban a Szovjetunió felé is kapcsolatokat próbált kiépíteni. Ebben két szempont motiválta. Egyrészt a szovjet piac korlátlan felvevőképessége, amely a magyar gyáripár legtöbb értékesítési nehézségét megoldhatta volna. Másrészt az a körülmény, hogy Moszkva nem ismerte el a Párizs környéki békét, s Besszarábia elcsatolása miatt Romániával nyílt határvitában állt. Bethlen — a későbbiek szerint: helyesen — feltételezte, hogy a besszarábiai kérdés Szovjetunió javára történő megoldása Erdély hovatartozásának a felülvizsgálatára is befolyással lehet. A két ország belpolitikai berendezkedése között persze óriási különbségek mutatkoztak, s személy szerint Bethlen antikommunizmusa sem enyhült 1919 óta. Ez azonban a legkevésbé sem feszélyezte: „...külpolitikai kérdésekben — fejtette ki a parlamentben — nincs helye a szentimentalizmusnak”, és ezért „a magyar kormányt... nem szabad szentimentális motívumoknak vezetniök”. „Nem volnék méltó erre a helyre — tette hozzá —, ha nem tudnék felülemelkedni ilyen érzelmi szempontokon.”⁵⁴

⁵¹ Bundesarchiv, Koblenz (továbbiakban: BA), R 43. I/156. 206–210.

⁵² AA Geheimakten 1920–1936. Ungarn. Pol. Ungarn–Deutschland. Welczek 1925. márc. 6-i jelentése.

⁵³ Uo. Politische Abteilung II. Ungarn. Pol. 2. Band 2. Köpke 1925. ápr. 4-i feljegyzése. Vö. Fejes Judit: Magyar–német kapcsolatok 1928–1932. Bp., 1981. 20–21.

⁵⁴ Nemzetgyűlési napló (továbbiakban: NN), 1924. okt. 7. (XXVI. köt.) 30–31.

A legnagyobb titokban folyó tárgyalások, melyekről csak igen kevesen tudtak, 1924 őszére az egyezménykötés stádiumához érkeztek. A diplomáciai és konzuli érintkezés felvételéről szóló szerződést szeptember 5-én, a kereskedelmi forgalommal kapcsolatos megállapodást pedig szeptember 12-én írták alá. Az egyezmények aláírását a minisztertanács október 10-én jóváhagyta.⁵⁵ Ezt a parlamenti és kormányzói szentesítésnek kellett volna követnie. Ha ez is megtörténik, s a következő évben példának okáért Bethlen fogadta volna a Budapestre akkreditált szovjet követet, egészen bizonyosan az orosz és a magyar nép egymásraultaltságáról, valamint a két ország közötti történeti érintkezésekről beszélt volna, s a Romániával szembeni érdekegyezményre való utalás mellett valószínűleg megemlíttette volna a perspektivikus német expanzió elleni együttműködés szükségességét is.

Az aláírt egyezmények ratifikálására, és így a szovjet követ fogadására azonban végül nem került sor. Ennek egyik oka az 1924 októberében hatalomra került konzervatív angol kormány nyíltan meghirdetett szovjetellenessége volt.⁵⁶ A közeledés meg hiúsulása másik, s a fenténél fontosabb okának a szeptember végén nyilvánosságra hozott egyezményekkel szembeni erős hazai ellenállás tekinthető. Nemcsak a fajvédők támadták Bethlent, és vádolták azzal, hogy „ezzel az egyezménnyel is, mint egész politikájával a hazugságok hínárjába vezeti országát”. Hanem támadták a legitimisták, a kormánytámogató kereszténypártiak, a kormánypárt fajvédői és konzervatívjai, sőt, a demokratikus ellenzékiek közül Nagy Vince is.⁵⁷ A Külügyminisztériumon kívül a szovjet–magyar közeledést csak az ipari export fokozásában érdekelt nagytőkés körök és Vázsonyi Vilmos liberális pártja helyeselték.

A kormányzóval a háta mögött és nyomást gyakorolva a kormánypártra Bethlen valószínűleg maga mögé tudta volna állítani a parlament többségét. A kormányzó támogatása azonban ezúttal hiányzott. Horthy ugyanis, aki a Szovjetuniót „veszedelmes gennygócna” tartotta, és „örök veszélynek” az emberiségre nézve,⁵⁸ s aki eme érzelmein a kecsgetető külpolitikai előnyök reményében sem tudott úrrá lenni, határozottan a kapcsolatok felvétele ellen foglalt állást. Meggyőzni és véleményétől eltéríteni Bethlen sem tudta.

A kedélyek néminemű lecsillapodása után, 1926–27-ben Bethlen ismét megkísérelte elfogadtatni közeledési tervét a Szovjetunióhoz Horthyval és a közvéleménnyel: „...revízió alá kell vennünk Oroszországgal szemben követendő magatartásunkat” — nyilatkozta 1926 nyarán.⁵⁹ Horthyhoz intézett 1926. szeptember 24-i levelében, melyben a követendő magyar külpolitika alapelveit vázolta, ugyancsak utalt erre: „...mind fokozottabb külpolitikai erőfeszítést kell tennünk a kisantant szétrobbantására a szerbek megnyerése útján és bizonyos orosz kapcsolatok bevezetése révén” — írta.⁶⁰ Horthy azonban megmakacsolta magát, s Bethlen érveit ezúttal sem

⁵⁵ IRATOK III., 747–751.

⁵⁶ Lásd erre részletesebben Juhász: i. m. 98.

⁵⁷ NN, 1928. okt. 7–8. (XXVI. köt.) 28–29., 78. Pesti Napló, 1924. okt. 8. Bethlen lekötötte magát, és uo. 1924. okt. 9. Bethlen hajlandó...

⁵⁸ Horthy Miklós Titkos Iratai (továbbiakban: HMTI). Szerk. Szinai Miklós és Szűcs László. 4. kiad. Bp., 1972. 124. és 144.

⁵⁹ Pesti Napló, 1926. júl. 29. Gróf Bethlen István miniszterelnök elmondja új politikai célkitűzéseit.

⁶⁰ HMTI, 67.

fogadta el. A Szovjetunióval való hivatalos kapcsolatok felvételére így csak jóval később és egészen más nemzetközi körülmények közepette, 1934-ben került sor.

A szovjet–magyar viszony késői normalizálását a közvéleménynek szánt nyilatkozataiban Bethlen a III. Internacionálé propagandatevékenységével, illetve a magyar kommunistáknak nyújtott szovjet támogatással indokolta.⁶¹ Valójában azonban nem erről, hanem Horthyval szembeni meghátrálásáról volt szó, amely miniszterelnöksége alatt először és utoljára fordult elő. Utóbb, és bizalmas körben ezt maga is elismerte. „Annak idején — közölte a német követtel 1934-ben — kizárólag a kormányzó abszolút ellenállása hiúsította meg a dolgot. Horthy tengernagy kijelentette: senki sem kényszerítheti arra, hogy a Szovjet képviselőjét fogadja.”⁶²

A szovjet–magyar tárgyalások zátonyra futását követően, 1925 végétől 1926 őszéig Bethlen a Jugoszláviához való közeledéssel is kísérletezett. A kezdeményező lépést ebben Chamberlain angol külügyminiszter tette meg. A Foreign Office feje 1925. december 12-én azt tanácsolta Genfben Bethlennek, hogy Magyarország kössön olyan garanciális szerződéseket szomszédaival, mint amilyeneket Németország kötött 1925. október 16-án Locarnóban a francia–német és belga–német határ sérthetlenségéről. Bethlen ezt — hangsúlyozva, hogy Magyarország területi és etnikai veszteségei összehasonlíthatatlanul nagyobbak, mint Németország nyugati veszteségei, s hogy ezért Magyarország a revízióról sohasem mondhat le — elutasította. Hajlandónak mutatkozott azonban arra, hogy a Magyarországgal szemben legkevésbé elenséges kisantant-államhoz, Jugoszláviához közeledjen.⁶³ Erre jugoszláv részről is megvolt a készség. Bethlen kérdésére Nincic 1926 márciusában azt válaszolta, hogy „nézete szerint nem lenne akadálya annak, hogy valamelyes megállapodás Magyarország szomszédai közül egyelőre csak az ő országával jönne létre”.⁶⁴

A jugoszláv–magyar közeledéstől kezdetben Bethlen csak gazdasági és kereskedelmi előnyöket remélt, s ezek mellett legfeljebb még egy szokványos döntőbírószági megállapodásra gondolt. Érzékelve azonban a kedvező belgrádi visszhangot, messzebbmenő célokat is megfogalmazott. Törekvése a frankügy lezárulását követő hetekben egy olyan megállapodás elérésére irányult, amely kölcsönös semlegességet is biztosított volna egy harmadik állammal keletkező konfliktus esetére.⁶⁵ Nem kétséges, hogy ez a harmadik állam csakis Románia lehetett, amelyet Jugoszláviára, Szovjetunióra és Bulgáriára támaszkodva Magyarország ily módon valósággal bekerített volna. Egy ilyen típusú szerződés Jugoszlávia kisantant-kötelezettségeinek hatálytalannítását, s ennyiben a szövetség felbomlásának kezdetét jelentette volna. Ezért feltételezni lehetett — s ezt a magyar Külügyminisztérium szakemberei is így gondolták — , hogy ilyen messzemenő kötelezettséget Jugoszlávia nem fog elfogadni. Mielőtt azonban ez egyértelműen kiderülhetett volna, a jugoszláv–magyar közeledés terve is

⁶¹ Pesti Napló, 1927. márc. 4. Bethlen: Stresemann politikáját kell követnünk és Nemzeti Újság, 1927. ápr. 8. Bethlen érdekes nyilatkozatai.

⁶² AA Politische Abteilung II. Ungarn. Pol. 3. Beziehungen zu Russland. Band 1. Mackensen 1934. febr. 10-i jelentése. Vö. IRATOK IV., 371.

⁶³ PRO FO 371/10775. C15915/1925. Vö. OL K 64. 1926–2–26. és Akten zur deutschen auswärtigen Politik (továbbiakban: (ADAP), Serie B., Band III. 75–76.

⁶⁴ IRATOK III., 775.

⁶⁵ Uo. 779–782. Vö. Juhász: i.m. 99–100.

halálos sebet kapott. Alighogy 1926 szeptemberében a konkrét tárgyalások Genfben megkezdődtek, közbelépett Olaszország. Mussolini jelezte: kész egy olyan „messze-menőbb politikai szerződést kötni”, amely „Magyarországnak nagyobb előnyöket biztosítana, mint egy Jugoszláviával kötendő szerződés”.⁶⁶

Mussolini közbelépése az olasz–jugoszláv viszony megváltozásával magyarázható. 1926 tavaszán, amikor Bethlen mintegy engedélyt kért Rómától a tárgyalások megindításához, Grandi, az új külügyi államtitkár még nem ellenezte azt. Albánia olasz „védnökség” alá helyezése (1926. november 22.) miatt azonban 1926 őszére az olasz–jugoszláv viszony oly mértékben feszültté vált, hogy egy katonai konfliktus lehetősége fenyegetett. A magyar–jugoszláv megbékélés tehát olasz szempontból hirtelen nagyon nemkívánatossá vált.⁶⁷

Olaszország szövetségesi értéke — mind gazdasági, mind politikai szempontból — összehasonlíthatatlanul nagyobb volt Jugoszláviáénál. A magyar–jugoszláv közeledés helyébe így 1926 végétől a Bethlen által régen várt, s már 1921-ben „előrejelzett” olasz–magyar barátkozás lépett. Magyarország Jugoszláviával szembeni politikáját ennek megfelelően a továbbiakban nem a békülékenység, hanem — Olaszországgal karöltve — egyre inkább a horvát autonomisták, illetve szeparatisták támogatása jellemezte.

Az olasz orientáció kialakulása egybeesett a revíziós célokat szolgáló aktívabb külpolitika feltételeinek megteremtődésével. 1926 nyarán a Népszövetség megszüntette Magyarország szigorú pénzügyi ellenőrzését. Ehhez járult az állandó katonai ellenőrzés feloldása 1927. május 15-én.⁶⁸ Mindezek együtt egy új, az addiginál nyíltabb, egyértelműbb és aktívabb külpolitika folytatására teremtettek lehetőséget.

Az előkészítő tárgyalások után Bethlen 1927. április 4-én érkezett Rómába. Az olasz fővárosban töltött öt nap alatt háromszor tárgyalt Mussolinivel. Megbeszéléseik során Bethlen részletesen ismertette felfogását Magyarország külpolitikai helyzetéről és a követendő külpolitikáról. Abból indult ki, hogy „Közép-Európa helyzete nem definitív”; az „új rendezés” egyik vagy másik nagyhatalom irányításával előbb vagy utóbb bekövetkezik. A francia koncepciót — mondotta —, mely Magyarország, Ausztria és a kisantant megbékítésére, majd pedig szövetségbe tömörítésére törekszik a status quo alapján, nem támogathatja, mert „Magyarország lelkileg sohasem fogja elfogadni a trianoni szerződést”. Amennyiben — folytatta gondolatmenetét — nem Franciaország fogja a térség új rendjét megszabni, úgy előre látható, hogy „Német- és Oroszország megerősödésével e két hatalom fog erre a rendezésre befolyást gyakorolni”. Magyar szempontból különösen az orosz befolyás megnövekedését nevezte veszélyesnek, miután az „északi és déli szláv népek blokkja” ez esetben harapófogóba zárná Magyarországot. Kifejtette, hogy a francia, német vagy orosz hegemonia nemcsak a magyar, hanem az olasz érdekeknek sem felel meg, s ezért Olaszországnak és Magyarországnak együttes erővel a felvázolt lehetőségek megakadályozására kell törekedni. Így tehát — fejezte be eszmefuttatását — a kisantant fellazítása,

⁶⁶ IRATOK III. 789.

⁶⁷ Uo. 773–774. és IV. köt. 41.

⁶⁸ Juhász: i.m. 102–103.

a magyar revízió, s ennek révén Magyarország megerősödése nemcsak magyar, hanem olasz érdek is.

Bethlen érvelésével Mussolini általában véve egyetértett. Elfogadta, hogy Magyarország „fő ellensége” Csehszlovákia, s hogy a revízió menetében „sorrendben első a cseh kérdés elintézése” legyen. Helyeselte azt is, hogy a „cseh kérdés elintézése” céljából a két másik kisantant-állam egyikét semlegesíteni kell, a másikat pedig sakkban tartani. Határozottan leszögezte azonban, hogy a francia szövetségi hálózat jugoszláv–magyar közeledéssel egybekötött gyöngítése ellenkezik Olaszország érdekeivel. Ehelyett azt javasolta, hogy Bethlen próbálkozzon a román–magyar viszony javításával. Megígérte, hogy a román kormányt igyekezni fogja ilyen értelemben befolyásolni, és felvetette, hogy a stagnáló lengyel–magyar kapcsolatok élénkítése révén Lengyelországot is fel lehetne használni erre a célra. Biztosította továbbá Bethlent arról, hogy cseh–magyar konfliktus esetén „Romániára a legnagyobb nyomást gyakorolja, hogy semleges maradjon”, Jugoszláviával szemben pedig úgy fog fellépni, hogy az „egy helyben fog topogni”. A perspektivikus orosz és német vesszéllyel kapcsolatban, amit Bethlen hosszan exponált, Mussolini lehetségesnek tartott egy olasz–német megegyezést, s ennek alapján a Duna medence olasz és német befolyási övezetekké formálását.

A tárgyalások során Bethlen felvetette: ahhoz, hogy Magyarország aktívabb külpolitikát folytathasson, elengedhetetlen, hogy „hadserege kellően fel legyen fegyverzve”. Ezért kérte, hogy a háború végén Itáliában maradt osztrák–magyar fegyvereket Olaszország adja át Magyarországnak. Mussolini nem zárkózott el ez elől, csupán a körültekintő technikai kivitelezés fontosságára figyelmeztetett. Megállapodtak, hogy a tekintélyes mennyiségű fegyverkészletet egy olasz magáncég adja föl lengyelországi úticéllal, ám Magyarország csak egy-két vagonat küld tovább.

Szóba került az Anschluss kérdése is. Bethlen úgy vélte, hogy az „akár akarjuk, akár nem, meglesz, és ezért Magyarország nem tesz, és nem is tehet ellene semmit”. Mussolini ezzel is egyetértett. Megjegyezte azonban, hogy ez esetben rekompzációkat fog követelni Németországtól.⁶⁹

A római látogatás végén Bethlen és Mussolini szerződést írtak alá. Ez kimondta, hogy a két állam között „állandó béke és örökös barátság fog fennállani”, s hogy az esetleg felmerülő vitás kérdéseket diplomáciai úton, illetve választott bíróság segítségével oldják meg. A szerződést tíz évre kötötték azzal, hogy ha a tíz év elteltével egyik fél sem mondja föl, akkor újabb tíz évre érvényben marad. A szerződést titkos záradék egészítette ki. Ebben a két kormányfő minden konkrét előírás vagy kikötés nélkül kötelezettséget vállalt a szorosabb politikai együttműködésre, és arra, hogy a jövőben állandó konzultációkat folytatnak egymással.⁷⁰

Az olasz–magyar szerződés jelentős előrelépés volt Bethlen régi törekvésének, a külpolitikai elszigeteltségből való kitorésnek és a nagyhatalmi támaszkeresésnek az útján. Rómából hazatérve ezért teljes joggal nyilatkozta, hogy ez „bizonyos hátvédet

⁶⁹ IRATOK IV., 6. és . és Documenti Diplomatici Italiani (továbbiakban: DDI). Settima Serie. Vol. 5. 123. sz. irat.

⁷⁰ Halmosy: i.m. 267–271.

nyújt a jövőben Magyarországnak”.⁷¹ Elégedetten nyugtázhatta Bethlen azt is, hogy — az olasz készség ellenére — semminemű olyan kötelezettséget nem vállalt, amely szabad külpolitikai mozgásában a későbbiekben esetleg korlátozhatná. Egy kis ország mindig helyes óvatossága mellett ez azért is igen fontos volt, mert előre lehetett látni, hogy Olaszország önmagában nem lesz képes a status quot megváltoztatni. Ha pedig nem, akkor Magyarországnak természetesen más nagyhatalmak egyetértésének, illetve támogatásának megszerzésére is törekednie kell.

Rómából hazatérve Bethlen elérkezettnek látta az időt, hogy gazdaságilag megerősödve, belpolitikailag megszilárdulva, a pénzügyi és katonai ellenőrzéstől megszabadulva s Mussolini ígéreteivel a tarsolyában szakítson skizofrén magatartásával, titkos diplomáciájának és a nyilvánosságnak szánt nyilatkozatainak addigi dualizmusával, s nyíltan vállalja mindvégig legfőbb külpolitikai célját: a revíziót. Ezt először 1927. május 27-i zalaegerszegi beszédében jelentette be,⁷² majd 1928. március 4-én Debrecenben is megismételte. A Keleti Locarnóval kapcsolatos elgondolásokra, illetve főleg a Párizs és Prága által pártfogolt Duna-konföderációs tervekre utalva elismerte, hogy Közép-Európa jelenlegi, „széjjelforgácsolt” helyzetében valóban igen sebezhető, s hogy a térség kis nemzetek együttműködésére ezért égetően szükség lenne. Mindaddig azonban — tette hozzá —, amíg Magyarország határait nem módosítják, nem lesz magyar kormány, amely egy ilyen kombinációba belemenne, mert a „magyar nemzet kapura szögezné azt az államférfiút, aki egy második Trianont aláírta”. „Mi — mutatott rá Magyarország egyedülálló helyzetére — nem tartományokat veszítettünk el. Bennünket földaraboltak. A mi esetünk nem Elzász Lotharingia esete. A miénk Lengyelország esete. Németország lemondhatott egy tartományáról, de mi fajunk egyharmadáról örök időkre le nem mondhatunk. (...) Ezekre a határookra egy végleges békét felépíteni nem lehet. (...) Nekünk más határookra van szükségünk.”⁷³

Bethlen fellépései következtében 1927 nyarától nyílt revíziós propaganda bontakozott ki az országban. A „magyar kérdés” napirenden tartásának és megoldása szorgalmazásának váratlan külföldi propagátora is akadt: lord Rothermere, angol sajtómágnás. Egy magyar származású arisztokrata hölgy (herceg Hohenlohe Stefánia) sugallatára 1927. június 21-én Rothermere szenzációszámbe menő cikket jelentetett meg *Daily Mail* című lapjában. A cikk rámutatott a trianoni békeszerződés etnikai igazságtalanságaira, s követelte a határmenti, döntően magyarok lakta területek visszaadását Magyarországnak. A *Daily Mail* cikkére Franciaország és a kisantant ellenpropagandával válaszolt, ami Rothermere-t újabb cikkek írására és íratására készítette. Ebből valóságos sajtóháború kerekedett, melynek hangjai csak 1929-re csendesedtek el.⁷⁴

A Rothermere-akció Bethlent ellentmondásos helyzetbe hozta. A nemzetközi közvélemény „lelkiismeretének” felébresztése teljes mértékben beleillett terveibe.

⁷¹ Pesti Napló, 1927. máj. 5. Az olasz–magyar szerződés...

⁷² BETHLEN II., 185.

⁷³ Uo. 210–21.

⁷⁴ The Daily Mail, 1927. jún. 21. Hungary's Place in the Sun. Vö. Viscount Rothermere: My campaign for Hungary. London, 1939. és Lederer Lajos: Egy év a revíziós küzdelemben. Bp., 1928.

Ezt a revízióra való felkészülés egyik szükséges eszközének tartotta. A különböző irredenta társadalmi szervezetek — jóval kisebb hatékonysággal — éppen ezért kormányra lépése óta végeztek hasonló munkát. Ilyen szempontból tehát jól jött neki az „ingyen propaganda”. Nem örült viszont a revízió Rothermere-féle koncepciójának, amely csak a határmenti területek visszaadását tartalmazta. Az etnikai elvű határkiigazítást 1920–21-ben még nagy valószínűséggel Bethlen is elfogadta volna. A 20-as évek végén azonban már kevésnek tartotta, s emellett taktikai szempontból is helytelenítette az etnikai elv hangoztatását. „...ilyen beállítás — tartalmazta az ezzel kapcsolatos külügyminisztériumi körrendelet — már eleve kizárja azt, hogy komoly kilátással lehessen adott esetben — előre meg nem ítéltet politikai konstelláció — a revíziót elérni.”⁷⁵ Ezzel összefüggésben 1928 nyarán Bethlen személyesen kérte Mussolinit, hogy hasson Rothermere-re propagandájának tartalmi módosítása érdekében. A határmenti magyar vidékek visszaadása helyett — javasolta — követeljen Rothermere autonómiát Szlovákia és Kárpátalja számára. Beneš ezt — érvelt — sohasem fogja megadni. „Egy-két falut” viszont esetleg felajánlhat. Ezt pedig ő nem akarja, de nem is fogadhatja el, mert ezzel elzárná a lehetőséget „szélesebb aspirációk” előtt.⁷⁶

Mi volt hát Bethlen revíziós programja? Ahogy erre már utaltunk, nem volt minden részletében állandó programja. Követeléseit a nemzetközi viszonyok, illetve Magyarország vélt vagy valós nemzetközi helyzetének függvényében állandóan változtatta. 1920–21-ben például egyszerre törekedett a „nagy-revízióra” és az etnikai határkiigazításra. Az 1920-as évek végére — ahogy a fentiek is mutatják — ez a kettség megszűnt célkitűzéseiben. Olaszország és potenciálisan más nagyhatalmak, mindenekelőtt Németország támogatásában bízva feltételezte, hogy a nemzetközi erőviszonyok eltolódása következtében az etnikai határoknál jóval több is elérhető lesz. Amint ezt 1928 nyarán az olasz követnek, 1930 novemberében pedig Musztafa Kemálnak is kifejtette, északi irányban Magyarország célkitűzése egész Szlovákia és Kárpátalja visszaszerzése, déli irányban pedig a Duna–Dráva határ elérése, beleértve a Muraközt is. A szívélyes olasz–román viszony, illetve a magyar–román közeledés Mussolini által pártfogolt terve miatt az olasz követet Bethlen úgy tájékoztatta, hogy Magyarország nemcsak Horvátországról mond le egyszer és mindenkorra, hanem Erdélyről is. Ez utóbbi azonban csak taktikai álláspont volt részéről. Néhány hónap múlva ugyanis Ankarában már így körvonalazta Romániával szembeni követeléseit: „...Románia vissza kell adja azokat a területeket, amelyek a régi történelmi Erdély határáig nyúlnak el. Erdélyt független állammá kell tenni, amelyben a román, magyar és német lakosság a svájci alkotmány mintájára teljes autonómiával bírna. Erdélynek Magyarországgal szoros gazdasági kapcsolatban kellene maradnia, mert a gazdasági érdekek Erdélyt Magyarországhoz vonzzák.”⁷⁷

Revíziós elképzeléseiről a nyilvánosság előtt Bethlen továbbra sem beszélt. Áttételes módon és konkrétumok nélkül azonban tudatta a politizáló közvéleménnyel, hogy a határmenti területek visszaszerzésénél többre gondol. Erre, az 1927-ben sze-

⁷⁵ OL K 63. Külügyminisztérium pol. ir. 1931–31–39 (1650/1929).

⁷⁶ DDI Settima Serie. Vol. V. 383. sz. irat.

⁷⁷ Uo. és 8 IV., 436.

mélyes kezdeményezésre megindított és elnöklete alatt megjelenő *Magyar Szemle* című folyóiratot, illetve egyik bizalmasát, Ottlik Lászlót használta fel. 1928 őszén Ottlik *Új Hungária* címmel nagy feltűnést keltő cikket publikált a folyóiratban. Ebben az elsők között vázolta fel a „Szent István-i Magyarország” korszerűsített, föderalizált, illetve autonómiákra építkező visszaállítását.⁷⁸ Bár Ottlik írása minden részletében valószínűleg nem fedte Bethlen felfogását, messzemenően igazat adhatunk a francia követnek, aki azt jelentette haza, hogy a szerző gondolatai „aligha állanak messze Bethlenétől”.⁷⁹

Nem lelkesedett a Rothermere-akcióért Bethlen azért sem, mert abból folyamatosan kül- és belpolitikai nehézségei származtak. A francia és az angol kormány azt várták tőle, hogy egyértelműen határolja el magát az angol lord kezdeményezésétől, és mérsékelje a hazai sajtó Rothermere követeléseit visszhangzó propagandáját. A magyar közvélemény viszont, amely valósággal földöntúli glóriát vont a „nemes lord” feje fölé, azt remélte, hogy a kormány „összefog” Rothermere-vel, és nemzetközi fórumok elé viszi a magyar határok ügyét.

A helyzet ellentmondásosságát Bethlen szokásos „diplomata magatartásával” próbálta áthidalni. A hazai közvéleménynek szánt sajtónyilatkozataiban üdvözölte, és örvendetesnek nevezte, hogy „a világsajtó érdeklődésének előterébe került a békerevízió ügye”, s az eddigieknél nagyobb nyomatékkal hangsúlyozta, hogy „a trianoni béke revíziójának el kell következnie”. A túlzott várakozásokat mérséklendő, ehhez általában hozzátette, hogy — mivel még nem látja elég érettnek a helyzetet — a kormány egyelőre „nem szándékozik semmiféle konkrét lépést tenni a békerevízió napirendre tűzése érdekében”.⁸⁰ Az angol, s különösen a francia követet viszont ugyanabban az időben arról biztosította, hogy az egész Rothermere-akciót „időszerűtlennek és szerencsétlennek” tartja, s „visszautasít minden olyan törekvést, amely a békeszerződés revíziójára irányul”. Sajnos azonban — fűzte hozzá — álláspontját teljes nyíltsággal az általános közhangulat és a közvélemény nyomása miatt nem képviselheti. „Ha ezt megtenném — bizonygatta az angol követnek —, minden presztízsemet elveszíteném népem körében, és helyzetem megrendülne.”⁸¹

Megtéveszteni Bethlennek természetesen sem az angol, sem a francia diplomáciát nem sikerült. De Vienne követ — éppen a revíziós kampánnyal összefüggésben — egyik 1927. szeptemberi jelentésében külön kitért rá, hogy Bethlen kijelentéseit sohasem szabad dogmákként kezelni, szavahihetőségéhez erős kétség fér, s hogy „külpolitikáját mindig a körülmények kondicionálják”.⁸² Ám ha teljesen nem is hittek neki, megértették helyzetét, és elfogadták ehhez alkalmazkodó magatartását. „Nem engedheti meg magának, hogy szembehelyezkedjen a revízióval kapcsolatos túltengő nemzeti érzéssel” — ismerte el az angol követ 1928. október 24-én.⁸³

⁷⁸ Ottlik László: *Uj Hungária. Magyar Szemle*, 1928. IV. köt. 1–10. Vö. Némedi Dénes: *A Magyar Szemle revíziós nacionalizmusának szerkezetéről. Történelmi Szemle*, 1972/1–2. 91–93.

⁷⁹ AD Europe Z. Hongrie. Vol. 53. 139–140.

⁸⁰ Az Est, 1927. aug. 6. Beszélgetés a miniszterelnökkel.

⁸¹ AD Europe Z. Hongrie. Vol. 51. De Vienne 1927. júl. 2-i jelentése, 40. Vol. 53. 198. és PRO FO 371/12936. C3310/1928.

⁸² Uo. Vol. 52. 22–23.

⁸³ PRO FO 371/12934. C8002/1928. okt. 24. Vö. IRATOK IV., 245.

Mussolini felvetésének megfelelően 1927 második felében Bethlen megpróbálkozott a német–olasz, s ennek függvényében a német–magyar viszony barátságosabbá tételével. „A Németország–Olaszország–Magyarország kombináció — jelentette ezzel kapcsolatban a német követ — Bethlen gróf kedvenc gondolata.”⁸⁴ A magyar Külügyminisztérium munkatársainak „szondázásai” után Bethlen 1927 decemberében, Genfben tette meg közvetítói ajánlatát Stresemannak. Elmondta, hogy „mi jó viszonyt kívánunk fenntartani úgy Németországgal, mint Olaszországgal”, és hogy az olasz–német viszony megjavítására is komoly lehetőséget lát. Olaszország — közvetítette Mussolini üzenetét — kész lenne beleegyezni az Anschlussba, ha Németország véglegesen lemondana az Olaszországhoz csatolt németek lakta Dél-Tirolról. Bár Stresemann érdeklődéssel hallgatta Bethlen fejtegetéseit, a francia orientációs német külpolitika irányváltoztatásának lehetőségét határozottan elvetette. Nem vállalta a Brenner-határ elismerését sem, hiszen ezzel precedenst teremtett volna Lengyelország számára a keleti határokat illetően. Ebből következett, hogy egyelőre a magyar–német kapcsolatok elmélyítésének sem szentelt különösebb figyelmet.⁸⁵

Más jelzések ugyanakkor arra utaltak, hogy Németország nem zárja ki egy későbbi német–magyar együttműködés lehetőségét. „Magyarországnak — közölte Schubert külügyi államtitkár Kánya Kálmán követtel 1928 februárjában — bizonyos mértékig türelemmel kell lennie. Hiszen teljesen világos, hogy egy állam egy másik államnak — miként egy férfi is egy másik férfinak — csak akkor tud segíteni, ha maga már ismét egészséges, és visszanyerte erejét.”⁸⁶ Bethlen ezért — ha kísérlete pillanatnyilag meg is hiúsult — joggal számolt továbbra is „egy jövőbeni olasz–német–magyar blokk lehetőségével”.⁸⁷

Mussolini és Bethlen szóbeli megállapodása értelmében 1927 végén Olaszország megkezdte az első világháborús fegyverek Magyarországra szállítását. Az egyik első szállítmány — mezőgazdasági gépalkatrészeknek álcázva — 1928. január 1-én érkezett meg Szentgotthárdra. Az osztrák vámtisztek azonban észrevették a csalást, és a kormány jóváhagyásával nyilvánosságra hozták az ügyet. Ebből a frankhamisításhoz hasonlóan néhány nap alatt nemzetközi botrány kerekedett.⁸⁸

Bethlen, s utasítására a magyar kormányzervek először most is a teljes tagadás álláspontjára helyezkedtek. A január 2-i hivatalos nyilatkozat szerint a szállítmány rendeltetési helye Varsó volt, s a vagonok valódi tartalmáról a magyar hatóságok mit sem sejtettek.⁸⁹ Ezzel egyidőben Bethlen a francia és az angol követtel is közölte: „a géppuskákat nem a magyar kormánynak szánták, s ismeretem szerint nem is magyar illetőségű személynek”.⁹⁰ A szívélyes lengyel–magyar viszonyra való tekintettel a lengyel kormány nyilvánosan nem cáfolta, hogy a szállítmány rendeltetési helye Varsó. Diplomáciai úton azonban egyértelműen a nagyhatalmak és a kisantant tudomását

⁸⁴ ADAP Serie B. Band VII. 170–171.

⁸⁵ Uo. 159–60., 435–437., IRATOK IV., 95–97. és Fejes: i.m. 22–25.

⁸⁶ ADAP Serie B. Band VIII. 197–198.

⁸⁷ DDI Settima Serie. Vol. V. 692. sz. irat.

⁸⁸ Nemes Dezső: A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben. Bp., 1964. 88–89.

⁸⁹ IRATOK IV., 114.

⁹⁰ AD Société des Nations. Vol. 1054. 27. és PRO FO 371/12934. C281/1928. jan. 12.

ra hozta, hogy a magyar állítás nem felel meg a valóságnak. Ezt valószínűsítette Beneš nyilatkozata is, miszerint Csehszlovákiától senki sem kért tranzitengedélyt. Néhány héten belül kiderült az is, hogy a vagonokat nem egy veronai magáncég, hanem az olasz katonai hatóságok indították útnak.⁹¹

Bethlen eredeti álláspontja így egy idő után tarthatatlanná vált. Január végétől ezért már nem általában a magyar kormányservek, hanem csak saját szerepének tisztázására törekedett. Személy szerint semmit sem tudtam az ügyről, azt valószínűleg Csáky honvédelmi miniszter szervezte Horthy jóváhagyásával — tájékoztatta az angol követet január 31-én.⁹² Szemben azonban a franküggyel, amelynek részleteiről feltehetően valóban nem tudott, a fegyverszállítás menetéről pontos információkkal rendelkezett. Ismeretes, hogy az egészet ő kezdeményezte, s az is, hogy 1927. július 21-én Mussolini egy egyenesen neki címzett táviratban közölte, hogy az „anyagok előkészítése” folyamatban van. 1928. január 30-án személyesen tárgyalta meg az olasz követtel Bethlen azt is, hogy a szállítások az addigi formában nem folytathatók; a továbbiakban más útvonalat és más eszközöket kell igénybe venni.⁹³

A nyugati követeknek adott magyarázata annyiban azonban most is eredményesnek bizonyult, hogy sikerült másokra terelnie a gyanút, és sikerült a személyes bűnösség vádját alól kibújni. „Nem szeretném azt hinni — jelentette január végi beszélgetésükről az angol követ —, hogy (Bethlen) mindenben hazudott, és így arra a következtetésre jutottam, hogy a Horthy és Csáky által vezetett katonai párt ismét a háta mögött cselekedett.”⁹⁴ Február végi jelentésében ezt valószínűsítette a francia követ is, hozzátéve: nehéz elhinni, hogy Bethlen, aki egyébként annyira kézben tartja az ügyeket, erről egyáltalán ne tudott volna.⁹⁵

A fegyverszállítás nemzetközi fogadtatása és a vizsgálat lezárulása ugyancsak hasonlított a frankügy elintéződéséhez. Nem csak Olaszország törekedett ugyanis a botrány eltussolására, hanem Anglia is. 1928. január 14-én Chamberlain javasolta a francia kormánynak, hogy közös fellépéssel akadályozzák meg az „ügy politikai kérdéssé válását”. Magyarország küldje vissza a fegyvereket a feladónak, és ezzel borítsanak fátylat az egészre. A kisantant viszont — elsősorban Csehszlovákia — ezúttal is szigorú vizsgálatot kért, és a magyar kormány elmarasztalását követelte.⁹⁶ Érdekesen alakult Franciaország álláspontja. Briand elnök kelet-európai szövetségeseivel nyíltan természetesen nem helyezkedhetett szembe, s ezért az angol javaslatot nem fogadta el. A kulisszák mögött azonban — s ez a Magyarországgal szemben addig követett francia külpolitika módosulásának lehetőségét jelezte — ugyanakkor maga is az ügy eljelentéktelenítésére és következmények nélküli lezárására törekedett.⁹⁷ Közél féléves huzavona után lényegében ez is történt. A kisantant kérésének megfelelően egy népszövetségi bizottság ugyan kiszállt a helyszínre, s ez meg is állapított

⁹¹ AD Société des Nations. Vol. 1054. 1–3.

⁹² PRO FO 371/12935. C973/1928. jan. 31. és AD Europe Z. Hongrie. Vol. 52. 174–180.

⁹³ DDI Settima Serie. Vol. V. 333. és Vol. VI. 73. sz. irat.

⁹⁴ PRO FO 371/12935. C973/1928. jan. 31.

⁹⁵ AD Europe Z. Hongrie. Vol. 52. 174–180.

⁹⁶ AD Société des Nations. Vol. 1054. 49–50.

⁹⁷ IRATOK IV., 162–163. és ADAP Serie B. Band VIII. 304.

ta, hogy titkos hadianyag-szállításra történt kísérlet, ám a feladó és a címzett pontos kilétének megállapítását sem ez a bizottság, sem a Népszövetség vezető szervei nem tartották fontosnak. Kiemelte viszont a jelentés, hogy a szállítmánynak nem volt komoly katonai értéke.⁹⁸ Az ügy tehát lezárult anélkül, hogy Bethlen vagy a magyar kormány bármiféle elmarasztalásban részesült volna. Káros következménye viszont annyiban mégis lett, hogy hozzájárult a három kisantant-állam szövetségének további megszilárdulásához.⁹⁹

1928. április elején Mussolini és Bethlen ismét találkoztak. A „konzultációt” az olasz kormányfó kérte még 1927 végén azzal a céllal, hogy megkísérelje Magyarországot szorosabb szövetséges kötelékkel az olasz külpolitika szekere elé fogni. Tekintettel a szentgotthárdi incidensre, a találkozót teljes titokban igyekeztek lebonyolítani, ami azonban nem sikerült. A magyar Külügyminisztérium cáfolatát, miszerint Bethlen magánemberként utazott Olaszországba, és olasz politikusokkal egyáltalán nem találkozott, senki sem hitte el.

A külpolitikai helyzet áttekintése során a tavalyi platform szellemében Bethlen közös cselekvési program körvonalait vázolta fel. Ennek egyik lényeges elemeként a román–magyar közeledés olasz és lengyel segítséggel történő keresztülvitelét említette. Ebben már tavaly megállapodtak, ám az elmúlt egy évben semmiféle előrehaladás nem történt e téren. Az előrehaladás érdekében Bethlen felajánlotta Magyarország semlegeségét arra az esetre, ha Szovjet-Oroszország megtámadná Romániát. A találkozó olasz dokumentációja szerint — a magyarban erről nincs említés — a kisantant román–magyar közeledéssel történő felbomlasztása érdekében Bethlen ígéretet tett a román–magyar határ elismerésére.

A „közös cselekvési program” másik pilléréként Bethlen felvetette egy jobboldali rezsim hatalomra segítését Ausztriában. Egy konzervatív osztrák kormány — érvelt — mérsékelné a csehszlovák demokrácia iránti osztrák rokonszenvet, és ennyiben gyöngítené a kisantant pozícióit; lehetővé tenné az olasz fegyverek akadálytalan átszállítását Magyarországra; kevésbé bolygatná a dél-tiroli kérdést, és az Anschlusst sem siettetné. „Ha sikerülne — mondotta — ezen a két téren eredményt elérni, nevezetesen Ausztriában jobboldali rezsimet hatalomra juttatni, másfelől Magyarország és Románia közt közeledést létesíteni, egy új szituáció teremtődne Közép-Európában, mert a kisantant felbomlana, abból Románia kilépettnek volna tekinthető, és egy új közép-európai blokk alakulna olasz vezetés alatt, amely állana Ausztria, Magyarország és Romániából. Ez az új helyzet Magyarországnak szabad kezét biztosítana déli és északi szomszédaival szemben, és akcióképessé tenné azon feltétel alatt, hogy Magyarország katonai felkészültsége és fegyverkezése keresztülvitetik.”

Bethlen javaslataival — mint 1927-ben — Mussolini ezúttal is egyetértett. Ugyanakkor tájékoztatta arról, hogy jelenleg egy görög–török–olasz pacte à trois létrehozásán fáradozik, melybe Bulgáriát, Romániát és lazábban Magyarországot is szeretné bevonni. Javasolta, hogy a román–magyar közeledés mellett Magyarország Tö-

⁹⁸ Nemes: i.m. 96–99.

⁹⁹ A három kisantant-állam 1928. júniusában határozatot hozott a korábbi egyezmények meghozásáról, majd 1929 tavaszán kollektív biztonsági egyezményt írtak alá a szorosabb katonai együttműködésről. (Ádám: i.m. 141–143.)

rökországgal is fűzze szorosabbra kapcsolatait. A német–olasz viszony kérdésével — tekintettel a tavalyi kudarca — ezuttal egyik fél sem hozakodott elő.

Áttérve az Olaszország által felvetett szorosabb szövetségi viszony lehetőségére, Bethlen diplomatikusan kitért az ajánlat elől. Kijelentette, hogy egy ilyen szerződés értéke pillanatnyilag „igen csekély lenne, hiszen Magyarország katonai értéke jelentéktelen”. Ennek megkötése — mondotta — csak Magyarország felfegyverzése után látszik célszerűnek. Ehhez kérte Mussolini további támogatását. Mussolini elfogadta Bethlen érvelését. A szorosabb szövetségi viszony létesítésére vonatkozó tervét elejtette, s ugyanakkor megígérte nagyobb összegű fegyverkezési kölcsön nyújtását és a magyar légierő megszervezésének támogatását.¹⁰⁰

Bethlen az 1928-as milánói találkozóról is elégedetten térhetett haza. Miközben Mussolini minden javaslatát és kérését elfogadta, ő maga egyetlen olyan kötelezettséget sem vállalt, amely külpolitikai mozgásában a későbbiekben esetleg akadályt jelenthetett volna.

A milánói találkozón elfogadott cselekvési program értelmében a magyar, olasz és lengyel diplomácia 1928 második felében kísérletet tett a román–magyar viszony barátságosabbá tételére. Az ismert és az egész korszakot jellemző fő vitakérdéseken — román–magyar határ és az erdélyi magyar kisebbséget sújtó diszkriminációk — túlmenően ezt az ún. optáns-ügy is akadályozta. Az optáns-ügy abból fakadt, hogy a háború után az utódállamok földreform céljaira kisajátították azoknak a magyar közép- és nagybirtokosoknak a földjeit, akik az állampolgárság megválasztásakor Magyarország mellett döntöttek. A trianoni békeszerződés és a hozzá csatolt kisebbségvédelmi szerződés előírásaira hivatkozva ezek a birtokosok, illetve a képviselőtüket vállaló magyar kormány különböző nemzetközi fórumokon 1922-től kérték a román kormány kötelezését a kártalanításra. Jugoszláv és csehszlovák viszonylatban — részben a csekélyebb mértékű kisajátítások, részben az eszközölt kártalanítás miatt — a kérdésnek nem volt különösebb jelentősége. Romániában azonban minden kártalanítás nélkül több, mint félmillió hold olyan földet sajátítottak ki, amely magyar állampolgárok tulajdonát képezte. Ennek pénzürtéke mintegy 150-200 millió aranykoronára (a népszövetségi kölcsön összege) rúgott. Az ügyben Bethlen is közvetlenül érdekelt volt; feleségének birtokaival együtt közel 10 ezer hold, azaz mintegy két és félmillió–három millió aranykorona erejéig perelte a román államot.¹⁰¹

Mivel a vegyes döntőbírósi tárgyalások 1926 végéig nem vezettek eredményre, a magyar kormány 1927 elején a Népszövetség Tanácsa elé terjesztette az ügyet. Tekintettel azonban arra, hogy Romániával való szívélyes kapcsolata miatt Olaszország „óvatos visszafogottságot” tanúsított, s Anglia támogatása sem volt egyértelmű, a „magyar ügy” Genfben sem számíthatott sok sikerre. A genfi magyar kiküldött ezért 1927. július 12-én azt javasolta, hogy Bethlen vonja vissza személyes követelését, s mint közvetlenül érdektelen államférfi, lépjen fel. „Gyönyörű morális platform volna ez, melyen, érzem, nagyméltóságod legyőzhetetlen volna. Vagy megnyerjük az ügyet, és akkor amúgy is az ország hálája fogja kísérni nagyméltóságodat e téren is,

¹⁰⁰ IRATOK IV., 105., 173–178. és 184–185. Vö. Nemes: i.m. 98–108.

¹⁰¹ Nemes: i.m. 247–248. és 263–264.

vagy pedig elveszítjük, és akkor csak olyanról mondott le nagyméltóságod, amit amúgy sem nyert volna meg” — érvelt Hevesy Pál Bethlenhez intézett „szigorúan bizalmas” levelében.¹⁰² Bethlen válaszát nem ismerjük. Az ügy további fejleményei alapján azonban aligha kétséges, hogy nem fogadta el a megítélésünk szerint is ésszerű javaslatot. Ebben az egy kérdésben tehát a maga anyagi érdekeit is szem előtt tartva járt el.

A Népszövetség 1927 szeptemberében javasolta, hogy a magyar és a román kormány kezdjenek közvetlen tárgyalásokat. Bethlennel folytatott 1927. decemberi megbeszélésén Chamberlain ehhez hozzátette: olyan megoldást kell találni, amely „a két felfogás között áll, és sem az egyik, sem a másik felet nem elégíti ki teljesen”. Konkrét javaslatként felvetette, hogy a magyar állam maga kártalanítsa az optánsokat, s az így kifizetett összegeket az érdekelt hatalmak majd levonják az 1943 után fizetendő jóvátétel összegéből. Bethlen igen önérzetes válasza, amelyhez azonban a későbbiekben nem tartotta magát, így hangzott: „Semmi körülmények között sem lehetek hajlandó Magyarországot megterhelni egy olyan összeggel, amelynek egy része az én zsebembe folyna.”¹⁰³

Itt tartottak az optáns-kérdés fejleményei 1928 tavaszán és nyarán, amikor az olasz és a lengyel diplomácia megkezdte a román–magyar közeledés előkészítését. A megegyezés Bethlen részéről támasztott előfeltételei ezek voltak: az optáns-kérdés magyar szempontból előnyös rendezése, a magyar kisebbség helyzetének javítása, s végül Románia eltávolodása a kisantanttól. Ennek fejében semlegességet ajánlott egy szovjet–román háború esetére.¹⁰⁴ Titulescu román külügyminiszter két feltétel elfogadása esetén mutatott hajlandóságot egy barátsági és meg nem támadási szerződés aláírására. Ha Magyarország garantálja a román határ sérthetetlenségét, s ha elfogadja az optáns-kérdés Chamberlain által javasolt kompromisszumos rendezését.¹⁰⁵ A román–magyar határ garantálásába — miután a kényszerítő körülmények hatására ezt már többször megtette — Bethlen ezúttal is belement volna. Június 4-én közölte az olasz követtel, hogy a remélt politikai szerződés fejében lemond a területi követelésekről, és megelégszik Erdély autonómiájának Románián belüli biztosításával.¹⁰⁶ Az optáns-kérdésben azonban hajthatatlan maradt. Különösen megmerevedett azután, hogy Pilsudski figyelmeztette: a románok tájékoztatni akarják az érintkezésvételekről szövetségeseiket. A román–magyar közeledés eredménye ilyenformán maximálisan az erdélyi magyarság helyzetének valamelyes javulása lehetett volna. Bethlen két másik célkitűzésének, a kisantant fellazításának és az optáns-ügy előnyös rendezésének elérésére nem mutatkozott reális lehetőség. A magyar diplomácia ezért június közepén az olasz és a lengyel közvetítőkkel egyaránt közölte, hogy „a magyar kormány ily körülmények között kénytelen ezen akció további folytatásától eltekinteni”.¹⁰⁷

¹⁰² IRATOK IV., 74.

¹⁰³ Uo. 92–93. Vö. Felsőházi Napló, 1928. jún. 22. (II. köt.) 425–426.

¹⁰⁴ DDi Settima Serie. Vol. VI. 108. sz. irat.

¹⁰⁵ Uo. 263. sz. irat.

¹⁰⁶ Uo. 383. sz. irat és AD Europe Z. Hongrie. Vol. 53. 99–100.

¹⁰⁷ IRATOK IV., 202., és 182., 198.

A román–magyar közeledés terve átmenetileg lekerült a napirendről. 1928 második felében és 1929 elején csak az optáns- kérdésben folytatódtak a tárgyalások. 1929 februárjára a magyar fél 130 millió aranykoronára mérsékelte követelését, Románia „utolsó ajánlata” viszont csak 100 millió korona volt.¹⁰⁸ Ebben a helyzetben Bethlen újratelezte tapogatózását Románia felé. Az optáns-ügy megfeneklése mellett ebben az is motiválta, hogy az addigi román kormányt 1928 végén Iuliu Maniu (Maniu Gyula) kabinetje váltotta fel, aki minisztertársával, Vajda-Voevod-dal együtt Erdélyből származott, és politikai pályafutását az 1918 előtti magyar parlamentben kezdte. Bethlen feltételezte, hogy a bukaresti centralizációs törekvésekkel szemben Erdély regionális érdekeit hangoztató egykori képviselőtársaival talán könnyebben szót ért. Zaleski lengyel külügyminiszterrel történt 1929. május 21–23-i találkozásán ezért ismét közvetítést kért. Kijelentette: amennyiben Románia eltávolodik a kisantanttól, engedékenységet mutat az optáns-kérdésben, és kulturális koncessziókat ad a magyar kisebbségnek, Magyarország kész a területi kérdés kikapcsolásával „komolyan Romániához közeledni”.¹⁰⁹ Üzenetét a nyár folyamán más csatornákon is eljuttatta Bukarestbe.¹¹⁰ Reményeiben azonban ismét csalatkoznia kellett. Az új román kormány válasza semmiben sem különbözött elődjéétől. „Mironescu úr — számolt be erről a bukaresti francia követ — a legnagyobb bizalmatlansággal fogadta ezt a javaslatot, és azt mondta: nem hajlandó megengedni, hogy rés keletkezzék a kisantanton belül.”¹¹¹ A román–magyar közeledés gondolata 1929 őszére így ismét a megvalósíthatatlan tervek süllyesztőjébe került. Teljesen azonban továbbra sem felejtődött el, és a későbbiekben még többször új életre kelt.

1929 őszére megszakadtak az optáns-kérdéssel kapcsolatos kétoldalú tárgyalások is. Az ügy végül nagyhatalmi döntés formájában intéződött el. 1929 végéig Bethlen kitartott régi álláspontja mellett, azaz elutasította, hogy az optánsokat az 1943 után fizetendő magyar jóvátételből kártalanítsák.¹¹² Nem fogadta el Olaszország, Anglia és később Franciaország azon áthidaló javaslatát sem, hogy Magyarország mondjon le teljesen az optánsok kártalanításáról, s ez esetben a nagyhatalmak garantálják, hogy jóvátétel címén 1943 után „semmit”, vagy csak „egészen minimális összeget” kell fizetni. A volt lengyelországi német földbirtokosok kárára és a német nemzet javára a Weimari Köztársaság ebbe a kompromisszumba belement. Bethlen azonban képtelennek bizonyult erre a lépésre. Az egyéni érdekelttség ténye, amely ebben akadályozta, természetesen egyre többeknek szűrt szemet. Ez kül- és belpolitikai szempontból egyaránt kínos helyzetbe hozta. 1929 végén ezért ismét komolyabban foglalkozott a lemondás és az átmeneti (az optáns- kérdés elintéződéséig) visszavonulás gondolatával. Mussolini kifejezett kérésére ettől végül elállt, de a kártalanításhoz továbbra is ragaszkodott. Makacsságának, egyéni és osztályérdekei önző védelmezésének az lett a következménye, hogy az 1930. áprilisi párizsi konferencián a nagyhatalmak az 1943-tól 1966-ig terjedő időszakra további évi 13,5 millió (össze-

¹⁰⁸ Nemes: i.m. 263–264.

¹⁰⁹ DDI Settima Serie. Vol. VII. 451. sz. irat és IRATOK IV., 279–280.

¹¹⁰ AD Europe Z. Hongrie. Vol. 54. 113–116.

¹¹¹ Uo. Vol. 57. 195.

¹¹² Felsőházi Napló, 1929. dec. 10. (V. köt.) 16.

sen tehát 310,5 millió) jóvátétel fizetésére kötelezték Magyarországot. Kimondták, hogy ebből külön pénzügyi alapot hoznak létre, amelynek túlnyomó részét (240 millió aranykoronát) a magyar — romániai, jugoszláviai és csehszlovákiai — optánsok kártalanítására fordítják.¹¹³

Hazatérve a tárgyalásokról, a hágai és a párizsi döntést Bethlen átlátszó rabulisztikával megpróbálta sikerként beállítani és személyes érdekelttségét az ügyben bagatellizálni: „...a magyar miniszterelnöknek — mondotta — egy ezrelék érdekeltsege van ebben”, és „ez az összeg nem olyan, amely 1943 után nem volna elviselhető”.¹¹⁴ Ez azonban kétségkívül porhintés volt. Az igazság a demokratikus ellenzék, Rassay és a szociáldemokraták oldalán állt, akik teljes joggal mutattak rá, hogy Bethlen a trianoni Magyarország társadalmával fizetteti meg a történelmi Magyarország felosztása során birtokaikat vesztett földbirtokosokat.¹¹⁵ Ennek szomorú elvi jelentőségén mit sem változtat, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszer 1931-es összeomlása következtében a nagyhatalmak 1932-ben mindenféle jóvátételi fizetést eltöröltek, s hogy így végül a magyar optánsok kártalanítása is elmaradt.

A hágai, illetve párizsi döntéssel megszűnt azoknak a vitakérdéseknek az egyike, amelyek Románia és Magyarország viszonyát évek óta a mélypontra tartották. 1930 tavaszától ezért lassú javulás jelei kezdtek mutatkozni a két ország között. Ez egyelőre csak gazdasági és kereskedelmi téren mutatkozott meg, de Bethlen remélte, hogy hamarosan politikai közeledésre is sor kerülhet. 1930 nyarán, amikor Londonban járt, és Seton-Watson-nal is találkozott, kijelentette: „Magyarország legfőbb érdeke a jó viszony Romániával”, és „úgy véli, erre most itt van a pszichológiai pillanat”.¹¹⁶ Az enyhülés esélyeit látszott növelni, hogy londoni „száműzetéséből” 1930 júniusában visszatért Bukarestbe Károly herceg, akit rövidesen királlyá koronáztak, s akitől a hírek szerint nem állt távol a közeledés Magyarországhoz. Áprilisban ilyen értelmű üzenetet juttatott el Bethlenhez Maniu román miniszterelnök is.¹¹⁷ A külföldi lapok 1930 nyarán mindezek alapján már ismét egy román–magyar perszonálunió lehetőségéről kezdtek cikkezni.¹¹⁸ Ennek azonban semmiféle konkrét alapja nem volt; ilyen tárgyalások Bethlen 1931-es távozásáig nem kezdődtek.

A román–magyar közeledés alternatívájaként, vagy inkább csak a konkrét eredmények megtételétől vonakodó Románia presszionálása céljából 1930 második felében Bethlen ismét megszelligtette a szovjet–magyar viszony normalizálásának lehetőségét. „Külpolitikailag — fejtette ki például 1930 őszén Ankarában — köztünk és a szovjetek között semmi ellentét nincsen, és eltekintve a szovjet kormányzati szisztéma különleges természetétől, külpolitikailag akár szövetségesek is lehetnénk.”¹¹⁹ A közvélemény szondázása céljából ezzel kapcsolatban november végén a

¹¹³ IRATOK IV. 344. és Nemes: i.m. 266–277.

¹¹⁴ BETHLEN II., 249–251. és 254–275.

¹¹⁵ Népszava, 1930. ápr. 13. Hága–Párizs–Róma.

¹¹⁶ Hugh and Christopher Seton-Watson: *The Making of a New Europe*. London, 1981. 423. Vö. René Le Go: *Les relations Hungaro-roumains*. Temps, 1930. júl. 5.

¹¹⁷ IRATOK IV., 386.

¹¹⁸ Deutsche Allgemeine Zeitung, 1930. jún. 18. Graf Bethlen über Ungarns Aussenpolitik.

¹¹⁹ IRATOK IV. 440.

hazai sajtónak is nyilatkozott.¹²⁰ Noha szovjet részről ekkor is messzemendő készség mutatkozott a kapcsolatok felvételére, a várható belpolitikai ellenállás miatt Bethlen végül ismét visszatáncolt: „...a Szovjetunióval való kapcsolat belpolitikailag jelenleg elviselhetetlen lenne számára” — jelentette erről a német követ 1930. december 16-án.¹²¹ „Adott pillanatban” azonban — tartalmazta egy másik beszámoló — „a magyar kormány... vissza fog térni a kérdésre.”¹²²

A román–magyar, illetve szovjet–magyar kapcsolatoknál sikeresebben alakult az osztrák–magyar viszony. Az 1928-as milánói megbeszélés után Bethlen felújította az osztrák jobboldalhoz fűződő kapcsolatait, és közvetett eszközökkel megkezdte egy konzervatív fordulat előkészítésének támogatását Ausztriában. 1928 nyarán titokban két ízben is találkozott Richard Steidle Heimwehr-vezérrel. Megbeszéléseik eredményeként Steidle írásos nyilatkozatot adott arról, hogy hatalomra jutása esetén a déltiroli kérdést „Olaszország belpolitikájába tartóznak tekinti”. Ennek fejében Mussolini 1928 augusztusától folyósítani kezdte a Heimwehr felfegyverzésére szánt milliók első részleteit.¹²³

A magyar–osztrák viszony megjavításának útjában elsősorban a burgenlandi kérdés állt. Az 1921-es velencei egyezmény ellenére a magyar sajtóban ismételtelen megjelentek olyan nyilatkozatok, amelyek Magyarország jogát emlegették az elcsatolt Nyugat-Magyarországra. Walkó külügyminiszter 1927. decemberi nyilatkozata¹²⁴ mellett így lehetett értelmezni Bethlen 1928. október 14-i beszédét is, melyet a hűségkapu felavatása alkalmából Sopronban mondott el. Ebben többek között azt fejtegette, hogy ha lehetőséget kapnának rá, az elcsatolt területek „nem magyar ajkú polgárai” is visszatérnének Magyarországhoz.¹²⁵ A beszédével kapcsolatos igen éles osztrák és német reagálások¹²⁶ azonban meggyőzték arról, hogy a kétharmadrészt németajkú, gazdaságilag jelentéktelen és viszonylag kis területre fenntartott elvi igényért nem érdemes az osztrák–magyar, s áttételesen a német–magyar viszony jövőjét kockára tenni. 1928. december 15-én, Genfből hazatérőben ezért biztosította Seipel kancellárt, hogy nem gondol a burgenlandi kérdés felvetésére.¹²⁷ Ezt egy német újságrónak adott nyilatkozatában is megerősítette.¹²⁸ Horvátország mellett így Burgenland lett az a másik elcsatolt területész, amelyről Bethlen valóban lemondott.

Az olasz–magyar támogatással végrehajtani tervezett fegyveres puccsra végül nem került sor. Az osztrák belpolitika 1929 őszére külső beavatkozás nélkül is jobbra toldott. Szeptemberben ismét a konzervatív Johannes Schober alakított kormányt. Az új kancellár, bár Seipel-lel ellentétben az Anschluss híve volt, készen mutatko-

¹²⁰ Nemzeti Újság, 1930. nov. 27. Bethlen beszámolt a magyar sajtónak.

¹²¹ AA Politische Abteilung II. Ungarn. Pol. 3. Band I. Schön 1930. dec. 16-i jelentése.

¹²² ADAP Serie B. Band XVI. 416–418. Vö. IRATOK IV. 475.

¹²³ DDI Settima Serie. Vol. VI. 528. sz. irat. Vö. Nemes: i.m. 127–131.

¹²⁴ Nemzeti Újság, 1927. dec. 17. A miniszterelnök a külügyi bizottságban.

¹²⁵ A Reggel, 1928. okt. 15. Bethlen Trianonról.

¹²⁶ ADAP Serie B. Band X. 341–344. és Zentrales Staatsarchiv, Potsdam. 61 R. Pressearchiv. Nr.

491. Band 9234. 44.

¹²⁷ Friedrich Rennhofer: Ignaz Seipel. Wien–Köln–Graz, 1978. 600–601. Vö. IRATOK IV., 248.

¹²⁸ Frankfurter Zeitung, 1928. dec. 17. Ein Interview des Grafen Bethlen.

zott az osztrák–csehszlovák kapcsolatok lazítására, s az olasz–osztrák és magyar–osztrák viszony javítására. Az osztrák külpolitika módosulásának egyik első jeleként 1930 februárjában olasz–osztrák barátsági szerződést írtak alá Rómában. Ugyanezen év júliusában — Mussolini biztatására és Bethlen meghívására — az osztrák kancellár hivatalos látogatást tett Budapesten. A tárgyalások során megállapodtak, hogy az 1923-as döntőbíróvási egyezményt barátsági és együttműködési szerződéssé bővítik. Emellett Bethlen kérte azt is, hogy Schober tegye lehetővé az olaszországi fegyverek átengedését Magyarországra.¹²⁹ A búcsúfogadáson az olasz követ kijelentette: Róma nagyon örül ennek a találkozóknak, és egy „olasz–osztrák–magyar háromszög” kialakulását igen kívánatosnak tartja.¹³⁰ Ugyanígy nyilatkozott Bethlen is: „...Olaszország, Ausztria és Magyarország geográfiai elgondolásban nem széttagolt részek, hanem egy nagy politikának nagy egységbe foglalt tömbjét adják” — tájékoztatta az újságírókat.¹³¹ A homályos fogalmazás arra utalt, hogy a hármas blokkhoz a későbbiekben Bethlen Németországot is csatlakoztatni akarja.

Schober látogatását Bethlen 1931 januárjában viszonzta. Fogadtatása Schober budapesti vendéglátásához hasonlóan igen szívélyes volt. Ellátogatott többek között Bethlen a Teréziánumba is, ahol egykori igazgatója, báró Hussarek és az intézet magyar diákjai fogadták. Kíséretével együtt végigjárta az egész épületet, sétált a hatalmas kertben, s végül felkereste azt a szobát, amelyben, mint növendék, annak idején lakott. Azon ritka alkalmak egyike volt ez, amikor vonásai érzelmekről is árulkodtak, amikor meghatottságát és ellágyulását nem tudta, de talán nem is akarta palástolni.¹³²

Találkozásuk hivatalos aktusaként a két kormányfő aláírta a még Budapesten előkészített szerződést és az ehhez csatolt titkos jegyzőkönyvet. Az utóbbi kimondta, hogy Ausztria és Magyarország „...minden politikai kérdésben... különösen azokban, amelyek a közös szomszédokra vonatkoznak, követeik útján állandó érintkezést fognak fenntartani”.¹³³ A kisantant fellazításának, bekerítésének és Magyarország nemzetközi pozícióinak javulása szempontjából ezt annak ellenére érdemi eredményként lehetett elkönyvelni, hogy a fegyverszállítással kapcsolatos magyar kérés elől Schober kitért, hogy a magyar és olasz kapcsolatnál valójában fontosabbnak tartotta a németet, s hogy mindezek következtében a három állam együttműködése egyelőre nem emelkedett arra a szintre, amelyet Mussolini és Bethlen kívánatosnak tartottak volna.

A közép- és kelet-európai kisállamok közül az 1928 és 1931 közötti időszakban Ausztria mellett Lengyelországgal tudott még politikai együttműködést kialakítani Bethlen. Lengyelország ugyan Franciaország szövetségi rendszeréhez tartozott, de a kisantant államai közül csak Romániához fűzte — kifejezetten a Szovjetunió ellen irányuló — szerződéses viszony. Határvitáik miatt — változó erősséggel — a csehszlovák–lengyel viszony az egész évtizedben feszült volt, s déli szomszédjával Lengyelország Franciaország minden erőfeszítése ellenére sem lépett szövetségre. Ez — mint 1919–21-ben, most is kedvező alapot nyújtott a lengyel–magyar kapcsolatok

¹²⁹ ÖSA NPA Liasse Ungarn. Kart. 480. I/III. 240–297. és Nemes: i.m. 326–327.

¹³⁰ AA Politische Abteilung II. Ungarn. Pol. 11. Nr. 2. Band 5. Schön 1930. júl. 10-1 jelentése.

¹³¹ Reggeli Újság, 1930. ápr. 14. Bethlen vasárnap este visszautazott Budapestre.

¹³² Magyarország, 1931. jan. 28. Reggeltől fél kettőig Bethlen nyomában.

¹³³ Juhász: i.m. 118.

élnékítésére. A közeledés Olaszország érdekeivel sem ellenkezett. 1927-ben Mussolini maga ajánlotta Bethlen figyelmébe ezt a lehetőséget.¹³⁴

A magyar–lengyel tárgyalások 1927 őszen kezdődtek, s 1928 végére jutottak el egy döntőbírósi szerződés aláírásának stádiumáig. a tárgyalások során Pilsudski marsall kifejezte reményét, hogy a lengyel–magyar baráti jó viszony az évek múltával tovább fog fejlődni. Bár a békeszerződés döntéseinek megváltoztatására pillanatnyilag semmi lehetőséget nem látott, a revízió szükségességének napirenden tartását és a békeszerződés későbbi időpontban történő módosításának tervét támogatta.¹³⁵

Az olasz elképzeléseknek megfelelően a lengyel–magyar döntőbírósi szerződéshez hasonló egyezményt kötött 1929-ben Magyarország Bulgáriával is. Törökországgal, amely Olaszország Földközi tengeri és balkáni politikájának egyik pillére volt, ennél messzebbmenő kapcsolatok kialakítására is sor került. Az 1929. január 5-én aláírt semlegességi és döntőbírósi szerződésben a két ország kötelezte magát, hogy minden olyan szövetségtől távol marad, amely a másik fél ellen irányul. Továbbá semlegességet vállaltak arra az esetre, ha egyiküket nem provokált támadás érné.¹³⁶

A szerződés maga után vonta a két ország közötti kapcsolatok megélénkülését. 1930. októberében a török nemzeti ünnepre Bethlen meghívást kapott Ankarába hivatalos látogatásra. A török politikusokkal — elsősorban Musztafa Kemállal — folytatott megbeszélésein Bethlen főleg a pánszláv veszélyt és az ebből eredő török–magyar érkazonosságot hangsúlyozta. Kifejtette, hogy a pánszláv törekvések első sikere a török birodalom kiszorítása volt Európából, a második a Monarchia széttörése, s a harmadik egy „nagyszláv birodalom megalapítása volna, amelynek tudatos és metodikus előkészítése folyamatban van”. Ezzel kapcsolatban ismertette a nyugati szláv korridor megvalósítására irányuló 1919–21-es törekvéseket, valamint Kárpátalja geográfiai jelentőségét, melynek „létcélja, hogy keleti korridort alkosson az oroszok felé”. Kemál közbevetésére elismerte, hogy a „mai Oroszország” nem folytat pánszláv propagandát. Hozzátette azonban, hogy a jövőre nézve ez a lehetőség egyáltalán nem zárható ki, „különösen akkor, ha az orosz birodalom meg találna erősödni”. Megegyeztek, hogy a „pánszláv politika” ellensúlyozása, s ennek alárendelten Bulgária szorosabb bevonása az olasz szövetségi rendszerbe, egy status quo alapján álló Balkán-unió létrehozásának megakadályozása, s végül a kisantant „megbontása” országaik közös érdeke. Az utóbbival kapcsolatban Kemál megígérte: „...a Jugoszláviával és Romániával fennálló vitás kérdések elintézésében” Magyarország számíthat Törökország segítségére.¹³⁷

Az olasz–magyar, s az ezeket kiegészítő osztrák–magyar, lengyel–magyar, bolgár–magyar és török–magyar szerződések révén az 1920-as évek végére Magyarország kilépett nemzetközi elszigeteltségéből, és egy olyan formálódó szövetségnek képezte részét, amely Franciaország és a kisantant Duna medencei hegemoniájával szemben jelentett kihívást. Ez kétségtelen külpolitikai eredmény volt, amely Bethlent

¹³⁴ IRATOK IV. 61.

¹³⁵ Uo. 235. és Juhász: i.m. 114.

¹³⁶ Juhász: i.m. 115–116.

¹³⁷ IRATOK IV. 434–441.

jogosan töltötte el büszkeséggel és bizonyos fokú elégedettséggel. Ugyanakkor látnia kellett azt is, hogy Olaszország és kis szövetségesei önmagukban nem lesznek képesek a status quo megváltoztatására. Az olasz blokkhoz való tartozás mellett ezért arra törekedett, hogy az ország külpolitikai mozgásterületeit megőrizve más nagyhatalmak támogatását, vagy legalábbis szimpátiáját is megszerezze, illetve megőrizze. Anglia egyre inkább szimbolikus rokonszenvének megőrzése mellett elsődrendű fontosságúnak továbbra is a német kapcsolatot tartotta. Ám ezzel egyidejűleg a francia–magyar viszony megjavításán is energikusan munkálkodott.

A német támogatás megszerzéséért folytatott hadjáratának újabb rohamát 1928 nyarán indította. A *Berliner Tag*-nak adott júniusi nyilatkozatában ismét azt fejtegette, hogy az olasz–német barátság nemcsak olasz, osztrák és magyar érdek, hanem német is, hiszen a kisantant ellensúlyozása mind a négy állam természetes nemzetpolitikai célja. Sejtetni engedte, hogy a közeledés útjában álló vitás kérdések — Dél-Tirol és az Anschluss — kölcsönösen elfogadható és megnyugtató rendezése teljes mértékben elképzelhető.¹³⁸ Mint korábbi közvetítési kísérlete, úgy ez is olasz jóváhagyással történt. „Bravo Bethlen! Magatartásból ötös” — jegyezték a berlini olasz követ ezzel kapcsolatos jelentésének margójára Rómában.¹³⁹

Bethlen Németország iránti érdeklődését fokozta, hogy a rekonstrukció és a gazdasági fellendülés következtében megélnékült mezőgazdasági termelés 1928-tól permanens értékesítési nehézségekkel küzdött. A Németországgal folytatott kereskedelem, pontosabban a magyar kínálat méreteihez képest korlátlan felvevőképességű német agrárpiac elzárkózása vagy megnyitása így Magyarország gazdasági életének egyik kulcsfontosságú kérdésévé vált. Az új kereskedelmi szerződés ügye Bethlen és Stresemann, illetve Bethlen és Schubert 1928 végi megbeszéléseinek már egyik fő témája volt. A német diplomácia halogató, a homályos és távoli ígéretek taktikáját alkalmazó álláspontja azonban egyelőre Bethlen minden erőfeszítése ellenére sem változott. A magyar kivitel megkönnyítését Stresemann a belső válsággal küzdő német mezőgazdaság érdekeire hivatkozva hátrította el.¹⁴⁰ A politikai együttműködéssel kapcsolatban pedig változatlanul olyan jelzések érkeztek Budapestre, hogy a revízió felvetését és a francia orientáció módosítását Németország továbbra is időszerűtlennek tartja; s ha a revízió majd aktuális lesz, „a danzigi korridor-kérdés elintézésének sorrendileg hamarabb kell bekövetkeznie, mint ahogy a magyar határok ügyét fel lehet vetni”.¹⁴¹

A külkapcsolatok sokirányú nyitvatartásának és fejlesztésének helyes koncepciójától vezérelve, de részben nyilvánvalóan Németország zsarolásának szándékával is, 1928-ban célul tűzte ki Bethlen a francia–magyar viszony megjavítását is. Egyik fő közvetítője ebben a konzervatív budapesti francia követ, De Vienne volt, akivel az évtized végére egészen közeli, már-már baráti kapcsolatba került. De Vienne pontosan tudta (és jelentette), hogy Bethlen egy kisantant-ellenes közép-európai revizionis-

¹³⁸ Pester Lloyd, 1928. jún. 14. Ein interessantes Bethlen-Interview.

¹³⁹ DDI Settima Serie. Vol. VI. 408. sz. irat.

¹⁴⁰ IRATOK IV. 240–242- és 270. Részletesebben lásd Fejes: i.m. 26–54.

¹⁴¹ OL K 429. Kozma Miklós Iratai. 2. csomó. Adatgyűjtemény. Berlini út 1928. nov. 18–27.

ta blokk létrehozásán fáradozik, s hogy a német „minotauruszra” vetett „mosolyai” is ezt a célt szolgálják. Érzékelté azonban azt is, hogy Bethlen érzelmei Németországgal szemben legalábbis ambivalensek, hogy „mosolyai” mögött a jövőt illetően nyugtalanság rejtőzik, s hogy a francia politika számára ez egy mindeddig kiaknázatlan lehetőségét rejteget.¹⁴² „Adott lévén geográfiai helyzete — továbbította például Behlen szavait 1929 tavaszán — Magyarországot keletről a szláv, nyugatról a német veszély fenyegetheti. A szláv veszély miatt nemcsak Lengyelország, hanem szükségképpen Románia felé is közelednie kell. A német veszély (Anschluss, egyoldalú német befolyás lehetősége Csehszlovákiában) miatt pedig azok felé kell fordulnia, akik akár Keleten, akár Nyugaton ugyanezt a fenyegetést érzik, és az európai egyensúly fenntartását óhajtják.”¹⁴³

Részben De Vienne jelentései, s részben az olasz–magyar szerződés és az ehhez kapcsolódó magyar diplomáciai aktivitás következtében a huszas évek utolsó harmadában a Quai d’Orsay irányítói is újragondolták magyar-politikájukat. A Magyarországgal szemben folytatott francia politika enyhülésének már 1927-ben mutatkoztak jelei,¹⁴⁴ s 1928–29-ben ezek a jelek egyre szaporodtak. Korányi Frigyes párizsi magyar követ 1928. május 3-i jelentésében így foglalta össze ezt a hangulatváltozást: „A frankügy Franciaország közvetlen gyűlöletét teremtette meg. Azóta azonban ez a gyűlölet eloszlott, s Magyarország erőteljes talpraállása, nemkülönben az olasz barátsági szerződés révén izoláltságából való kilépése jobban ránk vonta a figyelmet. Ennek folytán mindig több komoly francia tényező foglalkozott a magyar kérdéssel, és nyerte azt a benyomást, hogy Magyarország az európai politika sakkjábláján mást is jelent, mint a kisantant veszélytelenné tett hadifoglya. A mind sűrűbbé vált személyes érintkezések magyarok és franciák között, az optáns-ügy s a Rothermere-akció folytán itt is köztudomásra jutott sok igazságtalanság, s nem utolsósorban az a felvilágosító propaganda, amelyet az itteni nehéz tereńiumon, hacsak csendesen és korlátok között is, folytathattunk, mindig több rokonszenves gócpontot is támasztottak, s mindezeknek a tényezőknek összhatása általánosságban hajlamot idézett elő a vezető körökben is, hogy abbahagyják velünk szemben az à limine való elzárkózást, s némi érdeklődéssel hallgassanak meg. Ma már módunkban van magánérintkezésben Magyarország olyan aspirációit is szóvá tenni és megindokolni, amelyekről pár év előtt még mérsékelt franciákkal is lehetetlen volt beszélni.”¹⁴⁵

A francia politika módosulása Bethlen személyének és belpolitikájának megítélésére is kihatott. A Külügyminisztérium félhivatalosa, amely egy-két évvel korábban — például a frankhamisítás idején — Bethlent még Közép-Európa legreakciósabb, feudális politikusaként mutatta be, 1928 végén olyan elismerő cikket közölt róla, amelyen korábban csak az angol és olasz lapokban szokott megjelenni. Bethlen módszerei — olvashatjuk ebben — természetesen „vitathatók” és „megkérdőjelezhető az is, hogy egy kicsit több liberalizmus nem tenné-e lehetővé ugyanolyan tartós eredmények elérését?”. Ám — folytatódik a cikk — „nem szabad elfelejteni, hogy Magyar-

¹⁴² AD Europe Z. Hongrie. Vol. 53. 94–95. és Vol. 54. 124–127.

¹⁴³ Uo. Vol. 54. 16–19.

¹⁴⁴ Bethlen István Titkos Iratai. Szerk. Szinai Miklós és Szűcs László. Bp. 1972. 273.

¹⁴⁵ IRATOK IV., 186–187. Vö. uo. 247.

ország a háborúnál is szörnyűbb megpróbáltatással ismerkedett meg: Kun Béla bolsevista rendszerével. Érthető tehát, hogy minden figyelmét arra fordítja, hogy megakadályozzon egy újabb anarchiát¹⁴⁶ Briand elnök, aki 1926-ban szóba is alig akart állni Bethlennel, 1929 januárjában hivatalos látogatásra hívta meg. A meghívás elől, amelyet Rómában és Berlinben egyaránt igen nehéz lett volna megmagyarázni, Bethlen kitért. 1929 júniusában azonban, Madridból jövet, megszakította útját Párizsban, és több vezető francia politikussal találkozott.

E megbeszélésein a két ország kulturális kapcsolatainak fejlesztése és a gazdasági közeledés lehetősége egyaránt felmerült. Utóbbival kapcsolatban Bethlen kiemelte, hogy félti Magyarországot a német tőke befolyásától, és szívesebben látná Budapesten a francia bankokat és ipari érdekeltségeket.¹⁴⁷ „Senki adófizetője nem akarok lenni, különösen Németországé nem, mivel a gazdasági függés helyzetünkben a politikai függetlenséget veszélyezteti. És én független akarok maradni” — mondotta.¹⁴⁸

Az eszmecseréken felmerült a francia–magyar kapcsolatok igazi elmélyítésének legfőbb akadályja, a magyar revízió és Franciaország kelet-európai szövetségi elkötelezettsége is. A francia vezetők (Poincaré, Berthelot) ezzel kapcsolatban kijelentették: „a békeszerződések megváltoztathatatlanok ma és a jövőben is”. Bethlen erre rutinszerűen így válaszolt: bár Magyarországon mindenki a revízió mellett van, s erről ő sem mondhat le, egyelőre nem tartja aktuálisnak a kérdést, és revizionista beszédek csak belpolitikai funkciója van.¹⁴⁹ A legfőbb vitakérdésben tehát nem jött létre közeledés a két állam között. Az elutazása utáni sajtócikkek azonban még e tekintetben is optimizmusra adtak okot. A szívélyes fogadtatás miatti csehszlovák, román és jugoszláv tiltakozást például a *Temps* szokatlanul éles hangon utasította vissza: „...egészen természetes, hogy a magyarok tiltakoznak az ellen a szerződés ellen, amely jelentékenyen csökkentette területüket, és amelyet területi döntései és politikai hatásai miatt egyaránt mélyen igazságtalannak tartanak. (...) Senki sem tilthatja meg nekik, hogy keserűségtől eltelve fájlalják ezt a helyzetet, amely az ő rovásukra alakult ki, és reménykedjenek abban, hogy egy nap, a lehetőségek mértékében, békés diplomáciai eszközökkel ez orvosolható lesz” — írta a kormány félhivatalosa.¹⁵⁰ Ilyen „megértő” cikk a trianoni békeszerződésről és a magyar külpolitika célkitűzéseiről francia lapban 1920 óta nem jelent meg. Ez, valamint a hivatalosan is kifejezésre juttatott együttműködési szándék gazdasági és kulturális téren reményt adtak arra, hogy a későbbiekben ez az egyelőre még erősen platonikus francia rokonszenv bizonyos kézzelfogható előnyökkel is fog járni.

Bethlen Franciaország felé fordulásának taktikai funkciója az volt, hogy Németországgal megértesse: Magyarország számára más lehetőség is adott, nemcsak a német orientáció. (Ez a megfontolás egyébként a lengyel–magyar kapcsolatok 1928 végi megélnkülésében is szerepet játszott.) „Üzenetét” a német diplomaták, elsősorban

¹⁴⁶ Temps, 1928. okt. 19. La politique de la Hongrie.

¹⁴⁷ AD Europe Z. Hongrie. Vol. 5. 206–209. és IRATOK IV., 286–287. — Megjegyezzük, hogy a tárgyalásokról készült magyar feljegyzés Bethlen németellenes megjegyzéseit nem tartalmazza.

¹⁴⁸ AD Europe Z. Hongrie. Vol. 54. 124–127.

¹⁴⁹ Uo. 121. és IRATOK IV. 287.

¹⁵⁰ Temps, 1929. jún. 13. La Hongrie et la Petite Entente.

Schön budapesti követ pontosa megértették. Schön és a kelet-európai német követek jelentéseiben 1929 nyarától szinte refrénszerűen ismétlődött, hogy „a magyar kormány a német politikával elégedetlen”, hogy a magyarok szerint „a mai Németországtól Magyarország semmit sem várhat, és ezért más barátok után kell néznie”, s hogy ezért az eddigi németbarát politikát lassan egy németellenes politika válthatja fel.¹⁵¹ Ezt a benyomást erősítendő, a német diplomaták előtt Bethlen — lényegében valótlán, de legalábbis túlzó — célzásokat tett arra, hogy „a franciák Magyarországot valósággal körüludvarolják, és egészen félreérthetetlen ajánlatokat tesznek politikai együttműködésre”, s hogy „őt a francia kormánynak ez a magatartása nagyon foglalkoztatja”.¹⁵² A budapesti német követ ezért február 15-i jelentésében a német–magyar kulturális és gazdasági kapcsolatok kiszélesítésére és arra tett javaslatot, hogy Bethlent hívják meg hivatalos látogatásra Berlinbe. Schön javaslatát a Wilhelmstrasse elfogadta, s így 1930. november 22-én Bethlen feleségével együtt három napos hivatalos látogatásra Berlinbe érkezett.¹⁵³

Bethlen meghívása és berlini utazása egybeesett a német politika lassú átalakulásával. Az ún. nagykoalíciós (szociáldemokratákat is magában foglaló) Müller-kabinetet 1930. március 3-án a konzervatív Brüning-kormány, Stresemannt pedig (már 1929 őszén) Julius Curtius váltotta fel. Ez nemcsak a német belpolitikára, hanem a külpolitikára is hatással volt. A változás lényege abban ragadható meg, hogy míg Stresemann a versailles-i békerendszer kereteit elfogadva törekedett a legnagyobb mozgáslehetőséget elérni, és ennek alapján a keleti német határok módosítására, addig Brüning és Curtius — felhasználva a Stresemann által teremtett mozgáslehetőséget — e nemzetközi rendszert magát akarták megingatni és a revíziót elérni. Másként fogalmazva: vezetésük alatt a német külpolitika nyíltabbá és offenzívebbé vált.¹⁵⁴ Ez a változás természetesen Magyarország helyét is módosította a német külpolitikai célkitűzések rendszerében. Az új doktrína — Köpke miniszteri igazgató megfogalmazásában — így hangzott: „...a francia szövetségi rendszer fellazítása Kelet- és Dél-Kelet-Európában közös célunk Magyarországgal, ennél fogva a kisantant fellazítására irányuló magyar erőfeszítéseknek szívből sikert kívánhatunk. (...) Magyarország megerősödését üdvözlünk és támogatnunk kell.”¹⁵⁵

Bethlen novemberi látogatására már e módosult külpolitikai doktrína jegyében került sor. A „magyar és német nép sorsközösségével”, a „több száz éves történelmi és kulturális kapcsolatokkal” és a háborús „fegyverbarátsággal” kapcsolatos frázisok pufogtatása mellett, amelyekkel Bethlen és Brüning a sajtót traktálták, ezúttal a két ország külpolitikájának érdemibb megbeszélése és bizonyos mértékű összehangolása is megtörtént. Bethlen elmondta, hogy a „magyar külpolitika legelső célja a kisantant meglazítása”, és annak megakadályozása, hogy a Balkánon egy „szláv tömb” alakulhasson ki. Az ország külkapcsolatai — mondotta — ezeket a célokat szolgálják. Cur-

¹⁵¹ AA Politische Abteilung II. Ungarn. Pol. 2. Band 3. Zechlin 1929. aug. 4-i feljegyzése Schön jelentései alapján, valamint a belgrádi követ 1929. júl. 18-i jelentése. Továbbá uo. Büro des Reichsministers. 35. Ungarn. Band 2. Jahresübersicht 1929.

¹⁵² Uo. Politische Abteilung II. Ungarn. Pol. 2. Band 3. Curtius 1930. jan. 12-i feljegyzése.

¹⁵³ ADAP Serie B. Band XIV. 235–238.

¹⁵⁴ Lásd erre részletesebben Fejes: i. m. 66–71. és 98–100.

¹⁵⁵ ADAP Serie B. Band XVI. 464–465.

tius — s ez már az új külpolitika bejelentése volt — abból indult ki, hogy „...a német külpolitikai célkitűzések éppen a legfontosabb kérdésekben, mint a revíziós és leszerelési kérdésben párhuzamosan haladnak a magyar külpolitikával”. Hozzátette: új szövetségi rendszer kialakítására a német kormány egyelőre nem gondol, ám ennek ellenére reméli, hogy „az idők folyamán a német és magyar politika közt mind szorosabb érintkezés és kölcsönös támogatás alakul majd ki”. Ezzel összefüggésben figyelmeztette Bethlent, hogy a német–lengyel viszony javulása a közeljövőben nem várható, s ezért egy további lengyel–magyar közeledés komoly akadályát jelenthetné a német–magyar kapcsolatok magasabb szintre emelésének. Bethlen biztosította Curtiust, hogy a „Lengyelország elleni német állásfoglalás Magyarországon teljes mértékre talál”. Felmerült a német–olasz viszony jövő alakulása is. Bethlen kérdésére Curtius kijelentette, hogy „...a fejlődés magával hozza majd egyes kérdésekben az Olaszországgal való együttműködés megerősítését”, noha szorosabb szövetségi viszony kialakítására Németország pillanatnyilag még nem gondol.

A politikai eszmecserét a gazdasági kérdések megvitatása követte. Bethlen azt remélte, hogy a magyar állam- és gabonakivitel ügyében azonnal kézzelfogható eredményt érhet el. Ebben azonban csalódnia kellett. Bár az Auswärtiges Amt — politikai megfontolásokból — kész lett volna azonnali engedményekre, a gazdasági szakemberek továbbra is kitérő és halogató válaszokat adtak. E téren így csak annyit sikerült elérnie, hogy megállapodtak: 1931 elején a szakemberek konkrét kereskedelmi tárgyalásokat kezdenek.¹⁵⁶

Az 1927 és 1930 közötti időszakban Bethlen igen sokat beszélt és írt a revízióról. Arról azonban, hogy revízió alatt konkrétan mi is értendő, a nyilvánosság előtt mindeddig egyetlen szót sem szólt. Berlinből hazatérve elérkezettnek látta az időt, hogy egy fokkal e tekintetben is nyíltabb legyen. Olyan őszintén, mint az olasz államférfiakkal, vagy 1930 októberében Kemál pasával, persze továbbra sem beszélt az újságírókkal. Azt azonban félreérthetetlenül jelezte, hogy a határmenti területek visszacsatolásával Magyarország nem elégedhet meg. „Vannak területek, amelyek kétségtelenül magyarok. Ezeket minden további nélkül vissza kellene csatolni az anyaországhoz. Azokon a területeken, ahol a helyzet nem ennyire tiszta, a népszavazás volna a megoldás módja” — nyilatkozta 1931 tavaszán több alkalommal.¹⁵⁷ Bethlen feltételezte, hogy a történelmi Magyarország egyes nemzetiségei — konkrétan a szlovákokra és a kárpát-ukránokra gondolt — népszavazás esetén „arra az elhatározásra jutnának, hogy mellettünk döntsenek”.¹⁵⁸ Ez lényegében a békeidegáció 1920-as álláspontjához való visszakanyarodást, azaz — legalábbis északon és észak-keleten — a történelmi határokhoz való elvi ragaszkodás deklarálását jelentette.

Az 1929-es párizsi, 1930. októberi ankarai, 1930. novemberi berlini és 1931. januári bécsi látogatásaival, s az ezekhez kapcsolódó, részben egyezményekben rögzített, részben szóbeli megállapodásaival Bethlen 1927-ben kezdődött aktívabb és célratörőbb külpolitikája tetőpontjára jutott. Az osztrák–magyar szerződés aláírását

¹⁵⁶ BA R43 I/157. 36–45. és IRATOK IV., 450–456. Vö. Fejes: i.m. 82–93.

¹⁵⁷ Pesti Napló, 1931. ápr. 16. Bethlen: A mostani határokat nem vagyunk hajlandók elfogadni és uo. 1931. máj. 10. Bethlen miniszterelnök nagy nyilatkozata.

¹⁵⁸ Pesti Hírlap, 1930. nov. 18. Gróf Bethlen miniszterelnök a revízióról.

követő félévben, 1931. augusztus 18-i lemondásáig — amelyet egyébként diplomáciai szempontból is az egyre inkább elmélyülő gazdasági válság leküzdésére irányuló törekvések, s nem a revízió további előkészítése jellemeztek — külpolitikájában új szempontok és momentumok az eddigiekhez képest már nem merültek fel; a magyar diplomáciai gépezet minden tekintetben az 1927 és 1930 között lerakott vágányokon mozgott, vagy vesztegelt. Az ország elsősorú szövetségese változatlanul Olaszország volt, amelynek támogatásához képest Anglia rokonszenve egyre inkább csak szimbolikus értékkel bírt. Részből politikai, de növekvő mértékben gazdasági megfontolásokból is, folytatódott a Németország és Franciaország közötti utilitarista „libikókázás” is. A végső és egyértelmű döntés a két nagyhatalom között még sokáig nyitott kérdés maradt, s mint ismeretes, a 30-as évek végére ez a döntés lényegét tekintve a nemzetközi erőviszonyok alakulásának tüggvényében született meg. A szomszédos vagy távolabbi kisállamok közül szívélyes vagy baráti maradt a viszony Ausztriával, Lengyelországgal, Bulgáriával és Törökországgal. Román–magyar viszonylatban azonban — noha erre 1931 tavaszán is történt kísérlet — továbbra sem jött létre enyhülés.

Bethlen 3-4 éves aktív külpolitikája sikeres és sikertelen elemeket egyaránt tartalmazott. A legnagyobb eredménynek az számított, hogy az 1920-as évek végére Magyarország kilépett korábbi nemzetközi elszigeteltségéből, s a kínálkozó lehetőségeket kihasználva javította pozícióit a kisantanttal szemben. Pozitívumként lehetett elkönyvelni azt is, hogy az ország külpolitikai mozgásszabadsága megmaradt. Olaszország támogatását Bethlen „ingyen” kapta; azért semmiféle, később hátrányossá válható szerződéses kötelezettséget nem vállalt. S végül ügyesen használta ki a magyar diplomácia az 1920-as évek végétől újraéledő francia–német ellentétet. Ennek konkrét eredményei már 1931-ben megmutatkoztak.

Bethlen külpolitikájának alapcélkitűzése, a kisantant felbomlasztása ugyanakkor nem sikerült. A magyar területi követelések, az ország gyengesége és kedvezőtlen pozíciója miatt ez egy eleve irreális célkitűzésnek tekinthető. Valamelyes esélye csak abban az esetben lehetett volna, ha a szovjet–magyar kapcsolatok kiépítése révén Románia komolyan fenyegetve érezte volna magát. Erre viszont a belpolitikai ellenállás miatt nem került sor. Ez — noha nem rajta múlt — Bethlen külpolitikájának talán legnagyobb hiányossága volt.

A mérleg negatívumai között kell számon tartanunk Olaszország erejének, illetve kiegyensúlyozó szerepének túlbecsülését is. Az a feltételezés, hogy Olaszország a későbbiekben ellensúlyozni tudja Németországot, illetve a Szovjetuniót, messzemenően megalapozatlan volt. A pillanatnyi, az 1927–30-as erőviszonyok ugyan alapot adtak erre, ám a gazdasági és demográfiai mutatók alapján előre lehetett és kellett volna látni Olaszország fokozatos lecsúszását az európai hatalmak ranglistáján.

Végül hibaként említhetjük a revíziós program bizonytalanságát, illetve Bethlen kompromisszumkészségének minden elvi alapot nélkülöző mélységes pragmatizmusát. Ez nemcsak az utódállamok egyébként is meglévő bizalmatlanságát fokozta, hanem a nyugat-európai országok (elsősorban Anglia) esetleges támogatásának elnyerését is nehezítette. Mivel a revízió 1931-ig konkrét formában nem került napirendre, ennek káros következményei Bethlen miniszterelnöksége alatt még nem mutatkoztak.

A 30-as évek elejétől azonban, amikortól a revízió a nyugat-európai országokban is fokozatosan szalonképes fogalommá vált, érezhetően nehezítette támogatók és szimpatizánsok szerzését.

Ignác Romsics:

LA POLITIQUE EXTÉRIEURE D'ISTVÁN BETHLEN
1921-1931
(Résumé)

Les différentes options du gouvernement de Bethlen, qui s'étendait sur dix ans, peuvent être divisées en trois phases principales au point de vue de la politique extérieure.

Entre 1921 et 1931, tenant compte de l'état fluide de la situation internationale, le gouvernement Bethlen envisageait différentes conceptions et différents procédés à suivre. Il s'est proposé, comme une des options possibles, d'établir une coopération avec quelques pays de la région (en premier lieu la Pologne, puis la Roumanie et, éventuellement, l'Autriche), tout en tournant à son profit les conflits qui opposaient entre elles les puissances victorieuses et ce, pour assurer à une telle coopération l'arrière-plan international et obtenir, à partir de cette donnée complexe, une modification à base ethnique des frontières établies à Trianon.

L'autre voie qui s'offrait à Bethlen entre 1921 et 1923 était celle d'une alliance des pays vaincus, sous la direction de l'Allemagne, en vue de faire éclater le statu quo par les armes et de rétablir, dans la mesure du possible, les frontières historiques.

Sous l'effet de la logique contraignante de l'évolution internationale, Bethlen s'est rendu compte, en automne 1923, qu'une politique revancharde avait perdu toute chance d'être soutenue sur le plan international. Ainsi, jusqu'à la fin de 1926, sa ligne de politique extérieure se caractérisait surtout par des efforts „d'intégration” et d'acceptation vis-à-vis les exigences internationales.

En été 1926, la Société des Nations a levé le sévère contrôle financier imposé à la Hongrie, et le 15 mai 1927, la surveillance des affaires militaires du pays a également cessé. Profitant de cette nouvelle situation et des „fissures” du statu quo de Versailles, Bethlen s'efforçait, entre 1927 et 1931, de obtenir, par des moyens diplomatiques, l'appui des grandes puissances et de „démanteler” la Petite Entente. Tout cela dans l'intention de jeter les bases d'une future révision territoriale.

La politique étrangère dite „active” de Bethlen entre 1927 et 1931 a enregistré à la fois des succès et des échecs. Sa plus grande réussite consiste dans le fait qu'à la fin des années 1920 la Hongrie put briser l'isolement qui l'entourait dans les années précédentes et gagner des positions meilleures face à la Petite Entente en profitant de situations concrètes. On doit porter également à son actif le maintien de sa liberté de mouvement sur le plan international. Le soutien de l'Italie lui fut accordé „gratuitement”; elle n'a fait en contrepartie aucune concession, aucun engagement contractuel, qui lui soient devenus préjudiciables par la suite. Enfin, la diplomatie hongroise a su tirer profit, avec habileté, des différends franco-allemands qui reprenaient à partir de la fin des années 1920. Action qui se gratifia de résultats concrets à partir de 1931.

Néanmoins, la politique extérieure de Bethlen devait manquer son but principal, le démantèlement de la Petite Entente. Cet objectif, certes, semble avoir été irréaliste dès le début, vu les revendications territoriales de la Hongrie, l'affaiblissement du pays et sa position d'interlocuteur désavantagé. Il aurait eu quelque chance d'aboutir si les Hongrois avaient pu susciter en Roumanie un sentiment d'insécurité en établissant des relations avec les Soviétiques. Mais toute tentative dans ce sens se heurtait à une résistance farouche sur le plan de la politique intérieure. C'est là peut-être qu'on trouve la plus grande déficience de la politique extérieure de Bethlen — bien que lui-même n'en fut guère responsable.

Un autre élément néfaste de cette politique était la surestimation de la force et du rôle médiateur de l'Italie. Supposer que l'Italie serait à même de pallier l'influence de l'Allemagne ou de l'Union Soviétique témoignait d'une vision erronée des choses. En 1927-1930, les données du moment pouvaient, certes, justifier une telle conception, mais les indices économiques et démographiques annonçaient déjà clairement la déchéance progressive de l'Italie dans la hiérarchie des puissances européennes.

Entin, on peut citer également comme un trait négatif le profond pragmatisme de Bethlen prêt à toute compromission au détriment même des principes, pragmatisme qui n'a pas seulement fait accroître la méfiance, déjà bien forte, des pays successeurs, mais rebutait aussi les puissances européennes (dont aussi l'Angleterre) d'accorder leur soutien à cette politique. Il est vrai que les conséquences négatives n'en faisaient pas sentir pendant le gouvernement de Bethlen puisqu'avant 1931, la question de la révision n'a pas été concrètement posée. Mais à partir du début des années trente, où l'idée de la révision a gagné droit de cité même dans les pays d'Europe occidentale, cette attitude ambiguë s'avérait impropre à s'attirer les appuis et les sympathies nécessaires.

Игнац Ромшич:

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ИШТВАНА БЕТЛЕНА В 1921–1931 ГГ.

(Резюме)

Десять лет пребывания Иштвана Бетлена на посту премьер-министра могут быть разбиты на три этапа.

Принимая за основу несложившееся еще международное положение, в 1921–1923 гг. Бетлен концептуально считался с разными возможностями. В качестве одной из возможностей Бетлен наделился на сотрудничество с отдельными из соседних государств (в первую очередь с Польшей, Румынией, возможно с Австрией), на использование противоречий между державами-победителями и создание великодержавной базы сотрудничества и на этой основе – на попытку пересмотра трианонских границ на этнической основе. Вторая возможность, с которой считался Бетлен в 1921–1923 гг. – сплочение проигравших государств под началом Германии, нарушении, нарушении статус кво и по возможности восстановление исторических границ.

Подчиняясь принудительной логике развития международных отношений, к осени 1923 года Бетлен признал, что политика реваншизма временно утратила всякую почву, поэтому до конца 1926 года во внешнеполитическом курсе Бетлена доминировали элементы адаптивования, „исполнительские” мотивы.

Летом 1926 года Лига наций отменила строгий финансовый контроль Венгрии, а 15 мая 1927 г. был снят военный контроль. Опираясь на эти трещины в версальском статус кво, в 1927–1931 гг. Бетлен дипломатическими средствами попытался заручиться поддержкой великих европейских держав и „подорвать силы” Малой Антанты. Этим Бетлен намеревался заложить основы последующей ревизии.

Бетлен в 1927–1931 гг. развернул активную внешнюю политику, с успешными и безуспешными элементами. Крупнейшим результатом считалось то, что к концу 20-х годов Венгрия вышла из международной изоляции, и воспользовавшись представившимися возможностями улучшила свои позиции в отношениях с Малой Антантой. Положительным моментом следует считать и то, что сохранилась внешнеполитическая мобильность и возможности страны. Поддержкой Италии Бетлен заручился „бесплатно”?, то есть не принял никаких негативных для страны договорных обязательств. Наконец, венгерская дипломатия умело воспользовалась возродившимися в конце 20-х годов франко-германскими противоречиями. Конкретные результаты этих шагов проявились уже в 1931 году.

Не удалось однако добиться главной цели внешней политики Бетлена – развала Малой Антанты. Венгерские территориальные претензии, слабость и неблагоприятные позиции страны на переговорах – эти факторы заведомо ставили под сомнение реальность намеченной цели. Какие-то шансы могли бы появиться, но только в том случае, если бы посредством установления советско-венгерских отношений Румыния ощутила бы какую-то угрозу для себя. Однако из-за внутреннего политического противостояния этого добиться не удалось. Это пожалуй главный недостаток внешней политики Бетлена, хотя успех здесь зависел не от премьера.

К неудачам следет отнести переоценку силы и бала сирующей роли Италии. Предположение о том, что позже Италия сможет компенсировать мощь Германии и Советского Союза, оказалось несостоятельным. Мгновенное соотношение сил в 1827–1930 гг. давало определенную почву для таких гипотез, однако на основе экономических и демографических параметров можно и нужно было предвидеть постепенный спал Италии в европейском табеле о рангах.

К слабостям следует отнести колебания программы ревизии, совершенно безосновательный глубочайший прагматизм в готовности Бетлена к компромиссам. Это не только усиливало недоверие государств-преемников, но затрудняло привлечение на сторону Венгрии западных стран (в первую очередь Англии). Ревизия до 1931 года в конкретной форме не была выдвинута на повестку дня, поэтому ее отрицательные последствия в годы кабинета Бетлена не проявились. Однако с начала 30-х годов, когда ревизия стала приемлемым понятием в западноевропейских странах, это существенно затрудняло пополнение лагеря тех, кто поддерживал Венгрию или симпатизировал с ней.

Pritz Pál

A FAJVÉDŐK KÜLPOLITIKAI NÉZETEI (1918–1936)

Tárgyunk* előadása rögvest beleütközik abba a problémába, hogy kik is voltak a fajvédők, merre húzódtak táboruk határai. A történeti szakirodalomban gyakran használt kifejezésről van szó, a kifejezés pontos tartalmának meghatározására ellenben — úgy véljük — mindeddig nem került sor. Nem ritkán tapasztalhatjuk, hogy a Gömbös-csoport és a fajvédők közé azonosságjel, egyenlőségjel kerül. Ez természetesen korántsem logikátlan eljárás, hiszen a fajvédők irányzatának valóban Gömbös Gyula volt a legmarkánsabb alakja, ő volt a Magyar Nemzeti Függetlenség Párt — vagyis közismert nevén: a Fajvédő Párt — vezére. Ha azonban a dolgokat közelebbről szemügyre vesszük, akkor látnunk kell a nem lényegtelen különbségeket. Az egyik az, hogy a fajvédő irányzat gyorsabban formálódott ki, mint Gömbös Gyula általánosan elismert vezéri pozíciója. Másfelől ez az irányzat még akkor is tovább él, amikor Gömbös a pártot 1928-ban feloszlatja, és visszatér a kormánypártba.

Az 1918 őszen kirobbant polgári demokratikus forradalom nem csupán társadalomátalakító programja miatt került szembe a régi rend híveivel, hanem azért is, mert nem tudta megakadályozni a magyarság, illetve a nemzetiségek lakta hatalmas területek elszakadását, a történelmi Magyarország felbomlását. A frontokról hazaözönlő katonák leszerelése ugyan a polgári rendszer elemi önvédelmi reakciója volt, mégis az utcákon céltalanul bolyongó, hosszú-hosszú, sokszor éjszakákba nyúló beszélgetések után is az új világba belenyugodni nem tudó katonatisztek — zömükben a társadalom középső osztályának tagjai — egyre ingerültebben, mind több ellenszeggüléssel figyelték a forradalom radikalizálódásának jeleit, hallgatták a csehek és románok benyomulásáról, a francia haderő védelme alatt magyar területeket elfoglaló délszláv állam megszerveződéséről szóló híreket. Úgy látták, hogy a magyar nemzetet, amelyet történelmileg kialakult „fajként” értelmeztek, a forradalom nemcsak nem képes, de nem is akarja megvédeni. Még inkább szemben álltak az 1919 márciusában győzedelmeskedő Tanácsköztársasággal, mert egyrészt az magának a polgári rendnek a felszámolását is jelentette, másrészt pedig vezetésében jelentős arányt képviseltek olyan személyek, akiket ők pusztán származásuk miatt — függetlenül attól, hogy asszimilálódtak, magyarnak érezték és vallották magukat — nem voltak hajlandók magyarnak elismerni.

* Köszönettel tartozom Kónya Sándornak, aki a Szózat politikai tárgyú cikkeit tartalmazó gyűjteményét rendelkezésemre bocsátotta, valamint Farkas Ildikónak, aki az anyaggyűjtés kiegészítésében volt segítségemre.

Így alakult ki már az 1918–1919-es forradalmak alatt a fajvédők tábora, akik az ellenforradalmi szervezkedésekben — már csak tömegeik miatt is — a legnagyobb erőt jelentették, és akik az ellenforradalmi tömörülések közismerten széles politikai palettáján belül a legsarkosabban kerültek szembe a világháború előtti Magyarországon dívott liberális világnézettel, így nem egyszer saját korábbi felfogásukkal.¹

Az életérzés alapvetően azonos volta — mint ahogy az általában lenni szokott — korántsem zárta ki, hogy a dolgok alakításáról ne gondolkodjanak különféleképpen. Volt egy részük, akik a frontális szembenállás helyett a polgári demokratikus forradalom jobbszárnyán elhelyezkedő politikusokkal keresték a kapcsolatot, mint Havel Béla, Manno István, Holló Gábor. Voltak, akik úgy látták, hogy a forradalom radikalizálódása, proletárforradalomná való fejlődése feltartóztathatatlan, mivel azonban a bolsevista rendszer nem fogja tudni magát fenntartani, ezért legjobb mielőbb túlesni rajta, mennél épebben átvészelni. (Mecsér András, Görgy József.) Hogy az eseményeket siettessék, kommunistává vált volt hadifogoly társaikat provokálták is ebben az irányban. A legnépesebb társaság a forradalom belül akart magának a forradalomtól elhatárolódó, de taktikus módon abban mégis helyet nyerő szervezeteket létesíteni. Ezek az erők válnak a Magyar Országos Véderő Egyesületben (MOVE) 1919 januárjától hangadóvá, ők juttatják a MOVE elnöki székébe Gömbös Gyulát, aki a honvédelmi miniszter ellen tüntető katonák előtti fellépésével — mert a határok védelmére ösztönözte őket — vívott ki a fajvédő tisztek körében tekintélyt.²

Ők azok, akik az 1928 decemberében megalakult Területvédő Liga tevékenységével sem értenek egyet. Nem azért, mintha céljaiktól különböznenek, hanem mert a módszereket keveslik. „Istenem — kiált fel naplójában Kozma Miklós — nem magyarázat kell ide! Bent és kint hiába magyarázzuk ezt a plakátokkal. Ezt csak a határok mentén, ólommal és tűzzel lehet magyarázni!”³ Ők azok, akik a legélesebben állnak szemben Károlyi Mihály pacifizmusával. A köztársasági elnök újévi beszéde kapcsán, amelyben arról szólt, hogy a területi integritást gazdasági értelemben kell elképzelni, a jövő pedig a pacifizmusé, Kozma Miklós annyira elképed, hogy nincs is ellenérve: „Meg kell hogy álljon az ember esze! Itt már nem is lehet kritikát gyakorolni!”⁴

¹ Ulain Ferenc, a fajvédők egyik legmarkánsabb figurája szintén szabadkőműves múlttal rendelkezett.

A kézirat elkészülte után jelent meg *Zinner Tibor: Az Ébredők fénykora 1919–1923 című munkája* (Bp. 1989.), amelyet a szerző azzal az igénnyel írt meg, hogy a szakirodalom szélsőjobboldali mozgalmakat többnyire egybemosó ábrázolásával szemben az ÉME kiemelkedően fontos — és ezáltal természetesen a szélsőjobboldalon belül sajátos — szerepét bemutassa. (8–10.) Ennek jegyében a fajvédők kapcsán „az 1923 nyaratól kibontakozó fajvédő mozgalom” megfogalmazást használja. (172.) Valójában saját későbbi fejtegetései is — támaszkodva a Történelmi Szemlében 1979-ben megjelent írására — azt bizonyítják, hogy az ébredők és fajvédők között „szoros korreláció mutatható ki”. (183.) Nyilvánvaló, hogy a fajvédő mozgalom történetében új fejezet kezdődik, ám aligha kétséges, hogy a korábbi évek szélsőjobboldali törekvéseit a fajvédelem fogalomköre alá lehet és kell vonni.

² *Kozma Miklós: Az összeomlás 1918–1919.* Bp. 1933. 47., 49., 69–70. 72–76., 80–81., 84–86. *Bánffy Miklós: Emlékeimből* Bp. 1943. 117. Tormay Cecile: *Bujdosó könyv* I. kötet. Bp. 1939.

³ *Kozma Miklós: im.* 68.

⁴ *Uo.* 97.

Jól látják, hogy vajúdik a világ, érzik, hogy a nemzeti és a nemzetközi eszme küzd egymás ellen, másképp szólva a polgári társadalmi rend *nemzetközi méreteken* való *tartós* meghaladásának komoly esélyei vannak. „Nekem egyénileg — idézzük ismét Kozma Miklóst, hiszen az ő megnyilvánulásai széles körök gondolatait fogalmazzák meg világos tudatossággal — a kollektívizmus minden formája a túrhetetlenségig antipatikus, de az emberiség fejlődési fázisai nem szokták az egyéneket kérdezni, vajon az, aminek el kell jönnie, mennyire tetszik és mennyire nem. Mindenesetre érdemes azon gondolkodni, hogy a világháború legmesszebbmenő racionális berendezésével, kollektívizmusba szorított embertömegeivel nem fogja-e ilyen kollektívizáló értelemben rányomni bélyegét az eljövendő évtizedek fejlődésére?”⁵

A gondolat elkalandozott ebbe az irányba, de az alapvető célt a pacifizmus „csapdájának” elkerülésében, az internacionalizmussal való szembeszegülésben látták. Az ellenforradalmi szervezkedések — amelyeknek Bécs, Szeged és Arad volt a központja — a komolytalanság jegyeit csak úgy tudták levetkőzni, ha eredménnyel folyamodnak támogatásért a tegnapi ellenséghez. Miképpen lehetett mindezt az engesztelhetetlen nacionalista felfogással, érzelmvilággal összeegyeztetni? „Hazafiúi szempontból mindig undorodtam attól, hogy magyar ügyben idegenek segítségéhez kell folyamodnunk — vallja ezzel kapcsolatban Gömbös —, a bolsevizmus letörésére azonban az ördöggel is szöveteztem volna.”⁶ E vallomás világosan mutatja nacionalizmusának valódi jellegét, szélsőjobboldali beállítottságából fakadó meghatározottságát. És a köpönyegfordítás — éppen az osztályérdekek meghatározó nyomása alatt — a fajvédők számára is meglepően gyorsan, őszintén következett be. Minthogy az antant hatalmak közül főleg a franciák jelenléte volt meghatározó a délkelet-európai térségben, a franciákkal szemben többnyire animózus fajvédők — ahogy Prónay Pál naplójában feljegyezte — egyszerre lelkesedni kezdtek a franciákért.⁷ Persze ez a „lelkesedés” annak a függvényében erősödött vagy gyengült, ahogy a megszálló francia haderő segítette, illetve akadályozta az ellenforradalmi kibontakozást. Később pedig a proletárdiktatúra leverése után e tekintetben minden visszazökkent az eredeti kerékvágásba, a várhatóan súlyos békefeltételek ismét felszították a legfőbb értelmi szerzőnek tartott — s valóban ilyen szerepet vitt — francia kormányzat iránti ellenszenvet.

Visszatérve a Gömbös-csoport és a fajvédők közötti megkülönböztetésre: egy adekvát vizsgálat nem tud mit kezdeni a Gömbös-csoport megközelítéssel azért sem, mert a csoport — mint a politikai tömörülések általában — az oldások és kötések folyamatában formálódott, míg egyesek közeledtek, mások már a távozást választották; voltak, akik politikai platformjukat végig megőrizték, voltak, akik végleg háttal fordítottak, és voltak, akik visszatértek. Mindennek illusztrálására elegendő néhány életút felvillantása. A fajvédők legszűkebb vezetőségébe tartozott Kozma Miklós, aki miután már 1920 augusztusában a Magyar Távirati Iroda élére került, hamar készíttetést

⁵ Uo. 78.

⁶ Gömbös Gyula: Egy vezérkari tiszt bfráló feljegyzései a forradalomról és az ellenforradalomról. Bp. 1920. 33.

⁷ Prónay Pál: A határban a halál kszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerkesztette és bevezető tanulmánnyal ellátta: Szabó Ágnes és Pamlényi Ervin. Bp. 1963. 67.

kapott a kormánypolitika intencióinak elfogadására, és így 1923-ban Gömböst nem követte az ellenzéki útjára. Kapcsolatát azonban megőrizte, és amikor Gömbös csillagzata ismét felívelőben volt, korábbi azonosulása ismét markánsabbá vált.

Közismerten Bajcsy-Zsilinszky Endre (akkoron még Zsilinszky Endre) a fajvédő tábor egyik vezető egyénisége. Az ő életútja éppen akkor fordul ellenkező irányba, amikor a csoport vezetője, Gömbös is változtat addigi politikáján. Végül említsük meg a szintén vezető szerepet vivő Eckhardt Tibort, aki valahol az 1926-os választások után hasonlít meg pártvezérével, hogy azután a harmincas évek elején az újjászerveződő Kisgazdapárt élén bukkanjon fel. A közös indulásnak, a nyilván sok szempontból közös világnézetnek a hatása ezekben az években is megmutatkozik, hiszen a kormányelnök Gömbös az ellenzéki Eckhardtal is szövetezik, hogy megmeneküljön a nagyon is élő bethleni örökség koloncától, és csak akkor kerülnek egymással végletesen és igazából szembe, amikor a nyeresre álló miniszterelnök remélt győzelmét arra is fel akarja használni, hogy az egykor hűtlenné vált és magát alárendelni most sem kész baráttól megszabaduljon.

Mindez azonban nem változtat azon az alaphelyzeten, hogy ezek a személyek politikai fordulataikkal együtt is fajvédők voltak és maradtak. Mert fajvédelmen ők egy szélsőségesen nacionalista felfogást értettek, amely nem akart ismerni társadalmi különbségeket, szélsőjobboidai alapállásból tagadták az osztályharc marxista felfogását, a történelmi Magyarország bukását az 1918–19-es forradalmak bűneként rótták fel, a forradalmakhoz vezető útért a korábbi magyar kormányzati rendszer — nyugat-európaiktól ugyan sok szempontból elmaradó — liberalizmusát is erősen hibáztatták, következésképp egy antiliberalis társadalmi berendezkedést akartak megvalósítani. Élesen antiszemita voltak, mert úgy látták, hogy a zsidóság nagy társadalmi szerepe káros volt a magyarságra nézve, a zsidóság asszimilálódását élesen elleneztek. Ebből az alapállásból természetesen nagyon könnyen el lehetett jutni egy végletes antiszemitizmusig, és nagyon sokuk számára a fajvédő álláspont ki is merült a zsidóság elleni küzdelemben. Az igényesebben politizáló része számára azonban nem az antiszemitizmuson, hanem a magyarság érdekeinek (vélt) védelmezésén volt a hangsúly. Közismert tény, hogy azon kompromisszumok sorában, amelyeket 1932. évi hatalomrajutása érdekében Gömbös Gyula megkötött, ott szerepelt a zsidókérdésben vallott felfogásának módosítása is.⁸ Ez azonban aligha jelenti azt, hogy a miniszterelnök már ne lett volna fajvédő politikus. Mint ahogy Bajcsy-Zsilinszky Endre esetében is valami hasonlót láthatunk. A régi barátához, Kozma Miklóshoz 1930 novemberében írott levelében azért aggódik, hogy a nemzeti Magyarország alatt inog a talaj, ez az ő fő gondja, mert arra ő „fütyül”, hogy a polgári és a keresztény gondolat alatt szintén.⁹

Mindebből következőleg tehát a téma előadása egy igen széles megközelítést igényel, amelyen belül a Gömbös-csoport mindenkori állapotának természetesen kiemelten fontos szerepe van. Az ilyen felfogás mellett szól az is, hogy a Gömbös-

⁸ Miniszterelnöki bemutatkozásakor a képviselőházban így nyilatkozott: „A zsidóságnak pedig nyíltan és őszintén azt mondom: revideáltam álláspontomat. A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvérenek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet.” Idézi: *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp. 1968. 40–41.

⁹ Országos Levéltár, Kozma Miklós iratai (a továbbiakban: K 429) 15. csomó, 6. dosszié.

csoportnak nem volt elsőszámú külpolitikai szaktekintélye, ám még ha illet meg is próbálunk közöttük keresni, azt semmiképpen sem lehet Gömbösben megtalálni. A megismert anyagok arra vallanak, hogy Kozma, Zsilinszky és Eckhardt igen gyakran és intenzíven foglalkozott diplomáciai kérdésekkel, szerepük azonban igen különböző volt, és az egyiküket sem avatta kizárólagos külpolitikai tekintélyé. Valószínűleg Zsilinszky ért el a legnagyobb hatást tekintetben, hogy külpolitikai tárgyú gazdag publicisztikájával a fajvédő társadalmat orientálta, befolyásolta. Kozma Miklós meghatározó szerepet töltött be az MTI kiépítésében, az MTI külföldi tudósítónak kiválasztásában, majd tevékenységük irányításában. Mivel az MTI tevékenysége és a Külügyminisztérium sajtópolitikája között (a surlódásokkal együtt is) számos ponton volt kapcsolat, ezért (és más kapcsolatai, lehetőségei révén) Kozmának a hivatalos külpolitikára is megvolt a maga befolyása. Végül Eckhardt ilyen irányú tevékenységét és pozícióját jelzi, hogy a miniszterelnökké designált Gömbös komolyan fontolgatta Eckhardt külügyminiszteri kinevezését, később pedig az ország számára olyannyira nehéz helyzetet teremtő 1934. évi marseille-i gyilkosság után Eckhardt tölti be Genfben Magyarország fődelegátusi tisztségét, és így komoly szerepet visz a nemzetközi válságból való kilábalásban.

A külpolitikai gondolkodás előzményei, általános kerete

A fajvédők külpolitikai nézetei szervesen illeszkedtek a korabeli magyar külpolitikai gondolkodásba, és sok szálon kapcsolódtak e külpolitikai gondolkodás előzményeihez. Nagyon sommásan azt mondhatjuk, hogy az első világháború előtt a magyar külpolitikai gondolkodást három eszmei-politikai indíték befolyásolta tartósan, és így annak főbb vonásaiban állandó jelleget adott. Az egyiket az állandó veszélytudat, a pángermán és a pánszláv törekvésektől való félelem alkotta. Már csak az 1849-es emlékek miatt is a két veszedelem közül az orosz veszélyt tartották nagyobbnak, és hogy az eredményesen elhárítható legyen, fokozatosan megbarátkoztak a Németországgal való együttműködés szükségességével, gondolatával.¹⁰ Az első világháború, majd annak elvesztése sok szempontból másként vetette fel ezt a veszélykomplexumot, alapjában azonban nem változtatta meg. Az orosz expanziót a nagy októberi szocialista forradalom kioltotta, helyére viszont azonnal egy még nagyobb fenyegetettség érzés került: a polgári rend elsöprésétől való félelem. Erre a Tanácsköztársaság emléke, annak szovjet kapcsolatai, a KMP létrejöttének körülményei (a párt megszületésénél az orosz forradalom egyik vezetője, Buharin bábáskodott), az illegalitásba szorított KMP tevékenysége, szovjet kapcsolatai bőséges alapot adtak. Furcsa módon e tekintetben a magyar polgári közvéleményben sajátos ambivalencia élt. Mert egyfelől a bolsevik Oroszországot egy fölöttébb ingatag hatalomnak látták, amelynek közeli összeomlásával számoltak. Másfelől viszont úgy kombinálták, hogy a restaurált Oroszország megszületése ismét fel fogja idézni a pánszláv veszedelmet. Így, ilyen vagy olyan okból, de mindenképpen érzett a közvélemény egy Keletről fenyegető veszedelmet.

¹⁰ Ld. erről részletesebben *Diószegi István: A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900–1914. Századok 1973/1. sz.*

A német veszélytudat is megmaradt. A világháborús fegyverbarátság ténye, az azt a társadalmi tudat minden pórusába eljuttatni igyekvő propaganda, az a tény, hogy az 1916. évi erdélyi román betörést lényegében német fegyverrel sikerült elsöprő módon visszaverni, csökkentette, helyenként megszüntette a pángermán törekvésektől való félelmet. Ellenben a világháborús német túlkapások, a Monarchiára, annak hadvezetőségére nehezedő német nyomás, az 1915-ben közzétett Naumann-féle Mitteleuropa-terv ellenkező hatást váltott ki.¹¹ Végül a totális német vereség, a kapituláció konzekvenciáit vaskosan érvényesítő versailles-i béke ismét ellenkező hatást váltott ki. Végeredményben a húszas években a német veszedelem — amelyet csak nagyon haloványan stimuláltak a nagynémet törekvések, az ekkor sem szünetelő völkisch-mozgalmak — igen távolinak tűnt.

A fenti fejtegetéseket a történeti logika vezette, az említett korábbi veszélytudat továbbélése nyomainak felfejtési igénye indokolta. A húszas évek megcsonkított Magyarországon létezett ugyanakkor egy sokkal virulensebb veszélytudat, amelyet a világháború elvesztése okozta megrázkódtatás, a trianoni béke sokkhatása, az országot a külvilágtól szinte teljesen elszigetelő kisantant harapófogója, óriási katonai fölénye, a nemzetközi közvéleményt végletesen Magyarország ellen hangolni igyekvő sajtó- és propagandaháborúja váltott ki. Az ország politikai közvéleményének mértékadó faktoraiban erősen élt egy olyan veszélytudat, hogy egyszerűen a teljes felszámolás katasztrófája következhet be. Ugyanakkor azonban bármennyire is volt egy ilyen, a társadalmon ismét és ismét végigránduló félelem, paradox módon és csupán a történelmi előzményekből érthetően létezett egy másik véglete is a gondolkodásnak. Ez a nagy történelmi múltból, az ezeréves história dicső lapjaiból, a nagyon is közeli milleneumi ünnepek fényéből, romantikus képzeteiből, az akkortájt újjávarázsolta, a történeti tényeket nagyon is önkényesen kezelő birodalmi tudatból táplálkozott. Szervesen összeötvöződve a szomszédos országok belső problémáiról, egymás közötti ellentéteiről szóló valós és valótlan hírekkel, mindez azt a hitet táplálta, hogy a „trianoni farsang tréfája”¹² nem is olyan sokáig tartó állapot. Ezen — olyannyira össze nem illő — gondolkodási elemek a kiegyensúlyozatlanság (a túlzott magabiztosság és a legsötétebb kétségbeesés közötti hánykolódás) állapotát eredményezték.

A magyar külpolitikai gondolkodást az első világháború előtt tartósan befolyásoló másik indíték a magyarságnak a dualista berendezkedésű birodalmon belüli számarányával, a harmadik pedig az ország adott szintű, korlátozottan liberális politikai berendezkedésével függött össze. Az előbbi a telítettség érzését keltette, azt az életérzést, hogy a soknemzetiségű Magyarországon belül a magyarságnak messze nincs megfelelő abszolút túlsúlya, így az adott berendezkedés az elérhető legjobb megoldás, következésképp a külpolitika legfőbb célkitűzése ennek az állapotnak a tartósítása kell hogy legyen. (Más kérdés, hogy e lényegében hatvanhetes felfogással szemben állandóan nagy zajt csaptak a negyvennyolcas, függetlenségi vonal hívei, akik megfelelő külpolitikai tájékozottság híján a dualista keretek felszámolását, a teljes állami függetlenség megvalósítását szorgalmazták.)

¹¹ A Naumann-tervre ld. *Irinyi Károly: A Naumann-féle „Mitteleuropa”-tervezet és a magyar politikai közvélemény. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 31. sz. Bp. 1963.*

¹² Bethlen István kifejezése

1918–1920 után (nagyon nehéz pontos dátumot adni, hiszen az új helyzet az 1920-ban aláírt békével vált véglegessé, miközben a nagy fordulat fő vonásaiban már 1918–1919-re kialakult) a telítettséget éppen az éhség, az elvesztett hatalmas területek, az elszakított nagy lélekszámú magyar etnikum utáni vágyakozás váltotta fel. Így a külpolitikával szemben most már korántsem a status quo megőrzésének, hanem éppen egy új status quo megteremtésének igényét támasztotta a közvélemény túlnyomó hányada. Nem kétséges, hogy az ország irányítói számára ez az igény igen jól jött, hiszen alkalmat kínált a rendszert feszítő hatalmas ellentmondások leleplezésére, közvetlenül azt még szították is, mindez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy a revízióval való manipuláció a magyar külpolitika közvetlen irányítói számára egyáltalán nem volt kívánatos, mert a belülről rájuk nehezedő nyomás tovább csökkentette egyébként sem elegendő mozgásterüket.

Végül gyökeres változás következett be a politikai berendezkedéssel összefüggő, állandónak tekinthető ideológikus külpolitikai mozzanat tekintetében is. Jól ismert, hogy a dualizmus kori magyar liberalizmus az eszményileg kigondoltnak csupán gyenge földi mása volt, ezzel együtt is a korabeli magyar külpolitikai gondolkodás elvárta, hogy a Monarchia külpolitikája a szabadelvűség szellemében cselekedjen, tehát támogassa az önállóságukért küzdő nemzeteket. Ezzel is magyarázható, hogy a korabeli magyar közvélemény általában rokonszenvvel figyelte a balkáni népek függetlenségi törekvéseit. A trianoni Magyarország polgárai ellenben már más koordináltak között tájékozódtak. A liberalizmussal, mint a forradalmak szellemi táptalajával szembefordulva, első helyre a hatalmpolitikai szempontok mérlegelése került. Tehát — például — az olasz imperializmus albániai, korfui aspirációit figyelve, nem a gyengébb mellett voksoltak, hanem annak örültek, hogy tovább erősödik az a nagyhatalom, amelytől a magyar revízió ügyében hatékony támogatást reméltek.¹³

A fajvédők külpolitikai nézeteit ezen keretek között kell elhelyeznünk. |

Módszertani megfontolások

Egy eszmetörténeti stúdiumnak csak akkor lehet sikere, vagyis csak akkor képes a feltárni törekedett gondolkodási szerkezeteket megragadni, ha a leírás körül lefelé csapdákat a historikusnak sikerül elkerülnie. Hiszen a leírt szavak — amint az számtalanszor lenni szokott — korántsem biztos, hogy a tényleges nézetet adják vissza. A fajvédők esetében messzemenően figyelemmel kell lenni az uralkodó hatalomhoz való viszonyukra. A hatalom birtokában, legalábbis abból részesedve jobban beleláthattak a formálódó magyar külpolitika mechanizmusába, résztvettek annak alakításában, közvetlen részesei voltak a döntési mechanizmusnak. Az ekkortájt elhang-

¹³ Az olasz–görög kérdés — írja 1923. szeptember 21-i helyzetjelentésében Kozma — „Magyarországon a legszélesebb rétegeket is foglalkoztatta. Olaszország iránt Magyarországon a legszélesebb rétegekig terjedő erős szimpátiák közismertek. A közvélemény ebben a kérdésben teljesen ezen szimpátiáknak megfelelően foglalt állást, ami a sajtóban is kifejezésre jutott. A sajtónak főleg nacionalista része a legaktívabb módon foglalta el az olasz álláspontot. A liberális sajtó, melynek az olasz fasizmus és Mussolini kezébe kedves, szordínnal írt, általában görög szimpátiák nem jutottak kifejezésre”. (K 429. 1. csomó)

zott megnyilatkozások tehát a tényleges felfogást tükrözik, a forráskritikának elsősorban abból a szempontból van helye, hogy az adott irat, dokumentum befelé vagy kifelé szóló célzattal készült-e.

Az ellenforradalmi rendszer konszolidációja éppen a fajvédők megrendszabályozásával függött össze. Részesei maradhattak a hatalomnak, ha meghunyászkodnak, elfogadják a nagybirtok és a nagytőke domináns hatalmát, tudomásul veszik, hogy a trianoni béke aláírásának a nemzetközi status quo (átmeneti) tiszteletben tartása a feltétele. Ez volt a bethleni konszolidáció, amelyet a fajvédők széles körei (akiknek egy része Gömbös körül tömörült, más részük azonban nem) nem fogadtak el. Ezért a bethleni konszolidáció hosszan elhúzódó folyamatában a fajvédők által megfogalmazott külpolitikai eszmefuttatások mögött szinte minden alkalommal meg lehet találni a belpolitikai mozzanatot. Tehát a külpolitikára vonatkozó megállapítások korántsem biztos, hogy tényleges álláspontot fejeznek ki, mert számos esetben — amint azt majd részletesen és konkrétan látni fogjuk — az volt a céljuk és értelmük, hogy támadják a kormány belpolitikáját.

A korabeli hivatalos magyar külpolitika és a fajvédők külpolitikai nézetei között valójában sokszor lényegesen kisebb volt az ellentét, mint ahogy az első pillantásra tűnne. Hiszen az ellenzéki pozíció természetéből kövekezik, hogy a saját arculat kidomborítása eleve igényli a meglévő — esetleg csupán részkérdésben mutatkozó — különbségek kihangsúlyozását. Ellentétek és ütközések fakadhattak tehát hangsúlyeltolódásokból, amikor pedig egy másfajta belpolitikai alapállás az ilyesmit eliminalta, illetve szükségtelenné tette volna.

Úgy véljük, hogy a külpolitikai gondolkodás rekonstruálásánál fontos annak mérlegelése, hogy az eszmei-világnézeti beállítódás megjelenik-e a gondolkodásban, avagy sem. Továbbmenve azt mondhatjuk, hogy számos esetben a külpolitikai gondolkodásban a világnézeti beállítódásnak nincsen nyoma, tehát egy külpolitikai nézetrendszer rekonstruálása még korántsem jelenti feltétlenül azt, hogy a rekonstrukció révén szükségszerűen el lehet hatolni az egyéni világnézet szférájába. Nem lehet kétséges, hogy Gömbös már a húszas évek elejétől Magyarországot a majdan kialakuló, a békerendszert megváltoztató Berlin–Róma tengely oldalán kívánta látni, mint független, a Duna-medencében és a Balkán felé misszióval rendelkező államot. Ez volt a külpolitikai koncepciója, és ebben a turanizmusnak a keleti gondolatnak nem volt helye. Ennek megfelelően külpolitikai eszmefuttatásaiban Gömbös többnyire, lényegében az élesen ellenzéki éveit leszámítva a magyarság keleti beállítottságára vonatkozó nézeteinek nem is adott hangot. Mégis elszórt megnyilvánulásából, valamint egy más természetű polemikus írásából nézeteinek ez a mélyebb vonulata megragadható. 1924-ben Gratz Gusztávval vitatkozva, és hangsúlyozva, hogy nem a reálpolitika szükségleteire gondol, ajánlja a turanizmus gondolatának ápolását. A messze jövő szempontjából gondol egy olyan — főleg szellemi mozgalomra, amely bennünket turániakat egybekapcsol. „Nézzük Ázsia és Európa etnográfiai térképét, nem ötlik-e szembe a turáni törzsek elhelyezkedése, nem gigantikus-e a turáni fajnak ereje és előretörése Európa felé.” Nyíltan megvallja, hogy a Nyugattól való elfordulást ajánlja. Antiliberalis felfogásának jegyében arról beszél, hogy a liberalizmus tette a magyarokat nyugatmajmolóvá. „A legutolsó generációk 48 óta lassan-lassan eltávolodtak az igazi magyar szokásoktól, szemük nem örül a magyar stílusnak, fülük nem szere-

ti a magyar dalt, lelkükben idegen szálak fonódtak össze... szégyenlik úgyszólván azt, hogy magyarok, mindezt csak azért, hogy a nyugatiak elismerjék őket... Ezért mondom: *el a Nyugattól, vissza önmagunkhoz, ami logikusan nem jelenti a teljes szakítást*, de igenis jelenti a nemzeti és faji öntudat teljes kibontakozását.” (Kiemelés — P. P.) Világos, hogy a kiemelt rész éppen fordítva igaz, tehát a gondolatmenet logikusan a teljes szakításhoz vezet, de ezt a reálpolitikus már nem vállalhatja, ezért a rabulisztikus fordulat, a teljes visszatérés a realitások világába, ahol azért (legalábbis a fajvédő táboron belül) a faji öntudat teljes kibontakozási igényének volt realitása.¹⁴

A külpolitikai gondolkodás vonulatainak tiszta felmutatásához szükség van arra is, hogy lehántsuk róla a külpolitikai taktika elemeit. Vegyünk egy sokátmondó példát. Kozma Miklós belügyminiszterként 1936 decemberében Berlinben járt. Utazása előtt nem sokkal jelent meg Alfred Rosenbergnak, a náci párt főideológusának a *Völkischer Beobachter*-ben az a nagy feltűnést, Magyarországon erős felháborodást, Romániában pedig nem kevés örömet kiváltó cikke, amelyben világossá tette, hogy Németország nem a háború előtti állapotok visszaállítására, hanem egy „új Európa” megteremtésére törekszik, a határokat nem szükséges minden irányban kiigazítani, és a Birodalom egyébként sem támogathat nagyméretű revíziós aspirációkat.¹⁵ Az üzenet értelmét Budapesten pontosan megértették, következőleg az írás kínos emléke ott lebegett a magyar belügyminiszter látogatása felett. „Minden németen, akivel eddig tárgyaltam — írja Kozma —, láttam azt, hogy várja, hogy ezt a kérdést szóváteszem. De nem tettem, és láttam, hogy ennek nagyobb hatása volt, mintha tettem volna.”¹⁶ A historikus ez alkalommal abban a szerencsés helyzetben van, hogy a kitűnő forrás révén hősének magatartását belülről tudja látni és láttatni. Egy német kútfő erről már csupán azt jegyezhetné le, hogy a magyar belügyminiszter nem tette szóvá a kínos emléké Rosenbergnak. Ha nincsen napló, akkor legjobb esetben is csupán a tényt — ti. a magyar politikus hallgatásának tényét — lehetne regisztrálni, illetve talán még azt, hogy e hallgatást a németek mire vélték, hogyan is értelmezték. A naplószerű forrás híján könnyen eshetnének abba a hibába, hogy valami ilyesmit rekonstruálunk: a magyar politikus elsiklott a kérdés felett, annak nem tulajdonított jelentőséget stb. Tehát a leírás mintegy a vélt külpolitikai nézetet adná vissza, következőleg elsiklana azon a felismerésen, hogy itt másról, egy taktikai mozzanatról van szó. A napló jól mutatja, Kozma Miklós úgy gondolkodott egy külpolitikai kérdésről, hogy messzemenően figyelembe vette a külföldi partner véleményét. Ilyenformán azonban a taktikai mozzanatban mégis felcsillan a külpolitikai gondolkodás is, hiszen az ügyes lépés célja a külpolitikai siker. A taktika külpolitikai tájékozottságról tanúskodik, ennek a tájékozottságnak a minősége pedig szorosan összefügg a külpolitikai gondolkodás színvonalával.

Kozma Miklós nem csupán hallgatásáról, hanem annak hatásáról is megemlékezik: „...kettős jelentősége volt. Egyik, hogy Rosenberget nem tekintettem hivatalos

¹⁴ Szózat 1924. III. 16.

¹⁵ *Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945.* Harmadik, átdolgozott kiadás. Bp. 1988. 165–166.

¹⁶ K 429. Adatgyűjtemény, 1936. Miniszteri látogatásom Berlinben, 1936. XII. 9–17.

helynek, a másik, hogy annyira képtelenül ügyetlennek tartottam, amit mondott, hogy azt, ha megegyezni akarunk, nem létezőnek kell tekintenem. Tudom, hogy meg is értették, amit akartam.” Az önértékelés egyszerre mutatja az elért sikert, valamint a magyar politikus helyzetfelmérésének korlátait. Hiszen látható, hogy ő is osztozott abban a (különben általánosan elterjedt) téves felfogásban, amely nem látta meg a német külpolitika döntési mechanizmusainak összefüggéseit, túlbecsülte a hivatalos külpolitika súlyát, és lebecsülte az egyébként valóban botcsinálta náci külügyérek tényleges fontosságát.¹⁷

A külpolitikai gondolkodás műveltséganyaga

A külpolitikai gondolkodás színvonala, minősége, ha nem is mechanikusan közvetlen, egészében azonban mégis szoros kapcsolatban van a személyes képzettséggel. Zajos akcióik, turbulens megnyilvánulásai alapján a fajvédőkről már a húszas években kialakult az a vélemény, hogy primitíven politizálnak, a hivatalos politika irányítói (maga Bethlen István is) sokszor állítottak ki elégtelen bizonyítványt róluk, kalandorpolitikának minősítve tevékenységüket. Kétségtelen, hogy az ilyen véleményeknek nagyon sok reális alapjuk volt, egészében azonban feltétlenül sommásan leegyszerűsítőnek, a lényeges különbségeket elfedőnek kell mondanunk ezeket a megállapításokat, amelyeknek természetesen nagyon is célirányos — a fajvédőket lejáratni törekvő, befolyásukat csökkenteni igyekvő — jellegük volt.

Kezdetben, vagyis a forradalmak időszakájában és az azt követő esztendőkből képzettségük még nagyon fogyatékos, ám azonos nívóról már ekkor sem lehet beszélni. A mélypontot Prónay Pál, Zdravec István és a hozzájuk hasonlók jelentették. Prónay az országot valószínűleg egy nagy kaszárnyának tekintette, amelyen belül a konszolidálást akasztófával, jobbik esetben is katonai rendszabályokkal, az integritás helyreállítását pedig katonai úton meg lehet valósítani. 1919 nyarán ebben a szellemben igyekezett Siófokon Horthy Miklóst meggyőzni. „A liberális lapok így is, amúgy is ellenünk fognak írni — érvelt —, akár egy zsidót akasztunk fel, avagy valamennyit kivégezzük. Azért, nézetem szerint kár volna a külföld véleményével törődni, hanem a keresztény népek jogos önvédelme alapján fogjunk végre az alapos tisztító munkához, vagy pedig (fordít egyet a korai Endlösung-szerű javaslatán, végül maga sem bízva annak keresztülvihetőségében) dobjunk ki a cseheket, mert különben késő lesz. Jelenleg rendelkezünk elég katonával, akik ezt a munkát elvégzik” — mondja elképesztő irrealitással, abszolút figyelmen kívül hagyva azt az óriási különbséget, amely nem is egyszerűen a két ország fegyveres ereje, hanem tényleges helyzete között volt, hiszen Magyarország ekkor megszállt terület, fővárosában román katonaság állomásozik.¹⁸

¹⁷ Uo. Vö. még *Pritz Pál: Magyarország külpolitikája* Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején. Bp. 1982. 104–105.

¹⁸ *Prónay*: im. 131–132. Zdravec Istvánról egyik méltatója jegyezte fel: „A legsötétebb magyar éjszakában, amikor Szeged még francia megszállás igájában szenvedett: a parancsnokló francia tábornoknak olyan elképesztő bátorsággal beszélt a revízió történelmi szükségességéről, hogy már az életét féltették.” P. Zdravec püspök, a szegedi Kapisztrán. Szerkesztette: Nagymihály Sándor. Bp. é.n. II. kötet 135.

Prónaytól lényegében távol volt minden, ami politikai mérlegelést, megfontolást igényelt. Így kopott ki lassan nemcsak az ellenforradalmat megszervező garnitúrából, amely Prónaynak, különítményének oly sokat köszönhetett, hanem magából a fajvédők köréből is. Így került szembe Gömbössel is, aki — Prónay vitriolos megjegyzése szerint — a politikai világában egyébként kezdetben „szintén nevetségesen nafv szerepet játszott”, egyéniségének ellenben „a politikai dzsungelekben való bujkálás jobban megfelelt”, és akiről Prónay is kénytelen megállapítani, hogy Bethlen István keze alatt idővel a politikai mesterséget megtanulta.¹⁹

Közbülsőleg: Horthy siófoki emlékirata

Szegeden 1919 nyarán még Horthy Miklós is sok szempontból nagyon leegyszerűsítve mérlegelhetette a külpolitikai lehetőségeket. Mutatja ezt az 1919 október végén nagy valószínűséggel általa készített, vagy legalábbis feltétlenül jóváhagyását bíró emlékirat, amely átfogó igénnyel foglalkozott a létrejött helyzet megváltoztatásának vélt lehetőségeivel.²⁰

Horthy abból indult ki, hogy Románia az ország fő ellensége, mert a „legerősebb valamennyi ellenfeleink között”. Megállapítja, hogy csak akkor lehet a „fegyveres leszámolást” ezzel az országgal elkezdni, ha ahhoz diplomáciailag, gazdaságilag és katonailag „minden elő van készítve”. Nagyon sokakhoz hasonlóan a fővezér is úgy látta, hogy a katonai akcióra igen rövid időn belül lehetőség nyílnak. Mindezenre a túlzottan optimista előrejelzést nem minden megszorítás nélkül tette meg: „1921 tavaszán leszünk legjobb esetben abban a helyzetben, hogy sikeres támadásra gondolhatunk, ezt is csak akkor, ha az addig elmenő időt céltudatosan és alaposan felhasználjuk az erőviszonyok javítására.”²¹

Horthynak a Romániával szembeni engesztelhetetlen beállítódása a fajvédők által is általánosan osztott felfogás. Ezt azért lényeges hangsúlyozni, mert 1919 nya-

---

Zadravec naplója a bizonyosság arra, hogy későbbi méltatója hajszálnyit sem túlzott lefrásában. „Nagyon gyorsan kezdtem észrevenni — írja a páter —, hogy a mi nemzeti hadseregünk kezd nem nemzetivé lenni, hanem a Trianoné, mely meghatározza a számát, fegyverzetét, elnevezését, szolgálati módját.” Szóval Zadravec azt gondolta, azért jött létre a „nemzeti” hadsereg, hogy a történelmi Magyarországot visszafoglalja. Ebben a kérdésben (jóllehet, nem volt könnyű) még Prónayt is alulmúlta, aki jól tudta: első céljuk a forradalmak leverése kell, hogy legyen, ezért kezdett „lelkesedni” a franciáért, sok más társával együtt. Zadravecnél szó sincs a franciáért való „lelkesedésről”, inkább arról ír: „sokszor hajtotta fejembe a vért, hogy bántak velünk a franciák a hadsereg megszervezése kérdésében”. Zadravec egyszerűen fantasztá volt, minimális politikai érzék nélkül. „Engem — emlékszik vissza — nemegyszer kértek, figyelmeztettek, hogy ne beszéljek oly irredentisztikusan, mert ezért érzékenykednek az antantbeliek!” Páter Zadravec titkos naplója. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Borsányi György. Bp. 1967. 122., 120., 123.

¹⁹ Prónay: im. 189.

²⁰ Iratok az ellenforradalom történetéhez. I. kötet. Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Nemes Dezső. A kötet iratanyagát összeállították és a szerkesztésben résztvettek: Karsai Elek, Kubitsch Imre, Pamlényi Ervin. Második kiadás. Bp. 1956. 76. sz. A memorandumot — többek között — idézi Juhász Gyula említett munkájában (58–60), és Romsics Ignác: Ellenforradalom és konszolidáció. Bp. 1982. 132.

²¹ Iratok... 76. sz.

rán-őszén a Friedrich-kormány fontolgatja egy magyar–román megbékélés lehetőségét, később pedig a Bethlen–Teleki–Bánffy–Csáky mágnáscsoport veti fel ismét egy magyar–román perszonálunió esélyeit. Számos jel szerint ennek az elképzelésnek Romániában szintén voltak hívei, fantáziát látott benne maga a román uralkodóház is. A gondolatot a magyar közvélemény széles körei idegenkedéssel fogadták, és ebben nem csekély szerepe volt a fajvédők elhátrító magatartásának is.²²

A memorandum nagy súlyt fektet a magyar hadsereg fejlesztésének kérdésére, számolva egyfelől a békefeltételek korlátozó hatásával, másfelől arra is gondolva, hogy „ezen békefeltételek... idővel veszíteni fognak bénító hatásukból”. A kötöttségek fellazulását főleg az antant belső ellentéteinek kiéleződése szempontjából mérlegeli. Úgy látja, hogy „Magyarország lassanként a francia érdekszférából teljesen kiválik, és Angolországhoz közeledik, mert az angol nemcsak aránytalanul hatalmasabb a franciánál, de utóbbi mindig a fajrokon románt fogja pártfogolni”.²³ A szövegösszefüggés világossá teszi, hogy itt Horthy nem arra gondolt: Magyarország szabadon kiválhat a francia nagyhatalmi befolyás alól, hanem sokkal inkább arra, hogy az eddig kényszerűen igényelt francia gyámkodást már elhagyva keresse az angolok nagyobb támogatását. Az angol támogatás megszerzésére azok a hírek hatottak bátorítólag, amelyek szerint Anglia mérsékelni akarja a magyar békefeltételek szigorúságát. A hírre a fajvédő sajtó is azonnal reflektált, historizáló, a magyar–angol kapcsolatok sok évszázados eseményeit felelevenítő vezércikkben juttatta kifejezésre a reményt: „minő szép volna, ha Anglia, a hagyományok tiszteletének országa, visszaemlékezne a VIII. Henrikől Cromwellig terjedő korszak politikájának arra a gondolatára, hogy a lengyel–magyar szövetség angol protektorátus alatt kívánatos az angol érdekekre nézve.”²⁴

Egyébként a fajvédők külpolitikai nézeteiben az Angliát is tekintetbe vevő kombinációk igen kis helyet foglalnak el. Úgy is mondhatjuk, hogy a fajvédők szemhatára az angol horizontot többnyire már nem fogta be.

Horthy a kialakult helyzet megváltoztatására elsősorban az ausztriai viszonyokba való beavatkozást látja. A memorandumban ismét előbukkan az a magyarországi forradalmak kapcsán korábban már említett nézet, hogy a bolsevizmuson legjobb minél hamarabb túlesni. „Nekünk csak érdekünk lehet, hogy ez (ti. a proletárforradalom — P. P.) mihamarabb kitörjön, hogy ezt a mozgalmat a fehér színű osztrák tiszttal és a keresztényszocialista vidéki körökkel együtt elnyomjuk, és ezáltal barátságos helyzet jöhessen létre közöttünk, miáltal ebben az irányban nem lennénk katonailag lekötve.” A későbbi kormányzó itt egy olyan témakört fogalmaz meg, amely majd a magyar külpolitikának, ha nem is ilyen nyersen intervenció formában, lényegét tekintve azonban mégis valami hasonló módon az egyik fontos törekvésévé válik.

²² *Romsics Ignác*: Gróf Bethlen István politikai pályája 1901–1921. Bp. 1987. 205–207., *Ádám Magda*: A kisantant 1920–1938. Bp. 1981. 63. *Hory András*: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Bp. 1987. 80.

²³ *Iratok...* 76. sz.

²⁴ Az angol magatartásra ld. általában *Ormos Mária*: Padovától Trianonig. Bp. 1983. Az idézet helye: *Szózat* 1919. X. 12. *Viator*: Anglia és Magyarország. (Vezércikk)

Gondolunk itt az osztrák Heimwehr titkos támogatását célzó, az osztrák belpolitikai élet jobbratolását célzó akciókra.²⁵

Horthy számba veszi az „aktív benyomulásnak” előnyös és hátrányos következményeit. Előnyös lenne abból a szempontból, hogy „lekötelezné a rendszerető Ausztriát”, vagyis az osztrák konzervatív–reakciós köröket. Hátrányt jelentene viszont az, hogy a többi szomszédos állam „egy ilyen akcióban a régi monarchia visszaállítása érdekében elkövetett kísérletet” látna.²⁶

A másik akció célját Horthy Csehszlovákia irányában képzelte el. A csehek és a szlovákok közötti ellentéteket erősen eltúlozva, a szlovákok közötti magyarbarát mozgalmakat szerfelett felnagyítva úgy látja: „a hangulat a tótok között mindegyre izzóbb lesz Felső-Magyarországon, mindinkább erősödik az a párt, mely Szlovenszko valamelyes formában való kapcsolatát kívánja Magyarországhoz teljes autonómiával (Hlinka)”. A területserző akciót Lengyelországgal egyetértőleg, lengyel területtől kiindulva gondolja el, emellett az olasz hadifogságból hazatérő szlovák katonákból légiót akar szervezni, mindezt pedig a magyar reguláris csapatok bevetésével, az irredenta szervezkedés „minden eszközzel” történő fejlesztésével alátámasztani. „Az akció megkezdésére okvetlenül szükséges, hogy a románok legalábbis a Duna–Tisza között kiürítették legyen” — írja, és ezzel mindennél beszédesebben jelzi, hogy mily irreálisnak, karnyújtásnyi közelségben akarja e lépést megtenni.²⁷

Horthy Szegeden a fajvédő társaság sűrűjéből indult, a gyors sodrású politikai események forgatagában mind magasabbra emelkedve, horizontja is gyorsan bővült. Mivel hatalmát még jó ideig jelentős részben a különféle különítményekre alapozza — kénytelen alpozni —, ezért még nem szakad el tőlük, de már igyekszik őket mérsékelte bírni. Prónay előtt 1920-ban tartott, feltehetőleg pedagógiai célzatú külpolitikai előadásait már azzal a magasröptűnek aligha mondható, ám annál realisabb szavajárásával fejezi be ismét és ismét: „Ha megmozdulunk — akkor beledöglünk”.²⁸

Visszatérve tehát a fajvédők közötti színvonalkülönbségre: egy Prónaynál vagy Zdravecznál számos fajvédő összehasonlíthatatlanul igényesebben, körültekintőbben gondolkodott. Zsilinszky a szegedi ellenforradalmi kormányon belül a Külügyminisztériumban kap állást. Eckhardt Tibor ugyanott, majd Budapesten a miniszterelnökség sajtópolitikai osztályát vezeteti, közbülsőleg pedig Siófokon a vezérkar külpolitikai osztályát irányítja. Kozma Miklósnak az MTI élére kerüléséről pedig már korábban beszéltünk. Gömbös nézeteinek csiszolódására minden bizonnyal jótékony hatással volt a Bethlen Istvánnal 1916-ban kezdődő kapcsolata.²⁹ Az ő látókörét katonai attaséi

²⁵ Iratok... 76. sz. *Kerekes Lajos*: Az első osztrák köztársaság alkonya. Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr.

²⁶ Iratok... 76. sz.

²⁷ Uo.

²⁸ *Prónay*: im. 219.

²⁹ 1916 őszén Gömböst a Belügyminisztériumba rendelik, és feladatul az erdélyi evakuálás megszervezésében való közreműködést kapja. Bethlen Istvánnal ekkor ismerkedik meg, aki bemutatkozik neki, „és megköszöni, hogy Erdélyért oly sokat tett”. Révay József: Gömbös Gyula élete és politikája. Bp. 1934. 83–84. Révay szerint Gömbösben a Bethlennel való gyakoribb találkozások és eszmecserék révén ébredt fel, és csiszolódott a diplomáciai készség. „Külpolitikai készségének és tehetségének kialakulására ezek voltak a legáltalánosabb hatások.” (Uo. 331.) Nem kétséges, hogy e soroknak megjelenésük idején — hiszen Gömbös

megbízata, zágrábi tartózkodása 1918 november–decemberében is növelte. Nincs arról szó, hogy e katonadiplomáciai megbízása látókörét európai horizontra szélesítette volna, ám a déli szomszédok dolgaiban való alaposabb tájékozottsága mégis egy nagyon fontos kérdésben segítette hozzá a reálisabb látásmódhoz. A szerbek (és nem, mint sokan akarták, a horvátok) támogatása mellett van, mert úgy látja, hogy a szerbektől lehet többet várni.

Később ez a műveltséganyag tovább gyarapodik, de mielőtt erre rátérnénk, a reális viszonyításokhoz emlékeztetni kell arra, hogy származásuknál, neveltetésüknél, addigi életútjuknál fogva képzettebb magyar politikusok is sok szempontból ekkortájt még a fajvédőkkel rokon módon vélekednek a külpolitika számos fontos kérdéséről. Elegendő itt csupán utalni arra, hogy az osztrák–bajor–porosz szélsőjobboldali szervezetekkel való 1920. évi együttműködés a hivatalos Magyarország, a Külügyminisztérium tudtával, segítségével, befolyásával zajlott. Az 1920. júliusi EX–MOVE–Orgesch–Orka tárgyalások — vagyis a magyar és bajor szélsőjobboldali szervezetek együttes fellépési kísérletei — bizony nagyon sok kalandor elemet tartalmaztak, ám attól a miniszterelnök–külügyminiszter gróf Teleki Pál, a minisztérium vezértikára, a ballhausplatzi képzett diplomata, Kánya Kálmán sem tartotta távol magát.³⁰ Ez természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy a hagyományos uralkodó körök és a fajvédők felfogása közé egyenlőségjelet kellene tenni, ám a kapcsolat, a kapcsolódás mégis kézenfekvő. Nyilvánvaló, hogy a kapcsolódásnak az ország hihetetlenül tragikus, mélyrezuhant helyzete volt az oka, amelyből való kilábalásra kezdetben még a hivatalos politika intézői is szinte minden adódónak látszó eszközt készek voltak megragadni, akár még az ilyen kalandortermészetűeket is. Míg ellenben a hagyományos uralkodó körök ebben az időszakban fontolgatják a franciákkal való nagyszabású tranzakció esetleges esélyeit, addig a fajvédők szinte kizárólag csupán az azonnali, erőszakos megoldások büvkörében mozognak.

A fajvédők külpolitikai nézeteinek megítéléséhez fontos támpontot jelenthet a korabeli hivatalos külpolitikai tényezők nézeteinek szemügyre vétele. Gróf Csáky Imre frissen kinevezett külügyminiszter 1920. október elején cikket közölt a Magyar Külügyi Társaság hetilapjában, a Magyar Külpolitikában „A külpolitika és a sajtó” címmel. Az írás, bár egyetlen alkalommal sem nevezi néven — sem irányzatként, sem személyesen — a fajvédőket, mégis egészében nagy támadás külpolitikai nézeteik ellen. Elmondja, hogy Magyarországon a politikát nem a körülmények alapján, hanem vágyainkból kiindulva alakítjuk. Ezzel a „kívánság-gondolkodással” szemben hangsúlyozza, hogy politikánkat mindig az adott helyzethez kell igazítani. Ennek az az alapfeltétele, hogy a külfölddel felvegyük az érintkezést, jó viszonyt kell létesíteni elsősorban a nyugati hatalmakkal, másodsorban közvetlen szomszédainkkal. Első feladat ehhez, hogy a külfölddel megismertessük magunkat, mert eddig az osztrák biro-

---

miniszterelnökségének időszakában vagyunk — aktuálpolitikai, taktikai jelentőségük volt, amit forrásértékük elbírálásánál hiba lenne figyelmen kívül hagyni. Révay egyrészt azt sugallja, hogy Gömbös a bethleni örökséghez igazodott, másrészt pedig olyan készséget tulajdonít főhősének, amellyel az valójában nem rendelkezett.

³⁰ A tárgyalásokra ld. részletesen: *Soós Katalin*: Burgenland az európai politikában 1918–1921. Bp., 1921. 65–75., 90–96. *Prónay*: im. 201.

dalom elzárt bennünket a külföldi országoktól. A béke delegáció 400 év óta — néhány kivételtől eltekintve — első ízben képviselt kizárólag magyar érdekeket. Az a tapasztalat, hogy minél inkább megismernek bennünket, annál nagyobb lesz a rokonszenv. E meglehetősen vitatható állítását a béke delegáció szereplésével „igazolja”. „A magyar delegáció neuilly-i időzésének, Apponyi Albert feledhetetlen fellépésének a legfelsőbb tanács előtt, úgy társadalmi, mint gazdasági és politikai tekintetben tényleges és örvendetes sikerei voltak. Először természetesen a társadalom köreiből állott be változás velük szemben. Azután kifejlődött a rólunk alkotott nézeteknek ez a revíziója a gazdasági és politikai körök felfogásában is.” Nem lehet kétséges, hogy a külügyminiszter — aki a béke delegáció fődelegátusa volt, s így saját munkájáról is hízelgő mérleget von — ugyancsak elrugaskodott ezzel a mióssítással a valóságtól. Nyilván Csáky szemei előtt a Paléologue-féle kísérlet eseményei lebegtek — magyar részről ebben az akcióban neki valóban kimagaslóan fontos szerepe volt —, ám e kísérlet kudarca is jelzi, hogy itt mennyire elrajzolja a külügyminiszter az arányokat. Tehát úgy harcol egy másfajta szélsőség ellen, hogy maga szintén egy másik szélsőség felé tolódik el.

Amikor 1920 elején a magyar békefeltételek a maguk szinte elképesztő ridegségükben napvilágot láttak, akkor Ulain Ferenc a Szózatban az egyébként is felpaprikázott magyar közhangulatot végletesen felkorbácsoló frást jelentetett meg január 21-én. Ebben a hangsúlyt arra helyezte, hogy az új határvonal „dilettánsok” műve. „Ezekkel tárgyaljunk tovább? Nem. Nem! Isten óvjon tőle! Szatóccsal tárgyalni nem úrnak, hanem cigánynak való dolog!” Így természetesen egyben azt is javasolja, hogy a párizsi tárgyalásztalnak teljesen fordítsanak hátat, és az ellenszegülést kozmikus-sá transzformálja: „Kapjuk föl inkább azt a párizsi papirost, tépjük millió darabra szét, és hajtsuk olyan erővel a kosárba, hogy minden forgácsa szakadjon köröskörül, és egy pillanatra megrendüljön belé a világ!”

Csáky ezzel a teljesen irreális, félrevezető felfogással harcol, ez ellen hangsúlyozza egy józan, tárgyilagos sajtópolitika fontosságát. Ám az olyan beállítással, amely azt sugallja, hogy a hivatalos politika eredményes, holott a tények ezt aligha igazolták, nem erősítette, hanem gyengítette a mindennapi realitásokkal számot vető (egyébként nyilvánvalóan helyes) szemlélet elfogadásának esélyeit.

A kisantant megalakulásáról mondott szavai sem erősíthették álláspontjának hitelét. Ő ugyanis így ír: „ha magunkba szállunk és őszinték vagyunk, akkor meg kell állapítanunk, hogy ennek a szövetségnek a megalakulását megmagyarázza, és érthetővé teszi az az üres, de hangos, céltalan, de káros fenyegetődzés, amelyet közvéleményünk egy része — sajnos éppen a lehangosabb (ti. a fajvédők — P. P.) — ez utóbbi hónapokban hallatott”. Nyilvánvaló, hogy sok igazság volt ezekben a szavakban, mert a szélsőnationalista tábor csapta zaj valóban abba az irányba hatott, hogy a győztes szomszédok az egymással való összefogás révén keressenek nagyobb biztonszágot a magyar revindikációval szemben. A kisantant — pontosabban ekkor még csupán a csehszlovák-jugoszláv szövetség — létrejöttének legfőbb oka maga a trianoni békeszerződéssel szentesített, mérhetetlen igazságtalanságai miatt tartós nyugalmat nem ígérő status quo megabroncsolására irányuló törekvés volt. Nem lehet kizárni, sőt, inkább azt kell feltételezni, hogy Csákynek is ez volt a felfogása, gondolatmenetét pedig propagandisztikus célból formálta ekképpen, hogy a fajvédők

ket a magyar társadalmon belül elszigetelje. Mégis, az ilyen beállítás egyfelől nem volt a fentiek miatt tartalmilag teljesen igaz, másfelől pedig taktikailag nem lehetett szerencsés, mert gondolati egyoldalúsága miatt nem lehetett igazából meggyőző.

A színvonalasabban gondolkodó fajvédők felett tehát ezzel a felfogással-beállítással a külügyminiszter nem állt túlzottan magasan. Anélkül, hogy Csáky írásának jelentőségét túldimenzionálnánk, érdemes a kérdéskörnél még egy aspektusból elidőzni. Az európai politikában az első világháború után a francia túlsúly faktum volt, következésképpen a hozzá való igazodás, igazodási készség igazán nem igényelt semmiféle előrelátást, csupán engedni kellett az adott jelen atmoszférájának. Innen nézve azt mondhatjuk, hogy Csáky Imre az adott helyzethez igazodott, és ennek révén szeretett volna eredményt elérni, míg a fajvédők a maguk szubverzív tevékenységükkel. Miközben azonban a fajvédők itthon és a szomszédos országokban a maguk turbulens akcióit szervezték, gondolkodóbb vezetőik tekintetüket egyúttal a messzi jövőbe is irányították, mert a német nagyhatalom ismételt feltámadásában reménykedtek.³¹

Visszatérve a fajvédők külpolitikai műveltségének gyarapodására, meg kell említeni, hogy közvetett módon abban fontos szerepet játszottak Kozma Miklós helyzetjelentései. Az MTI vezetésével nyert kulcsfontosságú pozíció birtokában Kozma már 1921 elején elhatározta, hogy a bel- és a külpolitikai helyzetre vonatkozó ismereteit rendszeresen összefoglalja, és egyben a magyar külügyi szolgálat külföldi állomás helyeken szolgáló tagjai számára könyvomatos úton sokszorosítva megküldi. Ilyenformán Kozma természetesen elsősorban a külügyi szolgálat ismereteit gyarapította, a diplomaták, konzulok, követségi sajtómunkatársak szemléletét befolyásolta, köztük azokat, akik — mint például Hory András, gróf Csáky István — közel álltak a fajvédőkhöz. Mindazonáltal ezek a helyzetjelentések azért hathattak közvetett módon a fajvédők nézeteire, mert azt egy *fajvédő* politikus készítette, tehát joggal feltételezhető, hogy a helyzetjelentések megfogalmazása révén a szerző kénytelen volt egy-egy kérdést jóval szisztematikusabban átgondolni, mintha ilyen összeállításokat nem készített volna, tehát egyben saját magát is képezte. Ezen kívül joggal feltételezhető, hogy fajvédő barátainak körében Kozma sokszor a helyzetjelentések értelmében nyilatkozhatott meg, azok gondolatmenetét fogalmazta meg újra.³²

Kozma sok egyéb szempontból is előrevívó szerepet játszott a fajvédők között. A politikai élet kulisszái között otthonosan mozogva kapcsolatot épített ki a budapesti követségek — főleg a német és az osztrák misszió — munkatársaival. 1927. május 10-én — például — levelet írt Bajcsy-Zsilinszky Endrének, amelyben elmondja, hogy szombat délutáni teára invitálta Schoen német, Calice osztrák követet, két-három kül-

³¹ Magyar Külpolitika 1920. X. 4. (23. sz.); Szózat 1920. I. 21.

³² K. 429. 1. csomó. A helyzetjelentések elé utólag — 1923. VI. 29-én — írt sorai szerint Kozma összesen 92 címre küldte meg összefoglalóit. Mivel a címek egy részére németül, ill. franciául mentek a tudósítások, ezért feltételezhető, hogy azokat a címzettek továbbadták ottani nem magyar ismerőseiknek. Mindenesetre Kozma az említett bevezetőben érezhető büszkeséggel említi meg, hogy azok „nyomait gyakran látom viszont Európa és Amerika sajtóorgánumaiban.”

Elhatározása mellett egyébként Kozma Miklós egészen 1926-ig tudott kitartani. Az ezen esztendőben elkészült, nem ritkán gazdagon dokumentált jelentései a korszak történetének feltárása szempontjából is fontos forrássá váltak, amint azt az elkészült történettudományi munkák mutatják.

ügyi embert, Gömböst meg másokat, és barátját is meghívja.³³ Nyilvánvaló, hogy az ilyen kellemes körülmények között lezajlott beszélgetések sok alkalmat kínáltak az első kézből való tájékozódásra, a nézetek cseréjére, a gondolatok precízebb kifejtésére.

A fajvédőknek egyébként a magyar külügyi szolgálattal is megvolt a kapcsolatuk. Zsilinszkynek a Külügyminisztériumban végzett munkája ugyan nem volt több, mint egy röpké epizód, ám annál hosszabban tartó és szoros kapcsolatról beszélhetünk Kozma Miklós esetében. Ő a sajtópolitikai munka révén volt rendszeres kapcsolatban a Dísz-térrel, esetenként kifejezetten a Külügyminisztérium megbízásából végzett munkát, mindezen túl néhány diplomatának voltak fajvédő nexusaik. A sort magával Kánya Kálmánnal kezdhetjük, aki a húszas években volt szorosabb viszonyban Gömbösékkel.³⁴ Minden bizonnyal ez a kapcsolat is kamatozódott akkor, amidőn 1932 őszén a Puky Endre helyett megfelelő külügyminiszter után kutató Gömbösnek Kozma eredménnyel vetette fel Kánya személyét.³⁵ Baráti kapcsolat, sűrű levélváltás volt Kozma és gróf Csáky István (1927 és 1933 között a Külügyminisztérium sajtóosztályának helyettes vezetője, majd vezetője), a későbbi külügyminiszter között.³⁶ (Ellenben Gömbös valamilyen ok folytán kifejezetten neheztelt a becsvágyó fiatal grófra — a számára ellenszenves arisztokrata származáson túl szerepet játszhatott, hogy talán mérhetetlen ambícióját akarta letörni —, tény, hogy a Sándor palotába bevonuló Gömbös Csákyt hamar eltávolította helyéről, és a magyar külpolitika szempontjából marginális madridi követségre helyeztette.)³⁷

Bizonyosan állítható, hogy Zsilinszkynek, Kozmának és Gömbösnek is közeli kapcsolata volt a két háború közötti magyar külügyi szolgálat egyik fontos diplomatajával, Hory Andrással. Hory azon kevesek közé tartozott, akiknek pályája úgy ívelt magasra a külügyi szolgálatban, hogy tevékenységüket nem a közös — császári és királyi — szolgálatban kezdték. Filológiai kimutatható, hogy Hory rendszeresen tájékoztatta Kozmát külpolitikai kérdésekről, másfelől logikusan feltételezhető, hogy a magyar belpolitikai viszonyokban való eligazodásában Horynak főleg Gömbösök voltak a segítségére.³⁸

Áttételesen az egész fajvédő vezérkar számára jelentett — legalábbis potenciálisan, az egyes egyének fogékonyságától függően — látókörbővülést Gömbös visszatérése a hatalomba: honvédelmi államtitkárrá, majd miniszterre való kinevezése 1928-ban, illetve 1929-ben. Gömbös a Honvédelmi Minisztérium 6. osztályának rendszeresen megküldött külügyi iratok révén az eseményekkel egyidőben és kellő mélységben követhette nyomon a nemzetközi kapcsolatok alakulását, a magyar diplomácia munkáját.³⁹

³³ K 429. 14. csomó. 6. dosszié

³⁴ Hory: im. 398.

³⁵ Pritz: im. 86–87.

³⁶ Kozma Miklós többször említett iratai jól dokumentálják ezt.

³⁷ Antal István visszaemlékezései. (Kézirat.) MTA Történettudományi Intézete.

³⁸ Hory: im., a kötet bevezetője. K 429. általában, ill. 1. csomó, 1922. X. 26-i helyzetjelentés. A magyar–román perszonálunióról mondtak pontosan megfelelnek a Hory visszaemlékezéseiben olvashatókkal.

³⁹ Pritz: im. 59–60.

Állandó, illetve nagy állandóságú elemek a fajvédők külpolitikai gondolkodásában

A fajvédők külpolitikai gondolkodásának voltak olyan elemei, amelyek az idők során teljesen változatlanul maradtak, voltak olyan összetevői, amelyek ugyan nagy állandóságot mutattak, de az esztendőik során mégis változtak, vagy legalábbis módosultak. Végül pedig számba lehetett venni olyan összetevőket is, amelyek felbukkantak, hogy azután gyorsan el is enyészzenek.

Mivel tanulmányunk a téma első feldolgozását nyújtja, ezért azt tartjuk célszerűnek, hogy mondanivalónkat lényegében az állandó, illetve nagy állandóságú gondolati elemekre koncentráljuk.

A teljesen változatlan elemek közé főleg olyan elemek tartoznak, amelyek erősen kötődnek a világnézet szférájához, mintegy a külpolitikai gondolkodás és a világnézet határmezsgyéjén helyezkednek el.

Nemzeti öncélúság

Ilyen fundamentális elem volt számukra a nemzeti öncélúság eszméje, az egyetlen öncél. Ahogy Gömbös megfogalmazta: „öncél csak egy van, a nemzet érdeke”.⁴⁰ Ezt a nemzeti öncélúságot a magyarság szempontjából maradéktalanul szem előtt tartották, azt ellenben, hogy mindebből más nemzetek szempontjából mi következik, csak olyan szituációban tudták felismerni, amikor a magyar politika iránytűje inkább a társadalmi haladás elsődlegessége felé hajlott. „Nem pártpolitikáról van szó: — hirdeti Gömbös 1919. január 19-én a MOVE gólyavári elnökválasztó közgyűlésén — arról van szó, hogy a nacionális és internacionális világnézetek közti harcban a MOVE milyen álláspontra helyezkedjék... Eltekintve attól, hogy a nemzeti eszmék imádásában nevelkedtünk, és eltekintve attól, hogy csak egy nagy és nemzeti Magyarorszáért tudunk lelkesedni, reálpolitikai okokból is a nacionális világnézet mellett kell döntenünk. Nézzünk körül: a csehek, a lengyelek, ukránok, románok, jugoszlávok és német-osztrákok most kezdik nemzeti létük igazi alapját elhelyezni, és mi internacionalisták legyünk?... Az Isten is azért teremtett egymástól különböző nemzeteket, hogy ezek egymással versenyezve, a verseny útján haladjanak.”⁴¹

Ezekről a reálpolitikai okokról azonban a nacionalista Magyarországon már nagyon elfeledkeztek. Elfeledkeztek általában akkor, amikor — kimondva vagy kimondatlanul — nem voltak hajlandók lemondani az integrális revízió igényéről. Élesen megmutatkozott ez a hibájuk a nyugat-magyarországi kérdésben is. Képtelenek voltak felfogni, hogy azok a motívumok, amelyek őket mozgatták, a más nemzetek nacionalista szellemű köreit ellentétes irányban befolyásolják nagy erővel. A burgenlandi probléma végigvonul az egész korszakon, és az Anschluss után névtelen magyar fajvédők áradata bombázza olyan beadványokkal Hitlert, hogy most elérkezett az idő

⁴⁰ Szózat 1925. VI. 26.

⁴¹ Gömbös: im. 27–28.

e terület Magyarországhoz való visszacsatolására. Mert ekkor is ugyanúgy gondolkodnak, mint jó évtizeddel korábban Gömbös, aki így frt: „Németországnak csak egy célja lehet, nem az, hogy Nyugat-Magyarországot elvegye tőlünk, hanem az, hogy szó nélkül visszaadja nekünk”.⁴²

Integrális revízió

Az integrális revízió igényéhez való ragaszkodás szintén ilyen állandó elem volt tehát. Mivel a történelmi Magyarország emléke a két háború közötti időkben karnyújtásnyi távolságra volt, olyan félmúltat jelentett, amely szinte állandóan jelen volt a húszas és harmincas évek mindennapjaiban, ezért a történelmi Magyarország eszméje ott élt lényegében az egész társadalom tudatában. Ott kellett élnie azért is, mert a szétesést messze csupán emberi, véletlen okokra vezették vissza. Magyar részről a forradalmakat ültették a vádlottak padjára, az antantot pedig azért, hogy — úgymond — kellő helyismeret nélkül, a későbbi kisantant országok vezetőinek praktikája hatására hozták meg a végzetes döntést. Arról pedig, hogy széles körökben fel se merüljön a valós okok nyomozása iránti igény, az oktatást, a szellemi-kulturális életet át- ható propaganda gondoskodott.

Az újabb kutatások mind többet szólnak arról, hogy a magyar külpolitika korántsem szorítkozott két évtizeden keresztül a „mindent vissza” álláspontjára, hanem az idők során többször beírte volna a részleges területi engedményekkel is,⁴³ amint-hogy az első és a második bécsi döntés a maga ténybeliségeivel mutatja a magyar külpolitika módosulását. Ez minden bizonnyal igaz, és azt is hozzátehetjük, hogy a tényfeltáró kutatások e tekintetben valószínűleg még újabb adatokkal fognak szolgálni. Mindezzel együtt is úgy hisszük, hogy az árnyalások nem moshatják el a dolog lényegét. Ezt pedig úgy lehet összefoglalni, hogy amiképp az erőszakos megoldás jövőbeni lehetőségeinek latolgatását a békés revízió jelszava fedte, azonképp a történelmi Magyarország visszaállításának célját az általános önrendelkezési jog követelése takarta. Azok az elképzelések, amelyek az integrális revízió elvétől való elhajlást fogalmazták meg, többnyire Bethlen István nevéhez fűződnek. És azt is tudnunk kell, hogy ezen megfogalmazások többnyire nem a nyilvánosságnak szánt do-

⁴²Szózat 1925. VI. 26. Ugyanakkor Gömbös nagyon is tisztában volt azzal, hogy a németek nem fognak maguktól Burgenlandról lemondani. Hiszen a Ludendorffékkal folytatott tárgyalásokon is az egyik vitatéma éppen ennek a területnek a jövőbeni sorsa volt. Gömbös ekkor (és vele a magyarok többsége) akceptálta a Nyugat-Magyarországra vonatkozó német kívánságot, mert azt taktikai szükségszerűségnek gondolta. Egyben azonban arról is meg voltak győződve, hogy engedékenységgükkel nem veszítenek semmit, mert „alkalomadtán — emlékszik vissza 1925-ben Gömbös egy Bethlen Istvánhoz írott levelében az ügyre — úgyis a teljes integritási elvet érvényesítjük”. Gömbös ilyen alkalomnak gondolta az Anschlusst — amely esetén „elsősorban nekünk, jobboldaliaknak a legbrutálisabban kell követelnünk Nyugat-Magyarországot” —, de azon is törte a fejét, hogy még az Anschluss előtt kész helyzetet teremtsenek. Ennek mibenlétére ellenben a levél már nem tartalmaz eligazítást, és más hírforrások sem nyújtanak tájékoztatást. Bethlen István titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta: Szinai Miklós és Szűcs László. Bp. 1972. 57. sz.

⁴³Romsics Ignác: Bethlen koncepciója a független vagy autonóm Erdélyről. In: Magyarországtudomány. A Magyarországtudományi Csoport évkönyve. Bp. 1987. 49–64.

kumentumokban öltöttek testet. Az egymást követő kormányok ellenben mindig gondosan ügyeltek arra, hogy ne szoríttassanak „a veszélyes konkretizálás terére”, mert jól tudták, hogy abból csak bajok származhatnak. Ha fenntartják az integrális revízió igényét, akkor a mindenoldalú támadás pergőtüzébe kerülnek, nem védhetik ki az imperializmus vádját. Ha pedig részleges revíziós programot hirdetnek meg, akkor kénytelen-kelletlen feladják a történelmi Magyarország visszaszerzésére irányuló, perspektivikus célként soha el nem ejtett igényt, ráadásul végül kénytelenek csupán falvak hovatarozásáról vitatkozni.⁴⁴ Arra, hogy ezt a taktikát a magyar kormányok Gömbös miniszterelnöksége előtt milyen ügyesen űzték, jellemző, hogy maga Mussolini, aki pedig többször és hangosan kiállt a magyar revízióért, hosszú éveken keresztül maga sem tudta, hogy valójában mit is kell azon értenie.⁴⁵

Persze e megszorításokkal együtt is kétségtelen, hogy a revízió kérdésében a fajvédők jóval merevebb álláspontot képviseltek. Másfelől azonban hozzátehetjük: ha a Gömbös-kormány időszakából visszatekintve figyeljük a fajvédők álláspontját, akkor könnyen látható, hogy ennek az álláspontnak a hajlíthatatlanságában a tényleges felfogás és az ellenzéki pozíció együttesen jut kifejezésre. Hiszen éppen Gömbös Gyula miniszterelnöksége időszakában, 1934. november elején érkeznek meg Rómába Mussolini felszólítására — igaz, hogy másfél éves késéssel — a magyar igényeket feltüntető térképek. Ezeket nem ismerjük, ám osztrák forrás alapján tudjuk, hogy azokat Gömbös miként jellemezte. Eszerint a magyar követelések néprajzi, nyelvi, illetve földrajzi alapon nyugodtak. Így Szlovákia főleg magyarok által lakott területeit — tehát a Gömbös által „tisza szlováknak” nevezett Nyugat-Szlovákia nélkül —, egy széles sávot Erdély határáig, valamint „egy viszonylag nem nagyon terjedelmes” területet Észak-Jugoszláviában akartak visszakapni. A miniszterelnök különös jelentőséget tulajdonított a pozsonyi és szabadkai hídfőnek, valamint a csehszlovák határ (Budapest–Párkány) közelségének. Gömbös osztrák tárgyalópartnere, a kancellár előtt sem rejtette véka alá, hogy Burgenlandról nem mondtak le.⁴⁶

Felmerülhet, hogy itt nem a miniszterelnök személyes álláspontjáról, hanem a kormány, a külügyi apparátus nézetének képviseléséről van szó csupán. Egyfelől azonban az ismertetett állásponton belül a katonapolitikai megfontolások, valamint a burgenlandi kérdés éles exponálása kifejezetten Gömbösre vall, másfelől pedig egész miniszterelnökségének időszaka arra utal, hogy ilyen döntő kérdésekben nem születtetett álláspont az ő akarata nélkül.⁴⁷

A probléma tehát abban sommázható, hogy a hatalom birtokában a fajvédő álláspont is jóval rugalmasabb, a bethlenihez hasonló.

⁴⁴ Országos Levéltár, Külügyminisztérium. Rezervált politikai iratok 1933–23–13. 1932. XII. 9-én a politikai osztály által készített pro memoria a miniszterelnök számára.

⁴⁵ Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Serie C: 1933–1937. Das dritte Reich. Die ersten Jahren Band I/1. Göttingen 1971. 220. sz. Hassel római német nagykövet 1933. V. 10-i jelentése Mussolinivel folytatott beszélgetéséről. Országos Levéltár, Külügyminisztérium. Semsey Andor iratai. III. csoport. „Feljegyzések az 1934. XI. 6-án a Duceval folytatott megbeszélésekről” c. emlékeztető.

⁴⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Neues Politisches Archiv (Bécs) Fasc. 480. Hornbostel 1934. XII. 17-i feljegyzése Schuschnigg kancellár és Berger-Waldenegg külügyminiszter budapesti tárgyalásairól.

⁴⁷ Pritz: im.

Eckhardt Tibor, már a Kisgazdapárt színeiben, 1933 májusában beszédet mondott a képviselőházban, és többek között kijelentette: „a régi Magyarország úgy, ahogyan az fennállott, soha többé nem fog visszatérni”.⁴⁸ A jóslat szövegen belüli helyzete teljes egyértelműséggel mutatja, hogy itt nem a belpolitikai berendezkedésre vonatkozóan fogalmazta meg Eckhardt a véleményét, hanem kifejezetten külpolitikai kontextusban, abban az értelemben, hogy a történelmi Magyarország egyszer s mindenkorra a történelem temetőjébe került. A kijelentésnek az ad különös nyomatékot, hogy a kisgazda-fajvédő politikus éppen a versailles-i rend felbomlásának jeleit diagnosztizálva jut erre a kemény és egyáltalán nem szokásos következtetésre. Megállapítja, hogy „az európai külpolitika tengelyévé vált immár a revízió kérdése”. Nem csekély előrelátással, és ha egyoldalúan is, mert a magyar felelősséget nem mérlegelve, de mégis sok szempontból megalapozottan bírálja a beneši külpolitikát, igen nagy magabiztossággal mond jóslatot a két háború közötti északi szomszédállam várható sorsáról: „nem cserélnék Csehországgal nemzeti jövőt, még ebben a nyomorult és lealázó állapotban sem. És ha cseh volnék, ugyanezt mondanám, és ugyanilyen szemrehányással illetném Benešét azért, mert 15 esztendőn keresztül, amikor jó pozícióban voltak, akkor nagy lovon ültek, elfelejtette azt, hogy az idő forgandó, hogy a szerencse kereke forgandó, s elmulasztotta az alkalmat arra, hogy önként, saját elhatározásából keresse meg a megbékélés útját”. Eckhardt a magyar revízió útjára vonatkozóan nagyon világosan levonja az első világháború győzteseinek csődjéből, a wilsoni elvek sutba dobásából fakadó következtetéseket: „semmiféle másnyelvű volt magyar területet sem szabad elszakítani az illető terület népének saját szabad elhatározása és népszavazása nélkül”.⁴⁹

Eckhardt Tibor nagyon messze járt ekkor már a húszas évekbeli múltjától. Ezek a gondolatok semmiképpen sem voltak már azonosak a fajvédők nézeteivel. A fajvédő álláspont elmozdulhatott egy rugalmasabb álláspont felé, amint azt a miniszterelnök Gömbös esetében láttuk, ám az ilyen jelentős módosulás már csupán akkor vált lehetségessé (de akkor lehetségessé vált, tehát a korábbi fajvédő álláspont nem jelentett másirányú fejlődése számára áthághatatlan falat), ha maga a belpolitikai álláspont módosult nagyon jelentősen, amint azt akár Bajcsy-Zsilinszky Endre, akár Eckhardt esetében láttuk.

Nemzeti függetlenség

A fajvédők külpolitikai gondolkodásának ugyancsak állandó eleme volt a nemzeti függetlenség olyan végletes értelmezése, amely nem vett tudomást annak társadalmi-gazdasági tartalmáról, korlátozottságáról. Így tulajdonképpen egy romantikusan értelmezett függetlenség-fogalomról volt szó, amelynek ugyanakkor mégis nagyon is tudatos politikai-ideológiai, marxizmus-ellenes tartalmat kölcsönöztek. A magyar marxista munkásmozgalom a múlt század hetvenes éveitől hirdette egyre szélesebb körben az osztályharc tanítását, és ennek a felfogásnak 1918/1919 forradalmi még nagyobb nyomatékot adtak. A fajvédő felfogás nem ismert, nem ismerhetett el a tár-

⁴⁸ Az 1931. évi július hó 18-ra hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója. XVI. kötet 147.

⁴⁹ Uo.

sadalmon belül ilyen mély megosztottságot, illetve a kétségtelen tényeket a függetlenség hiánya következményének mondták. Mivel Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása nyomán sok évszázad után visszanyerte állami függetlenségét, ezért — hirdették — az objektív alapja is megszűnt az osztályok közötti ellentéteknek.⁵⁰ A berendezkedő ellenforradalmi rendszer sem mentesíthette magát attól a nagy hatástól, amelyet a forradalmak a demokratikus gondolkodás elterjedése irányában gyakoroltak. Bethlen is többször beszélt arról, hogy ő a demokrácia híve, és Gömbös is úgy fogalmazott, hogy szükség van arra a demokráciára, amely az értékek demokráciáját jelenti. Mind a bethleni, mind a gömbösi felfogás ilymódon a nemzeti egységnek akart nagyobb társadalmi bázist teremteni, következésképp a nemzeti függetlenség belső hátterét megerősíteni.⁵¹

A szuverenitás kapcsán a fajvédőknek mélyen keserű tapasztalatuk volt, hogy azt a magyar társadalom nem tartotta olyan nagy becsben, amint azt ők méltónak tartották volna. Ezt Gömbös és Zsilinszky is felpanaszolja. Gömbös például 1925 februárjában így írt: „a függetlenség hatalmas és felemelő gondolatával szemben több évszázados függőségünk következtében nincs meg sem a kellő megértés, sem az átérzés”.⁵² Ez az elkeseredés korántsem volt számukra egy elvont probléma, mert azt nem csekély mértékben az a kormányzati politika éltette, amely a népszövetségi kölcsön elnyerése fejében sokkal inkább beilleszkedett az európai hatalmi rendbe, mint azt a fajvédők megengedhetőnek tartották. „Szervilizmusban és opportunizmusban nevelkedett nemzedék utódai — rója fel ugyanott Gömbös — már nem érzik az egyéni és így az állami élet teljes függetlenségének értékét, sem politikai, sem gazdasági, sem faji szempontból.”⁵³ A fogalmazás mintha az egész társadalomra vonatkozna, valójában azonban a fajvédő vezér itt minden szavával a bethleni külpolitikát kárhozza. Mert ez a politika illesztette bele az országot az európai rendbe, miközben a fajvédőket ellenzékbe szorította. Mert ez a politika vezetett a népszövetségi kölcsön felvételéhez, holott a fajvédők az ország gazdasági talpraállását belső erőből, a zsidó eredetű nagytőke megadóztatásával gondolták keresztülvinni. És ez a politika volt az, amely a húszas években a zsidó eredetű finánciókét olyan pozíciókhoz juttatta, ami-

⁵⁰ „Tudom — írja Gömbös 1922-ben —, hogy négyszáz éven keresztül, amikor még nem voltunk független állam, bennünket mesterségesen társadalmi osztályok szerint iparkodtak széttagolni, hogy a nemzet egészséges ösztöne föl ne ébredjen a magyar nemzeti egyesülés érdekében. Most, hogy függetlenek vagyunk, csak egy kötelességünk van a 400 éves mulasztásért: a 400 éves hibákat kiküszöbölni, a magyar faj öntudatát fölébreszteni, és a magyar fajnak minden foglalkozási ágban s minden téren szimptomatikusan elönyömlést biztosítani a végcél felé.” Szózat 1922. IV. 19.

⁵¹ Gömbös: „Demokráciát hirdetünk, de nem a demagóg demokráciát. Mi a demokráciában az értékek arisztokráciáját látjuk. Azt az arisztokráciát és azt a demokráciát, ahol minden tehetség, akárhol született — kastélyban vagy kunyhóban —, érvényesülni tudjon. Mi ezen demokrácia keretén belül hirdetjük a vérközösségen alapuló magyar testvériséget.” Szózat 1922. III. 28. Érdemes megemlíteni, hogy Horváth Károly ÉME igazgatósági tag, aki a magyar fasiszta mozgalmat kezdeményezte, azt hirdette, hogy a fasiszta párt a „keresztény demokratizmus” jegyében munkálkodnék. Weiss István is „keresztény demokráciáról” beszélt. Szózat 1922. I. 24. és 28.

⁵² Szózat 1925. II. 10. „Duna-konföderáció és függetlenség” című, (Gös) szignóval ellátott cikk.

⁵³ Uo.

lyeneket a hazai kapitalizmus történetében sem korábban, sem később nem élvezte.⁵⁴

A függetlenség ilyen társadalmi tartalmától, kötöttségeitől megfosztott értelmezése szorosan összefüggött a nemzeti tulajdonságoknak a történelmi változások fölé merevítésével, tehát egy történetietlen nemzetkarakterológiával. Másképp fogalmazva: a ténylegesen meglévő nemzetkarakterológiai vonások abszolutizálásával. „Irigylem a román nép mentalitását — jegyzi fel 1934-ben naplójában Kozma Miklós, tehát nem kétséges, hogy tényleges felfogását torzításmentesen tárja elénk —, mely a politikában annyira ruganyos, hogy annak az egyénhez, annak karakteréhez és becsületéhez semmi köze. Olyan, mint a természetüknél fogva kokett és vállalkozó szellemű asszonyok, momentán maguk is azt hiszik, amit mondanak.”⁵⁵

A nemzeti függetlenség ilyen kezelése magától értetődően azt is jelentette, hogy a fajvédőknek nagyon érzékenyen kellett reagálniuk minden olyan jelre, amely az ország szuverenitását veszélyeztetni látszott. Amint azt már más helyütt iparkodtunk bemutatni,⁵⁶ a népszövetségi kölcsön felvételét is ilyen veszedelemnek látták. És ennél is nagyobb fenyegetettségként élték meg a különféle Duna-konföderációs elképzeléseket.

A Duna-konföderáció ellen

A dunai államok szövetkezésére — hol lazább, hol szorosabb kapcsolódására, tehát konföderációjára, illetve föderációjára — az idők során, főleg a múlt század negyvenes éveitől szinte számtalan elképzelés fogalmazódott meg. Számos közülük igazi papíros-elképzelés volt, jónéhány ellenben — azzal együtt is, hogy nem valósult meg, végső soron irreálisnak bizonyult — komoly visszhangot keltett, ezek a politikai gondolkodás fontos fejezeteivé váltak. Így emelkedik ki közülük az az 1862-ből származó elképzelés is, amely Kossuth Lajos nevéhez fűződik, és amely (számos más, ám azóta feledésbe hullt tervezethez hasonlóan) a Duna mentén élő népek megbékélését, a nagyhatalmi aspirációk elerőtlenítését célozta. A Habsburg-hatalommal való kiegyezést választó magyar társadalom a dualista berendezkedést részesítette előnyben ezzel a tervvel. A konföderáció gondolata akkor került igazából ismét előtérbe, amikor az önállósodás útját kereső nemzetiségi mozgalmak a kettős monarchiát már végveszélybe sodorták.⁵⁷ Jászi Oszkár nemzetiségpolitikai koncepciója, keleti Svájc elképzelése gyűlöletes jelképpé vált a fajvédő társadalom szemében, mert — Jászi törekvéseit alaposan félreismerve — ezekben az elképzelésekben Magyarország érdekeivel ellentétes eszmét láttak. Az első világháború után az ilyen föderációs elképzeléseknek gyökeresen megváltozott a tartalmuk, hiszen objektíve nem le-

⁵⁴ A korszak magyar históriájára ld. összefoglalóan: Magyarország története tíz kötetben. A sorozat főszerkesztője Pach Zsigmond Pál. VIII. kötet (főszerkesztő Ránki György) Bp. 1976., *Romsics* im., valamint legújabbban Magyarország a 20. században. Szerkesztette Balogh Sándor. 2. kiadás Bp. 1986.

⁵⁵ K 429. Adatgyűjtemény 1934. II. 1934. XI. 23-i bejegyzés.

⁵⁶ *Pritz*: im. 41–49.

⁵⁷ Minderre ld. részletesebben *Mérei Gyula*: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1840–1918. Bp. 1965.

hetek mások, mint eszközök a győztesek kezében a súlyos ellentmondásoktól terhes status quo stabilizálására. A helyzetet bonyolította — bizonyos szempontból végletelesen kiélezte —, hogy az emigrációba szorult magyar haladó erők (kényszerből is, illúzióból is) kapcsolatba kerültek a kisantant-körökkel, így a konföderációs elképzelések részükről való fenntartása nem volt harmóniában a nemzeti érdekekkel, amely a velük szemben egyébként is gyűlölködő fajvédő köröket még fulminánsabb indulatokra ragadta.

A békeszездések megkötése után azonban a kérdés nem csupán úgy merült fel, hogy legyen-e Duna-konföderáció, vagy sem, hanem hogy egyáltalán milyen nagyobb alakzat létrehozásával lehet a kisállami nyomorúságot megszüntetni. Ezért a két sikertelen királypucss sem csupán a Habsburg-család és körülötte egy marék arisztokrata hamvába hullt kísérlete volt a hatalom megragadására, hanem az aktív politikusok szélesebb körének törekvése is, amelyet a politikai közvélemény nem jelentéktelen hányada fogadott passzív helyesléssel, reménykedéssel.⁵⁸

A fajvédők azonban túlnyomó többségükben szabadkirály-választó álláspontot képviseltek, és a legitimizmussal nem csupán Habsburg-főbiájuk miatt álltak szemben, hanem azért is, mert vélelmük szerint — amint azt Zsilinszky Endre közel egy esztendővel később meg is fogalmazta — a restauráció előbb- utóbb „egy szláv hegemoniájú Duna-konföderáció spanyolcsizmájába kényszerítette volna” Magyarországot.⁵⁹

Egy ilyen veszedelmet kémlelve csodálkozik Zsilinszky azon, hogy „olyan nehezen válik a magyar közvélemény vérévé az a tudat, hogy 1. a kettős monarchiát lehetetlen többé a régi belső erőcsoportosítással föltámasztani, és 2. minden ma és a közeljövőben lehetséges vagy csak elképzelhető dunai konföderáció csupán a mi végleges megnyomorításunk árán, idegen, sőt ellenséges faji és nemzeti érdekeket szolgáló megszervezését hozhatná a Duna völgyének”.

Közép-Európa megszervezésére Zsilinszky *elvileg* két lehetőséget lát: az antant vagy a kisantant veszi kézbe az ügyet, *gyakorlatilag* azonban csak a kisantant számára lát lehetőségeket. Az antant feloszlása nyomán magyar szempontból távoli lehetőségnek mondja, hogy Olaszország akarná a térséget megszervezni, ám „Olaszországnak semmiképpen nem érdeke, és a jövőben sem lehet érdeke, hogy itt egy hatalmas államszövetség alakuljon”. Ennek szerinte az az oka, hogy még egy olaszbarát Duna-konföderáció is szembe találná magát az olaszokkal az Adrián. Másfelől azonban Zsilinszky szerint azt is tekintetbe kell venni, hogy „egyszerűen lehetetlen volna a Duna völgyét nagyolasz érdekszférában megszervezni és főleg megtartani”. Ennek az az oka — folytatódik a gondolatmenet —, hogy a délszláv és a cseh nemzeti érdek „örök időkre” ellenlábasa az olasznak, Róma pedig nem elég erős arra, hogy azok-

⁵⁸ Mindez jórészt a szabadkirály-választók és a legitimisták küzdelmében öltött testet, amely az amúgy is súlyosan megosztott magyar társadalmat ebben a metszetben is alaposan differenciálta. A királypuccsok különböző megítélése nyomán az ellentétek annyira kiéleződtek, hogy „régii ismerősök, jó barátok, sőt rokonok közt is megszakadt a korábbi jó viszony, sőt, már nem is köszöntötték egymást”. *Hory*: im. 83.

⁵⁹ *Szózat* 1922. IX. 3.

Az Ébredő Magyarok Egyesületében voltak karlisták, azonban őket a többség kiszorította a mozgalmából. Ld. *Zinner Tibor*: im. 97., 110–112.

kal szemben megszervezze e térséget.⁶⁰ Ez a kijelentés azért is lényeges, mert azt mutatja, hogy a fajvédők élvonalbeli politikusai ugyan nagy szimpátiával figyelték Mussolini mozgalmát, majd még nagyobb örömmel fogadták hatalomra jutását, társadalomátalakító programjával messzemenően azonosultak, az olasz nagyhatalom lehetőségeit azonban elég józanul mérlegették.

Az olasz aspirációkat zárójelbe téve Zsilinszky fő figyelmét a kisantant törekvéseire fordítja. A kisantanton belül a cseh–szerb szövetséget hangsúlyozza, amely a korridort akarja „valamilyen formában megcsinálni”. Az ily módon megmaradt „kasztrált Ausztriát” a cikkíró szerint Benešék a számukra kedvező időpontban kapcsolnák be további terveikbe. „Viszont Magyarországnak még hagynának időt: főjön saját nyomorúságának és nyomorékságának levében, míg annyira meg nem puhul, külső nyomás és belső gazdasági és szociális bajok annyira szét nem tagolják, hogy „belenyugodva a változtathatatlanba”, el nem fogadja Kismagyarországot végleges sorsául, s össze nem áll cseh–szerb hóhéraival egy új közép-európai egyesülésbe, mely a formáktól eltekintve főleg abban különböznék a régi kettős monarchiától, hogy itt ők volnának az urak, és mi — magyarok, németek — a rabszolgák.” Zsilinszky gondolatmenetét innen belpolitikai összefüggéseket érintő területre vezeti, arra utalva meglehetősen nyers fogalmazással, hogy tervében Beneš a magyar baloldali emigrációra, annak hatalomra jutására épít.

Ezen a ponton ismét visszakanyarodik az olasz aspirációra, és megismétli azt a felfogását, hogy ez a két erő egyensúlyi helyzetet teremtet. Ezért nyugodt ő, mert tudja, hogy a Beneš-féle konföderációs tervekkel szembeni magyar passzív rezisztencia nem áll egyedül: „mellettünk vannak akarva – nem akarva az olaszok, nem érettünk, hanem a maguk érdekében”.⁶¹

Az egész korszak átmeneti jellegéből, megoldatlan problémáinak feszítő erejéből fakadóan a föderációs elképzelések búvópatakként állandóan jelen vannak, ám a felszínre csak időnként bukkannak. Így került ismét az érdeklődés előterébe a húszas évek derekán. 1925 elején felröppent a hír, hogy a Magyar Nemzeti Bank vezetője és az Osztrák Állami Jegyintézet között tárgyalások vannak folyamatban közös pénznem bevezetése céljából. A tény közlése egybekapcsolódott a cikkíró véleményének nyilvánításával, ti. reményének kifejezésével, hogy a megbeszéléseket siker fogja koronázni. Ez indította Gömbös Gyulát arra, hogy hevesen óvjon mindenkit egy ilyen lépéstől, amely az igazából még ki sem vívott függetlenségünket „átmeneti látszatelőnyökért” feláldozná. Számára az Ausztriával való egyesülés végeredményben hasonlóan nem kívánatos, mintha a kisantanttal való egyesülés következne be. „Tagadjuk — írja —, hogy Ausztriával közös volna a sorsunk, de főképpen tagadjuk, hogy jövönk és gazdasági helyzetünk azonos volna.” Mert szerinte Magyarország „minden tekintetben hatékonyabb helyzeti energiával rendelkezik”, a közös gazdasági program ellenben Magyarországnak — mint a múltban — kárt okozna. Gömbös tehát a függetlenségi vonal gondolatmenetét eleveníti fel, megtoldva azzal, hogy a jövő ebben az esetben még a múltnál is sötétebb lenne. Az egyesüléstől már csak azért is óv, mert az alkalmat teremtené az antantdiplomácia számára, hogy a csehekkel is össze-

⁶⁰ Uo.

kösse az országot. Az eredmény végzetes lenne: „Magyarország függetlenségének újból való feladása a függetlenség végleges feladását jelenti, ezzel Magyarország jövője örökre megpecsételtetnék. Nem mehetünk ilyen közösségbe, mert e közösség bilincseiben nem tudunk a magyar faj szupremációja jegyében lélegző életet elképzelni.” Érdemes megfigyelni, hogy a gondolatmenet most is mennyire a végletek között hullámszik, hiszen a függetlenség végleges elvesztésének víziója tövében ott virít a magyar szupremácia soha fel nem adott eszméje.⁶²

Ugyanezekben a napokban két osztrák képviselő tárgyalt Berlinben, újjukból nemzetközi szennáció lett, mert szélteben-hosszában tudni vélték, hogy az Anschluss előkészítéséről van szó. Ellenoffenzívaként a franciák a Duna-konföderációt ajánlották, az angolok pedig az utódállamok vámúnióját vetették fel.

A Szózat ekkor ismét a szláv imperializmus rémét festette fel, és a magyar-olasz érdekazonosság hangoztatásával iparkodott a reorganizációs tervek ellen mozgósítani. Újfent megfogalmazza azt az imént bemutatott gömbösi gondolatot, hogy a Duna-konföderáció a „régí Monarchiánál is veszélyesebb”, és e veszedelmet elhárítandó a Nitti által korábban felvetett olasz-osztrák-magyar pénzügyi és vámúnió eszméjét karolja fel. A fajvédők ellenzéki pozíciójának megfelelően a támadásból kijut a kormánynak is, amelynek külpolitikája „ebben a kérdésben teljesen érzéketlen, ...elhanyagolja Olaszországot, s ehelyett a csehekkel s általában a szomszéd államokkal való kapcsolatot erőszakolja”.⁶³ Ebben a beállításban persze jó adag túlzás van. A korabeli hivatalos magyar gazdaságpolitika abból a tényből kiindulva, hogy a Monarchia romjai nem temethették el véglegesen a térség korábban oly virágzó gazdasági kapcsolatait, azt a célt iparkodott elérni, hogy az utódállamok közötti gazdasági közlekedés csatornáit kitisztítsa.

A Duna-konföderációs elképzeléseknek — mint korábban jeleztük — eleve volt a húszas évek magyar társadalmában bizonyos bázisa, és a nyomasztó gazdasági gondok közepette, látván, hogy az ország demokratizálódása terén nem lehet érdemben előrelépni, az ilyen irányban tájékozódók tábora még tovább növekedett. Ezért fordul ellenük kemény indulattal újabb írásában 1925. április végén Zsilinszky Endre. A retorikai fordulatokon túl két komoly érvet is felvonultat azokkal szemben, akik így gondolkodtak. Egyrészt magyar glóbusz szemlélettel vádolja őket. „Sajnos, a magyar közgondolkodás a ránk mért szörnyű csapások alatt sem jutott el addig az igazságig, hogy minden magyar külpolitika túlnyomó részében csak európai, sőt világpolitikai erők függvényében fogható józanul föl. Ez jelenti más szóval azt, hogy a magyar nemzet külpolitikai erők függvényében fogható józanul föl. Ez jelenti más szóval azt, hogy a magyar nemzet külpolitikai célkitűzéseit egy pillanatra se szabad a magyar glóbuszon, hanem csak egy széles európai horizonton elképzelnünk.” A másik érve a békerevízió és a Duna-konföderáció kapcsolatát vette célba, és így a korabeli Ma-

⁶¹ Uo. Meg kell említeni, hogy a csehszlovák politikusok, élükön Beneš-sel nemhogy nem beszéltek a bel- és külföldi közvélemény előtt Duna-konföderációs elképzeléseikről, hanem újabb és újabb nyilatkozataikban azt hangoztatták, hogy erre még nem értek meg a feltételek. Ezért fogalmaz Zsilinszky úgy, hogy Magyarországnak időt hagynak arra, hadd „főjön saját nyomorúságának és nyomorékságának levében”.

⁶² Szózat 1925. II. 10.

⁶³ Szózat 1925. III. 12.

gyarország társadalmi atmoszférájában, amikor hazaárurolót kiáltottak mindenkire, aki nem volt a revízió híve, ennek hatása csakis elsöprő lehetett. Zsilinszky ezzel nyilván messzemenően tisztában volt, és ezért választotta már cikkének címéül is azt (Békerevízió és Duna-konföderáció). „Nem ártana — írja —, ha kicsi álmú magyar, úgynevezett reálpolitikusok, akik semmit sem tudnak a jövőre vonatkozóan elképzelni, ami még nem volt, és minden pillanatban a tál lencsének gyászos kompromisszumára hajlanak, az örökségért való szívós és céltudatos küzdelem helyett még idejében rájönnének arra, hogy békerevíziót követelni, komoly békerevízióra dolgozni s egyben a Duna-konföderációra gondolni, összeegyeztethetetlen dolgok.” A revízió eldöntése pedig kifejezetten arra int, hogy ne rekedjenek meg a Duna-konföderáció „gyászos kompromisszumának pocsolójában”.⁶⁴

Az 1929–33. évi világgazdasági válság szorításában a konföderációs tervek hátterbe szorultak, helyükre javarészt a kifejezetten gazdasági jellegű vámuniós elképzelések nyomultak, egy-egy vezető politikus intonálásában.⁶⁵ A gondok súlya a fajvédő politikusokat is egy hajlékonyabb álláspont felé terelte. Így Gömbös is egyre több jelét adta annak, hogy szélesebb összefogásban keresi a válságból való kilábalás lehetőségét. Persze azt sem lenne helyes figyelmen kívül hagyni, hogy Gömbös ekkor már nem ellenzéki politikus: a kormányférfiúi pozíció is ilyen irányban befolyásolja. Így nem fordul szembe, hanem diplomatikusan helyesli — amennyiben másfél évvel későbbi kijelentésének hihetünk — Briand Páneurópa-koncepcióját, „jóllehet (mondja ugyanekkor, 1932 decemberében) reálpolitikailag nem tartottam megvalósíthatónak”.⁶⁶ A nemzeti elzárkózást hirdető korábbi álláspontjához képest a tényleges elmozdulás abban jelölhető meg, hogy ekkortájtól Gömbös egyre határozottabban regionális megegyezések irányában próbál megoldást találni.

Hantos Elemér liberális politikus, gondolkodó és közíró, a közép-európai államok tökések együttműködésének szervezője, aki 1931 őszén tette ismertté egy dunai föderáció megszervezésére irányuló tervét, e terv iránt — a korábban előadottakból érthetően — legtöbb érdeklődést tanúsító Csehszlovákia képviselői előtt úgy nyilatkozott, hogy a magyar politikusok között Gömbös Gyulát tartja alkalmasnak elképzelése hathatós támogatására. Csehszlovák forrásból tudjuk, hogy Hantos Gömbössel több ízben tárgyalt erről a kérdéstről. A budapesti csehszlovák követ — akinek feltehetőleg tudomása volt arról az 1923-as intermezzóról, amikor Gömbös és Beneš között valamiféle átmeneti együttműködés formálódott — Gömbös elejtett megjegyzései alapján „hajlamos volt egy új külpolitikai kurzus előjeleit felfedezni”.⁶⁷

⁶⁴ Szózat 1925. IV. 26.

⁶⁵ Ezeket az elképzeléseket — és egyben kudarcukat — részletesen mutatja be *Ormos Mária*: Franciaország és a keleti biztonság c. monográfiája. Bp. 1969. Beneš a válság időszakában is azt hirdeti, hogy a Duna-konföderációs és egyéb államjogi szerveződések csehszlovák aspektusból nem kívánatosak, ugyanakkor azonban tervet röpített fel 1931 őszén–telén egy csehszlovák–osztrák–magyar gazdasági együttműködésre. Ld. erre legújabban *Diószegi László*: Beneš terve Csehszlovákia, Ausztria és Magyarország gazdasági együttműködésére. In: *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve*. Bp. 1987. 65–78.

⁶⁶ Országos Levéltár, Magyar Távíratok Irodája könyvtárosa. 840. csomó. 1932. XII. 17. MTI Pápa.

⁶⁷ *Kovács Endre*: Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között. Bp. 1971. 181–183. Ld. még *Ádám Magda*: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp. 1968. 50.

Gömbös Gyula azonban ekkor is messzemenően szem előtt tartotta a Zsilinszky Endre által revízió és reorganizációs elképzelések kapcsolatáról 1925-ben megfogalmazottakat. Tehát ha hajlamos volt is együttműködési tárgyalásokba bocsátkozni, azok révén nemhogy nem hagyta a revízió ügyét károsítani, hanem éppen azt szabta árként a kooperációra. A revízió kérdése egyébként — ellenkező előjellel — a másik oldalon fel is bukkant, mert a status quo Duna-medencei védelmezői viszont arra következtettek, hogy Magyarország náluknál is szorultabb helyzetben van, tehát az együttműködés árként joggal igényelhetik a határkérdés elejtését. Mindkét fél felfogása reális elemekből táplálkozott: két ellentétes irányú tendencia bontakozott ki, ám a magyar politikusok építettek az akkor erősebbre, az európai status quo szükségyszerű átrendeződésére.

Így a kisantant országokat is magába foglaló együttműködésnek ekkor sem adódott igazából reális esélye. Ám Gömbös külpolitikai gondolkodásában állandó tényezőként megmaradt a regionális megegyezésre törekvés, amely majd Olaszország, Ausztria és Magyarország gazdasági és politikai együttműködésében, annak betetőzéséppen az 1934. márciusi római jegyzőkönyvben ölt testet. Ez volt az az eredmény, amelyet a politika törvényei lehetővé tettek, mindehhez még azt kell hozzáfűznünk, hogy Gömbös regionális elképzeléseibe ekkortájt nagyon szerette volna Németországot is beilleszteni. Hitlerrel történt hírhedten híres 1933 júniusi találkozásán lendületesen fejtegette a négy állam nemzeti autarchiájuk kiépítésének szükségességét, amelyet történelmi, gazdaságpolitikai és katonapolitikai megfontolásokkal indokolt. Utalt a belpolitikai rendszerek összehangolására — magyarán a totális fasiszta diktatúra általános bevezetésére —, és javaslatot tett egy állandó bizottság felállítására, amely a politikai, gazdasági és katonai kérdéseket állandóan megvitatná, és javaslatokat tenne a kormányfőknek. Hitler elképzelésébe azonban az ilyenfajta együttműködési koncepció nem fért bele, hiszen egy ilyen képződmény a résztvevő államok egyenrangú társulását jelentette volna, az ő célja ellenben a kizárólagos német fölény nem is oly távoli megteremtése volt.⁶⁸

A pánszlávizmus ellen

A fajvédőknek a Duna-konföderációs elképzeléseket ellenző nézeteit (amint azt talán már az eddig előadottak is érzékeltetik) át- meg átszötte a pánszlávizmustól való félelem, az ellene való küzdelem. A kisantant létrejöttét, megerősödését is — ebben az aspektusban — közép-európai szláv előretörésként fogták fel. A fajvédők is azon a nézeten voltak, hogy a forradalmi Oroszország megszületése kikapcsolta az orosz pánszlávizmust, ezt azonban múló epizódnak tartották, mert az általuk bizonyosra vett orosz restauráció hitük szerint elemi erővel fogja a szláv együttműködés gondolatát újraéleszteni. A kisantantot azért tartották az ország legnagyobb ellenségének, mert „egy náluk nagyobb és veszedelmesebb ellenségük, Oroszország ma ki van kapcsolva”. A szláv összetartás-tudatot Zsilinszky olyan elementárisan erősnek gondolta, hogy a restaurált Oroszország Európában való újbóli megjelenését olyannak

⁶⁸ Pritz: im. 116-123.

vélte, amely „valószínűleg azonnal szétugratná a kisantantot, mert hiszen Csehország minden valószínűség szerint Oroszországhoz szegődne, Románia ellenben nem”. Az Olaszországgal való szorosabb magyar kapcsolatokat is gyakran a szláv elem elleni közös érdekű védekezéssel sürgették, indokolták. „Olaszországnak saját érdekében szükségképpen mindig arra kell törekednie, hogy Közép-Európa e nem szláv szigete fölött össze ne csapjanak a szláv hullámok. Ezt pedig csak úgy érheti el, ha Magyarországot független állami és nemzeti berendezkedésében védelmezi a közép-európai szláv imperializmussal szemben.” Egészen természetes, hogy az évek során ismét és ismét felmerült cseh–jugoszláv korridor tervét is, mint a pánszláv eszme megnyilvánulását értelmezték, tehát az ő látásmódjukban a korridor terve mögött a kisantant csak másodlagosan jelent meg. A népszövetségi kölcsön felvétele körüli huzavonákat sem varrták az egész kisantant nyakába, hanem „Csehország” és Jugoszlávia „rozoga imperializmusáról”, arról a ki nem mondott, ám mégis gyanítható törekvéséről beszéltek, hogy ennek révén Magyarországot bekapcsolják a „szláv Közép- Európába”. Amikor 1925-ben újfent — mint láttuk — felszínre törtek a Duna-konföderációs elképzelések, illetve felerősödött az attól való félelem, akkor az érvelésben megint nagy hangsúlyt kapott a „szláv imperializmus” elleni magyar–olasz összefogás szükségessége.⁶⁹

Közbülsőleg: a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok rendezése ellen

1924 szeptemberében ismeretessé vált, hogy Berlinben magyar–szovjet megállapodást írtak alá a két ország közötti diplomáciai és gazdasági kapcsolatok rendezésére.⁷⁰ A fajvédők óriási felháborodással fogadták a hírt, ám kemény tiltakozásukat korántsem a szláv kérdésben elfoglalt álláspontjuk motiválta, hanem kifejezetten és kizárólag a szélsőséges antikommunizmusuk. A megállapodás kapcsán a magyar közvélemény példátlan megütközéséről, elkeseredéséről és szégyenérzéséről beszéltek, a parafált egyezményekben Magyarországnak — annak az országnak, amely „először mert nyíltan és bátran keresztény és nacionalista lenni” — a megalázkodását látták és láttatták.⁷¹ Zsilinszky Endre is kemény szavakkal ostorozta a kormány lépését, együgyűségről, „malomalatti machiavellizmus”-ról beszélt. Úgy látta, hogy „a forradalmi baloldalnak ez az egyezmény politikai avansz, a GYOSz bizonyos érdekköreinek üzlet, nekünk új nemzeti gond, aggodalom és újabb nemzetvédelmi szervezkedés alapja, a kormánynak elsősorban külpolitika”. Nem vitatja el, hogy a kormányt e lépésében külpolitikai megfontolások vezették, azt sem vonja kétségbe, hogy Orosz-

⁶⁹ Szózat 1923. X. 21. és 1925. III. 12. Eckhardt Tibor 1924 októberében hallgatói előtt ilyen víziót festett: „A magyar faj fennmaradásának egy nagy világtörténelmi veszedelme van, és ez a pánszlávizmus. Északon egy százhetvenmilliós északi, délen egy ötvenmilliós déli szláv néptömeg áll itt, és ebbe beleszorítva egy kicsiny csík magyarság állja útját annak, (hogy) Szvatopluk hatalmas birodalma még fokozottabb mértékben ki ne alakuljon. A szláv túlsúlyra való törekvés világtörténelmi veszedelme fenyegeti elsöpréssel a magyar fajt. Ez békés penetráció útján is bekövetkezik. Ez a végveszély ma még fokozottabb mértékben fenyeget. Az orosz hatalom egyszer akcióképessé fog válni, megindulhatnak a seregek, és akkor ez a kicsiny, védhetetlen határú csonka ország fog csak azzal szembeszállni.” Szózat 1924. X. 21.

⁷⁰ Juhász: im. 96–99.

⁷¹ Szózat 1924. IX. 19.

ország valószínűleg támogatni fogja a magyar revíziós törekvéseket, ez az előny azonban nem hasonlítható össze „azokkal a nemzeti veszedelmekkel, amelyeket az oroszokkal való bármely közös vagy párhuzamos lépés és minden velük való közvetlen diplomáciai kapcsolat belső nemzeti politikánk jelenbeli vagy távoli jövőbeli alakulása szempontjából felidézne”. Zsilinszky nem osztotta azoknak a nézetét, akik a NEP-politikát úgy értelmezték, hogy Szovjet-Oroszország már nem bolsevista állam. Elismeri, hogy a szovjetek „engedményeket tettek a kapitalizmusnak, de politikai mérlegben Szovjet-Oroszország ma ugyanazon zsidó vezetők kezében, ugyanazt a lelki és hatalmi bolsevizmust képviseli, mint évekkel ezelőtt”. Elismeri, hogy Lenin lángelme volt, nagy szervező, a világszidóság szerepét mitizáló fajvédő felfogás szellemében azonban úgy látja, hogy végső soron „még Lenin is csak eszköz volt a zsidó viláгурalmi törekvések és erők kezében”. Érdekes módon ez az antiszemita beállítódás Zsilinszkyt kilendíti abból az alapállásból, amelyben a magyar–szovjet diplomáciai viszony rendezését kizárólag antibolsevista alapról utasította el. Mert azt fejtegeti, hogy a budapesti szovjet követ alaposan meg fogja ismerni a magyar viszonyokat, így azt is, hogy „mi itt antiszemiták vagyunk, s ugyanakkor örök időkre elköteleztük magunkat a nagyszláv politika ellen: egyszerre megnövelnék azt a nemzeti veszedelmet, mely minden józan magyar előtt a legfenyegetőbb, s a magyar faj életébe és jövőjébe a legjobban belevágó, a nagyszláv veszedelmet”.⁷²

A szerződés ellen Gömbös és Eckhardt is felemelte a szavát. Eckhardt Zsilinszkyknél is messzebbre ment, mert azon túl, hogy „végzetes ballépésről” beszélt, azt állította, hogy a szerződés sem külpolitikai, sem gazdaságpolitikai okkal nem magyarázható. Az ügyet Zsilinszkyknél is jóval erőteljesebben morális síkra vitte, és „erkölcsi lehetetlenség”-ről beszélt, amely cleve valószínűtlenné teszi, hogy azt ratifikálják. Mert „Magyarországnak éppen az adott eddig becsületet, tiszteletet és erkölcsi súlyt a külföldi fejében, hogy elsőnek mert szembezállni az európai civilizáció védelmében a keresztény nemzeti gondolat jegyében keletről jövő romboló áramlat, a bolsevizmus ellen.”⁷³

Gömbös nem moralizált, hanem fenyegetett: „majd eljön az idő, amidőn a ma meghunyászkodó magyar pölgári társadalom, amely ma a Lendvaiakat és Ulainokat szélsőségesnek nevezi, fogvacogva fog könyörögni: hol van az a Héjjas Iván?... Vigyázzon a jóléthez, kényelemhez és megalkuváshoz szokott magyar társadalom. Ne játsszék a tűzzel, és ne játsszék azzal a magyar kormány sem. Az orosz szovjettel való megegyezés a magyar alkonyat előfutára”.⁷⁴

(A sors fintora, hogy a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok rendezését majd a Gömbös-kormány viszi véghez 1934-ben.)⁷⁵

Zsilinszky Endre volt az, aki nemcsak a legtüzetesebben foglalkozott a kormány lépésével, hanem azt olyan külpolitikai összefüggések közé iparkodott illeszteni, amelyek alkalmasnak látszottak a kormány diplomáciai lépésének adekvát cáfolatára. Az történt ugyanis, hogy nem sokkal a magyar–szovjet megállapodás parafálása után a

⁷² Szózat 1924. IX. 28.

⁷³ Szózat 1924. X. 21.

⁷⁴ Szózat 1924. IX. 30.

⁷⁵ Pritz: im. 141–149.

Népszövetség megszigorította a legyőzött országok — köztük Magyarország — katonai ellenőrzését. Zsilinszky ugyan maga is utal arra, hogy a katonai kontroll mértékét illetően a szigorú francia és az enyhébb angol elképzelés már régen polemizált egymással, a döntés tulajdonképpen nem más, mint a francia felfogás felülkerekedése, valamint azt is tekintetbe veszi, hogy a szigorítás nem csupán Magyarországot érinti, mégis felveti azt a „gyanút” hogy a berlini megállapodásnak is szerepe van a francia felfogás diadalában. A két dolog ugyanis Zsilinszky szerint úgy függ össze, hogy a magyar kormány attól való félelmében: a katonai ellenőrzést meg fogják szigorítani, a Moszkva felé történő nyitással akart könnyíteni magán, főleg Románia felől. Lépése azonban éppen ellenkező hatást váltott ki, és úgy járt, mint az osztrák hadvezetés a világháborúban, amely azért, hogy az ellenség előkészületeit megzavarja, vaktában lövöldöztetett, az eredmény azonban csupán az lett, hogy ütegeinek állását a túlsó oldalon idő előtt megismerték.⁷⁶

Amikor a diplomáciai viszonyok ratifikálását a kormány kénytelen volt levenni a napirendről, akkor a diadalmas fajvédő sajtó kiértékelte győzelmét. Módszertani megjegyzést tett a helyes külpolitika összetevőiről, amennyiben elismerte, hogy a külpolitika nem érzelmi kérdés, hangsúlyozta, hogy az érzelmi momentumokat — amint a friss példa is mutatja — mégsem lehet teljesen kikapcsolni, „sőt nem is szabad”. A győzelemben nobilisan a magyar közvéleménynek engedte át a legfőbb érdemet, kiemelve természetesen a fajvédő sajtó és politika szerepét is. A kormány kudarcát jó alkalomnak látták végül, hogy újfent az olasz–magyar kapcsolatok megszilárdítása szükségességére hívják fel a figyelmét.⁷⁷

A pángermanizmus ellen

A fajvédők színvonalasabban gondolkodó része jól tudta, hogy egy kis ország számára a nagyhatalmi partner szövetségesként sem veszélytelen. Következőleg a pángermán veszedelemmel annak ellenére is számoltak, hogy az ország jövőendő külpolitikai kibontakozását német szövetség nélkül nem tudták elképzelni. Gömbös Gyula is — más-más hangsúllyal — többször foglalkozott ezzel a problémával. 1923 decemberében, majd 1927 májusában megy e tekintetben a legmesszebbre. 1923 decemberében arról beszélt, hogy a Németország „regenerálódása” nyomán feltörő pángermán veszéllyel szemben „Magyarország évszázados szerepét fogja újra betölteni Európa keletén”. A magyar függetlenségi gondolat németellenes vonalának ilyen értelmű felelevenítése magával vonta azt is, hogy Gömbös ekkor a tengelyről vallott nézetét feledve-feledtetve Róma–Budapest–Bukarest együttműködésben jelöli meg a megfelelő — pángermán és pánszláv törekvéseket paralizáló — ellenerőt, amelyhez még hozzászámítja Törökország és Bulgária Magyarország szempontjából pozitív szerepét.⁷⁸

⁷⁶ Szózat 1924. X. 5.

⁷⁷ Szózat 1925. IV. 15.

⁷⁸ Az 1922. június 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. XVIII. kötet 157.

1927 májusában a belgrádi Politika c. lapnak adott nyilatkozatában pedig kitéjeztetetten azt mondja, hogy „Magyarország nem orientálódhatik Németország felé, hiszen a 80 millió német felemésztené a 8 millió magyart”.⁷⁹

Alapállása azonban nem tette Gömbös számára lehetővé, hogy ezek a megnyilatkozásai tényleges külpolitikai vonallá szilárduljanak. Az 1923 decemberi szavainál nem feledhetjük, hogy azok nem sokkal a sikertelen Hitler-puccs, illetve az egyes hivatalos magyar körök által kiprovokált és ugyancsak kudarcba fulladt Ulain-puccs után hangzottak el. Gömbösnek jó oka volt arra, hogy elhatárolódjon a pórul járt puccscsistáktól.⁸⁰ Az 1927. májusi nyilatkozatnál pedig nyilvánvalóan a délszláv közeg az, amely arra készítette, hogy a jugoszlávok számára olyannyira szimpatikus hírokat pengessen.

Másfelől azonban, ha az alapvonalba nem is épült, mert nem épülhetett be megfelelő súllyal a pángermanizmus elleni védekezés, azért az ismét és ismét megfogalmazódott. Amikor 1924 első felében külpolitikai eszmefuttatásában a Németországra és Olaszországra való támaszkodást Gömbös nyíltan a „leglogikusabb” megoldásnak minősíti, a német veszélyről akkor sem feledkezik meg: „...számítanunk kell sajnálatosképpen arra, hogy a német nép... vagy túlságosan kemény és érdes, vagy túlságosan sokat akar markolni”. Gömbös keménységről, érdességről beszél, ezzel azonban arra akar utalni — és e felfogását nemcsak fajvédő társai, de a hivatalos politika intézői-irányítói is osztották —, hogy a németek általában rosszul, helyzetüket helytelenül felmérve politizálnak. „Hiszen ma is előfordul az, hogy pángermán agitátorok jelennek itt meg, akik ahelyett, hogy a saját maguk bajával törődnének odahaza, itt megnézik, hogy vajon Budapest mellett kis sváb falucskákban, amelyekben boldog német lakók élnek évszázadok óta, nem nyomjuk-e el az ő faji mivoltukat.” Amikor 1927 januárjában megint nyíltan színt vall a tengely mellett, és kijelenti, hogy „Németországgal mi egy sorsra vagyunk utalva”, akkor rögvest hozzáfűzi: „habár a pángermanizmus organizmusa ellen a leghatározottabban állást foglalunk”.⁸¹

A hatalom birtokában, honvédelmi államtitkárként, miniszterként, majd kormányfőként mindez másként merült fel. Gömbös az egyik élharcosa volt a névmagyarosítási kampánynak, amellyel azt akarták elérni, hogy erősen ritkuljon meg a magyar közéletben, közigazgatásban, hadseregben a német hangzású nevek száma. Nem kétséges, hogy e törekvés mögött pángermanizmus-ellenes cél húzódtott meg. A célkitűzés lényegében helyes volt, hiszen a természetes módon előrehaladt asszimilálódást volt hivatott teljessé, vissza nem fordíthatóvá tenni, így lehetett eszköze egy olyan politikának, amely jó előre kedvező feltételeket akart teremteni egy majdani német behatolás elhárítására. A választott módszerek, a kampányjelleg, a körülötte csapott nagy zaj ellenben sok visszásságot eredményezett. A kritikával — igaz, hogy csak 1936 decemberében és naplójában — Kozma Miklós sem takarékoskodott. Egyhelyütt a kritikát az egész magyarságra vonatkoztatja, egy másik helyen kifejezetten a fajvédő irányzatot marasztalja el. „A magyar nem politikus — fogalmazza meg általános

⁷⁹ Szózat 1927. V. 5.

⁸⁰ Az Ulain-puccs kiprovokált jellegére ld. Pritz: im. 48.

⁸¹ Az 1922. június 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. XXIII. kötet 410–411. Magyar Újság 1927. I. 28.

bírálatát —, hanem politizáló náció, és azt hiszi, hogy úgy kiabálhat, amint jólesik, mintha egyedül volna a világon. Éveken át tiltakoztunk magyar kisebbségeink névelmezése, oláhosítása és tótosítása miatt, ugyanakkor pedig kiabálva névmagyarosítottunk, bár magyarosítanunk a svábon kívül nincs mit, azt meg nem lehet. *Mihelyt miniszter lettem, a kérdésben gyökeresen álláspontot változtattam.* A sajtót újra és újra kértem, hogy a névmagyarosításokat ne közölje, és lassankint a nyilvánosság előtt folyt kiabálásokat és mozgalmakat leállítottam. Persze, amilyen a magyar, annál inkább kellett külön biztatni arra, hogy ez nem jelenti azért azt, hogy ne magyarosítsa a nevét, aki akarja, vagy hogy erre az embereket szép szóval ne bíztassák.” (Kiemelés — P. P.) A kiemelt rész mutatja, hogy Kozma kritikája egyben önkritika is, és ez már átvezet bennünket a belügyminiszter fajvédőket bíráló soraihoz, amelyekkel kimondatlanul is helyreigazítja az általános bírálat egyoldalúságát. „Hogy lehetett a németbarátság jegyében külpolitikát csinálni, és azt hinni, hogy ezzel egyidejűleg lehet nyíltan és frásban is elrendelve a svábok közt tömeges névmagyarosító akciót csinálni?”⁸²

Ez az erőtlébecsülés, milleniumi romantika jellemezte Gömbös felfogását később is, amikor a német álláspontot miniszterelnökként a magyar igények szerint gondolta hajlítani. Az 1933. március 18-i koronatanácson az új német kancellárnál tett ismert lépéseit a következőképpen adta elő: Hitlerrel olyan irányban lépett érintkezésbe, „hogy a német politika álljon el velünk szemben úgy a gazdasági autarkriának, mint a magyar nemzeti politika kifejtését nehezítő német faji politikának az érvényesítésétől”. Véleménye szerint „ezeknek a kérdéseknek a mi felfogásunk szerinti megoldását a politikai együttműködés feltételéül kellene kikötni”.⁸³

Nem lehet kétséges, hogy ebben a teljesen irreális bizakodásban Gömböst nem csekély mértékben a Hitlerrel közös fasiszta világnézet vezette, az alapvető azonban mégis a magyar pozíciók túlbecsülése volt. Ezzel az attitűddel hárfította el miniszterelnöksége második felében, 1935 májusában a német behatolástól mind erőteljesebben megmutatózó félelmet. „Nagyon sokszor hallom a pángermán és pánszláv veszedelmet. A germán és a szláv népek expanziójával számolni kell. De nem szeretném azt a hitet kiváltani, mintha inferioris lenne. Nem vagyunk inferioris nemzet: mi ezer éven keresztül óriási vérveszteségek ellenére megálltuk a helyünket. Ne felejtsük el, hogy a mohácsi vész idején Magyarország olyan erős volt, mint az akkori Anglia, népesség tekintetében, s hogy ezer éven keresztül itt minden sorsüldözés ellenére helyét megállt nemzetnek nem kell minden politikai ténykedés mögött pángermán veszedelmet látnia.”⁸⁴ Nyilvánvaló, hogy ezekben a szavakban nagyon sok igazság van, az egésznek a tendenciája azonban mégsem helyes, mert ahelyett, hogy riadót fűjt volna a már nagyon is közeli német expanzió ellen, inkább — szándéka ellenére is — a lefegyverzés irányába hatott. Mindazonáltal a tényleges hatás számbavételével még nem válaszoltunk arra a kérdésre, hogy vajon itt Gömbös valódi felfogásáról van-e szó. Feleletünk az lehet, hogy a korábban elmondottak figyelembevételével, az egész

⁸² K 429. 7. csomó. Adatgyűjtemény 1936. Miniszteri látogatásom Berlinben 1936. XII. 9–17.

⁸³ Horthy Miklós titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós és Szűcs László. Bp. 1962. 23. sz.

⁸⁴ Az 1935. évi április hó 27-re hirdett Országgyűlés Kéviselő Házának naplója. II. kötet 104.

gömbösi habitus kontextusában feltételezhető: a kimondott szavak nagyjából a tényleges felfogást tükrözték. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy élete utolsó esztendeiben Gömbös ismét felelevenítette azon korábbi felfogását, hogy a Berlin–Róma tengelyt ki kell egészíteni, és azon gondolkodott, hogy Varsó, valamint Belgrád bevonását kell elérni,⁸⁵ akkor annyit feltehetőleg meg lehet kockáztatni, hogy itt nem csupán a fasiszta blokk erősítése lehetett a szempont, hanem azon belül a német túlsúly valamelyes enyhítése is.

Közbülsőleg: az Anschlusshoz való viszony

A német veszedelemmel szembeni fajvédő felfogás sokoldalúbb megismerését segítheti elő az osztrák kérdéssel kapcsolatban megfogalmazott nézeteik bemutatása-elemzése.

Ausztria sorsa, jövője Magyarország számára kiemelten fontos kérdés volt. Az a tette egyrészt az akkor még nagyon elevenen élő múlt, azon belül is a dualizmus fél évszázada, az ezer szálból fonódott gazdasági kapcsolatok összefűző ereje, amelyet ugyan az állami különválás, a mindkét oldalon megindult autarkias fejlődés mind jobban kisebbitett, ám még nagyon sokáig, lényegében az 1929/33-as gazdasági válságig igen nagy volumenben meghagyott. A nyugati szomszéd szerepe politikailag is kiemelkedően fontos volt, mert a kisantant harapófogójából csak az osztrák határszakszon tudott az ország a nagyvilággal szabadabban kapcsolatot ápolni.

Mégis az ellenforradalmi rendszer berendezkedése időszakában a magyar–osztrák viszony is feszült, súlyos problémákkal terhelt volt. Ausztria a Monarchia bukása után nem vált a proletárforradalom színterévé, ellenben a szociáldemokrata párt kormányzó pozícióba került, az ellenforradalom szemszögéből „vörös” Ausztria erős averzióval figyelte a fehérterror tobzódását, és a magyar baloldali emigráció számára nemcsak menedéket adott, hanem működéséhez, lapjainak megjelenéséhez is teret engedett. Ráadásul az antant — annak érdekében, hogy Ausztriában a proletárforradalom irányába való fejlődést elreteszelve, a Renner-kormányt szilárdabb társadalmi bázishoz juttassa — Nyugat-Magyarországot Ausztriának ítélte oda. A nyugati szomszéd ezt természetesen örömmel fogadta, a magyar közvélemény pedig hosszú ideig nem tudta magát túltenni a volt társállam „nemtelen” magatartásán. Jól mutatják ezt a nyugat-magyarországi bandaharcok, a Lajta-bánság históriája. Az olaszok tevékeny segítségével létrejött velencei megállapodás, majd a soproni népszavazás, Sopron és környékének visszakерülése a helyzeten sokat enyhített, és a közeledés irányába hatott, hogy 1922-ben az osztrák szociáldemokraták kiszorultak a hatalomból.

A nemzetközi közvélemény nem jelentéktelen részében, s főleg éppen politikai-diplomáciai körökben erősen meggyökerezett az a felfogás, hogy Ausztria életképtelen állam: vagy menthetetlenül összeomlik, vagy elkerülhetetlenül Németországhoz csatlakozik. Az Anschlussnak a húszas években kifejezetten progresszív tartalma volt,

⁸⁵ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Bonn) P VI 51 (Botschaft Warschau, Politik Ungarn) Band 1, Mackensen 1936. X. 12-i jelentése.

hiszen a korabeli Németország a polgári demokráciát tanulta, a hozzá való csatlakozás az osztrák baloldali erők pozícióit is erősítette volna.⁸⁶

A fajvédők is megpecsételnék látták Ausztria sorsát. 1922. január 26-i helyzetjelentésében Kozma Miklós azt írta, hogy a magyar politikai köröket komolyan foglalkoztatja az osztrák kérdés, a nyugati szomszéd összeomlását elkerülhetetlennek mondják. Kozma hozzáfűzi, hogy ő ezt hamarábbra várta, és az egyetlen mentség az Anschluss.⁸⁷

Az osztrák összeomlás veszélyével a nagyantant igen hamar szembekerült, Burgenland odaítélését — az említett forradalomellenes szemponton túl — egyfajta szíverősítő injekciónak szánta. A békeszerződésben Ausztriának kötelezettséget kellett vállalnia arra, hogy állami függetlenségéről nem mond le, a nagy német testvérhez nem csatlakozik. Az antant vezető politikai körei azonban nagyon jól tudták, hogy a szerződések könnyen válhatnak papírrongyokká, ezért hatékonyabb megoldásokat igyekeztek találni az oly sok feszültséggel terhes békemű stabilizálására. A térség minden érintett államának megvolt a maga Ausztriával kapcsolatos álláspontja. A csehszlovákok és a jugoszlávok ismét és ismét korábbi korridor-elképzelésük esélyeit latolgatták. A nyugat-magyarországi 1921. évi felkelés lényegében a fajvédők műve volt. A velencei egyezményvel természetesen korántsem voltak megelégedve, és szervezettségüket megőrizve várták az alkalmat, hogy mikor nyílik lehetőség a nyugat-magyarországi terület visszaszerzésére. Amikor látták, hogy az osztrák belső helyzet tovább romlik, és híre terjedt, hogy az osztrák összeomlást a csehek és a jugoszlávok ki fogják használni az összekötő folyosó elfoglalására, akkor Hír György vezetésével a felkelők ismét megmozdultak. A Bethlen-kormány azonban tisztában volt azzal, hogy az ilyen kalandorakciók csak az ország további elszigetelődéséhez, tekintélyének további süllyedéséhez vezethetnek, ezért erélyes lépéseket tett a második nyugat-magyarországi felkelésre készülők lefegyverzésére. Zömüket valóban lefegyverezték, 38 személy ellenben a lefegyverzés elől behatolt Ausztriába, ahol ezer osztrák vadász a karácsonyi ütközetben könnyűszerrel legyőzte őket.⁸⁸

Az antant oly módon igyekezett az Anschlussnak elébe vágni, hogy Ausztriát másfajta nagyobb egység felé próbálta terelni. A tekintetben ellenben, hogy mi is legyen ez a nagyobb egység, már erősen megoszlottak a vélemények. Főleg a franciák ajánlgatták a Duna-konföderációs megoldást, amelyet — mint láttuk — a fajvédő társadalom (egyébként a szélesebb magyar közvélemény jelentős részétől korántsem függetlenül) élesen ellenzett. Ezért nem lehet kizárni azt a feltételezést, hogy a fajvédők közül sokan már csak azért is hirdették oly lelkesen az Anschluss szükségességét, hogy ezzel egy ilyen föderációnak elébe vágjanak.⁸⁹ Az Anschluss szükségességét,

⁸⁶ A kérdésre ld. általában *Ormos Mária*: im. és *Kerekes Lajos*: Ausztria hatvan éve 1918–1978. Bp. 1984.

⁸⁷ K 429. 1. csomó.

⁸⁸ Uo. 1922. VI. 26-i helyzetjelentés.

⁸⁹ Prónay naplója ugyanakkor arra figyelmeztet bennünket, hogy az Anschluss-szal kapcsolatban a fajvédők között nem lényegtelen különbségek lehettek. A Ludendorff-csoport képviselőivel folytatott tárgyalások kapcsán, amely világossá tette, hogy a németek az Anschluss-ra törekzenek, ugyanis a következőket jegyezte fel: A „Ludendorff-féle tervnek lólába ezzel ki is látszott, s miután az Anschlussban láttam a bökkenőt, óvatos lettem ezen elgondolással szemben, mert ha Bauerék egy Habsburg- és nagymonarchia-elle-

elkerülhetetlenségét a fajvédőknek azért is hirdetniük kellett, mert a magyar közvélemény jelentős része az elnyert függetlenségtől korántsem volt olyan mértékben elbűvölve, mint a fajvédők. Azt latolgatták, hogy az önállóvá válással mennyi gond szakad az országra, és ezért ismét az Ausztriával való egyesülésben próbálták kiutat találni. „Jellemző volna a mi életünkre — kérdi Gömbös 1933-ban rezigáltan —, hogy alig vagyunk függetlenek, amely függetlenség után évszázadokon át sóvárogunk, tíz év múlva már újból eldobnánk magunktól ezt a függetlenséget?”⁹⁰

Annak, hogy a fajvédők ennyire kiálltak az Anschluss mellett, egyben azt is kell szükségszerűen jelentenie, hogy a megnövekedő német állam okozta veszélyt kisebb gondnak látták, mint amilyen egy Ausztriával történő újraegyesülésből fakadna.

Gömbös miniszterelnöksége ebben a kérdésben is sok szempontból új helyzetet eredményezett. A hatalom felelőssége azt diktálta, hogy a kormányfő — alapvető meggyőződése ellenére — az osztrák függetlenség mellett sorakozzon fel. Ezt diktálta a magyar–olasz kapcsolatok logikája is, amelyet éppen Gömbösnek kellett az előző Károlyi Gyula-kormány időszakában bekövetkezett lehülésből felmelegíteni. Az 1932. novemberi római Gömbös–Mussolini találkozón az olasz diktátor Ausztria sorsán aggódott, és megmentését „elsőrendű olasz érdekként” hangsúlyozta tárgyaló partnere előtt. A magyar kormányfő erre azt felelte, hogy nekünk is jobb az önálló Ausztria, ám most sem lett teljesen hűtlen korábbi felfogásához, mert nem tudta megállni, hogy hozzá ne fűzze: az egyesülési folyamatot csak ideig-óráig lehet feltartóztatni.⁹¹

Az 1933 júniusi Gömbös–Hitler találkozó nyomán Dollfuss osztrák kancellár első elkeseredésében úgy érezte magát, mint akinek a hátába tört döftek. Ezért Gömbös hamarosan Bécsbe látogatott, hogy a kancellárt megnyugtassa, valamint, hogy a németországi látogatás tanulságai alapján az osztrák helyzetet tisztázza. A tárgyalások nyomán jó érzéssel hagyta el az osztrák fővárost, mert úgy látta, a látogatással „sikerült elérni azt, hogy Ausztria csatlakozása vagy közeledése a francia–kisantant-csoporthoz meg lett akadályozva”.⁹² Ez volt a konkrét eredmény, ám a messzebbre is tekintő miniszterelnök politikai bizalmasának, Antal Istvánnak másfajta szubjektív benyomását is kifejezte: „...Ausztria menthetetlen — hiányzik belőle az államfenntartó erő. Sem a Habsburgokkal, sem a régi osztrák egyenruhákkal, sem a tábori misékkal nem lehet ezt a szerencsétlen államroncsot megmenteni. Csak a nép ereje, önbizalma, faji öntudata tarthat fenn egy országot, ez pedig ottan nincsen, illetve ami van, az nem Bécs, de a határon túl, München és Berlin felé fordítja tekintetét”. Szerinte ezt az osztrák vezetést is látja, ezért a Róma, Párizs és London felé történő „pis-

---

nes propagandával Ausztriát tényleg Németország karjaiba szándékoznak hajtani, akkor Nyugaton a nagy-német szomszéd épp olyan veszélyes lehet országunknak — mint északon a szlávok. Ez is és amaz is első-pőr.” Prónay fejében tehát az Anschluss és a pángermanizmus szorosan egybekapcsolódott, és ha az ő végtelenül primitív világlképében ilyen nagyfokú érzékenységet tapasztalunk a nagynémet gondolattal szemben, akkor valószínűleg joggal lehet feltételezni, hogy egyes más fajvédők számára is az Anschluss nagyon nem kívánatos fejleménye a történelemnek. *Prónay*: im. 201.

⁹⁰ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója. II. kötet 126. (Gömbös szavait Sigray Antal idézi felszólalásában.)

⁹¹ *Antal*: im. 142–143.

⁹² *Pritz*: im. 123., 127–128.

logásokkal” igyekeznek megmenteni az ország függetlenségét, ami aligha fog sikerülni. Ezzel tulajdonképpen Gömbös bizalmasának is ugyanazt mondja, mint 1932 novemberében Mussolininek. Antalnak arra a kérdésre, hogy mit is tehetnének egyebet, Gömbös nagyon egyszerű feleletet ad. „Egyetlen lehetőségük van: próbáljanak kiegyezni a hetvenmilliós testvérnépükkel.” Tanácsa nyomán gondolatai magyar vonatkozásban is elkalandoznak. „Istenem, ha a mi kilencmilliós hazánk határai mentén ott állna még egy hetvenmilliós Magyarország, gondolkoznánk-e egy percig is, mit kell csinálnunk?”⁹³ Számára persze a kérdés azért volt ilyen végtelenül egyszerű, mert a német belpolitikai berendezkedés neki nem okozott gondot. Dollfussék számára ellenben annál inkább, ezért hivatalos politikájában Gömbös sem tehetett mást, mint hogy az eltéréseket messzemenően tekintetbe vegye. Így születnek meg tevékeny közreműködésével 1934 márciusában a római jegyzőkönyvek, amelyek erősítették az osztrák függetlenséget, következésképp elvitathatatlanul németellenes élük is volt. Gömbös csupán annyit tehetett, hogy a magyar diplomáciai szolgálat tevékeny közreműködésével újból és újból kísérletet tett arra, hogy a római megállapodáshoz Németországot is csatlakoztassa. Ez a törekvés eleve kudarcra volt ítélve, hiszen a németeknek eszük ágában sem volt egy olyan egyezményt aláírni, amely a délkelet-európai térséget majorizálni törekvő céljaikban akadályozta őket.⁹⁴

A fajvédő barátaitól a húszas évek végétől mindinkább eltávolodó Bajcsy-Zsilinszky Endre az osztrák kérdésben is felülvizsgálta álláspontját. Amikor felismerte a magyar függetlenséget fenyegető német veszélyt, akkor ennek logikus folyománnyaként az Anschlusst is olyannak kellett látnia, amelynek megakadályozása eminens magyar érdek. Történetírásunk még adós annak megvilágításával, hogy milyen okok is játszottak közre Bajcsy-Zsilinszky németellenes fordulatában, az azonban pontosan tudható, hogy már 1928-ban, Előrs c. lapjának megindításakor ezen az állásponton van.⁹⁵ Ha abból indulunk ki, hogy a fajvédőknek az volt a szilárd meggyőződésük: Németország változatlanul a bismarcki nyomvonalon halad abban az értelemben, hogy igenli és támogatja egy régi nagyságában újjászülető Magyarország létrejöttét, akkor nem tűnik logikátlannak az a feltételezés, hogy az elválás forrásvidékét ott kell keresnünk, ahol Zsilinszky rádöbben: Németországtól ezt a támogatást nem lehet remélni. Azt kell mondanunk, hogy a húszas évek német külpolitikájának — kortársak számára is követhető — alakulása az ilyen eligazodásra nem kevés támpontot nyújtott. A kérdést tulajdonképpen visszajára is lehet fordítani: miért nem vonták le a fajvédők már a húszas években a német külpolitika ismert tényeiből azt a következtetést, hogy Berlinre nem lehet számítani. Ha a válaszadást innen kezdjük megadni (utalván arra, hogy Németország volt a békerendszer legerőteljesebb ellenfele, amelynek érdeke volt, hogy a revízióra törekvő országokat tömörítse, a revansot hirdető német erők világnézeti alapállásukban, társadalmi programjukban közel álltak a fajvédőkhöz), akkor talán megkockáztatható, hogy Zsilinszkynek az a felismerése, mely szerint a fajvédők belpolitikai programjától nem várható az ország megújulása, már-

⁹³ Antal: im. 287.

⁹⁴ Pritz: im.

⁹⁵ Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása. Bp. 1979. 18.

pedig az ország belülről igen gyenge — ez lehetett az egyik leglényegesebb szempont, amely fordulatát megalapozta. Minderre ráépülve a magyarországi németiség — egyébként Gömbösök előtt is jól ismert — problémája egészen más hangsúlyt kapott, és szintén abba az irányba befolyásolta, hogy a német veszedelemtől komolyan tartson és óvjon.

A magyar közvéleménynek, a hivatalos külpolitikának a német veszedelemtől éveken át meddő óvása tette Bajcsy-Zsilinszky fellépéseit mind keményebbé, elszántabbá, végletesebbé. Ezért ostromozta oly keményen Gömböst a Hitlerrel történt első találkozója miatt, majd újból és újból arra tett kísérletet, hogy a magyar sajkát eloldozza a német gályától. 1934. május 16-i képviselőházi beszédében azt mondja Kánya Kálmán külügyminiszternek, hogy „Németországnak nem érdeke egy nagy, megerősödött dunai birodalom és egy erős Magyarország”, ezért nem érti, „hogyan kapcsolhatjuk mi Németországhoz a magunk hajóját és politikáját”⁹⁶

A kül- és belpolitika kapcsolatáról vallott nézetek

Állandó elem volt a fajvédők külpolitikai gondolkodásában a külpolitika és a belpolitika kapcsolatának olyatén felfogása, hogy az előbbit az utóbbi meghatározottjaként értelmezték. Érdekes módon ebben a kérdésben ugyanazt az álláspontot képviselik, mint a hagyományos uralkodó osztályok. A parlament külügyi bizottságának első ülésén 1920 szeptemberében gróf Teleki Pál is azt fejtegette, hogy minden jó politikának egy jó belpolitika az alapja.⁹⁷ De ahogy Teleki egy konszolidáltabb belpolitika alapjáról egy távlatosabb — azaz az adott viszonyokba kényszerűen belenyugvó külpolitikát hirdetett, úgy Gömbösök számára sem csupán üres szólam volt a bel- és külpolitika szoros kapcsolata. Mivel ők nem a jövőben akartak változtatni az ország megcsonkítottságán, hanem lehetőleg mennél gyorsabban, ennek megfelelően a belpolitikai konszolidációt sem fogadták el, hanem a politikai berendezkedés tekintélyuralmi átrendezését, és ezzel együtt természetesen a jelentős feudális maradványok felszámolását, egyben a zsidóság szerepének erőteljes korlátozását szorgalmazták. Így volt ez még akkor is, ha nem feledjük, hanem ismét hangsúlyozzuk, hogy a hivatalos külpolitika és a fajvédők külpolitikai nézetei között kezdetben igen sok hasonlóság volt. Mint ahogyan az is igaz, hogy Gömbös számára a hivatalos külpolitika is alapjában elfogadható volt, amíg belpolitikailag törésre nem került a sor közte és Bethlen István között. Akármennyire is megvolt külpolitikailag az erős felfogásbeli különbség a hivatalos külpolitika és a fajvédők között, az ellentétek kielevezésének belpolitikai alapjai voltak. Ismert tény, hogy a nyugat-magyarországi bandaharcokban is Gömbös olyannyira engedelmes eszköze Bethlennek, hogy az a szélsőséges fajvédőket végletekig felbőszíti, és Gömbös meggyilkolását fontolgatják.⁹⁸ Gömbös még 1922 őszén is lényegében hasonló állásponton van. Kozma Miklós egy ekkortájt

⁹⁶ Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója. XXII. kötet 497.

⁹⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Bonn) Po I Ungarn, Band 1. Fürstenberg 1920. IX. 25-i jelentése.

⁹⁸ Zadravec: im. 172.

lezajlott Bethlen–Gömbös diskurzusról — mintegy Gömbös felfogását összegezve — jegyzi fel: „Gyula (a) külpolitikában minden politikát akceptál, (ha) a végső célja jó”, viszont a belpolitikában „lehetetlennek tartja az elvi jelentőségű irány látszólagos elejtését is, mert lejáratásra visz”.⁹⁹

Mindebből következőleg a fajvédőknek a hivatalos külpolitikához való viszonya nem csekély módosulásokat mutat. 1923-ig minden ellentmondásossága ellenére is alapjában helyeslő, 1923 és 1928 között ellenben szélsőségesen tagadó. Ha azonban a fajvédők nézeteinek strukturális elemeiről korábban eladottakat, valamint a kül- és belpolitika egymáshoz való viszonyáról vallott fajvédő felfogást tekintetbe vesszük, akkor nem lehet kétséges, hogy ennek a kemény ellenállásnak — ha úgy tetszik, fordulatnak — a tényleges felfogásuk szempontjából ilyen nagy jelentőséget semmiképpen sem tulajdoníthatunk. Röviden szólva, a hivatalos külpolitika ellen intézett támadásait a politikai taktika törvényei motiválták.

„A fajvédő külpolitika — hirdeti Zsilinszky Endre 1924 januárjában — a semmi irányban meg nem alkuvó nemzeti állam természetes külpolitikája: a nemzeti önzés külpolitikája, az erősen kifejlesztett nemzeti öntudat és életakarát, a nemzeti elöretörés külpolitikája.”¹⁰⁰ Látható, hogy kifejezetten ellenzéki, nem kormányzó pozíciót tükröző megnyilatkozásról van szó, hiszen a külpolitikai porondon belül tartósan sohasem létezhet olyan erő, amely „semmi irányban meg nem alkuvó” álláspontot követ. Az idézet többi részét a Bethlen-kormány is bizvást elfogadhatta, bár ezeknek a szavaknak is túlteng a deklaratív, bombasztikus jellege. Valószínűleg Zsilinszky is tisztában lehetett meghatározásának egyoldalúságával, ezért magyarázat-képpen hozzáfűzte: „Nem jelent ez harcot a velünk szemben álló egész ellenséges világgal, csupán egy olyan világos célkitűzést, amelynek arányában aztán a helyezethz és az erőviszonyokhoz mérten nagy lelkiismeretességgel, gonddal és előrelátással kell megválogatni az eszközöket”. Ezzel már a hivatalos politika irányítói is egyetérthettek, következőleg Zsilinszkynek kimondatlanul is el kellett határolódnia ettől a politikától, amit a következőképpen tett meg. „De semmi sem volna botorabb és öngyilkosabb elhatározás, mint nehéz és izolált helyzetünk következtetését egy pacifista, életről lemondó, a megalkuvást egyenesen elvből kereső s a magyar nemzeti lelket és tetterőt gerincében kettétörő külpolitikát hirdetni és folytatni.” A meglehetősen kemény — és hozzátehetjük: a hivatalos külpolitikát érdemtelenül bíráló — szavak után Zsilinszky ismét olyan reális megállapításokat tesz, amelyekkel a Dísz-téren sem lehetett — feltehetőleg — vitatkozni való. „S mert tisztában vagyunk azzal, hogy minden külpolitika nemzeti és állami érdekek harca, nem elveké, olyan barátok után kell néznünk a nagyvilágban, kiknek nemzeti céljaik és érdekeik a mieinkkel párhuzamosak.” A túlzott közeledést ellenzéki pozíciója nem engedte meg, ezért Zsilinszkynek ismét kemény bírálat terére kell lépnie. „Nem az ellenséggel való alkudozásban és egyezkedésben kell keresnünk tehát külpolitikai kapcsolataink lényegét, hanem érdekekkel is hozzánk fűzött barátokban.” Így most már kellőképpen alapot készített ahhoz, hogy a hivatalos külpolitikától érdemben különböző álláspontjukkal kirukkoljon.

⁹⁹ K 429. 1. csomó. 2. dosszié 1922. XI. 2-i naplófeljegyzés.

¹⁰⁰ Szózat 1924. I. 5.

„Ezért a fajvédő külpolitika, *függetlenül a napi politika kisebb hullámzásaitól, s még attól is, pillanatnyilag nem hoz-e ránk még nagyobb izoláltságot*, a maga horgonyát Rómába veti, s az olasz néppel való barátságos közeledésbe.” (Kiemelés — P. P.) A kiemelt résszel maga Zsilinszky az, aki kimondatlanul is elismeri, hogy az ilyen értelmű olasz orientációnak még nem értek meg a feltételei, hiszen egy gyakorló politika aligha mentesítheti magát „a napi politika kisebb hullámzásaitól”, és még kevésbé teheti meg, hogy politikájában függetlenítse magát a pillanatnyi negatív következménytől.¹⁰¹

Szemben a hivatalos külpolitikával

Az ellenzéki években retorikából, kemény szavakból, végletes összehasonlításokból nem volt hiány. A Fajvédő Párt 1924 október végén közölt programja a kormány „szolgalelkű külpolitikájá”-ról beszélt, Gömbös nem sokkal korábban a szanálásról, a népszövetségi kölcsönről szólva — amelyet második, az előzőnél is súlyosabb következményű Trianonnak mondott egy másik alkalommal — magukat a szuverenitás képviselőiként tüntette fel, hozzátéve, hogy „ebben van a nagy eltérés a kormány és a fajvédők külpolitikája között”. Kádár Lehel — miután a magyar külpolitika egész szerepét és létét olyannak láttatja, amely „alkalmazkodás és beilleszkedés az úgynevezett adott viszonyokba” — arról szól, hogy „ennél csüggedtebb, passzívabb, reménytelenebb politikát a mennyei birodalom sem vitt az ópiumháború előtt”.¹⁰²

Scitovszky Tibor 1924–1925 fordulóján mintegy fél esztendőn keresztül külügyminiszter — egyik expozéjában programját lényegében abban foglalta össze, hogy kereskedelmi szerződésekre törekszik a szomszédos államokkal. E program — Zsilinszky tollán csupán „program” — mérhetetlen felháborodást okozott a fajvédők táborában. A Szózat hasábjain Zsilinszky így kesergett: „mennyire szánalmas dolog

¹⁰¹ Az idézetek mind az előző jegyzetben hivatkozott helyen találhatóak.

Az 1924. októberében közzétett fajvédő program sem hozott többet, hanem inkább kevesebbet, mint amit a fajvédő napi publicisztika tükrözött. Önmagában már a terjedelmi arányok is sokat mondtak, hiszen a részletes programon belül a külpolitikai rész egy gépelt oldal terjedelmet sem ölel fel. Szó volt ebben első helyen az „öncélú és cselekvőképes magyar külpolitika” követeléséről, a szlávság elleni küzdelemről, a „velünk szoros (tehát azonos, egybeeső — P. P.) érdekű nemzetekkel való szoros barátság és együttműködés” megvalósításának követeléséről, a szlávság elleni küzdelemről, a „velünk szoros (tehát azonos, egybeeső — P. P.) érdekű nemzetekkel való szoros barátság és együttműködés” megvalósításának követeléséről, „minden, a volt Osztrák–Magyar Monarchia vagy Duna–konföderáció létesítésére irányuló gondolat” elutasításáról. Nyíltan követelték a trianoni békeszerződés revízióját, amelyről a hivatalos magyar külpolitika mélyen hallgatott. A programban tehát nagyon kevés volt a külpolitikai természetű gondolati anyag, a hangsúly a kormány erőtlen külpolitikájának bírálóitára került: „szembehelyezkedünk minden politikával, mely a trianoni határok közé szorított életképtelen Magyarországot jelen helyzetben megmerevíti”. A kisebbségvédelem, valamint a katonai leszerelés „általános és egyforma” végrehajtásának sürgetése után befejezésül ismét a hivatalos külpolitika kapott — most már konkrétan meg is nevezve — kemény vágást: „élesen elítéljük a jelenlegi kormányzati politikát, mely a Népszövetség egyoldalú s a győzők hatalmi érdekeit részrehajlóan kiszolgáló eljárásával szemben a nemzeti szempontokat nemcsak hogy megvédelmezni, de kifejezésre juttatni sem képes”. Szózat 1924. X. 21.

¹⁰² Szózat 1924. X. 2., IV. 15., 1925. III. 4.

ilyen izgalmas és minden lehetőséget magában rejtő időben ilyen piszlicsár külpolitikai célokat tűzni, s mennyire lehangoló, hogy az érték- és önértetelalkuvások végeláthatatlan során még mindig lefelé visz az út, és sehol egyetlen gyöngye jel, mely a fordulatot hozhatná!''¹⁰³

Ebben az időszakban a magyar külpolitika számára alig-alig volt mozgástér, és ezért a hivatalos politika minden bizonnyal helyesen tette, hogy legalább a szomszédos országokkal megszakadt gazdasági kapcsolatok szálait kívánta összekötni. Ez a program nem lehetett visszhangtalan a magyar közvéleményben, ezért érezhette Zsilinszky szükségét annak, hogy a „piszlicsár” külpolitikai célok alól az elvi, általánosabb megfontolások sugalmazott talaját is kihúzza. „Magyarország sokkal kevésbé engedheti meg magának — így szól tétele — külpolitikájában gazdasági szempontok elsőbbségét a politikai szempontok rovására, mint bármely más népe Európának.” A magyarázat erre meglehetősen homályos tartalmú, mégis az összefüggések ismeretében pontosan érthető. „Csak a Nemzeti élet (sic!) fejlődési szabadságának védelme lehet a célja a mai magyar külpolitikának, ennek alá kell rendelni minden más szempontot, a gazdaságiakat is.” Hiszen itt arról van szó, hogy a kisantant-államokkal való gazdasági kapcsolatokat támadja Zsilinszky, mint olyanokat, amelyek félelme szerint olyan tartós megnyugvást okozhatnak a szomszédokkal, amely károsan befolyásolná a „nemzeti élet szabadságát”, vagyis a jövőbeni területi revízió iránti fogékonyságot. Erre kell következtetni, mert az sem lehet vitás, hogy Scitovszky és minisztériuma aligha rendelte alá a politikai aspektusnak a gazdasági szempontot. Ellenkezőleg: éppen azzal érvényesítette a politikai célt, hogy annak erősen gazdasági tartalmat adott. (Valójában minden különbség a politika eltérő tartalmából fakadt.) A kormány külpolitikájának illetően beállítása nyomán Zsilinszky már könnyedén forgatja a szavakat úgy, hogy azok erősen impresszionálók legyenek. „Tehát megfordítva: a kitűzött politikai célokat kell megtámasztani, és elősegíteni gazdasági eszközökkel és erővel.” Annak érdekében, hogy az elméleti fejtegetések birodalmában kevésbé járatos olvasóit se hagyja a dolgok bonyolult világában eltévelyedni, ezért fejtegetéseinek célját és értelmét teljes konkrétsággal is megjelöli. „Ha például a magyar nemzet politikai érdekei Róma felé mutatnak — és ez nagyon is hihető volt, hiszen Olaszország mutatott a legtöbb megértést Magyarország iránt —, akkor ezt az irányvonalat egy Olaszországgal való szorosabb gazdasági kapcsolódás szilárd bázisára kell alapítani. De egészen elhibázott, sőt bűnös dolog éppen olyan országokkal és nemzetekkel erőszakolni a gazdasági kapcsolódást, amelyekkel szemben való minden gazdasági függés egy ádáz ellenséggel szemben való politikai függőséget jelent.” Itt tehát Zsilinszky nyíltan ki is mondja azt, amit korábban elvont fejtegetéseiből hüvelyezettünk ki: „Sehogy sem értjük tehát, miért éppen a szomszédos államokkal kell erőszakolnunk gazdasági kapcsolatainkat, és miért nem például Olaszországgal, ahova amúgy is biztosítva van számunkra a fiumei út és kikötő?”¹⁰⁴

Ezek a szavak átvezetnek bennünket már a fajvédők külpolitikai gondolkodásának egy újabb fontos eleméhez, a tenger, a tengeri kikötő fontosságához. Jugoszláv

¹⁰³ Szózat 1925. II. 8.

¹⁰⁴ Uo.

orientációjukban ez az egyik lényeges szempont, mint ahogy az ajánlott olasz orientáció kapcsán rögtön megfogalmazódik a fiumei kikötővel való érvelés.

A saját tengerpart jelentőségének egész különleges fontosságot tulajdonított Kozma Miklós, aki azt élete vége felé kifejezetten a nemzet jövője szempontjából mérlegelte. Az egyik skandináviai útja kapcsán az alábbi sorokat jegyezte fel naplójában. „Ma sem vagyunk a legutolsók, és szerepünk több, mint ami szó szerint megilletne, de hosszú idők óta engem legjobban bánt az a gondolat, hogy lehet-e, van-e önálló magyar nemzeti jövőnk? Okom reá nem az, hogy kis nemzet vagyunk. Van nálunk kisebb is nem egy. De csak négy állam volt, melynek nincs tengere. Ebből egyik Ausztria, mely már nem állam, Svájc, melynek nemzetközi helyzete különleges és egyedülálló, Csehország, melynek napjai meg vannak számlálva, és mi.”¹⁰⁵

Arra vonatkozóan, hogy itt messze nem csupán egy egyéni nézetről, hanem széles társadalmi körökbe mélyen beivódott felfogásról van szó, arra Kary Bélának Horthyhoz 1931-ben frott teljesen azonos értelmű sorai tanúskodnak. „Az integritás mellett nekünk csak egy változás előnyös, ha ismét a horvátokkal kerülünk össze, s így minden akadály nélkül juthatunk az Adriához. Ha ez nem következik be, úgy számunkra a távolabbi jövőben nem nagy különbség volna, vajon az olaszok vagy a jugoszlávok zárnak-e el minket a tengertől, s gyakorolnak reánk ily módon kereskedelmi nyomást.”¹⁰⁶ A fogalmazás itt nem oly drámai, mint Kozma naplójában, ám ha tekintetbe vesszük: az egész korabeli külpolitikai gondolkodás elképzelhetetlennek tartotta, hogy a magyar jövődőt a trianoni keretek között meg lehet teremteni — ez volt tulajdonképpen az integrális revízió értelme —, akkor látható, hogy a tengerhez való kijutásnak az integritási gondolat mellé helyezése lényegében azt is jelenti, hogy az Adriához való szabad kijárásnak Kary lényegében Kozmához hasonlóan alapvető jelentőséget tulajdonított.

Az ellenzéki évek szélsőséges retorikájának reális mérlegeléséhez fontos adaléknak tűnik Zsilinszky Endre 1924 január elején *Táborba* címmel közölt cikksorozata. Ekkor már világos volt, hogy a fajvédők által olyannyira ellenzett népszövetségi kölcsön felvétele meg fog történni. Ilyenformán az ellenforradalmi rendszer konszolidációja újabb nagy lépéssel haladt előre. Zsilinszky írása arról tanúskodik, hogy a fajvédők higgadtan gondolkodó része levonta az új helyzet konzekvenciáját. „A trianoni csonkaságon belátható időn belül nem változtathatunk: babiloni fogságra kell tehát elkészülnünk. Ne feledjük azonban, hogy a zsidó nép igazi nagysága és mai imperializmusa a babiloni száműzetésben kovácsolódott a zsidó faji és nemzeti lélek tudatos, prófétai kiépitésével. S a napóleoni háborúban kovácsolták Bismarck politikai fegyverzetét. A mi magyar babiloni fogságunk idejét kell kitölteni belső építő munkával: e belső építő munka terve, rendje, a magyar erőknél és értékeknek e munkára való megszervezése: íme a fajvédő koncepció.”¹⁰⁷

A fajvédő politikus sorai szinte kínálják az összehasonlítást. Bethlen István 1926. szeptember 24-én a kormányzóhoz írt lemondó levelében a magyar politika útját így fogalmazta meg: „A következő lépés a katonai kontroll lerázása és a katonai

¹⁰⁵ K 429. Adatgyűjtemény 1938. II. Oslói konferencia.

¹⁰⁶ Horthy: im. 15b sz.

¹⁰⁷ Táborba II. Szózat 1924. I. 3.

fegyverzetünk kiéptése kell legyen, evvel párhuzamosan mind fokozottabb külpolitikai erőfeszítést kell tennünk a kisantant szétrobbantására a szerbek megnyerése útján, és bizonyos orosz kapcsolatok bevezetése révén.”¹⁰⁸ Az idézet láthatóan egész más alapállású, mint Zsilinszkyé, de ha tüzetesebben megnézzük, akkor láthatjuk, hogy a „következő lépés” konkrét időpontjáról nem szól, és így az akár egy távolabbi jövőre való célzás is lehet, következésképp a különbség tetemesen kisebb. Ezt látszik erősíteni, hogy az idézett részt megelőzőleg Bethlen kifejezetten leszögezi: „most a magyar politikában egy olyan idő következik, amelyben nagy események még nem várhatók”. Ám nem sokkal lentebb mégis konkretizálja a várható időpontot. „A külpolitikai munka igazán csak 1 év múlva kezdődhetik, azt hiszem, amikor, úgy érzem, megéri a talaj.” Az események ismeretében egy pillantás alatt világos, hogy a miniszterelnök még túlzottan is visszafogott volt, hiszen a magyar–olasz tárgyalások már a következő hónapokban intenzív szakaszukhoz érkeznek, 1927. április elején pedig a római megállapodással Magyarország kiszabadul addigi elszigeteltségéből. E reális prognózis után ellenben Bethlen azt írja: „úgy érzem, 4–5 év múlva Trianont majd likvidálni fog lehetni”. A teljesen irreális, igazán elképesztő kijelentés egyáltalán nem véletlen elírás, ezt az utána következő sorok egyértelműen bizonyítják. „Akkorra kell minden erőt készen tartani, és addig mindent előkészíteni. Azt kérem a gondviseléstől és tőled, hogy ezt a likvidációt én veled csinálhassam meg együtt, azért kérem most tőled, hogy fogyatékos erőmet kíméld, mert különben idő előtt kidőlök, és a döntő percekben már nem leszek többet oldaladon.”¹⁰⁹

Az összehasonlításnak addig a pontig van értelme, hogy megítélésünk szerint bizonyítani látszik: Bethlen és a fajvédők színvonalasabb elemeinek külpolitikai gondolkodása között nem volt akkora különbség, mint azt a történeti közfelfogás feltételezi. Másfelől ellenben azt is hangsúlyozni kell, hogy az összevetett két vélemény között messze nincs akkora különbség, mint amelyet betű szerinti értelmük sugall. Mert mindkettőt az eltérő belpolitikai mozgatók térítik el más és más irányba. Zsilinszky egy komoly belpolitikai vereség hatása alatt van, a politikai porondon való megkapaszkodás igénye is azt a követelményt támasztja, hogy a beilleszkedés programját válasszák. Bethlen viszont egy óriási nyomás — a frankhamisítási botrány — alól szabadult fel éppen. Győzelme kétségtelenül igen nagy volt, és ennek légkörében érezhette úgy, hogy kedvező csillagzat alá került: talán a trianoni helyzetből is sikerült magát és országát kiszabadítani.

Az olasz orientáció érvényre juttatása

Feltehetőleg az eddig előadottakból is kirajzolódott egy olyan kép, hogy a fajvédők élharcosai voltak az olasz orientációnak, megnyilvánulásaikkal gyakran kísérelték meg a hivatalos magyar külpolitikát ebben az irányban befolyásolni. Mussolini hatalomra jutása előtt is a fajvédőknek határozott olasz szimpátiáik voltak, és ekkor főleg a legitimistákkal hadakoztak, mert az ő tevékenységüket Olaszország minden-

¹⁰⁸ Horthy: im. 13. sz.

¹⁰⁹ Uo.

kor igen nagy nervozitással követte nyomon. A fajvédő publicisztika 1919–1920-ban igyekezettel törekszik az olaszokat meggyőzni arról, hogy hibás dolog az osztrákok és a magyarok egy kalap alá vétele, a Habsburgoknak lehet számottevő bázisuk Ausztriában, de Magyarországon nincs. A rapallói megállapodás — vagyis az Olaszország és Jugoszlávia közötti 1920. évi szerződés — nagy csapást mért a fajvédő reményekre. Mégis a későbbiekben is azokra a szempontokra figyeltek, amelyek egy magyar–olasz érdekközösséget látszottak alkotni, illetve erősíteni, a fasiszmus győzelme pedig őszinte lelkesedéssel töltötte el őket. A római menetelés után néhány nappal Zsilinszky Endre emelkedett hangvételű, nagy lélegzetű írásban üdvözölte az itáliai fordulatot. „A latin nép valamikor nagyon régen, talán még Romulusz és Rémusz idejében megtalálhatta az örök ifjúság forrását ott a szép római hegyek között, és nagyot ivott belőle.”¹¹⁰

Ezután nagy respektussal említi, hogy a forradalmi marxizmussal csak Olaszországban mertek döntő harcot provokálni. Az olasz nép „zsenialitásának” tulajdonítja, hogy látván „egyfelől az olasz állam szervezetének némi — minden más európai államéval közös — érelmeszesedését, másfelől pedig mérlegelve azt a körülményt, hogy egy alulról jövő társadalmi szervezkedéssel, annak módszereivel, népszerűségével és önkéntelen tömegerejével, aminő a szocializmus, csak egy hasonló társadalmi szervezkedés veheti föl a versenyt: egymásnak eresztette a két szervezetet, és az államot bizonyos rezerváltságban a háttérben hagyta”.

Felfogásának megfelelően Zsilinszky a fasiszmusban nem látott népellenes erőt, és a fasiszta mozgalom nagyra növekedésében is egyoldalúan csak a spontán mozzanatot hangsúlyozza, a nagybirtok és a nagytőke, valamint az állam által nyújtott támogatást teljesen figyelmen kívül hagyja. A magyar belpolitikára gyakorolt hatását ellenben helyesen fogalmazza meg: „megerősít bennünket a mi keresztény nemzeti irányunkban, és gyöngfíti kicsit aggodalmas természetű polgárainkban keresztény oldalról a félelmet a vörös veszedelem visszatérésétől, ultraliberális oldalon pedig fonyasztja a reménykedést a régi ‘szabad’ világ visszatérte felől”. A Bethlen-kormány felé vágva kiemeli a belpolitikai természetű fordulatnak a külpolitikára gyakorolt hatását. „...bármennyire is lenézzék a *csak* taktikusok a világnézeti egyezésnek óriási *stratégiai* jelentőségét a politikában, bizonyos, hogy másképpen érintkezhet egymással két állam, amelyet nemcsak érdekek visznek egymás felé, de a gondolkodás és az érzés közössége is.” (Eredeti kiemelés — P. P.) Zsilinszky azonban nem túlozza el ennek a szempontnak a jelentőségét, mint ahogy az egész fordulatnak is magyar szempontból alapvetően a kül-, és nem a belpolitikai jelentőségét hangsúlyozza. Az eddigi olasz kormányok magyarbarátságát vizsgálva úgy látja, hogy azt inkább egy általános igazságérzet, valamint a „francia elvakultsággal szemben való természetes ellenállás” motiválta, az új rendszer ellenben törvényszerűen kell, hogy ősi ellenségeivel — „akik viszont a mi ellenségeink is” — szembekerüljön. „Miután Mussoliniék élesebb és erőteljesebb nemzeti politikát hirdetnek, és nyíltan vallják az olasz impérium teljes kiépítésének nagyszerű történelmi feladatát a dalmát partokon, Isztriában, Isztria fölött, valamint Fiumében, szembe fognak kerülni a szintén terjeszked-

¹¹⁰ Szózat 1922. XI. 5.

ni vágyó, és hatalmi mohóságában kielégíthetetlen nagyszerb törekvésekkel.” Mind-ebből Zsilinszky nem von le túlzott következtetést, tehát nem tartja valószínűnek, hogy Mussolini felmondaná a rapallói szerződést, ám annál valószínűbbnek látja, hogy „nem fogja a végtelenségig túrni a délszláv fészkelődést sem, a kisantant cseh-szerb diktátori gesztusait sem Közép-Európában”.¹¹¹

A magyar–jugoszláv viszonyról

Ezen a ponton kell választ adnunk arra a kérdésre, vajon a fajvédők külpolitikai nézetein belül hogyan is helyezkedett el a Jugoszláviához való viszony, mennyiben vetettek számot az olasz–jugoszláv kapcsolatok ellentmondásosságának a magyar külpolitikát befolyásoló konzekvenciáival. Nos, 1919 nyarán Gömbösék számára Szegeden „mi sem volt természetesebb, mint Belgráddal keresni az összeköttetést. Jugoszlávián keresztül vezet az út a tengerhez, Jugoszlávia vitte el a legkevesebbet tőlünk, Jugoszlávia harcos nemzet, egy esetleges jugoszláv barátság közelebb áll a nép lelkéhez, mint akár a cseh, akár a román barátság”.¹¹² Ehhez azonban rögvest hozzá kell fűznünk, hogy a jugoszláv orientáció ötlete Szegeden természetesen nem kizárólagosan fajvédő gondolat, hanem a nagyon is gyenge lábakon álló szegedi ellenforradalmi kormány elemi szükséglete. Ezért volt az, hogy gróf Teleki Pál — mindkét szegedi kormány külügyminisztere — több ízben tárgyalt Belgrádban. Szegeden tehát a jugoszláv orientáció pillanatnyilag szükség, később pedig a külpolitika tájékozódás egyik lehetősége. A fajvédők egy része számára ugyanakkor egy emocionálisan is átélt gondolat, amelynek jegyében nem láttak ellentmondást abban, hogy egyszerre szorgalmazták az olasz és a jugoszláv kapcsolatok szorosabbra fűzését. Úgy tűnik, hogy Gömbös Gyula is ezen az állásponton volt. A jugoszláv orientáció szorgalmazásának volt egy kifejezetten ellenzéki éle is, hiszen a kormány külpolitikájában 1919 és 1926 között a jugoszláv reláció erősítése nem volt napirenden, mint ahogy az olasz kapcsolatok erősítését sem kereste olyan erőteljesen, mint ahogy azt a fajvédők látni szerették volna.¹¹³

Kozma Miklós a fajvédők között azokhoz tartozott, akik az olasz variáns erősítésének tulajdonítottak messze nagyobb jelentőséget, igen gyakran utazott Itáliába, sokat tett azért, hogy kapcsolatai révén a magyar pozíciókat erősítse. 1927 februárjában elkísérte Rómába Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi minisztert. Tapasztalatai alapján ekkor arra a meggyőződésre jutott, hogy „Olaszország háborúra viszi a dolgot Jugoszláviával, ha azt izoláltan teheti. Jogcím hozzá Albánia, időpont nehezen kiszámítható, de nem távoli. Jelenleg az előkészítés folyik. Ennek egyik fő célja, a világot és Európát hozzá kell szoktatni ennek a háborúnak a gondolatához, és lehetőleg úgy beállítani, hogy nem Olaszország az, aki ezt a konfliktust okozza.” Kozma annyira meg van győződve a dolgok illetén alakulásáról, hogy naplójában az olasz támadás irányát is leírja. „Az olasz felvonulási vonal az Adelsberg–Villach–Szentpé-

¹¹¹ Uo.

¹¹² Gömbös: im. 57–58.

¹¹³ A korabeli magyar külpolitikára ld. Juhász: im.

teri határvonal lenne harminc-egynéhány hadosztálllyal, s itt számításba kell venni azt is, hogy Ausztria déli része ebben az esetben Belgium szerepét fogja játszani.” Megemlíti, hogy Bécsben ebben az értelemben tapogatózkodott, és legnagyobb meglepetésére azt tapasztalta, hogy a megkérdezettek számolnak is ezzel a lehetőséggel, ám „igazi osztrák módra hozzá a vállukat vonogatják”.

Az olasz–jugoszláv konfliktus — folytatja Kozma — Magyarországot igen nehéz helyzetbe hozná. Bethlen István iránti nagy-nagy respektussal azt írja, hogy „ezt a sakkpartit, amely életre megy, csak egy ember tudja nálunk megjátszani, a miniszterelnök, aki ha ezt jól játsza meg, legnagyobb történelmi nagyjaink sorában is a legelső helyek egyikére kerül”.

Kozma azt állítja, hogy hazatérte után azt tapasztalta, „több-kevesebb változattal az a három-négy ember, aki a helyzetet ismeri, hasonlóképpen látta”. Ugyanakkor azonnal hozzáfűzi, hogy a Külügyminisztérium az egész ügyet bagatellizálta. Ebben a szellemben számolt be Bethlennek, aki külön is hosszan faggatta tapasztalatairól. Khuen-Héderváry Sándor gróf, a Külügyminisztérium vezértitkára, a miniszter állandó helyettese azt „abszurdumnak” minősítette.¹¹⁴

A későbbi események ismeretében könnyű megállapítani, hogy Kozma Miklós tévedett. A lényegyet azonban nem a tévedés tényében véljük megtalálni, hanem inkább abban, hogy az MTI vezetője egyfelől lényegében helyesen ismerte fel az olasz fasizmus szélsőséges megoldásokra hajló természetét, másfelől pedig, hogy egy ilyen alapállásból ő aligha lehetett a magyar–jugoszláv kapcsolatok elmélyítésének lelkes sürgetője.

Gömbös ellenben több cikkben, nyilatkozatan szorgalmazza a délszláv szomszédal való megbékélést. Ez a beállítódása jöhetett kapóra Bethlennek, amikor szükségére volt egy olyan megoldásra, hogy a magyar–olasz kapcsolatok elmélyítése miatti belgrádi aggodalmakat csendesítse.

Zsilinszky Endre 1927. április 27-én levelet intézett régi barátjához, Kozma Miklóshoz, és ebben kéri, figyelmeztesse Gömböst, hogy „ne értetlenkedjen éppen a legrosszabb időben azzal az *időszerűtlen* és *túlzott* szerbbarátsággal”. (Eredeti kiemelés — P. P.) Zsilinszky tehát egyértelműen azt a nézetet vallja, hogy Budapest nem ápolhatja azonos intenzitással a Belgrádhhoz és Rómához fűződő kapcsolatait. Mivel ekkor még alig száradt meg a tinta a Rómában április 5-én aláírt barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági szerződés példányain, ezért a jugoszlávok iránti barátság keresése Zsilinszky számára egyszerre tűnt időszerűtlennek és egyben túlzottnak is. A délszláv szomszédal való megegyezés módozatait és idejét illetően Zsilinszky annak a meggyőződésnek ad hangot, hogy „a szerbekkel csak az *orrbaverés* után lehet *majd* megegyezni”. (Eredeti kiemelés — P. P.) Zsilinszky büszke alkata nem tudta feledni, hogy a jugoszláv megnyilvánulások bizony sokszor meglehetősen nyersekek, sértően fölényesek és kioktatóak voltak Magyarország irányában,¹¹⁶ az orrbaverésen feltehetőleg valami olyasmit ért, hogy a sok sérelemért majd elégtételt lehet venni, az idő múlása pedig eleve elveszi a magyar–olasz, illetve magyar–

¹¹⁴ K 429. 14. csomó. 6. dosszié.

¹¹⁶ Ld. erre például *Hory*: im. Belgrádban c. fejezetét.

jugoszláv viszony szembeállításának élességét. Zsilinszkynek az is gondot okoz, hogy jugoszlavofil magatartásával Gömbös óhatatlanul tőlük egészen különböző világnézeti beállítottságú erőkkel kerül közös nevezőre: „igazán furcsán hat, hogy egyfelől a szélsőnationalisták, másfelől a liberális (egy szó olvashatatlan — P. P.) egy húron pendüljenek a szélsőbaloldallal a *kisantant* egy tagjával való élés-halásiban — Mussolini ellen.” (Eredeti kiemelés — P. P.)

A levél következő sorai fényt vetnek arra, hogy Zsilinszky Gömböst eszköznek látja a tavaszul politizáló Bethlen kezében. „Bethlen pedig igazán más embert és más lapot választhatna ki magának bizonyos (egy szó olvashatatlan — P. P.) *elméleti* (sic!) melegen tartására, mint a nagyon jó, naív Gyulát.” (Eredeti kiemelés — P. P.) Ám nemcsak az a gondja, hogy barátja elvesztette a miniszterelnökkel szemben önállóságát, hanem a vállalt szerepet sem játssza megfelelően. „És ha már Gyula odaadja magát ilyen kiségitő szerepre, legalább tanulná meg a leckét, s abban a formában vetette volna fel a szerb–magyar közeledés gondolatát, hogy íme, ha a szerbek megértették volna idején (sic!) a mohácsi beszédet, idővel Magyarország közvetíthetne részükre Itália felé, és elősegíthetné az olasz–szerb–magyar megegyezést.”¹¹⁷ Ezek a sorok arra vallanak, hogy Zsilinszky sem volt alapjában távol attól a gondolattól, mely szerint a magyar–olasz–jugoszláv viszonyt együttesen javítani lehet, és az sem vitás, hogy a mohácsi beszédre a jugoszlávok meglehetősen hűvösen reagáltak. (Más dolog, hogy ezt a jugoszláv magatartást nem lehet csodálni, és az egész mohácsi beszédnek a helyét és funkcióját másképpen kell kijelölni, mint ahogy azt a történeti szakirodalom egészen a legutóbbi időig teszi.)¹¹⁸ Zsilinszkynek tehát Gömbös fellépésével kapcsolatban az a kifogása, hogy a szerb–magyar gondolatot szembeállította az olasz–magyar barátsággal, és azt éppen a magyar–olasz szerződés napjaiban a fajvédők részéről tette. Azon fajvédők részéről, „akik annyi erkölcsi tőkét gyűjtöttek az olasz–magyar barátság következetes és szakadatlan hangoztatásával”.¹¹⁹ 1927. április 5. és 27. között a Magyar Újságban (vagyis a Szózat utódjában) nem jelent meg Gömbös aláírásával újságcikk. Ellenben a Magyar Újság április 5-i számában olvasható egy „Róma–Budapest...?” című, aláírás nélküli, csupán három csillaggal jelzett vezércikk, amelyről feltételezhető, hogy Gömbös Gyula volt a szerzője. A hármasszövetségre való történeti visszapillantás nyomán a cikkíró azt állítja, hogy Németország és Olaszország ismét megtalálta egymást, a szövetség harmadik tagja csak Magyarország lehet. Róma–Budapest–Berlin lenne tehát az írás címében feltett kérdésre a válasz, „ha Magyarországgal szemben Jugoszlávia nem változtatja meg eddig elfoglalt álláspontját”. Ezt az álláspontot ugyanis az jellemezte, hogy „magas lóról” beszéltek Magyarországgal, nem értették meg a mohácsi beszédet. A másik oldalról viszont a fajvédő sajtó „számtalan” jelét adta a baráti szándéknak. Hangoztatja, hogy közös érdek a magyar–jugoszláv közeledés, ennek ellenben magyar részről feltételei vannak: szabad út a tengerhez, a Duna–Dráva-vonaltól északra fekvő területek „lényeges részének” visszaadása, valamint a magyar kisebbség teljes egyenjogúsága.

¹¹⁷ K 429. 14. csomó. 6. dosszié.

¹¹⁸ Az újfajta megközelítésre ld. *Pritz Pál*: Emlékirat és történeti valóság Hory András visszaemlékezései fényében. Századok 1987/2–3. sz. 255–297.

¹¹⁹ K 429. 14. csomó. 6. dosszié.

„Budapest–Belgrád volna ez esetben a válasz, és maradna Róma–Berlin, mint olyan nagyhatalmak szövetsége, mellyel a kisebbek a megértés politikáját keresnék.” Lát-ható, hogy ez az írás éppen a magyar–olasz szerződés aláírásának napján valóban nem volt idősebb. A cikk eddig bemutatott része ugyan nem tanúskodik túlzott szerbbarátságról, inkább egyfajta sértett és a déli szomszéd felé kioktató attitűdöt tükröz, ellenben az utolsó sorok teljesen ráillenek a Zsilinszky által felhozott kritikára. „Róma–Budapest–Bukarest? Mussolininek tisztában kell lennie azzal, hogy az út Belgrád felé nekünk rövidebb, és nekünk népünk lelkiségéhez közelebb álló. A Királyhágón túl nincs miről lemondanunk.” Úgy véljük, itt nem az a lényeg, hogy a „magas lóról” beszélő jugoszlávoktól a területi kompenzáció elvárása mennyire irreális volt, hanem sokkal inkább az, hogy a fajvédők előtt sem volt titok: Róma Bukaresttel is jó kapcsolatokra törekszik, tehát a római tárgyalások kapcsán nem ok nélkül lehetett olyasmire gondolni, hogy tárgyalásait az olasz miniszterelnök egy Róma–Budapest–Bukarest háromszög megalapozására is fel kívánta használni. Ennek a tervnek szegül ellene azzal a kijelentéssel, hogy Romániával szemben nincsen helye a magyar revíziós követelések mérséklésének.¹²⁰

Zsilinszky Endre a Magyarország április 14-i számában közölt vezércikkével ellen-súlyozza a Gömbös-cikket. Vázolja a magyar–olasz megállapodáshoz vezető utat, méltatja a megállapodás jelentőségét, majd áttér a magyar–jugoszláv viszonyra. Az április 5-i, három csillaggal jelzett cikk tartalmát és kifejezését is átvéve azt írja, hogy a jugoszlávok „fanyalogva, igen magas lóról” ereszkednek le a magyarokhoz. Hivatalosan nem is érdeklődnek a közeledés iránt. Érzik, hogy Magyarországnak érdeke lenne megegyezni velük, ellenben a jugoszlávok vezető szerepet akarnak játszani. Sajnálkozik, hogy még erősen nacionalista oldalon is — ezzel utal Gömbös fellépésére — fel-felmerül a magyar–olasz kapcsolatoknak a magyar–jugoszláv relációval történő szembeállítására. Valójában azonban nincs lehetőségünk a két orientáció között választani. Mert egyfelől — hangsúlyozza — a magyar–olasz barátság sem jelent végleges elkötelezettséget, másfelől ellenben még a jugoszláv barátság sem merülhet fel, hiszen „közöttünk fekszik az elrabolt föld véres csonkja és fajtestvéreink szörnyű sanyargatása”. Összefoglaló szavai pengeélességgel választják el egymástól a dolgokat, és abban nyoma sincs a fajvédők egy részénél gyakran tapasztalható délszlávok iránti melegségnek. „Nekünk tehát jó a szemünk előtt tartanunk: ég és föld különbsége a magyar–olasz és magyar–délszláv viszony. Az egyik állandó és szilárd jellegű érzelmi és érdekközösségen nyugszik. A másik: egyelőre megoldhatatlannak látszó csomója egy sereg igen komoly érdekközösségnek és egy sereg épp oly komoly érdekellentétnek. Mi a közeledést kívánjuk, tehát az ellentétek csökkenését, de ennek feltételeit egyedül a jugoszlávok teremthetik meg, mert csak nekik van velünk szemben jóvátennivalójuk. Egyelőre azonban csak közeledésről, és nem barátságról, legkevésbé pedig orientációról lehet szó. Ez is csak az olasz–magyar barátság árnyékában.”¹²¹

¹²⁰ Magyar Újság 1927. IV. 5.

¹²¹ Magyarország 1927. IV. 14.

Gömbös megszívlelhette a kapott kritikát, mert május elején az olasz kurzust teljes mellszélességgel támogató nyilatkozatot adott.¹²² Ezt annál is inkább meg kellett tennie, mert ezzel lényegében azonos időben a belgrádi *Politika* című lapban a magyar–jugoszláv szövetség mellett szállt síkra.¹²³

Gömbös ilyenén beállítódása hosszú évek múlva is emlékezetes volt a fajvédők körében. Amikor 1934 novemberében Nelky Jenőné — aki szerb származásával férjének diplomáciai karrierjét roppantotta össze — azt állította Kozma Miklós előtt, hogy Belgrádban igenis megvan a hajlandóság a kibékülésre, akkor Kozma azt felelte: „1919 és 1926 között egyebet se tettünk, mint ezt próbáltuk”, Gömbös pedig emiatt „az olaszoknál már majdnem gyanús lett”.¹²⁴ Tegyük hozzá: Kozma nyugodtan fogalmazhatott volna úgy is, hogy Gömbös Rómában kifejezetten gyanús lett. A beállítás kissé eufémisztikus, hiszen 1934 novemberében a római jegyzőkönyvek évében vagyunk, nyugodtan állíthatjuk, hogy a két háború közötti magyar–olasz kapcsolatok fénypontján, mindebben Gömbös nagyon fontos szerepet játszott, tehát a múltra való utalás önmagában kontrasztot jelentett. A valóságot Kozma sokkal jobban visszaadja naplójának azon az 1929-ből származó pontján, ahol így ír: „Előzőleg a külügyben járva már úgyis hallottam, hogy az olaszok engem a német követség legbizalmasabb barátai egyikének tartanak. A budapesti diplomatákról (ti. az olasz követség tagjairól — P. P.) feltételezem, hogy elég szamarak arra, hogy ezt rossz néven vegyék. Ez különben egy olyan téma, ami most már kezd egy kicsit bosszantani. A magyar–olasz barátságunk legelső kezdeményezője és pionírja én voltam, őszinte meggyőződésből. Kezdtém ezt akkor, amikor a fasizmus még nem volt kormányon, és minden tőlem telhetőt megtettem a való helyzetnek megfelelőleg, hogy a fasizmust epizódiként feltüntető követi és egyéb hivatalos jelentéseket ellensúlyozzam. Azután Mussolini került uralomra, röviddel rá megkezdődött a magyar–olasz barátkozás, és a helyi olaszok számaránya folytán Róma sokszor kapott helytelen képet a budapesti helyzetről.”¹²⁵ Az idézett részhez annyit kell hozzátenni, hogy Kozma a problémát itt saját személyére hegyezi ki, az 1934-es feljegyzésével egybevetve azonban látható, hogy tulajdonképpen általában a fajvédőket érintő kérdéstről van szó. A dolognak az a lényege, hogy az olasz kurzust kezdetben a fajvédők szorgalmazták a leghangosabban és a legkövetkezetesebben, ellenzéki pozíciójuk miatt azonban a magyar–olasz kapcsolatok 1927-től intenzívvé vált szakaszában ennek eredményeit nem tudták learatni. Sőt, nemhogy nem sikerült ez, hanem még másirányú kapcsolataik miatt gyanússá is váltak. Gömbös a jugoszláv nyilatkozatai miatt, Kozma pedig a németekkel ápolt kapcsolatai következtében. (Kozma nagyon sokat tett a magyarországi Mackensen-kultusz felvirágoztatásáért.)¹²⁶

¹²² „A szerződést helyesli és örömmel üdvözli. Jónak találja azt a lépést, sokat nem kutat, mert azt tartja, hogy most kezdődött meg az a sakkjátzsma, amelyre régen várunk, s amelyhez az szükséges, hogy az egész magyar közvélemény s főleg az összes magyar pártok kifelé egységet mutassanak.” Magyar Újság 1927. V. 5.

¹²³ Magyar Újság 1927. V. 5.

¹²⁴ K 429. Adatgyűjtemény 1934. II. Bp., 1934. XI. 23.

¹²⁵ K 429. Adatgyűjtemény 1929. Küldöttség Mackensen 80. születésnapjára c. feljegyzése.

¹²⁶ Kozma az előző jegyzetben hivatkozott feljegyzése más pontján azt írja: „Álgya, Ángyán és más egyebek privát összeköttetések révén el tudták hitetni... Gömbös olasz szempontból megbízhatatlan, mert

Mielőtt a jugoszláv kérdés boncolgatására pontot tennénk, a későbbi évek történéseiből két véletletet kell felvillantatnunk. Horthy Miklós szerepét Jugoszlávia 1941. évi megtámadásában, illetve Bajcsy-Zsilinszky Endre szerepét, aki 1940-ben Jugoszláviába utazott, hogy egy magyar–jugoszláv megbékélést mozdítson elő, aki az 1942 elején történt újvidéki vérengzés után a tettesek megbüntetését követelte.¹²⁷

*

Végeredményben a fajvédők külpolitikai nézeteiről összefoglalóan a következőket mondhatjuk. Felfogásukat szélsőséges nacionalizmus, az 1918/1919-es forradalmak végletes elítélése alapozta meg. A külpolitikát a belpolitika szerves folytatásaként képzelték el, a kormány külpolitikáját ennek megfelelően elsősorban belpolitikai természetű kritika alapján támadták. Jóllehet, élesen antiliberális nézetet vallottak, azt hirdették, hogy a liberalizmus korszakának vége — a liberális állam „érelmeszesedéséről” beszéltek általában —, külpolitikailag mégis (és ez annál is érdekesebb, mert újfent és újfent a külpolitika belpolitika általi meghatározottságát vallották) a világháború előtti konstelláció feltámadását várták, amennyiben azzal számoltak, hogy Németország és a bolsevizmustól „megszabaduló”, restaurált Oroszország szerepe lesz az európai diplomáciában meghatározó. A történelmi Magyarország feltámadását remélték, hitték, következésképp az integrális revízió hívei voltak. Lényegében ezek a körvonalak rajzolják meg nézeteiknek azt a törzsanyagát, amelyet egységesen vallottak.

Ugyanakkor a fajvédők külpolitikai nézeteikben — amint belpolitikailag is — messze nem voltak egységesek. Zömük igen primitíven gondolkodott a külpolitika ügyeiben, mint ahogy a belpolitikai magatartásukat is sokszor inkább az érveknek hangerővel történt helyettesítése jellemezte. Ez a különbségtevés mindazonáltal aligha fajvédő-specifikus, mivel a korabeli magyar társadalom külpolitikai tájékozottság és műveltség szempontjából szintén erősen megosztott volt, és zömére ugyancsak inkább az elmarasztaló jelzők illenek. Ezért tartottuk indokoltnak, hogy első megközelítésben — hiszen e tárgyban feldolgozás még nem született — a fajvédők felső rétegének, szívnonalasabb tagjainak a nézeteit rekonstruáljuk.

Írásunkkal azt akartuk megmutatni, hogy a fajvédők külpolitikai nézetei szervesen illeszkedtek a magyar külpolitikai gondolkodás több előzményéhez, és a hivatalos külpolitikával nagyon sok ponton érintkezési felületek képződtek, illetve a felfogások kölcsönösen fedték egymást. Ahol eltérés tapasztalható, ott nem csekély mértékben az ellenzéki pozíció törvényszerű következményeiről van szó. Ezt még egy olyan alapvető életérzésbeli, hovatartozást érintő kérdésben is megkockáztathatónak véljük, mint a magyarság Kelethez tartozása, keleti származása és annak konzekvenciái. Bár részleteiben a kérdés koránt sincs megnyugtatóan feltárva, lényegében nem kétséges, hogy a Kelet–Nyugat dichotómia mindig is benne élt a magyar társadalomban. A két háború közötti Magyarországon nyilván a hivatalos politika irányítói-

---

szerbbarát, én pedig németbarát (vagyok)”. Így az a furcsa helyzet keletkezett — elmélikedik —, hogy a fasiszmus meggyőződéses ellenfelei és az indifferensek jobb minősítést kaptak az olaszoktól, mint ők.

¹²⁷ Vigh Károly: *im.* 112–114. és Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. II., bővített kiadás. Szerkesztette Vigh Károly, Bp. 1984. 53–54., 237–253.

nak-intézőinek nem csekély részénél is lehettek ilyen érzelmek és reminiszcenciák, mégis a politika törvényei, az a tény, hogy Magyarország tényleges segítséget helyzetének megváltoztatására csak Nyugatról remélhetett, mert a politikai erőter súlyponti elemei az országtól nyugatra helyezkedtek el, e kemény tényezők abba az irányba hatottak, hogy mindez rejtve maradjon. Az ellenzéki pozíció azonban nemcsak hogy lehetővé, hanem sok szempontból kívánatosá is tette a Kelettel való azonosulás nyilvánosztálását, az ilyen fogalmakkal való operálást. Ezt tapasztalhatjuk Gömbösnél is — tevékenységének ellenzéki periódusában.

A fajvédők politikai nézeteiben is az ország határain kívüli kérdésekkel való foglalkozás sok helyet foglal el. Ahhoz képest ellenben, hogy Magyarország helyzeténél fogva milyen jelentős mértékben ki volt szolgáltatva a nemzetközi helyzet alakulásának, azt kell mondanunk, hogy az ilyen összefüggésekkel még többet kellett volna törődnünk. A Gömbös-csoport — amely a fajvédők széles táborán belül azokat tömörítette, akiknek a legtöbb sanszuk volt a hatalom megragadására, a Bethlen-rendszer felváltására, amit az 1932–1936 közötti évek ténybelileg is igazolnak — soha nem jutott odáig, hogy a külpolitikai kérdésekkel való foglalkozásra, illetve azok befolyásolására külön szervezeti alakzatot hozzon létre, amint azt a német nemzeti szocialisták megtették. A hatalom megszerzésére irányuló törekvésük sem járt együtt olyanfajta expanzív külpolitikai gondolkodással, mint ami a német nemzeti szocialistáknál megfigyelhető. Egyébként is a német fejlődéssel való — különben indokolt és helyesen eligazító — összevetés legalább két szempontból nagy elővigyázatosságot igényel. Egyrészt ismét utalni kell a kis országok és a nagyhatalmak közötti különbség számos konzekvenciájára. Másrészt pedig azt kell figyelembe venni, hogy Hitler bármennyire is sok kompromisszum révén jutott hatalomra, mégis mögötte volt egy hatalmas, az addig kormányzó pártoktól erősen elütő, intakt párt, az államhatalom birtokában pedig a vállalt kompromisszum bilincseit ellenfelei-ellenségei számára dermesztő gyorsasággal le tudta vetni.

A fajvédők ellenben 1928-ban elvesztik pártjukat, mert maga a pártvezér — Gömbös Gyula — feloszlatja azt. Gömbös tehát 1932-ben úgy kerül hatalomra, hogy nincsen mögötte egy önálló, addig ellenzéki párt, hívei a bethleni politikai rendszer különböző pontjain helyezkednek el, az intranzigens fajvédők pedig már megszervezték, vagy most szervezik a maguk fasiszta pártocskáit, esetleg magányos dúvadként élük sértett életüket, mint Prónay és Zadravec, vagy már a föld alatt pihenik mozgalmas életük fátalalmait, mint az azóta sem tisztázott körülmények között elhunyt Hír György.

Mindebből következőleg Gömbös miniszterelnöki kinevezése jóval komolyabb koloncokkal járt együtt, és semmiképpen sem volt olyan jellege, mint Hitler kancellári kinevezésének, amely valóban Machtergreifung volt. A fajvédőknek a hatalom megszerzésére irányuló törekvése nem járt együtt olyanfajta expanzív külpolitikai gondolkodással sem, ami a német fasisztákra olyannyira jellemző volt. (Ez nem csekély mértékben főleg abból a különbségből fakadhatott, amely a kis országok, illetve nagyhatalmak eltérő pozíciójával függ össze.) Legfeljebb a szomszédos országok magyarságával való operálás tekinthető olyannak, mint ami hasonlatos a náciknak a külföldi németiség iránti érdeklődéséhez. Arról sem lehet — eddigi ismereteink szerint — beszélni, hogy a külügyi szolgálat szervezetében igyekeztek volna embereket el-

helyezni. Erről a szolgálatról nagyon rossz volt a véleményük, sajtójukban nem egyszer lövöldöztek irányába mérges nyilatkat, másfelől voltak laza kapcsolataik — pl. Hory —, ám ennél többről nem volt szó.

Így azután Gömbösnek hiába voltak nagyon komoly elképzelései arra vonatkozóan, hogy a magyar külpolitikát miniszterelnökként maga fogja irányítani, ez az elképzelése csak nagyon töredékesen valósult meg. Ezért az 1932–1936-os időszakban a magyar külpolitika lényegében azon a vonalon halad, amelyet még Bethlen István alakított ki a húszas években. E külpolitika módosulásai döntő mértékben a nemzetközi helyzet változását tükrözték vissza. Így ejt csorbát az el nem kötelezettség elvén 1934-ben a római jegyzőkönyvek aláírása, 1936-ban pedig ugyanannak a továbbfejlesztése. A csorba azonban az olasz orientáció megerősödésének következménye, és nem a német vonal egyértelműbbé válásáé. Mindkettő Gömbös felfogásával teljes mértékben egybeesett, ám a korabeli német–olasz viszony jellegéből fakadóan olyan ellentmondást eredményezett, amelyet Gömbös és elvbarátainak törekvései aligha oldhattak fel. Így adódott elő az a helyzet, hogy a római jegyzőkönyvek aláírásával a magyar külpolitika német érdeket sértett, pedig az messze nem vágott egybe a gömbösi külpolitikai elképzelésekkel. Mindez arra vall, hogy a fajvédő külpolitikai elképzeléseknek meglehetett, és meg is volt a maguk jelentősége a magyar külpolitika alakításában, ám amikor a nemzetközi helyzet kemény tényeivel kerültek szembe, akkor szükségszerűen háttérbe kellett szorulniuk.

Annak bemutatása, hogy 1936 — tehát Gömbös Gyula halála — után a fajvédők külpolitikai nézetei hogyan alakultak, egy másik tanulmánynak lehetne a feladata.

Pál Pritz:

LES VUES DES „PRÉSERVATEURS D'ETHNIE" SUR LA POLITIQUE EXTÉRIEURE (Resumé)

Dans l'introduction de son propos, l'auteur tente d'éclaircir la notion de „préservateurs d'ethnie". Il définit les traits caractéristiques de la politique étrangère hongroise antérieure à 1918 et examine les facteurs qui déterminent les relations extérieures du pays pendant la période en question. Après avoir fixé les principes méthodologiques nécessaires à toute approche sérieuse de ce thème, il fait l'analyse de la culture des „préservateurs d'ethnie" en mettant en évidence les grandes différences de niveau qui existent entre leurs divers représentants — cette thèse constituant une critique latente de ceux qui ne voient chez les „préservateurs d'ethnie" que des personnages incultes ou à peine dégrois. Une importance particulière est aussi attachée, sous cet aspect de la culture, au mémoire que l'amiral Horthy a rédigé, fin d'octobre 1919, à Siófok, sur la politique étrangère. Le mémoire trouve, dans cette étude, une analyse détaillée qui s'écarte sur plusieurs points des thèses jusqu'ici avancées par les spécialistes.

Quant aux idées des „préservateurs d'ethnie" sur la politique extérieure, certains éléments en sont restés inchangés avec le temps, tandis que d'autres facteurs, bien que relativement stables, évoluent ou du moins se modifient au cours des ans. Il faut également tenir compte des éléments qui ne sont apparus qu'à un moment donné pour s'évanouir rapidement par la suite.

Comme l'auteur est le premier à aborder ce thème, il a jugé utile de se concentrer sur les éléments stables ou du moins relativement constants. A son avis, ces éléments sont les suivants: l'idée de la nation comme fin en soi, la révision territoriale totale, l'indépendance nationale, le refus du pan-slavisme comme du pan-germanisme et une interprétation spéciale du rapport entre politiques intérieure et extérieure. C'est de l'idéal de l'indépendance nationale que découle la résistance obstinée que les „préservateurs d'ethnie"

opposaient à l'idée d'une confédération danubienne. Quant à leur hostilité au pan-slavisme, on en trouve l'expression manifeste dans l'action qu'ils organisèrent contre le rétablissement des relations diplomatiques avec l'URSS. Leur attitude vis-à-vis l'Anschluss reflète jugement négatif sur le pan-germanisme.

Pour terminer, l'étude s'étend encore sur la position critique des „préservateurs d'ethnie" face à la politique étrangère officielle; elle analyse leur lutte pour mettre en valeur la ligne italienne ainsi que les idées relatives aux rapports entre la Hongrie et la Yougoslavie.

Пал Притц:

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ РАСИСТОВ В 1918–1936 ГГ.

(Резюме)

В статье предпринимается попытка определения понятия расистов, защитников расы, затем очерчены главные аспекты внешнеполитического мышления до 1918 г. После определения необходимых для успешного исследования темы методических выкладок автор анализирует культурно-просветительной бэкграунд расистов. В этой связи освещаются существенные различия между предсастителями движения, подвергается критике получившее всеобщее распространение представление, сторонники которого видели в расистах просто полутрагические или неграмотные фигуры. Автор придает исключительное значение внешнеполитическим мемуарам Миклоша Хорти, которые были написаны летом 1919 года в Шиюфоке. В статье представлен подробный анализ мемуаров, по целому ряду пунктов отличающийся еще выводов исторической литературы.

Во внешнеполитическом мышлении расистов были такие элементы, которые с течением времени остались неизменными. Были такие компоненты, которые отличались значительным постоянством, но претерпели все же определенные изменения. Есть и такие элементы, которые внезапно появились, чтобы затем быстро исчезнуть.

Учитывая, что в статье представлена первая проработка темы, автор счел целесообразным сконцентрировать свое внимание на постоянных или отличающихся значительным постоянством элементах мышления.

Таковыми постоянными элементами по мнению автора можно считать национальную направленность как самоцель, ревизию интеграции, национальную независимость, анти-панславизм и анти-пангерманизм, представление о связи внешней и внутренней политики. В связи с национальной независимостью в статье предстояло осветить упорное расистское противостояние идее Дунайской конфедерации, выступление против урегулирования дипломатических отношений с Советским Союзом на почве анти-панславизма, отношение к Аншлюсу на почве анти-пангерманизма.

В завершение автор указывает на выступление расистов против официального внешнеполитического курса, на борьбу за утверждение итальянской ориентации и на трактовку венгеро-югославских отношений.

Gergely Jenő

A POLITIKAI KATOLICIZMUS ÁTRENDEZŐDÉSE A BETHLENI KONSZOLIDÁCIÓ ELSŐ FELÉBEN (1923–1926)

Az 1919 augusztusában felülkerekedő ellenforradalom eszmei-ideológiai és politikai berendezkedésének egyik alternatívája a politikai katolicizmus radikális szociális irányzata, a kispolgári és munkás rétegekre támaszkodó keresztényszocializmus volt. A keresztényszocialisták ekkorra nagyrészt rendszerbe foglalt eszmei-ideológiai konstrukcióval rendelkeztek, amelynek alapjait a katolikus szociális doktrína képezte, s ebből alakult ki a keresztény-nemzeti ideológia vallásos áramlata. De a keresztényszocializmus gyakorlati szervezeti formái is készen álltak, így részint a keresztényszocialista szakegyesületek, mint a munkásmozgalom keresztény és nemzeti alapra állításának instrumentumai, részint a politikai keretek, a keresztényszocialista politikai párt (sőt pártok) formájában.

Az 1919 augusztusában megszerveződő keresztényszocialista párt volt a gerinccé a politikai katolicizmus ekkori párttá szerveződésének, amelynek első formáját az 1919. augusztus végén létrejött Keresztény Szociális és Gazdasági Párt jelentette. Ez a jellegét tekintve keresztényszocialista alakulat — a jobboldali keresztény politika egységének megteremtése érdekében — 1919 októberében egyesült a Friedrich-Teleki-féle Keresztény Nemzeti Párttal, és létrehozták a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját, amely 1922 elejéig az egyik koalíciós kormányzó párt lett.

A bethleni konszolidáció politikai kibontakozásakor a KNEP elemeire hullott szét, és egyik bomlásterméke lett a külön keresztényszocialista politikai párt, élén Haller Istvánnal.

A keresztényszocializmus magyarországi története során — eltekintve 1919–20 néhány hónapjától —, nem vált *autonóm* politikai diszciplinává, az országos politikát meghatározó, vagy azt komolyan befolyásoló tényezővé. Létezése külön pártként, vagy más pártokban, szoros kapcsolatban áll a hazai politikai katolicizmus egészének problematikájával. Úgy is mondhatnánk, hogy nálunk a keresztényszocializmus a politikai katolicizmus egyik változata, egyik taktikai eleme volt, és maradt. Különböző okok következtében itt nem vált önálló, sajátos arculatot és érdekorientáltságot kifejező politikai vonulattá.

A keresztényszocializmus politikai önállótlanágának, politikai önkifejezése és önmegvalósítása elmaradásának voltak immanens okai is, de döntően más, a mozgalmon kívül álló ok játszott közre: a magyarországi katolikus egyház helye és szerepe az adott struktúrában, viszonya a politikai hatalomhoz. Nálunk olyan szisztéma alakult ki és működött eredményesen egészen 1944-ig, amelyben nem a katolikus politikai párt, hanem közvetlenül az egyházi felső vezetés politikai akarata érvényesült. Miután az egyház és állam kapcsolatrendszerében ennek jól bevált mechanizmusa mű-

ködött, azt egy autonóm, a hierarchiától függetlenedő politikai párt csak zavarta (volna). Kétségtelen, hogy a liberális korszakhoz képest a két háború között az aktív politikai tevékenységet folytató *klerikusok* száma megnőtt. Ez alatt nem a prelátusokat, püspököket értjük elsősorban, hanem a lelkeskedő papság politikai aktivitását. Maga a tény nem találkozott a konzervatív hierarchia maradéktalan rokonszenvével, amely sokkal inkább preferálta a hagyományos politizálás kereteit: a püspöki kar és a hatalom, a kormányzat hallgatólagos vagy direkt egyetértését.

A popularizálódott politikai katolicizmus plébános-szintjén sem változtatott alapjában véve a korszak neobarokk mentalitásából és gazdasági-politikai struktúrájából következő igény, hogy „ebben az időben minden katolikus akció élére egy-egy mágnás miska kellett”.¹ A katolikus „mágnás miskák” szerepe a bethleni korszakban talán nagyobb volt, mint a 30-as években. A katolikus arisztokrácia jelenlétével kétirányú hatást gyakorolt: egyrészt gátja és akadályja volt a tényleges demokratikus és populáris mozgalmak kibontakozásának, és ezt részint a hierarchia csúcsán állók bizalmából tehetta; de ugyanakkor gátja és akadályozója volt a jobboldali radikális populizmus térhódításának is a katolikus mozgalmakon belül, ugyancsak a püspöki kar többségének egyetértésével és támogatásával. Ezen belül hol helyezkedik el a keresztényszocializmus? Úgy véljük, hogy egyik szélsőségesnek tekintett póluson sem. Éppen ebben az ellentmondásban, felemáságban rejlik impotenciájának forrása: nem mert nyitni a demokrácia, a baloldal, a tényleges népi érdekek irányába; ugyanakkor természeténél fogva tartózkodott a fasiszta, totalitárius és szélsőségesen demagóg irányzatok adaptálásától is.

A politikai katolicizmus egészen, de a keresztényszocializmus történetén is végigvonul egy másik ellentmondás is: az agrárius vidék és az ipari-entellektüel-tisztviselői stb. városi rétegek érdekeinek képviselője, az agrárius-urbánus jelleg ellentéte. Kétségtelen, hogy a keresztényszocializmus a rendszeren belül inkább városi jelenség maradt. Így nem véletlen, hogy egyes püspöki székvárosokon túl ennek centruma és életbentartója a főváros volt. Ez pedig megint csak összekapcsolódott a fővárosi papság politikai aktivizálódásával és a pasztoráció reneszánszával az első világháborút követő években. A kettő ugyanis aligha választható el egymástól.

„A plébániák rohamosan megszorodtak, s élükre kitűnő új emberek kerültek, akik gyökeresen átalakították a fővárosi hitéletet.”² Ezek az új plébánosok már mentesek voltak az egykori jozefinista tradíciótól és a liberális katolicizmus eszméitől; ők már a Prohászka szellemében nevelt Regnumos papi generációhoz tartoztak, amely a harcok katolicizmus szellemében tűzte célul a város, az ipari munkásság és értelmiség rekatolizálását, tudatos társadalmi-politikai program hirdetésével még tudatosabb liberalizmus- és szocializmus-ellenes politikai programmal.

A keresztény politikának és politikai katolicizmusnak a bethleni konszolidáció körülményeinek megfelelő átalakítása 1923 folyamán ment végbe. Ezt elkerülhetlenné tette az a tény, hogy a keresztényszocialista párt és politika az ellenforradalomban született és vált mérvadóvá. Amikor *Bethlen* meghirdette a szakítást a forradal-

¹ *Nyisztor Zoltán: Vallomások magamról és kortársaimról.* Róma, 1969. 93. p.

² Uo. 121. p.

makkal és ellenforradalommal egyaránt, s az alkotmányos rendpárt pozícióját vette fel, akkor a keresztény párt is válaszút elé került. A megmaradásnak, a politikai-közéleti tényezőként való beilleszkedésnek itt is a „profiltisztítás” volt az előfeltétele: azaz le kellett számolni a jobb- vagy baloldali radikalizmusokkal, e tekintetben tehát elsősorban a kispolgári-munkás keresztényszocialista csoporttal, amelyet leginkább *Haller István* reprezentált. A leszámolás azonban óvatosan úgy ment végbe, hogy ez az irányzat és a mozgalom megmaradhasson a rendszer „jobboldali tartalékának”, amelyet bármikor aktivizálni és mozgósítani lehet egy balról fenyegető veszéllyel szemben.

Az ex cathedra keresztény politika ezekben az években is a politikai katolicizmus valamiféle változata volt, mert abban lényegében a protestáns egyházak és felekezetek nem vállaltak részt. Szinte az egész korszakra érvényesen megállapítható, hogy a kormánytól eltérő, külön keresztény politika katolikus ügy volt, és a protestáns egyházak sem a pártpolitikában, sem a szociális kérdések megoldásában, tehát a keresztényszocializmus hazai interpretálásában nem vállaltak részt. Ennek nemcsak doktrinális okai voltak, hanem az, hogy ők inkább a meglévő keretekben, elsősorban a kormánypártban és az államapparátusban találták meg az érdekvényesítés instrumentumait. Ezen belül pedig viszonylag széles skálán mozoghattak *Baltazár* liberálisizmusától *Ravasz László* konzervativizmusáig.

Amennyiben a nagypolitikában az egykori munkapárti *Bethlen gróf* lett a posszibilis, úgy a keresztény politikában és pártfrakciók kavalkádjában is a „kristályosodási pont” az új szituációban az a gróf *Zichy János* lett, aki Bethlenhez hasonló politikai karriert járt be, maga is munkapárti tradíciókat hordozott és próbált egyesíteni a politikai katolicizmussal. Zichy a forradalmak és ellenforradalom idején félreállt, passzivitása a kivárára irányult. Amikor 1922 folyamán a *KNEP* elemeire hullott, és kitűnt, hogy a hatalom elsődleges eszköze Bethlen kezében nem a keresztény párt lesz, hanem a saját maga képére gyúrt, de a kisgazdapártra támaszkodó *Egységes Párt*, a jelentéktelenné váló keresztény párti frakcióktól nagyrészt függetlenül jelent meg a közéleti arénában gróf Zichy János. Az Egységes Párttal együttműködő keresztény párti képződménynek két alappillére lehetett: az egyik a legitimizmus, a másik az agrárizmus.

1923 elején kezdett hozzá Zichy az új keresztény párt megszervezéséhez. A konzervativizmus, a legitimizmus és agráriusság mellett ennek további kritériuma volt az ellenzékiiségnek sajátos formája, amely nem a rendszert, hanem a kormányzat egyes intézkedéseit opponálta úgy, hogy ugyanakkor a struktúrát stabilizálja. Távolatilag számításba vehető volt, mint egy esetleges konzervatív politikai váltógazdálkodás egyik eszköze is. A gróf Zichy János körül gyülekező konzervatív katolikus arisztokraták magukat *Nemzeti Összetartás Társas Körének* nevezték, és 1919 óta tartózkodtak a politikai szerepvállalástól. Mostani törekvéseikhez elnyerték a püspöki kar egyetértését. Csernoch János borbos hercegprímásnak küldött tájékoztatójában Zichy gróf meghatározta a korszakra szólóan a posszibilis katolikus párt mibenlétét és funkcióját. A Nemzeti Összetartás Társas Körre alapozódó párt a jogfolytonosság (legitimitás) alapján álló „értékes conservatív elemek” csoportja, akik nem hívei a kormány támogatásának, de úgy ellenzékiek, hogy konstruktív kritikájukkal nem feltétlenül kormánybuktatásra, azaz hatalomra kerülésre törekednének. A nagybirtokos

konzervatív legitimista katolikus csoporthoz csatlakozhatnak a keresztény pártból az „értékek”.³

A közelebről meg nem határozott érték e tekintetben nem igen lehetett más, mint a KNEP konzervatív legitimista csoportjának a kurzusban erkölcsileg és politikailag nem kompromittálódott tagjai. Rajtuk keresztül egyféle híd keletkezett a kormánypárt és a legitimista keresztény párt között, amely esetenként a kétoldalú közlekedést is lehetővé tette. Így vált lehetségessé a szélsőségekkel való leszámolás a keresztény pártban, a radikalizmussal, a szociális demagógiával, az antiszemitizmussal, a plebejussággal, tehát mindazzal, amit 1919 hozott a felszínre, de magában rejtette már 1895-ben a néppárt megszületése is. Most megint felülkerekedett a nagybirtokos konzervativizmus, maga alá gyűrve az alsóbb rétegek újkonzervatív érdekérvényesítési törekvéseit. De ehhez hallgatólagos támogatást kaphatott a kormánypárttól, az új helyzetben megnövekedett politikai és méginkább gazdasági hatalommal rendelkező nagytőkés érdekek érvényesítőjétől. 1923. április elején a *Nemzeti Újságban* gróf Zichy János nyilvánosság elé lépett programjával,⁴ amelynek lényege a középút politikájának meghirdetése volt a politikai katolicizmusban. Ez a keresztény középút nem keresztelte Bethlenét, hanem azzal párhuzamosan haladt, sőt számos esetben összefonódva erősítették egymást.

1. Az Országos Keresztényszocialista Párt megalakulása és programja

A keresztényszocialisták előtt világos volt, hogy a készülődő Zichy-féle párttól még annyit sem várhatnak, mint annak idején elődjeik a *Katolikus Néppárttól*. Ezért az 1923 februárja óta folyó pártszervező munka eredményeként 1923 pünkösdjén (1923. május 20–21-én) Budapesten megtartották az *Országos Keresztényszocialista Párt* alkotmányozó, valójában újjászervező kongresszusát. Ezen közel félszáz helyi pártszervezet képviseltette magát.⁵ A párt szervezete nem volt kiépítve. Elképzelésük szerint azt a szakszervezeti mozgalomra alapozták, vidéken elsősorban a *Keresztény Szocialista Földmunkások és Földművesek Országos Szövetségének* helyi csoportjaira. (Nem véletlenül, a pártkongresszushoz kapcsolódva tartották meg ennek a szervezetnek is az országos kongresszusát.) Az elképzelés azonban irreális volt, mert a hatóságok éppen ekkor kezdték meg az említett keresztény földmunkás mozgalom adminisztratív felszámolását, ami az év végére nagyrészt befejezett tényé vált.

Az újjáalakult Országos Keresztényszocialista Párt szervezeti szabályzatát *Korodi Katona János*, volt nemzetgyűlési képviselő terjesztette be, a pártprogramot pedig egy régi keresztényszocialista, *Lakatos Géza* ügyvéd ismertette. A kongresszus

³ Esztergomi Prímási Levéltár (továbbiakban: EPL) Cat. C/265-1925. Gróf Zichy János 1923. február 5-i levele Csernoch János bíboros hercegprímáshoz.

⁴ *Nemzeti Újság*, 1923. április 1.

⁵ A jegyzőkönyv nem került elő. Beszámolókat *Nemzeti Újság*, 1923. május 23.; *A Nép*, 1923. május 23.

mindkettőt elfogadta.⁶ Nagy vitára nem volt ok, hisz az aktuálpolitikai változtatásoktól eltekintve, mindez a korábbi programok megismétlése volt.

Az Országos Keresztényszocialista Párt *programja* 67 pontból állt, és tematikus egységekre tagolódtott. A pártprogramot az ún. általános követelések — az elvi alapok — megfogalmazása vezette be. Az 1. pont megállapította, hogy a párt „a keresztény világnézet alapján áll, melyet az állami, társadalmi és gazdasági rendben érvényre akar juttatni”. A magántulajdon alapján állva elutasítja mind a gazdasági liberalizmust, mind a kollektívizmust, s a munka és a tőke békés együttműködésén alapuló gazdasági rendszer megteremtésére törekszik. A program politikai jellegű követeléseit — belpolitikai téren — összefoglalóan polgári demokratikus szabadságjogokként lehetne minősíteni, amelyek élén az általános, egyenlő, közvetlen és titkos, a nőkre is kiterjedő választójog állt.

A gazdaságpolitikai program a földművelés, az ipar és a kereskedelem terén mozgó követeléseket tartalmazott. Bár nem fogalmazták meg a radikális földosztás igényét, céljuk az életképes és önálló gazdaságok számának szaporítása volt. A követelések többsége a paraszti gazdaságok érdekeit szolgálta, mégpedig a közös agrárius érdekek megfogalmazásával az ipari és banktőkével szemben. A mezőgazdasági munkások számára a biztosítás minden téren történő kiterjesztését sürgették. Az ún. ipari követelések hagyományosan a kisipar védelmét, a kereskedelemre vonatkozók a tőzsde és a nagykereskedelem szigorú ellenőrzését szorgalmazták.

A pártprogram legterjedelmesebb része a munkásügyekkel és a szociálpolitikai követelésekkel foglalkozott. Ez is jelezte, hogy a párt tényleges bázisának a keresztény szakszervezeteket tekinti, ezért elsősorban az ő követéseiket karolta fel.⁷ A keresztényszocialista párt munkásság érdekében megfogalmazott programja megfelelt a régóta napirenden lévő ilyen gazdasági és szociális érdekvédelmi programoknak, a keresztényszocialisták korábbi, sőt a szociáldemokraták által is állandó napirenden tartott követeléseinek. Kétségtelen azonban, hogy a nagytőkével szemben a program a szociális igazságosság és béke megteremtésében fokozottabb szerepet szánt az államnak, s a követelések összefüggésükben egy *államkapitalista tendenciát* mutatnak.

A népegészségügy külön kiemelése a keresztény párti programokban elkerülhetetlen volt (elsősorban az erkölcsi vonatkozásai miatt). Az viszont, hogy a pártprogram külön fejezetet szánt a köz- és magántisztviselők védelmének, jelzi, hogy mint városi-lateiner párt, ezen rétegek megnyerésére is törekedett. Ugyancsak a „kisember” érdekében fogalmazódtak meg az adóreformról szóló programpontok. A közoktatás terén a párt a vallás- és lelkiismereti szabadság biztosítását, az összes bevett keresztény egyházak egyenjogúsítását és teljes autonómiáját állította követeléseivel elé. Az oktatásügyben a tanszabadság biztosítása, az iskolaállítás szabadsága érdemel figyelmet, ez utóbbi egyértelműen az egyházi iskolák védelmében fogant. Az oktatás tartalmában legyen vallás-erkölcsi alapozású, és legyen tekintettel a „magyar faji érdekek védelmére”, amiben a pártvezér, Haller István egykori numerus claususának

⁶ Az Országos Keresztényszocialista Párt programja. Bp. 1923.; A Keresztényszocialista Párt szervezeti szabályai. Bp. 1923. (Mindkettő önálló brosúraként megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban.)

⁷ Ezek részletezésétől eltekintünk.

védelmét láthatjuk. Annak viszont aligha volt realitása, hogy a párt általános, ingyenes és kötelező népoktatást kívánt a tanulók ingyenes tanszerellátásával.

A pártprogram utolsó fejezete a külpolitikai célokkal foglalkozott, bár nyilvánvaló, hogy a keresztényszocialista pártnak semminemű befolyása nem volt a külügyekre. Ennek általánosságokban mozgó kívánalmai azzal végződtek, hogy „kül- és belpolitikánk minden ténykedésének a területi integritás visszaszerzésére való összpontosítását” követelték.

Az Országos Keresztényszocialista Párt *szervezeti szabályzata*ként változtatás nélkül átvették a Keresztény Szociális Gazdasági Párt 1919 szeptemberében érvényben lévő szabályzatát. Az alulról felfelé építkező párhierarchia alapját a községi választópolgárok pártszervezetei képeznék. A felsorolt felsőbb szintű, majd országos központi vezető szervek a gyakorlatban nem a szabályzatban leírtak szerint épültek ki, hanem állandó mozgást-változást mutatnak, nemcsak a személyeket, hanem a struktúrát és létszámukat illetően is.

A kongresszus megválasztotta a párt tisztikarát. Pártelnök *Haller István* lett, politikai főtitkár *Szabó József*, adminisztratív főtitkár *Korodi Katona János*. Az eredetileg 15 tagú pártvezetőségnek 1923 pünkösdjén az említett három személy mellett további 12 tagja: a 7 nemzetgyűlési képviselő, tehát *Haller István* és *Szabó József* mellett *Griger Miklós*, *Haller József*, *Csik József*, *Homonnay Tivadar* és *Ötvevényi Szabó István*. A további vezetőségi tagok *Turi Béla*, *Kutkafalvy Miklós*, *Székely János*, *Krizs Árpád*, *Kocsán Károly*, *Zibolen Endre* és *Lakatos Géza* voltak.⁸ Figyelemre méltó, hogy a 15 tagú vezetőségben milyen magasan reprezentált a katolikus papság: *Turi Béla*, *Griger Miklós*, *Csik József*, *Krizs Árpád*. Mellettük a világiak többsége a keresztényszocialista mozgalom különféle vezető tisztségviselői voltak: *Székely János*, *Szabó József*, *Kocsán Károly*, *Zibolen Endre*, *Lakatos Géza* tartoztak ebbe a kategóriába. A *Haller-fivérek* a néppárti-népszövetségi gárdából valók (annak második vonalából), míg *Kutkafalvy* és *Korodi-Katona* a forradalmak idején csapódtak a mozgalomhoz. Egyébként a vezető garnitúra igencsak képlékeny volt, és a frontok még tovább tisztázódtak, hogy azután újabb kudarcok következtében ismét átcsoportosuljanak. Legkorábban *Turi Béla* hagyta ott ezt a kísérletet, és vált ismét oszlopos tagjává a kormánytámogató konzervatív keresztény politikának.

1923–24 a párt életében az újjászervezéssel telt el. Az *Országos Keresztényszocialista Párt struktúrája* 1924 októberére a következőképpen alakult ki:⁹

Pártelnök
(*Haller István*)

Politikai főtitkár
(*Szabó József* ny.g.k.)

Adminisztratív főtitkár
Korodi-Katona János)

⁸ Valamennyi szereplőről és az előtörténetről lásd: *Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Bp. 1977. Akadémiai K.

⁹ Közli Földnépe Naptára. Krisztus Urunk születése utáni 1925. esztendőre. Szerk. *Csik József* és *Korodi-Katona János*. I. évf. Bp. 1924. Kiadja az Országos Keresztényszocialista Párt. 34. p.

A pártvezetőség tagjai: Csik József nyg. képv. rk. pap, dr. Griger Miklós nyg. képv. rk. pap, dr. Haller József nyg. képv. ügyvéd, dr. Krüger Aladár ügyvéd, Kocsán Károly, a Ker. Szoc. Földművesszövetség elnöke, dr. Lakatos Géza ügyvéd, Müller Antal, a Ker. Iparos Szöv. főtítkára, dr. Somogyi István, v. nyg. képv., Székely János a Ker. Szoc. Szaksz. központi elnöke, Tobler János Ker. Szoc. Szaksz. központi főtítkára (v. prágai képv.), Törökne Kovács Hermin írónő, dr. Zibolen Endre főgimn. ig.

A párt főjegyzője: dr. Krizs Árpád rk. pap

Pártgondnok: dr. Záborszky István főorvos

Pártpénztáros: Glatz Géza

Párttitkárok: Haffner Béla minisztériumi könyvtárist, Lóskay István, a Hadirokkant Szövetség alelnöke

A Keresztény Női Tábor (Országos Keresztényszociális Női Párt):

Slachta Margit szociális nővér, v. nyg. k.,

özv. Istvánffy Gyuláné elnöknő

A párt központja Budapesten, a VIII. ker. Scitovszky tér 2. alatt működött.

Az alapszabály szerinti tágabb vezető testületnek, a 100 tagú *Pártválasztmány*-nak minden választókerület 3 kiküldöttje lehetett tagja (ezek nevét nem ismerjük). Rajtuk kívül központilag további 46 személyt delegáltak a vezetőségbe. Ehhez a 46 fős listához a „keresztényszocialista munkásságból” további 27 fő csatlakozott, akik zömmel a szakmai szervezetek vezetői voltak. Az alapszabályok értelmében a pártválasztmány megbízatása 3 évig tartott.

A vezetőségi tagok névsora mellett rendelkezésünkre áll a pártszervezetek listája is 1923-ból. Az akkori Budapest közigazgatási területén 16 választókerületi keresztényszocialista pártszervezetet tartottak nyilván, vidéken pedig 37-et, összesen tehát 53 választókerületben létezett formálisan keresztényszocialista párt.

A keresztényszocialista párt szervezeti szabályzata szerinti pártvezetősége és a párt „parlamentari frakciója”, azaz a hét képviselő közötti viszony nem volt eléggé tisztázott. A gyakorlati működés vizsgálatából kitűnik, hogy a tényleges politikai állásfoglalást a képviselők alakították ki és juttatták érvényre. A hét képviselő közül öt Budapesten is lakott (Haller István, Szabó József, Korodi-Katona János, Csik József és Haller József), míg Griger Miklós a fehérmegyei Sóskut plébánosa volt, öttevényi Szabó István címe pedig Győr volt. Ez a hét képviselő főfoglalkozását tekintve: Haller István v. miniszter, újságíró, különböző katolikus mozgalmak vezetője, Szabó József eredetileg munkás, szakszervezeti központi titkár, Korodi-Katona János, volt vármegeyi tisztviselő (főisp. titkár), Csik József rk. lelkész, Haller József gyakorló ügyvéd, egyébként Haller István testvére, Griger Miklós rk. plébános, Szabó István a győrmegyei Öttevényen gazdálkodó volt.

Szoros kapcsolatok fűzték az Országos Keresztényszocialista Párthoz a Slachta Margit szociális nővér (Szociális Testvérek Társasága nevű sodalitás vezetője) által szervezett ún. *Keresztény Női Tábor* (*Országos Keresztényszociális Női Párt*). A külön keresztény női politikai szervezet 1918-ban alakult meg. Slachta az első nemzetgyűlésbe is bekerült, mivel az az általános választójogon alapult, és a nők is választhattak. A második nemzetgyűlési választásokon a nők már megnyírbált választójogot kaptak, maga Slachta is kimaradt, nem utolsósorban azért, mert az egyházi főhatóság ellenezte politikai szereplését. Slachta szerint a keresztényszocialista politikai moz-

galom alapvető hibája, gyengeségének forrása, hogy a pártszervezetek csak időszakos életet élnek (a választásokat megelőzően). Pedig folyamatos munkára lenne szükség, amint az a szociáldemokrata párt esetében is történik.

A keresztényszocialista párt tagságáról, valószínű, soha nem készült nyilvántartás, de még pontos számszerű felmérés sem. Így annak tényleges szervezeti erejére, társadalmi összetételére csak következtethetünk. Erre némi lehetőséget ad, hogy ismeretes a párt 1924. évi 22 tagú elnökségének és választmányának 46 tagjának névsora. Emellett közölték a párt 16 budapesti és 37 vidéki választókerületi szervezete elnökeinek névsorát. Ez a két helyen is szereplőket leszámítva 118 személyt jelent. A névsorokban 8 esetben nem tüntették fel az illető foglalkozását. Végül is 110 adatot vehetünk figyelembe. A pártszervezet ismertté vált garnitúrájának összetételéből a párt jellegére is következtethetünk.

A párt vezetésében mindössze 6 nőt találunk, de nyilvánvaló, hogy a mögöttes társadalmi bázisában ennél magasabb volt a nők aránya. A párt főváros-centrikusságát igazolja, hogy a névsorban kerekén 70 személy budapesti volt. A vidéki vezetőségi tagok fele a püspöki városokból (Győr, Szombathely, Pécs, Kalocsa, Vác és Eger) került ki. Ha a párt választókerületi szervezeteinek földrajzi elhelyezkedését vesszük szemügyre, úgy a fővárosban azok legtöbbször a Józsefvárosban, Ferencvárosban és Kőbányán működött. A 16 budapestihez csatlakozik 12 pestkörnyéki szervezet, így az összes pártszervezeteknek több mint a fele a fővárosban és környékén létezett. Vidéken megint elsősorban a püspöki városok szerepeltek, meglepő módon csupán Esztergomban nem volt pártszervezet. A 25 vidéki pártszervezetből csak 3 működött falun. A pártszervezetek közül 11 a Dunántúlon, 7 az északi megyékben és 7 az Alföldön található. Az iparvidékek közül Dorog, Salgótarján, Miskolc és Diósgyőr szerepelt.

A résztvevők társadalmi megoszlására a feltüntetett foglalkozásból, illetve funkcióból következtethetünk. A vezetésben csak katolikus egyházi személyek kaptak helyet, szám szerint 11 fő (10%), közülük egy-egy kanonok, esperes, szerzetes, apáca, a többi plébános. A keresztényszocialisták vezető garnitúrája egyértelműen a hagyományos katolikus értelmiségi rétegekből került ki:

egyházi 11 fő 10%	} 40%
tisztviselő 20 fő 18%	
tanár, tanító 18 fő	
ügyvéd 16 fő	
orvos, gyógyszerész 8 fő	
író, hírlapíró 5 fő	
értelmiség összesen: 68%	

A termelésben résztvevők, termelésirányítók vagy tulajdonosok elenyésző számban voltak csak jelen:

gazda 5 fő 4,5%
iparos, géáros stb. 7 fő 6,3%

összesen: 12 fő 10,8% (A többi „egyéb” kategóriába tartozik.)

Ha a funkciók feltüntetését összesítjük, kitűnik, hogy 20 személy vagy a keresztényszocialista mozgalom, vagy egyéb keresztény- nemzeti szervezet főfoglalkozású alkalmazottja, tisztségviselője volt (18%). Ha tehát az értelmiségieket és a funkcionáriusokat együtt számíttjuk, úgy a pártmozgalom 90%-ig ezek kezében volt. Az is szembetűnő, hogy viszonylag nagy számban találkoztunk volt nemzetgyűlési képviselők részvételével (8 fő), 1918 előtti képviselőkkel, volt főispánokkal és köztisztviselőkkel, számuk összesen 20. Ez pedig arra utal, hogy az ellenzéki keresztényszocialista párt a hatalomból kiszorult elemek egyik gyülekezőhelye is lett.

A keresztényszocialisták politikai tervei továbbra is arra alapozódtak, hogy a rendszernek szüksége van rájuk a „vörös veszedelemmel” szemben. „Harcunk elsősorban arra irányul, hogy ismét lábrakapó vörös demagógiának útját elzárjuk, s a keresztényszocialista politika súlyát emeljük.”¹⁰ Ez a funkcióigénylés többszörösen téves volt. Az 1920-as évek közepén nem fenyegette semmiféle „vörös veszély” a rendszert, az sikerrel stabilizálódott. Ami pedig fenyegette, azzal szemben hatékonyabb volt a törvényes keretek között funkcionáló hivatásos erőszakszervezet. Így azután irreális cél volt az is, hogy a párt hatékonyan kapcsolódjon be az országos politika (nemzetgyűlés) mellett a községi, városi és vármegyei életbe, amelyek fóruma az ottani törvényhatósági bizottság lett volna.

Az új politikai konstellációban *nem volt funkciója az autonóm keresztényszocialista pártnak és politikának*, így a pártszervezet objektív okok miatt sem tudott kibontakozni, amellet, hogy szubjektív tehertétele volt a bukott vagy bukásra ítélt politikusok ballasztja. Itt azok kerestek lehetőséget és menedéket, akik nem kellettek Bethlennek, vagy az ő partnereinek. Ha pedig ott nem kellettek, kínálkozott az elszánt ellenzékiesség és a rendszer tagadása; erre viszont önmagukban véve nem lehettek képesek. Így maradt a rendszer jobboldali radikális opponálásának alternatívája, ami azonban az 1920-as években még nem volt reális politika. De a szövetséges keresésnek ez volt az egyetlen útja: a hatalomból kiszorult csoportok valamiféle konszenzusának létrehozása, ami azonban heterogén voltuk miatt nem járhatott tartós eredménnyel.

Az Országos Keresztényszocialista Párt, mint jobboldali ellenzéki erő politikai orientálódása adott volt: a Friedrich-féle legitimista és a Gömbös-féle fajvédő csoportok felé. 1923. augusztus elején Gömbös és társai kiléptek a kormánypártból, és megalkották az ellenzéki *Fajvédő Pártot*. A jobboldali ellenzéki csoportok összefogására a kísérletek már ekkor megindultak. 1923. augusztus 23-án Gömbös, Friedrich és Haller egyezsége jutottak. (De kézenfekvő ennek labilitása, ha a legitimista Friedrichet és a Habsburg-ellenes Gömböst nézzük. Összetartója nem volt más, mint az antiszemitizmus és a Bethlen-ellenesség.) A keresztény politikusok ellenzéki szövetségéhez 7 fajvédő, 7 keresztényszocialista és öt képviselő „egyénilag” csatlakozott.¹¹ Ennek az eleve ellentmondásos kísérletnek a gyengéjét jelezte, hogy a tömegbefolyással is rendelkező Wolff- párt nem csatlakozott hozzájuk, mert ekkor már mint a fővárosi városháza urai, a kormánytámogató keresztény párt mögé sorakoztak.¹²

¹⁰ Nemzeti Újság, 1924. október 12.

¹¹ Világ, 1923. augusztus 24.; Nemzeti Újság, 1923. augusztus 24.

¹² Österreichisches Haus-, Hof- und Staats Archiv (ÖHHSStA.), Neues Politisches Abteil (NPA), Li-asse Ungarn (L. U.), Fasc. 888.2/3-2255/17-1923. Bp. 1923. augusztus 23-i jel. 147–148. fol.

2. A Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt

1923. december 18-án bontott zászlót a *Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt*. Ezzel megvalósult *gróf Zichy János* és a Nemzeti Összetartás Társaskörének elképzelése, a konzervatív katolikus parlamenti párt létrehozása. Programja a konzervatív szellemű *kereszténydemokrácia*, ahogyan azt *Wolff Károly* az alakuláskor kifejtette.¹³ Ez azonban nem jelentette a nyugat-európai értelemben vett kereszténydemokráciát, hanem a Bethlen-rendszerbe illeszkedő, a demokráciától és a liberális katolicizmustól messze álló konzervatív politikai katolicizmus volt, bizonyos agrárius és legitimista felhangokkal. Az új alakulás heterogenitását jelzi, hogy nem is tudtak megállapodni egy vezérben, hanem a párt élére 5 tagú vezetőség került: *gróf Zichy János*, *Czettler Jenő*, *Ernszt Sándor* prelátus, *Hegyeshalmi Lajos* és *Wolff Károly* személyében. Az új párt egyesítette magában az agráriusokat (Zichy–Czettler), a volt néppárt konzervatív csoportját (Ernszt), és az „új irányzatok” közül a városi középrétegekre és katolikus kispolgárságra is számító keresztény csoportokat (Hegyeshalmi–Wolff). A pártvezetőségben exponálta magát *Vass József* prelátus, aki már 1917–18-tól kereszténydemokratának nevezte magát, és most, mint a Bethlen-kormány tagja (munkügyi és népjóléti miniszter), a párt legfontosabb embere lett. Vass kormánytagsága azt a helyzetet jelzi, hogy az új keresztény párt már nemcsak kritikai jogait fenntartó kormánytámogató párt, hanem Bethlen és az Egységes Párt koalíciós partnere is. A kormányzati felelősségben tehát — főként Vass miniszteri megbízatása révén — osztoznia kellett.

A konzervatív kormánytámogató keresztény párt létrejötte új szakasz kezdetét jelenti a korszak katolikus politikai mozgalmaiban. Erre a szomszédos Ausztriában is odafigyeltek. A budapesti osztrák követ már másnap részletes jelentést tett a párt megalakulásáról, és legitimistának jellemezte azt. Ami a párt programját illeti, az a kormány gazdasági programjának támogatása; egyetlen kérdés: a királykérdés megítélése a különbség közöttük.¹⁴

A *Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt* megalakítását és programját a nemzetgyűlésben az indemnitási vita során 1923. december 20-án *Ernszt Sándor* jelentette be, illetve fejtette ki. Ernszt a parlamentben meglepő módon éles, és sokban találó bírálatát adta a Bethlen-kormányzatnak, ami azért keltett nagy feltűnést, mert a párt, mint kormánytámogató csoport jött létre, sőt exponensük ült a kormányban. Az éleshangú kritikát a külföld csak taktikai lépésnek tartotta. „Die neue Wirtschaftspartei scheint sich tatsächlich... als Kern eines die allfällige Erbschaft Bethlens antretenden Regimes zu fühlen, und zu gerieren, wobei neben der unbestreitbaren Regierungslust des Großteils dieser Partei die richtige Erwägung eine gewichtige Rolle spielen mag, daß der Sturz des Bethlen'schen Regimes die Gefahr eines beträchtlichen Ausschlagens nach Links mit sich brächte, die durch Schaffung einer christlichen regierungsfähigen *Mittelpartei* zu paralysieren Pflicht der Anhänger eines mittleren christlichdemokratischen Kurses wäre.”¹⁵ A Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt tehát ezen

¹³ Nemzeti Újság, 1923. december 19. A Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt programja.

¹⁴ ÖHHSIA NPA/Liasse Österreich (L. Ö.), Kart. 18. Bp. 3960/17-1823. december 19-i jel.

¹⁵ Uo. 4007/17-1923. december 21.

értékelés szerint a rendszer „tartaléka” funkciójára alakult, és ezt töltötte be, hogy a kormányzat bármilyen — akár külpolitikai — okból bekövetkező bukása estén a hatalomba ne kelljen a liberális vagy más baloldali elemekkel osztozni, hanem a kormány helyébe lépve, a kereszténydemokrácia jelszavával váljék kormányképes párttá. Ez a „kispadon” való szereplés hosszú távon azonban igencsak veszélyes volt, és feldőrlte a párt erkölcsi és politikai értékeit. A helycserére ugyanis soha nem kerülhetett sor.

Csernoch János hercegprímás is a Keresztény Nemzeti Gazdasági Pártban látta azt a politikai instrumentumot, amely az egyház politikai érdekeit az új helyzetben érvényesíteni képes. 1924. január 13-án Esztergomban került sor a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt országos zászlóbontására. Ez a politikai demonstráció a legitimizmus és a kormánytámogatás jegyében zajlott le, aminek az adott aktualitást, hogy egyetértsenek Bethlen külföldi kölcsönt kereső akcióival, a „nemzet megmentése” érdekében. A legitimisták támogatását, illetve a párthoz való csatlakozását Károlyi József indokolta meg: „Mi, akik ebbe a pártba tömörültünk, látjuk azt az óriási veszélyt, amely ezt az országot állandóan fenyegeti... Mi nemcsak azért támogatjuk a kormányt, hogy az országot megmentse, hanem azért, hogy a keresztény irányzat továbbra is fennmaradjon.”¹⁶ A restaurációt, mint konkrét programot feladó konzervatív-agrárius legitimista csoport a keresztény nemzeti egység és konszolidáció előmozdítása végett csatlakozott a kormánytámogató párthoz. Ezt a konklúziót Vass József miniszter nyíltan levonta (hiszen annak személyi konzekvenciáit is vállalta). „Hogyan vagyunk a parlamentben? Ez áll egy nagy kormányzópártból, melyet alig választ el tőlünk valami a program szempontjából. Keresztény és nemzeti alapon áll, mint ahogy mi is.”¹⁷ Nem a rendszert támogató programban, hanem a legitimizmusban és az agrárius mentalításban, illetve szociális törekvéseiben van némi különbség a két párt között.

Az új párttal kapcsolatban az egyház álláspontját maga *Csernoch* hercegprímás fogalmazta meg itt és ekkor: „Nagyon jól tudom, tekintve azokat a férfiakat, akik ennek a pártnak az elitjét alkotják, hogy a katolikus egyház érdekei, amennyiben azok a politikával érintkeznek, itt jó kezekben vannak letéve. Csak egyre szeretném figyelmeztetni a pártot: tapasztaltam — hiszen én voltam annak idején egyik kezdeményezője a néppártnak —, mióta politikával foglalkozom, hogy tisztán magunkra utalva mi nem vagyunk képesek sem a katolikus egyház érdekeit kellőképpen védeni, sem pedig az országnak olyan hasznokat biztosítani, amelyekre az ország éppen a katolikusokkal szemben számít... Kizártnak tartom tehát, hogy mi tisztán magunkra hagyatva, tudjunk csinálni katolikus politikát, amely védelmezné az egyház érdekeit úgy, hogy természetesen az ország érdekeit is figyelembe vegye. Mindazonáltal a katolikus érdekek védelmét programunkból ki nem hagyhatjuk, hiszen azért képezzük most is az ország lakosságának többségét, hogy valamiképpen iparkodjunk a katolikusok jogait biztosítani, és legalább többet le ne faragjanak belőlük, mint amennyit eddig a századok folyamán sikerült. A többi jóakarátú pártok és emberek közreműködése nélkül ezt nem tehetjük. Iparkodjunk tehát fenntartani a jó viszonyt a konzervatív és jó

¹⁶ Nemzeti Újság, 1924. január 15.

¹⁷ Uo.

pártokkal, mert hiszen katolikus gondolkodású emberek és hívek vannak más pártokban is.”¹⁸ Csernochnak ez a megnyilatkozása eddig általában elkerülte a korszakkal foglalkozók figyelmét, holott ez stratégiai fontosságú volt, és megfelelt az 1922-ben trónra lépő XI. Pius pápa *Ubi arcano Dei* kezdetű programadó enciklikája gondolatmenetének: a külön katolikus (kereszténydemokrata vagy keresztényszociális) politikai párt feladásának és a katolikusok elhelyezkedésének a nem-felekezeti jellegű politikai szervezetekben.

Csernoch, aki fiatal korától megtapasztalhatta a katolikus néppárt kudarcainak sorát vagy felemás sikereit, az új helyzetben a keresztény nemzeti egység biztosítása érdekében, de a katolikus egyház érdekeinek reális érvényesítése végett is, nem elsősorban a külön katolikus pártban látta annak eszközt, hanem a kormányzat egészében. Az adott helyzetben elfogadta és támogatta a kormányzati felelősségben osztozó külön katolikus pártot, de nem élt tartotta elsődlegesen fontosnak, hanem csak taktikai jelentősége volt szemében. Világosan megmondta, hogy a katolikusok legyenek jelen a konzervatív és a „jó” pártokban.

Az új keresztény pártot komoly belső ellentmondások feszítették, amelyek alító erejét gyengítették. A két pólus a fajvédő jellegű Wolff–Csilléry féle fővárosi *Keresztény Községi Párt* és a Huszár–Ernszt féle néppárti–keresztényszociális csoport volt. A Wolff-párt nem is titkolta vonzódását a Gömbös- féle ellenzéki fajvédő politikához. Míg Wolffék az 1919 után felszínre jutó új erőket reprezentálták, a kereszténypárti többség, Ernszték elfogadták a történelmi osztályok vezető szerepét. Ezt demonstrálták, amikor 1924. március 6-án az Egységes Párt vacsoráján Ernszt Sándor kijelentette: „Azokat követjük, akikben van tehetség és erő, és bebizonyították Európa előtt is, hogy tehetségesek, és semmiféle ember vagy áramlat nem fog minket megrendíteni és tőle eltántorítani.”¹⁹ A Bethlen melletti hűségnyilatkozat volt az ára a kereszténypárti politikusok „életben maradásának”. Bár azt a kormányzat nem érte el, hogy Vass Józsefből püspököt csináljon, de azt keresztülvitték, hogy XI. Pius pápa 1924 elején Vasst kalocsai nagypréposttá nevezte ki.

A Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt a parlamentben először 1924. március elején, a korona valorizációja tárgyában benyújtott törvényjavaslat vitájában szerepelt. A párt első szónoka, *Czettler Jenő* kifejtette, hogy „a valorizáció kérdésében a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt, amelynek megbízásából szerencsém van felszólalni, teljesen a kormány álláspontjára helyezkedett, és a valorizációs javaslatot elfogadja.”²⁰ Czettler professzor beszédét a ház többsége úgy értelmezte, hogy pártja feladta önállóságát, és teljesen a kormány álláspontjára helyezkedett. Kétségtelenül nehéz politikai feladat volt annak megvalósítása, hogy a kormány támogatása, a vele való lényegi azonosulás mellett mégis fenntartsák a különállás, az önállóság látszatát és a kritika gyakorlását.

Az 1920-as évek keresztény politikusai, közöttük is elsősorban Vass József és Wolff Károly, magukat *kereszténydemokratának* minősítették. Ez a jelző megkülön-

¹⁸ *Egyházi Lapok*, 1924. január, 14. p.; *Nemzeti Újság*, 1924. január 15.

¹⁹ *Nemzeti Újság*, 1924. március 7.

²⁰ Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója (továbbiakban NgyN) XXI. k. 252. ü. 1924. március 7. 227. p.

böztetést jelentett a katolikus néppárti konzervatívizmustól és a populáris keresztényszocializmustól egyaránt. Tartalmát azonban inkább csak negációkkal jelölték ki. Most a parlamenti vitában *Láng János* kereszténypárti képviselő tett kérésletet arra, hogy általános érvennyel és pozitív formában is megfogalmazza, hogy mit is jelent az 1920-as évek Magyarországon a kereszténydemokrácia? „Mint keresztény, sőt, mint katolikus ember igazán őszinte örömmel üdvözlök minden demokráciát, amely igaz és őszinte, de mert keresztény vagyok, s mert katolikus vagyok, ennél fogva talán természetes, hogy a keresztény demokrácia az ideálom” — mondta Láng János.²¹ Szerinte a kereszténydemokrácia definíciója a következő: „Az én demokráciám az a szükséges és csodálatos emelkedés, amely által a kereszténység a jogfosztott, leláncolt rabszolganépet a porból felemelte, béklyóit leverte, és szabaddá tette. A rabszolgából szífvós, kitartó küzdelem árán először jobbágyot, a jobbágyból szabad lényt, majd polgárt, a polgárból pedig az élet minden viszonylatában nyilvános működésre képes, szabadon érvényesülni tudó egész embert teremtett. Az én demokráciám nem gyűlöl, minden tisztességes, őszinte meggyőződést tisztel; hitéért és hazájáért, népéért önérzetesen síkra száll, és nem az a demokrácia, amelyet a ‚művelt nyugatról’ importáltak hozzánk, amely — mint a példa a művelt nyugaton mutatja — egyeseket, családokat pusztulásra, éhenhalásra kárhoztat, népeket és nemzeteket a ‚szent demokrácia’ nevében fosztogat, és újból rabláncra fűz, önnön gyermekeit száműzi...” Ez a nagyon is általánosságban mozgó demokrácia-felfogás elutasítása a klasszikus liberális polgári államnak és társadalomnak.

Innen már logikusan következik a „kiút”: „Csakis a kereszténységnek lesz mindig ereje, hogy igazi demokráciát, igazi testvéri kapcsolatot teremtsen, becsületet egyenlőséget nyújtson, és a lelkek valódi szabadságát biztosítsa. Ezért vagyok én kereszténydemokrata.” Amikor Láng képviselő ezt a kereszténydemokráciát konkrét követelések formájában is megfogalmazta, kitűnt, hogy lényegében nem jelent mást, mint a kialakult bethleni alkotmányos konzervatív rend legitimálását. „Sürgetem a keresztény demokratikus közigazgatási berendezkedést. Követelem a demokratikus választójogot az arra érett és azzal bánni tudó nép részére, a közszabadságokat, de csak azok részére, akiknek a jog, törvény és igazság szerint arra igényük lehet, csak azok részére, akik azokat a jogokat az ország, a haza javára és minden társadalmi osztály hasznára, senkit ki nem zárva, tudják, akarják és fogják felhasználni. A forradalomig és az-összeomlásig lecsúszott színtelen, vagy vörös színre áthajló demokrácia egyszer már levizsgázott.”

3. Az Országos Keresztényszocialista Párt ellenzéki tevékenysége

Az *Országos Keresztényszocialista Párt* 1924 január elején erkölcsi, politikai és anyagi támogatásért fordult Csernoch hercegprímáshoz. A keresztényszocialista párt vezetői az újjáalakulás utáni főbb problémáikat tárták a prímás elé. „Anyagi eszközöknek teljes híjával, csupán saját erőnkre támaszkodva folytatjuk küzdelmünket,

²¹ NgyN 1922/XXVI. k. 328. ü. 1924. október 30. 485. p. További idézetek is innen.

egyrészt a szociáldemokrácia halálos gyűlölete között.”²² A párt politikai funkciója változatlanul a szociáldemokrácia-ellenesség, de ezt a „polgári társadalom”, tágabb értelemben a bethleni államrezon meg nem értése, azaz támogatása nélkül folytatják. Ha pedig az állam nem támogatja őket, nem marad más, mint az egyház oltalma alá való húzódás.

A memorandum központi témája a politika egyik fontos instrumentuma: a sajtó. A keresztényszocialistáknak saját pártsajtójuk nem volt. A legtöbb hírt róluk *A Nép* című politikai napilap közölte, amely viszont az *ÉME* (Ébredő Magyarok Egyesülete) orgánuma volt. A beadvány gyakorlatilag egy részletes feljelentés a *Központi Sajtó Vállalat* és annak lapjai ellen, amelyek, mint keresztény orgánumok, igencsak mostohán bántak a keresztényszocialista párttal. (Ezek: *Nemzeti Újság* reggeli politikai napilap, *Új Nemzedék* délutáni lap és az *Új Lap*.) A keresztényszocialista párt vezetősége azt kérte a hercegprímástól, hogy hasson oda: a KSV lapok változtassák meg magatartásukat a párttal szemben, és változtassanak politikai hangvételükön. Ez azonban irreális igény volt részükről. A KSV ugyanis olyan részvénytársaság, amelynek részvénytöbbsége a gróf Zichy János vezette csoport kezében volt, a részvények másik nagy tömbje pedig a legitimista Károlyi József és csoportja birtokát képezte. Ez a kettő pedig a „középút” híve. A primás közvetlenül nem gyakorolhatott befolyást a lapok kormánytámogató és mérsékelt irányvonalára.

Miközben a keresztényszocialisták nem tudtak olyan anyagi bázisra szert tenni, amely működésüket lehetővé tette volna, és megfelelő külső támogatást sem találtak, a kormánytámogató keresztény politika kellő egyházi segítyezésben részesült. Így pl. az Ernszt Sándor által szerkesztett *Keresztény Politika* című lap 1924 januárjában — *Klebelsberg Kunó* kultuszminiszter hozzájárulásával — a vallásalapból 10 millió korona támogatást kapott.²³ A keresztényszocialista mozgalom segítyezése és támogatása nemcsak a primásra tartozott, hanem az egész püspöki karnak kellett ebben állásfoglalnia. Ezért az Országos Keresztényszocialista Párt vezetősége 1924. április 8-án memorandumot nyújtott be a püspöki karhoz. A támogatáskérés indoklásaként a keresztényszocialista párt ellen-mozgalom funkciójára hivatkoztak. „Az Országos Keresztényszocialista Párt az 1923. pünkösdi újjászervező kongresszus óta felújult erővel folytatja munkáját, s főképp a szociáldemokrata kerületekben fejt ki működését. Eltekintve a kongresszus alkalmával adott kisebb-nagyobb adományoktól, ezen működését anyagi szempontból úgyszólván teljesen magára hagyatva folytatja, s nélküli azokat a minimális eszközöket, amelyekkel nagyobb arányú propagandát fejthetne ki. A pártmozgalom a szakszervezeti mozgalomnak kiegészítése és betetőzése. Oda, ahova a szakszervezeti mozgalom a helyzet mostohasága miatt nem jut el — elér a pártszervezkedés, hogy gátat emeljen a szociáldemokrata és egyházellenes liberális befolyásnak.”²⁴ Jellemző az is, ahogyan a párt ellenzéki magatartását indokolta. Anyagi támogatást csak a püspöki kartól várhatnak, a kormánytámogatást nem kaphatják meg, „mert ellenzéki párt vagyunk, s ezt az álláspontunkat a mai súlyos

²² EPL Cat. 55/1191-1924. 6. fol.

²³ EPL Cat. 55/411-1924.

²⁴ Uo. 2. fol.

gazdasági helyzetben a szociáldemokráciával szembeni harcban taktikából is meg kell tartanunk”. Tehát nem alapvető politikai és társadalmi programatikus különbségek az okai az ellenzékiiségnek, hanem az részint kényszerűség, mert nincs rájuk szüksége a kormánynak még a szociáldemokráciával szemben sem, részint taktikai megfontolás következménye, mert így lehet nagyobb hitele a szociáldemokrácia elleni fellépésüknek. A bizonytalan pénzügyi helyzetből következett, hogy praktikus módon azt kérték: a megyés főpásztorok és székeskáptalanjuk havonta 1 q búzát adjanak a párt céljaira, illetve a búza árának az adott hónap elején levő árát. Az 1924. április 9-i püspöki konferencia tárgyalta a keresztényszocialista párt kérvényét. Erről a jegyzőkönyvben lakonikus rövidséggel mindössze ennyi található: „Rendszeres anyagi támogatást kér a keresztényszociális párt. Tudomásul.”²⁵ Ez másként szólva azt jelentette, hogy a kérés felett napirendre tértek, teljesítését elutasították.

A keresztényszocialista párt szervező tevékenysége nagyrészt a fővárosra korlátozódott, de kísérleteket tettek egyes vidéki katolikus centrumokban is, ahol hagyományai voltak a keresztényszocializmusnak. Így 1924. január 27-én Szegeden tartottak gyűlést, ahol a fő szónok Szabó József volt. A nagygyűlés a keresztényszocialisták elégedetlenségét és határozott ellenzékiiségét tükrözte. Szabó felpanaszolta, hogy „nagyon kevés megértés volt eddig a józan keresztényszociális politika iránt. Kérve kérte a keresztény társadalmat, ne feledje el a háborút és az azt követő időket. A keresztényszocialisták megunták a jelszavak politikáját, más rendszert kívánnak, melyben folytathatják zajtalan, de hajthatatlan szervező, építő munkájukat.”²⁶ Az argumentumok továbbra is a forradalmakra való hivatkozás körül forogtak, de miután azok visszatérésének komoly esélye nem volt, aligha voltak hatékonyak a „polgári társadalomra”. Szabó egyértelműen az 1919 utáni „keresztény-kurzus”-hoz való visszatérést követelte. A téli hónapokat a keresztényszocialisták igyekeztek szervezkedő gyűlések tartására kihasználni. A szegedivel egyidőben tartottak gyűlést Budapest II. kerületében, ahol Csik József plébános volt a szónok.

A fővárosi keresztény pártok közötti viszony meglehetősen bonyolult volt. Ugyanis az egyes kerületi vagy választókerületi keresztény pártok — amelyek közül a legtöbb magát keresztényszocialistának nevezte, és mint fővárosi pártszervezet, a *Keresztény Községi Párthoz* (KKP) tartozott — a nagypolitikában, tehát az országos politikában (ha képviselőjük volt, a nemzetgyűlésben) megoszlottak a kormánytámogató Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt, illetve az ellenzéki Haller-párt között. A budapesti törvényhatósági választásokat 1925-re írták ki, és már 1924 elején megkezdődött az erre való készülődés. Az Országos Keresztényszocialista Párt fővárosi szervezeteinek vezetői 1924. február 26-án értekezletet tartottak, amelyen a választások ügye szerepelt. Úgy határoztak, hogy egy keresztényszocialista politikust delegálnak a Keresztény Községi Pártnak a választásokat előkészítő bizottságába, amelyet Fröhvirth Mátyás irányít. A választásokra a Keresztény Községi Párt égisze alatt létrejött az együttműködés a különféle keresztény párti frakciók között.²⁷ A liberális-

²⁵ EPL Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei (Ppki jkv.) 1924. április 9. 6. fol.

²⁶ Nemzeti Újság, 1924. január 29.

²⁷ A Nép, 1924. május 18.

demokrata és szociáldemokrata ellenféllel szemben félretették a belső ellentéteket, hogy megmentésük a „keresztény városházát”.

A keresztényszocialisták fővárosi fellegrvárában, a VIII. kerületben (Józsefváros) a kormánytámogató keresztény párttal való együttműködésből egyesülés lett. Itt valósult meg először kerületi szinten 1924 áprilisában a két irányzat egyesülése, *Keresztény Gazdasági és Szociális Párt* néven. A párt elnöke Müller Antal, a Wolff-féle KKP egyik vezetője lett, és társelnöknek megválasztották a keresztényszocialista szakszervezetek országos elnökét, Székely Jánost.²⁸ Az ellenzékiiség feladása irányába tett lépés volt a keresztényszocialista párt 1924. június 5-i rendkívüli pártvezetőségi ülése, amelyen Haller István pártelnök a szociáldemokraták terrorjával szemben indokoltnak tartotta a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párttal, illetve a Friedrich-féle keresztény ellenzékekkel az összefogást.²⁹

1924 elején a keresztényszocialista mozgalom egyes vezetőiben a csőd konstataciója tudatosult. *Griger Miklós* plébános az indemnitás tárgyában elmondott 1924. január 9-i parlamenti beszéde fontos mérföldkő a hazai mozgalom történetében. Griger a keresztényszocializmust, mint a keresztény nemzeti gondolat egyik markáns vonulatát értelmezte, amely funkcionálisan szociáldemokrácia-ellenes szervezkedést jelent. Ezen az elvi alapon állva Griger rámutatott a Bethlen-rezsim és a keresztényszocialisták ellentéteire is. Az 1923–24 évi konfliktus a keresztény földmunkás mozgalom és a hatalom — mögötte a nagybirtokkal — ellentétéből fakadt. Csik József és az agrárkeresztényszocialisták valóban nem tartották sérthetetlennek a nagybirtokrendszerét. A kialakult helyzet váltotta ki Griger sokat idézett mementóját: „Innen kérjem és figyelmeztessem az illető köröket, tényezőket és testületeket, hogy mi már meguntuk az örökös tűszúrásokat. Mi karriert nem akarunk csinálni, mi dús, zsíros javadalmakba beülni nem kívánunk, de az ellen tiltakozunk, hogy becsületünkbe is gázoljanak, és kijelentem, hogy ha nem változik meg a helyzet, akkor mi begöngyöljük a keresztényszocializmus zászlaját. Ez a gondolat már fölmerült pártvezetőségünk ülésén, és ha arra kerül a sor, akkor átengedjük a helyet, mert két front ellen, a szociáldemokrácia ellen és mások ellen küzdeni képtelenek vagyunk... Giesswein Sándornak, szegénynek, meg kellett halnia, hogy objektíven nyilatkozzanak róla.”³⁰

Másnap a sajtó már széles körben tárgyalta a kérdést, hogy Griger és Szabó József lemondással fenyegetőznek, mert szerintük a keresztény sajtó nem támogatja eléggé a mozgalmat. A *Nemzeti Újság* szerint „a keresztény sajtót tenni felelőssé bizonyos eredménytelenségért igen hibás dolog a képviselő urak részéről”. Hogy a párt mögött nem állnak tömegek, ebben nem a keresztény sajtó a hibás, hanem maga a párt!³¹ A keresztényszocialisták és a kormánytámogató keresztény párt között éles ellentét volt a földbirtokreform-novella körül, ti. a Nagyatádi-féle földreform befejezése kérdésében. Az agrár- keresztényszocialisták szerettek volna némi eredményt fel-

²⁸ Országos Levéltár (továbbiakban: OL) P. 1797/7. cs. 40. t. Müller Antal 1924. április 4-i levele Székelyhez.

²⁹ *Nemzeti Újság*, 1924. június 6.

³⁰ *NgyN* 1922/XIX. k. 219. ü. 1924. január 9. 48. p.

³¹ *Nemzeti Újság*, 1924. január 10.

mutatni e téren. A csőd parlamenti bejelentése nem volt egyedüli dolog a keresztény politika kudarcainak beismerése terén. Maga Ernst Sándor már 1923 áprilisában azt írta a keresztény nemzeti kurzusról, hogy „tagadhatatlanul az eredmény, amelyet elértünk, nem nagy, nem vígasztaló, az alap, amelyen állunk, nem erős, szervezeteink nem kitartók, befolyásuk a nemzet rétegeiben nem átható”.³²

Érthető módon ezek az önkritikus beismerések kiváló alkalmat adtak a szociáldemokratáknak a mozgalom megújuló erejű kritikájára. A Népszava nagy cikkben elemezte a keresztényszocialista csőd bejelentését. A lap közölte egy keresztény könyomatosból átvett információját, illetve Griger nyilatkozatát: „Nagyon megcsömöröttem a politikától, és azzal a gondolattal foglalkozom, hogy lemondok mandátumomról — nyilatkozta Griger —. E tekintetben nem állok egyedül a nemzetgyűlésben, hiszen Szabó József és Csik József képviselőtársaimmal már hosszabb ideje tárgyalunk a lemondásról, mert a mai viszonyok között nem érdemes politizálni. Főpapjaink és főuraink nem tanultak a bolsevizmusból semmit, ők a politikát ma is csak sportnak tekintik... Nem csoda, hogy a nemzetközi szocializmus mind nagyobb tért hódít éppen ezen nemtörődöm lagymatag politika következtében. Föltartóztathatatlanul rohanunk újabb katasztrófa felé, és ismétlem, teljesen megcsömöröttem, és velem együtt megcsömöröltek mindazok, akik még bíztak a keresztény reneszánszban.” Hasonló értelemben nyilatkozott Szabó József képviselő is, hozzátéve, hogy „még a keresztényszociális szakszervezeti mozgalom élén álló vezetők is a visszavonulás gondolatával foglalkoznak”.³³ Ugyanezt mondta Csik József lelkész, az agrár-keresztényszocialisták vezetője.

Az Esztergomba küldött beadványokban azonban a lemondás és visszavonulás jelzése nem szerepel, így nyilvánvaló, hogy a publikumnak szánt szenzációs bejelentések inkább egyfajta nyomás eszközeként szolgáltak a főpapság és a kormánytámogató keresztény politikusok felé. Minden esetre a Népszava kommentárja ezt az incidenst is kiaknázza a keresztényszocialista mozgalom leleplezésére. Arra mutattak rá, hogy a főpapok szűkkeblűsége, azaz támogatásuk hiánya a fő oka a mozgalom csődjének. „Egy párt, amely a tömegek érdekének védelmezője és képviselője gyanánt szerepelget; íme: bevallott csőd elé került, mert a gazdag főpapok közömbösséggel viseltetnek vele szemben. A tömegek és a nép helyett a főpapi jószándékra és jóindulatra alapoztak.”³⁴

Miután az indemnitási törvény alapján való gazdálkodásra félévenként kért felhatalmazást a Bethlen-kormány, 1924 júniusában ismét az indemnitási vitában kapott szót Griger Miklós, hogy kifejtse pártja álláspontját. A pap-képviselő három konkrét vádat fogalmazott meg a kormány ellen: 1. antiszociális politikát csinál; 2. ezzel az MSZDP malmára hajtja a vizet; 3. forradalmi kirobbanásokra alkalmas légkört terem.³⁵ Griger Miklós arra a következtetésre jutott, hogy tárgyilagosabban nyilatkozzék az MSZDP-ről. Elismerte, hogy van „magyar” szociáldemokrata munkásság; csak azt hibáztatta, hogy a magyarságukat a nemzetköziséggel hozzák összhangba. A

³² Keresztény Politika, 1923. április. *Ernst Sándor*: Irányok és emberek. 454. p.

³³ Népszava, 1924. január 10. A keresztény- szociális mozgalom bevallott csődje. 6. p.

³⁴ Uo.

³⁵ NgyN 1922/XXV. k. 307. ü. 1924. június 26. 137. p.

társadalmi program tekintetében is differenciáltan közelített az ellenfélhez: úgy vélte, hogy a párton belül van egy „szolidabb és józanabb” irányzat, amelynek vezetőivel szemben nem helyes a merev elutasítás, itt a parlamentben sem, mert azzal aláássák a jobboldaliak párton belüli pozícióit. Ez a differenciált megközelítés eddig nem volt jellemző a keresztényszocialistákra, akik ab ovo elutasítottak mindent, ami szociáldemokrata volt. Griger most kijelentette, hogy az MSZDP programját „90%-ig” elfogadja. A keresztényszocialistákkal csak elvi ellentétek állnak fenn, nem a gyakorlati (ti. gazdasági, szociális, érdekvédelmi) téren. Az elvi ellentétek élén a világnézeti antagonizmus áll: a vallásosság, illetve az ateizmus, az anyagelvűség ellentéte. Innen már logikus volt a végkövetkeztetése: „Ha a szociáldemokrácia elhagyná a filozófiai ballasztot, alig volna közöttünk különbség, és egységesen szolgálhatnánk a dolgozók ügyét.”³⁶ Griger nem is állt meg ennél a szövetséget kínáló konklúziójánál, hanem levonta annak a keresztényszocializmusra vonatkozó tanulságát is: ennek az éremnek a másik oldala, hogy a „nagyok és hatalmasok” gyűlölik azt a keresztényszocializmust is, amelyik a munkásosztály érdekeit képviseli. Nekik csak olyan keresztényszocializmus kell, amelyik a belenyugvást hirdeti a fennálló viszonyokba.

Griger és néhány elvbarátja szociáldemokrácia felé tett gesztusai váltották ki valószínűleg a kormánytámogató keresztény párt, a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt azon lépéseit, hogy a baloldali orientálódást megakadályozzák. Így már 1924 nyarán sor került a kormánytámogatók és az ellenzéki Hallerék első tárgyalásaira az újraegyesülésről, természetesen kormánytámogató alapon. A KNGP 1924. július 11-i pártértekezletén Ernst Sándor prelátus — aki, úgy tűnik, továbbra is a keresztényszocialisták „felelőse” volt és maradt a politikai katolicizmusban — beszámolt „azokról a tárgyalásokról, amelyeket a párt megbízásából a Haller István vezetése alatt működő Keresztényszocialista Párttal folytatott, és amelyek eredményeként azt indítványozza, hogy a két párt lépjen egymással pártszövetségre.”³⁷

A katolikus egyház szintén az együttműködést és az erők összefogását támogatta a külön, elzeleki keresztényszocializmussal szemben. Így a pártszövetségre adta áldását az 1924 őszi *XIV. Országos Katolikus Nagygyűlés*. Ennek keretében, október 12-én a keresztényszocialista párt értekezletet tartott. Haller a nyilvánosság előtt bejelentette, hogy a keresztényszocialista párt szövetségre lépett a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párttal. A bethleni szisztémához illeszkedő katolikus egyház évi „nagygyűlésének” mérlegét Czapik Gyula vontta meg, és kifejtette azt az álláspontot, hogy az egyház feladta a külön katolikus politika, a külön politikai párt és érdekérvényesítés igényét. Czapik abból a kérdésből indult ki, hogy mi is tulajdonképpen Magyarországon a katolicizmus szervezeti reprezentánusa? „A katolikus politikai párt gondolata a mai adott viszonyok között csak ártalmas volna” — állapította meg.³⁸ Ebben a kitételben részint az fogalmazódik meg, hogy egyik pártot sem tekintik kimondottan katolikus alakulatnak, részint pedig a klérus nem tartaná helyesnek egy ilyen párt létrehozását sem. Ha nem a politikai katolicizmus párt-formája, akkor mi a katolicizmus

³⁶ Uo., 141. p.

³⁷ NgyN 1924. július 12.

³⁸ Egyházi Lapok, 1924. október. *Czapik Gyula: A Katolikus Nagygyűlés után*. 109. p. További idézetek is innen.

szervezeti reprezentációja? Czapik elősorolja az *Országos Katolikus Szövetséget* (mint valamennyi közéleti katolikus akció országos szervezetét), a *Katolikus Népszövetséget*, a katolikus köröket és egyesületeket. Ezekről sommásan megállapítja — nyilván a valóságból kiindulva: „ezeknek élete, kevés kivétellel, ma csak vegetálás”. A helyzetelemzésből következik a hierarchia abszolút illetékessége, illetve a hierarchia és a hatalom, a kormánypárt és az állam együttműködése, amit ezek csak zavarnának. Mindez messze megfelelt *XI. Pius* 1922-es *Ubi arcano Dei* kezdetű programadó enciklikája irányvonalának az állam és az egyház viszonyáról. Czapik a klérus orientálására leszögezte: „A katolicizmusnak, mint szervezetnek egyetlen jogi reprezentánsa a hierarchia: ez kétségbevonhatatlan alaptétel... a katolicizmusnak társadalmi reprezentánsai a hierarchia mögött az egyházközségek és egyházmegyei képviseltek. Ezek megszervezése és beállítása nélkül a katolicizmus nem lehet döntő társadalmi tényező.”

Az *Országos Keresztényszocialista Párt* 1924. december 7-én és 8-án tartotta Budapesten, a régi képviselőházban soron levő évi kongresszusát. A kétnapos tanácskozás nemcsak a párt kongresszusa volt, hanem a *Keresztényszocialista Szakszervezetek Országos Szövetségéé* is, illetve egyes tagszervezetek is közgyűlést tartottak ebben az időpontban. Másfél napig a szakmai tanácskozás tartott, és a pártkongresszusra fél nap kellett: 8-án, hétfőn délután kezdődött.³⁹

Az érdemi munkához tartozott, hogy a párt főtitkára, Korodi-Katona János be-terjesztette a párt megalakulása, 1923 óta végzett működéséről a jelentést. Eszerint 1923–1924-ben 162 népgyűlést, 52 pártvezetőségi ülést, 8 kerületi titkári értekezletet és 2 országos pártoló-taggyűlést tartottak. A párt keretében két új szövetség alakult: a B-listázott közalkalmazottak szövetsége és a keresztényszocialista kisgazdák szövetsége.⁴⁰ A parlamenti munkáról Szabó József számolt be. Közölte, hogy ekkor a párthoz 6 képviselő tartozik a nemzetgyűlésben. Politikájukat így jellemezte: „Szembehelyezkedtünk a kormányzat politikájával, és súlyosan elítéljük azt, mert a kormány ténykedése még csak meg sem közelíti a mi programunkat. Ha a kormány ezt így folytatja, tárgyilagos, de kérlelhetetlen, erőteljes ellenzéki magatartást kell vele szemben tanúsítanunk. De az, hogy ellenzék vagyunk, még nem jelenti azt, hogy a baloldalon ülő képviselőkkel és pártokkal mindenben együtt haladunk. Bennünket a kormány mai politikájától nagy úr választ el, de akkor egy egész világ választ el a szociáldemokrata párttól.”⁴¹ Szabó azzal vádolta meg az MSZDP-t, hogy passzivitása mögött a kormánnyal való titkos megegyezése húzódik. A keresztényszocialisták ebben a szituációban is a baloldal politikáját sokkal veszélyesebbnek tartják, mint a kormányét. A kormánypolitikával szemben azonban tehetetlennek bizonyultak. Egyetlen javaslatukat sem fogadták el, pl. a rendes költségvetésre való áttérést, a szociálpolitikai törvényhozás megkezdését. A nemzetgyűlésben összesen 47 interpellációt nyújtottak be a párt képviselői, de a kormány „a legtöbbet válaszra sem méltatta.”

Ezt követően az agrár-keresztényszocialista frakció vezetője, Csik József plébános, nemzetgyűlési képviselő emelkedett szólásra, és jelezte a mozgalom és a hata-

³⁹ Nemzeti Újság, 1924. december 7-én közölte a napirendet.

⁴⁰ A Nép, 1924. december 10.

⁴¹ Magyar Villamos, 1925. január 1. 3. p.; Földnépe Naptár 1925. Id. m.ű, 25. p.

lom konfliktusait. Csik bejelentette, hogy a rendőrhatalóság még délelőtt meg akarta akadályozni a keresztényszocialista kisgazdák szövetségének megalakítását. Elemezte a magyar falu elszomorító gazdasági és szociális állapotait, és ezért elsősorban a kisgazdapártot tette felelőssé, amely sem a kormányzatban, sem a parlamentben nem képviselője ezen érdekeknek. De szerinte az MSZDP is csak taktikából, tömegbázis-szerzés céljából néz a falura, igazából nem karolja fel a falusi szegénység érdekeit. A szónokot a jelenlévő rendőrtisztviselő több ízben is félbeszakította, és figyelmeztette. A szónok „kárhoztatja, hogy a hatalmon levők félnek a keresztényszocialistáktól, mert bennük is a szocialistákat látják. Kijelenti, hogy a falusi nép támogatását már a néppárt is hangoztatta... A rendőrtisztviselő még több ízben félbeszakítja Csik József beszédét, mire a teremben izgatottá válik a hangulat, és elkeseredett közbekiáltások hangzanak. Csik képviselő végre kijelenti, hogy nem akarja a rendőrséget provokálni, és ezért beszédét befejezi.”⁴²

A kellemetlen incidens után a kongresszust gyorsan befejezték: Törökne Kovács Hermin terjesztett be javaslatot az általános, egyenlő, titkos és a nőkre is kiterjedő választói jogról a községi országgyűlési választásoknál; egy másik javaslat a köztisztviselők érdekeit sorolta fel. A pécsi, a nagykanizsai, a győri és a diósgyőri küldöttek felszólalása után Korodi-Katona János indítványára a kongresszus a pártvezetőségbe választotta Bernolák Nándor volt minisztert és Gerencsér István képviselőt, aki a ker. szoc. vasutasok (VOGE) vezetője volt.

Még jóformán véget sem ért a keresztényszocialista pártkongresszus, másnap, 1924. december 9-én a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt vacsoráján az „egységes keresztény front” megvalósításáról tárgyaltak, amelyen megjelent Griger Miklós is. Ernszt Sándor hangoztatta, hogy a keresztény pártok a jövőben még szorosabban együtt fognak dolgozni. Griger pedig a sajtónak adott nyilatkozatában feltárta eddigi magatartásának hátterét is: „Amikor három hónappal ezelőtt létrejött a pártszövetség a keresztényszocialista párt és a keresztény gazdasági párt között, az nekem annyira visszatetszett, hogy kiléptem a pártból.”⁴³ Grigert a demokrata pártszövetség invitálta, hogy vállalja el annak elnökségét. De amint mondta, ő nem akarta Hock János szerepét vállalni, inkább visszalépett a keresztényszocialista pártba! Ezen a pártvacsorán jelentették be azt is, hogy az ismert szerzetes-professzor, Kornis Gyula belépett a Keresztény Nemzeti Gazdasági Pártba. Ernszt Sándor pedig azt hangsúlyozta — a községi választások előestéjén nyilván nem véletlenül —, hogy KKP és a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt fővárosi politikája teljesen azonos. Ezt annál inkább mondhatta, miután a fővárosban tényleges szervezettel és befolyással csak Wolfék rendelkeztek. A dolog azért jelentős, mert ebben a helyzetben az „országos” párt az egységfront érdekében azonosította magát Wolfékkal, ami egyébként nem volt általános érvényű.

Az 1925. évi politikai vitákban a keresztényszocialisták a fővárosi autonómia mellett elsősorban a választójogi törvényjavaslat körül hallatták hangjukat, míg a felsőház felállításáról folytatott vitában inkább érdektelenséget mutattak. A parlamenti

⁴² Magyar Villamos, 1925. január 1. 3. p.

⁴³ Nemzeti Újság, 1924. december 10.

vitában elsőként Griger Miklós fejtette ki a párt álláspontját. Bejelentette, hogy a javaslatot nem fogadja el, és ragaszkodik az általános, egyenlő, titkos, községenkénti, a nőkre is kiterjedő közvetlen választójoghoz, ami a demokratikus választójog kritériuma. Bethlennék adresszáta, hogy „velünk, keresztényszocialista politikusokkal nem tudja elhíttetni, hogy ez a törvényjavaslat a demokráciát szolgálja, és a választások tisztaságát biztosítja. Ez a javaslat más célokat szolgál: szolgálja az egységspárt uralmának biztosítását, és nemcsak a túlzó irányzatoknak, hanem minden ellenzéki mozgalomnak letörését.”⁴⁴ Csik József keresztényszocialista képviselő ugyancsak nemmel szavazott, mert a választójogi törvényjavaslat a „demokrácia megcsúfolása”. Véleménye szerint a tárgyalás megmutatta, hogy az egységspárti pártidiktatúrán megtörték az ellenzék javaslatai, ez a pártidiktatúra a parlamentarizmus csődjét jelenti. Ő is elsősorban a titkosságot, a nők egyenjogúságát hiányolta, és a választási módszereket, a manipulációt kifogásolta.⁴⁵ A vitában Szabó József Vanczák János szociáldemokrata képviselő után kapott szót. Szabó beismerte, hogy ebben a kérdésben a párt egy platformra került az MSZDP-vel. „Talán kényes szerepre vállalkozom, de mégis becsületesen és őszintén ki kell jelentenem: íme, adódik egy eset..., amikor a szociáldemokrácia a keresztényszocializmussal találkozik akkor, ha a népjogok kiterjesztéséről, ha az igazságról van szó” — mondta.⁴⁶

1919 után a kormányzat felfüggesztette Budapest székesfőváros autonómiáját, és annak újjászervezéséről 1924. november 11-én fogadta el — a keresztény ellenzék tiltakozása mellett — a nemzetgyűlés az 1924:XXVI. tc-t. A törvény titkos választást írt elő. A választásokon négy „párt”, pontosabban politikai pártszövetség indult, köztük az *Egyesült Keresztény Községi Párt*.

A KKP a fővárosi „keresztény nemzeti egységfront” megteremtésére először a keresztényszocialistákat nyerte meg. Már 1925 elejétől közös választási gyűléseket tartottak az egyes választókerületekben. A keresztény párt a fővárosban élvezte a katolikus klérus támogatását, esetenként aktív közreműködését is. Ehhez azonban egyházi főhatóságának, az esztergomi érseknek jóváhagyása volt szükséges.⁴⁷ 1925 tavaszára alakult ki a keresztény pártok és Gömbösék szövetsége, és ezt az alakulatot „*Egyesült Keresztény Községi Pártmak*” nevezték el. Első közös választási gyűléseket 1925. május 10-én tartották a Vigadóban, ahol a szónokok Wolff, Ernst, Friedrich, Csilléry, Milotay, Eckhardt Tibor, Fröhvirth Mátyás, Petrovác Gyula és Szabó József voltak. A választási agitációba bekapcsolták a nem pártjellegű keresztény nemzeti szervezeteket is, így pl. a választójoggal bíró nők mozgósítására a *Keresztény Magyar Asszonyok Pártszövetségét*, amelyet Slachta Margit irányított.⁴⁸

Az 1924:XXVI. tc. alapján választották meg Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságát. A választott tagok száma 250 fő volt, ezzel szemben a kineve-

⁴⁴ NgyN 1922/XXXI. k. 407. ü. 1925. május 12. 411. p.

⁴⁵ NgyN 1922/XXXII. k. 417. ü. 1925. május 27. 229–231. p.

⁴⁶ Uo. 418. ü. 1925. május 28. 298. p.

⁴⁷ EPL Cat. 59/1409–1925.

⁴⁸ Nemzeti Újság, 1925. május 8.

zett tagok száma 65. A május 21–27-i választások eredménye a keresztény párt vereségét jelentette:⁴⁹

Párt	Szavazat	%	Mandátum	%
Keresztény Községi Párt	80 616	35,7	91	36,4
Egységes Községi Polgári (Ripka) Párt	19	8,5	23	9,2
Demokrata Blokk	114 555	50,7	128	51,2
Szabadelvű Párt	4 290	2,0	8	3,2
Liberális Párt	1 317	0,6		
Összesen:	219 972	97,5	250	100,0

A Demokrata Blokkon belül az MSZDP 52 tagsági helyet, a Demokrata Párt 71 helyet szerzett. Így a Demokrata Blokk abszolút többséget ért el az önkormányzati választásokon. Ez még akkor is megmarad, ha a Ripka-párt és a Wolff-párt összefognak, mert nekik így is csak 114 mandátumuk volt. Ezt a kínos helyzetet úgy hidalták át, hogy a kormányzat által kinevezettek között a kormánypártiak voltak többségben, így a közgyűlésen velük a Wolff-párt és a Ripka-párt együttesen már elérte a többséget, és így kézben tarthatták továbbra is a főváros kormányzását. Ez azonban már új helyzet volt, és elsősorban Wolffékra nézve jelentett korlátokat: így ugyanis megnőtt a kormánypárt, Bethlenék befolyása a fővárosi politikára, mert tőlük függött, hogy Wolffékra vagy a liberális csoportra támaszkodnak-e.

Az 1925. június 17-én megalakult új fővárosi törvényhatósági bizottságban helyet foglaltak a keresztényszocialista mozgalomban egykor szereplő, vagy abban ekkor is részt vevő közéleti személyek. Az ismertebbek közül megemlíthetjük Ernst Sándor, Fröhvirth Mátyás, Homonnay Tivadar, Kocsán Károly, Krizs Árpád plébános, Lakatos Géza, Szabó József, Székely János nevét. Több lelkész, plébános is bekerült: így a már említett Ernst preláus és Krizs mellett Mihalovics Zsigmond.⁵⁰ Az új főpolgármester 1925. július 11-én *Ripka Ferenc* lett, s ezzel az aktussal a fővárosi politikában is lezárult a konszolidáció megteremtésének időszaka. A KKP választási veresége ellenére a főváros kormányzó pártja maradt, és változatlan erősséggel érvényesült a katolikus egyház befolyása a fővárosi közéletre.

A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt megalakítása és az 1926. évi országgyűlési választások

A *Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt* és az *Országos Keresztényszocialista Párt* bár 1924-ben megállapodást kötött az együttműködésről, amit egyfajta „akcióegységként” értelmezhetünk, de míg az előbbi kormánytámogató, az utóbbi ellenzé-

⁴⁹ Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve. Fővárosi Évkönyv 1926.; Nemzeti Újság, 1925. május 24.

⁵⁰ Fővárosi Levéltár (továbbiakban: Főv. Lt.) IV- 1403/a-1925. június 17. Bp. Székesfővárosi törvényhatósági bizottság alakuló közgyűlése.

ki maradt. 1925-ben a keresztényszocialista politikai (és szakmai) mozgalom további hanyatlása, megújulásra való képtelensége Hallerékat fokozottabban különállásuk feladására készítette. Mindkét párt számára fontos volt, hogy a kormányhoz való pozitív viszony ne váljon teljes alárendeltséggé, amihez a püspöki kar erkölcsi és anyagi támogatására volt szükségük. Az egyház viszont csak egy egységes keresztény pártot volt hajlandó bizonyos mértékig támogatni.

1925 szeptemberében került először nyilvánosságra, hogy tárgyalások folynak a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt és a Keresztényszocialista Párt fúziójáról. Ezeket a kormánytámogatók részéről Ernszt Sándor kezdeményezte és irányította. Úgy tűnik, az egyesülés a keresztényszocialistáknak volt sürögősebb, mert a pártvezetőség 1925. szeptember 28-i ülésén 3 tagú bizottságot (Haller István, Griger Miklós és Szabó József) küldött ki a fúziós tárgyalásokra. Akkor még úgy tervezték, hogy majd a párt ez évi, december 6–8-i kongresszusa dönt autentikusan az egyesülésről.⁵¹ A keresztényszocialista párt azonban megoszlott egy szorosabb együttműködés, vagy a szervezeti beolvadás kérdésében. Egyelőre a szoros együttműködés hívei kerekedtek felül.

Ilyen előzmények után került sor 1925. október 12-én a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt és az Országos Keresztényszocialista Párt közös pártvacsorájára a Hungária Szállóban. Itt a pártok vezetői bejelentették a szoros együttműködést. Ennek jelentőségét és mibenlétét először Zichy János gróf méltatta. „A jövőben közösen akarjuk szolgálni azt az ügyet, amely tulajdonképpen már régen közös ügyünk. Ez természetes is, mert a mi pártunk programját a keresztényszocialista párt programjától nem választja el semmi. Mind a ketten olyan politikát csinálunk, amely keresztény gondolattal van szaturálva, és mind a ketten a legitim királyság alapján állunk. Ha van valami különbség közöttünk, akkor ez az, hogy a mi programunk gerince inkább gazdasági, míg az övék szociális. A kettő között azonban olyan szoros összefüggés van, hogy egymást teljesen kiegészítik... A konzervatív körökben valamikor félték a keresztényszocialista törekvésektől. Nem volt igazuk, mert a tények és a körülmények bebizonyították, hogy a konzervatívok éppen a keresztényszocialisták, mert ők a szociális bajokból akarják kivonni azt a mérges anyagot, amely a radikalizmust szolgálja. Egyikünknek segíteni kell a másikat, és egyik a másik által erősödik.” Zichy meghatározta a politikai katolicizmuson belül a keresztényszocializmus helyét és szerepét: a szociális problémák levezetését és a konzerválás elősegítését. A közös nevezőre hozást megkönnyítette az a tény, hogy mindkettő egy töről fakadt: a Katolikus Néppárttól. Zichy a tekintetben is nyilatkozott, hogy ez a pártszövetség hogyan viszonyul a kormányhoz. „Álláspontunkon egy jöttányit sem akarunk változtatni, mert a mi erőnk éppen abban a helyzetben van, amely akciószabadságunkat biztosítja. Nem akarunk nehézségeket gördíteni olyan kormány munkája elé, amely a konszolidációt szolgálja, de mindig résen leszünk, és szükség esetén nem fogunk visszariadni attól sem, hogy ellenzéki álláspontot foglaljunk el.”⁵² Zichy megnyugtatta Bethlent és Vasst, hogy a pártszövetség nem növeli meg ellenzékiességüket; egyértelművé tette, hogy Hallerék álláspontja változik, és nem az övék.

⁵¹ A Nép, 1925. szeptember 30.

⁵² Nemzeti Újság, 1925. október 13.; Népkarant, 1925. október 8.

A másik fél, Haller programja az alkalmazkodást és pozíciófeladást mutatja. „Azt kérdezik, hogy vajon kormánypártiak leszünk-e, vagy ellenzékiek. Ez előttünk teljesen mellékes. Csak az a fontos, hogy egyesítsük azokat az erőket, amelyek a keresztény ideálokért akarnak harcolni. Ez a tábor egyszer ellenzéki, egyszer kormánypárti lesz. Mindig aszerint, hogy mit csinál a kormány azokkal az ideálokkal, amelyekért mi harcolunk.”⁵³ A két párt szoros együttműködésének bejelentésére az évi (XVII.) *Katolikus Nagygyűlés* keretében került sor, ezzel is hangsúlyozták az egyetemes katolicizmushoz való tartozását. Ugyanakkor a keresztényszocialista párt tagjai még mindig ragaszkodtak hozzá, hogy a fúzióról majd csak a decemberi pártkongresszusuk dönthet.⁵⁴

A „szoros pártszövetség” létrehozása azzal a következménnyel járt, hogy 1925. november–december folyamán a nemzetgyűlésben a keresztényszocialista képviselők valamennyi törvényjavaslatot elfogadták, tehát gyakorlatilag kormánytámogató pozíciót foglaltak el. A kormánytámogatástól azonban a párt egyes vezetői idegenkedtek. „A keresztényszocialista pártban igen erős ellenzéke van a szövetkezésnek — írta a keresztény szakszervezetek központi közlönye —, mert attól tartanak, hogy minden ily természetű funkció a cselekvési szabadság rovására lenne, és károsan befolyásolná a pártot és a szakszervezeteket a szervezési munkájában...”⁵⁵ A keresztényszocialista mozgalmon belül a szakszervezeti szárny, a szindikalisták, Toblerék elleneztek a szoros pártszövetséget, még inkább a fúziót, és joggal tartottak attól, hogy elveszítik a relatív mozgásterüket. A konzervatív kormánytámogató politikának való alárendelődés tovább rontja pozíciókat a szociáldemokratákkal való harcban. Velük szemben viszont a gyökereiket vesztett, új elhelyezkedést kereső volt kurzus-keresztényszocialisták, elsősorban Haller és Szabó csoportja voltak a hívei a fúciónak, mert így bizonyos pozícióik megőrzésében reménykedhettek.

A leendő párt és a püspöki kar viszonyát az 1925. október 14-i püspökkari konferencián tisztázták. *Klebelsberg Kunó* gróf kultuszminiszter és *Ernszt Sándor* prelátus előzetesen bejelentették Csernoch hercegprímásnak, hogy egy „katolikus pártalap” létesítéséről előterjesztést kívánnak tenni. A prímás engedélyt adott nekik, hogy az indítványt a püspöki kar előtt személyesen is előadhassák. Végül *Klebelsberg* nem tudott személyesen megjelenni, hanem *Ernsztet* bízta meg az ügy előadásával.⁵⁶ A jegyzőkönyv szerint „*Ernszt Sándor* prelátus, kanonok meghívásra megjelenik a püspöki kar tagjai előtt, s előadja a következő kérelmét: A magyar nagyjavadalmások a néhai néppártot rendes évi segélyben részesítették. A proletárdiktatúra után a keresztény nemzeti pártok nem vették igénybe a magyar nagyjavadalmások anyagi támogatását, mert más forrásokból sikerült az 1920. és 1922. évi választások költségeit előteremteni. Most azonban a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt anyagi forrásai anynyira elapadtak, hogy a magyar nagyjavadalmások áldozatkészségéhez kénytelen fordulni. Kéri évi 100 ezer aranykoronának megszavazását. A párt önmagát a néppárt utódjának tartja, s a nagyjavadalmások támogatására méltónak óhajt bizonyulni. Mi-

⁵³ Népakarát, 1925. október 8.

⁵⁴ ÖHHSIA NPA/L. Ö. Kart. 18. Bp. 15.9674/13-1925. október 16.; Népakarát, 1925. október 18.

⁵⁵ Szakszervezeti Élet, 1925. október 18.

⁵⁶ EPL Ppki jkv. 1925. október 18.

vel a jelen politikai helyzetben módjában van a keresztény kormányt támogatni, anyagi segílyt remél ugyan a kormánytól is, de politikai akciószabadságát meg akarja óvni, és az 1927-iki választásokra már most akarja az előkészületeket megtenni.”⁵⁷

A püspöki kar határozata, ami a jegyzőkönyve bekerült, meglehetősen általános és homályos, igennek és kitérésnek egyaránt tekinthetjük: „A püspöki kar utasítja Ernst Sándort, hogy kérelmét frásban is adja elő. Egyelőre a püspöki kar a pártnak támogatását a kívánt összeg erejéig méltányosnak tartja. Mivel az összeg a nagyjavadalmasok jelen kongrua-hozzájárulásával egyenlő, minden nagyjavadalmasnak a kongrua-hozzájárulás reá eső összegét kellene a pártnak megfizetnie.”⁵⁸ A határozat általában méltányosnak találta a kérést, de nem mondta ki annak teljesítését. Figyelmet érdemel, hogy a keresztény párt akkora anyagi támogatást kapott volna a nagyjavadalmasoktól, amennyivel ők egy évben a lelkeskedő papság fizetéséhez hozzájárultak! Az már részletkérdés, hogy az esetleg megajánlott támogatást az egyes nagyjavadalmasokon a pártnak kellett volna egyenként behajtani, ami a gyakorlatot ismerve ugyancsak kilátástalannak tűnik.

A Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt és az Országos Keresztényszocialista Párt között a fúziós tárgyalások az említett közös pártvacsora után szinte permanenciában voltak. Mindkét párt részéről 3–3 tagú bizottságot küldtek ki. A keresztényszocialisták részéről: Haller István, Griger Miklós és Szabó József; a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt részéről: Huszár Károly, Ernst Sándor és Wolff Károly. A tárgyalások 1925. december közepére befejeződtek. A bizottság közös javaslata azonban nem a pártszövetség volt, hanem a *pártegyesülés mellett foglaltak állást! A keresztényszocialista párt vezetőségét 1925. december 21-re hívták össze, hogy ezt a döntést jóváhagyja.*⁵⁹ A keresztényszocialista pártban azonban ekkor még nem sikerült végleg leszerelni a fúzió ellenzékét, mert a végleges egybeolvadásról s fúzióról végül is csak 1926. február 18-án született autentikus döntés, a két párt vezetőségének közös értekezletén. Az új párt megalakulásáról a következő közleményt adták ki: „A Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt és a Keresztényszocialista Párt ma (február 18. GJ) tartotta első közös pártértekezletét, amelyen elfogadták a két párt egyesüléséről szóló előterjesztést. A párt elnevezése: *Keresztény Gazdasági és Szociális Párt.* A belső szervezeti kérdések előkészítésére a párt bizottságot küldött ki, amelynek Ernst Sándor, Haller István, Huszár Károly és Wolff Károly a tagjai.”⁶⁰

A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt tagjai a megalakuláskor (ti. nemzetgyűlési képviselő tagjai) a következők voltak: gróf Apponyi Antal, Bartos János, Benárd Ágoston, Bozsik Pál, Buday Dezső, Czettler Jenő, Csilléry András, Cziráky György gróf, Csik József, Ernst Sándor, Fröhvirth Mátyás, Haller István, Haller József, Homonnay Tivadar, Huszár Károly, Jankovich Bésán Endre gróf, Károlyi József gróf, Láng János, Mátéffy Viktor, Petrovác Gyula, öttevényi Szabó István, Szabó József, Vargha Gábor, Vass József, Wolff Károly és gróf Zichy János. Összesen tehát

⁵⁷ Uo., 27. p.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Szakszervezeti Élet, 1925. december 20.; Nemzeti Újság, 1925. december 19.

⁶⁰ Nemzeti Újság, 1926. február 19.

26 parlamenti képviselővel rendelkezett. Az új párthoz egyelőre nem csatlakozott Griger Miklós plébános, az egyik legtekintélyesebb keresztényszocialista politikus.

A KGSZP ekkori 26 képviselője közül legtekintélyesebb, kétségtelenül a legitimista–arisztokrata–agrárius konzervatív „grófi csoport” volt: Apponyi, Cziráky, Janovich-Bésán, Károlyi és Zichy grófok (5 fő). Hozzájuk állt közelebb a volt néppárti–keresztényszociális csoport, amelyben voltak részint agráriusok, részint lateinerek: Bartos, Bozsik, Czettler, Ernst, Frühwirth, Homonnay, Huszár, Mátéffy, Vargha és Vass (10 fő). Ez az irányzat volt számszerűen a legnagyobb, és erejét az adta, hogy ide tartozott a párt kormánybeli reprezentánsa, Vass József prelátnak, kalocsai nagyprépost is. A KKP-hoz, a Wolff-párthoz sorolható: Buday, Csilléry, Petrovácz és Wolff (4 fő). Bár számszerűleg ez volt a legkisebb csoport, növelte befolyását, hogy a főváros az övék, és nekik voltak a legszorosabb nexusaik a jobb- és szélsőjobboldali politikai csoportokkal. Végül a negyedik csoportot a keresztényszocialisták képezték: Benárd, aki nemrég csatlakozott hozzájuk, Csik, a két Haller, Láng, öttevényi Szabó és Szabó József (7 fő). Ez a keresztényszocialista irányzat bázisát a lassanként stabilizálódó keresztény szakszervezetekben találhatta meg, és elsődlegesen az ő érdekeit próbálta képviselni a párton belül.

A pártfúzió befejező aktusaként a KGSZP 1926. február 24-én értekezletet tartott, amelyen betöltötték a pártelnöki funkciót, és elfogadták a párt új szervezeti szabályzatát. *Elnökké* egyhangúlag gróf Zichy Jánost választották meg, melléje 7 tagú végrehajtó bizottságot választottak: Czettler Jenő egy. tanár, Ernst Sándor prelátnak kanonok, a párthoz ekkor már csatlakozott Griger Miklós plébános, Haller István, Huszár Károly v. min. elnök, az OTI elnöke, Vass József népjóléti miniszter, prelátnak kanonok és Wolff Károly személyében.⁶¹ A vezetőség személyi összetétele tükrözte a pártot alkotó frakciókat: Czettler, Ernst, és Vass a régi néppárt vezetői voltak; Griger és Haller a keresztényszocialistákat képviselték, Wolff pedig a Keresztény Községi Párt vezéréként került a bizottságba. A párt jellegét jól érzékelteti, hogy Zichy és Czettler az agrárius irányt, a három pap, Ernst, Griger és Vass az egyház közvetlen érdekeltségeit, Haller, Huszár és Wolff a keresztény kispolgárság és a középrétegeket reprezentálták.

Az 1920-as évek közepének legnagyobb szabású politikai botránya — és bizonyos értelmében a rendszer stabilitásának próbája — az ún. *frankhamisítási ügy* volt.⁶² A bűntény nyilvánosságra kerülésekor a kormánypárt — az Egységes Párt — és a KGSZP pártközi értekezleten megállapodtak abban, hogy a kereszténypárt ezt az ügyet nem használja fel a kormány ellen, és továbbra is biztosították Bethlent támogatásukról. A párt nevében Ernst Sándor a parlamentben úgy nyilatkozott, hogy az ügygel kapcsolatos parlamenti csatározások elvonják a figyelmet a tényleges munkáról, és ennek mielőbb véget kell vetni.⁶³ Zichy gróf felolvasta a parlamentben a KGSZP frankügyben tett deklarációját. Ennek lényege az volt, hogy a kormány nem bűnrészes, és bírálata abban merült ki, hogy a kormány „felületesen járt el”.⁶⁴ A ke-

⁶¹ Nemzeti Újság, 1926. február 26.

⁶² A frankhamisítási ügyről első kézből ad információkat „Páter Zadravec titkos naplója”. Szerk.: Borsányi György. Bp. 1967. Kossuth K.

⁶³ NgyN 1922/XLI. k. 534. ü. 1926. április 21. 245–249. p.

⁶⁴ NgyN 1922/XL. k. 519. ü. 1926. március 17. 253. p.

resztény párt számára a frankügyp bizonyos értelemben figyelmeztetés volt arra nézve, hogy jobban hangsúlyozza autonómiáját és a kormányzattól való különállását, s a kormánytámogatással egyidejűleg legalább akkora súlyt helyezzen a kormány „ellenőrzésének” funkciójára. Ez ugyanis az a helyzet volt, amikor a kormányzat kompromittálódása mellett a kormányképes keresztény párt megőrizte erkölcsi tisztaságát, tehát egy esetleges válság esetén hatalomra kerülhetne.

A keresztényszocialista politikusok Haller Istvánnal az élen, ellenzéki különállásuk feladása után is a bethleni konszolidációban a rendszer liberalizálását és a keresztény nemzeti program feladását látták, sok vonatkozásban, legalábbis ami az ő vívmányait és pozícióikat illeti, joggal. Így éppen akkor, amikor 1926-ban napirendre került a numerus clausus felfüggesztése, jelent meg Haller István „Harc a numerus clausus körül” című broszúrája.⁶⁵ A törvény szellemi atyja a numerus clausus revíziójában a fent említett folyamat csúcát látta, és igyekezett mozgósítani a nacionalista és antiszemita közvéleményt. A KSV lapok nemcsak népszerűsíthették és hirdették a könyvecskét, hanem külön körlevélben is ajánlották olvasóiknak.⁶⁶ A kétségkívül jó szónok és gyors tollú publicista Haller István a politikai publicisztika eszközeivel folytatta a kurzus-keresztényszocializmus politikai utóvédharcait. Haller egzisztenciális fennmaradását is szolgálta volna az 1926-ban útjára indított „A keresztény politika kézikönyvtára” sorozat, amelynek 1. köteteként (és egyben utolsóként) jelent meg *A keresztény politika* című könyve.⁶⁷

Haller akkor hangoztatta a keresztény politika szükségességét, amikor a hatalom birtokosai erről már mélyen hallgattak, és az általa bírált „zsidó liberális” tőkével szövetkeztek. Haller okfejtésében nem sok novum található, az a katolikus szociális és politikai doktrína népszerű összefoglalása. Először a liberális kapitalizmus kritikáját adja, az eszmei és a gazdasági-politikai liberalizmusét, amelynek kárvallottai a tradicionális rétegek, nyertesei pedig a zsidó kapitalisták. A kritikai elemzésbe bevonta a marxi szocializmus bírálatát is, mint a liberalizmusra adott, helytelen választ. A keresztény társadalmi és politikai elméletet az evangéliumok és szociális enciklikák mellett egy aktualizált reformkonzervativizmusból merítette. Amikor a keresztény politika konkrét teendőiről, a programról van szó, első feladatnak a pénzügyi emancipációt, a külföldi, nemzetközi „zsidó” tőkéttől való függetlenedést sürgette (népszövetségi és egyéb kölcsönök); második helyre a zsidókérdés megoldását tette, a hazai zsidóság gazdasági, pénzügyi és kulturális pozícióinak megnyirbálását. A munkásságért folytatandó harc alatt annak a szociáldemokrácia befolyása alóli kivonását és a keresztényszocialista táborba vitelét, s az egyházhoz való visszatérítését értette. Amikor pedig több önálló egzisztenciát akart, akkor a kisbirtokos, kistulajdonosi és kispolgári középrétegek pozícióinak védelmét sürgette. Ez a program magának a keresztényszocialista párt programjának népszerűsített és kifejtett változata volt.

A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt *parlamentii frakciója* 1926. április 17-én alakult meg az Országház épületében. Az alakuló értekezletheől *kiáltványt* intéztek

⁶⁵ Haller azért írta meg e könyvet, mert annak idején, 1920-ban az ő kultuszministerségének volt egyik „vívmánya” a numerus clausus.

⁶⁶ EPL Cat. 44/3533-1926.

⁶⁷ Bp. 1926. Apostol nyomda rt.

az ország polgárságához. A hangsúlyozottan pártpolitika feletti megszólítás a polgári rétegekhez szólt. A programatikus nyilatkozatban a „gazdasági és szociális újjáépítés munkáját” állították középpontba, mint össznemzeti feladatot. A párt magatartásáról elmondták, hogy „Pártunk a történelmi joghoz és igazsághoz szigorúan ragaszkodva elszántsággal és mérsékelt bölcsességgel akarja mérlegelni külső és belső problémáinkat, hogy az országnak erőszakos rázkódtatásoktól ment fejlődést biztosíthasson.”⁶⁸ A rendpárti jelleget nem a kormányhoz, hanem a rendszerhez való ragaszkodással kötötték össze. „Nem vagyunk dogmatikusan ellenzékiek vagy kormánypártiak. Független, saját célú és jellegű párt vagyunk, amely szabad elhatározással úgy szolgálja programja szerint megbízóit, ahogy azt az ország érdekében adott esetben a legmegfelelőbbnek tartja.” Ezen a politikai alapon azután a kiáltvány néhány mondatban összegezte a keresztényszocialista és a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt már 1923-ban megfogalmazott követeléseinek lényegét. A kiáltványt a párt valamennyi nemzetgyűlési képviselő tagja aláírta.⁶⁹

A magyar parlamenti szokások szerint a költségvetési általános vita jelentette az alkalmat a képviselőknek a kormánypolitika értékelésére és saját politikai programjuk kifejtésére. 1926 áprilisában érthetően a frankügyp állt még mindig a vita középpontjában. A KGSZP részéről elsőként a keresztényszocialista *Griger Miklós* plébános fejtette ki véleményét, amelyben mindenért, még a frankügypért is Trianont tette felelőssé, és a keresztényszocialisták nevében biztosította a kormányt támogatásukról. A szociális kérdések mellett a revíziót és az irredentát állította programja középpontjába. „Külpolitikánk ceterum censeo a trianoni békeszerződés revíziója kell, hogy legyen” — jelentette ki.⁷⁰ Griger kimondhatta azt, ami a kormányzat és a rezsím célja is volt, de amiről Bethlennek ekkor még hallgatnia kellett. Griger a „Hungária irredenta” jelszóban látta egy új típusú nemzeti összefogás megteremtésének lehetőségét.

Ebben a helyzetben *Haller István*, a keresztényszocialisták politikai vezére a figyelmet a marxista veszélyre, a szociáldemokrata és kommunista mozgalomra irányította. Ez az elterelő művelet egyben lehetőséget kínált a keresztényszocialista pozitív program kifejtésére. A helyzetelemzésből egyfajta diktatórikus hatalom igénylése következett. Haller szerint ugyanis a parlamentarizmus elveszítette korábbi súlyát. Szerinte nem igaz az, hogy a marxizmus megbukott. „A bolsevizmus tanulságai ellenére is nekem az a véleményem — mondta —, hogy Európában és általában a világon még nagyon sokáig lesznek tömegek a marxizmus álláspontján...”, tehát komoly veszélyként kell számolni vele.⁷¹ Haller a korábbiakhoz képest meglepő toleranciát mutatott a szociáldemokrácia iránt. A sommás elítélés helyett elvi kritikát adott, a gyakorlati szociális gazdasági érdekvédelem terén viszont az együttműködés és találkozás szükségességét hangoztatta. A német Zentrum Partei-re hivatkozott, amely a szociál-

⁶⁸ Budapesti Hírlap, 1926. április 18. A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt kiáltványa az ország polgárságához.

⁶⁹ Ettől kezdve a keresztény párt szociális programjának gerincét a keresztényszocialisták addigi programjának átvétele képezte.

⁷⁰ *NgyN* 1922/XLI. k. 535. ü. 1926. április 22. 283. p.

⁷¹ *Uo.*, XLII. k. 539. ü. 1926. április 27. 7. p.

politika terén együttműködik a szociáldemokrata párttal. Magyarországon is „igenis kell, hogy nem egyszer megtaláljuk azt a közös érdeket, amelyet a munkásság szociális érdekének javára kölcsönösen és együtt támogathatunk.”⁷² A szociális bérkövetelések, munkaidő-követelések, egészségügyi követelések, kulturális követelések, szabadságjogok, szervezkedési szabadság követelése azok a konkrét pontok, ahol a keresztényszocialisták és a szociáldemokraták találkoznak. „Ami engem a szociáldemokrata párttól elválaszt, az kétségkívül elvi meggyőződésem” — mondta Haller. Az antagonizmus tehát világnézeti alapozású, és ebből következik harcuk a szociáldemokrácia ellen, s ezért törekednek arra, hogy hatóköréből a munkásságot kivonják.

A KGSZP programját már az elkövetkezendő parlamenti választásokra tekintettel fogalmazta meg, és egyes képviselőinek beszámoló gyűlésein a választókerületekben, főként vidéken népszerűsítették azt.⁷³ 1926. július 4-én Sopronlővőn a kerület képviselőjeként *Zichy János* gróf pártelnök ismertette a KGSZP programját és politikai irányvonalát. Zichy szerint azért volt szükség a KGSZP megalakítására, hogy a „parlamentben olyan párt legyen, mely egyrésztől támogatja a kormányt, ha az teljesíti a maga kötelességét, de egyúttal játssza a szigorú ellenőrző és kritizáló ellenzék szerepét is, ha a kormány arra rászolgál. Hogy legyen még egy erős párt, mely akkor, ha a kormány mai pártja már nem tudná teljesíteni kötelességét, módot nyújtson az államfőnek arra, hogy a hatalmat jobboldali pártra ruházza, hogy balra ne tolódjék el a politika iránya. Ez a párt készen áll, de tolokodás nélkül és nem minden áron akar a hatalomban részesülni, csak kötelességét teljesíti, és segíteni akarja a kormányt nagy munkájában.”⁷⁴ Ez egyértelmű és világos meghatározása a KGSZP funkciójának és politikai krédójának, ami különösen aktuális volt a frankügy közepette. A keresztényszocialisták tehát egy ilyen politikai alternatíva szolgálatában voltak kénytelenek feladni különállásukat.

A párt különbözőségét a kormánypárttól a jogfolytonosság és a legitimizmus jelentette, ennél markánsabb véleménykülönbség nem létezett. A magángazdálkodás szanálása, a frankügy mielőbbi lezárása közös programjuk volt. A KGSZP a bethleni koncepciónak megfelelően a középút politikáját követte, a konstruktív építő munka előtérbe helyezését hangsúlyozta a kritika helyett. „A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt hálátlan szerepre vállalkozott, amikor a kormány és az ellenzék közé ékelődött — mondta Zichy gróf —, mert a magyar ember két dolgot szeret: vagy a hatalomban részesedni, vagy kedve szerint kiabálni. Ez a párt egyiket sem teszi, hanem a mai helyzet tekintetbe vételével becsületes és objektív politikát csinál.”⁷⁵ Ez a sem nem kormánypártiság, sem nem ellenzékiség, hanem a hatalom tartalékának funkciója, amely a bethleni korszakban a kormánytámogatás felé csúszott el, hiszen a párt Vass révén koalíciós partner volt, tehát a hatalom és a kormánypolitika minden ódiúmatá magára vállalta. A tartalék- kispadról azonban belátható időn belül sem jutott a

⁷² Uo., 8. p.

⁷³ Ennek nyitányát Czettler Jenő 1926. június 7-i jászjákóhalmi beszámoló gyűlése jelentette. Nemzeti Újság, 1926. június 8.

⁷⁴ Nemzeti Újság, 1926. július 6.

⁷⁵ Uo.

pályára, a hatalomba, így befolyása és erkölcsi erejének eróziója felgyorsult, és ez a párt vesztét okozta.

Hogyan alakult a *KGSZP és a katolikus egyház viszonya*? Mit jelentett a párt katolicizmusa és a püspöki kartól nyert erkölcsi és részint anyagi támogatása? Semmiképpen sem teljes azonosulást és még kevésbé az egyházi célokra létrehozott eszközök és erőforrások megosztását. Ennek autentikus bizonyítéka volt 1926 folyamán az egyházközségek „megadóztatásának” kísérlete a párt érdekében. 1926. szeptember 23-án *Ernszt Sándor és Haller István* ahhoz kérték Csernoch hercegprímás hozzájárulását, hogy a párt céljaira „a fővárosi autonóm egyházközségekhez anyagi támogatásért” fordulhassanak.⁷⁶ A fővárosban induló autonómia-szervezkedés, az *egyházközségek* a plébániák mellett működtek, és valamennyi katolikusnak keresztelt állampolgárt — formálisan — tömörítették. Ezt a szervezetet az egyházi adózás instrumentumaként jól alkalmazták a korszakban. Ernszt és Haller is felismerték a lehetőséget, és a katolikus autonómia alapszervezeteit a párt szolgálatába próbálták állítani. Csernoch bíboros azonban sokkal előrelátóbb volt annál, semmint ezt az egyházi eszközt egy pártpolitikai célra átengedte volna. Ezért a beadványt véleményezésre megküldte *Mészáros János* budapesti általános érseki helytartónak, aki az egyházközségek létrehozásában Csernoch intenciói szerint 1918–19 óta fáradozott. A helynök a leghatározottabban elzárkózott a pártvezetők javaslatának teljesítése elől. Szerinte ugyanis „egy pártkülönbségeket nem ismerő szervezet, mint ami kell, hogy legyen minden egyházközség, semmiféle politikai párt pénzügyi támogatását nem vállalhatja az egyházközségek belső és feltétlenül szükséges harmóniájának megbontása nélkül.”⁷⁷ A hercegprímás a helynökkel értett egyet, és a KGSZP vezetőinek javaslatát elutasította, a beadványt ad acta tétette.

A konszolidációt betetőző *1926. évi országgyűlési választásokon* a KGSZP pozícióit tovább erősítette. Alakulásakor 26 mandátummal rendelkezett, az új képviselőházban pedig 35 mandátuma lett. A nemzetgyűlést a kormányzó 1926. november 16-án oszlatta fel, a választásokat 1926. december 8., illetve 15-re írták ki. A választójogi törvény tovább szűkítette a választók számát, amely 1926-ban 2 242 000 fő volt. A szavazás Budapesten és környékén, továbbá 12 törvényhatósági jogú városban titkosan, a többi kerületben nyíltan történt.

A keresztény párt vezére, *Zichy János* 1926. októberében *nyílt levelet* intézett a párt választópolgáraihoz, amelyben a választásokra való felkészülésre hívta fel őket. Röviden összefoglalta a párt politikájának lényegét is: „Mi őszintén akarjuk a demokráciát, de egy becsületes demokráciát — nem egy határtalan szabadosságot —, egy olyat, mely megadja az államnak, amire szüksége van, elsősorban a szilárdságot. Sokat kell nekünk konzerválnunk, ezt nem felejtjük soha.” Az erős, konzervatív államhatalom lenne ennek a demokráciának a tartalma, mégpedig a kormánypárttal történő együttműködésben. „A kormányzópárttal összekötetésben vagyunk, s így is maradjunk mindaddig, amíg ezt a pártot is a nemzet erősítése és biztonsága vezeti..., mi vagyunk az a tömb, amelybe az ország legradikálisabb áramai elsősorban ütköz-

⁷⁶ EPL Cat. 27/3055-1926.

⁷⁷ Uo., 3. fol. Mészáros János 1926. október 2-i levele Csernochhoz.

nek.”⁷⁸ A keresztény párt tehát a baloldali törekvésekkel szembeni közös frontalkotást tartotta szem előtt a választások előestéjén. A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt a választásokra nem dolgozott ki új pártprogramot, hanem egy *választási kiáltványban* fordult a „magyar néphez”, amelyben vázolta politikai törekvéseit. A kiáltvány a nemzetgyűlés feloszlásának napján, 1926. november 16-án kelt, és szó szerinti megismétlése volt az 1926. április 17-i kiáltványnak.⁷⁹

Az 1926-os választásokon az Egységes Párt és a KGSZP között *megegyezés állt fenn*, miszerint egymással szemben nem állítanak jelölteket. Ezt azonban nem mindig sikerült zavartalanul biztosítani. A másik fontos jelenség, hogy a katolikus egyház, a lelkeskedő papság aktívan közreműködött a választási harcban, aminek eredményeként 12 katolikus pap került be a képviselőházba.⁸⁰ A jelölések kapcsán nagymértékben érvényesült a protekciózás. Bethlen miniszterelnök október 28-án Vass minisztert arról tájékoztatta, hogy „több főispántól kaptam jelentést arról, hogy a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt (sic!) már most állít egységes párti kerületekben jelölteket”. A miniszterelnök kérte Vasstól, hogy pártjában érje el: a jelöléseket egyelőre tartsák függőben, mert a közeljövőben Bethlen Ernsttel és Almásy Pállal (az Egységes Párt alelnökével) megbeszéli a paktumot, azaz elosztják a kerületeket.⁸¹ A paktum létre is jött, melynek betartására Bethlen egy későbbi levele figyelmeztette Ernst Sándort.⁸²

A politikai protekciókérésben a főpapok is szorgoskodtak. Így nagy akció indult *Szinyei-Merse Jenő* képviselővé választásáért, aki *Szmrecsányi Lajos* egri érsek unokaöccse, és Klebelsberg személyi titkára volt, és Hatvanban akart indulni. Klebelsberg Bethlen figyelmébe ajánlotta: „Szmrecsányi érsekkel szemben ezáltal oly figyelem gyakoroltatnék, melyet ő azon lojalitásánál fogva, melyet a kormányzat intézkedéseivel szemben mindenkor a legnagyobb mértékben tanusított, mindenképpen megérdemel.”⁸³ Bethlen előbb elzárkózott, de ekkor már Szmrecsányi érsek fordult hozzá Szinyei-Merse hatvani jelölése érdekében. A miniszterelnök teljesítette az óhajt, és az unokaöcs lett az Egységes Párt hatvani jelöltje. Ennek fejében Bethlen az érsektől báró *Bottlik István* mezőkövesdi kerületbeni támogatását kérte — nyilván nem eredmény nélkül.⁸⁴

Az egyház és a koránypárt politikai együttműködése ezen a választáson teljesnek mondható. Nemcsak Szmrecsányi, hanem pl. a legitimista nézeteiről ismert *Rott Nándor* veszprémi püspök is teljes lojalitást mutatott. Bethlen, amikor tudomást szerzett arról, hogy a barcsi kerületben a kormánypárt hivatalos jelöltjével, *Görgey Józseffel* szemben a babocsbai plébános, egy *Bán Ignác* nevű pap is jelöltetni akarta ma-

⁷⁸ EPL Cat. 59/3078-1926. Nyomatott röplap.

⁷⁹ Nemzeti Újság, 1926. november 17.

⁸⁰ Egyházi Lapok, 1926. december, 215. p.

⁸¹ OL K-468. B/1-658/962-2. cs. Bethlen István miniszterelnök 1926. október 28-i levele. 123–124.

fol.

⁸² Uo., Bethlen 1926. november 26-i levele. 258. fol.

⁸³ Uo., Klebelsberg Kunó VKM 1926. október 30-i levele Bethlenhez.

⁸⁴ OL K-468. B/1-716/1926-2. cs., és uo., 736/1926. sz. iratok. Ennek a manipulációnak és az érseki aula kormánypártiságának lett a következménye az a politikai és erkölcsi hajszja, amit a keresztényszocialista képviselőjelölt, Nagy János egri kanonok ellen indítottak. Nagy kanonok a választások előtt főbelőtte magát. Lásd: Egyházi Lapok, 1926. november, 195. p.

gát ugyancsak egységes párti programmal, arra kérte Rott püspököt, hogy erről papját beszélje le, és Görgeyt támogassa. Rott készséges válasza jól érzékelteti a főpapság mentalitását. Megígérte, hogy minden lehetőet megtesz azért, hogy Bán Ignác ne lépje föl. Ez nem volt könnyű, mert az ottani papság és a hívek mellette vannak. Bán igazi kisgazda-pap, és azt hitte, hogy jót cselekszik.⁸⁵

A budapesti választásokban a keresztény pártot a *Keresztény Községi Párt* jelentette, hiszen neki voltak kiépített szervezetei. Így a jelöltek között a keresztényszocialisták alig kaptak helyet, kivéve a déli kerületben a 4. helyen szereplő Szabó Józsefet. A budai listavezető Wolff, a Pest-északin Ernszt Sándor, a délin Buday Dezső lett. A második-harmadik helyen állók — akiknek még lehetett némi esélye — vagy a KKP-ből, vagy Friedrich csoportjából kerültek ki.⁸⁶ Az Egységes Párt és a keresztény párt paktuma értelmében végülis 13 kereszténypárti jelölt kapott egyhangú mandátumot nyílt szavazású kerületben. A KGSZP vidéki választási előkészületeit a hagyományosan néppárti- katolikus kerületekben folytatta sikerrel.⁸⁷ A választások előestéjén, november 15-i helyzetelemzésében *Kozma Miklós* már megjósolta, hogy a KGSZP megerősödése várható, részint a kormánypárttal kötött paktum eredményeként.⁸⁸

Az 1926-os választások a keresztény párt fővárosi vereségét, de országos méretű előretörését hozták. Vegyük előbb szemügyre a titkos szavazású kerületeket, illetve a fővárosi eredményeket. Az 1925:XXVI. tc. alapján a lajstromos titkos 20 választókerületben 46, a 199 nyílt kerületben 199, összesen 245 képviselőt kellett választani.

A keresztény párt a budapesti és környéki négy kerület mellett csak Győrben indított jelöltet a titkos kerületek közül. Győrben az egységes párti és szociáldemokrata jelöltekkel szemben gróf Zichy János, a KGSZP elnöke 12 651 szavazattal szerezte meg az egyik mandátumot.⁸⁹ A KGSZP eredményei itt a következők voltak:⁹⁰

Kerület	Szavazat	Mandátum
Bp. I.	22 662	3 (Wolff, Kossalka J., Kontra A.)
Bp. II.	12 607	2 (Ernszt, Csilléry)
Bp. III.	26 682	3 (Buday D., Friedrich, Petrovác)
Összesen:	69 811	8

⁸⁵ OL K-468. B/1-739/1926-2. cs. Bethlen 1926. november 17-i levele és Rott Nándor veszprémi püspök november 19-i válasza.

⁸⁶ Főv. Lt. Politikai mozgalmak 1901–1935. Az 1926-os ogv. vál. előzményei és eredménye. 95–164. fol.

⁸⁷ Győr megyei Levéltár, Főisp. ált. ir. 1926/466. Közli *Karsai Elek* szerk.: Iratok az ellenforradalom történetéhez 1924–1916. III. köt. Bp. 1959. Kossuth K. 613–614. p.

⁸⁸ OL. Kozma iratok. 13. cs. Választások 1926. 7–8. fol. Közli: *Karsai Elek* III. Id. mű, 620. p.

⁸⁹ Párttörténeti Intézet Archívuma 658. ff. 5/96. 6e. 1926. Választások 129., 158–159. fol.

⁹⁰ Főv. Lt. Politikai mozgalmak. Az 1926. évi ogv. vál. eredménye. Közli: *Karsai Elek* III. Id. mű, 656–657. p.

Ha a három fővárosi kerületet vesszük, kitűnik, hogy a KGSZP, ill. a KKP Budán győzött, itt a mandátumok felét elnyerte. Pest-Északon azonban a harmadik helyre szorult mind a demokraták, mind az MSZDP kétszer annyi szavazatot kapott, Pest-Délen pedig az MSZDP-vel azonos eredményt ért el. Így, ha a szavazatok és mandátumok %-os megoszlását nézzük, kitűnik, hogy a keresztény párt és az MSZDP azonos eredményt produkált, de a többi ellenzékivel együtt a baloldal abszolút többséget szerzett, a KKP pedig 1922-höz képest mintegy 30 000 szavazót veszített el.⁹¹ A Budapest-környéki kerületekben is az MSZDP győzött, a KGSZP-nek csak a negyedik hely jutott, itt még az Egységes Párt és a demokrata párt is megelőzte. Ez pedig azt jelentette, hogy a volt keresztényszocialista képviselők kibuktak a parlamentből.

Az 1926-os választások országos végeredménye a BM december 20-i jelentése⁹² szerint a következő volt:

Egységes Párt	170 mandátum
Keresztény Nemzeti Gazdasági Szociális Párt	35 mandátum
MSZDP	14 mandátum
Független Demokrata Párt	9mandátum
Pártonkívüli	9mandátum
Fajvédő Párt	3mandátum
Agrárpárt	3mandátum
Függetlenségi 48-as Kossuth Párt	1mandátum
Kispolgárok Országos Pártja	1mandátum
Összesen:	245 mandátum

A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt végülis 38 helyen indult a választásokon, ebből vármegyei (nyílt) 33 kerület volt. A nyílt kerületekben 184 224 szavazattal 25 mandátumot, Budapesten a három titkos kerületben 62 053 szavazattal 8 mandátumot, továbbá Győrött titkosan 4871 szavazattal 1 mandátumot és Székesfehérvárott 6506 szavazattal 1 mandátumot szerzett. Ez összesen 73 430 szavazat és 10 mandátum. Valamennyi összesen 257 654 szavazat és 35 mandátum, amivel a párt a parlament második legerősebb pártja lett.⁹³ A 35 mandátumon a többes választásokat

⁹¹ Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve 1928. Közli: Források Budapest múltjából. 1919–1944. Szerk.: Szekeres József. Bp. 1972. III. k. 174. p.

⁹² Közli: *Karsai Elek* III. Id. mű, 127–128. p.

⁹³ A BM által 1926. december 20-án összeállított kimutatás szerint a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt 35 mandátumát a következők szerezték meg:

Képviselő	Mandátum	Megjegyzés
1. Bartos János	Pacsa	
2. Buday Dezső	Bp. III.	
3. Csik József	Kapuvár	Egyhangú
4. Csilléry András	Bp. II.	
5. Czettler Jenő	Jákóhalma	Egyhangú

leszámítva 30 személy osztozott. (A többről le kellett mondani.) Közülük 8 képviselő volt új, és 13-an jutottak mandátumhoz ellenjelölt nélkül. Vass József a szombat-helyi, Ernst Sándor az ipolysági, Zichy gróf a győri mandátumot tartotta meg. Így a 35 mandátumból végülis 32 maradt. Ernst fővárosi mandátuma Homonnay Tivadaré lett, a további négy „dupla” mandátumból a pártnak hármat sikerült megtartania: ezekre Gyömörey Sándor, Hodossy Gedeon és Hunyady Ferenc gróf került. A képviselőház összeülése után viszont kilépett a pártból, és ellenzéki lett Friedrich István, illetve Kontra Aladár. További változás volt a 20-as évek második felében, hogy Csilléry lemondása folytán Tabódy Tibor (1928. dec.), illetve Csik József lemondása révén Tobler János is keresztény párti képviselő lett.⁹⁴

A konszolidált politikai viszonyok között a keresztény párt azokon a területeken stabilizálódott, ahol a politikai katolicizmusnak mély gyökerei és tradíciói voltak. A mandátumok 58%-a a Dunántúlra esett, 18%-a a fővárosra. (Észak-Dunántúlon 5, Nyugat-Dunántúlon 12 mandátumuk volt, míg Észak-Magyarországon 5 képviselőjük működött.) Vármegyék szerint Esztergom–Komárom–Fejér, Veszprém–Győr–Moson, Sopron–Vas és Zala, illetve Heves–Szolnok és a Jászság, továbbá Bács-

6. Ernst Sándor	Ipolyság	Egyhangú
7. Ernst Sándor	Bp. II.	(Póttag: Homonnay Tivadar)
8. Fitz Artur	Soroksár	Új
9. Frey Vilmos	Dorog	Új
10. Friedrich István	Bp.III.	
11. Frühwirth Mátyás	Somorja	Egyhangú
12. Griger Miklós	Csorna	Egyhangú
13. Haller István	Pestkönyék	
14. Huszár Károly	Sárvár	Egyhangú
15. Huszár Mihály	Vasvár	Új
16. Jankovich-Bésán Endre gr.	Ugod	Egyhangú
17. Károlyi József gr.	Székesfehérvár	
18. Kocsán Károly	Tatabánya	Új
19. Kontra Aladár	Bp. I.	Új
20. Kossalka János	Bp.I.	
21. Láng János	Regőce	Egyhangú
22. Lingauer Albin	Kőszeg	Egyhangú
23. Mátéffy Viktor	Esztergom	Egyhangú
24. Ötvös Lajos	Lövő	Új
25. Petrovác Gyula	Bp.III.	
26. Pozsogár Rezső	Letenye	Új
27. Turi Béla	Öttevény	
28. Vargha Gábor	Szentgotthárd	Egyhangú
29. Vass József	Gyöngyös	
30. Vass József	Szombathely	
31. Vass József	Veszprém	Egyhangú
32. Vass József	Zalaszentgrót	Egyhangú
33. Wolff Károly	Bp. I.	
34. Zichy János gr.	Győr	(Póttag: Kuncz Jenő)
35. Zichy János gr.	Mór	

⁹⁴ Magyar Országgyűlési Almanach 1927–1932. Szerk.: Kun Andor–Lengyel László–Vidor Gyula. Bp. é. n.

ka adta a kereszténypárti mandátumokat.⁹⁵ A földrajzi megoszláshoz hasonlóan, a keresztény párt *társadalmi struktúrája* is a hagyományok őrzését mutatta. A KGSZP képviselőinek társadalmi megoszlása a következő volt⁹⁶:

Földbirtokos	12,5%
Ügyvéd	6,3%
Megyei tisztviselő	3,1%
Író, szerkesztő	25,0%
Állami tisztviselő	15,6%
Egyházi férfi	25,0%
Magántisztviselő	-
Ipar, kereskedelem	6,2%
Orvos, kereskedő	6,3%
Városi tisztviselő	-
Mandátum	32,0

A keresztény párt képviselőinek fele kimondottan a lateiner értelmiségi réteg: pap, író, szerkesztő. Ha még idevesszük a 15%-nyi állami alkalmazottat (tisztviselőt), akik szintén ilyen értelmiségiek, akkor ebből bizonyos mértékig a párt bázisára is következtethetünk: városi, és részben falusi lateiner értelmiségiekre támaszkodott. Szembetűnően alacsonyan reprezentált a szabadfoglalkozásúak és az önálló gazdálkodók, tulajdonosok (birtokosok, gyárosok, iparosok) száma, de ugyanígy jelentéktelen az úri középosztály, illetve a hagyományosan politikáló jogász értelmiség részvétele is.

Az a tény, hogy a képviselők egynegyede római katolikus egyházi férfi volt, mutatja a párt szoros kötődését a katolikus egyházhoz. Egyébként az 1926-os országgyűlési választásokon 12 katolikus pap lett képviselő, közülük egy nagyprépost (Vass), két kanonok, négy esperes és öt plébános. Pártállás szerint négyen az Egységes Párt, nyolcan a KGSZP tagjai voltak. (A keresztény párt pap-képviselői: Csik József plébános, Ernszt Sándor prelátus kanonok, Huszár Mihály esperes, Griger Miklós plébános, Mátéffy Viktor plébános, Ötvös Lajos plébános, Turi Béla kanonok és Vass József kalocsai nagyprépost.) A választások után a keresztényszocialista szakszervezeti vezetők is „politikai mérleget” csináltak, és a párt képviselői közül Csik Józsefet, Frühwirth Mátyást, Kocsán Károlyt, Usetty Bélát és (a később bekerült) Tobler Jánost tekintették keresztényszocialista képviselőnek.⁹⁷

Az 1920-as évek végén, a 30-as évek legelején a politikai katolicizmus, konkrétan a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt a kormányzati hatalom tartalékának funkcióját töltötte be. Erre alkalmassá tette részint szervezeti ereje — a parlament

⁹⁵ *Ruday Rezső*: A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében 1861–1935. Bp. 1936. 13. p.

⁹⁶ Uo. 94. p.

⁹⁷ Keresztényszocialista szakszervezetek Magyarországon 1927–1929. A Keresztényszocialista Országos Szakegyesületek Szövetségének jelentése a Szövetség 1927–1929. évi működéséről. Előterjesztve az 1930. június 1-jei közgyűlésen. Szerk.: Dvihalj Géza–Tobler János. Bp. 1930. 5. p.

második legnagyobb pártja volt — és a főként katolikus középrétegek közötti tényleges politikai befolyása. Továbbá erre a szerepre predestinálta az a tény is, hogy szilárdnak tűnő kormánytámogató álláspontját konzervatív-szociális reformpolitikával kombinálta, így az adott kormányzati szisztéma zavarai esetén — főként, ha ezek a zavarok szociális forrásból táplálkoznak — egy új, kormányképes politikai többség kialakulásának centruma lehetett volna. A pártnak és tágabb értelemben a politikai katolicizmusnak ez a szerepe az évtized fordulóján kibontakozó gazdasági válság közepette még egyértelműbbé vált. Így volt lehetséges, hogy az 1931. évi országgyűlési választásokon a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt nemcsak megőrizte pozícióit, hanem mandátumainak számát eggyel növelni is tudta; 35-ről 36-ra emelkedett a kereszténypárti képviselők létszáma. A „siker csúcsain” azonban kitűnt, hogy az adott politikai struktúrában a bethleni kormányzati válság közepette nem a keresztény (keresztényszociális) irányban való nyitás zajlik le, hanem a hagyományos uralkodó csoportok és a dinamikus középrétegek közötti közeledés, majd Gömbös idején ezek összefogása eredményeként a hatalomnak az össznemzeti–nacionalista és a diktatórikus irányban történő megújítása következik be. Ebben pedig a keresztény pártnak és a politikai katolicizmusnak már nem lehetett szerepe.

Jenő Gergely:

LA RESTRUCTURATION DU CATHOLICISME POLITIQUE PENDANT LA PREMIÈRE MOITIÉ
DE LA STABILISATION BETHLENIENNE
(Resumé)

Après les révolution de 1918–1919, suivies par la contre-révolution, la stabilisation politique entamée par le gouvernement du comte István Bethlen mit en place une structure politique foncièrement conservatrice, basée sur le parlementarisme constitutionnel. Un rôle important y fut joué par les Eglises chrétiennes et notamment par l'Eglise catholique très active dans la vie publique, qui entendait renforcer son influence dans la société par l'intermédiaire des partis politiques chrétiens.

Contribuant activement à la stabilisation bethlenienne, dans laquelle il assumait un rôle d'organisateur et de conservateur de système, le catholicisme politique connut une phase de restructuration entre 1923 et 1926. Il en était grand besoin car les partis chrétiens avaient rejoint la contre-révolution et représentaient la soi-disant „ligne chrétienne” et comme tels ne pouvaient être intégrés dans le nouveau modèle. Bethlen a commencé son action par écarter du pouvoir les légitimistes extrémistes (les „karlistes”), puis il les a même éloignés de la vie publique et du Parlement (ce qui lui était facilité par les „tentatives royales” de 1921). Ensuite, il a relégué les éléments petits bourgeois et populistes du camp politique chrétien dans une position de défense, pour les faire basculer par la suite dans l'opposition. Résultat: la création, en mai 1923, du Parti National des Socialistes Chrétiens, qui adopte une attitude d'opposition vis-à-vis le gouvernement. Dès la fin de la même année, vit le jour, cependant, un parti chrétien conservateur, mais modéré, qui entend collaborer avec Bethlen et son parti formant le gouvernement et ne se refuse même pas aux responsabilités gouvernementales. Il s'agit du Parti Chrétien National Economique qui comprend l'aile chrétienne-sociale modérée qui comprend l'aile chrétienne-sociale modérée du Parti Populaire Chrétien d'avant 1918, le groupe politisé des aristocrates agrariens catholiques, ainsi que les représentants au Parlement du Parti Chrétien Municipal de la capitale. Suite à cette évolution, au milieu des années 1920, on vit s'activer sur la scène politique trois partis chrétiens: 1/ le Parti Chrétien-Socialiste d'opposition; 2/ le Parti National Chrétien Economique qui soutient le gouvernement et 3/ le Parti Chrétien Municipal, limité à la capitale, dont il contrôle la direction, mais qui soutient le gouvernement même dans la politique nationale.

L'Église catholique et son épiscopat optaient pour le ralliement au régime et, par conséquent, ne promettaient leur appui qu' à une politique chrétienne qui allait dans ce sens. L'échec de la politique d'opposition des socialistes chrétiens, leurs difficultés de s'intégrer au régime eurent pour résultat qu'en 1925 leur parti, qui s'appuyait essentiellement sur le mouvement syndicaliste chrétien, c'est-à-dire sur les quelques 50 à 60 mille membres des syndicats socio-chrétiens, dut renoncer à son autonomie et à la position d'opposant: il fusionnait avec le Parti National Chrétien Economique, pour former ensemble le Parti Chrétien Économique et Social. Des députés parlementaires du Parti chrétien de la capitale rallièrent également ce parti chrétien unitaire, mais dans la capitale le Parti Chrétien Municipal maintenait son organisation séparée.

Aux élections parlementaires de la fin de 1926, le nouveau parti chrétien entra au Parlement avec 35 députés, constituant ainsi la seconde formation après le parti gouvernemental. Désormais il ne se contenta pas de mener une politique pro-gouvernementale, mais opta même, par l'intermédiaire d'un de ses chefs József Vass, qui resta au gouvernement, pour prendre part également aux responsabilités du pouvoir.

Еню Гергей:

ПЕРЕСТРОЙКА ПОЛИТИЧЕСКОГО КАТОЛИЦИЗМА В ПЕРВУЮ ПОЛОВИНУ БЕТЛЕНОВСКОЙ КОНСОЛИДАЦИИ

(Резюме)

Осуществленная премьер-министром графом Иштваном Бетленом после революций 1918–1919 гг. и последующей контрреволюции консолидация привела к созданию консервативной конституционной парламентарной политической структуры. Существенную роль в этом сыграли христианские церкви, в первую очередь весьма активная в общественной жизни католическая церковь, которая намеревалась реализовать свои интересы при посредничестве христианских политических партий.

Перестройка политического католицизма, нашедшего свое место в бетленовской консолидации и сыгравшего несомненную роль организации и укреплении режима, приходится на 1923–1926 гг. Необходимость в этом возникла в связи с тем, что в 1919–1922 гг. христианские партии представляли один из вариантов контрреволюции, т.н. «бхристианского курса» и не смогли бы без соответствующих перемен найти свое место в политической структуре. Поэтому Бетлен начал свою деятельность с того, что вытеснил из власти экстремистских легитимистов (карлистов), затем постепенно вынудил их уйти из парламента и из политической жизни (процесс был ускорен королевскими путчами 1921 г.). Затем премьер заставил занять оборонную позицию, затем уйти в оппозицию мелкобуржуазные популистские элементы христианской политической палитры. Плодом этих усилий явилось создание в мае 1923 года Христианско-социалистической партии, оказавшейся в оппозиции. В конце этого же года заявила о себе вставшая на путь сотрудничества с Бетленом и правительством, более того, разделившая правительственную ответственность новая консервативная, но умеренная христианская партия. В декабре 1923 года была образована Христианская национально-экономическая партия, в которую вошли умеренное христианско-социалистическое крыло Католической народной партии, существовавшей до 1918 года, политически активные силы христианской аристократии, а также парламентская фракция столичной Христианской сельской партии. К середине 20-х годов в стране функционировали христианские партии трех типов: 1. поддерживавшая правительство Христианская национально-экономическая партия и 3. Христианская сельская партия, деятельность которой распространялась только на столицу. Последняя партия во всей своей политической деятельности выступала на стороне правительства.

Католическая церковь и епископство были сторонниками подстраивания к режиму, поэтому обещали поддержку только такой христианской политике. Неудачи оппозиционный

христианско-социалистической политической линии, аномалии адаптации в систему к 1925 году привели к тому, что опиравшаяся на христианское синдикалистское движение, на 50–60 тысяч членов христианско-социалистических профсоюзов партия вынуждена была отказаться от организационной самостоятельности и оппозиционности: объединилась с Христианской национально-экономической партией, в результате чего была образована Христианская экономическая и социальная партия. Депутаты национального собрания от столичной христианской партии также вступили в единую христианскую партию, однако Христианская сельская партия в столице сохранила самостоятельность и организационную обособленность.

На выборах в Государственное собрание конца 1926 года новая христианская партия стала второй сильнейшей – вслед за правительственной партией – политической силой страны, имела 35 депутатов в парламенте. Один из лидеров партии Йозеф Вашш сохранил свой портфель в правительстве Бетлена, таким образом не только проводила политику в поддержку правительства, но разделяла ответственность политической власти.

Pintér István

A KÉT MUNKÁSPÁRT KÜLPOLITIKAI KONCEPCIÓI A HORTHY-KORSZAKBAN

Az ellenforradalmi rendszer kialakulása kezdetén, sőt, később sem igen volt egyik munkáspártnak sem érdemi, kiforrott, reális külpolitikai koncepciója. Az MSZDP lényegében az 1918-as polgári demokratikus forradalom egyszer már kudarcot vallott koncepciójára épített. Ebben a meggyőződésében átmenetileg megerősítette a Tanácsköztársaság utolsó heteiben július elejétől kezdődően a párt vezetőinek az antant megbízottaival folytatott tárgyalása, majd a proletárdiktatúra megdöntése után az antant azon állásfoglalása, hogy az MSZDP-t is a létrehozandó új hatalmi struktúra részének tekinti.

Garami Ernő és más volt vezetők abban bíztak, hogy a proletárdiktatúrát követő kaotikus állapotok csak átmeneti jellegűek, és az antant támogatásával polgári demokratikus köztársaság jön létre. A párt új vezetőségének meggyőződése volt, hogy nélkülük a kibontakozás nem valósulhat meg, s az antant érdeke a demokratikus Magyarország s ebben a legális szociáldemokrata párt jelenléte. Erre engedett következtetni G. Romanelli, az olasz misszió vezetőjének felhívása,¹ Clerkkal, az antant megbízottjával folytatott tárgyalások, s annak azon kijelentése, hogy „minden magyar részére biztosítani kell az összes polgárjogot, beleértve a szabad sajtót, a gyülekezési, a politikai véleménynyilvánítási szabadságot és az általános választójogon nyugvó szabad, titkos, pártatlan és demokratikus választásokat”.²

Az MSZDP vezetőinek azonban rövidesen tapasztalniuk kellett, hogy az antant megelégszik a pártnak a kialakuló rendszerben a „jelképes” jelenlétével, és nem ragaszkodik a hatalomban való részvételéhez. Garamiék gyorsan felismerték Clerk manőverét, ezért Garami nem is akart tárgyalni Clerkkal, de „a pártvezetőség kényszerítette”, hogy „meggyőződése ellenére” a tárgyalást folytassa vele. Garami elutasította a kilátásba helyezett miniszterséget is.³

A mind élesebben kibontakozó fehérterror és az antant imént említett manőverre 1918 őszén az ország elhagyására készítette a szociáldemokrata párt 1918 előtti, vezetőgarnitúróját. Az úgynevezett második garnitúra, amely külpolitikai kérdésekben tapasztalatlan és járatlan volt — fokozatosan elfogadva a rendszert, amit a Bethlen-

¹ Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1919–1929 (továbbiakban Dokumentumok...) (Összeállította: Imre Magda, S. Mándi Magda, Szabó Ágnes) Kossuth Könyvkiadó 1964. 17. o.

² Idézi Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Kossuth Kiadó, 1969. 43. o.

³ PI Arch. 658. f. 3/1. ó. e. A pártvezetőség és parlamenti frakció 1923. július 22-i együttes ülésének jegyzőkönyve.

Peyer paktum szentesített — koncepcióját tekintve megmaradt a nyugati demokráciák felé való orientálódás álláspontján. Elkerülhetetlennek vélte, hogy a Tanácsköztársaság megdöntését követően az új rendszernek — ha nem akar külpolitikailag teljesen elszigetelődni — a belpolitikában fokozatosan a demokratizálódás útjára kell lépnie. Egyes alapvető külpolitikai kérdésekben vagy szembeszegült a kormányok politikájával, vagy tudomásul vette, esetenként óvatosan támogatta is azt.

*

A két munkáspárt külpolitikai állásfoglalásai a 20-as években

Az MSZDP részéről alaposabb elemzésre, külpolitikai állásfoglalásra a trianoni békeszerződéssel kapcsolatban került sor.

A pártvezetés még 1919. február 4-i — a II. Internacionálé berni konferenciáján általa szorgalmazott, sőt a magyar delegáció „nyomására” elfogadott — állásfoglalásból indult ki. A konferencia a területi kérdésben leszögezte: „A kongresszus tiltakozik az ellen, hogy magyar területen a békekonferencia döntése előtt erőszakos annexiók történtek. Tiltakozik az ellen, hogy a megszállott seregek a munkásság gyülekezési jogát a szociális szabadságot és szociális politikai vívmányokat, amelyeket az új magyar köztársaság életrehívott, felfüggesztette... A konferencia követeli, hogy a békekonferencia Magyarország egyes részeinek hovatartozásáról ne határozzon mindaddig, amíg az illető területek lakosságának akarata népszavazás útján meg nem nyilvánul. A népszavazásnak a semlegesek ellenőrzése alatt kell megtörténnie. Nehogy a jövőben a gazdasági fejlődést lehetetlenné tegyék, a határkérdés elintézése során biztosítani kell Magyarország gazdasági összeköttetéseinek teljes szabadságát a többi országokban.”⁴ A pártvezetés 1920. május 15-én a II. Internacionáléhoz eljuttatott memorandumában ugyancsak tiltakozott a békeszerződés ellen, s ehhez kérte a nemzetközi szervezet támogatását is. „A nemzeti elnyomásnak, a gazdasági lenyűgözésnek olyan nagy igazságtalanságait valósítja meg a békeszerződés” — szögezte le a dokumentum — „amelyből esztendőök folyamán a háború vésszes vihara sarjadhat ki”, ha időközben revízió alá nem veszik a „megszabott békefeltételeket.” „A leszakított részekben elveszti Magyarország gazdasági életének alapfeltételeit... A népek, nemzetek elnyomása, az országhatárok hatalmi szóval való eltolása nem megoldása a népek és egyes államok között való viszonyoknak (sic!)”⁵

Trianon kérdésében a széles nyilvánosság előtt a Népszava a szerződés aláírását megelőző napon „Béke?” címen megjelent vezércikkében leszögezi, hogy: „A győztes hatalmak békéiből — sajnos — senki sem érzi ki az igazságot...”, mert az magában rejti az újabb háború veszélyeit. A cikk hangsúlyozta, hogy az országra erőszakolt béke elsősorban az MSZDP-t tölti el aggodalommal és méltánytalansággal, mivel a párt ragaszkodik a népek, nemzetek és fajok önrendelkező jogának tiszteletben tartásához, és elítél minden erőszakot, „amelynek alkalmazásával a győzők fel-

⁴Garami Ernő: Forradalom, bolsevizmus emigráció. Szocializmus, 1930. január.

⁵1935-re meghirdetett országgyűlés naplója (következőkben K.N.) XX. köt. 267. o.

rúgják a nép önrendelkező jogát”. Az egész szervezett dolgozó nép nevében „minden igazságérzetével” tiltakozik a megkötendő, s az országra kényszerített béke ellen. „Tisztában vagyunk azzal is — zárja mondanivalóját a Népszava cikke —, hogy minden erőszak megbosszulja magát, és még nem volt olyan erőszak, amelynek meg nem jött volna a reakciója.”⁶

Az 1922-es választások eredményeként a képviselőházba jutott MSZDP parlamenti frakciója a párt nevében 1922. július 27-én elfogadott deklarációjában ugyan csak elítélte a trianoni békeszerződést, ami „nem megnyugvást, ellenkezőleg, újabb háború veszedelmét hordozza magában”. A dokumentum hangsúlyozta, hogy az országot sújtó „rettentő szerencsétlenségért” elsősorban „a mindvégig megtartott merev osztályuralmi rendszer felelős”, amely „elnyomott minden demokratikus törekvést”, továbbá a bajok másik forrása a háború”, amelyért a magyar nép nem felelős, csupán áldozat. Ezért Trianonért sem terheli semmilyen felelősség. A párt külpolitikai téren a parlamentben és azon kívül is fog munkálkodni, hogy „segítsen minden komoly és célszerű törekvést”, amely a békeszerződés revízióját szolgálja. Ugyanakkor ellenez „minden újabb bonyoldalmakkal fenyegető, tehát céltalan, kalandos és veszedelmes vállalkozást.”⁷

Az 1919-es berni konferencia határozatát, az 1922-es parlamenti frakció deklarációját megerősítette a párt 1922-es decemberi kongresszusa is. A korábbi megállapításokat még a következőkkel egészítette ki: „A népek hovatartozandóságát csak demokratikusan végrehajtott népszavazás döntheti el. Az MSZDP valamennyi ország szociáldemokratáival együtt küzd ezekért a követelésekért.” A párt nemcsak a területi revíziót nem ismeri el, hanem „igazságtalannak és teljesíthetetlennek tartja” a jóvátételi követelést is, mert annak „erőszakos végrehajtása az ország gazdasági összeomlását vonná maga után”. Ugyanakkor a pártgyűlés meggyőződése az is — szögezte le a kongresszus —, hogy az „ország csak akkor számíthat a békeszerződések revíziójára a nagyhatalmak részéről, ha utat nyit az ország demokratikus fejlődésének”, és nem hoz újabb, a „rendszer reakciós, önkényuralmi jellegét” tovább erősítő intézkedéseket. Utóbbiban az MSZDP nem lehet partnere a kormánynak.⁸

Az MSZDP ugyanakkor azzal, hogy elfogadta a kormány által használt formulát, és „elszakított területekként kezelte” a szomszéd országokhoz került országrészeket, és hivatalosan elismerte a trianoni békeszerződést, a kisantantnak pedig „óvatosságot” ajánlott e területek hovatartozandóságát illetően, átmenetileg jelentős támogatást nyújtott a kormánynak a békeszerződés parlamenti elfogadtatásához.⁹

Az MSZDP külpolitikai helyzetelemzésében 1921–1923 között az a meggyőződés dominált, hogy a Bethlen kormány jövője nem stabil. Helyzetelemzésük szerint a nyugati demokráciák és az országot körülvevő kisantant gyűrűjéből csak egy demokratikus irányba forduló rendszer tud eredményesen kibontakozni. Megerősítette ebben őket a rapallói egyezmény, amely az orosz–német viszony rendezését szolgálta, és

⁶ Népszava, 1920. június 3.

⁷ PI Arch. 658. f. 3/1. 8. e. A parlamenti frakció 1922. június 27-i ülése. A deklaráció itt található angol és francia nyelven is.

⁸ Az MSZDP 1922. pártkongresszusának jelentése és dokumentumai. Népszava, 1922. december 29.

⁹ PI Arch. 658. f. 3/1. 8. e. A frakció 1922. július 22-i ülésének jegyzőkönyve.

azok a megnyilatkozások — mindenekelőtt a csehszlovák vezetők részéről —, amelyek azt sugallták, hogy az ország belső demokratizálása esetén külpolitikai téren is nagyobb mozgást biztosítanak az országak.

Az MSZDP vezetősége, miközben — a paktumban vállaltaknak megfelelően — visszafogta, főleg külföldön a kormány elleni fellépését, ezért is került mind élesebb ellentétbe főleg a Kunfi–Rónai vezette Világosság-csoporttal, sőt a mérsékeltbb Garami irányította emigrációval is, a kulisszák mögött azon munkálkodott, hogy Nyugat-Európában mind nagyobb befolyáshoz jutó szociáldemokrata pártok kormányaikra gyakorolt nyomással lehetetlen helyzetbe hozzák a Bethlen-kormányt és a Horthy-rendszert. Abban reménykedtek, hogy ezzel rákényszeríthetik Bethlent bizonyos demokratizálásra, vagy éppen lemondásra. Ez a szándék vezette az MSZDP vezetését akkor is, amikor a kormány sürgetésére vállalta az Interparlamentáris Únióban való részvételt, valamint azt, hogy annak bécsi konferenciáján a párt „nagy ágyúival” — Peidl, Peyer, Vanczák, Hébelt — képviselteti magát, egy hónappal később azonban megváltoztatta ezt a döntését. Az 1922. augusztus 17-i parlamenti frakcióülésem úgy döntöttek, hogy „a változott politikai helyzetre való tekintettel” nem vesznek részt az Únió munkájában. A részvétel csak az esetben válna lehetségessé, ha „az amnesztia, az internálás, a szakszervezeti szabadság és az emigráció likvidálása és a gyülekezési szabadság ügyében a kormány megfelelő politikát követne”. A frakció ezen túl még úgy döntött, hogy Bécsbe küldi Mónus Illést és Vanczák Jánost, hogy tájékoztassák a jelenlevőket távolmaradásuk okairól. A pártvezetés álláspontjának megváltoztatása miatt a kormány élesen támada a pártot, amitől az Únió egyik vezető egyénisége, Berstein védte meg az MSZDP-t.¹⁰

A párt viszonya az Interparlamentáris Únióhoz ellentmondásos volt: továbbra sem vett részt annak munkájában, csupán 1936 májusában, amikor a + Budapesten tartotta ülését. Amikor viszont 1923. december 13-án az Únió Magyar Csoportjának Munkaügyi Bizottsága megalakult, s abba az egyik alelnöki posztot felajánlották a pártnak, azt elfogadta. E pozíciót hosszú ideig Jászai Samu, majd pedig Peyer Károly töltötte be. Egyidejűleg közreműködött a párt a Magyar Külügyi Társaság Munkaügyi Szakosztályának munkájában Peyer Károly, Jászai Samu és Szeder Ferenc delegálásáról.¹¹

Az MSZDP vezetősége viszont ismét távol maradt a II. és II. 1/2-es Internacionálé egyesülésének hamburgi konferenciájáról. A magyarázat hasonló volt az Interparlamentáris Úniótól való távolmaradással. „A hazai állapotok nem teszik lehetővé, hogy a párt küldöttei külföldön megjelenjenek” — szögezte le Vanczák. Az, hogy a pártnak 24 képviselője van a parlamentben, „Bethlenék számára nem egyéb, mint annak a látszatnak a keltése, mintha itt minden rendben volna, és a demokrácia elvei is érvényesülnének” — írta ugyancsak ő. A kormány ismét felhántorgatta „távolmaradásunkat”, mert ez valójában „többet jelentett, mintha ott lettünk volna.” A kongresszuson irányunkban „megnyilvánult teljes rokonszenv” ennek bizonyítéka volt.¹²

¹⁰ PI Arch. 658. f. 3/1. 6. e.

¹¹ PI Arch. 658. f. 3/24 és 3/27. 6. e.

¹² Szocializmus, 1923. július. Vanczák János: A hamburgi kongresszus és vonatkozásai.

A hazai pártvezetés távolmaradásában szerepet játszott az is, hogy a kongresszusra a Világosság csoportot is meghívták, és az ott képviselte magát.

A pártvezetés — bár nem fűzött nagy reményeket hozzá — tudomásul vette, majd később üdvözölte a Népszövetség megalakulását is. Ez a kezdeti bizonytalanság kifejeződött abban, hogy az első részletesebb értékelést a Népszövetség megalakulásáról a párt folyóiratában nem szociáldemokrata szerző, hanem Vámbéry Rusztem írta. A Népszövetséget Vámbéry — is alapjában véve a „győztesek szövetségének” tekintette, hiszen azok érdekeit képviselte, és eleve „korcsszülöttnek minősítette azt. Helyeselte azt a szándékot, hogy az új nemzetközi szervezet „a jövőben megakadályozza a népek gyilkolását”, szerinte azonban „aligha vannak meg azok az eszközei, amelyek elég hatékonyak” „a háborús fegyverkezés csökkentésére”, „a vitás kérdések döntőbíróság útján való elintézésére”. Különösen alkalmatlan ez a szervezet arra — szögezte le Vámbéry —, hogy az igazságtalan békeszerződések során kialakult feszültségeket levezesse,¹³ s Európa helyzetét végre stabilizálja.

A Népszövetség szerepével és benne Magyarország részvételével érdemben az MSZDP parlamenti frakciójának elnöke, Peidl Gyula a képviselőházban 1923. január 30-i beszédében foglalkozott részletesen. Egyetértett Magyarországnak a Népszövetségbe való belépésével, bár ő is leszögezte, hogy a szervezet „elsősorban a győztesek érdekeit képviseli”. Ugyanakkor azt is aláhúzta, hogy Magyarország számára az adott nemzetközi feltételek között nincs más eszköz, mint a Népszövetség, hogy az igazság érvényre juttatását megkísérelhesse. Nincs tisztában azonban a helyzettel az — hangsúlyozta Peidl —, aki ma magyar részről „túlzott reményeket” fűz a Népszövetséghez. Véleménye szerint a Népszövetségnek el kellene fogadnia a II. Internacionálé berni konferenciájának alapvető nemzetközi megállapításait; *mely szerint a tartós és igazságos béke legjobb megoldása mindenekelőtt a vitás nemzetközi kérdések békés tárgyalások útján való megoldása. El kell utasítani a határookra való minden olyan „erőszakos és leplezett annexión” alapuló döntést, amelyet akár katonai, gazdasági vagy történelmi jogon oldott meg, vagy akar megoldani.* A berni konferencia határozata alapján Peidl a következőkben látta a Népszövetség fontos teendőit: biztosítani kell a népek azon jogát, hogy „sorsuk és állami hovatartozásuk felől maguk döntsenek”; vitás területekről a Népszövetség ellenőrzésével kell dönteni; biztosítani kell a nemzeti kisebbségek védelmét, mégpedig olyan szerződésekkel, amelyeket a Népszövetség és az állam alkotmányába felvesznek. Utóbbiban garantálni kell: zárt nyelvterületen a közigazgatási nyelv és a kultúra szabadságát; más népek közé beékelte kisebbségek esetében kultúrájuk és nyelvük szabadságát; új államok alakulásánál másokhoz való csatlakozásuk biztosítását; a Népszövetség „dönthessen népszavazás útján népek, néptörödékek határainak változtatása kérdésében”.¹⁴

Az MSZDP az 1926-os pártkongresszuson foglalkozott még részletesebben a Népszövetség kérdésével. Megállapította, hogy neve ellenére ez’ nem a népek, hanem az államok szövetsége, mégis örömmel üdvözli, mert „a fegyverek és szuronyok... helyébe” a szervezet igyekszik „a diplomáciai tárgyalást tenni, és a kölcsönös meg-

¹³ Szocializmus, 1922. november. Vámbéry Rusztem: A Népszövetség közgyűlés után.

¹⁴ Képviselőházi Napló (1922) IX. Kötet. 208. o.

értés alapján odahatni, hogy a háború a jövőben elkerültessek”. A későbbiekben is ebben látta a szociáldemokrata párt a Népszövetség legfőbb feladatát. Ugyanakkor sürgette a Népszövetség demokratizálását is, mégpedig oly módon, hogy „ne egyes kormányok”, hanem parlamentek képvisellete legyen, ahol az ellenzéki pártok bizalmi emberei is véleményt mondhatnak, másrészt, hogy hasson oda, hogy a résztvevő országokban is a demokrácia legyen az adott rendszer legfőbb alapelve.¹⁵

Az MSZDP vezetői a Habsburg restaurációs kísérletek kérdésében, valamint a Horthy-rendszer külpolitikai elszigeteltségből való kitorésének Olaszország irányában történő kísérletei kérdésében is hallaták hangjukat. Mindegyiket olyan veszélyes lépésnek tekintették, amelyek nem közelítik, hanem eltávolítják szomszédainkat az országtól. A kisantantot — vélték — a magyar külpolitika kiszámíthatatlansága, az ellene irányuló agresszív propaganda nemcsak eltávolítja, hanem szembe is fordítja Magyarországgal, és egyre szilárdabban összeforrasztja ellenünk. Magyarország csak „európai módszerekkel” lábolhat ki abból az elszigeteltségből, amelybe jórészt saját hibájából került¹⁶ — szögezte le Peidl a parlamentben Bethlen külpolitikájának bírálata során. „A nagy- és kisantant vasgyűrűvel fogják körül a legyőzött országokat — szögezte le Peidl a parlament 1923. június 28-i ülésén —, és ennek a vasgyűrűnek ellenállhatatlan nyomása nem szűnhetik meg addig, amíg Franciaország bel- és külpolitikai irányzata meg nem változik.” Ennek bevárására „nincs életerőnk, nincs időnk”. Ezért a magyar külpolitikának és a rendszer egészének kell megváltoznia, hogy „az országgal szembeni jogos bizalmatlanság gyengüljön”, illetve „megszűnjön”. Nem elég, ha Bethlen a környező országokkal való viszony javításáról szónokol, ha ezeket a tettek nem támasztják alá.¹⁷

Az MSZDP külpolitikai kérdésekben kialakított álláspontját döntően befolyásolta annak felismerése is, hogy az ország gazdasági talpraállása külföldi kölcsönök nélkül aligha lehetséges. Kölcsönt pedig — vélték (és részben joggal) a szociáldemokraták — a párt támogatása nélkül a kormány aligha kaphat. A párt viszont csak az esetben szorgalmazza a kölcsönfelvételt, ha a kormány — kompenzációképpen — teljesíti legfontosabb követeléseiket. Elképzeléseiket megerősíteni látszott, hogy a kölcsönfelvételi tárgyalások idején, 1923 őszén Angliában munkáspárti kormány alakult, és a francia szocialista párt is erős befolyással volt Franciaország kormányára. Másrészt a kormánynak a kölcsönügyben folytatott genfi tárgyalásai is arra figyelmeztettek, hogy a szomszédos országok — elsősorban Csehszlovákia — csak abban az esetben hajlandók támogatni az ügyet, ha — mint Peidl megfogalmazta — a kormány „a bennünket környező országokkal olya viszonyt teremt, amelyek között ezek az országok a kölcsönt lehetővé tenni hajlandók”. A cseh államelnök már többször kifejezte tárgyalási készségét a vitás, sőt a legkényesebb kérdések rendezésére, de Bethlen erre nem volt hajlandó. Bár Genf után a kölcsön „befejezett tény” volt, Masaryk és Beneš újabb megnyilatkozásai jelezték, hogy a kölcsön feltételei sokban függenek attól, hogy a magyar kormány „megváltoztatja-e valótlanságokon alapuló és mellékutakon járó eddigi külpolitikáját, amellyel szomszédainak csak ártani kíván.” Peidl

¹⁵ Az MSZDP 1926-os pártgyűlésének jelentése és dokumentumai.

¹⁶ Képviselelőházi Napló (1922) IX. kötet. 156. o.

¹⁷ U.o. X. kötet 193–200. o.

hangsúlyozta: a kisantant Franciaországgal közösen ezért rendkívül kemény pénzügyi ellenőrzésért száll síkra.¹⁸

1923 őszén — feltehetően részben önálló kezdeményezésre, főleg pedig a kormány felkérésére — a pártvezetőség a kölcsön ügyében tárgyalásokat folytatott a II. Internacionálé és a nyugati szociáldemokrata pártok vezetőivel, nyugati kormányfőkkel és a Népszövetség megbízottaival is. Propper Sándor a parlamenti frakció 1923. november 20-i ülésén számolt be az Internacionálé, az angol, a csehszlovák és más párttal folytatott „informáló tárgyalásokról”. Propper megbeszélései során kifejtette: „az országnak nélkülözhetetlen szüksége van a külföldi kölcsönre, de a kölcsönt csak egy demokratikus szabadságjogokat biztosító kormánynak lehet folyósítani”. Propper szerint a „testvérpártok” az angol munkáspárt kivételével elfogadták álláspontját. Peyer Károly viszont arról tájékoztatta a frakciót, hogy hasonló célú külföldi útja előtt részletesen tárgyalt Bethlen miniszterelnökkel. A kormányfő tájékoztatta a kölcsön-ügyben folyó tárgyalásairól, és a kölcsön felhasználásával kapcsolatos ellenőrzés kérdéséről. Arról is szó volt, hogy a kisantant sem gördít akadályt már a kölcsön-ügyben, de követeli a kapcsolatok javítását, egyúttal sürgette, hogy a demokratikus ellenzék kapjon nagyobb beleszólási jogot a politika alakításába, és rendezze az emigrációs problémát.¹⁹

A parlamenti frakció résztvevőinek álláspontja erősen megoszlott az 1923. decemberi ülésen. Peidl és a hozzá csatlakozók álláspontja szerint a párt nem támogathatja a kölcsönkérést, ha az nem párosul a rendszer demokratizálásával. Egyesek úgy vélték, hogy azokat a kormányokat és pénzcsoportokat, amelyek a kölcsön megadásában közreműködnek, „meg kellene bélyegezni”. Mónus Illés frakciótitkár, és vele a többség is — az angol munkáspárt véleménye alapján — helytelenítette, „céltalannak és károsnak” minősítette Peidlék álláspontját, mondván: „minden veszedelmet a pártra zúdítanak, anélkül, hogy bármi előny is származna belőle.”²⁰

1923 végén az angol és olasz kormány támogatásával, a legfőbb ellenző, a csehszlovák kormány „megtörésével” jórészt eldőlt a kölcsön ügye, s ez készítette az MSZDP vezetőségét arra, hogy a kormány sürgetésére 1924-ben Peidlt ismét Londonba küldje. Ennek oka feltehetően az volt, hogy a II. Internacionálé memorandumban tiltakozott a kölcsön megadása ellen, és ezt Bethlen az MSZDP-nek tulajdonította. Elutazása előtt figyelmeztette Peidlt, hogy ha a kölcsön meghiúsulna, akkor igen súlyos lépést volna kénytelen tenni a párttal szemben. Peidl tiltakozott a vád ellen, s ennek tisztázására és a kölcsön megadása ügyében vállalta az újabb londoni utat. (Londonban tárgyalt Garamival, Vámbéry Rusztemmel, az angol, a német párt vezetőivel, a Szocialista Internacionálé képviselőivel, az angol kormány több tagjával.) A tárgyalások kedvező eredménnyel zárultak. Peidl közölte tárgyalófeleivel, hogy a párt nem emel kifogást a kölcsön törvényerőre emelése ellen, de ha a kormány a kölcsön terhét csak a dolgozókra akarja hárítani, akkor ez ellen tiltakozni fognak. A megbe-

¹⁸ U.o. XI. kötet; Népszava, 1923. november 1.

¹⁹ Az utóbbi kérdésben sem Bethlen, sem Peyer véleményét nem ismerteti a jegyzőkönyv. PI Arch. 658. f. 3/1. ó. e.

²⁰ U.o.

szélések során tisztázódott az is, hogy az MSZDP-nek nincs közvetlen köze az említett memorandumhoz, amit Bethlen a pártnak tulajdonított. Hazatérőben Peidl részt vett a Szocialista Internacionálé luxemburgi konferenciáján is, amely állást foglalt a magyar kölcsön ügyében is. Peidl londoni útját pozitívnak tartotta.²¹

Az MSZDP végülis — minden erőfeszítése ellenére — sem tudott érdemi eredményt kiharcolni a kölcsön, illetve a szanálás kérdésében a párt és a szakszervezetek javára. 1924. március 30-án a párt parlamenti frakciója hosszas vita után deklarációt fogadott el — amelyet egyesek elleneztek —, amelyben tudomásul vette a kölcsön elfogadását.²² Állást foglaltak abban is, hogy a kölcsön és a szanálás kérdésében nem a kisebbség által javasolt passzivitást, hanem a vitában való részvételt választják. Közben a Népszava hallgatott a kölcsönt támogató deklarációról, április 3-i számában arról számolt be, hogy a parlamenti frakció „a legkíméletlenebb és legélesebb harcot folytatja a szanalási javaslatok népelleses tendenciái ellen”.²³

Az MSZDP-nek végülis tudomásul kellett vennie, hogy rosszul ítélte meg az ország külpolitikai helyzetét. Azok az elképzelések, hogy a kisantant, a francia kormány ellenállása, az angol munkáspárti kormány magatartása zátonyra futtatja Bethlen gazdasági stabilizációs programját, s ez bukáshoz, majd egy demokratikusabb kormány megszületéséhez vezethet, nem vált valóra. A párt így tulajdonképpen kudarccal került ki a kölcsön- „ügyletből”. Ez részben egybeesett azzal az időszakkal, amikor Bethlennel belpolitikai vonatkozásban is éles összekülönbözésre került sor. Bethlen ugyanis a paktum nyilvánosságra hozásával fenyegetőzött, ami heves vitát váltott ki a pártvezetőségben. Végül a parlamenti frakció 1924. december 28-i ülése — Peyer ellenzése ellenére — a paktum nyilvánosságra hozása mellett döntött, amit végül Peyer is kénytelen volt elfogadni.²⁴ 1924. december 31-én a pártvezetés nyilvánosságra hozta a sokat vitatott paktumot.

1925. január 26-án tárgyalta a II. Internacionálé vizsgáló bizottsága, a pártellenzék és a Világosság csoport Bécsben a paktum ügyét. 25-én Garam Ernő lakásán megbeszélést tartott a Bécsbe érkezett delegáció: Peidl Gyula, Peyer Károly, Propper Sándor, Farkas István, Jászai Samu, Kruppa Rezső, Szeder Ferenc, Weltner Jakab és Mónus Illés, valamint a házigazda és az ugyancsak emigrációban élő Buchinger Manó. A megbeszélés tárgya egyrészt a hazai ellenzéknek a pártból való kizárása, a paktum elbírálása, illetve az Internacionálé illetékességi joga a paktum ügyében. Buchinger, aki hajlandó volt, és Garami, aki nem kívánta támogatni, elítélték a paktumot és a kizárásokat. Garami és Buchinger szerint „nincs a világon olyan fórum, amely ez alól a pártot felmentené”. Azt javasolták, hogy az aláírók mondjanak le vezetői beosztásukról, és ezzel a paktum ügyét le lehetne venni a napirendről. Peidl és Propper is kifejtették, hogy annak idején nem helyeselték, de tudomásul vették a paktumot, mert nem volt más választás. Peyer viszont kitartott a paktum helyessége mellett, és illetéktelennek tartotta az Internacionálét, hogy a „pártnak eme cselekedete felett

²¹ Hogy mellette, vagy ellene foglaltak volna állást, az nem derül ki Peidl beszámolójából. PI Arch. 658. f. 3/1. ó. e. A parlamenti frakció 1924. február 26-i ülése.

²² U.o. A deklarációt a Népszava nem közölte.

²³ Népszava, 1924. április 3.

²⁴ PI Arch. 658. f. 3/1. ó. e.

ítéletet mondjon” éppen akkor, amikor a kormány is aduként használta fel a nagy nehezen életre hívott szociáldemokrata-polgári front összeroppantására.²⁵

A Bethlen-kormány stabilizációs sikere ellenére ugyanakkor külpolitikai elszigeteltsége különösen 1925-ben, a locarnói egyezmény aláírásakor vált nyilvánvalóvá. Az egyezmény szavatolta Franciaország és Németország határait, és kizárta a vitás kérdésekben a fegyveres összeütközés lehetőségét. A Népszava vezércikkben üdvözölte az egyezményt.²⁶ Az 1926-os pártkongresszus pedig leszögezte, hogy Locarno szellemében kell az ország külpolitikáját kialakítani, amelynek „legfőbb célja, hogy az úgy bennünket környező államokkal, mint a többi nagyhatalmakkal barátságos viszony, kereskedelmi kapcsolat és politikai érintkezés létesüljön.”

A pártvezetőség szerint Magyarország számára is adott lett volna a szomszédokkal hasonló egyezmény megkötése, ha a kormány nem folytat eleve ellenséges politikát velük szemben. Peyer szerint — aki a párt 1925. decemberi kongresszusán érintette a kérdést — Bethlen ott hibázott, hogy bevárta a kisantant megszilárdulását. „Ostoba irredenta..., uszító politikával Magyarországnak nem szereztek vissza egyetlen falut sem” — szögezte le Peyer, ellenkezésképpen, „gyűlöletessé tették Magyarországot, és ez siettette közelebb hozni egymáshoz azokat az államokat, amelyek Magyarország területéből tetemes részt kaptak, és amelyek ennek folytán arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a trianoni, a versaillesi békeszerződéseket meg kell védeni.”²⁷

Az MSZDP úgy ítélte meg, hogy a magyar kormánynak nincs külpolitika koncepciója, pedig az adott körülmények között is lehetséges lett volna a távlati — revíziós — célokra túl „specifikus teendőket megfogalmazni, amelyek az egész nemzet érdekeivel egybeeshetnének. Melyek ezek a „specifikus célok”? Az MSZDP szerint a következők:

a/ Küzdeni azért, hogy az utódállamokban élő magyar kisebbségek helyzete elviselhető legyen gazdasági, politikai, kulturális téren egyaránt;

b/ Bennünket körülvevő államok szüntessék meg velünk szemben a gazdasági elszigetelés politikáját. A partikularizmus, a forgalom mesterséges akadályozása gátolja a határon innen és túl a tömegek olcsó ellátását;

c/ A demokrácia összes követelményét érvényesíteni kell; így a népek önrendelkezési joga vonatkozzon a szomszédos országok valamennyi népcsoportjára. Ez azt jelenti, hogy a határokon túl lakó népcsoportok állami hovatartozandóság tekintetében nyerjenek önrendelkezési jogot, ami a békeszerződések területi rendelkezéseinek módosítására is bizonyos lehetőséget ad. Hangsúlyozza: e célt békés eszközökkel kell elérni, s ez nem ellenkezik a szomszédok érdekeivel, mert állandó harmóniát csak így lehet biztosítani a határokon;

d/ A legyőzöttek egyoldalú lefegyverzését a Népszövetség közreműködésével általános leszereléssé kell átalakítani.

A magyar kormány azonban csak akkor léphet fel a fenti külpolitikai célokkal — szögezte le a pártdokumentum —, ha nem „antidemokratikus, hanem demokrati-

²⁵ U.o. A bécsi delegáció tanácskozása.

²⁶ Népszava, 1925. december 1.

²⁷ Jelentés az 1925. decemberi XXIII. pártgyűlésről.

kus politikát folytat”. Ha a kormány itthon elnyomja a közszabadságokat, ha üldözi azokat, akik itthon a demokrácia érvényesüléséért küzdenek, akkor elidegeníti magától a magyar külpolitika egyetlen természetes szövetségét, a külföld demokráciáját.”²⁸

Az MSZDP vezetői úgy ítélték meg, hogy az adott körülmények között is megvan a „nyitás” lehetősége. A pártvezetőség úgy látta, hogy két irányban kell határozottabb lépéseket tenni a külpolitikai elszigeteltség feloldására. Szovjet-Oroszországgal megerősítésre váró kereskedelmi egyezmény, másrészt Jugoszláviával és rajta keresztül a Balkán felé nyíló lehetőség jó alap lenne az elzártságból a külkapcsolatok megnyitására.²⁹ A pártvezetőség úgy látta, hogy ez időben a francia körökben is megnőtt Magyarország, főleg a passzivitásba vonult demokratikus ellenzék iránti érdeklődés. A francia követség — maga a követ is — több tárgyalást folytatott Peidl Gyulával. (Tartalma nem ismeretes.) Ugyancsak növekszik a külföldi sajtó érdeklődése is.³⁰

A szociáldemokrata elgondolásokat egyrészt elsöpörte a frankhamisítás körül 1925 december végén kirobbant „világbotrány”, másrészt meg is növelte a reményeket.

A frankhamisítás olyan nagy nemzetközi felháborodást kavart, amely a progresszív ellenzék előtt is megcsillantotta annak reményét, hogy a nemzetközi nyomás és saját erőfeszítéseik a Bethlen-kormány bukását, s egy demoratikusabb kormány létrejöttét eredményezheti. Az MSZDP ismét két irányban kísérlete meg a botrány kihasználását, a kormány lejáratását. Főleg az általa kezdeményezett parlamenti vizsgálóbizottságban igyekezett maximálisan kihasználni a frankhamisítási ügy nemzetközi vonatkozásait, másrészt a történetk háttére nyilvános tisztázásának követelésével a belpolitikában is lehetetlen helyzetbe akarta hozni Bethlent. A parlamenti frakció 1926. január 7-i ülésén Mónus előterjesztésére két javaslatról döntött. 1/ Az MSZDP a többi ellenzéki párttal együtt a kormány mellé áll Horthy ellenében, aki az ügy teljes eltussolásán fáradozik, abban a reményben, hogy Bethlen „személyekre való tekintet nélkül” lefolytatja a vizsgálatot. 2/ Nem bízuk a kormányfőben sem, és arra helyezi a hangsúlyt, hogy „a frankhamisításra való szövetkezés csak... újabb láncszeme annak a sok atrocitásnak és kalandnak, amely a kurzus idején bekövetkezett, és... megtorlatlanul maradt.” A frakció úgy döntött, hogy a történetkért „a rendszert, ...beleértve a miniszterelnököt is, kell felelőssé tenni” oly módon, hogy ezzel elősegítsék „a rendszer gyors likvidálását.”³¹

A pártvezetőség az ellenzéki pártokkal tartott pártközi értekezleten elfogadtatta egy parlamenti vizsgálóbizottság felállításának követelését, amit Farkas István január 20-án nyújtott be a parlamentbe.³² Ezzel egyidőben a pártvezetőség és a parlamenti

²⁸ Népszava, 1925. december 2.

²⁹ Képviselőházi Napló (1922) XXVI. kötet. 1925. nov. 17-i ülés.

³⁰ PI Arch. 658. f. 3/1. 6. e. A parlamenti frakció ülése 1925. február 7; április 17.

³¹ PI Arch. 658. f. 3/1. 6. e.

³² 25 tagú bizottság felállítására sor is került — ebben 6 szociáldemokrata képviselő vett részt —, de mint később maga Farkas állapította meg, érdemi munkát nem végezhetett; azt a keveset is, amit feltárt, elzárták a nyilvánosság elől. Képviselőházi Napló (1922) XXXVIII. kötet. 365–366. o. és XI. kötet.

frakció közös deklarációt adott ki. A párt kötelessége — olvasható a dokumentumban —, hogy „nyíltan feltárja az egész világot izgalomban tartó szörnnyű gatzettnek a gyökerét, hogy megmutassa az életető nedveket, amelyek az ellenforradalom züllött, erkölcsileg rohadt, célkitűzéseiben lelkiismeretlen kalandorhadát a frankhamisításig táplálta. „Magyarországon, s ezt a világ tudomására kell hozni”, „a kormányzati rendszer kettős életet él. Az úgynevezett legitim kormányok csak lárvái voltak annak az eddig titokzatos hatalomnak, amely Magyarországot valójában kormányozta. Az állami adminisztráció, a parlament, a fegyveres erő, az állam minden intézménye és egész gépezete a láthatatlan kormány kezében volt... Az úgynevezett legitim kormány csak az ellenforradalom konszolidációját reprezentálta — Európa felé, csak a kalandorok és brigantik hitvány uralmának volt törvényes takarója.” A frankhamisítás „szégyenletes világbotránya rengeteg erkölcsi és anyagi kárt okozott az országnak... A bizalom az ország iránt megrendült”, s nincs más választás, mint „a mai kormányzati rendszer” eltávolítása. Ehhez kéri a deklaráció a nemzet minden „tisztességes polgárának összefogását”.³³ A Népszava is több cikkében Bethlen fejét követelte, hogy a nemzet erkölcsi és politikai presztízse a világ előtt helyreálljon. Franciaország kemény fellépése — kormány szinten és a Népszövetségben —, a kisantant propagandahadjárata, a nemzetközi demokratikus fórumok, köztük a szociáldemokrata pártok és az Internacionálé tiltakozása abban a hitben ringatta az MSZDP vezetőit, hogy sikerül Bethlent megbuktatni.

Akik véres kalandokkal, frankhamisítással szeretnék Trianont megtörni, azok „az országot törik össze, de Trianont megszilárdítják — írta Szakasits Árpád a Szocializmus februári számában. Átkozott örültség volna arra gondolni, vagy pláne arra törekedni vagy készülni ma, hogy fegyverrel szerezzük vissza az elszakított területeket. Le kell számolni mindazokkal, akik az országot úgy állítják Európa elé, mint veszedelmes tűzfészket”. Szakasits szerint jelenleg külpolitikai elszigeteltségünk feloldására Jugoszlávián keresztül a Balkán felé vezet a legkedvezőbb lehetőség. Szorgalmazni kellene egy olyan Magyarország részvételével létrehozandó Balkán-szövetséget, amely az itt élő népeket kiragadhatná „a marakodó nagyhatalmak karmaiból”. A pártnak az 1926-os pártkongresszus elé terjesztett jelentésében is döntő súllyal a frankügy szerepel. E jelentésében olvasható a következő: Briand francia miniszterelnök 1926. március 3-i nyilatkozatában kijelentette: „a francia kormány a csehszlovák szövetséggel való együttműködésben el van határozva arra, hogy minden konzekvenciát megfelelő időpontban és megállapított módon levonjon.” A kamara több képviselőjének interpellációjára, akik Bethlen angol pártfogását tették szóvá, Briand válaszában még mindig a határozott fellépést helyezte kilátásba. A helyzet annyira kiéleződött, hogy Bethlent genfi tárgyalásai során inzultálták is.³⁴ Ebben a helyzetben az MSZDP szinte biztosra vette, hogy Bethlent sikerül megbuktatni, vagy legalábbis olyan engedményeket kicsikarni, melyek kedvezőbb feltételeket teremtenek a párt számára. A nemzetközi fórumokon a kormányok, kormányfők részéről, valamint a Népszövetségben elhangzott „súlyos megbélyegzések” ellenére az angol és

³³ PI Arch. 658. f. 3/1. 6. e.

³⁴ Az MSZDP 1926-os pártgyűlésre készült jelentése.

olasz kormány Bethlen melletti kiállása miatt nem sikerült sem őt eltávolítani, sem a rendszert liberalizálni.³⁵

A szociáldemokraták és a baloldali ellenzék a kormány nemzetközi meghurcolása mellett még annyit könyvelhetett el magának, hogy a franküggy miatt Bethlennek genfi tárgyalásain nem sikerült elérni a pénzügyi ellenőrzés teljes felszámolását, újabb kölcsön felvételét és a még fel nem használt kölcsön felszabadítását. A szociáldemokraták ezt ugyan Bethlen kudarcként könyvelték el, de ez messze elmaradt eredeti reményeiktől. Az 1926. március 30-i parlamenti frakció ülésén kénytelenek voltak tudomásul venni az angol követnek azt a közlését, hogy kormánya mindenképpen „tartja” Bethlent, mert ő az egyedül alkalmas ember arra, hogy „megfelelően ellen-súlyozza” Közép-Európában Anglia nagy ellenfelét, Beneš-t. Ezek után a szociáldemokraták legfontosabbnak azt tartották, hogy valamiképpen kivédjék azt a várható retorziót, amit Bethlen esetleg ellenük alkalmaz megtorlásként a franküggyben tanúsított külföldi, rendszerellenes „offenzívájuk” miatt.³⁶ Ez a magyarázata annak is, hogy a genfi út „kudarca” miatt tervezett parlamenti fellépést Peidl és Peyer javaslatára levetették a napirendről, s meglegédek csupán Peyer mérsékelt hangú, de kritikus parlamenti felszólalásával.³⁷

Így a franküggyet az MSZDP csupán csak a rendszer demokratizálására és külpolitikai koncepciójának megváltoztatására tett kísérletek kudarcként könyvelhette el. Mindezt tetézte — az 1927 tavaszán megkötött, s az MSZDP által élesen bírált — olasz–magyar szerződés, amellyel Magyarország, ha reakciós irányban is, kitört külpolitikai elszigeteltségéből. Ezt röviddel utána követte a Rothermere-akció, amely Csehszlovákia és Románia magyar-lakta vidékeinek visszacsatolásáért szállt síkra. Mindkét „akciónak” széleskörű nemzetközi visszhangja volt. Ezekre Franciaország és a kisantant nagyarányú ellenpropagandával válaszolt, szorosabbra zárta sorait olyanaira, hogy Anglia — amely pedig az MSZDP szerint az utóbbi akció mögött állt — kénytelen volt elhatárolni tőle magát.

Az olasz–magyar egyezmény ellen Várnai Dániel interpellált a Házban, mondván, a párt nemcsak „elfogadni” nem tudja, hanem „a legerélyesebben tiltakozik ellene”. Elfogadhatatlannak tartotta a kormányfőnek azon érvelését, hogy az egyezményen sikerül „enyhíteni” a Magyarországot fojtogató „gyűrű szorítását”. „Nem lehet oly barátsági szerződést kötni — szögezte le Várnai, amely... a kormánynak talán szerez egy barátot, ugyanakkor az országnak három ellenséget.”³⁸ Az 1928-as pártkongresszusra készített jelentés még nagyobb veszélyt lát a szerződésben, mert ez elősegítheti Magyarország „háborúba sodródását is”. Jelenthet egy olasz–jugoszláv háborúba sodródást Albánia birtoklásáért, de ami ennél is veszélyesebb: „angol–olasz szovjetellenes frontnak Magyarország bevonásával való kiépítését”. Peyer előadói beszédében a Rothermere-akcióval kapcsolatban pedig hangsúlyozta: „előkelő magánemberek akciója kelthet irántunk rokonszenvet, sajnálkozást, de eredményt csak a demokratikus haladástól várhatunk.”

³⁵ U.o.

³⁶ PI Arch. 658. f. 3/1. 6. e.

³⁷ PI Arch. 658. f. 3/1. 6. e. A parlamenti frakció 1926. június 9. és 15-i ülése.

³⁸ Képviselőházi Napló (1926) IV. kötet 233–234. o.

Az MSZDP 1928-as kongresszusa tett először átfogóbb kísérletet az európai helyzetre, s ezen belül az ország külpolitikájának elemzésére. Úgy látta, hogy Európában három hatalmi csoportosulás van kialakulóban. Mégpedig a francia, amely a kisantanttal és a locarnói egyezmény révén Németország semlegesítésével Európa legfőbb politikai együttese. A másik hatalmi csoportosulás Anglia, amely változatlanul a világbirodalom ura, de különböző kísérletekkel igyekszik Franciaország európai befolyását csökkenteni. Olaszországot sorolja a harmadik csoportba, amely részben Anglia, esetenként Franciaország kegyeit keresve igyekszik a Balkánt és Magyarországon keresztül — a kisantantot megbontva — Közép-Európára is kiterjeszteni befolyását. Jelenleg nem tartozik egyik csoporthoz sem Németország és a Szovjetunió, de mindegyik diplomáciai úton igyekszik pozícióit erősíteni. A hatalmi csoportosulások, s azok átrendeződésére tett kísérletek és „különleges szerződések” mind azt jelzik — állapítja meg a kongresszus anyaga, hogy „az imperializmus nem tanult” a közelmúltból, és „újra játszik a tűzzel”. A Népszövetség is a várakozások ellenére is inkább „a militarista, imperialista törekvések kifejezője”, s nem a béke biztosítója. A genfi leszerelési konferencia, amit annak idején az MSZDP külön határozatban üdvözölt,³⁹ mára már „közönséges komédiává” fajult. Ebben szerepet játszik az is — hangsúlyozza a jelentés —, hogy Európában a demokratikus fejlődés megtorpant, és a legtöbb országban a konzervativizmus erősödött meg. Bár — fejtegette Peyer — 1928 a választások éve, és várhatóan Angliában, Franciaországban, Németországban a demokrácia erői sikert érnek el, és nyomában „Európa képe” kedvezően változik. Éppen ezért a párt különösen elhibázottnak tartja, hogy a magyar külpolitika „reakciós kormányok felé vonzódik” — ilyennek ítélte a Lengyelország felé tett kísérleteket is —, és hozzájuk kívánja kötni az ország szekerét, amit csak tetézett az újabb nemzetközi tiltakozást kiváltó Rothermere-akció. A trianoni békeszerződés revízióját a párt csak békés eszközökkel, az e kérdés megoldásában érdekelt államokkal való „békés és kölcsönös megegyezés útján” tudja elképzelni.⁴⁰

A 20-as évek végén — a már említett külpolitikai kísérletek, a revíziós propaganda felerősödése, valamint a kisantant országaiban is tapasztalt „érdeklődés”, kompromisszumra való hajlandósága⁴¹ készítette arra a pártvezetést, hogy ismét, a korábbiaknál határozottabban, konkrétan állást foglaljon a revízió kérdésében. Újra leszögezték mind frásaikban, mind a pártkongresszuson, mind Farkas István 1930. június 4-i napirend előtti parlamenti felszólalásában, hogy a párt igazságtalannak tartja, mert a népeket megillető önrendelkezési jog sárbatiprásával jött létre, a trianoni békét. A párt a békés revízióért „minden rendelkezésére álló eszközzel küzd”. A cél azonban nem lehet az integer Magyarország helyreállítása, hanem olyan új határvonal meghúzása, amelynek során „a magyar-lakta vidékek, az egy tömbben élő magyarok visszakerüljenek hozzánk”. „Nekünk mindenképpen több okunk van arra — fejtegette Büchler József —, hogy ne engedjünk abból az álláspontunkból, hogy a nemzeti államok kialakulása nem jelentheti egy másik nemzet elnyomását.”⁴²

³⁹ PI Arch. 658. f. 3/5. 8. e.

⁴⁰ Az MSZDP 1928-as pártgyűléséhez jelentés.

⁴¹ Szocializmus, 1928. január. Kertész Miklós: Külpolitikai mérleg. Szocializmus, 1929. december. Trianon és a szlovák vidék.

⁴² U.o. Büchler József: Békerevízió és a militarizmus.

Addig is, amíg a békés revízió megvalósul, központi feladat az elszakított magyar kisebbségnek védelmet követelni és biztosítani, hogy „nemzeti sajtóságukban, kultúrájukban élhessenek”. Ehhez nemzetközi biztosíték lenne, ha a Népszövetségben állandó panaszbizottság létesülne a nemzeti kisebbségek jogainak kivizsgálására.⁴³ Ezzel egyidejűleg felvetették azt is, hogy a magyar kormánynak is, elsősorban a német nemzetiségek számára, biztosítania kell kisebbségi jogait, amivel kedvező irányba befolyásolhatná a demokratikus nemzetközi közvéleményt a magyar ügy pártolásában.⁴⁴

Az MSZDP erőfeszítései a magyar külpolitika irányvonalának megváltoztatására, valamint a békés revízió lehetőségének túlhangsúlyozása abból fakadt, hogy a már említett országokban a választások a baloldal sikerét jósolták, Angliában ismét munkáspárti kormány alakult, ezek hatására a kisantant is hajlandóbbnak mutatkozott kompromisszumra.

Bethlen ez időben több gesztust is tett az MSZDP irányában. Garami és Buchinger emigrációból való hazatérése sem független ettől. Ugyancsak ide tartozik, hogy a kormány újból erőteljesen szorgalmazta az MSZDP képviselőinek nemzetközi szervezetekben, „reprerzentatív akciókon”, elsősorban az Interparlamentáris Únióban való részvételét. Szorgalmazták, hogy az MSZDP hívjon meg szociáldemokrata parlamenti csoportokat magyarországi látogatásra. Ez megtörtént, a meghívást azonban a svájci, a finn, az észti szociáldemokraták visszautasították. Ezt a pártvezetőség a rendszer antidemokratikus jellegével magyarázta, és ennek kapcsán sürgette is az ország belső demokratizálását, azt is hozzátéve, hogy enélkül Bethlen tervezett — és megvalósított — londoni útja sem hozza meg a remélt, elsősorban gazdasági támogatást.⁴⁵

A gazdasági világválság éveit alatt az MSZDP külpolitika koncepciójában különösen felerősödött az a törekvés, hogy Magyarországnak mindenekelőtt a szomszéd országokkal kell gazdasági kapcsolatait javítania. Olyan gazdasági és vámszerződés megkötését sürgették, amelyek segítenek az országot kilábalni a válságból, és egyidejűleg megalapozhatnák Magyarország külpolitikájának egészséges irányba való fejlődését is. Elhibázottnak, sőt, végzetesnek tartották a Csehszlovákiával kezdett vámháborút. Szorgalmazták újólá Oroszországgal is a gazdasági kapcsolatok kiépítését. „Sem gazdasági, sem politikai és egyéb kifogás nem lehet, hogy Oroszországgal gazdasági kapcsolatot hozzunk létre” — hangoztatta Propper Sándor 1931. november 18-i interpellációjában. Ezzel Magyarország számára is létre lehetne hozni azokat a termelési, kiviteli és behozatali lehetőségeket, amelyeket más országok... a maguk számára már biztosítottak.”⁴⁶

Éppen a német–osztrák vámegegyezmény, illetve a francia miniszterelnök által javasolt dunai vámszövetség kapcsán merült fel az MSZDP részéről, hogy van-e valóban politikai realitása a dunai államok — Magyarország, Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia — vámszövetségének, amit Franciaország mellett esetleg Anglia és Olaszország is támogatna? A szociáldemokraták úgy látták, hogy egy fen-

⁴³ Képviselőházi Napló (1927) XXIX. kötet 57. o.

⁴⁴ Szocializmus, 1929. június Zuschlag (Zentai) Vilmos: A kisebbségi kérdés Németországban és Magyarországon.

⁴⁵ MSZDP 1929-es és 1930-as pártgyűlésének jelentése.

⁴⁶ Képviselőházi Napló (1931) II. kötet 2950. o.

tebb említett föderáció „csorbítaná” a német–osztrák vámszövetségek érdekeit, Franciaország és Anglia ezzel képessé válna nagyhatalmi pozícióinak megőrzésére, „amit egyszer szétzúztak”, most német és részben szovjetellenes éllel ismét „összetákolják”. A nagyhatalmak igazi érdeke — vélték az MSZDP vezetői — nem az, hogy a válság sújtotta kisállamok „vergődésében” a kibontakozást elősegítsék, hanem az, hogy saját politikai érdekeiket érvényesítsék. Olyan vámszövetség tehát, amelyből kizárják Németországot — amely fő felvevő piaca az említett országok mezőgazdasági termékeinek — nem segítené, hanem gátolná ezen országok gazdasági és politikai talpraállását, és egymásra utaltságuk nagyhatalmi érdekektől mentes felismerését és gyakorlati megvalósítását.⁴⁷ Felismerték Bethlen bukásában, a Károlyi-kormány megalkulásában a francia orientáció szerepét, továbbá azt, hogy emögött a nehéz pénzügyi helyzet — a Népszövetség vagy a francia kormány által támogatott újabb kölcsönlehetősége — húzódik meg. A Népszövetségnek az országban járt bizottsága véleményének birtokában azonban az MSZDP nem sok sikert jósolt Károlyi francia-orientációs kísérletének.⁴⁸ A jóslat valóra vált.

Az MSZDP vezetése a válság végére jórészt felismerte azt, hogy Európában a politikai erőviszonyok átrendeződés előtt állnak. Éppen ezért rendkívül fontosnak tartotta, hogy Magyarország semlegesítse magát a nagyhatalmak érdekeitől, és Közép-Európa országaival találja meg mind a politikai, mind a gazdasági együttműködést, mert minden más megoldás az országra nézve beláthatatlan veszélyt jelenthet.

*

A KMP a Tanácsköztársaság megdöntését az antant nagyhatalmak és „haszonélvezők”, valamint a belső reakció, ezen belül is a szociáldemokrácia árulásának tekintette, aminek egyenes következménye az országra kényszerített békeszerződés. „Trianon Versailles egy láncszeme” — szögezte le a párt egyik dokumentuma, imperialista béke, amit a leninizmus elutasít. Az imperialisták a békeszerződésekkel két részre szakították Európát: rabtartó és elnyomott nemzetekre: Németország és Délkelet-Európa az utóbbiakhoz tartozik. A KMP a békeszerződés elutasításával és megbélyegzésével egyidőben sfkraszállt „a nemzetek önrendelkező jogáért”, amely végső soron csak a proletárforradalom keretében valósítható meg. Kun Béla a párt első kongresszusán külön is hangsúlyozta, hogy a pártnak a népek önrendelkezési jogát általában, és a magyar kisebbségek saját sorsa feletti jogát különösen — a szomszéd országok kommunista pártjaival együttműködve — mindig szem előtt kell tartania. Szerinte a nemzeti elnyomás megszüntetésének egyetlen lehetséges útja a proletárdiktatúra megvalósítása a Duna-medencében.⁴⁹ Az önrendelkezés jogát nem szocialista követelésnek, hanem olyan forradalmi demokrata követelésnek tekintették, amelynek „következetes hirdetésével a proletárforradalom tartalékait” lehet bevonnai a szocialista forradalomért folyó harc ütközeteibe — szögezte le a párt.⁵⁰

⁴⁷ Szocializmus, 1932. április. Mónus Illés: A dunai államok vámszövetségéről; Képviselőházi Napló (1931) XII. kötet. Buchinger Manó az olasz kereskedelmi egyezményről.

⁴⁸ Az MSZDP 1931-es pártgyűlésére készült jelentés.

⁴⁹ A KMP első kongresszusa. (Összeáll. Szerk.: Szabó Ágnes, Imre Magda) Kossuth, 1975.

⁵⁰ Új Március, 1929. augusztus–november. Harcoljon-e a KMP Trianon ellen.

A párt első kongresszusa behatóan foglalkozott az ország és Európa külpolitikai helyzetének alakulásával. Miközben élesen bírálta az MSZDP-t, hogy nem foglalkozik érdemben a külpolitikával, és azt a „burzsoázia magánügyének tekinti”, elismerte, hogy a KMP sem tett érdemlegeset eddig a kérdésben. A kongresszus külpolitikai helyzetelemzése szerint az elmúlt évek során a győztes nagyhatalmak között is éleződik a viszony, ezért Anglia Franciaországgal szemben, amelynek fő támaszai a kisantantba tömörült országok, ha mérsékeltlen is, de Magyarországot támogatja. A KMP úgy értékelt, hogy a békeszerződések megszületésének pillanatában megkezdődött nemcsak a kedvezőtlenül érintettek részéről, hanem a győztesek oldaláról is azok revíziója. Ezt tükrözi a rapallói egyezmény, amely Németország, egyben a Szovjetunió teljes elszigetelődését oldotta fel a nagyhatalmak akarata ellenére. Ezt követte a Dawes-terv, amely „a nagy rabló államok kísérlete Németország szanálására”. Ebbe illeszkedett Ausztria szanálása, majd angol–olasz közreműködéssel Magyarország gazdasági talpraállítása is. Ezzel hozta összefüggésbe a kongresszus a burzsoázia részéről fölvetett Duna-föderáció gondolatát is. A KMP vezetői szerint e kérdés ugyancsak összefügg az imperialista hatalmak politikájában Versailles „fokozatos likvidálásának gondolatával”. „Az eddigi jelekből úgy látszik — szögezték le a kongresszuson —, hogy a Duna-föderációt mindkét imperialista csoport, ha különböző szándékokkal is, támogatja.” Ugyanakkor a tervért az abban közvetlenül érdekeltek — politikai és gazdasági megfontolások miatt — nem lelkesednek. A KMP — bár az adott kérdésben még nincs kiforrott álláspontja, s ehhez szükség van a szomszéd országok véleményének megismerésére is —, semmiképpen sem tudná véglegesen elvetni a gondolatot, de meg kell szabadítani burzsoá koloncaitól. A Duna-föderáció kérdése ugyanis szorosan kapcsolódik a nemzeti kérdéshez. „Az utódállamok, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia romjain keletkeztek, a nemzetiségi elnyomást tekintve semmivel sem jobbak a Monarchiánál. Valamennyi utódállamban folyik a nemzetiségek harca az uralkodó nemzet burzsoáziája ellen. A Kominternnek ebben a kérdésben van már álláspontja, amit az V. kongresszus világosan kimondott: a magyarság nemzeti önrendelkezése. Nekünk, kommunistáknak azonban ezt a jelszót olyan értelemben kell propagálnunk, hogy a nemzeti önrendelkezés eredményeképpen ne kisparcella-államok szülessenek, hanem szabad egyesülés alapján nagyobb állami egységek.” Hangsúlyozzák, hogy a pártnak „a Duna-föderáció kérdésében még nincs végleges álláspontja”. Ezt „a kényes kérdést... egyedül nem dönthetjük el”, de azon kell munkálkodni, hogy a reakció jelszavából „forradalmi jelszóvá” változtassuk.⁵¹ E kérdést a KMP 1932-ben,⁵² majd 1937-ben is felvetette azonban ez a szomszéd országok kommunista pártjainak és a Komintern halogató álláspontja miatt érdemi kérdéssé sohasem válhatott.

A KMP a rapallói egyezménnyel egyidőben nagy reményeket fűzött Magyarországnak a Szovjetunióval való kapcsolatkereséséhez. A magyar külpolitika a saját maga által is teremtett elszigeteltségből ki akar törni, mégpedig úgy, hogy területi követeléseit ne kelljen feladni. Ezért — a KMP szerint — „ide-oda kapkod, igekezve

⁵¹ A KMP első kongresszusa id. mű. 68–71. o.

⁵² Pintér István: A KMP 1932. májusi plénumának előzményei és határozatai. Párttörténeti Közlemények. 1985. 3. sz. 46–47. o.

kihasználni az európai ellentéteket, többek között az olasz–jugoszláv ellentéteket is”. Az Olaszország felé való orientálódásnak a párt szerint ez az egyik magyarázata. A területi kérdéssel hozta összefüggésbe azt is, hogy Bethlenék Szovjet-Oroszországgal kereskedelmi szerződés megkötését szorgalmazták. Túl a gazdasági együttműködésből eredő előnyökön, úgy látták, a magyar kormány igyekszik kihasználni, hogy Romániával szembeni területi érdekei egybeessenek a szovjet érdekekkel. Ezt ekkor Anglia sem ellenezte, amelynek kormányrúdjánál a munkáspárt állt. Változott a helyzet azonnal, amikor Angliában kormányváltozásra került sor, és az új koránynak már nem volt érdeke a Szovjetunió és Magyarország közelítése. Végülis ezért nem került sor a szovjet–magyar kereskedelmi szerződés ratifikálására. A KMP-nek, ha óvatosan is, támogatnia kell a Szovjetunióval való gazdasági szerződést és együttműködést⁵³ — hangoztatták a kongresszuson.

A KMP I. kongresszusának határozata lényegét tekintve helyesen ítélte meg a nemzetközi helyzetet. A párt megítélése szerint a legfőbb ellentét a Szovjetunió és a világimperializmus között feszült. Ez egyelőre háttérbe szorította a kapitalista világban meglévő és növekvő ellentéteket, amelyek *egyrésztől* az USA és Japán, az USA és Anglia között feszültek az óceánok feletti hatalomért, illetve a világhegemóniáért, *másrészt* Anglia és Franciaország között Közép- és Délkelet-Európáért, továbbá a Földközi tenger birtoklásáért. Nyilvánvalóvá vált, hogy a versaillesi és a többi békeszerződés nem teremtett nyugalmat Európában. Az angol–francia versengés tovább élezi a nemzeti ellentéteket is, amelyek magukban hordják „az egymás között való folytonos összeütközéseket és a háborús veszedelmek csíráját”. A párt külpolitikai célja az adott helyzetben: harc a magyar kormány angol-orientációja (ezt egyébként mind a KMP, mind az MSZDP eltúlozta) ellen. A Duna-föderáció kérdésében való egységes állásfoglalás kialakítása érdekében összeköttetésbe kell lépni a testvérpártokkal és „a velük való egységes megállapodás alapján a magyar nemzeti kérdésnek (valamint a többi elnyomott nemzeti kisebbségek kérdésének) megoldásáért közös harcot” kell előkészíteni.⁵⁴

A KMP-t kevésbé foglalkoztatta a szanálás kérdése és a frankhamisítás nemzetközi bonyodalmai. Annál inkább foglalkoztatta a Rothermere-akció és az olasz–magyar egyezmény, amelyet a párt a rendszer konszolidációját követő „aktív külpolitika” kezdeteként értékelt. A párt mindkét esemény mögött Anglia kezét látta, amely minden erővel a Szovjetunió elleni háború kirobbantásán és egy szovjetellenes háborús egységfront kimunkálásán fáradozik. Magyarországot háttérből azért támogatja, mert egyrészt felhasználható a Szovjetunió ellen is, másrészt pedig „elégge értékes adu abban a játszmában, amelyet Franciaországnak és vazallus államainak a szovjetellenes egységfrontba való belekényszerítéséért folytat.” „Abból, hogy lord Rothermere Beneš cseh külügyminiszterhez, és nem Bratianuhoz intézte legújabb nyílt levelét — olvasható az Új Márciusban —, melyben most már nem általában követeli a trianoni szerződés revízióját, hanem Csehország birtokában lévő magyar lakosságú területek visszaadását követeli, abból nyilvánvaló, hogy Anglia mindenáron közvetíteni akar a Románia és Magyarország közti konfliktusban, mindenáron össze akarja bé-

⁵³ A KMP első kongresszusa id. mű. 72. o.

⁵⁴ U.o. 118. o.

kíteni a Szovjetunió elleni háborúra Délkelet-Európában elsősorban számbajöve vazallusait. És mert Anglia ezt akarja, azért válik Magyarország számára a kisantant amúgyis meglazult gyűrűjében Csehszlovákia a fő támadási irány. ⁵⁵

A párt úgy látta, hogy az angol kormány a Rothermere-akciót addig támogatta, amíg az zavart keltett a kisantant államai között. Abban a pillanatban megtagadott vele minden közösséget, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az nem gyengíti a kisantantot, ellenkezőleg, a bennük meglévő ellentéteket is lefékezi, és szorosabbra fűzi kapcsolataikat Franciaországgal. Ugyanakkor a növekvő olasz–francia ellentét háttérben az olasz–magyar szerződés erősítette Olaszország balkáni aspirációit, gyengítette Franciaország befolyását, a kisantanttal szemben pedig a magyar érdekek előtérbe kerülését. Bethlen aktív külpolitikájának része volt, hogy Lengyelország és Törökország felé is nyitni próbált, miközben magyarázkodásra kényszerült Jugoszláviával szemben, amelyet opedig a kisantanton belül megnyerhető partnernek tekintett, és tett is erre kísérleteket. ⁵⁶

1927–1928-ban azonban az angol–francia ellentétek mérséklődése a Bethlen-féle külpolitika izolálódásához, a Trianon revíziójához fűzött remény csökkenéséhez vezetett, miközben az országban — éppen az előzmények miatt — kibontakozóban volt egy erőteljes revíziós propaganda, amit a Revíziós Liga megalakulása tovább növelt. Ebben a helyzetben a KMP feladatát Révai így fogalmazta meg: „különbséget kell tenni a magyar burzsoázia revíziós imperializmusa és a dolgozó tömegek Trianon ellen irányuló jogos, demokratikus nemzeti vágyai, törekvései között, de úgy, hogy egy pillanatra sem tesz semmiféle engedményt sem az imperialista revíziós, sem a kispolgári nacionalista ideológiának.”

A fentiekből pedig három dolog következik — szögezi le Révai József: „Elsőször: nem lehet a trianoni rablóbéke elleni forradalmi harcot egyszerűen átengedi a cseh, román stb. munkásságnak, a Kommunisták Magyarországi Pártjának is kötelessége harcolni Trianon ellen. Másodsor: nem elég egyszerűen revíziós magyar imperializmus ellen küzdeni, hanem ezt... egybe kell kapcsolni a magyar dolgozók nemzeti önrendelkező jogáért való harccal. Harmadsor: a Trianon elleni forradalmi harcot egybe kell kapcsolni a nacionalizmus elleni küzdelemmel, a cseh, román, jugoszláv munkássággal való szövetség, egység és egybeolvadás hirdetésével. Ha ezt nem tesszük, akkor a tömegek Trianon-ellenes demokratikus vágya is nacionalizmus-sá fajulhat.” Révai cikke válasz volt arra a szektás álláspontra, amely a rendszer nacionalizmusával és irredenta politikájával úgy akart szembehelyezkedni, hogy a revízió követelését levette a napirendről, kiadva a „Le a revízióval” jelszót. ⁵⁷

Az 1928 végén napvilágot látott Blum-tézisek is úgy ítélik meg a Bethlen-kormány külpolitikáját, hogy az a fő kérdésben, Trianon revíziójának közeli lehetőségében, teljes kudarcot vallott. Az angol–francia ellentétek mérséklődése, az antant ismételt jelentkezése „végleg szétépte azokat az illúziókat”, hogy Magyarország az

⁵⁵ Új Március, 1927. 7. sz. Trianon revíziója — a Szovjetunió elleni háború jelszava.

⁵⁶ Új Március, 1927. 8. sz. A konszolidáció külpolitikájának első kudarca.

⁵⁷ Új Március 1929. augusztus–november. Kemény (Révai): Harcoljon-e a Kommunisták Magyarországi Pártja a revízió ellen?

ellentétekből profitálhat — szögezte le Lukács György. Világossá vált, hogy „a Szovjetunió ellen háború áll az európai politika homlokterében.” (Ezt mint láttuk, ha nem is ilyen hangsúllyal, az MSZDP is vallotta.) Ebbe Magyarország feltétlen be fog kapcsolódni. Ugyanakkor a francia-angol ellentétek háttérbe szorulása Közép- és Délkelet-Európa ellentéteit is a szovjetellenes háború előkészületeinek rendelte alá, így ez a gyakorlatban Bethlen külpolitikai törekvéseinek is gátat szab, ami együttal Bethlen „presztízsét is aláássa”.⁵⁸

A nagy világgazdasági válság alatt a KMP külpolitikai koncepciójának meghatározó eleme volt az a meggyőződés, hogy a világ-imperializmus a Szovjetunió elleni háborúra készül, és ebben támogatják a szociáldemokrata pártok is. Legfőbb feladatának látta tehát ennek leleplezését, a Szovjetunió védelmét, a háborús előkészületek megakadályozását. Trianon revíziójával szemben annak felismerését hangsúlyozta, hogy Trianon csupán ürügy arra, hogy az országot felhasználhassák az első győztes szocialista ország elleni háborúra. Ezért is merült fel újra a szomszéd országokkal való együttműködésnek olyan lehetősége, amely nem az ellentétekre, hanem a Duna-konföderáció keretében a közös cselekvésre helyezné a hangsúlyt. Ezt a tervet — mint már említettük — a Komintern elvetette.

A munkáspártok külpolitikai nézetei a 30-as években és a háború alatt

Hitler hatalomra kerülésével, a Gömbös-kormány külpolitikai orientációjának módosulásával, az európai erőviszonyok fokozatos átrendeződésével a munkáspártok külpolitikai helyzetelemzése és koncepciója is lényeges változáson ment keresztül.

Károlyi kísérlete a francia nyitásra, a Tartien-terv fenntartásokkal való elfogadása, s ennek feltételeként Magyarország pénzügyi támogatása végülis — részben a német-olasz fellépés miatt — megbukott, s vele a Károlyi-kormány is. Gömbös külpolitikai koncepciójában ismét az olasz-osztrák-magyar együttműködés került előtérbe. Az MSZDP Gömbös 1932-es októberi római útja után, majd 1933 januári kongresszusán figyelmeztetett: a mind szorosabb olasz elkötelezettség súlyos veszélyeket rejt magában. Az egyre kedvezőtlenebb nemzetközi helyzetben, amikor a nagyhatalmak ellentétei és törekvései egyre bonyolultabbá válnak — úgy vélték —, egyetlen kis ország, így Magyarország sem kötheti szekerét a nagyhatalmak egyik csoportjához sem, és nem válhat azok politikai szándékainak eszközévé. Magyarország nem csinálhat szövetséges európai nagypolitikát — szögezte le a kongresszusi jelentés, hanem meg kell elégednie azzal, hogy megőrizze, illetve megteremtse semlegességét a legvégső határig. Egy ilyen kis ország nem kockáztathat már barátságokat, nem tehet fel mindent egy lapra.⁵⁹

A német fasizmus győzelme után az országban erősödő és a külpolitikát is befolyásoló veszélyt látva Buchinger Manó, a párt külpolitikai titkára, 1933. május 5-i parlamenti felszólalásában hangsúlyozta, hogy a magyar külpolitikának „legfőbb törekvése csak az lehet, hogy „ne rekedjünk meg a fasiszta gyűrűn belül. Neutralitás-

⁵⁸ Párttörténeti Közlemények, 1975. 4. sz. A Blum-tézisek. (Közli: Szabó Ágnes)

⁵⁹ MSZDP 1933-as pártgyűléséhez tett jelentés és javaslatok.

ra, óvakodásra van szükség a nagyok hazárdjátékától és felismerésére annak, hogy a demokratikus és szocialista erők a mi ügyünknek segítsenek.”⁶⁰ Buchinger és mások is ismételten szorgalmazták, hogy a kormány használja ki a fasiszmus fenyegető veszélye miatt a szomszédok közeledési szándékát, mindenekelőtt azt a gesztust, amit Beneš több alkalommal is kifejezésre juttatott kapcsolataink javítására.

Az MSZDP elsők között emelt szót a parlamentben, és azon kívül is Gömbös Hitlernél tett látogatása ellen. Buchinger még az út előtt, június 13-án újabb felszólalásában ismét figyelmeztetett a berlini út várható következményeire. A magyar kormánynak a világpolitika alakulásából is le kell vonnia a konzekvenciákat, hacsak nem akar hasonló sorsra jutni, mint az első világháborúban. Gömbös „olyan készülő fasiszta koalíció bábája akar lenni, amelynek elődei az elmúlt száz évben sem Európának, sem Magyarországnak semmi jót nem hoztak”. Az út után a Népszava cikkben tér ki arra, majd Buchinger novemberi parlamenti interpellációjában is, hogy Gömbös lényegében — a figyelmeztetések ellenére is elkötelezte magát „Hitlerék nemzeti frontja” mellett.⁶¹ Mónus főtitkár szerint Magyarországnak addig kell átállni a „túl-só partra”, amíg nem késő. Egyszer már súlyos árat fizettünk azért, hogy akkor hirdettük meg az antantbarátságot, amikor a háború már elveszett, akkor váltunk demokratikussá, amikor már késő volt.⁶² Buchinger is újra és újra „megértést” és közeledést szorgalmaz Nyugat és a kisantant irányában, félre téve az örökös „haragszom rád” politikát.⁶³

Lényegében ettől az időszaktól kezdi az MSZDP újraértékelni külpolitikájában a Szovjetunió szerepét, belépését a Népszövetségbe, és sürgetni a szovjet kormánnyal a diplomáciai kapcsolatok felvételét, amelyre 1934-ben végül sor is került. Ugyanakkor azt is érzékelték, hogy a szovjet–francia közeledés Angliát is „lépésre” készítette a Hitler–Németország ellen. Ezzel magyarázza a *Szocializmus* 1934 szeptemberi számában megjelent cikk a Genfben létrejött angol–francia megállapodást, aminek Anglia részéről erőteljes hátsó szándéka van. Úgy vélik, hogy az angol kormány ezzel a megegyezéssel szeretné „felrobbantani” az olasz–francia egyezményt, és így „szabaddá tenni az utat a német keleti terjeszkedés felé”.⁶⁴ Egy másik munkában annak a veszélyére utalnak, amit Franciaország Olaszország újbóli megnyeré-

⁶⁰ Népszava, 1933. május 6.; Buchinger kijelentette, hogy a hitlerizmus uralomra jutása azt jelenti, hogy az olasz mellett egy másik, még veszélyesebb fasiszmus is hatalomra került Európában, s nálunk erre „a politika jelentős tényezői”, mint a „nemzeti erők reneszánszára tekintenek, és rajonganak érte, vele akarják az ország jövőjét összekötni”. Buchinger megismételte a kongresszus határozatában foglaltakat, kijelentve: „a magyar külpolitikai kormányzat politikája” ellen „legfőbb kifogásunk”, hogy a revízió érdekében „mindent a fasiszmus bátyjára tesz fel. A Népszövetségben minden kérdésben a fasiszmus oldalán szavazunk.” A fasiszta barátkozás eredménye csak az lehet, hogy „minket legfeljebb — saját érdekében kihasznál, és végső soron felsorakoztatja ellenünk a revízióellenes erőket”. A revízió végül is oda vezet, hogy „Anglia, Franciaország és az USA összefog” a fasiszmus ellen. Képviselőházi Napló (1931) XV. kötet. 157. o.

⁶¹ Népszava, 1933. június 21.; Képviselőházi Napló (1931) XVII. kötet. 253. o.

⁶² Népszava, 1933. június 23.

⁶³ Képviselőházi Napló (1931) XVIII. kötet. 132. o.

⁶⁴ Szocializmus, 1934. szeptember. Alexander Schifrin: A Szovjetunió az Európai politikában. Képviselőházi Napló (1931) XX. kötet. 101–103. o. Peyer Károly felszólalása.

se érdekében tesz. Ezt Rónai Zoltán francia részről két szempontból is veszélyesnek látja. Egyrészt azért, mert növeli Mussolini tekintélyét a várható német–olasz meg egyezés létrejöttében, amit egyelőre még Ausztria német „bekebelezésének” terve zavar, másrészt kétségeket támaszt a kisantant táborában. Rónai meggyőződése, hogy létrejön az olasz–német szövetség, ha pedig ez valóra válik, Európában „kész az új háborús blokk”.⁶⁵ Ehhez Buchinger figyelmeztetésként hozzátette: „akiknek meggyőződését Németországban és Németországon kívül nem Hitlerék diktálják, azok... azon a véleményen vannak, hogy a berlini térképkorrigálók már a második világháborút is elvesztették”.⁶⁶

1934-ben a Gömbös-kormány hivatalosan is felvette programjába a revíziót, ami a kisantant államaiban azonnal heves tiltakozást váltott ki. Sőt, támogatásukra ezen országokat meglátogatta Barthou francia külügyminiszter, és élehangú beszédekben utasította vissza Gömbös politikáját, messzemenő támogatást ígérve a „megtámadott” államoknak, egyben kijelentve, hogy a békeszerződésben kapott területek az adott országokat jog szerint és történetileg is megillették. Ennek nyomán a magyar parlamentben és azon kívül is kibontakozott heves tiltakozás, újabb nacionalista és irrendenta propagandahullám során az MSZDP is hallatta hangját. Buchinger Manó 1934. június 26-án „sajnálatosnak” minősítette a francia külügyminiszternek és a szomszédos országok vezetőinek azokat „az ingerült, igazságtalan és kardcsörtető” kijelentéseit, amelyek „a revíziós törekvések kapcsán Magyarország ellen elhangzottak”. Buchinger hangsúlyozta, hogy pártja ellene van a revízió bármilyen erőszakos úton való megoldásának, de „a békés revíziót szükségesnek tartja”. Véleménye szerint a francia külügyminiszter ingerültségét a magyar kormány sajnálatos revíziós megnyilatkozásai mellett Németországnak a Népszövetségből való kilépése, fegyverkezése és a békeszerződések negligálására tett sorozatos kijelentése váltotta ki. A kiélezett helyzetben a normalizálás kulcsa magyar részről csak az lehet — szögezte le a szónok, ha a kormány végre megszívleli az MSZDP javaslatát, és hű marad korábbi álláspontjához. Tehát: „ne kösse le magát” sem Rómával, sem Berlinnel, sem Béccsel”, hanem „őrizze meg semlegességét”, és maradjon „következetesen” a programjában fegértekhez, „a szabad kéz politikája mellett”.⁶⁷

A szociáldemokraták igyekeztek nem kiélezni a marseillesi gyilkosságban a magyar kormány közreműködéséből is támadt nemzetközi bonyodalmakat, melyek során — mint Laval szavai fejezték ki találóan — „könyökünkkel súroltuk a háborút”. A magyar kormány Genfben rendkívül kritikus körülmények közé került. Jugoszlávia kezdeményezésére Magyarországot ki akarták zárni a Népszövetségből. Az, hogy erre nem került sor, többek között az angol kormány állásfoglalásának köszönhető. Buchinger külön is kihangsúlyozta az angol munkáspárt szerepét, amely Magyarország mellett állt ki, s ebben, úgy tűnik, saját szerepüket is hangsúlyozni kívánták.⁶⁸ Ő is, Mónus főtitkár is újból figyelmeztetett: Magyarország érdekei ellentétesek a két fasiszta állam érdekeivel, s ha az ország valóságos érdekeit akarják szem előtt tartani,

⁶⁵ Szocializmus, 1934. április. Rónai (Vándor) Zoltán: Az osztrák fasizmus diadala után.

⁶⁶ Képviselőházi Napló (1931) XXI. kötet. 375–378. o.

⁶⁷ Képviselőházi Napló (1931) XXIII. kötet. 620–621. o.

⁶⁸ U.o. XXIV. kötet. 445–449. o.

beleértve az elérhető revíziós igényeket is, akkor legjobb esetben meg kell maradni a semlegesség álláspontján.⁶⁹

Az MSZDP-nek a harmincas évek második felében az elmúlt másfél évtizedhez képest lényegesen karakterisztikusabbá vált a külpolitikai helyzetelemzése, és az ebből levont következtetése, koncepciója. Ebben magától értetődően szerepet játszott a világbéke mind nagyobb fenyegetettsége, Magyarországnak a fasiszta táborban való végleges elhelyezkedése, s nem utolsósorban olyan éleslátású politikusok súlyának növekedése a párt politikájában, mint Mónus Illés, Buchinger Manó, vagy elsősorban frásaival jelentkező Rónai Zoltán. Az MSZDP helyzetét csak súlyosbította, hogy a fasiszta tábor az olasz–abesszín háború kirobbantásával, a rajnai övezet megszállásával, majd később Franconak nyújtott katonai támogatásával a nyílt agresszió útjára lépett.

Mónus a *Szocializmusnak* a fasizmussal foglalkozó különszáma sikere után határozta el, hogy ugyancsak egy különszámot biztosítanak a világpolitikai helyzet elemzésének, elsősorban elméleti céllal, hogy segítsen a párt megteremtési a „külpolitikai közvéleményt”. Mire azonban a különszám elkészült, a csupán elméletinek szánt kérdés nagyon is gyakorlati „ügyé”, azaz a háború és béke problémájává vált. Nem véletlen, hogy Mónus bevezető cikkének a „Két világháború között?” címet adta. Már egy hónappal előtte ugyancsak a *Szocializmusban* írott cikkében azt feszegette, hogy bár még a háborús frontok „nem egészen tiszták”, a kockázat még mindkét oldalon nagy, úgy tűnik, „a békés kiegyenlítés” a két csoport között „lehetetlenné vált”. Ennek legfőbb okát cikkének címe magában „rejtí”: a *háború*.⁷⁰

Cikkében Mónus határozottan leszögezi, hogy „két világháború közé kerültünk. Az egyik mögöttünk, a másik közvetlenül előttünk.” „A háború lehetősége, sőt veszélye a napnál világosabb, és *hadüzenet* nélkül bármelyik nap a valóság döbbenetes erejével szakadhat ránk.” A hitleri Németország létrejöttével és agresszív terveivel szemben az egyaránt fenyegetett két nagyhatalom: Anglia és Franciaország ellentétes érdekei különböző, rövid életű egyezményeket hoznak létre, s gyengeségük arra inspirálja Németországot és részben Olaszországot, hogy „merész terveivel” nyílt színre lépjen. „Ha a világ bármelyik sarkában lángra lobban a szikra, az felrobbantja az európai, a közel- és távolkeleti puszkaporos hordót, és új, az elsőt méreteiben messze felülmúló, borzalmasabb második világháborúba sodródunk.” Mónus történeti távlatban vázolja fel, hogyan jutott a világ ilyen helyzetbe. Mindenekelőtt Franciaország felelősségét emeli ki, amely mint győztes nagyhatalom Európa „csendőre, bankára és diplomatájaként” igyekezett a világháború után megszerzett hatalmi pozícióját „éles külpolitikai fordulatokkal” megtartani és biztosítani, ami mindezek ellenére a 30-as évek közepére rendkívül ingataggá vált. Anglia politikáját nem annyira Európa, mint a világbirodalom érdekei határozták meg, csak ebből az alapállásból érdekelte Európa. A Harmadik Birodalom megjelenése szertefoszlatta az örökletesnek remélt európai rendeződést.

Ebben az egyre kilátástalanabb helyzetben Mónus úgy vélte, hogy a Szovjetunió szerepe mind meghatározóbb, és az európai kollektív biztonság (ami francia kez-

⁶⁹ Szocializmus, 1935. április. Mónus Illés: Az ellenforradalom második kiadásában.

⁷⁰ Szocializmus, 1936. április. Mónus Illés: A háború útja.

deményezés volt) „egyik legfőbb pillérévé válhatott” (ami, mint ismert, végülis nem valósult meg). Nagyon találó, amit Mónus a Szovjetunió Duna-völgyi szerepéről írt. „Ma még ellenérzéssel fogadják a Szovjetunió Duna-völgyi szerepének lehetőségét, de a nagyhatalmi viszonyok alakulása ezt ma, vagy holnap létrehozhatja.” Ugyanebben a számban Alexander Schifrin, aki írásában a Szovjetunió szerepével foglalkozik a kialakult válság közepette, még határozottabban húzza alá a Szovjetunió növekvő aktivitását az európai háborús feszültség elhárításában. „A Szovjetunió aktív európai politikája egyforma mértékben kapcsolódik Kelet- (helyesebben Közép-Délkelet-) és Nyugat-Európához.” „Párizs, Prága és Moszkva az új „hármasszövetség” központja, s egyelőre Európa békéjének ígérete. Mónus — bár közelinek látja a háborút, elkerülhetőnek véli, ha a fasizmus által fenyegetett nemzetek és népek tudatában minden lehetőséget felhasználva küzdenek a háború ellen.

Tulajdonképpen Mónus utolsó gondolatához kapcsolódik Austriacus álnév alatt Oskar Pollack „A szocialista külpolitika alapelvei” című cikke. A szerző abból indul ki, hogy amíg Nyugaton „konferenciákkal válaszolnak” Hitler fegyverkezésére és agresszív terveire, addig aligha lesz erő és hatalom, amely a német hadakat feltartsa elsősorban Közép- és Kelet-Európában. A szerző elutasítja a fasizmus elleni harcban a pacifizmus létjogosultságát, és kifejti: „Az 1936-os világpolitikának az a nagy hibája, hogy még mindig egyenrangú államként kezeli a diktatúrás hatalmi alakulatokat, a békefrontokat, olyan lehetőségeket ad nekik, amelyekkel azután visszaélnék. Nincs valódi békebiztosítás, ha nem állanak készen arra, hogy a béke érdekében, ha kell, erőszakot is alkalmazzanak. Azt a háborút, amellyel a diktatúrák fenyegetnek, csak akkor háríthatjuk el, ha készek vagyunk arra, hogy nem engedünk a zsarolásnak, és megkockáztatjuk a háborút éppen azért, hogy elkerüljük.” Ismételten leszögezi: nem lehet a háborút azzal elkerülni, ha a fasizmust nyugtatgatjuk, tárgyalunk vele, engedményeket teszünk neki, szerződéseket kötünk vele. „Ez legfeljebb időbeli eltolódást jelent akkorra, amikor a fasizmus a maga háborús készülődését jobban befejezte.” A történelem igazolta, hogy a világ súlyos árat fizetett azért, mert nem fogadta meg azok javaslatát, akik a szerzőhöz hasonlóan vallottak: aki a békét akarja, annak szembe kell szállnia a fasizmussal. A szerző szerint a burzsoázia politikája — osztályérdekei okán — kevésbé hozható antifasiszta vonalra, ezért a munkásosztály pártjai közösséget vállalhatnak a polgári kormányokkal. Ekkor még hasonlóan vélekedett a Szocialista Internacionálé vezetője, Louis de Brouchere is, aki ugyancsak e külön számban írott „Válaszúton a világpolitika” című cikkében leszögezte: ha a fasisztáknak „a siker könnyűnek látszik, a támadás biztosan bekövetkezik. A belenyugvás struccpolitika, és egyben legbiztosabb módja annak, hogy a fasiszta diktatúrák elárasszák az egész világot”. A békét „passzív módon” nem lehet megőrizni.

Magyarországnak a világgazdaságban betöltött helyével és ennek politikai kihatásaival foglalkozott Buchinger Manó, majd néhány hónappal később Ákos László is.⁷¹ Ákos hangsúlyozta, hogy Magyarországot lényegében két ellentétes érdekelt-

⁷¹ Szocializmus, 1937. 2–3. szám. Ákos László: Magyarország helye a világgazdaságban. Buchinger Manó hangsúlyozta, hogy Trianon az országot egyrészt izolálta szomszédaitól, másrészt belekényszerítette egy olyan veszedelembe, amelynek következtében főleg az elmúlt években a nagyhatalmak rivalizálásának eszközévé, ütközőpontjává tette. Elismerete, hogy Trianon igazságtalanságait jóvá kell tenni, csak ez teremti

gű politikai csoportosulás tartja gazdasági függőségben. Amíg piaca elsősorban Ausztriához és Németországhoz kapcsolja, addig hitelezői angol, amerikai, francia érdekeltséghez kötik, tehát gazdasági léte jórészt a nyugati tőke függvénye. Ez a körülmény is közrejátszik abban, hogy mind politikailag, mind gazdaságilag izolált helyzetben van a Duna völgyében. Buchinger elsősorban politikai oldaláról vizsgálta az ország nemzetközi helyzetét. Kifejtette, hogy a mind bonyolultabb, egyre kiszámíthatatlanabb helyzetben az ország számára, ha nem akar ismét pusztulásba rohanni, egyetlen megoldás ígérkezik: távol tartani magát bármely oldalon való végleges elkötelezettségtől, és a Népszövetségre támaszkodva harcolni jogos követeléseinek kielégítéséért.⁷² A Szocializmus 1936. májusi számának több írásában olvasható, hogy „a vakmerő fenyegetéssel kikényszerített, pusztán erőszakra alapított revízió mindig csak addig érvényes, amíg nem akad egy olyan *erősebb hatalom*, amely az ilyen revízió eredményét újólaj revideálja. Az erőszak vagy csíny politikája tehát egyenes vonalban vezet vissza az *ököljoghoz*, a mindenkinek mindenki részéről való fenyegetettséghez.”

Rónai Zoltán később — már a spanyolországi események tükrében — közölt figyelemre méltó elemzést Közép-Európa „régis és új” szerepéről. A 20-as években és a 30-as évek elején a győztes nagyhatalmak gazdasági és politikai közbeavatkozásokkal sikerrel fékeztek le Közép-Európa „nyugtalanságát”, hangsúlyozta Rónai. Ma azonban a különböző ellentmondásos érdekek és nagyhatalmi törekvések szövevényében Közép-Európa olyan „vulkánikus talaj, ahol a gyors változások lehetőségével a megingott egyensúly miatt számolni kell”. Közép-Európa „francia–olasz, német, sőt francia–olasz és olasz–német nagyhatalmi tervek ütközőpontja”. Ma a hangsúly Közép-Európa államai számára, ha csak nem akarják a puskaporos hordó szerepét eljátszani, nem lehet más — szögezte le Rónai is —, mint a közeledés, az együttműködés keresése, amelyben döntő szerep jut a nyugati nagyhatalmaknak, esetleg az Amerikai Egyesült Államoknak. A szerzőnek e bizakodása az európai demokratikus szellem felülkerekedésére alapozódott, reménykedve a francia és spanyol népfront sikereiben, valamint a roosevelti politika pozitív tendenciájában. Rónai — Mónus májusi megállapításával szemben — nem említi a Szovjetunió szerepét a nemzetközi helyzet alakulásában. Ez feltehetően összefüggött az 1936 őszétől a Szovjetunióban zajló politikai perekkel, melyek kapcsán a Szovjetunió megítélése, a nemzetközi politikában betölthető szerepe negatívabbá vált.⁷³

Rónai alig több, mint egy évvel később világosan megfogalmazza a nemzetközi helyzet „mozgását”. Úgy ítéli meg, hogy a nyugati demokráciák politikája főleg az angol konzervativizmus felülkerekedése miatt a német és olasz fasizmussal szem-

---

het nyugalmat a Duna-völgyben, egyben hangsúlyozta azt is, hogy ma azonban semmiképpen sem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a világpolitikai és világgazdasági változásokat, amelyek az utóbbi években végbementek, és e térség jövőjét pozitívan vagy negatívan befolyásolhatják. U.o.

⁷² A szociáldemokrata vezetők tisztában voltak a Népszövetségnek a nemzetközi politika alakulásában játszott alárendelt szerepével, mégis — részben az olasz–abesszín háború után növekvő tekintélye miatt, másrészt Magyarország sajtóságos helyzetét figyelembevéve — a Népszövetség közreműködését látták a legjobb megoldásnak.

⁷³ Szocializmus, 1936. december. Vándor Zoltán: Régi és az új Közép-Európa.

ben az engedékenység, a békülékenység irányába mutat. Erre utal, hogy Angliának a spanyol kérdésben sikerült a népfrontos Franciaországgal a be nem avatkozási politikát elfogadtatni. Franciaország tisztában van azzal, hogy a fasizmusnak tett engedékenység nemcsak saját, hanem „kis szövetségesei” politikai köreibben is „riadalmat” okoz, mégis a külső fasizmustól és a belső átalakulástól való félelem mindinkább az erősebbnek vélt Anglia karjaiba hajtja, s az antantszövetségen belül „Anglia felé torlódik a súlypont”, utóbbi pedig a fasizmussal szemben „a békés kiegyenlítést” szorgalmazza.⁷⁴ Rónai cikkét még az Anschluss előtt írta, de már utána jelent meg, s vészjelei valóra váltak.

Az MSZDP 1937-es pártkongresszusának külpolitikai helyzetelemzése a fentiek sűrített összegezése azzal a különbséggel, hogy az európai háborúval fenyegető spanyol polgárháborúból az egyetlen kivezető utat a be nem avatkozás politikájában látta. Ezt húzta alá Mónus Illés „A szocializmus világképe” című kongresszusi előadásában is. A korábbi pacifista nézetek elleni harcot feladva, ő is az engedmények, a béke feltétlen megőrzésére helyezte a hangsúlyt. Az ő állásfoglalását is erőteljesen motiválták a Szovjetunióban zajló koncepciók, amelyek miatt alig tartotta elképzelhetőnek, hogy a Szovjetunió a korábban feltételezett határozottsággal pozitív szerepet tölthetne be az európai politika alakításában. Nincs más lehetőség, hangsúlyozta Mónus, mint a Szovjetuniót magára hagyni, hogy megbirkózhasson saját belső gondjaival.⁷⁵ A kongresszus ismételten aláhúzta a semlegesség, a szomszéd országokhoz való jobb viszony kialakításának fontosságát a magyar külpolitikában. Utóbbinál azzal is érveltek, hogy az új csehszlovák köztársasági elnök, Beneš változtatlanul hajlik a magyarokkal elfogadható kompromisszumra.⁷⁶ Ezt szolgálva tették közzé brossúrában „Magyarország jövője a demokratikus, megbékélt Európában” címmel Buchingernek a parlamentben 1937. április 29-én, illetve június 3-án elmondott beszédét. Európa megbékélése csak egy kollektív biztonság, a demokrácia, a népek önrendelkezési jogának keretei között érhető el, és oldható meg „a területi revízió és a kisebbségi sérelmek orvoslása”. Külön is hangsúlyozta, hogy nem szabad Magyarország sorsát a Berlin–Róma tengelyre alapozni, mert vele szemben ott van, vagy ott lesz „a háborús győztesek óriási csoportja”.⁷⁷

Az újabb agresszió, az Anschluss megdöbbentette a szociáldemokratákat. Világossá vált számukra, hogy Ausztria megszállásával Hitler előtt megnyílt az út a Duna-völgy felé. Az Anschluss előestéjén Mónus joggal szögezte le, hogy Ausztria Európa vízfűrésze, s ha a németek lerohanják, ez nem csupán a közvetlenül veszélyeztetett kisállamokat fogja érinteni, hanem a nagyhatalmakat is. A további veszély elhárítása aligha lehetséges fegyveres ellenállás nélkül, ez pedig szítja a háború tüzét.⁷⁸ Az Anschlusst követően a nagyhatalmak magatartása ugyancsak megdöbbentette a szociáldemokratákat. Látták, hogy Anglia és Franciaország most is hasonló

⁷⁴ U.o. 1938. április. Vándor Zoltán. Az angol–francia antant.

⁷⁵ Mónus Illés: A szocializmus világképe. Világosság. 1937.

⁷⁶ PI Arch. 658. f. 1/34. ó. e.; Népszava. 1937. április. Szocializmus, 1936. január. A csehszlovák elnökválasztás külpolitikai jelentősége.

⁷⁷ Képviselőházi Napló (1935.) XII. kötet 350–351. o.; XIV. kötet. 243. o.

⁷⁸ Szocializmus, 1938. február. Mónus Illés: Dollfusstól Schuschniggig.

politikát folytat, mint az első világháború után. Akkor sem érdekelte őket valójában a Közép-Európában élő népek tényleges sorsa, csupán saját hatalmi érdekeik érvényesülése. Ezért történhetett meg, hogy „szövetségeseik” minden igényüket kielégíthették a vesztesek rovására. Ma viszont — ugyancsak saját érdekükben — veszni hagyják szövetségeseiket, az európai kisállamokat a németek gazdasági, politikai és egyre nyilvánvalóbban fegyveres beavatkozásával szemben is. A szociáldemokrata vezetők úgy vélték, hogy Magyarország szomszédainak is meg kell érteniük az összefogás szükségességét Magyarországgal is, hogy elkerülhessék a német inváziót. Rendezni kellene területi problémáikat, hogy azok ne válhassanak a német „bekebelező és vazallusi szándékok eszközeivé”. A kisantant államainak végre meg kellene érteniük — szögezte le Mókus —, hogy 1919 után túlságosan nagy volt az „étvágyuk”, s most képtelenek szembenézni annak következményeivel.⁷⁹

Anglia első fellépését az Anschluss, majd az azt követő szudéta válság idején úgy értékelték, hogy végre győzött a józan ész, és a nyugatiak felhagytak az „Európát sorsára hagyó politikával”. Ezt indukálta az Imrédy által meghirdetett „nyitott kapu” elve is, amiben a magyar külpolitika eddigi egyoldalúságának feladását vélték felismerni. Ezért üdvözölte Mókus vezércikkben Imrédy külpolitikai szándékait, hangsúlyozva, hogy a kormánynak végre meg kell értenie, hogy Olaszországon és Németországon túl keresni kell Anglia és Franciaország barátságát is.⁸⁰ Buchinger a parlamentben ugyancsak arról beszélt, hogy Magyarországnak az olasz–magyar baráti kapcsolatok eddig semmi jót nem hoztak, s félt, hogy később sem hoznak. Ezzel szemben Anglia, Franciaország és az USA részéről is megvan a hajlandóság, hogy gazdasági, politikai és más tekintetben közeledjenek, és megvédjék az ország függetlenségét. Hangsúlyozta azt is, hogy az Anschluss után a szomszéd országokban is kedvezőbbek a feltételek Magyarországgal a kapcsolatok rendezésére.⁸¹ Ebből a megfontolásból a szociáldemokraták nagyra értékelték a kormánynak a szomszéd országokkal 1938 nyarán lezajlott bledi tárgyalásait. A Nyugat-Európát járó magyar pártvezetők is azon fáradoztak, hogy megértessék az angol és francia kormánnyal, hogy nem szabad Magyarországot „leírni” és véglegesen Németország vazallusának elkönyvelni. Úgy látják, hogy e kormányok támogatásával e térségben létrehozható egy semleges blokk. A kisantanttal folytatott tárgyalások 1938 nyarán és az itt elfogadott bledi egyezményt az ehhez vezető első lépésnek tekintették. Hangsúlyozták, hogy a magyar revízió ügye nem válhat Hitler kezében eszközzé, hanem a nagyhatalmak közreműködésével európai ügyé kell tenni, s mint válsággócot, ki kell kapcsolni.⁸²

1938 nyarán a már robbanásig feszült európai helyzetben — számolva a háborús lehetőséggel — Mókus ismét visszatért az 1936-ban felvetett problémához, a pacifizmus fontosságához, most hangsúlyozta azonban, hogy fel kell készülni a háborúra, hogy a háborút elhárítsuk. Mókus tehát fellép a „mindenáron való pacifizmus”

⁷⁹ U.o. 1938. április. Mókus Illés: Hova-merre?

⁸⁰ Népszava, 1938. június 2.

⁸¹ Népszava, 1938. június 2.

⁸² Bővebben lásd: Pintér István: A szociáldemokrata párt története 1933–1944. Kossuth Könyvkiadó, 1980. 149–153. o.

ellen. A fasizmust csak azzal lehet megállítani — írja —, ha a veszélyeztetett felkészült. „Az engedékenység politikája nem járhat sikerrel a fasiszta államokkal szemben. Ők a háborúviselés alapján állanak. Egész ideológiájuk ebből táplálkozik. Ezt a törekvésüket s azt a hitüket, hogy a háborúban győzhetnek, csak akarniok kell, csak egy módon lehet megtörni, ha látják, hogy a *megtámadott* védekezni tud, mert felkészült — szögezte le „A szociáldemokraták és a háború” című munkájában.⁸³

Alig néhány héttel később azonban a szociáldemokrata vezetők, közöttük Mónus is, megfellebbeztek korábbi álláspontjukról. Münchent pedig, ha kételkedéssel is, de már úgy értékelték, hogy az „tartósan elhárította a háborút”, s egyúttal lehetővé tette, hogy a Párizs-környéki békeszerződéseket „a legyőzöttek” javára korrigálják. Ez az MSZDP külpolitikai koncepciójának dilemmája. „Nehéz megítélni — írta Mónus — a müncheni békét, lesz-e belőle tartós béke, vagy csak fegyverszünetet jelent a két világhatalmi államcsoport között? Akiket a békéért való áldozat megdöbbenett, és akik a diktatúrás államok hódító erejét és törekvéseit ismerni vélik, azt állítják, hogy a fegyverszünet csak kényszerű, és rövid időn belül elkerülhetetlen az újabb összeütközés.”⁸⁴ Mónus és az MSZDP-vezetők többsége nem osztotta ezt a véleményt. Sőt, néhány héttel később a volt főtitkár már arról ír, hogy az „új müncheni négyhatalmi megegyezés kiindulópontja lett az új európai politikának. Háború helyett — megegyezés”. Kétkedés és illúzió ötvöződik ebben a magatartásban. „A háború *elkerülhetlensége* München óta háttérbe szorult — írja lelkendezve —, a békés irány megtartása európai érdeké vált.” Európa tartósan — új háború nélkül — új történelmi korszakba lépett, s ez találkozott a szociáldemokrata pártok törekvéscével is.⁸⁵ Ez vezetett el oda, hogy a pártvezetés elfogadta az első bécsi döntést, sőt, hozsannázva üdvözölte a „visszatérteket”. Láta ugyan a növekvő német veszélyt, Magyarország veszélyes elkötelezettségét a területi revízió után, ezért járt küldöttsége a Szocialista Internacionálénál és az angol, francia munkáspártoknál, hogy segítségükkel kormányaik is „szentesítsék” a revíziót. Missziójuk eredménytelennek bizonyult.⁸⁶

A területi gyarapodás által felfokozott nacionalizmus mámore a szociáldemokrata pártot is magával ragadta. A pártvezetőség, a választmány, majd a Népszava „az igazság győzelmeként” ünnepelte a döntést. Peyer Kártoly november 12-i parlamenti felszólalásában hosszasan méltatta az eseményeket, reményét fejezte ki, hogy „ez a megállapodás precedensül fog szolgálni a jövőben azokkal az államokkal szemben, amely államokkal Magyarországnak ugyancsak vannak még igényei, vannak még jogos követelései, és remélem, hogy ezek a kérdések ugyanilyen békés eszközökkel a megértés szellemében lesznek elintézhetőek”. Beszéde további részében fájalta, hogy a német magatartás miatt Ruszinszkrét és Pozsony környékét nem sikerült visszacsatolni.⁸⁷

⁸³ Szocializmus, 1938. augusztus.

⁸⁴ Szocializmus, 1938. szeptember-október. Mónus Illés: München után.

⁸⁵ U.o. 1938. december. Mónus Illés: Új Európa — új európai politika.

⁸⁶ Pintér István: id. mű. 161–163. o.

⁸⁷ Képviselőházi Napló (1935) XX. kötet 267–268. o. Ezt erősítette meg az MSZDP 1939. januárjában tartott pártkongresszusa, amelyben leszögezték: „A szociáldemokrata párt, amely a trianoni szerződésnek csehszlovák–magyar viszonylatban békés eszközökkel végrehajtott revíziója óta most tartja első kong-

A pártvezetés örömeibe hamarosan öröm vegyült. Magyarország 1939 januárjában csatlakozott az antikomintern-paktumhoz, ami ellen antikommunizmusa miatt ugyan nyíltan nem lépett fel, de a belpolitikában is tapasztalnia kellett a faszizálódás és a német befolyás erősödését. Ezt az ellentmondást — a területszerzés feletti örömet és annak negatív következményeit — fejezte ki a párt 1939 januári pártkongresszusán elfogadott határozat is, amelyben hangsúlyozták, hogy fel kell lépni minden olyan „belülről és kívülről jövő veszéllyel szemben”, amely az ország szabadságát fenyegeti. „Magyarország függetlenségének feltétlen és minden körülmények között való megóvása, és ha kell, elszánt és áldozatkész védelme: *a magyar nép számára a lét, vagy nem lét kérdése*”. Magyarországnak éppen ezért olyan külpolitikát kell folytatni, amely „számot vet az ország adottságaival, földrajzi fekvésével és gazdasági szükségleteivel”, „egyben azzal, hogy kis ország lévén, minden nagyhatalom rokonszenvére szükség van.” Kerülni kell mindent, ami nálánál sokkalta nagyobb erejű országokkal szembeállíthatná, de ugyanakkor „minden időre és minden eshetőségre fenn kell tartania az ország szabad elhatározásának feltétlen lehetőségét”⁸⁸

Teleki kormányra kerülésekor a pártvezetés ismét figyelmeztetett, hogy „botorság” volna nem számolni a német állam súlyával és szerepével, de ez nem jelenthet egyet az ország függetlenségének feladásával, azzal, hogy a ország életét német mintára rendezzék be.⁸⁹ Csehszlovákia teljes szétzúzása után visszakerült Kárpátalja üdvözlése mellett az MSZDP politikájában már a hangsúly a következményekre helyeződött át, amit a Népszava így fogalmazott meg: „megtartani és megmaradni”.

A pártkongresszuson elfogadott jelszó: „Független, demokratikus Magyarország” vált a párt 1939-es választási propagandájának központi gondolatává. Igaz, ez továbbra sem volt mentes bizonyos nacionalista felhangoktól. Külpolitikánknak vezérelve kell hogy legyen — olvasható a „Magyarország dolgozó népéhez” című választási felhívásban — a Duna-medencében élő népek békés együttélését elősegíteni, egyúttal azonban „biztosítani a magyarságnak történelmi szerepét megillető helyét”, hogy „Magyarország a nemzeti és történelmi elv összhangzatos érvényesülésével jogainak teljes birtokába juthasson”.⁹⁰

Az SZDP — miután az MSZDP 1939-ben lemondott a nemzetköziségét hangsúlyozó „magyarországi” jelzőről — 1939 nyarán még bízva a háború elkerülhetőségében, tevékenységének és főleg propagandájának középpontjába a fenti elveket helyezte, amelyek a II. világháború kirobbanása után is meghatározó szerepet játszottak a párt politikájának alakulásában.

*

---

resszusát, *örömmel üdvözli Magyarországtól a trianoni békediktátummal elszakított területek egy részének visszatérését. A szociáldemokrata párt mindig és minden viszonylatban szószólója és előharcosa volt a népek szabadságának és önrendelkező jogának, mert meggyőződése, hogy csakis az önrendelkező jognak, valamint az ország történelmi jogainak érvényesülése és gazdasági szükségleteinek kielégítése teremtheti meg Európa e részén a tartós és biztos béke alapjait.”*

⁸⁸ Népszava, 1939. január 31.

⁸⁹ U.o. 1939. február 19.

⁹⁰ U.o. 1939. május 5.

A KMP a fasizmus németországi hatalomra kerülése után rövid külpolitikai elemzéseiben helyesen ismerte fel, hogy az uralkodó osztályok is megosztottak az ország külpolitikai törekvéseinek kérdésében. A Bethlen bukása és a Károlyi-kormány megalakulása után kibontakozó francia orientációt átmenetinek, rövid életű lehetőségnek tekintette a kommunista párt. „A Károlyi-kormány nem jelent végleges megoldást, mert fel fogják robbantani a fasizmuson belül a francia–olasz imperializmus által szított ellentétek”⁹¹ — olvasható a párt 1931 végi elemzésében.

Gömbös kormányra kerülése után a párt számára egyértelmű volt az olasz orientációhoz való visszatérés az ország külpolitikájában, s méginkább a német fasizmussal való kapcsolatkeresés. Ugyanakkor azt is látták, hogy az uralkodó osztályok Bethlen-szárnya, miközben a revízió reményében — bár óvatosan — nem ellenzi a német fasizmussal való együttműködést, nem lelkesedik Gömbös németbarát koncepciójáért, s továbbra is az olasz–osztrák kapcsolatot tartja döntőnek, sőt, a kisantant felé sem akar „elzárni” minden lehetőséget. A közös külpolitikai érdekük, azaz a „revízió mindenáron” azonban hangfogót parancsol rájuk, és az visszafogja a közöttük lévő problémák nyílt színen való jelentkezését. A Gömbös-féle külpolitikai törekvések kövekeztében — figyelmeztet a KMP 1935-ös májusi Elvtársi levelében — „Magyarország a Duna-medencének Ausztria mellett legnyugtalanabb partja, és a magyar dolgozókra különös felelősség hárulik a fasizmus háborús kalandorpolitikájának megakadályozásában.”⁹² A KMP támogatta, és a propagandában maximális kihasználását szorgalmazta a Szovjetunióval megkötött magyar diplomáciai kapcsolatoknak, a Szovjetunióknak az európai politikában mind meghatározóbbá váló szerepének bemutatásával.

A népfrontpolitika kimunkálása során a párt ismét visszatért az ország külpolitikai helyzete alakulásának elemzésére. Az 1936-os januári „Elvtársi levél” egyértelműen leszögezi, hogy Magyarország elkötelezte magát a háborús erők oldalán, aminek „fenyegető következményei” még a rendszer fő támaszainak egy részében is visszatetszést szül, de érdemi ellenállást nem vált ki. A trianoni békeszerződést erőszakkal megváltoztatni akaró külpolitikai koncepció mindenképpen háborúhoz, katasztrófához vezet. E politikával szemben csak a békeszerető erőkkel és szomszéd államokkal való együttműködés, a Népszövetség azon akcióinak támogatása, amelyek az agresszorok ellen irányulnak, hozhatja meg az országnak a nyugalmat, jogos igényének napirendre tűzését.⁹³

A KMP helyesen ismerte fel, hogy a fasizmus elleni harcban a nemzeti érdekek védelme elsőrendű feladata a progresszióknak. A fasizmus a munkásmozgalom nemzeti nihilizmusára, internacionalizmusára hivatkozva demagóg módon felhasználja azokat, és a KMP nem engedheti át ezt a „terepet” a reakciónak. A KMP politikájában — a népfrontos stratégiával egyidőben ezért is került előtérbe a nemzeti tradíciók felelevenítése, Trianon revíziójának új módon való megközelítése. A párt elvetette azt a korábbi álláspontját, hogy a revízió csak a szocialista forradalom keretében

⁹¹ PI Arch. 500. f. 2/213. 6. e.

⁹² U.o. 500. f. 2/517.

⁹³ Dokumentumok a forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1945. (Összeállította: Pintér István–Svéd László) Kossuth Könyvkiadó, 1964. 38, 63. o.

oldható meg. Új felfogása szerint ezt a fasizmus elleni harc részeként kell kezelni, továbbá a szomszéd országokkal való tárgyalások útján van lehetőség ennek korrigálására. A másik lehetőség és feladat a fasizmus elleni harcban a dunai népek összefogása, — a már korábban is visszafogottan felvetett — Duna-konföderáció keretében.

A fenti meggyőződés is szerepet játszott abban, hogy a párt a Márciusi Frontban tömörült demokratikus erőkkel közösen a 12. pontban megfogalmazta a Duna-konföderáció követelését. E gondolatot a szomszédos országokban élő magyar progresszió, sőt, a hazai demokratikus erők egy része is támogatta. A kialakult történelmi körülmények között Kelet-Európában „a kis nemzetek fenyegetett függetlenségét” megvédeni csak a kisebbségi kérdés rendezésével és „a rokon sorsú szomszéd népek” közös regionális” összefogásával, a fasizmus elleni harcban egymásra találásával lehet.⁹⁴ Bár ez az elgondolás akkor irreálisnak bizonyult az érintett országok ellentétes érdekei miatt, a benne foglalt gondolatok azonban azóta is aktuálisak.

A KMP új népfrontos központi sajtója, a *Dolgozók Lapja* a magyar külpolitika alapvető feladatának tartotta a szakítást Hitlerrel, fordulatot az ország hovatartozásában. Különösen felerősödött ez a követelés az Anschluss után. Ha „történelmi szükségyszerűség volt tegnap Ausztria megszállása”, vélte a KMP, akkor történelmi szükségyszerűségként következhet be Magyarország, majd Románia és a Balkán elfoglalása is. Magyarország „fontos szerepet játszhat” — hangzott a valósággá vált jóslat — „a náci birodalomnak Csehszlovákia és a Szovjetunió ellen tervezett háborújában”.⁹⁵ A párt még 1938 nyarán a francia–csehszlovák és csehszlovák–szovjet egyezmény alapján abban bízott, hogy Csehszlovákia megmenthető. Úgy vélte, hogy „ma ez a legerősebb közép-európai védőgát a német imperializmus ellen”, és Csehszlovákia nem juthat Ausztria sorsára. Ha ugyanis ezt a „védőgátat” átszakítják, Közép-Európa sorsa megpecsételődött. Ezért szólított fel arra, hogy minden demokratikus erőnek — nemzetközi és nemzeti méretekben egyaránt — feladata Csehszlovákia megvédése.

A bizakodás azonban nem igazolódtott. München megpecsételte Csehszlovákia, egyben Közép-Európa sorsát is, egyúttal ez a demokratikus világ behódolását is jelentette Hitler előtt — írta Révai József a franciaországi magyar nyelvű kommunista *Szabad Szóban*. Ennek az eseménynek nincs szüksége megvárni „történelmi következményeit”, hogy végleges véleményt mondjunk róla: az egész világ és „a magyar nép átka fogja kísérni őket és művüket”.⁹⁶ Révai München nyomán értékelte az első bécsi döntést és következményeit is. „München a hitleri Németország hegemoniáját hozta Csehszlovákián keresztül az egész Duna-medence és Balkán felé, ellene vagyunk annak, hogy a Hitler kegyelméből végrehajtott magyar revízió Hitler vazallusává tegye Magyarországot és népét. A revízióval üzött győzelmi mámor csak az új magyar nemzeti katasztrófa kezdetét leplezi, mert a külső revíziót az ország belső fasiszta átalakítása kíséri, mivel a visszacsatolt szlovenszlovák magyarságot és az anyaország dolgozó népét a fasiszta pokol és a szovjetellenes koalíciós háború réme

⁹⁴ A magyar népfront története. dokumentumok. Főszerkesztő: Szabó Bálint. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 112. o.

⁹⁵ *Dolgozók Lapja*, 1938. április. Ausztria intő példája.

⁹⁶ *Szabad Szó*, 1938. november.

fenyegeti. Mindezt ellene vagyunk a magyar igazság 1938-as győzelmének, amely a valóságban történelmi vereség” — olvasható a „Revízió, de kinek a javára?” című cikkben.⁹⁷

1939 tavaszán — Szántó Zoltán, a párt vezetője — Magyarország magatartását az adott történelmi események sorozatában úgy értékelte, hogy a „faltörő kos” szerepét tölti be mind Németországnak Közép-Európába való behatolásában, mind Olaszországnak a Balkánon való térnyerésében. A magyar kormánypolitika ezzel lényegében saját országa mozgásterének „teljes bekerítését” segítette elő. „A magyar kormány közreműködésével, a magyar revíziós politika felhasználásával a fasiszta támadók lépésről-lépésre megfosztják Magyarországot annak lehetőségétől is, hogy a fasiszta hódító támadása esetén támaszra, szövetségesre találjon Délkelet-Európában” — olvasható az Új Hang 1939. májusi számában.⁹⁸

Az 1939. június 10-i, a KMP politikáját elemző határozat is úgy foglal állást, hogy Magyarország Hitler és Mussolini kezében eszköz „Dél- és Délkelet-Európa népeinek függetlensége ellen. Ezen túl a kapott területek ára volt az antikomintern-paktumhoz való csatlakozás, a Népszövetségből való kilépés, de legsúlyosabb ára lesz, hogy „a magyar népnek ágyútöltelékként” kell majd szolgálnia „a német fasizmus érdekeit”.⁹⁹

*

A második világháború „váratlan” kirobbanása megdöbbenetete a szervezett dolgozókat, mindenekelőtt a szociáldemokrata vezetést. Az 1939. kora nyári danzigi válság ugyan sejtette a veszély nagyságát, de a pártvezetés bízott a müncheni „alku” szilárdságában, valamint a nagyhatalmak — Anglia, Franciaország, illetve a Szovjetunió — között folyó tárgyalások Hitlert háborús terveitől való visszatartó erejében. A haladó világot teljesen váratlanul ért szovjet–német megnemztámadási szerződés után az SZDP már sokkal sötétebben látta a helyzetet, bár még mindig bízott abban, hogy az újra kieleződött lengyel–német konfliktusból nem lesz háború, főleg nem világháború. Tévedett. A szeptember 1-én kirobbant német–lengyel háború Anglia és Franciaország hadüzenetével világháborúvá szélesedett.

A háború kirobbanásának oka heves vitát váltott ki a szociáldemokrata pártban. A vezetőség többsége és a tagság nagyobb része a szovjet–német megnemztámadási szerződésben látta annak legfőbb okát, és azzal magyarázta, hogy Hitler — megosztva ellenfeleit — vállalta a háború „kockázatát”. Ezért — részben joggal — a vezetőség a szovjet kormányt tette felelőssé, míg mások, ugyancsak jogosan, a müncheni megegyezésben és az angol kormányfő magatartásában látták a történetek okát. Úgy vélték, hogy a Szovjetunió kényszerhelyzetben fogadta el a német ajánlatot. A Szovjetunió szerepének értékelésében még jobban kielezte a véleményeltéréseket Lengyelország „felosztása”, majd novemberben a szovjet–finn háború kirobbantása. Árulás-

⁹⁷ Lásd: Dokumentumok a forradalmi magyar munkásmozgalom történetéből 1935–1945. 196–198. o., és A magyar népfőnt története. Dokumentumok. 197. o.

⁹⁸ U.o. 223–224. o.

⁹⁹ U.o. 224–225. o.

sal, imperialista magatartással vádolták a szovjet kormányt, azzal, hogy fölégetett maga mögött minden hidat, ami a nyugati demokráciákkal való kapcsolat helyreállításához vezethetne. Az SZDP egy későbbi dokumentumában — mellőzve a „vörös imperializmust” — azt hangoztatta, hogy már 1939 őszén nyilvánvalónak látszott: Berlin és Moszkva között nincs katonai megállapodás, a „barátság sem őszinte”, a két ország viszonya tele van „bizalmatlansággal”. Ugyanakkor az SZDP-ben zavart okozott az angol–francia magatartás is, az úgynevezett furcsa háború.¹⁰⁰

E súlyos helyzetben Magyarország számára „első számú parancs — írta a Népszava —, óvjuk meg minden eszközzel, minden módon, okosan, elszántan, nyugalommal és bizalommal Magyarország békéjét és semlegességét.” „A dolgozók joga és kenyere, tehát az ország igazi érdeke a békét kívánja. A mi követelésünk csak béke lehet.”¹⁰¹ Azt várja Telekitől is, hogy távolartsa az országot a háborútól, ezért is üdvözlöli az ország semlegességének kinyilvánítását — szögezte le a pártválasztmány szeptember 29-i ülése. Az SZDP elfogadta a kormány által kért belpolitikai fegyverszünetet, hogy ezzel is támogassa a Teleki-féle „fegyveres semlegességet”. A pártvezetés ugyancsak megértően fogadta Teleki németektől független, önálló revíziós törekvéseit. Szerinte a szomszéd országoknak, elsősorban Romániának meg kellene értenie az idők szavát, és „a Duna-medence békéjének fenntartása érdekében” önként kellene felajánlani Magyarországnak igazságtalanul elvett területeit.¹⁰² Támogatták a Hitler-ellenes céllal felmerült Balkán-blokk létrehozásának és ehhez Magyarország csatlakozásának gondolatát is, de ennek fejében elvárták, hogy a Balkán és a nagyhatalmak is ismerjék el Magyarország területi igényeit, és azt, hogy az ország Közép- és Délkelet-Európa nyugalmának és semlegességének alapvető biztosítója. Németellenes érel nagy figyelemmel kísérték, s ha óvatosan is, támogatták azokat a kísérleteket, amelyek egy olasz–magyar–jugoszláv együttműködés körvonalait sejtették. Egy igen „ügyes, jól átgondolt politika... előnyöket biztosíthat Magyarországnak” — szögezték le az olasz és magyar külügyminiszterek velencei tanácskozása után. 1940 elején „kétségtelennek látszott” — olvasható az 1942. évi pártkongresszusra készült jelentésben, hogy „Magyarország külpolitikai jelentősége megnövekedett, helyzete megerősödött, és úgy látszott, sikerül kívülről a nagy európai konfliktuson. Teleki külpolitikai koncepciója legalábbis ez volt. Ezt a külpolitikát az ország minden józan embere helyeselte.”¹⁰³ Ezek a megfontolások is szerepet játszottak abban, hogy a Szaktanács 1940. január 22-i nyilatkozatában teljes támogatásról biztosította Telekit „a helyreállított határokon belül” egy „megújított Magyarország létrehozásában”.¹⁰⁴

1940 tavasza azonban csalódást hozott a szociáldemokraták számára is. Az az elképzelésük, hogy a háború tüze nem terjed tovább, és sikerül a magyar érdekeknek Hitler kikapcsolásával érvényt szerezni, nem vált valóra. 1940 tavaszán Hitler sikerei

¹⁰⁰ Pintér István: A szociáldemokrata párt története id. mű. 223–231. o.; PI Arch. 651. f. 2/1943–7–2486.

¹⁰¹ Népszava, 1939. szeptember 2, 6, 16.

¹⁰² PI Arch. 659. f. 1940/2. 6. e.

¹⁰³ PI Arch. 651. f. 2/1943–7–2486. 6. e.

¹⁰⁴ Dokumentumok a forradalmi magyar munkásmozgalom történetéből. 1935–1945. 225–227. o.

a nyugati fronton, Franciaország kapitulációja megértette velük, hogy az a chamberlaini politika, amelyben végső soron annyira bíztak, kudarcra ítéltetett. Azok — olvasható a párt bizalmas tájékoztatójában —, akik a „münchenistákkal együtt” abban bíztak, hogy a Nyugatnak sikerül a háborúból kimaradni, nemcsak maguk, hanem „a béke és egész Európa ellen” „szörnyű bünt következtek el.”¹⁰⁵ Jól látták, hogy Hitler megerősödött, „s a német sikerek káprázatában élt úgyszólván egész Európa”. Bizonyossá vált, hogy nélküle a korábbi területi remények aligha megvalósíthatóak. Egy dologban viszont ismét változott a felfogásuk: a Szovjetunió megítélésében. Úgy látták, hogy mind a Balkán, mind pedig Közép-Európa és az európai béke, illetve háború további sorsa jórészt Oroszország magatartásán múlik. „A Szovjetunió fokozott érdeklődése a Balkán irányában kétségtelenül a béke javára szolgál.” Azt is elégedetten nyugtázták, hogy a Szovjetunió és Magyarország viszonyában „semmiféle függő, illetve elintézetlen kérdés nincs.”¹⁰⁶

Telekinek nem sikerült a területi problémákat Hitler nélkül, illetve Hitler ellenére rendezni. A szociáldemokraták így a második bécsi döntést már korántsem fogadták ilyen kitörő örömmel, mint a korábbiakat. Következményei és a területgyarapodás mértéke (utóbbival különösen elégedetlenek voltak) erősen foglalkoztatták a pártot. Üdvözölték a visszatérőket, remélve egyben az „erdélyi szellem” visszatértét is, de tartottak attól, hogy ennek ára a semlegesség feladása lesz.

1940 őszén az SZDP felismerte, hogy Teleki politikájában mind jobban előtérbe kerül a hazárdjáték. Ezt kezdetben még „óvatos, okos beilleszkedésnek” minősítették a megváltozott világhelyzetben. Abban a reményben, hogy ezzel is időt nyer, mert „esetleg közbejön egy sorsdöntő világesemény, amely mentesíti a kényszer hatása alatt vállalt kötelezettség alól.”¹⁰⁷ A legsúlyosabb kötelezettség, amit a szociáldemokraták már a semlegesség feladásának minősítettek, a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás volt. A magyar–jugoszláv „örökbarátsági szerződés” — szerintük — enyhítette a veszély nagyságát, és újabb kikaput jelenthetett volna a német szorításból való kiúthoz, és úgy vélték, hogy az egyben „fontos védőgátat is” jelent mindkét ország függetlensége számára. A szociáldemokraták a háromhatalmi egyezményvel való egyet nem értésüket azzal is kifejezésre juttatták, hogy annak ratifikálásakor a parlamenti szavazáson nem vettek részt.

A jugoszláv kapcsolatokkal egyidőben melegen üdvözölték a Szovjetunióval való viszony javulását. Nem véletlen, hogy a pártvezetés — bár a mozgalom soraiban igyekezett visszafogni a kommunista befolyás erősödését — a nyilvánosság előtt nagy elismeréssel nyugtázta mind az 1848-as zászlók visszaadását, mind a Szovjetuniónak a Nemzetközi Vásáron való részvételét. Nem véletlen az sem, hogy a Budapest és Moszkva között megnyílt közvetlen vasúti összeköttetést „újabb politikai kijáratnak” tekintette Magyarország számára.¹⁰⁸

Az 1941. március végi jugoszláviai, majd az ezt követő magyar események, Teleki öngyilkossága súlyos traumát okoztak az SZDP-ben is. A párt április 1-i politi-

¹⁰⁵ PI Arch. 659. f. 1940/2. 6. e.

¹⁰⁶ U.o. és 651. f. 2/1943–7–2486. 6. e.

¹⁰⁷ PI Arch. 659. f. 1940/2 6. e.

¹⁰⁸ U.o. 659. f. 1941/2. 6. e.

kai tájékoztatójában még úgy fogalmazott, hogy bár a belgrádi változások híre mind a parlamentben, mind a politikai közvéleményben rendkívüli meglepetést okozott, mégis általános vélemény, hogy az „semmi körülmények között sem gyengítheti az örökös barátsági szerződés erejét”. Teleki környezetéből származó hírekre hivatkozva úgy látták, „remény van arra, hogy Magyarország ellenáll minden nyomásnak, amely azt akarja elérni, hogy Magyarország szakítson Jugoszláviával.”¹⁰⁹

Magyarországnak a Jugoszlávia elleni akcióban való részvételét az SZDP — tartva a retorzióktól — tudomásul vette és kötelezően átvette azokat a magyarázatokat, amelyekkel a kormány indokolta a történeteket. Április 15-i politikai tájékoztatójában úgy fogalmazott, hogy a kormánynak nem volt más választása, mint amit tett. Érveit három pontban foglalta össze: 1/ a háromhatalmi egyezmény miatt „Berlin határozottan kívánta”; 2/ ha a kormány szembeszállt volna a nacionalista, revizionista németbarát erőkkel, akkor „minden revizionista propagandaanyagot a nyilasok és imrédyisták sajátítottak volna ki, és tarthatatlan lett volna a kormányzat helyzete”; 3/ Románia és Szlovákia „vérszemet kapott volna, ha Magyarország tétlen marad Jugoszláviával szemben”.¹¹⁰ Abban a reményben, hogy Bárdossy Teleki nyomdokán halad, s változatlan a kormány összetétele, még reménykedtek abban, hogy Magyarország kívül marad a háborún.

1941 májusától az SZDP vezetői már számoltak azzal a lehetőséggel, hogy Németország megtámadja a Szovjetuniót. A kérdés számunkra az volt, hogy vajon Magyarország továbbra is kívül marad-e a háborún? „A háború most érkezik legváltságosabb szakaszának egyikéhez, esetleg olyan fordulathoz, amely még nagyobb mértékben kötelességünkké teszi, hogy fegyelmezetten és hangulati ingadozásoktól mentesen őrkdjünk a párt és szakszervezetek felett” — állapította meg a párttagokhoz intézett június 5-i központi utasítás.¹¹¹ A rendkívüli helyzetre való tekintettel és a párt előtt álló feladatok meghatározásának céljával került sor június 13-án, 14-én, 18-án, majd 25-én egy kibővített pártvezetőségi ülésre. A tanácskozás már az első három napon abból indult ki, hogy egy német–orosz konfliktus küszöbén áll a világ. A pártvezetőség, miközben változatlanul elhatárolta magát a bolsevizmustól, hangsúlyozta, hogy a szovjet államot, amely a nemzetközi politikában a békét erősíti, az agresszív törekvésekkel szemben pozitív szerepet tölt be, mindenképpen támogatni kell. Már június 18-án kimondták: „El a kezeket és a fegyvereket Szovjet-Oroszországtól!”, amit a Szovjetunió megtámadása utáni ülésen nemcsak fenntartottak, hanem meg is erősítettek.¹¹²

*

A KMP a második világháború kirobbantását — a Komintern nyomán a többi kommunista pártokhoz hasonlóan — tévesen mindkét fél részéről imperialista háborúként értékelte. „Ez a háború nem a ti háborútok” — hangsúlyozta Dimitrov a világ dolgozóihoz intézett felhívásában, ami igen nagy zavart és kárt is okozott nem-

¹⁰⁹ PI Arch. 659. f. 1941/2. 6. e.

¹¹⁰ U.o.

¹¹¹ U.o.

¹¹² PI Arch. 721. f. 27/343. 6. e.

csak a kommunisták körében, hanem a Hitler-ellenes erők oldalán küzdőknek is. Magyarországon, mivel nem volt közvetlen részese a háború kirobbantásának, és a KMP szervezeten belül gyenge volt, nem jelentett olyan súlyos problémát, mint a szomszédos országokban. Ami a KMP-ben is súlyos gondokat okozott, az a Szovjetunió magatartása volt, mindenekelőtt a már említett szovjet–német megnemtámadási szerződés. A párt ebben a kérdésben politikailag helyes választ adott, amit a történelem is igazolt, jóllehet mindmáig heves viták, ellentmondó álláspontok kísérik. A megegyezés — hangsúlyozta Rózsa Ferenc erről szóló részletes írásában — a világpolitikai helyzet sajátos, kényszerűsülte eredménye. „A Hitlerrel való megegyezés úgy Hitler, mint Chamberlain számára megnehezíti az Oroszországgal való szembefordulást. Az általuk készített háborút egymás ellen való harcukra korlátozza, melyből Oroszország semlegessége és megerősödése mellett csak mindkét fél meggyengülése és a világkapitalizmus és a szocializmus erői közötti küzdelemből az utóbbi javára való nagymérvű eltolódás adódhat.”¹¹³ Kétségtelen, ma már vannak vitatható megállapításai e dokumentumnak, de az akkori ismeretek tükrében és végkövetkeztetésében helytállóan bizonyult.

Miközben a párt az egyezménynek is tulajdonította, hogy megjavultak Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatai, hogy a „megglazult antikomintern-paktum” nagyobb mozgásteret biztosít az országnak, tartott attól, hogy Teleki semlegességi politikája nem tudja távoltartani az országot a háborútól. Magyarországnak pedig létérdeke volt a háborútól való távolmaradás, s ez csak úgy valósítható meg — szögezte le a KMP vezetése — ha „függetleníti magát mindkét imperialista csoporttól”, és megpróbál baráti viszonyt kialakítani a Szovjetunióval”, ami az ország függetlenségének garanciája lehet.¹¹⁴ 1940 nyarán, amikor ismét napirendre került a revízió ügye, a párt határozatában megállapította: a területi kérdésben el kell vetni a fasiszta tömbtől várt megoldást, mert ez végleg alárendeli az országot a tengelynek, továbbra is megosztja a térség egymásra utalt országait, ezért nincs más megoldás, mint „az érdekelt népek szabad, békés megállapodásai alapján” megteremteni „a Duna-medencében a nemzeti kérdés igazságos megoldásának feltételeit”.¹¹⁵

A második bécsi döntés nyomán a kommunisták úgy vélték, hogy ezzel Teleki lényegében feladta eddig folytatott „kivárási” politikáját. Nyomában Magyarország támaszként és ágyúütőtelékként szolgálja majd Németország és Olaszország „délkelet-európai imperialista törekvéseit”. A KMP 1940 őszén egy Balkán ellen irányuló esetleges német–olasz agresszióval számolt, amelynek revíziós követelése miatt Magyarország is részese lehet, de nem számolt a Szovjetunió megtámadásának lehetőségével. Sőt, úgy látta, hogy a megjavult magyar–szovjet viszonyt a pártnak is fel kell használni egyrészt a kapcsolatok elmélyítésére, másrészt a Szovjetunió vívmányainak megismertetésére.¹¹⁶ Végzetesnek minősítette a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást, amit szerinte aligha tud ellensúlyozni a jugoszláv–magyar „örökbarátság-

¹¹³ Pintér István: Rózsa Ferenc. Kossuth Könyvkiadó, 1938. 215. o.

¹¹⁴ A dokumentumot lásd: Párttörténeti Közlemények 1962. május, 175–176. o.

¹¹⁵ U.o. 182–186. o.

¹¹⁶ Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1935–1945. 233–236. o.

gi” szerződés, de mindenképpen mérsékelheti a Szovjetunióval való kapcsolatok gyors javulása.

A kommunisták reménykedését szertefoszlatta, s az ország külpolitikai helyzetét katasztrofális irányba fordította Horthyék szerződésszegése, Jugoszlávia megtámadása. A párt Teleki öngyilkosságát úgy értékelte, hogy a „reménytelen helyzetben”, amikor választania kellett, hogy „a német követeléseknek tesz-e eleget, vagy a magyar nép békeakarátának”, nem látott más választást, mint az öngyilkosságot. „A magyar uralkodó klikk — alig néhány héttel a barátsági szerződés után — szőszegő lett” — szögezte le a párt levele — „idégen imperialista hatalom oldalán Magyarországot belevitte egy igazságtalan rablőháborúba”. Teleki felelősségét is hangsúlyozza, mert a németeknek tett újabb és újabb engedményekkel” aláasta saját politikai elképzeléseit. Utóda külpolitikáját még veszélyesebbnek tartotta, mert — szemben azon kormányfői nyilatkozatával, hogy folytatni fogja elődje politikáját — „biztos, hogy kész a Németországgal való szorosabb együttműködésre.”¹¹⁷ Mindennek ellenére a KMP 1941 nyarán nem számolt a Szovjetunió megtámadásával, sőt fellépett az olyan híresztelések ellen, amelyek a közeli német agresszió lehetőségét terjesztették.

*

A Szovjetunió elleni német agressziót követően az SZDP egyértelműen azon az állásponton volt, hogy Magyarországnak mindenképpen távol kell maradnia ettől a háborútól. Együttal állást is foglalt a Szovjetunió mellett. A pártvezetőség több tagja leszögezte, hogy a Szovjetunió „akarata ellenére sodródott bele a háborúba..., s most ezekben a sorsdöntő időkben nem tehetünk mást, mint szívvel-lélekkel Szovjet-Oroszország mellé állni”. Különösen megerősödött ez az álláspontjuk, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Anglia és az USA is a Szovjetuniót támogatja, és kibontakozóban voltak egy antifasiszta világkoalíció körvonalai. A szociáldemokraták szrint a német-szovjet háború az egész külpolitikai frontot „átállította”, és az angol-amerikai-szovjet közeledéssel „messze túlmutató fejlődés horizontja nyílt meg”. Magyarország hadbalépése ellen, ha nyíltan nem is, de különböző megnyilvánulásokkal kifejezte egyet nem értését. (Peyer Károly pl. Bárdossynak a hadbalépésről tett parlamenti bejelentésekor el akarta hagyni az üléstermet, de ebben a szélsőjobboldali képviselők megakadályozták.)

A Népszava egyetlen alkalommal sem volt hajlandó a Szovjetuniót pocskondiázó, az agressziót méltató, helyeslő cikket közölni. Ezért a háborúpárti sajtó élesen támadta az SZDP lapját. „A Népszava valósággal tüntetett az objektivitással, amelyből minduntalan kisikolt a nagyon is világos, de érthető elfogultság” — írta a kormány lapja, a *Függetlenség*. A vezérkari főnök is azon háborog, hogy amíg a párt és lapja korábban nem egyszer élesen támadta a szovjetet, most nem helyesli az ellene folyó háborút, egy szava sincs a szovjet rendszer ellen, nem üdvözli a német győzelmeket, „egyszóval a szovjetek oldalán áll”.¹¹⁸ „Kétségtelenül szimpátiával figyeli a Szoci-

¹¹⁷ Pintér István: Rózsa Ferenc. 125–126. o.

¹¹⁸ Bővebben lásd: Pintér István: A szociáldemokrata párt története id. mű. 281–292. o.

áldemokrata Párt a szovjet ellenállást'', egyúttal a fasizmussal szembeni blokk alakulását — állapította meg Sombor-Schweinitzer főkapitányhelyettes, aki ugyancsak fenntartással élt az ország háborúba lépésével szemben. Az SZDP vezetői nem helyeslik a Szovjetunió megtámadását azért sem — szögezte le ugyancsak a főkapitányhelyettes —, mert „Magyarországnak ehhez a hadviseléshez semmiféle érdeke nem fűződik, és csak azt eredményezheti, hogy a háború után Magyarországot ugyanúgy bírálják el a győztes hatalmak — feltéve, ha Anglia győz —, mint Németországot.”¹¹⁹

A szociáldemokrata vezetők meg voltak győződve arról, hogy a háborút Németország nem nyerheti meg, az volt az álláspontjuk, hogy a háborúból mindenképpen a nyugati hatalmak kerülnek ki győztesen. A párt feladata tehát — vallotta a vezetők többsége — a kivárás, a háború átvészélése és felkészülés a háború utáni demokratikus átalakulásra. A párt vezetői ezért is tartózkodtak mindenfajta nyílt külpolitikai állásfoglalástól. „Mi tartózkodunk attól, hogy itt bírálatot gyakoroljunk azért, mert nem akarjuk a kormány helyzetét megnehezíteni — hangsúlyozta Peyer a parlamentben 1941. december 1-i felszólalásában —, mert nem ismerem azokat az adatokat, amelyeknek alapján helyesen tudnám a külpolitikai kérdésben az álláspontomat elfoglalni...” Egyben leszögezte azt is, hogy érthetetlennek tartja a szélsőjobb örökös kritikáját a szövetségi hűség kérdésében, mert a kormány maximálisan eleget tesz e téren is feladatának.¹²⁰ Ugyanakkor a Népszava — a cenzúra adta lehetőségek között is — a katonai és diplomáciai viszonyokról igyekezett úgy tájékoztatni, a fronthelyzetről szóló részeket úgy tördelni és olyan megoldásokat alkalmazni, amelyek lehetővé tették, hogy az olvasó a sorok között megismerje a valós helyzetet. Az elnöki-titkári értekezleteken — a szűkre szabott keretek között — ugyancsak igyekeztek bővebb, a semleges és az antifasiszta államok, politikai erők helyzetét, álláspontját is magába foglaló információt adni.

1941 végén a szociáldemokrata vezetést két ellentétes külpolitikai jellegű hatás érte. Az egyik a németek Moszkva alatti veresége, a másik — amitől már több mint egy fél év óta tartottak — az, hogy Magyarország hadiállapotba került Angliával és az Egyesült Államokkal. A párt a parlament külügyi bizottságában szót emelt a kormány e lépése ellen. Ennek is tulajdonítható, hogy 1942 márciusában Peyer Károlyt kihagyták a parlament külügyi bizottságából.

Az Atlanti Charta létrejötte, amelyről a párt a rendelkezésére álló források alapján bő információt adott, az a körülmény, hogy magyar részről több cselekvő sürgetés és bírálat is elhangzott az SZDP politikai magatartását illetően, szerepet játszott abban, hogy a párt élesen bírálja a kormány bel- és külpolitikáját, bekapcsolódjon a háború alatti legnagyobb antifasiszta tüntetés — 1942. március 15-e — előkészítésébe. Bárdossy bukása, Kállay Miklós kormányfői kinevezése az SZDP vezetésének részben a német fasizmushoz fűződő kapcsolatok lazulásának reményét villantja fel. A változás azonban valójában csak 1943 elején, Sztálingrád után, a hintapolitika kibontakozásával veszi kezdetét.

*

¹¹⁹ PI Arch. 651. f. 2/1941–7–14444. 8. e.

¹²⁰ Képviselőházi Napló (1939) XII. kötet 207. o.

A Kommunisták Magyarországi Pártját váratlanul érte a Szovjetunió megtámadása. Magyarország hadbalépésének másnapján, majd szeptember 1-i határozatában megállapította, hogy ezt a háborút Hitler nem nyerheti meg, és kudarcával magával rántja „szövetségeseit” is, amennyiben azok kitartanak mellette. Ezért legfőbb teendőknek a kommunisták és minden Hitler-ellenes erő számára „a céltalan szovjetellenes háború befejezését”, a német fasiszták oldaláról való leszakadást, „a szovjet–angol–amerikai blokkra való támaszkodáson keresztül” az ország függetlenségének helyreállítását, a demokratikus átalakulást tartotta.¹²¹

Az antifasiszta világkoalíció létrejötte, és benne — különösen a németek moszkvai veresége után — a Szovjetunió szerepének megnövekedése a kommunistákban azt a meggyőződést érte, hogy nemcsak a faszizmus szenved vereséget, hanem a háború után egy demokratikus folyamat közbeiktatásával megnő az egyes országokban a szocializmusba való átmenet lehetősége is.¹²² A Szovjetunió, Anglia és Amerika által Washingtonban kötött katonai és politikai szövetség, melyhez 26 állam csatlakozott, hatalmas jelentőségű — szögezte le a KMP központi lapja, a Szabad Nép 1942 februári száma. Elsősorban hatalmas szövetséget jelent, mely abszolút katonai és gazdasági fölényével meggyorsítja a Hitler-faszizmus és a tengelyhatalmak leverését. Továbbá a megállapodás értelmében ezek az államok Hitler leverése után is együttműködnek a világ újraépitésében. A nemzetek önrendelkezése jogán kötelezik magukat a résztvevő államok, hogy nem fognak beavatkozni abba, milyen formák között akarják az egyes népek állami életüket berendezni, mindez megerősíti a faszizmus ellen harcoló államok és népek elszántságát a háború győztes befejezésére, és széles távlatokat nyit a jövő számára. A kommunisták, miképpen a szociáldemokraták is, jól látták, hogy Hitler a területi revíziót használja fel arra, hogy az abban érdekelt országokat még mélyebbre rántsa a háborús pusztulásba. A KMP azért is hangsúlyozta: tudatosítanunk kell mind a magyar, mind az idegenajkú dolgozóknak, hogy közös az érdekük, közös az ellenségük. „Hirdetnünk kell, hogy ellenzünk minden olyan hódítást és visszacatolást, amely a lakosság megkérdése nélkül, vagy annak akarata ellenére ment végbe. Rablásnak tekintjük, ha a nemzetiségi lakosságtól elveszik a földjét vagy üzletét, hogy betelepített magyaroknak adják. Fel kell emelnünk szavunkat minden olyan ténykedés ellen, amely nyelve miatt megbántja, vagy háttérbe szorítja a nemzetiségi lakosságot.”¹²³

A kormányfő-változásnál is mindjárt jelezték a kommunisták, hogy attól alapvető módosulás nem várható. A „lavírozó” politika, ha hoz is átmeneti sikereket, ha sikerül is Hitler „nyomását” kivédeni, az általa elképzelt úton az ország nem menthető meg.¹²⁴ A VKF különbíróóságának a Schönherz-perben benyújtott vádindítványában olvasható, hogy a kommunisták a szociáldemokrata és szakszervezeti munkássággal és más erőkkel arra szervezkedtek, hogy „tengelyellenes propagandával és Szovjet-Oroszország (és szövetségesei) elkerülhetetlen győzelmének hangoztatásával a háromhatalmi egyezményben vállalt kötelezettségek teljesítésével szemben ellen-

¹²¹ Dokumentumok... (1935–1945) 290–293. o., Szabad Nép, 1942.

¹²² Szabad Nép, 1942. február.

¹²³ Szabad Nép, 1942. április.

¹²⁴ U.o.

szenvet keltsenek”, s ezzel „a szövetséges fegyveres erőknek hátrányt, az ellenségnek előnyt okozzanak”.¹²⁵

1942 őszén a párt általános helyzetelemzése a Sztálingrád alatti vereség előjeléként értékelte a németek és szövetségeseik defenzívába kerülését, s úgy vélte, hogy ez felgyorsítja a nyugati szövetségesek harci elszántságát is, az állandóan halogatott második front megnyitását, és a megszállt országokon belül az antifasiszta harc felángolását. A fasiszta tömb katonai versége körvonalainak kibontakozásával egyidejűleg lazulni fog a tengelyt összetartó erő, és nőnek az ellentétek is. Úgy ítéltek meg, hogy ebben a helyzetben a magyar kormány feladata az lenne, hogy leválassza az országot Hitler oldaláról, teremtsen meg azokat a belső feltételeket, amelyek átvezetik az antifasiszta koalíció oldalára.¹²⁶ A voronyezsi, illetve a sztálingrádi vereség után a KMP kifejtette, hogy „a háború döntő szakaszába lépett”. Fennáll a veszélye, hogy a nyugati hatalmak hadműveletei miatt délről is kialakul egy „balkán front”, s ezzel Magyarországot közvetlenül is elérheti a háború. Ezért szorgalmazta a KMP, hogy a demokratikus és Hitler-ellenes erők összefogásával — a Kállay-kormánnyal, de főleg nélküle — meg kell teremteni az „azonnali különbéke” feltételeit, s megakadályozni az ország esetleges német megszállását.¹²⁷

*

A német hadsereg Sztálingrád alatti súlyos veresége és a nyugati hatalmak afrikai sikersorozata, a Kállay-féle hintapolitika kibontakozása után az SZDP-ben két irányban erősödött fel az útkeresés. Egyrészt a Hitler-ellenes ellenzéki pártok együttműködési készsége — főleg a Független Kisgazdapártnak a szociáldemokratákkal való kapcsolatépítése — megnövelte azok politikai súlyát a bel- és külpolitikában egyaránt. Másrészt maga Kállay, illetve a tőle balra álló erők is ismét számoltak a szociáldemokraták lehetséges külpolitikai szerepével. Ez is összefüggött azzal, hogy a nyugatiakkal folytatott titkos tárgyalásokon nem egyszer hivatkoztak rájuk is. A pártban így megerősödött azoknak a tábora, akik a megváltozott körülmények között nagyobb bel- és külpolitikai mozgásteret követeltek a mozgalom számára, sürgették, hogy a kormány tegye lehetővé az SZDP „régii külföldi összeköttetéseinek felhasználását”. Buchinger megfogalmazásában: mind a háborúból való kiválás, mind a jövő Magyarország szempontjából fontos hangsúlyozni, — mondotta —, hogy nemcsak a nagyhatalmak, hanem az azok politikáját meghatározó belső erők, mindenekelőtt a szervezett munkásosztály sem hagyhatók figyelmen kívül. „Készen állunk arra, hogy ezeknek az erőknek áramkörébe Magyarország érdekében bekapcsolódunk. Ez pedig a külföldi munkáspártokkal való kapcsolat megteremtése nélkül aligha lehetséges.”¹²⁸

¹²⁵ Szabad Nép, 1942. április.

¹²⁶ A dokumentumokat lásd: Orbán László: Ifjúság, értelmiség, szocialista kultúra. (Összeállította: Pintér István) Kossuth Könyvkiadó, 1981. 63–79. o.

¹²⁷ Dokumentumok... 1935–1945.

¹²⁸ PI Arch. 696. f. 24. és 32. d. e.

Kállay 1943 nyarán már biztosította, hogy a párt elsősorban Böhm Vilmoson keresztül bizonyos kontaktust teremtsen az angol és svéd munkáspárttal. Egyúttal ígéretet tettek a kormánynak, hogy továbbra is „hallgatnak még olyan kérdésekben is, amelyekben néha meg kellene nyíltan és határozottan mondani véleményünket”.¹²⁹

1943 tavaszán így a legfőbb feladatnak a *felkészülést* tekintették a háborút követő idők teendőire. Ennek során készült el Mónus Illés irányításával az a gyakorlati programtervezet, amelyben külön fejezetet szenteltek az SZDP külpolitikai elképzeléseinek. Mivel a tervezet jórészt a párt átfogó külpolitikai elképzeléseit igyekezett összefoglalóan formába önteni, a 12 pontból álló részt teljes terjedelemben ismertetjük:

„1/ a magyar nép állandó békében, jóbarátságban és biztonságban akar élni minden szomszédjával;

2/ a Duna-medencében élő népek békés együttélését államszövetségi alapon, önállóságuk, szabadságuk és nemzeti jellegük fenntartásával kell biztosítani;

3/ szoros kapcsolatot kell teremteni politikai, gazdasági, kereskedelmi, társadalmi és kulturális téren egyaránt;

4/ a magyar nép e nagy cél érdekében minden törekvést elősegít;

5/ a magyar nép azt vallja, hogy az államok egymás közötti viszályát döntőbíróssági úton kell rendezni;

6/minden nép egyenlő jogokkal legyen tagja a Népek Szövetségének; a Népek Szövetségét demokratikus alapelvekre kell felépíteni, hogy ne lehessen imperialista törekvések és háborús kalandok eszköze;

7/ a Népek Szövetségének feladata a fegyverkezési verseny megszüntetése, a leszerelés biztosítása minden nép számára, végül a fegyvergyártás állami tulajdonba vétele;

8/ szabaddá kell tenni a világforgalmat, biztosítani kell minden nép számára a közlekedési lehetőségeket és eszközöket;

9/ minden nép számára lehetővé kell tenni a nyersanyagok megszerzését és az árucserre lebonyolítását;

10/ nemzetközi megegyezések révén szilárd és egységes valutát kell létesíteni azzal a törekvéssel, hogy az európai gazdasági egység megteremtése az Európai Egyesült Államok kialakulására vezessen;

11/ a diplomáciai képviselőket demokratikus és szociális szellemben kell átalakítani; ezeknek a testületeknek a feladata, hogy gazdasági, szociálpolitikai és kulturális téren az egyes népeket egymáshoz közelebb hozzák, és nemzetközi megegyezésekkel egyenlítsék ki az eltérő és hátrányos gazdasági és szociális munkaviszonyokat;

12/ a szociálpolitikai törvényhozást a kölcsönösség és a viszonyosság alapjára kell helyezni, e végből hatályossá kell tenni a Nemzetközi Munkaügyi Hivaltal”.¹³⁰

A programtervezet külpolitikai koncepciója, amelynek nagyobb része belekerült a párt felszabadulás utáni programjába is, egy átfogó, nemzetközileg is megalapozott, demokratikus külpolitika alapjait vetette meg, amelynek nem egy tétele ma is aktuális.

¹²⁹ Dokumentumok... 1935–1945. 393. o.

¹³⁰ PI Arch. 658. f. 5/239. 6. e.

A programtervezet a nemzeti kisebbségek jogait az államforma kérdésénél a következőkben összegezte: „a nemzeti kisebbségek jogait a túlnyomóan nemzeti kisebbségek által lakott területeken, az illető kisebbség anyanyelvének használatát a tanintézetekben, a közhivatalokban, a bíróságoknál és általában az állami igazgatás minden ágazatában biztosítani kell”.¹³¹ Tehát szemben a korábbi állásponttal — számolva a visszacsatolt területek további megtartásával — a tervezet már nem foglalta magában a nemzetiségek önrendelkezési jogát.

1943 nyarán részben a katonai események, részben az újból nekilendült titkos tárgyalások arra készítették az egymáshoz közeledő két pártot, a szociáldemokratákat és a kisgazdákat, hogy a szicíliai partraszállás másnapján, július 12-én közös memorandumban szólítsák fel a kormányt, hogy az „a tényleges helyzet konzekvenciáinak levonása” után „jelentse be, és hozza diplomáciai úton az érdekelt államok kormányainak tudomására, hogy Magyarország megszűnt hadviselő állam lenni”. „Békét akar minden irányban, és erkölcsi, szellemi és gazdasági javainak egy jobb korszakba való átmentését.”¹³² Röviddel e dokumentum Kállayhoz való eljuttatása után a szociáldemokraták megismerkedtek Bajcsy-Zsilinszky memorandumával is, amellyel jó részt egyetértve jutott el az a Kisgazdapárt nevében a kormányfőhöz. Ezt követte a két párt szövetsége, amely állást foglalt abban, hogy a jövőben mind kül-, mind belpolitikai kérdésekben a parlamentben és azon kívül is közösen lépnek fel. 1943 nyarán mindkét párt közelinek tartotta a háború befejezését, és legfőbb feladatnak a német megszállás elkerülését, illetve a háborúból a békébe való olyan átmenetet, amely „elkerüli” 1918–1919-et.

Az olasz fegyverszüneti egyezményt követően Kállay bejelentette a korábbi egyezmények automatikus megszűnését, s ezzel de facto Magyarország „semlegességének” visszanyerését. Lényegében ezt követően került sor a két párt azon közös álláspontjának deklarációjára, miszerint: „a háromhatalmi egyezmény összeomlása” felmentette a kormányt azon kötelezettsége alól, amely eddig visszatarthatta attól, hogy ne deklarálja „azt az eredeti semlegességet..., melyet a Teleki-kormány a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk előtt elfoglalt”. A dokumentum gyors cselekvésre szólította fel a kormányt, hogy még „az utolsó pillanatban”, „a kisebb kockázatot vállalva” „kivonuljunk ebből a háborúból”.¹³³ Feltehetően a Kállay előzetes fegyverszüneti megállapodásáról terjengő hírek is szerepet játszottak a dokumentum nyilvánosságra hozásában, valamint az, hogy a nyugati demokratikus politikai erők, mindenekelőtt az angol és svéd munkáspárt sürgette a pártszövetség aktívabb tevékenységét. Böhm Vilmos, aki 1943 nyarától kapcsolatban állt a stockholmi követségen keresztül a kormánnyal és az SZDP-vel is, Szakasits Árpádnak írott levelében „gyorsabb cselekvést, legalább a semlegesség deklarációját” és „a keleti fronton lévő katonai egységek hazahívását” sürgette első „menetben”.

1943 őszén azonban az események kedvezőtlen fordulatot vettek a párt elképzeléseinek realizálására. Az angol–amerikai csapatok előnyomulása megállt, miközben a szovjet hadsereg gyors ütemben közeledett a Kárpátokhoz. Az SZDP vezetői

¹³¹ U.o.

¹³² PI Arch. 658. f. 5/248. 6. e.

¹³³ Kis Újság, Magyar Nemzet, Népszava, 1943. szeptember 12.

attól tartottak, hogy ily módon a Szovjetunió befolyása Magyarországra nagyobb lesz, mint amint ők várták. Foglalkoztatta őket az is, hogy az angolok miként látják „az oroszok” jövőbeni szerepét ebben a térségben. Böhm szerint a jövőben Magyarországnak mindenképpen „jószomszédi viszonyt” kell létesítenie a Szovjetunióval, de semmiképpen sem kell attól tartani, hogy „a Ti területek oda tartozó érdekszféra” lesz. Az angolok erről megfelelően gondoskodtak — írta a párt vezetőinek megnyugtatóására Böhm Vilmos.¹³⁴

Ez a keletről jövő fenyegetés tekintetében némileg megnyugtatta a pártvezetést, de egyre jobban aggasztotta őket a németekkel megromlott kapcsolat folytán a szélsőjobboldal heves támadása a pártszövetség és a Kállay-féle politika ellen. Ez készítette Peyert Kállay mellett nyílt fellépésre a parlamentben, amikor leszögezte: minden politikai ellentét ellenére támogatjuk a kormányt az ország függetlensége, területének épsége, a rend és nyugalom fenntartása kérdésében.¹³⁵ Ugyanakkor élesen bírálta a hadbalépést, és követelte, hogy a kormány tegyen hathatós intézkedéseket a háromhatalmi szerződés felmondására.

1944 kora tavasza teljes zűrzavart teremtett az SZDP vezetésében. Egyrészt a pártszövetség felbomlasztására tett kísérletek, a szélsőjobboldal támadásai, másrészt a Vörös Hadsereg közeledése a Kárpátokhoz, s főleg pedig az ország német megszállásának lehetőségéről kapott információk cselekvő lépésekre sürgette a pártot a Kisgazdapárttal együtt. Mint ismeretes: elkéstek.

*

A kommunisták — Békepárt néven — 1943 őszén lényegesen reálisabban ítélték meg a fasiszta tömb, benne Magyarország helyzetét is, mint a szociáldemokraták. Ennek oka abban rejlett, hogy az antifasiszta világkoalíciót egységesebbnek tartották, és nem manipuláltak azon belül egyik fél rovására, vagy előnyére. Az antifasiszta frontok sikerei 1943 végén a kommunisták számára egyértelművé tették, hogy a fasiszmus „válságából nincs többé kivezető út, ez már csak bukásba torkollhat”. Ebből az alapállásból értékelték a moszkvai külügyminiszeri és a teheráni konferenciát is. „Fő jelentőségük abban áll” — szögezte le a párt helyzetelemző írása —, hogy „megrövidítik a háborút”, egyrészt azzal, hogy megszilárdítják a szovjet–angolszász szövetséget, elkerülve annak lehetőségét, hogy bármelyik fél a fasisztákkal különbéket kössön, s végül azzal, hogy „meggyorsítják a vazallusok eltávolodását Hitlertől”. Az adott helyzetben Magyarország számára egyetlen lehetőség adódik, minél előbb olyan feltételeket teremteni a különbékéhez, amelynek egy esetleges német beavatkozás miatt vannak „kockázatai és veszélyei”, de még mindig „előnyösebb Hitler háborújának továbbfolytatásánál”.¹³⁶ Kétségtelen, a kommunisták túlértékelték az országon belüli demokratikus és Hitler-ellenes erők lehetőségét a különbéke megteremtésére, helyes volt viszont az állásfoglalásuk abban, hogy azok a különbéke-kísérletek, amelyeket az ellenzék — Kállayt támogatva s benne reménykedve — folytat egy esetle-

¹³⁴ PI Arch. 258. f. 2. cs. 30. δ. e.

¹³⁵ Képviselőházi Napló XVIII. kötet. 640. o.

¹³⁶ Dokumentumok... 1935–1945. 425–435. o.

ges német akció bekövetkezéével felkészületlensége miatt katasztrófához vezethetnek. A párt központi lapja — a *Béke és Szabadság* — már március elején arra figyelmeztetett, hogy „mire felocsúdunk, azon vesszük észre magunkat, hogy (a németek) megszállták az egész országot”. A Kossuth-rádió március 14-i adásában is arra figyelmeztetett, hogy „visszahozhatatlan alkalmat mulasztunk el a Hitlerrel való szakításra, s ha a náci hadak már hazánkban fognak állni, ha már átvették az ellenőrzést..., akkor a szakítást sokkal nehezebb, vagy éppen lehetetlen lesz végrehajtanunk”.

A Kállay-kormány alkalmatlan volt a német megszállás megakadályozására, a baloldal pedig a kormány nélkül erőtlén és felkészületlen.

A német megszállás után megalakult Magyar Front, amelynek két pillére immár az illegalitásba került SZDP és a Békepárt volt, fő feladatának továbbra is a háborúból való kiválást tekintette, s ehhez 1944 késő nyarától már Horthy és táborá megnyerését sem tartotta kizártnak. A Magyar Frontnak Horthyhoz intézett 1944. szeptember 20-i memoranduma a román, bolgár és finn példa követésére, a Hitlerrel való szakításra szólította fel a kormányzót. Ezzel visszaszerezve „cselekvési szabadságunkat” — a hadsereg és a demokratikus pártok „együtműködésével” — az ország álljon át a szövetségesek oldalára. Ennek érdekében — a belső feltételek megteremtése mellett — fegyverszünetet kell kérnie a szövetséges hatalmak kormányaitól, hogy támogatásukkal megteremtődjenek a kiugrás politikai és katonai feltételei.¹³⁷

Még a kiugrás elvetélése előtt fogalmazta meg a Kommunista párt (ekkor már e néven szerepelt) 17 pontból álló, „az újjászülető Magyarország felépítésének programtervezetét”, amelyet elfogadásra a Magyar Front elé kívánt terjeszteni. Erre azonban a bekövetkező események miatt már nem került sor. A tervezet 9. pontja foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel, és a 16. az ország leendő külpolitikájával. Mindkét pont mind szellemében, mind tartalmában időt állónak bizonyult, sőt, néhány vonatkozásban még napjainkban is megvalósítandónak tekinthető. Ezért a tanulmány összegezése gyanánt álljon itt befejezésül e két pont:

„9. A Népköztársaság az állam területén élő összes nemzetiségeket gazdaságilag, politikailag és kulturálisan egyenjogúnak nyilvánítja. Biztosítja a nemzetiségeknek a közigazgatásban, az állami élet minden területén való részvételüket, egyenjogú és arányos képviseletüket a törvény hozásában és végrehajtásában. A közigazgatás hivatalos nyelvét az adott vidék nemzetiségi összetétele adja meg. Több nemzetiségű vidéken minden nemzetiség nyelve a hivatalos nyelv közé felvétetik. A nemzetiségi iskolák, tanerők képzése, nemzetiségi társadalmi és kultúrintézmények ugyanolyan elbírálásban és állami támogatásban részesülnek, mint a magyar nemzetiségűeké...

16. A Népköztársaság külpolitikailag a Szovjetunióval és valamennyi szomszédos demokratikus állammal békés viszonyban és a legszorosabb gazdasági, társadalmi és kulturális együttműködésben kíván élni. Célja a Duna-medence és Balkán népei egyetlen demokratikus népcsaládjának megvalósulása, összhangban a Szovjetunióval. Addig is vitás területi kérdéseinket, az államhatárok megvonását a legteljesebb nemzetiségi jogok tiszteletben tartása és megadása mellett a kölcsönösség alapján békés úton rendezzük szomszédos államainkkal.”¹³⁸

¹³⁷ Dokumentumok... 1935–1945. 545–547. o.

¹³⁸ Dokumentumok... 1935–1945. 553–557. o.

István Pintér:

LES LIGNES EN POLITIQUE ÉTRANGÈRE DES DEUX PARTIS OUVRIERS
PENDANT L'ÈRE DE HORTHY

L'étude se propose de définir les lignes en politique étrangère que les deux partis ouvriers, c'est-à-dire le Parti Social-Démocrate Hongrois (SZDP) et le Parti des Communistes Hongrois (KMP) ont suivies entre les deux guerres.

Les deux partis avaient déjà subi un échec dans ce domaine: le SZDP pendant la révolution de 1918, et le KMP en 1919; toutes leurs conceptions politiques ultérieures devaient en être conditionnées. Ils récusaient tous deux le traité de paix de Trianon (l'étude en parle avec maints détails), mais, dans le même temps, ils désapprouvaient la politique révisionniste du gouvernement hongrois qui visait le rétablissement de la Grande Hongrie et isolait, de ce fait, le pays de ses voisins en le menant dans une impasse totale en matière de politique étrangère.

Le SZDP affirmait que seule une démocratisation de la politique intérieure pourrait permettre au pays de briser le mur de son isolement extérieur. Il se réclamait donc d'une politique étrangère à deux composantes: d'abord, mener à bien, à l'intérieur du pays, un changement démocratique qui pourrait gagner la sympathie des grandes puissances et atténuer, par ce biais, les tensions avec les pays voisins et ensuite, dans cette atmosphère améliorée, faire modifier „Trianon” et obtenir l'allègement de la situation des Hongrois restés dans les parties „amputées”. A cette politique, il espérait obtenir un soutien essentiellement de la part de l'Internationale Socialiste et de l'Angleterre. Les communistes, eux, ne pouvaient imaginer un changement substantiel qu'après un nouveau revirement à caractère socialiste et par l'Union Soviétique.

L'avènement de Hitler fait cesser l'isolement extérieur du pays et fournit un fondement aux idées révisionnistes. Mais les deux partis ouvriers élèvent résolument la voix contre une alliance avec l'Allemagne fasciste: ils sollicitent l'élargissement des relations avec l'Angleterre et la France et l'amélioration des rapports avec les pays voisins pour contrebalancer l'influence nazie. En fondant de grandes espérances sur la coopération internationale antifasciste, ils soutiennent le projet de la confédération danubienne, c'est-à-dire une union des forces démocratiques des pays danubiens contre la progression du nazisme.

Entre 1938 et 1941, le progrès de la politique de révision territoriale provoque des troubles dans les rangs du SZDP, et les idées nationalistes s'y renforcent au dépens de l'antifascisme. Quand la guerre éclate, le parti donne son soutien à l'aile anglophile, que constituent les éléments hésitants du gouvernement et de son camp.

L'auteur nous fait connaître enfin les positions des deux partis sur la politique extérieure après l'entrée en guerre du pays. Tous deux désapprouvaient l'engagement aux côtés de Hitler, organisaient la résistance antifasciste contre la guerre et s'efforçaient d'établir le contact avec la coalition mondiale des forces antifascistes. Dans la direction du SZDP, les opinions étaient partagées: certains voulaient fonder la future politique étrangère du pays uniquement sur la partie occidentale de la coalition antifasciste mondiale, tandis que les autres, et les communistes, entendaient s'appuyer sur l'ensemble de cette coalition.

Иштван Пинтер:

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ДВУХ РАБОЧИХ ПАРТИЙ
В ПЕРИОД РЕЖИМА ХОРТИ

(Резюме)

В статье предпринимается попытка очертить внешнеполитическую концепцию двух рабочих партий – легальной Венгерской социал-демократической партии (СДП) и нелегальной Венгерской коммунистической партии (ВКП) – в период между первой и второй мировой войной.

Внешнеполитические концепции обеих партий – СДП в революции 1918 года, ВКП в 1919 году – оказались несостоятельными, что давало о себе знать в политике партий и в

рассматриваемый период. Обе рабочие партии отвергали Трианон. (Автор подробно останавливается на этом.) В то же время партии отвергали и ревизионистскую политику венгерских правительств с претензиями на Великую Венгрию, которая ввергла страну во внешнеполитический тупик. СДП считала, что только демократической изоляцией. Поэтому во внешнеполитической ориентации партия преследовала две цели: демократический поворот во внутренней политической жизни, что откроет возможности контактов с великими державами, позволит разрядить напряженность в контактах с соседями и благоприятно изменить — путем переговоров — Трианон и удручит положение венгерского населения в „оторванных районах”. Поддержки этой политики социал-демократы ожидали прежде всего от Социалистического Интернационала и Англии. Коммунисты ожидали изменений по существу только от новой социалистической революции и от Советского Союза.

Приход к власти Гитлера прорывает внешнеполитическую изолированность страны и делает реальными ревизионистские соображения. Обе рабочие партии решительно выступили против союза с фашистской Германией. Для компенсации нацистского влияния партии настаивают на укреплению англо-французских контактов и улучшении отношений с соседями. Большие надежды связываются в это время с развернувшимся на базе французского народного фронта международным антифашистским сплочением. Партии форсируют Дунайскую конфедерацию, то есть совместное выступление демократических сил придунайских стран против нацизма.

Территориальная ревизия 1938–1941 гг. вызывает замешательство в рядах СДП: усилилось влияние национализма, спал подъем антифашистского движения. После того, как вспыхнула вторая мировая война, партия выступила в поддержку принявшего английскую ориентацию, но колебавшегося правительства и его сторонников.

Автор в заключение знакомит с внешнеполитической концепцией двух рабочих партий после вступления страны в войну. Партии отвергли участие в войне на стороне Гитлера, организовали антифашистское сопротивление и прилагали усилия к созданию всемирной антифашистской коалиции. В руководстве СДП мнения разделились: одни считали основой будущей внешней политики страны сотрудничество с западным крылом мировой антифашистской коалиции, другие намеревались опираться на всю антифашистскую коалицию.

Izsák Lajos

A POLGÁRI ELLENZÉKI PÁRTOK MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI HELYZETÉRŐL, KÜLPOLITIKAI LEHETŐSÉGÉRŐL (1944–1947)

Magyarországon a második világháború után közvetlenül olyan helyzet alakult ki, hogy a politikai küzdelmek döntően a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronton (MNFF), a koalíción belül, mindenekelőtt a Magyar Kommunista Párt és a Független Kisgazdapárt között zajlottak le. A politikai élet alakulásában azonban szerepet játszottak azok a közbülső erők, illetve az őket képviselő politikai csoportosulások, polgári ellenzéki pártok is, amelyek nem kerültek, vagy különböző okoknál fogva nem is kerülhettek be a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba, tevékenységük és állásfoglalásuk azonban bizonyos mértékig és módon szintén befolyásolta az események menetét.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronton kívüli polgári ellenzéki pártok — Kereszténydemokrata Néppárt, Demokrata Néppárt, Magyar Radikális Párt, Magyar Szabadság Párt, Független Magyar Demokrata Párt, Magyar Függetlenségi Párt, Keresztény Női Tábor —, illetve az MNFF-ből már 1945 nyarára kiszorított Polgári Demokrata Párt létrejötte és politikai pályafutása szempontjából is irányadó tényezőként kell megemlíteni az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti szerződés előírását, amelynek értelmében (megfelelően) Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) működött az országban, s ennek jóváhagyására a politikai életben való részvételhez — 1947 szeptemberéig, a békeszerződés életbelépéséig, illetve a szervezet feloszlásáig — szükség volt. A SZEK már a kezdetben sem helyeselte, hogy túlságosan sok politikai csoportosulás, pontosabban szólva polgári ellenzéki párt vegyen részt a demokratikus közéletben. A Magyar Szabadság Párt zászlóbontását illetően pedig — 1946 nyarán — néhány hónapig a halasztás álláspontjára helyezkedett. A polgári ellenzéki pártok tevékenysége rövid életűnek bizonyult Magyarországon, s ebben belpolitikai okokon túl, különösen e pártok megszűnését, illetve felszámolását illetően a nemzetközi helyzet megváltozásának, mindenekelőtt a Tájékoztató Iroda létrejöttének is döntő szerepe volt.

A polgári ellenzéki pártok tevékenységére, programalkotó munkálataira közvetlen befolyást külföldi polgári pártok alig gyakoroltak, sőt, e pártok lényegében külföldi kapcsolatokkal nem is rendelkeztek. Közülük jelentősebb szervezeti tevékenységet is — a Magyar Szabadság Párt 1947-es tavaszi próbálkozásaitól, illetve 1947 augusztusától eltekintve — csak a Polgári Demokrata Párt és főleg Budapesten a Magyar Radikális Párt próbált kifejteni. Más volt a helyzet e pártok parlamenti működésével kapcsolatban. 1946-ban a Magyar Szabadság Párt, az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választások után pedig tulajdonképpen valamennyi polgári ellenzéki párt döntően a parlamenti vitákra korlátozta politikai tevékenységét. Programjaikon túl el-

sősorban itt, valamint sajtójuk hasábjain fejtették ki véleményüket és állásfoglalásukat az ország nemzetközi helyzetét, külpolitikai orientációját és lehetőségeit illetően is.

I.

1944 végének történelmi sorsfordulóján, a „szegedi kézfogón” a polgárság egyik szószólójaként a Polgári Demokrata Párt jelentkezett a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front bölcsőjénél. A PDP az MNFF programjának jegyében azonban kezdetől fogva nem általában a polgárságot, hanem annak a „haladó” részét akarta maga mögé felsorakoztatni. „A haladó szellemű polgárságot kérjük — olvasható a párt országos elnökségének egyik felhívásában — jöjjenek és valljanak színt. Akarnak-e új Magyarországot? Akarnak-e ebben helyet biztosítani az értelmiségnek? Akarnak-e részt venni az építési munkában tudásuknak, szorgalmuknak és jelentőségüknek megfelelő súllyal?”¹ A felhívásból azonban nem derül ki, hogy a párt az egész polgárságot, vagyis a burzsoáziát, illetőleg a polgári értelmiséget hívta-e zászlaja alá. Örley Zoltán, a párt alelnöke — a fentebbi állásfoglalással csaknem egyidőben — a PDP hivatását abban jelölte meg, hogy „a Polgári Demokrata Párt az a talpalatnyi hely, ahol a polgárság, a haladó értelmiség a lábát az életben megvetheti”.²

A „haladó” polgárságnak, értelmiségnek a párt soraiba való toborzását azonban már az indulásnál megnehezítette a párt személyi összetétele és világnézeti heterogenitása mellett olyan tényező is, mint az, hogy a pártban különböző érdekeltségű csoportok és rétegek kezdtek tevékenykedni már az MNFF-hez való csatlakozás (1944. december 2.) idején, továbbá az is, hogy a párttagság két központ — Debrecen és Budapest — körül kezdett gyülekezni. Az ötvenezer fős taglétszám jobbára (többségében) fővárosi és vidéki orvosok, ügyvédek, bírák, egyetemi tanárok, nagy- és kiskereskedők soraiból, valamint az ellenforradalmi rendszer egykori konzervatív, polgári vezető tisztviselőinek egy részéből, elsősorban azokból, akik gróf Teleki Géza köréhez és környezetéhez tartoztak, került ki. 1945. áprilisában Teleki személyében a párt azonban szerencsétlenül választott elnököt. Telekit ugyanis a baloldali erők, mindezekelől az MKP már 1945 tavaszától élesen bírálta és támadta, sőt, a Teleki elleni fellépéssel egyidőben felvetődött a PDP háttérbeszorítása a koalíción belül is. A PDP elleni erőteljesebb támadásokra az MKP 1945. május 20–21-én megtartott konferenciáján, illetve az után került sor. A konferencián elfogadott határozat kimondta: „Az országos pártértekezlet utasítja... a párt vezetőségét, hogy politikájának tengelyévé a jövőben is a demokratikus erők szoros együttműködését tegye. Mélyítse el és szilárdítsa meg a munkás-egységfrontot, a Szociáldemokrata Párttal való szoros együttműködést... Működjön szorosan együtt a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front többi pártjával is, a Független Kisgazdapárttal és a Nemzeti Parasztpárttal.”³ Ez az állás-

¹ Világ, 1945. május 14.

² Világ, 1945. július 5.

³ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 82. o.

foglalás már konkrét megfogalmazását jelentette az MKP korábbi irányvonalának, amely szerint a kommunista párt nem tekinti a PDP-t az MNFF tagjának. Az MKP-nak ezt az állásfoglalását akkor lényegében a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Párt is magáévá tette. Teleki 1945 júliusában lemondott a pártelnöki tisztségről, a PDP viszont ekkorra már kívül került a koalíció keretein, bár de jure kizárására nem került sor.

Teleki lemondása után a PDP elnöksége ismételten leszögezte, hogy „öntudatos polgári sorsvállalással változatlanul és rendíthetetlenül a szegedi kézfogó elvi alapján áll, elengedhetetlenül szükségesnek vallja a Függetlenségi Front többi négy pártjával a harmonikus együttműködést, s még szorosabbra fűzi kapcsolatait velük, mint a munkás- és agrártömegek képviselőivel. A Polgári Demokrata Párt az ország újjáépítését, felemelkedését és haladását elképzelhetetlennek és megvalósíthatatlannak tartja az értelmiség munkás- és agrártömegek közös, vállvetett munkája ellentététől, félreértésektől be nem árnyékoló testvéri összhangja nélkül... meggyőződése, hogy a gyökeres, időszerű reformok segítségével, a Függetlenségi Front öt pártjának fegyvertársi közössége megteremti a tisztultabb, biztonságosabb jövő alapjait.”⁴ Ezeket mintegy bizonyítandó, a vezetőség legfontosabb feladatának tartotta, hogy a már hosszú ideje esedékes pártprogramot végleges formába öntse, s benne legfontosabb bel- és külpolitikai céljait, az ország nemzetközi helyzetéről vallott felfogását megfogalmazza, majd gyors megjelentetés után propagálja.

A PDP programja 1945 nyarán került nyilvánosságra azzal az indoklással és szándékkal, hogy a párt „a nagy francia forradalom vívmányában, az Emberi jogok Deklarációjában” véli felismerni azt az alap gondolatot, amelyre politikáját, a „demokratikus magyar pártok együttműködését” kívánja építeni.⁵ A külpolitikai célkitűzéseket illetően a program abból indult ki, hogy „A külpolitika az alapvető emberjogok közül a nemzetiségi jognak, a Roosevel-féle négy szabadság közül pedig elsősorban a félelemtől való szabadságnak (freedom from fear) a gyakorlati érvényesítését és konkrét élő tartalommal való kitöltését szolgálja.” Emellett külön is hangsúlyozta a nemzetiségi jog érvényesítésének jelentőségét Közép- és Délkelet-Európában, abból a történelmi tapasztalatból kiindulva, hogy ennek a területnek a soknyelvűségét a német politika mindig arra használta fel, hogy a „divide et impera” elv alapján a népeket egymás ellen kijátszhassa. A dunamenti államoknak ezért a jövőben ehhez többé nem szabad hozzájárulniok. A PDP a nemzetiségi politika helyes gyakorlata érdekében a nemzetiségi önkormányzatok kantonális, esetleg községenkénti megvalósítását javasolta, államközi viszonylatban pedig a „határok lehető spiritua-lizálását” ajánlotta.⁶

A Polgári Demokrata Párt külpolitikai célkitűzéseinek megfogalmazásában fontos szerepe volt a vezetőség azon álláspontjának, amely szerint Magyarország kis ország, ezért csak a nyitott kapuk elvét követheti. Egyformán jó viszonyban kell lennie valamennyi nagyhatalommal, és szoros együttműködést kell kiépítenie a szomszédos államokkal, különösen a Szovjetunióval. Még a pártprogram megjelenése előtt, Gyön-

⁴ Világ, 1945. július 29.

⁵ A Polgári Demokrata Párt programja. Budapest, 1945. 3. o.

⁶ Uo. 14. o.

gyösi János külügyminisztert idézve, szögezte le a párt lapja, a Világ a következőket: „Mi barátságban akarunk élni mindenkivel, tehát fontosnak tartjuk a tőlünk földrajzilag távolabb élő szövetséges nagyhatalmakkal való szívélyes viszony kiépítését is. Azonban soha nem felejtjük el: a nagy külpolitika nem a mi dolgunk. A magyar közönség élje bele magát a reális feladatokba, ...ne adja át magát se illúzióknak, se világpolitikai problémáknak, amelyek messzi horizontjukkal csak elhomályosítanak tisztánlátását a közvetlen előtte fekvő kérdésekben. Nyerjük meg a Szovjetunió bizalmát, építsünk hidat szomszédaink felé, és akkor megcsináltuk a magunk igazi külpolitikáját.”⁷ A PDP is azt a szerepet szánta Magyarországnak, hogy „híd” legyen Nyugat és Kelet között. „Követeljük a hazánkat környező államokkal a szoros együttműködést, különösen pedig a Szovjetunióval. Most ismét megnyílik számunkra a Porta orientalis közvetítő szerepe, hogy hidat alkossunk Eurázsia gazdasági és eszmei kiegyenlítődéésében.” Végül a világ demokratikus nagyhatalmaival való őszinte és szolidáris együttműködésre, a „hátsó gondolat nélküli békebarátság” szellemének érvényesítésére, a háború utáni béke megszervezésében való részvételre és arra hívta fel a figyelmet, hogy Magyarországnak ott kell lennie a nemzetközi szervezetekben, mindenekelőtt az ENSZ-ben, és „elől kell járnunk annak lelkes és cselekvő támogatásában.”⁸

Az ország világban elfoglalt helyének, külpolitikai lehetőségeinek reális megítélésén túl a PDP programjának a többi politikai pártétól részben eltérő vonása volt — ahogy erre már korábban is utaltam — a nemzeti jog teljes érvényesítésének követelése nemcsak határainkon belül, hanem az egész Duna-medencében; s ennek gyakorlati megvalósításaként a nemzeti önkormányzatok kantonális kiépítése, illetve a határok lehető spiritualizálása, átszellemítése, lényegében megszüntetése. A kantonális rendszer kiépítése az ismét trianoni határok között élő Magyarországon a gyakorlatban mutatta volna meg Románia, Jugoszlávia és a nemzetségeitől szabadulni vágyó, és erre gyakorlati lépéseket is tevő Csehszlovákia számára a nemzeti kérdés egyik helyes, követésre méltó példáját. A határok spiritualizálása azonban nehezebb probléma volt a valóságban, mint elméletben. „Ehhez igazán az lenne szükséges — állapította meg a PDP egyik külpolitikai szakértője 1945 nyarán —, hogy nemcsak az egymás mellett élő népek lelkületét hassa át teljesen a demokratikus gondolkodás, hanem mindenekelőtt a politikai vezetőket, akik nem kavarhatják fel, és nem uszítják egymásra semmilyen sovinizmussal és semmilyen hazug, önző érdekekkel a közös sorsban élő népeket. Ennek a lehetőségnek a kiküszöbölése pedig sok tekintetben attól függ, hogy az egymásra utalt közép-európai népek — az Ady megénekelte «...magyar, oláh, szláv bánat mindigre egy bánat marad» örökösei — a kölcsönös megismerés és megbecsülés alapján nyújtanak-e egymás felé segítő kezet, vagy megint a szomszéd népek fejei fölött barátkoznak a szomszédok szomszédaival.”⁹

Magyarország nemzetközi helyzetét és a nemzeti kisebbségek kölcsönös védelmét tekintve a PDP-hoz hasonló álláspontra helyezkedtek a Magyar Radikális Párt ve-

⁷ Világ, 1945. május 31.

⁸ A Polgári Demokrata Párt programja. Budapest, 1945. 15. o.

⁹ Világ, 1945. augusztus 2.

zetői is. Ezt a pártot még 1944 novemberében alakította meg illegálisan Csécsy Imre Budapesten. A pártalakítás azonban kezdetben csak Csécsy szűkebb baráti körére terjedt ki, majd 1945 márciusában megjelent a pártalakulásról szóló közlemény, amely a radikálisok jövőbeni elképzeléseit is tartalmazta. Ez nemcsak elfogadta a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programját, hanem a gyakorlatban is „szorosan együtt kívánt működni” a koalícióba tömörült demokratikus pártokkal.¹⁰ A párt szervezése és hivatalos elismertetése azonban igen lassan haladt. Csécsyék 1945 tavaszán és nyarán is több kísérletet tettek arra, hogy a Magyar Radikális Párt is hivatalosan elismert, „bevett” párt legyen. Így 1945 áprilisában felkeresték Rákosi Mátyást, az MKP főtitkárát is, akinek — Csécsy Imre feljegyzése szerint — „egyik aggálya az, hogy előkelő, zártkörű társaság leszünk, ahol a tagok nagyon jól fogják érezni magukat magukhoz hasonló intellektuelek között, de tömegeik nem lesznek, és így akcióképtelenek leszünk.”¹¹ Nem kaptak támogatást a koalíció többi tagjától sem, így indulási kísérletük sikertelen maradt.

A Magyar Radikális Párt „hivatalos” elismerésére csak 1945 szeptemberében került sor, de már a koalíción kívüliek, a polgári ellenzék táborában. Kívülállásukat azzal indokolták, hogy nem a hatalomban, hanem a felelősségben kívánnak osztozni a többi párttal. Zsolt Béla, aki — Csécsy mellet — az MRP másik vezető egyénisége lett, arra a kérdésre, hogy mi választja el pártját a koalíció többi pártjától, a következő választ adta: „A demokráciában nem lehetnek kiváltságos osztályok, és ezért szerintünk egyetlen osztály sem értelmezhető és alkalmazható olyan módon, hogy neki jusson belőle több, mert ez a többlet mások rovására megy. Ez választ el bennünket a polgári pártoktól, és ezért nem csatlakozunk a munkáspártokhoz sem.”¹² Csécsy és Zsolt mellett Fenyő Miksa is kísérletet tett arra, hogy kijelölje az MRP helyét a politikai életben. Ő a rideg, dogmatizmus nélküli elveknek tulajdonított „praedomináns” szerepet az MRP életében és tevékenységében. Azt ugyan magától értetődőnek tekintette, hogy a pártnak keményen antifasisztának kell lennie, de anélkül, hogy „az üldözés politikáját e párt sarkalatos programjává avatná”. Fenyő azt hangsúlyozta, hogy „a szellem függetlenségét kell vallania, és a függetlenségi gondolatnak kell elvinnie ezt a pártot az egyén jogainak megvédéséhez. A szociális igazságtételt, mely a gondolat szabadságának, az egyén jogai megvédésének eszméi mellett a Radikális Párt kategorikus parancsai közé tartozik, senki erősebben nem követeli, mint ez a párt.”¹³

A baloldali ellenzéki MRP 1945 őszen nyilvánosságra hozott programjában a Jászi Oszkár alapította Országos Polgári Radikális Párt egyenes utódjának vallotta magát, s a párt történelmi múltját — Ady Endre, Jászi Oszkár és Vámbéry Rusztem szellemi útmutatásait — továbbra is megtartva azt vallotta, hogy ma már nem a polgári demokráciáért, hanem a „radikális demokrácia” megvalósításáért kell harcolni. Ebben a harcban az MRP elsősorban a „dolgozó értelmiségre” kíván támaszkodni, de számít „minden értelmes kisiparosra, kereskedőre, gyárosra, vállalkozóra, aki a va-

¹⁰ Népszava, 1945. március 7.

¹¹ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Csécsy- hagyaték.

¹² Haladás, 1945. október 1.

¹³ Haladás, 1945. október 6.

lóságot helyesen felismerve, jogos érdekét össze akarja egyeztetni az új idők követelményeivel. Aki belátta, hogy a haladás feltartóztathatatlan, s útja a mind nagyobb szociális igazságosság, a jövedelmek aránytalanságának fokozatos kiegyenlítődése, a dolgozók jólétének növelése felé vezet.”¹⁴

A program a párt külpolitikai célkitűzéseit illetően abból indult ki, hogy a Szovjetunió és az angolszász nagyhatalmak fasizmus feletti győzelme egy új történelmi korszak kezdetét jelenti. Magyarország érdeke ebben a helyzetben azt követeli, hogy a szövetségesek további együttműködése tartós és szilárd legyen. Rövidlátó az, aki a győztes nagyhatalmak közötti ellentétek kiéleződésére számítt. Társadalmi felfogásuk és gazdasági érdekeik ellentéteinek ugyanis nem újabb háborúban, hanem a tárgyalóasztalnál kell kiegyenlítődniük, illetve megoldódnuk. Ezt kell akarni, és ezt kell támogatni az emberiség vezetőinek országra, pártállásra való tekintet nélkül. Az MRP ezzel együtt — hasonlóan az SZDP és PDP korabeli álláspontjához — azt az álláspontot vallotta magáénak, hogy hazánk nem lehet nagyhatalmi érdekek „csatateré”, Magyarország ezután „ne ütközőpont, hanem híd legyen Nyugat és Kelet között”. Békét akar a világ valamennyi nemzete közt, és szellemi közeledést a szövetséges nagyhatalmak népeihez, valamint lojális gazdasági együttműködést. A szomszédos országokkal is őszinte megegyezést és „végleges békét” hirdetett az MRP, amelynek megvalósítása a nemzeti kisebbségek kölcsönös védelme alapján lehetséges. „Mi, akik már évtizedekkel ezelőtt egyenjogúságot követeltünk a régi Magyarország valamennyi nemzetisége számára — szögezte le az MRP programja — megszereztük az erkölcsi jogosultságot arra, hogy ugyanezt követeljük szomszédainktól is a területükön élő magyarsággal szemben. Az emberiség és a demokrácia nevében követeljük az ellenük irányuló reakciós sovíniszta üldözés megszüntetését.”¹⁵

1945 elején különböző elnevezéssel (Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége, Liberális Demokrata és Radikális Párt, Magyar Földműves Párt, Független Szocialista Néppárt, Magyar Köztársasági Párt stb.) más kisebb-nagyobb csoportok is megpróbálták polgári ellenzéki pártot szervezni. Ezek többsége a megalakulással, esetleg rövidebb, néhány pontos program megfogalmazásával be is fejezte tevékenységét. Közülük — témánk szempontjából — csupán a Független Szocialista Néppárt egyik programpontja érdemel említést. Ezt a „pártot” Lukács Elemér — Peidl Gyula volt miniszterelnök veje — 1945 februárjában „alapította”, s 21 pontos programjában a külpolitikában „tökéletes és teljes szakítást” kívánt a német orientációval, együttműködést a nagyhatalmakkal, és gazdasági úniót „Ausztriával, Csehszlovákiával, Jugoszláviával és Romániával a kossuthi elgondolások alapján”. Ugyanakkor fontosnak tartották kiemelni azt is, hogy az ország külpolitikai irányvonalának „alkalmazkodni” kell a nyugati demokráciák politikájához és „kulturális törekvéseihez a humanizmus alapján”.¹⁶ Ez a párt azonban nem kapott „működési engedélyt”. Voltak viszont olyanok is, mint a Magyar Köztársasági Párt és a Kossuth Párt, akik még 1945 tava-

¹⁴ A Magyar Radikális Párt programja. Budapest, 1945. 4. o.

¹⁵ Uo. 6. o.

¹⁶ Pl. Arch. 274/7–236.

szán csatlakoztak a Független Kisgazdapárthoz.¹⁷ Más volt a helyzet azonban a Keresztény Demokrata Néppárt, illetve a Demokrata Néppárt esetében.

A Keresztény Demokrata Néppárt (KDNP) 1944. október közepén alakult meg Budapesten. Ez a párt nem vett részt az MNFF megalakításában Szegeden, de szervezői még 1945 januárjában Szegeden hozták nyilvánosságra programját, amely már bevezetőjében leszögezte, hogy a KDNP a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front többi pártjával együtt „részt akar venni az összeomlott magyar haza romjainak eltakarításában és az új ország felépítésének művében”. A KDNP az örök kereszténységet, a „Magyarok Nagyasszonya előtt az országot felajánló Szent István király halhatatlan alakját ragyogtatja”, és azt hangsúlyozza, hogy a párt „megdönthetetlen világnézeti alapra épít: Isten, Krisztus hódoló elismerésére, az Egyház megbecsülésére, ebből következik az ember méltóságának tisztelete, a munka és a munkás értékelése, a magántulajdon védelme, a családi élet szentsége, az otthon szeretete és a haza szolgálata”. A párt olyan demokratikus politikát tűz zászlajára, amelyben a nép minden fia fokozottan bekapcsolódhat saját sorsának és a közügyeknek az intézésébe”.¹⁸ Ez a párt 1945 elején szinte monopolhelyzetbe jutott atekintetben, hogy zászlóbontása után esetleg az egész hazai ellenzék képviselőjévé válhasson. A koalíció pártjainak baloldali politikusai megakadályozták ebben, elutasították jelentkezésüket és részvételüket az MNFF-ben, vagy azon kívül is. Hasonló álláspontra helyezkedett az Ideiglenes Nemzeti Kormány és az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága is.¹⁹

1945 tavaszán azonban — az említett negatív állásfoglalások ellenére is — ez a párt (most már Demokrata Néppárt elnevezéssel) tovább folytatta szervezőmunkáját. A párt szervezőinek május végén sikerült megszerezniük a katolikus püspöki kar támogatását. Néhány héttel később azonban összeütközésre került sor a párt Barankovics István, illetve Pálffy József vezetete szárnya között. Az összeütközés oka személyi és elvi-politikai ellentét volt. Azon túl, hogy külön-külön szerették volna megszerezni maguknak a párt elnöki posztját, Pálffy nyíltan is szembehelyezkedett a demokratikus erőkkel, és elutasította a velük való bármilyen kapcsolatot, a külpolitikában pedig az angolszász nagyhatalmakkal való együttműködést tartotta a legfontosabbnak. Barankovics viszont a belpolitikában igen nagy megértést mutatott a népi demokratikus erők iránt, sőt, igényelte a velük való együttműködést, a külpolitikában viszont — felismerve a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változásokat — a Szovjetunió támogatása, illetve a vele való együttműködés mellett foglalt állást. „A független Magyarország főnállásának leghatásosabb külső biztosítékát — írta Barankovics egyik levelében Szakasits Árpádnak 1945 májusában — a Szovjetunióval való őszinte külpolitikai barátságban kell felismernünk, akarnunk és ápolnunk.”²⁰

A két csoport között elkezdődött a vetélkedés — az ekkorra már esztergomi érsekké kinevezett — Mindszenty József kegyének elnyeréséért. A vitát végül nem

¹⁷ Nagy Vince: Októbertől októberig. Emlékiratok-önéletrajz. New York, 1962. 260–268. és Vida István: A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947. Akadémiai Kiadó, 1976. 35–37. o.

¹⁸ A Keresztény Demokrata Néppárt programja 1945. Szeged. In: Indul a KALOT. Eligazítás az új helyzetben. Kiadja Ugrin József. 1945. 6. o.

¹⁹ Izsák Lajos: A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944–1949. Kossuth Könyvkiadó, 1985. 5–35. o.

²⁰ Pl. Arch. 283–10/198.

Mindszenty, hanem az Országos Nemzeti Bizottság zárta le: ez a szervezet ugyanis a választásokon való indulásra Barankovics Istvánnak adott engedélyt. A döntés után néhány nappal, a Demokrata Néppárt 1945. szeptember 25-i értekezletén Barankovics meghirdette pártja programját.²¹ A pártelnök a DNP elvi célkitűzéseit a természetjog érvényesítésében határozta meg, mivel — szerinte — XI. és XII. Pius pápa is ebben jelölte meg a nemzetközi és belső állami élet helyes szabályozását, sőt, ezek az elvek érvényesülnek az Atlanti Chartában és a San Francisco-i határozatokban is, amelyek a korabeli nemzetközi helyzet legfontosabb meghatározói voltak. „A természetjog tiszteli és védi a nemzeti eszmét — mondotta Barankovics —, de elveti azt a mások leigázására törekvő, vagy más népek jogait nem tisztelő pogány sovinizmust, amely világszerte a nemzeti öncélúság ürügyén önző módon függetlenítette a nemzeti célokat az emberiség egyetemes érdekeitől, és ekként a békének és a népek jó egyetértésének egyik legfőbb akadálya, sőt, megbontója lett.”²² Ehelyett a DNP az „isteni útmutatások” alapján azt hirdeti, hogy minden nemzetnek tevékeny részt kell vállalnia az emberiség egyetemes céljainak megvalósításából, illetve az egyes országok kül- és belpolitikáját nem szabad kivonni az erkölcsi törvények uralma alól.

Barankovicsék a párt legfőbb célját a kifelé független, befelé szabad demokratikus magyar állam megteremtésében és felépítésében jelölték meg. Tisztában voltak azzal, hogy jóllehet, a fegyverszüneti kérelem teljesítésének következtében a magyar államiság nem veszett el teljesen a háború következményeként, de teljes állami függetlenségről még nem lehetett beszélni. Éppen ezért Barankovics a DNP konkrét külpolitikai törekvéseit, céljait illetően nem véletlen, hogy a fegyverszüneti egyezmény döntéseiből indult ki, szem előtt tartva azt a fontos ténytet, hogy „a fegyverszüneti kérelem fölötti döntést közvetlenül a Szovjetunió tartotta kezében, a Szovjetunió pedig nem azonosította a magyar nemzetet a háborúra elszánt hazaárulók társaságával, hanem a fegyverszüneti kérelmet az osztatlan magyar nemzet kérelmeként fogadta és teljesítette, a nagy szövetségesekkel, a Brit Birodalommal és az Amerikai Egyesült Államokkal együtt”.²³ Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia világpolitikai szerepe már régen is megkövetelte, hogy e nagy népek és köztünk a kölcsönös egyetértés meglegyen.

A második világháború és következményei azonban nem az angolszász nagyhatalmak és Magyarország, hanem a Szovjetunióval kapcsolatban változtatták meg a leggyökeresebben helyzetünket. A szovjet–magyar viszony alapjait meghatározó tényezőként a következőkre utalt Barankovics: „egy bűnös klikk jogos indítók nélkül Magyarország nevében hadat üzent a Szovjetuniónak, ennek ellenére közvetlenül a Szovjetunió elhatározásaképpen kaptunk fegyverszünetet, a szovjet seregek verték le országunkról a hitleri bilincseket, a Szovjetunió csapatai tartják megszállva az országunkat; a közel kétszázmilliós, győztes Szovjetunió a legyőzött, kis Magyarországnak szomszédja lett; a békekonferencián most a Szovjetunió, mint győztes világhatalom, hallatja szavát sorsunk meghatározásába”. E tényekből is következett — amit már

²¹ Dr. Barankovics István: Programbeszéd a Demokrata Néppárt 1945. évi szeptember hó 25-iki értekezletén. Budapest 1945. 32. o.

²² Uo. 10. o.

²³ Uo. 26. o.

Barankovics 1945 tavaszán is hangsúlyozott, s fentebb utaltunk is rá —, hogy „minden tőlünk telhetőt meg kell tennünk, hogy a szovjet–magyar viszonyt a kölcsönös egyetértés és a kölcsönös bizalom szilárd alapjára helyezzük. A szovjet–magyar viszonyt olyan reálpolitikai szükségesség határozza meg, amelyet a magyar belpolitika világméretű és párhullámzásainak érinteniök egyáltalán nem szabad.”²⁴

A többi polgári párthoz hasonlóan a Demokrata Néppárt vezetői is tudatában voltak annak, hogy a világpolitika viszonylatai, annak alakulása Magyarország befolyása körén jóval kívül esik. Ezen túl a legyőzött állapot és hazánk földrajzi helyzete szükségszerűen azt kívánta, hogy a győztes nagyhatalmak egymás közti viszonyába való beleszólástól, esetleges állásfoglalástól tartózkodjunk. Ezért a jövőben arra kell törekedni, hogy az ország alapvető érdekeit a nagyhatalmak közös érdekeivel egyeztessük. A Duna-völgy népei egymásrautaltságának hangoztatása mellett a DNP a szomszédos országokkal folytatott külpolitikában ezért arra az álláspontra helyezkedett, hogy velük a viszonyosság elve alapján az Atlanti Charta és a szövetségesek határozatai, valamint a San Francisco-i egyezmény szellemében keressük az együttműködést. Csehszlovákiával szintén e szellem jegyében kell rendezni közös dolgainkat, de azt külön is hangsúlyozta a program, hogy „sajnos, az a brutális és demokratikus erkölcsöt megcsúfoló bánásmód, amelyet a szlovákok a magyar kisebbséggel szemben alkalmaznak, nemcsak minket, hanem bizonyára a világ közvéleményét is arra emlékezteti, hogy Szlovákiában még ma is — a hitlerizmus leverése után is — tettekkel tényező az a szellem, amelynek üldözöttjei hazánknak a németek által történt megszállása előtt Magyarországon kerestek és találtak menedéket.”²⁵ Majd reményüket fejezték ki, hogy a békeszerződések megteremtik a dunai népek tartós és jó együttműködésének alapvető és fejlődőképes feltételeit.

Mindszenty József hercegprímás a nemzetgyűlési választások²⁶ előtt, mint ismeretes, nem vállalta a párt hivatalos támogatását, így a DNP nem indult önálló pártként a választásokon, Barankovics hívei 1945 őszén a kisgazdapártot támogatták, és egyelőre annak révén próbálták a politikai életben is érvényesülni. A PDP-nek sem sikerült elérni, hogy a párt „igazi képviselői” a ténylegesen polgári demokraták (Bródy Ernő, Supka Géza és mások) jussanak be a nemzetgyűlésbe. Az MRP a választásokon megbukott jelöltjei még mandátumhoz sem jutottak. A választásokat követően ez a párt, mint politikai szervezet, gyakorlatilag alig funkcionált, hiába létezett „hivatalosan”, tevékenysége csaknem másfél évig egy politizáló asztaltársaság keretei között maradt.

II.

Már a második világháború befejező szakaszában meglehetősen nagy népmozgásra került sor Magyarországon. A fegyverszüneti egyezmény alapján kiürített, visszacsatolt területekről — a hatalom változásaival — jelentős magyar lakosság ván-

²⁴ Uo. 28. o.

²⁵ Uo. 29–30. o.

²⁶ Az 1945. őszi választásokat részletesen elemzi és mutatja be Balogh Sándor: *Választások Magyarországon 1945*. Kossuth Könyvkiadó, 1984.

dorolt át a bécsi döntések után a Felvidékre, Kárpátaljára és Erdélybe. Ez utóbbiak közé tartoztak — mint legnagyobb csoport, közel 4000 család — a háború idején Bácskába telepített bukovinai, illetve moldvai székelyek, akik velük egyidőben odaköltöző „vitézi” telepeseikkel — további 8–9000 család — elhagyni kényszerültek a háború végén Jugoszláviához visszakerülő Bácskát.²⁷ Sok hányódtatás, egyéni tragédia, anyagi veszteség és más emberi sorscsapás után 1945 tavaszán érkeztek Magyarországra. Többségük kezdetben a Dunántúlon próbált családjának „szállást keresni”.

1945 március–áprilisában, a földosztásról szóló kormányrendelet megjelenése után a bukovinai és moldvai székelyek nagy részét Tolna és Baranya megyében, az internált német nemzetiségi — korabeli kifejezéssel élve: sváb — lakosság házaiba és birtokaira telepítették. A végrehajtás során nem egy helyen hibák és visszaélések történtek a német nemzetiségű lakosság sérelmére, de az is igaz viszont, hogy a volt volksbundisták kifejezetten ellenségesen, sőt, a tetlegességtől sem visszariadva fogadták a telepeseket.²⁸

A Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. április 11-i ülésén vitatta meg ezt a kérdést a földosztás végrehajtásával keletkezett problémákkal összefüggésben. Supka Géza felszólalásában — a Polgári Demokrata Párt nevében — helytelenítette a „sváb község”, vagy ahhoz hasonló megjelölést, és olyan elvi döntést javasolt, amely élesen elválasztja egymástól a politikai felelősséget és a nemzeti hovatartozást. Véleménye szerint csak a Volksbundhoz tartozókat, illetve volt tagjait kell „sújtani”, de nem azért, mert svábok. Gerő Ernő azzal utasította el Supka javaslatát, hogy „nem egyedül Hitler bűnös a most történetekben, hanem a németységnek is osztozni kell sorsában... nem véletlen az, hogy éppen Németország termelte ki Hitlert”.²⁹ A többi politikai párt képviselőjének meghallgatása után végülis a vita eredménytelenül zárult, a BNB semmilyen irányban nem foglalt állást.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormányának a Népgondozó Hivatal felállításáról szóló 1945. május 4-i rendelete utalt a német nemzetiségű lakosság kitelepítésére.³⁰ De ez a rendelet is csupán annyit állapított meg, hogy „a fasiszta németek kitelepítésének” végrehajtása a Népgondozó Hivatal feladata. A rendelet megjelenése után a PDP lapja már — Supka fentebbi állásfoglalásával szemben — azt állította, hogy az eljárás nemcsak a volksbundista svábok ellen indul meg, hanem minden német nemzetiségű lakos ellen, aki nem volt hűséges Magyarországhoz. „A svábkérdés megoldásának egyik következménye lesz — írta a Világ —, hogy Budapest környéke végre magyar lesz.”³¹

A magyarországi németek kitelepítéséről a szövetséges nagyhatalmak potsdami konferenciája (1945. július 17.–augusztus 2.) hozott határozatot. A szövetséges nagyhatalmak a hitleri Németországnak az emberiség ellen elkövetett súlyos bűnei miatt

²⁷ Korom Mihály: A magyar népi demokratikus átalakulás néhány sajátossága (1944–1948). Történelmi ismeret — történelmi tudat. Szerkesztette: Balogh Sándor. Kossuth Könyvkiadó, 1984. 71. o.

²⁸ Világ, 1945. augusztus 2.

²⁹ A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946. Szerkesztette: Gáspár Ferenc és Hala-si László. Budapest, 1975. 84. o.

³⁰ Magyar Közlöny, 1945. 26. sz.

³¹ Világ, 1945. június 2.

döntöttek úgy Potsdamban, hogy „a német nép bűmhődik szörnyű bűneiért, amelyet azoknak a vezetése alatt követett el, akiknek a sikerek idején helyeselték, és vakon engedelmeskedtek”.³² Ennek az állásfoglalásnak az alapján az USA, Nagy-Britannia és a Szovjetunió kormánya megegyezett abban, hogy a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosságnak, vagy egy részének Németországba történő áttelepítésére intézkedéseket kell foganatosítani. A potsdami értekezlet a német nemzetiségi lakosság kitelepítését a csehszlovák és lengyel kormányra, Magyarországon pedig a Szövetséges Ellenőrző Bizottságra bízta. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány és a következő kormányok feladatait tehát ebben a kérdésben a békekötésig a SZEB intézte.³³

1945. december végén jelent meg a rendelet a magyarországi német nemzetiségű lakosság kitelepítéséről. Eszerint „Németországba köteles áttelepülni az a magyar állampolgár, aki a legutolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki a Volksbundnak vagy valamilyen fegyveres német alakulatnak (SS) tagja volt”.³⁴ E rendeletben azonban a Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács szigorú előírása miatt a magyar kormány nem érvényesíthette maradéktalanul a kollektív felelősségrevonást elutasító elvét. A kitelepítésre kijelölt személyek vagyonát a rendelet alapján leltárba kellett venni, és zárolni. A rendelet annak megállapítását, hogy a kitelepülésre kötelezettek milyen ingóságokat vihetnek magukkal, a végrehajtással megbízott belügyminiszterre bízta.

A koalíciós pártok véleménye erősen megoszlott a kitelepítést illetően.³⁵ A Polgári Demokrata Párt vezetői nem nyilatkoztak, lényegében megelégedtek azzal, hogy a párt sajtóorgánuma egy-egy helyszíni tudósításban számolt be a kitelepítésről. A német nemzetiségű lakosság első csoportjait 1946. január elején indították el Budaörsről, majd ezeket további csoportok követték az ország más vidékéről is. A PDP tudósítója a budaörsi tapasztalataiból azt tartotta a legfontosabbnak kiemelni, hogy „A magyar kormány a legnagyobb súlyt helyezi arra, hogy a hazaszállítás a legemberségesebb módon történjék. A Németországba visszatelepülők padokkal ellátott fűthető szerelvényekben utaznak, egészségügyi kocsik kísérik őket, és egy vagonban 30 személyt helyeznek el. Az őseik földjére visszatérő svábok magukkal vihetik értéktárgyaikat, ékszereiket, készpénzüket (az idegen valuták kivételével), továbbá személyenként 20 kilogrammos élelmiszercsomagokat is... A hazatelepülők a határozatot teljesen nyugodtan, egykedvűen veszik tudomásul. Sehol semmiféle ellenszegülés vagy tiltakozás nincs.”³⁶

Zsolt Béla a Magyar Radikális Párt nevében kijelentette, hogy sem őt, sem pártját nem lelkesíti a potsdami határozat, amelynek nyomán a magyar kormány a hazai német nemzetiségű lakosság kitelepítéséről intézkedő rendeletét kibocsátotta. Az erő-

³² Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó — Gondolat Könyvkiadó, 1983. 649. o.

³³ Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája 1945–1950. Kossuth Könyvkiadó, 1988. 77–103. o.

³⁴ Magyar Közlöny, 1945. 211. sz.

³⁵ Balogh Sándor: i.m.: 94–97. o.

³⁶ Világ, 1946. január 17.

szakos népvándorlást a fasizmus brutalitásának tartva azért mégis azt hangsúlyozta, hogy „a németek bűneit örök időkre példamutatón meg kell torolni”, de csak „egyéni megtorlás” formájában. Csak azért, mert valaki megőrizte nyelvét, s nem „hasznult magyarrá”, nem járhat büntetés. „Amiért büntetés jár neki: hogy ötödik hadoszlopa volt egy hatalomnak, s hogy beszivárogván a magyar politika, igazgatás és hadsereg s az egyházi és szellemi élet fontos pozícióiba, segítette megrohasztani, mindenfajta tájékozódásra, ellenállásra képtelenné tenni a magyar közvéleményt.” Ezzel együtt határozottan kijelentette, hogy aki idegen hatalom (értsd: a német fasizmus — I. L.) kiszolgálója, ágense volt, annak bűnhődnie kell, s „bűnhődnie kell akkor is, ha nem német”.³⁷

1946 tavaszától a német nemzetiségű lakosság kitelepítésével kapcsolatosan felmerült nemzetközi és belpolitikai problémák — a győztes nagyhatalmak és a hazai koalíciós pártok eltérő véleménye a kitelepítés végrehajtásáról — kölcsönösen megnehezítette a kitelepítési kormányrendelet végrehajtását. Így elég hamar nyilvánulónak vált, hogy 1946. augusztus 1-ig — a SZEB által megjelölt időpontig — a hazai németek kitelepítését nem lehet lebonyolítani. Sőt, 1946. június végétől novemberig gyakorlatilag szünetelt is a kitelepítés. A magyar Külügyminisztérium és az Amerikai Egyesült Államok németországi katonai kormányzatának megbízottai 1946 szeptemberében külön rögzítették a kitelepítések további végrehajtásának feltételeit, majd több hónapos előkészület után 1947 tavaszán ismét folytatódott a németek kitelepítése, amiben viszont már kétségtelenül döntő szerepet játszott, hogy a Csehszlovákiából menekült, elűződött, majd kitelepített magyar családok elhelyezése a demokratikus magyar kormányzatnak egyre súlyosabb gondot jelentett.

A csehszlovákiai magyarok helyzetét, s a velük való bánásmódot az 1945 áprilisában Kassán nyilvánosságra hozott kormányprogram határozta meg. Ez a program, ha némileg „lazított” is a kollektív felelősség elvén, a valóságban mégis annak szelleme hatotta át, hiszen a magyar nemzetiségű lakosság döntő többségét hontalanságra szándékozott félni. Ez mutatkozott meg a konkrét hivatalos intézkedésekben, döntésekben.

A kassai kormányprogram megvalósítását célzó intézkedések sorában az egyik legfontosabb az ún. 33-as köztársasági elnöki dekrétum volt, amely 1945. augusztus 2-án (a potsdami konferencia befejezésekor — I. L.) a csehszlovákiai magyarok döntő többségét megfosztotta csehszlovák állampolgárságától.³⁸ Ez a dekrétum egyrészt igazolta a már korábban hozott diszkriminációs intézkedéseket, amelyeknek eredményeként a csehszlovákiai magyarság gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális téren a teljes jogfosztottság állapotába került. „A magyar közvélemény az elmúlt napokban fokozódó nyugtalansággal fogadta azokat a híreket és bizonyítékokat, amelyek arról számoltak be, hogy a szlovákiai hatóságok, szembehelezkedve a szövetséges hatalmaknak a potsdami határozatokban leszögeezett döntéseivel, arra töreksenek, hogy a szlovákiai magyarságot ezerszentségek lakhelyének elhagyására kény-

³⁷ Haladás, 1946. január 5.

³⁸ Arató Endre: Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975. Magvető Könyvkiadó, 1977. 346–354. o.

szerítsék — írta a Világ már 1945 augusztusában — ...a trianoni határokon túl zárt tömegekben élő magyarság életérdekeit alapjában megrendítő tömeges kiutasítások, amelyek már a csehszlovák államhatalom helyreállításával megkezdődtek —, ma is folytatódnak, jóllehet a potsdami értekezlet a németek kitelepítésével is leszögezte azt az óhaját, hogy a további döntésig a kiutasításokat függesszék fel. Ez az óhaj a szlovákiai magyarokra vonatkozólag annál inkább érvényes, mert hiszen a potsdami határozatok a magyarok kitelepítését meg sem említik.”³⁹

Mégis, újabb és újabb diszkriminációs intézkedések láttak napvilágot. Magyarok által lakott területeken nem lehetett nemzeti bizottságot alakítani, ha netán megalakult, fel kellett oszlatni, magyarok nem lehetek sem politikai pártnak, sem tömegszervezetnek tagjai, a magyar nemzetiségűek tulajdonában lévő kis- és középzemek „nemzeti gondnokság” alá kerültek. Magyar nyelvű iskolák nem nyithatták ki kapukat, a vegyes lakosságú településeken és városokban a magyar nemzetiségű lakosság — családi otthonán kívül — sehol nem beszélhetett anyanyelvén... stb.

„Kitelepítésem és a magyar társaim kiutasítása előtt három nappal négy szlovák legény, a hírhedt Hlinka-gárda tagjai elhurcoltak a lakásomról — számolt be 1945 szeptemberében Csehszlovákiából történt távozásának körülményeiről a PDP lapjában egy losonci születésű, vagyis őslakó volt magyar kereskedő. — A járásbírótság fogházába vittek. Ott összetalálkoztam azokkal a magyarokkal, akik az előző napokban tűntek el váratlanul a lakásukról, és akiknek otthonát, akkor már tudtuk, elhurcolásuk után azonnal lepecsételték. Tudtam, rám is ez vár. Nem is csalódtam. Tíznapos fogság után elővezettek, s egy rendőrtisztviselő azt kérdezte: «Kezdehetjük a kihallgatást?...» A rendőrtiszt asztalán hangulatkeltésül gumibotok heverték előkészítve. Hátam mögött ott állt két Hlinka-gárdista. Mielőtt válaszolhattam volna, ez volt a következő kérdés: Választhat a kihallgatás, vagy a sürgős távozás között.”⁴⁰ Az ehhez hasonló kihallgatásokon és távozásokon túl vagyonek Kobzár, birtokelkobzásra, sőt, internálótáborokba hurcolásra került sor, melynek következtében az említett losonci polgárokhoz hasonlóan már 1945-ben több ezren elhagyták Csehszlovákiát. Sokan közülük ténylegesen őslakói voltak annak a földnek, amelyről távozniuk kellett.

A magyar kormány — a koalíciós pártokkal egyetértésben — több ízben is a szövetséges nagyhatalmakhoz fordult, hogy védelmet kérjen a csehszlovákiai magyarok számára, de ott nem talált megértésre, kitérő, vagy elutasító választ kapott. Zsolt Béla, az MRP egyik vezetője, akinek hivatalos kormány-, illetve pártkapcsolatai nem voltak, a Haladás vezércikkében intézett levelet Eduárd Benešhez, a Csehszlovák Köztársaság elnökéhez. „Ellenségei voltunk a revizionizmusnak, amely a történelmi határok helyreállításának programjával a feudalizmus tízezer holdjait, a bürokraták basastallumait s az ipar és mezőgazdaság olcsóbb munkaerejét akarta visszahódítani — állapítja meg a múltra nézve Zsolt Béla — ...ám azzal, hogy felszámoltuk a történelmi határok ábrándját és imperialista programját, egyetlen pillanatra sem fogadtuk el azt az álláspontot, hogy a türelmetlen és igazságtalan kisebbségi politika bűnei kisebb bűnök, ha nem magyar szolgabírák és csendőrök, hanem csehszlovák hatóságok követik el. Még kevésbé akartuk azt dokumentálni, hogy nem ragaszkodunk min-

³⁹ Világ, 1945. augusztus 25.

⁴⁰ Világ, 1945. szeptember 26.

den joghoz és biztosítékhoz, ami a magyarságnak jár, s elsősorban jár a demokrácia és a humanitás szellemében.” A Trianon utáni időszakot, a csehszlovák republikában élő magyarokkal való példamutató bánásmódot kiemelve, rámutatott távabbá arra, hogy Magyarország is most már a demokratáké, és nem hiszi, hogy E. Beneš, aki „Masaryk Tamás munkatársaként az egész csehszlovák népet akarta egyesíteni a demokráciában, ne tartaná természetesnek, hogy mi is ki akarjuk terjeszteni demokráciánk akciórádiuszát a magyar szféra legszélsőbb jogos határáig”. „S éppen nekünk, régi csehbarátoknak — szögezte le Zsolt Béla — mindenkinél fájdalmasabb, hogy a második világháború után a csehszlovák politika nemcsak hogy nem egyengeti ezt a Délkelet- Európa végleges megnyugvásához és demokratizálásához vezető folyamatot, de olyan módszereket alkalmaz a magyarsággal szemben, melyek a fasiszmus előtt Európa újkorában ismeretlenek voltak. Sehogysem tudunk beletörődni, hogy azokat, akik évtizedek óta egy etnikailag majdnem zárt magyar sávban éltek, elűznek otthonukból, fasiszta típusú kényszermunkára fognak, fasiszta emlékeket ébresztő járványos és éhséges táborokba gyűjtenek, s asszonyostól, öregestől, gyerekestől egy szál gúnyában áttesznek a határon!” Majd összegezve a csehszlovák kisebbségi politikáról alkotott véleményét, arra a következtetésre jutott, hogy az „nemcsak eszközeiben fasisztikus, hanem végcéljában is az: a törekvés, amely egy állam határain belül csak az uralkodó többséget alkotó nemzeteket vagy fajtákat túri meg, nem demokratikus törekvés, hanem «völkisch» program”.⁴¹ Zsolt Béla 1945. december 15-i levele is természetesen válasz nélkül maradt.

Mivel a kormány és a koalíciós pártok törekvései, kérései nem vezettek eredményre, nem maradt más hátra, mint az, hogy a magyar kormány kétoldalú tárgyalások útján kísérelje meg a vitás kérdések tisztázását a csehszlovák kormánnyal. A prágai tárgyalások után, 1946. február 27-én Budapesten került sor a magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény aláírására. Ez az egyezmény sem oldotta azonban meg a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosság problémáit. Az egyezmény lényege ugyanis az volt, hogy ahány magyarországi szlovák jelentkezik kitelepülésre, a csehszlovák hatóságok ugyanannyi magyart telepíthetnek át Magyarországra.⁴² „Fájdalmas operáció első vágása volt a magyar–csehszlovák népességcseréről szóló megegyezés — állapította meg az MRP sajtója közvetlenül az egyezmény aláírása után —, melyet egyedül az aktuális politikai szükségszerűség indokolhat, de következményei egy okos politikai fejlődés világánál még beláthatatlanok. A csehszlovák politikai realizmus jól tudja, hogy minden nép szereti saját maga kormányozni önmagát, mennyit küszködtek maguk a csehek is ezért az igazságos elvért. A szlovák politika, melynek nacionalista lobogását sokszor szívesen azonosítják a csehekkel, s a közép-európai helyzetükre sokat adó csehek nem is tiltakoznak mindig ez ellen, most úgy segít a kisebbségi helyzeten, hogy egyszerűen kiküszöböli a magyar népelemet a köztársaság határai közül.”⁴³

A magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény törvénybe iktatásakor a törvényjavaslat nemzetgyűlési vitájában a polgári ellenzék nem csupán a ratifikálás el-

⁴¹ Haladás, 1945. december 15.

⁴² Szabad Nép, 1946. február 28.

⁴³ Haladás, 1946. március 3.

utasítását követelte, hanem ennek kapcsán élesen bírálta a kormány addigi külpolitikai tevékenységét is, különösen a sok jóval valójában nem kecsegtető békére. Nem fogadhatom el ezt a javaslatot azért, „mert ha az a szellem, amely ebben az egyezményben testet ölt, megvalósul, és áttérjed a magyar–csehszlovák viszony még hát-ralévő nagyobb részének rendezésére, akkor Magyarország az egész vonalon egyoldalú hátrányba kerül partnerével szemben” — hangsúlyozta a Nemzetgyűlés 1946. május 11-i ülésén az ekkor már pártonkívüli Sulyok Dezső, majd beszéde végén azt is leszögezte, hogy „az utóbbi időben a magyar külpolitikai vonalvezetésben sajnos bizonyos törések voltak észlelhetők. Ezek a törekvések semmiképpen sem váltak az ország javára. Míg a velünk szembenálló országokban a külpolitika nagymesterei vívják remekbe szabott asszóiakat, addig nálunk hiányzott ez a nagyvonalúság... nem akarok zavart kelteni, de miután nem tartozom ma már a koalíciós pártok kötelékébe, és lelkiismeretem szerint szabadon beszélhetek, a javaslatot nem fogadom el”.⁴⁴ Emigrációjában megjelent visszaemlékezésében viszont már azt írja, hogy „ez az egyezmény arculcsapása volt a magyar nemzet önérzetének, teljesen alárendelte annak nemzeti érdekeit a kommunista–cseh–szlovák imperializmusnak, törvényes formában másodrendű néppé a magyart tette a szlávokkal szemben: történelmünk egyik legnagyobb vétké volt népünk megmaradása ellen”.⁴⁵

Az viszont történelmi tény, hogy az egyezményt csak a második szavazás alkalmával — 1946. május 14-én — sikerült szótöbbséggel elfogadtatni, akkor is „éppen csak” hogy szavazatképes volt a Nemzetgyűlés.⁴⁶ E szavazással azonban csak a törvényhozási folyamat zárult le, a csehszlovákiai magyarság helyzete nem javult, sőt, az 1946. júliusában kibocsátott ún. reszlovakizációs (visszaszlovákosítási — I. L.) rendelet következtében még tovább romlott. A csehszlovákiai magyarság reménytelen helyzetét illetően nem sok jót ígértek a Külügyminiszterek Tanácsa párizsi értekezletének (1946. április 25.–június 12.) állásfoglalásai, illetve döntései.

A Külügyminiszterek Tanácsának intézményét — mint ismeretes — a potsdami egyezmény létesítette azzal a céllal, hogy folytassa a békerendezésekhez szükséges előkészítő munkálatokat, és foglalkozzék olyan egyéb kérdésekkel, amelyeket a Tanácsban résztvevő kormányok (Nagy-Britannia, Szovjetunió, Kína, Franciaország, Amerikai Egyesült Államok) megegyezés szerint időről időre a Külügyminiszterek Tanácsa elé utalhatnak. Így többek között feladatául tűzte ki, hogy „az Egyesült Nemzetek elé való terjesztés végett megszövegezze az Olaszországgal, Romániával, Bulgáriával, Magyarországgal és Finnországgal kötendő békeszerződéseket, és javaslatokat dolgozzon ki az európai háború befejezése kapcsán felmerült megoldatlan területi kérdések rendezésére”.⁴⁷

A Külügyminiszterek Tanácsa 1945. szeptember 11.–október 2-i londoni értekezlete foglalkozott elsősorban a békeszerződések ügyével, de még abban sem tudtak megegyezni, hogy mely hatalmak vegyenek részt az említett országokkal kötendő bé-

⁴⁴ Nemzetgyűlés Naplója II. kötet. Athenaeum, 1946. 57–72. o.

⁴⁵ Sulyok Dezső: A magyar tragédia. I. rész. 1954. 171. o.

⁴⁶ Nemzetgyűlés Naplója II. kötet. 119. o.

⁴⁷ Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó, 1983. 648. o.

keszerzödések előkészítésében. A kudarccal végződött londoni külügyminiszteri értekezlet után az MRP külpolitikai szakértője mégis annak a véleményének adott kifejezést, hogy azért nem szükségtelen, ha már most, vagyis 1945. október elején, a tények alapos megvizsgálása után megkíséreljük összefoglalni azokat a célokat, amelyeket Magyarország a londoni konferencia és a végleges békeértekezlet következményeként elérni remél és óhajt.

Ezzel összefüggésben az MRP a politikai pártok közül az elsők között hívta fel a figyelmet arra, hogy hazánk a második világháborúból vesztesként került ki, aminek következményeit a jövőben majd viselnie kell. A békeszerzödések méltányossága ugyanis kizárólag a szövetséges és győztes nagyhatalmak jóindulatától és józan belátásától függ. A magyar külpolitikának szembe kell néznie a tényekkel, és végre reálpolitikát kell csinálnia. Melyek ezek a tények? Magyarország elsődrendű érdeke, hogy a szomszédos győztes nagyhatalom, a Szovjetunió bizalmát kiérdemelje, s vele a jövőben szoros baráti viszony megteremtésére törekedjen. Hasonlóképpen nem szabad téves képet alkotni a nyugati demokráciák mibenlétéről és erejéről. Le kell tudni mondani a revíziós politikáról, és ki kell küszöbölni azokat az okokat, amelyek a szomszédainkkal való együttműködést megnehezítik. Velük szemben, történelmi indokok helyett az egyedüli érvelés az etnikai, a nemzetiségi elv lehet, s „ez az a pont, ahol a magyar békecélok párhuzamosan haladhatnak egy részleges és igazságos revízió gondolatával. Mert a revízióról való lemondás természetesen nem jeenti azt, hogy igazságosnak ismerjünk el olyan határmegvonást északi és délkeleti szomszédunk irányában, amely esetleg túlnyomóan magyar többségű területeket csatolna el tőlünk”, de ezzel együtt a cikkíró felvetette azt is, hogy a demokratikus elveknek megfelelően nem lenne semmi kifogás az ellen sem, ha „ezeken a területeken népszavazás dönti el a hovatartozás kérdését”. Az MRP célkitűzésében felmerült a lakosságcsere lehetőségének gondolata is, ha az önkéntesen történik, és tiszteletben tartják a humanizmus elveit.

Mindezekon kívül az MRP a majdan összeülő békekonferenciától azt remélte, hogy Magyarország véglegesen és végérvényesen visszatérhet a demokratikus nemzetek közösségébe, és helyzetének megfelelően ismét tényezője lehet a nemzetközi életnek, és a „béke megszilárdításához minél előbb teljes erejével hozzájárulhat”.⁴⁸

A Polgári Demokrata Párt néhány hónappal később, 1946 első napjaiban foglalkozott a békekötésre való felkészülés problémájával, s arra hívta fel a figyelmet, hogy „a béke és annak feltételei nem lesznek mások, mint ítélet arról, hogy mit tettünk a német őrület ellen, mennyire tudtunk a faszizmus mákonyának ellenállni, és mily mértékig nyújtottunk az üldözötteknek segítséget”.⁴⁹ Ezért fel kell tárni, és a nemzetközi közvélemény tudomására kell hozni mindent, amit az ország, illetve a lakosság, elsősorban természetesen a polgárság a negyedszázados ellenforradalmi rendszerben a németellenes vonalon tett. Az elvárásokon, illetve a múlt feltárásán túl azonban a konkrét békecélokat illetően a polgári ellenzék pártjai is lényegében csak a koalíciós pártokkal egyidőben, 1946 tavaszán körvonalazták és fogalmazták meg elképzeléseiket és követeléseiket.

⁴⁸ Haladás, 1945. október 1.

⁴⁹ Világ, 1946. január 3.

A Polgári Demokrata Párt békeelőkészítő programja inkább a kisgazdapárt „vonalán” haladt, a MRP-é viszont a baloldali pártokéhoz állt közelebb. Kemény István, a PDP külpolitikai szakértője már 1946 januárjában felvetette és egyúttal sürgette is, hogy a kormány minél hamarabb alakítsa ki békeelőkészítő programját, és a koalíció pártjai egyeztessék közös elképzeléseiket ebben a tekintetben. Kemény körvonalazta egyúttal a PDP álláspontját is. Véleménye szerint Magyarországnak „nagy illúziói” nem lehetnek a békekötést illetően, de ez még nem jelenti azt, hogy le kell mondani a magyar nép jogos igényeiről. Sőt, ezeket az igényeket mind a békeelőkészítés kapcsán, mind pedig a békekonferencián kifejezésre kell juttatni. „Az a törekvés, hogy egy ország, egy nép elemi életfeltételeit biztosítsuk, még nem sovinizmus — mondta Kemény István. — Hiába akarjuk a háború utáni új világot a határok spiritualizálásával, Európai Egyesült Államokkal, vagy más hasonló, szép és ideális elgondolásokkal megteremtteni, amíg a többi országban, főként azokban a környező államokban, amelyekkel elsősorban kell majd kívánságainkat összeegyeztetnünk, továbbra is változatlanul napirenden tartják a határok kérdését és az egyéb területi problémákat, addig mi nem helyezkedhetünk arra az álláspontra, hogy mindezek a kérdések «másodrendű fontosságúak». A jövőre nézve pedig nem lehet vállalni, hogy a magyar nép kívánságai iránt ennek a rendszernek (értsd: a magyar demokráciának — I. L.) nincs megfelelő érzése, éppen a magyar demokrácia jut a legsúlyosabb válságba, „ha a békefeltételek ezen a területen a normális élet lehetőségeit, az erőgyűjtés módját és feltételeit meg nem teremtik”.⁵⁰ E koncepciónak megfelelően a PDP egy ideig nem zárkózott el — Csehszlovákia és Románia tekintetében — a határkiigazítás lehetőségétől sem.

A Magyar Radikális Párt most már a realitásokkal jobban számolt, mint korábban, s ezért az „igazságos revízió gondolatát” feladva a békeelőkészítés időszakában a szomszédos országokban élő magyar kisebbség védelmének felvetését helyezte előtérbe, ezt tűzte ki békecélként, erre építette békeelőkészítő programját, s ezt ajánlotta a kormány figyelmébe is. Az MRP Elnöki Tanácsa, a fővárosi pártszervezetek tagjaival, pontosabban azok bevonásával 1946. április 7-én és 14-én tárgyalta meg a párt békeelőkészítő programját, és fogadott el határozatokat a békecélokat illetően.⁵¹ A tanácskozások fő témája a nemzeti kisebbségek kérdése volt. A vita résztvevői egyhangzóan azon a véleményen voltak, hogy a magyar kormánynak legfőbb érdeke a békecélok megfogalmazásakor az lehet, hogy területi és etnikai rendezéstől függetlenül felveti a szomszédos országokban élő magyar kisebbség sorsát, és az ENSZ alapokmányában lefektetett jogokat megpróbálja részükre biztosítani. „A Magyar Radikális Párt Jászi Oszkár és Károlyi Mihály tiszta, sovinizmustól mentes nemzetiségi megbékélési politikájának letéteményese — olvasható a tanácskozásról kiadott közleményben —, s hivatott ezt a munkát megkezdeni és a kérdést ébrentartani.”⁵² Az értekezlet határozatát megküldték Nagy Ferenc miniszterelnöknek is, s ebben már az MRP konkrét békecélijait is megfogalmazták. Javasolták, hogy a kormány lépjen kész tervvel a békekonferencia elé a nemzeti kisebbségek védelme érdekében. Dolgoz-

⁵⁰ Világ, 1946. január 18.

⁵¹ Haladás, 1946. április 11.

⁵² Haladás, 1946. április 17.

za ki az ENSZ alapokmányának szellemében az új rendszerű nemzetközi kisebbségvédelem anyagi és alaki jogszabályait mindazoknak a tanulságoknak a figyelembevételével, amelyek annak idején csődbe juttatták a Népszövetség kisebbségvédelmi gyakorlatát. „Kívánatosnak tartja a Magyar Radikális Párt — szögezte le az értekezlet határozata —, hogy a hárommilliók kisebbségi magyarság számára megteremtésük az önkormányzati jog, amelynek keretében a politikai, gazdasági és kulturális jogegyenlőséget biztosítottak lehet tekinteni.” A határozat a továbbiakban hangsúlyozta, hogy a hazai nemzeti kisebbségeknek is ugyanolyan jogokat kell biztosítani, mint amilyen jogokat a magyar kisebbség számára a kormányzat a békekonferenciától és más kormányoktól követel. Az MRP határozata kifejezésre juttatta a pártnak azt az igényét is, hogy a kormány, illetve a miniszterelnök tájékoztassa a széles közvéleményt a kormány békeelőkészítő munkájáról és programjáról. Végül a béke gazdasági előkészítése ügyében az MRP határozata azt emelte ki, hogy véleményük szerint „Magyarország gazdasági tekintetben a békekonferenciára nem vihet mást, mint annak hangoztatását, hogy nincsenek elzárkózási törekvései... Külön kiemelendőnek tartjuk azt — szögezte le a határozat —, hogy Magyarország semmi olyan gazdasági blokkban, amelynek éle van akár Kelet, akár Nyugat felé, s amelynek az a tendenciája, hogy imperialista természetű nagy gazdasági egységet hozzon létre, nem hajlandó résztvenni”.⁵³

1946. május 7-én foglalkozott a négy nagyhatalom külgyminisztereinek párizsi értekezlete a magyar békeszerződés tervezetével. A Párizsból érkező hírek — az 1937-es határok visszaállítása — arra készítette a koalíciós pártokat, hogy még a korábbiaknál is jóval körültekintőbben elemezzék és vizsgálják felül álláspontjukat a magyar békekilátások szempontjából. A baloldali pártok, közülük is elsősorban az MKP, ezután a kisebbségi jogok biztosításának elérésére összpontosították figyelmüket és erejüket. A kisgazdapárt viszont továbbra sem mondott le a területi kérdések felvetéséről, sőt, inkább ennek megoldásáért szállt síkra, és azt állította előtérbe. A párton kívüli Sulyok Dezső, az ellenzék „szóvivője” odáig ment, hogy követelte a kormány lemondását a párizsi döntés elleni tiltakozásul.⁵⁴

A Magyar Radikális Párt, korábbi álláspontjához hasonlóan, a Külügyminiszterek Tanácsának május 7-i állásfoglalása után is annak a véleményének adott hangot, hogy továbbra sem szabad lemondani a magyar kisebbségek jogainak biztosításáról. „S ha most területi ábrándjaink össze is zsugorodnak — szögezte le Zsolt Béla május végén az MRP nevében —, mégis nem kételkedünk benne, hogy a határainkon kívül élő magyarság ügye előbb-utóbb a világ demokráciájának kontrollja alá kerül, mert nem lehet addig nemzetközi demokratikus rendről beszélni, amíg akármelyik országban a közszabadságokhoz, a munkához és műveltséghez való jog akár az uralkodósztályok, akár az uralkodó fajták kiváltsága marad, mégha azok a többségi elv alapján uralkodnak is.” Zsolt Béla reményét fejezte ki atekintetben is, hogy Magyarország most már valószínű tagja lesz az ENSZ-nek, ahol formailag egyenrangú partnere lesz a világ kis és nagy nemzeteinek. „Kapunk egy esélyt — írta cikkében —,

⁵³ Haladás, 1946. április 25. és május 2.

⁵⁴ Balogh Sándor: i.m.: 192–187. o.

hogy elfeledtessük a győztes és a legyőzött, a bűnös és a tisztánmaradt nemzetek közötti különbséget.” A párizsi döntéseket továbbá úgy értékelte, hogy elkövetkezett Magyarország számára is a „csatlós-korszak” vége, mert már megnyílik az út a szabad nemzetek társaságába. „Meg kell tanulnunk végre beletörődni abba, hogy egyszer és mindenkorra kis nemzet vagyunk — összegezte álláspontját —, amely azért nagy részt vállalhat a szabad és békés világrend megszilárdításának munkájából.”⁵⁵

A PDP közvetlenül a párizsi határozatok után a békeelőkészítéssel kapcsolatban annak a véleményének adott hangot, hogy legfontosabb a belső egység megteremtése. Szent-Iványi Sándor pártelnök csongrádi beszédében ugyanakkor utalt arra is, hogy figyelemmel kell lenni a határokon túl élő magyarság helyzetére, sőt, nem lehet tétlenül nézni, hogy „két ország azt a módszert vezette be, hogy a kisebbségi magyarságot állította oda háborús bűnösnek”.⁵⁶ Csehszlovákiára és Romániára célozva azt követelte, hogy ezekben az országokban is biztosítsák a magyarság jogait. Újabb konkrét javaslatokkal a PDP csak a béketervezetek nyilvánosságra hozatala után lépett fel. Most is először Kemény István nyilvánított véleményt, mégpedig a békeszerződés-tervezet fontosabb pontjainak elemzése útján. „Ennek a béketervezetnek a nyilvánosságra hozatala után mondjuk meg őszintén — alapította meg a PDP külpolitikai szakértője —, a magyar nép aligha fogja érezni, hogy a mai politikusok okultak a tegnapiak hibáin, és hogy a negyedszázaddal ezelőtt diadalmaskodott végzetes elfogultság helyett most a méltányosság szellemének akarnak teret engedni. Pedig erre a méltányosságra másképp igényt tarthatunk volna.” Majd a trianoni békeszerződés ellentmondásait elemezte, és rámutatott arra is, hogy a párizsi határozatok megalkotói nem vették figyelembe azt sem, hogy Magyarország — az ellenállásban való részvételével, fegyverszüneti akciók szervezésével, a háborús bűnösök szigorú felelősségrevonásával stb. — a külföld előtt is demonstrálta, hogy nem vállal semmilyen közösséget a reakcióval. „Lehet, hogy ilyen vagy olyan okok ezt a szerződést Magyarországgal elfogadtatják — foglalta össze álláspontját Kemény István —, de a magyar nép sohasem fogja ezt békének elismerni. Küzdeni fog ellene minden törvényes eszközzel, nem a sovinizmus szellemében, hanem éppen az őszinte demokratikus nemzetközi együttműködés gondolatának érvényre juttatása érdekében.”⁵⁷ A PDP vezetőségének hivatalos álláspontját és konkrét javaslatait a párt deklaráció formájában hozta a szélesebb közvélemény tudomására. Ennek hangvétele még élesebb volt, mint Kemény fentebbi álláspontja, határozottan tiltakozott az ellen, hogy „tömör magyar lakosságú területek idegen fennhatóság alá kerüljenek”, és egyúttal követelte azt is, hogy a magyar kormány a békeszerződések életbe lépése után is tegyen meg mindent annak érdekében, hogy a nagyhatalmakat és szomszédainkat „jobb, emberségesebb belátásra bírja”.⁵⁸

Még mielőtt sor került volna a békekonferencia hivatalos megnyitására Párizsban, a hazai politikai életben Sulyok Dezső vezetésével új ellenzéki párt jelentkezett. Sulyok a Nemzetgyűlés 1946. május 2-i ülésén jelentette be, hogy az FKGP-ből ki-

⁵⁵ Haladás, 1946. május 23.

⁵⁶ Világ, 1946. június 2.

⁵⁷ Világ, 1946. augusztus 1.

⁵⁸ Világ, 1946. augusztus 29.

zárt 16 társával együtt új párt alakítását határozta el: „Miután azonban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság részéről hivatalosan közöltetett velünk az, hogy a párt működésének megkezdéséhez a fegyverszüneti egyezményhez fűzött gyakorlat értelmében a Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélye szükséges, a múlt hó 29-én kérvényt nyújtottam be a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz, és abban kértem, hogy a párt működését engedélyezni szíveskedjék.”⁵⁹

A koalíciós pártok, illetve vezetőik a kisgazdapárti képviselők kizárásakor számoltak egy új politikai párt megalakulásának lehetőségével, s amikor ez a kérdés ténylegesen is napirendre került, nem emeltek kifogást fellépésével kapcsolatban. Lényegében ennek volt köszönhető, hogy V. Szviridov altábornagy a SZEB nevében 1946. július 4-én az alábbi szövegű levelet intézte Nagy Ferenc miniszterelnökhöz: „Tekintettel a kormány határozatára, valamint a kormányzati koalícióban tömörült összes magyar demokratikus kívánságára, hogy Sulyok Dezső nemzetgyűlési képviselő úrnak új párt alapítása engedélyeztessék, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság az Ön levelében foglalt kérelmet tudomásul vette.”⁶⁰ A SZEB tehát egyelőre csak tudomásul vette a párt megalakulását, működéséhez engedélyt csak később adott. Nagy Ferenc a SZEB állásfoglalásáról azonnal értesítette Sulyokot, aki ezt követően a parlamentben is bejelentette az új párt megalakulását, és 1946. július 24-én — napirend előtti felszólalás formájában — ismertette a Magyar Szabadság Párt programját, közte természetesen a párt külpolitikai célkitűzéseit is.⁶¹

„Nemzetközi politikánkat a legteljesebb értelemben vett és az emberileg legtekintélyesebbé fejleszthető békepolitikának szánjuk — kezdte beszédét Sulyok Dezső; a Magyar Szabadság Párt legfőbb külpolitikai célkitűzését pedig abban jelölte meg, hogy „Magyarországot a jövőben minden eszközzel távoltartsuk bármely háborúban való tényleges részvételtől, és ezzel egyszer s mindenkorra lehetetlenné tegyük, hogy országunk és annak népe egy újabb háború szenvedéseit legyen kénytelen elszenvedni. A világ minden népe iránt a lojális együttműködést, testvéri egyetértést és az emberiség haladását szolgáló kapcsolatok kiépítését tartjuk elsőrendű kötelességünknek.”

Ez a lényegét tekintve fenntartás nélküli békepolitika a nagyhatalmakkal szemben, pontosabban azok viszonyának alakulásában azt remélte, hogy a jövőben a vitás kérdéseket majd békés eszközökkel intézik el. A békés külpolitikai alapelvek vállalása mellett Sulyok azt is hangsúlyozta, hogy „Magyarország külpolitikájának ma és a belátható jövőben különösképpen a Szovjetunióra kell tekintettel lennie, de soha egyetlen lépést sem szabad kozkáztatnia, amely sértené vagy veszélyeztetné az angol-szász hatalmak érdekeit”.

A közvetlen szomszédainkkal kapcsolatos külpolitikát illetően Sulyok a legfontosabbnak azt tartotta kiemelni, hogy a „trianoni békével felosztott Magyarország területi, gazdasági és minden egyéb kérdését az elkövetkező békeszerződés akként kell, hogy szabályozza, hogy a Dunavölgy népei a kölcsönös megértés, engedékenységgel és

⁵⁹ Nemzetgyűlés Naplója, I. kötet. 764. o.

⁶⁰ Sulyok Dezső négy beszéde. Magyar Szabadság Párt kiadása. Budapest, 1947. 2. Nagy Ferenc: The Struggle Behind the Iron Curtain. New York, 1948. 267–268. o.

⁶¹ Nemzetgyűlés Naplója, II. kötet. 333–340. o.

egymásra találjanak. Ne maradjon egyetlen dunai nép szívében sem tövis, amely később a mindnyájunk közös érdekét szolgáló béke és együttélés zavartalanságát veszélyeztetné, és újból ellenséggként állíthatná szembe azokat a népeket, amelyeket minden érdekük elválaszthatatlanul összekapcsol.”. Azt azért külön is kiemelte a szabadságpárt elnöke, hogy „Ezt a célt csak olyan béke valósíthatja meg, amely a néprajzi, történelmi és gazdasági szempontokat méltányosan összeegyeztetve, egy államban egyesíti a földrajzilag egy tömbben lakó és népesség szerint, nyelvileg és történelmi múltjuk alapján egy testet alkotó népeket, azoknak a néptörédeknek pedig, amelyek így is idegen impérium alatt maradnak, megadja a teljes egyenjogúságot, nemzeti sajátágaik szabad érvényesítési lehetőségét, és ezzel közelebb hozza a határok spiritualizálásának idejét.” Az a béke, amely nem ilyen alapelveken épül fel, csak kényszerbéke lehet, amit tudomásul lehet venni, ideig-óráig rá is lehet egy népre erőltetni, de „sohasem hozza meg Európának ezen a legtöbbit vitatott részén a nyugalomnak és kiengesztelődésnek a szellemét”. Egyúttal követelte azt is, hogy amint lehetőség nyílik rá, Magyarország legyen tagja az Egyesült Nemzetek Szervezetének, mivel hazánk is magáévá teszi az alapelveket, amelyekre a szervezt felépült.

Végül, a külpolitikai célok összefoglalása után az ebbéli teendőket illetően arra hívta fel a Nemzetgyűlés tagjainak, illetve pártjainak figyelmét: „Szeretnénk, ha a magyarság külpolitikai céljainak megfogalmazásában minél előbb teljes egyetértés jönne létre a nemzet minden polgára között, mert érezzük, hogy az ezen a téren fennálló széthúzás az ország erejét tetemesen gyengíti. Népünk jövődő boldogulásának előfeltétele az, hogy a pártokat külpolitikai programjukban lényeges ellentétek ne válasszák el egymástól, és a politikai küzdelmek — mint minden egészséges szervezettű népnél — nálunk is csak a belső politika területére korlátozódjanak.”

Sulyok parlamenti zászlóbontását a polgári ellenzék meglepéssel fogadta. Zsolt Béla a Magyar Radikális Párt nevében azonban Sulyokhoz intézett nyílt levelében⁶² felhívta a pártelnök figyelmét arra, hogy az ellenzéki politikus mindig veszélyes helyzetben van, főleg ha a párthívek elsősorban nem azért csatlakoznak hozzá, mert programját helyeslik, hanem mert a kormányzat célkitűzéseivel szemben állnak. Figyelmeztette Sulyokot arra is, hogy a nagybirtokosok, bankárok, tőkések, sőt, még a katolikus egyház is elsősorban tőle várják a hatalmi befolyások növeléséhez szükséges támogatást. „Mi is ellenzékiek vagyunk, ha elvek és gyakran módszerek kérdésében is közelebb állunk a Baloldali Blokkhoz, mint Hozzád” — szögezte le Zsolt, majd arra hívta fel Sulyok figyelmét, hogy az ő szerepétől azt várja: „az eddig ellenforradalmi jellegű és polgárháborús célú ellenzékiesség azzá a valóban demokratikus ellenzékiességgé higgadjon, amelynek legvakmerőbb törekvése legfeljebb a törvényes eszközökkel kiharcolt politikai váltógazdaság — természetesen csak a demokrácián belül.”

Az 1946 nyarán létrejött Magyar Szabadság Párt — „működési engedély” hiányában — hosszabb ideig kizárólag csak a nemzetgyűlésen fejtett ki tevékenységet. A magyar kormányküldöttség 1946. júniusi washingtoni, londoni és párizsi látogatá-

⁶² Haladás, 1946. július 25.

sát követően — amelynek tulajdonképpen célja a magyar békecélok megismertetése és elfogadtatása volt —, Nagy Ferenc miniszterelnök csak a hazaérkezése után egy hónappal tartotta meg a nemzetgyűlésben külpolitikai beszámolóját.

A Nagy Ferenc külpolitikai beszámolóját követő felszólalások többsége bírálta a kormányt — többek között azért is — mert képtelennek bizonyult arra, hogy a nagyhatalmak körében olyan pártfogót találjon, amely megfelelő súllyal képviselhetné volna Magyarország érdekeit a párizsi tárgyalásokon. Eckhardt Sándor saját maga és a Demokrata Néppárt nevében kiemelte, hogy túl nagy örömmel nem tölti el mindaz, amit Nagy Ferenc beszámolójából a békekötési kilátásokra nézve megtudott. „Tudomásul kellett vennünk belőle — mondotta a DNP képviselője —, hogy a legyőzött álamok között azt a kiváltságos helyzetet foglaljuk el, hogy bár a legjobb indulattal foglalkoznak velünk — talán Németországot leszámítva —, a legrosszabb békét készítik elő számunkra.” Eckhardt azt ajánlotta, hogy Franciaország felé is kellene fordulni, mint nagyhatalom felé, mert „ha Magyarország külpolitikai helyzetét úgy fogjuk fel, mint egy olyan országét, amelyen a világ hatalmas nemzeteinek politikája harmonikusan találkozhatik, akkor mi a mi kis bárkánkat nyugodtan hozzáköthetjük a nagy francia hajóhoz, mert menetirányunk ezzel nem változik, hiszen Franciaország, mint nagyhatalom, mindenkor a nemzetek és népek megbékélésének politikáját szolgálja”.⁶³

A magyar külpolitika felülvizsgálásának szükségességét a felszólaló képviselők közül egyedül Sulyok Dezső, a Magyar Szabadság Párt elnöke vetette fel. Sulyok július 26-i felszólalásában — két nappal a Magyar Szabadság Párt parlamenti bemutatkozása után — azt is megfogalmazta, hogy szerinte az országnak milyen külpolitikai orientációt kellene követnie. Ennek elsődrendű célja, hogy a nemzetgyűlés deklarálja „Magyarország semlegességét”. „Mi tehát a jövő politikánkból egyszer s mindenkorra ki akarjuk zárni a háborút, mint az ügyek elintézésének eszközét” — mondotta Sulyok. „Semlegesek és békések akarunk maradni mindenivel szemben. Nem vagyunk tehát háborús uszítók, ellenkezőleg: a fenntartás nélküli békepolitikát hirdetjük. Ennek további folyamánya az, hogy nem akarunk többé soha senkinek a csatlósa lenni. Nem akarunk uszályhordozója lenni egyetlen nagyhatalomnak sem. Minden nagyhatalommal szemben fenntartás nélküli tiszta békevággy és lojalitás tölt el bennünket. Egy szalmaszál sem kívánunk érdekeik útjára tenni, de nem akarunk érdekeik végrehajtó közegeivé sem aljasodni.” Sulyok ezzel együtt síkraszállt az egységes Európa megteremtésének gondolata mellett is, amelynek célja szerinte az lenne, hogy a „három nagy” mellett — és nem ellenük — olyan „negyedik” világpolitikai tényezővé váljon, ami a világpolitika szekerében a hiányzó „negyedik kereket” jelentené.⁶⁴

A békeszerződés-tervezet nyilvánosságra hozatala után is a Magyar Szabadság Párt volt az, amely a nagyfokú tömegelégedetlenséget is felhasználva, a legélesebben bírálta annak várható intézkedéseit. 1946. augusztus 8-án Sulyok Dezső, a párt elnöke nemzetgyűlési felszólalásában javasolta a békeszerződés-tervezet megvitatását ab-

⁶³ Nemzetgyűlés Naplója. II. kötet. 633–534. o.

⁶⁴ Uo. 515–519. o.

ből a célból, hogy a törvényhozás tiltakozzék a béketervezet ellen és a világ népeitől kérjen Magyarország számára igazságos és méltányos békét. Sulyok alapján véve három olyan problémát látott, amely Magyarországot különösen hátrányosan érinti a békekötésnél: 1. az ország területének további csökkentése, másképpen szólva a határok kérdése, 2. a magyar nemzetiségi lakosság jogai intézményes biztosításának hiánya, vagyis a kisebbségvédelmi kérdés, 3. az anyagi vonatkozású kötelezettségek, közelebről a jóvátétel. Mindezekkel összefüggésben azt indítványozta, hogy a Nemzetgyűlés — függetlenül attól, hogy ki melyik oldalán, koalíció vagy ellenzék foglal helyet — emelkedjen most fel olyan magaslatra, „amilyen magaslatra egy nép fiainak a történelmi pillanatokban mindig fel kell emelkedniök, ha az a nép élni akar, és ha megvan benne az erő, a becsület és a tisztesség arra, hogy az élet jogát követelje magának. Feledjük el a pártkülönbségeket — mondotta Sulyok —, feledjük el azt, hogy szenvedélyek választanak el egymástól bennünket, korlátozzuk ezt a belpolitikára, de fogjuk meg egymás kezét, és egyöntetűen foglaljunk állást nem agresszívan, hanem méltóságteljesen és ennek a népnek a múltjához és jelenéhez méltóan az ellen az igazságtalanság ellen, amely velünk szemben Párizsban készül.” Végül pedig azt hangsúlyozta: „Azért állottam fel, hogy kiáltó szó legyek, a nemzetgyűlés lelkiismerete legyek, és megindítsam azt az akciót, amit végre kell hajtánunk, ha nem akarjuk a történelem gyalázatát saját fejünkre kihívni.”⁶⁵ A képviselők nagy többsége tetszéssel és egyetértéssel fogadta az elhangzottakat, ám a Nemzetgyűlés, arra való hivatkozással, hogy egy későbbi alkalmas időpontban vitassák meg, elnapolta ezt a javaslatot.

A párizsi békekonferencia plénuma 1946. október 12-én szavazott a magyar békeszerződés-tervezet felett. Ez sem tudta azonban lezárni a békeszerződéssel kapcsolatos összes kérdést, így például már a békeszerződések „szövegezési” munkálatai is a Külügyminiszterek Tanácsának novemberi ülészakára maradtak.⁶⁶ A párizsi békeszerződés egyik legnagyobb hiányossága volt, hogy a békekonferencia nem döntött véglegesen a nemzeti kisebbségek jogait, további sorsát illetően, s így a békeszerződésekbe sem kerültek be olyan pontok, illetve határozatok, amelyek a nemzeti kisebbségek — ahogy erre különösen a polgári ellenzéki pártok képviselői korábban is sokszor felhívták a figyelmet — alapvető emberi jogainak tiszteletben tartására, polgári jogaik tekintetében pedig az egyenjogúság biztosítására kötelezték volna az érdekelt államokat. Magyarország szempontjából ez — a határokon kívül maradt több mint 3 millió magyar miatt is — alapvetően fontos lett volna.

Gyöngyösi János külügyminiszter beszámolóját a párizsi békekonferenciáról a nemzetgyűlés külügyi bizottsága, a koalíció és a polgári ellenzék pártjai is „hallgatólagosan” vették tudomásul. Ez a magatartás nyilvánvalóan abból fakadt, hogy 1946 őszén még túlságosan közel voltak a békekonferencia eseményei, de jelentős szerepet játszott az is, hogy a pártok figyelmét újból, s egyre inkább a belpolitikai események kötötték le. Ezen események sorában külön is figyelemre méltó volt Sulyok Dezső pártjának hivatalos zászlóbontása 1946 novemberében.

⁶⁵ Uo. 922–925. o.

⁶⁶ Balogh Sándor: i.m.: 234–246. o.

Sulyok — Nagy Ferenc visszaemlékezése szerint — Kovács Béla és Nagy Ferenc közbenjárására 1946. október 11-én a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól megkapta a Magyar Szabadság Párt működéséhez a hivatalos engedélyt.⁶⁷ A SZEB levele egyúttal Nagy Ferenc tudomására hozta azt is, hogy az engedély megadásánál mindenekelőtt a miniszterelnök ama ígéretét vették figyelembe, hogy a „Magyar Szabadság Párt tevékenysége a magyar demokrácia megerősítésére fog irányulni, és ezzel erősíti a koalíciós magyar kormány tekintélyét és a magyar köztársaság presztízsét”.⁶⁸

A Magyar Szabadság Párt 1946. november 24-i zászlóbontó naggyűlésén a budapesti Sportcsarnokban Sulyok Dezső pártelnök programadó beszédében újra összefoglalta, illetve megismételte a szabadságpárt programjának azokat a legfontosabb követeléseit és célkitűzéseit, amelyekről már korábban — júliusi nemzetgyűlési felszólalásában, a pártprogram ismertetése során — szólt. Volt azonban ennek a beszédnek és az azt követő felszólalásoknak egy feltűnő vonása. A kormányzati politika, illetve a baloldal belpolitikájának bírálatán túl a Magyar Szabadság Párt képviselői az ország külpolitikai orientációját ezúttal — szemben a korábbi megnyilatkozásaikkal — nem érintették, nem tették bírálat tárgyává. A párizsi békekonferencia befejezése, illetve a négy nagyhatalom külügyminiszterének New-York-i tanácskozásai időszakában — ahol a párizsi békekonferencia ajánlásait végleges formába öntötték — Sulyokék nem vállalkoztak új külpolitikai orientáció meghirdetésére. E tervüket továbbra is a békeszerződés aláírása utáni helyzetre tartották fenn, arra számítva, hogy egy esetleges belpolitikai fordulat végrehajtásával együtt új külpolitikai orientáció válik majd lehetővé számukra. Erre a kínálkozó alkalom csak néhány hónappal később, 1947 márciusában érkezett el, de már egészen (merőben) más bel- és külpolitikai helyzetben.

III.

A koalícion belül felhalmozódott ellentétek és válság megoldása szempontjából 1947 eleje és tavasza döntő fordulatot jelentett a hazai politikai életben. A Magyar Közösség „vezérkarának” büntetőjogi felelősségrevonása és ennek következményei — az MKP és az FKGP között, valamint a kisgazdapárton belül lezajlott drámai összeütközések — a jobboldalnak a kisgazdapártból való eltávolítását, a centrum felbomlását, végsősoron az FKGP széthullását eredményezték.⁶⁹ Ez a folyamat szorosan összefüggött, kölcsönhatásban volt a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változással. 1947. márciusában ugyanis a Truman-elv meghirdetésével a szövetséges nagyhatalmak korábbi együttműködése is véget ért, és a nemzetközi életben a hidegháborús politika vette kezdetét.

Az MKP vezetése ebben a helyzetben arra az álláspontra helyezkedett, hogy előkészületeket kell tenni abból a célból, hogy Magyarország — a békeszerződés érvénybelépése után rögtön — részévé váljék a Szovjetunió, Lengyelország, Jugoszlá-

⁶⁷ Nagy Ferenc: *The Struggle Behind the Iron Curtain*. 300. o.

⁶⁸ Világ, 1946. október 23.

⁶⁹ Vida István: *A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947*. Akadémia Kiadó, 1976. 241–300. o.

via és Csehszlovákia által alkotott szövetségi tömörülésnek, amelynek lényegében akkor már Bulgária és Románia is tagja volt. „Ha ezt elmulasztjuk, elszigetelődünk a valóban demokratikus országoktól. Megnehezítjük az ország további demokratizálódását, és megkönnyítjük — állapította meg az MKP Politikai Bizottságának 1947. március 20-i ülése —, hogy Magyarország az angol–amerika imperialista körök pozíciójává váljék.”⁷⁰

Az MKP Politikai Bizottsága ülésének napján, vagyis 1947. március 20-án Sulyok Dezső a Magyar Szabadság Párt nevében a nemzetgyűlésben határozati javaslatot terjesztett elő Magyarország örökös semlegességének törvénybeiktatásáról. Sulyok felszólalásában — az 1947. február 10-én aláírt békszerződés tényéből kiindulva — Magyarország jövőbeni magatartása szempontjából mind az irredentizmus felélesztését, mind az „önmarcangoló mazochizmust” helytelenítette. Kijelentette, hogy a parlament legfontosabb feladata a jövőben, hogy reálpolitikára nevelje a magyar közvéleményt, ugyanakkor a párizsi békeszerződést ebből a szempontból nem tartotta kielégítő megoldásnak. Ezért javasolta saját maga és pártja nevében az örökös semlegesség törvénybeiktatását. A javaslatban Sulyok, illetve a szabadságpárt szerint kifejezésre kell jutnia annak, hogy Magyarország minden néppel kizárólag békés úton kívánja rendezni vitáit, „idegen hatalmak” vitáival szemben eleve érdektelennek nyilvánítja magát, s ezen elhatározás alapján „szövetségi, együttműködési, vagy éppen katonai szerződést egyetlen hatalommal vagy hatalmi csoportosulással sem hajlandó kötni”. Az előterjesztés kiegészítő rendszabályként a magyar hadsereg — a belső rend fenntartására szolgáló és szigorúan pártatlan jellegű csekély milícián felül — feloszlását is tartalmazta.⁷¹

Sulyok, illetve a Magyar Szabadság Párt fentebbi követelései tulajdonképpen nem voltak újak. Sulyokék már 1946. nyarán is — ahogy korábban erről részletesen volt szó — kísérleteztek hasonló javaslat előterjesztésével, ugyanakkor törekvéseik megegyeztek a kisgazdapárt egy részének véleményével is. Így például Gordon Ferenc kisgazdapárti berni követ már 1946 szeptemberében javasolta Tildy Zoltánnak, hogy az FKGP nyíltan vesse fel Magyarország semlegességének kérdését. A szóbanforgó parlamenti vitát megelőzően, 1947. február 12-én e javaslatát megismételte Gyöngyösi János külügyminiszter előtt is. A külügyminiszter — Gordon szerint — ígéretet tett arra, hogy az ország semlegességének kérdését a köztársasági elnök elé terjeszti, sőt, Gyöngyösi azt is megígérte, hogy a javaslatot ő maga is támogatja.⁷² Így talán nem tekinthető véletlennek az sem, hogy a külügyi tárca költségvetésének vitája során, ahol Sulyok javaslata is elhangzott, a kisgazdapárti képviselők sem nyilatkoztak a szabadságpárt elnökének indítványáról. Hallgatásuk a Sulyokkal való egyetértést jelentette. A baloldali pártok, ahogy ezt már korábban is tették, ismét elutasították Sulyok határozati javaslatát.

A Magyar Szabadság Párt javaslatának bírálatával a legrészletesebben Kádár János, az MKP szónoka foglalkozott. A kommunista párt képviselője nem rejtette véka alá az MKP ama törekvését, illetve elhatározását, hogy a párt fokozni kívánja a pol-

⁷⁰ PI Arch: 274/3–80. Idézi: Balogh Sándor: i.m.: 259. o.

⁷¹ Nemzetgyűlés Naplója, VI. kötet. 1051. o.

⁷² Gordon Ferenc: Adalékok 1945–1947 történetéhez. Látóhatár, 1955. 1. sz. 40. o.

gári ellenzék elleni harcot, amelynek során egyúttal a szabadságpártnak a politikai életből való kiszorítására, illetve széttűzésére törekszik. Kádár János a nemzetgyűlés 1947. március 27-i ülésén, vagyis egy héttel a korábban idézett Politikai Bizottsági állásfoglalás után, az MKP nevében a következőképpen összegezte véleményét a Magyar Szabadság Pártról: „Sulyokék szeretik időnként ellenzéknek nevezni magukat. Sulyokék politikájának azonban a tisztességes ellenzék szerepéhez és magatartásához semmi köze nincs. Az «ellenzék» nevet épp úgy bitorolják, mint ahogyan bitorolják pártjuk elnevezésében a «szabadság» szót. Sulyokék nem ellenzékei a koalíciónak, hanem tudatos ellenségei a magyar népnek és a magyar demokráciának.” „Meg kell azonban mondanom — hangsúlyozta Kádár János — azt is, hogy a magyar munkásság mindenesetre el van szánva, hogy a fasizmust még a Sulyok-párt formájában sem fogja eltűrni Magyarországon.”

Még ha Sulyokékat túlzó is volt a fasizmus vádjával illetni, mindenesetre ebben az állásfoglalásban már benne volt az, hogy ha másképp nem, az MKP már nem kifejezetten politikai eszközök igénybevételével is megpróbálja a szabadságpártot a politikai életből eltávolítani. Sőt, Kádár János felszólalásából az is kiderült, hogy ha az eltávolítás esetleg komoly akadályokba ütközne, akkor az MKP újabb választások útján igyekszik majd tisztázni a politikai erőviszonyokat Magyarországon.⁷³

A polgári ellenzéki pártok (Polgári Demokrata Párt, Demokrata Néppárt) nemzetgyűlési képviselői sem Sulyok javaslatával, sem Kádár János álláspontjával kapcsolatban nem nyilvánítottak véleményt. A parlamenti képvisellel nem rendelkező Magyar Radikális Párt viszont H. S. Truman amerikai elnök személyét és politikáját elemezve — közvetlenül Truman nevezetes, 1947. március 12-i kongresszusi üzenetének elhangzása után — arra figyelmeztette támogatóit és tagjait, hogy „a nemzetközi arénában két elsőrangú nagyhatalom maradt egyedül: a Szovjetunió és az Egyesült Államok. A Szovjetunió politikai és lélektani fegyverei megsokasodtak, s a szocializmus felé haladó világ tekintete és reménye a szocialista nagyhatalomban látja a fejlődés jövő irányítóját és képviselőjét. Az Egyesült Államok gazdasági ereje megsokszorozódott a világháború alatt. A fegyverek, amelyekkel a két óriás mérkőzik, tartalomban és összetételükben is különböznek, de hatásfokuk viszonylagos ereje a most folyó mérkőzésben derül ki”.⁷⁴

Magyarország nemzetközi helyzetének és jövőbeni külpolitikai orientációjának megítélésében a koalíció baloldala és a polgári ellenzék között meglévő különbségek a későbbi hetekben-hónapokban tovább mélyültek. Ez összefüggésben volt a nemzetközi helyzet tényleges alakulásával. A Truman-elv meghirdetése, majd 1947. májusi törvénybeiktatása; a görög-török „segélyprogram” megszavazása, a belga, a francia, majd az olasz kommunistáknak a koalíciós kormányokból — amerikai segédlettel — történő kiszorítása után a hazai baloldali erők az MKP-vel az élen — magukhoz ragadva a politikai kezdeményezést — Nagy Ferenc lemondatása, illetve külföldre távozása és a kiscgazdapárt teljes széthullása után új választások megtartását követelte. Ezzel egyidőben a baloldal felvetette a választójog törvényt módosításának igényét is.

⁷³ Nemzetgyűlés Naplója, VI. kötet: 1300–1311. o.

⁷⁴ Haladás, 1947. március 20.

A választójog szűkítésére vonatkozó javaslatok koalíciós pártközi tanácskozásokon születtek meg, így nem tekinthető véletlennek, hogy a törvényjavaslat vitáján — a nemzetgyűlés 1947. július 22–23-i ülésén — csak a párton kívüli, illetve polgári ellenzéki képviselők tettek bíráló megjegyzéseket az új javaslatra. Véleményük Vándor Ferenc megállapításával összegezhető: „Nekünk ellent kell mondanunk ennek a törvényjavaslatnak, mert mi ellene vagyunk minden korlátozásnak... Tiltakozunk a tömeg, magyar néptömegek kizárása ellen, mert nem lehet többé pótolni, ha egyszer elfordulnak a demokráciától és a demokratikus törekvésektől.”⁷⁵

Az új törvény — az 1947:XXII.tc.⁷⁶ — kétségtelenül számottevően szűkítette a választók és választhatók körét. Az életbe léptetett korlátozások elsősorban a polgári ellenzék képviselőit és várható szavazóit sújtották. Szempontjukból nézve további akadályt jelentett az is, hogy új pártok indulását a törvény előzetes ajánlásokhoz kötötte, s egyúttal az országos lajstromon szétoztandó mandátumok tekintetében is előnyt biztosított a koalíciós pártoknak.⁷⁷

A nemzetgyűlés feloszlása után minden párt és politikai csoport figyelme az országgyűlési választásokra összpontosult. Az MKP vezetői nyíltan hangoztatták, hogy a kisgazdapártra mért csapással, a párt széthullásával a reakció még nem szűnt meg Magyarországon, de a baloldali helyzete, illetve választási kilátásai mindenesetre kedvezőbbé váltak. „Nekünk semmi kifogásunk nem lenne, ha még több párt indulna a választásokon — állapította meg Révai József a nagybudapesti pártbizottság 1947. július 23-i értekezletén —, ha sikerülne elérni azt, hogy a kisgazdapárt ne csak háromfelé bomoljon, hanem még egy újabb csoport válna le a kisgazdapárttól.”⁷⁸ Az MKP ugyanis arra törekedett, hogy a polgári ellenzék erőit minél jobban szétforgácsolja. Az új ellenzéki pártok fellépése ettől a szemponttól valóban kedvező helyzetet teremtett a baloldal számára.

Közülük elsőként a Független Magyar Demokrata Párt (Balogh-párt) alakult még július második felében. „Hangsúlyozni kell — mondotta Balogh István, a kisgazdapárt korábbi főtitkára, a párt alapítója első nyilatkozatában —, hogy az új párt nem tagja a koalíciónak, de ez nem jelenti, hogy harcot hirdet a koalíció ellen. Ellenkezőleg, az új párt a koalíciónak konstruktív ellenzéke kíván lenni, kritikát gyakorol, de nem az ellenségeskedés kedvéért, hanem az építés szolgálatában.”⁷⁹ Az FMDP olyan „középpárt” kívánt lenni, amely, bár elutasította a szocializmust, de útját akarta állni a régi rend visszaállítására irányuló törekvéseknek is, a polgárság számára pedig az egyetlen és elfogadható alternatívát jelenti a népi demokratikus viszonyok között. Külpolitikai céljaiban a magyar állami függetlenség biztosítását kívánta a Szovjetunióval való őszinte bizalomra alapuló barátság megeremtésével. A dunavöl-

⁷⁵ Nemzetgyűlés Naplója, VIII. kötet. 504. o.

⁷⁶ 1947. év hatályos jogszabályai. Budapest, 1948. Grill Károly Kiadóvállalata. 84–89. o.

⁷⁷ Az új választójogi törvény Sulyok Dezsőt és néhány társát is kizárta a választhatók köréből, ami nyilvánvalóvá tette, hogy a Magyar Szabadság Párt a jövőben már sem a nemzetgyűlésben, sem azon kívül nem töltheti be a koalíció polgári ellenzékének szerepét. Ezért a Magyar Szabadság Párt Politikai Tanácsa 1947. július 21-én kimondta a párt feloszlátását.

⁷⁸ PI. Arch: 274/16–132. o.

⁷⁹ Magyar Nemzet, 1947. július 20.

gyi népekkel a jószomszédság politikáját hirdette, valamint gazdasági és kulturális kapcsolatok kiépítését a nyugati nagyhatalmakkal. „Azoknak az elveknek az elismerése és szolgálata — szögezte le továbbá azt is az FMDP programja —, melyek alapján az Ideiglenes Nemzeti Kormány Debrecenben a demokrácia külpolitikáját elindította.”⁸⁰

A Demokrata Néppárt 1974. augusztus 10-én Győrben nyilvánosságra hozott programjában⁸¹ a legközelebbi külpolitikai célként a magyar függetlenség teljességének helyreállítását jelölte meg. „Soha nem szabad kiejteni tudatunkból azt a tényt, hogy háborút veszített ország és kis nép vagyunk, amelynek önálló léte és állami függetlensége a fegyverszünet megkötésekor a győztes nagyhatalmak igazságérzetétől függött — hangzott a külpolitikai célok indoklása. — A kis népek nagy problémája, amelyet még egynek sem sikerült figyelmen kívül hagynia, általában az, hogy nincs erejük a céljaik szempontjából kedvező külpolitikai körülmények megteremtésére, hanem meg kell elégedniük azzal a szerényebb és ritkább alkalommal, amikor a befolyásukon kívül álló tényezők viszonya éppen nekik kedvez. Más lehetőségünk általában nincs, mint az adott külpolitikai viszonyok között megkeresni és megtalálni független létünk lehetőségeit. A kis népek legfőbb és leggyümölcsözőbb külpolitikai erénye a körültekintő okosság, és legfőbb érdekük a béke.” Ezért a DNP a nemzetközileg „szervezett” békére, pontosabban békeállapotra kívánta a magyar külpolitikát építeni. Óvott a nagyhatalmak vitáiba való beavatkozástól, és arra figyelmeztetett, hogy legfőbb céljainkkal a „népek egyetemes békeerőfeszítéseibe és a nagyhatalmak harmonikus érdekeibe kapcsolódjunk be.”

Különösen fontosnak tartotta, hogy Magyarország minden nagyhatalommal egyaránt és egyformán jó viszonyban legyen. „Földrajzi helyzetünk parancsolóan arra utasít — szögezte le azért azt is —, hogy állami és nemzeti függetlenségünk érdekében minden tőlünk telhetőt megtegyünk, hogy leghatalmasabb szomszédunkkal, a Szovjetunióval való viszonyunkat a kölcsönös bizalom és a kölcsönös érdekek szilárd alapjára helyezzük.” Hasonlóan nyilatkozott az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország esetében is. Ugyanakkor elutasította a Kelet és Nyugat közötti „híd” szerepével kapcsolatos elképzeléseket. „Ha ezt a szerepet keresnők meggondolatlanul — mondotta Barankovics programbeszédében —, azt a veszélyt idéznők a fejünkre, hogy nem híd lennénk, amely összeköt, hanem ütközőponttá válnánk, amelyet kerülnünk kell. Nekünk mindegyik világhatalom és nagyhatalom megértésére és támogatására szükségünk van.” Ezért a legerőteljesebben óvott a nagyhatalmak vitáiba való beavatkozástól.

A szomszédos országokat illetően a „viszonosság elve alapján” a jószomszédi viszony kiépítését és fenntartását javasolta. Egyúttal leszögezte: nem szabad megfélemlkezni arról sem, hogy „magyarok a határon túl is élnek, akiknek emberi jogai felelt — a nemzetiség joga is ezek közé tartozik — örködni nemcsak erkölcsi, hanem népi és nemzeti kötelességünk is, amelynek teljesítéséről soha le nem mondhatunk”.

⁸⁰ Szegedi Napló, 1947. augusztus 1.

⁸¹ Dr. Barankovics István: Keresztény demokrácia. Mit akar a Demokrata Néppárt? Budapest, 1947. 31. o.

Barankovics István, illetve a DNP programja azt is hangsúlyozta, hogy „Mi nem akarunk uralkodni senkin, és nem akarunk beleszólni abba, hogy melyik nép milyen kormányformában keresi boldogulását, s nincs más igényünk, mint hogy rajtunk se uralkodjék senki. Mindig világpolitikai méretekben kell gondolkodnunk, de csak erőnk arányában és a lehetőségek szigorú szem előtt tartásával szabad cselekednünk.”⁸² A program a továbbiakban nyíltan ugyan nem fogalmazta meg, mégis az egyes konkrét követeléseiből logikusan következett, hogy a Demokrata Néppárt — a békeszerződés érvénybelépése után — Magyarország semlegességének kivívását tekintette a legfontosabb külpolitikai feladatnak.

A Demokrata Néppárt nem egyszerűen az egyik ellenzéki párt akart lenni, hanem a koalíció ellenzéke. Programja — s ezen belül külpolitikai céljai — a népi demokrácia helyett lényegében egy másik alternatívát kínált, illetve tárt a közvélemény elé: „Követeléseink között egyetlen egy sincs, amit nem tudnánk végrehajtani, ha a kormányzó hatalom a mi kezünkben volna... Ellenzéki programunk kormányképes program.”⁸³ A DNP mérlegelte azt is, hogy a népi demokrácia vívmányait helytelen lenne egyszerűen csak tagadni, ehelyett inkább a „hibák” kiküszöbölését ígérte a népi demokráciának a kereszténydemokráciával történő felváltásával.

A Magyar Függetlenségi Párt, amelynek tagjai a hajdani kisgazdapárt polgári-szárnyából verbuválódtak, 1947. augusztus végén nyilvánosságra hozott programjában a koalíciós kormányzat addigi külpolitikáját teljesen elhibázottnak minősítette, mégpedig elsősorban azért, mert — az MFP szerint — egyetlen nagyhatalom részéről sem élvez bizalmat. „A magyar külpolitika útja csak a nagyhatalmak megbékélésének elvére épülhet fel, mert tudatában vagyunk annak, hogy minden más irányzat csak a nemzet végső katasztrófáját eredményezi” — mondja a program. Nem vonta ugyan kétségbe a Szovjetunióval való jó viszony megteremtésének szükségességét, de azt ahhoz a feltételhez kötötte, hogy „nagy szomszédunk bizalmát a magyar nép polgári elveket valló óriási többsége is kiérdemelje.”

A szomszéd népeket pedig minden különösebb magyarázat vagy indoklás nélkül a „kossuthi” konföderáció alapján akarta jobb együttműködésre bírni. „Hisszük és reméljük — hangzott az MFP programja —, hogy a békeszerződés ratifikációja mielőbb bekövetkezik, s ennek eredményeképpen minden vonatkozásban megvalósul népünk minden hű fiának könyörgő és sürgető kívánsága a pártunkat életrehívó nagy gondolat: a magyar nemzet függetlensége.” A hangzatoson megfogalmazott kifejezésekből és kijelentésekből is kiviláglott, hogy a Magyar Függetlenségi Párt külpolitikai elképzeléseiben is a polgári Magyarország gondolata lebegett. Az MFP törekvéseit azonban e téren nem annyira a program külpolitikai fejezeté tartalmazta, hanem bevezető sorai: „Valljuk a nagy európai kultúrközösségekkel való elszakíthatatlan közösségünket, s a jövőendő életünket is e megmásíthatatlan törvények alapján kívánjuk felépíteni.”⁸⁴

A Magyar Függetlenségi Párt nyíltan polgári ellenzéki pártként lépett fel, de kormányképes programjának eklektikus színezete sem fedhette el azt a tényt, hogy ez

⁸² Uo.: 9–11. o.

⁸³ Uo.: 8. o.

⁸⁴ Ellenzék, 1947. augusztus 30.

a párt a népi demokrácia helyett egy konzervatív–liberális jellegű politikai és társadalmi berendezkedést szeretne megvalósítani Magyarországon, nyíltan tömörítve sorába a koalícióból időközben eltávolított, vagy oda be sem került polgári konzervatív csoportokat és irányzatokat. Az MFP megalakulása után lényegében mind politikailag, mind szervezetileg a Sulyok-féle Magyar Szabadság Párt örökébe lépett.

A liberális polgári ellenzék pártjai, a Polgári Demokrata Párt és a Magyar Radikális Párt 1947 nyarán a választási küzdelmek során nem léptek fel új külpolitikai elképzelésekkel, illetve törekvésekkel, továbbra is az 1945-ben meghirdetett programjuk céljait vallották mind a bel-, mind a külpolitikában. Hazánknak a világban elfoglalt helyéről kialakult korábbi elképzeléseik sem változtak természetesen.

Az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választásokon a koalíció a szavazatok több mint 60%-át kapta, közülük — és az összes pártot is tekintve — a legtöbb szavazat a Magyar Kommunista Pártra esett. A szavazatok számát tekintve az ellenzéki Demokrata Néppárt került a második helyre a pártok rangsorában.⁸⁵ A választások az MKP számára a korábbiaknál sokkal kedvezőbb lehetőségeket, illetve feltételeket teremtettek mind külpolitikai célkitűzései, mind a polgári ellenzékkel kapcsolatos elképzelései megvalósítása és törekvése szempontjából. Az előbbit tekintve a két munkáspárt közös kormányprogram-javaslatára már 1947. szeptember elején azt fogalmazta meg, hogy „külpolitikai téren: barátsági szerződés előkészítése demokratikus szomszédainkkal” a legfontosabb feladat.⁸⁶

Ezt a politikát a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának 1947. szeptember végén–október elején tartott alakuló ülése is megerősítette. A tanácskozáson résztvevő kommunista pártok — köztük az MKP — képviselői ugyanis A. A. Zsdanovnak a nemzetközi helyzetről adott tájékoztatója alapján magukévá tették azt az álláspontot, mely szerint a világon „két tábor” alakult ki: „az imperialista és antidemokratikus tábor”, amelynek célja az amerikai világuralom megteremtése, a demokrácia megsemmisítése és új imperialista háború előkészítése; a mási pedig „az antiimperialista és demokratikus tábor”, mely az imperialista rend aláadását, az új háborús veszély elleni harcot és a demokrácia megszilárdítását tekinti fő feladatának. Ez a végletesen leegyszerűsített világkép egyúttal azt is jelentette, hogy végső fokon minden országnak a két csoportosulás valamelyikéhez kell tartoznia. „A második világháború befejezése minden szabadságszerető népre azt a nagyfontosságú feladatot róta — szögezte le azt is A. A. Zsdanov —, hogy biztosítsa az általános, demokratikus békét, amely megerősíti a fasizmus felett aratott győzelmet. A háború utáni kor e fő feladatának megoldásában a Szovjetuniót és külpolitikáját illeti a vezető szerep.”⁸⁷ A „vezető szerep” felelevenítése elméletileg és gyakorlatilag is téves következtetésekhez vezetett. Kizárta, illetve kevés teret engedett annak, hogy az egyes népi demokráciák, így Magyarország is önálló külpolitikát kövessen. A Tájékoztató Iroda létrejötté és állásfoglalása az MKP politikájára is igen nagy hatást gyakorolt.

⁸⁵ Izsák Lajos: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 198–202. o.

⁸⁶ Szabad Nép, 1947. szeptember 7.

⁸⁷ A tartós békéért, a népi demokráciáért. Kilenc kommunista párt lengyelországi értekezletének beszámolója (1947 szeptember). Szikra. 17–18. o.

Az MKP vezetői a legelső és legfontosabb következtetésként azt vonták le, hogy meg kell gyorsítani a társadalmi–politikai átalakulás folyamatát, s ezzel együtt a konzervatív–liberális polgári ellenzéknek és képviselőinek a politikai életből való kiszorítását, valamint a külpolitika nemzetközi összehangolását a népi demokráciákkal való szövetségi rendszer kiépítésének útján.

A békeszerződés életbe lépése (1947 szeptember 15.) után létrejött új kormány miniszterelnöke Dinnyés Lajos október 7-én ismertette az Országgyűlésben kormányának programját. A miniszterelnök a kormány legfontosabb külpolitikai feladatának a Szovjetunióval való szinte baráti kapcsolatok további ápolását és a többi nagyhatalommal való jó viszony kialakítását jelölte meg. Ezután a legnagyobb elismerés hangján szólt a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság nemzetiségi politikájáról, ahol szerinte nagyon megnyugtató módon rendezték a nemzetiségek — köztük a magyar nemzetiségű lakosság — ügyét. Romániát illetően úgy nyilatkozott, hogy Groza Péter miniszterelnökben és kormányában megvannak a „jó viszony feltételeit” biztosító törekvések, és elérkezett az ideje annak, hogy most már a két kormány a reális együttműködés útján kiküszöbölje „azokat a tényezőket, amelyek akadályozzák a zavartalan jó viszony kialakítását”. A magyar–csehszlovák kapcsolatok megjavításával összefüggésben viszont további tárgyalások kezdeményezését helyezte kilátásba a miniszterelnök, amelyek a szlovákiai magyarság sorsát lesznek hivatva véglegesen rendezni. Végül megütközésének adott hangot kormánya nevében, mivel a Biztonsági Tanács néhány tagja „hamis értesülések és állítások” alapján megakadályozta Magyarország az ENSZ-be való felvételét.⁸⁸

Külpolitikai kérdésekről, illetve célkitűzésekről a kormányprogram feletti vitában utoljára nyilvánított véleményt a polgári ellenzék. Elsőként Barankovics István, a Demokrata Néppárt főtitkára szólalt fel. Mindenekelőtt arra hívta fel a figyelmet, hogy az ország szuverenitását elsősorban azok a kötelezettségek korlátozzák, amelyek teljesítésével a „leghatalmasabb világhatalmi rangú szomszédunknak, a Szovjetunióknak tartozunk”. Majd a párt korábbi programjának megfelelően a külpolitika elsődleges céljaként a független államiság biztosítását jelölte meg. Ezután rámutatott arra is, hogy a világ fenyegető kettészakadásán senki sem veszíthet többet, mint a kis népek, amelyek főbenjáró érdeke a világ összhangja, és amelyek máris szenvedői a világfeszültségnek, jóllehet annak a legkisebb részben sem voltak előidézői.⁸⁹

Moór Gyula jogászprofesszornak, a Magyar Függetlenségi Párt képviselőjének szintén az volt a véleménye, hogy nem lehet magyar reálpolitikát folytatni az orosz–magyar barátság szempontjának figyelembevétele nélkül. Ezt a szempontot úgy vélte érvényesíthetőnek, hogy hazánk ne váljék a Szovjetunióval szemben ellenséges vagy barátságtalan politika támaszpontjává, és mind a két fél számára előnyös gazdasági kapcsolatok alakuljanak ki. Ezzel együtt Moór Gyula élesen bírálta a hazai kommunista sajtó angolszászellenes hangvételét, mivel szerinte az orosz barátság nem jelentheti azt, hogy fasisztának kellene nevezni az Egyesült Államokat, és reakciónak

⁸⁸ Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott Országgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája. Budapest, 1948. I. kötet. 44–46.

⁸⁹ Uo. 57. o.

Nagy-Britanniát. Végül „tökéletes és teljes bizalmatlanságot” jelentett be a kormány iránt.⁹⁰

A liberális polgári ellenzéki pártok részéről Parragi György, a Független Magyar Demokrata Párt tagja felszólalásában elítélte a bármely oldalról jelentkező háborús propagandát, majd arról beszélt, hogy nincs háborús veszély, és a kis nép a háborúban csak veszíthet, különösen, ha olyan földrajzi és történelmi helyzetben van, mint Magyarország. A Polgári Demokrata Párt véleményét Supka Géza tolmácsolta, amelynek lényegét abban lehet összefoglalni, hogy mi, kicsik „ne avatkozzunk bele a nagyok háborújába”. Ezzel szemben a polgári radikális Zsolt Béla azt fejtegette, hogy a háborús fenyegetés, még ha nyugatról jön is, még ha demokratikus álarcban fordul is felénk, akkor is minden eddiginél szörnyűbb bűncselekményre való felkészülés és bujtogatás. De egyúttal kijelentette azt is, hogy bár nagyjából a kormányprogram egészével — tehát külpolitikai céljaival is — egyetért, mégsem fogadja el, mivel „részleteiből” hiányzik azoknak a rétegeknek a védelme, amelyek a radikálisokat a parlamentbe küldték.⁹¹

A kormányprogram feletti vitában a magyar külpolitika jövőbeni várható irányáról, konkrét lépéseiről az MKP képviselője, Révai József nyilatkozott, s ő utasította el az ellenzéki pártok képviselőinek azt a felfogását és magatartását is, amelyek a nagyhatalmak vitáitól való távolmaradásra buzdítottak. „A mögött a jelszó mögött, hogy ne avatkozzunk a nagyok dolgába, az rejlik — mondotta Révai —, hogy a világpolitikai ellentéteket elsősorban képviselő nagyhatalmak közé egyenlőségjelet teszünk... Mi, kommunisták erre az egyenlősítésre nem vagyunk kaphatók. Mi azt mondjuk, hogy az egyik oldalon a szocializmus országa és demokratikus szövetségesei állnak, a másik oldalon pedig a monopoltőke országa áll szövetségeseivel.”⁹² A világ két táborra osztását, vagyis a Tájékoztató Iroda álláspontját nemcsak ilyen formában érzékeltette a lengyelországi tanácskozásokról hazatért Révai, hanem az ország nyilvánossága előtt ebben a felszólalásában elsőként szólt részletesebben magának a Tájékoztató Iroda megalakulásának jelentőségéről is. Ezt a következőkben összegezte: „Ez az értekezlet nem kommunista ügy volt csak, ez az értekezlet ügye volt minden demokratikus erőnek, mindenkinek, aki a békét és a nemzeti függetlenség ügyét a szíven viseli. Ez az értekezlet felhívást jelentett a béke, a nemzeti függetlenség és a demokrácia erői számára, hogy tömörüljenek, és ez, tisztelt Országgyűlés, nem a Magyar Kommunista Párt magánügye, ez egyben a magyar nemzet ügye is... Ez az értekezlet erőgyarapodása a magyar munkásságnak, és erőgyarapodása a mi pártunknak is, erőgyarapodása a kommunista pártnak, mint a magyar függetlenség és a magyar demokrácia leghűbb harcosának. Ez az értekezlet nemcsak bennünket erősít, hanem azt az egész táborot, mely kész a békének, a demokráciának és a nemzeti függetlenségnek az ügyét megvédeni minden erővel a belső ügyeinkbe avatkozó, a függetlenségünkre törő és a belső reakciót támogató imperialistákkal szemben.”⁹³

⁹⁰ Uo. 146. o.

⁹¹ Uo. 251. o.

⁹² Uo. 109. o.

⁹³ Uo. 115. o.

1947. október elején a polgári ellenzéki pártok közül csupán a Magyar Radikális párt üdvözölte örömmel az európai kommunista és munkáspártok lengyelországi tanácskozását. Az MKP-val rokon álláspontot képviselt ez a párt a Szovjetunióval és a népi demokratikus államokkal való szorosabb politikai együttműködés kétoldalú szerződéseken való rögzítésének időszerűségéről is. Sőt, a Tájékoztató Iroda megalakulását bejelentő hivatalos közlemény után Kende Zsigmond Pártja nevében azt is kijelentette, hogy „Látjuk és vállaljuk a magunk feladatát: a Nyugaton meg nem értett kelet-európai népi demokráciák védelmét és megértését azokkal a nyugat-európai és amerikai polgári értelmiségi rétegekkel, amelyeket semmiféle valódi érdek nem fűz az imperialista politikához”.⁹⁴

1947 őszén a nemzetközi helyzetben bekövetkezett döntő változások — a két világrendszer éles elkülönülése és a Tájékoztató Iroda megalakulása — hatására Magyarországon is felgyorsultak az események. A Dinnyés-kormány megalakulásával (1947. szeptember 24.) a polgári erők végleg kiszorultak a kormányzati hatalomból. Az ezután következő csaknem egy esztendő viszont nemcsak a belső hatalmi harc eldőlésének — közte a polgári ellenzék felszámolásának, illetve pártjai „felszívódásának” — az éve volt, hanem döntő fordulatot hozott az ország nemzetközi kapcsolatainak alakulásában, így külpolitikailag is a fordulat évének tekinthető. A népi demokratikus országokkal kötött kétoldalú szerződések után pedig Magyarország bel- és külpolitikájában új időszak kezdődött.

Lajos Izsák:

LES PARTIS BOURGEOIS D'OPPOSITION ET LEUR APPROCHE DE LA SITUATION INTERNATIONALE DE LA HONGRIE

1944–1947

L'auteur passe en revue les objectifs et les programmes des partis bourgeois d'opposition non membres du Front d'Indépendance National (Parti Populaire Démocrate-Chrétien, Parti Populaire Démocratique, Parti Radical Hongrois, Parti Hongrois de la Liberté, Parti des Démocrates Indépendants Hongrois, Union des Femmes Chrétiennes et le Parti Civique Démocratique, de dernier étant, dès l'été 1945, exclu du Front d'Indépendance national par les communistes). Il analyse la manière dont chacun d'eux appréhende la situation de la Hongrie dans le monde. En premier, il constate que le facteur décisif fut, tant pour la formation que pour l'activité des partis politiques, le Comité de Contrôle des Alliés créé par le traité de cessez-le-feu signé le 20 janvier 1945 à Moscou, dont l'autorisation était nécessaire à toute activité politique et ce, jusqu'en 1947, date où est entré en vigueur le traité de paix et que fut dissout cet organisme.

On apprend que les programmes et les activités des partis bourgeois d'opposition de Hongrie ne subissaient l'influence d'aucun parti étranger et pratiquement ils n'avaient aucun contact extérieur. D'ailleurs, le Parti Civique Démocratique et le Parti Radical Hongrois (celui-ci surtout à Budapest) étaient les seuls à déployer une activité d'organisation un peu plus importante — si l'on fait abstraction des tentatives du Parti Hongrois de la Liberté au printemps de 1947 et des efforts plus généralisés en août de la même année. Il n'en était pas ainsi de l'activité des partis au Parlement. Le Parti Hongrois de la Liberté réduisit, dès 1946, ses activités aux débats parlementaires, et après les élections du 31 août 1947, tous les partis bourgeois d'opposition suivirent pour l'essentiel cette même voie. L'étude rend aussi compte de ces débats.

En automne 1947, après la création du Bureau d'Information des Partis Communistes et Ouvriers, le Parti Communiste Hongrois s'efforça d'évincer de la vie politique les représentants de l'opposition bo-

⁹⁴ Haladás, 1947. október 9.

urgeoise libérale conservatrice, c'est-à-dire d'éliminer totalement l'opposition bourgeoise. Simultanément, il s'appliqua à aligner la politique étrangère hongroise sur la conception dite „internationale”, définie et imposée par l'Union Soviétique, à qui cette conception a permis de créer un système d'alliance des démocraties populaires. Son adoption devait engager la Hongrie sur la voie d'une politique intérieure et extérieure entièrement nouvelle.

Лайош Ижак

ПАРТИИ БУРЖУАЗНОЙ ОППОЗИЦИИ О МЕЖДУНАРОДНОМ ПОЛОЖЕНИИ И ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЯХ СТРАНЫ В 1944–1947 ГГ.

В статье дается подробный анализ внешнеполитических целей, программы и представления о месте страны в мире оказавшихся вне Венгерского национального фронта независимости партий буржуазной оппозиции – Христианско-демократической народной партии, Демократической народной партии, Венгерской радикальной партии, Партии венгерской свободы, Независимой венгерской демократической партии, Венгерской партии независимости, Христианского женского лагеря и изолированной к лету 1945 года усилиями коммунистов Буржуазно-демократической партии. Автор исключит из того, что как с точки зрения создания, так и с позиций функционирования партий решающим фактором следует считать подписание 20 января 1945 г. договора о перемирии в Москве и создание на основе договора Контрольной комиссии союзников. До сентября 1947 г., то есть до вступления в силу мирного договора и роспуска комиссии – участие в политической жизни было возможным только с одобрения этого органа союзников.

Из статьи явствует, что зарубежные буржуазные партии почти не оказывали непосредственного влияния на деятельность и разработку программы венгерских партий буржуазной оппозиции, более того, эти венгерские партии зарубежными контактами почти не располагали. Существенную организационную работу – не считая весенних и августовских 1947 года попыток Венгерской партии свободы – сумели развернуть только Буржуазно-демократическая партия и – особенно в Будапеште – Венгерская радикальная партия. По-иному обстояли дела с функционированием партий в парламенте. В 1946 году Партия свободы, а после парламентских выборов 31 августа 1947 года практически все партии буржуазной оппозиции ограничили свою политическую деятельность участием в парламентских дискуссиях, которые также описаны в статье.

Осенью 1947 года после образования Информационного бюро коммунистических и рабочих партий Венгерская коммунистическая партия приняла курс на вытеснение из политической жизни либерально-консервативной оппозиции и ее представителей, на ликвидации буржуазной оппозиции. Одновременно началась международная – по советским директивам и под советским руководством – координация внешней политики, создание союзной системы т.н. стран народной демократии. Начался новый этап во внешней и внутренней политике Венгрии – уже без буржуазной оппозиции.

DOKUMENTUMOK

Vida István

NAGY FERENC „MEGHALLGATÁSA” AZ AMERIKAI KÜLÜGYMINISZTERIUMBAN 1947 JÚNIUSÁBAN

Nagy Ferenc kizsugdapárti miniszterelnök 1947. június 2-án Buchsban, a svájci határon gépkocsija sárhányóján aláírta azt a jegyzőkönyvet, amelyben tanúsította; „Flórián János külügyi fogalmazó úrtól László nevű gyermekemet nevelőnőjével, a sofőrrel és ZISZ kocsimmal annak megállapítása mellett, hogy Kapócs Ferenc titkárom szabadon bocsátására vonatkozó kikötésemet a magyar kormány nem teljesítette: átvettem.”¹ Egyidejűleg átadta előző nap június 1-én délben Tildy Zoltán köztársasági elnökhöz intézett lemondó levelét, amellyel Száll József, a svájci magyar követség titkára — egyébként régi illegális kommunista, aki összeköttetésben állt a HM Katonapolitikai Osztályával is — nyomban Budapestre indult.² Ezzel véget ért Nagy Ferenc magyarországi politikai karrierje. A második világháború után ő lett az első kelet-európai kormányfő, aki emigrálni kényszerült hazájából.

Az 1947. május 28-án Budapesten kirobbanó kormányválságról, amely végül is Nagy Ferenc lemondásához vezetett, Washingtonban a State Departmentben a távozni készülő Schoenfeld követ jelentéseiből, Szegedy-Maszák Aladár washingtoni és Auer Pál párizsi magyar követ beszámolóiból, valamint a magyar és a nemzetközi sajtóból már sok fontos részletet megtudtak. Gordon Ferenc svájci követ 29-én, az egyik beosztottja révén, szintén tájékoztatta a svájci amerikai követséget a Budapesten történekről, amelynek két munkatársa — néhány nappal 28-a előtt — találkozott Nagy Ferencel,³ 31-én reggel az amerikaiak maguk is felkeresték a magyar politikust. Aznap este 7 órakor a State Department Marshall külügyminiszter nevében utasítást küldött Bernbe, hogy a követség ismét azonnal lépjen összeköttetésbe a magyar kormányfővel, tőle személyesen kérjen tájékoztatást lemondásáról. Felhatalmazást adott arra, hogy Nagy Ferencel közöljék: a State Department tanulmányozza, hogy az amerikai kormány milyen lépéseket tehet Magyarország érdekében, és érdeklődjék meg, mik a tervei.⁴

¹ A jegyzőköny eredetije Hőgye Mihály (USA) birtokában van. Ezúton is köszönetet mondok rendelkezésre bocsátásáért.

² Nagy Ferenc 1947. jún. 1-i lemondó levele megtalálható: *História*, 1982. 6. sz. 35. old. Száll június 4-én ért Budapestre, a levelet Mihályfi Ernő ideiglenes külügyminiszter juttatta el Tildy-hez. (*Szabad Nép*, 1947. jún. 5.)

³ National Archives, RG. 59. General Records of State Department. Decimal Files 1945–1949. Box. 6644. 86400/347. Mr. Pliitt emlékeztetője. 1947. május 29. (Továbbiakban: NA.RG.59.Gen.Rec. of State Dept. Dec. Files.)

⁴ NA.RG.59.Gen.Rec. of State Dept. Dec. Files. Box. 6644. 86400/3147. Marshall távirata a berni amerikai követségnek. 1947. május 31.

Frances Deák, a berni amerikai követség magyar származású polgári légyügyi attaséja — egyébként az amerikai katonai hírszerzés kelet-európai rezidense — június 1-én kereste fel Nagy Ferencet, akit még Budapestről ismert, ahol szintén akkreditálva volt.

A kisgazdapárti politikus, aki Gordon Ferenc társaságában fogadta, elismerte, hogy lemondott tisztségéről, de hozzáfűzte: csak akkor adja át lemondó levelét, ha legkisebb fia Svájcba érkezik. (Mint említettük, ez másnap megtörtént.) Korrekten és részletesen beszámolt lemondásának körülményeiről attól kezdve, hogy május 14-én elutazott Budapestről. Elismerte, távozása előtt kérte a szovjet hatóságokat, hogy Kovács Bélát, az FKGP 1947 februárjában letartóztatott főtitkárát adják át a magyar hatóságoknak. Utalt rá, hogy ez nem történt meg, viszont Szviridov tábornok, a SZEB alelnöke átnyújtott a magyar kormánynak Kovács Bélától származó vallomásokat, amelyek őt is belekeverték az ún. összeesküvés ügybe. Részletesen ismertette a Budapest és Bern között május 28-i rendkívüli minisztertanács után lezajlott telefonbeszélgetéseket. Lemondását egyrészt azzal indokolta, hogy hozzá akart járulni a kormányválság mielőbbi lezárásához, másrészt célzott rá, hogy figyelmeztetést kapott, biztonságos hazatérése nincs megoldva. Tagadta, és alaptalannak nevezte az ellene emelt vádakát. „Nagy úgy vélte — írta Deák a találkozóról készült feljegyzésében — hogy az egész kormányválságot Puskin és Rákosi gondosan megtervezték és előkészítették. Szerinte az oroszok és a kommunisták már akkor, amikor elhagyta Magyarországot, tudták, hogy Kovács „vallomásai” belekeverik őt is az összeesküvés ügybe. Két ok miatt hagyták, hogy elutazzon: a, tudták, hogy Schoenfeld követ hamarosan végleg eltávozik Magyarországról, s úgy gondolták, hogy távolléte hátráltatni fogja az Egyesült Államok azonnali beavatkozását; b, stratégiai szempontból — nevezetesen attól tartottak, hogy a Kovács-eset megismétlődhet (pl. Nagyot letartóztatják), de mivel Nagy Ferenc távol van Magyarországtól, úgy vélték, hogy saját ízlésük szerint manipulálhatják a sajtót, és azt a látszatot kelthetik, hogy Nagy elmenekült.”

Ami a jövődöntő tervekkel, Nagy Ferenc és Gordon Ferenc közölte Deákkal, hogy egy idő után szeretnének Svájcba tovább utazni, mivel a svájci kormány csak akkor ad menedékjogot, ha mindenféle politikai tevékenységgel felhagynak. Nagy Ferenc nem titkolta, hogy nagyon szeretne az Egyesült Államokba menni, részben, mert nagyobbik fia abban az időben Washingtonban a magyar követségen szolgált, részben, mert úgy vélte, az amerikai kormányzat számára hasznos lehet, amit a Szovjetunió magyarországi politikájáról és magatartásáról, valamint az MKP taktikájáról és politikai módszereiről tud. Az amerikai diplomata megnyugtatóan közölte, hogy a State Department sürgősséggel tanulmányozza a magyarországi helyzetet, és ígérte, tájékoztatja feletteseit a hallottakról. Gordon befejezésül — szabályosnak éppen nem nevezhető módon — átadta a magyar kormány számára Nagy Ferenc lemondásáról, aznap összeállított jelentésének egy angol nyelvű példányát, amelyet ott kézjeggyel hitelesített.⁵

⁵ NA.RG.59.Gen.Rec. of State Dept. Dec. Files.Box. 6644. 86400/6-247. Frances Deak feljegyzése L. R. Harrison berni követ számára. 1947. jún. 2., valamint Harrison távirata a külügyminiszternek. 1947. jún. 1. In.: Foreign Relations of the United States. 1947. Vol. IV. Eastern Europe, the Soviet Union. US.

Két nap múlva, június 3-án Nagy Ferenc maga jelent meg a berni amerikai követségben. Átadta lemondólevelének, valamint a május 31-én Tildy Zoltánnak írt, állásából való távozását és kinnmaradását indokló levelének másolatát L. R. Harrison követnek. Személyesen megismételve felajánlkozását, kijelentette: „kész az amerikai hatóságok rendelkezésére bocsátani az összes információt, amivel rendelkezik a magyarországi szovjet és kommunista tevékenységről”. Érezetvén, hogy csak az Egyesült Államok iránt van bizalma nyomatékosan hozzáfűzte: „nem áll kapcsolatban a nyugati hatalmak egyetlen más képviselőjével sem”. Az amerikai diplomata utasításokat kért Washingtonból.⁶

Az amerikai kormányköröket Nagy Ferenc lemondása váratlanul érte, s a nemzetközi diplomáciában szokatlanul élesen, sőt kifejezetten durván reagáltak. Június 2-án a State Department bejelentette, hogy az Egyesült Államok felfüggeszti az Európában maradt felesleges hadianyagok vásárlására nyújtott 30 millió dolláros hitelt.⁷ 3-án Arthur H. Vandenberg szenátor, a szenátus és egyidejűleg a külügyi bizottságának elnöke szenátusi beszédében elítélte a magyarországi politikai fordulatot, a történeteket „kommunista puccs”-nak nevezte, s javasolta, hogy Magyarország ügyét vigyék az ENSZ elé.⁸ 4-én a külügyminisztérium utasította G. H. Weems tábornokot, a magyarországi SZEB amerikai missziójának vezetőjét, hogy csatlakozva angol kollégájához, kérje Szviridovtól az általa a magyar kormányt Kovács Béla ügyében május 28-án adott iratok másolatát.⁹ 5-én Truman elnök sajtóértekezletet tartott, amelyen a magyarországi politikai helyzetről kijelentette, hogy „azt hiszem, az gyalázat. A magyarországi helyzet szörnyű.” Közölte, hogy a State Department vizsgálatot folytat, s hozzátette: nem áll szándékában tétlenül nézni a történeteket.¹⁰

Néhány nap alatt azonban lecsillapodtak a kedélyek, s a figyelem másfelé fordult, miután június 5-én G. C. Marshall külügyminiszter bejelentette a Nyugat-Európának nyújtandó amerikai segélyprogramot, s megkezdődött a párizsi értekezlet előkészítése. A State Department — kemény belső viták után — kialakította a maga álláspontját a Magyarországgal kapcsolatos politikát illetően. Tisztában voltak azzal, hogy a Dinnyés-kormány hatalomra jutása és egy sor tervezett intézkedés bevezetése (bankok államosítása, 3 éves terv bevezetése, új választások kiírása) előkészít, és egyben megkönnyíti a baloldal hatalomátvételét. Az sem volt kétséges számukra, hogy mindez a Szovjetunió politikai befolyását is nagymértékben megerősíti majd. Ugyanakkor pontosan felmérték: az Egyesült Államoknak a gazdasági, politikai és

Government Printing Office. Washington. 1972. 301–303. old. (Továbbiakban: FRUS. 1947. IV.k.) Gordon követ jelentését lásd: *História*, 1984. 3. sz. 4530–34. old.

⁶ NA.RG.59.Gen.Rec. of State Dept. Dec. Files. Box. 6645. 86400/6–447. Harrison távirata a külügyminiszternek, 1947. jún. 4. — Nagy Ferenc Tildyhez írt levelét közli: *Högye Mihály*: Hogyan mondott le Nagy Ferenc? *Új Látóhatár*, 1986. 4. sz. 444–445. old.

⁷ *New York Times*, 1947. jún. 3; *Times*, 1947. jún. 3; *Magyar Nemzet*, 1947. jún. 4. A hitelfelfüggesztés a gyakorlatban csak 15 millió dollárt érintett, mert a többit Magyarország már felhasználta.

⁸ *New York Times*, 1947. jún. 5.

⁹ FRUS. 1947. IV.k. 307–308. old. Marshall külügyminiszter távirata a budapesti amerikai követségnek, 1947. jún. 3.

¹⁰ *Public Papers of the Presidents of the United States. Harry S. Truman*. 1947. US. Government Printing Office. Washington, 1963. 265–266. old.

diplomáciai nyomás gyakorlásán túl alig van eszköze a magyarországi politikai folyamatok befolyásolására. Ezért igyekeztek egyrészt nem feladni meglévő pozícióikat, másrészt ellenakciókat kezdeményezni.

Marshall külügyminiszter június 6-án utasította a budapesti ügyvivőt, hogy közölje a külügyminisztériummal: az Egyesült Államok tudomásul veszi a magyar kormány átalakítását, s elismeri a Dinnyés-kormányt abból kiindulva, hogy „bármiféle változtatás az amerikai–magyar diplomáciai kapcsolatban, vagy a kapcsolatok megszakítása semmilyen hasznos célt nem szolgálna”. Az amerikai diplomatának nem hivatalos formában közölnie kellett a magyar kormánnyal, hogy a diplomáciai kapcsolatok fenntartása független a magyarországi politikai fejleményektől, nem jelenti a kialakult helyzet, ill. a Dinnyés-kormány hatalomra jutásakor alkalmazott módszerek elfogadását vagy jóváhagyását. Jeleznie kellett, hogy a magyarországi helyzetet és az Egyesült Államok követendő politikáját még tanulmányozzák.¹¹ Washingtonban közölték, hogy a kijelölt új amerikai követ, Selden Chapin — az előzetes terveknek megfelelően — hamarosan Budapestre, állomáshelyére utazik.¹² Ezzel egyidejűleg június 6-án közölték Szegedy-Maszák Aladár washingtoni magyar követtel — aki két nappal korábban bejelentette, hogy nem ismeri el a Dinnyés-kormányt, és nem hajtja végre utasításait —, hogy nem biztosítják számára a diplomáciai státust, de magánemberként az Egyesült Államokban maradhat.¹³ (Július elején az amerikai külügyminisztérium hozzájárult ahhoz, hogy Marik Pál tanácsos, aki nem távozott Szegedy-Maszákkal, ideiglenesen elláthassa az ügyvivő feladatát.¹⁴) Az amerikai kormányzat elutasított mindenféle tervet, amely emigráns magyar kormány megalakítását célozta.¹⁵

Az amerikai szenátus, figyelmen kívül hagyva a halasztást sürgető hangokat — az előzetes tervnek megfelelően — június 5-én ratifikálta a magyar békeszerződést, amelyet 14-én Truman elnök kézjegyével is szentesített.¹⁶

Az amerikai külügyminisztérium a tiltakozó akciók megszervezését két irányban is tervezte, részben a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságon, részben az ENSZ-en keresztül. J. D. Hickerson, az Európai Ügyosztály ügyvezető igazgatója

¹¹ FRUS. 1947. IV.k. 314–315. old. Marshall távirata Budapestre. 1947. jún. 6.

¹² S. Chapin 1947. júl. 2-án érkezett Budapestre, s 8-án vette át a követség vezetését.

¹³ FRUS. 1947. IV.k. 311–312. old. W. Barbournak, a State Department Dél-európai Ügyosztály ügyvezető főnökének feljegyzése. 1947. jún. 6. A magyar követség 15 tagú személyzetéből 13-an távoztak, közöttük Nagy Ferenc fia is.

¹⁴ FRUS. 1947. IV.k. 333–334. old. H. F. Matthewsnek, az Európai Ügyek Hivatala igazgatójának feljegyzése R. Lovett külügyminiszterhelyettes számára.

¹⁵ Gróf Rosthy—Forgách Ferenc prágai magyar követ, aki Szegedy-Maszákhöz, Auer Pálhoz, Gordon Ferenchez és másokhoz hasonlóan elhagyta állomáshelyét 1947. jún. 3-án arról tájékoztatta L. A. Steinhardt prágai amerikai követet, hogy Nagy Ferenc és az emigráns követek azzal a gondolattal foglalkoznak, hogy néhány hónap múlva — ha Budapesten tiszta kommunista kabinet alakul — emigráns kormányt fognak alakítani. Steinhardt nem reagált a kormányalakítási tervre (NA.RG.59.Gen.Rec. of State Dept. Dec. Files. Box. 6644.86400/6–347. L. A. Steinhardt távirata a külügyminiszternek. 1947. jún. 3.) Marshall megdicsérte óvatosságáért: „A külügyminisztérium helyesli azt az elővigyázatosságot, amellyel elkerülte, hogy bátorítást adjon a magyar emigráns kormány megalakítására vonatkozó terveknek, amelyekre Forgách utalt Önnek, mivel úgy érezzük, ilyen irányú lépés nem szolgálna hasznos célt.” (NA.RG.59.Gen.Rec. of State Dept. Dec. Files. Box.6644.86400/6–347. Marshall távirata a prágai amerikai követségnek. 1947. jún. 3.

¹⁶ Boston Daily Globe, 1947. jún. 6.; Times, 1947. jún. 16.

már június 3-án javasolta, hogy — hasonlóan a Kovács Béla letartóztatása után 1947. március 5-én, majd 17-én küldött jegyzékekhez — forduljanak a SZEB szovjet elnökéhez, és javasolják egy háromhatalmi (angol, amerikai és szovjet) testület felállítását a Magyarországon történtek kivizsgálására. Ha ezt a Szovjetunió elutasítja, akkor Magyarország ügyét terjesszék az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé, és tűzessék a közgyűlés napirendjére.¹⁷ Az újabb amerikai tiltakozó jegyzéket — Marshall külügyminiszter, Vandenberg szenátor, illetve Truman elnök jóváhagyása után, az angolokkal folytatott előzetes konzultációkat követően — G. H. Weems tábornok 1947. június 12-én átnyújtotta Szvirdovnak, a SZEB alelnökének.¹⁸ A válasz nem lepte meg az amerikaiakat, a szovjet fél elutasította a közös vizsgáló bizottság felállításának gondolatát.¹⁹

A Szovjetunió kelet-európai politikájának eltételését és megbélyegzését célzó ENSZ-akció volt az, amely az amerikai diplomácia számára Nagy Ferencet fontossá tette. Jól tudták ugyanis, hogy a volt magyar miniszterelnök információi és tanulmányai veszélyesek lehetnek, ha az ENSZ-ben a magyar ügyet tárgyalják. Ezért a State Departmentben elhatározták, hogy Nagy Ferencet Washingtonba hozzák. Marshall június 6-án közölte Harrisonnal, hogy a külügyminisztériumnak nincs kifogása az ellen, hogy Nagy Ferenc családjával az Egyesült Államokba utazzon, a berni követség adja ki a vízumot számára, s szervezze meg az utazást. Nagy Ferencet tájékoztassák, s amennyiben nincs pénze, a State Department kifizeti a repülőjegyet.²⁰ A külügyminisztérium vezető munkatársainak 9-i értekezlete, amelyen Acheson, Charles Bohlen és George Kennan mellett az új külügyminiszterhelyettes, Robert A. Lovett is részt vett, jóváhagyta a korábbi döntést, és egyetértett azzal, hogy „Nagy Ferenc volt miniszterelnöknek meg kell engedni, hogy az Egyesült Államokba jöjjön”.²¹

Amíg az amerikai utazás előkészítése folyt, felmerült, hogy Nagy Ferenc tegyen rövid látogatást Angliában. A kezdeményezés nem tőle, hanem a korábban környezetéhez tartozó Szabó Tamástól származott, aki a fajvédő titkos szervezet, a Magyar Közösség- bel tagtsága miatt kénytelen volt a londoni magyar követségről távozni. A brit külügyminisztérium azonban, főként belpolitikai okok miatt, húzódozott. Nem akarta, hogy baloldali körökben az a benyomás keletkezzék, hogy az angolok állnak Nagy Ferenc mögött, akinek hívei nyíltan beszéltek egy „szabad magyar kormány” megalakításáról. Tartott ugyanakkor attól is, hogy mit szól majd a jobboldali magyar emigráció a kisgazdapárti politikus londoni megjelenéséhez.²² A külügyminisztérium

¹⁷ FRUS. 1947. IV.k. 308–309. J. D. Hickerson feljegyzése a külügyminiszter számára. 1947. jún. 3.

¹⁸ FRUS. 1947. IV.k. 318–318. old. Marshall külügyminiszter a budapesti amerikai követségnek, 1947. jún. 10.; NA.RG.59.Gen.Rec. of State Dept. Dec. Files. Box. 6644.86400/6-1247. D. F. Bigelow ügyvivő távirata a külügyminiszternek. 1947. jún. 12.

¹⁹ FRUS. 1947. IV.k. 320–321. old. Svzirdov jegyzéke Weems tábornokhoz, 1947. jún. 14.

²⁰ NA.RG.59.Gen.Rec. of State Dept. Dec. Files. Box. 6644.86400/6-647. Marshall távirata a berni amerikai követségnek. 1947. jún. 6.

²¹ FRUS. 1947. IV.k. 163–164. A Secretary of States Staff értekezletének jegyzőkönyve. 1947. jún. 9.

²² Public Record Office (London) FO. 371174.R.8123. Szabó Tamás levele M. O. Hayhez. 1947. jún. 8.; M. O. Hay és Counvill feljegyzése.

házatáján nem keltett jó benyomást Nagy Ferencnek az az akciója sem, hogy ahe-lyett, hogy a Foreign Office-hoz, vagy más hivatalos kormányzervekhez fordult volna, Szabó Tamás sugallatára levelet írt a közismerten jobboldali és konzervatív lord Vansittarthoz, aki azt a Lordok Házában június 11-én elmondott beszédében éles szovjet- és kommunistaellenes kirohanások közepette ismertette.²³ Végül is úgy döntöttek, hogy Nagy Ferenc csak tranzitvízumot kaphat. Angliai látogatására azonban ez alkalommal nem került sor, mert közben június 13-án családjával Genfből repülőgéppel elindult az Egyesült Államokba.

Nagy Ferenc 1947. június 15-én érkezett Washingtonba, s két nap múlva a külügyminisztériumban megkezdődött a vele való beszélgetés, amely 22-én, majd 26-án folytatódott.

Az alábbiakban közlendő emlékeztető, vagy inkább jegyzőkönyv eme eszmecse-réről készült. Világosan mutatja, hogy az amerikai külügyi tisztviselőket csak két dolog érdekelte: egyrészt, hogy milyen politikát folytatott a Szovjetunió Magyarországon, hogyan érhető tetten a szovjet gazdasági és politikai befolyás; hogyan és milyen területeken sértette meg a szovjet kormány a nemzetközi megállapodásokat, másrészt mit csináltak a kommunisták. Nagy Ferenc láthatóan igyekezett legjobb tudása szerint korrekten válaszolni. Amit a magyar belpolitikáról, a pártpolitikai küzdelmekről elmondott, forrásértékű; érződik még az élmény, a tapasztalat frissessége, még nem érvényesül a hidegháború torzító légköre, ami 1948-ban megjelent emlékiratára oly jellemző. A szovjet kormány és a magyarországi szovjet hatóságok magatartásáról mondottakat már inkább kell kritikával fogadni. Nagy Ferencnek nem volt nemzetközi kitekintése; alig volt rálátása a szovjet külpolitika egészére, nem, vagy csak alig értette a szovjet vezetők gondolkodását. A Magyar Kommunista Párt politikájának interpretálásában is érződik elfogultság.

A meghallgatás után június 26-án kérésére fogadta őt a távozóban lévő Acheson külügyminiszterhelyettes is. Nagy Ferenc köszönetet mondott az amerikai kormánynak, amiért lehetővé tette, hogy az Egyesült Államokba jöhessen. Beszámolt a magyarországi helyzetről, és ismertette azokat a körülményeket, amelyek lemondásához vezettek. Acheson megkérdezte: mit tanácsolna Nagy Ferenc, az Egyesült Államok milyen politikát folytasson. A kisgazdapárti politikus kifejtette: „véleménye szerint az lenne alapvető fontosságú, hogy Európa ne különüljön el két különböző táborra, és Magyarországot, s a hozzá hasonló helyeken lévő kelet-európai országokat ne tekintsék a szigorú stratégiai vonal mögötti államoknak. Ellenkezőleg, úgy érzi, erőfeszítések kellene, hogy bátorítsák a kelet-európai népek többségét, amelyek

²³ Times, 1947. jún. 12. A levélben, amelyet minden valószínűség szerint nem ő írt, hanem Szabó Tamás telefonon diktálta az angol lordnak, a kisgazdapárti politikus beszámolt a vele történetéről, de olyan beállítással, mintha minden az NKVD, a szovjet titkosszolgálat műve lett volna. Mentegette a Magyar Közösség összeesküvésben résztvevőket, saját lemondását azzal indokolta, hogy ha hazament volna, letartóztatták volna. Azt tanácsolta többek között az angolszász hatalmaknak, hogy indítsanak ENSZ-vizsgálatot a Magyar Közösség összeesküvése ügyében, tisztázzák, hogy milyen mértékű a szovjet gazdasági, politikai behatolás és titkosszolgálati beavatkozás Magyarországon; a vizsgálat után hozzanak létre új rendőrséget Magyarországon, s csak ezután rendezzenek választásokat nemzetközi ellenőrzés alatt. (A levél megtalálható: Parliamentary Debates Hanzards. House of Lords. Fifth Series 148. k. 1947. jún. 3–jún. 19. 535–538. old.)

most kisebbségi diktatúra alatt találják magukat, hogy közös ideológia alapján tömörüljenek, amely az Egyesült Államok által világszerte támogatott demokratikus elvekre épülne. Elismerte, nehéz a kelet-európai helyzet mielőbbi javulását elérni, de hangsúlyozta annak fontosságát, hogy a térségben fenntartsák a demokratikus elemek lelkierejét, bátorságát. Nagy Ferenc két kérést terjesztett elő: szeretne Marshall külügyminiszterrel találkozni, s örülne, ha az Amerika Hangjában üzenetet küldhetne Magyarországra.²⁴

Július 2-án Nagy Ferenc fia társaságában ismét megjelent az amerikai külügyminisztériumban. Az előbbiekkal együtt újabb igényeket jelentett be. Sürgette, hogy Magyarország dolgát mielőbb terjesszék az ENSZ elé, s bejelentette: amennyiben ez nem történik meg, akkor a magyar emigráció önállóan fog az ENSZ főtitkárához fordulni. Kérte, hogy Varga Béla, Dessewffy Gyula, Saláta Kálmán, Fábry Pál és Hives Henrik kaphassanak amerikai vízumot. Aziránt is érdeklődött, hogy diplomáciai úton küldhetne-e haza levelet ismerőseinek.²⁵ Pár nap múlva (8-án) Szegedy-Maszák Aladár, volt washingtoni követ próbált nyomást gyakorolni a State Departmentre. Bírálta az amerikai diplomáciát, hogy semmit nem tett kéréseik teljesítésére; felrótta, nincsenek újabb diplomáciai lépések a magyar ügyben; kifogásolta, hogy Nagy Ferenc és G. Dimitrov bolgár parasztpolitikus közös, a Kelet-Európai Paraszti Unióra vonatkozó nyilatkozatával kapcsolatban amerikai részről nem foglaltak állást. Szegedy-Maszák bejelentette, hogy szeretne találkozni Truman elnökkel.²⁶

A State Department azonban nem sietett a válasszal. Néhány kisebb kérést teljesítettek (Nagy Ferenc 1947. augusztusában beszélhetett az Amerika Hangjában), de sem Truman elnök, sem Marshall külügyminiszter nem fogadta a magyar emigráns politikusokat. Nem járultak hozzá ahhoz sem, hogy az amerikai külügyi szolgálatot Nagy Ferenc — hacsak levelezése lebonyolításához is — igénybe vegye. Vízumot is egyelőre csak Varga Bélának adtak. Mindez nemcsak azért történt így, mert az amerikai kormányzat Párizsra figyelt, ahol június 12-én megkezdődött a nyugat-európai államok értekezlete a Marshall-segély lebonyolításának mikéntjéről, hanem azért is, mert közben — a hazai belpolitikai helyzet balratolódásával párhuzamosan — tovább romlott a magyar-amerikai viszony. Az Egyesült Államok gazdasági korlátozó intézkedéseket jelentett be. 1947. július 31-én az Export-Import Bank igazgatótanácsa törölte a néhány nappal korábban, április 30-án, aláírt 7 millió dolláros ún. pamuthitelt arra hivatkozva, hogy a kormány, amellyel tárgyaltak, a „nem kommunista kisgazdapárt” ellenőrzése alatt állt, a két magyar bankot pedig, amelyek a szerződést megkötötték, hamarosan államosítják.²⁷ Július végén emelte törvényerőre Truman elnök az ún. „post-UNRRA” segélyt, amelyből Magyarországot (és Lengyelországot) kihagy-

²⁴ FRUS. 1947. IV.k. 328–329. old. W. Barbournak, a State Department Dél-európai Ügyosztály ügyvezető főnökének feljegyzése, 1947. jún. 26.

²⁵ NA.RG.59.Gen.Rec. of State Dept. Dec. Files. Box. 6644.86400/7–274. Feljegyzés Nagy Ferenc, ifj. Nagy Ferenc, W. Barbour és R. McKisson megbeszéléséből. 1947. júl. 2.

²⁶ NA.RG.59.Gen.Rec. of State Dept. Dec. Files. Box. 6644.86400/7–847. Feljegyzés Szegedy-Maszák Aladár és R. McKisson megbeszéléséből, 1947. júl. 8.

²⁷ FRUS. 1947. IV.k. 352. old. Marshall külügyminiszter távirata a budapesti követségnek, 1947. augusztus 1.

ták.²⁸ Emellett augusztus 17-én az amerikai és angol kormány tiltakozó jegyzéket juttatott el Dinnyés Lajos miniszterelnöknek a választási előkészületek során tapasztalt visszaélések és szabálytalanságok miatt.²⁹

Az igazi ok azonban, amiért Nagy Ferenc és hívei nem kapták meg a remélt támogatást, hogy Magyarország és a magyar kérdés az Egyesült Államok számára veszített politikai és propagandisztikus jelentőségéből, mivel hosszas vita után Washingtonban úgy döntöttek, hogy Magyarország ügyét nem terjesztik elő az ENSZ-ben. Az amerikai diplomácia számára világossá vált, hogy a nyílt vita az ENSZ-ben Magyarországon nem változtatná meg a helyzetet, viszont tovább rontaná a szovjet–amerikai viszonyt. Nem sikerült kellő nemzetközi támogatást sem szerezni, még az angolok is tartózkodóan viselkedtek, mert végül is a Dinnyés-kormány az alkotmányos formák betartásával került hatalomra. De ami leginkább megfontolásra készítette a State Department vezetőit, az a szovjet ellenakcióktól való félelem volt. Tudták, hogy a szovjet kormány elentámadást indíthat olyan kérdésekben, amelyek az USA számára fontosabbak, mint a magyar-ügy.³⁰ Azzal is tisztában voltak, hogy a Szovjetunió eltérése az „egyoldalú” magyarországi lépésekért esetleg magával hozhatja az Egyesült Államok hasonló jellegű magatartásának megbélyegzését Japánban vagy Görögországban, ahol a Truman-adminisztráció éppen átvette az angoloktól az ország segélyezését, s a polgárháborúban a görög demokratikus hadsereggel szemben a monarchista erőt támogatta. A görögországi helyzet ebben az időben éppen az ENSZ-közgyűlés napirendjén szerepelt, a magyar-kérdés előterjesztése elvonta volna a figyelmet Görögországról. Végül is azt a megoldást választották, hogy 1947. augusztus 21-én megvétózták Magyarország felvételét az ENSZ-be, hogy ott a Szovjetunió ne legyen eggyel több szövetségese, s ne legyen még egy ország, amely várhatóan rendszeresen az Egyesült Államok ellen szavaz. Nagy Ferenc egyelőre nem kellett, „tanúvallomását” szeptember közepén irattárba küldték.³¹

A magyar emigráció csillaga 1949 után — a hidegháború „klasszikus időszakában” kezdett emelkedni, amikor az Egyesült Államok kidolgozta új, élesen antikommunista szovjet és kelet-európai politikáját, s abban fontos szerepet szánt neki.

*

Az alábbiakban közlésre kerülő dokumentum megtalálható: National Archives (Washington) RG. 59. General Record of State Department. Confidential Files. Box C-754.86400/9-1547. Az 1947. június 17-i beszélgetésről készült 1. sz. jegyzőkönyv-

²⁸ Várkonyi Péter: Magya–Damerikai kapcsolatok. 1944–1948. Kossuth K., Bp., 1971. 189. old.

²⁹ FRUS. 1947. IV.k. 360–361. old. Chapin távirata a külügyminiszternek. 1947. aug. 18.

³⁰ Az angol kormány végül is szintén azért lépett vissza, mert attól tartott, hogy ha Magyarország ügyét előterjesztik, s Magyarországot nem veszik fel az ENSZ-be, ellenlépésként viszont a Szovjetunió megakadályozhatja Írország és Portugália felvételét, ami viszont London számára volt fontos. (FRUS. 1947. IV.k. 359. old. Lewis Clark távirata a külügyminiszternek. 1947. aug. 15.)

³¹Lásd bővebben: Geir Lundestad: The American Non-Policy towards Eastern Europe. 1944–1947. Universitetsforlaget. OSLO, 1978. 156–161. old.; David Yergin: Shattered Peace. The Origins of the Cold War and the National Security State. Andre Deutsch. 1978. 312–314. old.

vet Békés Csaba fordította angolból magyarra. A másik két jegyzőkönyvet nem fordítottuk vissza, hanem az eredeti magyar nyelvű szöveget adjuk közre változtatás nélkül, a mai helyesírási szabályok figyelembevételével. A szöveg átengedéséért ezúton is köszönetet mondunk Hógye Mihálynak (USA). A kísérőlevelet, amellyel 1947. szeptember 15-én a jegyzőkönyveket irattárba küldték, nem közöljük.

Iratok

Amerikai Külügyminisztérium Délkelet-európai Ügyosztály

Nagy Ferenc jelentései a szovjet megszállás alatti magyarországi fejleményekről

Washington 1947. június–július

a./

Külügyminisztérium Délkelet-európai Ügyosztály

Beszélgetés Mr. Nagy Ferencsel

1. számú jelentés (gyorsírói jegyzőkönyv), 1947. június 17.

Tárgy: Az 1945. évi választásokat követő politikai fejlemények Magyarországon

Titkos

Résztevők:

Mr. Nagy Ferenc, Magyarország korábbi miniszterelnöke

Mr. Szegedy-Maszák Aladár, Magyarország korábbi követe az Egyesült Államokban¹

Mr. Tihanyi, EKO (tolmács)²

Mr. Stein, NBÜO³

Mr. Barco, NBÜO⁴

¹ *Szegedy-Maszák Aladár* (1903–1988) — hivatásos diplomata. 1928-ban lépett külügyi szolgálatba. 1943. július 24-től 1944. március 21-ig a külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetője. A külügyminisztérium németellenes csoportjába tartozott. A felszabadulás után 1945. december 20-tól a washingtoni magyar követség vezetője (1945–1947). 1947 nyarán lemondott állásáról, és az Egyesült Államokban maradt.

² *Tihanyi László* (1911–) E amerikai diplomata, finnugor nyelvész. Budapesten, Helsinkiben és az Egyesült Államokban végzett egyetemet. 1947–1948-ban az amerikai külügyminisztérium tájékoztatási osztályának, 1945–47-ben az Európai Kutatások Osztályának (Division of Research for Europe) munkatársa.

³ *Stein* — amerikai diplomata. 1947-ben az amerikai külügyminisztérium Nemzetközi Biztonsági Ügyosztályán (Division of International Security Affairs) az ENSZ Ügyek Hivatala munkatársa.

⁴ *Barco* — amerikai diplomata. 1947-ben az amerikai külügyminisztériumban az ENSZ Ügyek Hivatalának munkatársa.

Mr. Merill, D,Ü,O.⁵

Mr. McKisson, D,Ü,O.⁶

Miss Bushwaller, D,Ü,O. titkárnő

Idő: 14 ó. – 16 ó.

Mr. Merill: Szeretnénk kifejezni köszönetünket Mr. Nagynak, hogy ma eljött ide. Szeretnénk több munkamegbeszélést folytatni vele, hogy tisztázzuk, valójában mi is történt a legutóbbi időben Magyarországon.

Mr. Nagy: Rendkívül hálás vagyok az Egyesült Államok kormányának, amiért lehetővé tette számomra, hogy ilyen rövid idő alatt az Egyesült Államokba érkezsem. Szeretném kijelenteni, hogy minden felmerülő kérdésben az Egyesült Államok kormányának rendelkezésére fogok állni.

Mr. Merill: Ezeket a beszélgetéseket a legközvetlenebb formában szeretnénk elkezdeni. Önök mindnyájan tisztában vannak vele természetesen, hogy az itt megbeszélte téma titkosnak tekintendő, és hogy az itt jegyzőkönyvbe vett adatok a Külügyminisztérium tájékoztatására szolgálnak; illetve arra, hogy azokat adandó alkalommal felhasználják a legutóbbi magyarországi események nyomán felmerülő problémákkal kapcsolatban. Mindenekelőtt szeretnénk többet megtudni a magyarországi SZEB szovjet elnökének⁷ Magyarország belpolitikai és gazdasági ügyeibe történt beavatkozásáról, különösen, amennyiben az olyan kérdéseket érintett, amelyek kívül esnek a fegyverszüneti feltételeken. Eredetileg ugyanis minden olyan ügyet, amely a SZEB angol, amerikai vagy szovjet tagjainak érdeklődésére számot tarthatott, írásos feljegyzés formájában kellett volna valamennyi képviselő tudomására hozni. Egészen biztosak vagyunk azonban abban, hogy sok minden történt a SZEB nevében, amiről a SZEB amerikai és angol tagjai nem voltak informálva. Sokat segítené, ha megközeleltő kiindulópontnak 1945 novemberét vehetnénk, és Mr. Nagy ismertetné azokat a különböző eseteket, amikor a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet elnöke beavatkozott a magyar belügyekbe.

Mr. Nagy: Megfelelő lenne, ha az események ismertetését 1945-tel kezdeném? Ami pedig kimarad a beszámolómból, azzal kapcsolatban a nekem feltett kérdésekre adott válaszaim útján szeretnék felvilágosítást adni.

Mr. Merill: Ezzel kapcsolatban azt feleltem, hogy reméljük, egy újabb találkozó alkalmával feltehetünk majd ilyen kérdéseket.

Mr. Nagy: Hadd kezdjem az 1945. évi választások előzményeivel. Elsőként a budapesti fővárosi törvényhatósági választások zajlottak le. A baloldali pártok azért készültek az önkormányzati választásokon való részvételre, mert azt hitték, hogy ezeken a választásokon remélt győzelmük könnyen befolyásolhatja majd a küszöbönálló országos választások eredményét.

⁵ *Merill Frederick T.* — amerikai diplomata. 1945–46-ban a budapesti amerikai követség titkára; 1946-tól a Délkelet-európai Ügyosztály munkatársa

⁶ *McKisson, Robert M.* — amerikai diplomata. 1946–47-ben az amerikai külügyminisztérium Délkelet-Európai Ügyosztályának munkatársa.

⁷ K. J. Vorosilov marsallnak.

Közismert tény, hogy a budapesti törvényhatósági választásokon a kisgazdapárt aratott győzelmet. A budapesti önkormányzati választások idején már folytak előkészületek az országos választásokra. A budapesti törvényhatósági választások után Vorosilov marsall megkérte Sulyokot⁸ és engem, hogy keressük fel őt. Arra kért bennünket, hogy kerüljük el az országos választási küzdelmet, és készítsünk egy közös listát, amelyen a koalíció valamennyi pártja együtt szerepelne. Mindent elkövetett, hogy csökkentse a budapesti választások eredményének jelentőségét. Mi tiltakoztunk a közös lista gondolata ellen, és megjegyeztük, hogy ily módon az emberek nem lennének abban a helyzetben, hogy kifejezzék a pártok arányosan megmutatkozó erejét. Hangsúlyoznom kell, hogy Vorosilov marsall megjegyezte, azt a javaslatot olyan ajánlások alapján tette, amelyeket ő bizonyos magyar körökből kapott. Nem fedte fel nekünk, hogy ezek az ajánlások honnan eredtek. Tiltakozásunk ellenére úgy tűnt, eltökélte magát, hogy a különböző pártok között megbeszéléseket és tárgyalásokat erőszakkal ki, és a választási eredmények százalékos megosztását javasolta. A kisgazdapárt számára a közös listára leadott szavazatok 47%-át ajánlotta fel. A magyar közvélemény meglehetősen elégedetlen volt, amikor értesült a közös lista tervéről. Világos volt előttem, hogy a közvéleményhez kell folyamodnom a közös lista megakadályozásának érdekében. A kisgazdapárt elnökének minőségében kijelentettem, hogy össze fogom hívni a párt nagyválasztmányát, amelyben a javaslatot meg fogjuk vitatni. Amikor viszont hozzáálltam, hogy a nagyválasztmány tagjainak elküldjem a meghívókat, a magyar sajtó nyilvánosságra hozta a közös listára vonatkozó amerikai nyilatkozatot, másnap mind a kommunisták, mind a szocialisták kijelentették, hogy a továbbiakban nem ragaszkodnak a közös listához. A magyar közvélemény és a világ közvéleménye győzedelmeskedett ebben a kérdésben.⁹

Mi vállaltuk a választási küzdelmet a kommunistákkal szemben, és annak ellenére, hogy a kommunisták (jelentős) anyagi és technikai forrásokra támaszkodhattak, miközben minket csak a népszerűségünk segített, az országos szavazatok 57%-át kaptuk. A választások után újjá kellett alakítani a kormányt. 57%-os szavazatunk ellenére beleegyeztünk, hogy a kormányban a tárcáknak csak az 50%-át kapjuk. A mi vezérelvünk a következő volt: ha már 51%-os képviselőletünk lenne a kormányban, az ország sorsáért való felelősség a kisgazdapártra esne. Egy olyan országban, ahol a megszálló csapatok a kisebbség oldalán állnak, rendkívül nehéz lett volna ilyen fele-

⁸ *Sulyok Dezső* (1897–1965) — ügyvéd, kormánypárti, majd kisgazdapárti politikus. 1924-től Pápan ügyvéd. 1935-től NEP képviselő, 1937 elején átlépett a Független Kisgazdapártba. A felszabadulás után 1945. szeptember 1-től 1937. augusztus 9-ig a Pénzügyi Központ elnöke. 1945. jún. 24-től az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, november 4-től nemzetgyűlési képviselő. A kisgazdapártban a jobbszárny egyik hangadója. 1946. március 12-én az FKGP elnöksége 20 társával egyetemben kizárta a pártból. Ezt követően megalakította a Magyar Szabadság Pártot, amelynek elnöke lett. 1947. június 23-án mandátumáról lemondott, s elhagyta az országot. Az Egyesült Államokban telepedett le.

⁹ A közös lista terve minden valószínűség szerint Balogh Istvántól, a miniszterelnökség kisgazdapárti politikai államtitkárától származott; Vorosilov marsall kezdeményezésére a koalíciós pártok 1945. október 16-án pártközi értekezleten vitatták meg. Az elképzelést az SzDP is határozottan ellenezte, s az amerikaiak mellett az angolok is nemtetszésüknek adtak kifejezést. Lásd bővebben: *Balogh Sándor*: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945-47. Bp., Kossuth, 1975. 9-D94. old. (A továbbiakban: *Balogh*: Parlamenti és pártharcok.)

lősséget vállalni. A kisgazdapárt mindenekelőtt a belügyminiszteri tárca megszerzésére törekedett. Többnapos tárgyalások után egy pártközi értekezlet végül elfogadta azt az elvet, hogy a belügyminiszteri tárcát a kisgazdapárt kapja. A belügyminiszteri posztra a jelöltünk Kovács Béla volt, aki mindaddig a belügyminisztériumi államtitkári tisztséget töltötte be.¹⁰ Néhány napig még folytattuk a tárgyalásokat a tárcák elosztásáról, és ezalatt az idő alatt a belügyminiszteri tárca a kisgazdapárt kezében maradt. A tárgyalások befejezésének egyik napján megjelentek a kommunisták, és kijelentették, hogy amennyiben nem kapják meg a belügyminiszteri tárcát, nem fognak résztvenni a kormányban. Arra a tényre hivatkoztak, hogy a szovjet megszállás alatt álló országokban a belügyminiszteri tárca mindenütt a kommunisták kezében van. Ily módon arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy a szovjetek kívánsága, hogy a belügyminiszteri tárcát a kommunistákra bízják. Úgy éreztük, hogy nincs más megoldás számunkra, minthogy elfogadjuk ezt a javaslatot, és így végezetül beleegyeztünk, hogy a belügyminiszteri tárcát átadjuk a kommunistáknak. Kikötöttük ugyanakkor, hogy a Belügyminisztériumban a rendőrség ellenőrzését ellátó államtitkár a kisgazdapárt tagja kell, hogy legyen.

Ily módon alakult meg a kormány. Én szándékosan kimaradtam belőle, és elfogadtam a nemzetgyűlés elnökének posztját. Abból indultam ki, hogy a nemzetgyűlés elnökeként jobban tudom tartani pártomat, mint a kormányban valamely tárca birtokosaként.

1945 decemberében felmerült a államforma kérdése. Januárban törvénybe iktattuk a köztársaságról szóló törvényt. A köztársasági elnök posztját nekünk kellett betölteni, és a párt engem akart erre a tisztségre. Én azonban helyesebbnek tartottam, hogy Tildy Zoltánt válasszák meg köztársasági elnöknek, aki addig miniszterelnök volt.¹¹ Magam döntöttem el a kérdést azzal, hogy Tildyt jelöltem. Az egyetlen kikötésem ugyanakkor az volt, hogy Tildy — megválasztása után — ne számítson rám miniszterelnökként. Én azt akartam, hogy Sulyok Dezső legyen a miniszterelnök. Ez a legnagyobb ellenállást váltotta ki a kommunisták részéről, így nem tudtam megvalósítani azt a tervemet, hogy miniszterelnököt csináljanak belőle. Végül kénytelen voltam elfogadni a miniszterelnöki posztot, mert úgy éreztem, hogy rajtam kívül senki más nem tudná irányítani a koalíciós politikát. Meg kell említenem, hogy Rákosi, a Magyar Kommunista Párt, illetve Szakasits, a Szociáldemokrata Párt vezetője napokig gyözködtek, hogy vállaljam a koalíció vezetését. Vállaltam, de világossá tettem, hogy nem lehetnek politikai sztrájkok, politikai tüntetések, minden tőlünk telhetőt meg kell tenni a csendes és nyugodt politikai élet biztosítása érdekében. Erre vonatkozóan ők határozott ígéretet tettek. Másfél hónappal később azonban megszegték ezt az ígéretüket. Politikai tüntetéseket kezdtek szervezni, és bátorítani kezdték a „csócselék uralmát”. Ennek az volt a célja, hogy tömegnyomást alkalmazva elmozdítsák posztjukról mindazokat a közhivatalnokokat, akik az igazolóbizottsági eljárások után is megőrizték tisztségüket, és hogy helyükbe törvénytelenül kiválasztott hozzá nem értőket helyezzenek. Miközben zajlottak a tüntetések, és a

¹⁰ Kovács Béla 1944. dec. 23-tól 1945. nov. 15-ig volt a belügyminisztérium politikai államtitkára.

¹¹ Tildy Zoltán 1945. nov. 15-től töltötte be a miniszterelnöki tisztséget.

tömegmegmozdulások folyamatban voltak, a kommunisták sajtójukban és tömeggyűléseiken elkezdtek támadni a kisgazdapárt megválasztott képviselőit. Annak érdekében, hogy a kisgazdapártot minden irányból tűz alá vegyék, a szovjetek azt kezdték hangoztatni, hogy a kisgazdapárt tagjai között reakciós elemek vannak. A szovjetek kezdtek fenyegető magatartást tanúsítani a jótételi szállítások miatt, amelyeknél lemaradás mutatkozott. Visszavonták azt az élelmiszerkölcsönt, amelyet a megszállás első napjaiban ajánlottak fel a főváros lakosságának (ez az élelem természetesen elkobzott magyar készletekből származott), és kijelentették, hogy a Szovjetunióval 1945 augusztusában megkötött kereskedelmi egyezmény alapján nem szállítanak több árut. Mindezek dokumentumokkal igazolhatók, mivel mindezek a kijelentések írásban történtek. Sajnálatos módon ezek a dokumentumok most nincsenek birtokomban. Ezeket az üzeneteket a SZEB (szovjet) kézbesítő osztálya juttatta el a magyar kormányhoz. Ezek a körülmények vezettek ahhoz, hogy 1946 márciusában vizsgálat alá kellett vennünk pártunk huszonkét tagjának politikai magatartását, és hogy végül is kénytelenek voltunk ezeket a személyeket kizárni a kisgazdapártból. Ez volt a kisgazda többség szétforgácsolódásának kezdete. Egy negyedik üzenet is érkezett a szovjetektől, amelyben a megszálló hadsereg ellátására szolgáló szállítások elégtelensége miatt tettek panaszt.

Mr. Merill: Mr. Szegedy-Maszák azt a javaslatot tette, hogy minden érintett fél számára időmegtakarítást jelentene, ha Mr. Nagy beszámolójának további részét egy magyar gyorsírónak mondaná el, és mi azután fordítanánk le azt. Ez esetben ő alaposabb munkát végezhetne, ez számára is kényelmesebb lenne. Ha megegyezünk ebben az eljárásban, álljunk meg itt. Mennyi időt fog igénybe venni a dokumentum elkészítése?

Mr. Szegedy-Maszák: Részletekben is át tudom adni Önnek. A beszámoló automatikusan fejezetekre tagolódik. Ezért mód van arra, hogy fejezetenként adjam át Önnek.

Mr. Nagy: Néhány nap alatt kész lesz. (Ezen a ponton Mr. Szegedy-Maszák azt fejtette ki, hogy nagyon hasznos lenne, ha Mr. Nagyhoz eljuttatnák a kérdéseknek egy olyan listáját, amely segítséget adna a további beszámolója elkészítéséhez.)

Mr. McKisson: Ezt a kérdést tisztáztam a Külügyminisztérium megfelelő tisztviselőivel, és az a tervünk, hogy teljesen informális alapon egy sor kérdést állítottunk össze az Ön számára. Ez a lista nem hivatalos külügyminisztériumi dokumentum. Ugyanakkor azt hiszem, nem kell megismételnünk, hogy szeretnénk, ha ez az irat nem kerülne ki az Ön kezei közül. Ezek a meglehetősen terjedelmes kérdések elsősorban az események politikai aspektusait érintik. Egy sor, elsősorban gazdasági jellegű kérdés ugyanakkor valószínűleg nekünk is és Önnek is a további megbeszélések során fog eszünkbe jutni. Azt hiszem, a jelenlegi lista segítséget fog adni annak a beszámolónak az elkészítéséhez, amelyre Ön most vállalkozott.

Mr. Nagy: Természetesen minden korlátozást be fogunk tartani.

Mr. McKisson: Van néhány kérdés, amelyet Ön esetleg tárgyaltalannak tart. Néhány olyan kérdés esetében, amelyet Ön fontosnak tart, esetleg hosszabban kíván válaszolni. Ezekben természetesen saját belátása szerint dönthet. A legfontosabb kérdések közül néhány csillaggal van jelölve.

Mr. Barco: A volt miniszterelnök elbeszélő formában fogja folytatni beszámolóját, ahogyan elkezdte? Ez nagyon hasznos volt. Azon túl, természetesen, hogy válaszol a kérdésekre.

Mr. McKisson: Annak érdekében, hogy Mr. Nagynak ne kelljen a már tisztázott kérdésekre visszatérnie, azt javasoljuk, hogy beszámolóját ott kezdje, ahol ma abbahagytuk.

Mr. Szegedy-Maszák: Abban az időszakban, amelyről ma tárgyaltunk, történt egy olyan fontos esemény, amelyet nem vitattunk meg. Nevezetesen a Magyarország és Szovjetunió közötti 50–50 (százalékos) egyezmények ügyét.¹²

Mr. McKisson: Ezen a listán lesz néhány olyan kérdés, amely nem a beszámoló folytatására, hanem a már megtárgyalt kérdésekre vonatkozik. Jó lenne, ha azokra a kérdésekre, amelyek a már megtárgyalt dolgokra vonatkoznak, külön válaszokat készítené.

Mr. Merill: Az a kérdés, hogy próbaképpen megállapodhatunk-e egy újabb találkozó időpontjában, amikor is az első fejezetet tárgyalnánk meg. Ez akkor lenne, amikor Önnek megfelel, de lehetőleg minél előbb.

Mr. Szegedy-Maszák: azt javaslom, hogy a következő találkozót azután tartsuk meg, hogy Önök tanulmányozták az első fejezetet, amit előzőleg én átadok Önöknek.

Mr. Nagy: Valószínűleg holnapra be tudom fejezni. Amint a válaszok elkészültek, Mr. Szegedy-Maszák hozni fogja a szöveget. Időmilliomosok vagyunk.

Mr. Merill: Szeretném ismét kifejezni nagyrabecsülésünket a volt miniszterelnöknek, amiért vállalta az együttműködést ennek a jelentésnek az elkészítésében.

A megbeszélés, amely délután 2 órakor kezdődött, délután 4 órakor ért véget.

Melléklet: „A” Függelék: Kérdések és válaszok

„A” Függelék: Kérdések és válaszok

Mr. Stein: Szeretnék néhány kérdést feltenni a már megtárgyalt résszel kapcsolatban. Mr. Nagy említette, hogy Vorosilov marsall megkérte őt, csökkentse a budapesti helyhatósági választások eredményének jelentőségét. Megtudhatnánk további részleteket arról, hogy ezt milyen módon kellett volna megtennie?

Mr. Nagy: Számos alkalommal meghívott bennünket, hogy látogassuk meg, és ilyenkor nyomatékosan emlékeztetett arra, hogy fogadjuk el a javasolt megoldást. (Mármint a közös listát.)

Mr. Merill: Szóban?

Mr. Nagy: Mindig szóban.

Mr. Merill: Budapesti követségünk olyan jelentést kapott ezidőtájt, hogy a választások előtt a négy párt olyan megállapodást kötött, miszerint a többségi párt kapja a miniszterelnökséget; a második legtöbb képviselői helyet megszerző párt pedig választhat magának egy minisztériumot.

¹² Az utalás az 1945. dec. 20-án ratifikált öt évre szóló magyar–szovjet gazdasági egyezmény alapján létrehozott közös vállalatokra vonatkozik. (Magyar–Szovjet Hajózási Rt., 1946.; Magyar–Szovjet Nyersolaj Rt., 1946. stb.)

Mr. Nagy: Ilyen megállapodás nem volt.

Mr. Szegedy-Maszák: Az a kérdés, hogy melyik lesz a második legerősebb párt, nem dőlt el azonnal. Egy ideig úgy tűnt, mintha a szocialisták szereznének többséget. Egyes híresztelések szerint a szocialisták tartottak igényt a belügyminisztériumra.

Mr. Nagy: Nem volt olyan döntés, hogy a második legerősebb pártnak kell kapnia a Belügyminisztériumot.

Mr. Stein: Szovjet nyomás juttatta a Belügyminisztériumot a kommunistáknak? Nem pártközi megegyezés?

Mr. Nagy: Az történt, hogy annak ellenére, hogy előzetesen már minden el volt rendezve, és általános megegyezés született arról, hogy a belügyminiszteri poszt a kisgazdapárt kezében marad, a kommunisták kijelentették, ha nem kapják meg a Belügyminisztérium fölötti ellenőrzést, nem vesznek részt a kormányban.

Mr. Stein: Nyomást gyakorolt-e Vorosilov szóban a kisgazda vezetőkre?

Mr. Nagy: Vorosilov ebben az ügyben semmilyen személyes nyomást nem gyakorolt. A nyomás maguktól a kommunistáktól származott, akik kifejtették, hogy a belügyminiszteri poszt Délkelet-Európa valamennyi szovjet megszállás alatt álló országában a kommunisták kezében van. Én nem hiszem, hogy lenne olyan terv, hogy Magyarország szovjet tagállam legyen. Másrésztől azonban azt hiszem, teljesen nyilvánvaló, hogy a szovjeteknek az a terve, hogy valamiféle csatlósiblokk révén a szovjet határoktól olyan messzire terjesszék ki befolyásukat, amilyen messzire csak lehet. Példaként arra, hogy az oroszok hogyan gyakorolnak nyomást, elmondom Önöknek a következő mulatságos történetet. Múlt nyáron vagy ősszel egyik éjszaka egy órakor Szviridov tábornok¹³ képviselőletében telefonon felhívott egy szovjet százados. Azt mondta, egy rendkívül sürgős ügyben azonnal beszélnie kell velem. Azt válaszoltam, hogy jöjjön el hozzám. Felöltöztem, és vártam rá. Megérkezett, és elmondta, hogy reggel a Nemzeti Bank át akar adni egy jelentést az amerikai követségnek, amely a fegyverszüneti egyezmény megsértését jelentené. Megpróbálta azonnal telefonon elérni a Nemzeti Bank elnökét; ez azonban nem sikerült neki, mivel a vonal foglalt volt, mert a Nemzeti Bank elnöke éppen akkor folytatott beszélgetést az oroszokkal! Mivel én nem tudtam előkeríteni az autómát, az orosz százados hajnali háromkor beültetett a saját kosijába, hogy felkeressük a Nemzeti Bank elnökét. Megkérdeztem Oltványit¹⁴, miféle jelentésről beszélnek az oroszok. Úgy nézett rám, mint egy örültre, és azt felelte, hogy ilyen jelentésről semmit sem tud. A századoshoz fordulva azt

¹³ *Szviridov, Vladimir Petrovics* (1897–1963) — szovjet tábornok. 1919-től szolgált a Vörös Hadseregben. 1926-tól az SzKP tagja. A II. világháború idején 1941 novemberétől az 55., a 67. és a 42. hadsereg parancsnoka. 1943-tól vezérezredes. 1945-től 1947. szeptember 15-ig a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság ügyvezető elnökhelyettese. 1949-től a Vörös Hadsereg Középső Hadseregcsoportjának főparancsnoka.

¹⁴ *Oltványi Imre:* (1893–1963) — művészeti író, bankigazgató, kisgazdapárti politikus. 1938-tól 1944-ig a Magyar Jelzálog Hitelbank Rt. ügyvezető igazgatója. 1931-től a kisgazdapárt tagja. 1943-tól a Polgári Tagozat társelnöke. A felszabadulás után 1945. jan. 28-tól ápr. 17-ig a Magyar Nemzeti Bank (MNB) és a Pénzügyminisztérium Központ ideiglenes vezetője, ápr. 17-től aug. 31-ig, majd 1945. nov. 15-től 1946. aug. 7-ig az MNB elnöke. 1945. júl. 21-től szept. 15-ig pénzügyminiszter. Nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. A kisgazdapárt balszárnyán elhelyezkedő ún. „O” csoport egyik vezetője. A Fórum Klub társelnöke. 1947. áprilisától a Politika c. lap főszerkesztője; 1947. aug. 14-től 1948. aug. 14-ig svájci magyar nagykövet.

mondtam, hogy minden bizonnyal hallucinációi voltak, majd megkértem, mondja meg Szviridovnak, legközelebb kétszer gondolja meg, mielőtt éjjel egykor felkölt az ágyból. Másnap reggel Oltványi felkeresett, és elmondta, hogy az Egyesült Államok tizennégy pontba foglalva kért és kapott információt Magyarország gazdasági helyzetére vonatkozóan. Mivel ezeknek a kérdéseknek abszolút semmi közük sem volt a fegyverszüneti egyezmény megsértéséhez, a pénzügyminiszter frásban közölte, hogy nincs akadálya a kért információ átadásának. Amikor legközelebb Szviridovval találkoztam, megkérdeztem tőle, miféle üldözési mániában szenved, hogy az éjszaka kelletés közepén képes felkölteni az ágyamból ilyen jelentéktelen ügyben. Szviridov erre azt felelte, hogy senki sem mond igazat. Azzal benyúlt a fiókjába, és kihúzott egy, az amerikai követség dokumentumának a kérdéseket tartalmazó lapjáról készült fénymásolatot, amelyre már a pénzügyminiszter következő megjegyzése volt rávezetve: „Az információ kiszolgáltatásának nincs akadálya”. Minden magyar minisztériumban voltak kommunista kémek.

Magyarországon senki egy pillanatig nem hitte komolyan, hogy az Egyesült Államoknak imperialista törekvései lennének Magyarországgal szemben. Inkább olyan véleményeket hallottam, hogy az amerikai megszállást szívesebben viselnénk el, és hogy szívesebben fizetnénk jóvátételt az Egyesült Államoknak, mint a Szovjetuniónak. Magyarországon az egyszerű emberek nagyra becsülik az Egyesült Államokat, és hálásak az amerikai segítségért.

b./

Az Amerikai külügyminisztérium Délkelet-európai Ügyosztály

Nagy Ferenc beszámolója

2. számú jelentés. 1947. június 22.

Tárgy: Az 1946 márciusa utáni politikai fejlemények Magyarországon

Titkos

Az 1946. márciusi belpolitikai válság

Személyes előadásomban eljutottam az 1946. évi márciusi belpolitikai válsághoz, és közöltem annak okait, hogy miért kellett 22 képviselőt kizárni a Független Kisgazdapártból. A hármass nyomás, a kommunista és csatlakozott szocialista sajtó támadásai a képviselők ellen, a Szovjetunió gazdasági nyomása, majd a vidéki tömegtüntetések és néptételek rákényszerítették a párt vezetőségét arra, hogy engedményeket tegyen, ha a kormány viszonyát a Szovjetunióval nem akarja végleg elrontani, és a polgárháborút el akarja kerülni.

A Tiszántúlnak majdnem minden városában és községében tartottak ilyen néptételeket, amelyek célja egyrészt a lakosság megfélemlítése, másrészt a kommunista és szociáldemkorata pártokhoz nem tartozó köztisztviselők erőszakos eltávolítása

volt. Sok helyen véres verekedést provokáltak, sőt Békéscsabán két gyilkosság is történt. A rendőrségnek mindenütt módjában lett volna a népitéleteket megakadályozni, azonban sehol sem avatkozott bele a tüntetők erőszakoskodásába. Egyetlen községben, Magyarhomorogon¹⁵ a kisgazdapárti tömegek megakadályozták a népitéletet, másutt, ahol érezték a kisgazdapárti tömegek aktivitását, nem kísérelték meg a népitéletek végrehajtását.

Nyilvánvalónak látszik, hogy a válság kikényszerítésének kettős célja volt: meghiúsítani a kisgazdapárt azon törekvését, amellyel pártközi tárgyalásokon kívánta a közigazgatásban és a rendőrségben a koalíciós arányt biztosítani, másrészt pedig megteremteni a megfelelő légkört a szovjet–magyar tárgyalások megalakításához. Erről a gazdasági feljegyzésben külön számolok be.¹⁶

Baloldali Blokk.

Ebben az időben alakították meg kommunista kezdeményezésre az ún. Baloldali Blokkot, amelyben a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Szakszervezetek Országos Tanácsa lettek tagok. A Baloldali Blokk alakulásán elhatározták a résztvevők, hogy állandó blokkvezetőséget választanak, amelynek feladata a három párt és a szakszervezet egységes fellépésének biztosítása minden kérdésben.¹⁷

A Baloldali Blokk létrehozása véget vetett a Szociáldemokrata Párt függetlenségre való törekvésének, és lehetetlenné tette a kisgazdapárt és a parasztpárt együttműködését is.

A Szociáldemokrata Párt egyes miniszterei az ideiglenes kormány idején ugyanis a minisztertanácson némi tárgyilagosságot mutattak. Így pl. Valentiny Ágoston igazságügyminiszter¹⁸ 1945 júliusában vagy augusztusában olyan javaslatot terjesztett a minisztertanács elé, hogy olyan esetekben, amikor a rendőrség követ el bűncselekményeket, mint pl. a felszabadulás után Gyömrőn a rendőrök által elkövetett 26 rendbeli gyilkosság,¹⁹ vagy a rendőrség állandó rablásai, és amikor a rendőrség nem folytat megbízható nyomozást, az igazságügyminiszternek joga legyen saját maga által kiválasztott rendőrséggel külön nyomozást folytatnia. Ezt a javaslatot a minisztertanács nagy vihar közepette szótöbbséggel megszavazta, utána azonban Valentiny minisztert pártja lemondásra kényszerítette.

A Baloldali Blokk felállítása után ilyen szociáldemokrata kísérletek már nem fordultak elő.

¹⁵ Hajdú-Bihar megye, biharkeresztesi járás.

¹⁶ Nem közöljük.

¹⁷ Lásd bővebben: *Balogh*: Parlamenti és pártharcok, 181–195. old.

¹⁸ *Valentiny Ágoston* (1888–1958) — ügyvéd, szociáldemokrata politikus. 1918-ban belépett az MSZDP-be, a két világháború között a párt szegedi szervezetének egyik vezetője. A felszabadulás után 1944. dec. 22-től 1945. júl. 21-ig az Ideiglenes Kormány igazságügyminisztere.

¹⁹ Gyömrőn (Pest m.) 1945 tavaszán a helybeli kommunisták kegyetlenségeket és gyilkosságokat követtek el, amelyeknek sokan estek áldozatul, közöttük gr. Révay József filozófus, egyetemi tanár. Rákosi Mátyás, az MKP főtitkára nem járult hozzá, hogy Erdei Ferenc fellépjen ellenük, a gyilkosokat szabadláb-
ra helyezték, az eljárást pedig beszüntették.

A B-lista kérdése

1946 tavaszán a pártok megegyeztek abban, hogy a háború alatt felduzzasztott állami apparátus a háborút veszített országban nem tartható fenn, és ezért a közalkalmazottak jelentékeny részét el kell bocsátani. Ebben az időben értesültünk arról, hogy az USA is mintegy félmillió olyan embert bocsátott el állami szolgálatból, akik a háború befejezésével feleslegessé váltak. Könnyű volt a pártoknak megegyezni abban, hogy a közalkalmazotti létszámot az 1938-as létszám 90%-áig kell leszállítani, nehéz volt azonban azt eldönteni, hogy az elbocsátásokat milyen bizottság mondja ki.

A kisgazdapárt álláspontja az volt, hogy a szükség szerinti számú bizottságokat kell megalakítani, amelyek tagjai álljanak a miniszterelnök, a pénzügyminiszter és az elbocsátandó tisztviselők főhatóságát jelentő miniszter kiküldötteiből. A baloldali pártok egységesen követelték, hogy a pénzügyminiszter helyett a Szakszervezeti Tanács kiküldötteit kell a B-lista bizottságokba delegálni. Azt követelték, hogy a szakszervezet okvetlenül vegyen részt a B-listázó bizottságokban, miután a szakszervezeteknek rendelkezésére áll azoknak a közalkalmazottnak a névsora, akik politikai múltjuk miatt a demokratikus ország tisztviselői karában nem foglalhatnak helyet. Hetekig, sőt hónapokig tartó viták folytak a B-lista bizottságok összetételéről, majd a szakszervezetek olyan erőteljes tömegtüntetésekbe fogtak, amelyek teljesen felkavarták a lakosság politikai nyugalmát. A szakszervezetek képviselői érdekében az ország minden nagyobb városában tüntetés volt. A legjelentősebb az volt, amikor 1946 nyarán a szakszervezet által felizgatott tömegek betörték a parlament épületének kapuját, betódultak a parlament kupolacsarnokába, és arra igyekeztek kényszeríteni engem, hogy ígérjem meg a szakszervezetek részvételét a B-listázásban. Ez alkalommal azonban csak javaslattevői jogot ígértem a szakszervezeteknek.

Végül azonban a kormány mégis kénytelen volt engedni és ahhoz hozzájárulni, hogy a B-lista bizottságokban a pénzügyminiszter kiküldötte helyett a szakszervezetek kiküldöttei foglaljanak helyet. Ennek a döntésnek súlyos következmények lettek, mert azokban a közigazgatási ágakban, amelyek felügyeletét a kommunista vagy szocialista miniszter látta el, a miniszterek kiküldöttei összefogtak a szakszervezet kiküldötteivel, és kíméletlenül B-listára helyezték a polgári demokrácia vonalán álló és hozzáértő közalkalmazottak nagy részét. A kisgazdapárt ezt az eljárást nem viszonozhatta, mert a miniszterelnök és a kisgazdapárti miniszterek a bizottságok tagjainak szabad kezet biztosítottak annak megítélésében, hogy melyik közalkalmazottat találják alkalmatlannak közigazgatási szolgálatra.²⁰

Vorosilov távozása

1946 márciusában Vorosilov marsall elhagyta Magyarországot, és szerepét helyettese, Szviridov altábornagy vette át. A helyzet ezáltal még romlott, mert amíg Vorosilov bizonyos önállósággal tudott politikusabb magatartást tanúsítani, addig Szvi-

²⁰ Lásd bővebben: *Balogh Sándor*: A baloldali erők küzdelme a közigazgatás demokratizálásáért. Az 1946. évi bélista végrehajtása és revíziója. Párttörténeti Közlemények, 1947. 2. sz. 5–87. old.

ridov egészen Puskin követ²¹ befolyása alatt állott, akinek addigi magatartása nem hagyott kétséget aziránt, hogy minden igyekezetével a magyarországi kommunistákat segíti.

Készülődés a békekonferenciára, a moszkvai út

Magyar külpolitikusok részéről állandó volt már a törekvés 1945 április óta, hogy Magyarország készüljön fel a béketárgyalásokra, s e végből határozza meg békecéljait. Ezt a kommunisták a leghatározottabban ellenezték. Ebből a felfogásukból nem is csináltak titkot; Révai József²² nevű publicistájuk éles harcot folytatott azok ellen, akik a magyar békecélok meghatározását követelték. Miután azonban a békekonferencia közeledett, s arra kellett gondolnia a kormánynak, hogy a nagyhatalmak vezetőit a magyar ügy támogatására kérje fel, előtérbe kerültek a külföldi utazási tervek. Természetes, hogy a meg szállásból folyóan elsősorban a Szovjetunió meglátogatása jöhetett számításba. Ekkor már a kommunisták sem tiltakozhattak a békecélok megállapítása ellen, s a Moszkvába való indulás előtti napon végre kialakult a magyar kormány hivatalos álláspontja.

A Moszkvába való indulás előtti napon (1946. április 8-án) a köztársasági elnök magához kérte a delegáció tagjait, Szakasits miniszterelnök-helyettest,²³ Gyöngyösi külügyminisztert,²⁴ Gerő közlekedésügyi minisztert²⁵ és engem, de meghívta erre a beszélgetésre Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettest²⁶ is. Itt a pártok vezetői már nem tiltakozhattak az ellen, hogy a magyar kormány határozottan kifejtse békecéljait a szovjet kormány előtt. Rákosi, éreztetve, hogy moszkvai információi vannak, azt mondotta, hogy ha Erdélyből nem követelnénk nagyobb területet 4–10 000 négyzetkilométernél, esetleg eredménnyel járna kívánságunk. Egyetértettünk abban, hogy a Csehszlovákiában élő magyar lakosság polgári egyenlőségének biztosítását kö-

²¹ *Puskin, Georgij Makszimovics* (1901–1963) — szovjet diplomata. 1937-től dolgozott a Külügyi Népbiztosság központi apparátusában, 1942-ben a III. Európai Osztály vezetője. 1943–44 között a Szovjetunió főkonzulja Kínában. 1944 végétől a Szovjetunió magyarországi megbízottja, majd a SzEB politikai tanácsadója, 1945. nov. 2-től 1948-ig budapesti szovjet követ.

²² *Révai József* (1898–1959) — író, publicista, kommunista politikus. 1918-tól tagja a KMP-nek. 1930-tól kisebb megszakításokkal a Szovjetunióban élt; 1944. nov. 5-én érkezett vissza Magyarországra, a szovjet csapatok által felszabadított Szegedre. 1945-től az MKP PB tagja és a Szabad Nép főszerkesztője. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő.

²³ *Szakasits Árpád* (1888–1965) — szociáldemokrata politikus. 1903-ban lépett be az MSZDP-be, 1938-tól 1942-ig a párt főtitkára, 1940 januárjától a Népszava főszerkesztője. Részt vett a függetlenségi és ellenállási mozgalomban. A felszabadulás után 1945 februárjától ismét az SzDP főtitkára. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1945. nov. 15-től 1948. aug. 3-ig államminiszter.

²⁴ *Gyöngyösi János*, dr. (1893–1951) — kiskgazdapárti politikus. A felszabadulás után 1944. dec. 22-től 1947. május 31-ig külügyminiszter. 1947. szept. 12-től a kiskgazdapárt főtitkára. 1947. aug. 12-től 1951. okt. 29-ig a Pénzügyügyi Központ elnöke.

²⁵ *Gerő Ernő* (1898–1980) — közgazdász, kommunista politikus. 1945. máj. 11-től nov. 15-ig kereskedelmi és közlekedésügyi, 1945. nov. 15-től 1949. febr. 18-ig közlekedésügyi miniszter.

²⁶ *Rákosi Mátyás* (1892–1971) — kommunista politikus. A felszabadulás után az MKP főtitkára. 1945. nov. 15-től 1949. szept. 5-ig államminiszter ill. miniszterelnök-helyettes.

vetelni fogjuk, s csak amennyiben a csehszlovákok ragaszkodnának a magyar lakosság eltávolításához, vetjük fel Csehszlovákia felé is a területi kérdést.

Moszkvában a Szovjetunió vezetői tartózkodtak attól, hogy az elfogultság látogatásába kerüljenek. Parádés fogadtatást rendeztek, s engem nagy barátsággal és vendégszeretettel vettek körül, előterjesztésünket meghallgatták: Sztalin, Molotov,²⁷ továbbá Mikojan²⁸ és Dekanozov²⁹ miniszterek gazdasági természetű kérdéseinkre nézve kedvező döntést hoztak. Ugyanis a 6 évben megállapított jóvátételi teljesítést felemelték 8 évre, a vasút helyreállítása címén követelt 15 millió dollárt elengedték, kilátásba helyezték a kereskedelmi egyezmény alapján való további szállításokat, Magyarország békecéljait illetően azonban a legbehatóbb érdeklődés ellenére sem nyilatkoztak. Egyetlen vonatkozásban azonban megértést mutattak, amikor Sztalin kijelentette: elismeri, hogy jogunk van a Csehszlovákiában élő magyar lakosság számára polgári egyenlőséget követelni, s hogy ebben a követelésünkben támogatni is fog. — Sajnos ezt az ígéretet a béketárgyalásokon nem tartották meg.³⁰

Fokozott orosz beavatkozás a katonai kinevezésekbe

1946. nyár elején felkeresett Tombor Jenő honvédelmi miniszter,³¹ s elmondotta, hogy Kondratov orosz tábornok³² magához kérte, mint a SZEB katonai osztályának vezetője, és közölte vele, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság a fegyverszüneti egyezményből folyó azon jogát, mely szerint a magyar hadseregben végrehajtandó előléptetések és beosztásokat ellenőrizheti, a jövőben fokozottabban kívánja érvényesíteni. Nyomban közölte is Tombor Jenővel, hogy a határőrséget mintegy 10 000 főre kell kiegészíteni, és ennek parancsnokává Pálffy-Oesterreicher ezredes, a katonapolitikai osztály vezetőjét³³ kell kinevezni. Tombor elmondotta, hogy miután véleménye szerint a fegyverszüneti egyezmény az oroszoknak nem ad jogot

²⁷ Molotov, Vjacseszlav Mihajloviics (1890–1984) — szovjet politikus. 1939. máj. 3-tól 1949-ig külügyi népbiztos ill. külügyminiszter.

²⁸ Mikojan, Anasztasz Ivanovics (1895–1978) — szovjet politikus. 1937-től 1946-ig a Népbiztosok Tanácsa elnökhelyettese; 1938-tól 1949-ig külkereskedelmi népbiztos ill. külkereskedelmi miniszter.

²⁹ Dekanozov, Vlagyimir Georgijevics (1898–1953) — tisztviselő, szovjet-grúz politikus. 1920-tól tagja az SzKP-nak. 1938–39-ben az NKVD főparancsnokságán a külföldi osztály, majd a kémelhárítás vezetője. 1939 májusától külügyi népbiztoshelyettes, közben 1940 novemberétől 1941 júniusáig a Szovjetunió berlini nagykövete is. (1953-ban a Berija-per során halálra ítélték és kivégezték.)

³⁰ A magyar kormányküldöttség 1946. ápr. 9–18. közötti moszkvai hivatalos látogatására lásd: *Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája 1945–1950.* Bp., Kossuth, 1988. II. kiad., 159–178. old. (Továbbiakban: *Balogh: Magyarország külpolitikája*, II. kiad.)

³¹ Tombor Jenő (1880–1946) — hivatásos katonatiszt, újságíró, vezérezredes. 1945. nov. 15-től haláláig, 1946. júl. 25-ig honvédelmi miniszter.

³² Kondratov, A. P. — vezérőrnagy, 1945. februárjától a SZEB katonai osztályának vezetője.

³³ Pálffy (Oesterreicher) György (1909–1949) — hivatásos katonatiszt, altábornagy. 1932-ben avaták tüzéradnagygyá. 1939-ben lemondott rangjáról, az Egyesült Izzó Rt. tisztviselője, majd cégvezetője. Részt vett az ellenállási mozgalomban; 1944 szeptemberétől az MKP Katonai Bizottságának vezetője. A felszabadulás után, 1945. márc. 6-tól a HM Katonapolitikai Osztályának vezetője, 1946. márc. 15-től a Határőrség országos parancsnoka. 1949-ben koholt vádak alapján letartóztatták és kivégezték. 1955-ben rehabilitálták.

honvédelmi kinevezések és beosztások ellenőrzésére, s miután Pálffy ezredes magyar szempontból nem tartja megbízhatónak, de tudva azt, hogy az oroszok bizalma nélkül kormányozni nem lehet, átadja lemondását. Azt feleltem, hogy miután az oroszok ezeket a követeléseiket az új miniszter alatt is nyilvánvalóan érvényesítenék, s mivel nála megbízhatóbb katonát nem tudnék a honvédségi ügyek élére állítani, változtassa meg elhatározását, és maradjon a helyén. Tombor ezt személyes kérésnek tekintette, és lemondását visszavonta. Ezentúl azonban a szovjet a honvédség feletti ellenőrzést tényleg fokozottabban gyakorolta. Amíg azelőtt megelégedett azzal, hogy a kinevezési és beosztási listákat a honvédelmi miniszter nekik bemutassa, ezentúl egyes esetekben a bemutatott listák megváltoztatását is kívánták.

Így Pálffy-Oesterreicher tábornoknak a határőrség parancsnokává való kinevezése orosz követelésre történt. Úgy tudom, hogy Illy³⁴ és Révay³⁵ tábornok előléptetése és fontos ügykörrel való megbízatása is orosz kívánság volt. Ezenkívül hallottam még számos esetről, amelyekre azonban konkrétan már nem emlékszem. A jelenleg Bécsben tartózkodó Kruchina ezredes³⁶ azonban bizonyára emlékszik a részletekre is. Közvetlen orosz beavatkozásra távolították el a hadseregből Kéri Kálmán ezredes³⁷, Hátszegi Ottó ezredes³⁸, Fűrjes ezredes³⁹ és még másokat is, akiket utóbb az oroszok el is hurcoltak a Szovjetunióba.

Tombor Jenő nemsokára tragikus körülmények között meghalt. A honvédelmi B-lista bizottságba kiküldött megbízottja, Daróczy ezredes⁴⁰ ugyanis hozzájárult ki-

³⁴ *Illy Gusztáv* (1909–1950) — hivatásos katonatiszt, altábornagy. 1927-ben végezte a Ludovika Akadémiát, 1939-ben a Hadiakadémiát. 1940-ben nyugdíjazták. A felszabadulás után 1945. márc. 29-től a HM személyügyi osztályának helyettes vezetője, máj. 6-tól vezetője, 1947. jún. 7-től kiképzési csoportfőnök. 1950-ben koholt vádak alapján letartóztatták és kivégezték, 1954-ben rehabilitálták.

³⁵ *Révay Kálmán* (1911–1950) — hivatásos katonatiszt, vezérőrnagy. 1934-ben végezte a Ludovika Akadémiát. 1942-től 1944-ig a 2. huszárezrednél szolgált, 1944. aug. 1-én nyugdíjazták. Részt vett az ellenállási mozgalomban. 1944. nov. 22-én a nyilasok letartóztatták, elítélték, és Sopronkőhidára szállították. 1945. januárban tért haza Magyarországra, 1945. aug. 1-től a HM állományához tartozott. 1947. nov. 1-től a Kossuth Akadémia parancsnoka. 1945-től tagja az MKP-nak. 1950-ben koholt vádak alapján letartóztatták, és kivégezték. 1963-ban rehabilitálták.

³⁶ *Kruchina Viktor*, báró (1905–1978) — hivatásos katonatiszt, ezredes, 1942-ben származása miatt leszerelték. Részt vett a fegyveres ellenállásban. 1945–46-ban a HM Katonapolitikai Osztályának helyettes vezetője; az SZDP tagja. 1947. januárjában, mint az angol hírszerzés emberét, a magyar hatóságok megpróbálták letartóztatni, de tűzharcban sikerült az angol követéségre menekülnie. A SzEB mellett működő brit katonai misszió még aznap kiszöktette az országból.

³⁷ *Kéri Kálmán* (1901–) — hivatásos katonatiszt, vezérkari ezredes. 1931-ben végezte a Hadiakadémiát. 1942–44-ben a hadügyminiszter szárnysegédje. 1944. aug. 1-től okt. 16-ig az 1. magyar hadsereg vezérkari főnöke; átvált a szovjet csapatokhoz. 1945. januárjától márciusig a HM katonai főnöke. Több ízben letartóztatták; 1945. aug. 8-tól dec. 31-ig a Vörös Hadsereg politikai foglya. Nem vitték a Szovjetunióba.

³⁸ *Hátszegi (Hatz) Ottó* (1902–1977) — hivatásos katonatiszt, vezérkari ezredes. 1943-ban ankarai katonai attasé, 1945. jan. 10-től részt vett a demokratikus honvédség megszervezésében. Az NKVD — magyar feljelentésre — 1945. ápr. 5-én letartóztatta. A Szovjetunióban 1952. jan. 29-én 15 évi kényszermunkára ítélték. 1955. jún. 30-án felmentették, és hazatérhetett Magyarországra.

³⁹ *Fűrjes Sándor* (1896–?) — hivatásos katonatiszt, alezredes. 1944-ben részt vett a németellenes ellenállási mozgalomban; a Keleti Jövő csoport egyik vezetője. Későbbi sorsa ismeretlen.

⁴⁰ *Daróczy József* (1885–1950) E hivatásos katonatiszt, vezérőrnagy, filmrendező. A 20-as években lemondott rangjáról, és a filmiparban helyezkedett el. A felszabadulás után 1949-ig aktív katona; 1945–46-ban a HM-ben Tombor Jenő honvédelmi miniszter szárnysegédje. Az MKP tagja.

váló kisgazdapárti tisztek eltávolításához. Tombor Jenő ezekről az eseményekről értesülvén szívszélhűdésben meghalt.

Nehézségek az új honvédelmi miniszter körül

Tombor halála után Eröss János államtitkárt, a Jóvátételi Hivatal vezetőjét⁴¹ kívántam kineveztetni. Szviridov altábornagy azonban, akinek minden miniszterváltáshoz hozzá kellett járulnia, ezt megakadályozta.

Eröss Jánost ugyanis, aki a fölszabadulás után Szabolcs vármegye erélyes főispánja volt, majd pedig a Jóvátételi Hivatal elnöke, régebben szerettem volna már a kormányban szerepeltetni. Még 1945-ben be akartam hozni belügyi államtitkárnak, ez a szándékom azonban az összes pártok ellenzésére talált. Mikor pedig Tombor halála után neve a honvédelmi tárcán szóba került, Szviridov személyes tárgyaláson kijelentette nekem, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság Eröss kinevezéséhez nem járul hozzá, mert már Vorosilovnak kifogásai voltak ellene, s egyébként is a honvédelmi minisztérium élére katonát szeretne.

Így kénytelen voltam később az öreg, 70 esztendős nyugalmazott tábornokot, Bartha Albertet⁴² nevezetni ki honvédelmi miniszternek. — Meg kell jegyezmem, hogy Szviridov személyesen tiltakozott Eröss János kinevezése ellen.

Nyugati út

1946 júniusában az Egyesült Államokban és a brit királyságban tettem látogatást a kormány néhány tagjának kíséretében. Ebben a feljegyzésben is meg kell állapítani, hogy amerikai látogatásunk volt a legeredményesebb, amennyiben az Egyesült Államok kormánya adta meg a magyar stabilizáció alapját azzal, hogy a nációk által elrabolt aranyunkat visszaadta.

Szviridov-levél

Nyugati utazásunk alatt (1946. június 17-én) történt, hogy Budapesten a Teréz körúton⁴³ egy fiatalember orosz tisztekre lövöldözött, s haláleset is történt. Ezt az esetet — amely minden, oroszok által megszállt területen gyakran fordult elő — a szovjet arra használta fel, hogy a magyar belpolitikába újból beavatkozzék. Szviridov altábornagy július 2- i kelettel az orosz megszálló csapatok parancsnoksága nevében levelet intézett hozzám,⁴⁴ amelyben súlyos követeléseket állított fel. Személyi vonat-

⁴¹ *Eröss János* (1889–1962) — ügyvéd, kisgazdapárti politikus. Nyíregyházán folytatott ügyvédi gyakorlatot. A felszabadulás után 1944. okt. 31-től 1945. okt. 27-ig Szabolcs ill. Szatmár megye főispánja. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1946. febr. 23-tól nov. 20-ig a Jóvátételi Hivatal elnöke. 1946. nov. 20-tól 1947. szept. 24-ig közellátási miniszter a Nagy Ferenc- ill. a Dinnyés-kormányban.

⁴² *Bartha Albert* (1887–1960) — hivatásos katonatiszt, kisgazdapárti politikus. 1946. aug. 21-től 1947. márc. 14-ig honvédelmi miniszter.

⁴³ Ma: Lenin körút.

⁴⁴ A SZEB levele 1946. jún. 28-án kelt, Szviridov júl. 7-én személyesen adta át Nagy Ferencnek.

kozásban azt követelte, hogy távolítsam el állásukból: Pfeiffer Zoltán igazságügyminiszteri államtitkárt,⁴⁵ Andrassy Dániel szabolcs megyei,⁴⁶ Szőke Pál esztergom megyei⁴⁷ és Vidovics Ferenc somogy megyei főispánokat,⁴⁸ ezenkívül állítsam bíróság elé Gyulai László⁴⁹ és B. Rácz István⁵⁰ nemzetgyűlési képviselőket, akiknek magatartása tette lehetővé, hogy Magyarországon terrorcselekmények történnek a megszálló csapatok ellen.⁵¹ Követelte, hogy oszlassa fel a magyar kormány a katolikus egyesületeket, követelte, hogy szervezzük át a Független Kisgazdapárt hatalmas ifjúsági szervezetét, a Független Ifjúságot.

Ebben a levélben Szviridov a vallásos ifjúsági egyesületeken kívül követelte a Cserkész Szövetség feloszlatását is. Ezt a hatalmas és nemzetközileg is jól ismert szervezetet szintén feloszlatta a belügyminiszter, követelésekre azonban nem zárkózhatott el az elől, hogy új, de magyar szempontból megbízható vezetőkkel ismét engedélyezze a szervezet működését. Egyéb vonatkozásokban pedig az említett főispánokat lemondattam, mivel hogy nemzetgyűlési képviselők is voltak, és ez az állásuk nem sokkal később úgyszintén összeférhetetlen lett volna főispáni állásukkal, nem mondatam le azonban Pfeiffer Zoltán államtitkárt, és nem járultam hozzá Gyulay és B. Rácz képviselők bíróság elé állításához sem.

Ezidőben néhány Gyöngyös-környéki fiatalemberről azt állapították meg a szovjet nyomozóhatóságok, hogy szovjet elleni terrorcselekmények elkövetésére összeesküvést szőttek. Letartóztattak néhány fiatalembert, s letartóztatták ezenkívül Kis Szaléz római katolikus szerzetest,⁵² akit azzal vádoltak, hogy a terrorcselekmények

⁴⁵ Pfeiffer Zoltán (1900–1981) — ügyvéd, kisgazdapárti politikus. 1945. nov. 22-től 1946. dec. 31-ig az Igazságügyminisztérium politikai államtitkára. 1945. nov. 4-től parlamenti képviselő.

⁴⁶ Andrassy Dániel (1893–1965) — ügyvéd, kisgazdapárti politikus. 1929-től 1941-ig árvaszéki ülnök Nyíregyházán, majd 1944-ig ügyvéd Budapesten. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1945. dec. 28-tól 1946. aug. 12-ig Szabolcs megye főispánja.

⁴⁷ Zeőke-Szőke Pál (1914–) — köztisztviselő, kisgazdapárti politikus. 1945. dec. 18-tól 1946. aug. 12-ig Esztergom megye főispánja. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő.

⁴⁸ Vidovics Ferenc (1900–1976) — lapszerkesztő, kisgazdapárti politikus. 1945. nov. 4-től parlamenti képviselő. 1945. dec. 28-tól 1946. aug. 12-ig Somogy megye főispánja.

⁴⁹ Gyulai László (1914–1973) — gyógypedagógus, kisgazdapárti politikus. 1943-tól tagja a Magyar Testvéri Közösség nevű titkos fajvédő szervezetnek. 1945 nyarától az FKGP országos központ propaganda osztályának vezetője. 1945. nov. 4-től parlamenti képviselő. 1947 januárjában, mint az ún. Magyar Közösség összeesküvés gyanúsítottját ártatlanul letartóztatják, és öt évi börtönrre ítélik.

⁵⁰ B. Rácz István (1923–) — közigazdász, kisgazdapárti ifjúsági vezető. 1945. jún. 20-tól 1947. febr. 28-ig az FKGP ifjúsági szervezetének, a Független Ifjúságnak az elnöke. 1946. márc. 27-től a MIOT elnöke is. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő.

⁵¹ Az említettekén kívül a szovjet jegyzék követelte Milassin Kornél heves megyei főispán leváltását is.

⁵² Kis Szaléz (1904–1946) — ferences rendi szerzetes, teológiai tanár. Gyöngyös felszabadulása után a KALOT mintájára létrehozta a Keresztény Demokratikus Ifjúsági Munkaközösséget (KEDIM), amely keresztény szellemben igyekezett nevelni a sorába belépő fiatalokat. A KEDIM néhány tagja — bosszút állván a szüleikén, rokonaikon esett gyalázaton — két szovjet katonát megölt, hármat súlyosan megsebesített. Fegyveres támadást hajtottak végre a nagyrédel és gyöngyössolymosi rendőrök ellen. Péter Kis Szaléz tudott a történetekről, de mint gyógyási titkot, megőrizte. 1946 tavaszán letartóztatták, s őt tették felelőssé a fiatalok cselekedeteiért. A szovjet hadsereg katonai törvényszéke a fegyverszüneti egyezmény biztosítóna jogánál fogva halálra ítélté, és 1946. okt. 20-án Sopronkőhidán kivégezték. (Balogh Margit közlései alapján.)

értelmi szerzője, Antal József kiszgazdapárti szervezőtitkár,⁵³ és azonkívül a szovjet katonák elleni merényletben résztvevett vagy azzal gyanúsított ifjakat oroszok tartóztatták le, és értesülésünk szerint el is hurcolták őket Oroszországba. Megjegyzem itt, hogy a terrorcselekményekben résztvevő egyik fiatalember édesanyja ellen 7 orosz katona követett el erkölcsstelen merényletet.

Oltványi eltávolítása

Amíg 1946 júniusában az Egyesült Államokban, Angliában és Franciaországban jártam, Szakasits Árpád miniszterelnök-helyettes levelet kapott a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökétől, aki Oltványi Imre, a Nemzeti Bank elnöke, Faraghó, a Nemzeti Bank vezérigazgatója⁵⁴ és Kárász Artur, a Nemzeti Bank igazgatója⁵⁵ eltávolítását követelte azzal az indoklással, hogy a Nemzeti Bank által összegyűjtött rubelekből, amelyeket át kellett volna adni a szovjetnek, kifizetéseket teljesítettek. Hiába bizonyították nevezettek, hogy a rubeleket a szovjet katonai hatóságok utasítására, sőt nem egy esetben fegyveres kényszerítésre szovjet katonáknak szolgáltatták ki, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke és Puskin követ ragaszkodtak eltávolításukhoz. Személyesen kerestem fel Szviridovot és Puskin követet, próbáltam nekik magyarázni, hogy a Nemzeti Bank három vezetőjét alaptalanul gyanúsítják, és eltávolításuk igazságtalan lenne — közbenjárásom eredménytelen maradt. Meg kell említeni, hogy Oltványi Imrét a szovjetek már korábban kifogásolták, miután tudomásukra jutott, hogy a szovjet–magyar gazdasági együttműködés kérdésének felvetése idején Oltványi az egyezményt helytelenítette, Kárász Arturról pedig tudták, hogy szívélyes angolszász baráti kapcsolatai vannak, s valószínűleg ezért követelték eltávolítását, míg Faraghó eltávolítása azért volt fontos, hogy az eltávolítottak között legyen egy szociáldemokrata is a látszat kedvéért.

Kiszgazdapárti követelések

1946. június végén a Független Kiszgazdapárt állított fel követeléseket a koalícióval szemben.⁵⁶ Követelte az állami adminisztrációban és a rendőrségben az állások arányosítását, követelte a községi és egyéb önkormányzati választások megtartá-

⁵³ Antal József (1924–) — joghallgató, kiszgazdapárti pártalkalmazott. 1945-től az FKgP országos központjában Vörös Vince főtitkár-helyettes személyi titkára. 1946. áprilisában a P. Kis Szaléz-féle „összeszkűvés” során tartóztatták le. A szovjet katonai törvényszék elítélte, a Szovjetunióban halt meg ismeretlen körülmények között. (Balogh Margit közlései alapján.)

⁵⁴ Faraghó László (1896–1967) — ügyvéd, szociáldemokrata politikus. A felszabadulás után 1945-től a Pénzügyi Központ vezérigazgatója. 1945. november 4-től nemzetgyűlési képviselő.

⁵⁵ Kárász Arthur (1907–) — pénzügyi szakember. 1932-től a Magyar Nemzeti Bank (MNB) alkalmazottja 1945 februárjától 1946 nyaráig az MNB elnöke, majd igazgatója. 1946-ban a magyar béke delegáció gazdasági ügyekkel foglalkozó fődelegátusa. 1946-tól a Közgazdasági Egyetem professzora.

⁵⁶ A kiszgazdapárt nem 1946. június végén, hanem máj. 21-i memorandumában terjesztette elő követeléseit. A tárgyalások az 1946. júl. 16-i pártközi megállapodással végződtek, amelyet itt Nagy Ferenc ismertet. Lásd bővebben: *Vida István: A Független Kiszgazdapárt politikája. 1944–1947. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. 169–204. old. (A továbbiakban: *Vida: A Független Kiszgazdapárt politikája.*)*

sát, a belügyi államtitkár hatáskörének kiterjesztését, és számos kisebb jelentőségű követelést támasztott. A kisgazdapárt részéről a tárgyalásokkal Kovács Bélát bíztam meg, miután az önkormányzati ügyeknek felkészült szakértője volt. Létre is jött július első napjaiban egy formális pártközi megegyezés, amely úgy szólt, hogy az önkormányzati választásokat legkésőbb az év végéig meg kell tartani, addig is a B-listával megüresedő közigazgatási állásokat a kisgazdapárt tölti be, továbbá a rendőrséghez azonnal száz kisgazdapárti rendőrtisztet nevezzenek ki. Ennek a megegyezésnek a Baloldali Blokk pártjai egyetlen pontját sem tartották meg.

Parasztnapok

A Magyar Parasztszövetség, a Független Kisgazdapárthoz közel álló nagy mezőgazdasági szervezet elhatározta, hogy augusztus 20-án, Szent István király napján nagy parasztgyűlést rendez Budapesten. Több százezer résztvevőre számított a parasztszövetség. A gyűlés célja a parasztság erejének és öntudatának kimutatása lett volna, s egyben a parasztságnak ismerkedési találkozója.

A paraszt-kongresszus tervét személyesen közöltem Szviridovval, miután értesültem arról, hogy már tudnak a tervről, és azt helytelenítik. Mint legtöbbször, ezúttal is Puskin követ jelenlétében hallgatott meg. Szviridov és Puskin a leghatározottabban ellenezték a parasztgyűlés megtartását. Az ellenkezésben odáig mentek, hogy kénytelen voltam kijelenteni: ha ennek a parasztösszejövetelnek a megrendezését megtiltják, úgy én állásomról lemondok. Ez az érv hatott, s hozzájárultak a gyűlés megrendezéséhez azt kötvé ki, hogy ne nemzeti ünnepen, hanem szeptemberben rendezzük meg. Ezt elfogadtam, és szeptemberben a nagygyűlést több százezer parasztember jelenlétében meg is tartottuk. Az egész országból összejött parasztság nagyon mérsékeltlen üdvözölte a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökét és a Szovjetunió képviselőjét, és hosszantartó tüntetést rendezett Amerika képviselője, Schoenfeld követ⁵⁷ mellett.

Kormányátalakítás

Szeptember legelején néhány napot Párizsban töltöttem, hogy a békekonferencia állását a helyszínen nézzem meg. Mikor visszaérkeztem, gondoskodni kellett a Tombor Jenő halálával megüresedett honvédelmi, és Gordon pénzügyminiszter⁵⁸ követi kinevezésével megüresedett pénzügyminiszteri állások betöltéséről.

⁵⁷ *Schoenfeld, Arthur* (1889–1952) — amerikai diplomata. 1912-től állt diplomáciai szolgálatban. 1945. jan. 26-tól dec. 15-ig az Egyesült Államok magyarországi képviselője, 1945. dec. 15-től 1947 áprilisáig budapesti amerikai követ. 1947. jún. 1-én utazott el a magyar fővárosból. 1947. júl. 31-től nyugdíjas.

⁵⁸ *Gordon Ferenc* (1893–1972) — részvénytársasági igazgató, kisgazdapárti politikus. 1924-től 1945-ig a Corvin Áruház Rt. igazgatója. A felszabadulás után 1945 májusától a Pesti Haza Első Takarékpénztár Rt. ügyv. igazgatója. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1945. nov. 15-től 1946. aug. 26-ig pénzügyminiszter. 1946. aug. 31-től svájci magyar követ. 1947. jún. 14-én lemondott állásáról, és nem tért vissza Magyarországra.

Változtatást akartam ezenkívül a földművelésügyi miniszterségben is, először azért, mert Dobi István⁵⁹ mindjobban a kommunista Donáth Ferenc államtitkár⁶⁰ befolyása alá került, s tartani kellett tőle, hogy a kommunisták utasításait hajtja végre, másodsor pedig azért, mert mint szakember nem állta meg a helyét. A leromlott mezőgazdaság újjáépítése nagy szakértelmet és energiát kívánt, ezért akartam mindenképpen Báránys Károlyt⁶¹ helyezni a földművelésügyi minisztérium élére.

Pártommal való megegyezés alapján — mint már előbb említettem — honvédelmi miniszterre Eröss Jánost, pénzügyminiszterre Rácz Jenőt⁶² s Dobi István helyett földművelésügyi miniszterre Báránys Károlyt kívántam kineveztetni. A kommunisták az összes kinevezést a leghevesebben ellenezték. Nem akarták Eröss Jánost honvédelmi miniszternek, miután tudták, hogy Eröss a szovjet nyomásnak inkább ellenállna, mint a később kinevezett Bartha. Nem akarták Báránysot földművelésügyi miniszternek, mert tartottak tőle, hogy ez a kiváló szakember lehetetlenné fogja tenni, hogy a földművelésügyi minisztériumban továbbra is Donáth, a kommunista államtitkár dirigáljon, és ellenezték Rácz Jenőt, miután ismerték rendkívüli közgazdasági felkészültségét, és a kommunista gazdasági miniszterek befolyásának csökkenésétől tartottak. Ennek ellenére a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elé vittem a miniszterjelöltek névsorát, amely aztán azzal segítette elő a kommunisták céljait, hogy egyszerűen ad acta tette az ügyet azon a címen, hogy előbb Vorosilov marsallal kell telefonon megbeszélniök. Hetek múlva jött a válasz, hogy csak a pénzügyminiszter kinevezéséhez járul hozzá Vorosilov. Ennek ellenére a listát csak annyiban változtattam meg, hogy most már Eröss Jánost nem a honvédelmi, hanem Báránys Károly helyére a közellátási tárca élére jelöltem, míg honvédelmi miniszternek Bartha Albertet kívántam kinevezni. Ugyanakkor változtatást kívántam tenni a propagandaminiszteri tárcában, mely szerint Balla Antal⁶³ helyére Bognár Józsefet⁶⁴ jelöltem.

⁵⁹ *Dobi István* (1898–1968) — földmunkás, kiszgadzapárti politikus. 1936-tól a Független Kiszgadzapárt tagja. 1945. aug. 20-tól a párt alelnöke, a Politikai Bizottság tagja. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1945. nov. 15-től 1946. febr. 23-ig államminiszter, majd nov. 30-ig földművelésügyi miniszter. 1946. dec. 18-tól 1947-ig ismét államminiszter. 1947. jún. 3-tól a Független Kiszgadzapárt elnöke.

⁶⁰ *Donáth Ferenc* (1913–1986) — kommunista politikus. 1934-től az illegális KMP tagja. 1943-ban részt vett a Békepárt létrehozásában. 1945. ápr. 4-től az Országos Földbirtokrendező Tanács elnökhelyettese. 1945. májusától az MKP KB tagja. 1945. nov. 25-től az FM politikai államtitkára.

⁶¹ *Báránys Károly* (1892–1956) — mezőgazdasági szakember, miniszter. 1945. nov. 15-től 1946. nov. 20-ig közellátási, 1946. nov. 20-tól 1947. szept. 24-ig földművelésügyi miniszter. 1946 októberében lépett be a kiszgadzapártba. 1947. aug. 31-től országgyűlési képviselő.

⁶² *Rácz Jenő* (1907–1981) — köztisztviselő, pénzügyi szakember. 1946. aug. 26-tól 1947. márc. 14-ig pénzügyminiszter. 1946 novemberében lépett be a kiszgadzapártba.

⁶³ *Balla Antal* (1886–1953) — újságíró, történész, kiszgadzapárti politikus. 1926-tól a Pesti Hírlap belső munkatársa. A felszabadulás után 1945. nov. 15-től 1946. nov. 20-ig tájékoztatási miniszter.

⁶⁴ *Bognár József* (1917–) — középiskolai tanár, kiszgadzapárti politikus. 1946 szept. 7-től az FKGP PB tagja. 1946. nov. 20-tól 1947. márc. 14-ig tájékoztatásiügyi miniszter. 1947 február végétől az FKGP budapesti főtitkára 1947. júl. 18-tól 1949 nyaráig Budapest polgármestere. 1939-től 1944-ig parlamenti képviselő. A felszabadulás után 1944. dec. 21-től az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, 1944. dec. 23-tól a Honvédelmi Minisztérium politikai államtitkára, 1946. febr. 23-tól dec. 31-ig államminiszter Nagy Ferenc kormányában. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1947 augusztusában átlépett a Magyar Függetlenségi Pártba.

Újabb hetek teltek el, amíg válasz jött a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól. Gruber kapitány,⁶⁵ Szviridov tolmácsstíjje jött hozzám Szviridov altábornagy üzenetével, melyben közölte, hogy nem kívánja Bárányos földművelési, Eröss János közellátási és Bognár József tájékoztatási miniszterré való kinevezését. Ekkor felkerestem a SzEB elnökét, Szviridovot, aki ezúttal is Puskin jelenlétében tárgyalt, és kijelentettem, hogy ha másnap este 7 óráig nem járulnak hozzá a három miniszter kinevezéséhez, úgy beadom lemondásomat a köztársasági elnöknek. — Másnap 7 óra előtt néhány perccel kaptam meg a választ. Gruber kapitány telefonon közölte velem Szviridov üzenetét, hogy hozzájárulnak a három miniszter kinevezéséhez az esetben, ha lemondatom B. Szabó Istvánt, a kisgazdapárti államminisztert,⁶⁶ s helyébe a lelépő földművelésügyi minisztert, Dobi Istvánt neveztetem ki. — Azonnal érintkezésbe léptem pártom vezetésével, s az volt a gyors tanács, hogy járuljak hozzá a szovjet kikötéshez, és ejsem el B. Szabó Istvánt. Így a minisztercserék megtörténtek, Dobi István azonban kifejezetten a szovjet kívánságára lett a kisgazdapárt államminisztere.

Mezőgazdasági érdekképviselet

A nyár folyamán a párt parasztképviselői és a földművelésügyi minisztérium hozzáfogtak egy mezőgazdasági érdekképviseleti törvény kidolgozásához, amely a magyar parasztság számára a közigazdasági életben megfelelő befolyást biztosított volna. Ezt a törvényt a kommunisták azért elleneztek, mert a kisgazdapárt parasztképviselői nem voltak hajlandók belevenni olyan rendelkezést, hogy a mezőgazdasági munkaközvetítés kizárólag a kommunista–szocialista vezetés alatt álló szakszervezetek számára lesz fenntartva. Ez a parasztság körében óriási ellenkezést váltott ki, annál is inkább, mert 1946 tavaszán a szakszervezet már gyakorolt bizonyos befolyást a munkaközvetítésre. Ennek az lett a következménye, hogy kisgazdapárti gazdáknak sok esetben nem közvetítettek munkást, vagy kisgazdapárti munkásoknak nem szereztek munkaalkalmat. A kisgazdapárt képviselői a szabad munkavállalás alapján állottak, munkaközvetítés esetére pedig magát a felállítandó érdekképviseletet kívánták alkalmazni.

Ugyanabban az időben felvettem az internálások csökkentésének és a kis politikai bűnösök amnesztiájának kérdését is. Pártom határozottan mellém állt, és miután a kisgazdapárt Rajk kommunista belügyminisztert⁶⁷ egy internálási kérdésben a parlamentben leszavazta,⁶⁸ a többi pártok is hozzájárultak, hogy az internálás revíziója és az amnesztia kérdése rendezést nyerjen.

⁶⁵ Gruber kapitány — személyéről nem sikerült bővebbet megtudnunk.

⁶⁶ B. Szabó István (1893–1976) — gazdálkodó, kisgazdapárti politikus.

⁶⁷ Rajk László (1909–1949) — tanárjelölt, kommunista politikus. 1946. márc. 20-tól 1948. aug. 5-ig belügyminiszter.

⁶⁸ 1946. szept. 12-én a nemzetgyűlés 121:59 arányban nem fogadta el Rajk Lászlónak Vócsa Ferenc kisgazdapárti képviselő interpellációjára adott válaszát.

Önkormányzati választások

Régi követelése volt pártomnak, hogy az egész országban meg kell tartani a községi és egyéb önkormányzati választásokat, s a kérdés felvetésének időszerűsége elkövetkezettnek látszott. Egy beszédemben bejelentettem, hogy a közeljövőben a törvényhozás elé kerül a mezőgazdasági érdekképviseleti törvény, az amnesztia- törvény és az internálások revíziójának rendelete. Bejelentettem azt is, hogy előkészületben van az önkormányzati választási törvény. Szviridov altábornagy magához kérte az érdekképviseleti törvénytervezetet és az amnesztia- törvénytervezetet, hosszú ideig magánál tartotta, majd magához kéretett, és közölte velem, hogy ezeknek a parlament előtti tárgyalásához nem járul hozzá: az amnesztianak nincs még itt az ideje, az érdekképviseleti törvény pedig olyan intézményt kíván felállítani, amely iránt ő nincs bizalommal.

A mezőgazdasági érdekképviseleti törvényt nem a földművelésügyi miniszter terjesztette a nemzetgyűlés elé, miután éppen a munkaközvetítés kérdésében nem jött létre megegyezés a pártok között, hanem a kisgazdapárt indítványaként Kiss Sándor képviselő⁶⁹ terjesztette be. Valószínűnek látszik, hogy Szviridov altábornagyot nemcsak a törvényjavaslat tendenciája ingerelte, hanem az a körülmény is, hogy a kisgazdapárt többségi tudata folytán került a nemzetgyűlés elé.⁷⁰

Az amnesztia-javaslatot Ries miniszter már elkészítette. A javaslat úgy szólt, hogy minden politikai elítélt amnesztiát kap, aki két évnél nem hosszabb időtartamra lett elítélve. Kívánságomra belevette még a javaslatba az igazságügyminiszter azt is, hogy büntetésidejének felét el kell engedni annak, aki két évnél több, de öt évnél nem hosszabb időre szóló büntetést kapott. — Szviridovval nagyon hosszú, éles, személyes vitám volt a két javaslat törvényerőre emelkedésének megakadályozása miatt. Az amnesztia-javaslatnál végül is gyermekes tanácsokat adott, hogy pl. a köztársasági elnök egyénenként adhasson kegyelmet olyan elítélteknek, akik nem a demokrácia ellen elkövetett bűncselekmények miatt lettek elítélve. Ezt nyilvánvalóan úgy értette Szviridov, hogy ha a kommunista gyömrői gyilkos rendőrököt elítéli a bíróság, azoknak adhasson kegyelmet a köztársasági elnök.

Így Szviridov mind a mai napig megakadályozta a két törvénytervezet törvényerőre emelését. Az internálás revíziójáról szóló rendeletet azonban a belügyminiszterrel kiadtattam, s így körülbelül 13 000 internáltból mintegy 10 000 nyerte vissza szabadságát.⁷¹

⁶⁹ Kiss Sándor (1918–1982) — tanár, kisgazdapárti politikus. 1943–45-ben a Teleki Pál Tudományos Intézet munkatársa. Ifjúsági vonalon részt vett az ellenállási mozgalomban; 1944 decemberében a nyilasok elfogták, de sikerült megszöknie. A felszabadulás után, 1945 legelején belépett a kisgazdapártba. 1945. májusától a Magyar Parasztszövetség igazgatója. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő, 1946-ban tagja az FKgP Politikai Bizottságának. 1947 elején a Magyar Közösség összeesküvése kapcsán koholt vádak alapján letartóztatták, és három évre fűlték. 1956. nov. 4. után emigrált.

⁷⁰ Lásd részletesebben: Balogh Sándor: A mezőgazdasági érdekképviselet és a koalíció 194–D1946. Agrártörténeti Szemle, 1973. 3–4. sz. 319–347. old.

⁷¹ Az újabb kutatások szerint 1946 februárjában csak Budapesten az internáltak száma 16 949 főt tett ki, zömük volksbundista és különböző szélsőjobboldali — nyilas, nemzetiszocialista, irredenta — párt tagja volt. Számuk azonban már 1946 márciusától kezdve rohamosan csökkent, 1946 októberében már csak

Kommunista kongresszus

1946. nyár végén a kommunisták kongresszust tartottak. A kongresszust megelőző hetekben olyan hírek jártak, hogy a kommunisták puccsra készülnek, és direkt akciókkal próbálják magukhoz ragadni a hatalmat. Ez nem következett be, sőt a kongresszuson türehető magatartást tanúsítottak. Lehetséges, hogy a kommunista pártot a direkt akció tekintetében komoly megfontolásra bírta Kovács Bélának egy ebben az időben megjelent cikke,⁷² amelyben Kovács Béla azt írta, hogy hiába akarják provokálni a kisgazdapárti tömegeket, azok semmiképpen nem mennek ki az utcára, és hogy a kommunisták ökölrázására higgadt magatartással kell felelni.

A kongresszus után azonban a kommunisták mindent elkövettek, hogy válságot idézzenek elő. Összehívták a Baloldali Blokk vezetőségét, és követeléseket állítottak fel a Független Kisgazdapárttal szemben. Ezek között a követelések között szerepelt a Független Kisgazdapárt további megtisztítása, ami azt jelentette, hogy újabb képviselők kizárását kívánták a kisgazdapárttól. Követelték továbbá az államosítások kiterjesztését, főleg a malmokra. Követelték a magyar politikai élet egyoldalú balrafordulását. A kisgazdapárt ezekre a követelésekre a maga részéről is követelések felállításával válaszolt. Követelte a kisgazdapárt az arányosítások továbbvitelét, a B-lista revízióját, amely által a létszámcökkentésnél előfordult nagyszámú igazságtalanságokat korrigálni lehet. Követelte a mezőgazdaságnak jelentős hitellel való ellátását, a Parasztszövetségnek a szakszervezetekkel egyenlő rangúvá tételét és még számos, a magyar nép életét érintő kérdés megoldását. A pártok összeültek tanácskozássra, hogy a kétoldalú követeléseket összeegyeztessék. A kisgazdapárt tiltakozott a további kizárások ellen, az államosítások továbbterjedése ellen, csupán ahhoz járult hozzá, hogy a mezőgazdasági védőanyagok és állati oltószérumok termelését helyezi állami ellenőrzés alá, a malmok államosítása kérdésében pedig hozzájárult a nagymalmok külön megbízottakkal való ellenőrzéséhez, és a kismalmoknak közönséges malmellenőrökkel való ellenőrzéséhez.

Néhány gazdasági kérdésben pillanatnyi megegyezés jött létre. A politikai kérdésekhez el sem jutottunk a tárgyalások során, mert közben a kommunisták magatartása folytán olyan feszültté vált a helyzet, hogy a válság megoldására alig kínálkozott lehetőség. Elhatároztam, hogy semmilyen körülmények között sem fogok engedni a kommunista követeléseknek: a támadások egymás után érték a kisgazdapártot, és sorban támadták annak bátrabb tagjait. December elején mindent elkövettem a válság megszüntetése érdekében, mert a hosszantartó válság mérhetetlen károkat okozott a magyar közgazdasági életnek.

A karácsony előtti napokban a köztársasági elnökkel egy mezőhegyesi vadászatot beszéltünk meg, amelyre meghívtuk Rákosi Mátyást, Szakasits Árpádot és Veres Pétert, a parasztpárt vezérét⁷³ is, azzal, hogy ezen a vadászaton megkíséreljük a meg-

4370-en töltötték napjaikat internáló táborokban. Lásd bővebben: *Zinner Tibor*: Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések, igazoló eljárások. 1945–1949. Történelmi Szemle, 1985. 1. sz. 119–125. old.

⁷² Lásd: *Kovács Béla*: Nélkülünk nincs demokrácia. Kis Újság, 1946. szept. 28.

⁷³ *Veres Péter* (1897–1970) — író, publicista, politikus. A Nemzeti Parasztpárt egyik megalapítója, 1939. aug. 20-tól a párt Végrehajtó Bizottságának tagja, 1945. ápr. 26-tól a párt elnöke. 1945. nov. 4-től parlamenti képviselő. 1945 márciusától az Országos Földbirtokrendező Tanács elnöke. 1947. márc. 14-től szept. 24-ig építési és közmunkaügyi miniszter, 1947. szept. 24-től 1948. szept. 9-ig honvédelmi miniszter.

egyeződést előkészíteni. Bár Szakasits a vadászatot nem jelent meg, Rákosi és Veres Péter előtt a megegyezés kérdését felvettem, azonban eredménytelenül. Rákosi ugyanis határozottan kijelentette, hogy a politikai követelések teljesítése nélkül a megegyezés nem érne semmit, én pedig közöltem vele, hogy a politikai követelésekhez, vagyis a kisgazdapárt további gyengítéséhez nem járulok hozzá. Így a vadászatból semmi nem jött ki. Minden erőfeszitésem hiábavalónak bizonyult. Ekkor már elő volt készítve a válságot még jobban elmélyítő összeesküvés ügye.

Az összeesküvés

Karácsony előtt néhány nappal bizalmasan arról értesültem, hogy a Pálffy tábornok vezetése alatt álló katonapolitikai osztály összeesküvés címen 8–10 embert letartóztatott. Azonnal magamhoz kérttem a honvédelmi minisztert, és jelentést kértem tőle. A miniszter kijelentette, hogy ő is csak bizalmasan értesült a történetekről, de másnap jelentést tesz az ügy állásáról. Másnap magával hozta Pálffy tábornokot, aki jelentette nekem, hogy régóta megfigyelés alatt tartanak egy budapesti Kecskeméti utcai házat, amelyben gyanús összejöveteleket tartanak. Megfigyelték a résztvevőket, s bizonyos konspirációra jöttek rá, ezért néhány embert letartóztattak, de további letartóztatások is várhatók. Az első letartóztatottak között szerepelt Arany Bálint mérnök,⁷⁴ Szent-Iványi Domokos rendkívüli követ,⁷⁵ Szent-Miklós István őrnagy,⁷⁶ Donáth György, volt képviselő,⁷⁷ Kiss Károly,⁷⁸ Héder János és még néhány ember, akinek a nevére nem emlékszem. Pálffy jelenlétében utasítottam a honvédelmi minisztert, hogy a letartóztatottakat személyesen hallgassa ki. A következő napon

⁷⁴ *Arany Bálint* (1901–1987) — mérnök, 1929-től az SKF Svéd Golyóscsapagy Rt. alkalmazottja. 1937-től a Magyar Közösség nevű titkos fajvédő szervezet tagja, majd vezetője. 1945. jan. 20-tól júniusig a kisgazdapárt budapesti szervezetének szervező titkára. 1946 decemberében tartóztatták le, 1947. ápr. 16-án életfogytiglani kényszermunkára ítélték, az ítéletet a NOT 1947. júl. 2-án 12 év kényszermunkára változtatta.

⁷⁵ *Szent-Iványi Domokos* (1898–1980) — köztisztviselő, diplomata. A miniszterelnökség osztályvezetője a Teleki-kormány idején. 1943 végétől az ún. Kiugrási Iroda helyettes vezetője, a Magyar Függetlenségi Mozgalom nevű polgári ellenállási szervezet irányítója. A Horthy által Moszkvába küldött fegyverszüneti delegáció tagja. 1947-ben a Magyar Közösség koncepciós jellegű összeesküvési ügyében bíróság elé állították, és elítélték.

⁷⁶ *Szent-Miklós István* (1909–) — hivatásos katonatiszt, vezérkari őrnagy. 1944. márc. 19. után a Magyar Függetlenségi Mozgalom és az ún. Kiugrási Iroda katonai ügyeinek titkára. 1944 tavaszától tagja a Magyar Közösségnek, de nem avatták fel. 1944. okt. 6-án a Gestapo letartóztatta, 1945. máj. 1-én szabadult a koncentrációs táborból. 1945 őszén tért vissza Magyarországra, de igazolás után nyugdíjazták a hadseregből. Hamarosan bekapcsolódott a Szent-Iványi–Donáth csoport szervezkedésébe. A HM Katonapolitikai Osztálya 1946 decemberében letartóztatta; a népbíróság életfogytiglani börtönre ítélte. 1956-ban szabadult, nov. 4-e után elhagyta az országot. Az USA-ban él.

⁷⁷ *Donáth György* (1904–1947) — köztisztviselő, jobboldali politikus. 1939-től parlamenti képviselő, 1943-tól a MÉP Országos alelnöke. 1946. dec. 14-én elsőként tartóztatták le, 1947. ápr. 16-án halálra ítélték, és okt. 27-én kivégezték.

⁷⁸ *Kiss Károly* (1895–1957) — mérnök, 1923-ban szerzett diplomát. 1933-tól a NEP, 1939-től a MÉP tagja. A 30-as évek közepén az EX-be, később a Magyar Közösségbe lépett be, amelynek 1939-től egyik vezetője. A felszabadulás után kezdeményezte és irányította a Magyar Közösség újjászervezését. 1946 decemberében letartóztatták, 1947. ápr. 16-án 12 évi fegyházra ítélték, amit a NOT később mérsékelte.

Bartha honvédelmi miniszter felkereste a katnapolitikai osztály fogdáját, ahol kijelentték neki, hogy Pálffy tábornok nincs ott, majd később, amikor Pálffy előkerült, közölte a honvédelmi miniszterrel, hogy a letartóztatottak⁷⁹ már a rendőrségen vannak, de egyébként sem állana módjában megengedni a kihallgatást, mert ezt Szviridov altábornagy a leghatározottabban megtiltotta. Erre Bartha miniszter a rendőrségre ment, hogy ott hallgassa ki a letartóztatottakat. A rendőrségen ehhez nem járultak hozzá a belügyminiszterre⁸⁰ és Szviridovra való hivatkozással. Mikor nekem azt Bartha miniszter jelentette, azonnal felkerestem Szviridov altábornagyot, és megkérdeztem tőle, igaz-e, hogy Pálffynak olyan utasítást adott, hogy a foglyokat még a honvédelmi miniszternek se engedje kihallgatni. Szviridov azt válaszolta, hogy ez nem igaz, járt ugyan nála Pálffy, beszélt valami összeesküvésről, de ő azt mondta Pálffynak, hogy ez a magyar hatóságok ügye, intézzék el azok. Erre én utasítottam a honvédelmi minisztert, hogy Pálffy tábornokot azonnal függeszse fel, és ellene a vizsgálatot indítsa meg. Bartha azonnal intézkedett, és a vizsgálóbizottság elnökévé Zentai Vilmos honvédelmi államtitkár⁸¹ nevezte ki. Zentaival magával is beszéltem, és a miniszter utasításait megerősítettem. Aznap, amikor az intézkedés történt, délután felkeresett hivatalomban Kondratov tábornok, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság orosz katonai vezetője, és közölte velem, hogy Pálffy körül félreértés van: Szviridov altábornagy nem adott ugyan utasítást Pálffynak, hogy a foglyokhoz senkit se erresszen, de a tolmács így fordította a beszélgetést. Szviridov a tolmácsot ezért be is záratta. Én azt feleltem, hogy ha ez így van, akkor a vizsgálat Pálffy szerepét tisztázni fogja, és a bizottság nem fogja Pálffyt megbüntetni. Közben felhívott Rákosi Mátyás telefonon, és tiltakozott Pálffy felfüggesztése ellen. Kondratov tábornok azt felelte nekem, hogy nem járulnak hozzá, hogy Pálffy ellen a vizsgálatot lefolytassák, kérik a vizsgálat azonnali megszüntetését, mert ha ezt nem tennénk, az egész összeesküvés ügyét a szovjet katonai rendőrség fogja lebonyolítani. Megdöbbenem, mert tudtam, hogy ha a szovjet rendőrség veszi kezébe az állítólagos összeesküvés kivizsgálását, ebben az esetben a foglyokat elviszik a rendőrségről, s azok orosz letartóztatásba kerülnek, így sorsuk előrelátható volt. Fogcsikorgatva bár, de kénytelen voltam beleegyezni, hogy Pálffy ellen a vizsgálatot megszüntessék.

A karácsony utáni napokban a belügyminiszter jelentette, hogy a letartóztatások nagyarányú összeesküvés leleplezésére mutattak. Kérte, adjanak módot, hogy a pártok vezetői előtt ismertethesse az ügyet. Felkértem a köztársasági elnököt, engedje meg, hogy nála tartsuk meg az összejövetelt. Az elnök ehhez hozzájárult, és így Rajk, a kommunista belügyminiszter a köztársasági elnök dolgozószobájában mondotta el a nyomozás eddigi eredményeit. Közölte, hogy az említett Kecskeméti utcai házban összejöveteleket tartott az összeesküvés néhány vezetője, akik Hetes Bizottságnak ne-

⁷⁹ *Héder János* — gazdasági szakember. 1945-ig a Magyar Árucseré Rt. vezérigazgatója, majd az Egyházak Világtanácsa alkalmazottja. 1938-tól a Magyar Közösség tagja. 1946 decemberében tartóztatták le, 1946. ápr. 16-án 11 év fegyházra ítélték.

⁸⁰ Rajk Lászlóra.

⁸¹ *Zentai Vilmos* (1899–1983) — szociáldemokrata politikus. 1945. aug. 20-tól 1947. febr. 3-ig az SZDP Pártvezetőségének és Politikai Bizottságának tagja. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő, nov. 18-tól a Honvédelmi Minisztérium politikai államtitkára.

vezték magukat. Ezekben az összejöveteleken terveket készítettek a köztársaság megdöntésére és a Horthy-rendszer visszaállítására. Az összeesküvésben állítólag katonák is résztvettek, akik földalatti fővezérséget szerveztek. Fővezérül megválasztották Dálnoki Veress Lajos vezérezredes,⁸² aki azután kiadta az első földalatti hadparancsot. Ez a parancs úgy szólt, hogy felállítja a fővezérség egyes osztályait, amelyeknek élére magasrangú katonákat állít. A fővezérségnek feladata, hogy a kommunistaellenes katonatiszteketszervezesse, a volt csendőrség tagjaival a kapcsolatot megteremtse, és összeköttetést létesítsen a nyugatra menekült katonatisztek csoportjával. Arra a kérdésekre, hogy volt-e fegyverük, a miniszter nem tudott válaszolni, csak annyit mondott, hogy fegyveres alakulatba való toborzás volt, amelynek vezetője Jaczkó Pál nemzetgyűlési képviselő.⁸³ Elmondta még a belügyminiszter, hogy egy „Magyar Közösség” nevű titkos társaság képezi az összeesküvés magvát, és hogy ennek a Magyar Közösségnek vannak olyan tagjai, akikről ugyan nem lehet azt állítani, hogy összeesküvők, de szimpatizáltak az összeesküvéssel, és a kisgazdapárt nemzetgyűlési képviselőinek soraiban foglalnak helyet.

Kisgazdapárti tagok belekeverése

Tildy Zoltán elnökkel, Varga Bélával,⁸⁴ akik a kisgazdapárt részéről jelen voltunk a megbeszélésen, mosolyogva fogadtuk, amikor Kiss Sándor, Horváth János,⁸⁵ Saláta Kálmán,⁸⁶ Hám Tibor,⁸⁷ Jaczkó Pál, Vatai László⁸⁸ és Vörös Vince⁸⁹ képviselő

⁸² *Dálnoki Veress Lajos* (1899–1976) — hivatásos katonatiszti, vezérezredes. 1942–44-ben a IX. hadtest, 1944. aug. 28-tól okt. 15-ig a 2. hadsereg parancsnoka. 1944. okt. 16-án letartóztatták, Sopronkőhidán ült börtönben. 1946-ban nyugdíjazták. 1946. decemberében őrizetbe vették. 1947. ápr. 16-án a Donáth-perben elsőfokon halálra ítélték. A NOT az ítéletet 1947. júl. 2-án 15 év fegyházra változtatta.

⁸³ *Jaczkó Pál* (1916–) — kisgazdapárti politikus. 1945. ápr. 17-től dec. 15-ig Vas megye főispánja. 1945. nov. 4-től képviselő. 1945. szeptemberétől az FKGP katonai bizottságának, az ún. Véderő Bizottságának a titkára. 1947. jan. 15-én kizárták a pártból, majd a politikai rendőrség letartóztatta. 1947. aug. 29-én a Mistéth-perben 4 év kényszermunkára ítélték, amelyet a NOT 1948. márc. 3-án öt évre emelt fel.

⁸⁴ *Varga Béla* (1903–) — katolikus pap, kisgazdapárti politikus. 1931-től tagja a kisgazdapártnak, 1937-től alelnöke, 1939 és 1944 között képviselő. A felszabadulás után, 1945. aug. 20-tól az FKGP ügyvezető alelnöke, a PB tagja. 1946. febr. 7-től a nemzetgyűlés elnöke.

⁸⁵ *Horváth János* (1921–) — közgazdász, szervezetkezi igazgató. 1945. nov. 4-től képviselő. 1947. jan. 17-én tartóztatták le. 1947. aug. 29-én a Mistéth-perben három és fél év kényszermunkára ítélték, amelyet a NOT 1948. márc. 3-án három évre mérsékelte.

⁸⁶ *Saláta Kálmán* (1917–1958) — tisztviselő, kisgazdapárti politikus. 1944-től a Magyar Közösség tagja. 1945-től az Újjáépítési Minisztérium tisztviselője, majd a Nemzeti Főtanács, ill. a Miniszterelnökség titkárságának alkalmazottja. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. Nagy Ferenc „agytröszt”-jének, az ún. Hám–Saláta csoportnak egyik vezető egyénisége. Szoros szálak fűzték a Szent-Iványi–Donáth csoport tagjaihoz, akiket 1946. decemberében köztársaságellenes összeesküvés szervezése címén letartóztattak, ezért 1947. januárjában nyugatra szökött.

⁸⁷ *Hám Tibor* (1914–1990) — orvos. 1945. áprilisától májusig Sopron megye főispánja. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1947. jan. 17-én tartóztatták le, de később felmentették. 1948-ban hagyta el az országot, az Egyesült Államokban telepedett le.

⁸⁸ *Vatai László* (1914–) — református pap, filozófus, kisgazdapárti politikus. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1944–46-ban a VKM osztálytanácsosa. A Mistéth-perben 1947. aug. 29-én 6 hónap 15 nap fegyházra ítélték, amelyből a NOT 1948. márc. 3-án elengedett 15 napot.

selőket jelölte meg, mint akik szimpatizálnak az összeesküvőkkel, s ezenkívül a belügyminiszter közölte azt is, hogy Mistéth Endre újjáépítési miniszter⁹⁰ szintén közel áll az összeesküvéshez. Ugyanakkor közölte a belügyminiszter azt is, hogy a vallo- másokból az derült ki, hogy a kisgazdapárthoz közelálló Magyar Parasztszövetség vezetősége tele van összeesküvőkkel. Tudtam, hogy miután a szakszerveztek féltékeny a parasztszövetségre, ez a vád a parasztszövetség felmorzsolására irányul. Valóban házkutatást is tartottak a parasztszövetségben, és számos tisztviselőjét letartóztatták.

Kétkedésünkre a belügyminiszter kijelentette, maga sem tartja összeesküvőknek a felsoroltakat, de kétségtelen, hogy barátságot tartottak fenn az eddig letartóztatottakkal. Az értekezlet úgy határozott, hogy az ügyet ki kell vizsgálni, én azonban felvettem a kérdést, vajon helyes-e az, hogyha a jelenlegi tiszta kommunistákból álló politikai rendőrséghez osztassunk be olyan rendőrtszettek is, akik a kisgazdapárt tagjai, de legyenek más pártbeliek is ott. Ezt a követelésemet a belügyminiszter természetesen nem teljesítette, csak később tett valami intézkedést arra, hogy a jegyzőkönyv aláírásánál legyen ott az egyik kisgazdapárti rendőrtsizt, Gyuris Aladár rendőralezredes.⁹¹

Naponta kérttem jelentést a belügyminisztertől az ügy állására nézve. Néhány nap múlva közölte velem a belügyminiszter, hogy Mistéth Endre újjáépítési miniszter ellen olyan tanúvallomások hangzottak el, amelyek miatt őt a kabinetben megtérni nem lehet. Elkérettem a vallomásokat, s ezekben az állott, hogy Mistéth tudott az összeesküvés leleplezéséről, és Szent-Miklósý órnagyot pénzzel látta el, és szökésre buzdította. A köztársasági elnöknek jelentettem az ügyet, s az aláírt vallomás alapján kénytelenek voltunk Mistéth lemondásához hozzájárulni, akit, miután a nemzetgyűlésnek nem volt tagja, és így mentelmi jog nem védte, pár nap múlva le is tartóztat- tak. Ismét néhány nap telt el, amikor egyszer azzal állított be hozzám a belügyminisz- ter, hogy a letartóztatottak részéről olyan vallomások hangzottak el, melyek szerint Saláta Kálmán az összeesküvés vezetését intéző Hetes Bizottság egyik tagja volt, Jaczkó Pál képviselő pedig személyesen irányította a fegyveres szervezkedést. Ismét elkértük a jegyzőkönyveket, s a pártvezetőség úgy határozott, hogy a két képviselő mentelmi jogát felfüggeszti, s a nyomozó hatóságok kezére engedi át. Alig múlt el néhány nap, amikor a belügyminiszter újabb vallomások ismertetése alkalmával el- mondotta, hogy Kiss Sándor, Vatai László, Horváth János, Hám Tibor és Vörös Vin- ce képviselők a Magyar Közösség tagjai voltak, fogadalmat tettek a titkos társaság utasításainak végrehajtására, s alapos a gyanú, hogy a köztársaság-ellenes összeeskü- vésnek is részesei voltak. Miután a képviselők közül néhányan beismerték, hogy Ma-

⁸⁹ *Vörös Vince* (1911–) — földműves, kisgazdapárti politikus. 1941-től a Magyar Parasztszövetség titkára, 1942 és 1944 között országos alelnöke. 1945 nyarától az FKGP főtitkárhelyettese. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. Az ún. összeesküvésben nem vett részt; rövid őrizetbevétel után szabadlábra helyezték.

⁹⁰ *Mistéth Endre* (1912–) — építésmérnök, kisgazdapárti politikus. 1945. nov. 23-tól az iparügyi minisztérium politikai államtitkára, 1945. júl. 21-től újjáépítési miniszter, 1946. okt. 12-től építési és köz- munkaügyi miniszter. Nagy Ferenc 1947. jan. 14-én fogadta el lemondását. A népbíróság 1947. aug. 29-én 3 és fél évi kényszer munkát szabott ki rá, amelyet a NOT 1948. márc. 3-án 6 évre emelt fel.

⁹¹ *Gyuris Aladár* — rendőrtsizt, alezredes. 1946–47-ben a politikai rendőrség munkatársa.

gyar Közösség nevű társaság tényleg volt, ennek ők valóban tagjai voltak, bár az összeesküvést tagadták, kénytelenek voltunk hozzájárulni, hogy a rendőrségi nyomozást rájuk is kiterjesszék.

Egyik jelentéstétel alkalmával a belügyminiszter jelentésének befejezése után kijelentette, hogy bizalmasan szeretne velem valamit közölni. Miután erre megadtam az engedélyt, elmondotta, hogy az egyik vallomás azt állítja, hogy a washingtoni követséghez beosztott Ferenc fiamnak⁹² kapcsolata volt az összeesküvőkkel. A belügyminiszter azt felelte, hogy a vallomásnak ezt a részét nem engedte jegyzőkönyvbe venni. Erre hivatalos hangon a következő kijelentést tettem: „Belügyminiszter úr, Ön most a miniszterelnöknél van. Erre a közlésére, mint miniszterelnök, nem válaszolhatok mást, minthogy a legnagyobb mértékben helytelenítem a fiamra vonatkozó vallomásnak a jegyzőkönyvből való kihagyását. Ha összeesküvés van, azt Önnek kötelessége kideríteni. Ha fiam ellen alapos gyanú merül fel, ellene is el kell járni. Az Ön kötelessége tehát fiamat a külügyminiszter útján hazarendeltetni Budapestre, kihallgatni, és szükség esetén letartóztatni.” A belügyminiszter erre a kijelentésemre sápadtan elkezdte bizonygatni, hogy egy percig sem hitte el a fiamra vonatkozó állítást, személyesen ismeri fiamat, meg van győződve tisztességéről és ártatlanságáról.

A rendőrség módszerei

Ekkor még nem tudtuk, hogy a vallomásokat a letartóztatottakból milyen eszközökkel szedték ki. Később az egyik vádlott, Arany Bálint levelet csempészett ki a börtönből, amelyben közölte, hogy 120 órán át nem engedték sem leülni, sem lefeküdni, s reflektorokkal megvilágított szobában kellett állnia, és attól tart, hogy ellenállása meg fog törni. Közölte egyben, hogy szakadatlanul arra bíztatják őket, hogy ellenem és Kovács Béla ellen tegyenek vallomást. A levelet megmutattam a köztársasági elnöknek is. Mélyen meg voltunk döbbenve az értesülés miatt, mert ugyanakkor más oldalról is szivárogtak ki hírek a kihallgatások embertelen módjáról. Dulin Jenő államtitkárt,⁹³ a kisgazdapárt tagját utasítottam, látogassa meg a rendőrségi fogdát, s próbáljon meggyőződni a kihallgatások módjáról. Dulin Jenőnek ezt a belügyminiszter nem tette lehetővé. Gyuris Aladár rendőralezredes közölte, hogy ő csak a jegyzőkönyvek aláírásánál van jelen, és így a vallatás módszereit nem áll módjában ellenőrizni.

Kovács Béla

Eddig minden nyilvános kijelentésemben elítéltem az összeesküvést, és szigorú büntetést követeltem magam is. Az összeesküvéssel kapcsolatban mind gyakrabban emlegette a belügyminiszter Kovács Bélának, a kisgazdapárt főtitkárának nevét. Tud-

⁹² Nagy Ferenc, *ifj.* (1926–) — újságíró. 1945-ben az Igazság c. lap szerkesztője, 1946 elejétől a washingtoni magyar követség titkára.

⁹³ Dulin Jenő (1889–1959) — ügyvéd, kisgazdapárti politikus. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1945. nov. 15-től a kereskedelmi és szövetkezetiügyi minisztérium államtitkára, 1946. febr. 27-től a BM, 1947. jún. 14-től az igazságügyminisztérium politikai államtitkára.

tam, hogy itt bosszúról lehet szó, mert Kovács Béla, mint a párt főtitkára, és mint a párt hivatalos lapjának, a Kis Újságnak főszerkesztője, minden alkalommal élesen utasított vissza minden kommunista támadást és követelést. Emiatt korábban is gyakran támadták őt. Rákos Mátyás és Szakasits Árpád miniszterelnök-helyettesek közölték, hogy beszélni óhajtanak velem. Felkerestek hivatalomban, ahol azt kérték tőlem, küldjem Kovács Bélát szabadságra, vegyem le nevét a Kis Újság éléről, s tanácsoljam neki, hogy vonuljon ki a politikai életből. Határozottan visszautasítottam ezt a kívánságot, kijelentvén, hogy meggyőződésem szerint Kovács Bélának semmi köze sincs az úgynevezett összeesküvéshez. Rákosi erre azt mondta: „Én sem tartom Kovács Bélát összeesküvőnek, de viselnie kell a politikai felelősség következményeit azért, hogy körülötte a pártban annyi összeesküvő tevékenykedhetett.”

Január végén Kovács Bélával vadászni mentem Kelebiára, főleg azért, hogy a helyzetet alaposan átbeszéljem vele. Ott tartózkodásunk alatt óriási havazás támadt, amely megakadályozta, hogy a kitűzött időpontban visszainduljunk. Titkárom telefonon felhívott, és elmondotta, hogy vasárnap reggel a köztársasági elnöki irodában egy közleményt adtak át a „Reggel” című lapnak, mely szerint Kovács Béla szabadságra megy. Varga Béla, a párt ügyvezető alelnöke tudomást szerzett erről, és megakadályozta a közlemény megjelenését. Kovács Béla ekkor azt mondotta: „Talán helyes lett volna, ha valóban megjelenik a cikk, én pedig szabadságra megyek”. Azt válaszoltam neki: „Én semmi körülmények között sem járulok hozzá, hogy az állítólagos összeesküvés következményeiből valami reá háruljon, mert akkor igaza lesz a pártnak abban, hogy Kovács Béla után következik Varga Béla, Nagy Ferenc, majd Tildy Zoltán — s egyébként is tudom, hogy teljesen ártatlan.”

A kiszagdapárt mérhetetlen felzúdulással fogadta a Kovács Béla elleni híreket. A felháborodás azonban akkor érte el tetőfokát, amikor a belügyminiszter hivatalosan is közölte, hogy Kovács Béla tudott az összeesküvésről, sőt, mint az összeesküvés egyik résztvevője, kapcsolatokat keresett az Ausztriában állomásozó angol csapatokkal, s evégből egy Raffay Sándor⁹⁴ nevű embert ki is küldött Ausztriába. A Raffay- esetet ismertem. Tudtam azt, hogy Kovács Béla megbízta egy dunántúli terület megszervezésével, de azt is tudtam, hogy Ausztriába nem küldte ki. Raffay maga szökött ki Ausztriába, ahonnan egy levelet írt Gyulai Lászlónak, melyben közölte, hogy az angol titkosszolgálat felvette a kapcsolatot, s kérte, hogy azt Kovács Bélának is adják tudomására. Ezt a levelet Gyulai Lászlóhoz Pálffy tábornoknak valami táncosnő szeretője vitte el. Gyulai a levelet azonnal megsemmisítette, így tett jelentést Kovács Bélának a dolgról. Kovács Béla helytelenítette a levél megsemmisítését, és Gyulai képviselőt hozzám utasította. Én azt mondtam Gyulainak, kár volt a levelet megsemmisíteni, azonnal a politikai rendőrségnek kellett volna átadni. Raffaynak ez a levele sok feltevésre adott alkalmat. A történetek után könnyű volt feltételezni, hogy Raffay ilyen levelet nem is írt, s a belügyminiszter birtokában lévő fotokópia valami apocrif levélről készült,⁹⁵ azonban később, mikor Raffayt letartóztatták, jegy-

⁹⁴ Raffay Sándor (1905–?) — tisztviselő, Raffay Sándor evangélikus püspök fia, az FKgP Iparos és Kereskedő tagozatának Budapest IV. kerületi szervezője.

⁹⁵ A fotokópiát lásd: Fehér Könyv. A magyar köztársaság és a demokrácia elleni összeesküvés okmányai. Kiad. a Magyar Tájékoztatásügyi Minisztérium. (Bp.) 1947. június. 144–145. old.

zőkönyvi vallomásában az állott, hogy ennek a levélnek szerzőségét vállalta. A levelet Gyulainak kézbesítő táncosnó kilétéről és Pálffyval való kapcsolatáról talán a Bécsbe szökött Kruhina ezredes tudna közelebbi felvilágosítást adni.

Február első napján megérkezett a nemzetgyűléshez a Népügyészség átirata, melyben Kovács Béla mentelmi jogának felfüggesztését kérte. A parlamentben éppen a költségvetés vitája folyt. Kovács István nemzetgyűlési képviselő⁹⁶ a Független Kisgazdapárt 120 parasztképviselőjének megbízásából határozati javaslatot terjesztett elő, amelyben Kovács Béla és az összeesküvés megvizsgálására parlamenti vizsgálóbizottság kiküldését kérte. A házszabályok szerint a parlament csak később határozhatott a javaslat fölött.

A kommunisták pártközi értekezlet összehívását kérték, amelyen kijelentették, hogy sem ők, sem a Baloldali Blokk többi pártjai a parlamenti vizsgálóbizottságban részt nem vesznek, és a koalíció felbomlásának tekintik, ha a kisgazdapárt ragaszkodik a vizsgálóbizottsághoz. Egyben megindultak a tüntetések, amelyeken a fellázított tömegek Kovács Béla kiadását követelték, és az összeesküvés súlyos megbüntetését kívánták. Úgy intézkedtem ezek után, hogy a parlamenti vizsgálóbizottság kiküldését függőben tartjuk, a nemzetgyűlés mentelmi bizottsága pedig Kovács Béla ügyében halasztó határozatot hoz. A feszültség a politikai életben a végsőig kieleződött. Néhány nap múlva a köztársasági elnök környezetéből olyan javaslat hangzott el, hogy Kovács Béla álljon mentelmi jogának védelme alatt a rendőrség elé, és tegyen vallomást. Hosszas tárgyalások következtek ebben az ügyben. Kovács Béla maga is hajlandóságot mutatott a rendőrség elé állni mentelmi jogának védelme alatt.

Eközben kiderült, hogy Saláta Kálmán képviselő a letartóztatás elől külföldre szökött. Ez a körülmény méginkább izgatta a közéletet. Hosszas vitatkozás után Kovács Béla beleegyezésével egy megállapodás jött létre, mely szerint Kovács Béla három napig a rendőrségnek, három napig pedig az ügyészségnek áll rendelkezésére, hogy elmondja, mit tud az összeesküvésről, hogy mivel tudja az ellene emelt vádakát megcáfolni. Ez a megállapodás Jékely László köztársasági elnöki kabinetfőnök^{96/a} közvetítésével és a köztársasági elnök közbejöttével a pártok vezetői között jött létre. A tárgyalásokon résztvett Ries igazságügyminiszter⁹⁷ is.

Semmilyen körülmények között sem járultam volna hozzá, hogy Kovács Béla mentelmi jogát felfüggeszsek, s Tildy Zoltánnal megegyeztünk abban, hogy Kovács Béla csak azért tegyen vallomást a hatóságok előtt, hogy az előbb letartóztatottak elleni ítéletben meg ne bélyegezhessék, s a bíróság előtt ott legyen az ő cáfolata is az ellene emelt vallomások mellett.

⁹⁶ *Kovács István* (1900–1980) — kisparaszt, kisgazdapárti politikus. 1942–44-ben a Magyar Paraszt-szövetség Fejér megyei elnöke. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1946. szept. 7-től az FKgP PB tagja. Parlamenti vizsgálóbizottság felállítására vonatkozó indítványát 1947. febr. 7-én terjesztette elő a parlamentben.

^{96/a} *Jékelyi László* (1906–?) — ügyvéd, kisgazdapárti politikus. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1945–46-ban a Népbírószágok Országos Tanácsának bírója. 1946. febr. 1-től 1947. jún. 20-ig Tildy Zoltán köztársasági elnök Elnöki Hivatalának vezetője. 1947. júniusában illegálisan elhagyta az országot, és az Egyesült Államokban telepedett le.

⁹⁷ *Ries István* (1885–1950) — ügyvéd, szociáldemokrata politikus. 1945. aug. 20-tól az SzDP PB tagja. 1945. júl. 21-től 1950. júl. 17-ig igazságügyminiszter.

Kovács Béla letartóztatása

A következő napon Kovács Béla elment a rendőrségre, hogy vallomást tegyen. Aznap délben, amikor hazament ebédelni, meglátogatott, és közölte velem, hogy mordatlanul viselkedik vele szemben a rendőrség. Varga Bélával együtt az volt a véleményünk, hogy mindenesetre ezt a néhány napot szánja rá a kihallgatásokra, s a továbbiakban majd együtt fogunk határozni. Így Kovács Béla másnap el is ment a rendőrségre. Másnap este azonban telefonértesítést kaptam, hogy már a rendőrségen orosz rendőrök jelentek meg, akik saját autójukba ültették Kovács Bélát, hazavitték Váci utcai lakására, amelynek környékét akkor már orosz katonaság szállta meg, és lakásán kihirdették előtte a letartóztatási parancsot. Hamarosan megjelent Szvirdov altábornagy kommunikéje,⁹⁸ amelyben az állott, hogy Kovács Béla egyrészt részese volt az összeesküvésnek, másrészt a megszálló szovjet hadsereg ellen kémkedett más nagyhatalom javára.

A Kovács Béla letartóztatását követő napon bennem is, néhány miniszterúrságban is az a felfogás alakult ki, hogy mivel az oroszok az ellenük szóló és az angolok javára történő kémkedés gyanúja alapján a hadijog szerint a fegyverszüneti egyezmény megsértése nélkül letartóztathatnak bárkit — bár Kovács Béla ártatlanságáról mindnyájan meg voltunk győződve —, a tiltakozásra nincs mód, leghelyesebb lenne, ha a kormány lemondana. Ezekben a napokban találkoztam egy vacsorán Schoenfeld amerikai követ úrral, akinek az volt a véleménye, hogy ha Kovács Béla szovjetellenes kémkedésével kapcsolatban alapos gyanú merül fel, a megszálló hadseregnek joga van saját hatáskörében eljárni ellene — hangsúlyozta azonban, hogy a szovjetnek Kovács Bélával szemben történő eljárását elítéli, mert maga is meg van győződve, hogy az ellene emelt vádak alaptalanok.

Itt kell megjegyeznem, hogy amikor a kisgazdapárt Kovács Béla mentelmi jogának felfüggesztése ellen határozottan állást foglalt, Puskin követ egy személyes megbeszélés alkalmával elmondotta nekem, hogy az összeesküvők közül többeket kihallgatott a szovjet titkosrendőrség is, s a vallomásokból megállapította, hogy Kovács Béla részese az összeesküvésnek, és Raffay útján kémkedett a megszálló hadsereg ellen. Helytelenítette, hogy a kisgazdapárt nem hajlandó Kovács Béla mentelmi jogát felfüggeszteni, s igyekezett rábírni arra, hogy a kisgazdapárt elhatározását változtassam meg. Én állást foglaltam Kovács Béla ártatlansága mellett, és azt válaszoltam, hogy Kovács Béla mentelmi jogának felfüggesztésére semmi ok nincs.

A kormány lemondására azért nem került sor, mert a párt minisztereinek többségében az a vélemény lett úrrá, hogy ezzel Kovács Béla helyzetén nem változtatnánk, ellenben a lemondás nyomán járó káosz a kommunisták céljait szolgálná.

Közben megérkezett az Egyesült Államok kormányának és a Brit Királyságnak tiltakozó jegyzéke, amelyben Kovács Béla és az összeesküvés ügyének a nagyhatalmak és a magyar kormány által való kivizsgálását kérték. A jegyzéket nem lehetett a sajtóban közreadni, mert a sajtó fölött cenzúrát gyakorló Szvirdov altábornagy megtiltotta ennek közlését addig, amíg a válaszjegyzék is el nem készül. Velem Mihály-

⁹⁸ Lásd: Szabad Nép. 1947. febr. 27.

fi tájékoztatási miniszter⁹⁹ közölte, hogy a jegyzéknek nem szabad megjelenni a lapokban. Éppen a köztársasági elnöknel tartózkodtam, amikor ezt a jelentést kaptam. Azt válaszoltam, hogy a jegyzék szövege az újságírók kezében van már, közlését tehát megakadályozni nehéz. Nemsokára felhívott a köztársasági elnöknel Gruber kapitány, Szviridov altábornagy tolmáctisztje, és közölte velem Szviridovnak azt az utasítását, hogy az angolszász jegyzéknek nem szabad megjelenni a lapokban. Azt feleltem, hogy addig nem teszek intézkedéseket, amíg ezt az utasítást írásban nem kapom. Gruber azt válaszolta, hogy megbeszéli a kérdést Szviridovval. Néhány perc múlva újra felhívott, és közölte, hogy mire ők írásba adnák ezt az utasítást, addigra a lapok megjelennek, tehát fogadjam el a szóbeli utasítást. Azt válaszoltam: hajlandó vagyok tudomásul venni az utasítást az esetben, ha a köztársasági elnök úr előtt is megismétli azt — s mivel erre hajlandónak mutatkozott, átadtam a telefonhallgatót a köztársasági elnöknek, aki szintén végighallgatta Szviridov altábornagy utasítását.¹⁰⁰

A jegyzék megérkezése után óriási küzdelmet kellett folytatnom a kommunisták és a többi baloldali párt ellen azért, hogy visszautasítsam azt a kívánságot, mely szerint a magyar kormánynak tiltakoznia kell az amerikai beavatkozás ellen. Amidőn a második jegyzék megérkezett az angolszász nagyhatalmaktól, ismét ilyen roham indult meg a tiltakozás miatt, azonban ezúttal is a leghatározottabban elutasítottam, hogy a magyar kormány vagy a kisgazdapárt tiltakozzék az Egyesült Államoknál és az angol kormánynál. Mélyéges elkeseredést és oroszgyűlöletet váltott ki a szovjet hatóságoknak ez az önkényes eljárása. Felmerült az a gondolat, hogy Kovács Bélát át kellene kérni a magyar hatóságokhoz. Olyan értesülések jöttek azonban, hogy Kovács Bélával az orosz rendőrség emberségesebben bánik, mint ahogyan a magyar rendőrség bánná. Kovács Béla felesége kérte, hogy ne kérjük át az orosz hatóságoktól férjét.

Március első napjaiban Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes felvetette előttem a gondolatot, hogy fel kellene függeszteni Kovács Béla mentelmi jogát; ebben az esetben talán az oroszok átadnák őt a magyar hatóságoknak. Mivel azonban Kovács Béla felesége is azt kérte, hogy ne adjuk férjét a magyar politikai rendőrség kezére, figyelmen kívül hagytam ezt a kívánságot.

Március vége felé Kovács Béla felesége azzal jött hozzám, hogy amerikaiakkal és angolokkal beszélt, akik azt tanácsolták neki, jó lenne férjét átkérni a szovjet rendőrségtől, mert az életéről van szó. Habozás nélkül felkerestem Szviridov altábornagyot, aki Puskin jelenlétében azt válaszolta ilyen irányú kérésemre, hogy nem tud határozott választ adni, miután ezt a kérdést a magyar kormány hivatalosan még nem vetette fel. Nem sokkal később magamhoz kérttem Puskin követet, és hivatalosan átadtam neki a magyar kormánynak azt a kérését, hogy Kovács Bélát engedjék át a ma-

⁹⁹ Mihályfi Ernő (1898–1972) — újságíró, kisgazdapárti politikus. 1947. márc. 14-től 1947. szept. 27-ig tájékoztatásügyi miniszter, 1947. máj. 31-től — ideiglenesen — külügyminiszter is.

¹⁰⁰ Az 1947. márc. 5–6-án átadott első, majd a márc. 17–18-án átadott második angolszász jegyzéket a korabeli sajtó leköszölte (lásd: Szabad Nép, 1947. márc. 9., 20.). Szviridov utasítása arra vonatkozott, hogy az angol–amerikai jegyzékeket külön nem, hanem csak a szovjet válasszal együtt lehet nyilvánosságra hozni.

gyar hatóságok kezébe, s amennyiben ezt hajlandók megtenni, úgy a magyar kormány gondoskodik arról, hogy a magyar hatóságok Kovács Bélát átvehessék.

Hosszú ideig nem kaptam választ, majd április végén egy véletlen találkozás alkalmával Puskin követ azt mondta, hogy nem tudják még Kovács Bélát átengedni, mert az ellene folyó vizsgálat még nincs befejezve.

Kísérletek a helyzet tisztázására

Kovács Béla letartóztatása után mintha a kommunisták és a szovjet dühe lecsillapodott volna. Március első napjaiban felvetődött a gondolat, hogy véget kell vetni a hosszantartó válságnak, és meg kellene teremteni a politikai békét. Ekkor már a kormány gazdasági miniszterei és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság orosz tagozata között tárgyalások folytak a Szovjetunió potsdami követeléseinek kielégítésére. Ezek a tárgyalásokon megdöbbenő kép bontakozott ki. Kiderült, hogy a Szovjetunió nemcsak a német állampolgároknak Magyarországon lévő javait, hanem Németországnak és a német állampolgároknak magyar vállalatokkal szemben fennálló követeléseit is meg akarja kapni. Súlyosbította a helyzetet az, hogy a márkában fennálló német követelések átszámításánál egészen önkényes márka-árat állapítottak meg. Rácz Jenő pénzügyminiszter jelentette, hogy a szovjet követelései többre rúgnak, mint a Szovjetunióknak fizetendő jóvátétel, mert meghaladják a 200 millió dollárt.

A politikai feszültség tovább tart. Jellemző a helyzetre, hogy az egyetértés annyira hiányzott a koalícióból, hogy a majdnem fél évvel ezelőtt lemondott Keresztury Dezső kultuszminiszternek¹⁰¹ a helyét sem tudtuk betölteni, és a Mistéth miniszter lemondásával megüresedett újjáépítési miniszterségre sem tudtunk senkit kinevezni. Így kormányozni sem lehetett.

A március 12-i megegyezés

Két választás volt előttem: vagy lemondok, és utat engedek a teljes politikai káosznak, vagy megpróbálom még egy utolsó erőfeszítéssel megteremteni a belpolitikai békét, hogy azután ezzel elhúzzuk az időt a békeszerződések ratifikálásáig és nemzeti függetlenségünk visszanyeréséig. A köztársasági elnök az utóbbit tanácsolta, pártom is hajlott a megegyezésre, bármennyire félt is a megegyezés feltételeitől. Végre március első napjaiban összeültek a pártok vezetői, hogy a pártközi béke megteremtéséről tárgyaljanak. A kisgazdapártból rajtam kívül Oltványi Imre és Balogh István¹⁰² vettek részt. A kommunista pártot Rákosi, Rajk és Kádár János¹⁰³ képvisel-

¹⁰¹ *Keresztury Dezső* (1904–) — író, költő, irodalomtörténész, parasztpárti politikus. 1936-tól 1945-ig az Eötvös Kollégium tanára, 1945-től 1948-ig igazgatója. A felszabadulás után belépett a Nemzeti Parasztpártba. 1945. nov. 15-től 1946. dec. 6-ig kultuszminiszter, de hivatalosan csak 1947. márc. 14-én mentették fel.

¹⁰² *Balogh István*, Balogh páter (1894–1976) — római katolikus pap, kisgazdapárti politikus. 1944. dec. 23-tól 1947. máj. 31-ig a miniszterelnökség államtitkára. 1945. nov. 4-től képviselő. 1946-tól a FKgP Politikai Bizottságának tagja, 1947 februárjától a párt főtitkára.

¹⁰³ *Kádár János* (1912–1989) — kommunista politikus, 1945 májusától az MKP KB és a Titkárság tagja. 1945. novemberétől a Nagybudapesti Pártbizottság titkára, 1946 szeptemberétől főtitkárhelyettese.

ték, a Szociáldemokrata Párt részéről Szakasits Árpád, Ries István és Bán Antal¹⁰⁴ jelentek meg, míg Veres Péter, Farkas Ferenc¹⁰⁵ és Erdei Ferenc¹⁰⁵ a Nemzeti Parasztpárt részéről vettek részt. Meghívást kapott még, mint a Baloldali Blokk tagja, Kossa István,¹⁰⁷ a szakszervezetek főtitkára is. Feszült és bizalmatlan légkörben indultak meg a tárgyalások. A kommunista párt mindenáron a kisgazdapárt megbélyegzésére törekedett. Végül létrejött két megegyezés: az egyik a nyilvánosság számára, a másik a pártok közötti használatra. Mind a kettőt aláírták a résztvevők. A nyilvánosságra került megegyezési szöveg ismeretes. A pártok közötti használatra készült megegyezés feltételeire a következőkben emlékszem:

Elfogadták követelésemre, hogy

- 1/ a pártok intézkednek arra nézve, hogy a közhatalokban és magánalkalmazásokban többé senkit se lehessen kényszeríteni elbocsátással való fenyegetés mellett pártjának elhagyására, és egyetlen párt se folytathasson erőszakos tagtoborzást,
- 2/ kötelezettséget vállalnak a pártok arra, hogy azokon a közterületeken, államigazgatásban és közigazgatásban, ahol a kisgazdapárt részvétele sérelmesen alacsony, a kisgazdapártot újabb pozíciók elnyerésében támogatják,
- 3/ kötelezettséget vállaltak arra, hogy jelentős számú kisgazdapárti fiatalembert vesznek fel rendőrtiszti tanfolyamra,
- 4/ kötelezték magukat a pártok arra, hogy a Parasztszövetség visszatartott alapszabályait a belügyminiszter köteles kiadni, majd vállalták, hogy minden koalíción kívül álló erő támadásával szemben együttesen veszik fel a harcot.

A megegyezésből folyóan Rácz Jenő pénzügyminiszternek, Bartha Albert honvédelmi miniszternek és Bognár József tájékoztatásügyi miniszternek le kellett mondania. Követelték Bárányos földművelésügyi miniszter lemondását is, de ehhez azonban pártom nem járult hozzá. A megegyezés után néhány képviselőt a kisgazdapárt kizárt tagjai sorából, néhányan pedig kiléptek.

¹⁰⁴ *Bán Antal* (1903–1951) — vasmunkás, szociáldemokrata politikus. 1945 augusztusától az SzDP PB tagja és főtitkárhelyettese. 1945. jún. 1-től 1948. febr. 26-ig iparügyi miniszter. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő.

¹⁰⁵ *Farkas Ferenc* (1903–1966) — könyv- és lapkiadó, parasztpárti politikus. 1938-tól 1944-ig a Szabad Szó szerkesztője és kiadója. A Nemzeti Parasztpárt Intéző Bizottságának 1945 áprilisától tagja, 1946. márc. 13-tól a PB tagja és a gazdasági osztály vezetője. 1947. máj. 4-től a VB, majd 1948. ápr. 5-től az országos vezetőség tagja. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1945-től az Országos Földhitelintézet elnök-vezérigazgatója.

¹⁰⁶ *Erdei Ferenc* (1910–1971) — agrárközgazdász, parasztpárti politikus. 1939-ben a Nemzeti Parasztpárt egyik megalapítója és vezetője. 1944. dec. 22-től 1945. nov. 15-ig belügyminiszter. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1945. ápr. 26-tól az NPP Intéző Bizottságának tagja, 1946. márc. 13-tól a párt alelnöke, 1947. máj. 4-től főtitkára, s mindvégig a PB tagja.

¹⁰⁷ *Kossa István* (1904–1965) — szociáldemokrata, majd kommunista politikus. A felszabadulás után a Szakszervezeti Tanács főtitkára (1945–48); az MKP PB tagja (1945–51); a nemzetgyűlés alelnöke (1945–47).

¹⁰⁸ Lásd bővebben: *Vida István*: A Független Kisgazdapárt politikája. 1944–1947. Akadémiai K., Bp., 1976. 241–278. old.

Szabadságtervek

Ebben az időben az örökös munkától kifáradtam már, és néhány heti szabadságra gondoltam. Felvettem ezt a kérdést a köztársasági elnök előtt, később pedig a pártok vezetői előtt is. A köztársasági elnök helyeselte pihenésemet, a pártok vezetői is kénytelenek voltak elismerni, hogy rászolgáltam a pihenésre.

Meg kellett várnom azonban Groza miniszterelnök¹⁰⁹ bejelentett látogatását, és fontos ügyeket kellett még elintéznem szabadságom előtt. A megegyezés után óriási lendülettel indult meg a Független Kisgazdapárt szervezése. Balogh István miniszterelnökségi államtitkárt neveztem ki ideiglenesen Kovács Béla utódává a főtitkári székbe, aki nagy erővel fogott hozzá a párt újjászervezéséhez. Rendbehozta a pártközpontot, rendezte a párt legális jövedelmét, minden osztály élére nemzetgyűlési képviselőket állított, a vármegyei szervezetek vezetőivel naponta tárgyalásokat folytatott, megszervezte a párt sajtószolgálatát, és hatalmas lendülettel indultak meg a vidéki gyűlésezések.

Az összeesküvésű pör

Februárban megkezdődött az állítólagos összeesküvés első csoportjának bírósági tárgyalása. Ez a per minden tekintetben hasonlít a Davis könyvében¹¹⁰ leírt Tuha-csevszkij perhez¹¹¹: a vádlottakat majdnem egészen a tárgyalásig a politikai rendőrségen tartották, a védők 10 percig tanácskozhattak védenecikkel titkos rendőrök jelenlétében. Az iratok áttanulmányozására két órai időt adtak a védőknek. Csak heves pártközi vitákkal értük el, hogy a letartóztatottakat a tárgyalás előtt néhány nappal az ügyészség fogházába szállítsák, és megtartsák velük az ügyészi kihallgatásokat. Amíg a vádlottak a rendőrségen voltak, köztük számosat gyakran vitt el a szovjet katonai rendőrség külön kihallgatásra. Ezek között volt Mistéth Endre, Gyulai László, Raffay Sándor, Arany Bálint és még mások. Amikor a nyilvános tárgyalás megkezdődött, a védők bejelentették, hogy a védelmet nem tudják szabályszerűen ellátni, mert nem kaptak elég alkalmat az ügy megismerésére. Ennek ellenére a tárgyalás megkezdődött. Több vádlottat kihallgattak már, amikor Arany Bálint mérnökre került a sor. Arany Bálint kijelentette, hogy a rendőrségen tett vallomását visszavonja, mert azt kényszer hatása alatt tette. Erre Jankó Péter, a népbíróság kommunista elnöke¹¹² azonnal felfüggesztette a tárgyalást, és Arany Bálintot elvitte a szovjet katonai ren-

¹⁰⁹ *Groza, Petru* (Gróza Péter) (1884–1958) E román politikus. 1945. márc. 6-tól 1952. jún. 2-ig miniszterelnök.

¹¹⁰ *Davis, Joseph E.*: Moszvai jelentés. Bp., Anonymus, 1945.

¹¹¹ *M. Ny. Tuha-csevszkij* (1893–1937) — marsallt, a Vörös Hadsereg vezérkari főnökét, a honvédelmi népbiztos első helyettesét — más magas rangú szovjet katonatisztekkel együtt — a Gestapo által gyártott és Beneš csehszlovák köztársasági elnök közvetítésével a Szovjetunióba eljuttatott hamis okmányok alapján 1937. május 28-án letartóztatták. kémkedés és katonai összeesküvés koholt vádjával halálra ítélték, és 1937. jún. 12-én kivégezték.

¹¹² *Jankó Péter*, dr. (1907–1950) — jogász, népbíró. 1930-ban szerzett Budapesten jogi diplomát. 1930-tól 1945-ig a budapesti központi járásbíró, majd a pestvidéki törvényszék bíróját. 1945. máj. 9-től a Budapesti Népbíróság tanácselnöke, 1946. nov. 13-tól másodelnöke.

dőrség, majd mikor néhány nap múlva a szovjet rendőrségről visszakerült a tárgyalásra, minden gondolkodás nélkül mindent bevallott, amivel vádolták. Az egyik tárgyalás befejezése után Jankó, a népbíróság elnöke berúgott, és kijelentette, hogy ha ezzel a csoporttal végeznek, akkor Nagy Ferencre kerül a sor.

Újabb válságjelek

A március 12-i megegyezés után látni lehetett, hogy a politikai béke nem lesz tartós. A kommunista sajtó elkezdte támadni Gyöngyösi külügyminisztert, az oroszok pedig követelték a potsdami egyezmény kereteinek újabb kiterjesztésére irányuló tárgyalások kitűzését, és evégből egy delegáció összeállítását. A szovjet kívánságára a delegációnak a tárgyalást Moszkvában kellett lefolytatnia. A pénzügyminiszterrel együtt úgy ítéltük meg a helyzetet, hogy a potsdami javak ügye nemcsak gazdasági, hanem elsősorban politikai kérdés, s ezért arra törekedtünk, hogy koalíciós delegációt állítsunk össze. Én Rákosit akartam kijelölni a delegáció politikai vezetőjének, Rákosi azonban látta, hogy a feladat nagyon népszerűtlen, és nem vállalkozott rá. Így a delegációba a kisgazdapárt részéről az egyébként is Moszkvában tartózkodó Rónai kereskedelmi minisztert,¹¹³ a kommunista párt részéről pedig Vas Zoltánt,¹¹⁴ a Gazdasági Főtanács főtitkárát jelöltük ki. Ezenkívül kijelöltük a mintegy 15 főből álló szakértői csoportot is. Amikor a szakemberek az indulási időpontról és a tárgyalás menetéről kezdtek érdeklődni a Magyarországon lévő szovjet gazdasági megbízottnál, az a leghatározottabban tiltakozott ilyen nagy delegáció kiküldése ellen. Erre ismét összehívtam a minisztertanácsot, és elhatároztuk, hogy kis delegációt küldünk, de csak tárgyalási joggal ruházzuk fel, megegyezésre nem adunk meghatalmazást. Ekkor már elhatároztam, hogy május 14-én kezdem meg szabadságomat, s indulok el Svájcba.

Orosz követelések

Május 13-án Szviridov magához kérette Nyárádi pénzügyminisztert,¹¹⁵ és közölte vele, hogy teljesen feleslegesnek tartja a magyar delegációban nemzetközi jogász részvételét, mert a szovjet követelés jogi alapjáról tárgyalni nem lehet, és a delegációnak az lesz a dolga Moszkvában, hogy megegyezzen, és hogy aláírja az egyezményt. Nyárádi pénzügyminiszter kijelentette nekem, hogy ilyen körülmények között nem hajlandó elutazni Moszkvába. Úgy látszott, hogy nem tudok elutazni, sőt a kisgazdapárt miniszterei egyetértettek velem abban, hogy amennyiben ilyen önké-

¹¹³ *Rónai Sándor* (1892–1965) — szociáldemokrata politikus. 1945. júl. 21-től az Ideiglenes Nemzeti Kormány közellátásügyi minisztere, 1945. nov. 15-től 1949. jún. 11-ig kereskedelmi és szövetkezetügyi miniszter.

¹¹⁴ *Vas Zoltán* (1903–1983) — újságíró, kommunista politikus. 1945. febr. 15-től közellátási kormánybiztos, 1945. máj. 14-től nov. 28-ig Budapest polgármestere. 1945. dec. 5-től a Gazdasági Főtanács főtitkára.

¹¹⁵ *Nyárádi Miklós* (1905–1976) — pénzügyi szakember, kisgazdapárti politikus. 1933-tól a Pesti Haza Első Takarékpénztár alkalmazottja. 1945. ápr. 6-tól a Pénzügyminisztérium politikai államtitkára, 1947. márc. 14-től pénzügyminiszter.

nyes módon kívánja kezelni a szovjet a potsdami kérdést, a kormánynak le kell mondania. Nem vállalhatjuk magunkra, hogy a magyar nemzetet nyomorítsuk meg súlyos terhekkel a jogi alap elejtése és a követelések gondolkodás nélküli teljesítése által. Este felkerestem Szvirdov altábornagyot, és közöltem vele, hogy a pénzügyminiszternek tett kijelentése mélyen megdöbbenetete a magyar kormányt. Szvirdov legtagadta, amit Nyárádinak mondott, és kijelentette, hogy természetesen Nyárádi szabadon tárgyalhat Moszkvában, és tőle, illetve a magyar kormánytól függ, hogy hajlandó-e megegyezni és a megegyezést aláírni, vagy sem. Miután úgy látszott, hogy az orosz önkényeskedés szándékát sikerült visszaverni, másnapra elhatároztam az utazást.

14-én reggel felkerestem Tildy Zoltán köztársasági elnököt, elmondottam neki, hogy a párt adminisztratív vezetésével Balogh István miniszterelnökségi államtitkárt bíztam meg, a párt politikai bizottságának irányítására Varga Bélát kértem fel, a kiszápadt miniszteri és államtitkári értekezletének vezetését pedig Gyöngyösi Jánosnak tettem feladatává. Közöltem Tildy Zoltánnal, hogy Rákosi és Szakasits, a munkáspártok vezetői megígérték, hogy belpolitikai kérdést távollétemben nem vetnek fel — kértem azonban az elnököt, hogy az ígéret ellenére is nagyon vigyázzon a politikai életre, nehogy azt távollétemben felborítsák.

Május 14-én délben autóval elindultam Svájcba. Egy heti svájci tartózkodás után közölte velem a titkárom, hogy otthon tüntetéseket rendeznek a drágaság ellen, amely tüntetések mögött azonban nyilvánvalóan politikai szándékok húzódnak meg. Felhívtam a köztársasági elnököt telefonon, és megkérdeztem tőle, hogy milyenek látja az otthoni politikai helyzetet. Az elnök megnyugtatóan, közölvén, hogy noha vannak kisebb személyi természetű csatározások, szabadságomat nyugodtan kitölthetem. Én magam arra gondoltam, hogy talán azért is helyes, ha a három hétre tervezett szabadságidőmet kitöltöm, mert addig odahaza nem törhet ki a válság.

Lemondásom

Május 28-án este, amidőn Locarnóban tartózkodtam, titkárom¹¹⁶ felhívott telefonon, és izgatottan arra kért, hogy azonnal utazzam haza. Kívánságát nem akarta telefonon indokolni, de közölte velem, hogy ez a véleménye Gyöngyösi külügyminiszternek és a köztársasági elnöknek is. Átadta a kagylót Bárányos földművelésügyi miniszternek, aki szintén nagyon izgatottan arra kért, hogy menjek haza, mert a távollétemben becsületemet kezdték ki. Jelezte még, hogy minisztertanácsra hívta össze őket Rákosi, és hogy a minisztertanács azonnal kezdődik. Titkárom annyit mondott még, hogy a minisztertanács után azonnal felhív ismét, hogy annak eredményét, vagy határozatát velem közölje. Miután a telefonhívás késett, este 8 óra után én hívtam fel titkáromat, és megkérdeztem tőle, hogy miről volt szó. Titkárom elmondotta,

¹¹⁶ *Kapócs Ferenc* (1920–1977) — állami tisztviselő. 1945. jún. 1-től az Újjáépítési Minisztériumban, 1946. dec. 16-tól a Nemzeti Főtanácsnál és a nemzetgyűlés elnökségén, 1946. márc. 1-től a Miniszterelnökségen Nagy Ferenc személyi titkára és a Titkárság vezetője. 1947. máj. 28-án letartóztatták, de 1947. szept. 27-én a budapesti ügyészség büncselekmény hiányában az eljárást ellene megszüntette, és szabadlábára helyezte. Az ÁVO még aznap ismét őrizetbe vette, és internálta.

hogy Szviridov altábornagy most válaszolt arra a kérésemre, amelyben Kovács Bélának a magyar hatóságok kezére való adását kértem, és közölte, hogy a kívánságot nem teljesítheti, ellenben csatolja Kovács Béla és mások vallomását, amelyben hivatkozás történik reám. Elmondotta még azt is, hogy a minisztertanács elhatározta, hogy engem felkér szabadságom megszakítására és azonnali hazautazásra. Átvette a telefonhallgatót Gyöngyösi külügyminiszter, aki a titkárom szobájában tartózkodott, és megismételte, amit a titkárom már elmondott, és arra kért, hogy induljak haza. Titkáromnak is és Gyöngyösinek is megígértem, hogy azonnal csomagolok, és másnap reggel indulok haza.

11 óraker a miniszterelnökség egyik tisztviselője felhívott telefonon, és jelentette, hogy dr. Kapócs Ferenc titkáromat 9 óraker a politikai rendőrség a miniszterelnökségről elhurcolta, bizalmas irattáramat feltörte, és az iratokat elvitte. Én ezután még telefonon felhívtam Varga Bélát, és kértem, mondja el, ha újabb részleteket tud. Azonban Varga Béla közölte, hogy semmi újabbat nem tud mondani. Miután neki is bejelentettem, hogy reggel indulok haza, a beszélgetést befejeztük.

Másnap reggel úti kísérőm és kabinetfőnököm, dr. Hives miniszteri tanácsos¹¹⁷ jelentette, hogy nem lehet azonnal indulni, mert az autón javításokat kell eszközölni. Ez alatt az idő alatt felhívta Tildy köztársasági elnököt. Elmondta neki, milyen értesüléseket kaptam. Tildy Zoltán megerősítette az előző esti telefonbeszélgetéseket, majd arra kért, hogy menjek haza, és hozzátette még, szerinte remény van arra, hogy az ügyet el lehet intézni. Közöltem, hogy indulok haza, mire ő tanácsolta még, hogy Rákosi Mátyást is hívjam fel. Felhívtam Rákosi miniszterelnök-helyettet. Tőle is felvilágosítást kértem az eseményekről. Rákosi azt mondotta, hogy az oroszok által átküldött vallomásokban súlyosan terhelő adatok vannak. Mikor ezeket nevetségesnek bélyegeztem, azt mondotta, ne vegyem a dolgot ilyen könnyen, mert saját pártom is nagyon súlyosnak tartja a helyzetet. Amikor titkárom letartóztatására nézve kértem tőle tájékoztatást, kijelentette, hogy titkárom egy újabb összeesküvésnek a vezére. Közöltem vele, hogy hazamegyek, és tisztázni fogom a helyzetemet, mire ő azt mondta, hogy Bécsig külön autót fog elem küldeni, hogy gyorsabban hazajussak, ha netán a velem lévő autónak baja történne. 11 körül éppen be akartam szállni autómbe, amikor telefonhoz hívtak. Gordon Ferenc berni követ telefonált, és azt közölte velem, hogy Gyöngyösi külügyminiszter felhívta őt Budapestről telefonon, és azt az utasítást adta neki, hogy bárhol keressen meg engem, és mondja meg nekem, hogy semmi körülmények között ne hagyjam el Svájc területét, amíg Mihályfi tájékoztatási miniszter informálásomra Svájcba nem érkezik. Azt feleltem Gordon követnek én mindenképpen elindulok hazafelé, de utamat Bern felé irányítom. Kérem, hogy amint én oda megérkezem, hívja fel a köztársasági elnököt, kérdezze meg tőle, hogy tud-e Gyöngyösi üzenetéről, és azonosítja-e magát ezzel.

Este érkeztem Bernbe. Gordon követ azzal fogadott, hogy beszélt a köztársasági elnökkel telefonon, aki kijelentette, hogy Gyöngyösi külügyminiszter üzenetéről tud, mert az a vele való megbeszélés alapján történt. Ilyen körülmények között, miután amúgy is késő este volt, elhatároztam, hogy Bernben maradok, és megvárom Mihályfi miniszter érkezését.

¹¹⁷ *Hives Henrik* — miniszteri tanácsos, 1946–47-ben a miniszterelnöki kabinetiroda vezetője.

Másnap reggel (május 30-án) szállodámban felkeresett Gordon követ, és elmondta, hogy Balogh István miniszterelnökségi államtitkár telefonált neki Budapestről, közölvén, hogy a kormány nevében telefonál. Arra kéri a követet, mondja meg nekem, hogy a leghelyesebb lenne, ha ártatlanságom hangoztatása mellett még Svájcól beadnám a lemondásomat. Gordon követ megkérdezte Balogh Istvántól, hogy ha én elindulnék Budapestre, el tudnék-e oda zavartalanul jutni. Balogh István azt felelte némi habozás után: lehetséges, hogy haza tudna jutni a miniszterelnök úr, de már az úton felléphetnének zavaró körülmények. Közölte még Gordon követtel, hogy szeretne velem is telefonon beszélni.

Erre én délben a követségre mentem, ahol Balogh István államtitkár telefonon valóban fel is hívott. Elmondta, hogy a párt politikai bizottságának is, a kormány-
nak is az a véleménye, hogy leghelyesebb, ha még Svájcól elküldöm a lemondásomat. Erre én azt kérdeztem: elhiszik-e Budapesten azokat a vádakat, amelyeket ellenem a szovjet által megküldött vallomások mutatnak? Balogh István azt felelte, afelől nyugodtan alhatom. Azt mondtam Balogh Istvánnak, hogy bár a vádakat aljas koholmánynak és nevetséges állításoknak tartom, el tudom képzelni, mi lehet a helyzet pillanatnyilag Budapesten, nem szeretném a magyar nép szenvedéseit még inkább fokozni, hajlandó vagyok lemondásomat megfontolni a következő feltételek mellett: 1/ Öt éves László fiamat küldjék utánam, 2/ dr. Kapócs Ferenc titkáromat bocsássák szabadon, és engedjék ki Svájcba, 3/ az egész ügyet úgy tárják a közvélemény elé, hogy becsületembe ne gázoljanak bele, 4/ Hives Henrik kabinetfőnökömnek hazaérkezése után ne történjen baja, 5/ mivel akkor még nem tudtam, hogy a washingtoni követségünknek mi lesz az elhatározása, azt követeltem, hogy a washingtoni követségen működő fiamat küldjék szabadságra. — Politikai kijelentéseket nem tettem, mert nem tudtam, hogy akkor már Budapesten senki sem volt ura a politikai ígéreteknek. Kijelentettem még Balognak, hogy kikötéseim teljesítése esetén lemondóleveletem csak akkor adom át, ha fiamat a svájci határon átvehetem. Én ezután a magyar kormánnyal tovább nem tárgyaltam. Tudomásomra jutott azonban, hogy Gordon követet Rákosi Mátyás felhívta Budapestről, s azt kérte tőle, jelentse, hogy én a berni követségen beadtam lemondásomat. Gordon kijelentette, hogy ezt nem teheti, miután ez nem felel meg a valóságnak. Időközben a Magyar Távirati Irodának megjelent egy jelentése, amely szerint én Bernben lemondtam miniszterelnöki állásomról. Gordon követ felhívta Tildy Zoltán elnököt, s figyelmeztette arra, hogy a Távirati Iroda jelentése nem felel meg a valóságnak. Tildy ingerülten kijelentette, hogy ő a Távirati Iroda jelentését mértékadónak tekinti, s eszerint jár el.

Május 31-én az elnök, Dinnyés Lajos,¹¹⁸ eddigi honvédelmi minisztert nevezte ki miniszterelnökké. Rákosi Mátyás újból felhívta Gordon követet, és utasította, küldje el a jelentést az én lemondásomról, s ezt az utasítást tekintse parancsnak, akár igaz, akár nem. Erre Gordon elküldött egy olyan jelentést, hogy megjelentem a berni követségen, s állásomról lemondtam.

¹¹⁸ *Dinnyés Lajos* (1901–1961) — középbirtokos, kisgazdapárti politikus. 1931-től 1939-ig parlamenti képviselő. 1946-tól az FKGP PB tagja. 1947. márc. 14- től 1947. szept. 24-ig honvédelmi miniszter. 1947. máj. 31-től miniszterelnök.

31-én a berni követség kommunista titkára, Száll József¹¹⁹ felkeresett, hogy azt az utasítást kapta Budapestről Rákositól, kérje el tőlem a lemondóleveletemet, azt azonnal vigye Budapestre, és ennek ellenében ki fogják hozni László fiamat. Kijelentetem, semmilyen körülmények között sem adom át lemondóleveletemet László fiam átvétele előtt.

László fiamat június 2-án hozták a svájci határra. Megkérdeztem a gyermeket kísérő külügyi tisztviselőt, dr. Flóriánt,¹²⁰ egyéb kikötéseimet teljesítette-e a magyar kormány, pl. szabadon bocsátotta-e Kapócs Ferenc titkáromat a rendőrség. Flórián azt felelte, hogy ezt nem tudja. Azt mondtam neki, hogy időt adok arra, hogy felhívja Budapestet, s megkérdezze a kormánytól, szabadon van-e a titkárom, vagy nincs.

Amíg a budapesti telefonra várakoztunk, felhívott Gordon követ Bernből, és azt a véleményét nyilvánította, hogy a svájci kormány nem venné jó néven, ha én a gyermek átvétele esetében sem adnám át lemondóleveletemet, és Svájból dementálnék. — Amidőn azután megérkezett a budapesti értesítés, hogy titkáromat nem bocsátották szabadon, mert öszeesküvőnek tartják, jegyzőkönyvbe véve, hogy a megállapodásnak ezt a pontját a magyar kormány nem teljesítette, június 1-ről kelt lemondóleveletemet a külügyi tisztviselőnek átadtam.

Washington, 1947. június 22-én.

A pótlás:

Kiegészítések az 1947 június 22-én kelt feljegyzéshez

Puskin kijelentése a párizsi döntés után

Midőn (1946) május elején Párizsban a külügyminiszterek azt a döntést hozták, hogy javasolni fogják a béketárgyaláson egész Erdélynek Romániához való csatolását, azonnal felkerestem Puskin követet, s szemrehányást tettem neki, amiért a Szovjetunió cserbenhagyta Magyarországot. Megemlítettem azt is, nem tudom megérteni, miért viselkedik velünk szemben a Szovjetunió minden vonatkozásban bizalmatlanul. Puskin tagadta, hogy a Szovjetunió cserbenhagyta volna Magyarországot, de rezignáltan megjegyezte: „Mi tisztában vagyunk azzal, hogy Magyarországon számunkra nem nyflik virág.”

A fakultatív vallásoktatás és a szovjet

1946. szeptember végén Puskin követet libavadászatra hívtam meg Hortobágyra. Azt akartam elérni, hogy Kovács Bélával szemben a szovjet bizalmatlanságát eloszlassam. Nem is hívtam magammal mást, csak Kovács Bélát és titkáromat, Puskin

¹¹⁹ Száll József (1921–) — újságíró, diplomata. 1943-tól az illegális KMP tagja, 1945-ben a MADDISZ alelnöke, a Szabad Nép munkatársa. 1945-től a külügyminisztériumban miniszteri segédtitkár, majd 1946–47-ben a svájci magyar követség titkára.

¹²⁰ Flórián János (1920–?) — diplomata. 1947-ben a magyar külügyminisztérium alkalmazottja.

pedig két orosz tisztet hozott magával. Az autóban odafelé és visszafelé Puskin szakadatlanul az egyháznak a közoktatásra való befolyásáról beszélt. Hangoztatta, hogy mindaddig bizalmatlanul tekintenek a magyar demokráciára, amíg az egyház befolyását a közoktatásra meg nem szüntetjük. Erre a nyomatékos figyelmeztetésre tekintettel vetődött fel ez év tavaszán a kötelező vallásoktatás eltörlésének gondolata és a szabad vallásoktatás bevezetése.

Szovjet beavatkozás a kultusztárca kérdésében

1946 őszén kommunista nyomásra a Nemzeti Parasztpárt elhatározta miniszterének, Kereszturi Dezső kultuszminiszternek a kormányból való visszahívását. Helyette ajánlotta kultuszminiszternek Darvas Józsefet, a Szabad Szó szerkesztőjét.¹²¹ Darvas József meggondolás nélküli baloldali és Rákosinak mindenben engedelmes cselédje. Kijelentettem, hogy kormányomba Darvast semmiképpen sem fogadom be. Magához kéretett Szviridov altábornagy, és Puskinnal együtt a leghatározottabban követelték Darvas kultuszminiszterré történő kinevezését. A követelést visszautasítottam azzal, hogy Magyarországon a kultuszminiszter rendszerint katolikus ember, Darvas pedig protestáns vallású. Hozzátettem azt is, hogy Darvas műveltsége és politikai felkészültsége nem elég ahhoz, hogy miniszter lehessen. Az orosz akció így eredménytelen maradt. Ezután még két ízben kapacitáltak Szviridov és Puskin Darvas minisztersége érdekében, azonban mindkét esetben visszautasítottam a követelést. Valószínű, hogy a szovjet bizalmatlansága emiatt is erősen fokozódott velem szemben.

B pótlás:

Feljegyzés a magyarországi svábok kitelepítéséről

1945 márciusában a kommunista párt a Nemzeti Parasztpártot használta fel a magyarországi svábok kitelepítése kérdésének felvetésére. Egy megbeszélést tartottak a parasztpártban, amelyet erős sajtókampány követett a parasztpárt és a kommunista párt részéről.

A potsdami döntés után, 1945 júliusában, Vorosilov marsall felhívta a magyar kormányt, hogy mintegy 500 000 svábot ki kell telepíteni Magyarországról. Az akkori miniszterelnök, Miklós Béla¹²² minisztertanácsot hívott össze, amelyre meghívta a pártoknak akkor még kormányon kívül álló vezetőjét, Tildy Zoltánt, Rákosi Mátyást,

¹²¹ *Darvas József* (1912–1973) — író, publicista, politikus. 1932-től tagja az illegális KMP-nek. 1939-ben a Nemzeti Parasztpárt egyik megalapítója. A felszabadulás után a Szabad Szó főszerkesztője, 1946. márc. 13-tól nov. 4-ig a Nemzeti Parasztpárt sajtó- és propaganda osztályának vezetője, 1947. máj. 4-től az országos vezetőség és a VB tagja.

¹²² *Miklós Béla, dálnoki* (1890–1948) — hivatásos katonatiszt, altábornagy. 1944. aug. 1-től az 1. magyar hadsereg parancsnoka. Az 1944. okt. 15-i nyilas puccs után átállt a szovjet oldalra, s Moszkvában részt vett az új magyar kormány megalakítását célzó tárgyalásokon. 1944. dec. 22-től 1945. nov. 15-ig az Ideiglenes Nemzeti Kormány elnöke.

Szakasits Árpádot és Veres Pétert is. A kommunisták és parasztpártiak az összes svábok kitelepítése mellett foglaltak állást. Én ezt a megoldást határozottan elleneztem, mert nem akartam, hogy Magyarország egykor a svábok kollektív üldözésének vádjá alá kerüljön, és azt proponáltam, hogy csak azokat telepítsük ki, akik a magyar állameszme ellen egyénileg is bűnt követtek el. Felsoroltam azt a négy kategóriát, amelyet a kollektív eljárás vádja nélkül ki lehet telepíteni.

1/ Azokat, akik az 1941. évi népszámlálásnál nemcsak anyanyelvileg, hanem nemzetiségileg is németnek jelentették ki magukat, miután az abban az időben állásfoglalás volt Hitler törekvései mellett.

2/ Azokat, akik a fenti kategóriába nem esnek ugyan bele, de beléptek a Volsk-bund nevű magyar államellenes alakulatba.

3/ Azokat, akik önként beléptek valamilyen német fegyveres alakulatba (SS, SA).

4/ Azokat, akik nevüket egyszer már magyarra változtatták, és a nácizmus alatt újból visszánémetesítették.

A minisztertanács hosszas vita után az én álláspontomat fogadta el, és ennek a négy kategóriának a kitelepítése mellett foglalt állást. A kérdés rendeleti szabályozására csak 1945 decemberében, a koalíciós kormány idején került sor. Pártom politikai bizottságával elfogadtattam, hogy a kisgazdapárt csak olyan rendelethez járulhat hozzá, amely az 1945. júniusi vagy júliusi minisztertanács határozatán alapul. Az e célból összehívott minisztertanács azonban szótöbbséggel olyan rendeletet fogadott el,¹²³ amely a potsdami terminológiával élve, a sváb lakosság kitelepítését határozta el. A javaslat ellen Kovács Béla, Bárányos Károly és Antall József¹²⁴ miniszterek szavaztak a kisgazdapárt részéről. (Én ebben az időben, mint a nemzetgyűlés elnöke, nem voltam tagja a kormánynak.)

Rajk belügyminiszter ennek a rendeletnek az alapján tette meg az előkészületeket a svábok kitelepítésére. Rettentő igazságtalanságok születtek volna így. Keserű szemrehányást tettem az akkori miniszterelnöknek, Tildy Zoltánnak emiatt a rendelet miatt. Tildy Zoltán azt felelte, hogy vele a Szövetséges Ellenőrző Bizottság úgy közölte a potsdami határozatot, hogy a svábok kitelepítése kötelező, és a közlés megkülönböztetés nélkül a potsdami terminológiát, a „németajkú lakosság” kifejezést használta.

Mikor miniszterelnök lettem, megkezdtem a harcot a rendelet megváltoztatására. Amikor a belügyminiszter már nem tudott ellenállni a követeléseimnek, utalt arra, hogy a SzEB szovjet elnöke nem járulna hozzá a rendelet megváltoztatásához. Felkerestem Szviridov altábornagyot, s megmagyaráztam neki, hogy igazságtalan a rendelet, mert a hazához hű és a németekkel szemben is ellenálló svábokat fogunk kitelepíteni, s ezt soha, mint igazságos eljárást, feltüntetni nem tudjuk. Szviridov hajthatatlan maradt. Végül azt mondtam, hogy ha nem hajlandók hozzájárulni ahhoz,

¹²³ Lásd: Magyar Közlöny, 1945. dec. 29.

¹²⁴ Antall József (1896–1974) — jogász, kisgazdapárti politikus. 1939-től menekültügyi kormánybiztos a belügyminisztériumban; szorosan együttműködött a lengyel ellenállási mozgalommal. A felszabadulás után, 1945. máj. 24-től nov. 15-ig az Újjáépítési Minisztérium adminisztratív államtitkára; 1945. nov. 15-től 1946. júl. 30-ig újjáépítési miniszter. 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő.

hogy a svábok kitelepítését kollektív eljárás helyett az egyéni bűnösök elbírálásával hajtsuk végre, úgy én nem járulok hozzá ahhoz, hogy a kommunisták kívánságára mentesítsük a kitelepítés alól a volt nyilas és volkbundista, most pedig kommunista bányászokat, bár elismerem, hogy a szénbányák helyzete ezt indokolttá tenné. Így végre Szviridov hozzájárult ahhoz, hogy a belügyminiszter intern-rendelettel utasítsa a végrehajtó közegeket, hogy csak a négy bűnös kategóriát telepítsék ki.

Meggyőződtem azonban arról, hogy a belügyminiszter ez intern-rendelet mellett külön utasítást adott a végrehajtó közegeknek, hogy az intern-rendeletet nem kell szó szerint értelmezni, s a kitelepítést erőteljesebben lehet kezelni. Így egészen ez év május 14-ig, szabadságra távozásomig, állandó harcot folytattam egyes emberek megvédéséért a belügyminiszterrel, mert gyakran fordult elő, hogy a Független Kisgazdapárt régi, hűséges, demokratikus vezetőit és tagjait is felvették a kitelepítendőkhöz listájára.

Az oroszok és a kommunisták bűne, hogy rengeteg igazságtalanság történt, de a szándék világos volt: Magyarországnak üldöznie kellett a németeket, éppúgy, mint a náci időkben a zsidókat, hogy még szorosabban legyen hozzákötve a Szovjet-unióhoz. Mellesleg pedig a svábok kiűzése meggyengítette a kisgazdapárt helyi szervezeteit, és lehetővé tette, hogy a gazdátlanul maradt birtokokat a baloldal jutalmazásokra használja fel.¹²⁵

Washington, D.C., 1947. június 26-án.

c./

Az amerikai külügyminisztérium Délkelet-Európai Ügyosztálya

Nagy Ferenc beszámolója

3. számú jelentés. 1947. június 26.

Tárgy: Kérdések és válaszok a magyarországi politikai fejleményekről a szovjet megszállás alatt.

Titkos

Kérdések és válaszok

1.: *Tud részleteket mondani arról a támogatásról, amelyet a szovjet katonai hatóságok a megszállás kezdetétől fogva a Magyar Kommunista Pártnak adtak?*

A politikai helyzet állandó balratolódását és végül a hatalom átvételét a kommunista párt nemcsak annak a támogatásnak köszönheti, amiben a szovjet hatóságok

¹²⁵ A német nemzetiségű lakosság kitelepítését illetően lásd részletesebben: Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája. 1945–1950. Második, átdolgozott kiadás. Kossuth, 1988. 77–103 old.

esetről-esetre részesítették, hanem annak a helyzetnek is, amelyben Magyarországon a felszabadulás után a politika elindult. A magyar fegyverszüneti egyezmény a legfőbb hatalmat egy Szövetséges Ellenőrző Bizottság kezébe tette egészen a Magyarországgal kötendő békeszerződés ratifikálásáig. Ennek az ellenőrző bizottságnak csak a neve volt „szövetséges”, a gyakorlatban kizárólag orosz ellenőrző bizottságot jelentett.

Magyarország a háború befejezése óta orosz katonai megszállás alatt áll, és a fegyverszüneti egyezmény szerint a megszálló csapatok főparancsnokának tág lehetősége van az ország politikai életébe való beavatkozásra, annak ellenére, hogy ugyanabban az egyezményben arra nézve is biztosíték van, hogy a megszálló csapatok nem fognak az ország belügyeibe avatkozni. A kommunista párt a felszabadulás után azonnal hozzákezdett a szakszervezetek meghódításához. A kommunistaellenes polgári oldalnak nem volt meg a lehetősége arra, hogy hasonló szervezett tömegeket mozgathasson, és a kisgazdapárt csak jóval a szakszervezetek átvétele után kezdte meg szervezkedését. Ilyen körülmények között a kommunista pártnak könnyű volt törekvéseit szervezett tömegakciókkal is alátámasztani.

Még Debrecenben, a felszabadulás után, azonnal megalakította a kommunista párt a politikai rendőrséget és a honvédség katonapolitikai osztályát. A politikai rendőrség megszervezése ugyanarra a sémára történt, mint az összes oroszról megszállt országban. A legnagyobb rendőralakulattól a legkisebbig mindegyikben helyet kapott a politikai rendőrség.

A honvédség katonapolitikai osztályát azzal az indoklással szervezte meg a kommunista párt Debrecenben, hogy erre a nyugatról hazatérő katonatisztek ellenőrzése miatt van szükség.

A közigazgatás a felszabadulás után teljesen dezorganizált állapotban maradt. Mivel a kormányzati újjászervezést egyik napról a másikra megoldani nem lehetett, az ország felszabadulásának ütemében községenként nemzeti bizottságok alakultak. Mivel a kommunisták szerint a pártok erőviszonyát a választások előtt megállapítani nem lehetett, a nemzeti bizottságokban minden párt egyenlő mértékben vett részt. A nemzeti bizottságok összetétele a következő volt: 2 kommunista, 2 szociáldemokrata, 2 parasztpárti, 2 szakszervezeti és 2 kisgazda. A szakszervezetek ezzel a közigazgatásba is bekerültek, és a baloldal többsége ott is biztosítva volt.

A politikai életnek már a kezdet kezdetén mutatkozó ilyen arányú baloldali penetrálása a polgári elemek szervezetlen, de elszánt ellenzésére talált. A kommunisták ezt az ellenzést azzal igyekeztek csökkenteni, hogy szüntelenül azt hangoztatták, hogy minden rendezés csak ideiglenes, és csak a belső helyzet konszolidálásáig van hivatva biztosítani az átmenetet. Hogy pedig ez az ellenzés ne alakulhasson ellenakciókká, azt a kommunista párt azzal biztosította, hogy nyomatékosan kifejezésre juttatta: a párt a megszálló csapatok, a „dicsőséges Vörös Hadsereg”, a „hatalmas orosz barmot” teljes támogatását élvezzi.

Nem volt titok, hogy az ország politikai megszervezését a szovjet a kommunista pártra bízta. A kommunista párt szervezői tökéletes mozgási szabadsággal rendelkeztek, és nem nélkülözték a szükséges közlekedési eszközöket sem.

A vázolt helyzet a kommunista pártnak olyan előnyöket biztosított, amelyeket a polgári oldal megközelítően sem élvezett soha. Az induláskor szenvedett hátrányo-

kat a kisgazdapárt soha többé nem tudta behozni, még a szabadon tartott választásokon elért győzelem után sem. Az ellene szövetkezett kommunista-orosz erők nyomasztóan érvényesültek vele szemben. A választások ugyan a kisgazdapárt kezébe adták forma szerinti a belső hatalmat, a kommunistáknak azonban ezután is megmaradt az a lehetősége, hogy ezt túlicitálják a megszálló csapatok és az orosz ellenőrző bizottság tényleges hatalmával.

A kisgazdapárt oldalán a szavazatok többsége, azaz a magyar nép többsége állt, de ezt az erőt csak egy módon lehetett volna belevetni a küzdelembe: polgárháború formájában. Utolsó többségi érvként ezt fel lehetett volna használni, mert az elkeseredett tömegek esetleg vállalták volna a harcot is, de tekintettel az ilyen harc kilátástalanságára, nem vállalhattam a felelősséget a polgárháborúért. A felszabadulást követő két év alatt a kisgazdapárt vezetőinek nagyon sok esetben kellett a párt tömegeinek indulatait fékezni, mert nyilvánvaló volt, hogy az elkeseredés kitörése a polgárháborút jelentené.

A felszabadulás után a kisgazdapárt és a polgári politika kommunista-orosz fait-accompli-val talált szembe magát. Megpróbált a helyzeten változtatni, de eredménytelenül.

2. A kommunista párttagok könnyebben kaptak ételmezt a megszálló hatóságoktól?

Az első ételmiszerosztás a kommunista pártirodákból történt. Ételmi-szerkészletekhez abban az időben csak a szovjet katonai hatóságokon keresztül lehetett hozzájutni. Általában bebizonyítani igyekeztek a kommunisták, hogy elsősorban ők tudnak ételmiszert adni. A felszabadulás után nyomban megalakult Magyar–Szovjet Művelődési Társaság tagjai külön juttatásban részesültek. De a piacokat is befolyásolták a kommunisták. Budapest külvárosaiban, a vámoknál feltartóztatták, és saját céljaikra foglalták le a piacra indított szabad árut.

3. A megszálló hatóságok lehetőségek és állások tekintetében előnyben részesítették a kommunista párttagokat?

A potsdami döntésnek a német vagyona való utalását a szovjet úgy értelmezte, hogy átvehetik azokat az üzlethelyiségeket is, amelyeket azelőtt német vállalatok vagy német állampolgárok béreltek. Ezeket az üzleteket azután illetékes szovjet hatóságok elsősorban a kommunistáknak adták oda.

4. Mi volt a szovjet megszálló hatóságok szerepe abban, hogy a magyar nemzeti-szocialista organizáció volt tagjai, akik a Magyar Kommunista Párthoz csatlakoztak, politikai amnesztiát kapjanak?

Azok ellen a nyilasok ellen, akik kezdetben nyomban beléptek a kommunista pártba, úgy a bírósági, mint a rendőrségi eljárást mellőzték. Csak egy-két esetben jártak el olyan kommunista párttag ellen, akiről a nyilvánosság előtt bebizonyították, hogy exportált nyilas volt.

5. Meglátogatták-e valaha a szovjet megszálló hatóságok a koncentrációs táborokat, hogy a szabadulás ígéretével tagokat szerezzenek a kommunista pártnak, vagy megkönnyítették ilyen látogatásokat a kommunista párt tagjai részére?

Arról nem tudok, hogy szovjet hatóságok a táborokban politikailag befolyásolták volna az embereket, de maga a kommunista párt az internáló táborokban is agított és gyűjtött szabadulás ígéretével párttagokat.

6. *Hogy motorizálódott a Magyar Kommunista Párt?*

A kommunista párt első autóit a szovjet hatóságoktól kapta. Először a központot látták el autókkal Debrecenben, majd Budapesten, később azonban a vármegyékben és vidéki városokban is kaptak autókat. Később pénzért vásárolta újabb autóit a kommunista párt, mert hiszen pénze kezdetől fogva csak ennek a pártnak volt bőven.

7. *A szovjet megszálló hatóságok működtek ebben közre?*

Azon túl, hogy az első autókat az orosz hadsereg adta a kommunistáknak, később azzal is tudott segíteni, hogy a határon az ellenőrzésnél elsőbbséget biztosított a kommunista párti autócsempészeknek.

8. *Valamely más párt motorizáltatott-e a szovjet megszálló hatóságok által, vagy kapott-e segítséget tőlük ilyen irányban?*

A kisgazdapárt bizonyosan nem kapott autót az orosz hadseregtől, de tudomásom szerint más párt sem.

9. *Hogyan használta fel a kommunista párt motorizáltságát, különösen az 1945-os választások alatt?*

Nagy előnyt jelentett a motorizáltság a választásoknál. A falvak ezreiben nem volt soha kommunista párt, csak úgy tudtak a választásokhoz minden faluban néhány embert szerezni, hogy autóval felkerestek minden falut. A kisgazdapárt, régi szervezeteit frásban is felkereshette a falvakban.

10. *Tud-e részleteket mondani arról, hogy a szovjet hatóságok felfegyverezték a Magyar Kommunista Párt bizonyos egységeit?*

Az egész országban beszéltek, hogy a kommunisták bizonyos alakulataik részére fegyvert kaptak a szovjettől. Egy ízben a rendőrség vidéki főkapitánysága jelentést kapott arról, hogy a kommunista párt miskolci párthelyiségében fegyvert halmoztak fel. Zsarnai Kálmán kisgazdapárti főkapitány-helyettes¹²⁶ nyomban intézkedett a házkutatás iránt. Az intézkedés nem maradt titokban, a kommunisták megtisztították a pártirodát, utána Zsarnai Kálmánt támadni kezdték, hogy végül is le kellett mondatni állásáról.

Van egy „Partizánszövetség” nevű alakulat. Ennek az alakulatnak vannak fegyverei. Az alakulatnak úgyszólván minden tagja kommunista.¹²⁷ Van a kommunistáknak és a szociáldemokratáknak is úgynevezett „Rendezői Gárdájuk”, ezeknek a katonai kiképzését Gerő és Szakasits Zöldhelyi¹²⁸ — francia nevén Commandant Michel — volt francia maquis vezérre akarták bízni, és erről vele Párizsban tárgyaltak. Ő azonban nem volt hajlandó hazamenni. Miután azonban a rendőrség egészen kommunista befolyás alatt áll, a rendőrség révén is rendelkezik elegendő fegyverrel a kommunista párt.

¹²⁶ *Zsarnai Kálmán* (1900–1990) — hivatásos katonatiszt, alezredes, majd rendőrvezérőrnagy. 1945–46-ban a vidéki rendőrfőkapitány kisgazdapárti helyettese. 1946 szeptemberétől 1947. jún. 28-ig Pest megye főispánja.

¹²⁷ A Partizánszövetség hivatalos neve „Partizánbarátok Szövetsége” volt; tagjai nemcsak kommunisták lehettek, hanem mindenki, aki részt vett a németellenes ellenállási mozgalomban. Jékelyi László kisgazdapárti politikust 1946. nov. 4-én beválasztották a szövetség elnökségébe.

¹²⁸ *Zöldhelyi Miklós* — 1919-ben a Tanácsköztársaság bukása után emigrált. 1937-től részt vett a spanyol polgárháborúban a köztársaság oldalán, majd bekapcsolódott a francia ellenállási mozgalomba, fegyverrel harcolt. A háború után Franciaországban maradt.

11. *Mi volt a szovjet támogatás mértéke?*

Nem lehet megállapítani.

12. *Hány ilyen felfegyverzett egység volt, és mi volt a tevékenységük? Fennállnak-e még, és mi jelenleg a tevékenységük?*

A rendező gárda feladata, hogy tömegtüntetéseket szervezzen, tüntető tömegeket kísérjen, zárt felvonulásokat rendezzen, és a tömegeket fegyelmezze. Ezek az alakulatok ma is fennállnak.

13. *Részt vett-e magyar katonai hatóság ezeknek az egységeknek a felfegyverzésében szovjet nyomás következményeképpen?*

Nyíltan nem vett részt, de a kommunista tisztek révén igen. Erre nézve a jelenleg Bécsben tartózkodó Kruhina ezredes tudna tájékoztatást adni.

14. *Hogyan alkalmazták ezt a nyomást?*

Lásd fenn.

15. *Leírhatja-e azokat a körülményeket, amelyek között a kisgazdapárt vezetői hozzájárultak a kommunisták részvételéhez a kormányban?*

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Debrecenben a vörös hadsereg és a kommunisták kezdeményezésére alakult, a jaltai egyezmény értelmében a kommunistáknak a kormányból való kihagyása tehát lehetetlen volt.

16. *Miért járult hozzá a kisgazdapárt vezetősége ahhoz még a választások eredményének megismerése előtt, hogy a kommunisták tárcát kapjanak a kormányban?*

A választások előtt nem volt megállapodás arra nézve, hogy számszerűleg melyik párt hány taggal vesz részt a kormányban. A koalíciós tárgyalásoknál azért jutott négy tárca a kommunistáknak, mert csak így lehetett kihozni azt az arányt, hogy a baloldali pártoknak pontosan annyi minisztere legyen, mint a kisgazdapártnak.

17. *Nyomás alatt állottak a kisgazdapárt vezetői?*

A kisgazdapárt állandóan az általános helyzet nyomása alatt állott, de a szovjet ezen túlmenően is beavatkozott. Amidőn például a koalíciós számarány (kilenc kisgazda, négy szociáldemokrata, négy kommunista, egy parasztpárti) kedvéért tárcákat kellett kreálni.¹²⁹

18. *Magyar kommunisták, vagy szovjet hatóságok gyakorolták ezt a nyomást?*

Az előző pont tartalmazza a választ.

19. *Milyen formában nyilvánult meg ez a nyomás?*

Az előző pont tartalmazza a választ.

20. *Úgy hírlík, hogy az 1945. november 4-i választási eredmények hallatára Vorosilov tetleg bántalmazta Rákosi Mátyást, a Magyar Kommunista Párt főtitkárát. Hallott valamit erről, vagy hasonló incidensről?*

Hallottam erről az incidensről. Természetesen nincs rá bizonyíték, de elmondhatom, hogy a választások után Vorosilov és Puskin hivatalosan közölték Tildyvel és velem, hogy a szovjetek Magyarországgal kapcsolatos baráti politikájukat a kisgazdapártra kívánják alapozni. Mi őszintén örültünk ennek, mert azt reméltük, hogy ilyen módon a politikai békét biztosítani lehet, anélkül, hogy a kommunisták összes követelését figyelembe vegyük. Sajnos ez üres kinyilatkoztatás maradt, mivel alig három

¹²⁹ Utalás arra, hogy 1945 novemberében E a Tildy-kormány felállításakor E a kormányon belüli paritás kedvéért hozták létre Vorosilov tanácsára a tájékoztatásügyi minisztériumot.

hónappal később, a márciusi válság idején a kisgazdapártra nehezedő szovjet nyomást érezni lehetett.

21. Tud olyan választásokból származó incidensről, amely nyilvánvalóvá teszi a szovjet nyomást a Magyar Kommunista Párt tagjaira és a szovjet célkitűzéseket a kommunista párt által a választások után betöltendő szerepre?

Nem tudok ilyesmiről, de a kommunisták és a szovjetek együttműködése mindenki számára nyilvánvaló volt, és mindenki érezte, a kommunista párt szovjet politikát hajt végre Magyarországon. De a szovjet ellenőrzés a kommunista párt felett is nagyon szigorú volt. A kommunista pártközpont telefonhálózatát is az oroszok működtették.

22. Mely tények bizonyítják a négy szociáldemokrata és egy parasztpárti miniszter alárendeltségét a kabinet kommunista tagjainak?

A kommunistáknak sikerült rákényszeríteniük a szociáldemokrata pártot, hogy közös listán induljanak a fővárosi községi választásokon.

23. Ismer oly körülményt, amely bizonyítja, hogy a szovjet vagy közvetlenül, vagy a kommunista miniszterek közvetítésével nyomást gyakorolt a négy szociáldemokrata és egy parasztpárti miniszterre?

A szociáldemokrata párt régi vezetői csak alárendelt szerephez jutottak a felszabadulás után, és Szakasits maradt a felszínen, aki néhány erősen nacionalista cikket írt a háború alatt, és szoros kapcsolatban állt az akkori kormányokkal; Bán Antal, aki vezérszerephez jutott délvidéki sváb (azelőtt Rosmajernek hívták), az 1941-ben Magyarországhoz visszakerült Bácskában kompromittálta magát a németek mellett. Veres Péter, a parasztpárt vezére a háború alatt félig náci volt. Ezek az emberek tehát „háborús bűnösökké” válhattak volna, ha nem engedelmeskednek a kommunistáknak.

24. Mily mértékű a Magyar Kommunista Párt ellenőrzése a belügyminisztériumban? A vidéki közigazgatásban? A végrehajtó- és bírói ágazatban? A rendőrségben?

Az egész belügyminisztérium a kommunista párt irányítása alatt állott. Dulin Jenőt, a kisgazdapárti államtitkárt Rajk nem engedi hatáskörhöz jutni. Egyetlen kisgazdapárti osztályvezető van a minisztériumban, jelentéktelen beosztásban. A vidéki közigazgatás vezetőit a belügyminiszter nevezte ki. Érthető, hogy a legtöbb alispán, polgármester és egyéb tisztviselő a kommunista és szociáldemokrata pártokból került ki. A koalíciós tárgyalások idején csak a főispáni állások arányosításáig jutottunk el, így a főispáni állások 80%-a a kisgazdapárt kezében van. A bíróságoknál sokáig tartották magukat a régi pártatlan bírák. A kommunisták kezében lévő Ries igazságügyminiszter azonban mindjobban szorítja vissza a független bírákat, s állít helyükbe pártembereket. A rendőrség személyzete többségében kommunista, a vezetés pedig úgyszólván egészében kommunista. A budapesti rendőrlegénység 1946 nyaráig 50%-ban kisgazdapárti volt. A belügyminiszter azonban ezeknek a rendőröknek a nagy részét kiszorította a rendőrségről, más részüket a kommunista pártba való belépésre kényszerítette.

25. Mi a hatása ennek az ellenőrzésnek (befolyásnak)?

Elkeseredetten követeli a nép az önkormányzati választásokat, hogy megszabaduljon a kommunista hivatalnokoktól.

26. *Mi volt a kommunista befolyás terjedelme az igazoló bizottságokra, és ez a befolyás mily mértékben érintette az ipari, kereskedelmi és kormányzati állások betöltését?*

Az igazoló bizottságok tagjait a pártok küldték ki egyenlő számban. A Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a szakszervezet kiküldöttei többségben voltak a Független Kisgazdapárt és a Polgári Demokratapárt kiküldötteivel szemben. Mégis azt kell mondani, hogy az igazolás általában igazságosan történt. A bizottságok döntése ellen ugyanis a népbíróságokhoz való fellebbezésnek volt helye, és ezek a tanácsok kirívó igazságtalanságokat orvosoltak.

A kommunista infiltráció egyébként az igazoltalanságtól függetlenül elsősorban új tisztviselők kinevezése és kulcshelyzetekbe való elhelyezése útján ment végbe. Például a magyar külügyminisztérium a miniszter kabinetjének főnöke, a politikai osztály vezetője és a külügyminiszter állandó helyettesei tartoztak a kommunista párt-hoz, és mindhárom újonnan kinevezett tisztviselők voltak.¹³⁰ A munkáspártok kezében lévő gazdasági tárcánál a helyzet még kirívóbb volt, az összes kulcspozíciókat újonnan kinevezett tisztviselőkkel töltötték be. A gazdasági élet penetrálásáról külön feljegyzésben adunk tájékoztatást.

27. *A B-lista bizottságok milyen mértékig kerültek kommunista ellenőrzés alá, és milyen mértékig szolgáltak kommunista érdekeket?*

Válasz a június 22-i feljegyzésben.

28. *Mily mértékben került a népbíróság kommunista befolyás alá, és szolgált kommunista érdekeket?*

A népbíróságok szintén a pártok kiküldötteiből állnak hivatásos bíró elnöklete alatt. Működésük eleinte kielégítő volt, amit az is bizonyít, hogy a vörös hadsereg magyar nyelvű napilapja és a baloldali sajtó állandóan támadta az ítéleteket, és gyakran hivatkozott Bulgáriára, mint követendő példára. Ries igazságügyminiszter azonban új kinevezésekkel erősen megnövelte a kommunista befolyást. Ettől eltekintve a bíróságokat a legkülönbözőbb eszközökkel (sajjtótámadások, fenyegetések, letartóztatások) félemlítették meg.

29. *Van-e tudomása a megszálló hatóságok beavatkozásáról az igazoló bizottságok, a B-lista bizottságok vagy a népbíróságok működésében?*

Bakay Lajos professzor¹³¹ nyilas volt. Megoperált egy orosz tábornokot, s bár az igazoló bizottságok állásvesztésre ítélték, az orosz tábornok kényszerítette őket, hogy Bakayt állásában meghagyják.

30. *Milyen körülmények között zárták ki a magyar hadseregből a kisgazdapárti tábornokokat? Résztettek ebben a szovjet katonai hatóságok?*

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet elnöksége közölte a magyar kormányval, hogy a fegyverszüneti egyezmény alapján minden katonatiszti kinevezés és beosztás az ő ellenőrzésük alá tartozik. Ezt a magyar kormány kénytelen volt tudomásul venni, noha ez a fegyverszüneti egyezménynek egészen egyoldalú magyarázata, mert ilyen jogot a szovjetnek a fegyverszüneti egyezmény kifejezetten nem ad.

¹³⁰ Heltai György, Berei Andor és Bolgár Elek.

¹³¹ Bakay Lajos (1880–1959) — sebészorvos. 1926-tól 1945-ig a budapesti egyetem tanára és a II. sz. Sebészeti Klinika igazgatója. 1939-től a felsőház tagja.

Azután már csak azt engedték kinevezni, aki nekik megfelelő volt, s néha egy-két kisgazdapárti vagy páronkívüli tisztet, hogy tárgyilagosságot mutathassanak.

Az oroszok egyébként mindazokat a vezérkari tiszteket, akik a háború előtt vagy alatt a defenzív szolgálatot vezették, összefogdosták, és elhurcolták. Így például Kádár Gyula vezérőrnagyot.¹³² Hátszegi Ottó ezredes, volt katonai attasé, akik a háború alatt a nyugati szövetségesekkel érintkezést kerestek, és ezért a Gestapo fogságban voltak, az oroszok letartóztatták, és hosszabb szabadságvesztésre ítélték. Ezzel szemben Kuthy László tábornokot,¹³³ aki a németek bevonulása után Kádár Gyula utódja lett, és később a kommunistákkal szemben nagyon szolgálatkésznek bizonyult, vezető beosztásban meghagyták. A nyilas katonai törvényszék által annak idején halálra ítélt Almásy Pál altábornagyot¹³⁴ hosszas kommunista sajtótámadások után az oroszok egyenes kívánságára kellett nyugdíjazni. A háború alatt jobboldalinak ismert Radványi ezredes¹³⁵ ma Dinnyés miniszterelnök bizalmi embere és a miniszterelnökség elnöki osztályának vezetője. Ily dolgok a szovjet ellenőrző bizottság hozzájárulása nélkül nem történhetek meg.

31. *Hogyan került a rendőrség a Magyar Kommunista Párt ellenőrzése alá, és mi a kapcsolata a Magyar Kommunista Pártnak a politikai rendőrséggel?*

A debreceni kormány belügyminiszterét, Erdeit mindenben a kommunisták irányították. A kommunisták befolyására ő adta a rendőrség vezetését kommunista kézbe. Végül is a politikai rendőrség egészen kommunista irányítás alá került.

32. *Mi a Honvédelmi Minisztérium katonapolitikai osztályának szerepe, és milyen viszonyban áll a kommunista párttal és a megszálló hatóságokkal?*

A katonapolitikai osztály Debrecenben azzal az ürüggyel alakult, hogy nyugatról visszatérő tiszteket fog ellenőrizni. Később kimondottan politikai célokat szolgált a kommunista irányítás alatt, és amint a június 22-i feljegyzés mutatja, szoros kapcsolatban áll a szovjet hatóságokkal. Nyomatékosan ajánlom Kruhina ezredes kihallgatását ebben a kérdésben is.

¹³² *Kádár Gyula* (1898–1982) — hivatásos katonatiszt, vezérkari ezredes. 1918-ban avatták hadnaggyá. Csapattiszti szolgálat után 1942. máj. 1-től a VKF-6, majd 1943. július végétől a VKF-2 (felderítő) osztály vezetője. 1944. márc. 19. után a Gestapo letartóztatta. Kiszabadulása után a szovjet hatóságok vették őrizetbe, és 10 évet a Szovjetunióban töltött.

¹³³ *Kuthy László* (1896–1958) — hivatásos katonatiszt, vezérezredes. 1935-ig testőrtiszt, majd a VKF-nél szolgált. 1944. máj. 4-től 1944. okt. 16-ig a VKF-2 vezetője Kádár Gyula letartóztatása után. Részt vett az ellenállási mozgalomban; 1945. jan. 18-án a nyilasok letartóztatták. 1945-ben került a HM állományába, 1946. febr. 21-től 1948. febr. 15-ig a HM felügyelője, 1948. febr. 15-től a HM politikai államtitkára.

¹³⁴ *Almásy Pál* (1902–1985) — hivatásos katonatiszt, altábornagy. 1944. okt. 15. után a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottság Katonai Vezérkara szűkebb törzsének tagja. 1944. nov. 22-én letartóztatták, majd Sopronkőhidáról Németországba deportálták. 1945 nyarán tért vissza Magyarországra. A HM Anyagi Főcsoportjának főnöke lett, egyúttal a kisgazdapárt minisztériumi szervezetének elnöke. 1947. jan. 1-től szolgálaton kívüli viszonyba helyezték.

¹³⁵ *Radványi Imre* (1909–1984) — hadmérnök, vezérőrnagy. Részt vett az ellenállási mozgalomban, kapcsolatban állt az MKP Katonai Bizottságával. A felszabadulás után a negyedik vasútépítő zászlóalj parancsnoka, majd különböző katonai beosztásokban szolgált. 1947–48-ban Dinnyés Lajos miniszterelnök titkárságán dolgozott.

33. *Van a politikai rendőrségnek valamilyen kapcsolata a megszálló hatóságokkal?*

A legszorosabb kapcsolat van a politikai rendőrség és a megszálló hatóság között. Az NKVD emberei bejárnak a politikai rendőrségre, ott kihallgatásokat eszközölnek, és onnan embereket hurcolnak el.

34. *A megszálló hatóságok irányítása alatt áll a politikai rendőrség, vagy valaha is felhasználták a megszálló hatóságok a politikai rendőrséget letartóztatások stb. eszközzésére?*

Gyakori eset, hogy a politikai rendőrség tartóztat le embereket, akiket azután a megszálló hatóságok elhurcolnak. Ilyen eset Kis Szalézék esete is.

35. *Tud-e példát mondani az NKVD-nek Magyarországon a Magyar Kommunista Párt érdekében vagy a megszálló hatóságok irányítása alatt kifejtett tevékenységére?*

Fenti válaszok mutatják az NKVD-nek, a kommunista pártnak és a megszálló hatóságoknak az együttműködését.

36. *Mily mértékig ellenőrzik a megszálló hatóságok a magyar sajtót? Gyakorolnak-e a megszálló hatóságok valamikor nyomást a szerkesztőkre? Hogyan történt az, és mi volt az eredménye?*

Bár a cenzúrát látszólag felfüggesztették, mégis gyakorolnak befolyást a megszállók a magyar sajtóra. Így pl. az amerikai és angol kormányok jegyzékeit nem engedték közölni, csak akkor, amikor a Szviridov-féle válaszjegyzék is elkészült.

37. *Úgy hírlik, hogy a Magyar Távirati Iroda kommunista ellenőrzés alatt áll. Mi a kapcsolata a megszálló hatóságoknak a Magyar Távirati Irodához, és mily mértékben gyakorolják a megszálló hatóságok a cenzúrát?*

A Magyar Távirati Iroda bizalmas jelentéseit el szokta küldeni a minisztereknek és a pártok vezetőinek. Miután ezek a jelentések részletesen közölték az amerikai és angol lapok szemelvényeit, megjelentek a szovjet tiszték a távirati irodában, és ellenőrizték a kiadásra kerülő hírfanyagot. Ezentúl én, mint miniszterelnök is, csak géppel írt és borítékba zárt jelentéseket kaptam.

38. *Van valami olyan mozzanat a Magyar Távirati Iroda kommunista ellenőrzése és a szovjet cenzúra körülményeiben, amelyek a szovjet megszálló hatóságok és a Magyar Kommunista Párt közötti együttműködésre mutat?*

Egymás intézkedéseit mindenben fedik.

39. *Mily mértékben áll a magyar rádió és a színház a kommunista párt és a megszálló hatóságok ellenőrzése alatt?*

A rádió ugyanúgy ellenőrzés alatt áll, mint a Magyar Távirati Iroda.

40. *Van-e olyan körülmény a Baloldali Blokk megalakulásában és a kommunis-
ták által való vezetésében, amely a szovjet megszálló hatóságok befolyására vagy részvételére mutat?*

A Baloldali Blokk megalakulása és fellépése egybe esett a szovjet kormány gazdasági ultimátumaival, és a szovjet közönséglista-terv meghíúsulása után ez volt az első lépés a választási eredmények korrekciójára. Így vált a szakszervezet ismét a pártokkal egyenrangú politikai tényezővé.

41. *Mily körülmények között jött létre a kommunista párt ultimátuma a kormányhoz és a kiszagdapárthoz 1946. márciusában, amikor is nemzetgyűlési képviselők ki-*

zárását követelték a kisgazdapárttól? Van valami olyan körülmény, amely arra mutat, hogy ez az orosz utasítások következtében jött létre?

Válasz a június 22-i feljegyzésben.

42. Milyen szerepet játszottak a szovjet megszálló hatóságok az ezt követő tisztogatásokban?

A moszkvai rádió és a vörös hadsereg lapja, az Új Szó állandóan támadta a kisgazdapártot.

43. Fel tudja-e sorolni azokat az eseteket, amikor lehetséges szovjetellenes elemeket a megszálló hatóságok letartóztattak, különösen a következő személyek letartóztatását illetően, rövid tájékoztatást adva az illetők személyéről: Bethlen István gróf, Kéry Kálmán ezredes, Péter Kis Szaléz, Bakay Szilárd tábornok,¹³⁶ Kádár Gyula tábornok, Lajos Iván,¹³⁷ őrgróf Pallavicini György,¹³⁸ gróf Pálffy Géza,¹³⁹ Hátszegi Ottó (ezredes), Fürjes Sándor, László István,¹⁴⁰ Tarnay István¹⁴¹.

Bethlen István 10 éven át Magyarország miniszterelnöke, majd a németellenes konzervatív politika egyik jelentős személyisége volt; Kéry Kálmán ezredes az új hadsereg legképzettebb és legokosabb tisztjeinek egyike volt, határozottan kommunista-ellenes. Péter Kis Szaléz gyöngyösi szerzetes kiválóan felkészült teológus, volt amerikai lelkész. Bakay Szilárd tábornok, Budapest egykori városparancsnoka, akit a németek demokratikus érzelmei miatt megkíséreltek eltenni láb alól. Kádár Gyula a honvédség defenzív osztályának egykori németellenes vezetője. Lajos Iván kultuszminisztériumi tisztviselő, aki a háború kitörése előtt megírta híres Szürke Könyvében, hogy a németek el fogják veszíteni a második világháborút. Őrgróf Pallavicini György határozottan németellenes, az ellenállásban is résztvevő fiatal politikus. Gróf Pálffy Géza, a magyarországi Habsburg-pártiak egykori vezére. Hátszegi Ottó ezredes, volt ankarai katonai attasé, aki Debrecenben, az ideiglenes kormányban még fontos beosztásban szolgált. Fürjes Sándort közelebbről nem ismertem. A katonai személyek-re ajánlom Kruhina ezredes kihallgatását.

44. Volt valami a tényállásban, ami igazolhatná ezeknek az embereknek a letartóztatását, és mi történt velük?

¹³⁶ *Bakay Szilárd* (1892–1946) — hivatásos katonatiszt, altábornagy. 1922-ben végezte a hadiakadémia. Csapattiszti, majd diplomáciai szolgálat után 1942–43-ban a keleti fronton a magyar megszálló csapatok parancsnoka, 1944. aug. 1-től 1944. okt. 16-ig az I. magyar hadsereg megbízott parancsnoka. 1944. okt. 6-án a Gestapo letartóztatta, 1945. május 15-ig német fogságban volt.

¹³⁷ *Lajos Iván* (1906–?) — jogász, publicista. 1939-ben Pécsen megjelentetett egy nagy feltűnést keltő brosrát, amelyben bizonyította, hogy a küszöbönálló világháború csak Németország vereségével végződhet. 1944. márc. 19. után a Gestapo letartóztatta, és Mauthausenbe hurcolták. 1945. nyarán tért haza, és a VKM-ben helyezkedett el, mint osztálytanácsos. A szovjet hatóságok 1946 júniusában tartóztatták le. Későbbi sorsa ismeretlen.

¹³⁸ *Pallavicini György, őrgróf* (1912–1948?) — nagybirtokos, legitimista politikus. Részt vett az ellenállási mozgalomban. 1946 júniusában a szovjet hatóságok letartóztatták; munkatáborban halt meg.

¹³⁹ *Pálffy Géza, gr.* (1902–1952) — nagybirtokos, legitimista politikus. 1928-tól felsőházi tag. A Magyar Kettős Kereszt Mozgalom megalapítója. Részt vett a németellenes ellenállási mozgalomban. 1946 júniusában a szovjet hatóságok őrizetbe vették; a Szovjetunióban egy munkatáborban halt meg.

¹⁴⁰ *László István* — személyéről nem sikerült információt szerezni.

¹⁴¹ *Tarnay István* — személyéről nem sikerült bővebbet megtudnunk.

Kommunistaellenesek voltak, és nem szimpatizáltak a szovjettel. Bakayt tudomásom szerint halálra, a többieket hosszabb szabadságvesztésre ítélték.

45. *Milyen körülmények között jött létre az 1946. június 28-án kelt Szviridov-jegyzék? Más nyomással is kísérték a szovjet hatóságok ezt a jegyzéket?*

Válasz a június 22-i feljegyzésben.

46. *Mily mértékben gyakorolt nyomást a kommunista párt a kiscgazdapártra akár fenyegetések, akár ultimátumok, akár más módon 1946. június és december között? Mily mértékben és mily módon (formában) vettek részt a szovjet megszálló hatóságok ebben a nyomásban?*

Válasz a június 22-i feljegyzésben.

47. *Mi volt a jellege a köztársaságellenes összeesküvésnek?*

Válasz a június 22-i feljegyzésben.

48. *Mikor értesültek a megszálló hatóságok először az összeesküvésről, és milyen lépéseket tettek?*

Válasz a június 22-i feljegyzésben.

49. *Mily módon aknáztta ki a kommunista párt és a szovjet megszálló hatóság ezt az összeesküvést?*

Válasz a június 22-i feljegyzésben.

50. *Mondja el Kovács Béla letartóztatásának körülményeit!*

Válasz a június 22-i feljegyzésben.

51. *Mily mértékben kezdeményezték a szovjet megszálló hatóságok a kommunista párt követelését Kovács mentelmi jogának felfüggesztésére vonatkozólag?*

Válasz a június 22-i feljegyzésben.

52. *Van bármiféle alapja Kovács Béla ellen a köztársaság vagy a Szovjetunió elleni összeesküvéssel kapcsolatban emelt vádaknak?*

Válasz a június 22-i feljegyzésben.

53. *Mi volt a formája Kovács Béla letartóztatása után a kormány átszervezése és a kiscgazdapárti képviselők kizárása érdekében kifejtett nyomásnak? Mi volt a szovjet megszálló hatóságok szerepe ebben ekkor, és tud-e példát mondani közvetlen szovjet beavatkozásra?*

Válasz van.

54. *Mi a bizonyítéka annak, hogy a kiscgazdapártot jelenleg képviselő kilenc miniszter szovjet báb?*

Dobi István, Ortutay Gyula,¹⁴² Dinnyés Lajos és Mihályfi Ernő miniszterek mindig szimpatizáltak a kommunistákkal, és a szovjet utasításait parancsnak vették. A többi miniszter megfélemlítésből vagy opportunitásból eszköz a kommunisták és a szovjet kezében. Dinnyés Lajost Szviridov kívánságára nevezték ki, erről Jékely László feljegyzése fog beszámolni.¹⁴³

¹⁴² Ortutay Gyula (1910–1978) — néprajztudós, kiscgazdapárti politikus. 1936-tól 1944-ig a Magyar Rádió munkatársa. A felszabadulás után 1945-től a Magyar Központi Híradó Rt. elnöke. 1947. márc. 17-től 1950. febr. 25-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter.

¹⁴³ „A Független Kiscgazdapárt vezetői a köztársasági elnöknel ültek össze, amikor Nagy Ferenc magyar miniszterelnök lemondott — írta Jékely feljegyzéseiben. — Az egybegyűlteknek az a nézete alakult ki, hogy Oltványi Imre miniszterelnöki kinevezését fogják támogatni, illetve ajánlani a koalícióban lévő pár-

55. Tud-e mondani bármilyen más példát a szovjet beavatkozásra Magyarország belső ügyeibe a Szviridov tábornokkal és a szovjet hatóságokkal fenntartott napi érintkezései folyamán?

A június 22-i feljegyzésben erre nézve eseteket sorol fel.

Washington, D.C. 1947. június 26-án.

toknak. A köztársasági elnök kívánságára a párt vezetőségének három tagja, Balogh István, a párt főtitkára, Ortutay Gyula vallás- és közoktatási miniszter és Jékelyi László, az elnöki hivatal főnöke mentek el előszörban Rákosi Mátyáshoz, a helyettes miniszterelnökhöz és a baloldali blokk képviselőjéhez a kérdés megvitatására. Rákosi Mátyás látszólag nem volt ellene a tervnek, de a maga részéről aggályát fejezte ki, hogy az oroszok a jelölést nem fogják elfogadni, majd udvariasan vállalkozott arra, hogy a küldöttek részére terminust eszközöl ki Puskin követnél. Telefonon érintkezést keresett a követtel, vele orosz nyelven beszélt — amit a küldöttek egyike sem értett —, s utána közölte, hogy este 11 órára Szviridov altábornagnál fogadják a kiszgazdapárt küldötteit. A három kiküldött közül Ortutay Gyula az esti találkozóra már nem ment el, okul hozván fel, hogy őt Rákosi Mátyás hívta meg Dinnyés Lajossal, Dobi Istvánnal és Mihályfi Ernővel vacsorára. Szviridov altábornagnál ezek szerint Balogh István és Jékelyi László jelentek csak meg, ahol őket Szviridov altábornagy Gruber százados tolmács jelenlétében fogadta. Puskin nem volt jelen; Szviridov közölte, hogy más irányú elfoglaltsága akadt. A kiszgazdapárt küldöttei előadták kívánságukat. Szviridov azt válaszolta, hogy ő a misszió helyettes vezetője csupán, a kérdést tovább fogja terjeszteni a marsallhoz. Ők — az oroszok — nem kívánnak beleavatkozni a magyar miniszterelnök személyébe, de már eleve kizártnak tartja, hogy erre a pozícióra Oltványi Imre megfelelő legyen, mert őt a marsall nem tartotta megfelelőnek már mint pénzügyminisztert, úgy sem, mint bankelnököt, aligha szolgálná az orosz barátság és közeledés gondolatát, ha ilyen névvel kísérleteznénk. Tanácsként elmondta, hogy annyi más kiszgazda miniszter van, hát miért nem keresünk valaki más. A kiküldöttek jól tudtuk, hogy a már régen hangoztatott Dinnyés neve az, amire az altábornagy gondol, mert hiszen Dinnyés Lajos, aki alaptermészeténél fogva dicsekvő és fecsegő ember, napokkal előbb telekürtölte az országot, hogy ő a baloldali blokk és az oroszok új miniszterelnök-jelöltje. Amikor tehát Szviridov arra kérte a kiküldötteket, sorolják fel a kiszgazda minisztereket, bár erre közöttük előzetes megbeszélés nem volt, a kiküldöttek Dinnyés nevét nem említették meg. Szviridov altábornagy láthatólag igen erőlködött azon, hogy ezt a nevet ne ő mondja ki. Minthogy azonban többszöri felszólítására, hogy nincsen-e valaki más kiszgazda miniszter, tagadó választ kapott, hirtelen eszébe jutott Dinnyés neve, ő maga vetette fel, rögtön hozzátéve, hogy Dinnyés teljes bizalmukat bírja. A kiszgazda kiküldöttek kijelentették, hogy a kiszgazdapártban Dinnyésnek talaja nincs, s a párt jelölését nem fogadná el. Ezzel eltávoztak, és Szviridov megígérte, hogy másnap közli a választ. Reggel a köztársasági elnök, akinek a kiküldöttek beszámoltak eljárásukról, fogadta a pártok vezetőit, és Dinnyés Lajos ennek eredményeként előzetes megbízást kapott tőle a kormányalakításra. A történelmi hűség kedvéért meg kell mondani, hogy kevés ehhez hasonló megbízás történt a világon. A köztársasági elnök ugyanis a kiszgazdapárt vezetőinek jelenlétében közölte a dezignált új miniszterelnökkel, hogy nem akarta kormányalakítással megbízni, nem tartja alkalmasnak rá, legfeljebb harmadiknak jöhetett volna számításba, de hát ha a helyzet így adódott, megbízta, s figyelmezteti, hogy ha feladatának meg tud felelni, s az ország nyugalalmát biztosítani tudja, elévülhetetlen érdemeket szerez — ellenkező esetben az egész ország gyűlöletét fogja megnyerni. A miniszterelnök válasza magabizó és egész működése alatt tapasztalt színeszi alakítás volt. Kijelentette, hogy tudja, mire vállalkozik, s azt jobban és eredményesebben fogja megoldani, mint elődei. Az új miniszterelnök dezignálása után érkezett meg az elnöki hivatalba Gruber százados, Szviridov altábornagy magyar származású tolmácsa, aki közölte, hogy a marsall melegen támogatná Dinnyés Lajos miniszterelnökségét, ami már ekkor, függetlenül a hírtől, bekövetkezett. Az orosz beavatkozás ez esetben is aligha vitatható.”

(Az eredeti Hőgye Mihály /USA/ tulajdonában.)

BESZÁMOLÓ

KÉT KONFERENCIA A II. INTERNACIONÁLÉRÓL

Mindkét konferencia a II. Internacionálé történetének „szinte egészét”, egész történeti korszakát tűzte napirendre. A kettő között azonban lényegi eltérő vonások is mutatkoztak. Az első, budapesti konferenciára 1989 szeptemberének első hetében került sor; a másodikra az évenkénti ausztriai, linzi ITH konferencia keretében szeptember második hetében. A budapesti konferencia megfeszített ütemben, két esti külön kerekasztal-konferenciával, három napig tartott, a linzi konferencián a tulajdonképpeni vita csak egy napig, további fél napon a május elseje problémakörét tárgyalták a résztvevők. A budapesti konferencián húsznál több külföldi kutató, egyetemi oktató vett részt a magyar megjelenteken és résztvevőkön kívül — Linzben a szokásoknak megfelelően több mint másfélszázan, s e témához a szokásoshoz képest meglepően sok, 40 írott referátum érkezett.

Ezek után elsőként a *budapesti konferenciáról* szólnék. Előkészítése hosszú hónapokon át tartott. Ennek során kiviláglott, hogy még megfeszített ütemben sem lehet az Internacionálé történetének egészét bejárni. Így bizonyos súlypontok kiválasztására került sor. A nyitó napon azokat a referátumokat vitattuk meg, amelyek magának az *Internacionálénak a megszületésével, közvetlen előtörténetével*, illetve a megalakuláskor felvetődő problémákkal, s az Internacionálé első lépéseivel foglalkoztak. Ebben a blokkban a nyitó előadást *Jutta Seidel*, a lipcsei egyetem professzora tartotta. Nagyobb lélegzetű monográfiáját foglalta össze dióhéjban, amelyben kiterjedt és pontos archivális kutatásai nyomán azt vizsgálta, miként tisztul le 1887 és 1889 között a német szociáldemokraták álláspontja a párizsi kongresszus megtartásával kapcsolatban; miként alakul a német pártvezetés kapcsolata az angol szakszervezetekhez, a francia szocialistákhoz, s miként adta fel egy saját, német kezdeményezésű konferencia összehívását, fogadta el a párizsi meghívást.

A konferencia második előadója *Jemnitz János* elsősorban problémafelvető jelleggel — jórészt szintén az előzményekre koncentrált. Hangsúlyozta, hogy az ismert és elismert újabb nemzetközi irodalomban alig pár bekezdésnyi teret szentelnek az előtörténetnek, az 1880-as évek munkás és szocialista konferenciáinak, holott az 1881-től 1888-ig tartott négy nemzetközi konferencia vitathatatlanul közvetlenül is előkészítette a II. Internacionálé megalakulását. Hangsúlyozta, hogy ennek pontos megelevenítéséhez igazából nemzetközi kooperáció lenne szükséges. Referátuma második felében kitért arra, hogy kik, és milyen formában szerepeltek az első kongresszuson — s ez miként tükröződik a történeti irodalomban; illetőleg kik maradtak ekkor még távol, akik csak később kapcsolódtak be az Internacionálé életébe. Végül szólt arról, milyen rálátást biztosít, ha a szereplők szociális származását vizsgáljuk, s

milyen eredményeket kínálnak a generációs szempontok. Harmadikként e csokorban *Susanne Miller* előadása hangzott el: „A német szociáldemokrácia és a II. Internacionálé” címmel. Miller a bonni szociáldemokrata kutatócentrum, Friedrich Ebert Stiftung igazgatóválasztmányának tagja. A konferencia jellegének megfelelően ugyancsak nem az ünnepélyességre törekedett. Kiindulópontja az volt, hogy a német pártnak volt a legnagyobb befolyása az Internacionáléban, főként az első években. Ám már akkor is felszínre pattant a május elsejéssel kapcsolatos vita, sőt a súrlódás a német és a többi párt között. Miller végigkísérte, milyen kérdésekben volt kezdeményező-referáló a német párt a II. Internacionálé kongresszusain (többnyire a szociálpolitikai kérdésekben). Ezután hosszabban foglalkozott az 1900–1904-es nagy, kardinális, elvi vitákkal a „millerandizmus” ügyében, majd újra visszatért az emlékezetes Jaurès-Bebel konfrontációra, ami vaskosan érintette a német pártnak és eredményeinek megítélését is.

Végül ugyanezt a témakört egészítette ki *Markus Bürgi*-nek, a zürichi egyetem gazdaság- és társadalomtörténeti tanszéke szocialista előadójának rendkívül alapos, sok eredeti archivális kutatásra épülő előadása. Bürgi újra ráirányította a figyelmet arra, hogy 1889 júliusában Párizsban nem egy, hanem két nemzetközi szocialista konferencia ülésezett. Szólt arról, hogy e másik, possibilista–trade-unionista konferenciára kik érkeztek; milyen volt a két konferencia között a viszony; milyen erőfeszítések történtek az egyesülésre. E vonatkozásban külön alaposítással szólt a közvetítő belga és svájci szocialisták munkájáról — ami azután már 1891–1893-ra kezdte meghozni eredményeit (ha nem is mindenki esetében). Vagyis ő beszélt a leghosszabban azokról, akik távolmaradtak, ám hangsúlyozva, hogy e távolmaradók nagyobb része végülis szintén „megérkezett” az Internacionáléba.

A tanácskozás következő blokkja közvetlenül a *szervezeti kérdéseket* érintette. *Claudie Weill*, a párizsi Felsőoktatási Főiskola (EHES) tanára (Georges Haupt egyik legközvetlenebb hajdani munkatársa) a Nemzetközi Szocialista Iroda (Bureau Socialiste International) 1901. évi létrejöttéről és tevékenységéről tartott előadást. Mindez annál indokoltabb, mivel az NSZI dokumentumainak első kötetét még Haupt jelentette meg (Weill közreműködésével) — s ez a sorozat is (sajnálatosan) mintha félbeszakadt volna. Weill hangsúlyozta, hogy milyen sokáig húzódtott az NSZI megszületése (1900-ig). Végeredményben az NSZI Camille Huysmans-nak, „a megfelelő embernek” titkári kinevezése után tudta csak koordináló szerepét ténylegesen betölteni. Weill azonban azt is aláhúzta, hogy az NSZI tevékenységében két problémakör került előtérbe: a szembeszállás a háborús veszéllyel, illetőleg a munkásegység kialakítása az egyes országokban.

Az ismertebb problémák mellett Weill olyanformán is új módon közelített az NSZI mélyebb vizsgálatához, hogy felvetette a kis és nagy pártok esetenkénti eltérő magatartását az „erős NSZI” kialakításával kapcsolatban, bár óvott az egyszerű, elhamarkodott következtetésektől. A nagy pártok általában helytelenítették a túl erős NSZI megteremtését (önállóságukat féltve), de ezt olykor kis pártok is megtették, s olyan elkötelezett internacionalista is hasonló álláspontra jutott, mint Vaillant.

Ugyancsak a szervezeti kérdésekhez kapcsolódott egy másik előadás, amelyet a modenai egyetem kommunista professzora, *Patrizia Dogliani* tartott a Szocialista Ifjúsági Internacionálé nálunk ugyancsak kevésbé ismert történetéről. Kitért arra, mikor

alakultak meg az egyes országokban a szocialista ifjúsági szervezetek, majd alaposabban foglalkozott azzal, hogy a végülis Bécsben megalakuló titkárságnak milyen volt a hatásköre, szerepe, s milyen Danneberg (a titkár) felfogása és kapcsolata a külföldi irányzatokhoz, s értelemszerűen a „felnőtt Internacionáléhoz”.

Ezt követően hangzott el a Magyarországi Szociáldemokrata Párt képviselőjében *Márkus László* felszólalása, aki a II. Internacionálé örökségéről beszélt. Előadása egy helyén gondolatait így summázta: „A II. Internacionálé is, miként létrehozója, a szociáldemokrácia, döntően a marxi–engelsi gondolat jegyében szerveződött politikai, társadalmi és szellemi erkölcsi erővé. E gondolat világnézeti tartalma az emberi értelem, és az abban fogant általános emberi erkölcsiség hegemoniájának igénye. Mint jeleztem, e gondolat nem „isteni szikra”, hanem az akkori valóságos emberi világ, az akkori kapitalista rend tudományosan megfogalmazott kritikája. Tehát alapvetően kritika, és csak másodsorban prognózis.” Előadásában hangsúlyozta, hogy a II. Internacionálé korában lezajlott eszmei és kritikai viták mennyiben tértek el lényegileg a III. Internacionálé korában lezajlottakétól, amelyek a hatalom árnyékában, s hatalmi módszerekkel folytak.

A konferencia egy második, előre kialakított nagy témaköre a *demokrácia értelmezésének szociális, gazdasági és politikai vonatkozásaival* foglalkozott. Ebben a témakörben az első nagy referátumot *Helga Grebing*, a nyugatnémet bochumi egyetem szociáldemokrata professzora (és egyúttal az Ebert Stiftung vezető tanácsadója) tartotta a „Bernstein-jelenségről”. A szűkreszabott időben nem a teljes Bernstein-életművel foglalkozott, hanem az „idős Bernsteinnel”, aki közkeletű szóhasználatlal „szembekerült a marxi ortodoxiával”. Csakhogy a hangsúlyt nem annyira a közismert Bernstein–Kautsky vita újrafelmondására helyezte, hanem azokra a gondolatokra, amelyek Bernsteinnél újak — s amelyek, mint Grebing aláhúzta, szintén a szocialista irányú fejlődés módozatait keresték. Vagyis a hangsúly egészen máshová került, mint ahogyan az utóbbi években sok helyütt megszokottá vált. Grebing mind a bernsteini kritika, mind az átmenetre vonatkozó pozitív gondolatok jegyében egy sor konkrét ismérvet sorolt fel. Így állami szinten a parlamenti tevékenység felértékelését, de emellett a lokális autonóm szervek jelentőségének felismerését, vagyis általában a demokratikus elemek felülértékelését, s ezzel a demokratikus szocializmus korai megjelenítését.

Grebingnél Bernstein pozitív jelentőségének kiemelése nem járt együtt valamilye új hagiografikus szemlélettel. Ő maga külön hosszabb részben foglalkozott Bernstein hibáival, azokkal az esetekkel, amikor Bernstein bizonyos tendenciákat túlértékelte. Ezek közé sorolta bizonyos középrétegek tartós fennmaradásának téziséit, a termelés koncentrációjának megkérdőjelezését, avagy a gazdasági válságok eltűnésének tételét — mindazt, ami ebben az egyenes és abszolút formájában nem úgy valósult meg, amint Bernstein gondolta.

A Bernstein-tematikában nagyon is Grebingre rímelve tartotta meg *Vadász Sándor* is a maga előadását. Ugyancsak azt húzta alá, hogy míg korábban „a marxi dialektika, történetfelfogás és forradalomelmélet bernsteini bírálataira helyezték a hangsúlyt, napjainkban a helyzet megváltozott: Bernstein reformkoncepciója került az érdeklődés homlokterébe”. Vadász ehelyütt a történészörökben jól ismert nyugatnémet egyetemi tanár, a szociáldemokrata Dieter Groh felfogását idézte fel, aki Berns-

tein alapján azt húzta alá, hogy ő a haszontalan viták helyett a pozitív munkát követte meg mind a parlamenti, mind a lokális szervekben. A cél az volt, hogy így érdemileg védelmezhessek a szociáldemokraták a munkásság érdekeit, s egyszersmind a demokratikus kereteket. Ám ezeket Bernstein sohasem szakította el a távlati szociális céloktól, folyamatoktól sem.

A tanácskozás harmadik magyar felszólalója *Haskó Katalin* a proudhoni szellemi örökség lényeges vonásait vizsgálta. A centralizált megoldások, közöttük az államosítás megkérdőjelezése, a marxi tételek bírálata, illetve a morális erő hangsúlyozása kapcsán is magyarázta, miért utaltak vissza Proudhonra a kései 80-as években, sőt a századfordulón is a munkásmozgalom két szélső pólusáról Bernstein, de a CGT anarchoszindikalistái is.

Osztrák vendégfelszólaló adott elemzést az „örökifjú” téma, az ausztromarxi-stafelfogás idevágó értelmezéséről. *Wolfgang Maderthaner* az osztrák szocialista párt kutatóintézetének vezetőjeként aláhúzta: tévedés lenne azt hinni, hogy az „ausztromarxista” iskola egyszerűen valahol Bernstein és Lenin között helyezhető el. Ennek az iskolának önálló mondanivalója volt. Másfelől az iskola elképzeléseire erősen hatott a Monarchia soknemzetiségű összetétele, és a nagyon vegyes, eltérő jellegű gazdasági és társadalmi struktúra a fejlett cseh területeken Galíciáig. Ez eleve fölerősítette az empirista és a kompromisszumokat kereső tendenciákat, ami azonban sohasem járt együtt azzal, hogy eltökélt szociálpolitikai reformmunkát, s a demokrácia kiszélesítését nemcsak szavakban, hanem a gyakorlatban is ne követelték volna meg. Ugyancsak ő emlékeztetett arra, hogy az egész korszakban e reformmunkának milyen súlyos akadályai voltak — hiszen a bécsi egyetemre sem Rudolf Hilferding a maga messzeható elemzéseivel, sem Max Adler filozófiai, avagy Karl Renner jogi kutatásaival és eredményeivel nem tudott „betörni”.

Egész más vetületben elemezte e problémákat Európa legnyugatabbjáról, Nagy-Britanniából *John Halstead*, a sheffieldi egyetem munkáspárti professzora. Hangsúlyozta a szigetország munkásmozgalmára mindig erősen jellemző pragmatizmust, amit véleménye szerint kísért, és felerősített az is, hogy a kontinens országaival szemben az értelmiségieknek mindig is kisebb volt a súlya ebben a munkásmozgalomban, s maguk az értelmiségiek (akár Sidney Webb, akár Philip Snowden) mondanivalója sok színárnyalatban megint csak eltért a kontinens értelmiségi szocialistáitól. Mindez az eltérő történeti tradíciókból is táplálkozott, de jócskán a szakmunkásság akkori felfogásából is. Végeredményben azonban a fő tendencia itt is a liberalizmusról való leválás volt.

A moszkvai Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet (IMRD) osztályvezetője, *Robert Jevzerov* egyfelől hangsúlyozta, hogy ezt a problematikát, vagyis a demokrácia gazdasági–szociális összefüggéseit a II. Internacionálé történetében hosszabb ideig nem elemezték kellő alapossággal. Általában óvott mindenféle leegyszerűsítéstől, így a forradalmi és reformtörekvések merev szembeállításától, márcsak azért is, mert ez érinti a közvetlen és távolabbi célok másfajta „ellentétpárját” is, amit a kortársak jól éreztek. De éppen ilyen vonatkozásban sokkal nagyobb figyelmet kell szentelni az átmenet kérdésének, amely hosszú időt, sokféle fázist és problémát jelenthet, beleértve a társadalmasítás nagyon széles problémakörét (amibe beletartozik a munícipiumok

és a „municipális szocializmus” aljelensége — valamint a forradalmi erjedés, avagy krízis megjelenése, ami persze mást jelent Kelet-Európában, és mást Nyugaton).

Ugyanebben a témakörben *Marc Vuilleumier*, a genfi egyetem szocialista professzora arról szólt, hogy Svájcban menyire örökletes, súlyos terhet jelentett a belső megosztottság mind regionális, mind lokális és nyelvi–nemzeti alapon. Másfelől ahogyan Angliában a liberális, úgy Svájcban a radikális párt hegemoniáján kellett túljutni. Ez a leszakadás azután megtörtént politikai relációban is, hiszen a polgári demokrácia itt ugyan tökéletlen maradt, még az általános választójog sem teljes (s a korlátok egyrészt szociális jellegűek, másrészt a nők teljes kizárásával párosultak). Másfelől éppen a szociális és gazdasági demokrácia összefüggésében aláhúzta: az 1890–1895 közötti időszakra éppen az a jellemző, ahogyan a szociális és osztályszempontok felerősödnek az ország politikájában.

Ugyancsak e témakörben *Borisz Ajzin*, a moszkvai Egyetemes Történeti Intézet (IVI) munkatársa német talajon és a radikális német szociáldemokrata baloldal prizmáján át vizsgálta az összefüggéseket. Így elsősorban Rosa Luxemburg megfigyelései alapján húzta alá a tömegek bevonásának elengedhetetlenségét a demokrácia kiszélesítéséért folytatott harcban. Felhívta a figyelmet arra, mennyire beszélhetünk a szociális és a demokratikus célok egybeolvadásáról. E vonatkozásban utalt arra a radikális szocialista csoportosulásra és szellemi áramlatra, amely a demokratikus törekvéseket történetileg már meghaladottnak tekintette (Radek–Pannekoek). A másik pólust, Bernstein demokratikus törekvéseinek tartalmi kérdéseit pedig egy finn egyetemi oktató, *Markus Hyrkkänen* elemezte.

Ezt a témacsokrot egészítette ki azután még két magyar referens, *Erényi Tibor* és *Varga Lajos* előadása, akik a magyar mozgalom sajátosságaival ismertették meg külföldi kollégáinkat.

Itt említendő, hogy a konferencia külön vitaestet szentelt annak a kérdésnek a megvitatására, milyen helyet foglalt el *Karl Kautsky* a II. Internacionáléban. A kérdés „felvezetője” *Susanne Miller* volt. Gondos kiegyensúlyozottsággal adta meg a kiindulópontot, melynek gerincében ismét nem az állt, hogy Kautsky „ortodox” és életidegen lett volna, hanem inkább — ellenkezőleg — nagyon nyitott szemű. Csak így válhatott folyóirata, a *Neue Zeit* is igazán értékelt, rangos folyóirattá. Miller hangsúlyozta, hogy noha Kautsky mindenekelőtt a közép-európai régióban érezte magát otthon, általában a kelet-európai és a balkáni térségre nézve is jelentősek az irányadó megfigyelései, tanácsai.

A konferencia második napján külön harmadik, kiemelt nagy témakörként szerepelt a *politikai pártok és szakszervezetek kölcsönös viszonya*. E témakörben az első előadást a Hamburgból érkező szociáldemokrata egyetemi oktató, *Willy Buschak* tartotta, aki részint német talajon mozogva világította meg az összefüggéseket, de sokszor szélesebb, európai tendenciákat is érintett. Szűknek minősítette, már erre a korszakra nézve is, azt a felfogást, amely csak „előiskolát” látott a szakszervezetekben. Szólt a szakszervezeteken kívül maradt munkások problémájáról, másfelől pedig utalt arra a megvizsgálendő kérdésre is, miként alakulnak az „erőviszonyok” a politikai párt és szakszervezetek között.

E témakörben a második referátumot a brit *John Halstead* készítette tisztán angol talajon maradva. Arról beszélt, milyen fázisokban következett be a szakszerveze-

tek elszakadása a Liberális Párttól; hogy a szigetországban szinte fordított sorrendben a szakszervezetek hozzák létre a Munkáspártot. Egyszersmind ebben a korábban megalakult szocialista pártok és személyiségek tevékenysége szintén figyelemreméltó — még ha a szocialistáknak nincs is hegemon, vezető szerepe a szakszervezetekben. Felhívta a figyelmet még egy fontos mozzanatra: hogy ti. az egyes iparágak között nagy eltérések lehetnek, nem utolsó sorban aszerint is, hogy milyen a gazdasági helyzetük és perspektívájuk. Majd éppen a gazdaság és a demokrácia viszonylatában felhívta a figyelmet a szigetországban kialakult területi munkástanácsokra (Trades councils), amelyek helyzete és kölcsönös viszonya a szakszervezetekhez szintén le nem egyszerűsíthető jelenség.

Harsányi Iván a spanyol összefüggéseket elemezte. Aláhúzta, hogy az 1888-ban kialakult, és szocialista vezetésű UGT szoros kapcsolatban volt az 1879-ben megalakult szocialista párttal (PSOE), de, noha a PSOE szemléletében erősen jelentkeztek a francia guesde-ista hatások, ez a szakszervezeti mozgalomban kevésbé érvényesült. Harsányi egyaránt megjelente a spanyol szocialista párt és a szakszervezeti mozgalom vezetőit; világosan felrajzolta a két tendencia és góc: a madridi szocialista és a barcelonai-katalán anarcho-szindikalista irányzat közötti különbséget (és ennek okait). Érzékeltette a szakszervezetek (mindkét irányzat) rendkívül gyors megerősödését — s szólt e témakörben a spanyol történetírás eredményeiről, megfigyeléseiről is. Nagy figyelmet szentelt a kulturális kérdéseknek, az e korban megjelenő spanyol szocialista elméleti folyóiratnak, a *Nueva Era*-nak, amelynek cikkei nyomán értékelte, milyen figyelmet szenteltek a konkrét szakszervezeti, szociális és munkás-problematikának is. Mindennek alapján húzta alá: „Az UGT a századforduló harcaiban számos nehéz szituációt élt át, és nagyon sokrétű tapasztalatot gyűjtött. Bizonyára ebben gyökerezik a mozgalom későbbi nagy korszakaiban (1917–1921, 1930–1939) megmutatózó óriási ereje.”

Végül Jemnitz János tett kísérletet a nemzetközi szakszervezeti mozgalom tipizálására. Az ismert, legelterjedtebb német típus — a párt és a szakszervezet viszonyában — a „szíami ikrek” tételre épült. Elfogadott volt Közép- és Kelet-Európában, de a skandináv országokban és Belgiumban is. Az ellenkező pólus a párttól független francia CGT változata. A harmadik variáns a brit gyakorlat. Bizonyos fokig alvariációt képez a spanyol, illetve az olasz fejlődés. Ugyanakkor hangsúlyozta: az egyes országok történetileg eltérő fejlődési szakaszaira is figyelemmel kell lenni, miként a gazdasági ciklusokra is. Az erős krízisidőszakok ugyanis eleve közelebb hozzák egymáshoz a szakszervezeteket és a politikai szervezeteket az 1880-as években. Ilyen irányban hatott a 8 órás mozgalom s a május 1. mozgalom is. Kitért a személyi összefüggésekre, arra, hogy ténylegesen honnan emelkednek ki, azaz milyen a fluktuáció a két szervezet, a politikai és a szakszervezeti mozgalom vezetői között. Utalt arra, hogy a századforduló milyen új viszonyrendszert alakít ki a szakszervezetek és a pártok között, s néhány év múltán (pl. Németországban) miként módosul ez újra. Hangsúlyozta: az 1904–1914-es utolsó évtizedben arra is nyílt példa, hogy egy párt, amely elveszítette „húzóerejét” a szakszervezetek számára, a konkrét harcban, valóban elfogadott személyiségek révén (Jaurès, Vaillant) visszaszerezte reputációját. Vagyis ennek a kölcsönös viszonyoknak mindig megannyi konkrét belső feltétele volt — ami kihatott az eredményre: az együttműködésre.

Megjegyzendő, miként az első két témakörnél, a referátumokat élénk vita követte. Így a szakszervezeti témakörben *Vuilleumier* svájci relációban a bevándorló olasz munkások különleges helyzetéről, *Dogliani* a közalkalmazott szakszervezetek viszonylag kései új jelentkezéséről beszélt, míg Buschak válaszfelzólalásában hangsúlyozta, hogy a közhiedelemmel szemben az első nemzetközi szakszervezetek nem a 80-as években, avagy a századfordulón, hanem jó 50 évvel korábban jöttek létre.

A konferencia egyik — félig negatív — eredménye éppen a harmadik (szakszervezeti) témakörben az volt, hogy a megjelentek (akik e téma nemzetközileg ismert kutatói!) megállapították: kellő szinten még országos vonatkozásban is kikutatatlan a téma, nemzetközileg pedig, avagy nagyobb regionális áttekintésben méginkább az.

A konferencia negyedik témájáról: *a munkásmozgalom és az értelmiség* találkozásáról ugyanez elmondható. A nyitó referátumot ezúttal *René Gallissot*, a párizsi egyetem szocialista professzora tartotta. Címül is azt a fogalmat választotta, hogy ebben a korszakban megy végbe a munkásság (s egyben a szakszervezeteknek és a pártoknak) „nacionalizálódása”. Ezen azt értette, hogy az elszigetelt szektákból az egyes országok közéletének befolyásos tényezői lesznek. Ilyen összefüggésben tette föl a kérdést: miként érinti mindez az értelmiséget. Gallissot különféle fontos részletkérdéseket érintett: pl. azt, hogy a szocializmus és a munkásosztály sohasem volt azonos, s miként közelítette ezt meg Engels és Bernstein. Véleménye szerint az azonosítás jobbára a baloldali szocialistákra jellemző, de Luxemburg ez alól ismeretes módon kivétel. Majd felhívta a figyelmet a soknemzetiségű országok rendhagyó esetére, ahol az értelmiség is különösen nagy szerepet játszott.

Ugyanennél a témakörnél *Andrea Panaccione*, a milánói szocialista Brodolini Intézet munkatársa olasz talajon, Antonio Labriola példáján vizsgálta ugyanezeket az összefüggéseket. Panaccione — Labriola szavaival — aláhúzta a doktrínák és a megvalósuló politika szükséges megkülönböztetését. Másik ilyen „előfelvetésként” hangsúlyozta: a marxizmus nem egyszerűen ideológia, hanem főként módszer. Harmadik felvetésként a Kautsky-féle elképzelést rögzítette — amihez azután Labriolát is viszonyítania kellett. Azt a Labriolát, aki elismerően szólt a német pártokról és a *Neue Zeitr*ről is — amelyben közreműködött —, de ez a kapcsolat mégsem egyszerűsíthető így le. Labriolát szerfölött foglalkoztatta, hogy a doktorok, s általában az értelmiségiek miért csak kismértékben támogatják a szocialista mozgalmat.

Az angol jelenségeket ezúttal is *Halstead* referálta. A már említett sajátosságokon túl, hogy ti. az értelmiségiek szerepe a szigetország munkásmozgalmában kisebb volt, megemlékezett a fábiánusokról, és külön Sidney Webbről, a nő-munkásmozgalmában pedig a Pankhurst nővérek szerepéről. Végül az ugyancsak kivételes, bár kisebb befolyású Bertrand Russell példáját elemezte.

Az orosz értelmiségiek kérdése két referátumban tűnt fel. *Donáth Péter* az orosz szociáldemokrata értelmiségiek problematikáját indította el, de nagyjából a párt-történet problematikáját, s a szektarianizmus elterjedésének jegeit, okait elemezte. Sz. Sz. Volk pedig kifejezetten Plehanovról tartott referátumot, nagyjából Plehanovnak az Internacionáléban betöltött helyét vizsgálva, s Plehanovnak az Internacionálé kongresszusain, illetőleg sajtójában játszott szerepét ismertetve. Volk érdekes, kritikus elemzést adott Plehanovnak a gazdasági fejlődésről kialakított téziseiről, amelyek jelentősége — mint ezt bizonyította — igen nagy, máig húzódik.

Ugyanennél a kérdéskörnél *Vuilleumier* a részkérdéseknél érdekes elemzéseket adott a svájci fejlődésről; a svájci szocialista diákszervezet kialakulásáról, a svájci egyetemeken tanuló külföldi, s kelet-európa diákok szervezkedéséről, a berni, a geni és a zürichi egyetem adottságairól, az akadémikusok és meghatározó egyéniségű professzorok szerepéről (akik körében ugyancsak nem jelentkeztek nagyformátumú szocialista egyéniségek). Ám — mint hangsúlyozta — a svájci szocialista mozgalomban sem tűnt fel Labriola-formátumú szocialista értelmiség.

Ennél a témakörnél, a magyar értelmiségiek helyéről s különféle körökről, csoportosulásokról *Szücs László* adott képet. Szücs széles tablón vázolta fel az értelmiség helyzetét általában, szólt a szociáldemokrata értelmiségről, a szocialista diákszervezkedésről, de a polgári radikális, keresztényszocialista és anarchista áramlatról is. Ezt a referátumot a magyar résztvevők körében nagyon élénk vita követte.

Tulajdonképpen ezt a témakört egészítette ki kitűnően a második este nyílt ke-rekasztala, ahol ezúttal Bernstein és Luxemburg volt a téma, megint csak nem általában, hanem problémagócokra szűkítve. A felvezető két referáló (Bernstein esetében *H. Grebing*, Luxemburgéban a varsói *Feliks Tych*) elsősorban az Internacionálé egészére gyakorolt hatásukat vizsgálta.

A harmadik napon két további tematikai egység megvitatására került sor. A *kelet-európai* tematikai egységben Tofik M. Iszlamov, a moszkvai Szlavjanisztikai és Balkanisztikai Intézet osztályvezetője tartott kiélezetten problémafelvető előadást „Internacionalizmus és nacionalizmus Ausztria–Magyarország és Oroszország munkásmozgalmában” címmel. Előadásában kiemelte az osztrák szociáldemokrácia századvégi brünni programjának jelentőségét, amely sok vonatkozásban akkor is, azóta is minden régióban tényleges alternatívát kínál a soknemzetiségű, kevert lakosságú területek népei számára a nacionalizmus hatásának ellensúlyozására. E blokk másik átfogó előadását *Leo van Rossum*, az amszterdami Társadalomtörténeti Intézet (IISG) konzultánsa tartotta „Az agrárkérdés és a munkásmozgalom” címmel. Van Rossum nemcsak a kelet-európai, hanem a német, francia, dán, s természetesen a holland és belga tapasztalatokat is figyelembe vette. Kiterjedt kutatási bázison nemcsak a pártok agrárprogramjait mutatta be, illetve vetette össze (s természetesen e kérdés „előfordulását” az Internacionálé kongresszusain), hanem éppenséggel azt, hogy miként alakult a szocialista pártok tényleges agrármunkája, befolyása.

Ehhez a referátumhoz adott jól csatlakozó kiegészítést *Lipcsey Ildikó* referátuma a romániai agrárviszonyokról, illetve arról, hogy a román szocialista pártban a két rangos vezető, Christian Racovski, illetőleg Dobrogenau-Gherea e viszonyokat elemezve miként jutott nagyon is eltérő következtetésekre. Gherea inkább az ország agrársajátosságaira épített, Racovski viszont a hagyományos keretek felbomlására, és a nyugati, ipari társadalom gyorsabb térhódítására számított.

Végül következett a konferencia záróblokkja, az *Internacionálé historiográfiai eredményeinek áttekintése*. Ennek során előzetes megállapodás szerint a hangsúly az utóbbi 20–30 év új tendenciáinak jelzésére került. E blokkban *Vuilleumier*, *Hülvely István* és *Jemnitz János* szólt az egyetemes tendenciákról, míg *Igor Krivoguz* a szovjet, *P. Dogliani* az olasz, *Halstead* a brit, *B. Unfried* az osztrák tendenciákról beszélt, *H. Grebing* külön rövid összefoglalót adott arról, miként alakult a Bernstein- historiográfia, s *Vuilleumier* érzékeltette a svájci történetírás helyzetét. *Jemnitz János a II.*

Internacionálé magyar historiográfiájáról adott áttekintő vázlatot, Panaccione pedig a május 1-jét érintő újabb historiográfiai alkotásokról adott képet. Ezeknek az előadásoknak a beható elemzésétől terjedelmi okok miatt már el kell tekintenünk, holott az egyes fontosabb munkák megjelenítésén túl, éppen a történetírás tendenciáinak jelzése a résztvevők számára, de azon túl is több, mint tanulságos volt.

Végeredményben ugyanez volt a 25. *linzi konferencia* fő vitatémája. A különbség mindenekelőtt az, hogy míg Budapesten kb. 25–35 résztvevő szigorú tematikai bontásban három napon át vizsgálta — nem is a II. Internacionálé történetének egészét, csak az előre elfogadott kérdéseket, addig Linzben a résztvevők és a referátumok száma lényegesen több, s egyedül e témához 40 referátum készült.

Végül is közös megegyezéssel *Feliks Tych*nek jutott a feladat, hogy a különféle problémákat, tendenciákat, az eredményeket és hiányokat összefoglalja. Tych bizonyos általános érvényű tendenciákat kívánt rögzíteni: a szokásos összefoglalóktól mindenek előtt talán abban tért el, hogy azt hangsúlyozta: az Internacionálé hallatlan, tartós civilizációs missziót teljesített, méghozzá több értelemben. Mindezt Tych nagyon is konkrét anyag alapján mutatta ki. Aláhúzta, hogy az Internacionálé egész tevékenységét végigkísérte a szüntelen és állhatatos küzdelem a népek megbékítéséért, a háborús politika elutasítása. Ennek egyik kiegészítője az antikolonializmus is. A másik jellemző fő tendencia az emberek sorsának megjavítását célzó mindennapos erőfeszítések.

A 40 referátum méltányos bemutatása itt természetesen képtelenség, már csak azért is, mert csak egy részük érintette az Internacionálé általános fejlődéstörténetét. A nyugatnémet *Agnes Bländsdorf* pl. jellemző módon a militarizmus és az internacionalizmus régi vitakérdéseit „vette elő”, bár új megfontolásokat is kínált. Az izraeli baloldali szocialista MAPAM-hoz tartozó *Arye Gelbard* az Internacionálé emlékezetes 1900–1907-es nagy kongresszusi vitáit elevenítette fel, mindenben a Bebel–Kautsky-féle antirevizionista álláspontnak adva igazat. *Jemnitz János* az Internacionálé előtörténetéken fontosságát hangsúlyozva arról szólt, miként szakadtak el az 1880-as években a liberális pártoktól a szocialista munkáskörök. Ismét igen sok volt az „ország szintű” szintézis, akár abban a vonatkozásban, hogy miként alakult a kérdéses korszakban az illető ország munkásmozgalma, akár abban, hogy ez miként illeszkedett a II. Internacionáléba. Egyes referensek saját országuk idevágó historiográfiájának áttekintését készítették el. Magyar összefüggésekről Haskó Katalin és Jemnitz János referátuma adott képet.

Linz kapcsán még két mozzanatot tartok szükségesnek feltétlenül megemlíteni. Linz hosszabb ideje nemcsak szólabban, hanem gyakorlatilag is túljutott az Európa-centrikusságon. Ezúttal két alapos japán referátum (*N. Ito* és *M. Nisikawa*) vezetett be valóban érdekes történeti anyag alapján a japán szocialista mozgalom nagyon is eleven valóságába. S ugyanezt találhattuk meg az indiai *S. Pradhan*, de amit a legkellemebb meglepetéssel fogadtam, a kínai *Zhou Hai-le* referátumában is. Ez az első kínai referátum, amely részletesen szólt arról, hogy Kínában már Szun Jat-szent megelőzően is eleven szocialista mozgalom volt, s hogy ez miként reagált az Internacionálé eseményeire, programjaira, megnyilatkozásaira.

A másik mozzanat „Linz” változó funkciója, s hogy ez miként mutatkozott meg a II. Internacionálé vonatkozásában is. Az egybegyűltek mind úgy értékelték, hogy a

linzi konferenciák hosszú ideig (az első 15–20 évben feltétlenül) biztosították a fontos (és szinte az egyedüli) igazi és viszonylag széles, rendszeres eszmecsere-t, kerekasztalt Kelet és Nyugat között. Ez az időszak azonban elmúlt. Linz is új problémákkal és új jelenségekkel szembesül. Mindezt ezúttal csak a II. Internacionálé történetére szűkítve megfigyelhető volt, hogy éppen a kelet-európai országokból érkező egyes küldöttek egyre fokozottabban hangsúlyozzák a nemzeti hovatartozás perdöntő jelentőségét, és ebben a vonatkozásban az Internacionálé mulasztásait. Az ő szájukból hangzottak el olyan megfogalmazások, hogy olyan fogalmakat, mint az opportunitizmust, egyszerűen ki kell iktatni; a krakkói *M. Waldenberg* ezt egyszerűen a sztálini szemléletből eredeztette. Ezt azonban mások erősen vitatták, hangsúlyozva, hogy egykorú, már az 1880–90-es évekből jól ismert és használt terminológiáról van szó. Egyesek hajlottak arra, hogy mintegy csak az „idős”, a marxi szemléletet bíráló Bernsteint tekintsék relevánsnak. Ezzel szemben a fiatal dán szocialista egyetemi oktató, *Uffe Jacobsen* hozott kitűnő anyaggazdag referátumot Kautskyról, bizonyítva, hogy mennyire termékenyítően hatott a dán szocialista mozgalomra. Vagyis a valóság sokkal összetettebb volt és marad, mint azt egyes végszavas leegyszerűsítők látni vélik.

Jemnitz János

TÖRTÉNETI IRODALOM

LUDWIK HASS:

**AMBICJE, RACHUBY, RZECZYWISTOSC WOLNOMURARSKA
W EUROPIE SRODKOWO-WSCHODNIEJ. 1925-1928**

Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa. 1984. 396 l.

**(AMBÍCIÓK, ELVÁRÁSOK, VALAMINT A SZABADKŐMŰVES VALÓSÁG
KÖZÉP- EURÓPÁBAN. 1905-1928**

Ludwik Hass:

**ZASADY W GODZINIE PRÓBY. WOLNOMURARSTWO
W EUROPIE SRODKOWO-WSCHODNIEJ. 1929-1941**

Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa. 1987. 339 l.

**(A MEGÁLLAPODÁS KÍSÉRLETÉNEK SZABÁLYAI. SZABADKŐMŰVESSÉG
KÖZÉP-EURÓPÁBAN. 1929-1941)**

Ludwik Hass lényegében három kötetben írta meg az európai szabadkőművesség történetét, azonban az itt bemutatásra kerülő két kötetben ezen mozgalom legfontosabb és legkritikusabb időszakait, így az I. világháborút megelőző és követő időszakok történetét írta meg, majd pedig az utolsó kötet a felbomlás körülményeit mutatja be. Így a befejező kötet utószavában említi a szabadkőművesség előtörténetét, miszerint ez a gótikus építészet és annak titkai őrzése révén alakult ki Közép-Európa területén is. Ugyan a magyar kutatások és elsősorban L. Nagy Zsuzsa idevágó analízise a szabadkőművesség eredetét vizsgáló tanulmányaiban megfestett kép a korai korszakokat illetően színesebb, viszont ezzel szemben Ludwik Hass munkája éppen azért érdemel rendkívüli figyelmet e mozgalom történetének alakulása szempontjából, hogy ennek milyen frakciói léteztek az I. világháborút megelőzően, továbbiakban az ezek közötti kapcsolatok rendszere miként alakult az I. világháború ideje alatt, ami pl. az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása szempontjából döntő fontosságú volt. Majd pedig ezek utóéletét analizálja a versaillesi békeszerződéseket követően egészen a felbomlás korszakáig a faszízlódás időszakában.

Az első bemutatott kötet a szabadkőművesség alapvető frakcióit elemzi. Így a francia Nagy Kelet Társaságon belül elsősorban egy konzervatív és klerikális beállítottságú áramlat bontakozott ki Franciaországban. Ez a Nagy Kelet mozgalma a német birodalom területére is eljutott, ennek szervezeteit kialakítva. Azonban rögtön a kezdet kezdetén jelzi a szerző, hogy a konzervatív jellegű francia társaságokon túl adva volt egy liberálisabb és jobbára az amerikai ágazathoz kapcsolódó irányzat. E két alapvető frakció bemutatása azért fontos, mert a későbbiekben látni fogjuk, hogy az egyes kelet-európai országok esetében döntő mozzanat: az itteni szabadkőműves mozgalmak a nyugati irányvonalak mely változathoz kapcsolódtak. Így a korai — az I. világháborút megelőző konzervatív irányzat mellett ott volt már a liberálisabb IOOF amerikai irányzat, melynek már ekkor voltak követői és hívei Nyugat-Európa területén, azonban ennek jelentősége csak a későbbiekben növekedett.

A szabadkőműves progresszió esetében különös az orosz frakció története. Az orosz szabadkőműves páholyok elsősorban a Romanov dinasztiával szemben léptek fel, azonban pl. az 1905-ös forradalom kudarcát után ez a mozgalom itt átmenetileg visszaesett. A későbbiekben a bolsevik propaganda következtében a szabadkőművesek és a munkásmozgalom között közeledés figyelhető meg. Azonban azon propaganda következtében, miszerint az I. világháború időszakában Oroszország sikertelenségének egyik oka a páholyok tevékenysége és léte. Így ennek következtében ebben nacionalista jellegű áramlatok és frakciók alakultak ki, mely jelenség lényegében a mozgalom aláhanyatlásának és bukásának oka lett a későbbi időszakban.

A szabadkőművesség közép-európai történetét alapvetően meghatározó tényezőként kezelhetők a magyar és általában az Osztrák-Magyar Monarchia keretében megfigyelhető szabadkőműves szervezkedések

és társulások. Így, mint ahogy jeleztük, az 1905-ös forradalom bukása után egy időre e társaságok és azok tevékenysége, dinamizmusa lelassult, azonban a Nagy Kelet Társaságok ezen átmeneti hanyatlás ideje után újrászerveződtek. Hass arra hívja fel a figyelmet, hogy mit jelentettek az olyan magyarországi események, mint Jászi Oszkár és köre, a Martinovits Társaság és a Petőfi Kör mozgalmának kialakulása, Ady Endre és Bölöni György feltűnésével ezek itt olyan fórumokkal rendelkeztek, mint a Világ, vagy pedig a Pester Lloyd. Ez a mozgalom a francia klerikális és egyben konzervatív mozgalommal szemben állt, annál is inkább, mert Jászi Oszkár és köre kimondottan antiklerikális volt. Ez a döntő fontosságú tényező, noha ugyan magyar részről is történtek kísérletek a liberális IOOF amerikai szervezettel és áramlattal való kapcsolatfelvételle. Azonban az a későbbi utódállamok szabadkőműves mozgalmi, mint pl. a cseh vagy pedig a horvát szervezetek a konzervatív és klerikális jellegét és vonásokat felmutató francia irányzattal építettek ki kapcsolatokat.

A Monarchia területén formálódó szervezetek és pl. a magyar Jászi Oszkár körének analízisa után említi, hogy az 1910-es évre a magyar választások következtében a magyar szabadkőművesek 31 parlamenti vokssal rendelkeztek, valamint olyan fórumokon túl, mint a Pesti Napló, vagy pedig a Szabad Gondolat, még olyan szervezet is, mint a Galilei kör is kialakulhatott körükben. Ezekben az egykori Társadalomtudományi Könyvtár olyan szerzői is helyet foglaltak, mint Harkányi Ede. Ez a mozgalom a továbbiakban hatással volt a prágai körök kialakulására (olyan fórumokkal, mint pl. a Wolna Myslenka), majd pedig a szerb és horvát szervezetek mobilizálódására. Ezen szervezetekkel egyidőben a pl. szársországi szervezetek is kialakulhattak.

A szabadkőművesség és annak közép-európai története alakulását illetően alapvető és döntő tényező volt 1908-ban Bosznia–Hercegovinának az Osztrák–Magyar Monarchia révén történő annektálása. Ekkor jöttek létre azon kapcsolatok, melyek a kisanant kialakulása szempontjából a későbbiekben alapvetőek voltak. A már meglévő horvát szervezeteken túl ekkor jelenik meg a szerb Pobratim társasága, és elsősorban ekkor mobilizálódtak a Monarchia keretén belül pl. a román szervezetek, melyek részint az olasz ágazatokon keresztül tartották a kapcsolatot a francia Nagy Kelet konzervatív társaságával. Az ekkor kialakuló kapcsolatok döntő szerepet játszottak a versaillesi békekötések idejében. Bosznia–Hercegovina megszállásának eredményeként alakulhatott ki a későbbi utódállamok területén a szabadkőműves társaságok kapcsolatának hálózata pl. olyan formában, hogy ennek egy román szervezete Nagyváradon is megalakult. Természetesen e korai korszakban e későbbi utódállamok területén is léteztek olyan irányzatok, melyek a liberálisabb áramlatokkal való kapcsolatok kiépítésére törekedtek, azonban mindezek ellenére a későbbiek és a versaillesi békeszerződések szempontjából döntő volt a magyar páholyok antiklerikalizmusa a francia szervezet konzervatívizmussával szemben.

A korai események menetében külön figyelmet szentel a szerző az orosz, és így a pétervári szervezeteknek, melyek 1905 után némi megtorpanást követően radikalizálódtak. A későbbiekben a kispolgári liberálisokat is beengedték köreikbe, sőt mi több, ez még pl. a stolipini földreform következtében tovább erősödött, nem is beszélve arról, hogy pozícióik a Dumában is megerősödtek. A liberális polgári mozgalommal való kapcsolódás révén ez a mozgalom nemcsak hogy komoly fórumokat alapíthatott, olyanokat, mint a „Malaja Niedwiednica”, „Sjewernaja Zvezda”, „Karma” és „Zarobabel”, hanem ezen polgári liberális mozgalmak az amerikai hatásra formálódó francia liberális áramlatokkal is fel tudták venni a kapcsolatot. A polgári liberális jellegű mozgalmak és szervezetek kialakításával és tagjainak gyarapodása ellenére a kispolgári és nacionalista ideológiák is terjedhettek ezen szervezeteken belül elsősorban a sajátos orosz nemzeti ideológiák. Ezen ideológusok, nemzeti frakciókra való lebomlás leginkább szembeötöl példái az ukrán, vagy pedig a lengyel szabadkőműves páholyok esete az I. világháborút megelőző időben.

Elsősorban az I. világháború ideje alatt alakultak ki azok a szabadkőműves kapcsolatok, melyek kezdeti formákban már Bosznia–Hercegovina megszállása után jelentkeztek. Így a román ágazat a franciával elsősorban az olasz szervezeten keresztül tartotta a kapcsolatot, a cseh ágazat Beneš és Masaryk révén csatlakozott a francia frakcióhoz, és ezzel egyidőben alakult meg Zágrábban a Ljubav délszláv szervezet. E hálózati rendszer teljes kialakulásának betetőzéseként megjelent a bulgár és a macedón ágazat is, és lényegében ezen kapcsolati rendszerbe igyekezett bejutni Szabó Ervin és Jászi Oszkár köre is a világháború alatt. Jászi Oszkár és Szabó Ervin elszigetelt törekvései ellenére a későbbi utódállamok akkori szervezetei és a francia ágazat közötti kapcsolatok eredményeként alakult ki az a politikai célkitűzés, hogy a győztes háború után Elzász–Lotharingiát Franciaországhoz kell csatolni, a független cseh és lengyel államot létre kell hozni, és természetesen az Osztrák–Magyar Monarchiát fel kell oszlatni.

Így elsősorban az I. világháborút követő események sodrában a nyugati szervezetek két fajta változatával való kapcsolattartás volt jelentős. Létezett az IOOF amerikai liberálisabb frakció, és mint ahogy ismeretes, ez avatkozott be pl. Gdansk szabad várossá nyilvánításába. Azonban ekkor még mindig alapvető volt az a francia konzervatív áramlat, amely számára mind a Károlyi, mind pedig a Tanácsköztársaság idejében Magyarországon működő szervezetek túl radikálisak voltak. Így pl. Masaryk számára kitűnő eszközként szolgált a románokkal együttműködve egy olyan közös fórum kialakításához, mely magából a Tanácsköztársaság idején tevékenykedő magyar szervezeteket teljesen kizárta, nem is beszélve a fegyveres beavatkozás tényéről. A továbbiakban a versaillesi béketárgyalások után a szerb, horvát, cseh és román szervezetek közötti kapcsolatok láncolatai is végérvényesen kialakulhattak, elsősorban a kisantant politikájának megfelelően. Azonban az utódállamok területén a volt egykori magyar területeken, pl. Szabadkán, vagy magában Erdélyben és a Felvidéken is maradtak fenn, és jöttek létre magyar orientálódású társaságok és páholyok.

Elsősorban a kisantant és a cseh Masaryk és Beneš által vezetett konzervatív francia irányzatú ágazathoz való kapcsolódáson túl az I. világháborút követő korszakban közeledés következett be az IOOF amerikai irányzathoz ennek megerősödése miatt, és a francia irányzat is ehhez a liberálisabb irányzathoz igyekezett kapcsolódni a későbbiekben. A két világháború közötti korszakban a magyar mozgalom szintén ehhez a liberálisabb ágazathoz igyekezett csatlakozni, pl. ezt manifestálta a Kossuth szobor leleplezésének ünneplése, vagy Lukács Györgynek 1928. április 18-án a parlamentben tartott beszéde, hogy az amerikai szabadkőművesek miként fogadták magyar társaikat. E korszakban a franciáknál is kialakuló liberális ágazatok léte ellenére a korábbi kisantant államok szervezetei közötti kapcsolatok rendkívül erősek és meghatározó jellegűek voltak, olyannyira, hogy pl. az osztrák szervezetek is ebbe az irányba orientálódtak. Azonban a kisantant keretén belül ekkor már ellentétek is megfigyelhetők voltak, így elsősorban a román–bolgár vita következtében Dobruzsa területét illetően.

A II. világháborúig terjedő időben Hass azt mutatja be, hogy a szabadkőműves páholyoknak elsősorban az amerikai frakcióval való kapcsolatkeresése az alapvető, majd pedig azt, hogy egyes országok esetében a nemzeti ideológiák hatása következtében sajátos nemzeti frakciókra való lebomlás folyamata figyelhető meg.

A nemzeti frakciók kialakulása következtében ezek sovinszta jellegű szervezetekké alakultak át, és ekkor született meg az a nézet, miszerint a szabadkőműveség kizárólag zsidó jellegű mozgalom volna. Így például a Német Birodalom keretében az SS-en belül külön kialakítottak a szabadkőművesek tevékenységét ellenőrző és figyelő szervezetet. Ezen nacionalizálódás következményeként a szabadkőművesek — főleg az amerikai mintáknak megfelelően — karitatív, jóléti tevékenységű szervezet formájában működtek. Ilyen jellegűt öltöttek magukra ezen szervezetek a Német Birodalom területén és a Gömbös-kormány Magyarországa esetében is. Az egykori monarchiabeli utódállamok területén is megfigyelhető a faszálódás, mely lényegében Németországban kezdődött meg, azonban olyan országok esetében is jelentkezett, mint Románia. A Beneš által képviselt cseh nemzeti irányzat a Masaryk-féle örökséget tudatosan hirdette tovább szélsőségesen nacionalista formában.

Ludwik Hass elsősorban a szabadkőműveség történetének azon mozzanatait vizsgálja meg, melyek döntöek voltak az Osztrák-Magyar Monarchia területén kialakuló utódállamok és az azok szervezetei közötti kapcsolatok kiépítése szempontjából. Ezen államok szabadkőműves páholyai nem voltak annyira radikálisak, mint Jászi Oszkár vagy Szabó Ervin és köre, valamint Károlyi Mihály korszakának körei, és nem voltak annyira progresszívek, mint a Tanácsköztársaság korabeli szervezetei. Az utódállamok szervezetei éppen ezen körülményeket használták fel saját államiságuk megalapozására a határok tetszés szerinti meghúzásával. Ezen összefüggések megvilágítása feltétlenül a munka nagy érdeme.

Ugyanakkor e tanulmány sorozatnak vannak kevésbé megvilágított részletei is. Így már az 1905-ös forradalomtól kezdődően jelzi, hogy a szabadkőműves páholyok nemzeti frakciókra való lebomlásának folyamata ekkor beindult, és melynek legjobb példája, hogy a két háború közötti német mozgalom elsősorban a sajátos német jegyek és szimbólumok hordozójává vált. Úgyszintén Lengyelország függetlenné válásával ebbe olyan filozófus is bekapcsolódott, mint Hoene-Wronski, azonban azt, hogy ez a tény mit jelent, csak azok tudják interpretálni, akik közép-európai nemzeti ideológiák szakavatott kutatói.

Tagányi Zoltán

MÓNUS ILLÉS VÁLOGATOTT ÍRÁSAI

Budapest. Kossuth, 1988. 436 l.

Mónus Illés egyike az „újrafelfedezetteknek” — s kétségtelenül méltán. Hosszabb, több évtizedes cenzúra után először alighanem Marosán György „tette helyére” önéletrajzi visszaemlékezéseiben. Az elmúlt évtizedben — már az 1980-as években — többféle kiadványban jelentek meg tanulmányai, így természetesen szerepelt abban a válogatottban, amely a „Szocializmus” folyóiratot mutatta be. S persze egyik főszereplője Pintér István monográfiájának is. Nem véletlen, hogy születése 100. évfordulóján, az 1988-ban megrendezett emlékülésen értékelése valóban élénk vitát tudott kiváltani (a vitailés anyagának megjelenése egyelőre még várat magára), s talán ez is bizonyítja Mónus sokkal inkább meggondolgotatott, mint ünnepléses „hős”.

Hasonló válogatott frásoknak mindig a főszereplő gondolati anyaga a magával ragadó. S ehelyütt persze elsődlegesen az olyan kérdések vetődnek fel: mit látott meg saját korából, a világ alakulásából, a fő tendenciákból, a múlt örökségéből és a jelen feladataiból, a magyar valóságból, s a tágabb európai közönség várakozásain túl a kisebb, mint ő maga nem ritkán írta, a „dunatíji” mozgásvonalatokból, s megintcsak az itteni örökségből és lehetőségekből. Persze az egykori helyzetelemzéseken, esetleg mélyfűrészekon túl is felmerül az a kérdés, hogy az immár 45 éve halott (meggyilkolt!) Mónus gondolatai mennyiben relevánsok — avagy porosak napjainkban? Ez utóbbi félmondat azonban inkább csak költői kérdés — sok minden, többek között az említett ülészak is egyértelműen bizonyítja ennek ellenkezőjét.

Mónus életrajzi adatait az e kötetet kezébe fogó olvasó megtalálja Pintér István és Szabó Ágnes hosszabb bevezető tanulmányában. Kétségtelenül igazuk van nekik és a közhitnek is, hogy Mónus a munkásmozgalomban általánosan tapasztalattal szemben csak a harmincas éveibe lépve, az 1920-as években „virágozott ki”, vagyis nincsen arról szó, hogy a szocialista gondolkodók első nagy nemzedékének eltűnte, emigrációba kényszerítése (Garami, Kunfi és még sokan mások) után Mónus azonnal birtokba vette volna azok örökségét. Első igazán fajsúlyos, itt közölt, már „mónusi” írása 1925-ben jelent meg a Szocializmus hasábjain, s történetesen éppen Bernstein 75. születésnapjára kelt. Az írás több, mint egyszerű emlékezés. Mónus teljes tisztelettel adózott a gondolkodó Bernsteinnek, de sem az akkori korszakban, sem a későbbi évek hangulathullámainak nem tett fikarcnyi engedményt sem: nem a Marxszal szembeni „győzedelmes Bernsteint!” ünnepelte, anélkül, hogy bármilyen téren történetietlenné, fakóvá tette volna.

Mindjárt itt megjegyezhetjük, hogy e válogatott, s általában a Mónus-oeuvre kétségtelenül éppen Marxhoz, a marxi örökség vállalásához tapad. Mónus ennyiben is Szabó Ervin, Kunfi és Garami méltó örököse. Ilyen szempontból emlékezetes az 1937-es írás, amelyet „A Tőke” 70. évfordulójára írt — de persze ez a Mónus-válogatás távolról sem teljes. A napjainkban kegyetlenül sújtó gazdasági-kiadói takarékosági szempontok miatt kimaradtak Mónus 1933-as, Marx halálának 50. évfordulójára megjelent sorai, miként kimaradt az a kitűnő írás is, amelyben O. Bauernek a „Brouaire” új prágai kiadása elé írt 1936. évi előszavát méltatta. Ez a gondolatmenet persze az e kötetben megjelent frásokban is állandóan visszatér, és rendkívül szerteágazó.

A Marx-témakörnél jóval szélesebb, még gyakrabban, sőt szenvedélyesebb formában térnek vissza a szocializmus történeti és jelenkori kérdései. Rendkívül tanulságos lenne itt elemezni (amire ehelyütt persze nincsen tér), hogy milyen fordulatok tapasztalhatók ebben a vonatkozásban Mónus 1925-ben, 1929-ben, 1931-ben, 1933-ban, 1936-ban és 1938-ban, majd 1940-ben és 1943-ban írt sorai között. Az évek megjelölését nem holmi játékos és önkényes képzelet szülte. Valóban fontos írások és lényeges, sőt olykor tényleges történeti értékűnek képzelt (és beigazolódtott) események, fordulóok kapcsán konkrét összefüggésben vetette fel a szocializmus múltbeli és jövőbeli perspektíváinak kérdéseit. Ez egyúttal persze arra is figyelmeztet, hogy már ebben az időszakban is mennyire felgyorsult a történeti fejlődés, hogy a 2-3 éves időszakok mennyire másféle atmoszférát teremthettek. Ezúttal azonban egy másik meghatározó vonást emelnék ki: jelesen azt, hogy Mónusnál is állandóan szembetalálkozunk azzal a reagálással, amit Mónus már 1933-ban így fogalmazott meg: „Ellenfeleink nemegyszer eltemettek már bennünket is. Eltemették eszméinket, amelyeket elbukottaknak kiáltottak ki. Azt hitték, hogy most már számunkra nincs feltámadás. Balgán hitték, hogy ezután már Magyarországon nem lesz marxista szellemű munkásmozgalom” — s ezzel szemben bizonyít, érvet okosan és hatáson. Hogy miként — ahhoz Mónus sorait kell elolvasni. Például 1933-ban Hitler hatalomra jutásához és a Szocialista Munkásinternacionálé párizsi kongresszusához tapadóan írta: tény-

leges katasztrófa történt, tényleges fordulóhoz érkeztek, s megint Mónust idézem (különben bizonyára sokan azonnal félreértenének): „bizonyos, hogy a reformista korszak a német katasztrófával lezárult”. Természetesen ezután azt is kifejti, hogyan és miért.

Ezek után valóban figyelemremélő, hogy milyen általános új következtetéseket vont le Mónus egész európai összefüggésben, hogy azután hányféle módon kísérelt konkrét tartalmat adni annak, amit ő már itt nyomtatékosan aláhúz: „a demokratikus szocializmusnak”, aminél csakhamar feltűnnek az olyan, napjainkban visszaköszönő problémák, mint a demokrácia és diktatúra összefüggései — jelesen éppen a szocialista, a munkásmozgalommal avagy a bolsevik gyakorlattal kapcsolatban, avagy a vegyesgazdaság, a konkrét szocialista munkaterv felkarolása — mindez még az 1930-as évek elején. Csakhogy ebben az esetben sem a „visszavonulás” jegyében, hanem éppen a konkrétabb „erőteljesebb és radikálisabb” kérdésselvetések vonalán — miközben Mónusnál ez sohasem abban a formában jelentkezett, hogy voluntarista alapon egyik napról a másikra valami megváltoztatható lenne. De legalább ugyanolyan meggondolkodtató, ahogyan elhárította a földhöztapadt pragmatista megoldásokat, amivel szemben a jaurési távlatot nyújtó szocialista programadást követeli meg. Ezért is becsülte oly sokra korának általa legtöbbször tartott szocialista gondolkodóját: Otto Bauert, akit ő búcsúztatott 1938-ban, a Szocializmus utolsó háború előtti évfolyamában (kár, hogy ez az frás kimaradt a kötetből). A másik külföldi marxista-szocialista, akire Mónus sűrűn hivatkozott, akitől sokat kapott, K. Kautsky volt. Bauer és Kautsky véleménye 1917–1918-tól sok kérdésben tért el, s ezeket igen sokszor Mónus mutatta be, pontosabban nemcsak megjelenítette, hanem magyarázta, értékelte is. (Sajnos ez a témakör a maga egészében a kötetből szintén kisorsult.)

Mónust, a teoretikust és a gyakorlati politikust (hiszen többszörös szerkesztő volt mellett jó ideig a párt főtitkára, a parlamenti frakció titkára) nemcsak a szocialista elmélet problémái és változásai, távlati foglalkoztatták, hanem legalább ilyen mértékben az élő nemzetközi munkásmozgalom. Mónus érdeklődése elsősorban a német és osztrák „közép-európai” régió felé vonzotta, s a két, már említett szellemi mester és példakép mellett ezért is foglalkozott nemegyszer a német pártkongresszusok tanulságaival, s igen sokszor az osztrák munkásmozgalom, a „Vörös Bécs” jelenségeivel. (Itt megint jelezni kell, hogy Mónus értékelései soha nem egyszerűen leíróak, mindig kritikusak és problémafelvetőek, a teoretikus és politikai vezető egyaránt mintegy már a holnapi tanulságokra kérdez rá.) Mónusnál azonban szélesebb keretek között is jelentkezik a „Közép-Európa”, illetve „Dunatáj” tudata, aminek e kötetben is megjelennek nyomai („A dunai államok vámszövetségéről”), igazi, teljes bemutatása azonban nyilván terjedelmi okokból elmaradt. Kár, mert e rálátás (pl. Trianonnal kapcsolatban) sok vonatkozásban nagyon megfakult — méghozzá több vonatkozásban is — az utolsó 30–40 évben.

Mónus azonban felülemelkedett a középeurópai régió. Már az 1920-as években megjelent cikkeiben is rákérdezett a nyugat-európai, francia és angol munkásmozgalom megközelítéseire. Az 1930-as években maga a valóság is differenciált, majd 1933–1934 után, a német és osztrák „vörös színek” kiiktatása után Mónus érdeklődése természetesen megnőtt a francia–angol realitás(?), s emellett érdekes módon volt szembe az északi, skandináv eltérő modell megglátására.

A kötet bemutatásánál, a sokféle szempont és sokirányú érdeklődés érzékeltetésénél két olyan témakört látszik indokoltnak kiemelni, ami nélkül a Mónus kép is, s e kötet is csonka lenne. Az egyik a már jelzett történetiség. Nemcsak arról van szó, hogy a 2-3 éves változások mennyiben hatottak bizonyos helyzet-és távlatértékelésre (ami ugyancsak rendkívül fontos), hanem arra is gondolok, hogy mily sokszor tér vissza Mónus 1848-nak, s méginkább az első világháború örökségének és tanulságainak elemzésére. Vagyis vizsgálódásaiban a történetiségnek igen nagy szerepe volt.

A másik témakör kifejezetten a magyar valóság elemzése. S ez ugyanúgy vonatkozik a magyar társadalom szerkezetének vizsgálatára, mint a magyar politikai pártok, illetőleg a kormányok és kormányváltások elemzésére, az agrárstruktúra- és földreform-problematikára ugyanúgy, mint a szociográfia s a falukutató mozgalom megjelenésére — ami e kötetben mind nyomon követhető. Miként nyomon követhető az is, hogy Mónus az elsők között volt, akik felmérték, mit is jelentett a gömbösi fordulat az ország belpolitikai rendszerében. Az itt közölt 1934-es frások mai szemmel is kitűnőek. Miként jó rálátásról tesz tanúságot az az frás, ahol már azt világítja meg, mi a különbség, az elmozdulás Gömbös és Imrédy között.

A kötet összeállítói megjelenítették Mónusnak a népfront nyugat-európai, illetőleg magyar realitásairól frott cikkeket, amelyek ugyanúgy figyelmet követelnek, mint azok az utolsó 1938. évi, a még megjelenő Szocializmusban publikált frásai, amelyekben a háború elkerülhetőségének kérdéseit elemzi. Végül a kötetet azok az frások zárják, amelyeket Pintér István és Szabó Ágnes a Párttörténeti Intézet archívumából

„ásott elő”, amelyekben Mónus a párt teoretikusa és stratégijaként 1943-ban már a háború utáni programtervezeteket állította össze.

Külön helyet követelne a viszonylag terjedelmes, 85 oldalas bevezető bemutatása és elemzése. Erre itt egyszerűen azért nem vállalkozom, mert miközben jelezni kívánom, a szerzők nagy odaadással és nagy tényismerettel írtak Mónusról, az értékelésekkel több ízben vitáznivalóm is lenne (akár a Komintern VII. kongresszusának mónusi értékelése, akár a népfront és a magyarországi népfront esetében), ami viszont túl sok helyet követelne.

A kötet írásait az összeállítók hasznos tájékoztató jegyzetekkel látták el — amiért feltétlen elismerés illeti őket. A jegyzetekbe tévedések is csúsztak. Joseph Saxe nem angol, hanem magyar származású belga szocialista, a kérdéses 1936-os időpontban a Belga Munkáspárt központi napilapjának, a *Le Peuple*-nek külpolitikai rovatvezetője. Schiffrin nem német, hanem orosz származású szocialista, aki előbb német, majd francia emigrációban élt. Braunthal nem német, hanem osztrák, Szekszárdi tudtommal Faragó László egyik frói álneve. Az 1928. októberi Mónus-cikknél a kínai forradalomnál Mónus aligha az 1927–37-es forradalomra gondolt, mikor „a század egyik legnagyobb eseményéről” írt — akkor ő jó szemmel nyilvánvalóan az egész folyamatot érzékeltette, azt, ami 1911-ben kezdődött, s 1919-cel folytatódva az 1924–1926-os időszakban keltette fel ismét Európa érdeklődését. Ugyanígy az 1931-es írásnál a szerzők Latin Amerika vonatkozásában későbbi eseményekre utalnak, s korábbi fontos mozzanatok (mexikói forradalom!) viszont kimaradnak. Az 1938. júniusi Szocializmus-cikk esetében, úgy vélem, a Leon Blum-féle politikához, illetve a francia szocialista párton belüli irányzatokhoz feltétlenül magyarázó jegyzet kellett volna. Végül az értelmiségi bizottságnál, márcsak a történeti igazság miatt is egyszer már itt lenne az ideje annak tényleges számbavételére, hogy Mónus kiket vont be ebbe a munkába. Ezt az itt közölt jegyzetnél kiváló alkalom lett volna rögzíteni.

A kötet megjelenését csak üdvözölni lehet. Az érdeklődők tényleg fontos Mónus-írásokkal ismerkedhettek meg — köztük olyanokkal is, amelyek nehezen hozzáférhetők. Mégis, ez alkalommal is újra hangsúlyozni szeretném: a Mónus-oeuvre jelentősen szélesebb ennél a válogatottnál. Úgy vélem, indokolt lenne nem pusztán „a teljesség kedvéért”, hanem tényleges szükséglet okán e Mónus-hagyatékából többet megjelentetni. S nem felejthetjük: Mónus levelezése egyelőre még ugyancsak érintetlen.

Jemnitz János

KUN MIKLÓS:

1917. EGY ÉV KRÓNIKÁJA

Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1988. 687 l.

„Derengő szabadság hatalmas éve”. Ez a Mandelstam-idézet a kötet Huszár István által írt Bevezetőjének címe. Maga a mű sikeresen összeállított és kommentált szöveggyűjtemény a győzelmes, sokat vitatott, csakhamar pedig „hivatalos” hazugságokba burkolt 1917-ről. Az olvasó megismerkedhet *mindkét* 1917-es forradalomnak az eseményeivel; a február–márciusival csakúgy, mint az október–novemberivel. A cárizmust — mint ismeretes — a néptömegek erejének a kora tavaszi forradalom döntötte meg; rendkívül bonyolult történelmi helyzetben.

Az Orosz Birodalom élethalálharcban állott. A nyugat-európai polgári demokráciák; Franciaország és Anglia oldalán küzdött a rendkívül erős császári Németország és szövetségesei ellen. Korábban a történelem iránt érdeklődők széles körében élt az a nézet, hogy a háború sorsa ekkorra már végérvényesen eldőlt. Napjaink nem egy jeles történész úgy vélekedik: még nem dőlt el. A németek Franciaországban ismét támadtak, Oroszország területének jelentős részét birtokukban tartották, és megvolt annak a lehetősége is, hogy elnyomulnak a központi területek felé. A katonai vereségek, a háborús nyomorúság volt az, ami Pétervárott forradalomba torkollt. Számos, a kötetben közölt visszaemlékezés foglalkozik ezzel a folyamattal. Az új kormányt Lenin „a burzsoázia” kormányának nevezte, jöllehet, szocialista hajlandóságú tagjai is voltak. (Pl. a későbbi miniszterelnök: Kerenszkij.) Mi — mai, a Komintern VII. kongresszusa (1935) utáni szóhasználatlaltal — „polgári demokratikus” kormányról szólnánk. Lenin azonban, akárcsak Marx és Engels,

nem élt a „polgári demokrácia” fogalmával — némi túlzással abból kiindulva, hogy ami polgári, az eleve nem lehet demokratikus. A bolsevikok egyszerűen a „burzsoázia kormányának” nevezték az Ideiglenes Kormányt, amely mellett — mint Lenin írta — megalakult „egy még gyenge, még csak csírában létező és erősödő másik kormány: a munkás- és katonaküldöttek szovjetje”. Azonban a szovjetekben a cárizmus ellen annak idején elkeseredetten harcoló — jelentős paraszti-értelmiségi bázisra építő — szociálforradalmárok („eszerek”) és a mensevikok (lényegében hagyományos szociáldemokraták) voltak többségben: a bolsevikok csak a későbbiekben, súlyos küzdelmek révén kerekednek felül.

A szocialista forradalom előkészületei és lezajlása kapcsán — ezt a visszaemlékezések egyértelműen tanúsítják — Lenin oldalán mindinkább előtérbe került a pétervári szovjet elnökének, Lev Trockijnak az alakja. Róla — különböző világnézetű szerzők — már sokszor leírták a „démoni” jelzőt. Pedig — mint a szövegből kitűnik — nem erről volt szó! Trockij ekkor nagyon jól megfelelt feladatainak. Szuggesztív egyéniség; radikális, de jó taktikai érzékkel és alapos felkészültséggel rendelkező, önálló gondolkodású forradalmár. Nélküle 1917 őszén aligha úgy történt volna meg a szocialista fordulat, mint ahogyan megtörtént. Mint a később megalakult vörös hadsereg vezetője sem vallott kudarcot. Ami pedig a továbbiakról illeti, megjegyezhetjük: 1918 után valóban elszakadóban volt a valóságtól. Nevezhető doktrinérnek is. Az a felfogása, hogy „a szocializmus egy országban” elv a gyakorlatban csak fogyatékosan érvényesülhet, hogy az Oroszországban létrehozandó szocializmust súlyos torzulások veszélye fenyegeti, történeti tapasztalataink alapján aligha vitatható.

A forradalom igazi stratégiája — erről a kötetet olvasva is rendre megbizonyosodhatunk — Lenin volt. Az a nagy kozkázatokat is vállaló Lenin — ezt mutatják a Bolsevik Párt Központi Bizottságának 1917. szeptember 20-i és ezt követő tanácskozásai (melyeknek jegyzőkönyveit közli a kötet) —, aki elviselte, sőt igényelte az ellenvéleményeket, s a legnehezebb időszakokban is ragaszkodott bizonyos demokratikus alapelvekhez és etikai normákhoz. Nem az volt a véleménye, hogy a krízis idején „luxus” a pártdemokrácia! (Pártdemokráciát említettünk, hiszen a forradalom veszélyeztetett helyzetében nem volt lehetőség valamiféle általános politikai demokráciára.) Lényegében az előbb említett megfontolásból a forradalom győzelmének napjaiban is együttműködött a baloldali eszerekkel, mensevikkkel, anarchistákkal, mindazokkal, akik vállalták a közös ügyet. (Ez nem a szocializmus *azonnali* megvalósítását, hanem a feléje vezető utak megnyitását jelentette.)

Csak helyeselhető, hogy a szerkesztő közli az orosz szociáldemokrácia „atyamesterének”, Plehanovnak az ideiglenes kormány bukása után a pétervári munkásokhoz intézett nyílt levelét. Plehanov ebben „idő előttinek” tartja a szocialista átalakulást, a demokratikus erők koalícióját javasolja, s határozottan ellenez mindenféle, még oly haladó, de kisebbségi hatalmat. (A terrortól nem is szólva.) Tiszteletre méltó álláspont, de Plehanov olyan tartós, polgári demokratikus periódust tételezett fel, amelyet aligha lehetett volna beiktatni Oroszország történetébe.

S a kötet végén az epilógus: 1918. január, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés feloszlása. A bolsevikok eleinte támogatták a képviselők megválasztását és gyülekezését. A testületben azonban nagyarányú eszer többség alakult ki. Lenin és hívei természetesen nem lelkesedtek ezért az eredményért; Buharin — alkotmányozó nemzetgyűlés helyett — „forradalmi konvent” létesítését javasolta. De ez sem valósult meg: a *szovjethatalom* elvi alapján álló bolsevikok *mindenfajta* parlamentarizmust elvetettek, s az alkotmányozó nemzetgyűlést feloszlatták. Valójában ez pecsételte meg — nemzetközi viszonylatban — a szakadást a szociáldemokraták és kommunisták között.

Mindaz, amivel a dokumentumok olvasása során megismerkedhettünk, történhetett volna lényegében másként is? Aligha. Az azonban, ami a húszas évek második felében a Szovjetunióban érvényesült, a nagy reményekre jogosító szovjetek elsorvadása, a személyi diktatúra létrejötte, nem teljesen független sem az 1917-es forradalmak történetétől, sem attól a szinte példátlanul véres polgárháborútól, ami 1918 után következett. A sztálini fordulat kétségkívül törés az SZKP és a szovjet állam történetében. Olyan törés azonban, amelynek — az ismertetett kötetben is kitűnően — megvoltak a maga előzményei.

Kun Miklós szöveggyűjteménye számos, eddig magyarul nem olvasható dokumentumot adott kézre kitűnő fordításban. Van azonban némi hiányérzetem. Ismeretes, hogy 1917 mindkét forradalmában milyen nagy jelentősége van a háborúnak. Az összeomló frontok helyzetéről szívesen olvastam volna többet. Az egyes hónapokat (fejezeteket) magvas szerkesztői összefoglalások vezetik be. Ezek hiteles képet adnak a forradalmakról. De nem derül ki kellő egyértelműséggel: a bolsevikok erősen (bár nem a későbbi „sztálini módon”) centralizált kisebbségi élcsoportot alkottak, amely heterogén és viszálykodó többséggel állott

szemben. Szinte csak a bolsevikok tudták pontosan, hogy mit akarnak. A bolsevikellenes többség azonban 1917–1918 fordulóján csak a politikai életben mutatkozott. Leninnek és híveinek sikerült — „parlamenten kívül” — elnyerniük a nagy néptömegek, mindenekelőtt az ipari proletariátus, — a földosztásra és békére vágyó szegényparasztság jelentős részének támogatását. A szerkesztő színvonalas, fejezetenkénti bevezetői sajnos nem mindig pótolják a jegyzeteket. Ezekkel — az érthetőség okából — mindenképpen el kellett volna látni a szövegeket. Ugyanez vonatkozik a névmutatóra is. Az olvasó sokszor még a szemelvények szerzőinek kilétével sincs tisztában. S még egyet: az érdekes illusztrációk sorából hiányzik a Lev Trockijt ábrázoló fénykép.

Erényi Tibor

KUN MIKLÓS:

BUHARIN

Budapest, Szabad Tér Kiadó. 1988. 493 l.

„Veritas lucet ipsa per se” (Az igazság önmagában elegendő) — ezt a mottót írhatnánk Kun Miklós legújabb könyve elé, amely a kortársak által „a párt kedvencének”, „a mozgalom aranyemberének”, „Lenin és Sztálin médiumának”, „viasztermészetűnek” és „a legjobb kommunisták börtönörének” egyaránt nevezett Nyikolaj Ivanovics Buharin születésének 100., halálának 50. évfordulóján látott napvilágot. A szerző kötete történeti szakirodalmunk első magyar biográfiája a legendás kedvességéről híres forradalmárról, Lenin mellett a bolsevik párt legjelentősebb ideológusáról, nézeteinek evolúciós fejlődéséről, államférfiúi és politikus személyiségéről, a sztálini törvénytelenések áldozatául esett közgazdász-teoretikus emberi tragédiájáról.

Az öt nagyobb szerkezeti egységre (*Tanulóévek, Emigrációban, A hatalom csúcsain, A vereség, A nagy per*) tagolódo kötet első fejezete a levéltári források hitelével, a kortársak és családtagok vallomásainak felhasználásával idézi fel az 1888. szeptember 27-én, a „negyvenszer negyven aranykupolás második fővárosban”, Moszkvában, értelmiségi családban született Buharin gyermekezeit, növény- és rovargyűjtő szenvedélyét, a tehetségével és konok kitarásával kitűnt fiatalember gimnáziumi tanulmányait, irodalmi olvasmányait, ismerkedését a marxista tanokkal, az egyetemi konspiratív diákszervezetekben való részvételt és a bolsevik pártba történő belépését 1906-ban. A szerző érdekesfésűben mutatja be az egyetemista Buharin illegális agitációs és propagandatevékenységét a hamovnyiki munkáskerületben, valamint baráti körét, amelyhez Nyikolaj Briljant (Szokolnyikov, a szovjet kormány későbbi pénzügyminisztere), Ilja Ehrenburg, Varvara Jakovleva, Vlagyimir Szmirnov, Grigorij Lomov és Valerian Oszinszkij tartoztak. Buharint 1908-ban kooptálták a moszkvai bolsevik pártszervezetbe, 1909–1910-ben többször letartóztatták, kizárták az egyetemről, Onyega vidékére száműzték, ahonnan 1911. szeptember 30-án külföldre szökött.

A könyv írója kiemelt helyen tárgyalja Buharin emigrációs éveit: krakkói, 1912 őszi első találkozását Leninnel és Zinovjevvel, a számos ellentéttel terhelt Lenin–Buharin-viszony hátterét (így a Malinovszkij-ügyet), ismeretségét Kamenyevvel, Sztálinnal, Trockijjal és a külföldi tapasztalatok elementáris tényét. A kötet új dokumentumok segítségével idézi fel Nyikolaj Ivanovics Buharin bécsi tartózkodását, ottani közgazdasági tanulmányait, a „Pravda” és a „Die Neue Zeit” hasábjain közölt publikációit, köztük a „Marx Károly és a burzsoázia politikai gazdaságtana”, „Sztruve úr hókuszpókuszai”, „Az általános választójogért folyó küzdelem Magyarországon”, „A szubjektív értékelmélet Böhm–Bawerk munkáiban” és a „Politikai gazdaságtan — érték nélkül” című tanulmányait. Kun Miklós számos, eddig ismeretlen részletet közöl Buharin és Sztálin bécsi kapcsolatáról, a nemzeti kérdésről első cikkeit író Dzsugasvilinek nyújtott szakmai segítségéről.

Hasonló részletességgel tárgyalja a kötet Buharin svájci (a Lausanne-környéki Baugy sur Clarens-i) tartózkodását 1914 szeptemberétől, a Trojanovszkij, Jelena Rozmirovics, Nyikolaj Krilenko, David Rjazanov, Szemjon Szemkovszkij, Grigorij Pjatakov, Jevgenyija Bos nevével fémjelzett baráti körét, háborúellenes cikkeit, a szociáldemokrata opportunistákkal folytatott vitáit, a bolsevik szervezetek 1915. február 27.–március 5-i berni konferenciáján való részvételét (az ún. vereségpárti lenini koncepció elleni fellépését). A szerző kitűnő érzékkel elemzi Lenin és Buharin 1916-ban vívott polémiját a párt szervezeti kérdéseiről, a nemzetek önrendelkezési jogáról és az imperialista állam megítéléséről.

Németországi, ausztriai, svájci, franciaországi és svédországi emigrációja után, 1916 novemberében Buharin az Egyesült Államokba, New Yorkba utazott, ahol a „Novij Mir” című folyóirat szerkesztőjeként dolgozott — Csudnovszkij, Urickij és Berzin társaságában — 1917 áprilisáig. Ez idő tájt fejezte be „Az imperialista állam elméletéhez” című tanulmányát, amelynek több megállapítását Lenin is felhasználta műveiben.

A kötet harmadik fejezete megkapó erővel mutatja be az 1917 nyarán Oroszországba hazatért Buharin rendkívüli energiáját és szervezőképességét, az októberi moszkvai fegyveres harcokban való részvételét és a forradalom győzelme utáni politikai karrierjét. A szerző tárgyilagosan és árnyaltan elemzi a párttagság egyharmadát kitevő „baloldali kommunisták” (köztük Pjatakov, Radek, Oszinszkij, Preobrazsenszkij, Frunze, Kujbisev, Bos) frakciójához tartozó Buharin politikai állásfoglalásait: a breszt–litviszki béke aláírását ellenző nézeteit és a hadikommunizmusról vallott felfogását. Kun Miklós korrektül ábrázolja a „Pravda fő-szerkesztőjeként, a KB tagjaként tevékenykedő politikus ellentmondásos személyiségét, amelyet Lenin 1922. december 24-i sorai így jellemeztek: „Buharin a párt legértékesebb és legnagyobb teoretikusa. Joggal tarthatjuk emellett az egész párt kedvencének. Nagyon is kétségbeeszen, hogy elméleti nézetei a tisztán marxista nézetekhez tartoznak-e. Van benne valami skolasztikus vonás (sohasem tanulta, és azt hiszem, sohasem értette egészen a dialektikát).”

A szerző szükségesnek tartotta kiemelni, hogy 1923-ban — Sztálinnal együtt — Buharin is elfogadta azt a döntést, amely megtiltotta Vlagyimir Iljics környezetének, hogy eljuttassák hozzá — a beteg megkímélése ürügyén! — a párt ügyeiről szóló iratokat, napilapokat. A „párt kedvence” aláírta azt a körlevelet is, amely a pártfunkcionáriusokat arra figyelmeztette, hogy ne vegyék komolyan Leninnek a Pravdában közölt utolsó írásait. Kevésbé ismert tény, hogy életének utolsó hónapjaiban Lenin a Politikai Bizottság tagjaival — Buharin kivételével — nem volt hajlandó szóbaállni.

A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy Lenin 1924. január 21-i halálát követően a bolsevik párt vezetésében tovább mélyültek az ellentétek. Ezekben az években Buharin — Sztálin szövetségeseiként — jelentős szerepet vállalt a Lev Trockij vezette frakció, majd a *leningrádi ellenzék* (Zinovjev, Kamenyev, Krupszkaja, Szokolnyikov, Szafarov, Lasevics, Zaluckij) és az úgynevezett *egyesült ellenzék* felszámolásában. Az 1925 decemberében, a XIV. pártkongresszuson a politikai bizottság tagjává választott Buharinnak döntő része volt abban, hogy a következő év elején Zinovjevet leváltották a leningrádi pártbizottság éléről, Kamenyevet pedig elmozdították a Munka és Védelem Tanács elnöki tisztéből. A párt fő ideológusa 1926–1928 között Buharin lett, aki a gazdasági nehézségek, a középparasztság és a kulákok elleni fokozódó terror láttán több frászában bírálta a sztálini gazdaságpolitikai gigantomániát, az erőltetett és aránytalan iparosítást, az abnormálisan magas tervszámokat és a drasztikus kollektivizálást.

A szerző úgy látja, hogy a Buharin–Rikov–Tomszkij–Ugjanov-csoportnak 1927/28 fordulóján még lett volna esélye Sztálin leváltására. Ezzel kapcsolatban a könyv írója idézi Buharin és Kamenyev 1928 nyarán történt találkozáját, amikor az előbbi így jellemezte az OK(b)P főtitkárát: „Sztálin elvtelen intrikus, aki mindent alárendel a hatalomért folyó harcnak, az elméletet aszerint változtatja, hogy éppen kit akar félreállítani az útból. Most éppen úgy manőverezik, hogy szakadároknak állítson be bennünket.”

Kun Miklós széles forrásbázisra támaszkodva mutatja be a „jobboldali elhajló”-nak minősített Buharin-csoport elleni sztálini retorziót: a *duumvirátus* egykori tagjának 1929. július 4-i leváltását a Komintern éléről, novemberi kizárását a politikai bizottságból és a Pravda főszerkesztői tisztéből történő menesztését. Drámai erővel mutatja be a kötet Rikov, Tomszkij és Ugjanov „beismerő” vallomásait, önkritikájukat és a politikai hatalomból való kiszorításukat. 1930. június 26-án, a XVI. pártkongresszuson a Sztálin–Molotov–Kaganovics–Vorosilov-csoport véglegesen leszámolt a „jobboldali elhajlókkal”: Buharin kénytelen volt önkritikát gyakorolni a KB novemberi ülésén és a Pravdában. A megalázott politikus ezt követően — Ordzonikidze és Pjatakov beosztottjaként — a Nehézipari Népbizottság osztályvezetőjeként tudománysszervezői feladatokat látott el.

A könyv imponáló adatgazdagsággal, politikatörténeti kuriózumok felidézésével elemzi az 1930-as évek első felének ideológiai küzdelmeit, köztük a Sztálin leváltását sürgető Rjutyin-platform követeléseit, az Ejszmont–Tolmacsov–Szmirnov-csoport ellenzéki fellépését, valamint az 1934. január 26.–február 10-e közötti XVII. pártkongresszus légkörét, a nevezetes szavazás körülményeit, amikor a közel 1200 küldött közül 292 fő a párt főtitkára ellen voksolt.

A könyv írója hiteles és részletes leírást ad az 1934. december elsejei Kirov-gyilkosság politikai hátteréről, az ezt követő terrorhullámról, tömeges letartóztatásokról és kivégzésekről.

A kötet kétségtelenül legjobb fejezetét a sorozatos sztálini törvénytörések, koncepciók perek leírása képezi. Ennek során a szerző megkülönböztetett figyelmet fordít az ún. „jobboldali-trockista szovjet-ellenes centrum”, azaz a „huszonegyek pere” ismertetésére, az Andrej Visinszkij főügyész által alkalmazott, jól bevált „forgatókönyv” visszataszító vonásainak felidézésére. Kun Miklós szenvedélyesen — mintegy 120 oldalon keresztül — meggyőzően bizonyítja az 1938. március 2–8. közötti monstre per vádlottait (N. I. Buharin, A. I. Rikov, G. G. Jagoda, N. N. Kresztyinszkij, N. G. Rakovszkij, A. P. Rosenholz, V. I. Ivanov, M. A. Csernov, G. F. Grinyko, I. A. Zelenszkij, Sz. A. Besszonov, A. P. Ikramov, F. Hodzsajev, V. F. Sarangovics, P. T. Zubarjov, P. P. Bulanov, L. G. Levin, D. D. Pletnyov, I. N. Kazakov, V. A. Makszimov-Gyikovszkij, P. P. Krjucskov) ellen felhozott koholt vádak (köztük: a Szovjetunióval ellenséges államok javára történő hírszerzés; összeesküvő csoportok létrehozása; szabotázs, diverzió, terrorcselekmények elkövetése; a Szovjetunió katonai potenciáljának aláaknázása; Ukrajna, Belorusszia, a közép-ázsiai köztársaságok, Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán és a távol-keleti Tengeremlék elszakításának kísérlete; a Szovjetunió szocialista társadalmi és államrendje megdöntésének szándéka stb.) alaptalanságát. Döbbenetes erővel hat az olvasóra a börtönbe vetett, fizikailag és lelkileg megkínzott vádlottak és tanúk megalázkodó, önostorozó „beismerése”, büntudattól áthatott vallomása.

Az 1938. március 9-én törvénytelenül kivégzett — és csak 1988 nyarán rehabilitált — Buharin politikai pályaképének objektív megrajzolása kimagasló tudományos teljesítménynek számít, hiszen Kun Miklós könyve adatgazdagságát, forrásbázisát tekintve lényegesen felülmúlja a témára vonatkozó résztanulmányokat, de még Stephen Cohen „Bukharin and the Bolshevik Revolution (A Political Biography, 1888–1938)” című, 1973-ban New Yorkban megjelent, ezidáig etalonnak tekintett munkáját is. A szerző vállalkozásának úttörő jelentőségét jelzi, hogy hozzá hasonló, igényes kötet kiadása a Szovjetunióban is még várat magára.

Kun Miklós szép stílusban megírt, kitűnő forráselemző magyarázatokat tartalmazó, ízlésesen megformált kötetét jó szívvel ajánlhatjuk a 20. századi politikatörténet iránt érdeklődők könyvespolcaira. Érdeklődéssel várjuk a szerző további műveit, így a „Hatalom és ellenzék”, „A sztálini fogaskerekek között” (Az 1930-as évek politikai perrei) című, megjelenés előtt álló könyveit és a Lev Trockijról készülő életrajzát.

V. Molnár László

HANS VON HERWARTH:

ZWISCHEN HITLER UND STALIN ERLEBTE ZEITGESCHICHTE 1931–1945

Verlag Ullstein GmbH, Frankfurt/M–Berlin 1986, 368 l.

HITLER ÉS SZTÁLIN KÖZÖTT. ÁTÉLT KORTÖRTÉNET 1931–1945

Az osztrák Die Presse 1989. november 17-i számában a lap londoni tudósítója hírt adott egy, a Londoni Legfelsőbb Bíróságon hetek óta folyó rágalmazási perről. Ez annak a 70 000 usztasa, csetnik és kozák háborús önkéntesnek a sorsával függött össze, akiket 1945 áprilisában az angol hadsereg által megszállt osztrák területről brit parancsra „repariáltak”, vagyis átadtak a jugoszláv és szovjet katonai hatóságoknak. Ezzel véres leszámolásnak tették ki őket. A főmagánvádló a 75 éves Toby Low tábornok volt (annakidején 31 évesen Klagenfurtban az 5. brit hadtest parancsnokának törzsfőnöke). Low (időközben Lord Aldington) beperelte Nyikolaj Tolsztoj történetíró (a nagy orosz író távoli leszármazottját), aki „A miniszter és a tömeggyilkosság” című könyvében a Wehrmacht kötelékében harcolt jugoszláviai usztasák, csetnik és orosz önkéntesek kiadatása miatt Toby Low tábornokról azt állította, hogy nem különb egy közös háborús bűnösnél és tömeggyilkosnál. Kihallgatása során Low kifejtette: ha tudta volna, hogy ezeket a jugoszlávokat és kozákokat tömegmészárlásnak vagy lassú halálnak teszi ki 1945. május 17-én kelt kiadatási parancsával (amely Robertson tábornoknak az olaszországi főhadiszálláson május 15-én keltezett parancsa végrehajtását jelentette), közölte volna ezt a körülményt feletteseivel. (Low a bíróság előtt 44 évvel később sem

állította, hogy megtagadta volna a parancsot, amelyet a főhadiszállástól kapott, de „jelentette volna”, ha ismerte volna, milyen sors vár ezekre az önkéntesekre.)

Keveset tudunk a második világháborúban a németek oldalán harcolt orosz, kozák és más nemzeti-szovjet állampolgárokról. Vlaszov tábornok neve vált elsősorban ismertté széles körben. Hans von Herwarth visszaemlékezéseinek éppen ez az egyik legérdekesebb része.

A szerző, mint fiatal, hivatásos diplomata, pályafutását 1931-ben a moszkvai német nagykövetségen kezdte el, ahol 1939-ig teljesített szolgálatot. Ez az időszak meghatározó lett Herwarth egész életére. Szoros kapcsolatot teremtett számos ott állomásozó diplomatával, különösen az amerikai Charles Bohlenel és Georg Kennannal, akik később a nemzetközi politikában is jelentős szerepet vittek, mint „orosz-szakértők”. Valóságos atyai baráti kapcsolata alakult *Schulenburg* gróf nagykövettel, akinek személyi titkára lett. Von Herwarth „jó házból” való volt: édesapja hivatásos tiszt, édesanyja nyugatporoszországi családból származott. Felmenői katonák, földbirtokosok, állami tisztviselők, de akadt kereskedő is köztük. Mindez kiterjedt személyi kapcsolatokat jelentett Herwarth számára. A moszkvai évekre izgalmas események estek, pl. koncepciósi perek (Buharin, Tuhacsevszkij). Herwarth részese lett a „szürke moszkvai hétköznapi”-nak, de persze csak mint szemlélő, mert színes, sokoldalú életet élt (csakúgy kapcsolatba került a GPU-emberekkel, mint a szovjet színházi élettel. „Az oroszok született színészek”; érdekes és egzotikus utazásokon vett részt, nagy társadalmi életet élt a többi diplomáciai misszió tagjaival). Dacára a sok negatívumnak, megfogta őt a mérhetetlen orosz föld, az orosz nép lelke. Herwarth nyitott szemmel járt a moszkvai világban. Tisztán látta, hogy Sztálin alatt ez a birodalom nagyorosz nemzeti nagyhatalommá fejlődött. Herwarth Hitler-ellenes volt. Nyugati kollégáin keresztül igyekezett a londoni és párizsi kormányokat a Hitlerről kialakított illúzióktól megóvni.

A könyv részletesen foglalkozik a német-szovjet megneemtámadási szerződéssel. Herwarth véleménye szerint Hitlerrel ellentétben Sztálin hitt a Németországgal kötött szövetség tartósságában. A könyv érdekes epizódja *Schulenburg* gróf 1937. november 25-i beszéde a berlini Wehrmachtakadémián („Németország politikai kapcsolatai a Szovjetunióhoz” 124–130). A magasrangú tisztek és a Külügyminisztérium vezető tisztviselői előtt elmondott beszédében — amelynek anyagát, elsősorban a követség elemzései alapján, Herwarth állította össze — a moszkvai német nagykövet áttekintést nyújtott a hagyományos német-orosz kapcsolatokról. Ismertette a jelentős belpolitikai változásokat (visszatérés a cári hadsereg rendfokozataihoz; a kultúrában az orosz hagyományok hangsúlyozott ápolása stb.). Herwarth szerint az előadáson vezérfonalként vonul végig a megbékélés, a kiegyezés kérdése. Von Herwarth később csatlakozott a Hitler-ellenes összeesküvéshez (a mozgalom konzervatív szárnyához) csakúgy, mint *Schulenburg* nagykövet (akit 1944. július 20. után kivégeztek). Herwarth különleges szerencséjének tulajdonította, hogy elkerülte az összeesküvők sorsát. Sok érdekességről ad számot: hosszasan és melegen ír *Stauffenberg* grófról; megörökíti, hogyan hozta a Berlinben tartózkodó *Bohlen* tudomására a Hollandia, Belgium elleni német támadás időpontját stb. Közben Herwarth a két nagyhatalom közti érintkezések résztvevője is volt, így *Molotov* emlékezete berlini látogatásakor.

A visszaemlékezés egy drámai és nem publikus epizódot is megörökít: 1941 elején *Schulenburg* gróf kihallgatást kért Hitlertől, mivel tudott a Szovjetunió elleni támadás előkészületeiről. 1941. április 26-án fogadta őt Hitler. *Schulenburg* frásos memorandumot nyújtott át, és kifejtette, hogy szerinte a Szovjetunió semmi esetre sem akar háborúba, megtartja „pozitív semlegességét”. „Hitler némán hallgatta végig. Amikor *Schulenburg* befejezte, Hitler felemelkedett, félretette *Schulenburg* memorandumát, kezét rázott vele, és ezt mondta: „Köszönöm Önnek, nagyon érdekes volt, jó visszautazást kívánok Moszkvába.” Egy kérdést sem tett fel, nem bocsátkozott vitába, a legcsekélyebb utalást sem tette a Szovjetunió megtámadására. Éppen Hitler hallgatása erősítette meg *Schulenburg* gróftól féltelmében, hogy a döntés régen megtörtént.” (214–215 old.) Mindezt *Schulenburg* közvetlenül a Hitler-audencia után mondta el Herwarthnak és feleségének.

Furcsa és logikailag nehezen követhető Herwarth elhatározása: miután látta, hogy tevékenysége a béke megővésére hiábavaló, úgy érezte: „Elérkezett a pillanat, hogy katoná legyen, és a tollal fegyverrel cserélje fel.” (184. old.) És itt kezdődik a számunkra különösen értékesnek tűnő rész: a háborúban Herwarth különböző beosztásokban szolgált, végül az önkéntes kötelek tábornokának, *Ernst Köstring*nek lett a segédtszije. *Köstring*et Moszkvából jól ismerte, amikor az katonai attasé lett ott.

Herwarth alapfelfogása a szovjet rendszer megdöntéséről ez volt: „Oroszországot az oroszok segítségével kell legyőzni.” (288. old.) Mármint a háborúban. Ezt 1942. december 18-án kifejtette azon a berlini konferencián, amelyen a hadsereg, a Keleti Minisztérium és az SS képviselői vettek részt. Herwarth azt

tartotta, hogy csak a szovjet népekkel összefogva lehetséges a sztálini uralom elleni felkelés. Ekkor már ismerte, hogy a német katonai szervek, különösen az SS milyen embertelenül bántak a hadifogságba került szovjet katonákkal: százazrek és százazrek pusztultak el. Ez növelte a szovjet lakosság ellenállását.

Az önkéntesek: oroszok, kozákok, türkmének, azerbajdzsánok, örmények, észak-kaukázusiak, volgatatárok története összefügg a kisebbségek ma is égető problémájával. Ebből a szempontból figyelemreméltó Schulemburg gróf álláspontja és annak eredete. A későbbi moszkvai nagykövet 1914 előtt konzul volt Tifliszben, majd oda 1917-ben tért vissza a megszálló német csapatokkal. A rövid életű független grúz kormányért (1918–1921) ténykedett, mindvégig híve volt az önálló Grúziának és Örményországnak. E felfogásához csatlakozott von Herwarth is, aki katonai beosztásában Stauffenberg gróffal (ezidőtájt a Szárazföldi Hadsereg Vkf. II. Osztályának parancsnokaként új egységek szervezésével foglalkozott) és Köstring tábornokkal (a Kaukázusi Front felügyelője, 1944. január 1-től az „Önkéntes kötelek tábornoka”) az önkéntes alakulatok felállításával foglalkozott. Már 1942 koratavaszán 250 000 orosz és más nemzetiségű szovjet állampolgár harcolt a Wehrmacht kötelékében. Schulemburg, Stauffenberg, Köstring és a náluk jóval fiatalabb Herwarth ugyanannak a koncepciónak az alapján gondolták a Szovjetunió elleni háború megnyerését. Tézisük: „Oroszországot csak az oroszok segítségével lehet legyőzni” (288. old.) kiegészíthető volt értelemszerűen a nemzetiségekkel, hiszen azok együtt alkották a Szovjetunió elleni fegyveres erőt a németek oldalán.

Az önkéntes alakulatok száma egyre nőtt, és a szerző szerint 1943-ban elérte a 800 000 főt. A németek különböző frontokon vetették be őket, harcértékük magas volt. Fékezhetetlenség, kegyetlenség is jellemezte őket (Herwarth külön ír egy türkesztáni zászlóaljról, amelynek német parancsnokát az SS-ek egyszerűen „kapcsolták ki”: agyonlőtték több türkmén tisztjével együtt). Ugyanígy viselkedtek kozák egységek a Tito-partizánok ellen.

Herwarth Köstringet elkísérte a különböző hadművelési területekre, mert a szovjet front minden német egységében 10-15%-ot tett ki az önkéntes oroszok és más nemzetiségiek aránya. Ám ekkor már megkezdődött a német kötelek tömeges kivonása nyugatra, így velük együtt az önkénteseké is. A háború végén sokan így kerültek angol, amerikai fogságba.

A szerző külön fejezetben foglalkozik Vlaszov tábornokkal, aki a Moszkvát sikeresen védő 20. hadsereg parancsnokló tábornoka volt. Fogságba esése után 1942 decemberében a Szmolenszki Kiáltványban lefektetett elvekkel megalakította az „Oroszország Felszabadítása Bizottság”-ot. Célként egy demokratikus Oroszország létrehozását jelölte meg a Kiáltvány, szövetségben Németországgal, miután németek és oroszok együtt döntenek meg a szovjet rendszert. 1944 őszén Vlaszov Himmler engedélye alapján létrehozta az „Oroszország Népei Felszabadításának Bizottság”-t, amely a Szmolenszki Kiáltvány alapján tűzte ki tevékenységét. Köstring és Herwarth résztvettek a bizottság ünnepélyes prágai alakuló ülésén, de mindketten tudták, már késő: a Vörös Hadsereg előretört, az angolok-amerikaiak elérték Németország nyugati határát. Ennek ellenére Vlaszov engedélyt kapott arra, hogy két orosz hadosztályt állítson fel (a 600. és a 650. hadosztályt). Előbbi 1945 márciusában egy német hadosztállyal együtt az Oderánál vetették be, majd a brünni frontra irányították (Hadosztályparancsnok: Bunjatsenko vezérőrnagy). Herwarth szerint Bunjatsenko saját elhatározásából Prága ellen vonult, megsegítette a felkelő cseheket, és velük együtt felvette a harcot a német kötelekkel. Szerinte együtt szabadították fel a csehszlovák fővárost a felkelők és Bunjatsenko orosz csapatai. Végül is az egész Vlaszov-hadsereg az amerikai fogságba került, majd kiadták őket a Szovjetunióknak. Vlaszovot és tisztjeit kivégezték.

A háború utolsó hónapjaiban Köstring tábornok és segédtisztje, Herwarth arra törekedtek, hogy az önkénteseket német katonákként legalizálják, és megóvják őket a kiadatástól. Nagylétszámú türkmén és kaukázusi egységeket irányítottak nyugatra. Herwarth még közvetett diplomáciai lépéseket is tett korábbi külügyi kapcsolatai révén. Mindez azonban hiábavalónak bizonyult. Egyes esetekben Herwarthék hamis papírokat állítottak ki, olyanokat, amelyekből nem tűnt ki tulajdonosuk nemzetiségi hovatartozása. Néhányan el tudtak rejtőzni, főként akik jól-rosszul, de beszéltek németül.

Az önkéntesek további sorsáról a szerző több könyvet idéz: Nicholas *Bethel*: *The Last Secret Forcible Repatriation to Russia 1944–47*, London, 1947; Nikolai Graf *Tolstoy*: *The Victim of Yalta*, London, 1957; Alexander *Szolzenyicin*: *Der Archipel Gulag*, Bern u. München, 1974.

Von Herwarth személyes élményektől átfűtött könyve számos érdekes, eddig ismeretlen tényt tartalmaz. Von Schulemburggal, von Stauffenberggel, Köstringgel együtt kétségkívül nem kedvelte, sőt lenézte Hitlert. Ám alapvető beállítottsága jól érzékelhető: nagynémet hegemonia a Szovjetunió (Oroszország) fe-

lett. Még a háború tényét is el tudta fogadni, de a győzelem kivívásának módszerei, eszközei tárában semmiképpen sem Hitler emberirtó „konceptióját”.

Herwarth Schulenburggal, Köstringgel és másokkal osztotta Gehlennek (a Fremde Heere Ost vezetője, hírszerző-szakember) azt a felfogását, miszerint „...a Szovjetunió elleni háborút az önkéntesek segítségével át kell változtatni polgárháborúvá”. (314–315. old.) És: „A végtelen Oroszországban elveszve, a hadsereget (a Wehrmachtot) az az érzés fogja el, hogy ezt a térséget csak orosz segítséggel lehet kormányozni.” (332. old.) Moszkvai követségi éveit sok személyes benyomást nyújtottak a szerzőnek, rokonszenvet váltottak ki belőle, egy német-orosz együttélés ideáját vallotta — szovjet rendszer nélkül, és kétségtelenül: Németország hegemoniájával. De — Hitler nélkül.

Hans von Herwarth könyve szakemberek számára is használható adatokat, tényeket tartalmaz. Jegyzetek, névregiszter — és érdekes képanyag, közülük ezideig ismeretlenek is gazdagítják a kötetet.

Tihanyi János

TROCKIJ HOLDUDVARÁBAN

REINER TOSSTORF:

DIE POUM IM SPANISCHEN BÜRGERKRIEG

isp-Verlag, Frankfurt a.Main 1987. 383+174+8 l.

(A POUM A SPANYOL POLGÁRHÁBORÚBAN)

Napjaink egyik divattémája Lev Davidovics Trockij. A születésének 100. évfordulója kapcsán 1988-ban maradéktalanul rehabilitált Buharin munkásságával és életével egy-két ülészak vitái és néhány fontos kiadvány közzététele után ma elsősorban ismét a szaktudomány művelői foglalkoznak. Megjósolható, hogy idővel ez a sors jut majd Trockijnak is. Annál inkább, mert nézeteiből a sztálini deformáció kemény és jogos bírálatán túl Buharinhoz képest kevés, a mai továbbhaladást előmozdító mozzanat bányászható elő. Mindazonáltal Trockijról és írásairól már olvashatunk színvonalas hazai tanulmányokat; jelentek meg saját írásai is, mindenekelőtt Krausz Tamás jóvoltából. Annak a nemzetközi munkásmozgalmi áramlatnak a története azonban, amelyet az 1920-as évek végétől Trockij neve fémjelzett, és amely 1937-ben létrehozta viszontagságos utóéletű nemzetközi szervezetét, a IV. Internacionálét, a beható történeti kutatás, vagy akár a tisztes külföldi eredmények közvetítése szintjén nálunk jóformán még elő sem került.

A trockizmust, mint irányzatot elég nehéz körülhatárolni. Nem csupán azért, mert a kommunista pártok évtizedeken át, megbélyegző hangsúllyal trockistának minősítettek számos olyan szervezetet, csoportot, személyt is, akiknek a valóságban legfeljebb a Komintern, vagy egyes pártjai irányvonalától való kisebb-nagyobb eltérés lett volna felrható (esetleg még ezzel is alaptalanul vádolták őket). Fontosabb, hogy a trockista mozgalom önmagában volt amorf. Ez eleve adódott abból a sajtóságból, hogy a rövidebb-hosszabb ideig hozzá tartozó szervezetek részben a szociáldemokrata, részben a kommunista mozgalmakból szakadtak ki, kiválás, vagy kizárás nyomán. Akadtak olyanok is, amelyek a szociáldemokrata pártokon belül éltek külön életet a harmincas években alkalmazott ún. „entrista” (belépési) taktikát alkalmazva. Legtöbbjük nem nevezte magát trockistának — ezt inkább csak kis kádercsoportok vállalták. Nem egy szervezet, mint pl. a német Szocialista Munkáspárt (SAP), a francia Proletáregység Munkáspártja (POUP), vagy az angol ILP (Független Munkáspárt) ideig-óráig került érintkezésbe Trockijjal és Párizsban, majd Mexikóban található vezérkarával.

Aligha vitatható, hogy az áramlat legerőteljesebb, legnépesebb szervezete, amely a leginkább magára vonta mind a kortársak, mind a történész utókor figyelmét, a spanyol POUM, a Marxista Egyesítés Munkáspártja volt. Ez 1935 októberében jött létre két baloldali kommunista csoport, *Andreu Nin* Spanyol Kommunista, Baloldal (Izquierda Comunista Española) és *Joaquín Maurín* Munkás-Paraszti Tömörülés (BOC) nevű szervezeteinek egyesülésével.

A POUM sok tekintetben érdekes képződmény volt. 1936-ban és 1937 első felében különböző becslések szerint 30–70 ezer tagja volt, zömmel Katalóniában. Képviselőit egy időben bevonták a harcoló Spanyol Köztársaság bizonyos hatalmi szerveibe. Egyik vezetője, Juan Andrade — kommunistákkal, szocialistákkal, szindikalistákkal és polgári republikánusokkal együtt — aláírója volt a baloldali pártok 1936 januárjában kötött választási egyezményének, a népfront előképének. A POUM képviselője szerepet vállalt a katalán tartományi kormányban; megbízottja részt vett az 1936 őszén a város legendás védelmét irányító madridi védelmi tanácsban. Végül: 1938-ban a POUM vezetői voltak a vádlottai a Szovjetunió határán kívül lezajlott addig egyetlen „trockista” pernek.

Mindezt annak ürügyén font, hogy a POUM történeti irodalma 1987-ben igen fontos építőkövel gazdagodott. A 20. századi spanyol történelem nyugatnémet kutatója, *Reiner Tosstorf* frankfurti egyetemi tanár 565 oldalon, igen gazdag dokumentációval tette közzé „A POUM a spanyol polgárháborúban” c. monográfiáját.

A IV. Internacionáléhoz közel álló szerző vállalkozása kedvező előzményekre támaszkodott. A katalán Pelai Pagès már 1975-ben közzétette a POUM legjelentősebb vezetőjének, Andreu Ninnek az életrajzát.¹ 1977-ben a veterán harcos és ismert történész, Victor Alba jelentette meg a POUM eddigi legteljesebb dokumentumgyűjteményét, zömmel teljes szövegben közölt állásfoglalásokkal, határozatokkal.² (Ismereteim szerint a Köztársaság nagy pártjai közül egyik sem publikált ilyen teljességű, retrospektív dokumentumösszeállítást.) 1977–78-ban válogatott Maurín- és Nin-cikkgyűjtemények jelentek meg.³ Ugyancsak 1978-ban a madridi Castellote kiadó 623 oldalon tette közzé Nin írásainak és beszédeinek mindmáig legterjedelmesebb válogatását.⁴ Alapvető fontosságú a párizsi Minuit kiadó 1975-ös kötete, amely Trockijnak a spanyol forradalomra, benne a POUM tevékenységére vonatkozó írásait, leveleit stb. adja közre.⁵

Mindazonáltal Tosstorf könyve jelentősen túlmegy még ezen az elég szolid bázison is. A legszembetűnőbb az óriási sajtóanyag, amelyre támaszkodik. A kor kutatója számára is meglepő, hogy ez az aránylag nem túl nagy párt, a POUM hány és milyen sokféle lappal, folyóirattal, bulletinnel képviseltette magát a Köztársaság közéletében, részben még azután is, hogy 1937 júniusában a pártot betiltották, és nyílt sajtótermékeit elhallgattatták. A lapok közül kiemelkedik a *La Batalla*, amely előbb hetilapként, majd 1936. augusztus 3-tól 1937. május 27-i betiltásáig, mint napilap jelent meg. Mellette a POUM ifjúsági szervezetének lapja, a *Juventud Comunista*, a *La Hora* nevű katalán és a *La Nueva Era* spanyol nyelvű elméleti folyóirat, az *El Combatiente* c. katonai újság, az *Emancipación*, a párt nőmozgalmának közlönye, valamint a *P.O.U.M.*, a párt belső bulletinjé a legjelentősebb. Bőségesen tallóz a szerző a többi párt sajtóorgánumaiban is, amelyek — különböző hangnemben — ugyancsak élénken rezonáltak a „marxista egyesítők” fontosabb lépéseire és megnyilvánulásaira.

Míthogy a POUM-ot a történetét érintő írások — s nem csupán a kommunista irányzatú szerzők — jórészt egyszerűen a trockizmus spanyolországi nyúlványaként kezelik, Tosstorf nem kerülhette el, hogy állást foglaljon a POUM „identitása” ügyében. Állásfoglalása egyértelmű és jól dokumentált. A POUM-ot önálló erőként kezeli, amely nem Trockij, vagy nemzetközi hálózata utasításait követte (bár odafigyelt ezekre), hanem jól képzett vezetőinek saját belátása szerint cselekedett. Általános orientációként azonban valóban Trockij alapszméit tartotta szem előtt. A két szervezet közül, amely a pártot létrehozta, csak a jóval kisebb ICE, Nin pártja tartozott szorosabban Trockij köréhez, a befolyásosabb Maurín-féle BOC nem. Maurínt azonban az 1936. júliusi ellenforradalmi lázadás merő véletlenségből olyan körzetben lepte meg, amely azonnal a katonai felkelők kezébe került — fogságba esett. Így Nin, vagyis a trockizmushoz közelebb álló szárny került túlsúlyra.

¹ *Pelai Pagès: Andreu Nin: su evolución política (1911–1937)*. Zero, Madrid, 1975.

² *La revolución española en la práctica. Documentos del POUM. Introducción y selección de Victor Alba*. Júcar, Madrid, 1977.

³ Többek között *Andrés Nin: Los problemas de la revolución española. De la monarquía absoluta a la revolución socialista*. Anagrama, Barcelona, 1977.

⁴ *Andreu Nin: Por la unificación marxista*. Castellote, Madrid, 1978.

⁵ *Léon Trotsky: La révolution espagnole (1930–1940)*. Textes recueillis et présentés par Pierre Broué. Editions de Minuit, Paris, 1975.

Ennek ellenére Trockij és a POUM viszonya *kezdetől ambivalens* volt.⁶ Nézeteltéréseik kezdetét Tosstorf jogosan 1936 január–februárjára, a spanyol pártok választási egyezményének és a baloldali győzelmét hozó februári választásoknak az időszakára teszi. Ezt a POUM-vezetők taktikájának módosításával magyarázza. Miután ugyanis a POUM 1935. november 4-én a szocialistáknak és a kommunistáknak (!) hárompárti *proletárkormány* alakítását javasolta, a tárgyalások későbbi szakaszában már hajlandó volt csatlakozni olyan választási szövetséghez is, amelyben a republikánus polgári pártok is részt vesznek. Tosstorfnak nyilván igaza van abban, hogy a POUM ezzel az elszigetelődést kívánta elkerülni. Ám éppen ezáltal került összeütközésbe Trockijjal, aki azzal vádolta a POUM vezetőit, hogy „egyszerűen a ‚baloldali‘ burzsoázia uszályává lettek”. A nézeteltérést nyomatékosította, hogy a közös választási program csupán a polgári pártok számára is elfogadható követeléseket tartalmazta. Trockij elítélő álláspontján az sem változtatott, hogy a paktum aláírását a POUM vezetői seregnyi fenntartás hangoztatásával igyekeztek „ellenpontozni”. Saját tagságuknak pedig azt sugallták, hogy a széles választási szövetség tulajdonképpen azonos az általuk novemberben és decemberben követelt „munkásblokkal”. Tosstorf szerencsétlenül tartja ezt az érvelést, nem Trockijjal, hanem a párt tagságával szemben, amelynek a szerző véleménye szerint sokkal célszerűbb lett volna megmondani, hogy a vezetők meghatározott cél érdekében engedményt tettek. Bizonyára igaza van, ám a magyarázkodás háttéréként érdemes figyelembe venni, hogy magában a POUM-ban állandó vita folyt; az ifjúsági szervezet tagjai pl. a párt mindenféle taktikai engedményét azonnal opponálták.

Tosstorf nagyfokú objektivitással szelektálja a kezébe kerülő adalékokat. Érdemes felhozni egy példát történelmi módszerére. Természetesen részletesen elemzi a polgárháborúnak a POUM szempontjából is legdrámaibb eseményét, az 1937 májusában, a köztársasági hátszárnyban kirobbanó véres fegyveres konfliktust, amelyet a POUM betiltása, vezetőinek letartóztatása követett. Ismeretes, hogy a kommunista sajtó korabeli verziója szerint a többnapos összecsapást (valóságos kis polgárháborút az antifasiszta táboron belül) a POUM provokációja idézte elő. Tosstorfnak nem kerül túl nagy erőfeszítésébe, hogy ezt megcáfolja: nyilvánvaló, hogy az összeütközés kirobbanásakor a POUM fegyveresei jelen sem voltak. A tűzharc az egyik oldalon a katalán kormányt vezető helyi republikánusok rendőri egységei, illetve a Katalán Egyesült Szocialista Párt (PSUC — a spanyol kommunista párt autonóm tartományi szekciója) és az Általános Munkásszövetség (UGT) fegyveresei, a másik oldalon a barcelonai telefonközpont épületét megszállva tartó anarchista milicisták között robbant ki. Az utóbbiak ellenőrizték egyebek közt a madridi és a tartományi kormány érintkezését biztosító különvonalakat is, beszélgetéseiket többször meg is zavarták. Arra az ismert tényre is rámutat, hogy a tűzharcot a katalán kormány rendfenntartó egységeinek az a kísérlete váltotta ki, hogy birtokukba vegyék a telefonközpont épületét. Tosstorf bírálja Santiago Carrillo verzióját is, aki „Eurókomunizmus és állam” c. könyvében a POUM-ot már csak a köztársaság törvényes kormánya elleni puccsban való *részvételben* marasztalja el; némi joggal utal Tosstorf arra, hogy a zendülés nem irányult a Köztársaság akkori, a szocialista Largo Caballero vezette kormányának megdöntésére, bár — teszem én hozzá — ezt a kormányt így is elég kényes helyzetbe hozta. S mindennek fényében vizsgálja a szerző Valter Krivickijnek, a nyugat-európai szovjet titkosszolgálat akkori vezetőjének az írását, aki azt állítja, hogy „a barcelonai robbanás az OGPU által végrehajtott sikeres összeesküvés volt”. Tosstorf persze nem kételkedik abban, hogy a szovjet titkosszolgálat valóban munkálkodott a POUM szétzúzásán. Krivickij magyarázatát és bizonyítékait azonban elégteleneknek találja, különösen — mint mondja — ahhoz képest, hogy ha volt ilyen akció, akkor azt neki kellett kézben tartania. (Krivickij szerint egy Párizsban működő anarchista központba juttattak be orosz származású ügynököket, hogy a spanyol anarcho-szindikalista szakszervezet, a CNT tevékenységét befolyásolja.) Inkább hajlik Tosstorf a trockista irányzathoz közel álló ismert francia történész, Pierre Broué álláspontja felé,⁸ aki úgy véli: a katalóniai helyzet annyira feszült volt, hogy a legkisebb szikra, akár akaratlanul is robbanást okozhatott. (Érdekesen esik egybe ez az érvelés a Komintern megbízásából ekkoriban Barcelonába érkező Togliatti meglátásával, aki Moszkvába küldött jelentéseiben szemléletesen jellemzi ezt a veszélyes feszültséget.)

⁶ Harsányi Iván: A Franco-diktatúra születése. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 291–300. old.

⁷ Uo. 274–276 old.

⁸ Pierre Broué–Émile Témime: Revolution und Krieg in Spanien. Frankfurt am Main, 1968. 354. old.

⁹ Antonio Elorza: Izquierdismo y Frente Popular en España: la estrategia del P.O.U.M. en la guerra civil. Ponencia presentada en el coloquio „Valencia: capital de la República” (abril '86). Kézirat.

Ugyancsak elhárítja Tosstorf azt a feltételezést, hogy a katalán kommunisták akartak volna akkor véres összeütközést kirobbantani, noha meggyőződése, hogy az SKP a nagyhatalmú anarchista milíciával szemben előbb vagy utóbb vissza akarta állítani a reguláris államhatalmi szervek uralmát. Megállapítja azonban, hogy a PSUC 1937 májusában nem volt az ilyen konfliktus megvívásához szükséges eszközök birtokában, és a jelek szerint a telefonközpontban kibontakozó heves fegyveres ellenállás meg is lepte. Tosstorf tehát magától értetődően hárt el saját álláspontját igazolni látszó, de történelmi látása számára elégtelenül dokumentált adalékokat és állításokat.

A POUM történetét a polgárháború átfogó feldolgozásai általában 1937 júniusáig, a párt illegálitása kényszerülésig követik. Legfeljebb ha az 1938 őszi barcelonai „trockista per” kapcsán térnek futólag vissza rá. Tosstorf nagy érdeme, hogy a POUM illegális sajtóanyaga és — jórészt még publikálatlan — kortársi visszaemlékezések alapján részletes képet nyújt a POUM földalatti tevékenységének időszakáról, akkori jelszavairól. (Pl. „Se népfrontot, se antifasiszta frontot — forradalmi munkásfrontot!”) Megtudjuk, hogy a *La Batalla* már 1937. július 10-én újra megjelent, a korábbinál primitívebb technikával, kis terjedelemben. Ezután 8–10 naponként követték egymást egyes számai. Teljesen ismeretlenek az irodalomban azok a tárgyalások, amelyeket Tosstorf korrekciójára szerint a POUM új, illegális vezetősége a nagy anarcho-szindikalista szakszervezet, a CNT vezetőivel folytatott. Ők azonban, mivel 1938 tavaszán felújították részvételüket a köztársasági kormányban, egységmegállapodást írtak alá a szocialista Általános Munkásszövetséggel (UGT), és beléptek a népfrontba, elutasították a „forradalmi proletárfront” jelszavát. Helyette az 1936 őszét-telét idéző antifasiszta összefogást ajánlottak, a kommunista befolyás visszaszorításával. Végül a POUM — elvben fönntartva álláspontját — késznek mutatkozott közreműködni bármely megoldásban. Egyesek ezt úgy képzelték, hogy a POUM képviselte forradalmi munkásfront a CNT körül szerveződő antifasiszta blokk balszárnyaként működjön.

Ezek az elvont formulák körül folyó, a körülményeket ismerve sterilnek mondható viták indíthaták Tosstorfot annak megállapítására, hogy a POUM 1937 őszén összeállított határozattervezetei „konkrét feladatok tekintetében viszonylag elvont síkon maradtak”. S részben ezzel magyarázza — a spanyol Antonio Elorza megállapításaival összhangban —, hogy a POUM-ban, mindenekelőtt erős valenciai szervezetében, Maurín egykori fellegrájában „a népfronthoz való közeledés álláspontja” is teret nyert (333. old.), mint a vezetés vonalával szembeszegezett vélemény.

Tosstorf idézi a *La Batalla* 1938. januári számát, amely a két felfogást úgy különböztette meg, hogy „az első azt a lényegi feladatot tűzi ki, hogy a szocialista forradalmat ültesse át a gyakorlatba, míg a másik azt, hogy a háborút megnyerje.” A szerző rámutat, hogy ez eltér a POUM 1937 júniusa előtti álláspontjától. Az ugyanis úgy szól, hogy a szociális forradalom azonnali végigvitele abszolút előfeltétele a háború megnyerésének. Rádadásul — írja — a *La Batalla* ismét megpróbálta úgy beállítani a dolgot, mintha a párt pozíciójában nem állt volna be lényeges változás. A lap ugyanis azt sugallta, hogy „a két felfogás nem zárja ki, inkább kiegészíti egymást”.

Az ellentmondás valószínűleg a szélsőbalon is elszigetelődött POUM egyik alapproblémáját érinti. Erre utal Marianne Krögernek, a *Tranvia* című, Nyugat-Berlinben megjelenő színelvonalas baloldali lap recenzensének egy Tosstorf könyvét érintő megjegyzése. Kröger érdekesnek találja Tosstorfnak azt a feltevését, hogy a kormányhoz újra közeledő CNT-vezetőkkel szemben a POUM vonzó lehetett volna az anarchista azon szárnya számára, amely helytelenítette ezt. Ám ezek is idegenkedtek — írja a recenzens — a POUM-tól, mint „olyan párttól, amely diktatúrát hirdetett (a munkásokét és a parasztokét)”.

És itt kell visszatérnünk a POUM alapkoncepciójára, amelyet Tosstorf az 1935 őszi alakuló kongresszus határozatai kapcsán ismertet. Eszerint a kapitalizmus az egész létét érintő válságba hullott, amelyből csak két kiút lehetséges, a fasiszta barbárság, vagy a szocialista forradalom. A békés, reformista politikának többé nincs bázisa. Az imperializmus új háborúra tör, amelynek egyik legfőbb célja a Szovjetunió megsemmisítése. Eközben a szovjet vezetők hibás politikát alkalmaznak ennek elhárítására, hiszen a támadást többé nem tartóztathatja föl sem a Népszövetség, sem valamely békepaktum, kizárólag a többi országban végbemenő, a burzsoá államhatalmat megdöntő proletárforradalom. Ugyanebből az okból vetette el a POUM a népfrontpolitikát is, amely — úgymond — a demokratikus burzsoáziával kötött szövetségtől várja a fasiszmus visszaszorítását. A POUM politikája tehát sok tekintetben első világháborús, vagy 1917. októberi analógiákra épült, egy jóval több tényező, eltérő világhelyzetben. Ezt Tosstorf érzékelteti, ha nem is mondja ki.

Tosstorf bizonyos fokig fényt derít azokra az anyagi forrásokra, amelyekből a föld alatti POUM főn tudta tartani működését, sajtóját. A külső segítség, amelyet a szovjet kommunista párt akkori vezetői a náci- és az olasz fasisztáknak tulajdonítottak, valójában sokkal tiszteletreméltóbb helyről jött: mindenekelőtt a nemzetközi szociáldemokrata baloldal egy részét és a kommunista pártokból kizárt baloldali csoportokat tömörítő Londoni Iroda és pártjai juttatták el a POUM harcosaihoz. Narcis Molins, a párt egyik vezetője állandóan az Iroda székhelyén tartózkodott; ő képviselte a POUM-ot a nemzetközi munkásfórumokon.

A könyvből kiderül, hogy a POUM — feltehetően a taszító erejű sztálini tapasztalat nyomán — erre az időre meglehetősen eltávolodott a kommunista pártok korabeli szervezkedési elveitől, még ha az illegális viszonyai korlátozták is a demokrácia lehetőségeit. A párt fenntartotta a demokratikus centralizmus elvét „abban a formában, ahogy azt a Komintern első kongresszusai kifejlesztették”. Ez feltételezte az ellenvélemények meglehetősen szabadságát. A POUM a pártok nemzetközi összefogását is mindegyikük bizonyos fokú autonómiájával képzelte el egy olyan Internacionálé keretében, amely mind a II., mind a III. Internacionálé leküzdésével jönne létre.

Talán a korábbiaknál is nagyobb érdeme a szerzőnek az 1938-as események leírása. 1938. április 19-én a rendőrség rátalált a POUM illegális központjára; rajtaütött az ún. „második végrehajtó bizottságon”, és lefoglalta a pártkasszáit is. A *La Batalla* ezután már csak egyetlen alkalommal jelent meg. A POUM történetének ezután következő hónapjai a szervezettörténet szempontjából még foltokban is alig jelennek meg a polgárháború irodalmában. Még olyan, a IV. Internacionáléhoz közelálló szerzők is, mint a francia Broué és Témine, elhanyagolhatónak tartották, vagy kevésbé ismerték. A pártmunka ekkor már természetesen akadozott, de Tosstorf kiemeli, hogy még ilyen szorongatott helyzetben is csatlakoztak a párthoz új tagok, zömmel fiatalok. Idézi Victor Albát, aki megállapítja, hogy „ezekben bizonyára kalandvágy is munkált, de a meggyőződés is, s mindenekelőtt olyasvalami, ami húsz éves koron alul igen nagy erő: az igazságtalanság iránti érzékenység. Márpedig az, amit a POUM-mal tettek, igazságtalanság volt.”

Ez a szál már átvezet az 1938. október 11-e és 22-e között Barcelonában lebonyolított perhez. A vád kettős volt: a POUM vezetőit — élükön Julián Gorkinnal és Juan Andradéval — egyrészt azzal vádolták, hogy fasiszta ügynökök, akik együttműködtek a lázadókkal, és értesítéseket adtak át nekik. A vádnak ez a része összeomlott, bizonyíthatatlan volt. Különös koncepció per volt ez. A vád a korabeli moszkvai eljárások koreográfiáját idézte, és a kommunista párt, mint a Komintern szekciója, kötelességszerűen az elmarasztaló megállapítások mellett argumentált sajtójában. A bíróság azonban komolyan mérlegelt. Számos tanú, köztük kiemelkedő köztársasági politikusok — a szocialista Largo Caballero, Zugazagoitia, Galarza, az anarchista Federico Montseny, a baszk nacionalista Irujo — kifejezetten mentő vallomásokot tettek, az a foglyok is cáfolták az ellenük felhozott vádakat.

Végül is a POUM vezetőit csak a második vádpontban — a Köztársaság törvényes rendje elleni lázadásban való részvételben — marasztalták el, és ítélték 11–15 évi börtönre. Kettőjüket, akik nem voltak a végrehajtó bizottság tagjai, fölmentették, és szabadlábra helyezték.

Mindez október végén történt. Decememberben a francóista csapatok megrohanták Katalóniát, február 10-e körül pedig befejezték megszállását. A börtönben lévő POUM-tagok a keletkező zűrzavarban különböző kalandos utakon szabadultak ki, és jutottak el Franciaországba. Így már nem volt jelentősége annak a petíciónak, mely a per felülvizsgálatát követelte, s amelyet rangos köztársasági vezetők nyújtottak be a kormánynak.

Végül röviden meg kell említeni, hogy Tosstorf könyve valóban az egyetlen, amely vázlatosan nyomon követi a POUM polgárháború utáni pályafutását egészen a hetvenes évek végéig, amikor a párt utolsó működő csoportja Barcelonában föloszlott.

A könyv lapjain elejétől végéig áradó tények és adatok mellett látszólag kevés hely marad a történetész értéktételei számára. Tosstorf a tényeket „beszéli”, s alig több, mint négy oldalas utószót engedélyez magának. Itt jónéhány igen figyelemreméltó megállapítást tesz. Az egyik ilyen, hogy a baloldali kommunisták nem elég pontosan értelmezték a spanyol társadalom 1935. évi kétségtelen balratolódását. A tömegaktivitás erőteljes növekedése ugyanis tényleg részben a spanyol baloldal hagyományos — anarchista, szocialista, sőt kommunista — szervezeteit lendítette föl. A POUM ezért sohasem vált országos tömegpárttá, sőt — mondja — „még Katalónia is csak viszonylagos kivétel volt ez alól.” A POUM megalakítása csökkentette tagjainak hatását a baloldali szocialistákra anélkül, hogy megtörhette volna az anarchizmus ka-

talóniai túlsúlyát. Így a szocialista baloldal a „spanyol sztálinisták” (értsd: az SKP) bűvkörébe került, akik kihasználták az októberi forradalom nagy vonzóerejét.

Tosstorf összefoglalójában joggal hangsúlyozza, hogy a POUM szocializmus-elképzelése ekkor már pozitív értelemben igen erősen különbözött a sztálinitól. Az 1936. augusztus-októberben gombamódra keletkező spanyolországi termelő kollektívákban, amelyek szervezésében a párt erejéhez mérten közreműködött, az anarcho-szindikalista törekvésekkel és gyakorlattal összhangban, amely ebben a tömegmozgalmokban dominált, előtérbe került az öngazgatás mozzanata. Ennek keretében — részben a negatív szovjet tapasztalat korrekciójaként is — a tagság ellenőrző szerepe lehetővé tette, hogy elkerüljék az elkülönült és privilegizált bürokrácia kialakulását.

Tosstorf bíráló megjegyzéseinek egy része azzal a meggyőződéssel függ össze, hogy 1936-ban Spanyolországban a kollektivistá társadalmi forradalom nagy ütközete volt napirenden. Ez az álláspontja vitatható; a katonai lázadás és a német-olasz beavatkozás elleni védekezés a szociális frontok különböző oldalán álló társadalmi csoportok fősorokoztatását tette szükségessé, olyanokét is, akik nem helyeselték a hatalmi és a tulajdonviszonyok mélyreható átalakítását. Az a megállapítása, hogy a POUM-ot a június 18-i lázadás utáni helyzet felkészületlenül érte, valószínűleg más értelemben igaz, mint ahogy ő gondolja. A POUM ugyanis „tisztá” társadalmi forradalomra készült, és egy „vegyes”, honvédelmi feladatokkal árnyalt forradalmi folyamatba csöppent bele. A párt vezetői merev osztálykategóriákban gondolkodtak; nem tették magukévá a népfrontpolitikát, amelynek keretében az SKP — ha nem is maradéktalanul — rugalmasabb, többdimenziós szemléletet tett magáévá. Ennek értékei: a polgári demokrácia védelme, a pártok szövetsége, a nemzeti függetlenségi harc, a háború megelőzését szolgáló nemzetközi biztonsági rendszer kiépítése a tőkés hatalmak bevonásával — nos mindez nemcsak szokatlan, de szentségtörő is volt a POUM számára, a meddő osztályegyütműködés bűnét testesítette meg. E téren a POUM és Trockij nézetei igen közel álltak egymáshoz.

Valahányszor hajótörést szenvedtek a polgári demokratikus hatalmakba vetett remények, vagy a spanyol polgári republikánusok nem a forradalmi „illemkódex” szerint viselkedtek, a POUM ebben saját szűk „ouvrierista” álláspontjának igazolását látta. E téren Tosstorf bíráló szeme talán kevésbé bizonyult élesnek.

Mindez a legkevésbé sem vonja kétségbe Tosstorf munkájának úttörő jelentőségét. Sikertelen felrajzolta egy igen sajátos, a kor nemzetközi, társadalmi és munkásmozgalmi viszonyai által erősen determinált, szerény szervezeti, de nagy morális és intellektuális erővel rendelkező baloldali szervezet minden eddiginél teljesebb képét, amely szervezet — éppen mert a szocializmus igenléséből indult ki — nagy erővel tudta fölmutatni a korabeli szovjet kísérlet tragikus deformációját anélkül, hogy egy percre is kérdésessé tette volna a szocializmus történelmi létjogosultságát.

Harsányi Iván

JUHÁSZ GYULA:

MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI HELYZETE ÉS A MAGYAR SZELLEMI ÉLET 1938–1944.

ÉRTEKEZÉSEK, EMLÉKEZÉSEK

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 66 l.

A kisantant gyűrfűjébe zárt Magyarország ellenforradalmi rendszerének kormányai a trianoni béke által kialakított status quo megváltoztatására irányuló revíziós politikájukban a 30-as évek második felében már egyre szorosabbra fűzték kapcsolataikat Németországgal és a vele „tengelyt” alkotó Olaszországgal. Az Ausztria bekebelezése után Csehszlovákia németlakta szudétaföldi területei megszerzésére törő Hitler követeléseiével párhuzamosan a Csehszlovákia déli szegélyén végighúzó, a trianoni határ által leválasztott magyar többségű területsáv visszacsatolását sürgették. Nagy-Britanniának és Franciaországnak „a béke megmentése érdekében” Hitlerrel megalkuvó müncheni politikájá megkönynyították ezt a fellépést, de az a körülmény, hogy e nyugat-európai hatalmak magyar viszonylatban nem érezték magukat különösebben érdekelt-

teknek, s a kérdés rendezésében való részvételre nem vállalkoztak, olyan következménnyel járt, hogy az 1938. novemberi magyar területi revízió egyoldalúan a tengelyhatalmak bécsi döntésének eredménye lett.

A magyar revíziós politika nem érte be az etnográfiai elvvel, hanem történelmi határaihoz igyekezett visszajutni. 1939 tavaszán alkalmat nyílt a ruszinok lakta Kárpátalja birtokbavételére a Csehszlovákiát feldaraboló és megszüntető német akció keretében; a cseh–morva területeket protektorátusként a német birodalom kebelezte be, a kikiáltott Szlovák Köztársaság német védelem alá vett bábállam szerepét kezdte meg. Mindez még következmények nélkül történhetett a korabeli világpolitikában.

A hitleri agressziósorozat következő lépése, Lengyelország megtámadása azonban már a második világháború kirobbanásához vezetett 1939. szeptemberében. Teleki Pál miniszterelnök a német átvonulás megtagadásával, a lengyel menekültek befogadásával azonnal demonstrálni kívánta, hogy nem vállal egyoldalú elkötelezettséget, s a kormány revíziós politikáját úgy próbálta irányítani, hogy lehetőleg önálló lépéseire ne csak a tengelyhatalmak hozzájárulását biztosítsa, hanem azok angolszász ellenfeleinek megértését is. Ez a politika azonban nem vált be. Németország észak–majd nyugat-európai győzelmes hadjáratai alapján változtatták meg a helyzetet; a Romániával szemben elért területi revízió ismét a tengelyhatalmak — immár második — bécsi döntése eredményeként juttatta vissza 1940. augusztus végén Észak-Erdélyt és a Székelyföldet, nemcsak magyar, hanem milliós lélekszámú nem magyar (román és német) lakossággal.

A két bécsi döntés rendkívül feszültté, ellenségesé tette Szlovákia és Románia viszonyát Magyarországgal; keservessé lett mindenütt a nemzetiségek helyzete, 1940 őszén mindhárom ország versengve csatlakozott a fasiszta nagyhatalmak (Németország, Olaszország, Japán) blokkjához, s egymás ellen acsarkodva, egymásra rálicítálva keresték Németország kegyeit, a revíziók revíziójának lehetőségét remélve tőle — ki-ki a maga javára. A Tiso-, illetve Antonescu-féle fasiszta rezsimekkel való gyűrűkötés felerősítette a magyarországi szélsőjobboldali ellenzék azon követelőd érvelését, hogy csak egy hasonló átalakulás biztosíthatja ezekkel szemben a „versenyképességet”. Mindezek hatására a Teleki-kormány is engedelményeket tett a „korszellemnek”, miközben nehéz helyzetével igyekezett magyarítani politikáját, s fenntartani iránta az angolszász hatalmak jóindulatát, bizalmát.

Az erdélyi területrevíziót Nagy-Britannia külpolitikája már nem úgy ítélte meg, mint a második világháború kitérését megelőzőeket; óvakodott bármiféle olyan állásfoglalástól, amely a jövőre nézve megkötné kezét e kérdésben. Eltűrtte, hogy a magyar kormány ezúttal engedélyezze német csapatok átszállítását az ország területén Romániába, amely a második bécsi döntést követően felmondta az angol garanciát, és német „tancsapatokat” kért, de figyelmeztetett, hogy egy vele szövetséges ország irányában ezt nem tűrné el, megszakítaná a diplomáciai viszonyt Magyarországgal, sőt, ha a területéről katonai támadás indulna ki ellene, az háborús ok lenne.

Mindezek ismeretében Teleki revíziós menetrendjében nem is Jugoszlávia, hanem Dél-Erdély megszerzése lett volna a soron következő állomás. A jugoszláv kormánnyal 1940 decemberében „örökbarátsági” szerződést kötött, amely szerint az ez országgal szemben fenntartott revíziós igényeit semmiképpen sem fegyveresen, hanem kizárólag békés tárgyalások útján kívánja majd érvényesíteni. Ezt a szerződést német részről nem ellenezték, mert úgy vélték, a magyar–jugoszláv jó viszony megkönnyítheti, hogy Jugoszlávia bevonható legyen a háromhatalmi egyezményhez csatlakozott országok közé. E kísérlet kudarcra Jugoszlávia katonai megtámadására és felosztására készítette Hitlert, aki felajánlotta Horthynak az egykor Magyarországhoz tartozó jugoszláviai területek birtokbavételét a katonai akcióban való fegyveres közreműködés fejében. A felkínált újabb revíziós területszerzési alkalom visszautasítását belpolitikai okból is lehetetlennek látó, a lépés külpolitikai következményeit különféle kikötésekkel elhárítani próbáló, de azok eredményességében nem bízó Teleki öngyilkosságát követett el. Utóda, Bárdossy László gondoskodott Horthy, „a legfelsőbb hadúr” döntésének végrehajtásáról.

Úgy tűnt, hogy az 1941. áprilisi vállalkozás megérte a kockázatot: következménye mindössze a diplomáciai viszony megszakítása volt Nagy-Britannia részéről. Jugoszlávia szétverése folytán azonban az önálló Szerbia és Horvátország Nedić-, illetve Pavelić-féle bábkormányai révén tovább épült a fasiszta szomszédállamok Magyarországot körülzáró gyűrűje. A területi viszállyaik maguk javára történő eldöntését, a kárpát-medencei térség háború utáni újrendezését a győzhetetlennek hitt Németországtól remélő államok 1941 júniusában versengve csatlakoztak a Szovjetunió ellen indított hadjáratához. A magyar kormány emellett fontosnak tartotta, hogy megszabaduljon az 1939 szeptemberében létrejött közvetlen szovjet szomszédátságtól, amelyet a teljesen korrekt kapcsolatok és a magyar problémák iránt tanúsított megértő szovjet magatartás ellenére nagyon veszedelmesnek vélt. Nem számolt a szovjet ellenállás erejével, a háború elhúzódásával,

amely Magyarországtól is egyre súlyosabb áldozatokat követel, sem azzal, hogy az angolszász hatalmak szövetségre lépnek a megtámadott Szovjetunióval. Nem volt megállás a végzetes kalandorpolitika útján: a Bárdossy-kormány hadiállapotban lévőnek deklarálta Magyarországot Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal is.

Magyarország nemzetközi helyzete katasztrofálissá vált. A magyar szellemi élet legjobbjai érzékelték ezt, hatni igyekeztek a kormányra; keresték a társadalmi erők összefogását, függetlenségi mozgalom indult. A főleg angolszász orientációjú ellenzék, amelynek politikai bázisa a Független Kisgazdapártban és a Szociáldemokrata Pártban, valamint a Polgári Szabadság Pártban és a Keresztény Pártban volt, — szovjet orientációt egyedül az illegális és súlyosan üldözött kommunisták képviseltek —, nem tudott különösebb respektusra szert tenni az angol–amerikai külpolitika irányítóinál, akik óvatosak voltak a magyar emigrációval szemben is, nemcsak Eckhardttal, hanem Jászival és Vámbéryvel, sőt Károlyival sem tárgyaltak érdemben. Szövetségeseikül a megalakult csehszlovák és jugoszláv emigráns kormányt ismerték el, márpedig a magyarországi ellenzék és a nyugati magyar emigráció olyan magyar igényeket képviselt — a revíziós területserzemények megtartásának, sőt bővítésének lehetőségét, vagy magyar vezetőszerreppel elképzelt konföderációs megoldást —, amelyek aligha lettek volna az előbbieket elvárásaival összeegyeztethetők. Egyedül Erdély kérdését hagyták nyitva, azon fél igényeinek ígérve méltánylást, amely többet tesz a német hadviselés gyengítésére és az angolszász hadviselés érdekeinek elősegítésére.

Magyarországnak a korábbi szimpátiák elenyésztével nagyon rossz híre lett a világban, amit jórészt árpárlamentarizmusának, kormányai politikájának, hadserege és karhatalmi szervei újdívek vérengzésének köszönhetett, de amelynek végletes eltúlzásáról az ellenérdekelte emigrációk propagandája gondoskodott. A magyarországi állapotok ugyanis mind a Németországhoz fűződő viszony szorossága tekintetében, mind a „zsidókérdés” és a nemzetiségi kérdés kezelése szempontjából, a történetek ellenére nem lényegtelenül különböztek a szomszéd országokban uralkodó, sokkal súlyosabb állapotoktól. Ezt a különbözőséget Magyarország német megszállása szüntette meg 1944. márciusában.

A háború menetében 1943-ban bekövetkezett nagy fordulat (voronyezsi katasztrófa, sztálingrádi vereség, illetve Olaszország kapitulációja) hatására nyugati irányban óvatos külpolitikai tapogatózásokba kezdő Kállay-kormány mindenáron el akarta kerülni Magyarország német megszállását. Az angolszász orientációjú ellenzék általában ugyanezen az állásponton volt, s ebben szerepet játszott a magyarországi zsidóság várható sorsa is. Talán egyedül Bajcsy-Zsilinszky volt az, aki szerint vállalni kell egy átmeneti német megszállás minden súlyos következményét azért, hogy Magyarország ne mint a németek vazallusa kerüljön ki a veszítésre álló háborúból, hanem akár egy fegyveres ellenállással fogadott német agresszió legújabb áldozataként léphessen fel a béketárgyalásokon revíziós igényeivel szomszédai ellenében. Angol források szerint az angolszász hadviselés katonai érdekei szempontjából Magyarország német megszállása nem előnytelen, sőt szabotázsakciókkal, rendezavarásokkal szinte kiprovokálható lenne, mert jelentékeny német katonai erőket köthetne le. Bebizonyosodott, hogy angolszász részről céltudatosan híresztelték a balkáni partraszállás tervét a nyugati partraszállás valószínűsítésének leplezésére, a németek félrevezetésére. Angol történészek szerint Magyarország német megszállásának elhatározása döntően erre vezethető vissza.

Az a körülmény, hogy a német megszállók gondosan ügyeltek Magyarország látszatszuverenitásának fenntartására, s hogy Horthy kormányzó változatlan államfősége mellett az általa kinevezett Sztójay-féle bábkormány maga sietett végrehajtani a németek minden követelését, nem utolsó sorban a zsidók másutt már régen végrehajtott deportálását, a mélypontra juttatta Magyarország nemzetközi megítélését. Igaz, Horthy kísérlete e folyamat megállítására és fegyverszünet kötésére javíthatott volna a helyzeten, de annak 1944. októberi jellegzetes kudarca s Szálasi hatalomátvétele, aki nyilaskeresztes rémuralmával a végsőkig biztosította a kitartást Németország oldalán azután is, hogy Románia sikeres fordulattal átvált, Szlovákia a németek által vérbefojtott nemzeti felkeléssel „igazult meg”, Jugoszláviában pedig újabb és újabb sikereket ért el az évek óta vívott nemzeti felszabadító harc, végleg megpecsételte Magyarország súlyos nemzetközi megítélését, s teljesen illuzórássá tette a rettenetes „második Trianon” elkerülhetőségét.

Az ország szovjet csapatok által már felszabadított részén 1944 decemberében megalakult Ideiglenes Magyar Nemzeti Kormány, amely a következő év februárjában fegyverszünetet kötött, s hadat üzent Németországnak, viselni kellett az ellenforradalmi rendszer bűnös politikájának minden következményét egy olyan világpolitikai atmoszférában, amely nem differenciált kormányok és az általuk vezetett, félrevezetett népek között, hanem az utóbbiakat is büntetni akarta, kollektív felelősséget támasztva velük szemben. Szomorú adalék e tekintetben Beneš és Sztálin még a háború éveiben kialakult egyetértése. Így kerültek al-

kalmazásra a háború után tömeges üldözések, kitelepítések, kényszerű lakosságcserék, amelyek oly nehéz-
z és ellentmondásossá tették az egész térségben a demokratikus kibontakozást.

Azon nemzetiségek, illetve részek számára, amelyek meg tudtak maradni szülőföldjükön, megnöve-
kedett az asszimilációs veszély; kisebbségvédelmi nemzetközi kontroll biztosítása hiányában a belügyként
kezelt nemzetiségpolitika a legnemesebb elvek hangoztatása mellett követhette el súlyos visszaéléseit.

Tilkovszky Loránt

RICHARD CROUCHER:

ENGINEERS AT WAR. 1939–1945

Merlin Press. London. 1982. 400 l.

GÉPIPARI MUNKÁSOK A HÁBORÚBAN. 1939–1945

A II. világháború történetének tengernyi az irodalma, a feldolgozó történeti irodalma is, de szinte
„fehér holló” az olyan frás, amely e háború szociális összefüggéseivel foglalkozna, méginkább az olyan,
amely kifejezetten csak ennek vizsgálatát tekintené feladatának. A jelen munka szerzője pedig ezt teszi.

A munka keletkezéstörténete is sajátos. A szerző, aki saját előszavának tanulságai szerint 1972-től
kezdett a témával foglalkozni, anyagot gyűjteni, még az angliai warwicki egyetemen kezdte meg munkáját
olyan ismert professzorok irányításával, mint Royden Harrison és James Hinton. A munka nagyját azonban
már mégsem itt, hanem 1978–79-es mainzi kutatóhónapjai alatt fejezte be, német professzorok tanácsaitól
vezetve. A téma egyértelműen angol — de a szerző két iskola eredményeit egyesíthette frásában.

Ami a szerző általános felfogását illeti, azt könyve bevezetőjének első soraiban világosan, szinte „ars
poetica”-ként szögezi le — nálunk legalábbis az utóbbi időben szokatlan módon. Ugyanis, mint írja, e
könyvvel célja az volt, hogy „hadat üzenjen annak a „közkeletű” felfogásnak, amely oly elterjedt a történé-
sok körében, hogy a II. világháború a példa nélküli nemzeti egységet teremtette meg”.

Kétségtelen, hogy a náci veszély hallatlan kihívást jelentett, és így egy reformista „konszenzus” na-
gyon is széles körök számára jelentette „a megoldást” — de mindez mégsem tüntetheti el a tényleges problé-
mákat és ellentmondásokat, ami érinti a nagyobb szociális ellentéteket ugyanúgy, mint az üzemben belüli
hierarchikus viszonyok esetenkénti „kiszüléseit”, a „helyi kis Hitlerlek” problémáit, a nőknek az iparba va-
ló beáramlásával együttjáró gondokat és következményeket — és az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elv-
nek új viszonyok között való jelentkezését.

Croucher hivatkozott arra is, hogy a háború során rendkívül erősen jelentkezett már a háborús cen-
zúra — ennek összes káros hátulütőjével. A szerző utal a kérdés eddigi feldolgozó irodalmára, gazdagon
merít a különféle forrásokból, hivatkozik a „nagy nevekre” — így J. B. Priestley nagy port felkavaró regé-
nyeire, kortárs-frásaira, de mindezek után ami Croucher frásainak egészen egyéni és markáns élt ad, az ép-
pen az, hogy tudatosan „alulnézetben” vizsgálja a gépipari munkások helyzetét. Elsősorban az egyszerű
munkások élete foglalkoztatja, de emellett kitekintést ad a gépipari szakszervezet munkájára is, de ebben a
vonatkozásban is sokkal jobban foglalkoztatja az alapszintű bizalmiak (shop-stewardok) tevékenysége, mint
az országos szakszervezet csúcsein történő események. Így nagy helyt biztosít mind e shop-stewardok szer-
vezetének, mind egyes értekezleteinek, s még többet annak, hogy egy-egy ilyen bizalmi elmozdítása, az
üzemből való elbocsátása 1940-ben, a „furcsa háború” idején miként robbantott ki sztrájkokat.

Croucher frásának másik érdekes vonása, hogy igen nagy mértékben támaszkodik a shop-stewardok
által kiadott üzemi munkáslapokra, amelyek a külső világ számára nemcsak, hogy nehezen hozzáférhetőek,
hanem teljességgel ismeretlenek. Ilyen volt mindenekelőtt a „New Propeller” c. kombattáns munkás-
szervezeti lap, amely sok bosszúságot okozott „a felsőknek” — de ami ellen mégsem léptek úgy fel, mint
más kommunista kiadványok ellen, mivel e lap „nem politizált” abban az értelemben, hogy a háború álta-
lános összefüggéseit még csak nem is érintette: az üzemben belüli szociális problémákat azonban annál in-
kább.

S mind a szakszervezeti lapokkal, mind pedig a shop-stewardokkal szemben jellemzővé vált a Chur-
chill–Attlee-féle koalíciós kormány egyik „legerősebb tagjának”, s éppen a munkaügyi miniszternek, Er-

nest Bevinnek a megközelítése — aki szabad utat engedett annak, hogy 1941 tavaszán a kormány megtorlásokat alkalmazzon háborúellenes kommunista orgánumok ellen, avagy értelmiségiek ellen — de leghatározottabban letiltott mindenféle ilyen akciót, amennyiben azok megválasztott munkásbizalmiakat érintettek volna. Ez lényeges mozzanat, amit Croucher méltán állított reflektorfénybe.

A szerző sok más kérdést is érint. Így rálátást nyújt, hogy egy-egy ipari góc, sőt éppen hadiipari központ életében mit jelentett a háborús termelésre való átállás, miként szlvia fel a 30-as évek munkanélküliségét. Ugyanakkor viszont azt is érzékeltette, hogy 1940–1941-ben miként jelentkezett a túlóráztatás, és a balesetek száma is miként szaporodott fel. A baleseteknél azonban ugyancsak könnyen kimutatható, hogy az új munkaerő gyakorlatlanjainál jóval nagyobb a baleseti hányad. E jelenségekkel szemben a munkásbizalmiaknak más volt a magatartása 1941-ig, a Chamberlain-kormány tovább vegetálása, majd a Churchill–Attlee-koalíciós kormány idején, s további lényegi váltást hozott a Szovjetunió hadbalépése. Már csak azért is így volt ez, mert a bizalmiak egy tekintélyes hányada kommunista volt — és a bizalmiakra hatott persze az 1939–1940-ben meghirdetett „mindkét részről imperialista háború”-szemlélet, ami csak 1941 nyarától változott meg radikálisan, s ettől kezdve a bizalmiak is a termelés fő fellendítőivé lettek.

A fő tendenciák mellett a szerző gondosan vizsgálja a nem szakképzett munkások munkábaálltásának folyamatát. E folyamat 1915–16-ban is hasonló viharokat váltott ki. Jellemző, hogy az AEU (a gépipari szakszervezet) tulajdonképpen 1943-ig megpróbált ellenállni e folyamatnak ugyanúgy, mint a nők (megint csak nem szakmunkások) gép mellé állításának — az ellenállás azonban mit sem befolyásolta e folyamatot, sőt ennek felgyorsulását.

Más lényeges változások is történtek az üzemek életében. Ilyen volt a kollektív szerződések rendszerének elterjedése, ami szintén sokhúru jelenség volt, sok pártolója — és ellenzője akadt.

Ismert mozzanat volt 1942 decemberében a Beveridge-terv nyilvánosságra hozatala. Ez a szociálpolitikai gondoskodás terve, a „jóléti állam” megelõlegezése volt ezekben az években. Croucher fényt vet arra, hogy Churchill nem is leplezte, hogy e terv meghirdetését nem tekinti idõszerűnek, de kezdetben a munkáspárti kormánytagok, a pártvezetés sem karolta fel. Annál inkább a szakszervezetiek s a Munkáspárt befolyásos balszárnya (Bevan, Laski és Cole). Vagyis e kötet lapjairól is kiderül, hogy a Beveridge-terv nem „szellemi meggyõzõ” erejével és „zsenszialitásával” gyõzött — hanem nagyon is megnevezhetõ erõk hatásának eredményeként. Ez az erõ nem annyira a liberális Beveridge szűkebb környezetébõl volt meggyõzõ, hanem éppen a „munkásvilág” felõl. Croucher idéz is ezzel kapcsolatban (megint csak alulnézetben) olyan munkás-szakszervezeti véleményeket, hogy amennyiben a kormány eltemetné a Beveridge-tervet, „akkor igazán nem tudják”, hogy miért is harcolnak ebben a háborúban. S ez a szempont volt az, ami kétségtelenül hamarabb hatott Bevinre és Attlee-re, de ami a realpolitikus Churchillt is végül fogékonyá tette a zöld út megadására.

Megemlítendõ, a kötet még számtalan más problémára is kitér. Általában erõssége a konkrét „helyi anyag” feltárása, de szól arról az ellentmondásról, hogy míg a kommunista shop-stewardok befolyása vitathatatlanul erõs volt, ez ugyanakkor nem vezetett a párt taglétszámának tetemes növekedésére — amire magyarázatot is próbál nyújtani. Jelentõs helyet szentel az ipari termelési bizottságoknak, s ebben a szakszervezetek szereplésének, fr a tanoncok speciális kérdéseirõl és sztrájkjairól.

Végeredményben egy több, mint hasznos és idõszerû könyvet ajánlhatunk az érdeklõdõk figyelmébe a háború egy fontos és nagyon elhanyagolt összefüggésérõl. A kötetet alapos bibliográfiai tájékoztató egészíti ki.

Jemnitz János

ÖSTERREICH UND DER ZWEITE WELTKRIEG

Herausgegeben von: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes,
Dr. Wolfgang Neugebauer; — Bundesministerium für Unterricht, Kunst und Sport,
Abteilung für politische Bildung, Mag. Elisabeth Morawek

Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1989, 182 l.

AUSZTRIA ÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ

Az 1939. szeptember 1-én Lengyelország megtámadásával kitört második világháborúnak széleskörű az irodalma. A legutóbbi években is számos mű jelent meg róla, köztük érdekes emlékiratok is. Úgy látszik, a téma kimeríthetetlen. Jórészt persze azért is, mert új és új elméletek születnek, gyakran a napi politika szolgálatában. Ausztriában például régen végetért az a mély élmény, az a megrázkódtatás, amely 1945-ben friss, eleven volt. Az utóbbi évek megnyilvánulásai között immár a hitleri háború „prevenciós”, „védelmi” jellegéről jelennek meg közlemények. Szóhoz jutnak neonáci álláspontok is.

A háború kitörésének 50. évfordulójára jelentették meg a kiadók ezt a kötetet, amelynek célja a széles nyilvánosság — és az iskolák — részére tudományos információk nyújtása erről a nagy kérdéscsoportról, didaktikai eszközökkel is. Csak üdvözölni lehet azt a tényt — amely Ausztriában régen honos —, hogy az osztrák ellenállással foglalkozó tudományos intézmény (DÖW) és az oktatási minisztérium közös gondozásában adnak ki tudományos igényű munkákat a második világháborúról, az osztrákok ellenállási mozgalmáról, az osztrák emigránsok tevékenységéről.

E kötetben a szerzők vizsgálni kívánták a nemzetiszocializmus és a háború összefüggéseit, azt a kérdést, hogy mit jelentett a háború sok ember számára; hogyan tudott a náciizmus széles rétegeket maga mellé állítani (olyannyira, hogy még manapság is van bizonyos befolyása emberek csoportjára, köztük fiatalokra is, akik egyszerűen elvonatkoztatnak az ártatlanul megölt millióktól). Hogyan sikerült a nemzetiszocialista propagandának jelentékeny befolyásra szert tennie, hogyan tudták a „felsőbbrendű ember”, a „Herrenvolk” fogalmát tömegmérétekben elültetni az agyokban, hogyan képesek a „totális háborút” védelmi háborúként beállítani? Dr. Hilde Hawlicek oktatásügyi miniszter előszava arra mutat rá, hogy „az osztrák lakosság széles rétegeinek tudatában a német hadvezetőséggel szembeni ellenállás illegálisnak tűnt, és az 1945. évet nem a felszabadulás, hanem a megszállás esztendejének tekintik”.

Felvilágosító munkára tehát változatlanul nagy szükség van. A DÖW ezt immár több, mint negyedszázada folytatja, és igen dícséretes az az energia, kitartás, amellyel az ifjú osztrák nemzedékhez, az egyetemistákhoz, a középiskolásokhoz szólunk modern, korszerű eszközökkel és módszerekkel. Továbbá az a szívből jövő küzdelem, amelyet az osztrák neonácik ellen folytatnak könyvekkel, kiadványokkal, vitairatokkal és — ha kell, igen, a bfróság előtt is.

Ez a kötet nyolc tanulmányt tartalmaz, amelyek ilyen, vagy olyan módon a második világháborúval s az azt követő időszakokkal foglalkoznak: *Gustav Spann*: A második világháború történetéhez; *Hans Safran*: Osztrákok a Wehrmachtban; *Karin Berger*: A „belső front”; *Wolfgang Neugebauer*: Ellenállás és ellenzék; *Peter Eppel*: Osztrákok az emigrációban; *Florian Freund*: Hadigazdálkodás, kényszermunka és koncentrációs táborok Ausztriában; *Wolfgang Neugebauer*: Az „alacsonyabbrendűek” megsemmisítése — háborús büncselekmény?; *Peter Malina*: Háború után.

A szerzők az általuk vizsgált kérdések szakértői, többen évtizedes kutatásokat végeztek, és sok publikáció jelent meg tollukból. E kötet tanulmányai jól kiegészítik egymást, több oldalról vizsgálják a második világháború Ausztriával összefüggő kérdéseit. Ausztria: bonyolult probléma. Óriási lelkesedés fogadta a beérkező német csapatokat. A háború elején, a Blitzkrieg periódusában Ausztriában is a német hadsereg ellenállhatatlanságának mítoszát teremtették meg. Az osztrák ellenállási mozgalom tagjai igen nehéz társadalmi közegben harcoltak a független Ausztriáért. A könyv olvasása közben erre is gondolni kell.

Jó szerkesztés: a tudományos értékű tanulmányokat érdekes képanyagok, grafikonok szaktíják meg (közülük több e kötetben látott először napvilágot). Kár, hogy az egyes tanulmányok végén a lábjegyzeteket apró betűvel szedték, azok nehezen olvashatók. Részletes irodalomjegyzék, útmutató a témába vágó filmekről, további olvasmányok a téma iránt érdeklődők részére, a szerzők adatai, a képek jegyzéke egészíti ki a kötetet.

A nagyközönség felvilágosítása és — pedagógiai célkitűzés a középiskolások oktatásában: mindkét szerkesztési elvet sikerült egy kötetben megvalósítani.

Tihanyi János

HENRYK OLSZEWSKI:

A MÁGNÁSOLIGARCHIA LÉNYEGE ÉS JOGI ALAPJAI LENGYELORSZÁGBAN

A lengyel történetírásban hosszú és szenvedélyes vita foglalkozott a 17–18. századi lengyel állam sajátosságaival. A „mágnások” uralmára a köznemes társadalomban már a régi történetírás is felfigyelt, anélkül azonban, hogy megpróbálta volna definiálni a „mágnás” kifejezést. az 1950-es évektől az „oligarchia” kifejezés vált divatosá, de a pontos körülhatárolása ennek a fogalomnak sem történt meg. Így jelenthette a leghatalmasabb földbirtokosok kis csoportját, vagy a mágnások uralmának időszakát a köznemesség vagy éppen az állam felett. Az oligarchia jelenthetett egyrészt társadalmi réteget, másrészt az ország történetének egy meghatározott szakaszát. A különféle értelmezésekben közösnek a látszott, hogy a mágnás-réteg negatív szerepet kapott az állam történetében, az erős állam ellentétéként, az anarchia jelképeként jelent meg. Így nevezhette 1953-ban Janusz Wolinski a 17. századi Lengyelországot „független mágnásállamok konglomeratúmnak”. E szélsőséges nézet csak az 1960-as években mérséklődött, nem utolsósorban Adam Kersten munkássága következtében, aki úgy vélte, hogy „1648 után a mágnások, mint társadalmi réteg, nem nélkülözhetők az erős államhatalmat”.

A szerző úgy véli, hogy a lengyel mágnások azért nem voltak hajlandók magukat meghatározott keretek közé szorítani, mert saját hierarchiájuk is meglehetősen képlékeny volt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyúttal elvetették volna azokat az előnyöket is, amelyeket a törvény a legerősebbnek biztosítani tud. Ellenkezőleg, a maguk hasznára próbálták fordítani azokat. A főurak a törvények segítségével vették fel a harcot az uralkodóval, s — a nemesi demokrácia jelszavával — le is győzték azt. A mágnásuralmat készítették elő a 16. század harmadik negyedének történeti fejleményei: az unió Litvániával (1569), az interregnum a Jagellók kihalása (1572) után. Mindazok a normák, az a gyakorlat és azok az eszmék, amelyeket a király és a szenátorok ellenében a demokrácia javára alkottak, hosszú távon kedvezőbbek voltak a mágnások számára, mint a köznemesség tömegei számára. A törvények és az ideológia demokratizációjának folyamata egyúttal tehát meg is növelte a mágnásréteg hatalmát.

A király elleni fellépés szorosabbra zárta a mágnások és a köznemesség együttműködését. A látszat a demokrácia szélesedésére utalt: a szabad királyválasztást, a nemesi kiváltságok megerősítését, a sejm hatáskörének növelését a kortársak olyan eszközként fogták fel, amely a demokráciát szélesíti. Egyes törvények a sejm számára bizonyos területeken szinte ellenőrzési jogot biztosítottak a szenátus felett. Igaz, a 17. század elejéről ellenkező tendenciájú törvényeket is találunk, amelyek a mágnások helyzetét erősítették. A Zsigmond Ágost halálát (1572) követő első szabad királyválasztástól IV. Ulászló haláláig (1648) terjedő időszakban Lengyelországban megszületik az oligarchia, amely mögött gazdasági, társadalmi és politikai mozgatók állnak, de nem hiányoznak a jogi szabályozók sem. Az a hatalmi harc, amelyet részben az uralkodó, részben a köznemesség legkiemelkedőbb tagjai ellen vívtak, a mágnásokat is együttműködésre készítette. Céljaikra nem használhatták fel a szenátust, hiszen ez nyíltan a demokrácia elveinek megsértését jelentette volna, sőt e demokrácia törvényeihez, illetve ideológiájához is alkalmazkodniok kellett. A győzedelmeskedő oligarchia nem találhatott megerősítést hatalmához a sejm törvényhozásában sem. Sőt, ha IV. Ulászlóig találunk is olyan törvényeket, amelyeket a mágnáshatalomra kedvezőnek ítélünk, a 17. század közepétől a szabadság-kultusz egyenesen nyílt mágnásellenességgel kapcsolódik össze. Megszületik a kardinális törvények fogalma, azoké az ősi törvényeké, amelyeket megváltoztathatatlanok tekintenek. Az 1652–1763 közötti törvényhozásban oly erős hangsúlyt kap a nemesi egyenlőség elve, mint még soha korábban. Az 1660-as évektől egy sor intézkedés rendelkezik a szenátus alárendeléséről a sejmnek. Tiltják az álláshalmozást immár nemcsak egy-egy főúr kezében, de azonos családon belül is, megfosztják a szenátust döntési jogkörtől a kül- és az adóügyekben, a szabad bíróválasztás ellenzőit az állam ellenségének nyilvánítják.

Az elmondottak alapján magától értetődővé válik az a megállapítás, hogy az oligarchia hatalmi igényei és a törvények Lengyelországban nehezen egyeztethetők össze, a mágnások uralmát nem tudjuk a törvény betűivel, de még a törvényhozás ideológiájával sem alátámasztani. A lengyel történetírás a hatalom gyakorlásának összetettségét hangsúlyozva igyekszik áthidalni afelmerülő ellentéteket. A demokratikus törvények oligarchiát erősítő hatása csakis az erők megosztásával mehetett végbe, amikor a köznemesi csoportosulások egyike sem volt elég erős ahhoz, hogy országos győzelmet arasson. E körök kísérletei, hogy egyesüljenek, mind Sobieski, mind Erős Ágost alatt kudarcba fulladtak, így a legfelső hatalmi körökben korlátlanul érvényesülhetett a mágnások befolyása, földbirtokaik, vagyonuk túlsúlya, politikai és rokoni összefonódásuk. Csak a 18. század utolsó harmadában következett be olyan kedvező helyzet, amelyben a gazdasági élet és az ideológia változásai az állam megreformálására, illetve az oligarchia visszaszorítására ösztönöztek. Szaniszló Ágost reformjai nyomán következett be a mágnásuralom visszaszorulása Lengyelországban, amikor az új törvények immár valóban hatalmuk korlátozásához vezettek.

(*Acta Poloniae Historica* 56. köt. 1987. 29–49.)

B.J.

A. SZ. MILNYIKOV–V. I. FREJNZON:

A NEMZETTÉ VÁLÁS KÖZÉP- ÉS DÉL-KELET EURÓPÁBAN A 18.–19. SZÁZADBAN

A cikk tényleges tartalmát alcíme árulja el. A címben jelzett folyamat törvényszerűségeinek, tipológiájának és periodizációs problémáinak kimutatására vállalkoztak a szerzők. A téma igen gazdag nemzetközi szakirodalmának eredményeiből építkeztek, különösen a szovjet szlavisztikai, balkanisztikai kutatásokra támaszkodtak. Feltűnő a formációváltáshoz (feudalizmus–kapitalizmus) való szinte erőltetett ragaszkodásuk. Figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy a vizsgált régió folyamatát a „klasszikusnak” minősített nyugat-európaival vetik egybe a szerzők, bár rámutatnak, hogy kontinensünk nyugati felén „éretlen” etnikai elkülönüléseket „olvasztott be” a dinamikus kapitalizálódási folyamat, amely régiókban erőtlén volt, késett, s kristályosodottabb etnikai, nemzetiségi alakulatokkal találta szembe magát.

Az etnikumok nemzetiséggé, nemzetté formálódásának feltételeit is számbaveszik a tanulmány szerzői, s alapvetően a Habsburg-birodalomhoz, ill. az oszmán birodalomhoz tartozó népeket vizsgálják. Érintik a gazdasági alapokat, rámutatva a viszonylagos elmaradottságra, amely természetesen nem egyenletesen jellemezte az egyes körzeteket. A társadalmi szerkezet számos sajátosságát veszik figyelembe. Rámutatnak a társadalmi helyzet (történelmi uralkodó osztály, formálódó burzsoá rétegek, tradicionális és modern dolgozó, elnyomott osztályok) és az etnikai hovatartozás egyezéseire, ill. aszinkronitásaira. Különbséget tesznek az etnikumok között tekintetben, hogy komplett-e társadalmi struktúrájuk, vagy úgynevezett csonka társadalomról van szó (cseh, szlovén, bolgár), amelynek nem volt történelmi uralkodóosztálya. Ez utóbbiak esetében nehezebb volt, torzó maradt a vizsgált időszakban a nemzetté válás folyamata. Ugyanakkor ez a folyamat tompította a csonka jelleget.

Nagy jelentőséget tulajdonítanak a politikai előzményeknek, feltételeknek, az államiság elemeinek. Hiányoztak ezek pl. a szlovákok, a szlovének esetében, szilárd pilléreket jelentettek a lengyelek (sejm), a magyarok (megyék, országgyűlés) nemzeti identitása szempontjából. Ezekből is építkezett pl. a nemzetté válásban fontos szerepet játszó nemesi rétegek „politikai nemzet”-, „államalkotó nemzet”-ideológiája, amely pozitív és negatív megítélést egyaránt kapott már a vonatkozó irodalomban. A történelmi „előzmények” sorában jelentős a vallás, az egyházak szerepe. Kulturális identitás forrása, eleme volt több etnikum (szerb, román) esetében.

A nemzetté válási folyamat lényeges — régióra jellemző — vonása, hogy soknemzetiségű birodalmak keretében éltek a népek népei, s egy-egy etnikum gyakran több politikai keretben. Ez a körülmény a Habsburg-birodalom népeinél ellentmondásosan, az oszmán birodalomban alapvetően fékezten hatott a nemzeti fejlődésre. Lényegesen tekinthetjük a szerzők azon meglátását, miszerint a témával kapcsolatban az egyes etnikumok társadalmi vizsgálata, s nem adott területek — alkalmasint vegyes nemzetiségű — népeinek elemzése lehet a kutatás feladata.

A történelmi előzmények, a politikai, társadalmi és gazdasági előfeltételek miatt gyakoriak voltak az asszimilációs jelenségek és törekvések. Főként a „csonka” szerkezetű etnikumok olvadtak be. Ugyanakkor a társadalmi fejlettség különleges szerepét is érzékeltetik a szerzők török származásúak balkáni népekbe olvadását említve példaként. A nemzeti öntudat formálódásában az első lépés, mondhatni az alap az etnikai különösség tudata. Erre épül a nyelvi, a kulturális identitás, amely belső feltételeken alapul, de külső hatások, ún. történelmi érintkezések (felvilágosodás, orosz–török háborúk) is indukálták. Fontos az összefüggés a nemzeti kultúra és társadalmi gyökerei, kötődései között. A csonka struktúrák esetében dominálnak a népi, folklorisztikus elemek, amelyeket a kispolgári, alkalmazott- értelmiségi rétegek hordoztak és tudatosítottak. A teljes társadalmi szerkezettel rendelkező népek esetében a nemesi nemzet öntudata determináns, de ahogy halad előre a folyamat, úgy integrálódnak a népi kultúra értékei a formálódó nemzeti kultúrába. A folyamat lényeges vonása, hogy a középkori vallásos jelleget polgári, világi váltotta fel.

A nemzetté válás folyamatában közismerten elkülöníthető a kulturális és a politikai szakasz. A két-ötözödéseként értelmezik a szerzők a szláv közösség eszméjét. Példákkal illusztrálva a jelenséget, felsorolnak kiemelkedő személyiségeket, és értékeli a különböző központok szerepét.

Az eddigi kutatások hiányosságaira is rámutatnak a cikk szerzői. Nincs egyértelmű periodizáció. A Habsburgok fennhatósága alatt élő népeknél 1848 ugyan fordulópontként értelmezhető, de a balkáni etnikumok esetében még ilyet sem regisztrálhatunk. A folyamat „dialektikája” is nehézségek forrása. A társadalmilag fejlettebb szlovéneknél késve, ill. egyidejűleg formálódik a nemzeti öntudat, mint az elmaradottabb szerbeknél, horvátoknál. A szerzők úgy vélik, hogy a politikai keretek alakulásának szinte determináns szerepe van, mint ahogy figyelmet érdemel az a körülmény, hogy szinte „konzerválódott” a régió agrárjellege. Az etnikai tarkaság, a társadalom fejlettségi egyenlenségei mellett ez is hozzájárult, hogy a vizsgált időszakban torzó maradt a régióban a nemzetté válás folyamata.

(*Voproszi isztorii*, 1987. 8. szám, 60–78. l.)

M.

M. G. SZEDOV:

N. A. DOBROLJUBOV ÖRÖKSÉGÉNEK TANULMÁNYOZÁSA A MÚLTBAN ÉS NAPJAINKBAN

Az orosz társadalmi, kulturális gondolkodás értékes örökségét gazdagította és gazdagítja Dobroljubov rövid, de tartalmas munkássága. Értékelése már életében s halála óta is megosztja a kutatókat, viták tárgyát képezi. Irodalomkritikus, Belinszkij folytatója, vagy társadalmi gondolkodó, Csernisevszkij tanítványa? Az alkotói profil körüli polémiaán kívül számos más kérdésben is megosztott, s napjainkban sem egyetemes a szakemberek véleménye.

A negyedszázados élet rövid alkotói szakaszát már a küzdőtárs Csernisevszkij is méltatta, hagyatékát gondozta, munkáit szerkesztette. Irodalomkritikusi tevékenységéből is a népporradalom szószólóját emelte ki. Munkásságáról az első monográfikus feldolgozást P. A. Bibikov adta közre 1962-ben. Csernisevszkij tanítványának, Belinszkij kritikusi öröksége folytatójának értékelte, s mint a nép felvilágosítóját állította be, az idealizálástól sem riadva vissza. Realisabb képet rajzolt V. A. Zajcev, aki publicisztikai tevékenységét hangsúlyozta, amelyet az a felismerés hatott át — szerinte —, hogy nem elég a népért küzdeni, élére kell állni, vele együtt kell kivívni felszabadulását.

Az 1880-as évektől a hivatalos Oroszország kiiktatta a szellemi életből. 1884-ben műveit kitiltották a közönyvtárakból. Ebben az időszakban Plehanov és eszmetársai (pl. V. Zaszulics) méltatták Dobroljubov örökségét. Csernisevszkij mellé állították, s mint felvilágosítót és forradalmi gondolkodót értékelték. Vitatták, hogy Herzen nézeti nyomot hagytak volna történelem- és társadalomszemléletén. A századelőn feloldódott a „száműzetés”. 1911-ben, születésének 75., s halálának 50. évfordulóján gyűjteményes kötetek láttak napvilágot, s ezekben továbbra is Dobroljubov alkotói profilja, kortársaihoz való viszonya maradt a fő vitatéma. Kutatásai újabb eredményei alapján Szedov leszögezi: nézeteinek forradalmi jellege már Csernisevszkijjel történt megismerkedése előtt kialakult.

A szovjet korszak első másfél évtizedében a 19. századi forradalmi demokraták között tartották számon. Műveit publikálták, beépfették a tankönyvekbe, sokat írtak róla — többnyire népszerűsítő jelleggel. Monográfikus igénnyel Ju. M. Szttyeklov foglalkozott Dobroljubovval. 1934-ben megjelent munkáját alaposan elemzi Szedov, s számos megállapítását, mint a következő két évtizedre jellemző szemléletmódot, vitatja. Szttyeklov szerint Dobroljubov nem jutott el még az utópisztikus szocializmusig sem. Felvilágosult gondolkodó volt, amit családi indíttatása (papi família) magyaráz. Szerzőnk úgy ítéli meg, hogy kora ellentmondásaira keresett magyarázatot, s így formálódtak nézetei. A szocializmus eszmééhez is Feuerbach felfogásának megismerése révén jutott el, s nem Csernisevszkij Marx-interpretációin keresztül.

Irodalomkritikusi vagy politikai publicisztikai tevékenysége időtállóbb? Szttyeklov — korhűen — az utóbbit favorizálja, míg szerzőnk a Turgenyev, Goncsarov, Osztrovszkij műveiről adott szellemes elemzések értékeit méltatja. A néptömegek, illetve a személyiségek szerepéről vallott nézetek is vita tárgyát képezték. Ideálizálta a népet, vagy felvilágosítását szükségesnek ítélte? A szttyeklovi egyoldalúságokkal szemben Szedov Dobroljubov dialektikus problémakezelését argumentálja.

Az 1930-as évek dereka után keveset publikáltak Dobroljubovról. Az akkor „kitagadott” narodnyik-ság előfutárának tekintették, s ez magyarázza a mellőzést. Ha írtak róla, akkor viszont szembeálították a narodovolecokkal. F. M. Burlackij 1954-ben publikált munkája jelentett változást. Eredeti gondolkodónak ítélte. Ez a felfogás a következő periódusban időtállóbnak bizonyult, bár többnyire népszerűsítő munkák (V. Zsdanov, 1961., A. F. Zsamaljev, 1983.) foglalkoztak Dobroljubov munkásságával. Elmélyült szakmai érdeklődés az 1980-as évek közepétől nyilvánult meg iránta, ami kapcsolódott a forradalmi orosz gondolkodó születésének 150. évfordulójához. Ismétellen bebizonyosodott, hogy továbbra is számos tisztázásra váró vitatéma van a Dobroljubov örökségével foglalkozó irodalomban.

(Voproszi isztorii, 1987. 6. szám, 24–37.)

M.

JAN MOLENDÁ:

A LENGYEL PARASZTSÁG TÁRSADALMI SZERKEZETÉNEK, ÖNTUDATÁNAK ÉS IGÉNYEINEK ÁTALAKULÁSA A SZÁZADFORDULÓN

A jobbágyfelszabadítástól az I. világháborúig terjedő időszakban a megosztott Lengyelországban jelentős és néha kritikus változások mentek végbe a paraszti élet gyakorlatilag minden területén. A családi gazdaságok modernizálódása a parasztok között iskolázottságuk és általában művelési szintjük emelkedésével, társadalmi, politikai és nemzeti öntudatuk növekedésével járt együtt. A parasztság egyre inkább aktív formálójává vált a születő Lengyelország ügyeinek. A tanulány maga sem annyira a lengyel mezőgazdaság jobbágyfelszabadítás utáni, a kapitalista termelés felé vezető útjának bemutatására törekszik, hanem inkább e folyamat társadalmi és szellemi következményeinek áttekintésére.

A lengyel társadalom modernizálódásának folyamata ellenére 1921-ben a parasztok és mezőgazdasági dolgozók aránya az újonnan létrejött államban még mindig a népesség 65,2%-át tette ki. Ez a parasztság természetesen nem volt egységes, skálája a földtelenektől egy gazdag réteget tartott, a földnagyságot a szerző mégsem tartja megfelelőnek arra, hogy a paraszti rétegződés vizsgálatánál egyetlen tényezőként kezeljük. A jobbágyfelszabadítás utáni Lengyelországban a parasztagazdaságok számának növekedésével találkozhatunk e gazdaságok kiterjedésének rovására. A nagy parasztagazdaságok — mind a porosz, mind az orosz fennhatóságú területeken — a 19. század utolsó évtizedeiben jelentős területeket veszítettek a közepes és kisparaszti gazdaságok javára. A mezőgazdaság kapitalista átszerveződése — a piacgazdaság kialakítása — a parasztokat gazdaságuk modernizálására készítette: új művelési módszerek, növényfélések stb. bevezetésére. Az ártermelés egyúttal szorosabbá tette a parasztság kapcsolatát a városokkal. E változások azonban elképzelhetetlenek a parasztok ismeretszintjének emelkedése és a paraszti öntevékenység (a helyi önkormányzatok) növekedése nélkül.

A történészek megegyeznek abban, hogy az elemi oktatás szintje falun a feldarabolt Lengyelország részei közül Poroszországban volt a legmagasabb, elfogadhatónak tekinthető még Galiciában, míg a legelmaradottabb a Lengyel Királyságban volt. A poznanai területen 1820-ban kb. 400 iskolát tartottak számon,

1911-ben közel 3000-et, Galíciában 1840-ben kb. 1950 iskola létezett, 1910-ben kb. 5200, a Lengyel Királyságban az elemi oktatás intenzív fejlődésének eredményeként 1904–1914 között 1710 új iskolát alapítottak. (Az analfabétizmus ennek ellenére ebben az országrészben volt a legmagasabb: 1906-ban a Lengyel Királyság lakosságának 69,5%-a nem tudott írni-olvasni.) Bár ennek az alapfokú művelődésnek is megvolt az árnyoldala (az iskolák a porosz országrészben a germanizációt, az oroszban a ruszicizációt segítették elő), jelentősége mégis szinte felmérhetetlen. Az eddig legfeljebb kalendáriumokat vagy álmoskönyveket kézbevevő parasztok egyszerre érdeklődni kezdtek a könyvek és az újságok iránt. Megnőtt a parasztfiatalok aránya a középfokú iskolákban is, többen eljutottak közülük az egyetemig. 1901-ben a krakkói Jagello Egyetem diákjainak 16%-a parasztfiatal volt. (Az orosz fennhatóságú Lengyel Királyság arányai persze ebben a vonatkozásban is rosszabbak.) A Lengyel Királyság 1864-i, valamint Galícia 1866-i új törvényei a helyi önkormányzatok hatáskörét szélesítették, ami a parasztok aktivitásának növekedésével járt. Méltán állapíthatja meg 1896-ban Stanislaw Tarnowski, hogy a falvakban új, műveltebb generáció nőtt fel, amelynek látóköre szélesebb, gondolkodása gazdagabb, mint a korábbiaké, s így maga is tevékenyen vesz részt életele formálásában. A változásokkal együtt járt a kulturális és oktatási intézmények rendszerének bővülése is: mezőgazdasági szakiskolák, népegyetemek, különféle tanfolyamok szerveződtek, önképzésre ösztönöztek, könyvtárakat, magániskolákat létesítettek. A Lengyel Királyságban működő, s főleg a parasztok között tevékenykedő ún. Lengyel Iskolaközpont 1905-től 3 év alatt 900 helyi kört állított fel (kb. 150 ezer taggal), 681 alapfokú iskolát és 505 könyvtárat szervezett, s a központ Népegyetemét 1906-ban 2 szemeszterben 8255 hallgató látogatta.

A vizsgált időszakban ment végbe a lengyel parasztság nemzeti öntudatra ébredésének kiteljesedése is. E hosszú folyamat első szakasza a nyelv, a vallás, a terület, a hagyományok, a kultúra közösségének, mondhatnánk a nemzeti identitásnak a felfedezése a parasztok között gyakorlatilag a 18. század végén megindult. A második szakasz, a nemzeti állam igényének felkarolása ezzel szemben csak az 1910-es évek második felében, tulajdonképpen a világháború éveiben teljesedhetett ki. Az állam felosztásakor, a 18. század végén a társadalomnak csak igen kis része érzékelte, hogy mit jelent a saját állam elvesztésének ténye. A parasztok számára a feudális lengyel állam jobbágyságot, alávetettséget jelentett, míg a 19. század reformjait — a jobbágyfelszabadítást, a helyi önkormányzatokat, az oktatás fejlesztését — sok vonatkozásban a megszálló hatalmaknak tulajdonították. Még a 19. század végén is sok paraszti megnyilvánulás tükrözte azt a félelmet, hogy az önállósuló Lengyelország újra az urak országa lesz a parasztok teljes a alávetésével. Így nem csoda, hogy csak az I. világháború idején vált általánossá az önállóság követelése a paraszti körökben és sajtóorgánukban, ettől fogva csatlakoztak fiatal paraszti önkéntesek a német és osztrák megszálló csapatok elleni harcokhoz.

A századforduló öntudatosodó parasztságát azután az ország mindennapos politikai mozgalmában vagy csoportosulásában megtalálhatjuk. A legfontosabb természetesen az önálló parasztmozgalmakban játszott szerepe. Ebben követelt magának a lengyel parasztság — még jóval 1918 előtt — a társadalom más rétegeivel egyenlő jogokat, igényelte a paraszti családi gazdaságok megőrzését, önkormányzatot (autonómiát) a társadalom egészen belül, s végül önálló államot, de egy ún. „Népi Lengyelországot” a korábbi „urak Lengyelországaival” szemben. Abban, hogy a parasztságot sikerült megnyerni a demokratikus függetlenség eszméinek, döntő szerepet játszott Boleslaw Wyslouch. Vezetésével sikerült a paraszti-aktivistáknak a falusiak széles körét azon felszabadítási törekvések pártjára állítani, amelyek végül a második köztársaság megvalósítását segítették elő.

(*Acta Poloniae Historica* 57. k. 117–136.)

B. J.

V. M. GRIDNYEV:

A FASISZTA PROPAGANDA KUDARCA A SZOVJETUNIÓ IDEIGLENESEN MEGSZÁLLT TERÜLETEIN

A náci Németország vezetése tudatosan készült a háborúra, s ennek keretében a potenciális ellenfelekkel szemben alkalmazandó lélektani hadviselésre is. Titokban kidolgozták a hadseregek, a civil lakosság „megdolgozását” szolgáló terveket, illetve a front és a hátszág közötti „szakadék” mélyítését is célul tűz-

ték ki. Az elképzelések már 1935-től formálódtak, s a Szovjetunió elleni háború esetére is konkretizálódtak. A kommunisták, a szocializmus lejáratása, a Szovjetunió népei közötti bizalmatlanság szítása, a náci rendszer elfogadtatása jelentették a fő irányokat. A katonai és polgári szférában egyaránt német alapossággal szervezték meg az intézményeket, dolgozták ki a propaganda tartalmi elemeit. A Wehrmacht alakulatai mellett speciális egységek működtek, fegyvernemenként is disztíngvált profillal. A szembenálló szovjet erők katonái számára röplapokat terveztek — különböző nyelveken. Előkészítették a megszállt területek lakosságának szánt rádióadások programját. Gondoskodtak a „helyi” sajtóról, a hatékony cenzúráról is. Amerikai kutatók számfűtésait idézi a szerző, miszerint a háború idején évente 500 millió dollárt fordítottak a németek erre a célra.

A Szovjetunió elleni támadás megindítása után a háború preventív jellegének hangsúlyozása, a bolsevik veszedelem elhárításának kötelessége, Európa és a németiség megmentése került előtérbe. A vörös kommisszárok uralmával szemben az emberek vallásos érzelmeit igyekeztek kihasználni. A kezdeti látványos német győzelmek átmenetileg növelték a propaganda hatékonyságát, igazolni látszottak a náci rendszer fölényéről terjesztett szövegeket. Ezen a bázison igyekeztek a német érdekek szolgálatának megnyerni a lakosságot (termelés, adók), elszigetelni a kibontakozó partizánmozgalmat. A helyi nyelveken sugárzott rádióadások mellett többszáz újság, milliányi röplap szolgálta céljaikat. A Kaukázus északi előterében pl. rövid idő alatt kb. 20 újságot jelentettek meg a megszálló németek, szem előtt tartva az etnikai, nyelvi tagoltságot. Ukrajna területén 280 sajtóterméket adtak ki. A propagandatevékenység céljai között szerepelt a kollaboránsok szervezése is.

A gondos előkészítés, a precíz végrehajtás ellenére a kívánt eredmény elmaradt. A propaganda alacsony hatásfokát konstatáló jelentés szerint például azért, mert egyoldalúan német szempontúra sikerültek a kiadványok. Nem próbálták meg „azonosítani” a helyi lakosságot a célokkal, közösség fogalmazva azokat. A nemzetiszocialista ideológia — mint alap — terjesztése, elfogadtatása is elmaradt a kívánalmaktól. Ezen túlmenően — ezt már szerzőnk fejtegeti — a katonai helyzet alakulása is befolyásolta a propaganda hatékonyságát. Pedig a németek módosítottak a változó helyzetben. A faji felsőbbrendűség frazeológiáját fokozatosan mellőzték. A náci propaganda kudarcában fontos szerepet játszott a „Nagy Föld”-ről irányított szovjet propagandatevékenység (rádió, röplapok, újságok) és a földalatti párt- és partizán szervezetek működése. 400 szovjet sajtótermék jutott el viszonylag rendszeresen a megszállt területek lakosaihoz.

(*Voproszi isztorii*, 1986. 10. szám 33–41.)

M.

MICHAEL H. KATER

TILTOTT GYÜMÖLCS? JAZZ A HARMADIK BIRODALOMBAN

A történetírásban az elmúlt években heves vita bontakozott ki arról, hogy mennyire befolyásolhatta a náciizmus és a Harmadik Birodalom politikáját a vezetők egyéni elhatározása, kezdeményezése. Az ún. „intencionalizmus” hívei, köztük az NSZK-beli Klaus Hildebrand és a svájci Walther Hofer, úgy vélik, hogy a náciizmus politikáját akár 1933 előtt, akár utána a vezetők, mindenekelőtt Hitler személyes nézetei határozták meg. A „strukturális”-ként, mint az NSZK-beli Hans Mommsen, vagy az angol Tim Mason szerint a nemzetiszocialista vezetők politikájában a társadalmi feszültségek dinamikája, egy nem mindig szembetűnő logika jutott kifejezésre. E két felfogással szemben a szerző azokkal a történészekkel ért egyet, akik szerint a két nézet nem állítható élesen szembe egymással, a konkrét fejlődésben mind a vezetők egyéni szándéka, mind a külső tényezők egyaránt érvényesültek. Ezt látszanak igazolni egy fiatal NSZK-beli történész, Detlev Peukert kutatásai is, amelyek nem a politika mozgatóit, hanem eredményét, mindenekelőtt a „hétköznapi emberekben” való lecsapódását vizsgálták, s amelyekből egy jellemében ellentmondásos, hol jó, hol kritizálható szándékú lakosság képe bontakozik ki. A Peukert-féle ellentmondásosságot tükrözi a fasiszta ideológia állásfoglalása is az Amerikából származó jazz-szel szemben, amit Goebbels taktikai célokra használt fel, annak ellenére, hogy elméletileg folyamatosan tiltott maradt.

A náci vezetés jazz-ellenességét négy alapvető okra lehet visszavezetni: ellenállásra ösztönözte őket az improvizációban rejtlő zenei szabadság, a zenészek többségének néger vagy zsidó volta, a jazz egyenet-

len rítusa, amely alkalmatlan volt propagandacélra (az indulókba való beolvasztásra), s végül e zene individualizmusa. A jazz elleni érveket a náci propaganda a faji megkülönböztetést hangoztató hírlapi cikkeiben fejtette ki. 1935 októberében a birodalmi rádió igazgatósága betiltotta a jazz sugárzását. A hallgatóság elégedetlensége, s a félelem, hogy így a külföldi rádiók műsorait fogják hallgatni, mégis lehetetlenné tette a rendezet következetes érvényesítését. Azonnal vita indult meg a jazz értelmezéséről, s a vitázók többsége a „néger jazz” és a német tánczene elhatárolásával igyekezett kompromisszumot ajánlani. A vezetők szándéka és az ideológia ellenére a jazz mégis rendszeresen felhangzott a német szórakozóhelyeken s a rádió hullámhosszain. A műsorokból csak a legnyilvánvalóbban „néger” számok tűntek el. A végső döntés elodázásában szerepet játszott a berlini olimpia (1936), amely egy ideig ideológiai türelemre intette a fasisztákat, s az a tény, hogy Richard Strauss a Birodalmi Zenei Kamara elnökeként ellenállt annak, hogy cenzori szerepet töltsön be az előadható számokat illetően.

A harmincas évek utolsó harmadában mégis felerősödött a jazz-ellenesség. Strauss utóda, Peter Raabe lelkes náci volt, aki gyűlölte a jazz-zenét, s nagyon sok olyan helyi vezető akadt, aki szeretne volna valóra váltani a propagandában megfogalmazott tilalmakat. Ügynök-besúgók lesték az éjszakai szórakozóhelyek műsorát, betiltottak minden számot, amelynek angol címe volt, s leparancsoltak a színpadról minden zsidó s csaknem minden idegen származású zenészt. A jazz immáron csak a hanglemezipiacon tudta némileg őrizni a helyét: ha a németek fenn akarták tartani híres művészlemezük exportját, meg kellett hajolniuk a jazz-lemezek importja előtt, bár az importlemezek esetében sem volt ritka a félrevezető címkezés (a szerző vagy előadó nevének elhallgatása, eltorzítása).

A jazz kiszorításával párhuzamosan a német vezetés nagy erőfeszítéseket tett az idegen zene hazai ellensúlyozására egy dallamos, táncra alkalmas hazai zene kifejlesztésével. A jazz-zenében szokásos fűvósokat e változatban a vonósok szorították ki, de gyakran megszólalt a harmonika is. Művelői főleg hazai zenészek lettek, bár néhány külföldi is helyet kapott. Az utóbbiak között kiemelkedő szerephez jutott a magyar zenekarvezető Géczy Barnabás. A jazzt teljesen kiszorítani mégsem lehetett: megmaradt a magánklubok műsorán, élő zene formájában, vagy hanglemezekről. E klubok — bár a zene önmagában bizonyos fokig apokaliptikus — a náciizmus ellenzékét is jelentették.

A háború kirobbanása mindenféle nyilvános szórakozási alkalom korlátozásával járt. A rádió zenés műsorait mégsem lehetett teljesen leállítani, hiszen ezeket a hadsereg is igényelte. A helyi vezetés azonban nem egy városban vagy tartományban teljesen betiltotta a tánczenét, illetve a nyilvános táncos szórakozásokat. A jazz hazai visszaszorítását azonban ezúttal az ellenfelek is észrevették: a BBC német nyelvű műsoraiban a náciellenes propagandát forró jazz-muzsika egészítette ki, hogy a hallgatókra nagyobb hatást gyakoroljon. Goebbels ezúttal is engedni kényszerült a jazznak a rádióban, sőt — a hadseregből kiinduló kezdeményezésre — Német Tánc- és Szórakoztatózenekar néven egy olyan együttes felállítását engedélyezte, amelynek egyenesen feladata volt a jazz-szerű német zene népszerűsítése. A fronton lévő katonák rajongtak e zenekarért, felvételeinek pedig nagy hasznát vették az angol nyelvterületre sugárzott rádiópropagandában. Goebbels ennek ellenére szíve mélyén soha nem békélt meg az együttessel, s gyűlöletét csak fokozta az a tény, hogy zenészei között alig volt náci párttag. (Aki volt, az persze sűrű feljelentéssel igyekezett főnökei bizalmát elnyerni.) A háború utolsó éveiben Németország-szerte minden zenész sorsa bizonytalanra vált: az idegen eredet, a korábbi külföldi kapcsolatok, a kevésbé tehetségesek (vagy éppen tehetségtelenek) féltékenysége a legátlatásőbb vádaskodásokhoz vezettek. De ekkor vált a jazz egyfajta ellenállás kifejezőjévé is: fiatal (gyakran diák-) együttesek egyre többet játszottak, míg számaik kottájához, a mintául szolgáló néhány hanglemezhez az előadók szinte konspirációs módszerekkel jutottak hozzá.

A jazz végül a náci Németországban egyaránt szolgálhatott egyfajta társadalmi igényt a zsarnokságnak való ellenállásban, illetve eszközött ez utóbbi számára a tömegek leszerelésére. Az ideológiában elvetett zenét így 1933–45 között nem lehetett egyértelműen száműzni. Ehelyett az elutasítás és a tolerancia furcsa keverékét alkalmazták, amely így — ezen a szűk területen legalábbis — a náci uralom következetességében ébreszt kételyeket.

(*The American Historical Review*, 1989/1. 11–43.)

SZTÁLIN ÉS KORA

1989 a szovjet történetírásban is a fordulat éve. Kettős értelemben. Egyrészt lendületet vett a szakfolyóiratok hasábjain is a „fehér foltok” eltüntetése. A szovjet történelem korábban nem vizsgálta kérdéseire vetült fény. Másrészt — ami talán fontosabb — koncepciónálisan is új közelítések láttak napvilágot. Kezdetét vette a 20. századi orosz-szovjet történelem adekvát, a korábbiaknál teljesebb feltárása. Ebbe a vonulatba illeszkedik A. V. Antonov-Ovszejenko történelmi esszéje — a fenti címmel — amelyet több folytatásban közölt a „Voproszi Isztorii”. A sztálini önkény áldozatává vált (1938) bolsevik katonai vezető fiának — akit ugyancsak meghurcoltak — munkája alkalmas keret ahhoz, hogy a két vezető szovjet történelmi szakfolyóiratban megjelent, a témával összefüggő cikkeket, tanulmányokat áttekintsük.¹

Apja és saját sorsa is magyarázza, hogy miközben számos adalékkal gazdagítja a kor történetét, jelentősen járul hozzá Sztálin személyiségének megrajzolásához, az egyoldalúság határát súrolóan szubjektív, s érthetően negatív értékelést ad — elsősorban Sztálinról. Munkája bevezetőjében sztálini ellenforradalomról, az állami politika rangjára emelt politikai banditizmusról ír, amit csak elutasítani lehet. Annál is inkább, mert zsákutcába vezette az országot, lejáratva a kommunizmus eszméjét. Személyi kultusza a tömegek tudatos félrevezetését jelentette, a nagyorosz nacionalizmus örökségét folytatta, kapcsolta össze a szocializmus ügyével.

Antonov-Ovszejenko történelmi esszéjének részletei (Voproszi... 1989. 1. sz., 2. sz.) a polgárháború, illetve az 1920-as évek első fele eseményeinek tükrében szolgálnak adalékokat Sztálin jelleméhez. 1918 nyarán a Caricinben tevékenykedő Sztálin utasítást kapott a bakui bolsevikok megsegítésére. Antonov-Ovszejenko beállítása szerint szándékosan késeltette a segítségnyújtást, s ez is hozzájárult a 26 komisszár mártíromságához. A hivatalos jelentés azonban objektív körülményekre hivatkozott, s Sztálin érdemeinek gyarapítását szolgálta. A későbbi főtitkár „stflusát” jellemezte, hogy a cáricini fronton is mindig a győzelmek küszöbén lépett színpadra — addig háttérben maradt —, s az áldozatokra való tekintet nélkül hajszolta a vöröskatonákat a harcba, learatva az utólagos elismeréseket. Módszereit bíráló katonai és politikai vezetők közül számosan lettek a tisztogatás, a „csiszotka” áldozatai az 1930-as évek második felében.

Új megvilágítást kap Sztálin főtitkárrá válása. Szerzőnk szerint szinte puccsszerűen került napirendre a XI. kongresszuson a javaslat. Lenin személyes tekintélyét latba vetve csitította le az elégedetlenségüket hangoztató küldötteket. Antonov-Ovszejenko szerint Trockij túlzott magabiztossággal mintegy lebecsülte ezt az apparátus-funkciót, Zinovjev és Kamenyev sem kívánt „hivatali” ügyekkel foglalkozni. Utóbbi — a Trockijjal szembeni összefogás szempontja mellett — a turhanszki együttes száműzetés is motívum. Érint, de nem bont ki a szerző a körülményekkel kapcsolatban egy fontos összefüggést. Utal rá, hogy a forradalom és a polgárháború kaotikus viszonyai után elementáris erővel jelentkezett a rendezettség iránti igény, amely követelménynek Sztálin habitusa felelt meg leginkább. E szubjektív jellegű faktor mellett — úgy véljük — nagyobb figyelmet érdemel az új hatalom berendezkedése, a törvényszerű intézményesülés, ami a centralizációt, s a bürokráciát erősítette. Sztálin ambícióit saját képességei mellett az tette eredményessé, hogy a kiépülő szovjet intézményrendszerre, s azon belül annak legfőbb „parancsnoki gárdájára”, a párt apparátusára támaszkodhatott. Trockij háttérbe szorítása után (1923–1925) ezért érthetően lett vesztés és elégedetlen a Zinovjev–Kamenyev csoport, s „új ellenzékként” került szembe a megnövekedett hatalmú főtitkárral és a NEP mellett még elkötelezett, Buharin és Rikov támogatását is élvező politikai irányvonalával (1925–1926).

Ami az általánosan jellemző rend-igényt jelenti, az tükröződött a Lenin által kezdeményezett, a frakciókat betiltó X. kongresszusi határozatban is, amely Sztálin számára megfellebbezhetetlen érv lett, szinte mftizálta a párt egységét. Szerzőnk természetesen érinti Lenin „végredeleltét”, kitér arra, hogyan „kerfette be” Sztálin a megromlott egészségű bolsevik vezetőt, s apja és Trockij kapcsolatával is foglalkozik.

A fentiekben említett fordulatot tükrözi az a — túlzás nélkül állíthatjuk, szenzációs — tény, miszerint magától Trockijtól közöl dokumentumértékű frásokat a vezető szovjet történész folyóirat „A hamisítás

¹ A. V. Antonov-Ovszejenko: Sztálin és kora. *Voproszi isztorii*, 1989. 1. szám, 82–104. l., 2. sz., 84–102 l., 3. sz. 106–124. l., 4. sz. 85–96. l., 6. sz. 101–117. l., 7. sz. 93–110. l., 8. sz. 96–109. l., 9. sz., 134–153. l., 10. sz., 83–101. l.

sztálini iskolája” címmel.² A száműzött Trockij cáfolja azt a Sztálin–Jaroszlavszkij-verziót, miszerint Lenin betegségének elhatalmasodásakor ő kezdeményezett összefogást a Komintern elnökével a főtitkár ellen. Hangsúlyozza, hogy az 1920-as évek vitái a bolsevik vezetésen belül elvi, politikai jellegűek voltak, s nem hatalmi vetélkedés motiválta azokat. Ugyanakkor nem kapunk meggyőző magyarázatot arra, hogy az álláspontok hasonlósága (világforradalom, ipar diktatúrája, absztrakt internacionalizmus stb.) ellenére Zinovjev és Kamenyev miért Trockij ellen fogott össze Sztálinnal. Az, hogy alábecsülték a főtitkárt, s tartottak Trockijtól, nem a polémia elvi jellegét argumentálja.

Sztálin taktikai érzékére vall, hogy amikor 1924-ben, az „Október tanulságai” c. munkájában Trockij kipellengérezte Kamenyev és Zinovjev Október előestéjén tanúsított magatartását (Leninhez hasonlóan!), a főtitkár — akkor még „szövetségesük” — megvédte őket, hogy a polémia későbbi fázisában (1926–27) — természetesen Leninnel és nem Trockijjal érvelve — fejükre olvassa tévedésüket. A Lenin halálát követő éles viták során a „leningrádiak” munkástömegeket is mozgósítva akarták radikálisan kiátkozni „Pityer” 1917-es bálványát, de Sztálin ekkor még meglepődött annyival, hogy a hadügyek éléről mozdítsák el a megbélyegzett „kispolgári elhajlót”. 1926–27-ben az egyesült ellenzék keretében — platformjaik konstans elemei alapján — együtt léptek fel (Trockij, Zinovjev és Kamenyev) pl. a NEP befékezése érdekében, de vereséget szenvedtek a Buharin, Rikov és Tomszkij (elméleti felkészültség, kormányzati apparátus és szakszervezetek) által támogatott sztálini vezetéstől. Az 1925 után egyre önállóbb és magabiztosabb Sztálin — Trockij szerint — a XV. kongresszust (1927) követően a baloldaliak kritikáján okulva (igaz, egyoldalú túlzásokba esve) fordulatot hajtott végre, amely új szakaszt nyitott a szovjet gazdaságpolitikában, a centralizáció eluralkodásában és Sztálin pozíciójának, tekintélyének megerősödésében egyaránt. (Voproszi... 1989. 7. sz.)

A száműzött forradalmár itt közölt frásainak is egyik vezérmotívuma, hogy Lenin követőjének, méltó harcos társának tünteti fel magát. Hadakozik az ellen, hogy Sztálin lehessen a „legjobb tanítvány”. Különösen 1917-es tevékenységét helyezi Leniné mellé — egyidejűleg bizonytalankodónak tüntetve fel Sztálint. Őv az Október győzelmét követő nézeteltérések (Breszt–Litovszk, szakszervezetek, szövetségi politika) túlhangsúlyozásától, amelyeket pedig a sztálini interpretáció kibékíthetetlen szembenállásnak tüntetett fel, kifejezéstve az antileninista trockizmus legendáját. Tények sokaságával, dokumentumok idézésével mutatja ki a forradalom győzelmében, a szovjethatalom kiépítésében, majd megvédésében, a vörös hadsereg megszervezésében és vezetésében, a párt programjainak kidolgozásában, a Komintern létrehozásában játszott szerepét. Fentebb említett véleményétől eltérően az derül ki, hogy Lenin megbetegedését követően indult meg ellene a kampány (Zinovjev, Kamenyev), amelynek menetében kialakították a kártékony, ellenséges trockizmus legendáját (Sztálin). (uo. 9. sz.)

Az 1917 november 14-i KB-ülés vitájának részletes bemutatásával is — ami ilyen interpretációban először vált hozzáférhetővé — azt bizonyítja, hogy Sztálin gyávaságból, óvatos taktikázásból, s nem felismerés, meggyőződés alapján volt 1917 áprilisától szinte minden lényeges kérdésben Lenin támogatója. A tanácskozáson Lenin, Trockij és Sztálin is csak a november 7-i dekrétumok elismerése alapján mutatott hajlandóságot a koalícióra, míg az ingadozók (Zinovjev, Kamenyev, Rikov) kormányválság kockázatát (kilépésük) árán is meg akarták osztani a felelősséget és a hatalmat. (u.o. 10. sz.)

Sztálin 1925 utáni felemelkedését, pozíciójának megerősödését — Trockijhoz hasonlóan — Antonov–Ovszejenko is bemutatja (Voproszi... 1989. 3. sz.). A mélységi, lényegi folyamatok szempontjából fordulatot jelentő 1925-ös év januárjában szorították háttérbe Trockijt. Decemberben, a XIV. kongresszuson leningrádi ellenzéként Zinovjevék frakciószabadságot követeltek (ami miatt korábban elítélték Trockijt, ahogyan azt Buharin a fejükre olvasta), felvetették a NEP befékezését. A párt egységét mftizáló sztálini vezetés a „szocializmus egy országban” álláspontot is elfogadatra felülkerekedett. Kamenyev Sztálinnal szembeni „bizalmatlansági” indítványát a főtitkárt támogató többség valósággal lesöpörte. 1927-ben a XV. kongresszuson aratott győzelmét Sztálin egy „rettegett iváni” allúrral fokozta tovább. Azt fejtegette, hogy küldetését a lenini örökség megvédésében, a párt szilárd egységének megőrzésében, a széthúzó erők felszámolásában látta. Feladatát teljesítettnek jelentette ki (miközben politikai határozatokkal „fagyasztottak be” elvi problémákat, belügyi intézkedésekkel „kezelték” pártpolitikai polémiaikat — ami törekennyé tette a tel-

² „Voproszi isztorii”, 1989. 7. sz., 135–153. l., 8. sz., 125–139. l., 9. sz., 112–133. l., 10. sz., 117–135. l.

jesztést, elszabadította a voluntarizmust és a dogmatizmust), s kérte felmentését. A reagálás nem lehetett más, mint egyöntetű megerősítés, a sztálini személyi kultusz kibontakozása.

„Másnap”, 1928-ban erre a jelenségre, a benne rejlő, a belőle származó veszélyekre Buharin is rájött. Felismerte, hogy az egység-mítosz ellene is fordítható. 1928–29-ben ugyanis az adottságokból kiinduló célközéltetés (arányos fejlesztés, iparosítás) és a cél közvetlen hajszolásának (feszített ütemű iparosítás) álláspontja került szembe egymással, osztotta meg a szakembereket és a vezetőket egyaránt. Buharin Kamenyev felé kísérelt meg nyitást, eredménytelenül. Ráadásul a puhatolódzások tudomásra jutottak Sztálinnak, aki az ország (már nemcsak a párt!) kritikus, mondhatni, polgárháborús helyzetére hivatkozva harsogta, hogy a párt egysége és a társadalom érdekviszonyainak gyors homogenizálása létkérdés. Megpecsételődött Buharinék, s ezzel együtt a NEP sorsa. Ugyanez érvényes a kulákságra, sőt, a módszerek miatt a parasztság többségére, de az első öt éves terv arányos fejlesztést tételező célkitűzéseire is.

Az 1920-as éveket lezáró fordulatokra és következményeikre később kitérünk, előzőleg azonban ismerkedjünk meg az 1917-et követő évtized eszméi és politikai kavalkáráival kapcsolatos további publikációkkal. Számos részletet helyez új, teljesebb megvilágításba pl. V. I. Sztarcev „A szovjet állam politikai vezetése 1922–23-ban” c. cikke.³ A X. kongresszus által választott 25 tagú KB tajgai közül döntő többséget (470–480 szavazat) Lenin, Radek, Tomszkij és Sztálin, s alig több, mint 400 küldött bizalmát élvezte Zinovjev, Frunze és Kamenyev. Betegsége ellenére egészségtelen jelenségnek ítélte Lenin a Politikai Bizottság és a kormány személyi összefonódását, a párt egyoldalú, politikai hegemon szerepének kialakulását, ami az egypártrendszer megszilárdulási folyamatába illeszkedett, s túlzott centralizációhoz, a demokratikus kontroll ellanyhulásához, a politikai demokrácia elsorvadásához vezetett. Sztarcev cikke is foglalkozik a főtítkári poszt létrehozásának körülményeivel, utal Lenin fentebb már említett szerepére is. Az is kiderül, hogy Lenin és Trockij távollétében a KB-plénum nem opponálta Sztálin autonomizációs tervét, aki viszont a kritikák hatására könnyen belátta ebbéli tévedését. A párt meghatározó politikai súlyát tükrözi, hogy Trockij a Politikai Bizottság által felkínált kormányelnök-helyettesi funkció elől elzárkózott, a párton belüli vezető szerepet ambícionálta, s ezért is ostromozta — teljesen jogosan — a sztálini apparátus megerősödését, elbürokratizálódását — eredménytelenül. Az ún. lenini „végreddel” kapcsolatban azt érdemes kiemelni a cikkből, miszerint a beteg Lenin a dolgok lényegét jól érzékelté ugyan, de bizonyos részleteknek nem volt ismeretében. Alábecsülte a Sztálin–Trockij- rivalizálást, nem gondolt Zinovjev és Kamenyev taktikázására — hogy tudniillik, platformjukkal ellentétben Sztálinnal fognak össze Trockij ellen, s a párt, a vezetésen belüli „frontokról” sem voltak pontos információi.

A szovjet szakfolyóiratok újabban gyakran szerveznek „kerekasztal”-beszélgetéseket egy-egy problémakör kapcsán. 1988 májusában — neves szakértők részvételével — „A Szovjetunió az 1920-as években” címmel rendezett a „Voproszi...” szerkesztősége vitafórumot.⁴ Az egyik centrális kérdést a NEP jelentette. V. P. Danyilov, E. P. Ivanov, V. P. Dmitrenko főként periodizációs kérdéseket vetett fel. Általánosan elfogadott, hogy a nyitányt a terményadó bevezetése jelentette, de a NEP összetettebb probléma, mintsem hogy ez kimeríthetné a tartalmát. Az is kiderül, hogy Trockij már 1920 februárjában kezdeményezett NEP-szellemű gazdaságpolitikai lépéseket — érdemi visszhang nélkül. Igaz, ezzel párhuzamosan szorgalmazta a szakszervezetek államosítását, militarizálását, a munkahadseregek létrehozását. A NEP végpontját az 1928–29-es fordulat jelentette, de bizonyos elemei részlegesen az 1930-as évek elején is funkcionáltak. A kötelező terménybeszolgáltatás rendszere 1933-ban vált általánossá. Sőt Danyilov tovább árnyalja a képet. A mezőgazdaság kollektivizálása folyamatában tavaszoként a NEP-re emlékeztető propaganda és ígérgetések kerültek előtérbe, hogy aztán a betakarítást követően eluralkodhasson a kényszerbeszolgáltatási gyakorlat.

Az évtizeddel — a NEP-korszakkal — kapcsolatban kirajzolódik két ellentétes, divergens folyamat képe. Egyrészt egy differenciálódási tendencia a gazdaságban és a társadalomban, másrészt egy intézményesülési, homogenizálódási és centralizációs folyamat a politikai és az ideológiai szférában. A vezetésen belüli viták, az ún. ellenzéki irányzatok sorozatos fellépése emiatt vált nehezen kezelhető, megoldható prob-

³ „Isztorija SzSzSZR”, 1988. 5. sz., 101–122. l.

⁴ „Voproszi isztorii”, 1988. 9. sz., 3–58. l. (A kerekasztal-beszélgetésben tárgyalt kérdésekhez kapcsolódik W. Rosenberg amerikai és V. Z. Drobiszjev szovjet professzorok akadémikus közleménye „A gazdasági-társadalmi helyzet és a szovjet állam politikája a NEP bevezetésének időszakában” címmel. „Isztorija SzSzSZR”, 1989. 4. sz., 109–122. l.)

lémává. Ugyanezt a körülményt kell látnunk (ezt már *L. E. Fajn* fejtegeti) a kooperációk lenni koncepciójának elsorvadásában. A bolsevik vezető a NEP eszköztárában körülményei között gondolta organikus gazdasági folyamatként kibontakoztatni a kooperációkat (a mezőgazdasági termelés, a felvásárlás, a kereskedelem és az ipari kistermelés szférájában) a szocialista formák meggyökeresítése érdekében. Az adminisztratív irányítási módszerek felülkerekedése (*V. Z. Drobizsev*), a kollektivizálás gyakorlata azonban más formákat eredményezett.

A fordulattal kapcsolatos mérték megválaszolását segítené elő — *Ivanov* szerint —, ha tisztázná a kutatás az obscsinák — a szovjetek — és a meglévő kooperációs társulások viszonyát. Ugyancsak tisztázandó — *V. Sz. Lebszuk* szerint is például —, hogy a NEP elsorvasztásában milyen szerepe volt annak a körülménynek, miszerint több bolsevik vezető nem az átmenet gazdaság- és társadalompolitikáját látta benne, hanem átmeneti, kényszerű engedményt, amelyet a bevezetését kiváltó körülmények (bénultság, kimerültség, parasztlázadások) elmúltával vissza lehet és kell vonni. Tehát a NEP tagadásnak végig volt bázisa, a fordítás módja pedig összefüggött a 20-as évek végére kialakult belpolitikai helyzettel, a szovjet demokrácia beszűkülésével, a centralizáció, az adminisztratív eszközök eluralkodásával, s természetesen Sztálin vezetési stílusával is. Mindezek a körülmények együtt nem csupán gazdaságpolitikai fordulatot, nemcsak politikai centralizációt jelentettek, hanem a főtítkár hatalmának, személyi kultuszának kiteljesedését is, s ami a legtragikusabb, az ideológiai szféra centralizációját, a voluntarizmus, a dogmatizmus eluralkodását is maguk után vonták — azaz a marxizmus szocializmus megcsonkítását (*L. F. Morozov*).

A szovjet politikai intézményrendszer kiépülése, fejlődése és működése szempontjából alapvető, meghatározó jelentősége van a *Je. G. Gimpelson* által vizsgált problémakörnek, amelyet eddig nem jelentőségének megfelelően elemzett a tudomány.⁵ A szovjet politikai intézményrendszer (szovjetek, államparátus, párt- és szakszervezeti struktúrák stb.) alapvonalai 1918 első felében körvonalazódtak, de a kibontakozó, elhúzódo polgárháborús viszonyok lényegi — s mint később kiderült, tartósan bizonyuló — deformálódásokat idéztek elő. A katonai, politikai és káderhelyzet határozta meg az intézmények alakulását-alkitását s működési gyakorlatát. Miután 1918 novemberében a szovjetek köztársaságát katonai tábornak nyilvánították, értelemszerűen fokozódott a centralizáció és a szigor. A hadikommunizmus nyomta rá bélyegét az intézmények működésére. Szovjetek alakulása helyett forradalmi bizottságok alakítottak, vagy ha szovjeteket, azok sem a demokratikus akaratnyilvánítás fórumaiként, hanem a szovjethatalom végrehajtó szerveiként funkcionáltak, komiszárok, jó esetben pártvezetők irányítása mellett.

1920-ban a Párt IX. kongresszusán maga Lenin is úgy értékelt, hogy a kivívott győzelem forrása a szigorú centralizáció volt. Kérdés ennek a mértéke, a helyzetváltozáshoz igazítása, egyáltalán a működtetés feltételei. Látnunk kell a társadalmi méretű kulturálatlanságot, a szakemberhiányt, a csinovnyik szellem (bürokratizmus, korrupció) virulenciáját, de a választott testületek — szakapparátusok diszkrepanciája, utóbbiak túltengése is már ekkor jelentkezett. 1920-ban a két főváros területén a foglalkoztatottak 40%-a, Moszkvában csaknem negyedmillió ember alkalmazott volt! Pedig az intézményesülési folyamat még a kezdeteknél tartott.

Alapvonalaiban szintén a polgárháború éveiben kristályosodott ki az egypártrendszer, ami szintén a centralizációt erősítette. Hasonlóan ahhoz a tendenciához, amelynek során a szovjetek és a szakszervezetek is a párt (az egyetlen szervezett politikai erő) befolyása, sőt irányítása alá kerültek. Méghozzá az egységmódsza által bénított, a sztálini apparátus által működtetett pártiról lett szó, mint a szovjet politikai rendszer „parancsnoki hídjáról”.

Az 1930-as évtizedben ezen a hídon vitathatatlanul Sztálin irányított, így a szovjet szocializmus kálváriája óhatatlanul összefonódik nevével, tevékenységével. Így értékeli ezt *Antonov-Ovszejenko* is.⁶ Az első ötéves terv túlhajtását, a ráfizetéses beruházásokat, az emberi és ökológiai szempontok figyelmen kívül hagyását mind-mind Sztálinnak tulajdonítja. Az ő személyiségéből fakadó túltengő bizalmatlanság szült túrelmetlenséget a helytelen gyakorlat miatt aggódo — eredménytelen is túl kevés! — gazdasági szakemberrel szemben (Sahti ügy stb.). Bizonyos inercia folytán, épp az eredmények ellentmondásos értéke miatt később a feszített ütemet szorgalmazó gazdasági és politikai vezetők közül sokan a megtorlás áldozatai lettek.

⁵ „*Isztorija SzSzsZR*”, 1989. 5. sz., 3–19. l. (A polgárháború hatása a szovjet politikai rendszer formálódására)

⁶ „*Voproszi isztorii*”, 1989. 4. sz., 85–96. l.

A helyzet ellentmondásossága 1934-ben a „győztesek” kongresszusán (XVII.) is tükröződött. A Zinovjevvel szemben Sztálin által is „futtatott” Kirov a főtitkár riválisa lett. Sztálin csaknem 300 nem szavazata azonban eltűnt. 1918 delegátus vett részt a kongresszuson, de 1957-ben csak 936 szavazólap került elő az irattárból. Természetesen a belpolitikai fordulattal felérő Kirov-tragédia rejtélyével is foglalkozik Antonov-Ovszejenko.⁷ Tiszázatlannak ítéli a körülményeket, de vitathatatlannak tartja Sztálin felelősségét és bűnösségét. Ezt azonban nem politikai pozíciójával, érdekeivel, hanem jellemével, bűnöző alkatával hozza összefüggésbe.

Hosszasan foglalkozik Sztálin származási körülményeivel, gyermek- és ifjúkori lelki sérüléseivel, gátlástalan jellemével, gyávaságával, intellektuális hiányosságaival, feszültségekkel terhes családi életével. Végül is úgy összegez, hogy a főtitkár nem volt paranoid alkat, tudatosan vált kegyetlen zsamokká.⁸

Mint ilyen, a hadsereg vezetésében is kíméletlen és értelmetlen tisztogatást hajtott végre. Hajtott végre? Meg kell állnunk, mert szimptomatikusan jelentőségűnek tartjuk, ahogyan ezt a problémát Antonov-Ovszejenko taglalja. A tisztikaron belüli ellentétek, intrikák duzzasztották tragikus méretűvé a „csisztkát”. A régi parancsnoki gárda akadályozta az új tiszti generációk érvényesülését.⁹ Látunk kell az általános politikai légkört, a tiszti pálya túldimenzionált egzisztenciális előnyeit, mint jellemző szovjet jelenséget!

A nagyívű történelmi esszé befejező része Sztálin halálának körülményeiről szól, utal Berija szándékos késlekedésére. Utalás nélkül hivatkozik Hruscsov memoárjára.¹⁰ Végül kitér az 1954 utáni rehabilitálásokra, amelyek vonatottan haladtak, az első két évben az ügyek alig 10%-át vizsgálták felül. Magyarázatul utal arra, hogy bár Beriját eltávolították (1953), de emberei közül sokan a helyükön maradtak. Hasonló — késleltető — konzekvenciával járt, hogy Molotov és vezető társai — mint bűnrészesek? — szintén fékeztek (különösen 1957-ig) a folyamatot. Maga Hruscsov ugyancsak következetlennek bizonyult ebben a kérdésben is. A XXII. kongresszus előkészítésekor elzárkózott a nagy moszkvai perek áldozatainak (konkrétan pl. Buharin) rehabilitálása elől. (Szerzőnk apját trockista összeesküvőként végezték ki.)

Az 1930-as évtizedről rendezett „kerekasztal” (1988. jún.) résztvevői globális mérlegkésztéssel kísérleteztek.¹¹ Szocializmus épült-e? A személyi diktatúra túltengése, a bürokratizmus eluralkodása, a dogmatizmus kétségessé teszi az „igen” feleletet. Ugyanakkor időtálló, a szocializmussal adekvát eredmények is születtek — fejtegette *Je. G. Plimak*. Igaz, súlyos áron. A fogyasztást visszafogták, a normális 20–30% helyett 40–50%-os felhalmozási hányad érvényesült, a többmillió értelmetlen és ártatlan emberáldozatról nem is beszélve. A megvalósítandó cél: a szocialista társadalom, és a rendkívül hátrányos indulási feltételek (analfabétizmus, a kispolgári elemek dominanciája, az iparosítás importkényszere stb.) közötti ellentmondás magyarázza, de nem menti az áldozatokat. Plimak szerint a sztálini vezetési stílus a szovjet szocializmuséptés adekvát terméke. V. P. Danyilov hasonlóan vélekedett, s a centralizált szerkezetben a társadalomtól elidegenedett bürokrácia felelősségét hangsúlyozta. Mindezeket akceptálva *R. Medvegyev* egy fontos szemléleti aspektusra mutatott rá. A társadalmak történetét minden létszférában varratosan építkező folyamatként kell értelmezni. Véleménye szerint ezekben a kétségtelenül tragikus, sötét években — ha manipuláltan is — értékes nemzedék nevelődött, indult útjára, állt helyt a háború poklában, s járta végig az 1950–60-as évek vargabetűit.

Medvegyevet és a másik elismert „Sztálin-szakértőt”, *D. A. Volkogonovot* az „Isztorija SzSzsZR” szerkesztője is kikérdezte.¹² Medvegyev kifejtette, hogy a XX. és a XXII. kongresszus inspirálta a kutatásra. Kétezer autentikus kortársával készített interjú, tájékozódott a vonatkozó irodalomban, korlátozottan levéltári anyagokhoz is hozzájutott. Az 1968-ra elkészült Sztálin-biográfia azonban csak évek múltán, külföldön látott napvilágot, s csupán a közelmúltban „honosították”. Művét úgy összegezte, hogy Sztálin nem volt paranoiás, egy jó ügyet akart szolgálni eszközökben nem válogatva, s ezáltal eltorzítva, meghamisítva

⁷ Uo. 6. sz., 101–117. l.

⁸ Ld.: uo. 7. sz., 93–110. l., 8. sz., 96–109. l.

⁹ Uo. 9. sz., 134–153. l. (Konkrétan a 141. l. utalással a „*Krasznaja Zvezda*” 1938. febr. 1-i jubileumi vezércikkére.) (Ugyanezeket a kérdéseket feszegeti, a külpolitikai aspektusokat is érintve az angol *D. K. Watt*: Ki ki ellen szőtt összeesküvést? c. közleménye. „*Voproszi...*” 1989. 6. sz., 51–63. l.)

¹⁰ Ld.: „*Voproszi...*” 1989. 10. sz., 83–101. l.

¹¹ „*Voproszi isztorii*”, 1988. 12. sz., 3–30. l.

¹² „*Isztorija SzSzsZR*”, 1989. 4. sz., 89–108. l.

az ügy értékeit. Volkogonov — művével összhangban — a sztálinizmus történelmi, társadalmi gyökereit, feltételeit állította a középpontba, s a szocializmus történelmi anomáliájaként jelölte meg. Rámutatott Sztálin elméleti felkészültségének, valóságfeltáró képességének gyengeségére, mint a dogmatizmus forrására, amely a politikai demokráciát kiiktató centralizmus, a mindent átható bürokrácia körülményei között hatékonynak bizonyult.

Sztálin korának kétségtelenül legsúlyosabb tömeges tragédiájával párosult a mezőgazdaság kollektivizálása. *I. Je. Zelenyin* — a kérdés ismert kutatója — a tömeges kollektivizálás néhány „fehér foltjának” szentelte újabb közleményét.¹³ Az egyik a kazahsztáni tragédia, amely a központi szervek lélektelensége, a helyi hatóságok túlbuzgósa miatt következett be, s kb. félmillió családot érintett. Miközben a nomád nagycsaládok leteleptése is feszültségekkel járt, 1932-ben 70%-os kollektivizáltságot hajszoltak keresztül, ráadásul a lazább „toz”-forma helyett a kolhozokat erőltették. Az 1926-os népszámlálás 4 millió kazah-ot regisztrált, 1939-ben 3 millióan voltak. Jelentős részük a szovjet határokon túlra menekült, de a zaklatások az ellátási nehézségek is sok áldozatot szedtek. A létfeltételt jelentő állatállomány is drasztikusan csökkent. 1931–33 relációjában a loállomány 80%-kal, a szarvasmarha 40%-kal, a juh- és kecskeállomány 75%-kal csökkent. Elnéptelenedésről, pusztulásról beszélhetünk, amelynek súlyos következményeit csak lassan korrigálták a megkésített (1932) jóránytű határozatok és intézkedések.

Még súlyosabb helyzet alakult ki 1932-ben Ukrajnában, a Kaukázus előterében és a Volga alsó folyása mentén. Az aszály következtében ezekben a fontos gabonatermő körzetekben felényi termést tudtak betakarítani. A beszolgáltatási kötelezettségeket viszont behajtották a parasztságon. Szigorú intézkedéseket helyeztek kilátásba, és alkalmaztak megtorlást. Mindezt az export és a városok szükségleteire hivatkozva. 1930–31 5 millió tonna körüli kiviteli tervét 1932-ben 8 millióra emelték, és teljesítették. A parasztok milliói pedig éheztek. Sztálin szabotázsról szónokolt, vizsgálatokat rendelt el. Több 10 ezer parasztot hurcoltak el, de a helyi kádereket sem kímélték. 25 ezer embert, az állomány felét büntették meg. (A forradalom megsejti gyermekeit.) Ukrajna lakossága 1933–39 között 1 millióval csökkent.

Szintézis-igényű tanulmányt publikált *V. V. Kabanov* a szovjet korszak agrárpolitikájáról „Agrárforradalom Oroszországban” címmel.¹⁴ A földdekrétumhoz kapcsolt 150 millió gyeszjatyinás földosztást pontosítja. 20 millió már Október előtt a parasztok kezére került, 1918 során a dekrétum végrehajtása keretében kb. ugyanennyit osztottak szét az európai orosz területeken, a többi a szovjethatalom konszolidálódási folyamatában kapták meg a parasztok részben a polgárháború idején, részben a későbbi években. Az agrárforradalom tehát megelőzte 1917 októberét, részét képezte annak, s következménye volt, mint a nagybirtokok kisajátítása és a földek szétosztása — a dekrétum eszer-gyökerű elvei alapján. Az agrárforradalomnak az 1920-as évek közepéig terjedő demokratikus szakaszát 1929-es fordulóponttal követte a szocialista szakasz (kollektivizálás), amelynek során nem volt összhang a szocialista állam és a parasztság érdekei és törekvései között. Mindezek keretében vizsgálандónak tartja a szerző a „két fél” viszonyulását a kooperáció kérdéséhez, továbbá az agráratalakulások nemzetiségpolitikai összefüggéseire hívja fel a figyelmet.

A sztálini kor törvénytelenségei és kíméletlensége súlyos áldozatokat követelt. Érvényes, pontos adatok híján milliós eltéréseket mutató becslések láttak napvilágot, és terjedtek el. *V. V. Caplin* demográfiai trendek elemzése alapján fogalmazta meg következtetéseit.¹⁵ Az 1926-os, az 1937-es és az 1939-es népszámlálások adataira támaszkodott, továbbá a Tervhivatalban maradt kimutatásokat használta fel. A különböző torrások adatai közötti eltéréseket azzal is magyarázza, hogy a Kazahsztánból kimenekültek (kb. 2 millió ember) figyelmen kívül hagyása mellett következtelenül hol számoltak, hol nem a katonaság létszámával, illetve az eltelttel (táborok). Végeredményben 1927–39 relációjában közel 8 milliós embervesztésről beszél, akik közül 2 millió a kazahsztáni kollektivizálás „áldozata” (kimenekültek és elpusztultak), csaknem 3 millióan a kuláktalanítás és az ukrajnai éhínség során pusztultak el. Körülbelül másfél millióan lettek haláluk a büntetőtáborokban („gulag”), s több, mint 1 millió halálos ítéletet hajtottak végre a vizsgált időszakban, zömmel a koncepciók perек során.

¹³ „*Isztorija SzSzSR*”, 1989. 2. sz., 3–19. l. (Ugyanezeket a kérdéseket feszegeti „A kazahsztáni tragédia” c. cikk. „*Voproszi isztorii*”, 1989. 7. sz., 53–71. l., ill. *Sz. V. Kulcsickij* tanulmánya „Az ukrán mezőgazdaság kollektivizálásának problémái” címmel. „*Isztorija SzSzSR*”, 1989. 5. sz., 20–36. l.)

¹⁴ „*Voproszi isztorii*”, 1989. 11. sz., 28–45. l.

¹⁵ *V. V. Caplin*: A sztálinizmus áldozatainak statisztikája az 1930-as években. „*Voproszi isztorii*”, 1989. 5. sz., 60–77. l.

Napvilágot láttak a sztálinizmus politikai doktrínáját elemző közlemények is. *V. P. Kurasvili* az objektív történelmi, társadalmi és politikai körülményekre helyezi a hangsúlyt, kritikusai szerint determinista szemlélettel közelít a problémához.¹⁶ A sztálinizmust a szovjet szocializmus-építés első évtizedei termékének tekinti, vulgáris egyoldalúságnak minősíti a végletes értelmezéseket és értékeléseket. A jelenség alap- és előfeltételét az 1929 utáni periódus feszült — II. világháború — „polgárháború” körülményeiben látja, amelyek kontinuusak a századelőn kialakult nemzetközi (I. világháború, forradalmi fellendülés) és oroszországi helyzettel, amelyre 1917 keresett és adott választ. Úgy ítéli meg, hogy a szovjet szocializmus-építés hatalmi politikai és társadalompolitikai feltételei egyaránt aszimmetrikusak voltak. Késétt, elmaradt a világforradalom, ellentmondás feszült az októberi forradalom eredményeként megszületett bolsevik szovjethatalom társadalmi természete és a társadalom érdekviszonyai között. Mindez a lehetőségek és a cél diszkrépanciájához, a gazdasági és politikai követelmények divergenciájához, az utak és módok ellentmondásosságához vezetett.

Ilyen körülmények között — szerinte szükségszerűen — következett be az 1929-es fordulat. A centralizáció túlhajtása minden szférában, a bürokratikus, adminisztratív eszközök és módszerek eluralkodása, a népgazdasági szerkezet erőszakos átalakítása, extenzív iparfejlesztés feszített ütemben, a hadiipar primátusával. Ennek rendelődött alá az agrárpolitika, a kollektivizálás, amely a termelés átmeneti csökkenésével és tragikusan súlyos áldozatokkal járt. A centralizáció az ideológiai szférát sem hagyta érintetlenül. Megszűntek ugyan a kizsákmányolás alapfeltételei (tulajdonviszonyok), de nem érvényesült a demokrácia, sem társadalmi (jólét), sem politikai (társadalmi kontroll, önkormányzat) értelemben. Eluralkodott a dogmatizmus és a voluntarizmus. A marxizmus elszegényesítését az orosz-szovjet hazafisággal kompenzálták, visszaéltek a társadalom szinte „tabula rasa” tudati állapotával, manipulálták azt. A társadalom műveltségi szintjének emelkedésével nemhogy tompult volna az ideológiai „szigor”, hanem a hatalom és a társadalom érdekeinek aszinkronitása miatt — objektíve vagy manipuláltan — terrortá fokozódott. Hozzájárult mindehhez az intervenció, a polgárháború élménye, mentális hatása, amely a militarista szellem mellett virulenssé tette az orosz nagyság- és küldetés tudatot. Ennek hatékony érvényesítése érdekében akceptálták az áldozatvállalást, a túlhatalmú vezetést, elfogadták a monolitikus egység követelményét, majd elszenvedették velük.

Kurasvili úgy ítéli meg, hogy az 1920-as évek derekától — a sztálini vezetés — a szocializmus társadalmi-politikai létét azonosította a Szovjetunió állami létével és biztonságával, ennek érdekében tartotta szükségesnek a szilárd, monolitikus hatalmat (hatalmát), amelynek totálisan mindent alárendelt, a megtorlás eszközeitől sem riadva vissza, sőt egy idő után öncélúan alkalmazta azt.

Ebbe a mozzanatba kapaszkodva, Kurasvili determinizmusát vitatva, a sztálinizmus népellenességét, erkölcselenségét hangsúlyozza *I. V. Besztuzsev-Lada*.¹⁷ A realitásokkal számoló, célközelítő NEP-politikát tekintint adekvátnak, vitatja az 1929-es fordulat szükségességét. A kollektivizálást a parasztság drasztikus proletarizálásának minősíti, amelyet, ha nem is előre megfontolt szándékkal, de Sztálin és vezető társai alkalmatlansága következtében az egység, a rend, a vakfegyelem ördögi csapdájába esve bűnös módon hajtottak végre. Kaszárnya- szocializmust hoztak létre, amelyben társadalmi méretekben emelkedtek ki a „sztálinok” a politikai demokrácia hiánya, a bürokratikus centralizmus miatt.

M.

¹⁶Isztorija SzSzSzR, 1989. 5. sz. 60–77.

¹⁷Ld.: uo. 78–91. l. (A témához kapcsolhatók azok a politikusi, politikai életrajzok is, amelyek az ismertetett periódusban jelentek meg: *Ny. I. Buharin* — „Voproszi...”, 1988. 7. sz., 59–78. l., *A. I. Rikov* — uo. 9. sz., 85–115. l., *M. P. Tomszkij* — uo. 8. sz., 64–83. l., és „Isztorija...”, 1989. 2. sz., 82–96. l., *M. N. Tuhacsevszkij* — „Voproszi...”, 1989. 10. sz., 38–60. l., *NkK. Krupszkaja* — uo. 1988. 12. sz., 59–86. l., *A. D. Gjurupa* — uo. 1989. 5. sz., 130–153. l. A felsorolt biográfiák tárgyszerűek, pótolják a szovjet történetírás több évtizedes mulasztását, valós értékelést nyújtanak jelentős szovjet személyiségekről. Párhuzamba állíthatók a már korábban publikált magyar munkákkal, mint pl.: „Életrajzok a bolsevizmus történetéből”. — *Béldi-Krausz*, Bp. 1988., ugyanók: Sztálin (Történelmi vázlat), Bp. 1988. és *Kun M.*: *Buharin*, Bp. 1988.).

I. B. PONOMARJOVA, N. A. SZMIRNOVA:

ANGOL-AMERIKAI ELLENTÉTEK INDIÁBAN, 1942-43

A szerzők kronológiai sorrendben tárgyalják az Indiában, illetve a szubkontinens körül 1942-43-ban kialakult helyzetet, az angol és az amerikai törekvéseket, ezek ellentmondásait. Úgy ítélik meg, hogy a két angolszász nagyhatalom rivalizálása hozzájárult a britek és az indiaiak viszonyának elmérgesedéséhez.

Az alkirály 1939. szeptember 3-án — a londoni kormánnyal összhangban és egyetértésben — deklarálta a hadiállapotot a náci Németországgal. A Nemzeti Kongresszus elfeltéte ugyan Hitler agresszív lépéseit, de a brit korona gyöngyszemének önrendelkezését, függetlenségét szabta feltételül a háborúba való bekapcsolódás fejében. Az angol kormány időt akart nyerni, ezért azt ígérte, megvizsgálja a kérdést, s ki is küldtek egy bizottságot, de azt leszögezték, hogy legfeljebb domniumi státuszt tudnak elképzelni. Az álláspontok és a helyzet 1940 folyamán annyiban változott, hogy London a gyarmat vallási és politikai megosztottságát kihasználva élezte a feszültséget a Muzulmán Liga és a Nemzeti Kongresszus között. A szerzők rámutatnak, hogy az angol politikai vezetés nem volt egységes a kérdésben. Churchill makacs határozottságát Bevan és Attlee véleménye is ellensúlyozta. Előbbi időszerűnek vélte a domniumi státuszt, utóbbi pedig az angol-kínai partneri viszonytal érvelve önkormányzatot javasolt Delhinek.

Az amerikaiak közvetlenül nem tekintették magukat érdekeltnek, de a japán terjeszkedés fenyegető volta miatt célszerűnek tartották London és Delhi viszonyának tisztázását. Megítélésük szerint az Indiának tett engedmények csak erősítenék a Brit Birodalom ellenállóképességét, ami elodázhathá az amerikai beavatkozás, a segítség kérdését. Az Indiával kapcsolatos eltérő angol és amerikai álláspont áttételesen az Atlanti Charta értelmezésében is megnyilvánult. Ezért is tett a brit miniszterelnök 1941. szeptember 9-én különnyilatkozatot, amelyben a fasiszta uralom alatt élő népek felszabadítására szűkítette a Charta programját. Igaz, egyúttal szükségesnek tartotta leszögezni, hogy az alkotmány bevezetésére adott ígéretek változatlanul érvényesek. Az indiai politikai erők bizalmatlanok maradtak.

1941. december 7-e után új helyzet alakult ki. Az Egyesült Államok hadiállapotba került, s ezáltal közvetlenebbül érintette Japán térhódítása (Burma, Szingapur). Ellensúlyozásul és Kína megsegítése miatt is fontosnak tartotta volna India erőforrásainak mobilizálását. Gandhi és követői azonban Anglia szorult helyzetét a függetlenség elérése érdekében kívánták kihasználni. Ilyen feltétellel mutattak készséget a japánok elleni harcra. Churchill továbbra is hajthatatlannak mutatkozott, annak ellenére, hogy óvatosan bár, de maga Rooseveltt is engedményekre bíztatta. A japán propaganda hatékonysága sem módosította az angol álláspontot. A hadihelyzet romlása és az indiai mozgalom aktivizálódása azonban 1942 elején legalább taktikai ígéretek tett szükségessé London részéről.

Már csak azért is, mert 1942 elején megélnékültek az amerikai-indiai kapcsolatok. Februárban amerikai biztatásra tett körutat Csang Kai-sek, s külön megfigyelő bizottság is tevékenykedett a brit gyarmaton. A Kuomintang vezetője is szót emelt India függetlensége érdekében, mert attól tartott, hogy ellenkező esetben japán befolyás alá kerül a szubkontinens, ami elzárja a számára küldött amerikai segélyeket. Hasonló álláspontot amerikai politikusok is képviseltek. Az angoloknak folyósított amerikai támogatás felfüggesztésével is hajlandók lettek volna Londonra nyomást gyakorolni. Rooseveltt ilyen lépésre nem szánta el magát, de kifejtette az Atlanti Charta amerikai értelmezését, miszerint minden nép felszabadítására, önrendelkezésére irányultak a megállapodások, s nem csupán a fasiszta hatalmak által meghódított területekre.

Az angol reagálás újabb bizottságok (Attlee, Cripps) kiküldésében, a megosztási politika folytatásában nyilvánult meg. Az amerikai inspirációkat azzal hátrították el, hogy csak akkor tudnak az önrendelkezésről tárgyalni, ha minden indiai politikai erő igényli. A Muzulmán Ligára hivatkoztak, sőt odáig is elmentek, hogy a japán érdekek képviselőivel vádolták meg Gandhi mozgalmát. Londont aggasztotta az amerikai befolyás erősödése (a közös angolszász flotta létrehozása elől is elzárkózott), Gandhi mozgalmának következetessége, s a fejleményekre hajthatatlansággal reagált. Amikor 1942 augusztusában Gandhi újabb erőszakmentes engedetlenségi kampányt hirdetett meg, a brit hatóságok letartóztatásokkal reagáltak, ami aktivizálta a tömegmozgalmat, s összetűzésekre is sor került.

Az 1942 őszére kialakult indiai helyzetben a hivatalos Amerika óvatosabbá vált. A Charta évfordulóján Rooseveltt a churchilli értelmezést ismételte meg, ill. India függetlenségre való érettségét feszegette, a háború folytatását tekintette a legfontosabb feladatnak. Az amerikai közvéleményt azonban felháborította a britek kíméletlensége. 1942 októberében Wilkie Csunkingban azt fejtegette, hogy a más népek elnyomá-

sára épülő birodalmak pusztulásra vannak ítélve. Októberben az elnök is visszatért eredeti álláspontjához a Charta értelmezésében.

Az angolokat az amerikai reflexiók nem motiválták. A szövetségesek észak-afrikai sikerei (El-Alamein, a Torch), a közvetlen kontinentális veszély csökkenése magabiztossá tette Churchillt. „Nem azért lettem Ófelsége minisztere, hogy a Brit Birodalom felszámolásakor etnökköljek” — jelentette ki 1942. november 10-én. 1943 elejére pacifikálták az indiai helyzetet, amihez a több millió áldozatot követelő éhínség is hozzájárult. 1943. februárjában Gandhi éhségstrájkja polarizálta újra az angol-amerikai álláspontokat — komolyabb politikai konzekvenciák nélkül, ami az amerikaiak iránti bizalom megrendülését eredményezte.

(Voproszi isztorii, 1987. 4. szám, 40–55. l.)

M.

A folyóiratszemlét összeállította: Barta János (B.J.) és Menyhárt Lajos (M.).

VERESS ÉVA :

1923. FEBRUÁR 2.–1989. AUGUSZTUS 25.

1966-ban a tudományos történetírás még élő, igen szigorú mércéje mellett is különösen magas színvonalú, már problémafelvetésében is izgalmas tanulmány látott napvilágot. A „Háztartás, telek és termelés...” Ó Veress Éva írása a Makkai László szerkesztette agrártörténeti tanulmánykötetben éppen azon a területen, a magyar társadalom kora újkori mikroszervezetének feltárásánál lépett hármat előre, ahol a kérdést érintő néprajzi ún. nagycsalád-viták éppen kifulladásra behatóbb történeti elemzések híján, és ahol egy korszerűbb társadalmiszerkezeti kép kiindulópontjait egész Európában keresni kezdte egy történészgeneráció. A szigorúan a források feltárásának logikájára fölépített tárgyalási mód felelteti azokat a szinte észrevétlenül leküzdött módszertani akadályokat, amelyeken a tanulmánnyal a magyar társadalomtörténet-kutatás az ő jóvoltából tovább is lépett. A korszak legjobb történészeihez hasonlóan elvállalja az úttörés szolgálatát, tapasztalatait, és gazdag, nagy fáradtsággal rendezett adattömegét is közreadja a folytatás reményében. Mégsem fut saját adathalmazai zátonyára, s azt a pozitívista lehetőséget sem tartja fönn magának, hogy forrásait nyersen közreadja, bár az adatközlésnek e területen ez a formája is eredmény lett volna. Egy-egy háztartás vagy környezetéből kiszakított jobbágyparaszti csoport bemutatása helyett egyszerre egész falvakat, uradalmi szervezeteiben élő paraszti régiókat rekonstruál családokból, háztartásokból, adózó személyekből. Nem lehet pusztán adott forrásaival, az uradalmi dézsmaelszámolásokkal és az urbáriumokkal magyarázni, hogy a sorából kibomló gazdagon tagolt és rétegzett jobbágytársadalom mögül sosem tűnnek el a feudális szervezet feszes falusi közösségi keretei s a hatalom az uradalom képviseletében. A jobbágyparaszti élet autonómiáját autochton voltával nem tévesztve össze empirikus alapon rajzolódnak ki végre a családsszervezet és háztartásszervezet egymásra épülő, életteli formált alakzatai. A családtípusok, a törzs- és bővített, „nagycsaládi” Ó formák s a csonka családok is demográfiai feltételeik és a gazdálkodás követelte réteggörnyezetükbe épülnek bele. Mind ezt fölényes kritikai apparátussal teszi, amelyben minden logikai lépésnek ugrások nélkül kiteríti a kártyalapjait. A tanulmány eleve egy forráskritikai bravúrra épül föl: a dézsmaelszámolások és az urbáriumok más és más adónemeinél gyakran egy háztartáson belül is más és más adózók kimutatásait illeszti össze. Nem torpan meg a források ellentmondásai előtt, hanem éppen ezeket az ellentmondásokat fordítja a kutatások hasznára. Az itt megfogalmazott jobbágyi háztartástípusok azóta sem avultak el, bár munkáját sem folytatta hasonló igénnyel senki.

A „Háztartás, telek és termelés...” Ó hatása nyomán köré gyülekeztek fiatalabb történészek, néprajzkutatók a tanulmány előzményeit, mindenekelőtt a sárospataki uradalom 17. századi jobbágy családjairól a Történelmi Szemlében 1958-ban megjelent nagylélegzetű írást valószínűleg utólag ismerték meg. A még fiatalabbak Veress Évát, ahogy a Társadalomtörténeti Hírlevél fogalmaz, a történeti számíttógépes munkák kezdeményezője és „apostolaként” Ó tartotta számon, anélkül, hogy ezeknek eredeti célját s már elért eredményeit ismerték volna.

Az 1960-as évek végén az első kutatói használatba állított nagygépekkel vált technikailag lehetővé, hogy a sárospataki, hegyaljai, bodrogi, majd Vas megyei kiserletek módszertani tapasztalatait országos próbának tegyék ki. Hiszen éppen ezeknek a tanulmányoknak volt egyik legnyomatékosabb figyelemzete az, hogy szinte minden völgyben lényeges különbségeket lehet találni, ezek korhoz, tájhoz, réteghez kötött különbségek, amelyek egy-egy példa alapján, különösen, ha változásaik szabályát is keressük, egyes feltárt esetekből nem általánosíthatók. Míg a szűrőpróbák kellő erudícióval kis perifériális műhelyekben is elvégezhetők voltak, egy országos léptékű program intézményes szervezetet igényelt volna. A hivatalos történettudomány nem vállalta el a társadalom korszerű empirikus, tömeges for-

rások feldolgozására alapuló kutatását. Szerencsésebb sorsú országok tudománya a korszerű adatfeldolgozás szervezetét nem a mikrostruktúra kutatása, hanem a történeti demográfia és a gazdasági statisztikák feldolgozása során építette ki, hivatal-méretű apparátussá. A hasonló igényű forrásfeltárásnak nálunk magának kellett megoldania a szakma olyan elmaradt feladatait is, mint az U. et C. (Urbaria et Conscriptioes) levéltári katalógusa elkészítését egy házi használatú, mintegy 13 ezer levéltári számra vonatkozó cédulagyűjteményből kiindulva — tehát magának a forrásnak a használható, kivonatolt, mutatókkal ellátott nyilvántartását, valamint az adatok lokalizálását egyáltalán lehetővé tevő történeti helységnevek matematikai nyelvészeti azonosítását. Ezek azóta is csak részlegesen valósultak meg, több intézmény gondozásában. A kutatás és finanszírozásának logikáját követve a vállalkozás mind újabb területekre terjedt ki, végül a dualizmus-kori hivatalos agrárstatisztika feldolgozásának előkészítésére, ezzel egy számítógépes agrártörténeti adatbázis alapjait vetve meg. (Agrártörténeti Szemle. 1976. 1–2. 115–147. p.) Az egy vállalkozó kutatóra nehezedő hihetetlen nagyságú technikai szervezési és szakmai terhek — bár ekkor már más jelentős számítógépes munkák is folytak — a külső, sajnos sokszor belső szemlélődök hitetlensége mellett a 70-es évek végére, az évtized közepétől kezdve romló feltételek mellett is, az ő munkabírása és erélye folytán gépre kerültek a legkritikusabb adatsoportok, elkészültek az akkori technikai körülmények közt élvonalba tartozó, kulcsfontosságú programok. Az 1976-os gödöllői számítógépes agrártörténeti konferencián a munka nemzetközi nyilvánosságot is kapott.

Talán a vállalkozásnak éppen minden körülményt legyűrő sikeressége is közrejátszott abban, hogy az ereje teljében lévő, nagytudású, hivatását saját öndutادا mércéivel művelő, a nagyvonalú közösségi feladatok terén önzetlen tudós asszonynak 1979-től, ötvenöt éves korát betöltve, zaklatások közepette felajánlották a nyugdíjba vonulás lehetőségét. Terveiről akkor, bár a nyugdíját önérzetesen elfogadta, mint még utolsó hónapjaiban, 1989 tavaszán az MTA Történeti Nemzeti Bizottságának elkészített, végrendelet-szerű betérjesztése is bizonyítja, nem mondott le. A nagyigényű program ettől kezdve egyre elhaló személyi szimpátiák függvénye lett, s a pusztá feldolgozott anyagok egyik változó intézményből a másikba való átmentése is nagy erőfeszítésekbe telt.

Veress Éva 1923. február 2-án született Budapesten. Édesapja, Veress Pál matematikus a budapesti Pázmány Péter Tudomány Egyetem rendes tanára; édesanyja osztrák asszony volt. A két világháború közti protestáns értelmiségi középosztály normái szerinti „jó nevelést” Ő kapott, amelynek külsőségeivel kezdettől fogva szemben állt. Középiskoláit a Szilágyi Erzsébet Leánygimnáziumban, majd az Új iskola kereteiben végezte. 1941-ben iratkozott be a budapesti Bölcsészkar magyar történelem-néprajz szakára. Itt a néprajzkutató Vajda László volt rá nagy hatással. Tanulmányait megszakította első házassága és a háború: 1950-ben fejezte be tanulmányait a Vallás és Közoktatási Minisztérium hivatalnok munkája mellett muzeológusi és néprajzos diplomával. Diplomásként a Múzeumok Országos Központjából 1951-ben a múzeum megszervezésének feladatával az épülő Sztálinvárosba nevezték ki igazgatónak. 1953/54-ben ugyanitt beosztott muzeológus. Ebből a korszakából való az 1956-ban az Ethnographiában megjelent „Rezerénus’ Ő cikke. 1954-től 1956-ig a Túrkevei Múzeum igazgatója, ahonnan Heckenast Gusztáv megfoglalásával „racionalizáltatta magát”. Az 1958-ban megjelent sárpspataki uradalom jobbágycsaládjairól szóló cikke bizonyítja, hogy ez évben a Történettudományi Intézet Makkai László vezetése alatt szerveződő Agrártörténeti Kutató Csoportjához kerüléséig igen kemény munkát végzett. Innen került először „02-es státuszba” Ő a Mezőgazdasági Múzeum Agrártörténeti Osztályára, ahol nyugdíjazásáig dolgozott.

Tóth Zoltán

Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti társaság
1025 Vöröstorony I. út 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

Következő számunk tartalmából:

Makkay János: Az uráli-finnugor őstörténet néhány kérdése az indoeurópai őstörténet szemszögéből

Mesterházy Károly: A többosztatú falusi ház kialakulása

Kovács László: Salamon pénzveréséről

F. Font Márta: II. András orosz politikája és hadjáratai

Fügedi Erik: Sepelieunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetiégi monostor

E számunk munkatársai

Barta János kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) - *Erényi Tibor*, a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (Politikatörténeti Intézet, Budapest) - *Gergely Jenő* kandidátus, egyetemi docens (ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti tszk, Budapest) - *Izsák Lajos* kandidátus, egyetemi docens (ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti tszk., Budapest) - *Jemnitz János*, a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) - *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (KLTE Történeti Intézet, Debrecen) - *Pintér István*, a történelemtudomány doktora, (Budapest) - *Pritz Pál* kandidátus, főosztályvezető-helyettes (MTA Központi Hivatala Társadalomtudományi Főosztály, Budapest) - *Romsics Ignác* kandidátus, igazgató-helyettes (Magyarságkutató Intézet, Budapest) - *Tagányi Zoltán* kandidátus, főmunkatárs (MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest) - *Tihanyi János* kandidátus (Budapest) - *Tóth Zoltán* munkatárs (MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest) - *V. Molnár László* főszerkesztő (Zrínyi Kiadó, Budapest)

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, személyi számát, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kéziratához, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrekció javításával egyidejűleg kéri — különnyomatot készítettünk.